De Tijdspiegel. Jaargang 31

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 31. D.A. Thieme, Den Haag 1874

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

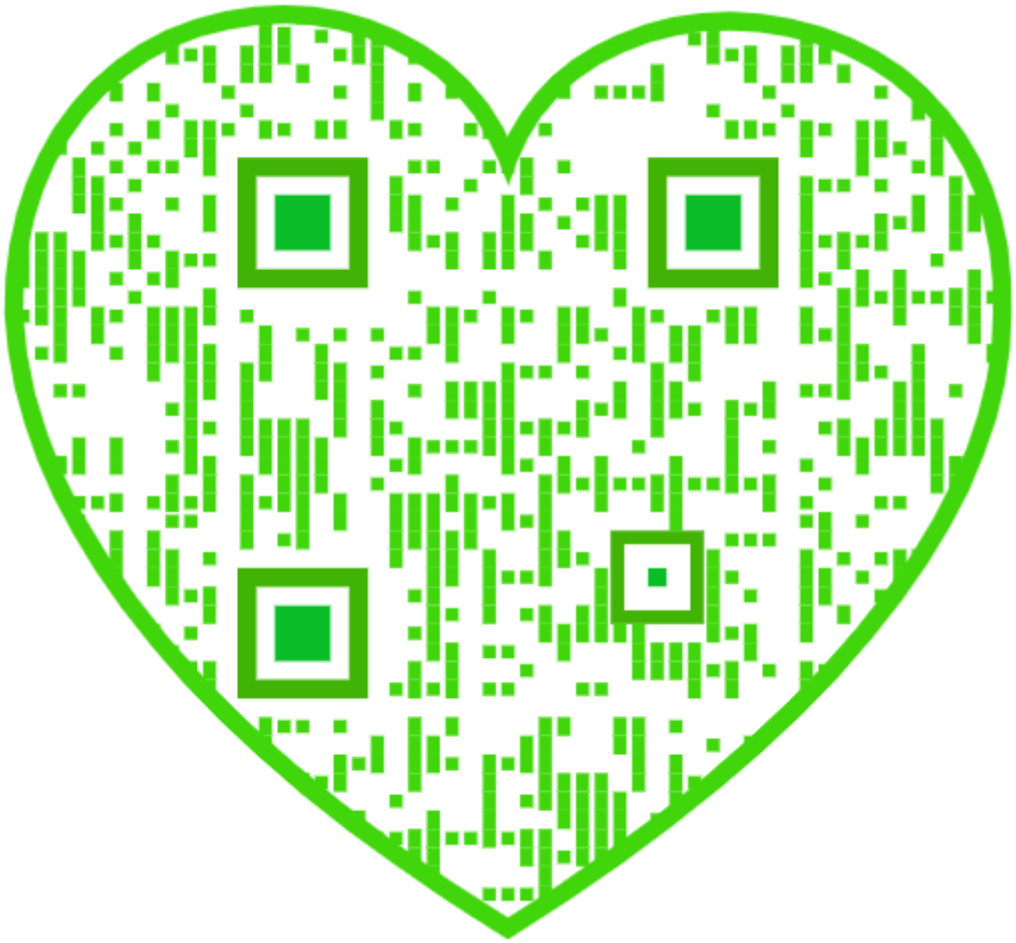

[Eerste deel]

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Dr D.F. Strauss en de godsdienst door J.H. Scholten. (De Engelsche vertaling vindt men in The theological Review, No. 42. 1873.)

Hebben wij elders aangetoond(*), dat Dr Strauss in zijn jongste geschrift 'Der alte und der neue Glaube' zijn ongunstig oordeel over het Christendom gebouwd heeft op eene reeks van onhistorische voorstellingen en op meeningen, die aan den godsdienst van Jezus oorspronkelijk vreemd zijn, aan hetzelfde gebrek lijdt zijne critiek over den godsdienst, in het algemeen beschouwd. Ook in dit gedeelte van zijn geschrift wordt het wezen van den godsdienst miskend en, met een aantal verkeerde begrippen omtrent God en godsdienst, de godsdienst zelf prijs gegeven.

Volgens Strauss heeft de godsdienst zijn ontstaan in den mensch te danken aan het gevoel zijner onmacht tegenover de natuur en aan de vrees, die de natuurverschijnselen hem inboezemen. Kan hij met de natuur, als eene hem vreemde (unheimliche) macht niet terecht, hij maakt die macht of machten tot persoonlijke wezens, die, al zijn zij hem vijandig, toch de kans aanbieden, dat zij door offers en gebeden zich zullen laten verbidden en hunne vijandige gezindheid afleggen. Deze afleiding van den godsdienst uit de vrees, reeds door Epicurus voorgestaan, 'heeft', volgens Strauss, 'een onbetwistbaar recht.' 'Ging het den mensch,' zoo redeneert hij, 'steeds naar wensch, had hij steeds wat hij behoefde, werd hij nimmer teleurgesteld in zijne plannen, en moest hij niet, op grond van droevige ervaringen, met bangheid eene onzekere toekomst tegemoet gaan, zoo zou bezwaarlijk de gedachte aan hoogere wezens bij hem zijn opgerezen,' p. 93.

Heeft de godsdienst zijnen grond in vrees en vertoont hij zich dienvolgens in de poging om, door verbidding eener gevreesde macht, bestaande of dreigende onheilen af te wenden en daarentegen geluk en welvaart te verkrijgen, dan kan het, volgens Str., niet anders, of, naarmate, bij toenemende kennis en beschaving, de natuur steeds meer zich aan hem voordoet als een welgeordend geheel van krachten, die aan vaste Wetten gehoorzamen, die vrees allengs moet wijken voor

(*) Theol. Tijdschrift, 1873, Theol. Review, No. 41.

onderwerping aan eene onveranderlijke orde, en dat van het verbidden van eene hoogere macht niet langer sprake zijn kan. Naarmate de beschaving, in verband met de waarneming der natuur en hare wetten, veld wint, wordt derhalve de kloof tusschen wetenschap en godsdienst grooter en het gebied van den godsdienst gaande weg meer beperkt, evenals dat der Amerikaansche Roodhuiden, die steeds meer hunne plaats voor hunne blanke buren inruimen, p. 148. De middeleeuwen waren godsdienstiger dan onze tijden, naarmate zij onwetender en onbeschaafder waren. Geen heilige Bernardus, Franciscus, zelfs geen Luther, zijn thans meer te vinden, en naast deze geloofshelden maken de Schleiermachers en de Neanders van onzen tijd eene zeer wereldsche figuur, p. 137. Eene zonsverduistering, die, naar het bericht van reizigers, bij den wilde de meest levendige godsdienstige gewaarwordingen opwekt, laat thans den meest onwetenden boer onverschillig. Een gebed, zooals Luther tot God richtte voor het behoud van Melanchthon, heeft Schleiermacher nooit gedaan en werd door Kant als waanzin aangemerkt', p. 109, 110.

'Als sommige Engelsche Lords in 1866 aan graaf Russell verweten, dat hij tegen de veepest geen algemeenen biddag had uitgeschreven, of wanneer de boeren, bij voortdurende droogte, van hun predikant verlangen, dat hij regen van den hemel bidden zal, dan roepen wij, met het oog op die boeren uit: *o sancta simplicitas*, staan omtrent dien predikant in twijfel, of hij in deze naar het verlangen zijner eenvoudige gemeenteleden zich schikt, dan wel met een hiërarchisch doel hen voorkomt, en weten, ten aanzien van die Engelsche Lords, niet, of wij aan hoogkerkelijke domheid of aan ellendige huichelarij te denken hebben, p. 107. Wat hiervan zij, het een en ander versterkt bij den beschaafde het verlangen, dat een verbeterd schoolonderwijs den landman moge doen inzien, dat hij bij regen en droogte, veepest en cholera, met natuurverschijnselen te doen heeft, die aan dezelfde vaste wetten, als de niet meer gevreesde zons- en maansverduisteringen, gehoorzamen,' p. 108.

Zóó Strauss. Dat de godsdienst in dezen vorm gebrekkig is en dat met name het gebed met het doel om God te verbidden en zijne tusschenkomst in te roepen tegenover eene den mensch vijandige natuur, onbestaanbaar is op het standpunt der hedendaagsche beschaving, behoefde Strauss niet te verzekeren. Zijn fout bestaat hierin, dat hij met dezen in de beschaafde wereld lang versleten vorm den godsdienst zelven voor onredelijk verklaart. Het *proton pseudos*(*) is hier de bewering, dat de godsdienst aan vrees en eigenbelang zijn ontstaan te danken heeft. Zelfs bij de minst ontwikkelde volken zijn deze niet de hoofdfactoren, die het godsdienstig leven opwekken, maar staan naast deze de edeler gevoelens van bewondering en dankbaarheid. De fetischdienaar moge dwalen in zijne voorstelling der godheid, als ware zij onder den vorm van eenig hem vreemd en ongewoon verschijnsel

(*) De eerste onwaarheid.

tegenwoordig, en in zijne onwetendheid wanen, door offers en toovermiddelen op den gewonen loop der natuur ten zijnen behoeve invloed te kunnen uitoefenen, maar onmiskenbaar zijn ook hier het echt menschelijk besef van afhankelijkheid van eene hoogere macht, waaraan de natuur met hare verschijnselen en ook hij zelf onderworpen zijn, en, in weerwil van de vrees, die de natuur hem inboezemt, het onbaatzuchtig gevoel van dankbaarheid en vertrouwende overgave van het hart.

Dat niet in de eerste plaats de vrees, maar inzonderheid deze laatstgenoemde gevoelens den godsdienst te voorschijn roepen, leert de geschiedenis. Tegen de Typhons staan de Osirissen, tegen de booze geesten bij de Hindûs de weldadige natuurgodheden, tegen Ahrimainjus, den vorst der duisternis, Ahura-mazda, de lichtgod over. Zelfs dagteekenen de booze, den mensch vijandige godheden van later tijd dan de voorstelling der weldadige natuurmachten. Ahrimainjus verschijnt eerst later dan Ahura-mazda, Satan bij de Israëlieten eerst later naast Jahveh. De oudste offers waren geen zoen- maar dankoffers, en wie, als Strauss, met Schiller den lof bezingt der goden van Griekenland, erkent hiermee zelf, dat, in weerwil van het denkbeeld, dat de goden zich laten verbidden(*), waartegen Plato zijne stem verhief, het wezen van den godsdienst bij de Grieken bestond in geestdrift voor het goddelijke, zooals het in duizendvoudige verscheidenheid van vormen en niet het minst in de scheppingen van den menschelijken geest zich voordoet, in godengestalten voor de verbeelding oprijst en den mensch stemt tot bewondering en navolging.

Hetzelfde merken wij op in den godsdienst der Semieten. De Baälsdienst was niet door vrees gekenmerkt, maar door vreugd en dartelheid, den natuurlijken vorm van godsvereering, zoolang het zedelijk bewustzijn nog bij den mensch niet ontwaakt is. Als tegenhanger hiertegen vertoont zich de Molochdienst. Ook hier was het echter niet de vrees, die de godheid maakte, maar de eerbied, die haar ver boven de sfeer van het zinnelijke verhief en, tengevolge hiervan, den godsdienst deed stellen in de verachting en verloochening van het natuurlijke, waarvan het kinderoffer de hoogste uiting was. Sloop ook hier allengs de waan in, om langs dien weg eene vertoornde godheid te verzoenen, de hoofdzaak was eerbiedige toewijding, zooals dit in het verhaal omtrent Jefta en zijne dochter en van Abrahams offerande, den Israëlietischen nagalm der oude Molochvereering, zichtbaar is. De latere Israëlieten zijn bevreesd voor Jahveh en zoeken nog altijd door zoenoffers zijn toorn af te wenden, maar de hoofdzaak is Jahveh's gerechtigheid en de eerbied voor zijne heiligheid, die zich niet straffeloos laat hoonen. De godsdienst van Israël, oorspronkelijk natuurdienst, waarvan de oudste beteekenis der hooge feesten nog de sporen vertoont, wordt gaandeweg toewijding aan God door een zedelijk leven; en als het hart van den Israëlietischen zanger ‘dorst naar God als het hert naar de waterstroomen’, dan

(*) στιεππο□ □εο□ τε □α□ α□το□.

blijkt hieruit duidelijk, dat geen vrees, maar geestdrift, liefde en vertrouwen op Hem, die in de natuur zijne heerlijkheid openbaart en in gerechtigheid behagen schept, het groote doel is, waarop de godsdienstige geest der menschen reeds van den aan vang af is aangelegd. De godsdienst begint dus met dankbaarheid en bewondering, op de meest kinderlijke wijze aan den dag gelegd. De vrees mengt zich hierin eerst later en roept, als verbastering van den godsdienst, toovermiddelen en zoenoffers te voorschijn. Bij voortgaande beschaving en veredeling wijkt de vrees. De oorspronkelijke factor ontwikkelt zich en doet het onzuivere in den godsdienst wijken. Ahura-mazda zal eenmaal Ahrimainjus overwinnen. De vijandschap van Jahveh tegen de volken maakt, gaandeweg, bij de profeten plaats voor de gedachte, dat ook de heidenen zijn erfdeel zijn, en sedert Jezus den Vader verkondigde, die alle menschen liefheeft, en het wezen van den godsdienst stelde in de liefde tot God, wordt het de leus der vromen in het Christendom: ‘wij hebben niet ontvangen den geest der dienstbaarheid tot vreeze,’ en: ‘de liefde verbant de vrees.’ Zoo levert de geschiedenis van den godsdienst zelven het voldingend bewijs, dat, bijaldien ook vrees en eigenbelang, gepaard aan hiërarchische aanmatiging, den godsdienst verlaagd hebben tot een werktuig van baatzuchtige bedoelingen, hij zelf, naar zijn wezen beschouwd, in edeler aspiratiën zijnen grond heeft. Sluit hij toch, zonder zich zelven te vernietigen, in zijnen hoogsten vorm van ontwikkeling, de vrees uit en openbaart hij zich in liefde en vereering van God, als het ideaal van het goede, waarnaar de mensch moet streven, dan kan ook zijn oorsprong niet in vrees of andere onedele beweegredenen gezocht worden. Had hij toch daarin oorspronkelijk zijn grond, dan zou, met het wegvallen dier beweegredenen, de godsdienst hebben moeten ophouden te bestaan. Maar het tegendeel leert de geschiedenis. De vrees werd opgeheven, maar de godsdienst verrees in telkens edeler vorm. Het resultaat der godsdienstige ontwikkeling, zooals zij, van de laagste fetischdienst aanvangende, door alle vormen der natuurvereering heen, na de wettelijk zedelijke vereering van Jahveh, in den godsdienst van Jezus haar hoogsten top bereikte, bewijst derhalve, dat de mensch, tot God geschapen, bestemd is, om, zijner eenheid met God zich bewust geworden, in gemeenschap met God te leven en zijn beeld te dragen in heiligheid en liefde.

Doch niet alleen dat de godsdienst, als ontstaan uit bijgeloovige vrees, bij het toenemen der beschaving, zijn einde tegemoet gaat, ook het begrip van God, dat aan elken godsdienst ten grondslag ligt, is, meent Strauss, voor de macht der wetenschap gevallen. ‘Ons hedendaagsch godsbegrip heeft,’ zegt hij, ‘twee zijden, van persoonlijkheid en van absoluutheid. De eerste is ontleend aan de Joden en het Christendom; de andere aan de Grieksche wijsbegeerte. De Joden stelden God voor als een Koning, die, door een hofstoet van engelen omringd, zijn troon en woonplaats heeft in den hemel, waaruit Hij nu

en dan tot de menschen, b.v. in den hof van Eden, in de tent van Abraham, of op Sinai's bergtop nederdaalt. De Grieksche philosophie daarentegen zocht naar een wezen, waaruit zij, als de absolute oorzaak van al wat is en wordt, het bestaan en de inrichting der wereld kon afleiden. Beide zijden, ofschoon in het hedendaagsche godsbegrip vereenigd, sluiten, in den grond der zaak, elkander uit. Persoonlijkheid toch sluit beperking in en kan dus aan het absolute niet toegekend worden. Woonde God vroeger persoonlijk in den hemel, reeds Copernicus beperkte die woonplaats door zijne theorie van het planetenstelsel. Bleef niettemin nog altijd buiten de plaats, die de zon en de planeten met hunne banen innemen, nog eene onmetelijke ruimte over, zoo werd ook deze door de latere sterrekunde voor de vaste sterren en het bestaan van andere zonne- en planetenstelsels in beslag genomen, waardoor, zooals Strauss het uitdrukt, ‘voor den ouden persoonlijken God woningsnood ontstond,’ pag. 104, 105. Vruchteloos was hiertegenover de poging der bespiegelende wijsbegeerte om het bestaan van een van de wereld onderscheidenen, persoonlijken God te bewijzen. Het kosmologisch bewijs reikt niet verder dan tot de erkenning van een noodzakelijken grond der verschijnselen, mitsdien tot eene wereldsubstantie, maar bewijst, niet dat die grond *buiten de wereld* zijn bestaan heeft. Het physico-theologische of teleologische bewijs leidt hoogstens tot de erkenning eener doelmatige inrichting der natuur, maar wettigt, evenmin als het kosmologische bewijs, de stelling, dat deze doelmatigheid het werk is van eene zich zelve bewuste, verstandelijke oorzaak *buiten* de wereld, en is daarenboven wegens al het ondoelmatige in de wereld aan twijfel onderhevig. Bezweken deze bewijzen reeds voor de critiek van Kant, het moreele bewijs, door dezen hiervoor in de plaats gesteld, werd sraks door Fichte, als onbestaanbaar met de critische wijsbegeerte zelve, afgewezen. Het hoogste, waartoe de philosophie op het gebied van den godsdienst geraakt, wa, volgens hem, de erkenning van het absolute, gedacht als ‘eene zedelijke wereldorde,’ waaraan de mensch gehoorzaamt. ‘Gij kent aan God,’ dus sprak hij in zijne verdediging tegen den blaam van atheïsme op hem geworpen, ‘persoonlijkheid en bewustzijn toe, maar wat zijn persoonlijkheid en bewustzijn anders, dan 't geen gij in u zelven hebt leeren kennen? Gij maakt derhalve door de toekenning van persoonlijkheid God tot een eindig wezen, aan uzelven gelijk en hebt niet, zooals gij wildet, *God* gedacht, maar slechts uzelven in uw denken vermenigvuldigd.’ Hiermee was de terugkeeer gebaand tot de absolute ‘substantie’ van Spinoza en werd met de daarop volgende stelling van Schelling, dat het absolute de identiteit is van het ideale en reale, van geest en natuur, en met de Hegelsche theorie, volgens welke het absolute door het natuurproces heen eerst in den mensch tot zelfbewusten geest zich ontwikkelt, de persoonlijkheid Gods voor goed opgeheven. Ook in het systeem van Schleiermacher was voor Gods persoonlijkheid geen plaats.

‘Denken wij God, dan stellen wij eene eenheid zonder veelheid; denken wij daarentegen de wereld, dan stellen wij eene veelheid zonder eenheid. Het eene kan echter niet zonder het andere gedacht worden. Zoodra men toch God als bestaande vóór en zonder de wereld denken wil, wordt men terstond gewaar, dat men nog slechts een ledig beeld der phantasie voor zich heeft. God en wereld zijn dus wel niet hetzelfde, maar echter, in den grond der zaak, slechts twee verschillende beschouwingswijzen van ééne en dezelfde zaak’ p. 111-120.

In deze redeneeringen ligt voorzeker waarheid, maar wat bewijzen zij anders, dan dat de theorie, waarbij men zich een God voorstelt *tegenover* en *plaatselijk buiten* het heelal bestaande, allen redelijken grond mist? Voor een God, die in den hemel zijn verblijf houdt en van daar uit zich met de wereld in betrekking stelt, is, met het wegvallen van den vroegeren hemel, dien de verbeelding zich geschapen had, natuurlijk geene plaats. *Naast* het absolute kan, zonder de absoluutheid te beperken en daardoor op te heffen, niets anders, en dus ook geene wereld gedacht worden’(*). ‘Buiten het oneindige Zijn’, schreef Zwingli, is geen ander Zijn mogelijk; want waar dat andere Zijn buiten het oneindige zijn zou, daar zou het oneindige niet zijn(†). De metaphysische bewijzen voor het bestaan van zulk een wezen *buiten de wereld* zijn dus ook bevonden één voor één onhoudbaar te zijn, en ook het moreele bewijs van Kant was niets anders dan eene vruchtelooze poging om het uitsluitend transcendente godsbegrip, nadat het theoretisch gevallen was, als postulaat van het zedelijk leven te herstellen en 't geen buiten de voordeur gezet was door de achterdeur weer binnen te laten. Fichte verklaarde derhalve niet ten onrechte zulk een God voor een afgod. Volgt hieruit echter, dat er geen God is en dus ook geene godsdienst zijn kan, of dat slechts een abstract begrip, dat Fichte met den naam van ‘zedelijke wereldorde’ bestempelde en Hegel ‘de absolute Idee’ noemde, met den naam *God* kan aangeduid worden? Toonde niet dezelfde Fichte, door in zijn later gewijzigd stelsel over God te spreken als het absolute Ik (subject), dat de wereld als zijn Niet-Ik (object) zich voorstelt(§), en insgelijks Hegel, door het absolute niet enkel, zooals Spinoza, als ‘substantie,’ maar ook als ‘subject’ te

(*) De Provid. Opp. IV, p. 91.

(†) De Providentiâ, Opp. IV, p. 91. ‘Constat, extra hoc Infinitum Esse nullum Esse esse posse; nam ubicunque externum illud Esse vel esset vel consisteret, istic Infinitum non esset, et eam ob causam infinitum non esset. Quum igitur unum ac solum Infinitum sit necesse est, praeter hoc nihil esse. Et secundum hoc sequitur, ut, quidquid est, in Illo sit, imo quod est et quod existit, ex Illo sit. Certum (igitur) est, quod, quantum ad esse et existere attinet, nihil sit, quod non numen sit; id enim est rerum universarum Esse.

(§) Voortreffelijk drukt Fichte dit denkbeeld uit in eene sonnette:

Das ewig Eine
Lebt mir im Leben, sieht in meinen Sehen.
Nichts ist, denn Gott; und Gott is nichts denn Leben.
Dein Ich ist sie; es sterbe was vernichtbar;
Und fortan lebt nur Gott in deinem Streben.
Durchschaue, was diess Sterben überlebet:
So wird die Hülle dir als Hülle sichtbar,
Und unverschleiert siehst du göttlich Leben.

denken, dat de absolute wereldgeest ook in hun overigens monistisch stelsel, gedacht moest worden als een wezen, dat met zelfbewustheid werkt en in dien zin persoon is? Zegt men met Strauss, dat persoonlijkheid beperking insluit, zoo moge dit gelden van *eindige* persoonlijkheden, die tegen andere dingen en personen overstaan, en dus ook van eene persoonlijkheid, die, naar de vroegere voorstelling van God, de wereld *naast* en *tegenover* zich heeft, maar die beperking ligt niet in het begrip zelf van persoonlijkheid. Wordt deze gedacht als zelfbewustheid, dan drukt dit begrip niets eindigs uit, vermits de zelfbewustheid niets anders is dan eene bewustheid van zich zelven en van eigen werkzaamheid en dus geenszins het bestaan eischt van iets anders buiten het zich zelf bewuste wezen zelf. God blijft dus de ééne absolute, ook waar Hij gedacht wordt als de eeuwige, intelligente en zelfbewuste oorzaak van alles wat Hij werkt. Is God de absolute rede (Vernunft), het absolute denken, dan kan hier de zelfbewustheid niet buitengesloten worden, tenzij men met Hartmann (Philosophie des Unbewussten) van 'onbewuste rede' spreken wil, wat, mijns inziens, eene tegenstrijdigheid is.

Gaat met deze voorstelling de godsdienst verloren? Waren de Stoïcijnen en, op hun voetspoor, Seneca, ongodsdienstig, wanneer zij, de tegenstelling van God en natuur, door de Platonici gemaakt, opheffende, hun godsbegrip aldus uitspraken: 'Natura non tantum artificiosa sed plane artifex.' 'Neque natura sine Deo, nec Deus sine natura, sed idem est utrumque (de natuur is niet alleen een kunstgewrocht, maar een kunstenaar. De natuur bestaat niet zonder God en God niet zonder de natuur, maar beiden zijn hetzelfde)? Wat zij 'natuur' noemden was immers identiek met de hoogste rede, zooals zij zich in het teleologisch verband der verschijnselen aan hen voordeed. Men stelle tegen het godsbegrip der oude metaphysica, ook nog door Descartes gehuldigd, waarbij, in strijd met een gezonde logica, twee heterogene, elkander uitsluitende substantiën of machten, denken en uitgebreidheid (geest en stof), werden afgeleid van ééne absolute, zuiver geestelijke substantie (God), het godsbegrip van Malebranche over: 'Dieu renferme en luimême toutes les perfections de la matière, sans être matériel; Il comprend aussi les perfections des esprits créés, sans être esprit, de la manière que nous concevons les esprits. Son nom véritable est 'Je suis,' le Tout-être, l'Être sans restriction, l'Être infini et universel'(*), en vrage, welke van beide voorstellingen voor den godsdienst bruikbaarder is. In denzelfden geest schreef Fénélon: 'Dieu est souverainement un et souverainement tout. Il est éminemment tout ce qu'il y a de positif dans les essences qui existent. Il s'en suit que, l'Être infini

(*) Recherche de la vérité, III: 2.

ne pouvant être resserré dans aucune espèce, Dieu, à proprement parler, ne doit pas plus être considéré sous l'idée restreinte de ce que nous appelons ESPRIT, que sous quelque idée que ce soit d'une perfection particulière, determinée et exclusive de tout autre(*). Is deze beschouwing ongodsdienstig en was Frans Hemsterhuis een bestrijder van den godsdienst, toen hij schreef: 'Dieu est partout; Il est ici; il n'y a dans cet arbuste, dans vous ni dans moi, aucune partie, quelque indivisiblement petite, que nous la concevons, qu'Il ne pénètre. Il est en vous aussi parfaitement présent que dans tout l'univers'?(†)

Niet ongodsdienstig, maar ook bijbelsch en Christelijk? vraagt men. Waarom niet? Omdat in den bijbel ook andere meer kinderlijke voorstellingen van God worden aangetroffen? Maar moet men dan, om *bijbelsch* godsdienstig te zijn, zich houden aan de voorstelling van een God, die in Eden wandelt, bij Abraham te gast komt of bij den torenbouw van Babel nederkomt om het werk te bezien? Alsof de bijbel nog niet een ander godsbegrip verkondigde, wanneer God, bij monde van den Profeet, verklaart: 'Welk een huis zoudt gij mij bouwen? Vervul Ik niet den hemel en de aarde?' of wanneer Paulus schrijft: 'Uit Hem, en door Hem en tot Hem zijn alle dingen'; en 'in Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij.' Heeft Jezus, ofschoon hij van de gebruikelijke termen zich bediende, het geestelijke en zinnelijke gescheiden en niet integendeel, blijkens zijne gelijkenissen, in beide sferen de uitdrukking gezien derzelfde orde, en zoowel in de zichtbare natuur als in het rijk des geestes het beeld aanschouwd van den Onzienlijke? Het is zoo: Jezus noemt God den Vader *in de hemelen*, maar mag men op deze formule, waarin God als de *volmaakte* Vader van aardsche Vaders onderscheiden wordt (Mt. VII: 11), zich beroepen, ten bewijze, dat Jezus het begrip van een God, die *plaatselijk* in den hemel woont, voorden godsdienst noodzakelijk gekeurd heeft? Luther(§), Calvijn(**) en Ursinus(††) dachten anders en insgelijks de gereformeerde godgeleerden na hen, toen zij tegen de Socinianen, die God in den hemel opsloten, volhielden, dat God niet slechts naar zijne werkzaamheid (*potenter*), maar ook naar zijn wezen (*enter*), in alles tegenwoordig is(§§).

Men heeft deze beschouwing, waarbij de tegenstelling van God en wereld wordt opgeheven, in onzen tijd naturalisme, pantheïsme, zelfs

(*) De l'existence de Dieu, ch. 5.
(†) Oeuvres philosophiques, Paris 1809 II: p. 104. Verg. den brief van Göthe aan Jacobi, aangehaald door Haeckel, Schöpfungsgeschichte, p. XXX.
(§) Instit. III: xx, 40.
(**) Ausl. der 10 Geb. 1528, Bd. XXXVI, S. 14: 'Man soll Gott nicht also abmalen, als sitze er droben in Himmel auf einem gülden Stuhl, sondern als einen Herrn, der Alles erfülle, in allen Kreaturen gegenwärtig sei, Alles in allen Dingen schaffe und thue.' En elders, XVIII, S. 216: 'Gaffe nicht in den Himmel undsprich: Ei, sollte ich unsern Herrn Gott einmal sehen: Höre zu, du elender Mensch: willst du Gott dienen? Du hast ihn in deinem Hause, an deinem Hausgesinde und Kindern. XIX S. 368: Wer in die Liebe bleibt, der bleibt in Gott, und ist nicht mehr ein lauter Mensch sondern ein Gott, denn Gott selbst ist in ihm.'
(††) Heid. Cat. Vr. 27, 121.
(§§) Zie mijne Leer de Herv. Kerk enz. II, bl. 189.

atheïsme, soms alle drie tegelijk, genoemd, maar daardoor slechts zijn eigene onmacht verraden in het wijsgeerig denken. Naturalisme is in het wetenschappelijk spraakgebruik die wereldbeschouwing, waarbij men in den samenhang der eindige verschijnselen de alomtegenwoordige werkzaamheid van God voorbijziet, wat door Calvijn zóó wordt uitgedrukt: 'Naturae elogiis Deum supprimunt'(*). Geschiedt dit laatste niet, en is men met denzelfden Calvijn van oordeel, dat men 'in vromen zin de natuur God kan noemen' (pie hoc posse dici, naturam esse Deum), dan moge bij deze beide beschouwingswijzen de taak van den natuuronderzoeker, die den natuurlijken samenhang der dingen naspoort, dezelfde zijn, doch mag men deze door en door religieuse natuurbeschouwing van Calvijn evenmin met den naam van naturalisme bestempelen, als de leer van Zwingli, als hij, gewagend van de kracht, die alles beweegt, verbindt en scheidt (virtus, quae universa impellit, sociat, disjungit), door Plinius *natuur* genoemd, de vraag oppert: 'wat is dit anders dan God?' (Id autem quid aliud est quam Deus?)(†) en, op grond hiervan, het 'van Gods geslachte' niet slechts op den mensch als geestelijk wezen, maar ook op de gebeele zichtbare natuur toepast(§).

Niet beter maakt het Strauss, wanneer hij de onderscheiding van idealisme en materialisme voor een woordenstrijd verklaart, en wel op dezen grond, dat beide hun gemeenschappelijken tegenstander hebben in het dualisme, dat de wereld, als het geschapene en vergankelijke, tegen God, het eeuwige, onvergankelijke wezen, overstelt, p. 207, 208. Beide beschouwingswijzen, het is zoo, zijn monistisch, die van Zwingli en van de materialisten, maar uit dit punt van overeenstemming af te leiden, dat zij beide op hetzelfde neerkomen, klinkt even onlogisch, als dat iemand uit het feit dat A en B hierin met elkander overeenstemmen, dat C een Engelschman is, tegen D, die hem voor een Duitscher houdt, maar intusschen hierin van elkander afwijken, dat A dien Engelschman voor een godvruchtig en zedelijk mensch houdt en B hem daarentegen voor eene huichelaar verklaart, het besluit wilde trekken, dat de beschouwing van A en B op hetzelfde neerkomt. Zoo ergens, dan geldt hier de regel: cum duo faciunt idem, non est idem. Het materialisme leidt alles, ook den geest, af uit de stof, uit stoffelijke atomen en atomenkrachten en predikt hiermee het atheïsme. Deum supprimit, zooals Calvijn zegt. Het idealisme daarentegen ziet in alles de openbaring van idee en rede en verheft zich theïstisch tot de gedachte aan God, den absoluten geest. Het materialisme predikt als uitgangspunt de stof (alsof men in eene wetenschappelijke natuurbeschouwing, waarin, met de algemeen aan-

(*) Inst. I, v. 5. 'Door hunne lofspraak op de natuur doen zij God te niet.'
(†) De Provid. Opp. IV: p. 91.
(§) p. 92: 'Nec solus homo *divini generis* est, sed universae creaturae, quamvis alia sit aliâ nobilior. Attamen genere ex Deo et in Deo sunt, et quaeque, quo est nobilior, eo plus praedicat divinam gloriam et potentiam.'

genomen stelling ‘geen stof zonder kracht,’ de tegenstelling van beide opgeheven is, nog langer van stof, eene loutere abstractie, spreken kon!) Het idealisme daarentegen ziet in hetgeen men met eene der beide termen, aan eene verouderde, dualistische wereldbeschouwing ontleend, *stof* noemde, den tastbaren en zichtbaren, zinnelijk waarneembaren vorm, waaronder zich de kracht, of wil men, het ideale, door onzen geest erkend, aan onze zinnen voordoet(*) en noemt met Oerstedt (Der Geist in der Natur) ‘de natuurwetten gedachten Gods.’ Zou dit hetzelfde zijn als het materialisme en zou Hegel niet in zijn graf zich omkeeren, wanneer hij zulk een oordeel over zijn idealistisch realisme uit den mond van zijn discipel hoorde?

Anderen zien in deze beschouwing wel niet materialisme maar toch pantheïsme. Hier is het de vraag, wat men onder die benaming verstaat. Verstaat men er door de leer van het onpersoonlijke, personen vormende absolute, dan is een monisme, zooals dat van Zwingli, waarbij men aan een persoonlijken God vasthoudt, geen pantheïsme. Verstaat men er echter door, wat het woord zelf aanduidt, dat God (□ε□ς) in alles (□ π□ντα) is en werkt, in onderscheiding van het Deïsme, waarbij men het Al *naast* God stelt, dan is de benaming pantheïsme, als uitdrukking der tegenstelling, niet ongepast, en kan het ons onverschillig zijn, of onkundige lieden deze door en door religieuse wereldbeschouwing, omdat in haar geen plaats is voor een God, die vóór het ontstaan der wereld werkeloos en eenzaam was, en daarna van zijn bestaan niet meer of slechts nu en dan doet blijken door een willekeurig ingrijpen in den natuurlijken samenhang der dingen, d.i. door het buiten werking stellen der door Hem zelven gestelde orde, met een ‘Schimpf-und Necknahme,’ zooals Schleiermacher het uitdrukte, aan hoon en verachting prijsgeven, en herinneren wij ons hierbij, hoe de Gereformeerd rechtzinnige hoogleeraar F. Burman, wegens zijn monisme, door zijn Remonstrantschen ambtgenoot Van Limborch van Spinozisme beschuldigd werd(†).

Noemden eindelijk Jacobi en andere gevoelstheologen na hem de monistische wereldbeschouwing atheïsme, hielden zij haar voor eene heidensche voorstelling (paganisme), waartoe het verstand vervalt, doch waartegen het hart protesteert, dan blijkt hieruit niet anders, dan dat het hart, gewoon aan een tot hiertoe heerschend begrip van God als een wezen *buiten de wereld*, zich niet terstond naar een veranderd godsbegrip kan schikken, en zien wij hierin het oordeel van menschen, die van hunne particuliere *voorstelling* van God het *bestaan* van God afhankelijk stellen, voor atheïst uitmaken ieder, die over God anders denkt dan zij, en in dit opzicht niet beter zich gedragen dan de Atheners, die Socrates van atheïsme beschuldigden, omdat hij voor

(*) Ook Göthe, wien Haeckel aanhaalt, p. XXX, was van oordeel, dat alle dingen, die door onze zintuigen waargenomen worden, ‘als sinnliche Darstellung für sinnliche Geschöpfe erscheinen.’ Schelling noemde, gelijk men weet, de natuur ‘der sichtbare Geist.’

(†) Zie mijne Leer der Herv. Kerk enz. II p. 517, 518.

het alledaagsche polytheïsme éénen God als de opperste Wijsheid (□ □*ν παντ*□ *φρ*□*νησις*)(*) in de plaats stelde. Wat ons betreft, wij noemen het dualisme, dat God van de wereld afscheidt, door en door oppervlakkig en ongodsdienstig tevens. *Oppervlakkig*, omdat het God, als zuiver geest gedacht, onlogisch tot den auteur of schepper maakt van twee elkander uitsluitende substantiën, geest en stof, en geven in dit opzicht met Bayle de voorkeur aan het Platonisme, dat God niet tot den schepper, maar alleen tot den formeerder maakt van de, als zoodanig, van Hem onafhankelijk bestaande stof; *ongodsdienstig*, omdat het God, na de eerste scheppingsdaad, als werkeloos voorstelt, of hoogstens zijne Voorzienigheid beperkt tot een nu en dan willekeurig ingrijpen van God in den gewonen loop der dingen, ten behoeve van egoïstische wenschen en mitsdien in de gewone natuurverschijnselen niets anders ziet dan een nawerking der eerste scheppingsdaad. Met deze theorie gaat het christelijke denkbeeld: 'Mijn Vader werkt tot nu toe' en Gods voortdurend immanente werkzaamheid in de zedelijke wereld, mitsdien de leer des H. Geestes verloren en wordt met name een Pelagianisme gehuldigd, waarbij in de eigen werkzaamheid van den zedelijken mensch zijne afhankelijkheid van God, het karakter der ware religieusiteit, miskend wordt. Verg. Phil. II: 13.

Zegt Strauss, dat Kant en Schleiermacher niet meer bidden konden, zooals Luther, toen hij God voor het behoud van een trouwen dienaar als Melanchthon verantwoordelijk stelde en van de kracht van zijn gebed de herstelling van dezen wachtte, p. 110, dan moet dit worden toegestemd; maar wij voegen er bij, dat zulk een gebed wel kinderlijk naïef is, maar aan den hoogsten eisch van den godsdienst niet beantwoordt. Jezus stelde aan God zulke eischen niet, toen hij de zijnen het 'Onze Vader' leerde bidden. 'Uw Vader', sprak hij, 'weet wat gij behoeft' en heeft uw gebed niet noodig; en perste de druk van het lijden ook hem eenmaal den wensch af, dat de gevreesde drinkbeker des lijdens mocht voorbijgaan, hij deed dien wensch vergezeld gaan van de betuiging der diepste onderwerping aan Gods wil. Het onderscheid valt in het oog. Luther wilde, dat Melanchthon zou herstellen en dus moest God het ook willen; maar Jezus bad: 'niet mijn wil, maar de uwe geschiede!' Zulk een gebed eischt de godsdienst. Hier spreekt de vrome met Augustinus: 'ik vraag niet het Uwe maar U (*da Te*)! Zóó bad ook Schleiermacher. Hiermee valt zeker het gebed, dat God verlaagt tot een werktuig ter verkrijging van hetgeen de kortzichtige mensch voor zich of anderen nuttig en noodig keurt, maar hiermee valt niet het gebed, als het leven in gemeenschap met God.

Om echter het door ons voorgedragen godsbegrip te rechtvaardigen, is noodig, dat werkelijk natuur en geschiedenis idee, orde en doel-

(*) Mem. I, 4, 17, 18, IV: 3, 13.

matigheid verkondigen. Ook hiertegen echter maakt Strauss bezwaar. Vooral heeft hij het geladen op de teleologische wereldbeschouwing, die, naar hij meent, door Darwin's ontdekkingen, voor goed gevallen is, p. 210.

Zou dit werkelijk zoo zijn, of maakt Strauss zich ook hier weder schuldig aan de dwaling, die, met eene verkeerde voorstelling der zaak, de zaak zelve over boord werpt? De vroegere teleologie was gebrekkig, inzoover zij God voorstelde als een wezen, dat, evenals een bouwmeester, na eerst een plan of bestek gemaakt te hebben, vervolgens in het scheppen of vormen der wereld naar dit plan te werk ging. Zulk eene teleologie moet natuurlijk vallen door eene theorie, die, zooals die van Darwin, elken overgang in de wereld uit natuurlijke oorzaken afleidt. Maar valt hiermee elk begrip van doel en doelmatigheid, en zou het waar zijn, wat sommigen beweren, dat men bij de beschouwing, b.v. van het oog, voortaan wel vragen mag, waardoor het ontstond, maar niet, waartoe het dient; wel vragen naar de oorzaak, waardoor de mensch rechtop gaat, maar niet, waartoe hem die gestalte werd geschonken? Heeft men bij het stellen van een doel zich dikwerf vergist en alles eenzijdig op den mensch teruggebracht, zoo blijft dit echter on tegen zeggelijk vaststaan, dat het doel van alle natuurlijke werkingen in het proces dat een organisch wezen doorloopt, het voltooide organische wezen zelf is. Is A = A, is de mensch bestemd om mensch te zijn, behoort het tot het wezen van den mensch, dat hij als zinnelijk redelijk wezen ziet en denkt, en kan hij dit zonder oogen en zonder hersenen niet dan volgt hieruit met logische noodwendigheid, dat ter bereiking van dit doel oogen en hersenen noodig zijn; en worden nu in het natuurproces, dat het embryo doorloopt, oogen en hersenen als 't ware gepraeformeerd, dan hebben wij hier een streven naar een doel. Wij vragen: is 't geen, volgens Darwin, het resultaat is van natuurkeus (natural selection), van aanpassing (adaptation), overerving (inheritance) en van den strijd voor het leven (struggle for life), louter het gewrocht van toevallige omstandigheden? Heeft de mensch zich ontwikkeld uit lagere diersoorten, ontstonden een Newton of Göthe uit eene primitieve moneer, wij vragen: is dat dan zoo maar op den gis af geschied, en is het natuurlijk ontstaan van zonnestelsels en van het mechanisme in de beweging der hemellichamen aan toeval toe te schrijven, of wijst dit alles veeleer hierop, dat de natuur in hare werkingen het streven openbaart naar een doel, dat op een redelijken grond wijst? Wat meer is, Darwin heeft juist in zijne leer over de *rudimenta* de bezwaren opgelost, door materialisten als Büchner tegen de teleologie ontleend aan de ondoelmatigheid van sommige deelen van het organisme, door de aanwijzing, dat deze overtolligheden steeds meer verdwijnende overblijfselen zijn van een vroegeren toestand, die, als zoodanig, in de ontwikkeling van het lagere tot het hoogere hun noodzakelijken grond hebben. Dat overigens vele

natuurkundigen van de teleologie niets weten willen, heeft in het misbruik zijnen grond, dat in de natuurkunde van de teleologische methode ter verklaring der verschijnselen is gemaakt. De natuuronderzoeker, als zoodanig, vraagt naar oorzaken, niet naar doeleinden. Maar bestaan deze daarom niet en heeft de natuurkundige, die, als zoodanig, er niet naar vraagt, recht om den wijsgeer te verbieden dit te doen? Is er dan niet meer wetenschap, dan die in physische of chemische laboratoria verkregen wordt? Of blind toeval òf doel. Een derde is hier niet. De onderstelling van het eerste mag in de wetenschap niet gelden, omdat zich daaruit de eenheid en de regelmaat in het natuurproces evenmin verklaren laten als de Ilias uit de toevallige bijeenvoeging van al de letters, waaruit zijn tekst is samengesteld. Dus moet hier de andere hypothese gelden, dat in het natuurproces eene intelligente oorzaak werkzaam is en dat niet maar toevallige stofverplaatsing of blind werkende causaliteit, maar de werkzame kracht van het ideale het *proton* is, dat, zonder als een D e u s e x m a c h i n â op te treden, in zijne werking met het natuurproces identisch is.

Hoe weinig de materialistische loochening van God uit de natuurbeschouwing van Darwin voortvloeit, blijkt overigens uit eene plaats van Haeckel, die, in weerwil dat ook hij, blijkbaar met het oog op een vroegere verkeerde voorstelling, van teleologie niets weten wil, echter aan God en het ideale in de wereldbeschouwing van Darwin eene voorname ja de hoogste plaats toekent.

'De beter ontwikkelde mensch in onzen tijd,' schrijft hij, 'verheft zich tot die edele en verhevene voorstelling van God, die alleen overeenstemt met eene *monistische wereldbeschouwing,* die Gods geest en kracht aanschouwt in alle verschijnselen zonder onderscheid', *Schöpfungsgeschichte*, p. 64. In deze beschouwing verklaart de groote natuuronderzoeker met Göthe overeen te stemmen, t.z.p. en p. XXX. Wat van de Darwinistische theorie voor de geestelijke ontwikkeling des menschen te wachten is, drukt hij voorts uit in deze woorden: 'De strijd voor het leven brengt mee, dat het betere en meer volkomene over het zwakkere en onvolkomene zal zegevieren. In het menschelijk leven zal deze strijd steeds meer een strijd *des geestes* worden. Aan den mensch met het volkomenste verstand, niet aan den mensch met den besten revolver, zal de zegepraal verblijven. Zoo mogen wij dan met recht verwachten, dat, in weerwil van alle pogingen van den teruggang, het voortschrijden van het menschelijk geslacht op de baan der vrijheid en daardoor tot de hoogst mogelijke volmaking, steeds meer tot waarheid worden zal,' p. 156.

Zegt men dat de mensch deze doelmatigheid, dit streven naar een doel, in de natuur inbrengt, dan rust deze bewering op de, onzes inziens, verouderde leer der aangeborene begrippen (*ideae innatae*), waartegen wij als ons gevoelen overstellen, dat de mensch zijne begrippen, zijne logica aan de natuur niet leent maar ontleent, en als

redelijk wezen zich van het dier door het vermogen onderscheidt, om de ideeën, de teleologie, die de natuur hem te aanschouwen geeft, in zich op te nemen en de objectieve logica der natuur, of wat hetzelfde is, de logica van God, tot den regel te maken van zijn eigen denken en handelen. Ook als logisch wezen is de mensch *discipulus naturae,* een 'van God geleerde' (*διδα□τ□ς το□ □εο□*), en leent hij aan de natuur evenmin zijn teleologie als de wet der chemische verwantschap of de wet der zwaartekracht. Strauss had dan ook geen recht om de teleologie van Hartmann voor eenerlei te verklaren met de vroegere van Reimarus, p. 213. Bij dezen was het doel transcendent, bij genen is het uitsluitend immanent. Overigens behoeft het geen herinnering, dat aan het Absolute, den drager van het leven in al zijne volheid, geen streven naar een nog te bereiken doel kan toegekend worden. Dit ware toch het streven naar iets wat het Absolute niet is, en mitsdien eene beperking. Hier wordt de som van alle eindige teleologische processen de algemeene wereldharmonie, de absolute Geest.

Blijft na dit alles nog de vraag over, of niet de beweerde orde en doelmatigheid door een reeks van feiten, door het lijden inzonderheid van menschen en dieren, wedersproken wordt, dan erkennen wij, dat zoowel Schopenhauer als Hartmann een nader onderzoek noodzakelijk gemaakt hebben, maar kunnen ons in eene critiek over het geschrift van Strauss onthouden van het treden in bijzonderheden, daar wij in deze Strauss als bestrijder van het pessimisme aan onze zijde hebben, p. 141-143.

Is nu, na het betoog, dat de godsdienst zijn ontstaan aan vrees en eigenbelang te danken heeft; dat, ten gevolge van de ontdekkingen der nieuwere sterrekunde, geen woonplaats voor God overblijft; dat materialisme en idealisme op hetzelfde neerkomen en dat bepaaldelijk na Darwin elk denkbeeld van doel en doelmatigheid voor goed ter zijde moet gesteld worden, de godsdienst in de schatting van Strauss voor goed weggevallen? Men zou het, na al deze praemissen verwachten, maar het tegendeel is waar. Den loochenaar van God en het ideale van zoo even hooren wij op bl. 143, waar hij zijn eigen standpunt blootlegt, als zijne overtuiging uitspreken, 'dat het welgeordende, leven- en *redevolle* Al de hoogste *idee* is; dat hetgeen, waarvan wij ons afhankelijk gevoelen, volstrekt niet is eene ruwe overmacht, waarvoor wij ons met stomme onderwerping buigen, maar tevens *orde* en *wet*, *verstand* en *goedheid*, waaraan wij ons met *liefde* en *vertrouwen* overgeven, en waaraan wij, daar wij den aanleg tot hetgeen redelijk en goed is in onszelven waarnemen, ons op het innigste verwant voelen, zoodat wij in onze afhankelijkheid tevens vrij zijn en in onze betrekking tot het Universum hoog gevoel van eigenwaarde aan ootmoed, vreugde aan onderwerping zich paren', bl. 140, 141. Den materialist van zoo even hooren wij zijne geestverwanten vermanen: 'Vergeet geen oogenblik, dat gij mensch en niet enkel een natuurwezen zijt en dat,

bij alle individueele verscheidenheid, alle anderen menschen zijn als gij, en dezelfde behoeften en rechten hebben als gijzelf'; en op bl. 239: 'vergeet geen oogenblik, dat gij met al wat gij in u en om u waarneemt, en wat u en anderen wedervaart, geen onsamenhangend brokstuk, geen wilde chaos van atomen en toevalligheden zijt, maar dat alles naar eeuwige wetten, uit de ééne bron van *alle leven*, *van alle verstand en alle goedheid* voortkomt,' en vervolgens dit een en ander verklaren voor 'het wezen van alle moraal en godsdienst.' Dezelfde, die alle teleologie uit de wetenschap verbande, schrijft bl. 140, dat de wereld, al kan zij ook niet beschouwd worden als het kunstgewrocht eener extramundane, intelligente persoonlijkheid, nochtans 'de werkplaats is van het redelijke en goede en, ofschoon niet aangelegd *door* eene hoogste rede, nogtans *op* de hoogste redelijkheid is *aangelegd*', terwijl dezelfde, die zijne verhandeling begon, met, evenals Epicurus, den godsdienst in zijn oorsprong af te leiden uit vrees en bijgeloof, als resultaat der menschelijke ontwikkeling een godsdienstig geloof voorstaat, waarvoor zelfs een Schleiermacher zich niet zou geschaamd hebben, en uit dien hoofde van eene pessimistische wereldbeschouwing beweert, dat zij 'op ons gevoel den indruk maakt van godslastering'. 'Wij eischen', zegt hij verder, 'voor het Universum, zooals het door ons begrepen wordt, dezelfde piëteit als de vrome van den ouden stijl voor zijn God,' bl. 243. Zulke uitspraken zijn met de praemissen, door Strauss gesteld, niet te rijmen. Zij geven ons de inconsequentiën te aanschouwen van een man, die, ofschoon hij door allerlei ongeoorloofde concessiën de gunst zocht te winnen van een oppervlakkig publiek, echter, zijns ondanks, tot het vroeger door hem beleden religieuse standpunt terugkeert.

Ergert men zich, dat Strauss, in plaats van te spreken van *God*, het *Universum* als het object van den godsdienst stelt, dan zijn ook wij van oordeel, dat deze uitdrukking niet gelukkig gekozen is, wanneer men, gelijk Strauss, het universum beschouwt als de openbaring van het eeuwig ideale Zijn, en als de oneindige bron van waarheid en van leven. Men bedenke hierbij echter, dat dezelfde zwarigheid kan gemaakt worden tegen het *natura artifex*, *mundus Deus est* der Stoa, de *natura naturans* van Spinoza, het *natura Deus* van Zwingli en Calvijn en het woord van Schleiermacher, waarmee hij zijne bewondering voor Spinoza aan den dag legt: '*Das Universum war seine einzige Liebe.*' Bij hen allen is het universum niet het aggregaat van al het vele en bijzondere, maar het welgeordend geheel van alle werkingen en krachten, die, in hare éénheid en samenhang gedacht, op één absoluut, alles werkend beginsel wijzen, dat, als de kracht in alle kracht, het leven in alle leven, beter met den naam van *God* aangeduid wordt, dan met dien van 'universum' of 'natuur', waaraan men doorgaans een gansch ander begrip pleegt te verbinden. Kan ook, bij het gebruik van het woord 'God' niet alle misverstand vermeden worden, toch drukt dit

woord, bij alle verscheidenheid van meening, in aller schatting het hoogste uit, wat de menschelijke geest, op ieder standpunt van ontwikkeling, zich voorstelt, een hoogste wezen namelijk, waarvan alles afhankelijk is, dat alles werkt en, als zoodanig, het voorwerp is van aller liefde en vertrouwen. Zelfs de ontkenning van Gods persoonlijkheid, waaraan wij voor ons vasthouden, behoeft den overigens religieusen mensch niet te verhinderen, dit hoogste met Spinoza *God* te noemen. De ontkenning toch van Gods persoonlijkheid, die bij den atheist en naturalist met ongodsdienstigheid hand aan hand gaat, heeft bij den vrome haren éénigen grond in den schroom, om het oneindige wezen door het toekennen van eenige eigenschap, en dus ook van persoonlijkheid, te verkleinen en tot het eindige te doen afdalen. God, zeggen de zoodanigen, is daarom geen persoon, omdat Hij meer dan dat is, de groote onbekende, de onuitsprekelijke (□□ □*νομα ο*□ *προσηˊ*□*ει*) die, zonder zelf de praedieaten van het eindige te dragen, in elken vorm van het eindige, dus ook in het persoonlijk leven van den mensch, zich openbaart en van zijn aanzijn ook in het binnenste des menschen getuigenis aflegt. In dien zin konden Plato en Plotinus, de Stoicijnen en Spinoza, sommige christelijke mystieken, Fichte en Schleiermacher, aarzelen om aan God persoonlijkheid toe te kennen, zonder op te houden diep godsdienstig te zijn(*). God was hun het absolute Zijn, wiens naam onuitsprekelijk is, 'le Tout-Etre,' zooals Fénélon het uitdrukt, aanbiddelijk in de werkingen, die van Hem uitgaan en van zijne onuitsprekelijke heerlijkheid getuigen.

Hadden Strauss, toen hij begon te schrijven, de godsdienstig zedelijke gedachten voor den geest gestaan, die later in zijne beschouwing voorkomen, dan zou hij het eerste gedeelte van zijn boek òf niet, òf althans niet zóó geschreven hebben. Of, was het hem ernst met zijne materialistische praemissen, dan had hij geen recht om de religieuse gedachten uit te spreken, die hij later aan het einde van zijn werk ontboezemt. Nu bevat zijn boek eene tegenstrijdigheid, die, door den schrijver ingezien, naar wij hopen, leiden zal tot eene grondige herziening zijner voor den godsdienst gevaarlijke stellingen en mitsdien tot eene betere waardeering van den godsdienst zelven.

(*) Behartigenswaardig is hier het woord van Jacobi in zijnen brief aan Fichte, W.W. III p. 46, wiens stelsel hij verwerpt: 'wer sich met dem Geiste über die Natur, mit dem Herzen über jede erniedrigende Begierde wirklich zu erheben weiss, der sieht Gott von Angesicht, und es ist zu wenig von ihm gesagt, dass er nur an ihn glaube. Ware anch die Philosophie eines solchen Atheïsmus (en dat was de Philosophie van F. in de schatting van Jacobi, omdat hij de persoonlijkheid van God ontkende); gäbe er auch selbst seinem System diesen Namen; so wäre seine Sünde doch nur ein Gedankending, eine Ungeschicklichkeit des *Künstlers* in Begriffen und Worten. - Nicht das *Wesen* Gottes sondern nur ein *Namen* würde von ihm geläugnet. So dachte ich von Spinoza, als ich schrieb: Sey du mir gesegnet, grosser, ja heiliger Benedictus! Wie du auch über die Natur des höchsten Wesens philosophiren und in Worten dich verirren mochtest; seine Wahrheit war in deiner Seele und seine Liebe war dein Leben.'

Messiade.

De ware geschiedenis van Jozua Davids, uit het Engelsch vertaald door C. Vosmaer. Leiden, A.W. Sijthoff. 1873.

Welk een boek!

De grondvesten der Kerk voel ik schudden, zie ik wankelen. Dezelfde hand die de zweep hanteerde bij het uitdrijven der wisselaars, zie ik geslagen aan de zuilen waarop ons maatschappelijk leven is gebouwd. Geen mindere dan Jezus' vuist beukt op de orde onzer samenleving; de kracht der slagen wordt slechts geëvenaard door de overtuiging die ze voortdrijft. Slag voor slag is pijl op pijl van Seucer: geen enkele mist. Een zieldoordringende kreet gaat op uit den aanval en kondigt u een overtuiging aan die u doet sidderen voor het bestaande; 't is nochtans een jammerkreet, geperst uit de keel, en als de ontsteltenis u niet belet te luisteren, zoo hoor dan onder 't krijgsgeschrei den toon der liefde; zoo hoor dan onder 't rammelen der ketens van duizenden rampzaligen het lied des Evangelies; zoo hoor dan, onder dat gedruisch als het gehuil van verscheurende dieren, Onze Vader!.... die in den hemel zijt, Uw koninkrijk kome.....

Een koninklijk lied, waarvan weldra de gansche Christenwereld zal weergalmen. Doch tevens een lied van bloed en tranen. Want het zegt tot u, o Christenwereld! dat gij onchristelijk zijt. Het wekt de helden op tot den kamp van het oorspronkelijk Evangelie en als het gevoelt dat zij gereed zijn tot dien kamp, dan stort het christelijke tranen om het leed, dat over de wereld komen moet om voor haar te herwinnen wat zij eenmaal rijk was: 't oorspronkelijk Christendom: de leer der reine menschelijkheid.

Het is nuttig, ja noodzakelijk voor de samenleving, dat dit boek wordt gelezen en gewaardeerd. Ik wenschte daartoe het mijne bij te dragen en wil daarom trachten in het openbaar antwoord te geven op enkele vragen, die bij mij opkwamen, terwijl ik het vlammend pad van Jozua in zijn korte aardsche leven met diepen eerbied volgde.

I.

'Vrienden, sprak Jozua na een langdurig tijdperk van overdenking, ik heb eindelijk mijn gedachten tot klaarheid gebracht en ik ben tot een geloof gekomen, tot de overtuiging namelijk, dat de éénige gedachte van Jezus *de Menschheid* was. Ik laat de wonderen los en de leer der verzoening, van Jezus' Godheid(*), en de voor geen ont-

(*) In den tekst staat Goddelijkheid. Dit is een onjuiste opvatting van den vertaler. Deze zal wel de laatste zijn om de goddelijkheid van Jezus, Plato, Homeros en zooveel andere helden te betwijfelen.
Overigens is de vertaling zeer juist en vloeiend, behalve in enkele volzinnen, zooals b.v. dien, waarin het afscheid van Lady X aan Jozua wordt gemeld (bl. 128): Maar het kwam ons ook ter oore dat en dat en doordat en dat.
Of (bl. 39): "Ik geloof niet dat de zoogenaamde Evangelische richting Jozua ooit eenigen geestdrift inboezemde, zooals de ritualisten hadden gedaan."
Bij den tweeden druk, dien 't boekje spoedig zal beleven, zal een en andere kleinigheid wel vereffend worden.

wikkeling vatbare vastheid van zijne lessen. Hij was een voortbrengsel van zijn tijd, en zoo hij in sommige zaken verder ging dan zijn tijd, hij was in andere dingen op hetzelfde standpunt. Zijn begrippen over het leven waren Oostersch; zijn beelden waren ontleend aan het alleenheerschend despotisme der grooten en de slaafsche onderworpenheid der geringen en men vindt er geen woord van afkeuring in over deze toestanden.'

Jozua zeide nog veel meer in de Vriendenvergadering; men leze in het boek de merkwaardige bladzijden 42-45.

Opdat elk die de toespraak van Jozua leest en kennis heeft gemaakt met zijn gemoedsstrijd eer hij zoover kwam, haar wel op den waren prijs schatte, dient de lezer ook zelf eenige kennis te hebben opgedaan. Welke in de eerste plaats?

Immers die kennis, waaruit blijkt dat meerdere volken zulke mannen als Jezus hebben voortgebracht en zulk streven hebben gehad. Immers vergelijkende godsdienstleer.

Betuig honderden geloovigen met de schoonste welsprekendheid, met den betoogtrant van dit welsprekend boek *Jozua Davids*, dat het waar is, wat hij daar zegt, - gij vindt geen gehoor. Ziedaar wat ik jammer zou vinden van dit boek. Veel zal er van geloofd worden, veel zal er onvergetelijk van zijn, - maar eerst dient de weg gebaand te worden tot vestiging van een overtuiging ten gunste van het boek. Er wordt al te licht gedacht over het loslaten van heilige overleveringen. Zij die er met hun gansche ziel aan zijn gehecht, er hun geheele leven op gebouwd hebben; wier wel en wee met die overleveringen op- of ondergaat, worden al te snel veroordeeld. Jozua Davids was een derzulken, die letterlijk leven in die Godspraken. Door zelfonderricht, door diep nadenken, door een rein natuurleven werd hij er als jongeling losser van en verwierp ze eindelijk geheel, slechts het *leven van Jezus* en zijn eenvoudig Evangelie behoudende als maatstaf en richtsnoer zijns levens. Maar niet allen zijn Jozua Davids. Niet allen hebben dat heldere hoofd, dat gloeiende hart, dien geest van enkel vuur - dien geest, waarmede hij in de hoogste spanning tot den schijnheiligen geestelijke zijner jeugd den reuzenvloek kon herhalen, eenmaal door Jezus over de huichelarij uitgesproken: 'gepleisterd graf!' Wie heeft er kracht om in deze tijden van schoone gepolijste taal dien vloek nog zoo welsprekend te doen zijn; daarmee nog bloed en zenuwen te doen trillen van ontzetting alsof wij hem hoorden galmen om den tempel van Jeruzalem uit den mond van Jezus? Niet allen, in één woord, zijn Apostelen. Mannen uit één stuk. Mannen van vuur.

De meesten onzer, duizenden bij duizenden, hebben onderricht noodig. De mededeeling, dat de wonderen niet gebeurd zijn die de Bijbel verhaalt, is op zich zelf te nuchter met al haar waarachtigheid. De menschen hebben er niets aan. Velen ergeren zich er aan. Anderen lachen er om en achten zich vernederd, dat men hun iets komt verzekeren wat van zelf spreekt. Men begint bij het einde.

Sokrates deed dat beter. Hij vroeg en onderwees zoo lang tot de leerling zelf het antwoord geven *moest.* Waarom doen wij dat in dit gewichtig geval ook niet? Waarom wordt de vergelijkende godsdienstleer niet met kracht aangegrepen en in heuristischen leervorm toegepast? Waarom wordt er niet gevraagd in plaats van gezegd?

En welk een schoon gebied! En welke veilige gidsen! Laat u door Dr. van Oordt de Grieksche Bijbelwonderen verhalen en b.v. door 's Gravenweert voorzingen, hoe de orthodoxe Homeros zijn Ilias zong, o.a. toen Neptunus, de nederlagen der Grieken niet langer kunnende aanzien, tegen de Trojanen helpt vechten ten spijt van zijn broeder Jupiter, die de Grieken wil doen sneuvelen omdat zij Achilles miskenden:

> ‘Daar zat Neptunus dan, zijn waterkoets ontvaren,
> En deelt in 't wee des heirs, voor Trojes zwaard gebukt,
> En wrokt op Jupiter, die 't lijdend Hellas drukt.
> Hij snelt die steilten af, door feilen spijt gedreven,
> En iedre stap des Gods doet bosch en rotsen beven.
> Tot driemaal rukt hij voort, en bij den vierden tred
> Begroet hem Egé, zoo gehoorzaam aan zijn wet,
> En nadert hij zijn hof, uit louter goud gedreven
> In d' onomvatbren kreits met heldren glans omgeven,
> En diep in 't hart der zee voor de Eeuwigheid gesticht;
> Hier bindt hij kleppers aan, wien 't zwerk in vlugheid zwicht,
> Met gouden manen, prat op hun metalen pooten;
> Hij dekt zijn lijf met goud, door kunst aaneengesloten,
> Terwijl zijn forsche vuist de gulden zweep omvat,
> En voert zijn wagen thans in 't effen waterpad;
> En 't schubbig kroost der zee ontelbaar opgedrongen,
> Omgeeft de koningskoets.

Zoo is het geheele heldendicht in overlevering gekonfijt, gelijk Bilderdijks *Ondergang der eerste wereld* en Hoogvliets *Aartsvader.* Dat alles moeten wij weten. Al zulke uitingen moeten vergeleken worden, allen moeten gelijkelijk worden gewaardeerd. Als wij *Het Islamisme* van Dozy en de *Persische* godsdienst van Tiele ter hand nemen, dan moeten wij daarin zien, dat die Perzen, Meden, Elamiten en die inwoners zijn van Mesopotamië - dat alle volken hun heiligen en martelaren, hun goden en godinnen hebben gehad. Dat elk volk zijn eigen godenkring 't voortreffelijkst vindt. Zoo komt men tot het natuurlijke der godenvereering en der wonderen. Vooral komt men tot het liefelijke daarvan. Wie vooral het liefelijke, het hoogdichterlijke dier vereerigen niet beseft, laat hij voorzichtig zijn in zijn verwerping. Want

er is een dichterlijke geest, een groot gevoelig hart toe noodig om b.v. den Buddha Gautama, den stichter van het Buddhaisme naar waarde te leeren schatten. Een groot man was deze Indische wijsgeer. Een der grootste mannen der wereld. ‘God en natuur zijn één, leerde deze edele Indische zoon der oudheid; de zichtbare en de onzichtbare wereld zijn slechts verschillende toestanden van hetzelfde Wezen. Dit Wezen is geen persoon, maar het zijn. Het bestond van eeuwigheid en heeft twee onderscheidene toestanden: dien der rust en dien der beweging.’ Alwie de Oud-perzische godsdienst kent met haar grof Dualisme, zal den grooten stap waardeeren, door dezen wijsgeer voorwaarts gedaan. Ook hij plaatste zich lijnrecht tegenover het Brahmaïsme en het kastenleven van zijn tijd. Maar ook Buddha met zijn demokratische grootheid is ondergegaan in een nietige reliquien-vergoding, gelijk die van Jezus.

Het Simsonsverhaal krijgt bij een vergelijking met Herkules ziel en leven. Het schoone beeld God, Jezus, Maria vindt zijn wederga in bijna alle oude Godsvereeringen en houdt zich staande door de teederheid en de liefelijkheid, waarmede het de verhouding voorstelt tusschen God en menschen. Het leerstuk van Jezus' Godheid had geen ander doel dan de redding van het menschdom, geheel overeenkomstig de zending van Zoroaster op aarde door Ormuzd. Al deze fabelen immers zijn niet door het eene volk aan het andere ontleend dan voor een zeer gering gedeelte; allen zijn 't vormen, waarmede elk volk op zijn wijze zich de oppermacht der wereld, het licht en de duisternis, de liefde en den toorn in al hun uitingen voorstelde. Dit is een geheele geschiedenis op zichzelf die, zeer schoon, hoog dichterlijk en idealisch zooals bij de Perzen en Grieken, den hoogsten eerbied, de meeste omzichtigheid verdient. Deze eerbied en omzichtigheid openbaren zich 't voortreffelijkst in een grondig, warm onderricht. Wie er van spreekt om ze uit te leggen aan de jeugd, - dat hij gloeie; opdat de jeugd met hem gloeie voor de schoone voorstellingen, waartoe God den mensch de gaven heeft geschonken. Zeker zijn er boeken, die onderricht geven in dezen geest; zelfs verschijnen er dagelijks meer; maar bovenal is het een onderwerp voor mondeling onderwijs. Allen die geroepen zijn, godsdienstonderwijs te geven, mochten het als hun heilige taak beschouwen, onze overgeleverde leerstukken te toetsen aan de oudheid en na te gaan, welk nut zij deden in een tijd, toen er geen wetenschap bestond als levensdoel des menschen. Hoe zij dezelfde diensten bewezen aan de volken als de wetenschap aan ons. Hoe veel teedere poëzie zij bevatten, die behouden moet blijven en op de wetenschap moet worden overgebracht. Hoe groote liefde er dikwijls de grondslag van was en hoe ook wetenschap zonder liefde een gepleisterd graf is of een klinkende schel. Zij moeten den overgang teekenen van het gebied der overlevering op de heerschappij der wetenschap. Zij moeten een Galileo en een Newton schetsen niet als

vernietigende de legende, maar haar bij het licht der wetenschap beschouwende en aantoonende, welke liefelijke beelden zij bevat, eenmaal voor 't leven, nu voor musea.

Indien de leeraar niet in het verval van het Buddhaïsme, gelijk het thans jammerlijk voortwoekert in de Indische bonzerij, het beeld vindt van het verval des Christendoms en van de diepe verbastering van Jezus' edele grondbeginselen waarin de Kerk ons heeft nedergestort, - dat hij dan deze gewichtige zaak liever niet aanroere.

De godsdienstonderwijzer moet de kracht hebben om in den wichelaar Kalchas het beeld te schetsen van den hedendaagschen Kalvijnschen of Ultramontaanschen priester, die ook, hoezeer in andere vormen, met jammerlijke gezichten te trekken en bij vogelingewand abrakadabra te lezen, zijn Jupiter zoekt te verleiden, hem in zijn kuiperijen te hulp te komen. Alleen door vergelijking komen wij tot beter inzicht, tot rechtvaardiger beschouwing, tot vastheid in streven, tot een levensdoel; i.e.w. het standpunt van Jozua Davids, toen hij zijn vrienden mededeelde hoe hij voortaan over de legende dacht.

Indien ook in deze worsteling van Jozua de parallel met Jezus' leven niet moest voortgaan, dan zou Jozua een anderen weg hebben ingeslagen, den weg der wetenschap van onzen tijd, in dit geval de vergelijkende godsdienstleer in zuiver verband met de vorderingen der menschelijke kennis - en hij zou zijn vrienden met dezelfde uitkomsten hebben verrast. Dit veld moet dus met rappe en vaste hand worden bebouwd en vele Jozuas zullen opstaan onder ons: Jozuas, die niet minder dan deze Davidszoon zeggen zullen, geheel uit eigen overtuiging en op grond van geheel eigen ontdekkingen: ik heb het gevonden.

Deze verheven werkkring ligt geheel op den weg der nieuwe richting, die het godsdienstig leven onder ons heeft ingeslagen en blijft volgen met jeugdigen moed en dichterlijke kracht.

II.

Tracht de schrijfster(*) van ‘Jozua Davids’ haar held in zijn godsdienstigheid gelijken tred te doen houden met Jezus, - ja zelfs zeer stiptelijk aan te toonen in haar Jozua, hoe Jezus schrede voor schrede bij ons zou ontvangen worden, - minder getrouw blijft zij aan het model, waar Jozua zijn aandacht gaat vestigen op de hervorming der standen. Hij deed dit krachtens zijn uitspraak in den vriendenkring: ‘de moderne Christus zou een staatsman zijn.’ Ik houd dit voor een groote fout, - een wanstaltige bocht in de parallel. Niets in Jezus' leer en leven rechtvaardigt deze machtspreuk: alles het tegendeel. De diep gevoelige, onverzettelijk waarheidlievende en oprechte man, voor

(*) Volgens den *Bookseller*, zegt de heer Vosmaer, is ‘Jozua Davids’ door een vrouw geschreven. Ik geloof niet, dat een vrouw zulk een hoek kan schrijven - en zoo zij kon, het doen zou. Maar mevrouw Marx dan? zult gij vragen. 't Is waar, dat een gemoedelijk lid der Internationale het werk kan gedikteerd hebben aan zijn vrouw.

den ongelukkige zoo zacht en teeder, voor den huichelaar zoo vreeselijk in zijn toorn, hij een model voor een staatsman! o Jozua! o Jozua! Doch neen, gij hebt het niet gezegd; gij kondt zoo niet spreken. Men heeft u belasterd.

Jezus was wat men tegenwoordig een democraat noemt. Het Evangelie is de democratie. Het Christendom is door merg en been de blijde boodschap voor het volk. Het verheft elk mensch tot zelfstandig wezen. Het kent elken mensch eigenwaarde toe. Het noemt hem in zijn liefdevolle taal Gods kind. Dit is de onsterfelijke macht van het Evangelie, ondanks al de moorddadige pogingen der Kerk, om den mensch zijn persoonlijkheid te ontnemen. Daarom zal de Kerk vergaan en het Evangelie nooit. Waar een mensch is, daar is een morsterdzaad des Christendoms. Schooner en krachtiger dan het Buddhaïsme, verhevener dan alle godsdienstleer der wereld is het Christendom de leer der reine menschelijkheid, waarvan de eerste uitspraak luidt: Mensch, wie gij zijt, gij hebt in u de kiem tot grootheid, waarheid, vrijheid, liefde, en de laatste: God, aller menschen vader.

Verheven leer, als ik u nu aanschouw, gekneld, verdrukt, verplet in vormen afzichtelijk en naar, zoodat allen die u niet herkennen, wreed spottende u den rug toekeeren, - dan ben ik geneigd te vragen: vanwaar komt toch den mensch de kracht, de booze wil, u dus te mishandelen, u, de redster der wereld? Op deze vraag geeft Jozua Davids een antwoord, dat niemand in staat is te vergeten als hij het heeft vernomen. Maar dit antwoord ontstemt Jozua dermate, dat hij de geheele maatschappij wil omverwerpen, hervormen, en vernieuwen. Nieuwen wijn wil hij uitstorten in nieuwe lederen zakken. Alles moet nieuw worden. Wel is waar in vrede en liefde, maar het bestaande moet vallen, want langer mag deze rotheid niet voortduren. Het mag niet langer: dat kermen der armen, die ellende van duizenden verworpelingen in de samenleving, - dat vertrappen van het Evangelie. Dat het uit zij. Jozua wordt lid der internationale werkliedenvereeniging: deze zal er een eind aan maken.

Nogmaals, Jozua! gij dwaalt of men heeft u belasterd.....

Ik ben een voorstander van het beginsel dezer vereeniging. Het is het christelijk beginsel in zijn rein-democratische beteekenis. Reeds vóór dezen (zie het Tijdschrift *Nederland*, 1873, deel I) heb ik dit in mijn opstel: *Een vertelling en een brief* met voorbeelden uiteengezet; gelijk ik in mijn beschouwing van Feringa's *Demokratie en Wetenschap* (zie het Weekblad: *de Hervorming*, 73) gepoogd heb aan te toonen, dat de onsterfelijkheid des Christendoms gelegen is in zijn menschelijkheid, in zijn eerbied voor den enkelen mensch. Als Jozua ben ik van meening, dat die internationale vereeniging den werklieden in Europa kracht moet bijzetten en het middel kan zijn om dien stand op te beuren uit het slijk; en dat zij als zoodanig een zuiver christelijke zending volvoert.

Maar het is geheel iets anders het beginsel eener vereeniging met hart en ziel te zijn toegedaan en te pogen, elk in zijn kring, het te verwezenlijken, - of statuten te onderteekenen, die nog sterker van het edele beginsel afwijken dan de statuten der Kerk. Dit deed Jozua door lid te worden. Als men lid wordt eener vereeniging, keurt men al de statuten goed. Jozua werd lid, zegt het verhaal.

Dat hij al heel spoedig inzag, hoever de vereeniging afweek van wat hij bedoeld had, en zich toen terugtrok, verschoont Jozua niet. Hij was navolger van Christus en had geen leer moeten omhelzen, die desnoods geen geweld zou ontzien. Hij verraadt er door dat hij in dit opzicht, d.i. als redder van den werkmansstand, Jezus niet heeft begrepen. Dit was trouwens ook niet te verwachten van iemand, die gezegd had: ‘Mijn vrienden, de leer die ik voor mijzelven aanhang, is christelijk kommunisme’; die zich telkens beroept op het dilemma: als de tegenwoordige maatschappij 't bij het rechte eind heeft, dan had Jezus het bij 't verkeerde en dan moeten wij elders dan bij hem omzien naar een oplossing van onze zedelijke en maatschappelijke moeilijkheden. Ik acht dit volkomen verkeerd gezien. Jozua, en dit is de reden, vergeet telkens dat onkunde en armoede niet twee oorzaken zijn van de ziekte onzer samenleving, maar één: onkunde. Zoodra de wetenschap zich in de wereld liet gelden, kwam de onkunde. Nu was juist het oorspronkelijk Christendom er al dadelijk op uit, te leeren, te leeren, te leeren aan allen; de individuen op te beuren, te verkwikken, te leiden, te laven, i.e.w. te onderwijzen en op te voeden tot vrije menschen. 't Is Jezus' onsterfelijke verdienste, die noch de demon der duisternis, noch die van het radicalisme hem ooit zal ontrooven. Deze schoone en aanvankelijk welgeslaagde poging om het geheele menschdom gelukkig te maken, werd, na Paulus, door het clericalisme ontzenuwd. De duisterlingen der Kerk namen het werk over om het te smoren. Geen onderwijs, geen opvoeding, geen lafenis der liefde meer. Slagen en vergeving van zonden voor de slagen die het volk niet gaf, - ziedaar wat er overbleef in de wijde wereld van het machtig heldenwerk. Maar de wetenschap ontlook niettemin gelijk een gezonde meid die tegen slagen en hongerlijden ingroeit en straks haar stiefmoeder de baas is - echter niet om haar af te rossen, want de wetenschap is steeds verzeld van de liefde - maar om haar te laten doen wat haar krachten haar nog gedoogen. De wetenschap is de toorts der waarheid; een toorts als de zon: zij is het middelpunt van een geheel zonnestelsel en even lichtvol, even weldadig. Den mensch is zucht naar licht aangeboren; onwederstaanbaar zoekt hij naar de waarheid - en te heviger, te vlijtiger, te reusachtiger, naarmate zij dieper verborgen ligt of wel verborgen wordt gehouden. Hoe meer zwarigheden, hoe meer krachtsaanwending. Dit was de oorzaak, dat de wetenschap zulke groote vorderingen begon te maken, zoodra het duidelijk bleek, dat de Kerk zich stelde tusschen haar en

den mensch. Toen was er een prikkel van buiten bij den hevigen aandrang van binnen naar waarheid - en weldra stond zij in vollen gloed aan den hemel te prijken.

Maar nog is de onkunde onpeilbaar ellendig diep, - nog is de aarde onder den druk van het zwarte beest, dat het eerst Jezus' arbeid in de klauwen greep. Hoe hooger de zon der waarheid stijgt, hoe meer licht er valt op de afzichtelijke spelonken der samenleving. Niets is meer verborgen voor den blik der menschen. De mensch ziet het lot van den mensch. Dit is de groote stap tot de oplossing van de moeilijkheid. Jozua Davids mag niet zeggen, dat de maatschappij het bij 't verkeerde eind heeft; dat zij dien toestand laat voortduren. De maatschappij ziet haar krankheden en laat niets voortduren. Zij kon ze te voren niet alzoo zien, want er was geen licht; en althans drong het nog niet tot de onderste lagen door. Zij kent zichzelve thans.

Maar hoe nu? Zal haar liefdewerk bestaan in een algeheele omkeering der dingen en in een verdeeling der aardsche goederen? Zal zij daardoor de afzichtelijke wonden genezen waaraan zij lijdt? Zal met aardsche goederen het koude hart verwarmd, het bekrompen verstand verlicht worden? Zal zelfs de arme naar de wereld gelukkiger zijn met op eenmaal meer te ontvangen? Volstrekt niet. Noch het een noch het ander. De loterij doet somtijds ook iets dergelijks en menig slachtoffer heeft zij gevoegd bij de duizenden. Maak heden alles gelijk op de wereld en morgen zijn er bedelaars. Dat ligt in den aard der zaak en in de natuur van den mensch. Een staathuishoudkunde, die haar toevlucht moet nemen tot gemeenschap van goederen om vrede te bewaren en geluk te bevorderen, verdient dien naam niet. De gezonde staathuishoudkunde is opgewassen tegen de sterke wisselingen in het leven en heeft macht over de uiteenloopende neigingen der menschen. Zij wil aan elk een eigendom verzekeren, maar door arbeid verkregen. Zij wil hooger en lager, meer en minder, maar duldt geen standenverschil en officieele onderscheidingen der menschen dan door verdienste, door ijver of geest. Zij wil het vrije individu in den vrijen Staat en tot onderlingen band het rekbaarste in den hemel en op aarde: de liefde. Dat alles wil de gezonde staathuishoudkunde, die ook de samenleving genezen zal; maar de commune wil zij niet. Gewis telt het communisme edele zonen. Gewis heeft het belijders, apostelen, martelaren, in wier fier en warm gemoed een gansche wereldverlossing een uitgang zoekt of met kokend ongeduld een losbarsting verbeidt. Ongetwijfeld zijn er door de kogels van Mac-Mahon, in zijn strijd tegen den opstand, harten getroffen, gloeiend van menschenliefde en met de schoonste plannen tot opbeuring der armen vervuld. Ik deel ten volle de smart van dit boek over de gevallen helden. Doch laat ons rechtvaardig zijn. Zoo één land dan is het onwetend Frankrijk, zoo één stad dan is het ononderwezen Parijs niet de bakermat der vrijmaking. Deze moet gegrond zijn op wetenschap. Die kent de

Parijsche baricadeur niet. Op liefde. Die is op zulke tijden en in zulke hevige beroerten verstikt. Op ontwikkeling. 't Is daar een klank. Zoo één macht, niet het geweld is het middel ter bevrijding: en geweldig was de commune. Alles zweeg daar; de vrijheid lag er gebonden en vertrapt; de geheele edele mensch was er afwezig; alles week er verschrikt terug behalve de losgelaten hartstocht der wraak.

Ach!

't Is vooral op bladz. 138 der schoone, indrukwekkende geschiedenis van Jozua Davids, daar waar hij besluit uit Londen het kanaal over te steken en naar Parijs te gaan ‘om er eene georganiseerde vrijheid te helpen vestigen, gelijk de commune...’ 't Is daar zeg ik, dat onze paden uiteenloopen. Vandaar sla ik een ander pad in dan Jozua. Versta mij wel. Ik waardeer de edele geestdrift, den hartklop van menschenmin die den voortreffelijken man geheel beheerscht. Hij, een man des vredes en der liefde bij uitnemendheid, gaat er heen om wel te doen, om te troosten, te heelen, te laven, gelijk zijn leven tot nu toe zulk een leven van opoffering geweest was. Maar naar mijn overtuiging behoort hij niet in de commune. 't Is het visioen van het verwoest Jeruzalem, waar geen steen op den anderen zou worden gelaten, te ver getrokken. 't Is mij voorgekomen alsof Jozua zich voorbestemd gevoelde om in Parijs mede te leven, wat door Jezus bij wijze van visioen aangaande Jeruzalem zoo bloedig beschreven was.

Met al de bekoring van eenvoud, natuur en waarheid wordt hier het wedervaren van Jozua geschetst en hij wordt van de zijnen verraden. Niet alleen slaat hem de vijandelijke soldaat in 't aangezicht, maar 't eigen volk miskent hem. Dit is roerend geschilderd. Ten slotte: ‘Jozua was tevreden, toen hij weder veilig in Engeland was. Hij had zooveel geleden in de laatste, weinige weken, opgesloten, werkeloos, teleurgesteld, na een tijd van vurige hoop en hevige spanning. Eens weder in Engeland, hoopte hij iets te kunnen doen voor de menschheid, die hij liefhad; voor de waarheid, waaraan hij zijn leven had gewijd...’

Hij was een verkeerde richting ingeslagen, doch dit is alweder van Jozua een van die uitleggingen van Jezus' leer en leven, die hem al te eigen zijn.

Jezus heeft eens gezegd volgens Lukas' opteekeningen: ‘want die niet heeft, van dien zal genomen worden ook wat hij heeft.’ Alleen een lid der Internationale Werklieden-vereeniging kan dit woord voor een uitspraak van het communisme houden; het ten grondslag nemen voor een geheel stelsel van gelijkmaking.

Integendeel wijst het juist een geheel andere richting aan; die van onderwijs. Velen onder Jezus' eenvoudige hoorders waren behept met de dogmatiek; hoe onkundig zij waren, daarvan bezaten zij nog wat, hun door de Rabbijnen ingepompt. Jezus liet die clericale woekerplant geheel zonder voedsel en trachtte haar door zijn schoonen

leervorm, dien der vergelijkende zedeleer in beelden, 't zoogenaamd symbolisch onderwijs, - eindelijk geheel weg te nemen. ‘Daarom leerde hij door gelijkenissen.’

't Is dan ook door dezen schoonsten aller leervormen, - door die zielvolle verhalen, dat Jezus voor zooveel honderden zijner tijdgenooten, voor zooveel duizenden na hem, een waarachtig Messias is geweest: ze redde uit de onkunde. 't Is door zijn onderwijs, dat Jezus het Christendom zoo machtig heeft gemaakt, daar het aan de kleinen, lees geringen onder het volk, ontwikkeling schonk, door ontwikkeling vrijheid en door vrijheid schatten van alle soorten.

't Is door onderwijs, dat het Christendom zal hersteld worden in zijn oorspronkelijke kracht en waarde, en dit herstelde Christendom zal aan de maatschappij haar evenwicht, haar innerlijke overeenstemming schenken.

III.

Maar hoe komt het, dat tot nu toe het onderwijs niet vermocht, ons de verwachting te doen koesteren, dat het op dezen voet het Christendom reinigen, de armoede lenigen, het standenverschil wegnemen zou? Hoe komt het, dat zelfs een edelman als Jozua Davids het geduld verliest als hij bedenkt hoe lang 't wel duren zal eer het uur der vergelding slaat, wanneer het onderwijs dat moet doen aanbreken? Hoe komt het, dat de hartstochtelijke held der gelijkheid lacht om dat onderwijs als reddingsmiddel?.. Omdat het onderwijs geen onderwijs is. Zij hebben gelijk als zij er geen goeds van verwachten. In Engeland evenmin als in Frankrijk, en in Duitschland zoomin als in Italië bekleedt het onderwijs den rang, die het toekomt. De Nederlander heeft wellicht de minste reden tot klagen, en toch, zie eens aan, hoe ook in ons vaderland het onderwijs bijzaak is. Ik spreek van het lager onderwijs; de ziel van een volksleven: den grondslag van den Staat. Asschepoetster bij de nijverheid vergeleken. Mars is de lieveling des huizes, die doeniet. Als er bij ons, bij gelegenheid van de begrooting van binnenlandsche zaken, over onderwijs wordt gekakeld, dan is 't nooit de vraag: besteedt gij wel genoeg? Altijd: besteedt gij niet te veel!... Het spreekt van zelf, dat zoolang deze kruideniers vraag nog een antwoord wordt waardgekeurd, het lager onderwijs er ver af is, staatshervormend op te treden. Er moet dus verandering komen in dat komenijzaakje. 't Is ondenkbaar, dat door Kamer en Regeering de kreet niet wordt vernomen die daar opstijgt uit de spelonken der maatschappij en waarvan Jozua Davids zulk een vurige tolk is. 't Is ook ondenkbaar dat zij, den kreet hoorende, er niet van zouden ontroeren: niet zouden willen hooren, wat het volk te zeggen heeft. Daarom zal er verandering komen. Het lager onderwijs zal niet verplicht zijn, maar er zal een overgangstoestand zijn tot den leerplicht. Wij zijn de

Staat. Wij wenschen niet te worden aangestoken door de pest der onkunde. Daarom zal elk kind school gaan; in den overgangstoestand zal het daarvoor geld ontvangen, maar voorts vrij zijn om te leeren; als de overgangsproef niet slaagt, zal de leerplicht worden ingevoerd en dan zal elk kind moeten leeren, maar het zal daarvoor zooveel blijven ontvangen, als het thuis zou verdiend hebben. Leerplicht is gezond. Enkele Nederlanders zeggen wel: ja, vriendje! maar wij Nederlanders zijn geen dwang gewend enne dusse:... Maar ik antwoord, zoo vriendje! maar de Nederlandsche vrijheid is niet van glas. - Zoodra de leerplicht in volle kracht werkt, wordt het lager onderwijs allerwege voldoende gegeven, d.w.z.: (want de Grondwet is op dit punt bakerachtig) in elke gemeente zal minstens één bewaarschool, naaischool, breischool, speelplaats, exercitieplaats, gymnastiekplaats, schermschool, muziekschool, teekenschool zijn. In de school voor lager onderwijs zal men zorgen dat de kinderen op hun tiende jaar kunnen lezen, maar niet eerder. Tegenwoordig kan een kind op zijn zesde jaar lezen, (een kind, versta mij wel, één op de dertig, die school moesten gaan) op zijn achtste lezen, schrijven en rekenen; op zijn tiende verscheiden vakken daarbij en op zijn twaalfde - niets meer. Het kind peutert hier of daar in de klei. Daar de kinderen school moeten gaan, volgens leerplicht, van hun 7de tot hun 14de jaar, zoo moeten zij pas kunnen lezen en schrijven op hun tiende jaar. Dat vroeg lezen, waar dient het tegenwoordig anders toe, dan om den schoolmeester meer gemak in 't bezighouden der kinderen en aan de ouders een voorwendsel te geven om 't kind wegens volleerdheid van de school te nemen? Dat vroeg lezen wat is 't anders dan een gepleisterd graf? Kunstbloemen tooien het tegenwoordige lager onderwijs, een geheel tapijt... waaronder een poel van onkunde en ellende. Want honderden kunnen niet alleen niet lezen - klein gebrek - maar niet denken, niet gevoelen; zij lezen niet; zij zijn niets; zij vormen een kudde, een troep en hebben geen individueele waarde. Maar daar komt de leerdwang hen opzoeken in hun afzichtelijke schuilplaatsen. De school neemt hen onder dak. Daar leeren zij spelen, denken, gevoelen, spreken. Daar zijn zij iemand. Ha! ik heb een naam, juicht het kleine meisje, te voren door haar moeder kat genoemd of ook wel, algemeener, beest... Ik heb een naam. Ik word óók afgeroepen. Ik mag óók een antwoord geven. Het kind weet niet wat het overkomt, zoo verbaasd is het en zoo verheugd, een naam, een taal te hebben, te zijn als andere kinderen. - Zoo brengt het lager onderwijs reeds een zonnestraal in de jeugd dier kleinen, die te voren slechts onder den algemeenen en zeer gemakkelijken naam van deugnieten werden aangeduid. Zoo worden aan de nijverheid en den landbouw handen ontnomen, die daar ook niet behooren. Zoo komt er ruimte voor den volwassen werkman. Laat ons nu niet te spoedig die verwaarloosde kinderen aan 't lezen zetten. Lieve menschen, waarom haast ge u toch zoo? Het leven is

des levens doel. Gij jaagt het doel voorbij met uw leesstoomvermogen. Die kinderen kunnen niet eens behoorlijk lachen. Dat alles moet voorafgaan. Zij moeten zich eerst mensch gevoelen, eer zij menschelijk kunnen handelen. Zij moeten eerst bewust leeren bestaan, eer zij zich naar ziel en lichaam in een band thuis gevoelen.

Langs dezen koninklijken weg is het koninkrijk, dat komen moest, niet meer verre. De kinderen, van allen, worden onderwezen. De ouders zien hun zorgen verminderd, daar de Staat hun vergoeding geeft. De werklieden zien zich niet meer door kinderen verdrongen.

Daar het onderwijs niet alleen voldoend maar zoo veelzijdig mogelijk wordt gegeven, is het armste kind op zijn 14de jaar een jong mensch, die overal te gebruiken is. En daar de werktuigen en de werktuigkunde meer en meer den slaaf overtollig maken, want:

Der Gott der Eisen wachsen liesz, Der wollte keine Knechte!

zoo komen deze jongelui van zelf in een geheel anderen, altijd beteren kring, dan dien waaruit zij zijn voortgekomen. Welk een omwenteling in 't huiselijk en maatschappelijk leven, reeds enkel door een lager onderwijs, zooals 't behoort! Welnu, laat dit onderwijs dan rein christelijk, d.w.z. door en door onkerkelijk zijn; democratisch is 't van zelf, wanneer de kleinsten en de allerkleinsten er deel in nemen. Laat het vooral zoodanig zijn, dat de 14jarige spes lust heeft gekregen in meer lezen, vooral veel schoons en goeds te lezen: dat het geringste kind der goot een reine smaak geschonken zij, zoo is 't een goddelijke weldaad bewezen, die honderd-duizend-voudig aan de samenleving ten goede komt. Laat varen, o zelfzuchtige, o vijand van Christendom en democratie, laat varen het treurig vooroordeel, dat het onderwijs niet al te veel kosten moet. Het onderwijs kan nooit te veel kosten, want het is de messias der wereld. Gij waagt uw nakomelingschap er aan door angstvallig aan een enkelen gulden te hangen, want het geslacht dat in aantocht is, zal die nakomelingschap overrompelen, als gij het niet onderwijst, niet veredelt, niet opbeurt. Het is een gansch leger van Hunnen, dat in aantocht is onder Attila, de domheid. De staf van deze Attila is armoede, gemor, geweld, verderf, wraak, dood. Maar de menschelijke natuur is grootsch. Zij huivert van haar eigen aanvoerder. Geef haar maar onderwijs; leid haar, voed haar, voed haar op, sterk haar, laat haar arbeiden na haar te hebben leeren denken en gevoelen, en de gansche schrikkelijke staf valt als een schim terug om nimmermeer u te ontrusten. Grijp aan, grijp aan die edele zijde, dat goddelijke-geboortebewijs der menschelijke natuur!...

Een merkwaardig, een treffend boek, zegt Vosmaer.

Ja. Deze Jozua Davids zal een groote ontroering doen ontstaan; in

hevige mate de gisting verhoogen, die overal onder de werkende standen heerscht. Hij is de vinger, die met vurige woorden op de wanden schrijft onzer tempels en paleizen, terwijl Sardanapalus volhardt in zijn geslemp. Want elk verstaat dezen Jozua, gelijk de geringste van ons Jezus begrijpt. En elk voelt zich aangegrepen van heiligen ijver, ook zulk een te zijn. 't Is dus een stem als uit den Hemel. Wee u, wee u, calvijnsche en ultramontaansche wisselaars! zegt hij: het volk is gewapend met de fakkel om uw valsche bezweringen toe te lichten en u als te doen branden in 't aangezicht. De stem is vergezeld van groote daden, gelijk eenmaal Jezus' woord werd bevestigd door werken van liefde en edelmoedigheid. En daden willen wij. Daden eerbiedigen wij. Laat dan elke Staat, die dezen schok zal moeten wederstaan, door daden antwoord geven. Laat Jezus niet vergeefs kermen, om den wil des volks in dezen grooten Jozua. Laat hem niet vergeefs sterven. Laat het geen waarheid blijken, dat vreeselijke lot dat Jozua in de vergadering onderging, waar hij gekomen was om te onderwijzen en waar een afschuwelijk kerkelijk drijver hem den smadelijksten dood berokkent. Neen, het zal niet waar zijn. Jozua's dood zal slechts een beeld zijn. De Staat zal de kinderen tot zich laten komen. Alle kinderen. Hij zal hun goede herberg geven in luchtige gezonde scholen; onder degelijke leiding en edele tucht zal hij ze tot menschen maken, opdat de besturing niet alleen mogelijk blijve, maar een aangenaam werk zij. Hij zal niet meer angstvallig meten het onderwijs met de oude elle, en de opvoeding met de efa en omtrent het geheele stelsel: *het jong geslacht gelijkelijk te ontwikkelen tot de burgerij der toekomst*, niet meer angstvallig vragen: wat moet het kosten?!... Maar ééns voor al verklaren, dat dit hier niet de vraag is. 't Is ook inderdaad alleen de vraag: hoe de hoogste sommen aan het onderwijs te besteden, dat het aan de hoogste verwachtingen beantwoordt? Die hoogste verwachting is: dat er geen kind meer zij, dat de knieën voor zich vindt afgesloten, waaraan het eenmaal werd geroepen met de zachtmoedige stem van Jezus. Zoo is er hoop, dat dit geslacht het Christendom hersteld zal handhaven - en alles zal wegwerpen en verre houden, wat het ooit weder in gevaar zou kunnen brengen: 't allereerst de dogmatiek. Zoo gaat gij, mijn dierbaar vaderland! een schoone toekomst tegen. Het boek ‘Jozua Davids’ zal daar niet komen, gelijk hier, als een vreeselijke wekker, - een onheilsprofeet die allen sidderen doet - maar het zal daar zijn het onvergetelijk beeld van een droevig verleden, dat door de kracht van vaders en moeders is opgeheven en omgewenteld, langs den machtigen maar vreedzamen weg der opvoeding, tot een heerlijk heden.

AART ADMIRAAL.

De oorsprong der taal.

In de nieuwste wijsgeerige bespiegelingen over oorsprong en wezen der taal bespeurt men toenadering tot lang veroordeelde theorieën van een vervlogen tijdvak.

Men kent de hypothese der achttiende eeuw. Aanvankelijk verstonden de menschen niet de kunst om te spreken. Door de om voldoening schreiende behoefte aan een instrument van onderling verkeer werd ons geslacht in een vóór-historisch tijdvak tot de heerlijke uitvinding der taal geleid. Gelijk alles, wat aan menschelijke schranderheid zijn oorsprong verschuldigd is, zoo was ook de taal in den beginne een hoogst gebrekkig werktuig. Geen grooter verschil, zeide Adelung, tusschen den uitgeholden boomstam des wilden en het linieschip der beschaafde volken, dan tusschen de taal der eerste sprekers en die der thans levende geslachten. Adam Smith, de stichter der staathuiskunde, giste, dat de oudste taal enkel uit substantiva bestond; volgens De Brosses zou zij bloot een reeks van tusschenwerpsels zijn geweest; algemeen was men het hierover eens, dat er talrijke eeuwen verloopen moesten zijn, voordat de nietige kiem zich tot een forschen boom met breede en lommerrijke takken ontwikkeld had.

Gedurende de eerste helft der negentiende eeuw gold het als bewijs van geest en goeden smaak op ieder erfstuk der verlichting minachtend neer te zien. Niet zonder schijn van recht stak men ook met de beschreven hypothese den draak. Men verwierp haar als vrucht van een tijd, die alle menschelijke toestanden en levensbetrekkingen als uitvloeisels van menschelijke willekeur verklaren wilde. Men wees er op, dat de eeuw van Jean-Jacques door en door onhistorisch was, dat zij enkel zich zelve begreep; dat zij, in haar eenzijdig en oppervlakkig rationalisme, den maatstaf van haar eigen tijd voor het zwart verleden bezigde. De profeten van het maatschappelijk verdrag, zoo heette het, hebben ook de theorie van ‘le langage artificiel’ uitgedacht.

In dat verzet werd men aanvankelijk door de studie van het sanskrit gesteund. Welk een verrassende buigzaamheid en een rijkdom van grammaticale vormen, terwijl de dialecten, die er uit zijn voortgesproten, integendeel steeds eenvoudiger zijn! Zoo bleek door de feiten de waan van hen te worden gelogenstraft, die zich de oudste talen als arm en gebrekkig voorstelden. Ook op het onderscheid tusschen synthetische doode talen, gelijk Grieksch en Latijn, die hare buigingen behouden hadden, en analytische levende talen, gelijk Fransch en Engelsch, die hare buigingen verloren hebben, werd nadruk gelegd. De kunstvaardigheid en geleerdheid der grammatica van vroegere talen, vergeleken bij die, welke in later tijd gesproken worden, deed Schopenhauer zeggen: door de philologie wordt het van vooruit-

gang prevelend optimisme aan de kaak gesteld! In ieder geval scheen het valsch, de taal als een gedachtenkleed te beschouwen, welks lappen achtereenvolgens en met lange tusschenpoozen aan elkander waren genaaid. De ervaring leert niet, zoo heette het, dat de talen, wat haar grammaticaal gedeelte betreft, allengskens voortreffelijker zijn geworden. Met een kunstenaarsoog beschouwd, verdienen zij integendeel volledіger en schooner te heeten, naarmate zij ouder zijn. Indien de nakomelingen iets aan de erfenis van het nageslacht hebben toegevoegd, zoo zijn het slechts enkele woorden, door de uitbreiding van den horizont der gedachten te voorschijn geroepen. Ziedaar de heerschende beschouwing, zooals zij geruimen tijd zich gelden deed.

De gevolgtrekking lag voor de hand. Enkel een macht, die wonderen wrocht, kon de oudste, door haren bouw meest saamgestelde talen, hebben voortgebracht. Met de hypothese, volgens welke de mensch door goddelijke openbaring in het bezit der taal zou zijn gesteld, had men geen vrede. Een beroep op het bovennatuurlijke, dat reeds stond vast, is geen verklaring van een feit. Voorts bedacht men, dat genoemde hypothese ter wille van zekere staatkundige en godsdienstige theorie was aanbevolen. Hare uitvinders hadden niet het belang der wetenschap op het oog gehad. Met hoeveel luister de namen van De Bonald en Le Maistre ook omstraald mochten zijn, ieder wist, dat zij enkel in schijn geleerden, maar in waarheid voortreffelijke partijhoofden waren. Maar al wilde men niet het ingrijpen van een Deus ex machina erkennen, toch zagen de grootste philologen zich verplicht een immanenten, een den mensch inwonenden God te hulp te roepen. Het woord: *instinct* werd gebruikt om, bij ontstentenis van beter verklaring, eenigermate althans de leemte in de menschelijke kennis aan te vullen. Zoo weinig, heette het, is de taal eene uitvinding der menschen, dat zij veeleer op rekening van die geheimzinnige algemeene macht gesteld moet worden, welke alle schepselen der natuur naar de hulpmiddelen doet grijpen, die zij in den strijd des levens tot handhaving van hun bestaan noodig hebben. Buiten twijfel, thans is de taal niet meer aangeboren; niet van nature spreken de kinderen, maar enkel nadat zij op den schoot der moeder het geleerd hebben. Zullen we daarom betwisten, dat instinct ons geslacht in den aanvang zijner ontwikkeling bij de hand heeft geleid? Ook thans is het voor den wilde nog in menige omstandigheid een veilige gids. Enkel in de beschaafde maatschappij komt de mensch naakt en hulpbehoevend ter wereld; waar hij het ruwe natuurleven leidt, deelt hij in voorrechten, door eene weldadige macht aan de dieren verleend. Zonder opzet greep hij in den aanvang der dagen naar het werktuig, hetwelk hij bij het gebruik zijner rede niet ontberen kon; de wilde oorspronkelijke mensch, die dicht bij de dieren stond en gelijk deze instinct bezat, schiep onbewust een schat van woorden en taalvormen. Toen het instinct zijne taak volbracht en de spraak in het leven geroepen

had, verloor het allengskens zijne kracht en werd meer en meer door overleg vervangen. In denzelfden zin ongeveer als de bouw van bijen en bevers, van wespen en vogels, is de eerste taal een heerlijk en doelmatig, maar in zijn oorsprong onbegrepen gewrocht. Het heeft de hooge volkomenheid van alle werken des instincts en is raadselachtig gelijk deze: wij bewonderen de diepe wijsheid, welke er in doorstraalt, schoon wij weten, dat het niet met helder bewustzijn door den mensch is in het leven geroepen. Naast de individueele machten werkt er eene algemeene macht, welke het kenmerk der doelmatigheid, oogenschijnlijk ten minste, in hare daden vertoont. Wij kunnen haar wezen niet doorgronden, daar zij vreemd werd aan ons wezen en het schoone woord van Göthe geldt: 'Du *gleichst* dem Geist, den du begreifst!'

Ziedaar een theorie, welke thans nog in het buitenland enkele uitnemende advocaten vindt, en dertig jaar geleden hier te lande met groote kracht door den geleerden en diepzinnigen Kinker verkondigd werd. Kinker nam twee kringen van verschijnselen aan, die, wat hunne kenmerkende eigenschappen betreft, lijnrecht aan elkander overstaan. In den eenen kring, dien van het geestelijk leven, heerschen vrijheid en doelmatigheid; in den anderen, dien van het stoffelijk leven, noodlot en blinde krachten. Maar al contrasteeren die twee werelden onderling, toch zijn zij in den grond der zaak één. Men beschouwe ze als de wijd uiteenloopende takken van één en denzelfden stam, als 'les ramifications divergentes d'une tige commune.' Achter het geheel der zinnelijke en dat der geestelijke verschijnselen is er een algemeen wezen, grond des heelals, noumenale natuur genaamd, hetwelk vrijheid met noodzakelijkheid, doelmatigheid met werktuigelijkheid in zich vereenigt. Deze hypothese der eenheid van het geestelijke en het stoffelijke verdient volgens Kinker niet de blaam van willekeurig te zijn; integendeel is zij het éénige hulpmiddel om die wijde sfeer van werkingen te verklaren, welke men aan het instinkt pleegt toe te schrijven en die tegelijkertijd wijs bedacht en bewusteloos volbracht schijnen. Binnen die sfeer behoort ook de menschelijke taal te huis. Het spreken is geheel instinctief. Het is een gewrocht der 'instinctieve verbeeldingskracht,' welke, 'zonder dat wij weten hoe, voor de onstoffelijke gedachte een organisch geheel van teekenen schept en met juistheid afschildert al hetgeen er in den geest des menschen omgaat.'

Ware het spreken den mensch niet van nature eigen, hoe zou dan, vraagt Kinker, het kind bij machte wezen om, zoodra zijn bewustzijn maar ontwaakt is, de taal zijner moeder aan te leeren? Welke reusachtige vorderingen maakt het in dit opzicht, zonder groote inspanning, op de armen zijner voedster reeds! 'Dans la première éducation qu'il reçoit de sa nourrice, il n'apprend pas seulement la signification d'un certain nombre de mots, mais encore jusqu' à un

certain point les règles du langage ou de la syntaxe. La preuve en est non pas dans les erreurs qu'il commet à chaque instant, mais dans les phrases ou dans les membres des phrases qu'il compose spontanément et par analogie avec les phrases qu'il a entendu prononcer à sa nourrice et aux personnes qu'il voit habituellement. Les hommes qui n'ont jamais étudié la grammaire parlent ainsi, et suivent les règles avec plus ou moins de bonheur, tout en ignorant qu'ils s'y conforment; ils font de la prose sans le savoir et ne se doutent pas plus de ce qu'ils savent, que des moyens à l'aide desquels ils l'ont appris. La scène du *bourgeois gentilhomme* n'empêche pas qu'il n'y ait là un phénomène bien merveilleux'(*).

Het valt licht den Achilleshiel van deze theorie aan te wijzen. Zeker is het spreken niet tegennatuurlijk: wat spant het kind reeds vroeg zich in om aan zijne gewaarwordingen eene gearticuleerde uitdrukking te verschaffen! Maar evenmin kan spreken eene natuurgave heeten: instinct behoeft niet te worden aangeleerd. De spin weeft haar net, zonder dat zij er les in ontvangen heeft, en als het haar nog onbekend is, dat er vliegen in deze wereld bestaan. Wil men het spreken als een *verloren* instinct beschouwen, dan zegt men, dat de natuur des menschen veranderd is, m.a.w. dat hij, nog dier zijnde, de taal geformeerd en bezeten heeft. Zoo vervalt de stelling dat de *mensch* van nature een sprekend wezen is. Waarom treft men dan nergens in de dierenwereld een spraak aan? Daarenboven kan de *oorsprong* der taal nooit door instinct worden opgehelderd. Instinct begint nergens iets nieuws, zet enkel het oude voort. Het is misbruik van een groot woord, het *eerste* spreken instinct te noemen.

Meende iemand, dat de theorie, wier hoofdtrekken ik hier beschreven heb, thans voor goed is prijsgegeven, men zou hem op staanden voet weerleggen door herinnering aan den luidruchtigen bijval, dien Hartmann, de nieuwste wereldverklaarder, met zijne leer van den onbewust, maar doelmatig werkenden geest, wel niet van de zijde der wijsgeeren, maar toch van het gemengde publiek, ontvangen heeft. Hij vindt zijne aanhangers in allen, voor wie de taal een onverklaarbaar eigendom des menschen is, maar die over de belijdenis hunner onkunde een sluier van misleidende woorden gelieven te werpen. Feitelijk laat men iedere poging varen om, ik zeg niet den oorsprong der taal wetenschappelijk aan te wijzen, maar zelfs om zich dien verstaanbaar te maken, wanneer men een geest te hulp roept, in den overtreffenden trap met de schranderheid van den menschelijken geest bedeeld, maar daarbij zonder bewustzijn. Wil men antwoorden, dat ook thans nog ons lichaam, door b.v. onopzettelijk en juist van pas te balanceeren of op zijde te springen, tegenwoordigheid van geest verraadt,

(*) Deze woorden zijn door Kinker aan Gerdy ontleend. Hij knoopt er de opmerking aan vast, dat de verrichtingen van den mensch als sprekend wezen grootendeels 'instinctives' zijn en dat wij het recht hebben te zeggen: *Est Deus in nobis*, *agitante calescimus illo.*

dan is dit eene valsche anologie, welke eerst aangeleerde en vervolgens werktuigelijk uitgevoerde handelingen met eene geheel nieuwe stichting, gelijk de oudste taal, verwart. Zoolang men meent, dat de taal, aan Minerva gelijk, als een volkomen kunststuk uit het brein van den oorspronkelijken mensch is te voorschijn gekomen, schiet er niet anders over dan de handen vol stomme verbazing over dit raadselachtig feit ineen te slaan.

Maar juist die meening wordt afgekeurd en gedeeltelijk wordt tot de theorie der achttiende eeuw teruggekeerd, sedert men ontdekt heeft, dat er niet enkel mechanische, maar ook chemische woordverbindingen bestaan, sedert men er in geslaagd is, elementen aan te wijzen, uit welker combinatie geheel nieuwe woorden, grammaticale vormen, zijn voortgesproten. In een werkje van Schleicher, waaraan de als philoloog vermaarde Michel Bréal zijn zegel hechtte, toen hij de Fransche vertaling met een aanbevelend voorbericht in de wereld zond, wordt de slotsom van het vergelijkend taalkundig onderzoek in deze woorden saamgevat: ‘Les langues les plus élévées en organisation, comme par exemple la langue mère indo-germanique que nous sommes en mesure d'inférer, montrent visiblement par leur construction qu'elles sont sorties par un développement insensible du sein de formes plus simples. La construction de toutes les langues montre que, dans sa forme primitive, cette construction était essentiellement la même que celle qui s'est conservée dans quelques langues de la construction la plus simple, comme le chinois. En un mot, toutes les langues, à leur origine, consistaient en sons significatifs; en signes phoniques simples, destinées à rendre les perceptions, les représentations et les idées; les relations des idées entre elles n'étaient pas exprimées, ou, en d'autres termes, il n'y avait pas pour les fonctions grammaticales d'expression phonique particulière, et, pour ainsi dire d'organe. A ce degré primitif de la vie des langues, il n'v a donc, phoniquement différentiés, ni verbe, ni nom, ni conjugaison, ni déclinaison’(*).

Geheel in denzelfden geest spreekt William Dwight Whitney, een Amerikaansch philoloog van grooten naam, professor in het sanskrit en de vergelijkende taalwetenschap te Yale College. In zijn laatste, pas verschenen werk, dat voor de eerste helft aan de studie van Vedas en Avesta is gewijd, terwijl het tweede gedeelte zich met onderwerpen bezig houdt, die op de wijsbegeerte der taal betrekking hebben, is de gang van redeneering ongeveer de volgende:

Wie den oorsprong der taal tracht op te delven, moet van erkende feiten aangaande de geschiedenis der taal en van erkende eigenschappen der menschelijke natuur uitgaan. Historisch onderzoek moet zooveel

(*) Collection philologique. Recueil de travaux originaux ou traduits relatifs à la Philologie et à l'Histoire Littéraire avec un avant-propos de M. Michel Bréal. Premier fascicule. De l'importance du Langage pour l'Histoire naturelle de l'Homme, par A Schleicher. Paris, 1868.

mogelijk over het oudst verleden der taal licht ontsteken; psychologisch onderzoek moet ons leeren, in welke betrekking de taal tot den geest des menschen staat.

Natuurlijk kan de historie ons niet tot het allereerste begin terugvoeren. Zij kan ons niet toonen, waarom de eerste sprekers juist dit of dat teeken voor dit of dat denkbeeld gebruikten; zij kan ons zelfs niet overtuigen, dat zij zich waarlijk van dit of dat teeken bedienden. Er is niet het minste vooruitzicht, dat we ooit zullen kunnen zeggen: 'Ziedaar de alleroudste woorden; laat ons zien hoe de alleroudste sprekers aan hen gekomen zijn.' Maar al leidt de historie ons niet tot de wieg der taal, zij voert ons toch een goed eind achteruit. 'De groote en onbetwistbare slotsom van het historisch onderzoek bestaat hierin, dat de geheele grammaticale toestel der talen een product van later wording is; dat de uiteinden van verbuigingen en vervoegingen, de voorvoegsels en achtervoegsels van afgeleide termen, oorspronkelijk zelfstandige elementen, woorden, waren, die, naast andere woorden geplaatst, later daarmede meer of min zijn saamgegroeid, zoo hun eigen vorm, hun eigen zin verloren hebben en bloote teekenen van betrekking of van modificatie geworden zijn; dat er dus eene periode is geweest, waarin de taal enkel uit wortels bestond, niet uit rededeelen, nog minder uit vormen daarvan.' Alleen antediluviaansche taalgeleerden acht Whitney in staat om deze stelling thans nog te betwisten. 'Het groote probleem betreffende den oorsprong is dus aanmerkelijk vereenvoudigd, daar het er nu enkel op aankomt te verklaren, hoe wortels ontstaan en in omloop gebracht zijn'(*).

Strikt genomen, zegt Whitney hier iets meer dan hij verantwoorden kan. Het onderscheid tusschen gesproken en gedachte taal wordt niet door hem in het oog gehouden. Laat het zijn, dat de grammaticale klankvormen, dat de casus der nomina, de actieve en passieve conjugaties der verba, de wijzigingen, door welke onderscheid tusschen substantief, adjectief en verbum wordt uitgedrukt, aanvankelijk ontbroken hebben. Volgt daaruit, dat er ooit een taal zonder rededeelen is geweest? Waar de sprake nog niet ontwikkeld genoeg is om het kolossale onderscheid tusschen: *de tijger is dood*, en *de tijger maakt dood*, in klankvormen te vertolken, moet de geest van spreker en hoorder toch rijp genoeg zijn om dat onderscheid te denken. De levendigste phantasie is buiten machte zich een taal te denken, waarin geen woorden voorkomen, die met de waardigheid van substantiva, adjectiva en verba worden bekleed. Andere rededeelen, welke enkel strekken om veel in weinig woorden saam te vatten, kunnen gemist worden; de drie genoemde zijn ontbeerlijk. Waarom? Om de eenvoudige reden, dat alles, waarover wij onze aandacht laten gaan, *iets*, *iemand* is, of *eigenschap* van iets, iemand, of *werking*, *daad* van iets, iemand. Al zij het dus waar, dat samensmelting van wortels

(*) *Oriental and linguistic studies.* New-York, 1873. bl. 283.

aan de rededeelen eene bepaalde uitdrukking verschaft heeft, het is overdreven te beweren, dat samensmelting van wortels de rededeelen geschapen heeft. Tylor geeft merwaardige voorbeelden van de manier, waarop barbaarsche volksstammen, wier gesproken taal bij de gedachte taal achterstaat, door accentuatie, levendige gesticulatie en andere kunstgrepen in hun gebrek trachten te voorzien. Alleen die uitingen der ziel behooren tot het eigenlijke spraakgebied, welke zich van den denkvorm, van het oordeel bedienen. Tusschenwerpsels b.v. zijn geen taal, maar hoogstens bouwstof eener taal. Nu weet ieder philosoof, hoe zwaar het volgende metaphysisch probleem is: wat gebeurt er in onzen geest, als wij oordeelen? Daar evenwel ook aan de stomme dieren niet alle oordeel kan worden ontzegd, behoeft die moeilijkheid ons hier niet op te houden. Zoo is het dus een feit, dat door de ontdekking van de wijze, waarop de grammaticale vormen zijn ontstaan, de quaestie betreffende den oorsprong der taal, welke gevaar liep te verzanden, weder vlot is geraakt.

Geenszins, zegt Max Müller, de sprake blijft een ondoorgrondelijk raadsel, de onoverkomelijke klove tusschen mensch en dier. En hij bouwt deze stelling op de abstracte beteekenis der wortelwoorden.

Het staat vast, dit erkent Müller zelf, dat de oudste voorraad der talen enkel diende om het stoffelijk waarneembare, om physische gebeurtenissen en physische eigenschappen aan te duiden. In zinnelijke beelden sprak men het eerst van het onzinnelijke.

Maar er is een zwaarder probleem, dat hier te kijken komt. Is de taal met eigennamen, of is zij met algemeene namen begonnen? Adam Smith en J.S. Mill beweerden het eerste, Leibnitz het laatste. Max Müller is van oordeel, dat beide theorieën ten deele waar zijn. ‘Het eerste individueele hol, zegt hij, dat *antrum* werd genaamd, gaf zijn naam aan alle overige holen. Maar *antrum* beteekent *internum*. Het algemeene begrip van *binnen* of *tusschen* moest dus aan de vorming van het woord *antrum* voorafgaan. *Cavea* of *caverna* stamt af van den wortel *cav*, *ku* of *sku*, die *bedekken* uitdrukt en in *σ□□τος*, *cutis* wordt aangetroffen. Het algemeene begrip was er dus ook hier, voordat *caverna* als eigennaam kon worden toegepast. Hetzelfde geldt van alle namen. Oorspronkelijk drukken allen een der vele attributen van een ding uit, en dat attribuut, het moge een eigenschap of een werking zijn, is onvermijdelijk een algemeen begrip. Het *primum cognitum*, het *primum appellatum*, is overal het algemeene. Door middel van dit algemeene beschrijven we het individueele, waarvan het algemeene gepraediceerd kan worden. Ten slotte kruipt de naam, aanvankelijk aan één bepaald object gegeven, wegens overeenkomst tot andere objecten voort; hij wordt zoo een gemeenschappelijke naam voor een geheele klasse van dingen.’

Ofschoon Whitney de groote verdiensten van Max Müller gaarne huldigt, ontziet hij zich niet met echt Amerikaansche vrijmoedigheid

zijn beroemden collega duchtig te havenen, als hij hem op tekortkomingen betrapt. Had het hem behaagd op de zoo even beschreven theorie te letten, zoo zou hij wellicht erkend hebben, dat Max Müller hier de wijsbegeerte der taal eene belangrijke schrede vooruit heeft gebracht. De theorie van den Oxfordschen hoogleeraar schijnt mij onbetwistbaar, daar hier de twee methoden, welke bij een dergelijk probleem kunnen gevolgd worden, tot hetzelfde resultaat voeren. De philologische methode, welke a posteriori van de feiten, van de etymologie der woorden uitgaat, concludeert bij inductie, dat de theorie waar is. De psychologische methode, welke a priori uit wel bekende en goed gestaafde eigenschappen des menschelijken geestes deduceert, toont dat de theorie waar moet zijn. Terwijl de eerste ons eene empirische wet doet kennen, levert de laatste tevens de verklaring dier wet.

's Menschen kennis heeft ten deele op het concrete, op het individueele, ten deele op het abstracte, op het algemeene betrekking. Wij weten, dat dit of dat vuur brandt, dat deze of gene steen zwaar is; wij weten tevens, dat ieder vuur brandt, dat alle steenen zwaar zijn. Zoo mogen dus onze kundigheden in concrete, individueele, en in abstracte, algemeene worden afgedeeld. Van welken aard is ons weten betreffende het concrete? Men is niet in staat een ding waar te nemen of het zich voor te stellen, zonder het tevens wegens zijn vorm, stof, grootte, toestand, werking enz. te classificeeren. Iedere indruk, dien een individueel voorwerp bezorgt, roept door de kracht der gelijkheid ons vroegere overeenkomstige uitdrukken voor den geest, met welke hij in ééne klasse te huis behoort. We staan bij eene gloeiende kachel en gevoelen hare hitte, maar niet zonder gelijkheid te bespeuren tusschen de gewaarwording van dit oogenblik en zekere gewaarwordingen uit den verleden tijd. Zoo groepeeren we steeds al de indrukken, welke we van een ding ontvangen. Nooit treedt er iets binnen den kring onzer ervaring, dat geheel en in ieder opzicht afwijkt van wat we vroeger ondervonden. Bestond er zoodanig voorwerp, dan zou de waarneming er van geheel concreet zijn. Maar nu er zoodanig voorwerp niet bestaat, lost zich voor den volwassen mensch ieder ding terstond in evenveel abstracties op, als hij er eigenschappen aan ontdekt. We kunnen de ondervinding, die we nu opdoen, niet uit het verband onzer ondervindingen losscheuren, we kunnen ons niet met haar alleen bezighouden; we kunnen hitte, hardheid, kleur, geluid, niet zoo gewaar worden als we dat den eersten keer deden, we kunnen niet enkel in het heden leven. Vandaar dat al het concrete terstond door ons gegroepeerd wordt, dat al het individueele voor ons een verbinding van algemeenheden is. Indien we nochtans ieder individu scherp onderscheiden, zoo moet dit daaraan geweten worden, dat de individualiteit, ook waar zij zich niet door eene karakteristieke verbinding van eigenschappen uitdrukt, hare bepaaldheid aan tijd en ruimte

ontleent. Spinoza tracht te bewijzen, dat er niet twee of meer wezens met hetzelfde attribuut kunnen bestaan(*). Hoe zouden we ze onderscheiden? vraagt hij. Het antwoord is in het voorafgaande betoog gegeven, hetwelk ons tevens zonneklaar doet inzien, dat onze kennis van het concrete steeds een abstract karakter vertoonen moet. Nu begrijpen wij ook waarom, gelijk door Max Müller wordt geleerd, in de namen der concrete voorwerpen abstracte begrippen, ontdekte punten van gelijkheid opgesloten liggen.

In de voorrede tot zijne zesde uitgave van de *Lectures on the science of language* lezen wij het volgende: 'Heden ten dage wordt algemeen erkend, dat het een anachronisme in onze wetenschap zou zijn de onomatopoëtische theorie aangaande den oorsprong der woorden weder te willen opwarmen. Dat Darwin in zijn bekoorlijk werk: '*On the descent of Man*' tot die theorie overhelt, is niet meer dan natuurlijk; maar al slaagde men er in de placita van Epicurus en Democritus te doen herleven, toch zou de taal, de gearticuleerde en scherp bepaalde taal, de taal, van welke bewezen is, dat zij niet van kreten, maar van wortels, d.i. van algemeene begrippen afstamt, blijven wat ik haar reeds vroeger genoemd heb: onze Rubicon, dien geen dier het wagen zal over te steken.' Deze woorden vinden daarin hunne opheldering, dat Max Müller met Locke het vermogen om algemeene denkbeelden te vormen, het abstractievermogen, als het eigenlijk distinctief tusschen mensch en dier beschouwt. 'Wanneer we, zegt hij, in den groei der taal alles verklaard hebben, wat voor verklaring vatbaar is, dan stuiten wij ten slotte op een onverklaarbaar residuum, hetwelk we wortels noemen.' Immers de abstracte begrippen, welke in die wortels liggen opgesloten, verraden ons de aanwezigheid van een psychischen factor, die enkel bij den mensch en bij geen ander levend wezen wordt aangetroffen.

Alles komt hier op de nadere bepaling aan van wat wij abstracte begrippen of algemeene denkbeelden noemen. Niemand is in staat zich een driehoek in het algemeen te denken, een driehoek, die niet rechthoekig, maar evenmin scheefhoekig, niet gelijkzijdig, niet gelijkbeenig, maar evenmin ongelijkzijdig, ongelijkbeenig is; een driehoek, die alles mist, wat aan individueele driehoeken als zoodanig eigen is, die alleen bezit, wat alle driehoeken onderling gemeen hebben. De driehoeken, die ik mij voorstel, zijn steeds concrete driehoeken, figuren met bepaalde eigenschappen. Niemand is in staat zich een dier in het algemeen te denken, een dier, dat geen haren, maar evenmin veeren,

(*) In rerum natura non possunt dari duae aut plures substantiae ejusdem naturae sive attributi. Prop V. Part. 1 Eth. Volkomen juist, indien we verschil van plaats buiten rekening laten. Geheel onjuist, indien we verschil van plaats in rekening brengen. Zoo vervalt dus tevens Prop. VIII: Omnis substantia est necessario infinita. Spinoza, die op scholastieken trant universalia voor wezens hield en in dit opzicht een man van den ouden tijd was, dacht aan algemeene begrippen, van welke natuurlijk niet twee denzelfdeninhoud kunnen hebben.

schubben of iets dergelijks heeft; een dier, dat niet naakt, maar evenmin van nature bekleed is; een dier, dat niet gaat, maar evenmin vliegt, kruipt of zwemt; een dier, dat niet in beweging, maar evenmin in rust verkeert; een dier, dat geen zoogdier, maar evenmin vogel, visch, insect of iets dergelijks is; een dier zonder eigen aard, zonder eigen lichaamsvorm; een dier, dat geen enkele bijzondere eigenschap heeft en daarom als vertegenwoordiger van alle dieren gelden kan. De dieren, die ik mij voorstel, zijn steeds concrete, individueele dieren, dieren met bepaalde attributen. Niemand bezit abstractievermogen, wanneer men met dien term de gave bedoelt om iets algemeens geheel op zich zelf te denken.

Maar wel kan de mensch individuen, concrete voorwerpen met elkander vergelijken, overeenkomst en verschil opmerken, aan punten van overeenkomst bij voorkeur zijne aandacht wijden en deze aanduiden door den algemeenen naam, dien hij voor de op elkander gelijkende dingen gebruikt. Indien men dus met abstractievermogen de gave bedoelt om eigenschappen te fixeeren, die een ding met andere dingen gemeen heeft, dan bezit de mensch genoemd vermogen wel. En indien men onder abstracte begrippen of algemeene denkbeelden ontdekte punten van overeenkomst verstaat, dan, maar ook dan alleen, kan hun bestaan niet geloochend worden.

Wie dit toestemt, moet de stelling van Locke en Max Müller vallen laten, volgens welke abstractievermogen den mensch van het dier onderscheidt. Of zouden de dieren buiten staat zijn gelijkheid en verschil te bespeuren? Indien een kat eens haar pootje aan een vuur gebrand heeft, dan zal de overeenkomst tusschen dit vuur en andere vuren haar weerhouden zich met welk vuur ook in aanraking te stellen. Vuur is een klasse voor de kat gelijk voor den mensch.

En toch hebben Max Müller en Locke in zeker opzicht weer gelijk. Het abstractievermogen der dieren reikt op lange na niet zoo ver als dat des menschen. Het is, omdat de dieren geen taal bezitten. Zonder taal zouden we niet in staat zijn ons voor te stellen, dat drie maal acht gelijk vier en twintig is. Eene zoo eenvoudige waarheid zou geheel buiten onzen horizont blijven. Het woord *drie* duidt een abstract begrip aan, zekere ontdekte overeenkomst tusschen b.v. drie knikkers, drie paarden en drie boomen. Indien we van dat woord verstoken waren, dan zouden we de zaak zelve moeten denken. Maar het getal drie in het algemeen kunnen we niet denken. We zouden dus het getal drie in concreto moeten denken, ons eenige groepen van drie voor den geest moeten stellen, deze onderling vergelijken, de aandacht fixeeren op wat ieder dier groepen drie doet zijn. Van de andere getallen geldt natuurlijk hetzelfde. Hadden we geen teeken voor de algemeenheid, die thans door het woord *maal* wordt aangeduid, dan zouden we voorbeelden van veelvouden ons voor den geest moeten roepen en onze aandacht moeten wijden aan datgene, wat hen

een veelvoud doet zijn. Zoo zouden we, bij gebreke aan woorden, ook *gelijkheid* moeten denken door innerlijke aanschouwing van paren aan elkander gelijke dingen, door het richten van onzen geest op datgene, wat de leden van ieder paar aan elkander gelijk doet zijn. Ten slotte zouden we, om de waarheid: drie maal acht gelijk vier en twintig te bevatten, de in deze termen aangewezen algemeenheden in onzen geest onderling verbinden moeten. Ik meen, dat zelfs een genie als Newton voor zulk een zware taak niet berekend zou zijn. Er zijn wijsgeeren van een vreemd allooi, die het wagen te zeggen, dat de taal de vorming der gedachten vertraagt. Indien ons denken, zoo oordeelen zij, niet in stil spreken ware ontaard, dan zouden we veel sneller denken, en zou niet iedere korte zin tot een lange rede behoeven te worden uitgerekt. Mijne meening is, dat, indien we niet in woorden konden denken, het jammerlijk met ons denken geschapen zou staan. Buiten twijfel, er is wat ik elders *anonieme kennis* heb genoemd. Niet voor alle kennis is de taal onontbeerlijk. Het dier, het kind, de ervaren geneesheer, de geoefende handwerksman weet velerlei, dat hij niet in woorden weet. Een kundig praktizijn treedt in een ziekenvertrek en ruikt terstond, dat er mazelen zijn; maar de kennis, waaruit hij die gevolgtrekking put, is niet in woorden opgegaard en kan daarom ook niet in woorden worden medegedeeld. Zoo doorziet de groote menschenkenner het gemoed van den vreemdeling, die tegenover hem staat; bij den eersten blik ontdekt hij de geheime roerselen zijns harten, zijn oorspronkelijken aanleg en zijne verdere ontwikkeling. Maar het machtig en gevaarlijk wapen, dat een Lavater daardoor in zijne handen heeft, kan hij aan niemand overleveren, want hij bezit zijne kennis niet in woorden. In den regel evenwel is de taal een onmisbaar hulpmiddel voor ons denken en kennen. Als we letten op ons zelven, dan vinden we, dat er steeds woorden door ons bewustzijn henenglijden. Beproeven we zonder woorden te denken, dan bespeuren we dat dit niet gelukt. Zoodra onze gedachte ophoudt duister en vaag te zijn, treedt zij in de plastische gedaante der taal voor ons. Whitney beweert, dat de taal in dezelfde verhouding tot onzen geest staat als een hamer of ieder ander instrument tot onze hand. Al kunnen we met de bloote vuist geen olifant nedervellen, toch zijn we bij machte er heel wat mee uit te richten. Zoo wordt een ingewikkelde gedachtenloop door het gebruik der taal wel gemakkelijker gemaakt, maar toch zou de mensch ook zonder taal een redelijk wezen zijn. Naar zijn oordeel was de mensch, juist omdat hij mensch is, in staat de taal te maken. Maar ik meen, dat men evengoed en wellicht beter zeggen kan: de mensch is mensch, omdat hij de taal bezit. Omdat de mensch alleen spreekt, wordt ook hij alleen door de macht der traditie vooruitgedreven. De geslachten, op wier graven wij wandelen, hebben niet te vergeefs gezwoegd; wat wij zijn, weten en kunnen, dat zijn wij bijna alles aan onze dooden ver-

schuldigd: overal teren wij op het kapitaal door hen bijeengegaard. Wie begrijpt niet, dat vooruitgang onmogelijk ware, ja dat wij met de stomme dieren op één lijn zouden staan, indien ieder het werk der beschaving van meetaan beginnen moest? Door de spraak worden de opvolgende generaties der menschen tot één geheel verbonden; door haar zijn wij leden van een geslacht, dat uit meer dooden dan levenden bestaat; door haar groeit de heerschappij der dooden over de levenden, te gelijk met den rijkdom van ons weten en den omvang van ons kunnen. Zonder taal zouden er geen teekenen van klassen zijn en dus geen algemeene waarheden kunnen worden voortgeplant van eeuw tot eeuw. Zonder taal zouden we niet kunnen mededeelen, dat stoom, water en paarden beweegkrachten zijn. Om de door ons ontdekte gelijkheid aan te wijzen, zouden we de aandacht van den leerling achtereenvolgens op de drie genoemde objecten moeten richten en dan geduldig afwachten, of de overeenkomst in werking ook hem toevallig trof. Zelven zouden we de zoo even uitgesproken waarheid licht vergeten. Want in stoom en water is weinig, dat aan een paard herinnert. Maar nu we het woord beweegkracht hebben, bezitten wij in dat woord den wachter, die verhindert, dat wat in ééne groep te huis behoort terstond weder uit elkander stuift. De algemeene naam is de band, die de heterogéne zaken omsluit. Er is eene sterke associatie tot stand gekomen tusschen het teeken en de dingen, die er door beteekend worden. Als we geen woorden, geen namen hadden, dan zouden we door de menigte der voorwerpen overstelpt worden: het bestaan der meeste soorten zou voor onzen blik verborgen blijven, en, eens ontdekt, zouden zij telkens gevaar loopen weder voor goed uit onzen horizont te verdwijnen. De taal is voor onzen geest, wat metselwerk voor onze huizen is. Wij denken in woorden, en, omdat we in woorden denken, zijn we in staat zooveel te weten en zoo goed te onthouden.

Maar waarom spreken de hoogere dieren niet? Stem heeft de natuur hun verleend; oordeel kunnen wij hun niet geheel ontzeggen. Waarom vormen zij zelfs geen rudimentaire taal?

Wellicht mogen we van een taal der dieren gewagen, van teekenen, die voor weinig of geen volmaking vatbaar zijn, maar door welke zij, eenigermate althans, elkander hun innerlijk ontsluieren. In de natuur verneemt men stemmen van liefde en blijdschap, kreten van toorn en pijn, geluiden van woede, angst en haat. De beroemde Huber, die zijn leven grootendeels te midden der mieren heeft doorgebracht, spreekt met ophef van ‘le langage antennal des fourmis.’ Wij lachen om den kwasterigen Dupont de Nemours, die een *Vertaling van de liederen van den nachtegaal* bezorgde, en zelfs een *Dictionnaire der raven* schreef, ‘travail, qui m'a coûté, zegt hij, deux hivers, et grand froid aux pieds et aux mains’(*). En scherts is het, wanneer

(*) Flourens: *De l'instinct et de l'intelligence des animaux*, bl. 96.

Montaigne vraagt: aan wien de schuld, indien menschen en dieren elkander zoo slecht verstaan? ‘C'est à deviner, zegt hij, à qui est la faulte de ne nous entendre point; car nous ne les entendons pas plus qu'elles nous: par cette mesme raison, elles nous peuvent estimer bestes, comme nous les en estimons.’ Die woorden zijn kortswijl; toch weet ieder, dat het zieleleven der dieren nog grootendeels *terra incognita* is, en ernstig mogen wij verwachten, dat onbevooroordeelde en nauwgezette waarneming ten langen laatste ook op dit gebied meer licht zal ontsteken, nu men begint in te zien, dat een holle klank, gelijk instinct, geen verklaring van onbegrepen feiten is. Het blijft intusschen waar, dat alleen de mensch zich van spraak, van woorden, van gearticuleerde geluiden bedient, van een instrument, dat, hoe gebrekkig ook in den beginne, de kiem van ontwikkeling, van volmaking in zich sloot.

Zonder gearticuleerde geluiden, zonder klinkers en medeklinkers, zou menschelijke spraak, zou menschelijke beschaving onmogelijk zijn geweest.

Prof. Preyer beweert, dat de tong der meeste dieren òf niet bewegelijk genoeg is om gearticuleerde klanken te doen hooren, òf te arm aan gevoelszenuwen om te doen bespeuren, hoe zij worden voortgebracht(*).

Daarenboven gist Prof. Lotze, dat in de dierenwereld het gevoel voor de aesthetische waarde van gearticuleerde klanken ontbreekt. Bij den mensch doet het zich zeer krachtig gelden. Het lijdt geen twijfel dat, indien we ons spraakorgaan op geheel bijzondere wijze verdraaien wilden, we talrijke geluiden zouden kunnen nabootsen, die in geen taal zijn opgenomen en welke enkel dieren hooren doen. Maar met fijn gevoel heeft de mensch te midden van den chaos van werkelijke en mogelijke klanken die weinige uitgezocht, welke thans door de letters van het alphabet worden aangeduid. Zijn gehoor heeft hem genoopt aan de zuivere, eenvoudige, duidelijk gekarakteriseerde geluiden de voorkeur te schenken boven andere, welke zwevend en onbestemd zijn. De dieren schijnen dit menschelijk, dit aesthetisch gehoor te missen. De hond, die zoo goed zijn meester verstaat en dus de woorden onderscheidt, welke deze uitspreekt, toont volstrekt niet, dat hij hunne schoonheid beseft. Zijn bek gelijkt meer dan de snavel van een papegaai op den mond van een mensch; waarschijnlijk is hij dus evengoed als de vogel in staat enkele woorden na te bauwen. Toch doet hij niet de minste poging om zuivere, goed gearticuleerde geluiden voort te brengen, maar behelpt zich met dat afschuwelijk geblaf, hetwelk men niet in schriftteekens kan afbeelden, daar iedere klank, op het oogenblik, dat men hem meent te hooren, reeds in een anderen klank is overgegaan. Zoo toont ook de nachtegaal geen liefde voor schoone muziek. Terecht wordt zijn lied een wildzang genoemd.

(*) Zie mijne *Zielkunde*, I, bl. 315.

Nu eens is er betooverend metaal in zijn stem, dan weder stoot hij een vormloos geruisch uit; het vogeltje heeft kennelijk geen belang bij zuiverheid van toon of melodieuse opvolging; het mist dien aesthetischen zin, dat fijn gevoel, hetwelk den mensch bij de keuze van zijn klankmateriaal tot gids heeft gestrekt en zonder hetwelk de spraak misschien nooit zou zijn in de wereld gekomen.

De grammaticale toestel der talen is van later oorsprong, en de wortels zijn niet maar wetenschappelijke abstracties, neen, zij waren vroeger, gelijk thans nog in het Chineesch, werkelijke woorden. Wij begrijpen thans, dat reeds de oudste talen, die wij kennen, de eerste beginselen van het spreken op verren afstand achter zich hadden gelaten. Wij begrijpen tevens, dat het misschien overdrijving is eene gapende klove tusschen de kreten der dieren en het eerste stamelen van menschen aan te nemen. Maar het verleden heeft hier zijn sluier over de waarheid geworpen. Om de spraak wetenschappelijk te verklaren, zou eerst het geheim der wording van ons geslacht ontcijferd moeten zijn. Er schiet enkel over te gissen, geheel in het algemeen te gissen, hoe woorden kunnen zijn ontstaan, hoe de mensch wortels, die grondstof zijner talen, kan hebben voortgebracht.

Reeds Plato hield zich bezig met het probleem van den oorsprong der namen. ‘Onderstel eens, zegt Socrates in den dialoog Cratylus, dat wij stem en tong niet hadden, maar toch met elkander gemeenschap wilden oefenen; zouden wij niet, gelijk de doofstommen, teekenen maken met handen, hoofd en andere lichaamsdeelen? Wij zouden de natuur der dingen nabootsen; het opsteken der handen naar den hemel zou lichtheid en hoogte beduiden; zwaarte en laagte zouden worden uitgedrukt door de handen naar den grond te laten vallen; het rennen van een paard of van eenig ander dier zou door overeenkomstige bewegingen van ons lichaam geteekend worden. De éénige manier, waarop het lichaam iets kan aanduiden, is door nabootsing; tong en mond nu kunnen evengoed nabootsen als andere organen. Maar de bloote nabootsing door middel van tong of mond is nog niet een naam, want iemand, die een schaap of een haan nabootst, geeft daarom nog geen naam aan het dier. Het noemen is nabootsing, evenzeer als schilderen en muziek, maar het is die soort van nabootsing, waardoor het wezen van ieder ding in letters en syllaben wordt uitgedrukt.’

Deze theorie wordt vervolgens op de afzonderlijke letters toegepast. De letter *r*, bij welke de tong voortdurend in trilling is, drukt beweging uit; vandaar dat zij voorkomt in woorden als breken, vergruizelen, kruimelen, trillen enz. De letters *f* en *s*, bij welke met veel lucht gewerkt wordt, komen te pas tot nabootsing van sissen, koken en in het algemeen van wat winderig is. *D* en *t* doen denken aan binden en rust op de plaats; *a* drukt grootte, *l* gladheid, *o* rondheid enz. uit. Zoo wordt er, volgens Plato, met letters gelijk met verwen geschilderd, en al mogen er onder de etymologieën van den Cratylus

vele zijn, in welke de satirieke auteur een loopje met zijn tijdgenooten neemt, toch schijnt hij de groote waarheid te hebben beseft, welke er in deze stelling ligt opgesloten: taal is nabootsend geluid.

Maar stellig begreep hij ook, dat men met die theorie niet uitkwam. ‘Hoe zouden er, vraagt Socrates, namen voor al de getallen kunnen zijn, indien niet willekeur en gewoonte zich hadden doen gelden? Buiten twijfel is het allerbeste, dat de woorden de dingen afschilderen, maar met nabootsing alleen komt men niet ver; nabootsing is een gebrekkig middel en moet zijn aangevuld door conventie, dat een ander gebrekkig middel is.’

Beter inzicht in den oorsprong der namen bezit men zelfs thans niet. De zin der woorden wordt, gelijk reeds in Plato's tijd, eenvoudig voortgeplant. De bloote klank helpt ons niet meer op het spoor der beteekenis. Was dit anders in den aanvang der dagen? Of zijn de termen toevallig aan hun uitdrukking gekomen? Moeilijk op te lossen vragen. Max Müller spot met de bow-wow-theorie, die in de wortels imitaties van natuurgeluiden, hij spot met de pooh-pooh-theorie, die in hen onvrijwillige interjecties zoekt. ‘Waren, zegt hij, de elementen der taal klanknabootsingen of kreten, dan zou het onbegrijpelijk zijn, dat de dieren niet spreken.’ Maar de spits van dit argument is reeds afgebroken; wij hoorden namelijk, dat het den dieren waarschijnlijk òf aan vermogen, òf aan geneigdheid hapert om gearticuleerde klanken voort te brengen.

Erkend moet het intusschen worden, dat de namen, van welke bow-wow en pooh-pooh-theorie *thans nog* rekenschap geven, slechts een onaanzienlijk deel van den taalschat vormen. Geen wonder, want woorden zijn kneedbaar als was; traagheid, gemakzucht, behoefte aan welluidendheid nopen tot invoeging en uitlating van letters en syllaben, tot samensmelting, verminking, klankverschuiving; daarenboven kruipen namen wegens zwevende punten van overeenkomst van het eene voorwerp tot het andere, zoodat de oorspronkelijke, doorzichtige beteekenis ten slotte dikwijls geheel verloren gaat. Ook zijn er slechts weinig dingen, die op zoo ondubbelzinnige manier door klanknabootsing kunnen worden aangewezen, als zulks b.v. met den koekoek het geval is. Hoe gering is eindelijk het aantal voorwerpen, dat ten allen tijde op alle individuen denzelfden indruk maakt en bij allen dezelfde uitdrukking te voorschijn roept! Voor conventie en toeval moet eene groote speelruimte worden opgelaten. Max Müller is als philoloog in zijne volle kracht, wanneer hij met voorbeelden tracht aan te toonen, dat men van theorieën als de bovengenoemde soms te groote diensten vergt. Een merkwaardig staaltje. ‘Men wil *vijand*, *vuil*, *filth* met de interjectie *fi* in verband brengen, welke door het gevoel van walging ontstaat. De aspirata *f*, het krachtig uitblazen van de lucht met half geopende lippen, moet dan als natuurlijke uitdrukking van afkeer gelden. Maar *vijand*, *fiend* is een participium van een

wortel *fian*, haten, in het Gothisch fijan; daar nu een aspirata in het Gothisch altijd beantwoordt aan een tenuis in het Sanskrit, moet diezelfde wortel in laatstgenoemde taal zijn schilderachtig karakter terstond verliezen. Inderdaad vinden wij hem in het Sanskrit als *pîy*, met de beteekenis van *haten*, *verwoesten* terug; en op dezelfde wijze stamt *vriend*, *friend* van een wortel af, die in het sanskrit *prî* heet en *verheugen* beteekent.' Ziedaar een goede les voor die vermetelen, die, niet met vage algemeenheden tevreden, in bijzonderheden willen aantoonen, hoe de wortels der taal moeten zijn ontstaan. Nauwkeurige kennis is hier onbereikbaar; wie kan zich ook maar eenigszins in den toestand van den vóór-historischen mensch verplaatsen? De analogie, aan wilden en kinderen ontleend, geeft slechts weinig licht, want erfgenamen van een eeuwenheugend menschelijk verleden komen natuurlijk met andere hersenen ter wereld dan die, waarmede onze eerste menschelijke voorvaderen werken moesten. Indien wij evenwel aannemen, dat ook bij de laatstgenoemden de symboliek der onomatopoiese niet ver heeft gereikt, kunnen dan de woorden, alzoo verkregen, niet de basis zijn geweest, waarop men, uit behoefte om elkander te verstaan, met goeden uitslag heeft voortgebouwd?

Tot dusverre sprak ik niet van de ding-dong-theorie, welke Heyse tot verklaring van het ontstaan der wortels heeft uitgedacht. Eerst scheen het, dat zij zich in den bijval van Max Müller verheugen mocht, maar later heeft hij haar nadrukkelijk afgekeurd. Zij luidt aldus: 'Er is eene wet, die bijna de geheele natuur doordringt en volgens welke alles, wat getroffen wordt, geluid van zich geeft. Ook tot de menschelijke natuur behoort een instinct, onweerstaanbaar gelijk ieder instinct, en volgens hetwelk elke voorstelling, toen zij den eersten keer de hersenen deed trillen, in een klank vertolkt werd; een instinct, dat evenwel is uitgedoofd, sedert het al zijne diensten bewezen heeft. De wortels moeten niet als interjecties, evenmin als klanknabootsingen, maar als phonetische typen worden aangemerkt.'

Deze theorie wordt, naar het mij schijnt, door twee bezwaren gedrukt. In de eerste plaats neemt zij een vermogen aan, dat enkel den oorspronkelijken mensch zou zijn eigen geweest. Het is een bloot willekeurige hypothese, dat de scheppers der taal op dezelfde wijze gedacht en gevoeld zouden hebben, als thans onder ons gewoonte is. Men kan zich den aanvang der beschaving niet te bescheiden, niet te nederig voorstellen; hoe verder wij in het verleden teruggaan, des te onvolkomener is de toestand, waaruit het rijke heden zich ontwikkeld heeft. Maar hoe groot het verschil tusschen den oorspronkelijken en den thans levenden mensch ook moge zijn, het gaat niet aan den eerstgenoemde eene geheel andere natuur toe te schrijven en in de verklaring der taal een factor op te nemen, die enkel bij de generaties van den oudsten tijd zou gewerkt hebben. Wie dat doet, zegt Whitney te recht, verlaat het terrein der wetenschap en handelt niet

beter dan iemand, die een wonder of eene bovennatuurlijke kracht te hulp roept. Blijken de menschelijke vermogens, gelijk zij thans bestaan, ter laatster instantie ongeschikt om de grondstof der taal te voorschijn te brengen, dan moet dat als wetenschappelijke uitkomst van het onderzoek worden vastgesteld; men verbeurt echter den naam van wetenschappelijk man, wanneer men, voordat het onderzoek tot zulk een negatief resultaat heeft geleid, vermogens of krachten laat aanrukken, die de ervaring ons niet kennen doet.'

Geheel in denzelfden geest beval reeds Newton den ontwerper van hypothesen aan de onverklaarde feiten enkel met *verae causae*, met *erkende* oorzaken, in verband te brengen; eene waarschuwing tegen hersenschimmen, welke de groote man in deze drie, meestal verkeerd begrepen woorden samenvatte: *hypotheses non fingo*(*).

Het kan den schijn hebben, alsof iedere theorie, tot verklaring der wortels uitgedacht, aan het euvel mank *moet* gaan, dat zij een uitgestorven faculteit verdicht. Immers de spraakvormende phantasie brengt in onze beschaafde wereld geen nieuwe wortelwoorden voort. Men kan dit evenwel erkennen, zonder daarom te loochenen, dat het vermogen, hetwelk vroeger zich vruchtbaar heeft betoond, ook thans nog bestaat. Misschien moet het enkel aan de ongunst der omstandigheden geweten worden, dat zijn effect bij den ontwikkelden mensch achterwege blijft. Inderdaad kan het bij eenig nadenken niet bevreemden, dat er door ons geen nieuwe wortels geschapen worden. Wanneer we ons iets willen herinneren, dan gebeurt het dikwijls, dat het ons maar niet te binnen wil schieten, daar eene bewuste voorstelling aan die, welke we zoeken, den weg verspert. We trachten ons den naam van den vernuftigen Rivarol voor den geest te roepen, maar te vergeefs, want het ongeluk wil, dat, bij de poging daartoe, de verwante naam Rivoli in ons bewustzijn optreedt. Wel bestaat de associatio idearum, die het woord, dat ons hapert, te voorschijn kan roepen, maar door de concurrentie eener vijandige associatie wordt zij tijdelijk op non-activiteit gesteld. Zelden gebeurt het, dat zelfs een dichterlijk genie een geheel nieuw beeld gebruikt; het volkje, dat den geest reeds in beslag heeft genomen, een drom van oude denkbeelden en overgeleverde vergelijkingen, laat geen ruimte voor eigen vinding over, In den 10^{den} zang der Henriade zeide Voltaire van twee elkander kruisende degens:

(*) Meestal verkeerd begrepen. Zoo zegt Lewes aangaande Locke: 'It does great honour to his sagacity that at a time when all scientific men were exclaiming against the danger of hypotheses, believing that the extravagant errors of schoolmen and alchemists were owing to their use of hypotheses - a time, when the great Newton himself could be led into the unphilosophical boast, *hypotheses non fingo*, our wise Locke should exactly appreciate them at their true value.' Hist. of Phil. II. 243. En dan volgt er een citaat, waarin Locke uitmuntende dingen zegt, maar juist dat verzwijgt, waaraan Newton te recht zoo groot gewicht hechtte.

Telle on voit du soleil la lumière éclatante
Briser ses traits de feu dans l'onde transparente.

Shakespeare had in zijn *Midsummer Night's Dream* reeds een dergelijk beeld gebezigd, maar dat wist Voltaire niet en hij was er niet weinig ijdel op hier althans een geheel nieuw beeld gebruikt te hebben. In zijne opgewondenheid schreef hij aan Frederik den Groote: 'Je suis, je crois, Monseigneur, le premier poëte, qui ait tiré une comparaison de la lumière.' In Maart 1764 woonde Lavater te Frankfort de feesten bij de keuze en krooning van een Roomschen koning bij. 'Ob nun gleich solche Aeuszerlichkeiten für ihn, zegt Goethe, nicht den mindesten Werth hatten, so mochte doch dieser Zug mit seiner Pracht und allem Beiwesen deutlich in seine sehr lebhafte Einbildungs kraft sich eingedrückt haben; denn nach mehreren Jahren, als mir dieser vorzügliche, aber eigene Mann eine poëtische Paraphrase, ich glaube der Offenbarung sanct Johannis, mittheilte, fand ich den Einzug des Antichrist Schritt für Schritt, Gestalt für Gestalt, Umstand für Umstand, dem Einzug des Kürfursten von Mainz in Frankfurt nachgebildet, dergestalt dass sogar die Quasten an den Köpfen der Isabellpferde nicht fehlten.' Meestal geeft de phantasie den inhoud van het geheugen minder slaafs terug; maar ook dan, wanneer zij zelfstandig combineert, ontleent zij al hare bouwstof aan vroegere ervaring. Ieder vermaakt zich met de oorspronkelijke invallen der kinderen. Uit den mond der volwassenen daarentegen hoort men zelden een jeugdig woord, een opmerking frisch als de morgendauw; hun gladde volzinnen, hun geestige zetten, hun oude wijsheid, het is alles min of meer versleten munt. Door duizenden van buiten af opgedrongen concepties wordt de originaliteit schier geheel onderdrukt. Fijn werd eens door Renan opgemerkt, dat Mohammed stichter van een nieuwen godsdienst kon zijn, omdat hij Jodendom en Christendom slechts ten halve kende. Men verwondere er zich dus niet over, dat er thans geen nieuwe woorden gevormd worden: de reeds bestaande, de aangeleerde zitten ons onafgebroken in den weg.

Maar wat spreek ik, alsof alleen in het zwart verleden taalscheppend vermogen gewerkt had. Men meene toch niet, dat het kind alle termen, die het gebruikt, van zijn moeder leert. Ieder kind heeft een taal op zich zelf. Gedeeltelijk is dit hiervan het gevolg, dat het kind nog geen heerschappij over zijn spraakorganen voert en dus sommige woorden, die het anderen afhoort, verdraait om ze beter te kunnen nazeggen. Maar daarenboven schept het kind woorden op zijn eigen hand. Vandaar dat de moeder niet slechts bezig is met de taal der volwassenen aan het kind te leeren. De moeder is hier onderwijzeres en leerling te gelijkertijd. Ieder kan van zijn ouders hooren, dat hij vroeger dit voorwerp zus, dat zoo noemde, op een wijze, die niet de minste overeenkomst had met het woord, door volwassenen ge-

bruikt. Zoo hebben we allen, in dit opzicht aan den oorspronkelijken bewoner dezer aarde gelijk, in de dagen onzer jeugd woorden uitgevonden. Indien onze kinderwereld niet een geheel nieuwe taal formeert, zoo moet dit natuurlijk daaraan geweten worden, dat de werking der natuur door de kunst overvleugeld wordt. Onafgebroken worden er namen en spreekwijzen van buiten af opgedrongen. Ruim evenwel die belemmering der spontaneïteit een weinig uit den weg en terstond ziet men het scheppend vermogen weder zijne oude kracht ontplooien.

Merkwaardig is in dit opzicht, wat de reiziger Robert Moffat aangaande zekere volksstammen van Zuid-Afrika verhaalt. ‘La pureté et l'harmonie du langage sont maintenues par les assemblées, les fêtes et les cérémonies, par les chansons et les fréquents rapports des naturels entre eux. Pour les habitants isolés du désert il n'en est pas de même. Souvent tous ceux qui peuvent porter un fardeau s'absentent pour plusieurs semaines, en laissant les enfants à la garde de deux ou trois vieillards.’ (Loopen dus ook de zogende moeders weg? Het bericht zal wel wat sterk gekleurd zijn.) ‘Ces enfants, livrés à euxmêmes et dont une partie commençait à peine à parler, s'habituent à un langage à eux. Les mieux parlant se mettent à la portée des moins précoces, et ainsi de cette nouvelle Babel sort un dialecte de mots bâtards, et dans le cours d'une seule génération le caractère tout entier de la langue est changé’(*).

Hier wordt de behoefte erkend, die ook oorspronkelijk, naar wij gissen, leiden moest om aan bepaalde geluiden een bepaalden zin te hechten. Van nature geneigd de stem te gebruiken, van nature genoopt althans enkele indrukken op dezelfde wijze uit te drukken, greep men, eerst toevallig, weldra misschien half bewust, klanken als het middel aan om elkander te lokken, te waarschuwen, te bedreigen, iets te vragen, aan te wijzen enz. Wanneer eens de eerste schreden in die richting zijn gedaan, laat het zich denken, hoe de Nestor van een wilden stam er in slagen kon aan den kleinen, reeds bestaanden taalschat een nieuw item toe te voegen. Daartoe was wellicht enkel noodig, dat hij, bij aanwijzing van zekere tot dusverre ongenoemde zaak, onwillekeurig een gearticuleerd geluid deed hooren. Vroeger is de taal soms in dien zin vinding van ons geslacht genoemd, dat de menschen, slim en behendig, met opzet, uit vele middelen om elkander hunne toestanden kenbaar te maken, juist dit allerbeste zouden gekozen hebben. Zoo sprak reeds Hermogenes in den Cratylus als zijne meening uit, dat alle woorden eene bloot conventioneele beteekenis hebben, dat zij, gelijk de namen der slaven, naar willekeur gegeven en veranderd kunnen worden. Dit is een overdreven voorstelling, welke tweeërlei buiten rekening laat. Vooreerst houde men in het oog, dat gemoedsaandoeningen geen gebeurtenissen zijn, die in de ziel zelve afloopen,

(*) *De la physionomie et de la parole*, door Albert Lemoine, bl. 151.

dat zij geen bijzondere aanleiding noodig hebben om zich naar buiten, in het lichaam, meer bepaald in het proces der ademhaling, in het gebruik der stem, bij den mensch juist in gearticuleerde geluiden, te vertolken. In de tweede plaats bedenke men, dat er geen opzettelijk gebruik van woorden mogelijk is, tenzij men de waarde van zulke teekenen voor het gezellig verkeer reeds vroeger ondervonden hebbe. Toch was er dit gezond in de prijs gegeven theorie, dat zij den voornamen impuls tot ontwikkeling der taal niet *in* den individu, maar *buiten* hem, bij zijne menschelijke omgeving, zocht. En in dit opzicht verdient zij de voorkeur boven de ding-dong-hypothese. Eenigermate moet de toestand van ons geslacht, toen de eerste door nabootsing verkregen klankteekenen waren ingevoerd, op de betrekking tusschen twee personen geleken hebben, waarvan de eene Chineesch, de andere Hollandsch spreekt, en die nu hun uiterste best doen om zich elkander verstaanbaar te maken. Door conventie, door onderling goedvinden hebben waarschijnlijk vele namen burgerrecht verkregen. Of zullen wij met Cratylus, die, als het levende kontrast van Hermogenes, juist aan de tegengestelde pool post vat, alle namen als door de natuur zelve aangewezen beschouwen; zullen wij meenen, dat er steeds overeenkomst tusschen de namen en de dingen moet bestaan en dat iedere naam òf waar, òf in het geheel geen naam is? Met een voorbeeld licht Cratylus zijne meening toe, wanneer hij den antagonist aldus aanspreekt: ‘Gij heet niet Hermogenes, gij zijt niet een echte zoon van Hermes, want gij hebt nooit geluk.’ Maar de bezonnen Socrates houdt het gulden midden tusschen deze strijdende partijen, wanneer hij eenerzijds leert, dat er wel in de taal nabootsing is, maar anderzijds opmerkt, dat er graden van imitatie bestaan; dat, gelijk de schildering met verwen, zoo ook die door luchtpenseelen meer of min gebrekkig wezen kan; dat er in de taal een element van toeval en willekeur moet zijn. De wetgever, zegt hij, geeft gezag aan de namen, en de man, die weet met woorden om te gaan, de dialecticus, smeedt ze. Hij schijnt te bedoelen, dat natuur en verstand beide aan de vorming der sprake aandeel hebben; verder dat de taal niet het werk van individuen, maar dat der gemeenschap is; dat de woorden koers hebben, als zij op de publieke markt gemunt zijn.

In dat alles toont Plato's Socrates zijn tijd verre vooruit te zijn. Maar ten slotte is toch dit het allerverstandigste in hem, dat hij, aan zijn gewone karakter getrouw, onbewimpeld verklaart eigenlijk niets van de zaak af te weten. Zijne dolle woordafleidingen zijn enkel een spel van het vernuft, eene satire, waarvan we de strekking beter zouden vatten, indien we nauwkeurig de omstandigheden kenden, onder welke de dialoog geschreven werd. ‘Heden, zegt Socrates, wil ik aan mijne phantasie den teugel vieren; morgen zal ik tot een priester gaan om mij te laten reinigen.’ Maar ook dan, als hij zijn etymologischen humor geen vonken laat schieten, maar dood kalm eene zeer bezonnen

theorie over de taal ontvouwt, erkent hij, dat het toch alles maar gissingen zijn. Dat nu schijnt mij ook nog heden eenigermate het ware standpunt. De allereerste oorsprong der talen is in dikke nevelen gehuld. De geschiedrollen leeren niets dienaangaande. In menig opzicht verschilde misschien de toestand van den primitieven mensch van wat thans *onze natuur* pleegt te heeten. Iedere redeneering bij analogie is dus een waagstuk. Wij gevoelen geen vasten grond onder onze voeten; wij kunnen dikwijls enkel gissen en raden; als wij bij toeval het rechte treffen, dan weten we het niet en kunnen het nog veel minder bewijzen.

Ziedaar buiten twijfel een schraal resultaat. Gelukkig dat wij er iets aan kunnen toevoegen, wat men vroeger niet wist, maar dat thans door de philologie is aan het licht gebracht: de taal is door opeenstapeling van kleine items geworden. Voortaan noopt ons niets te zeggen: de taal *kan* niet door *menschelijke* krachten zijn ontstaan.

Groningen.

VAN DER WIJCK.

Aardrijkskunde.

Aardrijkskunde van Nederland, door R.R. Rijkens, Leeraar aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers, te Groningen. Tweede druk. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1873.

Bovengenoemd werkje verscheen het eerst in 1872, en reeds dit jaar was een herdruk noodig. Het heeft dus al een ruimen kring van lezers gevonden en eene aanbeveling is bijna overbodig. De uitgever wenscht echter, dat het in *De Tijdspiegel* besproken zal worden; met een enkel woord willen we het dus bekend maken aan wie het nog niet onder de oogen kregen.

De goede ontvangst, die Rijkens' boekje ten deel viel, is ten volle verdiend. Het voldoet geheel aan de eischen, die tegenwoordig aan eene behandeling der aardrijkskunde gesteld worden.

De schrijver geeft ons niet eene opsomming van tallooze bijzonderheden van steden en dorpen die los in het geheugen hangen, en weinig er toe bijdragen, om den lezer een denkbeeld te geven van de belangrijkheid of den bloei eener plaats; geen opgave levert hij ons van de hoogte van torens, geen opnoeming van graftombes, standbeelden, belangrijke gebouwen, enz. Van de 155 bladzijden, die het boekje bevat, beslaat de topographie maar 28. Toch is zij niet verwaarloosd; maar met enkele krachtige trekken wordt het karakter eener plaats geteekend. Een paar voorbeelden volgen hier.

‘Groningen (hoofdstad van de gelijknamige provincie, academiestad, vesting, ruim gebouwd met breede straten en groote pleinen en de uitdrukking van welvaart op hare huizen, op het uiteinde van den Hondsrug, middelpunt der provincie, waarop van alle zijden vaarten

uitloopen, aanzienlijke korenhandel en fabrieken, o.a. de groote suikerfabriek van den heer Scholten).'

'Deventer (oude stad, tweede van Overijsel, vesting, met nauwe en bochtige straten, iets somber van voorkomen, handel en fabrieken, tapijtfabriek, ijzergieterij, koek met aanzienlijke verzending daarvan).'

'Rotterdam (de tweede stad en de bloeiendste koopstad van ons land aan de Nieuwe Maas, het nieuwe kanaal naar de Noordzee, veel handel op Duitschland langs den Rijn, op Engeland, het Noorden en nu ook op New-York, zeer gunstig gelegen voor den handel ook door de ruime kanalen in de stad, toenemend in bloei en daardoor steeds uitgebreid wordende tot zelfs over de Maas op Feienoord, ook veel nijverheid, maar minder dan Amsterdam, fraaie plantsoenen, uitgangspunt van 4 spoorlijnen)'.

De beschrijving van ons volk, van zijn karakter, zijne middelen van bestaan en den trap van ontwikkeling, dien het heeft bereikt, is het doel, dat den schrijver voortdurend helder voor oogen heeft gestaan. Voordat hij spreekt over de bewoners van ons land, behandelt hij uitvoerig de verschillende zaken, die er toe hebben meegewerkt om hen in den toestand te brengen, waarin zij zich nu bevinden. Als een getrouw volger van Ritter's methode, vergelijkt hij Nederland ten opzichte van ligging, klimaat, enz. met andere landen van de aarde, en verder ook de verschillende provinciën onderling. Den weg dien hij heeft gevolgd, beschrijft hij zelf in zijne voorrede aldus:

'Van de natuurlijke gesteldheid des lands ben ik uitgegaan. Nadat ik de ligging van ons land ten opzichte van andere landen en den horizontalen vorm heb aangewezen, beschouw ik den bodem naar hoogte en aard, het water, dat er gevonden wordt, en de lucht, die er op werkt, en kom daarna tot den mensch, die er op woont: zijne bezigheden, de middelen van onderling verkeer, het volk, zijn leven in staat en maatschappij. Ten slotte geef ik de verschillende indeelingen van het land, eene korte schets van elke der provinciën en eene beknopte beschouwing en opgave van de voornaamste plaatsen.'

Hij maakt het ons duidelijk, hoe het komt dat Nederland eenmaal de eerste zeevarende mogendheid van Europa was en ook nu nog bloeit door den handel, maar minder dan andere volken zich toelegt op nijverheid; waarom het eene deel van ons land sterker bevolkt is dan het andere; waarom in het eene gewest het fabriekwezen meer is ontwikkeld en men elders zich meer bezighoudt met veeteelt; enz.

De heer Rijkens heeft ons dus iets goeds geleverd. En overbodig was zijn arbeid niet; velen toch zullen met hem hebben ondervonden, 'dat de kennis van de aardrijkskunde van Nederland dikwijls onvolledig en eenzijdig, of verwaarloosd is voor die van verder afgelegene gedeelten der aarde.'

Doch bij al het goede dat het boekje ons aanbiedt, mogen we een paar op- en aanmerkingen niet achterwege laten. En we doen het

met vrijmoedigheid; want de schrijver verzekert ons in het voorbericht voor den eersten druk: ‘Met de meeste belangstelling zal ik redelijke op- en aanmerkingen ontvangen,’ en in dat voor den tweeden druk: ‘Voor vriendelijke en beleefde aanmerkingen houd ik mij aanbevolen.’

Hij zal het ons dus niet ten kwade duiden, als wij enkele plaatsen aanwijzen, die, onzes inziens, verbetering of aanvulling vereischen.

In de eerste plaats merken wij op, dat Schouwen en Duiveland vermeld zijn als twee afzonderlijke eilanden. In Kuyper's ‘Nederland, zijne provinciën en koloniën’ lezen wij: ‘Schouwen is slechts door een van sluizen voorzien s p u i i n g s - k a n a a l, het Dijkwater, van Duiveland gescheiden.’ Kon men dus genoemde eilanden niet met evenveel recht een geheel noemen als Voorne en Putten?

De opgave der spoorwegen op bladz. 44 zou ons doen vermoeden, dat de trein, die ons van Rotterdam naar Rozendaal brengt, langs Moerdijk gaat, terwijl ieder spoorboekje en ook de atlas van Nederland van den heer Rijkens zelven ons leeren, dat de spoorweg Rotterdam-Breda langs Zwaluwe loopt.

Op bladz. 97 staat, dat de militaire apothekers voor het leger in Oost-Indië hunne opleiding ontvangen te Utrecht.

Verder vinden we het jammer, dat de schrijver niet met een enkel woord heeft verklaard, wat de oorsprong is van de Limburgsche klei, evenals hij zulks deed van zee- en rivierklei, welk voordeel de r i j e n t e e l t oplevert en wat men te verstaan heeft door het b e k l e m r e c h t.

Op bladz. 36 lezen wij: ‘Aangaande den regen zegt Maury, dat, als in Engeland zooveel regen valt, dat het water, staan blijvende, 2.5 M. hoog staat, er daardoor eene warmte-hoeveelheid vrij zal worden, als welke ook ontstaan zou door het verbranden van 3339 millioen HL. van de beste steenkolen.’ Waarom hier niet evenals Maury bijgevoegd, dat ‘3339 millioen HL. meer dan viermaal zooveel is als de mijnen van Great-Brittanje jaarlijks opleveren’[(*)]? De lezer zou dan beter begrijpen, hoe groot de hoeveelheid warmte is, die vrij wordt bij het neervallen van den regen.

Op bladz. 12 is waarschijnlijk eene vergissing ingeslopen.

Onder de l a g e r e g e d e e l t e n, k o m m e n of i n h a m m e n in het h o o g e r e d e e l van ons land worden genoemd: b i j n a a l l e h o o g l i g g e n d e d e e l e n v a n G r o n i n g e n.

Evenzoo op bladz. 15. Daar staat: ‘Tot het alluvium rekent men de venen, de zee-en rivierklei, de beekbezinkingen, de duinen en zandstuivingen en d e b o u w g r o n d e n.’ Ook in de beschrijving van Rotterdam, waar gezegd wordt, dat van deze stad v i e r spoorlijnen uitgaan.

Het maken van op- en aanmerkingen verveelt zoo spoedig, dat wij liefst hier zouden eindigen; maar toch kunnen wij moeilijk nalaten, iets te zeggen van taal en stijl. We betreuren het, dat de vorm niet

(*) M.F. Maury's Natuurkundige Aardrijkskunde, vertaald door M.J. van Nieuwkuijk, Bladz. 32.

even voortreffelijk is als de inhoud. We weten het wel, dat niemand een boek over Aardrijkskunde in de hand zal nemen tot vorming van zijn' smaak; maar het komt ons van het hoogste belang voor, dat de hulponderwijzers en kweekelingen, voor wie de schrijver volgens zijn voorbericht hoofdzakelijk zijne handleiding heeft samengesteld, niet dan zuiver en duidelijk Nederlandsch onder de oogen krijgen. Hun blijft gewoonlijk zoo weinig tijd over voor belletristische lectuur, dat de werkjes die zij tot handleiding bij hun onderwijs gebruiken, wel zoo geschreven mogen zijn, dat zij hun geen voorbeelden geven van een minder juist gebruik van onze moedertaal. En toch stuiten wij meer dan eens op uitdrukkingen, die de bekwame schrijver zelf bij nader inzien zeker niet zal goedkeuren.

Met stilzwijgen gaan we menige plaats voorbij, die minder aangenaam klinkt. We zullen alleen een paar zinnen aanhalen, die niet zeer duidelijk of minder juist zijn.

Bl. 7. 'Men is bezig de breede watervlakte in te dijken en in een kanaal in verbinding met het reeds genoemde kanaal door Holland-op-zijn-smalst te veranderen en heeft dit reeds door eene groote sluis bij Schellingwoude van de Zuiderzee afgesloten.' Het woordje dit schijnt betrekking te hebben op het kanaal door Holland-op-zijn-smalst; maar dat kan de bedoeling toch niet wezen.

Bl. 31. 'De verwarming door de zon en dus de ligging van een land ten opzichte van den Evenaar, d.i. de richting van de zonnestralen op den bodem, is de eerste oorzaak, waardoor het klimaat bepaald wordt.' De ligging van een land ten opzichte van den Evenaar en de richting van de zonnestralen op den bodem schijnen voor den schrijver dus uitdrukkingen van gelijke beteekenis te zijn.

Bl. 37. 'We moeten ons dus over onzen vochtigen dampkring niet beklagen: hij brengt ons warmte.'

Bl. 41. 'In hoever is nu het beschouwde klimaat gezond of ongezond, aangenaam of onaangenaam te noemen? Die vraag kan door ieder met eenig nadenken naar aanleiding van het besprokene beantwoord worden. De genoemde eigenschappen zijn bloot gevolgen van het bestaande klimaat.'

Bl. 68. 'Met de bedrijven der menschen in een land staan de gemeenschapsmiddelen in onmiddellijk verband. Naarmate de eersten toenemen, moeten de laatsten zich wel ontwikkelen, wijl ze deze volstrekt noodzakelijk maken.'

Het aangehaalde is voldoende om aan te toonen, dat hier en daar, wat den vorm betreft, wel wat te polijsten en te verbeteren valt. We hopen, dat de heer Rijkens er spoedig de gelegenheid toe zal hebben, en dat zijn wensch 'dat ook de tweede uitgave ons onderwijs ten zegen zij' vervuld zal worden.

Natuurkunde.

Populaire wetenschap.

Prof. M.J. Schleiden, De plant en haar leven. Naar den zesden Hoogduitschen druk, geheel op nieuw bewerkt en van aanteekeningen voorzien door Dr. D.J. Coster. Met platen. Tweede druk, Leiden, D. Noothoven van Goor, 1873.

Over het populariseeren der natuurhistorische wetenschappen is in den laatsten tijd nogal wat geschreven. Somtijds echter liepen de meeningen daarover genoegzaam lijnrecht tegen elkander in, en niet altijd droeg 't geen men er van zeide den stempel van objectiviteit; soms ook bleek het dat éénzijdige beschouwing tot overdreven meeningsuitingen vóór en tégen aanleiding gaf.

De een jammerde: ‘Nu is 't uit met het prestige der ernstige wetenschap; men sleurt haar van het voetstuk, men treedt haar op de borst, men lacht haar uit; oningewijden bespieden en begluren haar schoonheden, die ze, met maagdelijke schuchterheid, steeds zoo zorgvuldig voor de oogen der menigte verborgen hield; nu men haar als 't ware ten toon stelt voor iedereen, nu....’

... - ‘breekt de gouden eeuw van beschaving en verlichting voor 't volk aan,’ zoo vult de ander den volzin aan: ‘Te lang bleven deze wetenschappen als 't ware het privaat-eigendom der geleerden, die wederrechtelijk een monopolie maakten van de vruchten des onderzoeks van vroegere en latere tijden. Brengt men die resultaten onder het bereik van 't volk, dan zal de in vele opzichten ergerlijke onkunde, bij de verschillende standen, weldra plaats maken voor meer algemeene kennis; naarmate het intellect zich bij 't volk meer ontwikkelt, naar die mate zal ook de moraliteit vooruit gaan. Verstandelijke beschaving toch en zedelijke veredeling zijn telgen van éénen stam, vruchten van éénen boom. Het maatschappelijk leven zal zich weldra kenmerken door meer humaniteit; het huiselijk leven zal er gezelliger door worden, en de invloed van het een zoowel als van het andere zal zich spoedig bij de individu's openbaren. Het populariseeren der wetenschap voert ons naar een schoone toekomst, naar....’

- ‘Utopia!’... zegt Uilenspiegel, die dat hoort, glimlachend.

Wie zou hier gelijk hebben; of hebben ze wellicht beiden ongelijk?

Dat de laatsten utopisten zijn, hierin zou Uilenspiegel zeker juist zien; maar de eersten....?

't Is nog zoo heel lang niet geleden, dat er, inzonderheid bij ons, aan populaire wetenschap weinig gedacht, dat er nog minder over gesproken, laat staan geschreven werd. De menschen leefden toen hun leventje meestal stelselmatig door. De Koning regeerde, de ministers maakten wetten, de geestelijken predikten liefde of vervloekten elkaar en anderen, al naar het te pas kwam; de onderwijzers brachten hun leerlingen zóóver, dat ze zich in de maatschappij konden redden; de ‘eerlijke lui’ deden anderen niet te kort, of, als ze dit bij vergissing eens wèl deden, werden ze opgehangen, ten pleiziere en ter stichting hunner medeburgers; de timmerlieden timmerden en de metselaars metselden, en dat liep alles zoo geregeld voort, tot de dood kwam, en zei dat 't genoeg was. Waar men niet mee noodig had, daar bemoeide men zich ook niet mede.

Zoo ook de geleerden. Deze studeerden, namen proeven, werden weer wat geleerder dan hun voorgangers, en beschouwden zich als de ‘nuttigste leden der maatschappij’.... omdat ze van sterrekunde, van dierkunde, van plantkunde of van scheikunde meer, veel meer wisten dan anderen, die er niets van wisten en er moeilijk iets van konden weten, omdat de resultaten der wetenschap door hare priesters in gesloten en verzegelde kisten en kasten werden bewaard. Deze priesters waren geleerd en werden gaandeweg nog meer geleerd, tot de dood ook hen bezocht, en zei dat ze nu geleerd genoeg waren.

Wetenschappelijke kennis van de natuur achtte men voor het volk - het volk in ruimen zin - om maar het zachtste woord te gebruiken, ondoelmatig. Intusschen rijst dan de vraag: waartoe, als dat zoo is, de wetenschap dan toch eigenlijk wel dienstig en nuttig is?

- Ze verheft den geest, ze verruimt den blik, ze is het zuiverste kenmerk der beschaving....

- Alles goed en wel; maar, als ze den geest verheft van tien, laat het honderd, ja duizend zijn, en alle andere menschen van die geestverheffing uitgesloten zijn; als alleen dit beperkte getal een gestadig ruimeren blik krijgt, maar alle anderen daar voor zich niets van bebemerken; als alleen de eersten zoo zeer 't kenmerk dragen van hoogere beschaving, en die beschaving zich niet kan voortplanten op alle anderen, wat geeft dat alles dan voor 't menschdom in zijn geheel genomen, en met welk recht rekent de geleerde zich dán een der nuttigste leden der maatschappij te zijn?

Dit is een vraag die kettersch klinkt, en toch is ze niet onnatuurlijk.

De mensch heeft boven andere schepselen, inzonderheid de dieren, dit vóór, dat zijn verstand voor zeer ruime ontwikkeling vatbaar is; dat

hij niet tevreden behoeft te zijn met de verschijnselen om hem heen te zien en te bewonderen, maar dat hij in de meeste gevallen, tot op een zekere hoogte althans, de oorzaken daarvan kan opsporen; dat hij, door onderzoek in onderscheidene richtingen, het verband kan vatten tusschen verschillende elementen, die schijnbaar in geen de minste betrekking tot elkander staan, en, door het leeren kennen der veelal zeer nauwe onderlinge betrekking, die er bestaat tusschen de verschillende schepselen, veel, wat tot nog toe duister was, kan ophelderen, ja, somwijlen den draad kan vatten en dien een goed eindwegs volgen, die 't geheel aanéén verbindt. Zoo komt hij tot de kennis van die éénheid in de natuur, die alles, zelfs het kleinste niet uitgezonderd, oneindig veel in zijn schatting doet rijzen. Wat anders vrees aanjaagt, wekt hem nu op; wat anders terugstootend schijnt, trekt hem nu aan; wat anders onopgemerkt blijft, wekt nu zijn belangstelling; voor volkomen onverschilligheid aan den eenen, of een koud aannemen op gezag aan den anderen kant, treedt nu langzamerhand en in klimmende mate belangstelling, eerbied, diepe eerbied, in de plaats; eerbied - voor wat, voor wien? Dit weet hij zelf niet, maar een eerbied die een hoogst weldadigen invloed uitoefent op zijn gemoedsleven, die hem tevreden maakt met zichzelven, wat zijn lot ook zij, die hem anderen leert verdragen, die hem gelukkig maakt.

Hij leerde lezen in het wetboek der natuur, en hoe meer hij in de studie dáárvan vorderde, hoe meer wetten hij leerde kennen, des te meer werd hij doordrongen van de overtuiging, dat hare onveranderlijkheid in hare onfeilbaarheid ligt; dat die wetten alles omvatten, in alles voorzien, en onmogelijk is het hem dit alles te beschouwen als het resultaat van toevalligheden aan den eenen, van noodzakelijkheden aan den anderen kant. Hij kan zich dat wetboek onmogelijk voorstellen zonder een wet ‘gever’, van wiens wijsheid hij zich zelfs geen flauw begrip kan vormen.

Men beschouwde de meer gezette studie der natuur vaak als den weg tot materialisme; de natuurkundigen stellen, zoo meende men, een wet der causaliteit voor Gods wet in de plaats; ze onttronen alzoo den Schepper, dien ze als uit zijn schepping jagen, en ze worden ten laatste geestelijke revolutionairen van de gevaarlijkste soort.

Dergelijke redeneeringen zijn aan den eenen kant het gevolg van oppervlakkigheid, aan den anderen kant gedeeltelijk ook hiervan, dat sommige natuurkundigen zich onvoorzichtig of onduidelijk uitlieten over zaken, die òf niet rijp genoeg waren om door de menigte genoten te worden, òf waarvan zij zelf nog niet genoeg wisten, om er zich duidelijk, stellig en helder over uit te drukken.

Dat men de eigenschappen der stof opspoort, hare krachten leert kennen, en veel, zeer veel, als noodzakelijke gevolgen van bepaalde en bekende oorzaken leert beschouwen, waaraan men vroeger geen directe goddelijke tusschenkomst zou hebben durven ontzeggen, zonder te

meenen zich aan heiligschennis schuldig te maken, is zeker waar; maar zulk een materialisme, zulk een causaliteitsgeloof is geen ongeloof.

Hoe verder men komt in de kennis van de krachten der stof, des te zekerder moet de overtuiging van een bron dier krachten worden, en hoe verder men komt in 't opsporen der oorzaken, des te vaster wordt 't geloof aan één oorzaak, aan een macht, die alles aldus beschikte, regelde en... onderhoudt. ‘Wij begrijpen’, zegt Schleiden in 't werk welks bespreking tot deze voorafgaande beschouwing aanleiding gaf: ‘wij begrijpen wel de werktuigelijke inrichting van het poppenspel, maar wie houdt den draad in de hand en leidt al die bewegingen naar één doel? Hier is de taak van den natuuronderzoeker ten einde, en, in stede van eenig antwoord te geven, is zijn vinger naar die onbegrensde ruimte gericht, welke boven de doode stof ligt uitgestrekt, en waar wij, met een vroom gemoed, den Bestuurder der werelden zoeken.’ -

Wil men kennis van de natuur ‘populair’ maken, dan voorzeker is niets beter dan hiermede bij de jeugd aan te vangen. Op later leeftijd toch hebben velen lust noch gelegenheid, om zich op de beoefening toe te leggen van iets, wat niet direct met hun maatschappelijken werkkring in verband staat. Dan moet met het onderricht daarin reeds op de lagere school aangevangen, en dit op de scholen voor middelbaar onderwijs voortgezet worden. Dit geschiedt thans bij ons; of 't over 't algemeen op doelmatige wijze geschiedt, laat ik daar, maar het geschiedt, en, let men nu op de daareven medegedeelde voorstellingen, die men zich vaak van het resultaat der beoefening van natuurhistorische wetenschappen maakt, dan is 't zeker niet te verwonderen, dat er velen zijn die daar gemoedsbezwaren tegen hebben, en noode hun kinderen daaraan wagen.

Het ligt thans niet in mijn bedoeling om hierover verder uit te weiden; uit het bovengezegde toch blijkt dat, wanneer men de zaak van een onbevooroordeeld standpunt beziet, en men niet zonder voldoende kennis oordeelt, men tot geheel andere gevolgtrekkingen komt.

Wanneer nu werkelijk vermeerdering van kennis in dit opzicht bij het volk zoo wenschelijk is - en wie zal hieraan twijfelen, die van den beschavenden, veredelenden invloed van degelijke natuurkennis overtuigd is? - dan mogen we er prijs op stellen dat althans onze kinderen kunnen genieten van zooveel wat ons in onze jeugd ontzegd was.

De groote massa van het thans volwassen geslacht immers heeft van dierkunde, plantkunde, scheikunde, enz. in haar jeugd bitter weinig gehoord, of er slechtste hooi en te gras iets van opgevangen, dat misschien kant noch wal hield, of waarvan men zoo goed als niets begreep, omdat het op onduidelijke wijze werd voorgesteld of uit zijn verband gerukt was. Van natuurkunde, ja, daar hoorde, daar las men wel eens wat van; sommige onderwijzers hielden er zelfs een

niet onaardige verzameling werktuigen op na om proeven te vertoonen. Bovendien werden hier en daar ook wel lessen gegeven voor meer gevorderden; maar 't is met dat al niet te ontkennen, dat het ‘vertoonen’ van verrassende proeven een voornaam element van dit onderwijs was, hetwelk dan ook alleen om die proeven door velen nog al aardig, amusant, gevonden werd; wat echter niet wegnam dat er bij dezen en genen misschien toch wel iets van de verklaringen daarbij gegeven bleef hangen, waarmede zij later hun voordeel deden.

Maar, nog eens, aan dierkunde, plantkunde en scheikunde werd luttel of in 't geheel niet gedacht. Die wetenschappen waren en bleven het privaat-eigendom der geleerden; het eigenlijke volk kreeg er niets van te hooren of te weten, en... vroeg er ook in den regel niet naar, omdat men het begrip daarvan boven, ver boven zijn bereik dacht.

Zoolang die meening heerschend bleef bij de verschillende standen, kon de wetenschap onmogelijk tot haar doel komen, want, zooals ik reeds opmerkte, de hoogere geestbeschaving van enkele honderden kan op de millioenen geen overwegend heilzamen invloed hebben, zoolang het licht door de eersten ontstoken onder een korenmaat geplaatst is, en geen stralen kan afwerpen op hun omgeving. Eerst wanneer de vruchten van hun nasporingen en van hun onderzoek den volke worden aangeboden, komt men dat doel naderbij, en dán eerst kan de geleerde zich erop beroemen tot de nuttigste leden der maatschappij te behooren.

Men versta mij echter wèl. Het kan toch niet in mijn bedoeling liggen te beweren dat alleen die geleerden hun roeping begrijpen, die zich direct in aanraking stellen met het volk. Integendeel; ik weet te goed dat dit voor de meesten een onmogelijkheid zou zijn niet alleen, maar dat het hun van hun eigenlijke studiën teveel zou afleiden. Ook hebben dezen zich te zeer gewend hun blik vóóruit te richten, om in hun naaste omgeving anderen tot wegwijzers te kunnen strekken. De meeste geleerden kunnen onmogelijk - dit is te natuurlijk om het niet terstond te begrijpen, - afdalen tot het peil der gewone wereld; ze kunnen zich niet voorstellen dat zaken, die hun reeds van der jeugd af bekend waren, nog met behoedzaamheid, met de meest mogelijke duidelijkheid en op de minst gekunstelde wijze aan andere volwassenen moeten meegedeeld worden, zoo die er althans iets van begrijpen, of zich niet een glad verkeerd begrip ervan vormen zullen. Meesters van taal en stijl als ze anders - dit althans mag men veronderstellen - zijn, ontbreekt het hun aan woorden, juist omdat díe woorden en díe wijzen van voorstelling, waaraan zij gewoon zijn, in dit geval volkomen onbruikbaar zijn.

Dat hierop uitzonderingen zijn is zeker waar, maar even waar is het ook dat, gelijk altijd, ook in dit geval de uitzonderingen den regel bevestigen.

't Zou dus verkeerd zijn om van de geleerden in 't algemeen te vergen dat ze hun wetenschap populariseerden. De massa zou er weinig

bij winnen, de wetenschap er slechts door verliezen, althans haar vorderingen erdoor belemmerd worden. Dat zij - en dat zullen zeker de meesten zijn - die 't niet tot hun roeping meenen te behooren om zich met die algemeenheden bezig te houden, maar veeleer zich aangedreven gevoelen om onvermoeid vooruit te streven, en hun onderzoek met ijver voort te zetten, 't dus veilig aan anderen overlaten, om uit de schatten, die zij bijeen brachten, datgene het volk aan te bieden, wat daaraan wezenlijk tot sieraad kan strekken; maar dat ze dan ook dezen, die zich bereidwillig als tusschenpersonen tusschen hen en het volk aanbieden, niet omdat ze zich voor zelfstandige studie ongeschikt achten, maar omdat zij 't nu eenmaal hun roeping achten om in déze richting werkzaam te zijn, helpen waar ze kunnen, en hen niet al te veel uit de hoogte bejegenen; dat ze 't begrijpen dat dezen verstandig genoeg zijn, om zelfs 't fijnste minachtende glimlachje op te merken, maar tevens tact genoeg hebben, om zich te houden als bemerkten zij 't niet, terwijl ze dat glimlachje, als ze in hun stille studiekamer zitten, en niemand hen kan bespieden, met een ander glimlachje betalen. -

Alleen zij, die daartoe een onweerstaanbare neiging gevoelen, mogen trachten de een of andere wetenschap in populairen vorm voor te dragen, en dezen eerst dán, wanneer zij door ondervinding weten wat het volk wil, wat het bevatten kan en op welke wijze het de aangebodene spijze 't liefst toegediend wil hebben; alleen zij, die 't in de wetenschap, welke zij willen behandelen, tot op een goede hoogte gebracht hebben; die niet noodig hebben, wanneer zij een zeker onderwerp in een algemeen bevattelijken vorm willen voorstellen, een stapel boeken nevens zich te leggen, maar die, uit 't geen ze goed weten, slechts *een keuze* doen, en alleen dát mededeelen, wat ze voor hun doel geschikt achten; alleen zij, die daarbij dus niet alles vertellen wat ze weten, maar die nog een goede dosis kennis in reserve houden, eerstens omdat niet alles voor mededeeling geschikt is, en ten anderen omdat ze weten dat ze ieder oogenblik gereed moeten zijn om vragen, die uit het behandelde voortvloeien, te beantwoorden.

Die dan ook mocht denken, dat het populariseeren eener wetenschap zoo'n gemakkelijk werk, zoo'n beuzelarij is, welke geen voortdurende studie vereischt, zou zich zeker zeer vergissen. Slechts groote oppervlakkigheid in dit opzicht of een zeker parti-pris, den waren geleerde onwaardig, kunnen tot zulke meeningen aanleiding geven.

Dat het derhalve zeer gevaarlijk is voor jongelieden om zich hieraan te wagen, volgt vanzelf uit het bovengezegde. Eerstens ontbreekt het dezen aan genoegzame ondervinding en menschenkennis, en ten anderen verbeuzelen zij een tijd, dien ze voor hun studie, voor eigen waarneming, zoozeer noodig hebben. Ik spreek daar van eigen waarneming. Immers ook deze mag niet uit 't oog verloren worden. Boekengeleerdheid alleen is voor dit doel opverrena niet voldoende. 't Ontbreekt dan te

zeer aan eigen oveituiging, en de voorstelling mist dien gloed en die levendigheid, welke onmisbaar zijn om belangstelling te wekken.

Het moeilijkst van alles echter is de keuze wat voor populaire behandeling geschikt is. Men moet toch wèl bedenken dat men te doen heeft met volwassenen, die in hun jeugd geenerlei elementair onderricht in dit opzicht verkregen. Uit 't gene ik daareven gezegd heb, begrijpt men, dat ik hier het oog heb op het tegenwoordig volwassen geslacht en niet het aankomende. Vooreerst toch is datgene, wat geschikt is voor den een, volkomen ongeschikt voor den anderen; hierover echter zoo aanstonds nader, want ik spreek nu nog in 't algemeen. Veel is er, waarvan zelfs een heldere voorstelling ontoereikend is voor 't algemeene begrip, omdat daartoe óf een zekere mate van kennis van andere, met het behandelde onderwerp in verband staande, bijzonderheden moet verondersteld worden, óf er een zeker wetenschappelijk ‘begrip’ - de lezer zal wel voelen wat ik hiermede bedoel - vereischt wordt, om den samenhang goed te vatten. Die dit niet inziet, zal nutteloos werk verrichten; maar 't kan erger en er kan, in plaats van goed, veel kwaad gesticht worden, wanneer men onvoorzichtig genoeg is zijn keus te laten vallen op onderwerpen, die voor de massa als totaal ongeschikt te achten zijn, omdat ze, buiten 't verband met andere verschijnselen, die niet vermeld kunnen worden, beschouwd, tot geheel valsche gevolgtrekkingen leiden, gevolgtrekkingen die somwijlen een zeker geliefd vooroordeel voeden, en in korten tijd bij 't volk een verbazende uitbreiding kunnen verkrijgen. Ook de nuttigste plant kan onkruid worden, en dan is de schade die zij berokkent soms veel aanzienlijker, dan het nut 't welk zij elders heeft.

Wat in de wetenschap tot het gebied der hypothesen behoort, mag alleen het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek en van wetenschappelijke discussies blijven. Door deze den volke te verkondigen, is men licht oorzaak, dat als daadzaak beschouwd wordt, wat mogelijk, na korteren of langeren tijd, zal blijken een dwaling te zijn. In de wetenschappelijke wereld nu komt men van een erkende dwaling spoedig genoeg terug; dáár toch zoekt men steeds naar betere inzichten, en juicht men elke overwinning toe; maar niet zoo gemakkelijk is het om een gevestigd dwaalbegrip bij het volk uit te roeien. Daarom inzonderheid mogen zij, die geroepen zijn om der jeugd elementair onderwijs in de natuurlijke historie te geven, wèl toezien, dat ze al wat maar eenigszins tot het gebied der hypothese behoort streng vermijden. Wat men in zijn jeugd geleerd heeft, laat men niet licht meer los, en het wordt, wanneer men later in 't gewone leven verkeert, door gewoonte een geloof, waarvan men somtijds niet meer af te brengen is.

Slechts feiten, onomstootbare, door iedereen als zoodanig erkende waarheden; slechts de stellige resultaten van wat anderen naspeurden

of wat men zelf waarnam, mogen in populairen vorm worden voorgesteld. Hij, die zich hiermede bezighoudt, volgt den onvermoeid, doch rustig voortstrevenden geleerde op tamelijk verren - als men op het woord gesteld is, op eerbiedigen - afstand; hij zamelt de vruchten, die deze boomrijp plukte, maar die eerst door eenigen tijd te liggen haar volkomen rijpheid verkregen, in, om alleen deze anderen aan te bieden.

Ik geloof niet dat er omtrent het tot hiertoe aangevoerde veel verschil van meening bestaat onder hen, die zich tegenwoordig vóór het populariseeren der wetenschap verklaren. Anders is dit echter met betrekking tot vorm en inkleeding.

Er zijn er, die uitgaan van de stelling dat men de wetenschap al haren ernst moet laten behouden, zoo men haar althans niet onttronen en haar al haar prestige ontnemen wil. Vroeger dacht men meer zoo. Een dominé zonder korten broek, zwarten rok en steek, was geen dominé, en nog wat vroeger kon men zich geen professor zonder pruik denken. Komt daar nu eens mee!

Met dat al blijven velen den luchtigeren, losseren vorm nog steeds ten zeerste afkeuren; den vorm die juist door anderen als de éénig aanbevelenswaardige geprezen wordt.

Zou ook hier de waarheid in 't midden liggen?

Dit zou men lichtelijk denken, en dan toch zou men zich, geloof ik, vergissen.

Ik geloof - dit punt komt mij te belangrijk voor om apocditisch te spreken - dat ze tot op een zekere hoogte beiden gelijk hebben; dat beiderlei vorm deugdelijk en aanbevelenswaardig is, en zelfs dat er nog een derde, met weer een andere voorstellingswijze, bij kan komen, die evenzeer gelijk zou hebben.

't Hangt er m.i. maar van af, wat men zich ten doel stelt.

- Wel, de wetenschap, 't zelfde welke, populair, d.i. algemeen bevattelijk, voor te stellen, haar populariseeren. Ieder begrijpt wat dat is.

- Precies, hierover willen we niet twisten. Ik wil echter slechts een kleinigheid in 't midden brengen, namelijk: populariseeren en populariseeren zijn *twee*, en, als ik 't woord nog eens herhaal, *drie.*

Om kort te gaan, wanneer men wil schrijven voor of spreken tot het groote publiek, dan moet men beginnen met zich af te vragen tot welk gedeelte van 't volk, van 't publiek men zich richten wil.

Men onderscheidt toch in de eerste plaats het beschaafde en het onbeschaafde gedeelte van 't publiek - dit laatste vaak ‘het volk’ in engeren zin genoemd.

Onder het eerste zijn er voorts zeer velen, die alleen voldaan kunnen worden door zulke lectuur, die steeds een zekere mate van inspanning vereischt. Wanneer ze er niet goed bij moeten denken, kunnen ze er ook met hun gedachten niet bij blijven. Hun geest vordert krachtig voedsel, lichte spijs laat hen onvoldaan.

Anderen daarentegen, wier dagelijksche werkzaamheden een aanhoudende inspanning vorderen, wenschen, ter verpozing, wèl iets nuttigs te lezen, maar dit moet ontspanningslectuur zijn. Ze willen, lezende, uitrusten, en verlangen dus geen inspanning. Is nu de schrijver te afgetrokken, te droog in zijn mededeelingen, dan kunnen ze hem niet lang volgen. Gedurende een paar dorre volzinnen ontsnappen hun gedachten als 't ware aan het boek, en zijn met één sprong weer bij hun dagelijksche bemoeiingen, terwijl hun oogen de regels blijven volgen en ze soms op die wijze twee, drie bladzijden voortlezen, zonder zelfs in 't minste te weten of te begrijpen wat ze lezen. Is daarentegen de stijl los en onderhoudend, loopt er eens een aardigheid, een satire of iets dergelijks onder, dan bereiken ze in tweeledig opzicht hun doel: ze vinden een aangename verpozende lectuur, waaruit ze tevens iets leeren betreffende een wetenschap, in welke ze belang stellen, maar voor welker geregelde beoefening hun ten eenemale tijd en gelegenheid ontbreken.

Een derde categorie is ‘het volk’ in beperkteren zin, het onbeschaafde gedeelte van het publiek.

Dat men, wil men voor het volk onderhoudend zijn, wil men door 't volk begrepen worden, daarvoor een geheel anderen toon moet aanslaan dan voor den beschaafden, zij 't ook niet geletterden stand, begrijpt iedereen en weten zij 't best, die zich het volksonderricht ten doel stelden.

Over een wetenschap in den volkstoon te spreken acht ik het moeilijkste wat men zich in dit opzicht tot taak kan stellen, en er zijn er niet velen die 't kunnen. Ik houd dit voor een gaaf, voor iets waarin men zich, door groote opmerkzaamheid wel wat kan oefenen, maar dat toch als aangeboren moet zijn. Die er geen slag van heeft, zal het, al is hij nog zoo knap, ook niet leeren. Zoo op één, dan zeker wordt op deze klip veel schipbreuk geleden.

Met het oog hierop nu, mag ik, zoo ik geloof, wel herhalen, dat beide straks genoemde meeningen geldig zijn en er veilig nog een derde bij kan komen, want... 't hangt er, wil men populariseeren, maar van af wát men zich ten doel stelt.

Iets dat voor állen geschikt is, dat állen boeit, kan men niet geven; daartoe toch loopen de eischen veel te ver uiteen. Noodzakelijk moet men zich een gedeelte van 't publiek voorstellen, waarmede men zich bij voorkeur wil bezig houden, en daarnaar vorm en inkleeding inrichten.

Het woord ‘populariseeren’ is tegenwoordig in veler mond; weinigen zijn er echter die zich ernstig afvragen wat het beteekent, en zietdaar waarmede hij zeker moet beginnen, die zich ermede wil afgeven.

Deze moet zich één vast doel voorstellen; dát doel moet hij scherp in 't oog houden, en, alvorens zich op weg erheen te begeven, moet hij eerst den weg verkennen, teneinde zich behoorlijk te kunnen toe-

rusten. Aan de bereiking van dat doel moet hij werken en blijven werken, zonder zich aan depreciatie, van wie ook, te storen, zonder zich door spotters te laten ontmoedigen. Hij moet weten wát hij wil, en gretig elk gepast middel aangrijpen, dat hem kan dienen. Vóór den wind gaat het niet altijd; somtijds zal hij zien dat hij zich in de keuze der middelen vergiste, maar dan ook zal hij bespeuren dat teleurstelling een goede leermeesteres is. Die 't ernstig wil, en niet iets aanvaardt 't welk, bij bedaard overleg, boven zijn krachten blijkt te zijn, zal ongetwijfeld weldra sympathie vinden bij hen, wier onderricht zijn doel is; dát zal zijn beste belooning zijn, en daaruit zal hij voldoende kracht putten, om moedig in de door hem gekozen richting voort te gaan.

Vraagt men nu wat, met het oog op het voorafgaande, het oordeel zal zijn over het werk, waarvan de titel hierboven is medegedeeld, dan luidt dat oordeel zeker gunstig; maar toch moet ik met een aanbeveling voorzichtig zijn, zoo ik althans niet vele lezers wil teleurstellen. Het is geen boek geschikt voor iedereen; allerminst een volksboek. Maar ook niet álle beschaafde lezers zullen er even voldaan over zijn. Dit is vrij natuurlijk, wanneer men slechts let op de verschillende eischen door verschillende lezers aan een populair boek gesteld. Zij, die van de kruidkunde niets weten, zullen zeker zeer veel van wat daarin voorkomt, niet begrijpen en - 't valt niet te betwijfelen - het boek zal hen, ondanks den levendigen stijl, zeer spoedig gaan vervelen. Voor hen, die geheel vreemd zijn in de botanie, voor hen, die louter óntspanning en geenerlei inspanning met hun lectuur beoogen, schreef Schleiden niet; minder misschien omdat hij dit beneden zich achtte, als omdat hij hiertoe geen roeping gevoelde. Hij is en blijft de ernstig wetenschappelijke man, zelfs waar hij hier en daar een enkele maal van de gewone voorstellingswijze afwijkt, en neiging toont om den toon der causerie aan te slaan. Blijkbaar echter treedt hij, zoodra hij bespeurt dat hij op dit terrein gekomen is, spoedig terug, om zich weder binnen de door hem zelf gestelde grenzen te begeven. Had hij dit niet gedaan, zijn werk zou er zeker meer door verloren dan gewonnen hebben; onmogelijk toch is het om tegelijk twee heeren, en dan nog wel van zulke uiteenloopende karakters, te dienen.

Nu weet men tennaastenbij wat men aan Schleiden's boek heeft; 't is een populair werk over de plant en haar leven, een boek dat men met onverdeeld genoegen, met klimmende belangstelling leest en herleest, maar dat voor den beginnenden kruidkundige evenzeer in menig opzicht een studieboek kan genoemd worden.

Gaan wij even kortelijk na wat daarin behandeld wordt.

In het eerste hoofdstuk bespreekt de schrijver ‘het oog en de microscoop’. Hij gaat daarin na wat het is dat wij ‘zien’ noemen, en komt zoo vanzelf op de samenstelling van het oog; daarna leert hij den lezer een paar microscopen kennen, en brengt hem, door mede-

deelingen omtrent 't gene dit onschatbare werktuig ons openbaart, tot de overtuiging, dat groot en klein woorden zijn zonder wezenlijke beteekenis, een middel ter vergelijking en niets meer; waarna hij eenige bijzonderheden mededeelt omtrent die voor 't bloote oog afzonderlijk onmogelijk zichtbare schepseltjes, die door hun massale vereeniging op den toestand van onze aarde hier en daar zooveel invloed uitoefenden. Dat hierbij vooral het krijt in aanmerking komt is licht te begrijpen. Ten bewijze van de kleinheid der schelpdiertjes, welke die verbazende krijtbeddingen deden ontstaan, zegt hij o.a. dat één enkel, met een krijtlaag bekleed visitekaartje een zoölogisch kabinet (sic!) van misschien 100,000 dierschelpen vormt.

Op dit getal wil ik niets afdingen, maar of zulk een kabinet wel veel verscheidenheid zou opleveren, zou te bezien staan.

Het tweede hoofdstuk: ‘over den inwendigen bouw der planten’, is, gelijk uit den titel blijkt, gewijd aan planten-anatomie.

Schleiden was in der tijd een zeer voornaam planten-anatoom, en daarom is het wel eenigszins te verwonderen dat hij aan dit onderwerp slechts één hoofdstuk van vijftien bladzijden gewijd heeft. Dit is, voor een boek als dit, wel wat weinig, en, niettegenstaande een drietal platen bestemd zijn om het geschrevene op te helderen, ongeschikt om den lezer een dragelijk denkbeeld van de voornaamste bijzonderheden op de planten-anatomie betrekking hebbende te geven.

Het derde hoofdstuk handelt over ‘de voortplanting der gewassen’, de verschillende middelen, welke der plant ten dienste staan ter instandhouding der soort. Na die door middel van uitspruitsels der stengels, bladeren en knoppen beschreven te hebben, volgt natuurlijk een beschrijving der bloem en van haar onderdeelen. Dat de schrijver hier het deekbeeld van sexualiteit tracht weg te redeneeren, is voor zijn rekening; er zijn er meer - ik geloof echter tegenwoordig niet veel - die in dit opzicht zijn opinie deelen. Er is echter teveel wat voor sexualiteit - al levert die dan ook misschien eenig verschil op met hetzelfde karakter bij de dieren - in de bloemen pleit, om die kortweg te ontkennen. Overigens bevat dit hoofdstuk zeer veel schoons.

In het vierde hoofdstuk over ‘de vormleer der planten’, wordt niet, zooals sommigen allicht zouden vreezen, een droge opsomming van de vormen van stengels, bladeren, enz. gegeven; integendeel, op een zeer onderhoudende wijze deelt de schrijver mede wát vormleer is, onder welke gedaanten de verschillende organen der plant zich voordoen, hoe die ontstaan en wat ze beteekenen. Ook bij dit hoofdstuk behoort een plaat, voorstellende een ideale plant (Urpflanze).

Het vijfde hoofdstuk handelt over ‘het weder’ en is dus meer van meteorologischen dan van botanischen aard. De algemeene wetten, inzonderheid die van het evenwicht, waarvan het weder afhankelijk is, worden daarin op bevattelijke, dikwijls zelfs sierlijke wijze voorgesteld.

't Behoort tot die hoofdstukken - er zijn er meer zoo - die door menigeen herlezen zullen worden, zoowel om 't genoegen dat de lectuur er van oplevert, als om de vele wetenswaardige bijzonderheden die er in voorkomen.

Het zesde hoofdstuk is getiteld ‘het water en zijn beweging’. Het is als 't ware het resumé van een gesprek, tusschen eenige bezoekers van Helgoland, toen ze, na een trap van 300 treden beklommen te hebben, daar de open zee vóór zich hadden. Dit alleen is reeds voldoende om te doen begrijpen dat men hier met iets meer dan een gewone natuurbeschouwing te doen heeft.

Hoofdstuk zeven: ‘de zee en haar bewoners’, geeft een zeer levendige schildering van het voor onzen blik verborgen leven, inzonderheid met het oog op het plantenrijk, 't welk op den bodem der zee tiert, ja zich somwijlen tot aan de oppervlakte daarvan vertoont, en waartusschen zich dieren van velerlei vorm bewegen. Zooals de bij dit hoofdstuk behoorende titelplaat aanduidt, zijn 't voornamelijk - hoewel op verrena niet uitsluitend - de Wieren, die den schrijver hier overvloedige stof tot zeer aanschouwelijke schilderingen leveren. Ook aan de koraaldieren en de door dezer, eeuwen aan eeuwen voortgezette, kalkachtige afscheiding ontstane koraalbanken worden eenige fraaie bladzijden gewijd; terwijl de schrijver dit hoofdstuk besluit met eenige mededeelingen omtrent plaatselijke rijzingen en dalingen der aardoppervlakte en wat daarmede in verband staat. Velerlei gewis, maar wat toch tot één rubriek behoort, en alzoo een goed samenhangend geheel vormt.

In het achtste en negende hoofdstuk wordt de vraag beantwoord: ‘waarvan leeft de mensch?’ Na een voorafgaande beschouwing van de zeer uiteenloopende wijzen waarop verschillende volken zich voeden, teneinde hun leven te onderhouden, gaat de schrijver na, wat de mensch eigenlijk tot onderhoud van zijn bestaan behoeft. Na de grondstoffen te hebben doen kennen, die men als werkelijke voedingsstoffen noodig heeft en die welke als respiratiemiddelen moeten beschouwd worden, daar ze, zooals: gom, suiker, zetmeel, enz. slechts door het lichaam heen gaan en, door in aanraking te komen met de ingeademde zuurstof, onder ontwikkeling van warmte, verbranden en daarna in veranderden vorm uitgeademd of uitgeworpen worden, doet hij uitkomen op hoe duizenderlei verschillende wijzen die stoffen in de natuur voorkomen, en welk een onberekenbaar groote rol het plantenrijk, in verschillende opzichten, daarbij vervult.

Niet minder belangrijk is het tiende hoofdstuk: over ‘het melksap der planten’. Die eenigszins bekend is met de velerlei aanwending daarvan voor verschillende doeleinden - ook de gutta-percha is gestold en later bereid melksap - zal begrijpen dat de schrijver hier een ruim veld van beschouwing vóór zich, en dus ruimschoots gelegenheid had om een aantal wetenswaardige bijzonderheden, waarin iedereen gerekend kan worden belang te stellen, in behagelijken vorm mede te deelen.

Het elfde hoofdstuk: een ‘bijdrage tot de kennis der cactusplanten’, is m.i. minder gelukkig geslaagd. Wel is waar beantwoordt de inhoud aan den titel, maar die bijdrage kon vrij wat aanzienlijker geweest zijn; ze geeft hun, die met deze planten, meerendeels door grillig afwijkende vormen gekenmerkt, niet wat vertrouwd zijn, daarvan slechts een hoogst oppervlakkig en dus zeer onvolledig denkbeeld.

Het twaalfde hoofdstuk: over ‘de planten-aardrijkskunde’, verraadt den degelijk wetenschappelijken man, en, al is het ook zonder twijfel waar dat Schleiden, schreef hij dit hoofdstuk nú, er hier en daar wat in zou wijzigen en vooral er heel wat aan zou toevoegen, blijft toch dit, zoowel om den geleidelijken gedachtengang, als om den rijkdom van inhoud en de gemakkelijkheid van voorstelling, een der allerbelangrijkste. Ik geloof dat vooral zij, die zich meer bepaald op de plantengeographie willen toeleggen, 't zich niet zouden beklagen als zij hiermede begonnen. Uit dit laatste woord blijkt reeds genoeg dat Schleiden er niet álles van gezegd heeft. Trouwens, dit zou hem onmogelijk zijn geweest, want 't is juist in dit gedeelte der wetenschap, dat in de laatste jaren groote vorderingen zijn gemaakt. Evenals de geologie, waarmede zij in een nauw verband staat, en die haar gestadig moet te hulp komen, heeft ook de plantengeographie in den jongsten tijd de uitbreiding en beteekenis eener afzonderlijke wetenschap verkregen en vindt ze vlijtige beoefenaars. 't Is dan ook niet wel aan te nemen dat Schleiden er nú nog van zou beweren, wat hij in zijn voorrede (bladz. 12) zeide: ‘dat de planten-aardrijkskunde nog meer droomt dan zij denkt.’ Om ook slechts in populairen vorm een tamelijk compleet overzicht te geven van wat de wetenschap dienaangaande aan 't licht bracht, zou een geheel, afzonderlijk daaraan gewijd, werk moeten geschreven worden. Met inderdaad bewonderenswaardige helderheid heeft de schrijver, in deze veertig bladzijden, de grondslagen uiteengezet waarop de plantengeographie berust.

Het volgende hoofdstuk: over ‘de geschiedenis der plantenwereld’, vormt met het voorgaande als 't ware één geheel. Hier wordt de geologie weder te hulp geroepen, en, dank zij de uitkomsten daarvan, is de schrijver in staat om de geschiedenis der trapsgewijze ontwikkeling van het plantenrijk na te gaan tot aan den toestand waarin wij dat nu zien, bewonderen en ons ten nutte maken. Hieraan sluit zich als vanzelf de geschiedenis der voornaamste voedselplanten: op welke wijze de mensch zich daarvan bedient, hoe hij ze zich verschaft en welken invloed hij daardoor uitoefende, en nog voortdurend uitoefent, op de uiterlijke gedaante der aarde; terwijl het daarop volgende hoofdstuk: ‘over de aesthetiek van het plantenrijk’ het geheel op een waardige wijze besluit.

Hiermede is men echter nog niet aan 't eind van deze tweede uitgave der Nederlandsche vertaling van Schleiden's *Plant en haar leven.*

Nog een tweetal vellen zijn er aan toegevoegd, onder den titel;

‘Aanteekeningen van den vertaler’. Men moet dit eerste woord hier echter niet opnemen in den gewonen zin van noten achter aan het werk gevoegd, of van ophelderingen omtrent sommige duistere plaatsen; van dit alles toch komt daarin zoo goed als niets voor. 't Is veeleer een verhandeling op zichzelf, eerstens over eenige levensbijzonderheden van Prof. Schleiden en zijn werken, inzonderheid dit werk, vervolgens over den aard der populair wetenschappelijke litteratuur in Duitschland en bij ons.

Ik wil ten slotte ook hierop nog even de opmerkzaamheid vestigen, wat dit gedeelte van 't werk ten volle verdient.

Het eerste gedeelte dezer aanteekeningen dan behelst een levensbericht van Matthias Jacob Schleiden, welk levensbericht, geschreven door hem, ‘die, ofschoon nooit rechtstreeks tot het auditorium van Schleiden behoord hebbende, zich toch gaarne een van diens leerlingen noemt’, daarom niet partijdig kan geacht worden. Wèl straalt overal groote ingenomenheid met Schleiden door, maar de gebreken, of, zoo men wil, de eigenaardigheden van dien terecht beroemden Duitschen geleerde, die minder lofwaardig zijn, worden niet verzwegen.

Uitdrukkingen echter als deze: ‘Zoo er één is met wien ik Schleiden als denker zou willen vergelijken, dan is het met den grooten Göthe; zoo er ook één is te vinden onder de plantkundigen, die lat ongeëvenaard genie heeft begrepen, dan noem ik alleen Schleiden’, zullen zeker bij dezen en genen wel aanleiding tot een glimlach geven.

Vervolgens werpt de vertaler een blik op Duitschland, hoe het in ‘het land van intelligentie en geestbeschaving’ gesteld was b.v. een dertigtal jaren geleden; hoe bij het volk, nadat de zin voor natuurkennis doelmatig was opgewekt, wetenschappelijke kennis daar populair is geworden, en komt zoo, als vanzelf, op den oorsprong van dit boek. ‘Een der eersten, die in zulk een richting en met dat doel (volksverlichting) voor oogen, tijd en moeite wilden besteden, om rechtstreeks het volk te onderrichten, was Schleiden, die een reeks lezingen hield, toegankelijk voor de zoogenaamde beschaafde klasse. Hij koos tot onderwerpen daarvan anthropologie en daarnevens *De Plant en haar leven;* de verzameling van voordrachten over het laatste deden het vóór ons liggend werk ontstaan.’ -

De eerste Hoogduitsche uitgave van dit boek verscheen in 1847, de *zesde* in 1861. In 1854 gaf Dr. Coster de eerste Nederlandsche vertaling uit, bewerkt naar den toen reeds in Duitschland verschenen derden druk. Men kan dus met alle recht zeggen dat dit werk proefhoudend gebleken is.

Wij hebben er reeds een enkele maal op gewezen dat Schleiden, was hij thans in de kracht van zijn leven, en schreef hij zijn werk nú, sommige voorstellingen wijzigen en enkele hoofdstukken uitbreiden zou. Maar, draagt ook het werk het karakter van vóór een vijf en

twintigtal jaren geschreven te zijn, dit karakter is alleen herkenbaar voor den geoefenden kruidkundige; het boek is toch in geenendeele verouderd, en, naar mijn meening, heeft het voor het publiek nog volmaakt dezelfde waarde, die het had in 1847. De vertaler brengt in deze laatste bladzijden mede de vraag ter sprake, of, acht jaren nadat de schrijver de laatste uitgaaf bezorgde, al het daarin voorkomende geheel aan de hoogte der wetenschap beantwoordt? Ik raad den lezer deze beschouwing van Dr. Coster vóóraf te lezen, wijl hij daarin de opmerkzaamheid vestigt op eenige wijzigingen, die hij verkieslijk acht, terwijl hij uit piëteit het werk onveranderd liet. Ik deel die meening ten volle. 't Staat m.i. een vertaler van 't werk eens beroemden mans niet vrij, hier en daar te wijzigen, het boek ‘voor Nederland te bewerken’. De lezer weet dan niet meer met wien hij te doen heeft, en 't werk verliest, met zijn originaliteit, voor velen een groot gedeelte zijner waarde. Zeer wenschelijk echter ware het geweest, zoo de vertaler hier en daar, in den vorm eener noot, had bijgevoegd wat ter zake dienstig kon zijn. 't Is waar, noten maken de lectuur van een boek niet aangenamer, maar ze waren er desnoods achterin te plaatsen geweest, of, beter nog, elk hoofdstuk had er mede kunnen eindigen.

De vertaler heeft, dit blijkt uit zijn aanteekeningen zeer duidelijk, ‘niet veel op’ met eene andere, lossere wijze van populariseeren. Hooren wij even wat hij daarvan o.a. zegt (bladz. 406):

‘De kennis der natuur is uit haren aard niet geschikt voor populaire behandeling: in dien zin dat men den grooten hoop met enkele droppels uit die rijke bron laven kan, in het vertrouwen dat er wel iets van zal doordringen. Zij moet, zal zij waarlijk tot in het volk overgaan, van kinds af worden opgenomen; zij kan niet, al spelend, geleerd worden, maar moet een bestaand deel van het schoolonderricht zijn. Eerst bij hen, die, daartoe, zooals ons tegenwoordig jonger geslacht, reeds in hun eerste jaren voorbereid worden, of die, iets later, daaraan bij het middelbaar onderwijs, als ik 't zoo noemen mag gewend zijn, eerst bij diegenen kan een populaire behandeling van eenig deel der natuur duurzame indrukken achterlaten. Maar dàn heeft dat populaire ook een gansch andere beteekenis verkregen dan er de meesten aan plegen toe te kennen. Dan verheft het zich zeer boven die platheid, die quasi-gemeenzaamheid, dien niet zelden geheel met de hoogte der wetenschap strijdigen vorm, waarin men vroeger zijn karakter zocht. Dan wordt het een onderhoud met den door goed onderwijs beschaafden stand, in een wel ongedwongen, maar toch edelen, verheffenden stijl, over de groote vraagstukken van den dag op natuurkundig gebied. Dan wordt het een schetsteekening van een in de werkelijkheid levendig gekleurd natuurtafereel. Dan wordt het zelfs meer dan alleen de vermelding van hetgeen in de wetenschap als stellig bekend geacht wordt; want

dan gaat het verder en durft het zelfs de nog braakliggende plekken, die op bearbeiding wachten, aanwijzen.' -

Ik laat daar in hoeverre de vertaler, hier eigenlijk de schrijver, door die woorden blijk geeft van wat men utopie noemt; maar zeker is het dat hij - en op een vorige bladzijde, waarin hij tezeer aan een geenszins prijzenswaardigen spotlust botviert, en die ik daarom liever laat rusten, komt dat nog sterker uit - de wetenschap niet anders in populairen vorm wil behandeld hebben, dan voor hen, die, door degelijk (toch immers altijd maar elementair?) onderwijs in die vakken, in hun jeugd zoodanig gevormd zijn, dat ze volkomen ontvankelijk kunnen geacht worden voor meer ingewikkelde voorstellingen.

Tegen die meening, die hier zoo zonder eenig voorbehoud verkondigd wordt, moet ik ernstig protest aanteekenen.

Dus niets voor het tegenwoordig volwassen geslacht; niets voor die honderden in ons land, die in klimmende mate lust toonen om, was hun ook vroeger het onderwijs in de vakken der natuurlijke historie ontzegd, door niet al te inspannende lectuur althans iets daarvan te weten te komen? Een losse, ongedwongen behandeling is ongeoorloofd, en een ernstige voorstelling van zuiver wetenschappelijke onderwerpen is voor dezen geheel nutteloos; trouwens de meesten verlangen en... koopen dus zulke boeken niet.

De geachte vertaler van Schleiden's *Plant en haar leven* is niet de éénige die tegen een lossere behandeling te velde trekt. Ik zeide het reeds, er zijn er meer. Men spreekt dan van *physique amusante*, *botanique amusante*, enz., en men eigent zich gezag toe, of misbruikt zijn autoriteit, om er korte wetten mee te maken; men breekt er den staf over en daarmede uit.

Zoo zou men wellicht denken; hier echter oordeelt 't publiek niet op 't gezag van anderen, maar het emancipeert zich, het doet zelf uitspraak, en... vox populi vox Dei.

Ik wil echter gaarne toegeven dat het in dit opzicht met de physica somtijds heel anders gesteld is dan met de botanie. Ik herinner mij nog zeer goed in der tijd geregelde lessen voor meer volwassenen over physica te hebben bijgewoond; die werden druk bezocht, vooral als er proeven zouden 'vertoond' worden met de luchtpomp, de electriseermachine en dergelijke; dat waren 'amusante' avonden, maar niet veel meer.

Iets dergelijks komt bij de plantkunde niet te pas. De zoogenoemde (gelaakte) *botanique amusante* heeft ten doel de lezers zooveel mogelijk aangename lectuur te verschaffen, en ze zoo ongemerkt - men houde mij het triviale woord ten goede - in te palmen; om zelfs hen, die een boek over kruidkunde, hoe oppervlakkig ook, zouden laten liggen, trapsgewijs tot het besef te brengen, hoeveel schoons voor hen verloren gaat, omdat ze 't niet opmerken, omdat ze er geen slag van

hebben het op te merken, niettegenstaande het hen allerwege omringt.

En dit is 't vooral wat sommigen zoo hoogst verwerpelijk vinden. Hoor wat juist dáárover o.a. Dr. C. zegt (bladz. 404):

'Zulk een handvol botanie b.v., zij het maar iets over de bloem, de vrucht, het zaad, het kiemen, het voorttelen, enz., och! dat is toch waarlijk wel mogelijk in een behaaglijken, voor de groote menigte verteerbaren vorm op te disschen, daar blijft toch altijd wel iets van hangen; al wekt het maar den lust op....'

- Wacht eens even, doctor, hier ontmoeten we elkaâr weer als goede vrienden. Jammer dat we ons opnieuw van elkaar moeten verwijderen, al weten we ook beiden dat we 't met elkander en met de zaak die we willen bevorderen, wèl meenen.

Dat het den lust opwekt, 'daarmede kunt ge u volkomen vereenigen, maar verdere illusiën wilt ge u daarvan ook niet maken.'

Niet noodig, volstrekt niet noodig. Den lust opwekken tot opmerkzamer zien, daardoor tot nauwkeuriger onderzoek; op die wijze liefde kweeken voor planten en bloemen, geen modeliefde, maar waarachtige, hartelijke ingenomenheid, dit is 't *doel* van hem, die zich de moeite geeft om de botanie voor 't groote publiek te bespreken en te behandelen.

En beteekent dat zoo weinig?

Ik zou heel wat bewijzen, zichtbare bewijzen, kunnen aanvoeren voor het tegendeel. Ook ik toch hield mij daar vaak mede bezig, en dan had ik steeds inzonderheid hen op 't oog, die, tot den beschaafden stand behoorende, en weinig of niets van plantkunde wetende, daar toch wel wat van willen leeren, zonder groote inspanning; en ik ontving zóóveel blijken van sympathie, zóóveel brieven, deels van mij geheel onbekende personen, waaruit de levendigste erkentelijkheid sprak, dat ik mij vaak daarover verwonderde. Maar niet alleen 'gewone' beschaafde lezers, ook anderen, die tot den geleerden stand behooren: letterkundigen, kunstenaars en.... onderwijzers gaven mij herhaalde blijken van ingenomenheid, zoodat ik wel *moet* gelooven, dat het door mij gebezigde middel goed is. En toch schreef ook ik meermalen wat men *botanique amusante* zou moeten noemen,... of ik heb van dit woord een verkeerd begrip.

Dat ik hier mijn eigen pogingen ter sprake breng is - de geheel onbevooroordeelde lezer begrijpt dit vanzelf - geenszins uit een laakbaar beginsel van eigenwaan, want ik heb nu juist niet zoo'n hoogen dunk van mijn verdiensten, maar omdat ik mij tot op zekere hoogte moest aantrekken wat Dr. C. in die aanteekeningen over 't populariseeren zegt; omdat die uitspraak wederlegging behoefde, en ik dat niet beter kon doen dan op deze wijze.

Ik leg tegen een meening, die veel van een parti-pris heeft, geen andere meening, ik leg er mijn eigen ervaring tegenover op de schaal.

Wilt ge ten overvloede een feit, ziehier een, dat, naar 't mij voorkomt, iets afdoet; ik zou er meer kunnen geven.

Zeer kort na het uitkomen van mijn eerste populaire boekje ontving ik o.a. daarover twee brieven, beide van onderwijzers hier te lande. Ze erkenden vroeger niets aan botanie gedaan te hebben, maar tevens dat, door het lezen van die 'causeries', *de lust bij hen was opgewekt* om er meer van te leeren. Beiden hadden een tuin. Ze verzochten mij eenige zaden en ik zond hun die; ze vroegen herhaaldelijk inlichting en ik gaf die. Van den één hoorde ik sedert niet meer. Met den ander ben ik in relatie gebleven. Deze heeft zich gestadig - voor zoover zijn *beperkte* vrije tijd dit toeliet - meer met botanie gaan bezighouden; hij bezit thans, door eigen uitbreiding, aankoop, enz., een aardige verzameling tuinplanten, die de voornaamste natuurlijke families vertegenwoordigen; hij *kent* ze, zoowel de Latijnsche als de inlandsche namen en haar verwantschap; hij heeft een uitstekend microscoop, en maakt zelf zeer goede praeparaten; hij *weet* wat hij ziet, en wat hij niet weet zoekt hij in zijn degelijke botanische werken op; in één woord: de studie der botanie is, met en benevens die der chemie en physica, voor hem een behoefte geworden.

Ga nu eens na welk een invloed deze onderwijzer, die vol is van liefde voor de natuur, op de kinderen, en dat zijn kinderen uit het 'volk', welker opvoeding aan zijn zorg is toevertrouwd, moet uitoefenen, en dan vraag ik - ik wacht het antwoord, van wien ook, met gerustheid af - of ik reden had om den handschoen op te rapen, die den auteurs van *botanique amusante* voor de voeten geworpen werd.

Maar zie! - en hier komt alles op aan - die voorstelling, hoe los overigens ook, moet zuiver zijn. Niets, zelfs niet de kleinste bijzonderheid, mag gezegd worden, 't welk in strijd is met wat de wetenschap leert(*), en niets moet verzuimd worden, wat strekken kan om het juiste begrip gemakkelijk, verkeerd begrip zoo goed als onmogelijk te maken. Vreemde woorden, voor zoover ze niet aan elk beschaafd mensch bekend zijn, moeten zoo min mogelijk gebruikt, en, waar ze onvermijdelijk zijn, verklaard worden. Dit veroorzaakt wel eens een zekere breedsprakigheid, die weder gekruid moet zijn, zal ze niet in langdradigheid ontaarden.

Nog eens: men moet weten tot wie men spreekt en voor wie men schrijft; men moet bij 't populariseeren der wetenschap afgaan op een vast *doel* en dat in geen geval uit het oog verliezen. Men bezondige zich nooit en nergens aan de wetenschap, maar men vreeze evenmin haar bij 't volk in te leiden. Bij 't 'volk' in engeren zin in een hoogst eenvoudig gewaad, omdat die menschen anders te verlegen zijn om haar aan te zien; bij de beschaafdere standen in een licht, los en op-

(*) Dat ik hier niet kan bedoelen dat zulk werk volkomen onberispelijk moet zijn, ligt voor de hand. Elk werk toch heeft zijn eigenaardige gebreken; vergissingen, zelfs verkeerde zienswijzen blijven altijd mogelijk.

wekkend kleed, dat hare bevalligheden verhoogt; bij hen, die ernstiger gestemd zijn, in een sluitend, rustig gewaad. Zoo bezorgt men haar toegang bij allen, ten bate van iedereen.

Om nu ten slotte nog even op *De Plant en haar leven* terug te komen: zij, die degelijke lectuur wenschen over dit onderwerp, die er gaarne wat bij denken, maar die niet geheel onbedreven zijn in botanie en geographie, die reeds iets weten van geologie, enz., zullen, met mij, den vertaler dank zeggen, dat hij andermaal de moeite heeft willen nemen dit werk op zulk een uitstekende wijze te vertolken.

Op de enkele leemten die het aankleven wees ik reeds ter loops; ik had echter geen lust om een meesterwerk als dit te gaan critiseeren; het beste werk levert stof daartoe op. Schleiden's *Plant en haar leven* is een boek dat alle aanbeveling verdient; inzonderheid zouden wij 't geschikt achten als prijs voor meer gevorderden op de Hoogere Burgerscholen, voor wie 't niet alleen een aangename lectuur zal zijn, maar tevens een uitmuntend studieboek, ter uitbreiding hunner kennis der natuur.

Weenen, 4 Dec. '73.

H. WITTE.

Staatkunde en geschiedenis.

De eerste expeditie tegen Atjih.
Eene bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.* (*Met twee schetsen.*)

I.

In het opstel '*Atjih en de Atjinezen*, enz.', in de nummers van Mei en Juni 1873 van *de Tijdspiegel* geplaatst, komt eene vergelijking voor tusschen den vroegeren en den tegenwoordigen toestand van het Atjineesche rijk.

'Waar vroeger vloten van twee- en driehonderd zeilen, met de vaan des Sultans in top, van de noodige vuurmonden en strijdkrachten voorzien, gereed lagen om zich met Portugals zeekasteelen en Spanjes galjoenen te meten, liggen thans eenige handels-vaartuigen en prauwen aan het strand, of in de modder van eenige kreken en riviertjes verscholen.

Waar vroeger de machtige koningen van Atjih zich door 50,000 krijgslieden met eenige honderden tot den strijd afgerichte olifanten en eene geduchte artillerie zagen omringd, dwaalt thans een arme sultan bijna verlaten rond.

'Van legers is geen spoor meer te vinden, en de olifanten zijn, om zoo te zeggen, den Atjinees tot een raadsel geworden.

Waar vroeger het paleis der sultans overdag door 3000 vrouwen en 500 gesnedenen werd bewaakt, terwijl des nachts altijd 300 ruiters "daar buiten patrouilleerden", en 300 goudsmeden bestendig aan het werk waren(*), vindt men nu, of liever vond men, althans in 1837,

(*) Zie De Beaulieu; William Dampier, die zijn verblijf te Atjih (1689), in een supplement op zijne *Voyage around the world* beschrijft; Marsden, enz.

zooals door een ooggetuige verhaald wordt, niets dan eene vervallen woning, door een bouwvalligen en op vele plaatsen ingestorten muur omringd. Van dáár een kijkje nemende, ontwaart men van de vroegere verdedigingsmiddelen nog slechts eenige metalen stukjes van klein kaliber op hunne affuiten, terwijl het overige geschut half in den grond ligt begraven.

En eenmaal bezat de koning van Atjih 2000 metalen kanonnen!

Van al die vrouwen, lijfwachten, hofstoet, strijdkrachten, en wat niet al, bleef den toenmaligen sultan niets over dan drie vrouwen en een hoop amfioen-schuivende slaven, die op zijne kosten leven(*).

Sic transit gloria mundi!'

Verder deed ik opmerken dat de berichten van latere bezoekers geheel overeenkwamen omtrent den armoedigen toestand waarin zij den sultan en zijne woning aantroffen. In den kraton - door gescheurde muren omringd - zag men hier en daar een enkele lelah op de wallen, terwijl eenig ander geschut half onder de aarde lag bedolven. Elk overblijfsel van vorige grootheid scheen verdwenen; vazallen die hunkeren om zich aan het Nederlandsch-Indisch bestuur te onderwerpen; overal sporen van achteruitgang en verval. Zelfs van het ongelukkig legertje van 300 à 400 Bengalezen en Mooren onder 't bevel van eenige Arabieren en een Engelsch renegaat, vroeger door den sultan onderhouden, was bij de komst der Heeren Loon en Ritter niets meer te zien. Er bestond noch zee- noch landmacht. Zóó was de toestand vóór 1824; zóó was hij nog in 1837, 1857, 1871, ja zelfs in 1873 eenige weken vóór het uitbreken van den oorlog. Dat bij latere bezoeken aan Atjih gebracht, melding wordt gemaakt van eenige duizenden gewapende weerbare mannen, waardoor onze gezanten zich soms met moeite eenen weg wisten te banen, bewijst niets voor het bestaan van eene geregelde krijgsmacht, daar - vooral in de hoofdstad - geen Atjinees ongewapend, maar, meestal zelfs met uitgetrokken zwaard, lans of geweer op straat zich vertoont.

Intusschen waren onze troepen onverrichter zake teruggekeerd. De eerste expeditie was mislukt.

Dit deed onderstellen dat bovenstaande schildering wel een weinig overdreven, de sultan niet zóó verlaten en van hulpmiddelen ontbloot was als sommige schrijvers het deden voorkomen, en zijne macht, onder zekere omstandigheden, wellicht nog grooter kon wezen dan men zou denken. De rapporten, over het aandoen van verschillende peperhavens door Zr. Ms. stoomschip *Djambi* in 't laatst van 1871, hadden mij in dat denkbeeld versterkt.

(*) Verslag van de HH. Loon en Ritter, in 't begin van 1837 naar de kusten van Atjih gezonden, om te onderzoeken "op wat wijze de peperhandel dienstbaar zoude te maken zijn aan onze nationale belangen", gedeeltelijk opgenomen in den 1^{en} en 2^{en} jaargang van het Tijdschrift voor Neêrland's Indië, en gedeeltelijk in het werk van den generaal-majoor H.J.J.L. Ridder de Stuers, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra.*

Dat die toestand echter, wat de hoofdstad betreft, niet overdreven was voorgesteld en denzelfden indruk van machteloosheid bij een geheel onpartijdig toeschouwer achterliet, blijkt uit een bericht van den generaal Donald Steward, gouverneur der strafkoloniën op de Andaman- en Nicobar-eilanden, die kort voor het uitbreken van den oorlog den sultan van Atjih bezocht(*).

Ook hij spreekt van een totaal gebrek aan geregelde troepen, vloot en verdedigingsmiddelen. 't Leger - zegt hij - bestond uit eenige Sepoys, de vloot uit één klein gewapend vaartuig te Pinang in reparatie, de artillerie uit eenige oude of inlandsche gedemonteerde stukken. Zes weken voor den oorlog waren de Atjinezen nog geheel onvoorbereid. De kraton, wiens voornaamste poort, een houten deur zonder hengsels, niets afsloot dan een zoogenaamd paleis en eenige vervallen gebouwen van steen, bamboes en leem, zou volgens dien Engelschen schrijver omringd zijn geweest van wallen, bestaande uit dammen van leem, wier gaten door heggen waren aangevuld.

Al moge nu ook deze voorstelling niet geheel juist, en vooral niet vrij van overdrijving zijn, evenals de bewering van generaal Steward dat de bevolking zeer schaars van vuurwapenen voorzien, en het fort aan den ingang der Atjih slechts eene aaneenschakeling van moeras en rijstvelden zoude zijn, komt dit oordeel overigens vrij wel overeen met wat bij ons, omtrent het verdedigingsvermogen van dat rijk bekend was. 't Is eene nadere bevestiging van mijne vroegere meening, uit de geschiedenis van Atjih en een zoo nauwkeurig mogelijk onderzoek naar de strijdmacht der Atjinezen geput, dat de onze ruimschoots tegen de hare opwoog en de Indische regeering, wel verre van den vijand te licht te tellen, veeleer bij het samenstellen der expeditie getoond heeft, op alle eventualiteiten te zijn voorbereid. Toch vonden sommigen zich toen reeds gerechtigd den staf te breken over de door haar genomen maatregelen, omdat zij tot geen gunstig resultaat hadden geleid.

Intusschen was de expeditie mislukt: mislukt, niettegenstaande door alleszins bevoegde autoriteiten verklaard was, dat de toerustingen meer dan voldoende waren, en men met vertrouwen den uitslag kon te gemoet zien; mislukt in weerwil van den armzaligen toestand waarin de verdedigingsmiddelen, althans de doode strijdkrachten, in Atjih verkeerden. Waaraan moest zulks worden toegeschreven? Aan wien de schuld?

Sedert zijn eenige maanden verloopen, zonder veel licht over die eerste expeditie te verspreiden. Wel vernam men enkele korte berichten, 't zij uit de nieuwsbladen, of door particuliere correspondentie, maar zonder dat op eenigszins officieële wijze iets naders bekend werd. Op den 6^{den} Augustus echter kon men in het bijvoegsel tot de Nederlandsche Staats-courant van dien dag n^{o}. 184, het volgende onder de

(*) Zie een artikel den 19^{en} Augustus uit Calcutta aan den *Times* toegezonden.

‘*Binnenlandsche Berichten*’ lezen: ‘De *Javasche Courant* van 20 Juni ontleent, - ten vervolge op vroegere mededeelingen, aan een verslag van het Departement van Oorlog - omtrent de krijgsbedrijven te Atjih de volgende bijzonderheden: enz.’ waarop ik later terug kom.

Of nu ‘de bijzonderheden’ aan dat verslag ontleend, voldoende zijn om daaruit de plaats gehad hebbende gebeurtenissen in verband met oorzaken en gevolgen te kunnen beoordeelen; of het de redenen doet kennen van het niet slagen onzer troepen; of het antwoord geeft op de vraag ‘aan wien de schuld?’ zal door velen met recht worden betwijfeld.

Tevens rijst de vraag: behoort die expeditie reeds in zoo verre tot het gebied der geschiedenis, om eene met juistheid beoordeelende critiek te leveren of een veroordeelend vonnis uit te spreken? Ook deze vraag zal met hetzelfde recht ontkennend worden beantwoord.

Daarvoor toch zou men *alle* officieële gegevens moeten kunnen raadplegen, volledig met den juisten samenhang der zaken, den geheelen samenloop der omstandigheden en met die omstandigheden zelven, benevens een tal van bijzonderheden bekend moeten zijn, die thans nog geheel of gedeeltelijk ontbreken. Daar het mij echter vergund was, behalve de door bovengenoemd en het Koloniaal verslag van 1873 medegedeelde feiten, nog enkele bijzonderheden omtrent een en ander uit betrouwbare bronnen te vernemen, heb ik gemeend ze den lezers van dit Tijdschrift - als een vervolg op mijne vorige artikelen over Atjih - niet te mogen onthouden. Door deze beide verslagen, waarvan het laatste zich aan de vroeger door den Minister van Koloniën overgelegde *Nota over de betrekkingen tusschen Nederland en Atjih sedert* 1848(*) gevoegelijk aansluit, en die hier getrouw gevolgd zijn, zullen zij een vrij volledig overzicht over die eerste expeditie verkrijgen.

Van critische beschouwingen zal om de reeds vermelde redenen geen sprake zijn, ofschoon de loop der gebeurtenissen meermalen aanleiding zal geven tot het stellen van vragen, in wier latere volledige oplossing, wellicht 't antwoord zal te vinden zijn op het ‘Aan wien de schuld?’

Zonder hier in politieke beschouwingen te treden over 't Sumatratraktaat, het ontstaan van den oorlog, of zelfs de wettigheid der oorlogsverklaring aan staatsrecht of staatsbeleid te toetsen; zonder te wijzen op wat daar vóór en tégen, in en buiten de Kamer der volksvertegenwoordiging, niet zelden onder den invloed van partijbelang of partijgeest is aangevoerd, en waarop misschien later wordt teruggekomen, zullen wij ons hoofdzakelijk tot de plaats gehad hebbende krijgsoperatiën met de daaruit voortgevloeide gevolgen bepalen.

't Was op den 22sten Maart 1873, toen op de ree van Batavia, na eene laatste inspectie der vloot die de expeditionaire troepenmacht zou overbrengen, van het Stafschip *William Mackinnon*, 't sein tot vertrek

(*) Zie: *Gedrukte stukken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1872-1873, no. 141.

werd gegeven, dat Zijner Majesteits stoomschip *Citadel van Antwerpen*, onder bevel van den kapitein-lt. t/z. J.W. Binkes, het anker op de reede van Atjih liet vallen. De vice-president van den Raad van Indie, den Heer F.N. Nieuwenhuijzen, bevond zich als gouvernements-commissaris aan boord van dien stoomer - door drie oorlogschepen vergezeld(*) - met eene bijzondere zending naar dat rijk belast. Aan het Atjineesche bewind werd opheldering gevraagd nopens zijne verraderlijke en dubbelzinnige handelwijze, speciaal omtrent de verrichtingen zijner gezanten te Singapore.

Bij het ontvangen van voldoende opheldering, zou omtrent het tot standbrengen eener meer gewenschte verhouding tusschen beide gouvernementen overgegaan, en bij het niet voldoen aan onze rechtmatige vorderingen, de oorlog verklaard worden.

De tolk Sidi Tahil, die reeds bij vroegere gelegenheden als zoodanig gefungeerd had, begaf zich met eene den vorigen dag daarvoor in dienst genomen prauw, van een brief aan den sultan voorzien, naar den wal. Aan de vijandige gezindheid der Atjinezen behoefde men niet lang te twijfelen. De bedrijvigheid der visschers op het strand, die bij de aankomst der schepen werd waargenomen, hield al spoedig op, terwijl in hunne plaats eene groote, steeds aangroeiende menigte gewapende lieden zich aan het strand vertoonde, die een paar aan den ingang der rivier gelegen bentings bezette en in allerijl eenige aarden borstweringen opwierp.

Met ongeduld werd het antwoord ingewacht waarvan vrede of oorlog kon afhangen.

In den avond van den 23sten keerde de tolk met een schrijven van den sultan terug. Het bevatte in stede van eenige opheldering of eene gewenschte toenadering, eenvoudig het bericht dat hij het antwoord afwachtte op zijn brief aan Turkije. ‘Ware het ook niet zoo naar den wensch van het Gouvernement’, - zoo drukte de sultan zich uit - ‘het is tweemaal mijn wensch.’

Den volgenden dag gewerd hem een tweede schrijven van den gouv.-commissaris, onder opmerking dat, met het oog op de krijgstoerustingen van Atjih, geen genoegen kon genomen worden met eenig verwijl en er tot beslissende stappen zou worden overgegaan wanneer binnen 24 uren geen antwoord was ingekomen.

Den 25sten werd een brief aan boord gebracht, waarin de sultan, zonder eenige nadere verklaring te geven, zich beklaagde dat men tot hem kwam, vóór de 6 maanden verloopen waren die hij voor het vroeger aangekondigd bezoek van den resident van Riouw had verzocht.

Daar het nu duidelijk bleek, dat hij slechts tijd trachtte te winnen om zich beter ten strijde te kunnen toerusten, volgde op 26 Maart 1873

(*) Zr. Ms. stoomschepen *Marnix* en *Coehoorn* benevens de gouvernements-stoomer *Siak*: welk eskader op den 29sten door het stoomschip *Djambi* werd versterkt.

de oorlogsverklaring, bij het manifest, in de *Javasche Courant* van 3 April, en de *Staats-Courant* van 13 Mei opgenomen.

Hiervan werd mededeeling gedaan aan den gouverneur der Straits-Settlements en den L^{t}.-gouverneur van Prince of Waleseiland, zoo mede aan de te Singapore en Pinang gevestigde consuls van vreemde mogendheden, met geruststellende verzekeringen voor de rechtmatige aanspraken van den handel. Door genoemden gouverneur werd al dadelijk eene proclamatie(*) uitgevaardigd, houdende verbod tegen den uitvoer van wapenen, ammunitie, buskruit, militaire- en scheepsbehoeften naar alle tot Atjih behoorende gedeelten van Sumatra, en kort daarop de Engelsche gunboat *Hornet* naar de Atjineesche wateren gezonden zoowel tot bescherming der Britsche belangen als tot toezicht op de behoorlijke naleving der bedoelde proclamatie.

In den morgen van den 27sten kwam een schrijven in van den sultan met het verzoek om twee dagen uitstel tot het geven van een definitief antwoord, waarin bewilligd werd ten einde elke vredelievende oplossing in de hand te werken, met beding, dat van stonde af de krijgstoerustingen aan den wal zouden gestaakt worden.

Toch was een granaatschot noodig om de gewapende Atjinezen het strand te doen ontruimen; en toen den volgenden morgen de werkzaamheden aan de bentings op nieuw begonnen, werd van de *Citadel van Antwerpen* een langzaam vuur geopend.

De termijn van uitstel verstreken zijnde, zonder antwoord te ontvangen, werd een drietal granaten uit de getrokken pivotstukken, als waarschuwing in de richting van den kraton gelost. Hoewel deze niet te zien was, werd door hoekmetingen op een in de nabijheid staanden boom, de afstand van den kraton op ongeveer 3600 meters bepaald. Tevens was een geregeld vuur op de strand-versterkingen geopend, dat met tusschenpoozen ook den volgenden dag aanhield.

Op den middag van den 31sten ontving de gouv.-commissaris een even ontwijkend antwoord als vroeger, en toen ook een nader uitgelokt schrijven van dien vorst, den 1sten Mei ontvangen, tot geen voldoende verklaringen leidde, werden de onderhandelingen afgebroken. De mededeeling hiervan aan den sultan bleef onbeantwoord.

Volgens de berichten van Sidi Tahil, was een krachtige wederstand te verwachten, en scheen men zeer verbitterd op den sjahbandar, die als de bewerker van den tegenwoordigen toestand werd beschouwd.

Door verschillende Atjineesche grooten ernstig bedreigd, durfde hij zich niet buiten het verblijf van den sultan wagen. In weerwil van eene hoogst vijandige stemming der XXII Moekims (op en tegen de bergen gelegen), waren de XXV ons goed gezind en tegen den oorlog, terwijl men het daarover in een derde district, de XXVI Moekims, nog niet eens was. De ons toegedane Panglima der XXV Moekims, Sia-Oelamah

(*) Die proclamatie van den 31sten Maart is in de *Javasche Courant* van 8 April, en in de *Nederlandsche Staats-Courant* van 20 Mei jl. overgenomen.

of Nik Radja Moeda Setia, drong in een brief aan den gouv.-commissaris er op aan, zijn schoonvader den Radja Moeda van Troemon, te doen ontbieden, en gaf de verzekering dat hij - wat zijn land betreft - niet anders wenschte dan zich 'bij de Compagnie te voegen.'

Intusschen was de *Citadel van Antwerpen* op den 31sten Maart naar Pedro-punt opgestoomd, en ofschoon hier en daar witte vlaggen werden opgestoken, waarom de gewapende stoombarkas op den wal aanhield ten einde zoo mogelijk onderhandelingen aan te knoopen, moest ze, tengevolge van de vijandige en dreigende houding der op het strand verzamelde bevolking, onverrichter zake terugkeeren, terwijl eenige schoten op de dáár vereenigde prauwen werden gelost.

Verder bepaalden zich de werkzaamheden van het eskader, in afwachting van de aankomst der expeditionaire troepenmacht, tot eene strenge bewaking der kust en het beschieten, waar noodig, van de vijandelijke bentings.

Tegen den middag van den 5den April liet de transportvloot, die zich te Pinang vereenigd had, het anker op de reede vallen, spoedig door Zr. Ms. stoomschip *Soerabaja* gevolgd, aan welks boord de kapitein t.z. J.F. Koopman zich bevond die, op de *Djambi* overgaande, terstond het bevel over de maritieme middelen in de wateren van Atjih aanvaardde, waarbij den 7den en 8sten April Zr. Ms. stoomschip *Sumatra* en de gouvernements-stoomer *Bronbeek* zich aansloten.

Gedurende de vrij voorspoedige reis, waarbij de gezondheidstoestand zeer voldoende was geweest, waren aan de bevelhebbers verschillende instructiën gegeven, zoowel met het oog op de gedragsregelen vóór, in en na het gevecht, als om brandstichting, verwoesting, enz. tegen te gaan.

Onmiddellijk na hunne aankomst begaven zich de commandanten der zee- en landmacht naar den gouvernements-commissaris, ten einde verdere maatregelen te beramen, en werd den opperbevelhebber, generaal-majoor J.H.R. Köhier, door dezen medegedeeld, dat door de Atjinezen - tot eene hardnekkige verdediging besloten - geduchte toebereidselen tot tegenweer werden gemaakt. Aan de oostkust der Atjih was een kamp opgericht waarvan de bezetting door den commandant der *Citadel van Antwerpen* op 500 man werd begroot, en volgens de berichten van den tolk werd aan de monding der rivier eene macht van 3000 man verzameld, welke tot 25,000 (?) zou worden opgevoerd.

In den vroegen morgen van den 6den April waren 16 gewapende sloepen met de beide disponibele stoombarkassen achter Zr. Ms. stoomschip *Djambi* onder bevel van den kapitein lt. t.z. Binkes vereenigd, om den opperbevelhebber en zijn staf met twee Europeesche compagnieën van het 12de bataljon tot het doen eener gewapende verkenning naar den wal over te brengen, terwijl van datzelfde bataljon nog twee inlandsche compagnieën gereed werden gehouden, om zoo noodig de verkenning te versterken.

Door de sloepen werd, al roeiende naar het strand, een goed onderhouden vuur op den vijand gericht, terwijl de *Coehoorn* en *Siak*, met 4 kruisbooten op sleeptouw, met hun schrootvuur de landingsplaats schoon veegden.

Tegen 9¼ uur bereikten de sloepen het strand, door een heftig geweervuur ontvangen, dat niet minder krachtig werd beantwoord.

'Vooral de *Coehoorn*, door den luitenant ter zee J.J. Engelvaart gecommandeerd, manoeuvreerde onder het vuur van 's vijands geschut zeer doelmatig: de batterij werd vlug en nauwkeurig bediend', en terwijl stoomschepen en kruisbooten uit licht geschut werden beschoten, kwamen op het daartoe gegeven sein omstreeks 9½ ure ook de twee inlandsche compagnieën met den bataljons-commandant (overste Van Thiel) en den 1^{en} luitenant Schneither aan den wal.

Door de eerst gelande troepen werd al spoedig eene versterking genomen, en van daar door den generaal en den chef van den staf kolonel A.W. Egter van Wissekerke het terrein verder in oogenschouw genomen, terwijl de kapitein der verkenningen Van Balluseck met de hem vergezellende opnemers het doorloopen terrein zooveel mogelijk in teekening bracht.

De beide door den kolonel E.C. van Daalen in reserve opgestelde compagnieën deden iets later meer westwaarts eene verkenning, waarbij eenige, uit een kampong-rand gedane, vrij hevige aanvallen krachtig werden afgeslagen. Door een sein van de *Soerabaja* gewaarschuwd, dat de vijand zich in grooter aantal begon te verzamelen, waarop zij haar vuur wenschte te openen, keerden ook deze compagnieën naar de landingsplaats terug.

Het embarkement had zonder stoornis en in de beste orde plaats. Een oogenblik later werd een sterk geschut- en geweervuur uit het oostelijk steenen fort met goed gevolg door de juist treffende kogels van de vloot beantwoord. Zoo trof een schot uit de *Citadel van Antwerpen* den vlaggestok van het fort, die echter onmiddellijk weder werd opgericht. Den vijand werden vrij belangrijke verliezen toegebracht, en omstreeks één uur waren onze troepen met slechts vier gekwetsten weder aan boord.

Is het reeds vreemd eene eerste verkenning van een genoegzaam geheel onbekend vijandelijk terrein te zien ondernemen met twee compagnieën infanterie - later met twee anderen versterkt - door of onder de onmiddellijke leiding, èn van den opperbevelhebber, èn van den chef van den staf, èn van den hoofd-officier die geroepen is den eerste eventueel te vervangen, zoodat bij een ongelukkigen afloop of eene ernstige ontmoeting met den vijand, de expeditie reeds vóór den aanvang der operatiën van hare voornaamste bevelhebbers kon worden beroofd, even vreemd is het, waarom niet meer en beter partij getrokken is van die zoo gunstig geslaagde verkenning. Vier compagnieën toch zijn gelukkig geland en hebben, zonder veel tegenstand te onder-

vinden, zich van eene versterking meester gemaakt. Waarom die niet bezet en alzoo voet aan wal gehouden? Waarom van de toen beschikbare transportmiddelen geen gebruik gemaakt om vivres en meer troepen te ontschepen, en daarmede voortgegaan nu de landing ook van het strand kon worden ondersteund? Waarom die vier compagnieën - men zou haast zeggen - doelloos heen en weer te zenden? Waarom de reeds verkregen voordeelen weder opgegeven?

Ziedaar vragen die zich al aanstonds bij de lezing der stukken opdoen.

Er was inmiddels besloten de landing op den 8^{en} te doen plaats hebben.

Den volgenden dag werden de transportschepen zoo dicht mogelijk onder den wal gesleept om het landen der troepen gemakkelijk te maken, en het oostelijke fort door de *Coehoorn* en de *Marnix* beschoten, ten einde het opstellen van geschut te beletten.

Den 8sten, 's morgens ten 5 ure, verzamelden zich de gewapende sloepen en 4 stoombarkassen die, onder bevel van den overste Binkes, nauwelijks een uur later het strand in linie naderden; de linkervleugel door het vuur der oorlogschepen, de rechter door dat der kruisbooten ondersteund. De sloepen der ingehuurde transportschepen werden tevens door de *Coehoorn* en de *Siak* zoo dicht mogelijk bij den wal gesleept.

Omstreeks 8 ure waren de eerste troepen, onder het vuur der forten, gedebarkeerd. De Atjinezen, van alle zijden aangesneld en zich met de klewang in de vuist in dolle woede op de bajonetten werpende, werden door een geregeld geweer- en geschutvuur ontvangen, waarbij de achterladers uitstekende diensten bewezen. De puntgranaten der stoomschepen en het kartetsvuur van de *Sumatra* en de *Coehoorn* deden almede eene geduchte uitwerking onder de voorvechters, die met eene bewonderenswaardige doodsverachting den kogelregen van dat moorddadig snelvuur trotseerden. Toen het strand was schoongeveegd, hadden zij het overwicht onzer vuurwapenen, en de Nederlandsche troepen den onstuimigen moed hunner bestrijders leeren kennen.

Een half uur later was de marine-landingsdivisie, 450 man sterk, (waaronder het personeel voor ambulance- en transportdienst) ontscheept. Men had hierbij het verlies van den adelborst 1^{e} klasse B.H. Zimmer te betreuren. Doodelijk gekwetst, overleed hij den volgenden dag aan de bekomen wonden.

Inmiddels werden de gelande troepen opgesteld, en de manschappen, ter bewaking der gewapende sloepenmacht achtergebleven, hadden al spoedig een paar sloepen bemand om den rechtervleugel te ondersteunen, terwijl de *Sumatra* een lastig lelah-vuur tot zwijgen bracht, even als de wèlgerichte schoten van de *Citadel* en de *Marnix* een hevig vuur, omstreeks 10 uur tegen de debarkeerende troepen uit het oostelijk fort (Kotta Kalaut?) geopend, deden ophouden.

Volgens het algemeen denkbeeld waarop de debarkements-regeling

gegrond was, zouden de twee eerst landende bataljons (het 3de en het 12de) de beide vleugels der aan het strand ingenomen stelling in de richting der vroeger gedane verkenning dekken, en het centrum zich in de richting van een bij diezelfde gelegenheid opgenomen land-inwaarts gaand voetpad voorwaarts begeven. Aan den linkervleugel, stuitte het 12de bataljon al vrij spoedig op de oostelijke versterking, die niet omgetrokken kunnende worden, en na vruchteloos door de artillerie - voor zooverre zij gedebarkeerd was - bestookt te zijn, ook de aanvallen onzer infanterie, waarbij de achtereenvolgens gelande troepen in 't gevecht kwamen, hardnekkig wederstand bleef bieden. Hoewel tegen 3 uur een tweede aanval op het fort werd gedaan, thans door het vuur der stoomschepen *Sumatra* en *Coehoorn* ondersteund, die onder den wal tegelijk met de troepen avanceerden, was het vijandelijk vuur zóó hevig, dat de aanvalscolonne een paar uren later genoodzaakt was andermaal terug te trekken. Onzerzijds sneuvelden 9 minderen, en werden 46 - waaronder 5 officieren - gewond. Later bleek het, dat de Atjinezen 80 dooden hadden achtergelaten.

Hier vraagt men zich onwillekeurig af, of het raadzaam was, toen eene omtrekkende beweging ten eenenmale ondoenlijk werd geoordeeld, tegen een zóó hardnekkig verdedigd en met steile muren voorzien front, een stormaanval te wagen zonder door een voldoend artillerievuur te zijn voorbereid?

Toen de opperbevelhebber omstreeks 5 uur aan wal kwam, was door den kolonel Van Daalen reeds last gegeven den om aanval te staken, en hadden de troepen eene bivouac-stelling ingenomen die zich ter weerszijden van de landingplaats, langs eene vóórliggende lagune, tot aan de eerste westelijke versterkingen uitstrekte.

Nadat het vijandelijk vuur had opgehouden, namen de onder stoom zijnde schepen beoosten het bivouac eene standplaats in, behalve de *Siak* en de *Bronbeek* - dien dag ten 11 uur aangekomen - die hun anker meer westelijk lieten vallen. Het debarkeeren der troepen, artillerie, enz. werd onafgebroken voortgezet, waarbij de stoombarkassen zeer goede diensten verrichtten, en hoewel de cavalerie en een gedeelte artillerie tengevolge van eenige zwarigheden vooralsnog niet ontscheept konden worden, had de landing met de meeste orde plaats gehad, en de bekomen schade was gering, ofschoon de *Citadel* een twaalftal kanonschoten in romp en tuig kon aanwijzen. De aan wal gebrachte voorraad water werd door den onvermoeiden ijver van den kapitein Romswinckel nog gedurende den nacht - die overigens vrij rustig voorbijging - behoorlijk onder de troepen verdeeld. Gelukkig verkreeg men een paar dagen later, door het inslaan van Norton-pompen, genoeg water in het kampement om het overbrengen van watervaten van de schepen te doen staken, waarvan de voorraad bijna was uitgeput.

Inmiddels was den commandant der zeemacht medegedeeld, dat de

opperbevelhebber het wenschelijk achtte, aangezien 't muurwerk van het oostelijk-fort voor eene bestorming te steil en eene omtrekking niet mogelijk was, hierin door de schepen bres te doen schieten om er zich daarna meester van te maken. Dien ten gevolge hadden de stoomers in den vroegen morgen van den 9^{den} April de onderstaande positie ingenomen:

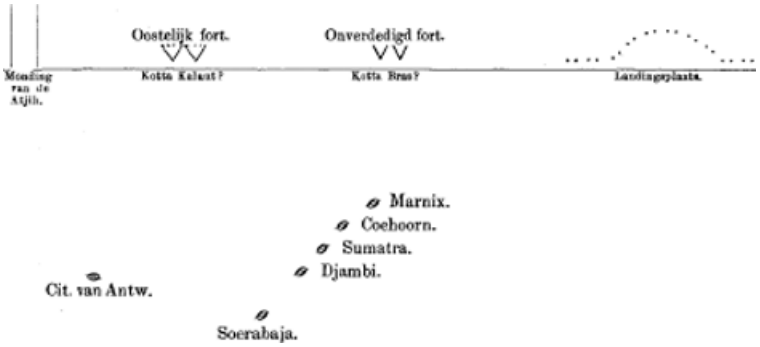

Na een geregeld vuur op de westelijke facen van het fort geopend te hebben, begonnen vrij spoedig geheele stukken muur af te vallen, en was de bres weldra voltooid. Daarna rukte het bataljon barissan (Madureesche schutterij) benevens de vier houwitsers en een peloton mineurs tegen het fort op, dat echter reeds door de Atjinezen was verlaten, en door het linker half-bataljon onder den luitenant-kolonel de Rochemont bezet bleef, terwijl de overige troepen naar het bivouac terugkeerden.

Dienzelfden dag werd onder bevel van den majoor Knoote door drie compagnieën van het 9de bataljon, twee pelotons der landings-divisie met eene sectie mineurs - die vooruit was gegaan om de voorliggende brug zooveel mogelijk te verbeteren - eene offensieve verkenning in de richting van den kraton gedaan, waarbij geen weerstand werd ontmoet.

Tegen 2 uur in het bivouac teruggekeerd, bracht de commandant, hoewel de verkenning voor den verderen marsch van minder beteekenis was geweest, de betrekkelijk belangrijke tijding mede, dat de kampongs aan de overzijde der lagune, en het daar tot verdediging zeer geschikte terrein geheel verlaten en op geenerlei wijze tot wederstand ingericht waren. Er werd dan ook besloten den volgenden dag met de hoofdmacht in die richting op te rukken, en men ging ijverig voort met het ontschepen van troepen, munitie, vivres, enz., waarbij dikwerf handen en vooral de noodige ontschepingsmiddelen te kort schoten.

Dat oprukken, recht op het doek af, zonder met de verdedigings middelen van den vijand bekend te zijn, zonder een behoorlijk verzekerde positie aan het strand en veilige gemeenschap met die operatie-basis, zonder de volledige ontscheping van vivres en munitie, was aan velerlei bedenkingen onderhevig. Is het niet alsof 'spoed' tot wachtwoord, tot sein dient, en een eisch geworden is die alles beheerscht? Spoed was zeker noodig om de krijgsverrichtingen vóór het invallen van den ongunstigen moesson ten einde te brengen; spoed werd vereischt om den vijand geen tijd te laten om zich meer te versterken en zijne strijdkrachten op het bedreigde punt te concentreeren; maar spoed, hoe gewenscht ook, mag in geen geval nadeelig op den goeden uitslag terugwerken, of kunnen bijdragen om het beoogde doel te doen mislukken.

Reeds bij den opmarsch op den 10^{den} April bleek spoed in zooverre nadeelig te zijn, dat de brug nog niet de genoegzame sterkte bezat om de artillerie er over heen te brengen zonder het materieel uit elkander te nemen, en zelfs minder bruikbaar was dan men zich had voorgesteld.

Volgens de gegeven bevelen, bestond de voorhoede uit het 3de bataljon infanterie met eene sectie houwitsers en een peloton mineurs; de hoofdtroep uit de marine-landingsdivisie (zonder geschut), eene sectie houwitsers met 4 mortieren, de 4 eerste compagnieën van het 9de bataljon en het rechter half-bataljon barissan, waarop de koelies volgden met vivres voor één dag, munitie, officiersgoederen, enz. terwijl de achterhoede uit de 5de en 6de compagnieën van het 9de bataljon was samengesteld.

Aan het strand waren ter bezetting van de oostelijke versterking, onder bevel van den kolonel Van Daalen achtergebleven: het 12de bataljon, het linker half-bataljon barissan, de cavalerie (in den loop van dien morgen geheel ontscheept), de halve veldbatterij met 4 mortieren van de bergbatterij en de halve compagnie mineurs, die met de geheele vernieling van de sterkte belast was.

Aan de overzijde van het defilé, door meergemelde smal toeloopende lagune gevormd, werd na het overtrekken van een pasarplein al spoedig de sawah bereikt, zonder dat de marsch door den vijand werd bemoeilijkt, niettegenstaande het omliggend terrein hem daartoe de meest gunstige gelegenheid aanbood.

De uitgestrekte kampongs schenen geheel verlaten; eenige Atjinezen sloten zich vrijwillig bij onze troepen aan, terwijl een paar anderen zonder wederstand gevangen werden genomen.

Alvorens de colonne verder te volgen dient te worden opgemerkt, dat hoewel het algemeene doel van den opmarsch - tot de vijandelijke werken door te dringen en er zich meester van te maken - door den opperbevelhebber was aangegeven, hij zich bij de onbekendheid met de ligging dier werken onthouden had eenige nadere gedragslijn voor

te schrijven; zich voorbehoudende naar omstandigheden te handelen of nadere bevelen te geven.

Bij eene kleine terrein-afscheiding, waar de generaal eene geschikte plaats vond om de voorliggende vlakte goed te overzien, werden onze troepen al spoedig bestookt uit een kampongrand die de sawah ter rechterzijde begrenst. Te gelijkertijd stootte de voorhoede op de versterkte missigit, en het gevecht ontwikkelde zich aan alle zijden, waaraan achtereenvolgens door de artillerie en de beide bataljons werd deelgenomen. De tegenstand was hardnekkig en de geheel steenen ringmuur maakte eene bestorming ondoenlijk. Omstreeks 1 uur echter gelukte het aan de artillerie de missigit met lichtkogels in brand te schieten. Nauwelijks breken hier en daar de vlammen uit of de ringmuur wordt door onze dapperen beklommen en de versterking door den vijand ontruimd. Tegen 2 uur was zij geheel in hun bezit; maar dat bezit bleef niet onbetwist, en de troepen bleven, om en bij de van alle kanten bestookte missigit in een vrij hevig vuurgevecht gewikkeld dat tot omstreeks 5 uur aanhield. Zij werden èn uit den kraton èn van de overzijde der rivier beschoten. Intusschen was last gegeven om een peloton cavalerie, en ter gelegener tijd, ook de meer achterwaarts geplaatste ambulances en koelies met het halve bataljon barissan te doen aanrukken.

Toen de opperbevelhebber het noodig oordeelde, wegens de groote vermoeidheid der troepen, den strijd voorloopig te staken, schijnt zijn plan te zijn geweest, het meest afgematte gedeelte in de missigit terug te trekken, ze door versche of minder vermoeide te doen vervangen om zich dáár staande te kunnen houden, en met de overigen meer achterwaarts een bivouac te betrekken.

Bij de terugkomst van den chef van den staf, die inmiddels de noodige bevelen voor de bivouac-stelling gegeven had, vernam hij tot zijne bevreemding, dat de generaal, op grond van de reeds doorgestane vermoeienissen en om zijne macht gedurende den nacht niet te verdeelen, van het bezet houden der missigit had afgezien, en den daar bevelvoerend en officier, overste Binkes, last had gegeven ze te verlaten.

Als men betrouwbare berichten gelooven mag, zou de overweging of de barissans - die hij aanvankelijk voor vervanging bestemd had - in eene zoodanig bedreigde positie wel geheel te vertrouwen waren, op dit gewichtig besluit misschien niet zonder invloed zijn gebleven. Nog vóór de duisternis geheel was ingevallen, hadden onze afgematte troepen in de onmiddellijke nabijheid (op omstreeks 800 pas benoorden die moskee) het bivouac betrokken, met de reeds in den loop van den dag gevestigde ambulance tot middelpunt.

Onze verliezen waren betrekkelijk gering: zij bestonden uit 10 gesneuvelden en 30 gekwetsten. De luitenant t.z. 1^{e} klasse Engelvaart was bij het bezetten van de missigit ten gevolge der hitte en doorgestane vermoeienis aan eene beroerte bezweken.

Aan het strand bleef alles rustig; op de ree heerschten leven en be-

drijvigheid; stoombarkassen en sloepen waren nauwelijks toereikend voor de transport- en communicatiediensten. Aan de gevraagde versterking van officieren voor de landings-divisie werd gevolg gegeven, en op hun verzoek de luitenant ter zee 1e klasse H.D. Guyot, luitenant ter zee 2e klasse R.C. van der Meulen, benevens de adelborsten 1e klasse C. Meijboom en H.M. Speelman er bij overgeplaatst. Zoowel op de reede als aan den wal liet de gezondheidstoestand weinig te wenschen over, en de zeemacht verleende uitstekende diensten, ofschoon men op de stoomschepen niet zonder zorg de groote vermindering der munitie bespeurde.

Men achtte het noodig de soldaten den volgenden dag rust te verleenen, levensmiddelen aan te voeren, brandgranaten aan de marine te vragen, waaraan den vorigen dag de behoefte was gebleken, en de gekwetsten naar het strand over te brengen.

Vóór alles evenwel moest een treurige plicht worden vervuld. Weldra stonden dan ook de troepen gereed om het stoffelijk omhulsel van de gesneuvelden grafwaarts te dragen, en de laatste eer aan den gevallen krijgsmakker te bewijzen. Daar staan zij rondom twee geopende graven geschaard en zien huiverend er in neer, de mannen, die gisteren voor geen gevaar terugdeinsden, den dood niet telden en ook straks weder hun leven veil hebben voor koning en vaderland. Zij zien er huiverend in neer, want dat kille graf kan al spoedig ook hunne laatste woning zijn, zonder dat hun de laatste strijd door eene geliefde stem verzacht en het gebroken oog door eene ouder- of vriendenhand zal worden gesloten. Ook zij hebben al wat hun lief en dierbaar is, misschien voor eeuwig vaarwel gezegd; is het wonder dat bij die gedachte, en daar een traan als ter sluiks langs de bruin geblakerde wang neerviel, toen de bevende hand naar de spade greep, om die wijd geopende groeve te vullen?

't Is een plechtig oogenblik als op het slagveld de ruwe oorlogskreet in eene eerbiedige stilte overgaat, als de rust des doods er heerscht en de grond is opgedolven om de gevallen offers te ontvangen. 't Is een oogenblik dat nimmer wordt vergeten.

Een handvol aarde nog en de graven zijn gevuld, de laatste liefdedienst is verricht, de laatste eer aan de dooden bewezen. Wie zou thans aan de beurt zijn om hen te volgen? Helaas! de man die in dit plechtig uur hun allen was voorgegaan, de opperbevelhebber, zou tot de eersten behooren die onder 't doodend lood moesten vallen; reeds waren zijne uren geteld.

Intusschen werd het kampement eenigszins oostelijk opgeschoven, in beteren staat van verdediging gebracht en onafgebroken van vivres en verdere benoodigdheden voorzien, in weerwil dat de transport-dienst zoowel door de hevige branding op het strand als door den sterk om de Oost loopenden stroom, dikwijls met vele moeilijkheden had te kampen. De stoombarkas no. 1, twee dagen te voren op het strand geraakt,

was weder vlot gebracht, de stoomer *Cores de Vries* naar Pinang gezonden tot het overbrengen van depêches en het innemen van drinkwater, terwijl de overige transportschepen tot meerdere veiligheid wat westelijker opgesleept en gedurende den nacht door gewapende stoombarkassen bewaakt werden, aangezien men voor eene verrassing uit het fort aan de monding der Atjih beducht was.

Eene poging van den opperbevelhebber, om den toeankoe Setia, die zich ons genegen noemde, over te halen om zijne onderhoorigen aan te sporen tot het ter markt brengen van levensbehoeften en andere benoodigdheden, werd met allerlei uitvluchten beantwoord. In den avond van dien dag was een bericht aan den legercommandant afgezonden, waarin van de tot daartoe plaats gehad hebbende operatiën verslag werd gedaan, en de generaal zijn plan te kennen gaf, den volgenden dag naar den kraton op te rukken, met de bijvoeging: 'alwaar volgens de geruchten de wederstand niet zeer groot zal zijn'. De ongegrondheid van dat gerucht zou maar al te spoedig ten onzen nadeele blijken.

Toen den volgenden dag, zeer vroegtijdig zijne nadere bevelen voor den opmarsch werden gevraagd, gaf de opperbevelhebber den chef van den staf te kennen, voor heden van den aanval te hebben afgezien, om zich vooraf te overtuigen of het mogelijk zoude zijn door eene omtrekkende beweging den kraton te bereiken zonder de missigit te hernemen. Hij had daartoe te eerder besloten, omdat het hem niet gelukt was uit de aanwijzingen der gidsen, in verband met de voorhanden zijnde terreinopgaven, eene genoegzame kennis omtrent den naar den kraton voerenden weg te verkrijgen. Dientengevolge werd onder de bevelen van den majoor Knoote eene verkennings-colonne uitgezonden sterk drie compagnieën van het 9de bataljon, die, vergezeld van den chef der verkenningen en eenige opnemers, zou trachten door in zuidelijke en daarna in oostelijke richting in het tegenover het bivouac gelegen terrein door te dringen, eenen anderen en beteren weg naar den kraton te vinden, zonder daarbij tot offensieve bewegingen over te gaan, wanneer dat voor het doel niet bepaaldelijk noodig was.

Gelijktijdig werden ook in andere richtingen kleine verkenningen met eenige grassnijders uitgezonden, ten einde meerdere kennis van het terrein en eenig voedsel voor de paarden op tedoen, terwijl tevens een transport naar het strand vertrok om vivres te halen, met last twee compagnieën van het 12de bataljon vandaar op te zenden.

De te 8 uur opgerukte verkenningscolonne keerde tegen den middag terug, na van 9½ uur af door den van alle zijden oprukkenden vijand bestookt te zijn, waarbij de achterladers op nieuw goede diensten bewezen en den vijand herhaaldelijk met groot verlies deden afdeinzen, terwijl dat aan onze zijde zeer gering was. Zij bracht het bericht, dat, zoo men al inderdaad op het einde van den marsch, tusschen geboomte en struiken door, in de verte muurwerk en wallen had ontwaard, waarschijnlijk tot den kraton behoorende, het doorloo-

pen terrein zoodanig met dubbele heggen en hindernissen was doorsneden, dat een geregeld oprukken langs die zijde met groote bezwaren zou gepaard gaan. De overige opnemers waren reeds vroeger teruggekeerd of hadden zich bij de colonne aangesloten zonder iets belangrijks te kunnen mededeelen.

Omstreeks 2 uur opende de vijand aan alle zijden het vuur, voornamelijk tegen den kampongrand aan de noordzijde, waar de marine en een gedeelte van het 3de bataljon, en tegenover de westzijde, waar de barissans waren opgesteld.

Aan beide zijden vooruitgeschoven, gelukte het onze troepen den vijand terug te dringen, wat aan de westzijde tot een scherp gevecht aanleiding gaf, waarbij onder anderen de (inlandsche) luitenant-adjudant der barissan Djojo Sasmito sneuvelde. Ook hier zou, in weerwil van menig blijk van individueelen moed, het vooruitgaan van 't geheel te wenschen hebben overgelaten, waardoor het vertrouwen op die barissan niet werd vermeerderd. Aan de andere zijden bepaalde zich de strijd meer tot een verwijderd vuurgevecht, hetwelk langzamerhand ophield.

De 2 compagnieën van het 12de bataljon, omstreeks dien tijd in het bivouac aangekomen, werden als algemeene reserve achter een der frontlijnen geplaatst.

Hoewel door een helderen maneschijn begunstigd, maakten de genomene veiligheidsmaatregelen het steeds waakzaam blijven van een belangrijk gedeelte der troepen noodzakelijk.

De 13de April ving aan met eene allerhevigste regenbui die ruim een uur duurde, op het bijna geheel ongedekte, in kleigrond gelegen bivouac zeer ongunstig werkte en het verbinden en wegzenden der geblesseerden vertraagde. Om 8 uur echter was het transport gereed, waarbij zich, behalve eene compagnie van het 9de bataljon, de landingsdivisie bevond, die verder aan het strand verblijven en bij den hoofdtroep door nog twee compagnieën van het 12de bataljon vervangen zou worden. Ook tot opzending van munitie en de overige cavalerie waren de vereischte bevelen medegegeven.

Daarna had de plechtige begrafenis der gesneuvelden plaats, en werd na eenige bespreking met de korpscommandanten, waarbij de chef van den staf voorstelde onmiddellijk voorwaarts te gaan, door den opperbevelhebber bepaald, dat den volgenden dag vroegtijdig naar de missigit zou worden opgerukt.

Behoudens nog eene hevige regenbui, die het bivouac in een modderpoel herschiep, en eene kleine verkenning naar een huis in de noord-westwaarts gelegen kampong, waar, gelijk gezegd werd, munitie enz. verborgen was, doch welke tocht weinig resultaat opleverde, ging de dag en ook de nacht vrij kalm voorbij.

Op den 14den April rukte des morgens ten 5 ½ uur het 3de bataljon ten aanval vooruit, geformeerd in drie colonnes van twee compagnieën, op elk der vleugels gedekt door eene compagnie van het 9de

bataljon (achterladers), terwijl de artillerie (eene sectie houwitsers en de vier mortieren) met hare dekking, eene compagnie van het 9de, eenigszins meer achterwaarts was opgesteld, gereed om op de eerste aanvraag op te komen. Bij de tot stormen bestemde colonne waren de mineurs met stormladders ingedeeld - buskruit en ontstekingsmiddelen werden eveneens gereed gehouden.

Nadat door de stormcolonne de muur van de missigit was beklommen, en bij 's vijands hardnekkigen wederstand eerst nog twee compagnieën achterladers en daarna nog een derde in het gevecht waren gebracht, was tegen 7 uur de moskee genomen en bezet (bij deze gelegenheid sneuvelde de luitenant Vogelenzang), waarna de positie door den chef van den staf in oogenschouw genomen en, hoewel ver van veilig, nochtans geschikt bevonden werd, om ook de overige troepen, de ambulance en den verderen trein op te nemen. Tevens werden maatregelen getroffen om ze door afsluiting, en het maken van eene gemeenschapsopening in den westelijken muur, zooveel mogelijk te verbeteren.

De opperbevelhebber, hiervan onderricht, en zich vereenigende met het voorstel om aan die verdere oprukking gevolg te geven, ging omstreeks 8½ uur met den chef van den staf de stelling rond, en ontving aan de grootendeels ongedekte, naar 's vijands werken gekeerde voorzijde een schot in de borst, dat binnen weinige minuten een einde maak te aan zijn leven.

De chef van den staf, tijdelijk het bevel op zich nemende, zond door eenen stafofficier, die tevens persoonlijk de noodige inlichtingen omtrent den toestand kon geven, bericht aan den kolonel Van Daalen, die als oudste officier den opperbevelhebber moest vervangen.

Terwijl aan de nog in het oude bivouac verblijvende troepen last was gezonden dadelijk op te rukken, werd het lijk van den generaal, vergezeld van een zijner adjudanten (den luitenant-ter-zee Marinkelle), te gelijk met een transport geblesseerden, naar het strand gezonden, en daarna alles in het werk gesteld om, door inbrenging eener kleine borstwering (van het bijeen verzamelde hout) aan de open voorzijde, opruiming van belendend struikgewas en van een paar huizen, de positie een meer defensief vermogen te geven; eene verbetering die, onder het voortdurend vuur van den vijand, door den ijver zoo van de mineurs als gedeeltelijk van de troepen zelve tot stand werd gebracht. Daarna werden zij zoo bedekt mogelijk in de missigit opgesteld.

De cavalerie, afgezonden op een zich aan de achterzijde (in de richting van het verlaten bivouac) verzamelenden troep vijanden, die ijlings de oppervlakte verliet en naar den kampongrand terug week, had bij die gelegenheid zeven gewonden bekomen.

In den namiddag kwam de kolonel van Daalen, van zijnen adjudant vergezeld, met het transport dat vivres en munitie aanbracht - in de missigit aan, nam het bevel der troepen op zich, stelde zich onder

voorlichting van den chef van den staf op de hoogte der positie en gaf de bevelen voor den volgenden dag. Een vooraf beraamd plan van handelen of op welke wijze de aanval te regelen en te besturen, schijnt niet te hebben bestaan, en uit de hieromtrent door den optredenden opperbevelhebber gedane vragen blijkt alleen, dat het voornemen bestond om voorwaarts te rukken in de richting van den kraton.

Inmiddels had de commandant der zeemacht bericht ontvangen dat de Atjinezen voortgingen zich aan de monding der Atjih te versterken en geschut in batterij te brengen, waarop door de *Djambi* en de *Citadel van Antwerpen* op den 14^{den} eene verkenning van dien riviermond plaats had. Hun vuur bleef bij die gelegenheid niet onbeantwoord. Vier malen werd eerstgenoemde bodem door zeer nauwkeurig gerichte schoten getroffen; de vijandelijke stukken en bediening echter waren en bleven onzichtbaar.

Na het ophouden van dit vuur bleef de *Citadel* ter observatie achter, en toen de *Djambi* in den namiddag weder voor het kampement zijn anker liet vallen, was het opperbevel op den kolonel Van Daalen overgegaan.

Het lijk van den generaal Köhler werd op den 15^{den} met de vereischte plechtigheid en onder geleide van den gouvernements-commissaris en verdere officieren der zeemacht, van de *Soerabaja* naar de *Siak* overgebracht om het naar Poelo Pinang over te voeren.

Na zijne terugkomst voor het kampement, rapporteerde de commandant van de *Citadel van Antwerpen*, dat hij in de oostelijk van Atjih aanwezige kreek, drie schooners ontdekt had, die hoewel slechts op ruim drie kabellengten van den wal, echter zeer moeielijk te bereiken waren, en te weinig kans van treffen aanboden om ze in den grond te kunnen boren. Bovendien had hij eene versterking aan den rechteroever der Atjih en eene sterke benting met steenen muur, op omtrent een halve mijl verder om de Oost, ongeveer 600 meters van het strand, opgemerkt. Een vrij hevig lelahvuur was door dat stoomschip spoedig tot zwijgen gebracht.

Bij de gevechten van 12, 13 en 14 April had de landmacht 12 gesneuvelden en 178 gewonden bekomen. Onder de eersten telde men 3, onder de laatsten 9 officieren. De marine-landingsdivisie, die naar het strand-bivouac was teruggekeerd, telde 3 dooden, waaronder een officier en 18 gekwetsten. Ook was een 80tal Atjinezen begraven.

Avond en nacht gingen betrekkelijk rustig voorbij, hoewel soms hevig gevuurd en in het zeer blootgestelde bivouac nu en dan een man getroffen werd.

Eene verkennings-colonne, op den 15^{den} uitgezonden, (vier compagnieën van het 12de bataljon, een officier der verkenningen, en eenige mineurs) om te onderzoeken, of het terrein toeliet de versterkingen tusschen de missigit en den kraton om te trekken, rapporteerde dat het te doorloopen terrein voor den opmarsch ten aanval ongeschikt was. Bij haren marsch werd die colonne op hevige wijze bestookt, waarbij onder an-

deren de luitenant Surber sneuvelde en eenige officieren en minderen gewond werden.

Na het genomen besluit om alsnu zonder omweg op die versterkingen af te gaan, rukte den volgenden dag, des morgens ten 5¼ uur (zijnde dit vroege uur bepaald om den vijand zoo mogelijk te verrassen), het 3de bataljon onder zijnen commandant met de mineurs tot den aanval op, terwijl het 9de als reserve werd gereed gehouden, en cavalerie en artillerie zoodanig waren opgesteld, dat zij dadelijk konden volgen.

De vier compagnieën van het 12de met het halve bataljon barrisan bleven tot bezetting der missigit, dekking der daarop gestelde ambulance, vivres, koelies, enz. achter.

Bij het naderen der vijandelijke positie poogden onze troepen, onder het werkzame vuur der Atjinezen en in weerwil dat de stormladders door de vluchtende koelies waren weggeworpen, in de sterkten door te dringen, doch de tegenstand was en bleef zóó hardnekkig, dat de commandant van het 3de bataljon weldra versterking liet vragen; drie compagnieën van het 9de stelden zich naast en tusschen het 3de op en namen aan het vuurgevecht deel, 't welk hoe langer hoe heviger en moorddadiger werd. Van alle kanten beschoten, bleven de soldaten echter moedig standhouden, maar eindelijk nam het verlies aan onze zijde zoodanig toe, dat de commandant vermeende machtiging te moeten vragen om, daar hij geen kans zag verder door te dringen, den terugtocht aan te nemen - eene machtiging, die hem door den kolonel-opperbevelhebber werd verleend en waaraan hij eenigen tijd later gevolg gaf.

Even vóór den terugtocht, gelukte het de 2de compagnie van het 3de bataljon onder het bevel van den luitenant Albrecht, de poort van een der vijandelijke werken open te slaan en binnen te dringen. Die macht was evenwel te zwak om den vijand, die achter eene tweede versterking opgesteld, haar uit de naburige huizen en van achter de boomen aan alle zijden bestookte, verder terug te werpen, zoodat die officier het behaalde voordeel, dat door den reeds aangevangen terugtocht niet opgemerkt werd, moest opgeven. Ook hij moest besluiten terug te gaan toen hij de rest onzer legermacht zag aftrekken.

In goede orde keerden de troepen tegen 6½ uur terug, na in dat korte tijdsverloop ruim honderd gesneuvelden en gekwetsten te hebben bekomen. Onder de laatsten waren twee officieren, die later aan hunne wonden bezweken: de luitenant Gandenberger binnen een paar dagen, de kapitein Sepp op de terugreis naar Batavia.

Een paar uur na de terugkomst in het bivouac werd rapport ontvangen, dat de vijand bezig was op onzen verbindingsweg met het strand, bij eene terreinafscheiding (eene sloot met klapperboomen omzoomd) tusschen twee rijstvelden eene versterking op te werpen. Onmiddellijk werden een paar compagnieën met de cavalerie benevens eenige mineurs derwaarts gezonden om den vijand te verjagen, het be-

gonnen werk te vernielen en daarna ter plaatse stand te houden, welk een en ander dan ook zonder veel weerstand geschiedde.

Daarna, en in verband met deze, hoewel dan nog zwakke poging om de terugtochtslijn te bedreigen, riep de opperbevelhebber de chefs der korpsen bijeen, om hun oordeel over den toestand te vernemen. Het was in overeenstemming met de toen geuite zienswijze, dat hij besloot niet tot een tweeden aanval over te gaan, maar den volgenden dag naar het strand terug te trekken: een besluit, in hoofdzaak gebaseerd op de bij allen gevestigde overtuiging, dat de middelen waarover men te beschikken had, tegenover de strijdkrachten en middelen nevens den steeds toenemenden wederstand des vijands, niet genoegzaam waren om het doel te bereiken.

Nadat de gekwetsten naar het strand gebracht en van daar nog zooveel mogelijk koelies waren opgezonden, om al wat nog in de missigit aanwezig was naar behooren te vervoeren, werd op den 17^{den} de afmarsch aangenomen. De voorhoede bestond uit de vier compagnieën van het 12de bataljon, de cavalerie en de sappeurs onder het commando van den luitenant-kolonel van Thiel; het hoofdkorps uit het 3de bataljon infanterie, de barissan, de artillerie, den staf enz. benevens den eigenlijken legertros onder de bevelen van den majoor Cavaljé, terwijl de achterhoede (het 9de bataljon) door den majoor Knoote werd aangevoerd. Uitgezonderd eenige schoten door de achterhoede met den vijand gewisseld, werd de terugtocht niet bemoeilijkt en rukte de colonne reeds vroegtijdig het kampement binnen. De marine-landingsdivisie werd, in verband hiermede, dienzelfden dag weder ingescheept.

En nu volgt in het koloniaal-verslag het verhaal, hoe ten gevolge eener conferentie aan boord van de *Soerabaja*, tusschen den gouvernements-commissaris, den kolonel-opperbevelhebber - van den chef van den staf vergezeld - en den commandant der zeemacht gehouden, bij telegram van de Indische Regeering machtiging werd verzocht tot tijdelijke staking der expeditie, om die in het gunstiger jaargetijde te hervatten.

II.

Zoo was dan op officieële wijze het verzoek gedaan om de expeditionaire macht te doen terugkeeren. Op welken grond en om welke redenen? Ziedaar vragen welke zich als van zelve opdoen en die men zou wenschen op eene afdoende en bevredigende wijze te kunnen beantwoorden.

Ten einde het aaneengeschakeld verhaal van den loop der plaats gehad hebbende gebeurtenissen na de verovering van de missigit niet af te breken, heb ik gemeend mij van iedere opmerking en elke vraag te moeten onthouden; thans echter dient op een en ander te worden teruggekomen.

Nimmer is de uitslag eener militaire expeditie in onze Oost-Indi-

sche bezittingen, tengevolge van de snelle wijze waarop thans de dáár plaats hebbende feiten tot het moederland doordringen, zóó snel bekend geweest als die, waarvan wij het verhaal tot hiertoe hebben gevolgd. Maar ook nimmer zijn de beschikkingen, die aan eene expeditie voorafgaan, de samenstelling, de leiding, militaire feiten en bevelhebbers, in één woord al wat er mede in verband staat, zóó snel - dat wil zeggen - zóó oppervlakkig beoordeeld of veroordeeld als thans het geval was, en nimmer wellicht werd een oordeel met minder zaakkennis uitgesproken. Omtrent de ware toedracht van sommige zaken en feiten is men zelfs tot heden nog slechts gedeeltelijk ingelicht en althans te weinig bekend, om met eenige zekerheid van de gevolgen tot de oorzaken te kunnen opklimmen.

Gaven reeds de eerste verkenning en de opmarsch aanleiding tot bedenkingen, zoo deden zich later zaken voor die even moeilijk te begrijpen als te verklaren zijn, maar wellicht in 't vervolg voldoende zullen worden opgehelderd. Geen wonder dan ook, dat naarmate men met meerdere bijzonderheden bekend raakte, die bijzonderheden meer en meer werden besproken, waarbij zich al spoedig eene groote verdeeldheid in gevoelen deed kennen, zoowel omtrent de militaire leiding der expeditie zelve, als omtrent de redenen die tot hare tijdelijke staking aanleiding hadden gegeven. Met recht toch zocht men o.a. naar afdoende redenen waarom de vruchten van het op den 10^{den} behaalde voordeel werden opgeofferd en geheel verloren gingen, door de ten koste van zulke zware offers veroverde missigit te ontruimen en aan den vijand over te laten.

Is het verlaten van eene belangrijke en duur gekochte positie, zonder overwegende redenen, reeds in 't algemeen moeilijk te rechtvaardigen, hoeveel te meer moet het dan bevreemden een zoo gewichtig punt als dit te zien ontruimen om iets meer achterwaarts eene even en (naar men zegt) zelfs meer aan het vijandelijk vuur blootgestelde stelling in te nemen, een bivouac zonder eenige beschutting en van alle zijden door de Atjinezen omringd. Als men den plattegrond van die missigit nagaat, is het niet gewaagd te veronderstellen dat zij een vrij wat veiliger en geriefelijker verblijf voor de troepen zou hebben opgeleverd. In de overdekte ruimte konden wellicht 600 à 800 man onder dak worden gebracht, terwijl de door hooge muren omringde gangen de overigen gelegenheid gaven zich vrij te bewegen en op te stellen, niet alleen voor de veiligheidsdienst, maar tevens om zich desverkiezende tot uitvallen of andere offensieve bewegingen voor te bereiden. De vermoeide troepen hadden dáár - men zou het althans uit de hierbijgevoegde teekening mogen opmaken - een vrij veilig toevluchtsoord kunnen vinden. Er moesten dus wel vele en overwegende redenen bestaan, om een met zooveel inspanning verkregen materieel voordeel, een oogenblik later, geheel vrijwillig weder prijs te geven, en de moreele uitwerking, die er het gevolg van kon wezen, moest een bevel-

hebber in zoodanig geval dubbel omzichtig doen zijn. De indruk dien het verlaten van de moskee bij onze troepen achterliet, zal dan ook wel van geheel anderen en minder opwekkenden aard zijn geweest dan bij den vijand, toen hij het verloren maar zoo gemakkelijk herkregen heiligdom, dat voor onneembaar doorging, weder betrok, al werd het hem drie dagen later opnieuw door de kafirs ontnomen. En gedurende al dien tijd bleven onze troepen, uitgenomen eenige transporten naar het strand en kortstondige verkenningen, schier werkeloos in een van alle zijden open bivouac, aan het vuur of de aanvallen der Atjinezen blootgesteld.

Nadat het gebleken was dat de kraton bij eene omtrekkende beweging niet of hoogst moeilijk kon worden bereikt, moest diezelfde missigit ten koste van nieuwe offers herwonnen worden, en toen bleek ze, ‘hoewel ver van veilig’, toch geschikt om ‘ook de overige troepen, de ambulance en den verderen trein op te nemen.’

Niet minder vreemd komt het velen voor, dat de brug over de tot voorbij het kampement zich uitstrekkende lagune niet onmiddellijk in goeden staat gebracht en geschikt gemaakt werd om tot overgang ook van zwaarder geschut te kunnen dienen. Van het verbeteren der communicatie-lijn vindt men almede geen gewag gemaakt, en oppervlakkig beschouwd, zou het verbranden der omliggende huizen en 't zooveel mogelijk opruimen van struikgewas enz. veel tot hare meerdere veiligheid hebben bijgedragen. 't Schijnt althans dat men bij den betrekkelijk zeer geringen afstand van de missigit tot het strand-bivouac steeds bevreesd was in dat bedekte terrein door den vijand te worden aangevallen of verontrust. Hieraan zal dan ook wel zijn toe te schrijven dat bij elk transport een vrij sterk geleide - somtijds van twee comp. infanterie - noodig werd geacht, waardoor de troepen met een onaangename en afmattende dienst werden bezwaard. 't Zou tevens de koelies meer moed en vertrouwen hebben gegeven, wier vreesachtigheid zoo dikwerf een hoogst nadeeligen invloed op den gang der zaken kan uitoefenen; doch zonder genoegzame kennis van het errein valt zulks moeilijk te beoordeelen.

Wanneer op bovengenoemde en ook later op nog andere voorkomende feiten gewezen wordt, is het geenszins om daarover een ongunstig oordeel uit te lokken, maar alleen met het doel om zoo mogelijk de redenen op te sporen, die aanleiding konden geven tot het mislukken van deze expeditie; eene expeditie, waarvan èn door de samenstelling der daartoe aangewezen troepenmacht èn met het oog op de bekende geringe verdedigingsmiddelen van den vijand, met recht een gelukkige uitslag te verwachten was. Het uitlokken van eenig oordeel behoort niet tot de taak die de schrijver op zich nam; 't zou bovendien, zonder eene volkomene kennis van zaken en vooral van zeer juiste topographische en andere gegevens, al zeer weinig waarde hebben, terwijl het bedoelde onderzoek bevorderlijk kan zijn om met meer gemak tot de werkelijke toedracht van het gebeurde door te dringen.

Ook hier vraagt men zich alweder af, of datzelfde denkbeeld van *spoed*, waarop reeds vroeger gewezen is, niet ten koste van een meer stelselmatig plan van aanval werd doorgedreven, waarbij vele zaken anders geregeld en door het aanwenden van een krachtiger artillerievuur ook betere resultaten verkregen zouden zijn. Dat nergens gewag wordt gemaakt van de halve veldbatterij (4 getrokken kanonnen van 8 c.m.), die door hare grootere uitwerking zulke uitstekende dienst had kunnen bewijzen, terwijl de munitie van 't lichtere geschut volgens sommigen doelloos werd verspild, doet mij veronderstellen dat die aanwending om de een of andere reden onmogelijk was, als zijnde de leiding der artillerie aan een te kundig hoofdofficier toevertrouwd, dan dat hier aan eene minder doelmatige keuze van geschut zelfs mag worden gedacht.

Nog doet zich de vraag voor, of de nieuw opgetreden bevelhebber met de plannen van zijn voorganger bekend en alzoo voorbereid was om hem in het opperbevel te vervangen? Of bestond er geen vooraf bepaald plan-de campagne, waarbij alle eventualiteiten bij het doordringen in een zoo weinig bekend terrein voorzien en berekend, en de aanvalsmiddelen in verband gebracht waren met den vermoedelijken tegenstand? Die twijfel is een natuurlijk gevolg van het feit, dat bij zijne aankomst in de missigit, de vraag daaromtrent door den nieuwen commandant gedaan, onbeantwoord bleef. En hoe vreemd het ook schijnen moge, noch de opvolger van den generaal Köhler, noch de chef van den staf waren met zijne plannen bekend gemaakt. Uit de verdere handelingen zijn evenmin de uitvloeisels van een vooraf beraamd plan te herkennen.

Van meer dan ééne zijde is het in den kolonel Van Daalen gelaakt, dat hij onder de gegeven omstandigheden, en toen hij de zekerheid had erlangd de vóorliggende versterkingen niet te kunnen omtrekken, een aanval op den kraton waagde zonder zwaar geschut en met troepen wier moreel veel had geleden. Hij had geen oogenblik moeten aarzelen - zoo zegt men - om onmiddellijk naar het strand-bivouac terug te keeren, ten einde dáár al het noodige tot den aanval te doen gereed maken of voorbereiden. Hij had terstond moeten besluiten terug te gaan om communicatielijn en brug geschikt te maken tot het overbrengen van des noods nog zwaarder geschut dan de 4ponders, personeel, materieel en munitie behoorlijk te doen aanvullen, om daarna volgens een vast plan, en niet maar ‘zóó in den blinde weg’ tegen den kraton op te rukken.

Er ligt ontegenzeggelijk veel waarheid in die redeneering opgesloten, en had men er naar gehandeld, bijaldien de omstandigheden het toelieten, de uitkomsten zouden waarschijnlijk beter zijn geweest; slechts één gewichtig punt wordt er voorbij gezien. 't Zijn juist de omstandigheden waaronder die hoofdofficier het opperbevel had aanvaard, die hem wellicht hebben genoodzaakt zóó en niet anders te handelen.

Men mag toch den moeilijken toestand waarin hij verkeerde, en den

hoogst ontmoedigenden indruk van een dergelijk besluit op den geest der troepen niet buiten rekening laten. Men vergete niet dat er eene buitengewone geestkracht met veel zelfvertrouwen en zedelijken moed noodig waren, om het opperbevel op die wijze te aanvaarden.

Een hooge mate van zelfstandigheid werd tot het nemen van een zoodanig besluit vereischt, waarbij men eene groote verantwoordelijkheid op zich moest nemen, met den vasten wil, om elke lasterlijke toespeling of verkeerde uitlegging en beoordeeling te trotseeren. Zou bovendien de terugkeer naar het strand-bivouac het reeds geschokte vertrouwen niet in wantrouwen en volslagen moedeloosheid hebben doen overgaan? 'Terugtrekken' mag slechts noode het eerste woord zijn door een pas opgetreden veldheer uit te spreken. Moest dan de missigit voor de tweede maal worden ontruimd, zonder ééne poging te wagen om tot den zoo nabij gelegen kraton door te dringen? Zou men dat duur gekochte punt op nieuw prijs geven en de reeds zoozeer geknakte geestdrift bij de troepen geheel uitdooven, om die van den vijand daarentegen tot het hoogste peil te doen klimmen? Was het dan onmogelijk om in die versterkingen door te dringen, en mocht men thans, vooral met het oog op 't vergevorderde jaargetijde, al het voorafgegane ongedaan maken? Was het eene onvermijdelijke noodzakelijkheid alles op te offeren en van meet af aan te beginnen? Men stelle zich op het standpunt van den pas opgetreden opperbevelhebber, en ik geloof niet dat velen op hem den steen zullen werpen omdat hij voorwaarts is gegaan, ofschoon dan ook onder hoogst ongunstige omstandigheden, doch niet zonder eenige hoop om den aanval met een gunstigen uitslag te zien bekroond. En dat die hoop niet ijdel, - dat vertrouwen niet van allen grond ontbloot, de kraton niet onneembaar was, blijkt uit het verslag en uit later ontvangen mededeelingen, waarin verzekerd wordt dat de 2de comp. van het 3de bataljon werkelijk tot in de enceinte van den kraton was doorgedrongen.

Ongelukkig was, zooals wij gezien hebben, toen reeds het bevel tot den terugtocht gegeven. Die terugtocht naar het strand-bivouac is den lezer bekend evenals het hoogst gewichtig besluit in de conferentie aan boord van de *Soerabaja* genomen.

Was dat besluit door de omstandigheden gewettigd en gerechtvaardigd? Ziedaar de hoofdvraag die alles beheerscht, en waaromtrent van hooger hand een nader onderzoek is ingesteld. Ongetwijfeld is men er niet lichtvaardig toe overgegaan, en men mag als zeker aannemen dat het verzoek om machtiging tot het tijdelijk staken der expeditie niet aan de Indische regeering zal zijn gedaan, dan na rijp beraad en een nauwkeurig onderzoek naar het vóór en tégen te hebben ingesteld. Toch is voor velen die vraag ook thans nog niet voldoende beantwoord.

Ten einde tot eene gereede oplossing te geraken, dient men vooreerst van een geheel onpartijdig standpunt na te gaan, wat al zoo in de toen gehouden conferentie tot bovengenoemd besluit kan hebben

geleid, en vervolgens of de daarvoor aan te voeren redenen als geldig en overwegend te beschouwen zijn.

Wat pleitte er voor?

Volgens sommigen zou dit reeds genoegzaam blijken uit het verslag, waarin gezegd wordt:

- 'Veel geduchter dan men, zelfs na de ingekomen, weinig geruststellende berichten, verwacht had, bleken de toebereidselen te wezen welke van Atchineesche zijde tot verdediging waren gemaakt. Buitendien toonde de vijand over eene zeer groote numerieke meerderheid te kunnen beschikken en legde een hardnekkig verzet aan den dag. Hoewel aanvankelijk niet zonder goeden uitslag gestreden en ook aan de zeezijde door de marine uitmuntend geageerd werd, namen de zaken spoedig een minder gunstigen keer, daar de militaire autoriteiten, na de op den 16^{den} April mislukte pogingen om tot den kraton door te dringen, in een op dienzelfden dag gehouden krijgsraad eenstemmig het gevoelen uitspraken, dat, in verband met de door den vijand aan den dag gelegde krachtsontwikkeling en ingenomen positie, en in verband met onze beschikbare strijdkrachten en middelen, van een hernieuwden aanval tegen of in de richting van den kraton geen succes te verwachten was. De tijdelijk opgetreden opperbevelhebber besloot daarom, niet tot een hernieuwden aanval over te gaan, maar de ingenomen positie te ontruimen en den terugtocht naar het strand aan te nemen.

Ook in het strandbivouac zou echter, zelfs al wierden de strijdkrachten aangevuld(*), de toestand, naar men meende, niet langer houdbaar zijn, uit aanmerking vooral van den zich inzettenden zuidwestmoesson, waardoor de gemeenschap met den wal weken lang kon verbroken zijn.'

Afgescheiden van andere, meer ondergeschikte punten, wordt door de voorstanders van 't verlaten der Atjineesche kust nog gewezen op het geschokte moreel van de troepen, tengevolge der verliezen bij zoo vele mislukte aanvallen geleden, de moeilijkheid om ten bestemden tijde personeel en munitiën aan te vullen, alsmede de artillerie- en cavaleriepaarden steeds van het noodige voedsel te voorzien. Bovendien zouden overwegende redenen geweest zijn: de steeds hardnekkiger en beter georganiseerd wordende verdediging, waarbij onze aanvalsmiddelen te kort schoten; de mogelijkheid om door een zooveel talrijker vijand bij de minste aanvallende beweging omsingeld en van de operatiebasis afgesneden te worden; doch vooral de vrees, dat bij een langdurig verblijf in het strand-bivouac, de troepen te veel zouden lijden om er eenige inspanning van te kunnen vergen.

(*) Naar aanleiding van een telegram van den gouvernements-commissaris van 14 April waren op Java reeds maatregelen getroffen om nog twee batailjons en artillerie af te zenden, benevens Zr. Ms. stoomschepen *Banka* en *Timor*, welke macht den 20sten April zou vertrekken. Tengevolge van het dien dag genomen besluit om de operatiën te lande tijdelijk te staken, is daarop (den 22sten April) alleen de *Timor* naar de Atjineesche wateren vertrokken.

Anderen willen de meest afdoende redenen in de maritieme aangelegenheden gezocht hebben, en in de moeilijkheid om de troepen op den duur door de zeemacht van het noodige te blijven voorzien. Zij betwijfelen, of gedurende den met April invallenden moesson, de reede van Atjih eene genoegzaam veilige ligplaats voor de schepen aanbood, en zijn overtuigd dat tengevolge der hevige stormen, hooge zeeën en sterke branding, de gemeenschap met het strand onmogelijk bewaard had kunnen blijven. Zij achten tevens bij het invallen van den zuidwest-moesson, en met het oog op den bedroevenden staat onzer marine, eene blokkade niet alleen doelloos maar ondoenlijk, en beweren, dat de commandant der zeemacht niet anders mocht adviseeren dan tot het tijdelijk staken der expeditie. Voorts zou tengevolge van den slechten staat der stoomketels, zooals o.a. van de *Djambi*, *Marnix* en *Coehoorn*, het voor die bodems hoogst moeilijk wezen steeds stoomklaar te blijven en het noodige drinkwater te distilleeren. Om in het gebrek aan die eerste levensbehoefte te voorzien, zou een gestadig heen en weder varen naar Pinang gevorderd worden, en dit eene hoeveelheid steenkolen vereischen, die men niet zeker was zich voortdurend te kunnen aanschaffen.

Zonder nu het gewicht van de meeste dezer aangevoerde redenen te betwisten, waarvan enkelen mij echter wel eenigszins overdreven voorkomen, blijft het de vraag, of zij genoegzamen grond opleverden en van zulk een overwegend gewicht waren, om de expeditie te staken en Atjih te verlaten.

Na de argumenten te hebben doen kennen waarop de voorstanders van den terugkeer naar Java zich beroepen, is 't niet meer dan billijk, de motieven door de tegenstanders aangevoerd er tegenover te stellen, opdat de lezer, omtrent die veel besprokene zaak behoorlijk ingelicht en met het voor en tegen bekend gemaakt, zich een zelfstandig oordeel zou kunnen vormen.

Zij beweren: dat al mochten onder de bovenstaande omstandigheden, de offensieve operatiën al voor eenigen tijd gestaakt moeten worden, het strand-bivouac - waarvoor eene vroegere vijandelijke versterking (Kotta-Bras?) tot grondslag diende - eene stelling aanbood, tegen iederen onverhoedschen aanval gewaarborgd of gemakkelijk te verdedigen.

De troepen, voor drie maanden van levensmiddelen en munitie voorzien, bevonden zich in goeden staat, en al bleek niet alles ruimschoots voorhanden te zijn, zoo had men tijd genoeg om het ontbrekende voor een langer verblijf te ontschepen of onmiddellijk te doen aanvoeren. Zij geven toe dat de invallende regen-moesson het naderen der kust voor eenige dagen, maar nimmer voor eenige weken kon beletten, en de reede juist dàn somtijds minder gevaarlijk was dan in den zoogenaamden droogen moesson.

Ook vermeent men van die zijde, dat er voldoende gelegenheid be-

stond om de zware zieken naar Padang of Java te evacueeren en door middel van de achtervolgens terugkeerende stoomschepen de noodige aanvulling en versterking te verkrijgen, al mochten zij genoodzaakt zijn eenige dagen langer zee te bouwen alvorens de kust te kunnen bereiken. Van de omliggende verlaten kampongs kon partij worden getrokken, om de invaliden en zelfs de gezonden geheel of gedeeltelijk, bij aanhoudend ongunstig weder onder dak te brengen.

Het staatkundig belang 't welk in de eerste plaats medebracht te voorkomen, dat door een overhaast vertrek uit Atjih aan het prestige van Nederland en het overwicht zijner wapenen zoowel dáár als op Sumatra, ja in geheel den Oost-Indischen Archipel een gevoelige schok werd toegebracht, stond tevens met krijgskundige en financieële belangen in een zóó nauw verband, dat die terugtocht in geen geval te rechtvaardigen is. Uit een krijgskundig oogpunt toch, mochten de reeds verkregen voordeelen niet zoo op eenmaal prijs worden gegeven, waardoor men den vijand als 't ware den palm der overwinning toekende, zijn moed en zelfvertrouwen verhoogde, en hem de gelegenheid schonk om zich ongestraft te versterken en tot eene nog hardnekkiger verdediging voor te bereiden; bovendien waren de millioenen schats gespaard, die thans aan eene tweede expeditie worden opgeofferd. Ook behoefde men in die streken, waar de zware regens dikwijls door dagen lang goed weder worden afgewisseld - 't geen trouwens gedurende het laatste verblijf onzer troepen aan het strand bevestigd werd - zich niet van elke militaire verkenning of aanvallende beweging te onthouden.

Sommigen onder deze tegenstanders erkennen evenwel, dat bij hun afkeurend oordeel, staatkundige meer dan krijgskunstige beschouwingen op den voorgrond treden, en huns inziens de grootste fout begaan is op den oogenblik, dat de bevelhebbers het staatkundig belang uit het oog verloren, door in de conferentie het kardinale punt - de politieke en inwendige toestand van het Atjineesche rijk - voor ondergeschikte punten te doen wijken. De voordeelige kansen, welke de inwendige verdeeldheid in Atjih aanbood, zijn - naar hunne meening - òf niet genoegzaam bekend geweest, òf aan boord van de *Soerabaja* niet ernstig genoeg in aanmerking genomen. Later zal ik gelegenheid hebben hierop met een enkel woord terug te komen.

Onze troepen, zoo beweren zij verder, zouden al spoedig meester zijn geweest in het door twist en tweedracht verscheurde Atjineesche rijk, en men heeft - door dat ontijdig terugtrekken - den sultan en zijne partij een dienst bewezen, waarop hij had durven noch kunnen rekenen.

Volgens anderen, is het alleen aan 't krijgskundig beleid te wijten dat de kraton niet genomen en een tweede expeditie noodzakelijk geworden is. Werd de verdediging steeds hardnekkiger en al beter en beter georganiseerd (waarop vroeger gewezen is), welnu: men had er een nog hardnekkiger, een nog beter georganiseerden aanval moeten tegenoverstellen. Tegen insluiting, omtrekking of afsnijding had ge-

waakt kunnen worden; de gezondheidstoestand onzer troepen liet niets te wenschen over, en hoe krachtig de vijand zich ook vertoonde, men bezat de middelen om hem met nog krachtiger elementen te bestrijden, wanneer ze doelmatig en met beleid waren aangewend.

Latere berichten uit Atjih bevestigen het gerucht, dat bij eene laatste krachtige inspanning, de kraton waarschijnlijk in ons bezit ware geweest. Men verzekert althans, dat het verblijf des sultans reeds van alle zijden werd verlaten, en Toeankoe Polim, het hoofd der ons zoo vijandig gezinde XXII Moekims, aan wien de verdediging was toevertrouwd, op het punt was ze op te geven, en zich overwonnen te verklaren, toen het sein tot den aftocht den aanval deed staken. Die aftocht, door de Atjinezen in den beginne als eene krijgslist aangemerkt, werd dan ook in niets bemoeilijkt; zij hadden een gevoelig verlies geleden, hun laatste bolwerk was bijna in onze handen gevallen, en de vrees voor het overwicht der Nederlandsche wapenen en krijgskunst deed hunne legerhoofden tot aan de wederinscheping onzer troepen toe steeds voor een hun onbekend plan van aanval beducht zijn. Van daar ook dat het strandbivouac met rust werd gelaten. Ik geloof hierbij te mogen herinneren aan wat daaromtrent reeds vroeger is opgemerkt(*).

De maritieme bezwaren - zoo gaan zij voort - hadden op het besluit van den opperbevelhebber geen invloed mogen uitoefenen; ze waren, zoo al niet te voorkomen, evenwel te overkomen geweest. In één woord: het terugtrekken onzer troepenmacht uit Atjih beschouwen zij als onverantwoordelijk èn uit een staatkundig èn uit een krijgskundig oogpunt, zoodat de bevelhebbers der zee- en landmacht den gouvernements-commissaris nimmer hadden mogen adviseeren, evenals deze er nimmer toe had mogen besluiten, om de machtiging te vragen tot het tijdelijk staken der expeditie, die, zooals te voorzien was, door de Indische regeering niet kon of mocht geweigerd worden.

Men ziet uit dit alles, dat de gevoelens omtrent dien aftocht nogal uiteenloopen, de argumenten vóór en tégen onbewimpeld worden uitgesproken, en de taak zoo gemakkelijk niet is, een goed- of afkeurend oordeel uit te spreken waar zich van weerszijden zulke krachtige stemmen verheffen. Dat ook de Indische regeering deze zienswijze deelt, blijkt uit het Koloniaal verslag, waar gezegd wordt:

'Vermits sedert verkregen inlichtingen twijfel hebben doen rijzen omtrent de noodzakelijkheid van den terugkeer, is bij besluit van den 18^{en} Mei 1873 n^{o}. 1 door den gouverneur-generaal eene commissie van enquête ingesteld om onderzoek te doen naar het geheele beloop der expeditie van hare uitrusting af tot de wederinscheping toe.'

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen. Beknopt overzicht van onze betrekkingen tot dat rijk, sedert de vestiging der Nederlanders in den Oost-Indischen Archipel*, door A.J.A. Gerlach, gepensioneerd kolonel der artillerie. Met eene schets van Atjih-hoofd en de omgeving van den kraton. (Overgedrukt uit *de Tijdspiegel*), bl. 99.

Met het oog op dit ingesteld onderzoek zoowel als op de zoo uiteenloopende, dikwerf lijnrecht tegen elkander overstaande gevoelens hierboven medegedeeld, geloof ik dat het vooralsnog even onvoegzaam als onvoorzichtig zoude zijn, dat onderzoek - op welke wijze dan ook - vooruit te loopen. 't Was echter noodig mijne lezers de verschillende zienswijzen benevens de voornaamste der door voor- en tegenstanders geuite meeningen eenigszins van nabij te doen kennen.

Thans naar het bivouac terugkeerende, waarvan het bevel aan den luitenant-kolonel Bouwmeester was opgedragen, vinden wij er alles in beweging om het voor de grootere troepenmacht zoo veel doenlijk geschikt te maken en er tevens het noodige verdedigingsvermogen aan te geven. De communicatiebrug werd afgebroken, en kort daarna zag men een gedeelte der aangrenzende kampong Marassa (XXV Moekim) in brand staan: blijkbaar eene wraakoefening op de bevolking, die zich leidelijk betoond en van elken vijandigen toeleg onthouden had. Op den 19^{den} werd het kampement door den gouvernements-commissaris bezocht, en de gezondheidstoestand bleef bij het gunstige weder vrij voldoende. Dagelijks werd door de cavalerie en artillerie onder bedekking der infanterie gefourageerd, doch het kostte veel moeite, uithoofde van het weinige gras dat om en bij het bivouac gevonden werd, de paarden van genoegzaam voeder te voorzien, en 't scheen wel dat de vijand, die zich noch bij de tot uitbreiding der terreinkennis ondernomen verkenningen vertoonde, noch aanstalten maakte om het bivouac op de een of andere wijze te verontrusten, besloten had meer verdedigender- dan aanvallenderwijs te handelen. Van tijd tot tijd ontving men vertrouwelijke brieven van radja Setia, die de bescherming van den bevelhebber voor de zijnen inriep, en sommige strandbewoners gaven zelfs blijken van hunne vriendschappelijke gezindheid.

Op, den 21sten had eene verkenning plaats in zuidwestelijke richting, waaraan 3 compagnieën barissan, 3 compagnieën van het 3de bataljon, eene sectie veld-artillerie en een peloton cavalerie onder de leiding van den luitenant-kolonel de Rochemont deel namen zonder dat dit door den vijand werd belet. Zr. Ms. stoomschip *Sumatra* echter, dat de kust om de oost was gaan opnemen, werd uit een der vijandelijke versterkingen, op de waterlijn door een schot getroffen, dat een vrij aanmerkelijk lek veroorzaakte.

De machtiging der Indische regeering om de troepen te doen terugkeeren werd in den avond van den 23sten ontvangen, en vermits de opperbevelhebber dien terugkeer, in den toestand, die zich sedert de conferentie van 17 April verder ontwikkeld had, urgent bleef achten, op den 25sten een aanvang gemaakt met het weder inschepen van paarden en geschut, waarbij de geladen vaartuigen door den gouvernementsstoomer *Telegraaf* naar de schepen werden gesleept, zonder van de zijde der Atjinezen eenigen tegenstand te ondervinden.

Den 27sten werden vivres en bagage benevens de dwangarbeiders in-

gescheept. Den volgenden morgen ten 5½ ure, begon het embarkement der troepen, dat ten 9 ure was afgeloopen. Door schoon weder en stil water begunstigd, had hun terugkeer naar de schepen in de beste orde plaats, en ook deze inscheping werd door den vijand in geen enkel opzicht bemoeilijkt.

Zoo was dan het pleit beslecht en Atjih's grondgebied ontruimd. Velen zullen voorzeker met weemoed en een gevoel van bittere teleurstelling op dat strand zijn blijven staren, 't welk men gehoopt had niet dan als overwinnaar te verlaten. Wat is er van zoo veler wensch naar eer en roem geworden, wat van al die schoone vooruitzichten overgebleven? Wat het loon geweest voor zoo veel inspanning en moedig getrotseerde gevaren? want ook daar heeft het niet aan moed en zelfopoffering ontbroken. - Het springen van eenige mijnen en het afbranden van enkele in het kampement achtergelaten goederen zijn de laatste getuigen van het kortstondig bezoek aan Atjih gebracht.... en weldra was ook die laatste flikkering aan het strand even als de hoop en verwachting van zoo menig jong soldaat, zoo menige eerzuchtige droom in rook verdwenen.

Den volgenden morgen had de transportvloot de reede verlaten.

Wij zullen onze troepen op die terugreize niet volgen. Alleen zij nog vermeld, dat toen in de eerste dagen van Mei versch water en steenkolen te Singapore werden ingenomen, den opperbevelhebber - bij afwezigheid van den gouverneur - door den colonial secretary, den heer Woodford Birch, kennis werd gegeven van den inhoud eener missive uit Atjih ontvangen. In dien brief werd door den sultan hoog opgegeven van de door hem en zijne onderdanen geleden schade, en Engelands hulp tegen Nederland ingeroepen.

In den avond van den 9^{den} en in den loop van den 10^{den} Mei liet de transportvloot het anker op de ree van Batavia vallen. De uit de 2de en 3de militaire afdeeling op Java afkomstige troepen betrokken na een kort oponthoud hunne garnizoenen en de barissan van Madura werd op voet van vrede teruggebracht. Zieken en gekwetsten waren met de meest mogelijke zorg verpleegd. Overal werden onze teruggekeerde dapperen met hartelijkheid ontvangen, en allen namen eene dankbare herinnering mede aan zoo menige verkwikking of versnapering, hun op milde wijze door het centraal-comité van het Roode-Kruis in Nederlandsch-Indië geschonken.

III.

Toen het telegram van den gouvernements-commissaris Batavia bereikte, waarbij 't mislukken van den veldtocht tegen Atjih bekend gemaakt en de machtiging verzocht werd tot tijdelijke staking der expeditie, was het eerste werk van den gouverneur-generaal den Raad van Indië bij een te roepen. In die hooge vergadering, door de comman-

danten der zee- en landmacht benevens den inmiddels benoemden opperbevelhebber, generaal-majoor G.M. Verspyck bijgewoond, werd op 20 April besloten de gevraagde machtiging te verleenen, en de krijgsoperatieën in het najaar, bij de intrede van 't gunstig jaargetijde, met kracht te hervatten. Tevens werden de bevelen ingetrokken betreffende de afzending, te gelijk met het vertrek van den nieuw benoemden opperbevelhebber, eener versterking voor leger en marine. Daar evenwel het besluit genomen was om de vijandelijke kust, in afwachting eener effectieve blokkade, tot het weren van oorlogs-contrabande te doen bekruisen, werd het eskader door Zr. Ms. stoomschip *Timor* versterkt, en de zeemacht zou thans een moeilijken plicht te vervullen hebben.

Voor dat wij echter in gedachten naar de ree van Atjih terugkeeren - waar de gouvernements-commissaris aan boord van de *Soerabaja* verbleven was - om eenige bijzonderheden omtrent die blokkade mede te deelen, dienen wij een blik te slaan op den inwendigen toestand van dat rijk, waarop reeds vroeger met een enkel woord is gewezen, bij de bewering, dat ook uit een staatkundig oogpunt de terugkeer onzer troepenmacht ongeraden was.

Hoewel het ons goedgezinde hoofd der XXV Moekims noch levensmiddelen had laten aanvoeren, noch zijne belofte - den 11^{den} April schriftelijk gedaan - om den generaal in 't hoofdkwartier te bezoeken was nagekomen, eene belofte die wellicht door den spoedig daarop veranderden loop der gebeurtenissen onvervuld bleef, zagen wij echter dat hij zijne briefwisseling niet had gestaakt.

Het in de asch leggen van een deel der kampong Marassa, eene bestraffing hem wegens zijne vriendschappelijke houding tegenover Nederland op last van den sultan toegediend, evenals het verzoek om bescherming voor de zijnen, strekten ten bewijze dat de vorst van Atjih niet op een onverdeelden bijval zijner rijksgrooten kon rekenen, en er eene verdeeldheid bestond, waarvan men dezerzijds wellicht beter partij had kunnen trekken. Men vernam tevens van een zijner vertrouwde zendelingen, dat de sultan zich nog in den kraton bevond, door verscheiden hoeloebalangs (krijgsoversten) en minstens 3000 - volgens anderen - 6000 weerbare mannen omringd.

Het meest verbitterde deel der Atjinezen behoorde tot de XXII Moekims, die dan ook de brandstichters in de kampong Marassa waren geweest. Deze zoogenaamde strafoefening was echter door het hoofd der XXVI Moekims - een bloedverwant van radja Setia - zoo hoog opgenomen, dat hij met zijne onderhoorigen den kraton verlaten had om zich zoo noodig op eigen gebied te verdedigen. Daarentegen zou het hoofd van Merdoe, een vijand van den radja van Edi, ze met 500 der zijnen hebben bezet, waar zich bovendien de mannen van de IV kotta's en van eenige aan het strand gelegen kampongs zouden bevinden.

Van de landschappen Pedir, Gighen en Simpang-Olim aan de noorden noordoostkust, scheen de bevolking nog niet naar den kraton te zijn opgekomen, maar zou deze waarschijnlijk in hare kampongs en versterkingen eene afwachtende houding aannemen.

Het bericht omtrent het niet oprukken der Pedirezen naar Groot-Atjih stemt vrij wel overeen met 't geen later in Edi van juist uit Pedir daar aangekomen personen werd vernomen. Zij deelden mede dat tongkoe Pakir van Pedir, een familie-lid van den sultan, op het vernemen van den oorlog, wel omstreeks 4000 met geweren gewapende hulptroepen, benevens 200 paarden met rijst en ammunitie naar Atjih had afgezonden, maar dat ze door een machthebbende van den radja van Gighen waren tegengehouden, die, steeds met tongkoe Pakir in oorlog, hem thans ten strijde uitdaagde.

In den kraton begon zich, volgens hetgeen den bedoelden berichtgever was ter oore gekomen, langzamerhand gebrek aan levensmiddelen te doen gevoelen, waarin door den, een paar maanden geleden afgeloopen, overvloedigen rijstoogst uit het binnenland moest worden voorzien.

Omtrent de eilanden Wai, waar vele pepertuinen worden aangetroffen, en Bras met zijne sawahs en klappertuinen, werd nog medegedeeld dat het eerste onder beheer staat van den hoeloebalang van de XXVI, terwijl het andere gedeeltelijk onder de XXV Moekims ressorteert.

Een schrijven, den 25sten April door den gouvernements-commissaris van tongkoe Setia zelf ontvangen, behelsde de mededeeling, dat volgens bij hem ingekomen berichten, zeer vele lieden van Pedir zich in zijne kampong Marassa zouden komen nederzetten, men aan de monding der Atjih eene versperring had gemaakt, en de mannen van de XXVI Moekims van den kraton waren teruggekeerd om hunne eigene kampongs te bewaken. In een door hem bij die gelegenheid ter doorzending aangeboden brief aan zijn schoonvader, den radja moeda van Troemon, kwam de opmerking voor ‘dat de kracht der Atjinezen thans gebroken was,’ ofschoon van eene andere zijde beweerd werd, dat de sultan steeds voortging meer volk op de been te brengen. Dat zich enkele Europeanen of andere Westerlingen bij den vijand ophielden, die zijne artillerie hadden bediend, was op grond van verschillende berichten niet twijfelachtig.

Uit dit alles zou men, m.i. met eenig recht mogen besluiten dat Atjih, in zichzelf verdeeld en weinig op voortdurende ondersteuning kunnende rekenen, geen vijand is waartegen men zoo hoog behoeft op te zien, en dat onze troepenmacht onder gunstiger omstandigheden sterk genoeg zou geweest zijn om als overwinnaar uit den strijd terug te keeren. Het blijkt hoe langer hoe meer dat de Indische regeering bij het samenstellen dezer expeditie haren vijand niet te licht heeft geteld, en men die kust niet zoo spoedig had moeten verlaten.

Den 10^{den} Mei verliet de gouvernements-commissaris de reede van

Atjih om naar Batavia terug te keeren. Volgens zijne laatste berichten hadden zich nu en dan eenige Atjinezen langs het strand vertoond, doch was overigens in de houding des vijands geene verandering gekomen, en de achtergebleven flotille, tot welker spoedige versterking afdoende maatregelen waren genomen, bleef den invoer van oorlogscontrabande zooveel mogelijk tegengaan, 't geen den 23sten Mei bij het verhinderen van de lossing eener vijandelijke prauw tot een vrij hevig geweer- en geschutvuur, zoowel van het strand als uit de daargelegen forten, aanleiding gaf.

Intusschen scheen men uit het menigvuldig afbranden van sawahs, van de reede waargenomen, te mogen opmaken dat het meerendeel der Atjineesche krijgslieden zich weder aan den veldarbeid had begeven, en zou volgens loopende geruchten zich bereids gebrek aan rijst en vooral aan zout doen gevoelen. Ook wordt naar men verneemt de bevolking thans door minder toevoer van opium, op eene nog gevoeliger en voor haar hoogst pijnlijke wijze getroffen.

Daags nadat de transportvloot onder stoom was gegaan, had ook de *Marnix* de reede van Atjih verlaten om naar Batāvia terug te keeren, welke bodem den 4den Mei gevolgd werd door de *Djambi*, terwijl de gouvernements-stoomers *Bronbeek* en *Telegraaf*, benevens de kruisbooten, op laatstgenoemden datum naar Riouw en Deli werden gedirigeerd.

De ter bewaking der kust achterblijvende zeemacht, waarvan het bevel op den kapitein-luit. t.z. Binkes was overgegaan, bestond alzoo uit Zr. Ms. stoomschepen *Citadel van Antwerpen*, *Soerabaja*, *Sumatra* en *Coehoorn*, welke nog met de *Timor* werd vermeerderd, die den 5den Mei van Edi was aangekomen.

Den 4den Mei werd door de *Sumatra* post gevat tusschen Poeloe-Baroe en Pedro-punt om de Malakka-passage te bewaken, welke oorlogsbodem op den 9den met den schoener *Conqueror*, onder Engelsche vlag, voor Atjih terugkwam, als hebbende deze tusschen de lading twee stukken geschut verborgen, welke niet op de scheepspapieren vermeld waren; later werd deze schoener naar den Nederlandschen consul te Pinang opgezonden.

Terwijl de *Sumatra* den 12den de reede verliet om te Batavia eenige hoogst noodige reparatiën te ondergaan, vertrok de *Coehoorn* eenige dagen later van Atjih om de noordwestkust van dat rijk te bekruisen. De Siddo- en Kloewang-baaien werden bezocht en eenige vaartuigen onder Engelsche vlag gevisiteerd, waarvan de papieren in orde werden bevonden en die geen oorlogscontrabande aan boord hadden, waarna de terugreis benoorden langs de eilanden Wai en Bras naar Atjih werd aangenomen.

Van verschillende zijden is de vraag gedaan, waarom het eiland Wai of een der anderen niet bezet werd, die - naar men zegt - zoowel tot steunpunt der marine als tot berg- en stapelplaats der land-

macht eene geschikte gelegenheid aanbieden, en vanwaar men steeds met den vasten wal in gemeenschap kan blijven. Ook de *Citadel van Antwerpen* verliet de reede om de noordkust te bekruisen. Verschillende inhammen en baaien werden tot aan Tandjong-Pasangan door genoemden oorlogsbodem bezocht en eenige vaartuigen gevisiteerd die in orde werden bevonden.

Den 23sten Mei ontving de *Timor* bevel, onverwijld naar den wal te stoomen, waar eene prauw bezig was met lossen, doch wegens de geringe diepte niet genoeg kunnende naderen, en door de forten - waaronder de prauw ten anker lag - hevig beschoten, werd ze al spoedig teruggeseind. 's Avonds werd eene gewapende sloep en stoombarkas van de *Citadel van Antwerpen* afgezonden om dat vaartuig te nemen. Als reserve volgde de stoombarkas der *Timor.* In de nabijheid gekomen, en door een vrij hevig geschut- en geweervuur van de prauw en de forten langs het strand ontvangen, gelukte het evenwel de bemanning zich van dat vaartuig - 't welk onder het gevecht bleek verlaten te zijn - meester te maken en met behulp der stoombarkassen naar de *Citadel van Antwerpen* op te sleepen. 't Was nagenoeg nieuw, met rijst en gambier geladen, doch van scheepspapieren of vlag was geen spoor te ontdekken.

Daar de gezondheidstoestand aan boord der *Citadel van Antwerpen* veel te wenschen overliet, en de beri-beri al meer en meer toenam, besloot de commandant der maritime middelen dien bodem eenige dagen te Pinang te doen ververschen, werwaarts genoemde stoomer dan ook den 26sten vertrok, en te Edi Zr. Ms. stoomschip *Den Briel* aantrof dat van Muntok gezonden was om die plaats van de zeezijde tegen Simpang-Olim te beschermen en verder de kust tot Diamantpunt te bekruisen.

Al mocht nu de marine vooralsnog niet bij machte zijn, de Atjineesche kust in de volstrekte beteekenis van het woord te blokkeeren, zoo was zij toch een beletsel voor den vrijen in- en uitvoer, en kon de vijand een voorproef nemen van 't geen hem later te wachten stond.

Voor eene spoedige, krachtige versterking van het met de blokkade belaste eskader waren inmiddels de noodige maatregelen genomen. In verband vooral met de verwachte aankomst der achtereenvolgens in Februari, April en Mei j.l. van hier uitgezonden 8 oorlogsstoomschepen, waarvan de 7 laatste via Suez zijn vertrokken en sommigen van Ceylon rechtstreeks naar Atjih zouden worden gedirigeerd, zou bedoeld eskader in de maand Juni bestaan, behalve uit 3 gouvernementsstoomschepen (*Hertog Bernhard*, *Siak* en *Telegraaf*) en drie gewapende booten, uit 10 stoomschepen der militaire marine: namelijk het stoomfregat *Zeeland*, de schroefstoomschepen *Metalen Kruis* (1ste klasse), *Citadel van Antwerpen* en *Watergeus* (2de klasse), *Coehoorn* en *Den Briel* (4de klasse), benevens de raderstoomschepen *Soerabaja*, *Timor*,

Sumatra en *Admiraal van Kinsbergen.* In Juli en de eerste helft van Augustus zou het eskader voor Atjih gaandeweg nog met de 7 volgende stoomschepen der militaire marine versterkt worden, als: de schroefstoomschepen *Vice-Admiraal Koopman* (2de klasse), *Schouwen*, *Riouw*, *Banda*, *Amboina* en *Bommelerwaard*, beneven het raderstoomschip *Borneo.* Ter westkust van Sumatra bevond zich bovendien het schroefstoomschip 4de klasse *Maas en Waal* en te Deli het gouvernementsstoomschip *Bronbeek.*

Volgens later ontvangen mededeelingen zal ook die bodem, zoodra te Deli een kleiner stoomvaartuig gestationeerd zal zijn, aan het blokkadeeskader worden toegevoegd, en evenals reeds in Mei j.l. bepaald is ten aanzien der overige gouvernementsstoomschepen die aan de blokkade deel nemen, zal ook op de *Bronbeek* een officier der militaire marine als militair commandant worden geplaatst, benevens een adelborst 1ste klasse en een detachement gewapende mariniers en matrozen. Voor communicatiediensten enz. zouden overigens enkele particuliere stoomvaartuigen worden gehuurd of aangekocht.

Uit telegraphische berichten is gebleken dat tot 6 Augustus bereids 6 der uit Nederland gezonden oorlogsbodems in Indië waren aangekomen, die op één na, sedert korteren of langeren tijd in de wateren van Atjih dienst deden.

Tevens waren de noodige maatregelen genomen om de bedoelingen van het Nederlandsche gouvernement aan de bewoners der vijandelijke kusten te doen kennen.

Zoo zouden onder anderen eenige onderhoorige staatjes, door een daartoe bijzonder geschikt en toegerust oorlogschip - Zr. Ms. stoomschip *Watergeus* - worden bezocht tot het verspreiden eener in de Maleische taal gestelde proclamatie(*), waarbij de betrokken hoofden en bevolkingen, onder verzekering van vriendschap en welwillendheid dezerzijds, tot eene vredelievende houding jegens het Nederlandsch-Indisch gouvernement werden aangemaand; doch tevens onder bedreiging van geweld tegen hen, die, onder welken vorm ook, den sultan in zijn verzet bleven steunen.

Tot de verspreiding dezer proclamatie in de binnenlanden van Atjih, zou de tusschenkomst van de vorsten van Deli, Langkat en Edi worden ingeroepen. Later zijn ook de radjas van Troemon en Tampat-Toean ons daarin behulpzaam geweest.

Van enkele onderhoorigheden waren intusschen reeds blijken van vredelievende gezindheid ontvangen. De radja van Tampat Toean ten noorden van Troemon, en als 't ware in den rug van het onder ons gezag geplaatste Langkat gelegen, verklaarde in een brief aan den resident van Tapanoli dat, hoewel de overige staatjes aan de westkust partij voor den sultan hadden gekozen, hij elke ondersteuning zou weigeren bijaldien hij de verzekering erlangde als vriend van het

(*) Zie de *Javasche Courant* van 10 Juni j.l.

Nederlandsch gouvernement te worden beschouwd. Die verzekering werd hem geschonken, en aan zijn verzoek voldaan, om de vaartuigen van Tampat Toean afkomstig en onder eigen vlag varende, in onze wateren tot den handel toe te laten, zoolang de bewoners van dat landschap zich van elken steun aan Atjih onthielden.

Aan de noordoostkust, in Mei door het stoomschip *Timor* bezocht, was het voornamelijk te Edi waar eene gunstige stemming jegens ons aan den dag werd gelegd. Toen de radja van Edi-besar, tongkoe Tjihik, aan boord kwam, waar hij den controleur Kroesen en den laksamana (vlootvoogd) van Langkat aantrof, gaf hij opnieuw zijn wensch te kennen om zich bij het gouvernement aan te sluiten en de Nederlandsche vlag te mogen voeren, een wensch die thans door al zijne rijksgrooten werd gedeeld. Na zich van de in zijn gebied heerschende goede stemming te hebben overtuigd, begaven zich de commandant van dien bodem en de controleur in eene ongewapende sloep naar den wal, waar zij te midden van een dichten drom inlanders naar behooren werden ontvangen.

In de woning van den radja, waar de hoofden van Tapin-Batoe en Edi-ketjil, de sjahbandar van Edi-besar en het aan tongkoe Tjihik verwante hoofd der aldaar gevestigde Pedirezen tegenwoordig waren, kwam hij op zijn verzoek aangaande het voeren der vlag terug. Hij gaf te kennen dat dit geschiedde in overeenstemming met al zijne mindere hoofden, en al durfde hij voor de tijdelijk in Edi wonende vreemdelingen uit Pedir, Merdoe en andere plaatsen (ongeveer 800 à 1000 zielen) niet instaan, op de goede gezindheid zijner eigene bevolking, van omstreeks 5000 man, kon met te meer zekerheid worden gerekend. Hij verlangde uit zijne moeilijke stelling te geraken, aangezien in de oogen van het Atjineesche bestuur Edi reeds behoorde tot het Nederlandsch-Indisch gouvernement, zonder dat hij in staat was daarvan een openlijk blijk te kunnen geven.

Op de vraag, of hij zich sterk genoeg gevoelde om die vlag steeds voor schennis te behoeden en bij voorbeeld een aanval van Simpang-Olim te weerstaan, antwoordde de radja dat hij noch voor een binnenlandschen vijand noch voor een aanval van Simpang-Olim, des noods van Perlak tegelijk bevreesd was. Hij voegde er bij, zich aan land sterk genoeg te gevoelen om iederen vijand het hoofd te bieden, tenzij geheel Atjih en onderhoorigheden hem langen tijd mochten bestoken; maar hij behoefde steun ter zee, aangezien door eene blokkade - en de vloot van Simpang-Olim werd gezegd uit 14 gewapende schoeners te bestaan - het land ten eenemale verstoken zou zijn van de levensmiddelen, die van Pinang en elders worden aangevoerd. Na nog andere ten zijnen voordeele pleitende berichten te hebben ingewonnen, aarzelden de vertegenwoordigers der Indische regeering dan ook niet langer aan zijne, zoo dikwijls herhaalde wenschen te voldoen.(*)

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen* (overgedrukt uit *de Tijdspiegel*), bl. 94 en 95.

*1

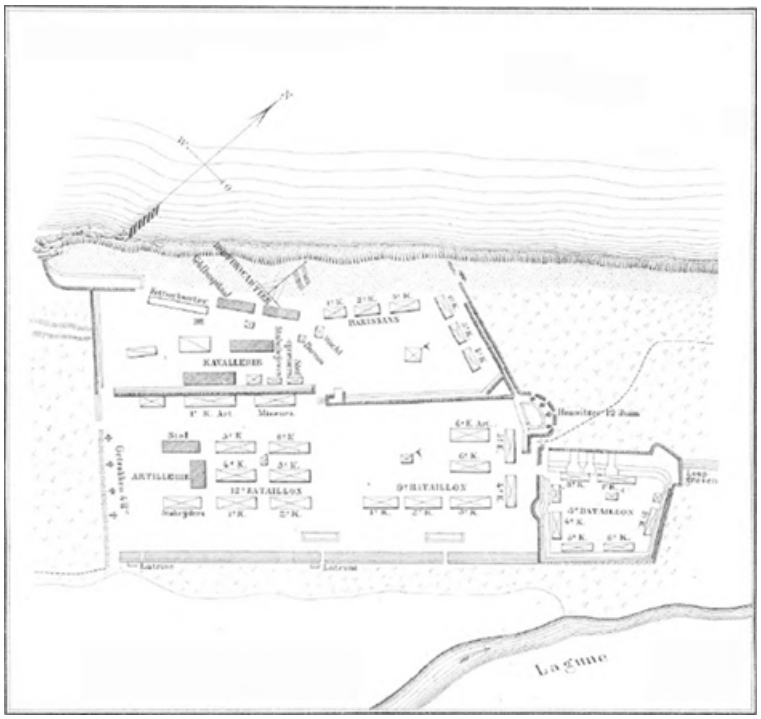

Schets van het Strand - Bivouak.
Schaal 1/2000.

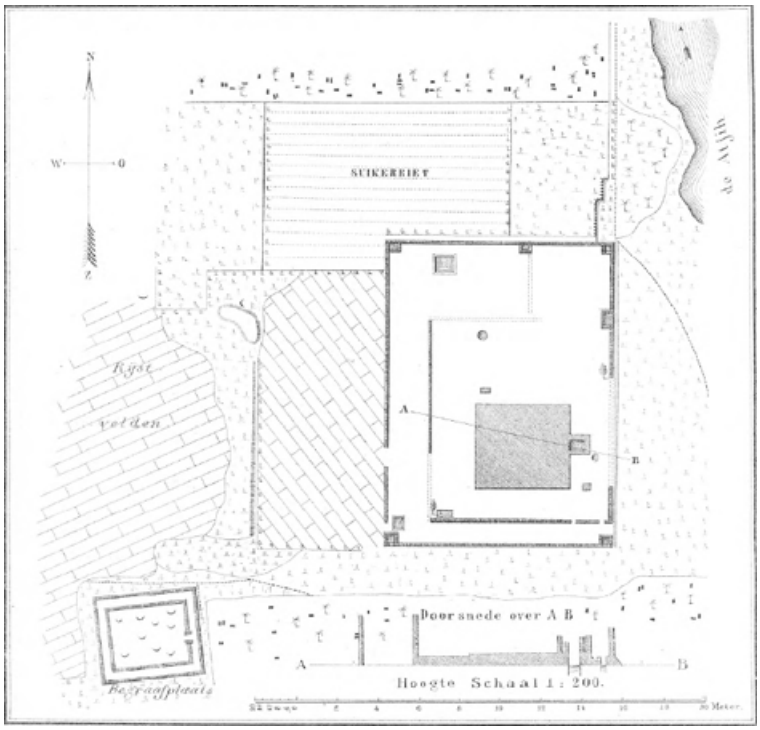

Schets van de Missigit.
Schaal 1/2000.

Op den 7^{den} Mei werd in tegenwoordigheid van de reeds genoemde en nog andere opgeroepen hoofden op plechtige wijze de vlag aan den radja van Edi uitgereikt, en wappert thans de Nederlandsche driekleur aan de noord-oostkust van het Atjineesche rijk. Het gerucht als zoude Simpang-Olim den sultan met 8000 man te hulp komen werd in Edi tegengesproken, waar den controleur nog werd medegedeeld, dat het aantal te Groot-Atjih gesneuvelde inlanders op omstreeks 1700 werd geschat.

In den avond van dienzelfden dag lichtte de *Timor* het anker om zich bij de flotille voor Atjih aan te sluiten, en werd kort daarop door het in de wateren van Banka gestationeerde stoomschip *Den Briel* vervangen, ten einde de door den radja van Edi-besar verlangde hulp aan de zeezijde te verleenen, en de kust tot bij Diamantpunt te bekruisen.

Omstreeks ten zelfden tijde ontving Troemon een bezoek van het aan de westkust gestationeerde stoomschip *Maas en Waal*, aan boord waarvan zich de resident van Tapanoli bevond. De radja moeda, die, behalve - zooals wij vroeger zagen - met het hoofd der XXV Moekims, ook met andere rijksgrooten in Atjih verwant of bevriend is, gaf duidelijke blijken van eene voor Nederland gunstige gezindheid, en beloofde onzen naastbij gevestigden ambtenaar (den controleur te Singkel), met de bewegingen der Atjinezen bekend te maken. Reeds vroeger waren met dit landschap - dat het oppergezag van Atjih niet of zeer noode erkent - vriendschappelijke betrekkingen aangeknoopt en den radja een jaargeld geschonken(*). Hoewel met inbegrip van het onderhoorige Boeloe-Sama, Troemon niet meer dan omstreeks 400 man onder de wapenen kan brengen, scheen de radja evenals die van Edi in geenen deele voor Atjih bevreesd te zijn. Mocht hij onverhoopt door de Atjinezen worden aangevallen en hulp noodig hebben, dan zou hij om een gouvernements-kruisboot verzoeken.

Men ziet hieruit, dat ook de afvallige vasallen, die alles van den sultan te vreezen hebben, niet hoog opzien tegen de hem ten dienste staande strijdkrachten. Een maand later vernam men dat hij zoowel aan den sultan als den rijksraad brieven had doen toekomen, om hen tot onderhandelingen over te halen, waarop evenwel nog geen antwoord ontvangen was.

Uit de laatst ingekomen berichten mag men opmaken, dat de minder voorspoedige afloop der krijgsverrichtingen in Groot-Atjih, noch in de gouvernements-landen noch in andere gewesten op Sumatra een buitengewonen indruk op hoofden of bevolking heeft gemaakt. Overal heerschte de meest gewenschte rust. Zelfs op Singkel, dat door zijne ligging het meest aan een inval uit Atjih zou blootstaan, kon men niet de minste onrust bespeuren. Ook de hoofden langs de rivier gaven blijken van hunne goede gezindheid, door het aanbod om in heerendienst het struikgewas in den omtrek der versterking op te ruimen.

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen* (overgedrukt uit *de Tijdspiegel*), bl. 67 en 68.

Als voorzorgsmaatregel echter is zoowel daar als op eenige andere plaatsen in de noordelijke afdeeling en op Nias, het aantal der bezetting vermeerderd, en in verband met de gebeurtenissen in Atjih, wordt jegens de radjas der beide Simpangs, die wel is waar de souvereiniteit van Nederland erkennen, maar nog altijd groote sympathie voor den sultan aan den dag leggen, bijzondere waakzaamheid in acht genomen.

't Zij mij vergund, hier de onjuiste opgave te herstellen in mijn vorig opstel voorkomende(*), als zou de Atjinees Sidi Mohammed Roes, die langen tijd in Parijs vertoefde en zich later in deze streken vestigde, één en dezelfde persoon zijn, als de Arabier Habib Abdoe'r-Rahman, eerste rijksbestuurder van Atjih, en die thans naar men zegt de belangen van zijn meester bij den Grooten Heer te Constantinopel behartigt.

Uit later door mij geraadpleegde officieele bescheiden blijkt, dat beide mannen niets met elkander gemeen hebben.

Sidi Mohammed, zooals in genoemd opstel vermeld wordt, door zijn vader Toekoe Ibrahim aan den Franschen koopvaardij-kapitein afgestaan - die hem eene behoorlijke opvoeding liet geven - was, na een bezoek aan Rotterdam, Den Haag en Amsterdam gebracht te hebben, naar Frankrijk teruggekeerd(†). Vandaar over Constantinopel en Mekka naar Atjih vertrokken, heeft hij wel eenigen tijd bij den sultan doorgebracht, maar werd hem dat verblijf al spoedig ontzegd. Zich toen naar de westkust begevende, waar hij onder den hoogdravenden titel van Toeankoe Hadji Mohammed Roes, panglima Chalipa Atja Adoem etc. etc. etc. een paar vrouwen nam en op verschillende plaatsen zich diep in schulden stak, was het hem gelukt in Tarbangan-gedong en ketjil zich eenigen tijd de aan den sultan verschuldigde schatting toe te eigenen, totdat door den rijksbestuurder Hahib Abdoe'r-Rahman, die op zekeren dag de aan zijnen meester toekomende huldegiften der peperhavens kwam innen, voor goed een einde werd gemaakt aan dat op eigen gezag en voor eigen rekening ingesteld ontvangers-ambt.

Later huwde hij te Sinaboe de dochter van het in 1840 door ons verdreven hoofd van Singkel, radja Amaris, en werd alzoo een neef van den radja van Troemon(§).

't Scheen wel alsof een gedeelte van den haat, door zijn schoonvader den Nederlanders toegedragen, op hem was overgegaan, daar hij steeds de eerste was om twist en tweedracht te zaaien en de radja's van de omliggende landschappen tegen het Indisch bestuur op te ruien. De hoogere beschaving, door hem in Europa opgedaan, bepaalde zich voornamelijk tot het talent van veel schulden en nog meer onzinnige plannen

(*) Zie *Atjih en de Atjinezen* (overgedrukt uit *de Tijdspiegel*), bl. 86 en 87.

(†) Op den 17^{den} September 1852 werd zijn pas naar de Nederlanden bij onze ambassade te Parijs afgeteekend.

(§) Zie *Atjih en de Atjinezen* (overgedrukt uit *de Tijdspiegel*), bl. 66.

te maken, terwijl het hem gelukkig aan de middelen ontbrak om ze uit te voeren; het eene maakte hem gehaat, het andere belachelijk. Volgens zijne profetieën zou o.a. de Hollandsche vlag niet alleen op Java maar in geheel den Oost-Indischen Archipel weldra door de vaan van Atjih worden vervangen, waarbij hij zelf een groote rol te vervullen had.... en als hoofd van Sinaboe, kon die armzalige grootspreker ter nauwernood over 20 weerbare mannen beschikken! In 1865 had hij radja Golang, het ons vijandig hoofd van de Simpang-kirie, overgehaald om een aanval van de landzijde op Singkel te wagen, terwijl het door hem van de zeezijde zou worden bedreigd. Hij zwoer bij Allah en den Profeet niet te zullen rusten voor hij den voet had gezet op Singkel's grond. De door hem toegezegde hulp bleef als naar gewoonte achterwege: zijn eed echter moest hij gestand doen, maar hoe? Eene prauw, te Singkel met aarde gevuld, hielp hem uit den nood: en toen hij in 't bijzijn zijner onderhoorigen den voet zette op den grond in dat vaartuig geladen, meende hij, zoo al niet zijne belofte dan toch zijn eed te zijn nagekomen; welke meening evenwel door weinigen zijner landgenooten werd gedeeld. Later wist hij zich op te werpen als radja van Tarbangan-ketjil, maar werd een jaar of vijf geleden, door de naburige radja's gedwongen het bestuur aan den rechthebbende weder af te staan. En hiermede nemen wij afscheid van dien pocher, den doodvijand van Nederland Sidi Mohammed etc. etc. etc.

Zoowel de marine als de verkennings-brigade hebben het hare bijgedragen om, door hydro- en topographische opnemingen, de kusten van Atjih benevens een gedeelte der omgeving van de missigit en kraton beter te doen kennen.

Wat de rivier de Atjih betreft, zoo is thans gebleken dat zij slechts met ééne monding in zee stroomt, terwijl wat men vroeger de Gigi en de Marassa noemde kreken of lagunen zijn, geheel of gedeeltelijk evenwijdig aan het strand, en met een breeden mond in gemeenschap met de zee.

Op ruim een uur gaans westwaarts van de Atjih, wier monding 75 à 80 meters breed is en door de tegen elkander over liggende kotta's Boegis of Tjina(?) en Moesapi of Babi(?) verdedigd wordt, stroomt de zee landwaarts in, en vormt eene lagune, Koewala Tjangkoe of Marassa ook wel Koewala Lemada genoemd. Bij hare monding, hier en daar tusschen de 200 en 500 meters breed en 8 à 9 voet diep, stroomt zij oostwaarts langs de kotta Marassa heen en genoegzaam evenwijdig aan de kust, bij eene gemiddelde breedte van 50 à 60 m. al kronkelend voort. Reeds spoedig binnen nog engere oevers begrensd, vormt zij ter hoogte van kotta Bras (het strandbivouac) eene kreek, welke zich iets hooger dan het oostelijk fort (kotta Kalaut) in de daar zijnde moerassen verliest, hoewel men vermeent dat zij zich bij Djamboi Pokek met de Atjih vereenigt. In hare zuidelijke richting blijft de lagune

tot op ongeveer 7 à 800 meters van de kust bevaarbaar, ter hoogte waar het raadhuis aan den linkeroever - thans vermoedelijk in een benting herschapen - en aan den tegenovergestelden, de missigit van de kampong Tjankoe - tot de IV Moekims behoorende - zich verheffen. Iets verder hoe langer hoe smaller toeloopende, doorsnijdt zij bij de pasar Lemada den weg die van Koerong Raba naar den kraton voert. Bij eb valt zij daar ter plaatse reeds geheel droog. Op ongeveer halverwege tusschen die missigit en het strand-bivouac, strekken de kampongs Marassa en Lemboek - waarschijnlijk onder het gebied der IX Moekims - zich langs de lagune uit. Beide plaatsen hebben door bruggen gemeenschap met de overzijde en het strand, vanwaar voetpaden naar het binnenland voeren. Een derde arm, die zich al spoedig in het gebergte van Djembara schijnt te verliezen, loopt in westelijke richting voort. De lagune wordt behalve door kotta Marassa, ook nog door een daartegenover aan het uiteinde eener smalle landtong gelegen sterkte Mugat(?) verdedigd.

Overigens zijn eenige andere gedeelten van de noord- en oostkust opgenomen, en tijdens het bezoek door de *Timor* aan Edi gebracht, is nog het volgende betreffende den toestand van land en volk aangeteekend.

De weerbare bevolking van Edi-besar zou bestaan uit omstreeks 5000 man Ediërs, waaronder uitgewekenen van Pasei en Merbau, benevens ongeveer 1900 man van Pasangan, Merdoe en Pedir. Bepaalde kampongs zijn er niet. Geheel Edi, schrijft de controleur, is tot meer dan een dag reizens landwaarts in, als het ware één pepertuin, waarin de woningen verspreid liggen. De radja houdt zijn verblijf in de nabijheid van de pasar, waar de peper verhandeld en afgescheept wordt; zijn huis is een klein, onaanzienlijk houten gebouw, omringd van een steenen muur die alleen aan de voorzijde voltooid is. Het geheel staat bekend onder den naam van ‘de kotta.’ De rivier van Edi is vrij smal, maar diep genoeg om vaartuigen van 40 koiangs laadruimte zonder moeite tot aan den pasar te kunnen brengen, nagenoeg één uur roeiens van de monding gelegen en verder slechts voor kleine prauwen bevaarbaar. De mannen zijn zonder onderscheid (vrouwen en kinderen werden schier niet gezien) steeds gewapend, tengevolge waarvan de minste twist dadelijk bloedige gevolgen heeft.

Chinezen schenen zich in Edi nog niet te hebben durven vestigen, en de nijverheid der inwoners bepaalt zich tot het smeden van klewangs, het bouwen van kleine vaartuigen en het weven van zijden sarongs en broeken, alles voor eigen gebruik.

De uitvoer bestaat bijna geheel uit peper, waarvan de hoeveelheid veilig op 40000 pikols per jaar gesteld kan worden. Het product wordt deels door de Ediërs naar Pinang vervoerd, deels door de handelaars van die plaats te Edi opgekocht, waar tal van schoeners en tongkans om peper te laden voor anker lagen. Op den uitvoer

wordt eene belasting geheven van 1¼ dollar per pikol; één dollar daarvan is voor den radja, terwijl de rest onder de ‘ketoeahs’ (bestuurshoofden) wordt verdeeld. Andere artikelen van uitvoer zijn boschproducten (voornamelijk getah) en huiden. De invoer bestaat in rijst van Pedir, Pasei en Pinang, lijnwaden en amfioen, benevens klappers van Pasangan: die van rijst en klappers is vrij. Op lijnwaden wordt een recht geheven van 3½ pct. van de waarde en op amfioen van 20 dollars per kist van 40 bollen. De sjahbandar verkrijgt alleen een gedeelte der inkomende rechten. Behalve met Pasangan, Pasei en Pedir heeft Edi geen handelsbetrekkingen met de op de oostkust van Atjih onderhoorige rijkjes aangeknoopt.

De kotta Edi-besar werd in de maand September door eene compagnie infanterie uit Deli bezet, ten einde onzen bondgenoot tegen mogelijke vijandelijke invallen zijner naburen te beschermen, terwijl de vriendschappelijke verhouding tusschen dien radja en het Nederlandsch-Indisch gouvernement niet op Edi-ketjil was overgegaan, waar steeds eene zeer ongunstige stemming bleef heerschen. Nadat men van daar herhaaldelijk op onze schepen gevuurd had, werd eindelijk de kotta van dat landschapje, op den 31sten door Zr. Ms. stoomschip *Timor* vernield en de vijandige bevolking verjaagd. Omstreeks denzelfden tijd werd ook een kampong op Poelo Nassi getuchtigd, als hebbende op eene sloep van de *Amboina* geschoten, en vóór Edi, door de gewapende visitatiesloep van Zr. Ms. stoomschip *Den Briel*, onder den adelborst 1ste kl. A. Voormolen een vaartuig - na eene hardnekkige verdediging - geënterd en genomen, waarbij slechts weinigen van de opvarenden door 't geweervuur bleven gespaard. 't Is het voorspel van krachtdadiger handelingen die wij eerstdaags kunnen te gemoet zien.

Het is der Indische regeering door velen als een grief en door sommigen als eene fout toegerekend, dat zij tot eene expeditie tegen Atjih besloot, zonder zich geheel op de hoogte te hebben gesteld van die topographische kennis, zoo noodig om in een vijandelijk land met kracht te kunnen optreden, en er niet - zooals men zegt - als blinden rond te tasten. Men verliest echter uit het oog, dat zulks bij de meeste onzer expeditiën in den Oost-Indischen Archipel het geval is geweest, en het somtijds geheel onmogelijk wordt die zoo gewenschte terreinkennis bij tijds te kunnen opdoen. Men schijnt zich niet te willen herinneren wat er op Borneo, Bali en bij Boni plaats vond, en vergeet geheel en al de tusschen ons en Atjih bestaande verhouding.

Men bedenkt niet dat hij het stelsel van jaren-lange onthouding van elke gemeenschap, en de vijandige gezindheid waardoor dat rijk geheel van ons vervreemdde, dáár onmogelijk iets meer dan eene hoogst oppervlakkige lokale kennis kon worden opgedaan.

Behalve de in 1872 bij het topographisch-bureau gereed gekomen kaart van Atjih op de schaal van 1:500000, voor wier samenstelling met bijbehoorende topo- en ethnographische beschrijving o.a. gebruik

was gemaakt van de door den militairen commandant van Sumatra's Westkust verzamelde bijdragen, en van de rapporten omtrent het bezoek aan dat rijk door Zr. Ms. stoomschip *Djambi* in het najaar van 1871, bestaan er thans meer gegevens.

Onder een vijftal teekeningen, onlangs door-den minister van koloniën uit Batavia ontvangen en aan de topographische inrichting alhier gereproduceerd, - de afbeeldingen van het strandbivouac en de missigit zijn hier teruggegeven - behoorde almede eene kaart - op eene schaal van 1:10000 - van het terrein des oorlogs nabij de hoofdplaats van Atjih, door de expeditionaire verkennings-brigade opgenomen. Ze werd in de laatste dagen nog verrijkt door aanwijzingen en inlichtingen van verschillende inlandsche berichtgevers, waardoor de richting van eenige wegen en kanalen, benevens meer bijzonderheden omtrent den kraton bekend werden. Met een enkel woord zal ik ze den belangstellenden lezer mededeelen.

Het gedeelte van Groot-Atjih, 't welk vooral thans het meest onze aandacht verdient, is de noord-westhoek; het gebied, meer rechtstreeks aan den sultan onderworpen, met zijne hoofdstad en haren onmiddellijken omtrek, als zijnde het tooneel, waarop spoedig het tweede, en naar wij hopen het laatste bedrijf van het bloedig drama zal worden afgespeeld. Daarom is eenige meerdere kennis der middelen van gemeenschap en vervoer, van de richting en den toestand der wegen, vooral in een land waar ze zeer schaars en dan veelal nog in gebrekkigen staat worden aangetroffen, van het hoogste gewicht.

In het zuiden van 't kleine schiereiland dat tusschen Atjih-hoofd, de Koningspunt en Kaap Masamoeka het noord-westelijk uiteinde vormt van Sumatra, loopen twee voorname wegen, die van Langei - langs welken men den kraton in 4 à 5 uren bereikt - en die van Koerong Raba met een brug over de bij pasar Lemada smal toeloopende koewala Marassa naar Atjih.

Deze twee wegen staan met verscheidene andere aan de beide oevers der lagune in verband, die èn naar het strand èn naar het binnenland voeren. Laatstgenoemde verdeelt zich bij pasar Lemada, en ook die tweede meer in oostelijke richting loopende weg schijnt Atjih ter hoogte van den kraton te bereiken.

De weg, waarschijnlijk steeds door onze troepen en transporten gevolgd, loopt van het strandbivouac door een laag, moerassig terrein - voor het vervoer van eenigszins zwaar geschut misschien onbruikbaar - tot aan de bij Lemboek over de lagune geslagen brug, en vandaar over den pasar van genoemden kampong, langs en over sawahs, door de kampong Pandei naar de missigit. Op eenige honderden meters in noordwestelijke richting vóór den kraton, niet ver van den linker-oever der Atjih gelegen, is deze tempel vermoedelijk de moskee van den kampong Djawa, en niet de prachtige missigit die getuige was van de voormalige grootheid en luister van het Atjineesche rijk. Deze

toch, door Iskander Moeda in 1614 onder den naam van Beitoe'r-rahman (het huis des Barmhartigen) gesticht en onder de regeering zijner dochter afgebrand, maar hoogstwaarschijnlijk door de vrome en rechtzinnige Tadjoe'l-alam weder opgebouwd, zou volgens sommige schrijvers bezuiden den kraton zijn gelegen. Ook deze weg staat met eene menigte voetpaden en andere wegen in verband, die zich in verschillende richtingen tusschen de omringende tuinen en sawahs verliezen.

Van de Atjih voeren verscheidene paden en kanalen naar de meer oostelijke Koewala Gighen; o.a. zou een voetpad uit den kraton, bezijden de woning van den Sjahbandar, die plaats in drie uren bereiken.

Aan en onmiddellijk langs den rechter-oever, noord-oostwaarts van de missigit, tusschen een kanaaltje van 6 m. breedte, in gemeenschap met en een weg naar Koewala Gighen, strekt zich eene groote vlakte uit. Aan het noordelijk uiteinde van die vlakte vind men de kampongs Bedoek en Penajoeng, en in het zuiden eene versterkte positie des vijands aangewezen, die aan de overzijde der Atjih verlengd, de missigit aan de oostzijde door hare werken als een halve maan omringt. 't Zuidelijkste gedeelte van die werken dekt tevens het noorderfront van den kraton. Tegenover het punt, waar de Koerong Daroe, ook Koerong Tjoet of Dalam genoemd, - die den kraton bijna in zijne geheele lengte doorstroomt - zich met de rivier vereenigt, loopt een ander kanaal in oostelijke richting voort, en bij dat punt van samenvloeing is het huis van den sjahbandar gelegen. Iets zuidwaarts van deze woning ligt de pasar van Atjih, die, ten westen aan de Koerong Daroe en de buitengracht van den kraton leunende, in 't zuiden begrensd wordt door een weg naar Toenong, langs welken men het gebied van Panglima Polim in 2 à 2½ dagmarsch bereikt.

Eene aaneengebouwde stad schijnt niet te bestaan. De kraton en de missigit zijn door eene menigte afzonderlijk staande of in groepen verdeelde huizen, tuinen, kleine boschjes en begraafplaatsen omringd, die op korten afstand door de kampongs Djamboe Madat(?), Djawa, Lampoe Idjoe en Pajate worden omgeven.

Wat den kraton betreft, op ongeveer een paar honderd m. van den linker-oever der Atjih gelegen, beslaat hij een groot vierkant, aan alle zijden door eene natte gracht ingesloten, en hoewel de afmetingen - door onze inlandsche berichtgevers medegedeeld - slechts als approximatief te beschouwen zijn, schijnt de kraton ongeveer eene oppervlakte van 150 à 160 duizend vierk. m. te beslaan.

Op den buitensten wal, drie m. hoog met een berm van zes m. breedte, en geheel met bamboe-doeri beplant, staat aan de noordzijde een twintigtal stukken in batterij, die tevens een gedeelte der rivier en het terrein vóór de missigit bestrijken, terwijl aan de zuid- en west-face eenige onbruikbare stukken op den grond liggen; behalve één kanon van zwaar kaliber, dat van den laatstgenoemden wal den weg naar

pasar Moekim IV bestrijkt. Op ongeveer 140 à 150 m. afstands van de oostelijke grens, stroomt de Koerong Daroe aan de noordzijde naar binnen, loopt evenwijdig aan die oostelijke grens in zuidelijke richting voort, wendt zich dan op een vijftigtal m. van en evenwijdig aan de zuidelijke gracht van den kraton naar het westen, en verlaat den vierhoek aan die zijde, met een bocht langs de daar ter plaatse van steen opgetrokken kotta Patjoet, om zich daarna in de rawahs te verliezen. Deze moerassen, die zich tot dicht bij de zuider-buitengracht uitstrekken, zijn bij vloed voor kleine schuiten bevaarbaar.

Bezijden de zoo even genoemde punten van in- en uitstrooming bevinden zich de toegangen tot de inwendige ruimte van den kraton, aan weerszijden door wachthuizen en eenig geschut beschermd. Omstreeks 50 m. aan de oostelijke face, loopt eene gracht, 3 m. breed en 1,5 m. diep, van het noorden naar het zuiden, in welk afgesneden gedeelte de verblijfplaats der vrouwen en de vorstelijke begraafplaats zijn gelegen. Westwaarts van die gracht wordt door een hoogen wal, op een afstand van ongeveer 100 m. van de noord- en westelijke, en 30 m. van de zuidelijke grens, een tweede vierkant ingesloten, in welks midden, door een iets minder hoogen binnenwal, een derde vierhoek gevormd wordt, waarin tegen de zuidzijde de woning des sultans benevens het raad- en kruithuis zich bevinden. Vóór het raadhuis staan eenige stukken op den daartegenover liggenden, geheel vervallen wal gericht.

Die binnen-wallen (van muren wordt niet gesproken) zijn vooral aan de noord- en de zuidzijde geheel of grootendeels vervallen, zoodat ze geen 't minste defensief vermogen bezitten. Waarschijnlijk zullen in de hierboven beschreven binnenruimten nog andere woningen gevonden worden, waarvan echter geen melding wordt gemaakt. Midden voor het noorderfront staat een hooge katapang (waarschijnlijk de boom waarvan reeds vroeger gesproken is), en de uitgang aldaar wordt door eene droge gracht met eene dubbele rij randjoes gedekt, terwijl de linkervleugel van de versterkte positie, welke de missigit omringt, dit vermoedelijk front van aanval tevens tot voorwerk dient.

Alvorens 't eenvoudig en beknopt verhaal van deze expeditie te eindigen, behooren nog de sterkte en samenstelling der zee- en landmacht, benevens de door ons geleden verliezen te worden aangegeven, om later een punt van vergelijking te hebben, wanneer de officieële sterkte-staten der 2de expeditie bekend zullen zijn.

De expeditionaire macht, die op 22 Maart 1873 onder het opperbevel van den generaal-majoor J.H.R. Köhler van Java naar Atjih vertrok, was als volgt samengesteld:

	Officieren. Europeanen.	Inlanders.	Minderen. Europeanen.	Inlanders.
Opperbevelhebber en staf	6	,,	6	,,
Infanterie; 3de bataljon (van Samarang en Willem I), 9de en 12de bataljon (van Weltevreden), één bataljon barrissan van Madura (half bataljon Bangkallang en half bataljon Sumanap-Pamakasan). Het 9de en 12de bataljon gewapend met achterlaadgeweren; de overige infanterie met getrokken infanterie-geweren	89	28	761	1934
Cavalerie: detachement van het eskadron te Rijswijk	3	,,	60	,,
Artillerie: een halve veldbatterij (4 getrokken kanonnen van 8 c M.), eene bergbatterij (4 houwitsers van 12 c.M. en 8 mortieren van 12 c.M.) benevens eenige	9	,,	139	99

vesting-artillerie (2 mortieren van 20 c.M.)				
Genie: een compagnie mineurs en sappeurs van Banjoe Biroe, eenige geniewerklieden, opnemers en teekenaars.	8	,,	72	47
Militaire administratie	11	,,	30	,,
Geneeskundige dienst	15	,,	62	39
Totaal	141	28	1130	2119

Totaal-Generaal.

	Officieren.	**Minderen.**	**Paarden van Officieren.**	**Minderen.**
Opperbevelhebber en staf	6	6	7	,,
Infanterie; 3de bataljon (van Samarang en Willem I), 9de en 12de bataljon (van Weltevreden), één bataljon barrissan van Madura (half bataljon Bangkallang en half bataljon Sumanap-Pamakassan). Het 9de en 12de bataljon gewapend met achterlaadgeweren; de overige infanterie met getrokken infanterie-geweren	117	2695	6	,,

Cavalerie: detachement van het eskadron te Rijswijk	3	60	3	50
Artillerie: een halve veldbatterij (4 getrokken kanonnen van 8 c M.), eene bergbatterij (4 houwitsers van 12 c.M. en 8 mortieren van 12 c.M.) benevens eenige vesting-artillerie (2 mortieren van 20 c.M.)	9	238	8	85
Genie: een compagnie mineurs en sappeurs van Banjoe Biroe, eenige geniewerklieden, opnemers en teekenaars	8	119	3	,,
Militaire administratie	11	30	1	,,
Geneeskundige dienst	15	101	2	,,
Totaal	169	3249	30	135
	3418		165	

Duizend bannelingen en vijftig mandoors waren als koelies onder beheer der militaire administratie aan de expeditie toegevoegd.

Behalve de in den loop van het verhaal reeds voorgekomen namen der overige bevelhebbers, zij hier nog aangeteekend, dat zoo er geene veranderingen daarbij hebben plaats gevonden, de cavalerie onder de bevelen stond van den ritmeester H.K.E. Perié, de artillerie onder die van den luit.-kolonel H.G. Bouwmeester, en de genie onder het bevel van den kapitein W.J. Leers.

Als chef der militaire administratie fungeerde de onderintendant 1ste kl. J. Hofstede, en als die van den geneeskundigen dienst, de officier van gezondheid 1ste kl. J.H. Becking.

De maritime macht, onder bevel van den kapitein ter zee J.F. Koopman, bestond uit de volgende schepen en vaartuigen:

	Officieren, adelborsten, enz.	**Minderen.**		**Totaal generaal.**	
		Europeanen.	**Inlanders.**	**Officieren, adelborsten, enz.**	**Minderen.**
Militaire marine.					
Schroefstoomschip 1ste klasse *Djambi*, voerende 16 stukken; bovendien aan sloep- en landingsgeschut 8 kanonnen en mortieren, waarvan 2 op landingsaffuit	15	200	41	15	241
Schroefstoomschip 2de klasse *Citadel van Antwerpen*, voerende 13 stukken; bovendien aan sloep- en landingsgeschut 7 kanonnen en mortieren, waarvan 2 op landingsaffuit	15	185	41	15	226
Schroefstoomschip 2de klasse *Marnix*, voerende 6 stukken; bovendien aan sloep- en	11	110	36	11	146

landingsgeschut 6 kanonnen en mortieren, waarvan 1 op landingsaffuit					
Stoomschip 4de klasse *Coehoorn,* voerende 6 stukken; bovendien aan sloep- en landingsgeschut 4 kanonnen en mortieren	5	65	23	5	88
Raderstoomschip *Soerabaija*, voerende 2 stukken; bovendien aan sloep- en landingsgeschut 7 kanonnen en mortieren	8	130	57	8	187
Raderstoomschip *Sumatra*, voerende 4 stukken; bovendien aan sloep- en landingsgeschut 6 kanonnen en mortieren, waarvan 1 op landingsaffuit	6	75	30	6	105
Vijf stoombarkassen, bemand en bewapend uit de schepen.					
	60	765	228	60	993

Gouvernementsmarine	Gezaghebbers, stuurlieden en machinisten.				
Raderstoomschip *Siak,* voerende 6 kanonnen	8	,,	45	8	45
Raderstoomschip *Bronbeek*, voerende 6 kanonnen	8	,,	35	8	35
Acht gewapende booten, te zamen voerende 8 ijzeren 3□ en 16 bronzen 1□	,,	,,	128	,,	128
Een adviesboot, voerende 2 bronzen 1□	,,	,,	11	,,	,,
	16	,,	219	16	219

benevens eene landingsdivisie van 450 mariniers en matrozen, waarvan 300 als infanterie met geweren gewapend, 50 tot bediening van 5 stukken landingsgeschut en 100 voor ambulance en transport.

De transport-vloot bestond uit de zes volgende stoomschepen van de Nederlandsch-Indische stoomvaartmaatschappij: *William Mackinnon*, *Gouverneur-Generaal Mijer*, *Baron Bentinck*, *Koning Willem III* en *Cores de Vries*; verder uit vijf koopvaardijschepen, waarvan twee waren aangewezen als vivres- en kleedingschip en een tot ziekenschip was ingericht.

Van de landmacht zijn gedurende de expeditie (6-16 April) in 't geheel gesneuveld: 4 officieren en 46 minderen, waaronder respectivelijk 3 en 28 Europeanen; gewond 30 officieren en 396 minderen,

onder welke laatsten 182 Europeanen. Van de gekwetsen zijn sedert (volgens de tot 7 Juni te Batavia ingekomen opgaven) aan hunne wonden overleden 2 officieren en 23 minderen (12 Europeanen en 11 inlanders), terwijl tijdens de expeditie aan andere oorzaken dan wonden (vermoeienis of ziekte) overleden zijn 1 officier en 6 minderen (1 Europeaan en 5 inlanders). Totaal verlies aan gesneuvelden en overledenen 7 officieren en 75 minderen, waarvan 6 en 41 Europeanen.

Van de zeemacht zijn gesneuveld 1 adelborst en 2 minderen (mariniers) en gewond 2 zeeofficieren en 20 minderen (10 Europeesche matrozen, 7 mariniers en 3 inlandsche schepelingen); van de 7 mariniers was 1 later aan zijne wonden overleden, terwijl 1 zeeofficier tijdens de expeditie aan vermoeienis en ziekte bezweek.

Mocht reeds met een enkel woord zijn gewezen op de dankbare herinnering, ten gevolge der goede zorgen van de vereeniging het Roode Kruis bij onze troepen achtergelaten, zoo wordt ook bij het jaarlijksch verslag van den minister van Koloniën (zitting 1873-1874) aan de Staten-Generaal ingezonden, openlijk hulde gebracht aan eene instelling waaraan men reeds zooveel heeft te danken.

‘Het te Batavia gevestigde centraal-comité voor Nederlandsch Indië van de vereeniging het Roode Kruis - wordt daarin gezegd - gaf hij vernieuwing zoowel hij de expeditiën naar Deli (Sumatra) en Balangnipa (Celebes) als bij die naar Atjih, herhaaldelijk overtuigende bewijzen van warme belangstelling in het lot van den Nederlandsch-Indischen krijgsman te velde, eene belangstelling, die door het geheele leger dankbaar wordt gewaardeerd.

Ten gevolge van de rapporten over de practische waarde van de artikelen, door de vereeniging toegezonden, ontving het centraal-comité van het legerbestuur een opgave der artikelen die voor den soldaat te velde het meest doelmatig en aangenaam zijn, en naar welke de latere verzendingen met de meeste welwillendheid werden geregeld.

Bij laatstgenoemde expeditie zag het Indische centraal-comité zich tot ruime hulp der zieken en gewonden in staat gesteld, tengevolge van de beschikbaarstelling langs telegraphischen weg (April 1873) van belangrijke sommen door de Nederlandsche vereeniging, onder andere van *f* 25.000 door het hoofdcomité en van *f* 10.000 door de afdeeling Rotterdam. Bovendien werden onderscheidene collis goederen tot hulp en verkwikking onzer strijders en tot verzachting van hun lot door het hoofdcomité en de afdeeling Amsterdam per stoomschip naar Batavia en Padang uitgezonden.’

Bij het ter perse gaan van dit opstel staat eene tweede naar Atjih uitgezonden expeditie gereed hare taak te aanvaarden, en als dit schrijven onder de oogen mijner lezers komt, hebben wellicht reeds gebeurtenissen plaats gehad die over het toekomstig lot van 't noordelijk Sumatra zullen beslissen.

Al kan de loop dier gebeurtenissen niet worden vooruitgezien, al kunnen ook thans weder menschelijke berekeningen falen, toch is met een gunstiger jaargetijde, de ontvangen lessen en opgedane ondervinding, gepaard aan meerdere lokale kennis, en bij een verstandig gebruik der verkregen inlichtingen, een gunstige afloop te verwachten. Bovendien leveren de militaire bekwaamheden van den opperbevelhebber, de toewijding en onbezweken moed der officieren onzer zee- en landmacht, evenals de antecedenten van het Nederlandsch-Indische leger zoo vele waarborgen op, dat de eer van Neerlands vlag, de glorie der vaan van Oranje en het prestige onzer wapenen, met inspanning van alle krachten, zullen worden gehandhaafd.

Moge de tweede expeditie naar Atjih den minder gelukkigen afloop der eerste weldra doen vergeten, en eene nieuwe roemrijke bladzijde beslaan in de geschiedrollen van een leger, waarin zoo menig eervol blad wordt bewaard!

Dan voorzeker zal de stof niet ontbreken om ook voor dit Tijdschrift, al spoedig eene nieuwe belangrijke bijdrage tot onze Oost-Indische krijgsgeschiedenis te leveren.

'*s-Hage*, December 1873.

Geschiedenis van den dag.

Er is een tijd geweest, dat de politiek zich oploste in twee woorden: conservatief en liberaal; onder liberaal verstond men het verdringen van het monarchale stelsel en van het nauw daarmee samenhangende nepotisme, het stellen van de regeering onder de contrôle van de verkozenen des volks en de deelneming des volks aan de regeering. Conservatief zijn was arbeiden aan het behoud van het monarchale gezag, noodig geacht om de maatschappelijke orde te handhaven. Die tegenstelling echter heeft zichzelf overleefd; de vertegenwoordigers van het monarchaal gezag, de Vorsten, hebben zich over het geheel vrij wel geschikt in de nietsbeteekenende rol, die hun bij de nieuwe orde van zaken werd toegewezen, en - jammer genoeg - meest allen na dien tijd zich gewijd aan die zaken, waartoe schier ieder vervalt, die voor zijn onderhoud niet behoeft te zorgen en op zijn weg geen bepaald levensdoel vindt. De conservatieven hebben zich met het liberale, anders gezegd constitutioneele regeeringsstelsel verzoend, zoodat het vroegere onderscheid is verdwenen. Conservatieven mogen zich een enkele maal nog wel eens op het gezag der Kroon beroepen, de liberalen doen dit op hun beurt eveneens, wanneer in bepaalde om-

standigheden het partijbelang het meebrengt. Of in Engeland b.v. Gladstone of Disraelli aan het roer staat, het constitutioneele stelsel, de mede-regeering des volks, de contrôle van de regeering zal er geen schade bij lijden. Niet één liberaal zal in Engeland beweren, ook niet uit oppositie-manie, dat Disraeli de rechten van de volksvertegenwoordiging wil besnoeien. Een conservatieve of liberale regeering is dus wel bezien slechts een persoonsquaestie geworden, of het onderscheid bestaat in ondergeschikte punten, in de opvatting van die zaken, waarmee het vroegere verschil niets te maken heeft, b.v. verschillend inzicht in de buitenlandsche staatkunde, in het financieel beheer. De liberalen b.v. verwijten wel eens de conservatieven, dat zij niet behoudend zijn op het gebied der geldzaken en de begrootingen opdrijven. De begrootingen worden echter onder conservatieven en liberalen beiden steeds hooger, om redenen geheel onafhankelijk van hun beweerd verschil in staatkundige zienswijze. Toch is de tegenwoordige toestand grootendeels het werk der liberalen; zij hebben het beginsel aangegeven en doorgedreven van het constitutioneele stelsel, en de conservatieven zijn willens of onwillens gedwongen mee te gaan, om met den algemeenen negentiende-eeuwschen eerbied voor het *fait accompli* zich neer te leggen bij 't geen was en is.

Welke grootsche verwachtingen zijn er. niet aan de liberale staatkunde vastgeknoopt! wat heil heeft men niet verwacht van het constitutioneele stelsel! Van paradijsachtige toestanden is gedroomd, van toenemend welvaren van allen, van veel beschaving, van groote ontwikkeling! En werkelijk is de vooruitgang in vergelijking met vroegere toestanden niet gering. Er is allerwege openbaarheid gekomen in het bestuur; de vroegere, meestal schadelijke geheimzinnigheid van groote en kleine regeeringen is verdwenen; eenige indirecte belastingen, die 't meest en daarom onrechtvaardig drukten op den minderen stand, zijn afgeschaft. Het onderwijs is verbeterd en uitgebreid. En dat over het geheel het zaad der liberalen in goede aarde is gevallen, blijkt reeds daaruit, dat er geen concervatieve partij in den ouden zin meer bestaat.

Maar - in weerwil dat men een serie van verbeteringen kan aanwijzen, in den nieuweren tijd tot stand gebracht, gaat het roemen in het liberalisme toch niet van harte in onze dagen; al de goede dingen door het constitutioneele stelsel aangebracht, laten ons ontevreden. Is het omdat het ‘jonge Holland,’ zooals men het laatste geslacht noemt, den druk van vroeger dagen niet heeft beleefd en daarom niet zoo gevoelt als het oude Holland? omdat een jeugdiger geslacht het oude beheer van monarchale willekeur en verdrukte openbare meening niet heeft gekend? Voor een deel zeker ja, maar het geeft slechts een kleine reden aan van het algemeen gevoel van *malaise*, dat onzen tijd ook tegenover het liberale stelsel eigen is.

Vooreerst maakt het een treurigen indruk, dat de kracht van het

constitutioneele stelsel, of wat ongeveer hetzelfde is, de werkzaamheid van de liberale partij is verlamd, nog vóór het werk, dat zij op zich nam, half voltooid is. Wij zijn in de hervorming b.v. van het rechtswezen, in de reorganisatie van het belastingstelsel blijven steken, en wij zien bij de ervaring der laatste jaren maar al te goed in, dat het optimisme wat al te ver gedreven zou zijn om te meenen, dat de eerstvolgende tijd de verwezenlijking zou brengen van de meest bescheiden wenschen, die wij in dat opzicht koesteren. Wij zien geen kans met de werking van het constitutioneele stelsel voor ons, van onze oude dwaze, meest Fransche wetten ontslagen te raken. Het blijkt dat wij de vruchten, die het liberalisme ons leveren zou, hebben overschat; wij zijn er een eind weegs mee vooruitgekomen, en staan nu stil, niet omdat wij overtuigd zijn, dat wij niet verder kunnen, of dat wij niet verder moeten, maar 't is alsof een booze geest ons vastgenageld houdt op de plaats, waar wij staan.

Het feit zal wel door niemand tegenwoordig meer worden ontkend. En de fout ligt, dunkt ons, voor de hand. Bij de vreugde over de verandering, die nu ongeveer vijfentwintig jaren geleden is tot stand gekomen, heeft men, dwaas genoeg, gaan meenen, dat nu alles als van zelf zou beter worden, dat een algemeene geluksstaat, voorzoover bereikbaar, van zelf uit de nieuwe vormen moest voortvloeien. De ingenomenheid met het nieuwe stelsel, de tevredenheid en zelfgenoegzaamheid van deel uit te maken van de regeering des lands, heeft doen vergeten om nauw te letten, welke de gebreken waren van het nieuwe stelsel. Niets is onvoorwaardelijk goed, want elk stelsel heeft zijn gebreken; niets is zeker goed voor alle tijden, want de tijden veranderen, en daarmee ook de eischen, die aan ons worden gesteld. En de schaduwzijde van het liberale stelsel lag zoo voor de hand, dat men van tevoren reeds opmerkzaam had kunnen zijn op de uitzuivering van de noodzakelijk daaruit voortvloeiende gebreken.

Om het constitutioneele stelsel toe te passen, is allereerst noodig een behoorlijk personeel, bruikbaar genoeg om de regeeringsfabriek geregeld te doen loopen; en dat personeel bestaat niet, het is althans niet talrijk genoeg. In een klein land als het onze moet men behalve de ministers en de hoogere toongevende ambtenaren, een tachtig personen hebben, die een genoegzame mate van staatkundige kennis en ontwikkeling bezitten om de Tweede Kamer te kunnen vullen. De ervaring leert, dat dit getal niet bestaat, en wij worden telkens herinnerd aan de satirieke opmerking, die wij ergens - waarschijnlijk in een Duitsch werk - hebben gelezen, dat men om over eenige zaak ter wereld te spreken, te oordeelen en daarnaar te handelen, een zekere mate van kennis van die zaak zich moet eigen gemaakt hebben, maar dat de staatkunde hiervan schijnt uitgezonderd. Het ontbreekt namelijk de volksvertegenwoordigers, geroepen om contrôle uit te oefenen over de regeering en zelf mede te regeeren, over 't geheel aan de noodige kennis om

mee te spreken over de zaken, die volgens het liberale stelsel aan hun oordeel moeten worden onderworpen.

En het is waarlijk niet te verwonderen, dat het aantal politieke mannen in een land als het onze zoo gering is; vooreerst ligt het niet in onzen volksaard om te politiseeren; wij hebben nog te veel van het oude bloed in ons om over ons te laten regeeren, mits wij maar het recht hebben er over te morren, wanneer het niet naar onzen zin gaat; zooals de heeren 't wijzen, zullen wij het prijzen, - is de oud Hollandsche zegswijze.

Voor een constitutioneel te regeeren volk nu is een eerste vereischte, dat het belang stelt in de publieke zaak, ijverig daaraan deelneemt, niet misdeeld althans is van het instinct om zelf het initiatief te nemen en de handen uit de mouw te steken.

Bij de invoering van het liberale stelsel had men dus er bovenal op bedacht moeten zijn om de behoefte aan politiek leven op te wekken, en wellicht ware die behoefte ontstaan, wanneer men meer op de verspreiding van politieke kennis had gelet. Deze kennis werd echter tot voor weinige jaren alleen onderwezen aan de Hoogescholen en nog wel aan ééne faculteit, de juridische. In de laatste jaren ook op de hoogere burgerscholen geleerd, moet zij echter daar leven van de kruimkens, die vallen van de tafel van de natuurkundige wetenschappen.

En ook bij de geroepenen tot de politieke zaken, de juristen, laat de politieke ontwikkeling uit den aard der zaak veel te wenschen over; niet ieder bezit daarvoor aanleg, en waar deze al bestaat, het onderwerp is aanvankelijk niet zoo begeerlijk dat velen er een nauwgezette studie van zullen maken. Men kan dat moeilijk doen om er een betrekking in te vinden en er zijn brood in te zoeken, - bij hen die misdeeld zijn van fortuin, - omdat het mandaat van volksvertegenwoordiger bezwaarlijk als een bepaalde betrekking kan worden aangemerkt; de karige belooning daargelaten, is men afhankelijk van de luimen - 't is het ware woord - van het kiezerspersoneel, dat, vertegenwoordigd in de verkiezingsclubs, ook niet zoekt naar politieke ontwikkeling, maar door allerlei bijzaken zich laten leiden; de keus der personen is dikwijls niet meer dan de gril van het oogenblik. Trouwens, hoe kan men bij de onkunde van het algemeen, gepaard met de verrassende meening van kennis, een eenigszins gegronde keuze verwachten?

Het gevolg is dus, dat men een gehalte krijgt in de Kamer om de regeering te contrôleeren en mee te regeeren, dat op zeer enkele personen na onbruikbaar is. Daarbij komt de specialiteiten-manie van onzen tijd; als de specialiteit zich nu maar hield op haar speciaal terrein, dan zou dit kwaad nog zoo erg niet zijn, maar een van de nadeelen van den specialiteit-man is, dat hij, vergetend dat zijn meerdere kennis op één gebied zijn onkunde in alle andere vakken niet dekt,

in den waan verkeert, dat hij werkelijk ook verstand heeft van andere zaken en men slechts woorden behoeft te luchten te hangen om den Staat van zelf goed te besturen. Vandaar dat men mannen, die b.v. van letteren, van militaire of andere zaken vrij wat afweten, wellicht omdat zij nooit aan iets anders hebben gedaan, ziet zondigen tegen de eerste regelen van een goede staatkunde. Het blijkt ook een gewoon zielkundig verschijnsel te zijn, dat iemand het bloed naar het hoofd stijgt, wanneer hij tot Kamerlid is benoemd, en het met den eigenwaan er vooral niet beter op wordt, wanneer men in 's lands vergaderzaal met een portefeuille zich kan nedervleien.

Het gehalte van onze Kamerleden is derhalve noodzakelijk zooals het is, en het helpt weinig er over te klagen; men moet doordringen tot de oorzaak, wil men de kwaal verhelpen of onschadelijk maken. Juist omdat dit gehalte is zooals het is, ziet men van het liberale stelsel alleen dan vruchten, wanneer in het parlement een persoon optreedt, die het geheel door de kracht van zijn geest beheerscht en de meerderheid leidt naar zijn invidueel inzicht. Dit is een van de redenen, waarom in Engeland het constitutioneele stelsel beter slaagt; naast de in het volk gewortelde deelneming aan de publieke zaak, heeft zoowel de conservatieve als de liberale partij in den regel een hoofd, sterk genoeg om aan de leden der partij ontzag in te boezemen. Van daar dat ook ten onzent het constitutioneele stelsel vruchten afwierp, toen Thorbecke met zijn geestkracht, zijn onverzettelijken wil, gepaard met parlementair talent en overleg, aan het roer stond. Wij laten de waarde der onder hem vastgestelde wetten daar, en wijzen alleen op het verschijnsel, dat er toen werkelijk belangrijke wetten tot stand kwamen; er werd iets uitgericht; de vruchten mogen niet in alle opzichten zoo uitstekend geweest zijn, maar er was draagkracht en voortbrenging. Die kracht verminderde, toen met den ouderdom Thorbecke niet meer den vroegeren invloed kon uitoefenen; ook bezat deze niet de parlementaire rekbaarheid om al plooiend meester te blijven van het terrein en de afdwalende geesten aan zich te trekken; hij was daarvoor te veel een man uit één stuk en zijn jongeren hebben hem altijd te veel in zijn eigenzinnigheid gestijfd; de raad, dien hij in 't laatste der dagen gaf om het bewind aan de conservatieven over te laten, opdat de liberale partij in de oppositie zich weder zou terugvinden en opnieuw tot eendracht komen, was geheel constitutioneel, maar ongelukkig niet uitvoerbaar, omdat de conservatieve partij geen hoofd bezit, begaafd genoeg om van h e m de teugels over te nemen.

De talenten, die in een wezenlijk partijhoofd, zooals Palmerston, Thorbecke, Gladstone, Disraeli vereischt worden, zijn echter zoo buitengemeen, dat het te veel gevergd zou zijn, wanneer men in een landje als het onze aanspraak maakte om bestendig zulk een man te bezitten. Zulke mannen zijn geen gewone verschijnselen; zij worden

voortgebracht door een bijzonderen tijd, gevormd door de sterke behoefte aan een hervorming, die alleen door een hoogen geest kan worden tot stand gebracht. Het is zelfs waarschijnlijk, dat mannen als Thorbecke, in een anderen tijd geboren, zeer gewoon zouden geweest zijn; waarschijnlijk dat er wat aanleg, vatbaarheid voor ontwikkeling aangaat, enkelen leven, die vooral niet minder zijn dan hij, maar tengevolge van andere tijdsomstandigheden niet datgene konden worden wat Thorbecke geworden is; leeft in een tijd een sterke behoefte, dan vindt een geest als die van Thorbecke daarin voortdurende wrijving en daardoor wasdom; zij die later werden geboren dan hij, groeiden meer op in tevredenheid over het bestaande, in verheuging over de overwinning, met het nieuwe constitutioneele stelsel behaald, en moesten derhalve zich minder ontwikkelen. De algemeene tevredenheid in het tijdperk hunner ontwikkeling maakte hen van zelf voorbeschikt tot die zelfgenoegzaamheid, die het hervormingsinstinct zoo goed als doodde en hen blind maakte voor de gebreken van het stelsel, dat hen op een al te gemakkelijke wijze in de hoogte had gestoken. Het is mogelijk, waarschijnlijk zelfs dat het algemeene gevoel van *malaise*, dat het latere geslacht, het zoogenaamde ‘Jonge Holland’ eigen is, weer aanleiding geeft tot de vorming van een groot karakter, een verheven geest, geschikt en noodzakelijk om het constitutioneele leven te bezielen en vruchtbaar te doen zijn. Zoolang zulk een geest ontbreekt, - en iedereen zal moeten erkennen, dat er in onze Kamer geen enkel persoon is, die zich buitengemeen verheft, - doen wij het best om onze verwachting van de vruchten van het liberale stelsel niet hoog te stellen, maar den tijd te besteden aan het opsporen van de gebreken, die het stelsel noodzakelijk met zich brengt, en de meest geschikte wijze om die te verhelpen. Het monarchale stelsel heeft zich te veel gecompromitteerd om ooit meer in aanmerking te komen; een volk keert buitendien nooit weer terug tot het oude, zoolang het nog leven in zich draagt; het oog moet voorwaarts, niet achterwaarts gericht zijn, wanneer wij den waren vooruitgang liefhebben. Wij hebben ergens - bedriegt het geheugen ons niet, in een der vroegere werken van den hoogleeraar Opzoomer - gelezen, dat het eenigste middel om ons geheel aan den invloed van een of andere gedachte te onttrekken, daarin bestaat dat wij haar ontstaan tot den eersten oorsprong naspeuren. Zoo is het wellicht op dezelfde wijze met het constitutioneele stelsel; wij zullen van de gebreken, die daaraan eigen zijn, - want niets is volmaakt en nooit zal de volmaakte regeeringsvorm worden uitgevonden - eerst dan verlost worden, niet wanneer de klacht daarover algemeen is, maar wanneer de kennis en het helder bewustzijn van de oorzaken, die daartoe geleid hebben, algemeen is doorgedrongen. Voorshands zij het genoegzaam om de voorstanders van het liberale stelsel en inzonderheid de vertegenwoordigers, de Kamerleden een zekere mate van bescheidenheid aan te bevelen.

Waarlijk, er is reden toe wanneer men op de werking van dat stelsel in onze dagen let.

Kan het constitutioneele stelsel eerst langzaam beter aan zijn doel beantwoorden door de verspreiding van meer politieke kennis en het opwekken van belangstelling in de openbare zaak, het ontbreken van geschikt personeel, gepaard met het weinige begrip dat men van dat stelsel bezit, heeft aanleiding gegeven tot een andere schaduwzijde; voor zoodanig moeten wij het telkens terugkeeren van dezelfde afgevaardigden houden, vooral wanneer zij reeds als Ministers zijn opgetreden. Men weet, dat het in ons land en ook elders een zeldzaamheid is, wanneer een Minister, die is afgetreden, niet terstond weder verkozen wordt tot lid der Kamer. Den tegenwoordigen president-minister De Vries werd zelfs de candidatuur reeds aangeboden, nog vóórdat op zijn verzoek tot ontslag als Minister was beslist, en dat nog wel in een kiesdistrict, waar hij als liberaal weinig kans van slagen had. Bij de gewone geaardheid van de menschelijke natuur moet die gewoonte ten stelligste afgekeurd worden; er zijn slechts enkele uitzonderingen: het eminente hoofd van een partij, een als minister aftredende Thorbecke of Gladstone of Disraeli b.v. moeten voortdurend in het parlement zitting houden; zij zijn hoofden van hun partij en moeten geacht worden door hun buitengewone gaven boven persoonlijke overwegingen verheven te zijn. Voor gewone politieke personen echter is het wenschelijk, dat zij in de eerste jaren na hun ministerschap niet weder in de Kamer verschijnen; zijn zij mannen van wezenlijk talent, dan kunnen zij hun invloed wel op andere wijze uitoefenen dan door in de Kamer het woord te voeren.

Het ministerschap is in de eerste plaats een eere-ambt; het heet, dat de uitnemendste mannen van een partij daarvoor worden aangewezen; het ligt in den aard der zaak dat een minister dan ook wenscht zijn betrekking zoolang mogelijk te bekleeden; hij zal zijn uiterste kracht inspannen om tijdens zijn ministerschap zooveel te geven als in zijn vermogen is; de maatregelen, die hij voorstelt, zijn gewikt en gewogen; het zijn zijn lievelingskinderen geworden, want daardoor hoopt hij het vertrouwen van de Kamer of van zijn partij te behouden. Valt hij, anders dan door nieuwe verkiezingen, - wat een zeldzaamheid is, - dan moet hem dit langen tijd grieven, zoo zelfs dat hij een onjuist beoordeelaar moet zijn van de maatregelen, die straks door zijn opvolger in plaats van de zijne worden voorgesteld. Om die reden is zijn verblijf in de Kamer af te keuren; hij moet geen mensch zijn, om niet, stilwerkend voorzeker, zich te laten leiden door persoonlijke consideratieën, die de zaken des lands blootstellen aan een beslissing, aan het wezenlijk belang vreemd. Kleingeestig, - zal men wellicht opmerken, maar wij antwoorden: wanneer is dit een reden geworden om het daarom van Kamerleden, ook van oud-ministers niet te verwachten? Wanneer men tusschen de regels van het *Bijblad* leest, dan wordt er in onze Kamer zelfs zooveel beslist door persoonlijke overwegingen,

dat de werking van het constitutioneele stelsel er door wordt ondermijnd. Ook de vernieuwing der Kamer is om die reden van tijd tot tijd wenschelijk, wat de gewone afgevaardigden betreft; nu heeft deze, dan gene afgevaardigde een wensch, een verzoek aan den minister van particulieren aard, waaraan, niet om het belang der zaak, maar uit persoonlijke sympathie of antipathie al of niet wordt voldaan. In het laatste geval ontstaat verstoordheid; de eene vriend neemt den anderen tegen den minister of tegen dezen of genen afgevaardigde in, en inzonderheid in den laatsten tijd heeft men kunnen zien, hoever de personaliteiten kunnen gaan; wij behoeven geen namen te noemen; het is ons om de personen niet te doen, maar om de zaak. Veel meer dan het publiek weet, worden in onze Kamer de zaken beslist uit persoonlijke overwegingen; meer en meer vormen zich bepaalde clubjes, naar de voorliefde voor en de vijandschap tegen dezen of genen minister genoemd, en hoe groot ook de kundigheden van een of ander Kamerlid mogen zijn, in het belang van een goede werking van het constitutioneele stelsel is het wenschelijk, dat de afgevaardigden, die blijkbaar door persoonlijke overwegingen geleid worden, niet worden herkozen. Toen onlangs over de begrooting van een der ministers zou worden gestemd, verliet een der afgevaardigden de zaal; hij deed dit om uit persoonlijke overwegingen niet tegen te stemmen. Er waren er die het loyaal vonden! Is het constitutioneele stelsel dan reeds zoo diep gezonken, dat het vergeten van den persoon voor de zaak niet meer als eisch mag worden gesteld?

Is het gebrek aan candidaten voor de Tweede Kamer werkelijk zoo groot, dat men gedwongen is telkens dezelfde personen te herkiezen? Dan ware het beter wat lager af te dalen en geen mannen te zoeken van halve of kwart politieke vermaardheid, maar eenvoudige mannen, die bekend zijn door een helder oordeel, door een weinig gezond verstand. De contrôle van de regeering zou er niet minder om zijn, en de mede-regeering waarlijk niet slechter.

Innerlijke onwaarheid wreekt zich steeds - allereerst door machteloosheid; van daar dat iemand, die niet zelf geheel en ten volle overtuigd is van de waarheid van hetgeen hij zegt, geen invloed uitoefent; nu behoeft men niet veel te weten van de toepassing van het constitutioneele stelsel om de innerlijke onwaarheid daarbij op te merken. Het beginsel van dit stelsel is mede-regeering van de zijde des volks en wel door middel van zijn vertegenwoordigers; maar hoe wordt dat beginsel niet verkracht, en al te dikwerf die verkrachting verheerlijkt, door allerlei drogredenen? Bij de bespreking van het nog altijd in onze Kamer hangende en hangende wetsontwerp tot uitbreiding van het stemrecht door verlaging van den census, wezen wij reeds op het onware en derhalve onbillijke om slechts de meerderheid van de gegoede klasse, den welgezeten burgerstand, de bourgeoisie te laten vertegenwoordigen en aan deze vertegenwoordiging den naam van volksvertegen-

woordiging te geven. Dat men met voorzichtigheid tot een vertegenwoordiging des volks trachtte te geraken en met meer angstvalligheid dan het hooggeprezen beginsel van volksregeering meebracht, naar een maatstaf zocht om een waarborg te hebben, dat men een goede volksvertegenwoordiging verkreeg, is niet te misprijzen; maar men had van het begin af in het oog moeten houden, dat men slechts een proef voor zich had, die zoodra doenlijk op uitgebreider schaal moest worden toegepast; men had zich moeten voornemen de ervaring trouw te raadplegen over de werking van de proeve; men had in overweging kunnen nemen het nadeel, dat het direct kiesrecht bij de mindere standen waarschijnlijk zou hebben, - door de onafhankelijke positie waarin de kiezers hier zouden verkeeren, - te voorkomen of althans te verminderen door hier getrapte verkiezingen voor te schrijven. In plaats van zorgvuldig te overwegen hoe men kan geraken tot een zoo zuiver mogelijke volksvertegenwoordiging, houdt men krampachtig vast aan de eerste proeve van het constitutioneele stelsel, en de meerderheid der conservatieven reikt hier de meerderheid der liberalen de hand; ondersteuning vindt het plan tot uitbreiding van het stemrecht alleen op de uiterste linkerzijde en de uiterste rechter-, bij de clericalen, - de laatsten omdat de lagere standen de meeste vatbaarheid bezitten om tot kerkelijken hartstocht te worden opgezweept. Wat zal men nu antwoorden, wanneer tot de tegenwoordige afgevaardigden wordt gezegd: gij vertegenwoordigt niet het Nederlandsche volk! gij hebt uw plaats veroverd in strijd met het vaandel, waaronder gij de monarchie hebt bestormd en aan de gezags-regeering een einde gemaakt!

't Is waar, in theorie heet het, dat elk afgevaardigde het g e h e e l e volk vertegenwoordigt, maar wij weten hoe het in de practijk daarmee gaat; precies als met de niet-vertegenwoordiging van de belangen van de bepaalde districten, waarin de personen verkozen zijn; toen onlangs - een uit velen - over het wetsontwerp betreffende de rechterlijke organisatie werd beraadslaagd, was een der liberale afgevaardigden naïef genoeg om den Minister de uitdrukkelijke verklaring te geven, dat hij tegen de wet zou stemmen, wanneer de hoofdplaats van zijn district niet werd bevoorrecht! Men eische geen onnatuur van de volksvertegenwoordigers; het ligt in den aard der zaak, dat zij in de eerste plaats de belangen voorstaan van het district, waarin zij gekozen zijn; de afhankelijkheid van de kiezers leidt er toe; zij kunnen ook over de belangen van hun district het best oordeelen, altijd wanneer zij zelf uit het district zijn, en wij beschouwen dit steeds als wenschelijk -; het vloeit voort uit den aard der zaak, al wordt de dwaasheid meer en meer gebruikelijk om geheel onbekende candidaten te zoeken, mannen uit verre gewesten, personen, die schier niemand in het district ooit heeft hooren noemen. Er bestaat namelijk weinig gevaar, dat door districtsvertegenwoordigers te zoeken de landsbelangen zullen worden opgeofferd aan districtsbelangen, want de g e h e e l e volksvertegenwoor-

diging beslist, en de beste pleitbezorger van de belangen van een district is hij, die het bewijs weet te leveren, dat districtsbelang in de gegeven omstandigheden bepaald landsbelang is. Men wachte zich slechts voor overdrijving, voor de plompheid van genoemden liberalen afgevaardigde.

Dat de volksvertegenwoordiging niet het volk, maar slechts bepaalde standen, en meer uitsluitend één stand vertegenwoordigt, is veel erger; het heeft tengevolge dat de belangen van een groot deel der natie niet vertegenwoordigd zijn en blijkens de ervaring ook niet behartigd worden. Spreek niet van de theorie van vertegenwoordiging van het gansche volk; er zijn phrasen genoeg, die slechts holle klanken, leugens zijn, wanneer het op werkelijkheid aankomt. De behartiging van die belangen doet denken aan de rijke dame, die bij snerpende koude uitreed en onder den indruk van de barheid van het weder aan haar knecht last gaf om straks bij haar te komen om geld ten einde turf te koopen voor eenige armen. De knecht had het thuiskomend druk om de paarden te verzorgen op den warmen stal, waar de thermometer vrij wat hooger stond dan in menig arm huisje; hij kwam eerst mevrouw herinneren aan haar bevel, toen deze ontdooid was van het koude ridje en op haar gemak het schoone weder bewonderde; mevrouw vond nu dat het inderdaad niet zoo koud was en de turfbezorging wel achterwege kon blijven. Wij gelooven het gaarne, onze volksvertegenwoordigers zijn niet uit onwil zoo traag in het behartigen van de belangen van de mindere volksklasse, maar zij kennen de diepe ellende van het volk niet; zij hebben er slechts van kennis genomen met een zeer vluchtigen, voorbijgaanden indruk; zelf het goed hebbend, - een mensch is zoo gewoon een ander af te rekenen naar zich zelf, - meenen zij dat anderen het ook zoo kwaad nog niet hebben. Is het daarom dat in ons parlement de zoogenaamde sociale quaestie zoo weinig wezenlijke belangstelling vindt? Is het daarom dat men van den volksnood zich zoo spoedig mogelijk afmaakt en er overheen praat zooals de spin over 't water loopt? Is het daarom dat de afgevaardigde, die het durft wagen van den ernst der tijden in dat opzicht te spreken, verdacht wordt van minder eerlijk bejag op volksgunst?

Maar de behoefte aan uitbreiding van het stemrecht bestaat niet, beweerden zelfs liberale couranten; immers, indien de behoefte bestond, zou zij zich doen hooren; laat ons derhalve ons houden aan het bestaande... en zoo conservatief mogelijk zijn, - had zulk 'n liberale courant er naïef bij kunnen voegen. Dat het feit bestaat, zullen wij niet ontkennen; het volk in den eigenlijken zin van het woord heeft niet gevraagd om op ons Binnenhof te worden vertegenwoordigd, maar wat bewijst dit? Dit, dat het volk van het constitutioneele stelsel nog weinig begrip heeft, of er zich weinig van voorstelt, en derhalve ook het verband niet begrijpt tusschen de mogelijke verbetering van zijn lot en de vertegenwoordiging in 's lands vergaderzaal; misschien ook

wel dat al hetgeen het volk zoo van ter zijde heeft gehoord van de wijze van behandeling der zaken in die volksvertegenwoordiging, het den moed beneemt te hopen dat langs dien weg ooit iets goeds zal worden tot stand gebracht. In doffe bewusteloosheid gevoelt het volk zijn treurigen toestand, en de ontevredenheid van de arbeidende klasse is te gevaarlijker, juist omdat zij geen voorwerp heeft om op te staren als middel ter verbetering. Uit het zwijgen des volks ten opzichte van de bestaande politiek op te maken, dat het geen verandering wenscht, dat het tevreden is met het bestuur, men moet een politieke krantenmaker zijn om zulk een redeneering uit te denken.

Een regeeringsstelsel kan alleen vruchtbaar werken in een land, wanneer het beantwoordt aan zijn beginsel of wanneer althans zooveel mogelijk naar de eerlijke toepassing van dat beginsel wordt gestreefd; waar dit niet het geval is, verwerft en verdient dat stelsel ook niet het vertrouwen; het wordt evenals de monarchie in vroeger dagen gewantrouwd, en is dat wantrouwen mettertijd diep doorgedrongen, dan valt de regeeringsvorm; liberalen en conservatieven moesten derhalve beiden de gestadige ontwikkeling en de eerlijke toepassing van het constitutioneele stelsel boven alles stellen. Beiden zondigen daartegen in vele opzichten en brengen daardoor het stelsel in minachting. 't Is mogelijk dat deze of gene partij door middel van een standen-verkiezing wat langer aan het roer blijft, 't is mogelijk dat of de conservatieven of de liberalen door de partijdige indeeling van de kiesdistricten - een der meest gebruikelijke constitutioneele oneerlijkheden, - het leven eenige jaren rekken, maar zij ondermijnen op den duur niet alleen hun eigen gezag, maar ook dat van het stelsel, en wel niet omdat dit stelsel niet deugt, maar omdat de toepassing verkeerd is, omdat men de gebreken, die het aankleven, - en, wij erkennen, noodzakelijk aankleven, want elk stelsel moet door de ervaring blijken inhoever het bruikbaar is, - niet heeft verbeterd en ook niet wil verbeteren. Wat is een regeeringsvorm, die blijft bestaan tegen de minachting van een natie in? En dat het constitutioneele stelsel, zooals het in den laatsten tijd zich deed kennen, geminacht wordt, is een waarheid. Het monarchale stelsel was in zijn tijd- de noodzakelijke regeeringsvorm; zóo alleen kon toen worden geregeerd, maar dat stelsel is gevallen evenzeer door de misbruiken, die er langzamerhand mede gepaard gingen en die in het stelsel als vast roestten, als door de voortgaande ontwikkeling, en daarmee het ontstaan van nieuwe behoeften bij de volken. Wat de ontwikkeling betreft kan men niet zeggen, dat wij het constitutioneele stelsel ontgroeid zijn; in tegendeel; het stelsel is buitendien nog jong, wij hebben nauw de eerste proef er mee genomen; maar er dreigt een groot gevaar; wij letten te weinig op de gebreken en daardoor dreigt het stelsel te versteenen, vóor het nog zijn tijd heeft uitgediend; het kan zoo diep zinken in de achting van de weldenkenden, dat het onmogelijk is het weder te verheffen. Het gevaar is grooter dan men wellicht meent;

door een verkeerde toepassing van het constitutioneel stelsel zijn sommige landen reeds zoover gebracht, dat zij zweven tusschen de dwingelandij van een dictator, hetzij Koning, hetzij Keizer, hetzij dezen of genen eerzuchtige, of de verwoestende heerschappij van de demagogie; regelmatige ontwikkeling wordt daar onmogelijk geacht.

Soms lijkt het ons toe, of het constitutioneele stelsel niet ontkomen kan aan de kinderschoenen; het werd geboren uit den strijd tegen de monarchie; van daar dat het aanvankelijk angstig, kleingeestig toezag, of men het wel gaf wat het toekwam; gekibbel over hetgeen de volksvertegenwoordiging rechtens al of niet mocht eischen, was in dien toestand zeer verklaarbaar; maar ook nu het stelsel vasten wortel heeft gevat, nu 't het burgerrecht heeft verkregen en niemand er in ernst aan denkt om die rechten te verkorten, is van dien ouden kinderachtigen aard veel bijgebleven en hakt en hakkelt men over zaken en quaesties, die niet wezenlijk meer bestaan; de afgevaardigden zijn heel blij, wanneer zij van tijd tot tijd eens gelegenheid hebben om hun hooge politiek in dat opzicht te luchten. Het is alsof alleen de politiek daar is om het stelsel, en indien het stelsel maar zuiver blijft, het paard om zoo te zeggen precies getuigd, men over het overige, over hetgeen verder moet volgen, zich zoo ongerust niet behoeft te maken. Men beschouwt in één woord, wellicht onbewust, het stelsel als doel, en niet als middel; van daar de ontaarding van het stelsel in een spel, waarin de spelers alleen behagen scheppen, maar dat voor de omgeving evenmin winst afwerpt als het vermaakt. Het doel van elken regeeringsvorm moet zijn het belang van het algemeen te bevorderen, de welvaart te doen toenemen, althans weg te nemen wat haar in den weg dreigt te treden, beschaving en ontwikkeling te bevorderen, den mensch zooveel mogelijk mensch te doen zijn. In algemeenen zin wachtte men dit alles van het constitutioneele stelsel; indien wij naar de stem van de kampioenen van dit stelsel hooren, dan had dit veel van den hoorn des overvloeds. Dat menigeen nu lacht om de illusies, die men zich vijfentwintig jaren geleden maakte, laten wij daar; het is een gewone eigenschap van ons menschen om de toekomst te licht te kleuren bij het maken van onze plannen, maar - dat wij na verloop van vijfentwintig jaren nog zoo weinig verder zijn en nu geheel dreigen te blijven steken, dat had niemand kunnen denken, dat grieft en smart en doet niet zonder vrees aan de toekomst denken. Indien het stelsel niet krank is, zeker zijn zij het, die geroepen zijn het in de eerste plaats toe te passen. De weldenkende leden der Kamer, de niet verpolitiekte, schamen zich over het gepraat en het werk, maar staan machteloos tegenover den boozen geest, die rondwaart en alles afrukt wat zich nog wil verheffen boven den sleur, boven den dampkring van klein individualisme, onvruchtbare politiekerij en laag eerzuchtsspel. En dat

te midden
Der kranke, der geschokte maatschappij,
Vol onverschilligheid, alarm en dweperij.

Wij spraken van de kinderschoenen, waaraan de constitutioneelen zich blijkbaar niet kunnen ontworstelen; ook in een ander opzicht is dit waar en wij staan soms verbaasd over de naïeveteit, die men bij hen aantreft. Een der hoofdbeginselen van de liberale partij was de inmenging van den Staat in het maatschappelijk leven zooveel mogelijk te beperken. De wording van het negatieve staatsbegrip laat zich gemakkelijk verklaren; zij was reactie van de bemoeizucht van het vroegere regeeringsstelsel; zag men de wrange vruchten van de bemoeialligheid der regeering, men maakte de voorbarige, wel wat kinderachtige gevolgtrekking, dat het beter zou gaan, naarmate de Staat zich minder inliet met de verschillende belangen. Het was de gulden eeuw voor de volgelingen van Adam Smith; indien men slechts overal de meest volledige vrijheid gaf, zom zich uit den strijd van het eigenbelang van zelf een normale toestand ontwikkelen en vestigen, die geheel beantwoordde aan dat ideaal, dat wij recht hebben ons van het leven voor te stellen, zoo meende men; de Staat was volgens de echte Staathuishoudkunde, een noodzakelijk kwaad, dat zooveel doenlijk moest worden beperkt. De meeste liberalen staan nog op dit standpunt van Adam Smith, en zoo er tal van inconsequenties zijn begaan op politiek gebied en de ervaring leerde dat het onmogelijk was zich streng aan die theorie te houden, lag het evenwel in den aard der zaak, dat het staatsbegrip zich niet kon ontwikkelen en de Staat iets negatiefs werd. Het is derhalve niet meer dan consequent dat de bestaande toestand der maatschappij den liberalen politiekman nauw belangstelling inboezemt; de ervaring doet duidelijk zien, dat de toepassing van het hooggeroemde beginsel van volkomene vrijheid, de maatschappij naar den afgrond voert; rijk en arm, wordt het meer en meer in de maatschappij, rijk en arm, die met kwalijk verholen wrok en wrevel tegenover elkander staan; de haat en verbittering van den minderen stand tegen den meergegoeden neemt met den dag toe; zoodra hij het toppunt zal hebben bereikt, moet de uitbarsting volgen; wij zien de omwenteling van den vierden stand naderen met langzame maar vaste schreden. Wij herinneren aan de gruwelen van Parijs onder de Commune; zij zijn het voorspel geweest; wat daar is geschied, wordt door duizenden en duizenden verdedigd, geroemd, omdat de overtuiging algemeen wordt onder den minderen stand, dat een vergelijk met de hoogere standen als een hersenschim moet worden opgegeven. Voeg er bij dat onder de meer gegoede standen een bedenkelijke demoralisatie wordt waargenomen, die hen geheel onbekwaam maakt om den zeker te verwachten schok te weerstaan. En toch weten de liberalen op dit alles niet anders te antwoorden dan met den hollen klank: *laisser aller*, *laisser faire;* immers bij de vrijheid komt alles te recht!

Het eenige punt, waarop de liberalen hun beginsel van niet-interventie in de maatschappij - altijd behoudens den zooveel mogelijk beperkten politiestaat - prijs geven, zij 't dan ook schoorvoetend en met halve overtuiging, is het onderwijs, maar het is belachelijk, wanneer men de werkelijkheid hier toetst aan de meest bescheiden eischen. Dat de meeste onderwijzers in den letterlijken zin honger lijden en nu en dan de openbare liefdadigheid moeten inroepen, zullen wij daarlaten; wij vragen: welke vruchten geeft het onderwijs, en dan is de algemeene onkunde zeker allertreurigst; in den regel leert men op het platteland en bij de meerderheid ook in de steden werktuigelijk lezen en rekenen, dat voor een goed deel straks weer verleerd wordt, omdat het niet wordt onderhouden; overal stuit men op gebrek aan oordeel, aan gezond verstand, waartoe juist het onderwijs moest opleiden; de letters en cijfers zijn niets anders dan de wielen van een wagen; het oordeel is de kracht, die den wagen in beweging moet brengen; maar wat helpen nu al de letters en cijfers, indien die kracht ontbreekt en de wagen blijft staan? Wij leven vijf en twintig jaren onder het constitutioneele stelsel, dat de eeuw van verlichting en beschaving zou openen, en wij hebben een wet op het lager onderwijs, die gebrekkig werkt, en van den honger rammelende schoolmeesters; een wet op het middelbaar onderwijs, die een verbazende hoeveelheid theoretische vakkennis geeft, voornamelijk van de natuurkundige wetenschappen. Het is algemeen erkend, dat de ontwikkeling van het kind vroeger moet beginnen, wil het lager onderwijs vruchten afwerpen; maar men heeft onder elke liberale regeering gemeend, dat de zorg voor de regeling van goede bewaarscholen, te nietig was om er zich aan te wijden.

De geschiedenis van het constitutioneele stelsel dreigt geheel de geschiedenis te zullen worden van het Christendom; oorspronkelijk een zaak voor het praktische leven, een ander leven voorhoudend aan een door haar verdorvenheid ten val neigende maatschappij, werd er kort na den dood van den stichter een afgetrokken stelsel van gemaakt, dat ruimte gaf om het veroordeelde beginsel der oude wereld onder een anderen vorm weer toe te laten; het oude onzedelijke godsbegrip werd hersteld; de ongelijkheid der standen op nieuw gehandhaafd en voor het beginsel van zelfverloochening en zelfopoffering kwam het streven naar macht en rijkdom; sedert wisselden in de wereld de theologische stelsels elkander af, en waar men in theorie tot het eerste humanisme scheen terug te keeren, bleef feitelijk het inhumane in vorm en daad leven en heerschen. Verstelseld en verkerkt vindt men het ware Christendom het minst daar, waar men den klank er van heeft en het zinnebeeld.

Ook het constitutioneele stelsel heeft slechts recht van bestaan, in zoover het den eisch verwezenlijkt, die het aanvankelijk zich zelf heeft gesteld: dien van een betere regeeringsvorm te zijn door het verspreiden van meer algemeene welvaart, algemeene ontwikkeling

en beschaving; indien het in plaats van dien eisch te vervullen, blijft hangen aan de theorie, aan het stelsel, indien de kracht van liberaal en conservatief uitsluitend wordt besteed aan politiekerij, zooals zoo menig constitutioneel jaar daarvan het voorbeeld levert, indien men feitelijk, zooals Multatuli zegt, slechts geeft:

> Een onbesuisd verlangen naar iets beters,
> Maar 't middel niet, dat tot het betre leidt.
> Ontkenning, zonder kennis... en voor 't misbruik van den adel,
> Misbruik zonder adel, verwaand gekakel tegen allen die regeeren,

dan moet de afkeer van het constitutioneele stelsel zoo diep en zoo algemeen worden, dat het bij een eerste en mislukte proeve blijft.

Komt de onvruchtbaarheid van het politieke gestelsel, gepaard met het beginsel van niet-interventie, wat bij een regeering gelijk staat met geen beginsel, duidelijk aan den dag bij de machteloosheid en radeloosheid ten opzichte van de sociale quaestie, niet minder is dit het geval tegenover de kerkelijke quaestie. Het liberalisme heeft altijd weerzin gehad tegen de behandeling van kerkelijke zaken; de groote meerderheid der liberalen had inwendig met de Kerk gebroken en bleef slechts als een vorm van uiterlijke beleefdheid de betrekking met de Kerk aanhouden; was het geen gewoonte geworden de kinderen te laten doopen en aannemen, de betrekking zou ook uiterlijk reeds lang zijn afgebroken; maakte men de aanmerking dat het vasthouden aan den vorm niet van eerlijkheid getuigde, men hoort lachend een excuus; de Kerk achtte het van hare zijde niet noodig op een nadere verklaring aan te dringen. Het liberalisme achtte zich te verlicht om aan de macht der Kerk te gelooven en meende dat het *laisser aller* een macht, als de Kerk van zelf zou doen ineenstorten. De ervaring, dat elke aanval op de Kerk deze slechts ten goede komt, was mede geschikt om dit beginsel als het toppunt van wijsheid te verkondigen. De ervaring nu slaat dit beginsel telkens in het aangezicht; in weerwil van de theorie der liberalen is de Kerk een macht geworden, die tegen den Staat optreedt en, zich van de door de liberalen vooropgestelde leuze van vrijheid meestermakend, den Staat sommeert aan haar eischen te voldoen op straffe van verbeurdverklaring; in sommige landen is men verplicht om met de Kerk te transigeeren, wil de regeering van haar bestaan verzekerd zijn; in andere landen heeft men openlijk den strijd tegen de Kerk aangegord en moet de kracht van den sterkste beslissen, wie heerschen zal de Staat of de Kerk; elders leeft men in onschuld voort en tracht den strijd te ontwijken en hoopt, zooals ten onzent, dat de beide kerkelijke machten, die van Rome en de Hervorming, het onderling genoeg oneens zullen blijven om haar krachten niet gezamenlijk tegen den Staat aan te wenden, wat ieder die den aard van het clericalisme kent, onder welk kleed ook, voor een illusie moet houden. Wie een koele berekening maakt van de beide krachten, de liberale

en de clericale, acht een overwinning van de laatste volstrekt niet onmogelijk; hier zwakheid van standpunt, onzekerheid van willen en handelen, weergalooze verdeeldheid, daar vastheid van beginsel, zekerheid van doel, werktuigelijke eenheid, zoodat de massa met een enkel woord wordt in beweging gebracht, door dweepzucht ten strijde ontvlamd, - voor ingebeelde belooning ja, maar waarvan het bedriegelijke meestal niet eer wordt ontdekt, vóor de strijder is bezweken.

Men ziet, in een optimistische beschouwing van de zaken mogen wij ons niet verheugen, maar ons pessimisme strekt zich niet zoover uit, dat wij de toekomst verloren wanen voor de liberale partij; wij willen zelfs toegeven, dat wij wellicht daarom zoo ontevreden zijn, omdat wij onze eischen hooger stellen. 't Is nooit onder een regeeringsvorm volmaakt geweest; elke nieuwe vorm bleek spoedig niet of zeer weinig aan de verwachting te beantwoorden en wij tobben en worstelen voort, het volmaakte zoekend, maar het nooit bereikend. 't Zijn de slechtste tijden niet, waarin veel geklaagd wordt, wanneer namelijk onze klachten het gevolg zijn van de behoefte aan het betere en de wensch naar een meer gezond en krachtig leven zich ook doet kennen door daden. Wanneer wij over de fouten van het constitutioneele stelsel het eens zijn, zullen zij ook worden genezen; allereerst houde de politiek op een zaak te zijn van hooger sfeeren; zij worde praktisch en haar bruikbaarheid aan de praktijk beproefd; de pers is tot heden een maar al te getrouwe afspiegeling geweest van de kamerpolitiekerij; levend als 't ware van die politiek, in de kleingeestige partijschappen en persoonlijke veeten mede betrokken, zweeg zij meestal over de ergerlijkste misbruiken, vooral wanneer de fouten werden bedreven door geestverwanten of door vrienden; wij hebben groote advertentie-bladen, maar zijn in de journalistiek nog zeer ten achter. Soms schijnt het, of er in ons kleine land slechts plaats is voor partijgeschrijf, en al wat zich niet beweegt in het gelid van deze of gene partij, moet worden dood gezwegen. Indien men den naam van Multatuli niet wil noemen, waarom weerlegt men zijn beschuldigingen niet? Sommigen meenen, dat er verbetering in den toestand zal komen, wanneer de groepeering der partijen verandert en zuiverder wordt; wanneer rechts de heilige zeven anti-revolutionairen zich afscheiden van de conservatieven, en wanneer links de eigenlijke conservatieve elementen zich met de bestaande conservatieven hebben vereenigd om een groot centrum te vormen, dat als regeeringspartij de teugels van het bewind aanvaarden kan. Een andere partijgroepeering moet echter naar ons inzien met ons tegenwoordig Kamerpersoneel tot de ijdele wenschen blijven behooren, omdat de noodzakelijke afscheiding en vereeniging wordt tegengehouden door een geheele geschiedenis van personaliteiten; een anti-revolutionaire of christelijk-historische partij zal buitendien even moeilijk in de Kamer zijn bijeen te brengen als eenige mannen, talrijk genoeg om in alle bescheidenheid een uiterste linkerzijde te vormen. Onze vlucht

moet hooger gaan; er is een standpunt, waarbij al het partijgehaspel als nietig en klein toeschijnt, een standpunt waarbij de politiek niet om de politiek wordt gediend, maar eenvoudig de vraag gesteld langs welken weg de constitutioneele regeeringsvorm dienstbaar kan worden gemaakt aan de verbetering van den maatschappelijken toestand, aan de bevordering van de algemeene welvaart, de toeneming van beschaving en ontwikkeling; indien men op politiek gebied die vragen zich steeds voorlegt, zal men van zelf inzien, dat er veel achterwege kan blijven en er veel gedaan kan en moet worden, in de eerste plaats om een oplossing te beproeven van de sociale quaestie en vooral ook om de toenemende macht te keer te gaan van den vijand der moderne maatschappij, het clericalisme, in Roomsche en Protestantsche kleur.

Men heeft altijd geklaagd, dat ons volk te kerkelijk is om in politieke zaken belang te stellen; langen tijd is dit ook het geval geweest; in de laatste jaren is die kerkelijkheid echter met den dag achteruitgegaan; de Hervormde Kerk moest juist tengevolge van de algemeene onverschilligheid onder de meer ontwikkelden bij de verkiezingen met één slag overgaan in dompershanden. Wij willen dat feit hier niet beoordeelen, maar nemen er alleen aanleiding uit om te wijzen op de noodzakelijkheid van een ander middelpunt, waarom de krachten zich kunnen aaneensluiten, en dit kan geen ander zijn dan de Staat als de vertegenwoordiger van a l l e maatschappelijke belangen. De werkzaamheid van den Staat moet worden uitgebreid en, eerst wanneer hij van zijn negatieve rol heeft afstand gedaan, zal hij aansluiting, ondersteuning vinden bij alle weldenkenden, bij hen die van de Kerk-manie, van de clericale dweepzucht zich hebben vrijgehouden.

20 December '73.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Een bezoek aan de oudste hervormde gemeente in België, *Maria Hoorebeke,* door P. Hofstede de Groot.

Men vergunne mij(*), dat ik iets in het midden breng over de *Gustaaf-Adolf-Vereeniging*, eene der vele maatschappijen, die zich de handhaving der evangelische waarheid tegenover het ultramontanisme ten doel stellen.

Zij draagt den naam van Zwedens beroemden Koning, die in 1630 met een klein leger de Oostzee overstak, om de hard bedreigde Evangelische Kerk in Duitschland te hulp te komen. Op God vertrouwend aanvaardde hij de schier bovenmenschelijke taak; eerst bad hij met zijne krijgslieden en ging dan met hen ten strijde; hij trok Duitschland van het Noorden naar het Zuiden zegevierend dóór, totdat hij reeds in 1632, ook zegevierend, sneuvelde.

De herinnering aan zijn heldendood twee eeuwen later, nu voor 41 jaren, deed niet alleen een eenvoudig gedenkteeken op de plek, waar hij niet verre van Leipzig viel, verrijzen, maar ook eene naar hem

(*) Het volgend opstel is door mij uitgesproken in eene vergadering, den 21sten Nov. 1873 te Groningen gehouden, om de werkzaamheden der Protestantsche genootschappen aan te bevelen. Het is kort, dewijl er op dien avond nog drie andere sprekers waren.
Ik zou het wel hebben kunnen aanbieden aan de *Tafereelen en Berichten,* door de Gustaaf-Adolf-vereeniging uitgegeven, maar dan kwam het genoegzaam alleen in handen van dezulken, die toch reeds deze maatschappij en hare werking kennen; en ik wilde het ook gaarne anderen onder de oogen brengen.
Overigens hoop ik de belangstelling bijzonder ook voor Maria Hoorebeke te wekken. Hoeveel goeds ik kon melden, zij had in Juni ll. ook nog fr. 5000 schuld vanwege den kerkbouw.

genoemde vereeniging, die zich hetzelfde doel voorstelde, als de dappere en vrome koning, doch niet hetzelfde middel daartoe wilde bezigen. Want ook zij wenschte de benauwde geloofsgenooten in Roomsch-Katholieke landen te hulp te komen, maar met liefdegaven, om kerken, pastorieën, scholen en onderwijzerswoningen te bouwen of te onderhouden, en in de noodige bezoldigingen van predikanten en onderwijzers eenigszins te helpen voorzien. Daartoe schenkt zij òf bijdragen in eens òf jaarlijksche giften. Zeeën of bergen stellen haar geene perken. In Duitschland, Zweden en Nederland worden de liefdegaven verzameld, die de gebouwen schragen en de personen, daarin werkzaam, brood verschaffen in Duitschland, Boheme, Moravië, Hongarije, Italië, Frankrijk, Spanje, België, en ook in Nederland, zoover maar de middelen reiken, om den zwaren nood te verlichten.

Ook in menige plaats van Nederland worden daartoe milde giften ontvangen zoowel door eene afdeeling, welker bestuur aan eenige heeren is toevertrouwd, als ook door eene vereeniging van dames. Meer algemeene belangstelling, wilde ik gaarne daarvoor opwekken, opdat men veel meer daarvoor doe, dan tot dusver geschied is.

Er over denkende, *hoe* die belangstelling het best gaande te maken, scheen het mij het geschiktste, dat ik in een klein tafereel vertoonde, welke hulp noodig is en verstrekt wordt, en wat zij uitwerkt.

Deze schilderij kan ik ophangen door iets te verhalen van Maria Hoorebeke, de oudste Hervormde gemeente in België, aan welke de Hervormde Kerk van Nederland derdehalf eeuwen lang eene Gustaaf-Adolf's hulp heeft bewezen en welke nu door de vereeniging, naar dezen Vorst genoemd, verder wordt ondersteund. Ik kan dit tafereel te beter schetsen, daar ik die gemeente in dezen zomer zelf heb bezocht, en wel lang genoeg, om haar eenigszins te kunnen schilderen.

Maria Hoorebeke is een dorp, een uur ten zuidoosten van Oudenaarden, een uur of zes westelijk van Brussel gelegen. Die streek was in vroegeren tijd zeer boschrijk. Nog voor een vijftig jaar was er een natuurwoud van zeven uur in den omvang. Thans is het voor het grootste deel uitgeroeid, om er vruchtbare korenakkers voor in de plaats te verkrijgen. In dat bosch hielden zich tegenover Alva's benden de Geuzen staande, die ter onderscheiding van hen, die ter zee Spanje bekampten, en daarom *Watergeuzen* heetten, *Boschgeuzen* werden genoemd. Terwijl, na de terugbrenging der zuidelijke Nederlanden onder Spanje's dwingelandij, te Brussel, te Antwerpen, te Doornik, te Bergen en elders nog wel Hervormden bestonden, maar zich om des levens wil uiterlijk als Roomschen voordeden, bleven zij zich te Maria Hoorebeke altijd dóór openlijk vertoonen, zonder dat krijgsgeweld of priesterlist hen kon overmannen. Een wettig bestaan erlangden zij bij den

vrede van Munster in 1648, daar art. 19 dus luidde: ‘De Vereenigde Provinciën en de Spaansche Nederlanden komen overeen en verstaan zich daartoe, dat zij het aanwezen van andersdenkenden zullen verdragen, onder voorwaarde, dat deze alle zedigheid zullen betoonen, zonder met woord of daad ergernis te geven, of eenige lastering uit te brengen.’ Daarbij verklaarden hunne Hoogmogenden, dat zij bij zich de Roomschen zouden behandelen, gelijk men in 't Zuiden deed met de Hervormden. Zóó zetten zij eens twintig Roomsche geestelijken in Noordbrabant gevangen, om de overheid in België te dwingen, onderdrukkingen van Hervormden op te heffen. Te Brussel kwamen zij nu in de kapel van den Nederlandschen gezant, te Antwerpen in de zalen van een Hanseatisch consul of van een beroemd man, als den schilder Jordaens, de evangelieprediking bijwonen; in Gent en Bergen vereenigden zij zich ook tot gebed en bijbellezing, maar meer in 't verborgen.

Eene aanmerkelijke verbetering kwam hierin sedert 1672, toen Lodewijk XIV Zuid- en Noord-Nederland met zijne legers had overstroomd. Immers na de verdrijving van dezen kwamen in de zuidelijke vestingen, Namen, Charleroi, Bergen en vele anderen hulptroepen van de Staten-Generaal, en dat bleef zóó, veel meer dan eene eeuw lang, duren. Maar nu hadden deze krijgslieden hunne garnizoens-predikanten, wier dienst door de Hervormden uit die steden en haar omtrek werd bijgewoond; en dat te meer, daar de Staten zorgden, dat Franschsprekende Zwitsers in de Waalsche en Nederlandsch sprekende inlandsche krijgslieden in de Vlaamsche vestingen werden gelegd. Ook uit Frankrijk kwamen vele Hervormden de evangelieprediking bij de Nederlandsche garnizoenen bezoeken, zoo zelfs, dat toen tegen Paschen 1732 de Fransche regeering de grenzen liet bezetten, er meer dan twee duizend Hervormden, die uit Frankrijk kwamen, werden opgevangen en naar hunne woonplaatsen teruggebracht. Doch dit kon niet het geheele jaar dóór altijd geschieden. Bovendien moest de regeering van België ook vele Hervormden dulden, dewijl ze als fabriekanten ‘vele arme menschen uit hun gebrek verlosten door hun brood, en uit hunne traagheid door hun arbeid te geven.’ Zelfs het houden van scholen kon zij, waar Nederlandsche bezettingen lagen, niet verhinderen. Maar ook in eenige dorpen was de ketterij te algemeen, dan dat zij kon gesmoord worden, en onder deze dorpen behoorde vooral Maria Hoorebeke, voor welke de Hervormde Kerk in Zeeland in 't bijzonder zorg droeg, daar zij haar altijd van predikanten voorzag en ook andere hulp altijd dóór toezond. Dit heeft geduurd, totdat België in 1814 onder den schepter van Willem I werd geplaatst en nu elke Hervormde gemeente, en zoo ook Maria Hoorebeke, een predikant, uit 's Rijks kas bezoldigd, ontving en volkomen vrij haren God en Heer kon dienen.

Maria Hoorebeke had ik reeds dikwijls verlangd te bezoeken, vooral in 1827, toen ik eenige weken in Staats-Vlaanderen vertoefde. Maar

om de toenmalige zeer gebrekkige middelen van vervoer had dit te groote moeielijkheid. Eindelijk na 46 jaar gelukte het mij in Juni l.l. mijn wensch te vervullen. Ik vond de natuur er allerbekoorlijkst. Het ligt in eene heuvelachtige, boschrijke, vruchtbare streek, die tot vroolijkheid uitlokt. Drie gehuchten vormen er zamen den *Geuzenhoek;* de kerk, pastorie en school liggen in Corseele, en dan zijn er nog Rokegem en Vrijsbeke. Ik kwam er Zaturdag 7 Juni en predikte er den volgenden dag, voor- en na den middag.

De kerk is een nieuw, fraai gebouw, in 1872 ingewijd; rondom ligt het kerkhof, door een lagen muur, en aan de zijde van den weg door een ijzeren hek afgesloten. Boven de deur der kerk staat: ‘Wij prediken niet ons zelve, maar Jezus Christus den Verlosser.’ In de kerk is het orgel oud; ook de predikstoel, doch deze is voldoende hersteld. Regts van den kansel hangen de Tien geboden, links het Onze Vader en de Twaalf Artikelen. Op den predikstoel ligt een fraaie bijbel, een geschenk van eene juffrouw Giller uit Brighton. De beide ramen aan weerszijden van den predikstoel zijn van beschilderd glas, die rechts de geboorte, den doop en Gethsémané, links de kruisiging, opstanding en hemelvaart voorstellen. Ze zijn geschenken van eene Engelsche familie Wilford en hare vrienden.

Onder den kansel staat eene doopvont uit blauwen steen sierlijk gehouwen, weder een geschenk van de vrouw des predikants, eene geborene Wilford. De geheele betimmering van het gebouw is net en smaakvol.

Daarover verwondert men zich toch wel niet? In 't algemeen moet, zoo immer mogelijk, in dat Roomsche land, waar men de kerken zoo overmatig met kostbare sieraden voorziet, een Geuzentempel niet al te erg bij haar afsteken. En in 't bijzonder is het niet voorbij te zien, dat te Maria Hoorebeke de eigenlijke versieringen alle geschenken zijn van de bloedverwanten en vrienden der vrouw van den tegenwoordigen predikant en van haar zelve. Het gebouw zelf is, hoewel net en smaakvol, ook zuinig en met veel overleg tot stand gebragt uit de bijdragen der gemeenteleden en de giften van elders, ook van de Gustaaf-Adolf-vereeniging. In de kerk zag ik 50 Bijbels, een geschenk van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, en Gezangboeken, den Vervolgbundel er bij, ten deele door een inwoner van Groningen gegeven. De kerk heeft 22 banken, waarop tegen de 200 personen plaats kunnen vinden. Uit de gemeente zelve, die maar 253 zielen telt, worden die plaatsen niet alle bezet; maar het ontbreekt nooit aan Roomsch-Katholieken, die met eerbied komen luisteren. Van hen waren er ook eenigen onder mijn gehoor.

Toen ik mijne namiddagpreek had geëindigd en na gebed en gezang den zegen wilde uitspreken, gebeurde er iets, waarvan ik om 't geen ik straks zal verhalen, een woord moet zeggen. De predikant, de heer J.H.C. Wagener, dankte mij, ook namens de gemeente, voor

mijne belangstelling in mijne overkomst en prediking betoond; waarop ik antwoordde, dat het mij een genot was, in deze oudste Hervormde gemeente van België eens te zijn; dat ik voor haar doen zou, wat ik kon, en ook wel eens weder hoopte te komen, zoodat ik met een *tot wederzien* wilde eindigen. 'Want, zeide ik, Christenen scheiden nooit voor goed; altijd tot *wederzien*, zoo niet hier beneden, dan daar boven.'

Den volgenden dag ging ik met den wakkeren predikant en zijn zwager, den heer Wilford, het Geuzenbosch bezoeken. Eerst was de tocht naar Etikhove, een met Maria Hoorebeke vereenigd gehucht, waar een klein kerkje is. Daar vertoonde men mij overoude avondmaals-bekers en -schotels van tin, welke ik denkende aan de vervolgden, die ze eeuwenlang gebruikten, met eerbied beschouwde. Daarop wandelden wij het Geuzenpad op, de oude Geuzenpastorie voorbij, naar de nog aanwezige overblijfselen van het uitgestrekte Geuzenbosch. Dit was echter nu veel kleiner, gelijk ik reeds verhaalde, dan in vorige tijden, dan zelfs in het begin dezer eeuw. Waar de gronden niet te steenachtig of de heuvels niet te steil waren, was in stede van boomen koren gekomen. Nu en dan zagen wij diepe kuilen, waarin de Geuzen zich hadden verscholen en ook met zwaard en snaphaan tegen de Spaansche krijgsmacht zich verdedigd. De wandeling strekte zich in eene schoone, vaak romantische natuur een paar uren uit, voordat wij aan een toren kwamen. Deze was nieuw, doch op de plaats van een vervallen Geuzentoren uit ruwe rotsstukken in antieken smaak opgetrokken. Hij was met veel grond daaromtrent het eigendom van een heer te Gent, Gustave Scribe genoemd, die, hoewel Roomsch-Katholiek, had toegestaan, dat dáár, bij en in den toren, 16 October 1872 een groot Geuzenfeest werd gevierd. Daags namelijk na de inwijding van de nieuwe kerk te Maria Hoorebeke, waartoe vele belangstellenden uit België, Nederland en Duitschland waren samengekomen, had men eene bedevaart naar deze heilige streek gehouden, en bij den Geuzentoren het lijden der vaderen en de welvaart der nalevenden dankbaar herdacht.

Wij werden op onze wandeling vergezeld door twee landlieden, een ouderling van Etikhove en een jong mensch van een 26 jaar. Toen ik een eind weegs met dezen laatste alleen voortstapte, vroeg hij mij, of ik ook het avondmaalsgereedschap te Etikhove had gezien. 'Wel zeker, zeide ik, en ik heb mij gesticht met deze heilige reliquieën. De Roomschen spreken van stukjes van een sluier van Maria en van een tand van Petrus, zonder eenig bewijs, dat zij dit zijn; doch al waren zij echt, wat beteekenen zij dan nog? Maar deze reliquieën zijn echt en verdienen eerbied.' 'Ja, hernam de jongman, ik peis (ik denk), dat daar wel menigmalen tranen bij den wijn in die bekers zijn gevallen.' 'Dat denk ik ook, was mijn wederwoord; zij hadden het niet zoo goed in vroegere jaren als wij thans.' Nu verhaalde hij mij, dat hij met zijn grootvader, een weduwnaar, en zijne moeder, eene

weduwe, samenwoonde in eene boerderij, waar zij drie koeien hielden. Zijne grootmoeder was voor een jaar of vier overleden. Hare ziekte had maar eenige uren geduurd. In *zijne* armen was zij gestorven en haar laatste woord, met een vroolijken blik uitgesproken, was geweest: 'Tot wederziens.' 'Daarom, voegde hij er bij, greep het mij gisteren zoo aan, toen gij zeidet: "Tot wederziens," dat mij de tranen uit de oogen sprongen.'

Wij naderden zijne woning, waar wij wat zouden rusten en iets gebruiken. Die woning hing haast meer, dan zij stond, en zou vrees kunnen inboezemen, dat zij met een harden wind wel eens kon instorten. Doch bij nader bezien bleek het, dat de scheve muren goed ondersteund waren. Wij kwamen in een vertrek met leemen vloer, waar grootvader en moeder ons blijde ontvingen. Weldra werden wij in het betere vertrek geleid, waar het onthaal gereed stond. Doch ook hier leemen vloer. Maar aan den wand stond eene boekenkast van den jongen boer met misschien zes- of achthonderd boekdeelen. Meest waren het Bijbels en bijbelverklaringen, b.v. die van Nahuijs en Klinkenberg, 27 deelen groot; verder andere stichtelijke werken, voorts geschiedkundige schriften en verscheidene dichtbundels. Da Costa, van wien hij 't een en ander had gelezen, zou hij er gaarne bij hebben; doch die was hem nog te duur.

Ziedaar een nakomeling der Boschgeuzen, misschien de meest ontwikkelde van hen, die onder Maria Hoorebeke of Etikhove wonen, maar toch geene uitzondering van de overigen.

Dinsdag den 10^{den} Juni bewandelde ik onder geleide van mijn gastheer de buurt rondom de kerk. Wij kwamen onder anderen een kwartier uurs ver in eene boerderij, waartoe een zeer ruime diepe kelder behoorde. Dat was ééne der plaatsen van godsdienstige samenkomst geweest vóór drie eeuwen. Hier was den 7^{den} September 1572 een dankstond gehouden, dat Oudenaarden door Prins Willem, op zijn tocht, om zijn in Bergen belegerden broeder Lodewijk te ontzetten, was ingenomen. Bij dezen kelder toonde men mij een diepen verborgen onderaardschen gang, die vaak tot schuilplaats voor de predikanten had gediend, eens voor één persoon zes weken achter elkander.

In den omtrek van de kerk wonen onderscheidene leden der gemeente, die *Blommaert* heeten en afstammen van een Geuzenkapitein Blommaert, die toen 1 April 1572 Den Briel was genomen, met een paar honderd Geuzen uit Antwerpen de Schelde was afgevaren, om Vlissingen te helpen veroveren.

Ook bezocht ik de school, waarin omtrent 40 kinderen een zeer goed onderwijs ontvangen. Doch er waren geene dan Hervormde, terwijl in Brussel wel de helft Roomsch zijn, en ook elders vele Roomsche ouders hunne kinderen op de Protestantsche scholen zenden, 't geen althans dit voordeel heeft, dat die kinderen hunne vooroordeelen tegen de Hervormden afleggen.

Wat de reden is, dat te Maria Hoorebeke niet een enkel Roomsch kind de zeer degelijke school bezoekt, is mij niet helder geworden. Zeker doet er toe, dat de tegenwoordige Vlamingen onkundiger en bijgelooviger zijn, dan de Brabanters en Walen. Van de lotelingen waren er in 1864 uit de vier Vlaamsche gewesten maar 43 op de honderd, die konden lezen(*), terwijl in de vier Waalsche er 70 waren op de honderd. En vanwaar *dit* onderscheid komt, is wel na te gaan. De Walen hebben eene letterkunde tot hun dienst, de Fransche, welke de Vlamingen missen. Want de geestelijken kunnen de Fransche boeken, voor een goed deel van Roomsche schrijvers, niet weren, maar die der Hollandsche ketters wel. En daar nu de Vlaamsche bevolking geen Fransch verstaat, is zij tot hare eigene schrale letterkunde bepaald. Ook moet men niet vergeten, dat de beste, krachtigste, meest ontwikkelde Vlamingen vóór drie eeuwen, toen Spanje er weder meester werd, naar Nederland zijn verhuisd, uit Gent alleen, toen Parma het in 1584 innam, omtrent 45 duizend. Vlaanderen werd ten dien tijde zoo ontvolkt, dat geheele dorpen ledig stonden, en wolven met hunne jongen in de bedsteden huisden.

In de andere gewesten van België is daardoor nu nog een moediger en vrijheidlievender geslacht, dan in Vlaanderen, en zóó vindt het Evangelie dáár meer bijval dan hier. Een belangrijk voorbeeld, hoe dit gaat en gaan kan, is in 't vorige jaar gegeven op een paar uur afstands van Maria Hoorebeke in een Waalsch dorpje, Douvrain. Daar werd een nieuwe weg aangelegd, die over eene begraafplaats moest loopen. Nu werd besloten, de lijken, in de laatste dertig jaar dáár ter aarde besteld, op de nieuwe begraafplaats over te brengen; doch voor de nieuwe wijding van den grond eischte de pastoor op het minst dertig franc per lijk. Dit wekte de verontwaardiging der bevolking, zoodat zij besloot, den pastoor te laten varen, en - Hervormd te worden. Dat deden eerst 200, weldra 250, eindelijk 300 zielen. Dadelijk werd eene kerk gebouwd, een schoolonderwijzer en een evangelist ontboden, en zoo kwam binnen 't jaar de nieuwe gemeente tot stand.

Bij de grondsteenlegging van de kerk aldaar geschiedde er iets, dat ons geheel het Belgisch volkskarakter vertoont. Zij had plaats op Paaschmaandag 1872. Maar op dien dag was het ook boogschuttersfeest in het dorpje. Toen nu de Belgische vlag woei, en een optocht zich daarheen begaf, kwamen de schutters zien, wat dat beteekende. Dadelijk lieten zij *hun* feest varen, bestelden hunne muziek bij dit *andere* feest en luisterden, op hunne bogen leunende, naar 't geen werd gesproken en gezongen. Zij en de overige toeschouwers waren zeker over de twee duizend personen sterk. - Zulke volksbewegingen komen in de

(*) In Oostvlaanderen bedroeg het maar 34 en in Westvlaanderen, het nog meer geïsoleerde gewest, maar 17 van de honderd. Daarentegen waren er uit de vier Vlaamsche provinciën tweemaal meer beschuldigden bij de criminele terechtzittingen, dan uit de vier Waalsche.

Vlaamsche gewesten nog niet voor. Toch is eene gemeente als Maria Hoorebeke er een baken in zee. Douvrain's gemeente ware wel niet ontstaan, indien er in de buurt niet andere Hervormde gemeenten waren geweest.

Maria Hoorebeke zou zich echter veel uitbreiden, indien niet zeer vele bewoners moesten vertrekken, dewijl zij zich geene nieuwe akkers konden verschaffen. Wilde en konde iemand dáár goederen aankoopen, hij zou ze met voordeel aan de nijvere en oppassende Hervormden kunnen verhuren. Fabriekarbeid is er niet veel; alleen zag ik er meisjes bezig met voor een Brusselsch huis lederen handschoenen te naaien; zij verdienden 25 centimes voor het paar en konden, waren ze handig, er drie paar daags afmaken.

Den 11^{den} Juni vertrok ik. Gaarne had ik in de buurt te Sotteghem Egmonds kasteel en zijn standbeeld, onlangs trots den tegenstand der geestelijkheid dáár opgericht, gaan zien. Doch de tijd ontbrak. Ik reed eerst op Oudenaarden vol van aangename herinneringen, en steeds om en om mij heenziende in de schoone streek, die ik doorkruiste. Te Oudenaarden bewonderde ik het beroemde stadhuis, een middeneeuwsch prachtgebouw, en de schoone ligging der stad aan de kronkelende Schelde. Voorts bezocht ik de mij ook onbekende steden Brugge en Oostende. Het trof mij, dat in België de kerken en stadhuizen de schoonste gebouwen zijn. Voor de fraaiheid der kerken is eene voor de hand liggende reden: de godsdienstigheid des volks van eeuwen her. Voor de kostbaarheid der stadhuizen is ook eene voldoende reden: de prijs in de middeneeuwen aldaar op de onafhankelijkheid der gemeenten of communen gesteld. Zij ontstonden het eerst in Vlaanderen, na den eersten kruistocht, tengevolge van de verheffing van den burgerstand door deze kruistochten. Rome doorzag dadelijk het groote gevaar er van voor hare macht, en veroordeelde ze met bul en ban. Te vergeefs! De communes bleven, namen toe in tal en bloei, werden de toevluchtsoorden der elders bitter vervolgde Waldenzen, toonden zich de kweeksters van handel, kunst, wetenschap, vrijheid, later zelfs ook van de kerkhervorming. Kostbaar en sierlijk moesten de raadhuizen zijn, waar de hoeders van de gemeente-vrijheid en welvaart als burgervaders vergaderden. Nog staan die prachtige stadhuizen dáár als getuigen van België's vrijheid en bloei in de middeneeuwen. Na de middeneeuwen, toen de Hervorming door Spanje's ijzeren schepter werd verplet, begon België's verval. Te Brussel staat ook een prachtig stadhuis, als getuige van vroegere vrijheid. Maar daarvóór werd door Alva het schavot opgericht, waar de hoofden van Egmond en Hoorne zijn gevallen - dewijl zij 's lands eeuwenoude rechten tegen Alva's beulenwerk wilden handhaven. In de laatste jaren heeft men dáár de schoone beelden van Egmond en Hoorne geplaatst; want België wil het toonen, dat het de burgerlijke vrijheid weder hoogacht. Moge dit schoone land, bij de burgerlijke, ook de kerkelijke vrijheid herwinnen, welke het vóór drie en vier eeuwen bezat!

Ik moet nog een woord zeggen van Maria Hoorebeke. In het Geuzenbosch wil men in 1874 een groot zendingsfeest houden. Is het mij mogelijk, dan woon ik het bij, en ik wensch er een tal Nederlanders te zien. Want het is een heilige grond, waar 't verleden en 't heden tot verhevene aandoeningen stemmen.

Ik kom nog terug op de Gustaaf-Adolfvereeniging. De gemeente, waarvan ik sprak, die jaren lang de hulp dezer Vereeniging ondervond en ook daardoor is geworden, wat zij is, *Maria Hoorebeke*, is ééne der *vele* proeven, die ik zou hebben kunnen bij brengen van de veelzijdig zegenrijke werking dezer Vereeniging.

Ieder helpe zaadkorrels uitstrooien, waaruit zulke oogsten opgroeien.

Uit mijn werkkring.
Vae Victis!
Door P. Heering.

Wij noodigen den lezer uit, in gedachte met ons eene boerenwoning te bezoeken in eene gemeente, zeven uren van ons dorp gelegen. In het woonvertrek vinden we Jan Thijssen en zijne vrouw, Anna geheeten, in ernstig overleg verdiept. De eerste houdt een klein nieuwsblad in de hand, waaruit hij aan zijne wederhelft een advertentie heeft voorgelezen. Het blaadje kondigde namelijk aan, dat er op ons dorp eene boerderij te huur was, met Mei aanstaande te aanvaarden en te bevragen bij den eigenaar, den heer Harm Westhof te Nijehoek.

Deze advertentie was eene uitkomst. Jan en Anna toch hadden na rijp beraad besloten, hunne tegenwoordige boerderij te verlaten, daar deze hoeveel ook opbrengende te hoog in huurprijs was. Toen zij, nu een jaar of zes geleden, in het huwelijk traden, hadden zij behalve het noodige vee een kapitaaltje van vierduizend gulden bezeten. Maar die som was allengs geslonken, een viertal kinderen was de dagelijksche uitgaven komen verhoogen, en als ge op dit oogenblik Thijssen vriendschappelijk hadt gevraagd naar den stand zijner finantiën, zou hij u in het oor hebben gefluisterd, dat hem nog restte

‘krap anderhaalf duuzend.’ Reden genoeg voor hun besluit, om te verhuizen. Drie à viermalen had hij nu reeds ingeschreven op eene boerderij, die, zooals het heet, met gesloten briefjes verhuurd werd, maar telkens te vergeefs, - eene omstandigheid, die hem en zijne vrouw vrij wat onrust bezorgde. Immers het was reeds Januari, met Mei zouden ze moeten vertrekken, en waar dan heen in het voorjaar?

Kort en goed besloten zij nu, dat Jan onmiddellijk den volgenden morgen op onderzoek zou uitgaan. Eerst zou hij de te huur staande plaats zelve bezien, daarna op de terugreis bij Westhof aangaan. Natuurlijk moest hij alles ter dege opnemen, raadde zijn vrouw, en vooral bij den tegenwoordigen huurder berichten inwinnen; maar als het eenigszins mogelijk was, ook met den eigenaar voorloopig de zaak zoo regelen, dat later alles met een brief kon worden afgedaan.

Thijssen en Westhof waren als voor elkander geknipt. De eerste was óm, de tweede mét eene boerderij verlegen. Gedreven door de zucht om den vroegeren huurprijs te bedingen, had de laatste menigen huurder, die minder bood, afgewezen. Doch ook hij vond nu, dat het te laat werd. - We willen bij deze gelegenheid omtrent Westhof even mededeelen, dat hij was lid van den Nijehoekschen gemeenteraad, vetweider en in sommige schitterende oogenblikken van zijn leven ‘mieneer.’ De laatste waardigheid was hem allengs en tot zijne groote voldoening door sommigen toegekend: met eenige aarzeling, 't is waar, en na wat tegenstand, maar hoe moeilijker de strijd, hoe zoeter de zegepraal! Toch baarde deze verheffing hem nu en dan pijn. Hoe lastig immers, als hij een nieuwen knecht met een verlegen kuchje uitdrukkelijk moest zeggen, dat hij mieneer wou genoemd worden. Lastiger nog, als op marktdagen en verkoopingen oude kennissen hem met nadruk dezen titel toeriepen, of zoo rauw mogelijk hem Freêriks Haarm noemden. Westhof gedroeg zich echter als een wijsgeer en troostte zich met de gedachte: ‘onbeskaefdheid!’

Den volgenden dag ratelde Thijssens kapwagen, waarvan de bak onmiddellijk op het onderstel rustte, over den grindweg van ons dorp en hield voor de herberg stil. Na gezorgd te hebben, dat eenig voeder aan zijn paard werd voorgezet, stapte Thijssen de gelagkamer binnen, en onthaalde daar zichzelven op eene versch aangestoken pijp, een glaasje jenever met suiker en een praatje met den kastelein en diens vrouw. Na eenige inleidende vragen van den herbergier beantwoord te hebben - Woar bin ie van doan? goat de reize nog veerder? en wa' kom ie hier doen, a' 'k vroagen mag? - na de beantwoording van dit drietal vragen, trachtte Thijssen eenige inlichtingen omtrent de geadverteerde boerderij te erlangen. Doch hij vernam slechts eenige algemeenheden en ontving den indruk, dat deze menschen niets van de zaak wisten. Toch was dit geenszins het geval. Maar onze herbergier wist als zoodanig ‘zien fersuun te holden.’ Meer dan eens had hij verklaard, dat hij en zijne wederhelft voorzichtigheid in het

spreken eene der hoofddeugden achtten, waardoor een kastelein en eene kasteleinsche zoo niet zalig, dan toch populair moesten worden. ‘Kiek 'reis,’ placht hij dan te zeggen, ‘in 'n harbarge heur ie van alles. Wat mot 'n minse nou doen? dat alles weêr verproaten? da komp niet uut. Wij bint joa luuden, die van alle minsen leven!’ En als dan degeen, tot wien dit gezegd werd, toestemmend den tapper in het gelaat keek, zei deze doorgaans, als om zijn betoog te versterken en af te ronden: ‘Neen, is 't woar of niet?’

Thijssen maakte het kort; vernomen hebbende dat hij door eene wandeling van enkele minuten de boerenplaats kon bereiken, verzocht hij dat zijn paard uitgespannen en op stal gezet zou worden, en begaf hij zich op weg. Tot zijn spijt moest hij vernemen, dat de tegenwoordige huurder en zijne vrouw dien morgen waren uitgereden en eerst laat in den avond werden terugverwacht. Gelukkig maakte de knecht, die Thijssen ontving, geen bezwaar om hem alles aan te wijzen en te laten zien. Eerst ging men het hooi ruiken, daarna de koeien bekijken, betasten en bespreken. Beide vond Thijssen niet meer dan matig goed. Onderwijl vertelde hem zijn geleider, dat zijn boer elfhonderd gulden huur betaalde, en dat hij wel klaagde, maar naar het inzien van den knecht veel te zuinig was en te weinig volk in het werk had, om eene boerderij als deze behoorlijk te bearbeiden. Op weiland en bouwakkers werd het onderzoek voortgezet. De winterrogge stond goed, maar van het grasland viel weinig te zeggen in dit jaargetijde. Na een paar uren rondgeloopen te hebben, bedankte hij zijn gids voor de moeite en verliet de plaats. Hij richtte zijne schreden naar een groot boerenhuis, dat op een kleinen afstand lag, toebehoorende naar het zeggen van den boerenknecht aan een bejaard man, die daar zijn geheele leven had gewoond.

Gaarne zou Thijssen nu een bekende bij zich hebben gehad, met wien hij de zaak eens bespreken en wien hij vooral eens vertellen kon, hoe hij ‘'t heufd vol hadde.’ ‘Fij,’ zei hij dan ook 's avonds tot zijne vrouw, ‘fij, 't was de godgaanschelijke dag niks as denken, proaten en weêr denken!’

De slotsom van zijn ‘denken’ was op dit oogenblik dat hij het land hier wat minder vruchtbaar achtte dan wat hij nu nog in gebruik had; dat echter elf- ook vrij wat verschilde van veertienhonderd, wat hij tot hiertoe moest opbrengen; en dat hij de boerderij wel zou wenschen te huren, indien de eigenaar de huurprijs nog een weinig wilde verlagen. Dus overleggende, trad hij de straks bedoelde woning binnen en vond er een bejaarden boer, met zijne eveneens oude vrouw bij het vuur zittende, en koffie drinkende, die eene bloot- en rood-armige dienstmaagd hun schonk in uiterst kleine kopjes. De vriendelijke wedergroet, dien Thijssen op zijn ‘morgen saemen!’ ontving, werd weldra gevolgd door de vraag: ‘'n koppien mit drinken?’ en het verschijnen van eene koperen tabaksdoos, die de boer uit den zak

haalde en hem toereikte met het woord: ‘stik 'reis op!’ - Nu vertelde Thijssen, dat hij kwam met het vriendelijk verzoek aan den ouden man, om eens zijn oordeel te mogen vernemen omtrent de plaats van Westhof. Maar onze vriend informeerde hier aan een verkeerd kantoor. De man was zelf belanghebbende. Niet, dat hij medeëigenaar was van het land daarnaast. Maar hij bezat niet ver van hier zelf eene boerderij, die hem eene niet onaardige som opbracht. Hij roemde dan ook het land uitermate. Hij wist niet, zei hij, hoe 't in de gemeente was, waar Thijssen woonde, ‘moar as 't hier 'n beetien liekt mit 't weêr, dan weet 'k veuruut, dat ie d'r van stoan te kieken.’ Toen Thijssen zei, vernomen te hebben, dat de man, die nu de plaats bewoonde, er niet vooruitgegaan was, riep de oude boer lachend uit: ‘Mien lieve, as ie ienmoal zoo old binnen as ikke, dan geef ie niks meer um de proaties van de minsen. Wie wet (weet) nou, hoe 't mit de man zien geldelijke zaeken stoat? Ie loaten oe buurman ook niet in 't kammenet (kabinet) kieken, watte?’ Nog hield de praatlievende man eenige beschouwingen, nu eens over de waarheid ‘'t iene joar zeg 't aêre (andere) niet,’ dan weêr over het thema, ‘dat 'n boer en 'n boer ook 'n groot onderscheid is, enz.’ Bij het afscheid nemen gaf hij als zijn gevoelen te kennen, dat Westhof waarschijnlijk wel iets minder zou vragen dan *f* 1100. - ‘Nou,’ eindigde hij met een glimlach, ‘ie moe'n moar reis proaten mit menaere. Goê reize, heur, en goê zaeken!’

Om één uur 's namiddags stond het paard weêr voor den wagen. Thijssen stapte de herberg uit, het geldzakje dichthalende, waaruit hij zijne vertering had betaald, en na den herbergier de hand geschud te hebben, vertrok hij naar Nijehoek. Een matige draf was voldoende, om hem in een half uur voor het huis van Westhof te brengen. Toen hij het hoofd uit den kapwagen stak, om zich te vergewissen, dat hij niet het verkeerde erf opreed, sprak hij halfluide: ‘kerel, wat 'n deftige hofsteê! skrikkelijk rieke minsen zeker!’ Stapvoets binnenrijdende, bemerkte hij dat Westhof juist de voordeur opende en naar buitentrad, wat Thijssen de gelegenheid gaf, om den man even op te nemen. Ook wij nemen de kans waar en zien terstond, dat wij hier te doen hebben met een tweeslachtig wezen, half heer en half boer. Een oogenblik mocht ge verlegen zijn hoe hem te noemen, zijne houding overtuigde u alras, dat gij het best deedt, mijnheer te zeggen. De leeren muilen, waarin grijze wollen kousen staken, de onmisbare pet, die alleen 's nachts zijne funktie overgaf aan de wollen slaapmuts, en ook een enkele maal non-aktief werd, als ‘domeneer 'r was of heeren uut de stad’; een zwartzijden halsdoek, die in aanmerkelijke dikte den hals omsloot, en de afwezigheid van boordjes - dit alles teekende den boer. Ofschoon ik ten aanzien van het laatste artikel tot 's mans eer moet zeggen, dat 's Zondags en op marktdagen altoos twee kleine ronde lapjes boven de das uitkwamen. Dat Westhof met

het ééne been toch ook in de heerenwereld stond, zaagt ge duidelijk uit een breeden gouden ketting, die een wijden halven cirkel vormde op zijn vest; uit de zwartlakensche jas en de grijze broek, en uit de min of meer voorname houding, waarmee hij den wagen naderde en den groet van Thijssen beantwoordde. Slechts min of meer voornaam was de ontvangst, omdat Westhof's hoogheid getemperd werd door het vermoeden, dat hij met een candidaat voor de boerderij te doen had.

'Goe'n dag, heerskop!' zei Thijssen nog in den wagen zittende en even aan de klep van zijn pet trekkende.

'Ook goe'n dag!'

'Ik zie wel, ie kennen mij niet. Ik binne Jan Thijssen. Van de morgen binne 'k oe plaetse goan zien, doar de kraante van skrif, en nou wol 'k reis mit oe proaten.'

'Kom, dat kan lukken,' antwoordde Westhof, terwijl de strakheid van zijn gelaat verdween en hij zijn bezoeker de hand toestak. En alsof de vraag naar de gezondheid bij den handdruk behoort, stapte Thijssen uit den wagen, zeggende: 'Hoe liekt 't, nog wel?'

'Zet de boer zien peerd op stal, en geef 'm 'n goed voertien, heur!' riep Westhof een knecht toe. Daarop noodigde hij Thijssen om hem te volgen. Zij kwamen in eene kamer, waar een nieuwerwetsche kachel eene aangename warmte verspreidde, maar de reuk van het pas afgenomen middagmaal nog duidelijk merkbaar was. Niet ver van de kachel, in den donkersten hoek van het vertrek, zat de vrouw des huizes te dutten in een armstoel, waarvan de matten zitting door een groen kussen werd verzacht. Zij had zich het voorschoot over het hoofd geslagen en zat met de voeten op eene stoof. Door het binnenkomen der beide mannen wakker wordende, trok ze het voorschoot weg, keek met verbaasde oogen den vreemdeling aan en kwam eindelijk geeuwend en als met weerzin uit het warme hoekje te voorschijn.

'Kom kom, vrouwe, loat 't sloapien nou moar reis uut wezen, deur 't sloapen worden de bemories(*) ook al niet skaarper,' schertste haar echtgenoot.... 'Moar, gekheid is gekheid,' wendde hij zich tot Thijssen, 'wij hebben de middag (het middagmaal) al op, ie zeker nog niet?'

'Om oe de woarheid te zeggen, neen. Moar 't komp 'r ook niks op an, maek niks gien spul (omslag)!'

Vrouw of jufvrouw Westhof dacht er anders over. 'Spul? da's niks gien spul. Ie moe'n moar 'reis pruuven, of de Nijehoeksche pannekoeken oe lusten. Wij hebben ze van de middag gebruukt, en doar bint 'r nog genog over. Reizen en niet eten, dat holdt gien minse uut.' - In een ommezien zag Thijssen een bord met koeken voor zich staan, vergezeld van eene stevige portie worst en een schoteltje met heerlijke boter. 'Zie zoo,' zei de gastvrouw, 'loat oe nou moar niet neûgen (noodigen), 't wordt oe van harte egund.'

(*) Bemories zegt W.; hij wil zeggen: memories, en bedoelt geestvermogens.

‘Zoo woar, 't is als te vrendelijk,’ sprak Thijssen, terwijl hij zijn stoel bij de tafel schoof en ging eten.

‘Nou, en hoe is oe de plaetse bevallen van de morgen?’ zoo opende Westhof de onderhandeling. Waarop Thijssen te kennen gaf, dat ze hem niet bepaald tegen-, maar ook niet meêgevallen was. Het land scheen hem goed toe, maar het hooi was niet best, de koeien konden er ook wel beter uitzien, en hij had gehoord, dat het den tegenwoordigen meier (huurder) daar niet voordeelig gegaan was.

‘Broaf espreuken,’ zei Westhof, ‘ie komen rond veur de zaeke uut. Dat dot me pleizier. Nou kan ikke mien gedachten oe ook blootleggen. Moar ie begriepen wel, wat ik hier zegge, mot ook hier blieven. De man, die nou de plaetse hef, is niet als te ieverig, en zien vrouwe is de allerbeste ook niet. G'leuf mij, zie hadden 'r beste joaren kunnen hebben, moar wat plaetse is goed, as 'r niet op ewaarkt wordt? En ie moe'n niet denken, da 'k kwoad van die minsen spreke, of da 'k oe wat toeliege. Wat is mie'n 'n paer honderd gulden meer of minder? Deur Gods goedheid hoef ik 'r niks umme te loaten, al brocht de plaetse niks op...’ Na eene pause vervolgde hij:

‘Wil ie wel geleuven, dat 't slim is, as 'n minse zoo'n meier hef? 't Laand goat achteruut en de man krek zoo, en wat zeggen de luuden dan? hij betaelt te veule!’

‘Nou, doar wi'k niet van zeggen, ‘zei Thijssen,’ moar 't is veur meierminsen ook slim, heerskop! om achteruuttegoan.’ En het was aan hem te hooren, dat hij zelf ondervonden had, hoe ‘slim’ dat was.

‘Wisse, wisse,’ stemde Westhof toe, ‘en God bewaert mien, dat ien minse deur mien toedoen aarm zal worden. Moar 'n meier mot zien best doen. Ze kennen mij niet,’ vervolgde hij vertrouwelijk, ‘moar loa'k 'reis eerst oe heerskop wezen. Ik geve om gien vieftig gulden, as 't spul goed onderholden wordt.’

‘'t Is knap genog espreuken,’ sprak Thijssen, ernstig evenals Westhof, ‘da' kan 'k niet aêrs zeggen. Moar elf honderd liekt mien toch te veule.’ - Daarop stelde hij voor, dat hij *f* 800 zou betalen. Westhof vroeg *f* 1050, en zocht onder de hand onzen vriend te bemoedigen door hem te verhalen van zekeren Tolsma, die vroeger deze boerderij in huur had gehad, en er blijkbaar goede zaken had gemaakt, daar hij nu ‘'n eigen spullegien’ had. Ongelukkiglijk vertelde Westhof er niet bij, dat destijds hetzelfde land verhuurd werd voor *f* 600, en dat Tolsma aan eene erfenis de verbetering zijner omstandigheden te danken had.

Eindelijk werd men het eens. Thijssen zou duizend gulden geven.

‘En kom an,’ zei Westhof, ten einde de ernstige plooien van Thijssens gelaat te effenen, -‘Kom an, bliekt 't, dat 't toch nog te veule is, dan spreken we menaere noader. 't Is mien ook niet te doen um 't onderste uut de kanne.’ - Gij kunt er op aan, dat de ernst en eenvoud van Thijssen hem ditmaal tot medelijden bewogen,

en hij oprecht meende, wat hij zeide. Helaas! bij hoevelen is de opwelling van den beteren mensch de vluchtigheid zelve!

‘Jongens, Westhof’, vroeg hem zijne vrouw na Thijssens vertrek, ‘zol duuzend gulden toch niet te bezwoarend wezen veur dien man?’

‘Hoe kom ie doar nou bij? Hij gef honderd gulden minder. En Mieneer Teunissen dan? Die kriegt joa twaelf honderd en vieftig!’

‘Joa, die zien plaetse is ook grooter. En kiek 'reis, wat goat oe mieneer Teunissen an? Oome Kloas hef de veurige weke nog ezegd: Negenhonderd gulden is nòg te veule!’

‘Och, die wieze proaties van oe oome! Minsen, die niks in de wereld hebben, mienen altied dat ien die wat geld hef, 't zoo moar weggeven mot.’ En bij deze woorden stond Westhof op en verliet de kamer.

Thijssen was over den uitslag zijner reis tamelijk wel tevreden. Hij wist niet dat het land bij zijne aanstaande boerderij veel minder goed was dan dat, wat hij nu in gebruik had. Hij kon dit ook moeilijk weten. Hij was gewoon aan een laaggelegen, uiterst vruchtbaren bodem, en de plaats van Westhof bestond voor drie vierden uit hoog land met een leemachtigen ondergrond. Bij zomers, waarin vochtigheid en warmte elkander aanhoudend afwisselden, was het zeer goed; maar droogte, koû en regens, wier kilheid niet terstond door warmte werd getemperd, sloegen het onmiddellijk met onvruchtbaarheid. Het lager gelegen deel, dat aan uitgestrekte veenderijen grensde, was verreweg het beste.

De vrucht van langdurige beraadslagingen tusschen Thijssen en zijne vrouw was een brief, die een paar dagen later Westhof berichtte, dat Thijssen met Mei zijn meier en onze dorpsgenoot zou worden.

In onze gemeente heerschte een ongeschreven wet, die op schrift gebracht uit vrij wat hoofdstukken en artikelen zou hebben bestaan. ‘Noaberplichten’ was de algemeene titel, dien jong en oud kende. Krachtens het recht der gewoonte was heel de gemeente in buurten verdeeld, en de bewoners van elke buurt waren verplicht de bepalingen der genoemde wet jegens elkander na te komen. Stondt gij in twijfel omtrent een of ander huis, of het tot deze of gene buurt behoorde, Jan en alleman wist u te zeggen: Neen, dat ‘noabert’ aan die buurt. En merkwaardig was de stiptheid, waarmee deze ‘noaberplichten’ werden vervuld. Merkwaardig vooral, als ge deze nauwgezetheid vergeleekt met de slapheid, die in de naleving van sommige voorschriften, van bestuurswege gegeven, heerschte. Werd b.v. zeer slordig voldaan aan de gemeenteverordening, die bepaalde dat de mannelijke bewoners der verschillende buurten 's winters beurtelings als nachtwacht zouden fungeeren, niets evenaarde daarentegen de getrouwheid, waarmee men de geboorte van zijns buurmans kind op het raadhuis ging aangeven; de menigvuldige bemoeiingen bij gelegenheid van

een sterfgeval op zich nam; bij voorkomende bezwaren in het bedrijf of het huisgezin elkander met raad en daad bijstond, enz. Tot de ongeschreven buurtplichten behoorde ook, elkaar bij het verhuizen behulpzaam te zijn. En nooit kwam de Meimaand in het land, of ge zaagt allerwege dit wetsartikel in volle werking.

Toen Jan Thijssen de nieuwe boerderij zou betrekken en zijne tilbare have tot op een uur afstands te water had vervoerd, kwamen dan ook zijne aanstaande buren hem verder helpen. Het was eene ongewone drukte. Wagens vol huisraad zaagt ge den zandweg langs en het erf van den nieuwen meier oprijden, en in die wagenvrachten waren de ongelijksoortigste dingen bijeengevoegd en op elkander gestapeld. Boven op eene menigte stoelen was eene waggelende massa beddegoed vastgebonden en op het beddegoed danste de karnton. Een op zij liggende kinderstoel diende een boerenjongen tot onzachte zitplaats. Eene teenen wieg bewaarde een verwarde hoop touw en paardentuig, en een paar kolossale laarzen staken er uit. ‘Fij toch, wat'n drokte en 'n roezie, zoo'n verhuzerije!’ zuchtte de vrouw van Thijssen.

Eene onzichtbare verrassing kwam tevens met het gezin mede; stof tot discours namelijk en aanleiding tot menigte van vragen. Als ge op den avond van dien dag hadt kunnen hooren, wat bij de buren gesproken werdt, dan hadt gij vernomen, hoe iedere vrouw haar man als een boek raadpleegde over de ‘nije minsen.’ ‘Of 't nog al 'n net boeltien was’ ‘hoe liekt zien vrouwe oe toe? wat zeg ie wel van de beesten? enz.’ Tevens hadt ge dan als de opinie der verschillende echtgenooten gehoord: ‘dat hie fiks in 't huusroad en in de gereedskoppen zat; dat zien vrouwe 'n heel oarig minse was; dat de koeën 'r best uutzaegen en 't jonk vee ook, en dat ze vief kiender hadden, twee kleine knoapies en drie maegies.’

Verhuizen of niet, eene boerderij kan niet stilstaan. Den volgenden morgen was de dagelijksche werkzaamheid reeds in vollen gang. Om en in huis was alles leven en beweging, en vlak vóór de woning liep het vee van Thijssen in de weide, nog eenigszins onrustig langs wallen en heggen dwalende, als om zich op de hoogte te stellen van zijn nieuw verblijf. Het was een bijzonder gunstig voorjaar en vrij wat gras stond er reeds op het land. Maart was droog geweest, April regenachtig maar zacht, en op dezen tweeden Mei dwongen de helderheid en de warmte tot de opmerking, dat het een zomersche dag was.

Geheel anders was het gedurende de drie eerstvolgende dagen. Niet in ongunstigen zin. Integendeel, het was alsof de Meimaand ditmaal alles wilde doen, om het hart van de boeren te stelen. De hemel was geheel bewolkt, de lucht onbegrijpelijk zoel en zacht, en er viel nacht en dag een onophoudelijke stofregen. De fijne regen viel eigenlijk niet: hij zweefde op de lauwe vlagen van een warmen Zuidwestenwind langzaam naar beneden.

Een bezoek aan de stad in die dagen zou al uwe vreugde hebben vergald. Het was er vreeselijk vuil. De kleine regendroppeltjes vermengden zich met het stof van de straten en vormden overal modderpoelen, wier inhoud door de voeten der stedelingen tot op de stoepen en in de huizen werd gebracht. Men klaagde steen en been. Immers alles letterlijk werd vochtig; uw huis, uw kleeren, wat ge maar aanraaktet, zelfs het papier waarop ge schrijven moest, was dof. Men liep met immer natte parapluies, trok regenjassen aan, stak zijne beenen in hooge leeren schachten, en vond tegelijk al deze dingen ondragelijk, omdat het zoo lauw was in de lucht en het weer toch reeds zoo loom maakte. Wat werd het 's morgens laat dag en hoe vroeg 's avonds donker; als om twaalf uur de kinderen de school verlieten, zaagt gij ze in eene soort van schemering loopen. O foei, een ferme regen is niet half zoo verdrietig! Hoeveel humeuren er in de war waren, hoeveel knorrepotten er in de stad rondliepen en hoeveel er gejammerd werd in de winkels, op de kantoren, in gezelschappen, is bij geene benadering te gissen.

Maar bij ons op het land! Als ge buitenshuis kwaamt, was de lucht vervuld met zoete geuren, en de innige vereeniging van warmte en vochtigheid deed u glimlachend opmerken, dat het zóó wel groeien *moest.* Eer het water den grond bereikte, had het al zijne kilheid verloren. De stofregen zette zich aan den grasstengel, vormde er droppels, gleed langs de halmen naar beneden, drong in den grond, nam langzaam dalend de kracht der uitgestrooide meststof meê omlaag en voedde den wortel, zoodat in dichte weelderige bundels het gras opschoot uit den dankbaren bodem. Volop genoot het bonte vee. Onverschillig omtrent den warmen regen lag het neer in schilderachtige groep, droomerig herkauwend en steunend bij den overvloed van geurig voedsel, waarmee het zich had verzadigd. Of het naderde met loome schreden de melkplaats en wachtte, de oogen half geloken, op de handen, die het van zijne kostbare gave zouden ontdoen. Wat sprak sterker van weelde en overvloed, die kwistige weide of deze krachtig gevoede runderen? - Geen wonder, dat het hart van den landman verheugd was. Zijne blijdschap gaf zich lucht in vroolijke opmerkingen. De een verklaarde, dat zulk weder ‘nog veule beter is as de beste mesterije.’ De ander riep in het voorbijgaan zijn buurman toe, dat het gras regende, waarop deze lachend antwoordde: ‘Ze kunnen 't heuren greuien.’ Ook ging een bejaarde boer over zijn weiland en sprak tot zijn vijfentwintigjarigen zoon op een toon van stillen eerbied: ‘Jongien, jongien, wat 'n gezegende Meimoand!’

Na deze drie heerlijke dagen verloor de lente hare liefelijkheid niet. En alsof de zomer bij zijne voorgangster niet achter wilde blijven, gaf ook deze vruchtbaarheid en voorspoed. Natuurlijk wisselden ruwe dagen de schoone weken nu en dan af, doch over het geheel ging het den boer, ook ten opzichte van de hooge velden, goed. Melk in over-

vloed, de boter daarbij hoog in prijs; ruimte van hooi, hoewel de hoedanigheid te wenschen overliet ten gevolge der vele regens, en een tamelijk goede korenoogst. Indien Thijssen niet het ongeluk had gehad van twee paarden te verliezen, zou hij zonder twijfel ruim den huurprijs ‘gemaakt’ hebben.

Niemand blijder dan Westhof, die nu het drievoudig genoegen smaakte van Thijssen zegevierend te kunnen vragen: ‘Nou, wat hebbe 'k oe 'ezegd?’ van de vrees zijner vrouw beschaamd te zien, en van hartelijk te kunnen lachen om de ‘wiese proaties van oome Kloas.’ De laatste betoonde zich echter onverbeterlijk en zei tot de vrouw van Westhof: ‘Dit joar is 'n uutzonderinge, nichte Jantien! 'n uutzonderinge, zegge 'k oe. As we 't leven, kriegen we nog wel wat aêrs (anders) te zien. Denk om mien woorden!’

Met de hun eigene snelheid waren lente en zomer voorbijgegaan; zelfs spoedde reeds de herfst ten einde. Het vee had zonder onwil de stallen betrokken, de winterrogge was gezaaid, de levendigheid was van de wegen en velden geweken en had plaats gemaakt voor die stilte, die vereenigd met de fijnheid van de herfstlucht het minste gedruisch, het ritselen zelfs van een afvallend blad, zoo duidelijk hoorbaar maakt.

Op een der eerste Decemberdagen was er op nieuw bezoek voor Harm Westhof op weg. Ditmaal was het geen eenvoudige kapwagen, die straks zijn erf zou binnenrijden. Integendeel, de net geschilderde glasraampjes, de riemen, waarop het rijtuig op- en neerwiegelde, de witte leidsels en het met koperen belegsels versierde paardentuig, vertelden u, dat de twee bezoekers meer dan meierboeren waren. De een was Jan Schipper, naar gis een vijftiger, een blond, lang en mager man, aan de kalmte van wiens gelaat gij niet zoudt gezegd hebben, dat hij gewoon was, een stevig glas Schiedammer te drinken. De ander, Berend Halman geheeten, mocht ongeveer een tiental jaren jonger wezen. Wat hij in lengte bij zijn reisgenoot achterstond, won hij in gezetheid. Wat u, als gij hem hoordet spreken, zeer opviel, was zijne pieperige stem, die met de donkerheid van zijn eenigszins onvriendelijk voorkomen en de dichtheid van zijn zwarten, borsteligen baard gansch niet in overeenstemming was. Beide, Halman en Schipper, waren onze dorpsgenooten.

‘Kom, brune, hoast oe wat!’ zei Jan Schipper, die de teugels hield, en bij die woorden het paard een tik met de zweep gaf. ‘Denk er oan, Berend, 't zal ons 'n heele somme kosten.’

‘Joa, kiek ereis, wat verstoan ie onder 'n somme? Ik geleuve toch niet, om nou 'reis wat te numen, dat 't boven de vier duzend loopen zal,’ antwoordde Halman, terwijl hij zijne tabaksdoos opende en van den inhoud een weinig in den mond stak.

‘Niet boven de vier duzend?’ riep de ander verwonderd uit, ‘nou,

help mien 'reis kieken. Je kennen Westhof niet zoo goed as ikke. Deftigheid genog' - en dit zeggende stak Schipper den neus verwaand in de lucht en bootste het voorname kuchje van Westhof na - 'deftigheid genog, moar ie moe'n hum niet an de duiten raeken.'

'Nou,' zei Halman lachend, 'loat de kerel veule vroagen, 't veene gef 't joa toch weêrrumme.'

Schipper en Halman vonden Westhof aan eene tafel vol papieren gezeten en schrijvende. 'Drok an de skrieverije?' vroeg de eerste. 'Kom, gooi de pampieren moar op ziede veur van daege, loa'we 'n toertien proaten. Moar jongens, Westhof,' vermaande hij met een knipoogje aan het adres van zijn reismakker, - 'jongens, as 't soms pampieren van weerde bint, of koeponnegies, dan maar 'n beetien veurzichtig, heur!'

'Ho, ho! hold oe lessen moar veur oe,' zei Halman, 'onze olde boas is genog uutesloapen, dat zegge 'k oe!'

''k Heure 't wel, ieluden bint nog al d'olde grappenmaekers,' antwoordde Westhof glimlachend, terwijl hij zijne papieren bijeenlegde.

Daar ging de kamerdeur open, en Westhof's weldoorvoede huisvrouw kwam binnen.

'Heere mien tied! Jan Skipper en olde Roelefiens Berend! Wel, kiek nou 'reis an! Allegelieke nog gezond? Wel kom, doar binne 'k bliede van. En hoe liekt 't thuus, alles nog al bij 't olde? Bij Skipper zien vrouwe is de wiege zeker nog over de vloere, watte? En hoe goat 't mit oe moeder Berend? Och, och, wat 'n best minse, en wat hebbe 'k heur vrogger goed 'ekend. Toe ikke met Westhof trouwen zol, toe zeg oe moeder nog: Maegien (meisje), zeg ze, ie moe'n 't toch niet doen um geld of goed, ie moe'n letten op de persoon, of die oe liekt, en of ie hum genog meugen lieden, um alles te verdraegen as 't neudig is.... Kom, 'k zel de segaeren haelen,' - en om de daad bij het woord te voegen, trok ze voor de deur van de 'mooie kamer' de muilen uit, stapte er binnen, maar riep op den drempel hare dochter toe, die juist het woonvertrek inkwam: 'Geesien, mien olde, toe kiek 'reis of er 'n glad (doorgegloeid) stukkien vuur is veur 't komvoortien, en zet gauw 'n best koppien koffie!'

Toen die woordenvloed zich had uitgestort en aan deze bevelen was voldaan, zat men eenige oogenblikken druk te praten over oude familiebetrekkingen, verkoopingen, turfprijzen enz. Doch al spoedig liet Schipper zich aldus hooren:

'Als 't niet als te astraant is, vrouw Westhof, zet ons dan 'n borrel op. Want om oe de woarheid te zeggen, wijluden bint hier om zaeken, groote zaeken! De koffie is best, doarumme niet. Moar ik zegge altied, bij zaeken heurt 'n borrel, 't gef keroasie.'

'Zoo as ieluden verkiezen, 't is mien goed,' verklaarde de gastvrouw en voldeed aan het verzoek.

Terwijl men elkander een frisschen morgen toewenschte, dronk men

het eerste glaasje leeg. Onder het tweede verhaalde Schipper, na een goedkeurend knikje en ‘joa, toe moar!’ van Halman, wat het doel was van hunne komst. Zij wilden eene strook land van Westhof koopen, die tot de plaats van Thijssen behoorde, en die juist gekneld lag tusschen de veenderij van Schipper en die van Halman. In beider belang was het, dat door eene vaart hunne ondernemingen werden verbonden; maar daartoe moesten zij de vrije beschikking hebben over het aangeduide gedeelte van Westhof's weiland. Het zou ongeveer een paar bunders groot zijn. In elk geval zou het genoeg wezen, indien Westhof het hun ter grootte van een tweetal bunders wilde afstaan.

Op deze mededeeling volgde eene kleine pauze. Daarna bracht Westhof in het midden, dat het voor hem eene moeilijke zaak was. Hij had de handen niet vrij, helderde hij op, daar zijn meier het land in gebruik had.

‘O, da's 't minste,’ zei Halman, ‘doar weet ie wel 'n mouw an te passen; da's gien bezwoar.’

‘En dan begriep ieluden toch ook wel, da'k eigenlijk veule beter doe mit 't stukkien te holden as mit 't te verkoopen.... Loa 'k oe onder de haand nog wat in 't glaesien doen!’

‘Da's dudelijk genog,’ zei Schipper, terwijl hij Westhof zijn glas toeschoof. ‘En da 'w oe nog wat meer as wearde moe'n betaelen, dat sprek as 'n boek!’

‘Ik geleuve toch niet, dat 't waark kan worden. Ik zie veuruut, da 'k oe veuls te veule geld zou moeten vroagen.’

‘Kom an, loat heuren! nuum 'reis 'n somme, nuum 'reis geld,’ riep Halman uit, zijne piepende woorden kracht bijzettende door met de vlakke hand op de tafel te slaan.

‘Kerel, kerel,’ zei Westhof grinnekend en met genoegelijk hoofdschudden, ‘die veeneboazen geven d'r moar niks umme. Hoe is 't Berend? lust ie ze niet meer? Kom, drink oe glaesien 'reis uut.’

‘Neen, Westhof,’ gaf Schipper ten antwoord met komischen ernst, ‘Berend hef 'r zoo'n hekel an, dat hie alle daegen prebeert, om ze de wereld uut te drinken.’ Welke aardigheid beloond werd met een hartelijk gelach van den gastheer.

‘Nou, gien gezaenik langer!’ sprak Halman ongeduldig. ‘Westhof, geef op, 'n pampiertjen! Doar skrieven wij onze mieninge op, en ie doen van 't zelfde.’

Op nieuw bewerende, dat het toch te vergeefs zou zijn, daar hij zijne boerenplaats met dezen verkoop te zeer zou benadeelen, stond Westhof op en verschafte het gevraagde.

‘Olde kerel mit oe wikken en wegen!’ pruttelde Halman, terwijl hij een stuk papier en een potlood aannam.

Gedurende eenige oogenblikken sprak niemand een woord. Men vernam slechts het tikken van de huisklok en het rinkelen van het glas waarvan Schipper den inhoud omroerde en uitdronk.

‘Kloar? Toegelieke overgeven dan!’ - Het bleek, dat Westhof zevenduizend gulden gevraagd, de andere drieduizend geboden had.

‘Hoeveule?’ riep Schipper met de grootste verbazing, terwijl hij driftig van zijn stoel opsprong. ‘Bin ie mal, Westhof, of wat mankeert oe? of mien ie soms, dat ie mit gekke luden haandelen? - Zeuven duzend! Kom vort, Berend, loat 't peerd moar inspannen. Mit hum is toch gien wiesheid te plegen..... Neen, neen! om de weerlich niet’ -, voer hij nogmaals tegen Westhof uit, die sprak van bedaard overleggen, - ‘neen we goan vort, zegge 'k oe!’

Westhof was met de zaak verlegen. Hij begreep, dat hij te ver was gegaan, en op het punt stond een schitterend voordeel te verliezen. ‘Kom, Schipper, hoe hebbe 'k 't nou mit oe? Berend, wees ie dan toch wiezer! Kwoad worden is joa kienderachtig! Wat weergoâ, 't is nog moar 'n vroage. Goat nou toch zitten as verstaandige minsen. We worden 't iens, let moar 'reis op. Loa 'we eerst nog moar 'reis kieken, of 'r nog wat in is.’ - En terwijl hij de jeneverkaraf hanteerde, lieten de bezoekers zich vermurwen en de onderhandelingen werden voortgezet.

De uitslag was, dat Westhof de twee bunders land voor *f* 5000 - verkocht; wel te verstaan, indien Thijssen met den afstand genoegen nam. Natuurlijk werd de zaak daarop, zooals het gebruik eischte, beklonken en bedronken.

Toen Westhof zijne gasten tot den wagen uitgeleide deed, zeide hij: ‘Jongens, joa, nou hebbe 'k nog eene veurwoarde, naemelijk dat de koop in d' eerste tied niet verproat wordt.’ Hij vond, verklaarde hij, dat de menschen met hunne schikkingen niets te maken hadden. Men gaf elkander de hand, en Schipper wilde juist den wagen instappen, toen het ongeduldige paard eene achterwaartsche beweging maakte en zijn meester, die toch al niet te vast stond, bijkans deed omvertuimelen. Na een nijdigen schop met de punt van zijne laars tegen den buik van het arme dier, sprong Schipper op zijne plaats en diende den bruine heftige zweepslagen toe. ‘D - knolle, 'k zal oe leeren, vort!’ En vliegend ging 't het erf af en den weg op.

Een half uur later hield de wagen van Schipper bij de achterdeur van zijn huis stil. Luidkeels vloekend riep hij den knecht. - ‘Doar is vaeder!’ zei verrast een lief zesjarig ventje, in het woonvertrek. Maar reeds was moeder opgestaan, om hem en zijn broertje bij de hand te nemen, de voordeur te openen en met een vriendelijken glimlach te zeggen: ‘Kiender, goat nou 'n toertien buuten speulen!’ Nauwelijks echter had de vrouw van Schipper de deur achter de kleinen toegedaan, of de lach was verdwenen, en haar gelaat teekende droefenis en vermoeidheid. Met treurig hoofdschudden, sprak ze tot zichzelve: ‘Mien aarme knoapies!’

Het kostte vrij wat moeite, overlegde de vrouw van Thijssen, om

's morgens met al het werk, ook met de toebereiding van het middagmaal tijdig klaar te komen. Het volk had reeds de paarden op stal gezet; het kon dus niet ver meer van twaalf uur wezen, en ze moest zich haasten.

Bij deze overpeinzing lag Anna op de knieën voor het vuur, dat ze uit een naast haar liggenden takkenbos voedde, en dat hoog opvlamde om den ketel met aardappelen, waarin het water schuimde en bruiste. Dicht bij het vuur en van zijne warmte genietend stond een ijzeren pot, gevuld met brij van gort en karnemelk, zooals ge zien kondt, doordien de uitstekende houten lepel het deksel een weinig opbeurde. Aan de andere zijde van het haardvuur wachtte eene koekenpan, waarvan de bodem belegd was met versche sneden spek, die na het afnemen van de aardappelen vluchtig zouden gebraden worden. Toen de werkzame vrouw het oogenblik gekomen achtte, opende zij de middendeur(*) en riep: ‘Jan, 't eten is kloar, roep ie de jonges?’ en verhief daarna, in de voordeur staande, de stem en zei: ‘Marijgien en Jentien, kom vort, eten!’ Men liet niet op zich wachten. Binnenkomende vond men de vrouw des huizes bezig met het spek te verdeelen op de borden, waarnaast voor ieder een ijzeren vork en een tinnen lepel lag. Weldra zaten allen aan tafel: de boer en zijne echtgenoote, Marijgien en Jentien, de boven- en ondermeid, en twee knechts, waarvan de een zichtbaar reeds de dertig gepasseerd was. ‘Bidden, onze volk!’ zei Thijssen met de pet in de hand. ‘Eet smaekelijk’, ‘van 's gelieken’ luidde het daarna, en men bewees de tafel behoorlijke eer.

‘Is de vaele nog zoo onrustig?’ vroeg de vrouw aan Freêrik, den oudsten knecht.

‘Neen, hij is nou rustig,’ was het antwoord.

‘Ik hope moar, dat 't goed mag goan. Verleden jaar brocht hie'n butengewoon zwoar kalf, en toe was 'r niks te doen,’ vertelde vrouw Thijssen. Waarop Freêrik verzekerde: ‘Ie hoeven oe niks ongerust te maeken, vrouwe! straks heb ik 'm zien neêrkauwen (herkauwen) en over veertien daegen hef hie eerst de tied om.’

‘'t Is 'n bovenste beste die vaele, wat hef hie 'n bult melk egeven van 't zoemer’, merkte Thijssen op, ‘ofskoon 'k mot zeggen, onze beesten allemoale!

Joa, da's woar, moar ie hebben 't ook best etroffen van de joar’, luidde Freêriks opheldering.

‘De minsen wollen eerst zeggen, da 'k de huure hier niet zal kunnen maeken, maar da' kan hier toch wel. Als we dat ongeluk mit de peerden moar niet 'had hadden.’

‘Mocht wat! zei Freêrik. Ie betaelen veuls te veule huure. Ie zullen hier nog wel aêre (andere) joaren beleven. 't Laand ken ie hier nog niet.’

(*) De deur, die in eene boerderij het eigenlijk woonhuis scheidt van de deel of de dorschvloer.

‘Onz' heerskop loat 'm toch heel aers heuren, en da's 'n old man van veul onderviendinge.’

‘Heerskop!’ bromde de niet vriendelijke knecht, terwijl zijn anders vrij onbewegelijk gelaat een sterken twijfel uitdrukten.

Intusschen was men reeds van de aardappelen tot de brij overgegaan, die, nadat vrouw Thijssen er een weinig melk over uitgegoten had, uit één gemeenschappelijken schotel naar hartelust werd genuttigd.

‘Kom, Merijgien, lust oe gien brij van daege?’

‘Neen, vrouwe, 'k mag (lust) niet meer.’ Maar toen ze bemerkte, dat de jongste knecht Freêrik lachend aankeek, veranderde Marijgien van toon en vroeg ze een weinig heftig:

‘Nou, wat lach ieluden toch!’

‘Worde nou moar niet kwoad, Marij. Ik viende 't ook niks oarig van Roelef,’ luidde het spottend antwoord.

‘Wat is niet oarig?’ vroeg de tweede meid, den plaaggeest aanmoedigend.

‘Wel, Marij hef zoo heur best edoan, 'k geleuve zie hadde de brulleft (bruiloft) al in 't heufd, en nou is Roelef Zundag niet hier “ewest,” moar bij Trientien van hier noast,’ en op één na lachten alle monden.

‘Leugens allegelieke!’ riep de arme meid wel uit, doch haar boosheid en het rood van hare wangen verraadden haar al te zeer.

‘Stille,’ zei nu de huisvrouw, ‘'t is krek of 'k'n waegen heure!’ - De jongste knecht ging naar achteren, om te zien, of 't verbeelding was of waarheid. En een oogenblik daarna trad Westhof het vertrek binnen.

Vriendelijke deftigheid zetelde op zijn gelaat. Hij verklaarde op welwillenden toon, dat het hem genoegen deed, allen gezond te ontmoeten, gaf als zijne meening te kennen, dat het beter was den brijschotel dan de medicijnflesch op tafel te zien; vroeg of de kinderen wèl waren, en merkte lachend op, dat de vrouw des huizes toch maar goed tegen 't lochtgestel’ kon. Freêrik alleen werd noch door zijne deftigheid, noch door zijne vriendelijkheden getroffen en wierp een wantrouwenden blik op Westhof, toen hij van tafel opstond en zich naar zijn werk begaf.

Zoodra hij alleen was met de beide echtgenooten, vertelde Westhof hun, dat hij menschen bij zich had gehad, die een stuk van het weiland, dat vóór het huis lag, wilden koopen. Hun had hij gezegd, dat hij voor zich, daartoe niet ongenegen was, maar niets kon en ook niets wilde doen zonder voorkennis en goedkeuring van den huurder. Had Thijssen er op tegen, dan kwam er natuurlijk van de gansche zaak niets. Desniettemin was hij, Westhof, van oordeel, dat door onderlinge inschikkelijkheid veel in de wereld gebeuren kan. Het sprak van zelf, dat als Thijssen er in toestemde, hij eene behoorlijke schadevergoeding

zou erlangen. In dat geval kon hij zelf kiezen: òf vermindering van de huur, naar evenredigheid van het bundertal, waarmee de plaats zou verkleind worden, òf toevoeging aan de boerderij van een even groot stuk weiland als het af te staan gedeelte.

De meier en zijne vrouw verwierpen eenparig het denkbeeld van eene inkrimping hunner boerderij, en gaven, als de koop door zou gaan, verreweg de voorkeur aan schadevergoeding in land. Waarop Westhof verklaarde, dat zij geen voordeeliger keus konden doen. Hij maakte aan Thijssen de ligging duidelijk van het land, dat hij hem in ruil zou geven. Het behoorde tot de hooggelegen velden. Een uitmuntend stuk, roemde Westhof. Thijssen had zeker gedurende den zomer wel gezien, hoe vruchtbaar het was. Het gras 'lag' er letterlijk op. Geen beter weiland in den omtrek!

Thijssen verklaarde in overeenstemming met zijne wederhelft, dat zij voorloopig niet tegen den afstand waren, maar dat zij het samen nader wilden overleggen. Hij en Westhof deden vervolgens eene wandeling naar de plek, die verkocht zou worden, en de laatste vertrok met de afspraak, dat hem den volgenden dag bescheid zou geworden.

Het waren zulke brave lieden, die Thijssen en zijne vrouw. Gij kondt ze niet eenigszins van nabij kennen, zonder hen te achten en lief te hebben. IJver en spaarzaamheid gingen bij hen hand aan hand. Ieder het zijne te geven en elk billijk te bejegenen behoorde zoozeer tot hunne natuur, dat het tegendeel hun zeer zwaar zou gevallen zijn. De beide dienstmaagden, de boven- en onderknecht, allen hadden zij hart voor hun meester en meesteres; bij voorkomende gelegenheid zou ieder hunner er voor uitgekomen zijn, dat hij 'gien kwoad kos heuren van de boer of de vrouwe.' Menige beschaafde moeder mag den hemel danken, dat zij de vergelijking niet behoeft door te staan met Anna en hare ernstige, zorgvolle liefde tot hare kinderen. Wat kon zij trotsch en woordenrijk worden, als ze vertelde, dat haar man zich nooit rust gunde, en dat zij hem 'nooit niet onbekwoam' gezien had..... Helaas! dat het argeloos vertrouwen van zulke kinderen in de boosheid hen prijs geeft aan de listen der hebzucht!

Zij waren geen mannen in het verstand. Zij beschouwden de wereld in het licht van hunne eigene onbedorvenheid. Zelven zonder kwade bedoelingen, veronderstelden zij die niet bij anderen. Het was hun onmogelijk, de vriendelijkheid van Westhof te wederstaan. Evenmin aarzelden zij, om aan zijne billijkheid te gelooven. En als Freêrik of wie ook toonde dit geloof niet te bezitten, kwam hun dit onbegrijpelijk voor: 'de man was altied even goedig en meêgoande.'

Na het avondeten zaten Thijssen en de oudste knecht hunne pijp te rooken, terwijl ze de voeten warmden op de vuurplaat. ''N vuurtien begos al angenaem te worden', had de eerste gezegd. Het gesprek liep over de voorgestelde ruiling, die door Freêrik werd afgekeurd.

‘'t Is 'n bewezene woarheid,’ zei deze, ‘dat 't in oe noadeel is.’

‘Zoo?’ vroeg Thijssen, ‘is dan dat stukkien dat onze heerskop ons geven wil, gien best laand?’

‘Dat za'k niet tegenspreken, moar niet zoo goed as dat ie kwiet raeken.’

‘Nou, ik hebbe dan toch van de zoemer niet emaarkt, dat de leegte beter was as de heugte.’

‘Krek!’ zei Freêrik, ‘moar deur de baank is hier het leege toch veule beter, en nou komp het zoo, dat oe weide zoo goed as allegelieke heug laand is. 't Is veur oe niks as skaê (schade), en dat wet (weet) oe heerskop net zoo goed as ikke.’

‘Fij, Freêrik, dat ie toch altied op de man skempen (schimpen)!’ bestrafte vrouw Thijssen.

‘Ik skempe niet, vrouwe,’ was het min of meer norsche antwoord. ‘Moar ieluden hebben veule vertrouwen op Westhof, en ikke niks, niemendal!’

Hiermee nam het gesprek een einde. Het wantrouwen van den knecht overmocht het geloof niet van zijn meester en meesteres. Westhof had nog dezen middag, vertelde Thijssen bij het naar bed gaan aan zijne vrouw, hem verzekerd, dat er natte jaren waren geweest, waarin het hooggelegen land beter weide had opgeleverd dan het lage.... En Westhof smaakte de voldoening, Thijssens volledige goedkeuring te erlangen.

Het volgende jaar drukte ten droevigste het zegel op de voorspellingen van Oome Kloas en de beschouwingen van Freêrik. Het voorjaar was schraal, de zomer buitengewoon droog. Weinig hooi werd er gewonnen en dat weinige was van slechte hoedanigheid. Hijgend trokken de paarden de waggelende hooiwagens door de mulle zandwegen, en dikke stofwolken joegen ze op, die langzaam neerdaalden op het groen van de heggen en hoornen. Alles had een dor, verwelkt aanzien. Doch het meest had het hooge land te lijden. Aan het vee moest extra voeder verstrekt worden. Toch wilde het niet op de dorre weiden blijven. Het brak door de doornheggen heen, het klom over de houtwallen. Honger vervolgde de arme dieren. En hun geloei drong u door merg en been! Zoo spoedig mogelijk moest het hooi worden binnengehaald, om de zoogenaamde naweide, hoe weinig die ook nog aanbood, beschikbaar te maken. In de tweede helft van Juli en in Augustus viel er regen en kwam er hoop, maar vooral den hooggelegen landen was het aan te zien, dat zelfs de wortel van het gras had geleden, en eerst langzaam kwam het groen door de gele halmen heen.

Onberekenbaar was de schade van menigeen, ook van onzen vriend Thijssen. De koeien hadden weinig melk gegeven. In den nazomer was hij verplicht geweest, een stuk afgehooid land te huren, en in den herfst moest hij hooi koopen tegen hoogen prijs. Hij en zijne vrouw

waren beide verslagen. Zij zagen in, dat het land hier bij lange niet zoo goed was als dat van hunne vroegere woonplaats. Ook begrepen ze thans, dat zij een zeer nadeeligen ruil hadden aangegaan, ten einde Westhof genoegen te doen.

Eéne hoop koesterden ze, de hoop op de billijkheid van hun ‘heerskop’. Hem wilden zij herinneren aan zijne vroegere beloften van inschikkelijkheid, hem verzoeken om van de nog verschuldigde huurpenningen wat ‘te laten vallen’, en voor het volgende jaar vermindering van huurprijs toe te staan.

Hunne verwachting was zoo goed als ijdel. Toen Thijssen de eerste maal hem deze voorstellen deed, weigerde Westhof niet terstond. Hij zou er over nadenken, maar bracht al vast bezwaren in het midden. Men moest niet vergeten, dat ook hij een zeer slecht jaar had gehad, en dat hij toch ook van de opbrengst zijner landerijen leven moest. Eene tweede maal was de uitslag na lang loven en bieden, dat hij uitstel van betaling wou geven; vijfentwintig gulden mocht Thijssen van de schuld aftrekken, maar vermindering van huur - ‘zoo waar, hij kon 't niet doen.’

Arme Thijssen en arme Anna! Al weder gingen tot hunne droefheid hun de oogen open. Maar ditmaal mengde zich bitterheid in de smart. De bitterheid, waarmee de niets kwaads vermoedende ontdekt dat zijn vertrouwen dwaasheid was; waarmee de arme bespeurt, dat hij het slachtoffer is geweest van rijke inhaligheid; waarmee de afhankelijke ziet, dat hij ook in de toekomst weerloos is in de hand van den sterke en gewetenlooze.

Op een koelen voorjaarsmorgen - in het derde jaar, dat Thijssen in onze gemeente doorbracht - daalde een heer den weg af, die van de hoogte naar en door de veenderijen liep. Zoodra hij door eene wending van den boschrijken weg een vrij uitzicht erlangde over de vlakte, zag hij allerwege de grootste levendigheid. Eene menigte handen en voeten bewoog zich vol ijver bij het veelsoortige werk der turfbereiding. Hier baggerde men met ‘den bengel’ den veengrond diep uit het water; daar stortte men de natte specie over het land uit; ginds bewogen zich mannen en vrouwen, de voeten met plankjes geschoeid, en duwden met kracht de breede scherpe messen in het half drooge veen; elders zetten kinderen en volwassenen de turven, luchtig opeen gestapeld, te droogen.

Het oog van onzen wandelaar werd vooral getroffen door twee kloeke arbeiders, die niet ver voor hem uit en vlak aan den weg onverpoosd doorwerkten. Beide waren voorzien van hooge laarzen, die tot over de knieën reikten. De een, een forsch man van wellicht vijfenveertig jaren, stond meer dan een voet diep in het water, stak met zijne spade groote kluiten veen af, hief die met gespierde armen omhoog en

deed ze neervallen in den zoogenaamden mengbak. Zijn makker, die nauwelijks dertig jaren oud kon zijn, stond met de handen op den rug in dezen bak, een lagen houten trog, en vermengde al tredende het veen met water.

Met opgetogenheid aanschouwde onze onbekende vriend den ijver, waarmee aller handen en voeten zich repten, en de Herkulische kracht, die bij dit werk aan den dag werd gelegd. Onwillekeurig werd zijn stap veerkrachtiger en versnelde hij zijn tred. Gansch het tooneel werkte met de frischheid van den morgenwind mede, om opgewektheid, levenslust en gevoel van kracht bij hem te verhoogen. - Verlangend om eenige woorden met die beide mannen te wisselen, haalde hij zijn sigarenkoker voor den dag en vroeg of ze hem ook aan vuur konden helpen.

‘Joawel, mieneer!’ zei Herkules in het water. De hand in den broekzak stekende, bracht hij tonderdoos, steen en vuurslag te voorschijn. Een vonk viel weldra op de goede plaats en werd al blazend aangewakkerd. Een paar schreden door het water doende, reikte hij den tonderpot toe. Maar ziet, de wal was te hoog: de heer kon het aangeboden vuur niet aannemen.

‘Wacht, mieneer!’ De voet in de glooiing geplant, met de hand een struik gegrepen, - daar stond de hooggelaarsde turfgraver op het droge. Nu kon de sigaar worden aangestoken.

‘Wie is mieneer, a'k vroagen mag?’

‘Ik heet van Wezel en ben dokter.’

‘Wel, wel! dan is mieneer zeker de nije dokter uut de stad?’ En toen hij op die vraag een bevestigend antwoord had ontvangen, zei hij glimlachend tot zijn makker, die aan de overzijde van den smallen waterplas stond: ‘Heur ie 't Steven? De nije dokter!’

‘Ik moest van morgen hier in de buurt zijn, en daar ik gaarne met de omstreken kennis wil maken, besloot ik langs dezen weg terug te gaan. Het is een omweg, zie ik. Maar het berouwt mij niet. Wat is dat hier een aardig gezicht, en wat 'n drukte!’

‘Joa, 'n drokte van wonder! Moar, dokter, ie hadden 't hier motten zien veur viefentwintig joar. Doar is nou waeter, en doar!’ - en met uitgestrekte hand wees hij de uitgeveende plassen aan - ‘en vrogger was 't allegelieke heulaand.’

Dokter van Wezel gaf zijne verwondering te kennen over dien ommekeer. ‘Maar vertel mij nu eens, geeft dit werk aan den arbeider eene goede verdienste?’

En om die vraag naar behooren te beantwoorden, keek onze reus om naar een paal, die achter hem uit den grond stak, nam daarop plaats en maakte toebereidselen tot het stoppen van zijne pijp. Zijn makker aan den overkant zette zich op den grond en volgde zichtbaar aandachtig het gesprek.

‘'N goê verdienste, dokter,’ luidde nu rustig het antwoord, ‘'n goê

verdienste? Ie moe'n begriepen, 't wordt hier alles uutbesteed, 't goat alles bij de roe. Die goed deurwaarken, verdienen daegelijks 'n paer gulden en ook nog wel meer. - Ik zie 't wel an oe, dokter,' vervolgde hij glimlachend, 'ie denken, 't is hier 'n best laand veur'n arbeider'.

'Ja, ik kan niet ontkennen, dat ik dit eene zeer flinke verdienste vind.'

'Dat 's 't. Moar ik verzeker oe ook, dat 't neudig is. 's Winters valt hier niet veule te verdienen, en dan komp 'n huusholdinge allicht 'n beetien in de skuld. Dan mot 'n 's Meitie's (des Meitijds) hier wat wezen en doar wat wezen. Ie moe'n wat brengen noa de winkel, en wat noa de dokter, en 'r is ook 'n stukkien goed (kleeding) neudig. t Is hier veur arbeidersminsen zoo, dat 't 'n heel joar oppassen is en zunig wezen. Jongens, jongens, dokter, ikke en mien vrouwe weten 'r van mit te proaten. 'k Durve te zeggen, da'k 'n oppassende vrouwe hebbe. As ikke nog wel reis wat koopen wil, zeg ze mennigmoal: "Kloas, zeg ze, 't kan niet; zoo woar, 't kan niet!" En kloagen? Nooit niet! 't Sprekwoord zeg: an 's Heeren zegen is alles gelegen, en dat is ook zoo. Moar' - en hij nam de pijp uit den mond en hief die als waarschuwend omhoog - 'moar de grootste zegen veur mien en miensgelieken is 'n knappe vrouwe!'

De dokter betuigde krachtig zijne instemming en had schik in den trots, waarmee de man sprak over zijne echtgenoote.

'Maar door eene week of wat op deze wijze en met zulk een loon door te werken, komt men er toch aardig weer bovenop, dunkt me,' merkte de dokter aan.

'Joa,' zei nu eensklaps Steven van de overzij en 't was aan hem te hooren, dat hij op eene gelegenheid had gewacht om te zeggen, wat hem op 't hart lag. 'Joa, da's woar, en 't zal toch nog beter kunnen goan. As 't moar eerlijk toegoeng, moar dat goat 't niet. Dàt is 't 'm!'

'Wat gaat dan niet eerlijk toe?' vroeg de heer van Wezel, verwonderd den jongen man aanziende, die min of meer heftig sprak.

'Da' za 'k oe zeggen. Veureerst overleggen de veeneboazen saemen um de pries van de roê te bepoalen, en dat is noa mien begriep niet eerlijk, en woarumme niet? Zie hebben ons in de macht, zie weten dat as 't veurjoar d'r is 'n arbeider niks meer hef en dat hie waarken mot. Nou, en as dan 't akkoord kloar is, wat doen ze dan? Dan dwingen z' oe, um bij heurluden de waeren uut de winkel te haelen. *Zie dwingen oe!*' herhaalde hij met eene gebiedende beweging zijner vuist. - 'Is 't woar of niet, Kloas?' voegde hij er bij, toen hij zag, dat de dokter zijn ouderen makker vragend aanzag. Ernstig sloeg deze de oogen op en zei nadenkend: 'Joa, 't is woar!'

'En ik zal oe meer zeggen, mieneer.... dokter wi'k zeggen,' vervolgde Steven, terwijl hij uit zijne zittende houding oprees. 'Nou kom

ie in de winkel bij oe veeneboas. Nou, goed. Moar nou loaten ze oe alles veule duurder betaelen as bij aêre winkeliers. Wijluden geven tegenwoordig bij de boazen vier centen te veule veur 't mael (meel), veur 't spek 'n dubbeltien te veule, veur de tebak zes centen te veule, en zoo 't iene noa 't aêre. Loat Kloas spreken en zeggen, of 't zoo niet is. Mit de rechterhaand geven ze oe 't loon en mit de linker nemen ze 't oe af!'

'Joa, dokter, is 't niet aarg?' gaf Steven ten antwoord op het bedenkelijk hoofdschudden van van Wezel. 'Moar 't goat ons krek as mennigen meierboer. 'k Hebbe d'r van den morgen nog met mien moat over espreuken. Doar,' en heftig strekte hij de hand uit naar eene boerenwoning, ginds op de hoogte tusschen de boomen zichtbaar -, 'doar woont Jan Thiessen. Zien heerschop hef'm op allerlei wiezen 't geld uut de zak eklopt, dat hie nog hadde, mit leugens en mooie proaties. En over 'n joar goat hie van de plaetse of; 't geld is op, de huure kan hie niet betaelen, zien vee is veraarmd, en sien heerskop dot moar, as of 't niks is, krek als de veeneboazen. En 'k verzeker oe, dat Thiessen waarken wil, en zien vrouwe is 'n fiks minse. Knappe luden, d'r valt zie zooveule niet op te zeggen' - en hij toonde de vlakke hand. 'Die minsen goan mien niks an, dat is zoo. Moar zie hebben ook kiender, en zie moe'n ook waarken veur 't brood. Mot 'n meier niet krek zoo goed eten as zien heerskop, en is 'n arbeider niet krek zoo goed 'n minse as 'n veeneboas? We meugen gien minse vervluken, moar God heurt mien spreken, dokter! - De aarmen 't brood te onthaelen, dat is noa mien zin 't waark van 'n vervluukte!....'

Aan den gloed van zijn oog, aan de heftigheid zijner gebaren was het te zien, dat deze woorden bij Steven regelrecht uit het hart kwamen.

De dokter stemde hem de waarheid zijner klachten toe, maakte de opmerking, dat elke poging ter verbetering van verkeerde maatschappelijke toestanden zich vooral moest kenmerken door verstand en kalmte; wist, door den ernst en de bezadigdheid van den ouderen makker geholpen, Steven tot bedaren te brengen, en zette nog een oogenblik het gesprek voort....

Maar heengaande, toornde hij zelf. Het vuur van Stevens hart had zich aan het zijne meegedeeld. De gedachte griefde hem, dat het lot van de onderliggenden in den grooten strijd om te leven en door de wereld te komen, zoo noodeloos verzwaard wordt door hebzucht en onmenschelijkheid. Wat hij ook deed, gedurende de wandeling naar huis kon hij zijne verbeelding niet beteugelen, die hem telkens luide deed hooren: Wee den overwonnenen, Vae victis!

Robert Schumann.
Door Celestine.

XVII.
Hartsaangelegenheden.

De uitgave van het nieuwe muzikale Tijdschrift was gelukt. De frissche, losse stijl, die het onderscheidde, stak voordeelig af bij de droge, karakterlooze Leipziger kritiek. Wieck had dan ook niet geaarzeld om tot de Redactie toe te treden, en een tal van medewerkers, zooals Roszmaly, Riesstahl, Nicolaï, Schüler en Simon, strekten Schumann tot waardigen steun. In het muzikale Duitschland vond dit kunstorgaan spoedig zijn weg. Ofschoon nu Robert's bloemrijk ingekleede artikelen nog al in den smaak van het publiek vielen, ontbrak het hem toch aan de juiste voorstelling van zijn kunstideaal, om als kunsthervormer eenig nut te kunnen stichten. Evenals het zijne muziek aan objectieve helderheid ontbrak, misten ook zijne literarische producten de duidelijkheid, die tot het banen eener nieuwe kunstrichting een vereischte is. Schumann's eerzuchtig doel, om iets groots en buitengewoons tot stand te brengen, om een nieuw geestelijk gebied te veroveren, werd verijdeld door de onzekerheid, waarin hij zelf omtrent zijn hoog ideaal verkeerde. Vandaar zijne twijfelingen en inconsequencies in woord en daad. Nu eens wilde hij nieuwe vormen in het leven roepen, dewijl hij meende dat in de oude niets meer van eenige beteekenis was voort te brengen, dan weder legde hij zich toe op het nabootsen der klassieke meesters. Dat hij in dezen twijfel onmogelijk tot de bereiking van zijn gedroomd ideaal kon geraken, spreekt vanzelf; evenzeer is het begrijpelijk, dat zijn voortdurend streven naar het bijzondere iets gedwongens en verwards aan zijne muziek gaf, die daardoor weinig aftrek vond.

Behalve een geweldigen afkeer van hooge verdiepingen, scheen Robert niets verontrustends te zijn bijgebleven van den zonderlingen aanval, die zijne vrienden zooveel schrik had aangejaagd en waarvan hij, zonder hunne tusschenkomst, voorzeker het slachtoffer ware geworden. Zelfs de dood zijner geliefde moeder, voorafgegaan door het overlijden zijns vriends Ludwig Schunke, hadden zijn zenuwgestel minder aangetast dan men met recht kon verwachten; men vleide zich dus, dat de kiem eener schrikkelijke ziekte, die zich bijwijlen had vertoond, geheel was verdwenen.

Omringd van boeken en papieren, zit de ijverige Redacteur van het nieuwe muzikale Tijdschrift, verdiept in zijne drukke bezigheden, totdat de invallende duisternis hem het schrijven belet. Nu staat hij op, steekt een sigaar aan en strekt zich, afgemat naar lichaam en ziel, gemakkelijk op de sopha uit, om naar hartelust te genieten van het verleidelijk *dolce far niente* aan dit schemeruur verbonden.

Er is iets sombers in de uitdrukking van dit bleeke, vermoeide gelaat en iets vreemds in den donkeren, droomerigen blik, die nu werktuigelijk de omhoog stijgende rookwolkjes uit zijn sigaar volgt. Robert's gepeinzen zijn dan ook niet van opwekkenden aard. Vooreerst gevoelt hij gewetenswroeging over de verwaarloozing zijner muze, en toch ontwoekert hij aan zijn literarischen arbeid menig oogenblik om haar te kunnen huldigen. Daar liggen ze verstrooid op de piano, waaraan ze het eerst ontlokt zijn, - de vruchten van zijn muzikaal genie, verdrongen door den onafzienbaren berg van kopij, tijdschriften en couranten, die van zijn Redacteurschap getuigen. Hoe vermoeid hij ook is, Robert kan den drang niet weerstaan om die gedrukte eerstelingen in te zien en door te bladeren, 't Zijn de als op. 13 uitgegevene ‘Études Symphoniques’, waardige voortbrengselen van zijn talent om, evenals in de ‘Impromptus’ een gegeven thema zoo sierlijk en verschillend mogelijk te varieeren; dan, de als op. q uitgegevene ‘Carneval, scènes mignones sur 4 Notes’ - muzikale karakterschetsen, waarin de componist zoo plastisch mogelijk wedergaf, wat hij in die dagen had beleefd en ondervonden: Florestan, Eusebius, Chopin, Chiarina, Paganini, Estrella.

Estrella!

Robert lacht bitter.

- Préambule, - mompelt hij, - Aveu, Coquette, Réplique, Lettres dansantes, Promenade, Reconnaissance - alles voor haar, voor Ernestine, maar de gloed die ze omgaf, die melodieën, ach, is uitgedoofd! Weg! Ik kan er niet meer aan denken!

Het muziekstuk wordt weggeworpen en een ander opgenomen. 't Is een pianoforte-sonate, opgedragen aan Clara Wieck door Florestan en Eusebius, denkbeeldige personen uit het Davidsbondgenootschap in zijn tijdschrift.

Een schrikkelijke zielestrijd teekent zich op Robert's gelaat. Twee vrouwen dringen zich aan zijn geest op en hij kan ze niet van zich weren. Ernestine en Clara! De eerste verduisterd door de tweede. Koelheid, ontrouw voor degene wie hij eeuwige liefde zwoer, een nieuwe ontluikende hartstocht voor de jeugdige kunstvriendin, wier teruggetrokkenheid hem het hart breekt.

- Vervloekt! roept hij woest, - hoe vind ik den weg uit dezen doolhof! - Weg! daaraan *mag* ik niet denken.

Ook dit muziekstuk wordt weggeworpen; maar, minder lijdelijk dan deze voorwerpen, laten de kwellende gedachten die ze opwekten, zich

niet zoo spoedig verjagen. En als de componist weder roerloos op zijn rustbank ligt uitgestrekt, voeren ze hem terug naar het tijdperk, toen Ernestine hare intrede deed in de woning van Wieck, om onder leiding van dezen bekwamen Leipziger muziekmeester haar pianospel te vormen. Welk bedrog had Amor gepleegd jegens Apollo's zoon, om in zijn oogen dit meisje, dat nòch schoon, nòch bijzonder geestelijk ontwikkeld was en op het kunstgebied niet in de schaduw kon staan van Wieck's dochter, tot een ideaal van vrouwelijke volkomenheid te verheffen? Na verloop van vier maanden was hij dan ook onttooverd, en vond hij in het vertrek der geliefde naar hare geboortestad Asch, zoowel als in de tegenwerking haars vaders, aanleiding genoeg, om de opgevatte huwelijksplannen te laten varen. Maar plotseling den band verbreken dien hij zelf geknoopt had, vermocht Robert niet; nog altijd hield een geregelde briefwisseling dien vast, zonder dat hij den moed had er zich aan te ontrukken, en intusschen was het kind Clara opgegroeid tot een beschaafde, ontwikkelde, geestige jonkvrouw, talentvol boven velen, en wel het meest boven de geliefde die hij trouw zwoer. Was het wonder dat zijn hart meer en meer tot Clara neigde en hij zijne voortvarendheid verwenschte?

- Vervloekt! - herhaalt de gefolterde nog luider. Ik mag er immers niet aan denken.

En toch denkt hij er aan en wikt en weegt, hoe hij het best een einde kan maken aan den tweestrijd, die hem met iederen dag meer pijnigt en ongeschikt begint te maken voor zijn werk.

De blijkbare verkoeling van Clara, Wieck's afscheid van het Tijdschrift, waarvan Robert nu alleen bezitter en verantwoordelijk Redacteur was gebleven, hadden hem het huis van zijn ouden leermeester meer en meer doen ontwijken. Tegen de afgemetenheid van vader en dochter voelde zich Robert's trots niet bestand, en toch sloeg hem het hart sneller, wanneer hij Clara's lof uit zooveler mond opving of haar onverwachts ergens ontmoette. Dan scheen zij wel dezelfde belangstellende vriendin van vroeger en kon het hem niet ontgaan, dat zij volkomen op de hoogte was van alles wat hem wedervoer, maar toch straalde er iets uit hare lachende oogen wat hem beschroomd maakte, daar het hem de vroegere vertrouwelijke toenadering scheen te verbieden.

- Ik zou wel eens willen weten - dus peinst Robert voort, - of ook Ernestine, even als Clara, geraden heeft dat het veel besproken Davidsbondgenootschap niets dan fictie is van den Redacteur. Totnogtoe geloof ik, dat Ernestine evenzeer om den tuin is geleid als het publiek. Alleen Dorn heb ik het toevertrouwd.

Het Davidsbondgenootschap is een roman. Dorn heeft het toch reeds lang vermoed. Florestan en Eusebius beteekenen mijn dubbele natuur, die ik gaarne, zooals Raro inéén wilde doen smelten. De andere gemaskerden zijn deels personen, deels gepersonifieerde feiten. Hoeveel

geest was er in Clara's oogen toen zij fluisterde: ‘wat zegt het Davidsbondgenootschap van Chopin's laatste pianocompositie?’ Waarachtig, zij alleen peilt het, uit wiens brein die pennestrijd voortvloeit! Een goede uitvinding, die mystificatie van het publiek; zij bezorgde ons zeker een duizendtal abonnés, die er anders niet aan gedacht zouden hebben om op het Tijdschrift in te teekenen. Toch word ik dat heen en weer schrijven moede, vooral sinds het tot onaangename gevolgtrekkingen aanleiding geeft. Het blad heeft zijn weg gebaand. Komen wij er voor uit dat Florestan, Eusebius, Raro, Serpentinus en Jonathan allen te zamen één enkelen Robert Schumann uitmaken, en het raadsel van het Davidsbondgenootschap is opgelost! Maar.... Ernestine....

Weder begint Robert vergelijkingen te maken tusschen haar en Clara. Plotseling springt hij op, kleedt zich aan, en ijlt de straat op.

Weldra staat hij voor de woning van Wieck en luistert ingespannen naar het pianospel daarbinnen. Een zware voetstap in den gang doet hem onverwijld de vlucht nemen. Op eenigen afstand houdt hij halt en ziet Wieck zijne woning verlaten. Hij slaakt een zucht van verlichting. Nu weet hij zeker dat Clara alleen is. Zonder zich verder te bedenken snelt hij toe, schelt aan en dringt onaangemeld het welbekende vertrek binnen.

Door het verraderlijke venster heeft Clara den binnentredende reeds bespied. Onbevangen reikt ze hem de hand, maar kleurt toch een weinig nu die als vastgeschroefd blijft in de zijne en zij daarbij zijn gloeienden blik opvangt.

- Clara!... - roept Robert bevend van aandoening. - Een kwade démon verleidde mij altijd tot handelingen, die mijn geluk in den weg staan! Wilt gij dien démon helpen bezweren?

- Hoe kan ik dat? - vraagt het meisje half nieuwsgierig, half verlegen.

- O heb mij lief!... - roept Schumann hartstochtelijk en valt voor haar op de knieën. - Heb mij lief met al mijne gebreken en afdwalingen; bij God! mijn leven, mijne kunst zijn u gewijd, u alléén!

Met kracht ontrukt Clara hare hand aan de zijne; alle kleur is van hare wangen geweken, diep gekrenkt voelt zij zich.

- Hoe vele keeren hebt gij Ernestine deze gelofte bezworen? - vraagt ze koel.

Schumann drukt de handen voor het gloeiend gelaat. Hij is der wanhoop nabij, want zoo verleidelijk als nu, heeft Clara hem nog nimmer toegeschenen. Haar waardige houding, haar trotsche blik zetten iets betooverends bij aan haar bloeiende jeugd. Zij geven slechts voedsel aan zijnen lang gekoesterden maar fel bestreden hartstocht.

- Wees niet zoo wreed, Clara! - antwoordt hij zacht. - Ik heb gedwaald... Sinds twee jaren verdringt uw beeld dat van Ernestine meer en meer uit mijn hart. Ik heb gestreden zooveel en zoolang ik

kon - nu wordt mij dit nieuwe gevoel te machtig, bijna bezwijk ik er onder. Mijn hart pleegde reeds ontrouw, zal ik met een meineed op de lippen voor het echtaltaar treden? Bovendien, gij weet, dat Ernestine's vader mij niet tot schoonzoon wenscht.

- En welke zekerheid zou ik hebben dat gij niet vroeg of laat een andere boven mij verkoost? - vraagt Clara iets minder stroef.

- Gij doet u zelve en mij onrecht! - zegt Schumann opstaande en met geweld zijn ontroering bedwingend. - *Wij* kunnen ons niet in elkander bedriegen. Ik deelde uwe kinderspelen, en gij mijne jongelingsdroomen, en heeft ook niet de kunst er toe bijgedragen om ons te vereenigen?

- Waarom bedenkt gij dat zoo laat? - fluistert Clara.

- Ik zou het zoo aardig vinden als wij beiden eenmaal groote kunstenaars werden! - zeide mij eens een kind, toen ik wat al te streng door haar vader was gevonnisd. Sinds dien dag was het mij alsof haar levenspad ook het mijne moest zijn.

- En toch dwaaldet gij af!

- Clara, gij waart nog een kind - ik vind geen andere verontschuldiging.

- Mijn vader zal die niet voldoende achten, bovendien....

- Uw vader is van later zorg, Claralief. Alleen wat *gij* denkt, wat *gij* wilt... moet ik weten. In dit oogenblik heb ik niets anders noodig als de hoop op uwe wederliefde. - Clara! - weder valt hij voor haar op de knieën - zoo waar als God leeft - 't zij ge mij uwer waardig keurt of niet, voortaan behoor ik alleen aan u.

Uitvorschend rusten Clara's diepe, ernstige oogen op den hartstochtelijken minnaar. Haar onderzoek is geruststellend. Een onmetelijke liefde spiegelt zich af in den blik die den haren wederstaat. Een zalig gevoel overweldigt haar, maar zij verraadt dit door woord noch blik.

- Mijn vader heeft plan op een kunstreis met mij - vervolgt zij, als begreep zij zijn vragenden blik niet.

- En ik dan... o Clara... om Godswil....

- Bedaar, bid ik u. Van mij kunt gij toch niet verlangen dat ik dadelijk een antwoord gereed heb voor.....

- Ga voort, Clara, spaar mij niet!

- Welnu, 't is ook beter er geen geheim van te maken; in de liefde zijt ge zeer veranderlijk, Robert!

Schumann buigt het hoofd.

- Ik versta u, gij wilt mijn hart een proeftijd opleggen.

- Uw hart en uw talent beide; zal ik u toebehooren, dan moet ik trotsch op u kunnen zijn!

- Clara, van mijn hart ben ik zeker, maar mijn talent... ach, u bereiken kan ik nooit!

- Twijfelt gij daaraan? Ik dacht, Robert, dat gij een groote mate van zelfvertrouwen bezat!

- Mijne muziek bevalt niet - de uitgevers willen ze niet, en zonder aanmoediging geene kunst.

- Houd vol.

- Lucht en lof kan de mensch onophoudelijk inademen, zegt Jean Paul, wat meer is, beide zijn levensvoorwaarden voor lichaam en geest.

- Moedeloos.. gij!? Robert, ik herken u niet meer!

- Geef mij een sprank van hoop, Claralief, en bergen zal ik verzetten!

- Hoop? En waarin zal dan voortaan *mijne* zaligheid anders bestaan als in *te hopen?!*

De liefderijke blik en de zachte handdruk die deze woorden vergezellen, brengen Robert ten toppunt van zaligheid.

Snel drukt hij een langen, vurigen kus op deze geruststellende hand en snelt dan, aangemaand door haar blik, vreugdedronken naar huis.

Rijk aan roerende, zangrijke melodieën is deze nacht voor den jeugdigen toonkunstenaar, maar toch - de uitgevers willen ze niet!

XVIII.

Vertrouwde mededeelingen.
Brief van Robert Schumann aan August Kahlert te Breslau.

Geëerde Heer!

Heden krijgt gij niets muzikaals van mij te ontcijferen, maar alleen het dringend verzoek, om, indien gij niet geneigd mocht zijn eenige minuten voor '*postillon d'amour*' te spelen van twee gescheidene harten, gij die dan ten minste niet verraden zult. Uw woord hierop en.... ter zake!

Clara Wieck bemint en wordt weder bemind. Uit haar gedrag zal u dit spoedig duidelijk worden. Voorloopig zult ge mij wel veroorloven den naam van haar aanbidder te verzwijgen. De gelieven zagen en spraken elkander en verloofden zich zonder voorkennis des vaders. Deze bemerkt het en wil van geene verloving hooren - nu, dat is de oude geschiedenis. Erger is het, dat hij haar wegvoerde. De laatste berichten waren uit Dresden. Bijzonderheden zijn echter niet bekend; ik vermoed en ben bijna zeker, dat beiden op dit oogenblik zich te Breslau bevinden. Wieck zal u zeker bezoeken en uitnoodigen om Clara te hooren. Nu is mijn vurige bede, dat ge mij zoo spoedig mogelijk alles mededeelt wat Clara betreft; hare gemoedsstemming, haar leven, enfin, alles wat gij direct of indirect over haar verneemt, en nòch den oude, nòch Clara, nòch iemand anders van dezen brief iets zegt. Als Wieck over mij spreekt, zal hij dit zeker op geen voor mij vleiende wijze doen. Laat u daardoor niet in de war brengen. Gij zult hem leeren kennen; hij is een rechtschapen

man, maar een stijfkop. Nog wil ik hierbij voegen, dat het u gemakkelijk zal vallen Clara's gunst en vertrouwen te winnen, daar ze weet dat ik met u correspondeer. Zeker zal het haar genoegen doen u te zien.

Uwe hand, onbekende, van wiens edelmoedigheid ik verwacht dat hij mij niet teleurstelt; schrijf spoedig. Een hart, een leven hangt er van af, ja mijn eigen; want voor zichzelf smeekt

Robert Schumann.

Brief van Robert Schumann aan Therese Schumann.

Leipzig, 15 Dec. 1837.

Mijn Lieve Therese!

Hoeveel heb ik u te vertellen sedert mijn laatste schrijven! Over mijne gewichtigste en dierbaarste belangen zal Eduard u wel gesproken hebben. De oude wil Clara, aan wie hij zeer gehecht is, nog niet afgeven. Ook meent hij niet ten onrechte dat wij eerst wat meer verdienen moeten om fatsoenlijk te kunnen leven. Met Gods hulp zal alles nog wel goed afloopen. Clara wil niet van mij afzien; zij houdt vol en bezit een vast karakter. Hoe heerlijk zou het zijn als ge nu mogelijk binnen weinige jaren ook bij ons kwaamt, en getuige kondt zijn van ons geluk - gij zoudt dan uwe eigene jeugd nog eens weer doorleven. Clara zal u spoedig een paar regels schrijven. Bewaar echter ons geheim, wij moeten elkaêr in stilte schrijven, want ofschoon de oude niets tegen onze briefwisseling heeft, willen wij toch liever schrijven al wat het hart ingeeft. Dus uw woord er op dat ge niemand iets van onze briefwisseling zegt, zelfs Eduard niet, die niets lang kan verzwijgen.

Ik zend u een paar Tijdschriften die u genoegen zullen doen; in acht dagen verwacht ik die terug; Eduard moet vooral voor het Dagblad zorg dragen, want dat behoort een ander. Zend mij tevens den brief van Bennet. Bennet is een slaapmuts en schrijft niemand. Dit had ik niet van hem gedacht. Daarentegen spreekt de kleine Walther Goethe altijd met de grootste geestdrift over u. Wij zien elkander dikwijls. Voor het overige leef ik stil en eenzelvig. Mijne gedachten bepalen zich tot Clara en de toekomst.

En nu - hoe gaat het u? Alsof ik het niet wist en mij u niet dagelijks voorstelde op uwe vensterbank. In het voorjaar zien wij elkander zeker en dan zult gij niets als vreugde van mij beleven. Schrijf mij spoedig, herinner Eduard aan zijn belofte om mij met Paschen het geld te zenden - schrijf mij over alles. Veel werk wacht op mij - wees dus niet knorrig dat ik afscheid neem.

Blijf mij liefhebben, mijn lieve Therese.

Uw R.

Dezelfde aan dezelfde.

Leipzig, 25 Maart 1838.

Mijn lieve, *trouwe Therese!*

Hadt ge toch mijn laatsten brief aan Clara gelezen! daarin staat het wat mij het afscheid van hier zoo zwaar maakt. Nu, de hemel heeft het gewild en zal het verder beslissen. Ik hoop dat gij ons op onze huwelijksreis naar Weenen zult vergezellen en wij daar een paar weken kunnen doorbrengen, die een jaar lang stof geven tot heerlijke overdenking. Eigenlijk doet het er weinig toe of men iets verder van elkander af woont. Zagen wij elkander wel immer meer dan eenmaal 's jaars? Nu, ik denk dat ik ook in 't vervolg ieder jaar een bezoek bij u zal kunnen afleggen, te meer, omdat Clara's ouders voorloopig te Leipzig blijven wonen. Wees dus welgemoed; wat wij elkander niet zeggen kunnen, doen wij per brief af. Clara heeft u allang willen schrijven - ik zeide haar dat zij u zuster moest noemen, daarop antwoordde zij: ‘zuster zou ik haar gaarne noemen, maar daartoe behoort nog een klein woordje, dat woordje wat ons zoo nauw verbinden en zoo gelukkig maken zal!’ Tot schrijven heeft zij nog geen tijd kunnen vinden; voor mij heeft zij nauwelijks een oogenblik beschikbaar, wees dus niet boos op haar. Op haar terugreis van Munchen zal ze u wel een paar uren schenken, later geef ik u den dag op, ontvang dan het edele meisje, zooals zij het ter wille van mij verdient; want, Therese, ik kan u niet zeggen welk een wezen dat is, hoeveel goeds zij in zich vereenigt en hoe weinig ik haar waardig ben! Maar gelukkig zal ik haar maken - liever zwijg ik er verder over - woorden kunnen toch niet uitdrukken wat ik gevoel.

Als gij haar ziet, noem haar dan zuster - en denk daarbij aan mij.

Nu nog iets van belang, waarvoor ik uw raad en hulp inroep. Door de benoeming tot kamervirtuose is Clara tamelijk hoog geklommen. Eeretitels heb ik ook wel, maar die staan niet gelijk met de hare.

Wat mij betreft, mij is 't voldoende als kunstenaar te sterven, want niets staat mijns inziens hooger dan mijne kunst, maar ten believe der ouders zou ik ook wel iets willen worden. Met Hartenstein, professor aan de Universiteit te Leipzig, zijt ge goed bekend, schrijf dus aan hem of aan Ida, Hartenstein's echtgenoote, dat ik, (gij kunt des verkiezende mijn naam noemen of niet) met een aanzienlijk meisje verloofd ben en hare ouders door een ‘Dr’ voor mijnen naam zeker veel pleizier zou doen en mijn doel spoediger kan bereiken. Door Hartenstein's goedheid zou ik dus gaarne te weten willen komen, of een promotie bij de philosophische Faculteit veel moeite vereischt, daar ik vanwege mijne drukke bezigheden, niet veel tijd beschikbaar heb, en

of hij mij dus schrijven wil hoe ik dat dan aan moet leggen? Ik beoog er niets anders mede als een titel, en zou dan Leipzig willen verlaten. Groote haast is er niet hij. Weet ik eenmaal zijn gevoelen, dan kan ik hem mondeling het overige verzoeken. Vraag hem ook, of de Universiteit te Leipzig geene Doctors créeert; ten slotte verzoek ik u en Ida om de stiptste geheimhouding, want het geldt hier eene verrassing. Gij vrouwen kunt alles, fluister Ida in 't oor dat dit verzoek van een ouden bekende komt. Dringend draag ik u deze taak op - doe wat gij kunt en antwoord spoedig! Veel heb ik u nog te schrijven, maar dit stel ik tot den volgenden keer uit. Betoon u een goede zuster voor uwen

R o b e r t .

XIX.
Strijd.

Clara was verdwenen. Stiller en afgetrokkener dan immer vervolgde Schumann het hobbelige kunstenaarspad, waarop de geliefde hem reeds zoo ver was vooruitgesneld, dat zij buiten zijn bereik scheen. Een triomftocht geleek hare kunstreis; de couranten vloeiden over van haren lof en haar naam zweefde op aller lippen. Dat Wieck dit kleinood zou afstaan aan iemand, die tevergeefs worstelde om de gunst van het publiek, was niet te verwachten; ook bleef hij zich hardnekkig tegen Clara's wensch verzetten. Hare korte verschijningen te Leipzig wakkerden echter de hoop aan van den vaak troosteloozen minnaar en bezielden hem telkens met nieuwen strijdlust. Niet alleen bekampen maar ook overwinnen moest hij de bezwaren, die hunne vereeniging in den weg stonden; hierdoor zou hij het bewijs leveren, dat hij Clara waardig was en haar even trouw en innig beminde als zij hem.

De antipathie van het publiek tegen zijne muziek beloofde echter van zijn kunstenaarsloopbaan weinig voordeel. Tot welke fraaie melodieën Clara ook aanleiding gaf, hoe hij ook zijn vol gemoed daarin had uitgestort, zijn Pianoconcerten, Sonaten, Davidsbündlertänze, Kreisleriana en Noveletten vonden evenmin bijval, als de piano-phantasie in D Dur, die hij naar aanleiding van een oproeping uit Bonn, om samen te werken tot het oprichten van een gedenkteeken voor Beethoven, fluks had gecomponeerd.

De muzikale bladen, zooals de Algemeine *Leipziger Musikzeitung*, noemden hem niet, en in zijn eigen Tijdschrift weigerde hij eenige kritiek over zijne werken op te nemen.

Ook zouden de uitgevers zich zeker niet hebben laten bewegen tot het drukken zijner muziek, indien ze niet in Schumann den Redacteur van het nieuwe Tijdschrift moesten ontzien.

Schumann's kans om een beroemd en gevierd componist te worden

was dus zeer gering. Mannen als Mendelssohn Bartholdy, Franz Schubert, Ferdinand Hiller, Wilhelm Taubert, Robert Burgmüller, Chopin, Robert Franz, Nielsgade, Stephan Heller en Adolph Henselt had hij in eere gebracht, mannen als Bennett, Berlioz en Verhuist, de muzikale wereld binnengeleid, maar zelf had hij den lauwerkrans nog niet kunnen bemachtigen, die reeds de slapen dezer componisten versierde. Dat was hard, maar natuurlijk. Niet altijd is het vreemde aantrekkelijk, en Schumann's muziek was te phantastisch, te ingewikkeld, vaak te verward, om er het geniale zoo maar dadelijk in te erkennen.

Deze gebreken waren het noodzakelijk gevolg eener ongeregelde muzikale opvoeding. Geheel tegen zijn wil, had men Schumann langer van de kunstenaarsloopbaan teruggehouden, dan wenschelijk was voor zijn grondige muzikale vorming, en daar een talent als het zijne, vooral op de piano, reeds van zelf zijn weg vindt, zoo was de prikkel tot het verwerven van theoretische kennis nimmer zeer groot geweest. Dit gebrek aan theoretische kennis moest echter, naarmate diepere aandoeningen en gewaarwordingen den componist bezielden en de zucht tot het mystieke meer de overhand bij hem verkreeg, een groot bezwaar worden voor de plastische en duidelijke inkleeding zijner muzikale gedachten. Zelf was hij hiervan zoo goed overtuigd, dat hij zich nog uitsluitend had bepaald tot piano-composities, waarvoor zijne liefde tot Clara eene aanmoediging te meer was.

Daar er nu aan eene spoedige vereeniging met Clara niet te denken viel, indien zijne positie niet verbeterde, viel het hem in om, zonder zijn Tijdschrift te laten varen, zijn geluk te Weenen te beproeven. Daar had Clara hare schoonste lauweren geplukt, daar zouden ze ook den Zwickauschen componist mogelijk ruimer ten deel vallen.

In allerijl werd nu aan zijn vriend Fischhof geschreven om een woning voor hem te zoeken, en in September 1838 de reis daarheen aanvaard.

Een van de aantrekkelijkste huizen te Weenen, voor beroemde en onberoemde musici, was dat van de barones Cavalcabo.

De barones zelve had door verschillende piano- en zang-composities zioh op het kunstgebied een eereplaats verworven, en nam nu de taak op zich om veelbelovende maar nog onbekende talenten in de gunst van het publiek te brengen.

Op een October-ochtend van het jaar 1838, heeft zich een talrijk en uitgezocht gezelschap in de woning dezer barones verzameld, om een der beroemde Matinées-Musicales bij te wonen, die de barones voor den Zwickauschen componist Robert Schumann heeft aangelegd.

Onder de artisten van naam, die deze Matinée opluisteren, bekleedt de gevierde pianist Thalberg de eerste plaats, en zeer zeker was de talrijke opkomst der genoodigden meer aan dezen te danken, dan aan den nieuwen beschermeling der barones, wiens naam ter nauwernood bekend scheen.

Thalberg maakt dan ook het hoofdonderwerp der gesprekken uit en is gestadig omringd van een drom bewonderaars. Zijn innemend uiterlijk en beschaafde manieren vermeerderen de belangstelling die hij wekt.

Zooveel mogelijk teruggetrokken van dit gezelschap, in een der hoeken van het rijk gemeubileerde vertrek, zit de stille Zwickausche toonkunstenaar, blijkbaar geheel vreemd aan al hetgeen er om hem heen voorvalt. Zijne onbewegelijkheid en droomerige, half geloken blik, hebben reeds menige schertsende aanmerking van dezen of genen spotter uitgelokt: maar als het eerste piano-akkoord door het vertrek klinkt, krijgt plotseling deze roerlooze figuur leven en beweging. De somberheid van het bleeke, vermoeide gelaat wordt weggevaagd door den helderen lichtstraal uit de nu wijd geopende oogen, het bewolkte voorhoofd wordt effen en de pijnlijk dichtgeknepen lippen openen zich tot een zachten glimlach.

- Dat is een transformatie - fluistert iemand zijne buurdame toe en wijst op Schumann - Thalberg verstaat het de duivelen te bezweren. Kent gij dien zwijger in den hoek? Wat doet hij hier?

- Een beschermeling der barones! Maar stil.... Thalberg begint te spelen!

Haar buurman zwijgt totdat het pianospel geëindigd is en wendt zich nu tot den jongen Mozart, den muzijkmeester der barones, die als zoon van den onvergetelijken opera-componist, hare bijzondere onderscheiding geniet.

- En wat zoekt die afgetrokken Zwickauer dan in onze stad, Mozart?

- Wat drijft een kunstenaar naar Weenen, mijnheer de graaf? Hij wil hier zijn geluk beproeven, en ik hoop dat hij zal slagen.

- Ei! Nu daarvoor bestaat hier met zulk een zwartgallig gelaat niet veel kans - als hij ten minste niet bijzonder talentvol is!

En de graaf keert Mozart den rug toe om dit gesprek met de barones Cavalcabo te vervolgen.

- Ei! - verloofd met Clara Wieck? Dat is ten minste ééne recommandatie! De Keizerin dweept met deze jonge dame.

- En niet ten onrechte; maar Schumann behoeft geene andere recommandatie als zijn eigen talent. Gij zult er straks over kunnen oordeelen. Mozart stelt hem zeer hoog.

- Schumann noemt gij hem? De Redacteur van dat nieuwe Muzikale Leipziger Tijdschrift?

- Juist.

- Maar.... men zegt dat zijne muziek niet kan doordringen - even mystiek als zijn uiterlijk.

- Neem in aanmerking dat die arme bijna hopeloos strijd voert tegen den vader zijner beminde, die van geen huwelijk wil hooren, dan is u zijn diepe zwaarmoedigheid verklaard, graaf.

- Dat lijkt iets op een roman!

- Hoor... mijn waarde graaf, - en de barones spreekt zachter, - men zal hier ook niet dadelijk de composities van Schumann begrijpen.... maar ik verzeker u dat ze eenmaal *fureur* zullen maken. Daarom zou ik wenschen dat hij door mij réusseerde. Wilt gij mij de hand reiken?

- Gaarne. Een muziekkenster als gij kan niet dwalen in de beoordeeling van een kunstenaar. Ik ga dus zijn lof uittrompetten, ofschoon ik nog geen enkele zijner composities heb gehoord.

De barones glimlacht en maakt van de gelegenheid gebruik dat zij Thalberg met Schumann hand in hand ziet staan, om nog andere invloedrijke personen tot dezen laatste te bekeeren.

Ongelukkig is Schumann's uiterlijk niet aantrekkelijk genoeg, om reeds vooraf het auditorium voor hem te winnen. Ook strekt hem zijne sprakeloosheid in dezen levendigen kring geenszins tot aanbeveling.

Aan Mozart wordt het opgedragen de vertolker te zijn der Schumann-muziek.

Zijn eigene scheppingen te kunnen voordragen is voor iedereen gewis een onberekenbaar voorrecht.

Vooral Schumann moest dit ondervinden, wiens eigenaardige muziek een bijzondere toewijding vereischt en daarom slechts door weinigen kan worden wedergegeven.

Mozart had eene van Robert's laatste Sonaten uitgekozen, die hij zeer verdienstelijk uitvoerde, zonder nochtans de toehoorders te boeien. Na het schitterend spel van een Thalberg was het te verwachten, dat de vergelijking tusschen diens wegsleepende phantasie en de Schumann's sonate, geheel in het voordeel van den eerste zou uitvallen, die buitendien reeds te Weenen zijn naam had gemaakt.

Te vergeefs beproefde graaf L. en eenige anderen in navolging hunner gastvrouw, de schaal der publieke opinie iets meer aan de zijde van Schumann te doen overhellen; de Sonate had niet den minsten indruk gemaakt en gold voor een chaos van zonderlinge, wanklankige modulaties.

- Speel de Davidsbündlertänze! fluistert de barones haren muziekmeester toe. - Wij moeten ten minste eenige sympathie voor onzen vriend trachten in te boezemen.

Mozart gehoorzaamt onmiddellijk.

De Davidsbündlertänze genieten de eer iets meer in den smaak der hoorders te vallen, maar toch is het duidelijk dat zij gaarne van verdere Schumann-composities verschoond bleven, om weder naar hartelust te kunnen genieten van Thalberg's spel.

Te eerlijk en te grootmoedig om naijverig te kunnen zijn, heeft Thalberg zich al dadelijk bij zijne tegenpartij gevoegd, door zijn mededinger den hoogsten lof toe te zwaaien. Nu luistert hij met ongeveinsde bewondering naar Schumann's Carneval, die Mozart, ondanks

het ontevreden gemompel van het teleurgestelde auditorium, op herhaald verlangen der barones nog toegeeft.

Onder Schumann's piano-composities is deze Carneval zeker een der aantrekkelijkste. Daar, waar Schumann onder bepaalde indrukken schiep, behaalde hij gewoonlijk de zegepraal over den kunstvorm, en deze Carneval was een echo van al wat hij eenige jaren vroeger had beleefd en ondervonden. Zijn aangeboren talent om karakters in tonen te brengen uit zich hier weder op eigenaardige wijze.

Met dezen Carneval was het Clara meermalen gelukt hare toehoorders te boeien, maar Mozart was hierin minder gelukkig, want zoo hij ditmaal meer bijval afperste, te gering was die en te spoedig verdrongen door de afgodische bewondering voor Thalberg, die met een zijner Opera-potpourris de Matinée besloot, om er zich veel goeds voor Schumann van te kunnen beloven.

Thalberg had getriomfeerd en Schumann was gevallen. Gevallen, ondanks den grooten steun, dien hij aan zijne gastvrouw en hare partijgangers had.

- Ik heb mijn best gedaan! - zegt graaf L. bij het afscheidnemen - maar om u de waarheid te zeggen, tegen mijn geweten - ik vat die muziek niet!

- Ik ook niet recht! - antwoordt de barones - maar toch is er iets in, wat mij treft en aanspoort om hem op zijde te blijven. Schumann is nieuw, en het nieuwe heeft tijd noodig om door te dringen.

- Meer tijd dan hij geduld zal hebben om hier af te wachten, barones. Zie dien somberen blik eens.

- Vaarwel, graaf, ik ga hem moed inspreken.

De goede barones voegt de daad bij het woord, maar kon geen ondankbaarder en gejaagder toehoorder aantreffen. Voordat zij nog heeft uitgesproken, is Schumann haar reeds ontsnapt en de straat opgeijld. Mozart volgt hem op den voet. Zwijgend gaan ze de bevolkte wijken door en de stad uit.

- Waar wilt ge heen? - vraagt eindelijk Mozart om aan dit pijnlijk zwijgen een einde te maken.

Schumann wijst naar het kerkhof. Bitter teleurgesteld in zijne verwachting, heeft hij een andere aanmoediging noodig dan die der barones. Op Beethoven's graf wil hij die zoeken, nimmer keerde hij er ongetroost van terug.

Met gebogen hoofd betreedt hij de plek, waar zoovelen reeds den tol hadden betaald aan het genie van den vereeuwigden toondichter. Ontroerd staart Mozart er op. Waar rustte het stoffelijk overschot van dien anderen vereeuwigde, den grooten Mozart? Zou ook zijn graf niet door duizenden bewonderaars betreden worden, indien het niet, o schande voor deze stad! aan de vergetelheid ware prijs gegeven?

Helaas, zelfs de zoon vermocht het niet aan te wijzen!

Daar wordt hij plotseling uit zijne bittere gepeinzen opgeschrikt door

een vreugdekreet van zijn metgezel. Schumann's gelaat schittert van blijdschap en geestdrift. Zegevierend steekt hij een stalen pen in de hoogte.

- Een talisman!... Mozart!... Op dit heilige graf. Moed... moed.... Ik zal zegevieren... Clara is mijn!...

XX.
Een stap nader.
Brief van Robert Schumann aan zijne bloedverwanten te Zwickau.

Weenen, 10 Oct. 1838.

Mijne geliefden!

Aan rust ontbreekt het mij om u alles te vertellen wat mij in den laatsten tijd is wedervaren. Twee dagen na mijne aankomst alhier, werd ik door zulke treurige berichten uit Leipzig verschrikt, dat ik nergens anders aan denken kon(*).

Ik heb dus nog weinig voor mijne onderneming kunnen doen(†). De stad is zóó groot, dat men voor alles de helft meer tijd noodig heeft. Overal ben ik vriendelijk ontvangen, ook bij den minister, bij wien ik eergisteren op audientie was. Hij zeide mij, dat niets mijne uitgave te Weenen in den weg stond, of in den weg kon gelegd worden - zoodra zich een Oostenrijksch uitgever mede aan het hoofd stelde. Kon ik dien echter niet vinden, dan zouden er voor mij als buitenlander, zwarigheden bestaan enz. Ik moest dus in de eerste plaats beginnen met een uitgever te zoeken. Dientengevolge zal ik mij tot Haslinger wenden - en van daag of morgen naar hem toe gaan. Hoeveel kleingeestige partijschap en côterieën er hier zijn, zoudt gij nauwelijks gelooven, er behoort dan ook een slangennatuur toe om hier vasten voet te krijgen, en die bezit ik niet.

Nu, daarom niet getreurd! Onze grootste hoop is op mevrouw Gibbini gesteld; *zij kan alles!* Clara heeft een prachtigen brief aan haar geschreven en haar alles toevertrouwd. Zij komt echter eerst den 24sten terug. De gewichtigste bezoeken heb ik nagenoeg afgelegd.

Seyfried was zeer hartelijk en verheugd mij te zien. Het beste zou zijn als ik bij mijnheer v. Besque of bij de barones Cavalcabo - die gij door het Tijdschrift kent - ging in wonen. Bij Besque dineerde ik eergisteren; van zulk een keuken had ik nog geen begrip. Bij Cavalcabo trof ik den aartsbisschop Pyrkner - den beroemden dichter; hij heeft een helderen kop en boezemt eerbied in. Mijne trouwe metgezellen zijn Fischhof en de jonge Mozart. Hoeveel zou ik u nog kunnen schrijven over andere bekenden, en over alles wat ik gezien en ondervonden heb! Maar om u de waarheid te zeggen, lang en *alleen* zou ik hier niet gaarne vertoeven; ernstige menschen

(*) Deze berichten betroffen S. hartsaangelegenheden.
(†) Schumann zocht zijn Tijdschrift in Weenen uit te geven.

en zaken worden hier weinig gezocht en verstaan. Vergoeding daarvoor schenkt de schoone omtrek. Gisteren was ik op het kerkhof, waar Beethoven en Schubert liggen. Raad eens wat ik op Beethoven's graf vond? *een pen* en nog wel een stalen! Dat scheen mij een goed teeken, als een heilig reliquie zal ik het bewaren.

De Kurres hebben mij zeer vriendelijk ontvangen, zooals alle Praagsche kennissen. Verbazen zoudt ge u, Therese, als gij het oude Praag zaagt; uiterlijk is het veel belangwekkender dan Weenen, maar Weenen tienmaal levendiger. Met veel moeite heb ik in de stad een kamer gevonden, Schön Laternengasse No. 679, eerste verdieping, die slechts *f* 22 in de maand kost. Voor vreemden, die den weg nog niet kennen, is het schrikkelijk duur, minstens driemaal zoo duur als te Leipzig; raakt men meer bekend, dan kan men tamelijk goed voor dezelfde prijzen als te Leipzig terecht. De tafel is bepaald voortreffelijk. Haslinger heeft mij sigaren gezonden - de allerfijnste - die mij zeer verkwikken.

Nu smacht ik naar bericht van u en van Clara. In den korten tijd die ik hier ben, heb ik nog geen vertrouweling kunnen vinden en dus moet ik alles voor mij zelf houden. Ziek zou ik worden als ik niet zooveel in het hoofd had. De heerlijke Opera, vooral de koren en het orkest, schenken mij veel genot. Van zoo iets hebben wij in Leipzig geen begrip. Ook het ballet zou u amuseeren. Het Duitsche theater, dat bekend staat als het eerste van Duitschland, bezocht ik nog niet, ook niet de kleinere theaters. Gij weet mogelijk niet dat ik ook de Serre's in Maxen een bezoek bracht? Hoe het daar toegaat, is onbeschrijfelijk; van genot en rijkdom vloeit het er over. Iedereen kan er doen wat hem goeddunkt, ik kon er haast niet van daan. Een weinig gevaar is aan dat schoone zinnelijke leven, wel is waar, verbonden. Eene mevrouw Van Berge, die door Clara mama genoemd wordt, een mooie, vroolijke, frissche vrouw, in de dertig, beviel mij bijzonder; en mevrouw Serre zelve ook, die van levenslust gloort.

Clara is hier op mijn woord vergood geworden; iedereen zegt het mij en spreekt met de grootste liefde over haar. Een meer aanmoedigend auditorium kan men dan ook bezwaarlijk in de wereld aantreffen; te veel windt het op, in het theater hoort men meer applaudissement dan muziek. 't Is zeer grappig, somtijds erger ik er mij over.

Nu zullen in de eerstvolgende weken onze aangelegenheden beslist worden. Als ik niet hier kan blijven, staat mijn besluit vast om naar Parijs of Londen te gaan(*). Naar Leipzig keer ik niet terug. Evenwel moet ik alles nog eens goed overdenken. Vrees niet dat ik overhaast te werk zal gaan. Zoodra ik u iets zekers kan melden, schrijf ik. Antwoord nu dadelijk.

Uw liefh. R.S.

(*) Van dit plan, in een opgewonden oogenblik opgevat, was verder geen sprake. Alleen getuigt het dat S. tot het uiterste zijn toevlucht zou nemen ter bereiking van zijn doel.

Brief van Robert Schumann aan zijne schoonzuster Therese.

Weenen, 18 December 1838.

Mijn lieve Therese!

Boekdeelen vol kon ik u schrijven, maar vind er geen tijd voor. Heden zult ge slechts een kerstavondgroet ontvangen. Gij zult dien avond wel zoo vieren als ik - met het hoofd in de handen, peinzend over het verledene - in gedachten zal ik met mijne Clara bij u zijn, en u een boom zien opsieren - ja, die schoone tijd zal nog komen - misschien eerder dan gij denkt - dat wij elkander alle drie zullen bedeelen. Dat gij te Leipzig waart schijnt mij een droom; hoe het u dikwijls te moede is geweest, kan ik mij duidelijk voorstellen. Clara was te Dresden; het doet haar leed u zoo zelden te kunnen antwoorden. Vergeef het haar. Gij weet, dat zij de liefde, aanhankelijkheid en dankbaarheid zelve is. In dit materieele leven te Weenen maakt zij mij zeer gelukkig. Geloof mij, Therese, indien het van mij afhing keerde ik morgen naar Leipzig terug. Leipzig is lang zulk een kleine plaats niet als ik dacht. Hier heerscht een Zwickausche geest. Ik vooral, moet mij als bekende persoonlijkheid zeer in acht nemen; zij vangen ieder woord van mij op. Ook schijnt mij de veelgeroemde Weener goedhartigheid niet meer dan een vriendelijk gezicht; ik zelf heb juist geen onaangename ondervinding daarvan opgedaan, maar van anderen en over anderen moet ik vaak wonderen hooren. Kunstenaars zoek ik tevergeefs, d.w.z. kunstenaars, die niet slechts een of twee instrumenten passable spelen, maar zielen, die Shakespeare en Jean Paul verstaan. Nu - de stap is gedaan en moest gedaan worden. Het Tijdschrift zal echter bepaald verliezen als het hier verschijnt. Dat doet mij veel leed. Had ik nu maar eerst mijne vrouw, dan zou ik vergeten hoeveel kommer en slapelooze nachten mij die zaak al heeft bezorgd. Veel kon ik vertellen van de aanzienlijke personen waarmede ik kennis heb gemaakt, van de keizerin die ik gezien heb en waarop ik verliefd ben, (zij is eene Spaansche), van het Burgtheater, dat bepaald voortreffelijk is, van Thalberg, met wien ik vriendschap sloot, en van mijn Tijdschrift, waarvoor ik nog geen concessie ontving, zoodat het nog een halfjaar in Leipzig moet verschijnen - en van mijne goede gezondheid en mijn vaak verontrustende melancholie - breedvoerig zou ik over dit alles kunnen schrijven. Maar ik weet niet waar hier de dagen blijven (heden zijn het reeds 12 weken dat ik hier ben), en het postuur (hier om 4 uur) is al weder aangebroken. Dus nu nog het belangrijkste. Clara gaat in 't begin van Januari naar Parijs en later waarschijnlijk naar Londen. Dan zijn we dus tamelijk ver van elkander af. Somtijds kan ik die gedachte nauwelijks verdragen. Maar gij kent de reden, zij wil nog wat verdienen,

en wij hebben het noodig. Dat God dit trouwe meisje behoede! Misschien ga ik in 't voorjaar voor een maand naar Salzburg, misschien kom ik dan ook te Leipzig, als het noodig is om met Gerald en Friese over het Tijdschrift te spreken. In ieder geval blijven wij de eerste jaren te Weenen, als men ons ten minste geene bezwaren in den weg legt. Ten slotte zal ik Oostenrijksch burger moeten worden. Geld verdienen valt hier niet moeielijk; zij hebben geschikte personen noodig. Dus zal het ons wel goed gaan. Maak u niet bezorgd, mijn lieve Therese! Hoe gaat het met Eduard? Laat hij mij dadelijk schrijven, kan hij er mogelijk een wissel van 25-35 thaler bijvoegen, dat zou mij zeer verheugen. Hoe zuinig ik ook leef, moet ik toch overal fatsoenlijk verschijnen, en dat heeft mij in den beginne, toen ik de goedkoope bronnen nog niet zoo goed kende, veel geld gekost. Ook heb ik beloofd, mijn nieuwe piano die ik kocht, in het midden van Januari te betalen; en ik weet niet waar ik het geld vandaan moet halen, daar ik mijne effecten, die ik voor Clara bestemde, slechts met groot leedwezen zou verkoopen. Kan dus Eduard wat missen, laat hij het dan ter liefde van mij doen.

Zult gij den brief op kersavond ontvangen dan wordt het hoog tijd dien te sluiten.

Met geheel mijn hart

U w R o b e r t.

Brief van Robert Schumann aan Keferstein, te Jena.

Leipzig, den 31 Januari 1840.

Geëerde Heer en Vriend!

Eerst heden ontving ik uw vriendelijk schrijven met uw belangwekkende bijdrage. Van deze laatste heb ik nog slechts een proefje kunnen nemen; voor het eerste wil ik u onmiddellijk met eenige regels danken.

Tusschen dezen en mijn vorigen brief ligt een geruime tijd en ook veel vreugde en leed - muzikaal zoowel als menschelijk. Heeft de Redacteur vacantie, dan treedt de componist in zijne plaats, buitendien vereischen velerlei bezigheden dikwijls al mijn tijd en kracht. Dit tot verontschuldiging van mijn langdurig stilzwijgen. Om de waarheid te zeggen, heb ik er wel eens aan getwijfeld of gij in het streven der jongere kunstwereld nog hetzelfde belang steldet van vroeger. Uw laatste woord in het *Stuttgarter Dagblad* versterkte mij in dezen twijfel. Daarin zegt ge: ‘Na Bach en Kuhnau begreep men eerst,

hoe Mozart en Haydn aan hunne muziek zijn gekomen, des te minder echter hoe de nieuwere componisten aan de hunne kwamen.'

Met uw gevoelen stem ik niet geheel in. Mozart en Haydn kenden Bach slechts gedeeltelijk, en hoe Bach, als zij hem in al zijne grootheid hadden gekend, op hunne productiviteit zou gewerkt hebben, valt niet te bepalen. Het samengestelde, poëtische en humoristische der nieuwere muziek vindt zijnen oorsprong meestal in Bach; Mendelssohn, Bennet, Chopin, Hiller, de zoogenaamde Romantiker (ik meen de Duitsche), staan in nauwer betrekking met Bach, dan Mozart; allen kennen Bach grondig, ook ik buig mij dagelijks voor deze grootheid en zoek mij door hem te zuiveren en te sterken. Daarom mag men Kuhnau, hoeveel achting hij ook verdîent, niet met Bach op ééne lijn plaatsen. Naar mijne overtuiging, is Bach niet te naderen, hij is onbereikbaar. Niemand (Marx uitgezonderd) heeft beter over Bach geschreven dan de oude Zelter; hij, anders zoo ruw, wordt zacht als een fleemend kind, wanneer hij over Bach spreekt. Doch genoeg hierover, vergeef mij dat ik hier schrijf wat beter in mijn Tijdschrift past. Over den Berlijner, Herman Hinschbach, zijn wij het eens; hij durft zeer veel; als gij echter zijne muziek kendet, zoudt gij hem zachter beoordeelen, hij is een der koenste talenten, die ik ontmoet heb. Behandelt hij in zijn stuk niet het Beethovensche kontrapunt in tegenstelling met dat van Bach?

Ik herinner het mij niet goed meer.

Dat gij het Tijdschrift zoo laat hebt ontvangen doet mij leed. Veel wat daarin staat heeft toch alléen waarde voor het oogenblik. Ik wenschte gaarne weder eens iets van uwe hand. Het honorarium bedraagt twee louis-d'or voor het vel. De organist Becker zeide mij, u te hebben geschreven dat het Tijdschrift zou vallen. Dit is niet te verwachten, zoolang andere bezigheden mij niet dwingen van het Redacteurschap af te zien. Integendeel heeft het Tijdschrift jaarlijks aan invloed gewonnen en staat nu zóó, dat het er niet op aankomt of er ook al een 100 abonnenten afvielen.

Nu nog een ver trouwelijke vraag: tot geen ervarener en welwillender persoon weet ik mij te wenden dan tot u.

Beloof mij echter, dat gij er geen derde over zult spreken.

Waarschijnlijk is het u bekend dat Clara mijne verloofde is. Clara's hoog standpunt als kunstenares heeft mij indachtig gemaakt aan mijne geringheid, en ofschoon ik weet dat zij in mij slechts den musicus en den mensch liefheeft, geloof ik toch, dat het haar genoegen zou doen indien ik een aanzienlijker standpunt in de maatschappij innam. Veroorloof mij dus eenige vragen: 'Is het moeielijk om in Jena doctor te worden? Moet ik daarvoor examen doen en welk? Tot wien moet men zich daarvoor wenden? Zou mijn werkkring als Redacteur van een zevenjarig geacht blad, mijn standpunt als componist en mijn ijverig streven, niet eenigszins ten voordeele van mij kunnen plei-

ten tot het ontvangen van dezen titel? Deel mij daaromtrent oprecht uw gevoelen mede en kom mijn verzoek na om er het stilzwijgen over te bewaren.

Blijf mij welwillend genegen en verheug mij met een spoedig antwoord.

Uw toegenegene

R. S c h u m a n n .

Kent gij mijne nieuwste composities? Kreisleriana? Een tweede Sonate? Noveletten? Kinderscènen? Als gij die niet kent zend ik ze u.

Aan Keferstein.

Leipzig, 8 Februari 1840.

Was het jaargetijde niet zoo slecht, dan zou ik, na uwe vriendelijke regelen, mij het liefst dadelijk naar u op weg hebben begeven, om den bewusten hoed te halen en u nog het een en ander te zeggen en van mijn opgewonden leven mede te deelen. Veel treurigs en vroolijks zou ik u dan te melden hebben, zooals ik reeds in mijn vorigen brief te kennen gaf. Vreugde geeft mij Clara door wat zij u en later voor mij worden wil.

Op twee voorwaarden wensch ik den academischen Doctortitel te ontvangen; dat ik namelijk mij dien waardig maak - door het een of andere werk, of dat mij het diploma worde uitgereikt voor mijne vroegere verdienste als componist en schrijver. Het eerste is bezwarend, het tweede is aangenamer en ook nuttiger voor mij. Sta mij nogmaals met goeden raad bij. Latijn ken ik slechts weinig; maar tot een flinke Duitsche verhandeling voel ik mij in staat. Zoo ben ik nu aan het ontwerpen van een artikel over Shakespeare's verhouding tot de muziek; zijne gedachten en gevoelens daarover en de wijze, waarop hij de muziek in zijne Drama's aanbrengt; een uiterst rijk en schoon thema, waarvan de bewerking, omdat ik er den geheelen Shakespeare voor moet doorlezen, veel tijd vereischt. Houdt gij echter zulk een werk voor onnoodig of ongepast, verzoek dan uit deelneming voor Clara en misschien ook voor mij, of mij het Diploma niet kan geschonken worden ter wille mijner vroegere werken. Ik ben zoo vrij u voor dit geval, een reeks artikelen van mij zelf en van anderen over mij te zenden.

Wilt gij dan ook nog naar den heer Deken gaan en een goed woord voor mij doen? Wilt ge hem op de hoogte brengen van mijn standpunt in de muzikale wereld en hem tevens inlichten, dat het van Clara en mij geen geheim meer is en mij het verkrijgen dezer waardigheid juist nu van zooveel belang schijnt, nu wij zoozeer op de spraak zijn! Om kort te gaan, het is mij niet genoeg te kunnen zeggen, ik ben *dit* of

dat geworden, maar er moet ook een reden daarvoor in het Diploma worden opgegeven. Zoo is mij verteld, dat een geacht theoloog die hier woont, op dezelfde wijze bij u gepromoveerd is, namelijk zonder dissertatie, maar met de aankondiging zijner vroegere verdienste. Is dat zoo? En nu nog de vraag, is het Diploma, 't zij ik het met of zonder dissertatie verkrijg, voor een Dr. in de muziek? Dat zou mij zeker het aangenaamste zijn! Geef mij, indien gij zoo vriendelijk wilt zijn, eenige aanwijzing van den vorm, waarin het Diploma, op de eene of andere wijze verkregen, gesteld is, en wees verzekerd van mijne en Clara's erkentelijkheid, die wij u, denk ik, spoedig mondeling zullen uitdrukken, als gij ons ten minste niet vóór dien tijd in ons ‘te huis’ komt bezoeken. Clara, wie ik dezer dagen uw laatsten brief zal zenden, (op 't oogenblik is zij met hare moeder te Hamburg), zal zelve u wel antwoorden en bedanken voor de welwillendheid, waarmede gij mij over haar hebt gesproken; zij is juist zooals gij haar hebt beschreven; een zeldzaam wezen, dat een schat van schoone eigenschappen in zich vereenigt.

Het bijgevoegde portret moet u aan mij herinneren; zie het vriendelijk aan. Het is niet zeer goed getroffen, ofschoon een meester het geteekend heeft; dit strekt ten bewijze dat ook een meester feilen kan. Toch bezit het de hoofdtrekken, geloof ik. Hang mij op, niet naast de andere recensenten hier en in Stuttgardt, maar liever naast Sebast. Bach, die ik zoo eeuwig gaarne eens orgel wilde hooren spelen. Maar daar begin ik te phantaseren.

Hartelijk gegroet door uw toegenegen
R. S c h u m a n n .

Aan Keferstein.

Leipzig, 21 Maart 1840.

Mijn lieve vriend!

Liszt heeft mij in de laatste dagen geheel in de war gebracht, daarom moet gij dit late antwoord op uwe laatste twee bezendingen verontschuldigen. Ook tot het lezen uwer stukken heb ik ondanks den besten wil, nog geen tijd kunnen vinden.

Waart gij nu toch eens hier. Liszt zou u duizelig maken. Hij is meer dan buitengewoon. In het Tijdschrift zult gij over hem lezen. Verscheidene dagen geleden heb ik het Tijdschrift reeds voor u besteld. Mijn stuk over de Symphonie van Schubert zal u waarschijnlijk interesseeren.

Mijnheer Julius Becker zendt u weldra het tweede deel van zijn

boek. Beoordeel hem verschoonend; wel staat hij nog niet op vasten voet, maar hij heeft goeden wil en poëtischen aanleg.

Over de Etudes van Mayer, zooals over alle instrumentaal-composities, lever ik zelf altijd het bericht, zonder daarom *bij belangrijke werken* een dubbele bespreking te willen uitsluiten.

Wees altijd zoo goed het mij vooruit te schrijven als gij op zulk een critiek plan hebt.

In eenige weken wil ik naar Clara, wij zullen u dan dikwijls gedenken.

Uw bijvoegsel is dadelijk door mij verzonden geworden. Album en portret ontvangt ge later.

Vergeef mij deze haast; ik word naar Liszt gedrongen, die mij mijne composities heden wil voorspelen.

Met hartelijke toegenegenheid,

Uw

S c h u m a n n .

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Hand om hand.

De burgemeester Hilverkus lag op een fraaien herfstdag genoegelijk op de breede canapé zijner studeerkamer en hield eene prachtuitgave van den Romeinschen dichter Propertius in de hand. Want hij wijdde een groot gedeelte van den tijd, dien zijne ambtsbezigheden hem vrijlieten, met trouwe geestdrift aan de antieken. Heden had hij er evenwel zijn hoofd niet recht bij. Dikwijls liet hij zijn arm zinken en keek naar de bonte figuren op het tapijt; dikwijls ook keek hij ongeduldig naar de pendule, die op den marmeren schoorsteenmantel pronkte. Daar schelde iemand driftig aan de voordeur, Hilverkus sprong op, sloeg de zware gordijnen terug en opende het venster, doch reeds klonken er haastige stappen in den gang, op de trap, de deur vloog open en in zijne armen vloog Emile, zijn jongste, nauwelijks achttienjarige zoon.

‘Wat lang duurt, komt eindelijk toch terecht, papa! Ik ben met glans door mijn eind-examen en hier Hendrik ook.’

Hendrik was een onbemiddelde wees, doch door zijn aanleg, zijn ijver en zijn moreel gedrag in de huizen van vele rijkere makkers zeer gezien.

Een oogenblik drukte Hilverkus zijn zoon zwijgend aan zijn hart.

‘Bravo!’ riep hij toen; ‘ik feliciteer je en verzoek Hendrik in de vacantie bij

ons. Wij zullen aanstonds aan mama telegrafeeren, en zoodra gij uw diploma hebt, doen wij met ons drieën eene reis, zooals ge er nog geen genoten hebt, onafhankelijk van spoorwegen en stoombooten en toch niet altijd te voet; een reis zooals in den ouden tijd; dan gaan wij bij een oud vriend van mij aan, dien ik in geen jaren gezien heb. Het weer schijnt zich goed te willen houden.'

De burgemeester was rijk; acht dagen later rolden zij in zijn eigen reiskoets, waarvan de kap was opgeslagen, door twee flinke bruinen getrokken, vroolijk de drukke stad uit, het nog door den dauw bevochtigde, zonnige landschap tegemoet. Wel mag dat genotrijk reizen heeten, te blijven of te gaan, waar en hoe men wil, door vlakke streken te vliegen, in bekoorlijke dalen stapvoets te rijden, bij alle bijzondere merkwaardigheden stil te staan, de aangelegde krommingen bergopwaarts te 'coupeeren' en op den top weer in het rijtuig te klimmen, - dat alles is heerlijk en de jongelieden hadden groot genot. Zij waren overgelukkig, nu boven school en leeraar verheven, rookten zij dapper hun sigaar en hadden, de een door een zakduitje van mama en de andere door dat hij maanden lang van zijn kostgeld bespaard had, ook voor hunne bijzondere uitgaven geld in overvloed. Daarbij den toegevenden goedaardigen vader en vriend. - Geen wonder dat zij eenigszins overmoedig werden.

Den negenden dag hunner reis kwamen zij aan een stadje waar het kermis was. Hilverkus ging na den eten naar zijne kamer, doch de jongelieden mengden zich onvermoeid in den vollen maalstroom van de drukte, onderzochten alles en namen van alles de proef; van tombola's, wafels, schoone 'dames' en wilde dieren. Op de groene schuttersweide stond een hooge mastboom, op den top eene vlag met het stadswapen. Aan den voet van dien mast keek een kring van toeschouwers naar de toeren eens kunstenmakers en zijn bleek jongetje, welks lenige leden verbazend buigzaam waren. Emile, die zelf een goed gymnasticus was, had de toeren met het oog van een kenner bewonderd, en wierp een groot stuk geld op het blaadje waarop het kind de giften inzamelde.

'Kunt ge klimmen ook? Ja? Dan flink de mast in!'

De knaap was vermoeid, doch nauwelijks had hij het geld opgehaald, of hij gleed vlug als een eekhorentje naar boven en was weldra aan den top.

'Hoera!' riep de menigte.

Het kind klom nog verder en klemde zich aan den vlaggestok vast.

'Bravo!' riep nu ook Emile, met fonkelende oogen; 'zit de vlaggestok goed vast?'

De knaap schudde er aan.

'Tien stuivers als gij tot aan de vlag klimt!'

'Een gulden als gij onmiddellijk naar beneden komt!' riep eene zonderling ontroerde stem, die gaarne door het kind gehoorzaamd werd. Hilverkus was onopgemerkt op het tooneel gekomen, doch de anders zoo zachtaardige man was nu driftig.

'Emile, schaamt gij u niet?' riep hij zijn zoon driftig toe; 'speelt gij koelbloedig met het leven van een mensch? - En gij ziet het bedaard aan, Hendrik? Die wreedheid had ik van u niet gewacht.'

'Maar, papa...'

'Zwijg, dat is het beste! - Hier, arm kereltje' en hij gaf het kind met bevende hand een gulden, 'stel nooit weer uwe gezonde ledematen en uw leven voor twee domme jongens bloot.'

De donkere oogen keken dankbaar naar den beschermer op; bijna teeder streek deze hem het weelderige haar van het voorhoofd en beschouwde oplettend de fijne edele trekken van het kind. ‘Is dat uw kind?’ vroeg hij aan den kunstenmaker.

‘Mijn neef,’ antwoordde de man; ‘zijne ouders zijn dood en ik moest hem wel tot mij nemen; maar langzamerhand verdient hij al zijn eigen brood.’

Hilverkus schudde nadenkend zijn hoofd. ‘Laat hem niet meer doen dan hij kan,’ zeide hij, en zich daarop tot de jongelieden wendende, voegde hij er bij: ‘Komt, wij gaan terstond verder.’

De menigte gaapte hen na, eenigen lachten, een paar knapen zeiden een geestigheid over de jongelieden, die met hoogrood gelaat en hangend hoofd den driftig voortstappenden burgemeester volgden. Er was een zeer donkere schaduw gevallen op de vroolijke stemming en geruimen tijd reden zij zwijgend voort, ieder met zijne eigene onaangename gedachten vervuld. Doch toen zij weder bergopwaarts en stapvoets reden, keerde langzamerhand de goede luim des burgemeesters terug; het speet hem bijna dat hij zijn zoon en zijn gast zoo ruw behandeld had.

‘Nu, gij behoeft zoo melancholiek niet te zijn,’ zeide hij glimlachend, ‘er is immers nog geen ongeluk gebeurd.’

Hendrik herademde, en ook Emile, die bijna nooit op een gespannen voet met zijn vriendelijken vader was, greep gretig het eerste teeken van verzoening aan, hoewel hij zijn jongenseergevoel nog even lacht moest geven.

‘En, papa, wat ik zeggen wilde, de jongen was vlug, de stok was vast en...’

Doch zijn vader legde hem zacht eene hand op de knie en zeide ernstig:

‘Verontschuldig u niet; het was niet goed, ik had het u alleen bedaarder kunnen zeggen; maar mijn geheele hart kwam in opstand bij het zien van zulk eene strafbare onbezonnenheid, want meer was het bij u niet, hoop ik. Wij vinden de gladiatorspelen van de Romeinen barbaarsch, en de Spaansche stierengevechten, en het boxen om een prijs in Engeland; maar maken wij ons niet even goed aan barbaarschheid schuldig? Ik zou willen dat koorddansen, halsbrekende toeren en gevaarlijk kunstrijden verboden werd; en van leeuwentemmers zou ik eenvoudig bewakers van de dieren willen maken.’

‘Maar,’ vroeg Emile, ‘vindt gij het dan niet mooi te zien hoe men het menschelijk lichaam dwingen kan?’

‘Jawel, maar ik heb niet noodig dat die dwang door gevaar gekruid wordt. Ga op onzen hooizolder over een drie voet hoog gespannen touw en ik wil in de handen klappen als het gelukt en lachen als gij valt, maar ademloos omhoog te zien, door den prikkel van wreedheid aangevuurd, als een ongelukkig wezen op duizelende hoogte den weg des doods gaat, foei! Zijn bloed komt over allen die zich, te laat, sidderend afwenden, als hij verpletterd op den grond ligt!’

‘Maar leiendekkers en bergwerkers, matrozen en soldaten zijn toch ook altijd in gevaar,’ zeî Hendrik.

‘Hendrik, gij, anders zulk een helder denker!’ bromde Hilverkus hoofdschuddend; ‘zoo gaat het als men eene slechte zaak wil verdedigen. Mij dunkt dat er een groot onderscheid is tusschen vrijwillig en gedwongen kwaad.’

‘Ik wil toegeven,’ hernam Emile, ‘dat men voorzichtiger kon zijn, maar, neem het mij niet kwalijk, lieve vader, een beetje gevaar verhoogt het genot, en bovendien doen die menschen het immers vrijwillig en behooren tot de laagste volksklasse.’

‘En gij?’ riep Hilverkus levendiger dan naar gewoonte, ‘hebben wij niet allen hetzelfde bloed? Wat zijt gij dan? De zoon van een rijke moeder, die voor zijn geld het gemeen kan laten doodspringen? Ik verbaas mij over u. *Didicesse fidéliter artes emollit mores*, zegt men. Gij hebt de *Humaniora* vlijtig bestudeerd, hoe rijmt gij dat met die hardvochtige verblindheid, dien dwazen hoogmoed? Maar eigenlijk is het ook niets dan de geest van tegenspraak en, in plaats van dien door wijze redeneeringen

te bestrijden, wil ik u een kleine geschiedenis uit mijn leven vertellen, vooral omdat ik u voor de harde woorden die mij, ten aanhoore van het publiek ontvallen zijn, vergoeding schuldig ben.'

‘Bravo!’ riep Emile verheugd; want zijn vader vertelde opgewekt en intéressant.

‘Maar niet hier,’ voegde Hilverkus er bij, ‘maar aan de eerste plaats waar wij stilhouden; wij zijn vroeg vertrokken en komen nog wel bij tijds aan ons nachtkwartier. Wij zijn de hoogte op, de bruintjes draven weer en het geratel van de wielen zou mij hinderen. Bij de eerste fatsoenlijke uitspanning houden wij halt.’

Die uitspanning vonden zij na verloop van een half uur in een groot huis, in de schaduw van fraaie boomen gelegen. De reizigers stegen uit en gingen aan de groote steenen tafel onder een ouden lindenboom zitten. De dikke waard bracht brood, boter en een flesch wijn en, nadat zij op den herstelden vrede geklonken hadden, begon Hilverkus, met zijn rug naar het huis en zijn gelaat naar het liefelijke landschap gekeerd, aldus:

‘Toen ik nog jong advokaat was te D. had ik tot mijn intiemsten vriend een officier bij de huzaren, van gelijken leeftijd, Hans von Windeck, een rijken, levenslustigen, goedhartigen kerel, vriendelijk jegens zijne onderhoorigen, bemind bij zijne kameraden en zooals men zegt, tevreden met God en de geheele wereld; aan dien vriend ben ik vandaag levendig herinnerd geworden. Niet lang, maar krachtig en sierlijk gebouwd, was hij een goed ruiter, een voortreffelijk schutter en overigens bekwaam in allerlei lichaamsoefeningen. Zijne voorliefde voor deze laatste zou een onschuldig genot geweest zijn, zonder een zeker overmoedig bewustzijn van zijn rijkdom en zijn rang, die hem dikwijls in verzoeking brachten andere menschen slechts als zijne werktuigen te beschouwen; een gebrek, ik wil het u maar bekennen, jongens, dat mij ook nu en dan aankleefde. Zoo hebben wij eens een heel eind te paard naast een hardlooper gedraafd, om hem te controleeren; de zon scheen, de paarden dampten en de arme man hijgde naar adem bijna even hoorbaar als zijn belletjes klonken; het was niet nobel. Toen voelden wij daarbij niets. Wij betaalden hem immers, Emile? Maar spoedig daarop kregen wij eene vreeselijke les, die wij niet vergaten.

Hans was sedert kort verloofd met de zuster van een rijken staalfabrikant, wie hij bij gelegenheid eener tentoonstelling van schilderijen in D. had leeren kennen, en hij noodigde mij uit zijn toekomstigen zwager te gaan bezoeken. Het was in den vroolijken tijd van de lente en het weer was prachtig, toen wij aan het frissche groene dal kwamen, waarin, tegen de helling van een met prachtig hout begroeiden, en smaakvol als park aangelegden heuvel, het huis lag van Jozua Zeper, een oud testamentische voornaam, die in die streken gebruikelijk is. Een voortreffelijk onderhouden kiezelpad voerde tusschen hooge, zorgvuldig geschoren tuinheggen, naar het breede bordes van de voordeur; de vestibule was licht en ruim en de kamer waar wij ontvangen werden, en die ouderwetsch gemeubeld was, blonk zooals alles daar in huis, van angstvallige zindelijkheid. En de bewoners waren het huis waardig; brave menschen, met een kalme opgeruimdheid, waarover een waas van vroomheid lag, die vooral Ida, de verloofde van Hans von Windeck, iets bekoorlijks gaf. Niet zonder ernstig bedenken hadden zij en haar broeder aan het aanzoek van mijn vriend gehoor gegeven; misschien waren hun eenige van zijne dolle streken ter oore gekomen; maar zijn beminnelijk trouwhartig karakter, zijne goede betrekking en - want ook vrome luî zijn niet geheel vrij van ijdelheid - zijn adellijke titel hadden samengewerkt om hem de overwinning te verschaffen. Jozua, die zelf gelukkig getrouwd, en zeer bezorgd voor zijne zuster was, zag zijn levenslustigen zwager *in spe* nog altijd met eenig wantrouwen aan, en ik had er pleizier in toen ik zag hoe hij

van iedere vermetele, onbedachte uitdrukking scheen te schrikken. Aan den anderen kant amuzeerde mij daarentegen het boetvaardige zondaarsgezicht van Hans, dat hij in het eerst onder het lange tafelgebed zette.

Bij het eten en inzonderheid bij den goeden wijn was hij weder geheel op zijn gemak en liet zich slechts met moeite weerhouden het zoontje van Jozua, Richard, meer wijn te laten drinken dan het kind dienstig was. Wij dronken onze koffie na den eten in een prieel waar men een prachtig uitzicht op het dal had. Hoe levendig staat mij dat alles nog voor den geest! Het sneeuwwitte servet, daarover weer een roode doek, fijne blauw porseleinen kopjes, op een glad verlakt blad, de geurige koffie en de vriendelijke bediening der huisvrouw en hare lieve schoonzuster. Van verre klonk ons, door het gesprek heen, een regelmatig getik in de ooren.

'Wat is dat?' vroeg Hans verwonderd.

'Dat is de ijzersmederij,' antwoordde Ida en haar broeder gaf er ons eene beschrijving van en wijdde, met zeer begrijpelijke fierheid, uit over de eigenaardige industrie van de volkrijke streek, die hare producten naar alle werelddeelen zond. Hans had niet weinig lust nog dienzelfden dag een bezoek in de smederij te brengen, doch de hitte was drukkend en het gezelschap te aangenaam; wij stelden dus ons bezoek tot den volgenden dag uit. Wij bleven nog een poos naar het tikken van de hamers luisteren en Hans zeide, met eene gelukkige vergelijking:

'Dat is de hartklopping van het dal.'

'Ja,' stemde Ida toe, 'en onze lieve beek is de hartader.'

'Met dit kleine onderscheid, dat het hart het bloed in beweging brengt en hier omgekeerd het water de smederij,' merkte hare schoonzuster aan.

'Het is een zwaar, maar toch geen bedrukt hart,' zeî Jozua glimlachende, 'en als het ophield te kloppen, zou het leven spoedig uit dezen omtrek verdwenen zijn.'

'En hier dit huis,' zei ik, om ook mijn steentje bij te dragen, 'is als het ware het hoofd van de gansche streek, dat alle krachten wijs en zacht beheerscht.'

Zoo lieten wij het toevallig gevonden beeld gelukkig dood loopen. Daar kwam Richard die, ondanks de brandende zon, een paar kleine jongens, zonen van arbeiders, als zijne paarden door den tuin liet rennen, met de zweep in de hand aanloopen en klaagde:

'Vader, nu wil Daniel geen paard meer zijn en ik heb hem nog pas gevoerd!'

'Wacht,' riep Hans, 'wij zullen de beestjes een stuk suiker geven, dan....'

Doch Jozua hield hem terug.

'Zijt gij tot nog toe al den tijd koetsier geweest?'

'Ja.'

'Dan heeft Daniel gelijk; geef hem de zweep, en dan komt de beurt aan Peter.'

Ik zou dien strengen beslissenden toon niet van den zachten man verwacht hebben, waaraan Richard trouwens gewoon scheen te zijn; want hij trok, wel is waar met een boos gezicht, maar zonder tegenspreken, af en was spoedig in zijn rol van paard even gelukkig als in die van koetsier.

'Dat de hoogmoed al in zulk een klein hartje woont!' merkte de vader aan. 'Omdat de jongen zijn arme makkers een stukje brood kan geven, moeten zij naar zijn meening zijn gehoorzame dienaren zijn.'

'Hij heeft niet geheel en al ongelijk,' zei Hans. 'Wiens brood ik eet, diens woord ik spreek.'

'Dat wordt al vroeg genoeg geleerd,' antwoordde Jozua; 'ik ben alles behalve een revolutionair en een vriend van de Franschen, maar laat de jeugd toch een beetje *liberté*, *égalité*, *fraternité* behouden!'

Hans haalde de schouders op. ‘Gij hebt misschien gelijk,’ zeide hij, ‘maar ik zou de boerenjongens op mijn vaders goed hebben zien komen! Zij waren de soldaten en ik de generaal; zij de roovers en ik de hoofdman: zij de paarden en ik de koetsier, dat sprak van zelf.’

Den volgenden morgen na het ontbijt besloten wij naar de ijzersmederij te gaan. Jozua kon niet terstond met ons gaan, doch beloofde ons zoodra hij kon met de dames, of althans met Ida te volgen.

'Wend u inmiddels maar tot Jonathan,' zeide bij; 'die zal u alles wijzen en uitleggen.'

'Wanneer trouwt hij?' vroeg mevrouw Zeper.

'Over vier weken,' was het antwoord.

Wij keken even in Jozua's kantoor en toen Hans jachtgeweren aan den muur zag hangen, maakte hij er zich terstond van meester.

'Wie weet of ons niet een reebokje tegenkomt,' zeî hij vroolijk.

'Dat zal wel niet,' antwoordde Jozua, 'en wees voorzichtig met het geweer, ik ben geen jager en heb het in lang niet in handen gehad.'

Nu, de jacht was ook slechts bijzaak; wij wandelden opgewekt in de frissche morgenlucht, altijd hooger in het steeds nauwer wordende dal. Het dichte malsche gras was met madeliefjes en boterbloempjes bezaaid. Boven hunne hoofden tirelierden in de helder blauwe lucht de leeuweriken, en in het groene bosch juichten en zongen de andere vogels. Eindelijk lag het lage donkere gebouw voor ons. Een slank meisje had in de nabijheid gras gemaaid, een knappe, nu door zijn werk in de smederij zwart geworden jonkman hielp haar het op een hoop brengen, en maakte van de gelegenheid gebruik om haar te kussen dat het klapte. Het was Jonathan: 'Wij zijn al zoo goed als man en vrouw,' zeide hij verontschuldigend en leidde ons vervolgens de geheele fabriek door. Eerst liet hij ons alles van buiten zien; de lange smalle beek, het groote rad, waarover de sterke stroom heenging en blinkende droppels om zich heen spatte; daarna bracht hij ons binnen, in de smederij. U, die van de stoomreuzen van Krupp gehoord hebt, zou de smederij klein voorgekomen zijn, maar het was toch een respectabele zaak. 'Waar die hamer terecht komt, groeit geen gras meer,' zeide een van de zwarte cyclopen; 'die dáar zijn vinger tusschen steekt, heeft het vuil van de nagels af,' voegde een ander er bij. Zij hadden, om verstaanbaar te kunnen spreken, de machine doen stil staan, en nu werd zij met een ruk weer in beweging gebracht. In dat oogenblik wierp Hans behendig een dukaat op het aanbeeld en riep Jonathan toe: 'Raap hem met de hand weg en hij is voor u!' Een snelle beweging, een gil en - het ongeluk was geschied. Kermend, zijn rechterhand met de linker tegen de borst houdende, waggelde de al te vermetele jonkman de smederij uit, naar zijne woning. Wij gingen natuurlijk allen mede. Hans was bleek geworden, doch had zijn tegenwoordigheid van geest niet verloren. Hij zond terstond een arbeider naar den naastbijwonenden chirurgijn, beloofde schadeloosstelling en vergoeding voor de pijn, verwenschte zijne lichtzinnigheid en zocht den gewonde, die wrevelig naar hem luisterde, op alle mogelijke wijzen troost in te spreken, terwijl intusschen de schreiende moeder de hand voorloopig verbond en met koude omslagen verkoelde. Wijl wij toch niet meer helpen konden, en het ons zwaar gevallen zou zijn op de eerste vragen van Jozua en Ida te antwoorden, liepen wij, toegevende aan de lafhartigheid van een kwaad geweten, het bosch in. Doch de bekoorlijkheid van den heerlijken morgen was verdwenen. Hans liep zwijgend en verdrietig door; ik begreep dat het overbodig zou geweest zijn hem zijne lichtzinnigheid te verwijten; want dat deed hij zelf reeds; het gelukte ons niet een gesprek over onverschillige zaken aan den gang te houden. Het werd al later en later, warmer en warmer, en nog altijd stormde Hans driftig berg af en op, totdat ik hem eindelijk op de dringende

noodzakelijkheid wees om naar de smederij terug te keeren. Aarzelend gaf hij mij gehoor en het was reeds in den namiddag toen wij er aankwamen. Jozua had ons afgewacht en kwam ons langzaam en ernstig te gemoet.

‘Waar is Ida?’ riep Hans.

‘Naar huis; zij was niet wel,’ antwoordde Jozua, met neergeslagen oogen.

‘En hoe gaat het... hoe houdt de arme Jonathan zich?’

‘God geve dat hij de vreeselijke operatie gelukkig doorsta! - Neen, ga er als 't u blieft niet heen; de dokter zal ons zelf bericht brengen.’

Zwijgend sloegen wij den weg naar huis in. Daar fladderde een vogeltje dat nog niet vliegen kon, op het pas gemaaide gras, een kat zag het en kromde zich voor den sprong; woedend legde Hans zijn geweer aan; er klonk een mislukt schot en het dier sprong weg en mijn vriend in de hoogte, zijne bloedige hand omhoog houdende.

‘Het is de linker maar!’ riep hij, met een schorren lach; ‘de linker maar!’ en woedend trapte hij op de overblijfsels van het oude, door onkundige handen slecht geladen geweer; ‘het had de rechterhand moeten zijn! Nu kan dezelfde pleisterkast ze mij afsnijden die den armen Jonathan onder handen gehad heeft!’

Zoo erg was het niet; maar de duim en twee vingers waren toch verloren. Die spoedige vergelding trof ons allen diep. Hand om hand, op denzelfden morgen; dezelfde pijnen, dezelfde gevolgen voor den vermetelen arbeider en den overmoedigen officier, ongeschiktheid voor de uitoefening van hun beroep. Verder ging de vergelijking niet; de arme Hans had het ergste nog te wachten.

Ida bleef in hare kamer en liet zich niet meer zien en bij ons vertrek, dat nu terstond volgde, zeide Jozua haperend en zoo verschoonend mogelijk, doch beslissend, dat het engagement verbroken was.

Hans was te diep getroffen dan dat hij kon opstuiven; hij liet zijn hoofd hangen en zuchtte: ‘Ida heeft gelijk.’ Stil en treurig keerden wij van ons zoo vroolijk ondernomen uitstapje naar D. terug.’

Toen Hilverkus uitgesproken had, zwegen de jonge lieden eenige oogenblikken nadenkend stil, terwijl hij zijn drooge keel door een teug wijn bevochtigde.

‘En heeft Hans zijne Ida wezenlijk niet gekregen?’ vroeg Emile eindelijk levendig.

‘Eigenlijk moest ik neen zeggen,’ zeide zijn vader glimlachende, ‘want dat gaat u niet aan en de geschiedenis maakt zóo misschien veel meer indruk op u; maar eere de waarheid! Jonathan, die onbruikbaar geworden was in de smederij, kwam na zijne genezing als opzichter op het buitengoed Windeck en kon dus, hoewel later dan oorspronkelijk zijn plan geweest was, bruiloft vieren.

Die bruiloft werd in zijne geboorteplaats gevierd en hij kreeg een uitzet van zijn ouden patroon. Bij dezen zong hij op alle wijzen den lof van zijn nieuwen heer, hoe goedhartig en medelijdend die nieuwe heer was jegens mensch en dier, hoe weldadig voor de armen, hoe verdrietig dat hij geen officier meer was en geen vriend meer van de familie Zeper; hoe hoogst zelden hij vloekte, enz. enz. en toen hij op die wijze de harten zacht gestemd had - de jongens moeten het met elkander afgesproken hebben - ging de deur zachtjes open en een onverwachte gast verzocht nederig toegelaten te worden; kortom, de zaak kwam weder in orde en op die bruiloft volgde spoedig eene andere. Nu valt er niets meer te vragen; gij behoeft nog niet te weten hoe men een meisje verzoent dat boos is.’

‘Dat zullen wij zelf wel leeren!’ riep Emile, en Hendrik citeerde eene Latijnsche spreuk over *rixae amanteum*, waarmede hij een goedkeurend knikje van Hilverkus verdiende.

‘Jongens, ik heb u de geschiedenis om tweeërlei redenen verteld,’ zeide de burgemeester. ‘Ten eerste omdat wij - zet maar groote oogen op - van avond naar mijn ouden vriend op het kasteel Windeck gaan en ik uwe ongepaste vragen bij het

zien van zijne verminkte hand, of van de éene hand van zijn trouwen Jonathan wilde voorkomen. Past nu op dat gij er niet eerst naar kijkt en elkander dan veelbeteekenend wenkt! Gedraagt u verstandig. Ten tweede om dien ver-

vloekten hoogmoed in u te verdrijven en u een rechtmatigen afschuw in te boezemen voor iedere vernedering van Gods evenbeeld. Ieder mensch staat te hoog om de speelbal van den anderen te zijn; eert u zelven in den geringsten van uwe medemenschen.'

'Bravo! bravo!' riep eene krachtige stem achter hem. Een heer die uit het open raam van het logement lag, had reeds geruimen tijd, zonder opgemerkt te worden, naar de vertelling geluisterd. Het was Hans. Nu kwam hij buiten en liep op Hilverkus toe, die, bij hem vergeleken, een nietig mannetje was, en drukte hem de beide handen.

'Mijn beste, oude vriend! Eindelijk eens! Ja, als men niet aan den spoorweg woont, is men uit de wereld, eenzaam en verlaten. Wij hadden elkander althans meer kunnen schrijven; maar de schuld ligt aan mij; ik wed dat ik u het antwoord op uw laatsten brief nog schuldig ben; ik ben altijd een luie briefschrijver geweest. Maar nu komt ge vooreerst niet weer weg.'

Zoo sprak hij en groette daarna de beide jongelieden, die met schroomvallige belangstelling tot den deftigen heer opzagen.

'Ja, neemt maar een voorbeeld aan mij,' riep hij lachende, 'en behartigt de woorden van mijn vriend. - Het is goed, oude, dat gij u aan de waarheid gehouden hebt, en mij niet zwarter gemaakt heb dan ik ben; ik zou er aanstonds tegen opgekomen zijn en u beschaamd hebben.'

'Hoe gaat het te huis?' vroeg Hilverkus.

'Voortreffelijk; dat wil zeggen, Ida, heeft kiespijn, anders zou zij mee, u te gemoet gereden zijn. Mijne oudste dochter is, zooals gij weet, getrouwd, de tweede nu, over die kunt gij zelf oordeelen. Maar'... hier werd zijne stem ernstig, 'wij hebben elkander in zoo lang niet gezien, dat gij waarschijnlijk nog niet weet, welk ongeluk ons getroffen heeft. Wij hadden een jongen, mijn oogappel, een prachtig gebouwd gezond kind, en die is spoorloos verdwenen. Toen ik met Ida van eene korte reis terug kwam, was hij weg. Er werd geen geld en geen moeite gespaard; maar alles te vergeefs. Er had een Zigeunertroep in den omtrek omgezworven, ik reisde die na, kroop in de smerige tenten, doorzocht iederen wagen, bekeek ieder bruin en halfnaakt kind; het mijne vond ik niet! Wie weet of mijn arm Hansje nog leeft, in welke ellende hij verkeert.'

Zijne oogen werden vochtig; Hilverkus was diep getroffen.

'Hoe oud was uw zoon?' vroeg hij haastig.

'Overmorgen zou hij negen jaren geworden zijn; maar wat scheelt u, oude vriend? Wat wordt gij bleek! Om Godswil, spreek! Weet gij misschien...'

'Vraag mij niets en wind u niet voorbarig op!' bad Hilverkus; 'neem de jongens mede naar Windeck en verwacht mij morgen; zeg nog niets aan uwe vrouw.'

De anders zoo bedaarde Hilverkus kon somtijds zeer doortastend handelen. Hij reed alleen naar het stadje terug waar het kermis was geweest, en kwam den volgenden dag zegevierend te Windeck terug.

Bij de portierswoning hield hij halt en zond zijn koetsier vooruit om de familie voor te bereiden. De arme knaap dien hij meebracht was door verscheidene handen gegaan; zijn laatste meester, scherp door Hilverkus ondervraagd, had liever eenige goudstukken aangenomen dan zich aan een gerechtelijk onderzoek te onderwerpen en het kind vrijwillig afgestaan.

Geen moedervlek op zijn volmaakte leden kwam de herkenning te hulp; maar de sprekende gelijkenis op zijn vader was overtuigend. En toen hij aan de hand van zijn

door aandoening bevenden vriend in het park van het kasteel aankwam, keek hij verwonderd, als uit een droom ontwakende, om zich heen, maakte zich zacht los, en liep hard naar een grotwerk waar hij terstond door een ruk een kleine fontein liet springen, waarvan het plassen hem als klein kind vermaakt had. En toen hij bij het groote bordes aankwam, op welks bovenste trede zijne

van hoop en liefde bevende ouders met hunne dochter en Emile en Hendrik stonden, terwijl de koetsier en de andere dienstboden zich achter hen in gespannen verwachting verdrongen, kwam een fraaie oude hond langzaam op hem toe, besnuffelde hem en likte toen liefkozende zijne kleine hand.

‘Caro!’ riep het kind en begon eensklaps luid te schreien, ‘kent gij mij nog?’ en snikkend sloeg hij zijne armen om den ruigen hals van het dier. In het volgende oogenblik drukte Hans hem aan zijn kloppend hart en droeg hem naar zijne van blijdschap weenende moeder.

Hilverkus hield niet van geweldige aandoeningen, en had zijn deel vooraf reeds genoten.

‘Dat is nu zulk een kind uit de laagste volksklasse,’ fluisterde hij zijn zoon toe; ‘dat voor een stuiver of wat zijn leven op het spel moet zetten, niet waar, mijnheer, mijn Hoog Edele zoon?’

Doch Emile keek hem met zijne betraande oogen zoo ernstig smeekend aan, dat hij terstond zweeg en bijna berouw had over zijne woorden; zij waren niet noodig geweest. Dat de volgende verjaardag van het gevonden kind zoo schitterend gevierd werd als nog geen van de vorige, spreekt van zelf.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Kerkreorganisatie.

Rapport van de Commissie van advies ter zake eener Reorganisatie van Kerk en Bestuur, benoemd door de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1873. 's Gravenhage, A. van Hoogstraten en Zoon, 1873.
Rechtzinnigen en Modernen in eene en dezelfde Kerk? Eene vraag beantwoord door Prof. J.I. Doedes, enz. enz.
Rechtzinnigen en Modernen in eene zelfde Kerk. Openbare brief aan Prof. Doedes van R. van Boneval Faure, ouderling bij de Waalsch-Hervormde Gemeente te Leiden. Leiden, W.T. Werst, (firma Jac. Hazenberg Corn. Zoon), 1874.

Volgens het vrij algemeen heerschend gevoelen, verkeert de Nederlandsche Hervormde Kerk in een allerdroevigsten toestand.

Door den Secretaris van de Synode dier Kerk wordt in een zijner weekberichten tijdens de Synodale vergadering gesproken van eene bij die Synode ‘algemeene erkenning van het treurige en zorgwekkende van den toestand der Kerk,’ van ‘eene dreigende scheuring,’ terwijl het samenzijn en -blijven der verschillende richtingen in een kerkelijk verband als iets, dat bijna hopeloos is, wordt voorgesteld. In een schrijven van die Synode zelve verzekert deze: ‘De vrees voor scheuring of ontbinding der Kerk is geenszins overdreven te achten. De spanning is zóó groot, dat de geringste aanleiding voldoende zijn kan om het dreigende gevaar in droevige werkelijkheid te doen verkeeren. De brandstof ligt opéénгestapeld: eene enkele vonk kan haar doen ontbranden.’ En niet veel anders schijnen de mannen te denken, aan welken de Synode deze mededeeling deed. Immers, hoezeer hunne gevoelens overigens ook mogen uiteenloopen, hierin stemmen zij met elkander overeen, ‘dat er met het oog op den tegenwoordigen toestand der Kerk ernstige pogingen moeten worden in het werk gesteld om de door de Synode zoo te recht gevreesde scheuring te verhoeden.’

Er zijn er intusschen ook, die geen deel nemen aan zulke sombere beschouwingen. Daar is - om maar één uit velen, en één, die zeker zoo goed als de beste mede spreken mag, te noemen - daar is

de heer Junius, die, ofschoon ook hij den tegenwoordigen toestand der Kerk betreurt, niettemin zoo veel bevredigends, verblijdends en hopegevends opmerkt, dat hij doortastende maatregelen tot verbetering van dien toestand onnoodig acht.

Wij voor ons vermeten ons niet als scheidsman op te treden tusschen de beide zienswijzen, al zouden wij, om met volle vrijmoedigheid ons aan te sluiten bij de groote meerderheid, wel eerst ten volle verzekerd willen zijn, dat de toestand, zooals die nu is en zooals die geworden is uit vroegere toestanden, dat de toestand, zooals die is te midden van den algemeenen toestand, niet volkomen verklaarbaar is, en niet wel anders wezen kon dan hij is. De Ned. Hervormde Kerk is op hare manier eene Kerk. Eene Kerk nu behoort tot de ondermaansche, d.i. onvolmaakte dingen en kan dus hare goede, maar zal ook wel hare kwade zijde hebben. Zij kan, overeenkomstig hare roeping, orde en eendracht onder hare leden trachten te bewaren, soms tot verstikkens toe; straks zal zij ook weer, als zij bemerkt hierin te ver gegaan te zijn, van 't eene tot het andere uiterste overgaande, niet anders kunnen dan hare leden, al te lang als onmondigen behandeld, vergunnen om het zich zelven en elkanderen moeielijk te maken. En zeker ook, als wij bij de beoordeeling van den toestand der Kerk te rade gaan met onze op zich zelf niet onbillijke wenschen, met ons - als het ten minste geene contradictie is - ideaal van eene Kerk, met de verwachting, die men zich allicht maakt, van iets dat een langen tijd doorleefde, dan noemen wij den toestand treurig. Driehonderd jaar is de Kerk reeds oud en nog is zij, als instelling, niet veel verder dan toen zij begon. Bedenken wij daarentegen, hoe uiterst langzaam alle vorderingen der menschheid zijn en hoe alles, wat deze werkt, slechts met of door horten en stooten vooruitgaat, en aan den anderen kant, hoe iets lang kan liggen zieltogen om ten slotte te sterven of ook tot ieders verbazing weer op te staan, dan verwonderen wij er ons niet over, dat de Hervormde Kerk, vooral ook nu zij niet meer gedragen wordt door den leidband van den Staat, blijkt zwak op de beenen te zijn; nu verwonderen wij er ons niet over dat zij, na een tijd van rustige rust, nu weer in een staat van beroering verkeert, een staat, te minder bevreemdend, daar alles wat haar omringt tot in zijn grondslagen bewogen en beroerd schijnt.

Doch, hoedanig de werkelijke toestand ook wezen moge, hij, die meent dat de Kerk in doodsgevaar verkeert, dat zij nog gered kan worden en zulks ook nog waard is, mag niet nalaten de handen uit te steken. Zoo heeft het dan ook begrepen het hoogste Kerkbestuur. Den 2^{den} Juli des afgeloopen jaars te 's Gravenhage zich geconstitueerd hebbende, zag de Synode zich geroepen hare krachten te wijden ‘aan de behandeling van het bekende voorstel der Synodale commissie in verband met de adressen, waarin op organisatie van het Kerkbestuur Werd aangedrongen. Bij algemeene erkenning van het treurige en

zorgwekkende van den toestand der Kerk, maar bij erkenning evenzeer, dat eene reorganisatie van het Kerkbestuur misschien wel eenige verbetering zou kunnen aanbrengen, maar wegens den strijd der tegenover elkander staande richtingen, geen proefhoudend middel tot herstel zou kunnen opleveren als zij niet met reorganisatie der Kerk gepaard gaat, vond het denkbeeld der Synodale commissie van het benoemen eener commissie uit mannen van verschillende richting samengesteld daarom bij de overgroote meerderheid van de leden der Synode te meer ingang.' Aan dat denkbeeld gaf zij dan ook gevolg, en 'hoedanig gevolg zij daaraan nu gegeven heeft en hoe ernstig zij daardoor in het onmiskenbaar belang van alle richtingen zonder onderscheid de dreigende scheuring tracht te verhoeden, en, *zoo immer mogelijk* het samenzijn en samenblijven der verschillende richtingen in één kerkelijk verband, en daarmede de instandhouding van de Hervormde Kerk te verzekeren,' kon, meende zij, duidelijk blijken uit den brief, dien zij verzond aan de door haar in bedoelde commissie gekozen leden en dien zij tevens, *tot juiste kennis en waardeering van den maatregel*, door de *Kerkelijke Courant* ter kennisse bracht van het Hervormde publiek.

In dien brief droeg zij aan de door haar uitgenoodigden op: '*het ontwerpen van zulk eene reorganisatie*, *waardoor eensdeels het samenzijn en -blijven der onderscheidene richtingen in één kerkelijk verband indien immer mogelijk wordt verzekerd en anderdeels rechtmatige bedenkingen omtrent de tegenwoordige regeling van het Kerkbestuur ingebracht*, *worden opgeheven.*'

De Synode verzocht dus (niet twee of meer plannen, maar) een *collectief* plan, gelijk zij in 't aan hare opdracht voorafgaande zich uitdrukte, van de geheele commissie of hare meerderheid; de Synode verzocht dus (niet een gedeeltelijk maar) een geheel plan, dat evenwel tweeërlei strekking zou hebben, d.i. een plan van reorganisatie der Kerk bedoelende *zoowel* een eendrachtig samenblijven *als* een verbetering van 't Kerkbestuur; terwijl zij wat betreft de belijdenis-quaestie, van welke zij in het schrijven van hàre hand niet het minste repte, der commissie de handen geheel vrij liet.

Dat de Synode recht heeft om de voorlichting en de medewerking van anderen in te roepen, wordt wel door niemand betwijfeld; maar of zij, daar zij toch alleen iets bruikbaars vragen en verwachten kan, recht had hare commissie zulk een onbeperkt mandaat te geven, terwijl haar zelve toch in de eerste plaats is opgedragen de handhaving van de leer der Kerk, - dàt is iets, dat in twijfel staat. Al zouden wij, voor ons, den Hoogleeraar Doedes niet durven toegeven; dat bij de art. 62 Algemeen Reglement niet genoemde 'waarborgen,' onder welke bij de Synode de wetgevende macht berust, ook gedacht is aan het art. 11 voorgeschrevene, ook wij evenwel zouden meenen, dat de Synode hare bevoegdheid zou overschrijden, als zij dat, wat in dit ar-

tikel aan hare leden als een belangrijk gedeelte van hunne roeping is voorgeschreven, wilde voorbijzien, als zij de woorden ‘handhaving enz.’ uit dat artikel mocht willen lichten. Komt de Synode bijéén, dan zij zij *des noods* niet overijverig in het behartigen van iets, dat misschien niet meer van onzen tijd is, dat haar mogelijk niet bijzonder zegenrijk voorkomt, dat haar ligt ook wel niet zeer duidelijk is, of dat zij, niet onmogelijk, slechts bezwaarlijk met even of, uit haren aard, meer dure verplichtingen kan overeenbrengen; maar schaft zij af, openbaarlijk af wat zij openbaarlijk moet voorstaan, dan komt zij in flagranten strijd met de wet, die haar voor altijd de handhaving oplegt, met een der redenen van haar bestaan, met zich zelve. Op ieder verzoek om het voorschrift van handhaving, ten minste voor haar zelve, af te schaffen, moet zij afwijzend beschikken en evenals het Pausdom op iederen eisch om stil te staan, of om te keeren, moet zij haar *Non possumus* laten hooren. Natuurlijk kan ook zij in deze geene verplichting hebben boven haar vermogen. Ziet zij zich maar weinig bij machte in dezen iets te doen, dan late zij, evenals op den eisch om niet-handhaving haar luid - zoo ook op den eisch om gestrenger of omvangrijker handhaving, haar bescheiden: *Non possumus* volgen. Maar anders, al mocht ook de geheele Kerk opheffing van die handhaving verlangen, al moest die handhaving de steen worden over welken de Kerk valt, de Synode heeft het mandaat te volbrengen.

Of zou in omstandigheden als de daareven onderstelde misschien ook gelden kunnen de spreuk: *Nood breekt wet?* Ik weet dat men gewoon is den knoop, dien men niet weet te ontwarren, dóór te hakken. Ik weet wat geschied is bij de uitvoering of, beter gezegd, bij en nà de niet uitvoering van het bewuste art. 23. Maar ééns zondigen geeft toch wel geen vergunning tot herhaald zondigen, en gewoonte maakt iets, dat onrecht is, toch wel niet tot recht. Of zou men ter opheffing van de Synodale verplichting zich misschien mogen beroepen op den rechtsgeleerden regel, dien de heer van Boneval Faure noodig gevonden heeft aan den Hoogl. Doedes te herinneren: ‘dat gewoonte (onbruik) even goed als eene wet eene bestaande wet afschaft’? - Jammer, dat de heer Faure niet ook heeft kunnen goed vinden om dien regel, die zoo groot gezag bij elken rechtsgeleerde heeft en door het gezag van elken rechtsgeleerde gesteund wordt, iets naders toe te lichten - en voor niet-rechtsgeleerden aan te wijzen dat die regel ook rechtmatig is. Jammer ook, dat hij niet heeft aangewezen, dat die regel ook in ons geval van toepassing is en dat onbruik afschaft, ook al wordt tegen dat onbruik geprotesteerd, alsook dat in de Hervormde Kerk onbruik d.i. niet-handhaving doorgaans en te zeer beneden vermogen werkelijk heeft plaats gehad.

Doch - en ziedaar waarom wij meenen, dat de Synode, terwijl zij bij de aan hare commissie gegeven opdracht haar hart voor een oogenblik van de handhaving aftrok, aan den anderen kant toch ook weer

aan niet minder dure verplichtingen beantwoord heeft, - aan diezelfde Synode, die de leer te handhaven heeft, is bij dat zelfde art. 11 even verplichtend opgedragen: ‘de vermeerdering der Godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht.’ Of nu de moderne richting niet dienstig is aan de bevordering van Godsdienstige kennis en alzoo ook niet door de Synode behoort gekoesterd en gekweekt te worden; of het Christelijke zeden zijn, als Rechtzinnigen de met hen in hetzelfde huis opgegroeide Modernen, om eene in elk geval ter goedertrouw aangenomen dwaalleer, buiten de deur en zoo ook buiten den invloed der zaligmakende leer willen stellen; of dus de Synode tegenover zulken en hun drijven geen maatregelen moet nemen, laten wij voor 't oogenblik buiten ons onderzoek, om alleen hierop te wijzen, dat naar het algemeen gevoelen orde en eendracht grootelijks bedreigd worden; dat de Synode dit gevoelen deelt, en dus wel degelijk haar plicht betracht, als zij orde en eendracht langs nieuwe wegen poogt te handhaven. Ook bijaldien de Kerkelijke Besturen de leer niet meer *door rechtspraak* handhaven, kunnen zij 't nog op andere wijze doen, en de leer kan in de hoofden en harten van de leden der Kerk blijven bestaan; maar als de Synode niet meer waakt en zorgt ook voor orde en eendracht, dan spat, niettegenstaande de meest-officieele handhaving, de Kerk zelve uitéén, en de leer vervalt zoo geheel aan de geschiedenis dier dogmen, die zich zelve niet wisten te handhaven.

Of zal men den heer Doedes toestemmen, dat de Modernen slechts indringers zijn en dat zij, omdat zij eene eigenaardige, van die der overigen afwijkende overtuiging hebben, niet in de H. Kerk behooren, en dat de Synode dus ook geen poging behoefde te doen om ook hen in de Kerk te houden, om het zamenzijn mogelijk en het oude gebouw ook voor hen steeds bewoonbaar te doen zijn? Men bewijze dan eerst wat men beweert. Keurig moge des Utrechtschen Hoogleeraars geliefde voorstelling van de Modernen zijn als van zulken ‘die in de Kerk gekomen zijn.’ Keurig voor zoover zij dienen kan om de Modernen onaanzienlijk te maken; maar juist is die wijs van zich uit te drukken wel niet. Mogen de Modernen, gelijk één meer dan iemand van ons allen dit in zijn tijd ook gedaan heeft, *aanleiding* gegeven hebben tot het ontstaan van wanorde en tweedracht, zij zijn het toch niet die tweedracht *stichten*, die scheiding of scheuring willen. En verlangen zij de verandering van art. 11, 't is niet, omdat zij zich niet meer voegen kunnen in het oude huis, 't is omdat zij, gelijk het zoo voortreffelijk door de H.H. Hugenholtz en De Kanter is uitgedrukt, ‘het heugelijk einde wenschen te zien van den onzaligen strijd en de onchristelijke twisten, die het der Kerk thans vaak onmogelijk maken aan haar waarachtig doel te beantwoorden, die het bevorderen van godsvrucht en zedelijkheid als haar éénig wit maar al te vaak van de baan dringen. Ieder zou dan kunnen werken in eigen kring en met eigen

geestverwanten, zonder steeds over de wijze van doelbereiking te worden lastig gevallen en vervolgd, en zonder zich genoodzaakt te zien er anderen over lastig te vallen en te vervolgen, alles ten nadeele van het groote doel, dat men vóór alles in het oog moet houden.' En indien zelfs de Modernen eens de gemeenschappelijke woning wat meer *comfortable* wenschten? Indien ook de Synode van hare zijde zoo veel mogelijk wilde tegemoetkomen aan dit verlangen? Wat dan nog? Zou dat zulk een gruwel zijn? Terecht, dunkt ons, wijst de heer Faure dat schamper verwijt af. 'Indien al de Synode het door haar niet uitgesproken doel had gehad om de Hervormde Kerk wel niet bewoonbaar te *maken*, zooals gij' (Prof. Doedes!) 'het hatelijk uitdrukt (want wat is kan toch de Synode niet maken), maar om die Kerk door de noodige herstelling tijdig aangebracht, ook voor de Modernen bewoonbaar te *houden*, zou dat zoo afkeurenswaardig zijn? Is dan niet het hoogste kerkelijk lichaam geroepen om den vrede te bevorderen in de Kerk, en, waar strijd de leden onderling verdeelt, de middelen op te sporen, door welke de oorzaak van den strijd wordt aan het licht gebracht, om de misverstanden te helpen opklaren en de broeders van hetzelfde gezin bij elkander te houden? En wanneer dan zelfs eens bleek, dat de strijd alleen daaruit ontstond, dat er vele zich noemende modernen waren, die hervorming der reglementen verlangden, ware het dan overeenkomstig het karakter der *hervormde* Kerk, haren oorsprong uit hervorming te verloochenen, en liever den vrede te herstellen door uitwerping van het hervormingsgezinde element, om zich eenvoudig te houden aan de nu eens *gereglementeerde belijdenis?*'

Cato had zijn lijfspreuk. Luther had zijn spreuk toen hij het te Marburg te kwaad had met Zwingli. En Prof. Doedes mag ook wel zoo iets ten aanzien der Modernen hebben. - In elk geval, hij heeft zijne overtuiging, de vaste overtuiging, dat de Modernen de Kerk verlaten moeten, en dat zoo lang ze nog in de Kerk geduld worden, ze als vondelingen beschouwd moeten worden, die tot het gezin toch eigenlijk niet behooren. - Betreffende de door hem zoogenoemde *vastkluistering der twee richtingen*, *die antipodisch tegenover elkander staan*, *en waarin de eene niets aanbrengt tot bloei van een Christelijk Kerkgenootschap*, *integendeel de oplossing en ontbinding van een Christelijk Kerkgenootschap moet veroorzaken*, heeft hij verklaard: 'Verplicht en noodzaakt nu de Synode de Nederlandsche Hervormde Kerk in haren boezem of in haren schoot een bestanddeel(*) te blijven behouden, dat zij veeleer moet afwijzen en ook zeker, indien men haar de handen vrijliet(†), afwijzen zou: dan noemen wij dit te recht eene vernedering van die Kerk.' - En elders, waar hij zijn verontwaardiging lucht geeft

(*) 'Bestanddeel'. Hoe waarachtig de uitdrukking ook moge wezen, bij den Hoogleeraar moet zij, op zijn standpunt, als een schrijffout beschouwd worden.

(†) Dat zij die geroepen zijn toe te zien dan ook toezien! - Is de diagnose van den toestand der Kerk juist, dan late men haar de *handen* niet *vrij* om een zelfmoord te plegen

over de opneming van Modernen als *Modernen* in de praeadviserende Commissie der Synode schrijft hij: Wat? Noemt men dat handelen *zonder ingrijping in de belijdeniskwestie* - de Modernen als Modernen zitting geven in eene door de Synode benoemde Commissie tot praeadvies in zake de Reorganisatie der Kerk? Aan de Modernen als *Modernen* het recht toekennen, om gelijkelijk met de Rechtzinnigen vertegenwoordigd te worden in eene Commissie die door de Synode over de Kerkreorganisatie zal gehoord worden? Dat de moderne leden der Synode hunne stem aan Modernen geven, is te verwachten. Maar dat de *Synode*, nog altijd geroepen, om de handhaving van de leer der Hervormde Kerk steeds als hoofddoel te beschouwen, *officieel* de Modernen met de anderen op ééne lijn plaatst, met gelijke rechten, met erkenning van hunne aanspraken op gelijke vertegenwoordiging, - *als Modernen* - in eene door haar te benoemen Commissie tot vervaardiging van een Kerkreorganisatie-concept; dit is met andere woorden, de handhaving der leer voor *niet verplicht* verklaren en het beginsel der Modernen in zake de leerhandhaving huldigen.'

Wij geven het toe: hebben Modernen de niet-handhaving der leer gevraagd, dan hebben zij misgetast; wij herinneren tegenover Prof. D., dat *hoofddoel* der kerkbesturen moet zijn niet enkel handhaving, maar handhaving naast al het andere dat art. 11 genoemd wordt; wij constateeren wat ook door den heer Doedes erkend wordt, dat der Commissie, in welke ook Modernen zouden zijn, geen meerdere magt gegeven is dan om raad en voorlichting te geven; wij erkennen eindelijk te gelooven, dat had de Synode, in plaats van de Modernen op ééne lijn te plaatsen met mannen van andere richtingen, hun hoogstens vergund om voor eene van hen vrije commissie te verschijnen met hunne nederige verzuchtingen, dat de Synode dan zeker wel aan den geestelijken hoogmoed van velen van 's Heeren Doedes' geestverwanten en de verbittering aan de zijde der Modernen, maar ook, dat zij dan zeker geenszins, naar hare roeping, aan de christelijke zeden en aan de eendracht bevorderlijk geweest zou zijn. En zelfs niet aan de *orde.* Moge de heer Doedes uitgaan van de onderstelling, die hij voor niemand verbergt, dat de Modernen geen kinderen des huizes zijn, zij *zijn* het. Zij zijn het innerlijk, maar ook uiterlijk, feitelijk, officieel. Nauwlijks zagen zij het levenslicht of de Kerk maakte zich van hen meester(*), straks voedde ze hen op met haar hartebloed (?), hen onderwijzende, sommigen zelfs aan de Academiën; hen vermanende om hun oogen en ooren te gebruiken, om de waarheid te zoeken bovenal, om zich een eigen overtuiging te verwerven. Hebben nu de Modernen meer dan de anderen zich aan het onderwijs, dat de Kerk hun aanbood, onttrokken? Zijn zij het,

(*) Had de Kerk daartoe het recht? Onder twee voorwaarden, ja! In de eerste plaats, dat zij voor den persoon dien zij zich toeeigende zorgen zou, in de tweede plaats, dat zij dien persoon als *persoon* eerbiedigen zou. - Doet zij anders, dan doet zij, zooals men wel eens - weinig betamend - met een gevangen vogel handelt. - Zij vergrijpe zich nooit aan een menschenziel.

die meer dan anderen bij de woorden van anderen zweren? Vullen zij zich, met lust en opzet, met dwalingen op? Verkoopen zij eer dan anderen om des voordeels wille hunne overtuiging? Zoo dit alles niet, gedragen zij dan in en bij de Godsdienstoefeningen, in de Kerkelijke Besturen zich zoo onordelijk, zoo onverdragelijk, dat men ze als zonderlingen zou mogen behandelen en dat men zou mogen scheiden wat God door Zijne dienaresse, de Kerk, verbonden heeft? - Maar al moest op al die vragen bevestigend geantwoord worden, om te kunnen uitgaan van 's heeren Doedes' onderstelling, moet men voorbijzien, dat het algemeen reglement niet bij art. 11 begint. In de aan dit artikel voorafgaande 2de en 3de artt. lezen wij:

> 'Tot elke bijzondere gemeenten behooren:
> die op belijdenis des geloofs tot lidmaten zijn aangenomen;
> die vooralsnog alleen door den doop in hare gemeenschap zijn ingelijfd;'
>
> .....
> 'Deze allen *blijven* tot de Nederlandsche Hervormde Kerk *behooren*, zoo lang zij niet door woord of daad ten duidelijkste toonen, zich van haar af te scheiden, of door haar van hunne betrekking tot de Kerk vervallen zijn verklaard.'

Hebben de Modernen ten duidelijkste getoond zich van de Kerk af te scheiden?

Is dit geconstateerd?

't Niet geconstateerd zijnde, had de Synode het recht om dit te doen?

Is eenig Kerkbestuur bij machte iemand van zijn betrekking tot de Kerk vervallen te verklaren?

Wij voor ons doen hulde aan de Synode, voor zoover er voor háár iets verdienstelijks in was, dat zij deed, zoo als zij gedaan heeft. Maar hulde allermeest aan de geestverwanten van den heer Doedes, die zich in dezen toch betoonden van een niet geheel gelijken geest, die plaats wilden nemen aan ééne tafel met de door de Synode benoemde Modernen, toen zelfs, toen aan een van die Modernen in hun midden eene onderscheidende plaats werd aangewezen.

De uitgenoodigden hadden hunne benoeming aangenomen en....., maar eerst eene vraag, die bij ons zelven is opgekomen. En opperen wij die vraag, 't is niet om iemand te kwetsen, maar om de verklaring voor te bereiden van - hoe zullen wij 't noemen? - (misschien en altijd tot op zekere hoogte) verspilde kracht; om te wijzen op een fout, die, met de beste bedoeling begaan, beter vermeden ware geworden.

De vraag is deze: Hadden de benoemden, sommigen hunner, recht toen zij een mandaat aannamen dat zij, bij hunne inzichten, van hun kant toch eigenlijk niet konden vervullen?

Daar is de heer Junius. Bij de vorming van eene kerkelijke commissie mocht op hem, die bekend staat èn als een man van wetenschap,

èn als een man van rijke ervaring, èn als een man, die in wijden kring groot vertrouwen geniet, èn als een man die ijvert voor kerkelijke belangen, wel mede allereerst de aandacht zich vestigen. Maar mocht de Synode roepen, de heer Junius - mocht hij aan die roepstem gehoor geven? De Synode komt tot hem met het verzoek: Wilt gij aan een plan tot reorganisatie van de Kerk uwe medewerking verleenen? Bevestigend luidt het antwoord. Maar nauwelijks is de commissie bijéén, of de Heer Junius verklaart die reorganisatie onnoodig te achten, terwijl hij in zijn straks daarop ingediend *voorstel van reorganisatie* enz. die reorganisatie (in drie verschillende vormen ter zijner kennis gekomen) 'schadelijk' en 'onuitvoerbaar' noemt.

Daar zijn de H.H. Cramer, van Lynden, van Toorenenbergen. Zij openbaren door de aanneming van het mandaat en vervolgens bij de mededeeling hunner zienswijze eene humaniteit, een geest van welwillendheid en billijkheid, die hen wel niet zal doen rijzen in de achting van een groot deel hunner geestverwanten; maar het aannemen van het mandaat heeft wel niet kunnen geschieden dan met eene elk en iegelijk in het oog vallende valsche opvatting van de opdracht. Ter zijde latende wat hun in den brief verzocht is, vatten zij hun taak in dezen zin op, dat door hen zulke bepalingen zullen getroffen worden, waardoor in het *tegenwoordig kerkelijk verband* het samenzijn en -blijven voor de onderscheidene richtingen wordt mogelijk gemaakt. Dit toch staat bij hen vast, 'dat eene inrichting der Kerk, waarbij het samenzijn en -blijven van zoo verschillende richtingen als die, welke thans in onze kerk strijd voeren, *voor goed* verzekerd zou worden, eene verandering van haren grondslag en haar wezen met zich brengen zou, en dat dit evenmin een middel tot pacificatie zou zijn als dat de Synode tot het voorstellen daarvan zou mogen verzoeken'(*). In verband nu met hetgeen zij vervolgens nog verklaren en voorstellen, blijkt hun geheele verlangen hierop neder te komen, dat de leden der Kerk nog vier jaren of, des noodig, nog iets langer zullen *samenblijven*, en voorts, dat vóórkomen moet worden eene geweldige en onrechtvaardige scheuring en verhoed, dat de bestaande crisis zonder achtgeving op de eischen van billijkheid en gematigde wijsheid zoude worden opgelost; maar dat straks toch eene scheiding moet plaats hebben, iets dus waaromtrent hun advies niet gevraagd was(†).

Hadden nu de vier genoemde Heeren kunnen besluiten aan de Synode een afwijzend antwoord te geven, wij zouden zeker missen een

(*) 'Verzoeken.' In de beteekenis van *uitnoodigen?* Of in die van *verleiden?*

(†) Ter verklaring van hunne toetreding voeren zij aan wat wij niet mogen verzwijgen: 'Eene ernstige raadpleging over hetgeen geschieden moet en over de vraag, of en in hoe verre het "mogelijk" zoude zijn, dat de onderscheidene richtingen nog te samenblijven in één kerkelijk verband' meenden wij in ieder geval niet te mogen afwijzen, al ware het onmogelijke daarvan bij ons persoonlijk aan geen twijfel onderhevig geweest. Zelfs om tot ontbinding te kunnen adviseren, zou een voorafgaand onderzoek omtrent de noodzakelijkheid onmisbaar geweest zijn'.

en ander dat later van dienst kan zijn en vooral ook dat het harte goed doet; maar anders, de Synode zou dan dadelijk van hare illusie bekomen zijn, en nu eerstdaags niet behoeven bijeen te komen om onverrigter zake weer uiteen te gaan of, kan zij dat niet goedschiks doen, zich op een weg te bevinden, die nog niet voor haar gebaand is.

De uitgenoodigden hadden allen hunne benoeming aangenomen en den 2^{den} September aanvaardde de Commissie hare taak. Na eenige benoemingen in haar midden vingen de beraadslagingen aan met de bespreking van de strekking en den omvang van het mandaat. 'Algemeen was men van gevoelen, dat dit mandaat zoo ruim mogelijk moest worden opgevat, zóó zelfs, dat niet alleen zij, die tot reorganisatie van de Kerk wilden komen, door eene reorganisatie van het kerkbestuur zonder in te grijpen in de belijdenis-quaestie, maar ook zij die dit ingrijpen oorbaar en noodzakelijk achten om tot eene reorganisatie van de Kerk te geraken, alleszins recht hadden om in dien geest te adviseeren.'

Naar aanleiding verder van de gehouden discussiën en 'vooral met het oog op de eigenaardige wijze van samenstelling der Commissie werd besloten, dat zich drie *sectiën* zouden vormen ter beantwoording van de vraag, op welke wijze het door de Synode beoogde doel kon worden bereikt; maar tevens wilde men, opdat de *sectiën*, bij het bewerken van hare plannen, met de verschillende zienswijzen, zoo noodig, zouden kunnen rekenen, eerst nog met elkander behandelen het al of niet mogelijke en uitvoerbare van hetgeen de Synode met het samen zijn en -blijven der onderscheidene richtingen in één kerkelijk verband had bedoeld.

Alzoo geschiedde. Vervolgens werd bepaald dat de *sectiën* beginnen zouden met *het ontwerpen van zulk eene reorganisatie*, *waardoor het samenzijn en -blijven der onderscheiden richtingen in een kerkelijk verband indien immer mogelijk wordt verzekerd*, en daarna ter harte nemen: *het opheffen van rechtmatige bedenkingen omtrent de tegenwoordige regeling van het kerkbestuur ingebracht*, terwijl zij evenwel het nauw verband van beide punten steeds zouden in het oog houden. En eindelijk werden de drie *sectiën* benoemd, tot wier *eerste* behooren zouden de H.H. Cramer, van Lynden, van Toorenenbergen; *tweede*, de H.H. Feith, Francken, van Griethuysen; *derde*, de H.H. Hugenholtz, Junius, de Kanter. - Zoodra de *sectiën* met hare voorstellen gereed waren, zouden zij die stellen in handen van eene Commissie van Resumtie, om er een algemeen verslag van te maken.

Dit verslag, den 21sten October ter tafel en dienende als leiddraad bij de beraadslagingen, die vervolgens gehouden werden, deed de verschillende voorstellen betreffende de Reorganisatie der Kerk (m.a.w. de handhaving der leer) in hoofdzaak aldus kennen:

De *eerste sectie* drong aan op behoud van het belijdend karakter der Kerk, maar verlangde schorsing van de handhaving der leer door rechtspraak, tot op de samenkomst eener op andere grondslagen gebouwde Algemeene Synode, die vier jaren na het in werking treden van een gewijzigd (Algemeen) Reglement, bepalingen zal maken omtrent het gebruik, de herziening en de handhaving van de leer der Nederlandsche Hervormde Kerk, vervat in de Ned. Geloofsbelijdenis, den Heidelbergschen Catechismus en de leerregels der Synode van Dordrecht.

De *tweede sectie* wenschte Art. 11 Alg. Regl. vervangen door een Artikel aldus luidende: Het Hoofddoel van allen, die met eenig kerkelijk bestuur belast zijn, is, mede te werken aan de bewaring en uitbreiding van het koningrijk Gods, door Jezus op aarde gesticht. Met het oog daarop behartigen zij de belangen der Christelijke Kerk, meer bepaald in den kring der Ned. Hervormde Kerk. Zij zorgen zoo veel mogelijk, dat het Evangelie van Jezus Christus naar de beginselen der Hervorming onbelemmerd gepredikt, door den Christelijken levenswandel en de onderlinge verdraagzaamheid der Christelijke liefde van predikanten, ouderlingen en diakenen aanbevolen worden, en zijne kracht betoone in al zulke instellingen die het christelijk leven wekken en voeden; - terwijl zij, met afschaffing van de leertucht, voor aankomende predikanten, godsdienstonderwijzers en lidmaten drie verschillende verklaringen (beloften) en zoo ook belijdenisvragen vervaardigd wenschte te zien, van beiden voor iedere richting eene, maar bij welke ieder zich tevens verbinden zal de grenzen van het Protestantsche Christendom niet te zullen overschrijden en den bloei der Kerk naar de beginselen der Hervorming te zullen bevorderen.

De *derde sectie* scheidde zich in eene minderheid met het voorstel: ‘Handhaving van het statu quo ten opzichte van de belijdenis-quastie’, en eene meerderheid, die, uitgaande van de stelling, dat het mandaat der Synode niet te volvoeren is tenzij de eisch van ééne eenstemmig belijdende kerk worde losgelaten, en het belijdend karakter der godsdienstige vereeniging, voor zoo ver en in dier voege als de verschillende richtingen dit verlangen, worde overgebracht bij de zich binnen den kring der Kerk vrijelijk vormende vereenigingen van geestverwanten, wenschte: dat de Ned. Hervormde Kerk, als in de historie geworteld geheel, en hoog te waardeeren genootschappelijk verband, allen blijve omvatten die in de aangegeven ontwikkelingslijn willen voortwerken. Ook de plaatselijke gemeenten blijven, als te zamen uitmakende het genoemde kerkgenootschap, doch hare inrichting en haar bestuur worden onderscheiden, naar gelang het de geestelijke of de genootschappelijke belangen betreft. Ter zake van hunne geestelijke belangen vereenigen zich de gemeenteleden in een *kerspel* of in verschillende kerspelen (welke kerspelen met hunne kerkeraden op hun gebied autonoom zijn) elk met een eigen kerkeraad; terwijl alle zaken van genootschappelijken aard bestuurd worden in elke gemeente door

een gemeentebestuur, voor alle gemeenten te samen door een algemeen kerkbestuur.

Geen van deze voorstellen mocht eene meerderheid verwerven, maar de achtereenvolgende behandeling van ieder voorstel leidde later de beide eerste *sectiën* tot eenige toenadering tot elkander en dus ook tot wijziging van hare oorspronkelijke voorstellen. De *eerste sectie* wilde den schijn niet op zich laten rusten alsof zij voorbijzag, dat de leer zich sinds de Synode te Dordrecht ontwikkeld heeft, en diensvolgens (de Kerk in de toekomst niet gebonden zien aan de formulieren van eenheid? maar) de bepaling betreffende de leer der Kerk uitsluiteud bij de Algemeene Synode berustende hebben. - De *tweede sectie* was nu bereid haar voorstel dus te wijzigen, dat Art. 11 Alg. Reglement blijve zoo als het is, en zoo ook blijven de thans bestaande belijdenisvragen en verklaringen, maar dat aan dit Artikel worde toegevoegd een ander, inhoudende, dat zoo lang er geene nadere bepalingen omtrent de handhaving van de leer der Hervormde Kerk zullen gemaakt zijn, geen zaken, de leertucht betreffende, door de kerkbesturen in behandeling genomen zullen worden.

De in dien geest gewijzigde plannen werden daarop bijeen gelegd om met de twee van *de derde sectie* ter bekwamer tijd bij de Synode te worden overgelegd.

Vestigen wij nu nog eens het oog op die voorstellen om in 't kort ons idee, onzen wensch, onze verwachting uit te spreken, dan moeten wij om te beginnen de eerste en de derde sectie roemen om hare consequentie, met de erkenning tevens, dat de middenrichting zich ook hier wederom in eene moeieljjke positie bevonden heeft. En voorts:

Wil de eerste *sectie* handhaving der leer, maar van die leer, welke de Kerk, vertegenwoordigd door een groot aantal afgevaardigden, naar de behoeften en inzichten der toekomstige tijden telkens zal vastellen; wil zij schorsing van de leertucht totdat eene geheel nieuwe synode nadere bepalingen omtrent de leer en hare handhaving gemaakt zal hebben; wil zij (met het oog op de scheiding, die mòet plaats hebben en welke zij niet in eene geweldige scheuring of onbillijke bejegening van andersdenkenden wil zien verkeeren) aan zulken die de Kerk verlaten, recht verleend hebben op een deel der kerken, fondsen, tractementen, - dan, hoe mild zij zich toone, hoe loffelijk zij zich anders gedrage, heeft zij niet beantwoord aan het verzoek der synode, die *verzekering* wenschte van een *samenblijven* voor langer dan ruim vier jaren.

Verlangt de tweede *sectie*, dat zoolang er geene nadere bepalingen omtrent de handhaving der leer zullen getroffen zijn, geen zaken, de leertucht betreffende, door de Kerkbesturen in behandeling zullen genomen worden; dat binnen een *tiental* jaren de reglementaire bepalingen niet zullen veranderd worden en de leertucht alzoo voor *tien* jaren opgeheven zij; dat intusschen de minderheden gelegenheid zullen

vinden om mede zich te doen hooren en hare stemmen te doen gelden; - dan wordt ook door dit voorstel het *samenblijven* voor slechts weinige jaren verzekerd en - tenzij de bede vervulling erlange, dat door de alg. synode, die, volgens haar, over 8 of 40 jaren zal optreden, dan ook het gevaar moge weggenomen worden, dat thans de Kerk bedreigt, - heeft er na verloop van dien termijn plaats òf gewelddadige scheuring aan de zijde der rechtzinnigen òf executie van de modernen en - straks daarop immers ook van de liberalen?

De derde sectie (hare meerderheid).... Doch bij haar voorstel wenschen wij nog iets langer stil te staan. Het verdient een eenigszins uitvoeriger bespreking omdat het inderdaad iets meer dan eene proeve van beantwoording is. Door de commissie zelve ook ‘worden geroemd de zorg aan het bewerken van dit plan besteed en de groote consequentie waarmede men zijn beginsel heeft toegepast.’

De HH. Hugenholtz en De Kanter gaan uit van de onderstelling, dat ter bereiking van het doel der synode geen andere weg bestaat, dan eene zoodanige, waarbij aan de verschillende richtingen in onze Kerk eene vrije ontwikkeling wordt gewaarborgd, en dus aan het kerkelijk verband de daartoe noodige ruimte wordt gegeven, doch in dier voege, dat toch de historische lijn niet wordt afgebroken, wat er goed is in het bestaande niet prijs gegeven en tevens de gelegenheid opengelaten wordt tot elke latere vervorming, ware het ook dat men daarbij op het thans verordende wilde terugkomen. En zoo boden zij nu der commissie en bieden door haar ook der synode ‘een plan van reorganisatie’ aan, ‘dat den weg baant tot facultatieve splitsing der gemeenten in verschillende groepen naar verschillende geloofsovertuiging met behoud van de Kerk als historisch geheel en genootschappelijk verband.’

Bij dit plan blijft het ééne kerkgenootschap *vooreerst* als *historisch geheel* dat allen lief is om zijn oorsprong en zijne geschiedenis en niet minder om zijne eigenaardigheid, al wordt die eigenaardigheid verschillend opgevat en gewaardeerd, en als *genootschappelijk verband* dat hoog te waardeeren is o.a. in betrekking tot den Staat en door de gelegenheid die het aanbiedt om door het geheele land heen in aller geestelijke behoeften te voorzien; maar *dan* ook biedt dit zelfde verband aan de gemeenten, die het omvat, de gelegenheid, de mogelijkheid aan om, op het initiatief van leeraren en gemeenteleden, zich te splitsen naar de bestaande of in de toekomst ontstaande behoeften, zoodat er geen gewetensdwang, geen krenking van geloofsovertuiging zal plaats hebben.

Tegen dat voorstel, tegen zijn beginsel, rezen verschillende bedenkingen op. Eene hoofdaanmerking was wel: ‘men kon het geen samenblijven der onderscheidene richtingen in één kerkverband noemen, wanneer de richtingen zich, wat hare belijdenis betreft, van elkander scheidden, en slechts door belangen van administratieven en financiëelen

aard met elkander verbonden bleven.' Maar tegenover die bedenking, wier juistheid tot op zekere hoogte erkend wordt, wisten de voorstellers hun voorstel behoorlijk te handhaven. Prijsgegeven wordt, zeggen zij, in ons plande ééne *eenstemmig belijdende Kerk*, die in de verbeelding bestaat en in de officieele voorstelling, maar niet in de werkelijkheid. En de toestand, die werkelijk bestaat en in den eersten tijd niet, tenzij met geweld en met onrecht, veranderd kan worden, wordt op die wijze althans geregeld. Aan den anderen kant méér dan eene enkel financiëele administratie blijft toch het kerkgenootschap. ''t Is de georganiseerde vereeniging van al de onderscheidene groepen, die ja, ieder naar eigen overtuiging maar toch allen te gader in het historisch gegeven kader der Ned. Herv. Kerk, zooals zij geworden is en tot op dezen dag zich ontwikkeld heeft, langs de hier aangegeven lijn, het hoogste en heiligste, de zaak van het Godsrijk willen bevorderen.'

Op menige andere bedenking die gemaakt is en mogelijk ook weerlegd werd, op menige andere bedenking die gemaakt zou kunnen worden, zouden wij nog kunnen wijzen. Maar wij laten die allen rusten om ons te bepalen bij eene, welke, door de commissie geopperd, ook bij ons is opgekomen, en oorzaak is, dat al konden wij over alle andere bezwaren heenstappen, wij ons toch niet zouden durven aansluiten aan de voorstellers.

'Men meende, dat de voorgestelde regeling slechts bij weinigen sympathie zou vinden; dat wel mannen van verschillende richting zich min of meer in dien geest hadden doen hooren, maar zonder te worden toegejuicht; terwijl toch ook menigeen onder hen zulk een splitsing slechts wilde als een overgangsmaatregel om tot een definitieve itio in partes te komen. Met het oog hierop meende men het niet te kunnen verantwoorden, ter wille van hen die zich in de Hervormde Kerk niet meer t' huis gevoelden (?) en liever eene afzonderlijke gemeente wilden vormen (?), de gansche Kerk aan het gevaar van ontbinding bloot te stellen.'

Scheiding, scheuring, ontbinding, ja! ook wij vreezen, dat die zou plaats vinden als het voorstel werd aangenomen. Op het papier moge het plan goed zijn. En goed zou het misschien ook blijken als het eenmaal in werking getreden mocht zijn, vooral nadat het tegenwoordig geslacht zou uitgestorven zijn. Maar schipbreuk zou het lijden bij de invoering. Als zelfs de élite der rechtzinningen maar zoo weinig kon ingaan in het plan, wat is dan te wachten van de anderen, die achter hen staan?

Of, aangenomen, dat, boven ons denken, zulk een ontbinding eens niet plaats had, dat men zich waarlijk schikken wilde in de aangeboden nieuwe woning, zou dan die nieuwe woning niet ook hare groote ongemakken hebben en nieuwe bezwaren, niet minder groot dan alles wat nù ons hindert en ergert? Dit vreezende, durfden wij niet eens voor zeker aannemen, dat we, schoon onder één dak, er beter aan

toe zouden zijn. Wij zouden aan de eene en andere zijde rust hebben, maar - rust roest. Wij zouden ophouden elkander te haten, maar zouden wij ook leeren elkander lief te hebben? Wij zouden spoediger, krachtiger ons ontwikkelen, maar zouden wij al door ons ontwikkelende, ons ook niet hoe langer hoe meer van elkander verwijderen, om ieder in de grootste eenzijdigheid te vervallen?

Wij wezen er bij den aanvang van ons schrijven op, dat de heer Junius in zijne donkere beschouwing van den toestand der Kerk tot de minderheid behoort, en bij het negental staat hij, gelijk wij gezien hebben, geheel alleen. Zou de minderheid, gelijk wel eens meer gebeurd is, het ook hier niet bij het rechte eind kunnen hebben?

De heer Junius verlangt slechts eenige wijzigingen, eene verbeterde vertegenwoordiging in de hoogere kerkbesturen en dan dèze tegemoetkoming aan de minderheden, dat haar, zooveel mogelijk, een predikant van haar eigen richting worde verzekerd, maar anders wenscht hij, dat alles wat de handhaving der leer betreft blijve in statu quo.

Naar onze meening adviseert hij alzoo de synode niet te gaan buiten het spoor, dat haar in het Algemeen reglement als verplichtend is aangewezen. En adviseert hij zoo, het is omdat hij verandering in dezen niet noodzakelijk acht en omdat er, zijns bedunkens, bij poging tot verandering onrust zal ontstaan, die leiden zou kunnen tot algeheele ontbinding.

Maar er is, dunkt ons, nog méer, dat de synode verbieden moet van den weg des rechts af te gaan. Laat de toestand allerongunstigst zijn, dit bewijst nog niet, dat hij nog ellendiger zal worden. En daarom dreigt er ook nog geen scheuring. Van welke zijde zou die ook komen? Toch wel niet van de zijde der rechtzinnigen, die dag aan dag nog winnen in krachten, en doorgaande de hoogere en lagere kerkbesturen met hunne mannen bezetten! Van moderne zijde? - '*Wij blijven*' hebben dezen gezegd, en nu dienen zij ook wel te blijven totdat zij worden uitgezet. De groote vraag is dus nu maar: dreigt zulk eene uitzetting? Wij hebben nog geene of geen genoegzame reden om daarvoor te vreezen. Er zijn Classicale besturen geheel of grootendeels met rechtzinnigen bezet. Ook aan deze besturen is de handhaving der leer opgedragen, en terwijl de leden van die besturen ongetwijfeld zeer veel in hunne nabijheid opmerken, dat volgens hunne innige overtuiging in strijd is met de leer, met den geest ook en de hoofdzaak van die leer, vervolgen zij toch niet. Nu behoeven zij dit zeer zeker om huns genoegens wil niet te doen. Zij zouden er zich zelven maar door verderven. Want als de modernen en de geavanceerd liberalen zullen zijn heengegaan, dan zullen de getrouwen, de nù getrouw geachten, al heel spoedig gewogen en te licht bevonden worden; dan zullen zij, die men nù wel eeren moet omdat men den strijd tegen de modernen niet volhouden kan zonder behoorlijke aanvoering, meeren-

deels hun prestige verliezen. 's Maandags, mijneheeren, zult gij moeten verantwoorden wat gij des Zondags gezegd hebt. - Om des gewetens wille zullen zij 't kunnen doen. En om des gewetens wille heeft men, wij weten het, gemarteld en vermoord. Maar de gewetens der zedelijk ontwikkelde Rechtzinnigen zijn toch niet als die der Spaansche inquisiteuren. - Aangenomen evenwel, dat het ergste gebeuren moest, wat dan eigenlijk nog? De Kerk, nu ja, zou een betrekkelijk groot aantal leden verliezen. De Kerk zou misschien met die leden ook nog iets anders verliezen; maar wat zij verloor, zou daarom nog geen verlies voor 't Godsrijk zijn. De personen der modernen zouden mede verliezen, de uitwisseling, die nu plaats heeft, van de gaven waarmede ook de beide andere richtingen begiftigd werden. De predikanten verder zouden verliezen, tijdelijk ten minste, een werkkring en een stuk broods. Maar, alles wèl beschouwd, zij zouden de eersten niet zijn en ook wel niet de laatsten die om hunne overtuiging onrecht ondergaan, en nà dertig, veertig jaren zal ook dat leed voorbij zijn. En de gemeenteleden, 't zij dan uitgezet, 't zij hunne leeraren volgende? Zij zouden niet onmogelijk bij verlies ter eener zijde, ter andere zijde ook weer iets winnen. En moesten ze dan al ter bevordering van hunne hoogere belangen zich eenige opoffering getroosten; welnu, een goede tafel, geneeskundige behandeling, kunstgenot heeft men ook niet om niet.

Laat er gevaar zijn als de synode *niets* doet, gevaar is er evenzeer en meer nabij als zij wel *iets* doet. Het voorstel der derde *sectie* durft zij niet aan. Ja? De gemeente neemt het niet aan. En neemt de gemeente 't aan, een, wat het zielental betreft, aanzienlijk deel scheidt zich dan af. Dat de tweede *sectie* haar eerste voorstel terugnam en in temporiseeren het heil der Kerk zag, zal wel een gevolg zijn van de overtuiging, dat een wijziging van art. 11 in liberalen zin de verdeeldheid tot eene breuk zou doen worden. Zoo blijft dan het voorstel der eerste *sectie* over: wijziging der leer, overeenkomstig de vorderingen der wetenschap sedert de dagen van de Synode van Dordrecht, en handhaving van die leer nadat de gemeente hare goedkeuring gehecht zal hebben aan die wijziging. De gemeente zal dan oordeelen over het al of niet rechtmatige van de eischen der wetenschap! En aan wien zal in dien strijd de overwinning zijn? Immers aan hen, die minder verandering vragen dan de anderen, en die bovendien het vertrouwen genieten van de *stem*hebbenden! Maar al gunt men nu gaarne aan de gematigde Rechtzinnigen de voldoening, dat hun wetenschappelijk geweten niet langer, zooals nu min of meer, zich gekneld gevoele in het dwangbuis der zestiende-eeuwsche leer, dat zij als leden der besturen in 't vervolg de leer mogen handhaven zonder eenige zelfbeschuldiging, 't ware toch al te naief, zoo de anderen, anders dan gedwongen, hun vergunden alleen hun eigen goed te bergen. Neen, mijneheeren, pompen zult gij, mede pompen, en anders gaat gij met Liberalen en Modernen naar den grond.

De leer zal over vier, vijf jaren naar veler betere inzichten hervormd worden, en vervolgens zal om de vier jaren herziening plaats hebben? Wij spreken niet van de aanhoudende agitatie die daarvan 't gevolg zal zijn, van het bij de gemeente op den voorgrond treden (wil men: blijven) van iets, dat slechts de tweede of derde plaats mag beslaan. Maar, gesteld, een verbeterde leer wordt door de meerderheid aangenomen; er zullen er toch zijn, die, achterlijk, met die meerderheid niet kunnen medegaan, en anderen, die haar eenige schreden, een vijf en twintig jaren vooruit zijn. Wat de eersten betreft, wij willen hopen, dat men, inconsequent, toch barmhartig genoeg zal zijn om de schare, die in haar onnoozelheid de ware Gereformeerde religie niet kent, op het sleeptouw te nemen. Maar de anderen? Niet onmogelijk dat de waarheid vijf en twintig jaren later blijken zal aan hunne zijde te zijn, maar voor 't oogenblik worden zij in 't ongelijk gesteld. Tegenover hen dus *handhaving* der bestaande leer. En als nu telkens diegenen die vooruitstreven worden uitgeworpen, of ten minste hun 't zwijgen wordt opgelegd, wat rest er dan ten laatste van de Hervormde Kerk? Een geslacht van idioten.

Men late den zieke met vrede. Men verplege zijn wonden. Men diene hem versterkend voedsel toe. Men late hem zijn eigen dood sterven. Dan leeft hij licht nog 't langst.

D.V.D.G.

De jeugd van een Duitsch geleerde.

Idealen en Afdwalingen, Herinneringen uit mijne jeugd, door Dr. Karl Hase, vertaald door H.H. Van Witsenburg. Groningen, Erven B. van der Kamp.

Een merkwaardig gedenkschrift, dat ons èn Duitschland zelf èn een der edelste zonen van dit land nader leert kennen, wordt in het boek, aan het hoofd dezes vermeld, het lezend publiek aangeboden.

Waarlijk, het verwondert ons niet, dat Duitschland, blijkens de herhaalde uitgaven, die van het oorspronkelijke noodig zijn geworden, met gretige handen gegrepen heeft naar het gedenkboek der jeugd van Karl Hase.

Geheel het openbaar leven van Hase was de gewone kalme loopbaan van een Duitsch geleerde en hoogleeraar, en ook zijne jeugd was, wat de uitwendige omstandigheden betreft, niet rijker aan afwisselende gebeurtenissen en levenservaringen dan die van menig ander academie-burger; maar het tweede en derde tiental jaren onzer eeuw spiegelt op zoo eigenaardige wijze zich in die jeugd af, dat wij veilig

durven verklaren: de geschiedvorscher, die de herstelling van de eenheid en de kracht van Duitschland, in onzen tijd tot stand gebracht, als de vervulling van Duitschlands schoonsten droom zal willen beschrijven, zal ook rekening hebben te houden met deze herinneringen uit de jeugd van Hase. Daaruit zal hij het streven en werken van het jonge Duitschland van weleer leeren kennen, dat, zij het ook op de luidruchtige, soms dolzinnige wijze der jonkheid eigen, vóór meer dan 50 jaren reeds de denkbeelden uitsprak, die in onzen tijd tot werkelijkheid zijn geworden, ja den eersten stoot gaf tot de beweging, waaraan het Duitsche volk, onder het volvoeren van groote daden en gebruik makende van zijne overwinningen, zijne hereeniging en het Duitsche rijk zijne herstelling te danken heeft.

Wie het leven van onze eeuw mee heeft doorleefd weet, met wat hoopvolle verwachtingen de Heilige Alliantie, na het ondergaan van Napoleon's macht in Europa, werd begroet, en wat verbittering werd geboren, toen door de zelfzucht van staatslieden en vorsten die hoopvolle verwachtingen, de een na de andere, in rook verdwenen. ‘De beloften van een vrij Staatsleven in de oorlogsjaren door de vorsten gedaan, waren slechts in zeer beperkte mate vervuld geworden, en in de groote Staten van Duitschland zelfs geheel verloochend, terwijl het christelijk ideaal der Heilige Alliantie zich opgelost had in een wederkeerige verzekering der vorsten tegen de volkeren.’ Aan de studeerende jongelingschap van Duitschland komt de eer toe in die dagen van smaad de wachtvuren brandend te hebben gehouden, de eer van krachtigen weerstand te hebben geboden aan de onderdrukking van het nationale leven, en aller oogen gevestigd te hebben op het ideaal dat op politieken bodem naar het rijk der droomen was verbannen, de macht en heerlijkheid van een vereenigd Duitschland. In hun studentenwereld volvoerden zij op kleine schaal hetzelfde wat het vroeger zoo jammerlijk verbrokkelde Duitschland eerst in onze dagen heeft kunnen tot stand brengen. De aan alle Duitsche academiën bestaande vereenigingen, die als afzonderlijke en gesloten genootschappen slechts hen, die uit hetzelfde land afkomstig waren, tot leden aannamen, en dan als Saksers, Pruisen, Wurtembergers, Holsteiners, in allerlei louter conventioneele begrippen en dwaze vooroordeelen bevangen, kleingeestig en soms met den degen in de hand, tegenover elkander stonden, zij werden ontbonden en samengesmolten tot een algemeene Duitsche studenten-vereeniging *(Burschenschaft)*, die in haar grondwet, den 18 October 1818 door afgevaardigden van 14 hoogescholen vastgesteld, de volgende beginselen proclameerde:

De algemeene Duitsche studenten-vereeniging is de vrije vereeniging der gezamenlijke op de hoogeschool studeerende Duitsche jongelingschap tot één geheel, gegrond op de betrekking der Duitsche jongelingschap tot de in een staat van wording verkeerende eenheid des Duitschen volks.

De algemeene Duitsche studenten-vereeniging als vrij genootschap erkent als hoofddoel van haar streven:

a) de eenheid, vrijheid en gelijkheid van al hare leden onderling, gelijkheid van rechten en plichten, geene uitgezonderd;

b) de christelijk-Duitsche ontwikkeling van elke kracht van lichaam en ziel ten dienste des Vaderlands.

Ziedaar de Duitsche jongelingschap, nog geheel onder den ernstigen indruk van den pas geëindigden bevrijdingsoorlog, op eigen terrein de richting aanwijzend van den weg, dien de ontwikkeling van het Duitsche volk zelf nemen moest.

Zekerlijk had deze Burschenschaft niet onmiddellijk en regelrecht een politiek doel, zij dacht er niet aan, rechtstreeks invloed te oefenen op den Staat; maar beteekenis ook voor het politieke leven kon toch moeilijk ontzegd worden aan die voortdurende verstandhouding, dat saamgesloten zijn tot één korps van allen, die na het eindigen hunner academische studiën, de ambtenaren, de raadslieden der vorsten, de rechters, geneesheeren en volksleeraars voor het Duitsche volk zouden zijn, en die in hunne studentenjaren reeds de vermeerdering van burgerlijke vrijheid en de ontwikkeling van het nationaliteitsgevoel tot doel van hun streven stelden. Dat onstuimige drift en zucht om het bestaande niet te hervormen maar omver te werpen, hieronder speelde, is gebleken uit het boeken-autodafé, dat als ‘baldadige en onbezonnen naäperij van Dr. Maarten Luther’ op den Wartburg in 1817 werd gehouden, en niet het minste uit de bloedige daad van Sand, die Kotzebue, een tegenstander van de Burschenschaft en die onder verdenking lag het Russisch Kabinet door lasterlijke berichten tegen haar op te zetten, als een verrader van vaderland en vrijheid door een dolksteek vermoordde. Maar men zou toch grootelijks dwalen, indien men in het streven der toenmalige academische jongelingschap alleen jeugdigen overmoed zag en heerschzuchtige begeerte om de vorsten onder den duim te houden en over hen den baas te spelen; de denkbeelden, voor welke toen de jeugd dweepte, de edele drang en het streven der Burschenschaft hebben zich aan geheel het Duitsche volk medegedeeld. Het is voor den zoon van de laatste helft der 19de eeuw, die nog onder den indruk is van de groote daden door Duitschland in de laatste jaren verricht, een genot door het gedenkboek van Hase reeds in de eerste helft onzer eeuw de groote nationale beweging in gang te zien, die in onze dagen eerst haar vurigste wenschen verwezenlijkt zag, zij het ook dat het ideaal waarlijk niet in zijnen geheelen omvang werkelijkheid is geworden en, na de herstelling van de eenheid en de macht van Duitschland, de evenzeer gewenschte meerdere invloed van het volk op de regeering en de volkomen zegepraal der wettelijke vrijheid zich nog wachten laat.

Eere aan de jeugd, die in den nood van het vaderland de banier van het ideaal omhoog hield, en die, de daad aan het woord parend,

als een voorbeeld voor de toekomst des vaderlands, in eigen kring de vernietiging van alle verwijdering tusschen de verschillende stammen en Staten van één zelfde vaderland tot stand bracht!

Aan geraas- en gedruischmakers, aan dwaasheden, onvoorzichtigheden, ja misdadige aanslagen heeft het daarbij, gelijk wij reeds toestemden, niet ontbroken; maar niet alles was heethoofdige geestdrijverij en de vraag is, onzes bedunkens, niet moeilijk te beantwoorden, wie het meest eerbied inboezemen, de machthebbers der aarde, die met verbreking van vroeger gedane beloften en onder den schijn van vroomheid het volk weder tot de oude slavernij poogden terug te brengen, of de edele figuur van een jong mensch van reine zeden als Karl Hase, die onschuldig in moeilijke verwikkelingen gebracht, in den kerker nederknielt om de verzuchting te slaken:

> Waarom zitten wij hier als eerloos gespuis in den kerker,
> Van de vermaken der jeugd, van wat ons lief is en dier
> Door het getraliede venster gescheiden? O, zegt ons, wat is het
> Dat ons hier levend begroef, ons wien het leven de dood,
> Vreeslijker nog dan de dood is, wanneer wij de vrijheid ontberen?
> Ach, wij kindren des volks, wij hadden de vrijheid te lief,
> Poogden der vrijheid ons waardig te maken en Duitschlands bevrijding
> Voor te bereiden, de jeugd, nog niet gewend aan het juk,
> Rein te bewaren van slaafsche onderwerping en mannen te werven
> Voor den gezegenden tijd, die ons de vrijheid hergeeft:
> Daarin bestaat onze schuld, dat alleen sloeg ons in boeien,
> En schoon ons woede bezielt tegen het slavengebroed,
> Maakt zich nogtans een grootsch, een verheven gevoel van ons meester:
> Wat wij, als 't hoogste, van God hebben gesmeekt en begeerd
> Werd ons geschonken, te vallen als offers der vrijheid, als boden
> Van den veel schooneren dag, die reeds de kimmen verlicht.
> Broeders, de vrijheid herleeft! Zij doorstroomt en doortintelt mijn aadren,
> Fier weer verhef ik het hoofd, *Mürten* en *Sempach* zijn hier!
> En dat zie ik nu klaar, dat van alle de gaven des hemels
> Vrijheid de beste is; bij haar zinken èn liefde èn verstand
> En wat verder ons menschen verheft boven al het geschapen,
> Bij haar rijkdom en macht, alles, ja alles in het niet!
> Leven is vrij zijn: in 't graf nu is vrijheid: in 't graf dus,
> Cato reeds heeft het doorzien, vangt eerst ons leven recht aan.
> O, als ik 's morgens ontwaak uit droomen van leven en vrijheid,
> Bad ik: 'Vrijheid, o God, vrijheid!' Dat is mijn gebed.
> Zoo wil ik bidden totdat na een leven van strijd voor de vrijheid
> Hij tot de vrijheid mij roept, roept tot de vrijheid van 't graf.
> Ja, hier kniel ik voor U, Almachtige, hier in den kerker
> Zweer ik der vrijheid getrouw alles voor haar te bestaan.
> En al kost het ons 't leven, en al weenen ook vader en moeder,
> Niets dan de dood lost ons af van onzen heiligen post.

Het doet, in een tijd waarin zooveel onverschilligheid voor groote belangen heerscht, het hart goed die taal te hooren der frissche jeugd, die in de toewijding aan het algemeen belang al haar krachten in-

spande, ja daarvoor haar toekomst op het spel durfde zetten. Bij het uitnemend gewicht, dat aan Hase's gedenkboek is toe te schrijven voor ieder, die prijs stelt op een grondige kennis, beide van de Duitsche academies in dien tijd en van de groote beweging der geesten, die tegen de onderdrukking van het nationale leven in verzet kwamen, aarzelen wij niet te verzekeren, dat bovendien ieder, wien het nog om iets anders dan om een historisch belang te doen is, ieder, wien het aangenaam is met een edel mensch in aanraking te komen, zich uren van genot zal bereiden door de kennismaking met een leven, dat ook in zijn mannelijke kracht het reine jongelingsvuur heeft behouden, waarvan de jeugd zoo schoone blijken gaf.

Als schrijver is deze Hase aan niemand, die op eenige ontwikkeling aanspraak maakt, onbekend, en zijn 'Kerkhistorie', zich onderscheidend door juiste geestrijke karakterbeschrijving, boeiend door de veelvuldige puntige, soms raadselachtige uitdrukkingen, aan de origineele bronnen zelve ontleend, is in de handen ook van hen, die niet van de theologie hun vakstudie maken. Wat ons, indien wij van ons zelven spreken mogen, persoonlijk aangaat, wij grijpen naar Hase, wanneer wij bij het hopeloos kerkgekrakeel onzer dagen eenige verkwikking zoeken; bij zijne geschriften troost ons het lang voorbijgegane onder het weinig opwekkend tegenwoordige; een zachte weerglans komt over ons van den gelukkigsten tijd onzes levens, toen zijn Gnosis en Dogmatiek ons hielpen om het godsdienstig leven in ons tot klaarheid en zelfbewustheid te brengen, zijn Kerkgeschiedenis het godsdienstig leven van vroeger eeuwen in schoone gestalten ons voor de oogen afteekende. Het 'L e i d e r a u c h T h e o l o g i e', waartoe wij, ondankbaar vergetend hoeveel wij voor onze ontwikkeling aan de studie der theologie te danken hebben, in een oogenblik van mismoedigheid onder den indruk onzer kerktwisten zouden kunnen komen, het sterft weg op de lippen, zoo dikwerf de rijke geest van Hase ons verkwikt en de hatelijkheden der kerkelijke wereld doet vergeten. Nog heugt mij als de dag van gisteren met hoeveel geestdrift mijne academische tijdgenooten en ik een mede-student omringden, wien het voorrecht was te beurt gevallen, op zijne reis door Thüringen, Karl Hase op den katheder te Jena te zien staan: want zijn wij ook niet allen Lavaters, toch hebben wij allen iets in ons van Lavater in dien zin, dat wij gaarne belangwekkende persoonlijkheden in het aangezicht zien, als wilden wij onderzoeken of ook in de uiterlijke wezenstrekken iets te lezen staat van hun hoogen geest, met welken wij door de studie hunner geschriften reeds lang kennis maakten, welks voorlichting op de onmetelijke banen van het menschelijk onderzoek wij leerden waardeeren.

Den vereerders dan van Hase zal het portret met de pen, de getrouwe afbeelding zijner jonge jaren, die ons hier geleverd wordt, welkom zijn. Menig menschenleven uit de geschiedenis heeft de Saksi-

sche geleerde ons nader gebracht: wie kent ze niet, zijn Franciscus van Assissi, zijn Jeanne d'Arc, zijn Catharina van Siëna, studie- en karakterbeelden, ontworpen met al de scherpzinnigheid van den wijsgeerigen geschiedkenner, die in de gedachten wereld van het verledene zich weet te verplaatsen? Thans heeft deze rijkbegaafde portretschilder een gedeelte van zijn eigen leven voor ons onthuld.

Wij kenden den schrijver, den geleerde, zijn uitgebreide wetenschap, zijn aesthetischen smaak, zijn dichterlijke phantasie, zijn pikante voorstelling; maar de 'Ideale und Irrthümer' hebben ons overtuigd, dat Karel August Hase ook recht heeft op een lofspraak, die niet allen, wier namen in de geleerde wereld met eere vermeld staan, hebben verdiend, de lofspraak van een mensch te zijn van reine bedoeling en edel gemoed, onder de nooden van het leven, aan de hand van vaste godsdienstige beginselen gevormd tot een man van karakter, wetend wat hij wil, en willend, wat het geweten gebiedt; geen geslingerde tusschen menschenvrees en plichtsbesef, maar overal aan zijne grondbeginselen getrouw en op alles, wat hij spreekt of bedrijft, den stempel zettend van zijn eerlijk gemoed.

Men heeft van Hase's leerboek der Kerkgeschiedenis gezegd, 'dat men het, wegens het praedomineeren van het aesthetisch en humanistisch element boven het stichtelijke, zou kunnen vergelijken met een prachtige Kathedraalkerk, maar waaraan de hoog ten hemel zich verheffende torenspits met het heilig teeken des kruises ontbreekt': wij achten deze aantijging onverdiend en willen met hem, die haar uitsprak, over dat verschil in smaak en stijl niet twisten; maar dit achten wij zeker, dat ook de minst met Hase ingenomene van zijne levensbeschrijving een hartverheffenden indruk zal medenemen.

Hier is een mensch, die er niet bij verliest nu de sluier wordt weggenomen, waarachter zijn intieme leven, zijn gezellige omgang zich voor ons verborg; hier is een man, die de oogen niet behoeft neder te slaan, waar aan den avond zijns levens het lang voorbijgegane nog eens oprijst voor zijnen geest; die, moge er ook iets menschelijks van hem aan het licht komen, niet behoeft te schromen aan de wereld een blik te gunnen in zijne jeugd, in de droomen en idealen zijner jongelingsjaren.

Wij zien het kind van nood en zorgen, reeds op driejarigen leeftijd vaderloos, door bloedverwanten en vrienden voortgeholpen; den vroolijken Latijnschen schoolknaap gansch niet afkeerig van scherts en kleine plagerijen zijner mede-gymnasiasten; den genialen student, bruisend van geest en levenslust, waarlijk niet alleen blokkend voor zijne examina maar toonend dat waarheid en wetenschap hem zaken zijn begeerlijk en onontbeerlijk als het licht voor de oogen; den jongen geleerde nog student met zijne hoorders. En overal treedt de mensch ons tegen, die als bevestiging van de spreuk: dat het goed is voor een man in zijn jeugd het juk te dragen, aan zedelijke grondbeginselen

heeft leeren vasthouden, een toonbeeld van rechtschapenheid en trouw!

Hier is een jong mensch, dichterlijk, romantisch, vol illusiën, eene dochter des hemels begroetend in elke schoone, met wie het hem gegund wordt kennis aan te knoopen; een jong mensch in dat tijdstip van ontwakenden hartstocht, waarin de denkbeelden van volkomenheid en reinheid, te voren duister en vluchtig, bestemd en blijvend worden en zich richten op eene maagdelijke gestalte, die door de ontvlamde verbeelding versierd wordt met elke bevalligheid, die de gratiën verleenen kunnen. Hij dweept, deze Hase, met schoonheid en lieftalligheid, maar wat kieschheid, wat afkeer van alle lichtzinnigheid in den omgang met het schoone geslacht bij hem, die van een zijner vriendinnen in zijn dagboek laat schrijven:

> ‘Een vroom gemoed en eedle reine zeden
> Zijn 't schoonste sieraad, dat ons menschen tooit;
> Wat ons ontvalle, zij gaan met ons mede,
> Wat ook verandre, zij verandren nooit,’

die nergens het waas van onschuld en reinheid, dat over zijn blijde ziel ligt uitgespreid, door gemeene lusten krenken laat.

Hij is arm, zóó behoeftig, dat hij meer dan éénen avond met een krachtigen eetlust naar bed gaat, zijne schoolprijzen moet verkoopen en eindelijk blij mag zijn aan de academie te Leipzig, aan het Paulinum, een inrichting voor arme studenten, een onderkomen en aan het Convict (een gemeenschappelijke disch voor studenten, door den Staat bekostigd) een plaats te vinden; maar hij roept zich zelven courage toe; hij houdt zich zelven voor, dat om te leven slechts twee dingen noodig zijn, lust en vertrouwen, en bidt van de Voorzienigheid dit ééne, dat zij zijn leven niet in geestelijke dorheid late verkwijnen, niet dat zij hem vertroetele. Hij houdt in zijn hart plaats voor meer dan ééne zaak: hij werkt om ingewortelde misbruiken uit zijn studentenwereld uit te roeien; hij is vooraan in den wedstrijd voor alles wat hij het belang rekent van zijn vaderland en wijdt dat diepgezonken vaderland zijne zangen:

> U beklaag ik, o land mijner vaadren,
> Door hebzucht gedeeld en van vrijheid beroofd!
> Voor altoos verstijfde het bloed in uw aadren,
> Uw arm werd verlamd, en uw geestdrift verdoofd,
> Uw kracht werd tot zwakheid, uw lauwren verdorden,
> Uw roem is een fabel der oudheid geworden;

maar te gelijk legt hij zich met onverdroten ijver op zijn eigenlijk studievak toe; hij gewent zich aan de ochtendvereering der wetenschap en heeft een nachtwaker in zijn dienst, die hem in den zomer reeds te drie ure het bed uitroept.

Daar was nog meer in Hase dan de rijkdom, waarmede hij, toen hij als hoogepriester der wetenschap van gevestigden en gevierden naam optrad, het geestelijk kapitaal der menschheid vermeerderd heeft: allerlei plannen doorkruisen het hoofd van den jeugdigen Muzenzoon, en gedurig heeft de stof die in zijn brein zich ophoopt, behoefte zich te ontladen. Het getuigenis eens aan Lessing gegeven, van een paard te zijn dat een dubbele portie haver noodig had, is ook op Hase van toepassing: hij is als student ingeschreven voor de theologie, maar Kant, Fichte, Hegel, Schelling worden bestudeerd, of het mogelijk ware de geheimen van het universum op het spoor te komen, en ook staatkundige studiën niet verzuimd: alle hoofdwerken over politiek, staatsrecht en staathuishoudkunde van Macchiavelli af tot Hegel's '*Naturrecht*' en Haller's '*Restauration des Staatsrechts*', zij worden onverdroten achtereenvolgens gelezen en geëxcerpeerd. Zijn Nieuwe testament is met wit doorschoten en groeit aan tot een commentaar, die bij elke moeilijke plaats hem licht moet verspreiden, en reeds in zijne academiejaren vormt hij zich de hoofdtrekken van een eigen wijsgeerig systeem op den grondslag van Kant's leer van het kenvermogen. Nu eens ontvloeit een epos, dan een treurspel aan zijne pen. Hij stelt, als een uitvloeisel van een door hem gevolgd privatissimum over het strafrecht, een verhandeling over de doodstraf, die hij brandmerkt als onchristelijke barbaarschheid en gerechtelijken moord, strijdig met de zedelijk-godsdienstige verplichting om ieder menschenleven als voorbereiding tot het eeuwige leven, onvoorwaardelijk te eerbiedigen, zoolang God en de natuur het laten bestaan, en - een wereldberoemd adres overnemend - schrijft hij een open brief aan den christelijken adel der Duitsche natie om de verhouding te schetsen, waarin Katholicisme en Protestantisme tot den Staat behooren te staan. Zijne 'Redevoeringen voor de Duitsche jongelingschap' blijven achter in de portefeuille, maar voor zijne 'Geschiedenis van den Griekschen vrijheidsoorlog voor de jeugd' vindt hij een uitgever, en hij verblijdt zich nog op zijn ouden dag, dat zijne eigen kinderen, smaak in het lezen krijgend, met hun vader als auteur hebben kunnen beginnen.

Niet waar, wij staan in bewondering voor die veelzijdigheid, die schier iederen tak van menschelijke kennis poogde te omvatten en die toonde te begrijpen, dat de wetenschappen elkander dienen als zusters, en toch geldt onze hoogste eerbied niet den geleerde maar den mensch, het beminnelijk vlekkeloos gemoed, dat zich paarde aan dezen krachtigen geest, die zoo breed een baan voor zijne ontwikkeling zich afbakende.

Wat hart van goud klopt in dezen jongen man, die door de schimmen van het voorgeslacht zich laat prikkelen tot groote daden en in zijn dagboek opteekent: 'Peinzend liep ik over de graven mijner voorvaderen. Ontwaakt, gij ouden, en staat op uit uwe grafsteden, opdat ik u aanschouwe in de kracht van uw leven en gij voortaan leven

moogt in mijn hart, want mij bezielt een groot verlangen naar de dagen, toen gij streedt en het leven genoot. En de geesten uit den voortijd kwamen op wolken gezeten tot mij en verhaalden hoe zij vrij geleefd hadden en vrij gestorven waren, en ik zwoer een grooten en heiligen eed; dezen jongeling, die in het innigst smartgevoel zich neerbuigt, wanneer hij de bewijzen van den zedelijken ondergang eens vriends in handen meent te hebben (pag. 41); die van zijne eigene behoefte kleine sommen afzondert en collecteert om verarmde kameraden te helpen (pag. 168); die buiten zijne schuld in ongelegenheid geraakt, in zijn dagboek schrijft (pag. 81): 'Voor de schoone loopbaan, die zich voor mij opende ben ik waarschijnlijk verloren, maar mijn vaderland is groot. Slechts om mijne moeder spijt het mij; moge God haar vertroosten', en, die hetzelfde kinderlijk hart toont waar hij, in zijne geboorteplaats den kansel bestijgend, met het oog op het graf zijns vaders tot tekst afleest: 'de nagedachtenis der rechtvaardigen zal tot zegening zijn'; die helpt om de studiën zijns broeders te bekostigen en, rusteloos strevend om zijne kennis uit te breiden, toch een oog heeft om de schijnbaar onbeteekenende plichtsoefeningen zijner zusters te waardeeren, van wie hij verzekert (pag. 161): 'Wanneer ik mijne zusters zoo stil haar gang zie gaan en zoo opgeruimd haar nederig en toch moeilijk dagelijksch werk zie verrichten, dan vervult mij eerbied voor die verborgen grootheid van ziel'; die zich verblijdt in de vriendschap van menschen, er de verklaring van afleggend, pag. 162: 'Het is een groot geluk menschen te hebben, die men liefheeft en op wien men zich onbepaald kan verlaten'; en die, waar zijn reine liefde wordt beantwoord, in het bezit van dien grooten schat 'zonder moeite een vriendelijk gelaat kan toonen ook aan diegenen zijner kennissen, aan wier trouw hij reden heeft te twijfelen.'

Wat echte gezonde vroomheid, die tot een moeilijken strijd zich aangordt door God 'hartelijk te bidden, dat Hij zijn hart met wijsheid en zijn tong met macht moge wapenen,' pag. 136; die den kerker, waarin hij, zonder een booswicht te zijn, opgesloten is, zijn Sanssouci noemt, pag. 84, 'waar hij als in een veilig toevluchtsoord uit het gedruisch der wereld noch bestolen noch geschaakt kan worden en voor niets te zorgen heeft,' maar die even ongeveinsd zijne dankbaarheid aan God betuigt, wanneer de donkere wolken voor hem voorbijtrekken en de deur tot een edelen werkkring hem wordt opengezet.

Zijn er in onzen tijd veel discipelen van Latijnsche scholen, die gelijk Hase, bij hun eerste avondmaal in hun dagboek schrijven, pag. 36: 'Hoe dank ik God dat ik een christen ben en geboren in dien godsdienst, die alleen in staat is den mensch met de natuur en met God te verzoenen. Al is Jezus mij alleen een mensch in wien God zich heerlijker openbaarde, juist daarom heb ik hem als een broeder te inniger lief, bewonder des te inniger zijn offerdood, en strijd met

vreugde den levensstrijd, want de hartstochten, die mij de borst doorkruisen, die heeft ook hij gevoeld, die heeft ook hij overwonnen, en met geestdrift treed ik in zijne voetstappen. Nog altoos zweeft God mij voor den geest, in het beeld van een goeden Vader, en terwijl ik de handen vouw, staar ik biddend ten hemel; dat zijn goede en dierbare gebruiken, voor het kind een gewoonte, voor den jongeling een heilige behoefte; maar ik zie God in de gansche natuur, en ook in mij zelven eer ik Hem, want Hij is Alles.'

Zijn er veel jongelieden die, gelijk hij, zich tot leefregel kiezen:

'Leben, wie du, wenn du stirbst
Wünschen wirst gelebt zu haben'?

Zijn er veel studenten die, gelijk hij, aan de academie komen met de leus:

'Wie is vrij? De wijze, die zelf zich beveelt,
Dien dood noch banden doen beven,'

en die haar verlatend de zelfbekentenis kunnen afleggen, pag. 93: 'Schoone verwachtingen zijn voorbijgegaan als liefelijke droomen; noch in de kunst, noch in de wetenschap ben ik geworden, wat ik hoopte te zullen worden, doch ik troost mij met de overtuiging, dat mijn leven een richting heeft genomen, waarin ik waardig leven en sterven kan'?

Geven alle geleerden, als wachters der wetenschap, zoo klaarblijkelijk den indruk weer van den adel der sferen, waarin zij zich bewegen, gelijk deze Hase, die, gelijk hij het uitdrukt, zich bewust is 'in Gods soldij te staan', die neerknielt bij de geopende lijkkist, waarin zijn leermeester Tzschirner met de hand op het Nieuwe testament ligt uitgestrekt, om daar den eed omhoog te zenden 'in zijne voetstappen te zullen wandelen en even als hij een trouw beschermer te worden van recht en vrijheid, van christendom en Protestantisme'? en die van het graf des geliefden meesters heengaat met de overtuiging: 'God heeft mijn eed gehoord en misschien ook zijn verheerlijkte geest, want ik gevoelde het even zeker als dat ik zelf leefde, dat hij niet tot de dooden behoorde maar tot de gezaligden'?

Anderen mogen op deze vragen antwoorden, ons zij het vergund nog de opmerking te maken, dat onder den indruk van dit verheven levensbeeld duidelijk wordt, waaruit de schertsende toon ontstaan is, die Hase hier en daar in zijne schriften aanslaat, en die, gelijk wij boven aanstipten, aanleiding aan sommigen heeft gegeven om te zeggen, dat het stichtelijk element er in ontbreekt: de onschuld is blijmoedig; een vroom leven maakt vrome praatjes overbodig; in den man, die geen diepte van zonden heeft gekend is het natuurlijk kransen te hangen over den ernst van het leven en zijne diepten met bloemen te vullen.

Onze studeerende jeugd leere uit dit boek wat krachtige levenslust zich vereenigen kan met den hoogsten zedelijken ernst. De afdwalingen gaan voorbij, de idealen blijven, wanneer het leven bestuurd wordt door de overtuiging van den student Hase ‘dat iedere groote gedachte en ieder verheven gevoel en iedere schoone daad eene waarheid is en eeuwig blijft.’

Zwolle.

G.L. VAN LOON.

Naar een anderen bol!

Bedenkingen tegen de leer van Darwin, gevolgd door Beschouwingen over eenige philosophische onderwerpen, door den schrijver van het werk, getiteld: Over de werking der natuurwetten op zedelijk gebied enz. en van het vervolg op dit werk. Amsterdam, J.C. Loman Jr., 1871. Philosophische beschouwingen strekkende ter bestrijding van het Nihilisme. Haarlem, T. de Haan, 1873.

Wie een valsche, doch door velen voor waar gehouden leer weerlegt, bewijst der wetenschap een grooten dienst; wie ons daarenboven, in plaats van de valsch bevonden, een ware leer geeft, verdient nog grooteren lof. De schrijver der *Bedenkingen* en der *Philosophische Beschouwingen* heeft zich ten doel gesteld de leer van Darwin te weerleggen. Of de bestrijder Darwin's leer begrepen heeft; in hoeverre hij in de bestrijding van die leer geslaagd is, laat ik gaarne aan deskundigen ter beoordeeling over. Prof. Hakley moet eens gezegd hebben, dat bijna al wat tegen Darwin geschreven is, het papier niet waard is, tot het drukken er van gebezigd. Mocht dit harde vonnis ook gelden ten opzichte van beide werken, die ik in dit tijdschrift op verzoek der redactie aankondig, dan beklaag ik hun schrijver van ganscher harte; want dan heeft die man veel tijd, veel papier, veel inkt vermorst voor - niets. Drie jaren geleden verschenen *De Bedenkingen*, een boek dat niet minder dan 363 compres gedrukte bladzijden bevat. De *Phil. Beschouwingen* zijn gedrukt op 288 bladzijden. In het eerste werk, ‘dat tot hoofddoel heeft de ontvouwing van een wetenschappelijk, namelijk van één op de kennis der wezens, benevens op die van hun leven en van de wereld (in letterlijken zin genomen) berustend Theïsme, wordt breedvoeriger uitgeweid over onderwerpen, die wij in het volgend werk (*de Phil. Beschouwingen*) niettegenstaande het hierdoor blijven voldoen aan zijn titel, meer beknoptelijk vermeenden te kunnen behandelen.’ Ik zou wel eens willen weten, of er iemand is, die iets van dat doel begrijpt?

In het laatst verschenen werk worden de lezers, die ‘des belust’

mochten zijn, tallooze malen uitgenoodigd de *Phil. Beschouwingen* met de *Bedenkingen* te vergelijken. Daar echter de schrijver zelf verklaart, dat zijne *Phil. Beschouwingen* een soort van kort begrip behelzen van zijne *Bedenkingen*, zal ik mij in deze aankondiging kortheidshalve alleen met de *Phil. Beschouwingen* bezighouden. Verder zal ik, omdat ik mij onbevoegd reken, om de waarde der polemiek tegen Darwin te beoordeelen, mij vergenoegen met de aandacht mijner lezers te vestigen op hetgeen ons voor de beroemde algemeene ontwikkelings- of evolutieleer van den grooten Engelschen geleerde in de plaats gegeven wordt.

Men valle Darwin niet al te hard, want hem heeft ‘het Lamarkiaansche ontwikkelingssystema op een verkeerd spoor gebracht’ (blz. 19). Aanvankelijk was Lamarck ‘naar ons inzien op den goeden weg door te stellen, dat de dieren, door naar hoogere soorten van levenswijzen te trachten, de organisatie hunner ligchamen verhoogen, doch heeft vergeten er bij te voegen, dat eene geheimzinnige werking van geschiktmaking, eene verstandelijke werking, qualitatief zeer van die der menschen onderscheiden, hen onbewust hierin bijstaat, en hierdoor die verhooging der organisatiën, althans ver buiten een zeer beperkten grens, mogelijk maakt’ (blz. 19). Die geheimzinnige, verstandelijke werking onthult ons de diepste geheimen der organische natuur. Zij is het, die ‘de organisatie der planten, dieren en menschen buiten hun wil voor hunne levensomstandigheden geschikt tracht te maken’ (blz. 8). ‘Het komt ons zelfs voor dat eene dergelijke geschiktmakende werking vereischt wordt om de zoo zamengesteld ingerichte ligchamen der dieren en menschen gedurende hun leven als het ware in orde en in goeden gang te houden, daar toch allerlei toevallige omstandigheden er anders doodelijke storingen bij zouden teweeg brengen’ (blz. 9). Bij dieren en planten werkt zij slechts ten bate van deze. ‘Zoo bijv. zijn de organisatiën der kunstmatig gekweekte planten en tamme dieren ten behoeve der voeding en der industrie der menschen als het ware door deze verknoeid, hetgeen men wel zal toegeven, zoo men denkt aan de varkens, die wegens hun vet schier niet kunnen loopen, aan de tamme ganzen, die niet kunnen vliegen enz. Laat men nu zulke tamme dieren aan hun eigen lot over en naar welgevallen paren, zoo verwilderen zij en de bovengemelde werking van geschiktmaking wijzigt hunne organisatie van lieverlede zoodanig, als dit voor hen in den wilden toestand voordeelig is’ (blz. 10). ‘Het is, dunkt ons, wel aan te nemen, dat alsdan de werking van geschiktmaking de kleur der vederen of haren dier (met bonte kleuren versierde) dieren van lieverlede in overeenstemming brengt met die der voorwerpen, waartegen zij afsteken, en wel in sterkere mate, naar gelang, hetzij wegens hunne mindere vlugheid, hetzij wegens de meerdere vervolging waaraan zij blootstaan, zooals bijv. wanneer hun vleesch smakelijk is, zulke dieren zich meer tusschen dergelijke voorwerpen verschuilen’ (blz. 13). Zij schijnt ‘door op den geest der dieren, zonder dat deze

hiervan bewust zijn, te werken, die dieren met eene kracht, geëvenredigd aan hun geestelijken aanleg, te dringen hunne geestontwikkeling te vergrooten en als het ware zich in hoogere en meer zamengestelde levensomstandigheden te plaatsen' (blz. 20). Hield zij op te bestaan, dan zou 'dit weder den geest en de levensomstandigheden dier dieren achterwaarts doen gaan, en aldus eindelijk weder denzelfden toestand als tijdens het ontstaan der levende organische natuur op deze aarde geboren worden' (blz. 21).

Hoe gezegend de geheimzinnige drang naar het hoogere ook zij, is hij toch niet almachtig; en wij mogen ons wel gelukkig rekenen, dat dit niet het geval is. Kon de mysterieuse drang naar het hoogere volkomen den baas spelen in het groote huishouden der natuur, er zouden leelijke dingen gebeuren. Alle onderscheid tusschen soorten en geslachten zou verdwijnen, waardoor al het bijzondere zou teloorgaan en alleen het algemeene overblijven. Door de snelle ontwikkeling van den geest zou de vooruitgang der lichamen geen gelijken tred kunnen houden met dien der geesten, waardoor wij 'disharmonisch' zouden worden met den bol, waarop wij leven (blz. 20, zie verder hoofdstuk 2, 13 en het Naschrift). Omdat de geheimzinnige werking vijanden heeft, worden deze onheilen, gedeeltelijk ten minste, afgewend. Door de werking van het toeval wordt zij bijna voortdurend gedwarsboomd en kan aldus haar doel nimmer geheel bereiken (blz. 8). Slechts binnen een zekeren tijd kan zij een bepaalde werking teweegbrengen, 'omdat de zaken, wegens de werking der inertie, in den toestand, waarin zij verkeeren, trachten te blijven' (blz. 9).

De geheimzinnige, verstandelijke werking is als het ware een sleutel van de zwaarwichtigste wijsgeerige en natuurkundige problemen, een fondament, waarop de schrijver zijn systeem heeft opgetrokken. Nu rust op mij de verplichting de voornaamste kenmerken van het systeem te bespreken, de eigenaardigheden er van aan te wijzen. Ik moet ronduit bekennen, dat ik daar niet de minste kans toe zie. De inhoud der *Philosophische Beschouwingen* komt mij volslagen onbegrijpelijk voor. Eenige citaten zullen, naar ik vertrouw, voldoende zijn om te doen zien, dat deze beschuldiging niet uit kwaadwilligheid voortspruit. Op blz. 275 lezen wij: 'Evenals er ligchamen bestaan, welke bijzondere, zoo physische als chemische eigenschappen van andere ligchamen missen, zoo moeten er wezens bestaan, namelijk die welke in geestontwikkeling betrekkelijk weinig toenemen en aldus weinig veranderlijk van aard zijn en in weinig veranderlijke werelden wonen, bij wie onze denkbeelden en karaktertrekken van betrekkelijk meer bijzonderen aard gemist worden. Eindelijk moet het bevat zijn der wereld der veranderlijkheid in eene oneindig maal grootere wereld der onveranderlijkheid, bij de openbaring der zelfstandigheid door denking tot wedergade

bezitten het in contact zijn der veranderlijke denking met een oneindig maal grootere onveranderlijke denking, bepaald door en bepalende de oneindige en onveranderlijke openbaring der zelfstandigheid door beweging.' Op blz. 228 en 229 wordt gewag gemaakt van 'buitenaardsche zintuigsindrukken.' Wat zullen sterrenkundigen denken van de verklaring (zie blz. 248), dat de zoogenaamde dubbelsterren zijn 'een voortbrengsel van het toeval, dat door de streving naar harmonie van lieverlede weder vernietigd moet worden'? Hoe zullen psychologen oordeelen over het volgend bewijs voor de waarheid van de leer der zielsverhuizing: 'Ook zouden, zoo steeds dezelfde wezens met een hemelbol in verbinding stonden, elk hunner gedurende een grootst eindigen tijd met een beperkt aantal wezens in verbinding zijn. Ook dit druischt in tegen hunne veranderlijkheid, tegen het met elkander disharmonisch zijn dier wezens, dat naar ons inzien vereischt, dat zij gedurende zulk een tijd met een grootst aantal andere wezens in verbinding zijn. Kon daarentegen een grootst eindig aantal wezens tegelijk met denzelfden bol in verbinding zijn, zoo zou er slechts één bol en aldus geen veelheid van hemelbollen bestaan, terwijl die veelheid van op elkander invloed uitoefenende bollen naar ons inzien vereischt wordt om, zooals hierboven is gezegd, de uitwerking der toeneming in ontwikkeling dier wezens op hunne woonplaats te doen balanceren die der streving naar harmonie in dit geval naar eenvormigheid en onveranderlijkheid. Dit laatste zou zulk een grootst eindigen bol of woonplaats van wezens uiterst nabij onveranderlijk of etherachtig van aard doen worden, en aldus de daarop wonende wezens insgelijks een zeer onveranderlijken aard verkrijgen. Men kan alzoo zeggen, dat de verwisseling der wezens van bollen, benevens die door bollen van wezens, voorwaarden van beider veranderlijkheid en ontwikkeling zijn' (blz. 189 en 190).

Wie meenen mocht, dat ik eenige uit hun verband gerukte plaatsen, waar de schrijver zijne denkbeelden eenigszins verward en duister heeft ontwikkeld, heb aangehaald om een overigens voortreffelijken denker bespottelijk te maken, sla de *Philosophische Beschouwingen* of de *Bedenkingen* op waar hij wil, en hij zal bijna op iedere bladzijde denzelfden onzin vinden. Beide werken zijn, althans wat hun wijsgeerig gedeelte betreft, de kleurstof niet waard, waarmede de lompen bevuild waren, die gediend hebben om het papier te vervaardigen, dat de schrijver met zijn nonsens beklad heeft. Een ijlhoofdige, wiens brein geheel en al verbijsterd was, door een onverteerbare en ongezonde metaphysica en nieuw-platonische bespiegelingen had het niet erger kunnen maken. Geen woorden zijn in staat om in de verste verte eenig denkbeeld te geven van dat onzinnige gezwets, dat ons als wetenschap wordt opgedischt. In een tijd, waarin door Darwin in de wetenschap der natuur een zoo schitterend licht is ontstoken, kunnen

wij ons niet genoeg verwonderen, dat iemand zoo dwaas kan zijn om zich te verbeelden, dat er denkende wezens zullen gevonden worden, die dat licht zullen achterstellen bij zijne elucubraties, die middeleeuwsche monniken met walging zouden vervuld hebben. Ware het niet wegens het vreemde en bedenkelijke van zulk een verschijnsel in onze dagen, ik zou mij er voor gewacht hebben, de lezers van een ernstig tijdschrift als *De Tijdspiegel* te wijzen op zulke zonderlinge litterarische producten.

Voor een recensent is niets zoo onaangenaam als van een boek, dat hij beoordeelt, te moeten verklaren, dat het beneden alle critiek is. Hij weet dat hij lezers, die liever op het goede dan op het gebrekkige in het werk van anderen opmerkzaam gemaakt worden, een onaangename gewaarwording berokkent. Over de pennevruchten van een man, wiens bedoelingen wellicht lofwaardig zijn, ziet hij zich genoodzaakt te spreken op een toon, die velen onbescheiden dunkt. Wat hij vooral niet vergeten mag, is de feilbaarheid van zijn eigen oordeel. Het werk dat hij beneden zijne critiek gewaand heeft, kan er werkelijk boven staan. Bij kalme overweging komt het mij niet onmogelijk voor, dat dit zeer wel het geval zou kunnen zijn bij de *Phil. Beschouwingen.* Maar ik haast mij er bij te voegen, dat dan die *Phil. beschouwingen* niet alleen boven *mijne* maar boven *ieders* critiek staan. Op blz. 17 spreekt de auteur van wezens, door de werking van het toeval begaafd met eenigszins hoogere geestvermogens dan hunne tijdgenooten en ouders, en die tevens ‘een weinig krankzinnig’ zijn. Hoe langer ik er over denke hoe waarschijnlijker ik het vind, dat onze schrijver in zulk een toestand verkeert. De ontwikkeling van zijn geest heeft hem vermoedelijk met den bol, waarop hij leeft, disharmonisch doen worden. Hoe zou de man anders boeken hebben kunnen schrijven, die menschen welke niet disharmonisch zijn met den bol waarop zij leven, voor voortbrengsels van een waanzinnige moeten houden? Ik geef den anoniemen schrijver in bedenking om, als hij daar kans toe ziet, van bol te verwisselen. Misschien ontmoet hij op andere bollen wezens, die zijne philosophie beter weten te waardeeren dan wij.

BERT.

Natuurkunde.

Verdeeling van arbeid.

Dr. T.C. Winkler. Het lichaam van den Mensch. Met eene menigte afbeeldingen. Haarlem, A.C. Kruseman, 1873.

Op het gebied der fabrieknijverheid leidde verdeeling van arbeid tot de meest grootsche uitkomsten. Mr. J.E. de Bruijn Kops heeft, door een paar treffende voorbeelden, het aangetoond in zijne bij uitnemendheid populaire ‘Beginselen van Staathuishoudkunde’, vijfde druk, 1873. Hij kiest hiertoe uit vele de fabrikatie van *spelden* en van *lucifers.* ‘Eene goed gemaakte speld, zegt hij, moet verscheidene bewerkingen ondergaan voor zij gereed is. Zoo dezelfde werkman al die bewerkingen achtereen volbrengt, kunnen tien ijverige werklieden niet meer dan 500 spelden op een dag maken. Maar nu doet de een niets dan het koperdraad snijden, een ander doet niets dan punten slijpen, een ander draait koperdraad voor de koppen, een ander bevestigt die koppen, een volgende verzilvert die spelden; - en op die wijze maken diezelfde tien werklieden, met evenveel moeite voor een ieder, 100 maal meer, door die betere verdeeling; zij maken 48,000 spelden. Ook een merkwaardig voorbeeld van verdeeling van den arbeid vindt men door een ander dagelijksch voorwerp aangegeven: ‘de lucifers.’ Gij koopt daarvan een doosje voor drie centen, en als men alles in aanmerking neemt wat tot die fabrikatie behoort, ook de transportkosten, commissie, assurantie enz., vraagt men hoe het mogelijk is, zulk een handelsartikel voor zoodanig lagen prijs te leveren? Doch nu zie men een lucifersfabriek, met al hare werktuigen en verdeeling van arbeid, en men bevindt dadelijk dat aldaar bij duizenden gevulde doosjes gerekend wordt. Een lucifersfabrikant fabriceert er bij duizenden - daartoe worden èn doelmatige verdeeling van arbeid èn vernuftige werktuigen aangewend.... Bij zulk eene verdeeling van den arbeid doet ieder werkman slechts een gedeelte van de geheele bewerking.... Die verdeeling van arbeid zien wij in allerlei gedaanten en soorten, in de wetenschap zoowel als in het handwerk,

Ook op *letterkundig* gebied heeft men hierdoor slechts tot die omvangrijke producten kunnen geraken welke ieder land oplevert.'

Wat onze Nederlandsche uitgevers betreft, heeft in dit opzicht misschien niemand beter de nuttige toepassing van verdeeling van arbeid begrepen, dan de heer A.C. Kruseman te Haarlem; een man, bekend niet slechts door de genialiteit zijner uitgeversconceptiën, maar ook door zijn tact bij hare uitvoering. Zijne Geschiedenis der Godsdiensten, Flora, Bodem en Dieren van Nederland - om slechts enkele uitgaven te noemen - hebben er het bewijs voor geleverd.

Dergelijke letterkundige producten zijn mogelijk door juiste verdeeling van arbeid. Immers, evenals op het gebied des handwerks, heeft ook op dat der wetenschap ieder arbeider zijne, hem in het bijzonder eigene, krachten en gaven.

Ook de uitgave van het nette boekje dat wij hier aankondigen is er de vrucht van. Het vormt een gedeelte van een grooter geheel, waarmede de uitgever onze litteratuur wenscht te verrijken; hij stelt zich namelijk voor, eene reeks van *goedkoope*, nette, geïllustreerde volksboekjes verkrijgbaar te stellen, op de wijze als tegenwoordig met zooveel bijval o.a. in Engeland (en ook in Duitschland) geschiedt. Daarvan zijn gereed gekomen: G.C.W. Bohnensieg, *Hoe men ziet en wat men ziet met den Microskoop*, Dr. T.C. Winkler, *Het lichaam van den mensch*, Mr. S.C. Snellen van Vollenhoven, *Vijf Entomologische wandelingen.* Dr. T.C. Winkler, *Luchtverschijnselen*;

om, zoo de onderneming gelukt, door een aantal andere, waartoe onze voornaamste schrijvers zullen medewerken, gevolgd te worden.

Elk deeltje bevat ongeveer 150 pag. druks, een honderdtal houtgravures, en kost in kleurendruk-omslag 75 cents; gebonden in Engelsch linnen 90 cents.

Het ligt in het plan van den uitgever een soort goedkoope en wetenschappelijke volks-encyclopaedie te leveren, waarvan het aan het hoofd dezes genoemde een gedeelte uitmaakt, dat op verzoek der redactie van dit tijdschrift hier wordt aangekondigd.

In eene '*Inleiding*' tot den tekst van dit boekje bespreekt Schrijver: 'de schoonheid van het menschelijk lichaam.' Hij merkt op hoe weinig dat samenstel nog bij velen bekend is, al heeft het den mensch uitsluitend eigen gevoel voor het schoone, ook in betrekking tot dat der menschelijke gestalte, menig schilder en beeldhouwer geïnspireerd. Twee afbeeldingen - de Venus van Milo en de Apollo van Belvèdere - moeten het gezegde verzinnelijken. Na door deze verheffende inleiding over het spiegelend watervlak der phantasie te zijn heengegleden, komt de lezer *op het drooge.*

Er volgt namelijk hierna de beschrijving der verschillende stelsels van werktuigen en deelen waaruit een menschelijk lichaam is opgebouwd.

Schrijver begint met de *vaste* en *vloeibare stoffen* (chyl, lympha en bloed) om daarna achtereenvolgens de beschrijving te leveren van de *huid*, het *geraamte* en de *spieren* - de *spijsvertering - ademhaling* en *bloedsomloop - het zenuwstelsel - gezicht en gehoor - de reuk en smaak - het gevoel - de stem en de spraak.*

Ieder dezer hoofdstukken wordt door onderscheiden houtsneden geïllustreerd, die - al schijnen zij ook niet expresselijk voor dit geschrift vervaardigd - vrij wel daarbij passen en aan het doel goed beantwoorden. Zie hier den inhoud van dit boekske, dat door zijn behagelijken vorm en kleurendruk-omslag, niet minder dan door zijn goedkoopte, den lezer smakelijk wordt gemaakt.

Het is van een schrijver als Dr. Winkler te verwachten dat hij in dit geschrift, evenals in vroegere, zich zal onderscheiden door degelijkheid en zorgvuldigheid van bewerking. Wetenschappelijke onjuistheden of eigenlijke onvolledigheid hebben wij dan ook niet kunnen opmerken. De beschrijving van ademhaling en bloedsomloop, van het zenuwstelsel en der zintuigen, vormt het beste gedeelte van dit boekje. De dorheid van stijl en behandeling, de *drooge* betoogtrant der beschrijvende ontleedkunde, springt hier minder in het oog dan bij de voorafgaande hoofdstukken, terwijl nu en dan aan eene historische bijzonderheid wordt herinnerd, of eene verrassende opmerking wordt ingevlochten.

Die laatste b.v.: waar schrijver spreekt over de *sterkte van het gezicht*, (pag. 114):

'Wrangel spreekt, zegt hij, in zijn Reis naar de IJszee, van een Jakoet, die hem verhaalde dat hij gezien had hoe een groote ster kleine sterren verslond en die naderhand weder uitbraakte. (Sic!) Deze man, zegt Wrangel, had met het bloote oog de eclipsen van de manen van Jupiter gezien. En von Humboldt spreekt, in zijn Kosmos, over een kleermaker te Breslau, Schoen geheeten, die met het ongewapende oog de manen van Jupiter konde zien.' Si fabula vera!

Deze voorbeelden toch zijn zeker verrassend - maar wie staat borg voor de waarheid?

De autoriteit der verhalers doet in dit opzicht weinig ter zake.

Evenmin als van de betrekkelijke dorheid van den stijl, kan men, zijn onderwerp in aanmerking genomen, den schrijver een verwijt er van maken dat hij steeds zoo bondig mogelijk zich tracht uit te drukken - op een enkele plaats evenwel schaadt dit aan den indruk.

Zoo bij het 'gehoor': Schrijver zegt hier:

'Het *oor* is het orgaan van het gehoor'; wie denkt nu daarbij niet onwillekeurig aan het 'de haan is een echte Mahomedaan'? gelijk 'de schoolmeester' zegt.

Het gezegde doet evenwel in niets schade aan de degelijkheid en nuttigheid van dit boekje, dat wij *als deel van het geheel* dat de uitgever zich voorstelt, alleszins kunnen aanbevelen; op zich zelf beschouwd

zien wij niet in, waardoor het zich zoo veel gunstiger onderscheidt van andere geschriften van dien aard; b.v. van dat v. Lubach, Eschricht e.a. Het populariseeren der natuurstudie van den mensch met inbegrip der ontleedkunde, heeft zeker zijne goede zijde, zooals wij, bij eene aankondiging van een soortgelijk werkje als het bovenstaande, in dit tijdschrift, reeds vroeger hebben verklaard. Toch rijst daarbij de vraag op, of, zoo het doel zal worden bereikt, voor de genoemde onderwerpen niet een meer aantrekkelijke vorm moet gevonden en gekozen worden, dan die waarin dit onderwerp ons hier wordt aangeboden.

Dit is zeker niet gemakkelijk, maar onmogelijk achten wij het toch niet. Ja, doenlijk ook zonder dat aan de juistheid van de voorstelling der feiten wordt te kort gedaan.

Ook de Staathuishoudkunde is een dor en droog onderwerp. Doch zie haar behandeld door De Bruijn Kops in zijne ‘Beginselen.’

Hij wijdt al spelende en op de meest vermakelijke wijze zijne lezers in, ja, bij de ingewikkeldste economische vraagstukken.

Deze gave van populariteit in stijl en voorstelling heeft dezelfde schrijver vroeger ook getoond in zijn boekske ‘Gezondheidsleer.’ Daar vindt men *ademhaling* en *bloedsomloop* b.v. op de *aantrekkelijkste* wijze behandeld. Dat Dr. Winkler deze gave niet mist bewijst een ander geschrift van zijne hand, tot de straks genoemde reeks van volksboekjes behoorende, ‘de Luchtverschijnselen,’ dat zich althans genoegelijk laat lezen.

Ook bij de ‘Entomologische wandelingen’, van Mr. Snellen, is aan dien eisch volkomen voldaan.

Wat echter ‘Het lichaam van den mensch’ betreft, dit boekje laat in genoemd opzicht, naar wij meenen, iets te wenschen over.

Gaarne gunnen wij den uitgever en zijne medearbeiders het beste succès op hun streven, dat wij tot bevordering en verspreiding van beschaving en kennis waardeeren.

Arnhem, Jan. '74.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Ondoordacht.

Dr. T.C. Winkler. Luchtverschijnsels. Met eene menigte afbeeldingen. Haarlem, A. C Kruseman, 1873.

Het hierboven aangekondigde werkje behoort tot de reeks van ‘goedkoope, nette, geïllustreerde volksboekjes’ door den heer A.C. Kruseman (thans Kruseman en Tjeenk Willink) uit te geven. Daar in deze

aflevering van *de Tijdspiegel* reeds elders over deze geheele reeks het een en ander in het midden wordt gebracht, zal ik mij met de bespreking van het plan in het algemeen, - hoe ingenomen ik daarmede ook ben, - hier niet inlaten, maar mij alleen tot het werkje bepalen, waarover mij de redactie verzocht heeft een en ander te zeggen.

Kunnen we reeds uit het prospectus van den uitgever de bedoeling der uitgave en den kring van lezers opmaken, voor wie de werkjes geschreven zijn, zoo heeft Dr. Winkler er in zijne inleiding nog eens bepaald op gewezen, dat zijn boekje 'niet is bestemd voor geleerden: het worde gelezen door hem, die niet gesteld is op groote reeksen van cijfers en meteorologische tabellen, noch op een verslag van de proefnemingen en waarnemingen van de mannen der wetenschap, maar die tevreden is als hij de uitkomsten van die geleerde studiën op eene bevattelijke wijze ziet medegedeeld.' Ziedaar dus het standpunt duidelijk aangewezen, waarop men zich bij eene beoordeeling heeft te plaatsen.

Die beoordeeling nu kan onmogelijk gunstig zijn. Wel bevat het werkje een aantal zeer wetenswaardige zaken en juiste opmerkingen, maar bijna overal mist men scherpte en nauwkeurigheid, die juist in een populair werkje zoo hoogst noodzakelijk zijn, wanneer het niet in plaats van te onderwijzen en terecht te helpen, onjuiste begrippen zal verspreiden en op een dwaalspoor brengen.

Of dat gemis aan juistheid en ondubbelzinnigheid een gevolg is van eene welwillende maar hier vaak overdrevene vrees van den schrijver om in zoogenaamd dorre beschouwingen en droge bepalingen te vervallen, dan wel of het aan andere oorzaken te wijten is, laat ik geheel in het midden; maar zeker is het, dat in sommige gedeelten van zijn geschrift de bedoelde eigenschap zoo hoog is opgedreven, dat men verplicht is daarover den staf te breken en niet mag nalaten het publiek daartegen te waarschuwen.

Dit is vooral van toepassing op het tiende hoofdstuk, waarin over vallende sterren, vuurkogels en luchtsteenen wordt gehandeld, en het is mij volkomen onverklaarbaar hoe iemand, die den naam van wetenschappelijk man wenscht te verdienen of te behouden, zich zoo onvoorbereid en zoo weinig op de hoogte van zijn onderwerp tot schrijven kan neerzetten.

Dr. Winkler staat, - naar het bedoelde hoofdstuk te oordeelen, - omtrent het leerstuk der vallende sterren nog op hetzelfde punt, waar de sterrenkundigen een jaar of tien geleden stonden, en toch, - hoeveel zijn de inzichten juist op dit gebied in de laatste jaren verhelderd geworden! Met geen enkel woord vinden wij melding gemaakt van het zoo uiterst merkwaardige verband, dat naar de onderzoekingen van Schiaparelli en anderen tusschen de banen der vallende sterren en der kometen ten duidelijkste is aangetoond en dat sedert zoo glansrijk is bevestigd geworden. Bij de opsomming der sterrenregens vindt men

wel die van 12 (lees 11) November 1799 en die van 12 November 1833 vermeld, maar omtrent die van 13 November 1866 geen enkel woord! Is het niet onbegrijpelijk in een werk van 1873 nog te moeten lezen, dat ‘sedert 1862 het verschijnsel (der Leoniden) meer in toenemende richting schijnt en op weg naar een nieuw toppunt te zijn, dat volgens Olbers in 1876 bereikt zal worden’? Maar wanneer is dit dan toch neergeschreven? Heeft Dr. W. dan niets gezien of gehoord van hetgeen er sedert 1862 op dit gebied is omgegaan? Heeft hij niets vernomen van de sterren-stortbui in 1866, van de oproeping van Prof. Hoek in 1867, toen zoovele personen (naar het later bleek, in Europa bijna tevergeefs) uit den slaap zijn gehouden en den mistigen, door het maanlicht nog meer onduidelijk waar te nemen hemel hebben aangestaard? Heeft hij niets gelezen van den sterrenregen op 27 November 1872 en van hetgeen naar aanleiding daarvan in het laatst van dat jaar en in het begin van 1873 omtrent de komeet van Biela is te doen geweest, en is niets te zijner kennisse gekomen van hetgeen Klinkerfuesz te Göttingen aan Pogson te Madras heeft getelegrapheerd en wat daarvan de gevolgen zijn geweest? - Het schijnt waarlijk zoo!

Doch er is meer: sedert wanneer is het een feit, dat de beweging van onze aarde in Augustus juist op het sterrebeeld Perseus is gericht (blz. 109), en meent de schrijver werkelijk dat men het lichten der vallende sterren noodzakelijk aan eene ‘verbranding’ der voorwerpen moet toeschrijven, ‘onderstellende dat het vaste lichaampjes zijn, samengesteld uit gemakkelijk in brand gerakende stoffen, zooals, bijvoorbeeld, zekere zwavelmetalen zijn’?

Mij schijnt het toe, dat de aanwezigheid van dat ongelukkige tiende hoofdstuk het werkje veroordeelt.

Toch zou het onbillijk zijn alleen op het bewuste hoofdstuk af te gaan, en ik erken met blijdschap dat het geïncrimineerde gedeelte van het boekje het minst geslaagde van het geheel is. Doch ook op het overige is zeer veel aan te merken.

Zoo b.v. het zesde hoofdstuk, waarin over den regenboog en verwante verschijnselen wordt gesproken.

De verklaring van het verschijnsel van den regenboog is, - deskundigen zullen het mij toestemmen, - voor oningewijden niet gemakkelijk te geven, en ik betwijfel dan ook of het den heer W., hoe ‘eenvoudig’ (blz. 59) en ‘gemakkelijk’ (blz. 60) hem die verklaring ook moge toeschijnen, er in geslaagd is, de zaak voor anderen duidelijk te maken. Doch hoe zou dit ook mogelijk zijn, wanneer de schrijver de begrippen *straalbreking* en *diffractie* (blz. 68 en 69) als van gelijke beteekenis voorstelt en wanneer hij verklaart, dat soms d r i e (Dr. W. spatiëert) regenbogen te gelijk zichtbaar zijn, ‘maar dit is een zeer zeldzaam geval en die derde boog vertoont dan zijne zeer flauwe kleuren in dezelfde orde als de eerste.’ Ja, wel *zeer* zeldzaam. Die

derde boog toch zou moeten ontstaan door *vijfmaal* herhaalde terugkaatsing van het licht in het inwendige van den druppel, en ik meen met volle zekerheid te kunnen verklaren, dat *niemand* dien derden (eigenlijk vijfden) regenboog *ooit* heeft kunnen waarnemen.

Doch genoeg. Het lust mij niet en het behoort niet tot mijne taak een lijstje te geven van onnauwkeurigheden, minder juiste uitdrukkingen en verkeerde getalswaarden (blz. 26, 27, 90), die ik in het werkje heb meenen op te merken. Ik wil niet uitvoerig wijzen op de verwarring der begrippen atoom en molecule (blz. 2), kracht en snelheid (blz. 40), noch ook op de iets of wat optimistische voorstelling, dat ‘vele streken der aarde, gelijk Egypte en de steppen en woestijnen van Azië en Afrika, zich bijna onafgebroken in een onbewolkten hemel *verheugen.*’

Van het uiterlijk voorkomen van het werkje is reeds met lof gesproken; de ‘menigte’ (17) afbeeldingen, die in het werkje voorkomen, zijn zeer net afgedrukt en strekken tot sieraad van het geheel. Niet altijd echter geven ze eene juiste voorstelling van hetgeen ze volgens het bijschrift moeten aanduiden; zoo is (blz. 20) de Brocken voorgesteld als omgeven door met sneeuw bedekte Alpentoppen, - de halo's (blz. 66) geven vooral wat de bijzonnen betreft een zeer verkeerden indruk, en het plaatje op blz. 105 over de vallende sterren is van dezelfde waarde als de daarbij behoorende tekst.

H. VAN DE STADT.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

I.
Een paar nieuwigheden.

Amice!

Hoe dikwijls heeft men ons al niet geschreven, hoe dikwijls is ons uit duizend en meer monden niet toegeroepen, dat wij leven in de eeuw van vooruitgang bij uitnemendheid, in de eeuw die gekenmerkt is door de meeste en de schoonste wetenschappelijke ontdekkingen, welke de industrie tot verbazende hoogte hebben opgewerkt. Zie eens rondom u. Op elk gebied van wetenschap en kennis is vooruitgang; altijd voorwaarts! roept men luide; wij moeten vooruit, en wij gaan vooruit... door stoom en met stoom. Ja, stoom is de levensvraag van

den dag: zonder stoom geen industrie, zonder stoom geen intellektueele ontwikkeling; maar... geen stoom zonder materiaal, zonder steenkolen, sic ergo geen intellectueele vooruitgang zonder steenkolen; zonder steenkolen geene wetenschap. 't Is prozaisch! Was dat materiaal voor den stoom maar wat anders als steenkolen; was het bijv. maar water, das schöne blaue Wasser, dat is ten minste meer poëtisch, en bovendien: steenkolen kunnen gaan ontbreken; dàt is practisch; zij kunnen opraken, en dàn?... maar water, zie, dat is er altijd. Dus konden wij de steenkolen als beweegkracht maar eens gaan vervangen door water, dan, ja dan zouden wij ze immers kunnen missen, die dure steenkolen, en de industrie zou nog veel, veel hoogere vlucht nemen. Maar voorwaarts! voorwaarts! roept men luide; altijd voorwaarts! dat water mag niet kunnen ontbreken, dezelfde hoeveelheid water moet kunnen dienen voor eeuwigdurende beweging. Zie daar hebt ge het zenith van de industrie, eeuwigdurende beweging, zonder verbruik van materialen. Eeuwigdurende beweging! Mij dunkt ik zie u lachen en ik hoor u zeggen, dwaasheid! dat is onmogelijk. Zijt gij daar zoo stellig van overtuigd? De Association scientifique de France is het niet.

Wat? Ja wel. De heer Dupont heeft in het wekelijksch verslag van die vereeniging de beschrijving van een, door hem uitgevonden, Machine hydraulique ten beste gegeven, waarmede hij niets minder beoogt dan... dan de totale verdringing van alle mogelijke brandstoffen. Het toestel is, 't spreekt van zelf, eenvoudig, zeer eenvoudig, is 't ei van Columbus. Uit een grooten vergaarbak loopt door eene kraan water op een rad, dat derhalve bewogen wordt en die beweging aan andere toestellen kan overdragen. Dat is echter niets nieuws, maar wel het volgende. Het water, dat op het rad gewerkt heeft, wordt in een anderen vergaarbak opgevangen en dan op de hierna beschrevene wijze zonder eenig verlies (?) in den eersten vergaarbak gevoerd. In den eersten bak bevindt zich een vlotter, die door middel van eenige hefboomen werkt op een paar kleine deurtjes, en deze, indien hij zakt, kan openen. Nu is het duidelijk, niet waar? dat indien de vlotter zakt, de deurtjes opengaan, en het gebruikte water komt toestroomen om met de rest in den eersten vergaarbak het lieve leventje opnieuw te beginnen. Geen droppeltje water gaat verloren; het water valt altijd neer, het komt altijd terug en... de beweging is eeuwigdurend. Ziet ge 't wel, amice, ‘la suppression complête du combustible’ is er mee gemoeid? Ik kon mij al zoo'n voorstelling maken van een locomotief gedreven niet meer door stoom, o neen! vallend water, mijnheer, altijd door! En ik vermeide mij reeds in het kwade bloed dat de philosopheerende Duitschers zetten zouden, nu ze dan toch eens door de Franschen geslagen waren, en dàt... door de eeuwigdurende beweging! Edoch daar komt waarlijk in het volgende nummer een erratum van dezen lakonieken inhoud: Supprimez l'article. De man was bekeerd; hij had niet

gedacht aan de wrijving der spillen, assen, enz. die eene zekere hoeveelheid beweegkracht omzette in arbeid die voor den toestel onbruikbaar was, in warmte namelijk; noch had hij er rekening van gehouden dat door het uitstorten van het water uit de kraan over het rad, wrijving moest ontstaan, die warmte opwekte en dus verloren ging voor den toestel. Wat er van is weet ik niet; ik vermoed wat anders n.l. dat het werktuig in die acht dagen eenige malen stil is blijven staan: het beste bewijs voor den uitvinder van de niet altijddurende beweging. Ik beweerde zoo straks dat wij behoorden vooruit te gaan; stilstaan is achteruitgaan; ik zeg meer, wij gaan zoo vooruit dat we altijd zullen blijven bestaan. Voor ons, negentiende-eeuwers, is een gelukkige toekomst weggelegd: onze vaderen en voorvaderen, zij werden begraven, die goede oude liên; zij vergingen nog tot stof en assche; wij niet meer; wij zullen in de salons van onze kinderen en kleinkinderen bewaard worden in glazen kasten om door hen te worden aanschouwd, opdat zij aan ons een voorbeeld zouden nemen, aan ons, die er op roemen kunnen tijdgenooten te zijn van den man, die de kunst verstaan heeft de lijken van menschen honderden jaren lang te bewaren in een staat alsof zij van gisteren dagteekenden. Gij vraagt wie die groote man is? Dr. Marini van Napels. Maar alle scherts ter zijde. Genoemde doctor heeft in Weenen ontleedkundige praeparaten ten toon gesteld die niet alleen door allen bewonderd worden wegens de nette bewerking, maar ook wegens de buitengewone frischheid waarin zij verkeeren. Marini had bijna 10 jaren geleden in Parijs een voet anatomisch gepraepareerd met hem alleen bekende kunstmiddelen. Die voet was op de Weener tentoonstelling geëxposeerd en verkeerde in een zoodanigen frisschen staat, dat eene snede over de huid gemaakt er uitzag alsof zij een paar dagen oud was. Hij beweert drie manieren te hebben die tot dat resultaat voeren. De eerste dezer manieren schijnt overeen te komen met de wijze waarop de oude Egyptenaars hunne mummiën maakten; zij heeft op de oude wijze voor, dat de praeparaten voortdurend als versch blijven en de verschillende weefsels hunne oorspronkelijke kleur behouden. Eene tweede wijze is: al de dierlijke weefsels op eigenaardige wijze te looien en tot een soort van leder te maken, dat, in water geplaatst, na verloop van eenige uren er uitziet alsof de weefsels pas eenige uren afgestorven zijn. Eene speciale commissie uit de Jury heeft meer dan eens op verschillende praeparaten de proef gedaan en altijd steekhoudend bevonden. 't Schijnt dat de stoffen die Dr. Marini voor deze wijze van behandeling gebruikt niet schadelijk zijn voor de gezondheid, want hij heeft op volkomen dezelfde wijze, maanden lang, stukken vleesch voor bederf gevrijwaard niet alleen, maar beweert tevens dat zij na een paar uren in water te zijn gelegd, zonder gevaar kunnen gegeten worden. Indien dit waar is, en er is geene reden waarom men er aan twijfelen zou, daar een aantal gecontroleerde proeven het bewijzen, dan is er een uitstekend middel ge-

vonden om groote hoeveelheden vleesch naar alle deelen van den aardbol heen te zenden zonder eenig gevaar van rotting. De heer Marini heeft eindelijk nog een derde middel, dat hij de *versteening* noemt, waardoor alle organische wezens, van de hoogst- tot de laagstgeorganiseerde in de rij der schepselen, kunnen bewaard worden in hunnen oorspronkelijken vorm. De bewerking steunt op het algemeene bekende feit - een feit waarop, zooals gij weet, de galvanische verzilvering of vergulding en de galvanoplastiek berusten - dat scheikundige zouten door een galvanische batterij worden ontleed in hunne bestanddeelen, zuren en basen: het zuur wordt door de eene pool, de base door de andere pool aangetrokken; evenzoo leert ons de natuurkunde dat zouten, bijv. kopervitriool, door den galvanischen stroom van de eene pool naar de andere worden heengevoerd; welnu, op eene dezer oorzaken, misschien op beide, zegt Marini zijne derde methode te berusten. Hij laat onoplosbare zouten de verschillende weefsels binnendringen, deze opvullen en door hunnen onderlingen samenhang het geheele dier versteenen. Tijd en onderzoekingen zullen moeten bewijzen wat er van deze methode is. Tot nog toe weet niemand de samenstelling der zouten die Marini voor zijne, sit venia verbo, i d e a l e o p z e t t i n g s m e t h o d e gebruikt. Hij schijnt er wel wonderen mee verricht te hebben. Zoo meldt men dat de weduwe van Thalberg, den beroemden pianist, haren echtgenoot heeft doen versteenen en hem als blijvend souvenir van hun gelukkig huwelijk in haar salon heeft opgesteld. Op dezelfde wijze heeft de vinder wijlen den heer Daffito, oud-prefect van Napels, versteend! Had ik onrecht te beweren dat de portretten uit de mode zullen raken en onze kinderen hunne salons met onze versteende lijken als heiligenbeelden in nissen zullen versieren? Voorshands, zoolang het ‘een geheim’ is van Marini, zal natuurlijk de wetenschap weinig met zijne vinding gebaat zijn; wie weet, welke dienst hij de anatomie kan bewijzen indien hij zijn ‘procédé’ publiek eigendom maakt.

Wilde ons de heer Dupont eene onmogelijke eeuwigdurende beweging verschaffen en zal de heer Marini ons, zonder ooit in de ‘Académie’ gezeteld te hebben, binnen kort tot ‘onsterfelijken’ maken, hunne denkbeelden worden overschaduwd door die van den heer G.A. Bergh te Drontheim. Niet tevreden dat de zon ons warmte en licht geeft en van verre ons hare heilgaven toezendt, wil genoemde heer haar tot niets minder maken dan tot onze slavin: zij zal voor ons werken, en arbeiden in eene ‘S o n n e n m a s c h i n e .’ Ik zal u zoo kort mogelijk mededeelen langs welken weg en door welke redeneering hij tot zijne zonmachine gekomen is.

Wij weten dat de warmte der zon de bron is van alle leven en groei, en dat de in vroegere tijden door den invloed der zonnewarmte gewassen planten door omstandigheden in steenkolen, bruinkolen en turf zijn overgegaan, welker verbrandingswarmte gebezigd wordt tot

het in werking brengen der stoommachines. Welnu, die verbrandingswarmte is niet anders dan gemetamorphoseerde zonnewarmte, want onder den invloed der zon neemt de plant koolzuur op uit de lucht en laat de koolstof, in dat gas bevat, in zich de verbindingen aangaan die de oorzaak zijn van groeien en derhalve van de vorming van nieuwe plantendeelen. Het is dus eigenlijk de zonnewarmte welke de oorzaak is van alle mogelijke mechanische kracht. Waarom moeten wij nu die mechanische kracht 'uit de tweede hand' krijgen? Neen, liever uit de eerste hand; de zon zal voor ons arbeid verrichten. Vele middelen zijn voorgeslagen, bijv. om een enkel te noemen, men wilde met een groot brandglas de zonnestralen brengen op een stoomketel om aldus het water te verhitten enz.; behalve deze een aantal andere, waarvan niet één bruikbaar was. De heer Bergh heeft ons in Juli van het vorige jaar, (dus toen de zon vrij sterk was en misschien zonnesteken in dat noordsche land niet zeldzaam waren) met een nieuw middel verrast.

Ik zal den heer B. op den voet volgen bij zijne verklaring. Het is u bekend dat de machines, die warmte overbrengen in mechanischen arbeid, op het beginsel berusten dat een vloeibaar of gasvormig lichaam door de warmte eene verandering in zijne molekulen ondergaat waardoor mechanische kracht ontwikkeld wordt. De verandering van een vast lichaam is te gering om ze tot voortbrenging van mechanischen arbeid te kunnen gebruiken. Gasvormige lichamen zijn wel in sommige toestellen gebruikt, doch hebben noodig eene hooge temperatuur. Er blijft dus niets over dan vloeistoffen te nemen en wel eene die door niet te veel warmte genoegzaam wordt veranderd om mechanischen arbeid voort te brengen. Wij weten dat in de gewone stoommachines eene groote hoeveelheid warmte verloren gaat, doordien het kookpunt van water zoo hoog is, en weten tevens dat hoe meer spankracht de stoom bezit, des te meer arbeid wordt verricht door de aangebrachte warmte. Indien wij nu een lichaam bezaten, dat gemakkelijk en spoedig kookt en dan eene spankracht heeft gelijk aan die van water van zeer hooge temperatuur, dan zouden wij door zeer weinig warmte veel arbeid kunnen verrichten. In het zwaveligzuur bezitten we een dergelijk lichaam. Dit gas ontstaat o.m. bij verbranding van zwavel in de lucht, heeft een scherpen en hoestverwekkenden reuk en is gemakkelijk vloeibaar te maken. Want indien men droog gas leidt in een ballon die door 2 deelen ijs met 1 deel keukenzout gemengd wordt afgekoeld, wordt dit gasvormig lichaam vloeibaar.

Denk u nu een vat dat met vloeibaar zwaveligzuur gevuld is en aan de zonnestralen is blootgesteld; het gas, dat door de verwarming ontstaat, zal een druk van 2-3 dampkringsdrukkingen uitoefenen en indien het, op dezelfde wijze als bij de stoommachine, beurtelings onder en boven den zuiger in den 'stoomcilinder' wordt gebracht, zal het beweging doen ontstaan en dus kracht ontwikkelen. Voeren wij nu verder het

afgewerkte gas naar een ander vat dat met eenig koudmakend mengsel is omgeven, dan wordt het gas weer gecondenseerd tot vloeistof en dan door eene pomp naar het eerste vat gevoerd. Ziehier het grondbegrip van de *Sonnenmaschine* van Bergh. Hoe zullen we echter het zwaveligzuur in voldoende hoeveelheid krijgen? ‘Gaat naar het noorden,’ antwoordt de vinder der zonmachine, ‘daar vindt gij genoeg zwavelkies (eene verbinding van zwavel en ijzer) waaruit zwaveligzuur kan bereid worden.’ 't Is waar, uit zwavelijzer kan zwaveligzuur bereid worden, maar, vergeten wij het niet, door sterke gloeiing in de lucht. Wij hebben nu zwaveligzuur, de twee vaten met zuiger enz. en de zon; de zonmachine zal werken. Maar, vraagt gij, als de zon niet schijnt? Daar heeft de vinder voor gezorgd, luister maar. In de dagen van weelde, als de zon lief aan den hemel schijnt, zal de machine in beweging brengen een zoogenaamd toestel van Natterer, waardoor koolzuur tot eene vloeistof wordt verdicht. Dit koolzuur wordt bewaard in eene groote kolf van ijzer, en is de dag van ellende voor de deur, dan zal het koolzuur uit deze kolf de plaats bekleeden van het zwaveligzuur en de zuiger van de zonmachine in beweging brengen. Wij zien dus dat, n.l. volgens den heer Bergh, de mogelijkheid bestaat om de zonmachine altijd door, dus zonder zon, te laten werken. Het plannetje, zooals gij bemerkt, ziet er nog al bevallig uit, ik twijfel echter èn aan de mogelijkheid èn aan het nut.

Dat de zonmachine werken kan als de zon schijnt wil ik voorloopig aannemen; dat zij werken zal indien het zwaveligzuur vervangen wordt door koolzuur betwijfel ik ten sterkste. Immers het is een bekend feit, dat indien de ontvanger van het toestel van Natterer, welke het vloeibare koolzuur bevat, geopend wordt, wel een gedeelte van het vloeibare koolzuur tot gas overgaat (daardoor zou men arbeid kunnen uitoefenen), doch dat de rest van het koolzuur bevriest en dus niet meer bruikbaar is. De machine zal dus stil moeten staan indien de zon niet schijnt. Wat betreft het nut, de vinder zegt dat zwaveligzuur gemakkelijk uit zwavelkies te verkrijgen is in vloeibaren toestand. Het woordje ‘gemakkelijk’ wegdenkende, is, zooals wij boven zeiden, gasvormig zwaveligzuur te maken door *gloeiing* in de lucht van zwavelkies. Hebben we nu iets gewonnen? of wij water verwarmen om stoom te maken die onmiddellijk in de toestellen werkt, dan wel zwavelkies gaan gloeien, om gasvormig zwaveligzuur te verkrijgen dat, gecondenseerd, aan de werking van de zonnewarmte moeten worden blootgesteld om nu eindelijk te doen wat de stoommachine veel gemakkelijker deed - ik vraag: hebben wij iets gewonnen met de vermaarde zonmachine? Is de toestel niet een phantasiebeeld van den vinder op een' zomerschen namiddag uitgewerkt? De heer Bergh behoudt zich het recht van uitvinding en uitvoering voor van alle toestellen en machines die op zijne zonmachine gebaseerd zijn. Ik vermeen dat wij hem die vrijheid gerust mogen laten, en dat geen verstandig mensch het ooit zal beproeven

naar zijne denkbeelden eenige machine te maken waarbij de zon als middel tot verwarming wordt gebruikt. De heer B. zal ons later kennis geven van zijne onderzoekingen over een aantal andere stoffen die zwaveligzuur kunnen vervangen. Ik ben nieuwsgierig wat wij dienaangaande nog van hem over zijne zonmachine te lezen zullen krijgen; bij gelegenheid zal ik het u mededeelen. Voorloopig kunnen wij van de eerste en derde vinding gerust met Heine zeggen:

> Bleib du in deiner Meerestiefe,
> Wahnsinniger Traum.

Adieu. Tot later.

H. Januari '74.
t.t.
MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Mill's autobiographie.

I.

De korte, biographische mededeelingen in het voortreffelijk Gidsartikel(*) van den hoogleeraar Van der Wijck, waarin den doorluchtigen engelschen denker, door wiens dood de geheele beschaafde wereld een harer schoonste sieraden verloren heeft, een welverdiend blijk van hulde werd gebracht, hebben gewis bij velen de begeerte doen ontstaan om kennis te maken met Mill's opus posthumum, dat de geschiedenis van zijn leven bevat. Wie geen belang stelt in de dingen, waaraan Mill, gedurende zijn geheele leven, alle krachten van zijn grooten geest besteed heeft, late de onlangs door zijne stiefdochter uitgegeven autobiographie gerust ongelezen; want dit boek bevat niets van hetgeen een levensbeschrijving zelfs der meest alledaagsche menschen soms een schijn van belangrijkheid kan geven. Mill's autobiographie geeft ons een nauwkeurige beschrijving de verschillende ontwikkelingsphasen van een scherpzinnigen, altijd onderzoekenden, altijd voorwaarts strevenden geest. Avonturen, romantische lotgevallen, schilderingen van hartstochten worden hier tevergeefs gezocht. Het was den schrijver vooral te doen om de verdiensten van hen, die tot zijn vorming hebben bijgedragen, te doen uitkomen. Het heeft mij getroffen, dat ik onder hen zijne moeder niet genoemd vind. Ook van zijne broeders en zusters - hij had er verscheidene - vernemen wij zoo goed als niets. Van dit stilzwijgen wordt geen reden gegeven.

Gedreven door de loffelijke begeerte om allen, die zijne ontwikkeling hebben helpen bevorderen recht te doen wedervaren, is Mill er toe gekomen, om anderen, ten koste van zich zelf te verheerlijken. Mocht men hem onvoorwaardelijk gelooven, dan zou men moeten aannemen, dat hij, wat bevattingsvermogen, geheugen en energie betreft, eerder beneden dan boven het gewone peil stond; dat iedere knaap en ieder

(*) 1873, No. 10.

meisje hetzelfde zouden kunnen doen, wat hij als kind gedaan heeft - en dit grenst aan het fabelachtige - mits zij zijne opvoeding en een gemiddelde mate van gezondheid naar lichaam en geest genoten. Een oppervlakkige lezing der autobiographie zou ons er licht toe kunnen brengen om te meenen, dat het uitsluitend aan de opvoeding van zijn vader te wijten is, dat hij zijne tijdgenooten in kennis het vierde gedeelte eener eeuw vooruit was; dat hij op het tijdstip zijner vurigste geestdrift om een wereldhervorming te bewerkstellingen niet veel meer geweest is dan een adept van de leer van Bentham; dat hij op gevorderden leeftijd zijn meest populaire werken heeft geschreven als amanuensis eener dierbare vriendin en gade. Wie oplettend leest zal echter ras ontwaren, dat Mill, zelfs toen de invloed van anderen op hem het krachtigst werkte, naar innerlijke vrijheid streefde. Ik wil de groote verdiensten van James Mill, wat de opvoeding van zijn zoon John Stuart betreft, volstrekt niet verkleinen, maar ik geloof vast, dat die zoon, trots alle voorzorgen om zijn leeren niet in louter geheugenwerk te doen ontaarden, bijzonder sterk zou geleken hebben op de kweekelingen van het vermaarde instituut van Dr. Blimber in Dickens' *Dombey en Zoon*, zoo hij niet in hooge mate had uitgemunt juist door die eigenschappen, welke hij verklaart niet te hebben bezeten. Ook de overige kinderen werden door hun vader opgevoed, doch van hun vroegrijpe talenten word nergens gesproken.

Om den invloed dier opvoeding op Mill's verstandelijke en zedelijke ontwikkeling te kunnen begrijpen, dienen wij vooraf den levensloop, het karakter en de gevoelens van zijn vader te kennen. James Mill, de zoon van onaanzienlijke ouders, had zijn opvoeding te danken aan John Stuart, die in Schotland eene aanzienlijke betrekking bekleedde. Eene beurs, gesticht door de vrouw van John Stuart en eenige andere dames om jongelingen op te leiden tot den dienst bij de Schotsche Kerk, stelde hem in staat om aan de Edinburgsche Universiteit te studeeren. Toen zijne studiën voltooid waren, weigerde hij predikant te worden, daar het hem onmogelijk viel zijne instemming te betuigen met eenige kerkelijke geloofsbelijdenis. Na gedurende eenigen tijd de betrekking van gouverneur te hebben waargenomen bij verscheidene schotsche families, koos hij Londen tot woonplaats, waarbij en zijn gezin - hij was onderwijl gehuwd - moesten leven van de opbrengst van opstellen in periodieke werken. Dat hij onder zulke omstandigheden had durven huwen, hield hij in een later tijdperk van zijn leven voor strijdig beide met gezond verstand en met plicht. Het aangaan van een huwelijk zonder de minste vooruitzichten is een zoo vaak voorkomende zaak, dat men zich daarover volstrekt niet behoeft te verwonderen. Wel mogen wij ons verbazen als het iemand gelukt, om zonder ooit schulden te maken, vele jaren lang een groot gezin te onderhouden, terwijl hij geen andere inkomsten heeft als het honorarium van dagbladen tijdschriftartikelen, wier inhoud zoo sterk mogelijk indruist tegen de

godsdienstige en staatkundige meeningen van hen, die kunnen geacht worden de publieke opinie te beheerschen; terwijl niets hem kan overhalen om een enkelen regel tegen zijne overtuiging te schrijven; terwijl hij een groot gedeelte van zijn kostbaren tijd aan het onderwijs zijner kinderen besteedt en bovendien, in een tijdsverloop van ongeveer tien jaren, een beroemd geschiedkundig werk van grooten omvang voltooit. Dit werk: *History of British India*, redde hem onverwachts uit de financieële moeielijkheden, waaronder hij gebukt ging. In 1819, een jaar na de verschijning van het boek, bezorgden hem de directeurs der Oost-Indische Compagnie, overtuigd van zijn vertrouwdheid met Indische toestanden, den post van *Assistant of the Examiner of India Correspondance.* Daar hij in zijne 'Geschiedenis van Indië' niet geschroomd had de privilegies der Compagnie aan te tasten, had hij natuurlijk volstrekt niet op zulk een belooning gerekend. Ofschoon de indische correspondentie hem iederen dag vele uren bezig hield, verminderde daardoor in het minst niet zijn werkzaamheid als schrijver en als opvoeder zijner kinderen.

De zedelijke wereldbeschouwing van James Mill had aanrakingspunten met die der Epicuristen, Stoïcijnen en Cynici. Met de Epicuristen stemde hij overeen ten opzichte der utiliteitsleer, handelingen goed of kwaad noemende, naarmate zij de strekking hebben genot of smart te veroorzaken. Zijn karakter deed hem overhellen tot de zedenleer der Stoa. Met de volgelingen van Antisthenes veroordeelde hij het najagen van genot. Niet dat hij ongevoelig was voor den prikkel van het genot, maar hij oordeelde het den prijs niet waard, dien men er bij de bestaande maatschappelijke toestanden voor geven moest. Daarom predikte hij matigheid en onthouding gelijk de oude grieksche wijsgeeren. Gelijk de meeste beschaafde Engelschen schaamde hij zich om door uiterlijke kenteekenen blijken te geven van een gevoelig hart. Zijn door en door prozaïsche natuur, zijn ernstige, sombere werelden levensbeschouwing deden bij hem die onbehaaglijke zijde van het engelsche volkskarakter bijzonder scherp uitkomen. Voor hartstochtelijke aandoeningen van allerlei aard, voor alles wat gezegd of geschreven was om die te verheerlijken, betoonde hij de diepste verachting. De oudheid scheen hem voortreffelijker toe dan onze tijd, omdat toen het gevoel niet zulk een groote rol speelde als thans. Intellectueele genietingen daarentegen stonden, onafhankelijk van de voordeelen, die ze opleveren, zeer hoog bij hem aangeschreven. Het menschelijk leven noemde hij armzalig, nadat de frischheid der jeugd verdwenen is. In tegenwoordigheid van jongelieden sprak hij over dit laatste punt, misschien opzettelijk, zeer zelden, maar wanneer hij het deed, op een toon van diepe overtuiging. Toch was hij geen gevoelloos of onaangenaam mensch. Onder dat koude uiterlijk klopte een gevoeliger hart dan men vermoedde. Menigmaal zeide hij, dat hij nimmer gelukkige oude lieden ontmoet had, behalve die, welke in de genoegens der

jeugd zelven wederom jong werden. Betoogende dat het doel van lof en blaam moet zijn het afschrikken van slechte en het aansporen tot goede daden, ontkende hij, dat men zich bij het laken en prijzen mag laten leiden door onzen afkeer van of onze ingenomenheid met gezindheden, waaruit handelingen voortspruiten. Dit nam ondertusschen niet weg, dat hij bij het beoordeelen van karakters goede bedoelingen bijzonder hoogschatte en de afwezigheid er van ten zeerste afkeurde. Overtuigd als hij was van het hooge gewicht zijner meeningen voor het algemeene welzijn, kon bij natuurlijk niet ingenomen zijn met personen, wier denkbeelden lijnrecht tegenover de zijne gesteld waren. Die tegenzin ontaardde evenwel bij hem niet in onverdraagzaamheid.

Over godsdienst dacht James Mill evenals Lucretius. Wat bij het meerendeel der menschen voor godsdienst doorgaat, was in zijne oogen niet zoozeer een dwaling van het verstand, maar veeleer een groot zedelijk kwaad. Meermalen placht hij te zeggen, dat alle tijden en volken zich hun goden hoe langer zoo slechter hebben voorgesteld en daarmee zijn voortgegaan, totdat in die voorstellingen de hoogst mogelijke graad van slechtheid bereikt was. Wat de meeste Christenen God noemen en als zoodanig aanbidden, hield hij voor het toppunt van zedelijke verdorvenheid. Denkt u, zeide hij dikwijls, een wezen, dat een hel maakt, met de onfeilbare voorwetenschap, en daarom met het voornemen, om het grootste gedeelte der menschen, wien hij het aanzijn geschonken heeft, te veroordeelen tot vreeselijke en eeuwigdurende martelingen. Zoolang dergelijke wanbegrippen omtrent het hoogste Wezen verkondigd worden is het geen wonder, dat menschen van een diepen zedelijken ernst voor goed met een godsdienst breken, die zulke stellingen leert. Dat James Mill het Christendom te veel afmat naar de kerkelijke voorstellingen, die in zijn land en in zijn tijd door een onbuigzame orthodoxie verdedigd werden, en zich daarom scheeve voorstellingen vormde van den christelijken godsdienst, behoeft geen betoog. Dezelfde bezwaren, die hem verhinderden een Christen te zijn, beletten hem ook om de grondstellingen van den z.g. natuurlijken godsdienst voor waar te houden. Na velerlei twijfelingen kwam hij eindelijk tot de conclusie, dat wij omtrent den oorsprong der dingen niets weten kunnen. Noemt men hem nu hierom een atheïst, zoo houde men in het oog, dat hij niet mag gerekend worden onder de dogmatische atheïsten. De oorzaken, die hem van allen godsdienst afkeerig maakten, waren meer van een zedelijken dan van een verstandelijken aard. Het godsdienstig geloof ondermijnt de zedelijkheid, ziedaar zijn hoofdbezwaar tegen godsdienst in het algemeen. Toch was hij een te goed waarnemer om niet in te zien, dat de demoraliseerende invloed van een onzedelijke geloofsleer niet zoo sterk is, als hij zou moeten zijn, indien de menschen aan de uit hunne leer voortvloeiende stellingen èn in de theorie èn in de practijk getrouw bleven.

Onder vertrouwde vrienden legde James Mill zijne stijfheid af en

was hij een geestig verteller en hartelijk lacher. Zijn vriendenkring was klein, maar uitgelezen. Hij verstond bij uitnemendheid de kunst om door zijne gesprekken meer nog dan door zijne boeken zijne denkbeelden te verspreiden. Zijn volkomen heerschappij over de groote hulpbronnen van zijn geest, zijn kernachtige en gekuischte taal, zijn zedelijke ernst zoowel als de intellectueele kracht van wat hij voordroeg overtuigden allen, die zijn omgang genoten, van het leerzame zijner gesprekken. Zijn brandende ijver, om overal het goede tot stand te helpen brengen, gaf groeikracht en levenswarmte aan iedere kiem van dezelfde deugd in de zielen van hen, met wie hij in aanraking kwam. Wie met hem hetzelfde doel beoogden vonden in zijnen omgang een zedelijken steun. Men beijverde zich zijne goedkeuring te verwerven en gevoelde schaamte als hij iets afkeurde. Moedeloozen werden versterkt door zijn vertrouwen op de macht der rede, op algemeenen vooruitgang, en op het goede, dat ieder individu kan bewerken door een goed gebruik zijner rede. Slechts in bijzondere gevallen werd dit vertrouwen enkele malen geschokt.

Als iemand van zulk een onbuigzaam karakter en ijzervasten wil als James Mill eenmaal van de deugdelijkheid van eenig beginsel overtuigd is, zal hij aan dat beginsel getrouw blijven ten koste van wat het ook zij. Dit blijkt genoegzaam uit de opvoeding, welke James Mill gaf aan zijn oudsten zoon, die, in 1806 te Londen geboren, den naam ontving van den ouden weldoener zijns vaders. Alle opvoedingssystemen, die op openbare scholen gevolgd worden, gaan mank aan twee moeielijk te vermijden euvelen. Vooreerst worden er vele kostbare uren niet veel beter dan verspild. Vervolgens is een kind, dat voortdurend met vele andere kinderen in aanraking komt, daardoor blootgesteld aan onzedelijke invloeden. James Mill besloot die gevaren te vermijden, en werd daarom zelf de onderwijzer van zijn kind. Vacanties werden nimmer gegeven; slechts zooveel uren van ontspanning toegestaan als voor het bewaren der gezondheid noodzakelijk was. Lange en veelvuldige wandelingen met zijn vader vervingen voor John Stuart de spelen en gymnastische oefeningen, die men, vooral in Engeland, onmisbaar acht ter verkrijging van een krachtigen lichaamsbouw. Geen liefderijke vermaningen en zachte woorden werden gebezigd om den knaap tot leeren aan te sporen; ontzag en vrees hield de vader voor de beste drijfveeren van nauwlettende plichtsbetrachting. Aan de macht der liefde werd niet geloofd. Kon het kind geen voldoende antwoorden geven op vragen, die ver boven zijn bevatting gingen, dan werd het ernstig berispt. De vader, die zelf eene geheel andere opvoeding had gehad dan zijn zoon, verweet dien zoon telkens op scherpe wijze zijn onhandigheid en onbeholpenheid in zaken van het dagelijksch leven. Stuart Mill heeft ruiterlijk bekend, dat hij voor zijn vader geen liefde koesterde. Wie hem dat gemis van liefde euvel duidt, verwacht gevolgen waar geen oorzaken aanwezig zijn. Ofschoon Mill toont zeer

goed de gebreken te kennen van het op hem toegepaste opvoedingssysteem, heeft hij zich echter wel gewacht een hard vonnis te vellen over den geëerbiedigden leermeester en trouwen leidsman zijner jeugd. Over den vader, dien het voor zijn kind niet aan hartelijke genegenheid ontbrak, die wederliefde op hoogen prijs zou gesteld hebben, maar de bronnen verstopt had, waaruit dat gevoel ontspringt, wordt met een zeker medelijden gesproken. Als een bewijs, dat die vader werkelijk niet gevoelloos was, worden wij er op gewezen, dat, toen de tijd zijn inborst verzacht had, zijn jongere kinderen hem teeder beminden. Mill twijfelt of hij niet eerder gewonnen dan verloren heeft door die strenge opvoeding. Hij gelooft niet dat kinderen zonder harde tucht en het vooruitzicht op straf zullen blijven volharden bij het verrichten van een uiterst vervelenden geestelijken arbeid. Dat zijn vader nu en dan het onmogelijke van hem vergde, verontschuldigt hij door de opmerking, dat een leerling van wien nooit iets geëischt wordt, wat hij niet kan doen, nooit doet al wat hij kan. ‘Mijn opvoeding was niet van dien aard, dat zij mij belette eene gelukkige kindsheid te hebben.’ Het is de vraag, of hij ooit al de blijdschap en al het genot gekend heeft, waarvoor een kinderhart vatbaar is. Eerst als jongeling zou hij op de smartelijkste wijze ondervinden, wat hem in de eerste dagen zijner jeugd ontbroken had.

Op zijn derde jaar begon Mill grieksch te leeren; vóór zijn achtste had hij de fabelen van Aesopus, den geheelen Herodotus, de voornaamste werken van Xenophon, stukken uit Diogenes van Laërte en Lucianus, een paar redevoeringen van Isocrates benevens de zes eerste dialogen van Plato in het engelsch vertaald. Daar er in dien tijd nog geen grieksch-engelsche woordenboeken bestonden, moest hij telkens de beteekenis van alle hem onbekende woorden aan zijn vader vragen. Van de grammatica werd vooreerst niet meer geleerd dan de verbuigingen en vervoegingen. Toen hij acht jaar oud was, werd er een aanvang gemaakt met het latijn. Zijn vader noodzaakte hem de latijnsche lessen zijner broertjes en zusjes te overhooren, eene taak die hij met grooten tegenzin vervulde. Op twaalfjarigen leeftijd had hij meer grieksche en latijnsche dichters en prozaschrijvers gelezen dan menig nederlandsch academieburger, toen de kennis der oude talen nog onmisbaar was om de academische lessen met vrucht te kunnen bijwonen. Behalve de classieken las hij een verbazende menigte historische werken, die, daar zij voor het grootste deel op de oudheid betrekking hadden, hem slechts zeer oppervlakkig met de nieuwere geschiedenis bekend maakten. Onder het wandelen was hij gewoon zijn vader te vertellen, wat hij den vorigen dag gelezen had. James Mill beijverde zich om bij zijn zoon reeds vroeg een democratischen geest aan te kweeken. Zoo waarschuwde hij hem b.v. op zijn hoede te zijn tegen de aristocratische vooroordeelen van den geschiedschrijver Mitford. Dit verminderde de aantrekkingskracht niet, die Mitford's

Greece op den knaap bleef uitoefenen, ofschoon hij voortaan altijd symphatiseerde met de partijen, die door den schrijver in een ongunstig daglicht gesteld waren. De werken van Watson deden hem in geestdrift ontvlammen voor den opstand der Nederlandsche gewesten tegen Spanje.

Het onderwijs in de wiskunde en in de natuurwetenschappen liet veel te wenschen over. Het had James Mill aan tijd ontbroken om op de hoogte te blijven dier vakken. Zelfonderricht en boeken moesten, zoo goed zij konden, die leemte aanvullen. Mill heeft het naderhand dikwerf betreurd, dat zijn eerste kennismaking met de natuur- en scheikunde, waarvoor hij buitengewone belangstelling koesterde, zoo oppervlakkig geweest is.

Wie de kennis der romeinsche en grieksche letterkunde houden voor den grondslag van veelzijdige ontwikkeling, zullen zich weinig ingenomen betoonen met de wijze, waarop James Mill zijn zoon in de classieke wereld heeft ingeleid. James Mill was gewis de laatste aan wien de goddelijke Muzen de onschatbare gave harer liefde zouden verspild hebben. Wie Shakespeare minacht, de kunst van een verzenmaker nuttig vindt omdat sommige dingen beter in rijm dan in onrijm kunnen gezegd worden en de groote menigte prijs stelt op verzen, van zulk een mensch mag men gerust beweren, dat hij van poëzie ongeveer evenveel begrijpt als een oester. John Stuart was niet zoo ongevoelig als zijn vader voor de bekoringen der goudlokkige Chariten, anders zou hij niet meer dan twintigmaal, met een steeds vernieuwd genot, Pope's vertaling van de Ilias gelezen hebben. Niet lang echter mocht hij zich verlustigen in de dichterlijke helleensche wereld. Het was zijn vader voornamelijk te doen om hem in den kortst mogelijken tijd zooveel latijn en grieksch te leeren, als noodig was, om de werken der grieksche wijsgeeren en in het latijn geschreven philosophische verhandelingen te kunnen verstaan, opdat hij daarna de systemen der nieuwere philosophie des te beter zou begrijpen.

Toen Mill twaalf jaar oud was, begon zijn vader hem logica te doceeren. Als grondslag dier lessen werden gebruikt Aristoteles' *Organon*, de *Computatio sive Logica* van Hobbes, en verscheidene latijnsche geschriften over scholastieke logica. Mill zegt, dat hij al die werken niet met vrucht bestudeerd heeft, omdat hij er nog niet rijp voor was. Om dezelfde reden waren de verklaringen van zijn vader hem menigmaal onverstaanbaar. Eerst lang naderhand werd voor hem zichtbaar, wat aanvankelijk in nevelen gehuld was. Toch waren die lessen verre van nutteloos. Mill werd er reeds vroeg aan zelfstandig denken door gewoon gemaakt. Zijn vader deed vooral zijn best om hem de waarde van den syllogistischen betoogtrant te doen beseffen en de nietigheid van z.g. cirkelbewijzen door tallooze voorbeelden te leeren. Zoodoende maakte hij reeds als kind kennis met eene

theorie, welke hij als man in zijn beroemd werk over logica zoo meesterlijk ontvouwd heeft. Op dit vroege tijdstip van zijn leven werd door het onderwijs van zijn vader en de lezing van genoemde boeken, maar niet minder door de studie van Plato de grondslag gelegd van zijn merkwaardig talent als dialecticus. Wie Plato alleen leest om zijn schoonheidsgevoel te bevredigen, loopt gevaar om voor de kern der platonische philosophie aan te zien, wat wellicht Plato zelf voor niet meer gehouden heeft dan voortbrengsels van dichterlijke verbeeldingskracht of wijsgeerige conjecturen. Plato echter kan ook gelezen worden op eene wijze, dat hij ons niet enkel aesthetisch genot verschaft, maar ook ons intellect uit den slaap wakker schudt. Werd Mill reeds in zijne kindsheid door de studie der logica en platonische dialectiek tegen de dwalingen eener valsche argumentatie gewapend, wij gelooven daarom niet met Mill, dat de studie van logica over het algemeen een aanbevelingswaardig middel is om kinderen tot toekomstige denkers te vormen. Was dit bij den jeugdigen Mill wel het geval, dan stel ik dit op rekening zijner buitengewone vatbaarheid. Daardoor zag hij zich in staat gesteld om aan de hand van Plato zoo vroeg den juisten weg te vinden in het labyrint van het verwarde denken, en wies het zaad, dat zijn vader uitstrooide, op tot een schoonen oogst.

Aan de studie van logica werd spoedig die van staathuishoudkunde toegevoegd. Voor eerstbeginnenden waren er toen nog geen handboeken dier laatste wetenschap. Mondeling onderricht verving de plaats van boeken. Van hetgeen Mill den eenen dag hoorde, moest hij zijn vader den volgenden dag schriftelijk rekenschap geven. Deze opstellen moesten zoolang worden omgewerkt en overgeschreven, totdat het bleek dat de zaak begrepen was. Volgens deze methode werden alle gewichtige vraagstukken der staathuishoudkunde behandeld. Een der moeielijkste onderwerpen was het geld, waarover de werken van Ricardo en Adam Smith geraadpleegd werden. Gebeurde het den leerling, dat sommige gebreken in de argumenten van Smith aan zijne aandacht ontsnapten, dan berokkende hem dit menig bitter uur. Op enkele punten was Mill soms een ander gevoelen toegedaan dan zijn vader, maar hij wachtte zich wel zulk een verschil van meening te openbaren. Lang duurde het eer hij daartoe durfde overgaan; toen hij het eindelijk deed, was James Mill niet onbillijk genoeg om niet zijn meeningen, als hij van het onhoudbare er van overtuigd was, voor betere gewonnen te geven.

Ongeloovige vaders dulden niet zelden, dat hun kinderen een godsdienstige opvoeding ontvangen. Uit hetgeen men tot hiertoe van James Mill gehoord heeft, zal men wel kunnen opmaken, dat hij een zoodanige handelwijze niet zal gevolgd hebben. Hij hield het voor plichtmatig te beletten, dat zijn zoon anders over godsdienst zou denken dan hij. Met catechiseeren ging niet veel tijd verloren. Vraag:

Wie heeft u geschapen? Antwoord: die vraag is, daar de ervaring ons hieromtrent niets leert, niet voor beantwoording vatbaar, want als men zegt, God, dan zou het ons passen naar Gods oorzaak te vragen. Ziedaar de theologie, die men Mill onderwees. Zijn vader deed hem werken over kerkhistorie lezen, opdat hij niet onbekend zou blijven met hetgeen anderen over dergelijke onoplosbare problemen gedacht hadden. Die lectuur moest te gelijk dienen om hem belangstelling in te boezemen voor de reformatie als een krachtig protest tegen priesterheerschappij en belemmering van de vrijheid van gedachte. Mill heeft nimmer eenige ondervinding gehad van den zwaren zielsstrijd, waartoe zij geroepen zijn, die zich langzamerhand den bodem voelen ontzinken, waarop hun godsdienstige meeningen zijn gegrondvest. Wie van kindsbeen af vreemd is gebleven aan godsdienstig gevoel, wie in zijn eerste jeugd heeft geleerd de bewijzen voor Gods bestaan te onderwerpen aan een nauwkeurige analyse en de historische critiek toe te passen op geloofsgeschillen zal even onaandoenlijk zijn voor de godsdienstige denkbeelden van zijn tijd- en landgenooten als voor die der volken, waarvan Herodotus verhaalt. Gelukkig had James Mill zijne idealen van zedelijke volkomenheid onafhankelijk gemaakt van zijne meeningen ten opzichte van godsdienst. Niet Jezus en zijne Apostelen, maar de ‘Socratici viri,’ de helden der wijsbegeerte, hebben bij zijn zoon de taak zijner zedelijke opvoeding volbracht. Mill's geheele leven is een bewijs dat men prijs kan stellen op zedelijke voortreffelijkheid, zonder daarom vrede te hebben met de voorstellingen van God, die ons de positieve godsdiensten of wijsgeeren geven. Is Mill echter in zijn recht als hij voor menschen als zijn vader eenige aanspraak maakt op den titel van echte godsdienstigheid, wat hij doet waar hij zegt: ‘Niemand die de gelegenheid gehad heeft om de besten onder hen (de ongeloovigen) te leeren kennen, zal aarzelen om toe te stemmen, dat zij meer uitmunten door echten godsdienstzin, in de beste beteekenis van het woord godsdienst, dan zijn die uitsluitend op dien titel aanspraak maken.’ Mill heeft nergens gezegd, dat zijn vader het bestaan van een hoogste Wezen voor een ongerijmdheid verklaarde. Wel hooren wij hem spreken van menschen, die in het bezit zijn van hetgeen de voornaamste waarde uitmaakt van alle godsdiensten, een ideale voorstelling van een volmaakt Wezen, dat zij gewoonlijk als den leidsman van hun geweten beschouwen, een ideaal van het goede, dat in den regel nader bij de volmaaktheid komt dan de objectieve godheid van hen, die gelooven verplicht te zijn absolute goedheid te vinden in den Schepper eener wereld, zoo vol van lijden en zoo misvormd door onrechtvaardigheid als de onze. Het is niet recht duidelijk of Mill hier zijn eigen denkbeelden of die van zijn vader ontvouwt. Hoe dit ook zij, ik houd het er voor dat noch James, noch Stuart Mill godsdienstig mogen genoemd worden. Aangenomen dat beiden aan het bestaan van een volmaakt Wezen geloofd hebben,

zoo geloofden zij toch niet dat dit Wezen eene oorzaak was, waaruit de zegepraal van het goede eenmaal zou voortvloeien. Hun wereldbeschouwing verhinderde hen zich God als een goed Wezen voor te stellen. Een volmaakt Wezen, welks goedheid en almacht men, met het oog op deze rampzalige wereld, in twijfel trekt, is een contradictio in terminis.

Mill heeft het, en met recht, in zijn vader afgekeurd, dat hij hem waarschuwde zijne kettersche denkbeelden omtrent godsdienst niet aan de wereld te openbaren. Wat James Mill bewoog zijn zoon dien raad te geven, is, hoe begrijpelijk ook, bepaald af te keuren. John Stuart deed wèl er geen gehoor aan te geven. Daar hij zelden vreemdelingen ontmoette, kwam hij niet dikwijls in de noodzakelijkheid om andersdenkenden te ergeren. Slechts tweemaal geschiedde dit en beide keeren kwam hij voor zijn ongeloof uit en verdedigde dit. Zijne opponenten waren jongens, aanmerkelijk ouder dan hij zelf. Den eenen bracht hij in de engte; het onderwerp van hun gesprek werd daarna nimmer meer door hen aangeroerd. De andere jongen was zeer verbaasd en geërgerd; hij poogde den jeugdigen ketter te bekeeren, doch zonder gevolg.

Mill schijnt als jongen een onaangenamen indruk te hebben gemaakt op vreemdelingen. Men hield hem voor verwaand en aanmatigend. Inderdaad was hij geen van beide. De omgang met zijn vader had er niet toe geleid om hem groot te maken in eigen oogen. Voortdurend had men hem opmerkzaam gemaakt niet op hetgeen anderen deden, maar op hetgeen men moest en kon doen. Bij de zeldzame gelegenheden, die John Stuart vond om vergelijkingen te maken tusschen zijn eigen kennis en die van andere knapen, kon hem natuurlijk zijn meerderheid niet verborgen blijven. Zulke toevallige ontdekkingen deden hem niet gelooven, dat hij veel wist, maar dat anderen om de een of andere reden weinig wisten, of dat hun kennis van een andere soort was dan de zijne. Hetgeen zijn vader van hem vorderde en verwachtte was van dien aard, dat het iedere kiem van hoogmoed in zijn hart uitroeide. Maar zijne geheele opvoeding, zijn buitengewone kennis en verbazende belezenheid, zijn lust om te disputeeren, zijn gewoonte om met volwassen personen te spreken over zaken, die andere jongens zelfs niet bij name kennen, de beslissende toon waarop hij zijne oordeelvellingen uitsprak, maakten dat hij zich niet voordeed als een kind, maar als een man. Het ontzag voor zijn vader, dat hem in diens tegenwoordigheid uiterst beschroomd en onderworpen deed zijn, strekte zich niet uit tot anderen. Vandaar dat hij bij afwezigheid van zijn vader oudere lieden niet behoorlijk eerbiedigde. Dit alles veroorzaakte dat vreemden zich volstrekt niet ingenomen met hem betoonden. Maar de huisvrienden van James Mill kenden den knaap beter; hij was hun aller lieveling. Aan den omgang met hen is Mill zeer veel verschuldigd. De vriendelijke Ricardo vond er een genoegen

in om zich met den schranderen jongen over staathuishoudkunde te onderhouden. In de woning van den staatsman Hume bracht hij vele aangename uren door. Zijn goed gesternte bracht hem met de familie Bentham in aanraking. De vriendschapsband met de Benthams was een groenende oase in zijne, zoo niet droeve, althans niet zonnige kindsheid. Van 1814-1817 bracht Jermy Bentham jaarlijks zes maanden door te Ford Abbey, in Somersetshire, waar John Stuart altijd zijn gast was. Het statige middeleeuwsche gebouw, de ridderzaal, de ruime, luchtige kamers, zoo hemelsbreed verschillend van de enge en bekrompen optrekjes van den engelschen middelstand, de lieflijke, lachende natuur, die de abdij omringde, bleven voor Mill levenslang een zijner zoetste herinneringen. In 1820 noodigde Samuel Bentham, een broeder van den beroemden geleerde, John Stuart uit eenige maanden bij hem te komen doorbrengen in het Zuiden van Frankrijk. Dit verblijf in Frankrijk, dat ongeveer een jaar duurde, had voor Mill de heilzaamste gevolgen. De indrukwekkende majesteit der natuur, die hij op een reisje naar de Pyreneën in gezelschap zijner gastvrije vrienden aanschouwde, oefende op zijn voor de schoonheid der natuur ontvankelijk gemoed een veredelende, blijvende werking uit, en bewerkte, dat hij een zekere vatbaarheid bleef behouden voor teedere en zachte gewaarwordingen, welke onder den voortdurenden invloed zijns vaders misschien allengs zou verdwenen zijn. De toon, die in de engelsche samenleving heerscht, was hem op dat tijdstip zoo goed als onbekend, daar zijn omgang met menschen zich tot dusverre niet verder had uitgestrekt dan tot de weinige bezoekers en vrienden van zijn vader. Uit dien engen kring zag hij zich op eens verplaatst in eene omgeving, bij uitstek geschikt om hem prijs te doen stellen op het bezit van beschaafde manieren. Toen hij later gelegenheid had de engelsche met de fransche samenleving te vergelijken, gaf hij aan de laatste in ieder opzicht de voorkeur. De belachelijke stijfheid, de onnatuurlijke gedwongenheid zijner landgenooten; de naïeveteit, de vriendelijke openhartigheid der Franschen, hun goedwilligheid, de geestdrift waarmee zij gewoon zijn edele en verheven gevoelens te ontboezemen bekoorde hem. Verder werd hij in Frankrijk voor het eerst vertrouwd met eene litteratuur en met vrijheidsidealen, waarvan Engelschen, die altijd aan gene zijde van het kanaal blijven, gewoonlijk verkeerde voorstellingen bezitten. Door het bezoeken der collegies van fransche natuurkundigen en privaatlessen maakte hij zijne tekortkomingen in de natuurwetenschappen eenigszins goed. De fransche reis bracht Mill tweemaal te Parijs, waar hij telkens eenigen tijd doorbracht ten huize van Say, den staathuishoudkundige, een vriend van zijn vader. Onder het dak van Say ontmoette Mill de voornaamste hoofden der liberale partij. Eenmaal zag hij daar ook Saint-Simon, die toen nog geen naam gemaakt had als stichter van een nieuwe wijsbegeerte en een nieuwen godsdienst, maar enkel als een zonderling te boek stond. Voor

zijn gastheer, den fieren republikein, die, ofschoon door allerlei vleierijen daartoe aangezocht, nimmer de knieën voor Bonaparte gebogen had, vatte Mill de hoogste achting op.

H. WAS.

Een parlementair geding aan hoogere uitspraak onderworpen.

De Minister van Koloniën vergeleek onlangs, bij de behandeling der Oost-Indische begrooting, eene redevoering, toen door den heer 's Jacob uitgesproken, bij een prachtig vuurwerk, eene vergelijking, die in verband met hetgeen daaraan vooraf ging omtrent den weerzin van dien spreker om aan eenige ministeriëele combinatie deel te nemen, niet zeer gepast en wel eenigszins kwetsend was. De hier bedoelde redevoering en de repliek zijn thans door den Amsterdamschen afgevaardigde met eene inleiding en eenige aanteekeningen afzonderlijk uitgegeven(*). Hij geeft daarvoor tweëerlei motief. Vooreerst dit motief, dat de ‘eischen en voorwaarden, gesteld met betrekking tot overzeesche wetgeving en bewindvoering’ gewijzigd zijn. Aard en beteekenis dier wijziging aan te geven was het doel der hier medegedeelde adviezen. Het kwam daarom den heer 's Jacob in het belang der publieke zaak wenschelijk voor, die adviezen onder de oogen van een grooter publiek te brengen dan door de lezers van het *Bijblad* wordt gevormd.

Staan wij bij die veranderde eischen van de Indische bewindvoering een oogenblik stil. De heer 's Jacob behoort blijkbaar tot diegenen, die in Indië minder ‘de kurk zien, waarop Nederland drijft,’ dan de ‘steen, die Nederland naar den afgrond trekt.’ Naarmate wij ons in Indië - ziedaar de grondgedachte van het geschrift, dat wij hier bespreken - meer verwijderen van de vroegere koopmans-politiek en in verband daarmede de regeeringstaak ernstiger opvatten, naar die mate doet Indië aan ons, wat menschen en geld betreft, al hooger en hooger eischen. De ondervinding heeft dit reeds overtuigend aangetoond. Het is nu maar de vraag, of wij, met onze 3 à 4 millioen zielen, op den duur aan die eischen zullen kunnen voldoen.

Men heeft de rechtspraak willen verbeteren en daartoe het beginsel aangenomen van afscheiding van de administratieve en de rechterlijke macht: eene groote vermeerdering van het getal der rechterlijke ambtenaren is daardoor noodzakelijk geworden. Krachtiger handhaving van

(*) Waarheid of vuurwerk? enz. door Mr. H.E. 's Jacob, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Politische studie. 's-Gravenhage, De gebr. Van Cleef, 1873.

de politie werd noodig geacht: nieuwe districtshoofden en politiebeambten zijn niet uitgebleven. Het gevangeniswezen en de regeling van den dwangarbeid eischten dringend reorganisatie*:* nieuwe gebouwen, nieuw personeel zijn aangevraagd en gevoteerd. De land- en waterwegen, de havens, de irrigatie-middelen laten veel te wenschen over. Daarin *moet*, zoo zegt men, tot elken prijs verbetering komen. Maar eene aanmerkelijke uitbreiding van het getal ingenieurs en mindere waterstaatsbeambten kon in verband daarmede niet achterwege blijven, is dan ook voorgesteld en zal wellicht in dit jaar reeds in werking treden.

Zoo geschiedt het op elk gebied, op dat van onderwijs, boschwezen, geneeskundigen dienst, leger, overal voortdurende uitbreiding van personeel en aanhoudende organisatiën, reorganisatiën en nieuwe formatiën. Daarbij komt dat in de laatste jaren de *buitenbezittingen*, lang verwaarloosd, meer de aandacht beginnen te trekken. Zij zijn voor het meerendeel gedurende langen tijd als lastposten beschouwd; maar de overtuiging begint zich meer en meer te vestigen, dat ook daar met Europeesch kapitaal, Europeeschen ondernemingsgeest en inlandsche werkkrachten nog vrij wat te doen zou zijn. Maar daardoor zullen langzamerhand die buitenbezittingen, wat de wijze van bestuur betreft, onder een ander *régime* moeten komen; er zal van regeeringswege meer dan tot hiertoe het geval was voor die eilanden moeten worden gedaan. Derhalve vermeerdering van uitgaven, eerst na vele jaren wellicht door vermeerdering van inkomsten gevolgd, en vermeerdering van personeel.

Eindelijk is niet voorbij te zien, dat wij sedert 1816 ons grondgebied gestadig hebben uitgebreid. Die uitbreiding, door een ieder betreurd, zelfs door hen, die daartoe het initiatief namen, wordt geacht onvermijdelijk te zijn. Maar wij gelooven, dat men moet onderscheiden. Het is zeer denkbaar, dat wij ons met opzicht tot de eilanden van den Indischen Archipel, die nog niet voor het grootste deel onder ons rechtstreeksch gezag zijn gebracht, voortdurend bepalen tot het bezet houden der kusten of van enkele punten op de kust. Uitbreiding van grondgebied is daar onnoodig en zeer goed te vermijden. Daartegen kan en moet strengelijk gewaakt worden. Maar wanneer men zich eenmaal meester heeft gemaakt van het grootste deel van een eiland - zooals wij met Sumatra hebben gedaan - dan kan men niet blijven stilstaan; dan is, naar 't ons voorkomt, de geheele onderwerping niet meer tegen te gaan. Daarom gelooven wij ook, dat de verhouding tusschen het Indisch gouvernement en Atchin op den duur zóó niet kon blijven. Het schijnt wel, te oordeelen naar hetgeen nu weder door den Minister van Koloniën omtrent de instructie van den regeerings-commissaris is medegedeeld, dat het Nederlandsche gouvernement van den Sultan van Atchin slechts ‘opheldering en verantwoording,’ geene erkenning van souvereiniteit, heeft

gevorderd. Maar die erkenning - de inleiding tot eene latere inlijving - moest te eeniger tijd toch gevorderd worden. Het doel kon echter, gelijk met zoo menig deel van ons gebied in Indië het geval is geweest, langs den weg der onderhandelingen, gepaard met een krachtig optreden van onze zeemacht, bereikt zijn geworden. Wij konden, getrouw aan onze traditioneele politiek in Indië, ons gezag op Sumatra stap voor stap uitbreiden. Eene expeditie, een oorlog, een aanval op Atchin was daartoe onnoodig. En in elk geval blijft het twijfelachtig of de *wijze en het tijdstip*, waarop die oorlog is aangevangen, te verdedigen zijn. Eén feit staat vast: wij waren voor dezen oorlog evenmin voorbereid en kozen een nog slechter tijdstip om dien te beginnen als Frankrijk in 1870. Daaruit volgt echter nog niet, dat het verkeerd was thans tot dien oorlog over te gaan. Indien er, zooals de regeering steeds heeft beweerd, gevaar was voor vreemde inmenging, dan heeft het gouvernement, door spoedig het initiatief te nemen, op loffelijke wijze gehandeld. Maar heeft dat gevaar bestaan? Daaraan is van den aanvang af getwijfeld, en het schijnt meer en meer te blijken, dat het gevaar alleen aanwezig is geweest in de verbeelding van eenige zenuwachtige regeeringspersonen, hier en in Indië. Men schijnt de *dupe* te zijn geweest van een vreemden consul en van eenige behendige Atchinezen(*). En men heeft zich daardoor tot een oorlog laten verlokken, die ons tal van menschenlevens, en, alleen aan *directe* uitgaven, zeker 40 à 50 millioen zal kosten. Voor dat geld ware onze geheele defensie hier te lande uitnemend in orde te brengen geweest en had men vrij wat spoorwegen in Indië of in Nederland kunnen aanleggen. Kan de regeering dan ook niet *bewijzen* - des noods in comité-generaal - dat er gegronde vrees voor vreemde inmenging bestond, dan heeft zij, door den oorlog op zoo ondoordachte wijze en op een zoo ongeschikt tijdstip te beginnen, een daad gepleegd die moeielijk te verantwoorden zal zijn.

Wat daarvan zij, de oorlog zal, dit lijdt geen redelijken twijfel, met de erkenning van onze souvereiniteit eindigen. Doch meerdere uitgaven

(*) Op twee staten heeft men, wat die inmenging betreft, gewoonlijk het oog: op Turkije en op de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Wat Turkije betreft is echter alle twijfel reeds opgeheven. Immers de Minister van Buitenlandsche Zaken zeide in de zitting der Eerste Kamer van 16 Juni jl.: 'Ik kan de verklaring afleggen, dat ons omtrent zoodanige inmenging (van Turkije) niets bekend is door eenig, hetzij officiëel, hetzij officieus voorstel van de Turksche regeering dienaangaande.' Blijft Amerika. Men beweert, dat de kommandant van het Amerikaansche eskader in de Chinesche zee door kooplieden uit Singapore aangezocht zou zijn geworden om post te vatten in de wateren van Atchin, en deze bewering schijnt juist te zijn. Maar men vergeet er bij te voegen, wat ook zeker schijnt, dat die kommandant, juist om allen schijn van inmenging te vermijden, bepaald geweigerd heeft aan dit aanzoek te voldoen. Wat blijft er dan van de inmenging over? En let men op de elkander telkens tegensprekende verklaringen van den Minister van Koloniën en op de onverklaarbare weigering der regeering om, zelfs in comité-generaal, eenige mededeeling omtrent onze verhouding te dezer zake met buitenlandsche mogendheden te doen, dan kan men de gedachte niet onderdrukken, dat het Indische gouvernement voor zijn schaduw bevreesd is geraakt.

voor forten, bezettingstroepen en zoo meer zullen in elk geval de blijvende gevolgen zijn van dezen strijd tegen het laatste onafhankelijke rijk op Sumatra. Derhalve, waarheen men den blik ook wende, overal, terecht of ten onrechte, uitbreiding van de bemoeiingen der regeering en van het ambtenaarspersoneel en opdrijving der uitgaven. En intusschen wordt - gelijk bekend is - niets gedaan om de inkomsten te vermeerderen en moet alles gedekt worden door de buitengewoon hooge opbrengst der koffie: een gevolg van de hooge, maar wisselvallige, koffieprijzen. Volkomen de handeling van een particulier, die koets en paarden gaat houden, omdat hij, zijn geheele vermogen geconverteerd hebbende in insoliede effecten, tijdelijk acht of negen percent maakt van zijn geld.

Tegen die roekelooze, of althans onbedachtzame politiek heeft de heer 's Jacob willen waarschuwen, en terecht. Indië wordt niet gebaat door onophoudelijk nieuwe organisatiën in 't leven te roepen, steeds *meer* ambtenaren en *meer* soldaten uit te zenden, en aldus de gewone huishouding voortdurend op hooger voet in te richten. Door eene betere wijze van beheer, door meer zelfstandigheid, meer gezag te geven aan de residenten en voorts aan elk ambtenaar in zijn kring, zou men, naar de overtuiging van hen, die de toestanden van nabij en van alle zijden hebben bezien, veel verder komen. Dan zou in de trage regeerings-machine, die nu zoo langzaam werkt dat de meeste zaken jaren en jaren hangende blijven, waarschijnlijk meer gang zijn te brengen. Maar het schijnt wel dat de Minister van Koloniën geen oog heeft voor dergelijke hervormingen, die trouwens gepaard zouden moeten gaan met eene wijziging van de macht van den Gouverneur-Generaal en van de attributen van den Raad van Indië, en derhalve herziening van het regeerings-reglement zouden vorderen. 's Ministers groote argument tegen de bestrijders van de verschillende organisatiën, die hij bij de laatste Indische begrooting heeft voorgedragen en die door eene al te gewillige vertegenwoordiging te gereedelijk zijn goedgekeurd, was de aandrang uit Indië en de schier eenstemmige goedkeuring, welke die ontwerpen bij de Indische autoriteiten hadden ondervonden. Maar wat bewijst dit? Moet men alles toestaan wat door het Indische bestuur wordt gevraagd? Waartoe zou het hier te lande leiden wanneer aan alle aanvragen van alle provinciale of gemeentelijke besturen werd gevolg gegeven? Een Gouverneur-Generaal zal altijd geneigd zijn nieuwe organisatiën, nieuwe ambtenaren te vragen. Een minister moet daaraan weerstand bieden. Zeker, het is voor een minister aangenaam wanneer hij aan al die wenschen gevolg kan geven, wanneer hij toonen kan wat hij zoo al van de Kamers gedaan kan krijgen. Maar is het verstandig op die wijze te handelen? Hoe, gij moet aan de eene zijde in uwe koloniale verslagen erkennen, dat schier alle regelingen van de laatste jaren, door gebrek aan geschikt personeel, niet tot uitvoering gekomen en regelingen *op het papier* gebleven zijn, en gij stapelt

maar weder organisatie op organisatie, zonder eenige zekerheid te hebben, dat er van die nieuwe organisatie iets meer dan van de vroegere terecht zal komen! Gesteld, het doel ware goed, die organisatiën waren dringend noodig, moet dan toch niet de vraag bovenaan staan of men de middelen heeft om het doel te bereiken? Is het verstandig, te midden van een kostbaren oorlog, waarvan de gevolgen toen nog volstrekt niet waren te voorzien, alvorens nog iets te hebben gedaan tot vermeerdering van de inkomsten, de blijvende uitgaven, door nieuwe organisatiën, weder belangrijk te vermeerderen? De liberale koloniale politiek heeft, het is reeds in de beide Kamers der Staten-Generaal gezegd, voor zoover zij hare uitdrukking vindt in de *Agrarische wet* en de *Suikerwet*, dank zij de meerderheid waarover de liberalen in de vertegenwoordiging beschikten, gezegevierd in het *Parlement.* Maar ook *dáár alleen.* Ook die wetten zijn grootendeels organisatiën op het papier. De *Agrarische wet* is voor een groot deel onuitvoerbaar en de verklaring van de Tweede Kamer omtrent de *Suikerwet* is bekend(*). Die wetten kunnen strekken ten bewijze *in welke richting* de meerderheid der vertegenwoordiging Indië wenscht bestuurd en ontwikkeld te zien, maar, practisch, geven zij voor Indië en voor de inlandsche bevolking weinig of niets. Dit is, bij alle partijen, *in confesso.* Het aantal dier *parlementaire* overwinningen te vermeerderen, moge iets aanlokkends hebben, wanneer men alleen let op *parlementair succès.* Maar een minister, die werkelijk dien naam verdient, behoorde, met die ondervinding achter zich, minder op nieuwe regelingen en nieuwe ambtenaren dan op vereenvoudiging van het omslachtige raderwerk der Indische administratie en ontwikkeling van land en volk bedacht te zijn. Spoorwegen, onderwijs, regeling van de rechten op den grond, afschaffing van de heerediensten, van het koffie-monopolie en het consignatie-stelsel - ziedaar hetgeen Indië behoeft. Maar aan al die zaken heeft de Minister van Koloniën in 18 maanden tijds zoo goed als niets gedaan.

In de brochure van den heer 's Jacob wordt, behalve de koloniale quaestie, nog een ander punt besproken, dat niet minder de algemeene aandacht verdient. Wij bedoelen den toestand van de dagbladpers en meer bepaald de wijze, waarop de discussiën in de Tweede Kamer ter kennis van het publiek worden gebracht. Die wijze laat, naar het oordeel van den schrijver, veel te wenschen over, en ook daarom be-

(*) De Kamer verklaarde, dat bij de uitvoering van deze wet ‘de belangen van de schatkist en die der industrie (wel te onderscheiden van de belangen der industrieelen) niet genoeg zijn in het oog gehouden, en de rechten en belangen der bevolking niet voldoende zijn behartigd.’

(Zitting van 12 Maart 1873.)

sloot hij tot eene afzonderlijke uitgave van de redevoeringen, die hij bij de behandeling der Indische begrooting uitsprak. Hooren wij hem vooreerst zelf.

'Ware mijne redevoering van den 31sten October,' aldus lezen wij op bladz. 17 der brochure, 'en de daaruit voortgevloeide gedachtenwisseling op betamelijke wijze gebracht onder de oogen des publieks - *wiens zaak het geldt* - het denkbeeld eener afzonderlijke openbaarmaking zou bij mij niet zijn gerezen. Het tegendeel vond echter plaats. Zoo de dagbladpers met recht 'de Koningin der aarde' wordt genoemd, zij schijnt bij ons hare hooge geboorte weinig indachtig, en haren vorstelijken rang kwalijk te handhaven. De mededeeling en beoordeeling van hetgeen in de Tweede Kamer wordt gezegd en voorvalt, levert daarvan een betreurenswaardig getuigenis. De *uittreksels der redevoeringen* zijn niet zelden dermate verminkt, verknipt, verkleurd en vervalscht of misverstaan, dat ze den lezer als zinledige abracadabra voor oogen schemeren. De zoogenaamde '*Kamer-Overzichten*' worden in den regel - er zijn uitzonderingen die den regel bevestigen - geteekend met een pen die, de waarheid verbergende achter donkere schaduwen, hare tegenstanders door ombeschaamde logentaal of zotteklap, tracht te treffen of te dooden. De meest gevreesde tegenpartijder wordt gewoonlijk - heeft het wellicht plaats op een daartoe ontvangen wenk of bevel? - het ergst *à faire* genomen. Uit die onreine bronnen put het publiek zijne kennis over de gewichtigste staats-aangelegenheden.'

''t Is waar, het Bijblad der Nederlandsche Staats-courant, eenige dagen later verschenen, moet herstel aanbrengen en het ware licht doen rijzen. Geplaatst onder behoorlijk toezicht, behelst het een volledig verslag der zitting. Daarin ligt echter slechts een zwak correctief tegen het aangeduide euvel. Want zoowel het tijdstip der verschijning als de bijzondere vorm dien het draagt en de kosten aan de verkrijging verbonden, zijn oorzaken dat betrekkelijk slechts zeer enkelen er van kennis nemen. In hoeverre daarin verbetering ware te brengen, zij hier niet gemaakt tot een punt van onderzoek.'

'Alzoo is de waardeering van de publieke handeling der Staten-Generaal hier te lande in handen van een paar dagbladen, die zoodanige toonen aanslaan als van hen worden verlangd, of als hunne eigene natuur medebrengt.'

De heer 's Jacob legt hier den vinger op eene 'wonde plek' in ons politiek leven. Het is volkomen juist, dat de uittreksels der redevoeringen (de zoogenaamde Kamer-*verslagen*) dikwerf den zin volstrekt niet teruggeven van hetgeen door de verschillende sprekers is gezegd. Om zich hiervan te overtuigen vergelijke men slechts, bij het een of ander belangrijk debat, de verslagen van eenige bladen met het *Bijblad.* Dan zal men niet alleen ontwaren, dat het gesprokene niet zelden verkeerd of onvolledig is medegedeeld, maar zelfs dat de dagbladen soms aan de sprekers het *tegenovergestelde* laten zeggen van hetgeen werkelijk aangevoerd is. Nu willen wij wel aannemen, dat

de sprekers, bij het nazien der stenographische aanteekeningen, vele veranderingen in hunne redevoeringen brengen, maar die veranderingen moeten zich toch, uit den aard der zaak, tot den *vorm* bepalen. De geheele aanleg, de geheele zin van eene redevoering, kan, dunkt ons, bij de correctie niet veranderd worden. Het *Bijblad* moet dus wel de gedachte der sprekers in hoofdzaak teruggeven, en waar verschil, groot verschil is tusschen de officieele verslagen en die der dagbladen, zijn wij geneigd aan de *reporters* der laatsten de schuld te geven.

Wij willen die *reporters* echter daarover niet te hard vallen, omdat wij begrijpen dat de zaak verre van gemakkelijk is. Er zijn sprekers - de heer 's Jacob behoort daartoe niet - waarvan men op de tribunes, en dus denkelijk ook op de tribune der snelschrijvers, schier geen woord kan verstaan. Niet alle sprekers hebben daarenboven de gave van naar zich te doen luisteren. Sommige spreken onder een aanhoudend geraas of gebrom, dat door vijftig particuliere gesprekken veroorzaakt wordt. Dit maakt de zaak niet gemakkelijker en er behoort daarenboven veel inspanning en bedrevenheid toe om den zin van sommige redevoeringen te vatten. Toch is het ons gebleken, dat ook de sprekers, die een zeer helder orgaan hebben en gewoon zijn hunne denkbeelden kort en in uiterst logische volgorde te ontwikkelen, door de dagbladen soms geheel worden misverstaan. En het is ook een opmerkelijk feit, dat de verslagen van *het Haagsche Dagblad* - een blad, waarmede wij anders juist niet dwepen - over het geheel genomen veel beter zijn dan die van de andere bladen. Daaruit zou men geneigd zijn af te leiden òf dat die bladen minder gelukkig zijn in de keuze van hunne verslaggevers, òf dat de redactiën zich, uit zuinigheid, met een onvoldoend personeel behelpen. In elk geval bestaat hier eene leemte, waarin vooral de groote bladen, die zooveel voordeel hebben gehad bij de afschaffing van het dagbladzegel, behoorden te voorzien. Wellicht waren ook van de zijde der Tweede Kamer - op de wijze als onlangs te Versailles is geschied, waar men klankborden heeft aangebracht - maatregelen te nemen om de *acoustiek* der zaal, die veel te wenschen overlaat, te verbeteren.

Van de Kamer-*overzichten* (het kort verslag der zitting, voorkomende in het lichaam der courant) zegt de heer 's Jacob dat zij, ‘de waarheid verbergende achter donkere schaduwen, hare tegenstanders door onbeschaamde logentaal of zotteklap tracht te treffen en te dooden.’ Wij kennen, van de groote bladen, slechts *twee*, waarop deze schets van toepassing kan zijn: het *Haagsche Dagblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant.* De Kamer-*overzichten* der overige bladen mogen soms van oppervlakkigheid, van onbekendheid met het onderwerp getuigen en niet altijd vrij zijn van personaliteiten en onnoodige hatelijkheden, die van het *Dagblad* en de *Nieuwe Rotterdammer* zijn inderdaad dikwerf beneden critiek. Het Kamer-overzicht moet niets meer of niets anders willen zijn dan een beknopt, zooveel mogelijk

kleurloos verslag van hetgeen in elke zitting is voorgevallen, eene eenvoudige mededeeling van feiten, zonder appreciatiën. Critiek van hetgeen in de beide Kamers der Staten-Generaal voorvalt, is zeker noodig en wenschelijk. Maar die critiek, zal ze niet dienen om personen te kwetsen of te discrediteeren, moet eene bezadigde, oordeelkundige en zooveel mogelijk onpartijdige critiek zijn. Dit *kan*, bij de wijze, waarop die overzichten worden bewerkt, het geval niet wezen. De tijd ontbreekt. De man moet nog geboren worden, die in staat is om, dag aan dag, staande de zitting, een grondig en eerlijk, tevens critisch verslag te leveren van hetgeen in die zitting is verhandeld. De meest uiteenloopende onderwerpen - heerediensten en vestingstelsels, tarieven en gepantserde schepen, rechterlijke organisatie en spoorwegen, muntwezen en hooger onderwijs en de hemel weet wat al niet meer - komen in den loop van een zittingsjaar in den parlementairen kaleidoscoop op den voorgrond. Over één enkel dier onderwerpen, hoe vertrouwd men daarmede zijn moge, in het studeervertrek, een grondig oordeel te vellen en een goed verslag te geven der daarover gevoerde discussiën, is reeds niet gemakkelijk. Wat kan er dan terecht komen van overzichten, door een gewoon *reporter*, die de zekerheid heeft dat niemand hem controleert of althans niemand tegen hem opkomt, soms aan het einde eenen vermoeiende zitting, in vliegende haast saamgeflanst? Wat kan men, onder zoodanige omstandigheden, anders verwachten als de gebrekkige stukken, die wij allen kennen en waarin, met onverschoonbare laatdunkendheid, de staf gebroken wordt over alle redevoeringen en alle redenaars, die het ongeluk hebben aan mijnheer den *reporter* te mishagen?

Bleef het nog slechts bij deze apodictische uitspraken en veroordeelingen, men zou zich tot een schouderophalen over zooveel verwaandheid kunnen bepalen. Maar voor een ieder, die eenigszins met kennis van zaken kan oordeelen, is het duidelijk, dat de stellers dier overzichten zich al bitter weinig om de juistheid van hunne voorstelling bekreunen. Eerlijkheid, onpartijdigheid, billijke waardeering van de personen en de aangevoerde redenen zoekt men in die overzichten veelal te vergeefs. Alles schijnt bij de stellers daarvan eene quaestie van personen te zijn. Wat de vrienden doen is wèlgedaan. De tegenstanders worden belachelijk gemaakt of op de heftigste wijze aangevallen. De patronen van het *Dagblad* zijn voor dat blad het kort begrip van volmaaktheid, en wie die heeren bestrijdt, kan op een onmeedoogende vervolging in de kolommen van die courant rekening maken. De *Nieuwe Rotterdammer* maakt het niets beter, en het is inderdaad vermakelijk dat blad gemis aan waarheidsliefde en onpartijdigheid aan het *Haagsche Dagblad* te zien verwijten. Men denkt daarbij onwillekeurig aan het oude spreekwoord van den ‘pot’ en den ‘ketel.’ Wij zullen, na de uitdrukkelijke verklaring van den Minister van Koloniën, dat hij tot geenerlei dagblad in eenige betrekking staat,

niet beweren, - ofschoon het ons door zeer geloofwaardige personen op de meest stellige wijze is verzekerd - dat de schrijver van de Kameroverzichten in de *Nieuwe Rotterdammer* soms door dien Minister wordt geïnspireerd. Maar het feit staat toch vast, dat die schrijver ten aanzien van den heer Van de Putte een *fetischme* professeert, dat vuriger is dan van een geheel neutraal persoon kan worden verwacht. Toen de heer Van de Putte oppositie voerde tegen het laatste Ministerie-Thorbecke en onder anderen bij de amortisatie-wet dien woesten, zoo weinig gemotiveerden aanval deed tegen den Minister Blussé(*), had de schrijver van het overzicht in de *N. Rotterdammer* geen woord van afkeuring. Maar zoo eenig lid der Kamer het thans waagt den Minister van Koloniën hard te vallen, onmiddellijk is de verslaggever van de *Nieuwe Rotterdammer* gereed om dat lid op de meest hartstochtelijke wijze te bestrijden of belachelijk te maken. ‘De meest gevreesde wederpartijder’, zegt de heer 's Jacob terecht, daarbij waarschijnlijk op dat blad doelende, wordt - heeft het wellicht plaats op een daartoe ontvangen wenk of bevel? - het ergst *à faire* genomen.’ Die persoonlijke critiek trekt, ongelukkigerwijze, in ons land altijd vele lezers en daardoor worden die Kamer-overzichten, die daarenboven veelal nog gekruid zijn met eenige hatelijkheden en insinuatiën, zeer algemeen gelezen. Maar zoo op die wijze een *succès de scandale* kan worden verkregen, dat waarschijnlijk gunstig werkt op de financieele belangen der betrokken bladen, op den publieken geest, op de politieke ontwikkeling des volks kunnen zulke overzichten niet anders dan nadeelig werken. Nog eens: critiek is zeer noodig. Maar zulk eene critiek doet niets dan kwaad. Waarom geven de groote bladen niet *wekelijksche* overzichten van de discussiën in de Staten-Generaal, of nemen zij niet als regel aan telkens na afloop van het debat over eenige belangrijke quaestie, een critisch overzicht van dat debat te leveren?

Sprekende over de werkzaamheid der dagbladen op het gebied der binnenlandsche politiek, moeten wij nog een oogenblik stilstaan bij de zoogenaamde ‘*Haagsche correspondentiën*,’ die sedert eenigen tijd in de meeste, vooral in de kleinere bladen voorkomen. In die correspondentiën, die, naar men wil, soms in de bureaux der dagbladen zelven vervaardigd worden, wordt aan de natie ‘het fijne van de zaak’ medegedeeld. Zij moet daaruit leeren wat ‘achter de coulissen’ plaats vindt. De schrijvers dier correspondentiën nemen veeltijds den schijn aan van voorname lieden te zijn, die dagelijkschen omgang hebben met Ministers en leden der hooge staatscollegiën. Zij weten u te vertellen al hetgeen in den Ministerraad is voorgevallen en zijn zelfs, naar hunne verhalen te oordeelen, ingewijd in de geheimen van den omgang des Konings met zijne verantwoordelijke raadslieden. Zij komen in tijden van ministerieele crisis als paddestoelen uit den grond en verkondigen

(*) Zie zitting 21 December 1871 en het scherpe, maar verdiende antwoord van den heer Van Bosse in diezelfde zitting: *Was ist des Pudels kern?*

den volke op een toon van gezag, van dag tot dag en van uur tot uur, wat er omgaat. Wij hebben de eer niet die correspondenten te kennen, en het kan zijn, dat zich daaronder personen bevinden, die wèl gëinformeerd kunnen zijn. Het is ons echter soms voorgekomen, dat er eene nauwe verwantschap moest bestaan tusschen de schrijvers dier correspondentiën en de stellers van sommige Kamer-overzichten. Maar ééne zaak is in elk geval zeker, - wij waren meermalen in de gelegenheid ons daarvan te vergewissen - dat de berichten dier correspondenten in den regel grootendeels uit de lucht zijn gegrepen. Die correspondenten hebben den klepel hooren luiden, maar weten niet waar de klok hangt. Zij hebben hier of daar iets opgevangen, dat schijn van waarheid heeft of gedeeltelijk waar is, en *brodeeren* daarop een bericht, dat grootendeels berust op de gewaagde, soms onmogelijke veronderstellingen en gevolgtrekkingen, die in hun vruchtbaar brein zijn opgerezen. Zij kennen blijkbaar noch de toestanden, noch de intieme verhoudingen tusschen de personen, en stellen menschen *tegenover* elkander, die het best te samen kunnen vinden, of laten een vriendschappelijk verbond aangaan tusschen geslagen vijanden. De uitzonderingen niet te na gesproken, zijn al die correspondentiën geen oegenblik de aandacht waard van hen, wien het om waarheid en goede informatie te doen is.

Daarbij komt nog iets. Die correspondentiën zijn niet altijd onschuldig. Zij zijn niet alleen praatjes van een babbelzieken correspondent, maar zij dienen wel eens om insinuatiën aan den man te brengen, die op geen andere wijze in een blad zijn te plaatsen. Lastige Kamerleden, die men wil discrediteeren, ten einde hun bij een eeerstvolgende verkiezing den voet te ligten, worden geregeld in die correspondentiën '*à faire*' genomen. De berichtgever insinueert dan, zonder eenigen grond daarvoor aan te voeren, dat de heer A of B oppositie voert tegen een Ministerie omdat men hem een gunstbewijs geweigerd heeft; dat hij, met een paar vrienden, eene begrooting zal trachten te doen vallen omdat hij zelf niet in een Kabinet is opgenomen; dat hij de steller is van het een of ander boos verslag, al weet men, dat hij geen lid der Commissie van Rapporteurs was of dat de overige leden mans genoeg zijn om geen verslagen uit te brengen, die zij niet volkomen goedkeuren. Het blijkt dan later wel - ofschoon dikwijls ook niet - dat de geheele voorstelling valsch en lasterlijk was. Maar het kwaad is gedaan. De indruk is gemaakt. Alle bladen - ook de groote, veel gelezen bladen, die het bericht, welstaanshalve, nooit *rechtstreeks* zouden plaatsen - nemen het correspondentie-artikel over. Het schijnbaar onschuldige praatje doet de ronde door alle dagbladen, en spoedig zijn er, van de honderd personen negen en negentig, die u zweren zullen, dat de heer A of B toch eigenlijk een zeer onwaardig volksvertegenwoordiger is, wien het om niets is te doen dan om zijn eigenbelang of om het koelen van per-

soonlijke grieven. Zulke correspondentie-artikelen zijn niets dan de zuivere toepassing van Basile's leer: '*Calomniez*, *calomniez sans cesse*, *il en reste toujours quelque chose.*'

Natuurlijk zijn er ook onder die correspondentie-artikelen gunstige uitzonderingen. Zij bevatten soms, zoo ver wij konden nagaan, juiste mededeelingen of geven, blijkbaar van eene bevoegde zijde, nuttige rectificatiën van verkeerde opvattingen, die bij het publiek ten aanzien van den gang der parlementaire werkzaamheden of de portée van eenige parlementaire beslissing, hebben post gevat. Maar het kwaad, dat zij stichten, is naar onze overtuiging veel grooter dan haar nut, en de dagbladen zouden, gelooven wij, wèl doen deze woekerplant van onze journalistiek uit te roeien of althans zeer te besnoeien. Nog beter ware het wellicht niet anders dan *onderteekende* correspondentieartikelen te plaatsen, hetgeen echter naar alle waarschijnlijkheid met geheele afschaffing gelijk zou staan. Want wij twijfelen zeer of er, werd *onderteekening* als regel aangenomen, van al die Haagsche correspondenten wel velen in 't veld zouden blijven.

Waaruit put dus ten onzent het publiek, althans verreweg het grootste deel van het publiek, zijne kennis van hetgeen op politiek of parlementair gebied de algemeene aandacht vordert?

Uit de onvolledige, niet zelden verminkte of geheel onjuiste Kamer-*verslagen* der dagbladen;

Uit de zeer oppervlakkige, en, voor zooveel sommige der meest gelezen bladen betreft, hoogst partijdige en scheeve voorstellingen van de handelingen der vertegenwoordiging in de Kamer-*overzichten;*

Uit de *commérages*, soms kwaadaardige en lasterlijke *commérages*, van de zoogenaamde Haagsche correspondenten.

Daaruit, uit die 'onreine bronnen,' zooals de heer 's Jacob ze noemt, wordt hier te lande de publieke opinie ten aanzien van de politieke aangelegenheden gevormd en gevoed. Is het dan wonder, dat er soms een zeker misverstand heerscht tusschen de natie en hare vertegenwoordigers, of, juister gezegd, dat er bij het publiek ten aanzien van onze parlementaire personen en hunne handelingen opvattingen bestaan, waarover zij, die werkelijk goed ingelicht zijn, soms de handen van verbazing ineenslaan? Menig lid der vertegenwoordiging, door allen, die hem van nabij kennen, door zijne collega's van alle richtingen, als een man van helder oordeel, van veel kennis en van de beste bedoelingen geëerd, staat buiten het Parlement, ten gevolge van de vereende pogingen van verslaggevers, correspondenten en caricatuurbladen (ten deele gehoorzamende aan hetzelfde wachtwoord uit hetzelfde hoofdkwartier) in geen goeden reuk. En meer dan een onbeduidend vertegenwoordiger, wiens grootste verdienste daarin bestaat, dat hij over alles weet te praten, vooral over hetgeen door de dagbladen op een gegeven oogenblik aan de orde wordt gebracht, wordt, dank zij de bevriende bladen, in een groot deel des lands als het model van

een uitstekend volksvertegenwoordiger vereerd. Er heeft, door onze dagbladpers, voor zoover zij zich op parlementair terrein beweegt, eene aanhoudende, zeker dikwijls onwillekeurige, maar toch feitelijke vervalsching der publieke opinie plaats, waartegen het hoog tijd is in het belang des lands krachtig te reageeren.

Hoe kan dit geschieden?

Wij hebben vooreerst goede verwachting van de dagbladen zelven. De redactiën zullen begrijpen, dat het in 't belang is van het land, van de journalistiek en van haar eigen goeden naam om scherper toezicht te houden op hetgeen zij in de kolommen van haar blad opnemen. Het aanhoudend schimpen op de Tweede Kamer, op hare leden en op hare verslagen, brengt ons geen stap verder. Men doet dit waarschijnlijk met de bedoeling om het Ministerie te helpen. De politiek van vele liberale dagbladen bestaat toch alleen daarin, dat zij *tegen* het Ministerie schrijven als het anti-liberaal en *voor* als het liberaal heet te zijn Van eene zelfstandige, objectieve beoordeeling is zelden sprake. Het Ministerie heet liberaal en dit is genoeg; nu moet het gesteund worden al doet het ook geen enkele liberale handeling. Wij gelooven niet, dat die politiek eenig Ministerie redden kan, dat machteloos en onbekwaam is om te regeeren; maar, dit daargelaten, men kan het Ministerie verdedigen zonder steeds tegen de Tweede Kamer uit te varen. Dit wekt slechts verbittering en leidt tot kleinachting van een lichaam, dat, hoeveel verkeerds daarin valt op te merken, toch in elk geval de wettige vertegenwoordiging des lands, en, naar onze overtuiging, de vrij juiste uitdrukking is van de stemming, de wenschen en de behoeften van de overgroote meerderheid der natie. Daarom ook, omdat wij overtuigd zijn, dat onze vertegenwoordiging de vrij getrouwe afspiegeling van ons volk is, verwachten wij van eene census-herziening - al ging men tot de uiterste grens der Grondwet - weinig of geen heil. Het kwaad zit in onzen volksaard en in onze gebrekkige politieke opvoeding, welke laatste weder samenhangt met de gebrekkige wijze, waarop het constitutioneele stelsel ten onzent in praktijk wordt gebracht. En hierin is, naar 't ons voorkomt, zonder Grondwets-herziening geene verbetering te brengen. Want behalve dat ons kiesstelsel op een andere basis behoorde te berusten, moet noodzakelijk, zal er meer beweging in de Staats-machine komen, de verhouding tusschen Regeering en Vertegenwoordiging en tusschen deze en de kiezers verandering ondergaan. Voor Grondwets-herziening is echter de tijd nog niet daar en daarom is een verstandig man nu verplicht '*de prendre son mal en patience.*' In elk geval zien wij in die voortdurende aanvallen van liberale zijde op de Tweede Kamer geen nut hoegenaamd. Men speelt daardoor slechts - de jongste algemeene verkiezingen hebben dat bewezen - in de kaarten van de tegenpartij, vooral van hen, die tegen het geheel onzer constitutioneele instellingen gekant zijn en niets liever zou-

den wenschen dan onze volksrechten zooveel mogelijk verkort te zien. Onze liberale bladen (en tijdschriften) mogen zich, wat dit punt betreft, wel eens spiegelen aan de woorden van Peel, onlangs door den Minister van Binnenlandsche Zaken aangehaald, die eenmaal verklaarde, dat hij, welke redenen van beklag hij ook tegen het Parlement mocht meenen te hebben, 'zich toch wel altijd wachten zou om kwaad te zeggen van het Huis der Gemeenten.'

Wij hopen dus, dat de dagbladen zelven langzamerhand een beteren toon aanslaan en inzien zullen, dat, als men alle vrijheid heeft, men juist daarom maat moet weten te houden. Intusschen zou ook van de zijde van de Regeering en van de Vertegenwoordiging wel iets gedaan kunnen worden om meer bekendheid te geven aan hetgeen op parlementair gebied voorvalt. Waarom zou niet eenige uitbreiding worden gegeven aan het beknopte verslag der Kamerzittingen, dat in de *Staatscourant* voorkomt? Het Kamer-overzicht van de officiëele courant moet, naar ons inzien, even uitgebreid zijn als dat van de gewone dagbladen en kan dan tevens dienen om de overzichten dier bladen te contrôleeren. Nu ontbreekt elke contrôle. De verslaggevers der dagbladen zijn *omnipotent.* Het *Bijblad* wordt zelden gelezen, en wie geeft zich de moeite dit telkens met de dagbladen te vergelijken? En wat zou het ook baten? De personen, die rechtstreeks bij de zaak betrokken zijn - Ministers en leden der Kamer - hebben blijkbaar geen tijd of geen lust om rectificatiën aan de dagbladen in te zenden; zij hechten, naar het ons meermalen is gebleken, weinig - *te* weinig - aan de opinie der bladen, en zijn gewoon te zeggen: 'Wij geven niets om hetgeen die couranten vertellen en hebben niet den minsten lust ons telkens in eene polemiek te begeven met lieden, die veel harder kunnen schreeuwen dan wij en toch altijd het laatste woord hebben.' En als zóó de meest belanghebbende personen denken, waarom zal dan een ander zich de moeite geven voor hen in de bres te springen? De dagbladen kunnen dus straffeloos doen en zeggen wat zij willen. Een paar verslaggevers behoeven slechts in 't hoofd te krijgen - en wie zal zeggen welke motieven hen daarbij kunnen leiden? - om eenig Minister of eenig lid der Kamer ten doel van hunne aanvallen te nemen, dan is de man, vooral als hij het ongeluk heeft zich een weinig bloot te geven, in korten tijd bij het publiek gediscrediteerd of althans in een daglicht gesteld, dat veel ongunstiger is dan hij wellicht verdient. Op die wijze kunnen de beste menschen verketterd, of, wat even kwaad is, de onbruikbaarste lieden in hunne stelling gehandhaafd worden. Het belang van het land vordert, dat daartegen gewaakt worde, en eene verbeterde inrichting van de *Staats-Courant* kan daartoe althans iets bijdragen.

Veel liever zouden wij echter zien, dat hier, als in Frankrijk, *Staats-Courant* en Bijbladen 's nachts werden afgedrukt, zoodat een ieder, des morgens, zijne *Staats-Courant* met het verhandelde in de Kamers

kon ontvangen. Het Fransche *Journal officiel* bevat, in een gemakkelijk 4^{o} formaat, de wetten, decreten en redevoeringen, wordt laat in den nacht afgedrukt en 's morgens in Parijs rondgedeeld. Waarom dat voorbeeld niet gevolgd? Waarom dat onhandelbare formaat van het *Bijblad* behouden, dat alléén reeds voldoende is om een gewoon burgerman van de lezing af te schrikken? Men zegt, dat hier zooveel gesproken wordt, en dat de menigte der redevoeringen van de lectuur afhoudt. Dit is, naar ons inzien, onjuist. In andere parlementen wordt meer gesproken dan hier. Maar men spreekt elders beter, en de onderwerpen - wat in groote landen niet te verwonderen is - zijn belangrijker; de beschouwingen zijn niet zoo *terre à terre.* Ons *Bijblad* is vervelend, omdat in ons land in den regel slechts kleine quaestiën te behandelen zijn en de groote quaestiën toch slechts kleine proportiën hebben. Maar waarom dan nu dat *Bijblad* nog meer *ungenieszbar* gemaakt door daaraan het formaat van een ouden foliant te geven?

Veel verwachting, dat deze wensch verwezenlijkt zal worden, bestaat bij ons niet. Onze departementen van algemeen bestuur hebben het nog niet eenmaal zoo ver kunnen brengen, dat zij een zelfden vorm hebben weten aan te nemen voor de verschillende bescheiden - koloniale verslagen, verslagen over onderwijs, spoorwegen, telegraphie, visscherijen enz. - die jaarlijks van Regeeringswege aan de Staten-Generaal worden ingezonden. In Frankrijk, in Duitschland, in Engeland, in België, overal, hebben die stukken een zelfde formaat, maar hier blijft daaromtrent, hoe dikwerf ook op verandering is aangedrongen, de meest onpractische verscheidenheid bestaan. Alles blijft bij ons steeds in de oude sleur, in kleine gelijk in groote zaken, en onze trage, slaperige natuur is oorzaak, dat wij nog lang vrede hebben met het bestaande, al zegt ons verstand ons, dat het niet deugt en noodzakelijk veranderd moet worden. Men heeft wel eens beweerd, dat ons volk voor zeven achtsten liberaal is. Dit is geheel juist in dien zin, dat de overgroote meerderheid der natie prijs stelt op de ongeschonden handhaving der vrijzinnige beginselen, die den grondslag uitmaken van onze tegenwoordige Staats-inrichting. Maar indien men door ‘liberaal’ verstaat, dat het bestaande met kracht en met verstand ontwikkeld, verbeterd, naar den geest des tijds hervormd worde, dan is het getal liberalen ten onzent uitermate gering. Wij laten - zoolang geen rampen ons treffen of geen aandrang uit het buitenland komt - de zaken liefst zooals ze zijn, en de taak van hervormer is, buitengewone omstandigheden als die van 1848 uitgezonderd, nergens wellicht eene meer ondankbare dan in ons rijk gezegend vaderland.

10 Jan. '74.

Geschiedenis van den dag.

Waarborgen voor de wetenschappelijke opleiding van den priester, - bescherming van den priester tegen de willekeur van de hoogere geestelijkheid, - bescherming van den burger tegen de kerkelijke macht, - dat zijn de hoofdpunten van de kerkelijke wetten, waarmee men aan de Spree de ultramontaansche beweging meende te zullen overwinnen of onschadelijk maken. Een kreet van verbazing ging bij velen op, toen zij met den inhoud van die wetten kennis maakten; het had er alles van, meende men, of men in Pruisen de paarden achter den wagen wilde spannen; immers, het eenige middel, dat in den strijd tegen kerken bruikbaar was bevonden, was de scheiding van Staat en Kerk, of volkomen vrijlating van de Kerk, - een theorie, die zeker vreemd klinkt in een tijd, dat de kerkelijke partijen zich hebben georganiseerd om in naam van het geloof den Staat te hervormen, de staatszaken te schoeien op kerkelijke leest, - vreemd tevens omdat de banden tusschen Staat en Kerk nog zoo talrijk zijn, dat scheiding niets anders blijkt dan een phrase.

Tegenover deze afwijzing van de Duitsche kerkelijke politiek stelden wij ons gevoelen: wij keurden de Pruisische kerkelijke wetten in beginsel goed; wij erkenden het recht van den Staat om tegen de Kerk die maatregelen te nemen, die in zijn belang, voor den bloei van zijn bestaan noodig zijn; alleen de Staat is souverein en haar rechten strekken zich uit, ook over de Kerk. Maar in de bijzonderheden hadden de Pruisische kerkelijke wetten onze sympathie niet; punten van aanraking met de Kerk behoeven niet gevreesd te worden, maar moeten toch zooveel mogelijk worden vermeden; in die wetten daarentegen waren zij onnoodig vermeerderd en kon men spreken van een voogdij van den Staat over de Kerk, - een voogdijschap, waarmee de Staat zijn krachten verspilt aan beuzelingen en zich in den regel verder verwijdert van zijn doel.

De bestrijding van de Pruisische kerkelijke wetten is echter mettertijd vrij wat verminderd; men heeft de houding van Pruisen tegenover het ultramontanisme gaan beschouwen als een feit, dat men minder in al zijn bijzonderheden trachtte te ontleden dan wel nam voor hetgeen het is; men hield zich meer bezig met de vraag, welke de gevolgen van het feit zouden zijn, m.a.w. of het de Pruisische Regeering zou gelukken den tegenstand van de Zwarte Internationale te overwinnen of te breken.

Menigeen is over de bezwaren tegen de Pruisische kerkelijke wetten heengestapt, minder uit sympathie voor den strijder dan wel uit antipathie tegen den aangevallene. Men ziet het aan het Engelsche volk;

de Pruisische regeling is zeker wel het minst in den geest van de Engelschen, die altijd een afkeer hebben gehad van bemoeizucht van de Regeering en van het maken van wetten, gegrond meest op theoretische beschouwingen. Aanvankelijk werden de Pruisische kerkelijke wetten dan ook door de Engelsche pers nog al ongunstig ontvangen, terwijl nu al die bladen, met uitzondering van een paar hoog-conservatieve, om strijd hun sympathie te kennen geven voor de zaak; van daar dat te Londen een monstermeeting werd belegd, die getuigenis moet geven van de sympathie van het Engelsche volk voor den Duitschen Keizer en het Duitsche volk in den strijd tegen Rome. Welk een verandering!

Elders treffen wij hetzelfde verschijnsel aan; men gaat zelfs zoover, dat men van geen bezwaren meer wil hooren tegen de kerkelijke wetten, omdat men daardoor tevens mindere sympathie zou verraden voor de goede zaak. Zoo gaat het in deze practische wereld!

Die vermeerderde sympathie is zeker niet uitgelokt door het succes, dat de Pruisische Regeering van de kerkelijke wetten reeds heeft beleefd; straks zijn die wetten een jaar in werking, maar de Regeering is nog geen stap verder gekomen; het eenige gevolg is totnogtoe geweest, dat de verbittering in het kamp der ultramontanen zoo mogelijk nog meer is toegenomen; de bisschoppen hebben in tijds geprotesteerd tegen deze wetten en zich streng aan hun protest gehouden; zij hebben niet alleen gedaan, alsof die kerkelijke wetten er niet waren, maar met opzet, naar 't schijnt, ze vertreden, door een groot aantal benoemingen te doen van pastoors, zonder de vereischte kennisgeving; met de meeste kalmte lieten zij zich keer op keer veroordeelen tot boeten, hun meubels weghalen om gerechtelijk te worden verkocht, totdat de voorraad was uitgeput en de rechtbank stond tegenover een leeg huis. En zoo de hoogeren, zoo de minderen; de onwettig aangestelde pastoors zijn hun functiën gaan uitoefenen, alsof er geen politie was in den Staat om voor de naleving der wetten te zorgen; zij lieten zich door de rechtbank veroordeelen en ondergingen hun straf, alsof ook dit behoorde tot hun kerkelijke plichten.

Hoopte de Regeering bij de vaststelling van de kerkelijke wetten, dat de mindere geestelijkheid bij haar steun zou zoeken, die hoop is gebleken geheel ijdel te zijn; enkele oud-Katholieke geestelijken roepen haar steun in, maar geen Roomsche priesters. Hetzelfde is het geval met de Roomsche bevolking; zij gaat voort haar geestelijken te vereeren en beschouwt de uitspraken van de bevoegde rechtbank als even zoovele vervolgingen om des geloofs wil. De Regeering is dus met haar kerkelijke wetten schijnbaar achteruitgegaan; bij de echt Roomsche bevolking heeft zij zich gehaat gemaakt, zoo gehaat zelfs, - en dat beteekent wat voor een Duitscher in onzen tijd, - dat bij velen de vreemdeling welkom zou worden geheeten, die het volk van den druk der kerkelijke wetten kwam verlossen.

De Regeering is met die wetten, om zoo te zeggen *au bout de son Latin,* zij is verplicht ze aan te vullen, wil zij den strijd voortzetten. Immers, het laatste wat er tegen de bisschoppen overblijft, is hen gevangen te zetten, na ze eerst door het hoog gerechtshof te hebben laten vervallen verklaren van hun ambt. En dat middel wil de Regeering niet aangrijpen; de bisschop wordt daardoor een martelaar, ten koste van de Regeering. Het eenige wat er overblijft, is dat de bisschoppen, die voortgaan na de afzetting hun functiën uit te oefenen, worden verbannen of geïnterneerd. De Duitsche bladen berichten, dat een wet in dien geest bij den Rijksdag zal worden ingediend; in den Pruisischen Landdag maakt men intusschen een wet, waarbij het bestuur geregeld wordt van de bisdommen, die volgens het gevoelen der Regeering als vakant moeten worden beschouwd; daar verwacht kan worden, dat de kapittels zich naar het voorbeeld van den bisschop zullen gedragen, zullen commissarissen door de Regeering worden benoemd voor het bestuur van het bisdom. Er is geen twijfel aan, dat de Pruisische Regeering met dezelfde stiptheid en strengheid zal voortgaan met de uitvoering van de wetten, en het gevolg zal dus zijn, dat de Roomschen in Pruisen straks zonder die geestelijke hulp zullen zijn, die alleen een bisschop kan verleenen; het aantal priesters zal verminderen en men zal een kerkelijken toestand verkrijgen, dien wij totnogtoe alleen in Rusland gewoon waren.

Het onvolledige van de kerkelijke wetten, het voortdurend vertragen van het eerst onlangs ingediend wetsontwerp betreffende het verplicht burgerlijk huwelijk, maakt op ons nog altijd den indruk, dat de Regeering zich in de kracht van de ultramontaansche beweging heeft vergist en steeds gemeend - wellicht nog - dat de Curie in 't eind zou toegeven en een transactie worden gevonden. Die illusie wordt echter door weinigen meer gedeeld; de roekeloosheid, waarmeê Rome voortgaat op den weg der noodlottige consequentie, bewijst dat het besloten is te winnen of te sterven. Dezelfde standvastigheid verwachten wij van Pruisen en het is duidelijk, dat een der strijders op het slagveld moet achterblijven; òf de Roomsche Kerk moet in Duitschland van haar macht worden beroofd, zich tevreden stellen met ondergeschikt te zijn aan de belangen van den Staat en zoo haar verval onderteekenen, òf Pruisen moet vernietigd worden. Het is niet waarschijnlijk, dat die strijd wordt beslist zonder botsingen, zonder bloedige tooneelen wellicht; ten laatste is het ook hier een quaestie van macht. Sommigen spreken van een godsdienstoorlog; 't zij zoo, maar - bestaat er kans dat de Staat, dat Pruisen, dat Duitschland in dien strijd overwinnaar wordt, zonder zich zelf veel te verzwakken?

Om die vraag te beantwoorden moeten wij haar eerst in het algemeen beschouwen; zij hangt ten nauwste samen met de kracht van het godsdienstig geloof in onze eeuw. Wij schreven: godsdienstig,

maar kerkelijk ware beter geweest; beiden worden dikwerf verwisseld, en zijn toch wel bezien zeer onderscheiden. De godsdienst, d.i. het geloof aan en de vereering van een hooger Wezen, dat alles leidt en bestuurt naar de beste wijze, berust op de behoefte van het menschelijk hart; de mensch ontleedt minder die behoefte, gaat haar oorsprong niet na, maar geleid door het vermogen der verbeeldingskracht, schept hij een toestand, een wereldorde, waarin aan die behoeften op de meest nauwgezette wijze wordt voldaan. In gewonen vorm verraadt de godsdienst het egoisme, waarmee de mensch behoefte en vervulling voor een rekent. In meer verheven zin, naarmate de verbeeldingskracht grooter is, is godsdienst het idealiseeren van het bestaande; een voor zijn gevoel maar al te dikwerf stuitende werkelijkheid wordt bedekt met een kleurig kleed, dat het wanstaltige verbergt en aan het oog onttrekt; de vurige liefde voor den evenmensch teekende spoedig in losse trekken een hemel, waar het weerzien te heerlijker zou zijn, naarmate de smart der scheiding grooter en langer was geweest. Door hetzelfde idealiseerende vermogen teekent de mensch vergezichten, brengt hij perspectief in het leven, zoodat het voor zijn gevoel stuitende zoo wordt verdeeld en gerangschikt, met zulk een licht bestraald, dat het zich aan hem voordoet in een behagelijken vorm. Zoo toovert de schilder met licht en wolken en maakt van een dorre heide, een eentoonig grasland een aantrekkelijk, verrukkelijk beeld, dat ons aangenaam stemt. Men kan den godsdienst dan ook het best bij het vermogen van den kunstenaar vergelijken; godsdienst is poëzie, die haar grond vindt in de geaardheid, in den aanleg van het menschelijk gemoed. Maar juist daarom is godsdienst niet zoo algemeen als wel schijnt; iedereen beweert, ja, godsdienst te hebben, zooals iedereen volgens het register van den burgerlijken stand geacht wordt tot deze of gene Kerk te behooren, zooals iedereen beweert gevoel te hebben voor het schoone van de schilderkunst en het verhevene van de muziek. 't Is mogelijk dat iedereen aanleg bezit om het schoone in schilderkunst en muziek te vatten, - die quaestie is moeilijk uit te maken, - maar zeker is die aanleg bij sommigen zoo gering, dat er nauw sprake van kan zijn; men zou om de vraag uit te maken een zekeren graad van ontwikkeling moeten vaststellen, om in aanmerking te komen voor deze of gene categorie, wat ook weer moeilijk is. Niet iedereen die schilderijen heeft gezien, of muziek heeft gehoord, of poëzie gelezen en geleerd, kan geacht worden deze kunsten begrepen te hebben en zelf in meerdere of mindere mate met de scheppende kracht van den kunstenaar te zijn bedeeld.

Oorspronkelijk is de Kerk voortgevloeid uit de vrij algemeene behoeften van den mensch; gemeenschappelijk werden die behoeften gevoeld, en zij moesten derhalve ook naar een gemeenschappelijke uiting streven. Al zeer spoedig evenwel is die Kerk - wij nemen het woord in den ruimsten zin - geworden aan den eenen kant een exploita-

tie van de poëtische behoeften van den mensch, een wereldlijke instelling, die tegen een vastgestelden prijs in de vervulling van die behoeften, dikwerf bij procuratie voorzag, aan den anderen kant trad daardoor een verbastering in van den godsdienst. Het een moest een noodzakelijk gevolg worden van het ander. Ware er niet een soms ongeloofelijke mate van naieveteit bij den mensch, hij zou er nooit toe gekomen zijn om verband te zien tusschen den kerkelijken omhaal en de aanvulling van zijne, men heeft het genoemd, geestelijke behoeften.

Nadenken over het ontstaan van zijn behoeften en de mogelijkheid van hare vervulling is het zwak niet van den mensch; integendeel, waar een vervulling van die behoeften wordt aangekondigd, is hij ras bereid haar voor goede munt aan te nemen. Wanneer er een staartster is aangekondigd, die den bestemden avond evenwel geen lust heeft te verschijnen, kunt gij zeker zijn, dat de een of andere ster er toch op wordt aangezien. Om een voorbeeld uit onzen practischen tijd te nemen op materieel gebied: de zucht naar, de behoefte aan geld en derhalve ook aan meer interest heeft onze Europeanen zoo lichtgeloovig gemaakt, dat zij hun geld hebben weggegeven om er Turksch, Egyptisch of Amerikaansch scheurpapier voor terug te krijgen, - in beginsel al weder hetzelfde: lichtvaardigheid in het zoeken en aannemen van de vervulling onzer behoeften.

Vandaar dat de Kerk zulk een inderdaad reusachtige instelling is geworden. De vervulling van de behoefte aan godsdienst op de wereld is tengevolge van het voortdurend niet nadenken zoo vereenzelvigd met de Kerk, dat de meerderheid zich stellig overtuigd houdt, dat met die Kerk de vervulling van die behoefte staat of valt. Vandaar ook de trouwheid aan een Kerk, en zelfs aan een dogma, dat met de geestelijke behoeften niets heeft uit te staan en alleen een gevolg is van het streven naar macht, gewone wereldlijke macht, bij hen die de Kerk besturen en er al de voordeelen van genieten. Dat de mensch zich te weer stelt, waar hem de vervulling van zijn behoefte wordt betwist, ligt in den aard der zaak; en de felheid van de godsdienst-oorlogen is een bewijs van de kracht, waarmee de geestelijke behoeften worden gevoeld.

Er zijn ten allen tijde menschen geweest, die de instelling ter voorziening in geestelijke behoeften, zooals men de Kerk zou kunnen noemen, - geen recht van bestaan hebben toegekend, deels om het twijfelachtige van de mogelijkheid van de vervulling der behoeften, deels en meer nog om het weinige verband tusschen de vervulling van die behoeften en de onnatuurlijke kerkelijke gebruiken. In de middeleeuwen waren die menschen zeldzaam en zij hielden zich in hun eigenbelang stil. 't Spreekt evenwel van zelf dat het aantal hunner vermeerderde, naarmate de verstandelijke ontwikkeling toenam; waar het vreemde geldt als bewijs voor het verhevene, kan men niet verwach-

ten, dat er van het kennen van den oorsprong der dingen veel werk zal worden gemaakt, maar zoodra het besef ontwaakte, dat oorzaak en gevolg twee schalmen waren van één keten, lag de Kerk meê al het eerst aan de beurt om te worden herinnerd aan de onrechtmatigheid van haar bestaan.

Het is bekend dat het inzonderheid de wijsbegeerte van het laatst der vorige eeuw was, die de grondslagen der Kerk ondermijnde, zij 't dan ook niet altijd met even edele, ridderlijke wapenen. Er werd meer gespot met de Kerk, dan wel haar oorsprong verklaard; meer de draak gestoken met de vervulling der geestelijke behoeften, dan wel het bestaan van die behoeften in haar oorsprong erkend en de verbastering er van aangetoond en verklaard. Toch hadden de wapenen der wijsbegeerte veel succes; de Kerk dreunde op haar fondamenten, tengevolge van de slagen, haar toegebracht en toen naderhand de groote omwenteling kwam met de prediking van de rechten van den mensch, viel met den wereldlijken dwingeland ook de geestelijke, met den Koning ook de priester; het was de tijd des ongeloofs.

De Kerk heeft zich van de toen ontvangen slagen nooit geheel hersteld; in een oogenblik van heftige verontwaardiging had het geestdrijvende volk haar minachtend met slijk geworpen en de teekenen daarvan zijn nooit weer geheel uitgewischt. De Kerk, onder de verachting des volks wegzinkend, is weder opgebouwd, zij doet zich zelfs uiterlijk wellicht fraaier voor dan vroeger, maar zij neemt een geheel andere plaats in; voor de gevierde is zij de gedulde geworden; in plaats van gesmeekt te worden tot het vervullen van de geestelijke behoeften, komt zij haar waar aanbieden en opdringen. Dat gedeelte des volks, dat met de verstandelijke ontwikkeling is meegegaan, is van de Kerk vervreemd gebleven; indien het nog de geestelijke behoeften gevoelt, gevoelt het die zeker op andere wijze dan vroeger; de worm van het scepticisme knaagt aan den wortel en het beschouwt de Kerk volstrekt niet meer als de aangewezene om die behoeften te vervullen. Dit is zoowel bij de Protestantsche als bij de Roomsche Kerk het geval.

Als maatschappelijke instelling is de Kerk echter blijven bestaan en als zoodanig wordt zij in den regel ook door de ontwikkelden meestal met de burgerlijke beleefdheid bejegend en zij zelf, inwendig gevoelend dat zij alleen door bescheidenheid haar bestaan kan redden, neemt den vorm voor het wezen aan. Hoe velen zouden er niet zijn in de Protestantsche en in de Roomsche Kerk, die aan haar gebruiken deelnemen, maar zonder van de waarde daarvan eenigszins overtuigd te zijn, wellicht zonder er over te hebben nagedacht. De schijn is voor velen blijven bestaan, het wezen is vervallen. Laten de kerkelijken zich in dat opzicht geen illusie maken; het volgen der Kerk is bij de ontwikkelden meestal of een beleefdheidsvorm, of maatschappelijk belang, of persoonlijke gehechtheid aan den geestelijke, in één woord

een mengsel van verschillende redenen, die echter voor het wezen der zaak, voor de beteekenis der Kerk als Kerk geen waarde hebben.

Niet zelden gaat kerkelijkheid zelfs gepaard met dat scepticisme, dat geheel een uitvloeisel is van karakterloosheid. Een voorbeeld, - één uit velen, kunnen wij zeggen, - waarvan de waarheid behoorlijk is geconstateerd: in zekere stad van ons vaderland leeft een man, die lid is van schier alle Protestantsche genootschappen en zelfs een zeer werkzaam aandeel neemt in die vereenigingen; hij staat dan ook bekend voor een vroom Christen en een steunpilaar van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Op zekeren avond in het gesprek verdiept met een zijner vrienden, een gesprek dat langzamerhand een meer vertrouwelijke wending nam, verklaarde deze kerkpilaar, dat hij volstrekt niet overtuigd was noch van de waarheid van de kerkelijke leerstellingen, noch van een leven na dit leven, maar dat hij het alleen verstandig achtte de gebruiken van het kerkgenootschap, waarin de Voorzienigheid hem had doen geboren worden, trouw op te volgen; immers, bestond er een leven na dit leven, dan woest de kerkelijke werkzaamheid hem daar van dienst zijn; zoo niet, dan deed zijn kerkwerk toch geen kwaad, want het gaf het voorrecht om hier daarmee tot de deftige solide burgers te worden gerekend!

Zoo is er verschil in geloof, en inderdaad blijkt het kerkelijke geloof bij uiterlijke gehechtheid aan den vorm, ondermijnd door allerlei soort van twijfelzucht. Onder de toongevende standen is men 't tegenwoordig geheel eens over de vrijheid der Kerk, - niet zoozeer omdat men meent dat de Kerk die vrijheid rechtens toekomt, maar omdat men haar werkzaamheid van te weinig belang acht; men is algemeen onverschillig geworden omtrent den dogmatischen inhoud der Kerk, omdat - men omtrent elk dogma onverschillig is.

Maar - zal men vragen - is deze opvatting niet in strijd met de ervaring van den laatsten tijd ten opzichte van de kerken? Bestaat niet in alle landen een sterke kerkelijke partij? ontvouwt het kerkelijk geloof niet in en buiten de Kerk een macht, waarover men soms verbaasd staat? Volkomen waar, maar - beziet die kerkelijke beweging eens nader, dan blijkt allereerst dat die beweging een zeer kunstmatige is. Nemen wij de Nederlandsche Hervormde kerk: zij is door de algemeene verkiezingen in handen gekomen van die partij, die zich op haar geloof beroemt als zuiver en ernstig; maar let nu eens op het gehalte van die geloovigen; kerkeraden en kerkgangers zijn samengesteld uit de minst ontwikkelde leden van de gemeente; het beschaafde element ontbreekt behoudens een enkelen aristocraat en verloopen patricier geheel. Nu kan men wel niet beweren, dat de minder ontwikkelden daar niet op hun plaats zijn en de Kerk met hen in verkeerde handen is, - integendeel, men zou met meer recht kunnen beweren, dat zij er meer hooren dan de ontwikkelden, maar - men

zal ook toestemmen dat het nooit pleit voor een zaak, wanneer zij door de meest ontwikkelden verlaten is.

En hoe is dat deel, dat de Hervormde Kerk in bezit heeft genomen, tot die geloofskracht gekomen, die tegenwoordig zich daarin openbaart? Och, eigenlijk zeer eenvoudig; het volk leefde voort, zonder zich om de Kerk en het geloof veel te bekommeren; men hield er een klein overblijfsel op na van de traditioneele dogmatiek maar werd daarvoor noch koud noch heet; de voorliefde, die men er voor had, was niet ongelijk aan die voor een oud meubelstuk; men is er aan gehecht door gewoonte en aan den anderen kant uit gewoonte onverschillig voor geworden. Zoodra men het echter op een minder geschikte wijze wil wegnemen, openbaart zich op eens het conservatieve element, dat den mensch van nature eigen is, de voorliefde voor antiquiteiten. De ruwe wijze waarop hier en daar de moderne predikers met hun negatieve denkbeelden optraden, stoorde het volk en riep een soort van verzet te voorschijn, waarin meer antipathie was tegen den revolutionair dan liefde voor het geloof.

En die antipathie zou het zeker zoover niet gebracht hebben, indien niet een aantal dwepers daarmee hun voordeel hadden gedaan; het rechtzinnige volkje draagt dan ook alle blijken van meer door anderen te zijn opgeruid, dan uit eigen beweging het geloof lief te hebben; het volk is vervaard en verschrikt gemaakt door de uitzinnige taal van de dwepers, die zelf kunstmatig opgewonden een beroep hebben gedaan op de natuurlijke behoeften van het menschelijk hart en hun tegenstanders op kerkelijk gebied voorgesteld als mannen, die het er op toelegden die behoeften te versmoren en daaraan alle vervulling te ontzeggen. 't Is de vraag wat er in de Protestantsche en Roomsche Kerk van die hooggeroemde ontwaking des geloofs zou overblijven, wanneer de hevigste dwepers en de grootste schreeuwers naar een of ander onbewoond eiland werden overgebracht, waar hun eerzucht geen bevrediging kan vinden! In dien toestand, waarin de partijen tegenover elkander staan, kan er dikwerf van eigenlijk geloof, van wezenlijken godsdienst geen sprake zijn; het is partijzucht, partijziekte geworden, waarvan niet alleen kerkelijke, maar ook andere scholen zulke treurige uitersten vertoonen.

Juist de kunstmatige opwekking, de agitatie, die tegenwoordig bij het geloof heerscht, is een bewijs tegen de kracht van zijn bestaan. Zoodra de tegenstand minder hevig wordt, valt het geloof van zelf ineen. Indien het geloof waar was, zou het op meer natuurlijke wijze ontstaan en zich minder kunstmatig openbaren; de zenuwachtige opgewondenheid, waarmee het gepaard gaat, is een bewijs van innerlijke onwaarheid, althans zwakheid.

Vatten wij een en ander samen, dan hebben wij ongeveer den volgenden toestand: de ontwikkelden zijn afkeerig van het kerkelijk geloof; zij hebben met de Kerk voor goed gebroken, deels omdat zij niet

aan de vervulling van de behoeften van het menschelijk hart door godsdienst gelooven, deels omdat zij meenen de vervulling van die behoeften eer buiten dan in de Kerk te moeten zoeken; een ander deel heeft de betrekking met de Kerk aangehouden, maar om redenen geheel buiten den godsdienst om, uit maatschappelijke beleefdheid, uit gewoonte of materieel belang. Bij de minder ontwikkelde volksklasse en enkele anderen is het traditioneele kerkelijke geloof kunstmatig in het leven teruggeroepen en openbaart zijn kracht meer door bestrijding van anderen, dan door natuurlijke werkzaamheid. Kunnen wij nu bij dezen toestand ons groot gevaar voorspellen van de kerkelijke beweging voor den Staat? Zonder twijfel neen; de Staat zal in zijn strijd tegen de aanmatiging der Kerk het meest ontwikkelde deel van het volk op zijn zijde vinden en daar waar het kerkelijk geloof bestaat, is het inwendig niet sterk genoeg om zich lang tegen den Staat te verzetten. Van daar is het dat de uitvoering van de kerkelijke wetten in Pruisen mogelijk was, zonder bedenkelijke gevolgen te hebben. Denk aan het veroordeelen van de bisschoppen door de rechtbanken, het weghalen hunner meubelen om gerechtelijk te worden verkocht, het gevangen zetten van priesters wegens het uitoefenen van hun functien in strijd met de wet, - denk u dat in de vorige eeuw, een volksoproer was het onmiddellijk gevolg geweest van deze maatregelen van den Staat. In weerwil dat een fanatieke geestelijkheid alles heeft gedaan om het volk op te ruien, is het nu over 't geheel rustig gebleven; groote woorden zijn gebruikt, kranten vol geschreven met hatelijke artikelen, maar daar is het bij gebleven, en daar zal het bij blijven, behoudens enkele uitzonderingen wellicht, waartoe bijzondere plaatselijke omstandigheden aanleiding kunnen geven.

De clericalen voeren een hoog woord; de Roomsche gaan voor en de Protestantsche clericalen trachten hen daarin bij te houden, - in Rome leeft nog het wereldbewustzijn van het oude Romeinsche volk; - hoort men hen spreken, dan behoort hun het gansche volk en is het alleen tengevolge van verdrukking, dat het gansche volk hen niet aanbidt; de werkelijkheid is juist anders; de Kerk heeft in dubbel opzicht het mindere deel en wat meer bescheidenheid zou haar niet misstaan.

De Staat is niet meer zooals vroeger verpersoonlijkt in den Vorst, die naar willekeur beslist, ook over godsdienstzaken, over de grenzen der Kerk, want in alle landen van Europa bestaat het constitutioneele regeeringsstelsel en de Regeering, de Staat wordt daarmee de uitdrukking van de meerderheid des volks, en is het nu niet merkwaardig, dat in de Roomsche landen - Rome verdient bij uitnemendheid den naam van Kerk door haar uitstekende organisatie, - de meerderheid van de volksvertegenwoordigers bestaat uit bepaalde tegenstanders van de Kerk of uit onverschilligen ten opzichte van het kerkelijk geloof of uit de beleefdheidsgeloovigen. In Frankrijk heet de meerderheid van de Na-

tionale Vergadering voor het oogenblik clericaal, maar het is bekend, dat deze vergadering, onder geheel buitengewone omstandigheden gekozen, de meerderheid des lands niet vertegenwoordigt en tevens dat in geen land door de staatslieden meer kerkelijkheid wordt voorgewend, om zich bij de verkiezingen als anderszins den steun van den priester te verzekeren op het platteland. In Spanje heeft men in de laatste jaren een meerderheid in de Cortes, al naargelang van de kleur der Regeering; maar de vrome Isabella werd weggejaagd en wordt om haar geloof althans door niemand terug gewenscht. In het Italiaansche parlement heeft het clericalisme slechts enkele woordvoerders; heeft deze partij tot heden aan de stemming weinig deel genomen, 't was omdat haar nederlaag bij de nationale strooming vooruit was te zien. In Oostenrijk kunnen de clericalen in den Rijksraad slechts over een 25 van de 353 stemmen beschikken.

Naar een Protestantsch clericale partij in de volksvertegenwoordigingen, zelfs in overwegend Protestantsche landen, zoekt men tevergeefs; ons land schijnt in dat opzicht voor proef te moeten dienen en wellicht dat het heilige zevental straks met een paar leden wordt vermeerderd. Is die samenstelling van de verschillende parlementen niet merkwaardig en in zonderling contrast met de pretentie van de clericalen? Wij dwepen volstrekt niet met de verkiezingen, zooals die in de meeste landen geregeld zijn en houden de volksvertegenwoordigingen volstrekt niet voor de zuivere weerspiegeling van het volk, - maar over het geheel genomen vindt men toch in de volksvertegenwoordigingen den geest van de meerderheid des volks terug; en dit is bepaald het geval, waar de stemming is gehouden tegenover een bepaald program, tegenover bepaalde vragen. In Pruisen met de Landdagsverkiezingen en in Duitschland met die voor den Rijksdag is dit het geval geweest en juist tegenover de kerkelijke quaestie. Voor de beoordeeling van den strijd met de Kerk zijn die verkiezingen dus van het hoogste belang en vereischen een nadere bespreking.

Bij den uitslag van de verkiezingen voor den Landdag, in het laatst van October gehouden, bleek alweer de aangroeiing van de leden van het Zwarte centrum, maar - is die toeneming geëvenredigd aan den ophef, die daarvan is gemaakt? Het aantal afgevaardigden in den Landdag bedraagt 432 en daarvan behooren 85 tot de ultramontaansche partij, dus ruim □ deel; toch telt Pruisen bij de 8 millioen Katholieken tegenover 15½ millioen Protestanten; zooals wij boven reeds aanmerkten, treft men van een Protestantsch-clericale partij nauw een spoor aan; de hoog-conservatieven zouden daarvoor moeten doorgaan; maar door de Regeering losgelaten om hun oppositie tegen de Kreisordnung, de wet op het schooltoezicht, in het algemeen tegen de iets liberaal getinte maatregelen van de Regeering, geraakte zij verdeeld om straks op het verkiezingsveld geheel verslagen te worden; weinige jaren geleden telden de oud-conservatieven 107 zetels in den

Landdag; bij de scheuring bleven ongeveer 70 getrouw aan de oude leuze, ruim 40 volgden de nationale staatkunde der Regeering; van de eersten keerden slechts 9 terug, van de laatsten 26; bij de verkiezingen in October l.l. versmolten de eersten tot 6, de laatsten tot 21; er is een tijd geweest, dat Bismarck tot de eersten behoorde. Maar om tot de ultramontanen terug te keeren, men zal dus moeten erkennen, dat hun verhouding volstrekt niet overeenkomt met het aantal als Katholiek ingeschrevenen op het register van den burgerlijken stand en de meerderheid van hun eigen geloofsgenooten volstrekt niet van hen wil gediend zijn. 't Zijn meerendeels Katholieken, die het met hun godsdienst nemen zooals dat met de ontwikkelden in onzen tijd het geval is; een niet gering aantal deelt wel de leerstellingen van de uiterste richting der Kerk, maar het geloof is toch van dien aard, dat men er geen gevolgtrekkingen uit maakt voor het werkelijke leven; het zijn, oordeelt men, kerkelijke zaken, die in de Kerk moeten blijven.

Men moet daarbij in aanmerking nemen, dat de geloovigen in het algemeen, en de Katholieken in het bijzonder, in de laatste jaren in een overspannen toestand verkeeren; door al de praatjes over het ongeloof, over de vervolging van het ware geloof, waarbij allerlei zonderlinge plannen werden medegedeeld, die de Regeering met hen in den zin zou hebben, is de gehechtheid aan het geloof bij velen ziekelijk overspannen en wij mogen het er voor houden, dat de dweperij tegenwoordig haar toppunt heeft bereikt. De uitgestrooide praatjes zijn min of meer bewuste laster; de priesters weten zeer goed, dat niemand het volk zal verbieden te gelooven, dat niemand aan de Kerk eenige hindernis zal in den weg leggen om daar te gelooven wat men verkiest, al ware het dat de aarde vierkant is. Daar de voorspellingen van de werkzaamheid en de gevolgen van het ongeloof zullen uitblijven, moet na eenigen tijd reactie intreden, en hoever heeft het clericalisme het in den bloeitijd van zijn politieke werkzaamheid gebracht? De Rijnprovincie is het paradijs van de clericale partij; daar heeft zij sinds jaren al haar krachten ingespannen om het terrein geheel in te nemen; de kerkelijke verhouding is haar gunstig want 2½ millioen Katholieken staat tegenover ¾ millioen Protestanten; die Rijnprovincie zendt dan ook 43 afgevaardigden naar den Landdag, de helft ongeveer van het geheele Zwarte centrum, maar 20 zeer bepaalde anti-clericalen staan daar tegenover. De tweede Katholieke provincie van Pruisen is Silezie, waar de Katholieken en Protestanten van ongeveer gelijke sterkte zijn; welnu, tegenover 17 clericalen, verschijnen te Berlijn vandaar 46 anti-clericalen. Westphalen is om zijn goedgeloovige Katholieken bekend, die de meerderheid vormen; de provincie levert 15 stuks aan het Zwarte centrum tegenover 16 anti-clericalen. Met de verkiezingen van de laatste jaren zijn de ultramontanen van 54 op 58 gekomen; bij de voorlaatste verkiezing op 82, en nu op 85, ziedaar alles, en het laatste cijfer kan op goede gronden worden beschouwd als het toppunt.

Zoowel de verhouding in den Rijksdag als de verdeeling over de verschillende provinciën of landen is ongeveer dezelfde als voor den Landdag. Het Duitsche Rijk telt omstreeks 13 millioen Katholieken tegenover ruim 24 millioen Protestanten, met uitzondering van het nieuwe Rijksland; die Katholieken werden in den vorigen Rijksdag vertegenwoordigd door 66 afgevaardigden; in den nieuwen Rijksdag zullen zij waarschijnlijk 90 afgevaardigden hebben op een vergadering van 383 leden; de verhouding is dus iets ongunstiger dan in den Landdag. Achteruitgang is te bespeuren, vooral bij de laatste verkiezing. Bij den Rijksdag hebben algemeene directe verkiezingen plaats tegen getrapte verkiezingen bij den Pruisischen Landdag, iets wat blijkbaar in het voordeel is geweest van de ultramontanen; het volk valt beter onder het bereik van den priester. Het ongunstigst is weder de uitslag in de Rijnprovincie; de Zwarten stellen hier 27 man van de 35; in Silezie echter waar men veel Katholieken adel vindt, die weinig gemeene zaak heeft gemaakt met de ultramontanen - men herinnert zich het loyaliteits-adres aan den Keizer van den hertog van Ratibor - heeft men, de herstemmingen niet meegerekend, slechts 9 Zwarten van de 35 zetels. Westphalen levert van de 17 afgevaardigden 8 Zwarten. In Beieren is de verhouding, hoe ongunstig ook, niet zoo ongunstig als men met het oog op de Pruisische provincie Westphalen zou verwachten; het levert 32 ultramontanen en 16 liberalen; in den Beierschen Landdag wegen de partijen, zooals men weet, ongeveer tegen elkander op.

De Duitsche liberalen beweren, dat de ultramontanen minder zouden gewonnen hebben, indien zij zelf ijveriger waren geweest en trouwer opgekomen; dat de liberalen in den laatsten tijd minder ijver hebben aan den dag gelegd, kan niet worden ontkend; de Regeering volgde over het geheel de staatkunde, die de meerderheid aangenaam was; zij legde groote werkzaamheid aan den dag, en op de spanning van den laatsten oorlog moest als van zelf een tijdperk volgen, waarin men haakte naar rust. Daarbij deed de Regeering het verkiezingswerk, de noodzakelijke voorafgaande opwekking, zóo goed dat het particulier initiatief daarbij moest afvallen; de half-officiëele bladen leverden een geheel stel van verkiezingsartikelen en aan den vooravond van de verkiezingen voor den Pruisischen Landdag verscheen de bekende briefwisseling tusschen Paus en Keizer, waarbij de aanmatiging van Pio Nono zoo stuitend klonk voor den Duitschen nationalen trots, op dezelfde wijze als daags voor de Duitsche Rijksdagsverkiezingen door de *Kölnische Zeitung* de Pauselijke bul werd openbaar gemaakt betreffende de veranderde Pausverkiezing, - een publicatie, waarvan wij gelooven, dat de Pruisische Regeering meer kennis heeft gedragen, dan zij voorgeeft. Maar wij willen de bewering der liberalen toeschrijven aan een zeer verklaarbaren spijt over den uitslag der verkiezingen, mits men aan den anderen kant toegeeft, dat de clericale partij haar

uiterste krachten heeft ingespannen, dat de omstandigheden geheel in haar voordeel waren, daar de maatregelen van de Regeering voor een groot deel van het volk al den schijn hadden van een geloofsvervolging te zijn. En dan meenen wij, dat de uitslag van de verkiezingen onze beschouwing van de kracht van den godsdienst, van de Kerk in onze dagen bevestigt; het zijn overal de minderheden in dubbelen zin, die aan de Kerk zijn gehecht en het met het kerkelijke ernstig meenen; en ook hier komt men na nauwkeurig onderzoek tot het resultaat, dat men te doen heeft met een kunstmatige opgewondenheid, waarbij partijzucht en misverstand de grootste rol spelen. De samenstelling zoowel van den Pruisischen Landdag als van den Duitschen Rijksdag, is van dien aard, dat de Regeering op zuiver constitutioneelen grondslag kan voortbouwen en de souvereiniteit van den Staat tegenover de aanmatigingen van de Kerk handhaven en doorzetten. De Staat bevindt zich hier tegenover een vereeniging, die zijn gezag weigert te erkennen, die verzet tegen hem voorschrijft als plicht, een vereeniging die op revolutionairen grondslag staat, die oproer predikt; droeg deze vereeniging niet den naam van Kerk, er zou volstrekt geen twijfel bestaan, hoe in dezen moest worden gehandeld, en omdat het hier een Kerk geldt, zien wij volstrekt geen reden, dat er anders zou worden gehandeld, waar de revolutionaire theorie werkelijkheid wordt; de gedragslijn van den Staat wordt hier alleen bepaald door den aard van de vereeniging, waarmee hij heeft te doen; hij kiest de meest practische middelen, die welke voor het algemeen het minst schadelijk zijn en het best aan het doel beantwoorden; een gewone oproermaker wordt veroordeeld tot gevangenisstraf, maar een revolutionaire geestelijke wordt het best verbannen. Waar het oproer algemeen wordt, beslist evenals bij elke revolutie, de macht van den sterkste, en de sterkte van den Staat in Duitschland is van dien aard, dat hij in elk geval zegevieren moet.

De taak van den Staat is hier zeker moeilijk en onaangenaam; evenals bij elk oproer ondervindt hij zelf de nadeelige gevolgen van den toestand; de Staat voert de noodzakelijk geworden dwangmaatregelen met te meer leedgevoel uit, omdat de minderheid van de bevolking is misleid, het slachtoffer geworden van een misverstand, als zou het doel zijn het volk den godsdienst te ontnemen of een anderen godsdienst op te dringen; het is droevig, maar aan wien de schuld? En sedert wanneer worden in de wereldgeschiedenis groote quaestiën beslist naar het wetboek der zachtmoedigheid?

Maar bestaat de noodzakelijkheid voor den Staat om door te zetten, desnoods met geweld, zijn souverein gezag te handhaven door de Kerk de grenzen aan te wijzen, binnen welke zij zich heeft te bewegen? Leert de ervaring niet dat het kerkdijk geloof alleen nog wordt beleden door een minderheid, die betrekkelijk weinig beteekent, die weinig vruchten voor de maatschappij afwerpt en die men daarom wellicht het best deed met aan haar lot over te laten? Er is schijn van waarheid

in deze vragen, maar wie de werkelijkheid met een onpartijdig oog waarneemt, komt ras tot de overtuiging, dat een gezonde levenswijsheid onmogelijk bevestigend op die vragen kan antwoorden. Immers, de Kerk is door haar organisatie, door de materieele middelen toch altijd nog een machtig lichaam, dat hier en daar door plaatselijke omstandigheden begunstigd, een niet slechte figuur maakt als mededingster van den Staat. Ware elk burger zelfstandig genoeg en eerlijk om de macht der Kerk te weerstaan, dan zou de Staat gerust van den strijd zich ontslagen kunnen rekenen; dan ware deze overbodig; maar er is te veel schijn van gehechtheid aan de Kerk; hier uit karakterloosheid, daar uit valsche beleefdheid, elders uit materieel eigenbelang; de Kerk wordt daardoor machtiger gemaakt dan zij in werkelijkheid is. Een speculatie op het bijgeloof is ook in onze zoogenaamd verlichte maatschappij een zeer vruchtbare onderneming, en zoo is op dezelfde wijze een speculatie met het kerkgeloof een winstgevende zaak. De Staat zou zich in weerwil daarvan nooit met die kerkelijke onderneming hebben bemoeid, indien deze binnen de grenzen ware gebleven, maar wat is feitelijk het geval? de Kerk is een samenzwering geworden tegen de beschaving, tegen de ontwikkeling, tegen de moderne maatschappij. Zij gevoelt, dat zij haar invloed op het beste deel der maatschappij heeft verloren, dat zij wordt geduld, niet aangebeden, dat zij met de gehechtheid van het mindere deel der maatschappij dagelijks meer versterft en ten doode wordt gewijd; daarom heeft zij haar plannen gemaakt: werden vroeger de geestelijken opgeleid aan de universiteiten, in de wereld is het onmogelijk het oude geloof te bewaren; de meest ontwikkelde aspiranten voor den kerkelijken dienst worden daar het slachtoffer van de moderne wijsheid. Daarom wordt de priester opgevoed in seminaries, in scholen waar alles doortrokken is van den ouden kerkelijken geest, waar geen enkele tocht van de moderne buitenwereld kan doordringen; jaren lang wordt de geest daar als geplet met den kerkelijken hamer, totdat de stempel er geheel op is afgedrukt. Natuurlijk worden ook naderhand voor het leven der geestelijken, voor hun aanraking met de wereld een aantal formaliteiten voorgeschreven, die ten doel hebben de afscheiding in stand te houden. Dat men hiermede zeer goed slaagt, wanneer het stelsel vroeg genoeg wordt begonnen, weet iedereen; een mensch heeft veel van een aap en papegaai in zich, en wie gedurende een reeks van jaren wordt gedwongen zijn verstand te bewegen in een bepaalde richting en een aantal woorden zich eigen te maken, zal in de meeste gevallen dat blijven doen. Vandaar het zonderlinge verschijnsel dat in onze moderne maatschappij wezens rondloopen, geestelijken genaamd, die in denken en zijn niets met ons gemeen hebben; het zijn afgerichte menschenvormen, gepolijst naar middeleeuwsche modellen.

De fabriekmatige bewerking van den mensch in den vorm van een geestelijke is echter slechts een middel, dat straks grooter diensten

moet bewijzen; dat middel, dat bij hem op zulk een uitstekende wijze is geslaagd, moet zoo veelzijdig mogelijk op anderen worden toegepast; daarvoor eischt de Kerk - en dat is de groote quaestie van onzen tijd - de opvoeding der jeugd, het onderwijs, de school. Geeft de Kerk de school, en in Duitschland, in Oostenrijk, in Zwitserland, overal zal de klacht der Kerk op eens verstommen; zij zal vernederingen verdragen, maar - straks u een opkomend geslacht leveren, dat allerlei middeleeuwsche zaken gelooft en tevens doortrokken is van haat tegen de beschaving en ontwikkeling van onzen tijd, tegen de zoogenaamde moderne wetenschap. En als dat geslacht is groot geworden, moeten ook de Staatsinstellingen worden hervormd, moet alles worden dienstbaar gemaakt aan hetgeen men noemt het ware geloof. Men zal b.v. beginnen met uitsluiting van de niet-geloovigen, wellicht om hen daarna te vervolgen, want op den bodem van het menschelijk hart sluimeren de ruwste hartstochten en de dweepzucht maakt tot alles in staat. Of acht ge het niet waarschijnlijk, dat de Kerk het ooit zoover zal brengen, dan stellen wij voor een blik te richten op die landen, waar het Katholicisme tot de hoogste macht is gekomen en het langst invloed heeft uitgeoefend op den loop der zaken; in Spanje b.v. waar het volk is ontzenuwd, geestelijk en stoffelijk vermoord door de Kerk; het bezat juist nog kracht genoeg om den onverlaat, die het vermoordde, te verfoeien maar te weinig kracht om een beter leven op modernen grondslag op te bouwen. Indien het clericalisme niet met kracht wordt bestreden, zal het òf overwinnen, òf de geregelde ontwikkeling van de moderne maatschappij belemmeren en die maatschappij ten val brengen, de levensgeesten uitdooven of in onvruchtbaren strijd de krachten doen verspillen; zoo het de zege niet behaalt, zal het toch in zijn omarming het leven verstikken, indien wij niet op onze hoede zijn.

Er zijn nog altijd velen, die weinig meer dan een glimlach over hebben voor waarschuwingen als deze; men heeft een optimisme, dat in luchthartigheid een treffende overeenkomst verraadt met de karakterloosheid, waarmee men uit beleefdheid een kerkelijk geloof huldigt dat men niet deelt, waarover men of inwendig lacht of waarover men in ernst nooit heeft nagedacht. Toch zijn de teekenen des tijds duidelijk; zoo ooit in een land de meerderheid van het Katholicisme was vervreemd, dan was het wel Frankrijk; en in geen land heeft het clericalisme in de laatste jaren meer vorderingen gemaakt; in Frankrijk zucht de Staat onder het ultramontanisme, en de macht van dezen vampyr is reeds zoo groot geworden, dat het de vraag is, of er nog een Regeering in Frankrijk kan bestaan, die niet een transactie aangaat met de clericale partij. Vraagt men naar de oorzaak van dit verschijnsel. dan ligt het antwoord gereed: de Staat heeft het onderwijs prijs gegeven.

Het Protestantsche clericalisme zal nooit zulk een invloedrijke macht

worden als het Roomsche, omdat het de Protestantsche Kerk ontbreekt aan eenheid; op democratischen grondslag gebouwd, is het individualisme er te sterk om het geheel in beweging te brengen; toch werkt het soms wonderen en door zijn verbinding met het Roomsche clericalisme, - waarvan wij in de herstemming voor het district Gouda zulk een smadelijk voorbeeld hebben - kan het kwaad genoeg berokkenen; immers, beiden stemmen in de groote quaestie - het onderwijs - geheel overeen.

Voegt men bijeen wat men in verschillende landen ziet, de vereeniging van alle kerkelijke krachten om het verloren terrein te herwinnen, dan is de strijd van het Duitsche rijk met Rome dubbel belangrijk. Gelukt 't het Duitsche rijk om een nieuwe staatkunde ingang te verschaffen tegen de aanmatigingen van Rome, en die staatkunde voortdurend zegevierend te handhaven, dan zal in al de andere staten van Europa de weerslag daarvan worden ondervonden en Rome zal staan tegenover een hervorming, ingrijpender dan die van de 16de eeuw. Dat gevoelt men in het Vatikaan en daarom wordt daar de strijd tot het uiterste volgehouden. De verbittering van de Ultramontanen stijgt, naarmate het meer blijkt, dat het den Duitschen keizer en zijn staatslieden volle ernst is met den strijd, en de macht van het groote Duitsche rijk ook elders in den weg treedt om de verwezenlijking van de plannen van de Roomsche Curie te verhinderen. De eerste waarschuwing aan Frankrijk, dat het den oorlog kiest, wanneer het zich opwerpt als uitvoerder van de Zwarte plannen, heeft een oogenblik de woede op het Vaticaan doen vervangen door verslagenheid. Aan welke zijde de overwinning zal vallen, bij zulk een ernstige opvatting van de taak, als dit uit de handelingen der Duitsche regeering blijkt, is niet twijfelachtig.

Maar droeve dagen zullen nog volgen, vóor de strijd is beslist en aan welke zijde ook onze sympathie moge zijn, het tragisch karakter van den strijd zullen wij nooit vergeten. De Kerk vertegenwoordigt, zij het ook in verbasterden vorm datgene wat eenmaal heeft geleefd in den vollen en waren zin des woords, maar zijn tijd heeft gehad en sterven gaat; en de dood komt nooit zonder harden strijd en de laatste levensworsteling is het wreedste, zouden we haast zeggen, het pijnlijkste dat de aarde te aanschouwen en te lijden geeft. In gindsche gelederen strijdt menigeen, zoo goed als hier, die van de hoogere beteekenis van den strijd geen bewustzijn heeft en wien het alleen te doen is om voedsel te geven aan zijn eerzucht, die den strijd gebruikt voor lage zelfzucht; maar daar wordt ook ginds zooveel geleden. Menige eenvoudige van geest gelooft werkelijk - en is het zoo geheel ten onrechte - dat de strijd hier geldt datgene wat de duurste hoop en de vurigste verwachting is geweest van millioenen, die voor ons hebben geleefd en geleden; dat het geldt het hooger licht, dat de vaak zoo sombere paden van het menschelijke leven en lijden verlicht

en eenmaal de macht heeft bezeten de zielen te troosten in den donkersten nacht.

Maar ook de moderne levensbeschouwing is een macht, waartegen men zich niet verzetten kan, die zich opdringt met dezelfde noodzakelijkheid als dit vroeger het geval was met het kerkelijk geloof. Heeft men zich moeten spenen van menige verwachting, van menig vergezicht het oog moeten afwenden als een beeld door den kunstenaar, de behoefte der ziel, getooverd, - wij hebben dit voor, dat wij onze taak meer hier op aarde zullen zoeken en volbrengen. Die taak is wel beschouwd dezelfde als die van het voorgeslacht, maar wij hebben andere vormen, die voor onzen praktischen zin pleiten en niet het minst voor een juister gevoel van waarheid.

Evenals wij in het binnenste der aarde de sporen terugvinden van de veranderingen, die de wereld heeft ondergaan, vóor zij tot haar tegenwoordig standpunt van ontwikkeling was gekomen, zullen wij steeds in de lager gelegen kringen der maatschappij de overblijfselen terugvinden van hetgeen wij vroeger zijn geweest. Het kerkelijk geloof is uit dat oogpunt eerbiedwaardig om zijn antiquiteit. Maar het gaat niet meer aan, dat kerkelijke personen, onder welke phrasen ook, met dweepzieke hartstochtelijkheid dat geloof opdringen aan anderen.

20 Januari '74

NOORMAN.

Letterkunde.

Nederlandsche letter- en taalkunde.

1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. W.J.A. Jonckbloet. Eerste Deel. Tweede, geheel omgewerkte uitgave. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1873. (490 bladzz.)
2. Vondel, par Louis de Backer. Paris et Gand, 1872. (127 pagg.)
3. Historische en Bibliographische Beschouwing van Vondels Hekeldichten. Akademisch Proefschrift... van Georg Penon. Groningen, P. Noordhoff. Dec. 1873. (210 bladzz.)
4. Bilderdijk en het Nederlandsche Volk. Aan wien de schuld der verwijdering? Door Mr. H.E. Moltzer, Hoogl. te Gron. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1873. (36 bladzz.)
5. Verpoozingen op letterkundig Gebied, door Nicolaas Beets. Tweede, herziene druk. Amsterdam, G.L. Funke, 1873. (293 bladzz.)
6. Gesprek over Letterdieverij, Navolging en Oorspronkelijkheid, en andere Opstellen, door Nicolaas Beets. Haarlem, Erven F. Bohn, 1873. (111 bladzz.)
7. Nieuw Geuzenlied-boek, waarin begrepen is den gantschen (*lees*: de gantsche) handel der Nederlanden, beginnende anno 1564 uit alle oude Geuzenlied-boeken bijeenverzameld. Versierd met schoone, oude Refereinen en Liedekens.... Uit verschillende uitgaven opnieuw bijeenverzameld door H.J. van Lummel. Aflev. 1 tot 5. Utrecht, J.J.H. Kemmer, 1872 en 73. (400 bladzz.)
8. Taalkundige Opstellen van Mr. A. Bogaers, uitgegeven door Dr. W.G. Brill, Hoogleeraar te Utrecht. Met uitvoerige Woordenlijst. Rotterdam, J.H. Dunk, 1872. (369 bladzz.)

1. Na verloop van vijf jaren tijds een boek als het lijvige Eerste Deel van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde door Dr. Jonckbloet opnieuw in het licht te zien treden, dit is, vooral in Nederland, geen alledaagsch verschijnsel. Het wettigt wel de ingenomenheid, waarmede dat werk in het algemeen, en ook in dit Tijdschrift (zie n^{o}. 3 van 1870), werd begroet.

Intusschen, geeft de aftrek van het werk, die zoo spoedig eene nieuwe uitgave noodig maakte, reeds stof tot verblijdende opmerking: de aanleiding daartoe wordt nog aanmerkelijk vermeerderd bij de ontdekking, dat het publiek hier niet alleen eenen *nieuwen*, maar ook eenen *verbeterden* druk ontvangt. Hij is, zooals de titel vermeldt, inderdaad eene veelszins ‘geheel omgewerkte uitgave.’

Het nieuwe Eerste Deel gaat verder dan het oude, en bevat een aanmerkelijk gedeelte van het Derde Boek, dat vroeger geheel in het

Tweede Deel werd opgenomen; eene wijziging in den vorm (zoo men wil), maar die doet vooruitzien, dat de onvolledigheid, of liever de betrekkelijk mindere volledigheid, met welke het laatste tijdvak van de geschiedenis onzer letterkunde was behandeld, nu door de meerder beschikbare ruimte plaats zal maken voor eene alleszins waardige behandeling van dat belangrijke gedeelte onzer letterhistorie.

Tot eene zich over alles uitstrekkende vergelijking van den tekst des nieuwen druks met dien des vorigen, heb ik mij niet kunnen zetten; die arbeid was mij te kolossaal. Voor zooverre eene doorschouwing van het boek, met opzettelijken nagang van verschillende plaatsen, tot een oordeel in dezen kunnen in staat stellen, moet ik erkennen, dat de Schrijver de taak der herziening zeer ernstig heeft opgevat. Het grootere formaat en de kleinere drukletter maakten het hem mogelijk, in een minder aantal bladzijden eene vollediger bewerking te leveren In de Voorrede is ten aanzien van den aard en de strekking dier bewerking niets te veel gezegd. Aanmerkelijke uitbreiding, verbeterde inrichting, verhelping van leemten, beschaving van taal en stijl: dit alles heeft plaats gehad en geeft den Schrijver aanspraak op den dank zijner landgenooten.

Dat in een werk van zulken aard en zoodanigen omvang niet hier of daar iets te verbeteren of aan te vullen zou zijn overgebleven, dit laat zich niet verwachten; doch voor den Schrijver, die zoozeer den toeleg laat blijken om de volledigheid te bereiken, dient de gemaakte opmerking niet in het minst tot verwijt. Integendeel, waar geene andere stof tot aanmerking voorhanden is, dan het weinige dat ik thans heb bij te brengen, daar verkondigen de bedenkingen zelve door hare onbeduidendheid den lof des Bewerkers.

Het oordeel van Dr. Jonckbloet, tegenover dat van Dr. Te Winkel, over de waarde van de Karolingische Psalmen ten aanzien van het Nederlandsch, bladz. 8, is onveranderd gebleven. Ik beweer volstrekt niet, dat de Schrijver daarin ongelijk heeft, maar opper alleen de vraag of de bedenkingen, te dezer zake onlangs door Dr. Cosijn in den Taal- en Letterbode in het midden gebracht, niet eenige vermelding en overweging hadden verdiend.

Ook nu is, evenals vroeger, bladz. 106 verzuimd, bij de opgave van de vertalingen en bewerkingen van den Reinaert te gewagen van de overbrenging van het gedicht in het hedendaagsche nederlandsch door Willems. Insgelijks ontbreekt bladz. 405 de vermelding van de eenige volledige uitgave der Nederlandsche Gedichten van Van Baerle. Dat die uitgave den Schrijver nog altijd onbekend schijnt te zijn gebleven, is te meer jammer, omdat de kennisneming er van het oordeel over den Dichter de noodige wijziging zou hebben doen ondergaan.

Het spijt mij, dat ik vooralsnog niet kan toetreden tot de meening des Schrijvers over het zedelijk karakter van Anna Bijns, bl. 320 en volgg. Dank komt hem toe voor de moeite, die hij zich heeft gege-

ven om ons de Dichteres uit door hem nieuwlings ontdekte bronnen nader te doen kennen; doch het hoofdbezwaar blijft hetzelfde. De Schrijver beoordeelt haar nog steeds alleen naar de gemoedsuitingen van haar zelve in haren gevorderden leeftijd. Nieuwe bewijsgronden zijn door hem eigenlijk niet geleverd. Van het vroeger door mij aangevoerde (zie het boven aangewezen Nommer van *de Tijdspiegel*) kan ik niets terugnemen. Dat Anna Bijns in hare jeugd een' minnaar heeft gehad; dat deze haar trouweloos heeft verlaten; dat zij deswege veel leed heeft gevoeld en betoond; dat zij later dat leed heeft verzet door in de genoegens des gezelligen levens te deelen: daarin ligt voor mij nog geen voldoende reden om haar van bepaalde onzedelijkheid te verdenken. Dr. Jonckbloet erkent dat zij, volgens door haar zelve afgelegd getuigenis '*in hare werken* nimmer onkuischheid heeft gepleegd.' Nu weet ik wel, dat er eene zedeleer is, die ook 'onreinheid *in gedachten*' veroordeelt, en dat de vrome Zuster bij een blik op haar verleden zich daaraan schuldig weet; maar dat is eene zaak tusschen den Hartekenner en haar; wij derden missen hierbij den maatstaf ter beoordeeling. Ons moeten feiten of onwraakbare getuigenissen van anderen worden voorgelegd om den evennaaste te kunnen beschuldigen van hetgeen wij voor een onzedelijk bestaan plegen te houden. De zelfbeschuldiging der opgewonden verbeelding of vrome dweepzucht is ter volledige rechtsspraak onvoldoende.

2. Louis de Baecker (of De Backer) is bij de nederlandsche letterkundigen niet onbekend. Zij, die de eerste Taalcongressen bijwoonden, ontmoetten daar het Medelid uit Fransch Vlaanderen (Wijnoxbergen), wiens voorkomen, minzaamheid en ijver voor de congres-zaken ieder innamen. Die gunstige indruk werd verlevendigd bij degenen die het genoegen hadden, den 18^{den} October 1867 te Amsterdam van het Vondelsfeest getuigen te zijn. Het spreekgestoelte, waarop zich Van Lennep, met een helderder orgaan dan men sedert lang van hem gewoon was, had doen hooren, werd daarna ingenomen door den Afgevaardigde der toenmalige fransche Regeering, wier Hoofd door eene aanzienlijke geldelijke bijdrage de oprichting van het standbeeld had bevorderd. Louis de Baecker, nu professor in de letterkunde aan de Sorbonne, hield eene toespraak voor de vuist, die een krachtig getuigenis aflegde van zijne waardeering van den gevierden Dichter. De indruk der met geestdrift en handwijzing op het beeld uitgesproken zinsneden als: *Neêrlandais*, *voilà votre Sophocle*, *votre Euripide! appréciez-le bien!* zal gelijk bij mij bij velen, naar ik vertrouw, nog niet geheel zijn uitgewischt. De uit het hart gevloeide en daarom welsprekende improvisatie van den Franschman was toch iets meer, dan 'een korte en van kunstliefde getuigende toespraak,' zooals achter Van Lenneps uitgave van Vondels Dichtwerken (D. XII. bl. 651) met onbegrijpelijke flauwheid geboekt staat.

De heer De Baecker heeft zijn ‘Vondel’ van geenerlei voorrede of bericht doen vergezeld gaan. Mij dunkt, wij hebben er eene proeve in te zien van de wijze, waarop hij gewoon is, de nederlandsche schrijvers op zijne Colleges te doen kennen. Als zoodanig reeds moet het boekske in hooge mate onze belangstelling wekken, en die belangstelling zal zeker klimmen bij de kennisneming van den inhoud.

In den vorm van kleine afdeelingen of paragrafen ontvangen we hier eene reeks van negen en vijftig meer of minder uitgewerkte schetsen of tafereelen van Vondels leven en geschriften. De stijl is boeijend, en de behandeling der zaken toont, dat de Schrijver in het nederlandsch der zeventiende eeuw volkomen thuis is en zijn onderwerp met vlijt heeft bestudeerd. Kleine misvattingen, als b.v. bladz. 12, dat Vondels ouders bij hun uitwijken uit Keulen zich terstond te Amsterdam gingen vestigen, zal men niet veel hebben aan te wijzen.

Bij het overzicht van des Dichters werken wordt vooral stilgestaan bij de voornaamste treurspelen. Meestal bepaalt zich dat overzicht tot een verslag van den inhoud; somwijlen echter komt daarbij eenige kritiek en vertaalde proeven. Dit laatste is inzonderheid het geval met den Gijsbrecht (bladz. 33 tot 45) en den Lucifer (bl. 77 tot 95).

Uit hetgeen over laatstgenoemd tooneelstuk voorkomt, neem ik hier een gedeelte over. Het is op zich zelf niet onbelangrijk en kan ook strekken, om den nederlandschen lezer den stijl van het werkje te doen kennen.

‘La renommée de Vondel s'étendit encore, lorsqu'il produisit sur la scène sa tragédie de Lucifer, le chef-d'oeuvre où il a répandu le plus de poésie et donné la plus large carrière à son imagination. On a même insinué que Milton y avait puisé la première idée de son épopée du *Paradis Perdu.* C'est possible, mais le fait n'est pas prouvé. Vondel et Milton, qui avaient assisté l'un et l'autre à des chutes de trônes et à des révolutions, ont pu se rencontrer dans la pensée de remonter à la première des chutes et à la première des révolutions, pour découvrir la cause et l'explication de celles dont ils ont été les témoins. Bien plus, les commentateurs sont allés jusqu'à soutenir que le *Lucifer* était une allégorie rappelant soit la révolution d'Angleterre, soit le soulèvement populaire contre le comte Philippe III. Quoiqu'il en soit, ‘cette pièce, dit M. Marmier, ne peut certes être comparée au *Paradis Perdu*, ni pour la hardiesse de l'invention, ni pour la hauteur des pensées, ni pour la pompe du récit et la fraicheur des descriptions; mais en le plaçant au-dessous de l'épopée anglaise, le drame de Vondel n'en est pas moins une grande et belle oeuvre qui suffirait à elle seule pour sauver la littérature hollandaise de l'injurieux oubli, auquel nous l'avons si longtemps condamnée.’

‘A mon avis, le jugement de l'académicien français est trop sévère.

Dans le *Lucifer* de Vondel, il y a des beautés qui se retrouvent

dans Milton. L'exposition du premier acte est imposante.' (Volgt een overzicht van den inhoud des Eersten Bedrijfs.)

'Milton a sur la palette les mêmes couleurs pour peindre les mêmes tableaux. Il décrit ainsi le paradis terrestre.' (Volgt Miltons beschrijving van het Paradijs uit den Vierden Zang, naar de overzetting in verzen van Delille.)

'Voilà certes bien des ressemblances entre l'Eden de Vondel et celui de Milton; entre le premier-né de la race humaine dans Vondel et Adam dans Milton; entre les moeurs des animaux dans Vondel et les moeurs des animaux dans Milton. Faut-il en conclure que celui-ci a imité celui-là? Ou bien ces ressemblances sont-elles fortuites? J'admets volontiers cette dernière hypothèse; car de nos jours, Lamartine lui même, dans son épopée de *la Chute d'un ange*, exprime sur la divinité des idées sembables à celles de Vondel:

> "Dieu n'écrit pas son nom comme un enfant qui joue,
> Sur la feuille de l'herbe ou le morceau de boue.
> Quel marbre ou quel granit, quel bronze ou quel airain,
> Si son doigt les touchait, ne fondrait sous sa main?
> Il ne renferme pas l'éternelle pensée
> Dans une lettre morte aussitôt que tracée;
> Les langues que bourdonne un insecte ici-bas,
> S'il était dans des sons, ne le contiendraient pas!
> Pour proférer de Dieu l'ineffable parole,
> Qu'est-ce qu'un souffle humain qui frappe un vent qui vole."

Vondel fait dire aussi au choeur des anges dans Lucifer:

Dieu, être éternel et immortel, toi que les êtres animés ou inanimés ne peuvent ni exprimer, ni peindre, pardonne-nous si le langage ou l'imagination ne peuvent donner une idée de tes perfections... L'intelligence des anges, leur élocution faible et impuissante te profanerait en cherchant à te décrire. Chaque chose porte un nom, excepté toi; qui pourrait te nommer par ton nom? Qui oserait se vanter d'être ton oracle? Tu es le seul de ton espèce, tu n'es connu que de toimême, nul ne saurait t'approfondir.'

'Le rapprochement de ces deux passages prouve qu'à des époques différentes et sous des climats divers, le poète français et le poëte néerlandais ont eu l'un et l'autre la même idée de Dieu.'

Bij het vermelden van *De Warande der Dieren* wordt in eene vergelijking getreden van dit dichtwerk met de fabelen van Lafontaine. Men leest daar onder anderen; 'Si les fables du poëte néerlandais n'ont pas la souplesse ni l'allure degagée du style gaulois de La Fontaine, leurs leçons nous paraissent supérieures à celles du poëte français. Or, l'apologue n'a été inventé que pour faire parvenir les préceptes de la morale aux princes et aux peuples, et leur faire apparaître la vérité, lorsqu' il n'est pas permis de la montrer dans sa nudité et sa réalité.

‘Pour justifier mon appréciation, je citerai la fable de La Fontaine *le Lion et le Rat* et celle de Vondel, *le Lion et la Souris* (*de Leeuw en de Muys*). Etc.

La leçon que La Fontaine veut donner par cette fable, c'est qu'il faut obliger tout le monde, parce qu'on a souvent besoin d'un plus petit que soi. Ainsi, d'après le fabuliste français, l'homme doit rendre service à son semblable, par ce qu'il pourrait y avoir moindre profit pour lui à ne pas le faire. Il ne lui doit donc aide et assistance qu'autant qu'il y trouve son intérêt. Je crois bien que dans le monde ce calcul existe, et que La Fontaine, qui a beaucoup vu et beaucoup retenu, se borne à constater un fait et à montrer la vie telle qu'elle est, comme lorsqu'il dit: “La raison du plus fort est toujours la meilleure.” Ce n'est point l'acclamation d'un courtisan du succès, c'est le cri, c'est la confidence d'un homme qui a beaucoup souffert.

Vondel au contraire, après avoir raconté en longs et majestueux hexamètres, la prise du lion dans les filets et sa délivrance par une souris, pose la loi morale de la solidarité humaine, et s'adressant aux potentats de la terre:

“Approchez, dit-il, vous, rois et seigneurs, reconnaissez vous et honorez les petits aussi bien que les grands, puis qu'il n'est personne si puissant à qui un plus petit ne puisse être utile.”’

Aan het slot zijner tafereelen onthaalt de Schrijver zijne lezers op eene beschrijving van den feestavond te Amsterdam. Om die ‘soirée splendide, unique dans sa vie’ te schilderen, ontleent hij de taal aan Lamartine. Tusschen den minister Heemskerk en den Auteur zelven van het dramatisch stuk gezeten, smaakt hij het genot ‘*een Dichter aan de Bank van Leening*’ te zien ten tooneele voeren. Van dat tafereel uit Vondels leven geeft De Baecker bij uittreksel eene vertaling, en na het wedergeven van Huygens' slotwoorden:

> ‘Gewis, uw plaats was aan de Lommerd niet,
> Al mocht ge daar een poos uw toevlucht zoeken
> De Poëzy vlucht, waar zij cijfers ziet,
> En haat het stof van dorre rekenboeken.
> Uw plaats is, waar, op Hollands Helikon,
> Apollo zelf zijn lier u gaf in handen, enz.’

zegt hij: ‘De taal van Huygens was die der zeventiende eeuw, waarin men sprak van een' Parnassus en een' Apollo. Boven haar verkies ik de zachte en teedere taal van een' dichter onzer eeuw, de zoo welluidende verzen van den heer Alberdingk Thijm, zoo liefelijk door de engelachtige stem zijner zuster gezongen:

> O Poëzie! hoe lieflijck is uw tredt!
> Waar gy de voeten zet,
> Daer wassen leliën en geuren,
> Een regenboogh van kleuren
> En hartverquickend kruit, enz.’

Jammer dat op het werkje, dat den nederlandschen lezer veelszins zoo aangenaam toespreekt, de kleine smet kleeft van onnauwkeurigheid ten aanzien van de spelling van hollandsche woorden, vooral eigennamen. Ik zou wel ééns een buitenlandsch boek willen in handen krijgen, dat mijne moedertaal zuiver weêrgeeft! Uit de breede lijst der errata op den franschen tekst moet men opmaken, dat de Schrijver zelf den druk niet heeft nagegaan. Hoe dit zij, de gemelde lijst had nog aanmerkelijk kunnen worden uitgebreid. *Haerten (harten)*, *Lavendebloem*, *Antonis de Hubert*, *Back*, *Scleybeeck*, *Olden Barneveldt*, *Troyade (de Sénèque)*, *Dortrecht*, *Burg*, *Xander Myle (Van der Mijle)*, *Lovenstein*, *Alberdynck* en *Alberdyngk Thym*, *Allard Krombalh*, *Eeuwegety*, *Hildelgaersberch*, *Mosters*, *Cornil de Grave*, *Baake:* ziedaar wat mij zoo achtereenvolgens en zonder nauwlettend onderzoek in het oog viel!

3. Naast de monographie van Vondel, uit den vreemde afkomstig, kan ik er eene plaatsen van een' landgenoot. De heer Penon, nu voor weinig dagen te Groningen tot Doctor in de Wijsbegeerte en Letteren bevorderd, koos voor zijn proefschrift het onderwerp, dat de titel vermeldt, en thans ligt het boek reeds voor mij. Ik haast mij het aan te kondigen als één der grondigste geschriften, die over Vondel zijn geleverd. In *vier* Hoofdstukken geeft de Schrijver een *Overzicht van Vondels Hekeldichten;* eene oplossing der vraag: *hoe men over die dichten dacht en denkt*; een verslag van *de uitgave der Hekeldichten*, en eene beschouwing *Over de Aanteekeningen op de Hekeldichten*, alles gevolgd door een zestal ter zake dienende *Bijlagen.*

Zoo de korte kennis, die ik met het geschrift heb kunnen maken, mij recht geeft tot het uitspreken van een oordeel, dan geloof ik, den Schrijver te mogen gelukwenschen niet alleen met de gelukkige keuze van een onderwerp, maar tevens met de uitnemende wijze, waarop het door hem is bewerkt. Het bevat een' schat van literarische, historische, biographische en bibliographische bijzonderheden, en zijne kritiek is vrijmoedig, maar bescheiden. Moeite tot onderzoek heeft hij niet gespaard en over de veelszins zoo duistere stukken is niet weinig licht verspreid.

Bl. 154 maakt de Schrijver geen gewag van de uitgave en toelichting der Hekeldichten, die voorkomt in Prof. Lulofs' *J. van den Vondel*, *in eenige zijner kleinere Gedichten opgehelderd.* Groningen, 1838. Misschien is daar grond voor, en dan neem ik de aanmerking terug.

Wat mij leed verwekte, is het oordeel, dat de Schrijver over Van Lenneps uitgave heeft moeten vellen. Van de waarde dier uitgave, wat het taalkundig gedeelte betreft, heb ik nimmer hooge verwachting gekoesterd en bij de uitkomst die verwachting niet beschaamd gezien; maar overigens stelde ik vertrouwen in het talent en den ijver des Bewerkers en in de hem ter beschikking zijnde middelen tot

onderzoek. Intusschen de heer Penon ziet zich genoodzaakt te verklaren, dat de door Van Lennep geleverde tekst der Hekeldichten, en de wijze, waarop hij is uitgegeven, gelijkelijk slecht is.

Moge de jeugdige Doctor, die reeds bij zijn optreden zulk een' belangrijken dienst aan onze letterkunde bewees, haar nog met menige andere proeve zijner wetenschappelijke studie verrijken!

4. Sedert eenigen tijd krijgt men te onzent te hooren of te lezen *tijdverzen* (wel te onderscheiden van wat men vroeger onder dien naam verstond); laatstelijk *tijdpreeken:* men zou er ook bij kunnen voegen *tijdtoespraken*, dat wil zeggen, voordrachten of redevoeringen, waarmede onze Hoogleeraren hunne lessenreeksen op de Hoogescholen plegen aan te vangen, en die ten doel hebben om een of ander hedendaagsch verschijnsel op het gebied van de respectieve vakken der sprekers te behandelen.

Van dien aard is de rede, waarmede de groningsche Hoogleeraar Moltzer ditmaal zijne lessen aanving. Zij gaat uit van de stelling, dat ook, en zelfs vooral, het tegenwoordige geslacht zoo weinig ingenomenheid aan den dag legt met den dichter Bilderdijk, en tracht het antwoord te geven op de vraag naar de oorzaken van dat verschijnsel.

Naar des Hoogleeraars meening ligt de oorzaak niet in het talent des Dichters. Hij legt, integendeel, na eene opzettelijke studie van 's Mans werken, dit getuigenis af: ‘Ik wil wel bekennen, dat ik schier geen woorden heb kunnen vinden om mijne bewondering van Bilderdijks dichtgenie uit te drukken. Zooveel is gewis: in eene aanschouwelijke voorstelling der verdiensten van onze dichters in den trant van eene bergkaart, gelijk naar het model der zoogenaamde graphische statistiek, eenmaal door Ampère van Les Renaissances is ontworpen, zou de hoogste top den naam dragen van W i l l e m B i l d e r d i j k .’

Nogtans, de grond der verwijdering ligt niet bij de natie, maar bij den Dichter zelven. Tot staving hiervan wordt achtereenvolgens gewezen op eenige eigenschappen, die zich in zijne werken openbaren, als zijne ijdelheid en zucht tot zelfverheffing; zijn te koop loopen met eigen leed en zijn overdrijven te dien opzichte; zijn onaangenaam karakter; het strijdige in zijne werken met voor den Nederlander dierbare volksovertuigingen, en zijne onverdraagzaamheid tegen andersdenkenden op verschillend gebied.

Behartigenswaard is zonder twijfel wat hier wordt te berde gebracht, en de gemaakte opmerkingen liggen grootendeels zoozeer voor de hand, dat ze wel niet veel tegenspraak zullen uitlokken. Ik veroorloof mij dan ook slechts, als aanvulling van het geleverde, nog op een paar punten de aandacht te vestigen.

Het gebrek aan sympathie bij het ‘allerjongste Holland,’ waarop de heer Moltzer het oog heeft, evenmin als hetzelfde gebrek, waarvan Da Costa het vroegere jonge Holland zoo vaak tijdig en ontijdig be-

schuldigde, is niet zoo geheel onverklaarbaar; men zoekt toch te vergeefs naar het tijdperk in de geschiedenis van dat Holland, waarin die sympathie méér valt waar te nemen. Als men uitzondert het Liederboekje, dat na de omwenteling van 1813, doch voor een derde deel slechts van Bilderdijks eigen hand en zonder de namen der auteurs, verscheen, zou ik wel eens willen weten, welke van des Dichters oorspronkelijke bundels bij de verschijning aftrek genoeg gevonden heeft om eenen herdruk noodig te maken. Bilderdijk had ja, bij zijn eerste optreden en daarna, warme vrienden, vurige vereerders; maar over het algemeen genoot hij, ook in beperkte kringen, nimmer de algemeene achting. Onder zijne vrienden en vereerders zelve waren er te allen tijde, die, ondanks hunne vriendschap en hoogachting, zich verplicht achtten, in het publiek 's Mans verkeerde en gevaarlijke richting op dit of dat gebied te bestrijden. Men denke aan de verklaring door Johan Melchior Kemper in 1805 aangaande Bilderdijks karakter en ongeschiktheid tot het hoogleeraarambt aan eene nederlandsche Hoogeschool afgelegd; aan de wijze waarop door Wiselius Bilderdijks ingenomenheid met koning Lodewijk Napoleon werd opgevat, aan de blootlegging, door een nog levend even bescheiden als bekwaam Beoefenaar van Geschied- en Staatkunde, van 's Mans gedurige politieke weifeling en zwenking. Is het te verwonderen, dat de gezangen, die goeddeels de uitboezeming waren van wat door achtbare Landgenooten met afkeuring was bejegend, weinig naar het hart der natie waren?

Bovendien, de weinige ingenomenheid van het tegenwoordige geslacht met de poëzie beperkt zich niet tot Bilderdijk alleen; zij strekt zich uit tot de dichtkunst over het geheel. De geestesrichting is nu eenmaal onpoëtisch. Bewijs behoeft die stelling evenmin als de aanwijzing der oorzaken noodig is. Als onze heeren Auctionarissen, met weinig uitzondering, één dichter te zwak oordeelen om eenen voegzamen koop uit te maken, maar meenen ze bij twintigtallen te moeten vereenigen, zal die handelwijze niet bloot uit zucht tot plaatsbesparing op hunne catalogen voortspruiten; waarbij ik evenwel hun bescheiden in overweging zou geven, of zij alzoo niet medewerken om op hunne beurt de kunst in discrediet te brengen, in plaats van al het mogelijke te doen, om hare eer op te houden.

Laten wij de hoop niet opgeven, dat na dezen tijd een andere komt; dat oververzadiging van het exacte en practische weder ter meerdere waardeering kan leiden van het bespiegelende en gemoedelijke. Als de Hoogleeraren aan de Academiën met de geestdrift vervuld zijn en blijven, welke Mr. Moltzer in zijne rede voor de dichtkunst blijkt te bezielen, dan zullen zij medewerken aan de vervulling dier verwachting.

In één onzer tijdschriften zag ik aanmerking gemaakt op den stijl en de taal der Toespraak. Het komt mij voor, dat het bedoelde gebrekkige op rekening moet gebracht worden van den gemeenzamen

toon, waarop de hoorders worden toegesproken. Doch ook daarbij zou ik voor mij in eene nederlandsche redevoering het gebruik van minder vreemde, inzonderheid fransche, woorden wel wenschelijk achten.

5. De Tweede Druk der Verpoozingen van Dr. Beets is een verblijdend verschijnsel. Het bewijst, dat het publiek dien bundel op prijs blijft stellen. Inderdaad, de populaire voordracht over *Het Populaire*; de zaakrijke verhandeling over Van Harens *Friso;* de meer of minder kritische beschouwingen van de dichters *Vondel*, *Poot* en *Bilderdijk*, van welke de tweede mij de merkwaardigste voorkomt, en de eerste en vooral de derde meer tot lofrede overgaat: al deze opstellen verdienen, èn om den vorm, èn om den inhoud, bekend en gewaardeerd te blijven.

De *herziening*, van welke de titel spreekt, bepaalt zich naar luid van het Voorbericht tot het volgende: 'Hier en daar is een enkel woord veranderd, een enkele uitdrukking nauwkeuriger gemaakt en verbeterd, een enkele aanmerking aan den voet der bladzijden bijgevoegd.'

De voornaamste verandering, intusschen, die het boek heeft ondergaan en die niet maar een 'enkel' woord of uitdrukking betreft, vermeldt het Voorbericht niet: de Schrijver heeft in zijn werk eene andere spelling gebezigd dan vroeger, en die in overeenstemming gebracht met de schrijfwijze van het 'Woordenboek.' En zulks is niet dan natuurlijk. Bij hare Zevende Aflevering van genoemd werk (in September 1868) kon de Redactie het bericht voegen, dat de heer Beets het verlangen had te kennen gegeven, de citaten uit zijne werken in de door haar aangenomen spelling over te brengen. Op de verwisseling van des Schrijvers spelwijze, die vroeger naar Bilderdijk was gevolgd, met die van Dr. Te Winkel, valt derhalve niets te zeggen, en ik zou het feit dan hier ook niet besproken hebben, ware het niet, dat d e w i j z e, w a a r o p de overbrenging van het oude in het nieuwe stelsel heeft plaats gevonden, in verband met hetgeen mij elders te dier zake voorkwam, er geen aanleiding toe had gegeven.

Het blijkt mij, namelijk, meer en meer, dat aan de toepassing van Dr. Te Winkels taalsysteem in de practijk meer bezwaar verbonden is dan velen dachten. Zelden krijg ik een boek in handen, dat wordt aangekondigd of blijkt te zijn ingericht naar het genoemde stelsel, of ik betrap den auteur op afwijkingen. Ook bij den heer Beets is dit nu het geval, en in niet geringe mate. Om deze bewering naar behooren te staven diene het volgende.

Men leest Voorb.: *algemeengemaakt*, *bijtevoegen.* Verder bl. 5: *zoo veel mogelijk*, bl. 14: *voor zoo veel*, bl. 25: *wien zoo veel ontbreekt*, bl. 173: *zoo vele dichters*, en elders. Bl. 5, 29, 57 en elders: *zoo wel als.* Bl. 7: *uzelven*, bl. 14: *zichzelven*, bl. 60: *van zelve*, bl. 65: *van zelf*, en elders. Bl. 7: *onderscheidelijk*; bl. 11: *kleêren*; bl.

16: *dank wijten.* Bl. 19, 75, 153, 156 en elders: *als of.* Bl. 26, 34 en elders: *zoo min als.* Bl. 27: *carricatuur;* ald.: *theoriën;* bl. 37: *physionomiën;* bl. 44: *geniën;* bl. 285: *poëziën.* Bl. 30: *om uwent wil.* Bl. 43: *niet zoo zeer;* bl. 45: *dit zoo zeer;* bl. 66: *ruim zoo zeer;* en elders. Bl. 56 en 153: *litterarisch;* bl. 65: *te kosten gelegd;* bl. 66: *ruim zoo zeer... dan.* Bl. 68: *één ding;* bl. 187: *éene ergernis.* Bl. 70: *stil staan.* Bl. 74: *hoe veel schrijvers;* bl. 75: *hoe veel zij bij kan dragen;* bl. 228: *hoe veel bekoorlijkheid*, en elders. Bl. 76: *verre weg;* bl. 82 en 135: *onmiddelijk.* Bl. 91: *ten hoogsten;* bl. 115 en 232: *ten laatsten*, en elders. Bl. 91 tweemaal, bl. 208 en bl. 221: *tegelijk.* Bl. 92: *van ouds;* bl. 107: *zie hier;* ald.: *billijker wijze;* bl. 108: *even min;* bl. 118: *zoo ver te brengen;* ald.: *even als;* bl. 119: *gelijk stond.* Bl. 130 en 164: *te gelijkertijd*, bl. 290: *te gelijker tijd.* Bl. 142: *behalven;* ald.: *schiep behagen.* Bl. 153: *negenënnegentig*, bl. 190: *zevenëntwintig.* Bl. 165: *ter schouderen;* bl. 166: *tepaskomt;* bl. 168: *de genie;* bl. 169: *gaandemaakt;* bl. 179 en 240: *terecht;* bl. 187: *van daar;* bl. 189: *Krezus;* 194: *genegen... te bukken;* bl. 194: *op nieuw;* ald.: *vierenveertig jarigen;* bl. 213: *een edelen inborst;* ald.: *veelzins;* bl. 219: *terzijdezetten;* bl. 224: *even goed als;* bl. 228 tweemaal: *Theocrytus;* bl. 238: *ten taak;* bl. 257: *zoo lang er gevonden worden;* bl. 258: *collegiën;* bl. 268: *tezamengenomen;* bl. 276: *partijgetrokken.*

Altemaal, zoo ik meen, afwijkingen van het spel- en taalsysteem van Dr. Te Winkel, en 't gelieve mijnen lezeren, het er voor te houden dat de lijst op geene volledigheid aanspraak maakt; Dr. Beets behoort tot de schrijvers, bij wie men, hunne werken met een taalkundig doel lezende, van dat doel telkens door de zaken of de voorstelling der zaken onwillekeurig wordt afgetrokken. De opgave zal echter voldoende zijn om de opmerking te bevestigen, ten aanzien van het overnemen der nieuwe spelling gemaakt.

Waaraan mag dat verschijnsel zijn toe te schrijven? Levert het bedoelde stelsel uit zijnen aard zooveel moeijelijkheid in de toepassing op? Zijn de regels er van niet duidelijk genoeg geformuleerd, of de handleidingen om die te kennen niet voldoende? Ik acht, dat van dit alles wel wat aan is. De nieuwe spelling schrijft onderscheidingen voor, die niet van gezochtheid zijn vrij te pleiten en door het groote publiek moeijelijk in acht te nemen. Denk b.v. aan het al of niet vastschrijven van *aaneen* met het werkwoord, eene onderscheiding, op welker bezwaar de heer Alberdingk Thijm in De Gids te recht wees en die dan ook niemand volgt. De heeren Regelaars zijn het met zich zelve of onder elkander ook niet altijd eens. De bekwame Redacteur van De Toekomst heeft de opmerking gemaakt, dat de Bewerker van de Grondbeginselen der Nederl. Spelling de echtheid der exemplaren van den *tweeden* (zooals de titel verkeerdelijk heeft voor *derden*) druk in zijn exemplaar - en in het mijne is het geval eveneens - heeft

gewaarmerkt door de onderteekening: *te Winkel*, terwijl die Grondbeginselen voorschrijven: *Te Winkel.* In het exemplaar, weleer in het bezit van wijlen prof. W.A. van Hengel, is door den ook in de kennis der nederlandsche taal scherpzinnigen Geleerde, bl. 13 van het Voorbericht, bij de uitdrukking: *De ervaring heeft het ook nu weder op de* afdoendste wijze *getoond*, op den kant verwezen naar de Zesde, ook door Dr. Te Winkel bewerkte Aflevering van het Woordenboek, waarin men op het woord leest: '*Afdoend*, bnw. de trappen van vergelijking niet in gebruik.' Toen de heer Beckering Vinckers in den derden jaargang van De Taal- en Letterbode zijn afdoend betoog leverde over de spelling van het woord *kruit*, teekende Dr. Verwijs, één der Redacteuren van dien Bode, tevens één der Redacteuren van het 'Woordenboek' er bij aan: 'wij zullen voortaan weldoen de n i e u w e spelling *buskruit*, *rattenkruit*, weder door de o u d e te vervangen;' terwijl zijn Mederedacteur, in de tweede uitgave der Woordenlijst, mede de verkeerdheid van Dr. Te Winkels afleiding erkennende, zegt: 'De spelling echter behoeft daarom niet veranderd te worden.' In de niet zeer uitgebreide inleiding van Dr. Verwijs, vóór zijn onlangs uitgegeven Roman van Cassianus vinden we driemaal *phantaisie*, voorts *onmiddelijk*, *mijnen vriend de Vries*, *de kleur der inkt*, *van daar*, *de schede*, *op nieuw*: allen vergrijpen tegen het Woordenboek. Raadpleegt ge de meergenoemde Grondbeginselen van Dr. Te Winkel, dan vindt ge bl. 133 de redenen ontwikkeld, waarom *te gelijker tijd* niet aaneengeschreven moet worden, en zoo schrijft dan ook de Woordenlijst ald. bl. 258. Slaat ge echter in plaats van dit werk de Woordenlijst voor de Spelling der Ned. Taal op, waarvan de tweede uitgave door prof. De Vries is bezorgd en herzien, dan ziet ge daarin opgenomen *tegelijkertijd* in één woord. En zoo zou bij verder onderzoek zeker nog wel meer voor den dag komen. Waar dan nu de wegwijzers zoo uiteenloopen, zal het u noch mij, ja niemand gemakkelijk vallen, hunne taalregels in allen deele getrouw op te volgen en moet menigeen zich genoopt gevoelen, zich voorloopig maar bij de oude spelling te houden.

Van de spelling, door Dr. Beets in zijne Verpoozingen gevolgd, heb ik nog niet uitgesproken. Er werden door mij tot hiertoe slechts afwijkingen aangewezen ten opzichte van op zich zelve staande woorden of uitdrukkingen; doch er zijn er ook ten aanzien van twee vastgestelde taalregels, en deze vorderen, om het belang der zaak, eene opzettelijke, zij het dan ook beknopte, behandeling.

De eerste dier regels raakt het gebruik van hoofdletters bij adjectieven, van eigennamen afgeleid. Dr. Te Winkels voorschrift is op dit punt stellig en duidelijk: 'Men schrijft met hoofdletters de bijv. nw. van eigennamen afgeleid, als *Amsterdamsch*, *Groningsch*, *Engelsch*, *Russisch* enz.; evenzoo wanneer zulke woorden, als zelfst. nw. gebezigd, eene taal of een tongval beteekenen: *het Engelsch*, *het Groningsch.*'

In overeenkomst met dezen regel, heeft de nieuwe druk der Ver-

poozingen o.a. bl. 48: *Romeinsche;* bl. 75: *den Fries;* bl. 90: *Frieschen*, *Indisch;* bl. 115: *Nederlandsche;* bl. 120: *Engelsche*, *Schotsche;* bl. 131: *Grieksch;* bl. 230: *Schielandschen;* bl. 238: *Rotterdamsche.* - Doch in strijd met den regel o.a. bl. 6: *haar latijn;* bl. 46: *fransche;* bl. 52: *perziaanschen;* bl. 54: *friesch*, *frieschen*, *den fries;* bl. 57: *fransche;* bl. 58: *hollandsch;* bl. 66: *friesche*, *groningschen*, *de fries*, *fransche;* bl. 178: *hollandsche;* bl. 229: *arcadische;* bl. 240: *latijnsch.*

De tweede door mij bedoelde regel betreft het aanduiden van den genitief bij eigennamen. Dr. Te Winkel wil de *s* steeds voorafgegaan hebben van het uitlatingsteeken en schrijft dus niet alleen: *Cicero's*, *Maria's*, maar ook *Wagenaar's*, *Bilderdijk's.*

Zoo leest men dan ook bij den heer Beets, (ik bepaal mij tot een tweetal namen) bl. 119: *Vondel's Overvloed*, bl. 127: *Vondel's aandacht*, bl. 135: *Vondel's versje*, bl. 138: *Vondel's tijd*, bl. 177: *Vondel's Aenleidinge*, bl. 250: *Vondel's reien.*

Daarentegen bl. 105: *Vondels Leven*, bl. 116: *Vondels dichtgeest*, bl. 125: *Vondels gave*, bl. 130: *Vondels Treurspelen*, bl. 134: *Vondels uitvaart*, bl. 137: *Vondels geest*, bl. 138: *Vondels stand*, bl. 151: *Vondels pen*, bl. 153: *Vondels poëzie*, bl. 155: *Vondels genie*, bl. 160: *Vondels manier*, bl. 165: *Vondels geest*, bl. 169: *Vondels meesterstukken.*

Zoo bl. 188: *Poot's dagen*, bl. 211: *Poot's verbeelding*, bl. 218: *Poot's nalatenschap*, bl. 225: *Poot's bruiloftsdichten*, bl. 229: *Poot's levensbeschrijver*, bl. 232: *Poot's bundels*, bl. 237: *Poot's Leven*, bl. 242: *Poot's Lofdichten*, bl. 243: *Poot's muze*, *Poot's dichtgave*, bl. 245: *Poot's Gedichten*, bl. 251: *Poot's Brieven.*

Doch daarentegen wederom, bl. 191: *Poots Gedichten*, bl. 192: *Poots hart*, bl. 203: *Poots vedel*, bl. 210: *Poots gemoed*, bl. 211: *Poots gave*, bl. 218: *Poots droefheid*, *Poots liefde*, *Poots hart*, bl. 231: *Poots geschiktheid.*

Hoe nu is zulk gelijktijdig volgen van tweederlei stelsel bij eenen schrijver, dien wel niemand van onverschilligheid zal verdenken, te verklaren? Ik schroom niet, daarover mijne gedachten mede te deelen.

Het punt der hoofdletters bij de adjectieven schijnt eenvoudig de aandacht van Dr. Beets niet getrokken te hebben. Ook in den eersten druk der Verpoozingen vindt men te dezen aanzien ongelijkheden. Op enkele wijzigingen na zijn die in den nieuwen druk behouden. Het vroeger gebruik te onzent pleit stellig voor den regel van Dr. Te Winkel. Meer en meer echter begint zich bij onze schrijvers de geneigdheid te vertoonen tot het afschaffen ook van dat onderscheidingsteeken, en naar ik meen, geschiedt zulks op goede taalkundige gronden; men zie (des verkiezende) daarover het stukje: *Mijne toetreding tot de spelling van het Woordenb.* (Deventer, 1867) bl. 13 en 14.

Ten opzichte van het andere wèl zoo belangrijke punt, den genitief

der eigennamen, is de zaak anders; dat is der aandacht van den Schrijver geenszins ontgaan. Dr. Beets schreef vroeger bestendig *Vondels* en *Poots*, en de aangehaalde plaatsen van *Vondel's* en *Poot's* zijn wijzigingen van den ouden druk. Maar waarom zijn dan zoovele plaatsen niet gewijzigd geworden? Ook deze oplossing komt mij eenvoudig voor. De Schrijver had nu eenmaal verklaard, de spelling van het Woordenboek te volgen. Doch eigenlijk stuitte hem niet alleen dat '*vroolijk*', maar (het zij tot zijne eere gezegd!) vooral dat *Vondel's* en *Poot's;* zijn gevoel, de taaltakt dien hij in zoo hooge mate bezit, kwam er telkens tegen op, en zooals het dan gaat, de natuur gaat boven de leer. Dit feit te bestadigen doet mij persoonlijk genoegen. Het geeft mij de hoop, dat het even onnoodige als irrationeele gebruik der apostrophe, dat Weiland zoomin kende als Bilderdijk, dat Siegenbeek en Alberdingk Thijm gelijkelijk afkeurden, dat Wiselius 'eene verregaande domheid' noemde, en dat nu laatstelijk ook wijlen Van Dale, die anders de Woordenlijst van den hoogl. De Vries 'zijne leidsvrouw' noemde, niet volgde, eenmaal zal ophouden.

Op den inhoud der Verpoozingen zij het mij geoorloofd, nog enkele aan- of opmerkingen mede te deelen.

Bl. 65 wordt onder de beschavers of likkers op het gebied der dichtkunst genoemd 'bovenal *Purgat et Ornat.*' Hier schijnt bedoeld te worden een dichtgenootschap onder die spreuk. Het bestaan daarvan is mij niet bekend. Alleen weet ik, dat *Purgat et Ornat* de naam of leus was, onder welke Hendrik van Halmael zijne tooneelstukken in het licht zond, als zinspelende op zijn titelvignet (eene hoofdkam). Dat die stukken aan bijzondere polijsting zouden onderworpen geweest zijn, is mij niet gebleken; zij zijn, uit een taalkundig oogpunt, niet onverdienstelijk.

Bl. 151 vindt men melding van 'dien overschoonen Jeftha, het volmaaktste in zijne soort van al de treurdichten die uit Vondels pen gevloeid zijn.' Na het zeer afkeurend oordeel, eerst door Van Lennep en nu ook door Dr. Jonckbloet over dat treurspel uitgesproken, had de Schrijver het onveranderd behouden der lofspraak wel eenigszins mogen toelichten. Ik merk alleen daarbij op, vooreerst, dat het gunstig oordeel van Dr. Beets wordt gesteund door den oordeelkundigen Macquet, die in zijne kritiek van den Jeftha (Proeven van Dichtk. Letteroeff. D. II. bl. 37 tot 63) onder anderen zegt (bl. 63): 'Vondels Treurspel Jeftha heeft zeer veel teer en treffend pathetiek. De Eenheden zijn wel bewaard, de verzen deftig, en het gebrekkige is van dat belang geenszins om niet vrij te besluiten, *dat dit een schoon Treurspel is*, *hetgeen misschien wel tegen de besten onzer hedendaegsche nageburen kan monsteren.* Vondel verdient mijns oordeels, door deze twee Treurspelen (den Jozef in Dothan en den Jeftha) een plaets onder de Tooneeldichters.' Ten andere: het schijnt der aandacht van de latere beoordeelaars ontsnapt te zijn dat Vondels Jeftha geen oorspronkelijk

stuk is. Uit de genoemde verhandeling had hun kunnen blijken, dat in het spel onzes Dichters veel is overgenomen uit het latijnsche tooneelstuk van denzelfden naam door Buchanan. Macquet vergelijkt de beide stukken met elkander. Tot de fraaije plaatsen, door hem als overgenomen aangeduid, komt er bl. 62 een voor, welke door Dr. Beets bl. 152 als schitterend is aangehaald. De drie bundels Proeven van Macquet, allen kritische beschouwingen behelzende van de voornaamste dichtgewrochten uit de zeventiende eeuw, verdienen nog steeds de aandacht onzer letterkundigen.

Bij den lof van Poots taalkennis, bl. 200, had ik wel gewenscht, dat de Schrijver ware teruggekomen op hetgeen door hem (Verscheidenh. St. I. bl. 26) is gezegd aangaande eenige germanismen bij den Dichter. Over die germanismen toch is in De Tijdspiegel van April 1864 tegenbedenking gemaakt.

De noot op bl. 202 uit Bilderdijks Geslachtlijst had wel geschrapt kunnen worden. Poot gebruikte het woord *putoor* goed. Het zal toch wel hetzelfde zijn als *butor* in het fransch, bij Kiliaan *butoor*, *putoor*, bij Weiland *pitoor*, hetzij roerdomp of reiger aanduidende en van het lat. *bostaurus* afgeleid.

Bl. 239 wordt, op het voetspoor van Siegenbeek, de rotterdamsche dichter Joan de Haas (l. *Haes*) zeer laag gesteld. De heer Siegenbeek zal de werken diens Dichters wel niet gelezen hebben. Jeronimo de Vries had althans nog eene groote letter voor hem over, en 's Mans werken zijn ook zóó onverdienstelijk niet. Zijn prozawerk, het Leven van Geeraard Brandt, is fraai geschreven en belangrijk van inhoud. Bij een langer leven had hij waarschijnlijk onze letterkunde meer merkwaardigs aangebracht. Doch het is nu eenmaal mode, elkander over die nietsbeduidende rotterdamsche dichters na te schrijven. Eén onder hen heb ik voor eenige jaren getracht, naar zijne verdiensten te huldigen: Dirk Smits. Ik wilde wel, dat Dr. Beets aan dezen ook zijne aandacht eens verleende en hem onder handen nam.

6. Het nieuwe bundeltje van Dr. Beets is met afzonderlijken titel het Zesde Stuk der Verscheidenheden op Letterkundig Gebied, een werk, dat de voortzetting is der Verpoozingen. Het bevat drie opstellen, waarvan het eerste op den titel reeds is genoemd, voorts eene verhandeling over *Ossian* en nog eene redevoering over de *Emancipatie van de Vrouw.*

Het laatstgenoemde stuk loopt over een onderwerp, dat wel eene vraag des tijds mag heeten, en bevat zeer behartigenswaardige wenken. Het kome in handen en worde overwogen van allen die geroepen worden of zich geroepen gevoelen om (zooals men zegt) het lot en den stand der vrouw onder ons te verbeteren en te verheffen. Het helpe den ijver temperen, die eene anders veelszins nuttige zaak wel wat schijnt te overdrijven en bij de opleiding onzer jeugd het verschil in aanleg en bestemming der kunnen uit het oog te verliezen.

Voor de meesten van hen, die niet vreemd zijn in de letterkundige kringen onzer groote steden, zullen de voordrachten over de *Letterdieverij* en over *Ossian* geene onbekenden zijn: zij hebben ze, wat bij Beets altijd een genot schenkt, bij monde van den auteur hooren uitspreken. Mag de ontvangst bij die voordracht een maatstaf zijn ter waardeering van de stukken zelve - waaraan ik wel eens reden vond te twijfelen - dan wint de eerste het van de laatste. Voor mij moet ik evenwel bekennen, dat de voordracht over Ossian, ondanks hare uitgebreidheid, mij eerst bij het hooren en nu bij het lezen geen oogenblik heeft verveeld. In de hoofdzaak was het geval met Macpherson mij bekend; maar het gansche beloop dier historie, al de bijzonderheden der bedriegerij op groote schaal te leeren kennen, was mij leerzaam, en ik denk toch niet mij alleen, tenzij men, om letterkundige historiekennis op te doen, volstaan kan met wat elk Conversations-Lexikon aanbiedt.

De zorg, waarmede de verhandeling blijkbaar is bewerkt, laat weinig ter nalezing daarop over. Er is slechts één punt, waarop ik de aandacht te vestigen heb.

Bl. 73 wordt aan Bilderdijk eere gebracht omdat hij, bij onwankelbaar geloof aan de echtheid van Ossian, in de bewondering diens Dichters ‘de maat heeft bewaard.’ 'k Weet niet dat er bijzondere eer in steekt, een kunstwerk iets minder schoon te vinden dan een ander; dat kan alleen aan den smaak liggen, en Bilderdijk erkende toch de schoonheden van Ossian hoog te waardeeren (zie de Voorrede der Poëzy, bl. 14). Meer eer zou ik er voor onzen Geleerde en Dichter in gevonden hebben, als hij de onechtheid der stukken had ingezien; hij, die blijkens de breede aanhaling van Dr. Beets bl. 57 tot 59 uitvaart tegen den dommen Johnson en den jammerlijken Adelung, die (let wel!) toen reeds de echtheid bestreden. Doch wat vooral om de eer van Bilderdijk moet betreurd worden, is dat hij op eene andere, door Dr. Beets *niet* aangehaalde, plaats, ik zal niet zeggen zich aan Macpherson gelijk maakt, maar ons toch zoo wat op de mouw speldt.

De heer Beets leert ons bl. 59, dat eerst in het jaar 1807 de Gedichten van Ossian in het oorspronkelijk gaelsch verschenen; en Bilderdijk zegt in zijne vertaling van den Fingal (D. II. bl. 81) ten jare 1805: ‘*Sedert weinige jaren* heeft men *eenige brokken* van Ossiaan in het oorspronkelijk gedrukt.’ Ondertusschen kwam reeds in 1799 dezelfde Bilderdijk (in het Eerste Deel zijner Mengelpoëzy) met een vijftal vertalingen voor den dag, vertalingen van volledige stukken van Ossian, vervaardigd van 1795 tot 1798, en waarvan bl. 5 der Voorrede zegt: ‘een vijftal Navolgingen van Ossiaan, welke het voorrecht hebben naar h e t o o r s p r o n k l i j k -z e l f bewerkt te zijn, Macphersons Engelsche Uitgave niet dom aan te kleven, en vooral... geenerlei Hoogduitsche Vertaling te volgen.’ Hoewel dus de Commissie, in Schotland benoemd om de echtheid van Ossians gedichten te onder-

zoeken en den gaelschen tekst op te sporen, in 1805 de verklaring aflegde: ‘niet in staat geweest te zijn *een eenig dichtstuk te verkrijgen*, dat in opschrift of gang met de door Macpherson uitgegevene overeenkwam’; was Bilderdijk al tien jaar vroeger met den oorspronkelijken zuiveren tekst gereed van eene reeks geheele zangen! Mr. J. Pan, groot vriend en vereerder van den Dichter, scherpzinnig nasporer van de oorspronkelijke teksten van alle 's Mans vertalingen, hechtte aan de grootspraak niet. Met eene meer te eerbiedigen dan te prijzen onthouding zegt hij bl. 87 van zijn werk eenvoudig: ‘B. is de vertaling van Macpherson gevolgd, dat ook, bij vele stukken, van welke het oorspronkelijke verloren schijnt, niet anders kon.’ En zoo is het. Wie de navolgingen met Macphersons proza vergelijkt, zooals ik het eenmaal deed met de *Gezangen van Zelma*, zal bevinden dat het engelsch op den voet is gevolgd.

Aan proefjes van de taal van Ossian heeft Bilderdijk het ons niet geheel laten ontbreken. In den Fingal, II. 120, gaf hij een vierregelig versje uit den Temora met de vertaling er bij. En de titel der Winterbloemen heeft tot motto insgelijks uit den Temora een tweetal regels, die het Voorbericht gelukkigerwijze vertolkt, waarbij wordt opgemerkt dat dit slot van het dichtstuk ‘zeker van Ossiaan’ afkomstig is. Het vignet der bundels, door Bilderdijks meesterlijke stift ontworpen, vertoont ons den grijzen schotschen Bard zelven, in nevelen omzwevende.

Wat Dr. Beets aan het slot zijner verhandeling aanvoert ter waardeering van Macphersons talent als dichter komt mij uitnemend voor, en niet minder de poging, door hem aangewend om 's Mans karakter zooveel mogelijk te redden.

Het gesprek over *Letterdieverij*, *Navolging* en *Oorspronkelijkheid*, dat geestig en boeijend is, gaat uit van de bekende verklaring, die Jacob van Lennep ergens heeft afgelegd aangaande zijn zoogenaamden ‘diefstal en roof’ op letterkundig gebied. Voor zooverre Van Lenneps verantwoording en Beets' gesprek daarover de strekking hebben, om verkeerde denkbeelden over navolgen en oorspronkelijk zijn te bestrijden, kan men hun, en vooral den laatste, dankbaar zijn voor hunne opmerkingen. Maar het komt mij voor, dat het eigenlijke punt der beschuldiging door hen niet is wederlegd niet alleen, maar zelfs niet opgenomen. Men moet, het is zelfs de eerste plicht van den rechter, onderscheiden Daar is navolging èn navolging. Bilderdijk zegt ergens in de Voorredenen zijner Krekelzangen: ‘De Hemel mocht ons te hulp komen, zoo wy al wat wy lazen, en willig of onwillig onthielden (in onze werken) met den vinger aan moesten wijzen.’ Maar dát was het niet, dat de beoordeelaars wilden, wanneer zij zich te dezen aanzien aanmerkingen veroorloofden op stukken van Bilderdijk, van Mr. J. van Lennep of van een ander voornaam nog levend Dichter, voor wien Mr. I. da Costa (De Mensch en Dichter W.B. bl. 451) in de bres sprong. Zij wenschten alleen, dat het door de dichters zelve ingestelde en

steeds in acht genomen gebruik, volgens hetwelk het *vertaalde* van het *niet vertaalde* pleegt onderscheiden te worden, ware gevolgd; een gebruik, waarvan Bilderdijk zelf zich een voorstander betoonde, toen hij in de Voorrede van het Eerste Deel der Mengelpoëzy zich aldus uitliet: ‘De *Heer van Landhorst* is uit het overoud Engelsch stuk, *The Child of Elle* genaamd; waarvan Burger in zijne Hoogduitsche Gedichten (met onderdrukking van den naam van 't oorspronkelijk) een vertaling gegeven heeft. Zoo doen tegenwoordig de Duitschers meer, en maken met drok uit Engelschen en Italianen over te nemen, zich zelv' een' naam. De hoeveelste bij ons weet, dat bij voorbeeld de Hoogduitsche *Elfride* uit het Engels(ch) van Mason, of het Blijspel *Ehe es jemand erfahrt*, het *Curioso accidente* van Goldoni is? enz. enz. enz. Trouwens bij ons begint men die kunstgreep ook al in het werk te stellen, en men gaat veiligst bij de Engelschen ter markt, als wier Letterkunde in Holland wel het minst bekend is. Zoo is bij voorbeeld’ enz.

Mr. J. van Lennep gaf in 1827 een bundel *Gedichten*, in welks Voorrede hij blijkbaar met nauwgezetheid opgeeft wat, uit wien en in hoeverre hij vertaald heeft, met de belijdenis, dat hij bij twee stukken vergeten heeft, dit onder de stukken te doen blijken. In 1830 verrijkte hij onze letterkunde met *Het Recht van Bruiloftsavondkout. Eene Fransche Legende. Uit het oorspronkelijke vertaald.* Alweder dezelfde loffelijke nauwgezetheid. Middelerwijl was (in 1828) verschenen het Tweede Deel der *Nederlandsche Legenden*, waarin bl. 113 eene aanteekening voorkomt, die van eene buitengewone nauwlettendheid blijk draagt: ‘Opdat niemand denke, dat ik, op het voorbeeld van Walter Scott, *een viertal regels* uit eigene fabriek voor echt wil laten doorgaan, moet ik den lezer waarschuwen’ enz.

Had men nu in Januarij 1831 geen reden, zijne verbaasdheid te betuigen over de opmerkelijke, door den Dichter niet opgehelderde, overeenkomst van drie coupletten uit deszelfden Schrijvers *Schildwacht* en evenzooveel coupletten uit Walter Scotts *Lady of the Lake*; van een drietal coupletten uit des eersten *Wapenkreet* met des laatsten *Warsong of the Royal Edinburgh Light Dragoons?* De Vaderlandsche Letteroefeningen van de genoemde maand toonen de overeenkomst bijna regel op regel aan. Zie, dat zijn nu niet van die herinneringen als Bilderdijk bedoelde, die ons onwillekeurig ontvallen; dat zijn opzettelijke vertalingen of navolgingen van heele of halve bladzijden, die men vóór zich heeft liggen.

De *Varia*, die het bundeltje besluiten, zijn ditmaal niet zeer belangrijk. Zij bestaan voornamelijk uit *Bilderdijkiana*, die weinig nieuws behelzen.

Nadat uit officiëele stukken is bewezen dat het kerkgezang *De Herfst* van Bilderdijks hand is (zie Bennink Janssonius' Geschied, van het Kerkgezang enz. (Arnhem, 1861) bl. 276) behoeft die echtheid niet

meer door andere getuigen gestaafd te worden. De overeenkomst van *De Alleenheersching* in de Vaderl. Oranjezucht met Klopstocks Ode *Das neue Jahrhundert*, is reeds aangewezen in het Leeskabinet van 1870, n°. 10. - En de anecdote van H.H. Klijn afkomstig treffen we nu voor de derde keer aan; zij staat medegedeeld door den heer Alberdingk Thijm in het belgisch maandwerk De School- en Letterbode van 1844, n°. 1, en ook in het Alg. Letterl. Maandschrift voor 1850, n°. 2. - De brokswijze medegedeelde literatuur van Bilderdijks werken is zoo uitgebreid en verspreid, dat het geregeld bijhouden er van - ik moet het bekennen - wat moeijelijk valt. Wie alles eens in éénen bundel ging bijeenbrengen en ordenen, zou geen nutteloos werk doen.

7. De uitgave van het Nieuw Geuzenlied-boek vond hare aanleiding in het beleven en herdenken van Nederlands verlossing van het spaansche juk. Mag de belangstelling der natie in dat feit beoordeeld worden naar hetgeen te dier zake en gelegenheid onze vaderlandsche pers opleverde, dan is zij buitengemeen geweest. Hoe verbazend groot het getal is der stukken en blaadjes, zoo in proza als in poëzie, in en na April 1872 verschenen, kan blijken uit de Lijsten, door den heer Beijers te Utrecht opgemaakt en in druk gegeven, en vooral uit de nog veel volledíger verzameling, door den wakkeren Secretaris der Hoofdcommissie te Brielle, dat te recht aan de spitse der feestvierenden stond, voor het stedelijk Archief aldaar bijeengebracht en op de feestdagen, in September 1873, voor ieder ten toon gesteld. In omvang is het Nieuw Geuzenliedboek misschien wel het uitgebreidste werk uit de literatuur van het feest. Nu reeds zijn er vijf Afleveringen van verschenen en drie worden er nog gewacht. De heer Van Lummel stelt zich voor, de meest volledige uitgave te leveren van de talrijke drukken, die onder denzelfden of gelijksoortigen titel bestaan.

Ter rechte beoordeeling van het plan en zijne uitvoering is de tijd nog niet gekomen, zoolang het werk niet voltooid is. Vragen als de volgende zullen zich daarbij dan noodwendig voordoen: Zijn al de Geuzenliederen, die voor drie eeuwen werden opgezongen, nu even geschikt voor het nederlandsche volk? Zijn ze allen van zoodanigen inhoud dat ze kunnen getuigen van de vroomheid die wij (naar het Voorbericht) in onze Vaderen zoo heerlijk zien uitblinken? Zijn zij in deze uitgave met oordeel gerangschikt? Is bij verschillende en soms gebrekkige lezingen de beste gekozen en de tekst aan behoorlijke kritiek onderworpen? Is de inhoud der liederen uit de historie voldoende toegelicht om ze naar eisch te verstaan? En wat dies meer zij. Het is mijne bedoeling niet, al die zaken, zelfs niet ééne er van, hier ter sprake te brengen: het zou mij ook in meer dan één opzicht aan de bevoegdheid daartoe ontbreken. Mijn voornemen is alleen, stil te staan bij de taalkundige toelichting, die de heer Van Lummel in aanteekeningen aan den voet der bladzijden heeft gegeven, en nog meer bepaald,

eene aanwijzing te doen van hetgeen mij in die ophelderingen onjuist voorkwam. Ik doe dit nu reeds, om den geachten Schrijver in staat te stellen, indien hij zich met mijne aanmerkingen kan vereenigen, in de volgende Afleveringen daarvan op de eene of andere wijze gebruik te maken. Om der beknoptheid wil mag ik, naar den aard van dit Tijdschrift, niet alles aanvoeren wat anders ter staving mijner uitspraken zou kunnen geëischt worden. Ook neem ik niet alles op wat in den bundel onnauwkeurigs mocht voorkomen: alleen het voornaamste, en wel, in de volgorde der bladzijden.

Bladz. 2 leest men: ‘de druyt; *afgodspriester.*’ Het woord beteekent *de duivel;* zie Dr. Van Heltens Proeven, bl. 38.

Bl. 12: ‘de Tyrannen zijn verbeten; *verzwakt.*’ *Verbijten* is dood bijten; zie Kiliaan.

Ald.: ‘Nu loopen sy selfs met kackhielen; *sloffen*, *oude schoenen.*’ *Met kakhielen loopen* is bespot of uitgelagchen worden; zie Dr. Van Helten, Drie Kluchtsp. bl. 97.

Bl. 15: ‘*ghepast*; gedacht.’ *Passen* is zorgen, zorg dragen.

Bl. 18: ‘(De Paus) meende haestelijck te schieten het naer; *voor goed naar binnen te gaan.*’ Voor *het* leze men *bet; bet naer schieten* is naderbij schieten. Zie het Glossar. op Van Hildegaersberch.

Bl. 24: ‘*Versierders*; bedriegers.’ *Verzierder* is verdichter; zie het Woordenb. van Weiland.

Bl. 25: ‘blinde guylen; *ezels.*’ Een *guil* is paard, merrie, oud paard, ook laffaard; zie onze Woordenboeken.

Ald.: ‘Babels zogen; *trekken.*’ *Zoog* is zeug, liederlijk wijf; zie Weil. Hier is het hoer; *Babels hoer* kent men uit Openb. 17.

Bl. 32: ‘Saen; *moedig.*’ Het woord beteekent schielijk, spoedig; zie Weil. op *Zaan.*

Ald.: ‘t' onser vromen; *redding.*’ De uitdr. zegt: te onzer bate; zie Weiland.

Bl. 34: ‘der Schriftueren heesch; *gebod*, *voorschrift.*’ *Heesch* is eisch, bij Kiliaan *heisch.*

Bl. 35: ‘Dat noyt de Keyser en dede... reene; *vastgestelde, bepaalde.*’ *Reene* is een bijwoord dat bij *dede* behoort en hetzelfde is als *rein*, zuiver, geheel, volkomen.

Bl. 36: ‘u perturbatie; *overweldiging.*’ Het fransche *perturbation* is verwarring, ontroering.

Bl. 46: ‘saen; *bevreesd.*’ Lees: spoedig. Zie boven.

Ald.: ‘financy; *slimheid.*’ Versta: geldschieting met woeker; het werkw. *fineeren*, voor geld geven of uitgeven, was vroeger bekend.

Ald.: ‘Zijns Woorts keest smaeckt enz.; *Geest.*’ *Keest* is een ander woord dan *geest*; het beduidt kern, pit, merg; zie Weil.

Bl. 37: ‘ontspringhen; *ontkomen.*’ Het woord beteekent hier opspringen, bij Weil. ‘huppelen, vrolijk springen.’

Bl. 55: ‘heus; *zeker*, *waar.*’ Lees: beleefd; zie Weil.

Bl. 58: ‘God sal de wraeck verhalen; *bezoeken.*’ Iets (op iemand) verhalen is wreken, wraak nemen; bij Weil. door aantasting vergoed krijgen.
Bl. 59: ‘schalck; *slaaf.*’ Lees: een loozaard, bedrieger; zie Weil.
Bl. 62: ‘aenlanghen; *bekend maken.*’ Lees: overbrengen, bij Weil. overreiken.
Bl. 69: ‘gloos; *verzinsels*, *vonden.*’ *Gloos* of *glos* is aanteekening, aanmerking; zie Weil.
Bl. 70: ‘dees travaille; *werk.*’ Naar het oudfransch (zie Roquefort) is *travaille* de bevalling of verlossing der Hertogin, die in 't eerste couplet is verhaald. Wij zeggen nog in dien zin *arbeid.*
Bl. 71: ‘met mael en palster; *geheel gewapend*, *met pak en zak.*’ *Mael* is reiszak, en *palster*, reisstaf.
Bl. 72: ‘ten was; *was 't.*’ Lees: was 't niet.
Bl. 75: ‘examineren; *pijnigen.*’ Lees: onderzoeken, ondervragen.
Bl. 77: ‘'t gebras; *gepraat.*’ *Gebras* is hetzelfde wat anders *gebrui* heet, d.i. den boêl, de rommel en derg.
Ald.: ‘vaecht u muylen; *veegt uwe schoenen af.*’ Lees: uwe monden.
Bl. 86: ‘tot haerder vromen; *genoegen.*’ Lees: voordeel, baat.
Bl. 88: ‘Al loopt de vos veel struynen; *Moet denkelijk zijn*: struijven, *eierkoeken. Dan zou het zijn*, struyven loopen, *snoepen*, *rooven.*’ *Struinen* is een werkw. dat beteekent ‘rondloopen om voedsel;’ zie Schmellers Bayer. Wörterb. III. 686.
Bl. 89: ‘vertoghen; *gekomen.*’ Lees: verhaald.
Ald.: ‘ongefaelt; *zonder tegenstand.*’ Lees: zonder feilen of missen.
Bl. 92: ‘drapen; *passen*, *sammelen.*’ Die *passen* met *sammelen* overeenbrengt, moet knap zijn. *Drepen*, in het nedersaksisch *dräpen*, *drepen*, is treffen, bij Kiliaan genoemd *passen*, convenire; doch *drapen* wordt gezegd voor *druipen*; zie Tilings Wörterb. en zoo is het in den tekst voor wegdruipen, verlegen heengaan.
Bl. 102: ‘d'onweer is gheflist; *bedaard.*’ *Gheflist* moet zijn *gheslist*; *slissen* is blusschen, uitdooven.
Bl. 105: ‘'t forieren (der Spaengiaerts); *verblijf houden.*’ 't Is hetzelfde als het oudfransche *fourrer*, thans *fourrager*, voeder opsporen en bezorgen. De officier met die taak belast heet *fourrier*, bij ons *fourier.*
Bl. 107: ‘menighen fraeyen quant; *geleerd man*, *hier in spotachtigen zin gebezigd.*’ Het denkbeeld van ‘geleerd’ is aan kwant volstrekt vreemd; 't woord heeft zijn gewonen, bij Weiland vermelden, zin.
Bl. 109: ‘Spaengiaerts, begaet; *gewond*, *met gaten.*’ Het is het deelw. van *begaden*, hier toetakelen, met slijk of ander vuil bedekken; zie Kiliaan, en heeft met *gaten* niets te maken. Cats gebruikt het woord zoo menigmaal.
Bl. 118: ‘drapen; *waarschijnlijk nemen*, *zich toeëigenen.*’ Het woord zegt hier treffen, aantreffen, vinden; zie boven.

Ald.: ‘in dit krijt; *gekrijt*, *getreur.*’ *Krijt* is strijdperk; zie Weiland.
Ald.: ‘onghefaelt; *ongedeerd.*’ Lees: zonder feilen of missen, ongetwijfeld.
Bl. 121: ‘Wy vallen van de plechten; *gewoonte*, *wij raken uit den smaak.*’ *Van de plecht vallen* of *rollen* is een scheepsterm, voor wij worden afgezet, wij delven het onderspit; zie Weil.
Bl. 143: ‘Op den tyran sy niet en paste; *waren zij niet gesteld.*’ *Op iets of iemand niet passen* is zich niet bekommeren of bekreunen.
Bl. 152: ‘focken; *dwingen.*’ Lees: pakken of grijpen. Spieghel heeft: iemand bij de ooren fokken.
Bl. 154: ‘suymen; *heimelijk nemen, kapen.*’ *Zuimen* is zich ophouden, vertoeven.
Bl. 167: ‘ruydich, *oproerigen*; rappich, *vlug in 't loopen.*’ *Ruidig* en *rappig* beteekenen beiden schurftig; zie Weil.
Ald.: ‘lotert haer de kneyen; *waggelen hun de knieën.*’ Voor *knyen* moet gelezen worden *keyen*; over *de kei leutert hun* zie men Weil.
Bl. 185: ‘tondegen; *onteerend.*’ *Te ondege* is: niet braaf; zie Weil.
Ald.: ‘*Met woorden sier*; overmoedig.’ Voor *sier* moet *fier* gelezen woeden; dan kan de verklaring blijven; anders ware zij onzin.
Bl. 191: ‘retrograde; *spotversjes* enz.’ De naam werd gegeven aan wat bij ons *kreeftvers* heet, d.i. dat van achter naar voren kan gelezen worden.
Bl. 194: ‘Bogghers; *Potappels*, *appels die niet rijp zijn* enz.’ Het gansch niet onbekende woord beteekent Sodomieters, lieden die Sodomszonde bedrijven; zie De Taal - en Letterbode, IV. 55.
Bl. 200: ‘deus aes; *misschien de geuzen.*’ *Lieden van deux aas* zijn geringe, arme lieden; zie de reden daarvan in het Wdb. der Ned. Taal.
Bl. 214: ‘firtuyt (van kruiden); *fortuit, van aangenomen aard.*’ Het nog vlaamsche zelfst. naamw. *virtuit* beteekende kracht, fransch *vertu.*
Bl. 222: ‘ghescuymt; *ontloopen.*’ *Schuimen* is hier stroopen, rooven; denk aan *zeeschuimen.*
Bl. 230: ‘Koffianen; *hoereerders.*’ Men leze: *Roffianen.*
Bl. 237: ‘haspel; *krom zwaard.*’ Bij Kiliaan is *haspel* een trekwerktuig.
Bl. 239: ‘sonder stouwen; *streelen, schikken, toegeven.*’ De uitdr. *zonder stouwen*, waarbij het hier om een rijmwoord te doen was, kan alleen beteekenen: zonder stremmen, zonder verhindering; want dit duidt in sommige hoogd. dialecten *stauen* en in de engelsche volkstaal *to stow* aan.
Bl. 260: ‘eer yet lang; *des te heviger.*’ De uitdrukking is hetzelfde als ons *eerlang.*

Bl. 265: ‘sonder gewach; *zonder gedachte er aan.*’ Lees: zonder beweging of gedruisch.
Ald.: ‘Stranck; *steenen.*’ Lees: streng, hard, wreed.
Bl. 277: ‘*carnuyt*; scheldnaam, schurk.’ Het woord *kornuit* zegt alleen kameraad of makker.
Bl. 286: ‘Boggers; *bedorven lieden*, *slecht volk.*’ Zie boven.
Bl. 297: ‘Doortrapte loers; *norschaards.*’ *Loer* is bedrieger of schelm; zie Oudemans' Bijdrage.
Bl. 305: ‘Poltron; *schurk.*’ Lees: laffaard, zooals ook het verband meêbrengt.
Bl. 310: ‘(dienst) expaerdich; *uitgezocht.*’ Lees: beproefd, lat. *expertus.*
Bl. 318: ‘dit krijt, *treurigheid.*’ Lees: strijdperk; zie boven.
Blz. 322: ‘Syn zeylen hy ontswicht; *losmaakt.*’ *Zijn zeilen zwichten* is bekend voor strijken, neêrhalen; maar dat is niet de handeling van iemand, die uit vrees voor gevaar het anker licht en op de vlucht gaat. Ik denk dus aan het tegendeel van zwichten, en alzoo: ophalen.
Bl. 330: ‘slaeck; *verwijderd*, *ver.*’ Het woord is hetzelfde als *slak*, d.i. slap.
Bl. 333: ‘vaer; *gevaar.*’ Lees: vrees, angst.
Bl. 347: ‘ruyt; *roover.*’ *Ruit* is een bijwoord, etymologisch één met *ruw*, en hier woest, los, beteekenende. Zie Kiliaan op *ruyd.*
Blz. 360: ‘gecomen bet naer; *zeer*, *goed*, *nabij.*’ Lees: naderbij; zie boven.
Bl. 397: ‘ydome; *aanbiddelijk.*’ *Idoom*, meer gewoon *idoon*, is gepast, geschikt, behoorlijk; oudfransch *idoine*, lat. *idoneus*; zie Oudemans' Bijdrage en tallooze plaatsen bij onze schrijvers.
Bl. 400: ‘vertuyten; *sieraad, schoonheid.*’ Lees: kracht, zie boven.
Ald.: ‘volgheerdich; *nederig*, *geen betweter.*’ Het woord is onzin. De *g* moet er uit; zie *volherdich,* perseverans, bij Kiliaan.

Tot dus verre! Onze dierbare moedertaal is meermalen mishandeld; maar in zoodanige mate als in het Nieuw Geuzenliedboek niet dikwerf, en dat bij het bezit van zooveel hulpmiddelen als de Van Loons en Alkemades misten! De heer Van Lummel is blijkbaar voor de door hem aanvaarde taak niet opgewassen. Het toelichten van oude schrijvers is maar niet zoo lichtvaardig te ondernemen, en de taal, die wij zoo dikwerf als rijk en schoon hooren roemen, eischt toch eene degelijke en opzettelijke studie, zou ik meenen.

8. Tot het gebied der nederlandsche taalkunde, waarop het voorgaande werk ons gebracht heeft, behoort ook het laatste, dat we hebben aan te kondigen. Mr. A. Bogaers, dien we reeds als voortreffelijk dichter en uitnemend prozaschrijver hadden leeren kennen en waardeeren, treedt hier op als beoefenaar der taalkunde. De hoogl. Brill

werd uitgenoodigd des Overledenen taalkundige opstellen, in verschillende tijdschriften verspreid, in éénen bundel te verzamelen en uit te geven, en heeft aan die uitnoodiging getrouwelijk voldaan. Misschien ware het beter geweest, zoo de Hoogleeraar zich daarbij eenige vrijheid had veroorloofd, door, namelijk, weg te laten of te wijzigen wat door den Auteur verkeerd was gezien of minder voegzaam uitgedrukt. Zelden heb ik een welwillender, kiescher en beschaafder man ontmoet, dan Bogaers, en toch, tegenspraak scheen hij niet te kunnen velen. Zijne polemiek was dan soms onaangenaam. De Hoogl. noemt dat eene ‘schertsende kritiek’ en verdedigt ze. Van scherts zijn schimp en kleingeestige vitterij echter zeer onderscheiden, en dat van dezen Bogaers' opstellen niet geheel vrij zijn, zal wel niet geloochend worden.

In de laatste jaren zijns levens hield Bogaers zich bezig met het lezen en excerpeeren van onze schrijvers, vooral uit de zeventiende eeuw, en men moet zeggen, niet zonder vrucht. Hij zag er zich door in staat gesteld menige fout aan te wijzen, door Mr. Van Lennep en Dr. Van Vloten in hunne Vondel-verklaring begaan, en uitdrukkingen, door Jonckbloet en Beets als germanismen beschouwd, in bescherming te nemen.

Veel nieuwe ontdekkingen heeft men aan Bogaers op het taalgebied niet te danken. Aan vlijt en scherpzinnigheid ontbrak het hem zeker niet; maar de kring zijner studiën was te beperkt. Bilderdijk beklaagt het ergens, dat Huydecoper zijne Proeve van Taal- en Dichtkunde op Vondel schreef vóór dat hij den Melis Stoke bewerkte. Indien Bogaers zijne beoefening van het nederlandsch van Vondels tijd had kunnen doen vooraf- of vergezeld gaan door die van het middel-nederlandsch en middel-hoogduitsch, dan zou hij voor de wetenschap meer nut hebben gesticht. Dan zou hij, bij voorbeeld, hebben ingezien, dat ter wederlegging van de afkeuring door Dr. Beets, ten aanzien van de uitdrukking *zich roemen van iets*, iets meer vereischt werd dan aan te toonen, dat zij wel zesmaal voorkomt; dan zou hij, tegen Dr. Te Winkel en mij, niet hebben volgehouden, dat het hoogd. *erinnern* en ons *herinneren* woorden zijn van verschillenden oorsprong. Historisch en vergelijkend moet onze taalstudie wezen, zal zij waarlijk vrucht dragen.

Hoeveel waars en nuttigs de taalkundige bundel van Bogaers ook bevatte, in het belang onzer letterkunde zou ik liever gewenscht hebben, dat hij de pen der aanteekening verwisseld had met de stift zijner dichtlier. Door oden als die op *Belgies Koningin* en *Tollens*; door Romances als het *Pleegkind*; door kunstgewrochten vooral als *Jochebed* en *De Togt naar Gibraltar* ware onze letterkunde meer wezenlijk verrijkt.

Rotterdam, Dec. 1873.

Dr. A. DE JAGER.

Een boek, dat meer en minder geeft dan men verwacht.

Op Reis, bladen uit de portefeuille van J.J. van Oosterzee. Nieuwe, herziene en vermeerderde uitgave. Leiden, bij A.W. Sijthoff, 1873.

Tusschen de methode van Baedeker en die van Sterne zijn er een aantal andere methoden om reizen te beschrijven, die allen goed zijn of kunnen zijn, natuurlijk de vervelende methode uitgezonderd. Een vervelend boek *is* geen hoek, want het beantwoordt niet aan de allereerste verplichting, dat men het moet kunnen lezen. Niemand zal mij ooit kunnen wijsmaken, dat hij een vervelend boek gelezen heeft; hij kan het gespeld hebben en woord voor woord uitgesproken, maar in zich opgenomen, overdacht en verwerkt in zijn geest, dat heeft hij zeker niet.

Wat men aan de *Bladen uit de portefeuille* van den heer J.J. van Oosterzee ten laste mogen leggen, vervelend zijn zij allerminst. Met warmte en gevoel geeft de schrijver de indrukken weder, die het Thüringerwald, Londen, Zwitserland, Dresden, Munchen, Weenen, Bazel, Norderney, Berlijn, Genève, Kopenhagen en andere steden en streken bij hem opwekten. Het is geene dorre opsomming van hetgeen hij ziet, - of na de raadpleging van zijn gids - zich zelven censeert gezien te hebben; het is de levendige voorstelling van hetgeen bij de aanschouwing in zijn gemoed is omgegaan; de gedachten die het bij hem heeft opgewekt, de hoogere gewaarwordingen die bij hem zijn gerezen. De individualiteit van den auteur drijft overal boven; men ziet door *zijn* oogen en men ziet er in den regel beter en somtijds meer door.

Maar men ziet op verre na niet alles. Wie het werk van den heer van Oosterzee zou willen nemen tot gids bij het bezoeken van die plaatsen, waarover hij schrijft, zou eene zeer ongelukkige keus hebben gedaan. Vooreerst zijn de jongste schetsen vijf, de vroegere twintig jaar oud, en in dit tijdsverloop hebben de meeste steden eene groote gedaanteverwisseling ondergaan, terwijl de toestanden geheel zijn veranderd. Maar ook dan, wanneer zij nog dezelfde gebleven waren als voorheen, zou men er aan de hand van den heer Van Oosterzee niet goed georienteerd raken. Juist over die plaatsen, welke de toerist het eerst bezoekt, zwijgt hij geheel of gewaagt er slechts ter loops van, om meer breedvoerig stil te staan bij datgene wat meer met zijne levensopvatting overeenstemt. De schrijver is geloovig Christen, maar tevens een man vol gevoel voor kunst, en beide eigenschappen komen sterk in zijne reisindrukken uit. Zijn boek heeft daardoor eene ernstige, bijna zouden wij zeggen eene godsdienstige tint; het godsdienstig element boeit hem bij voorkeur, nergens evenwel vervalt hij in gemoedelijke

predikatiën, en zijne wereldbeschouwing maakt hem, zooals wij zeiden, geenszins ongevoelig voor de schoonheden der kunst, en ook niet voor het geschiedkundig karakter van plaatsen en gehouwen die hij bezoekt. Integendeel, menige bladzijde is aan de geschiedenis gewijd, zij getuigt wel niet van diepe bronnenstudie, maar zij is ook geenszins nageschreven. De heer Oosterzee zamelt de feiten en geeft ze van zijn standpunt weder. Het is evenwel niet te ontkennen dat hij nu en dan, door zulk eene wijze van behandeling hetgeen hij ziet opoffert aan hetgeen hij er bij denkt. Om een enkel voorbeeld te noemen: het bezoek aan de Landstube en den Hofburg te Praag. Van deze merkwaardige zaken, waar men, - dank zij het instandhouden der inrichting en meubelen, gelijk zij in het begin der zeventiende eeuw waren, - zich zoo gemakkelijk verplaatsen kan in dien tijd en getuige meent te zijn van het ruw geweld op Martinitz en Scawata gepleegd, zegt de schrijver nagenoeg niets. Hij deelt alleen mede dat die keizerlijke raadsleden uit het raam werden geworpen en ziet er ‘een treffend blijk der goddelijke voorzienigheid’ in, dat zij daarbij niet omkwamen. Als men weet, dat zij op een mesthoop nedervielen, rijst eene andere conclusie bij den lezer op.

Ook de alt-neue synagoge en het kerkhof te Praag *ziet* men niet. De heer van Oosterzee maakt er gewag van, maar blijkbaar heeft hem het een noch het ander diep genoeg aangegrepen om er eene aanschouwelijke schets van te geven.

Wij zouden meer voorbeelden kunnen aanhalen: van het Theater te Weenen vinden wij even weinig vermeld als van Tivoli in Kopenhagen of het Brauhaus te Munchen. Menschen zien wij in Oosterzee's boek nagenoeg nooit, en daar menschen de dragers zijn der zeden, gewoonten en gebruiken, wordt den lezer omtrent den landaard bijna niets en omtrent het karakter der steden en de eigenaardigheid der instellingen niets meegedeeld. Daarentegen schetst hij uitvoerig kerken, musea en landschappen.

Wij maken hem daarvan intusschen geenszins een verwijt. ‘Op reis’ bevat slechts bladen uit de portefeuille, en wij hebben dus geen regt een volledig boek te verlangen, over die landen, welke de auteur bezocht. Hij geeft wat *hem* het meest heeft aangegrepen, en het zou onbillijk wezen er eene grief van te maken, dat hij heenstapt over hetgeen een ander meer getroffen heeft of treffen zou. Met evenveel recht zou hij, die op reis zijnde bij voorkeur geen kerken bezoekt, het in den heer Van Oosterzee kunnen misprijzen, dat hij hier juist het langst verwijlt, of de man, die niet van schilderijen houdt, het afkeuren, dat hij in de musea zoo lang vertoeft en over sommige meesterstukken uitweidt. Juist die zwerftogten op het gebied der kunst, juist die uitvoerigheid, waarmede hij ons de kerken rondleidt, maken in onze schatting, een groot deel der verdiensten van dit werk uit, evenals de dichterlijke natuurbeschrijvingen, die uitmunten door gedachten en vorm beiden.

‘Op reis’ is minder eene reisbeschrijving dan eene aanleiding tot beschouwingen, die voor het godsdienstig gevoel, den zin voor het schoone

en den kunstsmaak des schrijvers pleiten en waarvan door den ontwikkelden lezer met belangstelling zal worden kennis genomen.

De gewoonte brengt mede, dat aan het slot eener boekbeschouwing een woord van erkenning den uitgever ten deel valt; ook al ware dit geen gewoonte, zouden wij den heer Sythoff de eer geven, die hem toekomt, dat hij aan een goed boek een goed gewaad heeft gegeven.

A. October 1873.

G.K.

Vertalingen en herdrukken.

Mijn schoolkameraads. Naar het Engelsch van R. Ascott Hope, door G.B. Lalleman. Arnhem, van Egmond en Heuvelink. 1872.

Een boekje, dat ‘Onze jongens’ ongetwijfeld gaarne zullen lezen; ze zullen dus den heer Lalleman dankbaar zijn voor zijne vertaling en den heeren van Egmond en Heuvelink voor eene uitgave, die, wat scherpheid van letter en netheid van bewerking betreft, onberispelijk mag heeten.

Gelijk de vertaler in zijn voorbericht opmerkt, zullen onze schoolknapen het werkje met genoegen lezen, vooral ‘omdat zij erdoor teruggeplaatst worden in de jaren van hun schoolleven, en tooneelen van vreugd en smart (uit die jaren) erdoor zullen oprijzen voor hun' geest.’ Wat den slotzin des vertalers uit zijn voorbericht betreft: ‘Gewis zal het goede, flinke denkbeelden over onderwijs en opvoeding kunnen kweeken’, - de waarheid daarvan zou ik liefst alleen onder zeker voorbehoud beamen. Behalve dat in dit boekje, - gelijk in de meeste engelsche romans, waarin onderwijs of opvoeding ter sprake komen - ‘a sound flogging or whipping’ en dergelijke schering en inslag zijn, ja, geheel tot de orde der dingen behooren, vindt men hier en daar een ‘denkbeeld over onderwijs en opvoeding’, waarbij ik op zijn minst een bescheiden vraagteeken zou zetten. Een paar voorbeelden. Mr. Williamson veroordeelt eene klasse om school te blijven, komt daarna in eene betere luim en zegt: ‘Ik zal u echter nu maar niet schoolhouden; dat zou te hard voor u zijn’, (blz. 100.) Op blz. 206 wordt eene geheele klasse gestraft, omdat de paedagoog den zondaar niet vinden kan. Op blz. 257 zegt dezelfde paedagoog tegen eenen leerling: ‘Maar gij weet, Smith, dat wij, onderwijzers, ongelukkig verplicht zijn, naar den schijn te oordeelen’. (!) - Genoeg. Liever dan aanmerkingen op strekking en inhoud te maken, wil ik de vele meesterlijke grepen roemen, die Ascott Hope uit het knapenleven doet. Had ik er ruimte voor, dan zou ik bijv. gaarne de allerkostelijkste historie van 't horloge van Balbus hier overschrijven. (blz. 287.)

Ten slotte ligt mij nog een wensch op 't hart. Bij een niet onwaarschijnlijken herdruk hoop ik, dat de geachte vertaler het niet te volhandig moge hebben, om met veel zorg de drukproeven na te zien. Soms kwam onder 't lezen wel eens het denkbeeld bij mij op, of deze vertaling misschien ook enkel onder toezicht van den heer L. gemaakt kon zijn. Enkele proefjes, die ik werkelijk niet behoef te *zoeken*, mogen dat vermoeden rechtvaardigen.

- Ik zat met een kopje thee voor mij, dat ik niet aanroerde, maar met mijn duimen spelende, en naar de krullen in de muts der dame ziende, die van ver-

wonderlijk en vreemd maaksel waren. (p. 18.) - Ik meende de beweging (?) van het breken eener ruit te hooren. (p. 49.) - Gisteren mogelijk wel, vonden zij het misschien nog niets aardig, een tand getrokken te worden en lieten zij den tandmeester chloroform gebruiken. (!) (p. 52.) - Dat gewilligheid en toegevendheid de middelen zijn, om ten koste van eer en waren moed goedkoop verkocht te worden. (p. 62.) - Ik vrees (I am afraid?) dat wij dikwijls lastig voor hem waren. (p. 69.) - Hoewel ik zeggen durf (I dare say?), dat ons geweten ons niet geloofd zal hebben, (p. 76.) - Een smerige(n) streek met een' kameraad *uitspelen.* (p. 79.) - Met een gevoel, alsof wij in den grond *wilden* zinken, (p. 80.) - Een onbetee*kend* (onbeduidend?) gevecht, (p 85.) - In den loop van tijd. (p. 115.) - Die bij alles nog al zoo'n kwadeN kerel niet moet geweest zijn. (p. 152.) - Ik nam dit voorstel aan, DOCH ik kon niet achteruit, (p. 166.) - Een schep koud water *pekelde* mij in. (p. 171.) - Zeer ontstemd over het belachelijk lot onzer ontmoeting, (p. 172) - Hij smeet hem een strik *tegen* de beenen, om hem te vangen. (p. 182.) - Cooper wenkte *aan* mij. (p. 194.) - Je moest die jongens niet *in last brengen.* (p. 196.) - Ong*e*wacht sprong hij op in zijn bed. (p. 195.) - *Maak* je nu weg. (p. 196.) - Het scheen een regenachtigeN avond te worden. (p. 206.) - *Flinkend* roode toortsen. (p. 243.) -

Na blz. 250 ongeveer wordt het al te bar; ik wil liever ophouden met aanhalingen, want ik ben overtuigd, dat de heer L. zelf zich het meest ergeren zou over alles, wat aan zijn oog ontsnapt is. Anglicismen, als: ‘als je zoo verward (troublesome?) en lastig blijft’ (p. 308) en: Nu Lessing, dat is nu toch *te slecht* (too bad?) kunnen er werkelijk ook niet door. Nog eens: ik *zoek* ze niet; terwijl ik blader, vallen ze mij vanzelf in 't oog. Vooral de *laatste*, *niet* door mij aangehaalde bladzijden beveel ik der waakzaamheid van den vertaler aan bij een' wel te verwachten herdruk.

Arnhem.

M. LEOPOLD.

Abu Telfau of de Man van het Maangebergte. Naar het Hoogduitsch van Wilh. Raabe. (Jac. Corvinus) door den vertaler van ‘Die Leute aus dem Walde’ enz. van denzelfden Schrijver. 2 deelen. Gouda, G.B. van Goor Zonen.

Een zonderling boek dat we hebben aan te kondigen.

't Heeft er iets van of de man uit Abu Telfau niet *van*, maar *uit* het Maangebergte komt als een fantastische verschijning met wonderspreuken die in de ooren van het beschaafd gedeelte van het ondermaansche vreemd klinken.

De schrijver heeft dat beschaafd gedeelte van het ondermaansche de revue laten passeeren en met een kritisch oog niet weinig aanmerkingen gemaakt op verzuim en nalatigheid, slordigheid en pedanterie en nog wel ergere dingen die de blinkende uniformen deels verborgen, deels zooveel te afzichtelijker in de oogen deden vallen.

Als wij zeggen, dat de schrijver een zonderling boek geschreven heeft, dan willen we daarmede geen ongunstig oordeel over zijn werk uitspreken, maar den lezers opmerkzaam maken, dat zij hier in velerlei opzicht niet zullen vinden wat zij van een gewonen roman verwachten.

Leonhard Hagebucher, de man uit Abu Telfau blijft even als Tëubrich-Pacha een zonderlinge verschijning, en zij, die niet alleen voor genot of tijdverdrijf - soms ook

wel uit tijdverveling - een boek lezen, zullen het mij toestemmen, dat achter het waas dier zonderlinge verschijningen een diepen grond ligt, die overwaard is met een scherpen blik onderzocht te worden.

Wij kunnen onmogelijk, zender te wijdloopig te worden, den loop van het verhaalde, dat nog al ingewikkeld en hier en daar nog al barocque is, mededeelen. Om den held van het stuk, Leonhard Hagebucher, een mislukt student die in Afrika gevangen genomen, en door een landgenoot, zekeren Fehleisen, onder den pseudoniem van Kornelius van der Mook, uit zijn slavernij verlost werd, groepeeren zich verschillende personen, waaronder die daguerreotipisch geschetst zijn.

Zoo b.v. zekere hofdame Nicola von Einstein, wier beschouwing van het hofleven wel in staat is alle illusies dier betrekking weg te nemen, in wier ziel wel teedere snaren trillen, maar wier levensbestemming niet toelaat ze in aangename en welluidende klanken te uiten en wier levenslot op het einde zeer tragisch is. Oom Schrödler, die noch talenten, noch energie bezit, is de type van een onmannelijken slaaf zijner rijke vrouw, die van haar overwicht het voor haar man vernederendst gebruik maakt. In neef Wassentreter, die Leonhard, hoe wild en woest ook na zijn terugkomst uit Afrika, in bescherming nam en zich voor hem in de bres stelde bij elke voorkomende gelegenheid, ontmoeten we een kloeken man, die bij wat ruwheid een hart bezit en dien we een man uit één stuk kunnen noemen. Zijn levensbeschouwing is ruim en krachtig; zijn geest levendig; hij is een man vol humor, die de gebreken van zijn land en zijn tijd met scorpioenen kan geeselen. Wassentreter's verhaal der treurige levenservaring van mevrouw Claudine Fehleisen maakt een diepen indruk op Leonhard, die door den omgang met die door leed geleerde vrouw, vol geduld en onderwerping, tot bewustzijn van zijn waren toestand gebracht wordt. En om nu van andere personen niet meer te spreken, noemen wij nog professor Reihenschlager, een filosoof, zoo als er meer zijn, een slaaf zijner studiën, die alles om zich heen vergat als hij zich in de Koptische grammatica verdiepte. Van zijn filosofie een enkel staaltje. Tegen zijn gewoonte een lange voetreis afleggende met Täubrich en aan dezen verklarende, dat het alleen zijn doorzettende wil was die hem tot die onderneming in staat stelde, vroeg hij hem: ‘Verstaat gij mij?’ En toen Täubrich daarop antwoordde: ‘Ik geloof het wel, maar weet het niet recht,’ sprak de professor:

‘Gij gelooft mij te verstaan, maar weet het niet; - goed! De begeerte is òf zinnelijk òf verstandelijk. Daaruit ontstaan naar gelang van omstandigheden vier hartstochten of gemoedsbewegingen en drie verstandelijke wilsbepalingen, waarover gij, zoo gij er meer van weten wilt, de Tusculaansche gesprekken van Cicero zelf kunt nalezen. De wijze bepaalt zijn begeervermogen slechts door de laatsten en daarin bestond de stoïcijnsche apathie en daarom zullen wij onder alle omstandigheden Nippenburg (de plaats hunner bestemming) te voet bereiken. Verstaat gij mij nu?’ Geen wonder, dat Täubrich de kleêrmaker en Famulus uitriep: ‘Volkomen!’

Op bladz. 203 en volg. 1ste deel vinden wij van den Afrikaan, die na lange afwezigheid uit zijn land een nuchter oordeel uitspreekt, een scherpe satire op den politieken en algemeen menschelijken toestand, waarop Goethe's woorden van toepassing worden gemaakt:

> Anschau, wenn es dir gelingt,
> Dasz es erst in 's Innre dringt,
> Dann nach Auszen wiederkehrt,
> Bist am Herrlichsten belehrt.

In het 18de hoofdstuk van het 1ste deel, waarin verhaald wordt, dat Leonhard Hagebucher uit Bunsdorf zijn eerste voorlezing hield over het binnenland van Afrika

en de verhouding van den Europeeschen mensch in die streken, merkt de schrijver aan, dat dit hoofdstuk zoowel formeel als naar den inhoud het middenpunt vormt van de ware en merkwaardige geschiedenis, de spits der pyramide,

waarop de Afrikaansche redenaar gezeten is, zijn schoone ziel openlegt en met den besten wil zijne lessen en beschouwingen aan de residentie prijs geeft.

Welk onthaal die verhandeling in de residentie te beurt viel, kunnen wij uit de volgende proeven opmaken: de redenaar ‘maakte vergelijkingen en wel zoodanige dat zij slechts een ongemeen bedorven staatsburger en onderdaan aangenaam konden aandoen. Hij veroorloofde zich van de verhoudingen van Tumurkie-land als van die van den eigen lieven geboortegrond te spreken en politiek en godsdienst, staats- en burgerlijke wetgeving, rechtspleging, belastingen, handel en wandel, overleveringen en dogmen, onkunde en vooroordeelen in zijn voordracht op zoodanige wijze te verwerken, dat geen van de verbaasde hoorders er in 't minst over verbaasd zou zijn geweest, als zijn bronzen Hoogheid, de vorige vorst Hoogstzaliger van het promenadeplein als de steenen gast de zaal binnen gestapt ware, om in hoogst eigen persoon allergenadigst een einde te maken aan het schandaal en den vervloekten spotter met Hoogstdeszelfs eigen handen bij de ooren te nemen en van het spreekgestoelte te verwijderen.’

Ex ungue leonem. Voor den aandachtigen lezer zijn dit lichtstralen over het zonderlinge boek, welks einde sommige lezers, maar vooral vele lezeressen niet zal tevreden stellen, vooral nadat zij vernomen hebben, hoe mevrouw von Glimmern geboren Nicola von Einstein door den geweldigen dood van haar echtgenoot, den ontmaskerden schurk baron von Glimmern, weduw geworden is.

Een luchtige verhaaltrant geeft boeiends aan het boek. De vertaler heeft zich over het geheel goed van zijn taak gekweten. Op bl. 2 troffen wij een paar keeren *verwonderd* voor *verbaasd* aan. De zinsnede op bl. 3: De klokken van Praag hoorden de krijgsgevangenen uit het land Tumurkië nog in den sneltrein enz. kon met een kleine omzet zijn verbeterd geworden. Bl. 46 zulk een gegoede fabrikants dochter..... kwam..... onder de vleugelen van hare, *een zeer goeden aardappeljenever stokende* ouders. Bl. 47 van: ‘Mejufvrouw Clementine’ tot aan ‘toefluisterde’ een onverstaanbare zin. Doch wij willen niet meer aanstippen, omdat die kleine vlekken het geheel slechts schaarsch ontsieren.

Dat het boek zijn lezers zal vinden bij allen die onze ‘zoo rijk begunstigde, verlichte, beminnelijke eeuw’ op haar waarde weten te schatten, betwijfelen wij niet.

H.

George Eliot's Romantische Werken. Uit het Engelsch. Nieuwe uitgaaf, met inleiding en onder toezicht van P. Bruijn. (I) Novellen. (V) Felix Holt, de Radikaal. Sneek, van Druten en Bleeker. (zonder jaartal.)

‘De geheele uitgaaf van George Eliot's Romantische Werken zal’ - volgens de HH. uitgevers - ‘bestaan uit vijf Deelen: I. (vier) *Novellen.* - II. *Adam Bede.* - III. *De molen van Doricote.* - IV. *Romola.* - V. *Felix Holt*, *de Radikaal.* Deel I en V zijn verschenen en werden mij ter aankondiging toegezonden.

Toen ik de eerste groot 8^{o} editie van *Felix Holt* in de *Letteroefeningen* van 1868 ter sprake bracht, drukte ik reeds den wensch uit naar eene tweede, *goedkoope* uitgaaf, en ik zou thans met mij zelven in tegenspraak komen, als ik deze onderneming van de HH. van Druten en Bleeker niet toejuichte en aanbeval. Ik doe dit dan ook met

ingenomenheid en met den meesten nadruk, omdat niet alleen *Felix Holt*, maar ook al wat Miss Evans, tegenwoordig Mistress Lewes, schreef

en in onze taal overgezet werd, naar mijn oordeel, als deugdelijke roman-lectuur mag aangeprezen worden, al hecht men hooger waarde aan *Adam Bede* en *Felix Holt* dan aan het overige. Verschillende beoordeelaars, zoowel in *de Tijdspiegel* als in *de Letteroefeningen*, zijn mij in de loffelijke vermelding van Eliots werken voorgegaan en gevolgd; - ik herinner mij niet dat er een onder was, die een ongunstig oordeel over haar uitbracht, - en het zou slechts herhaling zijn van den lof haar toegezwaaid, bovendien van hetgeen door den heer P. Bruijn, in zijne Inleiding, Deel I bl. VII-XIV, thans op nieuw tot kenschetsing van deze 'kunstenares van den eersten rang' geschreven werd, indien ik nog eens ging ontvouwen, wat hare schriften zoo aanbevelenswaardig maakt. Het is dan ook niet op den inhoud, dat ik de lezers van *de Tijdspiegel* opmerkzaam maak. George Eliot is te wel bekend en haar naam heeft een te goeden klank hiertoe. Neen, ik heb het oog op den vorm, waarin die schriften thans op nieuw verschijnen, op deze uitgaaf, die door haar klein formaat en netten druk naar den smaak en, door haar matigen prijs, in het belang moet zijn van het lezend publiek. Het is wel jammer, dat dit belang niet overeenstemt met dat onzer uitgevers van uitspanningslectuur. Ver weg de meesten hunner schijnen meer voordeel te zien in het groot 8^{o} - zelfs in het royaal 8^{o} - dan in klein formaat, en blijven ons vervolgen met hunne onhandige en dure boekdeelen. Komen dan niet aanmoediging en ondersteuning toe aan diegenen onder hen, die aan den smaak voor handiger boekjes trachten te voldoen en tegelijk, door goedkoop uit te geven, die lezers tegemoet komen, die weinig geld aan boeken tot uitspanning willen of kunnen besteden? Als men in een *easy chair* zit te lezen, zal het toch wel gemakkelijker en prettiger zijn, een deeltje van de *Guldens-editie* of van de *Goedkoope Bibliotheek voor alle standen* in de hand te houden, dan zulk een zwaar en groot 8^{o} boek. En wat het aankoopen van romans betreft, men vindt op de boekenplankjes zeker een dozijn bandjes van bedoelde edities tegen één deel van de gewone grootte, tenzij men voor ettelijke stuivers op de verkooping van zijn Leesgezelschap aan den een of anderen uitgelezen roman in groot formaat bleef hangen en hem nieuw liet inbinden omdat hij alle frischheid verloren had. Wie koopt ook een enkelen nieuwen roman voor 7, 8 à 9 gulden of meer? De Leesgezelschappen of Leesbibliotheken moeten dit doen; maar zijn er niet genoeg Leesinrichtingen met te geringe contributie om meer dan een deel, à *f* 2.50 gemiddeld, in de veertien dagen rond te zenden? Wordt zelfs niet menig goed werk bij de voorstelling tot lezing, door de leden verworpen omdat het te duur is? Gewoonlijk hebben dan ook de lezers vier of zes weken leestijd voor één roman in twee of drie deelen, terwijl zij in dien zelfden tijd en voor hetzelfde geld er twee of drie konden hebben, als de uitgevers slechts wilden.

Hoewel ik reeds meermalen hierover schreef, geef ik op nieuw in bedenking, of zij niet, tegelijk met het publiek, zich zelven zouden bevoordeelen door goedkooper uit te geven, 1^{o}. omdat Leesgezelschappen met kleine contributie grooter aantal boeken zich zouden aanschaffen; 2^{o}. omdat het getal Leesinrichtingen aanmerkelijk zou toenemen, als men voor de helft of minder dan de helft van den prijs, dien de bestaande gezelschappen besteden, hetzelfde getal romans kon koopen, waarmede laatstgenoemde zich tevreden moeten stellen; en 3^{o}. omdat menigeen niet, zooals nu, wachten zou op de tweede goedkoope editie, maar reeds bij de eerste uitgaaf zou aankoopen, wat gunstig bekende auteurs in 't licht geven, of van goede schrijvers in den vreemde vertaald wordt. Wie er eene gewetenszaak van maken, van 7 tot 10

gulden voor een enkel verdicht verhaal te betalen, zullen al licht besluiten *f* 2 à *f* 3 te geven voor een nieuw werk, dat bij zijne verschijning opgang maakt of afkomstig is van een hunner meest geliefde schrijvers of schrijfsters.

Om op deze goedkoope uitgaaf van Eliots werken terug te komen, de HH.

van Druten en Bleeker adverteeren, dat de prijs van elk harer romantische werken, bovengenoemd, is: ingenaaid *f* 2,90, gebonden in keurigen prachtband *f* 3,50, idem verguld op snee *f* 3,75. Voor de koopers, die zich verbinden tot de ontvangst van *alle vijf* Deelen, zal de prijs - tot aan de verschijning van het nu volgende werk, *Romola* - gesteld worden op slechts *f* 2,40 ingenaaid, *f* 3, - gebonden en *f* 3,25 idem verguld op snee. Men kan dus in het bezit komen van al Eliots tot nu toe ten onzent verschenen romans en verhalen voor *f* 12,20, of keurig gebonden voor *f* 15! Als dit niet goedkoop is, weet ik het niet, vooral als men bedenkt, dat bijv. Deel I (Novellen) XIV en 543 bladzijden vrij compressen druk heeft, bevattende de *Scenes of Clerical Life* (*Herders en schapen*) en *Silas Marner.* Het is wezenlijk te hopen, maar ook te verwachten, dat de Uitgevers door een goed debiet bij deze onderneming worden ondersteund en aangemoedigd!

Kampen.

J. HOEK.

Bret Harte. De zegen van 't Brullend Kamp, enz. door Jhr. B.L. Teding van Berkhout. Te Gorinchem, bij J. Noorduijn en Zoon. 1873.

Als men dit boekje, op den omslag prijkende met omlijsten en omcirkelden titel, ter hand neemt, ziet men het voor een schoolboek aan, - een leesboek, denkt men, voor de hoogste klasse van eene inrichting voor lager onderwijs. Wat die titel zegt helpt ons niet te recht. Als gij nooit gehoord hebt van ‘Bret Harte,’ weet gij niet, dat gij den naam voor u ziet van den auteur van het werkje, omdat wij nu eenmaal gewoon zijn dien te vinden achter de opgaaf van hetgeen hij in zijn boek u aanbiedt; en evenmin wat ‘de zegen van 't brullend kamp, enz. door Jhr. B.L.T.v.B.’ beduidt. Gij veronderstelt al licht, dat die mysterieuze woorden ‘Bret Harte’ een hoofdtitel vormen, en dat genoemde Jhr., volgens de omschrijving die dan volgt, u in het werkje zelf nader met die beteekenis bekend wil maken. Maar deze gissing wordt weder aan 't wankelen gebracht door de streep onder dat ‘Bret Harte’, en gij zijt wel genoodzaakt naar eene voorrede of woord vooraf te zoeken om iets te weten te komen van hetgeen u hier te lezen gegeven wordt. Gelukkig is er een ‘Voorwoord,’ onderteekend door ‘De Vertaler;’ wat al aanstonds de gissing doet vervallen, dat gij met een oorspronkelijk geschrift te doen zoudt hebben, en u op de hoogte helpt van 't geen de titel zoo onduidelijk mogelijk heeft gemaakt. Het is tevens eene verrassing als gij daar ontdekt, dat het boekje niet voor schoolgebruik bestemd, maar, in weerwil van zijn alles behalve fraai uiterlijk, een voortbrengsel is van buitenlandsche belletrie en wel van den Amerikaanschen humorist Bret Harte, wien Charles Dickens reeds hoogen lof heeft toegezwaaid. Op de inhoudsopgaaf, achter dat ‘Voorwoord’ geplaatst, ziet gij dan ook, dat ‘De zegen van 't Brullend Kamp’ slechts een is van de twaalf verschillende stukjes, die achter dat ‘enz.’ op den titel schuilen, en dat gij dus niet met een doorloopend werk, maar met onderscheiden kleine voortbrengselen van Amerikaanschen humor hier in kennis gebracht wordt. Hoe gemakkelijk had Jhr. B.L.T.v.B. al dat onduidelijke op zijn titel kunnen vermijden; hoe wenschelijk ware het voor de goede ontvangst van zijn werk geweest, dat de uitgever dien schoolboekvorm vermeden en het boekske in bevalliger gedaante in 't licht gegeven

had! Om te voorkomen, dat de lezers van *de Tijdspiegel* afgeschrikt worden door deze onjuiste titulatuur en dit wansmakelijke uiterlijk, maakte ik er opmerkzaam op, en begin met de verzekering, dat Bret Harte eene betere introductie bij ons lezend publiek had verdiend; -

natuurlijk schrijf ik dit ten behoeve van hen, die den geestigen Amerikaan nog niet kennen; zij, die reeds iets van hem lazen, hebben mijne aanprijzing niet meer van noode.

Bret Harte behoort tot die hedendaagsche Amerikaansche schrijvers, die hunne kennis van den mensch niet uit de boeken geput hebben. Eene rijke, veeltijds avontuurlijke ondervinding, onder menschen van allerlei, zelfs van het slechtste gehalte, opgedaan, heeft hen geleerd, door welke uiteenloopende, dikwijls geheel met elkander strijdende neigingen en driften het menschelijk hart in beweging wordt gebracht, welken invloed allerlei levensomstandigheden op dat hart uitoefenen, en hoe onuitroeibaar, zelfs bij de vreeselijkste verwoestingen, die de teugelloos ingewilligde hartstochten kunnen aanrichten, de oorspronkelijke adel is van onze natuur. Bij hun diepen blik, in het meest onderscheiden gemoedsleven, zoodat zij de afgronden peilden der schromelijkste verdorvenheid, houden zij een oog open voor het goede, dat in den laagst gezonkene nog overblijft, en dit te laten uitkomen is een hoofdbestanddeel van hunne kunst. Satiriek, waar zij op valschheid stooten en huichelarij, sparen zij de scherpe roede der tuchtiging niet, maar beweeglijk, luchthartig, vroolijk van natuur, zooals hun landaard medebrengt, met een fijn gevoel voor het belachelijke, deelen zij al schertsende hunne geeselslagen uit. Den boventoon houdt echter in den regel hun medelijden, en met dezelfde hand die den schijnheilige of den bedrieger zoo duchtig heeft gekastijd, leggen zij eene pleister op de wonde, d.i. laten zij den een of anderen goeden trek van het voorwerp van hun bijtenden spot op verrassende manier voor den dag komen. Meesmuilende over de zedelijke zwakheid en de gebrekkige verstandelijke ontwikkeling der personen, die zij ten tooneele brengen, maken zij van hen een caricatuur; maar zij doen dit niet hatelijk, niet om hen verachtelijk te maken; neen, zij brengen ook bij den lezer den glimlach om den mond; en als uit karakterloosheid en onverstand hunne helden en heldinnen tot ongerechtigheid vervallen of eene misdaad bedrijven, weten zij de belangstelling gaande te houden, het medelijden op te wekken en als echte humoristen u te doen lachen met een traan in het oog, of u zoo te treffen en te roeren, dat gij, zooals men dit noemt, er kippevel van krijgt.

Was Charles Dickens zelf zulk een humorist en een meester in het vak, het verwondert mij dan ook niet, dat hij, zooals ‘de Vertaler’ in zijn ‘Voorwoord’ zegt ‘aan het werk van Bret Harte hoogen lof’ heeft toegezwaaid, want de Amerikaan is een geestverwant van den Engelschen humorist en een oorspronkelijk schrijver evenals hij, een genie *sui generis.* Driest en stout kiest hij zijne stof, grijpt frisch in 't menschelijk leven in, en weet van het schijnbaar onbeduidendste onderwerp iets belangrijks, iets piquants te maken, dat u treft door het nieuwe en ongezochte of aangrijpt door het innige, het diepe gevoel dat er uit spreekt.

Evenals Artemus Ward (Charles Brown), en Mark Twain (Samuel Langhorne Clemens) behoort ook Bret Harte tot die Amerikanen van het Westen, die bij voorkeur tafereelen kiezen uit dat deel der nieuwe wereld, dat in den laatsten tijd meer en meer bevolkt is geworden, inzonderheid uit Californië, onder de gouddelvers en voorloopers van de eerst later hen gevolgde beschaving. Ruwe knapen en onbeschaafde, half wilde vrouwelijke wezens, waaronder evenwel altijd echte, nog niet geheel door de zonde bedorven natuurkinderen, voeren zij ten tooneele; en het is verwonderlijk hoe schilderachtig hunne voorstelling der localiteit is, maar vooral, hoe de menschelijke

natuur op heeterdaad door hen schijnt betrapt te zijn in alles wat zij u van de handeling en de gemoedsbewegingen hunner personen voor oogen tooveren.

Meer, dunkt mij, zal ik wel niet behoeven te zeggen, om deze, voor zoover ik weet, eerste vertaling van eenige pennevruchten van een hunner, door Jhr. T.

v. B. ons aangeboden, aan te bevelen. Niemand late zich daarom afschrikken door mijne aanmerkingen op het, onbehaaglijke uiterlijk van het boekje zelf; men neme het ter hand en vergete niet, dat eene vertaling nooit geheel wedergeven kan, wat een oorspronkelijk humorist heeft gezegd, veel minder hoe hij het heeft gezegd. Wil men het volle genot hebben, dan moet men den schrijver zelven in zijne eigen taal laten spreken, maar dan ook die taal zoo machtig zijn, dat men het fijne van de zaak begrijpt en vatten kan wat de geestige schrijver eigenlijk heeft bedoeld. Voor degenen dus, die òf niet in de gelegenheid waren of zijn, òf de noodige taalkennis missen, om met Bret Harte meer rechtstreeks kennis te maken, geeft de vertaler een voldoend surrogaat. In den beginne is hij wel eens een beetje stroef, niet los genoeg voor de manier van schrijven van een humorist, maar dit wordt gaandeweg beter; en als men de *Récits Californiens* van den auteur in de *Revue des Deux Mondes* (15 *Aout.* 1872) er naast legt, zal men zien, dat hij zich even getrouw aan het origineel heeft gehouden als de Fransche vertaler. Ik raad daarom den heer van Berkhout ernstig aan, ons meer van dezen en ook van de overige Amerikaansche humoristen te geven, maar dan te zorgen voor eene fraaiere editie. Zulke boekjes moeten keurig gedrukt, in nette bandjes, op onze boekenplankjes staan, om ze van tijd tot tijd in handen te nemen, want het is geen lectuur die men in een adem doorleest.

Kampen.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Een onttroonde koningin.

I.

In een onzer groote steden, op een der hoofdgrachten, staat een groot antiek huis, een dier mooie deftige Hollandsche huizen, die een paar-honderd jaren geleden uit ruime beurs werden gebouwd, en gedurende die twee eeuwen geen andere dan rijke bewoners binnen hunne muren hebben gehuisvest. De man, die het nu bewoonde, stond bij zijne voorgangers in geldbezit waarschijnlijk niet achter. Van Doorn leefde op grooten voet; hij was een man van zaken en groote ondernemingen, - een knap man van uiterlijk, - vijf-en-veertig jaren oud, bemind om zijn goedhartigheid, geacht om zijn verstand, maar meer beklaagd dan benijd.

Waarom werd die goede, rijke man beklaagd?

Van Doorn had een vrouw en een dochter, en een getrouwd man die beklaagd wordt, heeft het veelal aan zijn vrouw te danken. Dit was ook hier het geval, hoewel het bij grondig onderzoek wel eens zou kunnen blijken, dat de man het eigenlijk aan zich-zelf te danken had.

Mevrouw Van Doorn was ongeveer tien jaren jonger dan haar echtgenoot en een van de schoonste, zoo niet de schoonste vrouw uit de stad. Maar wat kostte dat schoon veel! Wat was er kostbaar genoeg om die schoone leden te drapeeren, wat schitterend genoeg om op het wit van dien blanken hals of in het glanzend bruin van dat weelderig haar te schitteren? Mijnheer Van Doorn zou u dat alles nauwkeurig kunnen zeggen en het zou u pijnlijk aandoen als ge er bij nadacht, dat zoo menig gezin ruim van het geld kon leven, dat jaarlijks door mevrouw Van Doorn aan haar toilet werd besteed.

Van Doorn zat op zekeren winter-avond in zijn schrijfvertrek, met den elleboog op de tafel geleund en de hand onder 't hoofd, in het haardvuur te staren. Zijn gelaat droeg duidelijk de sporen van zorgen

en inwendig leed; op zijn voorhoofd stonden diepe rimpels gegrift en zijne lippen sloten zich strak op elkaar. Hij had langer dan een kwartier zoo gezeten, zonder dat zich een lid of spier merkbaar bewoog, toen de portière die voor de deur hing, zich even bewoog en een allerliefst meisjeskopje door een reet kwam gluren. Het kleine hoofd was in het donker groen der portière als in een lijst gevat, en 't was aardig te zien hoe het zich eerst rechts, toen links bewoog en hoe de lieve heldere oogen nieuwsgierig rondkeken en hoe de beweeglijke trekken eerst de uitdrukking van vroolijkheid, toen van ernst en eindelijk van medelijden aannamen. Het hoofdje kwam verder vooruit, toen volgde de hals, een arm, en eindelijk het geheele lieve figuurtje van een achttien-jarig meisje.

De aanblik van dat schoone kind had iets opwekkends: 't was zulk een harmonieus geheel. Al was ze eer klein dan groot, - men zou haar niet grooter gewenscht hebben, want haar handjes en voetjes waren ook zoo klein en welgevormd, haar stemmetje had zoo'n zilverachtigen lieven klank, haar hoofdje was zoo goed geëvenredigd, haar geestig gezichtje had zulke fijne lijnen, en als ze lachte plooide zich die kleine mond zoo betooverend en glinsterden die witte tandjes zoo verleidelijk. Neen, zooals Lucie was, ontbrak er niets aan om haar, zonder eenig voorbehoud, een allerliefst meisje te noemen. Ze was eenvoudig en met smaak gekleed, en haar hoofd was niet ontsierd door het afschuwelijkste van alle kapsels, maar vrij en los hing haar glanzig bruin haar in lange kronkels over haar rug.

Ze kwam zachtjes naderbij, zonder dat Van Doorn zich verroerde. Toen ze vlak achter zijn stoel was, keek ze nog eens over zijn schouders naar zijn gelaat, waarvan de treurige uitdrukking zich een oogenblik op het hare afspiegelde, en toen met hare handen zijne oogen blindende, nam haar fijn gezichtje plotseling een vroolijke, ondeugende uitdrukking aan.

Het was opmerkelijk, hoe de stroeve, sombere trekken van Van Doorn's gelant, eensklaps verhelderden. Het was een ander man die daar zat. Hij glimlachte behaaglijk en deed geen poging om de kleine handen van zijne oogen te verwijderen.

‘Ik kan onmogelijk raden wie dat is,’ zei hij spottend. ‘Ik ken die kleine pootjes niet. Wie zou dat zijn? Lucie, kom eens hier, en kijk toch wie er achter mijn stoel staat!’...

Lucie schaterde het uit, liet tegelijk haar handen los en ging vlak voor Van Doorn staan.

‘O, ben-je 't zelf, Lucie? - Ondeugende schalk, mag-je zoo iets doen? - Je hebt al heel weinig ontzag voor me.’

‘O, heel veel, Mijnheer! Ik ben zelfs bang voor u.’

‘Bang voor mij? - Ik heb je nooit kwaad gedaan, zelfs geen hard woord gezegd, - waarom zou-je dan bang voor me zijn, Lucie?’

‘Ik ben bang voor u, Mijnheer,’ zei Lucie met zekere deftigheid,

‘als ge daar een half uur lang in het vuur zit te kijken met zóó'n gezicht’ - en hier trachtte Lucie haar fijn bakkesje een gelijkenis te geven met Van Doorn's stroef gelaat van zooeven, 't geen allervermakelijkst was om te zien en Van Doorn een hartelijken lach ontlokte, - ‘en als ge dan,’ vervolgde Lucie, ‘blijkbaar in gedachten nieuwejaars- en andere rekeningen zit op te tellen en het bedrag er van aftrekt van uw inkomsten, en als ge dan hoe langer hoe donkerder kijkt, - ja, dan word ik wel eens bang van u en vooral voor u.’

‘Zoo, mijn kind! - Nu, maak je over mij maar niet ongerust. Maar denk-je wel eens om je zelve, om je toekomst? Om hetgeen je wellicht wacht als ik eens plotseling kwam te vallen?’

‘Ja, Mijnheer,’ zei Lucie met een droevig trekje om haar mond, ‘daar heb ik wel eens over gedacht; ik denk er zelfs dikwijls over, maar iederen keer met angst en huivering, minder voor me-zelve dan voor u.’

‘Voor mij, Lucie? Och, voor mij was het zoo ongelukkig niet als ik dit groote hardsteenen huis kon verwisselen met de nauwe woning van zes planken, waarin men vredig slapen kan, en waarin geen zorg en verdriet ons meer bereiken kunnen.’

‘Spreek zoo niet, lieve Mijnheer,’ zei Lucie, haar handje op zijn schouder leggende, en op het punt van in tranen uit te barsten.

‘Let niet op zoo'n zwarte bui, mijn kind, maar laat ons voortgaan met over u te spreken. Wat zult ge beginnen als ik er niet meer ben? Ik begrijp dat ge dan niet meer hier in huis blijven kunt en wilt.’

‘O, dat begrijp ik ook; maar ik bezit moed en krachten. Ik zal onbevreesd de wereld ingaan en door vlijt en volharding mij de middelen tot een eerlijk bestaan weten te verschaffen.’

‘Arm kind, hoe weinig kent ge de wereld en uw eigen krachten! Maar ik hoop voor u te kunnen zorgen, Lucie. Ge zult niet hulpeloos achterblijven. Ik zou een misdaad plegen als ik niets voor uw toekomst deed.’

‘Maar, Mijnheer, ge hebt reeds zooveel voor me gedaan! Ge hebt het door hare ouders verlaten meisje tot u genomen, en als een vader voor haar gezorgd.’

‘Hoe weet ge dat uwe ouders u verlaten hebben?’

‘Mevrouw heeft het mij verteld.’

‘Dat is edelmoedig,’ prevelde Van Doorn met een bitteren glimlach. ‘En wat heeft Mevrouw je nog meer verteld, Lucie?’

‘Niets anders, Mijnheer, dan dat ik reden tot groote dankbaarheid had, en dit gevoel ik ook zoo innig, dat ik recht gelukkig zou zijn als ik u mijne dankbaarheid kon toonen.’

‘Die toont ge genoeg, lief kind,’ zei Van Doorn haar beide handjes drukkende, ‘en niemand behoeft u aan den plicht der erkentelijkheid te herinneren. 't Was te wenschen dat anderen dien plicht

zoo goed beseften als gij. Maar dat zij zoo. Het verheugt me intusschen u zoo moedig en vol vertrouwen in de toekomst te zien. Ga nu heen, Lucie; laat me alleen, want ik wil een weinig rusten: ik ben ziek.'

'Zijt ge ziek, Mijnheer?' riep Lucie verschrikt; en toen aandachtig zijn gelaat beschouwende, ging ze bezorgd voort: 'ja, ge ziet er bleek uit, en uw oogen staan koortsig. Ik laat onmiddellijk den Doctor halen!'

'Kom, kleine zottin,' zei Van Doorn lachend, - 'ben ik nu een man om ooit een doctor noodig te hebben? - Ik heb geen tijd om ziek te worden. Ik heb alleen maar wat hoofdpijn, anders niets.'

'Neen, Mijnheer, - ge zijt wel degelijk ziek,' zei Lucie driftig, - 'ik heb al lang gevreesd dat het zou losbreken. Ge gunt u geen rust, nacht of dag. Altijd zit ge te arbeiden: dat kan zoo niet langer gaan. Ge beult u af.'

'Gij zijt de eenige die dat zegt, Lucie,' zei Van Doorn met een koel glimlachje.

'Mevrouw zegt het ook.'

'Ja, Mevrouw zegt het ook,' mompelde hij met een zucht, 'als ik met haar naar een partij of concert moet; maar ze heeft zich nog nooit over mijn gezondheid ongerust gemaakt.'

Juist kwam de dame wie dit gold met groot geruisch van haar zwaren zijden sleep binnen, vulde met haar omvang van zijde en kant een aanmerkelijk gedeelte van het niet al te ruime vertrek, en verspreidde een aristocratischen geur van verbena om zich heen, die spoedig het geheele vertrek doordrong.

Mevrouw Van Doorn gebood ontzag door haar houding en de fiere uitdrukking van haar gelaat. Hoewel hare gestalte weinig boven de middelmaat ging, toonde ze groot omdat ze het hoofd zoo hoog droeg en haar blik meestal van boven naar beneden ging. Ze had schoone regelmatige trekken, maar 't was jammer dat ze haar lichtbruine wenkbrauwen zwart penseelde, haar tint met poeder bedierf, en haar mooi haar ontsierde door het welbekende afzichtelijke haargebouw dat meer aan een huzarenmuts dan aan een vrouwen-kapsel doet denken.

Mevrouw kwam met een lief glimlachje op de lippen binnen, en zei met de haar eigene affectatie, die een bekoorlijkheid in haar aangenaam stemgeluid was, en de vrouw van de wereld deed kennen: 'Ik geloof waarlijk dat ik hier een teedere samenkomst stoor.'

'Wat ge daar zegt, Henriette, is te veel en te weinig,' zei Van Doorn droog, - 'ge verstoort een g e l u k k i g oogenblik.'

'Ah! die bekentenis is ten minste openhartig,' zei Henriette, haar blik even op Lucie latende rusten. 'Nu, ik heb niet veel met je te praten, Herman, en als óns onderhoud is geëindigd, kunt ge dat met Lucie hervatten. Ik kom u alleen over zaken spreken.'

Lucie ging stil heen, maar ze zuchtte, het lieve kind, toen ze bui-

ten de kamer was, en haar gezichtje stond weer zoo treurig, want ze wist dat als Mevrouw met Mijnheer over zaken kwam spreken, de brave man een rimpel van zorg in zijn voorhoofd meer, en een of meer bankpapiertjes in zijn lade minder rijk werd.

Van Doorn's ernstig gelaat nam een uitdrukking van wrevel aan en met onverholen bitterheid zeide hij: ‘Ik geniet het voorrecht alleen z a k e n met u te mogen behandelen. Met uw andere vrienden en kennissen behandelt ge bij voorkeur... personen. Niettemin, ik luister naar u.’

‘Nu geloof ik waarlijk dat je boos op me bent, Herman,’ zei ze, haar vorstelijke hand op denzelfden schouder leggende waarop een oogenblik te voren het lieve ‘pootje’ van Lucie had gerust. Glimlachend vervolgde ze: ‘ik heb je toch niet beleedigd door over je “teedere samenkomst” te spreken? - Je neemt het toch, hoop ik, niet als ernst op? Ik begrijp heel goed dat je het kind als een vader lief hebt, en ik moet zeggen, dat ik Lucietje ook heel wel lijden mag. Ze is heel goedig en gewillig, en ik heb haar ook pas nog een lief garnituurtje cadeau gedaan.’

‘Zeg me nu wat je van me verlangt, Henriette,’ zei Van Doorn met zenuwachtige korzeligheid.

‘Je denkt zeker dat ik je om geld kom vragen, niet-waar, Herman? Maar daarin vergist ge u. Ik heb niet alleen geen geld noodig, maar ik zou zelfs kans zien, je een klein sommetje te geven, bijv., om een goed horloge te koopen, want dit heb-je bepaald noodig. Je weet tegenwoordig nooit meer hoe laat het is.

‘Och, dat is een gelukkige onwetendheid voor een man als ik,’ zei Van Doorn met de oogen naar de zoldering. ‘Maar als ge zoo goed bij kas zijt, hebt ge zeker een buitenkansje gehad, Henriette, en mag ik dan ook weten welk?’

‘Zeker, niemand heeft meer recht er op dit te weten dan mijn man. Ik heb in stilte een boek geschreven, een roman.’

Van Doorn maakte een beweging van verrassing en keek zijn vrouw met verbaasde oogen aan.

‘Gelooft ge mij niet?’ vroeg zij met haar bevalligsten glimlach.

‘Ik moet u wel gelooven, als ge het verzekert, en hoe is de titel van uw boek?’

‘Dien zult ge hooren als ik u het werk voorlees.’

‘Uitmuntend!’ zei Van Doorn met een zucht. ‘Ik dank u bij voorraad, Henriette, voor den nieuwen luister waarmee ge mijn naam zult omgeven. - En wanneer zult ge mij op de lezing van uw lettervoortbrengsel vergasten?’

‘Dezen avond nog. Ik heb een paar families gevraagd, en bovendien mijnheer Jochamenski, dien Poolschen artist, die een paar dagen geleden dat prachtige piano-concert heeft gegeven. Ik zal eerst een paar fragmenten lezen, en Jochamenski zal ons dan een paar van zijn fantasiën laten hooren.’

‘Ei-zoo!’ zei Van Doorn. ‘Hebben we een *soirée-littéraire-musicale?* Uitmuntend, Henriette! Dat behoeft niet duur te zijn.’

‘Het eenige is,’ zei Mevrouw, ditmaal haar mooie hand zachtjes over Herman's bakkebaard strijkende, ‘dat ik voor deze gelegenheid een nieuwe piano diende te hebben, een vleugelstuk.’

‘O hemel, daar komt het hinkende paard!’ riep Van Doorn verschrikt. ‘Ik dacht wel dat het achteraan zou komen. Onze piano is uitmuntend, Henriette, - waar denk-je aan?’

‘Onze piano uitmuntend?’ riep Mevrouw lachend. ‘Onze piano uitmuntend voor een artist als Jochamenski! Kom, lieve man, spreek nu over zaken waarvan je verstand hebt! Neen, ik heb er zóo over gedacht: Louise komt binnen kort van het pensionaat terug, en daar ze mij geschreven heeft, dat ze nu eerst recht pleizier in de piano begint te krijgen, omdat ze op zoo'n prachtig stuk les krijgt, wil ik haar met een mooie piano verrassen als ze thuis komt.’

‘Wel beschouwd, geloof ik dat je gelijk hebt, Henriette. Weet-je hoe je 't nu overleggen moest? Je ruilt je piano tegen een nieuwe en het geld dat je moet toegeven, neem je van de opbrengst van je boek.’

‘Kom, wees nu niet zoo kinderachtig schriel, lieve Herman! Zoo'n ruilhandel is goed voor Joden. De oude piano staat volstrekt niet in den weg; bovendien is 't een cadeau van ú op mijn verjaardag, en ik heb er zwak op. De opbrengst van mijn roman is bepaald bestemd voor een cadeautje voor u. Zou-je me nu het genoegen niet gunnen, dat ik kon zeggen: Zie, dat gaf ik mijn man, - die altijd zoo lief en zoo goed voor me is, - op zijn verjaardag cadeau van het geld dat ik door eigen arbeid heb verdiend?’

De vleister streek zoo zacht en liefelijk met haar fluweelen handje over den reeds grijzenden baard van haar echtvriend, dat hij, in weerwil dat hij het addertje onder den rozenstruik zag, glimlachend antwoordde: ‘Nu, 't is goed, - neem-je piano. En wat kost dat instrument?’

‘Ja, dat weet ik niet juist,’ antwoordde Henriette aarzelend, - ‘maar ik meen dat het twaalf-honderd is. Nu tot straks, Herman! Over een uur verwacht ik je in mijn *cercle!*’

En voordat Herman antwoorden kon, had Henriette een vluchtigen kus op zijn bezorgd voorhoofd gedrukt en was verdwenen onder het ruischen en grinselen van zijde en kant.

Van Doorn had het gevoel van iemand die zich tot een verkeerde daad heeft laten verleiden. Helaas, dat gevoel was hem niet vreemd meer. De spilzieke uitgaven zijner vrouw waren het gevolg van tooneeltjes als het geschetste, waarbij Simson onder de hand van Dalila boog als een zwakke riethalm. Hij verzonk weer in zijn treurige gedachten, en het vuur in den haard flikkerde en kronkelde grillig als stak het onophoudelijk een tal van tongen tegen hem uit, om hem te toonen: ik veracht u, zwak, toegeeflijk man!

Hij werd gestoord in zijn treurige mijmeringen door een bediende, die de deur voor mijnheer Lichteveld opende.

Lichteveld was een intieme kennis van Van Doorn, - een soort van huisvriend, die vrije entrées had, en van die vrijheid ruim gebruik maakte. Hij had vroeger een staatsambt bekleed, maar een rijke erfenis had hem genoopt den dienst te verlaten. Nu leefde hij van zijn renten, en maakte zijn tijd zoek in den Club, en overval waar hij 't prettig vond en waar men voor geld, en ook zonder geld, en vooral zonder inspanning, zijn tijd kan vermoorden. Hij stond bekend als een even despotiek en zelfzuchtig man, als Van Doorn toegeeflijk en mild was.

Hij kwam binnen, in zijn keurig toilet, met zijn voornaam *air*, tegen zijn gewoonte, een weinig opgewonden - want hij was of scheen altijd kalm, zooals 't een man van de wereld past - en toen de knecht, die hem had binnengelaten, de deur weer gesloten had, zei hij:

'Zeg eens, Van Doorn, je weet dat ik prijs op je vriendschap stel.'

'Als je dat niet deedt, zou-je na je ontslag je niet hier gevestigd hebben. Maar waarom zeg-je dat op zoo'n zonderlingen toon?'

'Ik heb al lang gemerkt dat ik voor mevrouw Van Doorn een steen des aanstoots ben; maar nu wordt het toch te erg.'

'Wat is er gebeurd?'

'Wel, verbeeld-je, - ik ontmoet zooeven Mevrouw in de naaste kamer; ik spreek haar zoo beleefd mogelijk aan; zij fixeert me; ik maak haar een compliment over haar toilet, - en raad eens wat ze mij antwoordt?'

'Misschien heeft ze je wel het patroon van haar japon voor mevrouw Lichteveld aangeboden,' zei Van Doorn met een zweem van ironie.

'Neen, dat niet; maar ze antwoordde: "hebt ge uw tweede vrouw nog niet vermoord, mijnheer Lichteveld?"

Zoo, - trekt ge u dat aan?' vroeg Van Doorn onverschillig. 'Gij kunt weinig van de vrouwen verdragen, omdat ge gewoon zijt den absoluten meester te spelen.'

'Dat is beter, dan de absolute slaaf te zijn, zooals gij.'

'De eene vrouw is de andere niet. De mijne gelijkt niet op de uwe.'

'Ze gelijken elkaar allen. Ze willen heerschen, en 't is aan ons, de sterksten, om haar daarin te voorkomen.'

'Ik kan geen geweld gebruiken,' zei Van Doorn driftig. 'Hoe gij 't aanlegt weet ik niet, en ik wil 't ook niet weten.'

'*Aux grands maux*, *les grands remèdes*. Er is altijd een middel om de vrouw in bedwang te houden. Hou eenvoudig je beurs gesloten.'

'Dat helpt niet, zoolang men crediet heeft.'

'Dan laat-je eenvoudig een waarschuwing in de courant zetten om je vrouw geen crediet te verleenen.'

‘Je bent gek,’ zei Van Doorn driftig. ‘Zoudt gij uw fatsoen wegwerpen en uw eigen schande in de courant annonceeren? Vertel me nu zulke sprookjes niet.’

‘De vraag is maar,’ zei Lichteveld koeltjes, ‘of je de meester wilt zijn, ja of neen. - Geef me een sigaar, amice, - of mag-je vanavond niet rooken, nu je in den *cercle* van mevrouw Van Doorn paraisseeren moet?...’

‘Rook zooveel je wilt,’ zei Van Doorn, - ‘daar staan sigaren.’

Lichteveld stak eerst heel bedaard zijn sigaar aan, en ging toen voort met zijn liefderijke raadgevingen.

‘De vraag is hier: wat is je liever, - je huiselijk geluk, of het *qu'en dira-t'on?* Wil-je vrede en voorspoed in je huis, zorg dan dat je de meester blijft. Alle vrouwen beproeven 't hun man onder den duim te houden. Mijn eerste vrouw heeft het beproefd; mijn tweede eveneens; maar ik heb die pogingen onmiddellijk den nek ingedrukt. Wilt gij nu, na achttien jaren slavernij, eindelijk ook eens meester worden, dan moet je tot een *coup d'état* besluiten.’

Van Doorn had zijn vriend wel door de ruiten op straat willen werpen. Die vriend deed hem wreede verwijten, waarvan hij wel iets, maar niet alles verdiend had. - De vriendschap die zich zoo vrijmoedig uit, is geen ware vriendschap, en dat gevoelde Van Doorn ook wel. Hij staarde Lichteveld een poos peinzend aan, in tweestrijd met zich-zelf wat hij te doen of te zeggen had. Zou hij hem eenvoudig de deur uitschoppen? - Neen, want Lichteveld had in den grond gelijk en was bovendien beleedigd door Henriette, waarin Henriette ongelijk had. - Terwijl hij zat te wikken en te wegen, kwam dezelfde bediende van zooeven vragen waar de piano moest staan, die daar juist gebracht werd.

‘Laat mijnenthalve die piano op zolder hijschen, of in den kelder gooien!’ zei van Doorn grimmig tot den knecht, die aanstonds zijn biezen pakte.

‘Heb-je een nieuwe piano aangeschaft?’ vroeg Lichteveld, die begeerig was alles te weten wat er in 't huis van zijn vriend voorviel.

‘Ja, een *caprice* van mijn vrouw,’ zei Van Doorn wrevelig. - ‘Ze heeft van avond een *soirée littéraire*, en ze heeft dien gekken muziekant die hier een concert heeft gegeven, ook gevraagd om op de piano te trommelen. Die aardigheid kost me twaalf-honderd gulden! Je bent immers ook met je vrouw gevraagd?’

‘Wel zeker, - maar ik wist niet dat me de dubbele verrassing wachtte van eerst een uitbrander van Mevrouw te ontvangen, en daarna een concert van meneer Piravitski, - of hoe heet de vent? - te zullen aanhooren. Weet-je wat je doet, Van Doorn? Weiger de piano aan te nemen. Zend ze eenvoudig terug aan den leverancier, - dan is je *coup d'état* een feit, en je bent op weg om Cesar te wor-

den. Die piano wordt je door een goede engel toegezonden, - alleen om ze terug te kunnen zenden. Toon je nu een man!'

Van Doorn dacht na. In dien raad van Lichteveld was toch iets goeds. Die piano zat hem dwars. - Nú was 't een toilet, morgen een rijtuig, overmorgen een piano, - 't was of 't geld in den tuin groeide.

'Ik heb 't haar beloofd,' zei hij na een poos, treurig het hoofd schuddende; 'ik heb haar de piano gegeven, hoewel tegen mijn zin.'

'Doe wat je wilt; maar ik geef je nooit meer eenigen raad,' zei Lichteveld, bedaard den rook zijner sigaar wegblazende.

'Het is te kras,' zei Van Doorn, na nog eens te hebben overwogen. 'Ik wenschte wel dat ik een middelweg kon vinden.'

'Dat is het paadje dat zwakke menschen 't liefst bewandelen,' zei de goede vriend. 'Ga maar langs dat paadje voort, amice, - maar vraag mij nooit meer om raad.'

'Ik zal uw raad volgen,' zei van Doorn driftig; 'ik zal de piano weigeren.'

Hij schelde, en zei tot den bediende, die een oogenblik later binnentrad: 'Er moet een vergissing met die piano zijn. Ik heb ze niet besteld, en wil ze dus niet aannemen. - Versta-je? Ik w i l ze niet aannemen.'

Arme man! Die krachtsinspanning wierp hem verbrijzeld in zijn stoel neder, en hij staarde weer in den haard waaruit vlammende tongetjes zich onophoudelijk naar hem uitstrekten om hem te bespotten. Hij bleef in stil gepeins zitten en zijn vriend rookte vredig en zegevierend zijn sigaar, bewust van 't goede werk dat hij had verricht.

't Werd doodstil in 't vertrek, het knappen van 't vuur in den haard, het tikken van de pendule op den schoorsteenmantel, het verwijderd dreunen van een rijtuig over de straatsteenen, klonk in die stilte zoo luid dat een doove het zou gehoord hebben. Eensklaps ging de deur open, en een ruischende stroom van zijde kwam naar binnen.

't Was Henriette. Ze scheen nog grooter dan ze gewoonlijk toonde. Ze droeg haar hoofd nog trotscher, en haar blik straalde nog meer uit de hoogte dan ooit te voren.

'Mag ik weten waarom ge mij een dwaas figuur laat maken?' vroeg ze hoogmoedig.

'Voor wien?' vroeg Van Doorn om toch iets te zeggen, want hij wist zeer goed wat zijn vrouw bedoelde.

'Voor mijn dienstboden en het werkvolk dat de piano brengt.'

'Een dwaas figuur,' herhaalde van Doorn wrevelig, - 'een dwaas figuur! - Wel, gij laat m i j een dwaas figuur maken, Henriette, - want ik heb geen piano besteld, en kan ze ook niet betalen.'

Lichteveld zat zich te verkneukelen; maar de groote bruine oogen die uit de hoogte neerkeken, zagen wat er in zijn binnenste omging.

‘Zóó? Is dat uw bezwaar? Nu, maak u maar niet ongerust, Mijnheer. Voor die betaling zal i k zorgen; maar het schijnt wel, dat ge sinds het bezoek van M i j n h e e r geheel van gedachten en van toon zijt veranderd.’

Lichteveld, die was opgestaan en achteloos met zijn rechterarm op den marmeren schoorsteenmantel leunde, boog even, en zei koeltjes: ‘Dat is aan mijn adres, zou ik denken, Mevrouw?’

‘Ja, Mijnheer, - regelrecht aan het uwe,’ antwoordde de fiere schoone.

‘Ik dank u,’ zei Lichteveld koeltjes; ‘maar ik wil alleen in 't midden brengen, dat ik hier niet kom om kwaad te stoken, maar dat ik alleen mijn gevoelen zeg. Als men dat onder vrienden niet meer doen mag, is 't maar beter de vriendschap af te breken. Ik heb mijn gevoelen gezegd omdat ik er toe gedwongen werd. Wat mij betreft, Mevrouw, vul uw huis op met piano's en orgels, van den zolder tot aan den kelder, - 't is mij volkomen onverschillig.’

‘Bedaar!’ zei Van Doorn sussend. ‘Ik wil hier geen onaangenaamheden.’

‘Ik verlang,’ zei Henriette, ‘dat gij last geeft om de piano in 't salon te brengen.’

‘Liefste Henriette, - dat gaat niet,’ zei Van Doorn aarzelend. ‘Ik zou me compromitteeren door een last te herroepen, dien ik zoo positief gegeven heb.’

‘Dan is 't beter, dat i k me compromitteer,’ zei de beleedigde vorstin. ‘Verkiest ge te doen wat ik verlang - ja of neen?’

‘Ik bid u, - wees bedaard! Laat Lichteveld beslissen! Wat moeten we doen? Hij kent onze geheimen.’...

‘Wat zegt ge?’ riep Henriette in drift. ‘Onze geheimen? Als dit zoo is, moet ik u zeggen, dat ze alles behalve veilig zijn! Ten minste, ik ben niet van plan hem de mijne toe te vertrouwen.’

‘Ik geloof toch niet, Mevrouw,’ zei Lichteveld, ‘dat ik u ooit reden heb gegeven te gelooven dat ik misbruik maakte van het in mij gesteld vertrouwen.’

‘Ik weet niet, Mijnheer, wat ik daarvan gelooven moet,’ antwoordde Henriette koel, - ‘maar dit weet ik, dat men wel eens verkeerd handelt, door zijne geheimen aan zoogenaamde vrienden te vertrouwen. In benauwde oogenblikken doet men 't wel eens, - maar het verstandigst is 't, ze zoo diep mogelijk in zijn binnenste te begraven.’

Het scheen tot een uitbarsting te moeten komen, want de heftige toon van Henriette, en de kalme uitdagende houding van Lichteveld voorspelden weinig goeds. Van Doorn wilde er een einde aan maken.

‘Komaan’ zei hij luchtig, - ‘waartoe dat gehaspel? Henriette, wees verstandig. Je wilt toch niet dat we ons met Lichteveld brouilleeren? Voor dat het zoo ver komt, wil ik je liever je zin geven.’

‘Dat zou ik ook maar doen,’ zei Lichteveld, zijn uitgedoofde sigaar in den haard werpende. ‘Ik ben voor den vrede.’

Het einde van de woordenwisseling was dat Mevrouw haar zin kreeg. Van Doorn verklaarde ongelijk te hebben; de piano werd, op zijn last, in het salon gebracht en in dien tusschentijd bleef Lichteveld met Henriette alleen. Ze schenen beiden iets op hun gemoed te hebben dat er af moest.

Mevrouw Van Doorn begon met boudeeren; ze ging in een leunstoel bij den haard zitten met den rug half naar Lichteveld gekeerd, die achteloos met den arm op een meubel leunde.

'Mevrouw!' zei hij na een poos.

Geen antwoord. - Hij herhaalde zijn toespraak luider; maar met denzelfden uitslag.

'Henriette!' zei hij toen zacht.

'Wie roept mij?' vroeg zij snel het hoofd oprichtende en met een fonkelenden blik op Lichteveld.

'Ik.'

'Ik herinner me niet, Mijnheer, u de vergunning gegeven te hebben mij met mijn naam aan te spreken!' zei ze op den toon van gekwetste majesteit.

'Dan is uw geheugen u zeer ontrouw,' antwoordde hij droogjes. 'Vergun me één jaar slechts terug te gaan. Ik gaf u toen een raad en ik verschafte u geld om een dringende schuld te betalen. Toen schreeft ge mij een briefje vol dankbetuigingen en onderteekendet: 'de uwe, Henriette.'

'Het doet u geen eer aan, Mijnheer, op zulk een wijze bewezen diensten in herinnering te brengen. Ik heb u immers uw geld terug-gegeven?'

'Ik wilde u alleen er aan herinneren, dat ik nog steeds bereid ben u van dienst te zijn.'

'Ik ben u verplicht; ik heb uwe diensten niet noodig.'

'Waarom zoo kortaf, zoo hard jegens mij, Henriette? Mocht ik iets kunnen doen om u gelukkig te zien, dat zou ook mij gelukkig maken.'

'Wie zegt u dat ik ongelukkig ben?' vroeg zij driftig.

'Ge zijt niet gelukkig, en mijn vriend is 't ook niet!'

Henriette barstte in een schamperen lach uit. 'Gij speelt een fraaie rol!' zei ze minachtend. 'Denkt ge dat ik uw spel niet begrijp!'

'Ik weet niet wat ge begrijpt, Henriette, - maar dit weet ik wel, dat ge u-zelve bedriegt als ge u gelukkig noemt; en dat ge zeer goed weet dat uw man tegen zijn hart en verlangen toegeeft aan uwe zucht tot weelde en vertoon, waartegen op den duur zijn beurs ook niet bestand is.'

'Ik had wel gelijk,' sprak ze bitter, 'toen ik zeide dat ge misbruik van onze geheimen maakt! Eerst zet ge den man op tegen de vrouw, dan de vrouw tegen den man!'

'Hoor me aan, Henriette, en word niet boos! Ik spreek rondborstig met u. Ik zie dat hier alles verkeerd loopt....'

‘En gij zult alles weer terecht brengen,’ viel ze hem schamper in de rede.

‘Ja.’

‘Ik ben benieuwd te weten hoe ge dat zult aanleggen.’

‘Van Doorn kan zijn tegenwoordige leefwijze niet volhouden. Hij kan aan zijne verplichtingen niet voldoen. Ik raad u dus hem niet om geld lastig te vallen.’

‘Is dat waar, wat ge daar zegt?’

‘Op mijn woord. Geloof me, als uw vriend. Hij is thans zelf om geld verlegen. Ik ben bereid hem te helpen, als hij 't me vraagt, evenzeer als ik bereid ben u te helpen.’

Zij glimlachte smadelijk.

‘Ge stelt nog geen vertrouwen in mij. Helaas, mijne vriendschap is toch zoo belangloos! Ik heb u altijd hooggeschat en gewaardeerd als eene vrouw ver verheven boven de gewone vrouw.’

‘Dus ook boven de uwe, die ge tiraniseert.’

‘Ge zijt scherp. Ik tiraniseer mijne vrouw niet. Zij is gelukkig in alles mijn wil te kunnen doen.’

‘En dit maakt ú ook gelukkig niet-waar?’ vroeg zij spottend.

‘Ja, en neen. Wanneer een vrouw van een zwak karakter zich buigt voor den sterken wil van een man, dan is die triomf voor hem gering. Mijne vrouw is gelukkiger dan ik. Wanneer ik het voorrecht had gehad ú als vrouw te bezitten, zou er aan mijn geluk niets ontbroken hebben.’

Weder schaterde Henriette het uit bij deze brutale verklaring. Toen plooide ze haar gelaat eensklaps tot ernst, en zei: ‘Ga nu niet verder, als ik u verzoeken mag. Ik verwacht uw vrouw hier, en ge verlangt zeker niet, dat ik in hare tegenwoordigheid herhaal wat ge me zooal verteld hebt.’

‘Dit is even onnoodig, als dat uw man weet dat wij geldzaken met elkaar hebben gehad.’

‘Nu, mijn kiesche vriend, - ik moet uw aangenaam gezelschap verlaten,’ zei Henriette bits, en ze stond op om heen te gaan, hem een droog ‘*bonsoir!*’ toewerpende.

‘Henriette, scheiden we niet als goede vrienden?’ vroeg hij haar schielijk in den weg tredende.

‘Als goede vrienden? - Wel zeker, - ik bedoel voor 't uiterlijk, als ge uw gemeenzamen toon wilt laten varen en mij, noch mijn man met uwe raadgevingen meer lastig valt.’

Zij schonk hem een vorstelijk knikje uit de hoogte en ging naar de deur. - Hij wilde haar zijn arm aanbieden, maar ze bedankte hem door een nijging, en hij genoot alleen het voorrecht de deur voor haar te mogen openen.

Lichteveld wandelde het vertrek op en neder. Hij dacht na, en vertrouwde het spel niet. Toen het wandelen hem begon te vervelen

en Van Doorn ook niet terugkwam, werd hij ongeduldig en ging heen. In een aangrenzend vertrek, dat naar het salon leidde, vond hij Henriette met zijn vrouw op de sofa, in vertrouwelijk gesprek met elkaar.

Mevrouw Lichteveld was een knap vrouwtje, iets jonger dan mevrouw Van Doorn, maar die door hare vriendin volkomen in de schaduw werd gesteld. Ze had allerlei negatieve hoedanigheden, die haar den naam eener ‘lieve vrouw’ hadden doen verwerven. Ze was volstrekt niet leelijk. Ze was niet praatziek, - omdat ze angstvallig en zelfs wat schuw was. Ze was niet koket, om dezelfde reden. Ze hield niet van uitgaan, om dezelfde reden. Ze bedierf hare kinderen niet omdat ze er geen had. Ze kleedde zich stemmig en smakeloos, omdat ze geen smaak had. Haar eenige positieve hoedanigheid bestond daarin, dat ze jaloersch was op den man, die haar zijn verpletterend overwicht deed gevoelen.

Lichteveld zag aanstonds op 't gelaat zijner vrouw, dat Henriette haar jaloezie had opgewekt. Hij kwam met een stuggen blik nader, gaf zijn vrouw een vinger van zijn rechterhand, en zei ‘*bonsoir!*’

Henriette stond op en zei lachend: ‘Uw vrouw heeft me een oprechte bekentenis gedaan. Ze is gelukkig zonder voorbeeld. Ik hoop dat ge nederig onder dit compliment blijft, en dat ge beiden ons de eer en 't genoegen zult aandoen den avond bij ons door te brengen.’

Mevrouw Van Doorn ging hen voor naar 't salon, en in een oogenblik van afzondering nam mevrouw Lichteveld de kans waar, haar man toe te fluisteren, dat ze volstrekt geen lust had om de *soirée* harer vriendin bij te wonen, omdat ze ‘hoofdpijn’ had, - de gewone kwaal van dames die geen lust in iets hebben waarin haar echtgenoot wél lust heeft.

Mijnheer Lichteveld was de man niet om zich door zulk een nietsbeteekenende uitvlucht te laten bewegen zijn vrouw haar zin te geven. Hij was er volstrekt niet op gesteld haar te houden, maar nu ze haar verlangen te kennen gaf om heen te gaan, rekende hij zich verplicht aan dat verlangen niet toe te geven.

‘Die hoofdpijn is maar een voorwendsel,’ zei hij kort. ‘We blijven.’

‘Ik bid u, Lichteveld,’ smeekte ze, ‘laat me gaan; gij kunt immers blijven?’

‘Ja, dat weet ik, dat ik blijven kan. Ik geloof uwe toestemming daartoe niet noodig te hebben. Maar ik wil niet dat ge u bespottelijk aanstelt, door heen te gaan, een oogenblik nadat ge gekomen zijt. Iedereen zou er iets anders achter zoeken. Ik zelf zoek er iets achter dat ge mij niet zeggen wilt. Heeft uw vriendin u misschien iets onaangenaams gezegd?’

‘Mijne vriendin!’ zei de jaloersche vrouw op een toon vol bitterheid en afgunst.

‘Gij kunt met geen enkele vrouw overweg,’ zei Lichteveld ruw, ‘of ze moeten foei-leelijk zijn.’

De arme vrouw begon te schreien, en Lichteveld werd woedend. Door bedreigingen wist hij haar te noodzaken haar tranen te verbergen, maar hij kon haar niet dwingen een opgeruimd gelaat te toonen. Zij bleef den ganschen avond stug en afgemeten en liet haar blikken onophoudelijk van haar man naar haar v r i e n d i n en van deze weer naar haar man dwalen.

II.

Een litteraire-muziekale soirée, zooals mevrouw Van Doorn op 't touw had gezet, kan misschien heel aangenaam zijn, maar dan ook uitsluitend voor de persoon die de hoofdrol speelt. De gasten kan men gerust als zoovele slachtoffers beschouwen. De schoone vrouw werd van lieverlede geblazeerd van hare zegepralen op het gebied der mode. Ze haakte naar een anderen triomf; maar de ijdelheid brengt altijd ten laatste hare straf mede. Werkelijk had ze een soort van ridder-historie geschreven, die van romanesken onzin aan elkaar hing. Waar de anders zoo geestige en met smaak bedeelde vrouw den bombast vandaan gehaald had, was moeielijk te verklaren. Wellicht had ze in haar jeugd eenige onzinnige ridder-romans gelezen en was de herinnering haar daarvan bijgebleven. In haar huwelijksjaren had ze zich niet veel in lectuur verdiept, want ze had er geen tijd voor, - anders had ze misschien een anderen, meer gebruikelijken vorm voor haar werk gekozen. Nu had zij iets samengeflanst, dat niet anders dan medelijden en spotlust kon opwekken. De uitgever, dien ze over de uitgave van haar werk had geraadpleegd, was zeer ‘vereerd’ geweest, en ‘gecharmeerd’ tevens, bij de schoonste, gedistingeerdste vrouw van de ‘wereld’ te worden toegelaten. Hij had zich zeer bereid verklaard, haar lettervrucht in 't licht te geven en nam het manuscript ter inzage mede. Na verloop van een achttal dagen zond hij het terug met een begeleidenden brief waarin hij verklaarde ‘dat naar zijn gevoelen het werk groote verdiensten bezat, maar dat het *genre*, hoe aangenaam ook, juist tegenwoordig niet gezocht was, zoodat hij Mevrouw durfde aanraden haar roman vooreerst in portefeuille te houden,’ enz.

In plaats van zich door deze weigering te laten afschrikken, wendde zij zich tot andere uitgevers, en vond ze eindelijk iemand die zich een mogelijk *succès de scandale* van het boek beloofde, en daarop een overeenkomst met haar aanging, waarbij hij zorg droeg tegen alle mogelijke schade gedekt te zijn. Voordat nu het werk ter perse ging, wilde ze hare intiemen eerst eens op eenige brokstukken er van vergasten, en we zullen, met uw goedvinden, die plechtigheid bijwonen.

Toen de genoodigden in het salon bijeen waren, en Mevrouw met haar gewone bevallige gemakkelijkheid tot iedereen een lief woordje had gericht, zette ze haar glimlachend gelaat eensklaps in een ernstige plooi, ging statig naar een sierlijken lessenaar - expres voor deze

gelegenheid bij Horrix besteld, - opende het manuscript dat er vooraf opgelegd was, en aanstonds heerschte er een beklemmende stilte in de zaal.

Henriette bezat de kalmte, het *aplomb* en de gemakkelijke mimiek van een volleerde tooneelspeelster. Haar stemgeluid was zeer schoon; maar ze declameerde te veel.

Nadat ze een kalmen blik over haar auditorium had laten gaan, sprak ze:

'Dames en Heeren, ge zijt zoo welwillend geweest aan mijn uitnoodiging gevolg te geven, en als 't u nu niet verveelt, wenschte ik eenige fragmenten voor te dragen uit een romantisch werk dat ik eerlang in het licht denk te geven. Uw oordeel over dezen arbeid te vernemen, zal mij bijzonder aangenaam zijn. Het werk heeft tot titel: 'Vadermoord en vergelding of het ongelukkige slachtoffer der misdaad.'

Zij begon met *emphase* te lezen: 'Ziet ge daar ginds die bergspits in het blauwend verschiet? - Ze is steil. Dichte wolken als wollige nevel omhullen het ontzachlijk gevaarte. Men siddert bij dien aanblik. Het is eenzaam, doodsch, huiveringwekkend in het dal aan haar voet.... Daar schiet een bliksemschicht naar beneden. Een eenzame wandelaar klimt met afgematten loomen tred tegen den bergwand op....

'Het is te hopen' fluistert Lichteveld zijn vriend Van Doorn in 't oor, 'dat de arme drommel een parapluie bij zich heeft, anders wordt hij aanstonds nat.'

'Hou-je toch stil' fluistert Van Doorn terug; 'laat Henriette het niet hooren.'

Deze leest intusschen voort: 'Nu en dan staat hij stil en werpt een treurigen blik in de diepte, die hem bij een enkelen mistred dreigt te verslinden. Maar moedig richt hij het hoofd weer op en versnelt zijne schreden. Niet ver van den top hangt als een zwaluwnest tegen een huisgevel, een alpenhut aan de helling. Daar zal hij een veilig verblijf en een gastvrij onthaal vinden. - De regen klettert neder'...

'Daar heb-je 't al!' fluistert Lichteveld weer, en ontvangt tot antwoord een duw met den elleboog van zijn vriend.

Henriette leest door: 'en daalt in stroomen naar beneden. Een berggeit springt voor zijne voeten op en stort zich verwilderd in den afgrond!'

'Een zonderlinge berggeit!' mompelde Lichteveld.

'Wat blieft u?' vroeg Henriette.

'Ik zeg, Mevrouw, dat uwe schildering voortreffelijk, aangrijpend en verheven is,' zei Lichteveld met het ernstigste gezicht van de wereld.

Er volgde een applaudissement, en de schrijfster neeg bevallig. Toen er weer stilte heerschte, vervolgde zij met bijzonderen pathos: 'Welk een verheven natuurtooneel! O verrukkelijk Zwitserland! Hij die u nooit gezien heeft, kan uwe schoonheid niet beseffen. - De donder

ratelt; bliksemschichten doorklieven het luchtruim; de regen klettert bij stroomen; de beken worden stortvloeden; de lawinen rukken zich los en vallen donderend in de diepte, alles in wilde vaart met zich mede sleurende; 't is een bajert, een chaos die de stoutste verbeeldingen doet duizelen....'

'Ik duizel ook van dien onzin,' mompelde Lichteveld weder.

'Hebt ge een aanmerking?' vroeg Mevrouw lieftallig.

'Mevrouw, ik maak bij me-zelf de opmerking dat ik zelden iets hoorde, dat stouter gedacht en oorspronkelijker is dan uwe beschrijving.'

Weder een applaudissement, en daarop een bevallige nijging.

Henriette leest verder: 'Mensch, hoe klein en nietig zijt ge te midden van zulk een natuurtooneel! Richt uw oog naar boven, naar den hemel en erken uwe nietigheid! In het gemoed van den reiziger ging zoo iets om, toen hij te midden van den orkaan voortschreed; maar zijn hart kende geen vrees. Hij steeg onverschrokken naar boven; bereikte eindelijk de hut en klopte aan. 'Wie-daar?' klonk een ruwe stem. - 'Een eenzaam reiziger die een schuilplaats vraagt,' was het antwoord. 'Treed binnen, en wees welkom!'

Mevrouw hield op, omdat ze aan een rustpunt was gekomen. Applaus, enz.

Een gast: 'Uitstekend, Mevrouw.'

Andere gast: 'Prachtige stijl! Geheel vrij van de gewone gezwollenheid van de meeste roman-schrijvers.'

Andere gast: 'De inleiding is voortreffelijk. Ik heb zelden iets gehoord dat zulk eene oorspronkelijkheid aan zooveel verhevens paart.'

'Schort uw oordeel op, Mijneheeren,' zei Henriette met zedige waardigheid. 'De zwakke gedeelten komen gewoonlijk later.'

'Zulk een begin verraadt aanstonds de meesterhand,' zei Lichteveld met de grootste onbeschaamdheid en tot diepe ergernis zijner vrouw; - 'er kunnen enkele zwakke plaatsen in uw werk voorkomen, Mevrouw, want niets is volmaakt, maar het geheel moet een meesterstuk zijn.'

Henriette vergaf hem op dit oogenblik alles wat ze hem te vergeven had en lachte en knikte hem zoo vriendelijk en gemeenzaam toe, dat 't haar arme vriendin het bloed eerst naar hare slapen, toen terug naar haar hart deed vloeien. Intusschen werden er ververschingen rondgediend en daarna ging Henriette weer voor haar lessenaar staan.

'Als ge 't goed vindt, Dames en Heeren, zullen we een ander hoofdstuk opslaan.' (Applaus.) Zij leest met bijzonder veel *emphase:* 'Rolando beminde haar met al het vuur eener eerste liefde, en zij beminde hem weder....'

'Dat is al zeer oorspronkelijk,' fluisterde Lichteveld zijn vriend in 't oor, die treurig glimlachte.

‘Rolando was een dier krachtige, zeldzame mannen, wier onverzettelijke wil alles en iedereen voor zich doet zwichten....’

‘Dat slaat op u,’ fluisterde Lichteveld weder, en Van Doorn beantwoordde die aardigheid met een zonderlingen blik die Lichteveld een weinig deed kleuren.

‘Zij, Elvire, was eene maagd, schoon als de dageraad, lieftallig als de rozenknop. - ‘Elvire,’ fluisterde hij, terwijl haar bevallig blond hoofd op zijn schouder rustte, - ‘bemint ge mij?’ - ‘Welk eene vraag, Rolando!’ - ‘Bemint ge mij genoeg om uwen wil, uwe verlangens, - alles voor mij op te offeren?...’

‘Dat is juist zoo'n egoïst, als gij zijt,’ fluisterde op zijn beurt Van Doorn zijn vriend toe, die daarop een heel zuinig gezicht trok.

‘Ik bemin u boven alles, Rolando!’ ‘Welnu, - laat ons dan vluchten, ver van hier, - ver van deze booze, wangunstige menschen, die u uit mijne armen willen scheuren! Kom, volg mij, Elvire! Het snelvoetige ros trappelt reeds van ongeduld om zijn schoonen last met adelaarsvlucht heen te voeren. Kom, aarzel niet langer! Volg mij, - ik w i l het!’

Langdurig, daverend applaus.

‘Is 't mij vergund voort te gaan?’ vraagt Henriette zedig, en vervolgt na een tweede applaus: ‘Ik wil het!’ had Rolando gezegd. Toen hij eenmaal deze drie kleine woorden gesproken had, viel er aan geen tegenstreven meer te denken. Elvire wierp zich aan zijne borst en liet zich weenend door hem wegvoeren. Wie zal haar veroordeelen’....

Iedereen, die gezond verstand en besef van welvoegelijkheid bezit, - dachten een paar verstandige toehoorders, waaronder ook Henriettes eigen man. En Henriette zelve, als beschaafde vrouw, - en niet als bombast-schrijfster, - dacht er ook zoo over.

‘Wie zal de zwakke vrouw veroordeelen? Helaas, geboren als wij zijn om voor den oppermachtigen wil des mans te buigen, vinden we alleen een schuts in onze zwakheid....’

Het scheen dat Lichteveld het op dezen oogenblik zeer benauwd kreeg, - want hij hield de hand voor den mond en slaakte een geluid dat evengoed een onderdrukten lach als een snik kon beduiden.

Henriette hield eensklaps op en vestigde een doordringenden, strengen blik op den stoorniswekkenden heer; maar Lichteveld was een te volleerd veinzaard om niet spoedig zijn gelaat naar de gelegenheid te kunnen plooien.

‘Vergeef me, Mevrouw,’ sprak hij met een hoogernstige uitdrukking in zijne stem, - ‘ik wenschte van de vergunning die ge ons met uw gewone gracieuse welwillendheid hebt gegeven, gebruik te maken om een enkele opmerking in 't midden te brengen. Naar mijn bescheiden meening, zou het dramatisch effect verhoogd worden, wanneer Rolando zijn: ‘ik wil het,’ eenige meerdere kracht bijzette, door b.v. een dolk te voorschijn te halen.’

Zoo slim als Henriette was, liet ze zich toch door haar ingebeeld succes misleiden. Bijna iedereen begreep de mystificatie. Zij en de kortzichtige jaloersche vrouw begrepen ze niet. De arme jaloersche stierf duizend dooden.

'Misschien is die opmerking juist,' zei Henriette, - 'ik zal er over denken, die passage te wijzigen.'

'Ik zou dien ploert de deur laten uitschoppen,' mompelde Van Doorn, 'al haalde hij duizend dolken te voorschijn.'

Gelukkig hoorde Mevrouw deze opmerking niet, want de zaaldeur werd plotseling wijd open geworpen en de heer Jochamenski werd luid aangediend. Groote opschudding en nieuwsgierigheid. Jochamenski kwam binnen met die onverschilligheid en geringschatting in houding en gelaat, zooals die over 't paard getilde talenten van groot of klein gehalte zich aanmatigen, wanneer ze zeker van hun succes zijn.

De virtuoos was een jongmensch van ongeveer vijf-en-twintig jaren, met looze, spotachtige trekken. Mooi was hij niet, maar zijn lang donker krullend haar en de opgestreken knevel stonden goed bij zijn bleek gelaat. Hij was met smaak gekleed, en een klein rood bloemetje in zijn knoopsgat gaf hem 't voorkomen van een dandy. Binnenkomende stak hij aanstonds den neus in den wind en ging, zonder iemand aan te kijken, tusschen de gasten door naar het boveneinde der zaal, waar hij de vrouw des huizes reeds uit de verte had bespeurd. Henriette kwam hem eenige schreden te gemoet, en zei zoo gracieus mogelijk: 'Ik ben u zeer verplicht, mijnheer Jochamenski, dat ge mijn uitnoodiging, die ge wellicht wat onbescheiden vindt, wel hebt willen aannemen.'

De kunstenaar boog even en antwoordde in zonderling geradbraakt Hollandsch: 'mijn tijd is wel precieus, Madame; - ik hebbe veel *invitations* moeten refuseer, ik moet dees avond nog op diverse *soirées*, - *mais*, ik hebbe niet wil mankeer op uwe *soirée* te paraisseer.'

'Het is wel zeer vriendelijk van u, mijnheer Jochamenski. Ik apprecieer het ten hoogste. En nu durf ik u bijna niet vragen....'

'*Oh*, *madame*, *demandez toujours!* Ikke ben *à vos ordres.*'

'O, mijnheer Jochamenski, - een uwer heerlijke phantasiën....'

'*Avec plaisir*, *madame.*' En de edele kunstenaar slenterde achteloos naar het speeltuig van twaalfhonderd gulden, ging er voor zitten, en verzonk in gepeins, terwijl de nieuwsgierige gasten de hoofden bij elkaar staken en langzamerhand een kring om hem sloten.

Toen Jochamenski begreep dat de snaren der belangstelling genoeg gespannen waren, ontwaakte hij plotseling uit zijne mijmering. Het genie werd wakker; de inspiratie was daar, en hij sloeg met beide handen zoo vreeselijk op de piano, dat het grootste wonder van dezen *tour de force* was, dat de toetsen en de snaren heel bleven. Het speeltuig had de zwaarste proef zegevierend doorgestaan.

In het gansche gezelschap was er niet één, die voor een bevoegd be-

oordeelaar kon doorgaan. De meeste dames en heeren kenden zoo wát van de muziek, en er waren er zelfs onder die Offenbach van Rossini konden onderscheiden, maar dit was dan ook het toppunt der muziekale kunstkennis in dit voorname gezelschap. De gloeiende kunstenaar was weldra geheel één met zijne fantasie; hij fantaseerde nu eens als een razende, dan als een wanhopige; dan als een dronken man die heen en weer zwaait en nu en dan ergens tegenaan bonst, dan weer, alsof hij nuchter wordende, in klaagtonen over zijne buitensporigheden uitborst, vervolgens alsof hij, afgetobd, zich-zelf in slaap zeurt, - eindelijk alsof hij werkelijk in slaap valt, om ten slotte, door middel van een *finale*, die de piano dreigt te verbrijzelen en die den vloer met al de toehoorders doet dansen, tot een nieuw leven te ontwaken, welke wedergeboorte met een ‘daverend applaus’ wordt begroet.

Bij al deze aangrijpende gebeurtenissen is er op mijnheer Jochamenski's gelaat niet veel te bespeuren. Alleen de ontzettende beweging zijner armen en handen doen nu en dan de vrees ontstaan voor eene ontwrichting. Zijn hoofd schijnt bovendien op een stalen krulveer gehecht en zijne haren zwieren bij sommige heftige passages - vooral bij de razende en wanhopige - heen en weer alsof de stormwind er doorheen blaast. 't Is of de kunstenaar met zijn haar kan zwaaien als het paard met zijn staart.

't Was uitstekend; - een waar kunstgenot. Van Doorn stiet zijn vriend eens aan en gaf hem een wenk. Die twee heeren slopen toen stil de zaal uit.

‘'t Is mooi,’ zei Van Doorn, toen ze in zijn kamer waren; ‘we zullen hier een sigaar rooken en een glas wijn drinken, terwijl mijnheer Jochamenski mijn nieuwe piano in stukken slaat.’ Hij trok aan de kamerschel en beval den bediende een flesch wijn te brengen.

‘Ik vrees,’ vervolgde Van Doorn, zich in zijn leunstoel uitstrekkende en naar den rook zijner sigaar kijkende, ‘dat Henriette fiasco maakt met haar roman.’

‘Ik hoop, dat je haar beletten zult dien bombast uit te geven,’ zei Lichteveld. ‘'t Zal haar niet alleen geld kosten, maar bovendien haar reputatie. - Maar gij zijt te zwak om 't haar te beletten.’

‘Ja, - ik ben te zwak; maar 't verveelt me toch, dat gedurig van u te moeten hooren,’ zei Van Doorn wrevelig.

‘Kijk! Nu word-je weer boos! Ik kan je nooit iets zeggen dat naar een raadgeving zweemt, of je vat vuur. Wat mij betreft, laat alle mogelijke romans door je vrouw uitgeven, als i k ze maar niet behoef te lezen. Je hebt een charmante vrouw, maar ze is je meester, Amice: ze maakt je belachelijk, maar dat is uw zaak.’

Van Doorn antwoordde niet, maar dronk en schonk en rookte met grooten ijver.

‘Ga-je mee naar de Club?’ vroeg Lichteveld, toen zijn sigaar bijna was opgerookt.

‘En je vrouw?’ vroeg Van Doorn.

‘Mijn vrouw amuzeert zich uitstekend, - zoo goed als de uwe. We zullen de dames aan haar vermaak overlaten. Kom, ga mee!’

‘Ik ga liever niet, als mijn vrouw thuis is. Dat is toch onhartelijk.’

‘Ja, zie-je, daar dacht ik niet aan! Je leeft als een paar tortelduifjes. Mevrouw gaat nooit uit zonder u, en daarom moet je nu ook maar thuis blijven. Bovendien geloof ik toch ook dat het raadzaam voor je is, maar stil thuis te blijven, want anders kom-je er waarschijnlijk minder goed af dan ik.’

Van Doorn wierp zijn sigaar in den uitgebranden haard, stond op en zei norsch: ‘Kom, 't is hier koud en in 't salon is 't me te warm. We gaan naar de Club.’

De heeren gingen naar de Club, waar Van Doorn zich uitmuntend verveelde. Na verloop van een uur sloop hij stil weg om zijn vermoeid hoofd in het kussen te drukken en te droomen van allerlei wanhopige dingen en onhebbelijke menschen - zooals van een dansende piano en van een vriend die hem onophoudelijk den rook van zijn sigaar in de oogen zat te blazen.

(*Wordt vervolgd.*)

Robert Schumann.
Door Celestine.

XXI.
Gewonnen.

Onverrichterzake was Schumann van Weenen teruggekeerd. Hij had gehoopt zich daar met Clara te kunnen vestigen, maar de weinige aanmoediging die hij er ontving, noopte hem dit plan geheel te laten varen. Zijne composities hadden niet beantwoord aan den smaak van het publiek en konden hem dus niet de noodige beroemdheid verschaffen om voor de eene of andere betrekking in aanmerking te komen. Tòch bleek zijn verblijf te Weenen niet vruchteloos voor de muzikale wereld. Bij Schubert's broeder had Schumann nog een menigte muziekstukken gevonden, die hij langzamerhand uitgaf. De C. Dur-symphonie van dezen vereerden meester zond hij aan Mendelssohn,

die dit kunstwerk voor het eerst op een der Gewandhausconcerten ten gehoore liet brengen. Verder bleef Schumann niets anders over als naar Leipzig terug te keeren en daar zijn moeilijken strijd voor het bezit der geliefde hardnekkig voort te zetten.

De overtuiging dat Clara hem, ondanks den tegenstand harer ouders, trouw zou blijven, wapende hem met moed om iedere nieuwe teleurstelling het hoofd te bieden. Ook scheen er een reuzenkracht in hem gevaren, sinds hij op Beethovens graf de vondst had gedaan, die hem tot volharding aanspoorde.

Intusschen was het Keferstein gelukt aan Schumann's verzoek te voldoen. De componist was bij de philosophische Faculteit aan de Universiteit te Jena tot ‘Dr. Philosophiae’ benoemd. Dit, gevoegd bij de eeretitels die men hem reeds vroeger had geschonken(*), deed hem nogmaals dringender aanhouden om de hand van Clara. Maar Wieck, 't zij dat hij Clara nog te jong achtte of te veel aan haar gehecht was om haar nu reeds te kunnen afstaan, bleef zich halsstarrig tegen dit huwelijk verzetten en voerde hierdoor het ongeduld der gelieven ten top.

Van Schumann's composities waren er nu 22 in druk verschenen, die gedeeltelijk door Liszt, Clara en Henselt de muzikale wereld werden ingevoerd, maar altijd.... zonder gevolg. Zelfs deze beroemde pianisten konden het publiek geen smaak inboezemen voor Schumann's muziek.

‘Te Leipzig’, dus getuigde Frans Liszt, ‘verkeerde ik dagelijks met Schumann en werd steeds meer met zijne muziek vertrouwd. Van het eerste oogenblik af dat ik zijne composities leerde kennen, speelde ik er eenige van in de privaatkringen te Milaan, Weenen, enz. zonder er echter de toehoorders voor te kunnen winnen. Het publiek kon er zich niet mede vereenigen en de pianisten begrepen ze niet. Zelfs te Leipzig, waar ik op mijn concert in het Gewandhaus de Carneval voordroeg, gelukte het mij niet eenigen bijval uit te lokken. De muziekkenners en allen die daarvoor doorgingen, hadden, op weinig uitzonderingen na, nog een te dik floers over de ooren, om dit heerlijke, smaakvolle en phantastische Carneval te bevatten. Later zal, daaraan twijfel ik niet, dit pianostuk naast de 33 Variaties van Beethoven op de wals van Diabelli, in de algemeene achting een eereplaats verwerven, enz. enz.’

Hoe ontmoedigend dit ook moest zijn voor een zoo voortvarend man als Schumann, toch stond zijne toekomst in te nauw verband met zijn wèlslagen op muzikaal gebied, dan dat hij zich door deze tegenwerking zou laten afschrikken. De langdurige strijd voor Clara's bezit werkte zeker niet voordeelig op zijne reeds van nature zoo sombere gemoedsstemming; ook moest zijn rusteloos streven, waaraan hij niet zelden

(*) Schumann was benoemd tot correspondeerend eerelid van de Maatschappij van Toonkunst té Rotterdam, van de Nationale vereeniging te Stuttgardt en van de muziekvereeniging Euterpe te Leipzig.

zijn nachtrust opofferde, een schadelijken invloed uitoefenen op zijn prikkelbaar zenuwgestel. Soms scheen het hem of hij tijd en kracht verspilde aan het najagen eener hersenschim, en dat het verkieslijker ware, zich lijdelijk te onderwerpen aan het noodlot, maar dan was de enkele gedachte aan Clara voldoende, om hem beschaamd te maken over zulk een flauwhartig besluit, geboren uit overspanning en vermoeidheid.

De liefde voor Clara, die reeds de bron was zijner beste pianostukken, zou nu ook aanleiding geven tot de roerende Lyrische liederen, die hem een eereplaats verzekerden naast de grootste Lieder-componisten van zijn land. Aan het éénstemmige lied begon nu Schumann al zijn kracht te wijden: 138 zangstukken vloeiden in den loop van dit jaar (1840) uit zijn rijken geest. Zij verdienen den voorrang boven zijne latere zangen. Moeielijk kon het den hartstochtelijken minnaar niet vallen, de juiste klanken te vinden voor zijn drukkend leed; ook persten deze, uit het hart opgewelde melodieën spoedig meer bijval af dan al wat hij totnogtoe gecomponeerd had. Dat zij, die ze had ingegeven, er voornamelijk de innigheid van besefte, spreekt van zelf. Meer dan immer peinsde Clara dan ook op een middel om tot de vervulling hunner wenschen te geraken. Clara bezat in haar uitstekend talent een zeker middel van bestaan, ze was niet langer afhankelijk van hare ouders. De onbillijkheid, waaraan deze zich schuldig maakten door haar hart zóólang geweld aan te doen, en de overtuiging dat Schumann haar volkomen waardig was, brachten haar eindelijk tot het kloeke besluit om, desnoods zonder de ouderlijke toestemming, haar huwelijk met Schumann te laten voltrekken. Dit besluit bracht den minnaar ten toppunt van geluk, en al zijn zelfbeheersching had hij noodig, om niet door een overijlden stap het geheele plan te doen mislukken.

Een Septemberavond van 1840 schonk aan het publiek van Weimar een concert, waarvan reeds de couranten den noodigen ophef hadden gemaakt. De beroemde Clara Wieck, die eenigen tijd bij eene vriendin te Liebenstein had vertoefd, zou op hare terugreis naar Leipzig, Weimar bezoeken en er haar talent doen bewonderen. Geen wonder dat de zaal te klein is voor de toestroomende menigte, die nooit ontbreekt als de faam heeft gesproken.

Op het oogenblik dat de kunstenares zich onder daverende toejuiching voor de piano plaatst, vertoont zich achter in de zaal een persoon, die de opmerkzaamheid der staande toehoorders, waar hij zich tusschen voegt, in hooge mate trekt. Zonder in 't minst op schoonheid aanspraak te kunnen maken, onderscheidt hij zich toch door iets buitengewoons. Zijne donkere, half geloken oogen, die zich bij Clara's verschijning wijd openen, zijne mat-bleeke wangen, de zenuwachtige trilling zijner neusvleugels, de lange slanke haren, die telkens met een ongeduldige hoofdbeweging naar achteren worden geschud, en

vooral de zware ademhaling bij het schitterend spel der virtuose, overtuigen de omstanders dat hij niet alleen een bewonderaar der kunstenares is, maar ook zelf der kunst moet toebehooren.

De vreemdeling verroert zich niet van zijne plaats totdat de concertgeefster voor 't laatst is opgetreden en toegejuicht. Nu ijlt hij de zaal uit, zijn hôtel is in de buurt, hij rent het voorbij en heeft weldra de stad achter zich.

- O God! En die vrouw zal weldra de mijne zijn! - weerklinkt het herhaaldelijk in zijn binnenste; zijn geluk benauwt hem, hij rukt den hoed van het brandende hoofd en laat den koelen nachtwind vrij spel met zijne sluike haren.

Er is een vreugde, die ons zóózeer kan overmannen, dat de wereld ons te eng schijnt om ze te bevatten. Geboren wordt ze uit de overtuiging dat het geluk, waaraan men alle levens- en geestkracht heeft geofferd, op het punt staat zich te verwezenlijken. Schumann's laatste levensjaren waren in aanhoudenden strijd voor het bezit zijner geliefde voorbijgegaan; zelfs de kunst vond in dien hartstocht steun, en nu zou ze er door zegevieren. Als met reuzenkracht toegerust door deze onverwachte wending van het lot, zwoer de eenzame nachtwandelaar zichzelf, dat hij onverwelkelijke bloemen zou strooien op het pad van haar, die zijn hoogsten wensch ging bevredigen, en hij sleet den nacht, nu eens woest voortgedreven door zijn onstuimige drift, dan weder lang toevend, om zijn geluk als 't ware met volle teugen in te ademen. - Eerst als de ochtendschemering hem op den dag wijst, ijlt hij op de vleugelen der liefde weder stadwaarts, maar.....

> ‘Freude und Leiden im irdischen Leben
> Wechseln so rasch wie die Stunden entschweben!’

Zie, daar wordt hij op zijn terugweg eensklaps weder door dien akeligen doodsangst overvallen, die hem telkens, zonder dat hij er zich rekenschap van kan geven, in zijne gelukkigste oogenblikken onverwachts aantast en doet verwilderen. Te vergeefs worstelt hij er tegen, de booze geest laat niet af. De zonderlinge geluiden en visioenen van den Maria-toren herhalen zich; in iederen boom, in elke struik ontwaart hij een schrikkelijke spookgestalte, die met vervaarlijke stem een schrillen kreet uitstoot, of hem spotachtig wijst op den onzichtbaren afgrond waaruit zij is verrezen. Trillend van ontzetting ontvlucht hij als een bezetene de eenzaamheid en komt niet eerder tot bezinning voordat hij de bewoonde streek heeft bereikt. Dáár staat hij hijgend stil, strijkt herhaaldelijk met de hand langs het klamme voorhoofd, als zocht hij zijne gedachten te verzamelen, en verwenscht zijne dwaasheid die dezen heerlijken nacht zoo jammerlijk besluit.

- Ik zal het Clara vertellen - mompelt hij - zij moet het weten om dien duivel te kunnen bezweren, maar..... nu nog niet!

Met dit voornemen vervuld, zoekt hij zijn hôtel op en werpt zich gekleed te bed.

Clara Wieck had haren intrek genomen bij den kapelmeester Montag. Dáár hadden de gelieven elkaâr bescheiden en reeds met volle teugen de vreugde des wederziens genoten.

Innig voldaan over het welslagen van haar lang beraamd plan en toch eenigszins weemoedig over de klove die nu tusschen haar en hare ouders bestaat, wacht de kunstenares haren minnaar af, die op het bepaalde uur verschijnt.

Zijn in 't oog vallende bleekheid en doffe blik wekken hare bezorgdheid, maar hij weet haar spoedig gerust te stellen en spreekt, zonder iets van zijn zinsbegoocheling te vermelden, over den slapeloozen nacht dien hij, uit loutere blijdschap over hunne aanstaande vereeniging, heeft doorgebracht.

- Van dat nachtwaken moet ik u genezen! - zegt Clara op schertsenden toon - of meent ge dat zulk een vervallen gelaat mooi staat? Waarlijk, gij zoudt op die wijze de kunst in diskrediet brengen, en daar verzet ik mij tegen.

- Vergeet niet dat gij oorzaak waart van deze nachtwandeling, liefste! Nog nimmer heb ik u zoo fraai hooren spelen als gisteren avond.

- En wie denkt ge wel dat daartoe aanleiding gaf? - vraagt Clara, terwijl zij haar hoofd tegen zijn schouder vleit en hem vol liefde aanstaart.

Robert slaat zijn arm om haar heen en drukt haar onstuimig aan zijne borst.

- Zeg niet dat *ik* het ben, Clara! Ik zou waanzinnig kunnen worden van loutere zaligheid!

- Stemmen wij dan spoedig de zaligheid eenige tonen lager, Robert! Het is mij zoo bitter hard dat wij nu huwen zullen zonder de toestemming mijns vaders!

En Clara zucht diep.

- Zie - dus vervolgt ze - dat wij een akte van eerbied moesten passeeren om ons huwelijk tot stand te brengen, dat kwelt mij meer dan ik u zeggen kan!

- Mijn beste, zeker werpt het een schaduw op ons geluk, maar er bestond geen andere uitweg. De goede oude wilde u niet loslaten. In 't begin mag hij gelijk gehad hebben, maar wij staan nu op een zekerder standpunt, en kunnen rustig de toekomst afwachten. Ik reken op mijne plaatsing aan het Leipziger Conservatoire, op den spoedigen interest mijner composities, en gij.... nu, de verdienste van gisterenavond was, dunkt mij, niet onbeduidend!

Clara's gelaat straalt van voldoening.

- Gij moet die vingers liefhebben, Robert! - zegt ze hare handen op de zijne drukkend. - Zij zullen ons, denk ik, voor gebrek behoeden.

Schumann kust de veelbelovende vingertoppen.

- Ze zullen mijn naam in eere brengen, Clara!

- Dat *wil* ik, Robert! 't Is ook niet meer dan billijk dat ik oogst wat ik, volgens uw beweren, heb gezaaid.

- En zulk een vrouw wordt de mijne! - weerklinkt het nogmaals in Schumann's binnenste.

Vol teederheid drukt hij zijne lippen op haar edel voorhoofd.

Eenige dagen later (12 September 1840) wordt hun huwelijk in de kerk te Schönfeld, een dorp nabij Leipzig, ingezegend.

- Clara! - roept Schumann bewogen, als hij haar als zijne vrouw in de armen sluit - moeielijk zijt gij gewonnen, maar had ik ook mijn leven lang moeten strijden voor uw bezit, zonder aarzelen zou ik mij dit offer aan de liefde getroost hebben!

- Zóo heb ik het mij gedacht en gewenscht! - fluistert Clara. - De liefde zij onze kracht, de kunst onze steun!

XXII.
Nieuwe wegen.
Brief van Robert Schumann aan Carl Roszmaly.

Leipzig, 9 Mei 1841.

Waarde Heer en vriend!

Gij hebt nog iets van de Redactie te vorderen, 't geen ik hier bijvoeg. Meer dan wat ik schuldig ben zou ik willen doen, maar gij weet dat ik nu een huishouding heb en de omstandigheden veranderd zijn. Daar gij er met zooveel deelneming naar vraagt kan ik u verzekeren, dat mijn toestand volstrekt niet onaangenamer is geworden. De tijd, waarin gij niets van mij hoordet, heb ik gelukkig en werkzaam doorgebracht.

Ik wenschte dat gij mijn Symphonie kendet. Wat heeft mij de opvoering daarvan en veel meer andere zaken een genoegen gedaan! Met niet minder deelneming is ze opgenomen, geloof ik, dan een nieuwe symphonie van Beethoven. Ik heb nu allerlei plannen voor het orkest in het hoofd en ook reeds veel in gereedheid, wat ik den volgenden winter wil laten uitvoeren. De symphonie zal tegen den winter verschijnen en dus zult ge nog wel gelegenheid hebben om ze te hooren en er iets over te zeggen.

In uw artikel over het Lied was het mij minder aangenaam dat ge mij in de tweede klasse rangschikt. Ik verlang de eerste niet, maar meen toch op een *bijzondere* plaats aanspraak te kunnen maken en zie mij althans niet gaarne op één lijn gesteld met R... E... enz. Ik weet dat ik in streven en begaafdheid deze mannen overtref, en hoop dat gij zelf dit inzien en mij daarom niet van ijdelheid beschuldigen zult; ik ben er vrij van. Openhartig schrijf ik u dit,

mocht gij het opnemen als een woord in vertrouwen tot *u* gericht, tot wien ik mij getrokken voel. Als gij niet zelf komt, zal het moeielijk zijn een uitgever voor uwe composities te vinden.

Nog een vraag - die eigenlijk niet rijp is - en daarom geheel in vertrouwen aan u geschiedt; zoudt gij lust hebben eerlang mijne plaats aan het Tijdschrift in te nemen - als gewoon Redacteur? - ik vertrek later naar een grootere stad en zou gaarne die door mij opgerichte zaak in goede handen weten. Voor een langer oponthoud schenkt Leipzig, ook aan kunstenaars, menig voordeel.

Zend mij voorloopig meer van uwe composities.

Hoe duidelijk mij ook uw streven is, kan ik toch moeielijk mijn uitgever verzekeren, dat het den bijval van het publiek zal verwerven. Dit belet mij de ernst uwer werken. Misschien hebt ge wel iets vroolijkers of meer opgewekts in uw voorraad van composities - dat zou ik gaarne willen zien - of leg u op grootere orkestmuziek toe en laat die uitvoeren, - dat maakt naam en boezemt den uitgevers eerbied in. Zend mij ook spoedig iets voor het Tijdschrift, gij weet dat mij uwe bijdragen veel waard zijn.

Leef gelukkig en werk en schep naar vermogen. Uwe toekomst schijnt mij niet zoo duister als u.

Uw deelnemende en toegenegene

R. S c h u m a n n .

Aan Carl Roszmaly.

Leipzig, 28 October 1841.

Mijn goede Heer en vriend!

Eindelijk - niet waar? Maar ik zit zoo diep in het werk, dat gij - als gij mijn studeerkamer eens binnentradt - zeker mijn stilzwijgen zoudt verontschuldigen. Het Tijdschrift neemt veel tijd weg, dan de finales van eenige groote orkeststukken. Nu schiet het werk wat op en de eerste regelen richt ik aan u.

Wat zou ik tegen u hebben? Gij waart mij immers altijd goed gezind en zijt het nog? Kon ik u nu maar wat meer kunstenaarsmoed geven of u ergens mede helpen.

Ik herhaal het - om met uitgevers in relatie te treden, moet ge zelf naar Leipzig komen. Schrijf dus grootere stukken, symphonieën, opera's. Gij kunt het. Met kleine werken kan men moeielijker slagen.

Uw fraai lied ‘Die Weinende’ verschijnt in het laatste deel van het bijvoegsel. Spoedig hoop ik weder iets nieuws van u te zien en te hooren. Uw arbeid voor het Tijdschrift zult ge wel afgedrukt hebben gevonden. Zend spoedig meer. Daar ik in 't laatst dezer maand met mijne vrouw hier een concert wil geven, waarvoor ik twee symphonieën

schreef enz., behield ik geen tijd over om voor het Tijdschrift iets te kunnen doen.

Dezer dagen verschijnt mijne symphonie. Voor een componist is dat altijd een vreugdedag. Als gij de symphonie gehoord hadt zoudt ge zeker uitvaren over de recensie die gij in de oude mus. Ztg hebt gelezen. Die recensie is van een hier bekenden (in 't geheel niet dommen) vleier van Mendelssohn, wien het ergerde dat ik, de eerste der jonge kunstenaren die een symphonie heeft geschreven, zooveel succès heb. Genoeg daarvan; schrijven doe ik niet gaarne, vooral niet over hetgeen reeds lang geschreven is. De symphonie, (de eerste) behoort reeds tot het verledene, en ik heb alweder andere zaken in 't hoofd.

De tijd spoedt voort en de avond valt.

Gedenk met vriendschap uw

R. S c h u m a n n .

Aan Carl Roszmaly.

Leipzig, 8 Januari 1842.

Hiernevens, geëerde vriend, het honorarium voor uwe bijdragen in het vorige (XV^{de}) deel. Zoo spoedig mogelijk zal het andere voor ‘Marschner’ volgen. Zijnen en uwen brief heb ik in gezondheid ontvangen. Het stuk komt mij voornamelijk belangwekkend voor om de aanmerkingen. Met het oordeel over Marschner kan ik niet geheel instemmen. Doch uw naam er onder maakt dit weder goed. Ook verdient Marschner wel eens eenige onderscheiding en ik gun het hem van harte. Misschien spoort het hem tot nieuwe composities aan. Nu weder een verzoek. Het philharmonische concert te Hamburg, dat mijne symphonie wil uitvoeren, heeft mij en mijne vrouw voor de volgende maand uitgenoodigd. Van dáár gaan wij naar Bremen en later misschien ook naar het Noorden. Het is dus zaak zooveel kopij te verzamelen als mogelijk is; ook u verzoek ik dus mij alles te zenden wat ge nog hebt. Franz Schubert verdient wel eens een krachtig woordje, kunt gij dat niet uitlokken? Wel zijn zijne grootere werken nog ongedrukt, maar zijne zang- en pianocomposities leveren stof genoeg. Denk er eens over. Kent gij zijne symphonie in C.? 't Is een prachtig werk, iets te lang, maar buitengewoon levendig en nieuw van karakter. Tracht het te leer en kennen.

Dat gij mijne symphonie wilt laten uitvoeren, verheugt mij. In partituur bestaat zij nog niet. De 1ste vioolpartij bevat echter genoegzaam den gang van het geheel. De beide orkestwerken - een tweede symphonie en een ouverture, scherzo en finale, die op ons laatste concert werden uitgevoerd, hadden niet zooveel bijval als het eerste. Ik geloof dat het te veel op eens was, bovendien ontbrak Mendelssohn als Dirigent. Dat komt er evenwel niet op aan - ik weet dat deze

stukken niet beneden het eerste staan en zich vroeger of later zullen laten gelden. Op uwe komst in dezen zomer verheug ik mij. In ieder geval ben ik hier. Breng nieuwe composities mede. Mendelssohn keert, naar ik zeker verwacht, den volgenden winter weder naar Leipzig terug. Lieve vriend, hij is toch de beste musicus dien de wereld ons tot nog toe schonk. Gelooft gij dat ook niet? Een buitengewoon mensch - of zooals Santini te Rome van hem zegt: een monstrum sine vitio.

Nu heb ik genoeg gebabbeld en nog veel af te doen. Daarom voor heden basta. Blijf vroolijk en welgemoed en stel vertrouwen in de achting uwer vrienden, waaronder zich ook rekent

R o b e r t S c h u m a n n .

Brief van Robert Schumann aan August Kahlert, te Breslau.

Leipzig, 10 Mei 1842.

De Aesthetik van Hand ligt reeds jaar en dag bij mij - kunt gij niet tot een recensie daarover besluiten? Dank voor de recensie over de Symphonie.

Een beter uitvoering zou u nog veel in een ander licht doen verschijnen. Maar de kunstenaar moet reeds tevreden zijn als hij eenige sympathie bij den recensent heeft opgewekt - en dit deed ik bij u, zooals uit iederen regel van uw artikel blijkt. Ik wenschte dat gij mijne zangcomposities iets nauwkeuriger bestudeerdet. Gij spreekt van mijne toekomst. Meer dan ik in het lied heb gegeven kan ik niet beloven; ook ben ik er tevreden mede. Sedert eenige jaren gaat het goed met het Tijdschrift. Vroeger had het natuurlijk den steun van eenige vrienden noodig, zooals ieder nieuw blad - dit zult ge wel willen gelooven. Van nu af aan rekenen wij geregeld met het halve jaar af.

Mijne vrouw is met roem beladen van Koppenhagen teruggekeerd. Tot mijn leedwezen kon ik haar slechts tot Hamburg vergezellen. Zij laat u groeten. De Hamburgsche catastrophe heeft ons zeer ontzet en vervuld.

Verheug mij spoedig met goede berichten en gedenk vriendschappelijk

Uw

R. S c h u m a n n .

Aan Carl Roszmaly.

Leipzig, 1 Sept. 1842.

Lieve Vriend!

Uw brief kwam laat, maar was daarom niet minder welkom. Veel aangenaams staat er in, en vooral doet het mij genoegen, dat eenige

woorden, die ik mij over u liet ontvallen, zoo vriendelijk door u werden opgenomen. Uw oordeel over mij zal zich, daar ik in 't vervolg nog meer hoop te leveren, bevestigen. Veel is er op den afgelegden weg wat mij verheugt, maar het is nog niets bij de schoone toekomst die ik mij somtijds van verre geopend zie. Kent gij mijn kunstenaars avond- en morgengebed? Het betreft de *Duitsche Opera.* Dáár valt nog te werken! Maar ook de symphonie zal niet vergeten worden.

De meeste uwer dagbladen heb ik gelezen. Mij bevalt het altijd zoo goed, dat uw philosophische kop zulk een goeden en practischen muziekant verraadt - en omgekeerd. Wij (mijne vrouw en ik) maakten kortelings een uitstapje naar Beieren o.a. naar Königswart, waar zich toen juist vorst Metternich bevond. Hij ontving ons zeer vriendelijk en beloofde ons zijn bescherming ingeval wij naar Weenen wilden gaan. Dit heeft er mij lust in doen krijgen. Nu wilde ik echter ook gaarne dat men daar eenige mijner composities leerde kennen, vooral een mijner symphonieën. Te Weenen weten ze over 't algemeen niets van 't geen er in de buitenwereld omgaat. Voor de muziekwereld klinkt een gunstige critiek uit Weenen echter niet kwaad, daarom is mij die niet onverschillig. Kunt gij niet door een artikel in het blad van Schmidt, op mij en mijne symphonie de aandacht vestigen? In dit geval zend ik u de partituur. In October zou dan reeds het artikel daarin verschijnen moeten, daar wij, als we gaan, reeds met November vertrekken. Voor een toestemmend antwoord zou ik zeer erkentelijk zijn. Ik voeg er dan eenige verklaringen bij, b.v. in welke gemoedsstemming deze symphonie ontstond!

Uw liefhebbende

R. S c h u m a n n .

Aan Carl Roszmaly.

Leipzig, 5 Mei 1843.

Deze brief zal niet veel geven; voor mijn raam blaast en huilt een troep kermismuziekanten, ook in huis is het zeer onrustig, morgen zal ons tweede dochtertje gedoopt worden - en toch moet ik u schrijven omdat gij mijner altijd zoo vriendelijk gedenkt. Dank voor uwe fraaie liederen; hoe ik er over denk, zeg ik niet, voordat ik het in het Tijdschrift doe, 't geen spoedig zal gebeuren. Liet gij slechts meer drukken en kwaamt voor goed naar Leipzig.....

Kunt gij u mijne 3 quartetten die verschenen zijn, niet in Detmold laten voorspelen? Dat wensch ik zeer. Dan verschijnt er ook spoedig een quintet voor pianoforte enz., een quartet enz. enz.

Op dit oogenblik ben ik aan een groot werk bezig, het grootste dat

ik tot nog toe ondernam - een opera is het niet - ik geloof haast dat het een nieuw genre voor de concertzaal is - daaraan wil ik al mijne kracht besteden en hoop er in den loop van dit jaar mede klaar te komen.

Eenigszins aarzelend voeg ik hier een pakket oudere composities van mij bij. Het gebrekkige daarvan zult ge spoedig ontdekken. Voor het meerendeel zijn het uitingen van mijn vroeger rusteloos leven; mensch en musicus zochten zich altijd gelijktijdig bij mij te uiten; zoo is het ook nu nog, nu ik mij en mijne kunst beter heb leeren beheerschen. Hoeveel vreugde en leed in dit kleine hoopje noten begraven liggen, zal uw deelnemend hart wel ontdekken.

Van de pianocomposities die ik als de beste beschouw, kon ik tot mijn spijt geen exemplaar machtig worden; het zijn de Kreisleriana, 6 Phantasiestücke, 4 Hefte Novellette en een Heft Romanzen. Dit zijn de laatste pianocomposities die ik geschreven heb (in 1838). Maar ook de vroegere zullen u op de hoogte brengen van mijn karakter en mijn streven, want in het beproeven ligt vaak de kiem der toekomst. Beoordeel ze daarom verschoonend. Verder kan ik er niets over zeggen.

Deze zaken zijn allen uit natuurlijke oorzaken zeer weinig bekend geworden, 1ste omdat zij nog al moeielijk zijn, 2de omdat ik ze zelf niet kon voordragen, 3de omdat ik, als Redacteur, in mijn eigen Tijdschrift er niet over spreken kon, 4de omdat Fink, de Redacteur van het andere, er niet over spreken *wilde.* Veel is echter veranderd. Het publiek toont, naar ik verneem, meer belangstelling in mijne zaken, ook in de oudere. De Kinderscènen en Phantasiestücke, die ik helaas, niet kan zenden, vinden zelfs veel aftrek. Ook hierin is het anders geworden; vroeger was het mij onverschillig, of men zich al dan niet om mij bekommerde - heeft men vrouw en kinderen dan wordt dit geheel anders - men moet aan de toekomst denken, men wil ook de *vruchten* van zijn arbeid zien, niet die der kunst, maar de prozaische, die men voor het leven noodig heeft, en deze worden slechts verkregen en vermeerderd door de faam.

Noem het dus geen ijdelheid dat ik u deze oudere stukken nu, nadat ik die reeds lang ontgroeid ben, nog toezend, en uw vriendelijk aanbod om er ergens een woord over te zeggen dankbaar aanneem.

Stof tot bespiegelingen geven, geloof ik, mijne werken genoeg, en 't zal u dus gemakkelijk vallen daarmede een paar kolommen te vullen. Daar de meeste zaken bij Härtel zijn uitgekomen, zou het hem zeker zeer aangenaam zijn, als er in uw blad over gesproken werd. Gij zoudt als reden dezer aanhaling van vroegere stukken kunnen opgeven, dat, met uitzondering van de vier eerste Opp. men in 10 jaren tijds met geen enkel woord van de andere composities in dat blad gewag maakte.

Als gij u door dit pakket heengewerkt hebt, zend ik u des verkie-

zende een tweede (mijn Liedertijd) en dan mogelijk mijne symphonieën en mijn laatste kamermuziek.

Dat Bach en Jean Paul in vroegeren tijd den grootsten invloed op mij uitoefenden, zult ge wel zonder mijne hulp ontdekken. Tegenwoordig ben ik meer zelfstandig.

Zoo ga dan deze bezending met mijne beste wenschen voor u. Wat u daarvan bevalt behoudt gij voor u ter herinnering aan mij.

Schrijf spoedig aan uwen

R. S c h u m a n n .

XXIII.
Op den Parnassus.

Niet tevergeefs had Clara haren vriend gewezen op de kracht der liefde en den steun der kunst. Beide hadden gezegevierd. Helder bescheen de zon des voorspoeds hun huwelijkspad en vaagde tot den laatsten nevel weg die hun geluk had verduisterd, want ook Clara's ouders hadden zich laten verzoenen.

Na zijn huwelijk onttrok Schumann zich nog meer aan de buitenwereld. Was hij vroeger, toen hij alleen stond, gedwongen geweest zich meer dan hem lief was, met de menschen in te laten, nu strekte Clara hem tot bemiddelaarster zijner maatschappelijke belangen en zorgde er voor dat hij zoo min mogelijk in zijne studiën gestoord werd.

Groote plannen koesterde Schumann. De piano alléén kon hem niet meer voldoen. De instrumentaal-muziek trok hem aan met onwederstaanbaar geweld, en nu moesten de leemten in zijn muzikale opvoeding wel voor den dag komen, en door verdubbelden ijver worden aangevuld.

Schumann was gewoon geraakt voor de piano te componeeren; bij de groote orkeststukken die hij ondernam, zag hij er het bezwarende van in en deed onmiddellijk afstand van die oude, met hem opgegroeide gewoonte. Ontevreden met vele zijner vroegere werken, trachtte hij nu naar volkomener heerschappij over den vorm, waardoor het vrije scheppen alleen mogelijk wordt. Hoe verrassend hem dit gelukte, getuigen de symphonieën, quartetten en quintetten, die nu achtereenvolgens uit zijn rijken geest opwelden; verraden deze ook hier en daar eenige onbekendheid met de techniek van sommige blaasinstrumenten, over 't geheel beantwoorden ze aan de eischen die men den grootsten toonkunstenaar kan stellen, en te verwonderen is het voorzeker, dat Schumann reeds zoo spoedig voor alle orkestinstrumenten naar behooren wist te zetten.

Onder de muziekstukken die Schumann in dezen tijd schreef, schitterde bovenal zijn pianoforte-quintet (op. 44), dat al dadelijk groote

bewondering wekte en voor het schoonste gold wat er in dat genre' sinds Beethoven's tijd, was verschenen.

Zoo scheen dan toch langzamerhand de antipathie van het publiek tegen de scheppingen van den Zwickauschen componist te moeten wijken voor de volhardende kracht van zijn genie. Zijn instrumentaalmuziek voerde hem, spoediger dan hij na al zijn droevige ondervinding had durven verwachten, in het voetspoor der groote meesters, wier roem hij zoo vaak vol geestdrift in zijn Tijdschrift had helpen handhaven. Aan onderscheiding zou het hem nu niet meer ontbreken, en zoo sprak het dan ook van zelf dat, toen onder directie van Mendelssohn Bartholdy en met medewerking der te Leipzig vertoevende kunstenaars, de Leipziger muziekschool werd geopend (2 April 1843), men ook Schumann niet over het hoofd zag. De aanstelling van dezen componist tot leeraar in het piano- en partituurspel en in de compositie, scheen echter voor de leerlingen geen groote aanwinst. De stille, afgetrokken man was volstrekt ongeschikt tot het geven van paedagogisch onderricht; zwijgen was hem tot gewoonte geworden, zóó zelfs, dat menigmaal zijn les voorbij ging, zonder dat hij zijn mond tot een enkele opmerking had geopend, hoevele er ook te maken waren; voor een groote bijzonderheid gold het dan ook als Schumann gesproken had.

Met Schumann's plaatsing aan de muziekschool had men dus meer den *kunstenaar* dan den leeraar op het oog. Zijn naam had klank genoeg om de nieuwe inrichting glans te kunnen bijzetten en hierom was het voornamelijk te doen.

Het groote kunstwerk dat de componist juist in dezen tijd ondernomen had, ‘das Paradies und die Peri’, maakte hem nog minder geschikt voor de betrekking die hij had aanvaard.

In 1841 had zijn vriend Emil Flechzig, die benevens zijn theologische roeping ook zijn poëtische neiging was getrouw gebleven, dit gedicht uit de ‘Lalla Rookh’ van Thomas Moore vertaald en het Schumann ter muziekale bewerking gegeven. De stof viel volkomen in zijn smaak en met geestdrift aanvaardde hij deze taak. Spoedig bemerkte hij echter dat het gedicht eene geheele omwerking behoefde, zou het hem voor een groote compositie kunnen dienen, en hij zelf ondernam dit werk. De veranderingen die hij in den tekst aanbracht, deden echter veel afbreuk aan den vorm van het gedicht, dat nu alle éénheid mist.

In dit kunstwerk verdiept, slijt Schumann zijne dagen. Zijne gade, trotsch op de schoone vrucht, die in zijn geest rijpt en weldra de kunstwereld tot sieraad zal strekken, beijvert zich om alles wat den scheppende zou kunnen afleiden te voorkomen en door verdubbelde waakzaamheid zijn stille eenzaamheid te doen eerbiedigen. Zij is zijn goede engel, die hem weet te ontwijken als hij rust behoeft, en hem ter zijde staat als hij haar noodig heeft. Op hare tusschenkomst rekent hij dan ook, zelfs als hij bezoek heeft.

Zoo laat zich op zekeren dag een kunstenaar, wien het om een gunstige kritiek in Schumann's Tijdschrift te doen is, bij hem aandienen. Hij treft den Redacteur aan, juist op het oogenblik, dat deze zijn Peri den hemel weder openstelt en dus geheel verzonken is in de melodie die daarbij in zijn geest opwelt. Een kwartier lang beschouwt de bezoeker den afgetrokken componist, die met koortsachtige gejaagdheid voortschrijft en nu en dan den droomerigen blik op hem vestigt, zonder zich in 't minst van zijne tegenwoordigheid bewust te zijn. Daar wordt hij plotseling door een menschelijke stem uit zijnen hemel gerukt.

- Indien ik u mogelijk ongelegen kom... mijnheer....

Verdrietig legt Schumann de pen neder, zinkt achterover in zijn stoel en prevelt met neergeslagen oogen:

- Geduld, Clara komt!..

Zoo verloopt weder een kwartier. De bezoeker is zijn ongeduld niet langer meester. De componist heeft de pen nedergelegd, is van zijne tegenwoordigheid bewust en toch blijft hij zwijgen!

- Mijnheer, indien het u te veel moeite is mij een oogenblik te woord.....
- Clara komt! - antwoordt de toonkunstenaar met dezelfde wanhopige bedaardheid.

Geheel ontmoedigd blijft den vreemdeling niets anders over als deze bemiddelaarster af te wachten of heen te gaan. Hij besluit tot het eerste. Als eindelijk Clara verschijnt, slaken de beide mannen een zucht van verlichting en hervat Schumann zijn arbeid, in de vaste overtuiging dat hij nu verder met dit bezoek niets te maken heeft.

Intusschen wacht Clara met ongeduld naar de voltooiing van het kunstwerk, dat nu reeds twee jaren haren echtgenoot geheel in beslag neemt. Het huisgezin vermeerdert, reeds is het doopfeest van het tweede kind gevierd; Clara oordeelt, dat de inkomsten gelijken tred moeten houden met de uitgaven, bovendien werd haar het reizen tot tweede natuur en is het haar eene behoefte - welk kunstenaar kent die niet? - van tijd tot tijd den roem in te oogsten van haar schitterend talent. Clara peinst dus weder op een kunstreis en neemt iedere gelegenheid waar om er haar echtvriend op voor te bereiden en mede te verzoenen.

Eindelijk is de heugelijke dag aangebroken. ‘Das Paradies und die Peri’ is voltooid en onmiddellijk worden er toebereidselen gemaakt om, onder leiding van den componist, dit nieuwe kunstgewrocht in de Gewandhauszaal te laten uitvoeren.

Eenigszins verlegen en geheel ongeschikt voor de taak die hij op zich neemt, betreedt Schumann het orkest. De warme ontvangst van het publiek, dat hem eindelijk in genade heeft aangenomen, geeft hem moed. De groote bijval waarmede het eerste deel zijner Peri - door den zang van mevrouw Livia Frege opgeluisterd - wordt ontvangen, jaagt hem het bloed naar de wangen.

Onder degenen, die dezen triomf van den Zwickauschen toonkunstenaar bijwonen, telt men ook den schrijver en den pianist, die voor elf jaren op het concert te Zwickau, de uitvoering van Schumann's eerste orkestproeve - de Symphoniesatz, hekelden. Beiden zijn hun standpunt trouw gebleven. De schrijver, wiens gelaat meer veranderd is dan zijn talent, heeft nog door geen enkel boek de aandacht van het publiek kunnen trekken en wreekt zich daarover dagelijks door een galachtige critiek over gelukkiger boeken dan de zijne; de pianist heeft, na een vruchtelooze kunstreis, zich met het nederig muziek meesterschap te Zwickau vergenoegd.

Geen warmer aanbidders van den zegevierenden kunstenaar, dan die zijn roem zooveel mogelijk hebben getracht te verduisteren.

- Ik heb het altijd wel gedacht dat er iets van belang in hem stak - zegt de schrijver - die in het vuur zijner bijvalsbetuiging zijne handschoenen zoo weinig verschoonde, dat zij er de treurige blijken van dragen.

- Uit die Symphoniesatz sprak reeds zijn genie. Ik zal het in 't geheugen roepen!

- Hola! Gij vergist u - antwoordt de pianist. - *Ik* was het die den jonkman een groote toekomst voorspelde, ofschoon hij wat spoedig met zijne composities voor den dag kwam. Wij musici kunnen elkander beter beoordeelen.

- Nu nog mooier! Gij waart het juist, die zijne verdienste zóózeer verkleindet, dat er niets van overbleef. Uw geheugen speelt u den baas, goede vriend!

- En als *gij* iets herinneren wilt - antwoordt de ander geraakt - dan zou ik er liever eerlijk voor uitkomen, dat het u in dien tijd aan doorzicht ontbrak om de toekomst van dezen componist te doorgronden. Maar... zoo gaat het meer, schrijvers zijn nog geen musici, zij moesten zich liever buiten de kunstcritiek houden, het publiek zou er bij winnen!

- Armzalige knoeier! - prevelt de schrijver - wij weten waar u de schoen wringt - verslagen door ons en daarom... giftig!

Van dezen dag af telt men te Zwickau twee vijanden meer.

Het onschuldig voorwerp van dezen strijd gaat intusschen voort zich door het tweede deel zijner Peri nog meer in de gunst van het publiek te dringen. De zege is hem. Voortaan zal hij als wetgever in de kunst een eereplaats innemen, die zelfs het nageslacht hem niet zal betwisten(*). Hij ziet zich omringd van kunstenaars die hem vol geestdrift de hand drukken, en tevens het voorwerp der algemeene belangstelling en bewondering. In dit schoone, overweldigende oogen-

(*) 'Das Paradies und die Peri' heeft benevens de Phantasiestücke (op. 12), de Kinderscenen (op. 15), het pianoquintet (op. 44) en de reeds besprokene liederen van 1840 er het meest toe bijgedragen om Schumann's talent te doen erkennen. Spoedig vond dit kunststuk zijn weg door de muzikale wereld en beleefde talrijke uitvoeringen, waaronder twee te New-York in 1848 Schumann bijzonder verblijdden.

blik valt zijn blik op de trouwe, liefhebbende gade en kunstgenoote, wier schoone oogen schitteren van blijdschap en trots, en die hem lachend toeknikt.

'Wat zou het aardig zijn, indien wij beiden eens groote kunstenaars werden!'

Uit het verleden klinkt die kinderwensch van hare lippen den ontroerden toonkunstenaar nogmaals in de ooren; ze behelsde een profetie. Het doel waarnaar zij moedig en standvastig hebben gestreefd is bereikt.

Clara en Schumann staan op den top van den Parnassus!

XXIV.
Gevierd.
Brief van Robert Schumann aan Friedrich Wieck.

St. Petersburg, 1 April 1844.

Beste Vader!

Wij beantwoorden eerst heden uw vriendelijk schrijven, omdat wij u toch gaarne den uitslag van ons tegenwoordig oponthoud wilden mededeelen. Wij zijn nu vier weken hier. Clara heeft vier concerten gegeven en bij de keizerin gespeeld; wij hebben uitstekende kennissen gemaakt, veel belangwekkends gezien en iederen dag iets nieuws - zoo is de laatste dag vóor ons vertrek naar Moskou aangebroken en als wij op den verloopen tijd terugzien, kunnen wij zeer tevreden zijn met hetgeen wij bereikt hebben. Hoeveel heb ik u te vertellen en hoezeer verheug ik er mij op! Wij hebben een groote fout begaan door hier te laat aan te komen. In zulk een groote stad heeft men vele voorbereidselen noodig; alles hangt hier van het hof en de *haute volée* af, de pers en de dagbladen werken weinig. Daarenboven was alles verzot op de Italiaansche opera, Garcia heeft geweldig veel fureur gemaakt. Dit veroorzaakte dat de beide eerste concerten niet vol waren, het derde echter meer en het vierde (in het Michaëlstheater) brillant. Terwijl bij andere kunstenaars, zelfs bij Liszt, de deelneming gewoonlijk verflauwde, is die bij Clara steeds toegenomen, en zij had nog wel meer concerten kunnen geven, indien niet de Kerstweek tusschen beide gekomen ware en we aan de reis naar Moskou moesten denken.

Onze beste vrienden waren, in de eerste plaats, Henselt, die ons veel vriendschap heeft bewezen, dan de beide Wielhorsky's, twee uitstekende menschen, vooral Michaël, een echte kunstenaarsnatuur en de geniaalste Dilettant dien ik immer ontmoet heb - beiden zeer gezien aan het hof en bijna dagelijks bij den keizer en de keizerin. Clara koestert, geloof ik, een geheimen hartstocht voor Michaël, die, ter loops gezegd, reeds neven heeft, d.w.z. reeds over de vijftig jaren is, maar toch frisch en jong naar lichaam en ziel. Ook van den Prins

van Oldenburg (neef des keizers) genoten wij veel vriendelijkheid, en van zijne vrouw, die de zachtheid en goedheid zelve is. Gisteren lieten zij ons hun paleis zien. De Wielhorsky's bewezen ons de opmerkzaamheid ons een soirée met orkest te geven, waarvoor ik mijne B. Dur-symphonie had ingestudeerd en dirigeerde. Over Henselt mondeling meer; hij is altijd dezelfde, maar mat zich af met les geven. Hij is er niet meer toe te bewegen om in het publiek te spelen; slechts bij den Prins van Oldenburg laat hij zich hooren; op een soirée daar aan huis speelde hij met Clara mijne variaties voor twee piano's. De Keizer en de keizerin waren zeer vriendelijk voor Clara; gisteren voor acht dagen speelde zij er voor een kleinen famieliekring twee uren lang. Mendelssohn's 'Frühlingslied' is overal het lievelingsstuk van het publiek geworden; op ieder concert moest Clara het herhaaldelijk spelen, bij de keizerin zelfs drie keeren. Van de pracht van het winterpaleis zal Clara u mondeling vertellen; mijnheer van Ribeaupierre (de vroegere gezant in Constantinopel) liet het ons zien. Het gelijkt op een sprookje uit de 'Duizend en één Nacht.'

Voor het overige zijn wij zeer opgewekt; ook van de kinderen hebben wij de beste berichten ontvangen.

Oordeel over mijne vreugde! Mijn oude oom(*) leeft nog; in de eerste dagen van ons verblijf alhier was ik dadelijk zoo gelukkig den Gouverneur uit Twer te ontmoeten, die mij zeide, dat hij hem zeer goed kende. Ik schreef hem dus onmiddellijk en ontving kortelings van hem en zijn zoon - die regimentskommandant te Twer is, een hartelijk antwoord. Aanstaanden zondag viert hij zijn 70sten verjaardag en ik denk dat wij dan juist te Twer zijn. Welk een vreugde voor mij en ook voor den oude, die nog nimmer een bloedverwant bij zich gehad heeft.

Voor den weg naar Moskou heeft men ons bevreesd gemaakt; overigens kunt ge gelooven, dat men in Rusland niet slechter of beter reist dan ergens anders, eerder beter, en ik moet lachen over de schrikkelijke voorstellingen, die mijne verbeelding mij te Leipzig schiep. Alleen is het zeer duur. B. v. kost de woning hier dagelijks een Louisd'or, koffie 1 Thl., diner 1 Dukaat, enz. enz.

Over drie weken ongeveer denken wij over Petersburg terug te komen om naar Reval te reizen, van daar met de stoomboot naar Helsingfors en over Abo naar Stockholm, vervolgens waarschijnlijk over Koppenhagen terug naar ons lieve Duitschland.

In het begin van Juni hoop ik zeker u weder te zien, beste vader! Schrijf ons vooraf nog dikwijls en altijd aan Henselt's adres te Petersburg. Henselt zal ons dan de brieven verder opzenden.

Alwin(†) heeft ons eenige keeren geschreven, het schijnt hem passable te gaan; in Reval zullen wij er wel meer van hooren.....

(*) Carl Gottlob Schnabel, de oudste broeder van Schumann's moeder, was pract. Medic. in Russische dienst.

(†) Een zoon van Friedrich Wieck, lid van de keizerlijke kapel te Petersburg.

De musici hier, vooral Heinrich Romberg, hebben zich allen zeer vriendelijk jegens ons betoond; voor hunne medewerking in het laatste concert weigerden zij iedere schadevergoeding; zij willigden alleen in dat wij hen met rijtuig naar het concert lieten brengen, 't geen wij gaarne deden. Oneindig veel zou ik u nog kunnen schrijven, maar wij hebben heden voor de Moskousche reis nog veel in orde te brengen; neem dus dit weinige voor lief. Groet uwe vrouw en kinderen hartelijk van Clara en mij en blijf mij liefhebben.

R.S.

P.S. Heden is het voor mij een kleine feestdag. Gij weet wel - de 10de verjaardag van ons Tijdschrift. Van het bijgevoegde zult gij wel het een en ander naar Leipzig willen zenden; draag, bid ik u, zorg dat er niets verloren raakt. Nog een verzoek: schrijf Wenzel dat, mocht hij in de dagbladen iets van algemeen belang of voor mij in 't bijzonder, lezenswaardigs vinden, hij de nommers der bladen noteert; men krijgt hier nagenoeg geen courant te zien.

XXV.
Het spook van den Maria-toren.

Clara's wensch was bevredigd. Met den beroemden echtgenoot aan hare zijde, had zij al het zoet gesmaakt van de bedwelmende hulde die haar overal ten deel viel, en als kunstenares van den hoogsten rang was zij teruggekeerd naar het vaderland. Maar zoo al voor Clara de toekomst zich immer meer verruimde en verguldde, voor Schumann scheen ze hare geheimzinnige poorte te sluiten en het ‘tot hiertoe en niet verder,’ te hebben uitgesproken. De dagen van inspanning en noeste vlijt, aan zijn ‘Paradies und Peri’ gewijd, wreekten zich door schrikkelijke afgematheid en zenuwachtige overprikkeling, die hem herhaaldelijk weder in dien zonderlingen en angstverwekkenden geestestoestand brachten, waarvan men hem geheel genezen waande.

De oude verschijnselen keerden terug. Een diepe somberheid, een akelige doodsangst, die zich, zooals vroeger, uitte in zijn afkeer van bergen en hooge verdiepingen; een zonderlinge afschuw van alle metalen werktuigen en andere onbeduidende zaken, hielden hem in een staat van opgewondenheid, die zijn ondermijnd gestel noodzakelijk moest schokken en verzwakken.

Hij zelf was hier zoozeer van doordrongen, dat hij zijn lang beraamd plan ten uitvoer bracht en Oswald Lorenz de redactie van zijn Tijdschrift opdroeg. Het verval van dit blad ging hiermede gepaard, maar Schumann's leven zou er door gerekt worden.

Het kunstpaar vestigde zich nu te Dresden, nadat het met een schitterend ochtend concert afscheid had genomen van Leipzig en Schumann een volkomene zegepraal had behaald op zijne vijanden.

Door rust alleen kon het verstoorde zenuwgestel van den werkzamen componist genezen worden, maar rusten *kon* hij niet! Veel woelde er nog in zijn hoofd om, dat op vorm en gestalte wachtte om der kunst toe te behooren; melodieën en harmonieën in hare wording verdrongen er zich wild en verward en martelden het vermoeide brein totdat het weder lijdelijk toegaf aan den scheppingsdrang.

- Ik kan niet anders, bij God! - klinkt het in Schumann's ziel, en gelijk de zee die hare dammen verbreekt, zoo stort zich nu geweldig en toomeloos, de lang bedwongene toonmassa uit, nu eens gedwee zich voegend naar de leidende gedachte, dan weder spoorslags allen dwang ontvliedend, als bespotte zij den geest waaruit zij opwelde.

'Ik kan niet anders!...'

Schumann's geest is weder gevangen. Göthe's Faust had hij tot een muzikale bewerking gekozen. Clara's beden en waarschuwingen vermogen niets. Hoe lief hij haar ook heeft, er is een andere macht als die der liefde, die hem voortzweept, een macht die zij zelve vereert en aanbidt, maar waarvoor zij nu toch huiverend terugschrikt. Schumann schrijft, zijn lichaam trilt van het hoofd tot de voeten, een akelige bleekheid, nu en dan afgewisseld door een purperrooden blos, bedekt zijn gelaat. Koortsachtig gloeien zijne oogen, maar - hij kan niet anders! Daar ontglipt de pen aan zijne sidderende vingers. Het matte hoofd zinkt op de borst. Een geruimen tijd blijft hij aldus bewegingloos zitten. 't Is een duizeling, anders niet. Nu is 't voorbij. Reeds grijpt hij weder naar de pen. Zonderling... hij kan ze niet vatten!... Altijd er naast... nog eens... en nog eens!

God! Wat is dat? Een vreeselijk rumoer om hem heen! De kinderen?... Neen, dàt zijn geen kinderstemmen, 't zijn stemmen uit het verledene... wat zeiden ze ook weder?...

Hij buigt het hoofd voorover en luistert ingespannen.

Dat verwenschte rumoer!... Het verscheurt hem de ooren... een orkest van wanluidende instrumenten gelijkt het.... zou het op straat zijn?.... Hij wil opstaan, maar zinkt krachteloos terug op zijn stoel. Staan kan hij onmogelijk. Hij zou vallen, dat weet hij zeker, want vóor hem.... zie daar... dáár is de afgrond!.... Hij gruwt er van en sluit de oogen.

'Clara!'...

Hoe?... Wie lacht daar zoo duivelsch bij het noemen van dezen naam? Ha... nu weet hij het..... Wat baat het hem of hij de oogen sluit, of hij zich de ooren stopt, zien en hooren moet hij toch!.. Opgeheven wordt hij, medegesleurd door de lucht en neergesmakt... waar?

- Clara!... Clara!... roept de ongelukkige doodsbenauwd.

Hij staat op het plat van den Maria-toren en... luider en oorverdoovender wordt het rumoer.... Dáar nadert de schrikkelijke spook-

gestalte, die hij niet vergeten heeft, een grijns op het afzichtelijk gelaat, een bedreiging in den flikkerenden blik.

Dreigend strekt zij de armen naar hem uit.

'Hoog wildet ge klimmen, niet waar? Voort, voort van hier!...'

'Clara!'....

Een rauwe gil... een zware slag.....

Clara snelt toe en vindt haren echtgenoot bewusteloos op den grond liggen.

Helaas! 't is niet de eerste keer. Minder hevige aanvallen van dien aard hebben haar vaak genoeg ontzet en met schrikkelijke vermoedens voor de toekomst vervuld, maar - als de Epiloog van den Faust voltooid was - Schumann had het ernstig beloofd, dan zou hij zich eenigen tijd verpoozing gunnen en iederen gezondheidsmaatregel, dien men hem had voorgeschreven, trouw in acht nemen.

Een blik op het muziekpapier overtuigt haar dat aan den noodlottigen Epiloog nog slechts het slot ontbreekt, maar.... ook ligt daar de arme componist, voortgezweept door zijn scheppingsdrang, uitgeput neder, en zal mogelijk niet voor altijd de kracht gebroken zijn waarvan te veel, veel te veel gevergd is?

De geneesheer wordt ontboden. Bedenkelijk schudt hij het hoofd. 'Ik had hem dat vele werken en denken verboden,' mompelt hij.

Clara zucht diep. Het lichaam kan men tot rust dwingen, maar een kunstenaarsziel luistert naar geen dwang!

Innig bedroefd wacht ze op het ontwaken van den bewustelooze. Eindelijk slaat hij de oogen op. Hij voelt zich mat, doodelijk vermoeid, maar toch beter.... veel beter. Het schrikkelijke rumoer dat hem tot waanzin opwond, heeft opgehouden. Flauw herinnert hij zich het spel zijner verbeelding.

Dàt was een bedenkelijke herhaling van het oude visioen. Dwaze zinsbegoocheling en toch zoo veelbeteekenend! Schumann erkent er de waarschuwing uit en Clara bemerkt met vreugde, dat hij zich meer dan gewoonlijk voegt naar de raadgevingen zijns geneesheers.

Weder wordt het spook, dat hem telkens belaagt, op de vlucht gedreven. Met de rust die Schumann zijne hersenen gunt, nemen de bedenkelijke verschijnselen af. Alle middelen worden aangewend om de geschokte zenuwen weder tot bedaren te brengen en het gemartelde brein te herstellen. Zeebaden worden genomen, verstrooiing gezocht en slechts zooveel muziek geschreven, als volstrekt noodzakelijk is voor de verterende behoefte zijns geestes. Na verloop van eenigen tijd schijnen dan ook de ziekteverschijnselen volkomen geweken en met de beterschap herneemt de muzikale natuur weder hare rechten.

In de symphonie had Schumann geleverd wat kon wedijveren met de kunstproducten der onsterfelijke meesters in dit genre. Zijne C. Dur-symphonie (1846) had de reeks orkeststukken, die hij te Dresden schreef, waardiglijk besloten. In kracht en diepte overtrof deze

de beide vorige symphonieën, zoodat zijn vooruitgang op dit gebied hem tevreden stelde. Nu wilde hij een oud plan ten uitvoer brengen door zijne krachten aan de Duitsche Opera te wijden. Een Drama van Hebbel 'Genoveva' had dezen wensch opnieuw bij hem opgewekt. Op zijn verzoek zette zich de Opera-dichter Robert Reinick aan het werk om deze stof tot een operatekst te verwerken. Schumann was met zijn werk maar half tevreden en nadat hij Hebbel te vergeefs om raad en bijstand had gevraagd, besloot hij evenals in 'das Paradies und die Peri,' den tekst nog eens naar eigen ingeving om te werken.

De veranderingen die hij er in aanbracht, vielen echter zoo weinig in den smaak van Reinick, dat deze zijn naam als auteur niet aan den tekst wilde verleenen, en het tekstboekje dan ook eenvoudig tot titel draagt: 'Nach Tieck und Hebbel.'

Met zijn gewone vlijt zet Schumann zich nu aan dit nieuwe groote kunstwerk, dat eenige maanden moet blijven liggen voor een kunstreis naar Weenen en Praag met zijne Clara en een uitstapje naar Berlijn, waar hij de uitvoering zijner Peri dirigeert.

Viel het den werkzamen man reeds moeielijk vroeger zijn scheppingsdrang te bedwingen, de gejaagdheid waarmede hij nu aan 't componeeren gaat, geeft weder nieuwe reden tot bezorgdheid. Maar tevergeefs tracht hij maat te houden, de melodieën overweldigen hem, hij *moet* ze opschrijven, en nauwelijks zijn ze uit zijne pen gevloeid of weder nieuwe laten hem geen rust. Zoo ontstaat in korten tijd een rijkdom van muziekwerken, die alle min of meer de blijken dragen van zijn genie. Op zulke dagen van buitengewone helderheid en vruchtbaarheid volgen dan gewoonlijk eenige dagen van dofheid en wezenloosheid, waarin zijne muze plotseling als verstomd schijnt.

Bedenkelijker nog dan zijn ontoombare scheppingsdrang zijn deze oogenblikken van onvermogen, daar ze den lijder met angst en schrik voor zijn geheugen vervullen en tot de diepste somberheid doen vervallen. Dàn rijst weder in zijne verbeelding het schrikkelijk spook op, dat hem hoonend op den torentrap voert om hem onder een spotlach in de diepte te sleuren, en de gedachte aan een geweldadigen dood laat hem rust noch duur.

De Genoveva ligt nagenoeg voltooid op de piano. Schumann is in een zijner stompe buien vervallen en staart somber op het manuscript - de eerste en tevens de laatste Opera die hij heeft geschreven(*).

Mendelssohn's onverwachte dood (4 Nov. 1847) heeft hem diep getroffen en ontzet, en Clara had dan ook reeds al hare welsprekendheid

(*) De Genoveva bevat vele schoonheden, maar tevens vele gebreken; zij getuigen dat Schumann voor de Dramatische Opera niet deugde. De stijfheid en eentonigheid der recitativen konden niet vergoed worden door de glanspunten dezer Opera. De eerste opvoering had te Leipzig plaats (25 Juni 1850) onder leiding van den componist. Op den 28sten en 30sten van deze maand volgden nog twee voorstellingen en hiermede was het lot der Opera beslist; buiten een opvoering te Weimar heeft geen enkel theater de versmade opgenomen.

uitgeput om hem de gedachte uit het hoofd te praten, dat hetzelfde lot hem wacht. De komst van professor Kahlert uit Breslau gaf een gezegende afleiding aan de somberheid van den lijder. Schumann heeft hem zijn ellendigen geestestoestand met heldere kleuren afgeschilderd. ‘Dáár lag de Genoveva, maar wat nu? De laatste melodie was hem ontschoten, hoe zou nu dat werk voltooid worden? Hij zou er de laatste hand niet meer aan kunnen leggen. Zie maar eens hoe die hand beeft.... dat is het begin.... Mendelssohn stierf aan een apoplexia nervosa... weet ge, zoo zal het hem ook gaan... zeker!...’

Kahlert schertst er over en weet hem na herhaalde mislukte pogingen eindelijk van dit thema af te brengen. Toch is het met een benauwd hart dat hij Schumann verlaat, want indien ook al het lot van Mendelssohn dezen componist niet wachtte, was er mogelijk een veel erger voor hem te duchten.

Eenige dagen na dit bezoek flikkert Schumann's geest weder op. De naargeestige en zwartgallige gedachten wijken voor de melodieën, die nu weder kwistig door zijne muze uitgestort en gretig door hem opgevangen worden, daar ze rein en liefelijk genoeg zijn om ze aan goede geesten te kunnen toeschrijven. Geesten zijn het, die hem bezielen, hij begint er vast aan te gelooven. De mensch is omringd van goede en kwade geesten met wie hij onophoudelijk strijd voert. Het komt er nu maar op aan welk soort bij hem de overwinning behaalt. In zijn woeste uren heeft hij de kwade aangetrokken, in zijne reine oogenblikken de goede. Daar zijne natuur muzikaal is, uiten zij zich bij hem in tonen - wel zeker, zóo is het. Zie maar eens, als hij zijne muziek naslaat, vindt hij overal het booze en het goede element duidelijk uitgedrukt. Dáar zijn het de démonen die hem tot de duisternis verlokken, hier, de engelen die hem ten hemel opvoeren, altijd een mengelmoes van zinnelijke en geestelijke gewaarwordingen, zooals ze in den mensch opwellen. Welnu, hij heeft gekozen, rein wil hij zijn, den hemel zich kiezen... verheven geesten, bezielt hem!...

Welluidend klinken de hemelstemmen hem te gemoet en haastiger vliegt Schumann's pen over het papier totdat.... O die wanklanken!... Daar zijn ze weder, die gevloekten!....

Schumann werpt de pen weg.

- Clara!

Reeds staat zij naast hem. Haar smeekende blik vraagt hem eenige verpoozing van zijn afmattenden arbeid. Hij glimlacht en staart haar vol liefde aan. Zij zal ze verjagen, die folteraars. *Zij.* Reeds voelt hij dat ze wijken! Gedwee volgt hij haar naar buiten in de vrije lucht en is straks door haar vroolijken kout tot zijn normalen toestand teruggekeerd. Plannen voor de toekomst worden gevormd, Weenen als toekomstige woonplaats overwogen, en inmiddels de Directie der Dresdener Liedertafel als wenschelijk vastgesteld.

Niet ten onrechte meent Clara dat deze Directie haren echtgenoot een heilzame afleiding zal geven. Want dat hij die spoedig behoeft, wordt haar ook nu weder duidelijk. Plotseling ziet zij Schumann verbleeken en den pas inhouden.

- Altijd die duizeling? - vraagt ze bezorgd.

- Neen... neen, ik ben wèl! maar... *altijd dat huis!!...*

Dat huis is de Sonnenstein, het krankzinnigengesticht bij Pirna, nabij Dresden.

(Slot volgt.)

Een droom.

'Kom jongen, wat sta je daar weer te droomen en te talmen,' sprak de kruier Koensen tot zijn zoontje, een aardigen jongen van omstreeks dertien jaar, 'maak toch wat voort, want je moet vóór dat je naar school gaat dit pakje nog wegbrengen; wat heb je toch weer voor muizennesten in het hoofd?'

'Ik heb geen muizennesten in 't hoofd,' antwoordde de knaap, 'maar een droom dien ik van nacht had, o vader! zoo'n wonderlijken droom, het is mij als of 't wezenlijk alles zoo gebeurd is, ik moet er den geheelen tijd aan denken.'

''t Zal wel weer wat wezen als 't voor de heeren komt,' hernam Koensen, 'nu, laat eens hooren, wat was dat dan voor bijzonders?' Want de vader, al nam hij vaak den schijn aan van het tegendeel, had veel op met zijn Marten en had altijd schik in de snuggere antwoorden en opmerkingen van den knaap.

'Ja, als ik nog eerst een boodschap moet doen, dan wordt het te laat, want het is o! zoo'n lange droom; maar na schooltijd zal ik 't vertellen.'

'Maak dan nu maar dat je weg komt, want mogelijk moet je lang op 't antwoord wachten; maar pas nu op, hoor! dat je op school niet weer zit te suffen en te soezen over dat gedroom, want dan krijg je mij te spreken, de meester klaagt er anders tegenwoordig nog al niet over.'

Marten was spoedig gereed, en als hij onder weg bemerkte dat hij in zijn loop vertraagde door dat hij weer aan 't peinzen raakte, dan versnelde hij den pas en deed al zijn best om 'de muizennesten' te verdrijven door zijn les voor school nog eens te herhalen.

Toen dan nu de schooluren gelukkig waren ten einde gebracht zonder dat hij zich door zijn eigen gedachten te veel van zijn werk had laten afleiden, zoo als hem dat meermalen gebeurde, snelde hij naar

huis, want hij brandde van verlangen om iemand deelgenoot te maken van zijn vreemden droom.

Zijn makkers wilde hij dien niet vertellen, want hij wist wel dat zij hem zouden uitlachen, te meer omdat ze hem toch reeds den ‘droomer’ noemden. Nauwelijks had hij dan ook pet en boeken geborgen of hij vroeg: ‘vader, mag ik 't u nu vertellen?’

‘Wat, jongen?’

‘Wel, mijn droom.’

‘O ja, dat is waar, laat dan eens hooren.’

‘Nu ik was dan op school, en daar was alles heel gewoon, maar op eens veranderde de school in een vreeselijk groot paardenspel, en wij waren allemaal paarden; wat er met de meesters gebeurde weet ik niet.

Vlak daar naast was er nog zoo'n groot rond ding, want 't waren eigenlijk geen gewone tenten van een spel, en daar waren ook allemaal paarden; die waren o! zoo keurig mooi geroskamd en opgetuigd, 't waren prachtige heerenpaarden, maar bij ons waren 't maar werken karrepaarden. En, wat is droomen toch gek! toen was het op eens te gelijk de stal en kregen we hooi in de ruiven, maar 't was een schrale bedeeling, want er was maar juist zóóveel dat we even genoeg hadden. Bij die anderen was 't nu ook een stal en daar zag ik dat ze daarentegen heerlijke haver kregen en volop te eten hadden. Toen dacht ik bij mij zelf, hè, daar hebben ze 't goed, veel beter dan bij ons, 'k zal eens probeeren of ik daar ook niet komen kan; maar juist toen ik over 't staketsel of hoe heeten die planken ook, wilde springen, daar rees het in de hoogte en 't werd tegelijk een dikke muur, en zóó hoog, dat het onmogelijk was om er overheen te komen. Daar waren er nog van de anderen die er ook over wilden springen, maar jawel! er kon niets van komen, we moesten stilletjes blijven waar we waren en ons vergenoegen met onzen schralen kost.

Maar zie, wat gebeurt er. Juist toen die muur nu zoo heel hoog was geworden, daar kwam er zoo'n vreeselijke donderslag dat alles kraakte en de muur instortte, en tegelijk hoorde ik een stem die zeî: “lieve kinderen,” denk eens tegen paarden! “tast nu allen toe en neemt zooveel ge wilt.”

Dat behoefde ons geen tweemaal gezegd te worden, en toen nu die hooge muur daar ingestort voor ons lag, toen sprong ik met een paar kameraden over al het puin heen. En begrijp eens, in plaats van dat het nu nog een paardenstal was, veranderde eensklaps alles weer, zonder dat we er iets van merkten, en nu was 't op eens weer een school. Daar stonden van die mooie instrumenten zoo als ik ze wel eens heb gezien, als ik bij den professer een boodschap deed, en ik zat naast den jongenheer van hierover met wien ik om 't hardst werkte voor den prijs. O! 't was zoo heerlijk! Toen werd ik wakker en kon maar niet begrijpen dat het geen waarheid was, daar had ik wel om

willen schreien; ik kon volstrekt maar niet weer inslapen, want ik moest denken, denken al maar door over dien raren droom. Maar van morgen, toen moeder mij wakker riep, stond het mij weer zoo levendig voor den geest, als of 't wezenlijk gebeurd was.'

'Wel jongen, is dat liegen,' zeî zijn vader, 'je kunt mooie vertelseltjes doen.'

'Neen vader,' riep Marten uit met een hoogroode kleur, 'ik lieg niets, 'k heb het precies zoo gedroomd; maar dat komt misschien wel omdat ik, als ik de hoogere burgerschool voorbijkom, er dikwijls aan denk hoe prettig het moest wezen om daar te mogen leeren.'

'Ja zoo, daar zit 't 'm. Alles moet tegenwoordig hooger dan zijn stand; dat past je immers niet om zulke dingen te denken, wel zeker, eerst naar de hoogere burgerschool, dan misschien wel naar de academie en een boel geld verteren, dan wonen in een mooi huis op de Keizersof Heerengracht, als een rijk heer leven, eigen rijtuig houden, ik ken dat alles. Maar hoor eens, mannetje! zet jij je al zulke gedachten maar netjes uit het hoofd. Als jij ordentelijk kunt lezen, schrijven en rekenen en dan nog wat aardrijkskunde en geschiedenis kent, dan weet je genoeg, ik heb nog niet eens zooveel geleerd, en wil je dan een ambacht leeren als je geen pleizier hebt om kruier te worden, dat mag ik ook wel lijden.'

De knaap stond intusschen te trappelen van ongeduld om ook aan het woord te komen en viel toen diep gekrenkt uit: 'Neen vader, het is mij niet te doen om een rijk heer te wezen, wat kan 't mij schelen of die rijke lui in mooie rijtuigen rijden, laten ze der gang maar gaan, maar ik zou veel willen leeren en weten, en ik wou alleen maar rijk wezen om veel mooie boeken te kunnen koopen en eens wat van de wereld te zien; als ik lees van al het heerlijke dat er te zien is, dan kan ik mijn lust bijna niet bedwingen om daar ook eens van te genieten.'

'Jawel, daar heb je 't al, dat komt van al dat lezen; in mijn tijd wisten we daar zoo niet van, maar kom mij maar niet weer met zulke praatjes aan boord, hoor je. Ik zeg nog eens, het past ons lui menschen niet en daarmee uit; je kunt nog genoeg leeren al zit je niet naast de jongeheertjes en juffertjes op de schoolbanken, je gaat immers ook al op de avondschool, en een ambacht moog je leeren zooals ik zeg, dat is dunkt mij al mooi genoeg.' En hiermee nam het gesprek een einde.

Marten liep de straat op, waar hij met de handen in de zakken en het hoofd gebogen wat rondslenterde, en alsof een onzichtbare macht hem daarheen trok, stond hij op eens weer voor het gebouw van de hoogere burgerschool. Eenige oogenblikken evenwel bleef hij daar maar staan en keerde toen met een zucht zijn schreden naar den anderen kant, en wij laten hem verder aan zijn niet vroolijk gepeins over.

Vader Koensen was een man van strenge beginselen, eenvoudig en

tevreden van aard, eerlijk en trouw, physiek krachtig ontwikkeld, een echte werkezel, gewoon om zware lasten te torsen, die met zijn gezin zijn dagelijksch brood had en verder kende de man geen behoeften, naar hooger streefde hij niet, 't zij in de stoffelijke wereld, noch in die des geestes. Hij had in zijn naasten kring veel ellende gezien van dat streven naar ‘hoogerop’ dat, in verkeerden zin opgevat, ook zooveel waarachtige ellende teweeg brengt. Hij hoorde hier en daar spreken van den geest des tijds die zooveel kwaad sticht, over de nieuwe leer, de Rooden, de Internationale, die als zooveel uitvloeisels van die nieuwe leeringen gebrandmerkt werden, over rationalismus en radicalen en wat niet al meer. Van het een begreep hij evenmin iets als van het ander; zijn verstand, buitendien niet bijzonder helder, was niet ontwikkeld en hij hoorde omtrent alle daareven genoemde zaken de klok wel luiden maar wist niet waar de klepel hing, met andere woorden hij wist goed noch kwaad daarin te onderscheiden, en nu verwarde hij alles dooreen, terwijl hij in blinden ijver tegen al die spookgestalten het harnas aantrok, al die nieuwigheden veroordeelde en kort en goed verklaarde dat het 't best was om bij het oude te blijven. Hij was immers gelukkig in zijn vak, zijn vader was daarin altijd gelukkig geweest, wat kon men meer verlangen? Al die geleerdheid, daar kon hij waarlijk ook nog zooveel heil niet in zien, de kinderen leerden toch al zooveel meer dan in zijn jeugd, en zag je daar nu zulke schoone gevolgen van, waren de ambachtslui er nu zooveel beter aan toe, en waren de dienstboden dan nu zooveel beter, men hoorde immers niets dan klachten.... en zoo kon dan de goede man doordraven, onvatbaar voor eenige rede. De schoone uitspraak ‘kennis is macht’ die, goed opgevat en goed toegepast, zulke heerlijke vruchten kan dragen, had voor hem nog geen beteekenis.

Zoo kwam het ook dat hij het niet noodig oordeelde dat zijn kinderen meerdere kennis bezaten, en schoon hij wel zag dat zijn Marten een vlugge knaap was, kwam nimmer de gedachte in hem op dat er een aanleg in den jongen kon zijn waaruit iets groots zou kunnen worden, en dat vrije ontwikkeling van geest en hart voor ieder menschelijk wezen hoogst wenschelijk is, terwijl daarin het geheim ligt van den vooruitgang van geheel ons geslacht. En even als hij de bestaande orde van zaken in de maatschappij als voor goed gevestigd beschouwde en het voor heiligschennis zou gehouden hebben, als men daaraan ook maar in de verte durfde twijfelen, zoo ook begreep hij dat hij en de zijnen moesten voortleven zooals zijn vaderen geleefd hadden en eischte hij ook in zijn kleinen kring blinde gehoorzaamheid. Hij had echter zijn kinderen innig lief en was niet hard of onrechtvaardig, maar vaders waren in zijn oog heer en meester over hunne kinderen naar lichaam en ziel, die mochten geen stap wijken van den weg dien zij hun hadden afgebakend.

Onze jonge vriend had dat beginsel van blinde gehoorzaamheid reeds

vroegtijdig ingezogen, de uitspraken van zijn vader, dien hij ook oprecht liefhad, waren hem een orakel en hij beschouwde het werkelijk als zeer verkeerd wanneer hij iets wenschte waar deze zoo bepaald het veto over had uitgesproken. Want hij had een buigzaam en zacht karakter, ja, daar was bijna iets weeks in hem en hij meende bepaald kwaad te doen met een anderen weg te willen inslaan als die zijn ouders hem aanwezen. Toch drukte, naarmate hij ouder werd, hem zelf onbewust, dat juk hem zwaar op de schouders; zijn denkbeelden en zienswijze kwamen vaak in botsing met die van zijne ouders, hij voelde zich menigmaal niet gelukkig, niet bevredigd, maar de oorzaak er van begreep hij zelf niet. Hij had dan nu, ingevolge het verlof zijns vaders om een ambacht te leeren, het schrijnwerken gekozen, want om kruier te zijn dat stond hem bepaald tegen; maar er kwam telkens een schaduw over zijn leven, hij wist niet hoe noch van waar, hij kreeg gedurig vermaningen over zijne ontevredenheid en korzeligheid en over den weinigen ijver bij zijn werk, maar niemand zag den strijd die daar gevoerd werd in het hart van den knaap. Hij toch wist het wel dat hij niet was zooals hij behoorde, maar hij kwam nog niet tot zelfbewustzijn, hij wist het niet dat die gedruktheid, dat gevoel van niet gelukkig te wezen, tot grond had een dagelijksch terugkeerenden arbeid die niet met zijn neigingen overeenkwam, onvervulde wenschen die hij zelf nog niet duidelijk had leeren onderscheiden. Want Marten was niet een van die genieën die dadelijk zich ontwikkelen op een bepaald punt en zich baan breken door alle hinderpalen en alle bezwaren heen, hij behoorde meer onder hen, die met een grooten aanleg begaafd en met vele talenten toegerust, eerst onder bepaalde omstandigheden tot rechte ontwikkeling komen, en doordat hij immer aan den leiband had geloopen duurde het lang, zeer lang vóór hij dien ontwassen was en meer zelfstandigheid had gekregen, zonder daarom den eerbied voor zijn ouders te verliezen.

De zucht naar studie deed zich meer en meer bij hem gevoelen, al zijn bespaarde penningen besteedde hij aan het boekenstalletje waar hij dagelijks op zijn weg voorbijging, waardoor al wat rijp en groen was in zijn handen kwam; maar gewoonlijk wist hij toch daaruit een goede keuze te doen en telkens leerde hij iets en kwam hij tot helderder inzicht, ook van dat wat hij zelf eigenlijk was en wilde. Het liefst had hij zich geheel overgegeven aan letterkundige studiën, maar hij begreep dat dit geheel onbereikbaar voor hem was. Hij moest leven en mocht zijn vader niet tot last zijn, dus spande hij al zijn krachten in om met moed te volharden in den arbeid, dien hij had aangevangen en zich zooveel mogelijk in dat vak te volmaken, en aangezien hij bij een helder hoofd een groote kunstvaardigheid bezat, maakte hij, nu hij eenmaal juister begrippen omtrent zijn eigen toestand had gekregen, spoedig vorderingen.

Maar toen dat nu zoo eenige jaren geduurd had, kwam hem onder

zijn inkoopen een boek in handen, waarin hij de levensbeschrijving vndt van den grooten ornitholoog Audubon, die jarenlang doorbracht in de bosschen van Amerika om daar de heerlijke vogelsoorten op te sporen, te verzamelen en er hun leven te bespieden; hoe hij, toen zijn arbeid van lange moeitevolle jaren in korten tijd door een ongelukkig oeval was vernietigd, met denzelfden moed en ijver weer aan het werk toog, en een elektrieke schok voer door geheel de ziel van onzen Marten. Wat meer van de wereld te zien was immers ook een lievelingsdenkbeeld van hem geweest en terwijl hij nu met zijn gedachten in de prachtige bosschen van Amerika vertoefde, kwam het denkbeeld in hem op, dat wellicht ook voor hem daar ontdekkingen zouden te doen zijn. Het leven van den verdienstelijken man wekte ook in hem een nieuw leven: hij toch zag zich dagelijks omringd van verschillende houtsoorten, en dat was het wat er hem aan deed denken om in de uitgestrekte Amerikaansche bosschen, boomen tot verwerking geschikt, te gaan opsporen en zoo den houthandel uit te breiden, want hij begreep terecht dat wanneer in ons eigen klein land reeds zooveel boomen gevonden worden waarvan men niet zou denken dat ze zulk fraai hout opleveren, men niet vergeefs daarnaar zou zoeken in de oorspronkelijke wouden van de nieuwe wereld. Hij zon en peinsde op middelen om dat plan te verwezenlijken, en toen het eindelijk tot rijpheid was gekomen, deelde hij het zijn ouders mede. Vader pruttelde, moeder schudde het hoofd, maar Marten was op dien leeftijd gekomen, dat ze hem niet langer aan banden mochten leggen, hij kon door zijn arbeid genoeg in eigen onderhoud voorzien en dus waren er geen billijke redenen om hem te weerhouden.

Veel kostte het onzen vriend om het ouderlijke huis, waaraan hij toch zoo innig was gehecht, te verlaten; zijn eens genomen besluit echter stond vast en hij aanvaardde de reis. Met veel moeite en bezwaren had hij te kampen, niet het minst door zijn onvoldoende kennis, maar nu eenmaal zijn geestkracht zulk een levendigen prikkel had gevonden, kwam hij ook die hinderpalen te boven, en na vele jaren zwervens mocht het hem eindelijk gelukken, betrekkingen aan te knoopen en een belangrijken houthandel te openen. Sedert eenige jaren is hij gevestigd in een onzer voornaamste steden waar ik hem onlangs bezocht, bij welke gelegenheid hij mij die bijzonderheden uit zijn leven meedeelde, mij tevens veroorlovende gebruik er van te maken zoo als ik deed. Zijn droom heeft zich in zooverre verwezenlijkt, niet dat hij de hoogere burgerschool bezocht, maar hij is een wèlgesteld man, zoodat hij zich in ruime mate boeken kan aanschaffen om zijn zucht naar kennis en wetenschap te voldoen en ten minste eenigszins in te halen wat hij in zijn jeugd aan onderricht te kort kwam.

‘Toen ik nog jong was,’ voegde hij er bij, nadat hij zijn verhaal geëindigd had, ‘nam ik mij plechtig voor om niet te trouwen, opdat ik mijn kinderen, indien ik ze hebben mocht, niet zou blootstellen

aan het lot waaronder ik zelf zoozeer heb geleden. Toen echter mijn omstandigheden zulk een gunstigen keer namen en ik een meisje ontmoette voor wie ik innige liefde gevoelde, liet ik dat voornemen varen, want zij stemde er in toe om mijne vrouw te worden, en de kinderen die ze mij schonk kunnen, Gode zij dank, leeren en werken naar hunne vrije keuze. Maar nogmaals deed ik een plechtige gelofte, en niets zal er mij van afbrengen om die getrouw te vervullen, dat ik namelijk hemel en aarde, om zoo te zeggen, zal bewegen ten einde te bewerken dat de kinderen uit alle standen der maatschappij gemeenschappelijk zullen mogen deelnemen aan het onderwijs en dat allen daarvan in gelijke mate zullen mogen genieten. Wat ik had kunnen worden als ik in mijne jeugd uitgebreider onderwijs had ontvangen, daar zal ik mij het hoofd niet meer over breken en berusten in dat wat niet is te veranderen; maar mijne ervaring zal mij den strijd doen opvatten voor allen die als ik lijden onder het systeem van uitsluiting, waardoor zeker zoo veel schoone talenten verloren gaan. Menigeen wordt in het donkere graf weggeborgen, die gestreden heeft en geworsteld met de omstandigheden, maar wie het niet heeft mogen gelukken, om, even als ik, niet geheel onder te gaan door die omstandigheden. Moge hun geest elders gelegenheid vinden om de ontwikkeling te bereiken, waarnaar zij hier vergeefs streefden.'

Met warme sympathie drukte ik dezen man de hand. Ik ben vrouw en heb ook geleden en gestreden onder datzelfde uitsluitingssysteem, al was dat gebouwd op andere gronden. Het was mij alsof alles wat ik zelve gevoeld en ondervonden had, daar zoo aanschouwelijk voor mij werd blootgelegd, en uit het diepst van mijn ziel dankte ik God die het in de harten van sommigen gegeven heeft, om het onrecht dat onwetend aan duizenden gepleegd wordt, in te zien en te verbeteren.

Maar nadat ik mijn eigen aandoeningen was meester geworden en nog een oogenblik had nagedacht over het gesprokene, viel mij op eens een fragment van een gesprek in, dat ik eenigen tijd geleden had opgevangen zonder dat ik er toen eigenlijk veel op gelet had of verder er over nagedacht, maar dat mij nu op eens voor den geest kwam en waarvan de bedoeling mij nu eerst helder werd, en twijfelend vroeg ik, of hij nu toch niet te ver ging en of het wel een uitvoerbare zaak zou zijn dat kinderen uit alle standen te zamen ter school zouden gaan. Ik deelde hem daarop mede wat ik mij van dat gesprek dat ik kundige mannen had hooren voeren, herinnerde, waarbij de een stellig verklaarde dat hij niet begeerde dat zijn kinderen zouden zitten naast de kinderen van den man uit de lagere volksklasse bij wien maar al te vaak ruwheid, dronkenschap en allerlei ongebondenheid gevonden wordt, want dat zij van hun uiterlijke en innerlijke onreinheid licht zouden meedeelen aan degenen met wie zij in aanraking kwamen. De ander was van meening dat het ook volstrekt niet noodig is dat allen geleerden worden, en indien iedereen talen, letterkunde

en wat dies meer zij zoude leeren, niemand meer bakker, timmerman, metselaar enz. zou willen worden; dat het voldoende was wanneer men maar allerwege goede ambachtsscholen oprichtte, en ik vroeg mijn vriend of hij daar toch eigenlijk niet veel van aan vond.

Nadat hij eenige oogenblikken had nagedacht vóór hij mijn vraag beantwoordde, zeî hij: ‘ik wil u ook eens een vraag doen. Hebt ge wel eens een hond gezien die gewoon is om aan den ketting te liggen en altijd in een zeer beperkte ruimte zich bewegen moet?’

Natuurlijk beantwoordde ik die vraag bevestigend en hij voer voort:

‘Welnu, ge kunt u dan ook licht voorstellen welk verschil er bestaat tusschen het uiterlijk van zulk een hond en dat van een die gemeenzaam met zijn baas verkeert; de eerste heeft iets ruws, ja, ik had bijna gezegd iets onbeschofts, terwijl de ander in geheel zijn voorkomen iets veel aantrekkelijkers en ook verstandigers heeft. Maar stel u nu ook eens voor dat de meester van den kettinghond op een schoonen dag hem losmaakt en hem meeneemt op zijn wandeling, hij houdt hem aan den ketting: toch is het dier verheugd, hij kwispelstaart, zijn oog krijgt meer uitdrukking, hij geniet zijn meerdere vrijheid. Eindelijk denkt de man, laat ik den hond nog meer vrijheid geven, terwijl hij hem geheel van den ketting losmaakt, en zie nu de uitgelaten vreugde van het goede dier. Hij loopt rondom zijn meester, lekt hem de handen, springt tegen hem op, springt dan weer blaffend vooruit, terwijl hij nog onbesuisd tegen alles aanloopt - vergeet niet dat hij van der jeugd af aan gewoon was aan banden te leggen - komt terug, in één woord hij weet niet hoe zijn geluk en dankbaarheid te uiten, want nu eerst is hij geheel vrij.’

In gespannen aandacht zat ik te luisteren wat er nu verder zou komen en meende of hij soms de honden ook naar de school wilde zenden. Maar zonder zich aan mijn spottend gezicht te storen vervolgde hij:

‘Weet ge waaraan zoo'n hond met zijn meester mij doet denken? Aan de hoogere en lagere standen in de maatschappij: de hooger geplaatste houden ook zoo gaarne de lageren aan den ketting. Het is waar, ze zijn daarmee wel niet langer aan een bepaalde plaats vastgeklonken, maar de grootelui houden dien ketting zelve toch immer in de hand, en zij die er aan loopen moeten volgen waar zij hen leiden willen. Uitspraken als die daareven geuit, dat niemand meer bakker, metselaar of timmerman zou willen wezen wanneer allen hetzelfde onderwijs genoten, getuigen daar maar al te zeer van. Die zoo spreken hebben nog de slavernij in al haren omvang niet afgeschaft, zij voeren heerschappij over den geest hunner natuurgenooten, al zijn ze ook slavenhouders met wezenlijk menschelijk gevoel, die hunne slaven liefderijk behandelen en meenen ze vrij te laten. Zij weten niet wat de ware vrijheid is voor allen zonder onderscheid. En toch kan mijns inziens uit vrije ontwikkeling alleen ware volksbeschaving ontstaan.

‘Wat nu betreft het bezwaar, dat de kinderen uit de lagere volksklasse door in- of uitwendig onderscheid de kinderen der voornamen zullen bezoedelen, ik meen proefondervindelijk te kunnen bewijzen, mogelijk op enkele uitzonderingen na, dat die vrees ongegrond is, want in de meeste gevallen zullen onbeschaafden hun meerderen in beschaving navolgen, indien deze maar in waarheid beschaafd zijn! Wellicht zal deze of gene knaap eens een ruw woord overnemen van den zoogenoemden gemeenen jongen, daarentegen zou geloof ik, die gemeene jongen veel eerder erger ondeugden leeren van de heertjes uit hooger kringen, en van de meisjes kan wel hetzelfde gelden.

En zal men nu vreezen dat er geen ambachtslieden meer te vinden zullen zijn wanneer allen hooger ontwikkeld worden, och! men kan, dunkt mij, ook op dat punt nog al gerust zijn. Vooreerst zijn de gaven zóó verschillend, dat het evenwicht wel te bewaren zal zijn tusschen geletterden en hen wier bezigheden geheel van practischen aard zijn, en bovendien zullen de ambachtslieden, hoe meer en beter ontwikkeld en hoe beschaafder zij zijn, beter werklui wezen. En kijk nu eens rond, voer hij meesmuilend voort, in de rechtbank en op den kansel, onder de ambtenaren en in de kunstwereld, eilieve! zijn die allen die daar een plaats bekleeden, zoo zonder onderscheid geschikt voor hunne betrekking? Ik heb van dezen en genen wel eens hooren beweren dat hij als ambachtsman of als industriëel waarschijnlijk heel wat beter figuur in de wereld zoude hebben gemaakt en er meer nut gedaan, en is het niet heel wat beter een degelijk industriëel, een bekwaam ambachtsman te zijn, dan een mislukt redenaar, een dom controleur of een man die niet heeft willen werken, wien een of ander postje bezorgd wordt, waarvoor hij nauwelijks de bekwaamheden heeft, alleen omdat hij een heer is en zijn stand in de maatschappij moet opgehouden worden? Waarom zouden wij niet mogen overstappen, zij die niet deugen voor die betrekkingen in een werkkring waarin ze mogelijk konden uitblinken, en wij uit onzen kring, die lust en bevoegdheid hebben voor studie of kunst, in hunne plaats?’

‘Maar,’ zei ik, ‘zoo zoudt gij heel de maatschappij ten onderst boven keeren en alle standen zouden op die wijze vervallen.’

‘Noch het een, noch het ander is evenwel mijn bedoeling,’ was zijn antwoord, ‘schoon ik zelf bekennen moet dat uit zulk een stand van zaken de gevolgen nog niet geheel te berekenen zijn; dat zou eerst de toekomst leeren, enkele landen kunnen hier reeds eenig licht in geven. Ik wil ook geen hevige omwentelingen en verre van mij is de gedachte dat ook maar iemand uit den minderen stand tegen dezen of genen van meerderen rang zou zeggen: “gij past niet voor uw betrekking, laat mij in uw plaats, want ik voel in mij de kracht om die waardiger te bekleeden.” Maar ik verlang, en dat is, meen ik, een billijke eisch, dat allen zonder onderscheid in de gelegenheid zullen worden gesteld om zich zoo veelzijdig te ontwikkelen en te bekwamen als hun

lust; dat allen als kinderen van één Vader, gelijke rechten zullen hebben aan die geestelijke goederen die door zoo velen als nalatenschap vermaakt zijn aan geheel het menschdom, om geest en hart te ontwikkelen, te veredelen en te verheffen, en dat het ambt dat men te kiezen heeft, niet afhankelijk zij van den stand waarin men is geboren.

Dat zulk een inrichting van het onderwijs waaraan rijken en armen gelijkelijk deelnemen, vele bezwaren zou opleveren, - wie zal het loochenen? Maar wie ook zal loochenen dat voor het volksonderwijs vooral in den laatsten tijd veel gedaan is en er jaarlijks duizenden voor worden uitgegeven.

Zij nu die al het gewicht van dat volksonderwijs gevoelen en de belangen daarvan met zooveel liefde en ijver behartigen, zullen met die duizenden, zoo ik hoop en bid, ook wel het middel vinden om eenmaal mijn ideaal te verwezenlijken.'

Mijn vriend had mij geheel overtuigd en ik schaamde mij over mijne zelfzucht, daar ik wel voor mij en mijne zusteren diergelijke wenschen had gekoesterd, maar blind was geweest voor zoovelen die met ons de slavernij des geestes nog deelen, al worden ook die ketenen allengs lichter en minder vast gesmeed. Mochten die boeien eindelijk geheel geslaakt worden!

Waarde lezers! Eigenlijk geloof ik dat ik mijn ontmoeting met Marten Koensen zelve gedroomd heb, dat bemerkte ik eerst aan die wonderlijke anachronismen, die toch juist een van de kenmerken van droomen zijn.

HERFRIEDA.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Kleine Koekoê.
Hoofdstuk I.

Vijf en twintig jaren geleden trouwde ik met kapitein Burgoyne en kort daarna vertrokken wij naar Indië. Wij waren beiden jong en vol hoop; wij dachten in een omzien fortuin te maken en het dan in ons geliefd Engeland te komen verteren. De teleurstelling bleef niet achter; een kapiteinstraktement reikt niet ver, en wij hadden vóor ons vertrek uit het vaderland en bij onze komst in Indië zoovele uitgaven, dat ons fortuintje eer verminderde dan toenam.

Nadat wij reeds meermalen van garnizoen verwisseld waren, kwam het regiment

van mijn man te Feringhabad, een aangename, gezonde plaats, op zeventig Engelsche mijlen afstands van Cawnpore; het was afgelegen, doch dat hinderde ons niet, want het leven was er goedkoop, en ons huis lag aan den boschrijken oever eener fraaie rivier. Wij achtten ons dus gelukkig met deze verplaatsing, te meer wijl wij gehoord hadden dat het regiment bovenaan op den rooster stond om naar Engeland terug te keeren.

Niet lang na onze komst te Feringhabad, kwam een jong officier, een luitenant, Frederik Wilson genaamd, die met tweejarig verlof naar Europa geweest was, met vrouw en kind onder ons wonen. Estelle Wilson was eene mooie Française van twee en twintig, hoewel zij er veel jonger uitzag. Zij was klein, had donker krullend haar, een paar schitterende, fluweelachtige bruine oogen, waarin eene zeer liefderijke uitdrukking lag, oogen die terstond voor haar innamen, maar die ook vuur konden schieten als de drift van het lieve vrouwtje werd opgewekt. Zij was de pupil van Frederiks ouders geweest, behoorde tot den ouden Franschen adel en had vóor haar huwelijk op een afgelegen kasteel in Bretagne gewoond. Daar had Frederik haar leeren kennen en hadden de jongelieden elkander lief gekregen. Er was trouwens niets onvoorzichtigs in die liefde, want Estelle de Vigni was eene erfdochter en bracht haar man geen onaanzienlijken bruidschat aan. Frederik had nochtans geen lust gehad om van het fortuin zijner vrouw te leven, maar bleef in dienst, en ook Estelle ging gaarne met hem naar het warme Oosten. Zij waren een gelukkig paar, Frederik aanbad zijne feeënkoningin, zooals wij haar noemden, en Estelle vereerde zelfs den grond waarop haar Frederik liep. In het begin onzer kennismaking berispte ik haar wel eens, en zeide haar dat zij haar man bederven zou, als zij hem altijd in zijn gezicht prees; doch toen mijn waarschuwing op zekeren dag misschien wat al te streng was uitgevallen, borst zij in hartstochtelijken tranenvloed uit en zeide in haar aardig gebroken Engelsch: ‘O mevrouw Burgoyne, gij denkt toch niet dat Frederik al minder van mij houdt, omdat ik voor hem zou willen sterven en hem dat zeg?’ Van toen af, moet ik tot mijn schaamte bekennen, heb ik haar altijd aangemoedigd in het geloof dat ‘Mon Frederic’ een soort van halfgod was. Eigenlijk was hij een zeer gewoon mensch; braaf, goedhartig, niet bijzonder schrander, maar eerlijk en oprecht. Hij was kloek gebouwd, een reus met een blonden krullebol en blauwe oogen, een goed schutter en een uitmuntend ruiter.

Eén wezen bestond er met hetwelk Frederik Wilson de liefde van Estelle deelen moest, en dat was de liefelijke kleine Titania, die meer op haar vader dan op hare moeder geleek, en blauwe oogen en goudblonde lokken had. Zij was pas veertien maanden oud toen zij in Indië kwam, en was van het eerste oogenblik af ‘*La fille du régiment.*’ Nooit liep een kind meer kans van bedorven te worden dan zij. Van de ruwe soldaten met hunne vrouwen af, tot kolonel Rose toe, die anders niet van kinderen hield, allen beschouwden de kleine ‘Koekoê’ als een engeltje dat niet te zacht behandeld kon worden. Antoinette heette zij, doch haar vader noemde haar altijd Koekoê, naar het aardige geluid dat zij in haar wiegje placht te maken. Estelle had het kind zoo hartstochtelijk lief, dat het mij wel eens huiveren deed, wijl ik wist hoe gevaarlijk het Indische klimaat voor een kinderleven zijn kan. Ik geloof dat zij bitter teleurgesteld geweest zou zijn indien haar dochtertje niet de bewondering had opgewekt die het kind ten deel viel, en toch was zij zeer ijverzuchtig op de liefde van Koekoê en kon met dulden dat de kleine evenveel van anderen hield als van haar. Met mij maakte zij een onderscheid: Het lieve vrouwtje wist dat alles wat mij van

twee lieve kinderen was overgebleven, in een grafheuvel bestond op het kerkhof te Noeltan. Zij zond althans het kind bijna dagelijks naar ons toe, totdat het geheel ons hart gewonnen had en wij het liefhadden alsof het ons eigen kind ware.

Zij was dan ook allerliefst en altijd even smaakvol gekleed. Geen prinsesje had

kostbaarder garderobe kunnen hebben en Estelle bracht menig eind echte kant ten offer om de kleedjes harer lieveling te versieren. Ik lachte er haar om uit en zeide: 'Kindlief, als gij eens een half dozijn kinderen hebt, zal het u zoo nauw niet meer steken.' Maar dan zeide zij iets geks met een aardig pruilend mondje dat ons lachen deed.

Ik hield veel van moeder en kind beiden; men moest Estelle trouwens wel liefhebben: zij was zoo vroolijk en teerhartig en altijd bereid om ieder van dienst te zijn. Was er ergens verdriet of ziekte, dan kon men zeker zijn dat Estelle er te vinden was en het scheen alsof hare enkele tegenwoordigheid het lijden verzachtte. Zij was geen engel, ver van daar! Zij kon den veldprediker somtijds ergernis genoeg geven door hare begrippen over theologie, en zij wilde zich volstrekt niet door hem laten overtuigen. Zij was een heerlijk, vrij, gelukkig staaltje van de menschheid, met een ontvankelijk gemoed, zonder een zweem van zelfzucht. Had zij mij door een ondoordachten driftigen uitval beleedigd, een oogenblik later sloeg zij hare armen om mijn hals en schreide totdat ik haar vergiffenis had geschonken, hetgeen haar niet veel tijd behoefde te kosten. Zij was de eerste modiste van het garnizoen, en als wij nieuwe hoeden noodig hadden, of verlegen waren met de moeielijkheid van er een kleedje bij te kiezen, werd Estelle geroepen, en had in vijf minuten alles, op een toon van gezag, beslist. Ook kwam zij druk bij de soldatenvrouwen, beknorde de slordigen, gaf raad waar het noodig was en liet gewoonlijk een tastbaar spoor harer tegenwoordigheid achter, in den vorm van een kom soep voor een ziek kind of een verkwikking voor een ziekelijke moeder. Wreedheid jegens mensch en dier kon zij niet dulden.

Zoo herinner ik mij dat wij op zekeren dag langs de hutten van inlanders wandelende, een beest hoorden schreeuwen; naderbij komende, zagen wij een kleinen zwarten jongen die een galg in het klein had gemaakt, waaraan een half gestikte kat bengelde. Het duiveltje, dat bijna naakt was, liep gillend van pleizier om zijn slachtoffer heen te dansen, terwijl een troep dorpskinderen, evenals hij in Adamscostuum, het nieuwe aantrekkelijke schouwspel vol genot aanstaarden. Estelle snelde vooruit en rukte, met vuur schietende oogen de galg naar beneden en bevrijdde het arme dier, waarna zij naar den kleinen beul omkeek die te verbaasd was geweest om weg te loopen; zij pakte hem aan en gaf hem, met hare kleine gehandschoende hand een half dozijn klappen die klonken als een klok, en die hem huilend naar zijne moeder deden vluchten. Dat gedaan hebbende, raapte zij de poes op en gaf haar mij om vast te houden, terwijl zij haar handschoenen uittrok en midden in den kindertroep wierp.

'Ba!' riep zij, 'wat heb ik een afschuw van die inlanders! Zij zijn al wreed als zij nog in de wieg liggen.'

Hoe wreed, zou zij nog moeten leeren, het arme vrouwtje!

Nu moet ik een bijzonderheid vertellen die veel invloed op mijne geschiedenis had en die aanleiding gegeven heeft tot veel verdriet. De Wilsons hadden een bediende, een soort van hofmeester, die Alladin heette en dien ik van het begin af niet lijden mocht. Waarom wist ik niet, maar ik kon den man niet uitstaan. Hij was van zijn kindsheid af bij generaal Wilson, Frederik's vader, geweest en was uit diens huishouding in die van Frederik overgegaan. Frederik zag in den man de volmaaktheid in persoon en wenschte zijn vrouwtje dikwijls geluk met haar schat. Doch Estelle had een afschuw van den 'schat,' wijl hij haar blijkbaar als een kind beschouwde (en

dat nog wel een kind van het vrouwelijk geslacht), en een paar malen zelfs zich tot zijn meester om bekrachtiging van hare bevelen gewend had. Dat was meer dan een vrouw verdragen kon, Estelle liep driftig naar haar man en verzocht hem zijn bediende onmiddellijk weg te zenden. Doch Frederik lachte er om en zeide haar dat het onmogelijk was; dat zij er niet aan denken moest; ‘ik zou u even goed kunnen wegzenden,’ voegde

hij er schertsend bij. Zij ging boos heen en kwam Alladin in de veranda tegen. Hij had blijkbaar geluisterd, want hij kon een glimlach van voldoening niet bedwingen, hoe spoedig die ook verdween, Estelle zag het, en vergaf het hem nooit.

Ik was diep verontwaardigd op Frederik, omdat hij zijne vrouw niet gebandhaafd had, iets dat in eene Indische huishouding bovenal zeer noodzakelijk is, in een land waar de vrouwen zoo weinig geacht zijn, ja beneden een paard en maar even boven een koe geschat worden. Doch het is nooit goed zich in een twist tusschen man en vrouw te steken; ik zweeg dus, en gaf Estelle den raad zich zoo weinig mogelijk met Alladin te bemoeien. Om de waarheid te zeggen, was ik bang dat zij zich door hare drift zou laten overmeesteren, en weldra bleek het dat mijne vrees niet ongegrond was.

Op zekeren morgen ging ik naar de Wilsons om met Estelle over onze regimentschool te praten, en liet mij overhalen om te blijven koffiedrinken. Terwijl wij aan tafel zaten, stond Alladin met over elkander gekruiste armen achter Frederik's stoel, en Estelle zat over haar man. Terwijl wij zaten te praten en zonder erg in een smakelijk gebak hapten, sloeg ik toevallig mijne oogen van mijn bord op Alladin en zag hem toen een blik van zoo diepen haat op Estelle slaan, dat mij eene rilling door de aderen voer.

Toen het maal was afgeloopen, en Frederik naar de veranda was gegaan om zijn sigaar te rooken, vertelde ik Estelle wat ik gezien had en vroeg haar waarmede zij Alladin beleedigd had; zij kreeg een kleur, keek verdrietig en zeide eindelijk:

‘Lieve mevrouw, zult gij het niet aan den majoor en... en aan Frederik zeggen, als ik het u vertel?’

‘Zeker niet,’ was mijn antwoord, en daarop kwam het er uit.

Het bleek dat Alladin een paar dagen te voren opzettelijk het bevel van Estelle geminacht, en in plaats van het door haar bestelde gerecht, iets had doen gereed maken van zijn eigen vinding, zeggende dat ‘mijnheer daar meer van hield.’ Na den eten had Estelle hem bij zich laten komen en hem in hare drift, vergetende hoe de zaken stonden, toegevoegd: ‘Als gij weer weigert te doen wat ik u zeg, jaag ik u onmiddellijk weg.’ Daarop was de man met gekruiste armen voor haar gaan staan, had haar verachtelijk aangekeken en geantwoord: ‘Dan zal mijnheer mij wel terugroepen.’ De koele onbeschaamdheid van dat antwoord was meer dan Estelle's zuidelijk bloed verdragen kon; eer zij recht wist wat zij deed, had zij haar muiltje uitgetrokken en er den bediende mede op den mond geslagen.

Dat was een groote beleediging voor een Muzelman, en Estelle zeide dat hij er uitzag alsof hij haar had willen vermoorden, zoodat zij zelve geschrikt was van hetgeen zij gedaan had. Doch een oogenblik daarna was Alladin verdwenen, onder het mompelen van eenige woorden in zijne eigene taal, welke zij niet verstond. Zij dacht dat hij naar Frederik gegaan was om haar aan te klagen, en haar hart was niet gerust, want ondanks al hare liefde, was zij een weinig bang voor haar grooten man. Het bleek evenwel spoedig dat Alladin niet geklaagd had, en van dien dag af was zijn geheele gedrag jegens Estelle veranderd en hij werd zeer eerbiedig en ijverig in het opvolgen harer bevelen. Die verandering van gedrag gaf mij evenwel geen rust en ik maakte mij angstig voor de veiligheid van Estelle, zoo lang Alladin onder haar dak bleef, wijl ik wist dat een Muzelman nooit eene beleediging vergeeft hem door een vrouw aangedaan.

Van welken aard echter het gevoel mocht zijn dat Alladin Estelle toedroeg, de kleine Koekoê scheen hij hartstochtelijk lief te hebben. Hij bracht het kind telkens nieuw speelgoed van Indisch maaksel, en allerlei lekkernijen, welke Estelle haar dochtertje nochtans niet toestond te gebruiken. Dagelijks vond Alladin nieuwe genoegens voor zijne lieveling uit, en inderdaad, indien de strenge man

voor liefde vatbaar was, had hij die liefde voor het blonde Engelsche kind. Het was haar grootste lust met Alladin in den vroegen morgen, of in de avondkoelte in een prieeltje te zitten, dat hij zelf aan den oever der rivier had gemaakt. Daar konden zij samen uren lang blijven, zich vermaken met het werpen van steentjes in het water, of met het gadeslaan van waterrotten en slangetjes. Nu en dan zagen zij een groot bruin gevaarte naderen dat, als het naderbij kwam bleek te leven en een paar leelijke kaken met vreeselijke tanden liet zien, dan kroop het kind dichterop Alladin toe en verborg haar angstig gezichtje tegen zijn schouder, want dan wist zij dat er een kaaiman voorbij kwam.

Ik geloof niet dat Estelle de gehechtheid tusschen haar kind en Alladin goedkeurde, doch wat kon zij er aan doen? Zij kon toch haar eigen bediende niet zeggen dat hij zich niet met haar kind bemoeien mocht en zelfs *zij* kon niet aan de echtheid van zijne liefde voor haar kind twijfelen.

Wat Estelle het meest hinderde, was dat Koekoê, als zij ongesteld, of lastig was, zich niet door haar wilde laten troosten of tevreden stellen, maar aanhoudend om Alladin riep. Eens bij zulk eene gelegenheid zond Estelle hem de kamer uit en deed haar best om zelve het kind tot bedaren te brengen, doch Koekoê begon te schreeuwen en te schoppen en zou een stuip van drift gekregen hebben, indien Frederik niet tusschenbeiden gekomen was en Alladin niet had laten roepen.

Zoo stonden de zaken in het begin van Mei 1857, toen de donkere wolk over Indië opkwam die honderden Europeanen het leven kostte. Er kwamen zonderlinge geruchten in omloop en niemand wist van waar zij kwamen.

Behalve ons regiment, waarvan een gedeelte te Lahore lag, lagen er te Feringhabad twee regimenten inlandsche infanterie, een escadron huzaren, een gedeelte van een bataljon veld-artillerie en een handvol inlandsche politie. Onze kommandeerende officier, de generaal Tillotson, behoorde tot de goed geloovigen dier dagen die een eed zouden hebben gezworen op de trouw van het geheele inlandsche leger. ‘Denkt gij dat de Sepagiers aan het muiten zullen slaan, meneer? Dan zeg ik u’ (met eenige knoopen bekrachtigd) ‘dat ik hen duizendmalen beter vertrouw dan uw schooiers van Engelsche soldaten..’ En dan werd de oude man zoo rood als een kalkoensche haan en niemand van de officieren durfde hem tegen te spreken, uit vrees dat hij een beroerte zou krijgen van drift.

Mevrouw Tillotson, zijne vrouw, was een van de beminnelijkste en leelijkste vrouwen die ik ooit gekend heb. Zij was lang, beenig, hoekig; zij had heldere grijze oogen, het eenige dat mooi van haar heeten kon, en een grooten mond, die, als zij lachte, hetgeen volstrekt geen zeldzaamheid was, twee rijen prachtige tanden vertoonde. Doch had de natuur haar stiefmoederlijk bedeeld wat haar uiterlijk betreft, het was alsof zij de eigenares van dat leelijke gelaat en die onbevallige figuur daarentegen eene edele ziel en een groot verstand had willen schenken. Als men den salon van Margaretha Tillotson binnentrad, dacht men: ‘Mijn hemel, welk een leelijk mensch! Wat kan haar man in *haar* bekoord hebben?’ En als men wegging, vroeg men zich af, wat geeft die vrouw die groote aantrekkelijkheid? Is het haar gezond verstand, of hare geestigheid, of haar goed hart? Zij was een tweede madame de Stael; even leelijk en knap en geestig, maar veel beminnenlijker. De zachte Margaretha zou geen vlieg hebben willen deren, veel minder een mensch. Zij had een opgeruimden geest, hoewel zij veel in haar leven geleden had; de vriendelijke, moederlijke vrouw was zelve kinderloos, en van den tijd af toen zij zich verzekerd hield dat zij nooit de

muziek van kinderstemmen zou hooren, nooit kindervoetjes over haar stillen vloer zouden trippelen, schikte zij zich gelaten in Gods wil en wijdde zich met verdubbelden ijver aan haar bejaarden man, hare boeken en hare beschermelingen.

Over de andere Europeanen in onze garnizoensplaats valt niets bijzonders te

zeggen. Zij waren de civiel-ambtenaar Thorton met zijn lief jong vrouwtje, de kantonrechter en zijne vrouw, de heer en mevrouw Darrell en de chirurgijn O Brien, een onbeschaafde Ier, die er een gemakkelijk leven had, wijl de waarschuwing aan alle nieuw aankomenden luidde: 'Als uw leven u lief is, moet gij niet om dokter O Brien zenden; wij zouden hem geen kat toevertrouwen.'

De praktijk kwam derhalve geheel en al neder op onzen militairen dokter, die aangebeden werd door alle bezorgde moeders, wijl hij ieder uur van den nacht bereidwillig uit zijn bed kwam, zonder zelfs te knorren als hij zich vergewist had dat er niets aan de hand was dan een overladen maag. O Brien daarentegen zou een mijl ver omgereden hebben om moeder of kind uit den weg te blijven. Hij schikte zich dus zeer goed in zijn gemis aan praktijk en vermaakte zich met jacht op dieren te maken in plaats van menschen naar de andere wereld te helpen.

Er waren nog vele andere Europeanen, doch wijl zij niets tot mijn verhaal afdoen, spaar ik u de introductie.

Den 10^{den} Mei heerschte er eenige verwondering onder ons wegens het niet aankomen van den mailbode. Evenwel, zoo iets was wel eens meer gebeurd, als bijvoorbeeld een tijger den weg onveilig had gemaakt, die bode, brieven en al verslonden had. Doch met de volgende mail kwam er weder geen bode, en al weder geen, en toen werden wij ernstig ongerust. De heer Thornton en mijn man reden naar het postkantoor, en de postmeester, een Muzelman, kon, of wilde niets anders zeggen dan dat den bode ongetwijfeld een ongeluk getroffen moest hebben.

Toen zij nader aandrongen, werd hij norsch en zelfs lomp, waarvoor de heeren dreigden hem te zullen aanklagen. Van het postkantoor reden zij naar het telegraafkantoor, en daar vertelde hun de klerk, met doodsangst op zijn gelaat, dat hij vreesde dat er onraad was, want dat hij, dien morgen een sein naar Delhi te zenden hebbende, ontdekt had dat de telegraafdraden gebroken waren, afgesneden, vreesde hij, en door wie? Mijn man en de heer Thornton keerden naar huis terug en spraken met elkander af, niets van hetgeen zij gehoord hadden aan de dames te zeggen, eer er iets meer bepaalds bekend was. Ik merkte zeer goed aan Burgoyne dat hij geen goede tijding medebracht, doch wijl hij mij vroeger of later altijd in zijn vertrouwen nam, wachtte ik geduldig, totdat hij het ook nu zou doen. Dienzelfden avond was er eene partij bij. den generaal, doch niemand verkeerde in eene opgeruimde stemming. Mijn man maakte zich zoo kort mogelijk af van alles wat hem gevraagd werd en de anders zoo gezellige Thornton was zoo stil als het graf. Aan het dessert, toen de bedienden weggezonden waren, kwam het gesprek op den verontrustenden stand van zaken in het Indische leger en den ontwijfelbaar kwaden geest die onder de Braminen en de Muzelmansche soldaten heerschte, Zou er gevaar voor een algemeenen opstand bestaan? vroeg men elkander. En zoo ja, zouden wij sterk genoeg zijn om er weerstand aan te kunnen bieden? - Nauwelijks had de generaal die vragen gehoord, of hij kwam op zijn stokpaardje.

'Wil ik u eens wat zeggen, dames?' zeide hij, 'als gij bang zijt en niet slapen kunt, zal ik tenten voor u laten opslaan tegenover de tenten van mijn regiment inlanders, die manschappen zijn eerlijk als goud en zij zullen u wel beschermen!'

Margaretha en ik merkten een oogenblik eene voorbijgaande uitdrukking van afschuw op het gelaat van mijn man op, doch hij zeide niets anders dan:

‘Zeer verplicht, generaal, voor uw goeden wil, maar ik vertrouw onze vrouwen en kinderen even goed aan ons Engelsch regiment.’

‘Ja,’ bevestigde kolonel Rose, ‘daar acht ik hen veiliger dan bij die...’

Hier gaf mijn man hem een wenk en hij zweeg, terwijl Margaretha, met vrouwelijken tact het gesprek op iets anders bracht.

Na het diner, toen wij koffie dronken in de veranda, vroeg mevrouw Tillotson aan mijn man of hij lust had eenige gravures te zien, welke zij onlangs uit Parijs ontvangen had, en zoodra zij over de portefeuille heenbogen, zeide zij:

'Majoor Burgoyne, gij hebt slechte tijding, zeg mij wat gij weet; gij weet dat ik een geheim bewaren kan.'

Toen vertelde hij haar wat hij wist. Dat was trouwens niet veel; doch zij keek ernstig en zeide na verloop van een pauze:

'Luister, majoor; ik heb geen recht om hier raad te geven, maar gij hebt er wel meer naar geluisterd. Laat mijn man niets merken van de geruchten die er omgaan; hij zou in drift een onvoorzichtigheid begaan en iets doen dat de uitbarsting bespoedigen zou en onzer aller leven in gevaar brengen. Mijn ayah heeft mij van morgen nog verteld dat er een oude Fakir uit Meerut gekomen is, die tijding heeft medegebracht van de daar heerschende onlusten, waarbij verscheidene Europeanen zijn omgekomen. Dat mag nu waar zijn of niet (gij weet hoe weinig men op de woorden van een inlander kan staat maken), maar mij dunkt toch dat er maatregelen genomen behooren te worden, en dat wij niet geheel onvoorbereid moeten zijn, als de uitbarsting komt. Den generaal te raadplegen, zou erger dan nutteloos te zijn; gij kent zijn opinie, en al werden al de inlandsche regimenten oproerig, dan zou hij nog huizen bouwen op het 175ste.'

'Het 175ste?' antwoordde mijn man. 'Gisteren heeft mijn adjudant nog geklaagd over de norsche, bijna oproerige wijze waarop manschappen van die eene compagnie in het bijzonder zich gedragen hadden, en gisteren heeft de luitenant Everett nog gedreigd rapport te maken, omdat vier manschappen en een korporaal hem niet hadden willen salueeren. Ik zal morgen ochtend terstond eene conferentie houden met Thornton, Darrell en den kolonel natuurlijk. Rose is een man die weet te handelen. Maar spreek er, wat ik u bidden mag, niet over met de dames, ik weet dat ik u vertrouwen kan.'

Zij knikte en liep de kamer door om Estelle naar Koekoê te vragen, en weldra gingen wij naar huis.

Hoofdstuk II.
Dreigende wolken.

Er verliepen weder twee dagen en er kwamen noch brieven, noch telegrammen aan. Eindelijk kwam een bode, die heimelijk om nieuws uitgezonden was, terug, met de tijding van den opstand te Meerut en den moord te Delhi. Gelukkig voor ons was de generaal juist door een vrij hevige verkoudheid aangetast en genoodzaakt te bed te blijven, zoodat het opperbevel tijdelijk aan kolonel Rose opgedragen werd. Niemand kon geschikter zijn voor zijn post dan hij; wat er van ons geworden zou zijn, indien de generaal aan het hoofd zijner troepen gebleven ware, weet de hemel!

Toen er den 13den Juni nog geen openlijke teekenen van oproer waren, ging mijn man zijn gewonen rit doen langs den oever der rivier en bij zijne terugkomst zag hij doodsbleek en vatte met bevende hand het glas aan, waarin ik hem een borrel gaf, dien hij anders nooit gebruikte.

'Om Godswil, Edward,' riep ik, 'wat is er gebeurd?'

‘Sst!’ zeide hij, ‘kom mee naar mijn kamer, dan zal ik het u zeggen.’

En nog altijd hevig ontsteld, vertelde hij mij dat zijn paard, terwijl hij langs de rivier reed, eensklaps was blijven staan en niet vooruit te krijgen geweest was. Afgestegen, om de reden van de onrust zijn arabiers te onderzoeken, zag hij een wit voorwerp in het riet, half in de rivier, en ontdekte tot zijn schrik dat het het lijk van een jonge Engelsche vrouw was, vreeselijk met sabelhouwen verminkt, en met een kogelwond in de zijde. Zij had een kind, naar gissing van den leeftijd van Koekoê, aan hare borst geklemd.

Mijn man had zijn paard aan een boom gebonden, de vrouw uit het water getrokken en haar met het kind op den oever gelegd. De doode handen hielden het kind stijf vast, en hij had zich geen moeite gegeven om het los te maken. Toen bij op het punt was geweest van weer te paard te stijgen, had hij een blinkend voorwerp om den hals der jonge vrouw gezien, dat een fijne gouden ketting bleek te zijn. Bedenkende dat het sieraad een middel tot herkenning van het lijk kon worden, had hij den ketting voorzichtig weggenomen en er toen een medaillon aan ontdekt, met het portret van een jongen artillerie-officier, en twee haarlokken, waarvan een blijkbaar van een kinderhoofdje; op den achterkant stond gegraveerd: 'van Arthur aan Annie, 30 Maart 1856.'

Burgoyne had het in zijn zak gestoken en was terstond naar huis gereden.

'Eleonore,' zeide hij, 'nu is het duivelswerk aan den gang.' Lang gunde hij zich geen rust, want hij wilde onmiddellijk maatregelen nemen om de lijken te laten begraven.

'Blijf niet lang weg,' bad ik fluisterend; 'en, Eduard, Estelle en haar man, kolonel Rose, de Darrells en de Thorntons komen hier eten van avond, en zij, de dames, bedoel ik, moeten niets van dien moord weten.'

'Misschien hebt gij gelijk,' antwoordde hij; 'God geve dat zij niets ergers hooren.'

Onze gasten kwamen, allen met angst in het hart, en toch den schijn van opgeruimdheid bewarende. Ik nam de honneurs waar, zonder mijn man. En daar zaten wij, terwijl het zwaard van Damocles boven onze hoofden zweefde, etende en drinkende, of onze maatschappelijke plichten vervullend. Wij *voelden* dat er gevaar in de lucht hing, in het voedsel dat wij gebruikten en het water dat wij dronken, wijl vergiftiging in Indië maar al te dikwijls plaats vond; wij zagen het gevaar in de brutale gezichten der huurlingen die ons bedienden, en toch wisten wij niet waar wij onze vijanden zoeken moesten en hadden geen denkbeeld waar de aanval zou plaats hebben, die waarschijnlijk komen zou.

Alle vertrouwen tusschen meesters en dienstboden verdween; er zullen er waarschijnlijk onder onze omgeving geweest zijn die geen kwaad in den zin hadden, doch wij stelden hen allen gelijk. Wij Europeanen hingen in dien vreeselijken tijd elkander aan, zoodat alle oneenigheid verdween in dien grooten strijd om het leven. Vrouwen die elkander een bitteren haat hadden toegedragen, legden dat vijandige gevoel op zijde, en werden welwillend en vriendelijk jegens elkander. Mannen die dag aan dag aan dezelfde tafel hadden gegeten zonder elkander een woord toe te voegen, drukten elkander nu als vrienden de hand.

Toen het diner afgeloopen was, kwam mijn man binnen, zich verontschuldigende met onverwachte bezigheden die hem opgehouden hadden. Ik zag terstond eene uitdrukking van ongerustheid op de aangezichten van enkelen mijner gasten, want wij verkeerden in zulk een gespannen toestand, dat zelfs het plotseling binnenkomen van den een of ander ons schrik aanjoeg. Mijn man zette zich aan tafel, speelde met zijn mes en vork en liet eindelijk zijn eten bijna onaangeroerd wegnemen. Ik gaf zoodra mogelijk het sein aan de dames om op te staan en de heeren bij hun wijn alleen te laten. De wijn scheen echter weinig aantrekkelijkheid te hebben, want bijna onmiddellijk na ons stonden er vijf heeren op, riepen om sigaren en gingen den tuin in.

Eerst veel later hoorde ik van mijn man dat hij dien dag met kolonel Rose en Frederik Wilson het eerst van tafel opgestaan en weldra door de heeren Thornton en

Darrell gevolgd was. Mijn man had natuurlijk over zijne treurige ontmoeting van dien dag gesproken en toen hij het medaillon voor den dag haalde, herkende de heer Darrell toevallig het portret als dat van een jongen artillerie-officier, kapitein Vance, die, toen hij het laatst van hem gehoord had, met vrouw en kind te Cawnpore gewoond had. In het vuur hunner beraadslagin-

gen over de beste middelen tot verdediging, waren de eerste drie heeren den tuin uitgegaan en eene laan van vijgenboomen omgewandeld, die op den grooten weg uitkwam, en eer zij nog eenige ellen geloopen hadden, bemerkten zij eene kruipende gedaante in hunne nabijheid.

'Sahib, Sahib,' zeide eene stem, welke Frederik als die van een ouden inlandschen soldaat herkende, die vroeger het leven van zijn vader gered had en sedert dien tijd in vriendelijke betrekking tot de familie had gestaan.

De oude man stond uit zijne kruipende houding op, en zeide: 'Sahibs, ik wil de Engelschen niet verraden. Morgen nacht om twaalf uren zullen uwe huizen verbrand en alle Europeanen, mannen, vrouwen en kinderen, vermoord worden. Ik verg niet dat gij mij op mijn woord gelooft; kunnen er drie van u, Sahib Rose, Sahib majoor en de ontvanger Sahib aanstonds met mij mee gaan? Ik zal u naar eene plaats voeren waar gij redelijk veilig zult zijn en voor u zelven kunt oordeelen of ik de waarheid gezegd heb. *Mijn* Sahib,' op Frederik wijzende, 'moet niet meegaan. Neen,' zeide hij op stelligen toon, toen Frederik daartegen opkwam, 'gij zijt te driftig, evenals uw vader, en zoudt ons allen in het ongeluk brengen. Gij moet blijven en op uw mevrouwtje passen. Komt nu, heeren, er is geen tijd te verliezen, om twaalf uren komen zij bij elkander en gij hebt nog een lange wandeling voor u. Het wachtwoord is: "Wees gerust, mijn broeder." Volgt mij langzaam en voorzichtig en blijft in de schaduw van de boomen; als gij een uil drie malen hoort krassen, kunt gij er op aan dat gij veilig de plaats waar gij wezen moet, kunt binnengaan. Daar zal ik dan bij u komen en u verder helpen.' De heeren stemden toe en de soldaat verdween.

In geen aangename stemming begonnen de heeren de aangeduide wandeling. Kolonel Rose zeide later dat hij het gevoel had alsof hij als een rat in den val liep. Mijn man en de heer Thornton hadden gelukkig een onbepaald vertrouwen in den ouden Mora Siagh.

Eindelijk kwamen zij aan de afgesproken plaats, den bouwval van een voormalig keizerlijk paleis. Het zag er schilderachtig uit in het maanlicht, doch ik geloof niet dat een van allen in een stemming was om het schoon te waardeeren, hetzij in natuur of kunst.

Weldra hoorden zij drie malen achtereenvolgens het afgesproken teeken; zij kwamen nader en antwoordden op de vraag naar het wachtwoord, zooals de oude man hun had gezegd. Nadat zij lang gewacht hadden, werden er eindelijk fakkels aangestoken in eene groote zaal, waar de bijeenkomst plaats had en waarin zij, in donker staande, alles konden onderscheiden, en eerst toen zag mijn man onderde voorste Sepayers den man dien hij in die omgeving het minst zou verwacht hebben - den onwaardeerbaren bediende van Wilson - Alladin. Dat was dus de reden waarom de oude Mora Frederik niet wilde laten gaan.

Hetgeen zij nu hoorden, was genoeg om hun het bloed in de aderen te doen stollen. Alle mannen en kinderen zouden vermoord - doch de vrouwen onder de Sepayers verdeeld worden.

'Ik begeer geen blanke vrouw' hoorden zij Alladin zeggen, toen er over die verdeeling onderhandeld geworden was, 'ik heb er zelf twee; ik sta de Fransche af, op voorwaarde dat wie haar krijgt, haar twee minuten met mij alleen late; dan mag hij haar hebben!'

Nadat de heeren genoeg gehoord hadden om hen te overtuigen, kwam de oude Mora weder bij hen. Zij drukten den Indiaan de hand en eer zij te huis kwamen, had

kolonel Rose een plan voorgesteld dat de goedkeuring der andere heeren volkomen wegdroeg.

Inmiddels was er geen minder vreeselijk tooneel voorgevallen in onze woning. Frederik Wilson en de heer Darrell waren spoedig teruggekeerd, en hadden de boodschap van de andere heeren medegebracht, dat zij waarschijnlijk niet

vóor één uur na middernacht te huis zouden komen. Frederik bracht de dames in het denkbeeld dat er sprake van een krijgsraad was: wij konden gerust zijn, zeide hij, alles was rustig en wij moesten niet om de heeren opblijven.

Mevrouw Thornton durfde intusschen niet zonder haar man naar huis gaan, wijl zij een kwartier van ons afwoonde; ik bood haar dus nachtverblijf in ons huis aan, welk aanbod zij gaarne aannam. Toen stonden Estelle en Frederik op, wijl zij insgelijks nog eene kleine wandeling naar hun huis in het vooruitzicht hadden.

Eer wij afscheid namen, beloofde Estelle mij den volgenden dag de kleine Koekoê te zenden, om mij het mooie Parijsche hoedje en jurkje te laten zien dat grootmama gezonden had. ‘Het kleintje was vast in slaap toen ik uitging,’ voegde Estelle er bij; gelukkig, want verbeeld u, die vervelende Alladin vroeg juist van avond verlof om uit te gaan, nu hij wist dat wij uit eten gingen. Ik moest het hem wel toestaan, of eigenlijk heeft Frederik het gedaan; de man moest naar een bruiloft, of een begrafenis, ik weet niet wat. Het was natuurlijk enkel een voorwendsel, om te gaan brassen; en nu krijg ik hem weer drie dagen ziek. Het zal een lief geschreeuw geven, als Koekoê wakker wordt en ziet dat hij niet bij haar is. Ayah is er wel, maar daar houdt het kind niet van. Als het kind zich een stuip schreit, is het Frederik's schuld, mevrouw Burgoyne.’ Daarop gaf ze mij een kus, nam Frederik's arm, en sloeg vlug den weg naar huis in.

Ongeveer een uur later, toen mevrouw Thornton pas te bed gegaan was, en ik op het punt stond om haar voorbeeld te volgen, hoewel ik niet veel slaap te gemoet zag, schrikten wij door een luid geklop op de jaloezieën mijner kleedkamer en de half kermende, half snikkende stem van Estelle, die mij toeriep:

‘O, mevrouw Burgoyne, om Godswil, laat mij binnen.’

Ik opende de deur en daar stond Estelle doodsbleek voor mij, en nauwelijks was zij in de kamer, of zij viel bewusteloos op den grond. Ik legde haar, met de hulp der arme ontstelde mevrouw Thornton op eene canapé en toen ik twee of drie bedienden wakker geschud en een van hen naar docter O Brien gezonden had, verscheen Frederik Wilson insgelijks.

‘Om Godswil, Frederik, zeg mij wat er gebeurd is! Heeft...’ hier zweeg ik, want een Hindoe sperde zijn slaperige oogen wijd open en begon blijkbaar naar ons gesprek te luisteren. Wat ik van Frederik hoorde, was iets geheel anders dan ik verwacht had, doch het was erg genoeg.

Toen Estelle vermoeid te huis gekomen was, had zij zich ontkleed en een witten *peignoir* aangetrokken om heur haar te borstelen, waarna zij, eer zij zich te bed begaf, naar de keukenkamer ging, om haar lieveling vóor den nacht nog eens te zien. Alles lag op zijne plaats, het nachtlicht verspreidde een schemerachtig licht in het vertrek en de oude ayah lag op haar matje te slapen. Estelle was op hare teenen naar het ledikantje gegaan, had de neteldoeksche gordijnen opengeslagen en - een luiden gil gegeven, die de ontstelde ayah had doen ontwaken en Frederik oogenblikkelijk had doen toesnellen. Het bedje was wel beslapen geweest, want de kuil waar het kind gelegen had, was nog zichtbaar, en de pop, haar geliefd slaapkameraadje, lag er nog. Doch kleine Koekoê was verdwenen en met haar de zijden kousjes en blauwe marokkijnen laarsjes; de overige kleertjes lagen onaangeroerd op een stoel, zooals Estelle ze zelve in den vóoravond had neergelegd.

Toen Frederik de ayah ondervraagd had, had de vrouw in het geheel niet geweten wat te antwoorden. Zij had verward om zich heen gekeken, hare oogen uitgewreven

en weer gekeken, maar dat alles had de arme Koekoê niet teruggebracht. Daar hadden zij het bedje gevonden, met het met kant omzoomde sneeuwwitte linnen, maar het goudblonde kopje dat er op gerust had, was verdwenen.

Alles wat de vrouw had kunnen zeggen, toen zij eindelijk haar spraakvermogen terug had ontvangen, was dat het kind om negen uren nog gerust had geslapen en dat zij (de ayah) daarna haar avondeten had gebruikt en insgelijks was gaan slapen. Kleine Koekoê had zich al dien tijd niet bewogen. God wist dat zij de waarheid zeide; al wilde mijnheer haar dooden, zij kon er niets anders van zeggen!'

Daarop was de vrouw zulk een misbaar begonnen te maken, dat Frederik zijne eigene woorden niet kon verstaan. Hij had derhalve bevolen de vrouw in verzekerde bewaring te brengen en, omdat zij al gillende en om zich heen schoppende verwijderd was geworden, was men begonnen te zoeken. Geen plekje was ondoorzocht gebleven in huis en tuin, doch nergens was Koekoê te vinden geweest.

Toen was Estelle in wanhoop het huis uitgevlucht, roepende: 'Ik ga naar mevrouw Burgoyne', en, half gekleed en vermoeid als zij was, was zij alleen den straatweg langs en de donkere lanen doorgerend, niet stilstaande, eer zij aan ons huis gekomen was, in den toestand dien ik beschreef.

Frederik begreep dat alle onderzoek vóor den volgenden morgen nutteloos zou zijn. Dien geheelen langen nacht lag de jonge moeder in een staat van bedwelming, terwijl dokter O Brien haar niet verliet. Ook dokter Newton was geroepen, doch kon niets doen, geen faculteit ter wereld kon genezing brengen in zulk een ontstelden geest als die van Estelle.

Ongeveer om drie uren in den nacht kwam Burgoyne te huis, hoorde met schrik wat er gebeurd was en sloot zich toen een half uur lang met O Brien op. Hij zeide mij niet waar hij geweest was en ik deed geen moeite om het gewaar te worden; zijn gelaat zeide mij duidelijk dat hij niet gerust was; ik bracht hem een kop thee en verzocht hem een paar uren te gaan slapen, terwijl ik bij Estelle zou blijven waken. Doch slapen deed hij niet, want ik hoorde hem met onrustige schreden in zijne kamer op en neer loopen. Om vier uren bestelde hij zijn paard en ging, zooals ik terecht vermoedde, om de begrafenis van mevrouw Vance en haar kind bij te wonen. Toen hij terugkwam, zeide hij:

'Vindt gij het niet vreemd, Eleonore, dat er maar één lijk was, toen Fenwick kwam om te kisten; alleen dat van de moeder; dat van het kind was verdwenen. Ik begrijp het niet, gisteren hield de doode vrouw het kinderlijkje zoo vast in hare armen geklemd.'

'Misschien heeft een jakhals of een hyena...' zeide ik rillende.

'Ja,' antwoordde mijn man; 'daar heb ik ook aan gedacht; maar waarom is dan het lijk van de moeder onaangeroerd gelaten? Fenwick zegt dat er zelfs geen schram aan hare handen was. *Enfin*, de arme vrouw is begraven; zij heeft er geen leed van.' Daarop hernam hij, vreeselijk ernstig: 'Eleonore, beste vrouw, ik ga nu naar de parade, en ik geloof dat de zaken tot een crisis zullen komen. God geve dat wij behouden terugkomen, maar mocht Hij het anders beschikken, en mag ik u niet meer beschermen, mijn lieve moedige vrouw, bescherm u zelve dan hiermede; het werkt oogenblikkelijk. Gebruik het niet voorbarig; niet eer alle hoop voorbij is, maar... ik behoef u niet te zeggen dat het motto van een vrouw in deze vreeselijke dagen, even als dat van een man moet zijn: 'Alles verloren, behalve de eer.'

Daarop kuste hij mij herhaaldelijk en ging heen.

Wat hij mij gegeven had, was een fleschje met Pruisisch zuur.

(Vervolg en slot hierna.)

Godgeleerdheid - wijsbegeerte onderwijs.

Het wetsontwerp tot regeling van 't hooger onderwijs van den minister Geertsema.

Als ooit een wetsontwerp op het hooger onderwijs het zoo ver mocht brengen, dat het aan de beraadslaging der wetgevende macht onderworpen wordt, zal geen der kamerleden kunnen klagen, dat men niet in de gelegenheid is geweest om de verschillende inzichten aangaande dit onderwerp te leeren kennen. Ziehier dan, het rapport van 1828 niet meegerekend, reeds het vierde ontwerp! En elk van die wetsvoorstellen lokte tal van brochuren, tijdschrift- en courant-artikelen uit. Academische senaten en vereenigingen van leeraren beraadslaagden en gaven hunne meeningen te kennen. Men zou zeggen, de oogst is overrijp en overvloedig, en de eerste de beste minister heeft niet anders te doen dan te maaien, in te zamelen en te ziften. Muzen, weest blijde: mogen elders Staat of Kerk u laten verkwijnen en verhongeren, - 't is niets! In 't kleine Nederland zijn genoeg geleerde hoofden, die zich over u hebben bekommerd. Er is geklaagd, dat men u liet verkommeren, dat men u veronachtzaamde, dat eene jongere zuster ten uwen koste bevoordeeld werd, dat men aan de nieuw geborene het voedsel verkwistte, dat gij zoo broodnoodig hadt om de krachten van uw zeer gevorderden leeftijd te schragen. De geleerden hebben 't niet laten ontbreken aan allerlei plannen, niet alleen om u een veilig onderkomen en ruimen kost te verschaffen, maar zelfs om het levenselixer te bereiden, dat u eene eeuwige jeugd en eene onvergankelijke schoonheid zal verzekeren. Een menschenleeftijd lang heeft Nederland om uwentwille gejammerd en wenschen opgezonden en plannen beraamd, en, als de krachten ons maar niet begeven, zullen er thans nieuwe uitbarstingen volgen; - doen u al die bewijzen van belangstelling niet weldadig aan, melieven?

- Ja zeker, hoor ik de Grieksche dames antwoorden, maar....
- Wat maar? Noemt een ander land op de geheele aarde, waar

meer over u is gejammerd en ernstiger en langer over u werd gedebatteerd!

- Jammer, dat er om onzentwille zooveel slijtage was van hersenen en dat er zooveel inkt en papier werd verbruikt en zoo vele pennen stomp werden geschreven, om nog niet eens te gewagen van de arme letterzetters, van de zwoegende drukpersen. Doch ja, de boekverkoopers zijn wellicht de eenigen, die goede zaken hebben gemaakt. Maar wij, neem 't ons niet kwalijk, heeft men ons gediend naar de eischen van den tijd; heeft men 't onzen priesters niet aan 't noodige laten ontbreken?

- Zacht wat, edele matronen, weest nu eenige oogenblikken niet al te pessimistisch, en vooral beproeft u zelven eens, of gij wellicht-ook een weinig besmet zijt met de kwaal onzer dagen om hoog opgeschroefde eischen te stellen. 't Is waar, de omvang der tegenwoordige wetenschap vordert verdeeling van den arbeid, vermeerdering van leerstoelen aan de universiteiten; de inkomsten der hoogleeraren zijn zeer ongelijk verdeeld - de een ontvangt zonder twijfel te veel, wat de ander te weinig geniet - en toch bloeien twee van onze hoogescholen zeer en houden ze allen haren goeden naam op door bij voortduring uitstekende geleerden en mannen der practijk te kweeken. Met de gymnasia is het slechter gesteld; de wijs, waarop de hoogescholen het admissie-examen afnemen, berokkent hun groote schade. Ik bedoel hier niet alleen mede, dat de leerlingen vóór den tijd de schoolbanken verlaten; dit verlies is gering in vergelijking van een ander, waardoor hun goede naam in gevaar wordt gebracht. Die ter kwader ure toegelaten studenten bederven het gehalte der propaedeutische studiën. De professoren verspillen hunne woorden aan toehoorders, van welke een groot gedeelte niet in staat is om academische lessen te volgen. Luide klachten worden aangeheven. De beter onderlegden onder de studenten vervelen zich en drijven den spot met de zaak. De propaedeutische vakken worden meer en meer beschouwd, niet als een levenwekkend element, maar wel als een verdrietige hindernis, die men in 's hemels naam moet zien te boven te komen. De malaise, de verontwaardiging zoekt zich lucht te geven, - op wie? - Op de examineerende professoren, wier plicht meebracht al dat onrijpe volkje terug te wijzen? Beschuldigen zij, de toongevers, naar wier stem 't publiek liefst luistert, zich zelven? - Wat denkt gij? - Neen, heilige Gerechtigheid, de schuld wordt geworpen op de ongelukkige gymnasia, die toch niet bij machte zijn om de naar 't student-spelen hunkerende jongelieden vast te houden en kortzichtige ouders te bekeeren. De gymnasia, zoo heet het, leveren slecht onderlegde leerlingen af; dáár wordt geen degelijk onderwijs gegeven; dáár wordt met de promotiën geknoeid; zij zenden rijp en groen naar de academiën. - Geen wonder, dat bij zulke aantijgingen 't bestaan dezer inrichtingen tegenover privaatonderwijs en bijzondere scholen, waar men bovendien spoediger en gemakkelijker

voor 't admissie-examen ‘klaar kan komen’, in groot gevaar wordt gebracht.

En dan nog iets. Het gymnasiaalonderwijs is aan de willekeur der gemeenten overgelaten. Wij zijn groote voorstanders van al wat vrijheid heet. Maar is het eene goede toepassing van 't beginsel der vrijheid, dat het Rijk subsidiën uitkeert aan vele Latijnsche scholen, die zoo slecht met leeraren bezet zijn, dat het onderwijs nauwelijks goed *kan* wezen, en die dan ook alleen haar kwijnend bestaan rekken door op het subsidie te teren; - is het, vragen wij, eene verstandige toepassing van 't beginsel der vrijheid, als van regeeringswege die sommen worden uitbetaald, zonder het houden van eenig toezicht, zonder het nemen van eenigen waarborg, dat zij werkelijk ten bate van wetenschap en geestbeschaving strekken? Zoude het ook aan de inrichting van sommige dier kleinere scholen liggen, dat de blaam, die op de gymnasia in 't algemeen geworpen wordt, een glimp van waarheid verkrijgt?

Eindelijk, men mag met grond vragen: beantwoordt de leerstof der Nederlandsche gymnasia aan de eischen des tijds? Kan men in onzen tijd nog beweren, dat een jong mensch genoeg algemeene ontwikkeling heeft opgedaan om zich aan het een of andere vak van wetenschap te wijden, als ge hem tamelijk wel hebt onderlegd in Latijn en Grieksch, nieuwe talen, geschiedenis en wiskunde? Verre van daar! - Wie gevoelt in de beschaafde maatschappij, laat staan in de wetenschappelijke wereld, niet diep het gemis aan kennis van physica en chemie, van plant- en dierkunde, van staathuishoudkunde, van vakken, die zelfs op de lagere school niet geheel mogen ontbreken? Terwijl de dorpsschool doordrongen is van 't besef, dat de tijd nadert, waarin juiste begrippen van die wetenschappen een onverbiddelijk vereischte zullen zijn van al wat den naam van geestbeschaving draagt, staat het gymnasium daar nog gedost in middeleeuwsche wapenrusting op zijn hoog voetstuk, alsof het met minachting neerziet op al die nieuwe inkruipselen en op de eischen van het ploertige practische leven. Alsof eene school, die zich beroemt de kweekster van beschaving bij uitnemendheid te zijn, die eischen nog zou kunnen of mogen loochenen! - 't Valt niet te ontkennen, de opleiding aan 't gymnasium is zeer eenzijdig, het ontwikkelt den mensch slechts ten halve. Zoolang het in deze eenzijdigheid blijft volharden, zal het bij de burgerscholen met recht ten achter staan. Ook *die* zijn eenzijdig; maar hare eenzijdig realistische richting valt meer in den smaak van 't publiek, 't welk inziet, dat daar toch nog beter aan de dringendste eischen der opleiding tot het maatschappelijk leven voldaan wordt dan aan het gymnasium. Wij houden het voor zeker, dat, eer vijftig jaren verloopen zijn, iemand, die geene physische wetenschappen verstaat, voor een even groot barbaar zal worden gehouden als een paar eeuwen geleden een man, die geen Latijn en logica kende. Aan de Duitsche gymnasia is

reeds sedert lang in deze dringende behoefte voorzien. Vanhier, dat zij met het beste gevolg met de Realschulen wedijveren als inrichtingen tot het verkrijgen van algemeene geestontwikkeling ook voor hen, die niet voornemens zijn ooit de universiteit te bezoeken. Ja, wat meer is, in Duitschland nemen de gymnasia zoozeer in bloei toe, dat de Realschulen meer en meer op den achtergrond geraken. Nederland staat in dit opzicht op een zeer achterlijk standpunt. Wel is men in sommige gemeenten zoozeer doordrongen geworden van den onverbiddelijken eisch eener beschaafde opvoeding, dat aan hare gymnasia reeds enkele lessen in natuurwetenschappen gegeven worden. Maar 't geschiedt als 't ware terloops, buiten de wet om. En zoolang deze niet heeft uitgesproken, dat het onderwijs in natuurwetenschappen de gezellin van de humaniora *moet* zijn, zal de zaak nimmer op een goeden voet geregeld worden, en zullen de gymnasia blijven wat ze thans zijn: middelen om toelating te verkrijgen tot de hoogeschool, niet scholen voor het leven, niet de kweekplaatsen tot het verwerven van echte geestbeschaving en levenswijsheid.

Jammerlijk is het dus in velerlei opzicht met onze gymnasia gesteld, en als ergens de klacht over veronachtzaming van 't hooger onderwijs mag aangeheven worden, dan kan het daar met grond geschieden, daar, aan de gymnasia, zooals zij aan alle kanten verdrongen en miskend en mishandeld worden, hier door de hoogeschool, die haar best doet om de leerlingen van de schoolbanken te lokken, daar door de landsregeering, die 't bestaan der gymnasia schijnt te ignoreeren, ginds door de burgerschool, die triomfantelijk op zulk eene eenzijdige en weinig voor 't leven berekende opleiding neerziet.

Doch keeren wij tot onze Muzen terug. Komt het dus op klagen aan, wij, de mannen van 't gymnasium, wij hebben reden om met hare klacht in te stemmen. Maar of dit ons 't recht geeft tot de zwartgallige opvatting, dat al die ter zijde gelegde wetsontwerpen en al dat geschrijf over de wetsvoorstellen verloren tijd en moeite zou zijn, dit wagen wij te betwijfelen. Ja, al stierf dit wetsontwerp denzelfden dood als zijne voorgangers, ook dan nog zouden wij den moed hebben om uit te roepen: al weer eene schrede voorwaarts! Voorwaarts, zeg ik; want weet wel, waarde Muzen, dat gij bij elk wetsvoorstel terrein hebt veroverd, dat ieder der opvolgende ministers gaandeweg den moed heeft gekregen om iets meer voor u te vorderen. Schroomvallig trad Heemskerk te voorschijn. 't Was alsof hij de openbare meening ter uwer gunste wilde stemmen door te betoogen, dat klassieke dames, als gij zijt, bijna van rozegeur en maneschijn kunnen leven. De subsidiën, zoo luidde het, kunnen desnoods verminderd worden. Hij wilde de gymnasia onder de bescherming stellen van een soort van armenwet, door aan gemeenten van boven de 20,000 zielen de *verplichting* op te leggen om tegen wil en dank zich met het onderhoud van zulk eene inrichting te belasten. Hij wilde aan de universiteit hare

oudste dochter ontrooven door de theologie uit den band van hare wetenschappen te lichten. En toch was er in dat ontwerp zoo oneindig veel goeds. - Fock trad op. Hij durfde hoogere eischen stellen: 14 Rijksgymnasia, hoogere traktementen der hoogleeraren, lagere collegiegelden; de theologie zou hare plaats aan de universiteit behouden. Aan den eenen kant meerdere vrijgevigheid; maar aan den anderen kant zou het hooger onderwijs in knellende boeien zijn geklonken. Tal van examens, staatsexamens tot in 't oneindige, examineerende staatscommissiën in alle mogelijke graden en vakken waren schering en inslag van dat wetsontwerp.

En niettegenstaande dit, begroetten wij het alweer als eene schrede voorwaarts.

En al het geschrijf en gewrijf over die beide wetsontwerpen is ook al niet zonder vrucht geweest. De publieke opinie heeft zich uitgesproken. De toekomstige wetgever werd in de gelegenheid gesteld om haar te leeren kennen. Over sommige punten werd men 't gaandeweg van zelf eens, zij werden alsof ‘'t van zelf sprak’ als vaste beginselen aangenomen, waarvan een volgend ontwerp zou *moeten* uitgaan, als het ten minste eenige kans op slagen zou hebben.

Als zoodanig noemen wij de overbrenging der propaedeutica naar de gymnasiën, meerdere mildheid van staatswege in 't ondersteunen der gymnasia, het opnemen der physische wetenschappen onder de vakken van onderwijs, waaraan op die inrichtingen een plaats toekomt. En zouden wij onder die beginselen, ter gunste waarvan de openbare meening beslist heeft, ook mogen noemen: het bestaan der drie hoogescholen, het behoud eener theologische faculteit, het toestaan van zekere rechten aan 't Athenaeum te Amsterdam, de afschaffing van collegiegelden in den tegenwoordigen ietwat *preller*achtigen vorm met den aankleve van testimonia, het toelaten van privaatdocenten? Wij durven ons vleien met ook op deze vraag een toestemmend antwoord te mogen geven. Wij gelooven, dat, zoo de openbare meening ook op deze punten al niet volkomen eenstemmig is, eene overgroote meerderheid er zich toch vóór heeft verklaard.

De voorsteller van het tegenwoordige ontwerp heeft dan ook wèl gezorgd hoofdbeginselen als de opgenoemde op te nemen; terwijl hij daarentegen alle zulke denkbeelden heeft laten vallen, die, hoewel ze een tijd lang tot de lievelingsplannen der hervormers van 't onderwijs behoorden, toch in het langdurige louteringsproces, waaraan dit onderwerp is blootgesteld geworden, bleken de vuurproef niet te kunnen doorstaan. Opgegeven zijn de gedwongen gemeentegymnasia van Heemskerk, de Rijksscholen van Fock, de progymnasia, de onderscheiding in meesterschappen en doctoraten, de berg van staatsexamens, enz.

Door zich zoo te schikken naar de uitgesproken openbare meening heeft dit ontwerp op zich zelf reeds een grooten waarborg voor levens-

vatbaarheid, met andere woorden, groote kans, om, als het aan 't oordeel der Kamers onderworpen wordt, te worden aangenomen.

Doch er is meer. Eene wet moet van een hoofdbeginsel uitgaan, er moet in haar eene leidende gedachte zijn, ze moet zich eene richting kiezen. Vinden we zoo iets in 't ontwerp van den minister Geertsema, of is het wellicht een samenraapsel van eenige punten, waarover men 't gaandeweg is eens geworden door de zaak van alle kanten te bezien en elke quaestie van 't hooger onderwijs te wikken en te wegen?

Er is een hoofdbeginsel, eene leidende gedachte in dit ontwerp, en - dit moeten we er bijvoegen - ook deze leidende gedachte is een beginsel, dat sedert den laatsten tijd meer en meer in de openbare meening heeft post gevat. Men veroorlove ons het een weinig nader in 't licht te stellen.

Iemand, die geroepen is om orde te scheppen in zaken, waarin de grootste bandeloosheid en de schromelijkste misbruiken heerschen, heeft gewis een zware taak en vervalt allicht in het euvel van al te veel te willen regelen, van al te nauwkeurige vooorschriften te geven, van al te zeer de vrijheid van personen en gemeenten aan banden te leggen.

In dit moeilijke geval verkeerde de man, die ten onzent het middelbaar onderwijs regelde, - schiep, kan men niet zeggen. Want hij vond instituten, tweede afdeelingen van gymnasia en andere inrichtingen. Maar 't ware wellicht gemakkelijker geweest eene nieuwe wereld te scheppen dan zulk een chaos van weerbarstige stoffen tot een doelmatig geheel te ordenen. De wet op 't middelbaar onderwijs draagt de sporen van de moeite, die dit hervormingswerk heeft gekost. Zij treedt in de geringste bijzonderheden en geeft doortastende en afdoende voorschriften: de gemeenten *moeten* burgerscholen oprichten; het Rijk wordt *verplicht* minstens 15 hoogere burgerscholen te vestigen; het recht om als leeraar aan die scholen op te treden wordt aan strenge bepalingen onderworpen; die onderwijzers worden bij overtreding der wet met vele boeten en straffen bedreigd; nauwkeurig voorgeschreven staatsexamens, zoowel voor onderwijzers als leerlingen, staan daar als strenge wachters en als zoovele waarborgen, dat het met de zaak recht ernst is. Met één woord, de wet op 't middelbaar onderwijs heeft op 't gebied der wetenschap iets van 't karakter der voorschriften, die Peter de Groote in andere zaken aan zijne ruwe en onwillige onderdanen gaf.

't Zij verre van ons de nagedachtenis van den grooten staatsman, die ons de hoogere burgerscholen schonk, te beleedigen. 't Kan zijn, dat het toenmaals noodzakelijk was zóó door te tasten en tot orde te dwingen. Maar dit is zeker, dat er bij een aan vrijheid en zelfstandig handelen gewoon volk, zooals wij zijn, een tijd komt, waarin de van hoogerhand in 't leven geroepen actie wordt opgevolgd door eene even

sterke reactie. Al beseft men, dat al dat reglementeeren en examineeren nuttig, wellicht noodzakelijk was, wanneer de zaak eenmaal in goeden gang is, laat zich al spoedig hier en daar eene stem hooren, die de meening uit, dat de Hooge Regeering nu de curateele wel wat mocht verslappen; dat, nu eenmaal ieder van 't belang der hervorming doordrongen is, gerust wat meer kon worden overgelaten aan eigen samenwerking en eigen toezicht, - in 't kort, dat er wel wat meer vrijheid kon zijn. Die enkele stemmen vinden weldra weerklank in 't gemoed van een van nature vrijheidlievend en hoog ontwikkeld volk; zij vestigen zich meer en meer als publieke opinie, - de reactie is daar.

Wie geen vreemdeling in Jeruzalem is, weet, hoe heden ten dage gemeentebesturen en de beste paedagogen denken over die reglementaire overlading met vakken van onderricht en over de examenmanie van 't middelbaar onderwijs. Doch, wat schade! 't Zal beter worden. Eene wet is niet voor de eeuwigheid bestemd. En nu de burgerscholen eenmaal daar staan, talrijker en rijker toegerust, dan iemand ooit had durven denken, nu is wellicht de tijd nabij, dat de vorm, waarin de weerbarstige stof werd gegoten, zal stuk geslagen worden als de belemmering, die haar verhindert zich in haren luister te openbaren.

De vorige wetsontwerpen voor 't hooger onderwijs stonden - 't valt niet te ontkennen - veel te veel onder den invloed van de richting, die 't middelbaar onderwijs beheerscht. Ook zij wilden voor 't hooger onderwijs te veel reglementeeren en examineeren naar 't voorbeeld van de wet op de middelbare school. Ook zij wilden door examens en andere voorschriften te veel onder curateele stellen, te weinig overlaten aan *self-government* van academiën en gemeentebesturen. Nu heeft dit laatste wel zijne bedenkelijke zijde. Meermalen wezen wij daarop. Meermalen opperden wij de vraag, of de gemeentebesturen, als zij niet door de tuchtroede van den Staat er toe gedwongen werden, wel iets voor hare gymnasia zouden overhebben. Maar de tijden zijn veranderd en met hen de omstandigheden. De gedienstige voorliefde, die de gemeenten kort na 1863 ten toon spreidden voor eene weelderige inrichting der hoogere burgerscholen en de onverholen minachting voor het klassieke onderwijs, waardoor ze zich toen lieten meesleepen, is vrij wat bedaard. Wij schrijven niet meer 1864, maar 1874. En in dat tijdvak van 10 jaren is menig blijk gegeven van overmoed der door wet en inspecteurs beschermde en door het gouden bergen verwachtende publiek begunstigde hoogere burgerscholen; reeds zoo vele ten einde gebrachte cursussen der middelbare school hebben menige teleurstelling gebaard; het gymnasium heeft middelerwijl in weerwil van alle hinderpalen rustig zijn baan bewandeld en is voortgegaan met de opleiding van jongelieden, die regelmatig *hunne bestemming hebben bereikt* en thans sieraden der maatschappij zijn; - de openbare meening, die, als men maar geduld heeft, altijd eindigt met een recht-

vaardig vonnis te vellen, is ongetwijfeld overgeslagen ten voordeele van de gymnasia. Was het aan die inrichtingen verstrekte onderwijs slechts minder eenzijdig en meer practisch, dan lijdt het geen twijfel, of 't publiek zou 't voorbeeld van Duitschland volgen en aan haar de voorkeur geven boven de burgerscholen als plaatsen, geschikt tot algemeene geestontwikkeling van onze jongelingschap. Zoo is thans ook van de gemeentebesturen iets beters voor het hooger onderwijs te wachten dan een jaar of tien geleden.

Deze veranderde stemming is den minister Geertsema bij 't samenstellen van zijn ontwerp niet ontgaan. Hij heeft begrepen datgene te mogen verwachten waarop Heemskerk en Fock in hun tijd - en de maatschappij verandert tegenwoordig verbazend spoedig in denkwijs - nog niet konden rekenen. Hij rekent er op, dat de maatschappij thans meer dan ooit doordrongen is van de noodzakelijkheid eener grondige en kalme opleiding onzer jongelingschap, - daarom waagt hij het een *zeven*jarigen cursus aan de gymnasia voor te stellen. Hij rekent er op, dat de gemeentebesturen welwillend gezind zijn jegens de inrichtingen van hooger onderwijs, - daarom geene Rijksscholen, veel minder dwang tot het onderhouden van gymnasia; volkomen vrijheid in het aanstellen van leeraren, in de uitbreiding aan die inrichtingen te geven, behoudens zekere voorschriften omtrent 't hoogst noodige, dat *moet* onderwezen worden, hoofdzakelijk met het oog op die kleinere scholen, welke, om 't rechte woord te bezigen, *misbruik* maken van het rijkssubsidie. Wijs geworden door de klacht over overlading met velerlei vakken in het kortst mogelijke tijdsbestek, slaat hij den in dit geval eenig aangewezen weg in: hij geeft ruimte van tijd en meent zelfs, dat eene bepaling noodig is, waarbij wordt voorgeschreven, dat buiten de oude talen niet meer dan vier vakken tegelijk mogen onderwezen worden. Hij heeft de vruchten gezien van 't oneindige reglementeeren en examineeren en laat daarom nagenoeg de geheele wijze van uitvoering der in de wet neergelegde beginselen over aan maatregelen van inwendig bestuur: de academische senaten moeten met elkander uitmaken, welke examens en hoe zij die willen afnemen, op welke voorwaarden zij wetenschappelijke graden zullen verleenen; de gemeentebesturen moeten weten, hoever zij hunne inrichtingen van hooger onderwijs willen uitbreiden.

Met één woord, de minister Geertsema treedt in dit wetsontwerp op als de man, die de publieke opinie uitspreekt, welke meer en meer het keurslijf van staatscurateele in zake van onderwijs, uitgeoefend door oneindig reglementeeren, centraliseeren en examineeren, voelt knellen.

Hij wil, dat het hooger onderwijs, voor zoover dit met degelijkheid en orde bestaanbaar is, VRIJ zal zijn.

En, inderdaad, is er eenige tak in de huishouding van een staat, waarvoor vrijheid eene levensvoorwaarde moet geacht worden, dan is

dit het hooger onderwijs. De hoogste ontwikkeling van den geest is die, welke ons boven vooroordeelen verheft, welke ons tot een standpunt opvoert, waaruit wij in staat zijn om de wereldsche zaken in 't verband harer oorzaken en gevolgen te beschouwen, critiek te oefenen, den schijn te verwerpen en het wezen vast te houden. De mensch, die op dit standpunt staat, is vrij, vrij, voor zoover dat een sterveling kan zijn. En zal nu de wetgever het wagen nauwkeurig den weg af te bakenen, die tot dit standpunt leidt? Zal hij de mannen, aan wie het vertrouwen wordt geschonken en op wie de verantwoordelijkheid wordt gelegd om de jongelingschap tot dit edele doel te voeren, in hun werkkring beperken door tal van voorschriften en hen trachten te controleeren door onder staatstoezicht afgenomen examens? Welk een snijdende tegenspraak! - Het ideaal der wetenschap mag en moet den wetgever en staatsbestuurder voor oogen staan; hij moet de middelen verschaffen om het te bereiken; hij moet waken tegen misbruiken van ellendige kleingeestigheid, waardoor het streven zou belemmerd worden; zijn taak is te beschermen en aan te moedigen. Maar zelf ingrijpen in de opleiding tot het hoogste en edelste, dat voor menschelijke krachten is weggelegd, mag hij niet.

Deze grenzen, welke de aard van 't hooger onderwijs aan zijn regelaar stelt, heeft de heer Geertsema helder ingezien. Hij doet wèl met in dit opzicht het voetspoor te volgen van den wetgever van 1815, onder wiens instellingen wij thans nog werkzaam zijn. Want, men moge van dat oude koninklijke besluit zeggen wat men wil, echt vrijzinnig is het in de hoogste mate. Bepaald heeft die wetgever het doel voor oogen gehad, dat het hooger onderwijs geroepen is om den mensch zoo veelzijdig mogelijk te ontwikkelen, om in den meest ruimen kring vooroordeelen te bestrijden en geestbeschaving te verbreiden. Dit beginsel spreekt uit de instelling der athenaea, uit de verplichte bijwoning van de zoogenaamde testimonie-colleges in allerlei aan 't eigenlijk studievak vreemde wetenschappen, uit de aan de academiën gewaarborgde zelfstandigheid en onverantwoordelijkheid in haar inwendig bestuur, in 't afnemen van examens, in 't uitdeelen van wetenschappelijke graden. De uitvoering van dat beginsel moge in menig opzicht gebrekkig, ja belemmerend zijn, - den adel van de daar neergelegde beginselen en het verheven doel kunnen slechts kleingeestige bedilzucht en valsch liberalisme miskennen. De omvang der wetenschappen stelt in onzen tijd hoogere eischen aan het universitair onderwijs, maar desniettegenstaande hebben onder deze vrijzinnige wet onze academiën in degelijke beoefening der wetenschap met goed gevolg den wedstrijd kunnen volhouden met de Duitsche universiteiten en streefden zij in den regel de inrichtingen tot hooger onderwijs van onze overige naburen voorbij.

Wanneer er dus mochten zijn, die tegen 't wetsontwerp-Geertsema de aanmerking te berde brengen, dat zoo heel veel blijft zooals het

thans is, laten zij dan wèl overwegen, of datgene, waarvan zij een grief willen maken, niet veeleer als lof moet toegerekend worden. De wet, waaronder we thans leven, wier wèlgemeend doel is de wetenschap te bevorderen en haar zooveel mogelijk dienstbaar te maken tot veelzijdige geestontwikkeling in den ruimsten kring, en die door de meest vrijzinnige instellingen de verwezenlijking van dit doel tracht in de hand te werken, kan niet absoluut verkeerd zijn. Terwijl 't beginsel, waarvan ze uitgaat, onwrikbaar moet blijven vaststaan, heeft ze slechts aanvulling en wijziging noodig om ook onder veranderde omstandigheden tot zegen aan onze natie te kunnen verstrekken.

't Zijn dus deze twee punten, die we den heer Geertsema tot eer en zijn wetsontwerp tot aanbeveling toerekenen:

1°. dat hij rekening houdt met de openbare meening in zake van hooger onderwijs, overal waar die meening bepaald en overtuigend is uitgesproken;

en 2°. dat hij zich niet heeft laten meeslepen door 't leidende beginsel van de wet op 't middelbaar onderwijs, - een beginsel, dat dáár wellicht op zijn rechte plaats was, misschien nog niet kan gemist worden; - dat hij op den voorgrond stelt vrijheid en zelfstandigheid van universiteiten en gemeente-inrichtingen, dat hij aan den Staat zoo min mogelijk vergunt zich te mengen in zaken van wetenschap.

Wij gelooven hiermede vrij wel het standpunt te hebben aangegeven, waarvan de minister bij 't ontwerpen van deze wet uitging. Omdat wij dit standpunt met ingenomenheid ook voor het onze verklaren, willen wij ons daarop plaatsende het wetsontwerp iets nader in zijne afzonderlijke deelen beschouwen.

Geene definitie van hooger onderwijs. Er is nog nooit een goede gegeven; zij is bovendien niet noodzakelijk. Reden genoeg, waarom niemand het den minister euvel zal duiden, dat hij zich niet aan eene nieuwe proef waagt.

De gymnasia hebben een zevenjarigen cursus. In deze zeven jaren wordt, behalve de tegenwoordig gewoonlijk vertegenwoordigde vakken, ook onderricht gegeven in natuurlijke historie, natuurkunde, scheikunde, staathuishoudkunde en staatsinstellingen. Vergelijkt men deze lijst met die der vakken van onderwijs aan de hoogere burgerscholen, dan bespeurt men, dat de leerstof aan de gymnasia minstens een vak of zeven minder zal tellen dan die van genoemde inrichtingen van middelbaar onderwijs. Neemt men hierbij in aanmerking, dat desniettegenstaande de leertijd aan de gymnasia twee jaren langer zal zijn dan die aan de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, dan blijkt reeds aanstonds, dat de minister in verzet treedt tegen den geest van 't middelbaar onderwijs, welks leus is: Zoo velerlei mogelijk in den kortst mogelijken tijd.

De memorie van toelichting bevat een plan, hoe het onderwijs in

deze vakken over den zevenjarigen cursus behoort te worden verdeeld. Studie der klassieke oudheid vormt in elk jaar de hoofdzaak, - minstens de helft van 't aantal der leeruren moet er aan gewijd zijn. De overige vakken worden zoodanig over den geheelen cursus verdeeld, dat in ieder jaar niet meer dan vier vakken naast het Latijn en het Grieksch gedoceerd worden: in de beide eerste jaren Nederlandsch, Fransch, oude geschiedenis en reken- en stelkunde; in het derde jaar Nederlandsch, Duitsch, geschiedenis der middeleeuwen en stel- en meetkunde; in het vierde jaar dezelfde vakken, doch in plaats van geschiedenis des middeleeuwen nieuwe geschiedenis; in het vijfde jaar Engelsch, nieuwe geschiedenis, stel- en meetkunde en natuurlijke historie; in het zesde jaar wordt natuurlijke historie vervangen door physica, nieuwe geschiedenis door Grieksche historie, en komt er bij staathuishoudkunde. In het zevende jaar vervalt het onderwijs in de nieuwe talen geheel; Romeinsche geschiedenis vervangt de Grieksche, drie uren per week worden gewijd aan scheikunde. Bovendien is de bedoeling des wetgevers, dat van de vijf uren per week Latijn in de beide laatste jaren twee zullen gewijd worden aan 't geen men tot nu toe aan de academie verstaat onder 't collegie in Romeinsche antiquiteiten. Als de vakken op deze wijs verdeeld zijn, verkrijgt men per week als totaal van lesuren; in de drie eerste jaren 26 uren, in de beide volgende 22, in het 6de en 7de jaar 20 uren. De minister beoogt met deze gestadige afneming van lesuren in de hoogere klassen een bepaald doel. Hij wil, dat bij verder gevorderde schooljaren aan den leerling meer tijd zal overblijven voor vrije studie.

Volgaarne brengen wij hulde aan 's ministers humane bedoeling en aan zijn goeden dunk omtrent studiezin en weetgierigheid van de Nederlandsche jongelingschap. Hij duide ons echter niet ten kwade, dat veeljarige ondervinding ons in dit opzicht minder optimistisch doet denken. Een jongeling van 18 à 20 jaren heeft, behoudens de loffelijke uitzonderingen, nog zeer groote behoefte aan gedurige leiding en aan geregelde bezigheden. Als duidelijk bewijs hiervoor kan verstrekken de wijs, waarop de meeste propaedeutici aan de hoogeschool hun tijd doorbrengen. Zijn zij eenmaal aangeland in 't geen zij voor hun eigenlijk gezegd beroepsvak houden, dan komt er in den regel meer lust tot eigen onderzoek. Maar zoolang zij zich bevinden in 't geen in hun oog enkel voorbereiding tot ernstiger studie is, blijkt, helaas, bij ervaring, dat liefde tot de wetenschap een al te zwakke prikkel is tot geregelde en ernstige werkzaamheid. Drie lesuren per dag zijn voor de zoodanigen bepaald te weinig. Zoo zullen - dit voorspellen wij op goede gronden - de beste leerjaren door de meerderheid verluierd worden.

De minister loopt tamelijk los heen over 't onderwijs in de nieuwe talen. Wel erkennen wij volgaarne, dat, als een jong mensch geen lust bezit om voor zich zelven ijverig boeken in de nieuwe talen te

lezen, de school hem niet zoover kan brengen, dat hij een Fransch, Duitsch, Engelsch werk verstaat. Ook erkennen wij volmondig, dat het onderwijs in zoogenaamde letterkunde vaak ontaard is in een ijdel geheugenwerk of in beschouwingen, die niets anders kunnen bijbrengen dan een vernis van schijnbare belezenheid. Doch meermalen zagen wij de beste vruchten voor aesthetische vorming, als door een echt wetenschappelijk en smaakvol docent enkele der beste producten van de nieuwere letterkunde toegelicht werden. Zulk een onderwijs wekt den lust tot eigen lectuur op en zulk een leeraar kan gewichtige diensten bewijzen als leidsman en vraagbaak. *Zulk* een leeraar, zeggen wij uitdrukkelijk, niet een zooals er, helaas, op dit gebied van 't onderwijs nog zoo vele zijn. En er bestaat grond om te verwachten, dat deze vakken gaandeweg in handen zullen komen van eigenlijk gezegde literatoren. Ja, als we in artikel 20 van dit wetsontwerp bij de vakken, waarin onderwijs zal worden gegeven in de faculteit der wijsbegeerte en letteren, niet afzonderlijk melding zien gemaakt van Grieksche, Romeinsche, Oostersche of andere letterkunde, maar in 't algemeen van *de* taal- en letterkunde, opent zich 't vooruitzicht, dat eenmaal zal voldaan worden aan den lang gekoesterden wensch, dat aan onze hoogescholen leerstoelen voor de moderne buitenlandsche letterkunde worden opgericht.

Buitendien: wij betwijfelen het zeer, of een jong mensch, die b.v. in Engelsch gedurende twee jaren twee uren per week classikaal onderwijs heeft genoten, wel behoorlijk zal zijn toegerust om zich zelven verder te helpen. Wie bij 't lezen in eene vreemde taal nog met al te groote moeilijkheden moet worstelen, moet om zich zelven te oefenen eene wilskracht bezitten, die wij, met verlof van den minister, aan onze jongelingschap niet toeschrijven.

Bedaard overleg met deskundigen en geraadpleegde ervaring zullen leeren, dat het voor de nieuwe talen uitgetrokken getal lesuren veel te gering is. Welnu, er schiet tijd genoeg over om dit gebrek te verhelpen. Wel zou dan de rekening (die wij zoo ter loops uit de getallen van de tabel meenden te kunnen opmaken) vervallen, dat het onderwijs in die nieuwe talen aan één leeraar kan worden opgedragen; wel zou zoodoende een volledig gymnasium kostbaarder worden; maar wie beweert ook, dat een groot aantal van zulke gymnasia met propaedeutische studiën zoo dringend noodig is? Laten er slechts weinige worden opgericht, die inderdaad aan alle eischen voldoen, laat het beloofde milde rijkssubsidie alleen verleend worden aan inrichtingen, die op zeer goede leest geschoeid zijn, - de zaak van 't hooger onderwijs zal daardoor niet benadeeld worden.

't Zelfde valt op te merken omtrent natuurlijke historie en scheikunde. Voor 't eerste zoo omvangrijke vak zijn vier uren per week gedurende één jaar bepaald te weinig; en voor scheikunde zou een tweejarige cursus hoogst gewenscht zijn.

Onder de leervakken missen we 't Hebreeuwsch. Is deze weglating een gevolg van de verandering der theologische faculteit in eene van godsdienstwetenschap? De noodzakelijkheid hiervan zien wij niet in. Wij bespeuren hierin veeleer de consequente doorvoering van een beginsel, dat we nu gaan bespreken. - De zaak heeft op zich zelve overigens weinig te beduiden: gemeenten, die een volledig gymnasium oprichten, zullen even goed als thans bereid zijn om toekomstige theologen te gerieven.

De minister heeft het Hebreeuwsch niet onder de verplichte leervakken opgenomen, omdat hij wil, dat *alle* aan 't gymnasium onderwezen wetenschappen door *alle* leerlingen zonder in 't minst hun toekomstige bestemming in aanmerking te nemen zullen beoefend worden. Uit de ontwerpen Heemskerk en Fock meenden wij eene andere bedoeling te moeten opmaken. Hebben wij hun studieplan recht begrepen, dan zouden in het laatste of in de beide laatste jaren van den gymnasialen cursus aanstaande juristen, theologen, medici enz. ieder een afzonderlijken weg opgaan, zooals thans 't geval is bij de propaedeutische studiën aan de hoogescholen: reeds aan de gymnasia zouden in de laatste jaren een soort van faculteiten bestaan. Bij den duur van den gymnasialen cursus, dien zij voorstelden, kon 't ook moeilijk anders ingericht worden. 't Was immers niet wel doenlijk in zes jaren aan een jong mensch de beoefening van zoo vele vakken op te leggen. De zevenjarige cursus, dien de heer Geertsema durft voorstellen, verandert echter zeer veel aan de zaak, en door deze verlenging van den tijd der voorbereidende studie wordt, naar ons inzicht, de bereiking van een uitstekend doel mogelijk gemaakt: 't gymnasium zal niet meer dienen als voorbereidingsschool voor aanstaande juristen, literatoren, philosofen, medici en theologen, - *het zal veelzijdig en degelijk ontwikkelde menschen aan de hoogeschool en aan de maatschappij leveren.*

Aan de hoogeschool: laat toch eindelijk die bekrompen zienswijs vaarwel worden gezegd, dat een jurist, theoloog of literator eigenlijk niet te maken heeft met physische wetenschappen; dat een philosoof of medicus, als hij met recht den naam van geleerde zal dragen, niet even goed door de humaniora behoort *gebildet* te zijn als zijn medestudent in een der eerstgenoemde vakken! Het kan niet anders, of bij zulk een vooroordeel moet de academie de kweekschool worden van onpractische advokaten, dokters enz., evenals het geval zou zijn, wanneer de opleiding geschiedde door faculteitsscholen en afgesloten seminariën. Het gymnasium is de plaats, waar menschen van meer levenservaring en helderder inzichten den jongeling, die steeds neiging heeft om zich met al zijne krachten geheel aan zijn toekomstig beroepsvak te wijden en al 't overige als onnutten ballast van zich te werpen, nog kan *dwingen* om met de eerste en noodzakelijke beginselen van alle menschelijke wetenschap kennis te maken. Vangt dan aan de universiteit voor hem

de periode van geheel vrije studie aan, dan zal licht de eenmaal opgewekte lust en gevoelde behoefte om aan geen vak van menschelijke kennis geheel vreemd te blijven hem er toe brengen om zich ook daar niet enkel te bepalen tot hetgeen onontbeerlijk is voor de uitoefening van het toekomstige beroep zijner keus. Wat meer is: als de leerling op het gymnasium eenig begrip heeft verkregen van de hoofdrichtingen, die de mensch op 't groote veld der wetenschap kan inslaan, zal 't verschijnsel zich niet zoo gemakkelijk voordoen, dat de keus van een studievak bepaald wordt door een misplaatste opvatting over den aard eener wetenschap of door voorliefde van ouders voor eenig beroep. De jongeling zal zelfstandiger en met beter inzicht kiezen; en 't zal niet zoo vaak meer gebeuren, dat te laat berouw over 't eenmaal aangegrepen studievak lustelooze en werktuigelijk voor examens blokkende studenten kweekt.

Aan de maatschappij: niet te veel nadruk kan gelegd worden op de waarheid, dat men eerst beschaafd mensch en dàn beoefenaar van een speciaal studievak of beroep moet zijn. Door den tegenwoordigen omvang van 't lager onderwijs, door tijdschriften en populaire boeken is het zoover gekomen, dat de meesten van ons, die den mannelijken leeftijd zijn ingetreden, diep doordrongen zijn van 't besef, hoe gebrekkig en eenzijdig de opleiding onzer jeugd was. Dat merken wij bijna dagelijks en daaraan zullen we over eenige jaren nog smartelijker herinnerd worden, als wij in zoo menig gesprek met wel ontwikkelde jongelieden ons zelven betrappen op de meest scheeve voorstellingen omtrent natuurverschijnselen, maatschappelijke inrichtingen en wat dies meer zij. Wij worden op beschamende wijs tot dat bewustzijn gebracht, als we soms een boek of tijdschriftartikel moeten ter zijde leggen, waarvan de opsteller populair meende te schrijven, doch altijd in de vooronderstelling, dat zijne lezers hebben genoten niet hetgeen voor een kwart eeuw, maar 't geen *thans* voor eene beschaafde opvoeding wordt gehouden.

Dit groote voordeel of liever dezen onontbeerlijken eisch der opvoeding kan 't gymnasium vervullen, als bij inrichting op ruimeren schaal de cursus slechts langer van duur is. En dan zijn zeven jaren waarlijk niet te veel. De Duitsche gymnasia, die de eenzijdige richting van de onze reeds lang lieten varen, hebben een negenjarigen cursus. Doch daar bestaat geen meer uitgebreid lager onderwijs, geen zoogenaamde Fransche school; en deze is ten onzent een hulpmiddel - volgens sommigen, een struikelblok - waarmee men wel degelijk rekening moet houden. Wordt het gymnasium volgens de bedoeling van den minister ingericht, dan zien wij niet in, waarom het enkel voorbereidingsplaats voor de hoogeschool zou blijven. In Duitschland wordt het thans weder meer dan ooit aangemerkt als de meest geschikte oefenschool voor eene beschaafde opvoeding in 't algemeen. Waarom zou 't ook hier deze roeping niet kunnen gaan vervullen?

Wij zeiden straks, dat vrijheid en zelfstandigheid in de inrichting der scholen van hooger onderwijs den minister bij dit wetsvoorstel tot punt van uitgang dient. Hiermede schijnt in strijd te zijn de voorgeschreven indeeling der leervakken. Want, al lezen we bij die tabel zelve de woorden: ‘Ten einde de zaak duidelijk voor te stellen, volgt hier het leerplan, zooals het overeenkomstig deze opmerkingen *zou kunnen* ingericht worden’, blijkt toch later overtuigend, dat de bedoeling is om wel degelijk van hoogerhand een leerplan voor te schrijven, waaraan alle gymnasia zich zullen moeten houden. Zoo lezen we later, dat het verband tusschen volledige en kleinere gymnasia ‘door het *verplicht* leerplan verkregen wordt’ (Mem. v. T. bij art. 5 vgl. Mem. v. T. op art. 6).

Inderdaad, de regeering bemoeit zich hier meer dan ergens elders met de inwendige inrichting der scholen van hooger onderwijs. De reden, waardoor deze inconsequentie gewettigd wordt, ligt echter voor de hand. Een der struikelblokken voor elk wetsontwerp op 't hooger onderwijs zijn de kleine Latijnsche scholen, waarvan sommige met één docent en met een drie- of viertal, 't geval kwam ook wel eens voor, met geen enkel leerling. Die scholen, meestal terende op rijkssubsidie, doen veel kwaad aan de goede zaak. Zij bezitten even goed als de groote gymnasia het recht om leerlingen tot de academische lessen te bevorderen. Hoe gebrekkig en eenzijdig intusschen de vorming moet zijn van jongelieden, die al hun kennis opdeden bij één docent, al wordt hij dan ook wel eens in zijn veelomvattende taak ondersteund door een onderwijzer van de zoogenaamde Fransche school, behoeft geen betoog. Wat met deze inrichtingen aan te vangen? - Ze eenvoudig op te heffen ligt niet in de macht van 's lands regeering; want het zijn gemeenteinstellingen. Haar het subsidium onttrekken? Dit zou gewis haar doodvonnis zijn; maar die subsidiën dateeren meestal uit den tijd, toen de Latijnsche school nog de éénige inrichting van onderwijs was voor den beschaafden stand. Die toenmaals bloeiende scholen genoten veelal uit een nog vroeger tijdperk afstammende inkomsten van geestelijke goederen. Deze werden door 't Rijk genaast onder verplichting van jaarlijksche uitkeering van zekere sommen. Kan de Staat zich thans aan zulke verplichtingen onttrekken? - Slechts in één geval schijnt dit mogelijk en geoorloofd: de Staat, die toezicht moet houden op het onderwijs, kan, in overeenstemming met de eischen van den tijd, zekere verordeningen vaststellen, waaraan het onderwijs, dat aan elke inrichting wordt gegeven, moet voldoen. De gemeente heeft dan de keus om, met of zonder subsidie, òf aan die bij de wet vastgestelde voorschriften te voldoen, òf, heeft de uitvoering daarvan voor haar te groote bezwaren, de inrichting op te heffen. De Minister is nu van meening, dat dit dilemma het gemakkelijkst en op de billijkste wijs tot zijne beslissing zal gebracht worden door voor alle gymnasia een leerplan vast te stellen, zooals dit dan

ook in de meeste Staten van Duitschland is geschied. Wie meent, dat de uitvoering van dit leerplan te groote kosten zal na zich sleepen, moet dan natuurlijk zijne inrichting ten offer brengen. Nu zou het echter een eenigszins harde maatregel zijn aan de gemeenten de keus te geven tusschen een volledig gymnasium of niets. Dit gevoelden ook de ministers Heemskerk en Fock. Zij stelden daarom progymnasia voor. De heer Geertsema meent in zijn leerplan een eenvoudiger middel te hebben gevonden, waardoor tevens aan de gemeenten speelruimte wordt gelaten om aan hare scholen die uitbreiding te geven, welke zij zelven goed vinden. De armoedigst ingerichte Latijnsche school kan desnoods voldoen aan 't eerste jaar van 't leerplan: zij kan haar bestaan voortzetten als gymnasium met éénjarigen cursus. Maar - en dit is in 't gegeven geval de hoofdzaak - zij moet de pretensie om jongelieden voor te bereiden tot de hoogeschool laten varen. De inspecteur zal moeten waken, dat zij niet meer kan en mag doen dan de nakoming van dat *gedeelte* van 't leerplan, dat zij eenmaal heeft op zich genomen en tot welks uitvoering zij voldoende leerkrachten bezit. Is het gedeelte van de taak, dat zij eenmaal aanvaard heeft, vervuld, dan moet zij hare leerlingen zien vertrekken naar eene inrichting, waar 't overige deel van 't leerplan kan worden uitgevoerd.

Door dit leerplan komt, zooals de minister 't uitdrukt, tevens ‘verband’ tusschen kleinere en grootere gymnasia. 't Spreekt van zelf, dat een gymnasium jongelieden, die zich tot de lessen van een zijner klassen aanmelden, niet toelaat, zonder vooraf te hebben onderzocht, of de adspirant genoeg gevorderd is om dat onderwijs met vrucht te kunnen bijwonen. Deze maatregel is thans overal in zwang. Maar de uitvoering is aan groote moeielijkheden onderhevig. De leerplannen der scholen wijken zeer van elkander af. Hier begint men dadelijk in 't eerste jaar met de studie van 't Grieksch, elders eerst in het tweede. Hier wordt aanstonds werk gemaakt van drie moderne talen; dáár eerst met ééne tegelijk en met de overige later; 't is zelfs voorgekomen, dat een gymnasium achtte, dat dit onderwijs geheel niet tot zijn werkkring behoorde. Zoo gebeurt het meermalen, dat jongelieden, die van 't eene gymnasium overgaan tot het andere, groote bezwaren ondervinden om te worden toegelaten tot de klasse, waarin zij vermeenen plaats te moeten nemen, omdat zij volgens een ander leerplan werden opgeleid en nog weinig of niets gedaan hebben aan 't een of ander vak, waarin de leerlingen der andere inrichting reeds tamelijk gevorderd zijn. En worden zij om deze reden in den regel ook al niet afgewezen, dan veroorzaken zij toch stoornis en vertraging in den gang van 't onderwijs. Hoe zal 't nu gaan, wanneer zulke verhuizingen van kleinere inrichtingen naar hoogere noodzakelijk worden en aanhoudend voorkomen? Zullen de leerlingen der lagere gymnasia niet al te veel moeielijkheden ondervinden bij hun overgang tot de hoogere inrichting, die hen tot de academische lessen voert, dan

moet er tusschen alle gymnasia een onderlinge overeenkomst zijn omtrent de leerstof, die ieder jaar wordt behandeld. Zulk eene overeenkomst kan moeielijk anders worden vastgesteld dan van regeeringswege. Hierdoor wordt de vaststelling van een leerplan volkomen gewettigd.

't Valt niet te ontkennen, dat, niettegenstaande zulk een leerplan, de overgang van eene lagere inrichting tot eene hoogere toch nog altijd aan groote bezwaren zal onderhevig zijn. Al zijn de vakken, waarover het examen zal loopen, voorgeschreven, omtrent de *mate* van kennis, die de adspirant zich in die vakken moet hebben verworven om plaats te mogen nemen in eene hoogere klasse kan niets bepaald worden. De leeraren van 't gymnasium, waaraan de toelating verzocht wordt, zullen in verschillende vakken hier hoogere daar lagere eischen stellen, 't Zal dien examinandi gaan evenals thans den studenten der athenaea, die zich moeten onderwerpen aan het wetenschappelijk onderzoek van de professoren der academiën. Zij stellen zich bij de examina steeds aan zekere hachelijke kansen bloot, en 't is bekend, dat deze zaak geenszins den bloei der athenaea bevordert. Wij vermoeden, dat ook de lagere gymnasia evenmin tegen dit bezwaar zullen opgewassen zijn en ten slotte het lot van de overledene athenaea zullen deelen. 't Zij zoo, - want we zien nog niet in, dat de opruiming van een aanzienlijk deel der 54 Latijnsche scholen de goede zaak zal benadeelen.

Het is bevreemdend, dat bij 's ministers beginsel van zelfbestuur der gymnasia, in art. 6 de vakken, waarover 't admissie-examen tot de laagste klasse der gymnasia moet loopen, wordt voorgeschreven. Is dit geschied om het thans bij sommige dier gemeenteinstellingen heerschende misbruik tegen te gaan, om het toelatingsexamen tot de Latijnsche school zoo hoog op te drijven, dat de jongelieden genoodzaakt zijn tegen wil en dank eerst eenige jaren op de hoogere burgerschool door te brengen? - een verderfelijke maatregel, waartegen wij meermalen onze stem verhieven. De echte klassieke opvoeding toch ontaardt in een geestdoodende klaarmakerij, wanneer de studie van Latijn en Grieksch beschouwd wordt als aanhangsel van den cursus der hoogere burgerschool. Is dit de reden, waarom de minister meent in dit opzicht van zijn beginsel te moeten afwijken, zelfs meer te moeten reglementeeren dan de wet op 't middelbaar onderwijs doet, dan juichen wij deze inconsequentie toe. De gymnasiale opleiding moet één geheel zijn en van het begin tot het einde haar eigenaardig karakter handhaven. De minister verwacht dan ook, dat de jongelieden op betrekkelijk jeugdigen leeftijd (het 12^{de} of 13^{de} jaar) het gymnasium zullen bezoeken en stelt in verband hiermede de laagst mogelijke eischen tot admitteering.

De inrichtingen van bijzonder hooger onderwijs (bv. die der Katholieken) staan geheel buiten de bepalingen der wet. 't Kan zijn, dat er inderdaad geen middel is om zonder tyrannieke maatregelen hier hervormingen te doen plaats hebben. Verraadt echter de bepaling in

art. 76, dat de toegang tot zulke inrichtingen den inspecteurs verleend wordt, ‘doch uitsluitend wanneer dit door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken uitdrukkelijk verlangd wordt’ - verraadt, zeg ik, deze bepaling niet wat al te zeer gemakzucht en 't streven om buiten alle geharrewar te blijven? Ons dunkt, al zijn de inspecteurs ook niet bij machte om onwilligen te dwingen, toch is het noodig, dat zij op de hoogte blijven van het hooger onderwijs, dat aan *al* onze medeburgers, ook aan die van zich afscheidende godsdienstige of staatkundige richtingen verstrekt wordt; toch heeft het zijn groot nut, dat door hen de regeering in kennis worde gesteld van het voortreffelijke en lakenswaardige, dat daar in methode van onderwijs, handhaving der tucht en inrichting der lokaliteit voorkomt.

Is het eveneens met het oog op dergelijke inrichtingen, dat bij deze wet niets wordt bepaald omtrent het radicaal der leeraren van hooger onderwijs? Wat ons persoonlijk gevoelen aanbelangt, hebben we niets tegen deze weglating. 't Is te over gebleken, dat acten en graden een zeer slechte waarborg zijn voor de geschiktheid van de leeraren. De uit vakmannen saamgestelde, streng examineerende commissiën werken voorwaar niet mede tot eene breede opvatting en zelfstandige beoefening der wetenschap. Er zijn hoogst verdienstelijke leeraars en leeraressen bij 't middelbaar onderwijs, die onbruikbaar moeten verklaard worden tot een vak, dat zij met het beste gevolg zouden kunnen onderwijzen, enkel omdat zij voor *die* specialiteit geene acte bezitten. Er zijn er, die vooral op eenigszins gevorderden leeftijd inderdaad gebukt gaan onder het bezwaar van gedwongen te zijn om hun goeden naam aan de hachelijke kansen van een nieuw examen te wagen. Ieder weet, dat er een groot verschil bestaat tusschen het vermogen om een vak uitstekend te doceeren, en het bereid zijn om er een examen in af te leggen. - Bij de benoeming van leeraren zijn dus de gemeentebesturen geheel vrij. Dit wordt zelfs het geval, wanneer zij rijkssubsidiën ontvangen. Zooals men weet, geschiedt tegenwoordig de benoeming van leeraarsplaatsen, voor welke subsidie verleend wordt, door den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De toegang tot de universiteit blijft evenals thans vrij: kostelooze en onvoorwaardelijke inschrijving bij den rector magnificus; doch de toelating tot een examen aan de hoogschool staat alleen open voor hen, die admissie-examen hebben afgelegd. Dus ongeveer als tegenwoordig, behoudens de doortastende verandering, dat aan de gymnasia het jus promovendi ontnomen wordt.

Tegen dit recht der gymnasia, dat de door hen met een getuigschrift begiftigde leerlingen aan elk voorafgaand onderzoek van de hoogleeraren onttrokken worden, is reeds meermalen geprotesteerd,

Soms met recht, maar meestal ten onrechte. 't Is waar, aan menig klein gymnasium is bij de bevordering der leerlingen tot de hoogeschool misbruik gepleegd. Wij wagen het echter in twijfel te trekken, of de nadeelige gevolgen van dit misbruik, dat in zeldzame gevallen plaats heeft, wel in vergelijking kan komen met de tweemaal per jaar op groote schaal door de hoogleeraren zelven gepleegde ontduiking van de bedoeling der wet, als zij ons de leerlingen bij geheele troepjes uit de vierde klasse van 't gymnasium weghalen. Doch wij tarten ieder om het bewijs te leveren, dat de grootere en goed ingerichte gymnasia zich zouden schuldig maken aan 't afleveren van slecht onderlegde discipelen aan de hoogeschool.

Wat stelt nu deze minister voor? Een admissie-examen, afgenomen door professoren van de rijks-universiteiten; dus: door leden van de literarische en philosophische faculteiten van de drie hoogescholen. Maar heeft de minister wel overwogen, dat die literarische en philosofische faculteiten niet zullen blijven wat ze thans zijn? Thans, nu de propaedeutica nog aan de hoogeschool gegeven worden, blijven de professoren in Latijn, Grieksch, geschiedenis, wiskunde zich nog altijd voor een groot deel hunner werkzaamheid bewegen op 't gebied van 't gymnasiale onderwijs. Zij worden voortdurend herinnerd aan het standpunt, waarop men zich heeft te plaatsen om een billijk oordeel te vellen over de mate van vorderingen, die gymnasiasten na volbrachten cursus behooren te bezitten. Zij zijn, of *kunnen* ten minste zijn, wat men gewoonlijk aanduidt met den naam van ‘schoolmannen.’ Wat zal echter 't gevolg zijn van de verwijdering der propaedeutica van de hoogeschool? De professoren, die zich totnogtoe in dezen lageren kring moesten bewegen, zullen zich voortaan hebben te wijden aan eigenlijk gezegde literatoren en philosofen. Hun onderwijs zal eene hoogere vlucht nemen. Zij zullen verder van de school afstaan. Zij zullen meer en meer vreemd worden aan haar standpunt, inrichting en methode van onderwijs, in één woord: aan de werkelijkheid, aan de practische eischen, waaraan de school kan en moet voldoen. En commissiën uit zulke mannen saamgesteld zullen 't examen afnemen! - Hier opent zich onzes inziens een afgrond van getob en ellende. De verhouding der gymnasia tot de hoogeschool zal weldra nog drukkender worden dan die der athenaea.

Wil men uitdrukkelijk een zoogenaamd staatsexamen, laat het dan afgenomen worden door schoolmannen, door commissiën, benoemd uit de leeraren der gymnasia. Maar billijkst en eenvoudigst zou zijn aan de volledige gymnasia het jus promovendi te laten en eenmaal 's jaars eene commissie, doch uit leeraren van gymnasia bestaande, te benoemen om hun het toelatingsexamen af te nemen, die zich langs een anderen weg tot de hoogeschool hebben voorbereid.

Ten opzichte van de regeling der hoogescholen hebben we hier weinig bij te voegen, omdat we daarin meestal terugvinden de toepassing der beginselen, die ook wij bij onze beoordeelingen van de wetsontwerpen der heeren Heemskerk en Fock voorstonden.

Zoo over 't behoud der drie universiteiten. Wij gelooven echter, dat de minister ten opzichte van de toekomst der Groninger academie te optimistisch gestemd is. Zal zij bij beter verzorging weder een tijd van bloei beleven? Men bedenke wel, dat door het wegnemen der propaedeutica van de hoogeschool het getal der studenten eene aanzienlijke vermindering zal ondergaan. Wel staat hier tegenover, dat door het kortere verblijf aan de hoogeschool (evenals in Duitschland) de studiekosten belangrijk zullen verminderen en dat zich derhalve 't vooruitzicht opent, dat meer jongelieden dan thans in staat zullen zijn om het voorrecht eener universitaire vorming te genieten. Maar al te groote illusiën mag men zich niet scheppen. Zoolang aan onze Nederlandsche academiën een zoo hoog opgedreven weelde in levenswijs blijft heerschen, zal dit voorrecht slechts aan betrekkelijk weinigen beschoren blijven. De verbanning der weelde van onze hoogescholen, goedkoope studie, zou inderdaad het krachtigste middel zijn tot algemeene beschaving, tot verheffing van onze natie. Doch daaraan kunnen wetten en reglementen niets doen. Mogelijk is het, dat de verwijdering der propaedeutici de hoogeschool zal louteren, opdat de tijd daar wat meer gewijd worde aan ernstige studie en het leven van een deel der studenten wat minder gelijke op het samenzijn aan een groote badplaats.

Wij houden ons overtuigd, dat, ook bij de beste verzorging, Groningen het lot van Harderwijk en Franeker niet zal ontgaan; maar gelooven tevens, dat eene liberale regeering niet verantwoord is, als zij eene academie, waarvoor gemeente en provincie zich vaak opofferingen hebben getroost, supprimeert, zoolang zij nog door een 150 à 200 tal studenten bezocht wordt.

Een goed vooruitzicht opent zich voor Amsterdam. Aan hare illustre school zal dan eindelijk het recht geschieden, waarvoor wij meermalen gepleit hebben. Immers het staat te verwachten, dat, bij aanneming van dit wetsontwerp, de Koning niet zal aarzelen aan die inrichting het recht tot het verleenen van academische graden te schenken.

De vijf faculteiten worden behouden. Die der theologie verandert, om alle ergernis en misverstand weg te nemen, haar naam in dien van faculteit der godsdienstwetenschap. Ook hier zien wij het beginsel, dat we reeds bij de beoordeeling van 't wetsontwerp Heemskerk uitvoerig motiveerden, toegepast. De wetenschap van den godsdienst mag allerminst aan eene universiteit ontbreken. Met hare toepassing op kerkelijke geloofsbelijdenissen en met de practische opleiding van predikanten heeft de Staat, hier als beschermer der wetenschap optredende, niets te maken. Maar zoolang de theologie eene *wetenschap*

is - en dat zal ze steeds in meerdere mate worden, naar gelang zij zich van sektegeloof losmaakt - zou het eene ongehoorde barbaarschheid zijn haar prijs te geven aan Tendenz-scholen van kerkgenootschappen. Dit ware 't beste middel om alle belangstelling voor den godsdienst uit te dooven.

Wij verwachten, dat de zoogenaamde Modernen zich met deze faculteit der godsdienstwetenschap volkomen tevreden zullen stellen. Meenen de professoren, dat practische oefeningen voor de studenten noodzakelijk zijn, niets belet hen ten dien einde afzonderlijke collegiën te houden, evenals dit aan hoogleeraren in rechten, letteren enz. vrijstaat. De orthodoxen zullen wel genoeg hebben aan één seminarie. Meer van die inrichtingen schijnt ook de minister niet te verwachten, als hij in de Mem. van Toel. op art. 19 zegt: ‘de onderstelling schijnt geenszins gewaagd, dat zij (de Hervormde Kerk) daartoe *een* der academiesteden kiezen zal.’

't Is niet waarschijnlijk dat de moderne richting zoo bijzonder op een seminarie in haar geest zal gesteld zijn. Liever zal zij, dunkt ons, de meest mogelijke uitbreiding van de faculteit der godsdienstwetenschap zien. Is dit zoo, dan mag men vragen, of de Staat niet wat al te mild zou handelen met aan het Hervormde kerkgenootschap het volle bedrag (ongeveer *f* 30,000) uit te keeren van 't geen thans de drie theologische faculteiten gezamenlijk kosten?

Verder wordt de inrichting der universiteiten overgelaten aan maatregelen van inwendig bestuur, die de senaten bij gemeenschappelijke overeenkomst moeten vaststellen. De Staat verschaft volgens dit ontwerp de middelen tot studie. Hoe men daarvan gebruik wil maken, wordt aan de universiteiten, die als zelfstandige lichamen aan de voogdij dienen ontwassen te zijn, overgelaten. De Staat houdt geene contrôle door middel van staatsexamens. De uitdeeling van graden of wetenschappelijke titels wordt wijselijk overgelaten aan de verantwoordelijkheid der universiteit, die de wetenschap immers bij uitnemendheid vertegenwoordigt. Het echt vrijzinnige streven des ministers is de wetenschap zooveel mogelijk ‘los te maken van examens’. ‘Vrije vlucht is, meent hij, haar onmisbaar levenselement.’ Wil de Staat waarborgen, dat ambten en beroepen niet door onbevoegden zullen worden waargenomen, dan moet hij zich die niet verschaffen door angstvallig de handelingen der universiteit na te gaan. Hij kan zeer goed bij andere wetten middelen tot onderzoek vaststellen, zonder daardoor de wetenschap in haar vrije beweging aan banden te leggen.

Wij eindigen deze beschouwing met de volgende schoone woorden der Memorie van Toelichting:

‘Een hooger onderwijs, geregeld met het oog op alles wat wetenschappelijke opleiding en vorming vordert, zonder te letten op de eischen, die de Staat mag stellen aan hem, die een beroep of bedrijf, waartoe dusverre universitaire ontwikkeling onmisbaar werd geacht,

wenscht uit te oefenen, schijnt alleszins aanbevelenswaardig. Bij het vermelden der vakken aan de Rijks-universiteiten te onderwijzen behoeft dan niet in de eerste plaats gelet te worden op de wetenschappelijke behoeften van aanstaande advocaten, docenten aan middelbare en andere scholen. De vorming van rechtsgeleerden, geneeskundigen, beoefenaren der wis- en natuurkunde, letterkundigen en welke wetenschappen verder een onderwerp van studie mogen uitmaken, treedt dan en terecht op den voorgrond.

Leidt hooger onderwijs uitsluitend tot de beoefening der wetenschap, waaraan in haar belang het verkrijgen van wetenschappelijke titels zonder eenige maatschappelijke bevoegdheid kan verbonden worden, dan mag men verwachten, dat de vruchten van het hooger onderwijs, in vrije studie gerijpt, der maatschappij op de beste wijze ten goede zullen komen. De studie krijgt een zelfstandig karakter en hooger waarde; niet langer gericht op examens, van wier goeden afloop veelal het verkrijgen van een bestaanmiddel afhangt, wordt zij vrij, rustig, is niet binnen de enge grenzen beperkt, waartoe zij zich wel moet bepalen, wanneer zij uitsluitend tot examens voorbereidt. De waarde der wetenschappelijke titels voor den Staat is daarmede niet verloren, integendeel verhoogd; behoudens zijne bevoegdheid om zoo noodig de bewijzen te vorderen, dat zij, die ze wisten te verwerven, ook voor zijn dienst geschikt en bruikbaar zijn.'

Deventer, Febr. 1874.

A.J. VITRINGA.

Het gebied van het geweten.

Wij leven in een tijd, in welken een onbarmhartige critiek ons menig denkbeeld, dat ons dierbaar geworden was, ontrooft. De critiek is in haar recht: en het is een verstandig mensch onwaardig van zoete droombeelden, die geen werkelijkheid hebben, niet te kunnen scheiden. Maar laat ons tevens die critiek op de vingers zien: laat ons waken dat zij ons niet meer ontneme dan onvermijdelijk is. Uit dat oogpunt wensch ik een blik te werpen op het gebied van het geweten in den mensch.

Wij ontwaren dat de mensch voorzien is van een zedelijk vermogen, waardoor hij verschil kent tusschen goed en kwaad. Dit vermogen is den mensch niet in eens in zijn volle kracht ingeplant, gelijk men wel eens gemeend heeft: het is veeleer, gelijk ook Darwin(*) aan-

(*) Darwin, *De afstamming van den mensch*, op verschillende plaatsen. Volgens Darwin is een wezen zedelijk 'dat het vermogen bezit zijne vroegere handelingen of beweegre denen met zijne toekomstige te vergelijken en ze goed of af te keuren.'

toont, uit kleine beginselen ontstaan. Eerst onderscheidt het zeer gebrekkig, maar langzamerhand wint het in uitgebreidheid en fijnheid, zoowel in het bewustzijn van den enkelen mensch, als in het bewustzijn van het algemeen, dat wil zeggen in de publieke opinie. Bij de meest uitstekenden van ons geslacht klimt het tot zoodanige innigheid en teederheid, dat men het met het schoonheidsgevoel in de kunst mag vergelijken. De Grieksche wijsgeeren scheidden dan ook inderdaad het goede en het schoone niet van elkander. Met dit zedelijk gevoel verbindt zich een aandrift om dienovereenkomstig zijne handelingen in te richten: doet de mensch dit, hij bemerkt eene inwendige streeling, doet hij het niet, hem vervolgt eene zekere onvoldaanheid. Ook deze aandrift, uit kleine beginselen ontsproten, is voor hooge volmaking vatbaar. Een groot veld van oefening ligt tusschen den eersten wankelen tred van den jongeling en de vorderingen, welke enkele voortreffelijke menschen hebben gemaakt in de zoo moeilijke kunst, om ten allen tijde aan het geweten te gehoorzamen. Het gebied van het geweten, zoowel objectief als subjectief, is het gewichtigste deel van elk menschenleven, is ook het gewichtigste deel van de geschiedenis der menschheid. Tot dat gebied behoort het verschijnsel der zonde, van den onbedachten misstap af tot aan de verharding in het kwaad. Tot dat gebied behoort een ideaal van zedelijke reinheid en kracht, dat den ontwikkelden mensch in de beste oogenblikken van zijn leven voor oogen staat: een ideaal, waarnaar de meest voortreffelijken trachten, maar dat zij nooit geheel bereiken.

Is dit geheele rijk van het geweten niets dan de aandrift der zorgende natuur, opdat het menschelijk geslacht zich zelf niet verderve; opdat de mensch in geregelde maatschappijen leve, zich ontwikkele en eene schoone plaats hier op aarde in de rij der wezens vervulle? Is, gelijk het begin van het geweten in den socialen trek van den mensch ligt, zoo ook aan dat geweten ten volle voldaan, wanneer de menschelijke maatschappij zooveel mogelijk bloeit? Heeft de oefenschool van het geweten geen hooger doel dan om den mensch zooveel doenlijk geschikt voor de samenleving te maken?

Maar dan is de natuur haar doel verre vooruitgestreefd. Wederkeerige welwillendheid, wederkeerig hulpbetoon is noodig om de maatschappij in stand te houden, doch er zoude een soort van overdaad zijn in de edele aandrift, waardoor enkelen de kracht hebben gehad, met verzaking van alle eigenbelang, zich geheel voor anderen op te offeren. Gelijkmoedige berusting in het ongeluk, eerbiedige onderworpenheid, ook bij het hardste lijden, dit zijn geene deugden, welke voor de menschelijke samenleving onmisbaar zijn. De plicht vooral om het leven niet door zelfmoord te verkorten, zoude een onding zijn: want wat zoude mij verhinderen, indien mijne verplichtingen jegens nabestaanden en maatschappij vervuld zijn, een ellendig en onnut leven af te leggen?

Het rijk van het geweten moet een hooger doel hebben, als men ten minste uit de opklimming in de natuur en den aanleg van den mensch, naar regelen van analogie, mag besluiten. De natuur is opvolgend van het laagste dierlijke organisme tot de hoogste diersoorten opgeklommen en heeft in deze haar ideaal van gezondheid, kracht en schoonheid verwezenlijkt. Bij die hoogere diersoorten is ook reeds een begin van verstand, hetwelk bij den mensch tot hoogere volkomenheid zal worden opgevoerd. Maar het gevoel van goed en kwaad vindt men alleen bij den mensch. Tot dit gevoel kan niet gerekend worden het nalaten van eenig kwaad, omdat men ondervonden heeft dat straf op dat kwaad volgt: iets dergelijks kunt gij ook bij uwen hond bespeuren. Er kan alleen door verstaan worden het kennen van het goede, als overeenstemmende met 's menschen zedelijken aanleg, het doen van dat goede uit vrije aandrift van dien zelfden zedelijken aanleg. Iets dergelijks vindt men bij geen enkel dier: deze eigenschap is het eerst bij den mensch aanwezig en komt op verre na niet bij allen tot ontwikkeling. Het is een nieuw gebied in de natuur, hetwelk met de menschenwereld geopend wordt(*). Een gebied, zoo schoon en heerlijk, dat alles wat de planten- en dierenwereld aanbiedt, verre daarbij achterstaat. Wat beteekent een sierlijke palmboom of het weelderige Braziliaansche natuurwoud in vergelijking van ééne schoone menschendaad? Wat de geheele trotsche dierlijke schepping in vergelijking van één menschenleven vol van opofferende liefde? De mensch, die zijne lagere lusten weet te bedwingen; die zijne handelingen inricht overeenkomstig het zedelijk bewustzijn, dat hij in zijn binnenste gevoelt, geeft daardoor aan zijn geest eene richting en gedaante, die ze tot het heerlijkste, ons bekende verschijnsel maakt.

Maar dit gebied van het geweten, zooveel voortreffelijker dan alle andere rijken der natuur, bestaat bij den mensch slechts bij aanvang en komt bij slechts weinigen tot hooge ontwikkeling. Is het waarschijnlijk, dat de natuur hier een gebied heeft begonnen, hetwelk zij niet zal voleindigen? Overal elders is de keten, welke werd aangevangen, ook voltooid: zal hier die keten worden afgebroken? Moet men het daarvoor houden, gelijk Strausz zegt: 'Im Menschen hat die Natur nicht blos überhaupt aufwärts, sie hat über sich selbst hinaus gewollt(†)' en omdat het boven de natuur is, blijven het nu onvoltooide pogingen?

Men zal zeggen: neen, ook in de zedelijkheid is eene opklimming van het menschengeslacht duidelijk. De tegenwoordige beschaafde mensch staat in zijne denkbeelden omtrent de zedelijkheid hooger dan zijne nog onbeschaafde voorvaderen en bij latere geslachten zal het zedelijkheidsgevoel voorzeker nog veel fijner zijn dan bij ons.

(*) Ook Darwin zegt 'dat alleen de mensch met zekerheid, onder de zedelijke wezens gerangschikt kan worden.' Zie *De afstamming van den mensch.*

(†) *Der alte und der neue Glaube*,

Het is waar, in objectieven zin, neemt de zedelijkheid toe en in zoo verre zullen volgende geslachten het ideaal der natuur kunnen verwezenlijken. Door voortreffelijke menschen, die het voorbeeld hebben gegeven; door wetgevers en zedenleeraars, die de voorbeelden in levensregels hebben gekleed, is de zedelijkheid zoowel omvangrijker als zuiverder geworden: de publieke opinie heeft die denkbeelden in zich opgenomen en onwillekeurig vormt zich het bewustzijn der bijzondere personen naar die publieke opinie. Dit zal zoo voortgaan: en het laat zich met hooge waarschijnlijkheid voorspellen, dat over eenige eeuwen de mensch over het algemeen fijner zal gevoelen dan thans nog het geval is. Naar analogie zoude men derhalve misschien mogen aannemen, dat de natuur, niet achtende op hen, die in vroegere tijden geene gezonde begrippen van zedelijkheid hebben gehad, haar roem en kroon zal vinden in het fijne zedelijk gevoel der laatste menschengeslachten, die deze aarde zullen bewonen.

Maar dit alles is gezegd van de zedelijkheid in objectieven zin en geldt niet meer, zoodra men haar subjectief beschouwt. In dezen zin wijst ons het menschengeslacht geene groote vorderingen aan: er is geen blijk, dat er thans meer menschen zijn dan vroeger, die handelen overeenkomstig hetgeen zij voor goed houden, en dat zij, die zoo handelen, het op meer volkomene wijze doen dan hunne voorgangers. Om die reden is er ook geen grond om te veronderstellen, dat dit later beter zal gaan en dat aan het einde der dagen alle of ten minste de meeste menschen stipt aan het geweten zullen gehoorzamen. De oorzaak van het verschil ligt ook voor de hand. Wat den inhoud der zedelijkheid betreft, staat de mensch op de schouders zijner voorgangers: hij is voorwaarts gegaan door de voorbeelden en voorschriften, welke het voorgeslacht in de zeden heeft nedergelegd. In de practijk der zedelijkheid staat ieder mensch op zich zelf: hij mag kracht scheppen uit de groote voorbeelden, welke hij voor zich heeft, maar alleen door eigen oefening kan hij vorderingen maken. In dit opzicht moet het ideaal bereikt worden, niet in de vooruitstrevende menschheid collectief, maar in ieder individu op zich zelf. En, wanneer de ondervinding leert, dat slechts enkele menschen naar dat ideaal streven en niemand het bereikt, dan mag men vragen of het waarschijnlijk is, dat dit aardsche leven de eindpaal is van het rijk des gewetens en of er nog geen nieuwe strijdplaats zal aangewezen worden om het werk, hier aangevangen, te volmaken?

Dit laatste aan te nemen, is geheel overeenkomstig de analogie in de natuur. De natuur begint geen nieuw gebied, zonder dat gebied tot volkomenheid te brengen. Wel is waar, zij verbreekt en vernietigt hare schoonste scheppingen, maar dan eerst, als zij haar ideaal daarin heeft verwezenlijkt. Zoo zullen ook waarschijnlijk de menschengeesten blijven bestaan, totdat allen of velen tot eene zekere zedelijke volkomenheid zijn opgeklommen. Zullen zij dan worden ver-

nietigd? Dit is eene vraag van de verste toekomst. Indien wij ons den Absoluten Geest als deelnemende Liefde mogen voorstellen, zullen die, dan voorzeker hooggeplaatste, geesten voor Hem blijven bestaan juist omdat zij verwant zijn geworden aan de goddelijke natuur.

Het gebied van het geweten heeft derhalve eene hoogere beteekenis dan alleen de behoefte der menschelijke maatschappij. Het reikt van uit dit leven in de toekomst en is de waarborg der menschelijke onsterfelijkheid. Bijaldien het heelal geene ordelooze massa is, maar als één groot geheel naar regels van analogie beoordeeld mag worden, dan kan ons de onbarmhartigste critiek dit denkbeeld van onsterfelijkheid niet ontrooven.

M^{r}. H. VAN LOGHEM.

Een ernstige waarschuwing.
Geen scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk. - Een waarschuwend woord uit de Kerkgeschiedenis. Door P. Hofstede de Groot. Te Groningen, bij P. Noordhoff, 1874.

De Commissie van IX leden, door de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk uitgenoodigd om haar een plan van reorganisatie *samen* van de Kerk en het Kerkbestuur voor te dragen, heeft ook bij den besten wil de haar opgedragen taak niet mogen volbrengen.

Die Commissie evenwel heeft niet willen uitéengaan zonder ten minste iets gedaan te hebben. Zij heeft alzoo eene nieuwe regeling van het Kerkbestuur ontworpen. En zoo heeft zij, al ging zij ook buiten hare opdracht, veel gedaan. Zoo heeft zij den weg gewezen om tot eene reorganisatie der Kerk te komen, bijaldien althans de patient niet bezwijkt zoodra de operatie begint.

Mocht het voorstel der Commissie, onverhoopt, ingang vinden, dan zullen de bevoegdheden, bij het vigeerend Algemeen Reglement aan de Algemeene Synode toegekend, gescheiden worden. De besturende en rechtsprekende macht wordt dan opgedragen aan een Synodaal bestuur, dat telken jare vergadert, terwijl de wetgevende macht berusten zal bij eene Algemeene Synode, die om de vier jaren bijéénkomt.

Er is in dit voorstel ongetwijfeld iets dat goed is. De nu telken jare terugkeerende herziening onzer reglementen is vervelend, afmattend, tijdroovend. De verdeeling van den arbeid onder verschillende personen, die ieder hun eigen gave hebben, kan, ook op kerkelijk gebied, niet anders dan goede vruchten dragen. Een goed bestuurder is niet altijd een goed wetgever. Maar aan den anderen kant mag toch betwijfeld worden, of eene vergadering van honderd personen, be-

noemd in partijzuchtige dagen als de onze, afgevaardigd door de talrijke Classicale vergaderingen zoo als ze zijn samengesteld, waarlijk bevoegd zal zijn om de Kerk te reglementeeren.

Intusschen zou dit niet ons grootste bezwaar tegen het voorstel zijn. Erger is, dat de nieuwe Synode, die bij eene eventueele reorganisatie van het Kerkbestuur optreedt, zich geroepen zal zien de Kerk, d.i. de Hervormde bevolking te reorganiseeren, haar *in haren zin* hervormd te maken door voor te schrijven wat geleerd en beleden zal worden op straffe van afzetting, uitbanning, minstens van niet-erkenning als lidmaat. Met andere woorden: terwijl de Synode de eendracht bewaren wilde en scheiding voorkomen, wil de commissie eene Synode in het leven geroepen zien, die zooals zij haren rapporteur het uitdrukken laat, de Hervormde Kerk brengt 'tot eene heilzame crisis.'

Tegen het door de Commissie alzoo bedoelde, of, zoo al niet bedoelde, dan toch tegen het ontwijfelbaar gevolg dat haar voorstel bij aanneming hebben zal, treedt de heer Hofstede de Groot thans op. Gelijk immer ijverende voor de belangen der christenheid in het algemeen en die van de Hervormde Kerk in het bijzonder, laat hij ook nu als Wachter op Sions muren zijn trouwe en ernstige stem hooren. En bevestigt hij ook nu weder den regel, dat er geen gevaarlijker menschen zijn dan zulken die nooit hunne pantoffels aantrekken, hij doet het als uitzondering op dien regel. Immers de uitzonderingen bevestigen dien.

Intusschen al verschijnt het geschrift van den rustenden en toch ook niet-rustenden Hoogleeraar zoo juist van pas, 't werd toch niet geschreven ter bestrijding van den arbeid der Commissie. Reeds in Augustus ll. bestond het voornemen tot het opstellen er van, en in November, vóór dat het rapport der Commissie het licht zag, was het reeds ter drukkerij bezorgd. Maar daardoor juist heeft het eene waarde die blijft, ook al mocht de tegenwoordige Synode den arbeid der Commissie als onbruikbaar laten liggen, al mocht zij besluiten, dat de zaken voorloopig zullen blijven zoo als zij zijn.

En daarom dan ook wenschen wij de aandacht er op te vestigen. Met de hem eigene eenvoudigheid en duidelijkheid laat de schrijver, na in de Inleiding op den toestand der Ned. Hervormde Kerk en op de oorzaken van de in haar midden bestaande gisting gewezen te hebben, eerst de geschiedenis optreden als leermeesteresse, om vervolgens door die geschiedenis geleerd, te waarschuwen tegen het drijven van leerstellingen, en aan te wijzen hoe de tegenwoordige gisting nog tot een goed en verblijdend einde gebracht kan worden.

Allereerst treedt de christenheid der eerste tijden voor ons op. In haar ontstaat de brandende vraag, of de Mozaische wet ook heerschen zal over de Christenen uit de Heidenen, gelijk al spoedig daarop of zij ook verbindend zal blijven voor die uit de Joden. En wat doet nu de Kerk, als zij door de gemeente te Antiochië zich geroepen ziet om

haar oordeel uit te spreken? - Voorgelicht en voorgegaan door de Apostelen, onthoudt zij zich van het geven eener leerstellige uitspraak. Zij besluit eenvoudig de Heiden-Christenen uit te noodigen om zich te onthouden van vier voor de Joden-Christenen aanstootelijke dingen. Overigens gunt zij aan de eerstgenoemden de vrijheid en laat de beslissing omtrent het gezag van de wet over den Christen over aan den tijd, die onder medewerking van zekere omstandigheden - zooals de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel - dat gezag als 't ware doet uitsterven.

In diezelfde eerste Christelijke Kerk - althans te Korinthe - wordt de opstanding van den Heer Jezus geloochend. En wat doet nu Paulus? - Beveelt hij soms de uitzetting van die mannen, die ‘eene hoofdzaak,’ ‘eene hoofdwaarheid’ des christendoms ontkennen, ‘die den grondslag der Christelijke Kerk aantasten’? Neen! Ofschoon hij terzelfder tijd een onzedelijken mensch aan den satan overgegeven d.i. uit de Kerk gebannen wil hebben, laat hij de personen der loochenaars ongemoeid, bestrijdt hij alleen met redenen hun gevoelen, en weldra bestaat over geheel het gebied der Christelijke Kerk geen twijfel meer aan de opstanding van den Heer.

Jezus heeft zich zelven genoemd: ‘Zoon des menschen’ en ‘Zoon van God.’ Hoe dit vereenigd moet worden heeft hij niet uitgelegd. Maar aan het een en het ander, aan beiden te zamen moet vastgehouden worden. Intusschen hebben dit niet gedaan de Ebionieten en evenmin de Doceten. De eersten - *arme lieden*, meent men - verklaarden, dat Jezus geweest was de Zoon van Jozef en Maria, en dat hij wel uit den dood was opgestaan, maar anders enkel mensch was geweest, geen goddelijk persoon. Deze waren grootendeels Christenen uit de Joden. Aan de tegenovergestelde eenzijdigheid maakten zich schuldig de Doceten, die Christenen van Heidensche afkomst waren. Deze meenden, dat Jezus alleen in schijn een lichaam bezeten had, en dus ook maar in schijn gekruisigd, begraven, opgewekt was. Naar zijn wezen was hij geweest een goddelijke, uit den hemel nedergedaalde geest, in schijn bekleed met een zinnelijk omhulsel. Zij waren dus: ‘Voorstanders van den schijn.’ Deze beide eenzijdigheden nu waren in kiem reeds aanwezig in den apostolischen tijd en werden zoo dan ook reeds bestreden door de apostelen Paulus en Johannes. Maar vooral vonden zij bij hare verdere ontwikkeling en toeneming ernstigen tegenstand bij de kerkvaders, die evenwel, ofschoon zij ze wetenschappelijk weerlegden, ze niettemin niet kerkrechtelijk veroordeelden.

Toch, de hoogleeraar erkent het zelf, de uitkomst van die enkel wetenschappelijke bestrijding is niet zóó gunstig geweest, als men wel zou mogen wenschen. De eene en de andere eenzijdigheid heeft zich van tijd tot tijd in de Christelijke Kerk vertoond. Ook in onze dagen. De tegenwoordige strijd immers tusschen de Modernen en Orthodoxen

is voor een groot gedeelte weder dezelfde als die in de drie eerste eeuwen. Vele Modernen zien, evenals de Ebionieten, in Jezus Christus alleen een mensch, vele Orthodoxen alleen een God, hoewel dan ook met een menschelijk lichaam bekleed. - Maar toch, men kan gerust zeggen, dat de Kerk de haar verstorende eenzijdigheden beide van het Ebionitisme en Docetisme overwonnen heeft; want er is eene algemeene zienswijze of Katholieke Kerk ontstaan, welke die eenzijdigheden verwierp; en mogen deze nu en dan het hoofd eens opsteken, zij verdwijnen toch telkens weer als levensonvatbaar.

Al spoedig verrees in de Christelijke Kerk de vraag, die vervolgens een alles beroerenden en langdurigen strijd deed ontbranden; de vraag namelijk: ‘In welke betrekking staat Jezus Christus tot God?’ - en terwijl men haar over 't algemeen beantwoordde met de verklaring, dat Jezus, hoe hoog ook verheven boven de menschen, toch aan God ondergeschikt is, waren anderen van gevoelen, dat het Goddelijke in Jezus niet een eigen persoonlijkheid is, van den Vader onderscheiden, maar dat God, Christus en de Heilige Geest eigenlijk maar drie benamingen zijn van den éénen God als Schepper, Verlosser en Heiligen Geest. Maar toen het redetwisten over die zaak eenigen tijd geduurd en de hoofden meer en meer verhit had, besloot men ‘de waarheid’ met geweld te handhaven. Er kwamen Synoden bijéén, die bij meerderheid van stemmen uitmaakten wat de Kerk behoorde te gelooven, terwijl zij zulken die aan het vastgestelde gevoelen hunne toestemming niet konden en wilden verleenen, vervolgden en uitbanden. En wat het zonderlingste evenals het bedroevendste in dien strijd was, het was wel dit, dat hetgeen in de eene provincie gedecreteerd werd orthodox te zijn, in de andere verklaard werd heterodox te wezen; dat zoodra eene opvatting als waarachtig was aangenomen of als onwaarachtig verworpen, er aanstonds weer een nieuwe, meer of min gewijzigde optrad, zoodat er ten laatste tot zelfs 18 schakeeringen bestonden over de rechte formule van de betrekking des Zoons tot den Vader; dat eene opvolgende Synode omverwierp hetgeen eene voorafgaande als onomstootelijk had vastgesteld; en dat meermalen het Keizerlijk hof op hoogst willekeurige wijze de Synode dwong om, tegen haar overtuiging, der Kerk het een of ander gevoelen op te leggen. En wat nu is de vrucht geweest van den verwoeden strijd? - Dat bij den strijd over de leer weinig of niets gedaan werd tot bevordering van christelijk leven; dat de Oostersche christenheid zich splitste in eene menigte Kerkjes; dat het Christendom, zonder reuk of geur, zonder kracht en leven, het onderspit delven moest toen het jeugdig en krachtig Mohamedanisme het besprong; - dat het gevoelen, dat voor het uiterlijke had moeten onderdoen, toch bleef bestaan, in de Kerk voortwoekerde, en, wat zijn beginsel betreft, in de werkelijkheid toch is gebleven of geworden de overtuiging van nagenoeg de geheele Christenheid.

De Hervormde Kerk in ons vaderland bestond in den aanvang uit drie richtingen, eene streng Calvinistische, welke in de *Nederlandsche Geloofsbelijdenis* hare stem liet hooren, eene mild Melanchthoniaansche, welke door den *Heidelbergschen Catechismus* het volk onderwees, en eene nog mildere Erasmiaansche, welke door hare *Liturgie* bij Doop, Avondmaal enz., tot de gemeente sprak. Die richtingen kwamen meer en meer tot kennis van zich zelve, en toen men minder te duchten had van den Spanjaard tegenover welken men tot dusver samen had stand gehouden, toen traden zij, onder politieken invloeden vooral tot partijen geworden, tegen elkander op. Aan de eene zijde bevonden zich de Calvinisten, aan de andere de beide andere, die, zelfs samengesmolten, niet opgewassen waren tegen Calvijn's en Maurits' aanhangers. De strijd, die nu openlijk losbarstte, liep hoofdzakelijk over ‘de praedestinatie of de voor-verordening van God omtrent der menschen lot in de eeuwigheid. De voor-verordening van God werd door beide partijen erkend, maar door de Remonstranten als eene *voorwaardelijke*, zoodat God geacht werd sommigen te hebben uitverkoren om hun door God vooruitgezien geloof, anderen verworpen om hun vooruitgezien ongeloof; door de Contra-Remonstranten als een *onvoorwaardelijke* of volstrekte, zoodat God geacht werd sommigen te hebben uitverkoren en anderen te hebben verworpen niet om redenen in deze menschen, maar om redenen in God gelegen.’

Ter beslechting van dezen strijd kwam in de jaren 1618 en '19 eene Synode te Dordrecht bijeen, die verklaarde niet alleen, ‘dat er is eene voor-verordening die zich openbaart in eene verkiezing Gods, maar ook dat niet alle menschen uitverkoren zijn, maar in de eeuwige verkiezing van God zijn voorbijgegaan; namelijk zij, die God, naar zijn vrijmachtig, rechtvaardig, onberispelijk en onveranderlijk welbehagen, besloten heeft in het gemeene verderf, waarin zij zich door hunne schuld geworpen hebben, te laten blijven, en niet met het zaligmakend geloof en de bekeering te begiftigen, maar op hunne wegen en onder het rechtvaardig oordeel te laten, en eindelijk niet alleen wegens hun ongeloof, maar ook om al hunne andere zonden, ter betooning zijner rechtvaardigheid te veroordeelen en eeuwig te bestraffen.’

Aan die verklaring moesten predikanten niet alleen, maar ook professoren, rectoren, schoolonderwijzers, tot zelfs organisten toe, hunne toestemming verleenen, en wie dit niet konden doen, werden uit hunne betrekking ontslagen. In Zuid-Holland van de 90 predikanten 60, en 30 van de (niet meer dan) 40 in de provincie Utrecht. Bovendien werden alle godsdienstige bijeenkomsten der Remonstranten ten zwaarste gestraft. Maar al die bitterheid, al die ellende die men over honderden gezinnen gebracht heeft, al dat door de politieken gesteund en gekoesterd geweld heeft niet kunnen teweegbrengen, dat het veroordeeld gevoelen verdween. Het bleef in de Kerk bestaan, het nam toe in krachten, het kreeg ten laatste weer de overhand, zoodat de

Contra-Remonstrantsche Kerk het Remonstrantsch gevoelen toegedaan werd, zóózeer zelfs, dat de verlichte Orthodoxen datgene, wat eens de kern van de Hervormde Kerkleer werd geacht, liefst maar niet bespreken.

Eindelijk wijst de heer De Groot op den verbitterden strijd, die er in de Hervormde Kerk plaats vond tijdens de werkzaamheid van den Utrechtschen Hoogleeraar Gijsbert Voet omtrent de jaren 1634-1676 (en ook daarna, men denke aan de Lampeanen) tusschen dezen en de zijnen aan den eenen kant en Coccejus en diens aanhangers aan den anderen kant. De schrijver vermeldt de groote verdiensten van de beide hoofden, de onderwerpen over welke de strijd liep, het diep ingrijpende van de twisten ook in het leven der gemeente, en doet ten slotte zien, hoe de met groote geleerdheid, met groote spitsvondigheid, met groote ruwheid gevoerde strijd doodbloedde, doodbloedde door de wijsheid van de burgerlijke overheid, die geen kerkelijke rechtspraak, hoe ijverig ook begeerd, toestaan wilde; die, als de verbittering zich al te ruw uitsprak, tusschen beide kwam en aan partijen het stilzwijgen oplei of ook wel, zoo als in Amsterdam, een compromis tusschen de partijen tot stand bracht. - En zoo is eindelijk hetgeen er goeds in beide richtingen was het eigendom der Kerk geworden.

In het tweede Hoofdstuk wijst de schrijver aan, dat scheiding en scheuring verhoed kunnen en moeten worden, hoe en waarom zulks kan en moet; dat de tegenwoordige toestand, hoe moeijelijk ook, door wederzijdsche tegemoetkoming en door echt Christelijke gezindheid dragelijk gemaakt kan worden, ja ten laatste nog kan uitloopen tot zegen van de Kerk. Ondoenlijk is het met weinige woorden terug te geven wat de schrijver, niet zonder wel eens terug te keeren tot het reeds besprokene, hierbij te berde brengt.

Wij gaan dus bij dit tweede gedeelte onzen eigen weg, datgene wat ons het belangrijkste voorkomt ontleenende aan de paragrafen die ten opschrift dragen: *Een scheuring der Kerk moet verhoed worden. Kan eene scheuring dier Kerk niet worden verhoed? Kan er een scheiding tot stand komen? Waarom kan elke scheuring verhoed worden? Waardoor kan elke scheuring worden verhoed? Welke voordeelen mogen wij uit de tegenwoordige gisting verwachten?*

De geschiedenis heeft ons geleerd, dat de tweedracht op Kerkelijk gebied wordt verergerd en bestendigd door de tusschenkomst der Kerkbesturen. Dwaling wijkt alleen voor beter inzicht, en beter inzicht wordt verkregen niet door een gewelddadig opdringen van een gevoelen, maar door de wetenschappelijke uiteenzetting er van. Maar zoo dan ook *moet* de Synode onzer Hervormde Kerk, hierin voorgegaan door de Apostelen en door Kerkvaders, afgeschrikt door het vruchtelooze en heillooze der pogingen van hen, die vroeger of later dwalingen meenden te kunnen onderdrukken met geweld, zich, gelijk tot dus-

verre (1816-1873), zoo ook in het vervolg onthouden van elke poging om godgeleerde geschilpunten te willen beeindigen door haar gezag. Zij zou er zich zwaar door bezondigen en der Kerk eene groote ramp bereiden, zij zou daardoor voor veroordeeling en uitbanning van zeer vele achtingswaardige voorgangers der Gemeente den weg banen, alzoo afscheiding van een groot deel der Kerk doen ontstaan, voor scheuringen zonder einde de deur openen, en aldus medewerken tot niets minder dan tot de splitsing en de vernietiging van de Hervormde Kerk zelve. Zij zou van de Nederlandsche Hervormde Kerk maken wat men in dezen tijd juist gemaakt heeft van die in Frankrijk. - Geene medewerking dan van de Synode onzer Kerk tot scheiding. Maar dat ook bij geen van de leden der Kerk de gedachte aan of de wensch naar zulk eene scheiding post vatte. Tenzij men de toch nog altijd levende Kerk als een dood lichaam behandelen wil, is elke zoodanige poging een misgreep. Scheiding kan geen plaats vinden. Zij wordt door de Evangelischen, die ten slotte toch wel de talrijksten zijn, verworpen en evenmin wordt zij begeerd door velen onder de Modernen en Orthodoxen. En gesteld al eens, dat men scheiding of scheuring met kracht en geweld kon doordrijven, wat dan? - Twee Hervormde Kerken zouden ontstaan, of, daar van Orthodoxe zijde ook de Evangelischen bedreigd worden, drie. Aan welke van deze zou de Landsregeering uitbetaling doen van tractementen enz.? Licht mogelijk aan geene. En zoo zij al bereid bevonden werd om tot eene billijke schikking mede te werken, onbeduidend zou dan de subsidie zijn, die iedere Kerk uit 's Lands kas zou ontvangen. Iedere gemeente zou bovendien procedures te voeren hebben, procedures die een groot deel van 't Kerkegoed zouden verslinden en bij welke, gansch niet onmogelijk, de Modernen ten laatste nog als overwinnaars het strijdperk zouden verlaten.

Maar waarom toch ook zou men scheiding verlangen? - Het verschil, zegt men, is al te groot. De strijd gaat thans over de hoofdzaken des Christendoms. De Modernen bestrijden dat Christendom, dat zij beloofd hadden te zullen prediken. Zij hebben geen recht zelfs op den Christennaam. Ernstige en voor een deel niet onwaarachtige beschuldiging! Maar laat ons daar tegenover bedenken, dat het kwaad moet en kan overwonnen worden door met woord en leven des te getrouwer van de waarheid te getuigen; dat verder niet alles misschien, wat door ons hoofdwaarheid genoemd wordt, door eene onpartijdige nakomelingschap ook hoofdwaarheid geacht zal worden. En als eene ketterij, zoo groot, zoo *gruwelijk* als die der Synode van Dordrecht, anderhalve eeuw lang in de Kerk heeft mogen heerschen, maar ten laatste toch overwonnen is; waarom zouden wij het Modernisme dan niet kunnen dulden, dat straks toch als een morgenwolkje weer verdwijnen zal? Of vraagt men: moet er dan maar volkomen vrijheid zijn voor Moderne prediking zoowel als Orthodoxe? kan men vergunnen, dat in onze Christelijk-Hervormde Kerk gepredikt wordt wat den eerste

den beste goeddunkt te prediken? dan is het antwoord: zeker niet. Er bestaan grenzen voor de vrijheid van prediking en onderwijs. In de alleerste plaats de belofte die door de Candidaten tot den H. Dienst onderteekend wordt. Vervolgens zijn als zoo vele bakens, die wijzen welke koers bij de prediking gehouden moet worden, de vier vragen bij de voorbereiding voor het Avondmaal, en de verklaring voorkomende in een Rapport aan de Synode van 1865, dat door deze met goedkeuring werd aangenomen. Eindelijk onze algemeene Christelijke plechtigheden en feesten, die wijzen op feiten en de grondslagen doen kennen waarop de Christelijke Kerk gebouwd is. Dit alles geeft aan de Kerkbesturen voldoende middelen aan de hand om misbruik der vrijheid in *elk bijzonder geval* te beoordeelen en zoo veel noodig te bestraffen. - En mocht men nu al vreezen, dat bij de overblijvende groote vrijheid het eigenaardige van de leer der Hervormde Kerk zal verloren gaan, die mogelijkheid valt wel niet te ontkennen, maar bedroevends zou er in zulk verloren gaan zoo veel niet zijn. Het drijven ten minste, dat wij bovenal echt *Gereformeerd* moeten zijn, is dwaasheid en zonde. En moet eindelijk toegestemd worden, dat er moderne predikers zijn, die het heilige bespotten en hoonen wat hunne gemeenteleden dierbaar is, men vergete toch niet dat het vroeger meermalen niet veel beter is geweest, dat ‘de eens zoo prachtige Kerk der vaderen’, eenvoudig een phrase is, en dat de tegenwoordige treurige toestand onzer Kerk niet zoozeer uit het verschil van inzichten geboren werd als wel uit de hatelijke wijze waarop men elkander bejegende en uit de hevigheid waarmede men eenheid van inzicht en leer en leerwijze vorderde. Men kan, hoezeer de gevoelens ook uitéénloopen, gelijk de ondervinding het leert, vriendelijk en zegenrijk samenwerken. Bij zulk samenwerken worden de scherpte en de overdrijving der eene partij door die der andere afgestompt en ingehouden, tot beider voordeel. Want klagen wij met reden over de losheid en willekeur van vele Modernen, de klachte over de stijfheid en onbewegelijkheid van vele Orthodoxen is ook gegrond. En zou de Kerk, aan de eersten overgelaten, in ijdele verdamping vervliegen, zij zal, aan de laatsten toevertrouwd, in levenlooze kristalliseering verstijven.

Laten de Kerkbesturen dan doen met wijsheid en gematigdheid en kracht wat hun recht en hun plicht is. Laten de Modernen en de Orthodoxen elkander verdragen, den vrede, de orde, het Christendom liefhebbende. En *de Godgeleerden*, dat zij doen, al wat in hunne macht is; dat zij zich wachten voor uitersten, het goede overal opmerken, het onware in de richting en denkwijze wel aantoonen, maar op bescheidene wijze, en zóó, dat zij de personen niet verdacht maken; doch het hunne bijdragen om te voorkomen, dat òf Orthodoxen òf Modernen de overhand erlangen.

En als dan zóóvele echt Christelijkgezinde Modernen en Orthodoxen met de Evangelischen den vrede bevorderen en de Kerkbesturen met

ernst, vrijheid en liefde handelen, ook door te straffen, waar het noodig is, zullen niet weinige voordeelen uit den tegenwoordigen verwarden toestand geboren worden.

Scheuring althans zal er niet komen, ten minste niet van de zijde der Synode, 't Is iets haast ondenkbaars toch, dat eene Synode, na de alle eeuwen dóór mislukte proefnemingen, het in onzen tijd nog eens zou wagen, door bepalingen over de leerstellingen, eenheid in onze Kerk te willen brengen. Op allen aandrang der Orthodoxen zal zij eenvoudig antwoorden: ‘Wordt het eerst onderling ééns!’ En als men haar wijst op de algemeene onrust, zal zij antwoorden, dat er in al de onrust der laatste eeuw toch immer vooruitgang geweest is, en dat onze Kerk hoe langer hoe meer wederom een echt Nederlandsche wordt.

Van nu voortaan zal de Kerk hare leden minder uit sleur en gewoonte en meer uit eigen volle overtuiging erlangen; er zal alzoo meer leven, kracht en werkzaamheid geboren worden, daar de bewondering van Christus' heerlijkheid, de liefde tot hem, de liefde tot den Vader en de liefde tot allen, nu men vrij mag onderzoeken en een redelijk geloof omhelzen, op den duur steeds meer zullen toenemen.

Verder zal, wanneer de Kerkbesturen, de tucht handhavende, over de leer alleen in hare algemeene omtrekken oordeelen, de wetenschap steeds ernstiger door de Godgeleerden in het algemeen beoefend worden. Daarmede staat het toch in de laatste tien jaren niet zoo goed als vroeger in deze eeuw. Zeer vele predikanten hebben nu partij gekozen, zij zijn òf modern òf orthodox; zij hebben in beide gevallen geen verdere studie noodig, althans niet wat de grondbeginselen van godsdienst, godgeleerdheid en wijsbegeerte betreft; daarmede zijn zij gereed; eenige phrasen, die voor orakelen gelden, nemen de plaatsen van grondig onderzoek en betoog in. Professor A. heeft dit, Dr. B. dat uitgemaakt; schriften van de tegenpartij worden niet meer gelezen.

Er moet dus grondiger en veelzijdiger gestudeerd worden, meer onderzocht en meer samen gearbeid. Hetzij men alleen zich houdt aan het wisselen van geschriften, hetzij, gelijk wenschelijk ware, weder *colloquia docta* werden ingevoerd; het moet hoe langer hoe meer blijken, dat noch Orthodoxen, noch Modernen de volle, alzijdige, heldere en heilige waarheid bezitten, maar dat aan beider stelsel zeer veel hapert. Dit evenwel zal het eerst en het duidelijkst blijken als zij samen blijven en met elkander kampen. Dan toch zullen zij werkelijk van elkander leeren, totdat zij - na vele hinderpalen, in eene onredelijke en onaannemelijke voorstelling des Christendoms gelegen, welke nog de kracht van het Evangelie belemmeren, te hebben opgeruimd - voor eene diepere en zuiverder opvatting en waardeering der Christelijke waarheid den weg zullen hebben gebaand, om ten laatste even als weleer de Voetianen en Coccejanen, beiden voor goed te verdwijnen. En dan ook zal er eene betere toekomst aanbreken, vooral ook, dewijl de zedelijke bedoeling des Evangelies: ‘Weest volmaakt gelijk uw Vader

in de hemelen volmaakt is,' veel meer op den voorgrond zal treden, en men, in innige aansluiting aan Jezus Christus en zijn nieuw gebod der liefde, kracht zal zoeken en vinden om die bedoeling te bereiken. Dan komt er een beter wedloop, dan er nu op het terrein der vaak zoo onvruchtbare en schadelijke theorie is, een wedloop op het gebied der practijk, der heiligheid, der liefde, en blijkt het, dat de Christenen erfwachters des hemels zijn, waar liefde en heiligheid wonen. Dan zullen alle Godgeleerden inzien, dat er waarlijk edeler dingen zijn te doen, dan te twisten over leerstellingen; dat de nood der Kerk hoog is gestegen en andere herstellingen eischt, dan die eenige schoolgeleerdheid, hoe onontbeerlijk ook, kan opleveren.

Den hoofdzakelijken inhoud van het geschrift, zoover die samenhangt met de eigenlijke strekking er van, hebben wij medegedeeld. Wij hebben daarbij geen enkel teeken van ingenomenheid of van twijfel gevoegd. Dat tot het plaatsen van een vraagteeken anders wel eens aanleiding bestaan heeft, spreekt van zelf. Ook dit werk zal wel niet volmaakt zijn. Bovendien, een ander is het standpunt van den schrijver en een ander dat van den verslaggever. Het zij ons dus vergund aan dit ons verslag, met en benevens eene uitvoeriger aanhaling, een tweetal opmerkingen toe te voegen. Wij hopen daarbij de bescheidenheid niet te verloochenen, welke ons betaamt tegenover den man, die zoo lange jaren Kerk en Staat diende met zijne groote gaven, en die door alle Modernen, althans die van meer gevorderden leeftijd, nog altijd geëerd wordt als zulk een, die rijkelijk bijdroeg tot hunne wetenschappelijke en godsdienstige ontwikkeling.

Den Modernen is meermalen verweten, dat zij met waanwijsheid op anderen uit de hoogte neerzien, en zich dikwijls uitlaten alsof zij alleen de wetenschap in pacht hebben. Tot die klacht zal wel eens aanleiding gegeven zijn. Maar evenzeer zal er toch wel eens ergernis genomen zijn waar die niet werd gegeven. Wie een inzicht heeft, meent dat dit inzicht het meest juiste is; wie een nieuwe wijze van onderzoeken heeft, meent dat deze de veiligste is; wie een doel voor oogen heeft, meent dat dit het beste is. Zóó laat hij zich er dan ook over uit, als zoodanig beveelt hij deze met alle macht aan. Maar zoo laadt hij dan ook allicht den schijn op zich alsof hij tegenoverstaande gevoelens en personen minacht. En dien schijn vinden wij dus niet slechts bij den Moderne, bij den Orthodoxe, maar ook bij den Middenman. Zoo dan ook bij Prof. de Groot. Niemand zeker, die verder verwijderd is van zelfverheffing; niemand die meer bereid is om anderen, ook tegenstanders, uitnemender te achten dan zijn eigen persoon. Niemand zeker die beter weet, dat, wil men anderen met goed gevolg toeroepen: 'leert van mij!' men ook nederig en zachtmoedig van hart dient te zijn. En toch, hoe spreekt de hoogleeraar van zijne richting? Niet anders dan ook de anderen doen van de hunne. In de

elfde paragraaf spreekt hij over de wijze waarop *elk Godgeleerde* scheuring moet trachten te verhoeden. *Elk Godgeleerde* kan daartoe medewerken, zegt hij, door zich te wachten voor uitersten, en uitersten zijn hier de Modernen en Orthodoxen, - en door te zorgen, dat deze laatsten de overhand niet erlangen. Onder de Middenmannen dus alleen bevinden zich eigenlijke godgeleerden. - Van die Middenmannen verder moet het heil komen, want, *wat hun beginsel betreft*, staan zij boven de beide andere partijen. Zij houden zich niet aan menschen van vroeger tijd, zooals de Orthodoxen, noch aan menschen van nog komende dagen, zooals de Modernen; zij houden zich aan *Gods Zoon.* Last not least: de Evangelischen vormen geen partij, maar staan hoog boven alle menschelijke partijen, niet omdat zij zelve zoo veel voortreffelijker zijn, maar dewijl hun standpunt zooveel hooger, vaster en ruimer is, als het goddelijke is boven het menschelijke.

Wat wordt er zoo van de standpunten der anderen naast een zoo hoog verheven als dat der Middenmannen? Immers niets? Modernen en Orthodoxen *staan* niet meer, maar hangen, zoo al niet in de lucht, dan toch alleen door zich vast te klemmen aan de alleen vaststaanden. Waren zij met dezen niet nog door iets goeds, dat zij behielden, verbonden, zij zouden reeds voor lang in de diepte zijn weggezonken.

De schrijver heeft, gelijk wij reeds vermeldden, met groote duidelijkheid zijn onderwerp behandeld; maar zoo heeft hij, zouden wij meenen, over de door hem besproken quaestiën wel eens heengeloopen, zoo wel eens eene zóó eenvoudige voorstelling van zaken en geschillen gegeven, dat men zich zelven haast afvragen zou: hoe konden de menschen over dit punt nog in twijfel staan, over die quaestie zoo heftig twisten? Of zou het soms minder grondige van sommige voorstellingen misschien aan iets anders moeten toegeschreven worden? - Niemand al weder méér genegen dan de hoogleeraar om in anderen het goede op te merken, om, hetgeen hij bij anderen goeds opmerkt, over te nemen en zich toe te eigenen. Maar altijd, dunkt ons, in zooverre slechts, als het uit zijn oogpunt te zien is, en van zijn standpunt onder zijn bereik valt. In de ideeën van zijne tegenstanders in te gaan, uitgaande van het eigen, zich tijdelijk te verplaatsen op het standpunt van anderen, schijnt iets te zijn, dat hem niet in zoo ruime mate, als zooveel anders, gegeven is. - Doch waaraan dan ook toe te schrijven, juist en nauwkeurig zijn 's heeren De Groots voorstellingen niet altijd. Ten bewijze wijzen wij op een en ander dat voorkomt in § 3.

Er is, zegt de schrijver, te midden van de eenzijdigheden der Ebionieten en Doceten, de Orthodoxen en Modernen, eene algemeene denkwijze, eene Katholieke Kerk, die, de eenzijdigheden verwerpende, vastgehouden heeft en vasthoudt aan de beide zijden van Christus' persoon. Deze katholieke zienswijze is dus geweest de trouwe bewaarster van

het der christenheid toevertrouwde pand. En zoo stellig houdt hij zich overtuigd dat bij de Evangelischen ten naaste bij de rechte opvatting is, dat hij zich zelven en anderen al den strijd, die over die beide zijden gevoerd is, voorstelt als gestreden *tusschen* de beide uitersten; en dit alsof de middenpartij steeds in het onaangevochten bezit van hare opvatting geweest ware. ‘Want de strijd tusschen (zegge: *tusschen*) de Modernen en Orthodoxen over Jezus Christus is nu weder voor een goed deel dezelfde, als die in de drie eerste eeuwen.’ Maar is dit nu de behoorlijke voorstelling van den strijd èn toen èn nu? Zijn het de beide zoogenaamde uitersten die strijdende *tegenover elkander* stonden en staan, of werd niet veeleer de katholieke zienswijze van beide zijden aangevallen, was zij het niet, die het voortdurend met de beide anderen te kwaad had(*)?

Verder is het ook wel niet juist als de Hoogleeraar de volgende woorden van Schleiermacher als de Modernen geldende tegen hen aanvoert: ‘Die het geheel éénige in de verschijning van Christus niet laat gelden, heeft altijd ééne en dezelfde taak: bij alle wonderen aan te toonen, hoe zij uit natuurwetten kunnen afgeleid worden. Maar de uitkomst is altijd dezelfde, namelijk knoeijerij; waarbij in de wijze, om de onderstellingen te maken, een volslagen gebrek aan kritiek heerscht. Juist dit is een bewijs voor het hoogere in Jezus' verschijning, voor de zekerheid, dat hij een hooger wezen is, een *ens sui generis*, dit, dat alle pogingen, om Hem op lagere wijze voor te stellen, volkomen mislukken.’ Maar zijn het inderdaad de Modernen, die dèze moeite nemen om de wonderen uit natuurwetten af te leiden? Zijn het waarlijk de Modernen, die Jezus op lagere wijs voorstellen, als zij zoo ingenomen zijn met Jezus' zedelijke en geestelijke grootheid, dat zij, de wonderen latende voor hetgeen zij zijn, voor die grootheid alléen oogen hebben? En als er vroeger of later knoeierij met de wonderen heeft plaats gehad, vond die niet plaats juist bij de Middenmannen?

Eindelijk, van het eigen gevoelen spreekt de schrijver, ja wel karakteristiek, maar toch zoo, dat hij geheel onbegrijpelijk wordt. - Het gaat hoogst moeielijk zich van de eenheid dezer twee voorstellingen, ‘Zoon des menschen’ en ‘Zoon van God’ eene voorstelling te maken, zegt hij. Natuurlijk, dunkt ons. 't Is al moeielijk een voorstelling zich te vormen van een voorstelling. Moeielijker, eene voorstelling zich te vormen van twee voorstellingen. Nog moeielijker, dit te doen van de eenheid van twee voorstellingen. Dat de schrijver er eigenlijk zelf zoo over denkt, blijkt duidelijk genoeg uit hetgeen hij één regel verder zegt: ‘voor het denken en spreken is de zaak te hoog.’

(*) Zou dit, verbonden met het feit, dat de Katholieke Kerk, ofschoon zij op de rechte d.i. alleen wetenschappelijke wijze hare zienswijze poogde een blijvenden ingang te doen vinden, hare pogingen voortdurend zag mislukken, niet doen denken, dat het katholieke standpunt, wel verre van boven de telkens aan hare beide zijden opduikende zienswijzen verheven te zijn, slechts is eene tijdelijke transactie, een compromis, en bestemd is om nog eens te zien dat de beide andere zienswijzen de handen boven haar hoofd inéénslaan?

Maar als dit laatste nu waarheid is, wat volgt daaruit dan? Zeker nog wel niet, dat die zaak, de eenheid van 's menschen- en Godszoonschap, eene onmogelijkheid is. En evenmin, dat zij werkelijk en feitelijk bestaande, voor ons geen groot belang zou kunnen hebben. Maar dit, dat wij, ofschoon wij misschien 't genot er van hebben, er liever maar niet over denken en spreken moeten, even als de leek, den zegen eener medicijn genietende, zich om de reden van de kracht en de wijze van werken van die medicijn niet bekommert. En dan ook nog dit, dat de denkende geest in het Christendom niet tot hoofdzaak moet maken de vraag: Wie is Jezus Christus? En bovendien dan ook dit nog, dat alweer onbegrijpelijk is, wat een tiental bladzijden verder gezegd wordt, namelijk, dat de Christelijke Kerk de twee zijden van Christus' persoon voor het denken begrijpelijk moet maken, iets dat eene onmogelijkheid is, als men met den Hoogl. zijn toestemming geeft aan het woord: *Niemand kent den Zoon als de Vader.*'

Inderdaad onbegrijpelijk is het hoe iemand iets hebben kan aan iets waarnaar men 'gissen' moet, waarover men slechts 'stamelen' kan. Is het met Jezus waarlijk zóó gesteld, als de schrijver meent, dan zal dat wel goed zijn, dan zal dat ook wel zijn nut hebben, dan zullen wij misschien in eene andere wereld er ook meer van begrijpen; maar vooralsnog geeft niet het feit, maar het peinzen er over, en het prediken er van voor ons niets.

En nu ten besluite onze aanhaling. Wij nemen dit woord op en over ten dienste van de Modernen, waaronder sommigen mogelijk, die niet dit geschrift maar wel *de Tijdspiegel* in handen krijgen. Het wijst dezen, in de eerste plaats, op een kwaad dat bestaat, dat ons kerkelijk leven vergiftigt, dat als onzalig gevolg van onze partijzucht ongetwijfeld *onwillekeurig* bedreven wordt, en dat, al ware het alleen maar ter wille van een christelijk fatsoen, uit ons midden moet worden weggedaan.

'De Kerkbesturen moeten thans doen, wat vroeger de Staatsbesturen deden: de uitspattingen te keer gaan. Niet op de leer, maar op het gedrag, vooral op dat, 't welk op den kansel wordt gehouden, moest veel, veel nauwer toezigt bestaan; grove taal, spotternij, hatelijke polemiek, bestrijding van de feiten, waarop de Kerk is gevestigd, moest niet als onrechtzinnig, maar als onzedelijk worden gestraft. Indien een predikant op Paschen Jezus' opstanding bestreed, indien hij, uitgenoodigd, om een aanprijzing van het Bijbel- of Zendelinggenootschap te houden, dit aannam, maar tegen Bijbel en Zending uitvoer; indien hij, op een biddag voorgaande, het houden van biddagen bespottelijk maakte, zou hij, mijns inziens, door het Classicaal Bestuur moeten worden vermaand en, hielp dit niet, door het Provinciaal Kerkbestuur des noods worden afgezet, niet om zijn bijzondere inzichten, maar om de onzedelijke wijze van ze mede te deelen.

'Zoo zijn ook in der tijd de orthodoxe heeren H. de Cock en Feisser

afgezet; de eerste dewijl hij de orde stoorde, door twee achtingswaardige predikanten in openbaar geschrift voor wolven in de schaapskooi van Christus uit te maken, de Evangelische Gezangen als Sirenenliederen te brandmerken, en lieden, die buiten zijne gemeente woonden met den doop hunner kleine en de aanneming hunner volwassen kinderen, tegen alle toen bestaande kerkverordeningen, te believen; de tweede, dewijl hij alleen volwassenen, en die dan volgens hem bekeerd waren, wilde doopen. De Kerkbesturen hadden volkomen recht en waren verplicht, hen af te zetten. Maar zij hebben evenzeer het recht en den plicht, om de verstoring der orde door Modernen te straffen, wanneer deze, in stede van zachtmoedig op te bouwen, hardvochtig afbreken. En aan iets dergelijks maken zich, behalve vele Modernen, na H. de Cock en Feisser, ook niet weinige onder de Orthodoxen schuldig. Hun, die de liefde en den vrede beminden, stond in de zeventiende eeuw, vóór en nà de Dordsche Synode, dit het meest tegen dat men ‘het stuk der predestinatie zoo raauwelijk leerde en het ketter dooden durfde drijven.’ Tegen dat raauwe spreken, dat drijven, dat ophitsen, dat veroordeelen kwam de Staat vervolgens op, want dat moest hij doen, en kome nu de Kerk op, want dat moet zij doen.

‘In staatkundige bijeenkomsten wordt deze pligt erkend en vervuld. Wanneer in de Staten-Vergaderingen iemand hatelijk, kwetsend, persoonlijk wordt, of de parlementaire welvoegelijkheid uit het oog verliest, of wel van het onderwerp afdwaalt, roept hem de Voorzitter tot de orde, en ontneemt hem, als dit niet baat, het woord. Dat behoorde ook in de Kerk te geschieden. In onze kerkgebouwen moest althans niet minder fatsoenlijk gesproken worden, dan in de zalen der Staten.

In de beoordeeling van deze zaak zullen, ik erken het, wel niet alle Kerkbesturen gelijk handelen; het eene zal voor geoorloofd houden, wat het andere ongeoorloofd acht. Doch dit is bij de burgerlijke regtsbedeeling evenzeer het geval. Wordt intusschen dit beginsel aangenomen, dan kan, hoewel er geen volmaakte orde zal ontstaan, toch de ergerlijkste wanorde worden gekeerd. En zóó kan de scheuring der Kerk worden verhoed, zelfs bij de afscheiding van eenigen, misschien van velen.

Want als een Orthodoxe of Moderne wegens zijne onzedelijke handelwijze wordt afgezet, zal welligt een deel zijner gemeente hem blijven aanhangen en zich dus afscheiden, even als in 1834 en vervolgens met hunne predikanten vele gemeenteleden de Hervormde Kerk hebben verlaten. Dit is niet voor te komen. Doch dit is geene zoogenoemde minnelijke of gedwongene scheiding en geene scheuring. 't Is een heengaan uit onze Kerk, zooals ten allen tijde velen hebben gedaan, zonder dat daarom de Kerk in haar geheel bijzonder heeft geleden.’

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

II.
De eerste toestand der aarde.

> Je tiefer man eindringt in das Wesen der Naturkräfte, desto mehr erkennt man den Zusammenhang von Phänomenen, die lange vereinzelt und oberflächlich betrachtet, jeglicher Anreihung zu wiederstreben schienen; desto mehr werden Einfachheit und Gedrängtheit der Darstellung möglich.
>
> HUMBOLDT,
> *Kosmos.*

Amice!

Toen ik mij voor eenige dagen met de lezing van Humboldt's Kosmos verkwikte, vielen mij bovenstaande regelen in het oog; onwillekeurig werd ik er toe geleid, over de waarheid dier woorden na te denken en ze aan de ontwikkeling onzer kennis der natuurkrachten te toetsen. Hoe dieperen blik men slaat in het wezen der natuurkrachten, des te meer onderlingen samenhang bespeurt men. Een aantal feiten, die vroeger op zich zelf stonden, die, bij de kennis van dien tijd, onverklaarbaar moesten geheeten worden, hebben we nu eene plaats gegeven in de rij der natuurverschijnselen; zij laten zich door de tegenwoordige theoreiën zoo ongedwongen verklaren, dat men ternauwernood begrijpen kan, hoe het mogelijk is dat men er ooit anders over gedacht heeft. Hoe dieper men indringt in het wezen, in den aard der natuurkrachten, des te meer krijgen wij de overtuiging, dat de ontzaglijke reeks van natuurverschijnselen, die wij altijd in en rondom ons zien plaats grijpen, niet zijn op zich zelf staande feiten, maar dat zij uitmaken een geheel; een geheel dat leeft en wordt door krachten waarvan wij, ten minste voor een groot deel, de werkingen kennen.

Het ‘geheel dat is’ laat zich moeielijk onderscheiden van het ‘geheel dat wordt.’ W o r d e n en z i j n is de ziel der natuur; afwisseling haar adem. De dag maakt plaats voor den nacht; de zomer volgt op de lente, om de haan te breken voor den herfst en den winter. Nauwelijks is de zon boven de kimmen gerezen of de leeuwerik jubelt en de spreeuwen schateren het uit van pret, en verlaten bij honderdtallen hunne wijkplaatsen om zich in beemden en weiden aan insecten te verzadigen. De nacht heeft de aarde met zijn floers overdekt; nachtvlinders fladderen rond en verschuilen zich voor uilen, die uit hunne donkere holen zijn te voorschijn gekomen.

De lente is daar. De planten ontwaken tot een nieuw leven; de viervoetigen schudden den winterslaap af en verlustigen zich in de koesterende zonnewarmte om, wanneer de kringloop van eenige maanden volbracht is en zij niet door den tand des tijds zijn verscheurd, opnieuw in te dommelen. Zoo verschijnen nieuwe geslachten van dieren en verdwijnen deze met andere organische wezens. Waarheen wij den blik ook wenden, overal afwisseling, overal vervorming, overal en ten allen tijde verandering. Humboldt zegt op eene andere plaats: ‘das ganze Erdenleben mahnt, in jedem Stadium seiner Existenz, an die früher durchlaufenen Zustände.’ Is dat waar? Zijn de toestanden, welke de aarde in vroegere jaren beleefd heeft, niet gelijk aan die, welke zij ons nu doet aanschouwen, en was de afwisseling der verschillende natuurverschijnselen eene andere? 't Is zeker vermetel die vragen te stellen en op te lossen, indien men door een onvoldoend aantal feiten gesteund is. Heeft men echter feiten op feiten gestapeld, en kan men, geleid door de natuurwetenschappen, eene streng logische methode volgen, dan is die vraag niet zoo vermetel meer. Immers, gaan wij uit van datgene, wat ons door de ervaring, door de waarneming geleerd wordt, dan zijn wij gerechtigd om, evenals bij de eenvoudigste proefneming, uit gevolg tot oorzaak te besluiten, en stroomopwaarts naar het verledene te reizen en zoo te lezen de *geschiedenis van het ontstaan der werelden.* Evenals een boomstam naar beneden zich vertakt in fijnere en fijnere wortelvezels, en naar boven in takken en twijgen, evenzoo hangen ontelbare feiten met hunne oorzaken in het verledene, en knoopen andere zich vast aan de toekomst.

Door die feiten geleid, is het de plicht van den natuurzoeker, de geschiedenis der werelden zoover mogelijk tot op haar oorsprong te vervolgen. Maar critisch onderzoekend moet hij daarbij te werk gaan; geene speculatieve philosophie mag hij te baat nemen. Ernstig en bedaard, voortdurend wikkende en wegende zal het der wetenschap eenmaal moeten gelukken - mij dunkt de mogelijkheid lijdt geen twijfel - die geschiedenis volledig neer te schrijven. Den natuurkundige is het niet tot taak gesteld voorwaarts te *ijlen;* neen, langzaam en zeker, altijd het kaf van het koren schiftende, nadert hij, aan een volgend geslacht overlatende de taak, waar hij ze heeft gelaten, af te werken.

Gij vraagt, of het gelukt is van die geschiedenis eenige hoofdstukken klaar te krijgen? Ik antwoord noch ja, noch neen, doch zal u later de beslissing overlaten.

Het is gemakkelijk te begrijpen, dat het uitgangspunt voor de verschillende feiten, waarop wij moeten steunen om tot eene geschiedenis der werelden te geraken, zal zijn de aarde. Immers haar hebben wij in ons bereik. Van haar kunnen wij vorm en grootte bepalen; haar kunnen wij op alle mogelijke wijzen betasten en onderzoeken; zij is de sleutel, die ons den toegang zal openen tot een ruimer veld. Wat weten wij nu van haren vorm, want uit dezen zullen wij misschien veel kunnen afleiden. De beroemde sterrekundige Bessel heeft zich de moeite getroost uit 10 vertrouwbare graadmetingen, den vorm der aarde te bepalen; hij bevond, dat zij 1/299,1518 was afgeplat; d.w.z.: verdeelen wij eene lijn in 299 deelen (de decimale breuk laten we gemakshalve weg), dan zal, indien de straal van den aequator 299 dier deelen bevat, de halve omwentelingsas der aarde slechts 298 deelen bevatten; m.a.w. de halve aardas is 1/299 van den straal des evenaars korter. Dus de aarde heeft geene zuiver bolronde gedaante, maar is aan de polen afgeplat, aan den evenaar ietwat uitgezet. Terecht heeft men opgemerkt, dat in den vorm der aarde een deel harer geschiedenis ligt opgesloten. Immers de eenvoudige pottebakker bewijst het ons en het is een bekend feit, dat indien een week, bolvormig lichaam al sneller en sneller om eene standvastige as wordt rondgedraaid, het lichaam hoe langer zoo meer van de bolvormige gedaante begint af te wijken en eindelijk den vorm aanneemt van eene spheroide. (Een lichaam, waarvan we ons een voorstelling kunnen vormen door een ei horizontaal voor ons te plaatsen). Welnu, was de aarde altijd vast geweest, geene middelpuntvliedende kracht, aan welke zij tengevolge van hare aswenteling onderworpen is, hoe groot dan ook, zou in staat zijn geweest hare oorspronkelijk bolvormige gedaante te veranderen. Mogen wij hieruit niet met onverbiddelijke strengheid besluiten, dat de eerste toestand der aarde niet is geweest de vaste toestand? Moeten wij niet tot de gevolgtrekking komen dat die toestand is geweest een vloeibare toestand? De aard, de natuur van dien vloeibaren toestand is lang de twistappel geweest, om welken twee vijandelijke kampen in het leger der natuurkundigen gestreden hebben. Was die vloeibare toestand een toestand van water, waarin de verschillende bestanddeelen der aarde waren opgelost (Neptunisten), of waren die bestanddeelen in een, door smelting verkregen, vloeibaren toestand (Vulcanisten)? Vrij algemeen is men toegetreden tot de meening, dat de aarde in hare jeugd eene vloeibare gesmolten massa is geweest. Ik zeg ‘vrij algemeen’ In de laatste jaren heeft een strijder de wapenen aangegord tegen den vulcanischen oorsprong der aarde, en getracht te bewijzen dat de aarde nooit vloeibaar geweest is. Bischof[*)]

(*) Die Gestalt der Erde und der Meeresfläche und die Erusion des Meeresbodens, von G. Bischof. Bonn, 1867.

maakt daartoe gebruik van eenige opmetingen van de diepte der zee, voor verschillende wetenschappelijke doeleinden gedaan. Hij besluit uit die diepten, dat de aarde eene nagenoeg volkomen bolvormige gedaante heeft, en tracht derhalve Bessel's berekeningen te vernietigen, steunende op de volstrekte juistheid van die dieptemetingen. De juistheid dezer dieptemetingen bleef niet lang onbetwist; spoedig stonden verschillende geleerden op, welke bewezen dat men zich op die metingen nooit verlaten mocht; zij toonden aan dat de valtijd van een zwaar schietlood op 3000 en meer vademen diepte, tengevolge van den weerstand van het water, aanmerkelijk afneemt en slechts de uitkomsten van de metingen onder 1000 vademen eenigermate te vertrouwen zijn.

De geheele theorie van Bischof wordt bovendien uit het veld geslagen door een feit waarop Laplace zich reeds beriep, een feit dat m.i. juist het sterkste bewijs is voor den gesmolten toestand der aarde in vroegere tijdvakken van haar bestaan, het feit n.l. dat de aardkorst samengesteld is uit verschillende lagen, die vrij regelmatig op elkaar volgen. De Mechanica bewijst, dat de aantrekking van den aardbol op elk punt zijner oppervlakte zoodanig werkt, alsof de geheele massa in het middelpunt was opgehoopt. Alle berekeningen voor de zwaartekracht of de aantrekkingskracht der aarde steunen op de veronderstelling, dat de laagsgewijze bouw om een middelpunt werkelijk bestaat. Die bouw is een noodzakelijk resultaat van de aantrekkingskracht, die de aarde, reeds van den beginne aan, op de verschillende deelen harer oppervlakte uitoefende; dientengevolge hebben zich de verschillende bestanddeelen om een punt, het middelpunt, in verschillende lagen gegroepeerd. Een en ander natuurlijk in de veronderstelling dat de aarde ooit vloeibaar was. Ware dat echter niet het geval geweest, dan moest noodzakelijk de verdeeling van de aardmassa van binnen een geheele willekeurige zijn, en in plaats van één aantrekkingspunt zouden er vele zijn, die, 't spreekt van zelf, invloed zouden hebben op de werking der zwaartekracht en al onze berekeningen zouden doen falen. Geene astronomische berekening, hoe eenvoudig dan ook, zou geloof verdienen; we zouden niets, niets kunnen bepalen, noch vaststellen. Dewijl echter de gevolgen van de hypothese omtrent de ligging in lagen van de aardmassa voor ons bijna axiomata zijn geworden, is het duidelijk dat die hypothese den meesten grond van waarschijnlijkheid heeft.

Ik schreef hierboven ‘aardkorst.’ Dit woord veronderstelt van binnen iets weeks, iets vloeibaars, dat van het overige afgesloten is door wat anders, dat meer hard is, door eene korst. Wat is er van die meening? Bestaat werkelijk eene dergelijke korst? of liever, zijn er gegronde redenen, welke ons nopen om, zonder het volledige bewijs, die veronderstelling te steunen? Ik meen ja. Ik beroep mij daarvoor op het u bekende feit, dat naarmate men dieper in de ‘aardkorst’ dringt, de temperatuur der lagen, waaruit zij bestaat, hooger wordt. Men heeft

de toeneming der temperatuur op verschillende plaatsen der aarde bepaald en daarbij vrij aanmerkelijke verschillen gevonden. Ik zal u niet vervelen met eene langdradige uiteenzetting der verschillende methoden, volgens welke men die thermometrische onderzoekingen gedaan heeft, noch u vermoeien met weinig minder amusante tabellen, waarin de temperatuur van diepte tot diepte is aangegeven. De humaniteit verbiedt, u diezelfde reeks van lange oogenblikken te laten doorleven; al zou het misschien, van den anderen kant, niet onaardig zijn eens te zien, welke dwaze gevolgtrekkingen men uit dergelijke lijsten kan maken.

Ik zal u, om op die thermometrische onderzoekingen terug te komen, enkele voorbeelden vermelden.

Men vond een stijgen van 1^{o} C per 47,7 M., per 42,9 M., per 30,8 M., per 50,2 M. enz. Nemen wij nu aan, dat per 50 M. de temperatuurstoeneming 1^{o} C is - eene uitkomst, die met het oog op bovenstaande cijfers niet te groot is - dan zou de temperatuur op 1 kilometer diepte zijn 20^{o} C + de temperatuur der buitenlucht, en derhalve de temperatuur op 200 K.M. diepte ruim 4000^{o} C.; eene temperatuur die meer dan voldoende is om alle vaste stoffen in gesmolten toestand te brengen. Dewijl nu de straal der aarde, om bij afgeronde getallen te blijven, ruim 6000 K.M. groot is, zou de temperatuur der aarde in het middelpunt zijn ruim 120000^{o} C. Hier zouden dus alle lichamen in den gasvormigen toestand moeten verkeeren; want er is geene reden, die ons dwingt aan te nemen, dat wij bij voortgezette verwarming n i e t alle lichamen gasvormig kunnen maken. Wij gingen bij de vorige redeneering uit van de onderstelling, dat de toeneming in temperatuur, naar eene bepaalde verhouding, dezelfde was voor alle mogelijke diepten. Ik meen dat wij recht hebben dit te doen, daar er geene feiten voorhanden zijn, welke er tegen pleiten. Wij komen derhalve tot het besluit, dat slechts het 30^{ste} gedeelte van den aardstraal vast is, terwijl het 29/30 uit eene gedeeltelijk vloeibare, gedeeltelijk gasvormige massa bestaat, die als eene vurige, gloeiende zee onophoudelijk tegen de vaste laag klotst en deze elk oogenblik dreigt te vernielen. Waaruit de gloeiende massa, welke het binnenste der aardkern vormt, bestaat? Ik geloof niet, dat dit ooit met volkomen zekerheid te zeggen zal zijn; men vermoedt dat het hoofdzakelijk kiezelzure zouten zijn en verbindingen van zwavel, bromium, selenium, dewijl men in vulcanische uitbarstingen soortgelijke verbindingen heeft aangetroffen. Geen nauwkeuriger denkbeeld van den aard der gloeiende massa kunnen wij ons verschaffen met behulp van de astronomie. Deze berekent, dat de gemiddelde dichtheid der aarde is 5½, waarbij water als eenheid is aangenomen. Daar nu het gemiddelde soortelijke gewicht der stoffen, waaruit het bekende deel der aardkorst bestaat 2½ is, moeten de stoffen om het middelpunt een veel grooter specifiek gewicht hebben. Houdt Ge verder in het oog dat, naarmate men korter

bij het middelpunt komt, - omdat de aantrekkingskracht der aarde dan grooter wordt - het soortelijke gewicht der stoffen, die dáár zijn, ook grooter wordt, dan kunt Ge berekenen en nog eens berekenen, en Gij komt geen stap verder. Het hoofdstuk der stoffen, waaruit de gloeiende kern zou bestaan of zou kunnen bestaan, kunnen wij veilig laten rusten. Men weet er niets van.

Een vriend, met wien ik onlangs het vorige beprak, merkte op, dat het toch vrij onwaarschijnlijk is, dat de aardkorst zoo dun is, want dan moest de vereenigde werking van de zon, de maan en andere planeten, op dezelfde wijze als zij ebbe en vloed veroorzaakt, ook aanleiding geven tot opheffingen en neerploffingen van de aardkorst, die, nu eens groote scheuren zouden te weeg brengen, dan geheele landstreken zouden moeten opheffen. Wat die gewelddadige opheffingen en verzakkingen betreft, ik geloof dat dit zeer overdreven is; ik herinner mij eenige jaren, ik weet niet meer waar, eene becijfering gelezen te hebben, waardoor ten duidelijkste werd aangetoond dat, stel eens er ontstond eene opheffing, die opheffing luttel weinig bedragen zou. Indien eene aanteekening van dien tijd mij niet bedriegt, kan zij hoogstens 10 meters bedragen. Denk u nu een bol van 12 millioen meters middellijn (in ronde getallen de middellijn der aarde), zijt Ge 't dan niet met mij eens, dat eene zoodanige opheffing onmerkbaar is? Ik zou daarenboven nog een feit kunnen aanbalen, dat juist niet tegen eene dergelijke dunne korst pleit.

Zooals gij weet staat omstreeks 1 Januari de zon het kortst bij de aarde; zij moet dus in die tijden de sterkste aantrekking op de aarde uitoefenen. Indien nu die aardkorst dun is, zouden wij juist in de wintermaanden de meeste aardbevingen moeten hebben. Van eene reeks aardbevingen, voorgevallen tusschen 1821 en 1830, is door Kluge berekend, dat er waren

van October-December	101
van Januari-Maart	98
van April-Juni	95
van Juli-September	75

Vindt Ge het resultaat niet werkelijk verrassend, dat in den zomer, als de zon het verst van de aarde is, - want zij zal toch wel het grootste deel van de aantrekking op de vloeibare massa van de aardkern voor hare rekening nemen - het aantal aardbevingen het geringste is, terwijl tegen den wintertijd dat aantal het grootst is en in de lente en den herfst het aantal vrij wel overeenstemt. Ook het ‘lieve, bleeke, kuische Maantje’ schijnt zijn steentje bij te brengen. De som van de aardbevingen, die plaats grepen op den tijd, dat de maan het kortst bij en het verst van de aarde was, bedroeg voor een zeker aantal jaren 1901, terwijl de som der aardbevingen, wanneer de maan op den gemiddelden afstand ongeveer is, 1753 was.

Mij dunkt dat ook die getallen vrij aardig spreken. Perrey, die de

zoo pas opgegeven getallen gevonden heeft, geeft niet het aantal jaren aan waarover zijne berekeningen zich uitstrekken; zij doen m.i. ook weinig af.

Ik geloof door het vorige u genoegzaam overtuigd te hebben: dat de eerste toestand der aarde was een vloeibare toestand; dat de meeste stoffen toenmaals voorkwamen in gesmolten en gasvormigen staat, en dat nog op den huidigen oogenblik de hypothese van een vurige, vloeibare kern, omgeven door eene betrekkelijke dunne korst, de meest waarschijnlijke is.

Welke de *allereerste* toestand der aarde geweest is, en hoe ons bolletje zoo veranderd is, hoop ik bij eene volgende gelegenheid te bespreken. Vale!

H. Februari '74.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Uitstekend geslaagd.

School-atlas voor de beoefening der Natuurlijke Historie. Nederlandsche uitgave van den natuurhistorischen schoolatlas van Dr. Carl Arendts, met vrije bewerking van den tekst door Prof. L.A.J. Burgersdijk, Dr. D.J. Coster en Dr. T.C. Winkler. Derde vermeerderde en herziene uitgave. Te Leiden, bij A.W. Sythoff, 1874.

Onder de natuurkundige wetenschappen, tot welker beoefening de wet op het middelbaar onderwijs een krachtigen stoot heeft gegeven, behoort voorzeker de Natuurlijke Historie in de eerste plaats genoemd te worden. Werden op onze hoogescholen vóór 1863 Plant-en Dierkunde, Mineralogie en Geologie al onderwezen, eene groote rol speelde noch de eene noch de andere wetenschap. Op de gymnasiën was het veel, veel treuriger gesteld; op de zoogenaamde tweede afdeelingen, werden wel Natuur- en Scheikunde gedoceerd, de Natuurlijke Historie echter stiefmoederlijk behandeld. Door de wet van '63 veranderde de toestand geheel, en ruimde de wetgever aan de Natuurlijke Historie onder hare zusters eene plaats in. Als vormend en ontwikkelend element mag zij onzes inziens gerust met Wis- en Natuurkunde naar den prijs dingen. Wordt toch de Natuurlijke Historie onderwezen zooals het behoort, dan leert zij onze jongens scherp zien, nauwkeurig opmerken en juist vergelijken. Wij verstaan door onderwijzen zooals het behoort, niet het doen opdreunen en inpompen van geslachts- en soortnamen, noch het vanbuitenleeren van bepalingen en beschrijvingen; wij verstaan er door: het onderwijzen van onze jongens in de natuur en door de natuur. Langzamerhand heeft zich deze rich-

ting in het natuur-historisch onderwijs baan gebroken; en mogen er misschien nu nog inrichtingen van onderwijs zijn, waar Dier- en Plantkunde alleen uit boeken worden geleerd, wij meenen dat zij weldra tot de zeldzame uitzonderingen zullen behooren.

Aanschouwelijk vooral moet het onderwijs in de Natuurlijke Historie zijn. Voorwerpen in de eerste plaats; platen, goede platen in de tweede plaats. Waar voorwerpen niet in voldoende hoeveelheid zijn (onze burgerscholen kunnen geene musea worden), moeten platen de leemte aanvullen. En de leerlingen? In hunne handen een atlas, een goede atlas met afbeeldingen, waardoor zij zich elk oogenblik voor den geest kunnen brengen wat hun op voorwerpen of groote wandplaten gedemonstreerd is.

Even noodzakelijk als bij aardrijkskundig onderwijs kaarten zijn, even noodig zijn, naar onze meening, bij het onderwijs in Natuurlijke Historie, platen en afbeeldingen. Het was dan ook ‘om in eene bestaande behoefte te voorzien,’ dat in 1866 de firma A.W. Sijthoff te Leiden uitgaf haren ‘Schoolatlas voor Natuurlijke Historie, bewerkt volgens den naturhistorischen Schulatlas van Arendts, door de HH. Burgersdijk, Coster en T.C. Winkler’. In Mei 1867 verscheen de tweede uitgave, gezuiverd van de vele onjuistheden en onnauwkeurigheden, die in de eerste uitgave waren ingeslopen. Hoe bruikbaar en verbeterd deze tweede uitgave ook was, nog altijd bleef er op af te wijzen. De systematische rangschikking der gewervelde dieren liet hier en daar veel te wenschen over, en de niet-gewervelde, vooral de zoogenaamde lagere dieren waren niet of bijkans niet vertegenwoordigd. Ook de Cryptogamen schitterden door hunne afwezigheid.

Deze derde uitgave kan met recht genoemd worden een vermeerderde en verbeterde uitgave. Verbeterd, omdat de rangschikking der verschillende afbeeldingen van planten en dieren onderworpen is aan eene herziening, waardoor de afbeeldingen geplaatst zijn daar, waar ze volgens den verklarenden tekst en de systematiek van dien tekst behoorden te staan. Maar de afbeeldingen zijn ook vermeerderd. En niet weinig. De ‘Vierhandigen’ zijn in aantal belangrijk toegenomen. Een nieuwe IJsbeer vonden we in gezelschap van den Boommarter en van de gevlekte Hyena. Bij het gild der Herkauwers werd ingelijfd; de Lama, het Edelhert, de Gems en de Bison. Eene betere afbeelding van den Indischen Neushoren vergezelt een schedel van den Olifant. De uitstervende Buidel- en Vogelbekdieren werden niet vergeten, getuige de Buidelwolf, de Aeneasrat en de schedel van het Vogelbekdier.

Wij zijn zoo tot de Vogels genaderd. Van deze klasse krijgen we een aantal nieuwe afbeeldingen te aanschouwen. De Kalkoen wandelt met onverstoorbare kalmte naast een ‘balzenden’ Korhaan; een vlugtende Struis struikelt bijna over de droefgeestige Kiwi; de trouwe (?) Ooievaar vermeit zich in het gezelschap van de Meerkoet. Een groote Nijlkrokodil en de kop van een Alligator waarschuwen ons, dat we op 't ge-

bied der kruipende dieren zijn getreden; de afbeelding der Axolot herinnert ons aan vroegere zoölogische dwalingen. Ook de Visschen worden in grooter aantal tentoongesteld. De Vliegende Visch, de vierhoornige Koffervisch, het Zeepaardje, de Hamervisch, en het voorste gedeelte van het geraamte van een Haai zijn daar, om het te bewijzen. Eene nieuwe afbeelding van het Lancetvischje voert ons tot de Insecten. Ook de bevolking van dit land is sedert de laatste uitgave toegenomen. De Graankalander, de gewone Wesp, de Dennepijlstaart, de gewone Mug, de Treksprinkhaan, de biddende Roofsprinkhaan, de gewone Haft, de breedlijvige Korenbout, de gewone Rugzwemmer, het Cochenilleïnsect, de Zingcicade zijn ter behoorlijker plaatse ingedeeld. Tevens vinden we nieuwe afbeeldingen van de Termieten, zoowel van de koningin en van het mannetje als van den soldaat en den arbeider. Dat niet alleen de insecten maar ook de andere Gelede Dieren en de Wormen zich vermenigvuldigd hebben, toonen ons de afbeeldingen van de Beurskrab, Steurkrab, Schurftmijt, Zoetwater-en Vlookreeft, van de Darmtrichine en hare ontwikkelingstoestanden, om slechts enkele te noemen, overduidelijk aan. De ontwikkelingstoestanden van verschillende Ingewandswormen mogen vooral niet vergeten worden. Onder de Weekdieren ontmoetten wij: de gewone Achtarm, de Wijngaardslak, de Paalworm enz.

Ten slotte vatten wij de typen der Stekelhuidigen, der Coelenteraten en der Protozoën samen en vermelden nog dat de meeste der afbeeldingen van al deze dieren nieuw zijn. Wij hebben het Dierenrijk stapvoets doorloopen en bevonden: dat de atlas met veel goeds, met veel nieuws is vermeerderd.

Doen wij nu nog een uitstapje op 't gebied der Planten. In de voorstelling der Morphologie van de planten is bijna geene verandering gekomen. Zooveel te meer in de afbeeldingen der Cryptogamen. Evenals bij de lagere dieren, zijn ook hier de afbeeldingen der lagere planten bijna allen nieuw. Bijv., want we zullen slechts enkelen aanstippen, de figuren 587-594, Wieren, Kranswieren, Levermossen en Bladmossen voorstellende, enz.

Noch de Monocotyle, noch de Dicotyleplanten zijn over het hoofd gezien. Afbeeldingen van de echte Saffraan, van de Turksche Tarwe, van de Vanielje, van de Dadelpalm, van den Olm, van de Vijg, van de Wevers-Kaardebol, van de Roode Boschbezie, van Solanum dulcamara, van Papaver Somniferum, van Aconitum Napellus en van nog enkele andere vullen aan wat in de vorige uitgave ontbrak. Hiermede is de reeks der nieuwe houtgravuren gesloten, want naar ons beste weten zijn aan de afbeeldingen van geologische voorwerpen of van kristallen geene nieuwe toegevoegd.

In overeenstemming met de vermeerdering der houtgravuren heeft de verklarende tekst eene aanzienlijke uitbreiding ondergaan. Men mag, dunkt ons, den verklarenden tekst gerust een klein maar goed leerboek

noemen voor Dierkunde, Plantkunde en Geologie. De leerling van eene hoogere burgerschool, die van Plant-, Dier-, Aard- en Delfstofkunde weet wat er in den verklarenden tekst is opgenomen, zal waarlijk door den meest strengen examinator bij een eindexamen niet met ‘onvoldoende’ worden naar huis gezonden. Toch zijn er onzes inziens nog deelen die voor uitbreiding vatbaar zijn. Als zoodanig wenschen wij aangemerkt te zien:

Het oog van den mensch: wij zouden hier wenschelijk achten eene groote doorsnede van den oogbol; eene doorsnede en afbeelding van de gele vlek en van de uiteinden der zenuwen aldaar; alsmede eene meer gedetailleerde beschrijving van die zenuwuiteinden, van de gele vlek, van de blinde vlek enz. Een en ander zal o.i. niet schaden.

Ook de beschrijving van het oor is, vooral waar over de uiteinden der gehoorzenuwtakken gesproken wordt, o.i. karig aangelegd.

Tevens misten wij afbeeldingen van de tong (smaak), van den neus (reuk) en eene vertikaaldoorsnede van de huid. Wij zouden wenschen, dat bij eene volgende uitgave de atlas met deze afbeeldingen verrijkt was.

Waarom eene afbeelding van het strottenhoofd met strotklepje, met de kraakbeenderen, de stembanden en stemspleet achterwege is gebleven, verklaren wij niet te begrijpen.

Deze enkele opmerkingen wat betreft de Dierkunde.

Bij de Physiologie der planten hadden wij gaarne eene meer uitvoerige uiteenzetting van de bevruchting gezien met tal van goede afbeeldingen.

Bij de Systematiek is gebruik gemaakt van het natuurlijke stelsel van Willkomm. Wij willen den heer Coster toegeven, dat het misschien beter is dan het gewijzigd systeem van De Candolle; zou echter, met het oog op Prof. Suringar's ‘Handleiding tot het bepalen van in Nederland wildgroeiende planten’ - een boek dat zeer zeker verdient aan onze hoogere burgerscholen nog algemeener te worden - zou met het oog op dit boek, vragen wij, niet beter zijn gehandeld wanneer in den tekst De Candolle's systeem gevolgd was? De atlas zou er niet minder bruikbaar door geworden zijn.

Ook de verklarende tekst van de Geologie is met zorg en nauwkeurigheid bewerkt en zal niet weinig bijdragen tot de vermeerdering der kennis van de leerlingen onzer hoogere burgerscholen. Doch niet alleen onder de boeken van de leerlingen der hoogere burgerscholen wenschen wij dezen schoolatlas eene eereplaats te zien innemen; ook den aspirant-hulp- en hoofdonderwijzer kan hij zeer van nut zijn; in geene schoolbibliotheek mag hij naar onze meening ontbreken.

Willen we in een paar woorden resumeeren, dan is onze meening, dat deze schoolatlas voor Natuurlijke Historie *uitstekend geslaagd* is.

Arnhem.

J.Th. Cattie.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Er zijn in Engeland vreemde dingen geschied; de verkiezingen voor het Parlement zijn zoo conservatief uitgevallen, dat zelfs de vinnigste Tory dien afloop niet had durven voorspellen, toen Gladstone met zijn ontbindingsboodschap als uit de lucht kwam vallen. Neemt men in aanmerking dat Gladstone, toen hij het bewind in '68 aanvaardde, rekenen kon op een meerderheid van een kleine 120 stemmen en zelfs in den laatsten tijd nog altijd op een meerderheid van 67, en de conservatieven nu een meerderheid hebben van omstreeks 50 stemmen, dan ziet men een zoo groote verandering in de gezindheid des lands, dat men in het afgetrokkene besluiten moet tot een gewichtig motief, dat daaraan ten grondslag ligt. Wanneer een Regeering langen tijd heeft bestaan tegen den wensch der natie in, wanneer zij de openbare meening tegen zich heeft ingenomen, dan is zulk een groote verandering verklaarbaar. Maar juist naar zulk een grond zal men te vergeefs zoeken. De best ingelichte berichtgevers hielden zich zoozeer overtuigd van de instemming van de meerderheid des lands met de Gladstone-regeering, dat zij het terugkeeren van dezelfde liberale meerderheid voor waarschijnlijk hielden en in elk geval een ietwat kleinere meerderheid voor zeker verklaarden. De vrees bestond alleen dat de liberalen, die in het Parlement werden verkozen, niet allen van hetzelfde gehalte zouden zijn en de radicalen in grooter aantal verschijnen dan den premier lief was. Nu dit niet is geschied, nu de uitslag van de verkiezingen zoo bepaald conservatief is, dat de mannen van deze richting er zelf over verbaasd staan, komt de vraag op: zijn de verkiezingen een volksluim geweest, die in veranderlijkheid alleen met den wind kan worden vergeleken, of is er een of andere dieper liggende oorzaak aan te wijzen?

Laat ons zien. Vijf jaren geleden aanvaardde Gladstone de teugels van het bewind, gesteund door een aanzienlijke meerderheid; hij had zijn plaats veroverd in een ridderlijken strijd; afschaffing van de Staats-

kerk in Ierland was zijn leus. Klein is het aantal Protestanten in Ierland, zij vormen daar een geringe minderheid, in grillige tegenstelling met de voorrechten en rijkdommen hun toebedeeld; neem die onrechtvaardigheid van eeuwen weg, en de Ier zal bevredigd zijn, - dus sprak Gladstone. En in een opwelling van edelmoedigheid, waaraan oud-Engeland vooral niet te veel doet, waar het zijn eigen, hoe onrechtmatig ook verworven, bezit geldt, werd er geluisterd naar die stem; de afschaffing van de Staatskerk in Ierland kreeg haar beslag. Al ware 't daarom alleen, verdient Gladstone onze bewondering; hij wentelde een steen los van den ouden muur, waar kalk en steen zoo met elkander zijn verhard, dat men ze niet meer kan scheiden zonder verbrijzelen, - den ouden muur van het vooroordeel. Dan gaat de heele muur! riep men in oud-Engeland, maar Gladstone bleef staan bij dien éénen leelijken steen, en hij viel.

't Was wel om aan te moedigen; de Ieren gaven wel zulke blijken niet van groote tevredenheid, maar die zouden wel komen, wanneer men nog een stap voorwaarts deed op den goeden weg. De Iersche landwet volgde, - een kunstig stuk, dat meer leek dan het was, maar dat moeilijk anders kon uitvallen in de gegeven omstandigheden. Werd de wet in goeden geest uitgevoerd, dan kon zij ongetwijfeld een geheel anderen toestand voorbereiden; men zou langzamerhand een kleinen boerenstand verkrijgen en de Ier een vaderland hebben in den waren zin des woords, en niet langer uitsluitend de daglooner zijn van den Engelschen meester.

Met die twee wetten kon Gladstone de Iersche quaestie voorloopig afgehandeld rekenen; de tijd moest eerst de wetten laten werken. Er was elders in den Augias-stal der beschaving nog genoeg te doen; men deed de ontdekking, dat de algemeene ontwikkeling in het groote, rijke Engeland zeer klein was; het ging niet langer aan het onderwijs over te laten aan de Kerk en de particuliere industrie; de Staat moest zich het stierkind aantrekken. De schoolwet kwam, en als voorbereiding werden de koorden van de beurs wat uitgehaald: vond men een paar jaar geleden slechts 400,000 pd. St. voor onderwijs uitgetrokken, de post steeg ras tot 900,000 pd. St. De algemeene schoolplichtigheid werd wel met 421 tegen 60 stemmen verworpen in het Parlement, maar alles kan niet opeens komen, en 't was voor Engeland al veel, dat met de wet werd erkend, dat het onderwijs staatszorg was; aan de verschillende schoolcommissies werd overgelaten bepalingen in te voeren betreffende den schoolplicht. Ook op het punt van het kerkelijk of godsdienstig onderwijs gaf de wet niet alles wat men wenschen kon; maar eenmaal aan de orde gesteld, kon dit punt naderhand even goed, ja beter worden beslist. Men heeft in Engeland minder het zwak van te streven naar ideale wetten, die steeds in de maak blijven, en schroomt niet een wet, die men het eene jaar voor goed heeft verklaard, het volgende jaar te wijzigen, op grond van door de ervaring

aangewezen gebreken. Gladstone trachtte als een goed staatsman te bereiken datgene wat voor het oogenblik bereikt kon worden, en hij slaagde. Zijn naam is voortaan onafscheidelijk verbonden aan de geschiedenis van de groote hervorming van het onderwijs in Engeland.

Hervormingen als de afschaffing van den verkoop der officiersplaatsen in het leger, - minder liberaal doorgedreven bij Koninklijk besluit, toen het Hoogerhuis weigerde daartoe mee te werkea - en de invoering van de geheime stemming kunnen een conservatief naijverig maken, en deze vijf voorname punten zijn, al hebben zij ook niet geheel beantwoord aan het doel, toch van dien aard, dat men zou zeggen, dat het de plicht der erkentelijkheid moest geweest zijn van het Engelsche volk zulk een Regeering opnieuw te bekrachtigen. En nu zulk een nederlaag!

Er is meer; men heeft in den laatsten tijd dikwerf beweerd, dat de Engelsche natie eigenlijk een volk is van kruideniers. Partijzucht alleen kon zulk een beschuldiging uitdenken; een volk dat een Dickens, een Macaulay, een Darwin, een Buckle voortbrengt en op prijs weet te stellen heeft nog ander dan kruideniersbloed. Wie zal het een handeldrijvend volk ten kwade duiden, dat het een bijzonder oor heeft voor den klank van het zilver en in de eerste plaats van zijn bestuurders verlangt, dat zij niet misdeeld zijn van financieel talent? En juist op dat gebied ligt de kracht van Gladstone; sommigen beweren zelfs, dat het zijn éénige werkelijke deugd is, en zeker is het dat zijn bekwaamheid in dit opzicht al zijn andere kundigheden verre achterlaat. In zijn vijfjarig bestuur heeft Gladstone daarvan de bewijzen gegeven. In weerwil van de uitkeering aan de Vereenigde Staten ter vereffening van de Alabama-rekening, van den oorlog met de Ashantijnen en andere moeilijkheden, heeft Gladstone 20 millioen pd. St. schuld afgelost, de belastingen verminderd met 12½ millioen pd. St., en komt dit jaar het land verrassen met de blijde mare, dat er een batig saldo is van 5 millioen pd. St., zoodat verschillende belastingen kunnen worden afgeschaft of verminderd. Was het te verwonderen, dat hij, zich bewust van zijn kracht, dit punt op den voorgrond plaatste? Het financieel belang van een land is, zoo niet het eerste, dan toch een der eerste belangen van den Staat, want een goede huishouding is in het groot en in het klein veel waard, zoolang de wereld haar groote prozaïsche zijde heeft.

Heeft Engeland zich dan de beschuldiging van kruidenierachtigheid te veel aangetrokken, dat het doof gebleven is voor het klinkend betoog van Gladstone en het verlokkend vooruitzicht van minder belasting te kunnen betalen? Het schijnt wel zoo, want de overgang is werkelijk verbazend groot. Men kan zijn oogen nauwelijks gelooven, wanneer men de berichten van de verkiezingen leest; de liberale candidaten hebben het onderspit moeten delven op plaatsen, waar men het tot de onmogelijkheden was gaan rekenen, dat er ooit weer een

conservatief zou worden verkozen; te Manchester, Leeds, Glasgow, te Londen zelfs behaalden conservatieven de zege. Het is of er plotseling een conservatieve stroom is gekomen, waaraan geen keeren is, en die in zijn vaart alles meesleept. 't Is waar, de geheime stemming is voor het eerst bij de algemeene verkiezingen in practijk gebracht, maar niet daaraan kan men de oorzaak van de veranderde stemming toeschrijven. De conservatieven hebben veeleer dit in hun nadeel gehad en waren dan ook indertijd de heftige bestrijders van de ballot-bill. Maar vanwaar dan het feit te verklaren?

Sommigen beweren dat men hierbij alleen te denken heeft aan het verschijnsel, dat men ook elders in Europa meent aan te treffen, de verlevendiging namelijk van het conservatisme; in Engeland zou dit verschijnsel wat scherper optreden, wellicht omdat het Engelsche volkskarakter gewoonlijk aan overdrijving mank gaat. Indien wij deze overtuiging hadden, wij zouden haar niet verhelen, ook al is het dat wij van het conservatisme geen heil verwachten voor eenig volk of voor eenige zaak. Het is ons meer te doen het bestaande uit den samenhang te verklaren dan het bestaande te gebruiken om deze of gene politieke theorie aan te bevelen, en dan moeten wij bekennen, dat wij na nauwlettende waarneming der feiten tot de slotsom zijn gekomen, dat de verkiezingen in Engeland weinig of niets voor de conservatieve beginselen bewijzen, en zulk een verklaring evenmin met de werkelijkheid overeenkomt als de bewering van de algemeene toeneming van het conservatisme. Vanwaar zal men het bewijs hiervoor halen? Welk land zal men daarvoor aanwijzen? Het éénige dat daarvoor zou kunnen dienen, is Frankrijk, wanneer men aan de phrasen-helden van de meerderheid der Nationale Vergadering geloof wil slaan. Maar iedereen weet immers dat die meerderheid met de Regeering, die uit haar is voortgekomen, bestaat tegen de meerderheid van de natie in, zooals schier elke verkiezing bewijst, een regeering buitendien die zich staande moet houden door allerlei kunstgrepen en met haar meerderheid er alleen op uit is om de instellingen des lands zoo te verwringen, dat zij de teugels van het bewind in handen houdt. De val van de dwaze republiek in het ongelukkige Spanje zal men wel niet als een zegepraal van de conservatieve beginselen willen beschouwen; zelfs de tegenwoordige Regeering is een mengeling - een zonderlinge, dat moeten wij erkennen - van liberale mannen. Overal elders waar geen dwang is gepleegd en de zaken haar natuurlijken loop volgen, stuit men op het merkwaardige verschijnsel dat de conservatieven als partij bijna hebben opgehouden te bestaan. Conservatieven leven alleen nog daar waar zij op sleeptouw zijn genomen door de clericale partij, waarvan zij vroeger, en door hun beginsel nog, schier evenver verwijderd zijn als de liberalen; de kerkelijke partij is een afzonderlijk verschijnsel in onzen tijd, dat zich zeer goed laat verklaren uit hetgeen in de Kerk, niet uit hetgeen in den Staat is voorgevallen.

Waar is de conservatieve partij in Oostenrijk, in Hongarije, in Duitschland of in Pruisen? Rusland zelfs volgt geheel den liberalen weg door de invoering van hervormingen, die uitgaan van het persoonlijk initiatief des Keizers.

Wil men nader bewijs, men vrage de conservatieven naar hun program; indien er werkelijk een conservatieve partij bestaat, dan zal zij wel eenige vaste punten weten op te geven, die haar van de liberalen onderscheiden en die, door haar in toepassing gebracht, wanneer zij eenmaal aan het bewind is, aan den Staat een andere leiding zullen geven. En wanneer wij nu de Engelsche conservatieven hooren, met hun premier Disraeli aan het hoofd, dan ontdekt men spoedig, dat zij geen program hebben, geen belangrijke punten, waarin zij zich van de liberalen onderscheiden en die haar recht zouden geven op grond daarvan de teugels van het bewind te aanvaarden. Men kan veel gemakkelijker beweren, dat Gladstone niet liberaal is dan Disraeli conservatief. Immers liberaal zijn is uitdrukking geven aan de adspiraties tot vooruitgang die in een bepaald tijdperk bestaan; als zoodanig is op dit oogenblik in Engeland aan de orde scheiding van Staat en Kerk in gezonden zin; de opheffing van de Staatskerk ook in Engeland, de verdrijving van de Kerk uit de school, waar zij niets dan onheil sticht, een verdrijving die de Kerk alleen verdiend heeft door de wijze waarop zij het onderwijs, ook haar eigen onderwijs, heeft veronachtzaamd; de ellendige sleur, die zij steeds heeft gevolgd, is eigenlijk een goed ingerichte verstompingsmachine. Welnu, men zoekt in het manifest, dat Gladstone tegelijk met de ontbinding van het Parlement heeft uitgevaardigd, - in zijn brief aan de kiezers te Greenwich - tevergeefs naar het bewijs, dat hij begrijpt, wat in zijn land van een liberaal ministerie kan worden verwacht. Hij kon er niet buiten om zich uit te laten over het al of niet wenschelijke van een wijziging van de onderwijs-wet van '70, omdat een deel van de liberale partij, zij die niet tot de Engelsche episcopale Kerk behooren, die wijziging tot een schibboleth had gemaakt. Gladstone evenwel stuurt de lieden met een kluitje in 't riet, - de liberalen hebben er soms zoo uitnemend slag van - en zegt dat aan die wijziging voor het oogenblik niet kan worden gedacht, omdat de ervaring ten opzichte van de onderwijs-wet van '70 nog niet genoeg heeft gesproken. Men ziet, een conservatief kon moeielijk anders spreken.

Een ander punt is op dit oogenblik aan de orde: de uitbreiding van het stemrecht tot de werklieden op het platteland; het is de uiterste linkerzijde, voor het oogenblik nog weinig of niet vertegenwoordigd in het Engelsche Parlement, die in den laatsten tijd sterk hierop heeft aangedrongen. De arbeiders in de fabrieksteden, - zooals men weet, een aanzienlijk deel der bevolking in Engeland - hebben zich vereenigd om eigen afgevaardigden naar het Parlement te zenden, of althans zulke afgevaardigden, die hetzij conservatief, hetzij liberaal,

gezind zijn om aan het arbeidersprogram uitvoering te geven. Indien nu ook aan de dorpers het stemrecht wordt gegeven, dan is de vorming van een arbeiderspartij in het Parlement waarschijnlijk. Weinige dagen voor het ontbindingsbesluit van Gladstone kwam een dorpersdeputatie haar opwachting bij hem maken om aan te dringen op de vervulling van hun liberaal verlangen. En weer maakte Gladstone zich van de zaak af; hij kon niet ontkennen dat de eisch op zich zelf niet onbillijk was; immers, liberaal zijn is streven naar een zooveel mogelijk zuivere vertegenwoordiging van het g e h e e l e volk; de premier meende echter dat de openbare meening op dit punt nog niet genoeg gevestigd was en de behandeling der zaak derhalve niet van dringenden aard. De waarheid is intusschen dat een deel der liberale partij in Engeland zoo goed als elders de toenemende macht van de arbeiderspartij vreest en haar zoolang mogelijk uit de volksvertegenwoordiging zoekt te weren. Het is een kleingeestige opvatting, die aan onzen tijd bijzonder eigen is; het streven naar invloed op het staatsbestuur van de zijde der arbeiders bestaat nu eenmaal; de ongunstige toestand, waarin de werklieden over het geheel verkeeren, geeft aan dat streven een eigenaardig karakter van prikkelbaarheid; door die partij te weren uit de volksvertegenwoordiging drijft men nog meer tot verzet evenals een kracht, die men belet zich te uiten; zijn de arbeiders eenmaal in het Parlement toegelaten en staat de gelegenheid voor hen open om hun denkbeelden mee te deelen, dan vindt die kracht een uitweg en wordt zij minder gevaarlijk. Indien Gladstone zijn talent had willen gebruiken om de bevordering van de vertegenwoordiging der dorpers op dien grond te verdedigen, zou hij aan zijn partij en aan zijn land een weldaad hebben bewezen; hij zou kinderachtige vrees hebben weggenomen en in de toekomst gevaar voor botsing hebben bezworen. Nu hij van de zaak zich trachtte af te maken, op den dwazen grond dat de tijd nog niet rijp is voor een oplossing van die quaestie, heeft hij opgehouden liberaal te zijn en stapt over op vreemd, op conservatief grondgebied.

Inderdaad, het positieve deel van Gladstone's program is schraal, te schraal om een hoogen dunk te geven van zijn liberaliteit; behalve de toezegging van een wet betreffende het erven en bezitten van land, is er niet één punt, dat een conservatief premier niet even goed voor zijn rekening had kunnen nemen; het maken van een jachtwet, van een wet op het verkoopen van geestrijke dranken, valt ook binnen het bereik van de conservatieven. Rest alleen het bovengenoemde financieel argument, en het is hoogst merkwaardig, dat Gladstone hier geheel den liberalen weg verliet om het conservatieve beginsel te omhelzen. Het schoonste deel van het liberaal program is het streven naar een gelijkmatige verdeeling van de Staatslasten; en een inkomstenbelasting mag om die reden nooit op het liberaal program ontbreken; steuning van den Staat naar ieders individueel vermogen, is een

van die waarheden, die door geen spitsvondige redeneeringen en doctrinairen omhaal meer omver kunnen worden geworpen. Men kan het als liberaal oneens zijn over de beste wijze van heffing van die belasting, over de zaak kan of moest geen verschil bestaan. En wat doet de liberale premier in Engeland in zijn verkiezings-manifest? Hij verklaart dat hij met het oog op den gunstigen toestand van de schatkist, van het batig saldo van het vorige jaar de inkomsten-belasting geheel zal afschaffen! Moet men bij zulke feiten niet gaan denken aan politieke spraakverwarring?

De verwondering over het program van Gladstone is te grooter, omdat men op goede gronden kon aannemen, dat hij na zijn nederlaag door de verwerping van de Iersche onderwijswet - welke nederlaag hij voornamelijk had te danken aan den afval van de Katholieke afgevaardigden, - zijn kracht zou zoeken in het vooropstellen van de scherpe punten van het liberaal program. Daarop wees o.a. het weder opnemen van Bright in het Ministerie. Het verkiezings-manifest staat daar lijnrecht tegenover en doet geheel denken aan een tactiek, die moet dienen om stemmen te leenen in het conservatieve kamp.

Zou men het aan Gladstone's halfslachtigheid moeten toeschrijven, dat Disraeli's manifest zoo weinig conservatief is, en wat nog dien naam kan dragen, ontleend is aan het clericale kamp? De Engelsche kiezers moeten dezer dagen, wanneer zij Göthe's Faust kenden, bij het hooren van Disraeli en de zijnen wel gedacht hebben aan Gretchens woorden:

> Ungefähr sagt das der Pfarrer auch,
> Nur met ein bisschen andern Worten.

Disraeli verlangt behoud van de Staatskerk in Engeland; Gladstone denkt in de verste verte niet haar af te schaffen. Disraeli verlangt behoud van de tegenwoordige onderwijswet, handhaving derhalve van het godsdienstonderwijs op de school; Gladstone verklaart uitdrukkelijk, dat hij dit punt vooreerst niet aan de orde zal stellen; Disraeli wil geen uitbreiding van het stemrecht, al doet het hem genoegen dat de arbeiders conservatief gestemd hebben, en Gladstone wil die uitbreiding evenmin.

Het meest komische van de zaak is, dat Disraeli terstond het stuk van het liberaal program opneemt, dat Gladstone heeft overboord geworpen om het zinkende liberale schip boven water te houden, namelijk de inkomsten-belasting. Disraeli verdedigt die belasting natuurlijk niet op de gewone liberale gronden - dan zou de aap te veel uit de mouw komen -; maar wil het behoud alleen omdat die belasting, in tijd van nood ingesteld, ook later weder uitstekende diensten kan bewijzen. Een deel der liberale partij was om dezelfde reden tegen de door Gladstone voorgestelde afschaffing van de inkomsten-belasting; de bezwaren tegen die wet betroffen hier over het algemeen meer de onbillijke wijze van heffing dan de belasting zelf.

Hebben de Engelsche kiezers derhalve uitspraak gedaan tusschen Gladstone en Disraeli en den laatste gekozen boven den eerste, niets geeft recht om de beslissing aan te merken als een uitspraak over de liberale of conservatieve beginselen; plaatst men beide mannen naast elkander, dan kan men moeilijk anders zeggen, dan dat beide conservatief zijn gekleurd en alleen de vorm van hun conservatisme verschilt; de kiezers hebben beslist over een personenquaestie, niet over beginselen; geen van beiden immers hebben die met genoegzamen nadruk op den voorgrond gesteld.

Dit is zoo waar, dat Disraeli in de redevoeringen tot zijn kiezers blijkbaar verlegen was met zijn conservatisme en zoo spoedig mogelijk over de conservatieve beginselen heenstapte. De hoofdargumenten, die hij tegen de regeering van Gladstone gebruikte, waren van anderen aard. Vooreerst was Disraeli's doel het klinkende argument van Gladstone te ontzenuwen en de kiezers opmerkzaam te maken, dat hier niet alles goud was wat er blonk. Er was werkelijk veel gespaard, maar de zuinigheid had volgens hem bij Gladstone de wijsheid bedrogen; er was veel bezuiniging verkregen, maar door verwaarloozing van de belangen des lands; zoo was het geen kunst zuinig te wezen en belastingen af te schaffen. Hiermee stond in het nauwste verband het tweede punt, dat den hoofdaanval van Disraeli uitmaakte, de buitenlandsche staatkunde van Gladstone, waar zeer zeker de quaestie van staatkundige beginselen geheel buiten spel is. Men weet wat vroeger het hoofdbeginsel was van de buitenlandsche staatkunde; men trachtte desnoods met geweld aan andere, zwakkere volken, zijn wil op te dringen, zijn macht te doen gevoelen en de oplossing van de hangende quaesties in geheel egoïstischen zin te verkrijgen. Een Minister, die de belangen van zijn land eenzijdig wist door te drijven ten koste van andere volken, die de macht en het aanzien van zijn land verhoogde, door welke middelen ook, was de lieveling zijns volks. De bemoeizucht, de willekeur van Engeland ten opzichte van andere volken is maar al te berucht geworden; zoo gedroegen de Engelschen zich in vroeger tijden, alsof de zee hun uitsluitend eigendom was en de andere volken de heerschappij van Engeland ter zee moesten eerbiedigen, omdat Engeland over de grootste vloot en derhalve over de meeste macht beschikte. Vooral de opkomst en de wonderbaar snelle ontwikkeling van Amerika heeft echter de macht van Engeland geknot en aan de handhaving van het eenzijdig overwicht een einde gemaakt.

Toen de staathuishoudkunde een wetenschap was geworden, die haar slotsommen in netten betoogtrant voordroeg, begon men tevens te begrijpen dat het handhaven van eenzijdig overwicht duur is en oorlogvoeren veel, veel geld kost, dat voor een goed deel improductief is. Zoo ontstond de school van de vredelievende staatkunde, van de mannen van de niet-interventie, en het is duidelijk dat Gladstone geheel onder den indruk stond van de vredelievende staatkunde, door

Richard Cobden gepredikt. Had Gladstone geheel aan zijn wenschen kunnen botvieren in dit opzicht, hij zou het leger en de vloot zoodanig hebben verminderd, dat er nog meerdere millioenen waren bespaard, maar ook het voeren van een oorlog voor Engeland tot een onmogelijkheid werd gemaakt. De omstandigheden, de Fransch-Duitsche oorlog voornamelijk, hebben Gladstone verhinderd de beginselen, die hij in het begin zijner regeering met zooveel nadruk op den voorgrond liet treden, geheel door te voeren.

Niemand zal ontkennen, dat de buitenlandsche staatkunde van Gladstone meer overeenstemt met de eischen van onzen modernen tijd; het gevoel voor recht is in onzen tijd sterker dan vroeger en men is gedwongen te erkennen, dat elk volk meester is in zijn eigen land en het niet aangaat een ander de wet te stellen in de binnenlandsche aangelegenheden. De politiek van niet-interventie is de staatkunde, door het gezond verstand voorgeschreven.

Nu zijn er echter omstandigheden, dat het hoogst moeilijk is aan de staatkunde van niet-interventie getrouw te blijven; in theorie klinkt de vrede-politiek zeer schoon, maar in de practijk is 't niet altijd gemakkelijk haar door te voeren.

> Es kann der Beste nicht in Frieden Leben,
> Wenn es dem bösen Nachbar nicht gefällt,

zeggen de Duitschers, en 't is waar; als wij in ons eigen huishouden druk werkzaam zijn, meenen wij dat alles goed gaat en wij met de buitenwereld niet te maken hebben, maar straks ontmoeten wij onzen buurman, die ons herinnert, dat wij niet alleen op de wereld zijn en onze belangen dikwerf strijd voeren met die van anderen; dan is macht soms noodig om onze belangen te beschermen en de consequente vredebonder wordt het kind van de rekening. Bij de afneming van Engelands macht door vermindering van de uitgaven voor vloot en leger, vergat Gladstone te veel, dat er omstandigheden konden komen, waarin het bezit van een behoorlijke macht een noodzakelijkheid is. Later werd hij er op een onaangename wijze aan herinnerd en hij zag zich genoodzaakt de uitgaven voor het departement van oorlog te verhoogen. 't Sprak evenwel van zelf dat iemand van de denkwijze van Gladstone toch een slecht Minister van Buitenlandsche Zaken moest zijn. Terwijl zijn geheele staatkunde er op was ingericht om het buitenland het denkbeeld te geven, dat Engeland zich voortaan met zijn eigen zaken zou bezig houden en afkeerig was van oorlog, liet hij echter niet na in de Engelsche notas een hoogen toon aan te slaan, die in de gegeven omstandigheden niet anders dan een glimlach kon verwekken; iedereen wist dat Engeland onder Gladstone toch geen oorlog kon voeren. Zoo konden de Engelsche notas worden beschouwd als scheurpapier, en wanneer de Engelschman zich de glorierijke dagen van ouds nog herin-

nerde, toen schier alles kroop, wanneer de Engelsche leeuw de manen schudde, moest hij onder Gladstone wel tot de overtuiging komen, dat de vredelievende politiek wel goed was voor de Engelsche beurzen, maar toch meer van de eigenliefde vorderde dan de mensch van vleesch en bloed wellicht verdragen kan.

In een van de redevoeringen, door Disraeli dezer dagen voor de kiezers gehouden, gaf deze Gladstone de schuld van den Krim-oorlog, omdat hij tijdens zijn toenmalig ministerschap aan Rusland geheel den indruk gegeven had, dat het Engeland niet ernst was met zijn protest en het geen kogel overhad voor het behoud van Turkije. De beschuldiging is zeker overdreven en komt in elk geval meer ten laste van Lord Aberdeen, die tijdens den Krim-oorlog premier was, maar geheel onwaar is de aantijging niet. Op dezelfde wijze had Engeland door een vaste staatkunde in '70 op den Fransch-Duitschen oorlog invloed kunnen uitoefenen, dien wellicht kunnen voorkomen, maar Gladstone trachtte met beide partijen op goeden voet te blijven en verspeelde daardoor de gunst van beiden. De Fransche Keizer wist wel dat Engeland geen soldaat en geen penny zou opofferen om de Rijnprovincie voor Pruisen te behouden, al had het in '15 mede het Weener tractaat onderteekend, en Bismarck hield zich even vast overtuigd, dat de Engelsche aanmerkingen op de annexatie van Elzas-Lotharingen en de vijf milliarden oorlogsbelasting nooit tot iets anders dan een papieren oorlog konden leiden. Zoo bracht de nieuwe buitenlandsche staatkunde er van zelf toe om Engelands prestige in Europa geheel te vernietigen. Voeg daarbij dat de Alabama-quaestie wel zonder bloedvergieten is afgeloopen, maar toch geld heeft gekost en op het beleid van Gladstone in die zaak eveneens niet weinig aanmerkingen kunnen worden gemaakt; vergeet niet dat het tractaat met Nederland over den afstand van de kust van Guinea eveneens zijn moeilijkheden heeft opgeleverd en de opofferingen, die men zich naderhand met den oorlog tegen de Ashantijnen moest getroosten, volstrekt niet geevenredigd waren met de daaraan verbonden voordeelen; en zoo wordt het begrijpelijk dat Disraeli juist het buitenlandsch beleid van Gladstone's regeering tot zijn hoofdaanval koos en dat de Engelsche kiezers volstrekt geen geestdrift gevoelden om voor Gladstone in de bres te springen.

De fout van Disraeli bij zijn aanval op de buitenlandsche staatkunde van Gladstone is dat hij hem persoonlijk voor die staatkunde aansprakelijk stelt, hem als de éénige oorzaak van die staatkunde aanwijst, terwijl die staatkunde veeleer het uitvloeisel is van den moreelen toestand van het Engelsche volk, waarvan ook Gladstone een der gevolgen is. Men heeft de geaardheid van het Engelsche volk in de laatste jaren vergeleken bij den leeuw, die zijn beste dagen heeft gehad en oud en stram is geworden; wanneer men hem uit zijn hok lokt, kan hij weinig meer dan geeuwen en rekken. De voorstelling is zeker overdreven; Engeland is niet afgeleefd en het is er niet minder om

wanneer het zijn oude leeuwen-eigenschappen heeft afgelegd; er kunnen wel andere veroveringen worden gemaakt dan die welke aan het roofdier herinneren; maar de eerste indruk is toch niet zeer verheffend, te meer omdat het oude en het nieuwe nog strijd voeren en men zich van het onderscheid tusschen het oude en het nieuwe nog niet volkomen helder is bewust. De toekomst zal leeren, of het Disraeli gelukt den leeuw weder op te kammen en die sprongen te laten doen, die Engeland vroeger evenzeer tot een schrik als meestal tot een vloek maakten voor andere volken. Waarschijnlijk heeft de toekomstige premier nog niet ernstig nagedacht over de oorzaak van Gladstone's zwakheid op het gebied der buitenlandsche staatkunde; het was hem uitsluitend te doen om een oppositie-wapen te hebben tegen een vijand, die door zijn gematigdheid zoo weinig punten van aanval aanbood en te dicht bij de conservatieven stond om voor hun onvoorwaardelijken vijand te worden uitgemaakt.

De verkiezingsstrijd is dus volstrekt geen strijd geweest tusschen liberale en politieke beginselen; men kan zelfs zeggen, dat in Engeland weinig over deze leuzen wordt gestreden. In '68 was dit in zeker opzicht het geval, omdat Gladstone toen een groote hervorming, de afschaffing van de staatskerk in Ierland, aan het hoofd van zijn program plaatste; nu was dit niet het geval; Gladstone stopte de punten, die het liberaal program moesten vormen, weg om de kleurlooze financieele politiek op den voorgrond te plaatsen. Dat Disraeli handig van de gelegenheid gebruik maakte om het verworpen liberale punt, de inkomstenbelasting terstond op te nemen en er zijn voordeel mee te doen, is in Engeland volstrekt niet vreemd. Men is gewoon de Tories voor conservatieven te houden en de Whigs voor liberalen; in zeer algemeenen zin is dit ook het geval; de Tories trachten in den regel het bestaande te behouden en de Whigs het bestaande te verbeteren, des noods door krachtige hervormingen. Maar veel meer is in Engeland de strijd tusschen Tories en Whigs een personenstrijd, een strijd om de macht, om de teugels van het bewind in handen te hebben; om de macht te behouden hebben de Tories niet zelden liberale maatregelen voorgesteld en de Whigs hun liberaliteit ingetoomd en conservatieve hulpmiddelen gebruikt. Een groot deel van de kiezers was dan nu ook zoo weinig van den ernst der keuze zich bewust, dat men elkander soms lachend toeriep, dat men ‘het nu eens met den anderen wilde probeeren; 't kwam toch op hetzelfde neer.’ Er zijn bij deze verkiezingen dan ook meer kwinkslagen verkocht dan ernstige discussies gevoerd over de groote verandering, die het land onder het conservatief bewind van Disraeli zou hebben te wachten. Was het derhalve te verwonderen, dat, het weifelachtige, ledige program van Gladstone in aanmerking genomen, de ware geestdrift bij de liberale kiezers ontbrak en men, niet ondankbaar voor hetgeen in de laatste vijf jaren was verricht, toch geen lust gevoelde om zich in de bres te stellen voor een bewind, dat

blijkbaar zijn kracht had uitgeput en niets meer wist te geven, en daarbij de nationale eigenliefde gevoelig had gekwetst door de verkleining van den invloed van Engeland op den loop der zaken van het vasteland?

Reken bij de licht verklaarbare onverschilligheid der liberale kiezers om voor hun premier op te komen, eenige kleine invloeden die met elkander een aanzienlijk deel der kiezers hebben bewogen om hun stem uit te brengen tegen Gladstone en zijn aanhangers, en derhalve te stemmen op Disraeli en de zijnen, en de wonderlijke omkeer der verkiezingen is verklaard. De zuinigheid van Gladstone's bestuur, dat zulke aanzienlijke overschotten en zulke belangrijke verminderingen van belasting heeft mogelijk gemaakt, heeft niet kunnen plaats hebben zonder de belangen van duizenden te benadeelen; de werklieden op de landswerven te Chatham en te Plymouth b.v. kwamen er rond voor uit, dat zij voor den anti-ministeriëelen candidaat gingen stemmen, omdat de liberalen hun te zuinig waren.

In de tweede plaats heeft het Ministerie Gladstone door de wet op het beperken van den verkoop van geestrijke dranken, waaronder ook bier, zich alle bierbrouwers en kroeghouders tot onverzoenlijke vijanden gemaakt; elke drank- of bierslijter was een geestdrijvend agent voor den conservatieven candidaat van het district.

Niet weinig heeft Gladstone eindelijk rekening moeten houden met het ook in Engeland ontwakende clericalisme. Schaarden vroeger de Katholieken zich uitsluitend om de liberalen, die dagen zijn ook in Engeland voorbij; ook de Engelsche Katholieken zijn geultramontaniseerd; de Roomsche bisschoppen traden op als verkiezings-agenten; de bisschop van Salford verbood de geloovigen in een herderlijken brief om te stemmen op een voorstander van de nationale school, door hem de moeder genoemd van het atheisme. Wij zagen dat noch Gladstone noch de meerderheid der Engelsche liberalen vooreerst verandering willen brengen in de onderwijs-wet, waarbij het godsdienstig element op de school wordt behouden; toch werden den liberalen candidaten in dit opzicht de meest radicale plannen aangewreven. Zoo wordt het verkiezingswerk gedreven; men leeft van overdrijving.

En ook de Protestantsche clericalen hebben hun best gedaan; hoe duidelijk Gladstone ook heeft te kennen gegeven, dat men van hem vooreerst geen ingrijpende liberale hervormingen heeft te wachten, zijn de clericalen niet gerust; de val van de staatskerk in Ierland heeft den schrik er in gebracht en zij zijn niet ten onrechte bevreesd, dat de opheffing van de staatskerk ook in Engeland slechts een quaestie is van tijd. Men kan zelfs zeggen, dat het clericalisme de éénige macht is die op grond van een beginsel bij de verkiezingen is opgetreden.

Of de clericalen echter van de Tories zooveel meer te wachten hebben dan van de Whigs is nog onzeker. De antithese van clericaal en anti-clericaal is in Engeland eerst begonnen, en er is nog weinig van te zeggen, welken loop de zaken daar in dat opzicht zullen nemen,

Disraeli heeft wel het behoud van de staatskerk en van de kerkelijke school verzekerd, maar dat is slechts een kiesmanoeuvre, en het zou volstrekt geen verwondering baren, wanneer die zelfde Disraeli, als de openbare meening straks is gekeerd, met geheel andere voorstellen in het Parlement optrad. Wat een oordeel over de macht van de clericale partij in Engeland in de toekomst moeilijk maakt, is het vreemde soort van de godsdienstigheid, dat men er heeft. Zij is in zulk een ongelooflijke mate vormelijk, dat zij zich veelal niet verheft boven den fetischdienst. Juist de sterke overdrijving in dit opzicht maakt de zaak onhoudbaar, zoodra er wrijving komt van gedachten; en dat er gisting der geesten is in Engeland bewijst o.a. de opgang, dien de ook onder ons bekende *Ware Geschiedenis van Jozua Davids* heeft gemaakt.

Met de komst van Disraeli aan het bestuur heeft men waarschijnlijk vooreerst een tijdperk te wachten van stilstand; na vijf jaren, rijk aan ingrijpende hervormingen, kan een weinig rust geen kwaad; zij moet de krachten verstalen voor nieuwen strijd tegen het oude en afgeleefde. Er is in Engeland nog veel te hervormen, en het gezond verstand van het volk staat er borg voor, dat men er niet voor goed zal blijven stilstaan.

Leerrijk zijn de verkiezingen voor Gladstone en zijn partij; de eerste heeft ervaren, dat men om aan het hoofd van een volk te staan v o o r t d u r e n d een bezielende hervormende kracht van zich moet doen uitstralen, dat men een man moet zijn in den vollen zin des woords. Gladstone was dat in '68 toen hij als hervormer optrad. Heeft men aan zijn volk niets meer te zeggen, men make plaats voor anderen. De liberalen hebben blijkbaar den vijand te licht geacht; door inwendige verdeeldheid verzwakt, hebben zij waarschijnlijk op de werking van de geheime stemming te veel gerekend en kunnen in de toekomst hun voordeel doen met hun ervaring.

Voor de verwoestingen van het radicalisme behoeft men overigens in het land der vrijheid bij uitnemendheid, waar de Roode Internationale jaren lang haar hoofdzetel had opgeslagen, waar de arbeidersvereenigingen beter dan elders zijn georganiseerd, nog niet ongerust te zijn. Van al de arbeiders-candidaten werd slechts één verkozen, Macdonald. De welbekende hoofden Odger e.a. bleven in de minderheid. De propagande voor de republiek is dus minder gevaarlijk, naarmate men haar meer vrijheid laat van spreken.

15 Februari '74.

NOORMAN.

Mill's autobiographie.

II.

De autobiographie is geschreven toen Mill's geestesleven zijn laatste ontwikkelingstijdperk reeds had doorloopen. Alleen die gebeurtenissen heeft de schrijver meldenswaardig gekeurd, welke zijn gezichtskring op het gebied der wetenschap verruimd, zijn levens- en wereldbeschouwing van bekrompenheid en eenzijdigheid bevrijd hebben.

Ongeveer twee jaren na zijne terugkomst in het vaderland ontving Mill den post van klerk bij hetzelfde departement van het India House waar ook zijn vader werkzaam was. Van zijn 17de tot zijn 52ste jaar is hij beambte der Oost-Indische Compagnie geweest. In het begin zijner loopbaan stond hij onderaan op de lijst der klerken; op het einde er van was slechts de secretaris van het departement, waartoe hij behoorde, boven hem geplaatst. Ieder beroep heeft zijn schaduwzijde. Door het zijne werd Mill verhinderd te voldoen aan zijn reislust, die door zijn verblijf in Frankrijk sterk was opgewekt. De jaarlijksche vacanties, die niet langer dan ééne maand duurden, veroorloofden slechts korte uitstapjes. Verder werd hij er door belet werkdadig deel te nemen aan de politiek; want een betrekking bij het India House was onvereenigbaar met het lidmaatschap van het Parlement. De voordeelen wogen echter ruimschoots op tegen de nadeelen. Het schrijven van boeken, van boeken die in staat zijn om toekomstige denkers te vormen, is het allerslechtste beroep, dat men kiezen kan om er zijn brood mee te verdienen. De vervaardiging van zulke werken vereischt veel tijd en een uiterst vermoeienden en uitputtenden hersenarbeid; zijn ze eindelijk gedrukt, dan duurt het gewoonlijk zeer lang eer ze den schrijver roem en - wat zelfs het grootste genie niet ontberen kan - geld bezorgen. Daarom was voor Mill, die geen fortuin bezat en met zijn auteurschap meer geld verloren dan gewonnen heeft, een ambt, waaraan een goed inkomen verbonden was, zeer gewenscht. Nog om andere redenen als om den wille van het lieve brood was zijne betrekking hem lief. Zijne ambtsbezigheden lieten hem veel vrijen tijd en waren van dien aard, dat zij hem, voor wien het verrichten van noesten, wetenschappelijken arbeid een levensbehoefte was, rust en ontspanning bezorgden, terwijl ze zijn geest toch in die mate inspanden, dat hij zijne taak niet met weerzin behoefde te vervullen. Ook heeft hij het aan zijn beroep te danken gehad, dat hij geen vreemdeling gebleven is in de practijk des levens. Een theoretisch hervormer van de meeningen en instellingen van zijn tijd gaat

niet zelden alleen met zich zelf te rade en bemerkt daardoor de hinderpalen niet, die zijn hervormingsplannen in den weg staan. Voor Mill was zijn post een bron van velerhande nuttige ervaringen en levenskennis. ‘Ik werd practisch bekend met de noodzakelijkheid van minnelijke schikking, met de kunst om het niet wezenlijke op te offeren ten einde het wezenlijke te behouden. Ik leerde, hoe ik het beste verkrijgen moest, dat ik kon, wanneer ik niet alles kon verkrijgen; in plaats van verontwaardigd of moedeloos te zijn als ik niet alles naar mijn wil kon buigen, tevreden te zijn en bemoedigd als slechts het geringste deel mijner wenschen vervuld werd. Ik heb bevonden, dat deze levenservaringen eene aanwinst zijn van het grootst mogelijk gewicht voor persoonlijk geluk.’

Vóór zijn aanstelling bij het India House was Mill op verlangen van zijn vader begonnen zich voor de balie te bekwamen. Met dit doel las hij onder meer andere werken ook Dumont's *Traité de Législation*, een boek dat veel heeft bijgedragen om Bentham's gewichtigste beginselen buiten Engeland bekend te maken. Die lectuur gaf wat hem tot nu toe ontbroken had: idealen, die hem doen streven naar de bereiking van een grootsch en verheven doel: wereldhervorming en wereldverbetering. Zijn geheele opvoeding was eene inleiding geweest tot het benthamisme. Wat classificatie was wist hij door de beoefening der logica, door zijn vertrouwdheid met de dialectiek van Plato, door de studie der botanie gedurende zijn verblijf in Frankrijk. Bentham's theorie, volgens welke de gevolgen der handelingen den grondslag uitmaken van de classificatie van strafbare daden, wees hem op een uitgestrekt veld, waar de wetenschap van groepeering van feiten vruchtbaar kan gemaakt worden voor de practijk. Door zijn vader had hij altijd de utilitaire zedenleer hooren aanprijzen als de éénige goede. Het nuttigheidsbeginsel, zooals Bentham het opvatte en van toepassing maakte, gaf samenhang aan zijn verstrooide deelen van kennis en eenheid aan zijne denkbeelden. Hij had nu ‘meeningen, een geloof, een leer, een wijsbegeerte, in een van de beste beteekenissen van het woord, een godsdienst,’ wiens verkondiging en verspreiding het voornaamste doel werd van zijn leven.

De rechtsgeleerdheid verdrong geenszins de andere wetenschappen, waarmee Mill zich vroeger had beziggehouden. Staathuishoudkunde en vooral psychologie werden ijverig beoefend. In genoemde vakken bleef Mill, ook na zijne terugkeer uit Frankrijk, een discipel van zijn vader, met dit onderscheid echter, dat deze ophield een schoolmeester, gene een schooljongen te zijn. James Mill was als staathuishoudkundige volkomen op de hoogte van zijn tijd; als psycholoog was hij zijn tijd ver vooruit. Had zijn zoon geheel Engeland, ja geheel Europa doorzocht, hij zou in de psychologie moeielijk een beteren leermeester hebben kunnen vinden dan zijn vader; wij kunnen er bijvoegen, de vader bezwaarlijk een beteren leerling dan zijn zoon. Het spreekt

echter van zelf, dat een abstracte wetenschap gelijk zielkunde op het gemoed van den jongeling niet zoo machtig kon werken als de op het practische gerichte leer van Bentham. De wetten der associatio idearum kunnen stof leveren voor geleerde disputen, maar geen aanleiding zijn tot bezielende gesprekken gelijk belangrijke staatkundige en zedelijke quaesties.

James Mill en Bentham waren vrienden en geestverwanten. Bentham's groote verdiensten als aanvoerder van het staatkundige liberalisme hebben die van zijn vriend in de schaduw gesteld, maar deze bezat, wat genen ontbrak: de gave om door woorden te overreden en op te wekken. De woning van James Mill was een brandpunt der benthamitische of ultilitaire propaganda. Hier ontmoetten elkander voortdurend de eerste naar maatschappelijken vooruitgang strevende geesten, die toen reeds uitmuntten, of later hebben uitgemunt in de letterkunde, wetenschap en politiek. Men stelle zich de zaak niet zoo voor alsof al de huisgenooten van James Mill zich blindelings door hem lieten leiden. Dit kan althans niet beweerd worden van John Austin, Grote, Black en Fonblanque. Anders was het gesteld met John Stuart en zijne tijdgenooten. Ofschoon ook deze het waagden op enkele punten een eigen meening te hebben, ontvingen zij toch allen hun voornaamste denkbeelden van de lippen van hun geestelijken leidsman. Die denkbeelden kwamen in de hoofdzaak op het volgende neer: in de staatkunde, regeering door volksvertegenwoordigers en volmaakte vrijheid van discussie; in de ethica, afwezigheid van iederen vorm van ascetisme; in de psychologie karaktervorming door omstandigheden en onbeperkte mogelijkheid om den zedelijken en verstandelijken toestand van het menschdom te verbeteren.

Het was geenszins het doel van James Mill of van Bentham om sektegeest te bevorderen. Dat hun jeugdige bewonderaars een sekte vormden kan ons niet bevreemden. Hun dogmata bestonden uit een vereeniging van de voornaamste leeringen van het benthamisme met die der moderne staathuishoudkunde en der metaphysica van Hartley. John Stuart is van de jeugdige proselieten de ijverigste proselietenmaker. Met eenige vrienden, wier hoofd en leider hij is, en die met hem nuttigheid als den standaard erkennen van staatkunde en zedenleer, sticht hij in 1822 eene vereeniging, die door hem de *Utilitarian*(*) *Society* gedoopt wordt. Eerzucht en begeerte naar onderscheiding bezaten de jonge ijveraars in overvloed. Hoe moet het hun ijdelheid geprikkeld hebben als zij zich eene ‘school’ hoorden noemen. De fransche wijsgeeren der 18de eeuw stelden zij zich tot voorbeeld; in allen ernst geloofden zij een niet geringere rol dan die der encyclopedisten te kunnen spelen. Dat Mill echter niet bestemd was om een

(*) Mill heeft dien naam niet uitgedacht, maar er toch het burgerrecht aan gegeven. Hij vond hem in een van Galt's novellen, waar een geestelijke zijn gemeenteleden vermaant om het Evangelie niet te verlaten en geen utilitarianisten te worden.

bekrompen partijman te blijven kunnen wij opmaken uit den indruk dien onder al dat drijven Condorcet's leven van Turgot op hem maakte. Turgot, van wien hij geschreven vond ‘il regardait toute secte comme nuisible’, leerde hem aan welke overdrijvingen hij zich schuldig maakte.

Wie gelooft dat Mill zijn tijd vermorste met het smeden van allerlei hersenschimmige plannen, of dat hij door ouderen van jaren beschouwd werd als een onberaden heethoofd, wien de tijd wel van zijn dwaasheid zou genezen, vergist zich deerlijk. De *Utilitarian Society* maakte plaats voor een gezelschap, waarin over de zwaarwichtigste quaesties van staathuishoudkunde, logica en psychologie een levendige discussie gevoerd werd, waarbij de beste werken over die wetenschappen tot richtsnoer dienden. In dit gezelschap werd in 1825 het plan beraamd van de stichting eener *Debating Society*, waarin vele uitstekende vertegenwoordigers der meest uiteenloopende staatkundige richtingen elkander hebben bekampt. Mill staat in de voorste rijen der radicalen. Om niet telkens de nederlaag te lijden, ziet hij zich genoodzaakt het terrein te verkennen, moet hij een open oog hebben voor iedere waarheid in de stellingen zijner tegenstanders, wordt hij de kracht der tegenpartij gewaar. De *Debating Society* zou voor den sectaris reeds toen een leerschool van verdraagzaamheid geweest zijn, had het proselitisme hem niet gedreven.

Wat Mill in vereeniging met anderen deed was het geringste deel zijner wetenschappelijke werkzaamheid. Zijn meeste vrije uren werden in beslag genomen door het schrijven voor de pers. Een auteur, die gedurende zijn geheele schrijversloopbaan niets anders uitgaf als hetgeen door Mill van 1822-1828 geschreven werd, zou zich in eene niet geringe litterarische reputatie mogen verheugen. Mill's eerste stukken werden gedrukt in den *Morning Chronicle* en *Traveller*, toenmaals de twee belangrijkste liberale dagbladen. De artikelen van den zeventienjarigen publicist werkten er toe mee om den *Chronicle*, die lang enkel het orgaan der Whig-partij geweest was, te herscheppen in een voertuig van de meeningen der utilitaire radicalen. Een bekwaam schrijver van liberale politieke opstellen kon er toen op rekenen in Engeland een wijden kring van lezers te zullen vinden. Het was een tijd van snel opkomend liberalisme. De regeering had zich door de aanmoediging, welke zij gaf aan de Heilige Alliantie, die groote samenzwering tegen de vrijheid, door den verbazenden aanwas der nationale schuld, het gevolg van een uiterst kostbaren oorlog, en door het toelaten van velerlei misbruiken, zeer gehaat gemaakt. Van alle kanten deden zich stemmen hooren, die op wetshervorming aandrongen. Hieraan moet de gunstige ontvangst worden toegeschreven, welke den in 1823 door Bentham gestichten *Westminster Review* te beurt viel. Voor een eerzuchtigen jongeling gelijk Mill was het een streelend gevoel als een der ijverigste medewerkers van dat tijdschrift genoemd te

worden. Door hem met de uitgave van zijn *Rationale* of *Judicial Evidence* te belasten, verschafte Bentham hem de gelegenheid zich ook als een bekwaam rechtsgeleerde bekend te maken. De taak van den uitgever was ver van gemakkelijk; zij vereischte groote belezenheid, een buitengewone mate van kennis, een niet alledaagsche vaardigheid in het stellen. De uitslag der onderneming was zoo bevredigend, dat Bentham er voor zorgde, dat de naam van den uitgever, hoewel tegen diens zin, op het titelblad prijkte.

Van het oogenblik af waarop Mill begonnen had Bentham te lezen en zijne pen te leenen aan den *Westminster Review*, was het grootst mogelijk geluk der wereld het ideaal geweest, waarvoor hij geleefd en gewerkt had. Dat het geluk van den handelenden persoon wortelt in sympathie met menschelijke wezens, in het gevoel dat ons drijft om het geluk van den naaste te bevorderen, daaraan twijfelde hij geen oogenblik. Het hoogste doel zijner opvoeding was geweest die sympathie en dat gevoel bij hem te doen ontwaken, levendig te houden. Maar hadden zijne opvoeders de beste middelen aangewend, die tot dat doel leiden? Hoop op goedkeuring of loon, vrees voor blaam of straf is ongetwijfeld een bron van plichtbesef, maar niet de éénige. Liefde tot al wat mensch heet kan niet geboren worden, waar geen liefde bestaat tot bijzondere personen in den kring, waarin ieder mensch door de natuur of omstandigheden geplaatst is. De ouderlijke woning, wij zagen het, is voor Mill geen leerschool van liefde geweest. Een zuiver rationeel plichtbesef was de éénige kracht, die hem als jongeling dreef. Hij was overtuigd, dat hij gelukkig zou zijn, zoo liefde en sympathie de drijfveeren waren zijner handelingen, maar die overtuiging kon geene oorzaak worden van geluk. Zoodra hij begon te ontleden wat hij voor zijn geluk had aangezien, moest hij zich diep rampzalig gevoelen. Met een goed uitgerust schip, dat een uitmuntend roer, maar geen zeil had, leed hij schipbreuk bij den aanvang zijner reis. Veronderstel, vroeg hij zich zelf af, dat al uwe wenschen vervuld, alle veranderingen in instellingen en meeningen, welke gij getracht hebt te bewerkstellingen, op dit oogenblik tot stand gekomen waren, zoudt gij gelukkig zijn? Neen, luidde het antwoord, en met dit antwoord ligt het gebouw van zijn levensgeluk in puin.

De twintigjarige jongeling vervalt in een diepe melancholie. De wolk, die de zon zijner vreugde verduistert, wordt steeds dikker; het leven is hem een last. Uit kracht van gewoonte verricht hij zijn bezigheden, doch zonder lust. Had hij slechts iemand gekend, voor wien hij zijn hart had kunnen uitstorten, zijn toestand zou niet zoo droevig geweest zijn. Zijn vader, dit begreep hij duidelijk, zou hij slechts nutteloos verontrusten door te spreken over zijne ziekte. Evenals Macbeth leed hij aan een kwaal, waarvan geen geneesheer hem kon verlossen. Toen deze ondraaglijke toestand ongeveer een half jaar geduurd had, leest hij toevalligerwijze Marmontel's *Mémoires.* Onweerstaanbaar wordt

hij geboeid door de roerende wijze, waarop Marmontel den dood van zijn vader beschrijft, de droefheid van het gezin, dat door die ramp van zijn éénigen steun beroofd is, het heldhaftig besluit van den vaderloozen knaap om den zijnen dit verlies te vergoeden. Mill stort tranen; hij is niet langer een stok of een steen. Het nederdrukkende bewustzijn zijner lusteloosheid en onverschilligheid verlaat hem. Van nu af aan wordt allengs zijn last lichter en zijn juk zachter. Wederom begint het leven hem toe te lachen.

Het einde van den tijd van kommer en hopeloosheid is voor Mill de aanvang van een nieuw leven, eener geestelijke wedergeboorte. Bij sommige karakters bewerkt zulk een wedergeboorte een plotselingen overgang van het oude tot het nieuwe; bij Mill had zij tot gevolg niet dat hij een ander, maar een meer harmonisch ontwikkeld mensch werd. Onophoudelijk bezig om zijn oude meeningen in zooverre te wijzigen, dat zij met zijn nieuwe een geheel uitmaakten, belette hij dat het oorspronkelijk weefsel van zijn geest verscheurd werd.

Dat 's menschen geest niet alleen van denken kan leven; dat om het evenwicht tusschen onze hoogste geestvermogens te bewaren de rechten onzer zinnelijke natuur niet mogen miskend worden, dit was door James Mill bij de opvoeding van zijn zoon over het hoofd gezien. Toen in het geestesleven van John Stuart die groote omwenteling plaats greep, welke hij met recht als het gewichtigste keerpunt van zijn geheele leven beschouwd heeft, hield hij niet op om het analyseeren voor een krachtig middel te houden van individueelen en maatschappelijken vooruitgang, maar hij ving aan om in de edelste uitingen van het gemoedsleven een wezenlijk bestanddeel van waarachtige beschaving te zien. Van de Benthamisten geloofde men, dat zij geheel en al ontbloot waren van ieder gevoel voor al wat schoon, lieflijk en zacht is, dat zij als hardvochtige staathuishoudkundigen geen mededoogen kenden, dat zij niet meer waren dan redeneermachines. Die meening, hoewel niet volkomen juist, vond haar rechtvaardiging, gedeeltelijk ten minste, in de minachting, die sommige medewerkers van den *Westminster Review* jegens poëzie, en wat bij hen sentimentaliteit heette, aan den dag legden. Hoe stonden Maurice en Sterling, die in de *Debating Society* de denkwijze van Coleridge, den tegenvoeter van Bentham, verdedigden, verbaasd in Mill een vereerder van den dichter Wordsworth te vinden. Dat de verzen van Wordsworth een geneesmiddel konden zijn voor een krank gemoed wordt ons begrijpelijk, als wij bedenken, hoe Wordsworth, hoewel geen groot dichterlijk genie, door zijn treffende beschrijving van gemoedsaandoeningen, die door de beschouwing van schoone natuurtafereelen zijn opgewekt, bij Mill de herinnering moesten verlevendigen aan den helderen hemel en de bergen van Frankrijk. Niet alleen de dichtkunst, ook de muziek deed het hare om genezing aan te brengen. Reeds als kind had Mill menigmaal haar opwekkenden invloed ondervonden en

haar liefgehad. Vruchteloos had hij ten tijde zijner diepste zwaarmoedigheid heul bij haar gezocht. Toen hij de vatbaarheid voor haar vertroostingen herkregen had, vreesde hij haar te zullen verliezen op grond dat het getal van muzikale combinaties niet onbegrensd is. Die vrees, niet ongelijk aan de beduchtheid der wijsgeeren van Laputa, dat de zon zou uitbranden, toont ons, dat hij, hoewel gedrukt door eigen leed, bleef denken aan het geluk van anderen. Want, zoo redeneerde hij, als de staatkundige en maatschappelijke toestand van het menschdom eenmaal niets te wenschen meer overlaat, en derhalve het genot, veroorzaakt door het streven naar het betere, ophoudt een genot te zijn, zoo is het met alle geluk gedaan, indien ook de bronnen van andere genietingen ophouden te vloeien.

De door Mill gevonden waarheden waren volstrekt niet nieuw, maar de wederontdekking er van was voor hem een ontdekking, welke hem in het volle bezit stelde niet van traditioneele, afgezaagde stellingen, maar van waarheden zooals ze zijn, wanneer men ze put uit een heldere en frissche bron. Nimmer lieten ze na om de grondslagen zijner oude denkwijze sterker en dieper te maken en hem voor onjuiste gevolgtrekkingen te bewaren. Zoo bezwaarde hem b.v., bij de nu en dan terugkeerende aanvallen van zwaarmoedigheid, de leer der z.g. wijsgeerige noodzakelijkheid. Volgens die leer zijn al onze gedachten en al onze wilsbepalingen gevolgen van omstandigheden, waaraan door ons niets kan veranderd worden. Niets verhindert ons echter om, terwijl wij de vrijheid van den wil ontkennen, te gelooven, dat wij, daar er door ons eenige macht over onze begeerten kan worden uitgeoefend, wat karaktervorming betreft, niet geheel en al hulpelooze slaven zijn van omstandigheden, onafhankelijk van onzen wil. De overtuiging, dat de omstandigheden, waaruit onze handelingen en neigingen voortkomen, door den mensch kunnen gewijzigd worden, gaf Mill den moed weder, welken hij door de theorie der noodzakelijkheid verloren had. In het voorlaatste hoofdstuk zijner Logica, dat over vrijheid en noodzakelijkheid handelt, heeft hij door op het onderscheid te wijzen tusschen de leer der omstandigheden en het fatalisme getracht zijne lezers te verlossen uit het dilemma, waardoor zich niet weinigen beangst gevoelen.

Door zijn geluk te analyseeren, door te vragen waarom hij gelukkig was, had Mill zijn geluk verstoord. Hij had het geluk der wereld al te veel met zijn eigen geluk vereenzelvigd. Nu kwam hij tot de ontdekking, dat zij alleen in waarheid gelukkig zijn, die iets anders als hun eigen geluk najagen, die zich toewijden aan de bevordering van het heil van den evenmensch of aan de beoefening van eenige wetenschap of kunst, zonder hierbij eenig nevendoel op het oog te hebben. Maakt het voorwerp uwer toewijding tot nevendoel van wat ook, en gij zult bevinden, dat het als doel niet aan onze verwachting beantwoordt. Leeft niet, zoo luidde nu Mill's nieuwe theorie, voor een ideaal opdat

gij geluk zult vinden, maar zoekt een ideaal, waarvoor gij leeft en werkt, en gij zult gelukkig zijn, zoolang gij niet vraagt waarom het leven en werken voor uw ideaal u gelukkig maakt.

Het ware te wenschen, dat alle dogmatici Mill's autobiographie lazen; zij zouden er uit kunnen leeren, dat een partijman nimmer meer dan een gedeelte der waarheid ziet, dat bekrompenheid en onverdraagzaamheid de grootste hinderpalen zijn om het goede in onze tegenstanders te kunnen waardeeren. Onder de velerlei invloeden, die van verschillende kanten tot hem kwamen en allen de strekking hadden om hem van zijn dogmatische eenzijdigheid te verlossen, wijst Mill behalve op de werken van Goethe, Coleridge en Carlyle, vooral op de geschriften der St. Simonisten en Tocqueville's *Démocratie en Amérique.* Tot hiertoe was hem verborgen gebleven, wat er goeds was in de reactie der 19de tegen de 18de eeuw. In de 18de eeuw had men gepoogd het geluk der volken te grondvesten op politieke instellingen, die voor onverbeterlijk werden aangezien. Ook Mill had, als volbloed Benthamist van onverbeterlijke instellingen gedroomd; thans leerde hij van Goethe, Carlyle, Coleridge, van de toenmalige toongevers der fransche litteratuur, dat de menschelijke geest bij mogelijken vooruitgang aan een zekere orde gebonden is, waarbij sommige dingen aan andere moeten voorafgaan, een orde die door regeeringen en volksonderwijzers eenigermate kan gewijzigd, doch niet geheel veranderd worden; dat alle quaesties betreffende politieke instellingen relatief, niet absoluut zijn; dat verschillende trappen van menschelijken vooruitgang verschillende instellingen noodwendig maken; dat eene algemeene theorie of philosophie van staatkunde een daaraan voorafgaande theorie van menschelijken vooruitgang veronderstelt, en dat die theorie hetzelfde is als een wijsbegeerte der geschiedenis. De St. Simonistische school in Frankrijk, die, toen Mill in '29 en '30 haar leerde kennen, zich in het eerste tijdperk van haar opkomst bevond, had zulk een wijsgeerig systeem der geschiedenis ontworpen. Dit systeem, het volledigst uiteengezet door Comte, toenmaals nog een leerling van St. Simon, werd zeer bewonderd door Mill, wiens denkbeelden omtrent de geschiedenis der beschaving overeenstemden met en een wetenschappelijken vorm ontvingen door Comte's bekende leer van de natuurlijke opvolging van drie trappen of perioden op ieder gebied van menschelijke kennis: eerst de theologische, daarna de metaphysische en eindelijk de positieve periode. Door de St. Simonisten, inzonderheid door Comte, verkreeg Mill een klaarder voorstelling dan ooit te voren van de eigenaardige kenmerken van een tijdvak van overgang van denkwijze, en hield hij op de moreele en intellectueele kenmerken van zulk een tijdvak aan te zien voor normale eigenschappen der menschheid; door hen werd in onze eeuw van luidruchtige twisten, maar wankelende overtuigingen, zijne hoop gevestigd op een schitterende toekomst, die de beste eigenschappen der theologische en positieve periode vereenigen

zal: vrijheid van gedachten, onbeperkte vrijheid van alle handelingen, die anderen niet schaden, maar evenzeer overtuigingen aangaande goed en kwaad, zoo diep gegrift in de harten der menschen, dat ze niet evenals de godsdienstige, zedelijke en staatkundige leeringen van onzen tijd bestemd zijn om plaats te maken voor andere. Wat de socialistische theorieën der St. Simonisten betreft, geloofde Mill, dat zij, hoewel van geenerlei nut voor de practijk, evenwel de strekking hadden om een weldadige richting te geven aan de pogingen van anderen om de maatschappij, zooals die nu is ingericht, een schrede nader te brengen tot ideale volkomenheid. Vóór zijne kennismaking met de St. Simonisten en andere socialisten, had hij nimmer geaarzeld om in overeenstemming met een der eerste beginselen der staathuishoudkunde privaat bezit als een voor alle eeuwen onherroepelijk feit te beschouwen. Hij geloofde toen nog niet dat economische evenzeer als politieke theorieën slechts binnen zekere grenzen waar zijn. Volgens de staatkundige school, waartoe Bentham en zijn vader behoorden, was er buiten democratie geen vrijheid bestaanbaar. De meesterlijke analyse door Tocqueville toegepast op den democratischen regeeringsvorm, overtuigde hem, dat democratie, hoewel een onvermijdelijk gevolg van vooruitgang, niettemin een werktuig kan worden van onderdrukking der vrijheid.

'Indien men mij vraagt, welk systeem van politieke wijsbegeerte ik in de plaats stelde van dat, wat ik, als een wijsbegeerte, had prijs gegeven, antwoord ik, geen systeem: alleen een overtuiging, dat het ware systeem ietwat ingewikkelder is dan ik vroeger had gewaand, en dat het niet moet dienen om ons een stel van modelinstellingen te geven, maar beginsels, waaruit naar gelang van omstandigheden instellingen kunnen worden afgeleid.' Deze woorden kenschetsen den verdraagzamen mensch. Mill's verdraagzaamheid berustte op het inzicht, dat de volle waarheid nooit door een enkele partij bezeten wordt, maar dat alle partijen haar in meerdere of mindere mate bezitten. Omdat Mill het betrekkelijk recht van politieke zienswijzen, die hemelsbreedte uiteenloopen, wist te waardeeren, heeft men hem wel eens verkeerd begrepen. Zoo verkeerden b.v. de conservatieven, toen hij in '65 door Westminster naar het Parlement werd afgevaardigd, voor een oogenblik in den waan in hem een bestrijder der democratie te zullen vinden, op grond dat hij in zijne staatkundige werken op de zwakke zijde der democratie gewezen had. Omdat hij toonde een open oog te hebben voor sommige goede eigenschappen van het conservatisme, hielden zij hem voor even blind als zij zelven, die niet in staat waren eene quaestie van beide kanten te bezien. Zich bedrogen vindende in hunne verwachtingen, verzetten zij zich met inspanning van alle krachten tegen zijne herkiezing, wier mislukking dan ook gedeeltelijk aan die reden is toe te schrijven. Hoe afkeerig ook van de misbruiken der democratie, is Mill steeds trouw

gebleven aan radicale en democratische beginselen. Wat hij met de pen en het woord gedaan heeft om de grenzen der democratie uit te breiden vinden wij in zijn biographie uitvoerig beschreven.

Dat er een groote revolutie had plaats gegrepen in de denkwijze van zijn zoon schijnt James Mill nimmer duidelijk beseft te hebben. De verhouding tusschen vader en zoon was van dien aard, dat een openhartige bespreking van het verschil hunner meeningen slechts tot verbittering geleid en samenwerking voortaan onmogelijk zou gemaakt hebben. Waartoe zou het gediend hebben over theorieën te twisten, waar zij in de practijk konden samengaan? Eendrachtelijk werken beiden aan het vormen eener radicale politieke partij. Terwijl zij hiermee bezig zijn sterft James Mill in 1836. Zijne belangstelling in alle zaken en personen, welke hem levenslang belangstelling hadden ingeboezemd, verliet hem niet op zijn ziekbed. De nadering van den dood bracht, van zulk een krachtigen geest kon men trouwens niet anders verwachten, geen de minste verandering te weeg in zijne denkbeelden aangaande godsdienst. Toen hij bespeurde dat zijn einde nabij was, was de gedachte aan hetgeen hij verricht had om de wereld beter te maken dan hij haar gevonden had, zijn voornaamste vertroosting; zijn grootste verdriet bestond daarin, dat hij niet langer kon leven om meer voor haar te doen. Vergelijkt men hem bij zijnen zoon John Stuart, dan vindt men bij veel overeenkomst ook groot verschil. Bij beiden een zich zelf verzakende toewijding aan en gloeiende geestdrift voor het geluk der wereld; bij beiden hooge ingenomenheid met ieder blijk van geestesadel en onbegrensde verachting van lafhartige en laaghartige karakters; bij beiden een levendige afkeer van niets zeggende en zinledige uitdrukkingen, dekmantels van vooroordeelen en onkunde; bij beiden een nimmer verzadigde lust naar intellectueele genietingen, een zekere stoïcijnsche gezindheid en minachting van hetgeen bij het meerendeel der menschen voor vermaak doorgaat. Maar behalve de eigenschappen, welke zij met elkander gemeen hadden, bezat James Mill een hartstochtelijk polemiseerende natuur, welke hem somwijlen onbillijk maakte jegens andersdenkenden. Bovendien was er een in het oog vallend contrast tusschen zijn geest en dien van den tijd waarin hij leefde. Gelijk Brutus de laatste der Romeinen genoemd werd, zoo was hij de laatste vertegenwoordiger der achttiende eeuw. Die eeuw was een tijdvak van krachtige en dappere mannen en hij was geboren om onder de krachtigsten en dappersten te leven. In de eerste jaren zijner jongelingschap was Stuart Mill op weg om te worden, wat zijn vader tot aan zijn dood gebleven is; maar zijn levenservaringen, de grootere buigzaamheid van zijn karaker, de meerdere ontvankelijkheid van zijn geest voor de invloeden van zijn tijd verwijderden hem van het eenmaal ingenomen standpunt. James Mill is vermoedelijk een indrukwekkender persoonlijkheid geweest dan zijn zoon; door de meer harmonische ontwik-

keling van al de vermogens en krachten zijner ziel was Stuart Mill in velerlei opzichten de meerdere van zijn vader.

Zes jaren vóór den dood zijns vaders leerde Mill eene vrouw kennen, wier vriendschap en liefde hij heeft geprezen als de eer en den grootsten zegen van zijn leven, als de bron van veel wat hij verricht heeft met het doel om het lot der menschheid te verbeteren. Gedurende een tijdsverloop van 20 jaren was mevrouw Taylor zijne vriendin; toen haar eerste man was overleden, werd zij zijne vrouw. Haar dood maakte een einde aan hun huwelijksgeluk, dat niet langer dan zeven en een half jaar geduurd had. Toen zij elkanders kennis maakten was hij 24, zij 22 jaar oud. Allen die haar kenden bewonderden haar wegens haar schoonheid en vernuft; slechts weinigen wisten haar hooge zedelijke en verstandelijke voortreffelijkheid naar eisch te waardeeren. De heer Taylor, die ons wordt beschreven als een welopgevoed, rechtschapen man, van liberale beginselen, doch zonder eenige liefde voor kunst of wetenschap, beteekende, bij zijne talentvolle vrouw vergeleken, bijzonder weinig. Dit verhinderde echter niet, dat zij elkander hoogachtten en liefhadden. Dat hun huwelijksleven niet ongelukkig was, schijnt vooral daaraan te moeten toegeschreven worden, dat de heer Taylor volstrekt niet jaloersch was. Hij liet, wat ik zeer verstandig van hem vind, zijne vrouw met haar geleerden vriend spreken, zooveel zij wilde, over allerlei dingen, waarvan hij toch geen verstand had. Mill verzekert, dat zijn omgang met mevrouw Taylor, hoe vertrouwelijk die omgang ook was, nimmer aanleiding heeft kunnen geven tot lasterlijke geruchten. Voor zoover mij bekend is, heeft die omgang dan ook nooit stof gegeven voor kwaadsprekendheid.

Beroemde mannen kunnen gekend worden ook uit de vrouwen, die zij hebben bemind. In zijne vriendin en levensgezellin vond Mill wat hij in zijn kindsheid en jongelingschap op smartelijke wijze had moeten ontberen, een wezen dat hij kon liefhebben met zijn gansche ziel. Ik twijfel zeer of het beeld, dat hij van het voorwerp zijner onbegrensde bewondering geschetst heeft, aan velen zal bevallen. Vrouwen, die de natuur heeft toegerust met al de gaven, welke den grooten redenaar kenmerken, die door haar diepe kennis der menschelijke natuur en ongemeene schranderheid in zaken van het practische leven een groote rol zouden kunnen spelen in de politiek, zullen, door welke voortreffelijke eigenschappen van hoofd en hart zij overigens ook mogen uitblinken, de meeste mannen koud laten. Dat Mill, indien mevrouw Taylor zich alleen had onderscheiden door geestelijke eigenschappen, die men evengoed ja beter bij een man dan bij een vrouw kan zoeken, voor haar een onvergankelijke liefde zou hebben opgevat, geloof ik volstrekt niet. ‘Das Ewigweibliche’ deed ook hier zijn aantrekkingskracht gevoelen. ‘Toen ik haar voor het eerst zag, had haar rijke en krachtvolle natuur zich voornamelijk ontwikkeld volgens het algemeen erkende type van het vrouwelijk karakter’. ‘Het is niet

te veronderstellen dat zij, op den leeftijd waarop ik haar voor het eerst zag, was, of dat iemand kon zijn, alles wat zij later geworden is.' Niettemin gevoelde Mill spoedig, 'dat zij het meest bewonderenswaardige wezen was, dat hij ooit gekend had.' Deze korte citaten zijn voldoende om te doen zien, dat Mill ook de vrouw bemind heeft. Het zou onnoodig zijn dit op te merken, zoo niet de autobiograaf, door de wijze waarop hij den lof zijner beminde verkondigt, ons veeleer doet denken aan de vleeschgeworden wijsheid dan aan eene bevallige vrouw. Mannen gelijk Rousseau en Goethe kunnen verbintenissen aangaan met vrouwen, die, wat geestesontwikkeling betreft, op een zeer laag peil staan; voor een man als Mill zou een dergelijke verbintenis het toppunt van ellende geweest zijn. Wie met onuitsprekelijke walging vervuld is voor den in de samenleving heerschenden beuzelachtigen toon kan niet op den duur geboeid worden door het gesnap eener alledaagsche vrouw. Mevrouw Taylor bezat eigenschappen, die haar in staat stelden haar ernstig gestemden vriend het gemis van het genot, dat ons het gezellig verkeer verschaft, ruimschoots te vergoeden. Zij muntte niet uit in kennis op het gebied van het exacte weten, maar bezat een zeldzaam geëvenaarde oordeelskracht, een door en door practischen zin, een van alle vooroordeelen vrijen geest en een warm hart. Door haar omgang met Mill steeds toenemende in ontwikkeling, beschouwde haar opvoeder haar spoedig niet langer als zijne leerlinge, maar als zijne leermeesteres.

Hoewel ik vermoed, dat Mill te ver gegaan is in de waardeering van den invloed door zijne vrouw op zijne denkwijze en geschriften uitgeoefend, geloof ik stellig, dat, wie dien invloed buiten rekening laat, niet begrijpen kan, waarin Mill's eigenlijke grootheid als mensch bestaan heeft. Mill was zich bewust, dat zijn liefde tot de vrouw, die hij vereerde, voor altijd een onverstoorbare grondslag zou uitmaken van zijn algemeene menschenmin. De ervaringen zijner jeugd hadden hem doen inzien hoe moeielijk het is het groote gebod der liefde te betrachten als zulk een grondslag ontbreekt. Omdat Mill de menschheid liefheeft met een onvernietigbare liefde is zijne ziel met ongekende blijdschap vervuld door het bewustzijn, dat het gebouw zijner hoop nimmer zal ondermijnd worden. Niets natuurlijker derhalve dan dat Mill, als hij spreekt over het voorwerp zijner liefde, dit doet op een toon, die ons eenigszins overdreven moet voorkomen.

Sprekende over hetgeen anderen voor hem gedaan hebben is Mill zeer uitvoerig, uiterst sober daarentegen als hij handelt over hetgeen hij zelf voor anderen gedaan heeft. Nederigheid is een deugd, welke men niet genoeg kan waardeeren; een nog uitnemender deugd evenwel is de liefde. Zelfs bij het schrijven zijner zuiver wetenschappelijke werken is hij gedachtig aan het hoofddoel van zijn leven: het menschdom beter en gelukkiger te maken. Zooals men weet heeft Mill een groot deel van zijn leven besteed om aan de ervaringsphilosophie in-

gang te verschaffen en de leer der aangeboren begrippen, het hechtste bolwerk van iedere wijsbegeerte, die niet van ervaring uitgaat, te bestrijden. Mill zoekt het nut der ervaringsphilosophie niet in de eerste plaats daarin, waarin de eenzijdige volgers en bewonderaars van Baco het vooral gezocht hebben: de vermeerdering van stoffelijke welvaart, maar in het verdrijven eener valsche leer, die, zich beroepende op intuïtieve waarheden, op overtuigingen ons door de natuur en door God gegeven, eene gevaarlijke vijandin is of worden kan van maatschappelijke hervormingen en zedelijke en verstandelijke verbetering van het menschdom. Die leer in hare valschheid ten toon gesteld te hebben acht Mill de grootste verdienste van zijn beroemdste wijsgeerige werken: zijne Logica en zijne Critiek van de philosophie van Hamilton.

Wat allen bij het lezen van Mill's autobiographie weldadig moet aandoen is, dat in dat boek het geluk der wereld overal gesteld wordt boven de zaligheid van den denker. Mill is niet de éénige geweest, wien het opsporen der waarheid een genot was, maar wel is hij een schitterend voorbeeld van de vereeniging in één persoon van den leeraar der wetenschap en den apostel van het goede.

H. WAS.

Mengelwerk.

David Friedrich Strauss.

Een merkwaardig man is van het wereldtooneel afgetreden. Bijna veertig jaren heeft hij op zijnen tijd een grooten invloed uitgeoefend; door velen miskend en veroordeeld, was hij voor weinigen het voorwerp eener overdrevene bewondering en hoogschatting, en terwijl de een hem den 'Apostel van het ongeloof' noemde, zagen anderen in hem een 'Engel des lichts.' Het laatste was zoowel overdreven als het eerste. Hij verscheen op een tijdstip waarin een juiste en rechtvaardige beoordeeling onmogelijk was. Hij trad plotseling op in de wijsgeerige en godsdienstige wereld. Zijn eerste geschrift was voor de meesten als een bliksemstraal aan den onbewolkten hemel; en toch zeide hij slechts openlijk hetgeen reeds sedert lang was gedacht, en wat men vertrouwelijk aan elkander mededeelde. Reeds waren er verscheidenen hem op dit spoor voorafgegaan; in de XVIII^{e} en XIX^{e} eeuw was de strijd van het vrije onderzoek tegen het autoriteits-geloof begonnen en voortgezet, en de geschiedkundige critiek op de godsdienstige bronnen toegepast; maar niemand maakte hierin meer gerucht dan hij, en zag zich aan veelvuldiger tegenspraak blootgesteld. Zijn ijver verflauwde daarom niet in het onderzoek der waarheid; moedig ging hij hierin voort, al moest hij de bestemming, waarvoor hij zich bekwaam gemaakt had, verbeuren. Hij streed tot aan het einde zijns levens, en hoewel hij zich niet in eene volkomen overwinning kon verheugen, zag hij toch den openlijken tegenstand langzamerhand verminderen, zijne medestanders en vrienden aanmerkelijk vermeerderen en zelfs dat sommigen zijner vijanden achting voor zijne kennis en bedoeling koesterden. Hij heeft zijne roeping vervuld, aan velen de oogen geopend, en in hun binnenste den strijd tusschen geloof en weten doen ophouden. Zelfs daar waar hij te eenzijdig was of te ver ging, bleef hij hun waarschuwende gids en wegwijzer.

De opvolging der werken en geschriften die Strauss sedert veertig jaren heeft doen uitkomen, geven een getrouwe voorstelling der ontwikkeling zijner gevoelens. In zijn eerste ‘Leben Jesu’, waaruit hij al het bovennatuurlijke en wonderdadige verbande, gaf hij een mythisch tafereel van hetgeen in de Evangeliën voorkomt, door de eerste christen-gemeente naar de profetische geschriften van het Oude Testament gevormd. Het was hier dat hij de orthodoxe en de rationalistische wijze van verklaring op eene krachtige wijs wederlegde en hiervoor de mythische methode in de plaats stelde. Dit standpunt, eenzijdig door hem vastgehouden, deed hem het geschiedkundige en legendarische te veel uit het oog verliezen en stelde hem aan vele tegenspraak en soms aan bespottelijke en ongerijmde aanmerkingen bloot. Van alle kanten aangevallen, verdedigde hij zich moedig in zijne ‘Streitschriften,’ met eene bijtende scherts tegen zijne ruwe tegenstanders, doch met gematigdheid omtrent de aanmerkingen die hem door kundige en bedaarde mannen werden gemaakt. Zelfs liet hij zich eenigszins tot een vergelijk in zijne ‘Friedliche Blätter’ vinden, waarin hij over het blijvende en voorbijgaande van het Christendom handelde, en Jezus als het hoogste godsdienstige genie voorstelde, waaruit men ten onrechte opmaakte dat hij den dienst van het genie voorstond. Het ontbrak in Duitschland, Frankrijk, Engeland en Nederland niet aan tegenschriften, die bijna allen reeds vergeten zijn, terwijl het ‘Leben Jesu’ verscheidene uitgaven beleefde en in de voornaamste moderne talen werd overgezet, evenals zulks later met ‘La vie de Jésus’ van Renan het geval was. Het werk van Strauss had ten minste dit heilzaam gevolg, dat men het leven van den stichter des Christendoms met een meer critisch oog ging beschouwen en daarbij meer belang begon te stellen om tot de kennis van den historischen in tegenstelling van den idealen Jezus te geraken. Vele pogingen werden hiertoe door kundige en godsdienstige schrijvers aangewend.

Een tweeden en beslissenden stap tegen het leerstellige Christendom deed Strauss in zijne ‘Dogmatiek in strijd met de moderne wetenschap.’ Al de godsdienstige en christelijke grondstellingen worden hier in haren oorsprong, ontwikkeling, heerschappij en verval geschiedkundig nagegaan, en aangetoond dat zij in den geest der denkende wereld haren natuurlijken dood gestorven zijn. Voor hem is er bijna niets van overgebleven. Op de puinhoopen van het oude geloof staande leverde hij een uitvoerig tafereel van hetgeen Jouffroy eenige jaren vroeger aan Frankrijk had getoond in een profetisch opstel: ‘Comment les dogmes finissent.’ Strauss sloot zich hierdoor nog meer den weg af, om in het hooger onderwijs, of op staatkundig gebied vooruit te komen; overal ontmoette hij een onoverkomelijken

tegenstand; doch zijne letterkundige studiën verschaften hem misschien eene genoegzame afleiding om zich in zijne teleurstelling te troosten. ‘Julianus de Afvallige’ was zoowel eene bijtende en geestige satire op den Pruisischen Koning Frederik Willem IV, die hiertoe zooveel aanleiding gaf, als eene grondige historische studie over den Romeinschen Keizer.

Hij schreef achtereenvolgens het leven van Schubert, van Mäkerlin, van Frischlin en van Ulrich von Hutten, en zag in de voorrede van dit laatste werk met een weemoedige voldoening op zijne pogingen in het onderzoek der waarheid terug, die zoo velen ook hiertoe aangespoord hadden. Sedert het verschijnen van zijn ‘Leben Jesu’ waren de tijden ook veranderd en de lust met den moed tot het vrije onderzoek toegenomen. Niet alleen in Duitschland, door Baur en de Tubinger school, maar ook in Engeland, Nederland en in Frankrijk werd door de vorderingen der geschiedkundige critiek de grondslag voor hetgeen men de ‘moderne theologie’ noemt, met goed gevolg gelegd.

Het is waarschijnlijk dat het zooveel gerucht makende boek van Renan ‘La vie de Jésus’ aan Strauss aanleiding heeft gegeven tot het schrijven van zijn ‘Neue Leben Jesu’, waarin hij het vroeger eenzijdig mythisch standpunt eenigszins heeft gewijzigd en meer tot het geschiedkundig critische is overgegaan. Zeker is het dat dit werk meer ingang dan het eerste vond en aan hem een groot gezag bij de vrijzin nige godsdienstige richting verschafte, die nog vermeerderd werd door zijn ‘kostelijk boekje’ over Reimarus, dat uitmunt door eene gematigde beschouwing van de aanvallen die het leerstellig Christendom ondervond, door de eenigszins ruwe wijs van bestrijding van Reimarus met onpartijdigheid te beoordeelen. Men is thans van den lichtzinnigen spot van Voltaire, de hartstochtelijke ontboezemingen van Rousseau en van de scherpe tegenwerpingen van Reimarus teruggekomen. Men tracht integendeel, in plaats van het ware Christendom omver te werpen, dat op betere grondslagen te vestigen, en terwijl men het oude geloof poogt op te ruimen, een nieuw en een redelijker op den grondslag van een verhevener godsbegrip en een betere kennis van 's menschen zedelijken aanleg, bestemming en behoeften gebouwd, in overeenstemming met de verlichting en beschaving des tijds, ingang te doen vinden.

Gewichtige gebeurtenissen waren er intusschen in Europa voorgevallen. Twee groote oorlogen hadden de gedaante en het staatkundig evenwicht daarvan veranderd. Strauss had hierin levendig deel-

genomen en een vurige belangstelling in de grootheid en macht van Duitschland in zijne ‘Brieven aan Renan’ aan den dag gelegd, die niet van eene zekere partijdigheid tegen het overwonnen Frankrijk is vrij te pleiten. Echter waren zijne ‘Voordrachten over Voltaire’ van een milderen geest in de beoordeeling van diens persoon en zijne tijdgenooten bezield. Men raakte hoe langer hoe meer met den Duitschen wijsgeer en schrijver verzoend, en men beschouwde hem als een der lichtende sterren aan den wetenschappelijken en letterkundigen hemel. Men richtte het oog op hem, bij het opkomen der reactionaire zoogenaamd godsdienstige, maar eigenlijk priesterlijk staatkundige partijen, die vooral in de Katholieke Kerk driest het hoofd begonnen op te steken, en zelfs ook onder Protestanten werden opgemerkt. Dat Strauss tegen zulk drijven zich zoude verzetten was natuurlijk; men zag het nieuw aangekondigde werk ‘Der alte und der neue Glaube,’ met verlangen, ja zelfs met een gespannen verwachting, te gemoet. Toen het in 't licht kwam, werd het met gretigheid gelezen, vier uitgaven verschenen er van kort na elkander. Het werd door velen als een onovertroffen meesterstuk geprezen, door sommigen als een hoogst gevaarlijk boek gebrandmerkt en veroordeeld. Hij berokkende zich daardoor opnieuw veel tegenspraak en zelfs de meer gematigd vrijzinnige godgeleerden bij ons, zooals de professoren Rauwenhoff en Scholten en Dr. A. Réville verhieven daartegen, in vele opzichten, hunne stem.

De stemming van Strauss bij het schrijven van dit boek was ernstig.

Bijna veertig jaren is hij in de richting, welk hij voor de ware hield, werkzaam, en daar hij den ouderdom is ingetreden, wordt het tijd rekening te doen van zijn rentmeesterschap, omdat hij dit zoolang niet meer zal waarnemen. Hij zal zich verdedigen tegen de zoo algemeene beschuldiging, dat zij die alles omverwerpen buiten staat zijn om daarvoor iets anders in de plaats te geven. Strauss spreekt niet alleen uit zijn naam, maar ook uit dien van zijne geestverwanten. Wij (‘Wir’) zullen op twee vragen antwoorden: Zijn wij nog Christenen? Hebben wij nog godsdienst? Dat Strauss, of de ‘Wir,’ Neen! zouden antwoorden, was te verwachten als wij hiermede bedoelden of zij geloovige orthodoxe Christenen waren; maar wellicht waren zij tot het verlichte en meer redelijke Christendom overgegaan, na met het oude geloof gebroken te hebben? Dit was echter geenszins het geval, zoodat het noodig werd om de vraag ‘Hebben wij nog godsdienst?’ te beantwoorden. ‘Ja en Neen, zooals men het nemen wil.’ Verstaat men door godsdienst het geloof aan God, deugd en onsterfelijkheid? Neen! Maar dat aan het bestaan van het oneindige absolute Universum, dat, door vaste wetten bewogen, van eeuwigheid bestaat en bestaan zal? Ja! - Wij hebben hier het ‘credo’ van het nieuwe geloof dat maar

weinigen voldaan heeft. Het is het oude Pantheïsmus der Eleaten, Xenophanes, Parmenides, van Spinoza, met een meer Hegeliaanschen vorm omkleed. Strauss is tot op het einde toe, zelfs zonder het te willen, een leerling van Hegel gebleven; was hij dit niet geweest hij zou het gevoel en de verbeelding in zijne godsdienstige onderzoekingen meer op prijs gesteld hebben en niet alleen het logisch verstand hebben geraadpleegd.

Zijn zwanenzang heeft ons dus niet zeer bekoord; wij hoorden geen van die aangename tonen, die ons oor streelden als Strauss over kunst en litteratuur in zijne kleinere schriften met kennis en gevoel sprak. Wij bleven koel voor zijn nieuw geloof, een godsdienstigen eerbied kon ons zijn oneindig en overbiddelijk Universum niet inboezemen. Het is te verwonderen, dat een zoo scherpzinnige en tevens gevoelige geest, die zich zoozeer met den persoon van Jezus heeft beziggehouden, en hem een godsdienstig genie noemde, niet dieper in diens godsdienstige en zedelijke leer is ingedrongen, en zich alleen aan de uitspraken der moderne wetenschap en aan de slotsom der Hegeliaansche wijsbegeerte gehouden heeft, die verkondigde dat het ‘absolute’ het ‘idee’ of ‘God’ in de menschheid tot zelfsbewustzijn komt, in plaats van overtuigd te zijn dat het menschdom tot het bewustzijn van God moet komen om daardoor zijne bestemming te bereiken.

Wetenschap, kunst en wijsbegeerte zijn kostelijke zaken, maar zij vervullen onze behoeften als gevoelige, zedelijke en godsdienstige wezens niet geheel, ook zijn zij slechts het deel van weinigen. Zou Strauss dit niet geweten en gevoeld hebben? Voorzeker, indien de tegenstand, dien hij van den kant der godsdienstige reactie ondervond, niet zoo groot en soms zoo hatelijk was geweest. Hij was voortdurend in den strijd gewikkeld, en dit had bij hem eene zekere hardheid en eenzijdigheid van gevoelens teweeggebracht. Maar hij was oprecht; veertig jaren stond hij vast in zijne overtuiging, en al moge men die niet in alle opzichten deelen, toch moeten wij erkennen, dat hij een vriend en moedig kampioen is geweest voor hetgeen hij voor waarheid hield.

Strauss scheen een voorgevoel te hebben, toen hij schreef dat zijn rentmeesterschap niet lang meer zou duren. Ofschoon geen hoogen ouderdom bereikt hebbende, werd hij door eene langdurige ongesteldheid en verval van krachten aangetast en overleed in zijne geboorteplaats Ludwigsburg in Wurtenberg. Hij heeft, zooals wij zeiden, een grooten invloed op zijnen tijd uitgeoefend, maar hij was tevens een voorbeeld van den invloed van den tijd waarin hij leefde, een tijd van

spanning en strijd, waarin het ‘oude’ voorbijgaat en het ‘nieuwe’ nog niet gekomen is, van worsteling tusschen geloof en wetenschap, van verlichting en huichelende priester-heerschappij met dwepende onkunde. In dien strijd stond Strauss dikwijls vooraan. Veelzijdig was zijne kennis, fijn zijn gevoel voor muziek en dichtkunst, als een geoefend letterkundige schreef hij in een klaren en in een duidelijker stijl dan velen zijner landgenooten. Het zoude te wenschen zijn dat de biografieën over Lessing en Beethoven, een genre waarin hij zoozeer uitmuntte, in zijne nalatenschap gevonden werden. De uitmuntende opstellen over Duitschlands groote dichters en toonkunstenaars deden hem als een smaakvol criticus kennen.

Al moge Strauss niet door velen betreurd worden, toch zullen allen die voor de vrijheid van onderzoek en voor de overtuiging van hetgeen zij voor waarheid houden, openlijk uitkomen, met weemoed op zijn graf staren, en hier de kracht zoeken tot voortzetting van een strijd, waarin hij hun zoo moedig is voorgegaan, en met het vaste voornemen daartoe vervuld, een krans leggen op het graf van hem, die standvastig bleef op zijn eenmaal gekozen weg!

Februari.

J.A. BAKKER.

Een onttroonde koningin.

III.

Eenige dagen na de merkwaardige soirée kwam het meisje dat zooveel lust in de muziek had gekregen, te huis, en werd met de mooie piano verrast. Mama vertelde er terloops bij dat die door een groot artist was ingewijd, maar ze verzweeg zijn naam, evenals de bijzonderheden van het feest; want Louise, hoewel een meisje van bijna achttien jaren, en voor haar leeftijd goed ontwikkeld, was en bleef in de oogen van haar mooie en jonge mama een kind.

Louise dacht er echter geheel anders over. Ze was op een zeer duur pensionaat geweest, waar veel vrijheid heerschte en de jonge dames elkaar onderling ijverig onderwezen in allerlei wetenschap, die voor jonge meisjes hoegenaamd geen nut heeft, en zelfs met voordeel door haar kan gemist worden. Overigens was Louise een meisje dat,

als ze een ernstige en zorgvuldige opvoeding had gehad, werkelijk heel aardig en verstandig had kunnen worden, hoewel haar inborst van nature koud en zelfzuchtig was. Nu was ze niet aardig en niet verstandig; ze was ijdel; door het lezen van schadelijke boeken en het onderling meisjes-onderwijs had ze hare reinheid van hart verloren; ze was wispelturig, en ze had eene vrijheid in taal en manieren die soms verbazing wekte. Bepaald mooi was Louise niet, maar ze had een pikant gezichtje, levendige bruine oogen, mooie tanden en een goed figuur. Daarbij kende ze reeds al de hulpmiddeltjes van het toilet en ze kleedde zich met zeer veel zwier.

We vinden deze veelbelovende juffer denzelfden dag van hare komst, des namiddags, met Lucie in het voorvertrek van de familie Van Doorn. Zij ligt meer dan zij zit op de canapé en Lucie zit aan de tafel te werken.

‘Je vraagt of ik me niet gelukkig gevoelde,’ zei Louise, ‘toen ik voor goed het pensionaat kon verlaten? - Ja en neen. We hadden er een allerprettigste manier van leven; geregeld bals, concerten en soirées; nu en dan gingen we naar de opera of een theater, en de tafel was er uitmuntend.’

‘En moest je dan niet studeeren en werken, - ik bedoel naaien, breien, mazen, de wasch nazien, vouwen en zoo al meer?’

Louise lachte hartelijk. ‘Dom kind!’ riep ze, ‘wie gaat er nu naar het pensionaat om te studeeren en kousen te leeren stoppen!’

‘Wat leert men er dan?’

‘Dat zal ik je vertellen. Zoo'n pensionaat is goed ingericht. Het déjeuner, de luncheon, het diner en souper zijn voortreffelijk, beter dan men 't thuis heeft. Er zijn Zwitsersche en Engelsche dames, uitsluitend om met je te praten, en zoo leer-je op een gemakkelijke manier coulant Fransch en Engelsch spreken.’

‘En het Hollandsch?’

‘Dat kun-je, als je 't niet kent, desnoods van je meiden en knechts leeren. Daarvoor behoef-je niet naar 't pensionaat te gaan.’

‘En je geschiedenis en aardrijkskunde en rekenkunde?’

‘Wel nu nog mooier!’ riep Lucie verontwaardigd. ‘Wat doeje daarmee? Ik heb nog nooit gehoord dat je op een soirée moet cijferen, of geschiedenis of aardrijkskunde te pas brengen. We hadden, waarschijnlijk *pour la farce*, wel een enkele les in de dingen die je daar opnoemt, maar niemand keek ze ooit na.’

‘Dus je leert er alleen maar goed eten en drinken en de uitspraak van het Fransch en Engelsch?’

‘En muziek en dansen.’

‘Dat alles komt je in het huishouden toch niet te pas,’ zei Lucie ter goeder trouw.

‘Wat kan mij het huishouden schelen!’ antwoordde Louise met een minachtend schouder-ophalen. ‘Dat is goed voor u, die huishoudster

moet worden. - Maar weet-je wat je er uitstekend leert? - Dat zijn manieren'.

'Wat bedoel je daarmee?' vroeg Lucie nieuwsgierig.

'Wel, bijv. je *entrée de salon* maken.' En nu begon Louise een uitvoerige beschrijving te geven, hoe de dame des huizes moet recepieeren, en hoe de bezoeksters binnenkomen en haar *révérence* maken; hoe men den waaier hanteeren moet, en van andere gewichtige zaken die haar op 't pensionaat onderwezen waren. Na de verklaring gegeven te hebben, overwon ze haar natuurlijke traagheid, stond op en maakte haar *entrée* en *révérence* en dwong toen Lucie het ook te doen, die op haar gewone bevallige manier en al lachende haar vriendin nadeed, hoewel deze beweerde dat ze met zóó'n *révérence* fiasco zou maken.

'En om dat te leeren,' zei Lucie verbaasd, 'hebben je ouders jaarlijks vier- of vijfduizend franken moeten betalen? Ik vind het ontzettend veel geld.'

'Ja, maar je moet ook rekenen, dat we veel toilet moesten maken, dikwijls rijtuigen noodig hadden, en dat Madame nooit partijen voor ons gaf of er werd volop ijs, champagne en gebak gepresenteerd. Zou je dat dan voor niets willen hebben?'

Lucie wilde het niet voor niets hebben, maar zij vond dat zoo'n *luxe* op een kostschool niet te pas kwam.

Louise praatte er over heen en begon toen te vertellen dat er 'zoo'n charmante muziekmeester' op 't pensionaat was, bij wien alle meisjes zoo dolgraag les namen, hetgeen Lucie deed zeggen: 'Dan zul-je nu toch wel goede vorderingen gemaakt hebben.'

'Lieve hemel, neen!' zei Louise naief. 'Ik ben nog altijd aan de eerste *études.*'

Lucie sloeg de handen van verbazing in elkander, en men kon 't in haar onschuldige oogen lezen, dat ze volstrekt maar niet begreep hoe een meisje met een muziekmeester kon dwepen, die haar geen muziek leert.

Toen volgde er een praatje over het toilet. Louise zei dat Lucie zich zonder smaak kleedde, en Lucie zei op haar beurt, dat Louise voor een jong meisje te veel toilet maakte. We zullen de jonge dames daarover laten redetwisten zooveel ze willen. Ze waren nog druk aan 't praten, toen een bediende Louise een briefje bracht, waarvan de inhoud haar zichtbaar deed ontstellen. Ze ging haastig de kamer uit, den knecht wenkende, en vroeg, toen ze buiten het vertrek waren: 'Waar is die mijnheer?'

'In 't spreekkamertje, Juffer,' antwoordde de knecht.

Louise ging naar 't aangeduide kamertje en daar vond ze mijnheer Jochamenski, wiens loos gezicht bij haar binnentreden onmiddellijk een uitdrukking van teedere melancholie aannam.

'O, mijnheer!' riep Louise, 'hoe doet ge mij ontstellen! Gelukkig zijn Papa en Mama niet te huis. Wat kom-je hier doen?'

‘Ik kom u zeggen wat me sinds lang op 't hart ligt,’ zei de monsieur in goed Hollandsch. ‘Ge staart me verbaasd aan; maar ik ben evenmin een Pool als een Chinees, Mejuffer. Mijn naam is Jochems, kortaf, maar met zoo'n naam, en met onze goede Hollandsche taal komt men in de kunstwereld niet ver. Ik doe thans een kunstreis, en ge zult wel weten dat ik hier verleden week op een soirée van mevrouw uw mama ben geweest’....

‘O, dan zijt gij de artist die mijn piano heeft ingewijd!’ riep Louise verrast.

‘Dezelfde. En nu kom ik u ronduit verklaren, dat ik u meer dan mijn leven liefheb, en sterven zal als ge me verstoot!’

Hij liet het hoofd op de borst en zijn armen loodrecht langs de zijden hangen; zijn hoed viel uit zijn hand op het tapijt, en te gelijk een lange vlok haar over zijn rechteroog. Hij stond daar als een beeld der verslagenheid.

Louise geraakte toch in weerwil van haar *aplomb* een weinig in de war door die drieste verklaring. ‘Mijnheer,’ zei ze aarzelend, - ‘ik weet waarlijk niet wat ik hierop antwoorden moet. Uw verklaring is zoo onverwacht’....

‘Ik heb rondborstig gesproken, Mejuffer,’ zei Jochamenski, en tegelijk daalde er een vlok haar over het andere oog, - ‘zonder inleiding, omdat ik niet van omwegen hou. Ik heb rijp over den stap dien ik nu doe, en die u zeker zeer vermetel toeschijnt, nagedacht. Ik weet dat mijne kansen uiterst gering zijn, al mag ik mij ook met de hoop vleien, dat de welwillendheid die ge mij vroeger getoond hebt, wellicht.... “verduurzaamd” zou kunnen worden.’

De musicus had naar een woord gezocht om Louise op bedekte wijze te beduiden, dat zijn hoop voornamelijk steunde op het feit dat die welwillendheid had bestaan in iets meer dan een meisje van fatsoen aan een jongmensch, die haar verloofde niet is, mag toestaan. De sluwe en in zijn hart bedorven kunstenaar, die werkelijk talent had, maar het totaal verslingerde, zooals hij zich zelf en zijn gemakkelijk gewonnen geld verslingerde, - was op dat ongelukkige pensionaat als de vos onder de hoenders. Op dat pensionaat heerschte orde noch tucht; het had een grooten naam, omdat het vroeger goed was geweest en nu, onder een andere directie, op vorigen roem teerde, en overdaad en losheid voor degelijkheid in de plaats had gesteld. Zoo'n modepensionaat is niet veel beter dan een huis van prostitutie. Het hart en de zeden worden er bedorven.

‘Verduurzaamd,’ zei Jochamenski als sprak hij van groenten in een bus.

‘Mijnheer,’ zei Louise, ‘ik vrees.... ik ben zoo angstig.’....

‘Ik begrijp u, Mejuffer, - de arme kunstenaar heeft niets te hopen. Een schitterend huwelijk wacht u. Ik ga mij in den draaikolk storten, waarin zoo menig kunstenaar is verzwolgen, - in den maalstroom

der verzoekende en verleidende wereld! Het succes zal mij overal vergezellen, - maar dat succes zal mijn dood zijn. Men zal mij bewonderen, maar wat baat mij die bewondering zonder de liefde van haar die mijn licht en leidstar op mijn donker levenspad zou kunnen zijn!'.... Een derde lok daalde tusschen de twee anderen neder en gaf den kunstenaar het voorkomen alsof er een rouwsluier over zijn gelaat hing. Toen vervolgde hij treurig; 'Gij kent het kunstenaarsleven niet. Het is een pad vol distels en doornen, - een pad dat langs afgronden en duistere stroomen voert naar een onbestemd, nevelachtig verschiet. Reeds halfweg stort de arme artist vermoeid neder, wanneer de afgrond of de stroom hem niet reeds verzwolgen heeft; of hij komt vermoeid aan den eindpaal waar hij in de vergetelheid verdwijnt. De bloemen en kransen, die hem worden toegeworpen, verdorren onder zijn voet, zonder dat hij den geur er van heeft kunnen genieten. Zijn leven is een aanhoudende strijd tegen afgunst en miskenning'....

Het hoofd van den musicus trilde op zijn veer van koperdraad, en eensklaps vloog de sluier die zijne oogen bedekte, als door tooverij omhoog en kwam weer op zijn schedel terecht.

'O hoe waar!' riep Louise in romantische geestdrift. 'Arme, ongelukkige artist!

Ja, beklaag me,' zei de artist schamper.

'Ik zou u zoo gaarne gelukkig zien,' prevelde Louise, angstig naar de deur omziende, toen ze meende eenig geluid te hooren.

'Wanneer ge dat wildet, zoudt ge anders spreken!' zei Jochamenski met kunstig nagebootste hartstochtelijkheid. 'Ik ga heen, en als men morgen ergens mijn lijk vindt, denk dan nog eens om ons laatste samenzijn!'

Hij ging driftig naar de deur; maar Louise, werkelijk beangst, zei stamelend: 'Wat wilt ge van mij? Ga zoo niet heen; ik smeek het u.'

De ongelukkige ridder liet zich wederhouden. Hij zag haar diep verslagen aan.... 'Louise,' prevelde hij zacht, en greep hare hand.

Louise was dwaas genoeg hare hand niet terug te trekken, en een oogenblik later had hij zijn arm om haar middel geslagen, en hij fluisterde: 'Laat ons vluchten, Louise. Er staat een rijtuig voor ons gereed. Uwe ouders zullen toestemmen, als 't hun onmogelijk is ons geluk in den weg te staan'....

Nu werd er werkelijk een hand aan de deurknop geslagen. Snel stoven ze uit elkaar. Louise viel in den eersten stoel den besten, en Jochamenski nam met zijn gewone vaardigheid een onverschillige houding aan.

Lichteveld stak zijn hoofd door de deur, en keek nieuwsgierig rond. Een zonderlinge uitdrukking vertoonde zich op zijn gelaat.

'Ha, een interessante ontmoeting!' riep hij, de deur achter zich sluitende. 'Bonjour, Louise, - welkom thuis! En dat is mijnheer

Jochamenski! Is 't met voorkennis van mijnheer en mevrouw Van Doorn, dat ge hier *en tête a tête* met Mejuffer zijt, mijnheer Jochamenski?'

'Ik geloof niet, Mijnheer, u eenige rekenschap verschuldigd te zijn,' antwoordde de musicus onverschillig.

'Ik zal u toch verzoeken, mijnheer Jochamenski, - die nu zooveel beter Hollandsch spreekt, dan laatst op de soirée, - u nader te verklaren.'

'Ik heb me aan u niet te verklaren, Mijnheer,' zei de musicus met zijn gewone onbeschaamdheid.

'Mag ik zoo vrij zijn u te doen opmerken, dat ik hier thuis ben, en me dus ook veroorloven mag, iemand die hieronder een soort van vermomming komt, voor een indringer te houden, en als zoodanig hem te verzoeken onmiddellijk te vertrekken.'

De musicus nam Lichteveld van 't hoofd tot de voeten op en draaide hem toen majestueus den rug toe.

Lichteveld vergat zijne gewone zelfbeheersching. Hij trad op den indringer toe en grauwde hem toe: 'Onbeschaamde!'

De onbeschaamde draaide langzaam even het hoofd over den schouder en zei koeltjes: 'Ik zal de eer hebben, Mijnheer, u straks een paar heeren te zenden, om van u te vernemen welke twee vrienden door u gekozen zijn om met hen over de noodzakelijke gevolgen van dit onderhoud te onderhandelen. Thans, Mijnheer, heb ik u niets meer te zeggen, en gij kunt vertrekken.'

Lichteveld kon niet verbaasder zijn geweest als eensklaps de twee oude familieportretten, aan weerszijden van den schoorsteen, de tong tegen hem hadden uitgestoken. De musicus was onbetaalbaar geweest. Met zijn gewone sluwheid had hij geraden, dat hij met iemand te doen had, die minder moed bezat dan hij, en in zulk een geval was hij altijd een voorbeeld van kalmte en humoristische doodsverachting. Louise zette ook eerst een paar verbaasde oogen op, en barstte toen in een schaterlach uit.

Lichteveld had eenigen tijd noodig om van zijn verbazing te bekomen. Toen zei hij stotterend van drift en ontroering: 'Als gij mij niets meer te zeggen hebt. Mijnheer, - heb ik nog een enkel woord tot u te spreken, en het is dit: 'Ik zal den vader van deze juffer aanstonds gaan meedeelen, dat ik u met haar alleen heb gevonden, en dat ge in elk geval een bedrieger zijt!'

Na deze moedige verklaring verdween Lichteveld als een schaduw.

'O, mijn hemel!' riep Louise verschrikt, - 'wat zal er nu gebeuren! Ga heen, Mijnheer, - ik bid er u om!'

'Ga met mij!' fluisterde hij gejaagd, - 'of liever, volg mij! Kleed u spoedig! Ik wacht u met een rijtuig buiten de Groene poort!'

Louise had nog niet zooveel van hare maagdelijke schroomvalligheid verloren, en ze was nog niet genoeg onder den invloed van mijnheer

Jochamenski, om zich zoo gemakkelijk tot zulk een stap te laten overhalen.

‘O, dat nooit!’ riep ze verschrikt.

‘Heel goed, Mejuffer,’ zei de musicus met kalme onderwerping. ‘Onze wegen loopen van dit oogenblik uit elkander. Ik zal het oogenblik niet afwachten om door de bedienden uw deur te worden uitgezet. De huisvriend, die zooeven op de vlucht is gegaan, zal hier alles in rep en roer brengen. Vaarwel!’

Zijn ‘vaarwel’ ging vergezeld van een snik, zoo aandoenlijk, dat Louise er door bewogen werd. Ze reikte hem de hand, en van die toenadering maakte de slimme verleider gebruik om haar in zijne armen te trekken en met hartstochtelijke woorden te bestormen.

Misschien was Louise eindelijk voor de verzoeking om den speculant op een rijk en schandaleus huwelijk te volgen, bezweken, als er niet een nieuwe bezoeker het spreekkamertje was binnengetreden.

Deze bezoeker was een jongmensch van ongeveer dertig jaren, met een verweerd gelaat, dat van verre tochten en doorgestane vermoeienissen getuigde. Uit zijn donkere oogen straalden moed, zelfvertrouwen en oprechtheid. Er was iets edels in zijn voorkomen, - in de uitdrukking van zijn gelaat, in zijn rechte, geëvenredigde gestalte en in zijn eenvoudige kleeding. Hij maakte bij zijn binnentreden aanstonds indruk op Louise, en die indruk was zoo groot, dat ze zich schaamde voor 't geen er tusschen haar en den muziekalen verleider was voorgevallen.

Deze heer veranderde eensklaps geheel van voorkomen. Hij nam zijn hoed op, keek verward rechts en links, en zocht, achter den nieuwen bezoeker om, de deur te bereiken. Deze maakte een buiging voor Louise, en zou den musicus uit de deur hebben laten slippen, als deze hem niet, in zijn te groote haast, tegen het lijf was geloopen. Toen zag de bezoeker hem in 't gelaat, en scheen verrast.

‘Ah, Mijnheer!’ zei hij glimlachend, ‘zijt gij het? - Wilt ge zoo ongemerkt op den loop gaan? Nu, ga maar heen! Ik begrijp, dat ge op mijn gezelschap niet gesteld zijt. Bonjour, Mijnheer!’

En de musicus sloop heen als de hond die een pak slaag heeft gehad. Zijn aftocht was schandelijk, en Louise bloosde er over.

‘Heb ik 't genoegen, mejuffer Van Doorn te zien?’ vroeg de vreemdeling.

Louise trachtte haar *aplomb* terug te krijgen, en antwoordde: ‘Ja Mijnheer,’ doch zonder om haar *révérence* te denken.

‘Ik ben Van Halen, de verwachte logé,’ zei de bezoeker.

Louise, die pas thuis was gekomen, wist van geen logé, en haalde den schouder op. ‘Het spijt me, Mijnheer,’ zeide ze; ‘Papa en Mama zijn niet thuis; maar mag ik u uit hun naam welkom heeten, en u verzoeken mij in een andere kamer te volgen?’

Zij ging hem voor naar het zoogenaamde kleine salon, schelde en gaf

den bediende eenige bevelen, die daarop morgenwijn en likeuren binnen bracht.

De logé verwonderde zich intusschen over de vrije manieren der juffer, en hij keek met een vragenden glimlach rond.

‘Mag ik u een glas port of sherry aanbieden?’ vroeg Louise op dezelfde manier als ze dat wel eens had zien doen.

‘Als het me op zoo'n bevallige wijze wordt aangeboden en door zoo'n lieve hand wordt ingeschonken, zal een glas port, na de vermoeienis der reis, me uitmuntend smaken,’ antwoordde hij lachend.

Zij schonk een groot glas meer dan driekwart vol, bekeek toen eens de andere karaffen, koos er een uit en vulde een kleiner glas.

‘Mag ik u welkom heeten, mijnheer Van Halen,’ zei ze, en dronk haar likeurtje in één teug bijna ledig.

Van Halen verbaasde zich nog meer, en die verbazing was op zijn gelaat te lezen.

‘Wilt gij rooken, mijnheer Van Halen?’ vroeg Louise.

‘Dank u, Mejuffer, maar mag ik u vragen, of ge met dien heer van zooeven ook in eenige betrekking staat?’

‘Ik ontmoette hem van daag voor 't eerst,’ antwoordde Louise, - helaas, zonder te blozen; - ‘maar, mag ik, op mijne beurt, vragen of gij hem kent? Hij heeft zelf zich aan mij voorgesteld als een artist, die verleden week, - toen ik nog niet van 't pensionaat terug was gekeerd, - hier in huis op een soirée is geweest.’

‘Zoo!’ zei Van Halen. ‘Ja, ik ken hem. Ik heb hem kort geleden ontmoet, en van die ontmoeting kan hij geen aangename herinnering hebben overgehouden, zooals ge misschien zult bemerkt hebben. We reisden samen in den spoortrein, en een jonge dame met ons. Ik heb hem aan den eerbied en de vormen moeten herinneren die hij jegens een onbeschermde vrouw in acht had te nemen, - anders niets.’

‘O, Mijnheer!’ zei Louise, - ‘dat vind ik *magnifique!*’

En dat meende ze. De eenvoudige manier, waarop de vreemdeling een feit vermeldde, dat veel te denken gaf, boezemde haar een zeker ontzag voor hem in. Ze bedacht nu ook, dat de musicus nog ergens in huis kon schuilen; ze stond eensklaps op, verontschuldigde zich met een paar woorden en verliet de kamer. Ze ontmoette in den gang Lucie, die haar zocht, en vroeg haastig:

‘Heb-je niemand gezien?’

‘Wien zou ik gezien hebben?’ vroeg Lucie verwonderd.

‘O, nu is 't goed! Ga even dien mijnheer gezelschap houden. Ik kom aanstonds terug.’

‘Welken mijnheer?’

‘Mijnheer Van Halen. Ken-je hem? Hij schijnt hier te komen logeeren. Weet-je er iets van?’

O ja,’ zei Lucie, - ‘ik heb gehoord, dat die mijnheer verwacht

wordt. 't Moet de zoon zijn van een ouden vriend van je papa. Hij is lang buitenslands geweest, en heeft pas belet gevraagd.'

'Nu, ga maar even binnen. Ik kom aanstonds.'

Louise was niet gerust. Ze moest weten waar Jochamenski gebleven was. 'Hij is de deur uitgegaan,' zei de huisknecht. 'Mijnheer is zoo hard weggeloopen, dat ik den tijd niet had hem uit te laten.'

Dan is 't goed, - dacht Louise, en ze wilde weer naar binnen gaan. Maar ze bedacht zich. Ze haalde het briefje van den musicus te voorschijn, - las het nog eens na, wilde het toen verscheuren, maar ze bedacht zich weder. Toen ging ze naar haar kamer, lei het briefje op haar schrijftafel, en krabbelde in groote haast een velletje papier vol aan 't adres van Jochamenski. Toen het epistel met een krab, zonder handteekening er onder, geëindigd was, scheurde ze 't eensklaps weer in stukken, wierp de papiertjes in den smeulenden haard en ging haastig naar beneden, het briefje op haar schrijftafel latende liggen.

Terwijl ze dus bezig was, had er een herkennings-tooneeltje in het kleine salon plaats.

Lucie was argeloos binnengekomen, en ze had nauwelijks een voet in de kamer gezet of ze slaakte een 'O!' dat beantwoord werd met een 'A!'

Het bleek nu dat de O en de A elkaar meer gezien hadden. O was acht dagen geleden van een familie, waar ze eenigen tijd gelogeerd had, teruggekeerd en had toen A ontmoet in een waggon 1^{e} klasse. Een onbekende X zat ook in dien waggon, en was de ons bekende O, die in een hoekje gedoken zat, heel dicht genaderd. Het was avond; en het lampje in het rijtuig brandde flauw. A zat ook in een hoek en scheen te slapen. De onbekende X naderde nog dichter bij O, die daarop wegschoof in een anderen hoek. Toen ging X, na zich een poosje stil gehouden te hebben, weer naast O zitten, die daarop een half onderdrukten kreet slaakte en plotseling vlak tegenover A ging zitten, die zich oprichtte en kortaf zeide: 'Mijnheer, als ge deze dame niet met rust laat, draai ik u den hals om.'

Men moet een lafaard zijn om zoo'n bedreiging, in een vreedzamen spoortrein gedaan, voor ernst op te nemen. A zou waarschijnlijk die bedreiging niet volvoerd hebben; maar het scheen toch ook waarschijnlijk dat hij X heel voelbaar op zijn plaats zou hebben gezet, en X voelde dit bij ingeving. Hij hield zich daarom stil, en ging slapen, - tenminste hij hield zich zoo.

'Welk een verrassing!' zei A, toen hij O weer zag, 'Ge zijt toch geen dochter van mijnheer Van Doorn, want ik meende dat hij maar één kind heeft?'

'Ik ben een aangenomen dochter,' antwoordde Lucie schroomvallig.

'Welk een gelukkig toeval dat ik u weervind! Dit had ik niet durven hopen!' zei hij verheugd.

‘Ik evenmin,’ antwoordde ze, en toen kleurde plotseling een lieve blos haar zachte wangen,

‘Wat doet die man hier in huis?’ vroeg hij. ‘Ge kent hem dus?’

‘Wie? - Welken man bedoelt ge?’

‘Wel, den man van den spoortrein.’

‘Is die hier in huis?’ vroeg ze verbaasd.

‘Wel zeker, - ik vond hem in gezelschap van mejuffer Van Doorn.’

‘Inderdaad? - Dat begrijp ik niet. Ge zult u vergist hebben, Mijnheer. 't Was niet heel licht in 't rijtuig, en ik moet u verklaren, dat ik hem niet zou herkennen, al stond hij nu vóór me.’

‘Ik wel, Mejuffer, - zijn gelaat en stemgeluid vergeet ik nooit, zoomin als dat van iedereen met wie ik ééns gesproken heb.’

‘Ik dank u nogmaals,’ zei Lucie, haar lieve oogen neerslaande, ‘voor uwe bescherming.’

‘Mij bedanken voor iets dat ik verplicht en dat me tegelijk zoo aangenaam was!’ zei hij lachend. ‘Nu nog mooier! Zulke avonturen overkomen niet iedereen. 't Is een waar buitenkansje. Zeg me eens, Mejuffer.... wilt ge mij wel uw naam zeggen?.... i k heet Willem van Halen....

En ik heet Lucie,’ zei ze lachend.

‘Zeg me eens, mejuffer Lucie,’ ging hij vertrouwelijk voort, - ‘uw pleegzuster schijnt me een geëmancipeerd meisje, - nietwaar*!*’

‘Ze is toch heel lief en goed,’ zei Lucie, die zich totnogtoe niet bijzonder over Louise te beklagen had.

‘Dat kan ik niet tegenspreken, omdat ik het niet weet, ‘maar dit is zeker, dat het haar niet aan vrijmoedigheid ontbreekt.’

Lucie glimlachte even, maar antwoordde niet.

De bezoeker bleef met Lucie zitten praten alsof ze oude kennissen waren. Hij vertelde op haar verzoek van zijn reis in Britsch-Indië; zij luisterde met aandacht, en als hij zweeg, noopte ze hem door vragen tot nieuwe verhalen.

Toen Louise weer binnenkwam, was ze ten hoogste verbaasd over de vertrouwelijke wijze waarop Van Halen en Lucie bij elkaar zaten, en nog meer was ze verbaasd, toen Van Halen lachend zeide: ‘Mag ik u mijn reisgezellin voorstellen, van wie ik u straks gesproken heb?’

‘Dat is dan al zeer toevallig,’ zei Louise met moeielijk verkropten spijt.

‘En het toevalligst is,’ zei Van Halen haar strak aanziende, ‘dat ik dien mijnheer van den spoortrein hier moest ontmoeten.’

‘Zeer toevallig,’ antwoordde Louise lakoniek, terwijl ze op de sofa ging zitten. ‘Lucie, je moest eens naar boven gaan op mijn kamer: daar ligt werk voor je op de tafel.’

Lucie kreeg een kleur. Ze voelde de opzettelijke vernedering die haar werd aangedaan. Haar fier hartje verhief zich oproerig, en opstaande zei ze met een weinig trilling in haar stem:

‘Zoo, ligt er boven werk op de tafel? dan, wil ik, om je pleizier te doen, het wel op een stoel leggen.’ Ze groette Van Halen met een ernstig glimlachje en ging heen.

Deze kleine *scène* was voor Louise, als ze tenminste iets hechtte aan de goede opinie van Van Halen, noodlottig.

‘Is deze juffer uw kamenier?’ vroeg hij, toen Lucie weg was, op een toon die als een verwijt klonk.

‘Neen, dat juist niet; maar ze is door Papa en Mama uit *charité* aangenomen.’

‘Ah zoo! Uit *charité*? 't Is een allerliefst, gedistingeerd meisje,’ zei Van Halen om Lucie te wreken.

‘Vindt ge? Ik heb haar nog nooit nauwlettend geobserveerd.’

Weer daalde Louise eenige ellen in de schatting van Van Halen.

‘Ge zijt zeker met vacantie van de kostschool thuis? vroeg hij ironisch.

Pardon, Mijnheer, - ik ben van 't pensionaat voor goed thuis.’

‘Zeker een uitmuntend pensionaat?’

‘O, Mijnheer, spreek me toch over iets anders dan van 't pensionaat!’ zei Louise zich achterover in de sofa latende zakken. ‘Als het u belang inboezemt, wil ik u nog wel zeggen, dat het pensionaat uitmuntend was, en dat ik er o.a. van een Amerikaansche vriendin heb geleerd, dat de positie der vrouwen in Amerika vrij wat beter is dan bij ons, en dat gij, heeren, niets anders zijt dan usurpateurs.’

‘Zeer juist, Mejuffer. - Ik houd die Amerikaansche vriendin voor een verstandig meisje. Waarschijnlijk hebt ge ook van een Fransche vriendin geleerd, dat een meisje alleen huwt om eene onafhankelijke en schitterende positie in de wereld te hebben.’

Louise voelde wel dat zij door haar vrijen toon Van Halen niet voor zich innam. Ze werd ontstemd, en toen verlegen.

‘Mag ik vragen,’ zei ze na een poos, op bedeesden toon, ‘of we het genoegen zullen hebben u eenigen tijd hier te houden?’

‘Ik ben voor 't oogenblik een leeglooper, Mejuffer, - en uwe ouders zullen me misschien wel moeten wegjagen; want ik ben er zeker van dat ik me hier heel aangenaam en thuis zal gevoelen. Voor iemand die, als ik, geen thuis meer heeft en die een paar jaren door wildernissen heeft rondgezworven, is een gezellige haard als deze, een paradijs van stil genot.’

Dat meende de zwerver van ganscher harte. Hij was vermoeid en verlangde naar rust. Hij had, kort nadat zijne studiën als ingenieur geëindigd waren, zijn geliefde moeder verloren. Willem was toen alleen; hij bezat een onafhankelijk vermogen, en nu hem niets meer op de wereld bleef om lief te hebben, was hij op reis gegaan, - niet om uitspanning en genot te zoeken, maar om kennis en levenswijsheid op te doen. Hij had veel gezien, veel vermoeienissen, ontberingen en gevaren getrotseerd en, geholpen door zijn uitmuntende gave van

opmerken en zijn degelijke studiën, een rijken schat van ervaring en kennis opgedaan. Toen hij terugkwam van zijn verre tochten, zocht hij naar een stil hoekje waar hij zijn reis-indrukken en zijn wetenschappelijke aanteekeningen kon ordenen en uitwerken. Wanneer hij bij de Van Doorns een aangenaam thuis kon vinden, wilde hij zich voorloopig in de plaats hunner inwoning vestigen. Van Doorn was een verre neef van den ouden heer Van Halen, en beiden waren zeer innig door vriendschap verbonden geweest; maar Willem was nog een kind, toen Van Doorn, kort vóór zijn huwelijk, zijn vriend Van Halen voor 't laatst had bezocht. Na dien tijd hadden ze elkaar niet weergezien. Van Halen was een paar jaren daarna overleden.

Nadat Willem van Halen nog een poos met Louise had zitten praten en hij de vaste overtuiging had gekregen, dat het meisje allen aanleg had om een kokette te worden, kwamen mijnheer en mevrouw Van Doorn, die eenige bezoeken hadden afgelegd, te huis. Van Doorn was verheugd den zoon zijns vriends weer te zien, en Mevrouw ontving hem zeer voorkomend en met zichtbare blijken dat hij een goeden indruk op haar had gemaakt. Spoedig was Willem geheel thuis, en dat was ook niet moeielijk, want Mevrouw had er uitmuntend slag van het haar gasten gemakkelijk en aangenaam te maken, en Van Doorn was de hartelijkheid en welwillendheid zelf.

IV.

Er waren een paar dagen verloopen, en in dien korten tijd pakte zich een onweer samen, dat boven het hoofd van het liefste en mooiste meisje dat we kennen, zou losbarsten. Louise had opgemerkt dat Van Halen Lucie met groote onderscheiding bejegende, terwijl hij haar, - de dochter des huizes, - niets meer dan de gewone beleefdheid bewees. Mevrouw was meestal te veel met zich zelve bezig om zoo iets spoedig op te merken. Ze hechtte er meer aan dat een heer háár bewonderde, dan dat hij notitie nam van haar dochter, die nog geen bewondering noodig had; en ze zou dus ook haar aandacht niet op de bijzonderheid hebben gevestigd, die Louise al heel spoedig, ja in 't eerste uur van Van Halen's verblijf in huis, zeer duidelijk was in 't oog gevallen; maar er was denzelfden dag van Willem's komst iets gebeurd, dat haar de oogen deed openen. Mevrouw was namelijk 's avonds op Louise's kamer gekomen en had daar het briefje van Jochamenski geopend op de tafel gevonden. Dat briefje was blijkbaar van een verliefd ridder, die om een rendez-vous verzocht; maar er stond geen adres op, en 't zou dus een raadsel zijn geweest voor wie 't briefje bestemd was, als 't niet op Louise's kamer en, op haar schrijftafel had gelegen

Henriette liet haar dochter roepen en, haar 't briefje toonende, vroeg ze op strengen toon: ‘Van wien is dit?’

Louise begreep dadelijk dat ze een schromelijke fout had begaan; ze kleurde wel even, maar ze overwon bijna oogenblikkelijk die zwakheid.

‘Wat is dat?’ vroeg ze met natuurlijk nagebootste nieuwsgierigheid. Toen las ze het briefje, als kreeg 't ze voor 't eerst onder de oogen, bekeek het ook eens van buiten, en vroeg toen onnoozel: ‘waar hebt ge dat briefje gevonden, Mama?’

‘Dáár!’ zei Mevrouw de plaats aanwijzende.

Louise nam een peinzende houding aan, en zei toen eensklaps: ‘Het kan voor niemand anders dan voor Lucie zijn. Ze is hier op mijn kamer geweest, terwijl ik met neef Van Halen in het kleine salon was, en ik weet ook dat ze in de zijkamer is geweest om iemand te spreken. - Kan 't ook van een mijnheer Jochamenski zijn?’ vroeg het onnoozele meisje ten slotte.

Mevrouw antwoordde niets en stak het briefje bij zich.

‘Ik zou er maar niet met haar over spreken, Mama,’ ging Louise voort. ‘Het beste is, dien mijnheer te beletten, hier weder in uwe afwezigheid te komen.’

Henriette dacht over 't geval na. Ze geloofde dat Jochamenski, die waarschijnlijk Lucie ergens moest gezien hebben, - hoewel het meisje niet op de soirée was geweest, - een liaison met haar wilde aanknoopen, en ze zag daarin geen ander kwaad dan dat het haar huis wellicht kon compromitteeren. Nu Louise er niet in betrokken was, vond ze den raad van Louise zeer goed, en ze viel Lucie met geen enkele vraag lastig, hoewel ze niet kon nalaten nu en dan het meisje een bits woord toe te voegen, en haar nog meer uit de hoogte te bejegenen dan vroeger. Henriette had wel eens tot haar man gezegd: ‘ik mag Lucie heel graag lijden’; maar haar liefde voor het meisje was niet groot. De arme wereldsche vrouw scheen geen behoefte te hebben aan liefde en vriendschap; ze had er alleen maar behoefte aan, bewonderd en gevleid te worden.

Zoo waren er eenige dagen verloopen, toen de heer Jochamenski, van de gelegenheid gebruik makende, dat mijnheer en mevrouw Van Doorn niet thuis waren, weer eens aan het groote huis aanschelde, en met zijn gewone onbeschaamdheid vroeg om juffrouw Louise te mogen spreken. Wanneer hij een uur later was gekomen, zou hij veel kans hebben gehad, zonder complimenten te worden afgescheept, want juist op dit oogenblik fluisterde Lichteveld in de club zijn vriend Van Doorn in het oor dat hij den musicus en Louise *en tête à tête* had betrapt. Lichteveld vertelde niet juist hoe de zaak zich had toegedragen, maar toch zooveel dat Van Doorn aanstonds besloot zijn deur voor dien bezoeker voortaan gesloten te houden en Louise's gangen zorgvuldig na te gaan.

Jochamenski verraste Louise terwijl ze zat te werken en aan heel iemand anders dacht dan aan den muzikalen lichtmis. Ze ontving hem dan ook niet alleen koel, maar zelfs met een gefronst voorhoofd, en zoodra was met zijn verliefde praatjes begon, zei ze stuursch: ‘Mijnheer, gij compromitteert me met uwe bezoeken. Ik verwacht aanstonds mijne ouders, en ik ontraad u ten sterkste hunne komst af te wachten.’

In plaats van zich te laten afschrikken, werd hij nog dringender; maar eensklaps stond Louise op en verliet de kamer. Zij wilde een bediende roepen om den bezoeker uit te laten, maar toevallig ontmoette ze Van Halen.

‘O, Mijnheer!’ riep ze eensklaps, als was ze op 't punt zich in zijne armen te werpen, ‘red mij!’

‘U redden, Mejuffer?’ vroeg hij ten hoogste verbaasd.

‘O, Mijnheer, daar is diezelfde man, die.... ge weet wel... die laatst bij me was! Hij vervolgt me, mijnheer Van Halen. O bescherm mij!’

Er was iets zeer overdrevens in de wijze waarop de juffer de bescherming van den logé inriep, en hij begreep ook aanstonds dat ze comedie wilde spelen.

‘O, Mejuffer, - is 't anders niets!’ antwoordde hij koeltjes, ‘Ik geloof niet dat ge mijne bescherming noodig hebt. Als ge dien man niet ontvangen wilt, moet ge uw ouders waarschuwen; dan kunnen ze voortaan hun deur voor hem gesloten houden.’

‘Gij wilt mij dus niet denzelfden dienst bewijzen, dien ge Lucie ongevraagd bewezen hebt?’

‘Wanneer gij in 't zelfde geval waart, Mejuffer, zou ik u ook dien dienst bewijzen. Juffer Lucie werd zonder eenige aanleiding v a n h a r e z i j d e door dien gek lastig gevallen, en ze had niemand om haar te verdedigen. Maar als ge 't verlangt zal ik u van dien mijnheer wel ontslaan. Waar is hij?’

‘In de balkonkamer die op den tuin uitziet.’

Van Halen haalde zijn rotting uit den standaard in den gang en ging naar de balkonkamer. De musicus had het raam open getrokken en stond op het balkon in den tuin te kijken. Iemand die door 't vuur der kunst en der liefde inwendig verteerd wordt, kan men 't niet kwalijk nemen, als hij 't in een warme kamer benauwd vindt. - 't Was helder winterweer en de zon glinsterde op de sneeuw. Hij keek naar beneden over de balustrade, en dacht: 't is zoo hoog niet; ik zie wel kans om er tegen op te klauteren langs die wijnrank, en om met een sprong weer beneden te zijn - als 't noodig mocht wezen; maar bij avond of nacht zou ik voorzichtig moeten zijn om niet op die knoestige en stekelige struiken terecht te komen. - Terwijl hij zoo peinsde, had hij de kamerdeur niet hooren opengaan; maar hij voelde eensklaps een tikje op zijn rug. Hij keek om en verbleekte toen hij 't spotachtig gelaat van zijn medereiziger en een rotting in diens hand zag.

‘Ik wed, Mijnheer,’ zei Van Halen, ‘dat ge staat te berekenen hoe ge van buiten hier binnen, en van binnen weer naar buiten moet komen, zonder de kamerdeur aan te doen.’

De opmerking was zoo juist, dat Jochamenski er door getroffen werd.

‘Waar is uw hoed, Mijnheer?’ vroeg Van Halen. Ik zou u raden

dien op te zetten, als ge toch niet binnen komt. Ge zult kou vatten. Ah, hier is hij! Mag ik u hem aanbieden?'

Hij reikte den musicus zijn hoed over, en zei toen: 'Probeer nu eens, Mijnheer, of ge van het balkon in den tuin kunt komen. Als u dit gelukt, ga dan den tuin door, naar de tuindeur. Ik zal inmiddels den knecht roepen om u uit te laten.'

'Ik geloof, Mijnheer, dat gij gek wordt, neem 't me niet kwalijk,' zei de musicus verontwaardigd. 'Als ik vertrek, ga ik langs den koninklijken weg.'

'Ik weet niet wat gij den koninklijken weg noemt,' zei Van Halen, zijn rotting met de punt op den vloer heen en weer buigende om den ander te laten zien hoe taai het riet was; 'er zijn wel eens heel groote personages tegen een balkon op, en van een balkon af gegaan; daarom kunt gij het ook wel doen. Ik wenschte u wel eens te zien springen.'

'Ik zou je danken,' was het beslissend antwoord.

Als Jochamenski geweten had, dat de jonkvrouw, voor wie hij zich nu in den val had gewaagd, door het sleutelgat keek, aan de deur luisterde en haar lach nauwelijks bedwingen kon, zou hij er misschien nog een vloek hebben bijgevoegd.

'Dat kun-je doen, als je beneden in den tuin bent', zei Van Halen. 'Kom, klim nu maar over de balustrade en laat je dan maar vallen. 't Is niet hoog.'

Jochamenski slaakte ditmaal werkelijk een vloek, die een duidelijk protest te kennen gaf.

'Zooals je wilt,' zei Van Halen, 'dan moet je mij niet kwalijk nemen, als ik probeer hoe lang ik op je jas moet slaan voor dat mijn rotting aan stukken is. Ik waarschuw je ook, dat hoe harder je schreeuwt, hoe harder ik sla. Komaan, één, twee, drie! Daar gaat het'....

Maar de eerste slag bereikte alleen den hoed van den musicus, - zoo snel was hij over 't balkon gewipt en neergedoken. Hij achtte zich nog niet veilig, en verwachtte elk oogenblik een slag op 't hoofd; daarom liet hij zich maar op Gods genade vallen en kwam, zoo ongelukkig mogelijk, juist op die puntige takken terecht, waar hij zooeven nog met een soort van huivering naar gekeken had.

De pijn ontlokte hem smartkreten en vloeken, die met verbazingwekkende snelheid en verrassende variëteiten van zijn lippen vloeiden.

'Ga gezwind heen, Mijnheer!' riep Van Halen hem toe, 'of ik kom zelf om u uit te laten. Ge schreeuwt als een dronken turfdrager. Voor een artist als gij, Mijnheer, die zoo beroemd is, staat dat niet fatsoenlijk.' Hij sloot toen het raam en verliet de kamer, om een bediende last te geven 'dien mijnheer', die in den tuin was, het achterpoortje uit te laten. Hij antwoordde niet op de dankbetuigingen van Louise, wier gelaat verried dat ze het tooneeltje ongemerkt

had bijgewoond, - wat hem nog meer tegen haar innam - en ging toen naar zijn kamer terug.

Louise was van bewondering opgetogen. De *scène* had haar vermaakt maar haar tevens een nog hooger denkbeeld van den man gegeven, met wien ze in stilte dweepte met al de hartstochtelijkheid van haar opgewonden gemoed. Van dit oogenblik nam ze zich vast voor, dat al mocht het haar niet gelukken Van Halen's hart te winnen, Lucie haar niet in den weg zou staan. Ze had daarvoor niets anders te doen dan haar moeder tegen Lucie op te zetten. Het veinzen en liegen had ze op 't pensionaat geleerd, en 't zou haar dus ook nu niet moeielijk vallen. Ze vertelde mama niets van het voorgevallene en ze had Van Halen verzocht eveneens het stilzwijgen te bewaren, - een overbodige voorzorg, want Van Halen was te bescheiden om zoo iets te vertellen, zonder dat het noodig was. Maar wat ze vertelde, en wat wij zeker weten dat een leugen was: - ze beschuldigde Lucie, - de lieve en reine Lucie, dat ze Van Halen door blikken en lonken trachtte tot zich te trekken; ze beschuldigde Lucie dat ze, enkel uit afgunst jegens haar, Van Halen zocht te boeien; ze deed meer, en beleed hare moeder hare liefde voor Van Halen, en voegde er bij dat hij in den beginne haar zijne voorkeur duidelijk had getoond; maar dat Lucie hem van haar had afgetroond.

Hoe arm de plant der moederliefde in Henriette's hart ontwikkeld was, toch was ze moeder genoeg om naar de klachten van haar dochter te luisteren. Een ander gevoel kwam haar hierbij te hulp. Ze was zich zelve bewust dat ze als vrouw in haar plichten te kort schoot, dat ze haar man, voor wien zij álles moest zijn, omdat hij alles voor haar opofferde, - zijn rust, zijn gezondheid, zijne genoegens, - met ondank beloonde; dat ze - zoo niet in woordelijken zin - toch zedelijk misdadig tegen hem was. De gedachte was nu en dan vluchtig bij haar opgekomen, dat Herman voor 't geen hij thuis aan de zijde eener beminde vrouw genieten kon en nu missen moest, elders vergoeding kon zoeken, en die gedachte had haar wel eens een huivering aangejaagd; - maar Herman, - dacht ze dan weer, - was te braaf en te edel; hij beminde haar te innig; hij was te veel haar.... ja zoo was 't: haar slaaf, - om haar ontrouw te worden. Maar nu was, ongemerkt, zonder dat ze 't vermoedde, het zaad der jaloezie door haar lieve dochter in haar hart gestrooid. - Ze had een slang aan haar boezem gekoesterd. Het meisje dat elken man, die het oog op haar liet vallen, wist te boeien; dat uren achtereen bij haar man in zijn kamer zat, terwijl hij arbeidde, en dat door haar bijzijn alleen ‘een paradijs van die cel wist te maken’ - dit had hij zelf gezegd - dat zijn zwarte buien kon verdrijven, - dat meisje werd eensklaps in hare opgewonden verbeelding een gevaarlijke mededingster, - een vijandin.

Reeds den dag die op Jochamenski's sierlijken sprong van het balkon in den tuin volgde, zocht Mevrouw gelegenheid tot twist met

haar vermeende mededingster. Ze trad onverwacht Lucie's kamer binnen, terwijl het meisje zat te naaien aan haar eigen japonnetje, en hield haar het briefje voor dat de musicus aan haar dochter geschreven had.

'Kent ge dit briefje?' vroeg ze op hoogen toon.

Lucie was opgestaan, keek even het briefje in, dat Mevrouw haar voorhield, en antwoordde eenvoudig: 'Neen, Mevrouw.'

'Ik vermoedde sinds lang,' zei de gebelgde vrouw, 'dat ik iemand huisvestte, voedde, kleedde, geschenken gaf en met weldaden overlaadde, die dat alles niet waard is.'

'Wanneer ge dit sinds lang vermoeddet, Mevrouw, hadt ge dit reeds vroeger moeten zeggen', antwoordde Lucie met bevende lippen.

Een zeker voorgevoel had het meisje gewaarschuwd dat er een onweer broeide.

'Ik wilde zekerheid hebben,' zei Henriette driftig.

'En die zekerheid hebt ge nu, Mevrouw?'

'Durft ge dit nog vragen? Loochent ge uwe bekendheid met dit briefje?'

'O, zeker, dat loochen ik.'

'Ja, gij zult alles wel loochenen,' antwoordde Mevrouw smadelijk. 'Gij loochent dus ook, dat ge, buiten ons weten, heeren ontvangt, en dat ge heeren, die wij ontvangen, door allerlei kunstgrepen tot u zoekt te trekken!'

In plaats van te antwoorden, keek Lucie haar zoogenaamde pleegmoeder eerst met akelig wijd opgesperde oogen aan, en begon toen eensklaps bitter te schreien.

De onverwachte uitslag van het requisitoir bracht Mevrouw van haar stuk, zoodat ze, een weinig ontevreden op zich-zelve, de kamer verliet, zonder een woord meer te zeggen. Het arme meisje weende een poos in stilte, droogde haar tranen, en nam zich voor geen zwakheid meer te toonen. Ze kwam aan tafel met een ernstig, eenigszins stroet gelaat, en, wat heel natuurlijk was, ze toonde alleen haar lieven glimlach aan haar pleegvader, en ook aan Van Halen, die door haar melancholisch glimlachje tot in de ziel getroffen, met geen mogelijkheid zijne sympathie voor haar verbergen kon.

Deze middag besliste over het lot van de arme Lucie. De vrouwelijke afgunst en jaloezie waren over de laatste bezwaren heengestapt.

Het onweder, dat slechts kort had gewoed, bleef in de lucht hangen. Nieuwe wolken dreven nader, en vormden zich met de andere tot een orkaan. Den volgenden dag brak de bui los. Lucie had zich laten wachten bij het tweede ontbijt. Ze zag er een weinig afgemat uit. Haar oogen waren rood en haar lief gezichtje stond zoo ernstig, dat het Van Doorn de bezorgde vraag ontlokte: 'Wat scheelt er aan, Lucie?'

'Niets, Mijnheer,' antwoordde ze, en ze ging stil aan tafel zitten.

'Er scheelt wel iets aan,' zei Van Doorn tegen zijn gewoonte een weinig driftig.

‘Niets, Mijnheer,’ herhaalde Lucie.

‘Ik zal u zeggen wat er aan scheelt,’ zei Mevrouw eensklaps losbarstende. ‘Die juffer moet hoe eerder hoe beter in een conditie.’

Van Halen stond op, en ging verontwaardigd heen.

‘Wat is dat?’ vroeg Van Doorn verbaasd.

Mevrouw antwoordde niet op die vraag en richtte het woord tot het arme slachtoffer.

‘Ge hebt gisteren alles geloochend wat ik u op goede gronden heb verweten,’ zei ze op beleedigenden toon; ‘maar nu zal ik den knoop doorhakken. Ge gaat in een conditie, en als ge dat niet verkiest, kunt ge morgen vertrekken. Mijnheer zal dan wel de maat zijner goedheid volmeten en u het noodige geven om vooreerst in uw onderhoud te voorzien.’

‘Wat is er toch gebeurd?’ vroeg Van Doorn ten hoogste ontsteld.

‘Wat er is gebeurd?’ riep de vertoornde vrouw. ‘Die juffer heeft een liaison aangeknoopt. Ze is een gevaarlijke kokette, die ons huis in opspraak brengt.’

‘O, Mevrouw!’ riep het arme meisje wanhopig.

‘Spaar uw tranen,’ zei Henriette driftig; ‘ik heb mij gisteren er door uit het veld laten slaan, - maar nu zal ik zoo dwaas niet meer zijn.’

‘En ik zal niet dulden,’ riep Van Doorn heftig, ‘dat het arme kind mishandeld wordt.’

Mevrouw gebood Louise door een kort en driftig gebaar de kamer te verlaten, en deze ging heen, maar bleef toch in het aangrenzend vertrek luisteren naar 't geen er gesproken werd, wat luid genoeg was om haar het grootste gedeelte er van te doen verstaan.

‘Het schijnt, Mijnheer,’ zei Henriette uit de hoogte, ‘dat gij voornemens zijt, voor dit schepsel de partij te nemen t e g e n m i j .’

‘O zeker.’

‘Mijnheer,’ viel Lucie hem schielijk in de rede, - ‘ik twijfel aan uwe goedheid niet; ik zal er nooit aan twijfelen....’

‘Neen, dat geloof ik wel!’ zei Henriette schamper.

‘Mag ik vragen,’ zei Van Doorn, die zijne bedaardheid zocht te herwinnen, ‘wat er toch eigenlijk gebeurd is?’

‘Er is in de eerste plaats gebeurd, dat Mejuffer een geheime liaison heeft aangeknoopt met mijnheer Jochamenski, den pianist’....

Ze kon niet uitspreken, want Van Doorn barstte eensklaps in toorn los en riep:

‘'t Is uw eigen dochter, Mevrouw, die zich zoover vergeten heeft! Lichteveld heeft hen betrapt.’

‘Uw vriend Lichteveld!’ zei Henriette smadelijk; ‘de man die het zich tot taak stelt ons tegen elkaar op te zetten! O, dan zijt ge goed ingelicht! - In de tweede plaats’....

‘Genoeg, Mevrouw’.... zei Lucie stamelend.

‘Neen, niet genoeg! Ge laat het bij zoo'n kleinigheid niet. Ik heb sinds lang uw manoeuvres opgemerkt. Ge denkt me te kunnen misleiden, onbeschaamd schepsel....’

‘Matig u!’ riep Van Doorn gebiedend.

Henriette wierp weder een blik uit de hoogte op hem en antwoordde ijskoud: ‘Het is aan u om u te matigen. Ik spreek en handel hier voor mijn goed recht. Ik hoop dat ge mij begrijpt!’

‘Neen, ik begrijp u niet,’ zei Van Doorn half versuft van verbazing en verontwaardiging, - ‘ik zweer u, dat ik u niet begrijp.’

‘Ik geloof u te begrijpen, Mevrouw,’ zei Lucie, wier vrouwelijke scherpzinnigheid om in de oogen eener andere vrouw te lezen wat er in hare ziel omgaat, het won van de karakterkennis van een verstandig man, die van ééne vrouw een soort van afgod had gemaakt en zich de moeite niet gegeven had andere vrouwen te bestudeeren. ‘Ik geloof dat ik de beschuldiging, die in uwe woorden ligt, begrijp, - maar ze is zoo afschuwelijk, dat ik er geen naam aan weet te geven.’

Thans begreep Van Doorn ook, en hij verbleekte van drift; maar hij bleef sprakeloos bij zulk een schandelijke toespeling. Hij wist geen woorden te vinden om zijne verontwaardiging lucht te geven.

‘Gij speelt uwe rol van *ingénue* slecht,’ zei Mevrouw minachtend, ‘anders zoudt gij niet laten merken dat ge begreept, wat Mijnheer die uw vader kan zijn, niet eens begrijpt, of begrijpen wil. Ge toont u daardoor, zooals ge zijt, en ik zeg u nogmaals: ge gaat in een conditie, en als ge niet vrijwillig gaat, jaag ik u mijn deur uit!’

Helaas, zoover gaat de domme ijverzucht eener vrouw, die gewoon is voor koningin en meesteres in hare omgeving te spelen! En toch was Henriette niet hardvochtig. Haar hart was in den grond goed, - maar de vleierij had het bedorven, en de zucht om te schitteren, scheen elk beter gevoel in haar te hebben verstikt.

Het verschrikkelijk woord was losgelaten, en, even als de kogel uit het geweer, niet meer op te vangen. Het ging naar 't doel, en 't trof doel.

Lucie stond eensklaps van haar stoel op, met zulk een drift dat het weinig scheelde of de stoel was gekanteld.

‘Ge jaagt mij weg, Mevrouw,’ riep ze sidderend van gramschap. ‘Ge jaagt mij weg, zooals men een dief, een eerroover wegjaagt! O, dat is verschrikkelijk!’

‘Hoe eerder gij vertrekt, hoe beter; dat begrijpt ge,’ was 't hardvochtig antwoord.

‘O ja, dat begrijp ik! Ik zal gaan, Mevrouw; maar God moge 't u vergeven, een arme wees zoo mishandeld te hebben!’

‘Noemt ge dát mishandelen,’ antwoordde Henriette afgemeten, ‘wanneer ik, zeventien jaren lang, u met weldaden heb overladen, en u thans, nu ge als rustverstoorster in mijn huis optreedt, uw afscheid geef, omdat ge uw eigen kost niet wilt verdienen?’

‘Mevrouw!’ zei Lucie, bleek als een doode, - ‘ik kan niet uitdrukken wat ik in dit oogenblik voor u gevoel, - maar ik zou mij liever verdrinken dan nog een weldaad van u aan te nemen! Ik wenschte, dat ik niets aan u te danken had, en ik zou mijn leven er voor geven, u uwe liefdegaven met geld te kunnen betalen. Vaarwel, Mevrouw, - ik wensch u geen kwaad toe, maar ik hoop u nimmer weer te zien.’

Ze was de kamer al uit, toen Van Doorn, die steeds bleef hopen, dat de storm langzamerhand bedaren zou, haar wilde terughouden. Hij beefde over al zijn leden, als iemand die de koorts heeft, en staarde zijne vrouw aan, die misschien, met berouw in 't hart, het hoofd achterover in haar stoel liet zinken.

Louise kwam eensklaps binnen, en Papa en Mama waren genoodzaakt een gemaakte houding aan te nemen. - Van Doorn wilde de kamer verlaten om Lucie op te zoeken; maar 't scheen dat zijne vrouw dit plan giste. Ze riep hem terug, en zei kortaf: ‘Blijf!’

Hij bleef, omdat hij hoopte dat er opheldering zou komen; maar die kwam niet, en toen ging hij heen, de bittere woorden loslatende: ‘Zulk een lafhartige daad moet den vloek over dit dak brengen!’

In treurige gedachten verzonken, ging hij naar zijn kamer, viel daar in een stoel, en peinsde over 't geen hem nu te doen stond. Na een poos stond hij op, trok aan het schellekoord en gelastte den bediende die daarop verscheen, juffrouw Lucie te roepen. De man kwam terug, met het bericht dat juffrouw Lucie nergens te vinden was. Een onbeschrijfelijke angst maakte zich eensklaps van hem meester; hij ijlde de deur uit, naar Lucie's kamer, en vond die ledig. Hij keek in 't rond en zag toen de sporen van een overhaast vertrek; laden die half open stonden, een ontpakte hoedendoos, dooreen geworpen kleedingstukken, en op de tafel een briefje aan zijn adres. Hij brak het open met bevende vingers en las:

‘Mijn geliefde weldoener, ik kan niet langer in uw huis blijven. Ik heb u hartelijk lief; ik zal u nooit vergeten en u immer dankbaar blijven voor de weldaden en de liefde die ge mij hebt bewezen. Ik weet niet waarheen ik ga, maar God zal mijne schreden richten en mijn hoeder zijn. Vaarwel, en vergeet nooit uwe Lucie.’

Van Doorn zonk op een stoel neder en schreide bitter. - Toen liep hij 't huis door als iemand, wiens gedachten geheel op hol zijn, doelloos van de eene kamer in de andere, tot hij eindelijk bij Van Halen te recht kwam, die in gepeins verzonken uit het raam stond te kijken.

‘Zij is weg,’ snikte de ongelukkige man.

‘Wie is weg?’ vroeg Van Halen zich snel omkeerende.

Van Doorn gaf hem zwijgend het briefje over, en toen Van Halen het gelezen had, zei hij koel:

‘Dat heb ik voorzien. Mevrouw had het er op toegelegd.’

‘Ik ga haar zoeken!’ riep Van Doorn, en liep in eens driftig de deur uit.

‘Arm meisje!’ prevelde Van Halen en viel toen weder in zwaarmoedig gepeins. Hij bleef een geruimen tijd met het hoofd in beide handen zitten mijmeren; toen rees hij bedaard op en ging zijn koffers pakken. Toen hij hiermede gereed was, kleedde hij zich, belde en beval den bediende zijn koffers naar ‘de Kroon’ te doen overbrengen. Daarna keek hij nog eens rond of hij niets vergeten had, ging naar het woonvertrek, waar hij Mevrouw en Louise zwijgend bij elkander vond zitten, en zeide met den hoed in de hand: ‘Mevrouw, ik ben u verplicht voor uwe gastvrije ontvangst.’

‘Gij gaat vertrekken?’ riep zij verschrikt oprijzende.

‘Ja, Mevrouw, om geen gevaar te loopen op mijn beurt de deur te worden uitgezet. Het tooneel waarvan ik het begin alleen heb bijgewoond, heeft mij pijnlijk getroffen, en ik wensch van iets dergelijks niet andermaal getuige te zijn.’

Hij groette stijf en ging heen, zonder nog om te zien, toen Mevrouw op beleedigden toon antwoordde: ‘Zooals ge wilt, Mijnheer, - ik hou u niet terug; maar uwe wijze van handelen is ver van beleefd,’ enz.

(Wordt vervolgd.)

De wedergevonden zoon.
Drama in drie bedrijven.
Door J. Hoek.

Personen.

Mr. RADELHOF, bemiddeld rentenier, weduwnaar.
GOZEWINUS PAS, zijn neef.
FREDERIK, livereiknecht.
DELCOURT, tooneelspeler.
JAN, stuurman.
Mr. VISSER, commissaris van politie.
VAN DER MEER, kastelein.

(In het eerste en derde bedrijf verbeeldt het tooneel de huis- of zitkamer van den heer Radelhof. In het midden staat eene tafel, waarop het ontbijt is gereed gezet. Voor op het tooneel een tafeltje met schrijfgereedschap, boeken, couranten enz.
Het tweede bedrijf stelt de gelagkamer voor van eene dorpsherberg, links eene deur, die toegang geeft tot eene zoogenaamde vrije kamer, en op den achtergrond de tapkast. Hier en daar tafeltjes tegen den wand met couranten, lucifers enz.)

Eerste bedrijf.

Eerste tooneel.

PAS

zit met eene courant in de hand bij de ontbijttafel.

Niets nieuws!.... 't Oude gebabbel in de Tweede Kamer. 't Zijn toch vervelende praatjesmakers; 'k ben. 't volkomen met u eens. Ze voeren niets uit. *(Hij kijkt op zijn horlogie.)* Al bij achten? Oom komt laat van morgen.... Dat ben ik niet gewoon.....

Tweede tooneel.

PAS en RADELHOF.

RADELHOF

komt op met een overjas op den arm, die hij op een stoel legt, en neemt vervolgens plaats aan de ontbijttafel.

Goeden morgen, Gozewijn! Heb je al thee gezet? Dat is goed. Schenk mij dan eens gauw in!

PAS.

Goeden morgen, Oom! Wel gerust?.... Al zoo geheel gekleed?

(Hij legt de courant neder en schenkt in.)

RADELHOF.

Ja, vriendje! Ik moet op reis.... Laat ons daarom maar wat vlug ontbijten.

(Onder het spreken ontbijten zij.)

PAS.

Op reis?.... Dat is in langen tijd niet gebeurd; 'k ben 't volkomen met u eens. Waar moet dat naar toe, Oom?

RADELHOF.

Naar Arnhem. Altijd om de zelfde reden, waarom ik er al zoo dikwijls op uit ben geweest. Ik ga mijn Jan weer opzoeken.

PAS.

Maar Oom!... Om Jan? Ik dacht, dat u dat uit het hoofd had gezet.... Zoo menige vergeefsche reis.....

RADELHOF.

Dit keer zal 't niet te vergeefs wezen, hoop ik. Van nacht heb ik gedroomd, dat ik hem weerzag.... zoo duidelijk als ik u zie. En weet je waar en hoe?... Op het tooneel! Verbeeld u, hij was acteur!.... O, 't is verschrikkelijk, maar 't is zoo!.... 't Eenige is, ik weet nu, dat hij nog leeft, en ook waar ik hem zoeken moet....

PAS.

Maar beste Oom! Een droom? Hecht u nog aan droomen?.... Hoe is 't mogelijk!

RADELHOF.

Tien jaren lang heb ik vruchteloos naar hem gezocht; en toch geef ik de hoop niet op. Eerst.... je waart toen nog niet bij mij.... eerst dacht ik, hij zou van zelf wel weerom komen en deed geen

moeite. Hoe zou een veertienjarige bengel het alleen redden? Hij was koppig, maar.... al had hij een mooi sommetje meegenomen, dat zou eindelijk wel op zijn, en dan!.... Mis! Hij was weg en bleef weg! Toen ik er eindelijk op uitging was het te laat!.... Hij was naar Amerika, naar Australie.... Weet ik het waarheen? In Rotterdam was hij het laatst gezien.... Zijne moeder was radeloos, ontroostbaar! Een éénige zoon.... een éénig kind!....

PAS.

Maar een ondeugende, koppige jongen!

RADELHOF.

Een wildzang, ja! Een eigenzinnige knaap; dat was hij.... maar vroolijk, aardig!.... Een best hart!.... Zijne moeder had hem verwend, totaal bedorven. Hij kon alles van haar gedaan krijgen. Ik had niets meer over hem te zeggen. Vaderlijk gezag? Hij gaf er volstrekt niet om. Hoe strenger ik hem behandelde des te onhandelbaarder werd hij ook. Eindelijk liep hij weg.... 't Was eene vreeselijke ellende! Uwe tante heeft geen gezond uur weer gehad....

PAS.

't Was verschrikkelijk, Oom! 'k Ben 't volkomen met u eens. Zij is van verdriet gestorven.... Zoo'n akelige kwajongen! Ik kan mij niet begrijpen, dat u nog zooveel moeite voor hem gedaan heeft.

RADELHOF.

Wat zeg je?.. O zwijg! Daar begrijp je niets van.... Daar moet je vader voor wezen! Ik heb er al wat onder geleden!

PAS.

Toen ik bij u kwam was u nog zoo bitter bedroefd over tante. Daar was reden voor, 'k ben 't volkomen met u eens. Maar over zoo'n naren jongen!....

RADELHOF.

Geen mensch weet, wat ik uitgestaan heb. Mijn zoon weg, mijne vrouw dood.... Alles verloren.... Niets overgehouden!....

(Hij werpt zich achterover in zijn stoel en verzinkt in gepeins.)

PAS.

Mag ik u nog eens inschenken?.... Ik had zoo'n medelijden met u, toen ik bij u kwam. Maar heb ik niet mijn best gedaan om u op te beuren? 'k Was nog jong; u had eerst niet veel aan mij; 'k ben 't volkomen met u eens.... Ik had ook al veel droefheid gehad. Mijne beide ouders verloren. *Ik* had hun geen verdriet aangedaan; neen nooit! Op twintigjarigen leeftijd bleef ik alleen achter. Ik had nog wel een ouderen broeder en eene zuster. Wat had ik er aan? Ze hadden te veel om te sterven en te weinig om van te leven. Voor mij konden ze niets doen...

RADELHOF.

't Was best, dat je bij mij kwaamt. Gij hebt mij veel geholpen. Wat al vergeefsche moeite om mijn armen jongen weerom te krijgen!

Hoe veel brieven heb je wel niet voor mij geschreven? Alles vruchteloos!... Hij was nergens te vinden.

PAS.

Zal ik u eens wat zeggen? Hij is al lang dood of, als hij nog leeft, is hij een lichtmis, een slecht mensch geworden. Als ik u was, zou ik geen voet meer voor hem verzetten.

RADELHOF.

Onmogelijk! Neen, hij leeft nog. 'k Heb hem van nacht gezien! En slecht?..... In mijn droom zag hij er uit als melk en bloed, flink, blozend, knap!.... 't Was eene schilderij om te zien!.... Een prachtige jongen.... maar, helaas, een komediant!

PAS.

Precies! 'k Ben 't volkomen met u eens, een los, liederlijk heer, net als al die komediespelers.... Maar Oom! u heeft maar gedroomd. U zal gisteren te veel aan hem gedacht hebben.

RADELHOF.

Hij is mij nooit uit de gedachte. Dikwijls droom ik van hem. Maar nog nooit zoo duidelijk als van nacht. En weet je wat zoo treffend is?.... Toen ik van morgen wakker werd en over mijn droom nadacht, was 't net alsof iemand mij 'Offermans!' influisterde. Daarom ga ik hem dan ook bij den troep van Offermans zoeken.... Zij spelen, als ik 't wel heb, ergens in Gelderland, te Dieren of Brummen... Staat er ook iets van in de Arnhemsche Courant?

PAS.

Die heb ik nog niet gezien, dat weet ik niet.

RADELHOF.

't Doet er ook niet toe. Ik moet toch eerst naar Arnhem. Daar zullen ze 't wel weten.

PAS.

Ik zou mij eerst nog eens bedenken, Oom!.... uwe reis ten minste een dag uitstellen. Gisteren heb ik zoo druk gewerkt. Eene menigte brieven beantwoord en op van daag gedateerd. In allen gevalle moet u die nog eerst teekenen.

RADELHOF.

Dat kan wachten! Mijn jongen gaat voor! Die droom, die droom! O neen, ik heb rust noch duur voordat ik op reis ben. 't Is stellig eene vingerwijzing van hooger hand.

PAS.

Och, dat meent u niet. 't Idee! God zou zich van droomen bedienen, alsof we nog in de tijden der aartsvaders leefden!

RADELHOF.

Spot niet, jongetje! Weet gij van welke middelen de voorzienigheid zich bedienen kan, om een ongelukkigen vader, wiens hart door wroeging en verdriet verteerd wordt, het geluk van zijn leven weer te geven?

PAS.

Ik kan 't niet helpen, Oom! Ik geloof nooit, dat dit op die manier gaan zal. Ik blijf bij mijne opinie. U doet vruchtelooze moeite. Jan is of dood of zwerft in Oost of West rond als een *mauvais sujet.*

RADELHOF.

Geen van beide! Maar gij brengt mij niet van mijn stuk af. Ik ga toch. Bel Frederik eens!

PAS.

Maar wil u niet eerst mijne brieven teekenen? U heeft al den tijd nog. De eerste trein is al lang weg....

RADELHOF.

(Hij ziet op zijn horlogie.)

Half negen?.... 9.55 vertrekt de trein.... Gauw dan maar! Maar stuur Frederik hier!

PAS af.

Derde tooneel.

RADELHOF

alleen.

Zou er niets van in de Arnhemsche staan?

(Hij zoekt onder de couranten en papieren, die op het tafeltje voor op het tooneel verspreid liggen.)

Wat zou 't verrukkelijk zijn als ik hem vond! Maar een komediant! Een Radelhof op het tooneel!.... Waar is die courant toch?

Vierde tooneel.

RADELHOF en FREDERIK.

FREDERIK

(In liverei maar met eene witte huisjas over zijn rood vest.)

Goeden morgen, Mijnheer!

RADELHOF.

Goeden morgen! Heb je de Arnhemsche courant ook gezien?

FREDERIK.

De Arnhemsche courant, Mijnheer?.... Ligt die niet bij de andere couranten? Ik meende toch, dat ze er was.

RADELHOF.

Neen, ze is er niet.... Maar dat is 't niet waarom ik je roepen liet. Haal mijn nachtzak van boven, mijn stok en parapluie, en leg alles op de bank in de vestibule.... hier, met mijn overjas! En bestel dan een vigilant. Ik moet met den trein van 9.55 weg....

FREDERIK.

Gaat Mijnheer op reis? Alleen?.... Ga ik niet mee?

RADELHOF.

Neen Frederik! gij blijft thuis. Stuur Aaltje met haar stoffer en blik naar de groote logeerkamer en zorg dat alles goed in orde is als ik terugkom. Ik denk dat ik een heer meebreng....

FREDERIK.

‘Een heer meebreng’?.... Gaat Mijnheer er weer op uit om jongeheer Jan te zoeken?

RADELHOF.

Ja, Frederik, ja!.... Nog nooit ging ik weg met zulk een voorgevoel, dat ik hem vinden zou.... Maar, 't is nu geen tijd om te praten. Doe maar wat ik u zeg!

FREDERIK af.

Vijfde tooneel.

RADELHOF en PAS.

RADELHOF

tegen PAS, die opkomt met een stapel brieven en gedrukte stukken in de hand.

Maak het kort, hoor! Ik ben veel te gejaagd, om mij met iets bezig te houden. Wat heb je?

PAS.

Hier heeft u het antwoord aan de *Anti-zondagsarbeid-vereeniging.* Zooals u gezegd heeft heb ik geschreven, dat u toetreedt en vraagt om de statuten.

RADELHOF.

Goed! De mindere man moet ten minste één dag in de week rust hebben. Wacht, hier is pen en inkt.

(Hij zet zich aan het tafeltje voor op het tooneel en teekent achtereenvolgens die stukken, die Pas hem voorlegt.

PAS.

'k Heb hier nog de uitnoodiging van verschillende Maatschappijen en Vereenigingen om uwe deelneming of donateurschap. *De Maatschappij tot zedelijke verbetering van dienstmeisjes.*

RADELHOF.

Daar mag tegenwoordig wel wat aan gedaan worden. Alle Mevrouwen klagen steen en been. Heb je geschreven, dat ik toetrad?

PAS.

'k Ben 't volkomen met u eens. Ja, hier is de brief.

(Hij leest:)

Vereeniging tot afschaffing van de Kermis.

RADELHOF.

Je hebt geschreven, dat ik toetreden zal zoodra ze betere volksvermaken hebben uitgevonden?

PAS.

Ja, Oom! (*Hij leest*) *Anti-patent-vleesch-zout- en zeepbelasting- Vereeniging.* Ik heb geantwoord, dat ze dat op het Binnenhof maar moesten afdoen.

RADELHOF.

Wel zeker! Eigen vertegenwoordigers hebben; een last van wat-ben-je-me om ze te kiezen; en dan nog voorschrijven hoe ze wetten moeten maken? Wijsneuzen, betweters, die dit doen; neen, daar bemoei ik mij niet mee. Schrijf dat gerust.

PAS.

'k Ben 't volkomen met u eens, Oom! 'k Heb juist zoo geantwoord.

Hier heb ik de *Vereeniging tot bevordering van den Europeeschen vrede door Evangelisatie van de gekroonde hoofden en de vorstelijke Staatsdienaren.*

RADELHOF.

Loop heen! Onze Keizers en Koningen zijn geen kinderen of Mahomedanen! En dan die malle vredebonden! Zoolang er menschen zijn, zullen er menschen geboren worden met driften en hartstochten, en zoolang die niet worden uitgeroeid zal er ook oorlog wezen.... Daar behoef je niet op te antwoorden.

PAS.

Ik had geschreven, dat u wilde wachten tot dat alle vredebonden vrede met elkander maakten en niet meer samen strijd voerden.

RADELHOF.

Ook goed! Wat meer?

PAS.

(Hij leest:)

Vereeniging tot aanmoediging van den krijgsmansgeest van Neerlands jongelingschap en maagdenstoet.

RADELHOF.

Wat blief? De een wil vrede en de ander den krijgsmansgeest aanblazen? Gekheid! Als 't Vaderland gevaar loopt, komt de krijgslust van zelf! Alle Hollandsche jongens zijn dapper, als 't er op aan komt En wat doen die maagden er bij? Onze meisjes hebben krijgsmansgeest genoeg. Ze zien wat gaarne een mooi officiertje(*).

PAS.

'k Ben 't volkomen met u eens, Oom! maar ik ken ook wel uitzonderingen. 't Zag er anders voor ons niet-militairen treurig uit.... Maar hier heb ik den brief van een voorstander van het *Anti-schoolwetverbond*....

RADELHOF.

Ik wenschte dat ze een verbond sloten tegen alle schoolwet-agitatie. Ze krijgen met al hun gezeur de staatsschool toch niet weg. Nederland heeft hiertoe veel te veel gezond verstand. Je hebt geschreven, dat ik voor de nationale school ben?

PAS.

O ja, Oom! 't Is maar een heel kort briefje. (*Hij geeft het ter teekening*). Nu heb ik hier nog een Prospectus en Inteekenlijst op: *Het beste en eenig uitvoerbare defensiestelsel.* 't Is eene brochure van een deel, gr. 8^{o}., 275 bladzijden....

RADELHOF.

Is die man gek? 't 'Eenige defensiestelsel'? En de specialiteiten hebben er ieder een op hunne eigen hand? Verscheur dat maar. Verder!

(*) Eene geïmproviseerde andere lezing, bij gelegenheid dat het stuk opgevoerd werd, luidde: 'Onze meisjes hebben krijgsmansgeest genoeg. Zij droomen hare zoetste droomen met een revolver onder het hoofdkussen!'

PAS.

'k Heb voor u 10 loten genomen in eene loterij van dames hand-

werken ten behoeve van den steeds meer achteruitgaanden weerbaarheidsbond.

RADELHOF.
Goed! Z.M. onze geëerbiedigde Koning en de Prinsen van den bloede staan bovenaan. Daar behoor ik bij!... Zet twintig!

PAS.
Aan de Weduwe met hare twaalf zonen heb ik geantwoord, dat zij jaarlijks *f* 50 zou hebben, en nu terstond 100, om in de eerste behoeften te voorzien.

RADELHOF.
Best, geef maar hier!... 'Twaalf zonen!' en ik geen een!.... Nu heb je toch niets meer?

PAS.
Nog wel een paar dozijn prospectussen van allerlei Tijdschriften en nieuwe boeken met tal van brochures.

(Hij leest.)

De Vrije gedachte, *Tijdschrift voor Sigarenmakers*, *Katholieke Illustratie*, *De geëmancipeerde Keukenmeid*, *Familieblad*, vroeger van Nijgh, nu.....

RADELHOF.
Ga heen! Daar wil ik niets van weten. Zulke prullen!.... Als je niets beters hebt.... maar eerst moet ik mijn jongen weerom hebben!

(Hij kijkt op zijn horlogie.)

Sapperloot! al half tien!

(Hij springt op en gaat naar de deur.)

Ik groet je!

PAS *loopt hem na.*
Ook niet het *Familieblad*? 't Is zoo mooi.....

Vijfde tooneel.

De vorigen en FREDERIK.

FREDERIK.
Mijnheer! de vigilant is voor.

RADELHOF.
Goed. Ik kom! Dag Gozewijn!

(haastig af, gevolgd door Frederik.)

Zesde tooneel.

PAS.

(Hij keert terug, zet zich aan het tafeltje en adresseert de brieven enz.)

Zie zoo! Goede reis, Oom! Nu gauw de brieven dichtgemaakt en geadresseerd. Maar dan ook eens gaan kijken naar mijn lieve poelekie! Heerejeetje! Een heele dag vrij. Dat is een buitenkansje. Dat had je niet gedroomd, Gozewijntje! 't Idee om op zoo'n droom af te gaan! Maar laat ik mij niet verschrijven..... 'Vereeniging tot'..... Belachelijke boel, al die Maatschappijen, Vereenigingen en Verbonden! Waarom richten ze niet zoo'n ding op tot bestrijding van 't geloof aan droomen en voorteekens?.... 't Zal Oom wel weer net gaan als vroeger, hij komt als de Franschen met de kous op den kop thuis. Ja, was dit eens het geval niet! Vond hij zijn jongen eens weerom! Pu, Gozewijntje! dat zou eene misrekening zijn. 'k Ben 't volkomen met je eens. 'k Ben wel niet het éénige neefje, maar die bij 't vuur

zit warmt zich het best..... Voor mijn part mag die galgenstrop gerust wegblijven.....

Zevende tooneel.

PAS en FREDERIK.

FREDERIK.

(Hij komt op, gaat naar de tafel en begint het ontbijt weg te ruimen.)

Dat is weer een vreemde inval van Mijnheer.... Wat zegt u, Mijnheer Pas?

PAS.

'Vreemd'?.... Ja zeker, 'k ben 't volkomen met je eens. Het vreemdste is, dat hij op zulk een dwazen droom er op af gaat.

FREDERIK.

Op een droom afgaan? Heeft Mijnheer dan gedroomd, dat zijn Jan in 't land is, te Amsterdam of.....

PAS.

Neen, maar dat hij komediant is, dat hij hem bij den troep van Offermans zal vinden. 't Is dol! 'k Ben 't volkomen met je eens.

FREDERIK.

Bij den troep van Offermans?..... Komediant?.... Ja, op 't stuk van jongeheer Jan, zie je, is hij altijd raar en lichtgeloovig geweest..... 't Is anders zoo'n verstandig man! En goed? Ik dien hem nu al vijf en twintig jaar en heb het altijd best....

PAS.

Zeker, goed is hij; 'k ben 't volkomen met je eens. Maar was hij vroeger niet verschrikkelijk driftig?

FREDERIK.

Driftig?.... Ja, zie je! voor den dood van Mevrouw was hij erg driftig, een echte bullebak als hij begon. Mevrouw was eene vervelende zeur. Ze lag hem altijd aan 't hoofd te malen met allerlei dingzigheden, zie je! Klagen en lamenteeren zonder eind. Dat maakte hem kregel, woedend soms..... Over jongeheer Jan hebben ze wat gekibbeld!..... 't Was toch zoo'n flinke, grappige jongen!..... Mamaatje bedierf hem, Papaatje ranselde hem af; zie je! dat begon zoontje te vervelen en op een goeden dag pakte hij zijne biezen.

PAS.

En sedert is Oom bedaard..... althans na Mevrouws dood; want toen ik hier kwam.....

FREDERIK.

Bedaard? Veranderd?.... Ja, zie je! als een blad op een boom. 'k Geloof dat hij erg spijt had, altijd zoo opvliegend en dan zoo bar te zijn geweest. Hier zat wat te knagen, weet je?..... Mevrouw behandelde hij altijd..... Maar ik wil geen kwaad van hem spreken, zie je! Na haar dood is hij een heel ander mensch geworden....

PAS.

Zoo wat vroom, hé? Zoo'n beetje aan den fijnen kant?

FREDERIK.

Fijn? Vroom? Och, Mijnheer Pas! daar wil ik niets van zeggen. Dat zijn dingen daar praat ik nooit over. Dat moet ieder voor zich zelf weten, zie je. Vroom en fijn..... zooals ze dat dikwijls noemen..... dat zijn scheldwoorden, zieje, daar houd ik niet van. Mijnheer is een best, braaf mensch, die heel veel voor een ander over heeft. En, als hij nu liever naar de kerk gaat dan naar de kroeg, zie je!.... of, zooals de heeren zeggen, ‘naar de sociëteit’..... Is hij daar dan iets minder om? De meesten van zijns gelijke doen net andersom, zieje: ze komen in kerk noch kluis, armen en ongelukkigen laten ze aan hun lot over en gebruiken hun lieve geldje voor zich zelf, voor hun eigen plezier, zieje!

PAS.

Neen, dat doet oom niet; 'k ben 't volkomen met je eens. Maar ik verbeeld mij wel eens, dat Oom wat heel veel weg geeft.

FREDERIK.

Wat heel veel weggeeft? U is misschien bang, dat er niet te veel zal overschieten, als Oompje het hoekje omgaat?

PAS.

Dat zeg ik niet.....

FREDERIK.

Neen..... dat hoor ik wel, Mijnheer Pas! Maar als ik u was zou ik maar niet te veel op Oompje rekenen. Oompjes zijn droompjes, zie je?.... Er zijn altijd zoo'n boel neefjes en nichtjes..... Maar van droomen gesproken! Als jongeheer Jan eens terug kwam? Of als hij Papa's dood vernam en zijne erfenis opeischte? Wat zou u dan zeggen?

PAS.

Och wat! Die Jan is al lang dood of zal wel blijven waar hij is.

FREDERIK.

Blijven waar hij is? Daar zou ik maar zoo vast niet op rekenen, Mijnheer Pas! Ik voor mij, zie je, zou heel blij zijn als hij weerom kwam. En Mijnheer? O die zou boven de wolken zijn!

PAS.

Dat zal waar wezen! 'k Ben 't volkomen met je eens.... Maar 't is al te gek. Tien jaar weg zonder taal of teeken! Gij behoeft er niet op te rekenen. Die droom?

(Hij trekt de schouders op, terwijl hij opstaat en de brieven en papieren, waarmede hij bezig is geweest, bij elkander raapt.)

Allemaal larie. Kom! Hier heb je eenige brieven, breng die naar de post. Ik groet je, ik ga er op uit.

FREDERIK.

Heel goed, Mijnheer!

PAS af.

Achtste tooneel.

FREDERIK alleen.

(Hij bekijkt de adressen der brieven.)

Allemaal zeker weer om mee

te doen aan die liefdadige dingen, daar ze hem altijd in halen. Of om geld te geven aan arme drommels, die hem op den zak kloppen..... 't Is toch een beste man, zie je! Wat geeft hij al niet weg! Kon hij voor zijn geld ook maar de terugkomst koopen van zijn zoon! Wat zou ik dat graag willen!.... Zoo'n Mijnheer Pas zag liever, dat hij weg bleef. Anderen, die er belang bij hebben, zeker ook. Een vet erfoompje, als hij eens kwam te vallen, zie je! Ik dien hem ook niet enkel voor mijn plezier. ‘Om den brok en om den rok’, zooals ze zeggen. Maar ik houd toch zielsveel van hem, zie je! 'k Zou wel door een vuur voor hem willen loopen.... ‘Vroom’, ‘fijn’?.... Ja, zie je! als alle rijkelui op die manier fijn en vroom waren, zouden wij bedienden 't vrij wat beter hebben. Ze klagen zoo over de slechte meiden en de ellendige knechts. Maar hoe veel loon geven ze hun ook? Laat ze uit vromigheid aan eerlijke en trouwe dienstboden geven wat hun toekomt; als dan de verkeerden gebrek lijden is 't hun eigen schuld, zie je..... Vroom? 't Is een poosje in de mode geweest; alle grootelui moesten meedoen; die niet fijn waren zagen ze met den nek aan. 't Begint mooi over te gaan. 'k Geloof dat het de jongelui begon te vervelen dat gezeur en geteem..... 't Wordt nu mode aan niets meer te gelooven. *Ik* kan niet zien, dat het er beter op wordt....

Maar ik zou Aaltje naar boven sturen om de logeerkamer klaar te maken. 't Zal wel te vergeefs wezen, net als altijd. Die goede, brave Mijnheer! Wat zal dat weer eene teleurstelling voor hem zijn! Gedroomd, dat hij hem weerzag! Als een komediant!.....

(Hij gaat bedenkelijk het hoofd schuddende van het tooneel.)

Neen..... daarvoor was Jan Radelhof niet in de wieg gelegd, zieje!... Oompjes zijn droompjes, Mijnheer Pas! en droomen is bedrog!....

Tweede bedrijf.

Eerste tooneel.

De deur der vrije kamer staat open. In die kamer hoort men eenige leden van het Tooneelgezelschap van Offermans in een luidruchtig gesprek.

De kastelein VAN DER MEER, *daarna* DELCOURT.

VAN DER MEER.

(Hij staat bij de tapkast.)

Hoor me nu dat leven eens aan!.... 't Is nog te vroeg in den morgen, anders zouden ze al mijne klanten wegjagen....

(Stem van binnen:)

‘Kastelein! Een glas Beijers!’

VAN DER MEER.

(Hij schenkt in en gaat naar binnen.)

Glas Beijers, Mijnheer!

DELCOURT

komt driftig uit de kamer, keert zich bij de deur om en zegt tegen degenen die daar binnen zijn:

Ik groet je! Ik geef er de maan van. Zeg maar aan den baas, dat ik die rol niet spelen wil.

(Stemmen van binnen:)

‘Ga niet heen!’ - ‘Delcourt!’ - ‘Kom hier, ouwe jongen!’

DELCOURT.

Neen! Ik ga weg! Zeg maar aan Offermans, dat ik van zoo'n doortrapten fielt niets komieks kan maken. Een slecht mensch is niet komiek, hij is alleen verachtelijk.... Daar, ik groet je!

(Hij werpt de deur dicht, gaat voor op het tooneel aan een tafeltje zitten en neemt eene courant in de hand.)

Ze begrijpen er niets van. Ze hebben geen flauw idee van hun vak. Kunstenaars zonder eenig begrip van wat hunne kunst eigenlijk is!.... Dat wil een blijspel schrijven en maakt voor een komiek een rol van een schurk, of laat hem dingen zeggen, die een doodgraver, een aanspreker, een ziekentrooster zeggen kon. Die Willems heeft een poosje meegedaan. In sommige rollen ging het nog al, en omdat hij nog een van de handigsten is, verbeeldt hij zich tooneelspeler niet alleen maar ook tooneelschrijver te zijn.

(Hij ziet in de courant, doch werpt die spoedig weer weg.)

Op den duur is het toch een naar metier. Voor komiek te spelen; grappen te maken op kommando; de menschen aan 't lachen te moeten maken, als men zelf het land heeft! 'k Wou, dat ik er af was.... Ik moet wat anders bedenken. 'k Heb al zoo menig rolletje in de wereld gespeeld, beter misschien nog dan op de planken. Dat is wezenlijk komiek, hoog komiek, als de menschen je voor heel wat anders aanzien dan je eigenlijk bent.....

VAN DER MEER komt weer binnen. Bij 't openen van die deur hoort men de stemmen in de vrije kamer nog.

DELCOURT.

Kastelein!

VAN DER MEER.

Aannemen, Mijnheer!

DELCOURT.

Neen! Je denkt, geloof ik, dat een mensch altijd dorst heeft.

VAN DER MEER.

Dat is ons metier, Mijnheer!

DELCOURT.

Ja, net als het mijne om de lui altijd maar weer aan 't lachen te maken. Drinken en lachen, dat willen ze graag. Alsof een mensch enkel voor zijn plezier op de wereld is!.... Maar dat is 't niet wat ik je zeggen wilde. Weet je hier of in de buurt ook een baantje voor mij?

VAN DER MEER.

Voor u, Mijnheer! Ik zou waarachtig niets beters voor u weten dan wat u is. 'k Heb van mijn leven zoo niet gelachen als gisteravond toen je mijn confrater vertoondet.....

DELCOURT.

En ik had het land als een stier. 'k Zou wel midden onder al dat volk hebben willen springen. 'k Zou ze wel hebben willen toeschreeuwen: ‘lacht niet zoo hard, domme boerenkinkels! De man, die je zoo laat grinniken, heeft meer verdriet dan haren op zijn hoofd!’....

VAN DER MEER.

Hoe is 't mogelijk! En je waart zoo dol plezierig! Geen lid van je lichaam of het lachte mee. Als men je maar aanzag kreeg men al schik.... Hoe heb je toch geleerd je gezicht zoo te verdraaien? Als ik 't niet geweten had, dat je 't waart, zou ik je van daag niet herkend hebben.

DELCOURT.

Dat is de kunst, man! Dat kost inspanning, oefening, studie. Daar weet het publiek niets van. Dat meent, dat iedereen zoo maar van zelf komediespelen kan. Ja, gelijksvloers! Dan wordt er maar al te veel komedie gespeeld! Maar op de planken?..... Je weet niet, welk eene hooge, edele kunst het is..... Mij begint ze evenwel almachtig te vervelen.

VAN DER MEER.

Is u niet altijd op de komedie geweest?

DELCOURT.

Ik? Ik ben al van alles geweest, op het tooneel en van het tooneel; in de oude en in de nieuwe wereld, in Californië, in Boston... overal heb ik rond gezworven... Maar dat eeuwigdurend grappen maken?.... Ben jij altijd grappig?

VAN DER MEER.

Wel neen, Mijnheer! Maar dat is ook mijn vak niet. Opgeruimd, tevreden..... Ook wel eens anders....

DELCOURT.

Precies! Dat gaat van zelf. Als je nurksch bent, ben je nurksch; en als de muts je verkeerd staat, dwingt niemand je 't gezicht tot lachen te zetten. Dat moet alleen een komiek doen. 't Is gloeiend vervelend. Daarom, weet je geen ander baantje voor me?

VAN DER MEER.

Mijnheer is zeker geen man voor de kantoorkruk?

DELCOURT.

Och ja wel! Maanden lang voor den lessenaar gezeten..... 't Is saai, verduiveld saai dikwijls, maar men heeft 's avonds vrijaf. Dat heeft een komiek juist niet! En als een kantoorklerk suf is van 't schrijven en rekenen, moet ik hem weer plezierig maken.

VAN DER MEER.

Probeer het dan eens bij den spoorweg. De Exploitatie-Maatschappij heeft altijd volk noodig. Hier bij 't station.....

DELCOURT.

Dank je wel! Om geëxploiteerd te worden ten behoeve der Maat-

schappij? Van 's ochtends vroeg tot diep in den nacht in 't touw? Dank je!

VAN DER MEER.

Anders bij 't Rijnspoor? Die exploiteert het publiek ten behoeve van zijne ambtenaren.

DELCOURT.

Ten behoeve van de aandeelhouders, wil je zeggen. Neen, dat is zeker het tegenovergestelde van komiek. Dan nog liever op de planken. Maar heb je geen dochters? Kan ik niet je schoonzoon worden en later je opvolger? Zoo'n kasteleinsbaantje is zoo kwaad niet, dunkt me.

VAN DER MEER.

Dochters heb ik niet, Mijnheer! Maar ja, zoek een meisje met geld! Dat is een best baantje.

DELCOURT.

Er zijn er genoeg die dat doen! Maar wij arme komedianten! Een meisje dat wat heeft wil ons toch niet hebben.

VAN DER MEER.

Dat is te zeggen!.... Als je gisteren de meisjes eens over je gehoord hadt! Niet, als je zoo bromt en pruttelt als nu; maar als je zoo grappig en pleizierig bent als gisteravond.... Een snaak als gij is best in staat een lief snoesje om te praten....

DELCOURT.

Daar is wat van aan!.... Dat weet ik bij ondervinding. Meer dan een wilde wel naar mij luisteren. Maar in Amerika; niet hier. De Hollandsche meisjes?... Neen, die mogen lachen en giebelen als je haar grappen vertoont, huilen als 't een treurspel heet; als we weer van 't tooneel af zijn, zien ze ons met den nek aan. Een komediant is maar een komediant.... een slecht sujet.

VAN DER MEER.

Vooroordeel, Mijnheer! vooroordeel, anders niet!.... Waarom zou een tooneelspeler niet even braaf, niet even rechtschapen kunnen zijn als.....

DELCOURT.

.... ‘een kastelein?’ Ja, waarom niet? Ik weet het niet. 't Mag vroeger zoo geweest zijn, maar tegenwoordig?.... 't Zal nog wel veel beter worden, nu we een Tooneelverbond hebben, dat zoo schitterend gesteund wordt door alle voorstanders van de tooneelspeelkunst. Wij tooneelspelers van beroep, wij gaan net zoo goed met onzen tijd mee als anderen. We worden hoe langer zoo fatsoenlijker; onze taal is reeds zoo beschaafd als van een Hagenaar of Amsterdammer. En onze manieren? Zie maar eens hoe wij de rol vervullen van gedistingeerde lui. Als we voor heeren en dames van eenig aanzien spelen, zou je zweren, dat we geboren graven en baronessen zijn. In Amerika kwam dat minder te pas. Daar lachten ze altijd om ons, als we hoogadellijke personages voorstelden.....

VAN DER MEER.

Dan viel je ook niet tegen, als je weer onder de menschen waart. Een ordentelijk burgerman op het tooneel, een fatsoenlijke Mijnheer, bleef je altijd dezelfde.... En mochten de Amerikaansche meisjes je dan niet? Zoo'n rijkemans dochter, hé?....

DELCOURT.

Meer dan eene, man! Toen ik in Boston speelde, vervulde ik eens de titelrol van *den Wanhopenden Minnaar.* In 't stuk kwam voor, dat ik op een bepaald uur aan het huis van mijn aangebedene had moeten zijn om 't jawoord te krijgen. Ik vertelde dat ik me haastig aankleedde, maar mijne laarzen niet kon aankrijgen. Ik had maar één paar en dat was nat. Wat gedaan? Ik neem een stuk papier, steek het in brand en werp het in de laars. Ongelukkig had ik een te groot stuk genomen, het leer was verschroeid, verbrand op de wreef; ik steek er mijn voet in..... krrris!... de heele laars scheurt op en ik kom er met den voet doorheen. Daar stond ik. Wat nu gedaan? Ik trek de sloffen weer aan en draaf naar een goed vriend in de buurt. Kom terug met zijne laarzen, maar... hij is een reus... ze zijn mij veel te groot, ik kon er wel in wonen. 't Is belabberd, maar ik heb niet anders. Ik klos de trappen af, de straat op, kom een kerel tegen, die een emmer vuil water draagt, loop tegen hem aan en klets.... daar gooit hij den boel over mijn witte broek. Ik was ontoonbaar! Ik weer naar een vriend.... hij is niet thuis.... In mijn drift ren ik een anderen vent omver; er komt een standje en ik word opgepakt.....

VAN DER MEER.

Moest je dat alles op het tooneel vertoonen?

DELCOURT.

Wel neen! Ik vertelde het maar. Ik speelde voor een minnaar, die in plaats van zijn meisje te krijgen achter slot wordt gebracht. Hoe ik op het oogenblik, dat zij de mijne zou worden in een politiebureau zat met een bullebak van een agent naast me. Die noodlottige samenloop van omstandigheden deel ik aan een vriend mee, aan wien ik mijn nood klaag.

VAN DER MEER.

't Was ook om dol te worden. En hoe liep het af? Kreeg je haar nog?

DELCOURT.

Dat doet er niet toe; dat behoort bij de intrigue van 't stuk. Ik wilde u maar vertellen, hoe ik mijne rol zoo tragisch-comisch voordroeg, dat ik dien avond furore maakte. De meisjes vooral hadden dolle pret. Een er van, dieper nog getroffen dan de anderen, stuurde mij den volgenden morgen een pak laarzen om uit te zoeken, een prachtige witte broek en haar adreskaartje.

VAN DER MEER.

Dat was duidelijk genoeg.

DELCOURT.
Accoord! Ik ging er dan ook terstond op af....

VAN DER MEER.
Was zij rijk?

DELCOURT.
Verduiveld mooi en lief! Eene rijkemans dochter, maar.... eene doodarme secondante. Haar vader had alles opgemaakt. Als we trouwden, konden we samen gebrek lijden. Ik zei: ‘dankje! Dat doe ik dan maar liever alleen’.....

VAN DER MEER.
't Was doodjammer! Ja, dat geld doet menig huwelijksplan mislukken.

DELCOURT.
Een anderen keer wilde een Pipa, die zijn geld niet verspeeld had en er warmpjes inzat, mij niet hebben. Ik was het met zijne dochter eens; we wilden samen op den loop gaan.... Ja, larie! De Yankee kreeg er de lucht van; hij voorkwam ons en stuurde haar naar een kostschool te New-York.

VAN DER MEER.
En was ze ook zoo mooi en lief?

DELCOURT.
Een engeltje! Een vroolijk, vlug, geestig ding! O we waren zoo gelukkig samen!.. 't Was dom, archidom van dien Pipa. Wat zou zoo'n verstandig, aardig dotje van 20 jaar op een kostschool nog leeren? Ja, had hij haar hier in Nederland naar eene middelbare school voor meisjes gestuurd! Maar in New-York? Ik heb nog mijn best gedaan haar daar uit te vinden, maar 't was mis! Nu speelde ik niet voor den wanhopenden minnaar, maar was wezenlijk half gek van verdriet.

VAN DER MEER.
En ben je toen uit wanhoop naar Holland gesukkeld?

DELCOURT.
Neen, dat bedaarde wel weer. Meisjes die van liefde sterven, dat kan nog, dat is zoo romanesk! Maar een jonkman daar pit in zit? Neen, die slikt zijn verdriet op en.... ik speelde maar weer voor komiek. Meestal stelde ik een Hollandschen emigrant voor omdat ik het Engelsch zoo grappig radbraken kon. Een tijdlang ging dat goed; maar 't begon eindelijk het Bostonsche publiek te vervelen; er moest eens weer wat nieuws zijn, en ik vertrok. Nu verveelt mij het Hollandsche publiek; het lacht om de flauwste uien het hardst; het laat de geestigste zetten ongemerkt passeeren en ginnegapt soms als we echt tragisch zijn.... Daarom, weet je geen ander baantje voor me?

VAN DER MEER.
Heb je 't al eens als handelsreiziger geprobeerd? Je kunt je in alle bochten wringen.

DELCOURT.
Dat zeg je goed! Misschien nog beter dan je denkt....

Tweede tooneel.

De vorigen en RADELHOF.

VAN DER MEER

op RADELHOF *toetredende, die binnenkomt met zijn overjas over den arm, zijn nachtzak in de eene, een parapluie en stok in de andere hand.*

Uw dienaar, Mijnheer!.... Mooi weertje van daag!

RADELHOF.

Goeden morgen, kastelein! Heb je eene kamer voor me? In *de Zon* was alles bezet. Daar kon ik niet onder komen.

VAN DER MEER.

Dat zal bezwaarlijk gaan, Mijnheer! Mijn huis is ook vol; net zoo goed als *de Zon.* Ik heb de heeren van Offermans haast allemaal; de vrijgezellen ten minste.....

RADELHOF.

Zijn die hier? Offermans ook?

VAN DER MEER.

Neen, Mijnheer! die niet! Die is in *de Zon.*

RADELHOF.

Ik kom juist om dien Mijnheer Offermans. Ik zoek....

(Hij werpt een zijdelingschen blik op Delcourt die nog met de courant in de hand bij het tafeltje zit en vervolgt tegen van der Meer.

Zou ik u even alleen kunnen spreken?

Delcourt staat op, gaat in de vrije kamer, waar het intusschen geheel stil is geworden, en doet de deur schijnbaar achter zich dicht. Als hij vertrokken is vraagt Radelhof.

Zijn we hier alleen? Kan niemand ons hooren?

VAN DER MEER.

(Na in de vrije kamer gekeken en de deur gesloten te hebben.)

Hier is niemand, Mijnheer!

Onder het gesprek tusschen Radelhof en van der Meer wordt de deur der vrije kamer voorzichtig geopend en op een kier gezet door Delcourt, die staat te luisteren, wel zichtbaar voor het publiek, maar niet voor de spelers.

RADELHOF.

Ik zal u vertellen wat mijn geval is. Misschien kun je mij helpen. Je kent mij immers nog wel?

VAN DER MEER.

Ik meen wel u meer gezien te hebben, Mijnheer! Bij ons kasteleins komen zooveel menschen... Misschien is 't al lang geleden....

RADELHOF.
Ik ben Radelhof, van Haarlem....

VAN DER MEER.
Mijnheer Radelhof? O Mijnheer! neem mij niet kwalijk, dat ik u niet dadelijk herkend heb! O ja, nu zie ik het. Ik zal nooit vergeten wat u eens voor mijn broer gedaan heeft. Had ik dat geweten! Voor u, Mijnheer! heb ik wel eene kamer. De Ontvanger hier vlak over heeft eene heele lieve logeerkamer; die leent hij mij wel eens meer, als ik een gast krijg zooals Mijnheer....

RADELHOF.
Goed! Maar 't kan ook zijn, dat ik van nacht niet òverblijf.... Misschien kun je mij nu ook eens een kleinen dienst bewijzen.... Ik heb het ongeluk gehad mijne vrouw te verliezen. Ze is van verdriet gestorven over onzen jongen, die weggeloopen is....

VAN DER MEER.
Wat zegt u? Weggeloopen? Uw zoon, die aardige, vlugge jongen?

RADELHOF.
Ja helaas! 't Is nu al tien jaar geleden. Nooit iets meer van hem gehoord. 'k Heb het onmogelijke gedaan om hem weer te vinden en nog heb ik rust noch duur. Altijd verbeeld ik mij, dat hij nog leeft.

VAN DER MEER.
En weet u nu iets van hem? Is u daarom op reis gegaan?

RADELHOF.
Ik heb hoop hem op 't spoor te zijn. Van nacht had ik zulk een merkwaardigen droom. Ik was in de komedie. Ik kom daar anders nooit meer sedert den dood van mijne vrouw. Maar dat is juist het opmerkelijke: ik droomde dat ik er was. En wie denk je, dat ik zie mee spelen? Mijn Jan, mijn eigen, eenigen jongen! Ik wil naar hem toevliegen, ik wil hem roepen, geef een schreeuw en.... word wakker. Van dat oogenblik af is 't mij geweest alsof iemand mij toeriep: ‘hij is bij den komedietroep van Offermans! Hij is bij Offermans.’ En nu moet gij mij zeggen, of een van die komedianten ook zoo heet als ik.

VAN DER MEER.
Ik ken al de namen van die heeren zoo niet. Dien van Radelhof heb ik zeker niet hooren noemen. Hij stond ook niet op het affiche...

RADELHOF.
Maar hij kan een valschen naam aangenomen hebben....

VAN DER MEER.
Het beste zou zijn, bij Mijnheer Offermans te onderzoeken.

RADELHOF.
Dat wilde ik juist aan u vragen. 't Is zoo moeielijk voor mij. De veronderstelling dat een Radelhof op het tooneel.... mijn zoon een komediant is!...

Delcourt opent de deur iets verder en vertoont zich een weinig meer.

VAN DER MEER.

Mijnheer Offermans komt gedurig hier. Vanmorgen was hij er nog niet; maar ik wil met pleizier voor u, Mijnheer! naar hem toe gaan.

RADELHOF.

Maar je zoudt toch altijd den naam van Radelhof moeten noemen. 't Is dus misschien nog maar beter dat ik zelf ga. Hij logeert in *de Zon* heb je gezegd?

(Hij wendt zich om en ziet Delcourt, die bedeesd nader treedt.)

DELCOURT.

Mijnheer!.... Zou het werkelijk.... Zou ik wezenlijk.... O ik bid u, zeg mij, heet u Radelhof?.... Heeft u voor tien jaar een zoon gehad, die wegliep?

RADELHOF.

Ja, ken je hem? Weet je iets van hem? Wie is u?.... Zeg spoedig!....

DELCOURT.

Ik kan mij best begrijpen, dat u mij niet herkent, Va.... Mijnheer! Als ik uw naam niet gehoord had, zou ik u ook niet gekend hebben. Hoewel ik ben zeker nog veel meer veranderd; ik was nog zoo jong.

RADELHOF.

Maar van wien spreek je? Wie zijt gij dan? Weet gij iets van mijn zoon? Leeft hij nog? Zie je dan niet, dat ik brand van ongeduld?

DELCOURT.

Ik weet alles van uw zoon. Hij is gezond en wel. Alleen vrees, dat gij hem afwijzen.....

RADELHOF.

'Afwijzen?' Ik?. Mijn Jan, mijn eigen zoon afwijzen? Man! gij weet niet wat gij zegt! Zeg liever waar hij is....

DELCOURT.

Zoudt gij waarlijk den vagebond, den ellendeling, die u zooveel verdriet aandeed....

RADELHOF.

Een 'vagebond'? Een 'ellendeling'?.. Mijn Jan?... Wie geeft u 't recht?... Maar al was het zoo, 't is *mijn* jongen! Als hij nog leeft, als gij iets van hem weet, o zeg het dan! Spoedig!

DELCOURT.

Gij zoudt hem dus niet verstooten? Gij zoudt hem weer aannemen?

RADELHOF.

Och man! gij martelt mij. Zeg op, waar is hij? Wat weet gij van hem?

DELCOURT.

Hij wenscht niets liever dan tot zijn vader terug te keeren. Hij zou het al lang gedaan hebben, als hij niet bang voor u geweest was... Maar herkent gij mij dan volstrekt niet? Kijk mij eens goed aan!

RADELHOF.
Ik u herkennen?.... Gij wilt toch niet zeggen, dat gij mijn zoon zijt?

DELCOURT.
Ja, Vader! ja! Dat wil ik wel zeggen. Ik ben Jan Willem Radelhof, al noemt men mij Delcourt. Ik liep als veertienjarige jongen van u weg. 'k Was driftig, boos, woedend over uwe behandeling. Ik liep door naar Rotterdam, ging aan boord van een schip naar Amerika. Ik had geld genoeg....

RADELHOF.
Ik miste eene banknoot....

DELCOURT.
Van duizend gulden....

RADELHOF.
Juist!....

DELCOURT.
Uit uw eigen portefeuille, die altijd in eene van de laden van uwe schrijftafel....

RADELHOF.
Zoo is 't!.... Maar....

DELCOURT.
Herkent u dit nog?

(Hij houdt hem een oud zakportefeuilletje voor.)

't Is het eenige dat ik nog over heb van alles wat ik meenam.... U gaf het mij zelf.

RADELHOF.

(Na het zakboekje ook van binnen bekeken te hebben.)

O ja!. 'k Herinner het mij best.... Dien naam schreef ik er zelf in....

DELCOURT.
'k Heb het ook als een reliek bewaard.

RADELHOF.
Gij zoudt dan werkelijk mijn zoon zijn?... Verwonderlijk!... 't Is mij zoo vreemd. 'k Had het mij zoo heel anders voorgesteld! 'k Moest boven de wolken zijn! God! Hoe is 't mogelijk!.... Zoudt gij waarlijk mijn Jan zijn?

DELCOURT.
'k Heb het verdiend, door mijn eigen vader niet herkend te worden. Ik had terug moeten keeren, toen ik nog niet door ellende en verdriet verouderd was.

RADELHOF.
Maar waarom deedt gij dat dan niet?

DELCOURT.

Ik zeide het reeds: ik durfde niet. Ik was bang voor u.... 'k Had het ook te goed in den beginne. 'k Hoopte nog eenmaal als een welgesteld man terug te komen. Maar het noodlot vervolgde mij.... Als een arme schooier sta ik voor u.... Gij veracht mij, verstoot mij misschien....

RADELHOF.

Ik mijn eigen jongen verstooten? Als gij werkelijk mijn zoon zijt.... Als.... als.... O God!....

DELCOURT.

Vader! Gevoelt gij 't niet aan uw hart, dat ik het ben? O heb medelijden met mij! Ik beken zelf, dat ik uwe goedheid verbeurd heb; maar ik zal alles doen wat ik kan om het verledene weer goed te maken. Ik beloof het u.

(Met gevouwen handen.)

Verstoot mij niet!

(Hij wil voor hem knielen.)

Ik smeek het u, om den wil van mijne moeder, die van verdriet over mij gestorven is!.... Neem de proef met mij!

RADELHOF.

(Hij reikt hem de hand en ziet hem doordringend aan.)

Ben je waarlijk mijn Jan? Mijn eigen éénige jongen?

DELCOURT.

(Hij houdt de linker hand voor de oogen, terwijl hij de rechter hem toesteekt.)

Ja Vader! die ben ik! Waarom twijfelt gij nog?

(Hij grijpt met beide handen die van Radelhof.)

Ik....

RADELHOF.

(Hij laat zijne eene hand in die van Delcourt en slaat den anderen arm om zijn hals.)

Ik kan 't haast niet gelooven. 't Is mij zoo vreemd! En toch! Waarom getwijfeld?.... Ik zou zoo gelukkig zijn! 'k Heb er zoo naar verlangd.

DELCOURT.

En ik niet minder! Ik gevoel.... ik zie het, dat gij mijn vader zijt. Waarom erkent gij 't dan ook niet?

(Hij omhelst hem en met het hoofd op Radelhofs schouder leunende vervolgt hij hartstochtelijk:)

'k Ben dat zwervende leven zoo moê! 'k Verlang niets liever dan eens rustig thuis zijn. Neem de proef met mij! 'k Zal u ontzien, u gehoorzamen, voor u werken....

RADELHOF.

(Hij drukt hem aan het hart maar laat hem terstond weder los.)

O God! als ik dat mocht beleven! Wil je weder een goed kind, een gehoorzame zoon voor mij zijn?.... Beloof je 't me ernstig, plechtig? Wil je je leven beteren? God voor oogen houden, een braaf mensch....

DELCOURT.

'k Wil alles wat gij mij oplegt! Nooit, nooit zal ik u weder verdriet aandoen. Wat zou ik er niet voor geven om iets toe te brengen tot uw geluk!

RADELHOF.

Wil je dat? Kom, ga dan met mij mee! Van der Meer! wijs ons de kamer waarvan gij gesproken hebt! God, hoe zal ik u danken voor het geluk van dezen dag! 'k Heb mijn zoon wedergevonden! De vreugde keert weder in mijn huis, het geluk in mijn vaderhart!...

(Voorafgegaan door Van der Meer, verlaten zij, de armen om elkandersmidden geslagen, het tooneel.)

Derde bedrijf.

Eerste tooneel.

PAS, daarna FREDERIK.

PAS

(aan het tafeltje voor op het tooneel bezig met allerlei brieven en papieren.)

Neen maar, daar is geen eind aan!

(Hij telt de brieven.)

Een, twee, drie, vier, vijf, zes.... Hoe kom ik er door! 't Is je eigen schuld, mannetje! In plaats van thuis te blijven en behoorlijk Ooms zaakjes te doen, zit je den heelen dag bij.... Maar och, ze was ook zoo lief! 't Is zoo'n engel!.... Wie zou zoo'n allerliefst dotje ook kunnen verlaten om zulke saaie, vervelende papieren!.... Dat zou zelf een saaie vervelende kantoorwurm moeten zijn!.... Ja, maar nu ook aan 't lezen, Gozewijntje! je komt anders nooit klaar; 'k ben 't volkomen met je eens.

(hij leest.)

FREDERIK

(komt op, geheel in liverei gekleed.)

Goeden avond, Mijnheer Pas! Is u al lang thuis? Ik heb u niet hooren binnen komen, zie je

PAS.
Ja? Stoor mij nu niet. Ik heb het veel te druk.

FREDERIK.
Verwacht u Mijnheer van avond nog?

PAS.
Oom? Neen!.... Maar, daar zeg je zoo iets; 'k ben 't volkomen.... 't kon nog met den trein van 8.50

(hij ziet op zijn horlogie.)

Gosjemijne! 't Is al bij negene!

Er wordt aan de voordeur gescheld.

FREDERIK.
Daar zal hij zijn!

FREDERIK af.

Tweede tooneel.

PAS

alleen.

En ik ben nog niet half klaar!

(Hij leest:)

‘Vereeniging tot opkooping van faecale stoffen voor bemesting en ontginning van heidegronden’.... Loop naar de maan! Dat mankeert er nog aan, dat hij daar zijn goeie geldje in steekt!.... Daar is hij waarachtig!

Derde tooneel.

PAS, RADELHOF, DELCOURT. (Frederik van tijd tot tijd als hij op het tooneel moet bedienen.)

RADELHOF

nog achter de schermen tegen Frederik die hem de deur opent.

Ik wist het wel! Die droom kon niet liegen!

(Hij komt op, gevolgd door Delcourt. Frederik af.)

Dag Gozewijn! 'k Heb hem gevonden! Hier heb je nu neef Jan! Wensch mij geluk!... Hier Jan! dat is neef Gozewijn, Gozewijn Pas.... Maar je hebt elkaar als jongens al gekend....

(De beide toegesprokenen zien elkander uitvorschend aan en geven elkaar schoorvoetende de hand.)

PAS.
Welkom weer thuis! Ik zou u niet herkend hebben.

DELCOURT.
Ik u ook niet. Hoe vaar je? Altijd goed gehad?....

PAS.
O best!.... Maar, Oom! ik feliciteer u. 'k Had het nooit gedacht. En nog wel zoo gauw! 'k Ben 't volkomen met u eens.

RADELHOF.
Niet waar? Wat heb ik gezegd? Waar ben je nu met je ongeloof? Die droom kon niet liegen.

PAS.
Dat blijkt, Oom! 'k Ben 't volkomen met u eens. Ik ga voortaan ook wat meer op mijne droomen letten....

RADELHOF.
't Is een wonderbare bestiering der voorzienigheid!

PAS.
Dat moet gezegd worden! En eene groote verrassing!

RADELHOF.
We kunnen nooit genoeg dankbaar zijn, niet waar Jan?

DELCOURT.
Dat ben ik, Vader! 't Is de gelukkigste dag van mijn leven.

RADELHOF.
Dat zeg ik ook!.... Maar wat ben je vervallen! En die nare plunje.... Als ik u zoo aanzie kan ik 't haast nog niet begrijpen, dat je mijn jongen bent. Maar dat is niemendal. Morgen steek ik je in de kleeren en een goede keuken zal de rest doen. Laat ons nu je welkomst eens drinken. Ik heb dorst. Gij zeker ook. Kom Gozewijn! laat Frederik wijn brengen.

(Tegen Delcourt terwijl Pas om Frederik schelt.)

Heb je ook honger? Van middag scheen het wel niet.

DELCOURT.
Neen, dank u. Ik kan nog niet eten.

FREDERIK komt op, en ontvangt bevel van Pas, wijn en glazen te brengen.

FREDERIK af.

RADELHOF.

Dat zal wel komen. Je moet goed eten zul je er weer fleurig gaan uitzien.

DELCOURT.

't Is mij alles nog zoo vreemd, Vader! 't Onderscheid tusschen vanmorgen, voordat ik u wedervond, en nu is zoo groot. Allerlei gedachten aan mijne jeugd komen weer boven.... Ik doe mijn best om mij alles hier weer te herinneren....

RADELHOF.

Deze kamer kun je niet herkennen. Die is geheel vertimmerd. Hier zat je moeder altijd totdat zij ziek werd en boven bleef.... Wat heeft ze hier wel zitten zuchten en klagen over uw gemis! Ze is thans zalig in den hemel! Maar ik wenschte dat zij dit uur nog beleefd had.

PAS.

'k Ben 't volkomen met u eens, Oom! 't Was een nagel aan hare doodkist.

(Frederik is intusschen opgekomen met een flesch wijn en glazen op een blaadje; hij schenkt in, presenteert rond en vertrekt weer.

RADELHOF,

met het glas wijn in de hand.

Laat dat rusten! Ik heb mijn Jan weerom, mijn eigen, éénigen jongen! Al het oude is voorbij!.... Nu Jan! welkom weder in de ouderlijke woning.

(Zij klinken.)

Ik ben niet in eene stemming om eene lange toespraak te houden. 't Gevoel is mij nog zoo vreemd. En het zonderlingste is, dat ik 't mij zoo heel anders had voorgesteld. Ik had gedacht, dat ik uitgelaten, opgewonden zou zijn, als ik u weer had.

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

Niet dat ik mij niet gelukkig gevoel. Ik heb u terug en dat zegt genoeg. 'k Sta niet meer alleen op de wereld. 't Zal weer zoo gezellig om mij heen zijn. Ik zal weer iemand hebben, een eigen zoon, met wien ik op en neer kan gaan. Dat zal een genot wezen! Gij wilt, gij zult mij spoedig al het leed vergoeden....

DELCOURT.

Daar kan u staat op maken! Een groote schuld heb ik aan u af te doen; ontzettend veel kwaad weer goed te maken. Heb geduld met mij! Wees toegevend, Vader! Geen grooter geluk voor mij dan door daden u mijne dankbaarheid....

(Onder het uitspreken der laatste woorden hoort men gerucht buiten de kamer waarop Delcourt verschrikt afbreekt.)

Vierde tooneel.

De vorigen, JAN *en* FREDERIK.

JAN

nog achter de schermen.

‘Ik wist het wel, ouwetje! Jij zoudt mij nog wel herkennen’....

(Hij komt op en ziet Delcourt.)

Wat drommel, Sander! Jij hier?

(Hij treedt naar hem toe en grijpt met beide handen die van Delcourt.)

Ben je 't waarachtig?

DELCOURT *tegen* Jan:

In 's hemels naam, Jan? Ben je niet dood?

JAN.

Ik dood? Dat zie je wel.....

DELCOURT.

Ben je dan niet verongelukt met de *Victoria* op de Mississippi?

RADELHOF

tegen Frederik, die achter Jan is opgetreden:

Wat moet die man? Wat beduidt dat?

PAS

loopt naar Jan en voegt hem toe:

Zeg eens, man! Wie ben je? Wat kom jij hier doen?

FREDERIK

tegen Radelhof.

Ziet u 't dan niet, Mijnheer? Dát is uw zoon! Kijk hem maar eens goed aan!

JAN

tegen Delcourt:

Ik? Ben je mal! Ik verzuip zoo gauw niet! Maar, waar is....

(Hij wendt zich om en ziet Radelhof, op wien hij toetreedt.)

Dag Vader!... Wil u mij nog kennen?

RADELHOF

heeft, na het gezegde van Frederik, Jan met opmerkzaamheid bekeken en nu deze zich omkeert ziet hij even naar Delcourt, en dan weder naar Jan.

God! Hoe is 't mogelijk! Jan! Mijn Jan! Het evenbeeld van zijne moeder!

JAN.

Beste, beste Vader! Wil je den ellendeling nog kennen? Den deugniet, die u zooveel verdriet heeft aangedaan?

RADELHOF.

O God! Het is te veel! Mijn Jan! mijn eigen, éénige jongen! U niet erkennen? Maar ben ik dan je vader niet? Heb ik je dan niet altijd even lief gehad?... O, laat mij u bekijken. Laat mij mijne oogen verzadigen met u aan te zien.

(Hij houdt Jan's hand met beide handen vast en beschouwt hem op armslengte met klimmende ontroering.)

Volkomen het gezicht van zijne moeder! Volmaakt hare oogen!

(Hij omhelst hem.)

Ik kan 't niet uitspreken.... Welk een geluk! God hoe dank ik u!.... Maar waar heb je al dien tijd gezeten? Waarom ben je niet weergekomen toen zij nog leefde? O maar ik ben zoo gelukkig!

(Hij omhelst hem opnieuw.)

JAN.
Beste, beste Vader!

(Hij maakt zich uit de omhelzing los.)

Die goede lieve Moeder!... Frederik heeft het mij al gezegd.... Ik had zoo gehoopt haar nog te vinden.....

RADELHOF.
Maar waarom niet eer? Waarom zoo lang gewacht? Dacht gij soms dat wij u niet weer in huis nemen wilden?....

JAN.
Dwaze, domme vrees! Ik zie het nu zoo klaar als de dag. 't Was gek, dol, verfoeielijk, bang te zijn voor zoo'n allerbesten vader....

RADELHOF.
Dat had ik verdiend! Maar God dank! Ik heb u weerom! Ik heb

mijn zoon, mijn eigen, mijn eenigen Jan weerom!.... Gozewijn! Frederik! Hier heb je mijn....

(Hij ziet Delcourt, die verlegen ter zijde staat.)

Maar wie ben jij nu? Welk een ellendige schavuit.... welk een huichelaar, die u voor mijn zoon dorst uitgeven?....

JAN.

Wat blief? Hij uw zoon?... Neen maar, Sandertje! die vind ik mooi! Dat is net een ouwe streek van je!.....

DELCOURT.

Vergiffenis, Mijnheer!... O Jan! laat mij spreken!... Ik meende zoo zeker, dat gij dood waart. Gij hebt alle recht, Mijnheer! mij voor een huichelachtigen indringer, voor een slecht mensch te houden. Ik verdien uwe verachting ten volle. Terwijl ik met u in den waggon zat ben ik wel zes maal in den wil geweest, u te zeggen, dat ik u bedroog. Maar ik durfde niet. Straks ook nog, toen u zeide, dat het u nog zoo vreemd was.....

JAN.

Vreemd? Ja dat wil ik wel gelooven! Maar hoe drommel heb je 't aangelegd, om mijn ouwe zulk een loer te draaien?.... Je waart altijd een slimme klant.....

RADELHOF.

Buitengewoon slim! Doortrapt als weinigen, daar kun je op aan!.... Gij schijnt elkander goed gekend te hebben. 't Was ook anders onmogelijk, dat gij zoo alles wist te vertellen van mij en van mijn zoon. Maar des te afschuwelijker van mijne lichtgeloovigheid zoo'n schromelijk misbruik te maken.

PAS.

Dat zeg ik ook! 'k Ben 't volkomen met u eens.

DELCOURT.

Och Mijnheer! ik was desperaat, toen u kwam. Ik hoorde u Radelhof noemen.... U vertelde van uw weggeloopen zoon en terstond dacht ik aan Jan. Jaren lang hebben wij samen in Amerika omgegaan. Ik had zijn laatste souvenir, dat hij mij gaf nog in mijn zak. Ik hoorde u klagen over zijn gemis, uw droom van de komedie.... Ik was komediant, komiek.....

JAN.

'Komiek'? O, die is onbetaalbaar! Net iets voor jou! Een baantje voor je geknipt, met je armezondaarsgezicht. Ik wed dat het publiek heeft gelachen, geschaterd van 't lachen als het u zag!.... Maar verder! Wat je nu vertelt is alles behalve komiek. Goddorie nee!... Houd je bek, bliksem!

(Hij slaat zich op zijn mond).

Niet vloeken hier!

PAS.

Dat komt ook volstrekt niet te pas. 'k Ben 't volkomen met u eens.

DELCOURT.

Och, ik had niemand meer op de wereld. Dat komediespelen begon ik onuitstaanbaar te vinden. Toen ik u hoorde, Mijnheer! zat ik

juist te denken over eene andere betrekking. Als een pijl vloog mij het denkbeeld door de ziel: Jan is dood! Zou ik mij niet voor hem kunnen uitgeven? de rol spelen van den verloren zoon? Ik kan alle rollen vervullen, waarom dan deze niet? 't Vooruitzicht op een goed thuiskomen lachte mij aan. Gij zaagt er zoo vriendelijk, zoo welmeenend uit..... De verleiding was zoo groot!

JAN *tegen* Radelhof.

En heeft hij zijn rolletje zoo goed gespeeld, dat hij u beet had, Vadertje? Laat mij u dan eens zeggen, dat hij een beste vent is, een bovenste beste! En nu ik zelf weer thuis ben.... Eene misrekening van belang voor hem, dat moet ik zeggen!.... maar nu ik er zelf ben.... Wel, nu heeft hij u voorbereid op dit gelukkige uur.

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

Waarachtig! U ziet er nog goed uit! Veel beter dan ik gevreesd had. Arme, ouwe, beste vader! Wat heb je een verdriet van mij gehad. Maar ik ook! Berouw als klinknagels aan een ijzeren schuit. Honderd maal wilde ik terug.... vraag maar aan Sander!.... maar ik was bang! Eerst toen ik weer in Rotterdam was en een vriend van u op 't steven liep, die mij vertelde, dat u zoo heelenal veranderd was en zoo naar mij verlangde.... ja, toen eerst durfde ik het wagen.....

FREDERIK treedt op.

Mijnheer! Daar is Mijnheer Visser met een politie-agent.

PAS.

De Commissaris van politie?

(Allen kijken Delcourt aan).

FREDERIK *vervolgt:*

Hij verzoekt oogenblikkelijk toegelaten te worden.

RADELHOF.

Laat Mijnheer Visser binnenkomen.

FREDERIK af.

JAN.

Zeg eens, Sandertje! heb jij wat op je kapotje? Ter kaap gevaren misschien?

RADELHOF.

't Zou mij niets verwonderen. Die zoo bedriegen kan.....

DELCOURT.

U vergeet, Mijnheer! dat ik in alle rollen speel. Maar met de politie heb ik niets uit te staan.

JAN tegen Radelhof wijzende op Pas.

En deze Mijnheer, Vader? U heeft mij nog niet gezegd wie dat is.

RADELHOF.

Ken je dan neef Gozewijn niet meer?

JAN.

Bommetje? Wel kerel! wat ben je groot geworden! Weet je nog

wel, dat we je altijd Bommetje noemden? Je waart zoo rond als een tonnetje maar nu aardig afgetakeld.....

PAS.

Jij waart altijd een echte boonenstaak. Ik zou u niet herkend hebben.

JAN.

En doe je nu de zaakjes van Papa?

Vijfde tooneel.

De vorigen, FREDERIK en de heer VISSER.

FREDERIK.

Mijnheer Visser!

VISSER

nog achter het scherm tegen den politie-agent, die onzichtbaar blijft:

'Blijf hier wachten!'

(Hij treedt op, buigt voor den heer Radelhof, ook even voor de overigen, kijkt Delcourt aan en houdt onder 't spreken hem in 't oog).

Uw dienaar, Mijnheer Radelhof!... Mijne heeren!... Neem mij niet kwalijk, Mijnheer! dat ik u zoo laat kom storen. Maar u is vanavond van Arnhem gekomen? En u heeft iemand meegebracht, die zich Delcourt noemt? Ik ontving een telegram.....

RADELHOF.

Die persoon daar heet zoo.

JAN.

Delcourt?... Wel alle duivels, hoe heb ik het nu?

DELCOURT.

Onder dien naam, ja Mijnheer! behoorde ik van morgen nog bij het Tooneelgezelschap van Offermans. Moet u mij hebben?

VISSER.

Ja, zeker moet ik dat! Gij zijt mijn arrestant.

JAN.

Maar Sander! ben je gek? Jij Delcourt?... Mijnheer de Commissaris! moet u Delcourt hebben, Jean Louis Philippe Delcourt?

VISSER.

Juist, vriendje! Zoo is zijn volle naam.

JAN.

Ha ha ha! O die is onbetaalbaar! U bedoelt Delcourt, die een vonnis heeft, die niet in 't land mag komen of ze pakken hem op? Mijnheer! je bent in een geheel verkeerd vaarwater, je moet je koers zetten naar Noord-Amerika. Deze heer daar is Alexander de Kort. Arm maar eerlijk, zoo goed als....

VISSER.

Vriendje! Ik heb met uwe praatjes niets te maken. Kom aan, Delcourt! mag ik je verzoeken?....

JAN.

Maar hoe ben je nu zoo mal, Sander! van onder eene vreemde vlag te varen? Vader! zeg toch eens eerst aan Mijnheer, hoe heet hij ook

weer? dat ik uw zoon ben. Ik ben volstrekt geen ‘vriendje’ van de politie.....

RADELHOF

tegen VISSER.

Mijnheer Visser! mag ik u mijn zoon presenteeren? Ik heb het geluk hem.....

JAN.

1ste stuurman op de *Carolina Johanna*! Jan Willem Radelhof, volgens de Registers van den Burgerlijken Stand en het Doopboek van Haarlem.

VISSER

buigt voor de beide Heeren.

Ik feliciteer u wel, Mijnheer Radelhof! met de behouden thuiskomst van uw zoon. U ook, Mijnheer! welkom weer hier!

JAN.

Regelrecht.... dat wil eggen over Engeland.... van New-York thuis gevaren. Maar nu u weet, Mijnheer Visser! wie ik ben, nu zal u mij ook wel gelooven als ik zeg, dat u mee naar New-York terug moet, als u Delcourt wil hebben. Daar in Walstreet doet hij goede zaken en lacht wat met zijn vonnis hier in 't moederland. Op mijn woord, een maand geleden sprak ik hem nog.

VISSER

tegen Delcourt.

En wie is u dan eigenlijk?

DELCOURT.

Zooals Mijnheer Radelhof reeds gezegd heeft: ik ben Alexander de Kort uit Alkmaar. Den naam van Delcourt vond ik aan boord in een Franschen roman, toen ik voor twee jaar ook uit Amerika kwam. Ik wist niet of mijne familie nog leefde en noemde mij zoo, om eerst onderzoek te doen.....

JAN.

Je hebt zeker dien wisselruiter te New-York niet gekend, anders zou je 't wel gelaten hebben.

DELCOURT.

Nooit van hem gehoord.

JAN.

Gij hoort het, Vader! 't Is niets dan eene gekke vergissing. Spreek u borg voor Sander! Ik sta voor hem in. Laat Mijnheer Visser naar den Officier gaan en vertellen, dat Delcourt nog hoog en droog in Amerika zit.....

RADELHOF

tegen Visser.

Wil u dat doen, Mijnheer?

JAN.

Wel ja! Op den avond van mijne thuiskomst mag mijn beste vriend in dagen van nood niet in de spekkamer gedouwd worden.

VISSER,

die intusschen zijne papieren heeft ingezien.

Ik moet zeggen dat deze heer niets heeft van het signalement....

JAN.

'Van Delcourt?'.... van den echten Delcourt?.... Neen, Mijnheer! Niemendal! Hij is een dikke, vette, ronde patapoef! Ha ha! mijn Sander en Delcourt! Ze lijken op elkaar als een hazewindje op een vet varken.

VISSER

tegen Radelhof.

Als u mij belooft, Mijnheer! dezen heer niet te laten vertrekken, wil ik nieuwe instructies gaan vragen.

JAN.

Daar zal ik voor zorgen! Sander blijft hier! Wat zeg jij, ouwe jongen? Waar zou je ook heenloopen?

PAS.

We zijn samen best in staat hem vast te houden; 'k ben 't volkomen met u eens. Maar hij verdiende wel.....

JAN

zacht tegen Pas.

Wil jij je mond wel eens houden!

VISSER.

Wat zegt Mijnheer?

JAN.

Dat Mijnheer De Kort den hemel aan mij verdiend heeft! Tot tweemaal toe heeft hij mij uit de benauwdheid gered.... Maar, dat zijn geen politiezaken. Laat u hem gerust hier! Mijn vader en ik staan voor hem in.

VISSER.

Ik zal zoo vrij zijn en mijn agent hier laten. Daar heeft u zeker niets tegen, Mijnheer Radelhof?

RADELHOF.

Volstrekt niet! Maar mag ik u een glas wijn presenteeren?

VISSER.

Dank u wel, Mijnheer! 't Is al laat, en ik moet nog gaan onderzoeken wat ik verder te doen heb. Ik heb de eer uw dienaar te zijn! Goeden avond, Heeren!

Hij buigt al sprekende en treedt vervolgens af.

Zesde Tooneel.

De vorigen zonder VISSER.

JAN.

Daar moeten we eens op drinken, Vadertje!

(Hij schenkt in en vervolgt met het glas in de hand.)

Waarachtig! Ik drink nu nog met dubbel pleizier mijne welkomst thuis. Was ik er niet geweest, Sandertje! ze hadden je ingerekend, hoor! Maar.... hier, vader! Ik klink met u, beste, brave man! God zegen je!

(Zij klinken.)

Nu voor goed, voor altijd weer bij elkaar. Ik geef den brui van 't varen. Ik blijf bij u thuis en we zullen nog een best leven samen hebben.

RADELHOF.

Dan zou mijn hoogste wensch vervuld worden. O laat ik u nog eens aankijken! Gij weet niet half hoe gelukkig ik mij gevoel.

JAN.

En ik niet minder!.... Alleen dat moeder er niet bij is spijt mij geweldig.... Dat lieve mensch, dat mij totaal bederven wilde!... 't Is niet anders.... zij ruste in vrede!.... Hoor eens, Vader! Ik heb plan.... Ik beloof u.... Maar neen! Daar praten we over als wij onder vier oogen zijn.

RADELHOF

met een zijdelingschen blik op Delcourt.

Ten minste als er geen vreemde bij is.... Maar wij moeten Mijnheer Delcourt of.... hoe zeidet gij ook weer?

JAN.

De Kort, vader! Alexander de Kort. Toen we samen in Noord-Amerika waren noemden we hem altijd Sandertje.

RADELHOF.

.... Wij moeten Mijnheer De Kort wel hier houden. Hij zou anders zelf wel begrijpen.....

DELCOURT.

O Mijnheer! laat mij bij den agent of met hem in een ander vertrek gaan. Maar voordat ik heenga zou ik zoo gaarne uwe vergiffenis hebben.

JAN.

Stil maar! Die krijg je ook. Laat ik maar eens eerst aan mijn ouwe verteld hebben hoeveel lief en leed we samen gehad hebben. Hoor eens hier, Vader! Tweemaal heeft Sander mij het leven gered. De eerste maal in Californië. Die lamme gouddelvers hadden het land aan me. Ze wilden mij vermoorden, ophangen, doodschieten. Ze stonden met geladen revolvers voor me, toen Sandertje bij tijds nog er bij kwam. U had honderd gulden gegeven om te zien, hoe hij die bloeddorstige honden aan 't lachen maakte en mij gelegenheid gaf om te ontsnappen.... 't Was onbetaalbaar!.... De tweede maal spande het niet minder. 't Was in dien fameuzen oorlog met die beroerde Zuidelijken. We vochten als leeuwen met de Yankees mee; maar we kregen klop, we moesten 't op een loopen zetten. De ellendelingen zaten ons op de hielen; ik had een schot in 't been; ik kon niet meer voort; de kogels floten ons om de ooren. En wie nam mij op zijn nek, op gevaar af van hen in handen te vallen?.... Hier! Mijn trouwe vriend Sander!.... Ik was er anders om koud geweest....

DELCOURT.

Je hebt het dubbel en dwars vergoed! Als ik geen cent om brood te koopen, geen schoenen aan de voeten en geen dak boven mijn hoofd had....

JAN.

Stil! Wat zou dat?... Je waart altijd een slecht financier. Dat

kon ik beter.... Toen ik in 't hospitaal lag, weet ik nog wel, dat ik je mijn zakboekje gaf met wat van die vuile papiertjes.... Waarheen ben je toen gevlogen of gestoven? Ik werd later zoetwater matroos.... maar jij?

DELCOURT.

Ik sukkelde naar Boston, werd komediant; maar kon niet grappig genoeg zijn in dat *damn'd English* en ging eindelijk maar weer naar 't vaderland terug.

JAN.

Accoord! Ik werd van zoetwater- zoutwatermatroos, toen 3de, 2de, 1ste stuurman, totdat ik plaats kreeg op de *Carolina Johanna*, die verleden week binnen kwam.... Hoor eens, Vader! 't Is van avond geen tijd om boos te blijven. Doe het om mijnentwil en vergeef aan den armen drommel deze zijne laatste grap als komiek van een Hollandsch Tooneel. Hij belooft u het nooit weer te doen.

DELCOURT.

Ik beken nog eens, Mijnheer! dat ik u schandelijk heb bedrogen. Ik vraag u, als eene groote gunst, wil het mij vergeven!

RADELHOF.

Gij hebt mij terstond verzekerd, dat gij een ander, een beter mensch wildet worden. In den waggon hebt gij dit herhaald. Was dat alles komediespel?

DELCOURT.

Neen, Mijnheer! Zoo waarachtig als God, 't was welgemeend! Uwe goedheid, uwe bereidwilligheid om mij, een verloopen komediant, die door u van de straat was opgeraapt, weer in huis te nemen, trof mij. Wat ik in die eerste opwelling mij voornam, hoop ik gestand te doen. Ja, aan een edel mensch, zooals ik nu weet, dat u is, durf ik meer vragen, dan vergiffenis, durf ik vragen: help mij, mijne belofte na te komen!

JAN.

Goed gezegd, Sander! 't Is mijn plan ook, een nieuw leven te beginnen. We hebben genoeg van dat vagebondeeren en pleizier maken. Je verzeilt onophoudelijk op allerlei banken en klippen en al kom je weer in vlot water, je gaat toch naar den kelder.... je bent eindelijk voor de haaien....

PAS.

'k Ben 't volkomen met je eens! Ik bevind mij er best bij. Oppassen is de boodschap!

JAN.

Hoor me dat Bommetje eens! Die brave Hendrik! Hij legt ook een duit in 't zakje!

RADELHOF.

Stil, Jan! Mijnheer daar is op dit oogenblik in eene stemming, die hem voor zijn heele leven goed kan doen. Nu geen gekheid!....

Hoor eens, Mijnheer De Kort! wat mijn zoon van u gezegd heeft en ik van u gehoord heb, ontwapent mijne rechtmatige ergernis over uw bedrog. Hier is mijne hand!.... Ik wil nog meer zeggen. Ik schenk u niet alleen vergiffenis, maar wil kwaad met goed vergelden. Niet omdat mijne godsdienst mij dat leert.... Als ik zoo iets zeide zou het veel hebben van eigen lof.... neen, maar omdat dankbaarheid mij dringt, dankbaarheid voor hetgeen gij eenmaal voor mijn zoon hebt gedaan!.... Zeg mij, wilt gij werken?

DELCOURT.

Niets liever dan dat. Als ik maar eene betrekking kon vinden....

RADELHOF.

Die zal *ik* voor u zoeken. Ik heb hier in Haarlem en anders elders invloed genoeg om u voort te helpen. Voor ieder die werken wil en werken kan is altijd gelegenheid genoeg om een eerlijk stuk brood te verdienen, zelfs om carrière te maken....

Achtste tooneel.

De vorigen en Frederik.

FREDERIK.

Mijnheer! Er is een boodschap gekomen, dat de agent naar huis kon gaan. Die Mijnheer hier was niet de man, ziet u, dien ze zochten. Er had eene vergissing plaats gehad.

JAN.

Hiep hiep hiep hurrah! Geluk er mee, Sander! Laat die politie naar....

(Hij slaat zich op den mond.)

Niet vloeken! Neen! Hier, buig je met mij voor mijn ouden, besten Vader neder! Edeler is er in de wereld geen! Je hebt het gezien! Geen enkel verwijt deed hij mij.... een schavuit, die hem tien ellendige, bange jaren liet doorbrengen, ja, die zijne eigen moeder in 't graf geholpen heeft!....

DELCOURT.

Ik wil niets liever, dan mij vernederen voor den man, wien het mij nu dubbel spijt bedrogen te hebben, nu hij mij vurige kolen op het hoofd hoopt....

RADELHOF

grijpt de hand van Delcourt.

In de volle vreugde van mijn hart, nu ik mijn zoon wedergevonden heb, kan ik niet anders dan u vrijspreken, en beschouw ik u voortaan als den vriend van mijn Jan!.... Ik verwacht van u, mijn jongen,

(Hij geeft Jan de andere hand, en houdt hem vast)

dat gij het geluk, ja de kroon en de glorie van mijn volgend leven zult zijn. Heb ik mij zelven te beschuldigen, dat ik een te hard vader voor u geweest ben.... ik hoop, dat de leerschool des levens vergoed heeft, water aan uwe opvoeding ontbrak. Zie mij voortaan aan als uw besten vriend. Laat ons elkander helpen om steeds betere menschen, nuttige leden van de maatschappij te worden! Voor u en voor uw vriend Sander is daar nog plaats genoeg, en God helpt wie zich zelven helpt.

(Hij laat hunne handen los.)

Dit is zeker: geen mensch weet, hoe

lief hij zijn kinderen heeft voordat hij ze heeft verloren, maar ook dat er geen grooter vreugde is voor een vader dan het wedervinden van een lang betreurden zoon.

JAN.

En dat maakt de schuld te grooter van hen die hunne ouders verdriet aandoen!

PAS.

Dat zal waar zijn! 'k Ben 't volkomen met je eens! Als men geen vader of moeder heeft, leeft men voor 't pleizier van zijn Oom, al is hij.... geen erfoompje!

Robert schumann. Door Celestine.

XXVI.
Dresden of Dusseldorp.

Brief van Robert Schumann aan Ferdinand Hiller.

Dresden, 19 November 1849.

Beste Hiller!

Hartelijk dank voor uwe mededeeling. Uw aanbod heeft veel aantrekkelijks, maar ik heb nog eenige bezwaren. Vóórdat gij de nieuwe betrekking aanneemt, wilde ik het gaarne in ieder opzicht met u eens zijn(*). Mendelssohn's oordeel over de Dusseldorpsche musici, dat hard genoeg klonk, is mij bijgebleven(†). Ook gaf Riesz, toen gij naar D. verhuisdet, zijne verwondering te kennen dat ge die betrekking hadt aangenomen. Om u niet te ontstemmen zeide ik er u toen niets van.

Schrijf mij wat er van deze zaak is, mijn waarde Hiller! Veel beschaving treft men zelden bij de orkestmusici aan, ook kan ik wel met onbeschaafden omgaan, maar niet met ruwen en spotzieken.

Ik verzoek u dus mij over een en ander nader in te lichten. Het beste zal zijn u de volgende vragen ter beantwoording op te geven.

1. Biedt de stad deze betrekking aan? Wie behoort tot de Directie?
2. Is het inkomen 750 thaler of guldens?
3. Hoe groot is het koor en hoe groot het orkest?

(*) Hiller was het concert-directeurschap te Keulen aangeboden.
(†) Mendelssohn was vroeger te Dusseldorp muziek-directeur geweest. Hij werd opgevolgd door Riesz en deze door Hiller.

4. Is het leven daar even duur als hier? Wat betaalt gij voor uwe woning?
5. Kan men gemeubileerde woningen krijgen?
6. Kan men vergoeding voor den overtocht verlangen?
7. Kan het contract niet zóó worden opgemaakt, dat ik, in geval mij een andere plaats werd aangeboden, er van ontslagen ben?
8. Houdt de Vereeniging zomers ook repetities?
9. Blijft er 's winters tijd over om kleine uitstapjes van acht of veertien dagen te maken?
10. Zou mijne vrouw er ook een werkkring kunnen vinden? Gij kent haar, ledig kan zij niet zijn.

En nu nog een hoofdzaak. Vóór Paschen 1850 kan ik niet komen. Mijne opera wordt bepaald in Februari te Leipzig en spoedig daarna vermoedelijk ook te Frankfort opgevoerd. Daar moet ik natuurlijk bij tegenwoordig zijn.

Over dit alles wensch ik nauwkeurig onderricht te worden en dan zullen wij het overige bespreken. Zeer zwaar zal ons de scheiding van ons Saksenland vallen, en toch is het goed eens te veranderen. Voor het overige zijn wij hier zeer vlijtig. Clara geeft met Schubert(*) zeer bezochte soirées; ik heb plan op een uitvoering van mijn Peri en een groot aantal werken onderhanden. In mijn volgenden brief meer hierover.

Nogmaals hartelijk dank dat gij in de bewuste zaak aan mij hebt gedacht; mocht het goed uitvallen! Duizend groeten van mijne vrouw aan de uwen.

R. S c h u m a n n .

Dresden, 3 December 1849.

Lang leed ik aan hoofdpijn, die mij het werken en denken onmogelijk maakte. Vandaar dit late antwoord.

Alles wat gij over D. schrijft, doet er mij nog meer zin in krijgen. Wees nu zoo goed mij te melden, wanneer gij denkt dat die heeren Directeuren een bepaald besluit omtrent het aannemen der betrekking van mij verlangen. Als ik mij niet vóór Paschen behoef te décideren, zou mij dit het aangenaamste zijn. Later zal ik u zeggen waarom. Nog iets, onlangs zocht ik in een oude geographie naar bijzonderheden over D. en vond onder de merkwaardigheden opgenoemd, 3 nonnenkloosters en een krankzinnigengesticht. De eerste zijn mij onverschillig, maar het laatste deed mij onaangenaam aan. Ik zal u zeggen hoe dat komt. Voor eenige jaren, als gij het u herinnert, waren wij in Maxen(†). Daar ontdekte ik dat mijn raam op de Sonnenstein uitzag. Deze aanblik werd mij op het laatst zóó onaangenaam, dat het al mijn genoegen verbitterde. Zóó, dacht ik, zou het mij in Dusseldorp ook

(*) Concertdirecteur te Dresden.
(†) Het buitengoed van mevrouw Serre, waar Schumann dikwijls vertoefde.

kunnen gaan. Misschien is echter die geographische notitie onwaar, en het gesticht maar een ziekenhuis zooals er in iedere stad zijn.

Voor alle zwaarmoedige indrukken moet ik mij zeer in acht nemen. Gij weet het, wij musici vertoeven zoo dikwijls op zonnige hoogten, dat de rampen der werkelijkheid ons te dieper treffen, naarmate zij zich naakter aan ons oog vertoonen. Mij, met mijne levendige phantasie, gaat het ten minste zoo. Ik herinner mij iets dergelijks van Goethe gelezen te hebben, (sans comparaison).

Uw gedicht aan Chopin's nagedachtenis heb ik gelezen en uw veelzijdig talent daarin bewonderd. Ook ik had hier een dergelijke feestviering op 't oog. De autoriteiten weigerden mij echter het gebruik der Frauenkirche, 't geen ons zeer ergerde.

Daar valt het mij in u te vragen, of er het volgend jaar ook een Muziekfeest tot stand komt. En in welke stad? Het zou mij genoegen doen daaraan te kunnen deelnemen; zou 't geen goede gelegenheid zijn om mij in de Rijnlanden bekend te maken? Schrijf mij hoe gij daarover denkt.

Zooals ik u reeds zeide, ben ik dit jaar uiterst vlijtig; men moet toch scheppen zoolang het dag is. Ook zie ik met blijdschap dat de algemeene belangstelling in mijn streven meer en meer toeneemt. Dit spoort nog meer aan. Komt gij vóór uwe verhuizing naar Keulen nog eens hier? Daarvan was altijd sprake.

Hartelijk gegroet van uw

R. S c h u m a n n .

Dresden, 15 Januari 1850.

Waarde Hiller!

In de laatste acht dagen hebben wij hier tweemaal de Péri uitgevoerd. Gij weet wat dat zeggen wil en zult het mij dus vergeven dat ik u niet vroeger antwoordde. Hoe vriendelijk en aannemelijk ook de voorslagen zijn, die gij mij uit naam der Muziekvereeniging doet, kan ik toch als eerlijk man niet anders schrijven als 't geen ik uwe Directie reeds dadelijk heb geantwoord: dit namelijk, dat zij nog geduld moet hebben tot in het begin van April, dàn eerst kan ik een bepaald besluit nemen. In vertrouwen, beste Hiller, meld ik u, dat hier door invloedrijke personen moeite voor mij gedaan wordt(*), en ofschoon ik mij daarvan niet veel voorstel, zoo heeft men mij toch aangeraden met het aannemen eener andere plaats nog wat te wachten.

Dus heb ik verklaard dat ik tot April mijn besluit zou uitstellen.

Gij kunt het mij niet ten kwade duiden dat, ingeval de kapelmeestersplaats mij hier te beurt viel, of ik er bepaald kans op had deze vroeg of laat te krijgen, ik mij liefst de groote verhuizing naar D. zou willen besparen, in hoevele opzichten D. mij ook meer toelacht.

(*) Men trachtte Schumann de tweede kapelmeestersplaats aan het koninklijk hoftheater te Dresden te bezorgen.

Gij weet nu wat ge waarschijnlijk reeds gegist hebt. Voor het overige verzoek ik u alleen de belanghebbenden hiervan kennis te geven.

De eerste opvoering der Peri is goed gelukt, de tweede (het derde gedeelte) door den prachtigen zang van Schwarzbach(*) tot haar volle recht gekomen, 't geen mij zeer verheugt.

Nu is alles in gespannen verwachting op ‘de Profeet’, en ik heb daar veel om uit te staan. Mij komt die muziek zeer armzalig voor; ik kan niet uitdrukken hoezeer ze mij tegenstaat.

Houd u goed, waarde Hiller! Groet uwe vrouw hartelijk en gedenk in vriendschap

Uw toegenegen,

R. S c h u m a n n .

P.S. In Januari en Maart zijn wij op reis. Eerst vier weken te Leipzig, dan naar Hamburg, waar Jenny Lind onze concerten met haar zang zal opluisteren.

XXVII.
In de diepte.

Schumann's verwachtingen te Dresden waren teleurgesteld en hij had dus het concertdirecteurschap te Dusseldorp aangenomen. Spoedig bemerkte men daar, dat men zich in de keuze van dezen Directeur had vergist, want Schumann was evenmin geschikt tot het dirigeeren van een orkest als tot het geven van muziekonderricht. Bovendien waren zijn gejaagdheid en zenuwachtige overspanning zeer toegenomen en vertoonden zich ook weder de oude ziekteverschijnselen op verontrustende wijze. Het gevolg hiervan was dat de componist stiller werd dan immer en ondanks zijne vriendelijke voorkomendheid, een zekere apathie aan den dag legde, die, door zijn gedrukte houding en doffen blik, nog meer in 't oog viel. Rijnbaden en in 't najaar een Scheveningsche badkuur hadden den lijder eenige verlichting verschaft en hij kon weder de directie der winterconcerten op zich nemen, die Julius Tausch op zijn verzoek zoolang had waargenomen; maar nu werd het in 't oog loopend dat bij het hooren van muziek, alle tempo's hem te snel voorkwamen. Ook gebeurde het meermalen dat hij slechts werktuigelijk maat sloeg en van de werkelijkheid om hem heen geen duidelijk begrip scheen te hebben. Hoorde hij dan al muziek, ze scheen uit andere sferen tot hem door te dringen. Die klanken moesten iets betooverends voor hem hebben, daar hij ze zoo gretig opving en bij zijne tehuiskomst onmiddellijk opschreef.

Schumann's levendige verbeeldingskracht had zich meer en meer een bovenzinnelijke wereld om hem heen geschapen, waarmede hij zich in nauw verband waande en die hem met hare zonderlinge influisteringen overal vervolgde. Vandaar dan ook dat de muziek die hij dirigeerde,

(*) Franziska Schwarzbach, toen de eerste operazangeres van Saksen.

hem uit geheel andere bronnen scheen toe te vloeien, dan uit de stoffelijke van zijn orkest; dan zag hij geen orkest meer, maar slechts geheimzinnige vormen en gedaanten, die naar de maat van zijn dirigeerstok nu eens vroolijk sprongen en dansten, dan weder melodieuse liederen aanhieven, of ook wel in een schel gelach uitbarstten.

Dat onder deze omstandigheden Schumann's ongeschiktheid voor de taak die hij aanvaard had dagelijks meer in 't oog viel, sprak van zelf.. Dit bracht de Directie der Algemeene Muziekvereeniging tot het besluit om den componist, zoowel in zijn eigen, als voor het algemeen belang, (inzoover het niet zijne eigene composities betrof), tijdelijk een plaatsvervanger toe te voegen. De keuze viel op Julius Tausch. Door bemiddeling van Clara werd Schumann dit plan voorgedragen; hij gevoelde er zich evenwel zóózeer door gekrenkt, dat men hem op de volgende concertrepetitie tevergeefs wachtte. Daar het concert reeds aangekondigd was, bleef der Directie niets anders over als Julius Tausch met de leiding daarvan te belasten en van dat oogenblik af rekende Schumann zich ontslagen. Pijnlijk moest hem dit zijn, maar geheel andere gedachten vervulden weldra zijn hoofd.

De beruchte t a f e l d a n s , die een tijdlang vele gemoederen in beweging bracht, was ook te Dusseldorp mode geworden en zoowel in de salons als in de huiskamers, tot aangenaam tijdverdrijf en gezelschapsspel aan de orde van den dag geraakt. Zeer zeker hechtte men over 't algemeen in die kringen niet veel gewicht aan de Spiritistische geschriften, waarin deze manifestatiën aan de geesten onzer afgestorvenen werden toegeschreven. Het hoofddoel van het meerendeel tafeldraaiers reikte niet verder dan zich te vermaken en door de dwaasheden die uit dit spel voortvloeiden hun lach- en spotlust bot te vieren. Voor ernstiger en gevoeliger naturen, voor wie het bovennatuurlijke een bijzondere aantrekkingskracht bezat en wier verbeelding gelijken tred hield met hunne zenuwachtige opgewondenheid, bleek echter dit onschuldig tijdverdrijf spoedig meer dan scherts. Voor hen schuilde er een geheimzinnige, heilige leer in, die hun de waarheid verkondigen, de onsterfelijkheid bewijzen en de eeuwigheid onthullen zou. Daar het nu der tegenpartij onmogelijk was om een voldoende oplossing te geven van het raadsel der draaiende en kloppende tafels, of van het hersenspel dat een s c h r i j v e n d m e d i u m vormt, hadden de Spiritisten het voordeel aan hunne zijde, daar een intelligente kracht, welke die dan ook zijn mocht, - bij deze experimenten niet te ontkennen scheen. Uit het doodenrijk iets te vernemen, den sluier der geheimzinnige toekomst op te heffen, de overtuiging te erlangen dat geliefde afgestorvenen ons nabij zijn en dat de huiveringwekkende dood geen klove vormt tusschen hen die elkander liefhebben, is dan ook een zoo troostrijke en opwekkende gedachte, dat iedereen, 't zij hij dit gelooft of niet, er gaarne de bevestiging van wil ontvangen. Uit dit oogpunt beschouwd, zou dan ook het Spiritisme eenige voorkeur verdienen, al rust het nog op te zwakke

gronden om die voor onbedriegelijk te durven aannemen; maar er is een keerzijde aan deze leer verbonden die voor hare onechtheid pleit. Ze vult de krankzinnigengestichten. Het dilemma waarin ze brengt en houdt en dat toch alleen door haar kan worden opgelost, brengt in een staat van geestelijke opgewondenheid, die meer toeneemt naarmate ze gevoed wordt. Deze geestelijke opgewondenheid veroorzaakt geestverwarring. Het Spiritisme leidt tot abstractie van het menschelijk denkvermogen. Een eerste vereischte van het medium is dat hij niet denkt; vervolgens dat hij willoos is. Denken en willen zijn echter twee attributen des geestes die zich niet zoo spoedig laten dooden en meent men daarover de zege te hebben behaald, dan blijkt het bij nader onderzoek, dat die beide krachten, om hare roeping getrouw te kunnen blijven, een overeenkomst sloten in 't belang van het Spiritisme. In plaats van beheerscher is dus het medium slaaf geworden van zijne gedachten en van zijn wil, en hierdoor worden de wonderen en vizioenen verklaard die de waarheid en onfeilbaarheid van het Spiritisme moeten bevestigen!

Het medium kan waar en eerlijk zijn en toch bedriegen, omdat hij het zichzelf doet of bedrogen wordt. In beide gevallen wordt hij speelbal òf van zijn verbeelding òf van wezens die hij niet kent, niet doorgrondt. In beide gevallen zullen zijne zenuwen den tol betalen aan de roekeloosheid waarmede hij zijne hersenen in een labyrinth dwong, totdat zij er zoek raakten.

Het geheimzinnige trekt aan, maar de slachtoffers van het mysticisme zijn legio. Daarom die staat zie toe dat hij niet valle!

Schumann zit in zijn studeerkamer.

De piano is gesloten; op de tafel, die daarnevens is geschoven, liggen verschillende manuscripten en eenige half beschrevene bladen muziekpapier verspreid; de groote boekenkast staat open en vertoont de vergulde rugzijden der groote meesterwerken van Bach, Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert en anderen. Alles in dit vertrek duidt sprekend op het beroep van den bewoner, maar sinds eenige dagen heerscht er diepe stilte. De componist schijnt gestorven. De Spiritist is in hem wakker geschud, Schumann ligt op de sofa, met het boek, dat hem nu drie dagen in de grootste spanning bracht, in de handen geklemd, en de donkere oogen wijd geopend naar de zoldering gericht.

- Geesten zijn het dus!... - denkt hij - en hunne influisteringen schreef men toe aan afmatting, opgewondenheid.... geestverwarring.... die dwazen! Wist ik het niet beter? En toch verjoeg ik hen... herhaaldelijk... ondankbare die ik ben!... Gelaafd hebben ze mij met hunne goddelijke melodieën... oef!... De straf voor mijn ongeloof... zijn die gevloekten met hun eeuwige... A... A.... A..... O verjaag ze toch.... moeder!....

Het boek ontglipt zijne vingeren. Schumann vouwt de handen en

roept biddend den geest zijner moeder aan, maar tevergeefs... De A-klank blijft hem vervolgen, nu eens gillend aan zijn oor, dan weder trillend uit de piano of uit een geheel orkest van instrumenten.... A.... A..... altijd A!!...

- Dat is niet om uit te houden! - roept de lijder en springt woest op.

Clara!.... neen, Clara niet!... Ach, er is een klove tusschen haar en hem... zij gelooft niet! Wat baat hem hare tusschenkomst? Alléén, alléén dus!

Hij rukt een klein tafeltje naar zich toe, drukt er zijne bevende handen op en wacht...

Goddank!.. De A-klank wijkt. De goede geesten die hij biddend opriep, verjagen de pijnigers. Een blijde glimlach verheldert zijn somber gelaat. Dáár.... eindelijk... kraakt en klopt het in het kleine tafeltje, nu begint er beweging in te komen... voel hoe het trilt!

Schumann is nauwelijks zijne ontroering meester. Een geest is hem nabij. Welke? Tweemaal beproeft hij tevergeefs eenig geluid te geven, eindelijk klinkt het heesch van zijne lippen:

- Moeder, beste moeder! zijt gij het?

Sterker trilt het tafeltje, maar niet sterker dan Schumann's lichaam, want daar hoort hij tweemaal een zacht kloppen.

- Tweemaal beteekent neen! - mompelt de componist eenigszins teleurgesteld.

- Wie zijt gij dan?

De tafel begint na eenig dralen haar spelmethode.

- Beethoven!

Schumann is in verrukking. De naam Beethoven is zonder fout gespeld.

- Bewijs mij dat gij Beethoven zijt - roept de componist opgewonden - Kunt ge den Rhytmus aangeven van de twee eerste maten der C-mol-symphonie?

O verbazing! O blijdschap!

Zeer langzaam voldoet het tafeltje aan dit verlangen.

- □ □ □ | □ | - klopt het.

- Lieve tafel, - en Schumann drukt er in vervoering zijne lippen op.

- Dat is de Rhytmus, maar het Tempo moet sneller, veel sneller!

- □ □ □ | □ | - klopt het gehoorzame meubelstuk nu in allerijl.

Schumann haalt diep adem. Hij wil nog meer zekerheid.

- En... en welk getal denk ik nu?

Het tafeltje klopt driemalen.

Juist, hij had zich het getal drie gedacht! Geen twijfel meer, Beethoven's geest was daar!

Zonderling! de componist, die zich in zijne droomen reeds zoozeer met de geestenwereld had vertrouwd gemaakt en er zich muzikaal

zoo hoog door had laten opvoeren, vond op zinnelijk gebied, in deze gebrekkige, twijfelachtige manifestatiën, de bevestiging van het spiritisme.

Clara!

Nu zal zij toch moeten gelooven! Schumann ijlt naar de deur, maar daar wordt deze geopend en zijn geneesheer Dr. Hasenclever treedt binnen. Een blik op Schumann's ontsteld en verward uiterlijk is voldoende om hem te overtuigen, dat de patient zijn verbod heeft overtreden.

- Stoor ik u, Schumann?

- Neen... ja... dat is te zeggen....

Des dokters hand drukt de klamme, bevende hand van den componist en omvat daarna de jagende pols.

- Zeer opgewonden, merk ik.

- Dat geloof ik wel...! Wie zou ook kalm blijven bij zulke wonderen! Zie, hoor en laat u overtuigen!

Schumann rukt zijn hand los en zet zich weder voor het kleine tafeltje.

- Oho!... ook dàt nog!... - denkt Hasenclever.

Maar Beethoven schijnt bij des dokters komst ontvloden; het tafeltje blijft onbewegelijk. De geneesheer zet zich en wacht geduldig den uitslag dezer proeve af. Na verloop van een kwartier staat Schumann bitter teleurgesteld op.

- Een tegenwerkende kracht - mompelt hij - ik dacht het wel!

- Dus meent ge dat de geesten u door dat hout - en de dokter geeft er met zijn stok een krachtigen slag op - hunne mededeelingen zullen doen?

- Ja, - antwoordt Schumann op vasten toon. - Nu geloof ik het.

- Mijn goede vriend, u hebben ze toch, dunkt mij, genoeg getoond, dat ze op verhevener wijze met u spreken kunnen!

- Zeker, reeds lang heb ik gevoeld dat ze mij omringden; maar het gevoel kan bedriegen, zooals gijzelf meermalen hebt getuigd - hier spreekt iets anders dan het gevoel, hier spreekt een feit.

- Ja, een tafel, die door uwe zenuwkracht in beweging komt anders niet.

- Neen, dokter! - roept Schumann met fonkelende oogen. - Maar een tafel die zonder mijn toedoen in beweging komt en spreekt!

- Ei! Ei! Maar als ge er uwe vingers niet op legt, voert ze toch niets uit, wel? En dat spreken is dan toch ook maar op tafelmanier, door kraken en kloppen, niet waar?

- Juist.

- Hoor, daar kraakt het in die kast. Is dat ook bij geval een geest?

Schumann luistert aandachtig.

- Zeer zeker.

- Maar, goede vriend, gij hebt er vroeger geen acht op geslagen. In het hout is immers altijd werking?

- Hoor, weder! - prevelt de componist. - Hasenclever, ik zal het u uitleggen, - vervolgt hij luid en haastig.

- De tijd is gekomen... een nieuwe leer is noodig om het menschdom niet tot een volslagen Materialisme te doen vervallen... Wij zijn onsterfelijk...

- Ik heb er nimmer aan getwijfeld, Schumann!

- Stil... val mij niet in de rede... anderen twijfelen er immers wèl aan?

- Gij?

- Neen, daarom ook geniet ik het voorrecht medium te zijn.

- En ik dan?

- Geestelijk heb ik bovendien reeds van het geestenrijk gewaagd, maar... begrepen ben ik niet. Door deze stoffelijke manifestatiën moet nu de wereld overtuigd worden!...

- Van wat?

- Van het bestaan der geesten en hun werkkring.

- Een fraaie werkkring, dat tafeldraaien!

- Spot niet! Er bestaat geen ander middel. De zinnelijke mensch behoeft zinnelijke bewijzen. Wordt hij hierdoor overtuigd, dan zullen de geestelijke niet achterblijven.

- Hebt gij dat alles uit dat ongelukkige boek geleerd? - vraagt Hasenclever en wijst het met zijn stok aan.

- Dat, en nog veel meer. Lees het,... bid... en gij zult gelooven.

- Eerst gelooven en dan lezen, ware mogelijk beter voor mij geweest. Schumann, ik heb het boek gelezen... onzin, zeg ik u!

- Onzin!

Schumann's gelaat wordt dreigend.

- Maak u niet boos, daarmede overtuigt gij niemand, - zegt de dokter opstaande en hem met den knop van zijn stok een goedig tikje op zijn schouder gevend.

- Ik heb nog een woord te zeggen en dan zal ik gaan. Vriend, gij hebt een gevoelig zenuwgestel en een onbegrensde verbeeldingskracht. Door jaren van inspanning en werken hebt ge, in uwe muzikale droomerijen, beide tot den hoogsten graad van exaltatie opgevoerd en er is nu nog maar juist zulk een tafeldansje noodig om u binnen een jaar... schrik niet... totaal krankzinnig te maken!

- Krankzinnig! - herhaalt Schumann ontzet.

- Ja, krankzinnig! De werking van de zenuwen op de hersenen is u bekend, en grooter zenuwwerk dan dat tafeldraaien bestaat er niet. Nu is de vraag, kan het in de bedoeling van den Schepper liggen, om door middelen, die aan geëxalteerde menschen zooals gij, het verstand kosten - een waarheid te verkondigen?

- Gij overdrijft, dokter!

- Op mijn eerewoord verklaar ik u, dat ik nog gisteren bij een

twintigjarige tafeldraaister ben geroepen, voor wie ik geen andere uitkomst zie dan het gekkenhuis.

Schumann rilt.

- Zij waant zich vervolgd door een kwaden geest en heeft rust noch duur. Nu eens is zij half wanhopig van smart, dan weder zóó woest dat men haar moet binden.

- Nu is het de vraag, of men bij het doorgronden eener waarheid voor de gevolgen terug moet deinzen! - zegt Schumann, die met geweld zijn angst bedwingt.

- Maar als het een kwestieuse waarheid geldt, waaruit kalme onderzoekers nog niet het minste nut hebben getrokken en waaronder gestellen als de uwe bezwijken, wat dan?

Schumann is in tweestrijd.

- Er is sprake van een intelligente kracht buiten ons - fluistert hij. - Dit moeten geesten zijn, ik geloof het zeker. De tafel zegt wat ik denk, de tafel antwoordt verstandig op al mijne vragen...

- De tafel kan mijnentwege een philosophische verhandeling houden, waaruit de wijsheid van een Socrates straalt, zonder mij in verzoeking te brengen er mijn tijd en kracht aan te verspillen.

- Leg mij dan in Godsnaam! uit door welke kracht al deze wonderen geschieden, als het geen geesten zijn die zich op deze gebrekkige wijze met ons in aanraking willen stellen! - roept Schumann in vertwijfeling.

- Mijn beste vriend, ik kan u daarvan geen verklaring geven, maar alleen in Godsnaam u wijzen op het gevaar dat ge loopt, door lijdelijk toe te geven aan de indrukken van het oogenblik. Als ik u zeg, in dat gindsche dorp beerscht een zonderlinge aanstekelijke ziekte, ga er niet heen, van uwe constitutie is het te verwachten dat gij er door aangestoken wordt, zult ge dan eerst een nadere beschrijving van den aard dier ziekte verlangen en indien ik die niet geven kan, mijn raad in den wind slaan?

Schumann staart den dokter vragend aan.

- Ik kan u het Spiritisme evenmin verklaren als den aard of het beginsel van sommige ziekten - vervolgt deze de schouders ophalend, - maar wel, uit de verschijnselen die er bij gepaard gaan, opmaken, dat het een doodelijk gift bevat, Hoed u, denk aan uwe vrouw en kinderen!

Onder het spreken dezer woorden drukt de geneesheer Schumann's koude hand hartelijk en gaat heen. Als hij bij de deur nog even het hoofd omwendt, ziet hij den componist neerzinken op de sopha en de handen voor het gelaat drukken.

- Krankzinnig! - mompelt Schumann. - Dat zou vreeselijk zijn!.... Arme Clara!.... Neen! Neen!.... In de bedoeling van den Schepper.... zou dit liggen?.... Onmogelijk!.... O mijn hoofd.... mijn arm hoofd.... te laat?.... Neen.... voort, verzoekster!!.... Woest stoot hij het noodlottig tafeltje van zich af, dat tuimelend omver smakt, en loopt nu gejaagd het vertrek op en neder.

Krankzinnig? Hij zal het verhoeden! Bij God! zulk een einde na zulk een loopbaan.... en door *eigen schuld*.... hij zal er tegen strijden!

In angstige spanning wacht Clara den uitslag af van des dokters bezoek aan haren echtgenoot.

Zoodra hij verschijnt, ijlt ze hem te gemoet.

- Welnu?

- Druk bezig om zijne hersens den genadeslag te geven, lieve mevrouw!

- Wat te doen?

- Op weg naar het geestenrijk heb ik hem echter een pil te slikken gegeven, die eenige reactie kan te weeg brengen.

- O dat geve God! Uw raad, dokter!

- Reizen, mevrouw! En dat wel zoo spoedig mogelijk.

- Waarheen?

- Om 't even; als hij maar die verwenschte tafeldraaierij vergeet.

Een slag in Schumann's kamer voert Clara ijlings daarheen. Tot hare verlichting treedt hij zelf haar op den drempel te gemoet.

- Neem dat ding weg.... Clara!.... Ik.... ik wil het niet meer zien!....

Een vurig dankgebed stijgt uit Clara's ziel tot God omhoog. Zonder dralen voldoet zij aan zijn verlangen.

Des avonds als Schumann bedaard naast haar zit, slaat zij hem voor om een kunstreis naar Holland te maken, en ontmoet geen enkele tegenbedenking. 't Is duidelijk, dat hij zelf niets liever wenscht dan het gevaar te ontvluchten, waarmede men hem bedreigd heeft.

In November (1853) vertrekt het kunstpaar uit Dusseldorp. De ontvangst, die het in Holland ten deel valt, overtreft alle verwachting. In alle steden worden zij met vreugde verwelkomd en met eerbewijzingen overladen. Overal voert men de kunstproducten van Schumann uit en deze moet zelf getuigen, dat zijne muziek in het kleine naburige land beter bekend is dan in zijn eigen vaderland. Te Utrecht wordt hij, na de uitvoering van zijn tweede symphonie, herhaaldelijk voorgeroepen en met bloemen en kransen overladen. In Amsterdam wekt Clara's spel de grootste bewondering en geestdrift. Te Rotterdam en Den Haag is de hulde overweldigend, in 't kort, geen kunstreis had schooner vruchten voor het kunstpaar kunnen afwerpen dan deze reis naar Holland of heilzamer kunnen zijn voor het geschokte brein van den componist.

Den 22sten September keert het echtpaar terug naar zijne woonplaats. Met uitzondering van een paar uitstapjes naar Hanover, slijt Schumann nu de maanden Januari en Februari in den huiselijken kring en houdt zich bezig met de redactie zijner ‘Gesammelte Schriften’ die hij voor de pers in gereedheid brengt; ook begint hij de ‘Dichtergarten’, een boek dat alles moet bevatten wat de grootste

dichters van den ouden en nieuwen tijd over de muziek hebben gedacht en geschreven. Dit werk wordt echter niet voltooid, want de schrikkelijke kwaal die den ongelukkigen componist zoo vaak had geteisterd, verhief zich met nieuwe kracht.

Getrouw aan zijne voornemens had Schumann den lust bedwongen om nieuwe proeven met de tafel te nemen. Toch kan hij de gedachte niet van zich weren dat geesten hem vervolgen en hem onophoudelijk tot de vroegere innige verstandhouding aanmanen. Nog sterker werd deze overtuiging toen hij onder 't schrijven plotseling weder dien aanhoudenden A-klank hoorde. Toen was hij zijn kamer ontvlucht en had in de vrije lucht verademing gezocht en gevonden.

Op een avond dat hem weder dit gehoorbedrog overvalt, is hij echter minder gelukkig, want zelfs de buitenlucht, het straatrumoer en de afleiding kunnen den toon niet smoren die hem bijkans tot vertwijfeling brengt.

Ten einde raad, loopt hij een bierhuis binnen, waar hij bekenden hoopt te vinden, knoopt met den violist Ruppert Becker een kort gesprek aan en verdiept zich weldra in een der vele nieuwsbladen die op de tafel liggen. Plotseling werpt hij de courant weg. Zijn driftige beweging en zonderlinge blik treffen den violist.

- Wat overkomt u, Schumann?

- Bij God, het is ondragelijk! Altijd hoor ik A.... - roept de componist op wanhopigen toon en rent heen als een bezetene.

Te huis gekomen kan hij de verzoeking niet langer weerstaan. Wat wil die vervloekte geest met zijn eeuwigdurend A? Schumann moet het weten. Maar..... het tafeltje ontbreekt, en Clara er om vragen.... dat wil.... dat kan hij niet. Wacht!.... hij zal zich voor de piano plaatsen.... componeeren.... hoogere geesten zullen dan tot hem neerdalen en den kwelgeest verjagen. Helaas!.... de A-klank beheerscht zijn spel en bespot iedere melodie. Troosteloos zet zich Schumann nu voor zijn schrijftafel - tòch zal hij voortgaan met werken. Onmogelijk! De regterhand trilt en schokt en wordt koud als ijs. Schumann herinnert zich de verschijnselen, die tot de vorming van een schrijvend m e d i u m in het boek over het spiritisme zijn opgenoemd en wordt oplettend.

Eerst de koude lucht.... juist!.... nu, een zekere kitteling over de vingers alsof ze zacht worden aangeraakt, geen twijfel meer.... 't is een manifestatie.... hij kan schrijvend m e d i u m worden en.... hij zal er naar streven!

Arme Clara! Als zij haren echtgenoot verdiept waant in zijn litterarischen arbeid, krabt en krast hij met zijn pen allerlei figuren op het papier en wijdt zich met vuur aan de eerste beginselen van het schrijvend mediumschap, en als haar trouw en liefderijk oog, wanneer zij hem bezorgd aanstaart, eenige gewetenswroeging bij hem verwekt, troost hij zich met de gedachte, dat hij niet meer verlangt en beoogt

dan den geest te kennen en te vermurwen, die hem met den A-klank foltert. Dan voorzeker, zal hij de zaak weder laten rusten.

Er zijn echter zaken die men niet willekeurig van de hand kan schuiven als men er zich eenmaal mede ingelaten heeft, en het spiritisme behoort er onder. Schumann wordt er dan ook dagelijks meer het slachtoffer van, zijn hoofd is er aanhoudend mede vervuld. Zijn compositiegeest raakt er door aan 't kwijnen. De melodieën die hem vroeger zoo kwistig toevloeiden, worden gezocht en daardoor mat, de vormen waarin hij die kleedt, stijver en mystieker. Verward is al wat hij denkt en spreekt, verward al wat hij schept. Zoo woekert het onkruid voort, totdat het zijne hersens verstikt en niet meer uit te roeien is.

't Is nacht. Schumann staat op en ontsteekt licht. Nu neemt hij pen en papier en begint muziek te schrijven.

Franz Schubert en Mendelssohn hebben hem een thema ingegeven, waarop hij onmiddellijk moet varieeren. Alle tegenbedenkingen van de doodsbedroefde gade baten niet. Zou hij Schubert en Mendelssohn niet gehoorzamen? Hij voldoet dus vol ijver aan hun verlangen; vijf variaties komen op dit geestenthema tot stand.

Het gift dat de dokter vreesde, heeft zijn werk verricht. Schumann's geestvermogens zijn gekrenkt; maar nog altijd blijft er hoop op zijne genezing, want nu en dan keert hij tot bewustzijn terug. Dan ziet hij zijn toestand helder in en wil zich naar het gesticht laten brengen om onophoudelijk onder geneeskundig toezicht te zijn. Op andere oogenblikken smeekt hij dat men op een afstand van hem blijve, daar hij in een opgewonden oogenblik een ongeluk zou kunnen begaan.

Clara hoopt nog. Vruchteloos ontwringt zich de geest haars echtgenoots aan haren invloed, zij zal dien herwinnen.

Een schrikkelijk voorval ontneemt haar dezen laatsten straal van hoop. Met het grootste geduld en de meeste volharding heeft zij ieder zijner inbeeldingen bestreden en hem de nieuwe manie, om zich een zondaar te wanen die niemands liefde waardig is, uit het hoofd gepraat - met blijdschap bemerkt zij, dat hij eenige deelneming betoont in het gesprek van den geneesheer en hun bezoeker Albert Dietrich, als zij hem plotseling, nadat hij iets bij zichzelf heeft gepreveld, ziet opstaan en de kamer verlaten.

Zijne houding en manieren zijn echter te natuurlijk om achterdocht te wekken, de beide heeren vervolgen dus ongestoord hun gesprek. Clara alleen is bezorgd; waarom is hij heengegaan en waarom toeft hij zoolang?

De ongelukkige componist, die nog het besef had zijne vrouw door woord noch blik te verontrusten, is intusschen de straat opgeijld. Welke macht dreef hem voort?

Terwijl daareven het gesprek in vollen gang was, hoorde hij zich plotseling bij zijn naam roepen. ‘Robert!’ en weder dringender ‘Ro-

bert!!!!!' door een koor van stemmen herhaald. Zal hij het Clara zeggen? Ach neen, waartoe haar opnieuw te kwellen en te beangstigen? Weder zal zij wanen dat dit het spel zijner verhitte verbeelding is, en hoor.... het is geen verbeelding.... de geesten met wie hij zich in verband stelde, laten niet los!

'Robert! Robert!!'

Hij kan niet langer dien drang weerstaan, hij m o e t gaan, hij m o e t gehoorzamen!

Is 't niet wonderlijk, niet treffend? De stemmen wijzen hem den weg. Altijd vóór hem klinkt het 'Robert! Robert!!' Deze straat in, die straat uit, nu de brug over... halt!!

Met starren blik en hijgende borst staat de ongelukkige besluiteloos. Het koor van stemmen klinkt uit de diepte. Moet hij dáárheen? 'Ja, hier, hier!! Robert, Robert!!'

Hij buigt zich over de leuning, staart in den snelvlietenden stroom en... aarzelt.

'Robert! Robert!! Robert!!!'

Luider en dringender wordt het roepen, zal hij... O God!... ja, hij m o e t !

Nog een oogenblik van strijd, van gadeloozen jammer, van onuitsprekelijke wanhoop..... - Clara, vergeef..... -

Een doffe plomp in het water, waarvan het hoog opspat en.... *Robert is gekomen.....*

Met ieder oogenblik ongeruster over Schumann's uitblijven is Clara eindelijk naar zijne kamer geijld, maar daar vindt ze hem niet. Nu doorzoekt ze het gansche huis.... tevergeefs.....

Hare bezoekers maken zich gereed om den vluchteling buitenshuis op te sporen, maar voordat zij nog de woning hebben verlaten, dringt een verward rumoer van stemmen tot hen door. Van verre zien zij een massa volk langzaam naderen. Weldra onderscheidt men tusschen het gejoel duidelijk den naam van den componist die op meewarigen toon door verschillende monden wordt geuit. De beide mannen verbleeken; Clara, met de eene hand op het hart gedrukt, met de andere als vastgeschroefd om den arm des geneesheers, heeft moeite zich staande te houden. De volksmenigte houdt voor het huis stil; de drommen openen zich.... een akelige gil dringt allen door merg en been. De ontzette vrouw heeft op de draagbaar die wordt ingedragen, het doodsbleeke gelaat van haren echtgenoot herkend.

Verdronken?

Neen, hij ademt nog. De dokter heeft het bevestigd. Goddank! Clara vindt weder kracht en moed. Hij leeft! ijverig is zij den geneesheer behulpzaam, om de kwijnende levensvonk aan te wakkeren.

Hij leeft!... Zie, daar slaat hij de oogen op.... daar bewegen zich zijne lippen.... Wat praat hij?

Ach, ware hij gestorven!!

Nogmaals verbleeken de beide mannen, nogmaals heeft Clara steun noodig.

Ha.... vervloekt spook.... hebt ge mij eindelijk! Phoe!... koud... ijskoud... duister!.... Wat moet dat nu?.... Hier is Robert..... ellendelingen! lacht gij?.... Verleid... bedrogen! Ho... ik worg u... duivels... weg, weg!... Licht! Lucht... ik stik!!..... Weg, slang!

Woest slaat hij van zich af. Zijn oogen schieten vonken, het schuim staat hem op den mond.

Vreeselijk noodlot! Clara ligt bewusteloos.

Eindelijk heeft het spook van den Maria-toren de zege behaald!

Schumann ligt in de diepte(*).

Besluit.

In den zomer van het jaar 1855 wandelen twee mannen van Bonn naar Endenich(†).

Hun gesprek loopt over den ongelukkigen componist, die sinds een jaar in de privaatinrichting van Dr. Richarz te Endenich, zijn treurig bestaan voortsleept en wiens lot hun het diepste medelijden inboezemt.

Beiden hebben den componist gekend, beiden zijn mannen van het vak, die zijne werken hoog vereeren.

Medegevoel en belangstelling hadden hen reeds meermalen naar Endenich gedrongen om navrage naar hun vriend te doen, en altijd was het hun duidelijk geworden dat er aan zijne genezing niet te denken viel. Ook dezen keer boezemt hun het bedenkelijk gezicht van Dr. Richarz weinig moed in. Nadat de bezoeken van Bettina v. Arnim, van Joachim en de jonge Brahms (die zooveel aan Schumann's steun te danken had) den toestand van den krankzinnige hadden verergerd, werden er geene bezoekers meer bij hem toegelaten.

Met zijne vrouw onderhield hij briefwisseling, maar zij had hem nog niet gezien; dit waren de troostelooze berichten, die de kunstvrienden ontvingen; daarna bracht Dr. Richarz hen voor Schumann's kamer, waar zij door een opening in de deur den lijder konden gadeslaan.

De componist zat voor de piano en phantaseerde. Zijne haren hingen verwilderd langs zijne slapen, zijne doffe oogen staarden strak voor zich uit; waanzin, volslagen waanzin sprak uit zijn geheele wezen en niet het minst uit zijn onzinnig spel. Verminkt was de geniale geest, die zooveel schoons had gewrocht, verlamd de kracht waaruit hij putte, lichamelijk en geestelijk gebroken de ongelukkige, die daar op hartverscheurende wijze zijne verwarde gedachten in valsche, verwarde harmonieën uitte.

Ontroerd verwijderen zich zijne bespieders.

Ach, ware hij gestorven!

(*) 27 Februari 1854.

(†) Jozef Wilhelm v. Wazielewski en Otto v. Königslow.

Eerst een groot jaar later werd deze wensch vervuld.

Op den 26sten Juli 1856 snelde Clara naar Endenich om den laatsten zucht op te vangen van den echtgenoot, wien zij alles was geweest en dien zij toch niet had kunnen behoeden voor den schrikkelijken afgrond waarin hij geslingerd werd.

Den 31sten Juli had de begrafenis plaats; een onafzienbare menigte volgde die lijkstoet naar het kerkhof te Bonn. Dáár liet de diep bedroefde weduwe, die met acht kinderen den ontslapene beweende, een eenvoudigen, ruwen steen op zijn graf plaatsen, die zijn naam draagt en met klimop welig begroeid is.

De roem eens kunstenaars heeft zijn ebbe en vloed. Voor het meerendeel zijn groote kunstenaars eerst na hun dood tot hun recht gekomen. Schumann smaakte echter de voldoening, dat men reeds tijdens zijn leven zijn waarde erkende. De schrikkelijke catastrophe die zijne laatste levensjaren verbitterde en waarvan de kiem zich reeds vroeger bij hem openbaarde, heeft er misschien veel toe bijgedragen om hem een tijdlang na zijn dood te doen miskennen.

In zijne muziek was genoeg verwards en vreemds om het oordeel van sommigen te rechtvaardigen, dat zijn zinsverbijstering ook hierin duidelijk genoeg doorstraalde. Bovendien miste zijne muziek te veel eigenschappen om in den smaak van het groote publiek te vallen. Nochtans is zijn roem weder gerezen, en zoo hij al het plastische van een Beethoven, het aantrekkelijke van een Mozart en het bevattelijke van een Mendelssohn mist, kan men hem toch voor menig kunstproduct waarin hij kracht en stoutheid bij diepte van gevoel paart, den palmtak der overwinning niet weigeren. Is muziek een gevoelssprake, niet minder is zij een zaak van smaak.

De Schumann-muziek heeft hare groote vereerders, maar ook, zelfs onder de musici, hare vitters. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in het eigenaardige dezer muziek, die, op eenige uitzonderingen na, te duister, te mystiek is om iedereen te kunnen voldoen. En hierin treedt de minderheid van Schumann, bij een Beethoven vergeleken, dan ook in het helderste licht.

Zeventien jaren zijn verloopen sinds de dood dezen veelbeproefden componist op 46jarigen leeftijd wegrukte. Nog altijd bedekt geen ander sieraad zijn graf dan de ruwe steen, waarop het klimop welig voortwoekert. Maar het nageslacht is niet ondankbaar en met het stijgen van den roem des dooden, groeide ook de behoefte aan om hem een waardiger gedenkteeken te schenken. Het plan tot een Schumann's-feest werd in den afgeloopen zomer (1873) te Bonn ontworpen en uitgevoerd. De beroemdste toonkunstenaars uit verschillende landen waren in getale toegestroomd om dit feest luister bij te zetten. Talrijk was ook de opkomst van het publiek, en de Beethoven-Halle op het schitterendst uitgedost, in een ware feestzaal herschapen.

Welk een treffend oogenblik voor Clara, toen bij haar optreden het publiek als lostbarstte in den bijvalsstorm, die haar dreigde te overstelpen; toen het door opstaan en zakdoekgewuif haar meer eer bewees, dan mogelijk eenig kunstenaar nog is ten deel gevallen.

Maar ook gold het hier niet alleen de overal gevierde, talentvolle pianiste, die in vlugheid, smaak, gevoel en kunstvaardigheid haars gelijke niet heeft; hier gold het tevens de echtgenoote van den man, wiens meesterwerken de muzikale wereld versieren en verrijken en nu op het volmaaktst werden weergegeven; hier gold het de weduwe, de moeder, die onder zware beproevingen haar roem had weten te handhaven, zichzelve en hare kinderen een weg had gebaand door het leven, en bovendien - hier gold het de Clara, die het grootste deel had aan Schumann's kunstontwikkeling, het grootste deel aan zijne schoonste melodieën, het grootste deel aan de waardeering zijner composities.

Daarom uitte zich de geestdrift voor die kunstenares zoo stormachtig, zoo overweldigend, zoo éénig! Daarom zal altijd de naam van Clara Wieck samenklinken met dien van Robert Schumann!

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Kleine Koekoê.
Hoofdstuk III.
De storm barst los.

Ik ging met doodsangst in het hart terug naar de kamer waar de arme Estelle nu met de koorts te bed lag, en kwam juist Frederik tegen die, in volle uniform, op het punt was om heen te gaan. Hij drukte mij de hand, wees zwijgend op zijne vrouw en ging heen. Ik ging naast doktor O Brien voor het bed zitten: doch wij spraken geen woord.

Weldra hoorden wij den horen die voor de parade blies; daarop den regelmatigen stap der manschappen en het getrappel der ruiterij, waarna het muziekcorps een vlugge, levendige marsch begon te spelen. De doodenmarsch zou meer in overeenstemming met den toestand van ons hart geweest zijn. Na eenigen tijd, die ons ontzaglijk lang viel, hield de muziek op; er ontstond eene doodelijke stilte, slechts afgebroken door eenige woorden van den kommandeerenden officier; daarop volgde nogmaals eene diepe stilte, doch slechts voor één oogenblik, want onmiddellijk daarop kwam er een geluid als van wapengekletter, gevolgd door dat van eene menigte menschen die ijlings den weg afkwamen. Dokter O Brien greep snel naar zijn revolver, terwijl ik, met doodsbleek gelaat, in mijn zak naar het fleschje

voelde, dat misschien een trouwe vriend zou blijken voor Estelle en voor mij; daarop ging dokter O Brien naar het venster en keek naar buiten. De voetstappen klonken nu op veel grooter afstand, op den weg naar Cawnpore, in plaats van naderbij te komen, zooals wij in het eerst vreesden.

'Goddank, mevrouw Burgoyne!' zei dokter O Brien met een diepen zucht van herademing; 'het is gelukt!'

Wat gelukt was, wist ik toen niet, doch ik vatte moed door zijn geruststellenden toon en, toen de spanning voorbij was, schreide ik als een kind.

Een half uur later kwamen mijn man en Frederik met opgewekte gezichten te huis en toen hoorde ik voor het eerst hoe zij hun leven gewaagd hadden. Kolonel Rose, wiens naam eenige weken later door geheel Indië weerklonk, en wiens dood door geheel Engeland betreurd werd, had een plan beraamd dat zelden in stoutheid overtroffen is geworden, en de omstandigheden vergunden hem het uit te voeren, zonder dat de oproerlingen één oogenblik vermoedden dat zij verdacht werden. Er was dien morgen die voor de uitbarsting van het oproer bestemd was, eene groote parade gecommandeerd, en daarvan wist kolonel Rose partij te trekken. De artillerie, wier kanonnen met schroot geladen waren (wat echter slechts bij de kanonniers bekend was) werd tegenover de verdachte regimenten geplaatst en vlak daarbij bevond zich kolonel Rose met zijn staf te paard. Rechts had hij het 133ste regiment, links de ongeregelde ruiterij, wier trouw tot nog toe alles behalve zeker was. De verdachte regimenten waren het eerst aan de beurt en rukten met muziek en vliegende vaandels voorbij. Zij deden verscheidene manoeuvers, en stelden zich eindelijk op eene rij, in eene positie om te vuren, en toen was het de beurt van de cavallerie en de artillerie. Eensklaps steeg kolonel Rose van zijn paard en naar het dichtst bijstaande kanon gaande, nam hij een brandende lont uit de hand des kanoniers en met die lont in zijne rechterhand, gereed om ze in een seconde te gebruiken, terwijl hij met zijn linkerhand op het kanon leunde, commandeerde hij, met luide, weerklinkende stem: de wapenen *af* en op een hoop te leggen. Er ontstond één oogenblik van stilte en toen wierpen de Sepayers van het verdachte regiment, vol schrik en verbazing over het onverwachte bevel, de wapenen neder en twee minuten later liepen allen in verwarring den weg naar Cawnpore op. Zeven huzaren volgden hun voorbeeld; doch de anderen hielden stand en toen de nagalm der vluchtende voetstappen verdwenen was, rees er een juichkreet op uit het Engelsche regiment, een kreet die door de echo herhaald werd en in honderden harten van mannen en vaders weerklonk, die weken lang gebukt gegaan hadden onder het dreigende gevaar.

De cavallerie bleef onbewegelijk staan totdat de démonstratie afgeloopen was, toen traden de oude Mora singh en nog een huzaar uit het gelid, reden op den kolonel toe en kwamen, uit naam van het regiment, hunne trouw en gehechtheid betuigen.

De kolonel antwoordde met eenige welwillende woorden en, toen hij weder te paard steeg, volgde er op nieuw een levendig en drie malen herhaald hoera.

Dat was hetgeen mijn man en Frederik te vertellen hadden; doch er zou nog meer komen.

'Mevrouw Burgoyne,' zei Frederik, 'weet gij wel wie de gemeenste van al de oproerlingen is; een van mijn bedienden?'

'Alladin zeker,' was mijn antwoord, volstrekt niet verwonderd.

‘Ja,’ antwoordde hij: ‘hij was een van de hoofden van den opstand. Goddank dat hij gevangen genomen is; morgen wordt hij, met nog verscheidene anderen voor het kanon gebonden.’

‘Frederik, Frederik,’ riep ik, eensklaps op een vermoeden komende, ‘is het niet waarschijnlijk dat Alladin medeplichtig is aan het verdwijnen van het kind? Om Godswil maak dat hij bekent, eer het te laat is! Als de arme Estelle niet spoedig van haar angst bevrijd wordt, zal zij het besterven.’

Tot op dat oogenblik geloof ik dat hij bijna zijne vrouw en zijn eigen smart vergeten had; doch toen ik dat zeide, kwam er een uitdrukking van zulk een diepe wanhoop op zijn gelaat, als ik slechts éens op dat van een sterken man gezien heb; hij boog zijn hoofd en verborg het in zijn handen en er droppelden groote tranen door zijne vingers. Ik wendde mij af, want ik wist dat er veel gebeuren moest, om Frederik Wilson als een vrouw te doen schreien.

Toen ik terugkwam, had hij zich hersteld en was hij bereid om naar de wachtkamer te gaan waar Alladin opgesloten was.

'God geve dat gij ons eenige tijding van het kind moogt brengen!' zei ik.

'Ja, God geve het!' antwoordde hij plechtig en wrong mijne hand.

Het was laat eer hij terugkwam en Estelle was in een diepen slaap gevallen, die ons het beste van haar toestand hopen deed. Konden wij haar maar goede tijding brengen als zij ontwaakte! En daar scheen Frederik hoop op te hebben. Hij had Alladin gesproken en de man had in het eerst niets willen zeggen; doch toen Frederik aangehouden had, hem tevens zeggende dat er toch aan geen pardon voor hem te denken viel, dat hij den volgenden dag sterven moest, had hij eindelijk bekend dat hij wist wat er van het kind geworden was; maar dat hij het aan niemand dan aan Estelle zeggen wilde. Op het antwoord van Frederik dat dat eene onmogelijkheid was, wijl zijn vrouw ernstig ziek was, antwoordde hij:

'Zeer goed, dan zal ik sterven zonder iets te zeggen van wat ik weet.'

De man verloor geen oogenblik zijne bedaardheid, hoewel hij den dood voor oogen had. Zij bleven te vergeefs bij hem aanhouden, totdat Frederik hem, half waanzinnig van wanhoop, verliet.

Na eenig overleg besloten wij, met toestemming van dokter O Brien, indien wij de vergunning van kolonel Rose konden krijgen, den gevangene den volgenden morgen bij Estelle toe te laten, als haar toestand het maar eenigszins veroorloofde; alles toch was beter dan de pijnlijke onzekerheid omtrent het lot van haar kind, waarin zij nu verkeerde.

Dien geheelen nacht brachten wij wakende bij haar door en zij sliep zonder ophouden voort. Tegen het aanbreken van den dag ontwaakte zij, juist toen Frederik over haar heenboog.

'*Cheri*,' zeide zij zacht, '*Cheri.*'

Toen wisten wij dat zij behouden was; wij vonden het hard dat wij haar zoo aanstonds bij haar ontwaken aan haar verlies moesten herinneren; doch, wat was er aan te doen? Het was de eenige hoop die overbleef. Zij was gaarne, gaarne bereid Alladin bij zich te ontvangen en in de grootste spanning wachtten wij zijne komst af.

Om zeven uren kwam hij, bewaakt door vier Europeanen, een sergeant en drie manschappen. Zij brachten hem zwaar geboeid in Estelle's kamer en bleven aan weerszijden achter en naast hem staan. Toen Estelle hem zag, begon zij hevig te beven en werd doodsbleek; doch zij bedwong zich; zij ging overeind zitten, hield zich aan het ledekantsgordijn vast en vroeg met schorre stem:

'Zeg, wat hebt gij met mijn kind gedaan?'

Toen sprak hij; doch het scheen mij veeleer het sissen van een slang dan een menschelijke stem.

'Wat ik met uw kind gedaan heb? En waarom denkt gij nu dat ik uw kind weggenomen heb? Omdat gij, eene vrouw, mij in het gezicht hebt geslagen! Het zou

een armzalige wraak zijn uw kind te verbergen en het dan terug te geven opdat gij er nog honderd malen gelukkiger mee zijn zoudt dan te voren! Neen, dat is geen wraak. Ik heb haar niet, maar ik weet waar zij is en ik zal het u zeggen; maar laat mij u eerst een klein geschenk geven dat zij u gezonden heeft.'

En met een duivelachtige uitdrukking op zijn gelaat, tastte hij met zijn geboeide handen in den gordel dien hij droeg.

De sergeant schoot toe, wijl hij zich eensklaps herinnerde dat men verzuimd had den gevangene te onderzoeken en vreesde dat de man misschien een doodelijk wapen of een vergif bij zich droeg, waarmede hij zich zelven of Estelle wilde vermoorden.

'Hier,' zei Alladin, op een pakje wijzende dat in de plooi van zijn gordel verborgen was; 'het is geen pistool en geen vergif: gij hebt er mij geen tijd voor gelaten; maar als gij bang zijt, moogt gij het zelf aan mevrouw Sahib geven.'

Estelle stak begeerig hare hand uit en de sergeant gaf het in hare bevende handen.

Ik zal nooit dat tooneel vergeten. De ruwe soldaten, die allen veel van het kleine juffrouwtje gehouden hadden, en die vol medelijden waren met hare moeder, bewaarden een diep stilzwijgen, terwijl zij den knoop los maakte die het pakje bij elkander hield, terwijl de Muzelman, die in fiere houding tusschen zijne bewakers stond, haar oplettend gadesloeg en er een zonderlinge glimlach om zijn mond speelde.

Het was een zorgvuldig ingepakt voorwerp; eerst in een linnen omslag, toen in een van wasdoek, dat veel door de inlanders gebruikt wordt als zij hunne brieven in het natte jaargetijde voor regen beschermen willen, en eindelijk in een papier met watten. Zoo vlug als hare bevende handen het haar vergunden, rukte Estelle al die omslagen open. Toen zij aan het laatste kwam, verspreidde zich een walgelijke stank door de kamer; Estelle zelve verkeerde in te hevige spanning om het op te merken en wij sprongen allen tegelijk op. Te laat; want met een glimlach op haar gelaat, als nieuwsgierig wat haar kind haar zond, haalde zij twee blauwe kinderlaarsjes voor den dag, een paar zijden sokjes en o, gruwel, de verminkte overblijfselen van twee, boven de enkels afgesneden voetjes.

Als om de doodelijke stilte te verbreken die in de kamer geheerscht had, verhief zich een uitbarsting van verontwaardiging uit de kelen dier vijf Engelsche soldaten. Frederik sprong op Alladin toe en greep hem bij de keel en vijf minuten later zou het gouvernement een lading buskruit hebben kunnen uitwinnen, indien de soldaten niet tusschenbeide gekomen waren.

'Gij vergeet, mijnheer,' zeide de oude sergeant eerbiedig, toen Alladin uit de ijzeren greep van Frederik was losgemaakt, 'dat de man een ter dood veroordeelde is en dat ik verantwoordelijk voor hem ben.'

Daarop werd hij weggeleid; maar toen hij bij de deur was, keek hij met zijn gewone onverstoorbare gezicht om en zeide: 'Ik zou twintig malen willen sterven om de Engelsche mevrouw te zien kijken zoo als zij doet. Het is een heerlijke wraak!'

Zij hielden eene hand voor zijn mond en sleepten hem schielijk mede, en een half uur later konden jakhals en gier ongestoord azen op wat er van den aartsverrader, den duivel in menschelijke gedaante, was overgebleven. Hij stierf zoo als hij geleefd had, onverschillig tot het laatste, verzekerd, zoo als zijn geloof hem leerde, van de eeuwige gewesten der zaligheid.

Toen de deur achter hem gesloten was, konden wij geen van allen een woord uitbrengen, doch weldra dachten wij aan Estelle, hopende dat zij althans genadig het bewustzijn van haar leed verloren mocht hebben. En ja, dat had zij; doch in geheel anderen zin dan wij gehoopt hadden. Zij zat overeind in bed, spelende met de akelige overblijfselen van haar heerlijk kind; zij streelde er hare wangen mede, en lachte in zich zelve terwijl zij de nette laarsjes aan de arme doode voetjes paste.

‘*Ah*,’ zeide zij, in hare moedertaal, ‘*elles te vont bien*, *n'est-ce pas*, *m'amie?*’ en dan begon zij zoo akelig te lachen, dat het bloed ons in de aderen stolde. Er

werd om dokter Newton gezonden, die voor hersenkoorts vreesde en ook den daarop volgenden nacht bleven wij allen waken. Estelle lag rusteloos in bed te woelen, doch koorts had zij niet. Toen de dag aanbrak, wisten wij dat zij meer geleden had dan zij dragen kon - dat haar verstand gekrenkt was!

De arme kleine voetjes, alles wat ons van ons zonnestraaltje overbleef, werden in gewijde aarde begraven, dicht bij de plek waar mevrouw Vance lag. Er werd een monumentje opgericht boven het denkbeeldige grafje, met het opschrift:

Ter herinnering aan Antoinette Marie, eenig kind van Frederik Wilson en Estelle Marguerite De Vigni, wreedaardig vermoord in Juni 1857, in den leeftijd van vier jaren en vijf maanden.

Hoofdstuk IV.
De zon breekt door.

Kort daarna, toen Feringhabad in staat van verdediging gesteld was geworden, voor het geval eener overrompeling, en de vrouwen en kinderen in een nabijgelegen fort in veiligheid gebracht waren, ontving kolonel Rose bevel terstond met alle betrouwbare troepen zich bij het hoofdleger te Delhi te voegen; de vrouwen en kinderen moesten onder militair geleide naar Calcutta vervoerd worden.

Na een teerhartig afscheid en eene langdurige, vermoeiende reis, kwamen wij behouden in de ‘stad der paleizen’ aan. Daar bleven wij tot aan het einde van den opstand en daar zagen wij de overgeblevenen van ons regiment terug. Velen waren er, voor wie de scheiding te Feringhabad eeuwig bleek geweest te zijn; onder hen was ook onze dappere kolonel, die vóor zijn dood het commando over een brigade te Delhi had gevoerd.

Estelle was niet van haar krankzinnigheid genezen, en was, kort na onze aankomst te Calcutta, onder veilig geleide, naar Bretagne teruggezonden. Zij was meestal kalm en veroorzaakte weinig moeite; doch als zij kleine kinderen zag, werd zij woedend. Dat was het bericht dat Frederik van zijne moeder ontving.

Toen de rust in Indië hersteld was, kregen mijn man, die veel door kwetsuren en onthouding geleden had, en Frederik Wilson, de arme jongen, die een arm te Delhi had verloren, verlof om naar Europa terug te keeren en met een dankbaar hart aanvaardden wij met het stoomschip *Cyrus*, de reis naar het vaderland. De eerste dagen waren wij allen te ziek om onze hutten te verlaten, want de zee was zeer hoog en bijna alle passagiers hadden veel van zeeziekte te lijden. Zoodra ik er mij echter toe in staat gevoelde, kroop ik op het dek en viel daar spoedig op een van de banken in slaap. Nauwelijks had ik eenige oogenblikken geslapen, of ik werd gewekt door de klanken van eene kinderstem, die ik, o zoo goed, kende. Ik wreef mijne oogen uit, en trachtte mij zelve wijs te maken dat ik sliep en droomde; doch neen, ik was wakker, en daar stond in het volle daglicht, in de Golf van Bengalen, het levende beeld van kleine Koekoê; haar gouden lokken golfden in het windje, haar blauwe oogen keken mij lachend aan, en zij opende haar mondje om te spreken....

Ik dacht aan alle vreeselijke spookverhalen die ik gelezen, aan alle mogelijke geestverschijningen waarom ik gelachen had, en toen, o, mijn verstandige lezer, lach mij niet uit of val mij niet hard, bedenk in welk een zwakken toestand ik was, hoeveel

ik geleden had, verloor ik mijn bewustzijn. Toen ik weer bij kwam, stond mijn man over mij heen gebogen.

‘Zijt gij zóo geschrikt van onze kleine Koekoê?’ vroeg hij liefderijk.

Het was dus waarlijk zoo, het kind was door eene genadige Voorzienigheid in de armen haars vaders teruggevoerd. Wij hoorden nu van een onzer medepassagiers, den heer Malcolmson, die in Indië fortuin had gemaakt, dat het kind, eenige

maanden geleden, door eene inlandsche vrouw aan zijn huis was gebracht geworden. De vrouw had gezegd dat het kind eene Europeesche was, zooals hij terstond zou kunnen ontdekken, als hij de geverwde kleur van hare huid en haar hoofd maar liet wasschen. In het begin van den opstand, had zij verteld, was het kind haar ter bewaring toevertrouwd door haar man, Sheik Alladin, die haar en het kind, als Indiaansche vermomd, mijlen en mijlen ver, naar een dorp in het gebergte had gezonden, waar haar broeder woonde, haar met den dood bedreigende, indien zij ooit de afkomst van het kind verried. Zij had volstrekt de beweegreden dier handelwijze van haar man niet begrepen, doch uit vrees voor hem, zijn geheim bewaard. Later had zij evenwel gehoord dat haar man dood was, als muiter opgehangen of dood geschoten, geloofde zij. Wijl zij evenwel zeer arm was, en het onderhoud van het kind haar zwaar viel, had zij besloten het kind bij den naastbijwonenden magistraat, den heer Malcolmson te brengen, en hem te vertellen hoe zij er aangekomen was. De goede man had het kind bij zich genomen en vruchteloos getracht de betrekkingen der kleine te ontdekken. De arme Koekoê was haar vaders naam vergeten en had, onder bedreigingen, geleerd zich bij den haar opgedrongen inlandschen naam te noemen. Wel had hij advertentiën geplaatst in twee van de grootste Indische bladen, doch niemand van ons had ze gezien en zoo waren zij onbeantwoord gebleven: en al ware ons oog er op gevallen, dan zouden wij toch misschien niet op de gedachte gekomen zijn eenig verband te zoeken tusschen het verloren kind uit het gebergte en onze lieveling, van wier dood wij zeker meenden te zijn.

Wijl de heer Malcolmson, toen hij het kind van de vrouw had overgenomen, op het punt was om naar Europa terug te keeren, had hij eindelijk besloten Koekoê als zijn kind bij zich te houden en haar mede naar Europa te nemen, vast overtuigd dat hare ouders bij den een of anderen grooten moord waren omgekomen. Het zonderlingste van alles was nog het gelukkige toeval dat hem voor zich en het kind eene plaats had doen nemen in hetzelfde schip dat haar vader wegvoerde uit het eenige land waar hij ooit eenig spoor van haar had kunnen ontdekken. De goedhartige oude man, die zelf vrouw en kinderen verloren had, en die zich reeds aan de kleine Koekoê had gehecht, was toch blijde dat hij het middel mocht zijn, waardoor zij aan haar vader teruggeschonken werd.

Met groote spanning zagen wij nu den tijd te gemoet waarin Estelle het kind zou wederzien; wij waren vol hoop dat het terugvinden van haar kind een gelukkigen invloed op hare verstandelijke vermogens zou uitoefenen. Op dringend verzoek van Frederik gingen wij met hem naar Bretagne; ik zou buitendien niet hebben kunnen weigeren, want de kleine Koekoê wilde mij geen oogenblik verlaten en klemde zich telkens angstig aan mij vast.

Het kasteel waar de moeder van Frederik Wilson woonde, was groot en ouderwetsch, zoo groot dat wij niet behoefden te vreezen dat het kind vroeger met Estelle in aanraking zou komen dan de geneesheeren wenschelijk achtten.

Toen Estelle mij weder zag, herkende zij mij; overigens scheen zij veel vergeten te zijn van de omstandigheden waaronder wij met elkander in Indië geleefd hadden; toch was er wel eenige verbetering in haar toestand merkbaar, langzamerhand kwam er licht. Dagelijks trachtten wij de een of andere herinnering in haar op te wekken, en maakten daarbij de zonderlinge ervaring dat het ons den eenen dag volkomen gelukte, terwijl hare herinnering op den anderen dag geheel scheen te sluimeren. Dat wij in Indië geweest waren, dat haar man daar zijn linkerarm verloren had en ook

zijn kind, begon zij langzamerhand te onthouden, doch lang duurde het eer zij leed onder het gemis van dat kind; met schijnbare wreedheid trachtten wij het gevoel voor het verlies van Koekoê op te wekken en eindelijk waagde ik het op zekeren dag, nadat wij maanden lang in Bretagne bij haar geweest waren, te zeggen:

‘Als kleine Koekoê terugkomt, zal dit (een jurkje ophoudend, dat Estelle eenmaal zelve voor het kind geborduurd had) haar, vrees ik, te klein geworden zijn.’

Estelle keek ons met groote, verwonderde oogen aan; ‘Koekoê,’ herhaalde zij langzaam, ‘Koekoê... ik heb een kleine Koekoê gehad; maar zij is er niet meer.’ En zij stak de hand naar het jurkje uit; ‘ja, dat is waar; dat stond haar lief en de blauwe laarsjes...’

Op eens werd zij doodsbleek, zij beefde en begon luid te schreien.

Frederik sloeg zijn eenig overgebleven arm om haar heen en was te angstig dan dat hij het wagen kon iets te zeggen.

‘Ja,’ zeide ik, op medelijdenden toon; ‘het was een schandelijk bedrog van Alladin, dat hij ons in de meening bracht dat hij het lieve kind vermoord had; maar het bedrog is uitgekomen, Estelle; hij had Koekoê weggevoerd, erger was het niet. Uw lieveling komt terug.’

Doch Estelle was niet voor troost vatbaar. Het vreeselijke oogenblik waarop Alladin haar zoo onmenschelijk had te kennen gegeven dat hij haar kind vermoord had en verminkt, stond haar weer voor den geest. De mogelijkheid dat hij haar bedrogen had, vond geen ingang. Eerst nu, na verloop van een jaar begon zij te treuren om den dood van het vermoorde kind.

Intusschen had Koekoê hare moeder niet vergeten; wij hadden al het mogelijke gedaan om de herinnering aan Estelle bij haar levendig te houden, en het kind, dat nu hare Hindoesche taal weder met de Fransche verwisseld had, vroeg telkens wanneer ‘*maman*’ terug kwam. Ook vond zij een zeer goed gelijkend portret van Estelle in de kamer harer grootmoeder, en zij rustte niet eer zij dat 's avonds uit haar ledikantje kon zien, als zij voor ‘*maman*’ bad.

De dokter achtte het oogenblik nog niet gekomen om het kind bij Estelle toe te laten. Telkens als wij op de treurige geschiedenis van Alladin's bedrog terugkwamen, schudde zij ongeloovig haar hoofd. Dat zij, hoe veel beter zij wezen mocht, nog niet geheel hersteld was, bleek uit haar voortdurenden afkeer van kinderen. Zij werd evenwel niet meer, zoo als in het eerst, hevig als zij ze zag.

Eindelijk hakte Koekoê zelve den knoop door en waagde, onwetend, wat geen van ons had durven doen.

Op zekeren dag namelijk, toen ik met Estelle in de fraaie ouderwetsche bovenzaal voor de openslaande ramen zat, die het uitzicht op den tuin hadden en op een balcon uitkwamen, vanwaar een trap naar den tuin voerde, hoorden wij twee stemmen beneden; de eene van het kind, de andere van den tuinman. Eer ik verschrikt kon opvliegen, ging de tuindeur open en Koekoê, gevolgd door haar hondje, danste in triomf langs en over de bloembedden, door den in drift ontstoken tuinman vruchteloos vervolgd. Wanhopig sukkelde de oude man in huis, om de hulp der kindermeid in te roepen, en Koekoê maakte van de gelegenheid gebruik om, geholpen door haar hondje, verder de bloembedden te bederven.

Al dien tijd had Estelle het kind gadegeslagen, met groote oogen en open mond; zij rees driftig van haar stoel op, en maakte eene beweging alsof zij den tuin wilde instormen, doch te gelijkertijd kreeg Koekoê mij in het oog, en kwam met bloemen beladen de trap op.

Wat zou ik doen! De glazen deuren stonden open, het kwaad was geschied en onmiddellijk ging ik voor Estelle staan en dwong haar weder te gaan zitten.

‘*O*, *madame Burgoyne*,’ begon de kleine ondeugd, ‘*j'ai de jolies fleurs pour vous; mais le vieux Jean*, *comme il grogne!*’

Eensklaps bleef zij staan en staarde op het bleeke, toornige gelaat van Estelle; zij liet al de bloemen vallen en vloog haar om den hals, roepende: ‘*O*, *maman*, *je t'ai trouvée*, *je t'ai trouvée!*’

Zoodra Estelle de stem van het kind en den moedernaam hoorde, was haar

toorn geweken; doch zij maakte zich zacht los uit de omhelzing van het kind, keek mij vragende aan en vroeg: ‘Wie is zij?’

Ik zweeg en het arme kleine ding antwoordde voor mij. ‘Ik ben Koekoê, lieve mama; uw eigen kleine Koekoê.’

‘Neen,’ zei Estelle treurig, en ik had zoo lang zij ziek was nog zulk eene zachtaardige uitdrukking niet op haar gelaat gezien, ‘ik heb eens een Koekoê gehad; maar die is dood; ga heen, lief kind; ga spelen.’

Het arme kind begreep natuurlijk niets van het tooneel, doch het beklemde haar jong hart; zij voelde dat zij verstooten werd, ging naast Estelle op den grond zitten, verborg haar gezichtje in de plooien van haar moeders kleed en schreide alsof haar hartje breken zou. Toen scheen er eene snaar in het moederhart te trillen; Estelle boog over het kind heen en het opheffende, nam zij het aan haar hart. Van dat oogenblik af voelde ik dat zij genezen was en ik liet haar met het kind alleen.

Jaren zijn sedert dien dag voorbij gegaan. Ik keerde naar Engeland terug en heb nog onlangs mijne Fransche vrienden bezocht. Estelle is weinig veranderd, zij is slechts iets gezetter geworden en hier en daar ziet men een zilveren draadje in haar nog altijd weelderig haar: hare oogen zijn nog even helder, en haar gelaat nog even lief als voorheen, en als men haar ziet, zou men niet zeggen dat zij eenmaal zoo vreeselijk geleden had. Zij dweept nog altijd met haar ‘*gros soldat*,’ zooals zij Frederik noemt, die inderdaad in den laatsten tijd corpulent begint te worden. Hij wijdt zich geheel aan het bestuur zijner goederen. In het eerst trok hij zich het verlies van zijn arm sterk aan, ‘doch’ zeide hij later, ‘het is bijna een arm waard, als men door iedereen, vooral door de dames, als een held wordt vereerd.’

En Koekoê, aller lieveling, de oorzaak van al het lijden dat ik beschreven heb, Koekoê zooals zij nog genoemd wordt, Antoinette, zooals zij zich zelve noemt, is nu een bloeiend meisje, eene prachtige blondine; de afgod van moeder en grootmoeder en haars vaders linker arm, zoo als hij haar lachende noemt.

Zij is eene rijke erfdochter geworden, want de oude heer Malcolmson heeft haar zijn geheele vermogen nagelaten. Zij komt den volgenden herfst bij ons logeeren en dan mag mijn man wel een dikken stok aanschaffen om fortuinzoekers op een afstand te houden. Want ik zal niemand bij haar dulden van wien wij niet overtuigd zijn dat hij haar zal liefhebben en beschermen, zooals haar vader hare moeder doen zal, tot aan het einde zijns levens.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De descendentieleer in verband met geschiedenis en zielkunde.

Met dit artikel stel ik me een tweeledig doel voor. In de eerste plaats wil ik onderzoeken welke gedaante de geschiedenis van ons geslacht aanneemt voor hem, wiens denken onder den invloed der descendentieleer staat. In de tweede plaats wil ik nagaan of, gelijk sommigen beweren, de zielkunde bevoegd is tegen de Darwinistische historiebeschouwing en dus ook tegen de descendentieleer zelve protest aan te teekenen.

Wellicht acht iemand een dergelijke onderneming hoogst ongepast. Men zal 1° aanvoeren, dat het Darwinisme nog slechts een hypothese is, 2° dat het tot het gebied der natuurstudie beperkt moet blijven. Ik meen beide tegenwerpingen uit den weg te kunnen ruimen.

Het Darwinisme leert tweeërlei. In de eerste plaats *dat*, gelijk de individuen, zoo ook de soorten, leven, zich ontwikkelen, veranderen. In de tweede plaats geeft het een antwoord op de vraag: *waardoor* veranderen de soorten? Men kan aannemen, dat zijn antwoord onvolledig is, dat het niet al de krachten in rekening brengt, welke de geschiedenis der soorten beheerschen; in zooverre is het dan voorloopige verklaring, hypothese. Maar moet het, zuiver als descendentieleer beschouwd, evenzeer bloote gissing heeten? De thans levende soorten hebben niet altijd bestaan. Eén van beiden: òf zij hebben zich op natuurlijke wijze ontwikkeld uit wat is voorafgegaan, òf zij zijn op bovennatuurlijke wijze te voorschijn geroepen. Tertium non datur. Wij hebben te kiezen tusschen descendentieleer en wondergeloof. Wanneer we niet tusschen dat dilemma geklemd zaten, dau zou de descendentieleer bloote hypothese zijn. Maar nu zij de eenige natuurlijke gissing is, verdient zij meer dan een gissing, verdient zij eene onbetwistbare theorie genoemd te worden. Daarenboven is het, om over een hypothese te oordeelen, noodig al hare logische gevolgen na te gaan.

Ook tegen de toepassing van het Darwinisme op het gebied des gees-

tes kan, zoover ik zie, niets, dat steek houdt, worden aangevoerd. Men zal toch niet meenen, dat de kinderen alleen door hun lichaam van de ouders afstammen, maar dat de zielen uit den hemel komen aanwaaien? Indien de mensch als physisch wezen onder de dieren bloedverwanten telt, indien hij als physisch wezen met vleermuis, aap en zeehond een gemeenschappelijken voorvader heeft, zoo geldt dit ook van hem als denkend, gevoelend en willend wezen. De onwaarschijnlijkheid van het avontuurlijk creatianisme, de waarschijnlijkheid van het rationeel traducianisme pleiten beide tegen het voorschrift om de descendentieleer enkel voor de lichamelijke zijde der menschelijke natuur te doen gelden.

Onpolitiek noemen sommigen het met Darwinistische beginselen buiten de grenzen van het stoffelijke te treden. Zij schijnen te vreezen, dat de Duitschers onder de leuze: *The fittest survives*, zich het recht zullen aanmatigen de Romaansche rassen te bestoken, zoo mogelijk uit te roeien. Ik vlei mij, dat dergelijke verwarring van natuurwet en zedewet niet te duchten is. Wie bespeurt niet, dat het verkeerd zou zijn aan den wedstrijd om het bestaan de *alleenheerschappij* in deze wereld toe te kennen?

Toch hoort men het Darwinisme door velen onzedelijk noemen. Het schildert ons, zoo luidt de aanklacht, eene ontwikkeling der organische wereld en ook der menschheid, in welke voor zedelijken vooruitgang geen plaats overschiet. Het leert, als het consequent wil zijn, dat macht boven recht gaat, dat de sterkste vuist en niet het edelste hart de zege behaalt. Men moet deze beschuldiging wèl verstaan. Ten deele is zij de oude, wèlbekende grief, dat de natuur zich niet om zedelijkheid bekreunt en dat de woedende orkaan het stevig gebouwde schip van den zeeroover spaart, maar de ranke hulk van den barmhartigen zendeling uit elkander scheurt. Wil men den loop der dingen uit dit oogpunt beschouwen, dan noeme men niet enkel Darwin's natuurlijke teeltkeus, maar evenzeer Newton's zwaartekracht onzedelijk. Of zou men meenen, dat de brave minder gevaar dan de booswicht loopt om van een vermolmde ladder naar beneden te storten en dat onbaatzuchtigheid een wapen is tegen de schadelijke werkingen der gravitatie?

Meestal evenwel wordt het conflict, dat men tusschen Darwinisme en zedeleer meent te ontdekken, eenigszins anders voorgesteld. Men zegt, dat de Darwinist, wil hij aan zijn beginsel getrouw blijven, ons toewijding aan anderen ontraden moet. Echte, zelfverloochenende deugd heet van onpas in deze wereld, indien alleen de krachtige in leven blijft en zich voortplanten kan. Maar is de mensch dan zonder liefde sterk en gelukkig? Laat het dikwijls onvoordeelig zijn een edel karakter te hebben; vloeit daaruit voort dat volgens het Darwinisme de deugd bestemd is te verdwijnen? Als oprechtheid, grootmoedigheid, menschenliefde enkel schadelijke eigenschappen waren, welke

hare bezitters in den strijd om het bestaan het onderspit deden delven, hoe zouden zij dan ooit haar domicilie hier op aarde hebben kunnen veroveren? Dezelfde wet, die de deugd thans ten ondergang zou voeren, moest haar van den aanvang af verhinderd hebben zich onder de menschen te vestigen.

Drie mogelijkheden zijn er denkbaar: de zedelijke eigenschappen zijn in den regel voor hare bezitters òf voordeelig, òf nadeelig, òf geen van beiden. Stel het eerste geval; welnu, dan zal aan de rechtschapenen het bijbelwoord vervuld worden: zoek eerst het koninkrijk der hemelen, en alle overige dingen zullen u worden toegeworpen! Het tweede geval is onaannemelijk; of is het niet een dwaze onderstelling dat de beginsellooze individu sterker zou zijn dan hij, wiens zijn en doen door vaste maximes wordt bestierd? En indien er, gelijk Kant heeft gezegd, buiten den zedelijken wil niets ter wereld is, wat onvoorwaardelijk goed kan heeten; indien dus, wat niemand ontkent, de zedelijke karaktertrekken vereering verdienen en den bijval van iederen onpartijdige oogsten, hoe zou het dan kunnen missen, dat de deugd voor haren bezitter een schild, eene aanbeveling bij de menschen, uit het Darwinistisch oogpunt een *voorrecht* is? Mij dunkt, wij mogen de onderstelling, dat plichtsbetrachting den individu ontzenuwen en verlammen zou, dat de zedelooze krachtig, gezond en gelukkig zou zijn, heer der wereld, overwinnaar in den kamp om het bestaan, gerust als ongerijmd op zijde schuiven. Rest nog het derde denkbare geval: bezit en gemis van zedelijke eigenschappen zijn voor den individu in den wedstrijd des levens evenmin winst als schade. Welnu, dan oefent de snuffelende natuurkeuze, welke allerwege de geprivilegieerde individuen in het leven houdt, op het bloeien en kwijnen der deugd volstrekt geen invloed uit. Zedelijkheid behoort dan tot die verschijnselen, welke aan de tirannie der door Darwin geteekende macht niet onderworpen zijn.

Terecht heeft nog onlangs Fechner er op gewezen, dat de wet der vijandige concurrentie op aarde niet de alleenheerschappij voert. Het moge waar zijn, dan onder individuen, die elkander in den weg staan, de goed gewapenden onvermijdelijk zegevieren; maar wie kan er de oogen voor sluiten, dat, vooral in de menschenwereld, het welzijn van ieder aan dat van vele anderen is vastgeketend, dat hier verbindende, vriendelijke machten heerschen, welke aan den egoistischen strijd om het bestaan vaste grenzen stellen? De meest oppervlakkige waarneming kan er terstond van overtuigen, dat het tooneel dezer wereld nog andere dingen dan krijg te aanschouwen geeft. En dat, waar krijg wordt gevoerd, niet de zedelijkste, maar de sterkste macht overwint, daarin kan ik, zelfs uit een moreel oogpunt, niets bedroevends zien. Wat meer is, ik acht het nuttig en goed, dat alleen een sterker macht dan snoode en niets ontziende zelfzucht aan de laatste met goed gevolg weerstand biedt. Ook de edele Fichte begreep, toen

hij als antagonist van Napoleon optrad, dat de sterkste triumfeert. Maar in plaats van daarom in lamme jammerklachten los te barsten, sprak hij tot zijne landgenooten dat mannelijke, onvergetelijke woord: ‘Onze geestdrift voor de vrijheid zij dus sterker dan zijne geestdrift voor de heerschappij!’

Het is valsch te beweren, dat we tusschen Darwinisme en zedeleer te kiezen hebben. Niets behoeft ons er van terug te houden beginselen, welke op het veld der natuurstudie een nuttig richtsnoer blijken te zijn, ook aan de verklaring van geestelijke, van historische verschijnselen dienstbaar te maken. Alleen zou de hoop, dat een stelsel, hetwelk in het rijk der planten en dieren nog zooveel raadselachtigs overlaat, elders een sleutel voor alle feiten zou zijn, natuurlijk het toppunt der ongerijmdheid wezen.

Drie beginselen zijn het, welke op den voorgrond treden: 1^{o} dat der veranderlijkheid; een exemplaar van zekere soort heeft zijn eigen individualiteit; 2^{o} dat der erfelijkheid: de eigenschappen der ouders worden in de kinderen aangeboren; 3^{o} dat der natuurkeuze; wat het best tot den levensstrijd is uitgerust, draagt de zege weg.

Ieder weet, dat deze beginselen van oudsher bekend zijn. In het *Journal of the Statistical Society of London* zegt Hyde Clarke: ‘The doctrine of the hereditary transmission of mental faculties was not very many years ago regarded as unphilosophical, as it is still by the great mass’(*). Welk een zonderling streven om een oude meening met een waas van nieuwheid te tooien! Men denke slechts aan het patriarchaal geloof in de erfzonde. Buiten twijfel, niet alles kan men op rekening van overerving stellen: de zoon van Salomo was een dwaas, die van Hiskia een afgodendienaar, die van Cicero genoot geen roem van groote welsprekendheid, die van Karel den Groote schijnt een sukkel te zijn geweest enz. Toch is het eene klassieke banaliteit, dat de kinderen meestal meer op hunne ouders dan op vreemden gelijken, dat er familietrekken bestaan, dat een volk, dat een eeuw een bepaald karakter heeft. Reeds de Romeinen noemden hunne Nasones en Labeones, en, vóór de verschijning van Darwin's hoofdwerk, werd er, o.a. door Prof. Donders, in zijne schoone rede ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt, op gewezen, ‘dat de varieteiten der verschillende diersoorten alle daar staan als getuigen van de wet der erfelijkheid.’ Maar diezelfde varieteiten bewijzen door haar oorsprong, dat er afwijkingen van een type kunnen ontstaan, dat er factoren zijn, die veranderingen, individueele eigenaardigheden, te voorschijn roepen. Dat wist men reeds in de middeleeuwen; de scholastieken maakten onderscheid tusschen quidditeit en haecceiteit en knoopten aan dat verschil zeer langdradige redeneeringen vast. Evenmin kan het eene vonkelnieuwe ontdekking heeten, dat de zwakke voor overmacht bukt, dat wat den triumf wegdraagt in eenig opzicht sterk moet zijn. Maar al

(*) Sept. 1871, bl. 357.

is dat alles oud als de weg naar Rome, het gebruik, dat men er thans van maakt, om het ontstaan der soorten te verklaren, is toch van den laatsten tijd. Zoo is het ook een nieuwe greep veranderlijkheid, erfelijkheid en natuurkeuze bij de beantwoording der volgende vraag te hulp te roepen: hoe zijn wij in den loop der eeuwen uit den toestand van barbaarschheid tot die hoogte van ontwikkeling geklommen, waarop thans de meest beschaafde volken staan?

Dien nieuwen greep deed de heer Walter Bagehot, redacteur van het Engelsch tijdschrift: *The Economist,* in een onlangs verschenen, aardig en leerzaam boek, getiteld: *Physics and Politics or thoughts on the application of the principles of natural selection and inheritance to political Society.* Uit den titel bespeurt men terstond, dat de auteur het onderzoek op touw heeft gezet, hetwelk zoo even door mij aanbevolen en tegen bedenkingen verdedigd werd. Het voorbeeld van Bagehot zal ons leeren, welke gedaante de historie der menschheid voor den Darwinist aanneemt. Ik vlei mij, dat wat ik uit zijn boek zal mededeelen hem lezers bezorgen zal. Misschien zegt iemand, die het werk reeds kent: 'Er komt meer vernuftige gissing dan exact weten in voor.' Ik zal de juistheid dier opmerking niet betwisten, maar waag het te vragen, of gissingen niet soms groote waarde kunnen bezitten.

Men kan het niemand euvel duiden, als de invallen van een onkundige hem onverschillig laten; maar moet het ons evenmin belang inboezemen, wanneer een schrander man gewichtige problemen, aangaande welke geen zekerheid te verkrijgen is, op het tapijt brengt, en hij uit de onvolledige gegevens, die kunnen worden bijeengegaard, de best mogelijke gevolgtrekkingen te voorschijn haalt? Van dien aard, geloof ik, zijn de gissingen van Bagehot. Uit het heden tracht hij tot het verleden, uit het bekende tot het onbekende te besluiten. Enkel waarachtig bestaande, geen phantastische oorzaken roept hij tot verklaring der feiten te hulp; zijne hypothesen aangaande den primitieven toestand des menschen zijn even gezond als de hypothesen van Kant en Laplace betreffende den oorsprong van ons wereldstelsel.

Men kent den uitmuntenden regel van Cartesius, 'de diviser chacune des difficultés que l'on examine en autant de parcelles qu' il se peut.' Aan dit wijze voorschrift indachtig, willen wij het zware probleem, hetwelk ons thans zal bezighouden, in deze drie deelen splitsen:

Wat was voor ons geslacht de eerste groote schrede op den weg der beschaving?

Waarom zijn de meeste volken blijven stil staan, na een deel van het pad der beschaving te hebben afgewandeld?

Door welke kracht worden die volken, wier beschaving niet stationnair, maar progressief is, vooruitgedreven?

Op deze drie vragen, ik wil het er terstond bijvoegen, kan men uit Bagehot's werk de volgende antwoorden opdelven:

De eerste schrede op den weg der beschaving is deze, dat de individuen zich tot een maatschappij vereenigen.

Dezelfde krachten, die maatschappelijk verband stichten en handhaven, streven er tevens naar aan de beschaving een karakter van onbewegelijkheid te verleenen.

Indien zij niet overal een stationnaire beschaving teweegbrachten, moet dit aan den invloed van een nieuwe, tegenwerkende kracht, het element der discussie, worden toegeschreven. Zegeviert dit element over de verbindende krachten, dan stort het maatschappelijk gebouw ineen; waar discussie de werking der verbindende krachten niet opheft, maar slechts binnen zekere grenzen wijzigt, wordt vooruitstrevende, bewegelijke cultuur geboren.

Laat ons zien hoe deze stellingen kunnen worden toegelicht en gehandhaafd.

De Darwinist droomt niet van de zaligheid van een natuurstaat. De vóór-historische mensch is in zijne schatting een wild en bandeloos schepsel, een kind, maar met de woeste lusten en sterke vuisten van een volwassene.

De eerste voorwaarde van zijne ontwikkeling is aansluiting bij anderen. Wat een op zich zelf staand individu of eene afgezonderde familie kan uitvinden is natuurlijk zeer beperkt, en al ware dit niet het geval, de vooruitgang van den eenzame zou toch nooit een spoor kunnen achterlaten. Daarenboven is vereeniging voorwaarde van kracht. De ruwste maatschappij, een wilde stam, het zwakste gouvernement is zooveel sterker dan de eenzaam levende mensch dat, indien deze ooit bestaan heeft en toch reeds op den naam van mensch kon aanspraak maken, hij spoedig moet zijn uitgeroeid. Slechts door samenwerking met anderen kan ieder zich in den heeten strijd des levens handhaven; verstrooide individuen, Homerische cyclopen, moesten worden overwonnen en vermoord, zoodra zij in botsing kwamen met eene maatschappij, d.i. met eene groep, die door eendracht overmacht bezit.

Dit is dus de groote vraag: hoe zijn de oudste maatschappijen ontstaan? Door welke krachten werden er naties of volksstammen gesticht?

Om samenwerking in zichtbare, uitwendige handelingen te verkrijgen, moet er een onzichtbaar, een innerlijk cement, eene gevoelde eenheid zijn, waardoor de leden der groep verhinderd worden uit elkander te stuiven. Het snoer, dat hen aan elkander strengelt, moet zoo stevig zijn, dat de machten, welke de vereeniging voortdurend met ontbinding dreigen, schreeuwende hartstochten, onberaden hebzucht, wilde wraakgierigheid, geneigdheid tot onstuimig handelen, daardoor in toom gehouden worden.

Wijsgeeren hebben getracht de maatschappij uit de menschelijke

natuur af te leiden. Men plaatste daarbij willekeurig de eene of andere neiging, het een of ander instinct dier natuur op den voorgrond. Ieder deed zijn eigen keuze. Hobbes deduceerde uit vrees en behoefte aan bescherming, welke den mensch zouden genoopt hebben een Staat te stichten en als hoogsten regel vast te stellen: eerbiediging van het contract, waarbij de overheid werd benoemd. Pax quaerenda, was volgens hem de leus, onder welke zich de menschen tot een maatschappij vereenigden. Pacta servanda, was volgens hem de wet, die door 's menschen vrees gedicteerd werd. Hugo de Groot doet het staatsleven in de gezellige natuur des menschen, verder in zijne behoefte aan handhaving van het recht en aan wederzijdsche ondersteuning wortelen. Maar dergelijke interpretaties verklaren slechts het maatschappelijk samenleven in abstracto. Zij verklaren niet dit, dat iedere nationaliteit, dat iedere volksstam een concreet karakter heeft. Van een abstractie, *de* menschelijk natuur, uitgaande, voeren zij slechts tot een andere abstractie, *de* maatschappij. Deze weg deugt niet; er moet een betere methode gevolgd worden, een methode, waardoor de concrete werkelijkheid wordt verklaard.

Waar maatschappelijk samenleven sedert lang bestaat en de mensch door een tucht van vele eeuwen is getemd en opgevoed, kan, zonder gevaar voor instorting van het staatsgebouw, aan de individuen eene betrekkelijk groote mate van vrijheid worden gegund. Onze makheid is voor een goed deel aangeboren, gevolg daarvan dat reeds honderd geslachten vóór ons zijn gedrild; zij wortelt in het organisme, dat wij mede ter wereld brengen, in de structuur onzer hersenen; maar de oudste volken traden in geen erfenis van betoonde gehoorzaamheid; zij waren zonen van lieden, die handelden naar den lust hunner oogen, slaven der hartstochten, geheel onder de macht van iedere vlaag van begeerte.

‘Als we er goed over nadenken, zegt Bagehot, dan bespeuren we, dat de toestand van den oorspronkelijken mensch in menig opzicht verschild moet hebben van alles wat we thans zien. Onbewust nemen we het bestaan van een groot en ingewikkeld organisme aan, dat ons voortdurend in de hand werkt, in onze behoeften voorziet, ja ons zelfs zegt, over hoeveel tijd die behoeften komen zullen. Het kost nu de grootste moeite zich voor te stellen, hoe de menschen zich redden, toen er nog geen klokken en horologies bestonden, toen het voor eene zware taak gold uit te maken hoe laat het was. En nog veel moeilijker is het te begrijpen, hoe de menschelijke geest heen en weer geslingerd werd, hoe alle vastheid hem ontbrak, toen er nog geen natuurkennis bestond, welke het uurwerk der stoffelijke beschaving is, en er evenmin een maatschappelijke orde was, die als het ware de klok voor onze zedelijke beschaving is. Men wist niet wat men te verwachten had; dat onafgebroken en daarbij telkens afwisselend vooruitloopen op de toekomst, waardoor wij zijn wat wij zijn, moet toen aan den menschelijken geest geheel vreemd zijn geweest.

Verder is het volstrekt onmogelijk te berekenen, welke nevelachtige begrippen van zedelijkheid er toen kunnen bestaan hebben. Indien we uit onze denbeelden van goed en kwaad al datgene verwijderen, wat wij aan de heerschende wetten en aan de tucht der maatschappij verschuldigd zijn, dan vat ik waarlijk niet, wat we overhouden. In geen geval kan de rest, die we zoo verkrijgen, iets geweest zijn, dat den praehistorischen mensch helder voor oogen stond, een richtsnoer, dat hem duidelijk zijn pad wees en alle weifeling terstond buitensloot. Op zijn best kan het iets dergelijks geweest zijn als die vage schoonheidszin, welken men aantreft bij lieden, die wel gevoel hebben, maar wier aesthetische opvoeding totaal verwaarloosd is; een nauwelijks hoorbaar stemmetje, waarvan men niet goed weet, wat het zegt; een onbekend iets, dat in het gemoedsleven de eerste plaats inneemt en aan alles een zekere tint schenkt, maar welks gedaante zoo nevelachtig is, dat, als ge het eens recht in het oog wilt vatten, het terstond verdwijnt; - of, indien men meent dat deze fictie te veel herinnert aan de phantasie van een later tijdvak, welnu, dan moet de moraliteit oorspronkelijk bestaan hebben in wilde stuiptrekkingen van rechtsgevoel, in bejegeningen, die half het karakter van straf, half dat van baldadigheid vertoonden, bij welke geen wet tot richtsnoer strekte, en die dus ongeregeld, luimig, beginselloos werden toegepast. Wie ooit van mathesis zijn werk heeft gemaakt, weet hoe men op ingebeelde moeilijkheden stuiten kan, zoolang de eene of andere waarheid nog niet gevat is; later, wanneer het betoog ons duidelijk voor den geest staat, wil het maar niet gelukken ons nog eens in de vroegere bezwaren in te denken en de verwarring van begrippen, waaruit zij ontsproten, in de herinnering terug te roepen. Zoo is het ook in deze dagen, nu wij, trots alle inspanning, het besef van plicht maar niet uit onzen geest verbannen kunnen, ondoenlijk ons in den toestand van hem te verplaatsen, die nog niet weet, wat plicht is, en het begrip, dat wij door dien term aanduiden, zelfs onmogelijk vatten kan.'

Onze vroegste voorouders hadden evenmin een denkbeeld van wat men later een volk noemt. Ook wij zijn wellicht niet terstond met eene definitie van dat woord gereed, maar dit staat toch vast, dat wij met dien naam een groep menschen aanduiden, innerlijk in zekere opzichten aan elkander gelijk, en, juist wegens die gelijkheid, binnen zekere grenzen gezind eenstemmig te gehoorzamen, eendrachtig te handelen.

Ergens moet die gelijkheid, voorwaarde van alle verdere ontwikkeling, het eerst verkregen zijn. Is zij eens op zekere plek der aarde tot stand gebracht, dan kan zij voortgeplant, aan andere streken met geweld opgedrongen worden; een veroveraar kan zwervende horden nopen zich te vestigen en onder eene strenge, duidelijke wet den nek te krommen. Waar evenwel vonden de vroegste eeuwen veroveraars? Men verovert door middel van een gouvernement, maar het was juist een gouvernement, dat toen ontbrak. Uiterst steil waren de eerste

schreden op den weg der beschaving, ofschoon wij, die op den bergtop zijn aangeland, er niets van bespeuren.

De oorsprong der oudste staten is in nevelen gehuld. De geschiedrollen leeren niets dienaangaande. Eerst als het de vraag geldt, hoe maatschappijen worden in stand gehouden, hebben wij den vasten grond der historische bescheiden onder onze voeten. En dan moet ieder, die de vrijzinnige grondstellingen van den modernen tijd heeft ingezogen, aanvankelijk versteld staan over het conservatisme van de grootste geesten der oudheid, van Plato en Aristoteles. De verklaring van hunne schijnbaar onredelijke behoudszucht, zegt Bagehot zeer fijn, moet daarin gezocht worden, dat in hunne eeuw men nog niet den tijd gehad had te vergeten, hoe moeilijk zich menschen regeeren laten. Wij hebben daar volstrekt geen geheugenis meer van. Wij rekenen, alsof het natuurlijk is, op een zeker bedrag van zwijgende gehoorzaamheid, dat aan onze geheele beschaving ten grondslag ligt; maar wat wij gedachteloos als van zelf gegeven aannemen, was voor die oudste philosofen nog doelwit, dat werd nagestreefd, een quaesitum.

In de eerste tijden moet het meer op de quantiteit dan op de qualiteit van het gezag zijn aangekomen. Wat men noodig had, was een samenvattende regel, die de menschen dezelfde handelingen deed verrichten en hun zekerheid schonk betreffende wat zij van elkander te verwachten hadden, een regel, die hen naar één zelfde model fatsoeneerde en daaraan getrouw deed blijven. De inhoud van den regel kon betrekkelijk onverschillig heeten. Een goede regel was buiten twijfel beter dan een slechte, maar iedere regel te verkiezen boven volstrekte afwezigheid van regel; de groote taak, gehoorzaamheid te stichten; wat er met die gehoorzaamheid zou worden uitgericht, een punt van minder aanbelang.

De allereerste voorwaarde nu om gehoorzaamheid te verkrijgen, was: éénheid van gezag. Niet twee machten naast elkander, eene geestelijke en eene wereldlijke; zoodanige splitsing, de vrije Kerk in den vrijen Staat, moge passen voor onzen tijd, maar aanvankelijk kon zij enkel tot ontbinding leiden; priester en koning moesten toen hetzelfde zeggen, beide waardigheden in denzelfden individu vereenigd zijn. Er mocht niets wezen, wat het denkbeeld van verschil tusschen kerkelijke en wereldlijke straffen in het leven kon roepen. Inderdaad zouden de oudste Grieken en Romeinen dat verschil niet gevat hebben. Alle macht was toen vereenigd; er was eene ruwe publieke opinie en er waren ruwe, zeer ruwe handen, door welke zij gehandhaafd werd. Wij onderscheiden thans en zeggen: de wet verbiedt dit; de Kerk verbiedt dat; de publieke opinie veroordeelt een derde ding. Maar oorspronkelijk waren wet, Kerk en publieke opinie niet gescheiden; alle macht was toen één.

Men beelde zich niet in, dat de voorschriften dier macht terstond en uitsluitend betrekking hadden op wat wij thans goed en nuttig

noemen. Niet op wat goed is: er zijn eeuwen aan de moraliteit voorafgegaan. Of bewijzen dit niet sommige reliquiëen van een vroeger tijdperk, welke in de klassieke godsdiensten kunnen worden aangewezen? Laat een zedelijk wezen, ontgroeid aan het juk van gewoonte en opvoeding, zijn oordeel uitbrengen over de goden en godinnen van Homerus; met welk een afgrijzen zullen zij hem vervullen! Het is ondenkbaar, dat een waarlijk zedelijke eeuw die monsters uitgedacht en vervolgens zich voor hen zou hebben neergebogen; het is duidelijk, dat we hier antiquiteiten voor ons hebben, te vergelijken met een middeleeuwsch hofgewaad of een offermes uit de steenperiode, waarvan niemand zich bij plechtige gelegenheden zou bedienen, indien men het niet toevallig van zijne voorouders had overgeërfd, van een tijd, die nog niets beters kende.

Deze theorie van een vóór-zedelijk tijdvak strijdt natuurlijk niet met de leer van hen, die de zedelijke natuur des menschen uit sympathie, ondervinding van wat nuttig is, vrees voor straf, hoop op loon en meer dergelijke elementen trachten op te bouwen. Maar evenmin strijdt zij met de beschouwing dier denkers, die zich gerechtigd achten een oorspronkelijken zedelijken zin, een den mensch aangeboren maatstaf van goed en kwaad te onderstellen. De hypothese, volgens welke de plicht bij intuitie wordt gekend, sluit volstrekt niet in zich, dat het geweten in alle eeuwen en bij alle volken evenzeer ontwikkeld zou zijn. Het is niet noodig tot de wilden te gaan, indien wij ons overtuigen willen, dat het zedelijk oordeel voor verschillende graden van fijnheid en nauwkeurigheid vatbaar is; een gesprek met de armen van ons eigen volk of met de dienstboden van ons eigen huis is in staat ons die hoogst eenvoudige waarheid te doen ontdekken. De theorie, volgens welke zedelijkheid op intuitie berust, is sedert eenigen tijd met het zoo even genoemde onloochenbare feit in overeenstemming gebracht; zij leert thans niet, dat de zedelijke zin in alle eeuwen en bij alle volken even ver reikt, maar eenvoudig dit, dat, voor zoover hij reikt, hij overal hetzelfde gebiedt. Wordt er iets bij intuitie gekend, dan zeker de leer der getallen; toch zijn er wilden, die het in de eenvoudige kunst van tellen niet verder dan drie kunnen brengen. Maar tot dat cijfer toe zijn hunne intuities volmaakt dezelfde als die van den meest beschaafden Europeaan. Niemand zal meenen, dat eenige zedelijke waarheid een hoogeren graad van zekerheid bezit dan de eenvoudige getalswaarheid, volgens welke twee plus twee gelijk vier is. Hetzij men dus den zedelijken zin door of zonder ervaring verkregen acht, in beide gevallen kan men aannemen, dat hij voor ontwikkeling vatbaar is en dat er zelfs eene eeuw bestaan heeft, waarin hij slechts in kiem aanwezig was.

Dat de zedelijkheid der vóór-historische menschen zeer primitief moet zijn geweest, wordt bevestigd door het feit, dat, volgens alle waarschijnlijkheid, er eene periode bestaan heeft, waarin enkel af-

stamming in de moederlijke lijn bekend was. Natuurlijk zijn er geen historische bescheiden, die dit rechtstreeks staven kunnen. Maar redeneering voert langs een omweg tot het zoo even uitgesproken resultaat. In alle slavenhoudende staten, vroeger in Rome, gisteren nog in Virginia, was dit de regel: het kind blijft bij de moeder, niemand bekreunt zich om den vader, de wet kent hem niet. Onderstel nu, dat dit eene verbastering heeten moet; neem aan dat oorspronkelijk allerwege de vaderplicht en het vaderrecht gehuldigd werden. Maar dan is het een raadsel, hoe die verbastering zich ooit over een groot deel der aarde heeft kunnen verspreiden. Immers het is duidelijk, dat, uit het oogpunt van militaire tucht en militaire kracht, een stam, waar de zonen door hun vaders worden opgevoed, het verre winnen moet van een horde, die in hare ontaarding de patria potestas heeft prijs gegeven. In een Romeinsch gezin werden de knapen van hun geboorte af aan een huiselijk despotisme onderworpen, dat als een voortreffelijk middel werken moest om hen later gehoorzame soldaten te doen zijn. Zij konden als mannen veroveraars der wereld worden, omdat hun als kinderen, in den schoot der familie, liefde tot orde en eerbied voor dapperheid was ingeprent. Onmogelijk was dergelijke, uit een militair oogpunt onschatbare opvoeding, waar geweld en dierlijke lust de twee seksen enkel tijdelijk tot elkander brachten, de zonen niet wisten wie hun vaders waren, dus ook niet van hun vaders leeren, erven konden, waar de bezittingen van den vader, zoo hij er had, bij zijn dood in de handen van zijne onbetwistbare bloedverwanten, van de kinderen zijner zuster, overgingen. Maar onderstel nu, dat aanvankelijk de huwelijksband overal gehuldigd werd; hoe zouden er dan vervolgens naties zonder huwelijksband hebben kunnen ontstaan? Door hunne ontaarding en daarmede gepaard gaande verzwakking zouden die woeste afstammelingen van edeler voorgeslacht in den heeten strijd des levens het onderspit hebben gedolven, voordat zij ergens ter wereld zich tot naties vereenigen konden. De Romeinen zouden ze verhinderd hebben zich in Italië te nestelen, en zoo zouden zij overal in den krijg zijn overwonnen, verdelgd, uitgeroeid, voordat zij vasten grond onder hunne voeten konden krijgen. Nochtans treft men overal dergelijke onzedelijke of half zedelijke volken aan. Het gezond verstand zegt ons, dat wat uit een militair oogpunt een voorrecht is niet wijd en zijd ontbreken kan, tenzij het evenzeer bij den vóór-historischen mensch gemist werd. Maar dan is het duidelijk, dat de huwelijksband bij de primitieve rassen niet bestond.

Wellicht denkt iemand: wie te veel bewijst, bewijst niets. Men moet, volgens Darwin aannemen, dat de afstamming der menschen dezelfde is als die der overige Primates. Is het nu waarschijnlijk, dat de mensch oorspronkelijk van familieinstinct zou verstoken zijn geweest, terwijl wel *niet alle*, maar toch de *meeste* zijner naaste bloed-

verwanten onder de dieren dat instinct wel vertoonen? Bagehot spreekt van een Afrikaansch opperhoofd, die walgde van het denkbeeld aan ééne vrouw getrouw te blijven, want, zeide hij, dan doet men als de apen. Intusschen kan volgens onzen ethnoloog het genoemde bezwaar wel uit den weg worden geruimd. Wat aanvankelijk als instinct, als blinde drang en overgeërfde gewoonte bezeten werd, moet juist bij den overgang van dier tot mensch, bij het ontwaken der rede, zijn zoek geraakt. Want juist dit is de werking der rede, dat zij het onredelijke, de blinde gewoonte verzwakt, ondermijnt. Het is waar, met het instinct van de huwelijkstrouw zou volgens deze hypothese aan ons voorgeslacht een kostelijk goed, een scherp wapen in den wedstrijd des levens ontzonken zijn. Daarvoor kreeg het evenwel volgens diezelfde hypothese een nog veel grooter kracht, de rede, in de plaats, zoodat het ten slotte niet verloren, maar gewonnen had, en de kansen der zege aanmerkelijk verbeterd waren. Wanneer als mededingers twee rassen optreden, het eene zonder rede, maar met voortreffelijk instinct begaafd, het andere zonder instinct, maar in het bezit der nog heerlijker rede, dan is het laatste het sterkste en moet het ongetwijfeld den triumf behalen.

Er is dus alle grond om te onderstellen, dat er, wat de verhouding tusschen de twee seksen betreft, veel haperde aan de zedelijkheid van den vóór-historischen mensch. Men mag aannemen, dat in overoude tijden de mannen vochten om vrouwen machtig te worden en ook om ze te behouden; dat de begeerde vrouw door den sterkere aan de handen van den zwakkere ontrukt werd; dat, als de vrouw weerspannig was en de afwisseling niet dulden wilde, haar nieuwe man haar ranselde; dat, gelijk thans in Australië, een mooie vrouw vele veranderingen, haar rug vele kastijdingen te verduren had; met één woord, dat de gedragingen der menschen in de allergewichtigste aangelegenheid des levens niet zoozeer van hunne onzedelijkheid, als van hun gebrek aan zedelijkheid getuigden en dat er geen gewetensplicht geschonden werd, daar het geweten op dit punt nog stom was, te weinig ontwikkeld om eenigen regel voor te schrijven.

Ook van den godsdienst van den vóór-historischen mensch vorme men zich geen al te verheven denkbeeld. Men zal het beste doen zich dien naar analogie van den godsdienst der wilden voor te stellen. Nu weet ieder dat de godsdiensten van wilde volksstammen wemelen van bijgeloovigheden. Sommige boomen, dieren, plaatsen, handelingen brengen, zoo heet het, geluk, andere ongeluk aan. Geen wonder, want de wilde speelt een spel, het hooge levensspel, zonder kennis van de regels. Hij handelt zonder inzicht, tast in zijn oordeel over causaalverband telkens mis. Onder een ouden boom werd tot zekere onderneming besloten; alles liep goed af; sedert heet de boom gelukkig, heilig. Over het pad van een uitrukkenden troep loopt een haas; de tocht mislukt; de haas is voortaan een bode van ellende. Een slang

vertoont zich; de begeerde koeien worden buit gemaakt; de slang is nu een teeken van geluk, of, wat ongeveer op hetzelfde neerkomt, een god, die voorspoed brengt.

Tusschen *voorbode* en *oorzaak* van een gebeurtenis maakt men in deze phase van ontwikkeling nog geen onderscheid; daartoe wordt eene helderheid van begrippen vereischt, die hier geheel ontbreekt. De wilde ontvangt een overweldigenden indruk van zekere omstandigheid, die een gewichtig feit vergezelt; terstond neemt zijne fantasie verband tusschen beiden aan en zoo wordt er geboren wat men zijn godsdienst noemt.

De groote schaduwzijde van al dergelijke vooroordeelen is, dat zij gemakkelijk in omloop gebracht en moeilijk uitgeroeid worden. Aan den Nestor van een wilden stam moet het zeer licht vallen een amulet of een idool in te voeren. Daartoe is het genoeg, dat twee feiten één enkelen keer toevallig samentreffen. En het bewijs, dat zij meermalen gescheiden zijn, is niet voldoende om het bijgeloof aan het wankelen te brengen. Immers het heet niet, dat de amulet, dat het idool *altijd* geluk aanbrengt; zoodanige algemeene regel zou gemakkelijk gelogenstraft worden; men is tevreden met de verzekering, dat zij een groote kans op voorspoed geven. Om die laatste stelling te weerleggen, zou men statistieke tabellen moeten vervaardigen; maar niet alleen kost het altijd moeite daarvoor de noodige gegevens bijeen te garen, ook is men reeds lang aan het vooroordeel ontgroeid, voordat men bij machte is zulke tabellen op te maken. Een vermetele poging om het bijgeloof uit te roeien, kan licht strekken om het te bevestigen. Zeker onhandig missionair meende tegen het denkbeeld te moeten pleiten, dat de zak, die in het oosten om den nek van het muildier wordt gebonden, een geheimzinnig voorbehoedmiddel tegen ongeval is. Ten aanzien der menigte sneed hij plechtig den zak los en begon zijne reis. Maar het toeval wilde, dat hij nauwelijks in beweging was, of het dier trapte in een gat en brak zijn poot. Toen riepen de inlanders zegevierend uit: ‘Nu ziet ge wat de vrucht van uw ongeloof is.’

Het doel der oudste wettelijke bepalingen was waarschijnlijk in den regel niet leven en eigendom te beschermen, maar eerbiediging van vooroordeelen af te dwingen. Aanvankelijk bestond er enkel gemeenschappelijk bezit, familiebezit, geen persoonlijk eigendom, of wel dit laatste was zoo gering, dat het ter nauwernood de aandacht trok; voorts werden de individuen zoo weinig beschermd, dat ieder familiehoofd de volle beschikking had over leven en dood van allen, die tot zijn huis behoorden. Maar er is geen wilde stam, of hij koestert zekere vooroordeelen aangaande wat den stam tot vloek of zegen strekt; vandaar dat reizigers in onbeschaafde oorden telkens verhalen: dit of dat werd mij verboden. Hier geldt het, dat men geen vleesch mag eten van dieren, die op zekere wijze gevlekt zijn; ginds, dat men geen melk mag koken; elders, weer iets anders. Men kent de ontsteltenis, die

de verminking der Hermesbeelden onder de Atheners teweegbracht, en in Alexandrië werd eens een Romeinsch soldaat door het woedende gepeupel verscheurd, omdat hij het gewaagd had een heilig dier, een kat, te dooden.

Dit werpt licht over het karakter van die sympathie der zielen, welke vereischt wordt om een eendrachtig werkende groep menschen, m.a.w. om een nationaliteit te doen ontstaan. De individuen worden tot een volk verbonden door den besmettelijken invloed van voorbeeld en bijgeloof; wie niet met de massa mee wil gaan, verwekt ergernis, wordt uitgeroeid. Na verloop van weinige generaties heeft zich een gewoonte vastgezet, is zij een juk geworden, waaraan niemand zich onttrekken kan.

Bij eene enkele gewoonte blijft het natuurlijk niet. Haar cement zou niet voldoende zijn om de leden eener woeste horde tot een stam of tot een volk saam te snoeren. Een net van bepalingen en vooroordeelen wordt over alle levensbetrekkingen uitgespreid, en ten slotte gevoelt zich de individu bij iedere handeling slaaf der wet, deel van een groot geheel.

Dit werpt tevens daarover licht, dat iedere nationaliteit haar eigen karakter heeft. Hoe het verschil der menschenrassen, het verschil tusschen Neger en Griek, tusschen Roodhuid en Papua in de wereld is gekomen, kunnen wij hier in het midden laten. Men kan gissen, dat die sterk van elkander afwijkende typen op een verschil van afstamming henenwijzen; men kan ook gissen, dat de stamboom van alle menschen dezelfde is en dat de rassen door gelukkige accomodatie naar verschillende natuurtoestanden zijn ontstaan. Het is thans onverschillig, welke hypothese men kiest. Hier geldt het enkel de vraag, hoe die kleinere karaktertrekken zijn gevormd, waardoor volken of stammen, Babylon, Assur, Athene, Sparta onderscheiden zijn. Bagehot gist, dat in dit opzicht aan verschil van klimaat en uitwendige levensomstandigheden te groote invloed is toegeschreven. Hij wil hier vooral persoonlijken invloed in rekening brengen. De menschen, zegt hij, worden door aantrekkelijke typen geleid. Zoo gaat het op scholen; een jongen heeft iets in zijn houding of manieren, waardoor hij de andere knapen aan zich boeit; allen vormen zich naar zijn model; wat hij prijst, wordt algemeen geprezen; wat hij afkeurt, algemeen afgekeurd; hij brengt zijn geest in de geheele klasse. Over eenigen tijd komt er een nieuwe generatie van leerlingen; een nieuwe type doet zich gelden; geheel andere spelen, geheel andere ondeugden komen in de mode; de geest der school heeft zich gewijzigd. Zoo moet ook de invloed van aantrekkelijke voorbeelden zich bij de vorming der nationaliteiten hebben doen gelden. Men bedenke daarbij, hoe groot de neiging en de vaardigheid om na te bootsen zijn, zelfs bij beschaafden. De heerschappij der mode kan het ons leeren. Vooral ook de effectenbeurs. Een heel klein stipje is er heden

aan den politieken hemel zichtbaar; iemand met een sanguinisch gestel windt zich op, hij is vol hoop of vol vrees; andere bezoekers der geldmarkt stemmen met hem in, niet omdat hun verstand overtuigd is, maar omdat men onwillekeurig gemoedstoestanden overneemt; het gevolg is dat er heden veel of dat er heden weinig op de beurs omgaat. Tooverkracht oefent de aanraking van geest met geest uit. Het oog van uw huisgenoot verraadt wrevel, tevredenheid, liefde; gevoelt ge niet, hoe de vlam zijner passie, door een blooten blik, in uw hart overslaat? Vooral bij onbeschaafden is de kracht van, het talent tot imitatie zeer sterk. Volksstammen, op wie wij laag nederzien, verbazen ons door de vaardigheid, waarmede zij onze handgrepen nabootsen. Chineezen en Japanneezen, wier intellect zooveel minder dan het onze ontwikkeld is, zijn in dit opzicht onze meesters. Als ge een philosoof en een keukenmeid naar een vreemd land zendt, dan kunt ge zeker zijn, dat de laatste de vreemde taal vlugger dan de eerste zal aanleeren. De keukenmeid is verloren, als zij niet aan de keukenpraatjes haar deel kan hebben; de philosoof kan grootendeels teren op wat hij in zich zelf vindt. De laatste kan zich in zich zelf terugtrekken. De wilde leeft gelijk het kind geheel in de buitenwereld; de periode der reflexie, de tijd, waarin men tot zich zelf komt, is nog niet aangebroken: het kost moeite zijn geest af te trekken van wat het oog ziet, van wat het oor hoort. Uit dit alles mag men afleiden, dat aantrekkelijk individueel voorbeeld in den primitieven toestand der menschheid grooten invloed uitgeoefend en meegewerkt heeft om aan iedere groep een eigen nationaal karakter te verleenen.

(*Wordt vervolgd.*)

VAN DER WIJCK.

Iets over Lessing.

De verhouding van Lessing tot de Christelijke Kerk, door A. van Toorenenbergen, predikant te Groningen. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1873.

In het heelal wordt het evenwicht bewaard door de werking van tegenovergestelde krachten.

Naar de oorspronkelijke beweging, die aan elk lichaam van het zonnestelsel is medegedeeld, moet het, na op zijn kortsten afstand van de zon te zijn gekomen, zich bestendig van de zon verwijderen; omgekeerd moet ditzelfde lichaam door de aantrekking der zon met steeds toenemende snelheid tot haar naderen, en door deze twee werkingen van middelpuntvliedende en middelpuntzoekende kracht ontstaat een

samengestelde beweging, die de planeten noodzaakt te blijven in hare banen.

Een zelfde wet treft men aan in de uiterlijke verhoudingen der menschen tot elkander. Elke opeenhooping van kracht aan de eene zijde baart eene losbarsting aan de andere zijde, waardoor de natuurlijke en geregelde loop der zaken wordt hersteld. Na groote sterfte door eene epidemische ziekte, klimt ook het getal der geboorten tot een buitengewoon cijfer Door het opkomen van eene nieuwe industrie kunnen sommigen broodeloos worden, maar om weldra in den werkkring, door het nieuw uitgevondene geopend, een even ruim bestaan te vinden.

Langs soortgelijken weg komen ook in de geestelijke wereld de groote quaesties tot vereffening. Wij zijn, voor zoover positieve verbodswetten ons niet beperken, vrij; maar elke vrijheid, buitenmate geoefend, doet eene andere vrijheid werkend optreden, die der eerste ten tegenwicht strekt: wij zijn vrij om te spreken, maar het staat ook aan ieder vrij ons tegen te spreken; wij zijn vrij om te handelen, maar de publieke opinie is er ook: in haar vrijheid om ons te beoordeelen vindt onze vrijheid om te handelen een correctief.

Wij vinden deze laatste opmerking bewaarheid in de wijze waarop de menschheid komt tot juiste waardeering harer groote mannen. Het pad der waarheid ligt niet zelden tusschen dwepende vereering ter eener, en onrechtvaardige verguizing ter anderer zijde.

Het is den heer A. van Toorenenbergen voorgekomen, dat onze tijd ook in de vereering van een groot man, Gotthold Ephraïm Lessing, te ver is gegaan, en het is hem daarom tijdig en plichtmatig voorgekomen de schaduwzijde van Lessing eens aan het publiek voor te houden.

Wij zouden den schrijver voor het aanvatten van deze taak dankbaar moeten zijn, indien wij de vrees, die blijkbaar hem bezielt, dat men in de vereering van Lessing te ver is gegaan, deelen moesten. Het heeft er toch veel van alsof volgens den heer A. van Toorenenbergen de vereering van het genie, althans wat Lessing aangaat, tot onrustbarende hoogte is geklommen en den menschen het hoofd op hol heeft gebracht. ‘Velen in onze dagen omkransen het beeld van Lessing met eene willekeurige aureole.’ Gelzer heeft, volgens het zeggen van Heinrich Lang, Lessing beschouwd door den bril zijner subjectiviteit, maar Lang zelf heeft, waar hij in de ‘Profeten van den nieuwen tijd’ de teekening van Lessing's leven ondernam, zich aan dezelfde fout schuldig gemaakt, ja die rampzalige heeft, blijkens zijn Luther het ‘laatste vonkje van objectiviteit’ verloren. Scholten en Opzoomer, om niet meerderen te noemen, hebben, wat Lessing betreft, niet veel anders gedaan dan ‘de bewijzen geven dat het gemakkelijk is Lessing te gebruiken voor een bepaald doel’, pag. 2: men ‘utiliseert en vermeestert Lessing op velerlei standpunt; op elk gebied waarop hij zich

bewoog gaat men voort zich op hem te beroepen', en heeft de schrijver de billijkheid om toe te geven dat het laatste met het hoogste 'recht' geschiedt, hij heeft toch zijne studie voor het verdwaasd geslacht der Lessingaanbidders noodig geacht en uit den wensch dat door haar velen 'den tendenz-Lessing mogen verliezen.' Mocht men er toch toe komen om de verminkte bloemlezingen van 's mans werken in de papiermand te werpen en Lessing te lezen in eene volledige uitgave, liefst die van Maltzahn, dan zal men verkrijgen 'Lessing in zijne werkelijkheid, groot als criticus, groot als prozaïst, maar NIET groot als mensch. Dan zal men blijmoedig erkennen, dat zijne critiek vaak zeer vruchtbaar gewerkt heeft op velerlei gebrekkigs van zijn tijd, maar dat dit volstrekt geen recht geeft hem alleen te beschouwen als onfeilbaar boven de critiek verheven, allerminst om hem zonder critiek na te praten.'

Uit deze eigen woorden des schrijvers, aan zijne voorrede ontleend, en veel anders staat er in die voorrede niet, moet men afleiden dat er naar zijne overtuiging inderdaad menschen zijn, die Gotthold Ephraïm Lessing en nog wel dezen alleen beschouwen 'als onfeilbaar boven de critiek verheven'; voor deze verbijsterden dan heeft de Groninger leeraar een hoogst nuttigen arbeid verricht; een afdoend en bovendien snelwerkend geneesmiddel heeft hij voor hen bereid: al het kwaad, dat van Lessing te zeggen valt heeft hij bijeengezameld en in een helder daglicht geplaatst, zoodat een vluchtige doorbladering van het boekske voldoende is om den ijdelen waan uit te drijven.

Maar is zelfs bij de vurigste vereerders van Lessing eenig spoor te vinden van die blinde, alle perken te buiten gaande vooringenomenheid, die de heer Van Toorenenbergen hun toedicht?

Laat ons zien.

De Leidsche theologische faculteit is zekerlijk hoog met Lessing ingenomen, maar dit neemt niet weg dat achter de theologische dissertatie 'Gotthold Ephraïm Lessing en de Wolfenbuttelsche fragmenten' de voor haar door Dr. S. Baart de la Faille in 1867 verdedigde volgende thesis te lezen staat:

'Lessing's toon van polemiseeren kan niet in allen deele den toets eener onpartijdige critiek doorstaan,' en in de dissertatie zelf, pag. 140, kan men lezen: 'De polemiek moet in den dienst der waarheid gebruikt worden om dwaling uit te roeien; niet om den persoon, die dwaalt, te vernietigen, maar om hem terecht te wijzen. Is soms het belachelijk maken onvermijdelijk daarmede gepaard, en meestal een zeer doeltreffend middel, het mag niet anders dan uiterst spaarzaam aangewend worden. Wij vreezen, dat Lessing van dat middel te veel gebruik heeft gemaakt, meer dan geoorloofd, meer ook dan noodig was.'

De Leidsche hoogleeraar Dr. L.W.E. Rauwenhoff mag veilig een vereerder van Lessing genoemd worden, doch dit heeft hem niet ver-

hinderd in het Theologisch tijdschrift 1869, pag. 602 te erkennen, dat Lessing wel wat te veel deed aan het ‘pharaospel.’

Dr. D.F. Strausz overdrijft wanneer hij Lessing's Nathan voor den godsdienst der humaniteit en zedelijkheid ‘het heilige boek bij uitnemendheid’ noemt, maar in zijne afzonderlijke verhandeling over dit meesterstuk verklaart hij toch dat Lessing door allerlei oorzaken soms verkeerde ‘in een bittere stemming,’ (Bibliotheek voor moderne theologie, 1867, p. 12).

Deze feiten, die gemakkelijk met vele andere zouden kunnen vermeerderd worden, doen twijfelen of de afgoderij, van welke de heer A. van Toorenenbergen gevaar ducht, nog wel zoo algemeen is en doen de vraag rijzen of er wel aanleiding bestond tot het onderzoek door den schrijver in het werk gesteld.

Doch zij er van die aanleiding, wat men wil, het onderzoek zelf kan belangwekkend zijn.

De heer A. van Toorenenbergen wil niet eerst het groot tooneel, waarop Lessing zijn rol zou spelen, leeren kennen om hem daar als uit zijn tijd te zien optreden; hij wil niet eerst een blik slaan op den toestand der Kerk of zelfs maar op het tijdperk, waarin Lessing opstond; neen, hij wil Lessing zelven ‘in zijn karakter, huiselijk leven, voorbereiding, in één woord, hem als individu gadeslaan, om hem alzoo te zien optreden en hem daarna met zijne eeuw te vergelijken.’

Het onderzoek gaat dus over den mensch Gotthold Ephraïm Lessing en het loopt hoogst ongunstig voor hem af.

In het eerste tijdperk van Lessing's leven, dat der voorbereiding, is nog menig blijk, pag. 9, ‘dat hij toen althans door en door voor de vreeze Gods als richting des levens nog niet onvatbaar was’; maar het gaat al spoedig met hem achteruit. ‘De jongeling kwam maar niet op de lijn des geestelijken levens. Zijne zelfkennis bestond alleen in het zien van het gebrek aan uitwendige beschaving. Zijne boekenstudie, gekenmerkt door het vergeten van God, had hem, den levenslustigen jongeling, het leven met God, waarvoor hij nu bleek slechts vatbaar te zijn geweest, doen verwisselen met het leven der zinnelijkheid. Nu zoude de tooneelwereld als altijd hem een bloot negatief nut geven, dat negatieve van de zonde - hare dwaasheid en schande bracht hem natuurlijk geen oogenblik op de gedachte van hare schuld en ellende voor het wezen en de bestemming van den godsdienstigen mensch. Zijn leven werd nu allengs meer en meer negatief, een leven zonder God. Hij begon zich zelf te verliezen’, pag. 12. Treurig was het, maar niet minder waar: ‘hij kon de niet dogmatische, maar zedelijke vroomheid van een Gellert in een zwak lichaam niet verdragen, maar wel de zedeloosheid van een Mylius met zijn ongeestelijk en ongebonden leven,’ pag. 13. ‘De zedelijke mensch is niet in Lessing tot wasdom gekomen, hij die geen oogenblik het ouderhart waardeert in zijne bezorgdheid voor de gevaren, waarin het

kind verkeert te midden van eene wereld, als waarin hij, de jeugdige Lessing, leefde,' pag. 15.

Toen Lessing tot gevestigden leeftijd was gekomen bleek dan ook, dat van hem voor 'een zelfstandig bestaan in de maatschappij niets geworden was,' pag. 67; hij heeft rust noch duur; niet ééne bepaalde levenstaak weet hij aan te vatten, pag. 18; het gaat met hem, hoewel altijd nog binnen de grenzen des christendoms, tot aan het jaar 1777 toe, 'in afdalende reeks wat zijn geestelijk leven betreft,' pag. 26; en wordt hier nog de vraag gedaan, pag. 51, 'wie durft Lessing toen reeds buiten het christendom te plaatsen?' die vraag zelve toont reeds, wat naar des schrijvers meening het einde van Lessing is geworden. Omtrent Lessing in de laatste periode van zijn leven worden andere vragen gedaan, pag. 76, 'wat dunkt u van zijne zedelijke stemming, van zijne waarheidsliefde?' van hem wordt verklaard, pag. 69, 'dat de waarheid, welke hij langs den weg der critiek zijn leven lang moge gezocht hebben, toch geene heiligende, humane, liefdevolle werking gehad heeft op zijn levensgedrag'; van hem wordt kortaf verzekerd, pag. 74, 'dat hij van dezen goddelijken rijkdom der Schrift blijkbaar niets verstond,' 'juist van datgene, wat hij als hoofdzaak van het christendom had aangewezen, bezat hij zelf de werkelijkheid niet. Indien Lessing door dezen strijd eindelijk kwam tot het later duizenden malen nagegalmde denkbeeld: de godsdienst van Christus, dan bleek het dat deze nog in Lessing zelf geen practischen navolger hebben zou om de doodeenvoudige reden, dat hij den waren inhoud van het christendom evenmin kende als den wezenlijken godsdienst van Jezus,' pag. 77. Het testament van Johannes was 'in het persoonlijk leven van Lessing zelf verlaagd tot een blooten klank,' pag. 69; 'als door de geheele wereld van zijnen tijd ingenomen, althans met allen bezig, en helaas! met inwendige levensbelemmeringen veelszins kampende, miste hij overal en in allen DE WAARHEID,' pag. 97; hij is geëindigd met zich de betrekking van God tot de wereld pantheïstisch voor te stellen en 'onbewust gekomen tot wat hij zelf aanvankelijk niet als pantheïsme dacht,' pag. 94. 'In dezen geestestoestand is hij, helaas! dat wij er mede moeten eindigen, gestorven.'

In dit 'pantheïsme' culmineert blijkbaar al het ongunstige, dat omtrent Lessing te berde wordt gebracht.

Het 'helaas!' dat den schrijver hier uit de pen vloeit, toont wat zieleleed het hem doet dit van Lessing te moeten melden en wat zwaarwichtige beschuldiging zijns erachtens in dit woord pantheïsme ligt opgesloten. In den diepsten afgrond is volgens den Groninger leeraar Lessing gestort, 'hij moest voort, al voort in zijn strijd: van de Luthersche Kerk tot de schriften des N.T., tot de openbaring, tot dat wat hij de eeuwige waarheden noemde, tot den godsdienst van Jezus, tot den godsdienst als de volmaking van den mensch gedacht, en eindelijk tot de pantheïstische betrekking van God op de wereld,' pag. 94. Het kost ons moeite

in deze reeks al dieper en dieper val te onderkennen. Niet teruggang maar voortgang schijnt het ons wanneer men van de Luthersche Kerk komt tot de schriften van het Nieuwe Testament, tot den godsdienst van Jezus, tot den godsdienst als de volmaking van den mensch gedacht, en alleen de beschuldiging van zich de betrekking Gods tot de wereld pantheïstisch voorgesteld te hebben komt na dit alles zoo zonderling achteraan hinken, dat het ons verwondert, dat het zelfs aan Lessing's aanklager in het vuur van zijnen ijver niet in de gedachten schijnt te zijn gekomen zich de vraag eens voor te leggen, of het waarlijk in de geleerde wereld bij allen vast staat, dat Lessing pantheïst is geweest. Het doet den schrijver innig leed dat 'Lessing, helaas! in dezen geestestoestand gestorven is,' maar waarom dan niet eenige vertroosting geput uit zoo velen die ontkennen dat Lessing pantheïst is geweest? In het Theologisch tijdschrift, bijvoorbeeld, van 1869, pag. 510 en pag. 602 is een verhandeling te vinden ter beantwoording der vraag: 'Was Lessing Spinozist?' Prof. Rauwenhoff toont daar aan, dat Jacobi aan eene schermutseling, waarbij van Lessing's zijde wel wat ironie onder liep, het aanzien van een streng doctrinairen strijd heeft gegeven; hij bewijst met gegevens uit Lessing's werken, dat, wil men de algemeene richting van Lessing's denken en de hoofdlijnen zijner wereldbeschouwing karakteriseeren naar de stelsels van Leibnitz en Spinoza, er geen twijfel aan is dat Lessing meer met Leibnitz overeenstemde dan met Spinoza.

De slotsom der verhandeling is deze:

'Van Spinoza onderscheidt Lessing zich hierin, dat hij in zijne opvatting van de verhouding tusschen God en de wereld uitgaat van het zelfbewustzijn Gods, dat het kenmerkende van zijne wereldbeschouwing ligt in het individualisme en het teleologisme.

Hierin staat hij geheel aan de zijde van Leibnitz. Aan het monisme wordt bij hem evenmin het onderscheid tusschen God en de wereld opgeofferd als de zelfstandigheid der menschelijke persoonlijkheid.

De naam van pantheïst voegt voor Lessing niet. Nog minder die van deïst. Men zou hem theïst moeten noemen of panentheïst, maar dan in bepaald theïstischen zin.'

De schrijver kent dit Theol. tijdschrift: hij haalt het aan, pag. 87, om den heer Hugenholtz voor de voeten te werpen 'wie blijkbaar van Lessing niets dan den Nathan gelezen heeft, verstaat hem niet', maar wanneer ditzelfde Theol. tijdschrift een zware beschuldiging tegen Lessing ingebracht, ontwricht, wordt het stilzwijgen bewaard en gaat men voort Lessing als pantheïst te brandmerken, als ware zijn pantheïsme een boven alle bedenking verheven feit, waartegen nooit iemand eenigen twijfel te berde had gebracht.

Wie het pro en contra niet hoort, verlies zijne bevoegdheid om als rechter op te treden en wordt ontrouw aan zijn eigen stelregel: 'Met den romantischen Lessing der traditie kan ik mij niet inlaten.'

Inderdaad, het spijt ons dat wij de verklaring moeten afleggen, maar naar den betoogtrant door den heer A. van Toorenenbergen gevolgd, wordt het mogelijk ook andere groote mannen aan de kaak te stellen.

Schleiermacher wordt opgehemeld als een groot theoloog, als een man van wien een nieuw tijdvak in de studie der godgeleerdheid dagteekent, maar weet de gemeente wel wat man deze Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher geweest is? In zijn jeugd heeft hij met zijn vader overhoop gelegen en dien ouden man door zijn ongeloof bittere tranen doen schreien; hij ging veel om met Jodinnen; hij was in allen ernst verliefd op een getrouwde vrouw, Eleonore Grunow, de echtgenoote van een Berlijnschen predikant, en wat rare begrippen over zedelijkheid deze Schleiermacher koesterde kan ieder nog in de ‘Vertrauten Briefe über Schlegel's Lucinde’ nagaan. Van zijn heilig dienstwerk schijnt hij ook al niet heel veel zaaks gemaakt te hebben: althans zijn eigen vrienden verklaren dat hij, wanneer hij zondag voor den middag moest prediken, zaterdag 's nachts nog laat met hen zat te praten. Over persoonlijke onsterfelijkheid heeft hij zich nu en dan sceptisch uitgelaten, en de eerwaardige hofprediker Sack, die het wel weten kon, heeft verklaard dat hij Spinozistische tendenzen in hem betreurde.

Oordeel nu eens in wat verhouding deze Schleiermacher stond tot de Christelijke Kerk.

Karl August Hase, de kerkhistoricus, met wien onze studenten zoo dwepen, heeft in zijn jeugd een vroolijk leventje geleid; hij heeft aan de academie het consilium abeundi gekregen, heeft als verdacht van in gevaarlijke slaatkundige samenzweringen zich gestoken te hebben kennis gemaakt met de gevangenis en mag den hemel danken dat hij eindelijk nog, per varios casus, professor te Jena is geworden.

Oordeel nu eens in wat verhouding deze Hase staat tot de Christelijke Kerk.

Wie zoo redeneerde zou, ik ben er zeker van, bij den heer A. van Toorenenbergen zelven afkeuring vinden: maar verschilt zijn betoogtrant veel van den zoo even gevolgde?

Lessing's aanklager beroept er zich gedurig op dat men de verminkte bloemlezingen van 's mans werken in de papiermand moet werpen, en dat hij alleen aan eene critiek, die op het bestudeeren van AL 's mans werken steunt, te woord kan staan; maar in zijn boekske zelf is van die alzijdigheid niet veel spoor te ontdekken.

Uit de brieven van Lessing worden de nadeelige berichten voor den dag gebracht aangaande 's mans zedelijkheid; maar had dan de billijkheid niet geëischt dat ook van andere brieven, die Lessing in het beminnelijkst daglicht plaatsen, meer melding ware gemaakt dan de schrijver doet, die slechts vluchtig en als zijns ondanks het onwedersprekelijk goede in het karakter van Lessing vermeldt. Wat teedere toon spreekt er uit, wanneer hij aan zijne oude moeder schrijft, 15

Juli 1776: ‘Nun leben Sie recht wohl, meine liebe Mutter, und entziehen sie mir nie Ihren Segen. - Auch du, liebe Schwester, lebe recht wohl, und wir wollen dir alle Zeitlebens verbunden sein, wenn du dir ferner dem Wohl unsrer Mutter so angelegen sein läszest.’ Wat trouw hart toont hij wanneer hij in hetzelfde schrijven zijn broeder verontschuldigt wegens het weinige, dat hij in den laatsten tijd ter gemoetkoming aan de moeder had overgemaakt: ‘Weil der arme Junge jetzt nicht kann, musz er denn darum schlechter denken, als er sonst gedacht hat? Er will heirathen, und da thut er recht daran. Aber was erfordert eine solche Veränderung nicht?’ of wanneer hij een paar jaren later dien broeder geluk wenschte met zijn eerstgeborene, 29 October 1778: ‘Lieber Bruder, vor allen Dingen lasz mich Deinen Erstgebornen mit meinem besten Segen hiernieden bewillkommen! Er werde besser und glücklicher als alle seines Namens! - Die Mutter ist doch gesund? Versichere sie meines innigstes Antheils an ihrer Freude.’ Diezelfde brieven getuigen zeker van de schromelijke verwarring in Lessing's financiën, maar zij bewijzen ook, dat hij van zijne eigene armoede nog ondersteuning voor zijne zuster en moeder heeft afgezonderd. ‘Nimm indesz’ - zoo schrijft hij aan zijne zuster, 28 December 1778 - ‘mit beigehenden 5 Louis d'or vorlieb. Ich hoffe dir ehstens mehr zu schicken,’ en aan zijne moeder, 15 Juli 1776: ‘Ich würde Ihnen eher geschrieben haben, wenn ich eher im Stande gewesen wäre, das Gegenwärtige beilegen zu können.’

Uit de brieven zelve van Lessing worden de getuigenissen tegen hem ingebracht.

Maar wie was deze Lessing?

Een man van diepen waarheidszin en zoo hoogen eerbied - niet voor Kerk, predikanten of theologen - maar voor den godsdienst zelf, voor het reinste, het teederste en verhevenste gevoel waarvoor een menschelijke ziel vatbaar is, dat hij een innigen afkeer had van alle phraseologie en vooral van quasi godsdienstig gekeuvel, zoodat hij niet laten kon den grond van zijn hart toe te dekken, omdat wat er in leefde hem te heilig was om er aan anderen een blik op te gunnen. Zulke menschen steken zich zelven niet in de hoogte; omgekeerd, zij doen zich minder voor dan zij waarlijk zijn; zulke menschen schrijven, gelijk Lessing aan zijn broeder schreef, 26 Maart 1775: ‘das Professoriren ist meine Sache nicht. Der andere Vorschlag würde für mich wohl acceptabler sein, damit ich mein Brodt nicht als Gelehrter, sondern als ein anderer dummer Teufel verdienen konnte;’ leidt iemand hieruit af, dat Lessing geen geleerde maar ‘ein dummer Teufel’ was en dat hij zelf er zich voor hield? evenmin heeft men recht uit uitdrukkingen, die aan Lessing's pen in bittere oogenblikken van zijn leven ontvloeiden, af te leiden wat de doorgaande stemming was van zijn hart en leven.

Het hart breekt ons wanneer wij ons voor den geest brengen met

wat rampen Lessing te worstelen had, en hem klagen hooren (zie zijn brief aan C.T. Vosz, Wolfenbuttel 22 October 1774): 'Ich wünschte Sie könnten es wissen, in welcher unglücklichen Lage ich mich befinde. Wie leicht würden Sie sich daraus Alles erklären was Ihnen in meinem Betragen vielleicht befremdlich und tadelhaft vorkommt. In meinen verzweifelten Umständen sollte auch wohl der beste Mensch als der nichtwürdigste erscheinen:' een bedienaar van het Evangelie der liefde, die AL de werken van Lessing leest, moest ontwapend worden door zoo aandoenlijke taal, althans er door weerhouden worden van dezen worstelaar met het lot met hatelijke insinuatiën te achtervolgen en hard vonnis over hem te vellen dat hij 'overal en in alles de WAARHEID miste.'

Eenige jaren na den dood van Lessing schreef Matthias Claudius: 'ich habe Lessing auch gekannt. Ich will nicht sagen, dasz er mein Freund gewesen sei; aber ich war der Seine.' Zou de vrome man dit verklaard hebben, indien hij Lessing gekend had als een mensch met wien het, wat zijn geestelijk leven betreft, gegaan was 'in afdalende reeks,' tot een tijd voor hem kwam waarop niet langer de getuigenis hem kon gegeven worden: 'dat hij toen althans door en door voor de vreeze Gods als richting des levens nog niet onvatbaar was.'

'Nog niet' - wie zoo schrijft insinueert dat voor Lessing de tijd gekomen is waarin hij voor de vreeze Gods als richting des levens door en door onvatbaar was, en bewijst door zulke uitdrukkingen dat hij zelf het in maat houden en in onpartijdigheid nog niet ver gebracht heeft.

O, het is aangenaam te bespeuren, dat iemand, dien wij als een groot man kenden, ook een goed man was; maar wanneer wij het mochten ontdekken, dat hij niet een goed man was, verstouten wij ons niet tot de bewering, dat hij nu ook geen groot man was, maar zwijgen liever, in plaats van het privaat leven, hart en karakter, waarover ter laatster instantie God alleen juist oordeelen kan, in een ongunstig daglicht te plaatsen, en zeggen Claudius na: 'Wenn Einer die Wahrheit um ihrer selbst willen suchte und sie so nicht fand, so ist das Unglück genug für ihn, ohne dasz wir ihn noch höhnen dürfen.'

Groote, vruchtbare waarheden heeft Lessing, deze denker, die den stempel van zijn krachtigen geest zette op al wat hij aanvatte, aan het licht gebracht voor kunst, letterkunde en godgeleerdheid, en vraagt men met den heer A. van Toorenenbergen naar de verhouding van dezen Lessing tot de Christelijke Kerk, dan zeggen wij dat Lessing zich ten hoogste verdienstelijk jegens haar heeft gemaakt, als die door het onderscheid tusschen godsdienstig en historisch geloof, ja de volkomen onafhankelijkheid des godsdienstigen geloofs van het historische duidelijk te maken, aan het dolend, in letterdienst en schriftvergoding bevangen protestantisme den weg heeft gewezen, waarop het den schat,

dien het zich zag toebetrouwd, verdedigen moet. Lessing is de eerste geweest, die aan de Protestantsche christenheid woorden heeft doen hooren als deze:

'Das Christenthum ist da mit seinen Früchten. Soll ich mich an ihnen nicht sättigen dürfen weil ich alle die frommen Sagen, über die Art, wie einst der Same ausgestreut worden, nicht eben läugne, sondern nur an ihrem Ort gestellt lasse? Was gehen dem Christen des Theologen Hypothesen, Erklärungen und Beweise an?

Der Buchstabe ist nicht der Geist, und die Bibel ist nicht die Religion.'

'Die Religion Christi ist diejenige, die er als Mensch selbst erkannte und übte; die christliche Religion ist diejenige, die es für wahr annimmt, dasz Christus mehr als Mensch gewesen und ihn selbst als solchen zu einem Gegenstand der Verehrung macht. Kaum lassen sich die Lehren und Grundsätze dieser beiden Religionen in einem und demselben Buche finden. Wenigstens ist augenscheinlich, dasz die Religion Christi ganz anders in den Evangelien enthalten ist als die christliche. Die Religion Christi ist mit den klarsten und deutlichsten Worten darin enthalten, die christliche dagegen so ungewisz und vieldeutig dasz es schwerlich eine einzige Stelle gibt, mit welcher zwei Menschen, so lang die Welt steht, die nämlichen Gedanken verbunden haben.'

Zulke woorden zijn wekstemmen geworden voor de Protestantsche christenheid om op te staan en, na het juk van Rome afgeworpen te hebben, ook zich te ontworstelen aan het gezag der schriftletter.

Had Lessing niets anders gedaan, de Christelijke Kerk behoorde zijne nagedachtenis te zegenen als die van een weldoener, die in dagen van duisternis een groot licht ontstak. De Christelijke Kerk, zij heeft in haren schoot vrome zielen die in werkdadige liefde veel goeds stichten, maar daar zijn er ook, die aan het ééne groote lichaam niet tot handen maar tot oogen strekken, die anderen de waarheid doen zien, anderen in de waarheid doen indringen, en ook deze zijn niet te verachten. Onder deze behoort Gotthold Ephraïm Lessing, omtrent wien het woord van Gelzer van kracht blijft: 'Gelijk Plato van zijne leerlingen de studie der mathesis, Göthe kennis van de natuur vorderde, zoo mag aan iederen theoloog eene kennismaking met Lessing tot wet gesteld worden, opdat hij in het aangezicht van dezen scherp zuiverenden geest, nog eens zijn eigen standpunt met open oog onderzoeke en zich des te helderder van zijne ware taak bewust worde.'

Het leven van dezen man was ééne toewijding aan de waarheid, één offer gebracht aan haar, en met het oog op zijne volkomene verknochtheid aan haar, zijn mannelijke onbeschroomdheid om haar uit te spreken, ontzinkt ons de moed om den heer A. van Toorenenbergen na te zeggen, dat Lessing's boekenstudie gekenmerkt was 'door het vergeten van God' en dat 'de waarheid, welke hij langs den weg der critiek

zijn leven lang gezocht moge hebben, toch geen heiligende, humane, liefdevolle werking gehad heeft op zijn levensgedrag.'

Reeds door zijne tooneelspelen heeft Lessing oneindig veel gedaan tot verheffing van het karakter van zijn volk: hij heeft het gebrek van zijne eeuw onthuld, waar hij in zijne Hamburgische Dramaturgie schreef: 'Ueber den gutherzigen Einfall, den Deutschen ein Nationaltheater zu verschaffen, da wir Deutsche noch keine Nation sind!

Ich rede nicht von der politischen Verfassung, sondern blosz von dem sittlichen Charakter. Fast sollte man sagen, dieser sei, keinen eigenen haben zu wollen. Wir sind noch immer die unterthänigen Bewunderer der nie genug bewunderten Franzosen; Alles was uns von jenseit dem Rheine kommt, ist schön, reizend, allerliebst, göttlich; lieber verläugnen wir Gesicht und Gehör, als dasz wir es anders finden sollten; lieber wollen wir Plumpheit für Ungezwungenheit, Frechheit für Grazie, Grimasse für Ausdruck, ein Geklingle von Reimen fur Poësie, Geheule für Musik uns einreden lassen, als im geringsten an der Superiorität zweifeln, welche dieses liebenswürdige Volk, dieses erste Volk in der Welt, wie es sich selbst sehr bescheiden zu nennen pflegt, in allem was gut und schön und erhaben und anständig ist, vom dem gerechten Schicksale zu seinem Antheile erhalten hat.'

Wat is zijn Minna Von Barnhelm anders dan een waarschuwing voor zijn verdeeld en verscheurd vaderland tegen onnatuurlijken haat en verwijdering tusschen stamverwante volken, een roepstem tot oprechtheid, eerlijkheid, trouw tegenover de windmakerij van den François, door hem in hetzelfde stuk zoo geestig aan de kaak gesteld?

Wat is zijn Emilia Galotti anders dan een prediking van het tooneel aan het Duitsche volk, dat de hoofdoorzaak van hun ongeluk te zoeken was in het zedenbederf, dat in de 18de eeuw aan de Duitsche hoven en de met het hof samenhangende kringen te zoeken was, een lichtend beeld van zedelijke grootheid en van waarachtigen zieleadel tegenover de intriges en onreine hartstochten van het hofleven?

Wie durft loochenen dat er eenige gezonde zedelijke zin moet geweest zijn in dezen Lessing, die in een tijd toen geheel Duitschland met den Werther van Göthe dweepte, het verstand had om te zien en den moed om te zeggen: 'Wenn aber ein so warmes Product nicht mehr Unheil als Gutes stiften soll: meinen Sie nicht, dasz er noch eine kleine kalte Schluszrede haben müszte? Ein paar Winke hinterher, wie Werther zu einem so abentheuerlichen Charakter gekommen; wie ein andrer Jüngling, dem die Natur eine ähnliche Anlage gegeben, sich dafür zu bewahren habe. Denn ein solcher dürfte die poëtische Schönheit leicht für die moralische nehmen, und glauben dasz der gut gewesen sein müsse, der unsre Theilnehmung so stark beschäftigt. Und das war er doch wahrlich nicht.' Zie den brief van Lessing aan Eschenburg van 26 October 1774.

Wat welsprekend profeet voor verdraagzaamheid en humaniteit heeft deze Lessing zich betoond in zijn ‘Nathan der Weise’, het drama, dat, zonder indifferentisme te prediken, met zoo veel ernst den nadruk legt op wat in allen godsdienst hoofdzaak moet zijn, dat den lof mocht verwerven:

‘Deutsche Tragödien hab' ich in Masse gelesen: die beste schien mir diese, wie wohl ohne Gespenster und Spuck: Hier ist Alles, Charakter und Geist und der edelsten Menschheit Bild, und die Götter vergehn vor dem alleinigen Gott’; dat door Helder een mannendaad werd genoemd ‘von der aus der Ruf erschallt: ‘Ihr Völker, duldet euch! Ihr Menschen verschiedner Sitten, Meinungen und Charakter, helft, vertragt euch, seid Menschen! Möge das darin ausgesprochene göttliche Duldungs- und Schonungsgefühl der Nation heilig und werth bleiben.’

Wie kan miskennen dat ér in zijn testament van Johannes een toon heerscht van innige vroomheid, en wat zijne ‘Streitschriften’ aangaat bewijzen zij niet, dat Lessing aan de Christenen van zijnen tijd waarschuwende beelden wist voor te houden en gevoeld heeft, dat tegenover het geloof aan dogma's en onbegrijpelijke mysteries ter eener zij, en de verlichting der rationalisten, ter anderer zijde, er iets oneindig hoogers en beters in het christendom was. De geleerde en wetenschappelijke Lessing trok toch geen partij voor de geleerde vrijdenkers van zijn tijd, maar het beste en beminnelijkste stelt hij op den voorgrond als het wezen van godsdienst en christendom, armoede van geest, reinheid van hart, eenvoud, liefde en waarheid.

> Wohlan!
> Es eifre jeder seiner unbestochnen,
> Von Vorurtheilen freien Liebe nach!
> Es strebe von Euch jeder um die Wette,
> Die Kraft des Steins in seinem Ring an Tag
> Zu legen! Komme dieser Kraft mit Sanftmuth,
> Mit herzlicher Verträglichkeit, mit Wohlthun,
> Mit innigster Ergebenheit in Gott
> Zu Hülfe.

Was de mensch, die tegenover een verdwaasd geslacht deze dingen als het ééne noodige en het hoogste goed in het oog vatte en ten hoogste waardeerde, iemand van wien men kort en goed moet verklaren, dat hij ‘den waren inhoud van het christendom evenmin kende als den wezenlijken godsdienst van Jezus,’ een man van wien men ‘niet kan zeggen, dat hij zelf de waarheid voor zijn hart en leven heeft gekend’, dan heeft Pascal gedwaald toen hij verklaarde dat men de dingen van den godsdienst bezitten moet om ze te kennen en lief te hebben.

Dat wij den grooten doode met rust laten en zijn graf niet openbreken om hem te smaden.

Neen, hij ruste niet, deze Lessing. Zijne fouten willen wij bedekken; bij zijn heftigen toon ons het woord van Hagenbach herinneren: ‘Musz man es ihm nicht verzeihen, wenn solchen gemeinen Andichtungen gegenüber, womit man noch Gott einen Dienst zu erweisen glaubte, ihm die Galle überlief?’ maar in zijn kloeke heldengestalte blijve hij ons voor den geest staan om den ijver in ons levend te houden tot den arbeid aan den tempel van waarheid en schoonheid; hij blijve ons voorlichten, al was het alleen maar om door zijn onsterfelijke meesterstukken ons te leeren een dragelijken stijl te schrijven.

Eéne opmerking toch moet mij nog van het hart: het is mij onbegrijpelijk hoe men over Lessing een boek in het licht kan zenden in den stijl van den heer A. van Toorenenbergen.

De heer A. van Toorenenbergen schrijft:

‘En als de moderne theologie van onze dagen toch voortgaat, vooral in ons Nederland, van hem en zijne methode uit te gaan om hem te gebruiken’ enz., pag. 96. Dat snoode modernisme, dat zich niet ontziet voort te gaan met van Lessing uit te gaan om Lessing te gebruiken!

‘Lessing is begonnen met de theologie te verlaten, éer hij een voetstap op haar gebied zelf gezet had,’ pag. 23.

Beginnen met te verlaten en wel het verlaten van een gebied waar men niet geweest is!

‘Lessing heeft later als antiquiteit, als kunstverschijnsel, als historisch feit, in elk opzicht als dilettant losse deelen van haar gebied betreden,’ pag. 23.

De schrijver bedoelt, dat de theologie als antiquiteit, als kunstverschijnsel enz. door Lessing is bestudeerd; maar hij zegt, dat Lessing als antiquiteit, als kunstverschijnsel, als historisch feit, in elk opzicht als dilettant op het gebied der theologie is gekomen.

‘Lessing zelf zou nooit ontkend hebben, dat b.v. het feit van de schepping der wereld wel degelijk het bewijs is, dat God de almachtige Schepper is,’ pag. 73.

Wel neen, wanneer het feit vast staat dat de wereld eens geschapen is, zal wel niemand en allerminst Lessing ontkennen, dat er een Schepper is.

‘Toen de geschiedenis hem zoo treffend leerde, dat de menschheid helaas! nooit de waarheid frisch en levenwekkend bewaarde, zonder in den vorm van eene telkens opklimmend bereikte hoogte, hare kracht tot een stelsel in een keurslijf te knellen,’ pag. 40.

Ziedaar de waarheid èn in een keurslijf èn te gelijk in den vorm van eene hoogte, en wel van eene opklimmende hoogte, eene telkens opklimmende hoogte, en wat het zonderlingst van alles is, deze hoogte is, terwijl zij telkens opklimmende is, ééne ‘bereikte’ hoogte: men beklimt hoogten, ook klimt men hoogten op; maar hoogten, die zelve

opklimmen, telkens opklimmen, en dit doen als zij bereikt zijn, deze wensch ik nimmer te beklimmen.

'En toch zoo lang.... heeft hij onbewust de uitwerking van het Evangelie als den godsdienst beleden,' pag. 50.

Wie ook onbewust iets belijden moge, of Lessing zelf, die van zijn stijl kon verklaren: 'Er spielt mit der Materie oft um so muthwilliger, je mehr ich erst durch kaltes Nachdenken derselben mächtig zu werden gesucht habe,' dit veel gedaan hebbe, moet ik betwijfelen, en wat heeft dan Lessing onbewust beleden, dat de uitwerking van het Evangelie de godsdienst is, of de uitwerking van het Evangelie als van den godsdienst?

'Alles wat hij zag.... heeft hij.... optimistisch tot zich opgenomen, om zij het ook, dat hij het moest bestrijden, toch in het ware, dat hij overal veronderstelde, te doen herleven, of voortleven, en te bewaren,' pag. 97. Wat bedoelde Lessing te doen herleven, voortleven?

Onze broeder uit het noorden houde mij mijne slotopmerking ten goede. Zijn boek bevat eene uitnemende toelichting voor ieder die meenen mocht, dat Lessing in alle opzichten een model van christelijk leven en christelijke zeden zou geweest zijn; maar de Groninger leeraar heeft, de werken van Lessing bestudeerend, om de schaduwzijde van den mensch, den Christen, den theoloog Lessing te leeren kennen, te weinig aandacht gewijd aan het proza van dezen zelfden man, en dit is te betreuren, want er valt van hem, ook op dit punt, iets te leeren, zelfs voor de Christelijke Kerk en hare voorgangers.

Zwolle.

G.L. VAN LOON.

Vondel op de hoogere burgerschool.
Eene letter- en opvoedkundige studie.

De leeraar in de Vaderlandsche taal- en letterkunde aan onze hoogere burgerscholen heeft, in vele opzichten, eene schoone betrekking en eene prettige taak. De twaalf-, dertienjarige knaap, die aan zijn onderwijs wordt toevertrouwd, is reeds min of meer voorbereid. Hij kan lezen, voor zoover 't werktuigelijke der kunst betreft, en is er reeds min of meer aan gewend zich rekenschap te geven van 't gelezene. Hij kent de behoefte om den zin te verstaan van woorden en klanken; hij wil *zien*, wat hij leest! Met zekere belangstelling ontvangt hij het nieuwe leesboek, dat zijn eigendom zijn zal, dat reeds door 't andere formaat hem doet gevoelen, hoe er op de hoogere burger-

school ‘nog anders’ zal gelezen worden dan bij den gewonen meester. Van den ontvangen dichtbundel heeft hij reeds een weinigje kennis genomen; als de keuze goed was - en dit valt den leeraar thans, bij den overvloed van goede leesboeken, vrij gemakkelijk - dan is er al licht hier of daar een versje, dat hij gaarne 't eerst zou lezen; althans ik heb dat meer dan eens opgemerkt.

Is niet veel van 't hier gezegde zeer bepaaldelijk in 't voordeel van den leeraar in 't Nederlandsch? 't Is waar, de *nieuwheid* van 't Fransch of Duitsch, die heeft de moedertaal voor den knaap niet meer, maar terwijl immers de docenten voor de vreemde talen zich langen tijd aan niet zeer belangrijke opstellen moeten houden, kan de leeraar voor 't Neerlandsch reeds van den eersten dag af aan zijne leeslessen zóó inrichten, dat de geest van den knaap wordt ontwikkeld, dat zijn verstand met nieuwe stof wordt verrijkt. Ja, ik acht me niet onbevoegd te zeggen, dat de leeraar in de moedertaal reeds de eerste les dienstbaar kan maken aan de ontwikkeling van 's knapen zin voor 't schoone. De onderwijzer in 't Nederlandsch aan onze hoogere burgerscholen kan, reeds in de *eerste* klasse, de leesles maken niet slechts tot eene gymnastiek des geestes, maar ook tot eene rijke bron van kennis, van leering, van zedelijkheid, van waarheid, van schoonheid! En terwijl kan 't gebeuren, dat de medeleeraar voor 't Fransch of Engelsch zich gedwongen acht zijnen leerlingen eene reeks ‘woordjes’ af te vragen, door die leerlingen met zuren arbeid en te waardeeren ‘verveling’ in 't hoofd gewerkt!

Daar is meer. Neem zelfs de spraakkunst, het ‘droge’ gedeelte der taal. O, ik geloof gaarne, dat iemand, die in de kennis der spraakkunst volleerd mag heeten in den goeden zin des woords, dat zoo'n docent met lust en liefde een paar uren daags spraakkunstles geeft, maar ik waag de bekentenis, dat het mij beter is, met de klasse in Vondel te lezen. Maar, ook op den weg der spraakkunst, is reeds een niet gering gedeelte van het werk afgedaan, als de leerling de lagere school verlaat om aan de middelbare zijne verdere vorming te vragen! Waar de lagere onderwijzer niet gedwarsboomd wordt door onvoldoende hulp, door schoolverzuim, door andere van hem onafhankelijke omstandigheden, daar kan men van hem verwachten, dat de twaalfjarige burgerschool-kandidaten hunne moedertaal zonder grove fouten zullen schrijven, terwijl hun de *voornaamste* gronden der spraakkunst niet geheel vreemd zijn kunnen. Op dien grondslag nu valt het zoo gemakkelijk voort te bouwen. Als er, voor de onderste klassen, één uur 's weeks aan opzettelijk spraakkunst-onderwijs wordt gedaan, zijn de leerlingen aan 't eind van het tweede studiejaar reeds een heel eind op den goeden weg. Bovendien is 't werk zeer gemakkelijk. Als de jongelieden met het spraakkunst-boekje vóór zich, door samenspreking met, door verklaring en uitbreiding op enkele punten van de zijde des leeraars, *in de klasse* zich deze wetenschap kunnen eigen

maken, dan is er geen nood, voor verveling niet, voor wanorde allerminst. Mij komt het althans voor, dat de leerling op deze wijze meer en beter van de zaak leeren zal, dan wanneer hij op eigen kompas moet scheep gaan en den avond dient te bederven door nog een lesje ‘Hollandsche spraakkunst’ ook. Maar naast dit opzettelijk spraakkunst-onderwijs staat de leesles ons ten dienste. Hoe de woorden uit elkaar genomen kunnen worden om tot hunne letterlijke beteekenis de gegevens aan de hand te doen - de woordstammen en hunne afleidingsvormen, geen geschikter gelegenheid om deze zaak ter spraak te brengen dan de leesles. De eigenaardige zinswendingen, 't verband der zinnen onderling, de mogelijke stijlfouten nu en dan, zij kunnen in de eerste plaats onder 't lezen tot hun recht komen. Dat het woord, ieder woord bijna, zijne geschiedenis heeft; heden dit, morgen wat anders kan beduiden; nu wel, vroeger niét in gebruik was of omgekeerd, alweer - 't leesboek moet het leeren. En vooral dit geeft de leesles: zij leert, dat de beteekenis van 't woord niet eenig door den stam en de afleidingsvormen bepaald wordt; dat de levende taal, het gebruik, zich kleine en groote afwijkingen van den *spraakkunstigen* zin des woords veroorlooft, ja dién zin wel eens geheel omkeert ook. Ik wil maar zeggen, 't ‘droge’ gedeelte der taal is niet zoo onoverkomelijk droog. We keeren tot de collega's terug met de vraag: En wat kan de leeraar eischen, die den knaap Fransch moet leeren, Engelsch of Duitsch? Die voor 't Fransch vraagt ten minste een klein examen, de docenten voor 't Duitsch en Engelsch beginnen van meet af aan. De klasse moet met *a* beginnen en dan *b* leeren zeggen! Uitspraak, schrijfwijze, woorden, zinbouw, alles is vreemd. En terwijl kan de leeraar voor 't Nederlandsch voortgaan zijne leeslessen zóó in te richten, dat ze voortdurend nieuwe *stof* bijbrengen, terwijl de schrijfoefeningen - de ‘oefeningen in 't zuiver schrijven’ der taal - al aanstonds voor een groot gedeelte kunnen vervangen worden door ‘eenvoudige stijloefeningen.’ We spraken nog niet eens van de *geschiedenis der letterkunde*, noch van de *fraaie letteren* zelve. Wat zal ik er ook veel van spreken! Van jongelieden van 18, 19jarigen leeftijd te eischen, dat zij een overzicht der Nederlandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche letterkunde in 't hoofd zullen hebben, 't staat gelijk met aan een katoenen draad een anker te willen uitwerpen. Men kan 't willen, men kan ook aan anderen belasten, dat zij 't mede willen en er hun onderwijs naar inrichten (of moet ik zeggen ‘er hun onderwijs naar verknoeien?’), maar dat is dan ook alles. Gelukkig, dat de feitelijke toestand dien dwazen eisch dan ook niet stelt. Maar zeker is het, dat de leeraar in eene of andere vreemde taal, die mocht vasthouden aan dat ‘overzicht van de geschiedenis der letterkunde,’ zeker is 't, dat die leeraar - bij den omvang en de zwaarte van den last, die nu reeds op zijne schouders ligt - hijgen zal onder de vracht, terwijl zijne leerlingen allen lust moet vergaan tot zelfstandige studie der

literatuur, naar dien ze immers niet uit de fraaie letteren zelve, maar uit 't handboekje der letterkundige geschiedenis, door 's leeraars mondeling onderwijs vermeerderd, verbeterd en uitgebreid (?) de streek te nauwernood hebben leeren verkennen. Gelukkig, ik herhaal het, leert de practijk, dat het beter is eenige letterkundige kunststukken te beschouwen, dan te weten hoevele en welke kunstwerken er zoo al zijn gewrocht en door wien 't werd gedaan.

Anders is 't echter met de studie der *Nederlandsche* letterkunde op de hoogere burgerschool. Als de docent voor 't Fransch met de onregelmatige werkwoorden gaat beginnen en zich afmat om zijnen leerlingen woordenkennis en nauwkeurigheid van taalvormen bij te brengen, is de leeraar voor de moedertaal reeds bezig aan de letterkunde zelve en dus aan de letterkundige geschiedenis! Al was 't alleen, dat de eerste klasse de bloemlezing uit Tollens(*) had verwerkt en anders niets gelezen in dat jaar - wat God verhoede! - reeds dan zou ze, zonder 't zelve te weten, grond onder de voeten hebben tegen den dag, dat de ‘huiselijke, vaderlandsche, vurig-vaderlandsche, verdraagzame, godsdienstige’ poëzie iets nader aan hare aandacht werd voorgesteld. Iets van de eigenaardig achttiende-eeuwsche en een beetje negentiende-eeuwsche dichtmerken zouden er wel verkregen zijn. En zeker heeft deze zelfde klasse wel wat proza ook onder de oogen gekregen. Welnu, het geldt voor de hoogere burgerschool, waarlijk zoo! - wat men ook zegge: *niet het vele: maar veel.* Laat de leerling een tiental van de beste prozastukken uit zijne bloemlezing hebben gelezen, zóó, dat hij er ieder oogenblik weer over spreken kan, dat hem alles van den inhoud dier stukken en veel van hun *waarom* bekend is - wie zal ontkennen, dat die leerling dan ook wezenlijk daardoor een stap heeft gedaan in de richting van 't ‘overzicht van de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.’

't Zal in 't vervolg van dit opstel genoegzaam blijken, wat er in de andere klassen der hoogere burgerschool aan de studie van de Nederlandsche taal- en letterkunde wordt gedaan, voor onze inleiding is 't meegedeelde voldoende. Als maar niemand mijner lezers in de woorden van mijnen aanhef iets meer ziet dan ingenomenheid met de moedertaal en hare literatuur, dan ga ik thans met gerustheid voort.

‘Ja, maar! de Nederlandsche letterkunde,’ zei me eens een goed vriend, ‘kan toch op verre na niet in 't renperk komen met die der andere moderne talen, welke op de hoogere burgerschool worden onderwezen!’ Een goed vriend maakt men niet gaarne boos en daar hij zelf bekende niet ‘voldoende’ op de hoogte te zijn van al wat er zoo al, b.v. door een Vondel was geschreven, heb ik er 't zwijgen toe gedaan! Maar wezenlijk, al was de letterkunde van Duitschland, van Frankrijk, van Engeland, nog rijker dan ze nu reeds is, toch zal de leeraar in 't Nederlandsch gerust voor de klasse kunnen komen met

(*) Dr. W. Bisschop, Bloemlezing uit de gedichten van Tollens.

zijne eigene letterkunde. In de taal van onderwijzer en leerlingen geschreven, door Nederlanders gedacht en gevoeld, op Neerlandschen grond ontstaan en geboren, is onze letterkunde al uit haar zelve de meerdere voor de school. Hoe lang moet het duren voor de leerling zoover gevorderd is, dat hij b.v. Engelands grooten dramadichter zal kunnen waardeeren of zelfs maar ten volle verstaan? Aangenomen, dat de klasse 't ooit zoover brengt. Laat dit wezen, hoe 't wil - de leeraar in de Vaderlandsche taal- en letterkunde heeft zijn *Vondel!*

Er is nog eene gewichtige omstandigheid in 't voordeel van leerling en leeraar beiden, waar er sprake is van 't verstaan en waardeeren der *Nederlandsche* literatuur. Zoo 't waar is - en niemand spreekt het tegen - dat de letterkunde van een volk op 't innigst is samengeweven met de geschiedenis van dat volk, met zijn wel- of kwalijkvaren gedurende de onderscheiden tijden zijns bestaans, met zijne ontwikkeling, zijn bloei en verval, welk voordeel valt er dan niet te trekken van des leerlings, met het jaar toenemende, kennis der vaderlandsche geschiedenis? Zeer terecht is de meening van hen, die in eene degelijke beoefening der vaderlandsche geschiedenis op onze hoogere burgerscholen, een zegen zien voor de toekomst des volks. En welk een voorrecht is het niet, samen te werken met den leeraar in de historie, die vooral de kennis van eigen volk en land behartigt! Bij iedere gelegenheid, haast onder elke les, die de leeraar in de moedertaal geeft, is de vrucht merkbaar van dat onderwijs in de vaderlandsche historie, terwijl weerkeerig de beoefening der Nederlandsche letterkunde het historisch onderwijs mee ten goede komt. Maar we bepalen ons voorloopig tot eenige algemeene opmerkingen; anders, de uitdrukking ‘Nederland in de zeventiende eeuw’ kan volstaan om onze meening in dezen te verduidelijken en kracht te geven.

Ik zeide daar aanstonds - de leeraar in de vaderlandsche letterkunde heeft zijn Vondel. Zonder ook maar 't minst aan ééne persoonlijkheid uit onze Nederlandsche literatuur te kort te doen, meen ik te mogen vooropstellen, dat Vondel de dichter is voor de hoogere burgerschool. Hij is dat om vele redenen. Reeds dadelijk herhaal ik hier de gulden woorden van Busken Huet ‘dat Vondel allereerst dient om les in hem te geven.’ Ja, waarachtig: ‘vervaarlijk groot en tegelijk weldadig is de pedagogische kracht, die van hem uitgaat. Geen enkel onderwerp, geene enkele stof heeft hij behandeld, zonder over eenig deel daarvan een nieuw licht te doen opgaan; en altijd is dat licht van dien aard, dat men het niet kan opmerken zonder er tevens van te profiteeren. Een jong mensch van den tegenwoordigen tijd, toegerust met de kennis van hetgeen Vondel wist, - wist van de wereld, van de geschiedenis, van de wetenschappen, - zou een buitengewoon verschijnsel heeten terwijl niemand aarzelen zou hem een genie te noemen, indien hij daarenboven toonde eenig gevoel te bezitten voor dien dichterlijken blik, waarmede Vondel de menschen en de

dingen placht aan te zien. En welk een voortreffelijk Hollandsch zou die jongeling spreken en schrijven'(*).

Dat is loutere waarheid gesproken. Waarlijk, Vondel dient in de eerste plaats om les in hem te geven. Reeds in het eerste studiejaar kunnen enkele der kleine gedichten gelezen en besproken worden, die - als b.v. de *Bede voor 't Walen-weeshuis* en *Hugo de Groots Verlossing* - onder 't bereik der 12-, 13jarige knapen vallen, die door hen verstaan en gewaardeerd worden, die hun ontvankelijk hart weldadig aandoen en wier paedagogische kracht een blijvenden indruk vermag na te laten. En van de laagste tot de hoogste klasse, altijd is er keuze voor den leeraar. Hij heeft het in zijne hand steeds iets nieuws aan de klasse voor te leggen. Naarmate de geestesontwikkeling van den leerling voortgaat en zijn gezichtskring ruimer wordt, zal de keuze der stukken ruimer uitvallen en de waarde der Vondeliaansche poëzie te beter bepaald kunnen worden. Om van de eerste klasse tot de vijfde over te springen; om bovendien maar iets te noemen! Onze jongeluî van 18-, 19jarigen leeftijd zijn geene kinderen meer, naar den vleesche immers ook niet! Ik weet wel, dat we hier op een gevaarlijk pad komen; dat er zijn, die achter boomen en wallen verscholen liggen, om de hoogere burgerschool van zonde te overtuigen; maar ik weet ook, dat onze leerlingen zoo zedelijk zijn, als de besten onder ons op dien leeftijd plachten te wezen. Juist de wetenschap, die men zoo gevaarlijk acht, de kennis van de instandhouding des menschengeslachts, - ik waag het, dit met vrijmoedigheid uit te spreken - juist die wetenschap, door kuische lippen in den vorm van de ronde waarheid meegedeeld, zij behoedt den jongeling voor die nieuwsgierigheid naar 't geheimzinnige van den omgang der geslachten, welke anders op straat moet bevredigd worden. En *nu;* laat de klasse voor mij getuigen - *nu* is de ontwikkelde leerling der hoogere burgerschool te goed voor ruwe dubbelzinnigheden, te goed voor ontuchtige praat. Mag ik thans ook nog zeggen, dat men in de vijfde klasse der hoogere burgerschool in alle gerustheid des harten Vondel's *Bruiloftsdichten* kan lezen en genieten, den 'gezonden gloed' dier liederen zien branden? Nooit zou 't iemand in den zin kunnen komen Bilderdijk's *Kusjes* of 't walgelijk wellustige *Verlustiging* ter sprake te brengen, maar Vondel's Bruiloftsdichten, ik zou 't jammer vinden, indien de jongeling daarmee geen kennis maakte. Niet alleen de bruiloftszangen, door van Moerkerken opgenomen, ook 't overschoone lied, aan *Linnigh en zijne bruid* toegezongen(†), ja zelfs de '*Bede aan 't Westewindje*,' dat *weelderige* dichtje, kan gehoord worden. Men vergunne mij over dit punt nog een oogenblik het woord. 't Is met de Bruiloftsdichten van onzen Vondel eenigszins eene vreemde zaak. Is 't u ook niet zoo gegaan, welwillende lezer? Luister, ik vertel uwe en

(*) Cd. Busken Huet, Litterarische fantasiën, 1e. stuk, p. 32.

(†) Zie van Vloten's Bloemlezing van Nederlandsche dichters der 17e eeuw.

mijne ondervinding op dit punt. Van 't *Schriftuurlijk Bruiloftsreferein*, den eersteling van den rijmenden rederijker, spreek ik niet. Ik had al heel wat pogingen gewaagd, eer 't mij gelukte het 'water claer' door te spartelen. Een tweede bruilofslied, den predikant-schilder Lambrecht Jacobsz toegezongen(*), gaf nieuwe teleurstelling. Maar we hielden moed en wilden ook de 'Tortsen van Alard Krombalch en Tesselschade Roemers' zien branden(†). Helaas, ten derden male viel de lezing zwaar. Zou dan onze Vondel, dachten we, den zin des huwelijks zoo slecht verstaan hebben in de jaren zijner opgaande mannelijkheid, als in deze gedichten blijkt? Lamme rijmregels, nuchtere woordspelingen, een overhoop gehaalde godenwinkel was alles, wat we te genieten (?) kregen, om niet te spreken van de onuitstaanbare allegorie in 't laatste stuk, noch van de onbegrijpelijk prozaïsche wending, die de smakeloosheid ten beste geeft van een bruigom, die schier 'van zijne zinnen is beroofd' of 't scheelt niet veel. Zoodat deze drie bruiloft*srijmen* schenen 't er op aan te leggen ons voor goed te doen afzien van 't gansche genus. Maar onze liefde voor Vondel is nu eenmaal groot genoeg om den moed niet te verliezen. Wij volhardden en kwamen tot deze slotsom. Zoolang Vondel in 't gareel der rederijkers-kunstenarij gekluisterd bleef, moest er een referein wezen en niet zoo zeer poëzie. Waar hij, zich zelf geworden, in later dagen een loflied stemt ter eere van den echt, daar wordt de dichterlijke waarde van 't lied hoofdzakelijk bepaald door de omstandigheden van 't paar, dat hymens juk aanvaardt. Zijn bruîgom en bruid (de rangschikking in deze heeft de poëet te verantwoorden) van den deftigen stand; geldt het een prins of ander vorstelijk persoon, een 'geleerd' gezelschap; zal 't lied onder 'bekenden met Romein en Griek' aanlanden, dan is Vondel in den waan, zoo 't schijnt, dat de bruiloft zonder de goden en godinnen niet kan gevierd worden, en 't classieke woord is - niet classiek. Ik moet kort zijn, ook omdat ik 'Vondel als bruiloftsdichter' nog eens opzettelijk wensch ter spraak te brengen, maar om niet misverstaan te worden, zal ik den voorlaatsten zin verduidelijken door één terugtred. In de bruiloftsdichten voor 'classieken' is wel plaats, nu en dan, voor een vurig woord, voor een regel tintelend van gloed, maar de totaal-indruk van 't lied wordt bedorven door allegorie en godinnen en goden. Anders is 't, waar Vondel genoodigd wordt ten bruiloftsdisch van burgerlieden, die geen verstand van de godenwereld hebben. Dan is de dichter vrij Dan stort hij uit, wat hem brandt in de ziel. Hij gevoelt nog eens den gloed, die hem 't bloed sneller deed jagen, toen hij zijn Maaiken den eersten kus ontstal. Dan wordt hij 'weelderig, maar zóóals weeldige naturen 't zijn in den bloei harer kracht,' en stemt hij 'lofliederen van den echt, zóóals een volk er gaarne zingen hoorde, en zingen mocht, dat

(*) Van Lennep, 11, 116.
(†) Van Lennep, 11, 184.

zich voor 't zinnelijke van den band niet schaamde, dewijl 't vooral 't zedelijke van dien eerbied had'(*). Zoo ontstonden liederen als die ter eere van Estveld en zijne bruid, als 't lied ter '*Bruiloft van J. Linnigh.*' En nu, als wij onderwijzers de paedagogische kracht, die uitgaat van den dichter der '*Oprechtste trouw*,' wenschen aan te wenden ook om den eerbied voor den heiligen huwelijksband diep in 't hart der jongelingen te prenten, zouden wij ons, onder onze leerlingen, *schamen* voor 't zinnelijke van dien band? Zedelijk willen we zijn, maar nufferige gekleurdheid - nooit! De reine van ziel, Vondel! heeft zich niet te schamen voor zijne gloeiende poëzie - wij niet, omdat we ons er aan verkwikken!

Huet heeft gesproken van Vondel's kennis en 't voordeel, de partij, die daarvan zou te trekken zijn voor 't onderwijs. Als zoo dikwijls, heeft deze scherpziende beoordeelaar ook hier den juisten weg aangewezen. Want immers, neem eens aan, dat we b.v. het tweede en derde deel van Vondel's werken, door Van Lennep uitgegeven, van 't begin tot het eind doorlezen - dan vooral zal 't ons duidelijk zijn geworden hoe veelzijdig de stof was. door Vondel in zijn geest opgenomen. Wij zullen behoefte gevoelen, dunkt me, om het uit te spreken, dat wij onze kennis van de wereld, van de geschiedenis, van de wetenschappen hebben vermeerderd, door dezen blik in de schatkameren van Vondel's weten. Dit is zeker; iedere les in Vondel is voor leerling en leeraar eene schrede vooruit op den weg der ontwikkeling. Willen we nog één woord aan 't gezegde toevoegen? Wie was de man, die *Vondel met Roskam en Rommelpot* opnieuw voor ons deed leven? Was 't niet de geniale Bakhuizen van den Brink, en was er niet juist de kennis van dien man voor noodig, den Rommelpotspeler zóó op te voeren?

Neen, het ligt niet op onzen weg eene naamlijst te geven van hen, voor wie Vondel's dichterlijke nalatenschap blijkbaar altijd nieuwe frischheid en schoonheid en daardoor aantrekkelijkheid heeft behouden; voor wie hem te lezen een voortdurende bron van kennis en genot is en blijft. O, het is waar, dat geen onzer dichters *door 't volk* zoo weinig is gelezen als juist Vondel, maar 't is toch ook waar, dat - en nu reeds ongeveer *twee en eene halve eeuw* lang! - dat deze zelfde Vondel voortdurend is gelezen, bestudeerd, doorwerkt en *genoten*, immers door de beschaafdsten, de edelsten, de genieën van 't Nederlandsche volk. Van Geerardt Brandt tot Van Lennep, en van Antonides tot Bakhuizen van den Brink, om van de levenden onder ons niet te spreken, is de reeks der beoefenaars nooit afgebroken geweest. En die reeks zal ook nooit afgebroken worden zoolang op Neerlands grond de Nederlandsche taal *de taal is van gansch het volk*, niet van 't ongeleerde 'diet' alleen, maar ook van de 'vroeden' onder ons! Want op de hoogere burgerscholen zal men kunnen rekenen. Ik weet wel

(*) Potgieter, Het Rijksmuseum te Amsterdam.

niet of er vele aanstaande genieën op onze schoolbanken hebben plaats genomen - weten de heeren tegenstanders van 't middelbaar onderwijs bij geval onder hunne troetelkinderen eenigerlei genieën aan te wijzen? - maar dit meen ik te mogen zeggen, dat er meer jongelieden zijn, dan men wel, oppervlakkig gezien, zou wanen, die waarachtig ‘eenig gevoel toonen te bezitten voor dien dichterlijken blik waarmede Vondel de menschen en de dingen placht aan te zien.’ Indien wij, die onze jongelieden leiden kunnen, het met een weinig moeite en wat liefde voor 't geen waarlijk schoon is maar ondernemen, om onzen Vondel de poëzie af te luisteren, zijne dichterlijke wereld te leeren kennen - zeer spoedig zal 't ons blijken, dat onze 16-, 17jarige leerlingen niet eenig in driehoeken en cirkels belangstellen, beter - dat zij een hart hebben, ontvankelijk voor 't geen schoon is en wel luidt.

‘En welk een voortreffelijk Hollandsch zou die jongeling spreken en schrijven.’ Wat de heer Huet met deze woorden kan bedoeld hebben, zeker niet: dat wij onzen stijl hebben te vormen naar dien van Vondel. Laat de Nederlandsche dichters te rade gaan met de zangerige liedjes van Vondel; laat hen luisteren naar den maatslag zijner bezielde stukken. Ook van Vondel, ja van hem allereerst en naast hem van Bilderdijk, valt te leeren, hoe *vorm* en *inhoud* van dichterlijke gewrochten, die nog iets meer zijn dan de kunstige knipsels der oude rederijkers of de gladde rijmregels der schaafbank-poëten, hoe die vorm en inhoud in overeenstemming zullen zijn met elkaar, doordien ze van één geest zijn, doordien ze - mag ik me zoo uitdrukken - gelijktijdig ontvangen en geboren werden. In Dr. Brill's met goud bekroonde prijsverhandeling(*) kan ieder over dit onderwerp nadere inlichting ontvangen. Voor 't oogenblik dwalen we niet verder af. Er is dan herinnerd aan Vondel, ‘den leermeester der Nederlandsche *dichters*.’ En Huet was met zijne gedachten in de school, in de middelbare school? Is er dan ook voor hen, die in onze dagen vóór alles te leeren hebben zich mondeling en schriftelijk wel uit te drukken, is er voor hen nuttigheid in dat van Vondel te leeren? Ook hier luidt mijn antwoord bevestigend. Ik wensch echter, dat niemand mij verkeerd zal verstaan. Onze jongelingen hebben hun stijl te vormen naar de *nieuwere* schrijvers. Hoe Geel schreef en Gorter, hoe Beets het doet en Huet(†) - want ik noem maar *eenige* namen! - dat kan ons leeren, wat er met het Neerlandsche ondicht kan gedaan worden, als talent en liefde voor de moedertaal elkaar de hand leenen. Maar toch, niemand achte den invloed gering van Vondel's gedichten op den stijl des lezers. Voor 't oogenblik alleen dit. Zie ik goed, dan onderscheiden zich onze leerlingen hoofdzakelijk hierin van elkaar, als 't op stijl aankomt, dat de eene partij 't liefst *betoogt*, de andere gaarne *phan-*

(*) De aesthetische waarde der moderne dichtvormen.

(†) Edoch, niet de straattaal voor Zijnedeles ‘engelenbak’ wordt bedoeld, gelijk de lezer begrijpt

taseert. De laatste partij heeft hare uiterste richting: die wil altijd de hoogte in, van den grond af! Beelden en wendingen zijn gezocht en dikwijls valsch, éénvoud valt hun 't moeilijkst. Als men hun niet leerde ‘de pen te besturen en haar tevens meester te blijven’, ze zouden klatergoud voor echt gaan houden en bombast voor sieraad en vinding. Dat mag niet. Van Vondel intusschen zullen wij allen, leeraar en leerling, eenvoud kunnen leeren. Oneindig beter dan door eigen woorden kan ik mijne meening in deze verduidelijken door 't afschrijven der schoone bladzijde uit Dr. Van Vloten's *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letteren*, waarop van dien eenvoud wordt gesproken.

‘Men heeft,’ aldus Van Vloten, ‘men heeft meer dan eenmaal Vondel's rijke gaven, als dichter geroemd; men heeft de ‘kracht van ziel, vruchtbaarheid van vernuft, levendigheid van verbeelding, warmte van hart, rijkdom van kundigheden, heerschappij over de taal,’ als ‘in de hoogste mate bij hem vereend,’ geschetst. Eene reeks van de gelukkigste eigenschappen voorzeker en in ieder groot dichter vereischt, en toch vindt men er nog die eigenschap niet bij genoemd, die juist de allergrootste dichters, gelijk ook hem, zoo eigenaardig kenmerkt, zijn - *eenvoud.* Zonder dezen hebben vruchtbaarheid noch verbeelding, bezieling noch kennis, meesterschap over de taal noch over den geest, geenerlei kracht; in haar vloeien al die verschillende gaven als samen, en ontleenen er haar treffendste werking uit. Niet de vruchtbaarste toch noch de beeldrijkste is de grootste dichter; want zijn vruchtbaarheid zal hem niet baten, als de vruchten niet gaaf zijn, en zijn beeldrijkheid kan hem tot wansmaak verleiden, gelijk den kundigste zijn kennis tot misplaatste geleerdheid, en den warmste zijn bezieling tot de lachwekkendste uitingen kan drijven. Geen meesterschap over de taal zelfs kan volstaan, waar hare schatten niet met juistheid worden aangewend, en geen kracht van geest zal helpen, waar die geest niet met oordeel werkzaam is. Slechts waar eenvoud de leidsman is, zullen de vruchten gaaf, de beelden zuiver, zal de kennis heilzaam, de warmte levenwekkend zijn; zal de taal des dichters het gemoed veroveren, zijn geestkracht hem de geesten onderdaan maken. Dan dringt de waarheid, wier ongekunstelde tolk hij is, in al de kracht van haar eigen schoon, tot het innigst gemoed door, geen hinderlijke kwik of strik dringt zich verwarrend tusschen beiden; geen uiterlijke schijn verblindt het ongeoefend oog voor den innerlijken gloed. Waarheid, eenvoudige, maar daardoor te treffender waarheid, die zich in juistheid van taal en zuiverheid van beelden uit, die op doeltreffende kennis gegrond en van natuurlijke warmte bezield is; - zij alleen kenmerkt en adelt den waarlijk grooten dichter, en heeft ook Vondel daartoe gestempeld.

‘Het gaat in dit opzicht met de dichters en hunne kunst zelven, gelijk met de uiterlijke voordracht hunner werken. Geen brommend opgesneden vers, met weelde van handgebaar en armgezwaai, met ver-

schoven gelaatstrekken en verwrongen lichaamsstand, zal tot de ziel des hoorders spreken, al verdooft het zijn oor en verwart zijn oog onder al dat uitwendig gedraai en getier. Alleen de sprekende toon der ongekunstelde natuur, met die ongedwongen beweging gepaard, wier stomme, maar krachtige werking, in den welgemaakten mensch, slechts de noodzakelijke aanvulling der anders min levendige taal der lippen is; alleen die toon zal in het hart des hoorders dringen, en zijn leven als in hem overgieten. Hij zal dien hoorder met al de kracht bezielen, door den dichter in de voorgedragen verzen gelegd, en hem zoo dat volle kunstgenot verschaffen, dat niet anders dan het volle besef dier waarheid is, van welke de dichter zelf bij zijn dichten doordrongen was, die hij, in al haar sprekenden eenvoud, in zijn dicht heeft weergegeven, en die zijn tolk nu, op zijne beurt, in zijn hoorder overgiet. Een snorkende voordracht staat met een gezwollen dichttoon gelijk: in beiden gaat de eenvoud, met den eenvoud de waarheid en met de waarheid de zuivere kunst te loor'(*). Zoo dan, indien ons deze woorden van Dr. Van Vloten voor den geest staan bij 't lezen met de klasse in Vondel, is 't onze gemakkelijke taak op eenvoud en waarheid aan te dringen in den stijl. Wij behoeven ons zelven niet als zedenmeesters te stempelen - en dit is geen gering voordeel - en kunnen toch een zuiverenden invloed hebben. Is 't opstel van den een of anderen leerling niet genoeg besnoeid, zijn er volzinnen, die meer op holle klanken dan op uitgedrukte gedachten gelijken, dan behoeven wij niet eens op den toon onzer eigen wijsheid te spreken. Wat was Vondel's hoogste kunst? Laat Van Vloten voor ons antwoorden: éénvoud en waarheid! Zoo wij hier tegen zondigen, welke deugd rest ons dan nog?

Er waren ook andere aankomende 'opstellen-makers.' Zij hielden van den betoogenden stijl; zij pasten de zinnen wezenlijk heel netjes in elkaar, maar er ontbrak aan hunne eerste stukjes toch een zeer wezenlijk gedeelte. Als de leeraar zijn jongen vriend daar voor hem op de bank leert kennen, dan is 't zijn pogen en streven diens geest en zin harmonisch te ontwikkelen. Daar zit er nu een, die altijd en weer altijd 't onderwerp opvat van den nuchtersten kant. Als hij zijne gedachten moet laten gaan en neerschrijven b.v. - want ik noem maar één geval uit de velen, die ieder voor den geest staan - over '*Een boelhuis op een boerendorp*' dan..... Maar luister. Dat moet nu eens een beetje dichterlijk uitvallen, denkt gij. Gij zoudt waarschijnlijk den notaris in zijne gewichtigheid en diens klerk in zijn nog gewichtiger gewichtigheid en de boeren in hunne eigenaardigheid wenschen te aanschouwen. Allicht hadt gij gehoopt eenige mannen Israëls te zien, die op den glans van de porseleinen voorwerpen waren afgekomen! Zelfs zoudt gij gemeend hebben, dat er ten minste iets aardigs te vernemen zal geweest zijn van den afslager; ja, zoo er dan

(*) Dr. J. van Vloten's Geschiedenis der Nederlandsche Letteren, pag. 215 en 216.

geene enkele opmerkelijkheid te zien ware voor uwen discipel, dan nog zouden hem ten minste de dorpsjongens voor den geest komen met hunne nieuwsgierigheid, met hunnen eerbied voor de mannen uit de stad, de heeren - die binnenshuis zachtjes spreken en alleen overeind komen, als er eenige moeilijkheid met den koop en verkoop schijnt te wezen. Niets van dat alles. Uw leerling zet zich tot schrijven en met eenige voldoening en toch ook met eenige ongerustheid heeft hij 't gemaakte kladwerk netjes afgeschreven! Nu geeft hij 't bewuste stuk in uwe handen. Wee u, als gij, ondoordacht, met zijn werk van uren, niet tevreden zijt. Gij zijt een wreedaard, die uw eigen eerste pogingen zijt vergeten. Maar, doordrongen, als gij zijt, van 't goed recht uws leerlings op waardeering en toch niet zonder eenige onvoldaanheid, leest gij zijn opstel ten einde. Daar is in vermeld, dat de *verkooping* (want van *boelhuis* heeft hij *verkooping* gemaakt) zoo laat begon en zoo laat afliep, dat de notaris dus nog voor den eten weer in stad kon zijn. Gij verneemt, dat er onder de koopers waren, die de vorige rekening nog niet betaald hebben en dus nu geen krediet kunnen krijgen. Als gij verder leest, dat de notaris *x* percent van de verkoopsom ontvangt en deze som heden *y* gulden heeft bedragen, waaruit uw leerling tot de gewichtige eindberekening komt, dat er nu $y/100 \times x$ gulden is verdiend - dan, nu ja..... maar gij zijt er diep van overtuigd, dat uw leerling alles gedaan heeft, wat hij kon. Zeker, maar dat zult gij dan ook waardeeren! En toch - hem vooral zult gij in 't oog houden, als gij morgen of overmorgen in Vondel leest, en gij zult hem doen opmerken, hoe deze poëet een dichterlijken blik had op de dingen! Ik wil maar zeggen - Vondel's gedichten zijn direct en indirect van zuiverenden en opwekkenden aard: voor *uw* stijl, voor dien uws *leerlings!*

Een paar regels nog over dit punt. De aankomende stilisten in de derde klasse der hoogere burgerschool, jongelingen van 14- tot 16jarigen leeftijd, die na eenige voorbereidende stijloefeningen aan 't ‘opstellen-maken’ zijn begonnen, hadden onze leiding meer dan ooit bij dit werk noodig. Wij, die 't onze roeping en plicht achten, hun den studieweg te effenen, geven die leiding middellijk en onmidellijk. Hoe wij onze onderwerpen met zorg kiezen en bespreken, al wat er in rechtstreeksche betrekking staat tot de verdere stijloefeningen, blijve hier onbesproken. Elders heb ik, naar mijne beste krachten, eenige opmerkingen ten beste geven(*). Maar indirect zijn we werkzaam gedurende de leesles. Er waren phantaseerende leerlingen en betoogende stilisten, reeds in de derde klasse. De eerste soort jongelieden schenen den logischen gang van 't opstel gaarne prijs te geven voor beeld en versiersel. Maar onze leesles zal hun iets beters aan de hand doen. We kiezen eens een prozastuk van zeer algemeene bekendheid: *de Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste.* Als we 't zóó gelezen

(*) Men zie, des belust, *Schoolblad*, no. 13. Het vervolg is reeds ter perse.

en besproken hebben, dat ons 't gansche stuk voor den geest voorbijgaat, wanneer 't ons goeddunkt - dan merken wij eens op, hoezeer de gedachtengang van dit stuk logisch is. De schoone beelden en versiersels zijn niet versmaad, maar ‘zij onderstutten het gewelf en, hun werk doende, verstrekken ze met een tot een cieraet des gebouws.’ Als wij deze waarheid gezien en gevoeld hebben, zal onze stijl er de bewijzen van dragen. De phantaseerende leerling zal zich, onbewust, Vondel's theorie en practijk herinneren, wanneer hij zich neerzet om 't opstel te schrijven, dat de leeraar had opgegeven; maar ook de betoogende schrijvers in den dop zullen iets van 't nuchtere hunner uitdrukkingen wegnemen en 't ‘gewelf willen stutten met gebeeldhouwde pilaren.’ Zoo zijn beiden gebaat. We willen thans nog één punt onder onze aandacht brengen.

Ik heb het oog op de beoefening van *de geschiedenis der letterkunde* op de hoogere burgerschool. Niemand kan, ik zeide het reeds, in billijkheid verwachten, dat onze jongelieden die geschiedenis der letterkunde in alle ruimte over de vier talen uitstrekken zullen. In groote trekken, in zeer *algemeene* trekken, zou ik wenschen te zeggen, maar verder behoeft het niet te gaan! Voor de Nederlandsche letterkundige geschiedenis wensch ik eene uitzondering te maken. Die kan, altijd met bescheiden eischen, eenigszins meer in 't breede behandeld worden. Onder meer ook hierom, omdat de beoefening der vaderlandsche letterkunde eigenlijk reeds in de eerste klasse, met de eerste leesles al, een aanvang neemt.

George Brandes, de beroemde Deensche letterkundige, heeft gezegd, dat men de gansche letterkundige geschiedenis van een volk zou kunnen verbinden aan de namen van enkele der hoofdmannen op dit uitgebreide veld. Als ik 't oog vestig op de Nederlandsche letterkunde, dan ben ik er na aan toe deze uitspraak te onderschrijven. Daar is vader Maerlant. Zou men aan zijn naam niet een zeer wezenlijk deel van de middeleeuwsche letterkundige geschiedenis onzes volks kunnen verbinden? Komt men door zijne eerste gedichten te bespreken niet als van zelf tot de ridderromans? Kunnen zijne samenspraken in den *Wapene Martijn* niet zelfs het uitgangspunt worden voor de bespreking van onze eerste schreden op 't dramatische gebied? Zijn er in zijn *Spiegel Historiael* niet honderden plaatsen om van de Heiligen-levens te spreken, zoo men zijne geschiedenis van *St. Franciscus* daarvoor niet wenscht te gebruiken? En we noemden nog niet eens de zeer wezenlijke eigenheid van den Dietschen dichter, zijne burgerlijke leer-poëzie.

Er is verder ook eenige reden tot de vooronderstelling, dat de manier om één man te beschouwen van alle zijden, zijne werken als uitgangspunt te kiezen voor de bespreking van de geestesvoortbrengselen van mindere voorgangers of mindere volgers, dat die manier een beteren kijk geeft op de letterkundige geschiedenis eens volks, dan eene breede lijst van namen 't ooit zal vermogen. Van Maerlant tot

Bilderdijk is een groote sprong, maar 't verband in deze moge de stok zijn, die den sprong mogelijk maakt. Welnu, Bilderdijk, die met zijn eenen voet in de 18de en met zijn andere been in de 19de eeuw staat, hij draagt een naam, waaraan veel, dat vooraf gaat en veel, wat volgt, ook in onze letterkundige geschiedenis, ‘is vast te maken,’ om op de manier van Staring te spreken.

Indien wij van Bilderdijk's prijsverzen 't woord hebben, dan spreken we tevens over de achttiende-eeuwsche, *genootschappelijke* dichtkunde. Zijne bewerking van Van Haren's *Geuzen* brengt ons op't broederpaar, dat een eigen weg ging, toen allen zich 't juk lieten welgevallen der genootschappelijke sleur. 's Dichters uitgaven van *Huygens* en *Antonides* herinneren ons aan de herleving van een beteren geest; andere kunstrechters komen op het tooneel! Toen de Geuzen genoemd werden, was er tevens sprake van den mede-omwerker Feith. Er is gelegenheid thans, dien poeët te waardeeren, waar hij zich gunstig onderscheidt; later komt er weer een oogenblik, dat de gevoelzieke rijmer, die holle klanken geeft zonder zin of anders heele regels van erbarmelijken inhoud, in de achterhoede wordt geplaatst.

Van namen gesproken, waar zou 't einde zijn? Medestanders en tegenstanders, zij moeten aan de orde komen, als we in Bilderdijk lezen. Ook deze quaestie kan niet onbesproken blijven: de herleving der taalstudie in 's dichters tijd en kort voor hem, mede blijkbaar door de hernieuwde uitgaven onzer dertiende- en veertiende-eeuwsche geschriften. Hij zelf, maar al te weinig gekend in onze dagen op dit gebied, heeft daar zijn aandeel in genomen. Ik wil maar zeggen, de potsierlijke afleidingen, door Bilderdijk in een bui van oppervlakkigheid ter neer geworpen - overlijden, kom-en-eischwinkel en dergelijke - die kent ieder, maar is er niets wezenlijks te noemen van den taalkundigen dichter, om altijd maar 's mans tekortkomingen breed uit te meten? In allen gevalle, dit is hoofdzaak, Bilderdijk dwingt ons te spreken van een Huydecoper, een Lambert ten Kate en anderen. Laat de achttiende eeuw geschaafd en gevijld en geknutseld hebben met de taal; laat zij al haar kunstzin hebben ingeboet bij 't eeuwig wisschen en wrijven aan de rijmregels, we zullen het niet prijzen. Maar wat door ons zal dienen opgemerkt te worden, het is dit, dat de *taalvormen* door dien ‘harden arbeid’ - want dit was hij dan toch, als we Feitama mogen gelooven - wezenlijk verbeterd zijn geworden. Gelijk Vondel in zijn tijd de taalzuiveraars prijst, die door hun ‘moeite en zuren arbeid’ de ‘moederlijke taal’ meer geschikt gemaakt hebben om te dienen tot voertuig der letterkundige kunst, zoo mocht ook Bilderdijk wel eere geven aan de ‘taalbeschavers,’ die hem voorgingen, die de taalvormen verbeterden. Zou 't niet gewaagd zijn te beweren, dat de heerschappij over den vorm, welke Bilderdijk in zoo hooge mate bezat, dat de kneedbaarheid der taal, gelijk dezen dichter eigen was, in niet het minste verband staat met de zucht naar be-

tere dichtvormen, welke de kunstgenootschappen zijns tijds helaas! hooger stelden dan bezieling?

Ik antwoord: dat *zou* gewaagd zijn? Laat de schilder een geboren genie zijn; plaats hem voor den schildersezel en geef hem palet en penseel in de hand. Iedere penseeltrek, dien hij doet, toont den meester. Zie hoe hem licht en bruin hunne macht toonen. Er is diepte op 't vlak paneel. De tinten en kleuren zijn betooverend schoon; hier is de poëtische waarheid, ‘natuur gezien met de oogen der kunst.’ Welk is het geheim van den meester? Als hij u antwoorden mocht, hij zou wellicht ook dit zeggen: daar is in mij eene kunst, die ik me zelf schier niet verklaren kan, die mijn instinct is. Ziet gij die verschillende verven en vraagt gij mij: van waar die kleuren op uw betooverend doek? Zegt gij, dat blauw van uw hemel is ander blauw dan op uw palet, die groene tint daar, die zonnige plek hier, dat water van de beek, 't grauw van de berk, 't bruine van den beuk, al die kleuren van uw landschap - heilig zoo, die heb ik toch ook gezien in de natuur op 't oogenblik van haar schoonsten tooi, op 't oogenblik - ik weet niet onder welke gelukkige omstandigheden 't was - dat mijn oog rustte op 't landschap bij avond, in 't ondergaande zonnetje. Maar, zeg mij, gij schilder, hoe kwaamt gij aan die kleuren? Ik herken ze niet op uw palet. En wederom zou de schilder willen antwoorden: ik weet het niet. Mijne kleurenmengeling is mijn geheim. Maar dit weet ik, dat ik hen moet danken, die mij door hunne schilderstukken hebben doen zien en gevoelen, wat er met de kleuren te doen is. Wat moeten die eerste schilders eene teleurstelling hebben ondervonden, toen de weerspannige verf niet gehoorzamen wilde aan hun gebod. Want ik moet het u maar bekennen ook. Deze tint, ziet gij die? Nu, daar is proefneming na proefneming noodig geweest, voor de kleur hare noodige warmte had. Honderd malen ook had ik zelf 't beproefd de tint zoo te nemen, dat ze aan mijn oog voldeed. Ik kwam tot aan de grens - tot op eens, daar zag ik 't doek eens grooten meesters; *die* kleur moest het zijn: ik was gered!

Tot den man terugkeerende, die ons deed afdwalen, zeggen we: de taal- en vormenbeschaving der achttiende eeuw is Bilderdijk ten goede gekomen; daarmee nemen we, dunkt ons, geene letter terug van den roem des dichters, dat hij ‘de taal kneedde als was.’

Na deze afdwaling op een zijpad keeren we tot den hoofdweg terug. We zeiden, dat Bilderdijk als dichtgenie het middelpunt wezen kon van den kring, waar binnen een groot gedeelte van Nederlands letterkundige geschiedenis eene plaats kon vinden. Nog zwegen we van 's dichters persoonlijkheid. Want die beschouwende, hoeveel valt er nog niet op te merken! De dichter van den *Urzijn en Valentijn*, van *Elius*, van *Het wiel van Heusden* heeft zijne liefde voor een oudadellijk geslacht overdreven tot ijdel, tot belachelijk wordens toe. Maar

hij leefde in een tijd, dat adel en onedel met den titel van burger en burgeres wilde doorgaan; de edelen van geest waren 't en de lage zielen vonden 't zeer geschikt het te mogen wezen. Dan, Bilderdijk was de man van reactie, en naarmate de tijd zijne gevoelens dieper verachtte, naar die mate klemde hij met te meer heftigheid zich er aan vast. Bilderdijk was wereld- en menschenhater, zij 't ook, dat hij 't allereerst vijand was van zich zelf. Maar, al wederom, ook dan, indien we hem 't meest schuldig kennen, was er geene reden voor zijn haat? Had hij die wereld niet veelal van den donkeren kant leeren kennen; was hij niet in de gelegenheid geweest Oranjevrienden in vrijheidschreeuwers te zien veranderen, opdat ze later weer in de eerste rol zouden kunnen optreden? O, als wij bezig zijn ons te ergeren aan zijn *Levenspijn*, laat ons bedenken, dat het genie is afgedwaald tot op den rand van den zelfmoord toe, het is waar, maar vergeten we niet, dat hij 't deed, toen alles samenwerkte om hem dit leven te doen haten. Waren er bovendien geene tijdgenooten, die zich aan nog veel erger zelfmoord schuldig maakten, aan den zelfmoord des geestes? En nog meer. Omdat ik hem reeds vroeger heb genoemd, daarom wil ik zijn naam nog eens neerschrijven. Maar wezenlijk, was Feith - de gelukkige, de rijk gezegende Feith, wat was hij anders dan een (ziekelijk) wereld- en menschenhater, dan een vijand van zich zelf? Heeft hij meer gedaan dan de schoone voorjaarsnatuur belasteren, wijl ze hem 't beeld was, éénig 't beeld van vergankelijkheid en naarheid? Was 't heilige huwelijksleven, was eene moeder met haar kind op den schoot, iets meer voor hem dan eene ramp? Bad Sophronia(*) voor haar lieven zuigeling iets anders dan 't beste, wat God hem geven kon, en was dat beste niet de dood voor den knaap? Was Feith de dichter der liefde? Ja, in den zin van ‘gevaar voor de kuischheid,’ dat niet anders kon worden afgewend dan door onweer en bliksem. En daarom, zoo wij onder de eersten zijn om Bilderdijk's zwartgalligheid toe te schrijven aan 's dichters dieper liggende *ijdelheid*, van den Zwolschen bard moet ons oordeel in gelijken zin luiden. Zoo alleen komt het ons voor, spreekt de onpartijdigheid.

Wenden wij ons thans tot Vondel. Is er één Nederlandsch dichter aan wiens naam zich een groot gedeelte der Nederlandsche letterkundige geschiedenis laat verbinden, dan is hij het! Vondels ‘maatschappelijke positie is een van leven tintelend hoofdstuk uit de Nederlandsche kultuurgeschiedenis der 17de eeuw,’ heeft Huet gezegd. Hij had er gerust kunnen bijvoegen, dat zijn dichterlijke arbeid de spiegel is van 't rijke letterkundige leven der gouden eeuw van Frederik Hendrik. In waarheid: Vondel's dichterlijke nalatenschap heeft al de kenmerken van Neerlands letterkundige kunst in de 17de eeuw, de uitstekende, de minder goede evenzeer. Van Lennep's *Vondel* alleen zou reeds volstaan kunnen om dit beweren te staven. Sla de schoone uit-

(*) Het Graf, 4de zang.

gave op, waar gij wilt; doorblader deel na deel van den ‘doorloopenden lofredenaar,’ gelijk Jonckbloet spreekt, maar die toch ook een doorloopend *verklaarder* is van zijn beminden dichter, en vraag u zelven af, of 't mogelijk zou zijn deze uitgave te bezorgen, gelijk Van Lennep 't deed zonder de kennis der zeventiende eeuw, zooals ze hier spreekt. Honderden aanteekeningen zijn er noodig geweest, bladzijde aan bladzijde moest geschreven met toelichtende opmerkingen over zaken en personen van allerlei stand en slag, hoogleeraren en eenvoudige burgers, kunstenaars en leeken, vrienden en vijanden, heftige dominees en stillevende Roomsche priesters. Nu is 't noodig een vriend in te leiden binnen 's dichters kring, een eind verder staat reeds een tegenstander op 't oogenblik te wachten, dat de lezer ook hem in 't gezicht zal blikken. Plaatselijk en algemeen; verre kennissen en intiemen omgang; allen en alles moest Van Lennep kennen om zijn Vondel zóó uit te geven, gelijk hij 't volvoerde, maar helaas! niet lang mocht overleven. Ik wil maar zeggen, wie Vondel bestudeert, bestudeert menschen en toestanden in 't Amsterdam, in 't Neerland der 17de eeuw. Daar nu de letterkunde 't afbeeldsel is van de ontwikkeling des volks, voor een groot gedeelte althans, zoo moet Vondel te kennen schier gelijk staan met de 17de eeuw te verstaan.

De 17de eeuw droeg 't merk der vrije individueele ontwikkeling - niet het minst in de kunst, ook in de literatuur, vooral in Vondel's poezie! Over allerlei onderwerpen gaat 's dichters geest, en als die geest gaande is, dan spreekt hij eene eigene taal, dan dwingt hij tot eene gedachtenuiting zoo vrij en frank, dat breuk en boeten den dichter den mond niet kunnen snoeren. Gelde de zaak, wien 't wil - als Vondel haar rechtvaardig keurt vloeit hem eene zegenbede van de lippen voor den persoon, die ze voorstaat; dunkt hem die zaak echter veroordeelenswaardig, dan vallen de geeselslagen of de harpoensteken op en in den rug van den ellendige, die zich door haar bezoedelde. Als de kerkelijken 't verkerven, is de ruwste straatdeun nog goed genoeg om aan zijn weerzin tegen onzalige geestdrijverij lucht te geven, en wanneer deftige regeeringspersonen, door de weelde verleid, zich bezondigen aan den penning des gemeente-ezels, dan ook ‘raest de poëet van ongeduld,’ maar hij houdt zich binnen de perken eener edeler verontwaardiging. Toch ook dan: ‘en zijn er dan geen stroppen, dat men 't kwaad niet af en schaft!’ Zoo zijn we reeds ongemerkt aan Vondel's verscheidenheid van poëzie, naar de stof niet alleen: ook naar den *vorm.* Als gij de eerste gedichten van den rederijker-poeët, als gij Vondel's *Schriftuurlijk Bruiloftsreferein* wist ten einde te worstelen en daardoor gedwongen waart tot de opmerking, dat het iets beteekent zich te *ont*worstelen aan de stijfheid van dusdanige overgeleverde vormen, verkwik u dan aan 't bruiloftslied ter eere van Estveld en 's dichters nicht. Neem de harpzangen, kies de reien uit de treurspelen, lees de naieve liedjes op 't *Wijker Bietje*,

hoor de smeekbede voor 't Walenweeshuis, den treurtoon bij 't lijk van Vondel's Maria - neem, wat ge wilt, naar stof en vorm is Vondel's poëzie de dichtkunst van een krachtige individualiteit.

'Onder (de) eerste, niet de minst aantrekkelijke eigenaardigheden (der zeventiende-eeuwsche) poëzie behoort de kinderlijk vrome godsdienstige zin, die allerwege uit haar spreekt. Wel vervalt zij daardoor niet zelden, waar het talent van den dichter niet in verhouding staat tot de gemoedelijkheid van den Christen, tot die zoogenaamde "stichtelijke bespiegelingen," waarvoor wij steeds al te groote neiging hadden, zelfs wanneer ze in alledaagsche platheid en kwezelarij ontaardden; doch waar dichterlijk vuur aanwezig was, heeft die vroomheid het niet gebluscht, maar integendeel de kunstvlam niet zelden gevoed'(*). Niemand zal beweren, dat Vondel's talent niet in verhouding stond tot de gemoedelijkheid van den Christen, en daarom kan ik gerust zijn met mijne bewering, dat de vroomheid van dezen poëet geene schade heeft gedaan aan zijne kunst, dat bij hem vooral de kunstvlam is aangeblazen door de vroomheid in zijn niet Katholieken, in zijn Katholieken tijd. Ik weet wel, dat zoowel de Altaargeheimenissen als de Bespiegelingen over God en godsdienst menige plaats bevatten, waarin de dogmatische bewijsvoeringen 't verreweg winnen van de dichterlijke uitboezemingen; maar ik weet ook, dat weer andere plaatsen in diezelfde gedichten iets van 't vuur in ons doen branden, dat Vondel's ziel verteerde toen hij zijn 'Driemaal heilig, eer zij God' ontboezemde. Maar neen! op welk punt Vondel's dichterlijk genie ook is teruggezet voor en ter wille der verheffing van zijne minderen, nooit zal Vondel's vroomheid verdedigd behoeven te worden tegen de bewering, dat zij zijn dichtvuur zou hebben verdoofd.

Nog eens Jonckbloet. 'Ook de zin voor actualiteit brengt zijne bezwaren met zich. De dichters hebben zich daardoor maar al te vaak laten verleiden om in het bezingen van de meest ondichterlijke gebeurtenissen van den dag hun talent te verbeuzelen. Maar zoo daardoor ook de besten te dikwerf laag bij den grond bleven, hoe heerlijk hebben zij zich verheven, als zij de roemrijke daden der historie, de belangrijke feiten voor land of stad bezongen in die gespierde en zoetvloeiende gedichten, die nog ons oor streelen en ons hart doen trillen van genot!'

Is het niet of deze schoone woorden allereerst waren geschreven om ze toe te passen op Vondel's gedichten! Ook hij heeft wel eens gezongen, neen gerijmd, waar dat zoo niet direct noodig ware geweest. Men wordt - ik beken 't gaarne - door eene aanhoudende lezing in Van Lennep's Vondel een beetje eenzijdig. Men begint vertrouwd te raken met de personen, die Vondel zijne aandacht waardig keurde, en loopt ten laatste gevaar 't anderen kwalijk te nemen, dat zij, die geen

(*) Dr. W.J.A. Jonckbloet, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, eerste deel, 2de druk, bladz. 381.

belangstelling toonen voor *al* uwe nieuwe kennissen, beweren: ook Vondel heeft menig gedicht geschreven, dat alleen maar voor 's dichters tijd, voor een gegeven oogenblik, actueel belang heeft. De liefde is altijd eenzijdig geweest. Doch, zoo we dit niet zonder eenige opoffering hebben toegegeven, niemand zal ooit kunnen betwisten, dat Vondel allereerst ons oor weet te streelen, ons hart kan doen trillen van genot. Als hij ons met Frederik Hendrik binnen Amsterdam leidt, om de *Wellekomst* te hooren uit den mond der stad, die 't dierbaar leven van den prins zoo weet te waardeeren, dan - ja, dan is ons 't goed hier te zijn, ‘onder den Oranjeboom.’ Laat de *Boschdwinger* en *Weeselwinner* ons koel? Wij zouden geen Nederlanders zijn. Hebben wij 't vredefeest niet mede gevierd? Hebben wij den reuk der brandende teertonnen niet ingesnoven toen de nering, die reeds stervende was, ten bedde uitsprong, met dat zij de teervlam rook? Kan ons '*t Lof der Zeevaert* niet boeien, als wij ons eenige moeite geven den zinrijken zang te verstaan? Is 't kleine gedicht *Op de Beemster* ons niet 't schoonste voorbeeld geweest van Vondel's dichterlijke opvatting der dingen? Waar zouden wij eindigen, indien we iedere uitstorting van Vondel's dichterlijke ziel omtrent de gebeurtenissen, in zijn tijd voorgevallen, wilden aanwijzen. Hoe zouden wij, zoo dit al ons plan ware, dan nog klaar komen met zoovele zuiver *persoonlijke* ontboezemingen, die ja allereerst een actueel belang hebben, maar dat belang voor alle tijden zullen houden, omdat zij tevens 't algemeen menschelijke huldigen? Want immers, om dit eene slechts te zeggen, als wij den troostzang aan Geerard Vossius over den dood van den veelbelovenden Dyonis hebben gehoord, hoe zal ons oordeel zijn? Zeker, deze dichtregels waren in de eerste plaats tot Vossius, en wie zich de moeite geeft de omstandigheden te leeren kennen, waarin de hoogleeraar verkeerde, wie hij was en hoe hij onzen Vondel eerde, die zal een dubbel genot smaken, die zal mede troosten den man, die 't ‘voorhoofd fronst van verdriet.’ Maar zelfs hij, die alleen het troostdichtje kent, gelijk 't daar ligt, wat kan hij anders dan de schoone vergelijkingen van het tweede tot het vijfde couplet roemen, dan de vastheid des gemoeds voor zich wenschen, waarvan in 't slotvers wordt gesproken.

En is 't niet hetzelfde met vele der bruiloftsdichten? Wie J. Linnich is, weet gij niet; wat gaat u dan 't lied aan, door Vondel op 's mans bruiloft gezongen? Maar neen, zoo spreekt gij niet, als gij de dichtregels ten einde leest. De heilige huwelijkstrouw is Vondel's ideaal, maar ook ‘voor 't zinnelijke van den band’ heeft hij zich niet geschaamd. Heeft de hemel zelf geen huwelijksband gesloten met de aarde; heeft hij niet, reis op reis belust, de aarde gekust en belonkt met zonnestralen, opdat de zegenrijke bruid zoude winnen ‘bloem en kruid, telg en tak, in beemt en hagen’? En als de lentetijd nadert, ‘verkwikt hij dan niet wat eerst onder wintersneeuw lag bedolven’? Dan immers ‘gevoelen plant en dier 't minnevier’?

Zullen we thans nog spreken over 't klassicisme der 17de eeuw en over hare deftigheid? O zeker, Vondel was ook in dit opzicht de zoon zijns tijds, dat hij mede offerde aan de goden van Romein en Griek; hij heeft zich mede doen plaatsen in den kring van de goden en godinnen der Heidensche wereld, maar 't zij tot 's dichters eer gezegd, hij deed 't minder dan anderen. Zie ik goed, dan waren er twee redenen, die hem behoedden voor dat classicisme, hetwelk overal binnendringt en ieder Nederlandsch denkbeeld ent op den tronk van 't godendom, dat een man als Antonides geheel naar de onderwereld verplaatste. Twee redenen. Als Vondel spreken wilde tot allen, dan sprak hij zijne eigene dichterlijke taal; als hij den lof aanheft van burgerlui, bij 't sterfbed van eenvoudige menschen, of rondom den bruiloftsdisch van 't ongeleerde ‘diet’, dan spreekt hij - de omstandigheden dwingen er hem toe - de taal van 't Nederlandsche hart, dan is hij zich zelf en zijn lied klinkt verstaanbaar voor aller ooren. En de andere reden? Wanneer de prins onzer dichters zich verheft boven conventie en mode, als hij zijn geest gaande voelt om in hekeldicht of loflied voor God en de menschen zijne eigene liederen te stemmen, dan stijgt hij boven den Parnassus en laat de goden aan zijn voet. Waar Vondel's bezieling hem zoodanig beheerschte, dat de denkbeelden van 's harten grond hem naar de keel wellen, dan - want zoo is hij zichzelf om zichzelf - dan is 't lied des dichters natuurlijk, Nederlandsch, menschelijk, klassiek in den goeden zin!

En nu de deftigheid? Jonckbloet spreekt: ‘Is Hooft aartsdeftig en niet zelden gemaniëreerd, het proza van Vondel, in zijne opdrachten b.v., gaat maar al te dikwerf op stelten en schittert dan met klatergoud.’ Toegegeven,.... maar, om nu eens niet te spreken van zoo menig los en natuurlijk, vrij en naief, *ondeftig* gedicht zelfs des meesters, laat ons er mogen bijvoegen, wat de beroemde geschiedschrijver der Nederlandsche letterkunde heeft verzuimd: daar is ook proza van Vondel, uitmuntende door ‘aanschouwelijken zegtrant,’ om met Van Vloten te spreken. Daar is proza van Vondel, eenvoudig en natuurlijk, los en vrij, logisch en toch niet deftig. 't Bewijs? Ik noem alleen de *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst*, dat overschoone prozastuk, waaruit Jonckbloet zelf menige plaats heeft afgeschreven om er zijn stijl mee te versieren!

En zoo zijn wij aan 't eind van de, door Jonckbloet genoemde, algemeene karaktertrekken der zeventiende-eeuwsche literatuur in Nederland. Wij hebben in korte woorden trachten aan te wijzen; dat de poëzie van Vondel de zuivere afdruk is van dien tijd, dat we dus door de studie in Vondel de letterkunde leeren kennen zijner eeuw. Is er thans nog eene uitvoerige beschouwing noodig van den dichter als 't middelpunt der letterkundige geschiedenis zijns tijds? Is 't betoog van de stelling: ‘Vondel is de persoon, om wien de geschiedenis der letterkunde in de 17de eeuw zich concentreert!’ niet haast geleverd?

We durven bevestigend antwoorden en zullen 't bij eenige kleinigheden, welke thans volgen, mogen laten.

Gelijk Bilderdijk's poëzie zoo behoort ook die van Vondel aan twee eeuwen. In den eersten tijd zijns optredens leverde Vondel niet veel meer, dan wat een gewoon lid van de Brabantsche Kamer *Uit levender jonst* van zich deed verwachten. ‘'t Hadt nog in lang geen klem,’ zegt de trouwhartige Brandt. ‘Hier was wel geest van poëzye.... maar zijn eerste rijmen waaren slap en zenuwloos: zich zelven dikwijls ongelijk, somwijl voortrollende, somwijl hortende en stootende, somwijl zwetsende met woorden van anderhalven voet lang, die luidt schreeuwden en weinig zeiden’(*). Ze waren, in één woord, naar den inhoud en den vorm, geheel in den trant der Rederijkers in hun slechtsten tijd. Zoo dus zijn we als van zelf gedwongen kennis te nemen van de Rederijkers, hunne kamers, hunne rijm- en tooneel-oefeningen. Al spoedig komen we ook aan Vondel als drama-dichter. Ook in dit opzicht zijn de meeningen verdeeld. Huet en Jonckbloet, de laatste vooral, ontzegt aan Vondel geheel 't dramatisch talent. Van Lennep dacht er anders over. Beets roemt den Gijsbrecht hoogelijk en Thijm heeft nog onlangs, in eene inleiding tot de *Maria Stuart*, zijne gunstige meening omtrent Vondel's tooneelarbeid gehandhaafd in zeer stellige bewoordingen.

Vraagt men hoe wij over de zaak denken? Demokritus in Wielands *Geschiedenis van de Abderiten* heeft gezegd: ‘Ik verlang niets van een treurspel, dan wat Sophokles van de zijne verlangt, en dit is niet meer of minder, dan wat de natuur en 't doel der zaak medebrengen. Een eenvoudig, weldoordacht plan, waarin de dichter alles vooruitgezien, alles voorbereid, alles natuurlijk te samen gevoegd, alles op één punt vereenigd heeft; waarin ieder deel een onmisbaar lid en 't geheel een welgebouwd, schoon, zich vrij en edel bewegend lichaam is. Geen *langdradige uiteenzetting*, geen episoden, geen tooneelen om aan te vullen, geen *alleenspraken*, *wier afloop men al geeuwende en ongeduldig verbeidt*, geen handelingen, die niet tot het hoofddoel samenwerken. Belangwekkende, aan de natuur ontleende karakters, veredeld maar zoo, dat de menschheid er steeds in doorschemere (wij zeggen: tot haar volle recht komt!); geen bovenmenschelijke deugden, geen monsters van boosheid! Personen, die altijd overeenkomstig hun eigen begrippen en gewaarwordingen spreken en handelen, altijd zóó, dat men gevoelt, dat zij naar al wat vooraf is gegaan, naar de omstandigheden waarin ze verkeeren, in 't gegeven geval, dus spreken, dus handelen, of ophouden te zijn, wat ze zijn’(†). Is men 't met deze woorden eens, dan zal men zich aan de zijde van Jonckbloet scharen - al wenschen wij 't met van Vloten ‘onredelijk’ te noemen, dat die

(*) G. Brandt's Leven van Vondel, uitgave Verwijs.

(†) Wieland's Geschiedenis van de Abderiten, vertaald door Dr. van Deventer, 1ste deel, bladz. 41 en 42.

schrijver Vondel's tooneelwerken aan den dramatischen arbeid van Shakspere toetst. Intusschen, waar 't ons hier vooral om te doen is, de dramadichten van Vondel brengen ons tot die van Hooft, van Coster, van Breeroô, van vele anderen. Wij noemden Hooft. Zoo leidde onze weg naar 't Muiderslot. Is het misschien onredelijk den gast op den voorgrond te plaatsen en den gastheer maar van ter zijde te bezien? Vergeving in dat geval. Maar 't was slechts om in den kring binnen te worden gelaten, waar de edele kunstgenooten van beiderlei geslacht samen zijn en er elkaar onthalen op 't beste wat hun geest voortbrengt. Alsnu hooren wij de lofspraken over en weer; wij zijn er getuigen van, dat de kunstbroeders elkaars talenten ontwikkelen en tevens elkander helpen met menig aanprijzend woord. Hoe schoon tevens de gelegenheid om van de wederzijdsche vriendschap te spreken, die hier voorzat, waar er oogenblikken kwamen, dat allen stand en rang en godsdienstverschil vergaten om alleen de kunstbroederschap te huldigen. Maar helaas, daar zal een dag komen, waarop de Drost zijn ‘Hooge Huys’ gesloten verklaart voor den Roomsch geworden kousenkooper. Laat die doen wat hij wil; zelfs, als hij zijne edele ziel in een roerenden brief uitstort en over 't graf der overleden vrienden de hand uitsteekt om die van Hooft weer te ontmoeten, zelfs dan.... maar, is 't niet zoo? ook als mensch komen de dichters ons oordeel vragen, indien we hen met Vondel in aanraking zien. Hoe beminnelijk b.v. wordt voor ons die Geerardt Brandt, die als jongeling zich eenmaal misdroeg tegen den grooten dichter, maar die nu, terwijl Vondel in zijne eenzame kluis den laten levensavond moeitevol doorbrengt, af en toe aankomt en door haast kinderlijke liefde zijne aanhankelijkheid toont aan den oude. Of Brandt voor die liefde beloond is? Vraag 't den gemoedelijken auteur van *Vondel's Leven* zelf, of liever lees met welke graagte Brandt hier en daar zijn boekje siert met mededeelingen, waaruit de *vertrouwelijkheid* van Vondel tegenover hem blijkt.

Ook Cats is met Vondel in aanraking geweest. Spijt het ons den ietwat bevreesden Hooft niet te kunnen beminnen, als hij eene verzoening met Vondel weigert - met Vondel, die Hooft's vader een blad had gevlochten aan des burgemeesters lauwerkrans, ‘niet uit vleilusts ijdelheên, maar uyt een rijpe reên!’ - deert het ons om Hooft, omdat dezen ‘deerde des mans,’ die voor zijne rust geen zorg droeg, als 't algemeen belang hem, den verdediger, op zijn post vond - spijt ons dat, en moeten wij ons de dagen van weleer herinneren, toen de gulle gastheer nu en dan ook ‘Vondelen’ aan zijne tafel noodigde, - moeten we dat om de vriend van den Drost te blijven, wat zullen we dan gevoelen, als de Zeeuwsche rijmer met zijne laffe, vuile straattaal komt schimpen? Gelukkig, dat we ons Vondel's woorden herinneren: ‘al wie door ootmoed wordt herboren is van 't Goddelijk geslacht!’ Nu zullen wij onze verwensching binnen houden.

Maar wij eindigen. Er zijn nog zoovele namen te noemen - Huy-

gens en Tesselschade, Antonides en Vollenhove, hoevelen nog meer - dat wij al te uitvoerig zouden worden, wilden we voortgaan. 't Was ons doel slechts aan te toonen, dat ook in dit opzicht Vondel in 't midden staat van een kring van dichters en schrijvers, welke allen ter spraak komen, als zijn naam wordt genoemd. We gaven slechts noties, het is waar, maar ons doel ging ook niet verder. Indien wij er maar in geslaagd zijn de reden te ontwikkelen, die ons noopten met Busken Huet te zeggen, dat Vondel (en hij in de eerste plaats) dient om onderwijs in hem te geven (op de middelbare school). De welwillende lezer, die me tot hiertoe volgde, hebbe nog een oogenblik geduld om even tot de school terug te keeren. Daar diende de lectuur van Vondel, gelijk we zeiden, om onze kennis te vermeerderen, om onze wetenschap te verrijken. Maar de leesles moest meer doen; ze moest zedelijkheid en waarheid en schoonheid doen beminnen. In Vondel's poëzie zijn al deze edele eigenschappen aanwezig. Als we, in de beide onderste klassen, onze lectuur bepalen b.v. tot de Weeshuisdichtjes, de Beekzang, De Groots Verlossing, den Troostzang aan G. Vossius en daarvan den zin samen waardeeren, dan zijn deze stukjes een bron van genot voor leeraar en leerling. Zij hebben de weldadigheid in haar edelsten trek aanschouwd; zij hebben mede gebeden *aan alle Christenen* voor de arme Walen-weesjes. 't Aardige, lieve Wijker Bietje in het tweede stukje, dat was nu eens poëzie voor deze knapen, die ook al ‘poesle meisjes’ van de ‘treurige en kwijnende diertjes’ kunnen onderscheiden. Ze schijnen zich haast te verbeelden, de dartele knapen, dat ze met deze *heldere*, *vroolijke*, *welgemaakte* ‘Katrijntjes’ de stad uitgegaan zijn om na ‘zomerbuitjes’ plezier te hebben in 't duin. Dat deze lieve kindertjes op dons van witte zwaantjes slapen, dat vinden ze juist zooals 't hoort. 't Doet uw hart eer aan, beste jongens, dat gij 't Wijker Bietje liefhebt.

Van Hugo de Groot heb ik met u gelezen, op een anderen dag, en we hebben 't knarsen van slotwerks breede stroomen gehoord. Ik heb gezien, dat het u goed deed, toen de schrandere gemalin van den grooten Huigen den onvermurwbren kastelein wist te verschalken. Wacht maar, gij knapen, ik zal u nog wel anders gelegenheid geven te gloeien van verontwaardiging, als gij over een jaar, na twee jaar, rijp zijt geworden voor den *Roskam*, voor *'t Stockske van Oldenbarneveldt*, als gij de klauw van den leeuw zult erkennen, die zijne tergende prooi vanéén rukt om haar met verachting achter zich te slingeren, gelijk Vondel 't den lasteraar van H. de Groot deed.

Liefde voor Oranje, die past aan trouwe Nederlanders. Wij zullen van Vondel 't leeren uit zijn Amsterdams Wellekomst, uit 's dichters Oranje-Meilied. Wij zullen den Stedenwinner en Weseldwinger beminnen, gelijk 't de edele Frederik Hendrik verdiende! Wij zullen, als we 's dichters verontwaardiging tegen die allen, die Barneveldt hebben ten val gebracht vernemen - hem, den vrijen geest, liefhebben - ook en

vooral, wijl hij tevens een woord van hulde heeft, als diezelfde Maurits, welke eens voor Agamemnon diende, moet geteekend in zijne grootheid van mede-bevrijder van den Hollandschen Staat tegen den Spaanschen dwingeland. Eén woord van Vondel blijve diep in ons geheugen geprent, we willen zijn: ‘errefvijanden van Spanje, errefvrienden van Oranje.’ Als ons een Nederlander mocht ontmoeten, die door dweperij mocht verblind zijn, en die den gemeenen moed heeft een Vader Willem te smaden, dan zullen wij 't luide uitspreken - *erfvrienden van Oranje* zijn we, al van onze leerjaren op de banken der hoogere burgerschool af aan! Die vrijmoedigheid om te zeggen, wat er brandt in ons binnenste hebben we verstrekt door 't voorbeeld van den edele, die den Roskam hanteerde, niet om tot oproer en verzet te sporen, maar om aan groot en klein hunne plichten te herinneren. En dan - ‘al wat op 's harten grond leit, dat welt me naer de keel.’

Er komt ook een tijd voor deze leerlingen, dat zij onze vrienden gaan worden, dat de omgang van leerling en leeraar in vertrouwelijkheid, die van beide kanten gewaardeerd wordt, steeds toeneemt. De vierde, de vijfde klasse gaat de kinderschoenen ontwassen. 't Is thans de tijd voor de reizangen, voor de bruiloftsdichten, voor ‘Waar werd oprechter trouw!’ Wij willen de zinnelijkheid niet schuwen, maar den wellust verachten. Wij willen van den bruiloftsdichter leeren, dat er voor ons menschen op deze wereld eene vereeniging is, die dit leven heiligen kan: kuischheid en huwelijksgenot.

En eindelijk zullen wij niet scheiden van elkaar voor we Vondels *Zwanelied* hebben gelezen. We zullen ons diep doordringen, voor ons heengaan, van de waarheid - dat Neerlands dichter Joost van den Vondel ook daarom onze liefde verdient, wijl hij tot aan 't eind zijner dagen ‘'t licht heeft gezocht, dat zijn flauw gezicht verlichtte, tot hij, gerust stervende, henen voer!’ Dat zal ons afscheidswoord zijn.

Zierikzee.

A.W. STELLWAGEN.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

III.
Over ingewandswormen en trichinen.

Amice!

Herinnert gij u nog den tuinmansknecht, die, toen ik onlangs het genoegen had u te zien, met een vervaarlijk aplomb een worm onder de hak zijner klompen zette en doodtrapte. Met wat een onschuldig, naïef gezicht gaf hij tot antwoord: ‘'t was maar een worm.’ Alsof een worm niet evengoed het recht heeft te leven als Gij en ik! 't Was maar een worm! Had de man geweten, hoeveel interessants er bij de wormen is op te merken; had hij geweten, hoevele dezer dieren kunnen behooren tot de nuttigste, en hoevele ook niet minder gevaarlijk zijn dan de meest giftige slangen en de kwaadaardigste verscheurende dieren, ja, hoevele gevaarlijker zijn dan deze, omdat zij minder gekend zijn, hij zou niet met zulk een innige verachting die woorden gebezigd hebben. Maar welke kennis der natuur kan men vergen van een tuinmansknecht, als zoovelen in den lande, die behooren tot het beschaafde publiek, het niet veel beter maken? Bij hen staan de wormen in niet veel beteren reuk. ‘Arme worm’, zeggen wij tot het kind van den behoeftige, dat, verkleumd door koude, langs de straten slentert. Om de taie Kanaän's te spreken, ‘wij zijn nietige aardwormen gelijk.’ Wormen zijn nietige, armzalige schepsels, die zich slechts in bochten kunnen wringen en.... sterven.

Mag ik U echter eventjes op een zoölogische definitie vergasten, dan zijn wormen: ongewervelde dieren met een, nu eens cilindervormig, dan eens afgeplat lichaam, dat zijdelings symmetrisch is. D. w.z.; het lichaam is zoodanig gevormd, dat het linker gedeelte gelijkt op het rechter gedeelte, zooals bij ons ook het geval is. In vele gevallen is het lichaam geleed; doch niet gelijk bij het insect, waar wij een kop-, borst- en achterlijf-gedeelte opmerken, maar alle deelen hebben dezelfde waarde. Ledematen ontbreken; als bewegingswerktuig dient de spierlaag, die onder de opperhuid ligt. Bij sommigen vindt men verder mond en aars; bij anderen ontbreken deze. Zenuwen, bloedvaten en ademhalingswerktuigen zijn even zeldzaam. Wat niet onopgemerkt mag blijven is: dat we niet zelden wormen vinden, die her-

maphroditisch zijn; d.i.: in zich de beide sexuele organen dragen, en dat de jongen alvorens den vorm der ouders te verkrijgen, een reeks van toestanden moeten doorloopen, die wij samenvatten onder de uitdrukking: de wormen ondergaan een gedaanteverwisseling.

Uit het bovenstaande zult Gij reeds eene vrij belangrijke gevolgtrekking hebben gemaakt; n.l. dat een aantal dieren, die wij wormen noemen, evenmin wormen zijn als een os of een schaap. Het spraakgebruik heeft ze echter eenmaal als zoodanig getituleerd. Ik noem van deze bijv. den s c h e e p s w o r m (Teredo navalis), evengoed een schelpdier als de dure oester. De o o r w o r m (Forficula auricularia) heeft even weinig van een worm als zijne stamgenooten de korenbouten en de sprinkhanen, en behoort met deze tot de rechtvleugelige insecten. Dat de z i j d e w o r m geen worm is, maar de rups van den zijdevlinder, weet een ieder. Deze enkele voorbeelden om u te doen zien, hoe weinig het spraakgebruik het hier aan het rechte eind heeft.

Onder de duizenden soorten wormen, die het dierenrijk in zijne gelederen opneemt, is er een zeer groot aantal - en zij behooren niet tot de minst gevaarlijke -, die een p a r a s i t i s c h l e v e n leiden. Vergun mij dat ik u van deze in het algemeen iets meedeel.

Parasieten! Het woord herinnert mij aan eene bepaling, die ik in vroegere jaren ergens las: parasieten zijn wezens, die leven ten koste van andere; vatten wij deze bepaling woordelijk op, dan leven wij, menschen, ten koste van ossen en kalveren bijv., die ons door hun vleesch voeden, en zouden dus, volgens die woordelijke opvatting, parasieten van ossen en kalveren moeten heeten. Niet aldus. P a r a s i e t e n zijn dieren, die òf hun geheele leven òf een deel van hun leven doorbrengen in (of op) een ander dier, dat men hun g a s t noemt, met welks bloed, sappen of vleesch zij zich voeden. Zij nemen derhalve hun voedsel geassimileerd op, d.i. bijna geheel of geheel vervormd tot de stoffen, waaruit hun lichaam bestaat. Een aantal organen en hulpklieren, die anders moeten dienen om de voedingsstoffen tot bestanddeelen van het lichaam te verwerken, behoeven zij dus niet. Darwin zegt dan ook niet ten onrechte: ‘het organisme verkwist zijne stoffen niet tot opbouwing van nuttelooze organen.’ De parasiet heeft echter andere noodig. Is het dier t i j d e l i j k parasiet, dan heeft het behoefte aan een spierlaag als bewegingsorgaan om zijn gast te kunnen naderen en zich van hem te verwijderen; zintuigen zijn hem bij zijne bewegingen van dienst. Is het dier daarentegen zijn geheele leven door parasiet, dan bezit het zuignappen of haken, die dikwijls in een krans zijn geordend en dan h a k e n k r a n s genoemd worden. In den regel heeft elk parasitisch dier zijn eigen gast; wat meer is, in het lichaam van dien gast een eigenaardig orgaan. Gelukt het aan het jonge dier of aan het embryo niet zijn gast, of het voor hem bestemde orgaan, te bereiken, dan is zijne carrière mislukt, het kan niet groeien of bloeien en sterft den hongerdood. Ik heb bij het vorige, zooals Gij begrijpt, meer het oog op de i n w e n -

dige parasieten (Entoparasieten of Entozoën) dan op de uitwendige parasieten (Ektoparasieten of Epizoën). De laatste vat men samen onder den sierlijken naam ‘ongedierte’ en rekent tot deze o.a. de schurfmijt (Acarus scabiei), de luizen en weegluizen en de vloo (Pulex), van welke een Anonymus in een alleraardigst boekske getiteld: ‘der Mensch und der Parasit’ zingt:

> ..... Ich preise den lockren Gesellen
> Pulex, den Turner in brannen Tricot,
> Wenn er in Sprungen, verwegenen, schnellen,
> Himmelhoch jauchzet frisch, fromm, frei und froh!

Maar om op onze Ektoparasieten terug te komen, ik schreef dat elke parasiet zijn eigen gast heeft. Hoe is men daar achter gekomen? Op de volgende wijze. Men voederde de eieren van een ingewandsworm aan een aantal proefdieren, voor welke men, naarmate men meer of minder in 't onzekere verkeerde, dieren nam van zeer uiteenloopende orden of klassen, bijv. konijnen, honden, duiven, kikvorschen enz. Na verloop van eenigen tijd worden de proefdieren geslacht en onderzoekt men de verschillende organen op ingewandswormen of hunne embryo's. Vindt men embryo's in eenig dier, een proefdier of niet, dan voedert men deze embryo 's aan andere proefdieren om op deze wijze volkomene wormen te erlangen. Niet zelden diende het menschelijk lichaam tot proefvoorwerp. Professoren en studenten namen eieren van wormen als pillen in en dreven door verschillende middelen de in de darmen ontwikkelde wormen af. In het algemeen mogen wij met een gerust geweten zeggen, dat deze experimenten zeer veel geleerd hebben. Mannen als Von Siebold en Leuckart hebben zich daarmede voornamelijk beziggehouden, en niet weinige feiten ontraadseld.

De eieren der ingewandswormen worden in ontzaglijke hoeveelheden gelegd. Bij den ons bekenden spoelworm (Ascaris lumbricoidis) heeft men niet minder dan 64 millioen eieren gevonden, die de verrassende eigenschap bezaten van, na maanden lang te zijn uitgedroogd of in alcohol, terpentijnolie enz. gelegen te hebben, nog voor ontwikkeling vatbaar te zijn. De *gewone lintworm* (Taenia solium) legt in twee levensjaren ongeveer 85 millioen eieren.

Met de verwijdering van den darminhoud komen de eieren in den regel naar buiten en ontwikkelen zich de embryo's. Sommige leven gedurende eenigen tijd dikwijls vrij in het water of op vochtigen grond, doch sluipen spoedig, als zij de kans daarvoor klaar zien, in den voor hen bestemden gast. Bewegen zich de embryo's echter niet, dan moet het toeval hen in de nabijheid van het voor hen bestemde dier brengen, en worden zij door dit dier met voedsel opgenomen. Dat een groot aantal bij die gelegenheden zich wel eens vergist en bij een anderen gast aanklopt, die voor hen niet geschikt is, meldde ik reeds hier boven. Houdt Ge echter rekening met de onnoemelijke hoeveelheid eieren, die door een moederdier gelegd worden, dan voorzeker heeft de natuur

voor de voortteling dezer lieve beestjes niet onaardig gezorgd. Die groote hoeveelheid eieren mag U echter niet verwonderen. Op alle bladen van het boek der natuur, waar ge ook snuffelt, vindt ge als regel opgeteekend: hoe meer ongunstige omstandigheden en noodlottige toevallen eenig ei of embryo moet overwinnen, en hoe zwakker toegerust het moederdier is, des te talrijker zijn de jongen.

Zijn de embryo's van eenige parasiet nu op de eene of andere wijze in de maag van hun gast geraakt, dan ondergaan zij eene reeks van veranderingen. Sommige hullen zich in eene blaas (Cyste), welke zij aan de omliggende weefsels ontwoekeren, en komen dan tot rust. Doch niet voor altijd, want in den regel trekken zij na korteren of langeren tijd opnieuw op, verlaten hun eersten gast en logeeren bij een tweede, waar, onder nieuwe veranderingen, het dier alsdan zich ontwikkelt tot een geslachtrijpen ingewandsworm. In den regel zien wij dan ook, dat de levensgeschiedenis van een ingewandsworm zich over twee (dikwijls meer) gasten verdeelt en eerst in den laatsten gast het embryo aan zijne moeder gelijk wordt. Een enkel voorbeeld om het vorige op te helderen. De eieren van den gewonen l i n t w o r m komen toevallig in de maag van het varken, de embryo's ontwikkelen zich hier, en na ongeveer 2 à 3 maanden zijn zij veranderd in zoogenaamde blaaswormen, die in de spieren van het dier huizen en uiterst taai van leven zijn. Eten wij nu rauw varkensvleesch, dan ontwikkelt zich de blaasworm in de dunne darmen tot den lintworm, van welken een aantal geledingen met eieren uit de dikke darmen worden gestooten. Deze eieren worden nu door het varken gegeten enz.

Het spreekt van zelf, dat de wijze waarop de ingewandswormen in eenig dierlijk lichaam huishouden, geheel afhangt van den aard, de levenswijze en grootte der wormen. Niet zelden oefenen zij geen invloed uit op de organisatie. Honderden dieren hebben, op allerlei plaatsen van hun lichaam, honderden dergelijke ingewandswormen ingekwartierd, en leven niettemin rustig voort. Wilt ge een enkel voorbeeld voor kennisgeving aannemen? 't Is maar een enkel. Krause vond in een, aan wonden overleden, derdehalf-jarig paard in Belgrado: meer dan 500 stuks *Ascaris megalocephala*, 190 *Oxyuris curvula*, 240 *Strongulus armatus*, eenige duizenden *Strongulus tetracanthus*, 69 *Taenia perfoliata*, 287 *Filaria papillosa* en 6 *Cysticercus fistularis*. Hoe vindt Ge die collectie? Niet aardig? Dat zijn nog maar zeven soorten; verbeeld U nu, dat Leuckart bij den mensch niet minder dan 40-50 soorten ingewandswormen gevonden heeft, en Von Siebold zelfs de meening uitspreekt ‘dat het een slecht teeken is en een voorbode van ziekte als de wormen den mensch verlaten.’ Wat zegt ge daarvan?

> Nun M e n s c h, wo bleibt dein Uebermuth, so keck,
> Und meinst du noch, d u s e i ' s t d i r s e l b e r Z w e c k.
> N i c h t s, N i c h t s ist deine liebliche Gestalt
> Als nur ein P a r a s i t e n A u f e n t h a l t.

Ein zweigebeint' H e l m i n t h e n f u t t e r a l
Ein grosses, wohlgefühltes W u r m p e n n a l,
Ein mächtig U n g e z i e f e r A r s e n a l,
Ein w a c k l i g und b a u f ä l l i g M i e t h l o c a l

V e r e h r t e r M e n s c h, drum lebe stets in Frieden
Mit denen, die als M i e t h e r dir beschieden,
Und denke stets, zu jeder Lebensfrist,
Vornehmlich aber, wenn du trinkst und iss't,
Was du *deinen Würmern* schuldig bist!

Dat er onder dat groepje van 40-50 soorten vrij onschuldige voorkomen, spreekt van zelf. Er zijn echter wormen, die hunnen goedgunstigen gastheer op de meest ondragelijke wijze lastig vallen, en hem niet zelden ad patres doen verhuizen. Naarmate zij in meer of minder edele of belangrijke organen huizen, en voornamelijk naarmate zij in grooter of kleiner getal voorkomen, zijn zij gevaarlijker. Als het mogelijk was, zou ik al de schadelijke in eens willen bespreken; maar ik mag niet van u vergen dat Gij nu zooveel tijd aan mij ten koste legt; ik wil daarom een enkele bij de hoorns pakken, en wel de d a r m t r i c h i n e of liever de s p i e r t r i c h i n e.

Het is zeker, dat geen ingewandsworm in de laatste jaren meer van zich heeft doen spreken dan de Trichine. Vóór 1832 in de wetenschap niet bekend, is hij na dien tijd dikwijls in zoo onnoemelijke hoeveelheden opgetreden, - L e u c k a r t vond in een oud lood vleesch van een, aan T r i c h i n o s e (Trichine-ziekte) gestorven man 300.000 stuks! - dat men der wetenschap raad en hulp ging verzoeken, en haar vroeg aan dergelijke verbreidingen paal en perk te stellen. Het eerste wat zij natuurlijk deed was: de ontwikkelings-geschiedenis van den worm nagaan en door verschillende experimenten hare verhuizingen volgen. Zooals ik zoo even zeide, waren zij vóór het jaar 1832 niet in de wetenschap bekend. H i l t o n, prosector aan het Guy-hospitaal te Londen, eene sectie doende op een lijk, tot bestudeering van den loop en de samenstelling van sommige spieren, vond in de fijnste spierdraden van enkele spieren een mikroskopisch klein blaasje of kapsel, Spiertrichine, waarin een wormpje lag opgerold. Daar hij den worm niet kende, en slechts zijn ontwikkelings-toestand gezien had, bleef het feit op zich zelf staan, tot P a g e t eenige jaren later den worm ontdekte en O w e n hem beschreef. Deze noemde den worm T r i c h i n a s p i r a l i s (van het Grieksche *thrix*, thrichos, *haar*, [omdat hij haarfijn is] en *spiralis*, omdat hij in zijn kapsel als eene spiraal lag opgewonden). Na deze geleerden ontbrak het niet aan natuuronderzoekers, die op verschillende wijzen de ontwikkelings-toestanden van het dier opspoorden.

Dat hier de voederproeven alles moesten aanwijzen, spreekt wel van zelf. Al spoedig bleek het, dat het varken de hoofddader van de verspreiding was. In het vleesch van het varken vond men de boven beschrevene blaasjes. Nemen we nu eens aan, dat varkensvleesch,

waarin zich dergelijke Spiertrichinen bevinden, door ons genuttigd wordt. Na verloop van twee à drie dagen heeft zich het blaasje, waarin het wormpje zich bevond, opgelost en is het diertje vrij en geslachtsrijp geworden. Het paart, en na verloop van enkele dagen komen reeds een honderdtal jongen of embryo's te voorschijn. Het moederdier, dat in dezen toestand D a r m t r i c h i n e genoemd wordt en alsdan ± 2 m.m. groot is, baart nu gedurende vijf weken ongeveer 2000 jongen, en sterft na dat tijdstip. De eerstgeboren jongen zijn echter reeds met hunne verhuizing begonnen. De embryo's der meeste andere ingewandswormen verlaten nu het lichaam van den gast, in wien zij geboren zijn, en trekken naar een anderen gast, om daar hunne opvoeding te voltooien. De Trichinen maken hierop eene uitzondering. Het gastvrije huis schijnt hun te bevallen, niet echter hunne kamer. Zij dringen nu door het slijmvlies der darmen, sluipen en kruipen, zooals Leuckart meent gevonden te hebben, door het bindweefsel en landen eindelijk in het spierweefsel aan. Het doel van hun tocht is bereikt en zij beginnen het zich nu wat gemakkelijker te maken. Zij verteren een deel van de fijne spiervezels, groeien aan, en na verloop van ongeveer 10-14 dagen hebben zij zich in een citroenvormig blaasje omhuld, dat ontstaan is uit het ontaarde spierweefsel en zijne kerntjes. Zij dragen nu den naam van S p i e r t r i c h i n e n en worden als zeer kleine, doorzichtige korreltjes gevonden in verschillende spieren; voornamelijk in het middenrif, - zooals u bekend is, eene spier, die de borst- en buikholte scheidt en de hoofdspier is voor de ademhalingsbewegingen, - in de kauwspieren, in de hals- en nekspieren en in armspieren. In de spieren kunnen zij nu jaren lang in passieven staat voortleven, en langzamerhand verkalkt hun blaasje. Is eene enkele Spiertrichine in zoo'n spier aangeland, heb geen nood, 't zal u niet veel hinderen. Maar, o wee! indien gij niet met ééne, maar met een groot aantal Darmtrichinen in uwe maag waart gezegend, en dus de hoeveelheid embryo's respectabel wordt. Spoedig gevoelt gij pijn in de maagstreek en in de darmen, de oogen zwellen op en dikwijls het gansche lichaam. Bij beweging van een uwer ledematen ondervindt gij spierpijnen, die al heviger en heviger worden, dikwijls lamheid veroorzaken, in den regel met koorts vergezeld gaan, en niet zelden na verloop van eenige maanden, den dood tot gevolg hebben. Heeft men vermoeden op de oorzaak der ziekte, ja, dan kan men in de meeste gevallen den dood voorkomen, als men, door verschillende middelen, onmiddellijk zorgt voor snel afdrijven der Darmtrichinen, waardoor natuurlijk de vermeerdering der Spiertrichinen terstond ophoudt. Hoe menige patient is echter vroeger door Trichinose naar de andere wereld verhuisd, die, indien men de oorzaak zijner ziekte gekend had, misschien nog te behouden zou zijn geweest. Toen echter stierf hij aan het zoogenaamde w o r s t v e r g i f of aan r h e u m a t i e k, want, met alle respect voor de geneeskunde,

Was man nicht begreifen kann
Sagt man R h e u m a t i s m u s an.

Het beste middel om zich voor Trichinose te behoeden is zeker: nooit varkensvleesch te eten. En ik ken menigeen, die, toen alle dagbladen en dagbladartikelen over de Trichinen spraken, en de gevolgen, door die diertjes teweeg gebracht, opsomden, bij Zeus en al de goden zwoer nooit één stukje varkensvleesch meer over de tong te brengen; doch, eilacie, de gelegenheid maakt ook hier den dief. Meermalen, en vooral in den beginne heeft men beweerd, dat de Trichinen sterven, indien het vleesch flink wordt gepekeld en goed gebraden en gekookt. Ik zal wel niet behoeven te vermelden, dat daaromtrent een aantal afdoende proeven zijn genomen. R u p p r e c h t en L e u c k a r t hebben bevonden, dat zij eene koude van - 20°R. nog best verdragen, evenals eene temperatuur van + 42°R. Boven de laatste temperatuur schijnen zij zich minder goed te gaan gevoelen. F i e d l e r constateerde den dood van een groot aantal Spiertrichinen bij + 50°R., H a u b n e r bij + 54°; terwijl R u p p r e c h t alleen zekerheid zegt te hebben bij + 60°R. Hieruit zou volgen, dat men alleen dan met vertrouwen varkensvleesch kan nuttigen, wanneer het eenige uren flink gebraden of gekookt is. Bij alle andere bereidingen is de temperatuur te laag om vertrouwen in te boezemen. Met pekelen lachen de Trichinen; zij zitten daarvoor beveiligd in hun kapsel. Het éénige rationeele middel is m.i. het onderzoek van varkensvleesch, en naar het mij voorkomt, wordt daar te weinig op gelet. Het zou juist eene zaak zijn voor eene gezondheidscommissie, dat onderzoek te doen. Van moeielijkheid kan geen sprake zijn, daar men met een klein lancetje slechts een stukje vleesch uit den nek bijv. behoeft te snijden, en dit zoo dun mogelijk onder een sterk vergrootglas, of eenvoudig mikroskoop heeft te leggen, om onmiddellijk de al- of niet aanwezigheid van Trichine-kapsels te constateeren. Des noods zou men een beeëdigd marktmeester daarmede kunnen belasten, zooals, naar ik onlangs van Dr. W. vernam, het geval is in Beieren en Wurtemberg. De boer zou dan genoodzaakt zijn om zijne varkens wat meer na te zien en er betere zorg voor te dragen, en dan was veel gewonnen. Voor het rundvee is hij in den regel goed in de weer, en past hij wel op, dat zij geen stoffen gebruiken die schadelijk zijn. Om zijne varkens bekommert hij zich daarentegen weinig; het kan hem niet schelen welken dierlijken afval zij gebruiken. Wordt het dier stijf en knorrig en onhandelbaar, dan wijt men dit aan zijn aard, en wordt die geaardheid wat erg lastig, welnu: men slacht het. Juist daarin zit m.i. de kwaal.

Het gebruik van d i e r l i j k e n a f v a l, zooals de varkens tot gewoonte hebben, alsmede het eten van r a t t e n en m u i z e n maakt hen tot trichinenleveranciers van den eersten rang. Zooals Pagenstecher uit een aantal proeven gebleken is, zijn ratten en muizen de dieren, bij wie de Trichinen, als ik het zoo eens noemen mag, in-

heemsch zijn. Zelden onderzocht hij ratten of muizen, die vrij waren van spier- of darmtrichinen. En nu is het gemakkelijk te begrijpen, dat, van den eenen kant, de strijd om het leven tusschen ratten, muizen en katten, van den anderen kant, het gebruiken van den dierlijken afval dezer dieren door varkens en hun smullen aan muizen en ratten, oorzaken genoeg zijn om de Trichinen altijd door voort te doen planten. Niet ten onrechte zegt Pagenstecher dan ook: ‘Men moet de varkens zoover mogelijk houden van dierlijken afval en uitwerpselen van dieren. Nooit mag men hen met rauw vleesch voeden, en ten allen tijde moet men zorg dragen voor behoorlijke reinheid. Dan, maar ook dan alleen, kan men de verspreiding van Trichinen tegengaan en de reeks plagen, die den mensch zijn verblijf op aarde dikwijls zoo droevig maken, met ééne verminderen.’

Ten slotte wijs ik er nog op, dat de Darmtrichine bij de bovenopgenoemde dieren, die ik nog met een aantal zou kunnen vermeerderen, denzelfden weg en gelijke levenswijze volgen om Spiertrichinen te worden, als bij ons; en er geen onderscheid is tusschen de Trichinen dezer dieren en de onze.

Verdere gevolgtrekkingen zal ik wel niet behoeven te maken; indien gij mijn brief belangrijk genoeg gevonden hebt om tot hiertoe te lezen, zullen zij zich zeker van zelve opdringen.

Mensch,
Weiszt du, ob in deinen Muskeln
Nicht der böse Feind'schon schafft,
Gestern noch auf stolzen Rossen,
Speistest du Cot'lett von Schwein:
Heute schon bist du durchschossen
Von Trichinen, gross und klein!

Denkst du, es ist eine süsse Empfindung
Wenn, wie mit spitzem Patent-Propfenzieh'r,
Sie mit des Schwanzleins spiraliger Windung
'rum in dir bohren die boshaften Thier'?
Wenn sie dich kratzen und beissen und zwicken,
Der du von oben bis unten durchsä't,
Und du kannst dich nicht rühren noch rücken, -
Denn-sie haben die Majorität.

zingt de vermelde Anonymus. Dat gij noch dat gevoel, noch ooit den twijfel aan uwe meerderheid en steeds de zekerheid van hunne minderheid hebben moogt, is de hartelijke wensch, waarmee ik dezen eindig. Geloof mij, ut semper,

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

A., Maart '74.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Wij zijn er nog niet aan gewoon, dat het zwaartepunt van Europa van Parijs verplaatst is naar Berlijn; ziet het aan onze kranten, die nog altijd beter te huis zijn aan de Seine dan aan de Spree. De parlementaire werkzaamheden van de Nationale Vergadering boezemen haar veel meer belang in dan die van den Duitschen Rijksdag, al kan men de eerste in den regel zonder schade vergeten, terwijl in de laatste quaesties worden beslist, die het hart van Europa raken. En nooit waren die werkzaamheden zoo veel omvattend als die welke thans in het Duitsche rijksparlement aan de orde zijn; slechts eenige weken kunnen aan deze zitting gewijd worden, maar in de geschiedenis zal zij een ruime plaats innemen.

De lezer begrijpt wellicht dat wij zoo sprekend in de eerste plaats de militaire quaestie op het oog hebben; de vraag, of de gewapende vrede, waarin wij sinds geruimen tijd leven, zal worden bestendigd en de enorme staande legers voortaan moeten worden gerekend tot den normalen toestand van ons werelddeel. Een paar jaren geleden hield men dat vrij algemeen voor een onmogelijkheid. Herinnert ge u nog de ontwapeningsquaestie tusschen Frankrijk en Pruisen, in den tijd toen Napoleon III nog leefde en heerschte? Wie zou het initiatief nemen, vroeg men zich telkens af. En wanneer de telegraaf het bericht bracht, dat ettelijke duizenden soldaten waren naar huis gezonden, of dat de jaarlijksche lichting een paar duizend man kleiner zou zijn, dan voedde men hoop en dacht aan eep congres of zoo iets, waardoor de vrede op betere grondslagen zou worden gevestigd dan op de honderdduizenden krijgers, die marschvaardig waren. 't Was die naïeve tijd, waarin de Vredebonden bloeiden. Niet waar, wij zijn nu wijzer; wij weten nu dat de oorlog volstrekt geen onmogelijkheid is; wij weten nu dat den oorlog verbannen gelijk staat met het dempen van een zee van hartstocht, van haat, van wraak, en dat kunnen wij niet, en daarom hebben wij gezond verstand genoeg om ook de gevolgtrekking

te aanvaarden van die onmacht en in het oorlogvoeren te berusten. Een scheidsgericht der volkeren, zegt men. Goed, mits men dat gericht omgeve met een macht, groot genoeg om zooveel millioen Franschen het stilzwijgen op te leggen. Een scheidsgericht, indien het in de practijk iets zou uitrichten, zou feitelijk weder neerkomen op de organisatie van den gewapenden vrede. Laat ons alle onnoozelheid afleggen! Indien het individu in het maatschappelijk leven door de rechtbank in het ongelijk wordt gesteld, tien tegen één dat hij met voorbijgang van die rechtbank eigen recht zal zoeken in zijn macht, indien de sterkere arm van den Staat het hem niet belette, - want feitelijk is het niet anders: macht is recht.

't Is altijd zoo geweest; nieuw is alleen de groote afmeting, die de oorlogen hebben aangenomen; het leger, waarmee Napoleon I naar Rusland toog en dat in Moskou zijn dood vond, werd langen tijd voor fabelachtig groot gehouden. Wie toen had beweerd, dat een halve eeuw later omstreeks al de groote Mogendheden er zulk een leger op na zouden houden in vredestijd, zou beschouwd zijn als iemand die niet wel bij 't hoofd was. En de oorzaak van de verbazende toeneming der staande legers is niet moeilijk na te gaan. Vroeger was de tegenzin in het soldatenleven een algemeen beletsel voor het vormen van groote legers; zij bestonden meerendeels uit huurlingen, vormden een soort van kaste, die door het werk dat er te verrichten of niet te verrichten viel, nooit in den smaak van het algemeen kon vallen. Wie heeft lust om zich op te voeden om straks te worden dood geschoten of doorgehakt; de kans daartoe stond iets beneden de waarschijnlijkheid van verminkt maar roemrijk terug te keeren. De hoogste premie was dikwijls niet genoeg om soldaten te lokken. De conscriptie van Napoleon I, zoo juist door het antipathiek volk de bloedwet genoemd, maakte aan de moeilijkheid om een talrijk leger te verkrijgen een eind; voortaan bepaalde het centraal bestuur hoe groot de lichting moest zijn; het lot besliste en gaf de luttele kans om vrij te blijven; de arme kon, zooals gewoonlijk, van vrijen wil niet spreken en werd opgeofferd; de rijke kocht een plaatsvervanger. De invoering van den persoonlijk verplichten dienst in Pruisen nam die onrechtvaardigheid weg en opende tevens de gelegenheid om de conscriptie nog ruimer toe te passen.

De gewenschte grootheid van een leger was echter nog altijd moeilijk op te geven; zij moest afhangen van het aantal soldaten, dat men eventueel tegenover zich kon hebben, en dit viel buiten berekening; immers, men kon niet met één vijand te doen hebben, maar met twee of drie; de Franschen zijn nooit te hooghartig om bij een oorlog in den regel eerst helpers, bondgenooten te zoeken. Toch ging men waarschijnlijk bij de bepaling van de gewenschte getalssterkte meer te rade met hetgeen men zonder gevaar van verzet van dat volk kon doorzetten en tevens ook met hetgeen de 't eerst te ver-

wachten vijand kon leveren. Pruisen b.v. heeft moeten nagaan welke krachten het tegenover Oostenrijk en later welke het tegenover Frankrijk zou moeten in het veld brengen om niet onbeslagen ten ijs te komen. De naijver, die ook in dit opzicht tusschen de verschillende ‘groote’ Mogendheden bestaat, is even verklaarbaar als gewoon van gehalte; Duitschland maakt een leger in vredestijd van ruim vier honderd duizend en in oorlogstijd van omstreeks anderhalf millioen, en beleeft daarvan veel succes. Welnu, Frankrijk begrijpt nu nog iets verder te moeten gaan; had het Duitsche leger zijn overwinningen te danken èn aan zijn getalssterkte èn aan zijn meerdere voortreffelijkheid, een gevolg van den algemeenen dienstplicht, Frankrijk voert nu den algemeenen dienstplicht in - behoudens de uitzonderingen die de toepassing gebrekkig maken - en brengt door de nieuwe legerorganisatie zijn leger op 425000 man in vredestijd, en twee millioen - op papier - in oorlogstijd. In Rusland, in Oostenrijk, in Italië moest de algemeene dienstplicht in navolging van Pruisen eveneens worden ingevoerd.

Het succes dat Pruisen heeft behaald met zijn legerorganisatie is van dien aard geweest, dat men het militair ideaal ongeveer meent te hebben bereikt en vandaar dat men nu betrekkelijk een vast punt van uitgang heeft. Niets belet evenwel dat er omstandigheden zich kunnen voordoen, de uitbreiding b.v. van Frankrijks leger, die het wenschelijk maken om nog hooger te gaan; het Duitsche leger is genomen naar de 1% berekening van de bevolking in '67; niets belet een uitbreiding.

Laten wij echter de toekomst voor de toekomst laten zorgen, het heden is al erg genoeg. Hebt ge die vreeselijke cijfers wel eens nagegaan van de tegenwoordige legers? Indien wij de soldaten van de voornaamste rijken van het vasteland van Europa nagaan, dan verkrijgen wij voor Duitschland, Rusland, Frankrijk, Oostenrijk en Italië gezamenlijk in vredestijd het totaal van ruim t w e e m i l l i o e n ; in oorlogstijd van ruim z e v e n m i l l i o e n ; 't klinkt fabelachtig! En voeg er gerust bij dat de uitbreiding bij de tegenwoordige stemming, bij de algemeene legermanie alleen wordt tegengehouden door de ontzettend hooge kosten; de grootheid van de legers is in de eerste plaats een financieele quaestie.

Wij willen ons de moeite besparen om de eindcijfers van de verschillende oorlogsbegrootingen op te tellen en nemen ten grondslag het Pruisische ijzeren budget; de onkosten werden daar berekend op 225 Thlr. per man, en het is gebleken, dat men daarmee in de laatste jaren niet toe kon; men kan veilig de ronde som van 400 gulden per hoofd stellen. Reken daarbij dat het grootste gedeelte van de Staatsschuld een gevolg is van oorlogsuitgaven, dan begint men te staren van al de cijfers.

De verhouding van de uitgaven voor oorlog tot de totale begroo-

ting percentsgewijze berekend is aldus: Rusland 42.7%; - Engeland 39.3%; - Duitschland 35.6%; - Nederland 35.4%; - Oostenrijk 26.1%; - Italië 26.2%. De uitgaven voor de openbare schuld geven de volgende cijferverhouding: Italië 54.8%; - Frankrijk 48.6; Engeland 42.2%; - Nederland 36.8%; - Oostenrijk 33.6%; - Rusland 19.4%; - Duitschland 18.4%. Nu we toch eenmaal aan de cijfers zijn, kunnen wij er bijvoegen hetgeen per hoofd èn voor de oorlogsuitgaven èn aan de algemeene schuld wordt betaald: aan de oorlogsuitgaven per hoofd (wij geven de verhouding in francs): Engeland 19.5; - Frankrijk 18.0; - Nederland 15.2; - Duitschland 10.6; - Italië 10.2; - Oostenrijk 10.1; - Rusland 9.7. - Voor de algemeene schuld per hoofd: Frankrijk 27.2; - Italië 21.3; - Engeland 29.9; - Nederland 15.8; - Oostenrijk 11.4; - Duitschland 5.5; - Rusland 4 5. Statistieke cijfers hebben altijd een betrekkelijke waarde; vooral de laatste groep; toch werpen zij een eigenaardig licht op de huishouding van de Staten van Europa. De Vredebonden schijnen waarlijk opgericht als onhandige satire; wij zijn dichter bij de waarheid, wanneer wij hier denken aan de s t r u g g l e o f l i f e , het is zoo: de volkeren moeten evenals de individuen hun bestaan afdwingen in den grooten levensstrijd: leven door vernieling!

Of ergert het u langs dezen weg de verklaring te zoeken van het bestaande? Ge denkt aan het ideaal, dat het Christendom voor de verbeelding heeft getooverd, - de wereld één huisgezin, door den broederband aaneen verbonden; het Christendom, de scheidsmuren der volkeren opheffend en verzoenend hen, die om politieke, om nationale redenen van elkander waren verwijderd. Maar bemerkt ge niet dat dit Christendom, de godsdienst der humaniteit, nauw meer aanspraak kan maken op den naam van ideaal? Naarmate de verstandelijke ontwikkeling, de beschaving is toegenomen, schijnt de afscheiding van de volkeren grooter geworden; de staatkunde van onzen tijd lost voor een goed deel zich op in de nationaliteiten-quaestie, en verschil van nationaliteit is tegenwoordig een machtiger hefboom dan in de middeleeuwen, toen de Christelijke Kerk in haar bloeitijdperk de verschillende volkeren vereenigde onder de banier des kruises. De Duitschers hebben zich in dat opzicht vermaard gemaakt; weinige jaren geleden toen zij nog niet ‘groot’ waren geworden, beroemden zij zich op hun kosmopolitisme. Nu kennen zij aan het specifiek Duitsche allerlei bijzonder gewicht toe, en door de zelfverheffing op hun nationaliteit graven zij een gracht van haat en vrees rondom hen. In weerwil van de kerkelijk christelijke vormen, wijkt het Christelijk ideaal steeds verder van ons en wordt de stem van dezen of genen, die de schoone poëzie van weleer wil behouden, versmoord onder het ontzaglijk wapengekletter. Niet waar, wanneer het ideaal zoover afwijkt van de werkelijkheid, wanneer de grondslagen van de huishouding van de Staten van Europa zoo in lijnrechten strijd zijn met de schepping van de

verbeelding, dan hebben wij geen recht meer te spreken van een ideaal; dan wordt het ideaal een phrase, een grafgepleister, dat hoe eer hoe beter moet worden afgekrabt. Een meer juiste waarneming der feiten is in onzen tijd dringend noodig; phraseologie hebben wij te over, waarheid te weinig. Renan beweert, dat de strijd der volken onderling noodzakelijk is, omdat wij anders zouden indommelen zoowel op moreel als op intellectueel gebied. Stemt men hiermee in, dan kan men zich troosten de verklaring te hebben gevonden van de militaire huishouding van de Staten van Europa, maar breekt met de schoonste en verhevenste zijde van de christelijke overlevering.

Ook in een ander opzicht verdient de militaire quaestie ernstige overweging; beschouw haar in verband met den socialen toestand; de behoeften van den Staat zijn door de opdrijving van de oorlogsuitgaven zeer toegenomen; de belastingen zijn zoo hoog opgevoerd, de boog zoo sterk gespannen, dat men bij den minsten schok moet vreezen dat de toestand onhoudbaar wordt; juist in deze dagen van financieele crisis sukkelen wij eigenlijk voort, maar met het gevoel van krankte onder de leden. Vermindering van de drukkende lasten zou verademing geven, maar daaraan valt niet te denken; millioenen worden nog dagelijks gevraagd, en zelfs een zoo vreedzame en rustige volksvertegenwoordiging als de Nederlandsche, heeft gretig eenige millioenen toegestaan om vestingwerken aan te leggen. Men kent het spreekwoord: een Hollander zijn beurs, een Hollander zijn leven. Vermeerdering van uitgaven zijn dus in het verschiet, hier en elders. Wilt ge echter nieuwe bronnen van welvaart openen, hebt ge kapitaal noodig om den toestand van de mindere volksklasse te verbeteren, dan bedelt men om zooveel duizenden te vergeefs als aan de oorlogszaken millioenen worden besteed. De militaire zaak is het gewichtigste deel der staatshuishouding; de sociale zaak komt op het staatspogram niet voor, tenzij men de uitgaven voor de politie en de armenzorg als politiemaatregel daaronder wil brengen.

Deze en andere denkbeelden dwarrelden ons voor den geest, toen wij de legerwet aan de orde zagen gesteld in den Duitschen Rijksdag. Duitschland of liever Pruisen heeft in ruime mate bijgedragen om in Europa de staande legers op den tegenwoordigen geduchten voet te brengen; men kent de reden waarom de militaire quaestie de allesoverheerschende vraag werd, zoodat er een conflict met de volksvertegenwoordiging aan werd gewaagd. De liberale Pruisen waren naderhand blijde dat zij in de gelegenheid waren de door de Regeering gereikte hand van verzoening te kunnen en te mogen aangrijpen. De aldus doorgedreven stand der militaire zaken werd na '66 in den Noordduitschen Bond de normale; het leger werd in '67 bepaald op 1% der bevolking, zijnde 40165 man. Bij de oprichting van den Duitschen Bond werd dit cijfer overgenomen, en de Bondsregeering stelt nu in het bij den Rijksdag ingediende wetsontwerp voor om dit cijfer voor goed

te behouden. Wellicht had de Regeering met het oog op de gezindheid der Franschen weder beproefd om den ouden voorloopigen toestand voor eenige jaren te behouden, indien zij hierdoor niet in financieele moeielijkheden geraakte. Bij den voorloopigen toestand was bepaald dat 225 Thl. per man zou worden betaald, maar de tijden werden al duurder en de Regeering kon er niet meer mee uit; om geen deficit te krijgen was zij gedwongen eenige duizende manschappen minder in dienst te houden dan de letter van de wet eischte; van daar dat zij wel gedwongen was het aantal soldaten in vredestijd opnieuw te laten goedkeuren, maar tevens daarbij een begrooting in te dienen, die eenige millioenen hooger werd dan vroeger het zoogenaamde ijzeren budget.

Het uitnemend succes, dat de Duitschers hebben behaald met de Pruisische legerorganisatie, heeft die inrichting echter niet populair kunnen maken; de zegevierende krijgers werden bij hun tehuiskomst toegejuicht en met bloemen en kransen bestrooid, maar dat nam niet weg dat de landverhuizing bleef aanhouden om zich aan den militairen dienst te onttrekken. De Duitscher roemt in deze dagen om strijd zijn uitnemende legerorganisatie, maar wanneer het er op aankomt, om haar individueel toe te passen, dan gevoelt hij al de bezwaren en zoekt zich zooveel mogelijk aan de verheerlijkte inrichting te onttrekken. Zou men nu die inrichting, die in weerwil van alle phrasen, wordt beschouwd als de schaduw van het Duitsche Rijk, bestendigen, - wanneer men de letter van het ingediende wetsontwerp neemt, - ten eeuwigen dage? Zou daarmee tevens voor goed in ons werelddeel de grondslag worden gelegd voor hetgeen men gevoegelijk het militaire tijdperk kan noemen? De vraag verdient vooral overweging met het oog op de sociale quaestie, die ook in Duitschland een voor de toekomst dreigend aanzien neemt; de sociaal-democratische partij, die de Parijsche Commune verheerlijkt ook in de middelen, die men hier bezigde om te komen tot het doel, neemt met den dag toe en met schrik merkte men te Berlijn de cijfers op van het aantal stemmen, op sociaal-democratische candidaten bij de Rijksdagsverkiezingen uitgebracht. De wenschelijkheid kan derhalve niet worden ontkend om nieuwe hulpbronnen van bestaan te openen voor het volk en vooral ook het onderwijs uit te breiden, daar onkunde alleen de oplossing van de sociale quaestie in sociaal-democratische middelen kan zoeken. Verminderde men nu de drukkende militaire lasten, dan kon een deel daarvan tot dat doel worden aangewend; verhooging van de belastingen toch is een onmogelijkheid. Zou men rekening houden met deze bezwaren, vroegen wij ons zelven af, zou in den Duitschen Rijksdag, waar zooveel denkers, zooveel scherpzinnige hoofden zitting hebben, althans geen wrijving van gedachten plaats hebben over dit probleem?

Wij zagen ons teleurgesteld; die punten, die naar ons inzien de hoofdzaak zijn bij de blijvende vaststelling van de militaire begrooting,

zijn door de toongevende partijen niet eens aangeroerd. De bezwaren van de meerderheid golden den vorm, niet het wezen van de zaak en hadden alleen betrekking op hetgeen de liberalen gewoon zijn het constitutioneele stelsel te noemen. Werd, zoo oordeelen de nationaal-liberalen, de sterkte in vredestijd voor goed vastgesteld tot op den man af en werd op dien grondslag de begrooting ingediend, dan had het recht van de volksvertegenwoordiging om de begrooting mee vast te maken, geen beteekenis meer; die goedkeuring was dan alleen een vorm geworden. Het recht van de volksvertegenwoordiging, redeneerde men verder, bestond strikt genomen in de jaarlijksche vaststelling van de lichting, en indien men dit recht al zoover niet wilde drijven, dan diende toch aan haar een engere keuze te worden gelaten en b.v. een maximum en minimum van de sterkte in vredestijd te worden bepaald.

Men zou kunnen opmerken, dat ook hier het constitutioneele stelsel in de toepassing weder die kleingeestigheid verraadt, die daarvan meer en meer onafscheidelijk wordt. De onderhandelingen over een transactie met de Regeering in dien zin zijn op dit oogenblik nog hangende en het is geheel onzeker hoe de zaak zal afloopen.

Naast de nationaal-liberalen, versterkt met den rechtervleugel van de Fortschritts-partij, staan de bij de laatste verkiezingen zoo sterk gedunde conservatieven, die door grif alles goed te keuren wat de Regeering eischte, trachten wil om de verloren sympathie van de Regeering te herwinnen.

Ook voor de Fortschritts-partij bleek de militaire quaestie opgelost in den zin van behoud van het bestaande; zij heeft alleen technische bezwaren, maar beschouwt toch de zaak rationeeler; zij wil vermindering van den diensttijd van drie op twee jaren, maar zonder vermindering van uitgaven; het gevolg hiervan zou zijn, dat nog een grooter aantal manschappen aan de militaire oefeningen kon deelnemen.

Is het niet vreemd dat de eenige partij, die in den Duitschen Rijksdag voor een hervorming van de militaire zaken opkwam, juist die was, waarvan men daar niets goeds kan hooren en die meest den lachlust opwekt? De vermaarde sociaal-democraat Hasenclever meende, dat het behoud van een groot leger voor Duitschland noodzakelijk was als verdedigingsleger, maar verlangde den diensttijd van drie jaren terug te brengen op één jaar en de aanzienlijke bezuiniging, die daardoor kon worden verkregen, aan te wenden tot verbetering van het onderwijs.

Wat is er toch van het standpunt van het gezond verstand in te brengen tegen het voorstel van het sociaal-democratische partijhoofd om het onderwijs uit te breiden met het oog op de eventueele verdediging van het vaderland, een sterk en ontwikkeld geslacht op te kweeken door de gymnastiek op de lagere scholen te verheffen tot een vormend element. ‘Wilt gij,’ sprak Hasenclever o.a. ‘een beschavende rol vervullen, bevrijdt Europa dan van den drukkenden militairen last; dan eerst kunt gij zeggen: Duitschland staat aan de spits der beschaving.’

Het standpunt van de Regeering - de bestendiging van het militairisme - is in den Rijksdag meesterlijk verdedigd door den beroemden chef van den generalen staf von Moltke, bijgenaamd de Zwijger. Wij willen den gang van zijn redeneering in korte trekken weergeven; zijn betoogtrant, zijn klassieke taal vormen een feit van groote beteekenis in de parlementaire geschiedenis.

De vraag is, sprak von Moltke, of Duitschland in de toekomst de zware lasten zal moeten dragen, die voortvloeien uit het onderhoud van een leger van 401000 man in vredestijd. Nu moet elke Regeering, vóor zij denken kan aan besparing, aan schulddelging, aan vermindering van belasting, voorzien in de noodwendige behoeften des lands, en wat is wel de allereerste behoefte? die van te bestaan en zijn bestaan verzekerd te achten. Binnen de grenzen des lands is het de wet, die het recht en de vrijheid van het individu beschermt; waar men den eenen Staat tegenover den anderen heeft, geldt alleen de macht. Een rechtbank van het volkerenrecht, wanneer er al een bestond, zou een uitvoerende macht naast zich moeten hebben, en haar uitspraken zijn ten laatste weder onderworpen aan de beslissing van het slagveld. Kleine Staten kunnen zich verlaten op neutraliteit, op internationale verdragen, maar een groote Staat bestaat alleen door zich zelf, door eigen kracht, vervult alleen het doel van zijn bestaan, wanneer hij vastberaden is en gewapend om zijn bestaan, zijn vrijheid, zijn recht te verdedigen. Het land weerloos te laten is derhalve de grootste misdaad der Regeering. De wensch om de groote sommen, die jaarlijks voor militaire zaken worden uitgegeven, te besparen, de belastingen daarmee te verminderen of het geld aan te wenden voor werken des vredes, is volkomen billijk! Hoeveel goeds en schoons kon daardoor niet worden tot stand gebracht, maar laat ons niet vergeten, dat de besparingen op de oorlogsbegrooting gedurende een reeks van vredejaren verloren kunnen gaan door één oorlogsjaar. Van 1808-12 had Pruisen jaren van vrede; de sterkte van het leger was zoo gering, de diensttijd zoo kort als dat maar wezen kon, en toch kon keizer Napoleon I zich beroemen uit het toen zoo kleine en zoo arme Pruisen een milliard te hebben gehaald. Wij bespaarden, omdat wij moesten, op ons leger en betaalden het tiendubbele aan den vreemdeling. Naast de oorlogsuitgaven zijn ook voor andere doeleinden in de laatste jaren belangrijke sommen ter beschikking gesteld van de Regeering, maar steeds wordt meer gevraagd en aan vermindering van belastingen is derhalve niet te denken; ik voor mij ben van gevoelen, dat ook de geringste iets aan den Staat moet opbrengen, al ware het alleen, opdat hij niet vergete, dat er een Staat is die voor hem zorgt en dien hij geroepen is te beschermen, want de ervaring leert, dat de grootste weldaden, wanneer zij om niet worden genoten, door den mensch niet worden op prijs gesteld. Hoe kan de Staat afstand doen van zijn inkomsten, wanneer op allerlei gebied nog zooveel te doen overblijft?

Ik noem alleen de school, omdat hier het punt van uitgang ligt, wanneer wij ons behoeden willen voor de gevaren, die even goed van binnen als van buiten dreigen, door het socialistische en communistische streven, - gevaren, die alleen kunnen worden weggenomen behalve door sociale verbeteringen, door een grootere en meer algemeen verspreide ontwikkeling. De school neemt het opkomend geslacht niet geheel in zich op en zij begeleidt de meerderheid der jeugd slechts gedurende een betrekkelijk kort tijdsverloop. Gelukkig treedt bij ons daar waar het eigenlijke onderwijs ophoudt, zeer spoedig de staatsopvoeding in en geen natie heeft tot heden zoo algemeen een opvoeding genoten als de onze, door den algemeenen dienstplicht. Men heeft gezegd: de schoolmeester heeft onze veldslagen gewonnen; maar dat is minder juist; het weten alleen brengt den mensch nog niet tot dat standpunt, waarop hij bereid is zijn leven te geven voor een denkbeeld, voor de vervulling van zijn plicht, voor de eer des vaderlands; daartoe behoort de geheele opvoeding van den mensch. Niet de schoolmeester, maar de opvoeder, de Staat heeft onze veldslagen gewonnen, de Staat die thans weldra 60 jaargangen van de natie heeft opgevoed tot kracht van lichaam en van geest, tot orde en nauwgezetheid, tot trouw en gehoorzaamheid, tot vaderlandsliefde en dapperheid. Gij kunt het leger, wat de geheele sterkte betreft, ook in het binnenland niet ontberen voor de opvoeding der natie. En wat het buitenland betreft? Wellicht dat latere geslachten gelukkiger zijn dan wij en zich van den gewapenden vrede kunnen ontdoen, die nu reeds zoolang op Europa drukt; voor ons is dit, geloof ik, niet weggelegd. Een groote historische gebeurtenis zooals de oprichting van het Duitsche Rijk heeft een langen tijd noodig om te worden, en wat wij in een halfjaar met de wapenen hebben verworven, dat zullen wij gedurende een halve eeuw met de wapenen moeten beschermen, opdat het ons niet weder ontnomen worde. Laten wij ons zelven op dat punt niet misleiden: sinds wij gelukkig geweest zijn in den oorlog, zijn wij overal meer geacht, nergens meer bemind geworden. Overal vinden wij wantrouwen; men meent dat Duitschland nu het machtig is geworden, in de toekomst een minder aangename buurman kan zijn.

Na op de oorlogstoerustingen te hebben gewezen van Frankrijk, na melding te hebben gemaakt van de veroveringsplannen, die men Duitschland ten opzichte van Nederland, de Russische Oostzee-provincie, enz toeschrijft, verdedigde von Moltke de thans bestaande Pruisische of Duitsche legerorganisatie. Hij maakte, vreemd genoeg, de Regeering en daarmee zich zelf een compliment, dat er niet meer was gevraagd, en terwijl de Franschen hun leger uitbreiden, Duitschland zich bleef tevreden stellen met hetgeen het had, maar - ging hij voort - wij mogen aan de innerlijke degelijkheid van ons leger niet de minste afbreuk doen, noch door verkorting van den diensttijd, noch door vermindering van de effectieve sterkte. De eerste maatregel leidt, indien

hij eenige financieele waarde zal hebben, tot de militie; nu hebben de oorlogen, die door militie worden gevoerd, dit eigenaardige, dat zij veel langer duren en reeds om die reden veel grooter offers kosten aan geld en menschen dan alle andere oorlogen. Herinnert u slechts den grooten oorlog van de Vereenigde Staten van Amerika, die van beide zijden door militie moest worden gevoerd. Bancroft in zijn voortreffelijke geschiedenis van de Vereenigde Staten deelt geheel het oordeel van Washington over de militie. Nooit was een eisch meer onpopulair in verband met de omstandigheden, dan die welke Washington telkens op nieuw aan het Congres stelde om een staand leger op te richten. De Amerikaan laat zich daarover op de volgende wijze uit: 'De ervaring, die de beste leidsvrouw is voor ons handelen, spreekt zoo duidelijk en beslist tegen het vertrouwen op de militie, dat niemand, die orde, regelmatigheid en spaarzaamheid op prijs stelt en die zijn eigen eer, zijn karakter en gemoedsrust lief heeft, deze zal afhankelijk stellen van een onderneming, uit te voeren met militie. Korte diensttijd en een ongemotiveerd vertrouwen op de militie zijn de oorzaken van onze teleurstellingen en van het toenemen van onze schuld.' Ook de ervaring van den laatsten oorlog van Duitschland pleit tegen de militie. De Fransche mobile en nationale garden hebben den oorlog eenige maanden langer doen duren, zij hebben bloedige offers gekost, groote verwoesting en veel ellende verspreid, maar zij hebben op den gang van zaken in den oorlog geen invloed kunnen uitoefenen, zij hebben Frankrijk bij den vrede geen betere vredesvoorwaarden kunnen verschaffen. De treurige werkzaamheid van de Franctireurs heeft onze krijgsbewegingen geen dag doen vertragen, maar wel heeft zij aan den oorlog het wreedaardig karakter gegeven, dat wij betreurden maar niet konden veranderen. Wanneer gij de natie wapent, wapent dan met de goede elementen ook de slechte; en elke natie heeft die; de eerste, de goede, vormen echter overal de meerderheid.

In algemeene bewoordingen betoogde von Moltke de noodzakelijkheid van de blijvende vaststelling van de effectieve sterkte van het leger en eindigde zijn merkwaardige rede ongeveer aldus: 'De beste kan op aarde niet in vrede leven, wanneer zijn booze buurman het er op toelegt; ik geloof echter dat wij de wereld zullen toonen, dat wij een machtige natie geworden zijn, maar een vredelievend volk zijn gebleven, een natie die den oorlog niet noodig heeft om roem te verwerven en die den oorlog niet wil om veroveringen te maken. Ik zou waarlijk niet weten, wat wij met een stuk veroverd Rusland of Frankrijk zouden doen. Ik hoop dat wij een reeks van jaren niet alleen vrede zullen hebben, maar ook den vrede gebieden. Wellicht komt men dan tot de overtuiging, dat een machtig Duitschland in het midden van Europa de grootste waarborg is voor den vrede van Europa. Maar om vrede te gebieden, moet men op den oorlog voorbereid zijn,

en ik geloof dat wij kiezen moeten en òf zeggen dat wij bij den tegenwoordigen politieken toestand van Europa geen sterk en goed toegerust leger noodig hebben, òf dat toe staan wat daarvoor noodig is.'

Hoe bondig en degelijk de betoogtrant van den grooten Duitschen krijgskundige ook zij, het punt, waarvan hij uitgaat, en dat hij als een zekere zaak, als een axioma stelt, verdient in elk geval nadere overweging, en 't is vreemd dat niemand in den Duitschen Rijksdag opstond om daarop te wijzen; de grijze von Moltke - men weet, de groote Pruisische veldheeren zijn erg kerkelijk vroom evenals de Duitsche Keizer - huldigt de theorie van Darwin, gelooft dat het leven der volkeren allereerst moet worden beschouwd als een *struggle of life*, als een leven door vernieling, waar alleen de sterken recht hebben van bestaan. Daarop is de noodzakelijkheid van de reusachtige staande legers gebouwd. Nu gelooven wij gaarne, dat het doel van Duitschland op dit oogenblik de vrede is, omdat het aan vrede behoefte heeft, daar de organisatie van het nieuwe rijk nog niet vast genoeg is geworteld en bovendien rust noodig is om te genezen van de wonden, in den strijd tegen Frankrijk ontvangen. Maar er is reeds een draai in die vredezucht; het leger moet niet alleen dienen om eventueel eigen bestaan te beschermen, maar ook den vrede te gebieden aan anderen. Wie ziet niet in, dat de heer von Moltke met deze theorie den eenen voet reeds gezet heeft op een anderen weg en de hand wordt uitgestrekt naar de heerschappij over anderen. Wie geeft Duitschland recht om zich met mijn strijd voor mijn bestaan te bemoeien, wanneer de omstandigheden mij daartoe nopen? Men weet, dat von Moltke reeds lang vóor den oorlog met Oostenrijk en Frankrijk zich in dien geest heeft uitgelaten en gezegd, dat de vrede in Europa niet eer zal zijn verzekerd vóor zich in het hart van Europa een rijk had gevormd, krachtig genoeg om den vrede te gebieden door zijn zwaard in de weegschaal te werpen. De bedoeling is zeker goed, maar het gezegde herinnert toch aan de bekende uitdrukking van Napoleon III, dat zonder Frankrijks toestemming geen schot in ons werelddeel mocht worden gelost.

De theorie van von Moltke gaat innerlijk mank; om vrede te hebben, moet men zich eerst al de opofferingen getroosten, die aan het bezit van een kostbare wapenrusting zijn verbonden; en aangezien dit nog niet genoeg is bij de gezindheid en den geest, die de groote Staten onderling tegenover elkander bezielt, staat elk oogenblik een oorlog te wachten om den vrede te behouden. Kan men bij zulke theoriëen geheel de vrees van zich weren voor de verwezenlijking van de voorspelling, dat Duitschland op den ingeslagen weg van machtsuitbreiding en gebiedsvergrooting niet kan blijven stil staan, op grond van de inwendige macht die het drijft en die het dwingt om zijn beginsel tot de laatste consequentie door te voeren, toe te passen, totdat het komt aan het punt, waar de opgedreven macht onhoudbaar wordt, tot

dat punt waar het noodlot het in de armen vliegt en doet instorten? Er is in het karakter der Duitschers reeds zoo veel veranderd, sinds zij groot geworden zijn, dat wij volstrekt geen reden hebben om te verzekeren, dat hun meerdere wijsgeerige ontwikkeling hen zou terughouden van het volgen van de wet der innerlijke noodzakelijkheid. Na de oprichting van het groote Duitsche rijk heeft de Duitsche philosophie het gebied van het nevelachtige, van het zweven in hooger sferen vaarwel gezegd en een tamelijk realistischen vorm aangenomen.

Slechts schijnbaar logisch is de bewering van den Duitschen veldheer, dat aan den eisch, dien de strijd voor het bestaan oplegt, onvoorwaardelijk moet worden voldaan. De eischen kunnen er naar zijn; ik kan mijn bestaan meer bedreigd achten, dan dit in werkelijkheid het geval is en daardoor mijn kracht onnut verspillen. Ik kan ook aan mijn verdediging van de eene zijde zooveel kracht aanwenden, dat ik mij aan de andere zijde bloot geef en de afgrond gaapt, juist wanneer ik de verdedigingswerken van de meest bedreigd gewaande zijde voltooid heb. M. a.w. de strijd tegen den buitenlandschen vijand is slechts een deel van den strijd voor het bestaan; de Staat, die overdreven zijn kracht daaraan wijdt, loopt gevaar zijn sociale verhouding binnenslands voorbij te zien en kan zich uitputten en krachteloos maken. Niemand zal ontkennen dat de gewapende vrede, zooals wij dien in de laatste jaren hebben, het volk uitput; de lasten die er voor moeten worden gedragen, zijn te hoog; de arbeidskracht die verloren gaat door één percent van de beste kracht der bevolking aan soldatendienst te wijden, is te veel. Wat baat mij een groot leger, wanneer het volk verarmt, wanneer de welvaart afneemt, wanneer een deel van de beste kracht des lands naar den vreemde vlucht om aan den gehaten militairen dienst te ontkomen? Neen, het gezond verstand zegt mij, dat ik mijn verdediging moet inrichten naar de middelen, waarover ik kan beschikken. Als ik 's nachts op blijf, dan is mijn bestaan beter beveiligd dan wanneer ik slaap, want dieven kunnen mij komen overvallen; maar het gebrek aan nachtrust zal mij spoedig zoo verzwakken, dat ik geheel onbruikbaar word voor elken strijd. De Staten worden voor het oogenblik meer binnen- dan buitenslands bedreigd; het zijn juist de sociale verhoudingen, die ernstige bezorgdheid inboezemen en die de inspanning van aller krachten vereischen om de geregelde samenwerking van de verschillende deelen der maatschappij te doen voortduren. Het is Pruisische traditie om aan het militairisme de eerste plaats toe te kennen en daarna te zien, wat er voor de andere diensten overschiet; die traditie bezielde von Moltke, toen hij sprak in den Rijksdag. 't Kon zijn dat men zich over dat militairisme te laat beklaagde.

Wie bedreigt Duitschland, dat het voortdurend op de been houden van zulk een indrukwekkende macht noodzakelijk is, minstens gedurende een halve eeuw? Frankrijk, - en de Duitsche veldheer verzuimt

niet in het breede op te sommen welke toerustingen Frankrijk door zijn nieuwe legerorganisatie maakt. Beschouwt men intusschen de zaken meer van een onpartijdig standpunt, dan behoeft die vrees voor Frankrijk zoo heel groot niet te zijn; een volk, dat zoo heilloos verdeeld is als de Franschen, een volk waarvan men in zijn tegenwoordigen toestand zich bijna niet meer voor kan stellen dat het vooreerst weer een geregeld vast bestuur verkrijgt, is zulk een heel gevaarlijke vijand niet. Is de verhouding tusschen Duitschland en Frankrijk buitendien niet veel veranderd door de annexatie van Lotharingen en den Elzas? De vestingwerken van Met: en Straatsburg, de geheele defensie-linie langs de nieuwe grenzen maken dat Duitschland een oorlog veel geruster kan afwachten. Zou Duitschland voor een verdedigingsoorlog dat leger noodig hebben, dat thans voor minstens een halve eeuw wordt aangevraagd en dat de meerderheid van de volksvertegenwoordiging wat de hoofdzaak betreft, bereid is toe te staan? In een zuiver militairen staat kan men altijd wel argumenten vinden om het te beweren, maar het komt ons nog niet onvermijdelijk noodzakelijk voor. Wij hebben nu eenmaal reden om de vrede-verzekeringen van de hooge personen in groote Staten te wantrouwen en de heer von Moltke moet weten, dat feiten alleen de overtuiging van andere volken ten opzichte van Duitschland kunnen wijzigen. Een voorstel b.v. om de weerkracht, al ware het in nog zoo geringe mate, te verkleinen, zou een beteren dunk gegeven hebben en het militairisme van onzen tijd hebben doen beschouwen als een wel noodzakelijk, maar toch slechts tijdelijk kwaad. Nu heeft men de bestendiging van een zeer onwenschelijken toestand en de andere Staten zijn op het voorbeeld van Duitschland wel genoodzaakt zich naar de Pruisische traditie te schikken.

Een punt in de rede van von Moltke is zeker nieuw, althans voor niet-Pruisen; het is het hoog belang dat hij aan den militairen dienst toeschrijft voor de opvoeding van een volk; hoort men hem daarover spreken, dan zou men meenen, dat het onderhoud van zulke groote staande legers wenschelijk is, ook indien dit voor het voeren van een of anderen oorlog eventueel niet noodig was. Er schuilt zonder twijfel veel waarheid in die bewering; de militaire opvoeding bewijst uitstekende diensten; zoowel op het lichaam als op den geest oefent zij een voortreffelijken invloed uit; ook na verloop van jaren herkent gij den ex-soldaat onder honderde arbeiders door zijn flinke houding en door de wijze waarop hij den arbeid aanvat en verricht; de bruikbaarheid van den mensch voor het leven wordt door de militaire opvoeding verhoogd. En in Duitschland is dit dubbel het geval, omdat door den algemeenen dienstplicht de beschaafde en minder beschaafde elementen zijn bijeengevoegd en de laatste steeds in die gevallen den invloed van de eerste ondergaan. Het al te werktuigelijke dat de militaire opvoeding elders eigen is, wordt in Pruisen buitendien voor een goed deel weggenomen, omdat bij die opvoeding evenals bij den geheelen ambtenaarsstand, de

opwekking van persoonlijke werkzaamheid, van het persoonlijk initiatief en daarmee het bewustzijn van eigen verantwoordelijkheid sterk op den voorgrond treedt; het niet-handelen bij onverwachte omstandigheden wordt in Pruisen bij de staatsopvoeding zwaarder gestraft, dan het verkeerd handelen, maar dat steunde op een redelijken grond. In den oorlog met Frankrijk heeft het Duitsche leger werkelijk uitstekende bewijzen gegeven van zijn voortreffelijke opvoeding en een voorbeeld gegeven, dat wellicht nooit zal overtroffen worden. De wapenleer heeft op zich zelf reeds dit voor, dat zij in den mensch het bewustzijn versterkt van zijn kracht en hem daardoor meer geschikt maakt voor den levensstrijd. Men kan het leger van die zijde vergelijken bij een uitnemende gymnastiekschool. Krachtig nationaal bewustzijn is alleen mogelijk waar het geheele volk voor een tijd samenwerkt tot een zelfde doel; uit een leger als het Duitsche moet één natie worden, al was het verschil tusschen Noord en Zuid nog veel grooter dan het thans reeds is.

Men verkrijgt echter die voordeelen van de Staatsopvoeding niet zonder invoering van het Pruisische stelsel en wellicht laat zich dit stelsel niet overal elders invoeren; in Pruisen hangt het samen met de geheele inrichting van de opvoeding, ook op de school; zonder een volksschool in den wezenlijken zin des woords - wij merkten het reeds vroeger op - kan de invoering van den algemeenen dienstplicht niet anders dan slechte resultaten geven. Maar dit daargelaten, men kan den heer von Moltke doen opmerken, dat hij wel de voordeelen maar niet de nadeelen neemt van de Pruisische Staatsopvoeding, die allereerst daarin bestaan, dat de onkosten van die oefenschool te hoog zijn, dat het plicht is uit te zien naar middelen om hetzelfde doel langs anderen weg te bereiken, zij 't dan ook in eenigszins mindere mate. Wij spraken reeds van het voorstel van den sociaal democratischen afgevaardigde Hasenclever, die in den Duitschen Rijksdag nauw meer dan een glimlach wordt waard geacht; kan het goede dat er in de militaire opvoeding gelegen is, niet gewijzigd op de lagere scholen en de daarmee in verband te brengen herhalingsscholen - de Duitschers spreken van Fortbildungsschule - worden toegepast? de voordeelen der militaire opvoeding berusten op geen geheimzinnige werking maar op een beginsel: individueele en gezamenlijke lichaamsoefening en ontwikkeling van de verschillende vermogens. De heilzame invloed van de gymnastiek op lichaam en geest is zoo groot, dat het wonderbaar is, dat bij de opvoeding op de lagere scholen niet meer tijd daaraan wordt besteed; op onze Nederlandsche scholen onbreekt dit opvoedingsmiddel in den regel. Alle eer aan de specialiteiten, maar de geleerden zijn het ook hier al weder niet eens, - sommige militairen houden een driejarigen, anderen een vijfjarigen diensttijd voor noodzakelijk; er zijn er ook die twee en één jaar voldoende achten, en nu komt het ons, geen specialiteit zijnde, niet onmogelijk voor, dat, wanneer de geheele

opvoeding beter wordt ingericht, de driejarige militaire diensttijd belangrijk kan worden verminderd en daarmee een groot deel van de oorlogsuitgaven worden gespaard. Dat in een land, waar het militairisme tot de overlevering behoort, dit denkbeeld geheel wordt verworpen, is nog geen bewijs dat het niet uitvoerbaar is en goede vruchten kan opleveren.

Von Moltke beweert, dat een hooge begrooting van oorlog nog altijd voordeeliger is dan het verliezen van één oorlog; ook deze bewijsvoering laat evenwel veel te wenschen over; een exceptioneel feit wordt te hulp geroepen, een der afpersingen van Napoleon I; waarschijnlijk werd ook nog een exceptioneel feit er bij gedacht - de Fransche oorlogschatting ten bedrage van 5 milliarden; noch de cijfers van Napoleon I, noch die van Bismarck zijn echter tot heden onder de gewone berekeningen opgenomen, al zal waarschijnlijk ook in dit opzicht het voorbeeld van Pruisen naderhand blijken aanstekelijk te werken. Daarbij vergeet de Duitsche veldheer hier de berekening te maken, die bij het bepalen van de Fransche milliarden niet vergeten werd, die namelijk van het verlies aan arbeidskracht bij de groote staande legers. De geheele betoogtrant van den grijzen krijgskundige steunt, in weerwil van zijn traditioneel christendom, op het grofste realisme. De oorlog wordt tot gewonen regel gemaakt en bij deze cynische opvatting wordt zelfs niet gedacht aan het overwegen van middelen, welke dien oorlog zouden kunnen voorkomen.

Wordt de driejarige diensttijd verminderd, dan heeft von Moltke terstond zijn militie-stelsel-argument gereed; militie-oorlogen duren langer, kosten meer geld en meer menschen en zijn derhalve af te keuren tegenover de groote staande legers. De militie-voorbeelden zijn echter niet zeer gelukkig gekozen; zij zijn ontleend aan Amerika en aan de mobile garden van Frankrijk. De vergelijking vervalt echter, wanneer de geheele opvoeding meer wordt ingericht met het oog op de eventueele verdediging des lands en tevens op de voordeelen, die voor den Staat in de militaire opvoeding zijn gelegen. De richting, door den sociaal-democratischen Hasenclever voorgesteld, verdiende in elk geval meer overweging, dan men uit partijzucht haar in den Duitschen Rijksdag wel heeft willen verleenen.

Het einde van de legerwets-quaestie in den Duitschen Rijksdag zal hoogst waarschijnlijk zijn, dat de Regeering het met de meerderheid in de hoofdzaak eens wordt en wel op dien grondslag dat een minimum en een maximum wordt bepaald van de sterkte in vredestijd, van 360000 tot 400000; in de laatste jaren waren gemiddeld niet meer dan het eerste getal onder de wapenen, en door te beschikken over een 40,000 man meer of minder is het begrootingsrecht van de constitutioneele heeren niet geheel weggenomen. Daarmee is tevens zoowel voor Duitschland als voor Europa een gewichtig feit beslist: het voortduren van den gewapend en vrede. Immers het voorbeeld van

Pruisen verplicht ook andere volkeren zich uit te putten in oorlogsuitgaven. Gaarne laat de Duitscher zich gezeggen, dat hij van de Franschen de rol heeft overgenomen aan de spits der beschaving te staan, natuurlijk in beteren en meer verheven zin dan Frankrijk dit heeft gedaan, - en het eerste gevolg daarvan is, dat de Pruisische militaire traditie de heerschende wordt in Europa en de groote staande legers worden bestendigd. Voortreffelijke beschaving!

Wij gelooven niet dat er specifieke middelen bestaan om den oorlog geheel te voorkomen; er zijn quaesties, die door geen scheidsgericht ooit zullen kunnen worden beslist, en de vredebonden geven blijk van goeden wil maar tevens van naïeve onkunde ten opzichte van den mensch en het menschelijke; maar iets anders is het den oorlog te verklaren tot gewonen regel en met het Pruisische militaire cynisme Europa voortdurend te willen maken tot een groot militair kamp; noodzakelijk moet daarmede ook de zaak der humaniteit schade worden toegebracht en het is ons nog altijd raadselachtig hoe men een militaire overtuiging als die van von Moltke kan rijmen met een Christelijke overtuiging. Wellicht moet ons gebrek aan inzicht op dit punt gesteld worden op rekening van onze onkunde ten opzichte van hetgeen door zekere Christenen geloofsmysterie wordt genoemd.

16 Maart '74.

NOORMAN.

Letterkunde.

Naar waarde geschat.

Kinderen der Eeuw, door Mevr. Elise van Calcar. Drie deelen, Arnhem, D.A. Thieme, 1873.

Onze eeuw, zooveel geroemd en zoo hoog geprezen om hare schitterende lichtzijden, en toch verduisterd door zoo menige schaduwzijde; - zoo trotsch en hoogmoedig op haren materiëelen vooruitgang en geestelijke ontwikkeling, en toch zedelijk verbasterd door den aanstekelijken Mamonsdienst; - zoo overvloeiende van godsdienstsecten en geloofsrichtingen, van philanthropie en zedenleer, en toch godsdienstloos genoeg om weder terug te voeren tot het domste bijgeloof; onze eeuw geldt het werk, dat mevrouw Van Calcar onder den titel van ‘Kinderen der eeuw’ den lezer aanbiedt.

Slechts een begaafde pen kon deze rijke stof naar eisch bewerken, slechts een veelzijdig ontwikkeld verstand zich wagen in het labyrinth van tijdvragen en maatschappelijke vraagstukken, waarin het tegenwoordig geslacht verdwaald raakte.

Aan beide ontbreekt het deze verdienstelijke schrijfster niet, en met groote verwachting begaven wij ons dan ook aan de lectuur van hare laatste pennevrucht. Wordt deze verwachting vervuld?

Met het oog op de strekking van het boek en de vele waarheden die het bevat, kunnen wij deze vraag bevestigend beantwoorden. Mevrouw Van Calcar heeft haar wèlgevestigden litterarischen roem gehandhaafd en zich nieuwe lauweren verworven op het gebied waar zij een eersten rang heeft op te houden. Evenwel zijn er ook distelen onder de rozen die zij ons aanbiedt, en jammer is het, dat zij die meer plaats inruimde dan met de aesthetiek overeenstemt. De wijdloopige behandeling van het Spiritisme rekenen wij onder deze rubriek. De hoofdstukken daaraan gewijd hadden wij gaarne afgestaan aan de ontknooping der geschiedenis, die na drie lijvige boekdeelen nog op zich laat wachten en daarom door de schrijfster in een volgend werk wordt beloofd.

Onze critiek moet zich dus bepalen tot den vorm en de inkleeding van een verhaal, dat op plastische wijze den tegenwoordigen toestand der maatschappij en hare leden afschilderen wil. Wij zeggen van een *verhaal*, want van een roman is hier geen sprake. Blijkbaar heeft de schrijfster een hooger doel beoogd, dan door intrige te boeien of door spannende tooneelen den lezer mede te sleepen. Strikt houdt zij zich aan haren titel. *Kinderen der eeuw* zijn het in optima forma die zij opvoert. Wij herkennen hen aan hunne sprake, aan hunne handelingen, aan hunne goede en kwade eigenschappen; en deze kinderen, met hunne revolutionaire beginselen en tallooze geloofsstelsels, met hunne sociale hervormingsplannen en koude humaniteitstheorieën, met hun Materialisme, Spiritisme, Magnetisme, Naturalisme, Idealisme en emancipatiegeest, zien wij worstelen en strijden en altijd tevergeefs grijpen naar de waarheid.

Wat is waarheid?

Gewis iets objectiefs, en daarom wèl te onderscheiden van iedere subjectieve overtuiging der eeuwkinderen, van elke, ook de meest pretentieuse, rechtzinnigheid, die subjectieve meening met de objectieve waarheid verwart. De schrijfster draagt dan ook zorg dat zij als een schitterende ster boven den chaos van meeningen en onderstellingen, van stelsels en droomerijen blijft uitblinken.

Hiervan deze eeuwkinderen te overtuigen was haar loffelijk streven; dubbel jammer achten wij het daarom, dat ook zij den glans dezer hemelvonk verduisterde, toen zij de hand er toe leende, om haar in het wondergeloof te hullen.

Zonder God geen waarheid. Wie durft het loochenen? Staat het niet met onuitwischbare letters in 's menschenhart gegrift? Maar deze waarheid is onafhankelijk van eenig leerstelsel. In welken vorm men haar kneedt, in welk dogma men haar wil besluiten, zij zal er over zegevieren. Zoo wint de goddelijke waarheid het van de menschelijke leer, en millioenen geesten juichen er in.

Wij bedoelen hiermede geenszins de Christelijke leer te verwerpen, maar hare kracht ligt in de *waarheid* en niet in het *dogma*, het gebrekkige, vergankelijke kleed der waarheid. De waarheid nu maakt vrij. Gemeenschap met God is dus evengoed mogelijk voor den vrijzinnigen als voor den dogmatischen Christen, en deze waarheid der 19de eeuw hadden wij gaarne in een van de ‘kinderen dezer eeuw’ meer erkend en gewaardeerd gezien.

Maar beschouwen wij eenige dezer kinderen van meer nabij.

Parijs, het middenpunt der verlichting en beschaving - zooals de Franschman pocht - maar tevens de bakermat der verfijnde zinnelijkheid en van het grove Materialisme, de vruchtbare moeder der groote wereldideeën en hervormingsplannen, maar tevens de lichtzinnige kweekster der onbeschaamde zedeloosheid, Parijs, moest krachtens haar

eigenaardig wereldstandpunt de veelbelovende schouwplaats zijn hunner daden.

De meesterlijk geschetste figuur van dokter Beaujeu trekt er het allereerst onze aandacht.

Beaujeu is een man van wetenschap, maar geen dorre geleerde; een man blakende van menschenliefde, maar geen geloovig christen, een van de velen die met het Christelijk drijven ook het Christendom verwierpen, een volbloed Straussiaan, een aanbidder van den menschelijken geest. Dien geest vrij te maken van priesterheerschappij en godsdienstig wondergeloof, hem te verheffen op den zetel der onttroonde godheid en hem de verbetering van het menschengeslacht toe te vertrouwen, hem alléen als wetgevende macht te gehoorzamen en te dienen, dat is de gouden eeuw, het land der belofte, de toekomst der wereld - de toekomst der menschheid, de toekomst van zijn vaderland, de toekomst der maatschappij, waarvoor de dokter ijvert met al de kracht die in hem is, waarvoor hij zijn eerste plichten als echtgenoot en vader vergeet.

Om zijne theorieën kracht bij te zetten, voelt hij dat iets wezenlijks noodig is, iets practisch, iets voorbeeldigs. De genezing der maatschappij, (die hem veel meer ter harte gaat dan de lichaamskwalen die de stervelingen plegen te martelen) moet volgens degelijke methode tot stand gebracht worden; er moet niet alleen geredeneerd, er moet gehandeld, er moet opgeofferd worden, en daarom wil Beaujeu niet slechts zijne krachten, zijn vermogen, hij wil ook zijne kinderen geven; zij moeten een incarnatie zijn van zijne leer, zijn belichaamde, zijne gerealiseerde theorie; zij moeten burgers der toekomst worden, in hunne zielen wil hij zijne leer schrijven als op een blad papier. De maatschappij is krank; zij moet gezond worden, denkt hij; zij heeft levenskracht genoeg in hare aderen, de leefregel alleen ontbreekt, die moet haar redden.

Hygiène (gezondheidsregel) is zijn wachtwoord en daarom heeft hij zijn zoon Hygie (gezondheid) en zijne dochter Hygiène genoemd.

Tot welke gevolgen deze leermethode noodzakelijk moet leiden, toont de schrijfster in menig uitstekend hoofdstuk geleidelijk aan. Bij den woeligen, onstuimigen, egoïstischen Hygie schiet het geestelijk onkruid dra wortel en tiert welig voort. De zachte, bescheiden Hygiène daarentegen, door haar karakter en het waakzame moederoog behoed voor de klippen waarop haar broeder strandt, is door de natuur bestemd tot onderwijzeres haars vaders. Door Spiritisme en Magnetisme in de war gebracht en door de clairvoyance zijner dochter ten slotte overtuigd van de werking des geestes ook buiten het lichaam, slaat Beaujeu een schuchteren blik in het verloochende Godsrijk en buigt verslagen het hoofd.

Zoo lost zich de kernachtige, karakteristieke wereldfiguur van den verstandsman, den vrijgeest, den socialist plotseling op in een nevel.

Dat zulk een, wel is waar lichtzinnig, maar overigens rechtschapen, eerlijk, menschlievend man van zijne dwaalbegrippen moest terugkomen, zoodra hij er het verderfelijke van in zijn eigen zoon had ondervonden, is natuurlijk; maar een coup de théâtre mag het heeten, hem door Magnetisme en Spiritisme pasklaar te maken voor den religievorm, dien de schrijfster voor hem gereed houdt. Bij deze hulde aan hare geloofsrichting, verbleekte de ster der waarheid die haar tot dusver zoo schitterend had voorgelicht.

Een ander uitmuntend geschilderd type, de phrenoloog Crane, een man van ernstige studie en edele grondbeginselen, die tevergeefs naar God heeft gezocht; een philanthropisch philosoof, die in den menschelijken schedel een middel hoopt te vinden om de menschheid te volmaken, wordt op dezelfde miraculeuze wijze tot den godsdienst teruggevoerd.

Een vluchtige blik op Gabriël Reveil zal dezen onnatuurlijken, onvoorbereiden overgang van deze wetenschappelijke mannen tot het Christendom, zooal niet rechtvaardigen, dan toch verklaren.

In Gabriël Reveil schetst de schrijfster den waren discipel van Jezus en dus den echten wereldverbeteraar. Ook Reveil doorvorschte de wetenschap en zocht er tevergeefs naar de opperste wijsheid, de hoogste waarheid, naar zekerheid. ‘Dieper drong hij door in de talen van het Oosten, oudheidvorschers reisde hij na en wroette in de oorkonden der geschiedenis; door de studie der sterrekunde poogde hij ten hemel op te klimmen, door de geologie in den afgrond neder te dalen; maar altijd dezelfde eindigheid van het weten, gebrekkigheid van het proefnemen, onzekerheid van onze gewaagde hypothesen.’

Wanhoop grijpt hem aan, de gedachte aan zelfmoord rijst in hem op, dáár dringt, op een dag, de stem zijner moeder uit de aangrenzende kamer tot hem door, die haar gewone avondbijbellectuur houdt, en als een lichtstraal in de duisternis treffen hem de woorden uit het Evangelie van Johannes:

‘Ik ben de weg, de waarheid en het leven - niemand komt tot den Vader dan door mij.’

‘Was het hem nieuw dat woord? O neen, maar nu is hem het alsof het uit den Hemel door den grooten ontfermer, den Christus zelven, tot hem gezegd werd, en - hij is gered. Van nu aan begint hij de Schriften te lezen, niet met het oog van den kouden recensent, maar met het heilbegeerig hart, dat goddelijk onderwijs wil ontvangen en hij peinst over een koninkrijk der hemelen op aarde, dat door zijne uitbreiding onder de menschen alleen de volkeren opvoeden kan tot die waarachtige humaniteit, welke allen thans zoo vurig schijnen te begeeren, maar langs verkeerde paden zoeken.’

Reveil is het geïncarneerde ideaal van des schrijfsters geloofsovertuiging. Daarom ook moet hij volkomen zijn. Zijne verhevene verschijning, zijn waar en werkdadig liefdegeloof, zijn magnetische invloed

op allen die hem naderen, de heiligmakende kracht die van hem uitgaat, moeten niet alleen eerbied, ontzag en bewondering wekken, maar ook getuigen dat in hem de goddelijke waarheid is en werkt. Aan Reveil wordt het opgedragen de wereld te overtuigen van hare hedendaagsche dwaalbegrippen en haar afval van God; maar de hedendaagsche wereld eischt voor hare bekeering meer dan Christelijke woorden en daden, wonderen behoeft ze om overtuigd te worden, daarom ook is Reveil met wonderkracht bedeeld. Dáár waar zijn woord tekort schiet roept hij geesten op; want als een tweede Christus beheerscht hij het geestenrijk. Zal men nog twijfelen aan God en de onsterfelijkheid, aan het genadegeloof, verklaard door deze kracht? Neen, Beaujeu en Crane zijn overwonnen, niet door de Godsstem in hun binnenste, dat zij verre, maar - door het Spiritisme!

Beklagenswaarde 19de eeuw, die door deze verouderde wonderleer uwe kinderen tot God terug moet brengen! Arme godsdienst, die in krakende tafelpooten uw steun moet zoeken.

Naast Reveil maakt de goede Walter, de moderne predikant, een jammerlijk figuur.

Als mensch is er op Walter niets aan te merken; maar, medegesleept door de dwaalbegrippen van onzen tijd, biedt hij zijne gemeente in de plaats van den Godmensch, den verzoener onzer zonden, den wonder-Christus, slechts een van wonderen ontdaan en losgescheurd christendom aan, en toont zich bijgevolg geheel ongeschikt voor de taak van Evangeliedienaar.

Ook Walter mag op Christus wijzen als den weg, de waarheid en het leven, als den Heiland der menschheid en het voorbeeld waarnaar wij ons te richten hebben om tot God te naderen, toch is hij een ongeloovige, een afvallige, een deïst, die wel het verstand kan bevredigen maar het hart koud laat, en de godsdienst is hartszaak.

Walter ziet het dan ook in dat hij geen nut kan stichten en dat het *niet eerlijk van hem is dienaar van een Kerk te blijven*, *wier grondbeginselen hij met al de kracht die in hem is*, *wil bestrijden*, hij hangt dus de toga aan den kapstok - zeker het verstandigste wat zulk eene povere verschijning op modern gebied kon doen. Heeft Elise geen andere modernen dan dergelijke ploerten ontmoet?

Dat de rechtzinnige christen den vrijzinnige zoo wat gelijk stelt met den Heiden, zijn we nu eenmaal gewoon. Religieuse verwantschap is juist geen drijfveer tot goede verstandhouding, de veete tusschen Oud- en Nieuw-Katholiek bewijst dit opnieuw; maar dat men den modernen predikant als een automaat laat figureeren aan het sterfbed eens berouwvollen zondaars; dat hij uit zijne geloofsovertuiging geen woord van troost of bemoediging zou weten te putten en als 't ware door den nood gedwongen eindelijk bidt, *geheel in tegenspraak met zijne wijsgeerige theorie van het gebed*, *zoo inconsequent als ooit een modern theologant zijn systeem heeft gelogenstraft*, - dat is toch wat al te kras.

Indien al de moderne een andere opvatting heeft van het gebed als de rechtzinnige, volgt hieruit dan, dat ook hij het gebed niet zou aanmerken als: ‘een snoer die ons aan hoogere wereld verbindt, een band met God die een oneindigen rijkdom van troost in onze ziel uitstort, de staf waaraan wij ons altijd weder opheffen, hoe diep verslagen wij ook neêrzonken’; is hij minder vroom, omdat hij niet God aan 's menschen wil, maar 's menschen wil aan God onderworpen wil zien; sedert wanneer is egoïstisch bidden godsdienst?

Is het dan billijk hem het recht te ontzeggen van te kunnen bidden in den geest van Christus zelven?

Het tooneel tusschen Walter en de stervende moge voor velen iets aantrekkelijks hebben, de vrijzinnige christen kan er slechts glimlachend de schouders bij ophalen en in zijn overtuiging worden versterkt, dat ook de verlichtste kinderen onzer eeuw in 't duister rondtasten, zoodra zij onder den domper der orthodoxie geraken.

Orthodoxie en Spiritisme - twee kinderen van het godsdienstig Materialisme! Godsdienstige waarheid, aangenomen op gezag, bevestigd door een wonder; zóóver had het Jodendom 't vóór 18 eeuwen ook al gebracht.

Doch genoeg hierover. Verschil van geloofsrichting zou ons niet tot deze geloofscritiek hebben verlokt, indien wij niet gemeend hadden den handschoen te moeten opnemen voor de verongelijkte moderne theologie, - neen, wat gaat ons theologie aan? - maar voor een ernstig zedelijk christendom, in overeenstemming met de behoeften van onzen tijd, verongelijkt door onkunde en vooroordeel.

Met veel talent behandelt de schrijfster de vrouwenvraag in hare vrouwentypen.

‘Wat moet eene weduwe met vier dochters doen?’ vraagt de achtenswaardige, flinke weduwe Bressant aan dokter Beaujeu, en in deze vraag, waarmede zeker duizenden hedendaagsche moeders haar hoofd breken, ligt een zware beschuldiging tegen de maatschappij. De geschiedenis der Bressant's is dan ook een eigenaardig pleidooi voor de onbemiddelde en ongehuwde burgerdochter. Voor haar geen andere broodwinning als de schrale en ongezonde, voor haar geen andere toekomst als een levenslange slaafsche dienstbaarheid. Geen andere belooning voor haar ijver en deugd als armoede en geringschatting. Dergelijke overwegingen brengen Celestine, de jongste dezer Bressants, tot het besluit om op een andere wijze haar fortuin te beproeven. Zij is jong en schoon, zij heeft hare krachten ontdekt en zal haar kapitaal uitzetten om spoediger rijk te worden. Alle tegenbedenkingen harer deugdzame zuster Martha stuiten af op deze verterende geldzucht. Wat bazelt zij over eer? Is hare moeder geëerd om hare deugd en vlijt? Zie de heeren en dames eens tegenover een deugdzame weduwe met engelreine dochters! Maken zij onderscheid tusschen een gemeene meid en een fatsoenlijke burgerdochter? Neen, den rug draaien ze

haar toe. Maar zie, daar houdt de equipage van een bevallige ledigloopster stil, die zich door een groot heer laat onderhouden - daar gaan de hoeden af - dat buigt als een knipmes - dat stuift elkander voorbij om een oogwenk van dat vereerde wezen op te vangen...

Zóó redeneert Celestine en zooal het zedelooze, wufte en weelderige Parijs schuld draagt aan haren val, zeker is ook de maatschappij er niet vrij van te pleiten.

Welke wegen echter die maatschappij moet openstellen om het beklagenswaardig lot der onbemiddelde en ongehuwde vrouw te verbeteren blijft de vraag. De opvoering der vrouwelijke studenten getuigt voor der schrijfster antipathie tegen al wat naar emancipatie van den vrouwelijken werkkring zweemt. 't Zijn caricaturen. Zoodra men echter de deur der emancipatie op een reet zet, moet men zich niet verwonderen dat anderen die geheel openrukken. De verdedigers der vrouwenvraag vergeten gewoonlijk dat het recht van beperken en wetten stellen vervalt, zoodra de vrouw werkelijk is vrijgemaakt. Zij zullen zich dus de manhaftige baanbreeksters moeten getroosten die het waarschuwend: ‘tot hiertoe en niet verder!’ of het: ‘hier liggen voetangels en klemmen,’ slechts te meer aanspoort om het verboden terrein te betreden.

Die de emancipatie principieel voorstaat, moet niet, uit vrees voor de caricaturen die zij kan voortbrengen, de hand uitstrekken om haar naar eigen opvatting te modelleeren, en mevrouw Van Calcar *wil* de emancipatie. Huivert ze ook nog terug van den onbegrensden vrouwelijken werkkring, zoekt ze ook nog zijwegen voor de vrouw, toch dreef de overtuiging haar den weg op, die spoediger dan ieder andere tot de oplossing der vrouwenvraag voert. Haar krachtige aanval op den Code Napoleon is een welsprekender pleidooi voor de menschenrechten der verongelijkte, dan al wat er tot nog toe over dit thema is gedacht, gesproken en geschreven.

Een Parijsch huwelijk levert haar de stof voor een even tragische als voortreffelijke schets van het schrikkelijk lot der vrouw aan de zijde van een laag, verachtelijk en hebzuchtig echtgenoot. De harde wet, die Rosalie tot lijfeigene van den gemeenen Travers maakt, wordt hier in hare volle beteekenis in het helderste licht gesteld en... gevonnisd.

Niemand kan koel blijven bij de treffende voorstelling van dit afgrijselijk huwelijk, zoo afzichtelijk gekleurd en toch zoo uit het leven gegrepen.

Als een waardig slot van dit echt dramatisch hoofdstuk klinkt het dan ook somber en onheilspellend: ‘Woestenijen worden ontgonnen, bergketenen doorboord, watervloeden opgedroogd, monarchen worden onttroond, volkeren bevrijd, alles verandert, alles wisselt en keert, alleen de band, die de vrouw aan het lot des mans verbindt, verandert niet. Dat is zijn hoogste zegen - maar ook zijn afgrijselijkste vloek.’

Rosalie treft die vloek. Het huwelijk is haar oefenschool. Maar dulden en lijden moge de vrouw tot sieraad verstrekken, het juk der slavernij onder een Paul Travers is een te diepe vernedering om ze in overeenstemming te brengen met hare ware roeping, en - mannen als Travers.... zoo zijn er.

Ons verder te verdiepen in dit, aan schoone bladzijden zoo rijke boek, laat ons bestek niet toe. Genoeg zij het, dat de lezer er overvloedige stof in zal vinden tot leering, overpeinzing en stichting. Het is inderdaad niet een der minste producten van onze, aan waren christenzin zoo arme eeuw.

Als zoodanig mogen dan ook de ‘Kinderen der eeuw’ een gunstig onthaal bij het publiek vinden. En elk volgend werk van de begaafde schrijfster bewijze, dat de waarheid niet alleen rijk maakt, maar ook vrij.

Oranje boven!

Brielle's Gedenkdag op Neêrlands derde Jubilae, door W.J. Hofdijk. Brielle, J.J. Hofstede. 1873.

De titelplaat van dit fraaie boek stelt een fiere, schoone vrouw voor, met het zwaard der gerechtigheid in de rechterhand, terwijl zij een gebroken keten met de linkerhand omhoog houdt. Gij ziet in haar kloeke oogen wat in het boek staat: Liefde voor het Vaderland met God en Oranje; verzet tegen vreemde dwingelandij, tot in den dood. En zooals 't op haar zielvol gelaat is te lezen, zoo ook in het boek. Schoon, kloek en ernstig waar, gelijk de edele vorm, is dit boek. Trouwens, hoe kan het anders als W.J. Hofdijk een gedenkboek schrijft, gewijd aan 't vaderland?

> ‘Is het waar wat men zegt: dat de glorie, de kracht
> Reeds voorlang van ons strand is geweken?
> Is het waar?... Neen - bij God!’...

Met deze schoone verzekering van De Veer worden deze bladen geopend waaruit u een adem tegenwaait, trillende van vaderlandsliefde; van moed en vertrouwen op de toekomst; van kinderlijke dankbaarheid aan het verleden; van heilige belofte: 't verkregen goed te zullen handhaven; van blakenden Oranjezin.

En 't was een edele keuze van Hofdijk, dat hij dit boek wijdde aan de nagedachtenis van Jacob van Lennep.

> ‘U, echte Nederlander als gij waart.’

zegt hij terecht tot den schrijver der vaderlandsche geschiedenissen

aan zijne kinderen verhaald. Niet dus om den gevierden Van Lennepsnaam aan zijn gedenkboek te verbinden, maar als een hulde van den dichter aan den dichter, van den vaderlander aan den vaderlander bij uitnemendheid, zond Hofdijk hem dit na. De gave ontroert de schim des vereerden, want zij wekt het Nederlandsche volk op tot dat zelfde geestdriftvolle leven, tot welks bevordering Van Lennep heeft gearbeid tot aan zijn dood.

En niet vergeefs.

Dit boek van zijn vriend Hofdijk zal een diepen weerklank vinden in elk waarachtig Nederlandsch gemoed. De kinderen, die naar ‘de geschiedenissen’ hebben geluisterd - en wie telt ze - lezen deze gedenkbladen met groote ontroering in de fiere harten. Zij volgen hun Oranje van de eerste schreden uit het Jacht *de Leeuw* tot aan zijn laatste in de sloep, die hem wegvoer en met volle teugen genieten zij de hulde die hij ontving en gaf, de woorden die hij sprak, de beloften die hij deed - in den Briel, in 't jaar 1872.

Een der schoonste voortbrengselen onzer Geuzen-literatuur is dit boek.

Er kan inderdaad niet genoeg worden gewezen op den innigen band, die er tusschen Oranje en het Nederlandsche volk bestaat. Indien wij deze wederzijdsche toegenegenheid vergelijken met zoo menigen Staatstoestand in Europa, vooral sints onze Grondwet van '48 daaraan de duurzaamheid schonk die haast allerwege gemist werd, dan gevoelen wij al de waarheid der woorden, waarmede de heer Hein op 't Brielsche stadhuis zijn toespraak besloot: ‘Vereenigd met Oranje zal Nederland nimmer ondergaan.’ Laat ieder kind die waarheid in de ziel worden geprent. Want onder al de gegevens, die Nederland heeft voor een zelfstandig bestaan, bekleedt zijn vorstenhuis de eerste plaats.

Wij hebben een Standaard, waarom wij ons in tijden van gevaar kunnen vereenigen; een Standaard bovendien, die geschiedgezag heeft. Wat menig volk, in de laatste jaren van volkenroof, heeft moeten aanzien uit gebrek, niet aan een Standaard, maar aan liefde daarvoor en vertrouwen daarop, - daartegen beschermt ons de geschiedenis en wat is onze geschiedenis anders dan die van Oranje? Waar een vorst openlijk betuigt, zoodat eene ontelbare schare van aandoening trilt en van geestdrift losbarst: ‘ik ben er trotsch op Nederlander te zijn,’ - dáár heeft Koning en onderdaan slechts één belang, dáár zijn zij één ziel, één zin, één éénig man op de wallen. Dit boezemt eerbied in aan de roofgierigsten. Dit geeft den brutaalste te denken..... En wel terecht mag Hofdijk verklaren van het oogenblik, toen Willem de derde die heerlijke woorden sprak, dat het een nooit gezien, een eenig schouwspel gaf aan den vreemdeling. ‘Toehoorders, van allen rang en stand, roept met mij: leve het Vaderland!’ dit is waarlijk koninklijk. Laat Holland dezen voorgang, dien wuivenden vorstelijken kolbak niet vergeten. Het is meer dan zeven zegels op het verbond tusschen Oranje en Nederland.

Gezegend volk, waar zulk verbond in aller harten leeft. Gezegend volk, dat door een onschendbare Grondwet zich een geliefd vorstenhuis verzekerd ziet. Gezegend volk, waar deze schoone gave op prijs wordt gesteld. Zulk een volk zijn wij. En daar wij nog mannen tellen onder ons als Hofdijk, die ook bij het klimmen hunner jaren nog tintelen van vaderlandschen gloed, nog zangen zingen, liederen dichten en gedenkboeken schrijven, waar iedere regel gloeit van vaderlandsliefde en waardeering leert van den band die ons aan ons vorstenhuis verbindt, - zoo zullen wij, wat ons bezielt, in 't opvolgend geslacht zien voortleven niet alleen, maar zien ontwikkelen tot reuzenkracht. Ja, wij komen weder tot de kracht der reuzen-Geuzen, maar nu ook nog gewapend met den geest van beter tijden. De genius der volmaking volgt ons op den voet. De Geuzen vochten om vrijheid en volksrecht zich te verschaffen, wij om ze te behouden: beiden onwederstaanbaar, want beiden willen de vrijheid of den dood.

Op deze *Geuzenleus der negentiende eeuw* wordt nader gewezen door Joh. van Vloten, bij wijze van *Vaderlandsche Opwekkingsrede*, uitgesproken in den Doelen te Haarlem, 5 Nov. 1873. Haarlem, W.C. de Graaff, 1873. De beginselen, zegt hij, waarmeê wij moeten bezield zijn om onzen vaderen waardig op te treden en aan Neerland een toekomst te verzekeren, gelijk het een verleden had, laten zich in twee, drie woorden samenvatten: zij zijn op verstandelijk gebied *kennis;* op zedelijk gebied *liefde;* op beiden *waarheid.* Ik verwijs elk, wie in de echtheid dezer beginselen gelooft, naar het boekje zelf. Zij zijn daar ontwikkeld op een wijze, als van Dr. Van Vloten te verwachten is, waar hij optreedt met zijn gezonde wijsbegeerte: ernstig, krachtig, edel en fier. Maar wat hij van de waarheid zegt, dat schrijf ik hier over en wenschte het in elk menschelijk hart te prenten: ‘Geen verderfelijker zaak voor menschen en volken dan *schijn;* en geen, ongelukkig, waar toch meer algemeener geneigdheid toe bestaat. Noch om 't wezen der dingen is 't den lieden veelal te doen, maar om den uiterlijken schijn. Zekere vertooning te maken is gewoonlijk al het doel van hun streven, niet in waarheid en wezenlijkheid iets te *zijn.* Zichzelf en anderen zand in de oogen te strooien, omtrent hun eigenlijke bedoelingen en werkzaamheid, is maar al te vaak al wat zij verlangen, en waarmeê zij dan heel wat denken te bereiken. Doch hoe wuft en voos, helaas, blijkt hun bestaan!’....

‘Waarheid, levensvolle waarheid moet dus beiden die kennis en die liefde kenmerken, die het heden en de toekomst in alle opzichten zooveel doenlijk moeten beheerschen, zullen zij der menschheid ten zegen zijn!’

Ten slotte zegt de welsprekende man - en doet Hofdijks vaderlandslievende taal u opbruischen, koken, - de niet minder warme spraak uit het hart van Van Vloten dat klopt en trilt van liefde voor Neder-

land, vervult u innerlijk met teederen gloed: ‘*Kennis*, *liefde*, *waarheid*, deze drie en daaraan getrouw tot aan den bedelzak!’ De vergelijking is treffend. Zij wijst indrukwekkend het spoor aan, dat wij volgen moeten. Onderwijs! Onderwijs! Onderwijs! ‘Al wat strekken kan, om onzen blik te vernieuwen en te versterken, - een deugdelijk openbaar onderwijs, op onbekrompen leest geschoeid, is daarom van zulk een onschatbare waarde.’ Juist. Vooral op onbekrompen leest. Maar zoolang een kind nog kan nalaten te leeren, gelijk het verkies - zoolang behoeftige ouders, door hun kinderen naar school te zenden, vele ‘verdiensten’ derven moeten; - zoolang die ouders hun kinderen niet onbezorgd naar de plaats van onderwijs kunnen laten gaan; - zoolang hun niet alles vergoed wordt, wat zij er bij verliezen, zoolang is het onderwijs te duur voor hen, zoolang legt de Staat het te bekrompen aan. Drang naar kennis ontstaat slechts daar, waar de vruchten van goed onderwijs zoo veel mogelijk zichtbaar zijn en schitteren. Van algemeenheid in deze zijn wij nog ver: maar wij komen er zoo niet spoedig, dan toch zeker toe, door het onderwijs tot een genot te maken.

Nu is 't velen een pijniging. Laat het onderwijs liefelijk zijn. Laat het voor elk kind toegankelijk zijn en gij hebt in de toekomst een volk van kennis, van liefde en van waarheid - want het Nederlandsche volk is noch dom, noch liefdeloos, noch in zijn aard onoprecht.

De toespraak van Van Vloten heeft mij met nog meer liefde voor hem vervuld. Hij is een vaderlander van den echten stempel. Brielle had in hem in 1572 een Mentheda begroet. Een edel kampvechter is hij thans. Een der voorsten op de wallen.

Doch deze mijn machtige genegenheid voor den fieren landgenoot belet mij niet, hier openlijk mij te verzetten tegen zijn poging, op bl. 26, om de nieuwere richting in het godsdienstig leven in ons vaderland verdacht te maken. In een noot zegt dan Van Vloten, als (volkomen scheeve) gevolgtrekking van de scheiding tusschen Kerk en Staat:

‘Daarmede is van zelf het deerniswaarde streven dier godgeleerde richting reeds veroordeeld, die onder den naam modern christelijk bekend is. Deze toch wil, tegen alle gezond verstand en eerlijke woordverklaring in, het zedelijk kerkgebied ver *buiten* dit terrein uitbreiden, door hare beelden en begrippen op voorstellingen toe te passen, die er zich te goeder trouw, en overeenkomstig den goeden smaak onmogelijk onder laten vatten. Geen grooter en gevaarlijker dienstknechten en bevorderaars van de *sleur* en den *schijn* daarom ook, dan hare voorstanders en aanhangers, die, onder den *schijn* van naar de letter nog in de begrippen der Kerk te deelen, met die Kerk blijven *meesleuren*, terwijl zij naar den geest en inderdaad sints lang die begrippen ontwassen zijn.’

Laat ons deze verdachtmaking nader onder de oogen zien.

1. De nieuwe richting op het godsdienstig leven wordt hier genoemd: modern-christelijk.
2. Haar streven deerniswaard.
3. Dat streven is veroordeeld door de scheiding tusschen Kerk en Staat.
4. Dat streven staat naar kerkelijke machts-uitbreiding - ver buiten zijn grenzen.
5. Het past beelden en begrippen toe op voorstellingen, die daarvoor ten eenemale onvatbaar zijn.
6. De voorstanders en aanhangers dezer nieuwere richting in het godsdienstig leven zijn dus de grootste en gevaarlijkste dienstknechten en bevorderaars van schijn en slender.

Ik behoef niet meer te wijzen op de groote welsprekendheid van Dr. Van Vloten, nu één noot aan den voet der bladzijde zes zulke gewichtige beschuldigingen blijkt te bevatten.

De naam, dien de dokter aan de nieuwe richting in het godsdienstig leven geeft, modern-christelijk, is onjuist. Er is wel modern-christelijks in de maatschappij, helaas! maar de zoogenoemde moderne richting is eenvoudig: christelijk. Zij wil zijn zooals de oorspronkelijke christelijke leer was. De Kerk daarentegen wil een Christendom, dat zoo weinig daarop gelijkt als het tegenwoordige Indische dervischdom op het Buddhaïsme: daarom wil de nieuwe richting afwijken van de kerkelijke richting. Zij verwerpt geheel en al en onvoorwaardelijk het streven der Kerk, omdat dit streven slechts den schijn van het oorspronkelijk Christendom heeft overgehouden: een dor stel reliquiën. 't Is bevreemdend, dat de geleerde spreker, toen hij de schijnzucht geeselde, niet dat zoogenaamde Christendom aanviel, dat de Kerk predikt, zoo brutaal als men zich maar denken kan.

Echter niet zoo bevreemdend meer, als men op den naam let, waaronder hij zich het modern streven denkt. Geen wonder ook, dat hij dit streven deerniswaard noemt. Maar het streven, dat hij aan de moderne richting toeschrijft, *is niet haar streven*, maar dat der Kerk. De naamsverwarring is zonderling en laadt den schijn op den spreker, alsof hij der moderne richting een verwijt van haar deugd heeft willen maken of van de ondeugd der Kerk, wier streven inderdaad deernis wekt; somtijds ook verontwaardiging over de verregaande misleiding. Want de Kerk leert onder den schijn en onder den naam van Christendom het tegendeel. De Kerk kweekt zucht tot voornaam doen, zucht naar schijn, beperking der kennis, veroordeeling der liefde, dikwijls haat en tweedracht; zij belaagt de vrijheid en verduistert de waarheid. En dat streven - ik zeg het met den spreker - is deerniswaard. Maar gelukkig veroordeeld door de scheiding van Kerk en Staat. Dit feit snijdt den noodlottigen invloed af. Deze woelt voortaan in eigen ingewanden.

De moderne richting daarentegen verkondigt het oorspronkelijk Chris-

tendom, geheel in den geest van Jozua Davids. Zij wil zelfstandig leven wekken; zij wil kennis, liefde, waarheid. Door onderwijs. Wijs mij een modern godsdienstleeraar aan, die niet ijvert voor de opbeuring van *alle individu*, voor de democratische beteekenis van het Christendom, een beteekenis, zoo groot, dat er de maatschappij mede staat of valt. Want men spreekt veel van aanstaande jammeren, omverwerping van bestaande toestanden, omwenteling, oorlog - maar welke richting in 't gemoedsleven treedt krachtiger op om al die sombere voorgevoelens te beschamen, - om den menschen hun beteekenis te geven, als menschen te handhaven, opdat elk in zijn soort waarborg zij voor algemeene orde en welvaart - wie meer, dan juist die nieuwere richting in het godsdienstig leven, wier leus is: onderwijs de Messias der wereld? En wat zou er noodzakelijk gebeuren, indien zich deze nieuwe richting niet zoo krachtig liet gelden?

Duizenden menschen zouden zonder leiding staan. Er zijn duizenden in ons kleine land, voor wie het radicale te koud is en die het kerkelijke streven te diep verachten om er in te berusten. Er zijn duizenden die, als het voorgeslacht, naar hervorming haken en gaarne een richting volgen, die rein menschelijk is en in dien zin het menschdom tot Christendom zoekt te verheffen of - zoo gij dit liever wilt - het Christendom rein menschelijk zoekt te maken. Die gewenschte richti heeft daartoe evenmin valsche beelden als valsche begrippen noodig. Wat menschelijk is, behoeft geen valschen tooi of toestel. Hokuspokus heeft alleen de Kerk noodig om staande te blijven. De aanhangers der nieuwe richting verwerpen juist al wat onnatuurlijk en in strijd met de waarheid is. 't Is dus nog de vraag, of al die duizenden van Slendriaan zijn - of sterker, want de doctor houdt van sterk: ‘of zij de grootste en gevaarlijkste dienstknechten en bevorderaars van schijn en sleur zijn?’....

De geschiedenis der moderne richting in het godsdienstig leven geeft antwoord op dit vonnis des vooroordeels. Sints Buddha, Jezus, Luther en Schleiermacher, wordt zij door mannen van verstandelijke kracht voortgedragen door alle tijden, alle lotwisselingen, alle bedreigingen der samenleving heen. Mannen van hart en geweten, menschen van edelen, fieren zin, levende voor de vrijheid, vurige voorstanders van kennis, liefde, waarheid, - waardige mannen, de kracht beseffende van het reine Christendom, - hebben deze richting verheven tot een beginsel van vernieuwd maatschappelijk leven. In de groote geschiedenis der beschaving bekleedt zij een eereplaats. Het is zoo licht voor den man, die in ontwikkeling en kennis hoog gestegen is, om in de wetenschap het steunpunt zijns levens te vinden - voor zich alleen; maar achter hem komen duizenden, die zijn standpunt niet hebben bereikt. Ook voor dezen zorgt de beschaafde mensch, wetende dat zij zoekende zijn, naar 't geen hij zelf reeds heeft verkregen: vastheid voor den wankelenden voet; een doel des levens. Hun reikt de mo-

derne richting de hand. Hun zal zij op den weg voorgaan. Hun zal zij leeren, hen zal zij ontwikkelen, hun zal zij kennis, liefde, waarheid schenken en daardoor vrije menschen van hen maken. Menschen, die niet meer de misleiding der Kerk behoeven om vast te staan op 't levenspad en rustig voorwaarts te schrijden.

Is dat sleur, is dat schijn? Of is het werkelijk en bezield, frisch leven!

Dr. Joh. van Vloten weet wel, dat zulk een gedragslijn werkelijk leven, zielvol streven is, geheel beantwoordende aan de eischen, door hem met zooveel kracht en waarheid aan onze eeuw gesteld, maar hij kan niet verdragen, dat dit streven zich uitwendig blijft bewegen in kerkelijke vormen. Hij erkent het niet van goeden huize om de livrei. Maar de herder, wiens kudden in het dal en op de hellingen grazen, zoekt ze niet boven op den berg. De duizenden, die uit de kerkelijke duisternis wenschen te worden geleid naar veiliger plaats, zijn nochtans nog in het duister; daar zoekt de overtuigde godsdienstleeraar hen en voert hen langs veilige paden in het licht. Wat zou het baten al riep hij hun uit de hoogte toe: komt hier! Hij moet er zich onder begeven en hij klimt met hen op. Geen geringe taak, voorzeker. Neen, een zwaar werk is 't, dat moeite, verdriet, teleurstelling, opoffering kost - en waarin dezulken, die hooger staan, hen moesten helpen ook tot den prijs - van een vooroordeel te moeten laten vallen. Ons volk is een godsdienstig volk, dat is in de 16^{e} eeuw gebleken; en ik noem die eigenschap zijn sterke zijde: van dien kant wil het wetenschap, kunst, hooger zieleleven.

De samenleving zal er dus wel bij varen, zoolang die zijde sterk blijft. En hij die 't waagt, ze bres te beuken, om de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen te bevorderen, doet gelijk de onhandige Staat die een zeewering ging doorbreken om aan zijn polders vruchtbaarheid te geven.

Laat ons daarom liever die richting zooveel mogelijk bevorderen als het zachte maar zekere middel om paal en perk te stellen aan het woelen der kerkelijke duisterlingen, die van genoemde sterke zijde van ons volkskarakter zulk een schandelijk misbruik maken.

AART ADMIRAAL.

Prachtige bloem in fraaien krans.

De jonkheer van Attenrode, door Ed. Swarth, 2 Deelen. Arnhem, D.A. Thieme, 1873.

Zoo mogen we wel den ‘Jonkheer van Attenrode’ noemen, die aan de

bekende *Guldens-editie* werd toegevoegd. Het werk van den heer Ed. Swarth verdient zijn plaats daarin, om inhoud, vorm en strekking. Het heeft daarenboven de verdiensten der actualiteit, omdat de toestanden uit onzen tijd zijn gegrepen, de personen die daarin optreden van ons vleesch en bloed zijn, en er geene zulke uitersten en opgeschroefdheden in voorkomen, als ons het ‘zoo zijn er’ konden doen inhouden. In onze schatting mag dat ‘zoo zijn er’ zelfs den grond benemen voor enkele aanmerkingen die ons anders voor den geest konden komen. Ook bij het meer alledaagsche van sommige posities heeft de schrijver, al beweegt hij zich op romantisch gebied, de bewijzen geleverd voor de waarheid van Göthes bekend woord:

> Greif nur hinein in 's volle Menschenleben,
> Wo Ihr es packt, ist es interessant.

Eene adelijke familie, doch die door eenigen nood gedwongen, of door de omstandigheden daartoe genoopt en meer uit eigen beweging, zelve helpt om den nimbus van ingebeelde grootheid die haar vroeger omgaf te doen verdwijnen, op een enkel exemplaar na dat daardoor eene schier belachelijke figuur maakt, eene familie wier hoofd eenvoudig advokaat blijft, is niet *hors de saison* en nog minder *hors de raison.* - Wij zouden minder tegen erfelijken adel hebben, ons beter met het bestaan van zulk een stand kunnen vereenigen en op dit punt minder Turksch denken, indien zulk een geboorteadel aan het onwaardig individu even gemakkelijk kon worden ontzegd en ontnomen, als hij er klakkeloos aankwam. Wij houden het in dezen met Ajax bij Ovidius, en zeggen hem na:

> - Wat wij niet zelven zijn en doen,
> Wat ouders en voorouders waren, deden, hadden,
> Dat noem ik noode 't onze.

Zonder ons daarop te verheffen, kunnen wij het evenwel een levenszegen rekenen, wanneer wij iemand op een reeks van mannen als onze voorvaderen konden wijzen, die door hunne diensten en verdiensten jegens de menschheid en ons volk, door deugd en trouw, zich eerbiedwaardig hadden gemaakt. Wij hebben vrede met de onderscheiding van geslachten en menschen, die het *noblesse oblige* huldigen, gelijk wij den adeldom van onwaardige afstammelingen, die zich lammelingen of erger toonen, veeleer een zedelijk brandmerk achten, waarvoor men spot en minachting mag hebben. Het zou ons daarom nog meer welkom zijn geweest, indien de schrijver, in plaats van freule Ida, bij wie dit meer onschuldig bekrompen blijft, ons een nieteling-jonkheer te beschouwen had gegeven, met de domheid en flauwheid en nietsbeduidendheid en aanmatigenden trots, welke dat ras kan toonen - en vertoonen ook, tot ergernis en amusement.

Over van Attenrode's bekwaamheid als jurist en pleitbezorger hooren wij meer, dan dat daarvan blijkt, gelijk hij aanvankelijk bij zijn optreden in het *Grand Café-Restaurant*, in het gesprek met zijn neef, wel wat weinig respect verraadt voor zijne ouders, die daartoe trouwens eenige aanleiding gaven. Toch hoorden wij den zoon daarover ongaarne op dien toon spreken, ofschoon ook dit niet strijdt tegen den geest van onzen tijd. Attenrode's schrijven onder de teekening van zijn zuster, alsmede zijn gesprek met den woekerjood, pleiten niet voor zijne gevatheid en *savoir faire.* Zijn pleitrede voor de beschuldigde Rosalie kon welsprekender wezen, adres aan die, welke Walter Scott den verdediger van Effie Deans in den mond legt. Hij toont zich overigens, bij en na zijn misstap als een *homme die bien*, zeer afstekend bij zijn mede-jurist Mertenstein, den verleider en verlater, die, als meer zedelijk verdorvene karakters, nog zekere bonhommie heeft overgehouden. Wij hadden daarom ook meer innerlijken strijd, meer gemoedsbeweging gewacht bij den advokaat vóor- en onder het bepleiten eener zaak, die hem het *de te fabula narratur*, het ‘dat geldt u zelf!’ zoo na aan de schenen moest leggen, welke hij met huivering en geestdrift, beschaamd en getild had moeten aangrijpen, ootmoedig en bij dien ootmoed krachtig behandelen. Wij hadden het ‘wie van zonde vrij is die werpe den eersten steen op haar!’ daarin willen zien doorschemeren en stralen.

Beter geteekend en meer consequent uitgevoerd is Paul, de langverloren en ondanks vele nasporingen nog zeer toevallig wedergevonden zoon, die door de brieven aan zijne moeder door haar George geschreven, althans op eenig vermoeden kon zijn gebracht en tot meerdere nasporing aangezet. Nu wordt het aantreffen van dat kind, dien knaap, wel een tref. Onze romanschrijvers kunnen over het algemeen het romanachtige gerust wat verminderen, waarbij hun werk geenszins zou verliezen. Zijn verbeven op Cora, zijn declaratie met een als in den droom ontvangen, in vervoering gegeven kus, is treffend goed, en die knoop is even geschikt gelegd als handig losgemaakt. Dat hij zijn stand als kunstenaar in verhouding tot den rijken koopman wat laag schat, is in onzen geldaristocratischen tijd en in ons land best te plaatsen. Met dames-actrices en chanteuses is dit in het buitenland geenszins het geval.

Ook Maurits, bij wien de mensch niet in den koopman is op- en verloren gegaan, en die in Indië bij al zijn koopen en verkoopen, zijn hart en humaniteit niet mede verkocht, maar bewaard heeft, is goed gegeven. Dat hij ingenomen zou wezen met Cora's verbindtenis liet zich niet verwachten, en als vader maakt hij een goed figuur, gelijk mede op zijn plaats de kolonel, die ook met het wat militair-kaarsrechte en het complimenteuse jegens zijn vrouw niet onmogelijk is.

Evenwel zijn de schetsen van de vrouwelijke karakters naar onze schatting veel beter gelukt. Freule Ida is de photographie van dames

gelijk die er nog zijn, wier zielenadel onder haar hooge gedachten van geboorteadel lijdt en soms schier dood gaat. Zij is van die luî, die het hunnen lieven Heer schier euvel zouden willen duiden, dat hij haar plaatste op eene aarde, waar ook gewone menschen wonen, indien dat canaille niet daar moest wezen om haar te dienen, doch die ook voor zulk eene flétrissure op een hemel apart rekenen. Nietsbeduidende, maar naarmate van haar nietsbeduidendheid trotsche creaturen, ongenaakbaar hoog maar het naderen niet waard; gelukkig wel afstekende bij waardige adelijke en tevens edele vrouwen. Hare houding in den roman is consequent en haar rol goed volgehouden. Wij hadden haar nog wel in haar dépit tegen den kolonel willen zien uitkomen. - Haar zuster Suzanna is haar gelukkig tegenbeeld naar karakter, gelijk de weduwe Debaisse en Fifine dit zijn naar maatschappelijken stand, maar ook naar inborst, bij al het dubbelzinnige dat aan beider houding en verhouding tot menschen kleeft.

Bloem en kroon in het werk blijft in ons oog Cora die, bij al wat beschaving aan haar deed en bij alle maatschappelijke vormen, het frissche en ook vrome natuurkind blijft, dat in de eerste plaats een hart heeft, waarin voor menig edel gevoel wèl - voor menig vooroordeel geen plaats is, en die daarom sommige dingen juister bekijkt dan andere zeer verstandige menschen, en dan ook naar eene betere convenance handelt dan die in de menschenwereld gewoonlijk geldt. In opvatting en uitwerking van dat karakter is veel liefs, veel echt vrouwelijks, dat wij vooral vinden in de gelukkige vereeniging van diep gevoel en fermeteit, van onderworpen wijken en vastheid. Wij wijzen op haar ongewild verraden van hare liefde jegens Paul, en van dat lieve tooneel, waar zij voor hem in de bres treedt met zelfverloochenende opoffering, tegen maagdelijken schroom en ingevoerde vormen in.

Wij zouden den schrijver onrecht doen, indien wij niet ook met lof gewaagden van de kieschheid, waarmede hij sommige zaken enkel aanroerde, gelijk in het boek over het geheel een goede geest bij een goeden gang heerscht. Alleen het laatste gedeelte kwam ons een beetje gerekt, wat tot kleinigheden afdalend en daarom matter voor. Dit steekt af bij tooneeltjes als dat met Mozessohn, in Felix Meritis, welke maatschappij van vroeger dagteekening is, naar wij meenen e.z.v. De dialoog is nu en dan in den officieëlen boekenstijl en niet natuurlijk los. Daarvoor vindt men velerwege heldere blikken, goede gedachten en menschkundige opmerkingen, die niet naar de afzondering der studeerkamer rieken, maar uit en voor het leven zijn. - De jonkheer van Attenrode is een nieuw bewijs, dat wij het goede op dit gebied der literatuur niet enkel in den vreemde hebben te zoeken.

Mengelwerk.

Een onttroonde koningin.

V.

Lucie was vast besloten zich door niets te laten weerhouden, en met vertrouwen op God's wil haar fortuin te zoeken. Ze pakte een kleinen koffer, stak het geld dat ze bezat, - dat niet veel was, want het kind kende geen behoeften en vroeg nooit iets, - bij zich, nam zelf het koffertje en ging, zonder opgemerkt te worden, den tuin door en het achterpoortje uit. Dit poortje kwam uit in een nauwe stille straat, waarvan de eene zijde grootendeels bestond uit den tuinmuur van Van Doorn's huis en de andere zijde uit een paar huisjes door hoveniers bewoond en een gedeelte muur en houten schutting waar de vruchtboomen hunne naakte takken boven uitstaken. In een dier huisjes ging Lucie binnen en vond daar aanstonds wat ze zocht. Een jongen van twaalf jaren zat bij 't vuur en trok aan een koord dat aan een wieg was gebonden.

‘Ben-je alleen thuis met je broertje?’ vroeg Lucie den knaap.

‘Ja, juffer Lucie; maar moet ik iets voor de Juffer doen, dan zal ik moeder even roepen; ze is hier even om den hoek bij den kruienier om koffie; ze komt dadelijk thuis.’

‘Neen, dat is niet noodig, Bart. Wacht maar tot je moeder thuis is, en breng dan dit koffertje in 't nieuwe logement in de Akkerstraat. Weet-je waar dat is?’

Bart dacht een poos na. Hij bezat, als alle straatjongens van zijn leeftijd, een vrij voldoende lokale kennis, maar de Akkerstraat moest toch een heel eind uit de buurt zijn. Tenaastenbij wist hij 't wel, - maar niet precies.

Lucie beduidde 't hem: het was dicht bij den molen die onlangs was afgebrand - dien wist hij toch te vinden?

Ja, dien wist hij wel te vinden, en nu wist hij ook wel waar de

Akkerstraat was, en 't nieuwe logement zou hij ook wel vinden. Hing er niet een paardenkop uit of zoo iets?

Neen, er hing een ‘Gouden rad’ uit.

Bart wist wel dat er iets uithing om mee te rijden.

Daar moest Bart het koffertje heenbrengen en daar zou hij Lucie vinden, of als ze er niet was, moest hij daar op haar wachten. Bart zou het doen.

Lucie ging op weg naar de naastbij zijnde poort, om langs de stille stadssingels, - waar ze op dit uur niemand dacht te ontmoeten, - naar het logement te wandelen. Maar voor dat ze de poort uit was, stond de heer Lichteveld, die den hoek van een straat omkwam, eensklaps vóór haar. Het gelaat van dezen heer verhelderde eensklaps bij de lieve verschijning.

‘Zoo, liefste juffer Lucie, waar gaat dat zoo alleen op af, - en dat door de sneeuw?’

Lucie's hartje was op dit oogenblik zoo vol, dat ze behoefte gevoelde het een weinig lucht te geven. Ze vertelde daarom in zenuwachtige opgewondenheid wat er was gebeurd en bekende ook dat ze geen uur langer bij de familie Van Doorn had willen blijven en daarom maar vertrokken was.

‘En waar gaat ge nu heen?’ vroeg Lichteveld die gretig toegeluisterd had en haar bij 't doen dier vraag scherp aanzag.

De naam van het logement zweefde Lucie al op de lippen, maar de gretige blik waarmede Lichteveld de woorden van haar lippen scheen te willen lezen, deed haar eensklaps schrikken en het woord terughouden om 't als een diep geheim in haar binnenste terug te dringen.

‘Ik weet het nog niet,’ antwoordde ze toen; ‘ik denk dat ik voorloopig bij een mijner vriendinnen ga logeeren.’

‘Zoo?’ zei Lichteveld, blijkbaar teleurgesteld. ‘Nu mijn kind, ge hebt heel goed gehandeld met heen te gaan; want zulk eene behandeling is beneden alle kritiek. Kunt ge me niet zeggen waar ge heen gaat, dan kan ik u vinden, als ik soms een familie mocht weten waar ge beter zult zijn dan bij de Van Doorn's?’

‘Neen, Mijnheer, ik moet er nog over denken, en bovendien is 't niet zeker dat zij bij wie ik belet vraag, mij ontvangen kunnen.’

Lichteveld had haar gaarne gevraagd haar intrek bij hem te nemen, maar hij dacht aan mevrouw Lichteveld, en wierp toen voor 't oogenblik het idée ver weg.

‘Zult ge me laten weten waar ge logeert?’ vroeg hij toen. ‘Ik beloof je, dat ik je niet zal verklappen. Ik zou je afraden bij de Van Doorns terug te keeren. Mevrouw is vreeselijk jaloersch op je, - dit heb ik al sinds lang gemerkt. Zal ik je een eindweg geleiden?’

‘O, dank u duizendmaal, Mijnheer!’ riep ze levendig. ‘Ik moet u eerlijk bekennen: ik ga liever alleen, want ik heb nog veel bij me zelve te overleggen’. Zij knikte hem toe en vervolgde haastig haar weg.

Lichteveld keek haar na en scheen voornemens haar te volgen; maar ze keek herhaalde malen om, zoo lang hij bleef staan, en toen hij altijd op dezelfde plek bleef, sloeg ze eensklaps een hoek om en ging een garen- en bandwinkel binnen, waar ze een paar ellen lint vroeg en tegelijk de juffrouw achter de toonbank verzocht even binnen te mogen gaan, daar ze iets aan haar toilet te verhelpen had. Ze werd beleefd in de donkere binnenkamer gelaten en de Juffrouw bood haar hare diensten aan, maar ze bedankte daarvoor zeer levendig en vroeg maar een naald en draad. Toen Lucie alleen in de kamer was, keek ze opmerkzaam door de reet van het gordijn dat de glazen deur bedekte, - en wat ze vermoedde werd bewaarheid. Ze zag een oogenblik later Lichteveld voorbij stormen; toen kwam ze uit haar schuilhoek te voorschijn; betaalde haastig het lint, bedankte de Juffrouw, keek toen eerst om een hoekje van de deur, en zag Lichteveld juist een tweeden hoek omslaan; toen wipte ze de deur uit en was in een oogwenk weer in haar eerste straat, die ze nu bedaard kon afwandelen, daar ze een oogenblik later buiten de poort was en Lichteveld in een tegenovergestelde richting voortrende.

Lichteveld zocht haar te vergeefs. 't Werd hem nu duidelijk dat ze in een huis was binnen gegaan; maar in welk? Hij schudde mistroostig het hoofd en ging toen naar de familie Van Doorn; want het was een behoefte voor dezen heer om waar twee partijen tegenover elkaar stonden, geregeld van de eene naar de andere en vice versa over te loopen.

Van Doorn was niet thuis, maar hij vond Henriette, die nu wist dat Lucie het huis verlaten had en die begonnen was over het gebeurde en de mogelijke gevolgen er van na te denken. Ze had zich maar opgedrongen dat Lucie werkelijk schuldig was aan 't geen ze haar verweten had.

Nu het meisje de deur uit was en door haar toedoen wellicht zou moeten bedelen, kwam het eerste duiveltje van 't berouw haar een priempje in 't hart drukken; maar ze hield zich goed voor zich zelve en prevelde gedurig: ‘Ze heeft nu wat ze verdient.’ - Maar dan dacht ze ook weer: ‘Wat zal de wereld er van zeggen? - Van Halen beschuldigt mij reeds; wat zullen de andere menschen doen? Lucie was door iedereen bemind’.... Toen kwamen er verscheiden duiveltjes van berouw en prikten haar dat het werkelijk pijn deed.

De heer Lichteveld kwam haar op dit oogenblik van de duiveltjes verlossen. Hij verhaalde dat hij Lucie had ontmoet, en dat ze verschrikkelijke dingen van haar pleegmoeder verteld had. ‘Ik wist niet,’ zei de edelmoedige Lichteveld, ‘dat er achter zoo'n zacht uiterlijk zulk een helleveeg kon schuilen; dat zoo'n zacht stemmetje zulke *horreurs* kon vertellen. Ge hebt heel goed gedaan, Mevrouw, met dat gevaarlijk schepseltje de deur uit te zetten. Ze zou dien goeden Van Doorn geheel hebben ingepakt. De man was geëindigd met de grootste dwaasheden, als ze hier gebleven was.’

Hoe groot het wantrouwen in de rechtschapenheid van Lichteveld bij Henriette ook was, toch drong ze zich op, dat hij ditmaal meende wat hij sprak. Maar eensklaps viel haar iets in.

‘Is 't waar,’ vroeg ze, ‘wat ge Van Doorn hebt verhaald omtrent een samenkomst van dien pianist - hoe heet hij ook - met Louise?’

Lichteveld bedacht zich, omdat hij eerst moest overwegen wat zijn belang meebracht te antwoorden.

‘Een samenkomst van dien pianist.... met uwe dochter?.... Laat eens zien: Wat was dat ook?.... Ja, ik geloof dat ik dien vent hier gezien heb.... op een ochtend.... of een middag....’

‘Met Louise of Lucie?’

‘Met Lucie,’ antwoordde Lichteveld snel.

‘En ge hebt Van Doorn gezegd, dat ge hem met Louise in eene samenkomst hebt verrast!’

‘Dan heb ik bepaald “Louise” in plaats van “Lucie” gezegd: de namen gelijken op elkaar. Ik heb Louise niet bedoeld, want 't wás Louise niet.’

Wederom liet Henriette zich misleiden, omdat ze behoefte er aan had zich zelve vrij te pleiten.

‘Dat dacht ik wel,’ prevelde ze; en Lichteveld ving het op.

‘Ik kan me niet begrijpen dat ik zou gezegd hebben: “Louise.” Waarschijnlijk heeft Van Doorn, die altijd distracties heeft, weer verkeerd verstaan. Neen, nu weet ik 't zeker dat ik Louises naam niet genoemd heb.’

Juist kwam Van Doorn binnen. De arme man had een paar straten rondgeloopen, en wist niet waar hij heen moest. Hij zag er wanhopig uit. Lichteveld viel hem aanstonds op 't lijf: ‘Wat heb-je verteld, dat ik Louise met dien verloopen muzikant samen heb verrast? - 't Was Lucie, die ik met hem in een *doux-entretien* vond.’

Van Doorn keek hem aan, keerde hem den rug toe en zei onder 't heengaan: ‘Ge kunt mijnentwege naar den duivel loopen!’

Henriette ontstelde, en Lichteveld liep zijn vriend ijlings na. ‘Meent ge wat ge daar zegt?’ vroeg hij, in den gang.

‘Laat me met rust!’ antwoordde Van Doorn grimmig.

Lichteveld begreep dat hij hier voor 't oogenblik afgedaan had, en ging naar de Club.

VI.

Het logement, waarheen Lucie op weg was, stond in een stille, bijna vergeten buurt. Het was vroeger in den tijd der diligences een kantoor van afrid en aankomst geweest, en had toen een zekere vermaardheid van eenvoudige, oud-Hollandsche degelijkheid, waarop het nog eenigszins bleef voortteren, hoewel het sinds dien tijd reeds ettelijke keeren van eigenaar was verwisseld, - nu zeer onlangs weder, - en het, nu

het station juist aan het tegenovergestelde gedeelte der stad was gelegen, in zekeren zin zijn reden van bestaan had verloren en ook op verre na niet meer was wat het eens was geweest. 't Was heel toevallig, dat Lucie's aandacht juist den dag te voren op dat logement was gevestigd. Ze had bij 't doorloopen der advertentiën in de stads courant haar oog laten vallen op een naam, die met groote letters was gedrukt. ‘Mejuffrouw de weduwe Hazelhorst beveelt haar logement “het Gouden rad,” van ouds gerenommeerd, en zeer onlangs door haar overgenomen, gelegen in de Akkerstraat, in de welwillendheid van het gëeerd publiek aan, belovende een bij uitstek prompte en civiele bediening. *Table d'hôte* en Restauratie. Neemt ook diners en soupers aan.’

Naar die stille buurt ging Lucie, met het voornemen in het logement een kamer te nemen en door middel van advertentiën een conditie te zoeken. De Akkerstraat was meer een steeg dan een straat, en ontleende waarschijnlijk haar naam aan de akkers waar ze vroeger regelrecht op uitliep. Ze lag nog dicht bij een der stadsuitgangen, maar er waren gaandeweg een paar straten bijgebouwd, hoewel in de laatste twintig of dertig jaren alle aanbouw daar had opgehouden, terwijl juist op andere plaatsen de stad zich buitengewoon uitbreidde. Het logement zelf had aan de straat slechts vier benedenramen en een groote poort. Boven die poort stond een verguld rad in een steen gebeiteld. Dit beitelwerk toonde een oude herkomst, even als de poort zelve, die te massief was om door één man gesloten en geopend te worden en daarom maar nacht en dag open bleef. Door de poort kwam men op een bestraat binnenplein waar op marktdagen de vrachtwagens stonden uitgespannen en een groote drukte heerschte van voerlui, bestellers en sjouwers. Het plein werd ingesloten door het gebouw zelf, waarvan de ramen, behalve de vier waarvan we spraken en die tot de gelagkamer behoorden, uitzicht op het pleintje gaven.

Bart stond onder de poort met Lucie's koffertje te wachten, toen ze zelve aankwam. Ze gaf hem een goede fooi, en zei: ‘Bart, je vertelt aan niemand, dat je mijn koffer hier hebt gebracht. Ik ga straks op reis, begrijp-je?’

Bart zei dat hij 't begreep; maar hij begreep het in 't geheel niet. Als de Juffer op reis ging, dacht hij, moest ze naar 't station zijn gegaan. Of zou ze morgen met een vrachtkar ergens naar toe reizen? De vraag was Bart te machtig; daarom verdiepte hij er zich niet verder in, en verheugde zich alleen in de twee kwartjes die hij gekregen had. Ze trok aan de bel, en toen kwam er een staljongen, dien ze te kennen gaf dat ze een kamer verlangde. De jongen keek haar verwonderd aan en zei niets. Toen verscheen er een dame, - juffrouw Hazelhorst in persoon, - een knappe, gezette vrouw van tusschen de veertig en vijftig, vlug ter voet, met bruine levendige

oogen, een frisch gelaat en mooie tanden. Ze was nog al zwierig gekleed, en blijkbaar geen verklaarde vijandin van het mannelijk geslacht. Ze nam Lucie nieuwsgierig op en vroeg aanstonds: ‘Wilt uwé een kamer?’

‘Ja, Juffrouw, - voor een paar uren. Ik wenschte hier te eten. Ik vertrek dezen avond weer.’

Lucie's uiterlijk en gedistingeerde kleeding geboden een zekeren eerbied, en juffrouw Hazelhorst, die wel eenige vragen op de lippen had, hield die voorloopig in en antwoordde: ‘Ik heb nog een kamertje gelijkvloers, dat zou ik u kunnen geven.’

‘Ik vertrek dezen avond weer,’ had Lucie gezegd om Bart in dien waan te laten.

Juffrouw Hazelhorst ging haar toen voor naar het kamertje. Bart bracht het koffertje binnen en ging heen.

Lucie zag zeer goed de nieuwsgierigheid op het gelaat van de Juffrouw; maar ze gaf geen opheldering en zei alleen: ‘Kan ik over een uur hier in mijn kamer eten, Juffrouw?’

‘Zeker,’ antwoordde de Juffrouw. ‘Ik zal 't eens gaan bestellen.’

En ze ging met dat doel heen, en met de overtuiging dat ze straks wel meer te weten zou komen. Die mooie jonge dame, die op zoo'n buitengewone wijze in haar vergeten logement aanlandde, prikkelde in hooge mate hare nieuwsgierigheid.

Lucie at zóó weinig dat de Juffrouw er over verbaasd was; want het dineetje was keurig en de dame zag er toch zoo gezond uit. Juffrouw Hazelhorst verbaasde zich nog meer, toen de bezoekster na het diner, dat voor een groot deel onaangeroerd was gebleven, haar besluit te kennen gaf om den nacht in het logement door te brengen.

Toen het donker werd, ging Lucie uit. Ze had een advententie opgesteld en ging er mede naar een boekhandelaar. Een meisje, dat 's avonds alleen door een groote stad wandelt, heeft licht eene ontmoeting, die haar, als ze van geen ontmoetingen houdt, onaangenaam kan zijn. Zoo ging het ook Lucie. Ze ontmoette twee heeren. 't Was een drukke straat waar het gaslicht uit alle winkels en magazijnen een helder licht naar buiten uitstraalde. De eene heer scheen haar te herkennen, want hij maakte een beweging die Lucie een angstigen blik op hem deed werpen. 't Was een jongmensch, naar de mode gekleed, en met den hoed een weinig schuin op 't oor. De ander was ouder, en zag er min of meer verloopen uit. Zij ging den boekwinkel in en na haar advertentie te hebben bezorgd, ging ze denzelfden weg terug naar het ‘Gouden rad.’

De jongste heer had haar den winkel zien ingaan, en hield toen zijn makker staande.

‘Je kunt me een dienst doen,’ sprak hij. ‘Die dame ken ik, en ik moet haar spreken. Laat ons hier wachten. Als ze den boekwin-

kel uitkomt, zullen we haar volgen. Ik geef twee fijne flesschen, en des noods drie, als ge me helpt.'

'Voor drie fijne flesschen bega ik een moord,' zei de ander met een schorre stem.

'Je praat naar je instrument,' zei de eerste. 'Een hoorn geeft een schor geluid, en je schijnt dat geluid in je keel te hebben.'

'Wat mopper je tegen mijn instrument,' bromde de hoorn. 'Als je me niet noodig hadt, zou-je me niet nageloopen hebben.'

'Dat is heel juist, beste vriend, - en gij zoudt niet met mij zijn meegegaan, als je mij niet noodig hadt. Ik zou wel eens willen weten hoeveel menschen er op een concert kwamen, dat alleen werd opgeluisterd door een schorren hoorn. Misschien alleen de torenwachter met zijn familie. Je moogt al heel blij zijn, dat je mij gevonden hebt. Maar nu ter zake. Je wilt drie flesschen verdienen, hè? - Nu, dan heb-je niets anders te doen, dan je op je gezicht te laten slaan.'

'Door wien?' vroeg de hoorn onverschillig.

'Door mij. We moeten zien waar die dame blijft. We volgen haar, en zoodra we in een stille straat zijn gekomen, maak-je een praatje met haar. Dan doe-je haar een galante propositie, - enfin, je behoeft je niet te geneeren, maar dan kom ik er bij; ik scheld je uit voor een gemeen sujet, een schobbejak, een fielt, enz.; - dat zal je natuurlijk niet veel kunnen schelen, want je bent er aan gewoon. Ik pak je in de kraag en schud je even heen en weer; - dat is je al eens meer overkomen; - dan ga-je natuurlijk op den loop en je wacht me in "de Kroon" waar we zullen soupeeren.'

'Als je me te hard aanpakt,' zei de hoorn, 'dan trap ik je dat je niet weet waar je blijft. Voor de rest heb ik geen aanmerkingen. Je moogt me uitschelden zooveel je wilt, als je maar zorgt dat de wijn en 't souper goed zijn.'

Lucie stapte haastig naar het logement terug en ze had bijna de Akkerstraat bereikt toen ze bij 't omslaan van een hoek eensklaps tegenover een heer stond, die haar den weg versperde. De hoorn, die de lokaliteit kende en wist dat het meisje op een zeker punt moest uitkomen, was snel een steeg doorgeloopen, en sneed haar nu den pas af. De hoorn begon een praatje en toen Lucie hem niet antwoordde en haar schreden versnelde, greep hij haar bij haar japon. Het meisje slaakte een gil, en eensklaps kwam er iemand aangeloopen, die op den hoorn aanviel. 'Gemeene kerel, vagebond!' klonk het. 'Ziedaar! voel-je die? - Wacht, daar heb-je er nog een! Heb-je nog niet genoeg? - Daar heb-je er weer een. Canaille, zul-je die dame met rust laten! Wacht, ik zal je vermoorden.'

De hoorn begreep nu zijn plicht gedaan te hebben, en ging volgens afspraak op den loop, om zijn kunstbroeder op te wachten. Deze kunstbroeder bood eerbiedig zijn arm aan de geredde onschuld en geleidde haar in triomf naar haar logement.

Lucie had werktuigelijk den aangeboden arm aangenomen. De schrik belette haar te spreken, en ze was in 't logement vóór dat ze 't wist. De redder volgde haar tot in haar kamer, waar een half neergedraaide gaspit brandde.

'Ik ben u zeer verplicht, Mijnheer, voor uwe hulp,' zei ze, bevend over al haar leden. 'Ge hebt me een dienst bewezen, dien ik niet licht zal vergeten.'

'Het doet me te meer genoegen, Mejuffer, u van dienst te zijn geweest, nu ik zie wie ge zijt. Herkent ge mij niet?'

Lucie zag hem opmerkzaam aan, en antwoordde toen: 'Mijnheer Jochamenski, nietwaar?'

Ze had hem op de litteraire soirée den gang zien doorgaan. De nieuwsgierigheid had haar verlokt, in het donker zijkamertje te gaan en door de reet van de deur te kijken, toen de geniale kunstenaar moest binnen komen.

'Ja, Mejuffer, dezelfde die zich eenmaal zoozeer jegens u vergat in den spoortrein, en alles ter wereld zou willen geven om dat vergrijp goed te maken.'

'Ah!' riep Lucie op een toon die den musicus niet aangenaam in de ooren klonk.

Hij had zijn neus voorbij gepraat; want hij verkeerde in het denkbeeld dat Lucie hem in den trein zoo goed had opgenomen, dat ze hem aanstonds herkennen zou.

'Ik ben gelukkig,' zei hij op eerbiedigen toon, 'u behouden hier te zien.'

'Ik dank u,' antwoordde ze koel.

'Is dat alles?' vroeg hij niet zonder aanmatiging.

'Ik weet niet wat ge meer zoudt verlangen, Mijnheer,' antwoordde ze gejaagd. 'Ge hebt me een dienst bewezen, - wat kan ik meer doen, dan u bedanken?'

'Ik vraag ook niets meer, Mejuffer; *mais le ton fait la chanson.* Ge bedankt mij op een alles behalve vriendelijke manier. Ik ga heen, Mejuffer. Ge schijnt in eenigszins moeilijke omstandigheden te verkeeren, - maar ik vraag daarnaar niet. Ik bied u mijn hulp en steun niet aan, want ge schijnt geen van beiden van mij te begeeren. Vaarwel, Mejuffer, - ik verheug me in de erkentelijkheid van de menschen in 't algemeen, en over de uwe in 't bijzonder.'

En Jochamenski ging naar de deur met een waardigheid die hem alle eer aan deed.

Lucie wilde haar beschermer zoo niet laten vertrekken, hoewel ze reeds een vergelijking had gemaakt tusschen dezen en den vorigen, - welke vergelijking zeker niet in 't voordeel van den musicus uitviel. Ze riep hem toch terug en reikte hem hare hand: 'Het zou me diep leed doen,' zeide ze, 'wanneer ge mij van ondankbaarheid zoudt verdenken.'

De musicus zegevierde en hij was verwaand genoeg te gelooven dat het ijs reeds begon te smelten. Hij drukte een kus op hare hand, maar zij trok die haastig terug.

Op dit oogenblik trad juffrouw Hazelhorst binnen, en toen ze den vreemden heer zag, nam haar gelaat een alles behalve welwillende uitdrukking aan.

'Ik dank u nogmaals, Mijnheer,' zei Lucie om van haar bezoeker ontslagen te worden, 'voor uwe hulp, en ik hoop dat ge 't mij niet kwalijk zult nemen als ik u thans verzoek u te verwijderen.'

'Mag ik vragen wanneer ge voornemens zijt van hier te vertrekken?' vroeg hij stoutweg.

'Ik denk morgen of overmorgen,' antwoordde ze, na zich even bedacht te hebben.

'Is 't mij dan vergund u morgen-ochtend nog mijne opwachting te maken en afscheid van u te nemen?'

Zij knikte toestemmend en Jochamenski ging heen.

'Dat is nummer twee,' zei de Juffrouw toen de musicus de kamer verlaten had.

'Wat bedoelt ge, Juffrouw?' vroeg Lucie.

'Nummer twee. Er is nog een heer hier geweest, die naar u gevraagd heeft,' antwoordde de Juffrouw op weinig eerbiedigen toon.

'Naar mij? - Hoe weet ge, dat hij naar m i j gevraagd heeft? Gij kent mijn naam niet,' antwoordde Lucie, een weinig uit de hoogte.

'Hij heeft u goed uitgeduid; maar hij wilde uw naam niet noemen. Mag ik ook vragen aan wie ik logies geef?'

De toon waarop de Juffrouw de vraag deed, was vrij kortaf, en Lucie begon te begrijpen, dat ze met iemand te doen had, die ze zich liever tot vriend dan tot vijand moest maken.

'Zeg me eerst eens, Juffrouw, wie de heer was, die naar mij gevraagd heeft?' vroeg ze zoo beleefd mogelijk.

De Juffrouw duidde hem uit, en nu wist Lucie dat het Lichteveld was geweest. Ze gaf de Juffrouw een stoel en ging dicht bij haar zitten. Toen begon ze op vertrouwelijken toon:

'Ik ben een wees, die bij een familie hier in de stad heeft ingewoond. Ik heb het daar altijd heel goed gehad, maar nu kon ik er niet langer blijven. Ik zou u alles zeggen, - maar ik wenschte zoo gaarne den naam dier familie niet te noemen. Ik zoek een conditie, en zoodra ik die heb, vertrek ik, - ziedaar de waarheid. En wilt ge mij nu een dienst doen, zeg dan aan alle heeren, die naar mij komen vragen, dat ik vertrokken ben.'

Neen, dat was de Juffrouw niet genoeg. Een mooi meisje dat er zoo fatsoenlijk uitzag en door heeren vervolgd scheen te worden, daar moest ze het hare van hebben. Ze deed nog een menigte vragen, maar Lucie wilde geen namen noemen. Toen gaf de Juffrouw haar twijfel te kennen of het Lucie gelukken zou een conditie te vinden,

als ze niet verkoos te zeggen bij wie ze het laatst had ingewoond; maar de Juffrouw verspilde haar tijd en welsprekendheid. Lucie had besloten niets te zeggen, voordat ze in haar belang er toe genoodzaakt zou worden. Eindelijk kwam de kleine staljongen Lucie te hulp. Hij stak zijn leelijk hoofd door de deur en zei: 'Juffrouw, daar is volk!'

De Juffrouw ging haastig heen, met het voornemen om zoo spoedig mogelijk terug te komen.

Het 'volk' was niemand anders dan onze musicus, die in de gelagkamer was verzeild geraakt en op zijn gewone sluwe manier bij den buffetjongen berichten had ingewonnen omtrent de eigenares van het logement. Die weduwe met haar vlugge oogen en mooie tanden had een zekeren indruk op hem gemaakt, en daar hij steeds zoekende was naar een maatschappelijke positie, die hem een lui en onbezorgd leventje verzekerde, had hij heel spoedig een plannetje op touw gezet. Hij was van beginsel dat men geen enkele gelegenheid om fortuin te maken moet laten voorbijgaan.

'Juffrouw,' zeide hij, toen de weduwe met groote haast de gelagkamer binnenkwam, die op dit uur geheel leeg was, - 'ik ben zoo vrij u te laten roepen. Mag ik weten of ge mij dezen avond een soupeetje kunt geven? We zijn maar met ons beiden, - een vriend en ik.'

'Zeker, Mijnheer.'

'Zeer goed, Juffrouw. Wilt ge weten wie ik ben? Ik heet Jochamenski. Een vreemde naam, hè? - Maar dat doet er niet toe. Ik ben ook een vreemde sinjeur; maar die je wel bevallen zal.'

Ze keek hem eens goed aan, en hij beviel haar werkelijk Ze glimlachte en haar mooie tanden en bruine oogen schitterden hem tegen.

'En, lieve Juffrouw, - als het niet te veel van je goedheid gevergd is, wilde ik je vragen om met ons mee te soupeeren?'

'Maar, Mijnheer, dat doe ik nooit!' riep ze lachend.

'Doe het dan eens een enkelen keer, bij uitzondering. Ik ben een artist; ik heb hier een schitterend concert gegeven, met kolossaal succes, zooals je misschien uit de couranten wel zult vernomen hebben. Ik verdien geld als water, Juffrouw.... hoe is uw naam ook weer?'

'Weduwe Hazelhorst.'

'Heel goed, - juffrouw Hazelhorst. Wees zoo goed en geef me een flesch Marcobrunner. Dat merk staat voor drie gulden op je kaart genoteerd; - dus kan het goed zijn; - en meet dan de maat van je goedheid vol door een glas bij te zetten, om op uwe voortdurende gezondheid, - die voor 't oogenblik niets te wenschen schijnt over te laten, - te kunnen drinken.'

'Maar mijnheer.... vioolspeler....'

'Jochamenski,' verbeterde de musicus.

'Dat is een naam dien ik in geen tien jaren kan leeren uitspreken: ik zal maar "Viool" zeggen,' antwoordde de weduwe lachend; - 'ik

kan hier niet met je zitten drinken, terwijl er ieder oogenblik menschen kunnen komen. Weet-je wat, - ga met me in mijn kantoortje.'

'Met pleizier! Ik volg je, liefste juffer, en ik ben er zeker van dat we elkaar heel wat te vertellen zullen hebben.'

Dat was ook het idee van de Juffrouw, want ze brandde van nieuwsgierigheid om iets meer te weten van de juffer in het kamertje gelijkvloers.

Toen de Juffrouw uit den kelder terugkwam en de flesch rijnwijn op de tafel zette, haalde de slimme musicus een portefeuille uit zijn zak en wierp achteloos een muntbiljet op de tafel.

'Laat dat maar zitten, Mijnheer,' zei ze haastig. 'Ik ben niet gewoon dat mijn gasten vooruit betalen.'

'Dat bewijst voor uw goed vertrouwen, waarde juffrouw Hazelhorst. Wees zoo goed de flesch open te trekken en eens in te schenken.'

De Juffrouw en Jochamenski bleven een geruimen tijd bij elkaar zitten keuvelen. Hun onderhoud werd hoe langer hoe vertrouwelijker. Omtrent de jonge, mooie logée wist de musicus niets anders mede te deelen, dan dat hij eens met haar gereisd had, en dat hij haar dezen avond had ontmoet, toen ze gevaar liep van door een half dronken kerel beleedigd te worden. Hij verhaalde toen zijn heldendaad en liet daarbij zijne dapperheid zoo voordeelig mogelijk uitkomen.

Wederkeerig verhaalde de Juffrouw hare lotgevallen. 'Ik ben voor de derde maal weduwe,' zei ze, haar glas opheffende en tegen het licht houdende; 'mijn eerste man, zaliger Stout, nam ik omdat hij goed was voor de affaire; ik had toen een uitspanning buiten Amsterdam; maar hij had aanleg voor den drank, en spoedig werd hij zelf zijn beste klant. Ik hield hem kort zooveel ik kon, maar toen ik hem de sleutels van den kelder afnam, hem uit het buffet hield en geen geld op zak gaf, liep hij met een dollen kop weg, en ik moest hem nareizen om hem te zoeken. Enfin, - hij is gestorven; ik ben hertrouwd; mijn tweede man is gestorven; mijn derde ook; - aan den een mankeerde dit, aan den ander dát; - maar ik heb ze alle drie mijn zegen meegegeven, want de dooden moet men eeren.'

'Dat is zeer juist opgemerkt en zeer menschlievend gehandeld, juffrouw Hazelaar, - dit is immers uw naam?'

'Hazelhorst,' verbeterde de Juffrouw.

'O, neem 't me niet kwalijk, juffrouw Hazelhorst, - op uw gezondheid. Nu ik hier zoo gezellig en vertrouwelijk zit, komt deze gedachte in mij op: hoe aangenaam zou het zijn als ik hier altijd zoo kon zitten! - Maar dat is een al te vermetele wensch. Nu, waarde Juffrouw, ik drink andermaal op uw gezondheid, en verklaar bij deze, dat het mij aangenaam zal zijn nu en dan u een bezoek te mogen brengen, - maar een artist, al verdient hij geld als water, is een ongelukkige zwerver, - nu hier dan daar....'

'Ik heb nog nooit een rijken speelman gezien,' viel de Juffrouw hem hartelijk lachend om haar geestigen zet, in de rede.

‘Een speelman!’ riep Jochamenski geschandaliseerd. ‘Ge bedoelt: een kunstenaar, een virtuoos, een genie, een mensch die geen andere bestemming schijnt te hebben dan te leven om anderen genot te verschaffen. Maar ge hebt gelijk, juffrouw Hazelhorst; ik ben maar een speelman; ik zal me dien naam laten welgevallen waneeer het u eenig vermaak geeft. Ik zal me om uwentwil nog meer, - ja alles laten welgevallen. Ik hoop dat ge nu tevreden over mij zijt.’

‘O heel tevreden,’ zei ze lachend, - ‘maar ge moet u dat maar zoo niet aantrekken als ik je een “speelman” noem. Ik meen het zoo kwaad niet. En hoe is 't nu met het souper?’

‘Ik heb er eens over nagedacht, geachte Juffrouw, - maar ik geloof dat mijn vriend wel soupeeren zal zonder mij. Ik moet eerlijk bekennen, dat zijn gezelschap thans weinig aantrekkelijks voor mij heeft. Met uw goedvinden zullen we het dus tot een anderen keer uitstellen.’

‘O heel goed!’ zei de Juffrouw. ‘Ik ga nu eens even naar mijn logée kijken.’

VII.

De Heer Lichteveld, des middags vóór zijn club-uur de straten rondslenterende, dacht over de onverwachte verdwijning van Lucie na. Hij had werktuigelijk denzelfden weg genomen dien hij des ochtends gevolgd was toen hij wilde weten waar Lucie bleef.

‘Deze straat is ze ingegaan,’ dacht hij bij 't omslaan van den hoek; ‘zou ze hier ergens kunnen verdwenen zijn? - Ik begin nu te begrijpen, dat ze onmogelijk het eind van deze straat kan bereikt hebben voor dat ik den hoek omkwam; ze moet dus in deze straat gebleven zijn en is toen waarschijnlijk achter mij de straat weer uitgegaan. Dan kon zij geen anderen weg genomen hebben dan de poort uit. Hij wandelde de poort uit; maar nu? Zou ze den straatweg zijn opgegaan? - Het naaste dorp was twee uren ver. - Dit kwam hem onwaarschijnlijk voor; wat zou ze in dat boerendorp gaan doen? Had ze dan links- of rechtsom de singels gevolgd? Het waarschijnlijkst was 't, dat ze rechtsom was gegaan, want langs den anderen kant liep ze dood, wanneer ze niet in dezelfde buurt wilde terugkomen, waar de Van Doorn's woonden. Hij volgde den singel en kwam toen spoedig aan de voormalige poort in het stille gedeelte. Wanneer hij langs de singels doorliep, had hij nog een heel eind te gaan, voordat hij weer in de stad kon komen, en er was daar geen huis waar Lucie in kon gaan. Hij volgde dus den weg dien Lucie had gevolgd, en zoo kwam hij van zelf voorbij het ‘Gouden rad.’ Dat logement trok zijn aandacht wel een oogenblik, maar hij ging er voorbij; hij liep nog een paar straten door, maar 't was hier zoo eenzaam en er viel zoo weinig te zien, dat hij eensklaps zijn blind onderzoek opgaf en terugkeerde. Hij was toen

van plan naar het station te gaan; misschien vond hij daar wel een spoor van de vluchteling. Voor de tweede maal kwam hij voorbij 't logement; het begon toen te schemeren en in de gelagkamer werd juist het licht ontstoken. Op de binnenplaats stonden een vigilante en een karretje uitgespannen, en door een geopende staldeur zag men van de straat af de paarden in het stroo staan en het hooi uit de ruif trekken. Toen keek onze navorscher eens boven de poort; hij zag daar het vergulde rad, en met groote letters er onder: ‘Logement en stalling; verhuurt paarden en rijtuigen.’ Was hij vijf minuten vroeger omgekeerd dan zou hij Lucie juist in de poort ontmoet hebben.

Lichteveld ging voorbij; maar op eens bedacht hij zich. Hij keerde terug, stapte het logement binnen en vroeg aan juffrouw Hazelhorst, die in de gelagkamer was, of hij een vigilante kon krijgen om hem naar 't station te brengen. Het rijtuig werd ingespannen, en in dien tusschentijd slenterde Lichteveld de plaats op, keek in 't rond, en zei uit verveling tot den knecht, die bezig was: ‘Er komen hier zeker niet veel logeergasten?’

‘Een bedroefd klein beetje, Mijnheer,’ antwoordde de man, met nog grooter verveling dan Lichteveld. ‘Ik geloof dat er voor 't moment al ééntje is, en dat is nog wel een dametje die te voet en ik weet niet waar van daan is gekomen.’

‘Wat zeg-je, - een dametje? Hoe ziet ze er uit?’ vroeg Lichteveld verrast.

Dit kon de man niet zeggen. Hij had haar, een ‘ommezientje’ geleden de poort zien uitgaan en haar maar zoo ‘met een zwenk’ gezien.

Lichteveld begon te overleggen. Hij wilde gaarne weten wie het dametje was, hoewel hij 't reeds voor zeker hield dat zij 't was die hij zocht. De Juffrouw kon hem opheldering geven; maar hij bedacht dat het beter was geen slapende honden wakker te maken. Hij zou liever over een uur, of later, onverwacht terugkomen. Hij liet zich met het rijtuig naar de Club brengen, en na tehuis het middagmaal gebruikt te hebben, nam hij weer een vigilante die hem niet ver van het logement afzette. Het toeval wilde, dat hij de poort doorgaande den knecht ontmoette, die hem had gereden en wien hij een ruim drinkgeld gegeven had. Die ruime fooi en de nieuwsgierigheid van den onbekenden heer hadden de belangstelling van den man opgewekt, en hij sprak er met de Juffrouw over, die het ook vreemd vond, maar zich vergenoegde met de schouders op te halen.

‘Is de dame al terug?’ vroeg Lichteveld den koetsier. Deze knikte en wees naar het verlichte raam van Lucie's kamer. Lichteveld stapte er haastig heen, opende, zonder zich te bedenken, de deur, en vond Lucie bezig zich van haar manteltje en hoed te ontdoen.

Toen juffrouw Hazelhorst tot den musicus, - die reeds een gedeelte van het hart der behaagzieke weduwe had veroverd, - gezegd had: ‘ik ga eens naar mijn logée kijken,’ bleef deze Heer met het aangenaam gevoel eens overwinnaars, bij de geledigde flesch zitten. Hij beraamde in stilte het plan om een tweede editie van hetzelfde merk te laten aanrukken en stak een sigaar op. Hij begon zich al thuis te gevoelen. Lucie - ‘de schoone onbekende,’ zooals hij haar, bij gemis van gegevens omtrent haar naam en stand noemde, - was reeds weder uit het hart van den ondernemenden lichtmis verbannen en de weduwe had hare plaats ingenomen.

Deze dame trippelde naar Lucie's kamer, en stond eensklaps stil, toen ze bij de deur gekomen was. Ze hoorde luid en gejaagd spreken, en daarop trad ze plotseling binnen.

‘Juffrouw,’ zei Lucie levendig, - ‘ik blijf geen oogenblik langer in dit huis.’

‘Dit huis is een fatsoenlijk huis, Juffrouw,’ antwoordde de weduwe op beleedigden toon.

Lucie zonk op een stoel, en begon te schreien.

Lichteveld wenkte de Juffrouw naar buiten, en fluisterde haar toe: ‘Dat kind is van hare ouders weggeloopen. Ik ga de politie halen, of gij moet mij beloven haar dezen nacht hier te houden. Ze zal u wel 't een of ander willen opdisschen, maar ze staat voor geen klein leugentje. Laat haar niet gaan, - als ik je een raad schuldig ben.’

‘Ik zal haar juist onmiddellijk laten vertrekken,’ zei juffrouw Hazelhorst. ‘Mijn logement heeft een goeden naam, en ik wil 't niet in opspraak brengen.’

‘De goede naam van je logement zal geen gevaar loopen, Juffrouw. Integendeel zal uw logement er door winnen als je het meisje hier houdt en aan haar familie terug geeft. Ze is een leugenaarster en bedriegster, zoo fatsoenlijk als ze er uitziet. De familie zal je dankbaar zijn; ze zal je logement recommandeeren, en hier heb-je vooreerst een kleinigheid, waarmee ze je haar dankbaarheid wil betoonen.’

De weduwe nam het bankbiljet en bekeek het bij 't gaslicht in den gang. 't Was honderd gulden. Honderd gulden zijn niet spoedig gewonnen, en haar logement had weinig van die buitenkansjes. Er waren geen getuigen; ze klemde het papiertje in haar hand en antwoordde: ‘Ik zal haar hier houden, maar ik wil geen schandalen in mijn huis: dit zeg ik je vooruit.’

‘Ik zal nog een laatste poging doen,’ zei Lichteveld, ‘om haar te bewegen terug te komen, en wil ze dát niet, dan zal ik haar trachten te paaien om hier te blijven, en haar familie waarschuwen.’

Hij wilde naar binnen gaan, maar de deur was op 't nachtslot, en er kwam geen geluid uit de kamer. Lichteveld liep woedend heen, en beval de Juffrouw nogmaals aan, haar niet te laten vertrekken. Hij wilde zijn bankbiljet wel terug hebben, - maar de Juffrouw hield

het vast, en zei zoetsappig: ‘Heel goed, Mijnheer. Morgen moet Mijnheer maar bij tijds terug komen. Wel te rusten!’

Toen Lichteveld weg was, klopte ze zachtjes aan de deur van Lucie's kamer. ‘Doe maar open!’ fluisterde ze. ‘Hij is weg!’

Lucie opende omzichtig de deur en de weduwe trad binnen; maar Lucie sloot snel de deur weer op 't nachtslot.

‘Luister eens, mijn kind,’ zei de Juffrouw, die aan 't ontdaan gezichtje van Lucie wel zag, dat Lichteveld onwaarheid gesproken had. ‘Je kunt hier blijven, als je wilt, - maar zeg me de waarheid. Wat is er met je gebeurd?’

Lucie vertelde alles, en toen de weduwe den naam van Van Doorn hoorde, verbleekte ze. Ze bleef luisteren met voorover gebogen hoofd, en eindelijk begon ze te schreien.

‘Blijf hier, mijn kind,’ zei ze diep bewogen. ‘Blijf hier, en niemand zal je meer lastig vallen. Je bent hier veilig in mijn huis. Je behoeft je kamertje niet meer op slot te houden.’

Ze ging naar het kantoortje waar Jochamenski zat te rooken, en liet op verzoek van dien heer nog een flesch opentrekken, die ZEd. bijna geheel alleen ledigde, zich verwonderende over de afgetrokkenheid der knappe weduwe. De musicus betaalde zijn vertering, vertrok, en liet een volledige liefdesverklaring achter, waarop de Juffrouw zich bedenken zou.

De heer Lichteveld had zich schromelijk vergist. Zijn onverwacht verschijnen had Lucie verschrikt en argwaan ingeboezemd. Hij was begonnen haar te willen overhalen, den volgenden dag naar Amsterdam te gaan, waar hij haar in een aangewezen logement zou ontmoeten. Hij zou dan een lief kwartier voor haar huren, en 't zou haar aan niets ontbreken. Lucie giste de menschlievende bedoelingen van Lichteveld. Hij had het schuwe lam verschrikt. Ze weigerde kortaf. Toen werd hij weemoedig; maar de wolvenklauw kwam toch uit de schapenvacht te voorschijn. Het meisje begreep welk gevaar haar dreigde, en op dit oogenblik kwam de Juffrouw en joeg den wolf op de vlucht.

Lichteveld was dom genoeg, te gelooven dat Lucie zijne bedoelingen niet in zijne oogen gelezen en uit den toon zijner stem begrepen had. Hij beraamde een ander plan.

Den volgenden dag zou hij terugkomen. En hij kwam terug, maar nu met versterking. Zijn vrouw, de jaloersche Helena, zou hem helpen.

‘Lieve Lucie,’ zei Helena, - ‘ik heb gehoord wat er tusschen u en de familie Van Doorn is voorgevallen. Ik heb diep medelijden met u en ik kom u vragen of ge de opvoeding onzer kinderen op u wilt nemen, en als mijne vriendin bij ons wilt inwonen.’

Zoover had de verleider zijn jaloersche vrouw gebracht.

‘Ik dank u, Mevrouw,’ antwoordde Lucie stug.

‘Waarom niet?’

‘Omdat ik mij niet voor die taak berekend acht, Mevrouw.’

‘Dat zijt ge wel.’

‘Ik kan niet, Mevrouw.’

‘Ge hebt mijnheer Lichteveld geweigerd; maar gij zult mij niet weigeren,’ zei de arme vrouw, ditmaal alleen de uitspraak van haar medelijdend hart gehoor gevende.

‘Mijnheer Lichteveld heeft me daarover niet gesproken,’ antwoordde Lucie.

‘Waarover dan?’ vroeg de jaloersche snel.

‘Ik herinner 't mij niet juist meer,’ antwoordde Lucie aarzelend.

‘Juffer Lucie schijnt mij in haar opgewonden toestand niet begrepen te hebben,’ zei Lichteveld er tusschen in, en maakte tegelijk een beweging met zijn schouders die te kennen gaf dat hij over zulk een gemis aan begrijpelijkheid verbaasd stond. ‘Ik heb haar gesproken over haar toekomst, die we wenschen te verzekeren.’

‘Juist, uw toekomst wilden we verzekeren,’ zei de goedhartige jaloersche.

‘Ik dank u, Mevrouw, - ik hoop zelf voor mijn toekomst te zorgen.’

‘Ge bedankt dus voor mijn aanbod? Ge wilt dus alleen de wereld ingaan en de kans wagen uw goeden naam te verliezen?’

‘Mijn goeden naam, Mevrouw, zal overal elders minstens even veilig zijn als bij u.’

Mevrouw stond eensklaps op. ‘Wat durft ge te zeggen, Mejuffer!’ riep ze toornig. ‘Ge beleedigt mij!’

‘Vergeef me, Mevrouw, als ik u onwillekeurig beleedigde,’ antwoordde Lucie treurig; ‘ik ben zoo angstig, dat ik in iedereen een vervolger zie. Ik koester de meeste achting voor u, - dit kan ik u verzekeren.’

‘Dat hoop ik, Mejuffer,’ zei de beleedigde dame, en ging heen, zonder het arme kind nog met een blik te verwaardigen.

Lichteveld was woedend. Voor 't oogenblik was de partij verloren; maar hij zou terugkomen. Hij wilde zich op zijn vrouw wreken en tegelijk triomfeeren.

VIII.

Er waren eenige dagen verloopen en Van Doorn scheen zich over de afwezigheid van Lucie vrij wel te troosten. Henriette's berouw was zoo goed als verdwenen, nu ze haar man zoo gelaten, men zou haast zeggen, zoo opgeruimd zag.

Van Doorn zat op een middag in zijn werkkamer, toen zijn vriend Lichteveld hem kwam bezoeken. Hij dacht juist aan dien vriend, en er zweefde een verachtelijk glimlachje op zijne lippen en zijn vuist klemde zich onwillekeurig samen. Hij scheen dus iets tegen dien vriend te hebben, en nu was Van Doorn wel de beste man van de

wereld, maar als zijn vriendschap in haat veranderde, was ze geducht.

‘Bonjour, amice,’ zei Lichteveld binnenkomende. ‘Hoe gaat het?’

‘Vrij wel, - en gij? Nog niets vernomen?’

‘Ja, ik heb haar gevonden; maar zij wil niets van u aannemen.’

‘Zoo? dat verwondert me.’

‘Ze schijnt vreeselijk op u gebeten.’

‘Op mij?’

‘Op u, uw vrouw en uw dochter. Wil ik je eens een raad geven?’

‘Wil zoo goed zijn.’

‘Trek je handen van dat meisje af. Ze verdient je belangstelling en je weldaden niet. Toen ik merkte dat ze niets meer van je weten wilde, hebben we, - mijn vrouw en ik, - haar een verblijf in ons eigen huis aangeboden, - maar ze bedankte er voor en blijft liever in dat logement van den vierden rang in een vergeten achterbuurt, bij een malle weduwe die van plan schijnt dien verloopen muzikant met zijn Poolschen naam te trouwen.’

‘Wat je zegt!’ riep Van Doorn. ‘Maar wat kan ze tegen m i j hebben?’

‘Wel, ze zegt dat gij de oorzaak van haar ongeluk zijt; dat de jaloezie uwer vrouw een goede reden had.’

‘Wat zegt ge daar!’ riep Van Doorn eensklaps oprijzende, en zijn vuist nog sterker toeknijpende dan zooeven. Hij zag er zoo dreigend uit dat Lichteveld er van schrikte en onwillekeurig naar zijn hoed onder zijn stoel tastte. Van Doorn liet echter plotseling zijn gramschap varen en zei op bedaarden toon: ‘Als ze dát zegt, verdient ze ook niets anders dan dat ik haar voor goed mijne bescherming en deelneming onttrek. - En zou ze geen antwoord op haar advertentie hebben gekregen? Je herinnert je immers, dat we een advertentie in de courant hebben gelezen?’

‘Ja, daar zijn enkele antwoorden op gekomen, maar het heeft naar 't schijnt nog niets opgeleverd.’

De waarheid was, dat Lichteveld bij den boekhandelaar was geweest en dezen in 't oor had gefluisterd dat hij alle verzoeken om informaties maar in zijn handen moest stellen, daar hij reden had om te vreezen dat de familie Van Doorn het arme meisje zooveel mogelijk zou benadeelen.

Werkelijk had de boekhandelaar dit ter goede trouw gedaan en Lichteveld had er gebruik van gemaakt om Lucie zooveel mogelijk te benadeelen. - Het was zijn plan haar reputatie te bederven en haar daardoor te isoleeren. Hij had er echter niet op gerekend dat een van Van Doorn's vrienden dit fraaie plan aan 't licht zou brengen.

‘Ik heb gehoord,’ zei Van Doorn, ‘dat gedienstige vrienden er op uit zijn haar overal zwart te maken, om te beletten dat ze in een eerlijke conditie komt. Dat vind ik toch niet mooi.’

‘Als dat zoo is, zou ik het zelfs laag en gemeen vinden,’ zei de eerlijke Lichteveld, - ‘en die zoo iets doet, verdiende afgerost en het raam uitgeworpen te worden; hoewel ik van zulke krasse middelen niet hou en liever zoo'n kerel heel kalm den rug zou toedraaien al was 't mijn beste vriend.’

‘Je bent altijd een kalme philosoof geweest, Lichteveld; maar zeg me eens: geloof je aan deugd?’

‘Niet veel.’

‘Aan liefde en vriendschap?’

‘Weinig.’

‘Aan eerlijkheid?’

‘Die bestaat bijna niet meer.’

‘Nu ik moet zeggen dat je me ook aan dat alles twijfelen doet. Heb-je mij geen raad meer te geven, Lichteveld?’

‘Ja, - schaf je paarden en rijtuigen af en jaag je dienstboden weg op één na.’

‘En mijn vrouw en dochter, - zou ik die ook maar niet wegjagen, en mijn huisvrienden er bij, dan had ik in eens *table rase* gemaakt?’

‘Maak je gekheid, of hoe heb ik 't met je?’ vroeg Lichteveld verwonderd en geraakt. ‘Ik geef je dien raad omdat ik weet hoe het publiek over je toestand oordeelt.’

‘Zoo? - En wat zegt het gëeerde publiek?’

‘Dat ge uw boel opmaakt, - gij niet, maar uw vrouw. Neem 't me niet kwalijk: ik zeg u de waarheid, en 't is mijn overtuiging dat ge uw ondergang tegemoet gaat.’

‘Je bent toch een zonderlinge vriend,’ zei Van Doorn met een pijnlijk glimlachje: ‘ge zegt me nooit eens iets aangenaams, maar altijd iets dat me hinderen of kwetsen moet.’

‘Dat is mijn gebrek: ik kan niet veinzen,’ antwoordde Lichteveld met den grootsten ernst.

‘Nu, ik bedank je voor je raad. Ik zal er over denken. Wees zoo goed en ga nu mijn vrouw ook eens met je raad verkwikken; ik zit tot over de ooren in het werk.’

Lichteveld haalde achter den rug zijns vriends verachtelijk de schouders op en ging heen, met een: ‘Bonjour! werk pleizierig!’

De deur was pas achter hem dicht of Van Doorn hief het haardijzer waarmede hij werktuigelijk in het vuur gestooten had, dreigend op en mompelde: ‘Uitstel is geen afstel, kostelijke vriend!’

Terwijl Van Doorn in zijn vertrek zat en met Lichteveld praatte, had Mevrouw ook een zeer onverwacht bezoek gekregen van zekeren Levi Salomons, - een heer die uit menschlievendheid geld leende aan alle fatsoenlijke lui, die er belang bij hadden hun geldgebrek met een dichten sluier te bedekken. Levi zag er volstrekt niet uit als een oude kleerkoop; hij had geen zak onder den arm en geen opgekochte oude hoeden in de hand; hij kocht wel alles, maar 't moest

hem aan huis geleverd worden of hij liet het afhalen als 't de moeite waard was. Hij was netjes gekleed en droeg een diamanten doekspeld en een briljant aan zijn wijsvinger. Zijn gelaat, spraak en gebaren verrieden echter onmiddellijk zijn joodsche afkomst.

Het scheen dat Levi zijn naam niet had opgegeven toen hij zich liet aandienen, want Henriette riep onaangenaam verrast:

'Wie heeft u laten roepen?'

'Niemand, Mevrouw.'

'Wat kom-je hier doen, mijnheer Salomons?'

'Ik kwam eens met Mevrouw praten over onze zaakjes.'

'Je zoudt me 'n groot pleizier doen, mijnheer Salomons,' zei Henriette onrustig, 'als je aanstonds weer heengingt, want Mijnheer kan elk oogenblik binnenkomen.'

'Het spijt me, beste Mevrouw, - zoowaar zal ik gezond blijven en jij ook, - dat ik dezen keer niet aan je verzoek kan voldoen. Ik wou nu mijn kapitaaltje met den interest en de interest van den onbetaalden interest eindelijk wel eens terug hebben. Ik ben er zelf om verlegen, beste Mevrouw, zoowaar zal ik gezond blijven en jij ook.'

'Ik begrijp van je interest-historie niet veel, maar dit weet ik wel dat je niet bang voor je geld behoeft te wezen, mijnheer Salomons. Ga nu in 's hemels naam maar heen.'

'Mevrouw behoeft niet bang te zijn,' zei Levi; 'als Mijnheer op zijn kantoor is, zit hij vast. Laat ons nog wat praten. Ik wil de promesse nog wel prolongeeren, maar dan moet ik me dekken. Mevrouw heeft juweelen; ze moest me haar groen garnituurtje voor securiteit in bewaring geven. Geloof me, beste Mevrouw, - zoowaar zal ik gezond blijven en jij ook, - Levi Salomons heeft veel meer gedaan dan-ie als man van zaken kan verantwoorden. Maar hij ziet zijn volk aan, en als mevrouw Van Doorn niet zoo'n lieve mooie vrouw was, zoud'ie 't nooit in zijn hersens gekregen hebben haar zonder hypotheek geld voor te schieten.'

'Dat is mooi en wel, maar je vertrouwt me toch niet,' zei Mevrouw gepikeerd. 'Je vraagt mijn smaragden garnituur, dat vijfduizend gulden heeft gekost, en enkel aan steenen ver over de tweeduizend gulden waard is. Ik geloof dat je 't in je hoofd krijgt.'

'Zoo, Mevrouw, is het tweeduizend gulden waard? Dan zou ik Mevrouw maar aanraden het dadelijk van de hand te doen, en als Mevrouw er dan nog vijfhonderd pop bijlegt, kan Mevrouw haar kleine schuld aan mij afdoen.'

'Wat zeg-je!' riep ze verschrikt, 'ik zou je vijfentwintig-honderd gulden moeten betalen, en ik heb er maar duizend van je geleend, en je beloofd vijf-honderd gulden rente te betalen!'

'Mevrouw heeft een slechte memorie in geldzaken,' zei Levi zijn portefeuille uit den zak halende.....

‘Laat je portefeuille maar dicht! Daar hoor ik werkelijk mijnheer Van Doorn komen! Ga heen, mijnheer Salomons. Ik beloof dezen avond nog bij je te komen.’

Haar stem was zoo angstig, haar gebaar zoo hevig, dat Levi, - wien ditmaal anders een ontmoeting met den echtgenoot van mevrouw Van Doorn niet onaangenaam zou geweest zijn, - opstond, en zeide: ‘Nu, Mevrouw, daar reken ik op. Beloof-je 't op 't woord van eer? Dan is 't goed.’

Hij ging heen, zoo langzaam hij kon, en het toeval diende hem. Van Doorn, die wilde zien waar zijn vriend Lichteveld gebleven was, zag in plaats van Lichteveld, - die heen was gegaan, - Levi het vertrek verlaten, waar zijn vrouw zich op dit uur gewoonlijk bevond. Hij schrikte, want hij vermoedde aanstonds de waarheid.

‘Mijnheer Salomons,’ zei hij bijna fluisterend, ‘volg me in mijn kamer.’

Nauwelijks waren ze alleen of Van Doorn ging dreigend tegenover den woekeraar staan.

‘Welke zaken doe-je met mijn vrouw?’ vroeg hij.

‘Och, Meneer, beste meneer Van Doorn, maak je niet boos; ik heb maar heel kleine zaakjes met Mevrouw, - zoowaar zal ik gezond blijven, en jij ook. - Hier heb-je de promesse, beste meneer Van Doorn’..... Hij haalde zijn portefeuille te voorschijn en liet de promesse zien.

De Heer Levi Salomons zag niet op tegen een klein ongeoorloofd kunstmiddeltje om zijn winst te vermeerderen. Hij wist dat mevrouw Van Doorn bij 't onderteekenen van een promesse niet heel scherp zou toezien. Nu had hij in dat stuk geschreven duizend, vijf-honderd gulden, en vóór het woord ‘duizend’ een plaatsje opengelaten waar hij een ander telwoordje van vier letters tusschen in kon voegen. Ook had hij de som niet in cijfers herhaald. Toen hij 't stuk geteekend thuis had, vulde hij het open plaatsje netjes met ‘twee’ in en schreef hij de som in cijfers er bij. Van daar dat Mevrouw verbaasd was en er reden toe had.

Van Doorn verschrok toen hij de som las; maar hij verborg wat er in zijn binnenste omging; hij beschouwde het briefje oplettend en gaf het Levi terug.

‘Hoeveel heeft Mevrouw voor dat vod gehad?’ vroeg hij.

‘Dat vod? Ik hoop, lieve meneer Van Doorn, dat het zoo goed als geld is!’ riep Levi ook een weinig verschrikt.

‘Daar twijfel ik sterk aan. Ik vraag hoeveel heeft mevrouw Van Doorn daarop gehad?’

‘Tweeduizend-driehonderd,’ zei Levi onbeschaamd; ‘maar, lieve meneer Van Doorn, maak je nu maar niet boos; - zoo waar zal ik gezond blijven en jij ook, - de interest is niet te hoog, - acht percent - als je zoolang op je geld moet wachten als ik! En nu

beleedigt Mevrouw me nog: ze zegt dat ze het niet gehad heeft, zoo weinig weet het lieve mensch - een pracht van een vrouw, lieve meneer Van Doorn, die de heele wereld je benijdt! - zoo weinig weet zoo'n mooie vrouw van de waarde van 't lieve geld, dat ze twee-duizend uitgeeft die ze voor duizend in haar memorie noteert.'

'Geef me 't briefje, Mijnheer Salomons,' zei Van Doorn, 'ik wil 't honoreeren als ik kan.'

Levi gaf de promesse die hij nog tusschen duim en vinger hield, terug, en Van Doorn bekeek ze op nieuw en nu met nog meer aandacht.

'We zullen een akkoord maken, mijnheer Salomons,' zei Van Doorn, - 'ik beloof je dat ik eerlijk zal betalen en met goeden interest, - tien procent bijv. - wat Mevrouw u schuldig is; maar eerst moet ik weten wát ze schuldig is. Dit briefje is een papiertje dat Mijnheer Salomons niet graag voor een rechtbank zou vertoonen.'

'Waarom niet, Mijnheer?' vroeg Levi verrast.

'Omdat het woordje t w e e er niet gestaan heeft toen het briefje is onderteekend; evenmin als de cijfers. Dat woordje en die cijfers vallen aanstonds in 't oog; ze zijn er te netjes tusschen gevoegd. Mevrouw Van Doorn zal dus wel wat gelijk hebben als ze beweert die som niet ontvangen te hebben.'

'Zou Mijnheer willen procedeeren,' zei Levi onverschillig, - 'mij goed. Daar zullen Mijnheer en Mevrouw meer schade bij hebben dan ik.'

'Ziedaar uw kostelijk papier terug, mijnheer Salomons. Ik zal bij 't proces geen andere schade hebben dan dat de menschen, die toch al genoeg over me praten, omdat ze mij mijn mooie vrouw benijden, - zooals ge zegt, - nog wat meer over me praten; maar ik zal er dít bij winnen, dat mijn mooie vrouw met menschen van uw slag geen zaken meer zal doen, en dat de andere menschen zullen roepen: "Welk een schurk is die Levi Salomons!" Ga nu maar heen, Meneer. Uw vijfentwintig-honderd gulden zullen u spoedig thuis gebracht worden.'

Dit had Levi niet verwacht. De houding van Van Doorn was die van een man die heel gerust en zeker van zijn zaak is. Van Doorn was werkelijk een kloek, flink man, dat toonde hij in al zijn handelingen, behalve tegenover zijn mooie vrouw.

'Ik hoop dat Mijnheer zich bedenken zal,' zei Levi, zijn portefeuille zorgvuldig in den zijzak van zijn jas stekende, en toen zijn hoed met de mouw gladstrijkende; 'ik hoop dat we 't met elkaar zullen vinden. Ik wil op den interest wel een kleinigheid laten vallen, maar, - zoowaar zal ik gezond blijven en jij ook, - veel kan 't niet lijden.'

'Goed, Mijnheer, - mag ik u verzoeken mij alleen te laten. We spreken elkaar nader.'

En Van Doorn ging aan zijn werk. Levi begon opnieuw op zijn zanekerigen toon te praten; maar Van Doorn antwoordde niet. Onverwacht ging de deur open en Mevrouw trad binnen.

Toen ze Levi zag, ontroerde ze zoo hevig, dat ze zich aan een stoel moest vasthouden. De trotsche vrouw stond als door één slag ontwapend.

Van Doorn stond langzaam op. Zijn houding en gelaat teekenden ernst, kalmte en hoogheid, die de schuldige vrouw deden sidderen. Levi had geen waarschuwing noodig om heen te gaan. Hij zag Van Doorn wel in staat hem met het lange ijzerhouten liniaal dat op de schrijftafel lag den weg naar de deur te wijzen.

'Ga zitten, Mevrouw,' zei Van Doorn, toen Levi weg was, 'en wacht tot ik terugkom. Ik moet eerst zorgen dat uw vriend het huis verlaat, zonder een overjas uit den gang mede te nemen.'

Henriette zag alles in een somberen nevel. Een van den troon gestooten vorst kan niet dieper vallen dan zij viel. Het kabinetje van haar man scheen haar even gruwzaam als een knekelhuis met opgestapelde doodshoofden. Die stoel waarop de man, aan wien ze werkelijk gehecht was omdat ze zijne zelfopoffering begreep, zijn ingespannen arbeid verrichtte om haar in ledigheid, weelde en verkwisting te doen voortleven, scheen haar een sombere rechterstoel; - die schrijftafel een tafel vol beschuldigings-stukken: het vuur in den haard hinderde haar door zijne flikkeringen; het behangsel met arabesken gaapte haar aan met honderden geopende medusa-monden; het tapijt vertoonde akelige figuren en de gordijnen hingen somber naar beneden. Het hart kwam haar in de keel, en ze zou haar angst en smart wel hebben willen uitschreeuwen. Voor 't allereerste haatte ze haar schitterend toilet, haar zijden kleed, den briljant aan haar pink, haar mooie handen die al zooveel hadden gekost om ze in allerlei kleuren van handschoenen te verbergen.

Ze sprong op van haar stoel, en wilde de kamer ontvluchten, maar Van Doorn had gezegd: 'blijf hier!' en dat was 't eerste bevel van haar man, in zooveel jaren tijds, dat haar terughield alsof ze gekluisterd was. Ze beschouwde zich als een gevangene. Ze durfde de kamer niet verlaten. Aanstonds kwam de rechter; ze moest antwoorden op zijne beschuldiging, en.... zich verdedigen! Pijnlijk was het wachten, zoo pijnlijk dat het tapijt onder hare voeten scheen te branden. Eindelijk ging de deur open, en Van Doorn trad binnen. Zij zat in een diepen leuningstoel, tegenover den haard, met het gelaat van het licht afgewend, den elleboog op de leuning en de hand onder 't hoofd.

Hij ging voor haar staan met de handen op den rug en staarde haar een poos zwijgend aan. Ze hief het hoofd niet op en ze bleef roerloos onder den strakken blik dien ze op zich gevestigd voelde. Eindelijk gaf haar verkropte aandoening zich lucht door tranen die stil langs hare wangen vloeiden. Toen hief ze de hand op waarin ze haar zakdoek hield, droogde haar gelaat en liet de hand weer machteloos neervallen.

'Gij weent, Henriette,' zei Van Doorn ernstig, - 'maar geen zee van tranen kan het leed uitwisschen, dat ge mij berokkend hebt. Ge hebt mij bedrogen en bestolen, en nu is de maat vol.'

‘O spaar mij!’ snikte ze, de handen biddend naar hem uitstrekkende.

‘U sparen!’ antwoordde hij bitter, - ‘u sparen, die bijna twintig jaren lang mijn bitterste vijand zijt geweest! Gedurende al dien tijd heb ik u gespaard en toegegeven. Al dien tijd ben ik zwak en dwaas geweest! O, waarom heeft men mij niet in een krankzinnigenhuis opgesloten, - dan was er misschien een weldaad bewezen, en ik had dit uur van smart en schande niet beleefd. Al dien tijd heb ik uwe grillen, uw modezucht, uw verkwisting verdragen en door mijne zwakheid aangemoedigd. Ik draag de schuld: ik had sterker moeten zijn; maar elk kwaad straft zich zelf. De vrouw voor wie ik zwak en toegevend was, moest mij bedriegen. Voor mijne zwakheid mocht ze niet eens erkentelijk zijn. Ze moest mij op het hart trappen; ze moest mij ten toon stellen voor de heele wereld als een zwak nietswaardig wezen’....

‘O ga niet verder, Herman! Vermoord mij liever met één slag!’....

‘Daar ginds, in de kleine zijkamer,’ ging Van Doorn onmeedoogend voort, ‘wacht de zwendelaar op het geld, dat gij van hem geleend hebt, en dat ik niet betalen kan. Hij dreigt met schandaal wanneer ik hem niet voldoe. Kunt gij soms betalen, Mevrouw?’

Zij antwoordde niet en zonk nog dieper in den stoel terug en boog het hoofd nog dieper op de borst.

‘Gij doet goede zaken, Mevrouw. - Wil mij ditmaal eens bij uitzondering de waarheid zeggen: hoeveel hebt gij van uw vriend Levi Salomons geleend?’

‘Duizend gulden,’ antwoordde ze met moeite.

‘En ge erkent daarvoor een schuld van tweeduizend-vijfhonderd gulden.’

Henriette sprong verschrikt op. ‘Die schuld heb ik niet erkend!’ riep ze. ‘Salomons mag z e g g e n , dat ik hem zooveel schuldig ben, maar bewijzen kan hij dit niet. Ik heb een briefje geteekend voor duizend-vijfhonderd, dit weet ik zeer goed.’

‘Ik wil aannemen dat het zoo is, en ik geloof het,’ zei Van Doorn stroef; - ‘maar als men met zulke heeren zaken doet, moet men op zijn zakken passen. Hij had, in plaats van “twee,” ook “tien” vóór het woord “duizend” kunnen plaatsen nadat ge het papier geteekend hebt. Levi is dus edelmoedig geweest en we mogen hem daarvoor wel bedanken. Nu wil ik niet vragen: waarvoor hadt ge dit geld noodig; ik wil niet vragen, welke middelen hebt ge zooal te baat genomen om aan geld te komen, voor dat ge er toe kwaamt den verachtelijken zwendelaar, wiens naam hier in de stad zulk een klank heeft, dat geen fatsoenlijk mensch hem durft aanspreken, in mijn huis te halen? - Ik wil u alleen maar er op wijzen hoe uwe zucht om mooier kleeren, hoeden en kanten te dragen dan andere dames die u onverschillig zijn of die ge niet lijden moogt, mij, uw kind en ook u zelf langzamerhand maar zeker moet te gronde richten na mij vooraf in handen van een zwendelaar zonder eer en geweten te hebben overgeleverd. Maar alles is mijn schuld, mijn schuld, mijn schuld!

En gij, goede huisvrouw, die er op stond dat uw kind eene opvoeding kreeg die haar volkomen geschikt maakte om uw voorbeeld te volgen, - gij, brave moeder, wascht uwe handen in onschuld!'

Henriette was in snikken uitgebarsten en bedekte het gelaat met beide handen. 'O!' riep ze wanhopig, - 'ge zijt hard, Herman, verschrikkelijk hard!'

'Ja, dat ben ik,' ging Van Doorn voort, - 'dat geloof ik; maar twintig jaren van stille toenemende zorg verbitteren het gemoed. Ik weet het: een man moest zijne vrouw zulke harde verwijten niet behoeven te doen. I k draag de schuld en heb eigenlijk het recht niet u iets te verwijten. Ik zal trachten uwe zaak met Levi te regelen, en dan vertrouw ik dat ge edelmoedig jegens mij zult zijn.'

'Ik zal alles doen wat ge verlangt,' zei ze, hare tranen drogende.

Van Doorn ging naast zijne vrouw zitten, lei den arm op de rugleuning van zijn stoel en sprak toen met een ernstige zachte stem: 'We hebben twintig jaren lang met elkander geleefd, Henriette. Gelukkig? - Neen, niet gelukkig, en toch hadden we zoo gelukkig kunnen zijn. Ik heb u altijd hartelijk lief gehad, Henriette, en zonder uwe ijdelheid en dwaze modezucht, zoudt ge mijne liefde wel beloond hebben, want gedurende de weinige oogenblikken van huiselijkheid die we nu en dan samen doorbrachten, waart ge steeds een beminnenswaardige, hartelijke vrouw. Maar den tijd voor dat gelukkig huiselijk samenzijn hadt ge gewoonlijk niet; den tijd om uw huishouden te besturen hadt ge niet; den tijd om uw kind op te voeden hadt ge niet. Alleen hadt ge den tijd om voor uw toilet te zorgen en door kostbare dwaasheden de oogen te verblinden en afgunst op te wekken. Zoo hebt ge de twintig jaren van uw huwelijksleven besteed. Nu hoop ik dat ge zoo edelmoedig zult zijn een einde aan mijn ongeluk, of liever, aan mijn belachelijken toestand te maken.'

'Ik zal alles doen wat gij verlangt,' antwoordde ze nogmaals onderworpen.

'Dan zal ik eerst Levi nog eens laten binnenkomen, om in uw tegenwoordigheid onze zaken te regelen.'

'O neen!' riep ze angstig. 'Ik smeek u, Herman, bespaar me die vernedering; ik zou 't van schaamte besterven.'

'Valsche schaamte, Henriette, anders niet! Zoo is uw gansche leven geweest. Dwaze hoogmoed en valsche schaamte. Dat uw man in zijn eenvoudig gewaad naast uw schitterende toiletten in het niet zonk; dat hij door weer en wind te voet naar zijn kantoor strompelde en zijne nachten doorwaakte om geld te verdienen, terwijl gij in uw schitterend rijtuig of in uw loge u aan het publiek vertoondet; dat hij werd uitgelachen, terwijl gij den nijd en de bewondering opwektet, - daarvoor hebt ge u nooit geschaamd; maar ge schaamt u er wel voor als de hoed van uw koetsier niet naar het laatste model is, en als ik voor tien gulden inteeken op een lijst voor te bekeeren Hottentotten,

terwijl uw vijandin Emilie of Eugenie voor vijftig gulden inschrijft'....

'Herman, om Godswil, martel me niet langer!' snikte ze. 'Doe met me wat ge wilt. Ik zal in zijne tegenwoordigheid schuld bekennen. Geef hem mijne juweelen om de schuld te betalen.'

'Stel u gerust,' zei Van Doorn koel, terwijl hij opstond, en weer vóór den haard ging staan. 'Die man is niet meer hier, en zal niet meer hier komen. Uwe juweelen kunt ge behouden; ze kunnen u later te pas komen, en de zaak met Salomons zal ik door een derde laten regelen.'

'O, ik dank u, Herman!' riep ze op innigen toon en zij wilde zijne hand grijpen; maar hij ontweek die toenadering door zich af te wenden en zijn arm op den schoorsteenmantel te leggen.

'Weet ge, Mevrouw, hoe een echtscheiding plaats heeft?' vroeg hij eensklaps.

Henriette stond op, maar haar knieën knikten; ze moest met de hand op de leuning van den stoel steunen. Hare oogen sperden zich open en haar gelaat, dat door het uitgewischte blanketsel en de sporen der tranen reeds een vale tint had gekregen, werd lijkkleurig

'Dat meent ge niet!' stamelde ze met moeite. 'Dat woord moet ge niet meer uitspreken, Herman; ge zoudt me vermoorden. Mijn God, welk een schande!'

'Alweer die valsche schaamte!' zei hij treurig. 'Ons samenzijn is meer schande geweest, Henriette, dan onze scheiding zijn zal. Door eene scheiding kunt ge mij mijn verloren aanzien teruggeven. Een scheiding met onderling goedvinden levert ten minste aan de wereld het bewijs, dat ik niet langer berusten kan en wil in uw dwaas en onnut leven. Na twintig jaren uw eigen hoofd te hebben gevolgd, mij te hebben laten zorgen en arbeiden, mij verloochend en mijne liefde versmaad te hebben, zijt ge mij die vergoeding wel schuldig. Ik beloof 't u: ik zal goed voor u zorgen en zelfs meer doen dan waartoe de wet mij verplicht.'

Henriette viel voor hem op hare knieën en snikte met opgeheven handen: 'Om Godswil, Herman, wees niet langer zóó! Zie mij aan, Herman, - twijfelt ge aan mijn berouw, nu ge mij zóó ziet, en ik schuld beken? - Maar wat ge daar zegt is meer dan ik verdien. Waarom zijt ge niet vroeger zoo streng geweest? Ge beschuldigt u-zelf en daarom mag ik uwe schuld tot mijn verdediging aanvoeren. Ik ben in weelde opgevoed; ik ben van kindsbeen af toegegeven en bedorven door iedereen. Gij hebt geen enkele ernstige poging gedaan om mij den rechten weg te wijzen, en dan, - Herman, ik ben wel ijdel en dwaas en hoogmoedig geweest, maar ik heb nimmer de trouw verzaakt die ik u beloofd heb. Al heb ik u verloochend, zooals ge zegt, - ik heb uw eer en de mijne onbevlekt bewaard en u in mijn hart de plaats gelaten die ik u eens gegeven had.'

Van Doorn schudde weemoedig het hoofd. Hij reikte haar de hand om haar op te richten, en sprak bewogen:

‘Sta op, Henriette! Wat ge daar zegt, heb ik dikwerf tot me zelf gezegd en daarom treft het me diep het uit uw mond te hooren. Ik weet dat ge te hoogmoedig zijt om uw eer en de mijne in het slijk te werpen. Dat is een vorstelijke hoogmoed. - O, ik waardeer ten volle het goede dat in u is.’ - En op bitteren toon voegde hij er bij: ‘Ge hadt me nog ongelukkiger kunnen maken, maar uw hoogmoed heeft het, den hemel zij dank! belet.’

‘Mijn hoogmoed!’ herhaalde Henriette moedeloos. ‘Altijd mijn hoogmoed! Dus aan mijn gevoel van plicht, aan mijne genegenheid gelooft ge niet!’

‘Als ik aan uwe genegenheid mocht gelooven, Henriette, dan geloofde ik ook aan ons geluk, dat, helaas, voor altijd vervlogen is.’

‘Voor altijd! O dat is verschrikkelijk!’ riep ze wanhopig.

‘Ja verschrikkelijk!’ herhaalde Van Doorn. ‘Het eenige geluk dat ik nog in dit huis, in mijn eigen huis, vond, was de liefde en dankbaarheid van dat arme, goede kind dat ge meer uit overmoed en booze luim, dan uit jaloezie, - zooals ge het liet voorkomen, - hebt weggejaagd. Zie, Henriette, zoozeer waart ge altijd met u-zelve bezig dat al de trouw en gehechtheid van dat kind, u nimmer hebben bewogen haar een greintje genegenheid te schenken. Ge hebt de zorg voor hare opvoeding aan mij overgelaten, en ze heeft het aan mij te danken dat ze een degelijk meisje is geworden, dat ze leerde wat een vrouw leeren en weten moet; - dat is mijn werk en ik ben er trotsch op. Gij hebt haar weggejaagd, en hoe diep het mij smartte haar te zien gaan, toch was ik inwendig verheugd, dat ze een atmosfeer verliet, zoo verderfelijk als deze. Ze ging uit dit huis, terwijl ge denken moest dat ze in haar verderf ging, maar het roerde u niet.’

‘Ik erken mijn schuld,’ zei Henriette treurig. ‘Ik erken dat ik geen hart heb gehad voor ons pleegkind; ik erken zelfs dat ik geen hart heb gehad voor ons eigen kind. Dat alles erken ik. Wilt ge meer, Herman?’

‘Te laat, alles te laat! Ons geluk is heen! Ik herhaal het; ik zie geen uitkomst dan in eene’....

‘O spreek het woord niet meer uit!’ riep ze radeloos. ‘Ik bezweer u, Herman, spreek het woord niet meer uit! Ik zou mij verdrinken’....

‘Stil, Mevrouw,’ zei Van Doorn, luisterend, ‘ik hoor iemand aan de deur! Verwijder u, langs dezen kant. Ge zijt thans ontoonbaar.’

Ze ging schielijk door een andere deur heen en nauwelijks was die dicht, of een bediende trad binnen met de brieven van de laatste post.

IX.

Onze vriend Van Halen had vast besloten, toen hij de woning van Van Doorn verliet, niet te rusten voordat hij Lucie opgespoord en haar weer in 't huis waaruit ze zoo smadelijk was weggejaagd, terug gebracht had en in haar eer had doen herstellen. Hij zocht in de stad

rond, maar door zijn onbekendheid met de lokaliteit en de inwoners, zocht hij in den blinde. Hij ontmoette echter weldra den heer Van Doorn, aan wien hij ronduit de reden van zijn vertrek meedeelde.

‘Ik heb zulk eene achting en zooveel sympathie voor juffer Lucie,’ zeide hij, ‘dat het mij onmogelijk zou zijn, een vriendelijk gelaat aan mevrouw Van Doorn te toonen, en daarom ben ik heen gegaan.’

‘Ge hebt gelijk,’ zei Van Doorn, ‘en het doet me zelfs genoegen u zoo te hooren spreken. Weet ge waar Lucie is?’

‘Neen.’

‘Ik wel; maar ik heb haar nog niet gesproken. Zij wenscht vooreerst niemand te zien. Kom overmorgen omstreeks twee uren bij mij; dan kan ik u waarschijnlijk haar verblijf opgeven.’

Van Doorn had een paar dagen te voren een briefje ontvangen van juffrouw Hazelhorst, welk briefje hij zorgvuldig voor zijn vrouw had verborgen. In dat opstel meldde de Weduwe dat ze met het verblijf en den toestand van juffer Lucie bekend was; dat het meisje goed bezorgd en gezond was; en dat zij, juffrouw Hazelhorst, den avond van den volgenden dag Mijnheer eens wenschte te spreken, daar ze hem iets van belang had mede te deelen.

Van Halen was opgetogen over dit bericht, maar het ongeduld spoorde hem aan naar het verblijf van Lucie te vorschen, in de hoop het nog eerder te vinden, en zelf de voldoening te smaken haar in het huis van Van Doorn terug te brengen. Van Doorn kon hem geen nadere inlichtingen geven; daarom ging hij maar weer aan 't zoeken. Hij loofde een prijs uit aan al de boodschaploopers die hij onder zijn bereik kreeg, voor dengene die hem wist te zeggen waar de verloren juffer te vinden was en toen ging hij zelf alle logementen rond. Eindelijk won hij zelf den uitgeloofden prijs, want hij kwam, steeds zoekende, ook aan het ‘Gouden rad’ en had het geluk den roodharigen staljongen te ontmoeten, die hem dadelijk vertelde wat hij weten wilde, 't Was echter minder gemakkelijk de schoone te naderen. Juffrouw Hazelhorst hield haar schat achter slot en grendel. Daar had zij haar reden voor. Maar onze reiziger was de man niet om zich door een kleinigheid te laten afschrikken; hij had bovendien sleutels in zijn zak, waarmede men alle poorten en deuren kan openen. De zelfde roodharige jongen bracht een oogenblik later een in potlood gekrabbeld Fransch briefje aan Lucie over van dezen inhoud: ‘Ik verzoek u, Mejuffer, hieronder te vermelden waar en wanneer ge mij een onderhoud van vijf minuten kunt toestaan. Wanneer ge geen genoegzaam vertrouwen in mij mocht stellen, kunt ge desverkiezende ons onderhoud in tegenwoordigheid van getuigen doen plaats hebben’. (ondert.) ‘Van Halen.’ Lucie had het eerst de handteekening gezien, en toen een kleur gekregen, wat de roodharige bode niet had opgemerkt, omdat de studie van 't menschelijk gelaat hem minder ter harte ging dan de studie van de paardenkoppen die hij moest optoomen, en de

paardenhoeven die hij moest insmeeren. - Lucie las na den naam, het briefje, en daarbij beefden haar lieve lipjes, en kwamen er zelfs tranen in haar heldere oogjes. - Dat zag de roode jongen evenmin, en al had hij 't gezien, zou 't hem waarschijnlijk veel minder belang hebben ingeboezemd, dan wanneer 'Bles', of 'Kol', of 'Schimmel' zijn haver niet schoon had opgevreten.

Lucie schreef onder het briefje, ook in 't Fransch: 'Ik stel het grootste vertrouwen in u en ge kunt me hier in mijn kamer spreken.'

Van Halen wandelde intusschen de straat op en neer, en toen hij 't antwoord gelezen had, ging hij met den jongen mee, die hem den weg wees naar het kamertje gelijkvloers. Toen hij aan de deur klopte en op het antwoord 'binnen', dat hem als heerlijke muziek in de ooren klonk, wilde binnentreden, kwam juffrouw Hazelhorst eensklaps uit haar keuken te voorschijn, en liep snel naar hem toe als wilde ze de met zilver geschoten bres verdedigen. Maar de bres lag open en de bestormer had den voet er op gezet, terwijl de kapituleerende bezetting de hand naar den overwinnaar uitstrekte. De overwinnaar en het ontzettingsleger drongen tegelijk naar binnen.

'Ik heb besloten, Mejuffer, u naar de familie Van Doorn terug te geleiden.'

'Dat is onnoodig,' zei juffrouw Hazelhorst een weinig vinnig; 'want ik heb gisteren aan mijnheer Van Doorn geschreven en hem beloofd dat ik morgen de Juffrouw thuis zal brengen.'

'Dat doet mij genoegen,' zei Van Halen op zijn gewone eenvoudige manier; 'maar het zou mij meer genoegen doen als i k Mejuffer terug mocht brengen in 't huis waaruit ze is verjaagd. Ge kunt daarom toch medegaan, Juffrouw. Wees zoo goed een rijtuig te laten inspannen. Waartoe uit te stellen tot morgen wat we vandaag kunnen doen? Hoe denkt gij er over, Mejuffer.'

'Ik heb geen lust om terug te keeren,' antwoordde Lucie beschroomd en met blijkbaren weerzin. 'Ik weet van niets. De Juffrouw heeft mij niets gezegd.'

'Dan zal ik u nu iets zeggen,' zei de Juffrouw. 'Ik ken de familie Van Doorn; die familie is v e r p l i c h t u te ontvangen; maar meer zeg ik nu niet.'

't Was raadselachtig; maar de Juffrouw liet zich niet verder uit.

'Ik weet niet, Juffrouw,' zei Van Halen zoo stroef mogelijk, 'voor wien en wat ge mij aanziet, - en dit is me ook geheel onverschillig; maar ik geloof toch te mogen zeggen, dat gij Mejuffer vrij moet laten, om te ontvangen wien ze wil. Als ze mij verzoekt heen te gaan, zal ik gaan; maar als ze wil dat ik blijf, zal ik blijven.'

'Nu,' zei de Juffrouw, - 'ik heb er niets tegen. We zullen dadelijk gaan. Ik zal laten inspannen.'

Met haar gewone bedrijvigheid liep het mensch de kamer uit om hare bevelen te gaan geven.

De Juffrouw had wel gezegd: ‘We zullen d a d e l i j k gaan’; maar ze had nog al werk om gereed te komen, en Lucie daarentegen was aanstonds klaar. Terwijl de Juffrouw haar deftigste kleeren aantrok, had er tusschen Van Halen en Lucie een merkwaardig onderhoud plaats, dat we verplicht zijn mede te deelen.

‘Het is wel vriendelijk van u, Mijnheer,’ zei Lucie, die bij het raam was gaan zitten, ‘u zooveel moeite te geven om mij te vinden; maar ik vrees dat die moeite voor mij weinig goeds zal opleveren. Uwe goedheid kan mij niet teruggeven wat ik in dat huis verloren heb; bovendien stelt mijn terugkeer mij aan nieuwe vernederingen bloot.’

‘Ge hebt onder mijne hoede niets te vreezen, Mejuffer; of vertrouwt ge mij niet?’

‘O ja, ik vertrouw u!’ sprak ze op levendigen toon.

Van Halen had tot hiertoe op een afstand gestaan; hij kwam naderbij en lei zijn hand op den rug van haar stoel. ‘Als dit zoo is,’ zei hij, ‘dan wenschte ik u eens een vertelling te doen. - Er was eens een...’

‘Koning,’ viel ze hem onwillekeurig lachend in de rede.

‘Neen, een leeglooper.’

‘O, daar is niets goeds van te wachten,’ zei Lucie.

‘Misschien wel: 't was een leeglooper, die nog al wat in de wereld gezien had en ook niet te lui was om te werken. Hij ontmoette op reis een prinses.’

‘Een mooie prinses, zeker.’

‘In zijn oog ten minste de schoonste van alle schoone prinsessen.

Hoe zag ze er uit?’ vroeg Lucie een weinig verward en een kleur krijgende.

Van Halen gaf een beschrijving van de prinses, die treffend overeenkwam met het geheele voorkomen en de kleeding van de Juffer, die naar zijne vertelling luisterde en met blozende wangen aan de punten van haar handschoenen trok.

‘Nu zult ge wel begrijpen, dat onze leeglooper aanstonds verliefd werd op zoo'n schoone prinses en dat hij bij zekere gelegenheid zijn knie voor haar boog, zooals ik thans doe, en zeide: ‘Koningin, er is niets op de wereld wat mij liever is dan een glimlach en een woord van liefde van uw bekoorlijke lippen. Er is niemand ter wereld die ik zoo oprecht en innig liefheb als u; en er is voor mij niets ter wereld dat boven uwe liefde gaat. Mocht mijn liefde u welgevallig zijn dan beloof ik plechtig dat ik uw steun en beschermer zal zijn; dat ik voor u zal leven en al het mogelijke zal doen om u gelukkig te maken.’

‘O, Mijnheer,’ zei Lucie bevend en met tranen in de oogen, ‘ik vind uwe vertelling heel mooi.... te mooi voor mij. Sta op, als ik u bidden mag.’

‘Niet voor dat ge mij het antwoord van de Prinses geeft.’

‘Dat kan.... i k niet geven,’ antwoordde ze nog meer verward; ‘ik ken uwe vertelling niet.’

‘Wat zou ze, naar uw gevoelen, wel moeten antwoorden?’ vroeg hij.

‘Als ik iets meer van den.... leeglooper wist, dan ge er me van verteld hebt, zou ik misschien weten wat ik in hare plaats zou antwoorden,’ zei ze ditmaal gevat.

‘Zie me aan, Mejuffer, - ik ben die leeglooper. Mijn vertelling is een ware geschiedenis.’

Lucie zag hem aan, maar sloeg spoedig hare oogen neder. Van Halen maakte van deze gelegenheid gebruik om op het plaatsje tusschen de mouw en haar handschoen, dat er zoo blank en verleidelijk uitzag, zijne lippen te drukken, en dit deed Lucie zoo verschrikken, dat ze opstond en angstig uitriep: ‘O, mijnheer Van Halen, ik bid u, sta toch op! Als de Juffrouw eens binnenkwam!’

‘Eerst het antwoord,’ zeide hij, haar beide handen vattende.

‘Welk antwoord wilt ge?’ zei ze gejaagd. ‘Ik weet waarlijk niet wat te zeggen. - Was 't niet het beste, dat ge zelf maar het antwoord gaaft: ik zal er dan maar in berusten. - Sta nu dan toch op.’

Het was tijd, want nu kwam de Juffrouw met volle zeilen binnen en spoedig daarna was de vigilante op weg naar de familie Van Doorn, waar we het drietal zullen terugvinden.

X.

Juffer Louise was begonnen in huis de meesteres te spelen. Mama had er in berust, en Papa ook. De eerste meer omdat ze er geen kwaad in zag; de ander omdat hij vervuld was met zeer ernstige gedachten en, misschien ook, omdat hij reeds een plan met zijne dochter had, dat aan haar kuren en willekeurige handelingen een einde zou maken. Louise verhaastte dat plan als het bestaan had; want na het droevig tooneel tusschen hare ouders en terwijl haar vader nog geheel onder den indruk er van was, kwam ze bij hem en eischte op zeer onbetamelijken toon een pony en een wagentje.

‘Laat me met rust!’ had haar vader brommig geantwoord.

‘Kunt ge niet wat beleefder antwoorden?’ zei Louise heel ernstig. ‘Ik vind u razend *sans façons*. Maar ik zal zelf wel koopen wat ik hebben wil Adieu!’

‘Wacht even, Louise,’ zei haar vader opstaande. ‘Wacht even, meisje. Ge hebt recht op een ander antwoord. Ik zal je een goeden raad geven.’

‘Ik luister,’ zei Louise, die geen kwaad vermoedde.

‘Luister dan goed. Ik raad u nu naar uw kamer te gaan en er niet af te komen voordat ik u laat roepen.’

Louise lachte hem in zijn gezicht uit.

‘Je zult me toch niet willen dwingen, Louise,’ zei haar vader met saamgetrokken wenkbrauwen, ‘je naar je kamer te brengen, niet-waar?’

‘Dat zoudt ge toch niet doen,’ zei ze een toon lager.

‘Zeker zou ik het doen, als ge bleeft weigeren mij te gehoorzamen;

en weet ge wat ik z a l doen? Ik zal u morgen naar een kostschool brengen, - maar naar een school waar ge moet leeren en werken, en waarvan de ruiten wit geverfd zijn. Ga dit nu maar aan uw Mama vertellen en begeef u dan naar uw kamer.'

Louise ijlde haastig de kamer uit om Mama haar vermoeden mede te deelen dat Papa niet wel bij 't hoofd was geworden. Maar ze vond Mama nog vreemder dan Papa. Mama scheen diep terneer geslagen en toen Louise zeide waarmede haar vader haar gedreigd had, antwoordde Henriette met een matte stem: 'Wat uw Papa doet, Louise, is goed gedaan. Ge zijt op een ellendige school geweest, en 't is noodig dat ge een heel andere plooi krijgt.'

Nu begon Louise te schreien en te tieren, hetgeen Mama spoedig verveelde. 'Ik verzoek u,' zei deze op haar hoogen toon, 'mij hier niet lastig te vallen met uw tranen en klachten.'

'Kan i k het helpen!' kreet Louise, 'dat gijlieden samen twist hebt! moet ik dat misgelden?'

Henriette stond toornig op, en wees haar dochter de deur: 'Ga naar uw kamer,' zei ze, 'en kom er niet af voordat ik u laat roepen.'

'Datzelfde heeft Papa ook gezegd,' jammerde het overmoedige kind, - 'dat hebt gij zeker samen afgesproken!'

Zij verliet de kamer, sloeg de deur hard achter zich dicht en ging steeds schreiend naar haar kamer, viel lang uit op haar bed en ging voort met huilen tot ze eindelijk moe genoeg was om er mee uit te scheiden.

Werkelijk werden er toebereidselen gemaakt voor Louise's vertrek. Haar vader had getelegrafeerd naar het strenge kostschool, waarvan hij gesproken had, en bericht ontvangen dat 'de jonge dame kon geplaatst worden.' Den volgenden dag zou Louise vertrekken.

Zoo stonden de partijen gescheiden tegenover elkaar, toen Van Halen met zijn twee dames zich liet aandienen. Van Doorn kwam snel aangeloopen, en toen hij Lucie zag, opende hij zijn armen en begon te weenen als een kind. Lucie vermengde hare tranen met de zijne en lang bleven ze, zij met het hoofd tegen zijne borst geleund, hij met zijne armen om haar heen geslagen, zonder een woord te spreken het geluk hunner hereeniging genieten, totdat eindelijk juffrouw Hazelhorst zeide: 'Mijnheer Van Doorn, kent ge mij nog?'

Op 't hooren van die stem, richtte hij 't hoofd op en zag de Juffrouw oplettend aan. 'Ge zijt in de laatste zestien jaren niet veranderd, Antje,' zei hij glimlachend, - 'ge zijt alleen wat gezetter geworden.'

'Hetzelfde compliment kan ik Mijnheer maken,' zei Antje. 'Mag ik Mijnheer verzoeken Mevrouw hier te laten komen; ik heb u en haar wat te zeggen.'

Voordat Mevrouw kwam gingen Lucie en Van Halen in een aangrenzend vertrek.

Mevrouw herkende bij haar binnentreden Antje aanstonds; maar toonde vrij wat minder nog dan Mijnheer hare ingenomenheid met

Antjes wederverschijning. Antje plooide haar mond en wenkbrauwen samen en zei toen op tamelijk bitsen toon, op de deur wijzende die zich achter Lucie gesloten had: ‘Mijnheer’, ik heb u uw dochter teruggebracht. Ze is daar!’

‘Uw eigen dochter, bedoelt ge, Antje, zei Van Doorn.

Ik weet zeer goed wat ik zeg, Mijnheer: Uw dochter. De mijne is eenige dagen geleden van het kostschool gekomen, en ik weet er al zooveel van, dat ik en mijn kind bij mijn bedriegerijtje, in plaats van gewonnen, alleen verloren hebben.’

Het echtpaar wisselde met elkaar blikken waarin verbazing en schrik om den voorrang schenen te dingen.

‘Ge zijt verwonderd,’ vervolgde de Juffrouw, ‘en daar is reden voor. Luister, Mijnheer en Mevrouw..... Zouden we er niet bij gaan zitten?’ - vroeg ze tusschen twee haakjes, en nam met haar gewone vrijmoedigheid een stoel. ‘Zie-zoo, nu zullen we de zaak eens bepraten. Mijnheer en Mevrouw zullen zich nog wel herinneren, dat ze mij de kleine Louise hebben gezonden toen ze pas drie dagen, en m i j n kind, Lucie, een week oud was. Ik had het toen niet breed, Mevrouw, want mijn eerste man zaliger maakte het beetje dat we hadden op, zoodat ik blij was een voedsterkind van rijke lui te kunnen krijgen. Ik heb de kinderen eerlijk de helft gegeven van wat ik geven kon, maar ze hadden er nog volop aan, al zeg ik het zelf. Ik werd ruim voorzien van alles; ik kreeg prompt mijn geld, en niet karig ook, want daar zorgde Mijnheer voor. Maar Mijnheer en Mevrouw kwamen niet druk naar hun kind kijken. Mijnheer nog het meeste en hij bleef dan ten minste een uur en bracht altijd wat voor 't kind en de voedster mee. Mevrouw is in twee jaren viermaal naar haar kind komen zien en dan bleef ze juist lang genoeg, om te kunnen vragen: “Antje, hoe gaat het?” en het antwoord te hooren: “best Mevrouw!” Het was haar nog te veel het kind op haar schoot te nemen. Ik heb toen de beide kinderen op een Zondag bij Mijnheer en Mevrouw gebracht en ik verzocht Mijnheer en Mevrouw om voor mijn kind te willen zorgen, tot ik terugkwam, omdat ik mijn man die weggeloopen was, moest gaan opzoeken’.....

‘Ja-wel,’ zei Henriette, ‘en je bent toen maar zoo vrij geweest weg te blijven en je kind aan ons over te laten.’

‘Ja, dat was slecht,’ zei de Juffrouw, ‘heel slecht; en ik heb er spijt genoeg van gehad: maar ik hoop dat Mevrouw er nooit meer spijt van zal hebben dat ze een arm meisje, dat haar nooit iets misdaan heeft, de deur heeft uitgejaagd.’

‘Ik kan voor 't gedrag van je dochter niet instaan,’ zei Henriette, een harer kanten mouwen zenuwachtig in elkaar kreukelende.

‘Ge bedoelt mijn dochter, maar ge spreekt van uw eigen dochter, Mevrouw. Het meisje dat ge hebt weggejaagd is uw dochter; de juffer die van 't kostschool is gekomen, is de mijne.’

‘Dat is onmogelijk!’ riepen Van Doorn en Henriette te gelijk.

‘Luister, Mijnheer en Mevrouw, - ik zal u bewijzen dat het mogelijk is. Ge hebt uw eigen kind, toen het bij mij was, zoo weinig gekend, dat ge onmogelijk kondt merken, dat ik mijn kind de kleertjes liet dragen van het uwe, en dat heb ik altijd trouw volgehouden. Dat was weer heel slecht, maar het hemd is nader dan de rok, en de verzoeking was groot. Zoo heb ik u de kinderen gebracht. Ik dacht er wel over ze vooraf weer van kleertjes te laten verwisselen, maar toen begon ik te bedenken dat ik wel eens wat lang kon wegblijven en dat het dan altijd beter voor mijn kind was, als ze voor het uwe doorging. Nu zou ik Mijnheer en Mevrouw zeker bedanken voor al de moeite en de kosten die ze aan mijn kind hebben besteed, maar ik heb dit al wel gehoord, dat al die moeite en kosten verloren zijn, en dat ik het meisje voor niets zal kunnen gebruiken. Ik zou dus Mijnheer en Mevrouw allervriendelijkst willen verzoeken, mijn kind nog maar een weinig bij zich te houden.’

Van Doorn en zijne vrouw hadden met verbazing en ontroering zitten luisteren. Toen de Juffrouw ophield met spreken, zei Van Doorn: ‘We zijn alle drie, zooals we hier bijeen zijn, schuldig jegens onze kinderen, daarom zullen we elkaar maar geen nuttelooze verwijten doen; maar wie staat er ons voor in, Antje, dat gij ons thans niet weer misleidt?’

‘Het geloof kan ik Mijnheer niet geven,’ zei Antje ernstig; ‘maar ik zweer bij God dat ik de waarheid spreek.’

‘Maar dat is verschrikkelijk!’ riep Henriette met een wanhopig gebaar.

‘Voor mij is 't het ergste, Mevrouw,’ zei Antje. ‘Als mijn kind zoo eenvoudig was groot gebracht als het uwe, en Mijnheer had voor haar gezorgd in plaats dat gij dit deedt, zou ik er een goed en lief kind aan hebben, in plaats van een modepop die niets weet en niets kent dan modegrillen.’

‘Zij heeft gelijk,’ zei Van Doorn, die beefde over al zijn leden als had hij de koorts. ‘O welk een les, welk een les!’

Henriette schreide, en in de aangrenzende kamer was ook iemand die schreide, want het deurpaneel was zoo dun, dat bijna ieder woord van de eene kamer tot in de andere klonk. De deur ging plotseling open, Lucie vloog naar binnen en viel voor de voeten van haar moeder neder.

‘Als ge een moeder voor me zijn wilt,’ snikte het lieve kind, ‘zal ik u altijd liefhebben! Laat Louise gerust mijne plaats innemen, - ik vraag niets voor me zelve als uwe toegenegenheid en die van....’

Ze wendde het betraand gelaat naar den man, die gedurende zestien jaren met vaderlijke zorg voor haar had gewaakt, haar vriend en leidsman was geweest, alsof een geheimzinnige stem steeds in zijne ooren had gefluisterd: ‘zorg voor uw kind.’ Henriette zat stom en verslagen, het gelaat met beide handen bedekkende.

‘Kom hier, mijn kind,’ sprak Van Doorn, ‘kom bij mij! Dáár zult ge nimmer liefde vinden!’

‘O ja, - dat zal ik wél!’ riep Lucie. ‘Dat zal ik wél! - Moeder.... Mevrouw.... zie me aan! Ben ik uw kind, - of zegt uw hart dat ik het niet ben?’

‘Ik weet het niet!’ riep de gefolterde vrouw hare handen ten hemel strekkende.

‘God is mijn getuige, dat ik de waarheid gesproken heb,’ zei Antje hare hand opheffende. - ‘Dit is uw kind! Dit is Louise. Ik heb geen reden om te liegen, - want deze is mij liever dan de andere.’

De ‘andere’ kwam eensklaps te voorschijn. Het onverwacht bezoek had haar van haar kamer gelokt; ze trad het vertrek binnen en stond toevallig eensklaps naast de weduwe. De gelijkenis tusschen die twee vrouwen was zoo treffend, dat er geen twijfel meer mogelijk was: dezelfde bruine oogen en stoute blik; dezelfde gebogen neus; dezelfde breede kin; dezelfde trek om den mond; hetzelfde donkere glanzige haar.

Antje, anders zoo koen en beslissend in woord en daad, was een onmacht nabij. 't Was haar, als zag ze nog in den spiegel, die twintig jaren geleden haar levendige trekken terugkaatste als ze van genoegen glimlachte over haar mooi haar en donkere oogen en roode lippen. Ze klemde zich vast aan een stoel en zou gevallen zijn als Van Doorn haar niet had ondersteund.

‘Ga heen, kinderen,’ sprak hij gebiedend. ‘We zullen u aanstonds laten roepen.’

De meisjes gingen heen, en Van Halen, die het geheele tooneel mede had aangezien, haastte zich om ze de kamer uit te brengen.

Besluit.

‘Wat ge mij gevraagd hebt, Antje, zal geschieden,’ zei Van Doorn, toen Antje van hare ontroering begon te herstellen. ‘Uw dochter blijft niet alleen voorloopig maar voortdurend bij ons. Ik zal voor haar zorgen alsof ze mijn eigen kind was. Wilt ge ons thans wel alleen laten, want ik heb met Mevrouw over ernstige zaken te spreken. Ga heen, zonder iets aan uw kind te zeggen. 't Is beter dat ze niets weet, tenminste nu niet. Later zult ge schriftelijk moeten verklaren wat ge ons hebt medegedeeld, want we kunnen zoo maar niet willekeurig het eene kind de plaats van het andere laten innemen.’

Antje knikte toestemmend en verliet een oogenblik later het huis in groote droefheid, maar met de stille hoop van den heer Jochamenski, die haar steeds ijverig het hof maakte, te huis te vinden om haar te troosten. We kunnen hier aanstonds vermelden dat deze geblazeerde pianist, na den besten wijn uit den kelder van het ‘Gouden Rad’ te hebben opgedronken, begreep dat zijn piano en zijn vrijheid meer waarde hadden dan het eenzame logement met de weduwe op haar *retour*, en dat hij daarop met de Noorderzon verdween, - be-

ter gezegd zich niet meer aan de Juffrouw vertoonde en zelfs geen brief van afscheid aan haar schreef. Antje was niet troosteloos over dit verlies, - hetgeen zij bewees door kort daarop hare hand te schenken aan den heer, die de betrekking van opperstalmeester in het ‘Gouden Rad’ zeer naar genoegen der weduwe waarnam, een onbesproken gedrag had en, hoewel hij een weinig scheel zag, eenige aanspraak op den titel van ‘een knap man’ mocht maken.

Mevrouw Van Doorn was na het vertrek van Antje als wezenloos blijven zitten en ze schrikte eerst uit hare verdooving wakker, toen Van Doorn's ernstige stem tot haar sprak: ‘Ik beklaag u, Mevrouw, - nu hebt ge geen kind meer.’

‘Ik heb niets meer,’ antwoordde ze met een zachte gebroken stem, die Van Doorn pijn deed.

‘Arme vrouw!’ zuchtte hij.

Ze begon zoo bitter te schreien dat Van Doorn diep medelijden met haar kreeg.

‘Henriette,’ sprak hij, zijn hand op haar schouder leggende, ‘zoudt gij uw kind niet kunnen liefhebben, zoudt ge niet kunnen leven voor wat u het dierbaarste op de wereld moet zijn?’

‘O ja, dat zou ik!’ riep ze hartstochtelijk. ‘Ik heb zulk eene behoefte om lief te hebben, nu ik zoo alleen en verlaten sta, nu gij niets meer dan minachting voor mij gevoelt, - dat ik sterven zal als ik niet iemand heb die mij genegenheid en troost schenkt.’

‘Ik minacht u niet, Henriette,’ zei Van Doorn op gevoelvollen toon, ‘de vrouw die ik zoovele jaren heb liefgehad, kan ik niet op eens minachten. Ik zou alleen van u willen scheiden om ons beider ongeluk te verhoeden.’

‘O, Herman!’ riep ze weenend zich aan zijne voeten werpende en zijne handen grijpende. ‘Heb medelijden met mij! Laat ons niet scheiden! Ik vraag u vergiffenis voor al het leed dat ik u heb berokkend. Ik zweer hier op mijne knieën, dat ik geen enkele mijner plichten als moeder en vrouw meer zal verzaken. Ik zal leven voor ons kind en voor u. Ik zal mij in rouwgewaad kleeden om boete te doen....’

Ze stikte bijna in haar tranen. Van Doorn was diep aangedaan. Hij richtte haar op en sloot haar in zijne armen.

‘Neen, mijn vrouw’, zeide hij, - ‘geen rouwgewaad, maar uw feesttooi moogt ge aantrekken. We vieren heden een dubbel feest: voor ons terug gevonden kind, en voor onze hereeniging.... en misschien komt er nog een derde feest bij....’

En zoo was het: Van Halen vroeg en verkreeg de hand van Lucie, die eerlang van naam moest verwisselen met Louise, welke laatste een jaar op het strenge kostschool doorbracht en toen bij hare pleegouders terugkeerde in veel lagere stemming dan toen we haar, nadat ze het Pensionaat verlaten had, het eerst ontmoetten. Van een engagement hebben we nog niets vernomen; maar ze gaat veel uit logeeren en

dit is het bekende middel om meisjes, die in de stad harer inwoning minder in trek zijn, - zooals 't hier het geval was, want het bleef natuurlijk geen geheim wie Louise was, - aan den man te helpen.

De heer Lichteveld vertoonde zich kort nadat Van Doorn zich met zijn vrouw verzoend had, bij zijn vriend, die met Van Halen zat te praten en zoodra hij zijn zoogenaamden vriend zag, dezen heel beleefd uitnoodigde in een gemakkelijken stoel te gaan zitten.

‘We hebben onlangs eens vertrouwelijk met elkaar gesproken,’ zei Van Doorn, ‘en ik wenschte op dit gesprek wel eens terug te komen. Herinnert ge u nog, dat ge me verteld hebt hoe Lucie mij verdacht van oneerlijke bedoelingen.’

‘Ik herinner 't mij niet juist meer, maar 't zal wel zoo zijn.’

‘Nu, ik kan je verzekeren dat je het gezegd, maar ook gelogen hebt,’ zei Van Doorn.

Lichteveld sprong op als had een paard hem op zijn likdoorn getrapt.

‘Wat blief-je?’ riep hij met verbleekte lippen.

‘Bedaar, - ik heb nog niet uitgesproken,’ zei Van Doorn. ‘Je hebt toen ook gezegd hoe je den kerel zoudt behandelen, die laag en gemeen genoeg was, het arme meisje te beletten in een eerlijke conditie te komen. Ik meen dat je gezegd hebt, dat zoo'n vent verdiende afgerost en het raam uitgeworpen te worden, maar dat je van zulke krasse middelen niet hieldt, en dat je dus liever den kerel je rug zoudt toedraaien. - Ik deel volkomen uw gevoelen omtrent zulk eene tuchtiging, en aangezien ik nu zeker weet, mijnheer Lichteveld, dat gij u werkelijk aan zoo'n l a g e en g e m e e n e handeling hebt schuldig gemaakt, kunt ge het er voor houden, dat ge afgeranseld en het raam uitgeworpen zijt, terwijl ik u bij deze, en ook voor het vervolg, den rug toekeer.’

Van Halen dacht een oogenblik dat Lichteveld Van Doorn zou aanvliegen, en hij maakte zich gereed den bezoeker bij zijn kraag terug te houden, maar deze greep ijlings zijn hoed, rukte de deur open en toen zijn hoofd nog even naar binnen stekende, braakte hij een vloek en een scheldwoord uit, en verdween toen voor altijd uit het huis, waarin hij gepoogd had zooveel kwaad te stichten en ook werkelijk gesticht had.

En hiermede is deze geschiedenis ten einde. Aan hen die wenschen te weten of mijnheer en mevrouw Van Halen, en mijnheer en mevrouw Van Doorn gelukkig zijn, kunnen we de verzekering geven, dat de beide eersten nog aan niets anders behoeven te denken dan aan geluk en genoegen, en dat de laatsten nimmer zoo gelukkig zijn geweest als nu, zelfs niet in de eerste dagen van hun huwelijk. Voor hen is werkelijk een nieuw leven aangevangen.

P.F. BRUNINGS.

[Tweede deel]

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De descendentieleer in verband met geschiedenis en zielkunde. (*Vervolg.*)

Ik geloof, dat Bagehot overdrijft, wanneer hij het kontrast tusschen de volken enkel aan verschil van persoonlijken invloed vastknoopt.

Geestelijke verschijnselen zijn aan stoffelijke voorwaarden gebonden. Voeding, lichaamsbouw, klimaat, gesteldheid van den bodem oefenen op het karakter van een volk invloed uit. Waarom zijn de bewoners van tropische streken minder ondernemend en krijgshaftig dan die van andere oorden? Als ik me wel herinner, dan zegt Buckle, dat de bewoners van Noorwegen en die van Spanje, in vele andere opzichten aan elkander ongelijk, in lichtzinnigheid overeenstemmen, en dat dit aan het klimaat geweten moet worden, hetwelk den menschen in beide landen verbiedt arbeid tot hunne tweede natuur te verheffen. In Spanje en Noorwegen valt aan geregelden landbouw niet te denken; ginds is de grond gedurende geruimen tijd te dor en de temperatuur te hoog, hier ontbreekt gedurende geruimen tijd het daglicht en is de temperatuur te laag. Wij weten niet veel van het oude Assur, maar toch genoeg om te kunnen verzekeren, dat het eene sterke militaire organisatie moet hebben bezeten. Hoe zou het anders gedurende vijf eeuwen eene wereldheerschappij hebben uitgeoefend, welke met die van het latere Romeinsche rijk kan worden vergeleken? Door zijne ligging aan den oostelijken oever van den Tiger was het genoopt zich tot een bolwerk tegen de strijdlustige naburige bergvolken in te richten. De militaire instellingen, welke het zich zoo gaf, voedden een krijgshaftigen geest, die op zijn beurt weder de ontwikkeling der militaire organisatie in de hand moest werken. Eindelijk had Assur zulke vaste wortels geschoten, dat de periode zijner veroveringen kon aanvangen.

Van de onuitputtelijke hulpbronnen van Babylon verstoken, moest het geneigdheid gevoelen bij zijn stamverwanten in het zuiden te gaan stelen. Er worden overwinningen behaald en schattingen opgelegd. Het opwekkende krijgsbedrijf is nu voortaan tevens bevrediging van hebzucht. Iedere nieuwe zege veroorzaakt nieuwen smaak in den wapenhandel; het verzet der cijnsbare landstreken verhindert op de behaalde lauweren in te slapen; telkens moeten er nieuwe veldtochten ondernomen worden; de handen kunnen niet verslappen. Zoo werd onder den invloed der uitwendige omstandigheden het nationaal karakter van Assur gevormd en groeide het ‘als een cederboom op den Libanon, hooger dan alle boomen op het veld.’ De volken verbaasden zich, toen zij dat gehate en geduchte Assur, onder de mokerslagen eener nieuw opgekomen macht, eindelijk zagen vallen. ‘Wie is ooit zoo stil geworden?’ Schoon ingelijfd bij groote rijken bleef het vruchtbare Babylon steeds een gewichtige provincie; maar Assur, geheel een militaire staat, had zijn beteekenis verloren, toen zijn politiek overwicht gebroken was. Ik geloof, dat het moeilijk zou zijn hier de werking van klimaat, gesteldheid van den bodem en aard van het buitenland weg te cijferen.

Intusschen is het zeer waarschijnlijk, dat tot de allereerste stichting van stammen en volken, tot invoering van die soms grillige, soms nuttige gebruiken, door welke individuen onderling verbonden worden, persoonlijke invloed, aantrekkelijk voorbeeld, veel heeft bijgedragen. In den historischen tijd zien we een godsdienstig profeet gelijk Mohammed eigen sympathieën en antipathieën, door zijn persoonlijk overwicht, tot een richtsnoer verheffen, waarnaar ieder voortaan te handelen heeft. We mogen aannemen, dat het zoo ook in den vóórhistorischen tijd gegaan is. Op die wijze zijn dan gewoonten als het niet drinken van wijn, het niet eten van oesters, van paling en varkensvleesch, in zwang gekomen. Nuttig of nutteloos, dergelijke gebruiken hebben steeds deze waarde, dat zij de individuen onderling verbinden. Zij zijn een juk, dat op alle schouders rust en dat zwaar genoeg kan drukken. Want de mensch is van nature onverdraagzaam, steeds geneigd om niet te dulden, desnoods te straffen, wat hem antipathie inboezemt. Hoe egoistisch men ook ons hart afschilderen moge, toch zal men moeten erkennen, dat er weinigen zijn, wier zelfgenoegzaamheid hun veroorlooft voor de stemming hunner omgeving volkomen onverschillig te wezen. Het maakt ons steeds een weinig verdrietig, als wij bespeuren, dat onze lievelingsdichter iemand niet bevalt, en over het algemeen spreekt de behoefte aan sympathie zoo luide, dat wij geneigd zijn ons te ergeren, indien hetgeen ons aangenaam, fatsoenlijk, smaakvol of heilig dunkt, anderen koel laat of hen zelfs walgen doet. Hier is de wortel van dien nationalen haat, door welken in karakter en denktrant sterk uiteenloopende volkeren steeds tegen elkander bezield worden. Van nature is ons een tirannieke gezindheid eigen; die wijze billijkheid,

welke aan afwijkende zeden en meeningen recht laat wedervaren, kan zelfs onder hen, die veel gezien en veel gelezen hebben, een zeldzaam verschijnsel heeten, en moet dus, gelijk van zelf spreekt, bij onze oudste ruwe voorvaders geheel ontbroken hebben. De eens aangenomen typen vertegenwoordigden bij hen geen gezag van rozengeur en maneschijn, maar een harde wreede wet, welke men niet overschrijden kon, zonder tevens zijn doodvonnis te vellen. En dat was juist een zegen, want op die wijze werd er een dikke korst van gewoonte gevormd, een hecht fundament voor het maatschappelijk gebouw gelegd.

Wat bij hooger beschaving rijke bron van geluk en algemeene welvaart is, kan voor een jeugdige maatschappij een vloek zijn. Handel, die vreemde zeden naar vreemde kusten voert, vrijheid van discussie, die den blik verruimt, wrijving van denkbeelden, die zaden van twijfel strooit, kosmopolitisme, dat den buitenlander eert, trots zijne afwijking in leeftrant en begrippen, - dat alles komt aanvankelijk niet te pas, want het belet den maatschappelijken band duurzaam en stevig te worden. Isolement is nu kracht. Alle groote volken zijn in de eenzaamheid gevormd. De poolster hunner politiek is uniformiteit. De nabuur, die de wet niet kent, geldt als onrein, wordt met den naam van barbaar bestempeld. Zich zelf beschouwt men als de uitverkoren natie. Wie twee talen spreekt, heet een schobbejak. Als een melaatsche wordt gemeden wie aan vermenging van rassen het aanzijn verschuldigd is. Zelfs later, als de slagboomen beginnen weg te vallen en uitwisseling van producten in zwang komt, blijft de koopman, ook bij de wijsgeeren, in diskrediet. In heiligen toorn schimpt Ezechiel op het door God gehate Babel, ‘die stad van handelaars en dat land van kramers.’ De geschiedenis is bezaaid met de overblijfselen van volken, die te vroeg den vóór-oekonomischen toestand verlaten, te vroeg de kracht der wildheid verloren, de kunsten van den vrede beoefend, de vrijheid van discussie toegelaten hebben. Een veldtocht kan niet worden bestierd door een debating-society. Wellicht juist door de ontwikkeling van zijn weelde en nijverheid bleef Babel vijf eeuwen cijnsbaar aan het woeste, krijgshaftige, roofgierige Assur, om vervolgens, na een korte zelfstandigheid, onder den schepter van Xerxes te moeten buigen. Het vrije Carthago werd verwoest. Het Aziatisch despotisme bleek machtiger dan de Ionische beschaving en zou, indien het niet kolossale flaters had begaan, ook Athene bedwongen, de wieg der Europeesche cultuur omvergeworpen hebben.

In den regel evenwel was de sterkste ook de beste. En hier komt het nut van den wedstrijd uit. Gelijk thans nog Roodhuiden en Tasmaniërs als was wegsmelten voor de zon der beschaving, zoo moet, ook in de vroegste eeuwen reeds, de wet, volgens welke de sterkste mededinger zegeviert, een wet van vooruitgang zijn geweest. Zij moet de verdelging der lager staande, de verspreiding der hooger staande groepen in de hand hebben gewerkt. Wij weten hoe, in historische

tijden, een paniek, door een zonsverduistering veroorzaakt, soms den ondergang van een geheel leger na zich sleepte; hoe de verplichting om de auspices te raadplegen soms tot verderfelijk talmen, tot onzinnige handelingen leidde. Een godsdienst, die vol van omina is, mag uit een militair oogpunt een ramp heeten, en moet dus, in den wedstrijd der volken, het onderspit delven tegenover een godsdienst, die vrij van omina blijft of althans aan een geringer aantal omina hecht. Geloof, dat opbeurt en vertrouwen schenkt, moet het op het slagveld winnen van ontzenuwend bijgeloof, dat overal de grimmige trekken van booze machten ziet. Een steenen bijl, een zware, aan een riem bevestigde kei, dien men uitwerpen en tot zich terughalen kan, geeft den vijand het overwicht op een vijand, die nog niet de kunst verstaat een werktuig te slijpen of een reep leer te snijden, en dus met bloote armen vechten moet; het betere wapen behaalt de zege op het slechtere; een woeste horde doet onder voor een gedresseerden stam; een bende, die zonder het huwelijk leeft, voor een volk, waar ieder kind zijn vader noemt. Zoo worden in den loop der eeuwen door concurrentie op groote schaal de slechtste en domste elementen overvleugeld. Zoo moet in den aanvang der tijden het half-dier half-mensch zijn teruggedrongen door een meer volledigen vertegenwoordiger van ons geslacht. Buiten twijfel, men moet, gelijk Strauss en Von Treitschke, thans Duitscher zijn, zich door een nooit geëvenaard succes bedwelmd en omhoog gebeurd gevoelen, om aan onze in handel en industrie gewortelde beschaving het evangelie van den oorlog te durven prediken; op den bezonnen Kant maakten de strijdende volken van zijn tijd reeds den indruk van dronken kerels, die in een porseleinwinkel aan het vechten zijn; maar op een lagen trap van ontwikkeling, toen iedere deugd een militair voorrecht was en op virtus, mannelijke kracht, uitliep, moet de krijg, thans een geesel voor ons geslacht, inderdaad de hoogste zegen, de hefboom der beschaving zijn geweest.

Intusschen verklaart *natuurkeuze* niet dat bewegelijk vooruitstreven, hetwelk aan sommige volken eigen is. Zij strekt om de slechte factoren op zijde te schuiven, niet om de goede nog beter te maken. Slechts overeenstemming in leefwijze en denktrant kan de maatschappelijke orde duurzaam en stevig doen zijn. Wij begrijpen, dat, waar dit resultaat verkregen is, alle oorspronkelijkheid uitgeroeid werd. De woeste horde wordt een volk, door zich aan vaste wetten en zeden te binden, maar het is juist die vastheid van zeden en wetten, welke later onbewegelijk stil doet staan. De eerste moeilijkheid is den mensch aan eene strenge tucht te gewennen, hem dat juk van vooroordeelen en gewoonten op te leggen, hetwelk men een nationaliteit noemt. Die moeilijkheid wordt geringer, naarmate de tucht langer uitgeoefend wordt, het juk langer opgelegd blijft. Eindelijk is zij geheel overwonnen, verscheuring van den maatschappelijken band niet meer te duchten;

gewoonte is nu tweede natuur geworden, maar de kracht tot verandering is gebroken. Zoo verklaart zich de stationnaire beschaving van wilde volksstammen. Zij hebben een geschiedenis van eeuwen achter zich, zijn door langzame ontwikkeling geworden wat zij zijn, maar markeeren thans den pas. De eerste hoogst bezwaarlijke schrede op den weg der cultuur is door hen gedaan, maar juist daarbij hebben zij die lenigheid van ledematen verloren, welke vereischt wordt om een tweede en derde schrede af te leggen. Geen ongerijmder denkbeeld dan dat, volgens hetwelk de oorspronkelijke mensch aan onzen hedendaagschen wilde zou zijn gelijk geweest. Het leven van den laatstgenoemde bestaat uit allerlei grillige gewoonten, zijn rede wordt verduisterd door duizend vooroordeelen, zijn gemoed ontrust door veelsoortig onvriendelijk bijgeloof. Zijn geheele ziel, aldus drukt Bagehot het geestig uit, is met monsterachtige figuren getattoeëerd; geen enkel plekje vindt men, waar iets nieuws kan geschreven worden. Alle wilden gelijken op elkander; de macht der individualiteit is geheel bij hen onderdrukt; hebt ge één inlander van Tasmania gezien, dan hebt ge ze allen gezien. Ook in die gezegende streken, waar de beschaving in overoude tijden een schooner en rijker verloop nam, waar zij een eerbiedwaardig voorkomen kreeg, dat zelfs ons nog tot bewondering van den goddelijken aanleg des menschen stemt, in Egypte, in China, in Hindostan, kon zij den vloek der onbewegelijkheid niet ontgaan. Ten slotte verbood piëteit iedere afwijking van het overgeleverde type. Nog heden, onder het weldadige Engelsche bestuur, komt iedere verandering den conservatieven Hindoe verdacht voor; wordt er een irrigatiestelsel of eenige andere doeltreffende nieuwigheid ingevoerd, dan verontrust hem de gedachte, dat de vreemdeling het op zijn godsdienst heeft gemunt. Het is zeer de vraag, of het der bezonnen Britsche politiek ten slotte gelukken zal den nieuwen wijn in de oude zakken over te gieten. Men heeft de aardige opmerking gedaan dat, waar de beschaving een stationnair karakter vertoont, het gezag der overlevering door aristocratische manieren gesteund wordt. Geen ruimte schiet daar voor toeval of willekeur over, het gezellig verkeer wordt er in alle bijzonderheden door een vast programma geregeld. Dit heeft een waardigheid en een plechtigheid ten gevolge, welke aan het geheele leven eene zekere wijding schenkt en zelfs den Europeaan schier tot eerbied noopt. Naarmate men van het Oosten tot het Westen reist, ziet men tevens de goede manieren verdwijnen; in het liberale Europa zijn ze slechter dan in het behoudende Azië; in Amerika, dat een geheel nieuwe wereld is, heerscht lompe vrijpostigheid. Maar de Amerikaansche roodhuid, dat schepsel der gewoonte, is weder een toonbeeld van fijne levensvormen. Toen een vorig jaar zeker stamhoofd aan den president der Vereenigde Staten een bezoek bracht, was het eenstemmig oordeel, dat in geheel Washington niemand zulke goede manieren wist ten toon te spreiden als deze arme barbaar.

Men moet er zich over verwonderen, dat door dezelfde krachten, welke aan de nationaliteiten bestaan en duurzaamheid verschaffen, de prikkel tot vooruitgang niet tevens allerwege is afgestompt. Wat toch wordt er vereischt om zulk een droevig lot te ontkomen? Er dient zich een korst van gewoonte te vormen, stevig genoeg om het maatschappelijk gebouw te dragen, maar toch niet zoo dik en hard, of het moet mogelijk blijven er door heen te boren. Wanneer dan, op het gunstige tijdstip, voordat alle politieke, sociale en godsdienstige instellingen volkomen gekristalliseerd en hard als diamant geworden zijn, er door wrijving van denkbeelden een kleine gisting ontstaat, zoo kan zij aanvang van vooruitstrevende beschaving worden. Daartoe is een gelukkige samenloop van omstandigheden noodig, welke natuurlijk slechts zelden verwezenlijkt wordt. Griekenland is het volk, waar ruw geweld het eerst voor discussie en overreding wijken moest; Griekenland is zoo de bakermat van den onafgebroken vooruitgang. Maar reeds merkten wij op, dat het slechts een haar gescheeld heeft, of ook Griekenland ware door den kolos van het Oosten, door het stationnaire Perzië, verpletterd geworden. Bij Herodotus bespeuren wij het eerst, dat het vrije gebruik der rede in zwang komt, dat de rechten der rede beginnen erkend te worden. In de dagen der zeven wijzen vinden wij van dit alles nog geen spoor. Zij spreken als machthebbenden, dogmatisch. Hun woord geldt als wet; het berust op een groote autoriteit. De laconieke aphorismen, waarin zij de lange ervaring van een veelbewogen leven op uitnemend practische wijze samenpersen, lokken niet tot discussie uit, geven geen aanleiding tot verder onderzoek. Het zijn enkel zedelijke en politieke voorschriften, waarnaar het raadzaam is te handelen. Zij bevatten even veel en even weinig philosophie, als de spreekwoorden, die thans in den mond van het volk leven en in theorie onbetwist gezag genieten, ofschoon er in de practijk gestadig tegen gezondigd wordt. Men denke slechts aan: eerlijk duurt het langst; wie zijn gezondheid bewaart, bewaart geen rotten appel enz. Ook bij de logographen, die niet meer deden dan de volksoverleveringen tot een systeem herleiden, ontdekt men nog geen critiek. Hun blik is enkel retrospectief, zij staan geheel onder de macht der traditie, de dichterlijke mythen gelden voor hen als waarachtige historie. Maar bij Herodotus bemerken wij, hoe het intellect zich aan den schepter van traditie en gewoonte begint te ontworstelen; hij is nog te geloovig om de oude mythen te verwerpen, maar hij weet haar toch een verstandelijken draai te geven; hij is rationalist. De Libysche duif, die volgens de legende naar het woud van Dodona gevlogen was om, op een eik gezeten, met een menschelijke stem, de stichting van het orakel van Zeus te bevelen, wordt bij zijne interpretatie een Afrikaansche vrouw, door de Grieken duif genoemd, die de taal van het vreemde land leerde, zoodat het later heeten kon: nu spreekt de duif. De eeuw der discussie begint te gloren. De rede-

neeringen over democratie, aristocratie en monarchie, die Herodotus in den mond der Perzische samenzweerders legt, zijn er het treffende bewijs van. Zoo sprak nooit een Aziaat; al die gedachten zijn zuiver Grieksch. Een ferment is er in de geesten geworpen; dagen van onrust en woeling zijn in aantocht; met gemeenplaatsen laat men zich niet langer afschepen; de leemten en gebreken van het bestaande worden opgemerkt; jeugdige frissche genieën brengen plannen van hervorming, geheel nieuwe begrippen op het tapijt. Weldra ontstaat er botsing tusschen godsdienst en wijsbegeerte. Het naïeve geloof van vroeger dagen wordt verstoord, door een natuurlijke beschouwing der dingen ondermijnd. Tevens wordt de grond tot dat gezegend scepticisme gelegd, hetwelk de vestiging van een orthodoxe wijsbegeerte tegenhoudt en aan het denken geen rust vergunt, voordat het onbetwistbare waarheid heeft. Socrates en Plato brengen eene dialectiek in zwang, die ieder probleem van alle zijden bekijkt, en veel, wat paalvast scheen te staan, op losse schroeven zet. Aristoteles, de man der ervaring, voegt positieve resultaten aan de negatieve zijner onmiddellijke voorgangers toe. Zoo werd de eerste krachtige aanloop tot een bewegelijke, een progressieve beschaving genomen, een voorbeeld, dat door andere volken in later eeuwen met nog beter en duurzamer uitslag gevolgd werd, maar niet dan nadat zij vooraf bij Griekenland waren ter school gegaan. Want al zijn over de Helleensche cultuur de schaduwen des doods gevallen, die basis van exacte wetenschap, welke aan onze beschaving de belofte des eeuwigen levens geeft, is ten deele daardoor tot stand gekomen, dat de Katholieke middeleeuwen aan de heidensche oudheid de hand gereikt en van haar dien critischen zin, die geestelijke onrust, dat woelzieke verstand geërfd hebben, hetwelk geen vrede bij bloote placita vindt, maar steeds tot nadere toetsing, tot dieper onderzoek, tot opruiming van wat valsch is bereid wordt gevonden. Zoo leeft althans de geest der uitgebloeide Grieksche cultuur in de onze voort, daar zij ons het element van discussie, hetwelk vooruitstrevende beschaving van stationnaire onderscheidt, heeft meegedeeld, terwijl wij aan den anderen kant in de juist door discussie verkregen stevigheid onzer kennis, in het stellige van onze reeds zoo veelomvattende wetenschap, den vasten waarborg bezitten, dat geen macht ter wereld de moderne beschaving eenmaal stuiten of haar zelfs in de armen der barbaarschheid terug zal dringen. The fittest survives!

Dat juist Griekenland het oudste voorbeeld eener niet versteende beschaving is, dat hier het eerst speelruimte voor verdere ontwikkeling overbleef, moet aan eene samenwerking van gelukkige omstandigheden geweten worden. Enkel daar kon vooruitstrevende cultuur wortel schieten, waar de luchtstreek gematigd, de natuur niet al te voorkomend, maar evenmin al te ongastvrij, het verkeer der menschen en volken door gangbare wegen veelvuldig en de levenstaak door talrijke hulpmiddelen van bestaan vol afwisseling was. Maar dit zijn physische

voorwaarden, die de kristallisatie der Grieksche beschaving bezwaarlijk verhoed zouden hebben, indien er niet tevens geestelijke voorwaarden waren vervuld geweest, van welke ik er slechts drie zal noemen: 1°. slavernij, welke aan de eigenaars ledigen tijd, otium, gelegenheid tot nadenken schonk; 2°. de afwezigheid van een hierachie, welke de vrijheid des geestes geheel onderdrukken en door haar gezag alle leerstellingen en instellingen tot goddelijke data, tot despotische machten, tot onverbreekbare ketenen maken kon; 3°. het ferment, dat in de geesten der reizigers geworpen werd door de aanschouwing der oude en verwonderlijke beschaving van Egypte.

Ziedaar enkele trekken van het tafereel, dat de geschiedenis van ons geslacht oplevert, wanneer men door de brillen ziet, die Darwin en andere natuurkundigen geslepen hebben. Het ware ijdel tot den aanhanger der descendentietheorie van een godsdienstig gevoel, van een plichtbesef of een schoonheidszin te spreken, welke tot den aard en het wezen des menschen behoort; alles is geworden, is vrucht van strijd en ontwikkeling. Het eerste exemplaar van een soort heeft nooit bestaan; hoe zou het dus karakteristieke, alleen aan die soort toekomende, specifiek verschillende eigenschappen in de wereld hebben gebracht? Hoe verder men in het verleden teruggaat, des te onvolkomener is de toestand, waaruit ons heden met zijne rijke en schoone beschaving is voortgesproten. We kunnen ons den oorsprong der dingen niet te bescheiden, niet te nederig voorstellen; de mensch leefde vroeger buiten eenig maatschappelijk verband; hij zwierf als wilde, als harig sansculotte in de bosschen rond; in de struiken gedoken, loerde hij op een dierlijke of menschelijke prooi; zijn éénig wapen, buiten zijn ijzeren vuist, was een knods of een steen; als hij het koud had, ging hij op de jacht: zijn woning was een holle boom of een gat in de rots. Dringen we nog verder in het zwart verleden terug, dan is de mensch nog geen mensch, maar dier, onredelijk dier; steeds moeten we lager op den trap des levens dalen om zijn oorsprong aan te wijzen; we komen wellicht bij den Amphioxus aan, een visch zonder kop, dien Haeckel in zijne kwartierstaten ‘den eerbiedwaardigen voorvader van ons geslacht’ noemt; maar ook hier mogen we niet stilstaan; de theorie, die het wonder buitensluit, drijft ons nog verder terug, van het levende tot het levenlooze, van het organische tot het anorganische. Men verzekert, dat de overgang van het bewustelooze tot het bewuste, van beweging tot gevoel, ondenkbaar is; ik erken het ten volle; maar dit neemt niet weg, dat die overgang mogelijk, volgens dezen naturalistischen gedachtengang zelfs noodzakelijk is. Ook de overgang der beweging van den eenen biljartbal op den anderen is ondenkbaar, onbegrijpelijk. Wij kunnen hem niet construeeren, in ons bewustzijn na-

scheppen. Wij weten, dat hij plaats grijpt en tevens volgens welke wet hij plaats grijpt, maar hoe of waarom hij plaats grijpt, is een onoplosbaar geheim. Alle werking is ten slotte een mysterie. Het is ondoorgrondelijk, hoe ieder stofdeel het aanlegt om een beweging der overige deelen naar zich toe te veroorzaken. Wij kunnen de verschijnselen der zwaarte registreeren en ze onder eene algemeene formule brengen, wet der gravitatie genoemd; maar die verschijnselen bevatten, dat gaat ons menschelijk verstand te boven. Indien ons de taak werd opgelegd, deze wereld en hare krachten te scheppen, de handen zouden ons scheef staan. En nu zij gelukkig reeds voorhanden is, kunnen wij haar niet eens in ons bewustzijn nascheppen. Wij moeten haar nemen gelijk zij is, haar als een datum, als een gegeven beschouwen. In dien zin zeide Pascal te recht: 'Ce qui passe la géométrie, nous surpasse.' Het belemmere ons geenszins, dat we te vergeefs zouden beproeven geestelijke werkingen te construeeren of ze als resultaten van mechanische werkingen te begrijpen. Dit pleit niet tegen de descendentietheorie; het kan voor een verstandig man geen reden zijn den Deus ex machina te hulp te roepen.

Datgene, wat als karakteristiek eigendom des menschen geldt, zijn plichtgevoel, zijn godsdienst, zijne spraak, kan ons evenmin weerhouden aan descendentieleer en materialisme ons zegel te hechten. Voor de taal heb ik het reeds een vorigen keer bewezen. Ik wil het thans enkel voor het plichtgevoel aantoonen.

Twee vragen doen zich voor. De eerste luidt aldus: Wat is het, waaraan ik iets als recht of onrecht herken? Er wordt met andere woorden een *principium cognoscendi* geëischt. Het kost geen groote moeite dit aan te wijzen. Wanneer we plaatselijke gebruiken en vooroordeelen buiten spel laten en dus enkel letten op wat onder alle hemelstreken aan de besten van ons geslacht zich als plicht voordoet, dan valt er een treffend licht op de traditioneele zedewet. Wij zien terstond, dat haar inhoud het collectief streven der maatschappij openbaart om hare voornaamste belangen zoo goed mogelijk te waarborgen. Aan die ontdekking vastknoopende verkondigt de wijsbegeerte onzer dagen, dat plichtsvervulling meer dan een ijdel ceremonieel is, en dat, bij de beslissing van rechtsproblemen, het grootst mogelijk geluk der wereld ons verheven ideaal behoort te zijn. We moeten vragen wat nuttig is, als we b.v. weten willen om welke reden verjaring recht geeft en binnen welke grenzen revisie van vonnissen behoort te worden toegelaten.

Maar hier komt de tweede en hoogere quaestie op het tapijt. Men kan niet iemand demonstreeren, dat het zoo even genoemde ideaal het éénig ware richtsnoer is. Indien gij onthouding van geluk als het levensideaal verkondigt, zoo ben ik buiten staat u te wederleggen. En ook is redeneering machteloos tegenover u, indien gij weigert eenig ideaal te erkennen. Zedelijke verplichting laat zich niet bewijzen.

Zedelijke verplichting laat zich enkel gevoelen. Niet uw verstand, maar uw geweten zegt u, dat er verschil tusschen recht en onrecht bestaat. Vanwaar dat geweten? Wat is het, dat aan de zedewet hare majesteit verleent? Men wijze ons het *principium obligationis*, den grond der verplichting aan.

Ik wil stellen, dat plichtgevoel enkel den mensch eigen is. Ik wil verder stellen, dat het niet uit factoren, welke mensch en dier gemeen zijn, uit empirische gegevens gelijk vrees voor straf, hoop op loon, sympathie, gewoonte enz. door ons in het studeervertrek kan worden opgebouwd. Vloeit daaruit voort, dat het een nieuwe schepping, een oorspronkelijke en zelfstandige emotie heeten moet? Men bedenke, dat de geest van ieder mensch reeds van den aanvang af meer dan bloote vatbaarheid voor indrukken is. Indien het kind geen aanleg mede ter wereld bracht, indien individueele ondervindingen alles bewerken moesten, dan zou idiotisme het grootste raadsel zijn. De aard der begrippen en emoties, welke ondervindingen in ons te voorschijn roepen, wordt bepaald door het karakter der hersenen, die we van onze voorouders geërfd hebben. We zijn niet alles enkel aan individueele ervaring en over ons uitgeoefende tucht verschuldigd. De soms onbedwingbare kracht van het plichtgevoel laat zich wellicht door deze hypothese verklaren, dat het in den loop der eeuwen is opgegroeid; dat het door duizend generaties steeds versterkt is voortgeplant; dat de eerste kiem er toe gelegd werd, toen onze wilde voorvader, ter nauwernood tot de menschelijke waardigheid opgeklommen, nog enkel door honger, wraak en seksueelen lust geprikkeld werd. Indien dat eens het geval ware, zou zelfs de grootste ongelijkheid tusschen het begin en het einde ons niet mogen bevreemden.

Daarenboven is het verkeerd te stellen, dat men in ieder product zijne bouwstoffen herkennen kan. Prof. Hoekstra schijnt te meenen, dat, indien plichtgevoel uit gegevens der ervaring ware samengesteld, wij het daaruit zouden moeten kunnen construeeren(*). Dit komt mij eene dwaling voor. Er is tweeërlei soort van samenstelling, die men kortheidshalve als mechanisch en als chemisch onderscheiden kan. Bij mechanische samenstelling zijn de eigenschappen van het geheel gelijk aan de som der eigenschappen van de deelen. Hier kan men dus beslissen of zekere factoren in staat zijn een zeker product op te leveren. Maar met chemische samenstelling is het anders geschapen. Want in dat geval zijn de eigenschappen der verbinding ongelijk aan de som der eigenschappen van hare bestanddeelen. Wie zou a priori kunnen raden, dat twee gassen gelijk waterstof en zuurstof een chemisch product gelijk water zullen opleveren? Zelfs a posteriori zouden we niet weten, dat water uit die elementen is samengesteld, indien chemische stofverbindingen niet dit eigenaardige hadden, dat zij zich onder zekere

(*) Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Akad. van Wetensch. Afd. Lett. Tweede reeks. Derde deel. Eerste stuk.

omstandigheden weder scheiden lieten. Maar chemische verbindingen van psychische factoren kunnen niet in kolfjes gegoten, aan gloeihitte blootgesteld, met reagentia in contact gebracht worden. Voor haar bestaat er geen scheikunde. Laat het dus zijn, dat constructie van het plichtgevoel uit elementen gelijk zucht naar geluk, besef van wat nuttig is enz. steeds mislukt. Toch mag onze conclusie niet zijn: ergo is het geen product dier elementen. Ook dan nog behouden we de keuze tusschen tweeërlei onderstelling; ook dan nog moeten we zeggen: plichtgevoel is òf geheel product van eenvoudiger factoren, òf, ten deele althans, eene nieuwe schepping, door goddelijke almacht tegelijk met den mensch in deze wereld gebracht.

Zoo blijkt het dus eene dwaling te zijn, dat de psychologie in staat zou wezen de theorie der dierlijke afstamming van den mensch te logenstraffen. Wederom zien wij ons voor het volgende dilemma geplaatst: òf materialisme, òf wondergeloof.

Het materialisme heeft, gelijk Janus, twee aangezichten. Het eene ziet er vrij verstandig uit, het andere is een grimas uit een krankzinnigengesticht. Meestal let men enkel op het eerste gezicht en drukt voor het tweede de oogen toe.

Om hetzelfde zonder beeldspraak te zeggen: het materialisme is een tweeledig stelsel. Het leert 1°. dat stof bewustzijn voortbrengt, 2°. dat stof bewustzijn heeft.

Voor de stelling, dat een gunstige constellatie der stof bewustzijn ten gevolge heeft, laat zich veel aanvoeren. Die werking moge raadselachtig zijn, maar de materialist kan antwoorden: ik begrijp evenmin, hoe een spier samentrekt of waarom de mechanische principia gelden.

Terstond evenwel komt de ongerijmdheid van het materialisme voor den dag, wanneer men naar het subject van het voortgebrachte bewustzijn vraagt en op de tweede stelling let, die met de eerste onvermijdelijk gepaard moet gaan: de stof heeft bewustzijn.

Stof is steeds veelheid, massa. Nu kan een veelheid nooit een enkelvoudig bewustzijn hebben, zich een enkelvoudig *ik* gevoelen. Hoe zou gedachte slechts éénmaal wonen in een groep van buiten elkander gelegen en door ledige ruimten gescheiden stofatomen? Daar materie geen continuum, maar aggregaat is, kan materie geen *ik* zijn. Indien de hersenen denken, dan zit er in ieder hoofd een denkend *gezelschap. Ik* kan slechts één uit dat gezelschap zijn. Naast dat *ik* staan er dan nog andere wezens van dezelfde soort, die tot mij: Gij! behooren te zeggen. M. a.w. de hersenen kunnen nooit een enkelvoudige ziel, maar enkel een legio van zielen zijn.

Om aan deze klip te ontzeilen, kan de materialist aannemen, dat het zelfbewustzijn slechts in één hersenatoom schuilt. Maar deze hypothese plaatst ons voor een dilemma, waarvan ieder der beide termen aan het materialisme den doodsteek geeft. Of dat atoom, hetwelk ons *ik* vertegenwoordigt, is van dezelfde soort als andere atomen, één uit

de groep, zoodat het aan een gunstigen stand zijn hoogen, zijn uitnemenden rang te danken heeft; òf het is van een geheel verschillende soort, een geestelijk atoom te midden van stofatomen. Dit laatste zou natuurlijk dualisme zijn. En het eerste, wat door Mercurius van Helmont in de 17de eeuw geleerd werd, is geen materialisme. Want al verkeeren de overige broeders-atomen in minder gunstige omstandigheden dan het ik-atoom, en al wordt er dus niet een zoo volledig en helder bewustzijn in hen opgewekt, zij moeten wegens gelijkheid van soort nogtans eveneens gevoelige wezens zijn, soldaten onder één generaal, en zoo wordt wat ons materie schijnt tot een stelsel van zielen herleid.

Er is nog een tweede, even afdoend bezwaar tegen het materialisme. Het beschouwt de stof als voorloopster en architect des geestes. Dit is een ongerijmdheid: om zielsverschijnselen uit de stof af te leiden, moet men vergeten, dat de stof vooraf uit zielsverschijnselen is afgeleid. Als ge aan een stoffelijk voorwerp denkt, dan denkt ge aan uwe gewaarwordingen. Neen, hoor ik zeggen, maar aan de uitwendige *oorzaak* dier gewaarwordingen. Mijn antwoord is: daaraan kunt ge niet denken, want ge weet er niets van en zijt zelfs buiten staat er over te phantaseeren. Uwe wetenschap van de stof bepaalt zich tot geestelijke phaenomena. De materialist is als de alchimist, die goud uit goud bereidt.

Hier worden de poorten der ideale wereld weder voor ons opengeslagen. De materie bestaat niet absoluut; zij is er slechts voor en door den geest. Als ge dus eerst op materialistischen trant voor al wat psychisch is een materieel substract gepostuleerd hebt, dan kunt ge vervolgens met evenveel recht op idealistischen trant voor al wat materieel is een psychisch substraat postuleeren. Ge kunt de natuur tot het eerste maken en vragen: onder welke voorwaarden ontwikkelt zij zich tot leven en geest? Maar ge kunt ook omgekeerd den geest tot het eerste maken en vragen: hoe brengt hij zijne bewustelooze uitwendige keerzijde, de materie, voort? Beurtelings kunt ge van de objectieve pool u naar de subjectieve en van de subjectieve pool u naar de objectieve laten drijven. Het materialisme is eenzijdig zonder idealisme, het idealisme evenzeer eenzijdig zonder materialisme. Het onvermogen om beide beschouwingen te doen samensmelten, bewijst hoe betrekkelijk al ons weten is; de plicht om ze naast elkander te doen gelden moge hen troosten, wier gemoed bij het onvriendelijke materialisme geen vrede vindt. De absolute waarheid ligt buiten 's menschen bereik; niets verhindert te gelooven, dat zij boven alle bevatting heerlijk en aanbiddelijk is.

VAN DER WIJCK.

De vrouw en de godsdienst.

‘Alweer over de vrouw!’ zoo hoor ik, dunkt mij, zeggen; ‘wordt er al niet genoeg over haar geschreven?’ - Het is zoo, meer dan genoeg; en het kan mij zelve soms ergeren, als er over ons gesproken en geredetwist wordt, alsof wij zaken waren, en geen personen. Toch moet het mij van het hart, wat ik te zeggen heb, en misschien zal men het mij vergeven, als men de aanleiding kent, die mij tot spreken drong.

Steeds grooter wordt het getal schrijvers over vrouwelijke ontwikkeling, en met dankbaarheid erkennen wij het vele goede, dat door hunne edele pogingen is tot stand gekomen. Toch, meen ik, schuilt er onder die schoone oppervlakte voor de vrouwen een gevaar, dat zich reeds hier en daar doet bemerken: het gevaar namelijk, van ijdel en overmoedig te worden door de nieuwe soort van hulde haar bewezen, en van onbesuisd voort te hollen op een verkeerden weg. Het is daarom noodig, van tijd tot tijd eens stil te staan, en naar andere stemmen te luisteren, ernstige, waarschuwende, beschuldigende stemmen, die zich nu en dan te midden der menigte verheffen, maar door het gewoel en het gedruisch in de wereld niet altijd gehoord worden. Een paar van die stemmen wenschte ik voor dat lot te bewaren.

Nu twee jaren geleden verscheen in ‘De Gids’ de novelle ‘Hilda’, die het gansche land door gelezen en besproken werd. In die novelle wilde de schrijver aantoonen, dat atheïsme de hoogste ontwikkeling van 's menschen denken is, en dat godsdienst, ‘het geloof in God’, de menschen ‘hardvochtig, bekrompen en hoogmoedig maakt.’ Om die stelling te bewijzen, werden drie voorbeelden uit het dagelijksch leven aangevoerd, die ik hier even in het geheugen wil terugroepen.

1°. Eene jonge gravin, rijk, geëerd, gelukkig gehuwd, en daarbij innig vroom. Zij had God lief boven alles, en wilde die liefde tot God ook in hare kinderen aankweeken Daarom mag dan ook haar veelbelovende oudste zoon geene openbare school bezoeken; maar, doof voor de wenschen van haar man, zendt zij hem naar eene christelijk-nationale. Hier wordt hij bewonderd en gevleid; iedere inspanning wordt hem zooveel mogelijk verlicht of afgenomen, en zoo komt hij dom en ingebeeld aan de hoogeschool. Weldra begint hij te bemerken, dat jongelieden, die hij ver beneden zich waande, hem in kennis en ontwikkeling vooruit zijn, dat zij hem voorbij streven in de maatschappij. Vol ergernis en gekwetsten hoogmoed, geeft hij zich over aan uitspattingen van allerlei aard, en eindigt met een volkomen zedelijken ondergang.

2°. Eene Roomsch-Katholieke moeder wil er niet van hooren, haar jongen eene vrijzinnige opvoeding te geven. Hij bezoekt eene geestelijke school, waar de H. Maagd hem onder hare bijzondere bescherming neemt, maar waar de som van opgedane kundigheden niet bijster groot is. Hij blijft dom en bekrompen, en krijgt geene betrekking naar zijn zin. Nu klaagt hij, dat in Nederland de Katholieken worden benadeeld; hij beschouwt zich als een slachtoffer, een martelaar, en partijhaat vervult zijn hart en dat zijner vrienden.

3°. Eene wereldschgezinde moeder wordt devoot, en gelooft eene Gode welgevallige daad te doen, door hare twee en twintigjarige dochter aan ‘een ouden vergrijsden roué’ ten huwelijk te geven. Haar kind zal dien man tot God brengen, en die eene ziel redt, bedekt eene menigte van zonden. Het meisje rilt, maar laat zich overtuigen dat het der vrouwen roeping is, zulke diep gevallen wereldlingen voor den hemel te winnen. Zij geeft toe, en wordt later natuurlijk ongelukkig, misschien misdadig.

Ziedaar de drie voorbeelden. Bewijzen ze iets voor de geopperde stelling? In mijn oog niets. Mij dunkt, de schrijver lijdt aan eene schromelijke begripsverwarring. Maar dat daargelaten; bekwamer handen dan de mijne hebben dat destijds genoeg in het licht gesteld. Wat mij trof, was dit: dat het drie v r o u w e n waren, die de auteur koos om aan te toonen, dat de godsdienst de harmonische ontwikkeling van den mensch belemmert, en hem ongeschikt maakt voor het werkelijke leven.

Zou dat toeval zijn, dacht ik, of zou het een, misschien onwillekeurig bewustzijn verraden van de kracht en den invloed der vrouw op godsdienstig gebied, en van de gebrekkige wijze waarop zij beide gebruikt? - En hoe meer ik hierover nadacht, en om mij heen zag in de wereld, des te vaster werd in mij de overtuiging, dat èn Hilda zelve, èn de drie vrouwentypen tegenover haar, treurige teekenen des tijds zijn, die in hare hoofdtrekken meer van de werkelijkheid teruggeven, dan men wel wenschen zou.....

Daar klonk nog eene stem; - en wat zij sprak, was zoo ernstig en streng, en zoo droevig waar, dat het mij trof tot diep in de ziel. Ik moet ze ook aan anderen doen hooren:

‘Het is een schoone zomeravond; langzaam vaart een vrachtschip op de Loire. De schipper is op het dek bezig, alles in gereedheid te brengen voor den nacht, en beneden in de kajuit zit Margot, zijn jonge vrouw, met haar eerste kind op den schoot, en een hart vol blijdschap en geluk. - Daar valt haar oog op een Christusbeeldje, dat juist in het volle licht van de lamp hangt. Haar blik wordt ernstig, voor haar geest rijst het beeld van eene bedroefde moeder, innig medegevoel vervult haar hart:

‘Zou Maria geweten hebben dat haar zoon God was, en toch aan

het kruis moest sterven? Ach! hoe zal zij gewenscht hebben, dat hij liever een gewoon menschenkind ware geweest, dat had kunnen opgroeien tot een man, en onbekend en ongedeerd, een rustig leven had kunnen leiden!' - Zoo dacht Margot, en zij drukte haar lieveling vaster aan het hart.

'Het was juist eene gedachte voor eene vrouw! Liever een veilige, maar onedele rust voor den man die uit haar geboren is, dan het goddelijk lijden, het martelaarschap van het genie! - Liever nog dat de ziel, die niet uit haar is, in gevoellooze traagheid wegkwijne en sterve, dan dat het lichaam, dat uit haar is voortgekomen, dat zij gevoed en verzorgd heeft, ten verderve ga!

Zoo spreken zij allen, Margot, en hare millioenen zusters op aarde; - en onder hare zonen is er niet één, die den Kalvarië-heuvel beklimt, maar duizenden wentelen zich als zwijnen in het slijk. - Toch zijn zij goed, die vrouwen, haar hart is rein, hare liefde teeder, - het is alleen maar de ziel die dood is in haar, het is alleen de z i e l van hare kinderen die zij dooden(*)!'

Ziedaar dus, wat geschiedt. Terwijl men aan den éénen kant het verstand van de vrouw, haar scherpte van blik en haar aanleg voor kunst en wetenschap roemt, zoo wordt tegelijk het vrouwelijk leven aangevoerd als bewijs voor den verderfelijken invloed van den godsdienst, - zoo wordt op ons, vrouwen, voor een groot deel de schuld geworpen van het gebrek aan beginselen en zedelijke kracht in de wereld.

Ontzettende beschuldiging, indien zij waarheid behelst!

Ik weet wel, wij kunnen ons verontwaardigen over dergelijke uitspraken, en ze leugenachtig noemen, - of wij kunnen ons hooghartig afwenden, en ze beneden onze aandacht rekenen. Maar dat verhindert niet dat zij, eenmaal gehoord, telkens weer naklinken in ons hart, beschuldigend of aansporend, al naarmate wij het noodig hebben. Zou het daarom niet beter zijn, er eens bedaard over na te denken, en te onderzoeken, hoe groot het deel van waarheid is, dat er in steekt? - En dan, vrees ik, zal de uitkomst niet in ons voordeel zijn, en zal ons geweten instemmen met de bittere ironie van de laatste woorden.

Het is waarlijk geene kleinigheid, die ons ten laste gelegd wordt: gemis aan zedelijke verheffing en kracht, verlammend werken op onze omgeving!

Hebben zij recht, die dit van ons beweren? O, ik ken er - en wie kent er niet? - van die edelen onder ons geslacht, die in stilte, onbemerkt door de wereld, zulk een hooge mate van geestelijk leven en zielegrootheid openbaren, dat men met eerbied het hoofd voor haar buigt. En ik weet ook, dat, bij ernstige omstandigheden, menige vrouw meer zedelijke kracht toont te bezitten, dan zij zelve of anderen

(*) *Tricotrin* van Ouida, vol. 1, p. 70. De Engelsche tekst is onvertaalbaar schoon.

ooit vermoed hadden. Maar wat de eersten betreft, de bewondering, die zij wekken, toont genoeg, dat zij tot de zeldzamen behooren; en dan, de groote gebeurtenissen in het leven zijn niet talrijk; voor de meesten bestaat het uit kleinigheden, en het is dáár, in het alledaagsche leven, dat men ontdekt, op welk laag zedelijk standpunt de meeste vrouwen nog staan.

Zeg ik te veel? Zouden Margot en de drie vrouwen in 'Hilda' hare tegenbeelden in de werkelijkheid niet vinden? - Zijn ze zoo talrijk onder ons, de moeders, die hare kinderen liever zien lijden en sterven, dan waarheid en plicht verloochenen? - Toch heeft de moederliefde den naam van de minst zelfzuchtige te zijn. Maar ach! dan ziet het er treurig uit in de wereld. Want doet het niet menigmaal pijnlijk aan, te zien, hoe weinig zelfs die liefde vrij is van egoisme? Bij verreweg de meeste moeders - ook uit den beschaafden stand - is zij niet veel meer dan een soort van instinct, dat op den naam van liefde geen aanspraak mag maken. Haar uitwendige plichten vervullen zij met teederheid en trouw; - dat doen ook vele dieren; - maar verantwoordelijkheid tegenover de jonge zielen, die haar zijn toevertrouwd, gevoelen zij niet; - maar voor hare kinderen ook rechten te erkennen, en hoogere plichten dan tegenover haar zelve, dat vermogen zij niet. Door haar zelfzucht en karakterloosheid staan zij hunne zedelijke vorming in den weg, in plaats van die te bevorderen; en menigmaal eindigen zij met de liefde harer kinderen voor goed te verliezen. Want liefde - zelfs voor ouders - laat zich niet dwingen, ze moet gewonnen worden.

Neen, geen eigenwaan, geene zelfverblinding. Laten wij het liever volmondig erkennen, hoe plat en alledaagsch de levensopvatting van de meeste vrouwen is. Schijnt het bij de groote meerderheid niet de éénige vraag, hoe zij het zich aangenaam en gemakkelijk zullen maken? - En geen wonder, want van jongs af wordt die oppervlakkigheid bij haar aangekweekt. - Eene vroolijke jeugd wenscht de moeder voor hare dochter, en zij heeft gelijk; vroolijkheid is een recht van de jeugd. Maar om dat doel te bereiken, leert zij haar het leven alleen van de buitenzijde kennen, voert haar van de ééne vermakelijkheid tot de andere, en ontheft haar van iederen plicht of ernstige bezigheid. En zij bemerkt niet, dat zij, wel verre van hare dochter gelukkig te maken, haar een schat van bitterheid en teleurstelling vergadert, dat zij den geest in haar uitdooft, en haar hart oud maakt vóór den tijd. En zij weet niet, dat, om waarlijk vroolijk en jong te blijven, er ook levensernst in het hart moet wonen, dat men het leven moet hebben leeren beschouwen als een taak, niet als een spel.

Het meisje, op hare beurt eene vrouw geworden, is wat eene dergelijke opvoeding liet verwachten. Ik spreek nu niet eens van diegene voor wie vermaak en opschik alles is, die steeds hunkert naar afwisseling van genot, die in hare jeugd een speelpop, en later een voor-

werp van minachting en spot voor broeder of echtgenoot is. Maar zelfs bij haar, die door talenten en ontwikkeling hooger staat, doet zich een groote leemte in het karakter gevoelen. Zij heeft gezond verstand en eene voldoende mate van kennis; zij is aangenaam in den omgang, vriendelijk en hulpvaardig; zij is ook goed en vroom, leest in den bijbel, en gaat trouw ter kerk. Is zij gehuwd, zij heeft haar man en kinderen hartelijk lief; geene moeite is haar te groot, waar het hen geldt; zij tracht, zooveel in haar is, hun stoffelijk welzijn te bevorderen. Maar daarmede houdt alles op. Zij kent geene andere wereld dan die hare zinnen waarnemen. Nooit heeft zij leeren nadenken over, of ook maar belangstellen in de groote levensvragen, die de maatschappij bewegen. Haar gedachtenkring bepaalt zich tot haar gezin, en wat daarop betrekking heeft. En waar nu de belangen van dat gezin in strijd komen met die der menschheid, waar het toepassen van hoogere beginselen dengenen, die zij liefheeft, eenig stoffelijk nadeel kan toebrengen, daar schieten hare krachten te kort, daar vindt echtgenoot, broeder of zoon geen steun in haar. Zij gevoelt niets voor dat hoogere, en kan het niet begrijpen of goedkeuren; ja, zij vindt het dwaasheid, dat men ter wille van ‘vreemden,’ of van een ‘overdreven plichtgevoel,’ zich zelf of zijne betrekkingen zou opofferen. Juist de liefde, die groote kracht in de wereld, werkt bij haar verzwakkend en ontzenuwend op hare omgeving, omdat ze zelfzuchtig is.

Is het wonder, dat dergelijke vrouwen, met al hare goede eigenschappen en bedoelingen, geen invloed ten goede uitoefenen op haren huiselijken kring, - dat broeders, en echtgenooten, en volwassen kinderen, zonder zich zelf daarvan rekenschap te geven, haar met toegevende vriendelijkheid, maar niet met die eerbiedige teederheid bejegenen, welke haar anders zou toekomen? - Is het wonder, dat zij bij het klimmen der jaren klaagt over nuttelоosheid, over miskenning, over het egoisme der mannen, - en dat eindelijk de Eumenide van onzen tijd, d e l e v e n s m o e h e i d, haar aangrijpt, en de weinige kracht die nog in haar was, verwoest?

Bij haar, die zich meer bij uitstek vroom of ernstig noemen, vertoont dit beeld eenigszins gewijzigde trekken: wat meer stroefheid, wat meer eenzijdigheid in het oordeel over menschen en zaken; maar overigens, bij veel goeds, in een anderen vorm, dezelfde oppervlakkigheid, dezelfde kleinzieligheid, hetzelfde egoisme, en op het einde dezelfde levensverachting.

Denkt niet dat ik overdrijf. Ik ken ze, gehuwde en ongehuwde vrouwen, wier omstandigheden in ieder opzicht gunstig zijn, die in kundigheden en talenten boven het alledaagsche gaan, en wie toch de verveling op het gelaat staat geteekend. Zij sleepen het leven voort als een last, en komen er rond voor uit, dat zij nog liever diep ongelukkig zouden zijn, als zij daardoor konden ontsnappen aan de eentonigheid en onbeduidendheid van haar leven.

Wat zou de oorzaak zijn van die vreeselijke kwaal? - Op die vraag worden verschillende antwoorden gegeven. - ‘Het is het onvermijdelijk gevolg van de beschaving met hare steeds toenemende behoeften,’ zegt de een. - ‘Neen, het is de godsdienst,’ zeggen de schrijver van ‘Hilda,’ en zijne geestverwanten; ‘het geloof in een persoonlijken God werkt verslappend op den mensch, het ontrooft hem het gevoel van eigen werkzaamheid en verantwoordelijkheid, en doodt zijne zedelijke kracht. En daar de vrouwen het godsdienstigst zijn, openbaart zich de kwaal bij haar het sterkst. Maakt haar tot atheïsten, en gij zult zien dat het beter wordt.’ - Nog anderen zoeken de oorzaak alleen in de gebrekkige verstandsontwikkeling der vrouw, en verwachten al hun heil van beter onderwijs.

Het eerste antwoord is, dunkt mij, even troosteloos als weinig afdoende. Natuurlijk heeft de beschaving, even als iedere goede zaak, hare schaduwzijde en eigenaardige gevaren. Maar zoolang het woord ‘beschaving’ nog zoo veelomvattend is, en op zoo verschillende wijzen wordt begrepen, - zoolang wij nog hoogst beschaafde menschen kennen, wier zielskracht en levensmoed ongebroken bleven, - zoolang gaat het niet aan, zich met eene algemeenheid van de zaak af te maken. Wij dienen dus te onderzoeken, of het ook de aan- of afwezigheid van een of ander bestanddeel in onze hedendaagsche beschaving is, die zoo nadeelig werkt.

Dit verkeerde bestanddeel nu vinden Constantijn, en velen met hem, in den godsdienst. ‘Wat de mannen betreft, die beginnen al mooi van de kwaal te genezen, maar de vrouwen, - och, Katholiek of Protestant, meest alle zijn zij nog onder het net van het geloof gevangen. Het bindt hare vleugels, het verlamt hare kracht, het maakt haar leven tot eene nuttelooze zelfkwelling.’ - En dan wijzen zij ons op een tal van feiten, die wij, helaas, niet kunnen ontkennen. Hier is het eene moeder, die in den naam van den godsdienst alle vreugde uit haar huis verbant en er in plaats van een tempel der gezelligheid, een klooster of gevangenis van maakt. Geen wonder dan ook, dat echtgenoot en zonen hun genoegen elders gaan zoeken, en dat de dochters ontevreden, en als met een ijskorst overdekt worden. - Dáár is het eene dochter, die met een voornaam medelijden op hare ouders neerziet, omdat zij nog zoo wereldsch zijn, en niet bekeerd, als zij. Wijd en zijd zoekt zij sympathie en werkzaamheid, en zij vergeet hare heiligste plichten te huis. - Hier wordt uit godsdienstigheid alle zucht naar kennis, alle gevoel voor schoonheid en kunst, alle belangstelling in het stoffelijk leven in het vrouwelijk gemoed uitgedoofd, of onvoldaan gelaten, en daardoor een akelig ledig in hoofd en hart voorbereid; - en ginds werpt diezelfde godsdienstigheid met hare sentimenteele dweperij en zoete droomen een sluier over verstand en geweten, die de zelfkennis belet, en ijdelheid, lichtzinnigheid en zelfzucht rustig laat voortgroeien in de ziel, - terwijl eindelijk de gevaarlijkste

soort van hoogmoed, geestelijke hoogmoed, vooral bij vrouwen, op den bodem van den godsdienst ontspruit.

Wij geven toe, dat deze feiten bestaan; en zij die het ‘geloof in God’ als de bron van al dat kwaad veroordeelen, hebben dus wel den schijn voor zich. Maar ook niets meer dan den schijn. Met evenveel recht zouden zij het graan een pest voor de maatschappij kunnen noemen, omdat daaruit de drank bereid wordt, die duizenden gezinnen rampzalig maakt. Want heeft datzelfde geloof ook niet gansch andere dingen voortgebracht? Heeft het niet bergen van ruw geweld omvergeworpen, en den weg gebaand voor den vooruitgang en de beschaving der menschheid? - en is het voor velen niet eene kracht tot zelfverloochening en moed en allesvergevende liefde, tot toewijding aan de menschheid en volharding in het goede ten einde toe? Hoe is dat mogelijk? Men plukt toch geen druiven van distelen, of vijgen van doornen?

Neen, wat de vrouwen in ‘Hilda’ op het dwaalspoor bracht, was niet het geloof in God, en in zijne nauwe betrekking tot den mensch, - niet het vertrouwen op de alles overwinnende kracht van zijn geest, - niet het besef van 's menschen edelen aanleg en hooge bestemming; - het was een bekrompen gehechtheid aan begrippen en leerstellingen, die met geloof en liefde niets gemeen heeft; het was de geloofsleer, en niet de godsvrucht. De drank, die op geestelijk gebied de zinnen bedwelmt en het verstand benevelt, is niet geput uit de reine bron van het geloof alleen; zij is een brouwsel van eigen maaksel, samengesteld uit de edelste neigingen van het menschelijk hart, ja, maar vermengd met de zeer onedele bestanddeelen van stoffelijken zin, onkunde, onverschilligheid en heerschzucht.

‘Maar juist die vermenging van het edele met het onedele is het eigenaardig karakter van den godsdienst,’ zegt men, ‘en daarom kan alleen het atheïsme hier helpen, dat den mensch leert, zijn eigen krachten en vermogens te gebruiken, en niet meer te steunen op eene denkbeeldige macht buiten hem.’ - En welke zijn dan wel die vermogens, die hij bovenal zal leeren gebruiken in de school van het atheïsme, dat geen doel in de schepping, geen zedelijke bestemming en geen toekomst voor den mensch erkent, - van het atheïsme, met zijn rusteloozen strijd voor zelfbehoud en voor de stoffelijke goederen des levens? - Zijn dan de Hilda's zooveel beter en edeler, toonen zij zooveel meer zedelijke kracht dan hare geloovige zusters? God beware ons voor hare halve geleerdheid en ongebreidelde hartstochten! - Gelukkig zijn zij niet allen atheïsten, die zich verbeelden het te zijn; de menschelijke natuur verzet zich instinctmatig tegen dit miskennen harer heiligste behoeften. Van daar ook bij de verdedigers van het ongeloof menigmaal eene zekere hartstochtelijkheid, een zich boos maken en opwinden zonder oorzaak, waardoor ze op ons den indruk maken, alsof zij, terwijl zij anderen trachten te overtuigen, nog eene tegenstrijdige stem in hun eigen binnenste tot zwijgen hebben te brengen. Daarom, zoo-

lang wij overtuigd zijn, dat de mensch meer is dan een stoffelijk wezen, zoolang wij zien, dat zijne natuur eischen heeft, die door niets in de zinnelijke wereld te bevredigen zijn, en die hem onwederstaanbaar drijven naar de gemeenschap met een wezen, dat alle volmaaktheid in zich vereenigt, - zoolang zeggen wij niet: 'weg met den godsdienst!' maar vragen wij voor allen, en allereerst voor de vrouwen, een beter en gezonder godsdienst, meer en beter geloof!

Ja, - want, al zijn wij het niet met doctor Kroner eens, dat het geloof in God haar bederft, met Trioatrin moeten wij het erkennen, dat datzelfde geloof in haar nog geen bron is van grootere zedelijke kracht, en van eene hoogere levensopvatting.

Vanwaar dit? - Twee oorzaken werken hiertoe voornamelijk samen: hare natuur en hare opvoeding.

De vrouw, met haar licht bewogen gemoed, haar zoo kwetsbaar gevoel, heeft behoefte aan een steun te midden van het gewoel des levens, aan troost en bemoediging bij de vele kleine en groote smarten, die haar treffen. En waar haar nu door den godsdienst die kracht en troost schijnen te worden aangeboden, daar grijpt zij ze gretig aan, en ziet niet, dat het menigmaal valsche waar is. Hare levendige verbeelding heeft behoefte aan poëzie, - en waar nu het bijgeloof zich in schoone vormen weet te kleeden, daar boeit het haar onwederstaanbaar, - zij het ook soms maar voor een tijd. Zoo wordt haar de godsdienst, in plaats van eene kracht tot verhoogd leven en werkzaamheid, tot een soort van slaapdrank, tot een middel, om met de haren hier kalm en tevreden te leven en hoopvol te sterven; meer niets. - Niet in den godsdienst zelf ligt hiervan de oorzaak, maar in haar, die een stuk glas voor een diamant aanzag. - Wie zal haar dit verwijten? Werd niet tot voor korten tijd, en wordt niet nog menigmaal, hare opvoeding verwaarloosd, en haar, op wetenschappelijk en godsdienstig gebied, een onderwijs gegeven, waarbij verstand en oordeel onderdrukt, in plaats van geoefend werden? - Zij die de vrouw hard vallen over hare bekrompenheid en haar bijgeloof, mogen eerst toezien, in hoever zij zelf de schuld daarvan dragen.

'Maar wij gaan betere tijden te gemoet. Het middelbaar onderwijs begint meer en meer algemeen te worden; dat zal haar geest verhelderen; zij zal zich losmaken van alle bijgeloof, en als een krachtig, zelfstandig, redelijk wezen optreden'.....

Zeker, beter onderwijs is een heerlijke zaak; ik geloof dat er weinig vrouwen zijn, die dit niet met dankbaarheid erkennen, en die niet gevoelen, dat het haar in vele opzichten tot een zegen is. Toch hoop ik niet tot de alarmisten te behooren, wanneer ik de groote verwachtingen van dat onderwijs niet in alle opzichten deel; als ik nog iets anders noodig acht, om de vrouw ook als zedelijk wezen een hooger standpunt te doen innemen, en als ik vrees, dat het onderwijs van onzen tijd een groote schaduwzijde heeft.

Ik stel mij een meisje voor, zooals er tegenwoordig vele de burgerschool verlaten; voortreffelijk onderwezen, en met allerlei kennis toegerust. In oude en nieuwe geschiedenis is zij volkomen thuis; zij spreekt met evenveel gemak en oordeel over het leven en werken van de volken der oudheid, als over de godsdienstige en staatkundige bewegingen van onze dagen. De meetkunst heeft haar vlug en helder leeren denken; physica en chemie hebben hare oogen geopend voor de geheimen der natuur. Ook in de letterkunde en in de schoone kunsten is zij geen vreemdelinge; met smaak en oordeel kan zij genieten van de voortbrengselen van het genie op ieder gebied. En aan dat alles paart zij een ernstige begeerte naar meer kennis, naar steeds hooger ontwikkeling. - Ziedaar nu eene beschaafde vrouw; in haar is geen plaats meer voor godsdienstig bijgeloof. Zij glimlacht over de kinderachtige voorstellingen harer jonge jaren, en ziet met goedhartig medelijden neer op diegenen onder hare vriendinnen, die nog in dat bijgeloof gevangen zijn. Bidden.... waartoe? Zij weet immers dat God de eeuwige wetten der natuur niet om harentwil veranderen kan! - Naar de kerk gaan.... zij kan haar tijd wel beter besteden; heeft zij niet de groote geesten uit ouden en nieuwen tijd, die haar steeds eene wereld van gedachten ontsluiten? Een enkelen keer naar de Roomsche kerk, dat is wat anders; die eeredienst heeft iets poëtisch, daar wordt de ziel als op de vleugelen van wierook en muziek omhoog gedragen! Maar de Protestantsche godsdienstoefeningen zijn zoo koud, en geven haar geest geen voedsel genoeg. - Zij is eene ontwikkelde vrouw!....

Hoe komt het dan, dat zij, bij al hare ontwikkeling, hare plichten tegenover zich zelve en de wereld niet begrijpt, - dat men tevergeefs bij haar zoekt naar zuiver en diep gevoel, en in plaats van dat slechts sentimentaliteit of hartstocht vindt, - dat zij alle zedelijke kracht mist, waar het geldt een moeielijken plicht te volbrengen, of eigen geluk aan hoogere belangen op te offeren? - Hoe komt het, dat er in haar wezen iets hards en kouds en onharmonisch is, - dat zij bij de vrouwen, die haar leeren kennen, misschien bewondering, maar zelden liefde wekt, en dat de mannen uitroepen: ‘weg met al die geleerdheid, zij maakt de vrouw tot eene mislukte kopie van den man; geef ons dan nog liever de onontwikkelde vrouwen van vroeger weer; die hadden een hart!’

Een hart? Dat heeft ook zij, de arme; maar het is begraven onder een grooten hoop schoolgeleerdheid, waaronder het dreigt te stikken. En als het zich nu en dan een uitweg baant, dan gaat het langs allerlei zijpaden, omdat het den grooten weg niet kent. - Zij kan dwepen met de helden en heldinnen van Sophocles, van Shakespeare, van Göthe en Schiller. Zij stort tranen van aandoening bij het verhaal van hunne smarten en hunne grootheid, - maar voor het lijden en strijden van de menschheid om haar heen blijft zij onverschillig. Zij geniet van de heerlijkste voortbrengselen der kunst, - maar dat

genot ook eens te schenken aan zoovelen, die er anders van verstoken blijven, daaraan denkt zij niet. Zij bewondert den grootschen eenvoud der natuur, hare stille schoonheid; zij vindt de kleine hut op de heide, aan den rand van het bosch, veel schilderachtiger dan het prachtige buitenverblijf daar ginds; - maar die hut eens binnen te treden, en daar te leeren, hoeveel zedelijke grootheid en schoonheid soms achter een schamel kleed verborgen is, dat komt niet in haar op; zij zou rillen van de gedachte alleen.

Neen, een ontwikkelde geest, een verfijnd schoonheidsgevoel, hoezeer ook onmisbare bestanddeelen in het wezen der vrouw, zij zijn op zich zelf niet in staat haar zedelijk leven te versterken. Eer het tegendeel. Want, hoe meer beide ontwikkeld zijn, des te menigvuldiger komen zij in botsing met de soms ruwe werkelijkheid. Pijnlijk aangedaan, trekt men zich terug in een kleinen kring, waar alles wordt gedaan om die botsingen te vermijden, en men eindigt met een volslagen egoist te worden. Evenmin als de meest verfijnde schoonheidszin de Grieken voor zedelijke verbastering heeft kunnen bewaren, evenmin zal hij het ons kunnen doen, zoo hij niet door een hooger beginsel wordt geleid en beheerscht.

Dat hoogere beginsel nu vind ik in den godsdienst. Niet in een angstvallig vasthouden aan de eene of andere geloofsleer, of in een somber veroordeelen van de wereld, als bedorven, en een droomend wachten op eene toekomstige zaligheid. Maar ook niet in den godsdienst van sommigen, die aan plichtgevoel ‘genoeg’ hebben. Plichtgevoel - dat klinkt schoon! - Maar hebben zij het dan nooit ondervonden, hoe dat plichtgevoel - dat den mensch met zich zelf alleen laat tegenover eene wereld, waarin voor hem geen hoogere geest woont, - dat niet gesteund wordt door het zien van den Onzienlijke, en door het bewustzijn van in gemeenschap met Hem te leven en te werken, - hoe dat plichtgevoel menigmaal onbekwaam is om den wil te besturen, onmachtig om dien te buigen tot het heroïsme der zelfverloochening? - Neen, plichtgevoel alleen kan niet genoeg zijn. Slechts dáár, waar het wortelt in geloof, in godsdienst, slechts dáár kan het een levende kracht in den mensch, een veilige gids op zijn weg worden.

De godsdienst nu dien ik bedoel, is die welken wij in Jezus zien, en waartoe de behoefte iederen mensch is ingeschapen. Het is een levendig gevoel van eerbied, bewondering, dankbaarheid, vreugdevolle toewijding jegens God, dien wij overal in de schepping aanschouwen, en wiens tegenwoordigheid ons hart gevoelt. Het is eene hartelijke liefde tot onze medemenschen, ook de diepstgevallenen, als kinderen van dien God, door Hem met edelen aanleg en voor een heerlijke toekomst geschapen. Het is een innige begeerte om mee te werken tot het doel van vooruitgang en volmaking, zoo voor de menschheid in haar geheel, als voor elk in het bijzonder; - het is het erkennen van eene hoogere orde, die de zinnelijke wereld beheerscht, en doordringt, en heiligt.

Waar die gevoelens in het hart van de vrouw worden aangekweekt, daar zal het onderwijs van den tegenwoordigen tijd haar tot een zegen zijn; - waar dit verzuimd wordt, is het haar ten vloek. Waar de godsdienstige ontwikkeling met de verstandelijke gelijken tred houdt, daar krijgt het leven der vrouw verhoogde beteekenis en waarde, daar kan zij de plaats innemen, die haar in de maatschappij toekomt. Waar dit niet plaats heeft, daar wordt zij een halfslachtig wezen, dat òf het medelijden, òf den lachlust opwekt.

Maar juist dat godsdienstig element wordt in de hedendaagsche opvoeding te veel op den achtergrond geschoven. Men wijt het aan den tijdgeest, die nu eenmaal ongodsdienstig is, en die ook onze kinderen en jongelieden beheerscht. Maar wat doet men om dien tijdgeest te veranderen? - Men zendt zijne kinderen naar de catechisatie, en meent daarmee alles gedaan te hebben - alsof godsdienst iets was, dat in een paar uren 's weeks *aangeleerd* kon worden! - Neen, wil men een degelijken en gezonden godsdienstigen geest in de vrouw ontwikkelen, dan moet hare geheele opvoeding, en ook haar onderwijs, van zulk een geest doordrongen zijn. - Ook het onderwijs, zeg ik, zelfs op de zoogenaamd godsdienstlooze scholen - het zou er niet minder door worden, en zeker goede uitkomsten leveren.

Leert men de meisjes b.v. natuurkunde, men geve haar niet alleen een reeks van eigenschappen en krachten te aanschouwen, maar men voere haar ook rond door het groot heelal, en doe haar daarin de orde en doelmatigheid, de verheven schoonheid, de eeuwige wetten en het rusteloos streven naar verbetering en volmaking opmerken, - en als van zelf zal het jonge meisje zich gedrongen gevoelen tot bewondering en aanbidding van Hem, die het al bezielt en beheerscht. - Bij de geschiedenis wijze men haar op de steeds voortgaande ontwikkeling van de menschheid, - op den onverbrekelijken band tusschen oorzaak en gevolg, ook op zedelijk gebied, - op den invloed, dien de vrouw, in verschillende tijden en betrekkingen, op grooter of kleiner schaal heeft uitgeoefend, - op den invloed ook, dien haar zedelijke toestand onvermijdelijk moet uitoefenen. Zoo zal het meisje de menschheid als één groot geheel, zich zelve als een zelfstandig deel daarvan leeren beschouwen, en een levendig besef krijgen van hare schoone roeping met betrekking tot die menschheid. - Bij het onderwijs in de letterkunde en de schoone kunsten doe men haar zien, hoe van ieder genie een geest ten goede of ten kwade in de wereld uitgaat, en hoe het talent zijn plichten en zijne verantwoordelijkheid heeft. Men opene hare oogen voor een hoogere schoonheid, dan die alleen de zinnen streelt, voor de zedelijke schoonheid, die eene afspiegeling is van het goddelijke in ons, en wier gemis door den schoonsten vorm niet kan vergoed worden. Men leere haar die hoogere schoonheid waardeeren in de kunst, zoowel als in de zedelijke wereld. Men doe ze haar aanschouwen in karakterbeelden, door niet alleen, zooals meestal geschiedt, haar bekend te

maken met de levens van de meest beroemde personen op staatkundigen kunstgebied, maar door ook voor haar op te roepen die edele mannen en vrouwen, die hun leven gewijd hebben aan de hoogste belangen der menschheid, die voor de verovering van geestelijke goederen gestreden en geleden hebben. Zoo zal die hoogere zedelijke wereld voor haar eene werkelijkheid worden, evengoed als de wereld, die haar omringt. Zij zal de menschheid lief krijgen, die bij al het onvolmaakte, zooveel edels in zich bevat, en langzaam, maar zeker, een schoone toekomst te gemoet gaat. Zij zal de ware poëzie van de valsche leeren onderscheiden, haar gevoel zal warm en gezond worden, haar geest krachtig, hare beginselen rein.

Maar ook het meer bepaald godsdienstonderwijs verdient meer zorg en belangstelling van de zijde der ouders. Wil het eenig blijvend nut doen, dan dient het geëvenredigd te zijn aan de behoeften van onzen tijd, dan moet het met het overige onderwijs vooruitgaan. En toch, te oordeelen naar de gewone wijze van handelen, schijnen de meeste menschen daar anders, of misschien in het geheel niet over te denken. Alle gaven en talenten, het kunst- en schoonheidsgevoel, moeten ontwikkeld en geleid worden, alleen aan den godsdienstigen aanleg wordt zoo weinig mogelijk zorg besteed. Die plant moet maar in het wilde opgroeien, en men let er niet op, of zij ook verwildert, en of hare vruchten steeds spaarzamer en minder geurig worden. Zou men ook bang zijn voor de ‘theologen zonder baard’ waartegen de Génestet zoo geestig waarschuwt? Maar evenmin als eene wetenschappelijk wel onderwezen vrouw noodzakelijk eene ‘geleerde’ behoeft te zijn, evenmin wordt eene godsdienstig wel onderwezen vrouw altijd eene dier ‘theologen.’ Integendeel, juist de half onderwezenen hebben den meesten aanleg tot die eigenschappen, en loopen het grootste gevaar, van het ééne uiterste in het andere, van bijgeloof in ongeloof te vallen, soms in een wonderlijke mengeling van beide. Hoe menige vrouw is er, die, ten gevolge van eene gebrekkige godsdienstige leiding, in den hevigsten tweestrijd geraakte, en daarin onderging: - hij wie, na menige bittere teleurstelling, het gebed op de lippen verstomde, omdat zij nooit gehoord had van een beter bidden dan het kinderachtig, zelfzuchtig vragen. Hoe menige vrouw van onzen tijd wenscht met weemoed de dagen harer eerste jeugd terug, toen zij nog ‘geloofde’; maar haar geloof is gevallen, omdat de wonderdraden, waaraan men het voor haar had vastgeknoopt, één voor één verbroken werden!

Daarom, gelijk al het andere, zoo heeft ook ons godsdienstig gevoel leiding en ontwikkeling noodig. Wij moeten leeren onderscheiden tusschen het wezen van den godsdienst, dat blijvend is, en den vorm, die vergankelijk is, en naar de verschillende tijden en behoeften moet gewijzigd worden; anders loopen wij gevaar, met den vorm ook het wezen weg te werpen. Door middel van het verstand moet aan het hart de weg worden gewezen, om aan zijne hoogste eischen te vol-

doen, om zijne behoefte aan volmaking en geluk te bevredigen, en om een rustpunt te vinden, waarop het alle stormen trotseeren kan. - Op iedere wijze moeten wij trachten die ontwikkeling te verkrijgen, en aan anderen mee te deelen. Alle middelen, die ons daartoe ten dienste staan, moeten wij gebruiken, opdat in ons een warme, redelijke en gezonde godsvrucht geboren worde. Want zulk eene godsvrucht alleen is de bron van levenslust en kracht; zij geeft wijding en doel aan al onze talenten, en brengt het beste in ons tot vollen wasdom. Zij alleen is de oorsprong van het 'eeuwig vrouwelijke.' Zij alleen maakt de vrouw geschikt voor hare roeping in de wereld.

En eene ernstige roeping heeft zij, die zij in dezen tijd minder dan ooit mag miskennen: de roeping namelijk, om het idealisme te helpen beschermen tegen het toenemend scepticisme en materialisme.

Het idealisme, - ik meen daarmee niet een ziekelijk verlangen naar onmogelijke toestanden, maar eene heilige liefde tot het hoogste schoone, goede, ware, tot het geestelijk ideaal in één woord, en een vast vertrouwen op de, langzaam maar zeker voortgaande verwezenlijking van dat ideaal in de menschheid; - eene liefde en een vertrouwen, zoo groot, dat wij met alle krachten aan die verwezenlijking arbeiden, en dat geen offer ons daarvoor te zwaar is.

Dat idealisme nu - dat alleen op den bodem van een godsdienstig gemoed kan ontluiken, dat slechts het deel is van hem, die nog een hoogere werkelijkheid erkent, dan de zinnelijk waarneembare alleen - moet de vrouw aankweeken in hare kinderen, en in die welke haar zijn toevertrouwd; zij moet het door woord en voorbeeld, vooral door het laatste, prediken in hare omgeving. En hoe zal zij dat kunnen, wanneer het niet in haar zelf leeft? - wanneer zij een wezen is zonder hoogere beginselen of zedelijke kracht, - een wezen, dat een kind gebleven is met hare kinderen?

Dat ik deze taak voor een groot deel aan de vrouw toewijs, is niet omdat ik meen, dat zij van nature godsdienstiger is dan de man. Het wordt dikwijls beweerd; maar zoolang Jezus hoog boven allen uitsteekt, zoolang er mannen opstaan als Paulus, Luther, Schleiermacher, Parker, en velen in onzen tijd, zoolang acht ik het de oppervlakkigheid zelve, hierover met één enkel woord uitspraak te doen. Veeleer meen ik, dat ook in dit opzicht man en vrouw elkander moeten aanvullen en van het hunne meedeelen; zoowel beider natuurlijke aanleg, als hun uitwendig leven wijst dit aan. Heeft de man meer ernst, en diepte, en kracht van ziel dan de vrouw, - zij overtreft hem in geduld en veerkracht, in levendigheid van gevoel en verbeelding. Haar leven - ook dat van de ongehuwde, die in haar eigen onderhoud moet voorzien - is meer een stil, verborgen leven, waarin aan de eischen van het gemoed kan worden voldaan. In menig rustig oogenblik kan haar ziel zich verheffen boven het alledaagsche, en kan hare phantasie haar het zedelijk ideaal in zijn volle schoonheid voor den

geest tooveren, zoodat geen weg te lang of te moeielijk schijnt, om het te bereiken. - En zulke oogenblikken, ze geven nieuwe kracht en frischheid aan de ziel.

Geheel anders is dit met den man. Hij verkeert midden in het gewoel der wereld. Zijn leven is dikwijls een onafgebroken strijd tegen de ruwe werkelijkheid, waar de omstandigheden hem telkens gebieden de stem van zijn gevoel te smoren; - waar zijn ernstigst streven soms niets dan teleurstelling, zijne edelste pogingen miskenning en spot ondervinden. Is het wonder, dat hij menigmaal ontmoedigd wordt, en twijfelt aan zich zelf, aan de menschheid, aan God? - Daarom wil ik, dat de vrouw, die als moeder en opvoedster zulk een onberekenbaren invloed op de toekomst uitoefent, al hare kracht aanwende, om het godsdienstig leven bij de jeugd op te wekken; - dat zij hare zonen en dochteren de wereld inzende, toegerust met een rijken schat van kundigheden niet alleen, maar ook van gemoedsleven, van zedelijke kracht en edele beginselen; - en dat zij daarom aanvange met dat alles in haar eigen hart aan te kweeken. - En wanneer de man, vermoeid van het leven en teleurgesteld in zijn verwachtingen, de handen slap wil laten hangen, dan moet hij bij echtgenoote, moeder of zuster dat zedelijk optimisme vinden, dat rustig vertrouwen op de eindelijke zegepraal van al wat goed is, dat niet uit oppervlakkigheid, maar uit diepen levensernst geboren wordt, - dien stillen vrouwelijken moed, steeds bereid tot trouwe plichtsvervulling en blijmoedige zelfverloochening, die zekerder dan een luidruchtige geestdrift, allen tegenstand overwint. Hij moge haar dan soms met een ongeloovigen glimlach aanhooren, - maar, indien hare daden met hare woorden overeenstemmen, zal hij onwillekeurig haar zegenenden invloed gevoelen, en met nieuwen lust zijne taak in de wereld hervatten.

Maar nog eens, die kracht en dien invloed, geen verstand of schoonheidszin alleen kan ze der vrouw geven; slechts die harmonische ontwikkeling van geest en gemoed, waarbij geen enkel deel verminkt of verwaarloosd is geworden. Dus ook ontwikkeling van den godsdienstigen aanleg, waarachtige vroomheid, die zoo oprecht en gezond is, en zoo veredelend werkt, dat de man ze niet alleen ‘eerbiedigt’ als een anders eigendom, maar dat ze hem eerbied inboezemt, hem aantrekt en wint, ondanks hem zelf.

Het is nu eenmaal zoo, dat de vrouw invloed uitoefent op tijdgenoot en nageslacht. Aan haar de keus, of die invloed zij ten goede of ten kwade. Aan haar ook de verantwoording, aan haar - en aan die hare opvoeding leiden.

Januari '74.

ANNA.

Natuurkunde.

Een woord over onze openbare gezondheidsregeling.

> Maar wij weten bovendien ook nog, dat in Nederland verreweg het grootste aantal tot de onverschilligen en onwetenden behoort, onverschilligen voor het hoogste goed van den mensch: gezondheid naar lichaam en ziel.
>
> D^{r}. A.H. ISRAËLS,
> *Hygieia. I.*

Vergelijken wij onze wetgeving en onze maatschappelijke toestanden met die van oud-historische tijden, dan zijn wij al te zeer geneigd ten voordeele der hedendaagsche toestanden te beslissen.

Hoezeer ook onze eeuw den stempel draagt van een bewonderingswaardigen vooruitgang in beschaving en ontwikkeling, en dien stempel in vele opzichten verdient, toch zou een fijne analyse van vele der bestaande toestanden in de twee genoemde factoren, die optimistische conclusie niet rechtvaardigen, althans bewijzen dat de vooruitgang in sommige opzichten weinig beteekenend is geweest.

Niet het minst geldt dit voor de openbare gezondheidsregeling van vele beschaafde landen. Dit moet ons des te meer bevreemden, wanneer wij bedenken, dat de geneeskunde sinds de vroegste tijden en door alle eeuwen heen hare wetenschappelijke beoefenaars vond, en dat reeds in de grijze oudheid de zorg voor een krachtige ontwikkeling der staatsburgers een belangrijk deel uitmaakte van de plichten der regeeringspersonen.

De Mozaïsche wetgeving reeds spreekt van een zorgvuldig toezicht op besmettelijke ziekten. Wat nu nog als hoofdbeginsel bij de behandeling dier lijders geldt, gold toen niet minder, en consequenter dan tegenwoordig werd naar dat beginsel, ‘afzondering der lijders en inbeslagneming der goederen’, gehandeld.

Reinheid van woning, lichaam en kleeding werd evenzeer als in onzen tijd voorgeschreven als een der eerste voorwaarden voor een ge-

zond leven en ter voorkoming van besmetting (Levit. 14 vers 39 en volg.). Ook de voeding ontsnapte niet aan Mozes' aandacht. Hij was er van overtuigd dat het voedsel een belangrijken invloed uitoefent op de lichamelijke ontwikkeling en den physieken toestand zijner burgers.

Niet onwaarschijnlijk, zegt Levy(*), zinspeelt het bij de Mozaïsche wet voorgeschreven beperkt gebruik van dierlijk voedsel, op een matigheidsregel in de levenswijze der Israëlieten, waardoor het werk van een vooruitgaande beschaving gemakkelijk gemaakt werd.

Met welk een scherpzinnigheid Mozes de maatregelen wist te treffen ter bevordering van den gezondheidstoestand van zijn volk, bewijzen ook de wettelijke voorschriften op de besnijdenis en de balseming der lijken.

De buitengewone zorg en de eerbied, dien de Israëlieten in historische tijden voor de rustplaatsen hunner dooden aan den dag legden, was voor een goed deel een uitvloeisel van het welbegrepen belang der hygiëne.

Ofschoon de Grieken en Romeinen daarin bij de Hebreën achterstaan, toch hadden ook zij hun instellingen, welke getuigen van een heldere en rationeele opvatting van de voorwaarden, die de volksgezondheid bevorderen.

Voor alle klassen der bevolking waren in de voornaamste steden van Griekenland groote badinrichtingen opengesteld. Gymnastische oefeningen vormden den grondslag van het opvoedingssysteem der Grieken, dat evenzeer ten doel had het lichaam te sterken en tot den strijd voor te bereiden, als het moreele en intellectueele leven op te wekken en te ontwikkelen.

Een niet minder belangrijk aandeel had de zwemkunst aan de lichamelijke vorming der Romeinen. Het spreekwoord '*neque litteras didicit nec natare*' wijst er op dat ieder, die aanspraak wilde maken op een beschaafde opvoeding, bij de studie der letteren, de beoefening der zwemkunst niet mocht verwaarloozen. Ook de invloed van het water en van den bodem op de openbare gezondheid schijnt reeds door de Romeinen goed begrepen te zijn. Waterleidingen en riolen werden door hen aangelegd; op de ligging der steden met betrekking tot den bodem nauwkeurig acht gegeven; de aanleg van begraafplaatsen binnen de steden geweerd.

Dat een strenge gezondheidspolitie, bekrachtigd door een zware discipline, door de Romeinen gehandhaafd werd, volgt reeds daaruit, dat de vermoeiendste dagreizen door talrijke legerscharen werden afgelegd door brandende zandvlakten en woeste boschgronden, zonder dat ooit hun marsch gestuit schijnt te zijn door moorddadige epidemieën (Levy).

Met het verval echter der Romeinsche heerschappij gingen ook hare nuttige instellingen verloren; alleen de geschiedenis kon ze aan de vergetelheid onttrekken. Gallië ondervond nog het langst den invloed der vroegere beschaving en wist het best de maatregelen van de gezondheidspolitie der Romeinen te waardeeren en te handhaven. En toen

(*) Levy, Traité d'Hygiene publique et privée.

na een eeuwenlange zorgeloosheid te dien opzichte, de oogen voor de belangen der volksgezondheid wederom opengingen, wist ook het Gallië van den nieuweren tijd aan de Romeinen die beginselen te ontleenen, welke naar de inzichten van de tegenwoordige eeuw, het best thuis behooren in het plan eener openbare gezondheidsregeling, dat het eerst door Frankrijk ontworpen werd. Nog altijd gaat het voor in een trouwe behartiging der openbare gezondheidsbelangen.

Maar ook andere landen hebben daaraan deelgenomen. In Engeland vooral werd het plan eener openbare gezondheidsregeling, dat aan Frankrijk ontleend was, op den breedsten grondslag uitgeslagen en uitgewerkt, in de volle overtuiging dat, gelijk John Forbes zich ergens uitdrukt, een goede gezondheidspolitie minstens even zooveel effectueert als de geneesmiddelen, die zonder haar meest nutteloos, zoo niet schadelijk zijn. Meer en meer begint men ook in Duitschland de waarheid dier stelling in te zien.

Het wetenschappelijk hygiënisch onderzoek vindt steun en waardeering bij de regeering, het hygiënisch onderwijs krijgt een steeds belangrijker aandeel bij de vorming der Medici en hoe langer zoo meer vinden de hygiënische begrippen ingang in het privaat en openbaar leven. Waar mannen als Max von Pettenkofer en Eduard Reich denken en werken, daar moet zich die beweging op hygiënisch gebied telkens krachtiger openbaren, daar moet vooruitgang zijn. Maar die vooruitgang is nog het resultaat van enkele jaren studie eener wetenschap die eeuwenlang verwaarloosd was. Letten wij dan ook op de nog talrijke leemten in het toezicht op de openbare gezondheid van Duitschland zoowel als in andere landen en op den omvang van dat toezicht reeds ten tijde van Mozes en van de Grieksche en Romeinsche heerschappij, dan blijkt de vooruitgang op hygiënisch gebied gedurende zoo vele eeuwen weinig beteekenend te zijn geweest en nergens in overeenstemming met den vooruitgang en de toepassing van andere wetenschappen.

Vooral geldt dat voor Nederland, dat in vele opzichten, voor zoo ver het de hygiëne betreft, bij het buitenland achterstaat. Nochtans mogen wij niet verzwijgen dat het in de laatste tien jaren den heilzamen invloed zijner naburen gevoelt. Kon de regeering tot nog toe niet besluiten in de wet op het hooger onderwijs een ruimere plaats en een afzonderlijken leerstoel aan de hygiëne toe te kennen, (wij wenschen daarop later terug te komen), toch begreep zij de noodzakelijkheid om den algemeenen gezondheidstoestand aan een wettelijk toezicht te onderwerpen.

De organisatie van het geneeskundig staatstoezicht bij de wet van 1865 was daarvan een gevolg. In hoever zij daarmede haar doel bereikt heeft, wenschen wij in de volgende bladzijden na te gaan.

Dat aan die organisatie behoefte was, blijkt nu overtuigend uit de verslagen, die jaarlijks door de geneeskundige inspecteurs en adjunct-

inspecteurs worden opgemaakt en die de handelingen en bevindingen dezer ambtenaren en der geneeskundige raden van de verschillende provinciën bevatten. Bij het doorbladeren dier verslagen, leert men niet alleen de noodzakelijkheid en den omvang van dat toezicht kennen, maar ook komt men tot de overtuiging dat, hoewel het geneeskundig staatslichaam zijn functie in vele opzichten goed begrepen heeft, zijn leven eerst dan krachtig en gezond kan zijn, wanneer aan de vereischte levensvoorwaarden beter voldaan wordt. Want hoezeer wij moeten erkennen dat het geneeskundig staatstoezicht, als een eerste impulsie ter bevordering van een algemeen belang, reeds een heilzamen invloed uitoefent, toch blijkt ons evenzeer dat het de noodige kracht mist om zich naar buiten te laten gelden.

De schuld daarvan ligt aan de Wet regelende het geneeskundig staatstoezicht. Deze kent te veel *bevoegdheid* toe, maar legt te weinig *verplichting* op aan hen, die voor de vernietiging van algemeen schadelijke invloeden moeten zorg dragen. Menig gemeentebestuur zal daardoor ongestraft de beste wenken ter verbetering van den algemeenen gezondheidstoestand in den wind kunnen slaan, vooral wanneer de toepassing er van gepaard gaat met financieele opofferingen van gemeenten of particulieren. Waar de uitvoering van het voorgestelde verbeteringsplan schade zal kunnen doen aan de populariteit van het gemeentehoofd, daar zal deze misschien liever geen gebruik maken van zijn recht of bevoegdheid, en dan kan hij daartoe niet verplicht worden.

De jaarlijksche verslagen van het geneeskundig staatstoezicht kunnen het bewijzen(*), hoe onverschilligheid en onkunde van particulieren en gemeentebesturen in alles wat de hygiëne betreft, verlammend werkt op het streven naar een beteren algemeenen gezondheidstoestand. Wij moeten het betreuren dat juist de wet aanleiding geeft tot een gemis aan eenheid van handelen, waardoor de goede bedoelingen van enkelen geheel verijdeld worden.

Immers, zoo hier of daar de waarde der gegeven inlichtingen en de noodzakelijkheid der voorgestelde verbeteringen ten bate der volksgezondheid ingezien is en individueel of collectief de hand aan het werk geslagen wordt, daar kan, wanneer men zich na den arbeid veilig waant, de beste verwachting teleurgesteld worden door den onwil van naburen. Zij die het wel meenen met de behartiging van een openbaar belang - en deze zijn gelukkig niet zeldzaam - zullen daardoor dikwijls den ijver om het goede te doen verliezen.

Vooral tijdens epidemieën kwam dit verschijnsel zeer duidelijk uit. De cholera-epidemie van het jaar 1866 en 1867 bewees, hoe lauwheid en onkunde van enkelen het goede werk van velen bedierf, hoe de een het drinkwater en de lucht voor den ander vergiftigde. Ofschoon dit treurig verschijnsel een noodzakelijk gevolg was van de Wet van

(*) Zie ook Verzameling van stukken betreffende het geneeskundig staatstoezicht in Nederland.

1865, was de regeering optimistisch genoeg om alleen de lichtzijde dier voorloopige wet op te merken. Vertrouwende op den goeden wil en het gezond verstand harer onderdanen, verwaarloosde zij een even wettig als noodzakelijk artikel, waarbij aan ieder staatsburger de verplichting werd opgelegd de wenken van het geneeskundig staatstoezicht, voor zoo ver deze een algemeen belang betreffen, op te volgen als bevelen van hoogerhand op straffe van boete of gevangenisstraf bij nalatigheid.

Eerst in het jaar 1872, nadat honderden als slachtoffers van haar optimisme gevallen waren, zag de regeering de onmisbaarheid van een dergelijk artikel in. Helaas, ook maar in een enkel opzicht. De Wet tot voorziening tegen besmettelijke ziekten van 4 December was het kind van haar bedrogen optimisme. Door die wet is een tweede impulsie gegeven tot een betere regeling der openbare gezondheid. Wij hebben alle reden veel te mogen verwachten van dit blijk van regeeringszorg voor een zaak, die te lang onverantwoordelijk verwaarloosd werd. Toch moeten wij bij het vele goede in deze wet het wederom betreuren dat de regeering al te zeer gevreesd heeft de autonomie der gemeenten geweld aan te doen, telkens wanneer zij *bevoegdheid* toekent in plaats van *verplichting* op te leggen.

Het geheele resultaat der wetgeving, de onvermoeide waakzaamheid van het geneeskundig staatstoezicht, wordt daardoor afhankelijk gemaakt van den goeden wil en de activiteit der gemeentebesturen. Vindt een burgemeester om verschillende redenen bezwaar van zijn bevoegdheid, in de wet op de besmettelijke ziekten nader omschreven, gebruik te maken, dan kan het goede doel der geheele wetgeving daardoor gemist worden. Want het is duidelijk, dat de onwil of traagheid van enkelen in het nemen van voorzorgsmaatregelen tegen de verspreiding van epidemische ziekten, ten laste komt van naburen en in ruimeren zin van het algemeen. Het kan niet anders of dat woordje ‘bevoegdheid’ in de wet van 1872 zal nog dikwijls een hoogst verderfelijken invloed uitoefenen op de bereiking van het doel dat die wet beoogt. Want juist de bevoegdverklaring om het goede te doen geeft ook de bevoegdheid om het goede na te laten. Het zal later blijken, hoe weinig de uitvoering der wet toevertrouwd kan worden aan de willekeur der gemeentehoofden.

Zoo ooit dan was toch de regeering bij de regeling van het toezicht op de besmettelijke ziekten - wo, volgens Schürmayer(*), die Anstalt mit ihren Zwecken für den Einzelnen ganz verloren geht, wenn nicht allgemein der richtige Gebrauch gemacht wird - in haar volste recht om verplichting op te leggen. Hier zeker niet minder, dan waar het geldt de reparatie van een bouwvallig huis, dat gevaarlijk kan worden voor den nabuur, de afmaking van dolle honden of van besmet vee. In Sachen öffentlicher Gesundheitspflege muss Absolutismus herrschen,

(*) Dr. D.J. Schürmayer, Handbuch der medicinische Polizei, 2e Aufl. pag. 8.

die Gesundheitsbehörde muss das Kommando führen; der Bürger (sei er Kaiser, sei er Bauer) muss gehorchen, zoo zegt Eduard Reich in sein Volksgesundheits-Pflege, pag. 320, en ofschoon ons die woorden te militair in de ooren klinken, gelooven wij toch dat in zake besmettelijke ziekten, de regeering verplichting kan en behoort op te leggen, waar het de uitvoering der wet betreft.

Elke dwang daarentegen is onbillijk en dus ongeoorloofd, zoodra der Einzelne die Anstalt vollständig benützen kann, wenn ein Anderer diese Benützung unterlasst, da, zoo zegt Schürmayer verder, man Niemanden zwingen darf, Wohlthaten anzunehmen oder eigenen Schaden abzuwenden.

Vreemd is het, dat niet de eerste opvatting maar de laatste bij de regeling van den openbaren gezondheidstoestand door de wet van 1865 en voor een goed deel door die van 1872, schijnt voorgezeten te hebben. Daaraan moet het in de eerste plaats worden toegeschreven dat aan het geneeskundig staatstoezicht de zoo gewenschte macht ontbreekt bij de uitoefening van zijn functie.

Overigens is het zeer duidelijk, dat de wet op epidemische ziekten meer een middel is tegen de verspreiding dan ter voorkoming.

Zij treedt eerst dan in werking wanneer het gevaar reeds daar is, en tracht dit dan binnen de engste grenzen te beperken. Wil nu de Staat het gevaar eener epidemie tekeergaan, dan moet de eerste zorg zijn haar ontstaan zooveel mogelijk te verhinderen, te beletten dat zij hier of elders wortel kan schieten. Naar de middelen daartoe behoeft men niet lang te zoeken. Zoo het n.l. blijkt dat de genomen maatregelen tegen de *uitbreiding* doeltreffend zijn, is het meer dan waarschijnlijk dat de voortdurende toepassing van sommige dier maatregelen ook de *ontwikkeling* eener epidemie onmogelijk maken zal. Wordt reinheid van woning, lucht en drinkwater aanbevolen als een voorbehoedmiddel tegen de reeds *heerschende* cholera, nog veel meer verdient dit middel aanbeveling en toepassing ter *voorkoming* van die epidemie.

Het doel moet niet zijn de verspreiding eener epidemie te bestrijden, maar ze onmogelijk te maken. Hoe weinig dit over het algemeen begrepen wordt blijkt telkens duidelijker. Toen in het vorige jaar de cholera in het aangrenzend buitenland hare verwoesting reeds begonnen had en langzaam ons land naderde, bleef men - behoudens enkele prijzenswaardige uitzonderingen - rustig afwachten welken verderen loop zij zou nemen. Zoolang zij niet in onze onmiddellijke omgeving hare offers had gevraagd, scheen men elken afwerenden maatregel onnoodig te achten en vond voorzorg vaak belachelijk. Hoe is het anders te verklaren, dat zelfs na een waarschuwend schrijven, door de geneeskundige ambtenaren gericht aan de verschillende gemeentebesturen, in de meeste plaatsen zoo weinig gedaan werd tot afwering van het gevaar? Misschien meende men, dat de cholera in het koude jaargetijde zich minder gemakkelijk verspreidt en vertrouwde er op, dat de natuur zou doen, wat men zelf veronachtzaamde. Maar men ver-

oor dan de mogelijkheid uit het oog, dat de kiem eener epidemie in een schuilhoek overwintert en in het eerstvolgend voorjaar zich opnieuw ontwikkelt, gekoesterd door het warme lenteweer en gevoed door onzuiver drinkwater en bedorven lucht. Men zij er op bedacht, dat overal waar deze beide laatste schadelijke invloeden niet vernietigd zijn, de cholera in den volgenden zomer haar vernielingstocht zeer gemakkelijk en dan dáár vooral kan voortzetten. En is het gevaar in zijn geheelen omvang reeds daar, men verwachte niet te veel van de eerst dan genomen maatregelen, want meestal blijken zij te zwak te zijn om het kwaad te stuiten, hoe heilzaam diezelfde maatregelen ook gewerkt zouden hebben vóór de verschijning en tegen de ontwikkeling der epidemie.

Met het oog daarop drongen de geneeskundige ambtenaren bij de verschillende gemeentebesturen er op aan, te zorgen voor zuivere lucht en goed drinkwater. Daarom ook gaf de Commissie, in 1866 benoemd tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding der cholera, als hare meening te kennen, dat onder de punten van *voortdurende* staatszorg behoorden opgenomen te worden:

1°. 'het kennisnemen van den aard van het voor het publiek in elke plaats bereikbare drinkwater en het afkeuren daarvan, wanneer het niet aan zekere te stellen eischen voldoet,

2°. het waken door middel van strafbepalingen tegen elke verontreiniging van drinkwater door oorzaken, welke door de zorg van particulieren en gemeentebesturen kunnen worden voorkomen.'

De belangrijke rol die het drinkwater speelt in de ontwikkeling en verspreiding van epidemische ziekten, van de Aziatische cholera in het bijzonder, gaf ook der commissie van geneeskundige inspecteurs aanleiding om in haar rapport aan te bevelen 'een onderzoek van drinkwater, binnen bepaalde tijden verricht door commissies, die door den gemeenteraad in overleg met de geneeskundige ambtenaren benoemd worden en daarbij volgens een handleiding, door de Regeering vastgesteld, werken.'

Te betreuren is het dat deze wenken, van bevoegde zijde gegeven, zoo weinig zijn opgevolgd. Vooral van de zijde der Regeering verdienden zij een betere waardeering. Wij houden ons overtuigd, dat de aanbevolen maatregelen minstens evenveel uitwerking hebben als de wet op de besmettelijke ziekten voor zoover deze de Aziatische cholera betreft.

Een wettelijke regeling van het drinkwater-onderzoek in bovengenoemden zin had die wet vooraf moeten gaan of althans onmiddellijk daarop moeten volgen.

Intusschen mogen wij niet voorbijzien dat er zich meer en meer een heilzame beweging op hygiënisch gebied openbaart en moeten wij de goede pogingen om tot een zuiverder toestand te geraken op prijs stellen. De verdere regeling der openbare gezondheidspolitie kan niet lang meer uitblijven.

Een langer uitstel zou dan ook onverantwoordelijk zijn. Want er is op dit terrein nog veel te doen, en het geldt hier de gezondheid van het volk naar het lichaam en naar den geest, dus de lichamelijke en intellectueele krachten van den Staat. Onverstoorbare tevredenheid met hetgeen wij hebben en bedaarde afwachting van wat volgen zal zou getuigen van laakbare onverschilligheid of van onbekendheid met nog zoo vele toestanden onzer maatschappij die, hetzij dan in een direct of indirect verband met onze openbare gezondheidsregeling, dringend verbetering behoeven.

Wij wenschen in de volgende bladzijden enkele dier toestanden meer in het bijzonder te bespreken, om daarbij uit te laten komen, hoezeer een herziening en uitbreiding van de Wet regelende het geneeskundig staatstoezicht nu reeds wenschelijk, en in welke gevallen een afzonderlijke wettelijke regeling noodig is.

Ons eerste punt van overweging betreft het zuiver wetenschappelijk hygiënisch onderzoek en onderwijs. Hoewel dit punt niet direct in het plan eener openbare gezondheidsregeling thuis behoort, toch meenen wij dat het daarmede zoo nauw te samen hangt, dat geen rationeele gezondheidsregeling denkbaar is, zoo niet een ernstige overweging en oplossing dier quaestie voorafgaat. Daarom bespreken wij haar het eerst.

Reeds is gezegd dat, terwijl in Engeland, Frankrijk en Duitschland het onderwijs in de gezondheidsleer gewaardeerd en het wetenschappelijk hygiënisch onderzoek van regeeringswege bevorderd wordt, in ons land alle blijken van belangstelling en aanmoediging gemist worden. Nederland stelt zich nog altijd tevreden met hetgeen de wetenschap in andere landen leert. Daar echter vele belangrijke onderzoekingen locale toestanden betreffen - men denke slechts aan het onderzoek naar de gesteldheid van den bodem in verband met de openbare gezondheid - zoo is het zeer duidelijk dat de groote waarde van menig onderzoek voor ons land verloren gaat en dat menig raadsel voor ons onopgelost blijft, dat elders reeds tot volle klaarheid is gebracht.

Men bewere niet dat het onderzoek naar den algemeenen gezondheidstoestand door de geneeskundige raden verricht, reeds van wetenschappelijken aard is. Hoezeer dat onderzoek van het grootste belang is om dien toestand te leeren kennen en het de gebreken en verbeteringen daarin aanwijst, de wetenschap der hygiëne wordt daardoor even weinig vooruit gebracht als de leer der physiologie door het urine-onderzoek van den medicus in het belang van zijnen patient. - Gaat deze daarbij uit van de resultaten, die door een physiologisch onderzoek verkregen zijn, ook het geneeskundig staatstoezicht baseert zich in zijn onderzoek op hetgeen de wetenschap reeds geleerd heeft. Een scheikundig onderzoek van drinkwater, de opsporing van vergiften in eetwaren of de aanwijzing van trichinen in varkensvleesch heeft haar zuiver wetenschappelijk karakter verloren, nu de methoden daarvoor zijn aangewezen. Wij meenen dat het geheel in den geest der wet

ligt, wanneer dat toezicht slechts erkende gebreken en de middelen daartegen aanwijst, maar dat het niet geroepen is het nauwe verband tusschen oorzaak en gevolg in de hygiënische verschijnselen op te sporen.

Zoodra dit laatste het verlangen der regeering wordt, draagt zij het onderzoek op aan een daartoe benoemde commissie, die geheel afgescheiden werkt van het toezicht op den openbaren gezondheidstoestand. Wij denken hierbij aan de commissie, benoemd tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding der cholera.

Dergelijke commissies worden evenwel slechts tijdelijk benoemd en eindigen haar wetenschappelijken arbeid, zoodra haar antwoord op de gedane vraag in een rapport is nedergelegd. Dan rust weder het wetenschappelijk onderzoek totdat een nieuw gevaar dreigt en de oogen opent. Van een dergelijke methode is inderdaad niet veel heil te verwachten, en willen wij met andere landen vooruitgaan, dan moet ook in Nederland de hygiëne als een afzonderlijke tak van wetenschap bestudeerd en gedoceerd worden.

Zeer terecht zegt Max von Pettenkofer(*) dat aan elke hoogeschool en polytechnische school of inrichting voor hooger onderwijs een leerstoel voor de gezondheidsleer moet verrijzen. Want de verheffing van de hygiëne tot afzonderlijk leervak zal reeds noodzakelijk moeten leiden tot een meer wetenschappelijke beoefening. Zij toch is in de eerste plaats noodig, als vaste grondslag niet alleen voor het onderwijs, maar ook voor een betere en meer uitgebreide gezondheidspolitie.

‘Tot nu toe’, zoo zegt v. P. op pag. 120, ‘werd de hygiëne slechts zoo wat op goed geluk af en bij toeval door de praktische geneesheeren (praktiseerende medici?) beoefend; deze hadden het veelal te druk om er veel tijd aan te besteden. En daarom behoeft het ons niet te verwonderen wanneer in onze medicinale politie meest alles nog in 't ongereede ligt.

Wanneer men de reglementen der gezondheidspolitie in alle landen, zonder eenige uitzondering, doorloopt, dan zou een strenge revisie, reeds op het standpunt der tegenwoordige wetenschap, misschien de helft moeten wijzigen. De hoofdquaestie is voor 't oogenblik niet, allerlei politie-verordeningen te ontwerpen, om daardoor voortdurend onzen goeden wil aan den dag te leggen in het bevorderen der openbare gezondheid, maar voor 't oogenblik is het slechts hoofdzaak vaste grondslagen voor de practijk en voor de reglementen (en wij zouden er bij willen voegen voor het onderwijs) op te sporen, waarop men zeker en met hoop op goeden uitslag kan voortbouwen. En daartoe moet de hygiëne tot een zelfstandige wetenschap worden verheven.’

Dat de hygiëne zich onmiddellijk aansluit aan de leer der physiologie en eigenlijk niets anders is dan toegepaste physiologie, maakt hare verheffing tot afzonderlijk leervak volstrekt niet onnoodig en overbodig.

(*) Die Luft in ihrer Beziehung zum Boden, Wohnung und Kleidung. Hollandsche vertaling, pag. 118.

Zeer juist zegt V.P. in het slotwoord van genoemd werkje dat de physiologie, op hare beurt niets anders dan de leer van de natuuren scheikundige verschijnselen in het dierlijk en plantaardig organismus, nooit die hoogere vlucht genomen zou hebben, wanneer zij niet als een zelfstandige wetenschap beoefend en tot een afzonderlijk leervak verheven was geworden. ‘De natuur-, schei- en ontleedkundigen, zoo zegt hij verder, zouden nimmer die werkzaamheden verricht hebben, door welke de physiologen zich onderscheiden, en evenmin zullen de physiologen er toe komen de werkzaamheden van de hygiënisten te volbrengen.’

Dat er nog veel op dat gebied te doen valt, dat bewijzen de vele quaesties die nog geheel onbeslist of slechts gebrekkig zijn opgelost. Trouwens, wij gelooven vast dat er niemand, die in ernst over hygiënische quaesties heeft nagedacht, gevonden zal kunnen worden die niet overtuigd is van onze volslagen onbekendheid met het ware karakter van vele, zoo niet de meeste verschijnselen van hygiënischen aard. Nochtans zullen, naar den tegenwoordigen stand der natuur- en scheikundige wetenschap, vele dier verschijnselen voor oplossing vatbaar zijn, zoo zij maar aan een streng wetenschappelijk onderzoek worden onderworpen. De tijd voor dat onderzoek is dus aangebroken. Gesteund door natuur-, scheikunde en physiologie kan de hygiëne als zelfstandige wetenschap beoefend worden en zal de arbeid op dat gebied tot de gelukkigste resultaten moeten voeren. Daarom vooral moet dat onderzoek door de regeering krachtig bevorderd en aangemoedigd worden, niet slechts in tijden van gevaar, maar zonder ophouden.

Het is reeds een verblijdend teeken des tijds, dat dit gevoelen door velen gedeeld wordt en dat van verschillende zijden reeds bij de regeering is aangedrongen op de oprichting van afzonderlijke leerstoelen voor het onderwijs in de hygiëne. Het kan wel niet anders of men zal bij dat onderwijs herhaaldelijk stuiten op raadselen, zelfs in de belangrijkste verschijnselen. Juist daarin zullen dan de mannen die met het onderwijs belast zijn, zoo zij liefde hebben voor de wetenschap, prikkels genoeg vinden om zich in die quaesties in te werken en naar een oplossing te zoeken.

Als een noodzakelijke aanleiding tot de wetenschappelijke beoefening der hygiëne, verdient dus hare verheffing tot afzonderlijk leervak reeds alle aanbeveling. In de tweede plaats omdat daardoor aan het onderwijs een ruimere plaats wordt toegekend waarvan de nuttige gevolgen onmogelijk kunnen uitblijven.

Wanneer elk student in de medicijnen en in de wis- en natuurkunde, verder de toekomstige ingenieur voor burgerlijke en waterbouwkundige werken verplicht was daaraan deel te nemen; wanneer het onderwijs in de beginselen der hygiëne in het programma van elke rijks-kweekschool voor onderwijzers als verplichtend leervak werd opgenomen, dan zouden de begrippen over hygiëne meer algemeene waardeering en toepassing in het dagelijksch leven moeten vinden.

Veel meer dan nu het geval is, zouden de geneesheeren op de kleeding, woning en op het voedsel hunner patienten letten, de ingenieurs in hunne bouwplannen nauwkeuriger de hygiënische invloeden in rekening brengen, de schei- en natuurkundigen meer geprikkeld en voorbereid zijn tot een onderzoek op dat gebied. En zoo zij later worden opgeroepen om leden te zijn van de geneeskundige raden en gezondheidscommissies, met meer ijver en vrucht zullen zij aan hun roeping kunnen beantwoorden.

Is eens het onderwijs in de hygiëne nader geregeld, dan zal ook onze openbare gezondheidsregeling een belangrijke wijziging in vele opzichten moeten ondergaan.

Niet het minst zal dit het geval zijn met de samenstelling der geneeskundige raden, die naar de tegenwoordige organisatie al zeer weinig beantwoordt aan de functie die haar bij de wet is opgedragen.

Volgens art. 21 van de Wet op het geneeskundig staatstoezicht wordt voor een of meer provincies te zamen een geneeskundige raad benoemd, samengesteld, behalve uit den geneeskundigen inspecteur en den geneeskundigen adjunct-inspecteur binnen dien kring gevestigd, uit nog minstens zes en hoogstens tien geneeskundigen, minstens twee en hoogstens zes apothekers en één rechtsgeleerde als leden.

De regeering echter behoudt zich voor, volgens al. 2 art. 21, aan dien raad andere personen als leden toe te voegen, en zegt in al. 3 art 21: door ons worden zoo vele plaatsvervangende leden benoemd als wij noodig oordeelen.

Welke personen in al. 2 en 3 worden bedoeld, staat in de wet niet nader omschreven, maar zeker is het, dat in de geneeskundige raden der verschillende provincies alleen geneeskundigen en apothekers benevens één rechtsgeleerde, als leden en plaatsvervangende leden zitting nemen. Slecht voor enkele raden is nog een natuur- of scheikundige als lid aangevraagd.

Ware nu de functie van het geneeskundig staatstoezicht van zuiver geneeskundigen aard, dan zou deze samenstelling der raden uit geneeskundigen en apothekers niet de minste bevreemding kunnen wekken. Nu echter ook het toezicht op den openbaren gezondheidstoestand in het programma van werkzaamheden is opgenomen, meenen wij, dat volgens deze organisatie de geneeskundige raden meer bestemd zijn, om voor een nauwkeurige naleving der geneeskundige bepalingen in de wet te waken, dan wel om den openbaren gezondheidstoestand te bestudeeren.

Toch kan dit onmogelijk de bedoeling der wet van Juni 1865 geweest zijn. Naar het ons voorkomt heeft deze een veel ruimere opvatting en zij spreekt deze duidelijk genoeg uit in artikel 1. Art. 1 toch zegt: Het geneeskundig staatstoezicht omvat:

a. het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering van middelen tot verbetering;

b. de handhaving der wetten en verordeningen, in het belang der volksgezondheid vastgesteld.

Welk een gewichtig aandeel de geneeskundige raden hebben in de bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand blijkt uit art. 2, waarin wij lezen: Het geneeskundig staatstoezicht is, onder onzen Minister van Binnenlandsche Zaken opgedragen aan:

a. Inspecteurs en adjunct-inspecteurs;

b. geneeskundige raden.

Het is dus duidelijk dat de goede werking onzer openbare gezondheidsregeling zeer nauw samenhangt met een deugdelijke samenstelling dier raden, waaraan deze niet beantwoorden. Want, terwijl het geneeskundig element daarin sterk op den voorgrond treedt, is het hygiënisch element, zelfs naar het tegenwoordig standpunt der hygiëne in ons land, te veel miskend.

Dat beide elementen in de raden vertegenwoordigd worden door geneeskundigen en apothekers schijnt ons een belangrijk gebrek in hunne samenstelling te zijn. Terwijl toch de geneeskundige politie in deze leden de juiste vertegenwoordigers vindt, is dit niet meer het geval voor zoover het de gezondheidspolitie betreft.

Of zijn geneeskundigen en apothekers alléén de mannen, die de belangen der hygiëne in haar vollen omvang in ons land kunnen beschermen en den hygiënischen toestand het best kennen?

Zeker is het, dat, terwijl de geneeskundigen door hunnen werkkring het allermeest de aangewezen personen daarvoor zijn, de apothekers daarentegen door hun ambt het allerminst daartoe in staat zijn. Want binnenshuis hebben zij hun werk, dat hen weinig in gemeenschap met de buitenwereld brengt, hetgeen toch dringend noodzakelijk is om den algemeenen gezondheidstoestand van de plaats hunner inwoning te kunnen beoordeelen.

Natuurlijk kan zulks niet van allen gezegd worden; er zijn apothekers leden van de geneeskundige raden die onder gunstiger ambts-omstandigheden zoowel de belangen van de geneeskunde als van de hygiëne kunnen en weten te bevorderen. Deze echter vormen in alle raden een kleine minderheid, en de groote meerderheid kan in hare functie van apothekers zelfs bij den besten wil de zaak der hygiëne onmogelijk naar behooren dienen.

Alzoo zijn het alleen de geneeskundige leden die over de hygiënische toestanden een eenigszins voldoend rapport kunnen uitbrengen en het hygiënische element in de raden vertegenwoordigen. Bij den grooten omvang van het toezicht op de volksgezondheid kan ook dat rapport slechts enkele toestanden betreffen, terwijl vele andere voor de geneeskundigen verborgen zullen blijven.

Waarlijk, dat toezicht is te veelomvattend en de samenstelling der geneeskundige raden te gebrekkig en te eenzijdig dan dat wij daarvan veel zouden kunnen verwachten in het belang der volksgezondheid.

Versterking van het hygiënisch element in die raden is daarom noodzakelijk. Niet alleen moeten geneeskundigen met het onderzoek naar de openbare gezondheid belast worden, maar ook de mannen, die door hun werkkring in veelzijdig contact komen met de buitenwereld en die van invloed kunnen zijn op den gezondheidstoestand van velen wien zij werk geven of op wier werk zij moeten toezien. Wij wenschen daarom in elken geneeskundigen raad nog 2 tot 3 industrieelen, 2 tot 3 rijksveeartsen en even zooveel ingenieurs voor burgerlijke of waterbouwkundige werken als leden en plaatsvervangende leden opgenomen te zien. Deze laatste vooral mogen nooit ontbreken. Hoe dikwijls toch grijpen architectuur en hygiëne in elkander, waarbij de bouwkundige inlichtingen of concessie heeft aan te vragen bij de geneeskundige ambtenaren of omgekeerd deze raad of adsistentie van genen noodig hebben. Wij herinneren slechts aan de noodzakelijke tusschenkomst van den civiel- of bouwkundig-ingenieur in de zoo belangrijke riool- of faecalienquaestie, in de verbetering en verschaffing van goed drinkwater. Met het oog daarop werd dan ook in de Commissie tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding der cholera, een inspecteur van den waterstaat opgenomen.

Is daarmede erkend de onmisbare invloed van het bouwkundig element op hygiënisch gebied, hoe is het dan mogelijk dat men in het geneeskundig staatstoezicht dit element kan missen, dat in geen enkelen raad ook maar één ingenieur heeft zitting genomen?

Bovendien zagen wij het aantal leden in elken raad gaarne vermeerderd met drie of vier natuur- of scheikundigen, aan wien het experimenteele onderzoek kan worden opgedragen, voor zoover het een hygiënische quaestie betreft en dit van natuur- of scheikundigen aard is. De benoeming echter van deze leden wenschten wij niet anders beschouwd te zien dan als een hulpmiddel, waardoor de geneeskundige raden voorloopig beter aan hun doel zouden kunnen beantwoorden. Want zoo later onze openbare gezondheidsregeling herzien mocht worden, dan zouden wij met kracht er op willen aandringen dat in de raden het experimenteele onderzoek, van welken aard dan ook, werd opgedragen aan Staatsambtenaren, waarvoor een rijks-laboratorium beschikbaar moest gesteld worden in de plaats waar de geneeskundige inspecteur gevestigd is.

Wij behoeven het niet te zeggen, dat ook apothekers als scheikundigen daarvoor benoembaar zouden zijn. Dat deze als leden van de raden naar de tegenwoordige organisatie met het natuur- en scheikundig onderzoek worden belast, zonder eenige subsidie van staatswege, schijnt ons onbillijk en voor dat onderzoek nadeelig.

Onbillijk toch moet men het noemen, van die leden zonder eenige vergoeding een vaak belangrijke opoffering van tijd en moeite te vragen voor werkzaamheden, in het belang van den Staat en van het algemeen verricht. Dit reeds, maar nog meer het gebrek aan de noodige

hulpmiddelen moet de nauwkeurigheid van het onderzoek zeer schaden, dat door al deze oorzaken zich niet dan binnen zeer enge grenzen kan bewegen.

Naar de thans fungeerende wet op het geneeskundig staatstoezicht, kan deze wijziging in de samenstelling der raden aan geen bezwaar onderhevig zijn.

Immers al. 2 art. 21 luidde:

Wij behouden ons voor aan dien raad andere personen als leden toe te voegen.

De regeering acht dus zelf de toevoeging van andere personen (niet-apothekers en niet-geneeskundigen) als leden der raden noodzakelijk. Wij verwonderen ons dan ook dat die noodzakelijkheid door de geneeskundige inspecteurs zóó weinig is ingezien, dat bij gunstige uitzondering slechts één of twee natuur- of scheikundigen als leden of plaatsvervangende leden zijn aangevraagd en in geen raad één ingenieur, industrieel of rijksveearts heeft zitting genomen.

Meer en meer zal de wenschelijkheid van een reorganisatie der raden in bovenbedoelden zin begrepen worden, wanneer het hygiënisch onderzoek door de regeering bevorderd wordt en het onderwijs in de gezondheidsleer bij de wet geregeld is. Want door onderzoek en onderwijs zal de groote belangrijkheid der hygiëne meer op den voorgrond treden en als een gevolg daarvan zal in de raden de geneeskundige politie feitelijk meer en meer afgescheiden worden van het toezicht op de volksgezondheid. Zoo de regeering nu of later niet besluiten kan deze beide als twee op zich zelf staande zaken te regelen, en dus het toezicht op den openbaren gezondheidstoestand aan het geneeskundig staatstoezicht blijft opgedragen, toch gelooven wij vast dat de geneeskundige raden gevormd zullen worden uit een geneeskundig- en hygiënisch element.

Een samenstelling in dien zin verdient nu reeds alle aanbeveling en kan aan geen ernstige bezwaren onderhevig zijn.

Het derde punt dat, naar het ons voorkomt, overweging verdient, betreft een betere regeling van het toezicht op den algemeenen gezondheidstoestand der plattelands gemeenten(*).

In tijden van gevaarlijke epidemieën organiseert zich in enkele van de meest bevolkte gemeenten een gezondheidscommissie, die, hoe prijzenswaardig ook haar ijver moge zijn, door de onbekendheid met haar functie meer figureert dan ageert. Is het gevaar geweken, dan ontbindt zich de commissie in de overtuiging van een goed werk verricht te hebben. De verdere behartiging der openbare gezondheidsbelangen wordt dan wederom aan het gemeentebestuur overgedragen, dat daarmede in de kleinere gemeenten voortdurend is belast, maar zich vaak zoo weinig van zijn plicht bewust is, dat de jammerlijkste zorgeloos-

(*) Wij willen aannemen dat dit toezicht in de steden niets te wenschen overlaat!?

heid in de bevordering van een algemeen belang daarvan een gevolg is.

Die gemeenten, waarin een ijverig lid of correspondeerend lid van den geneeskundigen raad woonachtig is, verkeeren in eenigszins gunstiger omstandigheden. Zoo dat lid zijn functie goed begrijpt, zal hij zijne grieven met betrekking tot den gezondheidstoestand zijner gemeente aan dien raad blootleggen, welke op zijn beurt pressie op het gemeentebestuur uitoefent ter verwijdering van de bestaande gebreken.

Men zal het ons moeten toestemmen dat op die wijze velen verstoken zullen blijven van het staatstoezicht, waarop toch ieder staatsburger billijkerwijze aanspraak kan maken. Het geneeskundig staatstoezicht werkt niet in het belang van allen maar van enkelen. Dat springt reeds dadelijk in het oog, wanneer men eenigszins aandachtig in de bebouwde kom eener plattelandsgemeente rondwandelt en zich even daarbuiten begeeft. Onverantwoordelijke ophooping van vuil en afval in toestand van verrotting schijnt hier geoorloofd te zijn; een weinig verder ziet men een huis in den meest bouwvalligen toestand, bewoond door een of meer huisgezinnen, die bij de minste windverheffing de instorting van een gedeelte hunner woning vreezen. Mestvaalten en scheidingsslooten vergiftigen de lucht en het drinkwater. Bedroevend vooral ziet het er in sommige gemeenten uit met de gemeentelijke of kerkelijke werk- en armhuizen, waarin overbevolking gepaard gaat met onzindelijkheid en den ellendigsten woningstoestand.

Waarlijk, de onverschilligheid van vele gemeentebesturen in zaken de hygiëne betreffende, teekent zich op de treurigste wijze en met een spiegelbeeldige nauwkeurigheid in deze huizen af. In tijden van epidemieën zullen de ongelukkige bewoners zeer zeker de eerste slachtoffers zijn hunner eigene onzindelijkheid niet alleen, maar ook van de strafbare traagheid en den onwil der gemeentelijke of kerkelijke autoriteiten. En zoo zouden meer voorbeelden aangehaald kunnen worden, waaruit blijken kan hoe gebrekkig het toezicht op den algemeenen gezondheidstoestand in vele plattelands-gemeenten is, hoe weinig voldaan is aan den billijken eisch van gelijk recht voor allen. Het wordt meer dan tijd dat elke gemeente, bij een genoegzaam aantal zielen, van staatswege verplicht kon worden in overleg met den geneeskundigen inspecteur of adjunct-inspecteur een gezondheidscommissie te benoemen, waaraan de voortdurende behartiging der hygiënische belangen wordt opgedragen.

Vreemd is het, dat, terwijl het toezicht op de geestelijke ontwikkeling der individuen verplichtend is gesteld, het aan de willekeur der gemeentehoofden overgelaten is toezicht uit te oefenen op den lichamelijken gezondheidstoestand, alsof de gezonde ontwikkeling van den geest niet afhangt van die des lichaams. Waarom bestaan, zoo zou men kunnen vragen, verplichte schoolcommissies overal en nergens verplichte gezondheidscommissies? De moeilijkheid om de geschikte

leden te vinden, is voor deze niet grooter dan voor gene, veeleer gemakkelijker en in elk geval niet onoverkomelijk. Tot leden zouden in aanmerking kunnen komen artsen en veeartsen, apothekers, natuuren scheikundigen, architecten, onderwijzers, industrieelen en daarna allen die door hun algemeene ontwikkeling en erkende belangstelling in zaken van openbaar belang, gerekend kunnen worden in die commissie op hun plaats te zijn.

Onderwijzers die hun opleiding aan rijkskweekscholen hebben ontvangen, zullen van zeer veel invloed kunnen zijn, wanneer bij de regeling van het onderwijs in de gezondheidsleer, de hygiëne ook onder de verplichte leervakken dier scholen is opgenomen.

In kleinere gemeenten, waar het geschikte personeel niet gevonden kan worden en waar het aantal inwoners beneden een zekere grens blijft, zou de zorg voor den openbaren gezondheidstoestand onder voorgeschreven verplichting aan het gemeentebestuur opgedragen kunnen worden. Ten einde op die gemeentebesturen en tevens op de werkzaamheid der gezondheidscommissies in de grootere gemeentebesturen contrôle te kunnen uitoefenen, ware het wenschelijk dat jaarlijks een inspectie werd gehouden door commissies van twee of drie leden uit den geneeskundigen raad.

Bij de tegenwoordige regeling van het geneeskundig staatstoezicht benoemt de inspecteur, volgens art. 13, zoo vele commissies als hij noodig oordeelt ter visitatie van de apotheken, van de winkels der drogisten en van den voorraad van geneesmiddelen en werktuigen der koopvaardijschepen.

Deze commissies zenden hem de verslagen van hare bevinding, de processen-verbaal door haar opgemaakt enz. Het onderzoek van de afgekeurde of verdachte geneesmiddelen of werktuigen en de hervisitaties worden verricht door een commissie van drie leden, door den inspecteur daartoe aangewezen.

Tevergeefs zoeken wij een dergelijk artikel in het toezicht op den algemeenen gezondheidstoestand. Art. 5 geeft aan de geneeskundige ambtenaren, aan de leden en de plaatsvervangende leden van de geneeskundige raden slechts de *bevoegdheid*, om alle openbare gebouwen en inrichtingen waar vele menschen samenwonen en werken binnen te treden, wanneer zij dit noodig achten en wanneer zij daartoe door den geneeskundigen inspecteur der provincie gemachtigd zijn. Maar van *bevoegdheid alleen* hebben wij een noodlottig uit- en afstel te vreezen in het toezicht op een allerbelangrijkste zaak, waardoor vele algemeen schadelijke toestanden onbekend blijven, die bij geregeld bezoeken opgemerkt en verbeterd konden worden.

Bovendien is die bevoegdheid zeer beperkt en nergens is in de wet sprake van *verplichte* jaarlijksche of half-jaarlijksche visitaties der verschillende gemeenten. Toch gelooven wij, dat deze heilzaam zouden werken, vooral wanneer hervisitaties volgen bij lang verwaarloosde en

slechte gezondheidstoestanden. Door dergelijke inspecties toch zouden in de eerste plaats de gezondheidscommissies en gemeentebesturen gedurig aan hunne plichten herinnerd worden. Waar zulks niet noodig was daar zouden deze in nauwer contact komen met de geneeskundige raden, wat zeer wenschelijk is voor een goede en noodzakelijke samenwerking, en tot een betere kennis van den gezondheidstoestand der gemeenten zal moeten leiden. Immers, men zal het ons moeten toestemmen, dat noch de gezondheidscommissies noch de gemeentebesturen zonder voorlichting van desbevoegden, alles kunnen overzien wat op de volksgezondheid betrekking heeft.

Vooral met het oog daarop achten wij een nauw contact met de geneeskundige ambtenaren of raden zeer wenschelijk en noodzakelijk.

Deze geven voorlichting en zijn behulpzaam in het opmaken van het programma van werkzaamheden, in het toezicht op den algemeenen gezondheidstoestand der gemeenten. Het ligt niet op onzen weg dat programma uit te werken; bovendien mogen wij het in ruwe trekken genoegzaam bekend veronderstellen om het met stilzwijgen voorbij te gaan. Liever wijzen wij er nog op, dat de wenschelijkheid van geregelde visitaties der verschillende gemeenten in het belang der openbare gezondheid, reeds bij herhaling besproken is in de vergaderingen der geneeskundige raden en door de commissie van geneeskundige inspecteurs, welke in een rapport op een inspectie om de vijf jaren aandringt.

Wanneer echter geen jaarlijksche inspecties voorafgaan, dan zouden wij het tijdperk van vijf jaren te lang vinden. Er zijn openbare gezondheidstoestanden die gedurig toezicht vereischen en bij ook maar geringe verwaarloozing treurige gevolgen kunnen hebben.

Waarlijk, zoo alle gemeentebesturen verplicht waren een gezondheidscommissie te benoemen, die met zorg samengesteld en door jaarlijksche inspecties van commissies uit de geneeskundige raden niet alleen gecontrôleerd maar tevens gesteund werd, dan zou het in vele gemeenten met den algemeenen gezondheidstoestand gelukkiger gesteld zijn dan nu. Ofschoon het mogelijk is, dat enkele gemeentehoofden met de wetten van 1865 en 1872 in de hand, zullen weigeren de wenken der gezondheidscommissie, zelfs bij naderen aandrang der geneeskundige ambtenaren, op te volgen, toch zijn wij optimistisch genoeg te gelooven dat verreweg de groote meerderheid de zorg voor den openbaren gezondheidstoestand gaarne overdraagt aan een commissie, die gerekend mag worden met genoegzame kennis en belangstelling de goede zaak te zullen bevorderen. Menig gemeentebestuur zal zich ijverig betoonen in het aanbrengen van die verbeteringen, welke door desbevoegden worden aanbevolen in het belang der volksgezondheid. Dat deze nu zoo dikwijls veronachtzaamd wordt, wij schrijven het voornamelijk daaraan toe, dat het groote belang niet genoegzaam begrepen, of dat er te weinig gewezen wordt op de gebreken van den gezondheidstoestand der gemeenten.

Naar onze meening is de instelling van verplichte gezondheidscommissies, zoowel voor de plattelands-gemeenten als voor de steden, van zulk een heilzamen invloed en zoo gemakkelijk uitvoerbaar, dat wij geen enkel belangrijk bezwaar daartegen kunnen inbrengen.

Het vierde punt dat wij onder de aandacht wenschen te brengen, betreft het toezicht op de voedingsstoffen en de voorwerpen, die in het huishoudelijk leven gebruikt worden tot bereiden of bewaren daarvan en tot andere doeleinden.

Ook dat toezicht behoeft meer uitbreiding, daar het in zijn tegenwoordigen omvang ons niet voldoende beveiligt voor het lage bedrog waaraan wij van de zijde der leveranciers zijn blootgesteld.

Wanneer wij de lijst der voedingsstoffen inzien die uit winstzucht vervalscht worden met voor de gezondheid nadeelige stoffen, of die wij in vaak bedorven toestand gebruiken(*), dan doen wij de treurige ervaring op dat daartoe onze meest gewone spijzen en dranken behooren.

Dat deze ongelukkige vervalschings-manie de volksgezondheid zeer moet schaden, volgt reeds uit het feit, dat onze voedingsstoffen de bouwmaterialen voor het menschelijk lichaam zijn. En daar het als een axioma vaststaat, dat geen goed geheel uit slechte bouwstoffen kan worden opgetimmerd, zoo ook kan geen individu zich naar lichaam en geest gezond en krachtig ontwikkelen zonder gezonde d.w.z. deugdzame voedingsstoffen.

Zeer eigenaardig drukt zich prof. G.J. Mulder(†) uit over den invloed van het voedsel op den volksaard, wanneer hij zegt: ‘Het krachtig diëet der Engelschen - het moge deels oorzaak, deels gevolg zijn van een krachtiger geestinspanning - staat in verband met de geestkracht dier natie; de Fransche soep met die kinderachtigheid, die zich afspiegelt in de twee even duistere woorden *l'honneur et la gloire*, waarmede die natie zich zelve altijd verblindt.’ Krachtiger nog heeft een Duitsch geleerde zijn meening over dien invloed uitgesproken in de woorden: ‘*Wie der mensch iszt so ist er!*’ En zoo kunnen talrijke uitspraken van talentvolle mannen aangehaald worden, waaruit blijken zou, hoe zeer de veerkracht van den geest, de energie der volken afhankelijk is van het diëet, alzoo beheerscht wordt door de keuze der voedingsstoffen.

Niet alleen echter oefent de keuze daarop invloed uit, maar ook de aard der op wetenschappelijke gronden goed gekozen voedingsstoffen (m.a.w. de toestand waarin wij deze gebruiken) is van een zeer groote beteekenis. Het kan niemand onverschillig zijn te weten, dat de voedingsmiddelen wezenlijk dat zijn, waarvoor zij uitgegeven worden, of liever, dat zij zuiver zijn, dus onbedorven, niet vervalscht

(*) Dr. Ali Cohen, Handhoek der openbare gezondheidsregeling, 1ste deel.
(†) De voeding in Nederland in verhand met den volksgeest.

met vreemde stoffen waaraan het lichaam niet de minste behoefte heeft. Elke vervalsching toch waarbij stoffen in de maag gevoerd worden die voor ons van geen nut zijn, maar integendeel aanleiding kunnen geven tot belangrijke storing in de organische verrichtingen, moet wel een zeer nadeeligen invloed op het menschelijk lichaam uitoefenen. Meermalen was zij de oorzaak van vergiftiging met doodelijken afloop. Wij denken daarbij slechts aan de opzettelijk doop koper gekleurde groenten, aan het met zwavelzuur-koper gebakken brood, aan de hetzij opzettelijke of toevallige vermenging van het anijszaad met de zaden van de gevlekte scheerling enz.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat de arbeidende volksklasse onder die bedroevende vervalschingsmanie het meeste lijdt. De werkman immers ruilt arbeid of het geld daarmee gewonnen in tegen brood, meel of vleesch, waaruit hij nieuw arbeidsvermogen moet putten tot onderhoud van hem zelf en van zijn huisgezin. Maar zoo het nu blijkt, dat zijn inkoop voor een goed deel is vermengd met stoffen, die de stofwisseling vertragen, daaraan geen deelnemen en dus het arbeidsvermogen verminderen, dan gevoelt ieder, dat hij en de zijnen in de eerste plaats schade lijden en verzwakken. Zonder invloed op den Staat kan dit niet blijven; want waar het arbeidsvermogen van den werkman in het algemeen vermindert, daar kwijnt ook de welvaart van de maatschappij, materieel zoowel als intellectueel.

Zeer terecht heeft de regeering dit begrepen en in de Wet van 19 Mei 1829 de vermenging van vergiftige of andere schadelijke zelfstandigheden in eet- of drinkwaren strafbaar gesteld. Maar zelfs wanneer onder schadelijke zelfstandigheden hier niet alleen bedoeld worden die, welke een dadelijk storenden invloed op ons organisme uitoefenen, maar ook de stoffen die van nature vreemd zijn aan het voedsel, dat wij dagelijks gebruiken en die de voedingswaarde er van verminderen, zelfs dan nog kunnen wij vragen: levert de Wet van 1829 een voldoenden waarborg op tegen de vervalsching onzer levensmiddelen? Het antwoord is hier zeer beslist, neen.

Wat toch zou de wet baten, die den sluikhandel straft, zoo daarop geen streng toezicht gehouden werd? Wat zou er van de wet op maten en gewichten worden wanneer zij niet aan een herhaalden wettelijken ijk waren onderworpen? Waartoe een wet die de vervalsching van goud- en zilverwerken straft, zoo een wettelijke keuring niet ware voorgeschreven?

Welnu dan, wat hebben wij te verwachten van een wet, die de vervalsching der voedingsmiddelen strafbaar stelt, zoo deze niet worden onderzocht? Waarom, zoo vragen wij verder, op maten en gewichten, op goud- of zilverwerken een wettelijke keuring en op de zuiverheid onzer dagelijksche voedingsstoffen in het geheel geen of een gebrekkig toezicht verplichtend gesteld? Is het dan van meer belang, goud of zilver van goed gehalte te koopen, dan brood van erkend goede hoe-

danigheid? Er zal wel niemand gevonden worden, die dit in ernst zou kunnen beweren.

Het is ons dan ook a priori onbegrijpelijk hoe de regeering een straf kon bepalen voor vervalsching, zonder daarop toezicht uit te oefenen. Misschien heeft zij daarbij uitsluitend het oog gehad op een vervalsching, waarvan de dood het gevolg is en die dus gemakkelijk ontdekt kan worden.

Maar voor die gevallen was die wet niet noodig, want de vervalscher was giftmenger en zou ook zonder die wet wel strafbaar zijn.

Zoeken wij dieper naar de oorzaak der gebrekkige regeling van het toezicht op de voedingsmiddelen, dan meenen wij deze te vinden in de bezwaren, die aan die regeling noodzakelijk verbonden zijn. Daarin zal ook wel de reden gezocht moeten worden, waarom ons tegenwoordig staatsbestuur niet kan besluiten in een beter toezicht te voorzien.

Hoe glad en onzeker de weg ook moge zijn, die tot een goede regeling leiden zal, toch verdiende in het belang der volksgezondheid een eerste stap gedaan te worden.

Als een eerste goede poging meenen wij dan te mogen aanbevelen de aanstelling van provinciale colleges van wetenschappelijke keurders, aan wie de gemeentebesturen op bepaalde tijden verplicht waren, monsters van de meest verschillende volksvoedingsstoffen ter onderzoek of keuring op te zenden. Die monsters zouden niet alleen van de *leveranciers* gevraagd moeten worden, maar ook van de *verbruikers*.

De verslagen van het college van wetenschappelijke keurders enz. te Amsterdam kunnen bewijzen hoe veelomvattend en hoe belangrijk tevens dat onderzoek is. Met dat voorbeeld voor oogen, kan de aanbevolen maatregel aan geen ernstige bedenking onderhevig zijn, want de moeilijkheid is hier niet grooter dan bij de regeling van het ijkwezen en de zaak zelf niet minder belangrijk. Zoolang men echter voor dien eersten stap terugdeinst, zal het schandelijkste bedrog, op behendige wijze gepleegd, straffeloos kunnen worden voortgezet of zal toevallige verontreiniging onopgemerkt blijven.

Ook in dit laatste opzicht is een wettelijk onderzoek onzer voedingsstoffen, uitgeoefend door provinciale colleges van keurmeesters zeer wenschelijk. Daardoor toch zal men noodzakelijk moeten komen tot een betere kennis onzer spijzen en dranken en van den invloed dien de gereedschappen ter bereiding of bewaring daarop uitoefenen.

Daar nu die invloed vaak een zeer schadelijke blijkt te zijn (wij herinneren hierbij slechts aan de snijboonmolens met koperen tandraderen), wenschten wij in de wet, regelende het toezicht op onze voedingsstoffen, een artikel opgenomen te zien, waardoor het gebruik van die metalen of zelfstandigheden werd tegengegaan, welke bij de bereiding of bewaring van voedingsstoffen, deze kunnen verontreinigen en vergiftigen. Elke fabrikant van voorwerpen, die in het huishoudelijk

leven met onze voedingsstoffen in onmiddellijk en noodzakelijk contact komen, moest door de wet verplicht worden, zijn fabrikaat aan een onderzoek te onderwerpen, vóórdat het tot algemeen gebruik in den handel gebracht mocht worden.

Dat onderzoek zou opgedragen moeten worden aan het provinciaal college van wetenschappelijke keurders, die elk fabricaat van een merk moesten voorzien als een bewijs van zijn onschadelijkheid voor ieder die het wenschte te gebruiken. Het fabrikaat dat het onderzoek niet kan doorstaan, ontvangt dan geen merk en zou niet in den handel gebracht mogen worden op straffe van boete of gevangenis bij overtreding van het wetsartikel.

Voorts zou het goed zijn de goedgekeurde voorwerpen behalve van het merk nog van de namen der fabrikanten te voorzien en bij den verkoop van de voorwerpen een officieele aanwijzing af te geven van het doel waartoe zij zonder eenig nadeel gebruikt kunnen worden, met een waarschuwing tevens voor het schadelijke of gevaarlijke van het gebruik er van tot andere doeleinden(*). Het is van algemeene bekendheid dat vertinde koperen ketels tot het bereiden van sommige spijzen, b.v. aardappelen, zonder eenig gevaar gebruikt kunnen worden, terwijl zij in andere gevallen, zoo er zure spijzen of dranken in gekookt worden, aanleiding geven tot vergiftiging. In de meeste gevallen echter is totale onbekendheid met hetgeen er bij de toebereiding der eetwaren gebeurt, dikwijls oorzaak van een geheel verkeerd en gevaarlijk gebruik der keukengereedschappen.

Ons laatste punt betreft nog den handel in kinderspeelgoed, in behangselpapieren, suikerwaren, gebak-versieringen, gordijn- en kleedjesstoffen, welke artikelen veelal met de vergiftigste verwstoffen gekleurd zijn. Ook daarop is een strengere contrôle van de zijde der regeering noodzakelijk en zeer wel mogelijk. Reeds zou o.i. veel gewonnen zijn, wanneer ook in ons land, evenals in Frankrijk en Pruisen, aan alle fabrikanten van dergelijke artikelen door de regeering een lijst van kleurstoffen werd voorgelegd, die bij de fabrikatie wel en tevens een lijst van verfstoffen die in geen geval gebruikt mogen worden.

Bovendien zouden al deze handelsartikelen gedurig aan een onderzoek onderworpen moeten worden. Zoo het daarbij bleek dat het fabrikaat schadelijke of vergiftige kleurstoffen bevatte, moest de fabrikant volgens de wet strafbaar zijn.

Door deze eerste stappen op een overigens moeilijk te betreden pad meenen wij tot een beteren toestand te kunnen geraken. En zelfs wanneer deze eerste beweging onzeker mocht blijken en struikelen deed, dan is toch een wankele beweging naar een goed doel ver te verkiezen boven een doodsche rust, die tot achteruitgang leidt en tot verwaarloozing van de hoogste belangen der menschheid.

Met het oog daarop deelden wij onze meening mede over de open-

(*) Dr. J.H. Schürmayer, Handbuch der medicinischen Polizei, 2e Aufl. pag. 120.

bare gezondheidsregeling in ons land en wat daarmede ten nauwste samenhangt.

Resumeeren wij in het kort de punten van behandeling.

In de eerste plaats drukten wij de wenschelijkheid uit van een herziening van de Wet op het geneeskundig staatstoezicht en van de Wet ter voorziening tegen besmettelijke ziekten, voor zoover bevoegdheid wordt toegekend, waar van verplichting sprake moest zijn. In de tweede plaats hebben we aangedrongen op een regeling van het onderwijs in de hygiëne aan alle inrichtingen van hooger onderwijs en aan de rijks-kweekscholen voor onderwijzers. Want daarin zagen wij een belangrijk middel ter bevordering van een meer wetenschappelijk onderzoek op hygiënisch gebied en tot een meer algemeene en betere waardeering van het groote belang der hygiëne.

Vervolgens werd de samenstelling der Geneeskundige raden getoetst aan het doel, waar aan zij moeten beantwoorden. En toen het bleek dat deze daarmede niet in overeenstemming was, hebben wij versterking van het hygiënisch element in die raden aanbevolen.

Ons vierde punt betrof een betere regeling van het toezicht op den algemeenen gezondheidstoestand der plattelands-gemeenten. Het stelsel van verplichte gezondheidscommissies en van jaarlijksche visitaties der gemeenten door commissies van twee of drie leden van de Geneeskundige raden, werd daarbij door ons verdedigd.

Eindelijk wenschten wij een beter toezicht op de vervalsching van onze spijzen en dranken en op de vervaardiging der gereedschappen, die met onze voedingsstoffen in noodzakelijk en onmiddellijk contact komen; een strengere contrôle ook van regeeringswege uitgeoefend op de fabricatie van die voorwerpen, welke in het huishoudelijk leven veel gebruikt worden en met vergiftige kleurstoffen geverfd zijn. Provinciale colleges van wetenschappelijke keurders moesten met het onderzoek van al die stoffen belast worden.

Al zijn wij er van overtuigd, dat enkele van de punten, die wij in de voorgaande bladzijden onder de aandacht hebben gebracht, reeds vroeger een schrijven hebben uitgelokt, toch kon dit voor ons geen reden zijn, om die punten in dit opstel te verzwijgen. Meermalen blijkt het goed te zijn, zaken van algemeen belang bij herhaling onder de aandacht te brengen van hen, wien de regeling daarvan is toevertrouwd.

Sappemeer, *Maart* 1874.

B. VAN DER MEULEN.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

IV.
Over het ontstaan van het zonnestelsel en de aarde.

Amice!

Het is nu eenmaal niet de gewoonte, als men iets te schrijven heeft, met de deur in het huis te vallen, maar te beginnen met een klein aanloopje, om den goedgunstigen lezer min of meer geneigd te maken om onzen gedachtenloop te volgen, en hem zoo langzamerhand op het terrein te brengen, waar wij zijn willen. Reeds drie à viermalen heb ik zoo'n aanloopje beproefd, maar telkenmale begreep ik, gelukkig juist bijtijds, dat ik òf links òf rechts van het doel, dat ik mij voorgesteld had, zou uitgekomen zijn. Dewijl het laatste volstrekt niet in mijn plan lag, heb ik besloten met de deur in het huis te vallen. Wat ik nu behandelen zal staat reeds boven neergeschreven, - ik behoef het dus niet meer te zeggen; evenmin dat deze brief zich aansluit aan mijn tweede, waarin de eerste toestand der aarde is besproken. Wij hebben toen wel dien toestand der aarde nagegaan en gezien *hoe* die was, maar niet, of misschien een andere den vurigvloeibaren toestand voorafging, niet welke de oorzaak was van dat verschijnsel. Deze dingen zijn dus nu aan de beurt, doch zij liggen op een terrein, dat werkelijk bezaaid is met voetangels en klemmen. Alleen met de uiterste voorzichtigheid kunnen wij vooruitkomen; bovendien is de grond, waarop wij steunen, niet vast, dewijl alle waarnemingen en onderzoekingen ontbreken, en slechts analogieën en gevolgtrekkingen moeten leiden tot ons doel.

Zoover mogelijk de ontwikkeling van het heelal nasporen, zóóver, tot wij uit ons begin de harmonische ontwikkeling met behulp van natuurkrachten kunnen afleiden, ziedaar ons doel. Ik zeg uit o n s begin, omdat het der natuurwetenschappen m.i. niet gegeven is het eerste begin en het innerlijke der dingen te begrijpen of te verklaren. Een en ander zal wel voor den mensch een geheim blijven; van een ontstaan van dingen uit niets kan hij zich geene voorstelling maken, want alle verschijnselen der natuur zijn schakels van een zelfde keten, waarvan het begin in het oneindige wegzinkt.

Is het den mensch al niet mogelijk den eersten oorsprong der dingen te begrijpen, langzamerhand hebben de natuurwetenschappen, hand aan hand, den oorsprong van het heelal vooruitgeschoven; het zal aan de wetenschap der toekomst moeten worden overgelaten, het ontstaan hoe langer hoe meer naar het beginpunt te verplaatsen, en de ver-

schillende zwarigheden - die zich aan ons voordoen, en die wij door eene stoute hypothese overspringen - uit den weg te ruimen.

Die hypothese van het begin van het zonnestelsel zweeft u zeker reeds op de lippen. Ja, het is werkelijk de hypothese van L a p l a c e - K a n t die ik bedoel, of liever, de hypothese van K a n t - L a p l a c e ; want het was de groote philosoof I m m a n u e l K a n t , die in zijne 'Algemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newton'schen Grundsätzen abgehandelt' het eerst eene poging waagde tot eene verklaring van het ontstaan der hemelen. Zijne voorstelling en verklaring zijn echter zoo gebrekkig, en steunen zoo weinig op wetenschappelijke gronden, dat wij gerust den naam van P i e r r e S i m o n , M a r q u i s d e L a p l a c e alleen aan de hypothese mogen binden.

Deze groote wiskundige en astronoom voelde, dat in het zonnestelsel eenheid moest zijn; het wilde er bij hem niet in, dat al de planeten onafhankelijk van elkaar in hare loopbanen waren geplaatst. Hij wist, dat zij zich in banen, die over het algemeen weinig afwijken van cirkels, om de zon bewegen; hij wist, dat de richting van beweging voor alle planeten en bijna alle manen is van het Westen naar het Oosten, en vond de waarschijnlijkheid van 4000 millioen tegen één, dat de richting van beweging geen bloot toeval kon zijn. Het was hem mede bekend, dat de loopbanen der planeten zeer kleine hoeken met elkaar en met het vlak van den evenaar der zon maken. Uit al deze dingen leidde hij af, dat het gansche zonnestelsel aan ééne enkele oorzaak zijn ontstaan te danken had, en hij rustte niet, voordat hij zich door eene hypothese het ontstaan der verschillende planeten en hare manen had verklaard. Volgens L a p l a c e nu was ons zonnestelsel eens eene groote bolvormige nevelmassa, die eene zeer hooge temperatuur bezat, - dus gloeide - en zich van het W. naar het O. wentelde om eene denkbeeldige as, welke door het middelpunt ging. Tengevolge van de uitstraling in het koude wereldruim moest er afkoeling, dientengevolge samentrekking, maar dan ook versnelling der roteerende beweging plaats grijpen. Door die versnelde rotatie zal het gebeuren, dat de middelpuntvliedende kracht grooter wordt dan de aantrekking, die het middelpunt en de omringende deelen uitoefenen op de deelen van den omtrek, en er zich van de kogelvormige massa een gloeiende nevelring scheidt. Deze nevelring heeft niet overal gelijke dichtheid; zijne dichtheid zal op verschillende plaatsen anders zijn, waardoor de deelen onregelmatig worden aangetrokken, en de ring in verschillende stukken zal springen. Elk dier stukken moet tengevolge van de molekulaire aantrekking tusschen de deelen den bolvorm aannemen. De ring behield gedurende zijn bestaan de wentelende beweging van het W. naar het O., die de geheele massa eigen was. De verschillende deelen van de ringen, wanneer zij tot een bal zijn samengehoopt, zullen dezelfde beweging, volgens de wetten

van het volhardingsvermogen, moeten blijven behouden; m.a.w. de afgescheiden bolvormige stukken zullen eene aswenteling hebben van het W. naar het O. Op deze wijze vormden zich de planeten, die zich, zoo als nu duidelijk is, in dezelfde richting om de zon moeten bewegen en eene aswenteling hebben van het W. naar het O. Elke planeet bestond nog altijd uit eene nevelmassa en had eene veel hoogere temperatuur dan tegenwoordig het geval is. Dewijl iedere planeet eene aswenteling verkregen had, en tevens in de koude wereldruimte afkoelde, ontstonden bij haar op nieuw de verschijnselen, waaraan zij haren oorsprong te danken had, d.i. er zonderde zich een ring af, welke scheurde, en tot een of meer bollen zich samenhoopte. Aldus was de oorsprong der manen of wachters der planeten. En het is zeer waarschijnlijk, dat het aantal manen meer zal zijn, naarmate de planeet grooter en hare aswenteling sneller is.

Had de geheele nevelmassa, waaraan ons planetenstelsel zijn ontstaan te danken heeft, alleen in de wereldruimte gedwaald, dan zouden de verschillende banen cirkels zijn geweest; de omliggende andere nevelmassa's echter werkten door hare aantrekking op de vorming der planeten in, en werden door die aantrekking de oorzaak, dat de banen ellipsen zijn geworden; ellipsen echter, die weinig afwijken van den cirkel, zoodat de grondvorm der baan gemakkelijk er uit te herkennen is. Om dezelfde reden, konden de banen der planeten en manen niet in het vlak van den zonne-evenaar liggen, maar moesten zij, al was het dan nog zoo weinig, van dat vlak afwijken.

De geheele hypothese, zooals ze daar voor ons ligt, is gedeeltelijk het werk der phantasie, gedeeltelijk steunt zij op analytisch-mechanische gronden. De hypothese is blijkbaar de gloeiende nevelmassa, wier deelen op elkaar aantrekking uitoefenen, en die roteert in eene koude wereldruimte. De rest en de gevolgtrekkingen zijn gegrond op wetten der Mechanica. Alvorens de hooge waarschijnlijkheid van de hypothese te betoogen, en de tegenwerpingen te weerleggen, welke men haar gemaakt heeft, moet ik u opmerkzaam maken op de pogingen van P l a t e a u te Luik en van F a r a d a y , om de hypothese van Laplace te verzinlijken; pogingen, die zeer belangrijk, bovendien uitmuntend geslaagd zijn, en niet weinig bijdragen om de besluiten der Analytische Mechanica recht te doen weervaren. Ik zal u die proeven - gewoonlijk de proeven van P l a t e a u genoemd - kort beschrijven.

Zooals Gij weet, is olijfolie lichter dan water, en zal zij zich over water uitspreiden. Vermengt men het water echter met alcohol, welke ook specifiek lichter dan water is, dan kan men een mengsel verkrijgen, dat hetzelfde s. gewicht heeft als olijfolie. Brengt men nu olijfolie in dit mengsel, dan zal de hoeveelheid olie onmiddellijk den bolvorm aannemen. Brengen wij vervolgens door het middelpunt van dien bol eene as, welke met een klein schijfje voorzien is, dan kunnen wij door omwenteling van de as ook het bolletje doen roteeren. Spoedig,

vooral wanneer de snelheid der asbeweging vermeerderd wordt, zullen wij aan de polen eene afplatting zien ontstaan. (N.B. Afplatting der aarde). Vermeerderen wij de snelheid nog meer, dan zal zich op de hoogte van het middelpunt, of juister uitgedrukt, in het vlak van den evenaar, een ring afscheiden, welke dezelfde roteerende beweging om de as zal hebben. Blijven wij altijd onze as doordraaien, dan zal de ring zeer spoedig eene dusdanige rotatiesnelheid verkrijgen, dat hij in eenige stukken springt, die zich tot bolletjes samenhoopen, zeer duidelijk op hunne beurt eene aswenteling hebben, en zich in cirkels om den grooteren bol gaan bewegen. Gij ziet het ontstaan onzer planeten in 't klein. Ik zal U wel niet behoeven mee te deelen, dat het welgelukken dezer proeven en al de kleine détails eene verbazende zorg en eene meer dan gewone handigheid vereischen. Ik heb er meer zien mislukken dan slagen; dat zij kunnen gelukken, mocht ik een paar malen ondervinden.

Volgens de bovenverklaarde theorie bestond dus niet alleen de aarde vóór de zon, maar ook alle andere planeten waren aanwezig, alvorens de zon zich werkelijk als zon gedroeg en den toestand aannam, dien zij nu waarschijnlijk nog heeft. Wat den tijd betreft, die er noodig was om al die veranderingen te doen plaats hebben, wie zal het wagen deze misschien onmetelijke tijdruimten te bepalen? Ik zal er mij nu niet mee bezighouden U de verschillende cijfers op te sommen; misschien komen wij er later op terug. Liever willen we onderzoeken, of er in de sterrenwereld verschijnselen zijn op te merken, welke analoog zijn met de verklaarde hypothese, en of er in ons planetenstelsel sporen zijn overgebleven, welke ons wijzen op de mogelijkheid van eene dusdanige wijze van ontstaan.

Zooals Gij zeker meer dan eens zult gezien hebben, zijn er aan sommige plaatsen van het hemelgewelf min of meer lichtende vlekken, waarvan sommige met het ongewapende oog, andere alleen met kijkers zichtbaar zijn. Die lichtende vlekken dragen den naam van n e v e l v l e k k e n . Sommige blijken, door een kijker bekeken, te bestaan uit een zeer groot aantal sterren, andere daarentegen heeft men met de sterkste kijkers niet in afzonderlijke sterren kunnen ontleden. Van die nevelvlekken hebben eenige de gedaante van een bol, andere den vorm van een ei, ja, in het sterrebeeld d e J a c h t h o n d e n komt eene nevelvlek voor, welke men niet in sterren heeft kunnen oplossen en die den vorm heeft van een bol omgeven door een nevelring. 't Is alsof men in die nevelvlekken, vooral in de laatste, de geschiedenis van ons planetenstelsel leest. Hoewel het spectroscopisch onderzoek van nevelvlekken tot eene der moeielijkste onderzoekingen van de nieuwe richting in de Astronomie behoort, en de resultaten niet altijd even betrouwbaar zijn, meent H u g g i n s uit zijne spectraal-analytische waarnemingen met zekerheid te kunnen besluiten, dat de nevelvlekken in twee groepen moeten verdeeld worden. De eene groep bestaat uit gas-

vormige, gloeiende stoffen, terwijl de andere uit gloeiend-vloeibare, misschien uit vaste stoffen bestaan zou. Tot de eerste groep zullen derhalve gerekend moeten worden nevelvlekken, die in eene eerste periode van wording, tot de tweede groep die welke reeds op meergevorderden leeftijd zijn. Het spreekt wel van zelf, dunkt mij, dat de nevelvlekken, omdat zij alles behalve goed bekend zijn, niet mogen aangemerkt worden als een bewijs voor de hypothese van Laplace. Dit is dan ook mijne bedoeling niet. Ik breng ze alleen ter sprake, omdat ik meen, dat zij niet tegen Laplace's theorie strijden.

Er is echter in ons planeten-stelsel een voldoend aantal voorbeelden te vinden, welke sterk pleiten voor de mogelijkheid eener wording, als Laplace ons verklaart. Ik noem U als zoodanig de kleine hellingen der planetenbanen met den evenaar der Zon, de beweging der planeten van het W. naar het O., hare asbeweging en die der manen in dezelfde richting. - De 8 manen van Uranus maken eene niet te verklaren uitzondering, want zij wentelen van O. naar W. - Ook wijs ik U op de bekende ringen van Saturnus. Volgens Laplace's hypothese moeten die ringen in denzelfden tijd als Saturnus hunne aswenteling volbrengen. Nauwkeurige waarnemingen aan enkele oneffenheden op de ringen hebben dit ook bewezen. Het is bovendien hoogst waarschijnlijk, dat zoowel Saturnus en zijne ringen, als de meeste andere planeten door eene atmosfeer van gassen omgeven zijn; zooals Gij begrijpt, is het laatste niet met de hypothese strijdig.

Als een niet onbelangrijk bewijs voor Laplace moet, naar mijne meening, gelden de samenstelling van de zon, zooals men deze zich tegenwoordig vrij algemeen denkt. Het is mijn voornemen niet hier een uitvoerig overzicht te geven van de verschillende hypothesen, die met de constitutie der zon samenhangen. Hoewel de onderzoekingen omtrent dit hemellichaam niet zijn afgesloten, - en er over zeer vele dingen groote twijfel heerscht, ja men zelfs met juistheid noch hare grootte, noch haren afstand kent, gelooven wij toch met vrij groote waarschijnlijkheid te kunnen constateeren, dat de zon is een gloeiende, òf vaste òf vloeibare bol, die omgeven is door twee gasvormige, gloeiende atmosferen en eene atmosfeer, die uit gloeiende vaste of vloeibare stoffen bestaat (Corona). In die gloeiende, gasvormige atmosferen ontstaan dikwijls door omstandigheden scheuren, die aangevuld worden door gloeiend waterstofgas, dat nu en dan met verbazende kracht wordt uitgeworpen, en de veel besproken ‘protuberances’ veroorzaakt. Niet zelden verschijnen op de zonsoppervlakte nieuwe zonnevlekken. Waarschijnlijk moeten zij gehouden worden voor de wolkachtige of vloeibare afkoelingsproducten, die plotsling ontstaan om kort daarna, door andere omstandigheden weer tot hunne vroegere temperatuur gebracht, te verdwijnen. Dit zijn de hoofdpunten waarover de geleerden, het tegenwoorwoordig vrij wel eens zijn. Over een aantal bijzonderheden wordt strijd gevoerd; een strijd, die niet anders dan ten goede kan werken, om-

dat de groote mannen van de zon, als Norman Lockyer, Jansen, Faye, Secchi, Stewart en anderen, daardoor tot nieuwe werkzaamheid worden geprikkeld. Zoo heeft bijv. onlangs Secchi (Académie des Sciences, Séance de 16 Mars 1874. Lettre du P.A. Secchi. Recherches expérimentales conduisant à une détermination de la température du soleil. Les Mondes 26 Mars 1874) de temperatuur bepaald van de zon, door de verhouding te meten tusschen de uitstralende warmte van de zon en de uitstralende warmte der gloeiende koolspitsen eener sterke elektrische lamp. Hij verkrijgt als vermoedelijke temperatuur 133780^{o} R., welke hij tot 169980^{o} durft verhoogen. Later komen wij nog wel eens op die getallen terug. Het komt mij voor, dat de gloeiend-vloeibare of vaste toestand der zon alleen veel bijdraagt om de meening van Laplace zeer waarschijnlijk te maken. Er is echter meer! Door de spectraal-analyse heeft men tot nu toe de volgende scheikundige stoffen in de atmosferen der zon in gloeienden-gasvormigen toestand aangetoond: Aluminium, Barium, Calcium, Chroom, Kobalt, Koper, Magnesium, Mangaan, Natrium, Nikkel, Silicium, Titaan, Waterstof, IJzer en Zink. Dezelfde stoffen vindt men op de aarde, doch in een anderen aggregatie-toestand. Wijst dit niet duidelijk op een gemeenschappelijken oorsprong? Wordt het ons nu niet klaar, dat in de vroegere nevelmassa al die verschillende grondstoffen als gloeiende gassen aanwezig waren? In verband met de pasbesprokene nevelvlekken en hetgeen de spectraal-analyse ons geleerd heeft van de vaste sterren - waarvan ten zekerste is aangetoond, dat zij uit nu eens deze, dan eens gene der opgenoemde scheikundige grondstoffen bestaan, - mogen wij, dunkt ons, er niet meer aan twijfelen, dat ons planetenstelsel naar één plan en met dezelfde hulpmiddelen gebouwd is, als zoovele millioenen en nog eens millioenen sterren, waarvan duizenden misschien nog in het eerste tijdperk hare wording verkeeren.

Het is niet meer dan billijk, dat wij na de vorige uiteenzetting van de wijze, waarop de schrijver der ‘Mécanique Céleste’ zich de wording van ons planetenstelsel voorstelt, ook de bedenkingen onder de oogen zien, welke men tegen zijne hypothese gemaakt heeft. Zooals wij opgemerkt hebben, is een deel der waarschijnlijkheid zijner hypothese gelegen in de omstandigheid, dat de planeten zich in hare banen van het W. naar het O. bewegen, en dat haar loopbanen kleine hoeken maken met het vlak van den evenaar der zon. Men maakte dientengevolge reeds onmiddellijk de opmerking, dat in ons planetenstelsel een aantal hemellichamen te huis behooren - sommige der zoogenaamde staartsterren of kometen, welke zich in hare banen van het O. naar het W. bewegen (retrogade kometen), en dat de hellingen dier banen met den zonne-evenaar zeer groot zijn. Menging zelfs zoo ver, de waarschijnlijkheid der hypothese gering te schatten, alleen om die reden. Laplace echter schroomde niet de stoute meening uit te spreken, dat de kometen eigenlijk niet tot ons planetenstelsel behoorden, dat sommige

slechts toevallige bezoekers waren van ons stelsel, terwijl andere, door de aantrekking der verschillende planeten en der zon gebonden, niet meer de banen mochten verlaten, welke haar door die aantrekkingen waren aangewezen. Latere onderzoekingen en vooral die van den nieuwsten tijd hebben op verrassende wijze de meening van Laplace bevestigd.

Het is toch langzamerhand duidelijker en duidelijker gebleken, vooral door de onderzoekingen van Schiaparelli te Milaan, dat de kometen moeten gehouden worden voor ophoopingen van kleine hemellichaampjes of meteoren, die tengevolge van de betrekkelijke groote afstanden, waarop zij van elkaar verwijderd zijn, eene groote ruimte innemen. Dergelijke ophoopingen worden, door Schiaparelli kosmische wolken genoemd. Kosmische wolken doen zich dikwijls aan het oog voor als nevelvlekken, welker bestanddeelen niet van elkaar te scheiden zijn als afzonderlijke sterren. Terwijl nu de zon in de wereldruimte hare loopbaan beschrijft, - want, zooals U bekend is, staat de zon niet stil, maar wandelt zij met haren stoet van planeten, een weg door het heelal - komen niet zelden die kosmische wolken in zoodanige nabijheid, dat de zon hare aantrekkingskracht op die massa's kan doen gelden. Gebeurt dit, dan zullen deze massa's in parabolische loopbanen naar de zon, en dus ook naar de planeten, worden getrokken. De grootere kogelvormige worden voor ons dan als kometen zichtbaar, terwijl de kleinere, door onze atmosfeer vallende, en dien ten gevolge gloeiend geworden, het schouwspel van vallende sterren of meteoorsteenen opleveren. Tengevolge van de aantrekking van zon en planeten kan het gebeuren, dat eene dergelijke groote massa hare parabolische loopbaan verandert in eene elliptische, en als periodieke komeet een tijdelijk lid wordt van onze planetengroep. Er bestaat dus betrekking tusschen vallende sterren en sommige kometen. Die betrekking is werkelijk gevonden. Zoo heeft Schiaparelli - met behulp van waarnemingen en berekeningen verricht door A. Herschell en Newton, en op het spoor geholpen door Peters van Altona - gevonden dat de loopbaan van den stroom vallende sterren, die voor ons tusschen 13 en 14 November verschijnt, overeenstemt met de loopbaan van de door Temple ontdekte, en door Opolzer berekende komeet 1866 I. Behalve deze betrekking zijn nog andere gevonden. Men vond overeenkomst tusschen den Augustus-stroom en de planeet 1862 III enz. En.... last not least, herinnert gij U nog den prachtigen sterrenregen van 27 November 1872? En hoe door de verschillende waarnemers, waaronder een onzer vrienden, onmiddellijk gewezen werd op het verband tusschen deze vallende sterren en de komeet van Biela. Zooals later bleek, ‘was reeds vroeger door Prof. Weiss te Weenen die avond voorspeld als waarschijnlijke datum voor een sterrenregen; en wel op grond der omstandigheid, dat de komeet - of zoo men wil de kometen - [want de komeet van Biela heeft zich tusschen den 21 Dec. 1845

en half Januari 1846 in twee andere, een groote en een kleinere gesplitst] van Biela door den dalenden knoop harer baan moesten gaan, betrekkelijk korten tijd voordat de aarde in dit jaar het kruispunt der beide banen bereikte.' (Isis. 18 Januari 1872. Dr. H. van de Stadt, Nog iets over de vallende sterren van 27 Nov. 1872 en de komeet van Biela). Kort daarna is dan ook een der kometen van Biela teruggevonden in het sterrenbeeld Centaurus, waardoor ten duidelijkste gebleken is, welke treffende overeenkomst er bestaat tusschen vallende sterren en kometen. Behalve Schiaparelli, onze helaas te vroeg gestorven landgenoot Prof. Hoek en vele anderen heeft zich ook de beroemde ontdekker der planeet Neptunus, Leverrier, met de vallende sterren en de kometen beziggehouden, en uit zijne berekeningen maakt hij de gevolgtrekking, dat in het jaar 126 N.C. de zwerm der Novembermeteoren zoo nabij de planeet Uranus kwam, dat de aantrekking dezer planeet den geheelen zwerm in de baan wierp, welke nog tegenwoordig door hem beschreven wordt.

Mij dunkt, dat uit het vorige genoegzaam blijkt, dat kometen, vallende sterren en meteoren moeten beschouwd worden als lichamen, die gasten en vreemdelingen zijn in ons zonnestelsel; waardoor als van zelf de bedenkingen vervallen, die men reeds van den beginne tege Laplace's hypothese opgeworpen heeft. Ik geloof dan ook dat langzamerhand meer en meer feiten de hypothese zullen komen bevestigen, terwijl het aan de toekomst moet worden overgelaten de hypothese van Laplace tot stelling te verheffen.

Zooals U bij de beschouwing van de meermalen genoemde hypothese gebleken zal zijn, is Laplace in geene verklaring getreden, hoe de groote nevelvlek, die van het W. naar het O. om hare as wentelde, hare hooge temperatuur verkregen heeft. Dit is in zoo verre eene leemte in zijn werk. Faye (Comptes rendus, 1865 n^{o}. 3, 4) heeft getracht die leemte aan te vullen, en grondt zijne hypothese op de omzetting van beweging in warmte. Volgens hem vereenigde zich een gedeelte van de stof, die in de wereldruimte verspreid is, tot een bol, waardoor arbeidsvermogen van plaats overging in arbeidsvermogen van beweging d.i. in warmte en eene zoodanige hooge temperatuur in het leven werd geroepen, dat alle mogelijke stoffen, waaruit de oorspronkelijke 'wereldstof' bestond, in hunne bestanddeelen of elementen ontleed werden, m.a.w. eene volkomene 'dissociatie' der atomen werd geboren. In dien toestand straalde de nevelmassa weinig licht uit. Langzamerhand koelde de bol af, waardoor de atomen zich tot gloeiende gassen konden verbinden. Dat zou volgens Faye nog de tegenwoordige toestand der zon zijn; eene meening waarin hij nagenoeg alleen staat. In dit tijdvak zouden de ringen en de planeten zijn gevormd. Vóór Faye had reeds Redtenbacher, in zijn werk 'Die anfänglichen und gegenwärtigen Erwärmungszustände der Körper des Sonnensystems, 1862', ook op de omzetting van beweging in warmte

steunende, getracht de temperatuur te berekenen, welke de verschillende hemellichamen hadden op het oogenblik, dat zij gevormd werden. Volgens die berekening had de Aarde toen eene temperatuur van 55200° C, de Zon eene temperatuur van 178,075200°, Uranus eene temperatuur van 662400°. Mercurius eene temperatuur van 22080° enz.

Het zal wel niet noodig zijn, U te doen opmerken, dat deze cijfers geen volledig vertrouwen verdienen; zeker is het, dat de oorspronkelijke temperatuur der planeten en der zon eene buitengewoon hooge was; en daarvan mogen U bovenstaande cijfers overtuigen.

Wat betreft de theorie van F a y e , ze blijft voor mij op sommige plaatsen onbegrijpelijk. Bovendien verklaart zij niet: waarom de nevelvlek van het W. naar het O. roteerde, evenmin als zij ons opheldert, welke de aard der kracht was, die de stof, in het wereldruim verspreid, tot een bol vereenigde. Zij lost het vraagstuk niet op, zij verplaatst eenvoudig de moeielijkheid. B e r n h a r d v. C o t t a moge zeggen: ‘wer bei Deutung an übernatürlicher Weisheit, an willkürlicher Schöpfung appellirt, der verzichtet damit im voraus auf die Nothwendigkeit einer natürlicher Erklärung - denn diese Mächte sind für ihn bereit, jeden schwierig lösbaren Knoten zu durchhauen, und consequenter Weise ist jede Forschung über den naturgesetzlichen Zusammenhang der Welt überflüssig, wenn man die Totalität derselben van vornherein als den Ausflusz eines höheren, keinem Gesetz unterworfenen Willens betrachtet (Zu Alex. v. Humboldts 100-jähriger Geburtsfeier)’, ik geef noch het eene, noch het andere toe. Ik meen dat eene natuurlijke verklaring mogelijk is, als zijn wij daartoe nu niet in staat; overal vinden wij de schoonste, de meest verhevene wetten; er kan dus geen sprake zijn van eene willekeurige schepping, noch van een wil, die aan geene wetten is of was gebonden. Maar daarover willen wij niet verder spreken, want het ligt buiten mijn plan. Tot dat plan behoorde nog de behandeling van het ontstaan der Aarde. Wij hebben de Aarde, evenals de andere planeten, zich zien afscheiden van de overgebleven kern. Ik durf het niet wagen, na dezen uitvoerigen brief, een zoo uitgebreid onderwerp als de ontwikkeling van de aarde uit den gloeiend-gasvormigen tot haren tegenwoordigen toestand aan te vangen. Dat blijve voor een volgenden brief bewaard.

Ontvang de verzekering mijner vriendschap, en geloof mij

A., April '74.

t.à.v.

MAX VAN EDIJCK.

P.S. In mijn vorigen brief is op pag. 585 en 586 bij abuis de laatste lettergreep van het woord ‘gastheer’ weggevallen; zoodat er nu staat ‘gast’ in plaats van ‘gastheer’; op pag. 588 sqq staat het goed. Gelieve die misstellingen te verbeteren.

M.v.E.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Het moet onze liberalen van den doctrinairen stempel wel wonderlijk te moede zijn, wanneer zij eenige oogenblikken hebben, dat het bewustzijn van de alleenzaligmakende kracht van hun zoogenaamde stelsel hen begeeft, en dat kan wel niet anders. Men heeft zoolang het negatieve staatsbegrip gehuldigd, dat de Staat onder de voeten wegzinkt; zij houden niets over als het partijgescharrel, mengeling van zelfzucht, ijdelheid, pronkerij, vaak zonder kennis of verstand. Spreekt men van de gevaren, die den Staat, de maatschappij bedreigen door den nood, door de ontevredenheid van den vierden stand, door de Roode Internationale, opgevat in den ruimsten zin, dan ontmoet men hier een glimlach, daar den spot- of scheldnaam van radicaal of petroleur. Wijst men op de toenemende macht van het clericalisme, op het ultramontanisme, dat als een Staat in den Staat optreedt en speculeerend op de lagere, en niet zelden helaas, sterkste hartstochten van den mensch, - een steeds dieper invretende kanker wordt, dan geldt men voor een bekrompen man, kleingeestig genoeg om zich van de heilrijke werking der vrijheid geen denkbeeld te kunnen vormen. Toen Pruisen na lang aarzelen en talmen het zwaard trok tegen het ultramontanisme en een helder inzicht toonde te hebben in de gevaren van de Zwarte Internationale, werden de maatregelen, genomen in de kerkelijke wetten, begroet met een medelijdend schouderophalen; men had bij de beoordeeling - aan ernstige, diepgaande behandeling van de quaestie werd bijna niet gedacht, - voor dat het Pruisische regeeringsstelsel juist niet bemind is; men kon wijzen op exceptioneele omstandigheden, op de overdreven gehechtheid aan nationaliteit, op een rijk dat nog bezig was zich te vormen en dat bedacht moest zijn, dat de jeugdige grondslagen niet werden losgewerkt. Maar zie, nu blijkt dat Pruisen het alleen niet is, dat zich wapent. In Zwitserland werkt de centrale Bondsregeering met de kantonnale besturen mede om paal en perk te stellen aan den overmoed van de Roomsche

Curie en in de nieuwe Grondwet, waarvan de aanneming niet langer twijfelachtig is, worden bepalingen vastgesteld, waarbij de Kerk binnen haar grenzen wordt teruggedreven en de souvereiniteit van het staatsgezag gehandhaafd. In Italië, het land waar de groote phrase werd geboren van ‘de vrije kerk in den vrijen Staat,’ begint men met den dag de zoogenaamde vrijheid bedenkelijker te vinden; daar ziet de staatsman met vrees den tijd tegemoet, dat de clericale macht op staatkundig gebied haar kracht zal ontwikkelen; de onbeschaamdheid waarmee sommige bisschoppen het ontwerp aanvielen betreffende de invoering van het verplicht burgerlijk huwelijk, doet in dat opzicht weinig goeds voorspellen. Zoolang het clericalisme in Italië stond tegenover de nationale quaestie, was het machteloos, maar nu die quaestie is opgelost en door de wet der reactie een zekere nationale verslapping wordt waargenomen, ziet men het clericalisme groeien; het is niet onwaarschijnlijk, dat het jeugdige rijk in dat clericalisme een macht zal hebben te bestrijden, kwaadaardiger en geduchter dan het bestuur van de onttroonde Vorsten.

Het meest evenwel moeten onze doctrinairen verwonderd zijn over den omkeer in Oostenrijk ten opzichte van de verhouding van den Staat tot de Kerk. Oostenrijk was vroeger steeds het troetelkind van Rome; van al de Staten is Oostenrijk Rome het langst trouw gebleven; onmacht heeft het veroordeeld om den Paus niet te hulp te komen, toen de muren van Rome bezweken voor den stroom van den modernen tijd. Wel werd het beruchte Concordaat van 1855 in 1870 buiten werking gesteld, maar men twijfelde, of het in Oostenrijk wel ooit tot een regeling van de verhouding van den Staat tot de Kerk kon komen; de liberale partij drong herhaaldelijk daarop aan, maar men wist dat de Keizer even groote sympathie had voor de heilige Kerk als voor de jacht, en dat hij in zijn bigotterie werd gesterkt door de oude hofpartij. Alle liberale Ministeries hadden in het nieuwe tijdperk van Oostenrijks geschiedenis, dat aanvangt met het jaar '67, te kampen met den invloed van het Hof en elke Minister van Eeredienst kon men het aanzien, dat hij niet vrij was in zijn bewegingen. Men was dan ook vrij algemeen overtuigd dat de confessioneele wetten in Oostenrijk, d.w.z. de wetten regelende de verhouding van den Staat tot de Kerk, vooreerst nog een belofte zouden blijven. Maar men vergiste zich, de confessioneele wetten zijn gekomen. Wij achten het van belang ze nauwkeurig te onderzoeken.

De Oostenrijksche confessioneele wetten zijn vier in getal en handelen achtereenvolgens over: de regeling van de uitwendige rechtsverhouding van de Katholieke Kerk; - de kloosters; - de bijdragen van de kerkelijke fondsen tot dekking van de uitgaven voor de Katholieke geestelijken, - de erkenning van godsdienstige vereenigingen.

Wij nemen alleen die bepalingen, die van ingrijpende beteekenis ijn; in het eerste ontwerp worden bepalingen vastgesteld voor het be-

kleeden van kerkelijke ambten en bedieningen voorzooveel den Staat betreft; de geestelijke moet zijn Oostenrijker(*) - bij de internationale werkzaamheid van Rome een eisch die zijn beteekenis kan hebben, - en in zedelijk en staatsburgerlijk opzicht van onbesproken gedrag. In gewone gevallen is de bisschop verplicht den naam van den voor de vacature aangewezen persoon aan het burgerlijk bestuur bekend te maken. Wordt binnen 20 dagen na de kennisgeving door het burgerlijk bestuur geen bezwaar ingeleverd, dan kan de bevestiging van den geestelijke in zijn ambt voortgang hebben. Tegen het bezwaar van het burgerlijk bestuur staat beroep op den Minister van Eeredienst open; erkent deze het bezwaar voor gegrond, dan mag de bevestiging in het ambt geen voortgang hebben; van eene kerkelijke vacature moet aan het burgerlijk bestuur kennis worden gegeven. De bisschoppen zijn verplicht hun verordeningen, instructies, herderlijke brieven, enz. bij de openbaarmaking aan het burgerlijk bestuur ter kennisgeving mee te deelen; oordeelt de Regeering dat een kerkelijke verordening betreffende den openbaren godsdienst in strijd is met het algemeen belang, dan is zij verplicht haar te verbieden. De kerkelijke macht mag nooit gebezigd worden om iemand te verhinderen in de uitoefening van zijn staatsburgerlijke rechten of in het nakomen van de staatswetten. De inrichting van de Katholieke-theologische faculteiten wordt geregeld bij een nadere wet. Het Ministerie van Eeredienst heeft de bevoegdheid het toezicht te houden op de fondsen der kerken en der kerkelijke inrichtingen. Eenige bepalingen zijn in de wet opgenomen betreffende de administratie van de kerkelijke goederen. Het Ministerie van Eeredienst draagt zorg dat de kerkelijke besturen niet treden buiten den kring van hun bevoegdheid; hiertoe kunnen de plaatselijke autoriteiten alle wettige dwangmiddelen in toepassing brengen. In het tweede wetsontwerp, handelende over de uiterlijke rechtsverhouding van de kloosters trekken de volgende bepalingen de aandacht: Voor de oprichting van een kerkelijke vereeniging, een orde, congregatie, enz. of een nieuwe vestiging van zulk een vereeniging is de goedkeuring noodig van den Staat. Het verzoek betreffende het verleenen van deze bewilliging is de bisschop der dioecese verplicht onder overlegging van de statuten in te dienen bij den gouverneur der provincie en deze bij den Minister van Eeredienst. De goedkeuring wordt niet verleend, wanneer het doel der corporatie in strijd is met de openbare orde, met de goede zeden of staathuishoudkundige belangen. De Regeering kan ook van reeds bestaande kerkelijke vereenigingen overlegging vragen van haar statuten en ver-

(*) Merkwaardig is tegenover deze bepaling die van de Nederlandsche wet; art. 2 van de 'wet tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen' zegt: 'vreemdelingen aanvaarden geene kerkelijke bediening, dan na daartoe onze toestemming te hebben verkregen. Alleen in het belang der openbare orde en rust kan die toestemming geweigerd worden.' Het geheele wetje van '53 is van hetzelfde gehalte.

dere bepalingen. Bepalingen betreffende de opheffing van kerkelijke vereenigingen zijn in de wet vastgesteld; die opheffing geschiedt o.a. wanneer de leden van de vereeniging zich schuldig maken aan handelingen, die de openbare orde of de rust van de huisgezinnen verstoren of bedreigen of wanneer het bestuur der vereeniging herhaaldelijk schuldig wordt bevonden aan misdadige of zulke strafbare handelingen, die ontstaan uit gewinzucht, stuitend zijn voor de openbare zedelijkheid of algemeen de ergernis opwekken.

Het bestuur der kloosters is verplicht aan de Regeering elk jaar over te leggen een lijst van de leden van de vereenigingen, de veranderingen, die hebben plaats gehad, en de tuchtstraffen, die zijn opgelegd. Schenkingen en legaten ten voordeele van kerkelijke vereenigingen behoeven de goedkeuring van de Regeering, wanneer zij het bedrag van 2000 gulden tebovengaan. De politie kan huiszoeking in de kloosters gelasten, alleen op het vermoeden, dat er zaken hebben plaats gehad, die in strijd zijn met de wet. Vroeger was namelijk voor zulk een huiszoeking de machtiging noodig van den bisschop der dioecese, - iets karakteristieks voor het oude Oostenrijk.

Het derde wetsontwerp regelt de bijdragen, waaraan de kerkelijke fondsen worden onderworpen ten einde de kosten te dekken van de begrooting van Eeredienst, afdeeling Katholieken. Om de 10 jaren wordt deze bijdrage vastgesteld; zij bedraagt bij een vermogen van 10000 gulden ½%; van 10000 tot 40000 gulden 1¼% en steigt bij grooter vermogen tot 12½%. Het doel van dit wetsontwerp is voornamelijk den Staat te ontlasten van de bijdragen voor de instandhouding der kerken en der kerkelijke bezigheden en tevens de lagere geestelijkheid onafhankelijk te maken van de hoogere geestelijkheid. Een paar jaren geleden werd door de Regeering reeds een som op de begrooting uitgetrokken tot verhooging van de zeer lage pastoorstractementen. De zeer rijk bezoldigde en vorstelijk levende bisschoppen verboden de pastoors gelden uit dit fonds te vragen of aan te nemen; maar dit nam niet weg, dat de nood velen drong om zich aan het bisschoppelijk verbod niet te storen en zich de gunst der Regeering te laten welgevallen, - een verzet tegen de hoogere geestelijkheid, dat zich gemakkelijk verklaart, wanneer men in aanmerking neemt, dat de lagere geestelijkheid in Oostenrijk over het geheel liberaal is.

De vierde en laatste wet handelt over de erkenning van kerkgenootschappen; die erkenning wordt verleend onder voorwaarde dat de godsdienstoefening en hare inrichting niets bevat wat in strijd is met de wet of aanstootelijk voor de zeden; dat de vereeniging een naam draagt, die niet kan worden uitgelegd als een kwetsing van anders geloovenden, en dat de oprichting en de instandhouding van minstens één gemeente overeenkomstig de bepalingen dezer wet verzekerd is. Wordt de nieuwe gemeente gevormd door personen, die

totdusver tot het kerkgenootschap niet hebben behoord, dan zijn deze verplicht van hun toetreden kennis te geven aan het plaatselijk bestuur, dat hiervan aangifte doet aan het bestuur en den geestelijke van het verlaten kerkgenootschap. In het bestuur van de nieuwe gemeente en tot geestelijke mogen slechts Oostenrijksche staatsburgers worden benoemd.

Dit uittreksel - de wetsontwerpen bevatten in het geheel 58 artikelen - stelt ons in staat een oordeel te vellen. Bij een aandachtige beschouwing zal men het verklaarbaar vinden, dat de eerste indruk van de wetsontwerpen een zeer gemengde was; sommigen verklaarden, dat de bepalingen ver beneden de meest bescheiden verwachting waren gebleven en men zulk knoeiwerk juist kon verwachten van den tegenwoordigen Minister van Eeredienst Stremayer; anderen toonden zich zeer ingenomen met de confessioneele wetten en zagen in hun verbeelding reeds de Katholieke geestelijkheid in Oostenrijk op dezelfde wijze in botsing met den Staat als in Pruisen. Wat tot dit verschillend oordeel vooral bij droeg, is dat een aantal en zeer belangrijke bepalingen in deze wetten facultatief zijn; de Regeering kan, maar de Regeering is niet verplicht; de toepassing - en er was reden om te vermoeden dat deze in Oostenrijk nog al licht zou zijn, - kan deze wetten vrij onschuldig maken. Daarbij zijn er in deze wetten nog andere groote onmiskenbare leemten; vooreerst beging men dezelfde fout als in Pruisen om niet terstond bepalingen vast te stellen betreffende het verplicht burgerlijk huwelijk; waar een botsing met de geestelijkheid vermoed kon worden, was het voor alles wenschelijk, dat de Staat zich geheel afhankelijk maakte van de geestelijkheid, en zoolang het kerkelijk huwelijk bestaat en de registers van den burgerlijken stand door de geestelijkheid worden gehouden, is de Staat niet onafhankelijk. Een der voornaamste punten der regeling van de verhouding tusschen Staat en Kerk betreft de theologische faculteiten en de Regeering wil dat punt later regelen bij een afzonderlijke wet, omdat zij alles in dit opzicht bij het oude wil laten, en wat dit zegt, leert de handeling van den Minister van Eeredienst Stremayer ten opzichte van de internationale theologische Jezuïeten-faculteit te Innsbruck. Stelt men in Pruisen zich ten doel de oud-Katholieke beweging zooveel mogelijk in de hand te werken, in Oostenrijk schijnt blijkens de confessioneele wetten het tegenovergestelde het geval; uit de bepalingen in het vierde ontwerp, vooral die betreffende den naam van het nieuwe kerkgenootschap blijkt duidelijk dat de Regeering de erkenning van de oud-Katholieken onmogelijk wil maken. ‘Kwetsing van andersdenkenden’, - zal niet geoorloofd zijn; maar zijn dan niet al de kerkgenootschappen even zoovele kwetsingen van elkander? En komt het aan den Staat toe in deze zaken op te treden als geloofsrechter? De Staat kan alleen eischen dat niet dezelfde namen worden gebezigd door de kerkgenootschappen, om in geen verwarring te gera-

ken, die bij de zoo verschillende christelijke gelooven lastig zou kunnen worden.

Toch, in weerwil van deze bezwaren zal men hij een onpartijdige beoordeeling moeten erkennen, dat de confessioneele wetten voor Oostenrijk een belangrijke stap zijn op den weg van vooruitgang. Wel mengt de Staat zich op sommige punten weder te veel in de kerkelijke zaken, b.v. bij de financiëele regeling, daar een gezonde opvatting van de scheiding van den werkkring van Staat en Kerk voorschrijft, dat de bezoldiging van de geestelijken en de instandhouding van den openbaren eeredienst wordt overgelaten aan de geloovigen zelf, maar aan den anderen kant zijn een aantal bepalingen vermeden, waardoor bij de Pruisische wetten de Staat onnoodig in botsing komt met de Kerk. Vooruitgang is het dat het beruchte Concordaat van 1855 met de eerste der kerkelijke wetten voor goed ten grave is gebracht; het Concordaat was wel opgezegd, maar tot heden ontbraken de bepalingen betreffende de verhouding van Staat en Kerk, die het moesten vervangen. Na de vroegere vruchtelooze pogingen om de Curie tot wijziging van het Concordaat te bewegen, heeft men wijselijk bij deze nieuwe wetten het Vaticaan niet geraadpleegd. En dat in Oostenrijk, onder de Regeering van Keizer Frans Joseph!

Daarmee hangt ten nauwste samen het tweede punt; de Oostenrijksche Regeering heeft zich geplaatst op het in onzen tijd bij de tegenwoordige organisatie van de Roomsch-Katholieke kerk eenig mogelijke standpunt van den Staat: die bepalingen vast te stellen, die met het oog op de handhaving van het souverein gezag van den Staat noodzakelijk zijn. Over de uitvoering, over de toepassing van dit beginsel moge verschil bestaan, het beginsel zelf moest door alle liberalen zijn erkend. De Kerk betwist aan den Staat het souverein gezag; zij treedt op als even gerechtigde, wil als de gelijke van den Staat met dezen onderhandelen over de verdeeling van het maatschappelijk werk, en dat mag niet, vooral niet omdat de Kerk, den schijn aannemend van te willen onderhandelen met den Staat, om het gezag met hem te deelen, eigenlijk naar de uitsluitende souvereiniteit tracht en den Staat geheel van zich afhankelijk wil maken. Men kent den Syllabus. Van daar de noodzakelijkheid voor den Staat, om zijn recht vast te stellen, de grenzen aan te wijzen van de Kerk en die maatregelen te nemen, waardoor de Staat tegen elke eventueele machtsoverschrijding van de Kerk wordt gewaarborgd. Dit beginsel ligt aan de Oostenrijksche confessioneele wetten ten grondslag en inzoover verdienen zij de sympathie van allen, die den vooruitgang lief hebben, of, indien dit woord behoort tot die van twijfelachtige beteekenis, daar ieder er het zijne onder verstaat, - van allen, die gezond verstand genoeg hebben om in te zien wat de roeping van den Staat in onzen tijd is, wanneer het maatschappelijk leven niet onmogelijk zal worden gemaakt.

Heeft de Oostenrijksche Regeering de zaak zachtkens aangelegd, zoodat er twijfel kan oprijzen, of zij het wel ernstig meende, sprak zij in de uiterst gematigd gestelde, bijna verschooning vragende memorie van toelichting, van de Katholieke Kerk als ‘een geprivilegieerde openbare corporatie’, verzekerde zij met nadruk dat zij den strijd met de Roomsche Kerk niet zocht, uit de houding van de ultramontaansche partij bleek spoedig, dat die wetten volstrekt niet zoo onschuldig waren; hier gevoelde men het: de Staat had de grenzen der Kerk afgebakend, zijn souverein recht tegenover de Kerk gehandhaafd en dat was genoeg om het geheele Zwarte leger zich als één man te doen verheffen. Terstond volgden eenige protesten van de eerste geloofsijveraars; men trachtte op verschillende plaatsen het volk op te ruien, wat evenwel niet best gelukte, daar de lagere volksklasse van de heele kerkelijke quaestie bitter weinig begreep. De Paus, die zooals gewoonlijk de christelijke kerkvorsten, zich meer om het aardsche dan om het hemelsche bekommert, schreef aan den Oostenrijkschen Keizer om hem zijn heilig ongenoegen te kennen te geven over de confessioneele wetten en richtte buitendien een rondgaanden brief aan al de Oostenrijksche bisschoppen, waarin verzet en strijd tegen de confessioneele wetten tot plicht werd gesteld.

De tactiek van den Paus zoowel als van de bisschoppelijke oppositie was den Keizer en de Regeering van elkander af te scheiden en zoo mogelijk met behulp van de zoogenaamde staatsrechterlijke of feudaal nationale oppositie, het liberale Ministerie ten val te brengen. Den 13 Maart bracht de *Volksfreund*, het orgaan van den geslepen Weener kardinaal aartsbisschop Rauscher, den tekst van de Pauselijke encycliek; de Paus ontkent daarin ruiterlijk het souvereine recht van den Staat; hij beroept zich daarbij op den kerkvader Ambrosius, die zich dus uitlaat: ‘Men beweert, dat den Keizer alles vrijstaat, hem alles toebehoort. Ik antwoord: verhef u zelven niet, meen niet een keizerlijk recht te bezitten over goddelijke zaken. Wees niet hoovaardig, maar wees onderworpen aan God. Er is geschreven: Gode wat Godes is, den Keizer wat des Keizers is. Den Keizer behooren de paleizen, den Priester de kerken’, - woorden, die alleen hun beteekenis hebben, wanneer men ze historisch opvat, maar die in onzen tijd, voor onze verhoudingen veel hebben van onzin; er is hier geen sprake van ontheiliging eener kerk, maar van een strijd om het souverein gezag in den Staat, om wereldlijke macht; er is hier geen sprake van God, maar van Pio Nono, het hoofd van een kerkgenootschap, dat streeft naar de wereldlijke opperheerschappij, en telkens wanneer de Paus van God spreekt, maakt hij zich schuldig aan begripsverwarring. Aan den anderen kant moet men het inzicht van den Paus roemen, dat hij zich door den zachten vorm van de confessioneele wetten evenmin als door de memorie van toelichting laat verblinden; ‘die wetten’, zegt hij in de encycliek, ‘schijnen in vergelijking van de Pruisische wetten,

gematigd; in werkelijkheid echter zijn zij van denzelfden geest en hetzelfde karakter en bereiden de Kerk in Oostenrijk hetzelfde verderf.' Behalve op de bisschoppen, die de rechten der Kerk zullen handhaven, is het oog van den Paus ook gevestigd op den Keizer; 'ook hebben wij goede verwachtingen', zegt hij, 'van de vroomheid en het geloof van onzen geliefdsten zoon in Christus, den Keizer en Koning Frans Joseph, dien wij heden in een nieuwen brief bezworen hebben, dat hij niet zou dulden, dat in zijn uitgestrekt rijk de Kerk wordt overgeleverd aan een schandelijke slavernij en zijn Katholieke onderdanen in de laagste verdrukking worden gebracht.'

Na deze zalvende heftigheid van den Paus moest het gemeenschappelijk schrijven van de Oostenrijksche bisschoppen over de confessioneele wetten iedereen verrassen. Trachten gewoonlijk de bisschoppen den Paus in ruwheid van taal, in scherpe aanvallen op den Staat te overtreffen, het op de bisschoppelijke vergadering van 12 Maart te Weenen opgestelde schrijven droeg de kenmerken van de uiterste gematigdheid; dat schrijven was geen protest, maar veeleer een verklaring; wel wordt tegen de bepalingen der confessioneele wetten bezwaar gemaakt, maar ten slotte gezegd, dat die bepalingen zullen worden opgevolgd, voorzoover zij overeenstemmen met het concordaat van 1855, dat volgens de bisschoppen nog altijd verbindende kracht heeft. Men beschouwde op den eersten indruk dit bisschoppelijk stuk als een bewijs, dat het episcopaat het ditmaal beter gevonden had om den Paus niet na te volgen en 't verstandiger geacht een stap terug te doen, wellicht om de Regeering te beloonen voor de moeite, die zij zich had gegeven om de Jezuïeten-faculteit te Innsbruck te behouden. Toch gelooven wij dat men den stap van het episcopaat daarmee minder juist beoordeelt; er was reden om voor het oogenblik een meer gematigden toon aan te slaan. Men verzekert te Weenen in goed ingelichte kringen, dat de Keizer den grijzen kardinaal Rauscher, een man die steeds veel aan het Hof verkeerde, bij zich had ontboden om over de confessioneele wetten te spreken. Toen nu in bovengenoemde vergadering der bisschoppen door de ijveraars een energiek protest ter tafel werd gebracht, nam mrg. Rauscher het woord om van zijn onderhoud met den Keizer verslag te doen. De Keizer, dus moet hij zich ongeveer hebben uitgelaten, was met droefheid vervuld op het bericht, dat ook de vertegenwoordigers der heilige Kerk van verzet tegen de confessioneele wetsontwerpen zwanger gingen, die de Keizer na rijp overleg noodzakelijk had geacht voor het welzijn zijner volken, wetten buitendien die in geen enkel opzicht het wezen van de heilige Kerk en van den heiligen Christelijk Katholieken godsdienst aantastten; dit kan met te vaster overtuiging worden uitgesproken, omdat feitelijk de nieuwe wetsontwerpen tot regeling van de uitwendige rechtsverhouding van de Katholieke Kerk in Oostenrijk, niets bevatten dat zakelijk niet reeds in het Concordaat was opgenomen; van de bisschoppen meende de Keizer der-

halve te mogen verwachten, dat zij zich zouden geroepen gevoelen trouw te blijven aan hun verzoenend ambt, en niet bij de reeds bestaande binnenlandsche moeilijkheden nog nieuwe zaden uitstrooien van ontevredenheid.

Op grond van deze Keizerlijke woorden legde de heer Rauscher een door hem opgestelde verklaring over; die in beginsel de rechten der Kerk handhaafde maar van feitelijk verzet tegen den inhoud der nieuwe wetten niets deed blijken. Dat ook de ijveraars, zooals bisschop Rudigier van Linz en Fürstenberg van Olmütz zich met het gematigde stuk vereenigden, heeft men zonder twijfel niet alleen aan de kennisgeving van het gevoelen des Keizers te danken; er is een bijbedoeling geweest; op dat oogenblik moeten de Oostenrijksche kerkvorsten geloofd hebben, dat de confessioneele wetten zouden vallen langs den gewonen constitutioneelen weg. Die mogelijkheid kon niet worden ontkend; een deel der linkerzijde van den Rijksraad was volstrekt niet ingenomen met de confessioneele wetten en dreigde met weigering van de toestemming, indien er geen ingrijpende veranderingen in werden gebracht; in de eerste plaats de invoering van het verplicht burgerlijk huwelijk; verder bepalingen betreffende het recht der oud-Katholieken om zich te constitueeren als Katholieke Kerk en in het algemeen die wijzigingen in de redactie der verschillende artikelen, waardoor het facultatieve van de bepalingen weg viel, het verplichtende daarvan werd vastgesteld. Het was duidelijk dat het Ministerie in deze eischen niet kon treden; vooral met het oog op de stemming des Keizers en zijn omgeving stond het vast dat met de confessioneele wetten de uiterste grens was gegeven van hetgeen voor het oogenblik bereikbaar was. Zoo of niet, was het wachtwoord; het Ministerie kon niet toegeven, op gevaar af dat een deel der linkerzijde zich bij de feudaalultramontaansch-nationale oppositie zou voegen en daardoor met de afstemming van de confessioneele ontwerpen ook het liberale Ministerie ten val zou brengen. Maar datgene wat mogelijk was, voor een oogenblik zelfs waarschijnlijk, gebeurde niet; het gezond verstand deed het opposante deel der linkerzijde inzien, dat het nog beter was deze uiterst gematigde wetten aan te nemen dan niets te verkrijgen en wellicht een foederalistisch-ultramontaansch Ministerie op den koop toe; de linkerzijde en het centrum bleven derhalve eensgezind; de wijzigingen, die werden voorgesteld, waren van weinig beteekenis en konden door de Regeering worden goedgekeurd; de meerderheid die zich voor het eerste en belangrijkste wetsontwerp, dat over de uiterlijke rechtsverhouding van de Katholieke Kerk, verklaarde, was zeer schitterend; 224 stemmen voor en slechts 71 tegen. Zoo verdween der Zwarten hoop in rook.

De tweede verwachting van de Oostenrijksche kerkvorsten was gebouwd op het Heerenhuis, waarin zij op grond van hun ambt zitting hebben; daar waar zij zich anders nooit vertoonden, hoopten zij door

den invloed van hun woord zooveel stemmen te winnen, dat de door den Rijksraad goedgekeurde confessioneele ontwerpen werden afgestemd of met zulk een geringe meerderheid aangenomen, dat men met eenigen grond een laatste poging kon wagen bij den Keizer om de bekrachtiging dezer goddelooze wetten te voorkomen. Maar ook deze verwachting baarde teleurstelling; een aanzienlijk deel van de leden van het Heerenhuis bestaat uit aanhangers van de Duitsch-liberale of Grondwetspartij, de geboren tegenstanders van de ultramontanen; de weifelachtige leden hadden evenals de bisschoppen door kardinaal Rauscher, door een bekenden staatsman mededeeling ontvangen van het gevoelen des Keizers, dat deze confessioneele wetten moesten worden aangenomen. 'Ik reken', had de Keizer tot graaf Potocki gezegd, 'ik reken op een spoedige behandeling en bepaalde goedkeuring van de confessioneele wetten in het Heerenhuis; zoodra zij zijn aangenomen, volgt onmiddellijk mijne Keizerlijke bekrachtiging, opdat deze zaak spoedig afgedaan zij; doordrongen van de noodzakelijkheid van deze wettelijke regeling van de verhouding van de Kerk, kan ik het standpunt der oppositie in het Heerenhuis noch deelen, noch het volhouden in den tegenstand voor loyaal of vaderlandslievend verklaren.'

Na het bekend worden van deze woorden, die, zoo zij al niet letterlijk door den Keizer aldus zijn gesproken, toch in elk geval zijn geest weergaven in de kerkelijke quaestie, was de aanneming van de confessioneele wetten in het Heerenhuis verzekerd; men rekent op een meerderheid van twintig stemmen. De mogelijkheid om met gematigdheid beter te slagen dan met fanatieke verbittering bleek ijdel, en den 10 dezer verschenen de Oostenrijksche kerkvorsten in het Heerenhuis om de rol, den 12 Maart aangenomen, te laten varen en op te treden met den onmogelijken eisch, dat het Heerenhuis ten opzichte van de confessioneele wetten zou overgaan tot de orde van den dag. Zoodra deze eisch formeel zal zijn verworpen, zullen de bisschoppen het Heerenhuis verlaten en zich vertoonen in hun ware gedaante als trouwe onderdanen van de Z.O. den Paus, die van alle zelfstandigheid afstand hebben gedaan. De gematigdheid, die zij voor een oogenblik hebben aan den dag gelegd, in strijd met de Pauselijke instructie, is niets anders geweest dan het volgen van een tactiek, die te Rome vergeving zal vinden om het doel, dat er mee werd beoogd.

Wat de Regeering derhalve met zooveel zorg en overleg getracht heeft te vermijden, zien wij nu met rassche schreden naderen; straks is ook in Oostenrijk de Roomsche Kerk in botsing gekomen met den Staat. Wel zal dit conflict waarschijnlijk niet die afmeting aannemen als in Pruisen, vooreerst omdat men van beide zijden vooreerst zal trachten de zaken niet tot het uiterste te drijven en ook omdat de Oostenrijksche Regeering gezorgd heeft, dat er geen straffen zijn bepaald in de confessioneele wetten, die de geestelijken tot martelaars kunnen stempelen. De Pruisische kerkelijke wetten zijn geheel ingericht voor een formeelen

oorlog tegen de Roomsche geestelijkheid; de Oostenrijksche gelijken als 't ware op een groot net, waarmee men vogels kan vangen, maar ook kan laten doorglippen. En toch kan de botsing niet geheel vermeden worden; feitelijk bestaat zij reeds door de houding door den Griekschen aartsbisschop van Lemberg aangenomen tegenover de Rutheensche priesters, die als afgevaardigden van den Rijksraad voor de confessioneele wetten hebben gestemd; deze zijn om die reden in hun ambt geschorst. De Minister van Eeredienst heeft last gegeven dat die priesters de tractementen, die van staatswege aan hen worden uitbetaald, zullen blijven behouden, zoodat de aartsbisschop, indien hij andere priesters wil aanstellen, hen uit eigen fondsen zal moeten bezoldigen.

Wellicht dat de Regeering er later toe overgaat om de jaarwedden in te houden van al de geestelijken, die zich feitelijk verzetten tegen de wetten van den Staat, - de meest practische maatregel, dien de Staat kan toepassen. Wij kunnen de Oostenrijksche confessioneele wetten het best vergelijken bij een hefboom, die den modernen steen, den strijd tusschen Staat en Kerk aan het rollen brengt, een steen die al wentelend toeneemt in zwaarte en kracht. De praktijk zal ook hier sterker blijven dan de theorie; hoe gematigd de Staat ook optrede, de strijd met de Kerk is niet te vermijden, zoodra men aan het regelen gaat van de verhouding van den Staat tot de Kerk, en die regeling is voor den Staat een noodzakelijkheid, een levensquaestie, omdat de Kerk hetzij openlijk, hetzij verborgen het bestaan van den Staat ondermijnt; omdat de Kerk haar werkkring zoo uitbreidt, dat de Staat een schaduw wordt. Verschillende Staten mogen die noodzakelijkheid voor het oogenblik nog niet inzien, men moge hier nog schermen met de phrase van de vrije Kerk in den vrijen Staat, daar in schoon schijnende woorden de theorie der onbeperkte vrijheid verheffen, de natuur, de werkelijkheid zal overal blijken sterker te zijn dan de leer en de partij van het *laisser aller* zal gedwongen worden van het negatieve staatsbegrip afstand te doen. Het van ouds aan Rome onvoorwaardelijk trouwe Oostenrijk heeft den eersten stap gedaan op den weg, de volgende zullen niet uitblijven; kon keizer Frans Jozeph in de toekomst zien, hij zou minder naief de aanneming van de confessioneele wetten aan mrg. Rauscher hebben aanbevolen.

Ook de beste wet is slecht, wanneer zij niet leeft in het bewustzijn des volks, wanneer zij niet voortvloeit uit werkelijk gevoelde behoefte; zij is met onvruchtbaarheid geslagen, wanneer zij niet in den boezem des volks is gerijpt. De beraadslagingen in den Rijksraad gevoerd over de wetten, kunnen eenigen maatstaf aan de hand geven, inhoever de confessioneele wetten aan dien eisch beantwoorden. De levendigheid nu van de discussie, de buitengewone weerklank, dien de beraadslaging vond bij de openbare meening, de overgevulde publieke tribunes, de soms hinderlijke geestdrift, die van daar werd aan den dag gelegd, dat alles is bewijs genoeg, dat men in de confessioneele wetten een volkszaak

voor zich heeft. Er werd bij de discussie veel leeg stroo gedorscht, zooals men zegt, waarheden als koeien werden in breeden omhaal opnieuw uitgeplozen en te Weenen bleek 't zoo min als elders te ontbreken aan die breedsprakigheid, langdradigheid, dat gezeur, dat een algemeene kwaal van de parlementen schijnt geworden. Enkele oogenblikken echter waren verheffend bij de oppositie, waar de ultramotaansche afgevaardigden met een vastheid van overtuiging, een betere zaak waardig, de absolutistische eischen van de Kerk handhaafden; in den dweepzieken pater Greuter was al 't ware de kerkelijke traditie belichaamd. Bij de liberalen, waar het verkracht gemoed zich lucht gaf in afkeer van de Kerk, die reeds zoo lang en nog steeds het betere deel des menschen belemmert tot zijn recht te komen.

Van de zijde der oppositie - zonderling genoeg schaarden ook de Polen zich nu daaronder - waren de voornaamste sprekers: de genoemde pater Greuter, die de algemeene beraadslagingen opende, Prazak, Wurm, Rurzka en Graf; van den kant der liberalen Göllerich, Fux, Suess, Ditter, Heilsberg en Wildauer, terwijl de algemeene beraadslagingen werden besloten met een rede van den Minister van Eeredienst Stremayer en van den president-minister Auersperg.

Op nieuwheid van argumenten konden de ultramontanen evenmin bogen als de liberalen, wat trouwens te vergeven is bij zulk een zoo dikwerf reeds behandelde zaak; men kan het gezegde door de oppositie dan ook gemakkelijk in 't kort aldus samenvatten: Het in 1855 tusschen den Paus en Oostenrijk gesloten Concordaat is wederrechtelijk door de eene partij opgeheven, en wordt derhalve nog altijd door de andere partij beschouwd als rechtens bestaande; de Regeering en de liberale partij geeft voor den strijd te voeren tegen de hierarchie, maar die strijd wordt inderdaad gevoerd tegen de Roomsche Kerk, die door het dogma der onfeilbaarheid niet in wezen is veranderd; buitendien behoort de vereering van den Paus, de gemeenschap van de geloovigen met den bisschop van Rome tot het wezen van het Katholieke geloof; zoodra die gehoorzaamheid belemmerd wordt, is de Katholiek niet meer vrij in zijn geloof. De Kerk kan haar recht naar goddelijke verordening te bestaan niet afhankelijk stellen van het gevoelen van het staatsbestuur, m.a.w. zij oefent op aarde het hoogste, het alleen souvereine gezag uit. De strijd tegen de Roomsche Kerk, blijkbaar uit de confessioneele wetten, wordt niet vrijwillig, niet uit eigen beweging gevoerd, maar ter eere en ten bate van Pruisen. De vervolging van de Kerk is te schandelijker, omdat zij het is die zich verdienstelijk heeft gemaakt tegenover de beschaving; de Kerk heeft aan de wieg gestaan van alle Staten van Europa, zij was het die de Europeesche volken vereenigde tot een broederfamilie, zij was het die de Europeesche volken deed verheffen boven al de andere volken der aarde, en nu noemt men den strijd tegen die Kerk den strijd der beschaving, als waren de aanhangers van die Kerk barbaren! De confessioneele wetten moeten worden veroor-

deeld in naam der vrijheid; zijn enkele priesters in strijd gekomen met de bestaande wet, dit is geen reden de geheele Kerk aan banden te leggen. Ook de pers heeft haar uitspattingen in ruime mate en toch verleent men haar steeds meerder vrijheid. De Staat is verplicht volkomen vrijheid te verleenen van godsdienstige overtuiging; waarom belemmert zij dan de vrijheid van den clerus? Gaat de Staat op dien weg voort, dringt zij de Kerk op een scheve helling, dan zal het gevolg zijn, dat zij straks als een lawine tegen den Staat aanrolt. Kerk en volk zullen zich dan nog nauwer bij elkander aansluiten om te strijden voor de vrijheid van geloof en geweten. Pater Greuter maakte de persoonlijke opmerking, dat de Tirolers, die hem hadden afgevaardigd, de confessioneele wetten nooit zouden erkennen!

Wat de Regeering blijkens de bewerking van de confessioneele wetten en de memorie van toelichting in kracht te kort kwam, werd ruimschoots vergoed door de energie, waarmede de liberale afgevaardigden de maatregelen van tegenweer ten opzichte van de Roomsche kerk verdedigden; harde waarheden moesten de verdedigers van de zoogenaamde rechten der Kerk hooren. Oostenrijk, sprak o.a. Göllerich, is een rechtsstaat en kan derhalve geen confessioneele Staat zijn, geen staatsgodsdienst erkennen; alle confessies zonder onderscheid moeten zich onderwerpen aan den Staat; de Roomsche geestelijkheid echter predikt verachting van de wetten van den Staat, waarin zij wordt voorgegaan door den onfeilbaren opperpriester, die verzekert, dat men God d.i. hem zelf meer moet gehoorzamen dan de menschen. De Staat heeft dus slechts de keuze om of zich slaafsch aan Rome te onderwerpen, of zijn zelfstandig bestaan te verdedigen. Strijd tegen den modernen Staat is het wachtwoord der Kerk; daartoe heeft zij bondgenooten noodig en zij vereenigt zich met de vijanden der Grondwet, de staatsrechterlijke oppositie; de Kerk maakt de liberalen verdacht als petroleurs, maar dit verhindert haar niet met de sociaaldemocraten in verstandhouding te treden. Regeling van de grenzen tusschen Staat en Kerk is derhalve dringend noodig; een betere redactie van de confessioneele ontwerpen wordt daartoe vereischt, want zooals die wetten worden voorgesteld, kunnen zij worden ontdoken, en wetten, voor welker stipte naleving niet wordt zorggedragen, ondermijnen het rechtsgevoel des volks, demoraliseeren het volk.

Fux wees op de zonderlinge houding van de nationale oppositie, die zich aan de zijde der ultramontanen had geschaard; de Polen wendden zich tegen de Regeering, zoodra het bleek dat deze hen niet langer wilde volgen in hun buitensporige eischen betreffende hun nationale zelfstandigheid. Nog zonderlinger, en een verkrachting van de geschiedenis mocht het heeten, dat men aan de zijde van de verdedigers van het absolutisme van Rome de nakomelingen vond van hen, die 3½ eeuw geleden de voorloopers en baanbrekers geweest zijn van de Hervorming; zij verloochenden daarmede den man, den edelsten dien hun natie

ooit had opgeleverd, die op den brandstapel te Constanz zijn overtuiging bezegelde; zij meenden dat de ultramontanen hun streven naar nationale zelfstandigheid zouden bevorderen, maar zoodra zij zouden hebben uitgediend als hulptroepen voor den strijd der Curie, zouden zij als verder onbruikbaar worden weggeworpen.

Verschillende sprekers van de linkerzijde haalden uit de geschiedenis de wapenen tegen de Roomsche Kerk, wezen op de onzedelijkheid van sommige pausen, op de wreede vervolgingen van andersdenkenden, op den Bartholomeusnacht enz. De afgevaardigde Suess ging de verschillende kerkelijke stelsels na, die in Oostenrijk waren gevolgd sedert de herstelling van het Katholicisme; in de 17de eeuw de Regeering van Keizer Ferdinand en pater Lamormain; men behoefde onder de vruchten van dat stelsel slechts den dertigjarigen oorlog met zijn gruwelen te noemen; toen eindelijk na dien rampzaligen oorlog de vrede gesloten werd, werd die vrede door den Paus nog vervloekt; van dien tijd af dagteekent de scheuring tusschen Noord- en Zuid-Duitschland; die geheele tijd strekte ten bewijze, dat er geen treuriger tijden zijn, dan die waarin het staatsbestuur onderworpen is aan de macht der Kerk. In de 18de eeuw zag men het tegenovergestelde; nu werd de Kerk het werktuig van den Staat, en schoon het stelsel van Keizer Joseph, ontijdig in het leven geroepen, geen wortel kon schieten, ook omdat het op een verkeerd beginsel was gebouwd, was de naam van dien Keizer toch steeds populair gebleven, als die van een man van karakter, die het goede wilde voor zijn volk. De 19de eeuw was de tijd der Concordaten en men wist hoe Rome met die Concordaten omsprong; in 1813 sloot Pius VII een concordaat met Napoleon; zoodra evenwel de krijgskans zich tegen den Keizer keerde, werd het Concordaat verbroken, op grond dat geen Concordaat voor den Paus verbindend is van het oogenblik af dat erkend is, dat het in strijd is met de wetten Gods en de belangen van den godsdienst.

De beschuldiging dat de confessioneele wetten een navolging waren van de Pruisische kerkelijke wetten, werd door den afgevaardigde Wildauer met kracht bestreden; hij herinnerde de ultramontaansche afgevaardigden aan den tijd, toen de liberalen eveneens op die confessioneele wetten aandrongen, terwijl in Berlijn nog het innige vriendschapsverbond bestond met de Roomsche geestelijkheid.

De afgevaardigde Dittes maakte als democraat de juiste opmerking, dat er altijd sprake was van hetgeen G o d e s of des K e i z e r s was, maar dat niemand vroeg wat des Vo l k s was; de hierarchie en het staatsbestuur hadden ten allen tijde, beschikkend over hetgeen hun geen van beiden toebehoort, op de onkunde van het volk gespeculeerd; nu was er rusie ontstaan onder de compagnieschap, maar waarom gaf men aan het volk niet de meest volledige gewetensvrijheid?

De rede van den Minister van Eeredienst en van den president-Minister onderscheidden zich door meerdere vastheid van toon ten op-

zichte van de handhaving van de confessioneele wetten, dan men na de memorie van toelichting zou hebben verwacht. Hun verklaringen te dien opzichte werden van liberale zijde met daverende toejuichingen ontvangen. De Minister van Eeredienst wees op de verkeerde opvatting, die de tegenpartij had van art. 15 van de grondwet, waarin wordt gezegd dat de Kerk haar inwendige aangelegenheden geheel onafhankelijk regelt; immers, in datzelfde artikel wordt ook gezegd, dat de Kerk als elke andere vereeniging, onderworpen is aan de wetten van den Staat; buitendien, sprak de Minister, wie zal bepalen wat tot de inwendige aangelegenheden van de Kerk behoort, en wat niet. Daarom juist is een speciale wetgeving noodig, want de Kerk grijpt te veel in de maatschappelijke verhoudingen in, die tot het gebied van den Staat behooren; ook kan de Staat niet dulden, dat de godsdienst wordt misbruikt tot woelingen, die gevaarlijk zijn voor den Staat. Men spreekt van de onveranderlijke rechten der Kerk, maar daaronder wordt gebracht wat wel degelijk behoort tot de bevoegdheid van den Staat: het huwelijk, de erflatingen, het onderwijs, de rechtspleging over de geestelijkheid, enz.

De meerderheid, groot boven verwachting, waarmee de confessioneele wetten werden goedgekeurd, is naast de gevoerde discussie het sprekendst bewijs, dat die wetten niet ontijdig zijn, maar beantwoorden aan een diep gevoelde behoefte; het feit is te merkwaardiger omdat Oostenrijk een overwegend Katholieke Staat is, waar de nationale quaestie niet zooals in Duitschland het hoofdmotief vormt van den strijd tegen de machtsaanmatiging van Rome.

Terwijl wij de beraadslaging in den Oostenrijkschen Rijksraad over de confessioneele wetten nagingen, rees de vraag bij ons op, of de liberale partij op dezelfde wijze als in Pruisen den strijd tegen de Kerk niet te gering acht; haar hoofdwapen is het vaststellen van wetten, waardoor de grenzen tusschen Staat en Kerk worden afgebakend en de laatste verplicht zich aan het gezag van den Staat te onderwerpen. 't Is veel, maar lang niet alles; zullen die wetten vruchten afwerpen, dan moet de beteekenis van die wetten, de beteekenis van den strijd tegen de Kerk ook in die kringen duidelijk worden gemaakt, waar men tengevolge van gebrek aan ontwikkeling, zich van den Staat en van staatswerkzaamheid weinig begrip kan vormen, en waar de Kerk bijna het eenige middelpunt is van het openbaar leven. Het officieele onderwijs van den Staat, ook indien het aan de meest bescheiden eischen beantwoordt, - wat in Oostenrijk in nog veel mindere mate het geval is dan in ons land, - zal nooit genoegzaam zijn om die noodzakelijke algemeene ontwikkeling van het volk te verkrijgen, waardoor het niet langer in de hand des priesters is ‘als 't slachtvee, dom en roerloos.’ Daarvoor is vooral ook noodig een algemeene propagande; het meedeelen van kennis in allerlei vorm ook aan het levend, niet enkel het opkomend geslacht. De ultramontaansche partij geeft

in ijver voor de propagande van haar beginselen, door de oprichting van vereenigingen, door nooit verflauwden ijver een beschamend voorbeeld, waarvan het succes uitlokt tot navolging.

Een tweede vereischte voor de liberale partij om te slagen in den strijd tegen het ultramontanisme - wat zij eveneens van dezen tegenstander kan leeren - is tucht. Voor 't oogenblik slechts is de liberale partij in den Rijksraad eensgezind; maar zal zij het blijven? Wij durven die vraag niet terstond bevestigend beantwoorden. En toch, zal zij slagen, dan is het voor alles noodig, dat zij evenals haar tegenstander zich laat leiden door één grootsch idee, dat allen zoodanig bezielt, dat er geen plaats is voor het individualisme, voor persoonlijke eerzucht of ijdelheid, die alleen bij gedemoraliseerde partijen den boventoon voeren en het tot standbrengen van alle groot en goed werk onmogelijk maken.

12 April '74.

NOORMAN.

Letterkunde.

Vrucht van dertig jaren.

Woordenboek der Frequentatieven in het Nederlandsch, 1e en 2e Afl. door Dr. A. de Jager. Te Gouda, bij G.B. van Goor Zonen, 1873.

Alweder een woordenboek, zal wellicht deze of gene zeggen. Terwijl dat van Van Dale (helaas na den dood van den bewerker!) voltooid is, en *het* Woordenboek der Nederlandsche Taal langzaam maar statig vooruitgaat, verschijnt er op nieuw een woordenboek, dat, zoo al niet den geheelen schat der tegenwoordige taal, dan toch een goed gedeelte daarvan alphabetisch behandelt. De opmerking is dan ook reeds gemaakt, dat dit woordenboek zijn *raison d'être* mist, daar toch verreweg de meerderheid der behandelde woorden ongetwijfeld ook in het groote woordenboek hunne plaats zouden hebben gevonden. Hoewel deze opmerking niet geheel zonder grond is, is het aan den anderen kant licht te begrijpen, dat een man als Dr. De Jager, die het grootste gedeelte van zijn leven achter zich heeft, en meer dan dertig jaren aan zijn geliefkoosd onderwerp heeft gearbeid, de vruchten van zijn werk wil zien en op zijne roemrijk verworven lauweren rusten. Het kan mij dan ook niet van het hart, van de uitgave van dit boek den kundigen bewerker een punt van verwijt te maken, al begrijp ik, dat der Redactie van het Woordenboek niet veel anders overblijft, dan de onaangename taak, om - indien zij althans zoo volledig mogelijk wil zijn - Dr. De Jager's Woordenboek te laten excerpeeren. Want De Jager heeft eene belezenheid, die bijna ongeloofelijk is; zelfs de onbekendste dichters en schrijvers van alle tijdvakken onzer letterkunde heeft hij gelezen en de opgezamelde bouwstoffen zóó geordend, dat hij er te allen tijde over beschikken kan. Verbazend is het aantal woorden, dat bij De Jager gevonden wordt, wier bestaan men evenmin zou vermoeden, als de schrijvers, waaraan ze zijn ontleend. Ik behoef slechts namen te noemen als Porjeere, van Elverveldt, Lentfrinck e.a., die zeker velen met mij voor het eerst in de dichterwereld zullen ontmoeten. Als bijdrage voor den woorden-

schat van ‘al wat in boeken steekt,’ is dus Dr. De Jager's woordenboek hoogst gewichtig.

Dat ik de waarde der frequentatieven, als zoodanig, niet zoo hoog stel als de bewerker van het Woordenboek zelf, zal hij mij ongetwijfeld ten goede houden. De behandeling der frequentatieven is nu eenmaal De Jager's lievelingsvak, waaraan hij een groot deel van zijn leven gewijd heeft, en voor zulk een vak krijgt men eene voorliefde, die ons licht de waarde daarvan doet overschatten. Voor mij zijn de sterke werkwoorden met al hunne, door klankwisseling gevormde, afstammelingen belangrijker, dan de frequentatieven, die zwak zijn en dus uit den aard der zaak zich in geen talrijke nakomelingschap mogen verheugen. Ook zou men over sommigen der als frequentatieven opgegeven werkwoorden eene discussie kunnen openen, of zij al dan niet frequentatieven zijn. Dit zou o.a. kunnen plaats hebben over *druppelen*, dat niet is *het herhaalde druppen*, maar m.i. eene afleiding van *druppel;* over *bengelen*, *brimmelen*, *gorgelen*, *geeselen* e.a. Maar zulk eene discussie zou moeilijk de aandacht der lezers kunnen gaande houden - de in den *Taalbode* gevoerde strijd over *herinneren* kan dit bewijzen, - omdat dit voor de meesten een punt van zeer ondergeschikt belang is. Liever wil ik de lezers van *de Tijdspiegel* aansporen, het boek zelf ter hand te nemen en den rijkdom van woorden en vormen onzer taal en de belezenheid van den bewerker te zien in belangrijke artikelen als *fommelen*, *futselen*, *heimelen* e.a.

Wat de indeeling der woorden betreft, die door Dr. de Jager naar de *uitgangen* zijn gerangschikt, mij dunkt, eene geheel alphabetische schikking had de voorkeur verdiend, 1°. omdat men zoodoende een beter overzicht krijgt van frequentatieven, die alleen in uitgang verschillen, en 2°. omdat het zoeken naar een woord daardoor eenigszins ware vergemakkelijkt, en het practisch belang van de lezers is iets, wat bij het schrijven van een boek steeds moet worden in het oog gehouden.

Al het gezegde neemt evenwel niet weg, dat het Woordenboek van Dr. De Jager eene zeer gewichtige verschijning is op het gebied onzer taalvormen; als zoodanig kan ik - meer nog dan om de kennis der frequentatieven zelven - het boek aan allen aanbevelen, die zich met de studie onzer taal bezig houden.

Dat er in het Woordenboek, met hoeveel zorg en nauwkeurigheid ook bewerkt, enkele onjuistheden en onvolledigheden zijn op te merken, wien zal het verwonderen? Toch meen ik de weinigen, die mij in het oog zijn gevallen, bij mijne aankondiging van het boek niet te mogen verzwijgen.

Zoo staat kol. 119 opgegeven als Akensch dialect met de beteekenis van *uitvlucht* het woord f o e f, dat vooral in het verkleinwoord *foefje* bij het grootste gedeelte van ons volk in dien zin bekend is; en kol. 164 staat als Groningsch te boek het werkwoord g r i e n e n, met de beteekenis *pruilen*, terwijl het ook in Holland en Utrecht in algemeen gebruik is.

Bij b a z e l e n staat aangeteekend: ‘in onze woordenboeken onbekend,’ terwijl het gevonden wordt bij Van Dale.

Bij g a n g e n (kol. 136) ware de toevoeging niet overbodig geweest, dat dit werkwoord volkomen gelijk staat met ons *gaan*, hetwelk er, blijkens *ging*, slechts een wisselvorm van is, evenals voor *vangen* in het middelnederlandsch *vaen* wordt gebruikt, en *staan* van *standen* gevormd wordt.

Bij g r a s d u i n e n (kol. 157) laat De Jager zich wel wat sterk tegen het werkwoord uit, dat daarvan gevormd is. Het werkwoord *grasduinen* staat zoowel in de woordenlijst van De Vries en Te Winkel als bij Van Dale opgegeven, en is tegenwoordig veel gebruikelijker dan de oorspronkelijke uitdrukking ‘*in grasduinen gaan*,’ die niets anders is dan eene antiquiteit.

Bij de woorden *behemstig en behemstelijk* (kol. 198) kan gevoegd worden, dat in de spreektaal ook nu nog *beheimst* in gebruik is, vooral in de uitdrukking ‘ergens *beheimst* mede zijn,’ d.i. *geheimzinnig.*

Bij *hubbelen* en *drubbelen* kan ik een voorbeeld voegen uit een onuitgegeven fragment van den *Malegijs*, dat op de Bibl. der Maatsch. van Nederl. Lett. berust:

> Als ic di wane slaen,
> Bestu mi wel sciere ontgaen,
> Ende ontslopen ende *onthubbelt;*
> Eer ghi mi nochtan *ontdrubbelt*,
> Sal het u costen tlijf.

Bij *goyen* (*Wal.* 8237; kol. 185) mag vooral niet ontbreken *Taalen Lttb.* II. bl. 275 vgg. Over *wihot* (kol. 224 noot), niet *wi hot*, zie men Dr. Verwijs op *Rose* 8613.

Eindelijk een paar rectificatiën uit het Middelnederlandsche taalgebied. De eerste betreft het citaat uit Blommaert (kol. 61). *Dauwen* is daar geen praesens, maar een imperfectum, blijkens *custen* in vers 107. Evenals men van *verspouwen* of *verspuwen* het imperfectum *verspau* maakte, en van *berouwen* het praet. *berau*, zoo was *dau*, *dauwen* het regelmatig imperfectum van *douwen* of *duwen.*

Dat ten slotte *ketsen* (kol. 251) wel degelijk *jagen* is, als afgeleid van het Fransche *chasser*, en niet *afkeeren*, kunnen de plaatsen bewijzen, die ik op *Hist. v. Troyen*, vs. 1438, heb bijeengebracht.

En hiermede meen ik mijne taak te hebben volbracht en neem ik afscheid van den Nestor onzer taalgeleerden, met den wensch, dat het hem zal gegeven zijn, zijn Woordenboek voltooid te zien en nog veel te arbeiden ten nutte onzer taal, aan wier studie Dr. De Jager zich zijn geheele leven niet zulk een gelukkig gevolg gewijd heeft.

Leiden, April 1874.

J. VERDAM.

Een weinigje uit het spoor.

Gederailleerd. Novelle door Gerard Keller. Arnhem, D.A. Thieme, 1873. Een deel groot 80.

De heer Keller schildert in deze Novelle eene werkstaking en een oproer van fabriekarbeiders. Hij verplaatst ons hiermede midden in de *question brûlante* van den dag op sociaal gebied, meer bepaald midden in den strijd tusschen kapitaal en arbeid. Was het zijn doel iets bij te dragen tot oplossing van het vele hoofden en pennen in beweging brengende, moeielijke vraagstuk? Geeft hij iets aan de hand om de verhouding tusschen werkgevers en werknemers beter te regelen, of kiest hij partij tusschen de fabriekanten en hunne werklieden?

Och neen! Hij laat de arbeiders door hunne *grève* zich zelven zoowel als hun meesters veel schade toebrengen, een van laatstgenoemde door zijne fermiteit over de ‘strikkers’ zegevieren, eene vrouwelijke industriëel philantropische pogingen aanwenden om het lot van haar volk te verbeteren, natuurlijk het voor en tegen hiervan beredeneeren, maar overigens moeten de feiten voor zich zelf spreken. Lessen op industriëel gebied moge hij geven, een stap nader tot de oplossing der questie brengt hij ons niet, en een eigenlijk tendenzstuk over dit onderwerp wil zijne Novelle niet zijn.

Ook de titel doelt volstrekt niet op de mannelijke of vrouwelijke fabriekanten, die in de Novelle voorkomen, noch op hunne werkstakende en oproerige onderhoorigen. Wij moeten dus de strekking elders zoeken. Of heeft het verhaal die niet? Wordt hier geen denkbeeld in beeld gebracht of is er geen *morale de la fable* aan te wijzen? Dit moet toch, want ‘gederailleerd,’ buiten 't spoor geworpen of geloopen, van de rails geraakt, wordt hier niet in eigenlijke beteekenis gebruikt, In 't geheele verhaal komt geen spoorwegongeluk voor, waaraan de naam ontleend kan zijn, en blijkbaar moet hij dienen om de eene of andere zedelijke buitensporigheid aan te duiden. Maar op wie doelt die titel dan? Wie derailleert of raakt buiten 't spoor? De baron de Saint-Cyr, zijne dochter, later ook zijn zoon maken alle drie zich aan buitensporigheden schuldig; ja, het geheele gezin is reeds lang voordat het verhaal begint van den rechten weg af: eene adellijke familie is door de verkwisting van het hoofd des gezins tot diepe armoede vervallen, of buiten 't spoor geraakt, waarop in den regel zulke families met meer of minder voorspoed voortsporen.... met een woord, 't is een gederailleerde boel! Die verkwisting en wat er het gevolg van is worden echter in de Novelle zelve niet verhaald. De vader mag dus de gederailleerde niet heeten. Hij is bij zijn optreden en blijft tot aan het einde de berooide edelman. De moeder vervult eene meer lijde-

lijke rol, oefent althans niet rechtstreeks invloed op den gang der gebeurtenissen uit. De zoon gedraagt zich een tijdlang, de omstandigheden in aanmerking genomen, zeer goed, blijft ten minste binnen 't spoor, en wordt eerst later het spoor bijster, als hij de onvergenoegde fabriekwerkers gaat ophitsen en voorthelpen, om zich over zijne teleurgestelde liefde te wreken. Maar ook dit is niet de hoofdzaak der geschiedenis; en er schiet niemand over dan de dochter, de buitensporigste van allen, op wie dat ‘gederailleerd’ van toepassing is. Zij ging eenige jaren vroeger met een mijnheer ‘er van door,’ paresseert als courtisane aan Europeesche hoven en badplaatsen en komt thuis om de reeds gederailleerde familie nog verder van den weg te helpen.

Met dat thuiskomen begint het verhaal; en al is zij bij haar optreden nog *la grande dame*, die een optrekje huurt, schijnbaar van hare rentjes leeft en door hare schoonheid en lieftalligheid *conquêtes* maakt, zij is werkelijk ver buiten 't spoor geloopen en zinkt al dieper en dieper in de modder of het slijk van grove onzedelijkheid....

Naar mijn inzien is het alles behalve aesthetisch of met de eischen van den goeden smaak overeen te brengen, zulk een schaamteloos schepsel, met een vader er naast, die zich in eene restauratie eens gaat te goed doen van het geld. dat zijne dochter op de gemeenste manier verdiend heeft, tot hoofdpersoon eener Novelle te kiezen.

Al is er in het heele boek niets dat in de verte zweemt naar de beruchte passage van de *Lidewyde*; al wordt de courtisane door den auteur niet in bescherming genomen, en ontvangt zij loon naar werken, ja, al moet zij slechts dienen, om aan te toonen welk een verderflijken invloed zulk een zedeloos schepsel op hare omgeving uitoefent; - zij maakt o.a. een rechtschapen man ontrouw aan zijn echtgenoot; schrikt eene jonge dame, die zonder hare verschijning misschien genegenheid voor haar broeder had opgevat, van een huwelijk met hem af; verschaft dienzelfden broeder, hoewel onwillekeurig, de middelen om wraak te nemen en zich zelf te verderven; om niet te spreken van het verdriet harer moeder, en van de verhoogde schande de reeds ontadelde familie aangedaan! - al ontwijkt de auteur den schijn van onzedelijkheid te prediken of de ondeugd op te sieren en zoo te vernissen, dat zij aantrekkelijk wordt, toch kom ik op tegen dit op den voorgrond plaatsen van zulk een diep gezonken vrouwelijk wezen. Ik vind het noch fijn noch kiesch. Den kunstenaar moge het geoorloofd zijn ook het zedenbederf in zijn drama op te nemen en de donkere schaduwzijde van een bedorven vrouwenleven te gebruiken, om het lage en gemeene te doen uitkomen, dat in de hoogere klassen der tegenwoordige maatschappij nog gevonden wordt; - de Franschen mogen er in voorgaan en uit den *demi monde* hunne heldinnen kiezen, of hoog geplaatste dames schilderen, aan welke men een naam kan geven, dien men in een fatsoenlijk gezelschap niet uitspreekt; - de Nederlandsche romanschrijver is naar mijn oordeel op den verkeerden

weg, als hij om de geestelijke en zedelijke ellende der hedendaagsche beschaafde wereld te kenschetsen, zijne Fransche confraters navolgt. Ik zette daarom ‘een weinigje uit het spoor’ boven deze aankondiging, omdat de schrijver van onze Hollandsche manier afwijkt, en zonder mij de bevoegdheid aan te matigen van den heer Keller de les te lezen, meen ik toch hem in bedenking te mogen geven, of het niet beter is het spoor te houden dat de Engelsche meesters in het vak ons wijzen? Walter Scott en Dickens, Thackeray en Kingsley, zelfs Richardson en Fielding, om van andere *Dii minorum gentium* niet te spreken, hebben wel allerlei onzedelijke personen van beiderlei geslacht, meermalen tot groote ergernis van puriteinen en rigoristen, ten tooneele gevoerd, maar ik herinner mij niet, dat zij ooit zulke dames als Mélanie (Melanis, bijnaam van Venus, de zwarte Aphrodite) tot de heldinnen hunner kunstwerken verhieven of de hoofdrol aan haar toedeelden. Ik vind het uitmuntend bij onze Fransche naburen ter school te gaan om den vorm; wij deftige Hollanders kunnen nog veel van hen leeren, als het op losheid van stijl, geestigheid van den dialoog enz. aankomt; maar wat het wezen der zaak, het gehalte van Novelle, roman of tooneelstuk betreft, zijn onze Engelsche naburen de beste meesters, om van onze eigen schrijvers te zwijgen, omdat er onder hen zijn, die door het slechte voorbeeld der Fransche litteratuur zich reeds lieten meeslepen.

Het spijt mij te meer, den heer Keller onder hen aan te treffen en hem met zijne schepping van de barones Mélanie de Saint-Cyr niet te kunnen geluk wenschen, omdat hij juist wat den vorm aangaat met deze Novelle zoo goed geslaagd is. Er is iets van het losse der Fransche manier in dit zijn verhaal, de descriptie is plastisch, de gesprekken zijn natuurlijk, ongedwongen, geestig niet zelden, er is gang in de handeling, en het geheel geeft eene alleraangenaamste lectuur. Met de karakters heeft hij wellicht wat te veel met den Franschen slag omgesprongen en bijv. Robert en mevrouw Van Brander niet aan zich zelven gelijk laten blijven; beiden zijn later eenigszins andere persoonlijkheden dan waarvoor men hen in den beginne aanzag; en over 't algemeen is het geen beminnelijk soort van menschen, waarmede hij ons in gezelschap brengt. Dit staat echter den dichter vrij; hij heeft het recht noch optimist noch idealist te zijn; maar het staat ook aan den lezer vrij, en ieder die het voor de kunst opvat heeft het recht, te betuigen, dat er iets ontbreekt als het donkere van een tafereel de lichtzijde te veel overschaduwt. Stond tegenover die zoo heel zwarte Aphrodite een *etwas idealisch gehalten*, rein zedelijk vrouwenbeeldje, een liefelijk wezen, welks jeugd en schoonheid, rijkbegaafde geest en liefhebbend hart ons met het proza des levens kon verzoenen, de Novelle zoude ontzaglijk veel gewonnen hebben, de schaduwzijde althans veel verzacht zijn. Bertha is met al hare goede hoedanigheden, met al hare philantropie, hiertoe te prozaïsch, te koel beredeneerend, het *ewig Weibliche* komt in haar niet genoeg voor den dag, en de ideale zijde,

de poëzie van het leven, vooral van het vrouwenleven, mag naar mijne meening in Novellen als deze niet worden gemist. Het *Ehret die Frauen!* van Schiller is nog niet verouderd, en ik pleit voor het schoone geslacht van Nederland. Zijn er, helaas, ook in ons vaderland geestelijk en zedelijk verwaarloosde, diep gezonken vrouwelijke wezens, 'gederailleerd' als de barones Mélanie de Saint-Cyr, voor wie zij het type konden leveren, er zijn Goddank! ook nog meisjes en vrouwen genoeg, dieper gevoelende, warmer van hart en dichterlijker van gemoed dan genoemde vrouwelijke fabrikant. Ik herhaal daarom mijne spijt, dat de heer Keiler, die zijn gevestigden naam door dit zijn werk zoo goed heeft gehandhaafd en van wiens lof ik niets wil afdingen, in zijne vrouwenbeeldjes niet gelukkiger is geweest. Door de hoofdpersoon van *Gederailleerd* zal zijn roem niet verhoogd worden en onze letterkunde heeft aan deze imitatie der Fransche romantiekgeen behoefte.

Kampen, Februari 1874.

J. HOEK.

Een genrestukje niet zonder.....

De keus des harten. Historisch verhaal door Hendrik Conscience. Met 4 platen van Edward Dujardin. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff. 1874.

Hoewel we bij onze broeders van halven bedde, de Vlaamsche Belgen, met wie we, toen wij samen nog thuis woonden en zooveel nauwer waren verbonden, broederlijk gekibbeld en ten laatste broederlijk gebokst hebben, om tegenwoordig weder in vrij goede verstandhouding te leven, - hoewel we bij die broeders, zeggen we, vrij wat familietrekken waarnemen, bestaat er tusschen hen en ons ook nog al eenig verschil, dat ook in de letterkunde van beiden uitkomt. Hebben wij Noord-Nederlanders daar iets meer gereserveerds, hetgeen lichtelijk in iets gemaniëreerds overslaat, iets stijfs in onze vormen, wat we eerst in de laatste jaren poogden af te leggen; zij hebben daarvoor iets ongegeneerds, dat tot in het flapuitachtige en in het plompe kan loopen, iets wat zelfs hunne meest gekuischte schrijvers niet altijd en geheel verloochenen. Zijn en gevoelen wij ons in het essentieële vrijer; zij zijn in hunne vormen en zegswijzen losser; taal en toon dragen bij hen niet zoo het keurslijf der convenientie. Er is waarin wij bij hen, - en er is waarin zij bij ons kunnen ter school gaan. Wat natuurlijke losheid zou ons geen schade doen, en met menig woord bij hen in gebruik konden we onze taal inderdaad verrijken, al schokschouderden onze op dit punt orthodoxe puristen daartegen in den be-

ginne een weinig. Vooral Conscience maakt op het hier gezegde geen uitzondering.

Hij behandelt in ‘De Keus des Harten’ eene episode uit de dagen, welke men nog als Belgiës heldentijd kan aanmerken, hoewel de worstelingen daar niet met zoo gunstig gevolg werden bekroond, als de latere, bangere van ons voorgeslacht tegen vreemde dwingelandij. Geestelijken en grooten zouden dat streven naar vrijheid tegengaan, en het volk en zich zelven overleveren aan vreemde macht en invloeden. Inwendige, onderlinge verdeeldheid werkte daartoe mede. Frankrijks koning, Lodewijk XI, stookte daaronder en vond in de heeren van Croy gewillige handlangers, al schenen zij de zijde van Filips de Goede van Bourgondië te houden, vooral in diens oneenigheden met zijn zoon, den lateren Karel de Stoute, die hier niet misteekend is. Dat de oude hertog de steden aan de Somme aan Frankrijk afstond, geschiedde op grond of onder den glimp, dat Bourgondië's hertog deze alleen bij pandrecht inhield. Wij hebben ons evenwel bij deze ingewikkelde twisten minder op te houden, wijl Conscience de geschiedenis van dien tijd meer slechts als een achtergrond heeft behandeld en de roman hoofdzaak blijft.

Daarin is het beloop spannend, de meeste tooneelen zijn levendig geschetst, de karakters komen sterk en open genoeg uit tot hardheid in de trekken toe, adres aan Otto en zijne hartstochtelijkheid en heerenovermoed en aan dat onvrouwelijke figuur van eene jonkvrouw Judith. Wij weten, dat in die dagen ook onder voorname standen en aan de hoven wat andere begrippen van kieschheid heerschten dan tegenwoordig, en dat er veel werd gesproken en gedaan wat men nu een horreur zou achten; doch zoo *grell* met haar hartstocht voor den dag te komen bij medeminnares en vader en broeder en minnaar, is zelfs voor zoo'n dame ruim kras. Al is Blumauer's ‘*Vom Fuchs hat sie den losen Kniff*, *Die Griffe der Hyäne*’ van haar ten volle waar; zij spreidt haar jaloezij al te open ten toon. Hugo van Staden is, bij al zijn krijgsmoed, nu en dan wat flauw. Edoch hij is verliefd; houden we hem dus iets ten goede. Dat hij er tegen opziet om eene Judith te huwen, begrijpen we; en dat zij zich als ware 't aan hem toewerpt kon hem bezwaarlijk innemen en gewilliger maken. Het is zeer onvrouwelijk en hartstochtelijk dom, zoodat het stuitend wordt. Zelfs als eene tegenstelling van Bertina was dit niet noodig. Deze is een lief vrouwelijk beeldje, waarin fijne trekken zijn op te merken. Haar vader is flink geschetst. De man die zijn ergernis stil draagt, zijn smart geen meester over zich laat worden, totdat hij als een eik die geveld wordt neerstort bij den laatsten houw, kan en mag schier razen. Dat is eene andere, doch slechts naar de omstandigheden gewijzigde uiting van dezelfde kracht.

Conscience heeft hier geen vertegenwoordiger in- of opgevoerd van de macht, die toenmaals zooveel schikte en beschikte, en die hier

wel in aanmerking had mogen komen, de geestelijke. Hier zou voor een biechtvader vrij wat te doen en te leiden en te verhoeden zijn geweest. Men zou er die heeren in die dagen ook wel niet zoo buiten gelaten, of niet zoo buiten gehouden hebben.

Ware liefhebbers van den roman, die wel nu en dan wat mijmerzieks willen, maar ook van feiten houden zooals de roman die kan opleveren, kunnen hier hunne gading vinden. Het tafereel is nu en dan vol, tot rammelens toe.

Mengelwerk.

Smoorlijk verliefd.

I.
Een hoogst belangrijk gesprek.

Men was het er te Roerlo over eens, dat de oude heer Bruins en zijn echtgenoot de gelukkigste lieden van de wereld mochten heeten. Zij bezaten een aanmerkelijk fortuin en werden als een der eerste familiën van 't provincie-stadje geëerd. Dit nam echter niet weg, dat Mevrouw Bruins gedurende jaren een onvervulden wensch had gekoesterd, die haar somtijds had doen zuchten, zelfs weenen en bidden: zij zou zoo gaarne een dochter gehad hebben. Dit ééne zou haar alles waard zijn geweest. Verscheidene jaren geleden scheen zij het toppunt harer hoop bereikt te hebben. Zij schonk destijds het leven aan een meisje, doch het kind telde nog maar weinige weken toen de dood die blijde verrassing in een bittere teleurstelling verkeerde. De kleine Laura stierf en de vroolijke illusiën van het moederhart weken voor de kille werkelijkheid, met welke zij zich nimmer volkomen had leeren verzoenen. Gelukkig echter was zij niet kinderloos. Haar William bleef haar over, wien zij haar gansche liefde geschonken had, een liefde, die zeker groot genoeg was, om er twee een meer dan toereikend deel van te geven. Hij werd haar zoon en dochter tegelijk; het geluk en de roem van haar huis. Haar zorgen bleven niet onbeloond. Nauwelijks twintig jaar oud, was hij een man, forsch gebouwd, dien men voor een dertiger zou gehouden hebben. Met zijn overige lichamelijke eigenschappen was zijn houding geheel in overeenstemming. Hij had iets geposeerds, iets stelligs en rustigs; 't laatste zelfs in die mate, dat al kon de ernst op zijn gelaat doen vermoeden, dat hij een voor zijn jaren al te sombere wereldbeschouwing was toegedaan, zijn kalmte daarentegen onwedersprekelijk bewees, dat Schopenhauer zijn filosoof niet was. Het uiterlijk was hier het beeld van het innerlijke. Ook in zijn denken was hij voorlijk. Allerlei treiterachtige vraagstukken, wier oplossing den scherpzinnigsten denkers van dien leeftijd nog te hoog ligt, was hij met een enkelen zwaai van zijn

geest te boven gekomen. Met beslistheid had hij een keus gedaan tusschen grog en beijersch, bottines en patentlaarzen, tusschen groen en bruin glacé, tusschen Shakespeare en Lincoln - en in 't algemeen, niemand zou het recht gehad hebben te beweren, dat de jongeheer William Bruins in raadselen op aarde wandelde. Mevrouw Bruins, die even goedhartig als zenuwachtig was, en wier kleine dorre gestalte tegen 't massieve en krachtige van haar zoon afstak, als een beverig beukje tegen een onbewegelijken woudeik, zag in haar William een wonderkind. Als zij tot dien Jupiter met zijn rustig en diepzinnig gelaat opzag, zou zij zich eene Godin hebben moeten gevoelen, wilde zij er niet toe komen zich zelf af te vragen of die kolossus werkelijk haar zoon was. Twijfelde zij er aan? Ik weet het niet, zooveel is zeker, als hij daar voor haar zat, kwam zij somtijds in de verzoeking van hem Bruins in plaats van William te noemen; dat William klonk haar dan bijna te kinderachtig en te familiaar. Eerlijk gesproken, de jonge heer Bruins had den ouden heer ietwat op den achtergrond gedrongen. Hoe gehecht Mevrouw ook mocht zijn aan haar wettig hoofd, voor Carolus gevoelde zij meer ontzag en eerbied dan liefde. Hij was een veel te gewichtig man voor een vrouwtje zóó zwak en onnoozel als zij was en zich zelf dikwijls beleed te zijn. De oude heer Bruins was haar heer en meester, de jonge, haar kind. Bovendien William had een toekomst. Bedroog haar niet alles, wat zij in den laatsten tijd had waargenomen, dan mocht zij het er voor houden, dat hij weldra haren wensch van vele jaren vervullen zou, want deze drong zich thans in een nieuwen vorm aan haar op: nl. dat zij eens een schoondochter zou bezitten.

Thans vinden wij Mevrouw Bruins met haar lieveling in afwachting van het diner in de voorkamer. William, met zijn armen over elkaâr geslagen, zit zooveel mogelijk in leunende houding en ziet 't venster uit, terwijl zijn moeder de koerant leest. De laatste is verrukt iets gevonden te hebben, de aandacht van haren veelbelovende waardig. ‘Heb je al gelezen William, dat de motie van de liberalen is aangenomen?’

De aangesprokene keert even zijn hoofd om. ‘Spreek me niet van de politiek moedertje; dat geschreeuw van liberaal en conservatief in den Haag! Die politiek is tegenwoordig zoo dun en smakeloos als een glaasje putwater, zoo duf als de bitter in “de Leeuw,” bemoei je er niet mee menschlief!’

‘Is de bitter in den laatsten tijd niet smakelijk, William?’ hernam Mevrouw Bruins, die zoo gaarne een onderwerp besprak, dat haar zoon niet beneden zich behoefde te achten; ‘ik dacht, dat het nog al ging. Je papa roemt hem altijd zoo hoog; “aromatisch,” zegt hij, ‘als myrrhe en aloë,’ ja, 't is zijn gewone woord.’ En, na een oogenblik pauze, vervolgt ze zoo vriendelijk mogelijk. ‘Lieve, wil je ook een glaasje?’

‘Dankje wel; die Bonekamp van den piepa doet je denken aan galnoten; de oude heer heeft evenveel smaak als een pasgeboren kind.

Op mijn woord hij onderscheidt geen patrijs van een eendvogel of hij zou het eerst aan den snavel moeten zien.' William streek met zijn hand langs zijn kinbaard en zei, meer bij zichzelf dan tot zijn moeder: ''t Is bepaald *slecht* in de Leeuw!'

't Was hoogst moeielijk voor Mevrouw Bruins een onderwerp met die diepte te behandelen, dat het aanspraak kon maken op haar zoons belangstelling, 't Gelukte haar maar zelden en zoo had zij geleerd zich tevreden te stellen met het overdenken van zijn aforismen. Aan een geregeld gesprek viel meestal niet te denken. Als de politiek en Bonekamp hem heden koud lieten, begreep zij te recht, dat iets anders hem niet in vervoering zou kunnen brengen. Zij zweeg dus, nu eens lezende, dan weêr het venster uitziende of de 'smakelooze Bruins' ook aankwam. William zweeg ook, dook nog dieper in zijn stoel, liet zijn hoofd nog verder achterover zakken, en floot den engeltjes van't plafond een deuntje toe op de wijs van 'Herz, mein Herz, warum so traurig?'

'Dat is een lief liedje Willie,' sprak Mevrouw met een paar gevoelvolle oogen; 'als ik je dat zoo hoor zingen, denk ik onwillekeurig aan den tijd, toen ik zelf zoo oud was, als gij nu zijt.... Weet ge wat *ik* dikwijls gezongen heb? vervolgde zij teeder: 'Mich fliehen alle Freuden, Ich sterb' vor Ungeduld, An allen meinen Leiden, ist nur die Liebe schuld.' Dat was in onzen tijd meer aan de orde van den dag. Het is ook een heel aardig wijsje.' Mevrouw Bruins had grooten lust het haar William eens voor te zingen: zij begon reeds: 'Mich' - doch de laatste keerde plotseling zijn hoofd om en riep 'Potstauzend Mevrouw Bruins!' alsof hij zeggen wilde: waar denkt Zoo'n mensch al over! en met zijn hoofd in de vorige positie floot hij voort tot het uit was, waarna hij, om te bewijzen, dat zijn ziel niet ganschelijk in weemoed versmolt, een 'Ach mein Lieber Augustijn' opzette, wat hij echter niet ten einde kon brengen, daar een min of meer zenuwachtige kreet hem uit zijn bovenaardsche sferen terugriep. 'Daar is Laura, 't lieve kind!' - Mevrouw Bruins wreef zich in haar kleine handjes, herhalende: 'Laura Willie!'

'A la bonne heure,' zei William, terwijl hij zich in postuur zette en zijn knevel fatsoeneerde, 'wat zou die willen?'

'Nu, Willie... nu...' sprak Mevrouw overluid, allerliefst ondeugend haar vinger tegen hem opheffende, terwijl zij bij zich zelf vervolgde: 'precies als ik in mijn tijd, ik wilde het ook niet voor mijn moeder weten.'

De deur ging open en Laura, een bleeke blondine, tamelijk achteloos en opzichtelijk gekleed, trad binnen. Terwijl de familie Bruins bezig is de bezoekster te ontvangen, nemen wij de gelegenheid te baat den lezer eenigszins omtrent haar in te lichten. Laura was de dochter van een Hagenaar, die een ondergeschikte betrekking bij het ministerie van finantiën bekleed had. Sinds eenige maanden wees, was zij bij haar oom, den heer Verhaaijen, komen inwonen. Ze bezat in

het minst geen fortuin, had evenmin recht zich te beroemen op hooge geboorte maar was bedeeld met iets, wat te Roerlo tegen die beiden kon opwegen: nl. met een veel omvattende wetenschap omtrent het uitwendig leven van personen van naam. Door haar verblijf in de hofstad had zij geleerd zonder omwegen te spreken over grootheden, die in het provincie-stadje met een zekeren eerbied werden behandeld. Ze wist het n^{r}. van Thorbecke's huis niet alleen, maar kende bovendien al de eigenschappen van zijn galarok, van zijn bruinen jas, zelfs die van zijn kamerjapon, 't Was haar geopenbaard hoe Sire gewoon was zijn dag door te brengen; wie zijn vertrouwden waren en op welke wijs hij het liefst déjeuneerde. Door eene intieme kennis ‘die 't weten kon,’ waren haar veel geheimen ontsluierd geworden, die de Roerloosche schoonen in de ooren klonken als Arabische nacht-vertellingen en, tengevolge van haar papa's betrekking bij het ministerie, was haar de politiek als een tapisserie-werkje, waarvan zij den heeren den loop der verschillend gekleurde draden met benijdenswaardige helderheid uiteenzette.

‘En dat vind ik nu eens recht lief van je, Juffrouw Verhaaijen, dat ge mij komt opzoeken.... Wat heb ik je in langen tijd niet gezien.’

‘Maak geen complimenten, Mevrouw! Wezenlijk, daar houd ik niet van. U kent me, niet waar? Ik zag u daar juist voor 't glas zitten en had nog eenige oogenblikken over; bovendien ik herinnerde mij, dat Mijnheer William mij verteld had, dat u in den laatsten tijd niet al te wel zijt geweest... ik dacht, kom ik loop eens even aan. Ik zou wel eens meer komen Mevrouw, maar ziet u, ik heb geen tijd. 't IJselijk druk met de studie. Heeft u gelezen ‘Florence's droom’ van Annie Foore, - een dame - och, ik lees tegenwoordig alleen van dames, althans bij voorkeur, u zeker ook?’

‘Ik krijg 't zeker nog wel in 't leesgezelschap, en dan zal ik 't lezen, dat beloof ik je Laura... maar had William u gezegd, dat ik ziek geweest ben? Die goede jongen is ook altijd zoo bezorgd voor me. 't Waren de zenuwen, kindlief; menschen op mijn leeftijd hebben daar licht last van; ja 't is een last, lieve! Gij en William, die zoo sterk is, dat ik er mij over verwonderen moet, dat hij een zoon van mij zijn kan, zijn wezenlijk gelukkig.’

Ofschoon Mevrouw Bruins deze woorden zeer vereerend voor haar zoon achtte, tevens streelend voor Laura, de eerste dacht er anders over. Hij gevoelde dat zijn mama zijn heidennatuur onrecht aandeed.

‘Bezorgd,’ sprak William, ‘'t mocht wat! Dat zou nu waarachtig al te kinderachtig wezen.’

‘Menschen als uw zoon, Mevrouw, zijn zeer zeldzaam in de wereld. Ze willen nooit weten, dat ze lief zijn voor een ander, maar ze zijn het daarom juist des te meer,’ beleed Laura met een uitdrukking van gevoel en bewondering in haar oogen. ‘Geloof me, Mevrouw, ik ken meer voorbeelden van dien aard. Daar hebt ge den kroonprins. Mis-

schien zou zijn uiterlijk niet doen vermoeden, dat hij zoo'n teergevoelig hart bezat, maar ik kan het u toch verzekeren, want ik heb het uit een beproefde bron. Toevallig - Ernestine van Weijer, doch die kent u niet, enfin, dat doet er niet toe, zij *kon* het weten; die heeft mij gezegd, dat hij een ganschen nacht niet heeft kunnen slapen, omdat men bij zijn Arabischen hengst sporen van den droes had ontdekt.'

Mevrouw Bruins sloeg haar handen in elkaâr ten teeken van verwondering en William zei als een kenner, 'ik kan het me begrijpen, Juffrouw Verhaaijen, Arabische hengsten zijn allerliefste diertjes', - waarop de bezoekster vervolgde, haar oogen van William naar Mevrouw Bruins richtende, - 'en zooals de kroonprins is, is Mr. William ook. Ik weet wel', voegde zij er aan toe met een zweem van een blosje, 'ik ben erg vrij en zeg het zoo maar, doch de waarheid moet erkend worden, waar en bij wien ook, dat is mijn principe, Mevrouw. En het is juist een fout van onzen tijd, dat men dezen stelregel vergeet, men gaat met omwegen te werk, heeft altijd bijoogmerken, arrièrepensées, en dat heet dan fatsoen, bescheidenheid! Hypocrisie et pruderie!!'

''t Is de waarachtige waarheid, Juffrouw Laura. De heele wereld is tegenwoordig een kolossaal poppenspel, de lieden schijnen zich vrij te bewegen, maar iemand die geen kind is kan aanstonds de draden zien, waaraan zij hangen: dat is het fatsoen, de mode, de beleefdheid en dergelijke wissewasjes meer', antwoordde de twintigjarige philosoof, terwijl hij in zijn armstoel leunende, zijn rechterhand in haar volle lengte en breedte uitstrekte. 'Wissewasjes', herhaalde hij nog eens op dubbeld verachtelijken toon en stond op om zich een glaasje port in te schenken.

Mevrouw Bruins was ondertusschen verslagen over zooveel oorspronkelijkheid en goedrondheid als Laura aan den dag leî. Zulk een schoondochter, meende zij, zou schier een al te groot geluk voor haar zijn, doch als de hemel het nu eens wilde, diende zij te gehoorzamen, en William mocht ook op iets aanspraak maken. 'Welzeker, welzeker', riep ze met een vroolijk lachje, en opstaande: 'permitteer me, lieve.' Zonder een antwoord af te wachten wipte zij de kamer uit, alleen knikte zij van ter zijde haar William vriendelijk toe, als wilde zij zeggen: och, een moeder begrijpt zulke zaken zoo gemakkelijk.

De zoon des huizes vond het volstrekt niet onaangenaam, dat zijn moeder hem eenige oogenblikken het veld vrij liet. Zij was, naar zijne meening, juist iemand die in voortdurend gevaar verkeerde van tegenover eene savante als Laura een gek figuur te slaan. 'Die oudere dames,' zei hij tot zijn bekoorlijke bezoekster - 'hebben steeds het hoofd vol van allerlei huishoudelijke zaken. Mamaatje is zoo'n halve keukenprinses.'

'Toch wel een hartelijke vrouw, dunkt me, - veel gevoel, niet waar Mr. William?'

'Wat zal ik u zeggen, Laura, 't Mensch is zenuwachtig door en door en ontzettend verzot op haar breikous. Ze drinkt veel slappe thee en houdt dol van saliemelk. Ze meent dat een mensch niet ge-

zond kan zijn zonder wollenkousen en niet zalig kan worden, als hij er den brui van geeft Zondags twee preeken aan te hooren. Daar heb je ze.' Glimlachend stak hij zijn beide handen uit alsof hij haar wezenlijk het kleine moedertje in natura aanbood.

Laura glimlachte ook eens, gaf hem een tikje met de punt van haar parasol en zei: 'Ondeugende Mijnheer Bruins, ik geloof inderdaad, dat u zeer hooge eischen aan de dames stelt, 't moet wel uiterst moeielijk zijn iemand als u te voldoen, niet waar?'

William scheen het niet noodig te achten op dezen minzamen uitval te antwoorden; 'zie,' sprak hij, terwijl hij een zakboekje te voorschijn haalde en er een portret uit nam, 'wat zegt gij van deze photografie; ge kent hem immers?'

't Scheen wel dat de aangesprokene door het portret, dat de heer Bruins haar overreikte, geëlektriseerd werd. Zij sprong van loutere verrukking half op van haar stoel en riep met het oog op 't kaartje gericht: 'Ik zou hem niet kennen, den grooten man van Chislehurst? Welzeker, Napoleon III!'

'Nu, hoe vindt ge hem?'

'Een geniale kop, Mijnheer William. Geniaal! Waren alle menschen Napoleons, de wereld zou er geheel anders uitzien, dat verzeker ik u.' Zij gaf met een vriendelijk lachje den heer Bruins het portret over en liet er op volgen: 'Hij heeft helaas veel vijanden, vooral nu de fortuin hem tegengeloopen is, doch juist een bewijs voor zijn genie. Welke groote geesten hebben die niet gehad? Men heeft hem beschuldigd, belasterd, schromelijk! Och, de dwergen vallen altijd de geboeide reuzen aan en als zij hen niet kunnen bewegen, laat staan omverwerpen, gooien zij hun met slijk en steenen.'

'Precies mijn opinie. Zijn gedrag is zeer goed te verdedigen als men zich maar op het juiste standpunt plaatst. Een adelaar is geen tamme eendvogel *en hij zal het nooit worden ook.*' antwoordde William, die ten teeken, dat hij tamelijk gerust was op zijn stelling, zijn armen over elkaâr sloeg.

'Het is mij een genot u zoo te hooren spreken, Mijnheer William, maar weinigen die dezen man begrijpen. Hij heeft traktaten geschonden, zegt men, doch ik vraag u, was hij niet juist te groot om traktaten te houden? Hij heeft zooveel bloed vergoten, maar wie hebben dat het meest gedaan, kleine of groote vorsten? Hij heeft Italië willen vrijmaken tot aan de Adriatische zee; heerlijke idee: de vrijheid te schenken aan een onderdrukt volk!! Doch weet u wat mij het meest in hem aantrekt? Wat denkt u wel?'

'..... Dat hij zulk een zonderlingen knevel droeg, Laura?'

'Mijnheer Bruins,' sprak Laura hoog ernstig, terwijl zij met haar oogen het bewijs scheen te willen leveren van de oprechtheid harer belijdenis, - 'meen niet, dat ik het uiterlijke van iemand niet op prijs zou stellen. Ik heb op dit punt mijn welgevestigde overtuiging, die

ik mij door niemand ontnemen laat. Maar als ik u zeggen zal wat ik het meest in hem bewonder, het is dit, dat hij *betrekkelijkerwijze* een meisje uit den minderen stand en zonder fortuin ten huwelijk gevraagd heeft. Niet waar, in zaken, die het hart betreffen, 't intiemste van 's menschen leven raken, heeft hij zich zoo liberaal mogelijk betoond. Zoo iemand acht ik tot in het diepst van mijn ziel. Heusch, ik kan mij de ingenomenheid met hem van iemand als u perfekt verklaren.'

'Ge werpt een nieuw licht voor mij op zijn karakter. Bepaald, ik had nooit aan dit bewijs zijner liberaliteit gedacht. 't Is zoo, waarachtig! een kolossaal bewijs ook!' De woorden kolossaal en waarachtig waren lievelingstermen van den heer Bruins Jr. 'Maar,' ging hij door, schijnbaar wat verlegen, 'wat is uw oordeel over Napoleon's gelaat; vindt gij dat die snor hem nog al goed staat? 't Beteekent wel niet veel, maar het mindere heeft toch ook zijn waarde, en het oordeel van een dame zoo smaakvol als Juffrouw Verhaaijen, stel ik op hoogen prijs.' William scheen een bijzonder gewicht aan deze vraag te hechten, hij streek allerhoffelijkst zijn eigen snor uit en wachtte haar antwoord.

Laura keek allerliefst. 'Wat zal ik u zeggen?' vroeg zij eenigszins beschroomd. 'In 't algemeen, eerlijk gesproken, houd ik meer van een kinbaard alleen, dan van knevels. Maar het kan er naar zijn, ziet u! Er zijn gezichten die bepaald behoefte hebben aan een snor, 't zij dat zij er anders te onbeduidend zouden uitzien, 't zij dat de vorm van het gelaat het beslist eischt. Napoleon verkeert m.i. in 't laatste geval. Denk u zijn bovenlip kaal, Mr. Bruins, en gij zult dadelijk bespeuren dat het geniale van zijn persoonlijkheid niet of maar weinig uitkomt. Och, geef mij eens even uw kaartje alsjeblieft.' Inmiddels stond zij op van haar stoel en plaatste zich naast William; nam in de eene hand het portret en vatte met de andere de hand van den jongen heer Bruins en sprak, met een bekoorlijk lachje de daad bij het woord voegende, 'laat ik nu uw wijsvinger op het verlengde van de rechterzijde leggen, gelijk ik de mijne hier aan den linkerkant plaats: zóó, ziet u - niet waar? is 't niet of er een nevel over dat majestueus gelaat is neergedaald?'

'Waarachtig,' bromde William.

''t Is nog een leeuw, jawel, maar een met geknipte manen. Elk gelaat heeft zijn eigen eischen, en dat in aanmerking genomen, vind ik Napoleon's puntige snor volkomen in harmonie met het doordringende van zijn oog en het snijdende van dien neus - maar in het algemeen,' en hierbij richtte zij haar oog op William's bovenlip, die op niet al te grooten afstand van de hare verwijderd was - 'in 't algemeen ja, dan houd ik meer van een kinbaard.'

William was juist van plan de zaak verder te behandelen en van Z.M. den ex-Keizer af te dalen tot zijn Excellentie den jongen heer Bruins, toen zijn mama binnenkwam, die hoe onbeduidend zij in zijn

oog ook mocht zijn, toch nog gewichtig genoeg was om hem te beletten het gesprek tot een gewenscht einde te brengen. Mevrouw Bruins vond de houding, waarin zij het tweetal verraste, allerinteressantst. Zij achtte zich geroepen haar excuus te maken, omdat zij zoolang was opgehouden geworden. Laura zelf meende dat het tijd voor haar was om te vertrekken. Na aan Mevrouw Bruins herhaald beloofd te hebben, spoedig haar bezoek eens te zullen hervatten, stapte zij de stoep af, in de vaste overtuiging, dat William Bruins, met of zonder snor, een merkwaardig man was, buitengewoon wel ontwikkeld, vooral als men in aanmerking nam, dat hij niet in de residentie zijn opvoeding genoten had.

II.
Twee in één huis.

Indien het waar is, dat het hoofd de zetel van het verstand is, kon men niet zeggen, dat Carolus Bruins' verstand nog in den tafelstoel zat, want hij had inderdaad wat zijn zoon noemde een ‘kolossaal’ hoofd. Wanneer men hem had hooren spreken, zou men onwillekeurig geneigd geweest zijn aan een preekstoel te denken. De heer Bruins toch was zelfs in zijn huis gewoon met zooveel nadruk en plechtigheid te oreeren, als waren de ernstigste vraagstukken van de wereld hem ter oplossing opgedragen. Zijn groote gestalte had iets indrukwekkends, in den toon van zijn spreken scheen iets geleerds verscholen, en in de wijze, waarop hij handelde, al blies hij slechts den rook van zijn sigaar uit, was iets sakramenteels, weshalve hij volkomen gerechtigd was, zichzelf voor een Oedipus te houden, die alle finxen, die hem uittartten, den dood zou aandoen.

In den laatsten tijd had zich aan 's mans geest een raadsel voorgedaan, dat in toenemende mate hem begon te verontrusten. Zijn William, op wien hij niets minder trotsch was dan zijn vrouw; hij noemde hem in dichterlijke oogenblikken ‘de palmboom van zijn huiselijke oäsis’ - scheen iets minder vastgeworteld in den gewijden grond. Hij was sinds eenige weken wat uithuizig geworden. Wat kan de oorzaak daarvan zijn? Een man als de heer Bruins liet zich gewoonlijk niet lang door de een of andere kwestie ringelooren. Hij bezat een zeldzame vaardigheid in het oplossen van vraagstukken en 't ontdekken van geheimen. Hij wist alles 't eerst en sloeg scherpe blikken in de toekomst. Bij dit alles echter had hij - wat voor een gewoon sterveling een zwak zou geweest zijn, doch bij hem meer een eigenschap was voortspruitende uit zijn heroieke natuur, - de gewoonte om zich de zaak zoo lastig mogelijk te maken nl. door er met niemand, wie dan ook, een woord over te spreken. Hij zocht dan het schemerlicht en de eenzaamheid, om later 't genot te hebben van met zijn

profetie uit de wolk te vallen, als niemand vermoeden kon dat hij er toe in staat zou zijn.

Op het oogenblik, dat William en Laura zoo ernstig in gesprek gewikkeld waren, maakte de heer Bruins zijn middagwandeling en overpeinsde opnieuw het vraagstuk, dat hem bij uitstek lastig voorkwam. Hij scheen het bij zichzelf gezworen te hebben, dat hij nu of nooit den waren grond van dit verschijnsel ontdekken zou. Reeds een goed eind had hij afgelegd en al wandelende begon de statige heer Bruins hoe langer hoe meer zijn kalmte te verliezen. Hij vorderde van zijn anders rustig voortschrijdenden geest zulk een buitengewone krachtsinspanning, dat zijn gansche lichaam, niet het minst het onderste gedeelte er van, er in gelijke mate door scheen aangegrepen en meêgesleept te worden. Hij rende in gestadig toenemende vaart. Gelukkig niet te vergeefs. Want niet ver meer van zijn woning verwijderd, daar openden zich eensklaps de laatste bedekselen voor zijn scherpzinnigen, doordringenden geest. Hij deed, als lag zijn konklusie op eenigen afstand van hem op den weg, tien lange en rassche schreden voorwaarts, stond plotseling stil en riep, met zijn dikken rotting loodrecht op den grond stootende: ‘Hij is verliefd, hoor je!’ Hadden de lichamelijke en geestes-inspanning die de wandelaar reeds had doorgestaan zijn aangezicht niet purper geverfd, het zou thans zeker die kleur hebben aangenomen, want zijn âren zwollen verontrustend en hij zwaaide zóó dreigend met zijn stok, dat wie hem tegengekomen was op dit oogenblik, slechts de keus overgebleven kon zijn tusschen het vermoeden, dat de deftige heer Bruins een aanval op hem in den zin had, of dat hij niet recht wijs was. Gelukkig dat er zich weldra weêr iets voordeed, waarvoor Bruins Sr. het meeste respekt had: nl. een nieuw vraagstuk. William was verliefd, maar op wie? dit werd nu de vraag. Hij begreep dat ze van het hoogste gewicht was. En hoe 't kwam, dat wist hij zelf niet recht, maar een erge ongerustheid had zich aanstonds van hem meester gemaakt, toen hij tot zijn eerste ontdekking gekomen was. Hij zag wel in, dat hij heden dat geheim niet kon ontraadselen. Hij bevond zich te dicht bij huis om een nieuwe casus positio te formeeren en naar behooren uit te werken. Zoo kwam hij aan de deur van zijn woning met het stellige voornemen om niet te spreken over zijn ontdekking en de eerste gelegenheid de beste, wanneer hij zijn gedachte den vrijen loop kon toestaan, aan te grijpen, om tot de eind-oorzaak af te dalen en haar uit het schemerdonker der gissingen en gegevens tot het volle daglicht op te halen.

Mevrouw Bruins was veel verder gevorderd dan haar echtgenoot. Tengevolge van de zinspelingen harer vriendinnen en van William's uithuizigheid was zij tot de overtuiging gekomen, dat haar zoon het hof maakte aan Laura Verhaaijen. Die gedachte had haar met onuitsprekelijke vreugde vervuld. Aanstonds was zij zich gaan verdiepen in de heerlijkheid van een schoondochter te bezitten, die de ledig gebleven

plaats in haar hart zou kunnen innemen. Haar geluk kende geen grenzen. Nu William verliefd scheen te zijn werd haar moederlijke teederheid zoo mogelijk nog verhoogd door de herinnering aan haar eigen jeugd, die als een voor goed gesloten tijdperk sinds lang achter haar lag. Vroolijk schitterden haar oogjes en vriendelijke fantasiën speelden haar voor den geest, als warme zonnestralen die dorre herfstbladeren vergulden. William werd in haar gedachte haar Carolus van vóór dertig jaar, zij zelf de blonde Laura. Nu zij haar zoon en zijn dame zoo naast elkander had zien staan, met de vingers op het portret, de hoofden elkaâr bijna aanrakende, was haar gevoel geschokt en gestreeld door dat schouwspel zoo rijk van zin. En toen Laura was heengegaan en William de kamer had verlaten, bleek het haar ten duidelijkste, dat zij veel te klein was om zooveel geluk te kunnen dragen. Ze ademde de lentelucht in op een herfstdag. 't Was haar wonderlijk te moede. Er sprong een traan in haar oog en zij wendde zich tot de rozen in de vensterbank, als dacht zij dat die reine kinderen der onschuld haar wel zouden begrijpen. Zij ging naar Lorretje, streelde hem zijn bonten rug en noemde hem ‘mijn hartje.’ En toen even daarna Carolus Bruins binnenstapte met een konklusie en een raadsel in zijn hoofd, en de sporen van een afmattende overpeinzing op zijn gelaat, vloog zij op hem toe, vatte hem bij de hand en drukte, tot zijn allergrootste verbazing, hem een kus op zijn lippen.

‘Wat scheelt je Rosalie,’ riep Bruins, nadat hij werktuigelijk zijn blozend aangezicht geleend had tot het plegen eener buitensporigheid, die in zijn ordelijk huisgezin niet te pas kwam.

‘Wel niets lieve’ - en terwijl zij haar vinger tegen hem ophief, - ‘dat zou je voor dertig jaar niet gevraagd hebben, Karel;’ dit zeggende vloog er een lachje om haar mond zoo glinsterend en teeder, dat Bruins het nog onheilspellender dan haar kus vond.

De heer des huizes zette zich inmiddels op zijn gemak, streek met de hand door zijn kuif en schudde zijn hoofd; ‘Rosalie’, begon hij ‘daar doen zich teekenen van een meer dan gewoon opgewekt zieleleven bij je voor, ik zou mij deerlijk vergissen, als gij niet op dit oogenblik het slachtoffer waart van een hardnekkige kongestie.’

- ‘Kom, kom,’ riep de gevaarlijke patiente, ‘ge meent ook altijd, dat ik ziek ben. Ik ben zoo vroolijk en moedig als ik in jaren niet geweest ben.’ Zij naderde zijn stoel en vóór Bruins het gevaar had kunnen afweren, leî zij, vertrouwelijk tot hem overbuigende, haar hand op zijn schouder, en zag hem blijmoedig in zijn toornige oogen.

Een lichte rilling voer den heer Carolus Bruins door al zijn leden. IJlings sprong hij op als wilde hij een aanval afweren, rekte zijn zwanenhals tot een zeldzame lengte uit, kruiste zijn armen, mat met een paar dof grijze oogen, die wel schenen te gapen van verbazing, de lengte van zijn kleine egâ twee, drie maal, en daar zij zelfs niet van zins bleek te zijn voor dat dreigend gebaar te wijken, snauwde hij

eindelijk, zoo scherp zijn moeilijk uit de plooien te brengen lippen dat gedoogden, haar toe: ‘In Gods naam mensch, bewaar toch je fatsoen en ga heen!’

Rosalie gehoorzaamde stilzwijgend en begaf zich verdrietig naar de naastbijzijnde vensterbank. Carolus keerde langzaam tot zijn vorige positie terug. Ook herwon hij zijn kalmte. Doch, gelijk te begrijpen is, het mirakuleuse geval speelde hem als een tergend vraagteeken voor den geest, en daar zijn oog toevallig de karaf op tafel ontmoette, kon hij het moeilijk nalaten een vermoeden uit te spreken, dat wel is waar minder vereerend voor zijn Rosalie was, doch een voldoend licht over deze zaak scheen te werpen. Hij zag zijn onnoozel vrouwtje scherp in de oogen en zei: ‘Je hebt te veel port gedronken, hoor je!’

't Opgewonden moedertje gevoelde op eens al het gevaarlijke en dwaze van haar gedrag. Zij wist immers ook zoo alles, terwijl Bruins nog niets had ontdekt. Moest zij hem nu niet op de hoogte brengen van de oorzaak. harer hartstochtehjke blijdschap? Zou zij? Zij wilde zoo gaarne, maar durfde toch eigenlijk niet. Dertig jaar lang had zij ondervonden, dat Bruins slechts tevreden was, wanneer hij zelf de geheimen raadde; dat hij alleen aan een plan zijn goedkeuring zou kunnen schenken, wanneer het in zijn eigen illuster hoofd 't eerst gerezen was. Dus was 't haar plicht ook thans te zwijgen, ten minste niet verder te gaan, dan hem dien kant uit te lokken, waar hij eindelijk zelf de verschijning zou kunnen zien, die haar in vervoering gebracht had. Om alle gevaar te voorkomen, begon zij met Carolus volkomen gelijk te geven: ‘Ik geloof toch, dat gij goed gezien hebt, Bruins; 't is waar, ik ben wel wat zenuwachtig; ik weet zelf niet hoe 't komt. Wellicht dat dat glaasje port het mij gedaan heeft;’ en zij eindigde met al de kalmte waarover zij nog beschikken kon: ‘En heb je plaisierig gewandeld Bruins?’

Haar echtgenoot kuchte eens, keek even op, en zei: ‘hm!’

‘En ik heb in dien tusschentijd visite gehad!’

‘Zoo,’ zei Bruins onverschillig, de Roerloosche Nieuwsbode inziende; - ‘wie dan?’

‘Nu, wie denkt ge wel? Dat raadt ge in geen tienen!.. Een heel lief meisje, een meisje zooals er geen tweede in Roerlo is; geleerd, handig, geestig’... in haar opgewondenheid trad Mevrouw Bruins weer nader.

‘Kom zeg maar op!’ bromde Bruins ongeduldig, terwijl hij bleef voortlezen. ‘Zeg maar op! Wie?’

‘Laura... Laura Verhaaijen! Dat hadt ge niet gedacht, hè?’ riep Mevrouw Bruins op den toon der aangenaamste verrassing.

Waarschijnlijk had Bruins dat niet gedacht. William verliefd, vloog hem door het hoofd, en op wie? Hij zette een gezicht als een rechter van instructie, die de misdaad op 't spoor meent gekomen te zijn, keek uit zijn krant op en vroeg: ‘En wat moest dat ding hier doen?’

- ‘Dat ding, Carolus, geloof me, is een engel van een meisje. Ge mocht willen, dat ge zoo'n dochter hadt.

‘Nou goed.’ Bruins âren zwollen geweldig, hij vergat de Roerloosche Nieuwsbode geheel en al. - ‘En had die engel ook een boodschap?’

- ‘Ze kwam mij eens opzoeken, ze had van William gehoord dat ik ziek geweest was.’

Bruins liet zijn courant vallen, plaatste zijn beide handen op zijn respektieve knieën, boog met zijn hoofd zoover mogelijk naar de tafel over en herhaalde: ‘Van William?!’

- ‘Ja, van William. Vindt ge dat zoo vreemd?’ Mevrouw Bruins wreef zich in de dorre handjes: ‘'t Is een lust om die twee bij elkander te zien’, en op gedempten toon vervolgde zij: ‘Ze doet mij altijd denken aan onze overleden Laura, die zou nu ook zoo oud geweest zijn en er zoo lief hebben kunnen uitzien.’

De heer Bruins hoorde het laatste maar half. Een zware vloek knarste er tusschen zijn tanden, maar hij bedacht zich bij tijds. Hij sprak geen woord verder, uit vrees van zich al te vroeg te zullen verraden. Dit viel hem te gemakkelijker, daar 't voorwerp van zijn zorg zelf binnentrad en het juist tijd was om het middagmaal te gaan gebruiken.

't Was te vermoeden, dat het diner der familie Bruins dezen middag niet bijzonder gekruid zou zijn door gezelligen kout. De een was al even weinig spraakzaam als de ander. In stilte hield Laura aller gedachten bezig, ofschoon niet één 't geraden vond een woord over haar te spreken. Ieder had zijn onnaspeurbaar geheim. Mevrouw Bruins verdiepte zich in haar illusiën. Mijnheer Bruins in zijn gepeinzen. Alleen William at voort alsof er niets bijzonders was, wat zijn geest bezig hield. Gelukkig voor den jonkman! want Mijnheer Bruins had tusschenbeide allerlei uitvorschende blikken op zijn zoon geslagen en was tot de ontdekking gekomen, dat er zich onmiskenbare sporen van vermagering op zijn gelaat voordeden, iets wat hem natuurlijk in zijn pas gevonden verklaring versterkte. Na afloop hunner gemeenschappelijke spijziging, ging elk zijns weegs. Bruins Sr. nam zijn siësta om zich voor te bereiden op een omberpartijtje in de Leeuw. Mevrouw zou den avond doorbrengen bij eene vriendin, en William begaf zich naar zijn kamer. Geruimen tijd had hij daar in diepe stilte doorgebracht, toen eindelijk zijn overkropt gemoed in luide klaagtonen losbarstte. ‘'t Is toch ellendig, dat ik geen zuster heb,’ verzuchtte hij met een pijnlijken trek op 't gelaat, die genoeg deed uitkomen, dat ook deze Achilles zijn wondbare plek had, ‘dan zou ik het gemakkelijk te weten kunnen komen.’ Hij wierp zich opnieuw in zijn voltaire met de hand onder 't veege hoofd, terwijl de andere achteloos neerhing, ten bewijze dat hij haar en zijn havanna uit louter droefheid vergat. Even later echter sprong hij eensklaps op en plaatste zich voor zijn spiegel. Hij draaide zijn weerbarstigen knevel voor zoover die dat gedoogde in één, trok zijn schouders op en lachte zichzelf eens diep naargeestig

toe; viel weer in zijn stoel, haalde een portret te voorschijn en mompelde zoo iets van ‘'t kan er naar wezen, ziet u’. Daarop staarde hij een wijl bijna wezenloos voor zich uit en ontwaakte uit zijn schijnbaar apathischen toestand met den kreet: ‘dat zijn nu waarachtig al drie weken van onzekerheid!’ sprong op en riep, met zijn voeten op den grond stampende en op een toon, waaruit men kon afleiden, dat hij vast besloten had te overwinnen of te sterven: ‘ik wil het weten, heden avond nog!’ greep zijn hoed en ging naar *Laura.*

III.
Een gezellig avondje.

Mevrouw Schelf beleefde een zeer onrustigen namiddag. Nadat zij van tafel was opgestaan kwam het haar voor, dat alles in de wereld onuitstaanbaar langzaam ging. Ze had reeds meermalen ongeduldig op de pendule gezien en te vergeefs haar halstarrigen echtgenoot trachten te bewijzen, dat die minstens een kwartier achter moest gaan. Alle middelen die tot kalmte konden leiden, zooals haar breikous, de koerant, haar bijbeltje, dat ze zeer in eere hield en een klein dispuut met haar dienstmaagd, had zij reeds aangewend en nog kon ze over een half uur tijds beschikken. Ze wist dan ook niets beters te doen, dan maar vast haar sjaal om te hangen en haar hoed op te zetten. Volkomen reisvaardig nam zij plaats voor 't venster en hield het nog tien minuten in die hoogst onbevredigende positie uit, waarna zij tot het besluit kwam dat zij thans wel gaan kon. Ze zou niets te vroeg komen, als ze maar zeer langzaam liep. Met beredeneerde kalmte verliet zij haar huis, doch nog maar weinig schreden had zij gedaan of zij stapte reeds haastiger en ijlde in steeds toenemende vaart haar doel tegen, trok, op de stoep gekomen, met zenuwachtige gejaagdheid aan de schel en schoot op Mevrouw Geel, die haar ook reeds met ongeduld verbeidde, hijgend toe, zoodat de beide vriendinnen elkander in de armen vielen, als twee stroomen, die van tegenover liggende bergen gevloten, zich vereenigen met bruisenden hartstocht.

Ofschoon Mevrouw Schelf er zich een geheelen dag op had voorbereid om zoo langzaam mogelijk haar vriendin een omstandig verhaal te doen van iets zeer belangrijks dat zij vernomen had, en zij in haar geest de feiten behoorlijk gerangschikt en van ophelderingen en inleidingen voorzien had, nu zij voor Mevrouw Geel stond, was zij in dit opzicht haar rol volkomen vergeten. Zij wist geen langeren proloog te bedenken, dan ‘Heb je 't al gehoord, Clara?’ en daar tuimelde haar onordelijk verhaal van haar tong als iemand die van de trappen valt.

‘Dat is me een schandaal geweest bij Bruins aan huis! Ongelooflijk! William had aan zijn vader gezegd, dat hij Laura wilde vragen, onder de thee, zie je! en daar is de oude heer Bruins opgestaan, woedend, kwaadaardig en hij heeft gezegd: ‘Wat denk je wel, dat ik

een meisje zonder fortuin, de dochter van een klerk tot mijn schoondochter wil hebben, onmogelijk, zoolang de sterren aan den hemel staan!' 'En ze is toch een knap meisje, er valt niets op haar te zeggen, antwoordde William toen weer, maar daarop is Bruins weer opgestaan, heeft met zijn vuist op de tafel geslagen: als je 't doet kom je niet meer onder mijn oogen, ik onterf je zoo zeker als ik je vader ben. En toen heeft William geroepen: ik doe het toch, en als gij het niet hebben wilt, ga ik als koloniaal naar de Oost toe, en het is zoo hoog geloopen, dat Rosalie tusschenbeide wilde komen, doch ze heeft het op haar zenuwen gekregen en is van haar zelf gevallen.'

'Die arme Rosalie,' zei Mevrouw Geel bedrukt, haar hoofd schuddende. Mevrouw Schelf lachte eens en maakte een afwijzende beweging met haar hand. 'Kom, gij neemt ook alles dadelijk zoo ernstig op; de oude Bruins sprak wel van onterven en William van naar de Oost te zullen gaan, maar Bruins heeft zijn testament nog niet gemaakt en William zijn uitrusting nog niet besteld, dat voel je!'

'En 't kan ook wel niet waar zijn,' hernam Mevrouw Geel, iets opgeruimder. 'De menschen praten zooveel....'

'Neen, waar is het,' antwoordde Mevrouw Schelf terwijl zij haar glinsterende oogen op haar vriendin liet rusten. 'Zoo waar als ik hier voor je sta.' Ze vertelde Mevrouw Geel hoe zij 't gehoord had. 'Neen, ge behoeft er niet aan te twijfelen; en wat Rosalie aangaat, ze zal het wel weer te boven komen,' verzekerde zij met een soort van blijdschap en hartstochtelijkheid, die Mevrouw Geel toornig gemaakt zouden hebben als zij zelf niet te zacht en Mevrouw Schelf haar vriendin niet was geweest. Toch kon zij niet nalaten haar ontevredenheid te kennen te geven.

'Zij zal 't wel weer te boven komen', zegt ge. 'Ik kan wel zien dat gij geen moeder zijt. 't Idee alleen is in staat iemand het hart te breken'. Mevrouw Geel zweeg even, wellicht dacht ze aan haar Helene, die pas van de kostschool teruggekomen was; indien er met haar ook eens iets dergelijks voorviel! - 'Och Mimi, dan moeten wij haar toch sparen, ik bid je spreek heden avond over niets, dat haar hinderen kan;' zij zag Mevrouw Schelf recht smeekend aan.

'Waarom niet? Ik heb geen kinderen,' antwoordde zij ietwat bits, 'gij laat mij dat dikwijls genoeg gevoelen. Maar al ben ik geen moeder,' ging zij voort, niet zonder bevallige majesteit haar hoofd opheffende, 'ik heb ook een hart, dat voor de zachtste aandoeningen toegankelijk is. En nu ik geen moedervreugde ken, ben ik misschien juist daarom des te gevoeliger voor iets, waarvan gij weer minder verstand hebt, voor de vriendschap. Die is om zoo te spreken mijn kind. Op haar zal ik niet het geringste smetje dulden. Al zeg ik het zelf, mijn hart klopt warm voor mijn vriendinnen, daarvoor ben ik een Janssen van me zelf, dat weet ge wel. 't Is altijd in mijn familie zoo geweest. Toen mijn oom nog majoor was bij de dragonders, sloeg gene-

raal Ruijtenbroek, daar al de hoofdofficieren bij waren een toast op hem. “Ik drink op mijn vriend den majoor,” zei hij, “een Janssen, dat wil zeggen: een man van karakter, een krijgsman met eere en in de vriendschap beproefd.” En de generaal had gelijk, want toen hij hem later vergat op een diner te noodigen, schreef mijn oom hem zonder omwegen: “Generaal, als een *Janssen* zeg ik u de vriendschap op.” Zoo zijn we’ sprak Mevrouw Schelf-Janssen in eenigszins dreigende houding. ‘En’ vervolgde zij - ‘nu Rosalie, ofschoon de liaison tusschen William en Laura Verhaaijen aan geen twijfel meer onderhevig is, zwijgt als het graf, nu zij kunstmatig, huichelachtig haar ware gedachten voor mij verbergt, is ze op weg van voor mij te sterven.’ Zij viel op haar stoel neder, staarde naar een tegenovergestelden hoek van de kamer, terwijl zij haar lippen te samen neep, tot zij eindelijk haar hoofd weer even omwendde en lispte: ‘er is nog ééne zaak die mij weerhoudt....’

- ‘Dat ze zoo ongelukkig is!?’

- ‘Ik beklaag haar, Clara, uit het diepst van mijn ziel,’ antwoordde ze met een zucht. ‘Ziet ge, wat dat betreft, ik zou mijn vinger willen geven, mijn heele hand zelfs,’ - zij lei het sprekend beeld harer vriendschap op tafel - ‘als ik er haar één traan mee besparen kon. Maar haar toestand mag mij niet de rechten der vriendschap uit het oog doen verliezen. Die zijn heilig. Doch er bestaat totnogtoe een verontschuldiging, die ik bij haar gedrag in rekening heb gebracht. Rosalie is wat timide. Ze durft er misschien niet over te spreken. Of zij 't echter in die mate is, dat zij alles voor ons verzwijgen moet, betwijfel ik sterk. Ik zal het haar daarom zoo gemakkelijk mogelijk maken, zal mijn best doen haar geheim haar te ontlokken, maar laat zij dan nog niets los, dan breek ik.’ Mevrouw Schelf maakte een beweging met hoofd en handen, waaruit wel was af te leiden, dat zij in staat was iets te breken. Zij stond juist gereed den weg, dien zij dacht in te slaan, haar vriendin te beschrijven, doch werd gestoord door de persoon in kwestie, die zelf gekomen was.

Mevrouw Bruins was nog maar weinig minder opgewonden dan toen zij des middags haar echtgenoot had omhelsd. Haar oogjes schitterden zóó vroolijk en om haar lippen speelde nu en dan zulk een zalig lachje, dat Mevrouw Schelf-Janssen er naargeestig van werd, en haar vriendin Clara den angst vergat, waarmee zij haar komst had te gemoet gezien. Een aangename stemming maakte zich van de laatste meester, nu haar beproefde vriendin zoo spraaklustig en blijmoedig was, doch in gelijke mate als hare opgeruimdheid klom, steeg het afgrijzen van Mevrouw Schelf, die minder sprak, maar met scherpe ooren luisterde. Het viel haar thans zeer gemakkelijk al de diepten van het booze hart harer schijnvriendin te peilen; zij begon er inderdaad van te gruwen. Had zij zich niet voorgenomen de reeds verlorene

nog uit den afgrond te lokken, ze zou den ganschen avond geen woord meer gesproken hebben. Nu echter liet zij zich door haar goed hart bewegen allerlei teedere onderwerpen aan te roeren, die Rosalie tot bekentenis konden brengen, 't Duurde niet lang of Laura's naam werd in het gesprek gemengd. Mevrouw Schelf-Janssen knipte even met haar oogen alsof zij zeggen wilde: indien er nu nog een greintje oprechtheid in haar schuilt moet ze voor den dag komen; doch Rosalie was de onschuld zelf: zij had van daag nog een visite van haar gehad, ze vond Laura een lief meisje, maar voorts vertelde zij niets.

'En William schijnt ook veel met haar op te hebben', beet Mevrouw Schelf haar toe, ijlings met een diepen zucht weer op haar breikous starende, waarvan zij de pennen met zenuwachtige gejaagdheid onregelmatig bewoog.

'Ja, dat geloof ik ook.' Er speelde een geheimzinnig lachje om Mevrouw Bruins' lippen, doch verder ging zij in haar belijdenis niet.

Met een lichte grijns beantwoordde Mimi de onschuldige vreugd die op Rosalie's aangezicht blonk. - Een geheele poos onttrok zij zich aan 't gesprek, tot groot genoegen van de gastvrouw, die reeds in duizend angsten verkeerde en vruchteloos naar èen onderwerp gezocht had, om 't gesprek af te leiden, 't Stormde echter hevig in haar hart en zij besloot aanstonds tot den hoofdaanval overtegaan, wat aanhaar uiterdijk voor een geoefend oog zeer zichtbaar begon te worden. Vandaar dat Mevrouw Geel er niet geruster op werd. Eindelijk scheen het gunstig oogenblik gekomen, en zij begon, haar bril afzettende: ''k Heb een onpleizierig bericht van me familie ontvangen, Clara.'

'Och, wat dan?' riep Mevrouw Bruins.

'Ja, 't is erg treurig', vervolgde zij, somberen geheimzinnig, ''t is een liefdesgeschiedenis, maar een zonder weerga! 'Mevrouw Schelf schudde herhaalde malen haar hoofd. - 'Je moet weten, een neef van me was in stilte geëngageerd met een meisje zonder fortuin en uit den minderen stand; de oudelui wisten er niets van en toen zij 't hoorden verzetten zij zich krachtig er tegen, en daar is zulk een huiselijke oneenigheid uit voortgevloeid, dat het jonge paartje naar Amerika is vertrokken, en nu zijn natuurlijk diezelfde ouders ontroostbaar.'

'Wel hard voor die jongelui!' verzuchtte Mevrouw Bruins, en het was haar aan te zien, dat zij zich van ganscher harte in het ongeluk van dit tweetal verdiepte.

'Zal ik je nog eens inschenken,' vroeg Mevrouw Geel, zich tot haar vriendin Mimi wendende - en zij zag haar aan met een blik vol toorn, vrees en smeeking, maar 't mocht niet baten, Mevrouw Schelf-Janssen wijdde zich aan haar familie-plicht, niets kon haar van 't rechte spoor leiden. Zij vervolgde:

''t Moet een heele opschudding in het stadje geweest zijn, want de burgers hadden tot het laatste toe van niets geweten. Jammer voor mijn familie, door hare achterhoudenheid zag zij zich verstoken van

het medelijden der vrienden en vriendinnen, doch,' zij sprak deze woorden met dubbelen nadruk, '*eigenlijk een billijke straf*: *want onoprechtheid jegens vrienden vind ik een allerafschuwelijkste*, *een judasachtige zonde.*'

Mevrouw Geel had zich onder de laatste ontboezeming van haar vriendin in alle richtingen op haar stoel bewogen. In haar verlegenheid liet zij moedwillig haar zakdoek vallen, om bij het oprapen gelegenheid te hebben de godin der gerechtigheid bij de slepen van haar gewaad te trekken, wat zij dan ook zeer onzacht deed; doch Mevrouw Schelf was voor alle verleidingen blind als Themis. ''t Gebeurt echter meer', vervolgde zij op nog onheilspellender toon, '*dikwijls*, *al te dikwijls.*'

'Welzeker', antwoordde Mevrouw Bruins, 'zooals de Schrift zegt: alle kwaad straft zichzelf. Heb je verleden week, lieve, ook die preek van dominé Timmerman over de vrouw van Lot gehoord? Wat had hij 't druk over de nieuwsgierigheid der vrouwen. Bruins zei dat 't erg menschkundig was. En mooi was 't zeker,' vervolgde Rosalie - 'er kwam een oogenblik, dat het precies was alsof ik de zwavel zag regenen, zoo natuurlijk.'

De laatste woorden van Rosalie waren voor Mevrouw Geel een uitkomst. Zij greep dit onderwerp gretig aan, om haar vriendin uit de strikken te redden van Mevrouw Schelf, die kortaf verklaard had, dat zij de preek niet gehoord had en bij zich zelf beleed, dat zij dominé Timmerman ook niet wenschte te volgen, als hij voor zoo'n onwaardige als Mevrouw Bruins mooi preeken kon. Minder nog omdat Rosalie's snoodheid haar zoo duidelijk was geworden, dan wel dewijl er gegronde twijfel bij haar ontstond aan haar vaardigheid om deze zondare tot schuldbekentenis te brengen, steeg haar toorn tot het kookpunt. Ware er iets minder heiligs dan de vriendschap in 't spel geweest, zij had van alle pogingen om Mevrouw Bruins te redden reeds nu afgezien. De eene huivering na de andere deed haar leden trillen, de gedachten spookten als springende kaboutermannetjes haar door het hoofd en de schrik die haar hart deed bonsen, scheen ook haar geheugen in wanorde te hebben gebracht; de laatste beweging, die zij in haar plan de campagne had vastgesteld, was haar ten eenemale ontgaan. Was haar engelengeduld nog niet uitgeput, 't ontbrak haar aan de middelen om haar bekeeringswerk voort te zetten. Nu moest het dan waar zijn, besloot ze; zij richtte haar oogen als twee vurige pijlen op haar slachtoffer, maar tengevolge van de ontroering waarin zij verkeerde, kon zij haar oude vriendin niet goed meer waarnemen, 't Was alsof die daar voor haar danste als een bleeke nijdige geest in een grauwen nevel van verraad. Daarom eindigde zij met recht voor zich uit te staren. Een gloeiende blos overtoog haar bevend gelaat en daar rezen de doodelijke woorden tot aan de reeds geopende lippen - doch nog vóór zij had kunnen spreken voelde zij eensklaps een hand op haar arm rusten en verschrikt opziende, staarden haar twee vrien-

delijke oogen aan: 't waren die van Mevrouw Bruins, die prettig lachende haar toevoegde: ‘Wel Mimi, wat zie je er tegenwoordig goed uit: wezenlijk men behoeft niet te vragen of gij ook een leventje hebt zonder zorgen.’

‘Ja’ antwoordde Mimi, kortaf, volkomen uit het veld geslagen. Ze liet echter niet na in de laatste woorden een toespeling op haar kinderloozen staat te ontdekken. zoo begrijpelijk bij de valschheid van Rosalie.

‘Weet ge wel’ hernam Mevrouw Bruins, ‘dat het in de volgende week juist 35 jaar zal zijn, dat we samen op de school bij Juffrouw Kraan kwamen? 't Heugt me nog als de dag van gister; gij hadt een grijs mouselienen jurkje aan en ik een groen gestreepte, en Juffrouw Kraan zei: de jurkjes verschillen, maar anders zouden ze best voor tweelingen kunnen doorgaan, precies even lang en mager, beiden blond met lichtblauwe oogen. 't Goede mensch is nu al twintig jaar dood! Ik heb altijd veel van haar gehouden, ze was zoo lief voor ons en altijd zoo grappig, Clara. Niet waar Mimi, ze noemde ieder bij een bijzonderen naam: Jane van dominé Bosch wijk heette haar kerkboek, Nans van Troyen was haar broche, Cornelie van Doppe, haar lieveling, noemde ze haar gouden ringetje, en wij waren haar oorbelletjes. We hebben ook altijd naast elkander gezeten en gelijk op geleerd, behalve in één zaak.’

‘Waarin dan niet?’ vroeg Clara, die om meer dan één reden dit onderwerp zeer belangrijk vond.

‘Nu, ik herinner me nog heel goed, dat ik erg jaloersch was toen lange Pier mij op zekeren avond een kus gaf, zoodat *ik* er van schrok en hij zelf ook, want in de eerste verbijstering zei hij: “O, ben jij het, ik dacht dat het Mimi was,” wat hebben we je toen geplaagd hè?’

Rosalie en Clara lachten zoo hartelijk alsof het geval eerst gisteren had plaats gehad. ‘Dat heb je me nog nooit verteld, Mimi!’ riep Mevrouw Geel, vroolijker dan ze den geheelen avond geweest was. ‘Gij en lange Pier!’ Clara vergat al de gevaren van het oogenblik en schaterde het uit.

De zaligheid, die in Mevrouw Bruins' stem weerklonk, toen zij over de gelukkige dagen harer jeugd sprak, had voor een oogenblik het hart van Mevrouw Schelf aangegrepen; zij zou wellicht van haar voornemen hebben afgezien, althans voor dezen avond, had niet de laatste opmerking alles weêr bedorven. Lange Pier was de bijnaam van een minder geacht Roerloosch burger, die vroeger in nauwer betrekking tot Mimi gestaan had, dan zij thans wel weten wilde. Ze voelde hem wel, dien steek onder water, Rosalie's hart was louter venijn! Zij wilde er niet op antwoorden. Gelukkig, bij de nieuwe woede, die zich van haar meester maakte, viel haar de laatste afdeeling van haar bekeeringsplan weêr in, en meer strak dan kalm vroeg zij: ‘Hoe gaat het, Rosalie, tegenwoordig met je eigen gezondheid?’

- ‘Uitmuntend, vóór eenige dagen heb ik een zenuwtoeval gehad, maar sinds dien tijd ben ik zóó fiks....’

‘Zoo! een zenuwtoeval.... zoo!’ Mevrouw Schelf keek haar vriendin Clara eens aan - ‘Was er dan iets dat je geschokt had? Toch geen onaangename berichten van de familie ontvangen, of?’....

‘Neen lieve, de dokter zei: ik had mij wat overspannen, misschien wel wat veel gelezen.’

‘Och, dan spijt het me, dat ik je dat treurige geval van mijn neef verteld heb, ik hoop maar niet, dat het je kwaad gedaan zal hebben?’ - Mevrouw Schelf kon geen woord meer spreken, zij gevoelde dat haar zelfbeheersching begon te wijken; kwam er nu nog één ontwijkend of leugenachtig antwoord, dan zou zij haar slag slaan. -

‘Stel je gerust, Mimi, in 't minst niet.’

Mevrouw Schelf's neusvleugels trilden vervaarlijk. Ze wierp een heldhaftigen blik op Clara, waarin te lezen stond: aanstonds hef ik mijn voet op om den Rubicon over te trekken, en even scherp als langzaam, als ware 't een vloek, die haar vrouwelijke lippen weigerden uit te spreken, herhaalde zij Rosalie's laatste woorden: ‘*in 't minst niet.*’ Mevrouw Geel was ten einde raad, wat kon zij doen om den slag af te wenden? Ze zag geen stroohalm om er zich aan vast te houden, tenzij het assiet met taartjes, dat ze tamelijk driftig Mevrouw Schelf toeschoof. Doch niets kon op dit oogenblik de wrekende gerechtigheid onsmakelijker zijn dan een gebakje, zij duwde 't even heftig terug en er bleef Clara niets anders over dan het ongeluk van Mevrouw Bruins er mee te verzachten. Deze was niet zoo afkeerig en zoo geschiedde het, dat, terwijl die haar oogen vestigde op den zoeten overvloed vóór haar en de gastvrouw het van schrik meende te zullen besterven, de vertoornde godin zich in haar volle lengte oprichtte, - om echter even spoedig weêr te gaan zitten, want daar kraakte de deur en Helena trad binnen. Mevrouw Geel klapte in haar handen, zonder zich rekenschap te geven van hetgeen zij deed en riep verrukt: ‘Zoo kind, kom eens hier!’ als vreesde zij, dat haar dochtertje weêr zou heengaan. Nog nooit had zij in haar blondlokkige achttienjarige, die er overigens volstrekt niet aetherisch uitzag, zoo duidelijk een engel aanschouwd. Zij was dit heden inderdaad, ten minste het zwarte duiveltje, dat op de tong van Mevrouw Schelf danste, schoot pijlsnel naar den duisteren schuilhoek van haar hart terug. Het kreeg dezen avond geen gelegenheid weer te voorschijn te komen, aangezien op Mevrouw Bruins verzoek Helena wat koraal zou spelen. Of zij wilde of niet, Mevrouw Schelf moest zich aan den kalmeerenden invloed der melodie van den vijf en twintigsten psalm onderwerpen, en daar de heer Bruins weldra verscheen om zijn Rosalie af te halen, schoot haar niets anders over dan met een kus afscheid te nemen van die natuurgenoote, aan wier lippen venijn kleefde.

Clara liet niet na haar vriendin van hardvochtigheid te beschuldigen, doch Mimi legde op hare beurt Mevrouw Geel lafhartigheid ten laste: ‘Wat weet gij huismoeders van de waarachtige vriendschap?!’ Zij

schudde toornig en droevig haar hoofd en ging heen om, gelijk het den rechtvaardige toekomt, op rozen te slapen.

IV.
Een profetie en een vonnis.

Nadat de heer Bruins des middags tot de overtuiging was gekomen, dat zijn William verliefd moest zijn en Laura er wellicht aanspraak op durfde maken om zijn schoondochter te worden, scheen de gansche wereld hem voor te komen in het geven van bewijzen, die de gissing tot zekerheid konden verheffen. 't Was hem toen hij op zijn societeit was gekomen, aanstonds in het oog gesprongen, dat alle leden hem anders dan gewoonlijk hadden ontvangen. Toen hij binnentrad, hadden de H.H. Roos en Dirks bij de kachel gestaan, hem aangekeken met meer dan gewone belangstelling en het was hem niet ontgaan, dat hun gesprek over hem geloopen moest hebben. Mijnheer Verhaaijen had hem begroet als *nooit*, ofschoon dat wist hij toch zoo juist niet, in ieder geval als *zelden* te voren, met een ‘zoo broertje,’ terwijl hij zich ver boven iemand van dien rang verheven achtte; waarop hij heel koeltjes geantwoord had: ‘Dag mijnheer Verhaaijen,’ even zijn hoed lichtende. Eenige oogenblikken later was hij aan zijn tafeltje gekomen en door Jhr. Van Clarensteijn aangesproken met ‘Wel oude heer, hoe maak je 't?’ waarop hij meesmuilend gezucht had: ‘Oude heer?!’ Doch Van Clarensteijn had gezegd: ‘Wel zeker, een oude heer, iemand, die een huwbaren zoon heeft.’ 't Scheen wel dat allen wisten, wat voor hem alleen een geheim was gebleven. Want een van William's kennissen was hem tegemoet gekomen en had gevraagd, terwijl hij in een kringetje van heeren stond: ‘mijnheer Bruins, hoe gaat het met William, hij vertoont zich hier bijna in 't geheel niet meer?’ wat hem zoo van zijn stuk had gebracht, dat hij er een kleur van had gekregen. En die was geenszins verminderd, toen mijnheer Verhaaijen den vrager glimlachend had gerustgesteld met de mededeeling: ‘Mijnheer William Bruins zat in blakenden welstand met mijn nichtje Laura te praten, toen ik van huis ging.’ De goede heer Bruins was van dit oogenblik af aan volkomen van zijn stuk. 't Was hem of hem iets benauwde en drukte; hij had een gevoel als iemand die onttroond is geworden, bereikbaar voor allen die zich vroeger op eerbiedigen afstand van hem hielden. Was hij anders de geestigste man van de geheele societeit, dezen avond kon hij zich niet zooveel beheerschen, dat hij zijn meest alledaagschen ui over zijne lippen kon brengen: in plaats van het gewone ‘Gerrit mijn zaligmakertje!’ zei hij zoo prozaïsch mogelijk ‘breng me een glaasje heete grog.’ Zijn humor was gevlucht en zijn stem gedaald en dat alles door die vervloekte dwaasheid van William. Zelfs het ombrespel kon zijn gedachten niet afleiden. Zijn kolossale stamhouder en het

profetische dametje speelden hem voortdurend door het hoofd. Toen hij thuis gekomen wilde gaan slapen, was hem dit in 't eerst onmogelijk en toen het hem later gelukte schenen de schimmen uit de booze wereld hem nog gezelschap te houden. Hij werd het slachtoffer van zeer benauwde droomen en ontwaakte weldra met een kreet van afgrijzen. Hij meende nl. dat Gerrit de societeits-bediende hem om den hals was gevallen, zeggende 'papa Bruins', terwijl Jhr. Van Clarensteijn naast hem zat. Spoedig troostte hij zich echter met de gedachte, dat hij geen dochter bezat en het dus blijkbaar een droom was geweest.

Toen de heer Bruins zich den volgenden morgen voor zijn toiletspiegel plaatste, was het hem alsof zijn eigen gelaat hem uitnoodigde zich zelf te verachten. Toorn en spot schenen te spreken uit al de voren van zijn aangezicht, wier ongewone diepte van meer dan een halve eeuw denkens het sprekendst bewijs gaven. In iederen trek van zijn somber gelaat las hij een uitdaging en verwijt: 'Hoe is 't mogelijk, dat gij die altijd zulk een verbijsterende menschenkennis aan den dag legdet, u hebt laten bedotten, blind zijnde waar alle anderen zagen?' Hij werd hoe langer hij zich zelf aanzag des te naargeestiger, wrevelig wendde hij zich eindelijk om en had grooten lust zijn toilet in het geheel niette maken. Rosalie verwelkomde hem vriendelijk, doch ontving geen antwoord en toen zij de onvoorzichtigheid had een der sandalen van den gewonden heros op te nemen en te beweren: 'Bruins, die zal gerepareerd dienen te worden, gij begint haar scheef te loopen,' greep de aangesprokene dat voorwerp uit hare handen, brommende: 'de geheele wereld is schuin en scheef' en wierp het, na een blik op het zoolleer, met zulk een geweld tegen den grond, dat Rosalie er een weinig van schrikte. Ze wist echter dat in den vroegen ochtendstond haar echtgenoot meestal bijzonder diepzinnig en kort van stof was. Ze vertoonde zich niet weder aan hem vóór den koffietijd, wanneer gewoonlijk de droeve nevels om zijn hoofd weken voor de stralen der middagzon. Doch zelfs op dit uur had de daemon den heer Bruins nog niet verlaten. De armen over elkaar geslagen zat hij, strak voor zich uitziende, sprakeloos bij haar, en hoe vriendelijk of vleiend zij hem ook toesprak, geen woord was krachtig genoeg zijn tong te ontboeien. Mevr. Bruins begon werkelijk ietwat verlegen te worden. Er moest iets buitengewoons zijn, meende zij, dat zijn geest bezig hield. Doch zij huiverde te vragen, wat het zijn mocht. Liever beproefde zij nog eens hem uit zijn toornige mijmering te wekken, als had zij niets van zijn zonderlinge houding bemerkt.

'Heerlijk weer Karel, me dunkt we konden straks wel eens gaan wandelen, niet?'

'Er is donder aan de lucht, vrouw!' antwoordde hij, zonder om te zien.

'Maar de zon schijnt zoo vroolijk, Bruins, en ik zie geen wolken.'

'En toch is er donder aan de lucht, zeg ik je,' en hij had wel

kunnen beweren: schreeuw ik je toe, want zijn stem had plotseling een geweldige hoogte bereikt.

Rosalie schrikte er van. ‘Maar Bruins, in Godsnaam, wat is er toch?’ viel zij uit bijna schreiende van angst en teleurstelling.

‘Onnoozele, ziel’ antwoordde Bruins met evenveel medelijden als verachting: ‘Gij leeft gelukkig, omdat ge onnadenkend zijt. Gij hebt niets bespeurd van de donkere wolken, die zich sinds lang boven ons huis hebben saâmgepakt. Indien wij de bui niet bezweren, aanstonds zal de bliksem neerschieten en 't zal te laat zijn.’ Hij stond op, schudde zijn hoofd, en riep met klimmende stem.... ‘Vreeselijk! vreeselijk!!’

Ook Rosalie was opgestaan. ‘Bruins,’ smeekte zij, ‘zeg mij toch wat gij meent. Zijn wij ongelukkig geworden? Zeg mij alles, ik ben sterk genoeg om het te dragen.’ Zij schoot op haar man toe en wilde zijn hand grijpen.

De heer Bruins maakte een ontwijkende beweging. ‘Allervreeselijkst!’ riep hij nog eenmaal in diepe ontroering. Zeer plechtig liet hij er echter op volgen: ‘denk om je zenuwen, Rosalie, en houd je kalm!’ Met dit weinig ophelderende maar zeer verstandige woord verliet hij 't vertrek. Even later stapte hij de deur uit om zijn wandeling te maken.

Mevrouw Bruins was in het eerst niet weinig verslagen. Ze wierp zich op de kanapé en bedekte met beide handen haar schreiend gelaat. De vraag wat haar echtgenoot bedoeld mocht hebben hield haar een geruimen tijd bezig, doch vruchteloos. Zij kon er geen bevredigend antwoord zich op geven. ‘Maar zou 't ook wel zoo iets vreeselijks zijn, als Bruins deed vermoeden?’ vroeg zij zich af. Zij wist het, hij overdreef dikwijls de zaken tot in de uiterste mate, hij tilde zeer zwaar. Wellicht was het een kleinigheid; slechts een schaduw waaraan hij leven toeschreef door zijn zwaarmoedigheid verblind. 't Was meer gebeurd. En wat het ook zijn mocht, zij was er zoo goed als zeker van dat William Laura beminde. Welk ongeluk kon opwegen tegen dien zegen? Bij zooveel licht kon een enkele nevel geen kwaad. Integendeel, 't Was op de wereld altijd het geval, dat er zich iets treurigs voordeed, als de mensch meende volkomen gelukkig te zijn. Dat was ook heel wijs van de Voorzienigheid, beredeneerde ze, die zond alles op zijn tijd. Want ze moest het zich zelf bekennen: ze zou voor haar toekomstige schoondochter onzen lieven Heer wel eens kunnen vergeten. - Daar zag ze het venster uit en haar blik viel op mevrouw Schelf, die de stoep opstapte om aan te schellen. ‘Hoe wonderlijk zijn toch de wegen des Heeren,’ zei ze, ‘juist nu ik de meeste behoefte heb aan wat afleiding, alsof ze door een hoogere hand gezonden was, komt Mimi daar aan’ en haar droefheid geheel vergetende, dribbelde zij naar 't venster om de engel der vertroosting reeds bij voorbaat een vriendelijk knikje te schenken. Mevrouw Schelf was ondertusschen reeds binnengestapt en ze moest dus haar begroeting

uitstellen tot zij in de kamer zou gekomen zijn. Toen draalde zij dan ook niet. Zij vloog met een vriendelijken glimlach, een teeken van haar dankbaar hart, op haar vriendin toe, sloot Mimi's nederhangende rechterhand tusschen beiden de haren, en riep, gelijk trouwens duidelijk genoeg in haar eerlijke oogen te lezen stond: ‘Mimi, wat ben ik blij dat ik je zie! - Kom, ga zitten.’ Aanstonds schoof zij een stoel aan, - doch Mimi sprak nog niet en zette zich ook niet neder. Mevrouw Bruins schoof den stoel nog verder aan... ‘doe je goed af, lieve.’

‘Ik zal niet zitten,’ viel er van haar bevende lippen.

‘Heb je zoo'n haast? och, dat spijt me!’

Mimi antwoordde niet, wierp een paar verwoestende blikken op Mevr. Bruins en plukte aan de randen van haar sjaal.

‘En ik had nu juist zoo'n verlangen naar je,’ zei Rosalie, die nog geen kwaad vermoedde. ‘Had je me iets te zeggen?’

Mevrouw Schelf zweeg nog, doch alles aan haar sprak van een hevige agitatie. Ze greep den rand van den stoel als gevoelde zij dat zij steun noodig had en daar openden zich hare lippen:

‘Rosalie, ge zijt valsch!’ Mevrouw Schelf had onder 't spreken dezer woorden den stoel weder losgelaten en draaide een kwart slagje in de rondte, als een geweer, dat bij 't schot uit de richting wijkt.

De kogel had echter geraakt. Doch 't ging mevrouw Bruins als den gekwetste; ze gevoelde haar wond niet, maar was in een toestand van verdooving. Zij valsch! dat moest scherts zijn, doch mevrouw Schelf zag er niet naar uit om te schertsen. Zij begreep er geen syllabe van. ‘Wat?’ wou ze vragen, maar onze Erinnys gevoelde dat zij kracht ontving om haar heilige taak verder te vervullen en zij vervolgde:

‘De rechten der vriendschap zijn mij het allerheiligste. Ik heb u meer gezegd, dat dit met al de Janssens zoo is. En ik heb van mijn zij ze altijd geëerbiedigd. Niet zooveel’ - zij knipte met vinger en duim - ‘ben ik er in te kort gekomen. Nooit heb ik een geheim voor u verborgen gehouden. Toen vóór twintig jaren Schelf mij zijn hand en hart aanbood, wist gij 't eer dan hij zelf, dat ik die zou aannemen; toen wij later erfden, gij waart de eerste, die ik het verteld heb; onlangs nog, toen ik gemerkt had, dat mijnheer Vleugel werk maakte van mijn Tilburgsch nichtje, heb ik aan u dat geheim vertrouwd. En hoe hebt gij dat gedrag beantwoord? Met de zwartste ondankbaarheid, gij deedt als Judas met den Heere Jezus. Heel Roerlo is vol van 't engagement van William met Laura Verhaaijen. 't Is een publiek geheim, en wie is de éénige die 't niet weten mag? Mimi, de vriendin sinds zooveel jaren, - en dat heet vriendschap! vriendschap!!’ herhaalde mevrouw Schelf schamper, terwijl zij begon te huilen van kwaadaardigheid.

De tranen van Mimi schokten het gemoed van haar zenuwachtig slachtoffer meer wellicht dan haar woorden. Verteederd door dat roerend schouwspel schoten mevrouw Bruins' oogen ook vol. Zij viel

haar oude vriendin om den hals en snikte ‘Mimi-lieve-hoor,’ maar ze kon niet spreken, 't Was evenwel ook niet noodig.

Mevrouw Schelf ontwrong zich aan die satanische omhelzing en riep, voor zoover haar stem dit toeliet, hijgend en trillend: ‘Bezondig je maar niet verder, Rosalie, ik weet alles - en bovendien, dit is niet de eerste gelegenheid, dat ge mijn goed hart beleedigd hebt.’ Ofschoon Rosalie haar nog trachtte vast te houden, het baatte niet, zij duwde haar zeer onzacht terug en sprak niet zonder een zweem van bovenaardschheid: ‘raak me niet aan, Rosalie, geve Gods genade dat wij elkander nog eenmaal als gezaligden omhelzen mogen,.... *wellicht*’, voegde zij er aan toe op een toon, die bewees, dat zij er maar weinig hoop op had, ‘wellicht sluiten we daar nog eens een eeuwige vriendschap, maar voor deze wereld zijn we van nu af aan dood voor elkaâr!’ Zij draaide zich om, stapte met stille majesteit de kamer uit en liet Rosalie over aan haar arglistige berekeningen.

Toen mevrouw Schelf buiten was gekomen, was haar een gansch pak van 't hart. Zij gevoelde zich zoo vrij en sterk. ‘Als 't noodig was,’ beleed zij zich zelf, ‘zou ik nog tot grootscher daden in staat zijn.’ Ze bespeurde een zekere leegte. Daarom was het haar niet onwelgevallig, dat zij op den terugtocht mijnheer Bruins aan den anderen kant van de straat van verre zag aankomen. Ze nam zich aanstonds voor hem strak in het aangezicht te zien en hem niet te groeten. Ze volvoerde haar plan naar de letter, evenwel zonder veel zelfvoldoening te smaken. De heer Bruins, in gepeinzen verzonken, merkte haar in het geheel niet op. ‘Ik kan het mij begrijpen,’ fluisterde zij zachtkens doch hoorbaar in haar geïrriteerden toestand, terwijl zij hem nastaarde, en zij ontstelde toen zij 't gezegd had, want ze stond vlak tegenover 't aangezicht van iemand, dien zij niet had zien naderen: van Langen Pier, die deed alsof hij haar omhelzen wilde en sarcastisch lachende haar toeriep: ‘Welkom thuis, mevr. Schelf, ik heb altijd wel verwacht dat u nog eens van zelf mij in de armen zou loopen!’

Mevr. Schelf bloosde, kuchte en gruwde - ook bromde zij iets, en zij haastte zich om door haar thuiskomst als een trouwe wederhelft haar ega gelukkig te maken.

V.
Een kleine vergissing.

Het was vijf uur in den namiddag en de familie Bruins stond gereed het middagmaal te gebruiken. Op mevrouws bleek en ingevallen gelaat schitterden twee gloeiende blosjes, die de diepte, waarin de oogen verzonken waren, nog meer deden uitkomen. De angst en schrik hadden haar bijna geheel uitgeput. Alleen de zekere verwachting dat binnen kort de gelukszon onbeneveld boven haar huis zou opgaan, schonk haar de kracht om het leed, haar door haar vriendin

aangedaan, voor een oogenblik te vergeten en den moed om zich met Bruins aan tafel te wagen, niettegenstaande hij gedreigd had met iets vreeselijks, dat ze dan nog daarenboven te dragen zou hebben.

De heer Bruins kon evenmin op kalmte des gemoeds bogen, toen hij tegenover haar plaats nam, wachtende op de verschijning van William. Zijn vrouw durfde hem geen woord vragen, uit vrees van eene nieuwe teleurstelling te zullen ondergaan en mijnheer zelf hield met voorbedachten rade zijn lippen hermetisch gesloten, opdat hem geen syllabe ontvallen zou, vóór zijn zoon het gezelschap voltallig had gemaakt en voor beiden, eenmaal aan tafel gezeten, geen gelegenheid tot ontsnappen meer zijn kon. Niets dat hun zwijgen afbrak.

Toch werd de stilte verstoord. William namelijk daalde de trap af met ongewone luidruchtigheid één zijner lijfstukjes: ‘der Tod von Basel’ uitgalmende, zoodat het tot in de eetkamer weerklonk. Hij had het reeds uit vóór hij de deur bereikte, en daar zijn gemoedsgesteldheid muzikale tonen eischte om zich naar behooren te uiten, hief hij ten vervolge een Wilhelmus aan, kwam meer huppelend dan loopend de kamer binnen en viel met een ‘ghetrouwe blijf ick tot in den doedt,’ na een grappige buiging voor zijn ontroerden vader, in zijn stoel neêr. De oude heer Bruins bleef verre van alle scherts. Hij kneep zijn oogen dicht en vouwde zijn handen, iets waarin mevrouw hem navolgde. Deze plechtigheid maakte echter weinig indruk op het gemoed van hun degelijken, doch op dit oogenblik zonderling opgewonden stamhouder. Hij blies, wel is waar zeer zacht, hun nog een paar regels van het volkslied toe, en toen hij het minder passende daarvan begon in te zien, streek hij zich met de hand over zijn bovenlip, meer uit gewoonte dan uit strikte noodzakelijkheid, want sinds een half uur had hij zijn knevel verloren. Met ongeduld wachtte hij op 't eind der stille overpeinzing waarin de oudelui, naar 't scheen, verzonken waren.

Toen het daglicht weêr voor Bruins Sr. opging, vond hij het gelaat van zijn zoon, die inmiddels alweder begonnen was met zijn muzikale vingers dapper op zijn bord te trommelen, in 't oogloopend gewijzigd en, aangezien hij in een toestand verkeerde, waarin de minste verrassing iemands zenuwgestel hevig schokken kan, riep hij, zijn purperen hals tegen zijn boord buigende: ‘Waar is je snor?’

‘Pom, pom’, repliceerde William, met zijn lippen en vingers. En zelfvoldaan en poëtisch voegde hij er met een bevallige geste aan toe: ‘Je zoons snor, Mijnheer Bruins, drijft op de schuimende wateren van zijn waschkom.’

Mijnheer Bruins Sr. had, eerlijk gesproken, niet de minste reden om zich te ergeren aan zijns zoons vandalisme. De meest zachtmoedige beoordeelaar zou hebben moeten toestemmen, dat, wat zijn William vernietigd had, inderdaad zoover mogelijk verwijderd was gebleven van 't ideaal eener haarbedekking, zooals een eerzuchtig vader dat op de bovenlip van zijn mannelijken spruit zou kunnen wenschen. Elke weg

echter leidde hem op dit oogenblik tot zijn doel. Hij vergat de soep, die voor hem stond en beet William toe: ‘Zeker op verlangen van dat spichtige juffertje, hè?’

‘Van *wie* meent u?’ William zette zich in postuur en gaf duidelijk te kennen dat de oude heer zich op gevaarlijk terrein waagde, als hij zich tot nog zoo'n uitval verstoutte.

‘Dat behoef ik niet te zeggen; dat weet je zelf wel zou ik denken,’ antwoordde Bruins Sr., in 't minst niet verschrikt, en hij liet er op volgen zoo voor zich heenziende: ‘zoo'n gek schaap, zoo'n kwakende gans, zoo'n ruiende engel... zoo'n..’ zeker zou zijn nijdig sarkasme nog sprekender beelden voor het voorwerp zijner verachting gevonden hebben, ware zijn zoon niet driftig opgesprongen, verklarende:

‘Ge moogt van Laura Verhaaijen zeggen wat gij wilt, ze zal er zich niets van aantrekken. Ze is evenmin een ruiende engel als een kwakende gans. Ik geloof dat ze meer smaak heeft dan al de Roerloosche dames te samen, en zij redeneert zóó gezond, dat onderscheiden oudere dames en heeren, ja, *heeren* ook’ - zei William met nadruk - ‘een lesje bij haar zouden kunnen nemen. En als de oude heer er de proef van wil nemen, dan moet hij, wat hij achter haar rug zegt, maar eens in haar bijzijn uitspreken.’

Al de trekken van des jonkmans aangezicht spraken de diepste verachting uit. 't Was hem eigenlijk veel te min zijn kleingeestigen vader zoo dapper te bestrijden. Maar de schoone sekse eischte ook afwezig een ridderlijk gedrag, meende hij. Hij keerde zich halfom en zette zich aan het eten.

Of ik het ook goed gezien heb, dacht Bruins Sr. toen hij de heftigheid van zijn zoon waarnam; nu had hij vasten grond onder de voeten en kon verder gaan. Hij leî in zijn stem al de drift, die in zijn hart bruiste en begon: ‘Gij hebt haar gevraagd....,’ maar hij bracht het niet verder, aangezien zijn geprikkelde longen hem een hoestbui bezorgden.

Dat geleuter, zooals William het noemde, begon hem ijselijk te vervelen. Wat had een ander zich met zijn zaken in te laten? Daarom besloot hij er maar kort en goed een eind aan te maken. Vóór zijn oude heer uitgehoest had, wierp hij hem droog en onverschillig tegemoet: ‘Nu ja, wat zou dat dan?’

Mevrouw had reeds bij de eerste woorden van den heer Bruins begrepen wat het vreeselijke was, waarop haar echtgenoot gedoeld had. Een hevige schok had haar gansche lichaam in beweging gezet. Zou ze nu op eenmaal datgene verliezen, waarop zij haar geluk voor de toekomst gebouwd had? Ze begon reeds te wanhopen. William's kalmte en vastberadenheid joegen haar daarom bijna een glimlach van vreugde over het gelaat. Haar oog rustte met welgevallen op hem, en zij zou hem zeker de hand gedrukt hebben, als zij niet gevreesd had voor den billijken toorn van haar man. Bruins zelf daarentegen

was door zijn zoons rustige brutaliteit tot het uiterste gebracht. Zijn bloed kookte. Vóór William het had zien aankomen stond hij dreigend naast hem, en riep: ‘Wat dat zou? In één slag je vader en moeder ongelukkig te maken. Waren wij niet het naast geweest om je in zulke zaken te raden? Wat heb jij je af te geven met een meisje zonder fatsoen, zonder geld, zoo'n floddermadam!’

‘Maar Bruins!’ smeekte zijn Rosalie, evenwel zonder hem te bewegen, hij hoorde haar niet.

‘Je moet het maar weten, doch dat zeg ik je, als ze het hart heeft bij me te komen, gooi ik haar de deur uit, of *ik* ga mijn huis uit en’, schreeuwde de woedende vader heesch van toorn, ‘als je het doorzet, je kunt rekenen op mijn eeuwigen vloek!’

William plaatste zijn hand onder zijn hoofd en bestudeerde met de meeste belangstelling zijns vaders gelaatstrekken, als ware hij Lavater in eigen persoon geweest.

Mevrouw Bruins was inmiddels ook opgestaan. Onder Bruins' laatste ontboezeming had zij hem zelfs hij den arm gegrepen om hem tegen te houden, 't Was om haar en William's geluk te doen. Zij werd moediger en moediger, en nauwelijks had Bruins zijn vloek er uitgestooten, of zij trad ook op William toe: ‘Willie, *mij* maak je niet ongelukkig hoor, denk dat niet kindlief;’ zij lei haar beide handen op zijn hoofd, drukte een kus op zijn voorhoofd en riep: ‘Je vader meent het zoo erg niet melieve,.... en al vloekte hij je, daar hebt ge mijn zegen!’ en schreiend zakte haar hoofd op dat van William neder, waartegen het, als kon zij het niet meer opheffen, rusten bleef.

‘Rosalie, Rosalie, ga toch zitten!’ riep Bruins toornig, ongeduldig en verlegen, terwijl hij zich zelf haastig in zijn stoel wierp: ‘Daar komt de huisknecht!’ - maar 't was te laat. Rosalie had door haar aandoeningen de gansche wereld vergeten. Haar hoofd leunde nog tegen dat van William toen Cobus binnentrad.

De zoon des huizes deed een vruchtelooze poging om zich van den last, die hem drukte te ontslaan; de bediende trad hoogst bedremmeld nader en vader Bruins was volkomen de kluts kwijt. Hij maakte allerlei vreemde bewegingen met zijn hoofd en oogen, kwam bij zich zelf tot de slotsom, dat hij die scène tot na de soep had moeten uitstellen, en sprak, daar hem niets beters inviel, als ware Cobus zijn vertrouwde vriend geweest: ‘'t Is weer mis met mijn vrouw!... Altijd 't ergst tegen volle maan!’ De heer Bruins rekende er wellicht op, dat zijn bediende den almanak niet zou raadplegen, want dan zou die gezien hebben, dat het juist ‘nieuwe’ was geweest.

De huisknecht had in een oogwenk de kamer weer verlaten; ook mevrouw Bruins hief haar wezenloos gelaat op en waggelde naar haar stoel. Zij had meer gedaan, dan waartoe zij kracht had. William had ondertusschen zijn uitdagende kalmte verloren. Een zeldzame blos overtoog zijn bloeiend aangezicht. Had zijns vaders toorn hem onbe-

wogen gelaten, de tranen en de kus van zijn moeder schenen hem van zijn stuk gebracht te hebben. 't ‘Kolossale’ jongmensch was, tot zijn eigen verbazing, dan toch ook ‘waarachtig’ niet louter van ijzer en staal. En daar de oude heer bij wat hij reeds gezegd had, nog dit meende te moeten voegen: ‘daar heb je nu al je eerste straf voor je schandelijk misdrijf, dat je je vader en moeder voor 't oog van hun eigen bediende vernederd hebt!’ barstte hij uit:

‘'t Is waarachtig ook wat fraais! Geen haar op mijn hoofd dat ooit er aan gedacht heeft Laura te vragen.’

‘O God!’ snikte mevrouw Bruins. Daar stortte met één slag 't gansche gebouw harer hoop boven haar hoofd ineen. Laura en haar schoonste illusiën waren verdwenen. Zij gevoelde zich verloren. Ze verborg haar gelaat in haar handen en sprak niet meer.

‘Wat?’ riep Bruins.

William herhaalde nog eens, maar iets plechtiger, wat hij reeds gezegd had.

‘God bewaar me!’ was de kreet van den heer Bruins Sr. als ware hij ontzettend teleurgesteld. ‘Jij hebt haar niet gevraagd? En heb je het dan zelf niet gezegd? En waarom kwam je dan zoo dikwijls bij haar? Gisteren avond zijt ge er nog geweest toen Mr. Verhaaijen en ik op de societeit waren. Neen, neen,’ schudde de vader, ‘mij zult gij niet bedriegen. Ik blijf er bij, gij hebt haar gevraagd!’

‘Ja wel,’ zei William, ‘ik heb haar gevraagd, wat zij van mijn *snor* dacht en dat kon ik toch niet de eerste gelegenheid de beste doen. Zoo iets vraagt men een dame niet, of men moet eerst tot op zekere hoogte haar vertrouwen gewonnen hebben. - Vindt u dat zelf ook niet, papa?’ sprak de zoon met een zeker sarkasme dat beteekenen moest: maar zoo'n grof schepsel als Bruins Sr. begrijpt van dergelijke delikate onderwerpen immers toch niets!

‘Van je snor?’ vroeg Bruins zuchtend. Hij beet zich op zijn lippen en had een gevoel, alsof hij door zijn eigen zoon, in tegenwoordigheid van zijn vrouw en de dienstboden, op het een of ander misdrijf betrapt was geworden. Een allerpotsierlijkste woede maakte zich van hem meester en wellicht had hij in zijn verlegenheid op dit oogenblik van ganscher harte zijn toestemming gegeven, indien William inderdaad zich met Laura verloofd had. Cobus kon en zou hij wegzenden, maar daar stond hij voor zijn zoon en vrouw geslagen, in zijn keurigste ontdekking bedrogen; zijn prestige had voor altijd geleden, meende hij, en overbluft als hij was, wist hij niets beters te doen, dan nog eens zijn handen in elkaar te slaan en te herhalen: ‘Wel God bewaar me!’

Een gansche poos zat de uit het veld geslagen vader zwijgend tegenover zijn gewichtigen zoon, aan wiens gelaat het te zien was, dat hij het geval erg grappig begon te vinden. Bruins deed het onmogelijke om tot bezinning te komen. Het oogenblik, dat hij beleefde, was be-

slissend, eischte al zijn kracht en gezond verstand. Eindelijk hief hij zijn hoofd op en zag zijn William zeer vertrouwelijk aan.

‘Je begrijpt wel, jongenlief, dat je vader er in zijn hart nooit iets van geloofd heeft, dat je tot zulk een dwaasheid zoudt in staat zijn.’ William keek wel wat sceptisch, doch zei niets.

‘Want een dwaasheid zou 't geweest zijn! Toen men mij er van sprak, heb ik dadelijk bij mijzelven gezegd: allemaal lasterlijk gekakel, daartoe is mijn William veel te verstandig.’

‘Wel waarachtig,’ antwoordde William, die eensklaps meer sympathie begon te gevoelen voor zijn ouden heer en diens beschouwingswijze.

‘Maar toen ieder het zei, en je arme moeder het ook geloofde, en 't zelfs een praatje werd op de societeit, en Laura zelf 't ook al vertelde, toen moest ik mij wel houden alsof ik er ook van overtuigd was, en...’ en de heer Bruins kon geen fatsoenlijk slot vinden voor zijn improvisatie.

‘Hebben ze dat op de societeit besproken?’ riep William, blozende, terwijl hij van verontwaardiging opsprong: ‘Kolossaal! In de Leeuw zeggen ze, dat ik haar gevraagd heb en Laura zelf beweert dat ook?!’

‘Ze moet het ergens gezegd hebben’, bevestigde Bruins plechtig, - ‘maar je begrijpt wel, niet tegen mijzelf, zoo wijs was ze wel.’

‘Goddeloos!’ - William wierp zijn servet op tafel, alsof het een steen was, dien hij naar haar maagdelijk hoofd slingerde. ‘Hoe is 't mogelijk!!’ Zijn gansche gelaat teekende verbazing en afschrik.

‘Verwonder je daarover maar zoo niet,’ antwoordde de oude heer Bruins, met philosophische gelatenheid, ‘zoo zijn de menschen, mijn jongen! als ge eenmaal op mijn jaren gekomen zijt, zult ge daar meer van weten. De wereld’, riep Bruins met een afwijzende beweging van zijn hand en iets droevigs op zijn gelaat, 't speet hem waarschijnlijk, dat hij zelf tot haar moest behooren, ‘de wereld is leugenachtig en oppervlakkig.’ Hij vouwde zijn handen en sloot zijn oogen om te danken, en na deze godsdienstige verrichting volbracht te hebben, verwijderde hij zich met grooten spoed uit de eetzaal, om elders nog eens na te denken over het geval en meer stelselmatig een nieuwe gedragslijn voor zich vast te stellen.

VI.
Nieuwe hoop en nieuwe vriendschap.

Mevrouw Bruins werd gevaarlijk ziek. Haar zenuwgestel had den schok niet kunnen doorstaan. Zij verviel in een melancholische stemming, waarvan zij zelve niet geloofde ooit weêr verlost te zullen worden. Opwekking en afleiding zouden volgens den dokter het éénige medicijn zijn, dat gunstig kon werken. Het was echter uiterst moeilijk haar die te bezorgen. De tegenwoordigheid van den ouden heer Bruins werkte op een zenuwachtig gestel niet bijzonder opwekkend, bovendien van zijn achtbare persoonlijkheid kon het niet gevergd worden, dat hij

zou gaan grasduinen in een ziekenkamer. William vertoonde er zich meer dan men had mogen vermoeden, doch sinds hij Laura van zich had gestooten, ging er, althans in de eerste dagen, geen genezende kracht van hem uit.

Mevrouw Geel, de waarheidsliefde dwingt het ons te erkennen, had aanvankelijk in nieuwsgierigheid en jaloerschheid mevr. Schelf weinig toegegeven. Ook zij had zich in stilte wel een weinig vertoornd over Rosalie's geheimzinnig stilzwijgen, en ware William werkelijk met Laura verloofd geworden, zonder dat dit aanleiding had gegeven tot hevige tooneelen, misschien zou ze, de hartstochtelijkheid van hare vriendin Mimi afkeurende, zich minder tegen hare idealistische opvatting van de vriendschap hebben aangekant. Ze was echter zeer goedhartig van natuur. Het leed, dat Rosalie overkomen was naar de bewering van mevr. Schelf, had dadelijk haar medelijden gewekt, en nu zij vernam, dat mevrouw Bruins op één dag haar vriendin en haar schoonste hoop voor de toekomst verloren had, nu zij uit haar eigen mond hoorde, hoe ongelukkig ze geworden was, achtte mevrouw Geel het haar plicht, haar eigen zonden te boeten door werken van barmhartigheid. Zij bracht heele uren hij de zieke door, en zou het zeker gansche dagen gedaan hebben, had haar huisgezin er haar den tijd toe gegund. Doch als zij heenging, beloofde ze altijd haar Helene te zullen zenden, gelijk ook geschiedde. De blondlokkige achttienjarige had spoedig het hart van de zieke gestolen. Zij was ook zoo zacht en vriendelijk, 't Scheen haar geen opoffering te zijn, die oude dame gezelschap te houden, en haar vreugde te wekken door hare lieftalligheid en de vroolijke verhalen, die zij haar voorlas of ongekunsteld vertelde. Helene werd voor mevrouw Bruins spoedig als een dochter des huizes. Weldra was haar de verschijning dier rozige en glanzende jeugd nog aangenamer dan die van mevrouw Geel zelve. Een nieuw- verwarmend licht viel er op haar doornig pad. En als Helene's blozend en vroolijk gelaat, gelijk dikwijls gebeurde, een glimlachje wist te voorschijn te roepen om de bleeke lippen van mevrouw Bruins, vertoonde de laatste iets aantrekkelijks, dat denken deed aan een ruïne door het gouden licht der ochtendzon beschenen. - Of William werkelijk zoo'n behagen schepte in het romantisch gelaat van zijn moeder? In ieder geval hij bezocht haar dikwijls. En evenals zij, scheen ook haar zoon ietwat te veranderen, wanneer hij vertoefde in de nabijheid van de vriendelijke troosteres, 't Zelfde zonnetje wierp wat licht op de donkere bladeren van den stuggen bergeik, de zilveren stralen deden 't stroeve loover zachtkens trillen. De jonge Bruins was iets minder plechtig en hoog. Of 't het gevolg was van haar handdruk of van haar bescheiden maar vrijen oogopslag? als hij in haar gezelschap zich bevond, gevoelde hij zelf dat zijn kolossaliteit eenigermate wegsmolt. Soms scheen dat heilige woord ‘waarachtig’ te zwaar geworden voor zijn stevige lippen; al de verheven eigenschappen die samenhingen met 's jonkmans voor-

beeldelooze zelfstandigheid kregen schok op schok en in gelijke mate als mevrouw Bruins in beterschap toenam, geraakte haar zoon in de war. Wanneer mevr. Geel het niet noodig geoordeeld had 's morgens haar dochter te zenden, kwam reeds des middags William verhalen, dat zijn moeder weer wat zwaarmoedig geworden was. Zoo brak weldra de tijd aan, dat de heer Bruins versche vermoedens maakte. ‘'t Zou mij niets verwonderen’ zei hij.... Maar wat was verrassend genoeg, dan dat een man als mijnheer Bruins er zich over zou hebben kunnen verwonderen? Hij wist immers alles zoo vooruit! En aangezien ik weiger te veronderstellen, dat de lezer voor hem zou onderdoen in scherpzinnigheid, is het mij niet geoorloofd de gissing van den heer Bruins hier breeder te ontwikkelen. Zij 't dan ook, dat ik mij daardoor van het genot verstoken zie, dat ten allen tijde aan de nasporing van den gedachtengang van een groot man verbonden is.

‘Maar mij is 't een raadsel,’ sprak mevr. Schelf, toen zij eenige weken, nadat zij ook haar vriendin Clara had ‘opgegeven,’ in een vertrouwelijk gesprek met Laura gewikkeld was; ‘mij is 't een raadsel, dat mevr. Geel niet wijzer is, om dagelijks haar Helene naar de Bruins te laten gaan; een meisje op dien leeftijd...’

‘Maar mevrouw,’ antwoordde Laura, vergoelijkend haar schouders ophalende, ‘'t is immers nog een kind, een echt onnoozel gansje.’

‘Onnoozel, nu ja, 't mocht wat! De knopjes zoeken even goed 't zonlicht als de reeds ontloken rozen, Laura.’ Mevrouw Schelf lei vertrouwelijk hare hand op Laura's arm, keek even om, als wilde zij zich er van overtuigen, dat er geen onwaardige ooren waren om deze belangrijke woorden op te vangen: ‘Ge zult het zien, 't duurt geen drie maanden of ze heeft William ingepakt. Nu als ik moeder was...’ 't Scheen zoo duidelijk te zijn, wat Helene in dat geval boven 't hoofd zou hangen, dat mevrouw Schelf een hoofdknikje toereikend achtte, om het haar bezoekster te doen begrijpen.

Laura zuchtte diep en sloeg zeer plechtig haar oogen ten hemel. ‘Om u de waarheid te zeggen, ik hoop hartelijk, dat u gelijk moogt hebben. Inderdaad niets zou mij aangenamer zijn dan dat!’

Mevrouw Schelf had in den laatsten tijd wel bespeurd, dat zij zich ten opzichte van mevrouw Bruins eenigermate vergist had. Wat er tusschen William en Laura mocht zijn voorgevallen was haar nog niet recht duidelijk, alleen won het vermoeden bij haar veld, dat gene een weigerend antwoord op zijn aanzoek bekomen zou hebben, en zij meende, dat het nu 't juiste oogenblik was, om meer licht in dezen te ontvangen.

‘Alleszins natuurlijk, dat gij zoo spreekt, Laura. Ik weet zelf bij ervaring wat het is, kindlief. Driemaal ben ik in de noodzakelijkheid geweest iemand te leur te stellen, die mij om mijn hand vroeg. Maar 't was mij telkenmale alsof ik zelf in den afgrond geslingerd werd,

waarin ik het geluk van een ander stootte. Men zou als iemand, die op de pijnbank wordt geworpen ‘ja’ willen zeggen, om al dat leed maar te voorkomen. De een kreeg kort daarna den typhus en is nu professor; een ander is als kolonel in Indischen dienst gesneuveld;’ - zij veegde een traan weg - smaar William schijnt het nog al kalm op te nemen, niet waar?’

‘Ik begrijp usprak Laura somber; en na een oogenblik wachtens: ‘het is een zeer delikaat onderwerp dat u daar aanroert.’ - Mevr. Schelf knikte toestemmend - ‘zeer delikaat; het zou kinderachtig van me zijn te willen ontkennen, dat William Bruins mij een tijdlang 't hof gemaakt heeft...’

‘Ik weet het, Laura.’ Mevr. Schelf was enkel gehoor.

‘Ja, 't is algemeen bekend’ vervolgde Laura verdrietig, ‘want hij deed het overdreven, hij heeft het mij somtijds lastig gemaakt, ik durf het u wel bekennen, voor een meisje met fijn gevoel begaafd, was zijn handelwijs bijna indécent, tot ik dan ook in 't laatst begreep....’

Mevr. Schelf knikte zoo gedecideerd, alsof zij zeggen wilde: ik weet dat alles zoo goed, als was het mij zelf overkomen.

Laura bedacht zich even.... en haar afgebroken zin onvoltooid latende, besloot zij: ‘maar laat ik liever er over zwijgen.’

‘Mij kunt ge het anders gerust vertellen, lieve.’

Laura draalde en hervatte eindelijk hoogst plechtig: ‘Hoor eens, mevrouw, er zijn van die oogenblikken in het leven, tegelijk beslissend voor ons zelf en anderen. Wat mij betreft, mijn gevoel weigert mij zoo iets met wie ter wereld ook te bespreken. Niet zoozeer om mij zelf, dan wel om den ander, dien 't ook geldt. Waar ik geen liefde in den hoogsten zin kan betoonen, wensch ik toch het medelijden ongeschonden te bewaren. Ik bid u, spaar me en vraag mij niet verder.’

't Was aan Laura te zien, meende mevrouw Schelf, dat door dit gesprek de herinnering aan een bitteren strijd, dien zij in haar gemoed gevoerd had, levendig werd; ook begreep zij, dat het vruchteloos en onbetamelijk zou zijn dit edele hart verder op de proef te stellen.

‘Kindlief,’ zei ze, ‘ge hebt me de woorden als van de lippen genomen; door uw zwijgen rijst ge zoo mogelijk nog in mijn achting. Er zijn zaken, die men in het diepst van zijn gemoed zorgvuldig bewaart, het zou heiligschennis zijn ze aan anderen te toonen. Ik verkeer in zekeren zin met u in een gelijk geval. Dagelijks vragen de lieden, mijn intiemste kennissen nog wel, mij naar de oorzaak van de vriendschapsbreuk tusschen mij en mevr. Bruins. Gisteren deed het mevrouw Van Clarensteijn nog; maar weet ge wat ik haar antwoordde? Ik zei: ‘Wies, wij kennen elkander reeds lang en een geheim is bij u wel bewaard, daar twijfel ik niet aan, maar neem me niet kwalijk, over die zaak spreek ik liever niet. Ik ben met Rosalie gedurende meer dan dertig jaar heel wel geweest, eigenlijk van kindsbeen af, en als men er toe komt om zoo iemand de vriendschap op te zeggen,

moet men er deugdelijke, zeer gewichtige redenen voor hebben, is 't waar of niet? Maar de gestorven vriendschap is mij als eene geliefde doode, die ik pas begraven heb en als ik mij nu en dan naar die groeve begeef, is 't om er een nieuwen immortellen krans neer te leggen; de herinnering aan haar is mij heilig, en heeft Rosalie tegen mij misdaan, deze lippen zullen haar bij anderen niet aanklagen, liever neem ik haar zonden dan met mij meê in mijn graf.'

De beide dames hadden bij de laatste woorden onwillekeurig elkaâr de hand gereikt, en staarden bewonderend elkander in de vriendelijke oogen. Zoo vloeide op dit gewijde oogenblik ziel met ziel te samen, en ontstond er, ondanks het verschil injaren, een vriendschap, waarop majoor Janssen jaloersch had kunnen wezen, en die waarschijnlijk tegen alle aardsche machten, uitgenomen den dood, bestand zou blijken te zijn.

PETRUS.

Uit den vreemde,
meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Het contract.
Hoofdstuk I.

De brosse zandkoekjes welke mijne zuster Rachel gebakken had, stonden op tafel en ik boog er overheen, om er een naar mijn smaak uit te zoeken. Doch Rachel trok den schotel glimlachend weg, zeggende:

'Als gij wezenlijk met Leonard naar Kynance wilt rijden, Catherine, moeten wij terstond thee drinken. Terwijl ik thee zet, moest gij Leonard gaan halen; gij weet gewoonlijk het best waar hij te vinden is.'

Dat was waar; ook nu wist ik dat hij op een ouden steen, bij het hek van den boomgaard zat en ik ging even gaarne als altijd mijn armen kreupelen broeder halen. Doch toen ik bij hem was, vergat ik de geheele thee. Ik gaf hem de roos welke ik onder weg geplukt had en ging naast hem zitten.

Wat was het een heerlijke namiddag; ik zal hem nooit vergeten. Ik wilde Leonard aan het praten krijgen, doch het lukte niet; ik zweeg dus insgelijks, al was ik niet, zooals hij, te vermoeid om te praten.

Een trage meerle, in den boom aan den overkant, scheen even als wij de liefelijke kalmte van den zomeravond te genieten. Ik kon het grijze diertje tus-

schen het weefsel der takken door zien, doch het scheen te lusteloos dan dat het een enkelen toon kon aanheffen, hoewel al de vogels om hem heen hem tot zingen schenen uit te lokken.

De groote bruine wespen doken in de bloemkelken en kwamen er weer uit te voorschijn, druk gonzend, als om te kennen te geven dat zij waarlijk werkten en als wilden zij den vlinder beschamen, die ginds op de kamperfoelie zat; doch deze liet zich niet storen, maar spreidde zijne vleugeltjes uit in den zonneschijn, alsof hij begreep dat dat de taak was welke hij in zijn kortstondig leven te vervullen had. Mijne oogen zwierven den boomgaard rond, te vergeefs zoekende naar een rijpen appel. Een oogenblik later kreeg ik een bosje anjelieren in het oog, die op de verweerde oude muren groeiden en ik begon te berekenen hoe lang zij nog noodigzouden hebben, om langs den geheelen muur voort te kruipen; doch eer ik daarmede gereed was, koos een bedrijvige wesp mijn neus tot punt van aanval en de moeite welke het mij kostte om haar te verjagen, strookte in het geheel niet met de warmte. Eindelijk gingen mijne oogen terug naar den ouderwetschen tuin, waarin geen bloem groeide voor welke ik geen liefde had. Het huis wierp zijn donkere schaduw over het gras, doch al de boogvensters schitterden helder in het licht der ondergaande zon. Er was iets gezelligs, iets aangenaams in het geheele tooneel.

'Leonard,' zei ik eindelijk; 'ik zou wel eens willen weten of gij en Rachel even sterk aan ons huis gehecht zijt als ik.'

Leonard knikte glimlachend 'ja,' en eigenlijk wist ik wel dat ik ook voor Rachel bevestigend kon antwoorden.

Juist toen ik over haar begon te denken, kwam zij naar buiten en riep ons.

Ik sprong onmiddellijk op en antwoordde op zingenden toon dat wij kwamen. Leonard legde zijn arm in den mijnen. Och, hoe aangenaam was het mij, hem zelfs die kleine hulp te verleenen; wat zou ik niet gedaan hebben om het leven van mijn gebrekkigen broeder te verhelderen of Rachel eene vreugde te verschaffen.

Wij hadden ons de koekjes en de thee goed laten smaken, en waren op het punt om weg te rijden, onder de laatste waarschuwing van Rachel, dat Leonard zijn WATERPROOF toch zou aantrekken als wij te Kynance stil hielden, toen mijn vader op zijn mooi jong paard kwam aanrijden en op ons toe kwam. Hij hield ons op om Leonard de noodige bevelen te geven, zeggende dat hij te Helstone ging eten en misschien niet vóor den volgenden avond te huis zou zijn.

'Gij moet den geheelen morgen aan het heerenhuis zijn,' zeide hij, 'ofschoon de heer Keverne zelf misschien het werk zal nagaan. - Kom, Rachel, zorg dat ik het een of ander krijg eer ik mij kleed. De meiden geven mij nooit iets naar mijn ziu, als gij er niet op toeziet. - Houd uw teugels hooger, Catherine; als gij u niet te goed acht met zulk een beest te gaan rijden, doe het dan ten minste fatsoenlijk.'

'Papa schijnt te denken dat wij het niet met ons beestje doen kunnen,' zei ik, toen Bruintje bedaard het voorplein afreed.

'Alweer uit!' zuchtte Leonard. 'Het is alle dagen hetzelfde. Ik wou dat vader wat meer thuis bleef, of dat ik beter in staat was om zijn werk te doen!'

'Trek het u zoo sterk niet aan, Leo,' zei ik, mij zoo opgeruimd houdende als mogelijk was, om hem zijn rijtoertje niet te bederven. 'De heer Keverne zou gauw een anderen rentmeester nemen, als hij begreep dat papa zijn zaken verwaarloosde, en die zijn van meer belang dan'onze boerderij, niet waar? De heer Keverne is zelf

zoo knap en zoo bij de hand, dat hij zeker geen slofheid van een, ondergeschikte zou verdragen.'

'Goedkeuren zou hij die zeker niet,' antwoordde Leonard; 'maar hij is zoo edelmoedig dat hij geduld oefent als hij niet tevreden is; doch dat geduld raakt

eindelijk op. Ik heb hem dikwijls heel ernstig met vader hooren spreken en dat deed altijd goed, hoewel toch op den duur alles weer zijn ouden gang gaat.'

Bruin kwam nu van zelf in een draf, zooals hij altijd deed als wij met lossen teugel over de heide reden. Op die heide konden wij de schoorsteenen zien van het heerenhuis, waar de heer Keverne met zijne zuster en haar dochtertje woonde. Terwijl ik er naar keek, en Bruin zonder hulp van zweep of teugel ons vlug over den veerkrachtigen grond voerde, dacht ik aan de onvermoeide goedheid van den heer Keverne jegens ons en aan mevrouw Grey, die er maanden geleden sterk op aangedrongen had dat ik gouvernante zou worden bij haar dochtertje, gedurende de weinige jaren welke zij in Cornwallis zou doorbrengen, totdat haar man uit Indië zou terugkomen, waarna zij te zamen naar Schotland zouden gaan. Ik dacht aan de kleine Roza; aan hare kinderlijke liefde voor mij en hare lieftallige beschroomde vriendelijkheid voor Leonard, en toen ik aan dat alles dacht, kwam er een gevoel van onwil tegen mijn vader bij mij op.

'Het is toch eigenlijk zonde, Leonard,' zeide ik, 'dat iemand die een plicht te betrachten heeft, dien verzuimt, vooral als men er een zoo goed en toegevend man door verwaarloost. Papa is knap en geheel op de hoogte van het werk dat er van hem gevorderd wordt. Ik begrijp niet hoe hij het zoo kan verwaarloozen. Ik geloof niet dat ik het doen zou.'

'Wacht tot dat gij op de proef gesteld wordt,' antwoordde hij zacht.

'Waarom zou ik veranderen als ik op de proef gesteld werd? Ik wou dat ik verstand van de boerderij had, dan zou ik u helpen, Leo'

'Stil, lieve, herinner mij niet aan mijn eigen nutteloosheid. Laat mij zooveel mogelijk in de verbeelding dat ik alles doe wat vader van mij verwacht, alles wat gij zoo dikwijls voor mij doet. O, Catherine, wat zou ik zijn, zonder u?'

'En verbeeld u dan dat mevrouw Grey ons van elkander wil scheiden, Leo!' riep ik, terwijl mij de tranen in de oogen sprongen.

'Ja, zij begon er van morgen weer over. Rachel heeft het u niet willen vertellen, omdat zij weet dat het u hindert. Het spijt mij om mevrouw Grey, die Roza zoo gaarne bij zich wil houden en er zoo tegen opziet een vreemde in huis te nemen, om haar te leeren; maar het hindert mij toch dat zij u van ons wil aftrekken. Ik kan mij ons lief oud huis niet voorstellen zonder u.'

'Wat zoudt ge liever hebben Leo,' vroeg ik, 'het lieve oude huis zonder mij, of mij zonder het lieve oude huis?'

Leonard lachte om die vraag.

'Mij dunkt, ik *behoef* het niet te doen, vindt gij wel, Leo?' vraagde ik peinzend. 'Als het moest, zou ik er mij gaarne in schikken, maar nu... Kom, laat ons er niet meer over spreken; anders bederven wij ons prettig toertje. Aanstonds krijgen wij een kijkje op de zee.'

Wij keken er naar uit, terwijl wij over de purperen heide reden, en wisten precies de plek waar wij de zee het eerst in het oog zouden krijgen. Wat was het prachtig; die rotsen die daar alleen, of in groepen, zoo plotseling uit het zand oprezen; het water, donker groen en blauw te gelijk, zooals het zelden ergens anders dan juist dáar gezien wordt; de frissche koelte die ons uit zee tegenwoei, nog niet bevracht met de dampen van dicht bevolkte steden. Wij bleven in het wagentje zitten, wijl Leonard niet klimmen kan; doch ik stuurde mijn hit zoo ver het strand op als ik kon, voorbij de optrekjes, die er ten behoeve van bad. gasten gebouwd zijn. Wij hoorden

geen ander geluid dan van het breken der golven tegen het strand en in de verte het geloei van het vee op de weide. Het was een grootsch en toch kalm tooneel en het speet mij toen Leonard mij op een heer wees, die op korten afstand van ons bezig was te schetsen.

'Daar zit de heer Etheridge,' fluisterde hij; 'de schilder die hier logeert.'

Ik herinner mij niet precies meer hoe het kwam, maar een paar oogenblikken

later kwam Etheridge bij ons, om Leonard, met wien hij vroeger kennis had gemaakt, zijn schets te laten zien. Eerst toen mijn broeder hem vertelde dat ik hetzelfde punt voor eene schets had gekozen, sprak hij mij aan.

Hij vraagde mij of hij mijne schets eens zien mocht, wanneer hij Leonard kwam bezoeken. Ik moet hem zeker een antwoord gegeven hebben dat hem trof, want hij keek mij zoo wonderlijk strak aan, terwijl hij tegen mij sprak. Mijn hit snoof ongeduldig de zeelucht op en keek naar de meeuwen; Leonard lag achterover, met een bijna gezonden blos op zijn fijn gelaat; Etheridge leunde aan zijn kant op het wagentje, doch sprak, over hem heen, meestal met mij.

Eensklaps kwamen er zware wolken opzetten en werden wij door een stortregen overvallen, iets waaraan wij in Kynance gewoon zijn. Wij wilden niet in de woning van Etheridge komen schuilen, doch bewilligden in de schikking welke hij daarop voorstelde; hij hielp namelijk Leonard diens regenmantel aantrekken, leende mij den zijnen, hielp mij op de achterbank, gaf mij een parapluie, ging zelf naast Leonard zitten en reed ons, dwars over de heide, vlug naar huis. De regen had opgehouden eer wij te huis kwamen en Etheridge wilde afscheid van ons nemen; doch Leonard haalde hem over binnen te komen en den avond met ons door te brengen.

Etheridge was opgetogen over ons huis, en toen wij hem naar de steenen bank onder den kastanjeboom brachten en Leonard hem vertelde dat dat mijn lievelingsplekje was, beloofde hij hem eene schets, met mijn portret er bij, indien ik voor hem wilde pozeeren.

Het was laat toen hij vertrok en toen wees hij ons aanbod om hem naar huis te laten rijden van de hand, doch wandelde liever langzaam en dralend in den grijzen avondnevel heen. Rachel zeide dat Etheridge Leonard veel te lang in de avondlucht had laten loopen. Zij verweet mij niets, hoewel ik er toch bij geweest was en er aan had moeten denken. Ik had hem wel gevraagd of het niet beter was dat hij in huis ging, doch er niet genoeg op aangedrongen; waarom niet, begreep ik zelve maar half.

Eenigen tijd daarna kwam Etheridge weder bij ons, papa hield hem ten eten en liet hem de boerderij zien. Des avonds maakten wij muziek; doch ik merkte wel dat Rachel en Leonard niet bijzonder met onzen gast ingenomen waren. Leonard zeide dat hij hem voor een traag mensch begon te houden, die geen ernstig levensdoel had; doch, hoe was dat mogelijk, dacht ik; hoe kon men kunstenaar zijn, zonder een ernstig levensdoel? Etheridge sprak veel over zijn werk; hij vertelde van zijn plan om een kunstreis in Italië te maken, waar hij drie of vier jaren hard dacht te studeeren.

Intusschen scheen papa de eenige die op zijn gezelschap gesteld was. Zij gingen dikwijls samen uit, en ook ik moest bekennen dat er van werken zeer weinig kwam, van hem noch van papa.

Op zekeren avond, toen papa met Etheridge een tocht naar de Scilly eilanden deed, en Rachel en ik de ronde deden om te sluiten, schrikten wij door een herhaald zacht kloppen op de voordeur.

Na eenige aarzeling deden wij open en tot onze verbazing stond de heer Keverne voor ons. Hij kwam in den gang, praatte eenige oogenblikken over onverschillige zaken, en eindigde met te vragen wanneer papa thuis kwam.

Hij deed die vraag zoo onverschillig mogelijk en toch verbeeldde ik mij dat hij bezorgd keek terwijl hij het vraagde.

Rachel antwoordde dat wij *hoopten* dat papa den volgenden avond te huis zou komen.

‘Morgen avond!’ herhaalde de heer Keverne, op een toon waaruit zijns ondanks zijne ergernis bleek. ‘Wilt gij hem verzoeken terstond bij mij te komen, als hij te huis komt?’

Rachel beloofde het; hij gaf haar vriendelijk de hand; daarop ging hij naar de deur welke ik voor hem opende.

'Goeden avond,' zeide hij, doch mij gaf hij geen hand. 'Doe de deur goed op het nachtslot, mijn kind, en laat niemand meer in van avond,' zeide hij bij het heengaan.

Ik kon nooit goed verdragen dat de heer Keverne mij als een kind toesprak. Ik was achttien jaren! Maar dat scheen hij nooit te begrijpen. Etheridge scheen mij ook al als een kind te beschouwen; want toen hij die schets van mij maakte, zeide hij dat hij liever mijn portret zou maken als ik een jaar of wat ouder was.

Ik vertelde aan Rachel wat de heer Keverne gezegd had. 'Dan moet hij bang zijn voor iets dat wij niet weten,' zeide zij. 'Hij is toegevend; maar wij kunnen niet verwachten dat ook anderen papa altijd zullen sparen; het wordt hoe langer zoo erger; papa voert niets uit; maar ik geloof stellig dat hij nu uitgegaan is om den een of ander te ontwijken. Ik heb zeer goed gemerkt dat het geen aangename brieven zijn welke hij tegenwoordig ontvangt.'

'Als ons *hier* een gevaar dreigde, zou papa toch thuis gebleven zijn,' zei ik.

Doch Rachel antwoordde niet, en kuste mij zwijgend goeden nacht.

Altijd wanneer mij een ramp getroffen heeft, gebeurde dat juist in oogenblikken waarin ik mij buitengewoon gelukkig voelde. Zoo herinner ik mij dat Leonard en ik, jaren en jaren geleden, den tuin van ons vroolijk lachen deden weergalmen, toen Rachel, te midden van onze vreugde, die nog tienvoudig verhoogd werd door hare onverwachte tehuiskomst, ons in hare armen sloot en ons vertelde dat wij moederloos geworden waren. En dan dien dag dien wij te Kynance doorbrachten, toen Leonard viel. Wij waren op de rotsen geklommen, zooals wij dikwijls deden; wij waren vroolijk bij de gedachte aan alles wat wij Rachel te vertellen zouden hebben, toen één oogenblik van onvoorzichtigheid Leonard deed vallen, zoodat hij voor altijd zijn gezondheid en zijn kracht verloor.

Ook nu op dien herfstdag was alles vrede en geluk voor ons geweest; ons dagwerk was afgeloopen, Leonard en ik stonden samen bij het hek en wachtten op den hittewagen dien wij vóor besteld hadden. De stralen der ondergaande zon schoten over het zachte gras en kleurden de heide. De zwaluwen vlogen boven onze hoofden heen en weer.

'Zij zullen spoedig heen gaan,' zei Leonard, en mijmerend keken wij de vogels na.

Daar hoorden wij eensklaps de klink van het hek oplichten; wij keken om en de weinige woorden welke wij toen hoorden, en die ons koud op het hart vielen, brachten de geliefde woning onzer kindsheid ver, ver buiten ons bereik. Het was een vreeselijk oogenblik, doch alles wat ik duidelijk zag was, dat Leonard bewusteloos naast mij neder was gevallen.

Toen ik dien avond naar mijne kamer was gegaan, hoorde ik zacht op het kiezelpad onder mijn venster loopen. Ik behoefde niet naar buiten te kijken om te weten wie er stond; ik deed zachtjes de deur mijner kamer open en sloop naar beneden in den tuin.

Nauwelijks was ik buiten, of mijn vader kwam naar mij toe en vraagde mij angstig fluisterend: 'zijn ze al in huis? Hebben ze al beslag gelegd?'

Ik antwoordde dat de mannen (door een Londenschen schuldeischer gezonden) in de kamer sliepen voor welker ramen wij stonden; wij liepen dus zwijgend eenige schreden verder.

‘Waarom komt gij niet in huis, papa?’ vraagde ik.

Doch daarop schudde hij beslissend zijn hoofd.

‘Ik kan niet in huis komen, Catherine,’ zeide hij, en zijne stem klonk zachter dan gewoonlijk.

‘Er kan niets voor ons gered worden en ik kan het niet zien!’

‘Zoudt gij er niet met den heer Keverne over spreken, papa?’ vraagde ik.

Hij liep ongeduldig van mij af; doch een oogenblik later kwam hij terug en zeide:

‘Gij weet niet wat ge vraagt, kind. Hij heeft mij al te dikwijls geholpen. Ik zou mij schamen hem weer om hulp te vragen; bovendien heeft hij gezegd dat hij mij voortaan niet meer helpen zou. Neen, het moet nu zijn gang gaan, en hoe eer wij het land uit zijn, hoe beter. Al kon ik dezen kerel tevreden stellen, dan kunnen er nog wel twintig andere schuldeischers voor den dag komen. Hoe gaat het met Leonard?’

‘Beter, papa,’ was mijn antwoord; doch de woorden: hoe eer wij het land uit zijn hoe beter, sneden mij dooi de ziel.

‘En Rachel?’

‘Die is bijna wanhopig; de arme Rachel! O, vader, vader, wat zullen wij beginnen?’ En ik klemde mij aan hem vast alsof het nog in zijne hand gestaan had ons te helpen.

‘Wij kunnen niets beginnen,’ antwoordde hij wrevelig. ‘Het noodlot is mij al lang vijandig geweest; en dat wordt toch niet anders.’

Ik kon hem niet bewegen in huis te komen, zelfs al ware het enkel voor den nacht; doch ik haalde hem een broodje met vleesch en een glas wijn en zag toe terwijl hij het gebruikte. Ik zag bij het licht van de maan hoe bleek en akelig hij er uitzag en hoezeer hij leed onder de gedachte van zijne ouderlijke woning vaarwel te moeten zeggen.

Wat er toen in mij omging, zeide ik hem niet, doch ik liet hem beloven dat hij het dorp niet zou verlaten, eer hij een briefje van mij ontvangen had, dat ik hem door een vertrouwden bode zou zenden.

Hij beloofde het en beschreef mij de papieren welke ik hem zenden moest. Toen kusten wij elkander en hij ging heen.

Hoe wenschte ik dat het al morgen ware! Ik zag als tegen een berg op tegen de uren welke ik nog wakende en denkende moest doorbrengen, eer de huishouding zou opstaan. Inmiddels ging ik kijken of Leonard nog even gerust sliep als twee uren te voren.

Eindelijk brak de morgen aan; ik was besloten wat ik doen zou.

Zonder er iets van te zeggen aan Rachel of Leonard, kleedde ik mij en ging naar. Trecothic, het buitengoed van den heer Keverne. Daar gekomen, begon ik zonder veel woorden van inleiding te vertellen wat er bij ons voorviel en verzocht mevrouw Grey en den heer Keverne alles in te koopen wat papa en Rachel en Leonard noodig hadden om er te blijven wonen; daarvoor bood ik aan mij voor vijf jaren, zonder salaris, als Roza's gouvernante te verbinden, om die schuld af te doen.

In het eerst wilden zij niets van die schikking weten, welke zij een te groote opoffering voor mij noemden; doch toen zij zagen hoezeer mijn aanbod mij ernst was, stemden zij toe; de heer Keverne namelijk, want het contract zou tusschen hem en mij zijn, wijl hij de noodige gelden zou voorschieten. Mevrouw Grey zeide dat zij enkel geaarzeld had in het geven van hare toestemming, omdat zij er zoo veel bij winnen zou. Zij durfde niet aannemen, wat ik, door den drang der omstandigheden genoopt, voorstelde, maar waarover ik misschien later berouw zou hebben. Had zij

geweten hoe lang en hoe ernstig ik er dien nacht over had nagedacht, zij zou niet getwijfeld hebben aan de vastheid van mijn besluit.

De heer Keverne hielp mijn vader dus nog eens, zeggende dat het ditmaal geen

leening was, doch betaling voor zeer gewaardeerde diensten welke ik zijne zuster bewijzen zou.

Ik weet nauwelijks wat dien dag de overhand in mij had, droefheid of blijdschap. Toen mijn vader mij des avonds zoo hartelijk omhelsde en mij zijn lieve moedige dochter noemde, had ik een gevoel alsof ik nu genoeg beloond was voor mijne opoffering; maar toen Leonard mijn hoofd naar zich toetrok op zijn kussen en mij toefluisterde: 'God zegene u voor hetgeen gij vandaag gedaan hebt; moge het een geluk worden voor u en voor ons allen!' toen nam ik mij voor mij altijd die woorden te herinneren, indien er ooit een oogenblik van berouw over mijne daad in mij opkwam.

Hoe ernstig zeide hij dat! Er lag waarlijk een gebed voor mij in zijne woorden. En ik had het noodig, want vijf volle jaren zou ik Roza Grey's gouvernante zijn en met haar en hare moeder en haar oom, zonder Leonard en Rachel, moeten leven!

Wij hadden gedacht dat de heer Keverne voor ons zou inkoopen wat papa en Rachel het liefst behielden, dat hij de dringendste schuldeischers zou betalen en zorgen dat papa onze boerderij kon aanhouden. Doch hij deed veel, veel meer, en deed het altijd voorkomen alsof hij nog niet genoeg had gedaan.

Wij konden de boerderij weder vijf jaren inhuren, papa zou de rentmeester van den heer Keverne blijven, alle schulden zouden betaald worden en mijn vader nam zich, vol verbazing over zooveel edelmoedigheid, ernstig voor zich van zijne zorgeloosheid en zijne verkwisting te beteren.

Allen lachten mij uit om wat zij een gril van mij noemden, maar ik stond er op dat er een contract werd opgemaakt van de overeenkomst welke ik had aangegaan. Ik geloof evenwel niet dat de heer Keverne er om lachte, en eer hij mij het stuk in handen gaf, waarmede hij den volgenden avond bij ons kwam, vraagde hij mij zeer ernstig of het mijn bepaalde wensch was het te onderteekenen en deze zaak inderdaad als plechtig verbindend te beschouwen.

'Zeer bepaald,' was mijn antwoord, terwijl ik hem vast in de uitvorschende oogen keek.

'Vijf jaren is een lange tijd,' zeide hij nog eens, de pen terugtrekkende welke ik wilde aannemen. 'In die vijf jaren, Catherine, zult gij van meisje tot vrouw opgroeien. Weet gij zeker dat gij niet zult veranderen? Alles verandert in de wereld.'

Neen, ik wist dat ik niet zou veranderen en ik nam gretig het papier van hem aan. 'Nu,' zei ik lachende, toen ik het geteekende stuk aan Leonard overreikte, 'nu ben ik gebonden; nu zit ik vijf jaren vast.'

Daarop kwam eensklaps de gedachte bij mij op aan alles wat die ware vriend voor ons gedaan had en bovenal aan de wijze *hoe* hij dat deed. Ik bedacht hoe geheel anders mijn leven worden zou in de volgende vijf jaren, indien hij niet was... die hij was en ik wendde mij tot hem en begon hem beschroomd voor al zijne goedheid te danken. Doch het was alsof die dank hem hinderde; bij wilde er niets van hooren.

Toen de heer Keverne vertrok, lieten papa en ik hem uit en wij bleven nog even bij het hek praten. Het was een prachtige herfstavond; de sterren schenen vriendelijk en kalm op ons neder; ik verbeeldde mij dat het de schoonheid van den avond was, die mij zoo diep weemoedig maakte.

Nog eens, en zeer ernstig sprak de heer Keverne mij aan, zeggende dat het nog niet te laat was; hij vraagde mij of ik het geteekende stuk terug wilde hebben; hij

wilde mij liever op mijn woord vertrouwen, dan behoefde ik mij niet als gebonden te beschouwen.

Doch ik wilde het contract niet terugnemen; ik was er op gesteld dat hij het behield. Toen ik weer binnen kwam, moet ik er nochtans niet zoo opgeruimd

uitgezien hebben als ik mij gevoelde, want Leonard keek mij oplettend aan en vraaade: ‘Hoe is het, Catherine; hebt ge uwe krachten ook te hoog geschat?’

‘Neen, beste Leo,’ was mijn schertsend antwoord, ‘maar ge begrijpt, ik voel mijn verdriet even goed als vrouw Gummidge, en het maakt mij knorrig, als haar.’

Hoofdstuk. II.

Ik was eene week in het heerenhuis van Trecothic geweest. Ik voelde mij zoo gelukkig als ik ergens kon zijn, verwijderd van Leonard, van Rachel, van mijn lief ouderlijk huis. Ik had alle hoop dat mijn vader nu een geregeld werkzaam leven zou gaan leiden; mevrouw Grey verzocht Rachel telkens bij mij, doch zij wilde in den eersten tijd niet komen. Leonard kwam wel, zeggende dat hij gaarne even verstandig zou zijn als Rachel, maar dat hij er geen kans toe zag; ik was blijde dat hij het niet was. Na zijn vertrek voelde ik mij echter altijd eenzamer dan voordat ik hem ontmoet had; Rachel had dus zoo groot ongelijk niet.

Mevrouw Grey was zeer vriendelijk en toegevend jegens mij en de kleine Roza had spoedig mijn hart gewonnen. De heer Keverue was natuurlijk ook goed voor mij; altijd precies zooals hij jegens ons allen placht te zijn. Nu en dan kwam Etheridge de familie bezoeken, doch het kwam mij al aanstonds voor dat zij nooit zeer in hun schik waren als hij kwam. Ik begreep volstrekt niet waarom. Doch zelfs mevrouw Grey, die altijd zoo zacht in haar oordeel was, noemde hem lui en verwaand. De heer Keverne sprak nooit over hem, doch toen er op zekeren avond weder ongunstig over Etheridge gesproken werd, haalde hij lachende de woorden van den dichter aan: ‘Eens komt de tijd dat hij wijs is, als wij.’

‘De heer Keverne laat het voorkomen alsof hij ik weet niet hoeveel ouder is dan Etheridge’ dacht ik, ‘en zijn zuster heeft mij gezegd dat bij pas zesendertig is.’

Doch hij was zoo geheel anders dan Etheridge dat ik nu zijn oordeel niet meer onnatuurlijk vind.

Toen ik eenigen tijd bij mevrouw Grey geweest was, kwam Etheridge afscheid nemen voor langen tijd; vier jaren! Dat was mij toen een eeuw!

Voor zijn vertrek vraagde de heer Keverne mij nog eens, ernstiger dan ooit, of ik geen berouw had over ons contract. Doch ik lachte er om. Hij kon toch het tegendeel wel zien, dacht ik; want ik voelde mij zeer gelukkig in mijn nieuw verblijf.

Daarop vraagde hij mij of de heer Etheridge wist dat ik mij voor vijf jaren verbonden had; ik vond dat eene zonderlinge vraag, doch antwoordde bevestigend.

Vier jaren waren voorbijgegaan. Alles ging zijn gewonen gang. Helaas, dat ik dat ook van mijn vader moet zeggen! Vier jaren deed ik mijn plicht bij Roza Grey, doch niet meer met den ouden moed, want - mijn offer bleek te vergeefs te zijn. Het duurde slechts kort eer mijn vader zijn oude levenswijze weder opvatte, zijn zaken verwaarloosde, speelde en dronk. De heer Keverne sprak er weinig over, doch wij, Rachel, Leonard en ik, voelden ons diep vernederd. Het griefde ons onbeschrijfelijk dat hij zoo de edelmoedigheid van den heer Keverne misbruikt had. En dan stil weg te loopen, en Rachel en Leonard voor alles alleen te laten! Want hij kon toch niet weten dat de heer Keverne ons niets zou laten dragen dan schaamte voor onzen vader, veel minder dat Leonard in zijne plaats tot rentmeester benoemd zou worden. En wat

was dat goedhartig, wijl de arme jongen toch zoo weinig doen kon! Doch de heer Keverne wist dat Leonard alles wat hij doet, zoo goed doet als hij kan, hij hielp hem niet slechts in persoon, maar gaf hem ook een werkzamen en bekwamen onder-rentmeester.

Etheridge was in Engeland teruggekomen, en kwam ons weldra in Cornwallis bezoeken. Ik vond hem nog knapper dan vier jaren geleden en, in mijne gedachten, vergeleek ik hem bij anderen en die vergelijking viel in zijn voordeel uit.

Alles kwam mij anders voor, sedert Etheridge teruggekomen was. Ik zag niets dan zonneschijn op mijn pad. Hij zeide dat hij naar Cornwallis terug was gekomen, niet om de oude landschappen, maar om oude vrienden weder te zien; en de wijze waarop hij dat zeide, deed mij zeer goed begrijpen wat hij met die woorden bedoelde.

Reeds na verloop van eenige dagen verzocht hij mij voor een nieuw portret van mij te pozeeren. Het verwonderde mij dat hij zooveel tijd te missen had; want hij dacht slechts eene maand in Engeland te blijven, en dan naar Spanje te gaan, waar hem verscheidene portretten besteld waren.

Toen mijn portret voltooid was, wilde Leonard het volstrekt koopen, hoewel ik er zelve de gelijkenis niet van zien kon. In mijn idée had het veel meer van Rozalinde in '*As you like it*' dan van mij, en ik zeide Etheridge dat hij waarschijnlijk onder het schilderen in de war was geraakt, wijl wij veel over Shakespeare gesproken hadden. Ik zeide dat mijne oogen in lang zoo mooi niet waren als die, waarop hij mij eensklaps strak aankeek, en zeide dat Leonard de gelijkenis volmaakt vond en dat hij dezen het portret wilde afstaan, indien ik hem het origineel geven wilde.

Ik weet niet meer wat ik antwoordde, totdat ik hem aan mijn contract met mevrouw Grey herinnerde. Hij begon te lachen om mijn denkbeeld dat ik er inderdaad door gebonden was; ik had wel gedacht dat hij er mede spotten zou, doch *ik* wist niettemin dat het contract verbindend was.

(Vervolg en slot hierna.)

Suum cuique.

De Tweede Kamer.

De Staten-Generaal vertegenwoordigen het Nederlandsche volk; in de Tweede Kamer schenen enkelen, sommigen, velen te wanen, dat ze alleen zich zelven te vertegenwoordigen hadden.

De afstemming der Muntwet was het gevolg van kleingeestig individualismus, dat ook in bijzaken niets van eigen meening ten offer wilde brengen aan het algemeen belang.

De weerklank, dien Vissering's woord vond in den lande, moest wel den waan verstoren, dat de Tweede Kamer de getrouwe uitdrukking is van den geest des volks.

De aanneming der Vestingwet scheen dan ook te bewijzen, dat men tot bezinning was gekomen.

Was 't wel meer dan schijn? Was de ontvangen les wel verstaan?

De interpellatie omtrent Atchin wekte andere vermoedens.

Zijner Majesteits oppositie scheen te meenen, dat de omverwerping van het ministerie zóó dringend geëischt werd door het belang des Vaderlands, dat zedelijken steun aan den vijand te verleenen, dat ondermijning van ons gezag in Indië gepaste middelen mochten geacht worden, om dat verheven doel te bereiken.

Onderhandeling met de Ultramontanen scheen niet verwerpelijk.

De medewerking van Malcontenten, teleurgestelde portefeuillejagers, zou welkom zijn.

Maar het spel was verraden. Ditmaal waakte het volk en luide sprak de pers.

Mokkend trok men terug.

In geheime zittingen wreekte men zich over de bittere teleurstelling.

Te midden van het volk, over het volk, maar zonder het volk, werd beraadslaagd, dagen achtereen, zonder oorzaak, tegen den wil der Begeering.

Wat is er gezegd, wat is er gedaan? vraagt het Nederlandsche volk. Het volk heeft recht - niet op de ontsluiering van de geheimen der diplomatie, maar recht op openbare behandeling van de openbare zaak. Niet aan een veemgericht wil de natie hare belangen toevertrouwd hebben.

Nog wordt openbaring van al wat voor openbaring geschikt is met nadruk door het volk begeerd. Begeerd ook, dat de Tweede Kamer besefte, dat zij er is om het volk, en niet het volk om de kleinzielige eerzucht van enkelen, den wrok van anderen te bevredigen.

Men spreekt van eene nieuwe formatie der Liberale partij; te Amsterdam is een programma opgasteld.

De proef kan genomen worden, o ja, maar is er met vele leden der tegenwoordige Kamer nog wat aan te vangen?

Wanneer eene krachtige liberale regeering een beroep op het volk noodig acht, kan zij op den steun van het volk rekenen.

Jan Salie.

Met onverbrekelijk stilzwijgen gaan we voorbij al het geschrijf en gerijmel, waarmee ijdelheid, met speculatiezucht en vleierij in verbond, het land overstroomt bij de nadering van 's Konings Zilveren feest. Ziekteverschijnsel, geen krachtsbetoon herkennen wij in al die waterzuchtige poëtasterij, die met kinkklank en Oranjepapier om den lauwer der vaderlandsliefde boeleert.

Maken wij ééne enkele uitzondering door de vermelding van een Historisch *Tooneelspel*, *Oranje*, 't is niet om de meerdere of mindere kunstwaarde te schatten van het tooneelstuk, waarmede de heer B.G. Stempels den 12^{den} Mei wensoht te vieren. 't Was een hachelijk ondernemen, heel een leven als het veelbewogene van den grooten Zwijger, heel een geschiedenis als die van den opstand tegen Spanje, binnen de enge perken van een tooneelspel saam te persen. Zeker, zoo de onderneming al gelukken kan, dieper studie werd er toe vereischt dan de haastige conceptie van een gelegenheidsstuk zich kon veroorloven. Warmte is aan het stuk niet te ontzeggen; tooneelen, die bij eene opvoering goeden indruk zullen maken, ontbreken niet; maar over de waarde van het stuk niet, over de opvoering, liever over de niet-opvoering hebben we een ernstig woord te zeggen.

De moord van Willem, de wandaad, door den sluipmoordenaar, met Spaansch goud gekocht, wordt ten tooneele gebracht. Granvelle speelt daarbij zijn rol.

Het stuk zou opgevoerd worden te Arnhem; de Feest-Commissie had die opvoering bepaald en voorbereid. Daar liet van Ultramontaansche zijde een *veto* zich hooren. En de Feest-Commissie, verschrikt, liet haar plan varen en zag van de opvoering af.

Haar maken wij er geen verwijt van, trouwe openbaring als ze is van den geest, van de geesteloosheid van het Nederlandsche volk. Steeds stouter treedt het Ul-

tramontanisme op in Nederland als in geheel Europa; op leven en dood wordt de strijd gestreden van de hedendaagsche maatschappij tegen het dreigend spook, gestreden in Duitschland, in Oostenrijk, in Zwitserland, in Italië, tot in Brazilië. Het geldt de hoogste goederen der menschheid. En terwijl heel de wereld door alle vrije geesten hunne beste krachten inspannen om maatschappij en vrijheid, om wetenschap en recht te handhaven tegen de aanslagen der Zwarte Internationale, stelt Nederland slechts bangen schroom en schuwe vrees tegen den clericalen overmoed, en schuchter omsluiert het zijn geschiedenis, verloochent zijn grootsch verleden, blind voor het nakend gevaar. 'Wee het nageslacht, dat den Vader des Vaderlands kan vergeten!'

Een nieuw orgaan.

Met hooge ingenomenheid begroeten wij de verschijning van het *Nederlandsch Museum. Tijdschrift voor letteren*, *wetenschappen en kunst*, *onder het bestuur van J.F.J. Heremans. Gent*, *bij Ad. Hoste.* De eerste aflevering, verschenen 25 Februari, geeft recht tot goede verwachtingen: de inhoud is veelzijdig, de behandeling populair. Wij vinden hier een verhandeling *Over de invoering eener louter zedelijke straf in het strafrecht*, die, naar onze leeken-meening, alleszins overweging verdient; een stuk over *de veranderlijkheid der soorten*, waarbij het Darwinisme ter sprake wordt gebracht; van den Redacteur eene geschiedenis van de *Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen*, waaruit blijkt, hoe groote diensten deze Maatschappij aan de Nederlandsche letterkunde en geschiedenis reeds bewezen heeft; *Kunstkroniek* van Sleckx, *Staatkundig overzicht*, een Necrologie van Bergmann, een novelle van Virginie Loveling, een dichtstukje, aan de nagedachtenis van Bergman gewijd, en Boekbeoordeelingen, ook van twee werken, in Noord-Nederland verschenen.

Deze veelzijdige inhoud bewijst, dat de Redactie, aan de bekwame handen van den bekenden Gentschen Hoogleeraar toevertrouwd, krachtige ondersteuning vindt bij de vele talenten, waarop onze Vlaamsche broeders wijzen kunnen. De vorm toont, dat men het groote beschaafde publiek op het oog heeft. Nu men in het Zuiden de nieuwe spelling volgt, hebben de Vlaamsche stukken het vreemde verloren, waardoor voorheen menig Noord-Nederlander van de lezing werd afgeschrikt.

Voor het *Nederlandsch Museum* roepen wij de sympathie onzer landgenooten in. Op drieërlei wijze kan die sympathie worden betoond: door verspreiding van het tijdschrift, dat ongetwijfeld in onze beschaafde kringen welkom zal zijn; door medewerking van onze letterkundigen, wier ondersteuning door de Redactie zeker wordt gewenscht, en eindelijk kunnen onze uitgevers hun belang tegelijk met het belang onzer letterkunde behartigen, door onze werken ter beoordeeling aan te bieden aan het *Nederlandsch Museum*, dat over voldoende krachten beschikt om een flinke behandeling van geschriften van allerlei aard te waarborgen. Zoo zal het doel bereikt worden om - niet een Belgisch - maar een Nederlandsch Museum te stichten.

Brievenbus.

I.
Brief over Lessing, *in antwoord aan den heer G.L. van Loon, op eene recensie.*

Geachte Ambtsbroeder!

Naarmate het ook mijne overtuiging is, dat de waardeering en dus het rechte gebruik, door ons van groote mannen te maken, zeer dikwijls ligt tusschen dweilende vereering en onrechtvaardige verguizing; en naarmate ik dit zelf herhaaldelijk op Lessing (zie mijne verh. bl. 2, 52) heb toegepast, des te meerdere vreugde geeft het mij in uwe critiek van mijn arbeid de gelegenheid te hebben, om ook in deze bladen van mijne zijde het evenwicht te helpen herstellen, dat, naar mijne blijvende overtuiging, gevaar loopt in onzen tijd door de dwepende vereering van Lessing's persoonlijkheid steeds meer verbroken te worden. Gij begrijpt zelf, dat ik kort zijn moet, omdat de geachte Redacteur, die mij het woord wilde gunnen, mij wijst op het gebrek aan ruimte, over welke hij te beschikken heeft. Het kan ook te korter geschieden, omdat ik toch reeds plan heb over een en ander nog elders op mijnen arbeid terug te komen.

Welnu dan; allereerst een woord van dank, omdat uwe critiek, al deed zij mij niet dadelijk recht wedervaren, toch in elk opzicht van dien aard is, dat ik te zeer zou verlangen, eens vrijelijk met de stukken voor ons, samen vriendschappelijk over mijne beschouwing te spreken, dan dat in deze eenige min aangename vorm ook mijn antwoord zou mogen ontsieren. Ik ben mij bewust Lessing niet onrechtvaardig te hebben willen verguizen, waar ik protest indiende tegen veler eenzijdige beoordeeling; evenzeer als ik van u vertrouw, dat *gij* ook zelfs de grootste mannen niet *dweepachtig* wilt vereerd zien. Dubbel aangenaam is het mij, omdat ik nu de hope koester, dat een nog grooter publiek dan ik in deze had, mijn rechter zal mogen en kunnen zijn.

Reeds dadelijk zeide ik zoo even, dat gij mij nietten volle recht doet weervaren. Wanneer *uwe* lezers, die *mijne* verhandeling niet zagen, kennis genomen hebben van uw oordeel, dan vrees ik, dat zij mij - en als zij recht zullen hebben, dan is het wel uwe schuld! - zullen beschouwen als iemand, die gezocht heeft een *hoogst ongunstig* oordeel over L. te doen vellen; wie weet, even als zoo vele duisterlingen, gelijk ‘die leelijke Hauptpastor der Katharinenkirche te Hamburg, Göze en zijne navolgers’ immers bij velen waren en zijn? En toch, indien gij alles wist, dan zoudt gij zelf zeggen, dat de geschiedenis van mijne verhandeling in mijn eigen leven mij er reeds van zou kunnen vrijspreken. Daarom valt het mij wel eenigszins moeielijk op te merken, dat gij de tallooze bewijzen er voor in mijnen arbeid met geen enkel woord een blijk van goedkeuring waardig keurt. Voor een drietal jaren wist ik van Lessing niets meer maar ook niets minder dan wat zoo menigeen van hem weet. De bloemlezingen, en mitsdien zijne voornaamste werken had ik gelezen en bewonderd. Ik kende o.a. den Nathan, enz. (althans ik meende het!) door en door. En zie - eerst later moest ik ervaren, dat ik slechts oppervlakkig bij het uitwendig schoone van het tooneelstuk was blijven staan. Ik heb reden gevonden, waarom ik niet meer applaudisseeren kan,

Doch dit zou nog op zich zelf niets belangrijks geweest zijn, ware het niet, dat ik door den strijd dezer dagen zelf de Wolfenbuttelsche fragmenten en hunnen ganschen strijd wilde ter hand nemen. Dit bracht mij allengs tot Lessing zelven: en zoo kunt gij zelf nagaan, hoe alzoo een plan in iemand kan geboren worden. Ja, nog was het oordeel over Lessing zóó gunstig, dat mijn oorspronkelijk idee was om aan te wijzen, dat evenmin de ware rechtzinnige theologie in hem een beslisten vijand behoefde te zien, als de moderne theologie recht heeft zich op hem te beroepen. Ik meende te kunnen bewijzen, wat Stahr in zijn leven van Lessing. (II, 238) zoo terecht zegt: 'Schon in dieser Periode seiner Entwicklung sahen wir den späteren groszen Regulator aller streitigen Grenzgebiete der Kunst und Wissenschaft jene entscheidende Sonderung zwischen Religion und Vernunft, Glauben und Wissen oder vielmehr Denken vollziehen, mit der er später der Vermischung Beider in der modernen (neumodischen) Theologie so entschieden entgegentrat.' Eerst en alleen de - ik durf het zeggen - geheele lezing van alle zijne brieven, van alle zijne theologische en critische schriften, en zooveel noodig de herlezing van zeer veel wat hij op ander gebied leverde, deed mij komen tot een op eigen wetenschappelijk onderzoek gebouwd oordeel. Dat ik voor dit doel niet maar *veel*-, maar zelfs *alzijdig* geweest ben, durf ik volhouden, al is de strijd moeilijk te beslechten, wanneer men - gelijk gij (bl. 553) eischt - nu ook verwacht, dat ik ook *allen* zou hebben moeten aanhalen, die ook maar een woord over Lessing geschreven hebben. Ik verzeker u, dat ik de helft niet opgenoemd heb van alles wat ik onder de oogen gehad heb.

Maar vooral hierin meen ik, dat gij mijn arbeid niet hebt gewaardeerd, als gij bl. 549 zegt, dat 'ik al het kwaad, dat van Lessing te zeggen is, bijeenverzameld heb,' en daarbij met geen enkel woord gewag maakt van het recht, dat ik in zoo menig opzicht aan Lessing heb laten wedervaren. Of heb ik niet hem (bl. 3) genoemd 'de wonderlijk groote en toch zonderlinge persoonlijkheid;' niet herinnerd hoe lief hij zijn vader had (bl. 7); niet besproken zijne groote talenten (bl. 9), zijne genialiteit (bl. 13)? Schreef ik bl. 17, waar ik betreurde, dat hij zijne meeste ellende aan zich zelf te wijten had, omdat hij 'met het oog op een zelfstandig bestaan in de maatschappij niets was,' niet daar dadelijk bij: 'vermocht hij dan *niets?* Wie *dit* zou durven beweren, zou minder *hem*, dan zijn eigen oordeel in een ongunstig daglicht plaatsen,' en wat daar eene geheele bladzijde vol over zijne groote gaven volgt? Deed ik hem geen recht wedervaren (bl. 22) tegenover die akelige toestanden zijns tijds op het gebied van Kerk en wetenschap? En waarlijk des aanhalens zou te veel worden. Ik heb nooit iets ongunstigs over hem gezegd, zonder het eerst verzacht te hebben, door er voor uit te komen hoe groot hij op elk ander gebied was (zie b.v. bl. 27), en wat Macaulay van hem zeide, is ook bij mij aangetoond, dat hij 'de eerste was in de critiek.' Zijne verhouding met Mylius, met Voltaire, met Frederik den Groote, en de toen nieuwmodische theologie (bl. 30-37), werd zij niet zoo gunstig mogelijk in het licht gesteld, en opzettelijk herinnerd, hoe hij (bl. 38) nooit 'met het heilige gespot heeft'? En zeg mij eindelijk, welke letterkundige, ook zelfs dramaturgische gave had hij, welke ik (zie o.a. bl. 43) niet heb geroemd?

Genoeg. Uw volgend bezwaar klinkt nog vreemder. 'Op deze wijze, wordt het mogelijk andere groote mannen aan de kaak te stellen (bl. 553).' Hoe heb ik het nu met u? Gij noemt Schleiermacher en Hase. Hoe is het mogelijk? Wat worden hunne gebreken en zonden niet door de uitnemendheid van hun persoonlijk leven als uitgewischt! Zij gaan waarlijk vooruit. Of wijkt de schaduw niet voor den

zonneschijn? En Lessing? Zelfs de voorbeelden, die gij tegen mij aanhaalt bewijzen het, dat niemand met ernst zijne schriften kan onderzoeken, of men ziet, dat hij er niet op verbetert, als hij telkens in zijne critiek de hatelijkste persoonlijke verguizingen kan gebruiken, in dezelfde jaren, dat hij zoo telkens sprak

van de liefde, als van het wezen des Christendoms. Bij hem staat de verhouding van de gebreken van den mensch tot zijne deugden geheel in omgekeerde reden met die van Schleiermacher en Hase. - En zijn Nathan zelf? Heeft hij niet dien christelijk gezinden jood geutiliseerd om zijn eigen hartstocht bot te vieren tegen een man als Göze, die, hoe bekrompen hij ook moge geweest zijn, juist door hem in zijne bekrompenheid had kunnen en moeten gewaardeerd worden als ten scherpste gewond door zijne uitgave van de Fragmenten? Heerscht in dit stuk niet die karaktertrek, welken Mendelssohn noemde: 'Scherpzinnigheid welke aan sophisterij grenst,' en die Hamann deed vragen: War's die Rolle eines christlichen Philosophen, dessen Maske er brauchte, oder eines Heuchlers und Sophisten, die er spielte?' O als gij voorbeelden wilt aanhalen, dan hope ik dat gij waarlijk gelukkiger moogt zijn, dan gij hier waart. Bovendien - ik had de dissertatie van Dr. de la Faille ook gelezen, maar geene bijzondere reden gevonden om ze aan te halen, omdat hier volstrekt niet het bewijs gegeven is van die kennis van Lessing's persoonlijkheid, welke noodig is om zijne uitgave der bekende Fragmenten te doen kennen*:* En wat Strausz betreft, wat beteekent zijne aanmerking over 'de bittere stemming' waarin Lessing soms verkeerde, wanneer hij den Nathan 'het heilige boek bij uitnemendheid,' noemt en dus een heilig boek, dat *alleen in deze bittere stemming* de aanleiding zijner verschijning vond?

Maar gij blijft twijfelen, 'of er wel aanleiding bestond tot het onderzoek door mij in het werk gesteld.' Gij gelooft niet dat de afgoderij met hem zoo groot is? Hierin verschil ik zeer van u. Of lees eens alle die beschouwingen over Lessing, welke ik u bij tientallen zou kunnen noemen, in welke de groote grond, feil begaan wordt, om zoo onhistorisch mogelijk de vele krachtige woorden, die hij als zoo vele vuurvonken van zich deed uitspatten, te samen te voegen, alsof men in de vereeniging van dezen zijne profetische waardij voor den tegenwoordigen tijd had te vinden. Ik blijf beweren, dat, gelijk ik in Duitschland zelf meermalen heb ondervonden, het beeld van Nathan den wijze alleen en niets dan dit diep in het volksleven is ingedrongen, en dat men uit dit tooneelspel zijnen schrijver *meent* te kunnen kennen. En toch men kent hem niet. Overal is het in onzen tijd, dat men dweept met dit stuk, en daarin Lessing doet opgaan: en gij zelf noemt het 'een meesterstuk,' zonder ook maar een woord te wederleggen van wat ik aantoonde, dat het eensdeels in niets oorspronkelijk was, en dat het vooral zijn valsch vernuft en de onwaarheid tracht te bedekken door het meesterlijke van den vorm. Voorwaar, als gij eens de geschiedenis zelve van dit stuk nagaat, dan zult gij met mij vragen, of er oorzaak is om langer te dwepen met dezen arbeid van Lessing. Of zou de schoonheid van den vorm niet te gevaarlijk worden, als de inhoud bepaald onwaar is? Of zoudt gij elke lading willen bergen om de vlag? Maar dit reeds daargelaten, weet gij dan niet, of hebt gij het niet meermalen ondervonden, welk gebruik er van dezen 'Nathan der Weise' gemaakt wordt op de hoogere scholen vooral? Ook op dit gebied is de vereenzelving van dit stuk der valsche humaniteit (verh. bl. 88) met Lessing zoo groot, dat er een geheel geslacht dreigt op te staan, dat hier in den volsten zin des woords den schrijver afgodisch vereert, zonder het bedoelde stuk in zijne geschiedenis en bedoeling recht te kennen, ja, om het te gebruiken tegen wat Lessing in vroegere jaren zelf in zijnen 'Vrijgeest' en in zijne 'Dramaturgie' (zie verh. bl. 42-45) nog zoo terecht gevoelde. Men ziet het en weet het niet, hoe vooral in dit opzicht de Lessing van zijne laatste levensjaren vooral is achteruitgegaan, dat hij, wat hij vroeger in woord en daad nog in practijk

bracht, in de laatste jaren o ja kon roemen met den mond en met de pen, maar zelf in zijn leven wedersprak. Het zou mij gemakkelijk vallen in meer dan één opzicht Lessing tegen Lessing te laten optreden.

Maar ik doe dat niet, want ik heb gedaan, wat maar al te velen (denk o.a. aan Opzoomer, in zijn 'Lessing, de vriend der waarheid') vergeten hebben, dat men rekening moet houden met de chronologie en met de bijzondere omstandigheden, waarin de besproken mannen, vooral Lessing, verkeerden. Ik beweer juist, dat bij niemand meer dan bij Lessing moet erkend worden, hoezeer zijne critiek gewijzigd werd door zijne gezindheid jegens de personen, wier geschriften hij beoordeelde; en hoe hij zelf persoonlijke grieven wist te wreken, door zijne meesterschap over de taal te gebruiken om anderen zedelijk te vernietigen. Ik weet nu wel, dat dit alles niet in het licht treedt in al de overdreven en eenzijdige levensbeschrijvingen en verhandelingen over hem, maar ik zal het mij moeten getroosten, dat niet allen de bronnen zelven ter hand nemen: tevreden als ik reeds ben, dat gij zelf erkend hebt, dat mijn arbeid in deze niet vruchteloos zal zijn. In elk geval kan mijne behandeling van de godsdienstige zijde van Lessing's leven er toe leiden om ook eenmaal de tegenpartij eens te hooren en onpartijdig te beoordeelen, want - dit zal toch wel eindelijk eens gezien worden, dat de lof aan zijne persoonlijkheid gegeven gegrond is op volstrekte onbekendheid met, en daaruit voortvloeiende miskenning van de voorwerpen van Lessing's vaak vernietigende kritiek. Wanneer een Röpe b.v., door zoo veel smaad tegen Göze uitgestort, het waagde om Göze te verdedigen, dan hebben Meyer en Boden een gemakkelijk werk om die verdediging van Röpe 'ihre verdiente Abfertigung' te doen geworden. De geheele wereld staat immers reeds vooraf aan de zijde van Lessing tegenover Röpe? Wie heeft de bronnen genoeg bestudeerd, wie heeft de geschriften van Göze zelf in de handen gehad en gelezen, om te weten hoe de waarheid aan *geen van beide* zijden gevonden wordt?

Maar gij beroept u op de onpartijdigheid van sommigen, die 'niet in alles de critiek van Lessing goedkeurden.' O ja, ik wist dat, maar des te meer betreur ik het, dat men dan toch voortgaat, om, in weerwil van deze *erkende* gebreken, hem b.v. als Schwarz en zoo vele anderen doen te doen voorkomen, alsof hij een gezag verdient, dat alle recht op tegenspraak buitensluit. Kortom. Ik sta wel een weinig tegenover de tegenwoordige vereering van Lessing, als Lessing stond tegenover de vereerders van Luther in zijn tijd. Zijne gebreken zijn bij mij geene aanleiding om hem te verguizen in het vele, waarin hij heeft uitgemunt; maar alleen om te hulpen verhoeden, dat hem nog langer eene plaats zou worden toegekend, welke hij zelf zou weigeren in te nemen. Vergete men toch nooit hoe hij tegen de nieuw-modische verlichters van zijn tijd zelfs de orthodoxie wilde verdedigen.

Over zijne richting op christelijk gebied willen wij niet twisten. Ik kan het op uw standpunt zeer goed begrijpen, dat gij de lijn der ontwikkeling anders trekt dan ik. Ik laat het gaarne aan den tijd over te beslissen wat in het eind zal blijken waarheid te zijn. Maar dit wil ik doen opmerken en ook u vriendelijk gevraagd hebben om het niet te vergeten, dat ik daarom nog niet behoef te meenen, dat een dood orthodoxisme, waarin het scholastieke stelsel na de Hervorming de waarheid heeft verloren, de ware lijn is. O ik herhaal het, indien Lessing de grondbeginselen der Hervorming, van Luther en van Calvijn gekend had in hunne eenheid met de levensbeginselen van den Heer, dan had hij iets anders gevonden. Maar omdat hij de christelijke Kerk en al wat in zijn tijd binnen hare grenzen voorviel, evenzoo behandelde als hij alle andere verschijnselen des tijds op wetenschappelijk- en kunstgebied critiseerde, zonder op dat geestelijk gebied op het ware standpunt te kunnen komen, daarom is hij geëindigd met eene stemming tegen het Christendom, welke meerderen dan ik,

en o a. een man als Hamann in zijn brief aan Jacobi (5 December 1784) hebben doen er kennen, dat met het systeem van Lessing, door zijn ijver-voor de Fragmenten een bedenkelijk vraagteeken geplaatst moet worden voor zijne eerlijkheid en op-

rechtheid, tegenover welke de Hamburgsche strijder bij al zijne domheid in den grond der zaak recht had. ‘Lag,’ zoo vraagt Hamann, ‘in den ijver van den ongelukkigen man geen vijandschap tegen het Christendom ten grondslag?’ Ik althans blijf het nog altijd gelooven, dat Lessing, omdat hij de waarheid des Christendoms in zijn eigen, leven niet gezocht en niet gevonden heeft, nu alleen eene gevoelsrichting aan het Christendom heeft opgedrongen, welke even eenzijdig als de verstandsrichting van de toen nieuw-modische verlichters het Christendom in zijne kracht deed verloren gaan. Op een en ander hoop ik elders terug te komen. U vraag ik alleen te herlezen wat ik bl. 71 schreef omtrent de ‘onsterfelijke verdienste’ van een man als Lessing ook in dit opzicht.

Wat zijn pantheïsme betreft, verwijs ik u naar het leven van Lessing door zijn broeder, I, 20 vgg. Daar zult gij zien, dat het hier eene vraag is naar meer of minder. Het doet er niet toe. Het komt op de geestelijke lijn van Lessing's leven niet zoo ‘achteraanhinken’ als gij vermoedt: het was min of meer de consequentie van zijn leven, en de bevestiging van het woord des Heeren: wie den Zoon niet heeft, heeft ook ‘den Vader’ niet. Dit is zeker, dat zijn broeder gelijk had, als hij van hem zegt, dat hij ook de philosofen critiseerende, even weinig wijsgeer was, als men ‘een kranke zou willen bezweren dat hij gezond was (57).’

Wat mijne zoogenaamde stijlfouten aangaat; mag ik vragen of er ook drukfouten zouden kunnen ontstaan door het uitvallen van een woord als b.v. bl. 23 het woordeke: *haar?* Zou mijne aanmerking, dat Lessing de theologie verlaten had, eer hij een voetstap op haar gebied zelf gezet had, niet geacht kunnen worden zeer juist te zijn tegenover hen, die van Lessing een theoloog maken, terwijl ik blijf beweeren, dat hij wat hij geleverd heeft nooit als theoloog, maar alleen als criticus heeft behandeld? Het feit der schepping (bl. 73) mocht ik in elk geval noemen, omdat hij hier sprak tegenover ‘de orthodoxen, die in zijn tijd op historische bewijzen wel degelijk bovenzinnelijke waarheden bouwden, en zulks door hem werd tegengesproken, wat (bl. 72) door mij volkomen was beaamd. Daarom plaatste ik dit woord, omdat ik het zeer goed wist, dat Lessing het feit der schepping niet van een getuigenverhoor naar de historische werkelijkheid van boeken wilde laten afhangen. Overigens erken ik gaarne mijne feilbaarheid, en dank u zonder moeite voor sommige opmerkingen. Wees verzekerd, dat ik op elk ander punt van Lessing wil leeren: maar op het gebied der theologie behoort hem geene plaats te worden toegekend. Ik hoop eerlang over een en ander u nader mijne overtuigingen mede te deelen.

Uw Dienstw. Medebr.

A. VAN TOORENENBERGEN.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Paus Clemens XIV en de opheffing der Jezuïetenorde.
Door P. Hofstede de Groot.

Paus Clemens XIV, die vóór honderd jaar de Jezuïeten-orde ophief, is zulk een merkwaardig persoon, en de grootste daad, die hij verrichtte, zulk eene belangrijke zaak, dat wij beide gaarne nadenkend beschouwen. En dit doen wij te liever in deze dagen, nu de verbanning dier orde uit Duitschland de oogen der geheele wereld op haar vestigt, en de onthullingen over Clemens' leven en karakter, ons voor eenige jaren uit Rome geworden(*), een nieuw licht over dezen Paus en de door hem opgeheven orde hebben doen opgaan. Ten allen tijde echter willen wij ons gaarne met Clemens XIV bezig houden; want vromer, wijzer, beminnelijker dan hij, beklom er nooit iemand Rome's hoogen zetel.

Eerst stel ik u Clemens naar zijn *leven en karakter* voor oogen; daarna wijs ik kortelijk aan, hoe het *Pausdom* werd beschouwd door Clemens, en hoe het, als wij op Clemens zien, door ons wordt beschouwd; telkens biedt zich dan de gelegenheid aan, de Jezuïetenorde en hare opheffing in het helderste licht te stellen.

(*) *Aug. Theiner*, *Histoire du Pontificat de Clement* XIV, *d'après des documents inédits des archives secrètes du Vatican.* Theiner had, als *Préfet-coadjuteur des archives secrètes du Vatican*, tot deze den toegang. Het werk is in 't Hoogduitsch geschreven, maar onder de oogen des auteurs in 't Fransch overgebracht en uitgegeven te Parijs 1852 in twee vrij lijvige boekdeelen. Voorts gaf dezelfde geleerde *Clementis* XIV *Epistolae et Brevia*, *Parisiis* 1852, ook uit, naar de archieven van het Vatikaan. - De vroeger bekende bronnen behoef ik noch nu, noch later aan te halen.

I.
Clemens' leven en karakter.

In het begin der vorige eeuw leefde in Italië niet ver van Rimini te San-Archangelo, eene kleine stad, een geneesheer van adellijke afkomst, Lorenzo Ganganelli, die uit een zeer gelukkig huwelijk twee zoons en twee dochters bezat. De tweede zoon, Giovanni Vincenzo Antonio, werd geboren op den dag des jaars, waarop de evangelische christenheid haar Hervormingsfeest viert, den 31 October 1705. Geloofden wij aan horoscoop-stellen, dan zou ons dit een aanduiding zijn, dat ook hij een kerkhervormer zou worden.

Zijn levensmorgen werd spoedig bewolkt. Nog als kind verloor hij zijn vader, waardoor zijne moeder met haar gezin in bekrompen omstandigheden geraakte. Doch een verre bloedverwant en, toen deze stierf, een graaf Barnaldi trokken zich haar lot aan, zoodat de begaafde knaap goede scholen kon bezoeken. Van zijn vroege jeugd af toonde hij, hoe opgeruimd ook, een onuitdoofbare neiging tot studie en eenzaamheid. Nooit zag men hem zonder boek. Men deed hem dus, twaalf jaar oud, op een hoogere school, die der Jezuïeten te Rimini. Hier begroette hij eens den bisschop bij een schoolbezoek met een opstel van eigen maaksel, 't welk zoo goed was uitgevallen, dat men hem na drie jaar weder hooger plaatste in het collegie der Piaristen, of vaders der vrome scholen, te Urbino.

Zijn lust voor de wetenschappen klom, hoe meer hij er aan kon voldoen. Hij ging verder. Zeer tegen den zin zijner bloedverwanten, die, na den dood van zijn ouderen broeder, in hem hadden gehoopt een steun te zullen hebben, besloot hij monnik te worden, en trad in de orde der Franciscanen.

Nog geen 18 jaar oud, ging hij als nieuweling den 17 Mei 1723 op de proef in het klooster, en deed een jaar later (18 Mei 1724) de plechtige geloften van altijddurende armoede, van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan zijne oversten en van een ongehuwd leven. Eene eerste goede vrucht daarvan was, dat hij zich in ongestoorde eenzaamheid aan de studie van wijsbegeerte en godgeleerdheid kon wijden. Dit deed hij dan ook met zulk eene gelukkige uitkomst, dat hij aller achting won. Op juistheid en bondigheid van denken en spreken leide hij zich voornamelijk toe. Zijne geestelijke overheden zeiden soms van hem: ‘Hij durft stout tegenspreken, maar doet het zoo wèl ter snee, dat men het hem niet kwalijk nemen kan.’ Na de voleindiging van zijne studie in de kloosters van Pesaro en Fano werd hij in 1728 als een uitstekend jongeling, 23 jaren oud, naar Rome gezonden, om er in het college van San-Bonaventura, de hoogste godgeleerde academie, bestemd om de bekwaamste leden der Orde tot hoogleeraren te vormen, de laatste hand aan zijne wetenschappelijke opleiding te leg-

gen. Hij studeerde ook dáár met den grootsten ijver, zoodat hij in 1731 den graad van doctor in de wijsbegeerte en godgeleerdheid verwierf. Weldra nu als hoogleeraar te Ascoli aangesteld, maakte hij grooten opgang, zoowel door zijn onderwijs als door zijne prediking. Wáár hij optrad, te Bologne, Milaan, Ferrara, Venetië, Florence, verbaasde hij zijn gehoor door zijne diepe geleerdheid en liefelijke welsprekendheid. Redekundige sieraden versmaadde hij; maar hij drong aan op een beoefenend Christendom, waardoor dit leven en het volgende één geheel werden, zoodat dit leven door hem als voorbereiding in het licht werd gesteld voor het volgende. Hij deed dit uit de innigste liefde voor Christus en God en de menschheid: eene liefde, welker woord tot in de diepte der harten zijnen weg vond. Zóó verkreeg hij de achting en vriendschap der grootste mannen van Italië en van het buitenland.

Na tien jaar werd hij in 1741 aangesteld tot bestuurder van het college van San-Bonaventura te Rome en in andere hooge betrekkingen van zijne Orde. Hij ging wonen in het klooster der Twaalf Apostelen, dat aan de Franciscaner Orde behoorde. ‘Men weet niet,’ schreef hij nu, ‘hoe ik mijne cel, mijne boeken en mijn arbeid bemin. Ik ken de bekoorlijkheden der wereld; ik weet, dat er geen grooter geluk is, dan met God en zich zelven te wonen.’

Toen een nieuwe Pater generalis of opperhoofd der Franciscanen moest gekozen worden, werd hem het houden der plechtige inleidingsrede opgedragen. Paus Benedictus XIV, een uitstekend menschenkenner, die hem hoorde, verloor van dien tijd af den eenvoudigen en nederigen, wijzen en welsprekenden monnik niet weder uit het oog. ‘Deze man,’ zeide hij, ‘paart aan eene uitgebreide geleerdheid een verbazend geheugen, en is, wat mij vooral behaagt, veel bescheidener dan menigeen, die niets weet. Ook is hij daarbij zoo opgeruimd en vroolijk, alsof hij nooit in kloosterafzondering had geleefd.’ Hij bevorderde hem tot lid van het hoogste gerechtshof, toonde hem vertrouwen en vriendschap en raadpleegde hem over velerlei belangrijke aangelegenheden.

Tweemaal, in 1753 en in 1759, wilde de algemeene vergadering der Franciscanen hem tot generaal der Orde benoemen; maar tevergeefs. Ganganelli verkoos eenzaamheid en studie boven alle eereposten. Ja, hij koesterde den wensch, om het verblijf in de schitterende hoofdstad te verruilen met een armzalig leven op het platteland in een eenzaam klooster, ten einde er zich ongestoord aan zijne studie en zijn God te kunnen wijden. Eens sprak hij zich daarover uit tegen een ouderen vriend, Antonio Sandriani; hij verklaarde, besloten te hebben, Rome te verlaten en te Assisi, bij het graf van den stichter zijner Orde, den heiligen Franciscus, in eene volkomene afzondering van de wereld, zijne dagen te eindigen. Zijn grijze vriend antwoordde: ‘God wil, dat gij te *Rome* blijft, mijn zoon! en heeft u in deze stad tot groote dingen bestemd.’

Ganganelli bleef te Rome; doch leefde er zoo teruggetrokken, als

maar eenigszins mogelijk was. Liefst was hij, ter uitspanning van zijn veelvuldig werk, in de vrije natuur ‘eenzaam met God gemeenzaam.’ Zoo ontmoette hem eens in de tuinen der Capucijnen een zeer geacht geestelijke, Giorgio, die, den toekomstigen Paus in hem ziende, voor hem neerknielde met de bede: ‘Zegen mij, ik bezweer u, krachtens het ambt, dat gij eens zult bekleeden.’

Den 24 September 4759, bijna 54 jaar oud, tot Kardinaal benoemd, moest hij door een pauselijk bevel worden gedwongen, die hooge eer aan nemen. Hij zelf keurde zich haar geheel onwaardig. ‘Er zijn wel tien in mijn klooster,’ zeide hij, ‘beter daarvoor berekend dan ik.’ Hij verloochende zijn karakter ook in een ander opzicht niet. Hij bleef namelijk in het klooster zijn verblijf houden en verbood de medebewoners er van, op de verandering van zijn staat eenige acht te slaan. Alleen was het hem eene vreugde, dat hij nu beter de armen kon ondersteunen. ‘O,’ riep hij uit, ‘nu zal ik ten minste somtijds mijn naaste kunnen helpen.’ - Als Kardinaal trad hij in een ruim veld van arbeid en invloed. In alle congregaties of commissies, waarvan hij nu lid werd, onderscheidde hij zich door grondige en uitgebreide kennis en door de eerlijkheid en goede trouw zijner bedoelingen. Hierbij voegde zich de hoogst mogelijke eenvoud, gepaard met eene onverstoorbare blijgeestigheid en met de onvermoeidste werkzaamheid. Niet zelden verraste hem het morgenrood aan zijne schrijftafel, als hij meende, dat het nog maar middernacht zou zijn.

Hoewel kerkvorst, leefde hij als geleerde en monnik; zijne kleeding toonde het reeds. Toen de Keizer van Duitschland, Jozef II, bij een bezoek te Rome, hem zag en zijne verbazing over zijne kleedij niet ontveinsde, antwoordde Ganganelli: ‘Ik ben een zoon van den heiligen Franciscus en draag de livrei der armoede.’

Als Kardinaal verloor hij echter op den duur door zijne vrijmoedigheid bijna allen invloed, vooral toen hij meermalen verklaarde: ‘Wil men het Roomsche hof niet van zijne hoogte zien aftuimelen, dan moet men zich met de vorsten verzoenen; want hunne armen reiken tot buiten hunne grenzen en hunne macht vliegt de Alpen en Pyreneën over.’ Hij werd voortaan in gewichtige zaken gewoonlijk niet meer geraadpleegd.

In de tien jaren, dat Ganganelli Kardinaal was, 1759-1769, werd in Europa niets zóó vurig en algemeen besproken als de vraag, of de Jezuïetenorde nog langer mocht bestaan.

Deze orde had, gelijk men weet, haren oorsprong te danken aan Don Ignatius Loyola, een Spaansch krijgsman, die, tengevolge van zware wonden langen tijd bedlegerig, door het lezen van levensbeschrijvingen van Heiligen zich vermaakt en zijne verbeelding opgewonden had. Van toen af ontkiemde en rijpte in hem het denkbeeld, eene krijgsbende voor Jezus te verzamelen, ten einde tegen die verfoeielijke oproermakers, welke toen waren opgestaan, de Protestanten,

de éénige, ware, heilige Moederkerk van Rome te beschermen, ja deze oproerlingen uit te roeien. Op de wijze van eene compagnie en weldra van een leger moest zijne orde worden ingericht. Bij de drie kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuischheid moest nog de vierde komen van onbepaalde onderwerping aan den Paus.

Bij alle achting, welke wij voor zeer vele leden der Orde behooren te koesteren, kunnen wij niet anders dan hoogst ongunstig over de Orde in haar geheel oordeelen. Zij moest zich ingang verschaffen, door alle mogelijke ooit of ooit aangewende middelen in zich te vereenigen. Zij moest zich toeleggen op het geven van onderwijs in lagere, middelbare en hoogere scholen, om door de eigene wapenen der Protestanten, de wetenschappen, de Protestanten te bestrijden. Zij moest zich dringen in alle biechtstoelen, om de gewetens te beheerschen, vooral die der vorsten, en, door alle zonden te vergoelijken, voor hunne biechtelingen het leven recht gemakkelijk en vroolijk maken, zoodat allen zich gaarne onder hunne vriendelijke en verschoonende zielzorg wilden begeven. Zij moest zendelingen afvaardigen naar de Heidenen, die aan elk volk een Christendom naar zijn smaak gingen prediken. Door zinnelijke vertooningen, kerken met beelden overladen, bedevaarten vol rumoer, preeken met eene krachtige en grove welsprekendheid, en door al wat op den wereldschen en zondelievenden mensch indruk kan maken, moest de Orde zich een grooten aanhang verwerven. Verder verschafte zij zich door handel, nijverheid en eene groote kolonie in Zuid-Amerika onmetelijke rijkdommen, en door deze nieuwen invloed en grootere macht.

Door dit alles was de Orde der Jezuïeten sedert 1540, toen zij werd ingesteld, gedurende twee eeuwen de beheerscheres der Roomsch-Katholieke Kerk, der tot deze Kerk behoorende volken, ja schier der geheele christelijke wereld.

Spoedig bleek zij eene beheerscheres te zijn, die alles bedierf. Zij stuitte den voortgang der Hervorming in Duitschland. Tot aan de komst der Spaansche leeraars, gelijk de Jezuïeten dáár eerst genoemd werden, waren de evangelische godgeleerden onophoudelijk verder voortgegaan, om de bevolking voor de Hervorming te winnen. Rome had toen geene geestelijken, kundig en welbespraakt genoeg, om hen te kunnen tegenhouden. Loyola's keurbende leverde er; de zegeloop der Hervorming werd door hen gestuit. Deze Orde ontstak later den dertigjarigen oorlog, die in Duitschland en verder in geheel Europa de Hervorming zou vernietigen, doch, dewijl zij op tegenstand stootte, Duitschland ging verwoesten en uitmoorden, Boheme van een verlicht en bloeiend rijk tot een arm en bijgeloovig land maken, Hongarije onder Oostenrijks slavenjuk krommen, een goed deel van zuidelijk Duitschland door geestelijk vergif ontzenuwen. Zij bleek de Roomsch-Katholieke volkeren te verlammen, hunne beschaving, nijverheid en welvaart te onderdrukken, zedeloosheid en misdaden onder hen aan te

kweeken. Zij bleek een verzengende woestijnwind te zijn, welke al wat er zich niet van weet af te wenden, door zijn heeten adem verstikt.

Toen de overtuiging hiervan bij volkeren en vorsten algemeen werd, zag men deze velerlei pogingen aanwenden, om van haar bevrijd te worden. Uit menig rijk werd zij verbannen. Uit Frankrijk is dit in ruim drie eeuwen niet minder dan veertig maal geschied. Nooit was echter de ijver om deze pest te weren, algemeener dan in de tien jaren, dat Ganganelli Kardinaal was. In de eigen maand, waarin hij het purper ontving, September 1759, werd de Jezuïetenorde uit Portugal verdreven door den Bismarck van dien tijd, den minister Pombal. Weldra volgden schier alle Roomsche hoven. In Augustus 1764 werd zij gebannen uit Frankrijk, in April 1767 uit Spanje, in November 1767 uit Napels en Sicilië, en uit het toen aan de Johanniter-ridders behoorende eiland Malta, en eindelijk in 1768 uit de hertogdommen van Parma en Piacenza.

De ergste slag werd aan de Jezuïeten telkens toegebracht door Frankrijk. Bijna onafgebroken was in dit, minder dan andere Roomsche landen aan den Paus onderworpen rijk, de strijd tegen Loyola's Orde levendig geweest. De uitnemende stilist, Biaise Pascal, had hen in zijne onsterfelijke *Lettres Provinciales* verachtelijk, en, wat in Frankrijk alles zegt, belachelijk gemaakt. Honderd jaar later, in 't midden der achttiende eeuw, ontstond er een proces tegen een handelshuis der Orde te Marseille, 't welk vele harer gruwelen ontdekte. Dwaasheden van hare zijde en listen van hovelingen maakten de zaak erger. Edele en onedele beweegredenen werkten mede. Eindelijk kwam de zaak voor het hoogste gerechtshof van Frankrijk, het parlement van Parijs. Dit ging nu eens de inrichting, bedoeling, werkzaamheid, zedeleer en al wat de Orde eigenaardigs had en wilde en deed, nauwkeurig na, en bevond haar zoo dóór en dóór verderfelijk voor geheel de maatschappij, dat het haar 't verblijf in Frankrijk ontzeide. Om dit vonnis te rechtvaardigen gaf het parlement een boekdeel uit van aanhalingen uit de werken, door de leden der Orde in 't licht gezonden en door de oversten der Orde goedgekeurd. De titel is: *Uittreksels van de gevaarlijke en verderfelijke stellingen over allerlei onderwerpen*, *welke de Jezuïeten ten allen tijde en altijd dóór hebben onderwezen.* Daarin staan links die uittreksels in het oorspronkelijke, rechts eene Fransche vertaling, met uitzondering van zulke plaatsen als men schaamteshalve niet durfde overzetten. Dit boek van het in dien tijd achtbaarst gerechtshof der wereld, welks leden alle tot de Roomsch-Katholieke Kerk behoorden, vol ontwijfelbaar echte aanhalingen, is de meest volkomene vernietiging, welke de Orde in 't oog aller verstandigen treffen konde.

Voor 't oog der min-verstandigen was echter nog iets anders noodig. De Kerk moest ook spreken. De Paus, wien de Orde onbeperkte gehoorzaamheid beloofd had, en ook bewees, zoolang hij als haar dienaar handelde, terwijl hij werd versmaad, als hij enkele malen

onafhankelijk van haar iets sprak of deed: - de Paus werd door schier al de Roomsch-Katholieke vorsten, die de Orde al of niet hadden verbannen, gedrongen, haar voorgoed en overal op te heffen. Doch Clemens XIII, Paus zoo lang Ganganelli Kardinaal was, een vriend der Jezuïeten, kon daartoe niet worden bewogen. Hij stierf 2 Febr. 1769 en liet de Roomsch-Katholieke Kerk in de grootste verwarring achter.

Wie zou hem opvolgen? Een begunstiger der Orde? of een tegenstander? of wel een, die den moed niet zou hebben, het een of het ander te zijn? Veertien weken was men bezig met beraadslagen en stemmen, eer er, na 185 stemmingen, twee op elken dag, eene keuze was gedaan.

Er is nauwelijks iets belangrijkers dan het lezen van 't geen in Europa, te Rome en in het Conclave is voorgevallen omtrent die keus van een Paus. Wij kunnen toch, nadat vele geheimen onthuld zijn, nu achter de schermen zien, hoe het er eigenlijk is toegegaan. Een gehoorzaam zoon der Kerk heeft met groote nauwkeurigheid uit zuivere bronnen alles opgediept en daarmede 116 dicht gedrukte bladzijden gevuld(*). Eenige trekken wil ik er uit mededeelen. Want wij leeren er, meer dan door iets anders, een blik door werpen in den innerlijken toestand der Roomsch-Katholieke Kerk en in haren kamp met de wereldlijke macht.

Conclave beteekent ‘gesloten vertrek.’ Dewijl nu in zulk een vertrek, waarmede vele kleinere kamers of cellen in verband staan, doorgaans in het groote paleis van het Vaticaan daartoe gereed gemaakt, de keuze van een Paus geschiedt, draagt ook de vergadering zelve der Kardinalen, die een Paus moeten kiezen, den naam van *conclave.* In het algemeene vertrek spreken zij dan samen, doch om zijn billet gereed te maken, gaat elk naar zijne cel. Wanneer het college der Kardinalen voltallig is, bestaat het uit 70 personen. Doch er zijn altijd eenige openstaande plaatsen en bovendien kunnen verscheidene Kardinalen wegens verren afstand, hoogen ouderdom, zwakheid of ziekte niet opkomen.

Bij den dood van Clemens XIII was het college der Kardinalen zeer verdeeld. De meesten der eerst opgekomenen waren gunstig gezind voor de Jezuïeten; zij heetten *ijveraars*, doch ook wel *dwepers.* Verscheidene anderen waren tegen de Jezuïeten en voor de vorsten, die de opheffing der Orde eischten; zij heetten Kardinalen der *hoven* of der *kroonen*, en werden beschouwd als menschen, die hun tijd kenden en zich naar zijn billijke eischen wilden voegen. Voorts waren er enkelen, die men voor onverschilligen of ten minste voor weifelenden hield.

Behalve de Kardinalen komen in het Conclave ook eenige andere personen, vooral geestelijken, die hun als secretarissen dienen, voorts ceremoniemeesters, geneesheeren, dienaren en eenige timmerlieden, daar het Conclave wordt afgesloten, elke toegang, op één na, dichtgemaakt, en door een venster alleen de spijzen gereikt worden; want

(*) *Aug. Theiner*, *Histoire du Pontificat de Clement* XIV, D. I, bl. 151 en volgg.

de Kardinalen moeten er in blijven, totdat twee derden der stemmen zich op één persoon hebben vereenigd.

Maar ook nog voor andere bezoekers wordt het Conclave geopend, namelijk voor de gezanten van Roomsch-Katholieke vorsten bij 't pauselijk hof. Zij mogen met de ceremoniemeesters en met de Kardinalen van hun land, als 't noodig wordt geacht, ruggespraak houden.

In het Conclave, waarin de opvolger van Clemens XIII in 1769 moest benoemd worden, was de partij der Jezuïetenvrienden langen tijd de sterkste. De generaal der Orde had alle Kardinalen te Rome vóór het Conclave met tranen en snikken bezworen, toch te zorgen, dat geen tegenstander der Jezuïeten mocht benoemd worden. - Doch hoewel deze partij in het Conclave sterk was, was zij niet eensgezind, wien uit hun midden te kiezen en ook in 't geheel niet sterk genoeg, om twee derden der stemmen te erlangen. Zij bleek al ras 12, 14, ja na eenige weken zelfs ten minste 20 aanhangers te tellen; maar het getal der opgekomen Kardinalen was eerst ruim 30, later ruim 40, eindelijk bijna 50. Zóó werden de stemmen langen tijd versnipperd. Die niet voor de Jezuïeten waren, brachten de hunne uit op dezen of dien geheel onbeduidenden man, die nooit Paus kon worden, of wierpen blanco briefjes in de stembus. Den 23sten Februari 's morgens vond men twaalf briefjes met namen en achttien zonder namen. Aan Ganganelli vielen weken lang niet meer dan twee, of ten hoogste drie stemmen ten deel. Niemand dacht er aan, dat hij gekozen kon en zou worden. Dit alleen stond vast, dat de drie Bourbonsche hoven, die van Frankrijk, Spanje en Napels, alles zamen overleiden, en eenstemmig besloten waren, geen Jezuïetenvriend te zullen dulden, terwijl de Keizerin van Duitschland, Maria Theresia, zich bij die hoven voegde. Al deze mogendheden hadden uitnemend bekwame gezanten te Rome en elk in haar land zeer schrandere ministers, zoodat zij wisten, wat zij wilden, en zoodat zij konden uitvoeren, wat zij als goed en nuttig inzagen. Duidelijk gaven zij te kennen, dat, wierd een Jezuïetenvriend gekozen, hij bisschop van Rome kon zijn, maarzij, elk in't eigen land, een van Rome onafhankelijken Patriarch zouden benoemen. - Van den invloed des heiligen geestes werd weinig, van dien der Bourbonsche hoven zeer veel in het Conclave bespeurd.

De kansen voor de hoven namen gaandeweg toe; want eerst waren 't alleen Italiaansche Kardinalen, die in het Conclave zaten, en deze bekommerden zich minder om de wenschen der vorsten; maar langzamerhand kwamen de veraf wonenden, uit Frankrijk, Spanje en Duitschland, die hunne koningen naar de oogen moesten zien, ook te Rome aan. Op hen werkten de gezanten, zooveel zij vermochten. Aan beloften, bedreigingen, aanbiedingen ontbrak het niet. Vele waren ook de listen, om achter de geheime bedoelingen van invloedrijke leden van het Conclave en van de vorsten te komen. Daartoe slopen gedurig deze en die secretarissen rond, ten einde, waar zij 't onopgemerkt

meenden te kunnen doen, bij de deur van sommige cellen, als de bewoner een bezoek ontving, te luisteren. Er waren echter, die dit bemerkten, en dus maar halfluid spraken. De regeerende ministers in Frankrijk en Spanje maakten lijsten op, welke zij elkander mededeelden, van de Kardinalen, gelijk zij die, wat hunne gezindheid betrof, staande dit Conclave, leerden kennen. Onder de klasse van de *goeden*, dat is tegenstanders van Loyola's Orde, behoorden er elf, van de *slechten*, dat is Jezuïetenvrienden, een en twintig, van de *twijfelachtigen* twee, terwijl er acht waren, zoo onbeduidend van karakter en bekwaamheid, dat zij door de ministers eenvoudig *nullen* werden genoemd. Hoe een en veertig zóó verdeelde menschen ooit twee derden stemmen op één persoon zouden kunnen uitbrengen, was niet te gissen.

Het eentonige en vervelende leven der opgesloten kerkvorsten werd nu en dan vervroolijkt door de hun medegedeelde paskwillen en aardigheden, die Rome's bevolking zich over hen veroorloofde. Zóó heette het van een: 'Hij kan niets zeggen;' van een ander: 'Een dier met een menschelijk gelaat.' Op Ganganelli paste iemand het woord uit psalm 119 toe: 'Ik ben wijzer dan mijne leeraren.' - Nog werd het leven in het Conclave, toen het weken had geduurd, eens afgewisseld door een belangwekkend voorval. Ik zal het verhalen, dewijl wij er een blik door kunnen werpen in die afgesloten kringen. De Groot-Hertog van Toscane liet den 16^{den} Maart weten, dat hij het Conclave een bezoek wilde brengen. Den volgenden dag kwam hij om vijf uur aan de deur, maar vergezeld door zijn broeder, den jongen Keizer Jozef II, beiden eenvoudig gekleed, met een degen op zijde. Drie Kardinalen geleidden hen in het Conclave; hun gevolg bleef buiten. De Keizer ontgespte zijn degen, zeggende, dat hij in zulk een eerwaardig oord niet gewapend mocht zijn; waarop een Kardinaal antwoordde, dat hij dat wapen behoorde te behouden als beschermheer der Kerk. Rondwandelend door de verschillende afdeelingen van het Conclave, kwamen zij in eene kapel, waar het hoogheilig sacrament des outers stond. De vorsten knielden in de bidstoelen er voor neder, de Kardinalen op den grond. Hoogst beleefd, wilde de Keizer niet toelaten, dat iemand zijn rood calotje aflegde, of hem de hand kuste. Hij sprak altijd in 't Italiaansch, met groote gemakkelijkheid en levendigheid van geest en vol gevatheid in 't antwoorden. Op het verzoek van twee Kardinalen, dat hij den toekomstigen Paus mocht beschermen, zeide hij: '*Gij* kunt daar het meest voor doen, door iemand te kiezen, die het woord begrijpt, *Ne quid nimis* (geen uitersten).'

Jozef maakte gebruik van de gelegenheid, dat hij te Rome was, om in zijn huis den Franschen gezant te ontvangen, ten einde met hem te overleggen, hoe de keus van den Paus ten beste te leiden. Een tegenstander der Jezuïeten moest hij zijn. Jozef verhaalde zelfs, dat hij den Ordensgeneraal had gevraagd: 'Wanneer toch zult gij dit kleed afleggen?' En dat de generaal daardoor zeer bedremmeld was geworden.

Dit bezoek bracht geen stoornis in het werk der Kardinalen, doch ook, naar 't scheen, geene bevordering eener keuze. Zij stemden 's morgens en zij stemden 's avonds, en altijd bleven de briefjes òf zonder naam òf met zeer verschillende namen. Ganganelli trok geene aandacht dan van twee, die altijd dóór op hem hunne stem uitbrachten, en een zeer enkele maal van een derde of zelfs van een vierde. Waarom men hem voorbij zag, is mij niet duidelijk gebleken. Het schijnt, dat men hem niet vertrouwde, dewijl men zijn eenvoud voor veinzerij en zijne gematigdheid voor zwakheid aanzag, terwijl men zijne deugd en godsvrucht minder op prijs stelde. Hoe dit zij, ook die hem hoogachtten, gelijk met den Franschen gezant en eersten minister het geval was(*), meenden, dat *zijne* keus wel niet mogelijk zou zijn. Dit veranderde, toen eindelijk den 27sten April voor het eerst twee Spaansche Kardinalen in het Conclave waren getreden. Deze stelden den vergeten man op prijs en stemden voor hem. Toch duurde het nog meer dan twee weken, tot den 14den Mei, eer Ganganelli op eens tien stemmen erlangde, vijf nieuwe en de vijf oude, waarop hij den 18den Mei 1769 negentien verkreeg en den 19den alle stemmen, behalve zijne eigene, 46 in getal.

Is het algemeene voorbijzien van hem weken lang vreemd: vreemd scheen ook deze eenstemmigheid, geheel onverwacht op eens geboren. Wat de Jezuïetenvrienden heeft bewogen, hem te kiezen, is tot heden toe voor velen een onoplosbaar raadsel. God, die Ganganelli op Petrus' stoel wilde verheffen, zeggen de vrome Katholieken, had hunne harten door zijn geest veranderd. Dat wij ook hier Gods wereldbestuur hebben te erkennen, spreekt van zelf; doch de reden, waarom de Jezuïetenvrienden aan Ganganelli hunne stem gaven, was hoogst waarschijnlijk deze, dat zij hem voor den minst beduidende hielden van de lijst, waaruit-alleen de Koning van Frankrijk de keus had veroorloofd.

De voorbij geziene werd nu echter op eens bekend als een bij uitnemendheid braaf, wijs, godvruchtig en menschlievend man. Een gezant schreef spoedig van hem: ‘Hij heeft veel geest, eene groote kennis van vreemde landen, eene gemakkelijke wijze van omgang, een gelukkig geheugen, geenerlei ijdelheid en eene zeldzame opgeruimdheid.’ Nooit verwekte de keuze van een Paus eene zoo algemeene vreugde. De Keizer en zijne moeder, koningen, vorsten, bisschoppen, universiteiten wenschten hem en der Kerke geluk. En Rome's bevolking?... Een rijmpje vond zij uit en herhaalde zij met duizend monden:

Verheugt u, gij armen!
Ganganelli is Paus.

Rallegratevi, Poverelli!
Perch' è fatto Papa Ganganelli.

(*) Theiner, bl. 170, 183, 200-202.

Ik neem niets terug van al den lof, dien ik ruimschoots aan mijnen held heb gewijd. Maar ik moet u toch waarschuwen, mijne Lezers, dat gij er niet te veel uit afleidt, b.v. dat hij zal hebben ingezien, dat Rome's macht eene aanmatiging is, strijdig met Christus' doel en verderfelijk voor zijne Kerk. Neen, Ganganelli, of, gelijk hij nu als Paus heette, Clemens XIV, was even stellig van den goddelijken oorsprong van het Pausdom overtuigd, als de oprechtste zoon der Roomsche Kerk zijn kon, en hield zelfs vast aan de onbeperkte oppermacht van Petrus' opvolgers over leeken en geestelijken, over bisschoppen en Kardinalen, en over de wereld.

Dit bleek weldra. Maria Theresia was hoogelijk ingenomen met onzen landgenoot Van Swieten, Boerhaave's leerling, haar lijfarts en bijna haar minister van kunsten en wetenschappen. Zoo bestemde zij zijnen ook zeer bekwamen zoon tot gezant te Rome; maar Ganganelli weigerde hem te ontvangen, omdat hij, evenals zijn vader, tot de oud-Katholieken in Nederland behoorde, dus als Jansenist was gebrandmerkt, en eene lofrede op een kettersch boek, den *Belisarius* van Marmontel, had uitgegeven. Ook in later tijd bleef Clemens evenzoo gezind jegens de oud-Katholieke Kerk van Utrecht. Hij wilde van geene hereeniging met haar weten, dan indien zij begon met zich onvoorwaardelijk aan den heiligen stoel te onderwerpen(*).

Verder. Onder den naam van Justinus Febronius had in 1763 een wijbisschop van Trier een werk uitgegeven, waarin hij met veel geleerdheid had aangewezen, welke de rechtmatige grenzen zijn der pauselijke macht, en aan de bisschoppen de hun van ouds toekomende rechten tegenover den Paus had toegekend. Clemens spande alle krachten in, om den herdruk en de verspreiding van dit onwederlegbare en dus met reden beroemd geworden boek door de Keizerin Maria Theresia tegen te gaan, 't geen hem evenwel maar ten deele gelukte.

In den eersten tijd van zijn pausschap wilde voorts Lodewijk XV de Fransche wetten en ook de vier artikelen der Gallicaansche geestelijkheid van 16812, door Bossuet ter beperking der pauselijke macht geformuleerd, in het pas veroverde Corsika invoeren. Doch daartegen kwam Clemens met zooveel nadruk op, dat de Fransche Koning zijn voornemen liet varen. Dezelfde Koning had reeds drie jaar vóór de verheffing van Ganganelli tot Paus eene commissie van bisschoppen en rechtsgeleerden benoemd, om verschillende kloosterorden naar de behoefte des tijds te hervormen. Clemens beschouwde deze poging, dewijl zij van een wereldlijk vorst en niet van den Paus was uitgegaan, als onwettig en deed zijn best haar daarom te onderdrukken(†).

Ook was er sprake, om de onbevlekte ontvangenis van Maria, ter meerdere verheerlijking der Moeder Gods, tot een kerkelijk leerstuk te verheffen. Clemens was er niet afkeerig van; maar liet het na op

(*) Theiner, D. II, bl. 53-55.
(†) Theiner, D. I. bl. 324-327, D. II, bl. 315.

de waarschuwing van het Fransche hof, dat de tijd voor de afkondiging van zulk een leerstuk waarlijk al te ongunstig was. Toen een weinig later de Koning van Spanje eene ridderorde instelde ter eere der onbevlekte ontvangenis, welke de hoogste van zijn rijk zou worden, keurde Clemens dit goed en begunstigde de uitvoering van 's Konings plan(*). - Ook verhief hij enkele personen, door godsvrucht en wonderen beroemd, tot den rang der gelukzaligen(†).

Verwonderen uns deze dingen, wij mogen veel dat daar tegenover staat, niet voorbijzien. Menig blijk van Clemens' zorg voor het welzijn van den Kerkelijken Staat en van geheel de Roomsch-Katholieke Kerk zou ik kunnen bijbrengen; want hij was alom een vredestichter, vol teedere voorkomendheid, wijsheid, gematigdheid en liefde. Hij schafte van de feestdagen, dewijl ze door hunne menigte den werkman drukten, verscheidene af. Hij trachtte de Polen te bewegen, de slavernij der boeren op te heffen, ook als het éénig middel om hun land tot bloei te brengen. In den Kerkelijken Staat beurde hij landbouw en fabrieken op, bevorderde den handel, verbeterde de havens van Ancona en Civita Vecchia. Hij verbood op Groenen Donderdag, den dag der instelling van het liefdemaal onzes Heeren, de vloekbul zijner voorgangers *In coena Domini*, ooit weder voor te lezen. Hij kon alleen zegenen, niet vloeken. Ook was hij een vriend van wetenschap en kunst. De Vaticaansche bibliotheek werd grootelijks door hem verrijkt, en voor het behoud der overblijfselen van kunst uit de oudheid richtte hij het prachtige museum op, naar hem *Clementinum* genoemd. Onnoodige uitgaven schafte hij daartoe af. Hij leefde uiterst sober. Aan iemand, die daar aanmerking op maakte, zeide hij: ‘Noch Sint Petrus, noch Sint Franciscus hebben mij geleerd, een kostbaren maaltijd te houden.’ De hazardspelen, de bron van zoo groote onheilen, verbood hij; alsook het verminken van jonge knapen, om betere zangers van hen te maken.

Doch deze dingen ga ik voorbij, om te komen tot de gewichtigste daad van zijn leven, de opheffing der Jezuïeten-orde.

Ik vermeldde reeds, in welk een spanning de wereld was gebracht door de vraag over het al of niet voortbestaan dezer Orde, welker macht schier elkeen te zwaar drukte. Nauwelijks was Clemens verkozen, of de Bourbonsche hoven spraken er met hem over; het geschiedde reeds in de maand Mei, op welker 19^{den} dag hij Paus was geworden(§). Hij antwoordde, overtuigd te zijn van de noodwendigheid harer opheffing, maar tot zulk een belangrijken maatregel eenigen tijd noodig te hebben. ‘Laat mij tijd,’ was zijn verzoek; ‘Ik ben de algemeene Vader der geloovigen, vooral der geestelijken; ik kan eene beroemde Orde niet opheffen, zonder zulke redenen daarvoor te hebben, als mij in de oogen aller eeuwen en bovenal bij God recht-

(*) Theiner, D. II, bl. 74.
(†) Theiner, D. II, bl. 522, 523.
(§) Theiner, D. I, bl. 257, 364.

vaardigen.' Hij handelde volgens die verklaring, en hierin, gelijk in alle andere dingen, even kalm en bedaard, als vast en zelfstandig.

De zaak was uiterst moeielijk. Wel werd de Jezuïeten-orde algemeen gehaat, ja verfoeid, en dat met reden; wel hadden de vorsten uit het huis van Bourbon en nog enkele andere haar uit hunne staten gebannen; wel hadden hooge rechtbanken en toongevers op het gebied van wetenschap en letterkunde de Orde in hare verderfelijkheid ten toon gesteld: maar - zij bestond nu eenmaal, had zich overal verbreid, was oppermachtige meesteres over vele bezittingen en posten, had zich bijna onontbeerlijk, en althans onuitroeibaar gemaakt, heerschte met name te Rome en in den Kerkdijken Staat over bestuur, rechtsmacht, schoolwezen, grondbezit, landbouw, handel, adel en gepeupel en ook over den middenstand. Alles was in één woord nu twee eeuwen lang in hare macht geweest. Te Rome had zij nog nooit een proces verloren(*). Wie durfde in dit nest van adders en scorpioenen zijne hand steken(†)? Wie het wagen, de Orde der Jezuïeten, den steun van het Pausdom, op te heffen, zonder te vreezen, dat hij hiermede ook het Pausdom zelf ten val bracht?

Daartoe was een held noodig, zoo sterk, zoo wijs en moedig, zoo voorzichtig en voortvarend, als de menschheid vaak in eeuwen niet aanschouwt.

Dien held zag zij nu in Clemens! - Altijd werkzaam, altijd alles zelfonderzoekend, was hij bovenal bezig met de nasporing van de geschiedenis, het werk, den invloed, de goede en kwade diensten dezer Orde, en deed dit jaren lang, geheel alleen. Vele waren zijne overdenkingen, vele, zeer vele zijne gebeden, opdat God hem op den rechten weg mocht leiden. En dat was niet vruchteloos. Zelf stelde hij den *Open brief*, dien hij in 't geheim aan de goedkeuring der vorsten onderwierp. Het meest had hij te doen met Maria Theresia, doch hij won de vrome Keizerin door haar een afschrift voor te leggen van hare biechten over de verdeeling van Polen, aan een Jezuïet gedaan, en door dezen, tegen de kerkelijke wetten in, aan den Generaal zijner Orde opgezonden. Eindelijk was de dag dáár, de 21ste Juli 1773, waarop hij het Brève onderteekende, 't welk de Orde ophief, een gedenkstuk vol vastheid, wijsheid, zachtmoedigheid en liefde.

In dien brief vermeldt hij eerst, dat de Pausen dikwijls monnikenorden, die niet meer nuttig waren, hebben afgeschaft; daarna, dat de vroeger nuttige Jezuïeten-orde thans tot de onnutte, ja schadelijke instellingen behoort, en hij haar daarom opheft; eindelijk, hoe hij wil, dat zal voorzien worden in het lot harer leden, van wie de nog bruikbare tot andere Orde- of ook tot de Wereld-geestelijken kunnen overgaan, en de oude en zwakke levenslang behoorlijk onderhouden zullen worden.

(*) Theiner, D. II, bl. 323.

(†) Men zie den brief van den Franschen gezant te Rome, Bernis, bij Theiner, D. I. bl. 365, 366.

De inhoud van dezen Brief of dit *Brève*, gelijk men dien noemt, is hoogst opmerkelijk, wat de bijzonderheden betreft; want men heeft hierin een volledige acte van beschuldiging van den Opperpriester der Katholieke Kerk zelven, een acte, niet door vooroordeel, bitterheid of haat ingegeven, maar blijkbaar met diep leedgevoel, tegen eigen zin en wensch in, opgesteld, dewijl de maat der ongerechtigheden nu eindelijk al te zeer overliep. Doch hoe belangrijk in de bijzonderheden de inhoud moge zijn: verreweg het belangrijkste is die inhoud en de Brief als één geheel: 't is een vonnis der vernietiging van de Jezuïetenorde door het Opperhoofd der Kerk(*)!

De uitnemendste tolken van groote wetenschap en innige vroomheid hadden reeds lang het vonnis over haar uitgesproken. De hoogste rechterlijke vierscharen hadden zich vele malen daarbij gevoegd. Verscheidene regeeringen hadden vroeger en later haar uitgebannen. Ik vermeldde dit reeds. Maar ook niet weinige Pausen hadden gepoogd, doch vruchteloos, haar te verbeteren. Eindelijk komt de zwaarste slag. De onfeilbaar geachte opvolger van Petrus, Plaatsvervanger van Jezus Christus op aarde, heft haar, als onverbeterlijk, voor altijd op.

Eene zoo algemeene veroordeeling, met de uitspraak van de hoogste macht ten slotte bevestigd, bestaat er van geene andere zaak. 't Is waar, de Hervorming der zestiende eeuw is ook door velen weder en weder gevonnisd; maar - door leden van andere Kerken. Hier hebben wij schrijvers, rechters, vorsten, die allen tot de Roomsch-Katholieke Kerk behoorden, hier eindelijk het Opperhoofd dier Kerk zelf. Hebben de Protestanten die Orde met de wapenen der wetenschap bestreden; niet zij, maar de Roomsch-Katholieken zelve, hebben haar op het hevigste bekampt en eindelijk onderdrukt en opgeheven.

Zoo iets is tegen geene andere Orde ooit geschied. Het is eene geheel éénige en geheel bijzondere behandeling, welke de Jezuïeten-orde heeft ondergaan: - alleen te verklaren uit hare geheel éénige en geheel bijzondere verderfelijkheid voor hart en huis, voor maatschappij, Staat en Kerk.

Wanneer wij aldus het oog vestigen op de zaak in haar geheel, op den inhoud en de strekking van Clemens' *Brève* in 't groot: dan is de daad van Clemens eene wijze en stoute proeve, om de Roomsch-Katholieke Kerk in de Kerk zelve te hervormen, eene geheel éénige wereldhistorische daad, welker belang en kracht eeuwen lang moet werken, om overal op aarde die pest der menschheid te verdrijven, welke zich niet schaamt, terwijl zij Jezus' grootsche plan poogt te verijdelen, naar zijn naam zich te noemen en geheel de Kerk, die haar duldt, te verderven.

(*) Bij gelegenheid, dat het uitvaardigen van dezen *Open Brief* honderd jaar was geleden, in 1873, is hij door de zorg en grootendeels op kosten der *Evangelische Maatschappij* uitgegeven in het oorspronkelijk Latijn en voorts, met de noodigste ophelderingen, in eene Nederlandsche, Hoogduitsche, Fransche, Spaansche, Italiaansche, Boheemsche en Deensche vertaling, waarbij misschien nog andere zullen komen. De vier eerste uitgaven zijn te Arnhem bij Van der Wiel en Comp. gedrukt, de vier laatste in de hoofdsteden der landen van die talen, Madrid, Rome, Praag en Kopenhagen.

De beteekenis van dit feit moeten wij, Protestanten, te ijveriger verkondigen, hoe vuriger de Jezuïeten en hun aanhang die thans pogen op zijde te stellen.

Dit trachten zij *thans* te doen. Maar toen het feit geschiedde, poogden noch tegenstanders, noch vrienden der Jezuïeten die beteekenis te verzwakken. Integendeel: er was overal òf uitgelaten vreugde òf losgebarsten woede.

Van de Koningen van Frankrijk, Spanje en Napels ontving Clemens hartelijke dankzeggingen. De bisschoppen van Spanje waren vol prijs en lof. In Portugal werden in alle kerken *Te Deums* gezongen; Lissabon illumineerde drie dagen lang en ontstak vreugdevuren op de openbare pleinen. Maria Theresia, de vroegere vereerster der Jezuïeten-orde, dankte, beter ingelicht, nu mede den Paus voor hare opheffing. In Polen volvoerden de Landdag, de Koning en de Bisschoppen gaarne de bevelen van den Paus. Dat de Protestanten genoegzaam zonder uitzondering juichten, spreekt wel van zelf.

Maar tegenover de uitgelaten vreugde van hen, die de Jezuïeten kenden en verfoeiden, stond de losgebarsten woede der Jezuïeten zelve en hunner vrienden. Allerlei schimpschriften werden in Italië, Duitschland, Hongarije en elders tegen den Paus uitgegeven. Clemens werd door velen voorgesteld als lijdende aan vlagen van krankzinnigheid. Feller, de redacteur der toen reeds beroemde *Kölnische Zeitung*, verbreidde de meest schaamtelooze leugens door geheel Europa.

Ja, hij en andere Jezuïeten begonnen nu bezwaren in te brengen tegen de macht van Rome's Paus, wien zij gezworen hadden onvoorwaardelijk te zullen gehoorzamen.

Zij werden op eens Gallicanen of voorstanders van de vier beginselen, in 1682, gelijk ik reeds zeide, ter beperking van Rome's oppermacht door Bossuet opgesteld en door de Fransche of Gallicaansche Kerk goedgekeurd. Zij beweerden, dat de bisschoppen hunne zending onmiddellijk van God hebben, dus geene vicarissen des Pausen zijn, en dat dan ook de algemeene kerkvergaderingen staan boven den Paus, beriepen zich daarom van den feilbaren Paus op het eerstkomend onfeilbaar concilie; verklaarden den Paus niet gerechtigd over wereldlijke zaken, waartoe de opheffing der Orde en de vervreemding harer bezittingen zou behooren, te beschikken: kortom, zij deden nu op eens mede met de voorstanders der bisschoppelijke regeering in plaats van de pauselijke(*).

De tegenstand werd zelfs feitelijk. Een groot deel der Jezuïeten weigerde de onderteekening van het besluit des Pausen, ofschoon ze daardoor alleen een pensioen voor hun levensonderhoud konden erlangen(†). Zij hadden dus waarschijnlijk vooraf het noodige in zekerheid gebracht. Ja, zij bleven zelfs als Orde in Pruisen en Rusland voort-

(*) Theiner, D. II, bl. 394-396, 492.
(†) Theiner, D. II, bl. 390.

bestaan. Immers Frederik II en Catharina II, die geene Roomsche vorsten waren, en achtten, dat de Jezuïeten in hunne landen wel door hen in bedwang konden gehouden worden, hadden er eenigen schik in, den Paus te trotseeren en dus de Orde in hunne rijken te laten voortduren. Aldus bleven niet alleen in 't geheim vele Jezuïeten onderling verbonden voortleven, maar was ook de Orde zelve nog in stand, hoewel dan openlijk alleen tot een veel kleiner gebied beperkt.

Zoo bleek het dan allerduidelijkst, dat de Jezuïeten lijfwachten der Pausen waren op de wijze, waarop de Praetorianen zulks waren voor de Romeinsche Keizers. Zij waren onbepaalde gehoorzaamheid schuldig en bewezen die ook - namelijk zoolang de Keizer of Paus deed, gelijk de trawanten wilden. Durfde deze echter iets doen, wat hun niet behaagde, dan zeiden zij de gehoorzaamheid op.

Clemens leefde nog ruim één jaar na de opheffing der Jezuïeten-orde. Hij begon in 't voorjaar van 1774 te sukkelen, velen meenen ten gevolge van een vergiftigden ouwel of van ander hem toegediend venijn; eenigen denken ten gevolge van een plasregen, die hem den 25sten Maart, toen hij zich te paard naar eene kerk begaf, om er Maria-Boodschap plechtig te vieren, overviel. Hoe dit zij: de ongesteldheid nam toe en den 22sten September blies hij den laatsten adem uit, bijna 69 jaar oud.

Onuitsprekelijk groot was de smart van velen: men kan het denken: maar ook de vreugde van velen. Nooit is eenig Paus bij zijn dood zoo beschimpt, bespot, belasterd, als de brave Clemens. Het lust mij niet, zelfs maar de minst erge dezer hellekreten te herhalen(*). Liever zeg ik met de wijze en nauwgezette Keizerin Maria Theresia: ‘Alle braven zullen eeuwig denken aan dien uitnemenden Vader, die, in moeielijken tijd aan het roer der Roomsche Kerk geplaatst, voor den vrede der Kerk in den korten tijd van vijf jaren door zich zelven alleen zulke groote werken heeft tot stand gebracht, als een ander nauwelijks zou durven aanvatten. Om ze te ondernemen, heeft het hem niet aan moed ontbroken, om ze ten einde te brengen, niet aan standvastigheid.’

Zijne nalatenschap, die aan twee neven ten deel viel, had eene waarde van omtrent vier duizend gulden. Hij had alles voor kunsten en wetenschappen besteed, en vooral voor de armen.

Eerst in deze eeuw, in 1802, werd hem door den grooten beeldhouwer Canova, op kosten van een ridder Giorgi, een waardig gedenkteeken geplaatst in de kerk der Twaalf Apostelen. Beter gedenkteeken is nog zijn werkzaam, wijs, vroom, liefdevol, ja heilig leven.

(*) Theiner, D. II, bl. 523-526, geeft ze.

II.

Uitvoerig was ik in mijn eerste deel, om kort te kunnen zijn in het tweede. Immers op het tafereel, 't welk ik van Clemens' leven en karakter ophing, leest elk nu zelf reeds de beantwoording der vraag, die mij nog eenige oogenblikken bezig zal houden: *Hoe wordt het Pausdom beschouwd door Clemens*, *en hoe*, *als wij op Clemens zien*, *door ons?*

A. Het leven van Clemens is eene lofrede op hem. Wij zagen, hoe hij een man was van helder inzicht, ijverige studie, grondige en veelzijdige wetenschap, oprecht, eerlijk, nederig, vroom, zachtmoedig, liefderijk, rein, zoo ooit iemand, van hart en leven. Hij was, wat ik nog niet zeide, bekend met de talen en de letterkunde, behalve van het oude Griekenland en Rome, ook van Italië, Spanje, Portugal, Frankrijk, Engeland en Duitschland. Hij sprak met een Engelschman, alsof hij Londen, met een Franschman, alsof hij Parijs gezien had, met een Rus, als had hij Moskou en Petersburg bezocht. Met geleerden, kunstenaars en staatslieden ging hij even gemakkelijk om, als met landbouwers en dienstboden. Wat hij niet kon verdragen, was vleierij en lofspraak. ‘Ei,’ zeide hij, ‘men roemde Alexander VI, men prees Nero.’ Philosophisch en aesthetisch goed ontwikkeld, beminde hij bovenal de theologie. Hij las den Bijbel, kende het Evangelie, bevorderde de lezing en het onderzoek er van. Toen hij eens aan een graaf een kleine bibliotheek zou voorslaan, zette hij bovenaan den *Bijbel* en de *Navolging van Christus* van Thomas van Kempen. Voorts had hij de kerkgeschiedenis en het kerkrecht grondig beoefend. Hij was zoo vrijzinnig als een Paus maar ooit zijn kan. Onder degenen, met wie hij omging, waren een Engelsch koopman en een Jood. De lasteringen, door de pers tegen het Christendom voortgebracht, wilde hij niet met geweld tekeergaan. ‘Hoe meer geschriften er van dien aard in 't licht komen,’ zeide hij, ‘des te meer zal men inzien, dat het Christendom onmisbaar is.’ Van de schrijvers zulker werken verklaarde hij: ‘Men verliest maar al te dikwijls de liefde uit het oog, om het geloof te handhaven; zonder te bedenken, dat, indien het ongeoorloofd is, de dwaling voor te staan, het niet minder verboden is, hen te haten en te kwellen, die ze ongelukkig omhelsd hebben.’

Welk een groot man hij was, toont vooral de opheffing der Jezuïeten-orde. Zij was een zedelijk reuzenwerk. Voor de zaak was moed, geloof, zelfopoffering noodig. Voor de wijze, waarop hij haar volbracht, beleid, zorgvuldigheid, liefde. Nooit zat iemand op den stoel van Petrus, die zoo iets heeft gewaagd of heeft durven wagen. Op Clemens mag men toepassen wat Horatius zingt(*):

(*) Vertaling van Oosterdijk.

Niets is er, dat verzetten kan
Een eerlijk en standvastig man;
Geen muitend volk, dat, saamgevlogen
Met heete drift, iets kwaads begeert,
Geen dwingland, die het recht trotseert,
En voor hem staat met dreigende oogen;
Geen zuidewind, die woeste heer
Van 't woelziek Adriatisch meer;
Geen bliksemvuur of donderslagen
Van grammen Jupiter. Ja zelf,
Al viel het bemelsche gewelf,
't Zou hem verplettren, niet versagen.

Welnu, deze moedige man, voortreffelijke geleerde en vroom christen was toch van harte Roomsch-Katholiek, was van harte Priester, Bisschop en Paus. Aan een Protestantschen edelman, dien hij tot de Roomsche Kerk wilde overhalen, schrijft hij, dat de Protestanten zouden terugkeeren, indien niet een ellendig menschelijk belang hen weerhield; want ‘zoo men de Heilige Schrift leest, is het onmogelijk,’ zegt hij, ‘dat men zich niet van den voorrang van het hoofd der Apostelen en van de onfeilbaarheid der Kerk zal overtuigen.’ In een anderen brief aan een Protestantschen predikant wenscht hij de verzoening der beide Kerken in één geloof op grond van Bijbel en overlevering, gelijk wij die van de Apostelen, kerkvergaderingen en kerkvaders bezitten.

Met name was hem het Pausdom een goddelijke instelling. Hij deed zijn best de wereldlijke macht er van te bevorderen en werkte uit, dat de graafschappen van Avignon en Venaissin, benevens de vorstendommen van Benevent en Ponte Corvo, die er vroeger toe hadden behoord, er aan werden teruggegeven. Evenwel zag hij het onzekere van die macht in. ‘De heilige Stoel,’ schreef hij, ‘zal nimmer geheel bezwijken, vermits hij den grondslag en het middenpunt der eenheid uitmaakt. Maar men zal de Pausen ontblooten van 't geen men hun geschonken heeft.’

Met toegefelijkheid zag hij het dus ook aan, dat de Bourbonsche hoven, Portugal, Venetië en Oostenrijk vele besluiten namen ter beperking van de macht der Kerk in hunne landen. Maar in 't geestelijke, meende hij, als opvolger van Petrus, plaatsvervanger van Christus, stedehouder van God, een onbeperkt, alomvattend en onfeilbaar gezag te bezitten. Grootelijks keurde hij daarom af, wat Febronius, de Gallicaansche Kerk en de Nederlandsche oud-Katholieken deden, ten einde voor de bisschoppen de hun toekomende rechten tegenover den Paus te handhaven. Vooral ook in den *Open brief* ter opheffing van de Jezuïeten-orde spreekt hij als bezitter van eene geheel éénige oppermacht over de Kerk in geheel de wereld en handelt hij, zelfs zonder eenigen vorm van proces, uit de volheid van zijne door God hem gegevene macht, hij alleen, hij voor altijd, hij over allen.

Let er wel op, dat dit alles in volkomen oprechtheid geschiedt. Hij is een man met een goed en een rein geweten, en daarom een voorbeeld van kalmte, blijmoedigheid en harmonie. ‘Elk mensch,’ zeide hij, ‘heeft een bijzonderen schat in eigendom. De mijne is blijgeestigheid, de éénige erfenis, welke mijne ouders mij hebben nagelaten, en welke mij meer waard is dan alle rijkdommen.’ Hij maakte dus ook gaarne anderen blijde. ‘Indien er iets in staat is,’ sprak hij eens, ‘om mij te vertroosten te midden van de eerbewijzen en beslommeringen, waarmede ik overstelpt ben, zoo is het, dat ik het volk zoo vergenoegd zie.’ Spot en lach en laster deerden hem niet. Gaf Pasquino iets ergs te lezen, dan zeide hij: ‘De Romeinen zijn als de Franschen; zij hebben geen gal en denken geen kwaad, doch kunnen er niet toe komen, om een geestigen kwinkslag te smoren.’ Hoe hevig de Jezuïeten na de opheffing der Orde tegen hem uitvoeren, hij vermaande de zijnen, om heusch en menschlievend te zijn. ‘Die wij uitdrijven,’ sprak hij, ‘zijn onze broeders; ik behoor, als vader der geloovigen, hen te beklagen en mij over hun toestand te ontfermen.’

Zoo zachtmoedig en liefderijk was hij, zoo toegefelijk en vriendelijk, bij zoo groote standvastigheid en onwrikbaarheid van wil, dewijl hij - dit is het laatste, dat ik ter zijner eere en om hem recht te doen kennen, nog wil opmerken - dewijl hij in onafgebroken omgang leefde met God. Ganganelli's leven was een gebedsleven. Dit is het geheim van de kalmte en harmonie in zijn karakter. Hij was een kind van God en bezat Gods geest in geene geringe mate. Als Paus handelde hij in het volle bewustzijn, dat God hem oplegde zoo te handelen, als hij deed. En ik voor mij zeg: daarin dwaalde hij niet geheel en al.

B. Doch beschouwde Clemens zelf het Pausdom aldus: hoe beschouwen wij het, als wij op Clemens zien?

Er is in de dertien eeuwen, waarin men kan rekenen, dat het Pausdom bestaat, nooit een Paus geweest, die ons dieper blikken in het wezen van zijn ambt heeft laten werpen, en het ons duidelijker als eene ondraaglijke instelling heeft leeren kennen, dan Clemens XIV. Plaats een Engel op dien stoel, welken men heilig noemt: de Engel kan heilig blijven, de stoel blijft evenwel eene wormstekige reliquie uit de middeneeuwen.

De Engel *kan* heilig blijven; maar blijft het niet altijd. Die stoel heeft menigen braven man aangestoken. Toen Clemens XIII was overleden, schreef de Fransche gezant te Rome: ‘Moest ik een Paus kiezen, ik zou er zóó verlegen mede zijn, dat ik tot het lot de toevlucht zou moeten nemen. Zóó moeilijk is het, de Kardinalen te peilen. Er komt bij, dat een Kardinaal, als hij Paus wordt, zóó verandert van denkwijze, dat het niet mogelijk is, op iets te rekenen(*).’

Hiervan zijn voorbeelden in menigte bij te brengen. Toen Gerbert,

(*) Theiner, D. I, bl. 181.

aartsbisschop van Rheims, die den Paus alleen bisschop van Rome noemde en hem geen gezag over bisschop of priester buiten Rome's kerspel toekende, als Silvester dien hoogen stoel had beklommen, werd de bisschop van Rome op eens de opperherder der geheele Kerk. Toen Aeneas Sylvius, de ijverige bestrijder van de aanmatigingen der Pausen, Pius II was geworden, werd hij tevens haar verdediger. Op de vraag: hoe hij nu zoo geheel anders dacht, zeide hij, dat hij als Aeneas Sylvius zich had vergist, zoo als hij, nu hij de onfeilbare Pius II was geworden, klaar inzag. En ook indien zij zelve de zaken uit de hoogte niet geheel anders inzien, dan vroeger uit de laagte, is het hun toch moeielijk, duurzame verbeteringen aan te brengen. Het pauselijk hof, de Kardinalen en de tallooze grootwaardigheidsbekleeders der Kerk, de aartsbisschoppen en geheel de hiërarchie kunnen zij niet afschaffen. Deze hiërarchie, deze priesterregeering, is de grondfout. Zij verhindert alle doortastende hervormingen, zoodat van Rome geene hervorming is te wachten(*). Noch de Hervorming in de zestiende eeuw, noch Sarpi's onthullingen van Trente's concilie, noch Justinus Febronius, noch de Emser punctatie, noch de omwenteling van 1789, noch iets ter wereld maken het wijzer. En gelukte het ééns eenen Clemens XIV iets groots daartoe te verrichten - de Jezuïeten-orde op te heffen: - welnu, na veertig jaar herstelt een Pius VII haar weder. Met Rome is niets aan te vangen. De Katholieke Kerk kan en moet blijven; de Roomsch-Katholieke kan het niet en moet vergaan. En daarom heb ik groote hoop op de Oud-Katholieken, dewijl die wel Katholiek willen blijven, maar Rome laten varen. Zij zijn, ja, voor eene bisschoppelijke regeering, maar ook voor bijbelgebruik, voor het Evangelie, voor de eenheid in Jezus Christus, en dus tegen den Paus en geheel het Roomsche Hof. In dien zin, dat de Roomsch-Katholieke Kerk eene Evangelisch-Katholieke Kerk wordt alleen, is eene hervorming der Kerk in de Kerk mogelijk.

Maar laat ons den Roomsch-Katholieken niet hard vallen! Van jongs af in het vooroordeel, dat hunne Kerk de éénige ware is, opgevoed, zien zij hare verkeerdheden en dwalingen licht voorbij of, kan dit niet, dan beschouwen zij ze als vlekjes, gelijk er overal op elk gebied zijn op te merken. Alzoo wordt hun godsdienst *kerkdienst*, de heilige, liefdevolle, onfeilbare Kerk is hunne Moeder, hun door God gegeven, om hen te koesteren en te verzorgen; haar moeten zij als dankbare kinderen gehoorzamen. Zelfs in den Bijbel, voor zooverre zij dien bestudeeren, meenen zij hunne overtuiging te vinden, gelijk Clemens XIV dacht, dat de bijbellezing de Protestanten de waarheid van Rome's leer zou doen inzien.

(*) Opmerkelijk is het, hoe naar Rome overhellende Protestanten genezen plegen te worden, als zij Rome bezoeken. Zóó de beroemde Richard Rothe. Zie zijn leven door Nippold beschreven, D. I. bl. 354, 367, 379, 386, 405, 412. Bij ons te lande wordt menigeen, die nog al met Rome ophad, of onverschillig was, reeds omgekeerd, wanneer hij eenige maanden in Noord-Brabant of Limburg met eigen oogen gezien heeft, hoe en wat Rome werkt.

Verbazen wij ons ook dáárover niet te zeer. Heeft niet Calvijn zijne leer der verwerping, Luther zijne voorstelling van Jezus' lichamelijke tegenwoordigheid in 't brood en den wijn van 't Avondmaal, menigeen de noodwendigheid dat Gods toorn over de zondaren voldaan moet worden, uit den Bijbel afgeleid of met den Bijbel in overeenstemming gebracht? Worden nog niet over elk leerstuk der christelijke godgeleerdheid de meest onbijbelsche meeningen uit den Bijbel, naar men meent, bewezen?

Laat ons dus zacht over de menschen oordeelen.

Maar laat ons daarom niet zacht oordeelen over de dwaling en zonde. Christus' rijk is het rijk der waarheid, heiligheid en liefde.

Wat in het bijzonder het Pausdom betreft, de onwaarheden en ongerijmdheden er van vallen in het oog, zoodra men durft nadenken.

Welk eene onzinnigheid, dat één mensch alles zou kunnen nagaan, wat er in de Christelijke Kerk op geheel de aarde geschiedt, en hij daarover onfeilbare godspraken zou kunnen geven! Is dan één mensch onfeilbaar, wijs, alwetend, alomtegenwoordig?

Hoe kan de heden levende onbeperkte alleenheerscher dien van morgen binden? Elk is immers onfeilbaar in zijn oordeel en onbeperkt in zijne macht! Clemens XIII begunstigt en verdedigt de Jezuïeten-orde; Clemens XIV heft haar op; Pius VII herstelt haar weder. Ziet, deze tegenstrijdigheid, dit opbouwen en af breken, deze geheele wanorde is regel en wet in de onfeilbare en heilige Kerk! Deze Kerk is en blijft een bajert van verwarring. Het Pausdom is de gruwelijkste en tevens machtelooste alleenheersching. Voor de bisschoppelijke regeering is veel te zeggen; voor de pauselijke niets. De fout zit in het denkbeeld zelf: *één over allen*, één denker, zoodat niemand verder denkt, één menschelijk herder, zoodat de overigen schapen zijn voor hem zonder zelfstandigheid, eigen inzicht en eigen wil. Met de pauselijke regeering is niets te doen, dan haar afschaffen als eene ongerijmdheid en een verderf.

Voltaire zeide terecht: ‘Men kusse den Paus den voet, mits men zijne hand binde.’ En wederom: ‘In elk land een Patriarch: dáár moet het heen.’

Voorzeker: de regeering moet in elk land de oppermacht in handen hebben. De Staat is ook eene ordening van God, evenzeer als de Kerk. Het is eene schande voor de regeeringen van 1814, dat zij èn den Paus in zijn verloren wereldlijk gebied hebben hersteld, èn hem toegelaten, de opgehevene Jezuïeten-orde weder op te richten, èn met hem concordaten hebben aangegaan, waarin de rechten der landskerken werden prijsgegeven. Van deze zwakheid en dwaasheid worden nu de bittere vruchten geplukt. In 1814 waren drie diplomaten, een Rus, een Protestant en een Roomsch-Katholiek, bijeen te Berlijn. Zij spraken over 't geen het naderende congres van Weenen zou doen. ‘En wat tegen de Jezuïeten?’ vroeg de Roomsch-Katholiek. ‘Wel,

die zijn opgeheven,' zeiden de anderen. 'En worden,' hernam de vrager, 'hersteld, zoo het congres het niet verhindert. En zij zullen dan in vijfentwintig jaar de maatschappij hebben omgekeerd.' Men geloofde hem niet. Het congres liet aan Rome de vrije hand. En nu regeert de Jezuïeten-orde in naam des Pausen over de Kerk, over de bisschoppen, over de pastoors, over de leeken. Nu bestaat er eene tallooze menigte slaven van één dwingeland, den Pater-generaal der Jezuïeten.

De toestand is geheel en al verbasterd. In de Roomsch-Katholieke Kerk is het weder als in de vijftiende eeuw, toen de groote conciliën van Pisa, Constanz en Bazel haar *bedorven* verklaarden *in hoofd en leden.*

Maar er is één onderscheid. En dat is groot. Toen bestond niet, nu bestaat wel: de Evangelische Kerk.

Zij moet Rome's Kerk verlichten, reinigen en hervormen.

Die taak is moeielijk te volbrengen, en moet toch aanvaard en vastgehouden worden.

Men rekene echter niet, dat de wetenschap ter harer volvoering eene groote rol zal spelen. Clemens XIV was een zeer wetenschappelijk man, en toch van heeler harte Paus. Een der lichten in Rome's Kerk, waarop zij telkens roemend wijst, was voor een 30 jaar de werkelijk doorgeleerde Möhler. Welnu, die verklaart, dat het in die Kerk zoo uitnemend goed alles geregeld is, dewijl het Papaal en het Episcopaal systeem daarin het evenwicht bewaren. Dit *zegt* hij in weinige woorden; doch zegt *niet*, hoe het evenwicht hersteld moet worden, als door aanmatiging van een der twee systemen het evenwicht verbroken is. En dit kan toch geschieden; want hij erkent: 'Er zijn Pausen geweest (en dus zeker ook vele bisschoppen), die de hel heeft verslonden.' Behalve Möhler is de nog levende bisschop Hefele een roem voor het geleerde Duitschland. En ziet - al zijne wetenschap heeft hem niet verhinderd, na lange aarzeling het vroeger vrije en fiere hoofd te buigen onder Rome's slavenjuk. En wat is er geworden van al die andere stoute en welsprekende redenaars in het Vaticaansche concilie tegen 's Pausen onfeilbaarheid? Niet één, zelfs Strossmayer niet, heeft stand gehouden. Allen hebben de wetenschap, met het geloof en de liefde, opgeofferd aan den Moloch: de uiterlijke eenheid, de eenheid van de kerkregeering.

Er is nog iets anders noodig behalve de altijd onmisbare wetenschap. Er is noodig karaktervastheid. Met gaven en talenten komen er, de geschiedenis toont het, nog geene groote omkeeringen tot stand; alleen met hetgeen aan de leden der Roomsche Kerk het meest ontbreekt, met beslistheid, zekerheid en vastheid van duidelijk erkende beginselen, van *karakter.* En deze kan. alleen voortkomen uit den geest der vrijheid en der waarheid.

Wat is die geest der vrijheid en waarheid? Hoe wordt hij in ons geboren? Hoe gekweekt en gevoed? Hoe bemint hij bij de vrijheid tevens de orde? Hoe verspreidt hij licht? Hoe werkt hij in liefde? Hoe..... doch wáár is een einde te zien aan de vragen, die ik onmogelijk nu kan beantwoorden.

Maar ieder beantwoordt ze eenigszins zelf reeds dadelijk en wil er verder gaarne over nadenken.

Geweld willen wij niet bezigen; evenmin schimp of spot. Doch zwijgen willen wij ook niet. Uit liefde voor onze Roomsch-Katholieke medechristenen willen wij den geest der vrijheid en waarheid in hen wekken en kweeken, door ons spreken, schrijven en handelen.

Daartoe willen wij hen brengen niet tot ons, Protestanten. Aan de Protestantsche Kerk ontbreekt ook zeer veel. Heeft Rome wel orde, maar geene vrijheid: wij hebben wel vrijheid, maar geene orde, die de uitspattingen der vrijheid beteugelt. Beide Kerken zijn eenzijdig en behoeven elkander nog vooreerst als tegenwicht. Wenschen wij eenheid, haar moeten wij niet zoeken in Bijbel en overlevering, ook niet in Bijbel alleen, maar in Jezus Christus.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

V. Over kerkhoven en lijkenverbranding of crematie.

Amice!

Het is mij reeds meermalen voorgekomen, dat ik, het eene of andere onderwerp bestudeerende, of iets lezende over eene kwestie van den dag, geneigd was uit te roepen ‘wat zijn wij in nog vele punten achterlijk’ of ‘die oude Grieken en Romeinen, zij hadden het waarlijk nog zoo niet geheel mis.’ Dergelijke gedachten kwamen bij mij op, toen ik in verschillende tijdschriften van het buitenland en in sommige dagbladartikels van ons vaderland de oud-nieuwe kwestie van de c r e m a t i e of de l i j k e n v e r b r a n d i n g weer op 't tapijt zag gebracht. Ik dacht mij toen terug in mijn gymnasiastentijd, en hoorde nog verhalen van de vriendelijke monumenten, van de Columbaria der Romeinen, waarin de urnen werden bewaard, welke de asch bevatten van bloedverwanten en vrienden; ik zag de nissen, waarin de namen der overledenen gebeiteld waren, en de bloemkransen, door de zorg eener treurende moeder of van een diep bedroefden zoon voortdurend ververscht. Hij, die een hartelijk beminden bloedverwant of een veelgeliefden vriend verloren heeft, weet door welk meewarig gevoel wij overstelpt worden, als de eerste schop aarde op de kist neerploft en het sein geeft, dat alle gemeenschap tusschen ons en den veelgeliefde wordt afgebroken, en wij van hem niets meer zullen aanschouwen. Wie dat nooit ondervonden heeft, kan niet begrijpen welke voldoening er in zou gelegen zijn, welk genot wij zouden smaken, indien wij slechts eene handvol asch konden aanwijzen of bezitten, welke een deel was geweest van het Ik eens bloed verwants of vriends. Onze doode was dan niet meer dood; neen,

hij leefde bij ons, in ons huis; dáár ligt onze boezemvriend, dáár ligt onze broeder of zuster, hier onze zoo teeder beminde moeder of echtgenoot. De dood is dan minder treurig; wij zijn niet van de onzen gescheiden, neen, zij zijn altijd bij ons.

Vergeef mij, Amice, indien ik met dergelijke treurige beschouwingen een brief inleid, die niet treurig mag zijn. Onwillekeurig werd ik er toe gebracht, toen ik de vroegere wijze van begraven door verbranding vergeleek bij de tegenwoordige en bij de voor de toekomst ontworpene; toen ik het voor en tegen van beide partijen had gewikt en gewogen en mijn gevoel had laten meespreken. Ook U wil ik voor deze oud-nieuwe wijze van begraven winnen en zal daarom trachten de voordeelen van de nieuwe en de nadeelen van de tegenwoordig gebruikelijke Wijze van begraven te bepleiten. Daarom wil met mij even teruggaan naar de grijze oudheid, om te zien hoe destijds de lijken begraven werden.

De ingedroogde mummiën of de gebalsemde lijken der Egyptenaren zijn ons allen bekend.

Dat de Grieken en Romeinen hunne lijken niet ter aarde bestelden, maar ze plechtig tot asch verbrandden, leeren ons de Ilias van Homerus en de Aeneis van Virgilius op meer dan ééne plaats(*). Nu en dan schijnt men echter van die gewoonte te zijn afgeweken en werden een tijdlang de lijken gebalsemd of in den grond begraven. Eene hevige pest, die geruimen tijd in Rome woedde, was het gevolg van deze schennis der oude gewoonten. Opnieuw werd de verbranding door de wetten der Twaalf tafelen voorgeschreven; zij bleef gedurende de Romeinsche Keizers tot op Antoninus voortdurend gebruikelijk. Na dit tijdstip schijnt langzamerhand, waarschijnlijk tengevolge van de meerdere uitbreiding van het Christendom, teraardebestelling regel te zijn geworden.

In den tegenwoordigen tijd wordt nog bij de Oostersche volken verbranding als de meest fashionable wijze van begraving beschouwd. Een groot aantal plechtigheden vergezelt eene dergelijke verbranding, en werd bijv. op 1 December 1870 te Florence met groote praal volbracht met het lijk van den Radjah van Kelapore, die op reis daar was gestorven en de Indische begraving verlangde.

Ook bij het Israelietische volk schijnt de verbranding in zwang te zijn geweest, zooals ons verschillende plaatsen van den Bijbel (I Boek Samuel 31, v. 11, 12 en Jerem. 34. v. 5 enz.) bewijzen. Algemeen was de verbranding echter niet. Bij de oude Germanen, Franken, Russen was ook crematie de meest gebruikelijke wijze van begraven. Er hadden echter, zooals nu nog bij uitzondering bij de Aziatische volken, daarbij wreedaardige handelingen plaats, welke aan dergelijke wilde natuurvolken licht te vergeven zijn. Door de invoering van den chris-

(*) Deze en meer andere bijzonderheden ontleen ik aan ‘die Leichen-Verbrennung als rationellste Bestattungsart von Wegmann-Ercolani,’ Zürich, 1874.

telijken godsdienst werden deze gewoonten afgeschaft en met haar de verbranding der lijken. Zoo moesten de Litthauers in 1249 bij een plechtig verdrag met de Duitsche. ridders beloven voortaan hunne lijken in den grond te begraven(†).

De verbranding der lijken, zooals zij in de oudheid gebeurde, en waarbij men zich een brandstapel moet voorstellen omringd door vlammen en rook en een walm van brandend en knetterend vet, is zeker voor ons gevoel stuitend en onaesthetisch. Zij werd vervangen door de christelijke wijze van begraven in gewijden grond. Groote velden der dooden werden afgesloten en de lichamen der afgestorvenen in diep gegravene kuilen neergelaten om daar te rusten en den jongsten dag af te wachten. ‘Wij spreken van onze dooden, en het woord heeft iets treffends, iets zachts, iets aandoenlijks. Wij laten hen niet los, zij blijven bij ons, al verblijven zij onder de zoden; zij blijven onze dooden. Wij stellen ons “onze dooden” voor, zooals wij ze het laatst gezien hebben, in al de kalmte, in al de plechtigheid van de eerste uren na het overlijden. Zij sluimeren er na de vermoeienissen en zorgen van dit leven(*).’ Met den schrijver van bovenstaande regelen hebben wij niets tegen deze dichterlijke opvatting, tegen deze onschuldige dweperij en ook wij hebben er medegevoel voor, zoolang men blijft op 't gebied der poëzie, der phantasie en der fictie; doch wij mogen de reëele zijde van het vraagstuk niet vergeten, noch de werkelijkheid loochenen.

Uit een natuurkundig oogpunt beschouwd is onze teraardebestelling niets anders dan verbranding. Of wij onze lijken verbranden, in een kuil laten verrotten, in het open veld zich laten ontbinden, dan wel of dieren door ons of door andere dieren door de spijsverteringsorganen worden verteerd, altijd hebben dezelfde werkingen plaats, nl. ontbinding van de brandbare d.i. oxydeerbare stoffen door de zuurstof der lucht, omzetting in meer of minder vluchtige, stikstofhoudende en stikstoflooze stoffen, ten laatste terugblijven van niet meer verbrandbare minerale stoffen, van asch. Eene dergelijke verbinding met de zuurstof der lucht noemt men oxydatie of verbranding en onderscheidt dan de langzame verbranding, waarbij geen vuur gebruikt wordt, en de verbranding door vuur, door gloeien, of door dat brandende gassen ontwijken. Onze teraardebestelling nu is eene langzame verbranding. Laat ons zien wat daarbij gebeurt. Stellen wij, eenig lijk is begraven op een kerkhof dat pas geopend is en. door zijne ligging ruimschoots aan regen, wind en zonneschijn is blootgesteld. Zoolang de grond poreus is, zooals op een nieuw kerkhof, zal de lucht (en met deze de zuurstof) meer dan voldoende gelegenheid hebben om tot de lijken door te dringen; het regenwater zal, in den grond sijpelende, voldoende vochtigheid aanbrengen; de zuurstof zal, met de

(†) Arnhemsche courant, 4 Mei 1874.
(*) Gartenlaube, no. 19, 1874. Die Feuerbestattung von Prof. Reclam.

koolstof van het lichaam verbonden, ontwijken als koolzuur; ook waterdamp zal met stikstofgas uit den grond opstijgen; geene voor onze gezondheid schadelijke dampen zullen worden uitgewasemd. Worden echter vele lijken op dezelfde plaats begraven, dan geschiedt de ontbinding niet meer op deze wijze. Er kan dan niet genoeg zuurstof uit de lucht worden aangevoerd om al die lijken tot spoedige ontbinding te doen overgaan. De half ontbondene, half verrotte stoffen mengen zich met de vroeger poreuse aarde en langzamerhand wordt dit heldere zand een vetachtige, zwarte teelaarde, die geene zuurstof meer kan doorlaten. De aarde, die om de half vergane, rotte of rottende lijken ligt, vormt een soort deeg om deze rottende en afzichtelijke massa en zet zich om in een was, lijkwas, Adipocire, welke ten slotte het nog overblijvende omkleedt, als een vormlooze, stinkende massa, die water, lucht en bodem verpest. Het water sijpelt door den grond, vergaart zich hier of daar, in regenputten of welputten; de lucht raakt bezwangerd met rottende of gistende stoffen, welke wij genoodzaakt zijn in te ademen; lucht en water, onze eerste en onontbeerlijkste levensbehoeften, zijn bedorven! Zal ik er uit een hygiënisch oogpunt op moeten wijzen, hoe noodzakelijk het is, dat er spoedig verandering komt in dezen stand van zaken? Gij behoeft mij niet te antwoorden, dat het zoo slim bij ons te lande nog niet gesteld is, dat wij er nog zoo weinig van bemerken. Zijn niet een groot aantal kerkhoven, binnen den kring onzer gemeenten gelegen, verlaten, omdat zij verzadigd waren van rotte dierlijke stoffen? Is ons welwater altijd rein van organische stoffen en laat het, zooals ik nog onlangs kon proeven, niet zeer veel te wenschen overig? Is het niet allerwege geconstateerd, dat waar het drinkwater slecht is de epidemieën veel heviger woeden, dan op plaatsen waar men zuiver water kan verkrijgen? Lezen wij niet, om een enkel voorbeeld te noemen, dat in Londen op plaatsen, waar het drinkwater slecht was, in eene cholera-epidemie op de 1000 inwoners 13 stierven, terwijl onder overigens gelijke omstandigheden, maar met goed drinkwater, ternauwernood 4 van de 1000 als slachtoffers vielen(*)?

Het is derhalve van het hoogste belang, dat de begraafplaatsen meer dan voldoende groot zijn om, met het oog op de jaarlijksche sterfte der gemeente, aan de lucht de gelegenheid te geven alles te ontbinden, zonder schadelijke dampen te ontwikkelen of rottende stoffen opeen te hoopen. In dat opzicht werd vroeger zeer veel, tegenwoordig nog al te veel gezondigd.

De geschiedenis leert ons dat in de IV^{de} eeuw langzamerhand de gewoonte ontstond donateurs van kerken, vorstelijke personaadjes enz. in de kerken bij te zetten en te begraven. Sommige concilies ijverden wel tegen deze nieuwigheden, doch langzamerhand zegevierden mensche-

(*) Die Gesundheidslehre nach dem neuesten Standpunkte der Physiologie von Dr. Wilhelm Sklarek.

lijke hoogmoed en ijdelheid, gepaard met de geldzucht der monniken. Het schip of de zijgangen of wel de vloer van het altaar werden geliefkoosde begraafplaatsen. Welke nadeelige gevolgen deze onhebbelijke gewoonte had, laat zich moeielijk met juistheid aangeven; voor een groot deel zal zij bijgedragen hebben tot die verschrikkelijke en langdurige besmettelijke koortsen en rotziekten, waarvan de geschiedenis der middeleeuwen gewag maakt. Enkele voorbeelden worden ons meegedeeld door Maxime du Camp in eene uitmuntende studie over de kerkhoven van Parijs(*).

In de XVI^{de} eeuw, zoo schrijft hij, waren de gewelven der kerk 'des Saints-Innoeens' zoo vol van lijken, dat de kisten langs de wanden der kerk werden opgestapeld en moesten wachten tot een plaatsje vrij kwam om ze weg te bergen. Dit nu gebeurde met de lijken der aristocraten en van den gegoeden burgerstand. De wijze van begraving van het mindere volk was walglijk. Men groef op het aangrenzende kerkhof groote kuilen, waarin 1200, dikwijls 1500 lichamen werden geworpen. Was zoo'n kuil gevuld, een andere werd geopend en de overblijfselen dier dikwijls slechts half ontbondene lijken werden naar een soort knekelhuis gebracht. Is het te verwonderen dat de typhus voortdurend in de belendende huizen heerschte, en dat het kerkhof 'enveloppé de toutes parts de hautes constructions, ressemblait à un vaste puits, dont le fond n'était en quelque sorte que de la pourriture humaine.'

Men had terecht vrees voor de gevolgen. In 1554 werd door een paar beroemde geneeskundigen een rapport opgemaakt, waarin zij met het oog op de publieke gezondheid tot onmiddellijke opruiming adviseerden. Dit rapport met conclusie werd, even als een later van 1737, in den doofpot gestopt. In het begin van 1780 was het kerkhof nog niet gesloten en werd het nog gebruikt, toen in Februari van dat jaar een ongeluk of liever een gelukkig toeval tot sluiting deed besluiten. Op zekeren morgen namelijk opende een bewoner van de omstreken zijn kelder. Een ondragelijke stank sloeg hem en de bijgeroepen huisgenooten en buren op het hart. Wat was er gebeurd? De grond, door aanhoudende regens doorweekt, had eene kolossale bres gemaakt in den scheidingsmuur, eene bres waardoor hij 'vomissait sa putréfaction' en zich van een aantal half vergane lijken had weten te ontdoen.

Nog verschillende, naar waarheid geconstateerde, gevallen zou ik kunnen aanhalen, die ten duidelijkste bewijzen, dat een eerste vereischte van een kerkhof of begraafplaats is: een uitgestrekt terrein, dat ver van de bebouwde kom eener gemeente moet verwijderd liggen en blijven, en waarin slechts een betrekkelijk klein getal lijken mag worden begraven.

Onze begraafplaatsen moeten nu volgens de wet van 10 April 1869 Staatsbl. 65, op 50 M. van de bebouwde kom eener gemeente verwijderd zijn en eene uitgestrektheid hebben van minstens 10 maal de opper-

(*) Maxime da Camp: Les cimetières de Paris et le danger des nécropoles urbaines. Revue des deux mondes, 15 Avril 1874.

vlakte benoodigd voor het vermoedelijk getal der aldaar jaarlijks te begraven lijken (Art. 16 en 17). Bovendien moeten twee lijken, die boven elkaar worden begraven, door eene laag aarde van 0.3 M. gescheiden zijn, en de afstanden der graven, zoo aan het hoofd- en voeteneinde als aan de zijden, minstens 0.3 M. bedragen. Niettegenstaande al deze maatregelen, die ook in Frankrijk genomen worden, zegt Maxime du Camp: dat men van de aarde een werk verlangt, dat zij niet in staat is te leveren, en hij bewijst met verschillende voorbeelden, dat altijd de onderste lijken in dien rottenden, wasachtigen toestand verkeeren, dien wij boven hebben beschreven.

Na een geval te hebben vermeld van drie doodgravers, die op den 27sten Sept. 1852 een graf groeven en bij ongeluk een naburigen grafkelder open stootten, waaruit een zoo afgrijselijke en vergiftigende gaskolom opsteeg, dat zij als door den bliksem getroffen dood neervielen, gaat genoemde schrijver aldus voort: La pluie qui tombe sur la surface des cimetières pénètre le sol, rencontre les corps, aide à la désagrégation, se charge des molécules méphitiques, glisse sur les couches d'argile ou de marne et va empoisonner les puits. Parfois même elle se fraie une route invisible et abotuit subitement au jour. C'est une source. On y goute; elle a une saveur singulière qui rappelle le soufre; si on l'analyse on y rencontre le sulfure de calcium, invariablement produit par la décomposition des matières organiques. Il y en a plus de dix à Paris, qui proviennent tant simplement de l'écoulement des eaux pluviales filtrées à travers les cimetières. Une de ces sources est exploitée; j'en lis le prospectus: ‘eau sulfhydratée, hydrosulfurique calcaire. Elle guérit toute sorte de maladies; à deux sous le verre, on peut aller boire cette putréfaction liquide: c'est pour rien.’ De schrijver spreekt blijkbaar van de sinds jaren en jaren geslotene kerkhoven, die altijd door in hun binnenste rottende stoffen herbergen en blijven herbergen.

Terecht heeft men dan ook ingezien dat er een einde moet komen aan dergelijke toestanden, dat er betere en meer probate middelen moeten gevonden worden, waardoor geen verpesting kan ontstaan en die minder ons pieteitsgevoel voor de dooden kwetsen. Of vindt gij het niet in de hoogste mate walglijk, indien na verloop van de bij de wet gevorderde 30 jaren de grond wordt omgewoeld en de beenderen onzer bloedverwanten als oud vuil worden verkocht, en dikwijls weken en maanden op eenig terrein blijven liggen, om te dienen als speelgoed voor eenige baldadige straatjongens?

Gij zegt, onze kerkhoven moeten buiten de gemeente liggen en op voldoenden afstand van bebouwde gedeelten, 't Is waar. Maar blijven zij buiten de gemeenten? breiden steden en dorpen zich niet hoe langer hoe meer uit, en zal er niet een tijd komen, waarin dezelfde toestanden, die men in Parijs en andere groote steden heeft, ook bij ons opnieuw in 't leven worden geroepen? Komen dan die kerkhoven weer niet bin-

nen de enceinte der gemeente te liggen, om daar in meerdere mate dan nu hunne verderfelijke werkingen uit te oefenen en later, als zij bebouwd worden, op brutale wijze hun inhoud over de straat geworpen te zien? Dan duizendmaal liever op de wijze der ouden onze overblijfselen aan onze kinderen nagelaten in den vorm van zuivere asch, die niet meer de levenden kan verpesten en van de heiligschennende hand eens vreemdelings gevrijwaard is.

Reeds bijna twintig jaren geleden heeft Prof. Hermann Richter(*) de aandacht gevestigd op het nadeelige van de teraardebestelling en eene methode aangegeven om datgene wat de grond doet door kunstmatige middelen te volvoeren, zonder den eerbied, dien wij onzen dooden verschuldigd zijn, te kwetsen. Het schijnt hem niet gelukt te zijn, zijne denkbeelden practisch te verwezenlijken, en langzamerhand werden zij dan ook op den achtergrond geschoven. Wel poogde Dr. F. Colletti door eene in 1857 geschrevene brochure de belangstelling in Italië gaande te maken, maar ook in dat land was het groote publiek nog niet rijp. Doch er was zaad uitgestrooid en dat zaad heeft in de laatste jaren wortel geschoten. Vruchten zijn afgeworpen. Een groot getal geschriften is verschenen, waarin verschillende geleerden hunne denkbeelden omtrent de crematie ontwikkelen en toestellen beschrijven, op hunne aanwijzing vervaardigd, waardoor in zeer korten tijd de lijken tot asch worden gebracht. Prof. Brunetti komt de eer toe het eerst een toestel te hebben bedacht, dat in staat was de lijken met betrekkelijk weinig brandstof te verbranden. Een zestal lijken heeft hij op die wijze door crematie ontbonden. Spoedig echter is zijne methode, die ook eenigermate kwetsend is voor ons gevoel, daar het lijk voor een groot deel wordt verkoold, verlaten. In het vorige jaar zag te Genua eene brochure van Prof. Gorini uit Lodi het licht(†), waarin hij ook over de crematie spreekt. In dit geschrift zegt hij eene stof gevonden te hebben, welke, indien zij tot een hooge temperatuur wordt gebracht, vloeibaar wordt en dan de eigenschap bezit een lijk in weinige oogenblikken zonder reuk te verbranden. De proeven, welke hij met lijken van dieren genomen heeft in bijzijn van Dr. Pini uit Milaan en een aantal andere genoodigden, schijnen naar eisch geslaagd te zijn. Tot nu toe heeft hij die wonderbare stof, waarvan het bestaan door den beroemden scheikundige E. Kopp ontkend wordt, geheim gehouden. Hij zegt te wachten met den naarn dier stof openbaar te maken, tot hij zijne proeven op menschenlijken met den meest gunstigen uitslag bekroond ziet. Terzelfder tijd zal hij dan eene juistere raming doen van de kosten voor elk lijk, welke door hem voorloopig op 60-70 francs zijn geschat, dewijl er eene groote hoeveelheid brandstof noodig is om zijn scheikundige stoffen vloeibaar en warm te maken. Het komt mij voor dat de methode van Gorini, ook wegens hare

(*) Gartenlaube, 1856, n^{o}. 59.

(†) Prof. Paolo Gorini, La conservazione della salma de Guiseppe Mazini. Genova, 1873.

duurte, niet te verkiezen is boven de wijze waarop Prof. Reclam van de Hoogeschool te Leipzig de lijken tot asch wil verbranden. Zijne wijze heeft bovendien dit voor, dat geen sterveling, na het oogenblik waarop de doode in de groeve is neergelaten, de kist meer ziet of aanraakt, en dat de verschillende godsdienstplechtigheden kunnen gebeuren, op dezelfde wijze als bij de thans gebruikelijke teraardebestellingen. De kosten voor crematie van eenig lijk bedragen ongeveer 4 gld., terwijl het gebouw, waarvan ik u het voornaamste beschrijven zal, ± 30.000 gld. zal kosten. Stel u voor een sierlijk gebouwd en groot huis, waarin gij met uwen doode binnenkomt. De kist wordt op de gewone wijze naar binnen gebracht en na de plechtigheden neergelaten in een uit gemetselde steenen bestaanden grafkelder, die daarna door een deksel wordt gesloten. De bodem waarop de kist rust zakt en de kist met het lijk wordt in eene kamer onder den grond gevoerd, welke van de vorige door een hermetisch sluitend deksel kan afgescheiden worden. Deze ruimte, de crematie-kamer, is gebouwd van vuurvaste tichels, die door een mengsel van lichtgas en lucht roodgloeiend zijn gemaakt. Dergelijk gas, dat ook bereid wordt in aangrenzende gebouwen, heeft van te voren eene belendende ruimte onder den grond, uit hetzelfde materiaal vervaardigd, tot witte gloeihitte verwarmd. Deze ruimte draagt den naam van regenerator. Deze regenerator wordt daarop met lucht gevuld, die weldra eene ontzaglijk hooge temperatuur aanneemt. De voorbereidende maatregelen zijn geëindigd. Het gas wordt afgesloten en aan de sterk verhitte lucht toegang verleend tot de crematie-kamer, waarin het lijk reeds eenige minuten aan eene vrij hooge temperatuur is blootgesteld geweest. De sterk verhitte lucht komt dus in aanraking met het lichaam en binnen den tijd van 20 minuten is er niets meer overgebleven dan een hoopje asch, dat door de ontleding der beenderen ontstaan is. De gassen en dampen, die gevormd worden, zijn niet schadelijk en ontwijken door een hoogen schoorsteen, waarvan de monding in de crematie-kamer is aangebracht. De asch kan verder door eene eigenaardige inrichting worden verzameld, en den bloedverwanten als aandenken aan hunnen afgestorvene worden overhandigd en in een familiegraf bijgezet.

Ik vraag U nu, moeten wij niet deze wijze van begraven verkiezen boven de gebruikelijke en is zij niet meer in overeenstemming met ons gevoel? Wie wil niet liever zijne beminde bloedverwanten voor de wormen bewaren? Wie wil na zijn dood nog pest en verderf helpen verspreiden onder medeburgers en vreemden? In den naam der humaniteit wensch ik te vragen, aan welke wijze van begraven de voorkeur dient gegeven te worden? Beleedigt zij uw gevoel? Vindt gij het niet walgelijker en afzichtelijker daar in den grond tot die vormlooze massa te worden, waarvan de kieschheid verbiedt te spreken?

Deze wijze van begraven strijdt met de godsdienstige begrippen en met de opstandingsleer? Ik antwoord U: ‘Gij zijt stof en tot stof

zult Gij wederkeeren.' Heeft de grondlegger van den Christelijken godsdienst verboden de lijken te verbranden? heeft hij, met de Farizeërs, geloofd aan een herleving van het lijk, of aan een hoogeren toestand, waarin men 'den engelen gelijk' zal zijn? Zou de God van den christen, die volgens de leer der lichamelijke opstanding doode beenderen kan doen herleven, niet bij machte zijn dit ook met asch te doen? Ik zou er bij kunnen voegen, waar zijn de overblijfselen van de menschen, welke door dieren verscheurd of onder de puinhoopen zijn omgekomen?

Geen kerkgenootschap, welk dan ook, kan, dunkt mij, gegronde bezwaren tegen de nieuw voorgestelde wijze van begraven aanvoeren. Elk kerkgenootschap kan de gebruikelijke plechtigheden, die het afsterven vergezellen, onveranderd laten. Bovendien het streven van onzen tijd is niet U te *noodzaken*; men wil U slechts in de gelegenheid stellen, na uw dood niet meer tot onheil van de maatschappij te zijn. Gij moogt het laten, ik wil het doen. Gij behoudt uwe vrijheid U ter aarde te laten bestellen, ik eisch van den Staat het recht mij door vuur te laten begraven. In dezen zin is dan ook reeds door de 1ste Kamer van Italië eene wet aangenomen, waarbij de crematie als geoorloofd, facultatief is gesteld. In een zeer groot aantal steden van verschillende landen zijn reeds vereenigingen opgericht, welker leden zich verbinden, zoo spoedig het geoorloofd is, hunne lijken door crematie te laten begraven. Wanneer zal ook in ons land een vereeniging van dien aard worden opgericht? Zullen wij dan de laatsten zijn, die nog altijd gezondheid en welzijn opofferen aan vooroordeel en? of is het geen vooroordeel, het begrip van de opstandingsleer vast te knoopen aan de tegenwoordige wijze van begraven, terwijl beide hetzelfde tot resultaat hebben, namelijk het lichaam terug te voeren tot de stof waaruit het ontstaan is? Of meent de orthodoxe christen, dat de lijken zijner voorvaderen van duizend jaren herwaarts nog bestaan, en weet hij niet, dat zij in die jaren tot de asch zijn teruggekeerd, welke de wetenschap met het oog op de verhevene spreuk 'doe aan een ander niet, wat gij niet wilt dat u zelf geschiedt' - in zooveel seconden te voorschijn roept. Meent hij dat de man van den vooruitgang niet evenveel gevoel heeft voor zijne dooden, als hij? 'Het is een heidensch gebruik', las ik onlangs in *De Tijd*, en daarom foei! Wel zeker; schrijven is ook een heidensch gebruik.; laten de heeren van *De Tijd* het dan maar niet meer doen, de maatschappij zal er waarlijk niet bij verliezen.

Men heeft de opmerking gemaakt dat der justitie door de verbranding een middel wordt ontnomen om misdadigers op te sporen en vergiftigingsgevallen te ontraadselen. Het komt mij voor dat dit bezwaar niet ernstig gemeend is. Minerale stoffen toch, zooals lood, koper, antimoon, enz., laten zich even gemakkelijk in de asch als in het darmkanaal aan wijzen. Wat betreft organische vergiften, kan men niet

vaststellen, dat elk verdacht lijk naar eisch zal onderzocht worden door geneeskundigen en scheikundigen? Kan men niet bepalen dat de oorzaak van den dood van eenig persoon, wiens lijk door crematie tot ontbinding zal worden gebracht, door een geneeskundige schriftelijk wordt opgegeven? Opgravingen van lijken tot onderzoek van eenige misdaad geven, zooals meermalen gebleken is, zeer bedroevende resultaten; wat ons trouwens niet behoeft te verwonderen, daar een groot aantal verbindingen in den grond ontleed, andere dikwijls gemaakt worden.

Laten wij een ander voordeel niet vergeten. Worden de tegenwoordige kerkhoven aan hunne bestemming onttrokken, dan zullen uitgestrekte velden opnieuw aan den landbouw, aan de industrie worden gegeven. Hoeveel kapitaal zij verzwelgen kan ons een artikel uit de 'Gazette de Bruxelles' van 30 Maart 1873 leeren. Voor België toch bedraagt dit niet minder dan 7500 hektaren land, welke een kapitaal van 38-40 millioen franken vertegenwoordigen, die in den letterlijken zin van het woord goederen zijn in de doode hand, die niet alleen renteloos zijn, maar, wat meer is, in den hoogsten graad verderfelijk en verpestend werken op de maatschappij.

Amice, ik ga eindigen. Ik hoop U overtuigd te hebben dat de wetenschap, in den naam der hygiëne en der humaniteit, recht heeft om te vergen en te eischen dat ieder die het wil, zijn lijk de crematie kan doen ondergaan. Ik hoop U bewezen te hebben dat ons gevoel door de tegenwoordige teraardebestelling meer beleedigd en meer gekwetst wordt dan door de voorgestelde. Ik heb aangetoond dat godsdienstige begrippen niet gekrenkt worden en de begrafenisplechtigheden kunnen blijven bestaan. Wij gaan vooruit in beschaving, in zedelijke ontwikkeling, en het zal pleiten voor onze pieteit, indien wij spoedig trachten eene vereeniging tot stand te brengen, die zich tot doel stelt het nut der crematie te doen erkennen, die middelen beraamt om de crematie in te voeren. Laten eenige mannen van invloed en naam zich slechts aan het hoofd der beweging stellen, en ik twijfel er niet aan of door het geheele land zullen onmiddellijk stemmen van adhesie zich doen hooren. Ce n'est que le premier pas qui coûte. Laat de Jansaliegeest ons toch niet langer ook in deze zaak beheerschen. Een paar mannen voorop en de rest volgt later. Zullen wij spoedig hiervan iets hooren? Ik hoop het ten zeerste. Mocht ik U en met U vele anderen van het nut en het goede doel der crematie overtuigd hebben, met nog aangenamer gevoel dan gewoonlijk zou ik mij noemen

A., Mei 1874.

Uw toegenegen,

MAX VAN EDIJCK.

Een waardig tweetal.

Mr. S.C. Snellen van Vollenhoven, Vijf entomologische wandelingen. - H.C. van Hall, de Natuur en het landleven. Beide te Haarlem, bij A.C. Kruseman, 1873.

't Is wel louter toeval te noemen, dat deze beide werkjes sedert een poosje op mijn schrijftafel op elkander liggen. Ik ontving ze ter recensie, in de volgorde waarin ik de titels ervan hierboven schreef; het eerste reeds vóór een paar maanden, het laatste vóór weinige weken. Achtereenvolgend lag nú 't ééne, dan 't andere boven; ook al toeval, en toch viel dit zonderling samen met mijn appreciatie dezer beide werkjes. Nú vond ik 't ééne, dan weer 't andere mooier, verdienstelijker, tot ik eindelijk met de bepaling van die keus geen raad meer wist en ze ten laatste even hoog schatte.

Dat ik dus begin met het werkje van den heer Snellen van Vollenhoven te bespreken, is alleen om mij aan de bovengenoemde chronologische volgorde te houden.

Ik zag aanvankelijk wel wat vreemd op, toen ik die ‘vijf entomologische wandelingen’ van de redactie van *de Tijdspiegel* ter bespreking ontving. Entomologie toch is mijn vak niet, en, ben ik ook niet geheel en al vreemd in deze wetenschap, toch heb ik 't niet verder daarin gebracht dan tot den rang van dilettant. Wat echter reeds de titel mij deed vermoeden, bleek mij al spoedig, toen ik 't boekje vluchtig inzag, volkomen waar te zijn, namelijk dat 't een populair boekje is, in de wezenlijke beteekenis van 't woord. Hier is derhalve geen sprake van nieuwe, of afgetrokken wetenschappelijke beschouwingen; wat er in medegedeeld wordt is datgene, wat elken entomoloog bekend is, en 't is dus in geenen deele noodig dat het met een wetenschappelijk critisch oog doorsnuffeld wordt, allerminst daar de schrijver iemand is, die als entomoloog in en buiten ons land hoog staat aangeschreven. 't Zal hem dan ook gewis 't aangenaamst zijn, zijn werk beoordeeld te zien door iemand, die tot de breede schaar gerekend mag worden, voor welke 't eigenlijk bestemd is, den indruk te weten dien 't op hem gemaakt heeft.

Wanneer men een werk van den heer Snellen van Vollenhoven in handen krijgt, een werk dat geschreven is met het doel om de gedaante, de gedaanteverwisseling en de levenswijze der insecten meer algemeen bekend te maken, en de opmerkzaamheid van 't beschaafde publiek op de duizend en nog eens duizend wonderen, die daarin voorkomen, te vestigen, dan weet men reeds vooruit dat men iets degelijks en goeds, dat men iets in handen heeft't welk zich aangenaam laat lezen. Zij, die zijne verschillende populaire werken over entomologie,

of slechts enkele ervan, hebben gelezen, zijn reeds voor het nieuwe boek gewonnen, eer ze 't nog hebben opengeslagen.

Dit nu is voor een schrijver wel aangenaam, maar 't heeft toch ook zijn schaduwzijde, want, terwijl aan den éénen kant voor den lezer een deel der verrassing verloren gaat, heeft de schrijver aan den anderen kant ook te voldoen aan veel hoogere eischen, dan welke aan anderen, die nog onbekend of die niet zoo gunstig bekend zijn, gesteld worden, en hij mag zich dus, telkenmale als hij aan een nieuw werk begint, wel zeer ernstig afvragen of hij iets nieuws en belangwekkends heeft mede te deelen, of, zoo dit, uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt beschouwd, al niet het geval is, of hij de reeds tendeele vroeger vermelde bijzonderheden in zoodanigen vorm kan kneden, dat ze voor den leek of 't voorkomen van nieuw verkrijgen, of, om dien nieuwen, aangenamen vorm, met graagte door hem zullen worden ontvangen.

Is dit laatste niet het geval, dan brengt hij zijn vroeger verkregen reputatie als populair schrijver in gevaar, en, hoe nuttig, hoe aangenaam ook zijn nieuwe werk is voor hen, die voor de eerste maal met hem kennis maken, zullen anderen 't licht spoedig uit verveling dichtslaan, met de veroordeelende opmerking: niets nieuws; ik heb hetzelfde met enkele wijzigingen in dit of dat boek van denzelfden schrijver reeds gelezen.

En toch, wanneer een natuurkundige over een bepaald vak reeds meer dan één populair werk heeft uitgegeven, moet hij noodzakelijk later in herhalingen vervallen, zelfs bij al het nieuwe 't welk hij heeft mede te deelen; die klip is niet te ontzeilen, want het ééne staat in verband met het andere, en, door over het reeds vroeger behandelde te zwijgen, zou het nieuwe veelal onbegrijpelijk worden, of wel de wijze van voorstelling zou er veel door worden benadeeld. Ook zijn er zaken, die voor het groote publiek bijna niet te vaak kunnen worden herhaald; waarop, bij de eerste aanwijzingen niet of luttel wordt gelet, maar die pas goed de opmerkzaamheid gaan trekken, wanneer ze voortdurend, nú bij deze, dan bij een andere gelegenheid ter sprake komen.

Dit een en ander dient, bij de beoordeeling van een boek als het bovengenoemde wel degelijk in aanmerking te komen, wil men de voornaamste verdiensten ervan niet over 't hoofd zien, en, met het oog hierop, aarzel ik geen oogenblik te zeggen dat de schrijver, mijns inziens, hier weder uitnemend geslaagd is. Veel, bijna alles hangt af van den vorm; is die niet aanlokkelijk, dan mag het boek zooveel wetenswaardigheden bevatten als men maar wil, het groote publiek bedankt er voor. Maar de schrijver moet tevens dien vorm geheel meester zijn, hij moet wèl weten dat het door hem ontworpen beeld tot in de kleinste bijzonderheden door hem kan afgemaakt, geacheveerd worden, wil hij dat het boek overal in gelijke mate zijn lezers zal boeien.

Inzonderheid na de lezing van zijn *Gedaantewisseling der insekten*, vóór eenige jaren bij denzelfden uitgever verschenen, en welk boek door ieder die 't kent zeer wordt gewaardeerd, zou men geneigd zijn te veronderstellen dat er over den bouw en de levenswijze der insecten, door denzelfden schrijver althans, moeilijk iets meer kon gezegd worden, 't welk de oningewijden opnieuw aangenaam en leerzaam tevens bezig houdt, en toch, die 'Vijf entomologische wandelingen' bewijzen het tegendeel.

Het denkbeeld is wel is waar, ik zal niet zeggen niet oorspronkelijk, maar niet nieuw, het is echter, de ondervinding heeft het reeds sinds lang bewezen, een goed denkbeeld, en hier komt het toch eigenlijk op aan.

Het mag inderdaad verwondering baren dat de entomologie, ook onder het beschaafde gedeelte van het publiek, nog zoo weinig beoefenaars, zelfs maar oppervlakkige beoefenaars, vindt. En toch trof de schoonheid der insecten ons allen reeds in onze eerste jeugd dermate, dat we de goudhaantjes opzochten, bewaarden en bewonderden, dat wede vlinders naliepen om ze te vangen, en ons veel moeite gaven om de juffertjes in hun huppelende vlucht bij te houden, teneinde ze te verschalken, als ze zich op een blad te rusten zetten. Hoe vaak bewonderden we de metaalglanzige dekschilden van velerlei torren, groot en klein, de sierlijke vleugels der Libellen, waarbij 't fijnste kantwerk niets beteekent, of haar groote schitterende oogen, de prachtige kleuren waarmee vele vlinders schitteren, enz.;... en wat bleef er bij de meesten van dat alles over?

In plaats van door al dat schoone tot meer opmerkzaamheid getrokken te worden; in plaats van te vragen naar de bijzonderheden van hun leven, met eenige oplettendheid hun merkwaardige gedaanteverwisselingen na te gaan, en zoo meer, waardoor voor den blik een wereld zou geopend worden, die vol is van wonderen, onthoudt men slechts dat vele rupsen de bladeren afvreten, dat de bijen steken, dat de bladluizen de rozen benadeelen, en zoo meer; en kwam men er vrij algemeen toe om datgene, wat in zoo ruime mate bewondering verdient, en zoo bij uitstek geschikt is om bewondering te wekken, te verachten.

'Verdienen de insecten die verachting?' vraagt de heer Snellen van Vollenhoven (bl. 3). 'Ik erken gaarne dat de mensch de dieren, die *op* hem verlangen te leven, overal en altijd den oorlog moet aandoen, dat hij geen vrede behoeft te onderhouden met muggen, oorwormen, kakkerlakken en verschillende andere lastige gedierten; zelfs wil ik nog gaarne toegeven dat er onder de insecten dieren aangetroffen worden, wier uiterlijk en kleur voor ons minder bevallig en aantrekkelijk, ja zelfs afschuwwekkend zijn. Maar is dit nu een voldoende reden om het geheele heirleger, waarvan zij een zeer klein, een uiterst gering deel uitmaken, in den haat, dien men hun toedraagt,

in de verachting, waarmede zij bejegend worden, te doen deelen? Immers neen; de billijkheid vordert dat men ieder het zijne geve en geene dieren, die ons goed noch kwaad doen, ter wille van lastige gedierten hate. Maar er is meer dan dit. De wereld is schoon ook in vele harer kleinste bijzonderheden en de mensch geroepen om dit waar te nemen. Zijn schoonheidsgevoel moet gestreeld, moet aangedaan worden, wanneer hij de heerlijke teekening op de vleugels van den dagpaauwoog of van de beerrupsvlinder aanschouwt, wanneer hij de slanke gedaante en de zwevende vlugt van het waterjuffertje waarneemt.' -

De entomoloog, die zijn wetenschap wil populariseeren, heeft een vrij wat moeilijker taak op zich genomen dan b.v. de botanist. Terwijl toch deze reeds bij voorbaat de overtuiging heeft, dat er niemand is, die niet in meerdere of mindere mate liefde koestert voor het plantenrijk - en er zijn toch ook niet weinige vergiftige planten, stinkende bloemen, stekels en dorens! - heeft gene bij verreweg de meesten reeds van den aanvang af een bij zeer velen aangeboren.... neen, een ter kwader ure ingewortelde antipathie te overwinnen. Die te verjagen, voor goed te verjagen, en er ingenomenheid voor in de plaats te doen treden is zijn doel, en, mag hij dat bereiken, aanvankelijk bij dezen en genen, later bij velen, dan mag hij er zich op beroemen een nuttig werk te hebben verricht.

Daarin nu is de heer S.v.V. dit weet ik, reeds bij velen geslaagd; maar die onverschilligheid, die antipathie is bjj vele anderen te diep geworteld, om er zich van te kunnen losmaken, ja zelfs om naar de stem te willen luisteren van hem, die de gemakkelijke middelen daartoe aan de hand geeft. Daarom geeft deze echter den moed niet op; hem staan nog andere middelen ten dienste; bij den één helpt dit, bij den ander iets anders.

Zeker is de uitnoodiging om op verschillende tijden in den zomer een wandeling naar buiten te doen, zeer uitlokkend, temeer wanneer die gedaan wordt door een kundig man, met belofte van zoo onder 't wandelen 't een en ander te zullen mededeelen uit de levenswijze der insecten, die men ziet of vangt. Zoo leert men zonder studie of inspanning veel bijzonderheden kennen, tot men er weldra toe komt zich hierover te verwonderen, dat men er niet reeds vroeger op gelet heeft.

Zulke wandelingen nu zijn de vijf hier bedoelde, 't Zijn blijkbaar geen verdichtsels, hoewel 't den schrijver zeker niet moeilijk zou gevallen zijn die te schrijven, zonder er vooraf een voet voor te verzetten. Het zijn de later uitgewerkte aanteekeningen van wandelingen, vermoedelijk vooraf bepaald met dit doel gedaan.

Iets ontbreekt er m.i. toch aan, namelijk dat de schrijver niet overal de plaats noemt waar hij zich met zijn lezers in de verbeelding bevindt. De eerste wandeling wordt gedaan in Wassenaar's duinen, op de tweede en derde weten we niet waar we ons bevinden; op de

vierde bezoeken we een buitenplaats - waar die ligt en aan wien die behoort komt er wel minder op aan, maar 't ware toch aangenaam het te weten -, en de vijfde eindelijk wordt gedaan in de omstreken van 't Ginneken, bij Breda. Zoodra men toch weet waar men zich bevindt, kan men zich, onder 't lezen dáárheen verplaatsen, en men doet het, tenzij men er volstrekt niet bekend is, onwillekeurig. De voorstelling wint daardoor veel aan realiteit, ze wordt natuurlijker, levendiger en meer geanimeerd, al doet die plaatselijke kennis ook aan het wezen der zaak en aan 't begrip niets toe of af.

Uit hetgene de schrijver op blz. 104 zegt, blijkt dat hij nog steeds zijne reeds vroeger, o.a. in 't *Album der Natuur*, geuite meening blijft toegedaan, dat de wortelluis, die tegenwoordig in sommige landen, inzonderheid in Frankrijk, uitgestrekte wijngaarden vernielt, zoodat reeds vóór een paar jaren door de Regeering aldaar een premie van 20,000 Frank is uitgeloofd voor hem, die een afdoend middel ertegen zal vinden, dat namelijk de Phylloxera vastatrix niet als de *oorzaak*, maar veeleer als 't *gevolg* dier ziekte moet worden beschouwd, en toch is men 't er in Frankrijk reeds vrij wel over eens, dat die kwaal wel degelijk uitsluitend aan dat insect is toe te schrijven, waarmede ik echter niet wil beweren dat ook niet enkelen des schrijvers gevoelen zijn toegedaan.

Het is hier alweder de strijd over oorzaak en gevolg, dezelfde dus die vroeger met zooveel heftigheid ook ten opzichte der ons maar al te goed bekende aardappelziekte is gevoerd. Ook toen dachten velen aanvankelijk dat de schimmelplant (Peronospora infestans), die in menigte op de zieke aardappelplanten gevonden wordt, als het gevolg moest beschouwd worden van ziekte of verzwakking van 't gewas, daar 't bekend is dat zieke planten spoedig door dergelijke parasieten worden aangetast en er een gemakkelijke prooi van worden. Toch wordt tegenwoordig de schimmelplant wel degelijk als de oorzaak beschouwd. Waar is het, dat Schimmels zich bij voorkeur op ziekelijke gewassen vertoonen, maar waar is het ook, dat ze dikwijls de gezonde niet ontzien en deze dan ziek maken.

Zoo ook hier.

Niet onmogelijk is het wel is waar dat de Wijnstok, door gestadige kuituur eenigermate gedegenereerd en 't gewas alzoo verzwakt was, waardoor het een gemakkelijker prooi dezer insecten werd. Maar verwondering mag het dan toch baren dat dit verschijnsel zich in korten tijd achtereenvolgend in verschillende deelen van Frankrijk en ook in enkele andere landen vertoorn. Zou dan die degeneratie overal zoo plotseling ontstaan zijn, en dat wel onder zoozeer verschillende behandeling? Dit is moeilijk te denken. Maar, gesteld zelfs dat de Wingerden verzwakt waren, ofschoon de kort voorafgaande welige groei en ruime opbrengst dit niet deden vermoeden, en dat derhalve het ver-

schijnen der Phylloxera in enkele, mogelijk verwaarloosde wijngaarden als 't gevolg daarvan te beschouwen is, dan valt het toch niet te ontkennen, dat dit insect de onmiddellijke oorzaak is van de ziekte zooals die zich thans vertoont, en waardoor reeds millioenen wijnstokken zijn te gronde gegaan. -

Met verwondering las ik, op bladz. 110, den naam 'Merveille du Pérou', met de noot: *Mirabilis*. Waartoe in een Hollandsche boek die Fransche naam, die niet eens in Frankrijk, waar die plant 'Belle de nuit' heet, gebruikelijk is? Als 'Nachtschoone' is zij bij ons vrij algemeen bekend.

Dat (bladz. 138) Varens 'prachtig staan te bloeien', is een uitdrukking die de pen van den schrijver ontgleden is, zonder dat hij er erg in had.

De 'verklaring der kunsttermen' waarmede het boekje eindigt, is zeker zeer nuttig, maar.... ze is vrij dun uitgevallen, 't Is een twaalftal aanteekeningen, met verwijzing naar de bladzijden. Een beknopt alphabetisch terminologisch overzicht mocht men, naar aanleiding van dit opschrift, verwachten, en ware zeker zeer wenschelijk geweest.

De hier gemaakte opmerkingen, die ik ongaarne aanmerkingen zou willen noemen, zijn echter van min of meer ondergeschikten aard. Een bepaalde aanmerking echter is deze, dat de schrijver verzuimd heeft aan het boekje een goed uitvoerig register toe te voegen. Werken als dit verliezen onvermijdelijk een deel, zoo niet van hun nut, dan toch zeker van hun bruikbaarheid, als de leek niet oogenblikkelijk kan vinden, wat hij wenscht te weten en wat hij dikwijls weet dat er in voorkomt. Hij ziet, hij vangt een insect; kan hij dan spoedig terug vinden wat bij er van gelezen, maar ten deele vergeten heeft, dan, met het diertje vóór zich, begrijpt hij wat hem aanvankelijk duister was, en zal hij 't niet licht weer vergeten. Om daarvoor echter't heele boekje te doorbladeren, daartoe heeft hij veelal geen lust of hij wordt er door iets anders weer afgetrokken. 't Kan zijn dat mijn ingenomenheid met goede registers mij hier doet overdrijven, het nut ervan is mij echter te vaak gebleken, om te vreezen dat deze opmerking onjuist is.

Ik besluit met de herhaling van wat ik reeds heb gezegd, dat deze 'Vijf entomologische wandelingen' een degelijke, zeer nuttige bijdrage zijn voor onze oorspronkelijke populair-natuurhistorische litteratuur. Brengen wij hiervoor onzen welgemeenden dank aan den verdienstelijken schrijver, ook den heer Kruseman komt lof toe, dat hij niet moede wordt om, door uitgaven als de serie waartoe dit boekje behoort, de kennis der natuur op gemakkelijke en weinig kostbare wijze onder 't bereik te brengen ook van ieder, die in zijne jeugd in die verschillende vakken geen onderwijs ontving. Ook het volgende boekje, dat wij nu kortelijk wenschen te gaan bespreken heeft, al behoort het niet tot die serie, geheel dezelfde strekking.

Niet zonder een weemoedig gevoel nam ik Prof. Van Hall's werkje: *De Natuur en het landleven* ter hand. De schrijver behoort niet meer tot de levenden. Na een kortstondige ziekte overleed hij op den 12^{en} Januari 1874. - Dit doodbericht heeft velen, en onder deze ook mij, smartelijk getroffen. Zoo toch van iemand gezegd kan worden dat hij, zich uit de woelige maatschappij terugtrekkende, door zijn nuttig en welbesteed leven volle aanspraak had op eenigejaren van rust en kalmte, dan gewis van hem, die zoovele jaren achtereen de Groninger hoogeschool tot een waar sieraad strekte, die zijn veelomvattende kennis, zijn rijken schat van ondervinding en de practische toepassing der wetenschap zoo gaarne en in zoo ruime mate aanwendde ten bate zijner landgenooten; van den vriendelijken, rustigen man, die geen jacht maakte op roem of eer, maar er veeleer steeds op uit was om aan zijn werken dien stempel van eenvoudigheid en duidelijkheid te geven, die oorzaak was dat ze niet missen konden doel te treffen, onverschillig of hij schreef in zuiver wetenschappelijken vorm voor de studeerende jongelingschap, of dat hij den populairen toon aansloeg, om aan iedereen mede te deelen wat steeds, 't zij in een natuurkundig, 't zij in een landhuishoudkundig of in een industrieel opzicht, mededeeling verdiende.

Maar juist die eenvoud, die onopgesmuktheid, die al zijn werken kenmerkt, was wellicht vaak oorzaak dat ze minder in den geest vielen dan ze werkelijk verdienden, dat 's mans vele verdiensten niet altijd naar waarde werden geschat.

Ik stel mij evenmin voor hier een biografie van, als een lofrede over den ontslapen geleerde te gaan schrijven; voor de eerste ontbreken mij de gegevens, de laatste zou gewis beneden zijne verdiensten blijven.

Wanneer men eenige kleinere mededeelingen, b.v. in het *Tijdschrift van de Maatschappij tot bevordering van nijverheid*, waarvan Van Hall mede-redacteur en ijverig medewerker was, in de *Landbouw-Courant*, en misschien nog in enkele andere periodieke werken, uitzondert, dan mag men *De Natuur en het landleven* zijn zwanezang(*) noemen. Opmerkelijk inderdaad! Deze twee titelwoorden drukken juist uit wat altijd zijn neiging was. Van Hall leefde in en met de natuur, in den ruimsten zin des woords, en, hoewel door geboorte en opvoeding tot den aristocratischen stand behoorende, en derhalve eigen en vertrouwd met al de nuancen van het stadsleven der hoogere kringen, was toch het leven op het land zijn ideaal. Wat hij dan ook gedurende zijn langdurig verblijf te Groningen voor de landhuishoudkunde en meer bepaald voor den landbouw heeft gedaan, hiervan kan tegenwoordig een aantal mannen, die op dat gebied gezag hebben, getuigen, en hiervan getuigen ze werkelijk, hiervan getuigen ze openlijk, door het blijk van adhesie aan het plan, kortelings ontworpen door den heer C.J. Geertsema te Zuidbroek, om van den vriend, die velen een leermeester was,

(*) Zie het Naschrift aan 't eind van dit opstel.

een flink portret te doen vervaardigen, teneinde daardoor zijn nagedachtenis in eere te houden(*); terwijl bovendien, op 't initiatief van den heer C.F. Cremer, te Driel, reeds onderscheidene zijner oud-leerlingen zich geneigd hebben betoond om zijn graf met een monument te sieren(†). Mocht de waardige man die blijken van wezenlijke vereering hebben kunnen voorzien - trouwens hij wist wel dat hij veel dankbare vrienden had -, 't zou voor hem een meer dan voldoend tegenwicht zijn geweest tegen enkele min aangename bejegeningen, miskenningen, wellicht alleen 't gevolg daarvan, dat hij zijn werken van geen noodeloos praalvertoon deed vergezeld gaan.

Ik stel mij niet voor het nevens mij liggende boekje te gaan ontleden. Critiek zou ik in dit geval heiligschennis achten; immers het ‘de mortuis nil nisi bene’ moge niet in alle opzichten een goed richtsnoer zijn, in gevallen als dit, waar men het waarachtig goed en nuttig werk, wat men wel haast als een oeuvre posthume mag beschouwen, van een hoogst verdienstelijk, geleerd en zeer geliefd man vóór zich heeft liggen, acht ik critiek ondoelmatig... ongeoorloofd.

En 't is een boek rijk van inhoud, nuttig voor iedereen, dat zich goed en aangenaam laat lezen zelfs door de fijnst beschaafde vrouw, en 't welk daarom niet minder genot zal opleveren en begrijpelijk zal wezen ook voor den eenvoudigsten landbouwer.

Zie, dit acht ik een zeer groote verdienste. Wanneer een boek een schat van opmerkingen over de natuur bevat, daarbij in de hoogste mate eenvoudig, en toch van 't begin tot 't eind een aangename lectuur is, dan komt men vanzelf tot de conslusie dat 't de gave moet zijn van een man, die, uit den rijkdom zijner kennis en ervaring, een keuze gedaan heeft voor menschen van allerlei slag.

Ik merkte daar op dat het een aangename lectuur oplevert voor iedereen. Dit neemt niet weg dat de schrijver er een meer speciale bedoeling mede had. Hooren we slechts wat hij zegt in 't begin zijner voorrede:

‘Het is mij menigmaal voorgekomen, dat bij velen, die op het land wonen, gebrek bestaat aan algenaeene kennis der natuur. Ik wil trachten, in die behoefte te voorzien, door eene schets te geven van de voornaamste hiertoe betrekkelijke zaken, benevens eene duidelijke verklaring, zoo ver mij dit mogelijk is en voor zoo ver ik reken dat het valt onder het bereik der lezers, die ik mij voorstel. De geheele loop mijner studiën: op het land in mijne jeugd, later een korten tijd als geneesheer in eene groote stad, vervolgens 45 jaren lang als hoogleeraar aan de hoogeschool te Groningen, waar kruidkunde, ook in hare veelvuldige toepassingen, en landbouw door mij beoefend

(*) Dit goed geslaagd portret versiert thans de kamer van velen zijner vrienden.

(†) Vreemd is het dat onder die allen slechts bij uitzondering de naam van een kruidkundige wordt aangetroffen. En toch, Van Hall heeft zooveel voor de kennis inzonderheid der Flora van ons land bijgedragen, zooveel jaren achtereen de kruidkunde aan de Groninger Hoogeschool gedoceerd.

werden, en mijne woning mij steeds als in het midden der natuur deed leven; eindelijk, op 70jarigen leeftijd, weder op het land levende en mij door die langdurige ondervinding alzoo goed kunnende voorstellen, wat men van de natuur vooral behoort te weten, vlei ik mij bouwstoffen genoeg verzameld te hebben voor het werk, dat ik hierbij mijnen landgenooten aanbied.'

Ik schreef dit gedeelte van het voorbericht af, omdat het geheel het doel doet kennen, 't welk de schrijver met zijn werk beoogde, 't Is een boek inzonderheid voor hen die buiten leven, of eenigen tijd van 't jaar buiten doorbrengen, en gewis voor deze állen, voor zoover ze maar kunnen lezen, en eenig begrip hebben van de wijze waarop ze 't gelezene moeten toepassen op wat ze zien.

En zeker, als men zich buiten bevindt, onverschillig op 't land of nabij de steden, hoewel op 't eerste inzonderheid, dan zal men, zelfs zonder 't er opzettelijk op toe te leggen, veel zien en opmerken, 't welk tot menige vraag aanleiding geeft, vragen echter, die dan gewoonlijk onbeantwoord moeten blijven, omdat er maar zelden iemand bij de hand is, in staat en gereed om er voldoend antwoord op te geven. Nú is 't het weder, morgen iets anders met den dampkring in verband staande, dán weer het water, of de grond, straks zijn 't planten of dieren, waaromtrent het een of ander de bijzondere opmerkzaamheid trekt, waarvan men op 't oogenblik wel gaarne iets naders zou willen weten, maar waarvan men gewoonlijk niets naders te weten komt, omdat zij, in wier midden men zich beweegt, er ook niet meer van weten.

In zulke gevallen inzonderheid is een boek als het hier besprokene van zeer veel waarde, en dit te meer, wanneer men zich volkomen kan verlaten op 't gene de schrijver mededeelt, terwijl hij menig bij de buitenlieden gevestigd vooroordeel of bijgeloof op zij' zet en er gezonder begrippen voor in de plaats stelt.

Letterlijk álles wat de natuur aan den ongeoefende buiten op te merken geeft, wordt hier besproken, met een beknoptheid en helderheid, die niets te wenschen overlaten, terwijl hij van alles juist zóóveel meedeelt, als verondersteld kan worden binnen 't begrip der lezers te blijven en hun belangstelling te wekken. Anders trouwens ware het onmogelijk geweest zulk een rijkdom van mededeelingen in zoo'n klein bestek (398 bladz.) samen te vatten.

't Zijn bovendien geen droge, afgetrokken mededeelingen van wetenschappelijke zaken, maar meestal wist de schrijver 't geen hij opheldert te kruiden met 't een of ander voorbeeld, 't zij uit zijn eigen rijke ondervinding, 't zij elders door anderen medegedeeld; en juist daardoor werd dit boek niet alleen geschikt om er in na te zien wat men wenscht te weten, maar ook voor aangename lectuur.

Trouwens, waar 't de kunst van vertellen betrof, bewoog Prof. Van Hall zich almede op een hem bekend terrein. Dat hij als belletrist niet - of slechts aan weinigen - bekend is, hiervan is al weder zijn

groote bescheidenheid de schuld. Immers hij wás ook belletrist, maar wat hij op dit gebied gaf, gaf hij meestal anoniem. Nog maar kort geleden (hij was toen reeds gestorven) kwam mij door een zijner oude vrienden een novelle in 't Groninger dialect in handen, zoo ik mij niet vergis reeds vóór eenige jaren geschreven, welke, wat levendige karakterschildering, diep gevoel en tevens wat de provinciale taal en zeden betreft, voor sommige van onzen Cremer niet behoeft onder te doen. Hoe dit overigens ook zij, een kruidkundige, die meer is dan kamergeleerde, die de Natuur innig liefheeft, in en met haar leeft, zal, van haar sprekende, ook zonder dit opzettelijk te willen, zijn voorstellingen steeds zoodanig inkleeden, dat hij sympathie vindt bij zijn lezers. Hoeveel te meer dan wanneer die schrijver tevens meester is van zijn stijl, wanneer hij in zijn taal iets meer waardeert dan 't middel om zich verstaanbaar uit te drukken.

Wat het boekje voor iedereen nog een bijzondere waarde geeft is een zeer uitvoerig alphabetisch register van 12 bladz. in 2 kolommen, waarin alle zaken en namen (ook de Latijnsche) worden opgegeven, omtrent welke 't een of ander wordt medegedeeld. Een goed, uitvoerig register, ik merkte dit reeds hierboven op, verdubbelt m.i. de waarde van een boek als dit; trouwens al de werken van dezen schrijver kenmerken zich hierdoor. Niet altijd heeft men gelegenheid of lust om een half uur of langer naar 't onderwerp te zoeken waaromtrent men eenige inlichting verlangt. Men heeft iets opgemerkt, slaat het register open, zoekt de bladzijde op, vindt daar in weinige regels een bevattelijke verklaring, en men heeft wat geleerd, men gevoelt dat men iets meer weet dan daareven. Dit is 't wat de schrijver voornamelijk, ofschoon niet uitsluitend, bedoelde, en dit vooral is voor hem, die zich buiten bevindt, veel waard. Intusschen zullen velen, als ze beginnen met staande iets na te zien, er allicht bij gaan zitten en.... doorlezen.

Leiden, 6 April '74.

WITTE.

Naschrift.

Ik heb hierboven gezegd dat men dit boekje van Prof. Van Hall zijne ‘zwanezang’ zou kannen noemen. Toen ik dat schreef mocht ik dit zeggen; nu echter niet meer. Weinige dagen toch nadat dit opstel verzonden was, mocht ik, namens de familie van den overleden Hoogleeraar, een ander boekje ontvangen, 't welk nu in werkelijkheid op dezen naam aanspraak maakt en dien nog eigenaardiger waard is. 't Is namelijk een bundel gedichten, getiteld: *Stemmen der Natuur*, door hem zelven, blijkens het op 27 September 1873 geschreven ‘voorberigt’ voor de pers bestemd en, naar 't schijnt, ook althans gedeeltelijk gereed gemaakt. Dit boekje, waarin 24 gedichten van ver-

schillenden inhoud, deels oorspronkelijke, deels navolgingen, voorkomen, bevat een keur van die ‘vele gedichten van vroeger en later tijd’ die de schrijver ‘meende dat bewaard konden blijven, ook omdat het meestal uitvloeisels zijn van indrukken door de Natuur ontvangen of Natuurschilderingen, die in onze letterkunde zoo weinig voorkomen’; de schrijver had er bij kunnen voegen: of die, waar ze voorkomen, niet zelden in strijd zijn met wat de wetenschap leert. - Het is niet in den handel; de nagelaten betrekkingen bestemden het tot een souvenir voor zijne vrienden, en 't zou dan ook gewis hier niet ter sprake gekomen zijn, ware het niet dat de gelegenheid er mij nu als van zelve toe bracht om er melding van te maken, eensdeels om het hierboven genoemde woord terug te nemen, anderdeels wijl 't een bevestiging is van wat ik ten opzichte van Van Hall's werken op belletristisch gebied heb gezegd. De meeste dezer gedichten zijn natuurschetsen, niet slechts berijmde schetsen, maar waarin de poëzie der natuur zich als 't ware afspiegelt. Deze zijn m.i. de schoonste, en daaronder behoort ook het jongste van zijne hand, n.l. een dichtstukje getiteld: ‘Mossen’(*), gedagteekend 20 Dec. 1873, en dus maar weinige dagen vóór zijn dood geschreven; wèl een bewijs van 's mans werkzaamheid en helderheid van geest tot op 't laatst zijns levens. De overige oorspronkelijke stukjes zijn gemoedsuitingen bij verschillende gelegenheden.

Daar dit boekje niet in den handel is, mag het ook niet aan een recensie onderworpen worden, wel echter mag 't worden geciteerd, tot staving van wat ik vroeger van den schrijver zeide. Het is dan ook daarom, dat ik meen er hier een paar voorbeelden uit te moeten overnemen, waartoe ik mij te meer aangespoord gevoel, daar 't toch wel zoo goed als zeker is dat maar zeer weinigen der lezers van *de Tijdspiegel* dezen dichtbundel in hun bezit zullen hebben. Ik koester geen vrees dat men mij om die mededeeling van indiscretie zal beschuldigen.

Ik kies daartoe - de keus is overigens ruim genoeg - in de eerste plaats een fragment van een vrij uitvoerig gedicht: ‘Het water’, waarin hoofdzakelijk de natuur en de eigenschappen van het water worden geschetst, maar waarin de schrijver ook als verhaler optreedt, in de volgende regels:

....., als in woeste najaarsdagen
De golfslag aan den oever knaagt,
En 't woest gehuil der onweersvlagen
Schrik en ontzetting met zich draagt,
Dan rept met dubble vlijt de handen
De landzaat, om den fellen vloed
Te klemmen weer in d' oude banden -
Bij groot gevaar blinkt eedle moed.

(*) Bladmossen n.l. (*Musci*) en Korstmossen (*Lichenes*). In een noot wordt nog een nadere beschrijving dezer planten gegeven.

Ik zag hier d' opgeruide vloeden,
Het ijs verbrokklend, opgekruid,
Met onweerstaanbren aandrang woeden
En brijzlen, waar hun vaart op stuit;
'k Zag vijftigjarige olmen vallen,
Door 't statig drijvend ijzren veld
Als riet geknakt; 'k zag steenen wallen
Door 't ijs gebroken, neergeveld;
'k Zag 't oversteigren van de dijken,
't Afkabblen van hun weeken top,
Dien voormuur voor den stortvloed wijken,
Den dijk ontgrond - Op, landzaat, op!
De noodklok luidt, de schoten vallen;
Rept spade en greep met kloeken moed,
Spant zeilen voor de zwakke wallen,
En kist den dam op, keert den vloed;
Bestrijdt, vereend ter zwakste stede,
Met wanhoopsmoed het dreigend kwaad;
Helaas, de stroom sleept alles mede;
Een enkle aardklomp nog die staat;
Kloek springt een held op 't eiland neder:
'Begraaft mij, broeders', roept hij uit;
Zijn zwaarte houdt, en weder, weder,
Hecht om zijn voeten kluit bij kluit.
Goddank, de dunne korst blijft hangen;
De kisting rijst, de dijk houdt stand;
Uw naam, DE VOR! versiert mijn zangen,
Gij reddet 't fel bedreigde land.

Of, iets verder, in hetzelfde gedicht:

Wat vochtige aarde en meeren aadmen,
Wat nevel zwerft, wat golf er stroomt,
De zeeën, die onze aarde omvaadmen,
En 't ijs, dat kil den vloed omzoomt,
't Is alles w a t e r , duizendmalen
Hervormd, verdampt, gevloeid, verstijfd;
Maar dat, bij al dat ommedwalen,
In wezen steeds hetzelfde blijft.
Als rijm, als hagel 't veld bedekkend,
Als sneeuwvlok dwarlend voor het oog,
Of, zinrijk, hoop in 't harte wekkend
Door 's regens kleurenrijken boog;
't Schuilt in des aardrijks diepste holen
Op hoogen berg, schier overal
Onzichtbaar in de rots verscholen
In klei, in kwarts, in bergkristal.

Nog een voorbeeld van beschrijvende poëzie ontleen ik aan 'Het woud'. Dit stuk is van 1874; het vorige draagt geen jaartal.

De wetenschap schetst 't beeld der weêlge Zuiderlanden,
Waar reuzenstam aan stam, bij 't warme zonnebranden
En overvloed van vocht, ondenkbaar Loog zich heft,
Drie - ja vierhonderd voet(*). - Wat menschengeest beseft,
Door welke kracht hier 't sap nog hooger is gestegen
Dan 't hoogst eens torenspits door menschenkunst verkregen;
Wie kent 't geheim der magt, die water, lucht en grond,
In wortel, stam en blad, tot één geheel verbond,
Uit klei, zand of metaal zich voedsel wist te garen,
En 't dier weer aan de plant en 't schoon aan 't nut te paren;
En wie, wie kent de magt, die aarde en hemel bindt,
Als hooggestemd, de geest zijn oorsprong wedervindt?
Zoo wekt het statig woud tot d' edelste gedachten!
Zoo zien w' in ruwe schors de diep verborgen krachten,
Waar 't leven elke cel, elk vat zijn plaatse wijst
En 't sap in rust vertoeft, of voedend daalt(†) of rijst.

Ten slotte, want ik mag niet al te veel ruimte van de Redactie vergen, nog een stukje in zijn geheel, van zeer jonge dagteekening (April 1873). Het is getiteld:

De eerste glimlach der lente.

Terwijl de menschen rustloos jagen
En, hijgend, op en neder gaan,
Brengt M a a r t , die lacht met wind en regen,
Voor 't nieuwe leven alles aan.

Wijl 't al nog slaapt, strijkt hij in stilte
Der maagdelieven kraagjes glad,
Smeed in 't geheim de gouden knoopjes
Voor 't nieuw te sieren bloemenpad.

In hof en boomgaard strooit hij bloesem,
Als sneeuw op pruim en perelaar(§),
En op den perzik roozenroode,
Te vroeg ligt voor 't herlevend jaar,

(*) De hoogste boomen zijn de W e l l i n g t o n i a (S e q u o i a) g i g a n t e a in Californië; maar nog meer een E u c a l y p t u s , die in Australië tot eene hoogte van 480 Parijsche voeten gemeten is. Zie *Album der Natuur* 1862, bl. 224 en 1868, bl. 127-128.

(†) Het zijn toch de door de schors van den stam n e d e r d a l e n d e sappen door welke de eigenlijke voeding en de vorming van nieuwe deelen plaats heeft.
Aanteekening van den Dichter.

(§) De Hoogleeraar gebruikt dit woord, evenals a p p e l a a r , herhaaldelijk ook in het hierboven aangekondigde boekje. Ik wilde er toen uit piëteit geen aanmerking op maken, maar ik zou toch meenen dat, waar het in gebonden stijl ongetwijfeld geoorloofd is, het toch meer als een dichterlijke vrijheid moet beschouwd worden, en het gebruik ervan in onze taal in ongebonden stijl geen navolging verdiend. Het is ontleend aan onze zuidelijke naburen; 't komt mij echter voor dat er geen reden is om ons ‘appelboom’ en ‘pereboom’ door deze beide woorden te doen vervangen.

Nog droomt Natuur en sluimert stille,
Wijl, eenzaam, hij den hof betreedt
En, onbemerkt, den knop der rozen
In 't groen fluweelen keursje kleedt.

Half binnen 's monds fluit hij de meerlen
De nieuwste en schoonste liedren voor,
En strooit, in plaats der sneeuwbloemklokjes,
Viooltjes, geurend, 't boschje door.

De jonge waterkers der beken,
Waar 't hert zich laaft met luistrend oor,
Roept hij, en telt de zilvren klokjes
Aan 't lelietje der dalen voor.

Hij schikt de heldere anemonen,
Als starretjes aan beek en bron,
En vlecht een scherm van jonge blaadren
Voor 't felle schitteren der zon.

Maar als zijn rijk straks is ten einde,
De hem bepaalde tijd haast om,
Wenkt bij d'A p r i l zon lagchend nader:
En roept: ‘'t is klaar, kom, Lente, kom!’ -

Ik geloof dat Prof. Van Hall het als een laffe vleierij zou hebben opgenomen, zoo iemand hem een dichterlijk genie had genoemd; maar toch vraag ik of zulke ontboezemingen den wensch niet billijken naar wat meer natuurkundige dichters of, als men zoo wil, dichterlijke natuurkundigen?

19 Mei.

W.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

‘Zóóveel is zeker: de inrichting van een republiek, zelfs van een groote, is eenvoudiger, begrijpelijker dan die van een goed georganiseerde monarchie. De Zwitsersche Bonds-constitutie, de grondwetten van de verschillende kantons nog daargelaten, staat tot de Engelsche constitutie als een windmolen tot een stoommachine, als een wals of een lied tot een fuga of een symphonie. In de monarchie is iets raadselachtigs, ja iets schijnbaars onzinnigs; maar juist daarin ligt het geheim van hare voortreffelijkheid. Elk mysterie schijnt onzinnig, en toch bestaat er niets verhevens, noch leven, noch kunst, noch Staat, zonder mysterie.

‘Dat het blinde toeval der geboorte een mensch boven alle andere menschen verheft, één individu over het lot van millioenen laat beslissen; dat dit individu, in weerwil van zijn wellicht beperkte geestesgaven of zijn slecht karakter, de gebieder, en de overigen, die in gehalte en ontwikkeling ver boven hem staan, zijn onderdanen worden genoemd, dat zijn familie, zijn kinderen ver boven alle andere menschenkinderen zullen staan, - er behoort niet veel verstand toe om dit verkeerd, stuitend te vinden, in strijd met de oorspronkelijke gelijkheid van alle menschen; vandaar dat de democraten bij voorkeur over dit onderwerp hun platte phrasen ten beste gaven. Er is meer geduld, meer zelfverloochening, dieper doordringen, scherper blik noodig om te beseffen hoe juist in dit plaatsen van een individu met zijn familie op een hoogte, waar de strijd der partijen en der belangen hem niet bereikt, waar hij boven elken twijfel aan zijn bevoegdheid, boven elke wisseling behalve de natuurlijke, die de dood bereidt, verheven, maar ook in dit geval zonder keuze of strijd door een van zelf aangewezen opvolger vervangen wordt, - het ligt minder op de oppervlakte, zeg ik, te zien hoe juist hierop de kracht, de zegen, de onvergelijkelijke voortreffelijkheid van de monarchie berust. Die inrichting is het, die den Staat voor de schokken en ongelukken bewaart, welke

onafscheidelijk verbonden zijn aan de elke twee jaren terugkeerende wisseling van den of van de hoogste staatsbeambten. Het drijven bij de verkiezing van den President in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, de onvermijdelijke omkooperijen, de noodzakelijkheid om de vrienden, die hebben geholpen, naderhand door goede betrekkingen te beloonen, terwijl het gevolg is dat men bij hen iets door de vingers moet zien, de daaruit voortvloeiende veilheid, de demoralisatie in de regeerende kringen, al deze diep liggende kankers van de geprezen model-republiek zijn gedurende de laatste jaren zoo naakt aan den dag gekomen, dat de ijver van de Duitsche clubredenaars, publicisten en dichters om hun politieke en ook hun zedelijke idealen aan gene zijde van den Oceaan te zoeken, wel wat bekoeld is.

'Die idealen aan gene zijde van het Kanaal te zoeken, is eveneens het ware niet; toch kunnen wij van de Engelschen altijd op dit gebied nog meer leeren en wat beters dan van de Amerikanen, - vooral wanneer het aankomt op een juiste waardeering van datgene wat een volk sin een traditioneele monarchie en dynastie bezit. Men had zich in de laatste jaren wel eens bevreesd gemaakt over de politieke gezondheid van Engeland ten gevolge van de republikeinsche agitatie, die zich daar ontwikkelde; want dat de republiek *finis Brittanniae* zou zijn, begrijpt iedereen. En zie, daar wordt de prins van Wales gevaarlijk ziek, en schoon de natie vrij wat heeft aan te merken op den persoon en den levenswandel van den troonopvolger, bereikt de algemeene deelneming toch zulk een hoogte, dat zelfs de republikeinsche woelwaters bewogen worden een adres van sympathie tot de Koningin te richten. Welk een gezond politiek instinct in het Engelsche volk! De Franschen mogen dat instinct benijdenswaardig vinden, zij die met ruwe hand hun dynastie hebben uitgeroeid en nu tusschen despotisme en anarchie zwevend, niet leven en niet sterven kunnen. Wij Duitschers mogen ons gelukkig rekenen, dat tengevolge van de gebeurtenissen en feiten van de laatste jaren de dynastie der Hohenzollern ook buiten de Pruisische grenzen in alle Duitsche harten diepe, vaste wortelen heeft geschoten.

Dat de monarchie zich met republikeinsche instellingen moet omringen, is een Fransche phrase, waarvan wij, naar ik hoop, verlost zijn; ook het parlementaire stelsel als banier omhoog te heffen, moet beschouwd worden als het najagen van een vreemd ideaal; uit het karakter van het Duitsche volk en de lotgevallen van het Duitsche rijk moeten en zullen zich veeleer bij gemeenschappelijke samenwerking van Regeering en natie, die inrichtingen ontwikkelen, die geschikt zijn om de sterkte van den eenheidsband met de vrijheid der beweging, het verstandelijke en zedelijke met de materieele welvaart te vereenigen.'

Deze zonderlinge bladzijde uit *Der alte und der neue Glaube* van David Friedrich Strauss kwam ons in het geheugen bij het zilveren feest van Willem III Koning van Nederland, en de monarchale gezind-

heid door de Nederlanders daarbij aan den dag gelegd. Is Nederland zoo monarchaal als men dit uit de feestviering van het land zou moeten opmaken? Is de openbare meening werkelijk teruggekomen van het denkbeeld, dat vijfentwintig jaar geleden zoo algemeen werd gekoesterd, dat de republiek de voorkeur verdient boven de monarchie en het constitutioneele stelsel slechts moet worden beschouwd als een overgang? Ziedaar de vragen, die bij ons oprezen en die een nadere overweging waardig zijn.

Men ziet dat Strauss zich van de politieke quaesties gemakkelijker afmaakt dan van de theologische; hij verklaart dat de voorkeur voor de monarchie, die werkt als instinkt en daarom bij sommige gelegenheden, bij gevaarlijke ziekten of ook wel, mogen wij er bijvoegen, bij groote herinneringen, sterk op den voorgrond treedt, in strijd is met erti verstandige beschouwing der zaken en moet worden opgemerkt als een m y s t e r i e. Met dezelfde logica had Strauss desnoods al de kerkelijke dogmas, die hij door zijn scherpe critiek heeft afgebroken, weer kunnen opbouwen, en wellicht zou hij het gedaan hebben, indien hij er zooveel van had gehouden als van zijn Duitsche vorsten. De in de practijk blijkende voortreffelijkheid van de monarchie boven de republiek, of liever boven de republiek der Vereenigde Staten komt n a h e t g e l o o f s m y s t e r i e.

Die bewijsvoering van Strauss is zoo oppervlakkig, dat men zich nauw kan voorstellen, hoe een zoo scherpzinnig man blijk kan geven van zoo weinig denken; de monarchie heeft volgens Strauss de voorkeur, omdat men daarbij een persoon heeft, die boven de partijen staat en daardoor het land bewaart voor te hevige schokken, die zelfs daar niet uitblijven, waar de overdracht der hoogste macht bij de wet is geregeld, zooals dit in gevestigde republieken het geval is. De overdracht van de hoogste macht leidt verder van zelf tot omkoopingen, tot geheele demoralisatie van het Staatsbestuur; een republiek komt volgens Strauss op het voorbeeld van de Vereenigde Staten neer op één groot nepotisme, namelijk van de bovendrijvende partij. Maar worden deze nadeelen dan uitgesloten bij de monarchie, mag men vragen. Leveren de monarchien - om slechts de regeering van Napoleon III te nemen - geen voorbeelden op van nog grooter demoralisatie? Vindt men daar soms de demoralisatie niet als stelsel toegepast om het belang van de dynastie te bevorderen? Het nepotisme van een republiek is in elk geval het nepotisme van de talrijkste partij, dat geen langeren duur heeft dan de tijd dat deze partij de meerderheid heeft. De consequente doorvoering van het nepotisme is buitendien een onmogelijkheid, omdat de meerderheid op sommige plaatsen minderheid is en er met de locale omstandigheden rekening moet worden gehouden. Bij een monarchie wordt het nepotisme uitgeoefend niet door een staatkundige partij, die de meerderheid vormt, maar door een club, gewoonlijk de hofclique genoemd. Deze, den Vorst

bedervend door onware voorstellingen van de gezindheid en de behoeften des lands, werkt dikwerf zoo schandelijk, dat men walgt van de geschiedenis der monarchieën. Strauss had niet ver behoeven te zoeken om een monarchalen tegenhanger te vinden voor de Vereenigde Staten van Noord-Amerika; Oostenrijk met het huis van Habsburg ligt dichtbij; wat is de monarchie hier anders geweest dan de exploitatie van de verschillende nationaliteiten, hen opruiend, haat zaaiend en verdeeldheid, ten bate van het absolutisme, van den Keizer en zijn hof? En nog is de bigotte Frans Joseph ook als constitutioneel vorst dikwerf een hinderpaal voor de ontwikkeling van het land; de strijd tegen het ultramontanisme, die ook voor Oostenrijk een levensquaestie is, wordt door den invloed van den Keizer en zijn hof tot een schijnvertoon gemaakt, en de Keizer, die in zijn hopeloos verdeeld, machteloos rijk het zaad oogst door zijn vaderen gestrooid, schrijft over de uiterst gematigde confessioneele wetten een brief aan den Paus, waarin hij ongeveer zijn excuus maakt over de behandeling van die wetten. Bij de bekende bigotterie van den Babsburger, wordt derhalve nog de eigenschap der lafheid gevoegd, en indien de Oostenrijker over het geheel gehecht is en blijft aan de oude dynastie, dan is het waarlijk niet uit hoogachting voor den onmisbaar geachten persoon, die verheven zou moeten zijn boven de partijen en belangen. En er zijn monarchien zoo vuil, dat een schok, een omwenteling, hoe betreurenswaardig ook, toch nog te verkiezen is boven de lamlendigheid, die zich met de traditioneele dynastie voortplant als een erfelijke ziekte. Heeft Strauss bij zijn voorkeur voor de monarchie niet gedacht aan de Bourbons, die steeds een vloek zijn geweest voor de volken, die het ongeluk hadden in dat geslacht de traditioneele dynastie te vereeren? Zijn er geen landen, die door zulke dynastieën zedelijk en stoffelijk zijn vermoord, geholpen door den grooten vampyr der volken, de Roomsche Curie? Van de republieken hebben wij weinig ondervinding; in Frankrijk heeft men nooit een wezenlijke republiek gehad, tenzij men dien naam wil geven aan het terrorisme, aan de dwingelandij van de roode partij, van de uiterste linkerzijde; in elk geval is de republiek daar steeds in de geboorte reeds gesmoord, wat bij de geschiedenis en den aard van het Fransche volk wel moeilijk anders kan. De groote Amerikaansche republiek is betrekkelijk nog jong; en schoon wij volstrekt niet dwepen met de daar ten troon verheven ruwheid, egoïsme, geldzucht, behoeft de republiek zich toch de vergelijking met menige monarchie niet te schamen.

In één belangrijk opzicht staat die republiek boven de meeste monarchieën; er heerscht meer leven, er bestaat meer kracht; de demoralisatie van sommige monarchieën is in Amerika ondenkbaar, omdat het volk ze niet zou verdragen en er een eind aan maken, nog vóór de wettige termijn van het bestuur was verstreken. Monarchieën daarentegen werken verslappend op de kracht der volken; men kan daar

een eeuw klagen over een slechte Regeering, over hofkabalen van den liederlijksten aard, zonder de kracht te hebben om zulk een regeering van zich af te schudden.

Men ziet dus - en men leest het tusschen de regels van het betoog van Strauss - de monarchieën kunnen er naar zijn, maar ook de republieken. Wanneer men denkt aan de Zwitsersche republiek met haar drie verschillende nationaliteiten, dan zou men tot de gevolgtrekking komen, dat de republiek de ideale Regeeringsvorm is. Trekt men den grooten Oceaan over en ziet daar de groote republiek, dan begint men te wankelen en zegt al spoedig: 't kon beter, terwijl men de reis voortzettend naar de Zuid-Amerikaansche republieken uitroept: geen slechter regeeringsvorm dan de republiek.

Maar reeds het stellen der vraag: òf monarchie òf republiek, is verkeerd; de Regeeringsvorm van een land hangt ten nauwste samen met de geschiedenis, met de ligging en met de geaardheid van een volk. Zwitserland met zijn drie verschillende nationaliteiten, Duitschers, Franschen, Italianen, is wellicht meer geboren voor een monarchie dan voor een republiek, maar de ligging van het land en de geschiedenis hebben het gemaakt tot een republiek; het is merkwaardig dat men juist in die éénige republiek van Europa in de laatste jaren het streven ziet naar een aan de monarchie grenzende inrichting, want een centraliseerende staatsinrichting is de eerste stap tot de monarchie, en men weet dat de nieuwe grondwet, onlangs met een meerderheid van twee derden aangenomen, sterk centraliseerend is. In de Vereenigde Staten, zonder middeleeuwen, zonder adel, een volk samengesteld meest uit ontevreden fortuinzoekers, is een monarchie ondenkbaar bij gebrek aan een Koning; om een persoon of een geslacht tot heerscher over allen te stellen, moet een reeks van voorwaarden aanwezig zijn. Elke regeeringsvorm is, zoo niet goed, dan toch houdbaar, wanneer hij een uitvloeisel is van het volksbestaan, wanneer hij geworden is; dit is zoo waar dat dynastieën zich niet laten overplanten; de Koningen van Griekenland kunnen te Athene niet wortelen, terwijl men van Vorst Karei van Rumenië nu en dan hoort, dat zijn koffers gepakt staan. Prins Amadeo is nog altijd tevreden, dat hij zoo verstandig geweest is om intijds de Spaansche kroon er aan te geven. Men moet de natuur der zaken, ook zijn eigen natuur, geen geweld aandoen; dat is b.v. het ongeluk der Franschen; de Bourbons hebben het daar evenals elders zoo erg gemaakt, dat zij wel moesten worden weggejaagd, maar daaruit vloeide niet voort, dat de republiek de voor Frankrijk aangewezen regeeringsvorm was, alleen dat de Bourbons beulen waren, die tegen hun eigen belang in, hun egoisme te ver dreven. De geschiedenis heeft Frankrijk tot een monarchie gemaakt; dit is zelfs zoo waar, dat de republiek en de republikeinen telkens blijken vermomde monarchieën en monarchen te zijn van de ergste soort. Gambetta b.v., die alleen den oorlog wilde

voortzetten met zijn partij en de verkiezingen voor een nieuwe Nationale vergadering verhinderen, was erger dan monarchaal. In het land der vrijheid heeft men ten allen tijde getoond van de wezenlijke vrijheid weinig begrip te hebben en nergens werden ‘de rechten van den mensch’ zoo vertrapt als in het zoogenaamd voor de republiek geboren land. Wanneer de Franschen dan ook niet wat meer zelfkennis opdoen, zal het ten hunnent een warboel blijven; de ziekte der phraseologie is daar tot zulk een hoogte gestegen, dat men wanhoopt aan verbetering.

De gehechtheid van Strauss en van de Duitschers in het algemeen aan de monarchie laat zich verklaren, ook zonder dat men de toevlucht neemt tot een mysterie of m.a.w. dat men de verklaring van het oppervlakkig raadselachtige opgeeft en zegt: ik weet het niet. Vijfentwintig jaar geleden dweepte men in Duitschland zoo goed als elders met de republiek; maar op den bodem van het Duitsche gemoed lag de kiem van tevredenheid met de monarchie, ook met die monarchie, waarbij de republiek een weldaad mag worden geheeten. Een Duitscher buigt gemakkelijker dan een Franschman; zijn rug schijnt soms gemaakt om zich te krommen; hij wordt geboren met het gevoel van verschil van stand en eerbied voor zijn meerdere; in onderdanigheid geeft hij soms den Chinees niets toe. 't ls mogelijk dat die eigenschap langzamerhand weder zal vergroeien, maar daarvoor zijn in elk geval eeuwen noodig. Er zijn evenveel redenen tegen als voor de gehechtheid van den Duitscher aan zijn Vorsten. Het is betrekkelijk nog niet zoo lang geleden, dat er Duitsche Vorsten waren, die hun onderdanen met even weinig gewetenswroeging verkochten als de Jood zijn kalveren.

Ook het Vorstenhuis bij uitnemendheid, dat der Hohenzollern, heeft niet zoo veel reden om aanspraak te maken op de liefde van het volk. De Hohenzollern is bigot als de Habsburger en de Bourbon, al draagt zijn bijgeloof een Protestantsche kleur. Die bigotterie ging zelfs zoover, dat men eenige jaren geleden de hulp van de Roomsche Curie tot onderdrukking van het volk kocht, door aan dien erfvijand van Duitschland al die vrijheden en voorrechten toe te kennen, die thans in den strijd tegen het Ultramontanisme zoo zwaar zich wreken. Op kunstmatige wijze is het traditioneele Protestantsche kerkgeloof in al zijn ziekelijkheid bevorderd en ondersteund en maakt nog een integreerend deel uit van het Staatsonderwijs. Toch hebben de Hohenzollern het ver gebracht, zooals men zegt; wanneer men de kaart neemt van de historische ontwikkeling van Pruisen, dan is er geen land in Europa, dat zoo is vergroot, zooveel ‘*Erwerbungen*’ kan aan wijzen. Maar wanneer men de vraag stelt, of de Hohenzollern daarbij ten doel hadden het geluk en de welvaart van hun onderdanen te vermeerderen, dan wel of zij uitsluitend streefden overeenkomstig hun militaire instinct hun eigen macht te vergrooten, kan er weinig reden zijn voor bijzondere gehechtheid aan den monarch. Ook de groote beslis-

sende strijd in '66 tegen Oostenrijk was stout, maar niet minder gewaagd; die strijd werd ondernomen tegen den wensch van het grootste deel der natie; alleen de Pruisische militaire partij dweepte met het plan, waarvan de uitslag toch altijd hoogst onzeker was. 't Gaat zooals meermalen in de wereld; de grove speler is een handig, kundig man en wordt alom geprezen, wanneer het toeval hem dient; mislukt het waagstuk, dan is hij even dom als kortzichtig. De weelde schijnen weinigen te kunnen dragen; het succes heeft het vermogen om te verblinden. De stugge, bigotte Hohenzollern is volstrekt geen man voor het Duitsche volk om mee te dwepen, tenzij alles wat het Duitsche volk op intellectueel gebied, op dat van kunst en poëzie heeft opgeleverd, leugen is, en toch is het de voorspoed van '66 en '70, de geheel veranderde positie, die Duitschland in de rij der volken heeft ingenomen, toch is het groote Duitschland het middel geweest om de Duitschers van hun vroegere voorkeur de republiek te genezen en de monarchie te beschouwen als het geheim van welvaart en macht. *Les idées gouvernent le monde*, - ook alweer een Fransche phrase; de wereld wordt geregeerd door feiten, door daden, en de daden der Hohenzollern hebben in weerwil van hun persoonlijk karakter in Duitschland een voorkeur voor de monarchie doen ontwaken, die van te langeren duur zal zijn, naarmate het karakter van den Duitscher hem volstrekt niet verhindert om die buigzaamheid aan te nemen, die noodig is om er zich gelukkig onder te gevoelen. Het gevoelen van Strauss is in zeker opzicht de bevestiging van het gezegde: *le premier roi fut un soldat heureux*, en van een man zoo scherpzinnig als Strauss had men een andere verklaring mogen verwachten en geen noodsprong op het mysterieuse.

Eere wien eere toekomt; de Hohenzollern hebben ook gunstige eigenschappen; zij onderscheiden zich door de ernstige opvatting van hun taak, door hun deelnemende bemoeiing met hetgeen zij houden voor het welzijn des volks; zij zijn rusteloos werkzaam en geen Vorst laat zich wellicht zoo in alle bijzonderheden der Regeering inwijden als Keizer Wilhelm; dat hij niet onvatbaar is om zich te laten overreden en tot een andere overtuiging brengen door zijn vertrouwde raadslieden, is vooral in den laatsten tijd menigmaal gebleken. Is de weelde het graf van menig Vorst, zoodat zijn bestaan niet zelden opgaat in liederlijkheid, de oude Duitsche Keizer is in vele opzichten een toonbeeld van deugd en trouw, waaraan menig burger een voorbeeld kan nemen. De persoonlijke achting, die de Duitscher zijn Vorst toedraagt, is een welverdiende hulde, die zeker niet het minst meewerkte om de liefde voor de monarchie te versterken. Wanneer zulk een Vorst zich mengt in de zaken des lands en zijn wil de machtigste factor is, waarmee de hoogste Staats-ambtenaren rekening moeten houden, dan wordt daardoor althans geen weerzin gewekt, omdat de inmenging geen uitvloeisel is van persoonlijke willekeur of hofintrige.

Er is meer; noemde Strauss de republiek den verstandigsten regeeringsvorm, omdat hij het meest voldoet aan de logica van het afgetrokken verstand, men kan de monarchie veilig den meest natuurlijken regeeringsvorm noemen. De centralisatie, die aan de monarchie ten grondslag ligt, vindt men als natuurinstelling terug bij de meest ontwikkelde diersoorten; heeft niet de kudde buffels den aanvoerder, waarop de geheele bende vertrouwt; hebben de bijen niet haar koning? Hoe verklaarbaar is het dat allen opzien tot één, wanneer er gevaar ontstaat en het bestaan wordt bedreigd! De wording van de monarchie laat zich van deze zijde psychologisch even goed verklaren als de wording van het monotheïsme, en er schuilt werkelijk in het royalisme een mysterieuse kracht, waarvan de eerzuchtige republikein nooit heeft gedroomd en die als een machtig instinct zich openbaart bij buitengewone gelegenheden. De Koning is als 't ware de vertegenwoordiger van het geheele vaderland, in hem is de geheele natie, het onafhankelijk volksbestaan belichaamd; vandaar dat de gehechtheid minder geldt het individu dan wel de instelling; de Koning is een persoonsverbeelding; zoodra de Koning sterft, weerklinkt daarom gelijktijdig het: Leve de Koning. Wie daarom den persoon des Konings neemt om over het Koningschap te oordeelen, spreekt over een zaak, die hij niet begrijpt; wie den Koning beleedigt, omdat hij den persoon onverdragelijk vindt, handelt dwaas, en de onnadenkendheid der volken, die spelen met het Koningschap, wreekt zich zwaar, blijkens de geschiedenis. Wanneer in den constitutioneelen Staat partijziekte het raderwerk der Regeering verlamt, wanneer het parlementaire stelsel een steekspel wordt van egoïsten en eerzuchtigen, of wanneer het wordt verlaagd tot een komediespel, tengevolge van gebrek aan ernst, heil dan het volk dat een Koning heeft, die, boven dat spel verheven, door zijn initiatief een eind kan maken aan het krakeel, die het land kan behoeden voor de uitspattingen van de eerzucht en de dwaasheid!

Een andere gewichtige factor in het menschelijk leven heeft meegewerkt tot de gehechtheid aan de monarchie, tot de Koningsgezindheid des volks. Wij zijn allen min of meer het product van het verledene; vandaar dat het traditioneele op ons zulk een grooten invloed uitoefent; heeft men nu een oude dynastie zooals ten onzent, dan is de Koning een deel van onze geschiedenis, een levende bladzijde als 't ware. En de liefde voor dien Koning moet grooter zijn, naarmate de naam van zijn geslacht meer is saamgeweven met den strijd des volks voor zijn bestaan. In weinig landen nu is het Koningshuis zoo nauw saamgeweven met de wording van het volksbestaan als in Nederland. 't Is waar, wanneer wij alles weten van prins Willem I, blijkt ook hij geen ideaal-mensch te zijn: men zal vlekken kunnen aanwijzen in zijn karakter; maar niemand kan ontkennen, dat hij de ziel geweest is van het bevrijdingsplan, dat de strijd voor onze vrijheid zijn leven was; hij was als zijn geslacht dapper en goedhartig; hij bezat al de gege-

vens om het hoofd te zijn des volks, zijn Koning te wezen in den verheven zin des woords; vooral zijn martelaarsdood moest hem in de oogen des volks voor altijd stempelen tot den uitverkorene, in wien het volk, de natie zich zelf terugvond, zijn edelsten vertegenwoordiger. Hoeden af, republikeinen, zoo wordt men de eerste des volks, zijn natuurlijk hoofd, zijn Koning!

Nederland is vóór de Fransche omwenteling een republiek gebleven en de prinsen van Oranje hebben het toen nooit verder kunnen brengen dan tot den titel van Stadhouder; toch waren zij inderdaad de Koningen van Nederland; men ziet dit aan het geheel natuurlijke verschijnsel, dat het volk de herstelling van den prins van Oranje in de waardigheid zijner vaderen eischte, telkens wanneer het vaderland met gevaar werd bedreigd. Wij gelooven gaarne dat de anti-Prinsgezinden het goed meenden met het vaderland, wanneer zij de verheffing van den prins van Oranje tegenwerkten; wij betreuren diep de ruwheid waarmee het volk voor de prinsen partij trok, maar wij kunnen niet anders dan van de eersten getuigen, dat zij den natuurlijken loop der zaken tegenwerkten en daardoor in zekeren zin aanleiding gaven tot de volkswoede, die niets anders was dan de redelooze werking van het instinct. Men moge theoretiseeren zooveel men wil, de gezonde staatstheorie moet allereerst rekening houden met hetgeen uit den natuurlijken loop der dingen voortvloeit; men kan dien loop wel voor eenigen tijd tegenhouden en daardoor verwarring teweegbrengen, maar op den duur niet stremmen.

Ook de jongste geschiedenis van ons vaderland moest meewerken om de prinsen van Oranje te doen vereenzelvigen met het belang des vaderlands. Wat werd de zucht naar verandering, de vrijheidskoorts, de republikeinsche manie zwaar geboet in de Fransche dwingelandij, toen de laatste schaduw der vrijheid verdween en het land ook materieel op den rands des afgronds werd gebracht. En weer was het met de terugkomst van de prinsen van Oranje, dat de natie aan zich zelf werd teruggegeven, het afzonderlijk volksbestaan hersteld en de vrijheid hergeven. De prins van Oranje heeft hier, zoo als men weet, slechts een lijdelijke rol vervuld en het was een samenloop van omstandigheden, die hier in zijn voordeel werkte, maar dit nam bij het volk niets van het feit weg, dat Oranje en vrijheid weder vereend optraden.

Het geldt dikwijls in onzen modernen tijd voor verouderd om hoog te spreken van den Koning en het Koningschap, en zij die hierin hun liberaliteit zoeken, moeten zich wel verbazen over de geestdrift, die het zilveren feest van Willem III Koning van Nederland dezer dagen in ons vaderland heeft doen ontstaan; de hoofdsteden des lands, Amsterdam en Rotterdam hebben om strijd haar gaven geofferd om van haar liefde voor den Vorst te doen blijken, een verschijnsel dat alleen verklaarbaar is, wanneer men het huis van Oranje beschouwt in het licht van onze geschiedenis en tevens in verband met het monarchale

natuur-instinct. 't Is waar, onze tijd is feestlievend en men neemt het zoo nauw niet om een aanleiding te vinden; maar zonder dieper liggenden aandrang viert men niet zóo feest, is de sympathie niet zóó algemeen, de aandoening niet zóó levendig. De geestdrift is te opmerkelijker, omdat de dagbladpers voor een goed deel den rechten toon niet wist te treffen om op de beteekenis van het feest te wijzen en den dieperen grond daarvan op te sporen; alsof niet allen zonder onderscheid van staatkundige kleur in vollen gemoede konden instemmen met een krachtig: Leve Koning Willem III! En waar het Oranje naast de vaderlandsche driekleur wappert, kan kleingeestigheid alleen daarvan een partijzaak maken. Wie land en volk kent, voor hem zijn Oranje en Nederland één.

Of de feestviering aan onze verwachting heeft beantwoord? Uiterlijk ja, hebben Amsterdam en Rotterdam zich den naam van groote steden waardig getoond; inzonderheid heeft de hoofdstad Neerlands eer tegenover den Russischen Keizer schitterend gehandhaafd. Maar, waarom het verzwegen, in de voorbereiding was veel kleins, van dat kleine dat onzen tijd, helaas, bijzonder eigen is. Maar de Koning is.... halt! zeg mij eerst wat een volk is, dat tot walgens toe kibbelt in de kranten over het geschenk, dat den Vorst zal worden aangeboden en waarbij de kinderachtigste plannen worden geopperd: gouden serviezen, zilveren dit, metalen dat... totdat men eindelijk in wanhoop besloot om niets te geven en het geld aan den Koning ter hand te stellen, dan kon hij er mee doen, wat hij wilde. Burgerlijker, platter, kon het wel niet. Hier en daar wierp men een gezond denkbeeld op, het stichten van een nationaal museum, waarin al de herinneringen van Nederlands grootsche geschiedenis de eerste plaats zouden innemen, een museum, dat den naam zou dragen van Koning Willem III; maar het denkbeeld werd nauw de aandacht waard gekeurd. Trouwens, de verdeeldheid was als gewoonlijk zoo groot, dat men moeite had het vuur te blusschen, dat door den Amsterdamschen ketterjager was aangestookt. Waarlijk, een Koning behoeft slechts zeer middelmatig te zijn om tegenover zulk een volk toch altijd nog een goed figuur te maken. Gelukkig heeft de feestviering zelf veel van den ongelukkigen indruk, dien de voorbereiding maken moest, uitgewischt. 't Was of naarmate het oogenblik der feestviering naderde, het instinct des volks bovendreef.

Dat het Koningschap nog altijd, meer dan vele liberalen willen erkennen, den hechtsten grondslag vormt van ons staatsleven, blijkt wanneer we de viering van het zilveren kroningsfeest vergelijken met die van het zilveren feest der Grondwet, den 3^{den} November gevierd. Indien die Grondwet het palladium is onzer vrijheden, dan moet men erkennen, dat er niet veel hart voor dat palladium bestaat; kan men gemaakter, kouder feestviering bedenken dan die van de zilveren Grondwet? Hadden niet zij, die hun grootheid te danken hadden aan de toevallige en

soms vrij onbeteekenende meewerking aan het tot stand komen van die Grondwet, met al hun kracht de viering geschraagd, wellicht ware het feest niet eens doorgegaan. De kanker, die aan de werking van het constitutioneele stelsel knaagt, de steeds invretende partijziekte, vertoonde zich ook hier; op zich zelf was er voor de conservatieven, althans voor onze conservatieven, volstrekt geen reden om de medewerking aan de feestelijke viering te weigeren, maar 't was het gewone spel: het heette uitsluitend de zaak der liberalen; omdat de liberalen feest vierden, konden de conservatieven niet mee doen; na het gebruik van vele woorden wist men het zoover te krijgen, dat ook de conservatieven zich leenden tot meewerking, maar nadat men eerst den zin van het feest half had vermoord; immers, de Grondwet op zich zelf is een abstractie, maar die ten onzent geest en leven en werkelijkheid heeft verkregen door den man, die de kracht bezat om aan de Grondwet uitvoering te geven, die door zijn ijzeren wil het individualisme intoomde om de wetten tot stand te brengen, die sinds jaren mede den grondslag vormen van ons bestuur. En zijn naam moest worden verzwegen op het offieieele grondwets-diner, de toast op Thorbecke viel in het niet officieele gedeelte! Plaats de geheele viering van dat feest naast de flinke heldere redevoering van den hoogleeraar Vissering, en ge hebt de tegenstelling van willen en zijn, van idee en werkelijkheid. Niet onze staatsinstellingen zijn onbruikbaar, indien wij ze maar weten te gebruiken; wij missen politieke opvoeding, klonk 's hoogleeraars klacht die door de liberale partij over 't geheel meer wordt nagezegd dan gevoeld. Het besef hiervan is zoo weinig levendig, dat wij gevaar loopen in navolging van de Franschen een rijkdom te krijgen van politieke phrasen, die een innerlijke armoede bedekken, waarvoor inderdaad het juiste woord moeilijk is aan te geven. Weinig dacht de heer Vissering, toen hij zijn schoone rede te Amsterdam uitsprak, dat hij eenige maanden later in heftige verontwaardiging onze volksvertegenwoordiging het getuigenis der onbruikbaarheid in het aangezicht zou slingeren. Het was een woord op zijn pas, maar toch was het middel zonderling gekozen. Waar zulke ziekten zich openbaren in het constitutioneele leven, moeten de oorzaken worden opgespoord en getracht het stelsel te zuiveren van de gebreken, die er aan eigen zijn. Nog dwazer werd het, toen de kiezers zich eveneens met de zaak gingen bemoeien en den heer Vissering hun bewijzen zonden van instemming. Immers, hetzelfde gevoel van malaise bestond eveneens het vorige jaar bij de verkiezingen, bij de vernieuwing van de helft van de leden van de volksvertegenwoordiging; toen werd de phrase uitgevonden van ‘nieuw bloed’; maar dezelfde heeren keerden weder; de éénige verandering, die men kon waarnemen, was de toeneming van de macht van de clericale partij, die met de catechismustrom de geloovigen wist wakker te roffelen; bij de liberalen bleef het bij den ouden sleur. Waarlijk, naar de ervaring, die wij van de

verkiezingen hier hebben opgedaan, zou het volstrekt geen verwondering baren, indien bij de volgende verkiezing de brief van den heer Vissering geheel vergeten was, vergeten ook door de kiezers, die hun sympathie hebben betuigd voor het schrijven van den hoogleeraar en de door hen zelf verkozen vertegenwoordigers gedesavoueerd; of, indien de zaak dan weder wordt opgerakeld, zullen de kiezers-commissies wellicht over en weer beweren, dat men de vertegenwoordigers van andere districten op het oog heeft gehad en men met de eigen afgevaardigden vrij wel tevreden is.

Het liet zich verwachten dat men ‘in parlementaire kringen’ den hoogleeraar het schrijven ten kwade zou duiden; de dagbladpers, die eveneens in de eerste opwelling haar adhaesie had geschonken aan de welverdiende les, den volksvertegenwoordigers toegedeeld, trok spoedig terug; hier was de aanneming van de vestingwet een pleister op de wond, daar beweerde men met doctrinaire naëveteit, dat een volksvertegenwoordiging toch vrij was een wet te verwerpen, waarmee zij zich niet vereenigen kon: wat niemand ooit had betwist. - De quaestie liep juist over de vraag of een vertegenwoordiging, die ongeveer alles verwerpt zonder zelf iets voort te brengen, die alleen negatief te werk gaat, tot de bruikbare factoren in het staatsleven kan worden gerekend.

Men sprak eenigen tijd later van boetedoening van de liberale partij in de Kamer, - in stilte, dat scheen de waardigheid mee te brengen. Er zijn, zoo liep het gerucht, vergaderingen gehouden door de liberale leden om te trachten tot eensgezindheid te geraken. Natuurlijk was de verwachting hoog gespannen; immers de mogelijkheid van het inslaan van een beteren weg was niet uitgesloten; de Kamer heeft enkele goede elementen, mannen wien het niet ontbreekt aan helder oordeel noch aan goeden wil. De resultaten bleven echter een diep geheim, wat te meer te verwonderen is, omdat de liberalen gewoonlijk de eersten zijn om de opmerking te maken, dat de publieke zaak publiek moet worden behandeld; immers, het geldt hier geen particuliere onderneming maar de behartiging van 's lands belang door de openbaar gekozen vertegenwoordigers. Eindelijk deelde *Het Vaderland* mede - en die krant kan goed zijn ingelicht op dit punt, - dat de berg een muis had gebaard. Het nader overleg van de liberale partij beperkte zich tot een twintigtal Kamerleden - de helft dus der liberalen en één vierde deel van de volksvertegenwoordiging. Het blad voegde er naief bij, dat de samenspreking van deze helft of dit één vierde, ‘voorloopig tot een gunstig resultaat had geleid’. Men kon verwachten dat er nu een flink, degelijk program was vastgesteld, een diepere opvatting van het werk, dat de liberale partij in onzen veel bewogen tijd te verrichten heeft; maar neen, de noodige eenstemmigheid was verkregen op... drie punten: belastingstelsel, levende strijdkrachten en rechtspleging. Van een ingrijpen in de hoofdpunten van den

strijd onzer dagen, in de clericale en sociale zaken, geen spoor. Is het wonder dat ‘een openbaarmaking van de resultaten der samenspreking vooreerst althans niet kan worden tegemoet gezien’? 't Is waarlijk nog het verstandigst wat de helft van de liberale partij kan doen. Maar welke waarborgen, welke hoop hebben wij, dat het parlementaire werk nu meer en betere vruchten zal afwerpen? Moet het volk nog meer blasé worden van de volksvertegenwoordiging, de Kamer nog meer de bespotting van het algemeen?

De ouden spraken van een noodlot, dat den mensch of een instelling vervolgde, zoodat alle kracht tot verheffing afstuitte. Wij dachten bij onze Tweede Kamer soms aan zulk een noodlot, inzonderheid eenige dagen geleden bij het optreden van den heer Kuyper als volksvertegenwoordiger. Wij herinneren, dat wij de richting van den heer Kuyper verderfelijk achten; hij is de vertegenwoordiger van het Protestantsche clericalisme, een clericalisme minder domperig dan het Roomsche, maar toch domperig; wij wezen vroeger reeds op de kerkelijke phraseologie door hem gebruikt, als ‘ordonnanciën Gods’, enz. Toch verheugden wij ons over zijn optreden als afgevaardigde. En waarom? Omdat Kuyper de vertegenwoordiger is van een hier te lande bestaande macht, de kerkelijke orthodoxie; in een gezond staatsleven nu moeten alle machten zooveel mogelijk vertegenwoordigd zijn, wanneer zij meenen op staatkundig gebied een bestemming te hebben: dan eerst kan werkelijk blijken wat een partij uit kan richten; en in de tweede plaats omdat zij, in aanraking gekomen met andere elementen, een gewenschte wrijving geeft. Partijen die niet vertegenwoordigd zijn, overschatten in den regel haar kracht en worden gevaarlijk door de misleiding van de openbare meening ten hunnen opzichte. Door de redactie van *De Standaard* heeft Kuyper getoont een man te zijn van talent, een man, die niet in het conventioneel gareel wil loopen en breken met den lamlendigen sleur, waarin het politiek debat zich voortsleept in Kamer en dagbladpers, in weerwil van zijn clericalisme toonde hij zich nu en dan een man van gezond verstand. Wij en velen met ons hadden zich daarom voorgesteld dat zijn optreden in de Kamer een zout zou aanbrengen, dat daar hoog noodig is en wellicht ook op de andere partijen een gunstigen invloed kon uitoefenen. Alleen vreesden wij dat Kuyper te vroeg zou optreden; wanneer de behoefte aan hervorming eerst nog levendiger is doorgedrongen, zoo meenden wij, is er meer kans dat hij indirect de goede zaak bevordert; voor een meer directen invloed, voor de verwezenlijking van de ‘ordonnanciën Gods’ koesterden wij geen vrees; dat zijn slechts schaduwen, die bij het licht der werkelijkheid verdwijnen. Maar zie, wat gebeurt er? Kuyper wordt niet onmogelijk gemaakt door de ellendige atmosfeer, die in onze Kamer heerscht, maar hij maakt zich zelf onmogelijk door onhandigheid, door inconsequentie, door feitelijk te blijken voor zijn taak volstrekt niet berekend te zijn. Wij behoeven in geen bijzonderheden

te treden; het parlementair debat over het wetsontwerp van Van Houten betreffende den kinderarbeid ligt nog versch in het geheugen en is door de kranten met de noodige uitvoerigheid weergegeven en besproken. Indien Kuyper fiasco had gemaakt door het voorstellen van zaken, die in onze Kamer ongehoord zijn, maar die desniettemin zeer hoorbaar zijn als het uitvloeisel van een beginsel, wij zouden ons getroost hebben en gedacht: wij zien elkander weer. Maar dit is niet het geval; Kuyper heeft zich zelf afgemaakt; zijn geheele houding maakt den indruk, dat hij een rol heeft willen spelen en de komedie zelf bedierf. Was de 'veldheersblik' van zijn pleegvader Groen hem naar het hoofd gestegen? Of moet het gemis aan bescheidenheid noodzakelijk gepaard gaan met het bepleiten van de 'ordonnannciën Gods'? Men behoeft niet erg bijgeloovig te zijn om te denken aan een boozen geest, die rondwaart door die muffe duffe zaal der volksvertegenwoordiging en elke goede verwachting doet overgaan in teleurstelling.

Bij de beraadslaging over het wetsontwerp betreffende den kinderarbeid van den heer Van Houten waren enkele oogenblikken, in het begin van het debat, die deden gelooven dat de betere geest nog niet geheel verstorven was; zoo o.a. bij de redevoering van den heer Moens, die zich onderscheidde door een heldere, practische, niet conventioneele opvatting van de quaestie. Spoedig evenwel viel de diapason weder tot de gewone laagte; het werd een doctrinair debat, waarbij de verpolitiekte onderwijsquaestie voorzat. In zeker opzicht echter is het resultaat van de beraadslaging niet gering; het bekende beginsel, of liever nietbeginsel van het *laisser aller* sneuvelde en met schier algemeene instemming werd de interventie van den Staat ten opzichte van den kinderarbeid aangenomen. De erkenning van dat beginsel heeft echter in de practijk veel geleden; de toepassing is voor een groot gedeelte zelfs illusoir gemaakt; immers, in een land als het onze is de fabriekarbeid niet de hoofdzaak, maar de veld- of landbouwarbeid; wat geeft het of een kind onbruikbaar wordt gemaakt door den fabriek- of door den veldarbeid; men heeft opgemerkt, dat de veldarbeid in den regel niet ongezond is; maar, vragen we, is dan de wet op den kinderarbeid hoofdzakelijk een hygiëne-maatregel? In dat geval had men den huisarbeid niet moeten uitzonderen, die veel verderfelijker is dan de arbeid in de fabrieken; men weet - en weten onze volksvertegenwoordigers niet wat iedereen weet? - dat sommige fabriekarbeid voor een deel wordt verricht in huisarbeid, b.v. het spinnen van het haar voor de tapijtfabrieken, een der ongezondste werkzaamheden, wanneer niet de noodige maatregelen van voorzorg worden genomen. Wanneer men de wet vergelijkt met hetgeen in andere landen sinds jaren bestaat tot regeling van den kinderarbeid, dan is men werkelijk verbaasd, hoe men met zulk een algemeene, voor ons land weinig afdoende bepaling zich tevreden heeft kunnen stellen. Kuyper maakte de aanmerking, dat in het oorspronkelijke ontwerp weinig bleek van de legislatieve kracht van

de linkerzijde, daarmee de hatelijkheid terugwerpende, op de antirevolutionaire richting uitgebracht; men zou het gezegde van algemeene toepassing kunnen maken en zeggen, dat de geheele wet weinig blijk geeft van de legislatieve kracht van onze volksvertegenwoordiging, want de wet zelf staat nog ver beneden het ontwerp van Van Houten. Ziedaar de eerste proeve dan van wetgeving op sociaal gebied, zeker weinig geschikt om het sterk geknakt prestige van onze Kamer te verhoogen(*).

De gevolgtrekking van een en ander ligt voor de hand; het constitutionele stelsel is druk bezig de populariteit, waarin het zich een tijd lang mocht verheugen, te verspelen. De ervaring leert, dat aan alle stelsels, aan de monarchie, aan de republiek, aan den tusschenvorm, het constitutioneele stelsel, bezwaren en gevaren verbonden zijn; de bruikbaarheid van een stelsel hangt meer af van hen, die het in toepassing moeten brengen dan van de theoretische waarde van het stelsel zelf. Wij hebben genoeg geleerd om niet eenzijdig aan een stelsel te hangen; een gezonde staatkunde brengt mede om de bestaande krachten aan te wenden om de ontwikkeling en de welvaart des lands te bevorderen, en uit dat oogpunt wordt wellicht op het bestaande monarchale instinct te weinig gelet. In Engeland is het regeeringsstelsel meer republikeinsch dan monarchaal; het heeft zijn sporen verdiend in den politieken strijd en kan als een voorbeeld worden aanbevolen. In Frankrijk en in Spanje hebben de monarchale stelsels geleid tot verval van land en volk, terwijl in Duitschland het regeeringsstelsel zoo weinig constitutioneel is, dat het hoofdgewicht nog altijd bij den monarch berust; toch nemen hier welvaart en ontwikkeling toe. Een algemeen goed regeeringsstelsel bestaat niet; een regeeringsvorm moet zich regelen naar, moet samengroeien met de geaardheid van het volk. Staan wij wat onzen taalvorm betreft tusschen Engeland en Duitschland, wellicht ware het ook met onzen regeeringsvorm wenschelijk dat wij het midden hielden tusschen die beide landen. In elk geval is het een geluk, dat wij een oud, in onze geschiedenis geworteld Vorstenhuis hebben, en dat tegen de traditie van '48 in, het monarchaal gevoel zich van zelf meer ontwikkelt.

15 Mei '74.

NOORMAN.

(*) Met welk een groote oppervlakkigheid in 's lands vergaderzaal de zaken dikwerf worden behandeld, kan blijken uit het feit, dat een der heftigste aanvallen van liberale zijde gericht tegen den heer Kuyper het gevolg was van een weddenschap onder eenige liberale heeren om Kuyper een groote hatelijkheid te zeggen. Een der hoofden van de liberale partij stond den spreker bij om het rechtsgeleerd advies te geven, of de hatelijkheid groot genoeg was! Zoo valt daar meer voor wat beneden alle critiek is.

Letterkunde.

Twee tendenz-romans.

Berthold Auerbach, Auf der Höhe. - A.L.G. Bosboom Toussaint, De Delftsche Wonderdokter.

In 't jongste geschrift van Samuel Smiles, dat aan de beschouwing van het karakter is gewijd en onder den titel Ken u zelven zich ook in Hollandsch gewaad vele vrienden verwierf, komt een hoofdstuk voor over den omgang met boeken en den invloed daardoor op 't karakter uitgeoefend. Die invloed wordt te recht ontzaglijk hoog gesteld. Want ook van onze lectuur geldt het: ‘zeg mij met wie gij omgaat en ik zal u zeggen wie gij zijt.’ Of geven ons niet onze boeken de gedachten onzer afwezige vrienden, 't zij ze reeds gestorven zijn, 't zij ze nog in 't land der levenden verkeeren? In onze bibliotheek hebben wij ons een kring van conversatie gekozen die boven den gewonen omgang dit voordeel heeft, dat we volkomen vrij zijn in de keus en in den duur van ons onderhoud, dat wij 't staken kunnen zoodra het ons verdriet en een bijzonder verkwikkende ontmoeting kunnen herhalen zoo dikwijls 't ons behaagt.

Jammer maar dat de omgang met onze papieren vrienden vaak door zoo lange tijdsruimten afgebroken wordt, dat de bemoeiingen en drukten van het practisch leven velen onzer maar zelden de gelegenheid gunnen hen te ontmoeten.

't Is ons soms als zien zij ons weemoedig aan van achter 't blinkend spiegelglas of van tusschen de gordijnen en als ligt in dien blik 't verwijt: hebben we dat aan u verdiend dat ge ons zelden of nooit met uw vertrouwen verwaardigt en menig onzer alleen ter hand neemt als we moeten worden schoongemaakt, kunt ge 't verantwoorden dat wij verdrongen zijn door allerlei brochures en tijdschriften die u elken dag een nieuwe quaestie ter bespreking bieden of door den laatsten roman dien de portefeuille van het leesgezelschap u toevallig brengt! Ik weet niet of uw Göthe en Schiller, uw Shakspeare en Molière, uw Van Lennep en Da Costa, uw Hildebrand en Jonathan u wel eens aanzien

met dien veelbeteekenenden blik en evenmin of gij reden hebt om dien blik u aan te trekken, maar mijn exemplaren doen het menigmalen en dan sla ik soms beschaamd de oogen neer. Dan bejammer ik den kostbaren tijd dien we zoek brengen met onze allergewichtigste vergaderingen en allerbelangrijkste debatten of met onze hoog noodige visites en contra-visites. Dan ben ik niet op mijn gemak eer ik mij weer met mijn oude vrienden heb verzoend en 'k sluit me een avond in mijn kamer op, ik neem een hunner bij de hand en laat me door hem inleiden in 't wonderland der poëzie. Zoo greep ik laatst - en 't berouwde mij niet - naar Göthe's Wilhelm Meister. Dat het toevallig was zal ik niet zeggen. In zijn heerlijke biographie van Schleiermacher had Dilthey mijn oog gevestigd op dat boek. Hij had mij verhaald hoe zijn held het tweemalen achtereen had doorgelezen met groote ingenomenheid, hoe het in den kring van Henriette Herz, Schleiermacher's geestige vriendin tijdens zijn eerste verblijf in Berlijn, époque maakte en door Friedrich Schlegel werd ontleed. 't Was geloof ik omstreeks twintig jaar geleden dat ik dien roman gelezen had. Toen had hij mij verveeld. Geen wonder! Dit boek, de vrucht van twintig jaren van studie en nadenken uit Göthe's leven kan alleen gewaardeerd worden door eenigszins gesloten hersenen en gerijpte geesten. Wie de Sturm- und Drangperiode nog niet achter den rug heeft late het voorloopig liggen.

Nu las ik 't door, wel niet in éénen adem, want daartoe ontbrak me de tijd, maar in zoo weinig mogelijk ademhalingen. Was ik bevredigd toen ik aan 't einde was? In geenen deele! 'k Was dankbaar, niet voldaan. Misschien is er onder al Göthe's werken niet een dat zoo groote gebreken aan zoo groote deugden paart. 't Faalt dit boek aan eenheid, 't is niet gedacht ans einem Guss, en mist daardoor de bekoorlijkheid van den Werther, de Iphigenie of de Hermann und Dorothea. Terwijl aanvankelijk de aesthetische opvoeding van den mensch het hoofdmotief schijnt van 't verhaal wordt het plan gaandeweg gewijzigd en uitgebreid tot we eindelijk te doen hebben met hetgeen men niet onaardig eene ‘Odyssee der Bildung’ heeft genoemd. Op vermoeiende wijs solt ten laatste de auteur met zijn held en met zijn lezers die, als zij 't geduld hebben gehad om Wilhelm ten einde toe te volgen op de kronkelpaden van zijn avontuurlijk leven, aan 't eind zijn uitgeput.

Toch zijn hier schoonheden van den eersten rang, paarlen van 't zuiverst water. Om niet eens te spreken van de kabinetstukjes die hier op zich zelve staan: de analyse van den Hamlet en de ‘Bekenntnisse einer schönen Seele’, hoe boeiend is de verhaaltrant, hoe aanschouwelijk de voorstelling, hoe plastisch de teekening, hoe frisch het koloriet! Wij hebben hier te doen met levende personen. Door den stereoscoop van Göthe's phantasie verkrijgen deze beelden zulk een relief, dat het u is alsof gij ze omvatten kunt.

Daar staan ze u voor oogen: Mariane, het dartele kind, dat bij de kennismaking met haren Wilhelm eerst bevroeden gaat wat liefde is, Barbara, de type der duegna, praatziek, geldzuchtig en slim, Philine, de bevallige maar wufte schoone, zoo los en luchtig daarheen zwevend als behoorde zij tot het vlinderras en Jarno de Mephistopheles die Wilhelm als een kritische genius ter zijde staat. Mignon, de vleeschgeworden Sehnsucht naar 't Zuiden met het smachtend: dahin op de lippen en de oude harpspeler wiens tragische geschiedenis aan 't eind van den roman ons wordt onthuld. Inderdaad, wat uiterlijke schoonheid aangaat is Wilhelm Meister's Lehrjahre het onovertroffen model van alle romans die, althans op Duitschen bodem, sinds verschenen zijn. Niemand die 't in realistische teekening Göthe afgewonnen heeft!

Maar is dat realisme, die liefde tot de werkelijkheid, vereenigbaar met de idealistische strekking der hedendaagsche romanliteratuur? Moet de geduldige waarneming en de nauwgezette studie der werkelijkheid er noodwendig onder lijden als de roman een idée mère, een motief, een strekking heeft, die zich bestendig op den achtergrond vertoont? M. a.w. wat hebben wij te denken van den Tendenz-roman? Gij betwist hem mogelijk 't recht van bestaan, 't zal u weinig baten. ‘Ich bin nun einmal da’ roept hij u toe en eer gij 't weet heeft hij den weg gevonden tot uwe studeerkamer of uw boudoir, tot uw salon of woonvertrek. De groote vragen die aller hoofd en hart vervullen kunt gij niet weren van 't gebied der romanliteratuur. d'Israeli legt in zijn Lothair u de godsdienst-quaestie voor, Spielhagen houdt u met de sociale vragen bezig; Auerbach predikt u zijn Spinozistische levensbeschouwing; Bosboom-Toussaint verkondigt u haar streng rechtzinnig Christendom, Hilda stelt het atheïsme aan de orde, of Jozua Davids doet u droomen van 't maatschappelijk probleem. Gij moet dus aan den Tendenz-roman gelooven, 't zij gij wilt of niet. 't Is voor u te hopen dat gij 't gevoelen van den schilder Reinhard niet onbepaald zijt toegedaan, wien Auerbach in zijne Frau Professorin laat zeggen: ‘blijf me met uw Tendenz van 't lijf; de menschen hebben den duivel de wereld uitgejaagd, maar den staart hebben ze hem uitgetrokken en die heet Tendenz,’ want dan is 't voor u niet uit te houden tegenwoordig.

Op 't gevaar af van een aesthetische ketterij te begaan, welk gevaar ik trouwens deel met Kreyszig, in zijn uitstekende ‘Voorlezingen over den Duitschen roman van den tegenwoordigen tijd’ waag ik 't dien tot op zekere hoogte te verdedigen. Ja, de strekking is de staart van den duivel als zij achter 't kunstwerk aansleept en niet daarin opgenomen, daarmee vereenzelvigd is. Maar ik bid u, is niet iedere romanschrijver van eenige beteekenis in zeker opzicht philosoof, vertoonen zich niet de beelden die hij schept in 't eigenaardig licht van zijne levensopvatting? Beziet hij niet den kring waarin hij zich beweegt door den bril zijner overtuiging? De psychologische roman

vooral, die zulk een belangrijke rol speelt op 't gebied der hedendaagsche literatuur, is hij denkbaar zonder dat des schrijvers opvatting van het zieleleven, zijn godsdienstige overtuiging, zijn mindere of meerdere waardeering van de zedelijke wereldorde zich in zijn geschrift weerkaatst? En is niet een Tendenz-stuk dan alleen, maar dan ook zeker te wraken, als ter wille van het doel dat de kunstenaar zich heeft gesteld, de feiten verwrongen, de karakters verminkt en de wetten der zielkunde geschonden worden? Wordt daarentegen de auteur gedragen door den stroom van ideën waarin hij zich bevindt, gehoorzaamt hij aan den onweerstaanbaren aandrang eener innige overtuiging, spreekt hij omdat hij gelooft, tracht hij den strijd die in of buiten hem gevoerd wordt in den hoogsten kunstvorm weer te geven, dan is hij kunstenaar maar profeet tevens, dan wordt de verzoening tusschen idealisme en realisme in zijn werk aanschouwd.

De twee Tendenz-romans aan 't hoofd dezer studie genoemd beantwoorden, dunkt me, tamelijk wel aan die vereischten. Een zekere bekendheid met beide mag bij de lezers van *de Tijdspiegel* worden ondersteld. Beide toch hebben sensatie verwekt en werden druk besproken in allerlei kringen. De eerste beleefde zeven uitgaven; van de laatste verscheen een tweede editie tot verminderden prijs. Over beide loopen de oordeelvellingen hemelsbreed uiteen. Beide raken den wortel der innigste levensovertuiging. Beide zijn kunstwerken van den eersten rang en weerleggen feitelijk, zoo 't nog noodig ware de dronkemansbewering, die Alexandre Dumas fils zich veroorloofde, toen hij, zich beklagende over 't ellendig lot dat de letterkundigen in Frankrijk te verduren hadden - à propos van 't rechtvaardig vonnis over zijn Princesse Georges geveld - beweerde dat ook andere landen hun letterkundigen wellicht op dezelfde wijze zouden behandelen, zoo zij letterkundigen bezaten. ‘Maar zij hebben er geen. Op Frankrijk rust de plicht de geheele wereld van letterkunde te voorzien.’ Geen wonder dat men, ontmoedigd door een zoo wanhopige taak en gedoemd tot een onuitputtelijke productiviteit, daalt tot het lage peil der brood- en prulschrijverij waarop we Dumas, den leeraar der menschheid, op 't oogenblik aantreffen! Wij willen nog een 14 dagen wachten met de opheffing der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten tot het oordeel van Dumas zich nader heeft bevestigd en intusschen ons tevreden stellen met de producten van een paar auteurs, die de vermetelheid hebben om te bestaan, hoewel niet ontsproten aan ‘la grande nation.’

Is de overeenkomst groot die we tusschen beide werken aantreffen, niet minder groot zal 't verschil ons blijken. Hier een Spinozistische, daar een Calvinistische roman. Hier een boek waaruit ons de bedwelmende geur der bespiegelende wijsbegeerte tegenkomt, daar een roman waardoor een min of meer bedompte kerklucht speelt en die u herinnert aan de strenge lijnen, de Puriteinsche vormen en den helaas,

niet overal weggestorven preektoon van 't Protestantsche bedehuis. Maar is er vergelijking mogelijk bij zoo hemelsbreed verschil? Stel u gerust, waarde lezer, ik zal niet tot u komen met de naïve vraag, welke dier beide romans vindt ge mooier?

Op de ijdele vraag wie grooter auteur is Auerbach of Bosboom-Toussaint, weet ik geen beter antwoord dan 't geen Göthe niet zonder een kolossaal zelfgevoel gaf, met het oog op dezelfde quaestie ten opzichte van hem en Schiller: ‘laat ze blij zijn dat er een paar kerels zijn waarover ze kunnen strijden.’

Doch, dergelijke onnutte vragen daargelaten, zal 't ons vrij staan met onpartijdige waardeering van beider standpunt, te onderzoeken in hoever de levensbeschouwing, die aan beider romans ten grondslag ligt, ons kan bevredigen. Waar wij de schepselen van beider vernuft zich zien bewegen, hier op den bodem van het Spinozisme, daar op den bodem van het Calvinisme, daar hebben wij recht om te vragen: zijn die menschen natuurlijk en gezond? In de diepste diepten der gemoedswereld zien wij ze beide afdalen: de Duitsche wijsgeer en de Hollandsche predikster. Wij vragen: is 't van hun standpunt mogelijk gebleken de wetten van het zieleleven te ontvouwen? In hoever hebben beide bij 't opwerpen en beantwoorden der hoogste levensvragen voldaan aan den onverbiddelijken eisch der kunst? Niet - 't zij verre - in de zware rol van rechter over deze rijk begaafde geesten, een rol waartoe kracht en moed reeds van den aanvang af me zouden ontzinken, noch in die van advocaat die een partijdig pleidooi tegen beider levensopvatting houdt, waartoe ik niet den minsten lust gevoel, maar in de nederige hoedanigheid van den gids die u wenscht rond te leiden door de scheppingen van beider phantasie, met aanwijzing van de lichte en donkere partijen, aanvaard ik mijne taak.

I.

Ik behoor niet tot degenen die met Henri Taine wanen een auteur volkomen te kunnen verklaren uit het ras waaruit hij sproot, de omgeving waarin hij zich bewoog en het oogenblik zijner optreding, die meenen alles te hebben gezegd als zij hebben aangetoond uit welk ouderenpaar de schrijver voortkwam en welke lucht hij ingeademd heeft, welke gewoonten hij had en welke groenten hij at. Waar dit alles ontleed is en verklaard, blijft het onoplosbaar mysterie der individualiteit nog over dat niet onder 't bereik valt van den geestelijken anatoom. Toch oefenen die factoren een grooten invloed, die zich ook in Auerbach's ontwikkeling duidelijk aan laat wijzen. Het Semietiesch ras waarvan hij een zoon is, het Schwarzwald waarvan hij de geuren inademde en de studie van Spinoza waaraan hij zijn beste krachten wijdde, hebben hem voor een goed deel gemaakt tot 't geen hij is.

Berthold Auerbach is van Joodsche afkomst. Niet te vergeefs was hij in zijn jeugd voor de studie der Joodsche theologie bestemd; maar

't schoolonderwijs dat hij eerst te Heckingen en Karlsruhe en later op 't gymnasium te Stuttgart ontving, zoowel als de philosophische vorming die hij aan de academiën van Tubingen, Munchen en Heidelberg genoot, breidden zijn horizon dermate uit dat 't hem onmogelijk was zich in zoo engen kring te blijven bewegen. Ontgroeide hij zoo al ras aan 't Jodendom, toch heeft hij zijne afkomst nooit verloochend. Integendeel, 't was hem niet genoeg met zijn verleden te breken, hij was niet tevreden eer hij 't had verklaard en gewaardeerd. Wat er waars en dichterlijks is in de inzettingen van den Talmud, in de overleveringen der Rabbijnen, in de ceremoniën der Synagoge, in de mysteriën zelfs der Kabbalistiek heeft hij met verwonderlijken tact in 't licht gesteld. Is 't wonder dat hij zich aangetrokken voelde tot den man die, evenals hij zelf aan den bodem van 't Jodendom ontsproten, tot de hoogste sferen van 't wijsgeerig denken zich verheven had? Is 't wonder dat Spinoza hem de stof leverde tot zijn eersten, eenigszins uitgebreiden roman? Hoe heeft deze groote geest, zoo vroeg hij zich af, zich losgewrongen uit de boeien der Synagoge, wat heeft hij uiterlijk en innerlijk doorleefd eer hij zich verhief tot de ijzingwekkende hoogte van zijn wijsgeerige bespiegeling en wat is er in zijn abstracte formules en ijskoude definities dat spreekt uit en tot het hart?

'k Zal niet beweren dat Auerbach volkomen geslaagd is in de beantwoording dier moeilijke vragen; bij begon zooals 't menigen debutant gaat, met een reuzentaak, te zwaar voor zijn jeugdige kracht, zijn eerste proeve is mislukt. Niets natuurlijker dan dit. Of kent ge hooger eisch dien een wijsgeer-kunstenaar zich zelven kan stellen dan een groot man, een philosoof of poëet te doen opgroeien in zijn tijd en kring, zijn ontwikkeling aanschouwelijk voor te stellen met al de hulpmiddelen die wijsbegeerte en geschiedenis, verbeelding en zielkunde bieden en het dor geraamte van zijn stelsel met vleesch en spieren te bekleeden, zoodat we den harteklop en den polsslag van den levenden mensch daarin wedervinden? Is 't reeds genoeg iets groots te willen, dan heeft Auerbach iets groots gedaan al was het doen niet aan het willen evenredig. Mislukt toch is zijn poging om het metaphysisch stelsel van den wijsgeer aanschouwelijk te maken en om door 't eenzaam leven van den brillenslijper de gouden draad der liefde te weven.

In zijn poëtische schildering daarentegen van de Joodsche zeden en gebruiken die zijne piëteit jegens het voorvaderlijk geloof verraden, is hij volkomen geslaagd. Hoe 't zij, deze roman vormde het programma van zijn leven en gaf, nevens een vertaling van Spinoza's werken die weldra volgde, een bepaalde richting aan de loopbaan des auteurs. Sinds treffen wij in Auerbach twee menschen aan die evenwel niet, zooals de twee zielen waarvan Faust gewaagt, zich van elkaar scheiden maar zich gedurig nauwer saam vereenen en elkaar soms wonderlijke parten spelen. De een is de populaire dichter der Dorpsvertellingen, de ander de diepzinnige, mijmerende wijsgeer.

Wie kent de Dorfgeschichten niet? Wie heeft zich niet wel eens verkwikt aan den frisschen geur van dennennaalden en eikenloof, van mos en varen die daaruit opstijgt, wie doolde niet wel eens aan 's dichters hand door 't donker, statig bosch of trad met hem een dier eenvoudige hutten van 't Schwarzwalder landvolk in, om zich te verdiepen in dat frissche natuurleven en te luisteren naar die naive taal? Denk aan verhalen als ‘Der Tolpatsch’, ‘Ivo’, ‘Die Frau Professorinn vooral, door Mevrouw Birch-Pfeiffer verhaspeld tot het drama ‘Dorf und Stadt’ waarmee alleen 't bekoorlijk spel van Friederike Goszmann u verzoenen kon. Welk een realistische schildering van die plompe, vierkante boeren en boerinnen, onder wier roode vesten en jakken trouwe, eerlijke harten kloppen en wier gemoedelijke zin zich in de ruwste vormen uit. Jammer maar dat de tegenstelling tusschen dorp en stad, die door al de schilderijen van Auerbach heenspeelt hem soms verleidt tot een dweperij met den natuurstaat die ons aan Rousseau herinnert en 't ons verklaarbaar maakt dat zijn landgenooten wel eens meesmuilend spreken van ‘den Auerbach, mit seinen idealisirten Bauern.’ En wat nog erger is, de Spinozist kijkt zelfs in deze dorpsvertellingen nu en dan eens om den hoek. Of wat dunkt u van Barfüssele, het arme ganzenhoedstertje op bloote voeten dat op een goeden avond uit haar dakvenstertje turend naar de sterren zich verdiept in wijsgeerige mijmeringen die aldus beschreven worden: ‘Das war ein Schauen und Sinnen, so schrankenlos, so wortlos, so nichtswollend und doch Alles umfassend, eine Minute gestorben sein und leben im All, in der Ewigkeit.’ Ik weet niet of gij zulk een wijsgeerig boerenmeisje wel eens ontmoet hebt, maar ik voor mij ken hare weerga niet. Misschien is het toe te schrijven aan de vereeniging van het Duitsche en het Fransche element in Erckmann-Chatrian, maar dit is zeker dat hun Elzasser typen 't van de Schwarzwalder boeren winnen in waarheid en natuurlijkheid.

Ik sprak daar van den Spinozist Auerbach. Houdt hij in de dorpsvertellingen zich niet dan met moeite schuil, in zijn beide romans ‘Dichter und Kaufmann’ en ‘Neues Leben’ schroomt hij niet zich te vertoonen maar vooral in ‘Auf der Höhe’ treedt hij onbewimpeld op den voorgrond. Ziehier zonder twijfel den roman die 't meest als de type van Auerbachs werken genoemd mag worden en geroemd, waarin de licht- en schaduwzijden van zijn veelzijdig talent zich 't duidelijkst vertoonen. Laat mij 't beloop van het verhaal even in herinnering brengen.

Een koningin in Zuid-Duitschland, die haar vorstelijken spruit natuurlijk niet aan eigen borst mag voeden, heeft een min noodig. Onmiddellijk spoort de hofarts een flinke boerin uit het gebergte op en straks wandelt Walpurga Andermatten met een blik vol onbegrensde verbazing over de mollige tapijten en door de schitterende zalen van het koninklijk paleis. Op vermakelijke wijs treedt zij tot groote erger-

nis van de oppergrootmeesteres en den ganschen hofdamesstoet in hare onnoozelheid de heilige etiquette met voeten. ‘Loop rond’ zegt ze b.v. tot de koningin als deze haar bij de eerste ontmoeting vraagt of hare moeder wel met liefde voor haar eigen kind zou zorgen, als wou ze zeggen: ‘dat spreekt toch wel van zelf!’ Desniettemin weet ze zich al spoedig te wennen aan de zachte kussens en het smakelijk eten; al haar moederlijke liefde brengt zij over op haar prins; 't vertrouwen van de koningin heeft zij in korten tijd gewonnen en niet minder dat van de eerste hofdame Irma, de gravin von Wildenort. Deze is de bijzondere lieveling van de koningin en - van den koning. Als de laatste haar aantreft bij de wieg van zijn kind, fluistert hij haar toe: ‘'t Is waarheid, aan de wieg van het kind staat een engel’ en legt al pratend zijne hand vertrouwelijk op de hare. Dat is Walpurga niet ontgaan. Den volgenden dag zegt ze tot Irma: ‘Kijk, als ik iets onnoozels zeg, neemt ge 't me immers niet kwalijk; niet waar, dat doe je niet?’

‘Wat heb je dan,’ zegt Irma: ‘spreek vrij uit.’

En na eenige aarzeling antwoordt Walpurga: ‘'k Zou zoo graag gelooven dat ik ongelijk heb, maar 't is beter dat ik 't zeker weet. Nou dat heeft me niet aangestaan, zooals de koning je gisteren aanzag en jij hem, en hij heeft op 't wiegekleed zijn hand op de uwe geleid en hij is man en vader. Je bent een jong meisje en dan weet men zoo niet wat dat is, als een man iemand zoo aanziet; maar ik ben een getrouwde vrouw en kan je waarschuwen en dat mag en moet ik doen. Je hebt gezegd dat we goede vrienden zouden zijn, nu komt het dadelijk op de proef.’

Irma wil natuurlijk van die verdenking hoegenaamd niets weten en legt de domme boerin 't zwijgen op, maaar Walpurga heeft goed gezien. De noodlottige passie die beide tot elkaar trekt wint dagelijks in kracht en beide geven zich er aan over met onbewaakte zinnen; Irma met des te blinder vertrouwen naarmate 't gemis van iemand die haar sympathie heeft haar steeds meer onbevredigd laat. De koningin, wier argeloosheid aan 't onnoozele grenst voedt langen tijd geen zweem van achterdocht en vervreemdt den koning van zich door haar sentimentaliteit.

Daar ontvangt Irma een brief van haren vader met het dringend verzoek dat ze, na een afwezigheid van achttien maanden, hem kome bezoeken. In den roes van 't hofleven had Irma bijna vergeten dat ze nog een vader had, gretig grijpt ze de gelegenheid aan om zich voor een wijle aan die bedwelming te ontrukken; ze krijgt veertien dagen verlof en snelt naar haar vader, den ouden graaf Eberhard die in olympische rust op zijn eenzaam landgoed woont. Met koortsachtige haast vliegt ze huiswaarts; in den nacht komt ze aan op 't vaderlijk slot en legt zich, van de reis vermoeid onmiddellijk te slapen. In den vroegen morgen treedt haar vader binnen in haar slaapvertrek en schuift het

groen damasten gordijn zachtjes van voor 't venster weg zoodat er een breede lichtstraal valt op zijn slapende dochter. ‘Wat was Irma schoon om aan te zien! 't Hoofd omkranst van de lange, losgemaakte haren waar 't goud doorheen schemert, 't voorhoofd hoog gewelfd, met de fijne als moedwillig omgebogen neus, den mond met zijn boogvormig gesneden bovenlip, de ronde kin, de volle wangen perzikrood gekleurd, over heel 't gelaat een stillen vrede. De fijne, smalle, witte handen saamgevouwen op de borst.’ Eberhard neemt een stoel en zet zich aan 't bed van zijne dochter die op eens wakker wordt met den uitroep: ‘Mijn vader!’ en haar blanke armen om zijn hals slaande er bij voegt: ‘thuis! o, hoe goed, hoe goed!’

Och, of ze maar thuis gebleven was de ongelukkige! Maar de verloftijd meer dan eens verlengd, spoedt ten einde. Haar vader die soms met bezorgdheid opmerkt dat het hofleven zijn kind geen goed gedaan heeft laat nochtans de beslissing of zij weer zal keeren, aan haar zelve over. En Irma? O, ze zou zich soms met geweld aan de gevaarlijke bekoring willen ontrukken; de gedachte komt bij haar op om de eenzaamheid van haar ouden vader te deelen, maar ze ontvangt een eigenhandig schrijven van de koningin en van den koning die om 't zeerst op haar terugkomst aandringen, ze is onmisbaar aan het hof, ze zou niet weten wat haar zou weerhouden.... Irma keert terug.

Nu neemt de passie beiderzijds toe als een lawine die naar beneden tuimelt met vernielend geweld. De verhouding tusschen den koning en Irma wordt steeds inniger, trekt de algemeene aandacht, wekt eindelijk ook den argwaan van de koningin. Irma speelt telkens het lied op de lippen dat de goede Walpurga uit zoo volle borst kon zingen:

Wir beide sind verbunden
Und fest geknüpfet ein
Glückselig sind die Stunden
Wenn wir beisammen sein.
Mein Herz trägt eine Ketten
Die Du mir angelegt
Und ich wollt' das Leben wetten
Das keiner schwerer trägt.

Intusschen is graaf Eberhard, als republikein en vrijdenker, door de liberalen van zijn kiesdistrict candidaat gesteld voor de volksvertegenwoordiging. De ‘zwarten’ werken hem op allerlei wijzen tegen en verspreiden 't gerucht der verstandhouding van zijn dochter met den koning; dat gerucht wordt in anonyme brieven tot den vader zelven gebracht en deze valt, door een aanval van beroerte getroffen, bewusteloos neer. Aanstonds wordt Irma ontboden met haren broeder Bruno, een nietsbeduidenden, liederlijken hoveling die reeds lang de gunst van zijnen vader had verbeurd. De oude graaf ontwaakt voor een oogenblik uit zijn bewusteloozen toestand, ziet zijne dochter voor

zich, schrijft, van spraakvermogen beroofd, met half verstijfde hand zijn vloek haar op 't voorhoofd en - sterft.

Irma trekt zich wanhopig in de eenzaamheid terug, doolt buiten zich zelve van wroeging en smart in de bosschen rond en is op 't punt van zich te verdrinken, als zij door Walpurga wordt gevonden. Deze toch is reeds vóór eenigen tijd, toen haar taak aan 't hof volbracht was, teruggekeerd naar haar eenvoudige hut in 't gebergte. Voor een handvol gouds, bij 't spel gewonnen, die Irma haar bij 't heengaan schonk heeft haar Hansei een eigen boerderij gekocht. Op weg daarheen treffen ze Irma aan, voeren haar met zich en ruimen haar in de boerenwoning een kamer in. Door de wereld dood gewaand komt Irma daar, als boerin verkleed, langzamerhand tot zich zelve. Niet door te sterven maar door te leven wil zij vrije boete doen. Door kunstvoorwerpen uit hout te snijden voorziet zij in haar onderhoud. Günther, 's konings lijfarts heeft haar reeds aan 't hof ingewijd in de geheimenissen van Spinoza's leer. In diens wijsgeerige levensbeschouwing zoekt zij rust en troost. Zij tracht mee te leven met de natuur, zij verdiept zich in het Al-zijn, zij zoekt zich tot een wijsgeerige resignatie te verheffen en vertrouwt al hare in- en uitvallen, al haar phantasiën en luimen toe aan een dagboek 't welk ons de schrijver onder den titel: ‘Het eenzame kind van de wereld’ meedeelt. Als 't voorjaar in 't land is onderneemt zij met een ouden oom van Walpurga, 't zoogenaamde ‘pekmannetje’ een bedevaart naar de hofstad, zij wil afscheid nemen van de wereld. Voor elk onkenbaar ziet zij ze nog eens terug, al de tooneelen van haar schitterend en schuldig verleden. Daarop gaat zij zich voor goed begraven in de diepste eenzaamheid. Den zomer zal ze doorbrengen in een berghut op een hoogen Alpentop Droomend en mijmerend zit ze dag aan dag te staren naar de opgaande zon die de bergtoppen hult in purper en goud en als de avondzon haar roode tinten spreidt vindt zij haar even droomend en mijmerend weer. Te midden van de strengste onthouding schemert haar verheerlijkte geest meer en meer door 't kwijnend lichaam henen. Als zij eindelijk den adem uitblaast verzoenen de koning en de koningin die aan den voet van 't gebergte vertoefden in de geboorteplaats van Günther, waarheen deze zich na zijn ontslag teruggetrokken had, zich met elkander bij haar graf.

Ziedaar 't geraamte van den heerlijken roman. Wie hem gelezen heeft, is mij in gedachten al vooruit geloopen. Allerlei heerlijke tooneelen, schoone gedachten, stoute grepen die ik niet ofnauwlijks kon aanstippen, staan u thans weer voor den geest. Maar als gij aan die bekoorlijke details u hebt te goed gedaan, als de warme en ware natuurschildering hier vooral u heeft verkwikt, als Walpurga's innige huwelijkstrouw die tegenover 's konings ontrouw zoo heerlijk uitkomt u heeft bekoord, als gij in de Nemesis die den koning en Irma beide vervolgt de majesteit der zedewet hebt geëerbiedigd, dan

vraagt ge toch ten slotte: wat heeft de schrijver eigenlijk gewild? Wat is de leidende idee, het bezielende beginsel van zijn werk? Welnu, 't antwoord is niet ver te zoeken. Auerbach heeft Spinoza's leer van de natuurnoodwendigheid, onder wier macht wij zijn ge teld en waarmee wij ons in vrijheid te vereenigen hebben in verband willen brengen met de raadselen, de nooden, de zonden van de menschenwereld. ‘De majesteit der zedewet heeft hij’ - zoo oordeelt Kreyszig, ‘willen voorstellen als vereenigbaar met de onbeperktste vrijheid van gedachte; m.a.w. in een wereldbeschouwing, die van den troost van 't geloof aan een persoonlijken God te eenenmale afziet, heeft hij die waarborgen van recht en zedelijkheid willen aanwijzen, welke de positieve, historische autoriteits-godsdienst als zijn uitsluitend bezit pleegt te beschouwen.’

Irma, de heldin van den roman is, volgens Saint René Taillandier, den geestigen Franschen criticus, de Magdalena van het Spinozisme. Kan zij de vergelijking met de christelijke Magdalena doorstaan? Is haar boete natuurlijk en gezond? Wischt haar berouw haar zondig verleden uit? Gaat er zedelijke kracht uit van haar bergtop-mijmeringen? En zijn de predikers en bekeerlingen van 't Spinozisme die rondom haar zich bewegen menschen van vleesel en bloed, menschen eenvoudig en gewoon, maar zoo gewoon als wij ons zelve zouden wenschen? Laat ons zien.

Zie hier den koninklijken lijfarts Günther. Al wat Irma van Spinoza weet, heeft ze aan hem te danken; 't is dus billijk dat wij, alvorens ons tot de leerlinge te wenden, tot den meester gaan. Van meet af aan doet zich deze als een ‘vrijdenker’ kennen. Terwijl op een Zondag morgen 't gansche hof zich in de kerk bevindt zit de statige man, zorgvuldig gekleed, met een das even wit als zijn hoofdhaar onder de boomen van 't vorstelijke park in Horatius te lezen of neen, met Horatius in de hand. ‘Het oud-vaderlijke woord, “zoo schrijft Irma die hem vurig bewondert aan haar vriendin,” 't oud-vaderlijke woord: wijs is op hem van toepassing. Hij houdt niet van 't geestige, want hij is wijs.’ Waarom de eene eigenschap de andere uitsluit, dat laten wij voor Irma's verantwoording maar dit is zeker dat Günther wijs is, ontzaglijk wijs. Men zou zelfs kunnen beweren dat zijn wijsheid in pedanterie ontaardt als we hem b.v. tot de koningin hooren zeggen, waar deze, diep geschokt door 's konings ontrouw, 't hart voor hem uitstort: ‘Ik zie, uwe Majesteit bevlijtigt zich op nauwkeurigheid in hare uitdrukkingen. Gij weet, ik beoordeel iemand gaarne naar de samenstelling zijner volzinnen.’

't Is dan ook in onberispelijke volzinnen dat Günther de koningin endoctrineert. Als de diep verslagen vrouw hem toeroept: ‘help mij! onthef mij van mijn vreeselijke gedachten! Zeg mij: zou 't niet beter zijn geweest in deugd, in geloof aan de menschen grooter, edeler, sterker te worden?’ dan antwoordt de wijze man: ‘De kinderlijke

eenvoud van 't hart is een geluk maar de heldere kennis een verdienste en naar ik geloof een noodzakelijk en duurzaam geluk. Ons leven is niets als harde noodzakelijkheid. Duik onder, zoo heet het, laat het op u neerhagelen en sta vast! De zon keert weer. Wij staan in den toovercirkel van onze eigen kleine en van de alomvattende natuur. Nu, in de eerste verslagenheid der smart wordt uwe Majesteit nog geschraagd door de algemeene natuurkracht die u ondersteunt. De algemeene natuurkracht zet het leven voort, tot het zich weder in vrije werkzaamheid ontwikkelt.'

'Ik dank u', zei de koningin; 'ik dank u', herhaalde ze en sloot haar oogen. Daar deed ze wel aan, dunkt u niet? Ze mocht anders eens duizelig geworden zijn. Mij althans begint het te duizelen op deze hoogte van wijsgeerige bespiegeling. De lijfarts heeft het toppunt van zelfgenoegzaamheid bereikt, zoo zelfs dat hij er zijn vriend Eberhard, wien 't anders ook niet aan zelfstandigheid ontbrak, een verwijt van maakt dat deze in een van zijn laatste, heldere oogenblikken verzocht had dat hem eenige wijsgeerige gedachten zouden worden voorgelezen die hij vroeger opgeschreven had, zoo had hij, zei Günther, 't hoogste punt niet bereikt waarnaar hij zoo verstandig gestreefd had; want hij had nog in zijn laatste uur naar een steun buiten hem gegrepen en moest zich 't verkregene van nieuws inprenten. 't Is toch wat veel gevergd dat den philosoof, die half bewusteloos op zijn sterfbed ligt, geen enkele paragraaf, geen enkel corollarium uit het systeem ontglipt mag zijn!

Inderdaad, mevrouw Bosboom Toussaint is niet de eerste geweest die een wonderdokter heeft geschilderd; de lijfarts Günther is een wonderdokter in optima forma. Gij zijt een wonderdoener! roept de koningin zelve in verrukking uit als zij in ongeloofelijk korten tijd door hem tot den hoogsten trap van kennis is gebracht. En dat niet zonder reden. Want de bekeeringen tot het Spinozisme die Günther tot stand brengt grenzen aan het wonderbare. De koningin, een zwakke, weekhartige vrouw, die met Walpurga het natuurkind ziekelijk dweepte, wordt onder zijn behandeling een philosoof, zooals er zelfs thans onder de meest geëmancipeerde dames weinige te vinden zijn. De koning wiens ontwikkeling zoo gelijkvloersch was dat Irma's liefde voor hem zich niet anders laat verklaren dan uit zijn kloeke houding, zijn mannelijke gestalte, zijn bedrevenheid op de jacht en zijn reactionnaire politiek, loopt als hij Günthers school verlaat straks met zijne vrouw op even hooge stelten als de lijfarts zelf; de voeten van dit drietal raken niet langer de aarde, zij hebben het toppunt van resignatie onder de natuurnoodwendigheid bereikt.

En nu Irma zelve? Zij behoort als men eens van Auerbachs premissen uitgaat, tot de heerlijkste scheppingen van zijn geest. Waarlijk, mevrouw Bosboom Toussaint kan van Auerbach leeren hoe men een diepen indruk kan geven en ontvangen ook van de uiterlijke schoon-

heid eener vrouw, zonder dat de inventaris van haar garderobe gelicht of haar toilet haarfijn beschreven wordt. Want Irma boeit ons van 't begin tot het einde; alleen in haar dagboek, hoe rijk overigens aan schoone gedachten, openbaart zich hier en daar een zekere matheid. Ook is haar ontwikkeling veel natuurlijker dan die van den koning en de koningin. Reeds aanstonds leert gij haar kennen als een aristocratischen geest, als een wijsgeerige natuur, zoodat het u niet verwondert dat zij, ook in overdrachtelijken zin, in de hoogste berglucht der gedachtenwereld ademt. Maar een andere vraag is deze: is Irma bij al haar schoonheid en talent, bij den rijkdom van haar kennis en gaven, een zedelijke figuur? Zijt gij met haar verzoend als zij, den stralenkrans eener heilige om de slapen, den adem uitgeblazen heeft? Ik voor mij antwoord zeer beslist en stellig: neen! Of blijft niet Irma in haar boete even egoistisch als zij te voren is geweest? Als zij vol van haar eigene gedachten haar dienst als hofdame te vervullen heeft en de koningin te woord moet staan spreekt ze in zich zelve: ‘wat doe ik hier? Praten, deelnemen, altijd maar deelnemen, en elk is een geheel voor zich en heeft eene wereld voor zich, en ik zal altijd maar deelnemen? Aalmoezen genieten? Daar van de vriendschap, hier van de genade? Ik ben een geheel in mij zelve, of ik ben niets.’ Welnu, diezelfde toon wordt aangeslagen in haar dagboek. Vroeger was 't het egoïsme van 't genot, nu het egoïsme van de boete. ‘Ik kan nu vrij ontberen en ontbeer nauwelijks meer. O welk een inbeelding, als wij gelooven dat anderen ons noodig hebben. Ik behoef ook niemand anders meer.’ ‘Nu versta ik,’ zoo heet het elders, ‘'t opschrift in de bibliotheek van mijn vader: als ik alleen ben, ben ik 't minst alleen. Ja in 't alleen zijn kan men zich 't best en reinst verzinken in het alzijn. Ik heb geleefd en erkend. Ik kan sterven.’ Bevredigt u dit philosophisch ascetisme? Trekt ze u aan, deze Spinozistische non? Keeren niet al de bezwaren die tegen het kerkelijk ascetisme zoo menigmaal en zoo rechtmatig zijn geopperd, hier in dezelfde mate weer? Maar wat doet ze dan toch eigenlijk, deze eenzame, om haar verleden zooveel mogelijk uit te wisschen, om zich met het leven te verzoenen? Hoe toont zij dat ze 't ernstig meent met 's levens taak? Zij snijdt kunstige voorwerpen uit hout dat Hansei haar levert en brengt het daarin tot een aanmerkelijke hoogte. Nu goed, een aardige bezigheid in verloren oogenblikken, maar verder? Wat beschouwt zij als haar taak en haar bestemming? Verder, ja verder niets! Ze schrijft haar dagboek en daarin gedachten als deze: ‘niets doen, alleen te bestaan het ware 't schoonste en verhevenste, dat is nu eenmaal onmogelijk in 't leven, maar anders de schoone mensch is hij die ledig gaat, zich zelven kweekt en verpleegt, zich ontwikkelt, zoo leven de goden en de mensch is de God der schepping.’ Dat ideaal van 't goddelijk niets doen wordt meer en meer door haar bereikt. Een enkele maal komt de mensch nog boven en

schrijft b.v.: ‘Om met mij zelve in 't reine te komen is dit leven goed voor mij, maar ik wenschte iets voor anderen te doen, te werken. Waar? wat?’ Die vragen blijven onbeantwoord, trouwens ze zijn niet ernstig gemeend. Want als Walpurga haar vraagt waarom ze niet in de wereld terugkeert om ook maar één mensch gelukkig te maken, om goed te doen aan de kinderen en armen in het dorp, dan heet het dat zij niet tot milddadigheid georganiseerd is. Zij is geen barmhartige zuster. Zij kan geen zieken bezoeken, die zij niet kent noch liefheeft. Daarbij de boerenwoningen staan haar tegen; die bedompte lucht in de verblijven van den eenvoud. Zij is geen weldadige fée en zoo al verder. En met vernieuwd welgevallen zinkt Irma terug in haar rustige rust. De roes van een mystisch pantheïsme bedwelmt haar ten laatste geheel. Op dit standpunt geen hooger zaligheid dan eindelijk in 't Nirvana der Buddhisten op te gaan, in 't groote Al te worden opgelost.

Ik bid u, doet het u niet ontzenuwend aan, dit ziekelijk gemijmer? Verlaagt het niet het berouw tot een onvruchtbare gevoelsaandoening? Is het niet verlammend voor de zedelijke kracht? Irma, Irma, wat gaf u recht om in den aanhef van uw dagboek deze woorden neer te schrijven: ‘Waarom heeft niet één godsdienst vóór alle andere 't gebod: gij zult arbeiden?’ Stelt uw wijsbegeerte dat gebod dan boven aan en zoo ja, hoe durft gij 't schenden. Ik meende dat er een godsdienststichter was die b.v. in dezen trant gesproken had: ‘Ik moet werken de werken van Hem die mij gezonden heeft zoolang het dag is, eer de nacht komt waarin niemand werken kan. Mijn vader werkt tot nu toe en ik werk ook.’ Ik meende dat het werk der liefde, 't spijzigen der hongerigen, 't kleeden van naakten in zijn oog de eerste eisch en 't hoofdgebod van allen waren godsdienst was.

O, 'k heb met Irma vertoefd op de hoogte, 'k heb haar dagboek gelezen en herlezen en mij in haar boete ingedacht, maar de type der christelijke Magdalena is door haar niet verdrongen noch verduisterd in mijn oog. Vraagt gij waarom ik haar onsterfelijk acht? Omdat zij door een daad van onbepaalde toewijding, van zelfverzakende liefde haar verleden uitwischt. Haar wordt veel vergeven omdat zij veel heeft liefgehad. De boete dezer Magdalena opent haar een nieuw leven, verzoent haar met de wereld, leert haar zich aan anderen te wijden. Irma's egoistische boete doet haar hunkeren naar den dood. In arbeid zoekt de eerste, in bespiegeling de laatste haar troost. Ga henen in de wereld en zondig niet meer, zoo heet het tot de eerste. Sluit u af van de wereld en ga op in 't Alzijn, is het evangelie van de laatste.

Maar zelfs een philosophische Magdalena kan 't op den duur niet uithouden in die yle berglucht der zelfgenoegzame bespiegeling; de behoeften der gewone menschen doen zich telkens gelden: ‘Ik dorst,’ zoo schrijft zij, ‘naar een bron buiten mij die mij drenkt, verlost; ik

smacht naar muziek, naar geloof, naar een bevrijdende wijding.' En dan weer: ''t beste op de wereld is gezond bloed, gestaalde spieren en sterke zenuwen. Wie er nog een rustig geweten bij had!'

Ja, wie er dat nog bij wil hebben, die moet meer doen dan zich neergeven onder de natuurnoodwendigheid, meer dan zich terugtrekken in zich zelven of droomend verzinken in de Godheid. Die moet het leven beschouwen en aanvaarden als een strijd, die moet treden uit zich zelven om in 't liefdeleven 't waar geluk te vinden en juist daardoor 't geloof in de eeuwige, almachtige liefde te kweeken in zijn hart.

Is hier de invloed van het Spinozisme op 't gemoed, op 't geloof en op de poëzie naar waarheid geteekend - en ik geloof dat de juistheid der schildering niets te wenschen overlaat, dan wensch ik met zijn predikers niet mee te gaan; Auerbach's levensbeschouwing stamt in rechte lijn van die van Göthe af. En 't is van deze laatste dat Julean Schmidt geheel uit mijn hart heeft gezegd: 'De resignatie die zich liefdevol aan 't heelal aansluit, heeft een schoonen en vromen klank, die ons met name in een vrouwelijk gemoed oneindig roert en aantrekt en waarbij we vergeten dat in den geest nog een andere kracht ligt als de overgave aan de natuur.'

Maar deze resignatie is inderdaad niet de hoogste levenswijsheid. Van zelf dringt zich de vraag aan ons op, waarom moet eigenlijk een gezond mensch met een helder hoofd en een krachtigen wil afstand doen? Waarom zou hij niet liever met een koen besluit dat, wat de geest hem aanwijst, zoeken te verwerven? Voor ongerijmde wenschen zal hem zijn beter inzicht bewaren, want naar de maan te grijpen, valt alleen 't kind in, dat nog geen begrip heeft van de ruimte. Bedenkelijk is 't vóór alle dingen, wanneer door 't grootst genie aan een geheel volk de resignatie als het laatste resultaat der wijsheid wordt verkondigd.

We hebben ons in deze deugd lang genoeg geoefend om te begrijpen dat het een valsche deugd is; een even zoo valsche als dat jongensachtige Titanisme van Faust, die naar de maan greep, hoewel hij geen kind meer was. Die philosophie was alleen een uitvloeisel van Göthe's individueele natuur, die al het tragische ontvluchtte en de smart voor een waan hield. Voor zijn persoon is 't Göthe gelukt wat hem kwelde in een gedicht van zich af te schudden en dan vrij voort te leven, als had hij geen verleden. Een hoogere poëzie is 't nochtans die ons leert het tragische te verdragen, den schok, den strijd, ja de vernieling niet te schuwen, om ons te doen gelden. De ware godsdienst leert ons niet overgave aan de natuur, maar strijd en smart, wijl 't leven niet een schitterend spel maar een ernstige bezigheid is, waarin geen echte daad en geen zonde verloren gaat; en hoezeer we er Göthe voor danken dat hij ons uit de piëtistische verkwijning, uit de lazarethlucht dier koortsachtige zelfkwelling gered en den helderen Griekschen hemel ons getoond heeft; deze schoone hemel der droomen-

wereld is toch niet de woonplaats onzer goden, en tegenover die zalige, onbewegelijke schimmen planten wij in gemeenschap met den christen het symbool van 't kruis d.i. van de strijdende kerk, die geen dichter zoo heerlijk heeft verkondigd als Shakspeare de Protestant.

Laat ons zien in hoe ver mevrouw Bosboom Toussaint nader komt aan 't ideaal eener zedelijke levensopvatting. Laat ons 't evangelie van den Delftschen wonderdokter naast dat van den koninklijken lijfarts stellen. Günther hebben wij gehoord; wat heeft Graswinckel ons te zeggen?

II.

Van den hoogen bergtop waarop wij in gedachten vertoefden dalen wij thans in de vlakte af, en wel in de allervlakste vlakte die gij u denken kunt. Wij begeven ons naar Delft. Even groot als het contrast is in het tooneel der handeling is ook 't verschil tusschen de beide auteurs die wij naast elkander plaatsen. Zweeft Auerbach met lichten voet over den grond, dien hij vaak ternauwernood schijnt aan te roeren, Bosboom Toussaint vervolgt haren weg met zwaren tred, zoodat soms de bodem dreunt onder hare schreden. Is de eerste een man met vrouwelijke teederheid en sentimenteele mijmerzucht, de laatste is een vrouw met mannelijke kracht en strijdlust. Betreedt de eerste gehuld in den philosophenmantel den katheder, de laatste zou, indien haar sekse 't gedoogde, er toe kunnen komen de toga aan te trekken en zich van den kansel te doen hooren. Geestig en juist heeft Busken Huet eens opgemerkt dat de beste algemeene titel dien men boven de vereenigde schriften van mevrouw Bosboom plaatsen kan is: ‘le génie du protestantisme.’ Hij toonde bij die gelegenheid aan hoe merkwaardig de overeenkomst is tusschen de schilderijen met het penseel van den heer Bosboom en de schilderijen met de pen van mevrouw. ‘In de eerste plaats en voor al 't andere is dit protestantsch kerkgebouw van binnen gezien, het is een bekende zaak dat de heer Bosboom de buitenzijde der bedehuizen schier stelselmatig onaangeroerd laat, door ouderdom eerwaardig. Haveloos is het woord niet tot kenschetsing van den staat waarin òf deze wanden òf deze gewelven verkeeren; nochtans mist men er dien toon van welgedaanheid die ook het oude kenmerkt wanneer het door het nieuwe in eere wordt gehouden. Stemmigheid en rustige stilte zijn voorts de eigenschappen die hier bij uitnemendheid de aandacht boeien. Daarbij ligt over 't geheel een tint van hoogen ernst. In dezen tempel een wereldsch concert uit te voeren zou naar heiligschennis kunnen zweemen. Het schijnt een natuurlijke wijkplaats voor bedroefden en bekommerden; en al begrijpt men licht dat de grooten der aarde er niet met opzet uit geweerd zullen worden, het is niettemin aan alles kennelijk dat het recht der vooraanzitting hier toekomt aan de kinderen des volks.’ Mag niet deze karakteristiek van Bosboom's kerken - aan den gemaniëreerden stijl

hebt gij Busken Huet herkend - voor een goed deel een juiste kenschetsing heeten van de romans van mevrouw? In geheel de reeks harer Leycester-romans en in zoo menige andere daarenboven geeft zij, welbeschouwd, eene apologie van haar rechtzinnig christendom. En dat met zooveel warmte en talent, met zooveel ernst en waardigheid dat de wijze van verdediging eerbied inboezemt ook aan hem die er zich niet door overwonnen voelt.

Geeft het thans levende geslacht - zoo vroeg ik me af toen ik den Wonderdokter had genoten - geeft het jonge Holland aan mevrouw Bosboom de eer die haar toekomt? Maakt het zich niet dikwijls van haar af met een beleefde, officieele buiging voor ‘Neerlands gevierde romancière’? Toont het een hart te hebben voor haar gaven en deugden? En ik kwam tot de conclusie dat daaraan veel ontbreekt. Men heeft tegenwoordig geen tijd - of liever geen geduld - voor haar breede en lange romans. Men is het genre van Walter Scott, zoo waardig door haar vertegenwoordigd, nu eenmaal ontwend. Men begeert een luchtige causerie, een onderhoudende novelle, een geestig betoog. Men heeft gehoord dat zij altijd lang van stof was en vreest dat dit met 't klimmen van de jaren er niet beter op geworden zal zijn. Men heeft ernstige bezwaren tegen den historischen roman, die immers noch vleesch noch visch is, die behoort tot een hybridisch genre, en zoo verder. Vraagt gij, of ik die bezwaren dan niet deel, ik antwoord dat ik er volstrekt niet ongevoelig voor ben. In vertrouwen wil ik u bekennen dat ik meer dan eene bladzij uit den Wonderdokter niet dan met groote moeite door gekomen ben, dat ik onder die lectuur niet altijd heb stil gezeten op mijn stoel, dat ik soms een diep-weemoedige verzuchting slaakte. Ten overvloede wensch ik u straks een paar proeven te geven van 't geen mijn ongeduld opwekte. Maar met en ondanks dat alles vind ik hier zulk een stoutheid van conceptie, zulk een forschheid van vleugelslag, zulk een diepte van menschenkennis dat ik gaarne wat geduld wil oefenen, waar zooveel te genieten valt. En wat den historischen roman betreft, daarvan is zooveel gezegd dat ik met weinig woorden kan volstaan. Beschouwt ge als typen dezer soort romans wier historisch karakter vooral hierin bestaat, dat gij tal van aanhalingsteekens vindt in den tekst en 't woord ‘historisch’ telkenmale in de noten, dan zeg ik met u: de hemel beware ons voor deze mixtuur! En 'k voeg er bij: 't ware te wenschen dat mevrouw Bosboom, vooral in hare vroegere romans, wat minder Bijlo's, Lacy's en In trouwe's over hare bladen had gestrooid en zich niet zoo kinderachtig had vermeid in 't oud-Hollandsch harer dialogen. Wordt hij daarentegen opgevat, zooals Kreyszig 't in zijn straks genoemde voorlezingen doet, als: een machtige handeling met belangrijke historische gestalten op den achtergrond van 't gedicht, op den voorgrond echter vrij gevondene, voor het doel van 't werk onvoorwaardelijk bruikbare karakters, historische trouw van kleur en costuum,

zonder jacht op anecdoten en den stijl van den man met het stokje, onthouding van 't effect der antiquiteitenverzameling bij scherpe accentueering van het blijvend nationale en menschelijke in de gestalten van den voortijd - dan zie ik niet wat gegrond bezwaar 't historisch of kunstenaarsgeweten daartegen in kan brengen. Doch ter zake. Laat ons den wonderdokter van naderbij bezien.

We bevinden ons dan in 'het statelijke Delft' op den 46^{den} Maart van 't jaar 1595. Op het marktplein en 't oud-Delft heerscht een feestelijk gewoel, festoenen en draperiën, sparrenloof en wimpels zonder tal, alles ter eere van het tournooy dat zal gehouden worden bij gelegenheid van 't huwelijk van graaf George Eberhard von Solms met de gravin Sabina van Egmond. 't Heeft wat in eer wij van dat tournooy getuigen zijn. De schrijfster is van plan er ons heen te brengen. 't Is nu eenmaal noodzakelijk in 't kader van haar werk, maar bij de gedachte aan zulk een volksfeest voelt zij zich bezwaard. Telkens vat zij u bij den arm en houdt u staande om u te vragen of 't geen zonde wezen zou. 't Baat niet of gij zegt dat ge 't op uw verantwoording neemt en er niet het minste bezwaar in ziet. Nu fluistert ze u in 't oor dat de bruiloft o zoo kostbaar wezen zal. De kerkeraden verzetten zich daartegen wel is waar maar 'wat baten censistoriale bepalingen als er niet een innerlijke gewilligheid is in den geest der gemeente om ze op te volgen, (zeer juist gezegd!) de strenge Calvinistische predikanten ondervonden het, onder anderen waar zij met volhardende getrouwheid en in alle scherpte van hun ijver predikten tegen het "uitzinnig en ongoddelijk" bruilofthouden, tegen mommedansen, maskeraden, optochten, vertooningen van allerlei aard. Zij mochten er censuur tegen aanwenden en de donderslagen hunner welsprekendheid tegen uitgalmen, het baatte niet... Hachelijke kans waaraan men zich blootstelde en ongelukkig was dit bruidspaar geen uitzondering in hun tijd noch kan het als een verouderd voorbeeld van roekeloosheid en lichtzinnigheid worden aangewezen in den onzen!' Wij schudden bedenkelijk 't hoofd en dringen verder door de menigte. Maar nauwelijks hebben we eenige voetstappen gedaan of daar heeft zij ons al weder bij den arm om ons te betoogen dat het nu veel erger is dan toen. 'Toen trouwde de zoon in het bruigomspak van zijn vader en werd de bruid opgesierd met de zijde-lakensche samaar, waarmee hare moeder ten huwelijk gegaan was, de meubels die men had had men voor eens.

Maar nu, helaas nu! De uitzondering is regel geworden en bijkans voor allen. Het is de weelde van iederen dag die elk voor zich begeert en door alle middelen najaagt.... De huiselijkheid is verdwenen, de ruwe uitspattingen van den middenstand vinden zelden meer plaats, maar de zucht om zijn meerderen te gelijken is tot ontrustende hoogte gestegen. Er zijn geen standen meer, niemand vraagt naar hetgeen hem past, ieder eeniglijk naar 't geen hij betalen kan en daarmee gaat menigeen ver boven 't geen hij vermag.' Met uw verlof, mevrouw,

als 't hier niet zoo'n gedrang was en zoo'n drukte zou 'k daarover graag eens met u doorspreken, 'k geloof dat gij ware en onware dingen zegt, maar de omstanders kijken u aan, de menschen dringen ons op, 't zij mij vergund u op te merken of 't hier voor zulk een zedepreek de plaats wel is. Maar gij gevoelt het zelf als ge straks volgen laat: ‘Doch de lange uitweiding onzer pen wordt mogelijk als vervelend en niet ter zake dienende overgeslagen’ 't zou er wel op kunnen loopen! Nu gaan we een tijdlang rustig voort; nog één zedepreekje aan 't adres van uithuizige huismoeders die haar kinderen aan anderen overlaten en - we zijn waar we wezen moeten.

Indien 't u troosten kan er is een paar dat nog veel langer werk heeft dan wij om op zijn plaats te komen, 't is Mabelia Graswinckel, de dochter van den schout der stad met haar verloofde Antony Hogenhoeck. Als een tamelijk onhandig cavalier poogt deze te vergeefs zijn dame op haar plaats te brengen en wordt eindelijk bijgestaan door zekeren Juliaan, een luitenant, die zich met eenige verloopen soldaten onder de menigte bevindt en zich van zijn taak kwijt met zooveel hoffelijkheid dat hij onder zijn havelooze plunje een hooger afkomst verraadt. Maar even geheimzinnig als de verschijning van den vreemdeling wien Mabelia meende te herkennen en die een poos achter haar op de tribune stond is ook zijn plotselinge verdwijning. Daar mist Antony een rozet met diamanten gesp die aan zijn hoed bevestigd was en, toch reeds jaloersch op dien avontuurlijken medeminnaar roept hij bijna overluid: ‘Dat's me ontfutseld! en dat heeft hij gedaan.’

Mabelia die van deze onverwachte verschijning een veel dieper indruk heeft dan van haar vervelenden minnaar, verpandt onder 't naar huis gaan half in wanhoop hem haar trouwbelofte, mits hij afzie van zijn voornemen om de zaak te vervolgen. Intusschen is Juliaan het tournooiveld ingerend en heeft zich geplaatst aan den ingang der balie juist op 't oogenblik dat de ridder die de overwinning heeft behaald het strijdperk zal verlaten. Hij legt zijne hand op het rijke schabrak van 's ridders paard en naar het wapen wijzende dat daarop geborduurd was, spreekt hij met een schrille, scherpe stem: ‘Heer ridder, gij voert daar een wapen dat u niet toekomt!’

De andere, 't zij hij verstaan heeft of niet, roept luid en dringend: ‘uit den weg fielt! of ik jaag mijn paard over je lijf!’ - ‘Ik heb mijn zekerheid!’ had Juliaan toen uitgeroepen en wendde zich af, maar niet zonder een blik gewisseld te hebben met den ruiter, waarin moordende haat gloeide.

Uit de ongelegenheid waarin deze ontmoeting hem wikkelt ziet hij zich gered door een vreemdeling die hem mee troont tot buiten de Haagsche poort, hem naast zich op een boerenwagen zet en heenrijdt. Terwijl die twee zich onderweg bevinden vragen wij: wie is deze Juliaan, die wel beschouwd meer nog dan de wonderdokter de held is van den roman? Hij is de zoon van den baron de Ghiselles en

Machteld van Egmond, eene pupil van den grooten Lamoraal. Al vroeg trad hij bij dezen in dienst en doorleefde daar gelukkige dagen tot Alva in 't land kwam, Egmond gevangen werd genomen en onthoofd op het schavot. De baron de Ghiselles die 't compromis der edelen mee had onderteekend, vraagt vergeving en buigt zich voor den Spaanschen landvoogd. Juliaan wordt opontboden naar 't vaderlijk kasteel en ontvangt den last om zich onmiddellijk te ontdoen van 't rouwgewaad dat hij droeg om Egmonds dood, daar hij. 't voorrecht hebben zou aan 't eigen hof van den Landvoogd zijn opvoeding verder te voltooien. Bij den beul van zijn meester zou hij als page in dienst treden! Terwijl de gansche Nederlandsche adel van verontwaardiging gloeide over 't geen tegen Egmond en Hoorne was geschied, trof zijn vader een vergelijk met den verafschuwden hertog en bood zijn zoon aan tot gijzelaar van zijne trouw. Weigerde hij, dan zou een natuurlijke zoon van zijn vader, die hem voor 't eerst werd tegemoet gevoerd en, hoewel iets grooter en forscher, zijn evenbeeld mocht heeten, voortaan zijne plaats innemen en hij voor altijd verstooten en vervloekt zijn. Laat Juliaan ons zelf verhalen van dat vreeselijk oogenblik in zijn leven.

'Er lag een prachtige pages-kleedij gereed, alles fluweel en zijde, schitterend van goud borduursel en een ponjaard in rood fluweelen scheede met ivoren greep en goudsmeewerk versierd, een verlokkend speeltuig voor een knaap van mijn leeftijd - de baron wees op dit alles en vroeg mij: of ik nog willens was hem te gehoorzamen?

Ik kan niet!' riep ik onder tranen en stortte mij aan zijne voeten, om hem te verbidden. Hij stootte mij ruw van zich.

De teerling was geworpen. Hij had den ongehoorzamen zoon met zijn vloek gedreigd, en hij zou die bedreiging op 't vreeselijkst vervullen.

Hij schelde zijn kamerdienaar. Op zijn wenk trad deze naar mij toe, ontkleedde mij en wierp mij een schamelen pelgrimsmantel als boetekleed om de leden. Terwijl ik lijdelijk, maar gloeiend van schaamte en sidderend van smart deze vernederende handeling onderging, viel mijn oog op Armand, ik zag een glimlach om zijn lippen zweven. Zoo mijn blik een zwaard ware geweest, het had hem in dienzelfden oogenblik het hart doorboord, in zulk een gevoel van haat zag ik hem aan. Mijn vader was opgestaan, had het hoofd afgewend, legde nu beide handen op mijne schouders en verplichtte mij neer te knielen. Zelf sneed hij mij nu de welige haarlokken af en wierp ze mij voor de voeten, strooide mij asch op het hoofd, strekte de opgeheven armen daarover uit en sprak op vasten, doordringenden toon de vervloeking over mij uit in de afgrijselijkste termen. Hemel en aarde, lucht en water, alles werd te gelijk voor mij onbruikbaar gemaakt. Waar ik heenging, zou mijns vaders vloek en des hemels toorn mij volgen; de plek die ik betrad zou vervloekt zijn om mij, zoo zij mij ruste bood,

Mijn hart werd als koud in mijn binnenste. Ik had geen traan, geen snik, ik was als versteend.

'Nu zijt gij niets meer voor mij noch ik voor u' sprak de baron, met die doordringende stem die mij nog in de ooren krijscht - 'nu is deze - uw broeder Armand, die mij gehoorzamen zal, voortaan mijn eenige zoon - Juliaan de Ghiselles.' - Reeds had deze den ponjaard in de hand genomen en deed het prachtig gevest blinken bij de wastoorts op den luchter. Ik kon niets zeggen, niet eens smeeken om erbarming, ik had een gewaarwording of alles onderen rondom mij wegzonk; toen mijn vader had uitgesproken bleef ik bewusteloos liggen, en toen ik weer tot mij zelven kwam zat ik in mijn eenzamen kerker. Nooit - al zou ik ook een eeuw lang op deze voor mij vervloekte aarde moeten voortleven - zal bij mij de indruk worden uitgewischt van die schrikkelijke ure, waarin ik als ter dood, als ter helle werd gewijd door mijn eigen vader! Een naamloos gevoel van haat tegen dien broeder, die met zoo wreeden wellust in mijn plaats trad, maakte zich van mij meester. Als met eigen hand had mijn vader mij aangewezen om een Kaïn te zijn. En toch - toch gevoelde ik het juist in die ure, dat ik dien vader, die mij zoo onmenschelijk strafte, lief had gehad met een teerheid die mij nu de ziel verscheurde; want ik kon hem niet meer om vergiffenis vragen, al ware daarmee alles nog te herwinnen geweest. Een ijzige koude deed mij rillen... en toch was het mij of er iets op mijn hoofd brandde: het merkteeken van den vadervloek. Suf en als verstompt zat ik voor mij heen te staren; eerst te middernacht, toen mijne moeder bij mij kwam, wierp ik mij met een kreet van wilde wanhoop in hare armen en vond de verlichting der tranen aan hare borst.'

Nu is 't ons duidelijk wien Juliaan, bij gelegenheid van het tournooi, zoo uitdagend had begroet. Er lagen vrij wat jaren tusschen het tooneel hier beschreven en de ontmoeting op de Delftsche markt. Juliaan had nu een leven achter zich, vol avonturen, ontbering en onreinheid. 't Verhaal, waarvan we daar een gedeelte opvangen, doet hij in 't holle van den nacht in het eenzame studeervertrek van Jacob Jansz. Graswinckel, den Delftschen wonderdokter. Wat ziet het er unheimisch uit in deze naakte kluis!

'Niets aan de kale wanden dan een hangkasje, waar een paar borden en kannen van het grofste Delftsche aardewerk in geborgen werden. Een kruik voor zijn water, een potteke voor zijn wei of melk, een schotel met wat broodkruimelkens op eene soort van aanrecht, benevens een zandlooper. Ziedaar al de meubels, geen stoel noch tafel, dan die eenige leuningstoel, nu door Juliaan ingenomen. Een smalle houten bank, die er voor geschoven stond, moest dienen tot zitplaats bij den maaltijd. De geringste daglooner had nog zijn vroolijk vuurtje op de haardplaat en een stoel voor een bezoeker. Jacob Jansz., de afstammeling uit een oud-Delftsche regeeringsfamilie, die schatten

had gewonnen met hare bierbrouwerijen gunde zich zulke weelde niet. Een komfoor met aangestoken zaagmeel of wat gloeiende houtskool moest in de barre winterkoude zijne handen en voeten voor bevriezen bewaren en op vrienden-bezoek was, in dit ongezellig verblijf, evenmin gerekend als op verwarming en levensgenot.'

Ziedaar de woning van den man die bijna geheel zijn vermogen voor de armen veil had, den ganschen dag en een goed deel van den nacht soms doorbracht aan 't ziekbed, bij voorkeur van de minst bedeelden, en om zijne kennis en toepassing van de geheimzinnige geneeskracht van allerlei kruiden die hij kweekte in zijn hof, de wonderdokter werd genoemd. Ook hij had andere dagen gekend. Als een vrij onnadenkend jongeling had hij eens, mede in gezelschap van Machteld van Egmond, een vaartochtje ondernomen langs den Delftschen vliet, dat in het derde deel van onzen roman beschreven wordt met een losheid en gloed die u de zestigjarige auteur geheel zouden doen vergeten, ware 't niet dat zij hier en daar door een zedepreekje zich verried. In de terugvaart toen de jongelui wat jolig waren, was 't bootje omgeslagen en Jacob Jansz. die onder 't schuitje was geraakt werd voor dood uit het water opgehaald. Langen tijd schenen de pogingen vergeefsch om hem in 't leven terug te roepen, maar eindelijk tintte een zachte gloed de bleeke wangen van den jongman. Hij opende de oogen en sprak met fluisterende stem: 'Het is een hoogheilige geheimenis die ik ga uitspreken. De Heer, de Heer zelf heeft mij gegrepen en uit den dood tot het leven gebracht; wat ik met het oog der ziele heb aanschouwd, terwijl het lichaam vlottende lag tusschen behoud en verderf, kan geen menschelijke tong uitspreken.'

Welnu, even wonderbaar als de wonderdokter is bekeerd, even plotseling weet deze Juliaan terecht te brengen. Hij heeft hem ontmoet op een van zijne nachtelijke tochten. Juliaan heeft twist gekregen met zekeren Bastiaan, een ouden watergeus, die 't woelig soldeniersleven met het rustiger bestaan van kuiper heeft verwisseld en nu aan zijne voormalige wapenbroeders die op avontuur ronddolen gastvrijheid biedt. Dat nachtelijk tooneel in de kuiperij van Bastiaan is het penseel van een Rembrandt waard. De ruwe soldeniers hebben op hunne wijs een soort van bacchanaal gevierd en Juliaan die evenzeer verhit door den drank huiswaarts keert, weet niets beters te doen dan deel te nemen aan hun woest getier. De oude Bastiaan, die onder den invloed zijner vrouw steil-rechtzinnig is geworden, kan dat rumoer niet langer dulden. Hij treedt binnen met den bijbel in de hand en wil een laatste poging doen om deze lichtzinnigen tot ernst te stemmen. Aanhoort zoo sprak hij, de gelijkenis van den verloren zoon. En hij begon te lezen op dien 'zonderling slependen, onnatuurlijk zalvenden toon, dien lieden van zijne soort zich verbeelden te moeten aannemen, zoodra er van woorden uit de Heilige Schrift quaestie is.'

Onder allerlei spottende opmerkingen werd die lectuur aangehoord,

tot dat eindelijk Juliaan met woeste hand den bijbel toesloeg, terwijl hij uitriep: ‘Laat af van die heiligschennis! Ik kan niet dragen dat gij het boek door mijn moeders aandacht gewijd, tot een spot maakt van dit gespuis!’ Verrast door dien onverhoedschen aanval, een oogenblik bedwelmd van verbazing was Bastiaan teruggeweken en had zich den bijbel laten ontweldigen, dien Juliaan trotseerend onder den arm hield; maar welhaast van den eersten schok bekomen trad hij op Juliaan toe.

‘Wat is dat?’ schreeuwde hij op rauwen toon, ‘gij! gij zelf, verstokte zondaar, zoudt de schendende hand slaan aan Gods woord, gij mij eerbied leeren voor den bijbel. Mijn bijbel! dien ik met mijn eigen bloed heb gekocht en veroverd; laat af daarvan, zeg ik u, ik zal daaruit lezen, wanneer en voor wien ik wil, ten tijde en ten ontijde, zooals de apostel beveelt.’ ‘Je verstaat geen woord van de heele Schrift, oude roffiaan, zoo je meent dat die gegeven is om aan schoeljes als dezen voorgelezen te worden bij een drinkgelag; mijne moeder las er in na haar gebed, en ik wil niet dat dronken volk den draak zal steken met hetgeen zij in zoo hooge achting heeft gehouden’ en weer stroomden de tranen, terwijl oogen en wangen gloeiden van de heftigste drift.

Genoeg, Juliaan werpt den bijbel in het vuur, valt op den ouden Bastiaan aan, stoot hem den degen in de zij en ijlt naar buiten in den waan dat hij zijn slachtoffer heeft vermoord. Terwijl hij in de duisternis ronddoolt als een waanzinnige, loopt hij den wonderdokter tegen 't lijf en rukt dezen, daar hij bibbert van de koude, zijn mantel af. ‘Vriend,’ zegt Jacob Jansz. ‘doet ge dat uit armoede? zoo neem deze gift daartoe!’ zijne beurs hem in de hand drukkend. Juliaan komt voor een oogenblik tot bezinning, werpt Jacob Jansz. zijn mantel weer toe en zegt: ‘Daar, neem uw goed, neem uw geld terug; uw deernis verdien ik niet!’

Dat was voor een man als Graswinckel genoeg om zich dien ongelukkige aan te trekken. Hij snelt Juliaan achterna, bemerkt dat deze op 't punt is van in 't water te springen, grijpt hem aan met forsche hand en neemt hem met de woorden: ‘Dit opzet zult gij niet volvoeren!’ zijns ondanks mee naar zijne woning.

Ziedaar hoe de beide mannen samenkwamen in Graswinckels eenzame cel. Juliaan wordt door den Wonderdokter lichamelijk en zedelijk hersteld. Nu herinnert hij zich dat hij is ingewijd in 't plan eener samenzwering tegen 't leven van Prins Maurits, waartoe die vreemde, die hem op den boerenwagen medenam hem wilde overhalen. Daartoe was Juliaan nog te goed; hij had geweigerd en de zak gelds die hem werd aangeboden met verachting weggeworpen in den vloed. Nu wil hij dat plan verijdelen eer het te laat is; hij begeeft zich naar 't stadhuis om den schout te spreken. Daar vindt hij den gewaanden Baron de Ghiselles, die op listige wijs de verdenking tegen hem weet te keeren, terwijl hij zelf in 't snoode plan betrokken is.

Juliaan wordt gevangen genomen als verdacht van een aanslag op 's Prinsen leven. Geruimen tijd brengt hij in de gevangenis door; die tijd is voor hem een tijd van overspannen boetedoening; hij wordt opgebeurd door vertroostende bezoeken van Graswinckel, van Gerrit Meerman den schout, die in vroeger jaren een aanbidder was van zijne moeder en van Mabelia die tot hem weet door te dringen in den waan dat zij te doen heeft met zijn dubbelganger die haar indertijd ‘courtoiselijk’ bejegend had, maar nu voor den wezenlijken Juliaan in liefde wordt ontstoken. Juliaan, wiens lichaam door zelfkastijding is uitgeput, herstelt zich langzamerhand als zijn onschuld is gebleken en hij op vrije voeten is gesteld. De gewaande baron de Ghiselles wordt ontmaskerd. Antony Hogenhoeck, de onbeduidende pronker, ziet af van 't meisje dat hem geen liefde toedraagt en ver boven hem verheven is en Prins Maurits viert mee de bruiloft van den wezenlijken baron de Ghiselles met Mabelia Graswinckel.

Gij bemerkt dat er meer reden is om Juliaan dan om den Wonderdokter den held van het verhaal te noemen. Wat de lijfarts is in Auerbach's roman dat is hier Graswinckel, de modelman, de ideale persoonlijkheid, wiens invloed allen in mindere of meerdere mate ondergaan. Legt gij beide romans naast elkaar dan treft u zeker de meerdere levendigheid en actie, het meer dramatisch karakter van den laatste. Niet zonder reden spraken wij van de mannelijke eigenschappen van Mevrouw Bosboom. Met hare Engelsche zuster Miss Evans, die ons onder den pseudonym George Eliot haar Romola, haar Adam Bede, haar Felix Holt en Middlemarch schonk heeft zij dit gemeen dat zij met meerdere kracht dan menig mannelijk auteur de ruwste marmerblokken bewerkt en er de kolossaalste figuren uit te beitelen weet. Zelfs ontziet zij zich niet tafereelen te schilderen waarvan 't ons soms verbaast dat de vrouw daarvoor niet is teruggedeinsd, met zooveel tact en soberheid evenwel, dat de vrouwelijke kieschheid daardoor nooit beleedigd wordt. Hartstochten schildert ze bij voorkeur als zij aan 't afnemen zijn of door een beter beginsel worden overwonnen, maar uit de smeulende vonken die zij ons te aanschouwen geeft kunnen we meermalen besluiten tot de heftigheid en den gloed der vlam toen ze nog woedde in haar volle kracht. Zoo treft men ook in haar jongsten roman enkele hoofdstukken aan, waarvan Huet naar waarheid heeft gezegd dat ze juist niet ‘bij uitnemendheid geschikt zijn om op een regenachtigen Zondag door kostschoolhouderessen te worden voorgelezen aan hare internes.’ Over 't geheel genomen evenwel kan een institutrice, inzonderheid van specifiek-christelijke kleur, dit boek met goed succes tot het laatstgenoemde doel gebruiken. Ze zal dan hare élèves opmerkzaam kunnen maken op schitterende partijen. Ik reken daartoe de ontmoeting van Graswinckel met Juliaan, 't bezoek van Mabelia aan den laatste in zijn gevangenschap, de schildering van onzen held als reconvalescent en zijn gesprekken met vrouw Lijsbeth, het oude moedertje dat hem

verpleegt, den omgang van schout Gerrit met Bartels zijnen onderschout, twee lage egoïsten die elkaar begrijpen en wantrouwen. En indien bedoelde kostschoolhouderes eenig hart heeft voor de oud-Hollandsche schilderschool zal zij niet nalaten te wijzen op tooneeltjes waarin de natuur als op heeter daad is betrapt als de gesprekken der soldeniers van Juliaan met een Delftsche burgervrouw op de markt, 't straks aangehaalde tooneel in Bastiaan's kuiperij en - last not least - de schildering der apotheek van Meester Cypriaan waar de Wonderdokter zijn medicijnen haalt. De armzalige apotheek waar Shakspeare's Romeo vergif gaat halen heeft de auteur hier geïnspireerd, waar

‘Een krokodil hing van den zolder af,
Daarbij een schildpad en een gansche drom
Van vissohen droog en opgezet, in 't rond
Stond hier en daar een oude pot of doos
Gerangschikt, ledig meest en meer nog, wat
Een schijn maar van stoffering geven kon.’

Zoo staat hier te midden van koperen vijzels en fornuizen blinkend zooveel zij konden bij 't wisselend licht van een walmende lamp, zooals geen keukenmeid die in onzen tijd meer zou willen gebruiken en onder de auspicien van Esculaap met zijn slangenstaf in verguld snijwerk afgebeeld, terwijl een doodshoofd hem tegengrijnst en een zaagvisch hem slingert boven 't hoofd in ‘De Barmhartige Samaritaan.’ Meester Cypriaan, een vrij gezet, welgedaan mannetje van korte gestalte, met appelronde, blozende wangen, goedige niet over schrandere oogen en, blijkens het grauwe haar, dat even uit het zwarte calotje te voorschijn kwam, reeds de beste helft des levens voorbij, in een zwart sergie huisjapon gewikkeld, door een smal randje vossenbont omzoomd, ten teeken dat hij zich rekende tot den stand der geleerden en, ongeacht de zijden muts, met een lakenschen hoed op het hoofd.’ Gij ziet, de garderobe is wederom compleet maar ditmaal niet overbodig tot kenschetsing der persoonlijkheid; hoogst zelden zien we in Mevrouw Bosboom's werken vonken van humor spatten, met des te grooter gretigheid vangen wij ze op.

Maar 't wordt tijd dat wij wederom van de waarneming der details overgaan tot de strekking en den psychologischen gang van 't verhaal in 't algemeen. Om dien laatsten onpartijdig te beoordeelen hebben we te onderzoeken in hoever de auteur door de geschiedenis gebonden is geweest, in hoever zij aan hare phantasie den teugel vieren kon. Wat meldt ons de historie van Jacob Jansz. Graswinckel, den Delftschen Wonderdokter? Om 't antwoord te vinden slaan wij de Beschrijving van Delft van Dirck van Bleiswijck op, een achtbare kwartijn van den jare 1667. ‘Jacob Janszoon Graswinckel, toegenaamt Boot - zoo lezen we daar - misschien omdat zijn vader Jan Jansz. Graswinckel, Tresorier dezer Stadt, eertijds in de Brouwerie van de Boot, doch

naderhand in de Ruyt woonde, was een man juyst niet van uitstekende geleertheyt maar een bysonder exemplaar soo van nedrigheit, soberheit, lydsaamheit, weldadigheit, godvruchtigheit, eenvoudigheit, sachtmoedigheit, ende meer andere deugden.

Dese man noch maar sestien jaren oud zijnde, is 't gebeurt dat hij neffens andere jonge luyden sich gaende vermaecken, varende met een schuytje na Delfgaeuw, in 't wederkeeren hetzelfde schuytje bij toeval, met al het jong geselschap is komen om te slaen, en als alle anderen uit het water ontkomen waren, so word ten langen lesten Jacob Jansz. alleen vermist, elck een geloovende dat hij voorseecker onder het schuytje most wesen versmoort, doch het schuytje gekeert wesende, heeft men hem noch levendich gevonden, synde wonderlyck en boven alle verwachtinghe door Godts voorsienigheit bewaert. Hierdoor is Jacob Jansz. tot soodanig een inkeer gekomen, dat hij te recht bedenckende en ter herten nemende de ydelheyt van de playsieren deses Werelds, d'onsekerheyt van het menschelijk leven ende bovenal de liefde en sorge Godts over den arme mensche, dat hij van die tijdt af alle de dagen syner wandelinge soo heeft gepasseert, dat hij wel te recht gehouden mocht werden voor een wonder van synen tijd en een kloeck practisyn van Godsaligheyt met genoegsaemheyt, een model van een deugdelijk, vroom en ingetogen leven, waerdigh om altijt geheugt te werden, een leven 't welk geweest is soo betoomt, en onder sulcken scherpen tucht dat het de duysenste mensch niet en soude geloven, ten waere de gansche Stadt Delft, te synen tyde, daarvan genoegsame kennisse hadde gehad en bij onse oude luyden noch in geheugnisse was gebleven.'

Of wilt ge hooren hoe Mevrouw Bosboom's zegsman de levenswijs van haren held beschrijft. 'Hij leefde, zegt zij, evenals een Eremyt, als een Cluysenaer tot den eynde zijns levens toe, voor sich nemende als een goed discipel te practiseren de lesse Salomons, "die sigh afsondert tracht na wat begeerlijx, hij vermengt sigh in alle bestendige wijsheit." In die eensaamheyt stelde hij zigh tot een ongewoonlijcke strengigheyt des levens, anders niet gewoon synde te eeten, als droog brood gekruymelt in een schotelken, en daer bij een weynigsken kaes geschrapt, alsof men een Leeuwerk in een koye hadde willen voegen. Synen dranck en was geen ander als Wey. Dat hij 't sedert syn 18 jaren een kanne biers of pinte wijns gedroncken zoude hebben, en weet men niet. Gelyck men mede niet en weet dat hij een pondeken vleesch, ja een eytgen voor hem selven heeft laten kooken.'

Genoeg, gij bemerkt dat Mevrouw Bosboom van haren Wonderdokter niets te veel gezegd heeft. Hier hebben wij dus een staaltje van het christelijk ascetisme als pendant der Spinozistische boetedoening die we daar straks aanschouwden. Moest ik tusschen deze beide kiezen dan hield ik het nog met den 'gereformeerden Eremyt,' zooals vader Bleiswijck hem noemt. Maar ik ben blij dat er nog een derde

overblijft. Want zeer naief en juist merkt onze Bleiswijk aan: ‘Edoch aangezien de lichamelijke oefeningen, bestaande in vasten en waecken, in 't onthouden van zachte kleederen en andere ongeoorloofde dingen na het getuygenis des Apostels wel eenige nuttigheyt heeft, maar niet seer groote, ja ook wel kan misbruyckt werden, in superstitie veranderen, en tot bederf van de ziele strecken, soo behoort onder alle Christenen de Godsaligheyt in hooger achtinge gehouden te worden.’ 't Is jammer dat Mevr. Bosboom deze opmerking bij haar bronnen-studie heeft over 't hoofd gezien. Want inderdaad, zij dweept met haren gereformeerden Eremiet, en al kan ik me uitnemend voorstellen dat er iets piquants in gelegen is aan dit ietwat weelderig geslacht het beeld van dezen boetprofeet voor te houden, toch zou haar pleidooi in kracht gewonnen hebben als zij voor 't ziekelijke van zijn vroomheid de oogen niet gesloten had. Zulk een overspannen leven kan alleen uit zulk een overspannen bekeering worden verklaard, en deze laatste historisch gegeven zijnde had de auteur zeker uit een psychologisch oogpunt recht zijn leven te construeeren, zooals zij 't heeft gedaan. Ook deze man raakt evenals Günther uit Auf der Höhe met zijne voeten ternauwernood de aarde, noch de een noch de ander is een model van gezonden, natuurlijken ernst; of liever ze zijn al te zeer modellen om genietbaar te zijn voor gewone menschen tot wie het dagelijksch leven komt met zijn veelvoudige eischen, met zijn geneugten en zijn strijd.

Wat evenwel gaf Mevrouw Bosboom recht om Juliaan den hartstochtelijken jongeling met zijn bruisend bloed en ziedende driften nagenoeg denzelfden bekeeringsweg als zijn redder te laten bewandelen? Of is het psychologisch te verdedigen, heeft niet de invloed van den Wonderdokter een magische kracht als we Juliaan niet lang na de ontmoeting in de cel van Jacob Jansz. tot Mabelia, die nog in twijfel is of zij een dief en moordenaar in hem moet zien, hooren spreken: ‘Dat alles wat gij daar zegt, jonkvrouw, ben ik geweest, ik heb het voor God en voor uwen waardigen bloedverwant beleden en mij daarvan berouwd met een berouw, zoo waarachtig en zoo oprecht dat ik met Gods genade mag zeggen: ik ben dàt niet meer, ik draag in mij de verzekerdheid van de ontferminge Gods, die den weerspannige heeft gezocht, den verslagene heeft opgericht uit de diepste gezonkenheid, om hem vrij te maken van zwaardere ketens dan deze hier. Op mijn schuldig hoofd, onder een wreeden vadervloek gebukt en verwilderd, heeft de waardige dienaar Gods in naam zijns meesters; zegenend de handen gelegd!’ Waarlijk, 't komt mij voor dat, evenals de koning en de koningin door Günther, zoo hier Juliaan door Graswinckel al te spoedig is geendoctrineerd.

Mag ik nog éene grief uitspreken die ik tegen den Wonderdokter op 't hart heb? 't Is deze dat het eind zoo mooi is, dat ‘ze elkaar krijgen’, Juliaan en Mabelia en dat nog wel op het eenigszins bedenke-

lijk initiatief van de laatste. De auteur was daartoe door de historie niet verplicht; integendeel, ze heeft die volgens inlichtingen door een naneef van den Wonderdokter mij verstrekt, een weinig verwrongen en er geen bezwaren in gezien een mannelijken Graswinckel in een vrouwelijke te metamorphoseeren; 'k heb er niets tegen en zou de figuur van Mabelia niet gaarne willen missen, maar 't zou me uit het oogpunt der zedelijke gerechtigheid natuurlijker voorgekomen zijn als beide hadden geboet, de een voor zijn stormachtige jeugd, de andere voor haar onberaden verbindtenis met Antony Hogenhoeck, niet op een bergtop en evenmin in een gereformeerde kloostercel, maar in het vrije, practische leven.

Hebben beide romans, aan wier vergelijkende beschouwing ik mij waagde voor een deel dezelfde gebreken, ook groote deugden hebben zij gemeen. 't Zijn stout geconcipieerde, breed opgezette, krachtig gepenseelde stukken die we in beide voor ons zien. Naarmate òf een boschgezicht à la Calame òf een statig, mystisch kerkgebouw à la Bosboom u meer aantrekt, zult ge meerder sympathie voor een van beide voelen. Maar dat beide auteurs 't gebouw hunner levensopvatting optrekken op den vasten bodem van diepen, zedelijken ernst, dat in beide, 't zij in zwevend Spinozistische, 't zij in hoekig gereformeerde vormen een heerlijk idealisme leeft zal elk die 't goede waardeert in welken vorm dan ook, met dankbaarheid erkennen. Gaat het u als mij, dan heeft geen van beide, waar 't aankomt op de formuleering en beantwoording van de hoogste levensvragen uw volle sympathie maar dan zegt ge ook tot beide:

> Uw richting is mij wel - wijl zij naar boven streeft
> En, schoon de mijne niet, mij wat te denken geeft.

En waar vinden we nu eindelijk den kunstenaar die den strijd tusschen weten en gelooven, de wisselende zegepraal van hoofd en hart, die eb en vloed in 't gemoedsbestaan van de denkende kinderen dezes tijds maar ook den stelligen triumf van gezonde vroomheid en redelijk geloof ons schildert in een roman waarin ideaal en werkelijkheid elkaar doordringen? Waar vinden we den roman die religieus is zonder theologie, sociaal zonder economie, aesthetisch zonder kunsttheorie, philosophisch zonder te rieken naar de lamp, een roman waarvan de strekking zoozeer in merg en been is opgenomen dat er van geen duivelsstaart sprake kan zijn?

We kunnen al die vragen samenvatten in deze eene: waar vinden wij het ideaal? Gij kent het antwoord: hooger en vooruit. Eere aan Auerbach en Bosboom-Toussaint die er naar streven elk op zijne wijs; schande over Dumas en consorten die er niet langer aan gelooven en door wier liederlijk-sensualistische werken ook ons romanlezend publiek zich al maar te graag laat dompelen in een poel van laagheid en gemeenheid!

Het ploertendom en de onzedelijkheid in de letterkunde en op het tooneel kunnen we niet beter bestrijden dan door te wijzen op zulke auteurs als waarop we heden staarden. Als we van hen leeren dat kunst en zedelijkheid onafscheidelijk zijn verbonden, dat het schoone rein is en 't reine schoon, dan zullen we in ons eigen leven jagen naar een harmonische vereeniging van beide. En al is dat leven vaak prozaïsch en plat, op de hoogte van een idealistische levensbeschouwing voelen we ons dan krachtig en gezond.

Amsterdam.

P.H. HUGENHOLTZ J^{r}.

Ultimo.

Jongste roman van Friedrich Spielhagen. Leipzig, 1874. L. Staackmann.

Wij waren knapen van dertien, veertien jaar op den 24sten Februari 1848, toen Parijs het sein gaf aan Europa, dat wederom een staatkundig tijdperk afgesloten was. Wij zagen de verbaasde gezichten onzer vaders, de nieuwsgierige neuzen onzer buren die niet lezen konden; wij hoorden angstig fluisteren, maar ook wel eens lachen en daarbij van den koning met het groene regenscherm.... Wij begrepen er niets van maar enkelen onzer hadden gezien, waaruit al die tijdingen kwamen en maakten zich meester van een oprechte. Louis Philippe, Guizot, Thiers, Cavaignac, Louis Bonaparte... onder een andere post Lodewijk van Beieren, Dictator Monk; ginder van den ridderlijken koning Wilhelm den derden van Pruisen, die zoo goed was een grondwet te beloven, maar nooit te geven; later in 't jaar van de omwenteling te Weenen en de woelingen der Hongaren en hun Klapka - dat alles draaide ons door 't jeugdig hoofd. Naarmate we er minder van begrepen, werkte ons gevoel sterker en aldra hadden wij partij gekozen voor al die mannen, reuzen in onze oogen, die keien opstapelden tot barrikaden om keizers en koningen te dwingen om te doen wat recht was; voor elken Pool, die schieten zou op den keizer aller Russen of op den koning van Pruisen. Met de grootste hardvochtigheid lieten wij Louis Philippe naar Londen vertrekken en stelden onze stukken op tegen de schoonste gebouwen der schoonste steden van Europa. Weg met den dwingeland! riepen wij dan tot alle bewindvoerders. En een onzer, die al Fransch leerde, riep hun dan toe: le pain est le droit du peuple.(*) Wij waren in vuur geraakt. Wij wilden vechten. Al de gehate namen uit de oprechte pasten wij toe op

(*) St. Just.

de regeerders van Kerk en Staat in onze gemeente en zelfs de nachtwaker, onschuldig beheerscher van de gemeente als elk sliep, werd onder de doodschuldigen geteld. En op de kommiezen werd door ons werkelijk geschoten of eigenlijk gespoten, want wij hadden slechts houten waterspuiten; dit deed Willem van den dominé: hij wist o.a. met zekerheid te vertellen, dat die kommiezen den slager dwongen hun dagelijksch versch vleesch of spek te brengen, anders zouden zij telkens zijn beesten aanhalen; al dit vleesch nu, zeide Willem, kregen wij vroeger altijd en nu niets meer. Wij gaven hem gelijk en met ons gansche bataljon in hinderlaag, gaven wij hun in eens de volle lading.

't Was hierin met ons als met een geheel volk, dat zijn helden kiest uit de dichters zijner vroegste tijden. Onze Hektor, onze Ajax, onze Menelaus waren de barrikadehelden en al die door hen bevochten werden waren voor ons, wat de gedrochten der onderwereld voor de Grieken waren, - verdoemden. Ons jeugdig hart was diep bewogen als onze vrienden vielen. Ons oog staarde hen na als zij door hun vrienden werden weggedragen; ons oog werd wel eens vochtig daarbij. Wij gevoelden - zonder te vragen of dit gevoel billijk was, want de wijsheid der wereld was gelukkig ons deel nog niet - wij gevoelden dat zij in hun recht waren, dat zij wisten waarvoor zij streden, dat zij waarachtige helden waren die hun leven gaven voor het almachtig levensbeginsel van 't menschelijk hart: de vrijheid. De vrijheid! Diep roerend woord. Betooverende naam. Krachtige uiting van den waren mensch: gij deedt ons opspringen, toen wij kinderen waren en naar onze vlieren wapenen grijpen. Vrijheid, de klank van uwen dierbaren naam in de verte vernomen, deed ons jeugdig bloed reeds tintelen, onze oogen fonkelen, ons de armen hemelwaarts heffen. Heilige naam, gij gaaft ons zelfbewustheid. Kinderlijk hebben wij ze geuit, want wij schoten slechts stralen uit de rivier op uw vijanden af. Maar heilig zijt gij ons. En heilig zijt gij ons gebleven... Het voorbeeld onzer helden is ons onvergetelijk.

Onvergetelijk. Wij zijn grooter, ouder, misschien wijzer geworden. Wij hebben meer van de wereld gezien en begrepen. Wij gingen de dingen dieper ophalen. Van waar die moed der blauwkielen? Van waar die bezieling in de onderste lagen der samenleving? Van waar die eenheid van kreet, die hardnekkigheid om dien kreet te doen doordringen tot daar waar hij vertwijfeling kon brengen en dood? Was 't een spel? Was 't een tijdelijke vervoering van zinnen? Neen, neen. Het een noch 't ander. 't Was vreeselijke ernst. Wij weten nu, dat onze vaders, onze grootvaders nog meer zulke dagen hadden beleefd als die 24 Februari 1848. Er was in 1830 een Juni-omwenteling geweest te Parijs. Er was in 1789 te Parijs een omwenteling geweest, vreeselijker dan ooit één. Waarom? Om de vrijheid.

Gedurig keert de volkseisch om die natuurlijke gave weder. Om

vaste tijden hebben zich de grieven des volks opgehoopt, vooral bestaande in 't belemmerd achten der vrijheid. Om vaste tijden acht een natie het uur gekomen, waarop zij rekenschap eischt van de mate der vrijheid, die haar geschonken is. En telkens eischt zij meer. Geen wonder. Haar bewustzijn is na elk tijdperk krachtiger geworden. Zij dringt meer en meer aan op het afleggen van alle heerschappij. Zij wil geleid worden door wederzijdsch vertrouwen. Dit is altijd de wensch des volks geweest, maar nooit is die krachtiger en eenpariger uitgesproken dan in de jaren 1789-1793. Want zelfs Luthers machtige stem van vrijheid was niet zoo omvattend als die van 1789; Luther schudde een heerschappij af om een nieuwe te vestigen waarvan hij het middelpunt was. Niet alzoo de groote omwenteling. Zij was volkomen vrij van eigenbaat en zelfverheffing. Zij wilde vrijheid, gelijkheid en broederschap. 't Was haar schuld niet, dat haar eigen kreaturen haar verrieden. Wij kennen zulk verraad uit zeer oude, onvergetelijke bron. Haar leus was de grondslag van een volkenleven, een uitgangspunt, waarvan wij nog heden de vruchten genieten: nog bloeit de maatschappij op haar beginselen.

Dit is zelfs de vraag niet meer. 't Is een vanzelfheid, dat die beginselen de zuurdeesem zijn van het maatschappelijke leven. Maar bij vanzelfheden staat de mensch niet stil. Gelijk de tijd zoo de menschelijke geest: altoos voorwaarts; altoos beter. Hij rust niet, vóór hij iets gewonnen heeft boven hetgeen vanzelf sprak. Zóó verzekert hij de grondslagen des levens. Eerst heeft de tijd, gelijk de geest der menschen, zijn uitverkoren tolken daarvoor; dan, als deze den eisch hebben uitgesproken, treedt de menigte aan in rei en gelid en doet den eisch gemeenschappelijk. Op deze langzame, maar verhevene, en zekere wijze komt de menschheid, in haar geheel, tot haar volle rechten, tot haar volle innerlijke en uitwendige overeenstemming. Wij hooren wel eens de verzuchting: een mensch is nooit tevreden. Heden heeft hij brood, morgen wil hij baas daarbij. Maar Ahasveros kan getuigen, dat de menschelijke natuur niet anders is. Hij weet - want hij heeft gezien - dat Luther vrijheid van geweten eischte, maar Thomas Münzer vrijheid van heerediensten voor de boeren. Daar er meer gewetens dan boeren waren, had Luther meer volgers dan Münzer. En daar het lichter viel de monniken uit de kloosters dan de heeren van hun sloten te jagen, zoo slaagde Luther beter dan Münzer, ja wat erger is, Münzer en zijn boeren zijn gruwelijk mishandeld door hun heeren - en Luther, die deze vrijheid door Münzer geëischt niet begreep, vervolgde als de ijverigste Paus de arme boeren en hun aanvoerder - maar de vrijheid van geweten is gekomen en de vrijheid der boeren is gekomen. En als er sprake is van alle denkbare vrijheden, die voor een volk gekomen zijn, dan, denk ik, weet vooral het Nederlandsche volk, wat er bedoeld wordt.

De vrijheid, die het Nederlandsche volk geniet, is groot. Dit volk heeft rechten als het deel van maar weinigen is. Het heeft een grondwet, waaruit alle andere wetten zijn geboren en die dus meer waarborgen dan voorschriften zijn.

Het wordt bestuurd. Neen zachter. Het bestuurt zich zelf. Het heeft dus den hoogsten graad van staatsinrichting bereikt. Slechts de platonisch-republikeinsche vorm ontbreekt het om ideaalstaat te zijn. Men zou zeggen: hier valt niets meer te begeeren; want den practischen, nuchteren Hollander zal 't niet in 't hoofd komen, op het punt staatkunde platonische eischen te doen. De practische, nuchtere Hollander, 't is waar, is geen platonist; hij is 't, helaas, te weinig in zeden, kunst en smaak, - hij wil ook geen platonische republiek, - maar of de praktische nuchtere Hollander altijd bij de thans werkende grondwet wil blijven zweren, dat is een andere vraag. 't Is zelfs geen vraag meer. Evenmin als Van Hogendorp in 1813 Nederland een koninkrijk wenschte te zien onder de wetten van 1798 en daarom een grondwet ontwierp op nieuwe grondslagen, die waarborgen zijn konden zoo voor vorst als volk, dus den zuurdeesem van 1789 deelachtig - evenmin achtte Thorbecke de grondwet van Hogendorp voldoende, nadat hij de regeering van Willem I door van Maanen (of omgekeerd) eenige jaren in al haar willekeur en grove gebreken had doorschouwd. Maar evenmin ook vindt het jonge Nederland de grondwet van Thorbecke voldoende voor de eischen van den tegenwoordigen tijd. Thorbecke zelf heeft dit, krachtens zijn aanteekening, reeds vóór ons erkend. Mocht hij verjongd weder onder ons optreden, wij zouden hem met moed de taak zien aanvaarden, een nieuwe grondwet te maken. Zeker is het, dat hij in zijn toast aan een grondwetbanket met al den gloed van '39 en '48 de noodzakelijkheid eener herziening zou uitspreken. Alles wordt oud, zelfs ons eigen werk in onze eigen oogen.

Doch wij zijn tevens voorzichtig. Wij dringen niet met onstuimigheid aan op een zoo gewichtig werk. Men moet niet zoo spoedig herzien, wat eenmaal de naam van grondwet draagt. 't Zou een indruk maken als een herziening van het onfeilbaarheidsleerstuk door den Paus. Maar men doet als Thorbecke. Men houdt aanteekeningen. Men slaat acht op de verschijnselen, of, zooals 't bij de ouden heette, op de teekenen der tijden.

Wat zijn de teekenen des tijds? Wat eischt hij?

Als een bouwmeester een nieuwe brug heeft gelegd, dan zal hij, zoowel vóór als na de inwijding van het werk, fouten daarin ontdekken, of wel, de samenstelling zal in enkele deelen niet voorziene gevolgen hebben, soms de tegenovergestelde van die hij verwacht had. Hij erkent die fouten als verstandig man. Hij teekent ze aan indien het samenstel hem niet toelaat, ze dadelijk te verbeteren, maar zooveel mogelijk neemt hij ze dadelijk weg. Bij de eerste gunstige gelegen-

heid de beste doorloopt hij verbeterend het geheele bouwstuk, ontdekt nog meer en brengt het geheel op zoodanigen voet, dat het ver in de toekomst kan reiken. Maar zoo hebben niet altoos alle bouwlieden gedaan. Zij waren wel eens blind voor de fouten, omdat het geheel zoo verblindend schoon, zoo schijnvolmaakt was. Zij hadden ook wel eens de zwakheid aangetoonde misslagen te ontkennen. Het gevolg daarvan was, dat een verkeerd aangebracht stuk overtollige wrijving, nutteloozen weerstand gaf. Zoo'n stuk lag dan jaren te schuren, eindelijk was het afgeschuurd; ‘zie hoe blank! En men durfde weleer zeggen dat het een fout was!...’ Maar de geleerde, eigenwijze man vergeet, dat dit schuren en wrijven het geheel op een krachtaanwending is te staan gekomen, waarop niet gerekend was in het plan. Het geheel heeft dus veel meer geleden, dan noodig en wenschelijk was. Het geheel zal dus sneller versleten zijn. Wij rekenen nog niet de ongelukken, waarvan de geloochende misstelling de onmiddellijke oorzaak was. Dikwijls immers gebeurt het dat één fout de aanleiding is tot een reeks van fouten en rampen. Schriklijk is vaak het product der factoren: natuurwet en tijd en één foutje.

Zoo is het met de wetten. Zoo is het ook met de grondwet. Afgezien van Opzoomers stelling, dat de Hollander niet ver in 't wetten maken is, blijft datzelfde wettenmaken altoos, bij ons gelijk bij alle volken, een lastig zaakje. 't Komt er vooral op aan, dat de wetgever dit ook maar erkenne. Hij moet mistasten, of hij Thorbecke heet of Talleijrand of Bismarck of Solon. En als hij nu maar erkent, dat hij feilbaar is, welnu, dan zijn wij een grooten stap nader tot een wetgeving, die steeds minder fouten hebben zal. Maar erg is 't, wanneer bij een volk, dat in de wetgevingskunst nog op de schoolbanken zit, de waan bestaat dat zijn wetten volmaakt zijn. Deze kwaal is grooter dan de kwaal des onvermogens. En als zij samengaan....

Doch genoeg als de tijd wenkt en zegt: vijfentwintig jaar was uw grondwet van kracht, uw grondwet, die gebreken had. Vijfentwintig jaren waren die gebreken in werking, die gebreken welke geen filiaalwetten hebben kunnen wegnemen of onschadelijk maken. Bovendien komen andere behoeften op, die vóór vijfentwintig jaar nog niet zoo sterk spraken. *Gij moet ze erkennen.* Gij moet hoe langer zoo meer met het individu rekenen. De schapentijd gaat voorbij toen men bij kudden telde en behandelde. Er zijn geen volkenmassaas meer. Ik tel de menschen hoofd voor hoofd bij het licht dat de wetenschap mij schenkt. Hoofd voor hoofd ook reken ik met hen af. Ik ken hen allen bij naam!...

Dien naam laat ik niet meer los; ik wil, dat gij ze voor mij in marmer beitelt. Ik wil, dat gij aan allen onderwijs geeft, waardoor allen in de gelegenheid komen om te leeren, zichzelf te besturen. Dit is de ware, in den regel de eenige weg om alle menschen zichzelf en elkander te leeren schatten op de waarde, die zij hebben. Daardoor

houdt de kinderslavernij op. Daardoor worden kwade invloeden van Kerk en Staat krachteloos gemaakt. Daardoor wordt de kanker der onverschilligheid voor het algemeen welzijn gestuit. Want wie gaarne leest, neemt deel in 't openbare leven....

Door velen is deze stem van den tijd vernomen, door enkelen is zij ook verstaan. De man, wiens jongste werk aan 't hoofd van dit opstel genoemd wordt, Friedrich Spielhagen, is een van die kunstenaren die hun tijd verstaan en de gaaf bezitten om het gehoorde tot ons over te brengen in de liefelijkste, edelste vormen. Hij behoort tot hen, die weten, wat de tijd zeggen *zal*. Zij hebben in hun ziel alles verwerkt wat hij gaf en vooral het toekomende reeds plaats bereid. Zij zijn te vergelijken met de zieners der oudheid, die uit de gebreken van het bestaande de toekomst voorspelden. Maar *onze* profeten zijn machtiger, omdat zij onder allerlei vormen de middelen aanwijzen om tot het betere te komen. Dat hebben in onze eeuw vooral Börne en Heine gedaan, een paar der machtigste Israëlieten die den steun der millioenen van hun geloofsgenooten Rothschild en Fould niet noodig hadden om voor eeuwig den Chineeschen muur te verwijderen, die dit nijvere volk scheidde van de samenleving. Met het vooroordeel tegen de Israëlieten is menig ander vooroordeel gevallen, ook dat van bevoorrechte standen. Fel waren de slagen hunner satiren; onwederstaanbaar was de machtige invloed van hun bijtende spotternijen. Daarbij kwamen Heine's groote lyrische gaven, waarmee hij in de eerste plaats Frankrijk en Duitschland, daarna geheel Europa boeide aan zijn ondeugenden mond. 't Zijn de scholieren dezer mannen, 't zijn een Spielhagen, een Heyse, een Hamerling, die thans hun meesters taak hebben overgenomen en nu voortzetten met al de kracht en het recht, door hen geput uit het groote omwentelingsjaar, - uit 1848, waarvan zij de lava en den zwavel, het vuur en den donder bijwoonden als jongelingen van twintig jaren. Het bloed kookte hun in de aderen. Zij waren op de bedreigde wallen der volksrechten; zij eischten weder met luider stem en het geweer op schouder om vrijheid. Bij hen geen kinderspel; bij hen de ernstige eisch des zelfbewusten. Zij hadden hun leven voor de vrijheid veil. Wat wonder dat hun pen niet rust, nu het zwaard in de scheede is gekeerd. Wat wonder dat zij den heraut met de koperen reuzenstem, de pers van den dag, gebruiken om allerwege te verkondigen, wat in dat ontzettend jaar door hen en hun vaderen bevochten is. Recht van denken en spreken. Openbaarheid. Recht van samenkomst. Onderwijs voor allen. Zelfregeering voor allen, enz. enz. Gij ziet, dat er veel door hen wordt gevraagd, wat bij ons reeds is verkregen. Er is veel in Spielhagens boeken, wat voor ons oud is en als een vast bezit. Het bewijst echter alleen de achterlijkheid van Duitschland en volstrekt niet, dat wij niets meer behoeven te doen. Wat Duitschland, vooral zijn staatjes in duodecimo,

in 1848 niet gaven of zich met geweld lieten ontpersen, om het bij de eerste matheid des volks de beste terug te nemen, - dat werd ons door Willem II uit vrijen wil geschonken. Bij ons was ook omwenteling; ook hier trilde de grond van de geweldige uitbarstingen elders, maar het was een vreedzame revolutie. De grondwet van Hogendorp werd herzien in den geest van Thorbecke. Neerlands volk kreeg wettig deel in Neerlands staatsbestuur. Van deze zijde beschouwd, zijn de eischen der Duitsche onderdanen twintig jaar bij ons ten achteren, gelijk zij in zooveel opzichten bij ons ten achteren zijn. Zij doen dikwijls vragen, die wij niet begrijpen, omdat we ons niet genoeg rekenschap hebben gegeven van de onvrijheid die elders nog heerscht. Maar zij stellen ook eischen, die bij ons tot heden nog onvervuld bleven en daarom bespreken wij hen. Zij roeren teedere snaren aan, die ook bij ons nog rusten, snaren van volksgeluk, die nog niet gestemd, nog niet gespannen zijn, en wellicht bestemd waren om altoos te zwijgen. Zulke snaren spant Spielhagen. Daarom spreek ik van hem, ondanks de achterlijkheid van zijn vaderland, Pruisen, bij ons vaderland, Nederland.

Friedrich Spielhagen werd den 24sten Februari 1829 te Maagdenburg geboren, waar hij lager onderwijs ontving om dit later te verwisselen met het gymnasium te Straalsund. Later genoot hij academisch onderwijs in Philologie en wijsbegeerte aan de hoogescholen te Berlijn, Bonn en Greifswald. Reeds sinds dezen tijd wijdde hij zich aan de letterkunde en schreef een reeks van novellen en romans,(*) die tot heden met het hier aangekondigd boekje ‘Ultimo’ sluit. In die alle blijft hij getrouw aan zijn strijd voor nationale rechten en vrijheden. In allen verneemt gij den toon der vrijheid. In allen zegeviert de onderwezen, ontwikkelde man die zichzelf helpt. Het krachtigst treedt hij als volksman, als sociaaldemocraat op in: ‘In Reih' und Glied’ en ‘Hammer und Ambosz’; *Leo Gutmann*, de held van het eerstgenoemde boek en *George Hartwig*, die van 't andere, zijn de jonge mannen van 1848 bij uitnemendheid. Leo is het ideaal van den jongeling die door zelfwerkzaamheid, door hardnekkige studie en worsteling tegen de armoede zich zelf in de samenleving een positie verschaft. Hij weet dus wat armoede is. Hij weet ook wat werken is. En deze wetenschap krijgt gestalte in hem. Hij heeft de waarde van het onderwijs leeren kennen. Hij heeft leeren beseffen, dat alleen onderwijs de individuen maakt. Het bewustzijn ontwikkelt zich reusachtig in hem. Zoodra hij iets uitwerken kan, trekt hij zich het lot der arbeiders aan en tracht op allerlei, helaas ook op onmogelijke manieren, hun lot te verbeteren. Leo slaagt niet. Ofschoon hij zich tot het ministerschap opwerkt, mislukt zijn jong en krachtig leven en

(*) Nu in elf octavobanden verkrijgbaar voor 11 Thaler; L. Staackman te Leipzig is de uitgever zijner ‘Sämmtliche Werke.’ (In prachtband 14 Thlr. = *f* 25.-

streven. Dit is een wijze les, die Spielhagen aan de democratie geeft in het voorbeeld van Leo. Met zijn geheele boek roept hij haar toe, gelijk de wijsgeerige Paulus, eerst Leo's vriend, dezen toeriep: ‘In Reih' und Glied!’ ‘Blijf met de menigte in 't gelid; isoleer u niet; isolement is nimmer een kracht, altijd de dood!...’ Spielhagen toont in dit boek tot die wijze democraten te behooren, die niet voor de menigte willen arbeiden zonder die menigte zelve. Hij eischt niet meer, dan haar past. En wat haar past, daartoe ook wil hij haar dwingen.

Er is geen andere weg.

George Hartwig is de man die in de gevangenis leert arbeiden en het leven zuiver democratisch, d.i.: humaan, leert opvatten en toepassen. Door een jeugdige, volstrekt niet misdadige, onbezonnenheid achter de grendels geraakt, ziet hij in den directeur van 't gesticht een man, die zich opoffert voor het heil der gevangenen: in den waren zin des woords een mensch. Dit voorbeeld werkt machtig op den gevoelvollen jongeling. Na zes jaren levens met en om den directeur is hij met dezen als één geworden. Eindelijk ziet hij in dezen man wat hij eigenlijk alleen en eenvoudig was, een christen, in de volschoone, rein menschelijke beteekenis. Een heerlijk licht is voor hem opgegaan. Het christendom is dan noch een droom, noch een dweperij, noch een leerstuk, het is de reine democratie, die van den mensch eischt dat hij individu zij. Dit denkbeeld wordt leven in hem en op geheel zijn volgende loopbaan is zijn streven daarvan doortrokken; allen die met hem in aanraking komen, bezielt hij met zijn geest, die rusteloos voortarbeidt tot heil van allen, die met en om hem werkzaam zijn. Het zijn deze twee groote denkbeelden, die wij van Spielhagen dankbaar hebben over te nemen: algeheele toewijding aan het onderwijs; het christendom te beschouwen als de democratie. Inderdaad staat het bij ons slecht met deze denkbeelden, veel erger met haar toepassing. De toewijding aan het volksonderwijs is bij ons ver van onvoorwaardelijk en algemeen. De opvatting van het christendom is nog altoos uiterst bekrompen. Het laatste is een gevolg van 't eerste; van beiden hangt het lot af der maatschappij na ons.

In *Ultimo*, een roman die op mij overigens meer den indruk maakt van een brokstuk, dan van een welopgebouwd geheel, komt de dichter weder op dit thema terug, en geeft in zijn dokter Conrad Wild als het ware het résumé van al zijn arbeid. Wild heeft veel van Gutmann, maar wij eindigen hier niet met een mislukt leven. Conrad is als Faust op den rand des afgronds dien de zelfmoord hem ontsluit, maar als Faust legt hij de doodelijke fiool uit de hand op het ruischen van een welbekend geluid. Bij Faust is de kerkklok, bij Wild de zoete stem eener eerste liefde - de reddende engel. Deze engel is het ook, die ons het duidelijkst het beeld schetst van den jongen man. Zij begint met te zeggen, dat niemand Conrad begrijpt, dan die hem bemint. Die gelukkige was zij ‘tot de dag kwam, waarnaar hij

reeds zoolang reikhalzend had uitgezien, de dag, toen het volk opstond om zijn goed recht gewapenderhand terug te eischen. Hoe kon hij toen thuisblijven! hij, wien reeds zoolang de grond onder de voeten brandde.

Waarom zou hij zich niet opofferen, wiens moed geen gevaar kende! Hij had voor de zaak, die hij voor goed en rechtvaardig hield, zijn leven op 't spel gezet en haar verdedigd, tot alle kans op redding voorbij was...

Sinds dien middag, toen hij, geweer op schouder, over den tuinmuur sprong om aan de spits zijner vrijschaar zich te stellen - heb ik hem maar eens teruggezien...

Zijn rijke tante die hem uit haar venster in haar huis te Dresden op de barrikade zag staan, onterfde hem....'

Zoo was Conrad Wild. Toen hij, met het sombere plan eigenmachtig deze wereld te verlaten, afscheid ging nemen van zijn patienten, was dit een tocht als die van den galileeschen meester.

'Een bleeke vrouw met een bleek kindje op den arm weende en snikte en wilde hem de handen kussen, en kuste, als hij haar zacht afweerde, den zoom zijns kleeds; ginds volgde hem een oude, blinde man met sneeuwwit haar, op, den voet tot aan de voordeur en toen het rijtuig wegrolde stond de grijsaard nog in de deur met gevouwen handen en de lichtlooze oogen ten hemel geslagen...'

Deze teekening is treffend. Zij vertolkt nog sterker dan in het leven van George Hartwig, de schoone, eenvoudige denkbeelden des dichters omtrent het christendom. 'Hij ging het land door, goeddoende.' 'Komt *allen* tot mij, gij, die vermoeid en belast zijt.' Om deze schoone bladzijden, waarvan ik slechts enkele volzinnen hier teruggaf, verdienen zulke boeken een overzetting in het Nederlandsch.

Als roman, als dichtwerk beschouwd, is Ultimo niet beter dan een andere. Ultimo komt mij zelfs een fragment voor. Toch behelst het gewichtige gebeurtenissen, die hier allen in vierentwintig uren - den laatsten der maand - haar beslag krijgen, wat met veel kunst en hoogst boeiend is uitgevoerd. Van tendenz is hier geen sprake. Wat van Wild en zijn streven hier voorkomt, behoort tot zijn karakter, behoort tot den roman. Ik laat daar of Frau Goldheimer niet een streekje weg heeft van moeder Nickley, maar het boek is daar niet onaangenamer om en in alle opzichten hoogst aanbevelenswaardig.

Maar wie Ultimo wil lezen, neme eerst eenige van Spielhagen's vroegere romans ter hand. De 'problematische Naturen' met de voortzetting 'durch Nacht zum Licht';' In Reih' und Glied'; 'Was die Schwalbe sang'; 'Hammer und Ambosz' zijn de lezing overwaard. 't Is mijn hartelijke wensch, dat de Nederlander, zij het dan langs dezen Duitschen omweg, bewust worde van hetgeen ons nog ontbreekt als volk. Wanneer hij jaar in jaar uit den minister van

finantiën ziet pralen met een uitstalling van cijfers, die piramidaal mocht heeten indien een schitterend batig slot er niet een afgeknotten kegel van maakte, dan moet zijn eerste vraag zijn: hoe komt dat? zijn tweede: wat doet hij met dat geld? zijn derde: behoeft er aan het onderwijs niet meer te worden besteed?

Want het wachtwoord is schulddelgen, belastingen opheffen; en dat dit uitmuntende zaken zijn, bekent ieder. Maar aan het onderwijs kan nooit genoeg besteed worden omdat het een nationale levensvraag is. Een regeering, die geen kuddebewaarder wil zijn maar de eer wil genieten, individuen te besturen en zich van dezen daarin te willen laten helpen, heeft nooit genoeg voor het onderwijs gedaan. 't Zou de vraag niet zijn of er leerplicht moet bestaan, al of niet, indien het onderwijs op zulk een reusachtige schaal was ingericht, dat het voor elk vrij was, niet alleen, maar aan den behoeftige vergoeding verschaft werd voor het werkloon, dat zijn kind door den leerplicht verzuimt. Eerst wanneer dit door den Staat wordt gewaarborgd, kan hij leerplicht invoeren. Daar er nu leerplicht moet zijn bij een volk, even goed als vaccineplicht, kiesplicht, dienstplicht, zoo moet de Staat het ook daarheen wenden, dat hij de begrooting voor onderwijs in blanco laat. Daarom moet er een minister van onderwijs zijn. Zijn departement is zeer groot. Lager- middelbaar- en hooger onderwijs maken, met de administratie der zoogenaamde eeredienſten, een geduchten werkkring uit, die gemeente, gewest en rijk omsluit. Elke gemeente, die niet kan betalen, wat een voldoend onderwijs in haar oogen vereischt op den grondslag van leerplicht, weet dan, waar zij kan aankloppen om geld; weet ook, waar de argus-oogen wonen, die haar kontroleeren. Ik treed niet in bespreking van een verdere regeling, maar ik wenschte de algemeene aandacht er op te vestigen, dat de Staat dan nog niets meer doet, dan wat hij vóór vijfentwintig jaar beloofd heeft in de grondwet: ‘allerwege voldoend lager onderwijs te doen geven.’ Reeds 9 jaar na die veelbeteekenende maar voor veel uitleggingen onvatbare belofte, in 1857, bleek het en later telkens sterker, hoe onbestemd hier de grondwet spreekt. Wat is voldoend lager onderwijs? Dat de scholen vol zitten met kinderen die geen onderwijzer hebben, omdat de gemeente vergeefs 800 gulden biedt voor zulk een werkman? Dat de kinderen de school bezoeken en verlaten als zij willen? De Nederlanders zijn een nijver volk, dat al spoedig ‘dat zitten op een bank met een boek’ luiheid noemt en de kinderen tot allen prijs tegen ‘luiheid’ wenscht te behoeden.....

De Staat gevoelt op alle manieren, dat het zoo niet langer kan. Er moet leerplicht zijn. Die dwang moet vergoed worden, anders heeft de Staat geen recht van dwingen. Vergoedt hij, dan kan hij de kinderen houden zoolang hij wil. Hij houdt ze dan tot hun 14de jaar. Dan is een kind individu geworden. Het heeft een naam gekregen. Het weet dat en waar het geboren is en wanneer. Het he eft

eenig begrip van zich zelf en zal, in den regel, behoefte gevoelen om dat te ontwikkelen. Met dezen grondslag is er een toekomst voor ons te verwachten; zonder dien grondslag: ellende, zwakheid, domme oproerigheid, verval.

In onmiddellijk verband met den leerplicht staat ons verder maatschappelijk leven. Ons volk heeft zich tot den schoonsten vorm van democratie verheven; het heeft het christendom gehandhaafd in zijn eenige en heerlijke beteekenis: de verheffing van het individu tot zelfontwikkeling en zelfwaardeering. Zonder dat de Staat zich inlaat met de onderscheidene kleine partijen en geloofsverdeeldheden, handhaaft hij het christendom in zijn edele kern. Door leerplicht en volkomen onzijdig, d.i. volkomen humaan onderwijs ontzeilt hij de klip, waarop de wet van '57 hem kon doen stranden. Hij is christelijk omdat hij democratisch is en de individuen volgen gaarne zijn spoor. Want de mensch is waarlijk van natuur, gelijk de stichter des christendoms hem begreep: het mosterdzaad van menschelijken adel deelachtig. Dit zaad kan verstikt worden. Dat kan de stikstof of de ijzige adem van het dogmatisme. Maar het zaadje is altoos aanwezig. Er behoeft dus slechts een werkzame, waakzame hand te zijn om het te verzorgen en te beschermen: dan zal het niet verstikt of verwoest worden. Die voorzienigheid is het onderwijs, op den grondslag van leerplicht gegeven door den Staat, die geen macht buiten het volk maar door het volk een macht is.

Voor die macht, die geacht kan worden door de meerderheid te bestaan en te werken, moeten de minderen met hun zoogenaamde grieven zwijgen. Alle kinderen zijn leerplichtig. Daar zijn er velen, die meenen, christenen bij uitnemendheid te zijn, doch zich hierin blijkens hun leerstellingen, schromelijk vergissen, en in den waan verkeeren, dat zij den Staat niet behoeven te gehoorzamen als hij dus dwingt. Maar zij vergeten, dat zij zelf mede de Staat zijn, zoodat zij in verzet komen tegen zich zelf. Bovendien zijn zij slechts de zoogenoemde volksmenners, die meenen te mogen spreken namens de door hen gedrevenen; doch dit is een misvatting van die mannen, daar wij in deze geen prokuraties erkennen. De Staat der toekomst leeft van individuen; alle meeningen moeten dus individueel zijn; individueel worden uitgesproken. Hierop laten wij 't gerust aankomen(*).

't Wordt ook hoog tijd, dat de mensch voor zich zelf spreke. Hij wordt vreeselijk in de engte gedreven door dat kerkelijk christendom, dat zelfs de schaduw niet meer is van 't oorspronkelijke. De armen van geest hebben straks geen keus meer dan tusschen het helsche vuur en den afgrond der wanhoop. Deze duivelsche heerschappij moet ophou-

(*) Dit wil echter niet zeggen, dat de Tweede Kamer 78 partijen mag tellen, zooals nu. Professor Vissering verdient den dank van geheel Nederland, dat hij openlijk verzet aanteekent tegen die veelhoofdigheid in 't wetgevend lichaam.

den. Zij kan slechts met de handhaving der democratie vallen, want geen ander heeft hierin 't woord dan de machtige bergredenaar. Elk mensch hoort deze stem. Hoe dogmatiek verhard en schromelijk verwaarloosd de armen onder de Israëlieten waren, die stem voelden zij door heel hun ziel trillen: ‘gij zijt alle kinderen van denzelfden vader; hij heeft u lief; hebt dus elkander lief; onderwijst elkander...’ En dan die parabel van het verloren schaap, van den opgeveegden penning, van den verloren zoon, hoe werd door deze schoone, liefelijke, welsprekende leeringen de overtuiging gegrift in 't hart des minsten, dat hij gelijk was aan elk ander. Het is dit verheven socialisme dat wij wenschen te zien wederkeeren onder de menschen, onder ons volk - door onderwijs. Dit liefelijk socialisme, dat koninkrijken bouwt voor de eeuwigheid, het was langzamerhand verdwenen uit de wereld ter wille van hen, die, bezitters van het vette der aarde, er gevaar in zagen voor hun dinastie van hebben en houden. Zij zien dit nu veel beter in; zij zien wel in, dat de menschen beter zijn en het bezit veiliger is, naarmate het individu meer recht en vrijheid en verstand bezit. Vergeefs zoeken dommen en dwepers genoemd aristocratisch vooroordeel te vleien door algemeene verlichting en opbeuring der individuen tegen te werken, en alzoo Christus en zijn edel socialisme te dwarsboomen, - vergeefs zeg ik. De armen van geest hebben de stem vernomen. Zij is uit hun hart niet meer te breken. Magna est veritas et praevalebit. Het onderwijs zal alle paden voor het christendom effen maken.

AART ADMIRAAL.

Mengelwerk.

In den Palmengarten te Frankfort a/M.

.... dans vos jardins riants,
C'est peu de déployer ces tapis verdoyants;
ll en faut avec goût savoir choisir les formes.
Craignez pour eux l'ennui des cadres uniformes,
Les insipides ronds, les ennuyeux carrés....

Wie in den zomer, op zijn reizen, Frankfort aan den Main aandoet, en zijn dag gebruikt heeft, om de traditioneele merkwaardigheden der stad, als Goethes Vaterhaus, de brug over den Main, de Ariadne en de winkels op de Zeil te bezoeken, komt des avonds allicht terecht in het uitspanningsoord van de Frankfortsche beschaafde wereld, den zoogenaamden *Palmengarten.* Hoe pleizierig kan men zich daar nedervleien, en na eenen wel volbrachten reizigersdag, op zijne lauweren rusten! Hoe vroolijk ligt daar dat, in modernen stijl gebouwde, societeitshuis, - ik mag wel zeggen ‘paleis’; - hoe tooverachtig flonkeren alom op het breede terras en daaronder de ontelbare lichten; honderden van groote, gave, matglazen gasballons, op sierlijke ijzeren voetstukken. Hoe lieflijk klinkt van tijd tot tijd, de juist voor zoo'n gelegenheid geschikte muziek; hoe gezellig en vermakelijk is al dat gewoel van gasten en van kellners! In één woord: recht behaaglijk.

Behaaglijk, ja, in zoover men slechts komt om het genot dat, om zoo te zeggen, het laagst bij den grond ligt: om te rusten en om zich te ‘restaureeren.’ Maar wie bij zijne aankomst in den Palmengarten niet zóó vermoeid is, dat hij nog lust en kracht heeft, om wat dieper door te dringen in zijne omgeving, die kan hier, indien al niet geërgerd worden, dan toch met zijn smaak in eenen wonderlijken, min of meer onbehaaglijken tweestrijd geraken. - Laat ons, voordat het geheel donker is, en terwijl daarbinnen uw souper gereed gemaakt wordt, in verbeelding een toer door den tuin doen. Het meer wetenschappelijk deel, waaraan de tuin zijn naam te danken heeft, en dat, in het voorbijgaan gezegd, zeer merkwaardig en welingericht moet wezen,

zullen wij thans niet bezoeken; maar ons slechts bepalen tot het voorste gedeelte, wat men den lusthof, of met een ouderwetsch woord, den *hove van plaisancie* zou kunnen noemen. Vergeef mij, dat mij midden tusschen al dat gaslicht en dat echt hedendaagsche menschengewemel, hier nochtans het eerst zulk een woord uit een vorige eeuw voor den geest komt.

Hebt gij bij het binnenkomen wel bemerkt welk een ontzachlijke hoeveelheid bloemen gij overal voorbijgaat? Boomen zijn er niet zeer veel langs uwen weg, maar bloeiende, vuurroode Geraniums, lichtblauwe Lobelia's, helderwitte Cerastiums, geurige, zachtpaarsche Heliotropiums veelkleurige Petunia's en schitterende dwerg-Oostindische kersen. En zijn dat ook bloemen, dat zilverachtig witte randje? ‘Neen,’ antwoordt een jonge tuinman, die juist bezig is met gieten, ‘dat zijn bladeren van Centaurea Clementei; en dat gindsche, donsachtige witte, is het loof van Gnaphalium lanatum. En daar hebt u Achyranthes met bruinroode bladeren, en Abutilon met goudbonte....’ - ‘In mijn jeugd waren bladeren in den regel groen,’ mompelt een oud heer, ‘dat vond ik mooier.’ - ‘O ja, mijnheer, groenen hebben wij hier ook, licht zeegroene Sedums; en Alternanthera's, met helder rood, groen en geel gemarmerde blaadjes. En hier hebt u iets geheel nieuws, de Lantanamine d'or; de bladeren zijn donkergroen, goudgeel gemarmerd en gevlekt. Maar dat steekt ook juist zoo mooi af tegen de oranjeroode bloemen. Ginds hebben wij er een groote ster van, afgezet door een randje van Alyssum, midden in, een langwerpig vak van Amaranthus, met vier palmetten van Geranium Tom-Pouce in de hoeken. U vindt hier de allerlaatste mode van tapijtbedden; vooral die smalle Ageratum-krullen, schuins tegen het terras op. Ageratum is er dan ook juist geschikt voor, omdat die zoo laag blijft; want laag goed moet je hebben voor zulke mozaieken; net als Pyrethrum parthenium: als je daar de bloemknoppen maar altijd uitknijpt, dan blijft het, den geheelen zomer door, één donzig bedje, waar je alle mogelijke vormen van kunt snijden. Verleden week was hier een kenner, die zei dat hij nog nergens de figuren zoo zuiver architecturaal gevormd gezien had....’

Wij nemen afscheid van onzen gietenden botanicus, en trachten nog eens met onze eigen oogen het geheel te overzien. Ik twijfel niet, of zelfs diegenen mijner lezers, die nooit in den Palmengarten te Frankfort geweest zijn, zullen zich nu eenigermate kunnen voorstellen hoe de aanleg er daar uitziet. De daar vereerde mode toch vindt ook bij ons te lande te veel navolgers, dan dat iemand tegenwoordig niet zou weten wat ‘tapijtbedden’ beteekenen. Toch zou ik wenschen dat elk, die er over meê wil praten, dat beginsel eerst eens op zóó ruime schaal, en op zulk een intensieve wijze in praktijk gebracht zag, als hier het geval is. Nergens had ik den bloemistenterm van ‘tapijtbedden’ beter begrepen. In 't klein uitgevoerd, had mij die liefhebberij

van plantenmozaiek wel eens aan een schotel haringsla, of een confituurtaart doen denken, maar hier schijnt zich waarlijk een tapisseriewerk voor onze voeten uit te spreiden; zich tegen de vrije steile glooiing der terrassen te verheffen, als het bekleedsel van den rug eener sofa, en naar de oevers van het stijve bassin in het midden af te hangen. Waarlijk, het verwondert ons bijna geen plooien te zien vallen in de hoeken; en het zou ons niet verbazen, indien men hier en daar beproefd had, om, door kleine verdiepingen, aan dat bontgeweven kleedje het aanzien van gematelasseerde kussens te bezorgen!

Eenmaal tot het uiterste gedreven, maken dergelijke dingen altijd den sterksten indruk, zoodat zij ons wel dwingen, om met ons zelven tot een explicatie te komen over onzen bijval of afkeer. Wat dunkt u van dit genre van tuinen-aanleggen: vindt gij het mooi of leelijk?

Indien ik hier mijn oordeel uit mag spreken: ik vind het al zeer leelijk. En dat niet alleen daar, waar het, zooals te Frankfort, zoo sterk geprononceerd is, maar overal en altijd, in het groot en in het klein, in het handig en in het onhandig, in het rijk en in het schraal, in het prachtig en in het eenvoudig. Ik vind het leelijk in principe, en ik acht het een schande voor de aesthetische ontwikkeling onzer eeuw, dat zij zulk een wansmaak gedoogt.

'De smaken verschillen,' glimlacht misschien deze of gene. Doch opdat wij niet onverrichter zake met dit huisbakken argument mogen scheiden, vraag ik verlof om even mijne meening toe te lichten.

Ten eerste hindert mij in dergelijke bloemtapijten de daarin voorkomende hardheid van kleuren. Schitterend rood, helder geel, hard blauw, glimmend wit, spelen daar bij voorkeur de hoofdrol en vertoonen zich nog harder dan zij zijn, door de combinatien, waarin zij naast elkander geplaatst worden. Zooveel mogelijk van haar natuurlijk, temperend groen verstoken, schijnen de daarvoor gebruikte bloeiende planten reeds van jongsaf voor deze methode gedresseerd te wezen; de sterkste contrasten zijn de meest gezochte; en wat men in dit opzicht met bloemen alléén niet gedaan kan krijgen, helpt men door bonte bladeren versterken. Het spreekt van zelf: als eenmaal mozaiek het doel is, wordt zuiverheid van lijnen, symetrie en alles wat 'effect maakt' hoofdzaak. Daarbij is zekere hardheid onvermijdelijk. Maar is die hardheid schoon? Verraadt zij niet een zeer geringe ontwikkeling van kleurensmaak in hen die haar bewonderen? Het is wel eens in mij opgekomen om te vragen, of dit eigenlijk niet meer eene liefhebberij wasvoor wilden, die hunne beste voortbrengselen tegen grove, glazen kralen enz. verkoopen, dan voor ons, die hen daarover uitlachen en uit de hoogte op hen neerzien!

Doch mijn ergernis ligt dieper. Mijn recht om de tapijtbedden *wansmaak* te noemen, berust, dunkt mij, op een der meest algemeene kunstwetten: deze namelijk, dat men bij elken kunstarbeid als het ware in overleg moet treden met zijn materiaal. Hout leent zich tot geheel

ander werk dan marmer: zware lakenweefsels tot iets anders dan gazen draperien; de aard zelf der stoffen geeft dat aan. Hier nu echter wil men voor de stijfste mozaieken een materiaal gebruiken, dat zich meer dan iets anders ter wereld door losheid, ongedwongenheid en sierlijkheid onderscheidt. Waar toovert de natuur meer met al haar schatten van bevalligheid, dan in bloeiende planten? En het is alsof men er zich juist op toelegt, om voor deze streng symetrische arabesken bij voorkeur die gewassen te gebruiken, in wier bouw de natuur het minst met symetrie te koop loopt. Ziet eens goed een Petunia aan, en let er op, of hare scheeve kroon niet spot met de gedachte, om haar voor een ingelegd parketje te gebruiken; maak eens van nabij kennis met die aardige, kleine, porseleinblauwe Lobelia, die zoo vaak daaraan mee moet helpen, en vraag of het geen vandalisme is, de luchtigheid, bevalligheid, ik zou haast zeggen dartelheid van hare loten zoozeer te miskennen, en haar kleur te bederven, door ze rondom lichtgeele Calceolarias te plaatsen!

En dat in onze eeuw, die zich zooveel op hare natuurwetenschap laat voorstaan! Daar is, dunkt mij, een wonderlijke tegenspraak tusschen den ijver waarmede men de studie der natuur vereert, verspreidt, op alle scholen bovenaan stelt, en de lauwheid en onverschilligheid, waarmede men het aanziet, dat hier hare duidelijkste wenken eenvoudig genegeerd worden. Hoe komt dat toch? Hoe is dat mogelijk? Zou het wààr zijn, wat men somtijds fluistert, dat de besten onzer eeuw het zoo druk hebben met het verzamelen van kennis, dat zij geen tijd en lust meer overhouden, om deze tot kunst te verwerken? En blijft daarom het bestuur der ‘mode’, op dàt gebied, slechts in handen van grovere geesten, die bij voorkeur het schreeuwende en prikkelende zoeken?

Ik weet niet of velen mijner lezers den dichter zullen kennen, van wien ik hierboven een paar regelen aanhaalde. Zij zijn van Jaques Delille. Hij is zoo goed als vergeten tegenwoordig. De critiek onzer dagen haalt de schouders op over hem en zijn ‘beschrijvende poëzie.’ En zeker, iemand wiens grootste glorie bestond in het op rijm zetten van de geheele natuurlijke historie, en die door Napoleon I beschermd werd, omdat hij zoo onschadelijk was, en de menschen gewende om dichtkunst te beschouwen als iets wat buiten de ideeën van den tijdgeest omgaat, - zoo'n man verdient zeker niet een dichter van den eersten rang te heeten. Des te meer echter moesten wij ons schamen, door hem terecht gezet te worden. En waarlijk, dat doet hij. Zijn de woorden, die ik uit zijne *Jardins* overschreef, niet precies op onze toestanden toepasselijk? In zijn tijd bracht de mode bijna geheel hetzelfde mede; in Frankrijk, in Duitschland, ook in Nederland. Ik herinner mij als kind een prentenboek gezien te hebben, ‘*het zegevierend Kennemerlandt*’ geheeten, waarin fijne plannen en gravures stonden van buitenplaatsen tusschen Haarlem en Alkmaar, zoo als men die, nu

omstreeks honderd jaar geleden, mooi vond. Toen ik voor het eerst den Palmengarten binnentrad, kwam het mij vóór, ditzelfde vroeger reeds gezien te hebben; ik zocht rond in mijne herinnering, en eensklaps stonden mij op nieuw die oude platen van Adrichem en Assemburg en Meervliet voor de verbeelding. - Na al die popperigheid van den, met recht dikwijls bespotten, 'pruikentijd', begon ook op dit gebied een frisscher wind te waaien; hij kwam, wonderlijk genoeg, uit Engeland, dat anders waarlijk niet om kunst-originaliteit beroemd is. Engelsche parken, met sierlijke groepen van boomen en heesters en bloeiende struiken, kwamen in de plaats der stijve 'parterres;' en op ruime grasvelden was hier en daar een eereplaatsje uitgespaard voor een perk vol lage rozen, potgewassen, of éénjarige zaadplanten. De hoeveelheid bloemen was misschien iets minder, dan in de ouderwetsche of moderne tapijtbedden; maar men gevoelde toen, dat schaarschte dikwijls meer effect doet dan overvloed, wanneer zij namelijk met goeden smaak wordt aangebracht. De bloemen kregen wat haar toekomt:

'Un air de liberté fait leur première grâce,'

zei onze dichter van zoo even, en aan dien eisch werd ten volle voldaan. - Een geniaal kunstenaar voerde dit beginsel van tuin-architectuur ook in Nederland in; vele buitengoederen in Holland, Gelderland en Utrecht, vele bolwerken van steden, b.v. van de stad Utrecht, - toonen nog aan hoe hij daarmede wist te tooveren. - En thans zijn wij helaas weer tot den ouden wansmaak vervallen, en zullen daar waarschijnlijk wel aan vastblijven, totdat er weer eens uit den vreemde een andere geest overwipt, die eene gracieuser mode meebrengt....

Zou het niet wèl zoo waardig wezen, indien wij daar eens niet op wachtten, maar zelven, in plaats van welke mode dan ook, de *natuur* raadpleegden? Mochten velen, ieder in zijn eigen, grooter of kleineren tuin, het bewijs leveren, dat het geen holle klank is, indien onze tijd beweert de natuur lief te hebben.

En aan rijke lieden, die prijzen uitloven op tentoonstellingen van tuin- en landbouw, geef ik in bedenking, om eens eene mooie medaille te stellen voor de *tegelijk prachtigste* en *natuurlijkste* bloemgroepen. - Misschien zullen dan eenmaal al de schoonste voortbrengselen, ook der nieuwere kweekkunst, niet slechts op order van de eene of andere mode, maar uit eigen aesthetische overtuiging, dienstbaar gemaakt worden aan dat eenig ware principe, dat de natuur slechts naar haar eigen wenken geregeerd moet worden.

G.L.

Uit den vreemde,
meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Het contract.
Vervolg.

Er ontbraken nog slechts weinig maanden aan den tijd, dien ik mij als gouvernante van Roza Grey verbonden had; doch ik was er op gesteld evenzeer aan mijne verplichting te voldoen als de heer Keverne aan de zijne voldaan had. Kon ik, mocht ik, mijn plechtig gegeven woord verbreken, zelfs op de bede van mijn Paul? Nooit kon eenige verzoeking zwaarder zijn dan de mijne was op dien dag.

En ik was er niet op voorbereid. Ik meende dat ik slechts van mijn gegeven woord zou behoeven te spreken, en dat Paul mij gelooven en vertrouwen zou; dat hij niet van mij zou vergen dat ik mijn woord verbrak, maar mij zou komen afhalen wanneer ik vrij zou zijn.

Doch hij wilde er niet van hooren. Hij smeekte, werd hartstochtelijk, driftig zelfs. Hij kon het in Spanje geen jaar uithouden zonder mij!

En ik, die jaren lang op hem zou hebben willen wachten! ‘Och,’ was mijn verzuchting, toen ik bij Rachel mijn nood klaagde, ‘konden mannen toch even geduldig en trouw zijn als wij!’

Doch Rachel antwoordde dat er mannen zijn die de vrouw tienmalen in trouw en geduld overtreffen.

‘Misschien,’ was mijn antwoord; ‘ik heb het nooit ondervonden; maar ik geloof, dat gij gelijk zoudt hebben indien gij het van den heer Keverne zeidet, die zou tegen elke verzoeking bestand zijn. Maar Paul niet; dat weet ik; hij kan niet wachten!’

O, hoe gaarne ware ik met hem gegaan, waarheen en wanneer hij wilde, indien ik er niet het bewustzijn bij had moeten dragen dat ik eene lage bedriegster zou zijn!

Vijf maanden was een lange tijd!

Er verliepen eenige dagen; Etheridge kwam telkens en altijd dringender op zijne smeekbede terug. Mijn kracht tot weerstand begon te wijken en eindelijk gaf ik in zoover toe, dat ik beloofde als zijne vrouw met hem naar Spanje te gaan, als de heer Keverne en mevrouw Grey mij van mijne aangegane verbintenis wilden ontslaan.

Etheridge was opgetogen over die concessie, nu was alles in orde, riep hij opgewonden, en binnen eene maand zouden wij in het kerkje op de klippen getrouwd zijn!

En onmiddellijk verliet hij mij, om den heer Keverne om toestemming te vragen.

In treurige spanning wachtte ik zijne terugkomst af.

‘Indien de heer Keverne eens antwoordde, dat hij mij niet wil ontslaan; dat ik, door hem te verlaten, eigendunkelijk mijn eens gegeven woord verbreken zou!’

Doch een oogenblik later troostte ik mij met de gedachte: ‘Dat kan hij niet!

Daartoe is hij veel te edelmoedig. Hij *kan* niet weigeren mij te laten gaan, wijl de vijf jaren toch bijna verstreken zijn!

Daar kwam Etheridge terug, met zulk een haastigen, driftigen stap, dat ik reeds wist wat hij mij te zeggen had, eer hij nog een woord had gesproken.

'De heer Keverne wil u niet ontslaan, Catherine!' zeide hij, met onderdrukte woede in zijne stem, terwijl er in zijne oogen nog verachtelijker uitdrukking lag dan in zijn toon. 'De heer Keverne is van oordeel dat gij door uwe handteekening afstand hebt gedaan van uwe onafhankelijkheid. Zijn gevoel van eer schijnt hem volstrekt niet te verplichten u van de aangegane verbintenis te ontslaan.'

Ik keek van Etheridge naar den heer Keverne, en van dezen weer naar Etheridge, en ik voelde mij het bloed van verontwaardiging naar de wangen stijgen, ik kon niet spreken, doch in mijne oogen lag eene duidelijke vraag om bevestiging van wat ik hoorde. Nog altijd hoopte ik dat Etheridge, door drift vervoerd, den heer Keverne niet had laten uitspreken, of dat hij dezen niet goed had verstaan.

Doch de kalme toon waarop de heer Keverne nu in mijne tegenwoordigheid zijn weigering herhaalde, vernietigde al mijne hoop.

'De heer Etheridge behoeft nog slechts eenige maanden te wachten,' zeide de heer Keverne; 'dat is toch waarlijk geen reden tot zoo veel drift, tot zoo diepe verontwaardiging. De heer Etheridge heeft van zijne terugkomst in Engeland af kennis gedragen van de overeenkomst die er tusschen mevrouw Grey en jufvrouw Caren bestaat, en ik, van mijn kant, vind het, op zijn zachtst gezegd, vreemd dat de heer Etheridge goed vindt jufvrouw Caren in verzoeking te brengen om haar woord te breken. Ik moet immers begrijpen dat jufvrouw Caren voor die verzoeking bezwijkt en haar woord wenscht te breken?'

Ik antwoordde 'ja;' doch zeer beschroomd; want hoewel zijne woorden mij kwetsten, was er niets onbillijks of onvriendelijks in hetgeen hij zeide.

Toen barstte Etheridge op eens driftig uit: 'Zoudt *gij* het misschien aangenaam vinden, mijnheer Keverne, een jaar lang op de vervulling van uwe vurigste wenschen te wachten? Noodeloos te wachten? Men kan zien dat gij niet weet wat liefde is, mijnheer; anders zoudt gij ons zoo hardvochtig ons verzoek niet weigeren.'

Ik zag de onderlip van den heer Keverne trillen; doch hij antwoordde, even vast en kalm als te voren:

'Het is geen hardheid die mij weigeren doet, Catherine, hoewel gij dat nu misschien niet begrijpt. - Geloof mij, Etheridge, ik meen het goed met u beiden. Hebt gij geen moed en geen geduld om die weinige maanden te wachten?'

Wij gaven geen antwoord. Etheridge liep met groote stappen op en neder. Toen de heer Keverne zag dat hij ons niet met zijne beslissing kon bevredigen, verliet hij ons.

Wij bleven alleen; ik weet niet meer precies wat Etheridge zeide, maar wel dat hij mij met overredend smeeken bestormde. De heer Keverne had niet het minste recht, zeide hij, om mij aan mijn verbintenis te houden; in de eerste plaats al niet omdat ik minderjarig was toen ik het contract teekende; het zou de grootste dwaasheid van mij zijn, indien ik mij stoorde aan hetgeen hij gezegd had; ik stond immers niet onder zijn gezag? Hij had volstrekt geen recht op mij; Keverne was een gierige zelfzuchtige dwingeland. Ik moest naar niemand luisteren dan naar hem, Etheridge, en als ik hem liefhad, zooals hij mij, *zou* ik mij niet aan den heer Keverne storen!

Ik wilde hem tot bedaren brengen; ik zeide dat hij wist hoe lief ik hem had en toen... toen zag hij dat ik voor de verzoeking bezweek. Want eensklaps nam

hij mij in zijne armen en fluisterde *wat* ik doen moest, als hij mij waarlijk het liefst op aarde was.

Ik wilde niet luisteren en ik moest! Ik haatte mij zelve omdat ik zoo gelukkig was over alles wat hij zeide; omdat ik zoo gereed was om te doen wat hij van mij verlangde. Hoe sterk was mijne liefde; hoe zwak was ik in alle andere opzichten! Eindelijk hield ik mijne handen voor mijne ooren en liep weg; doch zijne hartstochtelijke taal bleef mij vervolgen waar ik ging. Ik had beloofd te doen wat hij van mij wilde en toch kwelde die belofte mij als eene schuld.

Den volgenden morgen kwam Etheridge terug om van ons allen afscheid te nemen en toen de heer Keverne hem op zijn gewone hartelijke wijze verzocht zoo spoedig en zoo dikwijls mogelijk te Trecothic te komen, in de vijf maanden die ik nog in hun midden zou zijn, voelde ik dat ik doodelijk bleek werd; en ik begreep niet hoe het mogelijk was dat Etheridge zoo luchtig zijne erkentelijkheid kon te kennen geven. Ik liet hem uit, ging met hem tot aan het hek van het park, en wij namen afscheid zonder dat er een traan in mijne oogen kwam. Ik keek hem nog eenigen tijd na en keerde toen naar huis terug, waar Roza mij te gemoet kwam, en mij lokte om samen te spelen.

Dien avond, toen de zon bijna was ondergegaan, nog eer de lampen in huis waren aangestoken, trad ik in de langwerpige zaal, en zag den heer Keverne bij een raam zitten en onbewegelijk naar buiten staren. Dat was in den laatsten tijd eene gewoonte van hem geworden. Mevrouw Grey hield zich nog met haar breiwerk bezig, en, zonder iets te zeggen, ging ik bij een van de andere ramen zitten, bijna met mijn rug naar haar toegekeerd.

Zoo zaten wij eenige minuten zwijgend bij elkander, totdat ik den moed verzameld had om op gemakkelijken, onverschilligen toon te vragen of ik den volgenden dag eens naar huis mocht gaan.

Voor het eerst, zoolang ik te Trecothic geweest was, aarzelde mevrouw Grey of zij mij mijn verzoek zou toestaan en mijn hart begon van vrees en oproerigheid te kloppen. Doch bijna onmiddellijk zeide de heer Keverne, zich half van het raam afwendende, om naar ons te kijken, vriendelijk tot zijne zuster:

'Wel zeker, lieve, laat Roza morgen maar eens vacantie hebben. Ik moet den geheelen dag uit; dan hebt gij meteen gezelschap aan de kleine meid. Laat Catherine morgen maar eens naar huis gaan, als zij gaarne wil.'

Daarop gaf mevrouw Grey mij aanstonds de gevraagde toestemming.

Ik had wel gewild dat er niet nog een nacht tusschen had moeten verloopen. Ik was niet gerust; mijn geweten zeide mij dat ik slecht handelde en toch had ik noch den moed, noch den wil om Etheridge teleur te stellen, hoewel ik met ieder oogenblik erger tegen mijn voorgenomen vlucht begon op te zien.

Den volgenden morgen waren Roza en ik beiden stil, onder het uur dat ik nog aan haar wijden kon, voor dat de tijd van vertrek daar was. Ik was zeer aan het huis gehecht geworden, in de bijna vijf jaren welke ik onafscheidelijk van haar had geleefd. De liefde van het kind was mij ontzaglijk dierbaar.

Toen ik eindelijk afscheid van haar nam, of liever 'tot van avond' zeide, moest ik mij schielijk omkeeren, wijl de tranen mij mijns ondanks in de oogen sprongen.

Op de plek waar ik, op de heide, de Helstoner diligence afwachtte, kon ik juist de zwart- en wit geverwde torentjes van mijns vaders huis zien; ik kneep mijne oogen dicht, terwijl ik luisterde of ik het geluid van wielen nog niet hoorde; ik durfde niet

aan Leonard denken. ‘Hij en Rachel zitten nu aan tafel,’ dacht ik. Ik wist nauwkeurig de plaats waar zij zaten, in onze gezellige kamer, en hoe de geur van de viooltjes welke ik geplant had, door de openstaande ramen naar binnen zou dringen. ‘Wie weet,’ dacht ik, ‘of zij in dit oogenblik niet juist over mij praten, of, wie weet of zij niet van avond...’

Maar neen, daaraan durfde ik niet denken. Hoe menig jaar was dat geleden, dat Leonard en ik op dien zomeravond naar Kynance gereden waren en ik voor het eerst Paul Etheridge had gezien, schetsen teekenend op de heide. O, wat was mij die tijd lang gevallen, dacht ik in dat oogenblik.

Bijna eer ik het wist, hielden de vier paarden der diligence bij mij stil, terwijl ik op de heide zat, en ik klom er in. Nog weinige minuten en wij waren aan een kromming van den weg over de heide gekomen, en al had ik het toen gewild, ik zou de torentjes van ons ouderwetsch huis niet meer hebben kunnen zien.

Te Helstone nam ik een omnibus, die mij naar het station te Camborne bracht, en daar stapte ik bedaard in een ledigen wagon, wetende dat Etheridge mij aan het eerstvolgende station opwachtte.

Toch verborg ik mijn gezicht op de zijleuning van mijn bank, en deed mijn best om niet te denken. Ik kon zelfs niet uitkijken op den mij wel bekenden weg, omdat het mij te veel herinnerde aan die oude reizen, welke Leonard en ik eens in iedere vacantie plachten te doen, als wij deftig samen naar Truro gingen, met een koffertje vol kleeren en een groot pak geschenken van de boerderij, om te gaan logeeren bij de oude vriendin naar wier huis ik ook nu op reis was; uit wier huis ik den volgenden morgen naar de kerk zou gaan, waar ik Etheridge zou vinden, en waar wij dan samen zouden trouwen.

Aan het station te Truro overzag ik met éen gespannen blik het geheele perron. In een oogenblik stond Etheridge naast mij, blijde en lachende.

‘Alles is in orde!’ fluisterde hij. ‘Dat hebt gij knap en goed overlegd, beste. Nu hebben wij niets meer te vreezen. Geen bagage? Welk een zegen! Uwe vriendin heeft alles besteld wat zij denkt dat gij noodig kunt hebben, want wij durven niet om uwe koffers naar Trecothic te schrijven eer de dag van morgen voorbij is en wij veilig weg zijn. Kom, liefste.’

Wij wandelden gearmd uit het station en, juist toen wij er uitkwamen, zag ik een tilbury met twee paarden bespannen er voor staan. Ik voelde den schok dien Etheridge kreeg. Mijn eigen borst begon te hijgen toen ik het zag.

‘Catherine,’ zeide de heer Keverne, die ons vlak bij het rijtuig te gemoet kwam, en mij ernstig in het verschrikte gelaat keek, ‘ik ga naar Trecothic terug, en gij moest met mij gaan. Gij zult te laat komen om den omnibus van van avond nog te treffen.’

O, hoe ontzonk mij mijn weinigje moed toen ik hem voor mij zag! De weinige tartende woorden welke ik uitbracht, kostten mij de grootst mogelijke inspanning en ik voelde dat het een paar groote ontstelde oogen waren, welke ik tot hem opsloeg.

‘Wilt gij meê gaan, Catherine?’

Doch toen had ik de kracht verzameld om hem eensklaps vol onbevreesden hartstocht te antwoorden. Ik was zijn dienstmeid niet, zeide ik. Ik zou volstrekt niet met hem teruggaan.

‘Mij dunkt, mijnheer Etheridge,’ zeide de heer Keverne bedaard, ‘dat het verstandiger zijn zou, als gij alleen heen gingt, en die weinige maanden geduldig wachttet. Gij weet dat Catherine niet zal veranderen, zoolang gij haar trouw blijft; wat vreest gij dus?’

Toen begon Etheridge te spreken, driftig en verachtelijk. Ik geloof zelfs dat hij bezwaarlijk zijn woorden had kunnen volhouden, indien wij niet alleen geweest waren. Wat de heer Keverne zeide, kon ik niet onderscheiden; hij sprak te zacht, doch éen zin hoorde ik:

‘Niet, of gij moet bang zijn dat de verhalen welke mij aangaande uwe leefwijze buitenslands ter oore gekomen zijn, ook haar ter oore zullen komen als gij weg zijt. Als *ik* het haar had willen vertellen, zou ik het reeds lang gedaan

hebben. Gij we et zeer goed waarom ik haar terughaal en gij weet ookt de duur van die scheiding van u zelf afhangt.'

O, wat had ik er toen niet voor willen geven als ik Etheridge had mogen troosten, toen hij zoo bleek werd en zoo boos was, toen zijne lippen beefden en hij de woorden niet kon uitbrengen die hem op de tong lagen.

'Gaat gij meê, Catherine?' vraagde de heer Keverne nog eens, zich schielijk van hem afwendende. Doch ik ging vlak bij Etheridge staan en fluisterde hem toe dat ik hem niet wilde verlaten.

Langzamerhand werd hij bedaard en koel.

'Het is misschien beter dat gij met den heer Keverne meegaat, Catherine,' zeide hij eindelijk, bijna ijskoud. 'Hij schijnt toch te denken dat wij beiden geheel in zijn macht zijn.'

'Mijnheer Etheridge,' hernam de heer Keverne, en, hoewel hij bijna fluisterend sprak, en ik in mijne onuitsprekelijke droefheid mijn hoofd had afgewend, verstond ik toch duidelijk alles, woord voor woord, 'gij weet dat dat onbillijk is; maar ik zal het verdragen. Gedurende de vijf maanden welke gij nog zult moeten wachten, zal er geen woord tegen haar ten uwen nadeele over mijne lippen komen; geen enkel woord!'

Etheridge begon schamper en ongeloovig te lachen en zijn gelaat had eene geheel andere uitdrukking dan ik er eenige minuten te voren op had gezien.

'Goeden dag, Catherine, vaarwel,' zeide hij; niet langer tartend in zijn wrok. Hij beantwoordde den treurigen en ernstigen blik van den heer Keverne niet meer met verachting. 'Vaarwel, Catherine!' En ik zag hem verbleeken, toen hij die woorden uitsprak.

Ik kon het niet uithouden, maar ging nog eens naar hem toe en fluisterde hem vol liefde en smart in de ooren, dat ik hem altijd trouw zou blijven, al moesten wij nu van elkander scheiden.

'Die scheiding is allervriendelijkst voor ons beschikt,' zei Etheridge, voor het laatst nog eens spottend, hoewel hij den heer Keverne niet aankeek; 'natuurlijk enkel voor ons eigen best. De heer Keverne maakt een zeer edelmoedig gebruik van zijne macht, Catherine, en wij zullen hem zoo onderworpen gehoorzamen als hij verlangt. Hij beveelt u weder met hem naar huis te gaan, en gaan zult gij. Hij beveelt mij te wachten, en wachten doe ik.'

'Toch maar voor een korten tijd, Paul,' zei ik fluisterend, ik trachtte hem moed in te spreken, hoewel mijn stem beefde, in mijn bitter verdriet.

Wij spraken nog eenige oogenblikken met elkander; de heer Keverne hield zich op kleinen afstand met zijn paarden bezig, blijkbaar om ons niet te storen. 'Ik blijf u trouw,' dat waren mijne laatste woorden.

'Voor een korten tijd! Dan kom ik u halen, Catherine, vaarwel!'

Met die woorden keerde hij zich om en verdween.

Ik deed wrevelig een stap achteruit, toen de heer Keverne mijne hand wilde vatten om mij in het rijtuig te helpen, en toen ik er in zat, naast hem, want er was geen andere plaats, schoof ik zoo ver van hem af als maar mogelijk was.

Nooit is een reis mij langer gevallen dan die!

Ik keek met brandende oogen naar de kale heide en telde de schoorsteenen der mijnen, die eenzaam en akelig tegen de lucht afstaken; doch mijne gedachten waren ver weg, bij Etheridge, die den volgenden dag het land verlaten zou.

De reis viel mij lang, en toch deed het mij pijn toen wij aan de herberg kwamen, waar de heer Keverne weder om zijne eigene paarden vraagde, welke hij daar had laten rusten, waar hij de gehuurde paarden achterliet, welke hij zelf had gestuurd en waar hij mij op zijne bedaarde manier dwong den wijn te drinken dien hij mij bracht, en dien ik mij stellig had voorgenomen niet aan te raken.

Het was donker geworden, eer wij weder in onze eigen fraaie streek terugkwamen en wij de akelige mijnen geheel achter ons hadden.

Ik kon slechts even de kalme figuur van den heer Keverne naast mij in het rijtuig onderscheiden. Ik begon te verlangen dat hij een woord tegen mij zeggen zoude; dat hij mij gelegenheid zou geven om de gramschap en den trots te uiten, die in mijn binnenste met diepe droefheid streden. Doch hij sprak geen woord, en reed mij stil en veilig in den donker voort.

Eindelijk waren wij op de heide en de fraaie paarden draafden met nieuwen moed.

Wij kwamen aan de plek waar ik dien middag op de diligence had zitten wachten. Het was mij alsof er jaren sedert dien tijd verloopen waren.

Ik dankte God voor de duisternis waarin mijn geliefd ouderlijk huis gedompeld was; voor de duisternis die ook mij onzichtbaar maakte voor hen die ik liefhad.

'Wacht totdat gij op de proef gesteld wordt!' had Leonard eens tot mij gezegd, toen ik zoo hard mijn oordeel uitsprak over het plichtverzuim mijns vaders, en er bij had gevoegd: 'Ik geloof nooit dat ik het doen zou!'

'Hij die zich aangordt, beroeme zich niet als een die de wapenen aflegt,' dacht ik bitter. Ik was te kort gekomen, ik was bezweken voor de verzoeking die mij te zwaar was geweest, en nog was het geen berouw, was het slechts verbittering die mij vervulde.

De heer Keverne boog zijn hoofd eenigszins op zijde voor den scherpen wind, en trok zijn hoed dieper over zijne oogen.

Ik was blijde dat ik nu de zacht verwijtende uitdrukking niet zien kon, welke ik mij voorstelde, toen wij de oprijlaan inreden en mevrouw Grey zelve aan de deur kwam om haar broeder in te laten.

Met eene kleine verontschuldiging, die op den natuurlijksten toon werd ingebracht, vertelde hij haar dat hij langer opgehouden was geworden dan hij gedacht had; dat ook ik daardoor laat te huis kwam, want dat hij begrepen had dat ik liever met hem zou terug rijden dan alleen van huis te komen wandelen.

Dat alles zeide hij overluid, om den knecht gelegenheid te geven het te hooren, en in dat oogenblik begreep ik voor het eerst iets waaraan ik nog niet gedacht had, de reden namelijk waarom hij zonder palfrenier was uitgegaan.

Ik achtte mij evenwel verplicht nog denzelfden avond alles aan mevrouw Grey te vertellen. Zij sprak zachtmoedig met mij, hoewel ik nog sprak op een toon van mokkenden wrevel.

Toen was die wonderlijk treurige dag voorbij. Den volgenden morgen was ik als altijd met Roza in de leerkamer, en Etheridge was ver, ver weg.

Veertien dagen later ontving ik den eersten brief van hem. Hij was nog niet hard aan het werk, schreef hij, wijl hij toch een geheel jaar tijd had! Hij schreef zeer opgeruimd, hoewel hij nog onaangenaam over den heer Keverne sprak.

Hoofdstuk III.
Is dat nu mijn vrijheid?

Of Rachel en Leonard ooit geweten hebben dat ik dien dag alles had willen verlaten om met Etheridge naar Spanje te gaan, was mij nooit duidelijk. Ik zelve heb er hun nooit over gesproken, hoewel ik Leonard dagelijks zag.

Wij waren midden in den zomer; Leonard begon reeds aan het inzamelen van den oogst te denken. Het was aardig te hooren hoe wijs Roza over het bestuur van de boerderij van haar oom, en over dat van de onze met Leonard praten kon; het was alsof zij in de onze nog meer belang stelde dan in die welke waarschijnlijk eens haar eigendom zou zijn.

Op zekeren dag dat wij samen naar ons huis wandelden, om Rachel te bezoeken, kwam ik neerslachtiger op Trecothic terug dan ik in den laatsten tijd was. Rachel had mij namelijk verteld wat zij al van Etheridge gehoord had; van het losse leven dat hij in Italië had geleid. Ik geloofde er niet aan; ik wilde er niet aan gelooven, hoewel ik mij zelve voorhield dat Rachel te goed en te voorzichtig was, om zich aan losse geruchten te storen. Ik was boos op haar omdat zij er met mij over sprak, en toch deed zij het zoo bezorgd en zoo liefderijk, dat ik het haar wel vergeven moest.

Etheridge schreef mij dat hij zeer druk werkte; zóo druk zelfs dat hij geen tijd had om lange brieven te schrijven; ik getroostte mij dat, terwille van zijn roem!

De vijf maanden welke ik nog te Trecothic blijven moest, gingen sneller om dan ik mij op dien ongelukkigen dag had verbeeld.

Reeds kwam er meer dan één oogenblik waarin ik tegen de scheiding van mijne lieve Roza begon op te zien, die zoo sterk aan mij gehecht was.

Mevrouw Grey ook drong er telkens op aan dat ik, nu Etheridge toch zijn terugkomst had uitgesteld, tot Kerstmis bij haar blijven zou.

Doch, neen! dacht ik, dat is onmogelijk na alles wat er dien dag gebeurd is!

Ook ontvingen wij in dien tijd brieven van mijn vader. Hij schreef dat het hem in Australië zoo goed ging, dat hij weldra in staat zou zijn ons op een fatsoenlijken voet te onderhouden; doch wij hadden geen van drieën lust om te gaan; neen, als wij ooit weder met hem vereenigd zouden worden, moest hij bij ons komen; Leonard had zijne bestemming te huis en hem bleven wij trouw. Ook nam zijne liefde voor onze kleine ouderlijke bezitting van jaar tot jaar toe, en Rachel kon de gedachte van heen te gaan niet verdragen. En ik? Ik was mij zelve dikwijls een raadsel; doch het was niet goed voor mij geweest dat ik zoo lang in een weelde van rijkdom en hartelijkheid had geleefd; evenwel, dacht ik, indien ik Paul niet had, zou ik naar mijn vader willen gaan; ik, die even schuldig was als hij, en het in mij gestelde vertrouwen geschonden had.

De brieven van Etheridge werden zeldzamer en korter, en eindelijk kon het niet anders of ik moest mij zelve afvragen: ‘Vergeet hij dat ik zoo spoedig vrij zal zijn? Vergeet hij dat ik hem bij het afscheid trouw heb beloofd?’ - Zijne brieven werden mij een bron van verdriet in plaats van genot.

Het was in het laatst van Juli. De heer Keverne las, als altijd, zijne courant, en scheen te ontstellen over iets dat hij daarin zag; hij zeide evenwel niets. Doch toen ik later met Roza in de leerkamer was, kwam mevrouw Grey binnen, zeggende dat zij Roza gaarne een paar uren bij zich wilde hebben. Eer zij de kamer met haar uitging, legde zij de courant voor mij op de tafel, opdat ik alleen zou zijn, als ik zien zou wat ik weten moest.

En ik las het; ik las de huwelijksaankondiging van Paul Etheridge, met eene Spaansche erfdochter! Paul, het voorwerp van mijne liefde, waaraan ik trouw gebleven zou zijn! Hadde ik dien dag in Truro maar weerstand geboden aan den heer Keverne!... Maar neen, tegen dat denkbeeld kwam mijn gevoel van eigenwaarde op; doch ik vond den heer Keverne weder dubbel hard, dat hij mij gedwongen had te blijven, dat hij mijn Paul had laten gaan! ‘God zegene u voor hetgeen ge van daag gedaan hebt; moge het een geluk worden voor u en voor ons allen!’... Zoo had Leonard gesproken, toen ik mijne vrijheid ten offer had gebracht! - Waar bleef die zegen, dat geluk?

Na dien dag, toen mevrouw Grey en de heer Keverne zeer kiesch met mij gesproken hadden, en ik meer van het verleden hoorde dan ik ooit geweten had, sprak niemand

meer met mij over mijn verbroken engagement; doch ik voelde niettemin dat allen, indien het mogelijk was, nog hartelijker voor mij waren dan te voren. Ook Leonard kwam er na dien dag niet meer op terug; en hoewel hij toen, bijna driftig, zeide dat ik blijde moest zijn dat ik gered was van een

huwelijk met dien slechten, veranderlijken kerel, sprak hij toch zoo verstandig en zoo zacht, dat ik alles helderder begon in te zien, nadat hij de tranen had weggekust, welke zijn woorden mij hadden doen storten; Leonard had altijd de macht gehad om mij kracht en troost te geven.

Zoo naderde September, met den dag waarop ik van Trecothic moest scheiden. Ik zag er vreeselijk tegen op, en toch wilde ik niet blijven, zooals zij wenschten, totdat kapitein Grey kwam om zijne vrouw en zijne dochter te halen. Ik kon niet. Misschien had Rachel gelijk, en was het enkel trots die het mij belette. Wat anders kon het zijn, dat mijn hart bij het enkele denkbeeld zoo weerbarstig kloppen deed?

Roza was vroeg naar hare kamer gegaan. Zij had hoofdpijn, zeide zij, zij was verontwaardigd, geloof ik, dat ik heenging, wijl ik toch blijven kon!

Hoe ledig en verlaten was mijne kamer, nadat zij heengegaan was, en toch bleef ik er, uit vrije verkiezing. Mevrouw Grey kwam mij zelve halen om voor het laatst beneden thee te drinken. Zij zag dat ik behoefte had aan eenzaamheid en verliet mij, met het verzoek dat ik over een half uur in den salon zou komen.

Nu was ik alleen, en die eenzaamheid viel mij zwaar; het gezicht van mijn gepakte koffers deed mij pijn, als het afscheid zelf. Nu kwam de wensch in mij op, dat mevrouw Grey mij nog eens zou vragen of ik blijven wilde totdat zij heenging; doch dat kon zij niet doen, ik had het al te dikwijls en te bepaald geweigerd. Al wilde zij, dan zou de heer Keverne het zeker niet toestaan, want ik herinnerde mij zeer goed hoe koel hij zeide, toen zij er het laatst op aangedrongen had:

'Gij vergeet dat Catherine geen vijf jaren bij ons gebleven zou zijn, indien zij zich niet verbonden had.'

Verbonden! Wat placht ik dat woord te haten! En nu... och, ware ik nog gebonden, dacht ik zuchtend, toen ik naar mijn gepakte koffers keek.

Ik had den heer Keverne dien dag nog niet gezien. Hij was des morgens vroeg op de jacht gegaan, en nog niet teruggekomen toen wij aan tafel zaten. Eindelijk moest ik toch naar beneden gaan.

Ik ging zacht de trap af en deed de deur van het salon open. De kamer schitterde van licht, en mijne oogen, die zeer deden dien avond, werden als verblind door dien plotselingen lichtgloed. Ik was bleek en mager geworden in de laatste maanden; niet zoo sterk als ik placht te zijn.

Toen ik binnenkwam, keek mevrouw Grey met een blijden glimlach op en kwam mij te gemoet.

'Ik heb al op u gewacht, lieve,' zeide zij, en sloeg voor het eerst haar arm om mij heen en kuste mij. 'Ik heb niet met theedrinken willen beginnen eer gij kwaamt. Nu zal ik bellen. Wilt gij mij het pleizier doen mijn broer te gaan roepen? Ik geloof dat hij in de bibliotheek is; maar ik heb hem niet om licht hooren bellen. Ik denk dat hij vermoeid was van zijn tocht, anders zou hij na den eten wel bij mij gekomen zijn.'

'Och laat...' begon ik; doch mevrouw Grey scheen mij niet te verstaan.

'Wilt ge?' herhaalde zij vriendelijk; 'dan doet ge mij pleizier, Catherine, want ik heb nog iets in de keuken te bestellen. Gij begrijpt dat ik wat bijzonders heb van avond; wij moeten nog eens gezellig en vroolijk bij elkander zijn, en wij hebben geen van drieën gegeten van middag. Als mijn broer niet in de bibliotheek is, rookt hij zeker een sigaar in de veranda.'

Zoo praatte zij druk en vriendelijk voort, totdat ik ging.

Er kwam geen antwoord toen ik op de deur der bibliotheek tikte, en ik ging binnen om te zien of er niemand was. Het was er bijna donker, ik zag den heer Keverne nochtans bij een van de ramen staan; onbewegelijk stond hij naar de

donkere boomen te turen, zooals ik hem in den laatsten tijd zoo dikwijls had zien doen. Het kleed was zoo dik, en de wind buiten zoo fel, dat ik vlak naast hem stond eer hij mij hoorde. Toen schrikte hij op, en de hand waarmede hij de mijne aanraakte, beefde.

'Catherine, hoe komt ge daar zoo onhoorbaar aan, als in een droom?'

Eer ik wist wat ik deed, had ik mijne andere hand op de zijne gelegd, en oogenblikkelijk bedaarde het beven.

'Wat komt ge mij zeggen, Catherine?'

'Mevrouw Grey wacht u en mij, om thee te drinken. Zij heeft mij verzocht of ik u wilde gaan roepen.'

'Heeft zij u gezonden? Kwaamt ge daarom?'

'Ja; mevrouw Grey wil nog eens gezellig thee drinken, omdat het mijn laatste avond is.'

'Stil, Catherine. Die laatste avond, waarnaar gij sedert jaren verlangend hebt uitgezien, is zeer bitter voor mij. Ga in het licht en de vroolijkheid terug, mijn kind; ik zal aanstonds komen.'

Ik reikte niet hooger dan tot aan zijn schouders en ik zag bleek en mager alsof ik eene langdurige ziekte had gehad, en toch kon ik met droge oogen aanzien dat de zijne vol tranen stonden en mijne stem was vast, terwijl de zijne beefde.

'Ik kan zeer goed een oogenblik wachten, mijnheer Keverne; ik zal blijven totdat gij meegaat.'

Ik trok mijne handen zacht terug en keek insgelijks naar buiten. Hoe groot en stil en somber zag het park er nu uit! De dennen die donker tegen het westelijk avondrood afstaken, bogen hunne toppen voor den sterken zeewind. Ik stelde mij voor hoe de golven tegen de rotsen van Kynance zouden klotsen. Dezelfde golven welke Etheridge, Leonard en ik, vijf jaren geleden, op dien zomeravond hadden gadegeslagen. Wat was dat een heerlijke avond geweest! En toch voelde ik dat ik liever was waar ik nu stond, opziende naar de onstuimige lucht, alleen met den heer Keverne, half onzichtbaar voor elkander, en wachtend in donker en koude totdat hij mij mede zou nemen naar de warmte en het licht.

'Catherine, waarom zijt gij anders dan gewoonlijk, van avond? Is het van blijdschap omdat het uur van uwe vrijheid eindelijk geslagen heeft?'

'Neen.'

'*Geen* blijdschap, lieve?'

Ik kon den uitvorschenden blik zijner oogen niet beantwoorden, omdat ik mijne tranen niet langer bedwingen kon; kinderachtig verborg ik mijn gelaat in mijne handen en toen, toen geloof ik dat hij de waarheid raadde.

'Geliefde,' zeide hij fluisterend, terwijl hij na eene lange stilte mijn gelaat ophief, 'ik *kan* u uwe vrijheid *niet* teruggeven.'

En dat deed hij niet. Hij wil mij zelfs het oude papier niet teruggeven waarop onze handteekeningen staan, omdat het hem, zooals hij zegt, het geluk van zijn leven in huis gebracht heeft.

God heeft in Zijne oneindige goedheid die daad van mij voor ons allen gezegend, zooals Leonard zeide; maar dat zou nooit gebeurd zijn, indien er niet een hart en een wil te Trecothic hadden gewoond, die trouwer en sterker waren dan de mijne.

Suum cuique.

De nagedachtenis eens rechtvaardigen.

‘Zalig zijt gij, als u de menschen smaden, en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken, om mijnentwil; - want alzoo hebben zij vervolgd de Profeten, die vóór u geweest zijn.’ Wel is dat woord van den grooten Menschenzoon bevestigd aan den man, wiens stof we daar aan de groeve hebben toevertrouwd. Alle kwaad heeft men tegen hem gesproken, en vijanden heeft hij gehad bij getale. Maar die vijanden had ik hem kunnen benijden, als ik hem minder had liefgehad; want zij spraken kwaad van hem om Christus' wil, en zij vervolgden hem, zooals zij de Profeten vervolgd hadden, die vóór hem geweest waren. Profeet was hij, gezalfd met Gods heiligen geest, en als boetgezant trad hij op te midden van Nederlands volk om het te overtuigen van zonde en te vermanen tot bekeering van den boozen weg. Maar straffeloos trad nimmer een hervormer op, niet ongedeerd blijft de prediker van beschamende waarheid.

Volgeling van den grooten Nazarener, erkende onze vriend den kleurling aan gindsche zijde van den Oceaan als mensch, waardeerde hem als broeder. En hij getuigde, en hij ijverde, en hij streed, onvermoeid, jarenlang, tot in zijn laatste dagen, voor den armen verdrukte, voor het menschenrecht van den Javaan. Het stelsel, dat schatten bij schatten afwierp, maar dat dwang, en onderdrukking, en onthouding van loon tot grondslagen had, in hem vond het zijn onvermoeiden bestrijder, onder zijne slagen sidderde het op zijn grondvesten.

En wat dreef hem tot dien strijd, wat sterkte hem tot die volharding? Zijn gevoel voor waarheid en recht, zijn christelijk geweten, dat barmhartigheid stelde boven offerande; de geest Gods in hem gunde hem geen rust.

Maar het profetenloon kon hij niet ontgaan. Van onedele beginselen heeft men hem verdacht, onreine bedoelingen hem toegedicht. Waarom die man zich toch zoo warm maakte, heeft de lauwheid gevraagd, en de flauwheid daarover bedenkelijk het hoofd geschud; aan eigen maatstaf hem metend, heeft het lage eigenbelang gewroet om te ontdekken, wat die lastige man toch wel op het oog mocht hebben. Liegende heeft men alle kwaad tegen hem gesproken, hem smadend tot in de hooge raadzalen des volks.

Maar goede getuigenis gaf hem zijn geweten, braven waardeerden zijn beginsel, en niet geheel ijdel was de arbeid zijner liefde. Als het geweten van het Nederlandsche volk een minder vasten slaap slaapt, door de stem ook van dezen Profeet is het verontrust.

Slechts honderd- voor duizendtallen telle zijn maatschappij *Tot Nut van den Javaan*, niet ledig keerde het woord terug tot zijn spreker, en boven zijn graf zullen rijpen de vruchten van het zaad, doorhem uitgestrooid. Zijn geest leeft voort in Nederland, dat hem eenmaal recht zal doen en erkennen: hij was een goed burger.

Een goed burger, en een goed mensch. Zóó hebben wij hem gekend, den wakkeren grijze met het jongelingsvuur in het sprekend oog, den geduchten kampioen, die argeloos was als een kind en schertsen kon als een knaap. ‘Uw hart wordt nooit oud’, riep ik hem toe, toen ik hem (ach, had ik dat kunnen droomen?) voor de laatste maal de hand mocht drukken. Jong van hart en rein van hart: zóó hebben wij hem gekend in den adel zijner beginselen, in de blanke oprechtheid van zijn gemoed, in de trouwe

liefde van zijn hart. Bij zijne groeve gevoelen wij het, dat, moge het stof tot het stof verzameld worden, de mensch niet sterft. Wie met volkomen toewijding zelfverloochenend leefde voor zijne broederen, onverderfelijkheid heeft hij zich verworven. De braven sterven niet.

Met diepe smart roepen wij u het vaarwel toe, wakker burger, warm Christen, edel mensch; met diepe smart, maar zonder hope niet. Vaarwel, teeder echtgenoot, zorgend vader, oprechte, trouwe vriend, vaarwel - tot wederziens!

't Was op den morgen van den 22sten Mei, op het kerkhof te Rozendaal, dat dit woord gesproken werd met nokkende stem, terwijl de lentezon een enkelen schuchteren straal wierp in het gapende graf. 't Ware den vriend beter geweest met een enkelen traan te getuigen van zijn liefde en van zijn smart. Maar Willem Bosch had recht op meer dan een zwijgend afscheid. Gesproken had hij tot Nederland, getuigd tegen Nederland, en Nederland had zijne stemme niet beantwoord, of beantwoord met smaad. In het aangezicht van den dood moest hem recht worden gedaan, en bij zijn graf behoorde wie hem kende hulde te brengen aan zijn hart, eere te geven aan zijn naam.

Onverwacht was het nog zoo krachtige lichaam van den 76jarige gesloopt, en toen daar plotseling die gespierde gestalte geveld was door de hand des doods, trad zijn beeld op eenmaal in al zijn grootheid voor het oog van vriend en geestverwant.

We hebben hem gekend in dagen van vreugde en in uren van smart; hem gadegeslagen als echtgenoot en vader, vol levenslust en levensmoed, maar ook gebogen onder de smart, lichaamssmart en zielelijden; in vertrouwelijke uren mochten wij lezen in zijn hart; zijn houding tegenover vriend en vijand hebben we aanschouwd, zijn strijdschriften in hun wordingsure bespied, en - met volle overtuiging spreken wij het uit: Bosch was een edel mensch, rein waren zijn beginselen, belangeloos al zijn pogingen ten bate van den Javaan.

't Was zijn rechtsgevoel, dat in verzet kwam tegen het Cultuurstelsel; het was zijn waarheidszin, die hem deed getuigen tegen officieele leugens; het was zijn levend christendom, dat barmhartigheid voor den verdrukte eischte nevens de offerande van het Zendingswerk.

'Onder de deugden en beginselen waarop Nederland roemt' - zoo klonk in 1865 zijn *Wekstem aan Nederland* - 'onder de deugden en beginselen waarop Nederland roemt, mag wel in de eerste plaats gewezen worden op den godsdienstzin, waarvan zooveel instellingen hier den stempel dragen, waarvan het maatschappelijk leven doortrokken is. Niet slechts de kerkelijke, maar zelfs onze nationale feestdagen bewijzen hoe hoog men dien godsdienstzin eert en huldigt, ter bereiking van het hoogste levensdoel: reinheid en verheffing van den redelijken geest, het hart vervuld van liefde tot God en den naaste. Door eene machtige overtuiging gedreven, wil Nederland dit hoogste goed der menschen ook in het bereik brengen van min bevoorrechte volken, die nog in onkunde en duisternis leven. Daarvoor brengt het aanzienlijke offers! Bijbelver spreiding en Evangelische zending vinden er eene krachtige geldelijke ondersteuning. Hoe weldadig zou de werking dier vrome giften niet zijn, indien zich aan dit uitwendige, een even krachtig, waarachtig godsdienstig, heilig leven paarde, niet maar hier en daar in de gezinnen van eenigen, maar in het leven van geheel ons volk, uitblinkende in rechtvaardigheid, deugd en menschenmin, moedig en onverbiddelijk in den strijd tegen baatzucht en verdrukking dier zwakke, min beschaafde volken, aan wie wij zoo gaarne de blijde boodschap brengen, dat zij onze broeders en van Gods geslacht zijn, vatbaar en bestemd als wij, voor een hooger geestesleven, voor ontwikkeling tot zedelijke grootheid en volmaking, zooals Christus

het eischt! Met welken eerbied zouden die volken ons dan niet beschouwen, met welk eene begeerte zouden zij een Evangelie ontvangen dat zulke menschen vormt en kweekt. Maar hoeveel vrome geloovigen mogen er wel zijn, ofschoon met blijdschap milde gaven offerende voor het zendingswerk, die gelijken ijver hebben betoond in het geven van zulk een christelijk

voorbeeld? Hoevelen die met waarachtigen ernst de vraag ter beantwoording zich hebben voorgelegd, of zij met een goed geweten kunnen getuigen, de Javanen, die wij overheerschen, ook te hebben behandeld als onze naasten, zooals wij naar de Evangelische voorschriften verplicht zijn, en zouden wenschen, dat men ons deed, wanneer wij door een machtiger volk bestuurd werden, waarvan de herinnering onder ons nog niet is uitgewischt. En toch mag geen andere maatstaf of richtsnoer *ons* leiden, die den Javanen het Christendom willen brengen. Hoe velen zijn er geweest en zijn er nog op dit oogenblik doordrongen van het besef, dat zij niet alleen plichten hebben te vervullen jegens het vaderland en de maatschappij waarin zij zich bewegen, maar ook jegens het heerlijk deel van ons rijk in Indië, waar meer dan 25 millioen menschen leven, door de Voorzienigheid aan onze hoede en zorg toevertrouwd, wier wel of wee geheel afhankelijk is van ons regeeringsbeleid, waarvoor krachtens onzen staatsvorm, geheel het Nederlandsche volk verantwoordelijk is, voor zooveel het aanspraak op welstand en beschaving maakt, zoodat, wie er zich aan onttrekt, of er onverschillig voor is, een deel der schuld draagt van het onrecht dat er gepleegd mocht worden.

'Willen we dus met al onzen godsdienstzin, met al onzen ijver om Heidenen en Mahomedanen te bekeeren, niet veroordeeld worden, dan behoort ons de hoogst gewichtige vraag ter harte te gaan: hebben wij onzen plicht jegens die volken gedaan, of staan we schuldig aan een laakbaar verzuim, dat we onmiddellijk behooren te herstellen? Het is eene vraag gericht tot ieders geweten, tot ieder gemoedelijk mensch, onverschillig welke godsdienst hij belijdt.'

Verplettend was de acte van beschuldiging tegen het Nederlandsche volk:

'Rechtvaardig, mild, billijk en doelmatig, tot bevordering van algemeen en bijzonder belang zijn de beginselen die ons leiden!' zoo spraken de Nederlandsche commissarissen-generaal tot de Javanen, bij publicatie van 19 Augustus 1816. Bij publicatie van 7 November 1817 (*Staatsblad* n^{o}. 55) zeiden zij:

'Wij hebben in uitdrukkelijken last van den Koning, om de inlandsche bevolking tegen alle willekeur te beschermen, haar lot te verbeteren, haar het genot van *eigendom* en van de vruchten van haren arbeid te verzekeren en haar in de gelukkige gevolgen zijner vaderlijke Regeering te doen deelen.'

'Verder werd hun toegezegd, bij publicatie van 22 December 1818:

Dat er scholen ter leering en beschaving zouden opgericht worden;

Bescherming van personen en bezittingen zouden gewaarborgd zijn.

De lijfstraffelijke rechtspleging zou aan onafhankelijke rechters worden opgedragen.

Aan *alle* ingezetenen zou het vrij en onverlet zijn, om op de gronden hun in eigendom toebehoorende of in gebruik uitgegeven, zoodanige voortbrengselen te teelen en aan te kweeken *als zij verkiezen* en daarover naar goedvinden te beschikken.

Wel mild ter bevordering van bloei, nijverheid en voorspoed zijn deze beginselen, door de edelsten van ons volk, in naam van Neerlands Koning aan de Javanen toegezegd en verzekerd, waardoor ze ten volle bevoegd werden om ons rekenschap te vragen, wanneer wij er niet aan mochten beantwoorden; doch daarvoor strekte de bekende eerlijkheid en goede trouw der Nederlanders, en bovendien het loyale, rechtschapen karakter van onzen Commissaris generaal ten waarborg.

Een schoone tijd was nu voor Indië aangebroken: het lang verdrukte, als slaven behandelde volk had eene groote mate van vrijheid verkregen, waarvan nijverheid, handelsbloei en welvaart de vruchten zouden zijn! En wat is er geworden van zooveel schoone uitzichten?

De geschiedenis heeft opgeteekend, dat wij, door gouddorst geprikkeld - het moederland had veel geld noodig - ons woord niet gehouden, de rechten, aan het volk toegekend, verzaakt hebben.

Van wat wij zoo plechtig hadden toegezegd is niets overgebleven dan de doode letter, maar die ten allen tijde tegen ons zal getuigen.

Reeds meer dan dertig jaren hebben wij die schoone beginselen verloochend en de Javanen tot een slavenarbeid verlaagd die hen demoraliseert en uitmergelt. Het harde, maar helaas! niet ongegronde verwijt is ons openbaar toegevoegd: Het Nederlandsche volk is de grootste en onbarmhartigste der slavenhouders, want het houdt een geheel volk in slavernij. De Nederlanders zijn de harde Egyptenaren en de Javanen de arme Joden die voor hen ook tigchelsteenen bakken en te drukkenden zwaren arbeid moeten verrichten(*) zonder behoorlijk loon. De koffij moeten ze ons leveren tegen de helft der waarde; op de graanakkers, die we hun ontnemen zonder betaling, moeten ze indigo, suiker enz. planten, tegen een dagloon van weinige centen!

Vraagt men, welke aardsche machten ons ontslagen hebben van de toezegging en verbindtenis bij de publicatie van 1818, dan weet niemand antwoord te geven.

Maar met welk recht gaan wij dan voort, de Javanen, die een natuurlijk recht hebben op de vruchten van hunnen arbeid, op de voortbrengselen van hun geboortegrond, te dwingen producten te teelen, waarbij *zij* geen belang hebben, tegen een zoo gering loon, dat zij niet behoorlijk in hun levensonderhoud kunnen voorzien?

Is dat een recht dat de overheerscher in de negentiende eeuw, dat een beschaafd volk zich mag toekennen, op grond van zijne eigene beginselen en begrippen van zedelijkheid, rechtvaardigheid en plicht? Is het eeuwenoude gebod, "doe anderen niet wat gij niet wilt dat u gedaan wordt" dan maar een doode letter die ons niet aangaat, of maar een beginsel, dat geplooid en gewijzigd mag worden in de toepassing op huidkleur, landaard en klimaat, naar gelang de baatzucht het medebrengt?

Wie durft het toestemmen en beweren, dat wij na zooveel eeuwen van vooruitgang op godsdienstig en zedelijk gebied, de Javanen mogen behandelen als Egyptische en Romeinsche despoten, voor wie wij niet dau afkeer en verontwaardiging overhebben? En toch maken wij ons schuldig aan wat zij deden; onder den slecht betaalden gedwongen arbeid, dien wij den Javaan oplegden, vervielen zij jaarlijks méér tot armoede; de kleine besparing uit betere tijden, kleinodiën, kleederen, buffels en landbouwgereedschappen, alles moest tot aankoop van voedingsmiddelen en ter betaling der te hoog opgedreven belastingen worden opgeofferd, totdat ze niets meer bezaten en in de eene provincie na de andere den hongerdood ter prooi of door de epidemische typhus weggemaaid werden. En in plaats dat wij toen al wat in ons vermogen was zouden gedaan hebben om deze jammerlijke gevolgen onzer verkeerdheid te lenigen, schoten wij daarin veel te kort; wij deden al zeer weinig; maar men beijverde zich daarentegen, om de ellende te verheelen en geheim te houden.

Waar de drukpers vrij is zich te doen hooren, zou dit onmogelijk, ondenkbaar wezen; maar in Indië lag dit weldadig voermiddel der beschaving in enge banden gekluisterd, waardoor het ligt viel om in afgelegene, zelden door Europeanen bezochte provinciën, geheim te houden wat er voorviel. De rapporten worden geborgen in het archief, waarin geen oningewijde het oog mag slaan, *sub poene* van zware straf!

'Maar jaarlijks klom de nood al hooger, geen middel van geheimhouding kon langer baten, de tot geraamten uitgeteerde inlanders hadden de hoofdplaats bereikt, om er van medelijdende harten wat voedsel af te smeeken, waardoor zelfs Chinezen bewogen werden. Mild en aanzienlijk waren de gaven, die ook zij het bestuur

(*) Vergelijk de *Arnhemsche couranten* van 29 April, 2, 3, 4 en 5 Mei 1865.

aanboden, doch dat, consequent in het aangenomen stelsel, die hulp afwees, geloovende ook nu nog de ellende te kunnen verbergen; maar weldra wa-

ren te Samarang, zooals elders, de wegen met lijken en stervenden bedekt! Nu drongen de noodkreten ook tot Nederland door en wekten er een oogenblik belangstelling en mededoogen op; doch spoedig werd die ontzettende wekstem gesmoord! “Het is eene bezoeking van Hooger Hand, waartegen menschelijke wijsheid en Regeeringsvoorzorgen machteloos zijn!” zoo werd in 's lands raadzaal verzekerd. “Door overstrooming, te groote hitte of droogte, was er misgewas, de rijstoogsten waren mislukt, en zoo was er hongersnood ontstaan, dien men niet had kunnen voorkomen!”

Maar, 't is hoogst opmerkelijk! het verdient alle aandacht, deze officieele verzekering was geheel in strijd met de niet minder officieele staten van den rijstoogst over 1848/49 en 1850, die duidelijk aantoonen, dat in dat tijdvak de jaarlijksche oogst 3½ millioen pikols padie (ongebolsterde rijst) méér had opgeleverd, dan gemiddeld in de vijf voorafgegane jaren(*). Er was voldoende rijst ingezameld om 170,000 menschen méér dan vroeger te voeden.

In mijne ambtelijke rapporten was al in 1847 geconstateerd (volgens de eenparige verklaring der geneesheeren): dat de verspreiding der, toen reeds heerschende, ziekte hoofdzakelijk was toe te schrijven aan de armoede, die allerwege heerschte; 80,000 menschen bezweken er aan.

Nooit te voren had ik die armoede en haveloosheid gezien, als zich in 1846 vertoonde, toen ik geheel Java doorreisde.

Bevoegde hoofdambtenaren hadden in tijds de aandacht der Regeering op de toenemende algemeene verarming gevestigd, en evenwel werd mijn desbetrekkelijk rapport hoogst euvel opgenomen, zooals te voorzien was. De welwillendheid der Regeering had ik er meê verbeurd, en de gevolgen dier ongenade zijn niet achtergebleven, omdat ik, in stede van ook oog en oor voor den treurigen toestand te sluiten, dien naar kracht en vermogen gelenigd en bestreden wilde hebben, en dit lag niet in de politiek van het oogenblik. De voorstellen der residenten om voor 's lands rekening rijst in te koopen en ze, tegen verminderden prijs of om niet, aan de noodlijdenden te verstrekken, bleven dan ook zonder gevolg. De middelen, door mij voorgeslagen - begroot op *f*7000 in de maand - ter beperking van de ziekte en leniging der noodlijdenden werden maar voor het geringste deel ingewilligd, en toen de epidemie en ellende nog grootere uitbreiding verkregen en het niet meer mogelijk was mijne rapporten te logenstraffen, werd er een gemoedelijk, maar mij hoogst vijandig bericht, een toonbeeld van rechtvaardigheid, waarheidsliefde en moraliteit, aan het opperbestuur geschreven, over mijn pogen, om noodlijdenden te redden en Nederland te vrijwaren van den smet en het pijnlijk verwijt, dat het zelfs geen 1/4000 wilde afstaan van de 30 millioen jaarlijks door den arbeid der Javanen verkregen, om hun wat voedsel en ruim *sulphas chininae* te verstrekken, waarnaar ze in waarheid de handen smeekend uitstrekten(†).

‘Van deze zóó geringe menschlievendheid kon ik mij destijds geene verklaring geven, eerst later is dit opgehelderd! Indien er aan de aanvragen der residenten en

(*) In 1848-1850 leverde de oogst gemiddeld 26.400.000 pikols padie, terwijl in de vijf voorgegane jaren gemidd. maar 22.670.000 pikols verkregen waren.

(†) Persoonlijk in dit drama betrokken, moet ik wel van mij zelven spreken, hoe onaangenaam 't ook zij; tot weerspraak der onwaarheid gedreven, mag ik de opgevatte taak niet laten varen, voordat Nederland gebracht is tot de overtuiging van schuldig verzuim, tot de betrachting van zijn plicht.

de mijne voldaan was geworden, om den noodlijdenden rijst te verstrekken, dan zou immers daarin de erkenning gelegen zijn der algemeene verarming, maar dit zou tevens de veroordeeling zijn geweest van het exploitatie stelsel, dat er de oorzaak van was; en *dit* moest *à tout prix* gered worden. Kon men nu doen gelooven, dat er *gebrek* aan rijst was, tengevolge van mislukte oogsten, dan was

men geholpen. Immers waar geen voedsel is, kan men het ook voor geld niet koopen, de bemiddelden moeten daar zoowel als de armen van honger omkomen: en zoo kon men de schuld van zich werpen en schuiven op de Voorzienigheid, waarbij gerekend werd op den godsdienstzin en de vroomheid van het Nederlandsche volk, waarin men niet werd teleurgesteld! Dat volk boog eerbiedig het hoofd en berustte met onderworpen gelatenheid in "de bezoeking van Hooger Hand," waartegen men zijn onmacht gevoelde. Voor velen was deze bevredigende verklaring een welkome boodschap, zij liet toe, dat men zonder knaging van het geweten zijn deel bleef nemen van de millioenen aan de Javanen afgeperst; zonder wroeging kon men zich verder ter ruste vleien en zelfs het gebed op de lippen nemen, "Heer, wij danken u voor den zegen van zoo groot een batig slot!"

Het Christelijke Nederland rekende zich geroepen noch verplicht een *behoorlijk onderzoek* te provoceren naar de ware oorzaken der ellende of zich maar de staten van den rijstoogst te laten voorleggen, waaruit de misleiding zonneklaar zou gebleken zijn! Gemakkelijker viel het, zonder eenige navraag, te berusten in de ontvangene mededeeling; men was bevredigd, als het batig slot maar niet achterbleef.'

Eene boog ernstige opwekking ging er van hem uit:

'Ben ik er in geslaagd u te overtuigen, dat wij aan veel schuldig staan, wat strijdt tegen het gebod van barmhartigheid, wat we niet verantwoorden kunnen; dat we dus veel weêr goed te maken hebben en niet mogen wachten tot de Regeering het doet, die daarin, door zoo veel booze elementen van buiten, gedwarsboomd wordt - dan zult ge niet alleen uw plicht beseffen, maar ook bereid bevonden worden dien te betrachten, met al de zedelijke kracht die in u is, om den volksgeest voor te lichten, te leiden en tot kennis te brengen van schuld en verzuim en van hetgeen er behoort gedaan te worden, om zoo noodig de Regeering - niet eene partij - te steunen, wanneer zij de van haar troon gestooten rechtvaardigheid in haar gezag wil herstellen, het goede beoogt en hervormingen op Java wil brengen, zooals de omstandigheden dáár dringend eischen, willen we niet door vernieuwde jammertooneelen verrast worden tengevolge van den kanker, die er reeds vele jaren knaagt en om zich grijpt.'

Hij hoopte, maar niet zonder bange vreeze:

'Mocht evenwel mijne hoop ijdel wezen en mijne verwachting falen, zoudt ge nog langer doof willen blijven voor het Evangelisch gebod, dan zal ik ook ditmaal te vergeefs tot u gesproken hebben, maar dan zal ook eenmaal dit woord tegen u getuigen en de gevolgen voor uwe verantwoording komen. Niets dan een klaaglied zou er blijven over een nageslacht, dat zich zóó vervallen betoonde van 't geen den vaderen tot eer en roem strekte en hen verhoogde in de schatting der volken. Immers zou die lauwheid en onverschilligheid, dat lijdelijk toezien van onrecht en verdrukking bewijzen, dat ge méér gehecht zijt aan het gouden kalf, dan liefde en eerbied hebt voor Hem, die barmhartigheid van u verlangt en het farizeïsme verfoeide! Maar dan ook 't heilige niet geprofaneerd in 't oog van Mahomedanen. Laat op Java dan rusten uw zendingwerk, totdat Nederland een geslacht zal hebben voortgebracht, dat in oprechtheid en naar waarheid zal kunnen zeggen:

‘Wij zijn gereinigd van de zonden onzer vaderen, wij willen geen deel hebben aan onrechtvaardig verkregen goed! Ziet daar, volken van Indië, de werking en de kracht van ons Evangelie.’

Tachtig Nederlanders traden toe. T a c h t i g !....

Hij gaf den moed niet op.

'Neerlands volk, - riep hij uit in zijn *Tweede wekstem aan Nederland* - Neerlands volk, koud, gevoelloos en onvruchtbaar als een steenrots voor nationale eer en waardigheid, voor wat edel, recht en menschelijk is? 't Kan niet zijn! Ik mag niet gelooven dat ik eene te goede gedachte zou hebben gehad van ons volk. Daarom nog eerst eene proef genomen, velen zullen van mijn eerste Wekstem geene kennis hebben gekregen, ofschoon ik er 1500 exemplaren van heb verspreid. Misschien zal deze tweede stem veler aandacht trekken en den beteren mensch bij hen opwekken, dien het niet genoeg is te werken voor stoffelijke belangen alleen en zich te verrijken met de vruchten van den arbeid van een volk dat wij wederrechtelijk exploiteren, terwijl wij het behoorden te beschermen, zijn gevoel van menschenwaarde op te wekken en aan te kweeken.

Mannen van talent en geestkracht, staatslieden, die veelvermogenden invloed uitoefent, leeraars der godsdienst, die krachtens uw ambt geroepen zijt, het volk zijne zonde voor te houden en het op te leiden tot edeler gezindheid, tot meer eerlijk en rechtvaardig handelen! weet gij een beter middel voor uwe schoone taak dan ik voorstel? Op dan! laat uwe meer vermogende stem weerklinken en wijst het ons aan. Met geestdrift zullen we u volgen en deze zaak der menschheid steunen, waarvan men maar niet zeggen mag, het gaat mij niet aan, het is eene regeeringszaak waarmeê ik mij niet bemoei! Wij hebben eene hoogere roeping, waarin we niet te kort mogen schieten. Indien ge evenwel geen ander middel weet, dan ik aanbeveel, dat beter en practischer is of meer belooft, onttrekt u dan niet; spoort anderen en velen aan, om de hierbij gevoegde lijst te teekenen opdat de talrijkheid der vereeniging een sterk sprekende getuige zij van onze betere inborst en voornemens, opdat zij worde een nationaal protest tegen het schandmerk ons op het voorhoofd gedrukt, waartegen, gij zult het toestemmen, toch iets degelijks moet gedaan worden! Ken vrijzinnig volk mag geen ander volk als slaven behandelen en maar niet lijdelijk aanzien en toelaten wat het zelf verfoeit en zelf niet zou dulden.

Laat Nederland niet te schande worden bij andere volken: dit zijn we voor 't minst aan het nageslacht verschuldigd, al konden we ook zoo veel andere plichten vergeten.

Ik heb goede verwachting. Het beeld van de steenrots zal het onze niet zijn. Met veel meer dan slechts 80 leden, zal de vereeniging zich constitueeren.'

De maatschappij *Tot Nut van den Javaan* verrees; hij was haar voorzitter, haar ziel, haar geest, haar pen, haar hand, haar schild.

Maar ook de weinige deelneming, aanvankelijk gevonden, verflauwde. Onder de beschaafden was de onbekendheid met Indische toestanden oorzaak en voorwendsel van gebrek aan deelneming; traagheid van Indische specialiteiten werkte verlammend; behoudzucht ijverde voor het bestaande, en het batig slot verblindde menig oog.

Daarbij, Bosch was geen partijman. Hij bestreed de illiberale maatregelen en wetsontwerpen van den liberalen minister; Modern Christen versmaadde hij de medewerking der Orthodoxen niet. Voor de practische staatkunde was hij te open, te voortvarend, te veel enthusiast. Zelden was een Profeet een practisch staatsman. Bosch begreep het maar niet, hoe een groot staatsman als kamerlid hem steunde om straks als minister hem te verzaken.

‘Zij haten dengenen, die bestraft, en hebben een gruwel van dien, die oprechtelijk spreekt, omdat zij de zwakken verdrukken’, was een der motto's, geplaatst boven zijne *Eerste Wekstem.* Op tegenstand had hij gerekend, maar op

flauwheid en traagheid niet. Zijn vertrouwen op den geest werd geschokt, zijn geloof aan het Vaderland wankelde.

Hij wanhoopte aan zijne Maatschappij, en des Profeten klacht kwam over zijne lippen: ‘Ik heb zeer geijverd voor den Heer, en ik ben alleen overgebleven.’

Maar een ander is het die zaait, en een ander die maait.

Niet te vergeefs heeft Bosch gewerkt, gestreden, geleden.

Reeds is de belangstelling in den Javaan verlevendigd; reeds heeft de geest van Bosch invloed, zelfs op regeeringsmaatregelen uit geoefend; gedund is de schare der aanbidders van het gouden kalf; tot zwijgen gebracht werd het cynisme, dat in de 1ste Kamer durfde verklaren: Mijn hoofddenkbeeld is Cultuurstelsel, gedwongen arbeid.’

Nog willen wij niet wanhopen aan het Vaderland, en wanneer Nederland eenmaal den smaad van zich heeft afgeschud:

> Daar ligt een roofstaat tusschen Oost-Friesland en de Schelde;

wanneer het eenmaal den Javaan recht gaat doen, dan zal het een lauwerkrans neerleggen op den grafsteen van een zijner edelste zonen, Dr. W. B o s c h .

J.P. DE KEYSER.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De Bijbel voor jongelieden.

De Bijbel voor jongelieden, door Dr. H. Oort en Dr. I. Hooijkaas, - met medewerking van Dr. A. Kuenen. Eerste deel, bewerkt door Dr. H. Oort, Harlingen, J.F.V. Behrns, 1871-73.

Als iemand eens een bloemlezing ging samenstellen van uitleggingen der bijbelsche verhalen, gelijk men die in vorige dagen opvatte, toen men in den bijbel een onfeilbaar boek eerbiedigde, - zou hij een mozaïekwerk van de meest verschillende voorstellingen, ja van gedrochtelijke phantasiën, kunnen bijeenbrengen. De onderstelling, dat de bijbel Gods onfeilbaar woord bevatte, sneed al aanstonds eiken twijfel weg aan de historische juistheid der verhalen en voorstellingen. Als nu echter vele als geschiedenis opgevatte verhalen met elkander in tegenspraak bleken te verkeeren, moesten de orthodoxe uitleggers zich in allerlei bochten wringen om die tegenspraak weg te goochelen, of zoo ze dit niet konden, haar zooveel mogelijk tot zwijgen brengen door krachtige bewoordingen, die alleen de zwakheid van de verdedigde zaak verrieden.

De eerste wet van alle juiste historiekennis en waardeering der feiten, de wet der ontwikkeling op elk gebied, werd al aanstonds ter zijde gezet, en daarvoor een Deus ex machinâ ingevoerd, die de gansche geschiedenis beheerschte, ordende en in beweging bracht. Het wonder bekleedde dus de plaats van de wet der geschiedkundige ontwikkeling, die overal elders erkend werd als universeel, behalve in de geschiedenis des Bijbels. Wel was men verlegen met die wonderverhalen, die kennelijk tegen alle bekende wetten van natuur en ervaring streden. Maar, wijl die verhalen nu eenmaal in den Bijbel stonden, en voor Gods macht niets onmogelijk was, *moesten* zij wel historische waarheid bevatten. Om aan een twijfelende menigte hunne geloofwaardigheid te bewijzen, werden bovendien alle middelen in het werk gesteld, ten einde ze aannemelijk te maken, en het onderzoekend

verstand en oordeel te doen berusten in de machtspreuken van het geloof. Men gebruikte bij de verklaring en aanbeveling des Bijbels een geheel anderen maatstaf, dan dien men toepaste bij de uitlegging en voorstelling van gewone geschiedenis. Gaf men gaarne toe, dat de geschriften der oude volken, de geschiedboeken der Grieken en Romeinen vol waren van legenden en fabelen, van verdichte en tendentieuse verhalen, - voor den Bijbel maakte men een scherpe uitzondering; legenden in den Bijbel aan te nemen, ware immers met andere woorden te belijden: die Bijbel is geen goddelijk boek. De schrijvers dier Heilige Schriften konden immers, als door Gods onfeilbaren geest geleid, geen onware en geen onwaardige voorstellingen en berichten geven, zij moesten geheel onfeilbare geschiedschrijvers zijn. Als er in den bijbel stond, dat God in zes dagen den hemel en de aarde geschapen had, en den zevenden dag gerust, zag men zich door zijn geloof in een onfeilbaar Godswoord gebonden, die scheppingsweek in werkelijken zin te handhaven, als de ware voorstelling der kosmo- en geogonie. Als er in den bijbel stond, dat Bileam's ezel met een menschenstem had gesproken, moest dit in letterlijken zin worden opgevat. Ja, als op Josua's bevel de zon was blijven stilstaan boven Gibeon en de maan boven het dal van Ajalon, mocht het Galilei niet baten, dat hij de onmogelijkheid van zulk een omkeering van het gansche planeten- of zonnestelsel aantoonde, en stond het zelfs den meer rationeelen schriftuitlegger niet vrij, die uitdrukking als een dichterlijke voorstelling op te vatten. Het stond er immers met ronde woorden; aan oneigenlijke opvatting mocht niet gedacht worden.

Bevangen in het geloof aan de onfeilbaarheid der Heilige Schrift zocht men alle verhalen, die daarin voorkwamen, als historisch te handhaven, en alle voorstellingen, als Gode waardig te verdedigen.

Sinds men echter heeft leeren inzien, dat de bijbel een menschelijk boek is, gelijk alle andere boeken, kon er eerst sprake zijn van werkelijke schriftverklaring en een juiste bijbelwaardeering. Men mag zich ten hoogste verblijden over het meer en meer verdwijnen van de grenslijn tusschen gewijde en ongewijde geschiedenis. De dagen van zulk een algemeene bevangen schriftuitlegging, als waarvan wij straks spraken, liggen reeds lang achter ons. Mocht men vroeger het gebied van den bijbel niet betreden zonder het oordeel eerst te hebben laten gevangen nemen en binden onder de gehoorzaamheid des geloofs - om niet als ketter veroordeeld te worden - in onze dagen heeft de historische critiek hare heldere fakkel opgestoken, om u te geleiden langs al de kronkelgangen en vertrekken van dat oude eerwaardige gebouw, waaraan zoovele eeuwen hebben gewerkt, en dat wij nog alleen uit bijgeloovige gewoonte heiligen grond achten, zoo wij zelve niet door nauwkeurige kennismaking er mede hoogere waardeering en eerbiediging er aan wijden, als wij hebben leeren inzien, dat deze schrift heilig alleen mag heeten, wegens den geest van den godsdienst, die ons

daaruit tegenkomt. Ja, eerst door vergelijking met andere schriften der volken, leeren wij de waarde der Heilige Schrift erkennen.

De Heilige Schrift nl. bevat meestal godsdienst-geschiedenis, en aan dezen haren inhoud heeft zij haren gevierden naam te danken, haar predikaat van gewijde schrift. Ware men niet in het ongelukkig vooroordeel vervallen, dat zij daarom onfeilbaar was, men zou niet zoo vele eeuwen onkundig zijn gebleven van haren waren inhoud en van haar historisch verband met alle andere godsdienstgeschiedenis en gewijde boeken der overige volken.

Nu de historische critiek dat uithangbord, het hoogdravend opschrift van onfeilbaarheid, dat joodsche en christelijke Kerk haren bijbel hadden aangehangen, afgenomen en verbrijzeld heeft, nu zij ook op de oorkonden van den Israelietischen en Christelijken godsdienst de algemeene wet van alle geschiedenis, de wet van ontwikkeling, heeft leeren toepassen, kan er eerst sprake zijn van een recht verstaan, en dus van een juiste waardeering der schrift. In plaats dat onze ingenomenheid met den bijbel daardoor iets zou verminderen, en hij ons minder lief of dierbaar worden, komen wij eerst nu tot het recht besef van zijn hooge waarde. Wij volgen eerst nu de ontwikkeling van het godsdienstig gevoel, en van godsdienstige overtuiging, reeds in de kindsheid van ons geslacht, met hoogere belangstelling; wij gevoelen mee en deelen in het lijden en strijden van die edelen van ons geslacht, die in dagen van duisternis uitzagen naar hooger en beter licht, en daarvoor werkten met hun beste krachten; wij verblijden ons, dat hun gegeven werd, door ijverig worstelen met dwaling en zonde van hun tijd en eigen hart, telkens een hooger standpunt te bereiken; wij leeren inzien, dat het licht der waarheid gedurig weder schijnbaar verduisterd kan worden door de nevelen der menschelijke bekrompenheid, maar ontleenen daaraan stof tot hoogeren juichtoon, als wij bespeuren, dat de menschheid op haren weg en haar streven naar volmaking, nimmer gerust heeft in het verkregen erfdeel der vaderen, maar steeds, trots alle dwaling en zonde, de banier omhoog hief, om tot ware godskennis en zedelijkheid te geraken. - Nu eerst leeren wij onze voorrechten als christenen kennen, over wie een licht is opgegaan, dat ons heiligt en zaligt, en aanspoort, om zelve meer en meer kinderen des lichts te worden, en anderen te verlichten met de kennis der waarheid.

Eerst de historische critiek, op den bijbel toegepast, leert ons de ontwikkeling van den waren godsdienst kennen, zooals hij uit kleine beginselen tot die reine en volle klaarheid die het Evangelie van Gods waarheid en genade in Christus ten toon spreidt, - is opgeklommen.

Op die godsdienst-geschiedenis is ten volle toepasselijk dat woord van Paulus: toen ik een kind was, sprak ik als een kind, dacht ik als een kind, redeneerde ik als een kind; nu ik een man geworden ben, heb ik te niet gedaan, hetgeen eens kinds is. De godsdienst is eerst kind geweest, ook in Israël; Israëls godsdienst sprak, dacht en

redeneerde als een kind, tot eindelijk de knaap ontwikkeld werd tot jongeling, en de jongeling, man geworden, te niete gedaan heeft dat kinderachtige spreken en denken.

Heeft de historische critiek in haar beste onderzoekingen deze wet van ontwikkeling van den godsdienst ook in de Heilige Schrift buiten allen twijfel gesteld, en hoe meer zij haar op dit gebied heeft toegepast, te meer bevredigend licht over de Israëlietische en Christelijke oudheid doen opgaan, zoo mag men van iemand, die zich aanbiedt als leidsman op het vaak labyrintisch gebied der Heilige Schrift, verwachten, ja eischen, dat hij deze wet zal erkennen, handhaven, en gedurig doen opmerken. Hij heeft exegeet te zijn, niet van enkele verhalen, enkele tijdelijke verschijnselen op godsdienstig gebied, maar - van de godsdienstontwikkeling zelve. Schrijft iemand bovendien een bijbel voor jongelieden, hij heeft niet alleen exegeet te zijn, maar ook apologeet van het godsdienstig gevoel, in welke tijden en vormen het moge optreden, hoe ruw die tijden ook waren, hoe stuitend vaak die vormen. Want het godsdienstig gevoel, hoe licht het in zijn uitingen kan ontaarden, is op zich zelf eerwaardig, en de grondslag van alle zedelijke ontwikkeling. Hij beoordeele dus en waardeere de openbaringen van dat gevoel telkens naar den tijd en de ontwikkeling, waarin het te voorschijn treedt.

De toepassing van deze wet van ontwikkeling op den godsdienst en de godsdienst-geschiedenis van Israël heeft hare eigenaardige bezwaren in de geaardheid der bronnen, waaruit die geschiedenis moet geput worden. Het is dikwijls uiterst moeielijk den datum van het ontstaan dier bronnen op een eeuw, ja op meer eeuwen na te bepalen. In latere geschriften zijn oudere oorkonden opgenomen, overgewerkt, vervlochten, gealtereerd. De historische critiek heeft als een chemisch proces op deze bronnen toe te passen, ten einde de verschillende bestanddeelen te leeren onderscheiden en naar hun geschiedkundigen inhoud te waardeeren.

Behalve de eigen schriften der profeten geven de bronnen weinig dan alleen uit hun verschillenden en vaak strijdigen inhoud den tijd van haar ontstaan en samenstelling te kennen. Vele der geschiedverhalen zijn kennelijk alleen met het doel bewerkt, om den toestand van latere dagen over te brengen op vroeger tijden. Zij schrijven godsdienst, wetten, zeden, gewoonten aan de oudheid toe, die der oudheid niet eigen waren, maar eerst door en na langdurigen strijd en hoogere ontwikkeling tot stand waren gekomen. Zij ignoreeren de wet van ontwikkeling onbewust of bewust bijna geheel. Zoo schrijven zij vooral aan beroemde mannen uit de oudheid een hooger en zuiverder godsdienst en zedelijkheid toe, dan zelfs eeuwen na hen in betere dagen was bereikt geworden. Zij nemen de mythe van een gouden eeuw, en van haar verbastering in een ijzeren tijdvak bijna als historisch aan. Een Abraham is in den grijzen voortijd een

type van geloof, vader aller geloovigen, vertrouweling van God, en vriend der menschen, en als zoodanig boven alle anderen gezegend. Jozef is een model in kinderlijke gehoorzaamheid, nederige dienstvaardigheid, onverwonnen deugd, wijze staatkunde en vergevende broederliefde. Mozes is grooter dan alle profeten, die na hem zijn gekomen, onovertroffen als leidsman des volks en als wetgever, in wijsheid en zachtmoedigheid. De voorvaderen, waarvan Israël afstamde, en de helden, die Israëls zonen verlost hadden uit Egypte en Kanaän binnengevoerd, zijn alle latere geslachten ver vooruit in zuiverheid van Godskennis en echte zedelijkheid, en mochten dus als modellen voor het nakroost worden geteekend.

Gelukkig bevatten die verhalen en voorstellingen in zich zelve nog genoegzame bewijzen, dat men de historie dier vroegere dagen heeft gereconstrueerd in het licht en in het belang der latere godsdiensten zedenontwikkeling. Men bespeurt duidelijk genoeg het streven, om deze latere ontwikkeling te *antedateeren*, en alzoo door het gezag der oudheid aan te bevelen, met het doel om daarmede strijdige beginselen en meeningen van eigen tijd en tijdgenooten te bekampen, en uit te roeien.

Scherpe onderscheiding, nauwkeurige schifting, juiste ordening der bronnen, plaatsing van elk geschrift niet alleen, maar van zijn verschillende bestanddeelen in de lijst van zijn tijd, en in het licht van zijn eeuw is dus voor den uitlegger een gebiedende noodzakelijkheid. Zonder zulk een schifting der bronnen, en overbrenging elk in haar vak kan er geen sprake zijn van recht verstand der godsdienst-ontwikkeling in Israël. Wij hebben, zou ik mij haast veroorloven te zeggen, de orde, waarin de bijbelboeken thans in onze uitgaven gevonden worden, bijna om te keeren, en de lezing van achter aan te vangen, met de profetische schriften, wijl deze ten deele ouder zijn dan de historische boeken.

Het was een juist oogpunt, waaruit Dr. Kuenen zijn werk over den godsdienst van Israël geschreven heeft, als hij de achtste eeuw vóór Christus tot basis aannam, als de eeuw, waaruit wij genoegzame eigen profetische schriften bezitten, om van de ontwikkeling dier eeuw uitgaande de vroegere godsdienst-geschiedenis van Israël te beschrijven. Het laat zich dus ook van den heer Oort verwachten, dat hij, den bijbel voor jongelieden schrijvende met medewerking van Dr. Kuenen, een juiste onderscheiding der bronnen naar tijd en ontstaan zal hebben in acht genomen.

In de eerste aflevering van zijn werk geeft hij als inleiding een *Schets der geschiedenis van Israël.* Deze slaan wij natuurlijk in de eerste plaats open, wijl wij daaruit zijn opvatting dier geschiedenis het best en het gemakkelijkst zullen leeren kennen. Wij zullen daaruit eenige aanhalingen geven, vooral dezulke, die betrekking hebben op de godsdienst-ontwikkeling, want hierin toch alleen bestaat voor ons

de waarde van Israëls geschiedenis. - Wij zullen daarna de vraag beantwoorden, is zijn beschouwing en toepassing der wet van ontwikkeling op de godsdienst-geschiedenis juist te noemen? En eindelijk, hoe heeft hij deze zijn schets der geschiedenis van Israël uitgewerkt in de tot nog toe verschenen 3 deelen?

I. Schets der (godsdienst-) geschiedenis van Israël.

Ongeveer (zegt de heer Oort) in het jaar 1320 vóór Christus wierpen eenige herderstammen het slavenjuk af, waaronder zij geruimen tijd in Egypte gebogen waren geweest, en verspreidden zich met hunne kudden in het Sinaitisch schiereiland. Zij wisten bij overlevering, dat hunne voorvaderen met andere stammen diep uit Azië van gene zijde van den Eufraat gekomen waren, waarom zij ook Hebreën, d.i. mannen van den overkant heetten, en dat zij eenigen tijd in het land Kanaän hadden rondgezworven, vóórdat zij zich in Egypte metterwoon hadden neergezet.

Behalve door het gemeen belang waren de voornaamste geslachten onder hen door eenheid van afkomst en overeenstemming in zeden en godsdienst verbonden. Deze familiën, die de kern dier stammen vormden, noemden zich ‘de zonen Israëls.’

De zeden dier Hebreën waren ruw; in het godsdienstige, zoowel als in het maatschappelijke stonden zij nog op een zeer lagen trap. Van een innigen volksband, van staatsbestuur, van wetgeving geen spoor. Hun godsdienst was een bont veelgodendom. Heilige steenen en boomen werden door hen vereerd en de natuurmachten aangebeden. Bij voorkeur beschouwden zij dezen van haar gestrenge, den mensch verderfelijke zijde, en onder de ‘namen van God den Almachtige’, (Eel sjaddai), ‘den Heer’ (Baal of Adoon), ‘den sterke’ (Eel), ‘den koning (Molech) aanbaden zij goden, wier karakter het duidelijkst in het zinnebeeld van een verterend vuur uitkomt. Bloedige offers waren dan ook het hoofdbestanddeel van den eeredienst, en de besnijdenis was in gebruik, terwijl menschenoffers niet ongewoon waren. Verder werden de zevende dag der week, en die, waarop de nieuwe maan weer verscheen, als heilige dagen in eere gehouden.

Aan het hoofd dier stammen stond Mozes, uit het geslacht van Levi. En deze heeft zich onder hen te recht een onsterfelijken naam gemaakt. Hij was toch niet slechts de ziel hunner samenzwering in Egypte, maar heeft ook den grondslag hunner toekomstige volkseenheid gelegd door den band tusschen de stammen te versterken. Dit deed hij vooral door de invoering der vereering van Jahwe, als god Israëls, en door het geven van een grondwet, de zoogenaamde ‘tien woorden.’

De ‘tien woorden’ luidden waarschijnlijk aldus: Ik Jahwe ben uw god, aanbid geen andere goden nevens mij. - Maak geen beeld van een god. - Doe geen meineed. - Gedenk den sabbat te heiligen. - Eer uwen vader en uwe moeder. - Bega geen moord. - Breek den echt niet. - Steel niet. - Leg geen valsche getuigenis af. - Begeer niet.

De groote waarde dezer grondwet ligt èn hierin dat door het verbod van elken anderen godsdienst de weg werd gebaand tot de erkenning van de eenheid Gods, èn door den innigen band, die door deze geboden gelegd werd tusschen den godsdienst en de zedelijkheid. Wat Mozes verder voor zijn stamgenooten gedaan heeft, is onbekend. Het voornaamste heiligdom van zijn tijd schijnt de ark geweest te zijn, waarbij of waarin men dacht, dat Jahwe woonde.

De godsdienst der Kanaänieten had veel overeenkomst met den alouden godsdienst der Israëlieten. De aanbidding van de Baals bekleedde daarin een groote plaats, en de ontuchtige wijze, waarop vaak de natuurmachten vereerd werden, had de zeden der Kanaänieten diep bedorven.

In verschillende plaatsen werden de Israëlieten (na de verovering des lands), door de vermenging met de Kanaänieten zeer besmet, doch over het algemeen behaalde de vereering van Jahwe volgens de Mozaïsche beginselen de zegepraal. Aan hem was het voornaamste heiligdom des lands, dat te Silo gewijd, en van tijd tot tijd werd, vaak op zeer bloedige wijze, de geschonden eer van Jahwe gehandhaafd en een ruw strafrecht uitgeoefend over de afvalligen. Evenwel, al bleef Jahwe de hoofdgod, naast hem werden, ook door ijverige strijders voor zijn eer, allerlei Baals gediend.

Groot was de vrijheid op godsdienstig gebied. Allerwege stonden tempels en altaren. Er was geen bepaalde priesterschap, aan wie het offeren, het ontzondigen en het raadplegen der godheid was opgedragen. De priesters, die aan groote heiligdommen, bijv. aan die te Dan, te Silo, te Bethel, te Berzeba verbonden waren, hadden veel invloed, en de stamgenooten van Mozes, de Levieten, werden, wanneer men hen tot priesters krijgen kon, dikwijls bij voorkeur daarvoor gebezigd.

Samuel had aan zijn volk iets nagelaten, waaruit zich een duchtige staatsmacht ontwikkeld heeft, nl. de profetenscholen. Profeten waren menschen, die in geestdrift ontvonkt, als bezielden door een godheid spraken. Samuel heeft zulke jongelingen bijeengebracht, in scholen door muziek en andere middelen hun geestdrift aangewakkerd en deze tevens zoo geleid, dat zij met klimmende vrijmoedigheid in naam van Jahwe als raadgevers en volksmenners optraden. Het volk, van eerbied voor de mannen gods vervuld, leende hun het oor, zoodat zij grooten invloed oefenden.

Door den bouw van den Jeruzalemschen tempel heeft Salomo den grondslag gelegd voor de macht der priesters, die aldaar dienst deden, want al waren er honderden heiligdommen in het land, al dacht niemand er nog aan, hun getal te beperken, veel minder om de wettigheid der godsvereering op de hoogten te betwisten, het lag in de reden, dat het prachtige heiligdom, door 's konings nabijheid opgeluisterd, vele bedevaartgangers tot zich trok en gaandeweg het middenpunt werd der vereering van Jahwe. Het is daarom van belang op

te merken, dat er geen beeld van Jahwe in den tempel stond en dat de voornaamste priesters, die aan het heiligdom verbonden waren, uit Levi afstamden.

In den vorm der Jahwe-vereering stonden de beide rijken van den beginne af in zekeren zin tegenover elkander, daar Jerobeam I in tegenstelling met de beeldlooze vereering van Jahwe in den Jeruzalemschen tempel de aanbidding van dien god onder de gedaante van een stier bevorderde, o.a. door zulke beelden in de groote heiligdommen te Dan en te Bethel te plaatsen. - Onder de regeering van Achab maakte de dienst van den Tyrischen god Baal zoovele vorderingen onder het volk, dat Jahwe gevaar liep verdrongen te worden. Dit gaf aanleiding tot groote krachtsinspanning aan den kant der profeten, wier werkzaamheid de overlevering onder de beelden van Elia en Eliza geteekend heeft. Door hun toedoen werd Baal overwonnen. Jehu, door hen op den troon geplaatst, bracht de vereering van Jahwe weder tot de aloude eer.

In Juda werd wel eenigermate dezelfde strijd gestreden (vooral onder Athalia), doch hier was de kamp zeer spoedig ten gunste van Jahwe beslist. De priesters van den Jeruzalemschen tempel hebben daarin een grootere rol gespeeld dan de profeten.

Ten gevolge van de overwinning van den Jahwedienst op de vereering van Baal werd de opvatting van Jahwe's wezen steeds verhevener. Was hij tot nog toe een god nevens andere geweest, nu werd hij voor de verstgevorderde Israëlieten de god der goden, die zich Israël als zijn volk uitverkoren en daarmee een eeuwig verbond gesloten had. Tegelijk kwamen ook de zedelijke eischen van Jahwe meer op den voorgrond.

In de achtste eeuw leefden vele profeten, wier woorden ons in geschrift overgeleverd zijn. Volgens hunne overtuiging is Jahwe de Heer der Heerscharen, de ongenaakbaar heilige, die rechtvaardig een iegelijk vergeldt naar zijne werken, en door zijn geest over allen heerscht, zoowel over het rijk der natuur, als over het menschelijk gemoed. - Toch is het hun niet recht duidelijk, dat zij eigenlijk slechts één God erkennen. Ondanks Jahwe's grootheid heet de tempelberg, de Sion steeds zijn woonplaats, en is Israël het éénige volk, waarmee hij een verbond heeft gesloten, zoodat Kanaän ‘het heilige land’ heet. *Een geschreven wet van Jahwe kenden of erkenden die profeten niet* (wij onderschrappen). Hoe hun god gediend wilde worden, openbaarde hij door middel van zijn dienstknechten, de profeten. Voor de uiterlijke vereering koesterden zij niet veel eerbied, en steeds drongen zij op bekeering en goeddoen aan.

Tegenover een kleine minderheid (dezer profeten) stond het gros des volks, welks woordvoerders de vereering van andere goden nevens Jahwe, den beeldendienst en menige heidensche praktijk met kracht in bescherming namen.

Hiskia is de eerste vorst geweest, die zich in zijn regeeringsbeleid voegde naar de profeten, *wier richting wij de Mozaïsche zullen noemen.* (wij onderschrappen). Hij beproefde niet slechts de vereering van vreemde goden uit te roeien, maar ook die van Jahwe tot Jeruzalem te beperken.

De hervorming van Josia is het keerpunt in de geschiedenis van Israël (moet zijn Juda), omdat toen de heerschappij begon der godsdienstrichting, die sedert dien tijd het joodsche volk heeft gekenmerkt.

Uit dit oogpunt (van 's volks zonde, waarvoor Jahwe, de éénig ware god, het strafte) werd kort na de wegvoering, de geheele geschiedenis van Israël door een Judeër behandeld, welks werk wij in de boeken Richteren, Samuel en Koningen nog bezitten. De beginselen van Deuteronomium werden voorts door de ballingschap diep in het volk ingeprent, en het geloof aan Israëls uitverkiezing bleef met de hoop op terugkeer in het hart van velen bestaan.

Jahwe's heerlijkheid werd in hunne schatting steeds grooter, en toen Cyrus hun vergunning gaf, terug te keeren naar hun vaderland, maakten duizenden daarvan, onder aanvoering van den landvoogd Zerubbabel en den hoogepriester Josia, gebruik, vertrouwende door de macht van Jahwe, die dit alles door zijne profeten had laten voorspellen, het Messias-rijk nu te grondvesten.

In deze twee eeuwen (na den terugkeer) is zijn godsdienst in menig opzicht veranderd. De priesterlijke richting won veld, die zich reeds in Ezechiel krachtig geopenbaard had. In de tachtig jaren, die op de vergunning tot den terugkeer volgden, zijn door hare volgers vele wetten over de onderscheiding van rein en onrein, over de viering van den sabbat en andere feesten, over de verschillende soorten van offeranden, over de rangorde der priesters, over de inrichting van het heiligdom, enz. op schrift gebracht, en Esra, die in 458 naar Jeruzalem ging, heeft die wetten niet zonder velen tegenstand met behulp van den landvoogd Nehemia ingevoerd. Van dezen tijd af dagteekent de heerschappij der wet onder de Joden.

Die wet, die onder den naam van Mozaïsche wet bij de Joden tot heerschappij kwam, was in enkele deelen van Heidenschen oorsprong. Daarenboven was het nu met de godsdienstige vrijheid voor goed gedaan. Profetische zelfstandigheid werd onduldbaar. De wet regelde nauwkeurig elks afstand van Jahwe. Aan Jahwe's heiligheid hadden de kinderen Israëls ruimer deel dan de heidenen. Nader bij hem stond de stam Levi, waarboven de zonen van Aaron als priesters uitstaken, aan wier hoofd de hoogepriester stond, als de heilige bij uitnemendheid. Het geschreven woord trad in de plaats der regelrechte openbaring door de profeten.

II. Wij vragen thans, *is deze schets der godsdienst-ontwikkeling in Israël juist te noemen?*

Wij gelooven over het geheel ja. Wij hebben met vele bekorting

de eigen woorden van den schrijver bijna altijd overgenomen. De geleverde schets geeft in een kort overzicht de hoofdphasen te aanschouwen, die de Israëlietische geschiedenis, en de godsdienst onder Israël heeft doorloopen, en die hoofdphasen zijn vrij juist geteekend.

Toch hebben wij eenige aanmerkingen, die, zoo zij gegrond zijn, het beloop dier godsdienst-ontwikkeling in enkele, misschien in een hoofdpunt vooral wijzigen.

Dat hoofdpunt meenen wij te zijn de voorstelling van den oorsprong van Israëls god Jahwe en van zijn betrekking tot Israël als zoogenaamde volksgod, en tot de andere goden, hetzij bij Israël, hetzij bij de Kanaänieten of naburige volken vereerd.

De godsdienst der oud-Hebreën wordt genoemd een bont veelgodendom. Toch wordt er van die oud-Hebreën gezegd, dat zij goden aanbaden onder de namen ‘god den almachtige, den heer, den gevreesde, den sterke, den koning’. Reeds die naam ‘god de almachtige’ geeft te kennen, dat zij, ofschoon dan ook dienaars van vele goden, toch een rangorde zullen gekend hebben in hunne goden, en wel ook een opperste dier goden, den almachtige. Bovendien valt het ons op, dat onder de namen dezer goden die van Jahwe niet reeds opgenomen is. Die bestond immers vóór Mozes, als de god der vaderen, volgens Exodus 3:6: ik ben de god uwer vaderen, de god Abrahams, Isaaks en Jacobs, en 3:13: toen zeide Mozes tot God, als ik kom tot de kinderen Israëls en tot hen zeg: de god uwer vaderen heeft mij tot ulieden gezonden, en zij mij vragen, hoe is zijn naam: wat zal ik tot hen zeggen? Daarop volgt een verklaring van den Jahwe-naam, gelijk er meer naamsverklaringen in den pentateuch gegeven worden, pogingen om oude namen uit het Hebreesche af te leiden, die meestal mislukt mogen heeten. Jah wordt hier verklaard uit het werkwoord zijn. *Ik zal zijn,* die ik zijn zal, heeft mij tot ulieden gezonden. Uit deze plaats en hetgeen er meer volgt, blijkt duidelijk, dat de schrijver de voorstelling had, ja de juiste opvatting, dat die naam niet eerst van Mozes' tijd dagteekende, maar uit de vroege oudheid de naam van één, of van den Hebreërgod bij uitnemendheid, was geweest. In deze opvatting worden wij bevestigd door Gen. 4:26: toen begon men den naam Jah aan te roepen, d.i. Jah als god te vereeren. De schrijver heeft dus de opvatting dat de Jah-dienst reeds ontstaan was tijdens het oudste menschdom, en wel bij de Sethieten, van welke de Hebreën hunnen oorsprong afleidden. Die zelfde overtuiging bestond bij den dichter van het lied Gen. 9:26, dat wel dagteekent uit den tijd der koningen. Gezegend zij Jah de god van Sem, en Kanaän zij hem een knecht; Jah breide Jafet uit en hij wone in Sems tenten en Kanaän zij hem een knecht. Hier heet Jah de god der Semieten, d.i. niet alleen van de Hebreën, maar van tal van oude volken, met welke de Hebreën verwant waren. Als er bovendien gezegd wordt: Jah breide Jafet uit, dan wordt daardoor zijdelings aangewezen, dat Jah

ook bij de Jafeten, dat is bij de oude volken van Europa en Noordwest-Azië werd gekend en vereerd.

Is deze voorstelling van de oudheid en van de uitbreiding van den godsnaam juist, dan volgt hier al aanstonds uit, dat die naam wederrechtelijk als de naam van een volksgod, of van den god van één enkel volk is opgevat. Deze opmerking heeft invloed op de wijze der beschouwing en behandeling van Israëls gansche godsgeschiedenis. D^{r}. Oort laat het telkens zoo voorkomen in zijn behandeling van die geschiedenis, alsof de strijd van Jah tegen Baal, of welke andere goden gij wilt, de strijd van den éénen volksgod tegen den ander zou zijn geweest. Immers het is geen uitsluitend Hebreër-god, die onder den naam Jah wordt aangeduid. De zeventig vertalers hebben dit wel opgevat, toen zij dien naam telkens door hun □υριος of *heer* teruggaven. Wel vindiceerden de Israëlietische schrijvers van lateren tijd dien naam uitsluitend voor hun volk, en ontwierpen zij daarom die godsnaamsopenbaring aan Mozes Exod. 3, maar uit de geheele voorstelling van Jah's wezen en eigenschappen, gelijk wij die overal nog in het Oude Testament aantreffen, blijkt de tegenstrijdigheid van Jah met het predikaat, dat zij hem opdragen, als *volksgod.*

Als Dr. Oort in de ontwikkeling van zijn schets Jahwe telkens als volksgod van Israël laat optreden en strijden met eenigen anderen volksgod, hetzij deze in Israël of daarbuiten vereerd werd; als hij nu eens Baal, dan weder Jahwe hoogst ijverzuchtig op elkanders eer en vereering (door hunne schildknapen, de profeten of priesters) tegen elkander in het krijt laat treden en lansen breken, miskent hij het karakter van Jah, dat zijnen profeten meerendeels wel bewust was als de oppergod, als de heer der heirscharen, en maakt hij dien strijd tusschen twee kleine volksgoden tot een pygmeënstrijd. Het heilige en hoogernstige van den kamp van het ware theisme of monotheisme, dat in Israël door de Jah-profeten gevoerd werd, wordt door zoodanige voorstelling tot een farce, tot een bespottelijke zaak. Wij noemen dit ridiculisering van het godsdienstig gevoel, althans geringschatting van het godsdienst-bewustzijn. In de geheele voorstelling en ontwikkeling van den strijd tusschen Jahwe en Baal, in zijn verschillende perioden, gelijk wij die in dezen bijbel voor jongelieden vinden, treffen wij weinig of niets aan, dat ons belangstelling inboezemt, ons boeit, ons met heilige gewaarwordingen vervult. Waarom? omdat de voorstelling van dien strijd weinig waardig geschetst is, omdat ons twee volksgoden voor oogen werden gesteld, de eene van ietwat strengeren aard, de ander meer overeenkomstig het zinnelijk volkskarakter; m.a.w. als het ware de strijd tusschen tweeërlei bijgeloof, waarvan het ééne iets dichter bij de waarheid was dan dat andere. Als wij den bijbel zelf lezen, boezemt die strijd ons levendig belang in, want daar vinden wij werkelijk een kamp tusschen de ware en de valsche, tusschen de zedelijke en de onzedelijke godsdiensten en goden; daar begrijpen wij

dat in dien strijd de belangen gemoeid waren van de menschheid zelve in haar zoeken en trachten naar reiner godsvereering en zedelijke volmaking; daar lezen wij de geschiedenis van ons geslacht in zijn verre afdwalingen van en moeielijken terugkeer tot een betere aanbidding. In dezen bijbel voor jongelieden, - die dus als leerboek en leesboek voor de jeugd tot ware godsvrucht en zedelijkheid zal dienen, - is het geen strijd tusschen waarheid en dwaling, maar tusschen twee volksgoden, die beide nog jaloersch, afgunstig op elkander, vijandig elkander haten; de beste en hoogste van die beiden, Jahwe, is gramstorig, een verterend vuur voor zijn haters, rook gaat uit zijn neus, om zijn tegenstanders te verschrikken, en wij krijgen bijna medelijden met den armen Baal, die veel meer goedhartig en menschlievend is dan zijn felle tegenstander. Is zulk een voorstelling van den Jah der profeten juist en waardig, en geschikt om het godsdienstig gevoel op te wekken, en warme belangstelling in de bijbelsche verhalen in te boezemen? Vat men dien strijd meer in den geest der profeten op, als den strijd van den waren God, tegen de afgoden en hun zedelooze dienaars, zoo nemen wij inniger deel aan dien kamp; wij onderscheiden de zinnebeeldige en vaak dichterlijk dramatische inkleeding van den diepen en heiligen zin, die daaraan ten grondslag ligt, en waardeeren het godsdienstig en zedelijk gehalte, dat in deze tafereelen vervat is. Waarlijk komt ons deze strijd tusschen Jahwe en Baal, of de Baalim, gelijk hij gedurig in dezen bijbel voor jongelieden geschetst wordt, - als een strijd nl. tusschen tweeërlei volksgod, voor, als de Grieksche mythe der naamgeving aan Athene; alsof men Poseidon en Pallas, twee ondergeschikte goden, gedurig liet strijden om het voorrecht, wie van beiden den naam zou geven aan de stad Athene. Wanneer zulk een strijd tusschen twee ondergeschikte goden eeuwen lang werd voortgezet, gelijk dit toch in Israël het geval zou zijn tusschen volksgod Jahwe en volksgod Baal, wie zal zich van zulk een vervelende voorstelling niet onwillig afwenden?

Maar ik mag op dezen toon niet voortgaan met het waarlijk in zoovele opzichten schoone werk van den heer Oort hard te vallen over zijn opvatting van Jahwe als volksgod, zonder althans nog eenige gronden te hebben bijgebracht voor mijn bewering, dat Jah nimmer in dien bekrompen zin de volksgod van Israël is geweest.

Jah is nl. volgens de oudere voorstellingen reeds de god der goden, als de god der hemelsche heirscharen en de machtige, de Almachtige, die de gansche schepping beheerscht, en het lot van de volken regelt en beslist. Onder de oudste liederen des bijbels behoort gewis dat van Debora. Daar heet het: *Jah!* toen gij voorttoogt over Seir, toen gij daarheen tradt op het veld van Edom, beefde de aarde, ook droop de hemel en dropen de wolken van water. De bergen vervloten van het aangezicht van *Jah*, zelfs Sinai van het aangezicht van *Jah*, den God van Israel. - Van den hemel streden zij, de sterren, uit hun loop-

banen streden zij tegen Sisera. - Dat *Jah* hier geschetst wordt als de machtige natuurgod, voor wien de bergen beven, op wiens bevel de sterren strijden, is onmiskenbaar. Op gelijke wijze werd eeuwen later uit oude overleveringen de bevrijding van Israel uit het slavenhuis van Egypte dramatisch voorgesteld, als geschied door de werking van dien machtigen natuurgod, die over Egypte gebiedt, b.v. den Nijl slaat, en de zee doet weggaan door een sterken oostenwind. En deze voorstelling van *Jah* als de god der natuur, en dus ook van alle volken, en dus ook inzonderheid van Israel, aan wien het zijn volksbestaan in zijn gezegend land had te danken, is aan het gansche oude verbond eigen.

Jah is dus wel oorspronkelijk de almachtige natuurgod, en als zoodanig ook de god der goden.

Als almachtige natuurgod komt hij overeen met den Zeus der Hellenen. Deze wordt bij de oudste Grieksche dichters op ongeveer gelijke wijze geschetst. Denken wij slechts aan de bijnamen of eigenschappen (epitheta), die hij draagt. De wijdziende, de onvergankelijke, de olympiër, de koning, de wolkenverwekker, de vader der mannen en der goden, de oppermachtige, de groote, de schilddrager, de bliksemzwaaier, de hoogdonderende, de hoogzetelende, de raadgever, de Zeus der heirscharen (in Karië), de god, van wien de koningen hun macht ontleenen, de opperste gebieder, onze vader Kronides.

Het onderscheid tusschen den *Jah* der Semieten en den *Zeus* der Jafeten bestond vooral daarin, dat er aan den eerste als den god der oudste Nomaden, geen genealogieën werden toegedicht. Rondom den Zeus der Hellenen schaarde zich de gansche olympische goden-familie, die allen zonen, gewrochten en voortbrengselen van hun verheven stamgod waren. Zulk een poëtische, of liever mythische vereeniging der verschillende ondergoden onder een opperhoofd had er niet plaats bij de Semitische goden. Deze bleven elkander vreemd, ofschoon zij vaak gewijzigde namen waren van één en denzelfden god, of van één zijner eigenschappen. Stelt *Jah* den schitterenden hemel, den machtigen natuurgod voor, - Baal is de naam der zon, die als levenwekker in de natuur dus eigenlijk deelt in den rang en de eigenschappen van Jah. Desgelijks Moloch en Milcom, en ook Astarte. Het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat het volk in het algemeen deze goden met elkander verwisselde, en vaak tegelijkertijd vereerde.

Al deze godennamen waren oorspronkelijk aanduidingen van natuurkrachten, terwijl Zeus en Jah een naam was van de gansche natuur. Het was dus de naam van den oppersten god. Lang bleef hij gewis zijn beteekenis van natuurgod behouden. Maar allengskens verkreeg die natuurgod een hoogere beteekenis, een meer zedelijk karakter in het oog zijner zich ontwikkelende vereerders. In Israël juist behaalde de Jahdienst de overwinning over al de andere goden door het strengzedelijk karakter waarin men (de eerste profeten) Jah had leeren ken-

nen, als den waren, heiligen, eenigwerkelijken god, als den geestelijken schepper en vader der menschen; terwijl die andere goden hun natuurkarakter behielden, en wegens hun meestal onzedelijken dienst als niet-goden verschenen nevens den waren God. De Jahdienst werd in Israël door den strijd met het Polytheisme tot Monotheisme. - Het Theisme buiten Israël (= Zeus, enz.) bezweek meerendeels onder het Polytheisme, en kon zich nimmer tot een geestelijk Monotheisme verheffen. Het is dus de onsterfelijke verdienste van Israël, het Jahwisme te hebben verheven tot Monotheisme. - Het karakter der Israëlietische geschiedenis is de door velerlei moeielijken strijd verkregen kennis en dienst van den éénen waren god, d.i. van den geestelijken god.

Er moet in dien naam van Jah zelf iets gelegen hebben, dat hem het karakter van den god der goden, of van den hoogeren, waren, misschien éénigen God heeft gegeven. Jammer, dat wij naar de beteekenis van dien naam slechts gissen kunnen. Hem uit het Hebreesch af te leiden, gelijk men zoo dikwijls gepoogd heeft, en de schrijver van Exod. 3 zelf heeft getracht, is hoogstbedenkelijk. De meesten schrijven aan dien naam een louter Israëlietischen oorsprong toe, anderen een Kanaänietischen. Zelfs de uitspraak is onzeker. Waarschijnlijk zal door middel van de vergelijkende taalkunde eenmaal de beteekenis van dien naam aan het licht treden. Grieksche geschiedschrijvers noemen den god der Hebreën Jao. En ook de kerkvaders spraken hem aldus uit. Het orakel van den Clariischen Apollo in Lydië stelde Jao voor als den hoogsten god, die in de verschillende seizoenen onder andere namen optreedt. De Chaldeërs noemden in de Phoenicische taal Jao het geestelijk licht. Licht en leven, adem, schijnt werkelijk de wortel van het woord Jao te beteekenen. Als wij aannemen dat Jah of Jao, in de zamenstellingen met namen saamgetrokken tot Jo, noch van zuiver Israelitischen noch van enkel Kanaänietischen oorsprong is, maar van meer algemeen Semitischen, of nog liever van vóór-Semitischen, dan zou men licht geneigd zijn dien naam in verband te brengen met den Diaus der Vedas, en den Zeus der Homeriden. De hemel heet in de Vedas Diaus, *de heldere*, wat ook wel het Helleensche Zeus beteekent, van den wortel □ω en □εω ademen of blazen, welke wortel weder in verband staat met φ□ω lichten, blinken. De naam Jao kan dan hetzelfde beteekenen, als de Sanskritsche en Grieksche godsnaam. En in datzelfde karakter komt Jah als de lichtgevende, schitterende, reine, geestelijke god van den aanvang af voor, eerst als natuurgod, later als geestelijke, heilige god, eerst als een verterend vuur, later als de heilige en albezielende machthebber van hemel en aarde.

De eigenschappen, Jah toegeschreven, schijnen deze afleiding te bevestigen. Jah is de god der natuur, die haar beheerscht, hare verschijnselen te voorschijn roept, vruchtbaarheid geeft of onthoudt, landplagen, b.v. sprinkhanen, veroorzaakt, de pest uitzendt, doodt en levend

maakt. Hij is de god, die de gansche natuur met hare werkingen en verschijnselen gebiedt, de Heer der hemelsche heirscharen, die winden en bliksems tot zijne dienaren maakt, die de volken regeert, verhoogt en vernedert, de reine en de heilige opper-hemelgod.

Hij is als zoodanig zedelijk, de wetgever der menschen, de heilige der Semieten, die door zijn vereerders volgens zijn zedelijke natuur wil gediend en vereerd worden. Als zoodanig wordt hij gekend vooral bij de Nomaden, de Hebreën, die van over den Eufraat kwamen en trokken in de richting der Middellandsche zee, en die hem El Schaddai noemden, om hem te onderscheiden van andere goden. Als zedelijk wezen is hij afkeerig van onnatuurlijken dienst, gelijk Baal, Molech en Milcom ontvingen. Zedeloosheid haat hij, want het Nomadenleven is afkeerig van de uitspattingen der weelde en wellust, waaraan zich de landbouwende stammen, waaraan zich de Kanaänieten hadden overgegeven.

Als bij de Hebreën bekende oppergod, wordt hij eerst bij de kinderen Israëls, in het bijzonder in lateren tijd, als hun volksgod door de profeten gehandhaafd of ingevoerd. De naar Egypte verhuisde Israëlieten, die daar gedurende ongeveer vier geslachten woonachtig bleven, en ten laatste sterk verdrukt en geplaagd werden door hunne Egyptische buren, die hunne heeren geworden waren, hadden aan dezen god hun verlossing uit de slavernij te danken. Israël had het juk niet kunnen afschudden, ware Egypte niet geteisterd geworden door een aantal landplagen, die Israël, het sprak van zelf, aan den toorn van de godheid, die de natuur beheerschte, toeschreef en die zelf dus toonde Israël te willen verlossen; en dus Israël verkoos en zegende boven de afgodische Egyptenaren. Meer dan alle andere kinderen Israëls was Mozes hiervan doordrongen. Hij gevoelde zich door zijn God krachtig geroepen, om als verlosser van zijn volk op te treden. Hij leerde zich beschouwen als het middel in Jah's hand, om zijn volk uit het slavenhuis uit te voeren. En het gelukte hem, Israël te ontworstelen aan de macht der Farao's en der Egyptische goden. Dit was hem en der nakomelingschap ten teeken, dat de god hunner vaderen Israël als zijn volk beschermde, en hun god wou blijven, ja als opnieuw hen tot zijn volk had aangenomen. Het eerste woord der veel latere ‘10 woorden’ werd duidelijk verstaanbaar voor Israël bij den uittocht uitgesproken: Ik Jao ben uw god, die u uit Egypte verlost heb.

Hierdoor onderscheidt zich de kern van Israëls volk van de overige volken, dat men zich in meer bijzondere betrekking geplaatst gevoelde tot den god der goden, dan dit het geval was bij andere volken, die van zulk een uitkomst niet hadden te gewagen.

Is Jah dus van den aan vang af de hoogste god, zoo volgt daaruit, dat deze opmerking ons den sleutel geeft tot Israëls godsdienst-geschiedenis.

Beeldendienst is eigen aan alle natuurgodsdienst. Jah was natuurgod en werd dan ook onder zinnebeelden vereerd.

Wij hebben ons over de oudste godsvereering der Israëlieten geen andere denkbeelden te vormen, dan van die der andere volken, met dit verschil, dat de godsdienst der Israëlieten het oorspronkelijke karakter van een Nomaden-godsdienst behouden heeft, en zich daaraan vrij consequent ontwikkeld. Het eenvoudig leven van Nomaden verbiedt alle weelde, eigenlijke kunst en zedeloosheid. De vergode natuur is hun god; maar zijn zij zelve eenvoudig van leefwijze en zeden, afkeerig van groote zonden. Hun God is hun een verheven, rein en zedelijk wezen, een vuur dat beweldadigt en reinigt, maar ook verteert. De wijde heldere hemel, die hen omvangt, en die slechts bij wijle toornt, en dan verbolgen is en bliksemt en dondert, of den gloedwind laat uitstroomen, is hun god, of de zetel en troon huns gods, die meestal vriendelijk spreekt tot hun hart, maar wiens woorden, als hij gramstorig is, zware donderslagen en verschrikkelijke vuurvlammen zijn. Alle natuurvoorwerpen kunnen hun de zinnebeelden zijn huns Gods. Baetyliën, steenen in het algemeen, rotsen, boomen, slangen, stieren, al wat sterk hun verbeelding prikkelt, al wat vreemd en wonderbaar is, zijn hun de woonsteden, althans de zinnebeelden van hun god.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat het oude Israël vreemde rotssteenen, hooge eiken, sterke stieren als zinnebeelden vooral van zijn goden heeft aangebeden, of ook in deze natuurvoorwerpen zich de godheid meer nabij dacht. Zoo voerde Mozes waarschijnlijk een baetylie mede in zijn ark, en richtte hij een slang op in de woestijn, en was de gehoornde stierenkop het zinnebeeld van zijn god. Steenen zalfde men tot heilige steenen, de macebaas en baäas dagteekenen uit het aartsvaderlijk tijdvak menigwerf.

Bij den intocht van Israël in Kanaän bestond er geen ander verschil tusschen de Israëlieten en de Kanaänieten, dan alleen de bewustheid bij de eersten, dat zij als Nomaden, zuiverder van zeden en godsdienst waren, dan de in Kanaän gezeten stammen. Alle stammen waren echter niet gelijk, velen er van onderscheidden zich weinig boven de Kanaänieten en omliggende volken, die ook tot de Hebreën behoorden of behoord hadden. De Israëlieten waren veelgoden-dienaars. Slechts onder Levi's stam vooral schijnt meer de Jahdienst te zijn gehuldigd. Mozes, die een Leviet was, d.i. uit den stam Levi, had tot moeder Jochebet, een naam die bewijst, dat Jah onder dien stam werd gediend. Het tweede woord der 10 woorden, ‘gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben, gij zult u geen gesneden godsbeelden maken’ kan wel niet als uit het tijdvak van Mozes dagteekenende aangenomen worden. Eerst in en door den strijd met de beeldendienst der Kanaänieten en omgelegen volken in later eeuw ontwaakte in Israël de overtuiging, dat Jah niet door beelden mocht worden voorgesteld.

De vereering van Jahwe als god Israëls, en hare invoering onder Israël, gelijk Dr. Oort die voorstelt, schijnt dus niet geschiedkundig juist te zijn. Jah werd reeds vroeger onder Israël vereerd, en Mozes heeft die vereering van Jah als een God Israëls niet ingevoerd, slechts voortgezet. De *invoering* van Jah's vereering *als eenige God Israëls* dagteekent van veel later dagen, zij was de vrucht van den langen strijd der Jahprofeten, die overal in Israël de overige godenvereering eindelijk hebben uitgeroeid.

Maar even quaestieus is de toekenning van *het geven van een grondwet voor Israel* door Mozes. Mozes, zegt Dr. van Oort, heeft den grondslag hunner toekomstige volkséénheid gelegd door het geven van een grondwet, de zoogenaamde 'tien woorden.'

Deze grondslag is gewis van veel latere dagteekening, dan de Jahdienst. Bestond deze lang *voor* Mozes, Israëls grondwet ontstond eerst lang *na* Mozes.

Sporen van den dekaloog zijn in de oudste geschriften nergens voorhanden. Nergens beroept men zich op den dekaloog, er schemert geen kennis daarvan door. Geen der profeten gewaagt er van, of wijst er op, waartoe zoo gedurig aanleiding was, in het tijdvak tusschen Mozes en de achtste eeuw. Eerst in deze eeuw dringt de bewustheid door, dat Jah *bijzonder* Israëls god is; vroeger vereert Israël naast Jah vele goden, en heeft het beelden van Jah gelijk van de andere goden. Hieruit blijkt, dat die bewustheid vroeger niet bestond bij het geheele volk, m.a.w. dat de dekaloog geen gepromulgeerde grondwet was. Een grondwet, die eeuwen noodig heeft om eenigszins bekend te worden, bestaat niet. De dekaloog bestond dus niet. Het woord: gij zult geen andere goden hebben voor mijn aangezicht, gij zult u geen gesneden godsbeeld maken, wijst kennelijk op een later tijdvak, toen de strijd tusschen een beeldelooze vereering van Jah, en zijn vereering onder beelden in al zijn hevigheid was losgebroken. Eeuwen lang werd Jah aangebeden onder diergestalte, vooral onder het zinnebeeld van den stier, en ook de Jeruzalemsche tempeldienst met hare hoornen aan het altaar enz., wijst ons gedurig op de stierdienst, als een vorm van de Jahvereering. De strijd tusschen Jah en Baal, later tusschen beeldendienst en beeldeloozen dienst van Jah, die eeuwen lang duurde, is alleen denkbaar, indien er geen dekaloog bestond, geen gepromulgeerde grondwet. De overtuiging, dat Jah de volksgod was van Israël, leefde geenszins bij het volk in het algemeen, slechts bij de Jahprofeten, die een hooger denkbeeld van de Jahdienst hadden en onder het volk trachtten in te voeren. Het volk zou zich niet zoo voortdurend en hardnekkig hebben verzet tegen den beeldeloozen dienst van Jah, indien het eenigszins de bewustheid had gehad, dat de dekaloog dagteekende van Mozes.

Een grondwet, die eeuwen lang zoo weinig gewerkt had op het volksbewustzijn, kan niet bestaan hebben.

Is het wèl gezien, van de gansche aan Mozes toegeschreven wetgeving alleen de tien woorden, de grondwet als historisch vast te houden? Die tien woorden verraden juist in hunne systematische orde en geleding, gelijk in de keus van hun onderwerpen, en vooral door hun hooger zedelijk gehalte, dat bijzonder in het tiende woord uitkomt, een veel later tijdvak. Zij maken een slotsom van ontwikkeling uit, gelijk onmogelijk in de 13de eeuw aan Israël, toen het nog geen volk was, kon worden toegeschreven. Zij geven een overzicht van hoofdgeboden en hoofdverboden, dat het voorkomen heeft en geheel den indruk maakt van een uittreksel, en dat men als hoofdinhoud van al de andere geboden of wetten ten grondslag gelegd heeft aan de gansche aan Mozes toegeschreven wetgeving. De tien woorden onderstellen een reeds vrij ontwikkelde wetgeving.

Dat door Dr. Oort in deze voorstelling van de tien woorden, als door Mozes ingevoerde grondwet van Israël de wet der ontwikkeling niet in het oog is gehouden, gelijk zij op de godsdienst-geschiedenis van Israël moet worden toegepast, dunkt ons te blijken, als wij nog eenigszins nader op het ontstaan der zoogenaamde Mozaische wetgeving letten.

Toen in Israël tijdens de koningen de profetenstand een macht was geworden, die de zich ontwikkelende, maar nog veelszins verdeeld werkende priesterlijke macht controleerde en overtrof, wijl de priesters verschillende heiligdommen of goden dienden, maar de profeten meer vrij den indruk, door de volksontwikkeling op hen gemaakt, terugspiegelden, en dus door een hoogeren geest zich lieten bezielen en leiden, werd de theocratische wetgeving in Israël meer en meer afhankelijk van den invloed dier profeten. Goldt de theocratische inrichting van Israëls volk en godsdienst, als eene door Mozes gegevene, althans van Mozes' tijd dagteekenende inrichting, Mozes werd als profeet bij uitnemendheid gehuldigd, ja als het voorbeeld van alle profeten voorgesteld. Gelijk Abraham in den ouden tijd gold als type van geloof, praalde Israëls bevrijder uit de Egyptische slavernij en leidsman naar Kanaän als type van den waren profeet. Men schreef de bestaande wetten, hare vereeniging, de gansche wetgeving, de wetten, die als volksgebruiken uit den ouden, donkeren tijd dagteekenden, en wier oorsprong verder onbekend was, aan Mozes toe, en noemde ze de wet van Mozes. Mozes werd voorgesteld ze alle uit Jah's mond te hebben gehoord en opgeschreven. Was Mozes de handhaver en verkondiger van Israëls God, den waren, geestelijken God, en beschouwde men Israëls wet als een goddelijke, men schreef den oorsprong dier wet toe aan den ideaal-profeet. Hij had die wetten, één voor één van Jah zelf ontvangen. Had Israël volgens de overlevering jarenlang in de woestijn rondgezworven, Mozes moest dan die wetten in de woestijn hebben ontvangen uit Jah's mond. In die woestijn was geen ander heiligdom bekend, dan het oude orakel aan den Sinai; dat lag ongeveer

in Israëls weg, toen het uit Egypte naar Kanaän toog. Welnu, Mozes had dus die wet aan den Sinai ontvangen. En was die wet goddelijk van oorsprong, was Jah een heilig en vreeselijk god, een verterend vuur, zoo moest de mededeeling dier wet aan Mozes dan ook onder vreeselijke teekenen van zijne tegenwoordigheid en majesteit, onder donder en bliksem, hebben plaats gevonden.

Mozes als ideaal-profeet moest dan ook boven den ideaal-priester hebben gestaan. Aäron, die als Leviet met Mozes vermaagschapt was, uit denzelfden stam voortgesproten, werd dus wel Mozes' broeder, ja oudere broeder genaamd, maar toch als priester beneden den profeet gesteld, want in Israël stond tijdens de koningen de profeet hooger dan de priester. Mozes werd gemodelleerd naar de profetische gestalten, die men uit meer historische tijden kende, naar een Samuel, die koningen had gezalfd, en Agag in stukken gehouwen, naar een Elia, die aan Achab en Izebel harde waarheden had verkondigd, naar een Eliza, die de raadsman van vorst en van volk was geweest. Zoo werd Mozes de hoofdprofeet, en eerste dienaar van Jah, die koning Farao in het aangezicht had wederstaan, en de vrijlating van Israël hem had afgedwongen, die de god van Aäron was geweest en de mond van Jah tot geheel Israël; die met Jah persoonlijk gesproken had, die hem had aanschouwd, en den weerglans van den hoogheilige op zijn aangezicht vertoonde, dien Israël niet kon verdragen; die alle wetten uit Gods eigen mond had gehoord, ja voor wien God zelf de 10 geboden, als Israëls grondwet heeft gegrift in steenen tafelen.

Aldus werd tijdens den bloeitijd der profeten in Israël onder de koningen die gansche theocratische wet, als van profetisch-priesterlijken oorsprong, eenvoudig aan den ideaal-profeet toegeschreven. Was die wet zoo heilig en goddelijk, de wetgever, de profeet, die haar ontvangen had, deelde in al hare heerlijkheid. Hij werd tot een Jah-profeet geïdealiseerd, zooals er vóór noch na hem geen had bestaan, die zoo geheel het orgaan van Jah was geweest. Zijn idealiseering was tevens een verheerlijking van den ganschen profetenstand.

In werkelijkheid was die wetgeving een werk en ontwikkeling van vele eeuwen. Israël vereerde in den oudsten tijd vele goden, waarom Dr. Oort te recht van een bont veelgodendom spreekt. Onder die goden ook een Jah, die vooral, zoo het schijnt onder den stam Levi, waartoe Mozes en Aaron behoorden, en onder nog andere stammen van Israël, in het algemeen onder de Hebreën bekend was, als de machtige, ja de almachtige god der natuur. Die stam Levi was natuurlijk vooringenomen met den alouden Hebreërstamgod, zijn god met nadruk. Uit Egypte door Mozes uitgeleid vereerden Israëls stammen dus ook onder het getal hunner overige goden den heiligen natuurgod, vooral als den stamgod van den bevrijder uit de slavernij, hun veldheer en leidsman. Aan dien hoogen, of hoogsten god werd nu Israëls bevrijding uit Egypte toegeschreven. Had Mozes Israël kunnen verlos-

sen, vereerde Mozes Jah, - zijn moed en zijn kracht, het welslagen van zijn groote onderneming had hij dan aan zijn god te danken, ja die god had het hem ingegeven, die god hem gezonden. Mozes' invloed en macht over de verschillende stammen, die zich kinderen Israëls noemden, verhief Jah tot den rang van Israëls hoofdgod. Gedurende de omzwerving der Israëlietische Nomaden in de woestijn zal Jah dus bijzonder vereerd zijn geweest, en had hij nevens andere goden van lager gehalte, zijn primitieve tent, zijn woning, zijn altaar en offerdienst onder Israël, schoon latere profeten de opvatting waren toegedaan, dat de Jahdienst onder het nog in de woestijn zwervend Israël zou verdrongen zijn geweest door de Molechdienst, of die van Kioun of Saturnus, en van andere goden. De vereering van Jah ving dus voor Israël in eigenlijken zin, voor de saamverbonden stammen, die de verovering van Kanaän bedoelden, aan met den aanvang van hun bevrijding uit Egypte en aanvankelijk volksbestaan.

Mozes moest als leidsman der volksstammen, die hij onder zijn banier vereenigd had, natuurlijk rechtspreken, wetten, verordeningen maken, nieuwe inrichtingen uitdenken en invoeren. Natuurlijk alle ongeschreven wetten, mondelinge verordeningen. Ziedaar het beginsel van Israëls wetgeving, de eerste elementen der latere ontwikkeling, eerste beginselen van wet voor godsdienst en zeden, meestal Nomadische volksgebruiken en plechtigheden, gelijk die geschikt waren voor zulk een levenswijze. Die wetten en gebruiken moesten zich noodzakelijk wijzigen, toen Israël tot vaste woonplaatsen kwam in Gilead en in het Zuiden van Juda, nog meer, toen het eigenlijk Kanaän werd binnengetrokken, en men daar vasten voet verkreeg, ja een landbouwend en gezeten volk werd. Toen ontstonden er allengskens geschreven wetten, die later verzameld werden. Waren zij uit overoude tijden en meestal van godsdienstigen, zedelijken aard, men schreef ze aan Mozes toe. De burgerlijke wetten, die nauw verwant waren met de godsdienstige, deelden in dezelfde qualificatie. Later traden priesters en profeten op, die ze rangschikten, aanvulden, wijzigden, tot er eenigzins volledige overzichten van gemaakt werden.

Eerst nu werden de hoofdgeboden bij elkander gevoegd, meestal in tientallen, en zoo ontstonden ook de zoogenaamde ‘tien woorden,’ die door hun epitomatisch karakter en hun kernachtigheid het kort begrip en het beginsel tevens der overige wetten konden genoemd worden, en daardoor eerlang in den glans van bijzondere heiligheid, als onmiddellijke ‘godswoorden’ prijkten, en als zoodanig werden vereerd en aanbevolen. De tien woorden zijn de vrucht geweest van een lange en veelzijdige ontwikkeling, van een lang nadenken en een diepzinnig samenvatten. Zij kunnen dus niet oorspronkelijk zijn, dat wil zeggen, niet het eerst zijn gegeven, en mogen niet aan Mozes worden toegeschreven.

Eerst door deze opvatting wordt Israëls geschiedkundige en vooral

zijn godsdienstige ontwikkeling verklaarbaar. Ware de dekaloog uit Mozes' pen te voorschijn getreden, gelijk de van top tot teen gewapende Pallas uit het hoofd van vader Zeus, had hij door Mozes' invloed reeds zijn promulgatie voor gansch Israël ontvangen, zoo zou Israëls geschiedenis van Mozes' dagen tot op de achtste eeuw, dus een tijkvak van 5 eeuwen, ons een raadsel zijn. Al die eeuwen van de omzwerving af in de woestijn tot op de dagen van Hiskia, geven aan het bettaan van den dekaloog een démenti. Een grondwet, die niet gekend, of zoo zij gekend werd, nimmer erkend, nimmer aangehaald wordt, nimmer geeerbiedigd, nimmer toegepast, welk een tegenstrijdigheid! Al die tien geboden gedurig overtreden. Ik Jah ben uw god, die u uit Egypte heb uitgevoerd, gij zult geen andere goden hebben voor mijn aangezicht, gij zult u geen godsbeelden maken. En ziet Israël juicht de kalveren toe, die hen uit Egypte hebben gevoerd, Israël vereert tal van andere goden, Israël slacht zijn eerstgeborenen ter eer van Jah, en van Molech, en van Baal. Een grondwet, die in een donkeren hoek van den tabernakel of tempel verscholen ligt, althans nimmer in werking komt, totdat zij eensklaps na 5 eeuwen bestaan te hebben, 5 eeuwen na haar afkondiging aan den Sinai, eensklaps in volle werking treedt, en aan het hoofd staat der gansche theocratische wetgeving! - Schrijft gij de gansche wetgeving zeer te recht niet aan Mozes toe, dan hebt gij geen recht die tien woorden, die de kroon zijn dier wetgeving, alleen aan Mozes toe te schrijven.

Wat er dan aan Mozes mag worden toegekend van de wetgeving naar hem genoemd? De invoering van de eerste beginselen van den Jahdienst, in den geest der vaderen, van wie hij afkomstig was, zijne aanvankelijke ontwikkeling door zulke verordeningen en inrichtingen, als voor een Nomadenvolk, dat vaste woonplaatsen zocht, passende waren, de bekamping en uitzuivering van in Egypte aangenomen volkszeden en godsvereeringen, als met den meer zuiveren Jahdienst streden; samensmelting met dien Jahdienst van zulke Egyptische wetten en verordeningen, die niet geheel vreemdsoortige en ondienstige elementen waren voor stammen, die iets van de Egyptische beschaving hadden leeren kennen. De voorvaderlijke, althans Egyptische, besnijdenis bleet bestaan, de tabernakel en offerdienst ontving en behield een eenigszins Egyptisch karakter. Deze vooral zal de zorg van den priestervorst hebben uitgemaakt, die eensklaps zich met de leiding van een groot volk, dat uit zoo verschillende bestanddeelen en stammen bestond, en die wenschte, dat zijn stamgod door al de overige stammen werd aangenomen en gehuldigd, wijl hij daardoor tevens zijn eigen gezag en invloed handhaafde en bevestigde, en de stammen onderling vereenigde tot het doel, waarmede hij Egypte had verlaten, nl. het veroveren van een nieuw vaderland. - De bevordering van den Jahdienst als verbindend middelpunt was het middel om Israëls verschillende stammen te ontwikkelen, krachtig te doen sarnenwerken,

en te heiligen tot een godsdienstig zedelijk volk. - Dat Mozes dit doel voor oogen heeft gezweefd, en dat hij daartoe volgens het licht zijner eeuw zal hebben gewerkt, mogen wij aannemen, schoon ons de bewijzen daarvoor ontbreken, uit echte geschiedkundige bronnen geput.

Gaf Mozes dan nog geen grondwet, hij gaf aan Israël een grondslag, om daarop voort te bouwen.

De hoofdverdienste van Mozes heeft bestaan in de bevnjding van Israël uit de slavernij van Egypte, de vereeniging der stammen, om saam te werken tot één doel, en de eerste pogingen, om zich in Kanaän, of zijn nabijheid vaste woonplaats te veroveren.

De eigenlijke godsdienstig zedelijke ontwikkeling van Israël tot een volk begon eerst na zijn zamenwoning in Kanaän met de diep afgodische en zedelijk verdorven Kanaänieten. Het jeugdig Nomadenvolk, opgevoed en gestaald in het frissche leven der woestijn, zag zijn kuischer zeden en gebruiken, en zijn hooger godsdienstige aspiratiën in gevaar gebracht door de zamenwoning en gemeenschap met de zedelooze en afgodische Moabiten en Kanaänieten. Van nu af ontwaakte de Jahgeest bij de meer onverdorven kinderen Israëls krachtig, en trad hij in het strijdperk telkens, wanneer Israël, of een of meer stammen dreigden te worden medegesleept door de afgoderijen, die alom heerschten, en te zullen verzinken in den poel der zedeloosheid. Door dezen telkens weer opgewekten strijd ontwikkelde zich een hooger geest, een beter zelfgevoel, een meer Israelietisch of nationaal bewustzijn, bij de verschillende stammen, dat zich zocht te handhaven, en streed voor haardsteden en altaren, den strijd van te zijn of niet te zijn. Getuige het veelbewogen tijdvak der Richteren, toen al meer en meer met Jah's geest bezielde mannen opstonden, en Israël verlosten uit de hand zijner vijanden. Het was Israëls jongelingstijdvak, dat gedurig opbruischte in wilde hartstochten, en nu eens zich door de afgoderijen der Kanaänieten, dan weder door zijn nationale zedelijker godsvereering liet leiden òf tot dieper vernedering òf tot hooger bewustheid van zijn ware bestemming.

In den loop van dit tijdvak vooral ontwikkelde zich eerst het godsdienstig en zedelijk nationaal gevoel, bij de meer edele en getrouwe Jahvereerders, als leden van één volk. Deze ontwikkeling was niet zoozeer het werk van één man, gelijk Mozes of Jozua, niet van één wetgever, of profeet, of volksopparhoofd, maar zij was het werk van een groot aantal mannen, die getrouw aan hunnen voorvaderlijken godsdienst zich ontwikkelden in den strijd met de afgoderij en zedeloosheid der eigen stamgenooten of der hen benauwende Kanaänieten. Wat deze mannen allen te zamen presteerden, werd later aan enkele hooggevierde namen, die het meest in de herinnering leefden, toegeschreven.

Wij hebben onze beide hoofdbedenkingen tegen de schets van Israëls (godsdienst-) geschiedenis eenigszins breedvoerig ontwikkeld, wijl wij de oudheid van den Jahdienst en den betrekkelijken laten oorsprong van

den dekaloog kardinaalpunten achten, voor het beschrijven van zulk een godsdienstgeschiedenis. Zij hebben invloed op de gansche geschiedbeschouwing. Met uitzondering van den invloed, dien deze verschillende opvatting op de beschrijving van de onderscheiden onderdeden in den bijbel zelven voor jongelieden moet oefenen, zijn wij het hoofdzakelijk eens met de geleverde schets; en geeft zij in een kort overzicht ons het geraamte der Israëlietische geschiedenis geschiedkundig vrij getrouw.

Wij vragen thans in de derde plaats, *hoe heeft* Dr. van Oort *zijn schets* van de Israëlietische geschiedenis *uitgewerkt* in de tot nog toe verschenen deelen?

(Wordt vervolgd.)

U.W. THODEN VAN VELZEN.

Mill's logika.
(*Een populair overzicht.*)

Dit opstel wil eene bescheidene hulde zijn aan de nagedachtenis van een man aan wien alle vrienden van wetenschap groote verplichtingen hebben, en dien men niet beter eert dan door te wandelen en te doen wandelen bij het licht dat hij ontstoken heeft.

John Stuart Mill stierf in de maand Mei van het jaar 1873 te Avignon. Staatkundigen en staathuishoudkundigen zijn niet in gebreke gebleven te zeggen, wat zij hem danken. In *de Gids* heeft Prof. v.d. Wijck, hier de heer Was, hem reeds van vele zijden op uitnemende wijze doen kennen.

Eene kenschets van Mill's geheele wetenschappelijke persoonlijkheid te leveren, ware ver boven mijn bereik, ofschoon men ruime bijdragen daartoe vinden zou in zijne '*autobiography*'. Maar het kan geene aanmatiging schijnen, eene poging te wagen om lezers, die geen lijvig boekdeel over logika ter hand nemen, een hier en daar beoordeelend overzicht te geven van hetgeen Mill voor deze wetenschap heeft verricht.

I.

Het is geene wetenschap gelijk elke andere, die slechts den mannen van het vak belangstelling kan inboezemen. Ieder die beweert te denken, moet haar zijne aandacht schenken. Het doel toch van elk denken is een besluit te vinden, onverschillig op welk gebied. Een besluit, dat door ons aangenomen is, wordt eene overtuiging in ons. Wie eene overtuiging koestert, - onze taal heeft hier zulk een gelukkig werkwoord, -

wil er zich van bewust zijn, dat zij op goede gronden steunt. Maar twee voorwaarden zijn onmisbaar voor eene gegronde overtuiging: de gegevens, waaruit wij ons besluit trekken, moeten vaststaan; de wijze, waarop wij uit die gegevens ons besluit opmaken, moet onberispelijk zijn. De gegevens ontleenen wij aan de verschillende wetenschappen. De wijze, waarop wij met die gegevens moeten handelen om tot een wettig besluit, tot eene gegronde overtuiging te komen, leert ons slechts éene wetenschap: de logika. Gegevens behandelen met het doel om er een besluit op te bouwen, is evenwel niets anders dan onderzoek doen naar hetgeen die gegevens geacht mogen worden te bewijzen. De logika, die dit onderzoek mogelijk maakt, is derhalve vooreerst de wetenschap van die verrichtingen van onzen geest welke dienen tot het beoordeelen van de bewijskracht die aan de gegevens toekomt, vervolgens de wetenschap van de vereischten van een bewijs(*).

Bij het vervullen van die verrichtingen beschikt onze geest over onderscheidene hulpmiddelen als benaming, bepaling, rangschikking der voorwerpen. Welk eene beteekenis de taal voor ons denken heeft, blijkt reeds uit de onloochenbare omstandigheid, dat al wat voorwerp van weten of gelooven zijn kan uit de vereeniging van twee of meer benamingen bestaat. Men kan niet weten de zon, noch gelooven de zon; deze benaming *de zon* moet minstens nog met éene andere benaming verbonden worden, bijvoorbeeld de benaming *bestaat*, om voorwerp van weten of gelooven te kunnen zijn. Maar van hoeveel belang moet het dan niet wezen, dat de beteekenis van elke benaming eene nauwkeurig bekende grootheid zij. Met die grootheden moeten wij voortdurend rekenen; uit benamingen is onze geheele wetenschap samengesteld. Streng denken is onmogelijk, zoolang wij aan de strekking van elk woord, - want elke benaming bestaat uit een woord of uit meer woorden, - geene scherp bepaalde grenzen weten te geven. Hoe zullen wij de bewijskracht proeven van hetgeen niet in staat is onzen geest een volkomen duidelijk denkbeeld mede te deelen?

Nadat Mill de verschillende soorten van benamingen heeft omschreven en toegelicht, gaat hij over tot het brengen onder algemeene hoofden van hetgeen door benamingen kan worden aangeduid. Zijne rangschikking valt eenvoudiger uit dan die van Aristoteles. Hij telt slechts drie algemeene bepalingen van predikaten (kategoriën). 1^{o} de toestanden van onze bewustheid: gewaarwordingen, gedachten, bewegingen van het gevoel en van den wil; 2^{o} de zelfstandige wezens (substantiën): lichaam en geest; 3^{o} de eigenschappen (attributen). Alles waaraan men een naam kan geven valt in de eene of in de andere van deze drie klassen.

Sprekende over de tweede klasse, die der zelfstandige wezens, lichaam en geest, heeft Mill zich natuurlijk in te laten met de vraag naar het recht waarmee wij hun bestaan aannemen. Wij kennen slechts voor-

(*) Verg. bl. 7 met bl. 30. Mill had evenwel duidelijker moeten doen uitkomen, dat hij het woord *logika* in dezen dubbelen zin neemt.

stellingen die door gewaarwordingen in ons worden opgewekt. Wie waarborgt ons, dat eene zekere reeks van zulke gewaarwordingen juist van éene enkele zelfstandige oorzaak uitgaat, die wij lichaam noemen, of dat de voorstellingen het eigendom zijn van één zelfstandig wezen, waaraan wij den naam van geest geven? Wie waarborgt ons, dat lichaam en geest niet zuivere afgetrokkenheden zijn, waaraan verbeelding werkelijkheid heeft geleend? Mill wil die vraag evenwel niet beantwoorden, omdat zij niet tot de logika, maar tot de wetenschap van het bovenzinnelijke (metafysika) behoort. Voor de logika is een lichaam eenvoudig de oorzaak waaraan wij eene zekere reeks van gewaarwordingen toeschrijven, en de geest een wezen waarin wij onderstellen, dat voorstellingen haar vereenigingspunt vinden. De aard van die onderstelde oorzaak en van dat onderstelde wezen, de aard van lichaam en geest, blijven ons volstrekt verborgen. In waarheid heeft ons weten uitsluitend te doen met wijzigingen in den toestand van onze bewustheid. Alleen in dit besluit hebben de redeneeringen van het zoogenaamde Idealisme waarde voor de wetenschap der logika.

Moet in het midden worden gelaten of er lichamen zijn, dan kan Mill natuurlijk evenmin willen beslissen of die lichamen eigenschappen bezitten. Gelijk lichamen slechts onderstelde oorzaken van onze gewaarwordingen mogen heeten, zoo zijn de zoogenaamde eigenschappen dier lichamen slechts de onderstelde bijzondere vermogens waardoor zij die gewaarwordingen in ons opwekken. Evenals de lichamen, kennen wij ook hunne eigenschappen alleen in zoover zij voor onze bewustheid met gewaarwordingen en daarop gebouwde voorstellingen volstrekt gelijk staan. Of er een voorwerp is dat blankheid bezit, is eene vraag die de logika niet aangaat; de hoofdzaak is wat wij ondervinden, wanneer wij zeggen: ik zie eene witte kleur. En zoo blijft het met welke eigenschap wij ook te doen hebben. Mill neemt slechts drie eigenschappen aan: hoedanigheid, hoeveelheid en het staan in een verband (relatie), en het valt hem niet moeilijk aan te toonen, dat alle deze eigenschappen ten slotte op zekere eenvoudige of samengestelde toestanden van onze bewustheid nederkomen.

Wij mogen niet verbergen, dat dit gedeelte van Mill's logika, naar onze wijze van zien, lijdt aan het euvel der halfheid. Vooreerst blijft hij aan éene der bepalingen, die hij ons zelf van zijne wetenschap gegeven heeft niet getrouw, want wij wezen reeds op de ongunstige omstandigheid, dat Mill ons twee bepalingen van zijne wetenschap ten beste geeft. Houden wij ons aan de eerste, zoo is logika de wetenschap van de verrichtingen van onzen geest welke dienen tot het beoordeelen van de bewijskracht der gegevens waaruit wij redeneeren. Het zij zoo, maar dan is ook de logika eene wetenschap die zich met ons *denk*vermogen bezig houdt. Is deze bezigheid van het onderzoek naar ons *ken*vermogen geheel af te scheiden? Immers niet. Maar waarom zendt dan Mill's logika de allergewichtigste vraag bij het onderzoek

naar ons kenvermogen, de vraag rakende het karakter van onze voorstellingen, naar de wetenschap van het bovenzinnelijke terug? Zegt hij ons niet met andere woorden: ik zal u zeggen wat een geest doet wanneer hij een bewijs beoordeelt, wanneer hij tot een wettig besluit hoopt te komen. Maar of uw geest bestaat, en of hij zich ooit, zoo hij bestaat, zal kunnen verheffen tot waarheid, onafhankelijk van zich zelven aanwezig, daarover laat ik mij niet uit, of liever: ten dien aanzien sluit ik mij aan het gebruik der volkstaal aan.

Want, - en ziedaar een tweede bron van halfheid, - Mill laat duidelijk genoeg doorschemeren, dat hij met de woorden geest en stof niets weet aan te vangen, dat men, naar zijn gevoelen, van geest noch van stof iets ter wereld weten kan, hetgeen hem niet verhindert beide te noemen onder de ‘dingen’ waaraan men benamingen geven kan. Dit zou nog toegelaten kunnen worden, wanneer hij eenvoudig gezegd had: Geest en stof is = x, gemakshalve bedien ik mij echter van deze uitdrukkingen om niet in lange omschrijvingen te vervallen. Maar dan had Mill's opgave van hetgeen men met benamingen kan aanduiden op deze wijze ingericht moeten zijn: Eene benaming kan alleen gegeven worden aan een toestand van onze bewustheid, want iets anders is er niet. Wij onderscheiden evenwel deze toestanden, in 1^{o} toestanden, die wij op zichzelven beschouwen (gewaarwordingen, gedachten, bewegingen van den wil of van het gevoel), 2^{o} in toestanden, die wij alleen beschouwen in verband met eene onderstelde algemeene oorzaak (lichaam) of met een onderstelden waarnemer (geest); 3^{o} in toestanden die wij alleen beschouwen in verband met eene onderstelde bijzondere oorzaak (eigenschap van een lichaam). In stede van dit te doen heeft Mill de mogelijkheid van misverstand willekeurig doen toenemen. Van lichaam en geest spreekt hij (bl. 52) zonder blikken of blozen, maar komt hij op de eigenschappen, dan maakt hij verontschuldigingen: ‘Het kan er eigenlijk bij eene gezonde wijsbegeerte niet door dat ik van eigenschappen spreek, maar ik schik mij naar de gewone meening; ik wijk niet gaarne af van het gewone spraakgebruik.’ Hoe nu? Is het dan iets redelijker van lichamen dan van eigenschappen te gewagen? Het zullen magere lichamen zijn waarmee de ‘gezonde wijsbegeerte’ zich te voeden heeft, wanneer zij zelve die lichamen van al hunne eigenschappen heeft beroofd.

De halfheid, waarop ik gemeend heb te moeten wijzen, wreekt zich bij het nu volgend onderzoek naar de beteekenis van datgene waarvan benamingen de bestanddeelen zijn, namelijk van stellingen.

Beginnen wij met te erkennen, dat Mill hier eene zeer gewenschte opruiming heeft gehouden van eenige schoolsche onderscheidingen. Zoo komt er bij zijne kritiek niet veel te recht van het verschil tusschen eene hypothetische en eene kategorische stelling. Den eersten naam heeft men gegeven aan eene uitspraak als deze: Wanneer de Koran van God is, zoo is Mahomet een Godsgezant; den tweeden naam aan

de verklaring: Mahomet is een Godsgezant. Maar de eene stelling is even kategorisch, even onvoorwaardelijk als de andere. Men moet slechts niet vergeten, dat de zoogenaamde hypothetische of voorwaardelijke stellingen altijd iets bevestigen of ontkennen ten aanzien van andere stellingen, maar dit dan ook weder geheel onvoorwaardelijk doen. 'Wanneer de Koran van God is, zoo is Mahomet een Godsgezant'; degeen, dit dit verklaart, bevestigt zonder eenig het minste voorbehoud: 'de stelling: Mahomet is een Godsgezant, vloeit noodzakelijk voort uit de stelling: de Koran is van God.'

Wanneer Mill nu evenwel tot den inhoud onzer stellingen of oordeelen overgaat, schijnt hij mij toe niet met de vereischte nauwkeurigheid te bepalen waar hij van spreekt. Met groote kracht komt hij (bl. 59 en 60) op tegen hen die voorstellingen of denkbeelden het eigenlijk voorwerp van onze oordeelen noemen. Zij zijn, volgens hem, vervallen in eene dwaling, die de bron zal geweest zijn van de langdurige onvruchtbaarheid der logika. Naar Mill zijn het veeleer de dingen waarover wij een oordeel uitspreken, en niet onze voorstellingen van de dingen. Men vraagt zich af, met welk recht Mill deze onderscheiding maakt, nadat hij eens, al naar gelang men het nemen wil, of de bewering van het Idealisme in het midden heeft gelaten, of er zich, althans ten aanzien van de leer der eigenschappen, uitdrukkelijk voor heeft verklaard. Lichamen zijn ook naar zijn gevoelen de geheel onbekende oorzaken van onze gewaarwordingen, en toch zullen wij met onze oordeelen iets omtrent die lichamen uitspreken! Dit is niet ernstig gemeend, gelijk uit hetgeen Mill zelf verplicht is te doen ondubbelzinnig blijkt. Tegenover Hobbes en anderen stelt hij de onderscheidene soorten van oordeelen vast, die wij kunnen uitbrengen. Wij bevestigen of ontkennen altijd een van de vijf volgende attributen: bestaan, gelijktijdig bestaan, volgorde, oorzakelijkheid, gelijkheid. Iets anders is het niet mogelijk te bevestigen of te ontkennen. Doch nu is het de vraag, van wat wij het een of het ander verzekeren of loochenen. Mill moet hier antwoorden: van de dingen. Hij doet dit niet (zie bl. 71). Waar hij aantoont, hoe elke stelling, uitgedrukt door afgetrokkene benamingen, herleid kan worden tot een stelling, uitgedrukt door konkrete, benamingen, kiest hij dit voorbeeld: blankheid is een kleur, en geeft dan daarvoor in de plaats het konkrete: de gewaarwording van wit is de gewaarwording van een kleur. Hier hebben wij dus duidelijk niet met de dingen te doen, maar met de indrukken die wij er van ontvangen of met de voorstellingen die wij er van vormen(*). Nog juister: tusschen de dingen, waarvan wij spreken kunnen, en onze voorstellingen

(*) Hoe weinig vastheid hier bij Mill heerscht, blijkt ook uit de noot van bl. 78 (uitgaaf van New-York, 1855). Bl. 59 zegt Mill uitdrukkelijk: 'Propositions are not assertions respecting our ideas of things, but assertions respecting the things themselves.' In die noot daarentegen: 'I should generally say that a proposition expresses our knowledge or Belief concerning the thing.' In die noot komt het geheele onderscheid tusschen Mill en de conceptualisten hierop neder, dat Mill *Knowledge* schrijft waar zij *Idea* bezigen.

van diezelfde dingen bestaat hoegenaamd geen onderscheid; Mill weet het beter dan iemand(*). Maar waarom dan met zooveel nadruk gezegd: wij spreken niet van onze voorstellingen, maar van de dingen? De reden die Mill daarvoor bijbrengt is ook al bijzonder weinig overtuigend. Wij maken dit onderscheid, zegt hij, want, spreken wij niet van de dingen, maar van onze voorstellingen, dan zeggen wij het er uitdrukkelijk bij. 'Zoo noemt men de voorstelling die een kind van een veldslag heeft zeer ongelijk aan de werkelijkheid.' Deze redeneering van Mill behoeft nauwelijks wederlegging. De aangevoerde spreekwijze wordt eenvoudig kortheidshalve gebruikt. Mill vergeet hier zijne eigene onderscheiding tusschen *denotative* en *connotative term.* Met werkelijkheid bedoelt een verstandig man natuurlijk niets anders dan de normale voorstelling van de dingen, of wat, in doorsnede genomen, de voorstelling der dingen is. Mill's verdere bewijzen zijn niet gelukkiger gekozen. 'Als ik zeg, vraagt hij, dat vuur brandt, bedoel ik dan dat mijne voorstelling van vuur mijne voorstelling van hitte veroorzaakt?' Het is alsof wij een man uit het volk hoorden spreken. Gelijk straks de kleur, zoo moet hier de hitte de rol vervullen van een voorwerp dat buiten en onafhankelijk van ons bestaat. Het is immers wel degelijk waar, dat ik hier van een oorzakelijk verband spreek, omdat op eene bepaalde voorstelling van vuur altijd de voorstelling van hitte volgt.

Het is thans nog niet het oogenblik om te onderzoeken of Mill's rangschikking van onze oordeelen in oordeelen omtrent bestaan, gelijktijdig bestaan, volgorde, oorzakelijkheid en gelijkheid vereenvoudiging toe zou laten; maar wij mogen wel zeggen hoe vreemd het ons voorkomt, dat door deze rangschikking reeds vooruitgeloopen wordt op eene der belangrijkste vragen van de logika. Indien oorzakelijkheid niet anders ware dan eene zekere volgorde, dan zouden hier twee klassen als van gelijken rang worden voorgesteld, waarvan inderdaad de eene aan de andere ondergeschikt ware. Geene geringere bevreemding wekt het plaatsen op éene lijn van gelijktijdigheid (coexistence) en gelijkheid (resemblance). Wat gelijktijdig is, is althans in één opzicht gelijk. Mill's rangschikking laat dus te wenschen over. Van zijne vijf soorten zijn twee zeker, en nog eens twee niet onmogelijk, telkens met elkander identisch.

Eer hij dit gedeelte van zijn onderwerp verlaat, velt Mill nog een billijk vonnis over die stellingen waaraan eene schoolsche logika ten onrechte zoo hooge waarde heeft gehecht, dat zij daarin de bepaling van het wezen der zaken gevonden heeft. *De mensch is sterfelijk*, zou zulk eene essentiëele bepaling zijn. Mill wil het wel gelooven, indien men slechts toegeeft, dat eene essentiëele bepaling eene bepaling is die ons geene schrede verder brengt in onze kennis. Het gezegde dat zij

(*) Bl. 107 zegt hij zelf: 'The real subject of every proposition is some fact of consciousness, or some one or more of the *hidden* causes to which we *ascribe* those facts.'

van het onderwerp bevestigt was reeds bekend aan elk die wist, welke reeks van eigenschappen door de benaming *de mensch* samengevat wordt. Eene essentiëele bepaling is dus niets anders dan een gedeeltelijke zinsbepaling van een woord. In het gekozen voorbeeld wordt eenvoudig gezegd: onder de verschillende eigenschappen welker vereeniging men te kennen geeft door het woord *mensch*, vindt men ook die der sterfelijkheid. - Wij zijn met deze kritiek van dat geheimzinnige wezen der dingen verlost, waarachter men zooveel gezocht heeft. De geheele onderscheiding tusschen eigenschappen die tot het wezen van een voorwerp behooren, en bijkomstige eigenschappen is nu daartoe herleid, dat men onder de eersten alleen die verstaat, welke geacht worden in den naam van het voorwerp reeds opgesloten te liggen, terwijl dit ten aanzien van de bijkomstige eigenschappen niet het geval is.

Volkomen nauwkeurig schijnt mij deze onderscheiding evenwel nog niet. Ik kan mij namelijk geenerlei eigenschap aan een voorwerp denken die volstrekt uitgesloten moet zijn door de algemeene benaming van dat voorwerp; of liever van elke zoogenaamd bijkomstige eigenschap zou men, onder zekere omstandigheden, kunnen beweren, dat zij, in den zin van Mill, tot het wezen behoorde. Het voorbeeld, door hem zelven gekozen tot opheldering zijner meening, komt mij voor juist ten voordeele mijner meening te pleiten. *Schimmen zijn geesten zonder lichaam*; dit, zegt Mill, is eene essentiëele bepaling, want onder het woord *schim* verstaat men nu eens een geest zonder lichaam. Daarentegen beweert Mill, dat de stelling: *de schim eens vermoorden bezoekt de sponde des moordenaars*, niet essentiëel is, de mededeeling van eene bijkomstige eigenschap bevat. Waarom? Wat verhindert mij te zeggen: onder schimmen van vermoorden verstaat men nu eens schimmen die de moordenaars in hun slaap niet met rust laten? Op eene vermeende waarneming rust de eerste zoowel als de tweede bepaling. Weet de een of ander bijzonder persoon niet, wat de schimmen van vermoorden doen, er kan evenzeer een of ander bijzonder persoon wezen, die niet weet wat schimmen zijn. Ware het dus niet beter voor algemeene(*), of afgetrokkene benamingen de geheele onderscheiding te doen wegvallen, daar men nooit anders dan willekeurig aanwijzen kan welke eigenschap niet reeds in de benaming opgesloten ligt. Kan men zich bijvoorbeeld eene bijkomstige eigenschap van *water* denken. Spreekt men van geel water, dan spreekt men reeds niet meer van water alleen. Bedrieg ik mij niet, dan kunnen bijkomstige eigenschappen alleen met eigennamen en konkrete benamingen verbonden worden.

Dit voert ons reeds op het gebied der rangschikking (klassifikatie) en der bepaling, waar, na de bespreking van het karakter van *geslacht*, *soort* en *verschil*, juist de leer van het *proprium* en het *accidens*, het kenmerkende en het bijkomstige, door Mill behandeld wordt. Nu hij

(*) *Algemeen*, naar het spraakgebruik van Mill (bl. 19); *afgetrokken*, naar dat van Locke en de school van Condillac.

met die geheimzinnige essentie der dingen afgerekend heeft, blijft Mill natuurlijk niets anders over dan te verklaren, dat het kenmerk van eene soort gelegen is in zulk eene eigenschap als aan al de exemplaren van die soort toekomt, hetzij die eigenschap reeds middellijk te kennen gegeven wordt door den bijzonderen naam van die soort, of uit een eigenschap, waarmede dit het geval is, voortvloeit. Dit voortvloeien nu kan plaats hebben op tweeërlei wijze, namelijk gelijk een besluit voortvloeit uit premissen of gelijk een gevolg voortvloeit uit eene oorzaak. Het eerste geval is aanwezig, wanneer wij de gelijkheid van de twee tegenover elkander liggende zijden een kenmerk van het Parallelogram noemen. Door het woord Parallelogram wordt dit niet aangeduid, maar het volgt uit eene eigenschap die wel door dat woord aangeduid wordt, de eigenschap namelijk van uit een dubbel stel van twee rechte parallele lijnen te bestaan. Het tweede geval is aanwezig, wanneer wij het vermogen van een taal te verstaan een kenmerk noemen van den mensch. Het woord mensch duidt dat vermogen weder niet aan, maar het bezit van rede duidt dat woord wel aan. Uit dit bezit als oorzaak vloeit nu het zooeven genoemde vermogen als gevolg voor.

Misschien wat al te spitsvindig! In de beide gevallen toch hebben wij inderdaad met eene redeneering te doen, en in het eerste geval is zoo goed als in het laatste eene oorzaak en een gevolg aanwezig. De omstandigheid dat eene figuur uit een dubbel stel van twee rechte parallele lijnen bestaat, is de *oorzaak* van de gelijkheid der tegenover elkander liggende zijden. Omgekeerd trekken wij uit het hezit der rede het *besluit*, dat de mensch wel in staat moet zijn een taal te begrijpen. Met andere woorden: feitelijk vloeit in de beide gevallen het eene attribuut uit het andere als het gevolg uit zijn oorzaak voort. Dat wij daar kennis van dragen, hebben wij daaraan te danken, dat wij in de beide gevallen het eene atribuut uit het andere afleiden kunnen als een besluit uit zijne premissen(*).

De eigenschappen, die noch door de algemeene benaming aangeduid worden, noch uit eenige andere eigenschap voortvloeien, noemt Mill bijkomstig. Zulke eigenschappen kunnen al of niet onafscheidelijk zijn; de ervaring alleen maakt dit uit. Een noodzakelijk verband bestaat er nooit, zelfs niet tusschen onafscheidelijke bijkomstige eigenschappen en eene algemeene benaming. De zwarte kleur is, zoover wij weten, eene volstrekt algemeene eigenschap van de diersoort die wij raaf noemen. Maar indien wij een soort van witte vogels ontdekten, in alle andere opzichten aan raven gelijk, zouden wij niet zeggen: dit zijn geene raven, maar wij zouden zeggen: dit zijn witte raven. Wij kunnen ons niet alleen een witte raaf denken, maar wij kunnen ook geene enkele reden

(*) Mill heeft hier gezondigd tegen een regel, dien hij straks zelf voor zal schrijven: hij geeft stilzwijgend eene bepaling van redelijkheid die de redelijkheid zelve en niet den naam, het woord redelijkheid, geldt; het woord toch kan nooit als oorzaak worden opgevat, wel als premisse. Uit een bepaling van zedelijkheid kan wel eene logische konsekwentie, nooit een daadwerkelijk gevolg voortvloeien.

vinden waarom zulk een dier niet zou bestaan. Daar wij evenwel alleen zwarte raven kennen, is hunne zwarte kleur, bij den tegenwoordigen staat van onze kennis, eene bijkomstige, maar tevens eene onafscheidelijke bijkomstige eigenschap van de diersoort raaf.

Bewijst dit voorbeeld niet te veel? Een redelijk wezen te zijn, houdt Mill voor een kenmerk van den mensch. Ontmoeten wij een volslagen idioot, dan zeggen wij niet: dit is geen mensch, maar: dit is een idioot mensch, juist zoo als hij niet zeide: dit is geen raaf, maar: dit is een witte raaf. Voorts begrijpt Mill iets beter, waarom een mensch redelijk moet zijn, dan waarom een raaf zwart moet zijn? Mill schijnt zijne bepaling veel te ver te zoeken. Kenmerkend noem ik eenvoudig de eigenschap, die aan voorwerpen als de eigenlijke vertegenwoordigers van hunne soort toekomt. Zoo is *redelijk* eene kenmerkende eigenschap van den mensch, niet omdat iemand ophoudt een mensch te zijn wanneer hij idioot geboren wordt en sterft, maar omdat hij door het verlies van zijne rede ophoudt zijne soort in den eigenlijken zin des woords te vertegenwoordigen. Omgekeerd is de kleur voor den mensch bijkomstig, omdat, wanneer ik morgen moest aannemen dat Goethe er had uitgezien als een neger, ik daarom toch niet minder in hem een der eigenlijke vertegenwoordigers van de menschheid zou begroeten.

Staat zelfs een man als Mill aan het gevaar van verkeerde bepalingen te geven bloot, dan slaan wij met te meer leergierigheid het navolgend VIII^{ste} hoofdstuk van zijn eerste boek op, waarin hij juist over bepalingen handelt (bl. 91).

Eene bepaling, is een stelling, aangevende de beteekenis van een woord. (Van woorden zonder beteekenis, van eigennamen bijvoorbeeld, is dus geene bepaling mogelijk). Het is Mill met deze bewering zoozeer ernst(*), dat hij de onderscheiding tusschen bepalingen van namen en bepalingen van zaken, een onderscheiding die zoozeer in den smaak viel van de meeste volgelingen der Aristotelische logika, onvoorwaardelijk verwerpt. Met geene enkele bepaling bedoelt men de natuur van een ding te ontvouwen. Zij die het tegendeel staande houden, zijn nooit geslaagd in de ontdekking van het kenmerk waardoor de bepaling van een ding onderkend kan worden van welke stelling dan ook omtrent datzelfde ding. Niets natuurlijker. Geen bepaling die de *geheele* natuur van een voorwerp ontvouwen kan; aan de andere zijde: geene stelling aangaande een voorwerp, die niet een deel van zijne natuur ontvouwt; waarin zouden dus bepaling en stelling van elkander verschillen?

Het wekt billijke bevreemding, dat Mill aan zijne onmiskenbaar juiste opvatting van het woord bepaling niet volkomen getrouw gebleven is. Eerst zegt hij zoo geheel algemeen: ‘de onderscheiding tusschen bepalingen van namen en die van zaken kan niet gehandhaafd worden’. Nadat hij dit ontwikkeld heeft, schrijft hij evenwel: ‘er is inderdaad eene onder-

(*) Verg. evenwel de vorige aanteekening.

scheiding te maken tusschen bepalingen van namen en die welke men ten onrechte bepalingen van zaken heeft genoemd; de laatste sluit stilzwijgend in, dat men de zaak, welker naam bepaald wordt, acht te bestaan. Met hetgeen men voor de bepaling van eene zaak houdt is dus altijd één postulaat verbonden, het postulaat van het bestaan dier zaak.' Welk een zonderlinge bewering! Is dit dan niet het geval met de bepaling van een naam? Men zou gelooven, dat Mill de les van Kant vergeten had en het bestaan der dingen voor een hunner eigenschappen aanzag. Hoe kan iets, dat niet bestaat, een naam hebben? Mill's eigen voorbeeld wederlegt hem. De bepaling van een centaur noemt hij de bepaling van een naam, waarmede het zooeven vermelde postulaat niet verbonden is. Maar bestaat de centaur dan niet in mijne gedachte, in mijne verbeelding of in die van anderen? De plaats waar een voorwerp, door een naam aangeduid, geacht wordt te bestaan, kan desgevorderd in de bepaling van dien naam opgenomen worden. Wat verhindert mij van den naam *draak* de volgende bepaling te geven: een draak is een in de verbeelding van sommigen bestaande slang die vuur spuwt. Zoo uitgedrukt, kan de bepaling van den naam *draak* tot geenerlei misverstand aanleiding geven, en kunnen wij dat geheele 'postulaat', waarbij de juist gelaakte onderscheiding zoo licht weer binnensluipt, zeer goed missen. Dat postulaat is met elke naamsbepaling verbonden. Zelfs wanneer ik uit een taalkundig oogpunt het woord *goed* bepaal, zou ik kunnen zeggen: *goed* is een in de hollandsche taal bestaand adjektief. Mill, wien dit schijnt te ontgaan, wil dat wij bij een zuivere naamsbepaling in plaats van het voegwoord *is* het werkwoord *beteekent* bezigen en dus zeggen zullen: een koe *is* enz., een centaur *beteekent* enz. Neen, wanneer een centaur niet *is*, *is* een koe evenmin; met andere woorden wanneer gij bij uwe bepaling van den centaur geen oogenblik vergeten moogt, dat gij een naam en enkel een naam bepaalt, moogt gij het bij de bepaling van de koe evenmin vergeten. In de beide gevallen heeft uw koppelwoord volkomen dezelfde beteekenis.

II.

Het eerste Boek van Mill's Logika, geheel aan het onderzoek van den aard van stellingen gewijd, is hiermee ten einde. Tweeërlei soorten van stellingen neemt hij aan: die welke betrekking hebben op de beteekenis der namen; die welke onze kennis, ons geloof omtrent een ding uitdrukken; de eersten noemt hij geheel willekeurig, alleen de laatsten vatbaar voor bewijs, en dit nog alleen in zoover als dan onze kennis of ons geloof niet op eene onmiddellijke bewustheid of intuitie rust. Hij gaat nu over tot het bespreken van de vraag: hoe, hetgeen voor bewijs vatbaar is, bewezen wordt, aan welke voorwaarden een bewijs moet voldoen. Dit brengt hem natuurlijk tot het behandelen van de geheele leer der redeneering. Immers, bewijzen is afleiden

van een gevolg uit een reeds als waar erkende stelling, en zulk afleiden is redeneeren in de algemeenste beteekenis van het woord, eene beteekenis die meer dan het bezigen van eene sluitrede of syllogisme omvat.

Er is een afleiden, een bewijzen in schijn. Dit geval doet zich voor, wanneer het gevolg slechts de grondstelling is in andere woorden (alle menschen zijn sterfelijk, *want* niemand ontgaat den dood); of wanneer grondstelling en gevolg slechts daarin verschillen, dat het gevolg van een aantal exemplaren eener soort bevestigt wat de grondstelling reeds van diezelfde soort in haar geheel bevestigd had (alle menschen zijn sterfelijk, *dus* zijn sommige menschen sterfelijk); of, eindelijk, wanneer het gevolg eene eigenschap te kennen geeft, die het gezegde van de grondstelling reeds inhield (Sokrates is een mensch, *dus* Sokrates is een levend wezen). Deze kritiek heeft hare waarde tegenover de verkeerde voorbeelden waarmee, in menig handboek van logika, de regels van de sluitrede toegelicht worden.

Redeneering geschiedt door induktie en door sluitrede. Induktie is het bouwen van een algemeenen regel op de waarneming van een zeker aantal opzichzelfstaande gevallen, of het besluiten, op grond van eenige algemeene regels, tot een regel algemeener dan elk van dezen. Omgekeerd is er sluitrede, wanneer wij uit een algemeenen regel, vereenigd met anderen, een gevolg trekken, dat òf zelf weer een regel, hetzij even algemeen als, hetzij minder algemeen dan de vorige, òf wel een bijzonder geval is.

De sluitrede wordt door Mill in de eerste plaats onderzocht. Zij gaat altijd uit van eene algemeene stelling, dat is van zulk eene stelling waardoor een gezegde bevestigd of ontkend wordt ten aanzien van een onbepaald aantal voorwerpen, welke zich door een gemeenschappelijk kenmerk onderscheiden en daarom door een zelfden naam aangeduid worden, met andere woorden: eene soort uitmaken. Deze algemeene stelling is de major. De minor is altijd eene bevestiging; bevestigt namelijk, dat het een of ander gerekend moet worden tot die soort, waarvan de major sprak. Het besluit houdt dan in, dat het gezegde van den major met gelijk recht geldt van dat een of ander, waarvan de minor iets bevestigde. Volgens zekere beoefenaren van de logika zou het onderstelde axioma van elke sluitrede de stelregel zijn: wat waar is van eene soort, moet waar zijn van elk der exenplaren van de soort.

Maar deze stelregel behoort alleen te huis in de oude bovennatuurkunde, die de *universalia* beschouwde als zoovele zelfstandige wezens, onafhankelijk bestaande, van de enkele voorwerpen die onder hen gerangschikt worden. Bij die beschouwing is inderdaad de genoemde regel geenszins eene stelling die twee keer hetzelfde zegt, maar een grondwet van het heelal. Wij, daarentegen, die in een *universale* hoegenaamd niets anders zien dan een algemeenen naam, gegeven aan een zeker aantal opzichzelfstaande voorwerpen, worden niet veel

wijzer door te vernemen, dat van elk dier voorwerpen bevestigd of ontkend kan worden wat bevestigd of ontkend wordt van het *universale.* Ware dus de sluitrede eenvoudig de toepassing van dezen stelregel, dan zou zij gewis den naam verdienen van eene deftige beuzeling. Volgens Mill staat het er niet zoo treurig mede geschapen. Dit is veeleer voor hem het karakter van elke sluitrede: de major bevestigt, dat alle voorwerpen, welke eene zekere eigenschap hebben, ook altijd eene zekere andere eigenschap bezitten. De minor bevestigt, dat een bepaald voorwerp die zekere eerste eigenschap heeft. Het besluit verklaart, dat het dan ook die zekere tweede eigenschap bezitten zal. Het axioma, dat aan elke sluitrede ten grondslag ligt, moet dus veeleer luiden: Dingen, die gepaard gaan met een derde, gaan ook met elkander gepaard; en omgekeerd, hetgeen niet gepaard gaat met iets anders, dat op zijn beurt met een derde gepaard gaat, gaat ook zelf met dit derde niet gepaard. Uit dien hoofde kan elk syllogisme onder de volgende algemeene formule gebracht worden. Eigenschap A is een teeken van eigenschap B; Een gegeven voorwerp heeft het teeken A; dus heeft het gegeven voorwerp de eigenschap B. Door deze verandering in de formuleering van de syllogisme, wordt nu ook het zooeven genoemde axioma zoo gewijzigd: Wat eenig teeken bezit, bezit evenzeer hetgeen door dat teeken wordt aangeduid, of, wanneer minor zoowel als major eene algemeene stelling is: wat een teeken is van een teeken, is het evenzeer van datgene waarvan dit laatste teeken een teeken is.

Doch waartoe al deze verbeteringen aangebracht in de bepaling van een syllogisme? Loont het de moeite? Waar is een syllogisme goed voor? Is eene sluitrede niet altijd en onvermijdelijk eene cirkelredeneering? Voor *alle menschen zijn sterfelijk* kan men ook zeggen: *Sokrates en alle overige menschen zijn sterfelijk.* Komt men nu door den minor: *Sokrates is een mensch* tot het besluit: *dus was Sokrates sterfelijk*, dan maakt het besluit ons juist zoo wijs als de major: wij zijn geen stap verder gekomen. Want één van beide: òf men weet bij den major nog niet dat Sokrates sterfelijk is, maar dan gaat men ook te ver met aangaande *alle* menschen te verzekeren dat zij sterfelijk zijn; òf men weet het reeds bij den major, en dan is de geheele sluitrede overbodig.

Aan de wederlegging van deze aanklacht heeft Mill verscheidene scherpzinnige bladzijden gewijd. Zijn betoog komt hierop neder: alle redeneering gaat van bijzondere gevallen op nog eens bijzondere gevallen over. Eene waarneming bij een zeker aantal voorwerpen gemaakt, doet ons bij gelijksoortige voorwerpen een zelfde waarneming verwachten. Hebben wij eenige menschen zien sterven, zoo onderstellen wij dat Peter en Paul vroeg of laat ook sterven zullen. De eenige reden waarom wij dit onderstellen ligt evenwel in de waarneming van vroegere sterfgevallen van menschen, maar volstrekt niet in de algemeene stelling, inhoudende dat alle menschen sterfelijk zijn. De meeste men-

schen denken zelfs volstrekt niet aan zulk eene algemeene stelling, en zouden zeer dikwerf haar onmogelijk kunnen formuleeren, ook wanneer zij handelen alsof zij volkomen goed met haar bekend waren. Bij de dieren vinden wij dit evenzeer terug. Een hond mijdt niet minder dan het kind het voorwerp waaraan hij zich gebrand heeft: men zal toch niet willen beweren, dat de hond zich eerst van de bijzondere ervaringen die hij heeft opgedaan tot eene algemeene stelling omtrent brandende voorwerpen verheft, om dan, door middel van een sluitrede, tot de kennis van het bijzondere voorwerp te komen dat hij op grond van die algemeene stelling te mijden heeft? Uit dit voorbeeld blijkt dat men naar zulk een besluit kan handelen, als, in het afgetrokkene, alleen, en wel door tusschenkomst van een syllogisme, uit eene algemeene stelling zou kunnen voortvloeien, en nogtans onwedersprekelijk met die algemeene stelling onbekend kan zijn. Zoo waar is het dat wij van bijzondere gevallen tot bijzondere gevallen besluiten, en niet, gelijk velen schijnen te gelooven, in den gewonen syllogistischen vorm eerst van het algemeene tot het bijzondere komen. Hetgeen men takt op geestelijk, op stoffelijk gebied handigheid noemt, of ook een geoefend oog enz. doet wonderen verrichten, die zeker zouden uitblijven wanneer zij, die deze begaafdheid bezitten, eerst met volkomene zelfbewustheid de sluitrede moesten maken, die zij schijnbaar niet kunnen missen.

Bij dit besluiten van bijzondere gevallen tot bijzondere gevallen (Pieter en Paul enz. zijn gestorven, dus zullen Jakob en Johannes ook sterven), is men evenwel altijd aan een groot gevaar blootgesteld, en hier is het nu, dat de hooge waarde van een syllogisme aan het licht treedt. Niemand *behoeft* in dien vorm te denken, maar men *kan*, en *zal* met groot nut, in dien vorm denken, zoodra men zich rekenschap wil geven van hetgeen men eigenlijk met dit besluiten doet. De beteekenis van deze daad, de strekking van ons besluit wordt onmiskenbaar, zoodra men de algemeene stelling uitspreekt die er abstrakt-logisch aan ten grondslag ligt. Wanneer iemand de tien eerste dagen van Mei mooi weer heeft gehad, en nu op grond daarvan voor den 20sten Mei vast op mooi weer rekent, zal hij de ongegrondheid van zijn vertrouwen spoediger inzien, zoodra hij de moeite neemt van het uit te spreken als het besluit van een syllogisme, en dus de algemeene stelling zoekt die waar zal moeten zijn, ingeval zijn besluit op waarheid aanspraak kan maken. Hij zal dan zeggen: behoort een dag tot de maand Mei, zoo onderscheidt die dag zich door schoon weder; de 20ste Mei behoort tot de maand Mei; dus zal de 20ste Mei zich onderscheiden door schoon weder. In de algemeene stelling, die logisch aan elk besluit ten grondslag ligt, ziet men de ongerijmdheid van een besluit als in een vergrootglas. Zonderling genoeg! hetgeen de sluitrede ons schijnt te geven, het besluit, heeft niet de minste waarde, want wij komen er toe buiten den syllogisme om; en hetgeen, eer de syllogisme gemaakt werd, reeds

diende vast te staan, juist daarvan worden wij ons eerst door den syllogisme dien wij maken helder bewust, zoodat men *cum grano salis* zou mogen beweren: een syllogisme dient tot het vinden van den *major*, terwijl het vinden van den major dan weder dient om zich te vergewissen of men zich niet aan eene te haastige induktie heeft schuldig gemaakt.

Deze opmerkingen bewijzen tevens, dat aan elke sluitrede induktie voorafgaat. Bij een keten van syllogismen voegen wij inderdaad induktie bij induktie, waarvan elk door den major van elke sluitrede uitgedrukt wordt, een major die eenvoudig stelt, dat, waar eene zekere eigenschap aanwezig is, ook zekere andere eigenschap aanwezig zal zijn, op grond waarvan wij aannemen, dat een voorwerp, in het bezit van die eerste eigenschap die wij waarnemen, ook de andere eigenschap bezitten zal die wij niet waarnemen. De major, hoe algemeen wij dien stellen, kan natuurlijk nooit een grein meer zekerheid geven, dan die wij aan de waarneming van de bijzondere gevallen ontleenen; de major is slechts een verkorte vorm, waarin wij onze overtuiging omtrent die zekerheid gieten, niets meer, niets minder. Zoo dikwerf wij een minor stellen, doen wij niets anders dan die zekerheid uitbreiden tot een nieuw bijzonder geval, dat wij dan in alle opzichten gelijkstellen met al de bijzondere gevallen die wij vroeger waargenomen hadden. De moeilijkheid van alle deduktieve wetenschappen ligt nu in dit gelijkstellen, in het beslissen van de vraag of het nieuwe geval, waarvan de minor gewaagt, werkelijk in alle opzichten, behalve één, met de bijzondere gevallen, die de major samenvat, overeenkomt, en voorts in het vernuftig koppelen van indukties met die eene, onder welke het nieuwe bijzondere geval blijkbaar behoort.

Mill verklaart zich reeds hiermede voor een gevoelen, waarvan hij bij het uitkomen van zijn werk vreezen moest, dat het van alle zijne stellingen den meesten weerstand zou ontmoeten. Hij verklaart toch, dat elke deduktieve wetenschap op induktie steunt. Al eischt hij voor elke wetenschap dat zij zooveel mogelijk deduktief worde, al vindt hij in dit haar karakter haar karakter als wetenschap, zoo wil hij toch geen oogenblik vergeten hebben, dat induktie hare moeder is niet alleen, maar ook voortdurend haar voedstervrouw blijft, aangezien geen enkel syllogisme zonder induktie leven kan. Het tegendeel van deduktief is dan ook voor hem geenszins induktief, maar experimenteel.

Aan deze beginselen getrouw, kan Mill aan geene zoogenaamde redewaarheden gelooven, of het bestaan van in zichzelven noodzakelijke waarheden aannemen. Wat men zoo heeft genoemd kan men op elk ander gebied even goed als op het wiskunstige vinden, indien men slechts, hier als daar, van zekere als waar aangenomene hypothesen uitgaat. De wiskunde neemt het bestaan van zekere voorwerpen, als een cirkel of een wiskunstige lijn, aan, zonder er zich om te bekommeren, dat zij in de werkelijkheid niet aanwezig zijn. Voor haar

doel schaadt dit niet, en daarom kan zij een graad van zekerheid bereiken, niet weggelegd voor andere wetenschappen, welke juist geen deel der werkelijkheid verwaarloozen mogen.

Berust zelfs de wiskunde ten slotte op induktie, dan kan men Mill's oordeel over den aard der axiomaas reeds voorzien. Sommige axiomaas worden door hem tot de bepalingen teruggebracht. Zoo kan men in de plaats van: *samenvallende grootheden zijn gelijk* zeggen (in den vorm van eene bepaling): gelijke grootheden zijn die welke zoo op elkander kunnen gelegd worden, dat zij samenvallen. De drie axiomaas, die bij Euclides op het zooeven genoemde volgen: grootheden gelijk aan een derde zijn onderling gelijk, - gelijken bij gelijken vormen gelijken, - gelijken van gelijken afgetrokken geven gelijken, zouden bewezen kunnen worden door eene denkbeeldige superpositie, gelijk aan die waarmee de vierde stelling van het eerste Boek van Euclides bewezen wordt. Toch blijven er twee of drie grondwaarheden over, twee of drie axiomaas, die geen bewijs toelaten: Twee rechte lijnen kunnen geene ruimte begrenzen; Rechte lijnen, die in twee punten samenvallen, vallen op alle punten samen; Lijnen die elkander snijden, kunnen niet beide evenwijdig loopen met een derde. Niettemin zijn ook deze uit haren aard niet bewijsbare waarheden algemeene stellingen, door induktie verkregen.

Whewell is niet van dit gevoelen; in zijn oog staat de waarheid van deze axiomaas *a priori* vast, al geeft hij toe, dat het aprioristische inzicht opgewekt is door de zinnelijke waarneming. De zekerheid, die wij omtrent deze axiomaas bezitten, is volgens Whewel niet de vrucht van ervaring, maar het gevolg van de inrichting van onzen geest. Immers, zoodra wij dit axioma vernomen hebben, geven wij er terstond onze toestemming aan, zonder ooit behoefte te gevoelen om de proef te nemen van zijne waarheid.

Ik geloof het gaarne, antwoordt Mill, dat men er nooit de proef van neemt, dat men nooit de ervaring raadpleegt, want zij wacht ten aanzien van die axiomaas niet dat men tot haar komt. Zij dringt zich van alle kanten aan ons op; zij overweldigt ons. Nooit kunnen wij de oogen opslaan zonder te zien, dat rechte lijnen, die eens uit elkander gaan, zich altijd verder van elkander verwijderen. Nooit hebben wij de geringste aanleiding om de geringste uitzondering te vermoeden. De ervaring die wij in dezen opdoen gaat in tijd aan bijna al de andere ervaring vooraf waarop wij onze kennis bouwen, en werd het eerst door ons verkregen op een leeftijd waarin wij er ons niet van bewust waren hoe onze geest kennis opnam. Welke noodzakelijkheid is er dus om te onderstellen, dat wij aan de kennis van de axiomaas langs een anderen weg gekomen zijn dan aan onze overige kennis? Is er geene ervaring, meer dan genoeg, aanwezig om onze vaste overtuiging betreffende de axiomaas te verklaren? Waar zal geloof op grond van ervaring gewettigd zijn, indien niet hier? Laat men ons eenig verschijnsel noemen, waardoor

het ongerijmd wordt te onderstellen, dat wij ook hier geput hebben uit dezelfde bron waaraan wij danken al wat wij verder weten van de natuur!

De tegenpartij blijft niet in gebreke aan dezen eisch te voldoen. Wat beuzelt gij, herneemt zij, van waarneming! Hoe wilt gij waarnemen, dat twee elkander snijdende lijnen elkander in alle eeuwigheid, in het oneindige voortgezet, nooit raken? Gij kunt ze duizenden, millioenen mijlen vervolgen, ze steeds van elkander zien gaan. Eindelijk moet gij ophouden. Wat waarborgt u nu, dat niet juist na het oogenblik, waarop uwe waarneming eindigt, de richting der lijnen verandere? Ons denken kan ons alleen dien waarborg geven. Maar ziedaar juist hetgeen onze zekerheid omtrent hetgeen de axiomaas bevestigen van onze zekerheid omtrent al de andere natuurverschijnselen onderscheidt. Hoe lang ik ook denke over de plaats waarin een in het water geworpen steen terecht komt, nooit zal ik raden dat de steen niet rust eer hij den bodem heeft bereikt. Maar onderstel, dat men iemand, die nooit een rechte lijn had waargenomen, een begrip van een rechte lijn kon bijbrengen, dan zou eenvoudig het nadenken hem tot het besluit voeren: twee zulke lijnen kunnen, na elkander eens gesneden te hebben, elkander nooit weer raken. Denken is hier dus de bron van zekerheid, niet de ervaring!

Maar de wederpartij vergeet hierbij een van de eigenaardigheden van wiskunstige vormen - hare geschiktheid om in de verbeelding te worden afgeschilderd met eene duidelijkheid welke voor die der werkelijkheid niet onderdoet. Met een weinig oefening kunnen wij in onzen geest afbeeldingen maken van alle mogelijke samenvoegingen van lijnen en hoeken, die in geen enkel opzicht verschillen van de afbeeldingen die wij op het papier kunnen ontwerpen. Verder zijn deze afbeeldingen in den geest even geschikte voorwerpen van wiskunstige proefneming als de wiskundige vormen zelven, want die afbeeldingen geven van die vormen juist dat terug, waarom het de wiskunde uitsluitend te doen kan zijn. Hieruit volgt, dat de wiskunde even goed in de ervaring zou liggen, al waren alleen onze voorstellingen van de wiskunstige vormen de voorwerpen van onze proefneming. Want bij alle proefneming nemen wij slechts sommige voorwerpen als vertegenwoordigers van hunsgelijken. Hier nu worden de voorwaarden, waarop een werkelijk bestaand voorwerp dienen kan als type, volkomen vervuld door een voorwerp dat slechts in onze voorstelling bestaat.

Is het nu nog vreemd, dat wij door denken ons van de waarheid van het bedoelde axioma overtuigen? Wij weten immers, dat denkbeeldige lijnen met de werkelijke lijnen in alle opzichten overeenstemmen, dat wij van de denkbeeldige lijnen tot de werkelijke lijnen met hetzelfde goed vertrouwen mogen besluiten, waarmede wij besluiten van de eene werkelijke lijn tot de andere werkelijke lijn? Dat besluit blijft dus eene induktie op waarneming gegrond, en wij zouden zelfs

dat goed vertrouwen ten aanzien van de denkbeeldige lijnen niet bezitten, wisten wij niet, juist door langdurige waarneming, dat al de eigenschappen, die den wiskunstige in de werkelijke lijnen belangstelling inboezemen, in de denkbeeldige lijnen even goed gevonden worden. Zoo zouden wij als dierkundigen met hetzelfde recht fotografiën van dieren in plaats van levende dieren tot het voorwerp van onze waarneming kunnen maken, indien wij op geene andere eigenschappen van het dier wilden letten dan die welke de fotografie teruggeven kan.

De onmogelijkheid van hetgeen men de onmiddellijke waarneming zou kunnen noemen, baart hier dus geen bezwaar. Wij mogen toch altijd aannemen, dat, wanneer de lijnen, na elkander gesneden te hebben, tot elkander begonnen te naderen, dit niet op een oneindigen maar op een eindigen afstand zou moeten geschieden. Laat dit nu plaats hebben, dan kunnen wij in de verbeelding daarheen reizen, eene voorstelling maken van den vorm, dien de beide lijnen dan zouden aannemen en de zekerheid hebben, dat deze voorstelling in geen enkel opzicht verschillen kan van hetgeen, bij wederzijdsche toenadering der lijnen, in de werkelijkheid zou gebeuren; dat is, wij zouden waarnemen hetgeen wij gewoon zijn te noemen eene gebogene, en niet eene rechte lijn.

Whewell geeft zich nog niet gewonnen. Hij trekt zich terug in het hart der vraag omtrent de eigenlijke waarde van alle induktie. Zij kan ons wel het bestaan van de verschijnselen leeren kennen, maar nooit hetzij hun volstrekt algemeen karakter waarborgen of van hunne noodzakelijkheid ons overtuigen. Met één woord: induktie kan ons nooit aan stellingen helpen waarvan het tegendeel ondenkbaar, onvoorstelbaar zij. Axiomaas zijn evenwel zulke stellingen. Axiomaas moeten wij dus langs een anderen weg dan langs dien der induktie verkregen hebben. Hunne zekerheid moet onafhankelijk zijn van alle ervaring.

Axiomaas zullen stellingen zijn waarvan het tegendeel ondenkbaar is? Heilige eenvoud, hetgeen één geslacht zich niet denken kan, hetgeen ook de uitnemendste geesten zich niet kunnen denken met het op zich zelf ondenkbare, het volstrekt ondenkbare te vereenzelvigen! Alsof Leibnitz niet de beweging om een middelpunt, alsof Goethe niet Newton's kleurenleer ondenkbaar had genoemd! Alsof het ondenkbare eener eeuw niet honderd maal het axioma der volgende, het axioma eener eeuw niet honderd maal het ondenkbare der volgende eeuw ware geworden! Men ziet een der gewichtigste invloeden over het hoofd die op onzen geest uitgeoefend worden, dien van de zoogenaamde associatie van denkbeelden. Hetgeen wij eenigen tijd verbonden hebben gezien, kunnen wij ons moeilijk anders dan als onafscheidelijk voorstellen; omtrent hetgeen wij altijd verbonden hebben gezien wordt dit zelfs voor zeer geoefende denkers onmogelijk. Nu zijn de zoogenaamde axiomaas juist stellingen die met elkander verbinden hetgeen wij nooit gescheiden hebben gezien, en waarvan geenerlei bericht hoegenaamd tot ons is gekomen, dat iemand

het ooit gescheiden heeft aanschouwd. Geen wonder, waarlijk, dat de verbinding genoegzaam post heeft gevat in onzen geest om ons hare afwezigheid als ondenkbaar te doen voorkomen. Er is niets waarvan wij het tegendeel niet ondenkbaar zouden noemen, indien wij er slechts evenzeer eene nooit afgebrokene ervaring van hadden als van de verbindingen welker bestaan door de axiomaas wordt aangeduid. Reeds Whewell achte een wereld ondenkbaar waarin de chemische bestanddeelen zich in willekeurige evenredigheden met elkander zouden vereenigen. Toch leefde, toen hij die uitspraak deed, de man nog die het eerst de wet der vaste evenredigheden van de chemische verbindingen gevonden had. Zoo snel en stevig kan eene associatie van denkbeelden gevormd worden.

Het wettig besluit dat Mill uit deze opmerkingen trekt is het volgende: Er zijn geene noodzakelijke waarheden dan die welke dit haar karakter ontleenen aan de noodzakelijkheid waarmede zij uit zekere onderstellingen of bepalingen worden afgeleid. Die onderstellingen, die bepalingen zelven moeten evenwel door induktie gevonden worden; het zijn altijd in algemeenen vorm uitgedrukte ervaringen, en zij behoeven zelfs, als in de wiskunde, niet altijd volkomen waar te zijn.

III.

Van alle zijden worden wij dus naar de induktie verwezen. Het derde boek van Mill's werk (bl. 171 vlgg.) maakt haar tot het voorwerp van een opzettelijk en uitvoerig onderzoek. Dit is het belangrijkste en merkwaardigste gedeelte van Mill's Logika. In de derde uitgaaf van zijne Organische Chemie heeft Liebig een poging gedaan om de betrekking van Chemie en Fysika tot Fysiologie en Pathologie nader toe te lichten. Liebig vermeldt dankbaar, hoezeer de studie van Mill's Logika, met name natuurlijk van dit gedeelte, hem daarbij te stade gekomen is. Hij, Liebig, kent zich daarbij geen andere verdienste toe, ‘als dasz er einzelne von diesem eminenten Philosophen aufgestellte Grundsätze der Naturforschung weiter ausgeführt und auf einige specielle Vorgänge angewandt hat.’

Wat induktie is, op welke voorwaarden zij wettig mag genoemd worden, in het nauwkeurig onderzoek van deze hoofdvraag moet de groote beteekenis van Mill's werk gezocht worden. Toen zijn boek in '43 uitkwam bestond er nog geen volledige uiteenzetting van de induktieve Logika, al was er veel ten dezen voorbereid door Sir John Herschel's *discourse on the study of natural Philosophy*, door Whewell's *History and Philosophy of the inductive Sciences*, en vooral door de *Cours de Philosophie positive* van den bij niemand hooger dan bij Mill geschatten Comte. Wat Mill geleverd heeft, bewijst de waarheid van Helmholtz' uitspraak, toen hij beweerde, dat de natuurwetenschap in de laatste jaren de eigenlijke voedstervrouw der Logika is geweest en veel meer voor haar heeft gedaan dan de wijsgeeren van beroep. Mill's

derde boek is in den grond niets anders dan eene kodifikatie van de wetten die het natuuronderzoek in onze eeuw metterdaad volgt.

Induktie is de kunst van algemeene stellingen te vinden en te bewijzen. Deze bepaling van Mill heeft evenwel de herinnering noodig aan hetgeen hij bij het bespreken van syllogismen heeft doen opmerken. Al blijft het waar, dat wij altijd van bijzondere gevallen tot een bijzonder geval besluiten, het recht, waarmee wij dat doen, kan niet vaststaan zonder ons tevens te machtigen tot het uitstrekken van ons besluit over alle denkbare bijzondere gevallen van dezelfde soort; met andere woorden, zonder ons te machtigen tot het uitspreken van algemeene stellingen. Men kan de induktie dus even goed omschrijven als de kunst van een voorwerp eene daaraan niet waargenomene eigenschap toe te kennen op grond van onze kennis van andere voorwerpen, waaraan wij die eigenschap wel hebben waargenomen. Induktie gaat derhalve van het bekende tot het onbekende; begint waar de waarneming ophoudt, en is het onmisbare middel waardoor waarneming wetenschap wordt. - Nadat nu de mogelijkheid van misverstand weggenomen is, houde men zich aan de oorspronkelijke bepaling: induktie, de kunst van algemeene stellingen te vinden en te bewijzen.

Maar er moet dan ook iets nieuws gevonden worden; het mag niet een bloote som van reeds bekende grootheden vertegenwoordigen. Is men om een stuk land gevaren, uitgekomen waar men begonnen was, en noemt men dan dat land een eiland, zoo heeft men met die uitspraak niet van het bekende tot het onbekende, van het waargenomene tot het niet waargenomene besloten, men heeft met dien naam *eiland* eenvoudig de som zijner waarnemingen uitgedrukt. Hier is enkel beschrijving van feiten, geenerlei induktie, die altijd òf feiten verklaren moet, òf de voorwaarden moet aangeven, waaronder soortgelijke feiten zich zullen herhalen. Dat men ooit zulk eene beschrijving voor eene induktie heeft aangezien, is het gevolg van het noodlottig omkeeren eener ware stelling: omdat elke induktie verbinden van waarnemingen is, heeft men gemeend, dat ook elk verbinden van waarnemingen induktie moest zijn.

De grondslag van alle induktie is de neiging van onzen geest tot het algemeen maken van hetgeen wij in bijzondere gevallen hebben waargenomen Aangaande hetgeen er geweest is, verwachten wij *vaak*, dat het zich onder gelijke omstandigheden herhalen zal. Vaak, niet altijd. Dikwerf is één enkel geval volkomen toereikend om ons tot het bestaan van een vasten regel te doen besluiten, dikwerf kunnen millioenen gevallen ons niet daartoe bewegen. Wanneer een betrouwbaar scheikundige het bestaan en de eigenschappen van eene nieuwe zelfstandigheid aankondigt, zijn wij vast overtuigd, dat de gevolgtrekking waartoe hij gekomen is eene algemeene beteekenis moet hebben, al rust zijne induktie misschien slechts op één enkel voorbeeld. Maar omgekeerd kunnen al de zwarte raven die van den aanbegin der wereld tot op

dezen oogenblik waargenomen zijn ons niet doen gelooven aan de algemeene stelling: alle raven zijn zwart. Staat er morgen een geloofwaardig getuige op, die verzekert een grijzen raaf gezien te hebben, zoo houden wij geenerlei rekening met de eeuwenoude ervaring. Vanwaar dit treffend onderscheid? Wie deze vraag beantwoorden kan, heeft het groote vraagstuk der induktie opgelost.

Immers, wat is het dat ons de algemeene stelling: raven zijn zwart, doet verwerpen? Enkel de omstandigheid, dat deze algemeene stelling niet waar kan zijn, tenzij eene nog algemeenere stelling insgelijks waarheid behelze, de stelling namelijk: de kleur der dieren is eene hunner standvastige eigenschappen. Deze laatste stelling wordt door de ervaring weersproken.

Deze opmerking doet ons reeds den aard kennen der algemeene stellingen die wij door induktie zoeken. Die stellingen moeten namelijk altijd òf natuurwetten uitdrukken òf zulke regelmatigheden als uit natuurwetten te verklaren zijn, terwijl wij juist eene natuurwet zien in alles wat, zoodra het door ons aangenomen wordt, rekenschap geeft van verschijnselen of groepen van verschijnselen.

De proefsteen van algemeene stellingen ligt dus altijd, waar zij niet terstond door de ervaring weersproken worden, in nog algemeener stellingen. Mill heeft dit anders uitgedrukt. Hij spreekt van zwakkere en sterkere indukties; maar het kenmerk, waaraan wij dit onderscheid herkennen, blijft in het duister. De uitspraak: alle raven zijn zwart zou toch nooit kunnen gezegd worden op eene zwakke induktie te steunen, waar juist zij zich op zulk eene lange en altijd eensluidende ervaring beroepen kan. Zij blijkt eerst zwak te zijn, zoodra wij in haar het besluit zien van een sluitrede, waarvan eene nog algemeenere stelling den major vormt. Maar dan moet ook toegegeven worden, dat in deze kunstgreep het eenige middel ligt om de wettigheid eener algemeene stelling te beoordeelen. Aan de andere zijde is het waar, dat zulk eene algemeene stelling zich evenmin met eene minder algemeene in tegenspraak mag bevinden, en vaak van zulk eene geene geringe bevestiging erlangt.

Onder de volstrekt algemeene stellingen, die de induktieve Logika mogelijk maken, rangschikt Mill in de eerste plaats de wet der oorzakelijkheid.

Van alle waarheden die met de verschijnselen in verband staan, hebben die de grootste waarde voor ons, welke de volgorde der verschijnselen betreffen. Op de kennis van die waarheden rust zoowel onze redelijke verwachting omtrent de toekomst als ons vermogen om op het toekomstige onzen invloed uit te oefenen. Zelfs de geometrische wetten hebben voornamelijk praktisch belang voor ons, omdat zij deel uitmaken van de premissen waaruit de volgorde der verschijnselen kan worden afgeleid. Wat is er nu in die orde op te merken dat ontwijfelbaar zeker is, dat nooit uitblijft? Het verband van oorzaak en gevolg.

Dit is de groote eenvormigheid in de volgorde der verschijnselen; het algemeene in de bonte verscheidenheid, die wij voor het overige daarbij waarnemen; en wij drukken het uit door de wet: wat een begin heeft gehad, heeft ook eene oorzaak.

Deze uitspraak eischt evenwel, dat eerst het begrip van oorzaak vastgesteld worde. Wat geheimzinnige voorstelling is er niet vaak mee verbonden. Eene oorzaak moest het gevolg voortbrengen! In welke verborgene kameren van het wezen der dingen moest de kracht daartoe niet worden gezocht! Mill doet met dat zoeken niet mede, ofschoon hij niemand daarbij hindert. Hij vraagt zijn begrip van oorzaak uitsluitend aan de ervaring. De wet der oorzakelijkheid heet bij hem niets anders dan nooit uitblijvende opvolging, empirisch erkend. Het onvoorwaardelijk voorafgaande noemt hij oorzaak, het onvoorwaardelijk volgende noemt hij gevolg. De algemeenheid van de wet der oorzakelijkheid ligt nu daarin, dat elk verschijnsel een ander verschijnsel heeft, waarop het onvoorwaardelijk volgt.

Uitgezonderd de zeldzame gevallen waarin een enkel verschijnsel de oorzaak van een ander is, moeten wij, waar op volkomene nauwkeurigheid prijsgesteld wordt, oorzaak bepalen als de som der positieve en negatieve voorwaarden die niet vervuld kunnen worden, zonder dat zich onfeilbaar een bepaald verschijnsel vertoont, tewijl wij onder negatieve voorwaarden de afwezigheid verstaan van alle meer of minder tegenwerkende omstandigheden. Deze laatste toevoeging, ofschoon Mill haar noodig heeft geacht, komt mij niet alleen geheel overbodig voor, maar zelfs geschikt om Mill's begrip van oorzaak te verduisteren. Hij toch weet niets van de werking eener oorzaak; het geheele denkbeeld van eene werkende oorzaak blijft hem vreemd. Maar waarom dan van tegenwerkende oorzaken gesproken? Zij zijn er bovendien niet. Het *antecedens* is er of het is er niet; het is er in zijn geheel of slechts ten deele, en wij moeten altijd zeggen: waar iets niet volgt, is het daaraan beantwoordend *antecedens* ook niet aanwezig geweest. Waarom, bijvoorbeeld, de zwaarte van een lichaam dat afgeschoten wordt eene tegenwerkende oorzaak genoemd? De parabool die het beschrijft heeft één antecedens, samengesteld uit de beweging aan het lichaam meegedeeld en de zwaarte van het lichaam. Voor het gevolg is de éene faktor even onmisbaar als de andere. En Mill moet dit toegeven, daar hij zelf de oorzaak in de meeste gevallen gelijk aan ‘the *total* sum of the conditions’ noemt.

Had hij het toegegeven, hij had zich ook, naar het mij voorkomt, de onderscheiding tusschen onvoorwaardelijke en voorwaardelijke oorzaken kunnen besparen. Eene oorzaak bestaat òf niet, òf zij is onvoorwaardelijk. Maar zonderling is het eerst te zeggen: oorzaak gelijk som der voorwaarden, en dan aan deze voorwaarden in sommige gevallen nog voorwaarden toe te voegen. Behooren de laatste voorwaarden dan niet tot die som?

Niet veel gelukkiger schijnt mij de onderscheiding tusschen de gevolgen die met hunne oorzaken verdwijnen, en de gevolgen die na het verdwijnen hunner oorzaken voortduren. Houdt een licht op te schijnen, zoo is er duisternis; houdt de smidsarbeid op, zoo blijft de ploegschaar die hij gemaakt heeft nog lang te gebruiken. Deze voorbeelden zijn van Mill. Hij vindt hier eene moeilijkheid, onoplosbaar, naar hij meent, tenzij dan door de volgende opmerking: De voorwaarden, die voor het eerste voortbrengen van een verschijnsel noodig zijn, zijn somtijds ook noodig voor zijn voortduren; maar gemeenlijk eischt dat voortduren geene andere dan negatieve voorwaarden. Mill zelf heeft ons geleerd, hoe hier Mill te kritiseeren. Vooreerst wordt hier ten onrechte gesproken van het *voortbrengen* van een verschijnsel. Een verschijnsel brengt geen ander verschijnsel voort; het wordt er door gevolgd. Eene oorzaak, die voort moet blijven duren om het gevolg voor ondergang te bewaren, doet ook al aan magische werking denken. Onverklaarbaar is het eindelijk, hoe verschijnselen kunnen voortduren op negatieve voorwaarden, want negatieve voorwaarden zijn in het geheel geene voorwaarden. Mill's geheele onderscheiding komt mij onjuist voor. De oude regel: *cessante causâ*, *cessat et effectus* (het gevolg houdt met de oorzaak op) behoudt zijn volle kracht. Het blijkt juist uit Mill's voorbeelden. Hoe heeft hij zulke valsche voorbeelden kunnen kiezen! Het licht wordt uitgebluscht, wij zien niet meer. Evenzoo: de smidsarbeid houdt op, nu houdt ook het gevormd worden van de ploegschaar op. Alleen in de volkstaal kan de smidsarbeid de oorzaak heeten van de ploegschaar zelve. Ik werp een bal en laat de hand verder rusten. De beweging van mijne hand, de oorzaak heeft een einde; het gevolg: de omstandigheid dat aan den bal de beweging van mijne hand wordt medegedeeld, heeft evenzeer een einde. Loochent men dit, dan kan men even goed beweren, dat ik, na iemand een gulden gegeven te hebben, voortdurend die weldaad moet vernieuwen opdat hij steeds een gulden in zijn zak behoude. Gelijk mijn gulden het eigendom is geworden van den beweldadigde, zoo is hetgeen oorspronkelijk beweging van mijne hand was, beweging, eigendom van den bal geworden. Mill schijnt over het hoofd te hebben gezien, dat een gevolg op zijn beurt weer oorzaak kan worden. Hij wijst nog op een ander voorbeeld. Ik doorboor iemand en hij sterft; ik houd op hem te doorboren en hij blijft dood. Hier duurt een gevolg voort, nadat de oorzaak niet meer aanwezig is. Merkwaardig! Mijn doorboren van dien persoon is uitsluitend oorzaak daarvan, dat hij doorboord *wordt* (ik zeg niet: *is*.) Doorboor ik hem niet meer, dan wordt hij ook niet meer door mij doorboord. Hoe lang overleeft dan hier het gevolg de oorzaak?

Schijnt het in dit een en ander alsof de oude metafysische en mystieke opvatting van het woord *oorzaak* Mill onderscheidingen en verklaringen heeft doen zoeken, die hij volkomen goed had kunnen missen,

aan zijn radikaal verzet tegen de oude leer der oorzakelijkheid mag daarom toch geen oogenblik getwijfeld worden. Hij schaart zich onbewimpeld aan de zijde van Auguste Comte, wanneer deze beweert, dat de oorzaken der verschijnselen geheel buiten het bereik van het menschelijk kenvermogen liggen, en wij slechts de standvastige betrekkingen tusschen de verschijnselen onderling te weten kunnen komen, betrekkingen van opvolging of gelijkheid. Maar zijn geloof aan die standvastigheid is dan ook onwrikbaar, en met de algemeenheid van de wet van oorzaak en gevolg (in den thans tegen alle misverstand verzekerden zin) is het hem zoozeer ernst, dat hij in het afgetrokkene mogelijk acht, uit de oorspronkelijke, met de natuur zelve gegevene oorzaken, gesteld zij en hare werking waren volledig bekend, de geheele geschiedenis van het Heelal van te voren te bepalen. Had Mill zijne Logika een dertig jaren later geschreven, hij zou niet meer van oorzaken, in het meervoud, gesproken maar veeleer op de éene mechanische formule gewezen hebben, waaruit al wat geweest is, is, en zijn zal in de zinnelijk-waarneembare wereld moet worden verklaard. Hoe onze schrijver de wet der oorzakelijkheid in verband brengt met het zedelijk leven, kan eerst later blijken.

Ware die éene mechanische formule, waarop wij zoo even doelden, reeds gevonden, ware de geheele natuurwetenschap reeds tot mechanica, tot de leer der beweging teruggebracht, wij zouden een zeer ingewikkeld vraagstuk minder hebben. Een verschijnsel van beweging volgt vaak op een samenstel van verschijnselen, maar altijd zóo, dat in het gevolg van dit samenstel het gevolg van elk der verschijnselen op zich zelf gemakkelijk terug te vinden is. Men denke aan het parallelogram der krachten. Voor zoover de natuurwetenschap evenwel nog niet mechanica is, ziet zij oorzaken in vereeniging met elkander verschijnselen te voorschijn roepen, die geenszins de som schijnen te zijn van de gevolgen die elke oorzaak op zichzelve zou hebben gehad. Recht duidelijk blijkt dit in de scheikunde. Het is vooralsnog onmogelijk in het water zuur- en waterstof terug te vinden gelijk men in de parabool van een kogel de bewegingskracht van het ontstoken kruit, het lichaam voortstuwende in de richting van den loop van het kanon, en de zwaartekracht van het lichaam zelf terug vindt. *Schijnen*, *vooralsnog*: deze uitdrukkingen zijn van mij. Mill neemt een soortelijk verschil aan tusschen de samenwerking van mechanische en de samenwerking van andere oorzaken. Dit ligt aan de dagteekening van zijn geschrift. Moet de geheele natuurwetenschap leer der beweging worden, dan is het verschil niet soortelijk, maar enkel gevolg onzer onkunde.

Hoe dit zij, hoe ook te verklaren, het verschil is vooralsnog onloochenbaar, ofschoon wij van de andere zijde in de wijze, waarop de nog niet als mechanisch erkende, samengestelde oorzaken werken, toch reeds vaste wetten beginnen op te merken, getuige Dalton's leer van de vaste evenredigheden der chemische verbindingen, getuige ook de

leer van het isomorfisme der kristalvormigen. Ook mogen wij het verschil niet grooter maken dan het is. In eigenschappen heeft de parabool met zijne rechtlijnige faktoren even weinig gemeen als het water met zijne gasvormige faktoren. In het eerste geval ken ik de werking van elke oorzaak op zich zelve; in het tweede geval ben ik met die werking geheel onbekend. Hetzelfde geldt van de evenredigheid tusschen gevolg en oorzaak, die Mill insgelijks alleen op mechanisch gebied waarneemt. Ook hier maakt hij de tegenstelling te volstrekt. Eén pond licht een lichaam één voet op, twee pond twee voet. Zeer juist, maar evenzoo kan eene zekere hoeveelheid hitte een lichaam doen uitzetten, een dubbele hoeveelheid het doen smelten, drie maal dezelfde hoeveelheid het ontbinden, zonder dat wij daarom met Mill behoeven te zeggen, dat 'deze drie gevolgen ongelijksoortig en dus niet evenredig aan hunne oorzaken kunnen zijn' (bl. 215). Wij weten thans beter. De gevolgen zijn volstrekt niet ongelijksoortig. In de drie gevallen heeft dezelfde kracht dezelfde uitwerking. Ja, met het mechanisch maken der natuurwetenschap heeft men, sedert Mill's Logika uitkwam (1843), reeds zulke vorderingen gemaakt, dat het ons al niet meer mogelijk zou zijn met Mill drie *hetorogene* gevolgen aan een en dezelfde oorzaak toe te schrijven. De mechanische warmteleer heeft de identiteit van zooveel schijnbaar ongelijksoortigs aan het licht gebracht!

Voorloopig is dit evenwel nog slechts een wegwijzer, en het opsporen van oorzaken en gevolgen in dien chaos van verschijnselen die ons omgeeft, eene zware en ingewikkelde taak. Met scherpe waarneming moeten wij beginnen; zooveel mogelijk de omstandigheden anders maken waaronder wij waarnemen, en door proefneming vragen stellen aan de natuur. In de experimenteele wetenschappen is proefneming het eenige waardoor wij in het *antecedens*, dat de eenvoudige waarneming ons gaf, eene oorzaak, dat is, een *onvoorwaardelijk antecedens* leeren zien.

Er zijn vier methoden van proefondervindelijk onderzoek. De twee eenvoudigsten bestaan, de eerste in het vergelijken met elkander van de onderscheidene gevallen waarin het verschijnsel voorkomt, de andere in het vergelijken van deze met voor het overige soortgelijke gevallen waarin het verschijnsel niet voorkomt. De eerste gaat te werk naar dezen regel: wanneer verschillende gevallen waarin een verschijnsel voorkomt slechts éene omstandigheid met elkander gemeen hebben, is deze omstandigheid de oorzaak of het gevolg; de tweede, naar den volgenden kanon: wanneer een geval, waarin het verschijnsel voorkomt, en een geval, waarin het niet voorkomt, alle omstandigheden met elkander gemeen hebben, op éene enkele na, die wel in het eerste, maar niet in het tweede geval gevonden wordt, is deze omstandigheid, waarin de beide gevallen verschillen, hetzij gevolg, hetzij oorzaak, of onmisbaar bestanddeel van de oorzaak van het verschijnsel. Worden de beide methoden met elkander verbonden, dan volgen zij dezen regel: wanneer twee of meer gevallen, waarin het verschijnsel voorkomt, slechts éene

omstandigheid met elkander gemeen hebben, terwijl twee of meer gevallen waarin het verschijnsel niet voorkomt niets met elkander gemeen hebben dan juist de afwezigheid van die éene omstandigheid, dan is deze hetzij gevolg, hetzij oorzaak, of onmisbaar bestanddeel van de oorzaak van het verschijnsel.

Van de vier methoden blijven er nu nog twee te bepalen. De eerste berust op aftrekking. A B C *antecedentia*, a b c gevolgen; B en C zijn bekend als oorzaken van b en c. Trekt men dan van A B C en a b c, B C als oorzaak en b c als gevolg af, dan blijft over A als oorzaak van a. Men bemerkt evenwel, dat deze methode slechts eene wijziging is van de tweede der eerstgenoemden; zij is er niet minder hoogst gewichtig en vruchtbaar om, en beantwoordt aan dezen regel: Trek af van een verschijnsel al wat door vroegere indukties reeds gebleken is gevolg te zijn van zekere *antecedentia*, en hetgeen van het verschijnsel overblijft zal het gevolg wezen van de overschietende *antecedentia*.

Maar er zijn eindelijk nog oorzaken, waar wij niet achter kunnen komen door eene van de drie tot hiertoe beschrevene methoden. Het zijn die oorzaken, die altijd werkzaam zijn, die wij nooit kunstmatig verwijderen kunnen, bijvoorbeeld de aarde, de zon, de maan. Deze oorzaken kunnen wij alleen bespieden wanneer wij de wijzigingen nagaan die zij zelven ondervinden, zoowel als de wijzigingen die dan daarop in verschijnselen volgen; hetgeen door dezen regel wordt uitgedrukt: Elk verschijnsel, dat in eenig opzicht gewijzigd wordt, zoodra een ander verschijnsel in een bepaald opzicht gewijzigd wordt, is hetzij gevolg, hetzij oorzaak van dit laatste verschijnsel, of staat daarmee in eenigen oorzakelijken samenhang.

Deze vier zijn de eenig mogelijke methoden van proefondervindelijk onderzoek. Bl. 237 vlgg. heeft Mill voorbeelden aangehaald van uitkomsten waartoe de natuurwetenschap langs deze wegen geraakt is. Men moge er uit zien met welk eene omzichtigheid de wetenschap te werk gaat, hoe overhaasting en willekeur uitgesloten blijven(*). Er is inderdaad geen beter middel om achting voor de wetenschap te leeren koesteren dan haar aan het werk te zien. Zij die haar verachten, hebben zich wel gewacht hare werkplaatsen te bezoeken.

De oprechte waardeering van hetgeen ik *het* wetenschappelijk beginsel zou willen noemen is nog ver van algemeen te zijn. Het is geen ander dan dat volgens hetwelk de wet der oorzakelijkheid geene uitzondering hoegenaamd toelaat. Men verweert zich nog vaak tegen de opperheerschappij van dat beginsel met het populaire vooroordeel: geen regel zonder uitzondering. Ook Mill heeft het noodig geacht dat vooroordeel te bestrijden. Met de wijze waarop hij beproefd heeft dit te doen, kan ik mij evenwel niet vereenigen.

Volgens hem wordt de wet der oorzakelijkheid vaak onjuist gefor-

(*) Men vergelijke inzonderheid het X^{de} Hoofdstuk: *of plurality of causes and of the intermixture of effects*.

muleerd, en wel zóo, dat de erkenning van hare algemeenheid bemoeilijkt wordt. Noemt men het, bijvoorbeeld, eene natuurwet, dat een lichaam zich beweegt in de richting van de kracht die er op werkt met eene snelheid evenredig aan die kracht, en omgekeerd evenredig aan zijn volume; en blijkt het dan, dat sommige lichamen, waarop eene kracht werkt, zich in het geheel niet bewegen, anderen eene beweging aannemen die terstond door de zwaartekracht, vertraagd en eindelijk vernietigd wordt, zoo moet men wel besluiten dat de wet slecht geformuleerd is. Mill slaat dus voor, de uitdrukking te veranderen naar hetgeen in de werkelijkheid voorvalt, en te zeggen: niet dat in het onderstelde geval het lichaam zich beweegt, maar dat het eene richting, eene neiging heeft om zich te bewegen(*). Het verwaarloozen van dit 'nauwkeuriger' spraakgebruik heeft, volgens Mill, aanleiding gegeven tot het zooeven vermelde populaire vooroordeel, volgens hetwelk er uitzonderingen zouden zijn op alle algemeene waarheden.

Het 'nauwkeuriger' spraakgebruik zou, vrees ik, dit vooroordeel niet weren en andere vooroordeelen voeden. Zullen zij, die aan geene wetten willen gelooven, van dit hun ongeloof bekeerd worden wanneer men hun voorhoudt, dat de wetten wel niet werken, maar - que ce n'est pas l'envie qui leur manque? Wetten ziet men honderd- en duizendmaal werken, en men gelooft er niet aan. Zal men dan eerder bereid zijn om aan den lust, aan de neiging van wetten te gelooven, een lust, eene neiging waar men juist nooit iets van bespeurt? Aan de andere zijde zal een nieuw vooroordeel ontstaan, ten bate van dat mythologische in de wetenschap waarvan wij inderdaad al meer dan genoeg hebben. Wet, kracht, aantrekking, oorzaak! Hoe vele mythologische wezens van dien aard bezitten wij niet reeds tot schade voor de juistheid van veler begrippen! Zullen wij er nu nog neiging of richting (*tendency*) bij opnemen? Minder dan iemand heeft Mill het recht dit woord aan te bevelen. Het verband van oorzaak en gevolg heeft bij hem al zijne geheimzinnige beteekenis verloren om plaats te maken voor eene onvoorwaardelijk op elkander volgen. Nu, dit volgen heeft plaats of het heeft niet plaats. In het laatste geval kan men er niet bijvoegen: 'ja, maar het zou wel willen plaats grijpen indien het slechts kon', zonder metterdaad tot die reeds verworpene geheimzinnige voorstelling van de oorzakelijkheid terug te keeren. Men kan het niet genoeg herhalen: Van eene werking der dingen op elkander weten wij niets hoegenaamd. Of er een werking plaats grijpt, weten wij evenmin. Wat dat woord werking beteekenen zou, is niemand in staat te zeggen. Wij kennen louter verschijnselen, en nemen waar dat zij òf gelijktijdig zijn, òf op elkander volgen. Dit onvoorwaardelijk op elkander volgen brengen wij onder eene klasse. Ons bedienende van een oude en zinledige uitdrukking, en ons daarvan bedienende bij gebrek aan beter, noemen wij deze klasse van verschijnselen met elkander verbonden door

(*) 'That it *tends* to move' (bl. 258).

den band van oorzaak en gevolg. Ziedaar alles, en wij mogen ons niet aanstellen als wisten wij iets meer dan waarneming en nadenken ons kunnen leeren. Deze hulpmiddelen nu kunnen ons nooit aan de kennis van eene 'neiging' der verschijnselen helpen. Over het algemeen is alle anthropomorfisme in de wetenschap gevaarlijk.

Er is een veel eenvoudiger manier om te gemoet te komen aan het bezwaar waarop Mill de aandacht heeft gevestigd. Wij moeten namelijk waarschuwen tegen de vereenzelviging van de wetten der natuur en onze wetenschap van de natuur. Deze wetenschap berust altijd, even als de wiskunde, op vrijwillige verwaarloozing van hetgeen ons met het oog op een zeker doel geene belangstelling inboezemt. Onze geest heeft gelukkig het vermogen van ignoreeren, en, hoe vreemd het klinke, toch is het waar: wij zouden weinig weten indien wij niet veel konden ignoreeren. Spreken wij van eene mathematische lijn, zoo kunnen wij dit doen, niet omdat wij ons zulk eene lijn kunnen voorstellen, maar omdat wij in staat zijn tijdelijk alles buiten rekening te laten wat eene mathematische van eene werkelijke lijn onderscheidt. Met onze natuurwetenschap staat het niet anders geschapen. Gelijk eene mathematische lijn nergens aanwezig is, noch in de werkelijkheid, noch in onze verbeelding, zoo is ook bijvoorbeeld de *vis inertiae* nergens aanwezig. Voor zekere doeleinden hebben wij noodig zekere eigenschappen van eene lijn te verwaarloozen tot wij alleen overhouden wat eene mathematische lijn vormt; evenzoo, hebben wij voor zekere doeleinden noodig verschillende altijd samenwerkende krachten te verwaarloozen tot wij alleen overhouden hetgeen de *vis inertiae* uitmaakt. Even dwaas als het zijn zou, van lijnen te beweren, dat zij wel metterdaad geene mathematische lijnen worden, maar er toch neiging toe gevoelen, even ongerijmd is het staande te houden, dat lichamen hunne *vis inertiae* niet openbaren maar er wel trek in hebben.

De wiskunde is niet de wereld der lichamen; onze natuurwetenschap is niet de natuur. Men moet dit onnoozele herhalen, wanneer men zelfs denkers natuurwetten met de regels van onze natuurwetenschap ziet verwarren. De *vis inertiae*, om bij het door Mill gekozen voorbeeld te blijven, is geene natuurwet. Nooit heeft Mill of wie ook in de natuur waargenomen, dat een lichaam zich beweegt in de richting van de kracht die er op werkt met eene snelheid evenredig aan die kracht, en omgekeerd evenredig aan zijn volume; en hij heeft dit ook daarom nooit waargenomen, in de natuur, omdat in de natuur nooit maar éene enkele kracht op een lichaam werkt. Mill zelf heeft het ons geleerd in zijn paragraaf over de *Permanent Causes.* De *vis inertiae* is enkel een regel van onze grammatika van de natuur, dat is, van onze wetenschap. Evenzoo, wanneer men zegt, dat een lichaam in de diagonaal wordt voortbewogen, heeft men eigenlijk geen natuurverschijnsel beschreven, want op het oogenblik dat een lichaam voortbewogen wordt in eene richting, die wij de diagonaal noemen, zijn

er in de natuur geene hoeken, dus geene lijnen welke die hoeken vormen, dus geene lijn welke die hoeken kan doorsnijden. Die geheele diagonaal van het zoogenaamde parallelogram van krachten is, evenzeer als de *vis inertiae*, eene hulpvoorstelling van onze wetenschap. Hoevele zoogenaamde natuurwetten en krachten waren nog tot het gebied der hulpvoorstellingen terug te brengen!

Komen wij na deze toelichting op het populair vooroordeel terug, volgens hetwelk er geene volstrekt algemeene stellingen, algemeene waarheden zijn, daar er geen regel zonder uitzondering is, zoo zeggen wij met Mill dat natuurwetten geene uitzondering toelaten, maar wij geven niet op dezelfde wijs als hij rekenschap van hetgeen het gewone denken uitzondering schijnt. Hij zegt: waar een wet niet werkt, heeft zij toch de neiging om te werken. Wij zeggen: waar een wet niet werkt, is geen wet. De wet ligt altijd in al de verschijnselen die op een gegeven oogenblik het *antecedens* vormen, in al de verschijnselen te zamen genomen; zij vormen niet een reeks van *antecedentia* die elkander kunnen neutraliseeren; zij vormen te samen éen enkel, in de voorstelling deelbaar, in de werkelijkheid ondeelbaar *antecedens*, en op dit *antecedens*, wanneer het oorzaak zal heeten, volgt een bepaald verschijnsel dat wij zijn gevolg noemen. De uitzonderingen zijn alleen aanwezig in onze grammatika, voor onze altijd meer of minder afgetrokkene regels, die nooit in hun geheel de volle werkelijkheid kunnen omvatten.

Waar vele oorzaken te zamen een *antecedens* vormen, is de proefondervindelijke methode zelfs op natuurwetenschappelijk gebied van weinig nut voor de ontdekking van de eigenlijke voorwaarden, waarop een gevolg zich zal voordoen. Maar die methode is nog veel minder toepasselijk zoodra het de zoo hoogst samengestelde verschijnselen op staatkundig en historisch gebied geldt. Hier is eene schier onbegrensde menigvuldigheid van oorzaken, en zijn de gevolgen op zeer ingewikkelde wijze in elkander geweven. De moeilijkheid van het onderzoek wordt nog daardoor vergroot, dat de meeste onderzoekingen der staatswetenschap op het ontstaan van zeer omvangrijke gevolgen betrekking hebben, bijvoorbeeld op den rijkdom, de veiligheid, de zedelijkheid van een land: gevolgen die in meerdere of mindere mate den invloed kunnen ondervinden van bijna ieder verschijnsel, van bijna iedere gebeurtenis in de menschelijke maatschappij. Het gemeen gevoelen, volgens hetwelk staatkundige vragen het veiligst naar de methode der Baconiaansche induktie behandeld worden, zal eens worden aangehaald als een der onbedriegelijkste teekenen van het lage denkpeil der eeuw waarin het ingang vond. Wat kan belachelijker zijn, vraagt Mill, dan de soort van parodiën op proefondervindelijk redeneeren, die men ontmoet, niet slechts in openbare beraadslaging, maar zelfs in ernstige geschriften over de aangelegenheden des volks. ‘Hoe, heet het dan vaak, hoe kan eene instelling slecht zijn, wanneer het land onder die instelling gebloeid heeft?’ ‘Hoe kunnen die of die oorzaken medegewerkt

hebben tot den bloei van het éene land, wanneer het andere gebloeid heeft, zonder de werking dier oorzaken te hebben ondervonden?' Hier wordt juist de hoofdvoorwaarde van de methode die men schijnt te gebruiken verwaarloosd, daar het onmogelijk is bij zulke vragen twee gevallen voor zich te hebben, die volkomen aan elkander gelijk zijn, behalve juist ten aanzien van die éene omstandigheid, waarover het onderzoek loopt. De geestelijke wetenschappen moeten dus de deduktieve methode volgen. Die methode vinde hier eene korte toelichting.

Men herinnert zich, dat deduktie niet tegenover induktie, maar tegenover experiment staat. Het kan dus niet verwonderen, dat van de drie verrichtingen der deduktieve methode, de eerste die der direkte induktie heet. De beide anderen zijn die der redeneering en die van de proef op de som.

De induktie moet ons vooreerst in de samenwerking van verschillende wetten zooveel mogelijk de werking van elke wet in het bijzonder leeren kennen; dan de redeneering, - een soort van berekening, zeer dikwerf eene berekening in den eigenlijken zin des woords, - ons doen vinden wat uit eene gegevene bijeenvoeging van die, elk in hare afzonderlijke werking bekende, wetten voort zal vloeien. - Men kan evenwel vragen of zich hier niet een onoverkomelijk bezwaar voordoet? Wanneer in elk bijzonder geval eene menigte van oorzaken samenwerken, welken waarborg hebben wij dan ooit, dat wij ze allen in onze rekening hebben opgenomen? Hoe velen kunnen ons niet altijd onbekend blijven? Van hoevelen, die het ons gegeven zou zijn te kennen, is het niet mogelijk, dat wij ze over het hoofd zien? Het aantal van zulke vragen zou nog vermeerderd kunnen worden, en te vergeefs zouden wij een antwoord zoeken, wanneer er geen proef op de som te maken viel. Om zeker te zijn van de algemeene gevolgtrekkingen waartoe deduktie ons heeft geleid, moeten zij, na zorgvuldige vergelijking, bevonden worden overeen te stemmen met de uitkomsten van onmiddellijke waarneming, zoo dikwerf deze plaats kan vinden.

Het is aan de deduktieve methode in deze hare drievoudige werkzaamheid, dat de menschelijke geest zijne grootste veroveringen op het gebied der natuurwetenschap verschuldigd is. Aan haar danken wij al de theoriën, waardoor talrijke en ingewikkelde verschijnselen onder weinige, eenvoudige, wetten worden samengevat, wetten die wij langs anderen weg niet hadden kunnen vinden; aan haar niet alleen het doen kennen, maar ook het verklaren van wetten der natuur, dat is het afleiden van bijzondere wetten der verschijnselen uit wetten die eenvoudiger en algemeener zijn(*). Wanneer wij zien dat deze taak der deduktieve methode steeds aan omvang en belangrijkheid wint, is men gerechtigd met Mill te beweren, dat er in de wetenschap eene omkeering tot stand komt, die juist het tegendeel is van die omwenteling waaraan Baco zijn naam verbonden heeft. Van deduktief maakte Baco

(*) Voorbeelden worden meegedeeld in Hoofdst. XIV.

de methode der wetenschappen experimenteel; nu wordt zij omgekeerd van experimenteel, deduktief. Maar vergeten wij niet, dat de dedukties, waaraan Baco den oorlog verklaarde, van haastig verzamelde of ook geheel willekeurige premissen uitgingen. De beginselen werden nooit vastgesteld door de wettige regelen van proefondervindelijk onderzoek, en de uitkomsten werden niet gewaarmerkt door dat nemen van de proef op de som, dat wij als onmisbaar voor eene redelijke deduktieve methode hebben leeren kennen. Tusschen de deduktieve methode waartegen Baco waarschuwde en die welke Mill beschreven heeft is hetzelfde verschil als tusschen de aristotelische fysiek en Newton's theorie der hemellichamen. Deze wetenschappelijke deduktie is het groote werk van den tegenwoordigen en den toekomstigen tijd in zake van onderzoek. Aan de proefneming blijft slechts over, wegen aan de hand te doen die het deduktieve onderzoek zal inslaan, en de besluiten te kennen waartoe dat onderzoek leidt.

Men zou in het algemeen kunnen zeggen, dat de spekulatieve, aprioristische wijsbegeerte een vooruitloopen is geweest op die soort van kennis, die toch eigenlijk voor den mensch is weggelegd. Zij heeft langs een onwettigen weg, als een roof willen verkrijgen wat thans langs den weg der geduldige induktie meer en meer verkregen wordt. Ook wij zoeken wat zij zocht: één enkele formule tot verklaring van het heelal, éene wet, zoo algemeen dat wij er alle bijzondere wetten uit kunnen afleiden.

De vraag: of wij ooit zulk eene volstrekt algemeene wet zullen vinden, wordt door Mill besproken; maar besproken op eene wijze, die, hoewel niet onjuist, niet bevredigend is. Hij stelt in het licht, dat wij onze verschillende gewaarwordingen nooit tot éene wet zullen kunnen terugbrengen. Al zou het ons gelukken voor alle onze gewaarwordingen eene algemeene oorzaak te vinden, de omstandigheid dat wij nu eens ten gevolge dier oorzaak eene gezichts-, dan weder eene gehoorsgewaarwording ondervinden, bleef niettemin altijd onverklaard. Dit is volkomen waar; doch het moet meer beginselmatig worden opgevat. Dat wij hier op een raadsel stuiten, hangt namelijk samen met de grens die aan al ons weten is gesteld. Naar Tyndall en du Bois Reymond beweegt zich alle menschelijke wetenschap tusschen twee onoplosbare vragen: van waar het bewustzijn en waarheen leidt onze bestemming? Waarom wij nu eene kleur, dan een geluid waarnemen, is onverklaarbaar, omdat het geheele samengestelde verschijnsel dat wij bewustzijn noemen onverklaarbaar is. Wij behooren evenwel zoo daarvan doordrongen te zijn, dat wij, onderzoekende of het ons gegeven zal worden éene algemeene wet te vinden, altijd terstond de beide genoemde raadselen van het gebied onzer wetenschap uitsluiten en naar die streken van het metafysische verwijzen, die voor het menschelijk weten gesloten zijn. Niet het ontstaan, alleen de volgorde in de toestanden, van ons bewustzijn kunnen wij leeren kennen.

Aan de beoordeeling van de verklaringen die beproefd zijn om de gewaarwording van kleuren begrijpelijk te maken, knoopt Mill de uiteenzetting vast van hetgeen volgens hem eene wetenschappelijke hypothese behoort te zijn. De oorzaak voor een verschijnsel, die de onderstelling aangeeft, behoeft wel niet bekend te zijn, maar moet toch vatbaar zijn om eens bekend te worden; haar werkelijk bestaan moet eens ontdekt kunnen worden; en het verband, waarin zij geacht wordt zich te bevinden tot het gevolg waarvan de hypothese verklaring tracht te geven, moet langs een anderen weg bewezen kunnen worden.

De eisch, hier door Mill aan eene wetenschappelijke hypothese gesteld(*), komt mij niet gegrond voor, immers zoo overdreven, dat wij, met aan dien eisch toe te geven, een groot gedeelte van de natuurwetenschap tot den rang van een zuiver empirisch kennen doen afdalen. De meeste oorzaken toch, waarvan in de natuurwetenschap het bestaan wordt aangenomen, zijn door eene hypothese gevonden, en in de meeste, althans in de belangrijkste, gevallen is de aanwezigheid dier oorzaken niet door ‘independent evidence’ te bewijzen, dat wil zeggen: niet door redenen, onafhankelijk van de verschijnselen, ten welker behoeve de hypothese werd uitgedacht. De ether, die de verschijnselen van het licht moet verklaren, kennen wij slechts door eene hypothese; wij kunnen die zelfstandigheid nooit waarnemen. Op het voetspoor van Auguste Comte verwerpt Mill dan ook die geheele onderstelling. Maar het is duidelijk, dat hij dan nog een groot aantal andere onderstellingen verwerpen moet. De aantrekkingskracht, de zwaartekracht, de warmte, opgevat als beweging, de chemische verwantschap, de atomen, de elektriciteit, het magnetisme zijn, niet minder dan de ether in de leer van het licht, hypothetische oorzaken, waarvan wij het bestaan nooit anders zullen leeren aannemen dan gedreven door zekere verschijnselen, die de waarachtigheid van deze hypothesen dringend vorderen.

Hetgeen hier van de natuurwetenschap gezegd is, geldt in nog sterker mate van de geestelijke wetenschappen. Leid ik eene reeks van handelingen uit iemands wreedheid af, dan zal ik het bestaan van die wreedheid toch nooit anders kunnen bewijzen dan door aan te toonen dat zekere handelingen van dienzelfden persoon geene andere onderstelling toelaten dan dat die man een wreedaardig karakter heeft.

Uit Mill's kritiek kunnen wij evenwel leeren, de waarde van onze wetenschappelijke verklaringen niet te overschatten. Ons verklaren is niet anders dan het terugbrengen van het onbekende tot het reeds bekende, geenszins tot het reeds begrepene. Een aantal verschijnselen hebben wij onder eene algemeene formule (elektriciteit, chemische verwantschap en zoo voort) leeren samenvatten. Die algemeene formule is ons nu voortaan bekend, ofschoon wij niets begrijpen van hetgeen er mede te kennen gegeven wordt. Wij achten vervolgens een nieuw verschijnsel verklaard, wanneer het ons gelukt in te zien, dat het,

(*) Verg. evenwel Hoofdst. XX, bl. 336.

trots menig uitwendig verschil, één is met die andere verschijnselen die door de bedoelde algemeene formule worden samengevat. Samengevat; want iets nieuws hebben wij met die formule niet verkregen. Kent iemand de elektrische verschijnselen, dan kent hij ook de elektriciteit, enz.

Met zijn eisch aan de wetenschappelijke hypothese schijnt Mill weder ontrouw te worden aan zijne, en de eenig juiste, opvatting van het woord oorzaak. Denk ik daarbij aan werking in den eigenlijken zin, dan heb ik natuurlijk behoefte om de hypothese te doen wijken voor de kennis van dat zekere iets dat dan de werking zal uitoefenen. Denk ik integendeel bij oorzaak en gevolg uitsluitend aan eene onvoorwaardelijke opeenvolging, dan maakt het voor mijn verklaren niet veel onderscheid of ik al dan niet met een hypothetisch bestaande oorzaak te doen heb. In het door Mill gekozen geval blijft het volmaakt onverschillig of het bestaan van lichtether werkelijk of slechts in de onderstelling bestaat, want ik zal altijd kunnen weten: wanneer in hetgeen ik lichtether heb genoemd bepaalde door mij onderstelde bewegingen plaats grijpen, zullen onvoorwaardelijk bepaalde andere verschijnselen volgen. En dat is alles wat ik te weten heb.

Laat ons, eer wij dit onderwerp verlaten, nog op eene leemte mogen wijzen, die wij in Mill's leer van de hypothese gelooven waar te nemen. Men moet, naar het mij voorkomt, aan elke wetenschappelijke hypothese den eisch stellen van geene tegenstrijdigheid te bevatten en van niet weersproken te worden door hetgeen de ervaring ons reeds geleerd heeft. Hem, die bekend is met de wonderlijke hypothesen welke vooral in de geestelijke wetenschappen worden te berde gebracht op grond van het recht der wetenschap tot het vormen van hypothesen, zal het uitspreken van dezen eisch niet overbodig voorkomen.

Wanneer wij geene hypothese toelaten, die met verkregen ervaring in strijd is, zoo dient de ervaring van waarneming streng onderscheiden te worden. De wetten die de eerste ons leeren kennen zijn zeer verschillend van de wetten die de tweede ons doet vinden, en die empirische wetten heeten. Indien alle natuurwetten empirisch waren, waarvoor zij door onkundigen dikwerf genoeg worden aangezien en uitgegeven, zou er voorloopig geene wetenschap mogelijk zijn. Het komt er dus op aan, een vast onderscheidingsteeken te vinden. Empirisch noemen wij elke wet die louter op waarneming gebouwd is, en die wij dus niet, deduktief, uit eene algemeene wet kunnen afleiden. Zulk eene empirische wet kan òf een oorzakelijk verband òf eene bloote opvolging te kennen geven. Door waarneming weten wij dat zuur- en waterstof, in bepaalde evenredigheden verbonden, water geven; door waarneming evenzeer, dat in ons land de nacht altijd op den dag volgt. Ziedaar een voorbeeld van een empirische kausaliteitswet en een voorbeeld van eene empirische opvolgingswet. De laatste is licht in dit haar karakter te herkennen; maar waaruit blijkt, dat ook de eerstgenoemde slechts eene

empirische wet is? Mill wijst op een dubbel kenmerk: de aanwezigheid van iets waardoor wij vermoeden, dat er tusschen het verschijnsel dat volgt nog eene schakel ligt of zelfs meer schakels die ons onbekend bleven; en ten tweede: het zeer ingewikkeld karakter van het verschijnsel dat voorafgaat, terwijl het mij niet vergund is door proefneming te zien wat uit dat verschijnsel verwijderd kan worden zonder het gevolg te doen verdwijnen. Met andere woorden: zie ik d altijd op a volgen; maar kan ik vermoeden dat, tusschen d en a, b en c liggen, die ik evenwel nog niet ken, zoo noem ik het volgen van d op a eene empirische wet. Evenzoo, volgt D op A B C, dan is ook dit volgen een empirische wet, daar ik niet weet of geheel A B C, en zoo niet, wat dan eigenlijk in A B C de oorzaak is waarvan D het gevolg mag heeten. Dit laatste voorbeeld leert ons tevens, dat wij nooit iets anders dan eene empirische wet kunnen leeren kennen, zoolang wij slechts de eerste der induktieve methoden kunnen aanwenden, die wij vroeger beschreven hebben.

Eene empirische wet, die natuurlijk nooit verder reikt dan onze waarneming, kan mettertijd eene natuurwet worden, wanneer slechts de algemeene wet bekend wordt waaruit zij van zelve voortvloeit. Zoo was de elliptische beweging der hemellichamen, zoolang zij slechts door Kepler's waarneming bekend was, eene empirische wet, die thans tot natuurwet is verheven, nu zij het noodzakelijk gevolg is van de algemeenere wet van Newton naar welke twee krachten die beweging bepalen: de aantrekking der zon en de tangentiale richting die met de eigene snelheid der hemellichamen reeds gegeven is.

Men schijnt hier toch op eene zonderlinge tegenstrijdigheid te stuiten: eerst door uit eene algemeene wet voort te vloeien wordt eene empirische wet eene natuurwet, maar die algemeene wet vloeit op hare beurt uit niets algemeeners voort en is dus zelve eene empirische wet. De elliptische beweging, om bij hetzelfde voorbeeld te blijven, is noodzakelijk, gegeven de aantrekkingskracht der zon en de snelheid der hemellichamen; maar of die kracht en die snelheid geene andere grootheden hadden kunnen zijn, daarvan weet ik hoegenaamd niets. De noodzakelijkheid van het afgeleide te erkennen, daartoe kan ik geraken; maar de noodzakelijkheid van hetgeen waaruit de afleiding geschiedt blijft aan mijn onderzoek onttrokken. Zoo is de grondslag van al ons redeneeren tot zuiver empirische gegevens beperkt.

Om tot de empirische wetten terug te keeren, hoe laag wij ze ook stellen, er is daarvoor altijd nog iets meer dan eene bloote optelling van gevallen noodig. Wij hebben namelijk te onderzoeken of het samentreffen van verschijnselen niet louter toeval is, zoodat op grond van dat samentreffen zelfs aan geene empirische wet gedacht mag worden. Het samentreffen moet namelijk onder zulke omstandigheden voorkomen, dat de verklaring uit toeval onwaarschijnlijk wordt. Het is een tegen elkander wegen van waarschijnlijkheden, en gelijk de Logika ons bijstaat in

het verwijderen van de toevallige kansen uit eene gegevene waarneming, zoo onderricht zij ons tevens ten aanzien van hetgeen wij al dan niet waarschijnlijk mogen noemen. In het algemeen mag dit gesteld worden: wanneer het aantal der gevallen, waarin een samentreffen (coincidence) waargenomen wordt, veel grooter is dan het gewone aantal dat aan toeval wordt toegeschreven, hebben wij reden om tusschen de samentreffende verschijnselen een oorzakelijk verband aan te nemen, en dat verband als eene empirische wet te beschouwen. Nauwkeuriger kan de regel niet opgegeven worden, maar in de praktijk hebben wij op dit punt ook geene grootere nauwkeurigheid noodig.

Eene der bronnen, waaruit waarschijnlijkheid ontspringt, is analogie of uitwendige overeenkomst. Hetgeen waar is van een bepaald verschijnsel achten wij waarschijnlijk van een tweede verschijnsel, zoodra dit laatste met het eerste reeds eenige punten van gelijkheid vertoont, al kunnen wij tusschen dezen en het nieuwe punt van gelijkheid, dat wij onderstellen aanwezig te zijn, geen oorzakelijk verband ontdekken. Wanneer wij van het tegendeel overtuigd zijn, en zeker weten, dat het onderstelde punt van gelijkheid met de reeds bekende punten volstrekt niet samenhangt, is er geene analogie en hebben wij dan ook geen recht tot onze onderstelling. Men zou dus het redeneeren naar analogie eene zwakke induktie mogen noemen, eene induktie namelijk, waarbij het verband tusschen de waargenomene en de vermoede overeenkomst ons onbekend blijft.

Nadat Mill al deze logische verrichtingen heeft afgehandeld, waardoor de wet van, of de eenvormigheid in, het elkander opvolgen der verschijnselen gekend wordt, moet hij wel doen opmerken, dat deze logische verrichtingen éene groote, gemeenschappelijke voorwaarde hebben: de volstrekte algemeenheid van de wet der oorzakelijkheid. De waarde van alle induktie berust op deze stelling: al wat geschiedt, elk verschijnsel, dat een begin heeft, heeft eene oorzaak; met andere woorden: volgt altijd en onvoorwaardelijk op een ander verschijnsel. Waarin ligt nu de waarborg, dat deze stelling niet bloot eene vermetele hypothese is? Maken wij ons met haar aan te nemen niet aan cirkelredeneering schuldig? Alleen induktie kan ons leeren, dat de verschijnselen oorzaken hebben, en toch zal de leer dat de verschijnselen oorzaken hebben, de grondslag van alle induktie zijn?

Sommigen trachten zich uit de moeilijkheid te redden met te beweren, dat de overtuiging omtrent de algemeenheid van de wet der oorzakelijkheid ons aangeboren, om zoo te spreken, ons wetenschappelijk instinkt is. Elk heeft die overtuiging nu eens; zelfs hij die haar theoretisch bestrijdt, toont in de praktijk dat hij haar geen oogenblik missen kan.

Maar het zou een treurige toestand voor de wetenschap zijn, indien zij van een vooroordeel moest uitgaan, zij, welker taak het juist is vooroordeelen te doen verdwijnen! Bovendien, hadden wij hier met een instinkt te doen, dan moesten wij het overal volgen. Dit is even-

wel niet het geval, daar wij de heerschappij van de wet der oorzakelijkheid niet verder uitstrekken dan over het gebied onzer waarneming.

Wat een begin heeft, heeft een oorzaak: verder reikt onze grondstelling niet.

Veel eenvoudiger is het, onze overtuiging omtrent de wet der oorzakelijkheid af te leiden uit ons vermogen van algemeen te maken hetgeen wij zeer dikwerf hebben waargenomen. De mensch, het moet toegegeven worden, heeft de algemeenheid dier wet erkend, eerder dan hij er, streng genomen, het recht toe had. Nadat hij in vele bijzondere gevallen altijd oorzaken had zien werken, is hij begonnen te gelooven, dat, binnen den kring zijner waarneming zich geen geval kon voordoen waarin zulk eene werking niet plaats vond. Inderdaad rust derhalve de wet der oorzakelijkheid op een eenvoudig optellen van afzonderlijke waarnemingen, op eene dusgenoemde *enumeratio simplex.*

Eene belangrijke waarheid vloeit uit deze opmerking voort. Het blijkt nu immers, dat induktie *per enumerationem simplicem*, dat het algemeen maken van hetgeen men waargenomen heeft op grond van de omstandigheid, dat men nooit het tegendeel heeft waargenomen, niet in volstrekt alle gevallen zoo ongeoorloofd is als het in de meeste gevallen moet heeten. Het bedriegelijke en onvoldoende van zulk eene induktie staat juist in rechte reden tot de beperktheid van het gebied waarover onze waarneming zich uitstrekt. Hoe ruimer dit gebied, hoe meer het gevaarlijke van die anders zoo onwetenschappelijke induktie *per enumerationem simplicem* afneemt, zoodat de algemeenste soort van waarheden, als de wet der oorzakelijkheid, de beginselen van rekenen wiskunst, niet slechts door deze methode voldingend bewezen, maar zelfs niet vatbaar is om langs eene anderen weg bewezen te worden.

De wet der oorzakelijkheid is dus oorspronkelijk eene empirische wet. Voorzeker, men handelt zeer verkeerd met zulk eene empirische wet terstond tot den rang van natuurwet te verheffen, zonder haar met behulp van eene der vier induktieve methoden gekontroleerd, zonder haar aan eene algemeene wet vastgemaakt te hebben: maar niets kan ons verhinderen haar als empirische wet te erkennen binnen die grenzen van tijd, plaats en omstandigheden binnen welke wij haar waargenomen hebben, zoodra het maar eens vaststaat, dat de verschijnselen, welke door die wet worden uitgedrukt, zich een grooter aantal keeren hebben voorgedaan dan redelijkerwijs uit toeval verklaard kan worden. Maar waarom is het nu verkeerd, zonder deze voorzorgsmaatregelen eene empirische wet als eene natuurwet te behandelen? Juist omdat hare waarheid binnen zekere grenzen het gevolg kan zijn van eene zekere vereeniging van omstandigheden, welke buiten die grenzen niet meer aanwezig is, of wel van de afwezigheid van tegenwerkende invloeden die buiten die grenzen wel aanwezig zijn. Indien nu evenwel onze empirische wet betrekking heeft op een zoo uitgestrekt gebied dat er zich geen verschil van tijd, plaats of andere omstandigheden zou kun-

nen voordoen zonder terstond de juistheid of de onjuistheid van de wet aan het licht te moeten brengen, en toch inderdaad de onjuistheid nooit en nergens blijkt, dan kan immers de juistheid van de bedoelde empirische wet van geene omstandigheden afhankelijk zijn, die niet overal zouden bestaan noch gelogenstraft worden door andere invloeden dan die invloeden, die nergens werken. In dat geval hebben wij immers kennelijk met eene empirische wet te doen die zoover reikt als de menschelijke ervaring zelve. Maar zoodra dit plaats vindt, is er niets meer dat eene empirische wet van eene natuurwet onderscheidt, niets dat haar verhindert opgenomen te worden onder de hoogste waarheden die voor de menschelijke wetenschap toegankelijk zijn. Dit karakter nu komt in den volsten zin des woords aan de wet der oorzakelijkheid gelijk aan de eerste beginselen der wiskunst toe. De induktie, die ze vaststelt, is zonder twijfel die soort van induktie, die alleen empirische wetten vast kan stellen; maar eene empirische wet, waarvan de juistheid aan het licht treedt bij elke verscheidenheid van omstandigheden, bezit eene zekerheid die verre de zekerheid overtreft welke zelfs door de krachtigste induktie verkregen zou kunnen worden, gesteld, dat de grondslag van alle wetenschappelijke induktie niet, gelijk inderdaad het geval is, in zulk een algemeen maken van eene oorspronkelijk zuiver empirische wet gelegen ware.

Bij dit zegevierend betoog komt nog de volgende overweging. Onze zekerheid ten aanzien van de kausaliteitswet verkrijgt steun van een eenvoudig berekenen van waarschijnlijkheden. Staan wij voor een verschijnsel waarvan wij de oorzaak niet kunnen aanwijzen, en zou iemand ons op grond daarvan willen verleiden tot twijfel aan de algemeene wet, zoo hebben wij te vragen: wat is waarschijnlijker, dat die wet faalt of dat het onze onkunde niet gelukt hare werking terug te vinden? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn.

Tot hiertoe is onder verschillende vormen altijd van induktie gesproken alsof het haar eenig doel ware, ons tot het geloof aan algemeene waarheden te brengen. Maar ons onderzoek van bewijzen leidt niet altijd tot geloof of tot opschorting van ons oordeel, dikwerf ook tot een weigeren van ons geloof. De wijsbegeerte van induktie en proefondervindelijk onderzoek blijft dus onvolledig, tenzij ook die redenen uiteengezet worden, die ons niet gelooven rechtvaardigen. Daaraan heeft Mill het laatste hoofdstuk van zijn derde Boek gewijd.

Het ongeloof dat hier bedoeld wordt is niet eenvoudig het besef, dat wij geene voldoende redenen hebben om eene meening tot de onze te maken. Het is eene overtuiging omtrent de onwaarheid eener meening, eene overtuiging zoo vast, dat zij door geen getuigenis van anderen, door geene vermeende waarneming van ons zelven kan vernietigd worden, omdat wij onbeschroomd aan dwaling of aan bedrog toeschrijven al hetgeen voor de meening die wij als onwaar verwerpen schijnt te pleiten. Wat met zooveel beslistheid verworpen wordt, noemen wij òf

onwaarschijnlijk òf onmogelijk. Wij hebben dus te onderzoeken wat die beide woorden hier beteekenen, en in hoeverre en onder welke omstandigheden de eigenschappen, welke door die woorden te kennen worden gegeven, ons ongeloof voldoende rechtvaardigen.

Vooreerst is hetgeen wij onwaarschijnlijk of onmogelijk noemen nooit formeel ten volle bewezen. Laat het door honderd getuigen waargenomen zijn, er is geene algemeene wet die leert, dat altijd en onder alle omstandigheden waar moet zijn hetgeen honderd getuigen beweren gezien of gehoord te hebben. Laat het door ons zelven waargenomen zijn, er is evenmin eene algemeene wet die ons leert, dat wij altijd zien of hooren hetgeen wij meenen te zien of te hooren. Wanneer er nu ook aan de andere zijde geene algemeene stelling is, krachtens welke wij eene bewering eenvoudig ontkennen, dan hebben wij de waarschijnlijkheid voor en tegen te wegen, waarbij het dan geheel aankomt op de vraag, aan welke zijde de stelling waaruit wij redeneeren het meest eene algemeene stelling nabijkomt. Aan de zijde waar dit niet het geval is, bevindt zich dan ook natuurlijk wat wij onwaarschijnlijk noemen. Staat echter aan een der beide zijden eene volstrekt algemeene stelling, dan noemen wij alles wat daartegenover staat zonder omwegen onmogelijk. Ongeloofwaardig is mitsdien al wat indruischt tegen de uitkomst van een volledige induktie.

Men weet wat door sommigen hiertegen wordt aangevoerd; hoe ook hier de beschuldiging vernomen is, dat de wetenschap in eene cirkelredeneering vervalt. Een geval is ongeloofwaardig wanneer het met eene volledige induktie strijdt, maar eene induktie is immers niet volledig, zoo lang er nog één geval is, dat tegen haar getuigt!

Deze beschuldiging zou gegrond zijn, wanneer induktie enkel op eene optelling van waargenome gevallen berustte. Wij weten dat dit niet zoo is. Maar dan moet ook toegegeven worden, dat wie op grond van één geval de uitkomst van eene volledige induktie verwerpt, *deze* stelling voor zijne rekening moet nemen: de geheele induktie was valsch. In naam van dat éene geval waaraan hij geloof schenkt, moet hij geloof weigeren aan al de menigte gevallen die tot de induktie hebben geleid, want dat éene geval en de induktie kunnen niet te gelijkertijd waar zijn. De éene waarneming kan niet betrouwbaar zijn, zonder terstond het bestaan van geheel de algemeene wet omver te werpen. Het is goed, dat men zich hieromtrent aan geene zelfbegoocheling overgeve. Indien men bijvoorbeeld de algemeenheid van de wet der oorzakelijkheid eerst heeft erkend, en daarna aanneemt, dat het een of ander zonder oorzaak geworden is, zoo kan men aan deze laatste bewering niet getrouw blijven, zonder de algemeenheid van de wet der oorzakelijkheid weer te moeten loochenen. Is men nu inderdaad daartoe bereid? Wanneer de erkenning van die wet, - het kan door niemand betwist worden, - op eene induktie van minstens duizend gevallen berust, dan berust de ontkenning van die wet op eene induktie van hoogstens tien gevallen. Maar

is het een verstandig mensch dan mogelijk aan eene zoo zwakke induktie de voorkeur te geven boven eene die zoo krachtig is? En is dit een verstandig mensch onmogelijk, moeten wij dan niet elke gebeurtenis onmogelijk noemen, die niet aangenomen zou kunnen worden zonder den verstandige tot het plegen van die onverstandige daad te dwingen?

Deze redeneering is aan de *beginselen* van Mill ontleend. Hetgeen hij zelf met zoovele woorden aanvoert, kan men niet ernstig opnemen, immers alleen beschouwen als eene beleefdheid tegenover de godsdienstige vooroordeelen van zijn veelszins bijgeloovig volk. Ziehier waartoe die beleefdheid hem heeft verleid:

> 'In the case of an alleged miracle the assertion is, that the effect was defeated, not in the absence but in consequence, of a counteracting cause, namely, a direct interposition of an act of the will of some being who has power over nature; and in particular of a being, whose will, having originally endowed all the causes with the powers by which they produce their effects, may well be supposed able to counteract them. A miracle *(as was justly remarked by Brown)* is no contradiction to the law of cause and effect; it is a new effect, supposed to be produced by the introduction of a new cause.'

Mill kan hier natuurlijk niets van meenen. Een wonder is wel degelijk 'a contradiction to the law of cause and effect', namelijk in den eenigen zin waarin Mill en elk man van wetenschap het woord 'law' verstaan kan. Om het recht te hebben tot zijne bewering, zou Mill die geheimzinnige opvatting van de betrekking tusschen oorzaak en gevolg moeten huldigen die hij juist in beginsel bestreden heeft, al hebben wij ook waargenomen, dat hij haar in de praktijk niet altijd verloochent. Men kan niet zeggen: God is de oorzaak van een verschijnsel, zonder het woord oorzaak te nemen in een zin, die, naar Mill's eigene Logika, in de wetenschap niet geldt. Hier heet oorzaak zooveel als onvoorwaardelijk *antecedens.* Men neme nu de proef en schrijve: God is het onvoorwaardelijk *antecedens* van dit of dat verschijnsel. De geijkte frase omtrent de in Gods wil gelegene, tegenwerkende oorzaak waaruit het buiten werking blijven van eene natuurwet verklaard zal moeten worden, berust dus op een spel met het woord oorzaak, een spel, slechts geschikt om der goêgemeente zand in de oogen te strooien. Het geloof wint er niets bij, want de godsdienstige beteekenis van een wonder houdt op, zoodra het wonder tot de resultante van twee of meer elkander beperkende wetten wordt gemaakt.

Maar, nog eens, zoo Mill ons met hetgeen hij hier in het midden brengt ontvalt, zijne beginselen zijn van dien aard, dat zij ons nooit in het onzekere laten ten aanzien van het kenmerk der ongeloofwaardigheid. Terwijl de uitdrukking *onmogelijk* bewaard blijve voor elk bericht dat eene volledige induktie omver zou werpen, noeme men slechts in meerdere of mindere mate onwaarschijnlijk al wat zich met eene bloot empirische wet in strijd bevindt.

IV.

In het vierde Boek, waartoe wij thans overgaan, heeft Mill het als zijne taak beschouwd, de hulpverrichtingen die bij elke induktie onmisbaar zijn nader te onderzoeken.

Waarneming en Beschrijving van het waargenomene bespreekt hij in de eerste plaats; niet om ons te leeren waarnemen, - geene logika kan ons dat leeren, - maar om ons duidelijk te maken wat eigenlijk waarneming is. Van natuur is de mensch namelijk geneigd voor waarneming uit te geven wat inderdaad vrucht ook van redeneering is. Zegt iemand de stem van zijn vriend gehoord te hebben, zoo deelt deze uitspraak ons geene zuivere waarneming mede. Zuiver waargenomen is enkel een geluid. Dat dit geluid eene stem, dat deze stem die van een bevriend persoon was, heeft hij alleen kunnen te weten komen door vergelijken, redeneeren, besluiten. - De beschrijving van het waargenomene bestaat gewoonlijk evenzeer uit ongelijksoortige bestanddeelen: uit de beschrijving namelijk van hetgeen onze zintuigen getroffen heeft, aangevuld met hetgeen ons verstand er heeft bijgevoegd. Wanneer wij dit laatste van waarneming en beschrijving aftrekken, houden wij als voorwerp van eigenlijke waarneming enkel onze eigene gewaarwordingen over, de wijzigingen in ons bewustzijn.

Hoe weinig onze beschrijving van het waargenomene eenvoudig een afdruk daarvan is, blijkt ook uit de omstandigheid, dat geene beschrijving mogelijk is zonder voorafgaande vergelijking, en op hare beurt vergelijking niet mogelijk is, zonder dat wij in het bezit waren van een maatstaf, dien alleen abstraktie ons heeft kunnen geven. Ik zie, zegt men, eene witte roos. Maar het is onmogelijk een witte roos te *zien.* Ik heb eene gekleurde oppervlakte gezien. Ik heb haar met andere gekleurde oppervlakten vergeleken. Wanneer ik nu niet van te voren de, uit alle mij bekende witte voorwerpen getrokkene, abstrakte voorstelling van wit in mijn geest gehad had, zou ik nooit hebben kunnen zeggen: dit bepaalde voorwerp, de roos, is wit. Aan deze eenvoudige beschrijving ligt dus een syllogisme ten grondslag, en wel dit: wat dien en dien indruk op mijne gezichtszenuw maakt, noem ik wit; dit voorwerp maakt dien indruk; dus enz.

Datzelfde vermogen der abstraktie, waardoor vergelijken en beschrijven mogelijk wordt, leidt ons tot het geven van algemeene namen, die altijd de abstrakte gelijkheid te kennen geven, aanwezig in de voorwerpen welke door die namen worden aangeduid. Bij het geven van zulke algemeene namen moeten nu evenwel bepaalde beginselen vastgehouden worden, opdat die namen, en de algemeene stellingen waarin zij eene plaats bekleeden, aan het doel der induktie het best mogen beantwoorden. Welke zijn dus de eischen eener wetenschappelijke taal; welke de beginselen eener goede bepaling?

Vooreerst moet elke algemeene naam een vast en nauwkeurig om-

schrevene beteekenis hebben. Die beteekenis berust op hel attribuut waarom de naam gegeven wordt. Dier, bijvoorbeeld, heet al wat gevoel en vrijwillige beweging heeft; die twee attributen worden dus door dien naam aangeduid. In het dagelijksch leven pleegt men zich zelden rekenschap te geven van de eigenschappen die een naam vertegenwoordigt; in de wetenschap is dit eene onmisbare voorwaarde, betrekkelijk licht te vervullen wanneer men een nieuwen algemeenen naam te geven heeft, maar moeilijker, wanneer men aan een bestaanden en veelvuldig gebruikten naam zijne ware beteekenis terug moet geven. Daarmede is reeds gezegd, dat men in zulk een geval volstrekt niet het recht heeft willekeurig eene beteekenis vast te stellen, maar veeleer te zoeken heeft naar de vaste beteekenis die verloren is geraakt. Hoe minder revolutionair men daarbij te werk gaat, hoe meer men zich aan het bestaande spraakgebruik aansluit, hoe beter. Het is volkomen waar, bijvoorbeeld, dat onder het woord *beschaafd* niet door twee menschen volkomen hetzelfde verstaan wordt, ja, dat dezelfde persoon het bij twee verschillende gelegenheden in twee verschillende beteekenissen zal gebruiken. Toch zou het bijzonder onpraktisch zijn, wanneer hij, die de vaste beteekenis er van wilde vaststellen, het zoo uitlegde, dat de Indianen van Noord-Amerika voortaan een beschaafd ras moesten heeten.

Woorden van onvaste beteekenis zijn vooral die, waarvan de zin langzamerhand toegepast is geworden op eene reeks van voorwerpen, die ten slotte eene nauwelijks merkbare overeenkomst met elkander vertoonden. *Schoon* is zulk een woord. Duidt het dezelfde eigenschap aan, wanneer wij spreken van eene schoone kleur, een schoon gelaat, eene schoone daad, een schoon karakter, eene schoone oplossing van een wiskunstig vraagstuk? Het woord is waarschijnlijk overgebracht van een dezer voorwerpen op een ander uit hoofde van eenige overeenkomst in de gewaarwordingen die het een zoowel als het ander dezer voorwerpen opwekte. Maar, tengevolge van dat voortdurend overbrengen, is het eindelijk in verband gebracht met dingen, zeer ver afgelegen van die zichtbare verschijnselen, waarop het zeker in den aanvang uitsluitend werd toegepast. En het is voor het minst twijfelachtig, of nu de dingen die wij schoon noemen nog wel éene eigenschap met elkander gemeen hebben, behalve de eigenschap, - niet van aangenaamheid, want wij kennen dingen die wij aangenaam en toch niet schoon vinden, - maar van eene zekere aangenaamheid. Het best is dus het woord *schoon* te behouden voor hetgeen een zekere aangenaamheid bezit; en wanneer derhalve deze eigenschap aan de meeste dingen toekomt die wij schoon noemen, indien dan ook al niet aan allen, is het beter de beteekenis van die uitdrukking te beperken tot die dingen welke deze eigenschap werkelijk bezitten, dan die eigenschap zonder naam te laten en daardoor de aandacht van haar af te leiden.

Deze laatste opmerking strekt tevens ten voorbeeld voor een terminologischen regel, die van groot belang en toch niet zelden vergeten

is, en dien men op deze wijze zou kunnen uitdrukken: bij de poging om de beteekenis van een woord vast te stellen, draag zorg van nooit een deel te verwaarloozen van de beteekenis, die het woord reeds op onvaste wijze had (tenzij gij u daartoe genoopt voelt door eene nauwkeuriger kennis van de zaak). Anders toch verliest de taal een van hare groote voordeelen, dat van de bewaarster te zijn van de ervaring der voorgeslachten, de goede genius die de gedachten en waarnemingen, welke ons vreemd geworden zijn, voor de vergetelheid behoedt.

Maar voor een taal, die geschikt zal zijn voor het onderzoek van de waarheid, is het niet alleen noodig, dat elk woord zijne vaste beteekenis hebbe, er moet ook geene eenigszins merkwaardige beteekenis zijn waarvoor het woord ontbreekt. Alles moet een gepasten naam hebben, alles waaraan wij in de gelegenheid zijn om dikwerf en met wetenschappelijke oogmerken te denken. Dit vereischte van eene wetenschappelijke taal kan uit een drievoudig oogpunt beschouwd worden. Vooreerst moeten er namen zijn, juist uitdrukkende al wat waargenomen is; er moet eene nauwkeurige beschrijvende terminologie zijn. Dan, wanneer vergelijking ons heeft leeren vinden wat aan een zeker aantal verschijnselen gemeenschappelijk eigen is, moet dit, dit abstrakte, zoodra het van eenig belang is, een afzonderlijken naam hebben. Eindelijk moet er een naam gegeven worden aan die soorten, welke van alle andere soorten onderscheiden zijn door een bepaald aantal van hoedanigheden. Het woord *dier* is zulk een naam, daar geene bepaling van *dier* zoo uit kan drukken hetgeen aan alle dieren gemeen is of kan zijn, dat daaruit de bijzondere eigenschappen van alle dieren kunnen worden afgeleid. Met namen voor zulke soorten hebben wij het gebied der terminologie verlaten en dat der nomenclatuur betreden, naar de juiste onderscheiding, die het eerst door Whewell gemaakt werd in zijne *Philosophy of inductive sciences.* De twee schitterende voorbeelden eener stelselmatige nomenclatuur zijn gegeven door Linnaeus en door de Fransche chemici van het einde der achttiende eeuw.

Aan de behandeling van dit gedeelte van zijn onderwerp sluit zich bij Mill op natuurlijke wijze een hoofdstuk over klassifikatie aan, waarmede het vierde Boek van zijne Logika besloten wordt.

V.

Het vijfde is gewijd aan de beschouwing van de dwalingen waarin het menschelijk redeneeren het meest vervalt. Met Malebranche van oordeel, dat het niet genoeg is, in het algemeen de zwakheid van onzen geest te kennen, maar dringend noodig, zijne zwakheden aan te wijzen, heeft Mill zich de moeite gegeven na te gaan, waardoor wij wel het meest van de inachtneming der ware beginselen van induktie worden afgetrokken. Hij heeft de lijst opgemaakt der schijnbewijzen.

Vooroordeelen, verwarring van denkbeelden, gebrekkige waarneming, onwettig generaliseeren, goed redeneeren uit verkeerde premissen, ver-

keerd redeneeren uit goede premissen, ziedaar even zoovele bronnen van dwaling.

Vooroordeelen vindt men zoowel bij het volk als bij de geleerden. Het groote vooroordeel dezer laatsten vindt Mill in hunne vereenzelviging van denken en zijn, openbaar in hunne vaak onwederstaanbare neiging om hetgeen zij ondenkbaar noemen ook onbestaanbaar te achten. Wraakt hij deze vereenzelviging, zoo blijft hij daarmede getrouw aan het empirisch standpunt dat hij met geheel zijne Logika inneemt. Die geheele cartesiaansche leer van denkbeelden die het bestaan van het gedachte insluiten, de geheele zoogenaamde ontologie, wordt op het nadrukkelijkst door hem verworpen. Van te voren en op zich zelf acht hij niets hoegenaamd ondenkbaar, dan, natuurlijk, hetgeen in zich zelf eene tegenstrijdigheid bevat, daar men onmogelijk van hetzelfde voorwerp beweren kan, dat het èn is èn niet is. Dit voorbehoud, het zij in het voorbijgaan gezegd, baat ons echter niet altijd, daar het juist dikwerf de vraag is, wanneer iets zoo gezegd wordt te bestaan, dat het niet-bestaan van datzelfde eigenlijk daarmede uitgesproken is. Toen men de antipoden ondenkbaar noemde, bedoelde men inderdaad niets anders dan dat van menschen spreken, die als onze antipoden zouden leven, gelijk staat met van deze menschen aannemen, dat zij èn bestaan èn bestaan onder eene voorwaarde waarop bestaan onmogelijk is. Evenzoo, toen men de aantrekkingskracht op een afstand ondenkbaar noemde, bedoelde men: een verwijderd voorwerp trekt niet aan; aantrekkingskracht er aan toekennen, is dus van hetzelfde voorwerp beweren, dat het aantrekt en dat het niet aantrekt. Men zal daarom het zoo even genoemde voorbehoud nog nader moeten omschrijven, en, op zuiver empirisch standpunt, alleen ondenkbaar mogen noemen wat *uitdrukkelijk* het ja en het neen van dezelfde zaak bevestigt.

Een ander vooroordeel der geleerden of der wetenschap vindt Mill in het toekennen van werkelijkheid aan de abstraktiën van onzen geest, hetgeen hij louter mysticisme noemt, onverschillig of men het in de Vedaas of bij Plato en Hegel aantreft. Hij gispt daarmee al die onvruchtbare redeneeringen over het Zijn, het Eéne, het Al enz. Van het denken tot het bestaan der dingen leidt nu eens geen brug voor hem. Daarom ziet hij ook louter vooroordeel in die onderscheiding *apriori* tusschen natuurlijk en onnatuurlijk, begrippen die alleen aan de ervaring kunnen ontleend worden. De zoogenaamde *ratio sufficiens* komt daardoor te vervallen. Zoo heeft men op de volgende manier de wet der traagheid willen bewijzen: Een lichaam, dat in rust is, kan zich niet in beweging stellen, tenzij het de werking van een kracht buiten zich ondervinde: want, stelde het zich in beweging, dan zou het zich òf naar boven òf naar beneden, òf vooruit òf achteruit moeten bewegen, maar, komt er geene kracht van buiten in het spel, dan is er *geen reden*, geene *ratio sufficiens* waarom het zich in een

dezer vier richtingen bewegen zou, dus: het zal zich in het geheel niet bewegen, hetgeen te bewijzen was. Men bespeure de fout van de redeneering. Zij is een cirkelbewijs. Dat alleen eene kracht van buiten de *ratio sufficiens* voor de beweging van een lichaam zijn kan, is juist de stelling die met de wet der traagheid uitgesproken wordt. Waarom kan geene kracht van binnen het doen? Buiten de ervaring om, wat weet men er van?

Tot de klasse der vooroordeelen wordt even onmeedoogend verwezen de bewering, volgens welke het 'rerum cognoscere causas' (het leeren kennen van de oorzaken der dingen) nog altijd als het groote doel der wetenschap zou mogen gelden. Zelfs eenen geest als Baco had die bewering op een dwaalspoor geleid. Het groote vraagstuk der wetenschap is niet: wat is de oorzaak van een gegeven gevolg, maar wat zijn de gevolgen van een gegevene oorzaak. De eerst genoemde vraag is als uitgangspunt voor een vruchtbaar onderzoek ongeschikt, omdat één en hetzelfde verschijnsel meer dan éene oorzaak kan hebben, en wij dus niet met zekerheid kunnen bepalen in hoever het verschijnsel, dat de oorzaak *kan* zijn, nu ook werkelijk de oorzaak is.

Het diepst geworteld vooroordeel acht Mill de overtuiging, naar welke de voorwaarden van een verschijnsel wel gelijken zullen op het verschijnsel zelf, met andere woorden, naar welke de gevolgen in hunnen aard beantwoorden moeten aan hunne oorzaken. In de geneeskunde heeft deze overtuiging een groote rol gespeeld. Voor geneesmiddelen scheen het eene aanbeveling, wanneer zij recht veel geleken op de kwalen die er door bestreden moesten worden. Denkers als Cartesius(*) en Spinoza(†) zijn in dezelfde dwaling vervallen. Ook bij hen moest altijd reeds in de oorzaak aanwezig zijn hetgeen later in het gevolg te voorschijn komt. Den invloed van dezelfde dwaling neemt men waar, volgens Mill, in den godsdiensttwijfel dien het wereldbestuur bij sommigen opwekt. Is de wereld door God gemaakt, zoo, meent men, moet de wereld de wijsheid en liefde toonen die in de oorzaak der wereld aanwezig is. - Zonderling, dat Mill met dit laatste voorbeeld, dat kennelijk onjuist is, aan zijne leer van de oorzakelijkheid weer ontrouw wordt. Noemt men God de oorzaak der wereld, dan neemt men dit woord toch niet in den zin van onvoorwaardelijk *antecedens*, maar juist in een zin waarbij het volkomen billijk is, dat men in het gevolg terug wenscht te vinden wat men van de oorzaak waar gelooft te zijn. Ging Mill's redeneering op, dan zou men in naam van de leer: gevolgen behoeven niet te gelijken op hunne oorzaken, bijv. van een verstandig man een hoogst onverstandig boek mogen verwachten. Mill heeft over het hoofd gezien, dat zijne veroordeeling van de stelling: niets in het gevolg wat niet in de oorzaak,

(*) 'Si enim ponamus aliquid in ideâ reperiri quod non fuerit in eius causâ, hoc igitur habet a nihilo'.

(†) 'Quae res nihil commune inter se habent, earum una alterius causa esse non potest.'

alleen gegrond is, wanneer men in eene oorzaak niets geheimzinnigs, maar enkel een onvoorwaardelijk *antecedens* wil zien. Staat hij toe, dat men God de oorzaak der wereld noemt, dan geeft hij zich, handen en voeten gebonden, over aan hen wier opvatting van *oorzaak* hij juist als een vooroordeel bestrijden wil.

Gebrekkige waarneming werd eene tweede bron van dwaling genoemd. Zij is tweeërlei; òf zij bestaat daarin dat men niet alles ziet, wat men had behooren te zien; òf daarin, dat men wel alles, maar niet alles juist ziet. Dus òf onvolledige òf onjuiste waarneming. Onvolledige waarneming komt veelvuldig voor; vooreerst dan, wanneer de gevallen die voor een regel pleiten van zelf onze opmerkzaamheid meer treffen dan de gevallen die er tegen getuigen. Dat dit gebeurt, blijkt onder anderen uit het vertrouwen dat kwakzalvers, waarzeggers, weervoorspellingen van almanakken en barometers, sommige geruststellende spreekwoorden genieten (‘Hans komt door zijne domheid voort’; ‘er is eene bijzondere voorzienigheid voor kinderen en dronken lieden enz.’). Houden wij ons aan dit laatste voorbeeld. Laten duizend menschen voortkomen door de bekwaamheden die zij zich verworven hebben, ieder vindt het zoo natuurlijk, dat niemand het opmerkt of er van spreekt, evenmin als wanneer hij dagelijks waarneemt dat nuchteren menschen langs den rand van een water hun weg vinden. Maar laat één domoor bij toeval zijn geluk maken of één beschonkene langs een water loopen zonder er in te tuimelen, en terstond herhaalt elk, getroffen, de zoo even aangehaalde spreekwoorden. De eenvoudige vraag: hoevelen zijn de mislukte domooren, of de beschonkenen die in het water hun dood gevonden hebben, zou die wijsheid der zoogenaamde ondervinding spoedig te schande maken.

In de tweede plaats blijft de waarneming dikwerf onvolledig, wanneer hetgeen wij moesten zien zich in strijd bevindt met hetgeen wij onder den invloed van een vooraf opgevat denkbeeld verwachten te zien. Leerrijk is in dit opzicht hetgeen Tyndall van Faraday verhaalt, toen hij dezen eene proef wilde wijzen. Eer Tyndall begon, legde Faraday zijne hand op diens schouder met de vraag: wat zal ik zien? Zelfs een Faraday wist, hoe veel de kennis van hetgeen waarop gelet moet worden tot de nauwkeurigheid der waarneming afdoet.

Onjuiste waarneming is het gevolg van een verwarring tusschen de indrukken op onze zintuigen en hetgeen wij door redeneering uit die indrukken afleiden. Zonder in overdrijving te vervallen kan men als algemeenen regel vaststellen, dat de juistheid onzer waarneming in rechte reden staat tot de ontwikkeling van onzen geest. Niet wetenschappelijk gevormde menschen kunnen omtrent hetgeen zij gezien en gehoord hebben nooit anders dan bij toeval een volkomen betrouwbaar getuigenis afleggen.

Een derde bron van dwaling was, gelijk men zich herinnert, onwettig generaliseeren. Het heeft plaats, zoo dikwerf wij eene alge-

meene stelling, op een zeker gebied van waarneming verkregen, toepassen op een gebied, dat voor onze waarneming ontoegankelijk is; evenzeer wanneer wij algemeen maken de ontkenning van het bestaan van een verschijnsel en haar bouwen op de omstandigheid, dat wij dit verschijnsel nooit hebben waargenomen. Zulk eene onvoorwaardelijke ontkenning toch zou alleen geoorloofd zijn, wanneer wij met al de wetten der natuur bekend waren, en dus met zekerheid konden zeggen, dat geene wet in staat is ooit dit of dat bepaalde verschijnsel voort te brengen.

Het onwettig generaliseeren dat het meest verbreid is, is dat der *inductio per enumerationem simplicem.* Bij de oplossing van maatschappelijke vraagstukken door het zoogenaamde gezond verstand is dit generaliseeren nog steeds aan de orde van den dag. Het werkt inderdaad met de formule: wat er nooit geweest is, zal er nooit zijn. Zoo bijvoorbeeld: negers zijn nooit zoo beschaafd geweest als blanken; het is dus onmogelijk dat zij de blanken ooit evenaren zullen; de verstandelijke kracht der vrouw is nooit gelijk geweest aan die van den man; zij is er dus noodzakelijk ondergeschikt aan. In deze en soortgelijke voorbeelden, waarvan het getal legio is, hebben wij hoogstens met eene empirische wet te doen; en eene empirische wet vertoont nooit het karakter van algemeenheid. - Nadat Mill nog op het onwettig generaliseeren door middel van valsche analogiën en valsch klassificeeren opmerkzaam heeft gemaakt en bij zijne vierde bron van dwaling: verkeerd redeneeren, eenige leerzame voorbeelden van slechte syllogismen heeft aangevoerd, bespreekt hij ten slotte in een vrij uitvoerig hoofdstuk het dwalen dat daaruit voortvloeit, dat men zich eigenlijk geene rekenschap geeft van hetgeen een bewijs moet zijn. Dit gebrek bespeurt men vooreerst bij hen, die in den loop van de bewijsvoering de beteekenis van het woord waarop het aankomt niet weten vast te houden. Wanneer Descartes, om het bestaan van God *a priori* te bewijzen, tot het zoogenaamde ontologische bewijs zijne toevlucht neemt, en op deze wijze redeneert: Bijaldien het wezen dat *ik* mij als het hoogste gedacht heb niet bestond, zou *ik* het gemaakt hebben en zou *ik* dus in staat moeten zijn om het te vernietigen: - gebruikt hij blijkbaar het woord *ik* in twee verschillende beteekenissen: in het eerste geval beteekent *ik* de wetten van mijn denken, in het tweede geval mijn wil. Houdt men dit verschil in het oog, dan ontvalt ons het geheele argument. Want waarom zal ik in staat moeten zijn door mijn wil, dat is op elk gegeven oogenblik te vernietigen, wat volgens de wetten van mijn denken in mijn geest ontstaan is?

Het gebrek, waarvan wij spreken, treedt evenzeer aan het licht bij de cirkelredeneering. Een voorbeeld ontleent Mill te recht aan hen die beweren aan het bestaan van God te gelooven op grond der Heilige Schrift. Welk gezag toch kan een boek voor mij hebben dat gezegd wordt eene openbaring van God te zijn, zoolang ik niet weet of geloof dat er een God is?

Eindelijk openbaart zich dat gebrek bij hen, die niet begrijpen waarop het bij eene gegevene bewijsvoering aankomt. Iemand loochent het bestaan der dingen buiten ons. Niets gewoner dan dit antwoord: loop dan met uw hoofd tegen dien muur. Het antwoord zou natuurlijk dan alleen passen, wanneer het bestaan van gewaarwordingen en van hare noodzakelijke volgorde geloochend ware. Maar daaraan heeft juist niemand gedacht.

VI.

Wij hebben van nu aan met Mill een laatste gebied te betreden, dat wellicht het meerendeel der lezers nog de meeste belangstelling zal inboezemen; wij hebben namelijk te onderzoeken, hoe Mill zijne logische beginselen heeft toegepast op de geestelijke wetenschappen.

Mill gaat dus van de overtuiging uit, dat er eenerlei weg is voor de wetenschappen der natuur en voor die des geestes. Hij neemt aan, dat ook door deze laatsten de volstrekte algemeenheid van de kausaliteitswet erkend moet worden. Hoe handhaaft hij de waarheid van deze onderstelling?

Daar Mill de wet der oorzakelijkheid op geestelijk gebied niet erkennen kan, zonder zich tegen de wilsvrijheid te verklaren, is er hem veel aan gelegen, deze zijne loochening van den vrijen wil van het gewone fatalisme duidelijk te onderscheiden. Dit gelukt hem door aan de bepaling te herinneren die hij van het woord oorzaak gegeven heeft. Eene oorzaak is eenvoudig het onvoorwaardelijk *antecedens* van een ander verschijnsel. Tusschen oorzaak en gevolg is derhalve geen geheimzinnig verband aanwezig. Dat onze wilsbepalingen eene oorzaak hebben, beteekent dientengevolge alleen dit: aan onze wilsbepalingen gaan andere verschijnselen onvoorwaardelijk vooraf. Maar daarmede zijn wij aan het fatalisme ontkomen, dat juist predikt eene geheimzinnige macht, welke over onze wilsbepalingen en daardoor over onze handelingen heerscht.

Wanneer Mill zich met deze onderscheiding tevreden had gesteld, ware hij slechts te prijzen geweest wegens zijne zegevierende wederlegging van hen die aan de noodzakelijkheid, waaraan wij ook op geestelijk gebied onderworpen zijn, ik weet niet welk tooverachtig karakter geven. Maar hij is verder gegaan. Op grond van deze onderscheiding wil hij dat geheele woord noodzakelijkheid verbannen hebben. Onze handelingen zijn niet noodzakelijk, volgens hem, omdat onze wil daarop invloed kan uitoefenen. Zonderlinge uitvlucht! Ziehier eene zedelijke handeling. Bestaat de wet der oorzakelijkheid op zedelijk gebied, dan gaat aan die handeling eene wilsbepaling onvoorwaardelijk vooraf, evenzeer gaat aan die wilsbepaling iets anders onvoorwaardelijk vooraf, enz. Nu een van beide: òf wij moeten nergens in de geheele natuur van noodzakelijkheid spreken òf wij moeten het ook hier doen. Neen, zegt Mill, want, wanneer iemand geen voedsel

wordt toegevoerd, moet hij sterven; hier is dus eene noodzakelijkheid; maar wanneer iemand onder den invloed van die en die bepaalde omstandigheden geplaatst is, *moet* hij niet die en die bepaalde handeling plegen, daar zijn wil immers altijd nog tusschenbeide treden kan. Volkomen waar! Evenwel of zijn wil tusschenbeide zal treden, hangt van een bepaald antecedens af; òf de wil kan dit *antecedens* scheppen, maar verklaar den wil dan ook geheel vrij, òf hij kan dit niet, maar geef dan toe, dat hier eene noodzakelijkheid aanwezig is, die in geen enkel opzicht verschilt van die waardoor Mill straks den uitgehongerde sterven liet. Deze *moet* sterven wanneer er geen voedsel opdaagt; die handeling, waarop wij zoo even doelden, *moet* gepleegd worden, wanneer er onder de gegevens, die aan haar voorafgaan, geen enkel is dat haar uitsluit. Mill heeft hier den moed gemist van zijne overtuiging en de vrienden van den vrijen wil met een ijdelen klank getroost.

Dat Mill de wet der oorzakelijkheid op zedelijk gebied even goed erkent als op elk ander gebied der natuur, blijkt ten overvloede uit zijn geloof aan de mogelijkheid van geestelijke wetenschappen. Hij heeft ons zelf opmerkzaam gemaakt op een misverstand, dat niet zelden aan dat geloof in den weg staat. Men meent vaak dat op geestelijk gebied wetenschap onmogelijk is, omdat wij op dat gebied geene *exakte* wetenschap verkrijgen kunnen. Men vergeet dat het bij eene wetenschap op de kennis van de vaste zoowel als van de variabele oorzaken aankomt, en dat eene wetenschap dan eerst exakt mag heeten, wanneer zij zich ook tot deze laatsten uitstrekt. Die hoogte had bijvoorbeeld de sterrekunde nog niet bereikt, zoolang zij de afwijkingen in den loop der hemellichamen nog niet berekenen kon. In den toestand, waarin destijds de sterrekunde verkeerde, verkeeren thans de geestelijke wetenschappen. Van de twee faktoren waarmede zij rekening heeft te houden: de mensch en de omstandigheden, is de een de vaste grootheid die gekend kan worden. Daar de omstandigheden evenwel grooten invloed hebben op hetgeen de mensch doen of laten zal, en men natuurlijk nooit vooruit bepalen kan, welke die omstandigheden zullen zijn, zoo spreekt het van zelf, dat onze kennis op geestelijk gebied wel eene wetenschap, maar niet eene exakte wetenschap kan zijn.

Haar eigenlijk voorwerp vindt zij dus in de gedachten, de gevoelsen wilsbewegingen, en in de gewaarwordingen van den mensch, in één woord: in de onderscheidene toestanden van 's menschen zelfbewustzijn. Zij behoort mitsdien de wetten op te sporen, naar welke deze toestanden op elkander volgen. Deze wetten zijn van tweeërlei aard, naar gelang van de naaste oorzaak dier toestanden. Onze gewaarwordingen vinden die oorzaak in eene wijziging van ons zenuwgestel, dus van ons lichaam; gedachten, gevoels- en wilsbewegingen daarentegen vinden die naaste oorzaak in eene wijziging van hetgeen

men noemt den geest. Alleen deze laatsten hebben ons bezig te houden, terwijl de eerstgenoemden onder het bereik vallen der physiologie. Of ook de eigenlijk gezegde geestelijke verrichtingen tot de physiologie behooren, is eene vraag die ons niet aangaat, daar wij, aangenomen zelfs dat zij van wijzigingen in ons lichaam afhangen, vooralsnog onbekend zijn noch hopen kunnen ooit bekend te worden met die wijzigingen in ons lichaam die telkens aan onze gedachten, gevoels- en wilsbewegingen vooraf moeten gaan.

Onder de algemeenste wetten van den geest rangschikt Mill vooreerst het vermogen van denkbeelden te vormen van hetgeen vroeger een indruk op ons heeft gemaakt; vervolgens de zoogenaamde associatie van denkbeelden: 1°. overeenkomstige gedachten wekken namelijk elkander op; 2°. denkbeelden, die geruimen tijd met elkander verbonden zijn geweest, worden moeilijk vanéen gescheiden; 3°. naarmate de indruk dien een der denkbeelden of ook het tweetal indrukken dat de beide denkbeelden heeft opgewekt krachtiger is geweest, naar die mate komt de verbinding van dat denkbeeld met het andere, waarmee het van zelf geassociëerd is, veelvuldiger voor(*). Deze wetten zijn de algemeensten en de eenvoudigsten, en het is waarschijnlijk, dat al de overigen uit haar zijn samengesteld. Het is de taak van het wetenschappelijk onderzoek dit nader aan te wijzen, met hoevele moeilijkheden het ook altijd gepaard zal gaan.

Die wetten van den geest, die de vorming van het karakter betreffen, vat Mill samen onder den naam van ethologie. Hij brengt daartoe uitsluitend die verschijnselen van het zedelijk leven, die overblijven wanneer men alle onberekenbare invloeden wegdenkt. Zij is uit dien hoofde, als eene abstrakte, eene hypothetische wetenschap, ook noodzakelijk eene exakte wetenschap. Hare uitspraken bevestigen niet, dat het een of ander altijd, of zeker gebeuren zal, maar alleen dat eene gegevene oorzaak, wanneer hare werking ongestoord blijft, dit of dat bepaalde gevolg zal hebben. Zoo is het eene wetenschappelijke stelling, dat lafhartigheid den mensch wreed kan maken; dat belang te hebben bij een vonnis dat men vellen moet, de onpartijdigheid van dat vonnis in gevaar brengt; dat ervaring in staat is wijsheid te geven. Tot de waarheid dezer stellingen doet het natuurlijk niets af, dat lafhartigheid, eigenbelang, ervaring in een gegeven persoon niet altijd de genoemde vruchten dragen(†).

Men ziet uit deze voorbeelden binnen welke grenzen de ethologie

(*) Ik ben niet geheel zeker, Mill's bedoeling hier volkomen te vatten, en geef daarom zijn volzin (bl. 532) in het oorspronkelijk: 'The third law is, that greater intensity, in either or both of the impressions, is equivalent, in rendering them excitable by one another, to a greater frequency of conjunction.'

(†) Ethologie onderscheidt Mill te recht van Ethica, een onderzoek 'The results of which do not express themselves in the indicative, but in the imperative mood.' En hij voegt er bij: 'the imperative mood is the characteristic of art as distinguished from science. The Method, therefore, of ethics can be no other thans tha of art.'

door Mill gehouden en hoe streng zij door hem van de psychologie onderscheiden wordt. Deze laatste wetenschap, ten deele op proefneming gebouwd, brengt het niet verder dan tot empirische wetten, waarbij uit den aard der zaak het *waarom* van de regelen die wij vaststellen ons onbekend blijft. De ethologie daarentegen is geheel deduktief. Terwijl de psychologie de eenvoudige wetten van den geest in het algemeen constateert, gaat de ethologie de werking dier wetten in het ingewikkeld samenstel der omstandigheden na. De ethologie staat tot de psychologie ongeveer gelijk de onderscheidene deelen der natuurwetenschap tot de werktuigkunde. De beginselen der ethologie zijn eigenlijk, om met Baco te spreken, de *axiomata media* van de wetenschap des geestes, die het midden houden tusschen de empirische wetten welke de eenvoudige waarneming ons leert kennen en de algemeenste waarheden.

Op de wetenschap van den individuëelen mensch volgt de nog veel ingewikkelder studie van het maatschappelijk leven, de sociologie. Vooral hier hebben zij, die algemeene wetten willen vaststellen, met een sterk vooroordeel te kampen, dat evenwel billijkerwijs alleen tegen algemeene regels op dit gebied bestaat.

Alle verschijnselen van het maatschappelijk leven zijn verschijnselen van de menschelijke natuur, voortgebracht door de werking van uitwendige omstandigheden op vereenigingen van menschelijke wezens. Zijn de verschijnselen der menschelijke natuur dus aan vaste wetten onderworpen, dan moet dit evenzeer met de verschijnselen van het maatschappelijk leven het geval zijn. Dat wij hier niet, gelijk bijvoorbeeld in de sterrekunde, lang te voren voorspellen kunnen wat gebeuren zal, ligt niet aan de onvastheid van de wetten die hier heerschen, maar aan het overgroot aantal der omstandigheden, waarmee rekening moet gehouden worden. Ook hier echter kan eene mate van kennis, die tot voorspellen geheel onvoldoende is, van groote waarde zijn wanneer wij enkel leiding van haar verwachten. De wetenschap der maatschappij zou reeds een hoogen graad van volkomenheid bereikt hebben, zoodra zij ons bijvoorbeeld in staat stelde, zoowel de oorzaken aan te wijzen waardoor de tegenwoordige toestand van Europa in alle bijzonderheden geworden is hetgeen hij is, als uit te maken of die toestand eene verandering te gemoet gaat, en, zoo ja, welke? - zoodra zij ons, eindelijk, leerde bepalen èn den invloed dien elke trek van den tegenwoordigen toestand op het toekomende uitoefenen moet, èn de middelen waardoor die invloed vernietigd of gewijzigd zou kunnen worden. Het is geene onredelijke verwachting, dat de wetenschap van het maatschappelijk leven het eens zoover zal brengen.

Er zijn twee verkeerde opvattingen in zwang van de wijze waarop de sociologie beoefend moet worden. Beurtelings, maar telkens met even weinig recht, heeft men de proefondervindelijke en de geometrische methode aangewend.

De proefondervindelijke methode is vooreerst onbruikbaar uit hoofde van de onmogelijkheid waarin wij ons bevinden, kunstmatige proeven te nemen. En al bestond deze onmogelijkheid niet, dan zou de kunstmatige proefneming toch altijd onder hoogst ongunstige omstandigheden plaats grijpen. Wij zouden nooit al de verschijnselen in een bijzonder geval kunnen konstateeren en beschrijven, en steeds bevinden dat, eer de tijd verloopen was, noodig om ons over het resultaat der proefneming een oordeel te doen vellen, de eene of andere belangrijke omstandigheid reeds eene verandering had ondergaan. Maar wij moeten natuurlijk onze laatste onderstelling terugnemen. Het experimenteeren is en blijft op dit gebied onmogelijk.

De geometrische methode heeft boven de proefondervindelijke dit vooruit, dat zij de wetenschap van het maatschappelijk leven althans deduktief behandelen wil. Maar deze wetenschap had zich niet de wiskunde ten voorbeeld moeten stellen, omdat zij met deze het karakter van abstrakte wetenschap niet gemeen heeft, met andere woorden, omdat zij geene wetten vaststelt die niet den invloed van tegenwerkende wetten te vreezen hebben. Als voorbeelden van toepassing der geometrische methode haalt Mill de leer aan van Hobbes, die alleen uit vrees het ontstaan der maatschappij afleidt, en de leer van Bentham die in de staathuishoudkunde alles uitsluitend tot het eigenbelang teruggebracht wil hebben. Deze beide denkers hebben de fout begaan van uit een beginsel te redeneeren, en te vergeten dat de werking van dit eene door die van vele andere beginselen opgewogen wordt.

Wij behooren dus èn vast te houden, dat de sociologie eene deduktieve wetenschap is, èn dat zij niet bij de wiskunde maar bij de hoogere natuurkundige wetenschappen ter school moet gaan. Zij leidt de wet van elk gevolg van de oorzakelijke wetten af waarvan dat gevolg afhangt; vestigt evenwel daarbij niet, gelijk de geometrische methode het verlangt, hare opmerkzaamheid op éene enkele oorzaak, maar op al de oorzaken die te samen het gevolg voortbrengen.

Hiermede is evenwel niet gezegd, dat het in de sociologie niet van het hoogste belang kan zijn, onderverdeelingen te maken waaruit abstrakte sociale wetenschappen ontstaan. Met andere woorden: terwijl het ons oogmerk blijft, het gevolg te onderzoeken van al de invloeden die op een gegeven oogenblik werken, heeft het vaak zijn nut, éenen bepaalden invloed af te zonderen en na te gaan wat in het afgetrokkene uit dien éenen invloed te voorschijn komt. Dit geschiedt bij voorbeeld in de staathuishoudkunde, die dan ook nooit vergeten mag, dat zij eene abstrakte wetenschap is.

Geen gering voordeel trekt de sociologie van de gelegenheid waarin zij zich bevindt om hare uitkomsten te waarmerken. Naar de belangrijke opmerking van Mill, heeft zij namelijk aan de geschiedenis de wetten te ontleenen volgens welke de onderscheidene maatschappelijke toestanden op elkander volgen. Maar deze wetten zijn uit haren aard

zuiver empirisch. Nu moet zij evenwel deze empirische wetten toetsen aan de haar bekende wetten der menschelijke natuur, die ons het waarom leeren kennen, hetgeen de empirische wetten tot natuurwetten verheft.

VI.

Wij moeten hiermede ons overzicht besluiten van die gedeelten van Mill's Logika die voor een meer populaire behandeling, gelijk de aard van dit tijdschrift die verlangt, vatbaar waren. Misschien zal dit artikel sommige jeugdige beoefenaren der wijsbegeerte opwekken tot zelfstandige en aandachtige bestudeering van Mill's geschrift(*), een boek, waarmede zij niet zullen verkeeren, zonder te ondervinden dat hun geest toeneemt in kracht, dat is, in onderwerping aan wetenschappelijke tucht. Wij hebben dubbel behoefte daaraan in een tijd gelijk de onze, waarin willekeur, dweepzucht, lafhartig buigen voor uitwendig gezag, mystiekerij, vrees en reaktiegeest de meeningen der menschen op het dolst dooréen jagen, en niet zelden een schouwspel baren, dat men eerder in een gesticht voor krankzinnigen verwachten zou. Hartstochten en zenuwen spelen nog een groote rol op een gebied, waarop kalm onderzoek alleen het woord moest hebben. Kerkelijke machten, die men niet licht mag tellen, spannen van onderscheidene zijden samen om het licht weer uit te dooven dat het der wetenschap eindelijk gelukken mag te ontsteken. Ook in ons vaderland wordt dat kostelijke goed van onzen geest, wetenschappelijke ontwikkeling, onmiskenbaar bedreigd, en klopt altijd hoorbaarder een obscurantisme aan de deur, dat wij met inspanning van alle onze krachten, en onder het schild onzer staatswetten, moeten weren. Al verliezen wij niet den moed, de naaste toekomst der Europeesche menschheid schijnt duister, schijnt veel te moeten vreezen van eene richting die in onwetendheid eene voorwaarde ziet van godsdienst en zedelijkheid, en dan ook eene religie en moraal predikt die alleen aan onwetenden belangstelling kunnen inboezemen. Het komt mij voor, dat in wetenschappelijke tucht een der meest afdoende redmiddelen gelegen is, waaraan onze tijd tegenover dat altijd dreigend obscurantisme behoefte heeft. Aan deze tucht onderwerpt zich gewillig wie hare aantrekking heeft ondervonden, en dit moet het geval zijn met elk die in boeken als de Logika van Mill den regelmatigen en rustigen gang der wetenschap heeft gadegeslagen.

Heidelberg, April '74.

A. PIERSON.

(*) Waarmede zij de studie van zijne ‘Examination of sir W. Hamilton's philosophy’ moeten verbinden.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

VI.
over het ontstaan van het zonnestelsel en de aarde.
(*Slot.*)

Amice!

Ik beloofde U in mijn voorlaatsten brief, het onderwerp, dat ik gekozen had, af te handelen, doch gaandeweg drongen zich zoovele zaken aan onze beschouwing op, die volledigheidshalve moesten besproken worden, dat het mij onmogelijk was mijn woord gestand te doen. Ik zal daarom nu den draad mijner uiteenzetting opvatten, daar waar hij afgebroken werd. Wij lieten de planeten met hare manen zich van de gloeiende nevelmassa afscheiden als gloeiende gasvormige ringen, welke zich tot bollen samenhoopten. De Zon ontstond voor onze oogen uit de overblijfselen van de oorspronkelijke nevelmassa, en wij namen afscheid van de Aarde toen zij zich losgescheurd had en het leven aan eene Maan had geschonken. De laatste gebeurtenis zullen we in hare verschillende phasen vervolgen.

Alvorens echter de gedeeltelijk hypothetische beschouwingen te hervatten verzoek ik U naar de aardsche werkelijkheid terug te treden, en met mij de samenstelling der aardkorst te beschouwen. Het spreekt toch wel vanzelf, dat onze theoretische beschouwingen moeten vastgeknoopt zijn aan den feitelijken toestand der Aarde, en dat het niet mogelijk is, zich een helder denkbeeld te vormen van het ontwikkelingsproces, zonder bekend te zijn met de verschillende lagen, waaruit de aardkorst bestaat. En ofschoon uit den aard der zaak eene geologische beschrijving der aardlagen hier niet op hare plaats is, ben ik

toch verplicht U de meest bekende zaken der geologie in herinnering te brengen, dewijl ik zonder dat van U telkenmale het naslaan van eenig geologisch handboek zou moeten vergen. Ik zal daarbij trachten zoo kort mogelijk te zijn, zonder dat de duidelijkheid er onder lijdt.

Een ieder, die het zuiden van ons vaderland bezocht heeft, en onze oostelijke en zuidelijke grenzen is overgetrokken, weet, dat niet overal de grond, waarop de mensch leeft, zoo vlak en eentonig is als ons land, maar dat bergen en rotsen dáár als elders met diepe valleien afwisselen. Tevens zal het den opmerkzamen beschouwer niet ontgaan zijn, dat een groot deel van den ondergrond bestaat uit verschillende rotslagen, die eene groote verscheidenheid bezitten in kleur, hardheid en scheikundige samenstelling. Behalve deze rotslagen of gestratificeerde gesteenten (van *stratum*, *strata*, laag, lagen, dus laagvormige gesteenten) zullen ook hier en daar andere gesteenten, zooals granieten en basalten, zijn blik tot zich hebben getrokken; hij zal bij deze geene stratificatie hebben waargenomen, daarentegen moet hunne overeenkomst met de uitwerpselen der nog werkende vulkanen hem spoedig tot het denkbeeld hebben gebracht, dat deze niet gestratificeerde rotsen aan vulkanische werkingen haren oorsprong te danken hebben. Gesteenten als granieten en basalten dragen dan ook den naam van vulkanische en plutonische gesteenten, - in tegenoverstelling van de gestratificeerde gesteenten, welke voornamelijk ontstaan zijn door bezinkingen, sedimenten, uit water of door den invloed van het water en de atmosfeer en neptunische gesteenten of sediment-gesteenten genoemd worden.

De geologen hebben de aardkorst in zeer verschillende landen onderzocht en aan de lagen namen gegeven, welke niet zelden vreemd klinken en den leek dikwijls van verder onderzoek afschrikken. Het bezwaar van vreemdklinkende woorden zou echter nog al te overkomen zijn, als de lagen, die aan dezelfde oorzaken hare wording te danken hebben, of die gelijktijdig gevormd zijn, slechts dezelfde benamingen droegen. Doch vooral hierin bestaat volstrekt geene overeenstemming, en bij het naslaan of bestudeeren van Duitsche, Fransche of Engelsche handboeken moet men zich in den regel eerst eene tabel maken van de namen, die in dat land, ja niet zelden door den schrijver alleen, gebruikt worden. - Gevoegelijk kan men die verschillende lagen tot groepen en vormingen samenvatten, en verstaat dan door vorming: eene vereeniging van gronden, die achtereenvolgens gedurende een tijdsverloop van eeuwen onder inwerking van dezelfde natuurkrachten ontstaan zijn. Zijn sommige dier gronden of vormingen, als een geheel beschouwd, van de onder- en bovenliggende door bijzondere eigenschappen onderscheiden, dan neemt men ze samen tot groepen, en noemt den tijd, die noodig was om een groep te vormen: een tijdperk. Dikwijls vat men groepen samen tot hoofd-

groepen en tijdperken tot tijdvakken. Al deze vormingen, groepen en hoofdgroepen maken een onafgebroken geheel uit, en gaan niet zelden bijna onmerkbaar in elkander over. Zij zullen ons aantoonen, hoe alles zich langzamerhand, zonder sprongen of schokken uit het ver verleden ontwikkeld heeft, en hoe dezelfde natuurkrachten, die nog heden, zij het dan ook onder minder gunstige omstandigheden, werkzaam zijn, aan al die verschillende gronden het aanzijn hebben gegeven. Het komt mij voor, dat ik U het kortst en het duidelijkst de verschillende lagen, enz. met de versteende of fossiele overblijfselen der planten en dieren, welke in het tijdperk der vorming leefden en de gesteenten, welke die lagen kenmerken, kan beschrijven door de volgende tabel.

Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Quartaire of Posttertiaire vorming.* {	Alluvium.	Bouwgrond, steigeraarde (puin), vee nen, zoetwater- en zeeaanslibbingen, duinen en zeebezinkingen.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	Diluvium of gletscherperiode.	Zand, grint, keien, mergel, steenblokken en gruishoopen (moraines). Overblijfselen van een zeer groot aantal soorten van schelpdieren, die thans nog levend aanwezig zijn. Holen met beenderen van reusachtige herten en vleeschetende dieren. Voorwereldlijke

(*) Kainozoïsch tijdvak (van *Kainos*, nieuw en *zoë*, leven.) De planten en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
Mesozoïsch tijdvak (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
Palaïozoïsche tijdvak (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

(*) Kainozoïsch tijdvak (van *Kainos*, nieuw en *zoë*, leven.) De planten en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
Mesozoïsch tijdvak (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
Palaïozoïsche tijdvak (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

			olifanten als de mammouth enz.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	P l i o c e n i s c h e v o r m i n g (†).	} Zand, zandsteen, kalksteenen, mergels, leem, grint, bruinkool, petroleum, asphalt.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	M i o c e n i s c h e v o r m i n g.	} Crag van Antwerpen, gipsvorming, Brusselsch zand, Parijsche kalk en Portlandsteen.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	E o c e n i s c h e v o r m i n g.	} Vele fossiele overblijfselen van allerlei gewervelde en lagere dieren, alsmede van uitgestorven planten.

(†) P l i o c e n i s c h e v o r m i n g *(pleion*, meerdere en *kainos*, nieuw*)*; *meerdere*, vele schelpdieren zijn in deze laag aanwezig, welke overeenkomen met hedendaags levende *(nieuwe)* dieren.
M i o c e n i s c h e v o r m i n g *(meion*, minder, *kainos*, nieuw) *Minder*, niet vele schelpdieren zijn in deze laag, welke overeenkomen met tegenwoordig levende (*nieuwe*) dieren.
E o c e n i s c h e v o r m i n g *(eos*, morgenrood, *kaïnos*, nieuw*).* Er beginnen zich enkele schelpdieren te vertoonen, die overeenstemmen met hedendaags levende.

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *Kainos*, nieuw en *zoë*, leven.) De planten en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h e t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *Kainos*, nieuw en *zoë*, leven.) De planten en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h e t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *Kainos*, nieuw en *zoë*, leven.) De planten en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h e t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {	K r i j t g r o e p .	Krijt met vuursteenen, met groen zand; zandsteenen, bentheimersteen, mergel, enz. Meestal lage zeedieren en zeeplanten; weekdieren, schaaldieren, visschen en kruipende dieren; denachtige bosschen.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {	J u r a g r o e p .	*Wealdworming* uit zoetwater ontstaan; leem, mergel, kalk, ijzerhoudende zandsteen; vreemde paardenstaarten en palmen; lagere dieren van allerlei vormen, buideldieren, zeer groote kruipende dieren en visschen.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		*Witte*, *bruine* en *zwarte jura*, uit kalk, leem, klei. Fossielen ongeveer als wealdvorming. Zeevorming.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		*Lias*, leien, kalken, zandsteenen enz. Fossielen als voor. Zeevorming.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {	T r i a s g r o e p .	*Keuper.* Mergelachtige zandsteen met koper, zout en gips.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		*Muschelkalkvorming.* Kalk, gips en zout.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		*Bonte zandsteen.* Verschillend gekleurde zandsteen. Lagere dieren, visschen, kruipende dieren, lagere planten en dennensoorten.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	P e r m s c h e g r o e p .	Is voornamelijk in Rusland aanwezig. Zandsteenen, mergels met koperertsen, en andere metaalertsen; verbindingen van koolzure kalk met koolzure

		magnesia. (Zechsteen of Dolomiet). Lagere dieren en planten; palmen. Visschen en sommige soorten van kruipende dieren.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Steenkoolvorming.	*Koolvorming.* Kolen vermengd met allerlei gesteenten en veel metalen. Fossielen ongeveer als in de Permsche groep.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {		*Kolenzandsteen* en *kolenkalk.* Zwart marmer. Fossielen ongeveer als in de Permsche groep.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {		*Kolenlei.* Leien innig met kool vermengd, dikwijls met metaaladeren; weelderige flora. Lagere dieren als voor; visschen, die veel op kruipende dieren gelijken en kikvorschachtige kruipende dieren.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Devongroep.	Poddingsteenen, zandsteenen, kwartsteen, porfieren, klinksteenen. Betrekkelijk weinig planten, die niet hoog georganiseerd zijn. Lagere dieren en planten vrij algemeen. Kruipende dieren, ware visschen.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Silurische groep.	Kalkachtige, leemachtige, zandige steenen met fossielen van allerlei soorten van lagere zeedieren, doch zonder (?) indrukselen van visschen; vele lage zeeplanten.

Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Cambrische groep.	Weinig gestratificeerd; granietachtige gesteenten met veel metaaladeren. Zeeplanten van lage organisatie; wormen, weekdieren en kreeftachtige dieren alsmede dieren die op de grens staan van het plantenrijk.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Laurentinische groep.	Kalkachtige en granietachtige gesteenten, gneis en kwarts; van fossielen heeft men alleen gevonden de laagst georganiseerde foraminiferen. (Eozoon Canadense).

Het spreekt wel vanzelf, dat deze tabel op geene volledigheid mag aanspraak maken. Voor ons doel is zij echter voldoende geschikt. Zij kan ons leeren, dat van onder naar boven de verschillende gesteenten hoe langer zoo meer vervormd, gemetamorfoseerd zijn; dat de grondlagen der sediment-gesteenten granietachtige gesteenten zijn - granietachtig in den meest ruimen zin opgevat, en dat van boven naar onder - zooals U bij de vergelijking der fossiele dieren en planten onmiddellijk blijken zal, - de hooger georganiseerde dieren en planten afnemen, terwijl de laagste groepen ook de laagste organismen bevatten. Ik wijs U voornamelijk op het laatste, omdat wij er later, hoop ik, nog wel eens over praten zullen. Al deze verschillende lagen zijn natuurlijk niet in alle landen aanwezig; in sommige landen ontbreken enkele geheel, adres aan ons land; maar toch vindt men - en dat verdient opmerking - nooit eene oudere boven eene jongere vorming: bijv. men vindt de Permsche groep nooit bóven de Juragroep of de Steenkoolvorming bóven eene Miocenische vorming, enz. Denk nu echter niet, dat al deze lagen netjes om het middelpunt der aarde zijn gegroepeerd. Er is geen quaestie van. Vulkanische en plutonische steenmassa's hebben deze lagen in alle mogelijke richtingen doorbroken en haar met kracht van geweld van onder naar boven opgewerkt. Daarom noemt men de vulkanische en plutonische gesteenten, dewijl zij aan erupties of uitbarstingen hun ontstaan te danken hebben, ook eruptief-gesteenten. Van deze gesteenten beschouwt men de vulkanische als de jongere, de plutonische als de oudere. Tot de eerste rekent men gemeenlijk de in later tijden door werkende vulkanen uitgebraakte lava's en steenen. Zoowel in mineralogisch als chemisch opzicht komen zij overeen met de van vroegere geologische perioden dagteekenende trachiet, phonoliet of klinksteen, basalt, doleriet, enz., welke men daarom ook tot de vulkanische gesteenten rekent. Al deze verschillende gesteenten kan men beschouwen als wijzigingen van twee standaardsteenen - als ik dat woord eens gebruiken mag - trachiet en basalt. Trachiet bevat meer kiezelzuur, meer kali en meer natron en magnesia dan basalt, doch minder

aluinaarde, ijzeroxyde en kalk. Al de vulkanische gesteenten kan men beschouwen als tusschenvormen en

mengsels van genoemde standaardsteenen. Een en ander geldt intusschen als zij van hunne chemische zijde worden bekeken. Beschouwt men ze uit een mineralogisch oogpunt, dan bestaan ze hoofdzakelijk uit veldspaath, augiet, olivien en magneetijzer. Het trachiet bestaat meer uit kaliveldspaath of orthoklaas en bevat daarom meer kiezelzuur, terwijl de basalt meer bases bevat, zooals reeds boven bleek. De oudere plutonische gesteenten laten zich óók tot een paar standaardsteenen terugbrengen, namelijk tot graniet, overeenkomende met trachiet en dioriet, gabbro en diabas, welke met de basalten overeenkomen; want graniet is rijker aan kiezelzuur dan de andere plutonische gesteenten. Graniet verschilt echter van het trachiet door het optreden van twee mineralen, die veel water bevatten, en in de vulkanische gesteenten nooit voorkomen, namelijk: glimmer of mica en kwarts. We zullen zien, hoe we ons dat aanwezig zijn moeten verklaren, daar toch ontegenzeggelijk graniet en trachiet en al dergelijke gesteenten aan dezelfde oorzaak hun ontstaan te danken hebben, nl. aan uitbarstingen. Na deze ‘geleerde’ uitweiding over den feitelijken toestand der aarde - ik hoop niet, dat ze ‘te geleerd’ en dus vervelend is, - verzoek ik U mij te volgen op het terrein der hypothese en zooveel mogelijk de onderstellingen te toetsen aan bovenstaande beschrijving.

Toen de Aarde zich als bol van de toekomstige Zon afgezonderd had, om een zelfstandig leven te gaan beginnen, bestond zij uit eene gloeiende, gasvormige massa, waarin de verschillende chemische elementen, die wij kennen, gelijkmatig verdeeld waren. Door afkoeling en uitstraling van warmte kreeg zij eene lagere temperatuur. Deze lagere temperatuur bracht teweeg, dat een aantal verbindingen, die het meest vuurbestendig zijn, zooals: kiezelzuur, aluinaarde, kalk, magnesia, ijzeroxyde enz., vloeistoffen werden, en zich om het middelpunt van den gasbol ophoopten. Er bestond dus toen reeds eene vloeibare, gloeiende kern en een gloeiende atmosfeer. De gloeiende kern vergrootte zich natuurlijk hoe langer hoe meer, naarmate het geheel zich meer afkoelde De temperatuur van de atmosfeer was echter nog zeer hoog, zoodat een aantal scheikundige verbindingen, als waterstof met zuurstof tot water, kwik met zuurstof en meer andere nog niet bestaan konden. Bij toenemende afkoeling nam langzamerhand de vloeibare kern toe, de gasvormige atmosfeer af; deze periode zouden wij de eerste kunnen noemen. Het is duidelijk, dat bij die vloeibare kern de ontstane verbindingen zich om het middelpunt groepeerden naar haar specifiek gewicht, en derhalve de zwaardere meer binnenwaarts dan de lichtere. Dit verklaart ons waarom de gemiddelde dichtheid van de Aarde grooter is (en wel ongeveer tweemaal) dan de dichtheid van de schors. In dit tijdperk nam ook de Aarde wegens hare asomwenteling den vorm eener spheroïde aan. (Zie brief II, pag 417).

De Aarde heeft nu hare eerste periode doorleefd. Altijddoor straalde zij warmte uit in de koude wereldruimte. Het noodzakelijk gevolg daarvan was, dat er zich allengs om den vloeibaren bol afgebroken schalen van vaste stoffen vormden. Daar echter het grootste gedeelte der mineralen in vasten toestand specifiek dichter is, dan in vloeibaren toestand, moesten noodzakelijk de verharde stoffen naar het middelpunt worden getrokken; in de nabijheid aangekomen werden zij echter door de ontzaglijke hitte op nieuw vloeibaar, en dewijl een lichaam warmte noodig heeft om van vast vloeibaar te worden, daalde de temperatuur van de massa's om het middelpunt. Hoe veel duizenden en millioenen jaren dat geduurd heeft, laat zich niet opgeven; daar wij over zoovéél eeuwen kunnen beschikken als wij wenschen, doet het tijdsverloop hier ook niet ter zake. Het resultaat was, dat er zich, om de meer afgekoelde, maar toch nog ontzaglijk warme kern een vrij dikke korst moest vormen, die nu niet meer in haar geheel naar het middelpunt kon worden getrokken, omdat de onderliggende vloeistof zich daartegen verzette. Dat deze korst niet koud was spreekt vanzelf. Ook zij verloor warmte, die vergoed werd door de warmte, welke van binnen uit ontvangen werd. Nieuwe afkoeling, nieuwe vorming van stoffen aan de onderzijde der nog jeugdige aardkorst. De afkoeling en de vorming van nieuwe stoffen gebeurden echter niet zoo stilletjes en zoo netjes. In de verschillende stoffen, die stolden, werden toch door chemische verwantschap gassen gevormd van zeer hooge spankracht. Deze wilden naar boven, braken op sommige plaatsen door de schors, en stroomen gloeiende vloeistof kwamen naar buiten en koelden daar af. Of wel, hunne drukking drong geheele streken naar boven, zij zochten door ontstane scheuren te ontsnappen, waarbij zij, zooals duidelijk is, eene reeks omwentelingen teweegbrachten, altijd met hetzelfde gevolg, dat nieuwe vloeibare stoffen vast werden. Een en ander is in overeenstemming met het feit, dat de lava's, zoolang zij vast worden en stollen, dampen en gassen ontwikkelen. Ik zou er bij kunnen voegen, dat, indien eenig gesmolten metaal vast wordt, de gassen uit de massa ontwijken, of niet zelden in de vaste stoffen holten vormen, waarin zij onder geweldigen druk zijn opgesloten.

Nog andere omstandigheden deden bij de vorming der aardkorst in dit tijdvak waarschijnlijk haren invloed gelden. Het is toch gemakkelijk te begrijpen, dat, toen er zich eene vrij stevige korst gevormd had, deze minder warmte moest verliezen dan de meer inwendig gelegen kern. De korst toch werd onmiddellijk verwarmd door de Zon, en wat zij meer afgaf verkreeg zij voor een groot deel van de onderliggende vloeibare massa. Indien nu de kern voor een deel stolde, nam zij eenen kleineren om vang aan, hetgeen ten gevolge moest hebben, dat de korst grooter werd dan de kern; m.a.w. de korst moest rimpels verkrijgen. Langzaam, bijna ongevoelig, moesten deze rimpels ontstaan,

zonder merkbare schokken, totdat eindelijk de vormverandering te groot werd, scheuren ontstonden en dientengevolge nieuwe omwentelingen plaats grepen. Gloeiend heete stoffen werden door de kern uitgebraakt en over de reeds vaste massa's verspreid om later te stollen. Oude lagen werden opgetild en ten onderste boven geworpen. De beroemde geoloog Elie de Beaumont ziet in dergelijke opheffingen den oorsprong der gebergten. Aannemende, dat de wetten der natuur immer eenvoudig zijn, werd hij bij intuitie tot het vermoeden gebracht, dat die scheuren moesten ontstaan volgens richtingen, die evenwijdig zijn met groote cirkels van den aardbol, en dat, hoewel die richtingen elkaar onder alle mogelijke hoeken konden doorsnijden, de snijding onder rechte hoeken toch de meest algemeene moest zijn. Het is hem en anderen werkelijk gelukt een aantal dergelijke systemen aan te wijzen, die natuurlijk niets te maken hebben met de geographische indeelingen.

Intusschen is de aardkorst meer en meer afgekoeld en ook de atmosfeer heeft zeer veel warmte verloren. De gloeiende gassen, waaruit de atmosfeer bestond, zijn eindelijk zoover afgekoeld, dat er scheikundige verbindingen gevormd worden, van welke de chloor- en zwavelverbindingen met metalen en andere bases de hoofdrol spelen. Verschillende zure gassen van de atmosfeer gaan nu op de gevormde kiezelzure verbindingen, op de silicaten inwerken. Er ontstaan allerlei verbindingen, tot welker vorming de werkzaamheid van het aanwezige koolzuur en de pas gevormde waterdamp van hooge drukking niet weinig bijdragen. Allengs is de atmosfeer der aarde van hare zure gassen, van chloor- en zwavelverbindingen gezuiverd en onderscheidt zij zich van de nog aanwezige misschien alleen door haar meerder gehalte aan koolzuur en hare hoogere temperatuur.

De aarde heeft haar tweede tijdperk doorleefd en is haar derde ingetreden. De zeer verhitte waterdamp doet zijnen invloed gelden op de vulkanische gesteenten van de korst en verandert ze in plutonische. Maar hoe? vraagt ge, want er is toch een groot onderscheid tusschen graniet en trachiet, daar het eerste een aantal mineralen bevat, welke in het tweede niet voorkomen. Volkomen juist, en precies deze omstandigheid was de oorzaak dat men den aard van die omzetting niet wist te begrijpen. Een paar jaar geleden is het A. Knop gelukt ons van dit verschijnsel in een voor de geologie hoogst belangrijk werk: ‘Ueber die Bildungsweise von Granit und Gneiss 1871’ eene zeer waarschijnlijke verklaring te geven. Genoemde natuuronderzoeker toch toont aan, dat verschillende veldspathen, maar voornamelijk orthoklaas, de eigenschap bezitten zich met behulp van in de steenen indringend water te versplinteren tot glimmer of mica en zich om te zetten tot kwarts, waarbij de alkaliën tegen water worden omgeruild. Trachiet bestaat nu voor een groot deel, zooals wij gezien hebben, uit orthoklaas. Welnu, water behoeft slechts in deze gesteenten door te sijpelen en zijne werking uit te oefenen, en het graniet is gevormd. Dat de vroe-

ger genoemde basaltische gesteenten zich nu ongeveer op dezelfde wijze in de plutonische, diabas, dioriet, gabbro, enz. kunnen omzetten zal na het vorige vrij duidelijk zijn. De overeenkomst tusschen vulkanische en plutonische gesteenten springt daardoor vanzelve in het oog, en het is ons nu klaar, dat de plutonische gesteenten, zooals de granieten en gneis, uit vulkanische gesteenten gevormd zijn; m.a.w. de oorzaken, die nu nog vulkanische gesteenten veranderen en vervormen, hebben bij het ontstaan der aarde de vulkanische gesteenten, waaruit de aardkorst voor een groot deel bestond, in plutonische en in grondgesteenten van de sediment-formatiën veranderd.

In dit derde tijdperk van de vorming der aarde ontstonden de vroegere besprokene sedimentvormingen. De waterdamp, die in den dampkring aanwezig was, koelde al meer en meer af en slorpte koolzuur op, waarvan, zooals wij geconstateerd hebben, de dampkring in ruime mate voorzien was. Door zijne opslorping van koolzuur heeft het water zich een machtigen bondgenoot verschaft om de verschillende rotsgesteenten te verkleinen of te vernielen. Koolzuurhoudend water toch heeft een sterke verwantschap tot alcaliën en alcalische aarden (kali, natron, kalk, aluinaarde enz.), welke in de verschillende kiezelzure verbindingen aanwezig zijn. Verschillende veldspathen zooals augiet, hoornblende enz., die zeer rijk zijn aan deze bases, moeten ze afgeven en zijn genoodzaakt de verbinding dezer bases met koolzuur tot koolzure zouten aan te zien en ze door het water te zien wegvoeren. Door spleten en scheuren, door gangen en spelonken, treedt dit water binnen, overal ontmoet het kiezelzuur en bases. Hier neemt het de bases op, dáár wordt het kiezelzuur verdrongen, en van een prachtig, glinsterend kristal ontstaan zandsteenen en verbindingen van kiezelzuur met aluinaarde of potaarde, welke samenhangen met talrijke verbindingen van zuurstof met metalen. Al meer water wordt neergeslagen uit den dampkring; stroomen van ontzettenden inhoud vallen van de hoogere gedeelten, naar de lagere; de pas gevormde potaarde, zandmassa's en verbindingen van koolzuur met kalk, magnesia, kali en natron worden naar de dieper gelegene deelen, naar de zeeën weggevoerd. Doch die koolzure zouten werken opnieuw op de aluinaarde der potaarde of kleiaarde in, slaan de oxyden der metalen uit hunne verbindingen neer, vallen het chloorcalcium aan; er worden gevormd koolzure kalk en keukenzout of chloornatrium. Beide omzettings-producten worden door stroomen water naar de zeeën heengevoerd. Voortdurende vulkanische uitbarstingen heffen gansche streken op, verplaatsen stroomen en rivieren, sluiten gedeelten eener zee af en zijn derhalve de oorzaak, dat in die gedeelten het water verdampt, en de minerale bestanddeelen als gips, kalk of zoutbeddingen achterblijven. Laag georganiseerde dieren en planten hebben reeds vóór deze gebeurtenissen de zeeën bevolkt en anderen tot voeding verstrekt. Groote wouden, uitgestrekte bosschen van reusachtige boomen zijn ontstaan en vergaan

om plaats te maken voor bosschen, waarin andere houtgewassen voortteelen. De steenkolen-formatie heeft reeds haar ontstaan beleefd; zeedieren en planten hebben het verplaatsen van zeeën en waters met den dood moeten bekoopen. Was de vroegere atmosfeer nog te veel bezwangerd met koolzuur, de voorwereldlijke bosschen, die wij als steenkoollagen leerden kennen, hebben voor een groot gedeelte dien overvloed aan koolzuur opgeruimd en de zuurstof vrij gemaakt. Hooger georganiseerde dieren, visschen, kruipende dieren beginnen zich te vertoonen, kruipende dieren van ontzettende afmetingen. Langzamerhand wordt de atmosfeer zuiverder en zuiverder. De temperatuur der lucht daalt hoe langer hoe meer tot hare tegenwoordige hoogte; het water vloeit regelmatig onder den invloed der Zon en der luchstroomingen als regens neer, die nieuwe chemische veranderingen teweegbrengen, nieuwe lagen doen bezinken. Van de toenmalige bergen dalen gletschers in de valleien neer, scheuren brokstukken der bergen af, rollen reusachtige blokken als diluvium naar de vlakten en laten door gruishoopen of moraines sporen achter van de wegen, die zij hebben afgelegd. Doch ook die periode heeft een einde. Meer rust zal de aarde voor een poos ten deel vallen. Kleimassa's en mergelmassa's, door den invloed van regen, wind en verweering ontstaan, worden dan hier, dan daar door rivieren en stroomen afgezet en bezinken in lagen en beddingen. Doch vulkanen braken opnieuw hunnen inhoud uit, en aardbevingen brengen eene gansch andere verdeeling van land en water te weeg. Hier zijn we misschien het tijdperk ingetreden, waarin de tegenwoordige vulkaan- en bergsystemen van Beaumont gevormd werden. Volgens dezen beroemden geoloog ontstonden er drie tegelijk, die hij den naam heeft gegeven van: le système du Ténare, le système des Andes, et l'axe volcanique de la Méditeranée, en welke een système volcanique tri-rectangulaire vormden, welker toppen tegelijk boven hunne omgeving te voorschijn kwamen. Hooren wij Beaumont spreken:

‘Ce fut sans doute un jour redoutable dans l'histoire des habitants du globe, et peut-être même dans l'histoire du genre humain, que celui où cette batterie volcanique, qui ne compte pas moins de 270 bouches principales, vint à gronder pour la première fois. Peut-être les traditions d'un *déluge* universel, qu'on rencontre chez la plupart des peuples américains, comme chez ceux de l'ancien continent, se rapportent ils à ce grand événement, qui n'aurait pu manquer d'être un grand désastre(*).’

Wij zijn genaderd tot de quartaire vorming. De mensch, die misschien reeds in de diluvium-periode de aarde bewoonde, gaat de bovenste lagen vervormen en brengt met behulp van zijnen langzaam zich ontwikkelenden aanleg en door zijne kunstvaardigheid en voortdurenden kamp tegen de natuur talrijke veranderingen teweeg, welke tot het historische tijdperk behooren.

(*) Notices sur les systèmes des montagnes, pag. 762.

Het zal U voorzeker met het oog op onze tabel der aardlagen gebleken zijn, dat de vorming der aarde door bovenstaande uiteenzetting voldoende verklaard is. Eene geheele, volledige verklaring is nog niet te geven. Doch wat nood! waarom moeten wij dan toch alles willen weten en niets aan onze nakomelingschap ter opheldering overlaten?

Gij zult bemerkt hebben, dat ik geen woord gerept heb over het *ontstaan* der organismen op de aarde. Het onderwerp gaat veel te diep, en is veel te belangrijk om er mij met een franschen slag van af te maken. Daarom heb ik het niet aangeroerd. Misschien vind ik later in onze correspondentie de gelegenheid een en ander over dat vraagstuk mee te deelen. Ook dan zal het U blijken, dat natuurwetten alleen in de ontwikkeling een rol hebben gespeeld.

Nog een paar woorden tot besluit; zij gelden de oplossing der vraag: hoeveel duizenden jaren noodig zijn geweest om al deze veranderingen tot stand te brengen. Van verschillende zijden heeft men gewaagd den ouderdom der aarde te bepalen. Ik noem het een waagstuk, omdat men, zooals Gij zien zult, alles behalve zekere gegevens tot grondslag heeft genomen. Helmholtz, uitgaande van sommige veronderstellingen omtrent de oorspronkelijke warmte van de nevelmassa, vindt als ouderdom van de aarde 68.365000 jaren, terwijl de sterrenkundige Herman Klein, het langzamer worden van de asrotatie volgens de onderzoekingen van Adam en Delaunay als feit aannemende, als gemiddelden ouderdom 2000 millioen jaren verkrijgt. Waar zulke kolossaal uiteenloopende cijfers gegeven worden, mogen wij gerust aannemen, dat uiterst weinig of liever niets zekers bekend is. En nu, adieu; ontvang mijne hartelijke groeten en beschouw mij voortdurend als

t.t.

A., Juni '74.

MAX VAN EDIJCK.

Een uithangbord.

Het boek voor iedereen, over spijzen en dranken, kleeding en huisraad en honderde dingen die dagelijks gebruikt worden. Naar het Engelsch bewerkt door Dr. T.C. Winkler. Tweede druk. Leiden, A.W. Sythoff, 192 pp. kl. 8o.

Bij gelegenheid onzer aankondiging, in dit Tijdschrift, van den arbeid van Dr. Winkler ‘Het lichaam van den mensch’ herinnerden wij aan de toepassing van het beginsel der verdeeling van den arbeid op letterkundig gebied. Hier zouden wij kunnen spreken over het gebruik dat sommige schrijvers maken van veelbelovende titels, als uit-

hangbord. De heer Winkler levert daarvan, naar onze bescheidene meening, een onbetwistbaar voorbeeld met het geschrift welks titel hierboven staat. Schitterender en verlokkender uithangbord toch voor eene zaak kan men zich waarlijk niet denken, dan dien pompeusen, alles belovenden titel: '*Het boek voor iedereen*', en krachtiger argumentum ad hominem evenmin, als in de daarop volgende woorden 'Over spijzen en dranken, kleeding, huisraad en honderde dingen die dagelijks gebruikt worden.' - En dan, dat alles vereenigd in een klein-octavo-boekdeeltje van slechts 192 pagina's druk. Het is waarlijk meer dan geniaal! Den schrijver die zulke grootsche dingen ten uitvoer kon brengen zal het zeker niet aan publiek ontbreken. Wij stellen ons dan ook voor dat de uitgever onmogelijk aan de hem overstelpende aanvragen der weetgierige koopers zal kunnen voldoen, en dat op dezen tweeden druk van zijn boek aldra een vierde en vijfde, ja een onnoemelijk aantal uitgaven zullen volgen. En de schrijver - Dr. T.C. Winkler, conservator van Teijler's natuurkundig museum - moet wel den hoogsten lof inoogsten, dat hij 'iedereen' aan zich verplichtte met dit geschrift, door tijd en vlijt over te hebben voor de overplanting van een zóó veelzijdig en hoogst wetenschappelijk product op den Nederlandschen bodem.

Die uitkomst zoude alleszins waarschijnlijk en die lof waarlijk verdiend zijn, zoo dit geschrift werkelijk aan zijn titel beantwoorde, en bleek een boek te wezen nuttig en bruikbaar voor iedereen. - Maar indien het anders ware, zoo wij eens te doen hadden met humbug, en van dien titel verklaard moest worden 'slechts een uithangbord' niets meer? Dan, ja dan? - Wij willen daarom dit merkwaardig product der industrie van den heer Winkler nader beschouwen.

Geen enkel woord tot inleiding geeft den lezer van dit geschrift eenig licht over den oorsprong. Wel staat op den titel vermeld, 'naar het Engelsch bewerkt', maar naar welke bron wordt niet medegedeeld. Als vertaling of bewerking is het dus aan contrôle onttrokken.

Ook geen enkel woord gaat vooraf ter verklaring van doel en strekking, of als een welwillend beroep op den lezer, voor leemten en gebreken die dit geschrift mochten aankleven. Neen! de titel zegt alles en het boek moge voor zich zelf spreken. - De brandende weetgierigheid van den lezer moet door niets worden opgehouden; hij kan dadelijk met den tekst zelven aanvangen. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan hetgeen reeds het Romeinsche volk het hoogste waardeerde, waarmede zijne onstuimige begeerten het zekerst werden gestild 'panem et circenses'! In vragen en antwoorden - den catechismusvorm die ook de overige hoofdstukken meerendeels kenmerkt, - vindt men hier eenige 'onderwijzingen' betrekkelijk het *brood* en zijn bereiding, de *graanplanten*, de eetbare *knolgewassen* en andere *plantaar-*

dige voedingsstoffen. Dit alles wordt afgehandeld in 12 pagina's. Welk een rijkdom van stof, niet waar, in zoo'n kleine ruimte besproken!

Zoo ergens, hier verstomt de critiek geheel. Doch het boek is verdeeld in een en twintig hoofdstukken. Wij hebben dus nog slechts een klein gedeelte doen opmerken van zijn veelzijdigheid. Wij zullen daarom ook de overigen vluchtig de revue laten gaan - al zouden wij ook misschien kunnen volstaan door van het eerstgenoemde te zeggen 'ex ungue leonem.' Hoofdstuk II behandelt de vraag: hoe maakt men kaas? bespreekt de kenmerken der verschillende kaassoorten en ook de boter. Hiervoor zijn den schrijver 5 pagina's voldoende. In het IIIe hoofdstuk kan de lezer zich te goed doen aan wetenswaardigheden betrekkelijk thee, koffie, kakao, chocolade en citroenen. Ook hiervoor is de ruimteinhoud van 5 pagina's voldoende. Hoofdstuk IV spreekt over oranjeappelen - citroenen - limoenen - vijgen, olijven en andere vruchten, in 7 pagina's. Over kaneel en andere specerijen handelt hoofdstuk V, die in 5 pagina's weder voldoende zijn toegelicht. Hoofdstuk VI behandelt het zout, soda, potasch, zeep, zwavel enz., in 7 pagina's; terwijl in hoofdstuk VII suiker, honig en stroop worden besproken en Schr. daaraan 6 pagina's wijdt. - Over het bier en andere alcoholische dranken worden 7 pagina's ten beste gegeven (hoofdstuk VIII), terwijl 4 pagina's zijn gewijd aan de onderwerpen: tabak, sigaren, snuif, opium, hennep enz. (hoofdstuk IX). In het daaraan volgende worden de kamillen en eenige andere populaire geneesmiddelen behandeld; terwijl hoofdstuk XI een en ander zegt betrekkelijk kaarsen, gas en ander lichtmaterieel. Voor die beide laatstgenoemde afdeelingen te zamen waren 17 pagina's voldoende! Hoofdstuk XII, over steenkool en andere brandstoffen (7 pagina's); XIII, over leder en looien (4 pagina's); XIV, betrekkelijk katoen, spinnen, weven, drukken enz. (27 pagina's); XV, over het papier (7 pagina's); XVI, over hout en houtsoorten, (in 4 pagina's); XVII, over porcelein en aardewerk (8 pagina's); XVIII, over glas en glassoorten (9 pagina's) - zijn allen op analoge wijze bewerkt. Er volgen dan nog hoofdstuk 19-21, te zamen 60 pagina's, alzoo de uitvoerigst behandelde, waarin men een en ander vindt opgeteekend betrekkelijk lak, ijzer en andere metalen, diamant, paarlen en andere edelgesteenten.

Ziehier den rijken inhoud van dit geschrift. Wie duizelt niet van een talent dat zóó vele en zóó uiterst verschillende onderwerpen, in zoo'n uiterst beperkte ruimte wist samen te brengen en te behandelen.

Waarlijk! Meyer's Conversations-Lexicon (3te Aufl. 1874), uitgegeven door het Bibliographisch instituut te Hilburghausen, wordt er geheel en al door in de schaduw gesteld. Hier is van allemans gading voor weinig geld en ten koste van weinig tijds te koop.

Het Boek voor iedereen van Winkler is een juweel van 't eerste water!

Wie een weinig oordeel en gezond verstand bezit zal beter weten en

anders spreken. - De bloote opgave der onderwerpen, in verhouding tot den omvang van het boek, is zeker voldoende om te weten wat men er van denken moet.

Gaarne willen wij erkennen dat er wetenswaardige zaken genoeg in worden gevonden, waaraan menig lezer zijn ledig hoofd zal verkwikken. Ook willen wij wel aannemen, dat verschillende onderwerpen niet geheel zonder wetenschappelijken zin zijn besproken, al houden wij ons ook overtuigd, dat van deskundige zijde op menige dwaze bewering niet slechts, maar ook op menige onjuiste voorstelling gewezen kon worden.

Wij achten het onnoodig en niet der moeite waard dit met voorbeelden te staven. Wij hebben genoeg aangevoerd om de strekking en inrichting van dergelijke quasi populaire geschriften aan de kaak te stellen, die slechts gebrekkig weten, halfweten of pedanterie kunnen kweeken. Wij gunnen aan ieder schrijver en uitgever een veelbelovenden titel voor hunne werken, mits die waar zij, niemand misleide en er niet van gezegd moet worden: ‘slechts een uithangbord; gelijk aan dien van ‘Het boek voor iedereen’, waarmede wij met leedwezen kennis maakten en welks aankondiging wij ongaarne op ons hebben genomen.

Arnhem, '74.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Hoe is het toch met Italië, dat de zaken er niet beter gaan? Uiterlijk zijn alle voorwaarden aanwezig om dit land gelukkig te doen zijn en welvarend. De droom van zijn edelste kindren werd vervuld, het werd één natie, onder een Vorstenhuis dat algemeen de sympathie bezit; Il Re galantuomo is over het geheele schiereiland populair; regeeringsvorm liberaal-constitutioneel; kiesstelsel voortreffelijk; de kiezers betalen een census, maar de zoogenaamde capaciteiten zijn niet uitgesloten, en om voor verrassingen te waken, heeft men de indirecte verkiezingen, de kiescolleges behouden, terwijl de kosteloosheid van het mandaat kan voorkomen, dat van het volkvertegenwoordigen een beroep wordt gemaakt. En toch, het gaat niet; de geschiedenis van de laatste weken heeft meer bijzonder het oog gevestigd op de wijze, waarop daar geregeerd wordt, en een gevoel van teleurstelling rees op, ook bij den besten Italianen-vriend, die meende dat de oplossing der nationale quaestie een hooge vlucht zou geven aan het schoone land.

Welk een Kamer van Volksvertegenwoordigers! Talrijk kan zij wezen; zij telt in het geheel een vijfhonderd leden, maar op zijn hoogst vindt men er gewoonlijk slechts twee à drie honderd bijeen. En indien de aanwezigen hun plicht nog maar deden, maar daar heeft het niets van. Het krakeel tusschen links en rechts, tusschen zoogenaamd liberaal en conservatief heeft zich ook hier nog niet overleefd, is althans nog niet uitgestorven, maar ook dit daargelaten, gaat het zeer zonderling toe.

Zou het regeeren mogelijk blijven, dan moest allereerst het evenwicht hersteld worden in de financiën; een Staat, die jaarlijks ettelijke millioenen meer uitgeeft dan de inkomsten bedragen, moet er onder, omdat er een tijd komt dat de middelen ontbreken om het raderwerk van bestuur aan den gang te houden; als de ambtenaren werkstaken omdat zij niet betaald worden, dan ontstaat er grenzelooze verwarring, die tot geheele ontbinding kan leiden. Het eerste werk van al de Ministeries in den laatsten tijd is dan ook geweest plannen voor te dragen, waardoor uitzicht werd geopend op het herstel van het geheel verbroken financieel evenwicht. Zoo ook het tegenwoordige Ministerie Minghetti. Aan leeningen - het al te gemakkelijk middel voor Staten om aan geld te komen - kon niet worden gedacht, omdat een

Staat, die zooveel schuld heeft als Italië en die daarenboven in voortdurende financieele verwarring leeft, geen geld kan krijgen, tenzij op hoogst nadeelige voorwaarden.

Er schoot derhalve niets anders over dan de bestaande belastingen te verhoogen en nieuwe in te voeren; in dien geest werd door Minghetti een reeks van belasting-voorstellen ingediend, die gezamenlijk een som van 50 millioen lire zouden opbrengen. Tegen sommigen van die belastingen bestond bezwaar, maar, zou de gewone weg van het gezond verstand aanwijzen, de volksvertegenwoordigers waren in de gelegenheid om in overleg met de Regeering een ander voorstel te geven in ruil voor het afgekeurde, en de Minister zou in dat geval wel geen bezwaar hebben gemaakt; het was hem te doen om de begrooting te doen sluiten, en wanneer men zoo verlegen zit als dat het geval is met een Italiaanschen Minister van Financien, maakt men niet veel omslag, wanneer het doel slechts bereikt kan worden. De oppositie van de volksvertegenwoordigers bij het onderzoek der ingediende belasting-voorstellen was echter alleen negatief, - 't gebeurt meer; men keurde af, maar zonder iets anders in de plaats te geven. Dat eenige van die belasting-voorstellen nog werden aangenomen, was meer te danken aan den politieken tact van den Minister Minghetti dan aan de overtuiging van de afgevaardigden, dat er in het financieel evenwicht voorzien m o e s t worden, hetzij door deze, hetzij door andere middelen. Minghetti had het namelijk door langdurige persoonlijke onderhandelingen zoover weten te brengen, dat de gematigde fracties van links en rechts haar ondersteuning hem toezegden.

Nu is het volstrekt geen zeldzaamheid in de parlementaire geschiedenis, dat een volksvertegenwoordiging een wetsontwerp eerst op een aantal punten wijzigt, en wanneer elk zijn wijsheid er aan ten koste heeft gelegd, het verwerpt, - en soms terecht omdat het door de aangebrachte wijzigingen verknoeid en onbruikbaar geworden is.

Maar wat nog niet vertoond is in de parlementaire geschiedenis, dat gebeurde in de Italiaansche Kamer: een wetsontwerp werd eerst aangenomen en zonder aan te wijzen reden later weder verworpen. Die eer genoot het wetsontwerp betreffende de ongeldigheid van alle niet geregistreerde acten. Minghetti had dien maatregel voorgesteld, omdat de registratie-rechten zooveel ontdoken werden, dat de inkomsten daarvan weinig meer opleverden. Belasting-ontduiking bestaat overal, en zij is grooter naarmate het toezicht minder gestreng is; maar de Italianen maken het wat al te erg; belasting-ontduiking is daar een populaire zaak, en de volksvertegenwoordigers wisten wat zij deden, toen zij het wetsontwerp, waardoor de schatkist niet langer van haar inkomsten beroofd zou worden, tegenwerkten. De Minister Minghetti weet hoe de zaken staan en dreigt met de aftreding van het Kabinet, indien het ontwerp niet wordt aangenomen. Dat hielp; 190 stemmen verklaren zich voor, 179 tegen het ontwerp; - een zeer voltallige ver-

gadering derhalve; - 't was de eerste lezing en de uitslag was te meer van gewicht omdat de commissie van onderzoek had voorgesteld het ontwerp zonder verdere beraadslaging te verwerpen. Den volgenden dag werden ondershands tusschen de Regeering en de voornaamste afgevaardigden der meerderheid onderhandelingen gevoerd over de wijzigingen, die in de verschillende artikelen met wederzijdsch goedvinden zouden kunnen worden gebracht; zelfs deed de Minister de belangrijke concessie om de terugwerkende kracht van het wetsontwerp te laten vallen, en de afzonderlijke artikelen werden daarop in de zitting der Kamer met een meerderheid van 12 tot 16 stemmen aangenomen. Toen het evenwel op de eindstemming aankwam, werd het wetsontwerp met 166 tegen 165, met de meerderheid van één stem verworpen; 't was een geheime stemming en niemand kon dus de afgevaardigden narekenen en uitmaken wie zoo inconsequent was geweest om zoowel voor als tegen dezelfde wet te stemmen. Het was het laatste, het belangrijkste der financieele ontwerpen en het geheel belastingplan lag dus weder in duigen; men stond voor een begrooting met een belangrijk deficit; niets was voor het oogenblik aangegeven om in het tekort te voorzien; toch juichte de linkerzijde den uitslag der stemming, den val van het wetsontwerp toe met daverende geestdrift. Waarom? Er was een politieke overwinning behaald. Minghetti, schoon hij ook stemmen gewonnen had uit de linkerzijde, was toch altijd de Minister der rechterzijde; daartoe behoorde hij oorspronkelijk en uit die richting waren zijn ambtgenooten gekozen.

De mogelijkheid bestaat dat zulk een verrassing het gevolg is van een samenloop van omstandigheden, waarover het oordeel hoogst moeilijk is; hier evenwel is dit geval niet; het was de derde maal dat de Italiaansche volksvertegenwoordiging het land op zulk een tooneelstuk onthaalde; ook de wet op de boschkultuur en die op het lager onderwijs hadden van deze zelfde Kamer een gelijk lot ondergaan; in beginsel waren die wetten aangenomen; de meeste artikelen waren gewijzigd en eindelijk werd het verbeterde ontwerp afgestemd. Bij het wetsontwerp betreffende de ongeldigheid van niet-geregistreerde acten was het verlies grooter, naarmate de financieele quaestie meer het alles overtreffende punt van gewicht was in de tegenwoordige omstandigheden. De afstemming van het ontwerp was een premie aan de belasting-ontduikers; immers, wie zal na zulk een votum onder de reeds op zich zelf zoo trage Italianen lust hebben registratie- en zegelrechten te betalen? Dat de begrooting niet sluit en regeeren derhalve onmogelijk werd gemaakt, wat gaat dat de Kamer aan; het Ministerie kan aftreden als het lust heeft; er zijn Ministers genoeg in het land!

Dit laatste schijnt ook werkelijk het geval te zijn, want in de veertien jaren, die het Koninkrijk Italië beleefde, heeft het nu zijn elfde Ministerie; sommige Regeeringen bestonden slechts eenige maanden, o.a. die van Rattazzi van 3 Maart tot 8 December '62; die van Minghetti,

dezelfde die nu sinds Juni van het vorige jaar weder aan het hoofd is van het bewind, van 24 Maart '63 tot 21 September '64; later weder Rattazzi van 10 April tot 27 October '67; het langst hield het vorige Kabinet Lansa-Lella-Visconti-Venosta zich staande, - van 14 December '69 tot 25 Juni '73, drie en een half jaar.

De gewone constitutioneele regel moest na straks genoemde stemming, - omdat het Ministerie in de minderheid bleef in een zaak, waarvan het zelf een regeerings-quaestie had gemaakt, - al weer het ontslag van het Kabinet tengevolge hebben. En die regel is goed, omdat de andere aangewezen weg, ontbinding der Kamer meestal agitatie verwekt, die nergens toe leidt; herhaalde ontbinding ondermijnt het gezag van het constitutioneele stelsel door wantrouwen in de kiezers ten opzichte van de door hen gedane keuzen op den voorgrond te stellen; zonder ingrijpende veranderingen, wijziging van de grondwet of van de kieswet, is ontbinding zelden de aangewezen weg voor een staatsman van doorzicht. Hier echter waren bijzondere omstandigheden, die het Ministerie er toe leidden om slechts voor den vorm ontslag te vragen aan den Koning tengevolge van de parlementaire nederlaag. Vooreerst verschilde de meerderheid en de minderheid slechts één stem, en had de meerderheid eenige dagen geleden zich in dezelfde zaak voor de Regeering verklaard. Doch dit was niet de hoofdzaak; deze lag dieper; ontbinding van de Kamer was reeds langen tijd een punt van overweging geweest, omdat het voor niemand twijfelachtig meer was, dat met een Kamer als de tegenwoordige niet te regeeren is. En dat de volksvertegenwoordigers zoo zijn, ligt minder aan de personen, dan aan de omstandigheden waaronder zij hebben geleefd en groot zijn geworden. Van het begin van het Italiaansche Koninkrijk af is de Romequaestie het middelpunt geweest van het politieke leven; rechter- en linkerzijde verschilden van elkander eigenlijk alleen ten opzichte van de vraag, of het bezit van Rome onvoorwaardelijk noodzakelijk was voor het bestaan van het Koninkrijk Italië, of liever - want geen Italiaansch volksvertegenwoordiger zou ooit, al was hij er ook inwendig van overtuigd, openlijk een ontkennend antwoord hebben durven geven op die vraag, - welke middelen er mochten worden gebezigd om in het bezit van Rome te geraken. Zou men op tijd werken, of zou men trachten de nationale quaestie hoe eerder hoe beter tot een oplossing te brengen? Nauw hing daarmee samen de verhouding tegenover Frankrijk, want Italië was te kwader ure afhankelijk geworden van den trouweloozen Franschen Keizer. Schier al de Minister-veranderingen werden door den Rome-wind veroorzaakt; dat teedere nationale punt trok alle krachten tot zich; men dacht bijna over niets anders; de meest dringende zaken werden uitgesteld, want wie kon iets ernstigs ondernemen, zoolang Italië niet in het bezit was van zijn ‘natuurlijke hoofdstad.’ Wie het waagde, kon zeker zijn, dat hem terstond de Rome-quaestie voor de voeten werd geworpen. Men sprak het wel niet

uit in dien vorm, maar toch was het zoo; onzichtbaar werd alles door de Rome-quaestie beheerscht.

En zie, daar werd geheel onverwacht en geheel zonder toedoen van de Italianen, de Rome-quaestie opgelost; de Fransche troepen moesten de 'eeuwige stad' verlaten, omdat zij tegen de Duitschers dienst moesten doen; Rome werd den Italianen als in den schoot geworpen. Weer draalde de Regeering - het ministerie Lansa-Sella-Visconti Venosta was aan het bewind - en gaf aan de morrende linkerzijde der volksvertegenwoordiging en het opgewonden volk ten antwoord, dat de echt politieke September-conventie weder in werking trad; maar zij was wel genoodzaakt het gebied van Rome binnen te rukken, wilde zij in het veroveren van de pauselijke stad niet voorkomen worden door de vrijscharen, die weinig eerbied voor het dusgenaamde heilige zouden getoond hebben. De vermeestering van Rome was voor de Italiaansche troepen na het vertrek der Franschen natuurlijk weinig meer dan een militaire parade.

Het politieke gedeelte van de verovering van Rome, de regeling van de verhouding van het koninkrijk Italië tot de Curie volgde in de gedaante van de 'waarborgwet,' en daarmede was de nationale quaestie aan een eind. Wellicht ware het wenschelijk geweest terstond hierop de ontbinding der Kamer te laten volgen; zij was genoegzaam gemotiveerd, omdat de afgevaardigden meest met het oog op de Rome-quaestie waren verkozen; men deed het niet, om dezelfde redenen, die ook later gedurig de ontbinding hebben vertraagd. En welke waren de gevolgen van het oplossen van de Rome-quaestie voor de politieke partijen in de Kamer? De verschillende fractiën bleven in dezelfde verhouding tot elkander bestaan; men had een rechter-, men had een linkerzijde, men had middelfractiën, en men had hoofden en onderhoofden van die schakeeringen, die elkander het bewind betwisten, zoodat een maatregel, die door de rechterzijde werd ondersteund, noodwendig door de linkerzijde moest worden bestreden, maar - men miste het vroeger alvermogende middel, waardoor men aan de verschillende onderwerpen politieke kleur kon bijzetten: Rome was ingenomen. Het was of men nu over en weer het program verloren had en thans zonder wapenen, uit gewoonte voortging aanvallende bewegingen te maken, maar die gescherm in de lucht waren. Telkens kwam de zinledigheid van den parlementairen strijd meer aan den dag, vooral toen de linkerzijde door den dood van Rattazzi haren talentvollen aanvoerder verloren had; het waren nu in de Kamer om zoo te zeggen spiegelgevechten geworden, of neen, de groote schaduwzijde van gedemoraliseerde volksvertegenwoordigingen trad op den voorgrond; de ernstigste zaken des lands werden ondergeschikt gemaakt aan persoonlijke quaesties. Kon niemand in een of ander ontwerp den overwegenden invloed ontdekken van deze of gene politieke richting, men kon verzekerd zijn, dat dit in de Kamer wel het geval zou zijn en dat een maatregel, die hetzij van

rechts, hetzij van links werd voorgesteld, alleen om die reden goedgekeurd of verworpen zou worden; redenen kunnen altijd wel gezocht worden, of althans woorden gegeven die in veelheid daarvoor schadeloos moeten stellen. De linkerzijde van de Italiaansche Kamer juichte den 24sten Mei, niet omdat zij het zoo aangenaam vond, dat er nu nog minder uitzicht was op het herstel van het evenwicht op de begrooting, maar omdat een ministerie van de rechterzijde en daarmee haar politieke tegenstanders de nederlaag hadden geleden. Aan het politiek steekspel worden de belangen des lands opgeofferd; sluit de begrooting niet, ontstaat er dientengevolge verwarring in het land, wat maakt dat uit; leve het constitutioneel tournooi!

De Minister Minghetti had bij het aanvaarden van het bewind in het vorige jaar een laatste poging aangewend om deze Kamer te redden van den dood der politieke onmacht. Schoon hij zelf behoorde tot de rechterzijde en ook zijn ambtgenooten tot die richting gerekend werden, wilde hij trachten de gematigden van alle fracties voor zijn financieele ontwerpen te winnen, daar de politieke kleur bij de begrootingscijfers wel niet afdeed. Er werden onderhandelingen gevoerd met een aantal personen, die wel moeielijk waren, maar eindelijk toch tot het gewenschte doel schenen te leiden; de omstandigheden werkten hem in de hand; sedert de linkerzijde in Rattazzi haar aanvoerder verloren had, waren velen hier rekbaarder om een verbond met de meer gematigden aan te gaan, omdat zij meenden op deze wijze den invloed te verkrijgen, die hun eigen partij hun voor het oogenblik niet aanbood. Een tijdlang scheen het, of het Minghetti werkelijk gelukt was op den door hem gevolgden weg een meerderheid tot stand te brengen, groot genoeg om de meest noodzakelijke maatregelen tot stand te brengen. Het was evenwel niet meer dan schijn; met moeite werd de meerderheid bijeengehouden; al de financieele ontwerpen werden gered uit den politieken brand, zelfs het laatste bij de openbare stemming, maar toen de geheime stemming kwam, was de verleiding te groot; de oude oppositiezucht maakte zich meester van de hand en het laatste ontwerp bezweek. Wanneer men nagaat op welk een lossen grond de meerderheid door Minghetti was opgetimmerd, was de afloop zoo vreemd niet; Minghetti had meer personen gewonnen dan partijen; terwijl een aantal afgevaardigden hem hun ondersteuning toezegden, bleven de hoofden der oppositie, Depretis, Crispi, Fabrizi, Ferrara hun vroeger standpunt innemen. In den raad der goden was het besloten, dat deze volksvertegenwoordiging niet haar natuurlijken dood zou sterven; haar einde strekt haar niet tot eer; zij heeft zich zelf onmogelijk gemaakt; in beginsel is door de Regeering tot de ontbinding besloten.

De afstemming van het wetsontwerp betreffende de niet geldigheid van ongeregistreerde acten, m.a.w. de verwerping van een der belangrijkste onderdeelen van het financieele plan van het Ministerie had nog een toepasselijk nastukje, waarvan de grond vooral ook moet

worden gezocht in de weigering van het Kabinet om af te treden. Dit was natuurlijk een groote teleurstelling voor de oppositie. Op het program der werkzaamheden stonden nog eenige ontwerpen betreffende den aanleg van defensie- en andere openbare werken. 't Spreekt van zelf dat er na de verwerping van een belangrijk deel van het financieele plan minder dan ooit sprake kon zijn van de uitvoering dezer werken; ‘geen geld geen Zwitsers;’ de Kamer vooral had geen recht meer om op deze ontwerpen terug te komen; van een te kort in de kas kunnen geen huizen worden gebouwd. Reeds had de Minister Minghetti in den Senaat verzocht de wetsontwerpen betreffende het defensiewezen, vroeger reeds door de Kamer aangenomen, voorloopig te laten rusten, daar er na de laatste houding der Kamer bij gebrek aan geld van de uitvoering toch niets kon komen. Dit was een prikkel te meer voor de oppositie in de Kamer om den strijd nog eens aan te binden met een Regeering, die onaangenaam genoeg was om niet heen te gaan; zij stelde voor dat de beraadslaging zou worden geopend over de ontwerpen betreffende den aanleg van havenwerken op Sicilië en in Zuid-Italië. De Minister weigerde op grond van het bestaande tekort, veroorzaakt door de laatste houding der Kamer; een warme discussie volgde; een stok om de Regeering te slaan was gemakkelijk te vinden; de werken vielen bijna zonder uitzondering allen in Zuid-Italië - in het Noorden alleen eenige kleinere werken in Venetië - en men verweet de Regeering dat zij de zuidelijke provinciën stiefmoederlijk behandelde. Diezelfde zuiderafgevaardigden waren het, die gestemd hadden tegen de wet betreffende de ongeldigheid van niet geregistreerde acten, zij waren het die men steeds onder de oppositie vond, indien er sprake was van nieuwe belastingen of verhooging der bestaande, terwijl het een algemeen erkend feit is, dat in het zuiden juist de belastingen het slechtst worden opgebracht. Wat is er met zulke onlogische lieden aan te vangen? Een aantal leden van de rechterzijde waren afwezig, toen het op stemmen aankwam, en weer zegevierde de oppositie; de beraadslaging over genoemde werken werd doorgedreven.

Was het doel van dit onzinnig drijven op nieuw een poging te doen de Regeering te nopen om af te treden, het spelen met de ministercrisis was te gevaarlijker, omdat er geen meerderheid kon worden aangewezen, ook niet uit de oppositie, waaruit een nieuw ministerie kon worden gevormd; immers geen enkele partij had een regeerings-program en kon in verstaanbare duidelijke bewoordingen zeggen wat zij wilde.

Waarschijnlijk ware de laatste stemming der Kamer door de Regeering als motief gebruikt om tot de ontbinding over te gaan, indien dit om andere redenen niet moeilijk, ja schier onmogelijk werd gemaakt; de begrooting voor het loopende jaar was nog altijd niet vastgesteld; al ging men oogenblikkelijk over tot ontbinding der Kamer, dan kon toch eerst in het late najaar de nieuwe kamer worden bijeengeroepen; de begrooting was nu voor de beraadslaging gereed; de

nieuwe Kamer zou weder moeten beginnen met het gewone omslachtige onderzoek in de afdeelingen en het jaar zou wellicht verstreken zijn, vóor de begrooting werkelijk was tot stand gekomen. Van daar dat de ontbinding werd verdaagd en de beraadslaging over de begrooting aan de orde gesteld. Dacht de linkerzijde in de eerste opwelling ook hier weder het Ministerie den voet dwars te zetten, dit plan vond niet genoegzamen bijval en het einde was dat de begrooting met den meesten spoed werd afgehandeld. De Kamer ging naar huis, in de vaste overtuiging dat zij niet zou terugkeeren, al werd door den voorzitter de gebruikelijke uitdrukking gebezigd: dat de afgevaardigden thuis wel vernemen zouden, wanneer de Kamer weder werd bijeengeroepen.

Ook in den Senaat, waarover het Ministerie zich het minst te beklagen heeft, namen de werkzaamheden verder een gunstig verloop, zoodat de sluiting ook van deze Kamer eerstdaags kan worden tegemoet gezien, en daarmee is zonder twijfel een belangrijk tijdperk in de geschiedenis van Italië geeindigd. Want al draalt de Regeering nog, ook na het verdagen der Kamer om het ontbindingsbesluit uit te vaardigen, algemeen wordt die ontbinding beschouwd als een onvermijdelijke zaak. De nieuwe verkiezingen zullen overal drukte te weeg brengen. De Rome-quaestie speelt haar rol niet meer en men moet een ander onderwerp hebben van gespreken overweging; wrijving en vernieuwing van het politieke leven kunnen daarvan het gevolg zijn; immers, men zal iets anders aan de kiezers moeten vertellen, en wat? Heeft men het in de Kamer zonder program kunnen doen, de omstandigheden verplichten thans tot denken, wat men in de Kamer niet deed.

Bestaat er mogelijkheid, waarschijnlijkheid dat er uit de gisting eenig beter leven ontstaat en een nieuwe Kamer gevonden wordt, die de bruikbaarheid van het constitutioneele stelsel op een minder zware proef stelt? Die vraag is spoediger gedaan dan beantwoord. Er is ook met waarschijnlijkheid moeilijk over te oordeelen; voorspellingen zijn gewaagd, want gaat men dieper onderzoeken, dan haalt men nu en dan de schouders op, en vraagt: Italië heeft nu eenmaal het constitutioneele stelsel, maar wat doet het er eigenlijk mee?

In den regel zijn van de kiezers slechts één tiende opgekomen; alleen bij de gemeente-verkiezingen in '72, toen de clericalen besloten met prijsgeving van hun vroeger met zooveel ophef verkondigd beginsel: ‘noch kiezen noch verkozen worden’, braken, was meer ijver te bespeuren en bleek op nieuw dat de Italiaan in burgerlijke zaken liefst geen kennis maakt met den geestelijke; het volk veranderde het beginsel der clericalen nu in: ‘kiezen, maar niet gekozen worden’. Toch achten wij het zoo zeker niet, dat de clericale partij, die tot heden zoo goed als niet in de Kamer vertegenwoordigd was, bij de algemeene verkiezingen even ongelukkig zal zijn. Waarom zou zij niet althans eenige zetels in het Parlement kunnen veroveren in een land, waar het Katholicisme evenzeer uit traditie als uit onkunde de alge-

meene godsdienst blijft, een godsdienst waaraan men zelfs om zijn zinnelijke vormen gehecht is? Er moet reactie komen van het overspannen nationaal gevoel, een reactie niet alleen als gewoon zielkundig verschijnsel, maar ook omdat het blijkt dat men zich van de vruchten van de eenheid van Italië overdreven voorstellingen heeft gemaakt; de eenheid is erg duur, en dure zaken zijn nooit heel aangenaam; met een buitengemeene vaardigheid en gemakkelijkheid werden de hooge schulden van de verschillende Staten overgenomen bij de intrede in het Italiaansche Koninkrijk; hoe kon het anders? Dit gevoegd bij de verdere onkosten en schadeloosstellingen maakte dat de Italiaansche schuld is aangegroeid tot de verbazende som van 3000 millioen lire, terwijl het jaarlijksch deficit aanvankelijk eenige honderde millioenen lire bedroeg. Men trachtte zich uit den financieëlen nood eerst te redden door den verkoop van kerkelijke goederen, maar die maatregel werkte slecht; de goederen brachten niet op wat men had verwacht, en men bezwaarde buitendien de begrooting met nieuwe uitgaven voor den eeredienst. Eindelijk, in '67 begon men de harde noodzakelijkheid in te zien om de belastingen te verhoogen; zonder een vast stelsel te hebben werden nu verschillende nieuwe belastingen ingevoerd, die hoogst onpopulair waren, o.a. de gehate belasting op het gemaal; toen ook deze maatregel onvoldoende bleek, werden de bestaande belastingen aanmerkelijk verhoogd, maar steeds bleek dat het deficit als een vuurspuwende berg boven dit alles bleef uitsteken; en niet zonder reden; de beramingen der begrootingen waren overdreven en zelfs de zuinige Minister Sella, die beloofde in vijf jaren het deficit weg te zullen tooveren, tobde nog altijd met een tekort van 130 millioen lire, terwijl voor bijna 1 milliard aan bankbiljetten met gedwongen koers in omloop waren en het goud agio tot 17% was gestegen. Ook met de belastingontwerpen, door Minghetti onlangs in de Kamer ingediend en die met veel moeite allen op één na zijn aangenomen, zal het tekort wel niet gedekt zijn, laat staan de vlottende schuld verminderd en het uitzicht geopend op de opheffing van den gedwongen koers der bankbiljetten. Wilde men op een eenigszins voldoende wijze voorzien in de allernoodzakelijkste behoeften van het defensie-wezen, van het onderwijs, dan zouden de uitgaven nog ettelijke millioenen stijgen en de financieële toekomst van Italië is dan ook zoo donker, dat men niet weet van waar het licht moet komen.

Nu kan de eenheid van Italië dien berooiden toestand der schatkist wel niet helpen - van de afzonderlijke Staten was 't vooral Sardinië, dat vóór de eenheid uitmuntte door verwarring in het financie-wezen(*) -

(*) Sardinië heeft altijd uitgemunt in het schulden maken, de glorie van de moderne staten. Alleen van het jaar '48 tot '54 is de schuld van Sardinië met niet minder dan 568½ millioen lire vermeerderd, waaronder een gedwongen leening (7 September '48) van 50 743 000 lire; om 418 1561 85 lire te verkrijgen moest een schuld worden aangegaan van 503 252 126 lire. Elk jaar bracht aanzienlijke tekorten; daarop volgde de Krimoorlog, het middel dat Italië een plaats moest verschaffen onder de ‘groote’ mogendheden In de 17 jaren van 1830-'47 werd 163½ millioen geleend, in de 10 jaren 1848-'58 daarentegen 570 millioen.
Bij de unificatie van de schuld werd de schuld van het Koninkrijk Italië gebracht op 2.241 870 000 lire; daarvan kwamen niet minder dan 1170 millioen, derhalve meer dan de helft alleen van Sardinië; van Napels 520 millioen, Sicilië 187 millioen.

en het is geheel onbillijk dat het volk de waarde van de Regeering afmeet naar het geld, dat zij kost, maar feitelijk is dit toch het geval, vooral bij een volk zoo weinig ontwikkeld als de Italianen. En de clericalen staan gereed met de bestaande ontevredenheid hun voordeel te doen; menig kiezer zal werkelijk gelooven, dat de hooge belastingen een gevolg zijn van de vervulling van den nationalen wensch en de schuld zijn van de bestaande Regeering, die bij het verkiezen van clericale volksvertegenwoordigers wel gedwongen zal worden een anderen weg in te slaan. 't Zou niet de eerste maal zijn, dat de vergulde verkiezingslijn menigen vogel verlokte. Juist de slechte opkomst der kiezers, in verband met de telkens blijkende angstvalligheid der Regeering om tot ontbinding der Kamer over te gaan, zou kunnen doen vragen, of de Italiaansche kiezers wel zoo uitsluitend anti-clericaal zijn door hun voorliefde voor de nationale zaak als dit algemeen wordt aangenomen.

Of zou de vreesachtigheid van de Regeering enkel het gevolg zijn van beduchtheid voor de toeneming van de partij van het andere uiterste, van de radicalen en republikeinen? Het schijnt: neen. Indien deze partij, die steeds voor de onmiddellijke en gewapende oplossing was van de Rome-quaestie, zoo weinig parlementaire zetels wist te veroveren, toen die teedere zaak de gemoederen in beweging bracht, wat zal zij dan nu, terwijl het laatste punt van het nationaal program, dank zij den Fransch-Duitschen oorlog, is opgelost? 't Is waar, de uiterste linkerzijde heeft niet ongegronde reden van klachten, vooral over het beleid der Regeering tegenover de Curie; zij noemt niet ten onrechte die houding zoo zachtzinnig en voorkomend, dat zij beneden haar waardigheid moet worden gerekend; de werkelijke radicalen willen een meer aanvallende houding tegenover de Curie, zij willen de banbliksems van het Vaticaan beantwoorden met den vloekzang van de moderne maatschappij over de lichaam- en zielverminkende kerk, die zich onder hemelbeloften mest van het geld en goed der geloovigen, die streeft naar de opperheerschappij over de wereld om allen te bekeeren tot ‘kinderen der hel, dubbel erger dan zij’; allereerst wil de Italiaansche republikein verdrijving van de Jezuietenorde, als den geest die de Roomsche Kerk bestuurt. Maar er is weinig zichtbaar, dat grond zou geven voor de verwachting, dat de meerderheid der Italianen veel sympathie zou hebben voor zulk een krassen oorlog met de Curie.

De meeste bewoners van het schoone schiereiland zijn wandelende tegenstrijdigheden; zij houden van den Roomschen godsdienst, waarschijnlijk minder uit geloofsbehoefte dan wel uit gehechtheid aan uiterlijk vertoon, dat de zinnen streelt, maar zij zien geen bezwaar om het hoofd van dien godsdienst te dwarsboomen in hetgeen waarop hij 't meest de zinnen heeft gezet. De gewone logica zou zijn, dat de nationale beweging, die zich berooving en onttroning van den Paus als wereldlijk vorst ten doel stelde, de Italianen had doen uitzien naar een anderen godsdienst, waarin hun streven, hun onttroning van den Paus

als minder goddeloos werd aangezien, of ook wel de nationale beweging had de Italianen geheel onverschillig moeten maken ten opzichte van den Roomschen godsdienst.

Geen van beiden is echter het geval geweest, en indien men zich in ernst de vraag voorlegt: van waar dit inderdaad zonderlinge verschijnsel, dan gelooven wij een antwoord te moeten geven, dat niet voor de Italianen pleit, maar tevens een aantal andere minder goede zaken bij hen verklaart. Die oorzaak ligt namelijk voor het grootste deel in het gebrek aan energie van de Italianen; om een anderen godsdienst te zoeken, zelfs om ontevreden te zijn met zijn godsdienst, moet men altijd een zekeren geestelijken arbeid verrichten, dien men denken noemt, en denken verstoort de dolce far niente, het paradijs van den Italiaan. Welke veranderingen er ook elders mogen plaats hebben op het gebied van den godsdienst, men behoeft niet bevreesd te zijn dat de meerderheid der Italianen er zich iets van zal aantrekken; zij zullen enkel door de kracht der gewoonte blijven wat zij zijn.

Het is vermakelijk te zien, hoe de Duitschers zich over die schaduwzijde van het Italiaansche karakter ergeren; zij begrijpen niet, hoe noch regeering noch volk inzien, dat er geen rust en geen vrede voor hen is, zoolang zij de geestelijkheid niet geheel binnen het kerkelijk gebied hebben teruggedrongen en wetten vastgesteld, die elke machtsaanmatiging van de Curie te keer gaan; beiden, de Italiaan en de Duitscher, staan zoo naief mogelijk tegenover elkander ten opzichte van de kerkelijke quaestie; zij begrijpen elkander niet, omdat zij het verschil van karakter niet in aanmerking nemen; de een maakt ernst met den Roomschen godsdienst en met de aspiraties van het ultramontanisme; de ander beschouwt dien godsdienst alleen van de oppervlakte en kan de wereldheerschappij van den Paus b.v. niet onaardig vinden, omdat de Paus een Italiaan is en de glorie van het Pausdom voor een deel altijd op Italië afstraalt. Men kan zich in dit opzicht moeielijk. een zonderlinger mengeling denken dan den Italiaan.

Sommigen beweren, dat eigenlijk de Paus nog altijd de persoon is in Italië, die gebiedt en wiens gezag geëerbiedigd wordt, - het bezit van zijn wereldlijk land er buiten gelaten. 't Is wellicht wat sterk uitgedrukt, maar zeker is het dat de geheele Regeering, de Ministers zoowel als de Koning, den Paus zooveel mogelijk naar de oogen zien De Italiaansche troepen zijn door de vrijscharen gedwongen geworden op Rome aan te rukken, en huiverend is Victor Emanuel des nachts voor 't eerst de heilige stad binnengetrokken. De kloosters zijn onteigend, 't is waar, maar had de financieele nood niet het water tot aan de lippen gedreven, was de ontwikkeling van het kloosterwezen niet van dien aard geweest, dat het geheel onbestaanbaar was geworden, men had de monniken met rust gelaten; en is de waarborgwet niet het sprekendst bewijs, dat men het den Paus zoo aangenaam mogelijk wil maken? De geheele gedragslijn van de Regeering stelt

zich ten doel elken steen des aanstoots zooveel mogelijk weg te nemen.

En de meerderheid der Kamer heeft de Regeering daarin trouw ter zijde gestaan. Het bleek nog onlangs bij de interpellatie van den afgevaardigde Miceli over het erkennen van een aantal bisschoppen en pastoors en daarmee het verleenen van jaarwedden, zonder dat zij om de erkenning hunner benoeming bij de Regeering aanzoek hadden gedaan, zooals de wet voorschrijft. Het antwoord van den Minister Vigliani had de eigenschap van geen antwoord te zijn. Hij sprak over de zaak heen, zeide dat de Kamer vreemd zou opzien, wanneer zij de lange lijst zag van bisschoppen en pastoors, die de erkenning van staatswege hadden aangevraagd; hij verzuimde echter een enkele plaats, een enkelen naam te noemen, en verschool zich verder achter den Staatsraad, die bij alles wat er van dien aard plaats had, was geraadpleegd en zonder wiens machtiging de Minister geen enkelen stap deed. Eindelijk was hij het geheel met den interpellant eens, dat er te veel bisdommen waren, maar daarin verandering te brengen lag buiten de bevoegdheid der Regeering. De interpellatie liep daarmee af; niemand verlangde het woord over de zaak en ook de vrager was tevreden, schoon men duidelijk uit het ontwijkend antwoord van den Minister kon opmaken, dat de Regeering nog steeds tegenover de Curie de meeste voorkomendheid in acht neemt en de bisschoppen en pastoors de erkenning van staatswege met het mandaat tot het ontvangen van het landstraktement thuis stuurt, wanneer zij maar bevroeden kan, dat die erkenning door den geestelijke niet zal worden geweigerd en teruggezonden.

Wil men een ander staaltje hoe de Italiaansche kerkelijke politiek de tegenhanger is van de Pruisische? De Italiaansche wet erkent alleen het burgerlijk huwelijk, niet het kerkelijk, en op grond van het beginsel: de vrije Kerk in den vrijen Staat, zijn ook geen bepalingen gemaakt ten opzichte van het kerkelijk huwelijk. Het gevolg is geweest, dat er jaarlijks eenige honderde huwelijken alleen kerkelijk worden gesloten terwijl de burgerlijke voltrekking achterwege blijft, hetzij uit onkunde, hetzij uit onwil. De zaak eischte dringend voorziening; immers, de Staat kan niet anders dan de alleen kerkelijk gesloten huwelijken voor onwettig verklaren. In de laatste zitting der Kamer werd dan ook door den Minister van Justitie een wetsontwerp ingediend, waarbij onder bedreiging van straffen werd bepaald, dat het burgerlijk huwelijk het kerkelijk moest vooraf gaan. Eenige bisschoppen uit Noord-Italië ontvingen van de Curie bevel tegen dit wetsontwerp nadrukkelijk protest in te dienen; terstond werd in eenige kranten van de rechterzijde beweerd, dat het wetsontwerp eigenlijk de burgerlijke vrijheid belemmerde, want dat iedereen vrij was, hoe hij zich eerst wilde laten trouwen. Het gevolg is geweest dat het wetsontwerp niet in behandeling is gekomen; de Regeering droeg zorg het niet meer te noemen; de rechterzijde zweeg omdat zij ministerieel was, en de linkerzijde...

ja, het was geen zeer geschikt wapen om het Ministerie aan te vallen, en geen haan die er meer naar kraaide; het wetsontwerp is gesmoord.

Zoo maken de Regeering en de Volksvertegenwoordiging zich tot de dienaren der Curie. Dit gaat zelfs zoo ver dat de Regeering zich leent tot medewerking om elk streven naar vrijheid, op kerkelijk gebied van de gemeenten uitgaande, tegen te werken en te smoren. Merkwaardig is haar houding in dit opzicht tot de gemeenten in de provincie Mantua, waar eenigen tijd geleden de gemeenteleden zelven, op grond van een oud recht, hun geestelijken verkozen en de dus verkozenen aan den bisschop ter goedkeuring voordroegen. Aanvankelijk was de Regeering die beweging, die zich dreigde uit te breiden, gunstig gezind; toen de afgevaardigde voor Mantua, Anselmo Guerrieri-Gonzaga de zaak in de Kamer ter sprake bracht, gaf de Minister Vigliani zijn ingenomenheid met de beweging te kennen, die hij voor even godsdienstig als vaderlandslievend verklaarde. Het lag dan ook geheel op den weg van de Regeering de beweging te ondersteunen; de lagere geestelijkheid had voor een goed deel de nationale zaak zoo niet bevorderd dan toch aan de ophitsing van de hoogere geestelijkheid geen gehoor gegeven; ging nu zulk een beweging uit van de gemeenten zelf, dan bestond er kans dat de nationale gezindheid onder de lagere geestelijkheid bleef en deze een welkom steunpunt werd tegen de vijandige gezindheid van de hoogere geestelijkheid, die geheel de wenken der Curie opvolgt. Zonder zich met de kerkelijke quaestie zelf in te laten, kon de Regeering de zaak ondersteunen door op aanzoek om erkenning aan de verkozen pastoors de landsjaarwedden te doen uitbetalen. De Minister van Justitie gaf zelfs de uitdrukkelijke belofte, dat dit zou geschieden. Italiaansche naïeveteit heeft echter op dat oogenblik niet dieper doen nadenken, gemeend, dat de Curie de zaak niet zoo hoog zou opvatten. Natuurlijk was dit wel het geval; vrije verkiezing, gemeentelijke zelfstandigheid is der Curie de grootste der gruwelen, omdat daardoor het hierarchisch stelsel, de grondsteen van alles, wordt verbroken. De verbolgenheid was groot op het Vaticaan; de banbliksem werd gesmeed, indien de onverlaten niet terstond het booze werk vernietigden. Nu veranderde ook de houding der Regeering; niet alleen dat de Minister zijn belofte niet hield, hij deed nu wat hij kon om de beweging tegen te werken; de pastoors ontvingen geen enkelen duit van het hun toegezegde landstractement. De redacteur van de *Gazetta di Mantova* kreeg een verzoek van den prefect om zijn betrekking neer te leggen, omdat het blad, - zoo luidde het schrijven - ‘tegen het gevoelen der Regeering in de zaak van de verkiezing der pastoors had verdedigd, terwijl het Ministerie die zaak zoo spoedig mogelijk aan een einde wenschte te zien.’ De redacteur nam zijn ontslag en richtte een ander blad op; de eigenaar wilde de officieele advertenties niet missen(*). Stemde de

(*) De hier bedoelde gemeenten zijn San Giovanni del Dosso en Palidano. In de vorige maand werd door den Paus de groote ban over de gemeenten en over de verkozenen uitgesproken. Dat verhinderde evenwel niet dat acht dagen later de gemeente Collodi eveneens haar pastoor verkoos en in antwoord op den grooten ban na de verkiezing onder klokgelui een plechtigen optocht werd gehouden. Soms is verkiezing niets anders dan het gevolg van de weigering van den bisschop om den pastoor te benoemen, dien de boeren gaarne hebben; zoo o.a. te Brusatassa. In het geheel hebben slechts vijf gemeenten zich aan de groote ketterij schuldig gemaakt. Ware de houding der Regeering anders geweest, de zaak had wellicht een geheel andere wending genomen.

houding van de Regeering in deze zaak geheel overeen met het beginsel, door de rechterzijde steeds gehuldigd, de linkerzijde is door haar stilzwijgen medeplichtig geworden; zij ziet anders tegen een interpellatie niet op; maar zij wist dat zij hier geen vruchtbaar veld betrad om het Ministerie te bestoken. Italië heeft inderdaad zonderlinge Katholieken en zonderlinge afgevaardigden, en ook hier geldt met nadruk: zoo het volk, zoo zijn Regeering.

En ziedaar juist de reden, waarom wij niet veel verandering verwachten ook in de samenstelling van de Kamer. Een andere reden daarvoor is het gebrek aan geschikt personeel, dat als volksvertegenwoordiger kan optreden, in Italië nog lastiger dan elders, omdat het mandaat kosteloos is.

Gaan wij dus den toestand van Italië aan de hand der feiten na, dan kunnen wij de toekomst niet helder inzien. Sympathie voor de nationale beweging heeft menigeen grooter van die toekomst doen droomen dan de werkelijkheid ooit zal kunnen verwezenlijken. Italië behoort tot die landen, waar men het constitutioneel stelsel heeft ingevoerd, dat de politieke mode meebracht, maar waarvoor het land nog weinig geschikt blijkt. Van daar dat het raderwerk der regeering met steeds trager, slepender gang zich voortbeweegt en nu en dan dreigt stil te staan. De Italianen zijn aan het politiekspelen gegaan, zonder zich eerst te doordringen van de gewichtige taak, die met de vorming van het koninkrijk op hun schouders werd gelegd; bij zulke berooide financiën, bij zulk een onbegrijpelijk lagen trap van ontwikkeling(*), tegenover een vijand als de Curie, midden in het land, was ijzeren kracht noodig om het land vooruit te brengen. Maar het schijnt dat de Italianen denken, dat de phrase: *Italia fara da se* de toovermacht bezit om het ook zonder hen te brengen waar het wezen moet, en daarin vergissen zij zich; groote dingen komen op de wereld niet zonder veel arbeid, zonder veel inspanning; wil men dien arbeid zich niet getroosten, het zij zoo, maar men stelle dan ook geen onredelijke eischen; met te paradeeren onder de ‘groote mogendheden’ kan men wel zijn beurs lichter maken, maar geen wezenlijke waarde verwerven.

(*) Het is ontegenzeggelijk dat met de nieuwe orde van zaken het onderwijs veel verbeterd is, maar tevens dat er lang niet gedaan wordt, wat moest en kon. Wat verwaarloozing van onderwijs betreft, staan Spanje en Italië vrij wel op dezelfde lijn. Men oordeele: In '62 bleek dat van de 1000 bewoners noch lezen noch schrijven konden:

	Mannen en vrouwen.	
in de oudere provinciën en Lombardije	461	574
Middel-Italië	641	750
Napels en Sicilië	835	938

In het geheele Koninkrijk hadden bijna 17 millioen personen volstrekt geen onderwijs ont vangen, - een verhouding erger dan in Spanje.

Wat meer bescheidenheid zou niet misstaan hebben; want dat de rotte troon van de Bourbons bij de nadering van Garibaldi - dien edele onder zijn volk, ja onder Europa, omdat hij een politiek doel najoeg zonder zelfzucht - ineenstortte, is nog geen heldenwerk; overal waar degelijke arbeid te verrichten viel, maakten de Italianen een treurige figuur. Terwijl de Duitschers hun eenheid hebben veroverd in bloed, is voor de Italianen die eenheid afgestreden door anderen, en die oorsprong zal wellicht ten allen tijde een zeker karakter blijven afdrukken op het land; zonder de Duitschers en de Franschen was de eenheid van Italië zeker nog in een ver verschiet; overal werden de Italianen geslagen, zelfs naast hun bondgenooten; '66 leverde het treurige Custozza te land en het vernederende Lissa ter zee. In '59 werd de slag bij Solferino gewonnen, maar nadat de rechtervleugel, de Piemonteezen waren geslagen.

Ook later bij de inwendige geschiedenis van het land blijkt men den strijd niet aan te durven of hem te voeren met kleine middelen. De financieele quaestie is op dit oogenblik de levenszaak; maar gaat het op deze wijze voort, dan zal die quaestie wel nooit worden opgelost, ook niet door de kunstmiddelen van een Sella of Minghetti; zulk een toestand eischt een flinke hand en krachtige middelen, een vast, wel overlegd stelsel; maar in plaats daarvan voert men het eene belastingje na het andere in, zoodat het volk den indruk krijgt van bovenmatig veel belasting te betalen. De ontevredenheid neemt toe, te grooter naarmate het voor aller oogen zichtbaar is, dat er voor de noodzakelijkste takken van bestuur, voor onderwijs, voor openbare werken geen geld is en op dezen weg ook niet zal komen. Het beste wat de Italianen kunnen, is feestvieren, prachtige vuurwerken afsteken op den herinneringsdag hunner ‘vrijheid.’

Voor het oogenblik moge de macht van de Curie nog niet gevaarlijk zijn, omdat het nationale gevoel nog te warm is, - wij merkten reeds op, dat het verzwakt is en verzwakken moet; de Curie is de nacht noch dag slapende vijand, die het jeugdige en inwendig nog zoo zwakke rijk bedreigt; de nationaal gezinde geestelijkheid wordt gedresseerd, over eenige jaren zal zij zijn uitgestorven en in elke gemeente van Italie een vertegenwoordiger zijn van het Vaticaan, dat den dood heeft gezworen aan den ‘roofstaat.’ En indien de Regeering het volk weerloos laat in den strijd tegen de Curie, indien het elk streven naar vrijheid tegenwerkt, indien zij zelf wedijvert in onderdanigheid tegenover de Curie, en het onderwijs blijft verwaarloosd, zal Italië dan toch de overwinning behalen in den harden strijd? Die vraag verdient overweging. Voor het oogenblik kunnen wij van Italië moeilijk anders zeggen dan: een volk dat zijn roeping niet beseft.

14 Juni '74.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Uit den vreemde,
Meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Een onterfde.
Hoofdstuk I.

In eene kleine zijstraat bij Coventgarden stond, omstreeks vijf jaren geleden, een huisje in een poort; het daglicht drong er nauwelijks ooit door, en des avonds genoot men er slechts in de verte een zwakke straal van de gaslantaarn, die zeer schuin tegenover den ingang stond. Dat huisje werd, in den tijd waarvan ik spreek, bewoond door eene oude juffrouw die er kamers verhuurde aan menschen die niet veel te missen hadden. Een van die kamers was sedert eenigen tijd verhuurd aan een jongen man, aan wiens fijne, regelmatige gelaatstrekken men ondanks zijne armoedige versleten kleeren kon zien, dat hij in hooger krin-, gen der maatschappij had geleefd dan hij nu deed.

De kamer was klein en laag; slechts één venster liet het weinigje licht door dat niet door de naburige daken was betimmerd. Tegenover het raam stond een haardje, zoo klein, dat zelfs dat kamertje er bezwaarlijk door verwarmd kon worden. De kant die aan de andere kamer grensde en het meeste licht van het venster genoot, werd bijna geheel ingenomen door eene lage bedstede, waarin niets anders lag dan een matras, een deken en een versleten laken. Er stonden twee houten stoelen en een grove tafel, die, met een bouwvallige latafel, het huisraad voltooiden.

Daar zaten in den tijd waarvan ik spreek, George Lovelace en zijne vrouw. Wat hem gebeurd was, is menigeen in de wereld te beurt gevallen, hoewel, gelukkig, niet altijd onder de hoogst treurige omstandigheden waarin hij zich bevond.

Zijn vader was de eigenaar van een aanzienlijk landgoed in Athertonshire; een man, wiens karakter geheel bedorven was door de onmatigheid eener losbandige jeugd, en die niet zelden teekenen van krankzinnigheid verried, eene kwaal die reeds in vorige geslachten in zijne familie was voorgekomen. Toen hij op middelbaren leeftijd gekomen was had hij een overhaast huwelijk aangegaan, en, anderen naar zich zelven beoordeelende, had hij, toen zijn eerste vlaag van hartstocht voorbij was, eerst zijne zachtaardige vrouw verwaarloosd en toen hare eer in verdenking trachten te brengen; eene poging die door haar geheele persoonlijkheid volkomen verijdeld werd. Zijn eenige zoon, George, was geboren nadat bij drie jaren gehuwd geweest was, juist in een tijd toen zijn achterdocht haar toppunt had bereikt. Doch, hoewel hij nooit liefde voor zijn zoon had gehad, gaf hij toch, zoolang deze jong was, geen bewijzen van afkeer van hem en

hij had hem, inzonderheid na zijn moeders dood, niet onvriendelijk behandeld. Hij had evenwel gedacht dat hij, toen hij den knaap eerst een gouverneur had gegeven en hem daarna op eene openbare school had gezonden, al het mogelijke voor zijne opvoeding had gedaan, en hij nam verder geen notitie van den knaap, dan dat hem een grijns van genoegen op het gelaat kwam, toen hij hoorde dat George op school met de in Engeland nog gevierde roede had kennis gemaakt.

George groeide op zonder buitengewoon veel zucht tot ontwikkeling en kennis te openbaren en, toen hij op achttienjarigen leeftijd de school verliet, was hij een echt staaltje van de minst gunstige producten der Engelsche inrichtingen van onderwijs. Hij kon lezen en schrijven; hij wist dat Karel I onthoofd was geworden en dat Wellington in den slag van Waterloo een groote overwinning op de Franschen had behaald. Hij meende te weten dat Milton een vers over het Paradijs had geschreven en was overtuigd dat Shakespeare de eerste dichter van de wereld was. Doch hij kon geen letter lezen in eene vreemde taal, en wierd hem gevraagd wat er in '32 of '48 gebeurd was, hij zou misschien geantwoord hebben wie toen de Derby gewonnen had, doch verder gingen zijn kennis en belangstelling niet. Over godsdienst, of liever kerkleer, had hij nooit veel nagedacht; hij vond de preeken van domine Prohzer vervelend, doch begreep niets van de leerstelsels die met zooveel ijver door den orthodoxen godgeleerde bestreden werden. Intusschen had George een goed karakter; hij had dikwijls slaag gehad op school, doch nooit voor iets onzedelijks of oneervols; en toen hij de school verliet, verteerde hij het inkomen dat zijn vader hem gaf, in het gezelschap van zijns gelijken te Londen; zijn leven werd niet besmet door het bezwijken voor de vele verzoekingen tot ondeugd, die zoo dikwijls te sterk blijken te zijn voor jongelieden van den leeftijd waarin hij toen was.

Hij was niet dikwijls in het gezelschap zijns vaders en, wanneer zij bij elkander waren, legde geen van beiden groote blijken van genegenheid aan den dag. Sir George was behalve een man met een gemelijk humeur, koel van hart; daarbij verviel hij van tijd tot tijd in zulke vlagen van woede, dat het alleronaangenaamst was zich afhankelijk van hem te weten. Ook was hij iemand die er stokpaardjes op nahield, en wee hem of haar die hem dwarsboomde, wanneer hij er een bereed. Een van zijn stokpaardjes was de Engelsche aristocratie en zijn vurigste wensch was dat zijn zoon een huwelijk zou aangaan met de dochter van een graaf in zijne nabuurschap, voor wiens familie hij den diepsten eerbied had en wiens conservatief staatkundige meeningen met de zijne overeenkwamen. De bedoelde jonge dame was twaalf jaren jonger dan George Lovelace, doch sir George maakte geen haast met het huwelijk; het had den tijd, meende hij.

'Intusschen kan George, op mijn voorschrift, leeren zich naar mijn wensch in dezen te voegen; en wijl hij er goed uitziet en haar vader niets tegen het plan heeft, zal het meisje waarschijnlijk wel willen.'

De mensch beschikt.

De zaken zouden misschien den loop genomen hebben dien Sir George wenschte, en deze geschiedenis zou nooit geschreven geworden zijn, had niet de jonge George op een vischtochtje de lieve dochter van een dokter uit Wallis ontmoet. George had, evenals zijn vader, zijn plotselinge invallen en, insgelijks als zijn vader, bleef hij bij zijn eenmaal genomen besluit volharden. Een van zijn plotselinge invallen was: 'Dat meisje moet mijn vrouw worden;' niet onmiddellijk, door een overijld huwelijk, want hij wist niet eens of zijne liefde beantwoord werd; doch nadat hij haar drie jaren lang

had gekend, en toen de plotselinge dood haars vaders haar afhankelijk maakte van eene tante, wie zij weinig liefde toedroeg, toen scheen haar het huwelijksvoorstel van een man dien zij had leeren liefhebben, het gemakkelijkste middel om uit hare moeielijke verhouding bevrijd te worden.

Ethel Lovelace was een mooi meisje en op hare buitengewone schoonheid had

George gerekend, om de toestemming zijns vaders te winnen tot een huwelijk, dat hij eerst bekende nadat hij het voltrokken had.

George had wel is waar op hevigen tegenstand gerekend, bij wist dat hij onaangename tooneelen met zijn vader te wachten had; doch de stortvloed van verontwaardigde en beleedigende woorden die over zijn hoofd werden uitgestort, had hij niet verwacht. Sir George geraakte in zulk eene woede, dat de dienstboden zijn zoon te hulp moesten komen om hem voor zware mishandeling te behoeden.

'Uit mijn oogen, bastaard!' gilde hij hem achterna. 'Ik heb nooit gedacht dat gij mijn zoon waart, en van nu af wil ik u niet meer als mijn zoon erkennen. Neem de slet die u voor den gek houdt, en zeg haar dat gij noch zij een penning van mij zult aanraken zoolang ik leef, evenmin als na mijn dood. Niets, al laagt gij in een armhuis te verrotten!'

Van dat oogenblik af weigerde Sir George iets van zijn zoon te hooren of te zien.

Toen begon er een treurige tijd voor de twee dwaze jongelieden, die zoo weinig berekend waren om zich een weg door de wereld te banen. Tallooze malen verwenschte George de luiheid, die hem belet had gebruik te maken van het onderwijs dat hij had kunnen genieten; een luiheid waardoor hij nu buiten staat was om iets voor zijn onderhoud te doen. Hij had zijne vrienden verzocht om hem aan het een of ander middel van bestaan te helpen, doch zij hadden niets voor hem gedaan. Sir George was hem overal vóor geweest en had bekend gemaakt, dat hij zijn zoon wegens schandelijk levensgedrag verstooten had. De wereld onderzocht niet en leende maar al te gewillig het oor aan het kwaad dat een eigen vader van zijn zoon verkondigde.

Ook Ethel had te vergeefs hulp bij hare tante gezocht, zij was afgewezen geworden met het gewone argument: Eigen schuld.

Toen had George in allerlei richtingen naar werk gezocht: als gouverneur, als klerk, als verslaggever voor kleine dagbladen, als winkelbediende zelfs en boodschaplooper. Nooit had hij vast werk kunnen krijgen. Voor het eene was hij te oud, voor het andere had hij geen getuigschriften, het derde werd hem door den invloed zijns vaders ontnomen, het vierde verloor hij door het bankroet van een patroon. Zoo wist hij, weken, maanden lang, den eenen dag niet waar hij den anderen van leven zou. Hij werd met elken dag wanhopiger, wanneer hij te huis kwam en het bleeke vervallen gelaat van Ethel zag.

In die treurige omstandigheden bracht Ethel haar eerste kind ter wereld; de zorgen werden grooter, doch hunne liefde verkoelde niet. Zij leden te zamen; Ethel te zwak om iets meer te kunnen doen dan haar kind te verzorgen; George blijde als hij zijn vrouw het noodige had verschaft en zelf genoeg overhield om zijn honger te stillen. Hoewel beiden zich bijna dagelijks verweten dat zij elkanders geluk door hun huwelijk verwoest hadden, stelde hunne innige liefde hen in staat om het moeielijke leven met elkander te dragen.

Op zekeren dag kwam George vermoeid en moedeloos te huis; hij had weinig verdiend dien dag en zelfs de lieve glimlach waarmede Ethel hem verwelkomde, vermocht de uitdrukking van wanhoop niet van zijn gelaat te verdrijven. Doch zijne vrouw zette den weinigen voorraad dien zij bezat op de tafel: brood, een stukje koud vleesch en een weinig bier; zij drong hem tot eten met zooveel liefde in hare blauwe oogen, dat George zich weder troostte met de gedachte, dat hij toch niet in alle

opzichten rampzalig was; dat hem althans in één opzicht een geluk te beurt was gevallen waarin weinigen zich verheugen mochten.

Zij spraken, zooals meermalen, over de kans op de vergiffenis van Georges vader, en Ethel, wier voorstelling van vaderlijke gestrengheid zich niet vereenigen kon met zulk een blijvenden haat tegen eigen vleesch en bloed, raadde George nogmaals aan naar zijn vader te gaan, en hem om hulp te smeeken, zooal niet door geld, dan toch door zijn invloed om hem aan een betrekking te helpen.

‘Morgen zijt gij jarig! Zoudt gij niet denken, dat hij dan zachter voor u gestemd zou zijn?’

George herinnerde zich den harden, onrechtvaardigen naam waarmede zijn vader hem de deur gewezen had, en zag in dien verjaardag juist geen aanleiding voor Sir George om hem weder in liefde aan te nemen. Doch hij keek in het smeekende gelaat van zijn vrouwtje, zag het ziekelijke waas op de wangen van zijn kind en besloot zich nogmaals aan dezelfde kwade behandeling te wagen, in de poging om het hart zijns vaders te verzachten.

Hij begaf zich dus den volgenden dag naar het buitengoed zijns vaders; de knecht, die hem kende en medelijden met hem had - want ook hij en zijne mededienstboden waren dikwijls slachtoffers van de drift van Sir George - liet hem naar zijns vaders kamer gaan, zonder hem aan te dienen.

‘Hoe is het gegaan?’ vroeg Ethel, in de grootste spanning, toen George dien avond te huis kwam. Doch zijn opgewonden, toornig gelaat, de tartende wanhoop die er op lag, beantwoordde reeds hare vraag nog eer hij gesproken had.

‘Ik kwam in de kamer,’ vertelde George, ‘en toen hij mij zag, sprong hij open riep:

Zijt gij daar! Wat doet ge hier? Is die vrouw dood?’

Toen vertelde ik hem van onzen toestand, van uwe zwakte, van onze armoede. Ik smeekte hem om medelijden. Ik erkende mijn misslag van zonder zijne toestemming getrouwd te zijn, doch voerde mijne standvastige liefde voor u tot mijne verontschuldiging aan. Ik zeide hem, dat gij nauwelijks in staat zijt ons kind voedsel te geven.

Toen ik over mijn kind begon, kwam hij plotseling vlak voor mij staan en vroeg driftig:

‘Is het een jongen of een meisje? Antwoord! Schielijk, hoort ge niet?’

Ik antwoordde dat het een meisje was en hij gaf een zucht van verlichting. Ik begon zijn gramschap opnieuw te verbidden, doch hij viel mij in de rede, zeggende:

‘Zwijg; gij kent uw misdaad, herstel die. Verlaat de vrouw met wie gij zegt getrouwd te zijn, en zie haar nooit weer. Ga twee jaren buitenslands en blijf dan buiten leven van een inkomen dat ik u geven zal. In dien tijd zullen wij haar laten nagaan, totdat ze van honger sterft of....’

‘Wat, “of” lieve?’ vroeg Ethel, toen George zweeg en zijne hand voor zijne oogen hield.

‘U reden tot echtscheiding geeft!’

‘Ik heb toen zeker iets vreeselijk driftigs gezegd, want die onbeschaamdheid bracht mij buiten mij zelven. Wat ik gezegd heb, weet ik niet, maar onze bijeenkomst eindigde hier meê dat hij op mij toesprong, mij tegen den muur gooide en schopte, totdat de dienstboden mij uit zijne handen kwamen verlossen. Alle hoop is dus verloren uit die bron; Gods vloek....’

‘Stil, George!’ riep Ethel schielijk. ‘Dat dient nergens toe; bedenk dat hij toch altijd uw vader is.’

Die zachte stem had altijd invloed op hem, en weerhield hem zelfs in die oogenblikken van verbittering den vloek uit te spreken, die hem op de lippen lag.

De zaken zagen er donker uit voor George en zijne vrouw en eene week lang gaf hij zich aan wanhoop over, omdat hij haar nooit uit den rampzaligen toestand zou kunnen bevrijden, waarin hij haar gebracht had. Doch ook de donkerste wolk heeft

hare lichtzijde, en zoolang er leven is, is er hoop. Een betrekkelijk voordeelig aanbod van eene firma, die aan George schreef dat zij geheel met zijne omstandigheden bekend was, maakte een einde aan de vrees voor dagelijksch gebrek. Zij bleven evenwel arm, zeer arm, en ondanks al de zuinigheid en zorgvuldigheid van Ethel en George's zelfverloochenende vlijt, hadden zij slechts even geld genoeg om geneeskundige hulp in te roepen bij hun kwijnend

kind, en versterkingen te koopen, om de rozen op de wangen der jonge moeder terug te roepen.

Op zekeren dag, zes weken na de ontmoeting met Sir George, en veertien dagen nadat George zijne nieuwe betrekking had aanvaard, ontving hij een brief van zijns vaders zaakwaarnemers, waarin zij schreven, dat Sir George tengevolge van het hevige tooneel met zijn zoon door eene beroerte getroffen was geworden, waaraan hij, den dag voor den datum waarop de brief was geschreven, bezweken was.

'Wijl de overledene, voor zoover ons bekend is, tegen ons vermoeden, zonder testament gestorven schijnt te zijn, zijt gij als zijn wettige erfgenaam, thans in het bezit van alles wat Sir George heeft nagelaten. Het zal ons aangenaam zijn uwe bevelen te mogen ontvangen; wij bevelen ons in uwe gunst,' enz. enz.

Om George recht te laten wedervaren moeten wij zeggen, dat zijne eerste aandoening bij het lezen van die tijding droefheid was over den dood zijns vaders, te meer wijl die dood vermoedelijk een gevolg was van hun twist; doch weldra kwam ook de gedachte aan zijn veranderden toestand bij hem op.

De speler, die door één worp van den rand des afgronds is gered; de duellist *à la barrière*, die het pistool zijns tegenstanders dat op zijn hart gemunt is, vuur ziet weigeren; de wanhopige minnaar, wiens laatste bede beantwoord werd met een 'ja,' waarop hij niet durfde hopen, die allen voelen eene soort van réactie, van verlichting, die een oogenblik als verlammend werkt en bijna pijnlijk wordt door hare hevigheid.

Zoo ging het ook met George, toen hij half verbijsterd den brief las en herlas. Al zijne moeielijkheden uit! Hij rijk, in staat om zijne vrouw de weelde te verschaffen, welke hij haar altijd had toegedacht, en haar den rang in de maatschappij te doen bekleeden waarvoor al de armoede, al de ontberingen, al de harde arbeid en zorg haar niet ongeschikt hadden kunnen maken! Weelde in plaats van gebrek; gemak in plaats van afslovenden arbeid; omgang met menschen, die hare schoonheid konden waardeeren en de beproevingen betreuren, welke zij had ondergaan, in plaats van eenzame verlatenheid. Dat waren de contrasten welke hij zich tusschen zijn verleden en zijne toekomst voorstelde. Is het te verwonderen dat hij, toen hij Ethel de tijding wilde mededeelen, een oogenblik verbijsterd stond, zoodat zij dacht dat hij krankzinnig was geworden?

Hoofdstuk II.

Het was midden in het Londensche zomersaisoen. Het Parlement was in vollen gang en de honderd en één duizend flaneurs van de groote *débatingclub* smaakten het genot van het gezelschap hunner vrienden en besteedden de zomermaanden ieder op zijne eigene wijs.

Het was Donderdag avond, receptiedag van de hertogin van Marionetshire; het groote huis in Belgravesquare was gevuld met allen die door rang, schoonheid, rijkdom of vernuft tot de eerste kringen van Londen behoorden. Er werd niet gedanst. De hertogin achtte het verkieselijker, dat de menschen in staat waren met hunne vrienden te praten, zonder door jonge luitenantjes of ambtenaartjes op de teenen getrapt te worden, of gedwongen naar de eentonige reeks van wals- en quadrillemuziek te luisteren. In éene zaal nogtans speelde een corps violisten eene keur van klassieke stukken en de prima donna van het jaar wisselde het genot van hen, die van goede

muziek hielden af, door het zingen van een of twee van hare geliefkoosde liederen. Het overige gedeelte der prachtige *suite* was overgelaten voor de menigte, die de uitnoodiging harer genade hadden aangenomen, om op een afstand te blijven nadat zij hun compliment hadden gebracht.

Een van deze laatsten, een soort van menschen die altijd in Londen gevonden worden, die iedereen kennen en alle nieuwtjes weten, stond met een minister te praten.

‘Zeg eens, Henry,’ vroeg de minister, ‘wie is dat vrouwtje, met die paarlen, dat met Hesketh Percy staat te praten? Wat een lief gezicht! Ik weet niet dat ik haar ooit gezien heb.’

‘O, ja, die.. dat is een heele geschiedenis. Dat is nu die lady Lovelace, over wie zooveel praatjes gegaan hebben. Haar man heeft haar ergens in Wallis opgedaan; het was een huwelijk uit liefde. Zijn vader, die hem voor de dochter van Itterfield bestemd had, nam het hem kwalijk en heeft hem zonder een cent de deur uitgejaagd; maar hij verzuimde zijn testament te teekenen, of er een te maken of zoo iets, en zoo is de tegenwoordige lord Lovelace, na vier jaren gebrek geleden, of althans povertjes van zijne eigen verdiensten geleefd te hebben, in het bezit van het gansche vermogen van zijn vader gekomen. Het verwondert mij niets, dat zijn vrouw uw aandacht trekt, want zij is een mooie vrouw, en hij zal ook wel naam maken. Blackwood is een rijke bezitting, niet waar? Gij weet het natuurlijk, want het ligt in uw graafschap.’

‘Ja, het is een mooie bezitting, maar schandelijk verwaarloosd; de overleden baron was een gierige, nijdige kerel, die geen duit voor het onderhoud van zijn goed over had. Hij is een jaar geleden gestorven. Wij moeten dien man in het oog houden; welke partij zou hij kiezen?’

‘De onze, geloof ik; maar ik ken zijn vrouw, wil ik u voorstellen?’

‘Ja, doe dat, en ik zal mijn vrouw verzoeken haar een visite te maken.’

O die oppervlakkige, nietige, valsche wereld! Altijd in aanbidding van het succès en... ik wil mijn ergernis bedwingen; het maakt mij alleen maar boos dat niemand George de behulpzame hand toestak toen hij er zoo groote behoefte aan had. Toen zijn vrouw in de mode kwam en hij rijk geworden was, zocht iedereen zijn vriendschap.

De verandering in hun leven was groot; bijna te zwaar om te dragen in het eerst. Evenals een gloed van licht een oog, dat aan duisternis gewend is, had de weelde waarin zij plotseling overgeplaatst waren hen, die aan armoede en ontbering gewoon waren, geheel verblind. Doch dat sleet met den tijd en het gevoel van verbazing en twijfel dat hen in het eerst beving, en hen belette het volle genot van hunne nieuwe omstandigheden te smaken, week langzamerhand voor de kalmer blijdschap waarmede George en Ethel de gunsten der fortuin leerden waardeeren.

Eer George zijne armoedige woning had verlaten, had hij nauwkeurig naar het testament zijns vaders laten zoeken. Hij moest zeker zijn van zijn recht, zeide hij, eer hij het landgoed in bezit nam; en, eerst nadat alle mogelijke kasten en laden te vergeefs doorzocht waren, begon hij de sommen, die onaangeroerd bij zijns vaders bankier lagen, als de zijne te beschouwen.

Nadat hij met Ethel en zijn dochtertje buitenslands was geweest, en de gezonde lucht van Zwitserland, de heerlijke hemel van Italië de rozen op Ethel's wangen hadden doen terugkeeren, waren zij voor eenigen tijd in Londen teruggekomen, met het plan om in den herfst hun landgoed Blackwood te betrekken.

Ethel was al de gevolgen van hun armoedig leven te boven gekomen; zij kon reeds zonder verdriet op haar verleden terug zien en er zelfs over praten met de goede oude hospita, wier kamer zij in dien treurigen tijd in huur hadden.

Ethel had de oude vrouw niet in haar armoedig huisje willen laten, maar haar beter woning gegeven, tot den tijd waarop zij haar mede naar Blackwood dacht te nemen. Zij liet haar dikwijls in hare kamer komen, om haar te onthalen en over den ouden

tijd te praten; want oud scheen reeds die tijd voor Ethel, en over de moeite welke het haar placht te kosten om de kamerhuur bij elkander te brengen.

‘En ik moet zeggen, kind - excuseer, ik wil zeggen, my lady -’ was dan het antwoord van oude Martha, ‘dat geen mensch mij stipter betaalde dan gij,

behalve toen gij ziek waart en het lieve kind geboren werd; toen was het uw schuld niet.'

'En toen naamt ge 't niet kwalijk, wel. Martha?'

'Och, kind, ik ben niet gaarne hardvochtig.'

George was evenwel nooit bij die bijeenkomsten tegenwoordig; zelfs met zijn vrouw kwam hij hoogst zelden op hun verleden terug, en als dat een enkelen keer gebeurde, zag Ethel dat hem een rilling over het lijf liep, alsof hij gruwde van iets vreeselijks. Zijn gezondheid was niet best in den eersten tijd. Die vier jaren worstelens hadden hun stempel op zijn wezen gedrukt.

Nu en dan overvielen hem uren van krachteloosheid; een kleinigheid bracht hem somtijds uit zijn humeur, en hoewel hij voor Ethel altijd zacht en liefderijk was, kostte het hem moeite jegens anderen een neiging tot gemelijkheid te onderdrukken. Doch dat alles werd beter na verloop van tijd en toen George eene maand in Londen geweest was, werd hij weder dezelfde opgeruimde jonge man van voorheen.

De Londensche maalstroom ging zijn gang. In balzalen hoorde men altijd dezelfde nietigheden, in *boudoirs* dezelfde *chronique scandaleuse*, dezelfde valsche logica in de club. Toen George en Ethel eenmaal besloten hadden het Londensche seizoen te genieten, deden zij het zooals slechts een jong getrouwd paartje dat kan. Zij waren zeer gezocht; zij in de damessalons, hij onder de heeren in de club, die hem reeds half de belofte hadden afgevergd, dat hij zich bij de volgende verkiezingen candidaat zou stellen. Overal waren zij gezien, om hun rang, om hun zonderlinge geschiedenis, om Ethel's buitengewone schoonheid, en allerlei aangename eigenschappen welke zij bezaten. Al dien tijd sprak George nooit met Ethel over het verleden; er werd geen woord over gewisseld, eer zij veertien dagen te Blackwood geweest waren.

Op zekeren avond, in het laatst van Augustus, zaten zij op een warmen dag in twee mandenstoelen en keken naar het langzame ondergaan van de zon achter de heuvelen, die hun graafschap van het naburige scheidden. De tuin werd aan twee kanten ingesloten door eene laan van fraaie oude boomen, terwijl het oog aan de vóorzijde van het huis onbelemmerd weiden kon over een schoone vruchtbare vlakte, door eene rij van heuvelen omringd, en in wier midden een zilveren riviertje hier en daar in de zon blonk. Het was een liefelijke avond; de meerlen zongen in de vroolijkheid hunner hartjes, na den pas gevallen, verkwikkenden regen; de houtduiven kirden in het bosch en hunne tonen schenen een contrast te leveren met de alom heerschende stilte. Het was een van die dagen waarin het leven in de natuur waarlijk genot is, en alsof George er door overstelpt werd, stond hij op, ging voor zijn vrouw op het gras zitten en brak de stilte met de woorden:

'Neen, ik geloof niet dat ik het zou kunnen dragen.'

'Wat niet, lieve,' vroeg Ethel, hoewel zij zijn gedachtenloop reeds gevolgd had, nog eer hij antwoordde:

'Dit alles weer af te staan en ons voormalig leven weer te beginnen. Als ik er aan denk wat ons leven geweest is en wat het ongetwijfeld bestemd is geweest te blijven, dan is het alsof ik uit een vreeselijke nachtmerrie ontworsteld ben; en als ik uw lief gezicht zoo gezond en gelukkig zie en bedenk dat gij al het goede doen kunt wat gij zoo gaarne wilt, dan denk ik onwillekeurig dat er een Voorzienigheid moet geweest zijn, die mijn vader belet heeft te doen wat hij zeer zeker van plan is geweest. Gij zijt gelukkig hier, Ethel?'

'Ja, volmaakt gelukkig, waarom?'

‘Omdat het mij zoo spijten zou als gij dat niet waart. Ik zou hier een groot gedeelte van het jaar willen wonen. Ik vind dat het bezit van zulk een goed als het onze een zeer groote verantwoordelijkheid medebrengt en dat ik ver-

plicht ben voor mijn goed en mijn onderhoorigen te doen wat ik kan. Een eigenaar kan zijne maatregelen nemen zonder de ontevredenheid op te wekken, welke de uitspraak van een rentmeester, hoe rechtvaardig ook, somtijds niet voorkomen kan. Daarom zou ik mij hier willen vestigen en niet dikwijls van huis willen gaan. Er is hier overvloed van werk voor u, als gij niet met het kleintje bezig zijt. De scholen zijn in een ellendigen toestand en er moeten verscheidene huisjes in het dorp vernieuwd worden. Maar gij moet niet met overhaasting te werk gaan, en sommige volksvooroordeelen niet onnoodig kwetsen; het is ook niet altijd gezegd dat iemand die het niet met ons eens is, juist ongelijk heeft. Met goeden tact kunt gij veel gedaan krijgen. O, hemel, als ik er aan denk dat ik u de middelen kan verschaffen om goed te doen en dat wij nog zoo kort geleden... het is al te afschuwelijk om er aan te denken.

Hoofdstuk III.

Zij besloten dus te Blackwood te blijven wonen, en eer zij er nog een jaar geweest waren was het merkbaar aan het goed te zien, dat het een anderen eigenaar gekregen had. Het dorp werd netter en zindelijker; hier en daar verrees een nieuwe modelhoeve. Het schoolgebouw was vernieuwd en de kerk hersteld. Ethel had het bestuur over de naaischool en gaf er zich veel moeite mede. Wel vond zij dat werk in het begin een groot bezwaar, doch spoedig gewende zij er aan en voelde zij zich gelukkig in den goeden uitslag harer pogingen. Ook schonk zij hare aandacht aan het kerkgezang, waarvan het gevolg was dat er al spoedig een beter geoefend koor ontstond. Zij wist George te overreden den predikant een hulpprediker toe te voegen, die eenvoudig preekte, verstaanbaar voor de onontwikkelde boeren en arbeiders.

Ook hielp zij de armen, niet door aalmoezen, maar door hun het middel te geven om zelf in hun onderhoud te voorzien; zij bezat het overwicht dat eene lieve, welwillende vrouw altijd hebben zal, en wist er gebruik van te maken.

En niet slechts Ethel deed wat hare hand vond om te doen; ook George legde zich met al zijne krachten toe op het bestuur zijner goederen. Het duurde niet lang of hij kende al zijn boeren, en wist wat ieder van hen in huur had en tegen welken prijs; hij was streng waar hij zag, dat eene boerderij verwaarloosd werd, doch altijd bereid te helpen, hier om het land te verbeteren, dáar om vee aan te koopen of voor een stoommachine te zorgen. Hij was bemind, wijl hij niemand uit de hoogte behandelde, en zijne mildheid en strikte rechtvaardigheid gaven hem macht en invloed.

Op zekeren dag, toen hij omstreeks anderhalf jaar met zijne vrouw te Blackwood had gewoond en zij uit de kerk terug kwamen, waar zij het trouwen van een hunner dienstboden hadden bijgewoond, stond er een groepje dorpelingen bij het hek.

‘Daar gaat ze,’ zei er een. ‘Ze is het mooiste meisje van den omtrek, en het beste ook!’

‘Ja, hij is een gelukkig mensch, en hij verdient het,’ zei een ander.

‘Dat doet hij; toen mijn oudje laatst ziek was, heeft hij mij wijn en soep uit zijn eigen huis gestuurd.’

‘En mijn dochter heeft een uitzet gekregen toen zij trouwde.’

‘Hij heeft verleden jaar geen cent van de huur willen hebben, toen John Roberts de ziekte onder zijn vee had.’

‘Betje Martagh heeft een mangel van hem gekregen, toen zij weduwe werd en haar brood moest verdienen.’

‘Zullen wij hun een hoerra achterna roepen, jongens?’

Ook als magistraat in het graafschap deed George wat zijn plicht was, en bij

dat alles vonden hij en Ethel tijd genoeg om hunne vrienden te ontvangen en bij hen te gaan.

Zoo was hun leven; in korte trekken heb ik aangetoond waarom George en Ethel in hun graafschap zoo sterk bemind waren. Beiden trachtten in hun rang naar hun vermogen elkanders geluk en dat hunner medemenschen te bevorderen.

En nu verzoek ik den lezer mij te volgen op een Novemberdag, drie jaren nadat George te Blackwood gekomen is.

Wij zijn in George's kamer, beneden, door glazen deuren toegang leenende tot den tuin.

Boven den schoorsteenmantel, tegenover die deuren, hangt een spiegel en daar boven een portret van Ethel in olieverw, het eenige portret dat er van haar bestaat. In het midden van het vertrek staat George's schrijftafel, bedekt met brochures, verslagen, bedelbrieven, enz. Hij heeft zijn boekenkast tegenover zich, voorzien van klassieken en de beste werken uit den tegenwoordigen tijd. Aan de muren hangen photografiën en teekeningen van natuurtooneelen in Schotland en Wallis, en daaronder, natuurlijk, de rivieroever waar hij zijne vrouw voor het eerst gezien heeft.

Er staan twee gemakkelijke stoelen bij den haard, want Ethel komt dat ‘hol’ van haar man dikwijls door hare tegenwoordigheid verhelderen. Op den schoorsteenmantel staan enkele snuisterijen, welke Ethel daar gezet heeft om de kamer ‘bewoonbaar te maken,’ zooals zij zegt, doch eigenlijk om te voorkomen dat George het door haar geborduurde fluweel met zijn ‘pijpenboel’ bederft.

Het was een geriefelijke en gezellige kamer, waar George zijn werk deed, en dagelijks verlangend uitkeek naar het uurtje vóor het diner, wijl Ethel dat gewoonlijk bij hem kwam doorbrengen. De zware groene gordijnen stonden goed bij het rijk gekleurde tapijt en het stille behangsel, en het gemis aan alle bontheid en drukte maakte het tot een lievelingsverblijf van George's intime vrienden.

Den avond waarvan ik spreek, had George zich bezig gehouden met verschillende zaken, die zijn landgoed betroffen en om zes uren zijn stoel bij den haard getrokken om Ethel af te wachten. Zij kwam niet, George besloot dus zich den tijd nog ten nutte te maken en eene doos met oude huurcontracten in te zien, wijl de tijd nabij was waarop die contracten vernieuwd moesten worden. Het was een koude dag, er brandde een helder vuur in den haard, en terwijl George in voorovergebogen houding las, kwamen de stukken gevaarlijk dicht bij de vlammen.

Hij had een of twee huurcontracten gelezen en wilde een derde opnemen, toen daar een papier uit viel, dat geheel anders was van vorm en schrift, en dat hij in het eerst hield voor een kaart, of iets dat betrekking op het huurcontract had. Hij las door, doch vond er geen melding van een kaart of een appendix, in vermeld; toen hij derhalve het derde huurcontract gelezen had, nam hij het andere papier op en sloeg het open.

Het eerste wat hem in het oog viel, was zijn eigen naam, met groote letters midden in het geschrift en bij nader onderzoek ontdekte hij dat het papier zijn vaders testament was; het testament waarnaar men zoolang te vergeefs had gezocht.

Het bloed steeg hem naar het hoofd. De kamer scheen om hem heen te draaien en een oogenblik verloor hij zijn bewustzijn.

Toen hij den eersten schok te boven was, begon hij het testament te lezen, dat behoorlijk in orde en onderteekend was. In dat testament legateerde Sir George aan zijn zoon George Lovelace, die openlijk zijn gezag getrotseerd had en eene vrouw

zonder naam had gehuwd, en daarom geen weldaad van zijn vader verdiende, noch genieten zou (hier volgden een reeks van scheldwoorden en verwenschingen, in een taal die George op zijne tanden deed knarsen terwijl hij

las) de som van duizend pond sterling. - Daarop volgden eenige kleine legaten aan dienstbaren en onderhoorigen en eindelijk werd tot universeele erfgenaam benoemd Anny Annabel Dunscombe, van Blackwood.

George was geheel alleen toen hij dat testament las. Geen menschelijk wezen wist dat het bestond; de notaris die het opgemaakt had, was van meening dat Sir George het, op den dag toen zijn zoon het laatst bij hem was geweest, vernietigd had, om de duizend pond welke hij hem aanvankelijk had willen nalaten, op welk besluit hij waarschijnlijk na dat laatste hevige tooneel teruggekomen was; de getuigen die bij de onderteekening van het testament tegenwoordig waren geweest, waren gestorven. Het vuur brandde vlak bij hem, een kleine opflikkering van de vlam, en het testament zou in asch verkeeren.

George, woedend over de beleedigende taal, kneep het stuk stijf in zijne hand en wendde zich naar het vuur; doch hij aarzelde en dacht na. Het zou een misdaad zijn; eene misdaad, al bleef die voor eeuwig verborgen. Wat zou zijn leven voortaan wezen, ouder het onophoudelijk bewustzijn zijner misdaad?

'Maar,' dacht hij, '*is* het een misdaad? Is het rechtvaardig dat mijn moeders zoon, mijn vaders wettige erfgenaam verstooten wordt, en dat het onechte kind, de getuige van mijn vaders echtbreuk, in het bezit zal komen van het goed dat mij toekomt? Is het rechtvaardig dat hij, die getracht heeft het goede te doen, uit de hem behoorende bezitting verdreven wordt om plaats te maken voor een vrouw met een dubbelzinnigen naam? Moet er zóo een einde komen aan al het goede dat Ethel hier heeft gesticht?'

Toen dacht hij aan Ethel. Hoe kon hij haar opnieuw aan armoede, aan beproevingen en lijden blootstellen? Moest dat zoo zijn? Moest dit testament geen kwade gevolgen hebben? En zou een geheel leven ten nutte zijner medemenschen besteed, die éene misdaad niet uitwisschen? Niemand zou er door lijden; hij zou onderzoek naar die Anny Annabel laten doen en haar een ruim inkomen geven. Dat was beter voor haar dan het beheer over het geheele goed; het graafschap, het dorp zou er bij winnen, niemand verloor er bij. En als dat zoo was, moest hij dan zijn eigen zielsrust niet opofferen voor zulk een doel? Was het niet juist een misslag zijn onschuld tegen zoo velerlei belangen in de schaal te leggen? Hij had gehoord, en hij dacht dat hij geloofde, dat God rechtvaardig is; zou Hij hem straffen voor zulk eene daad? - En het testament kwam zoo dicht bij de vlam dat er een hoek van het papier zengde.

Doch neen! Het verstand mocht redeneeren, het hart was niet overtuigd; onder al zijne spitsvondige redeneeringen door, liet de stem van zijn geweten zich gelden, en fluisterde hem toe: 'Het zou slecht zijn.'

Zoo zat George, hij wist niet hoe lang, met het papier in zijne hand, onder het bereik van het vuur; eindelijk was de strijd voorbij; met een diepen zucht keerde hij zich om, en opende zijn lessenaar om er het testament in te leggen. Juist in dat oogenblik ging de deur open en zijne vrouw trad binnen, blijkbaar opgewonden door iets dat haar verheugde.

'Ethel!'

'Ja, lieve? Daar is lord Fairbairn; hij heeft groote haast; hij komt maar even zeggen dat Anstruther voor de candidatuur bedankt heeft; lord Fairbairn zegt dat gij u candidaat moet stellen... Maar, goede hemel, George, wat scheelt u?'

'Ethel, zie eens hier.'

Hoofdstuk IV.

Hoewel het nog vroeg in het jaar was, was de rookkamer in de Minerva-club vol. De belangstelling in het gewichtige besluit, dat jaren van een onrechtvaar-

dig bestuur van Ierland moest goedmaken, had de leden van het Parlement vroeger in Londen doen komen dan andere jaren.

‘Wat zijn uwe plans voor van avond, Henry?’ vroeg een lid der regeering, die bekend was als iemand die zijn neus niet optrok voor de genoegens van het gezellige leven, aan een man met grijze haren, die bij den haard in de Pall Mall zat te lezen. ‘Gaat ge niet naar Berkeley square?’

‘Neen, ik heb de hertogin gezegd dat ik niet komen kon. Ik wacht Fairbairn in de stad; ik heb hem eigenlijk eergisteren al gewacht, wij hadden afspraak gemaakt.’

‘Dat is vreemd; hij houdt zich anders altijd zoo stipt aan zijne afspraken.’

‘Over wien hebt ge het?’ vroeg een derde.

‘Over Fairbairn? Dien ben ik verleden week in de stad tegengekomen; hij liep in een vreeselijke vaart naar Piccadilly; daar moest hij iemand spreken, zei hij, maar hij had zooveel haast dat ik den naam niet eens verstond en hij gunde mij geen tijd om tweemalen te vragen.’

‘Nu, ik hoop dat hij van daag komt. Ik moet hem spreken over.... Ha, Fairbairn, zijt ge daar eindelijk?’

‘Het spijt me dat ik mij niet aan onze afspraak gehouden heb,’ antwoordde deze, zich bij het gezelschap voegende; ‘maar als gij de reden weet, zult ge 't mij vergeven.’

‘Wel, wat was er aan de hand?’

‘Gij herinnert u Lovelace nog wel, Henry? De man van dat mooie vrouwtje dat gij zoo bewonderd hebt?’

‘Ja wel, uit uw graafschap; die jonge man, die drie jaren geleden in het bezit van zijn goed is gekomen?’

‘Juist, dezelfde.’

‘Ik had gehoord dat we hem in het Parlement zouden hebben.’

‘Hij zou zich candidaat gesteld hebben, maar hij heeft heel andere dingen beleefd!’

‘Hoe dan?’

‘Wel, het is een heele geschiedenis; vier maanden geleden, juist toen hij zoo onwaardeerbaar werd voor het graafschap, zijn land verbeterde, scholen bouwde en als een slaaf werkte aan alles wat maar nut kon doen, vond hij, toen hij op een dag in oude papieren snuffelde, het testament van zijn vader; gij weet nog wel, dat hij in onmin was met den ouden man, omdat hij tegen diens zin getrouwd was. Welnu, in dat testament liet de verd.... nijdigaard al zijn goed na aan een onecht kind van hem, een dochter die hij bij de kamenier van zijn vrouw had; zijn eenigen zoon, den tegenwoordigen Sir George, scheepte hij af met een reeks van verwenschingen en duizend pond. Lovelace was alleen toen hij het testament vond en heeft me later verteld, dat het zoo weinig mogelijk gescheeld had, of hij had het vernietigd.’

‘Ik vind wezenlijk, dat hij in de gegeven omstandigheden gelijk gehad zou hebben,’ zei Henry.

‘Hij niet; in plaats van het testament te verbranden, zooals hij had kunnen doen, zonder dat het ooit ontdekt had kunnen worden, zond hij het aan zijn advokaat. Het bleek dat het stuk volkomen in orde was, en zoodra de rechte erfgenaam gevonden werd, moest hij het geheele goed afstaan, dat in de drie jaren van zijn beheer al aanmerkelijk in waarde gestegen was.’

‘Moest dat mensch gevonden worden? *Is* ze gevonden?’ vroeg Henry vol ijver.

‘Geduld; laat me geregeld vertellen.’

‘Die dochter, die onder den naam van Anny Annabel bij den portier van den ouden Lovelace was opgevoed, was een half jaar vóor den dood van den ouden man met lady Foster als kamenier naar Calcutta gegaan. De oude Lovelace had

zich nooit om haar bekommerd; het was nauwelijks bekend, dat zij zijn dochter was, en toen hij haar uit nijdigheid op zijn zoon, tot erfgenaam maakte, en het testament verstopte onder oude papieren, die hij berekenen kon dat eerst na verloop van een paar jaren moesten geraadpleegd worden, zou men bijna zeggen dat hij dat gedaan heeft met het duivelsche plan om zijn zoon nog méer door de onterving te laten lijden.'

'Nu, en hoe liep de zaak af?'

'Ik was er juist toen het testament gevonden werd. Lovelace was niet te bewegen om op het goed te blijven; ik bood hem mijn huis aan; maar neen; dat was goed voor korten tijd, redeneerde hij; op den duur moest hij zelf voor zijn vrouw en zijn kind zorgen. Intusschen moest het goed toch beheerd worden, en toen heb ik gedaan gekregen, dat hij wettelijk tot rentmeester van Blackwood benoemd werd, totdat de erfgenaam er zelf over zou kunnen beschikken. Het heeft mij nog moeite gekost hem de betrekking te doen aannemen, en toch was het in alle opzichten het beste, omdat wij in dien tijd gelegenheid hadden iets voor hem te vinden. Eindelijk bewilligde hij; zij schaften al de dienstboden af, op één na, namen twee kamers van het groote huis in gebruik, kortom, gingen er wonen als huisbewaarders. Wat de menschen in dien tijd geleden hebben, is niet te beschrijven. Ze hadden wel is waar de volstrekte armoede van vroeger niet meer te vreezen; want ik wist dat ik een goede betrekking voor Lovelace vinden zou; maar hij had liefde voor het goed, voor zijn onderhoorigen, voor het dorp; de man verviel als sneeuw voor de zon.'

'En hoe hield zijn vrouw zich?'

'Uiterlijk beter dan hij; zij leefde in gestadige angst, dat het verdriet zijn dood zou worden en deed alles wat zij kon om hem staande te houden, maar om kort te gaan, de advokaat heeft onmiddellijk die Anny Annabel laten opspo ren, en eindelijk is er eergisteren finaal antwoord op zijne brieven gekomen. Die vrouw is....'

'Al hier?'

'Neen' dood!

'Goddank!'

'Ja, Goddank, zeggen wij, voor den armen Lovelace en zijn vrouw. Maar die Anny Annabel moet niet kwaad geweest zijn. Sir George herinnert zich nog dat hij als kind met haar gespeeld heeft, zonder te weten dat zij zijn zuster was. Ze was in Calcutta getrouwd, met een tocohouder, en laat nog een kind na.'

'Wel dat is allerongelukkigst, dan is alles toch voor Sir George verloren...'

'Dat zou het geweest zijn, als zij den ouden Lovelace overleefd had; maar uit de doodacte blijkt, dat zij een maand vóor haar vader gestorven is. Het testament was dus voor haar nakomelingen van geen waarde, wijl van hen geen melding was gemaakt.'

'Nu, ik ken Sir George en zijn vrouw zeer oppervlakkig, maar ik verheug me ontzaglijk in den gelukkigen afloop van die zaak. En zijt ge daardoor opgehouden?'

'Ja; ik was veel bij Lovelace, en toen de mail moest aankomen die tijding brengen kon, wilde ik hen niet aan hen zelven overlaten. Hij was gisteren bijna overstelpt van zijn geluk. "O God," riep hij, "welk een zegen dat ik niet voor de verzoeking bezweken ben!"

Ja!' zei zijne vrouw; 'dat is een heerlijk ontwaken uit een benauwden droom!'

Suum cuique.

Godsdienst en zedelijkheid.

Dezer dagen werd ik opmerkzaam gemaakt op eenige regelen, die in het weekblad *Onze Tolk* voorkomen over een boek, dat door mij met eene voorrede bij ons publiek is ingeleid, 'Wilhelm Wolfschild' van Theodoor Hermann. De ongenoemde recensent, die zich zelfs niet door initialen aanduidt, zegt o.a. dat in mijn oog godsdienst en zedelijkheid nagenoeg synoniem zijn. Hij leidt die meening af uit deze mijne woorden: 'Allen, die met mij meenen, dat godsdienst en zedelijkheid tot de eerste levensvoorwaarden van de maatschappij en den mensch behooren.' Wanneer dus iemand schrijft: 'Brood en vleesch behooren tot de eerste levensvoorwaarden van den mensch,' dan zal de ongenoemde recensent daaruit opmaken, dat de schrijver die twee spijzen voor nagenoeg hetzelfde houdt. Het verwondert mij niet, dat een dusdanig beoordeelaar geen zin heeft voor de schoonheden van dien 'Wilhelm Wolfschild' en dat zijn oog alleen werd getroffen door de tooneelen van 'wilden hartstocht,' die daarin voorkomen. Hij heeft blijkbaar het boek zeer vluchtig gelezen. Naar mijn oordeel is een boek onzedelijk, als de schrijver toont een onzedelijk man te zijn, ook al komt er geen enkel tooneel van wilden hartstocht in voor. De 'Adam Bede' is hoogst zedelijk, al speelt daarin de hartstocht een voorname rol. Het is overigens eene zonderlinge manier van recenseeren, wanneer men een enkelen volzin uit eene voorrede aanhaalt en daaraan enkele ongemotiveerde aanmerkingen toevoegt. Daardoor wordt het publiek niet voorgelicht. De ware critiek stelt hoogere eischen dan een paar meeningen van een onbekende.

Utrecht, 16 Juni '74.

J.H. MARONIER.

Redivivus.

'De reiziger, die den top des heuvels heeft bereikt, en weldra in de sombere vallei zal afdalen, en de schaduwen van den nacht te gemoet gaan - zet zich gaarne nog eenmaal neer, om zich te verlustigen in de aanschouwing van het landschap, 't welk reeds achter hem ligt - waarover de vrolijke zonnestralen nog hun glans verspreiden - en dat hem nu schooner zelfs, en meer schilderachtig toeschijnt, dan toen hij het met vluggen tred doorliep.'

Met deze woorden leidt A.V.H. zijn *Nieuwe studenten-schetsen*(*) in bij het publiek.

Dat publiek heeft hem eenmaal bewonderd, toegejuicht, vergood: weinige namen waren zoo populair als de doorzichtige initialen A.V.H.

Maar dat publiek is oud geworden, en een jonger geslacht is opgestaan.

Zullen de tijdgenooten van A.V.H., die met hem den top des heuvels hebben bereikt en weldra in de sombere vallei moeten afdalen, zullen ze met hem zich nog eenmaal willen verlustigen in de aanschouwing van het landschap, 't welk reeds zoo ver achter hen ligt?

(*) Jeugd. Studenten-schetsen, geteekend door A.V.H. 1ste-5de Afl. Arnhem, P. Gouda Quint.

‘Nog verspreiden daarover de zonnestralen hun vrolijken glans.’

Ja, wie droomt zich niet gaarne terug in dat landschap vol rozengeur en zonnegloed? Maar de blik van den man naar het verleden is een andere blik dan van den jongeling, dartelend in den bloemhof van het heden.

Wat beelden verrijzen daar voor zijn geest, - van vrienden, ver uiteengedreven door het lot niet maar, door strijd van belangen en strijd van beginselen, door richting en partijschap; eeuwige vriendschap, lang verstorven; fideele broeders, doodgetrapt door de maatschappij; edele harten, vergiftigd door de dampen der philisterij. Wat herinnering aan vermorste uren, verwaarloosde talenten, doling en misstap, beleden, betreurd, maar onherstelbaar.....

Ja, de man op den top van den heuvel werpt nog gaarne een blik op het landschap, 't welk achter hem ligt; maar er is weemoed in zijn glimlach en iets in zijn oog, dat hij niet wegwisschen wil, moge het zijn blik benevelen.

Er is nog van den ouden studentengeest in A.V.H., en zelfs het jonger geslacht, dat reeds lang zijne plaats heeft ingenomen aan den disch der Alma Mater, zal hem verstaan, als hij de geestdrift van het *Iö Vivat* schildert, het jongelingshart doet trillen onder den adem der reine liefde of het leven op de daad betrapt bij de geschiedenis van *Een Gast*, *De Gast*, *Het Gast.*

En toch, het is niet meer de jongeling, die met argeloozen levenslust dartelt in het zonnige landschap; 't is de man, die van den heuveltop een blik achterwaarts werpt, een blik, waaruit weemoed, bitterheid zelfs spreekt.

‘.....het Ideaal!’

‘Hou dat voor je zelven, met Godsdienst, Vriendschap en Liefde.’

‘Maar de Grieken.....’

‘Hadden geen spoorwegen, anonieme publicisten en effectenhoek.’

Spreekt zoo de jeugd?

‘Gij wilt gewetelijk zelfstandig blijven, niet de meerderheid van 't oogenblik dienen, en rekent op erkenning! Verwacht ze van de menigte niet meer, als van die oppervlakkigheid daar voor ons - hoe kan het anders - even als deze, wordt zij zacht voortbewogen, of wordt opgestuwd door afwisselende, niet geziene invloeden - erkenning - mogelijk, wanneer de Communistische wurm u dankbaar geniet! - erkenning, neen, vergetelheid van het goede, hoeveel vijandschap het u ook verwekte, hoeveel zelfopoffering het u kostte, hoeveel invloed het ook uitoefende!’

Zoo spreekt de jeugd niet; zoo spreekt de man met het gebronsde gelaat en den doorwonden voet en de vereelte hand; zoo spreekt de man, wiens verwachtingen als zeepbellen zijn uiteengespat, die geworsteld heeft en geleden, die miskend werd en - laatste, giftigste pijl van het lot - vergeten.

Des Lebens Lenz blüht einmal und nicht wieder.

Terugdroomen kan men zich een wijle in het lachende zonnige landschap - terugkeeren kan men niet.

Voorwaarts, voorwaarts naar de sombere vallei!

Maar nevens een man als A.V.H. zetten we ons gaarne neer om nog een laatsten, langen blik op het schilderachtig landschap te slaan, en dan staan wij weer op om voorwaarts te gaan met vasten tred, zij 't ook afdalende in de sombere vallei: niet te vergeefs hebben we genoten en gedwaald in onze jeugd, niet te vergeefs gezwoegd en gekampt in de mannelijke jaren. Een vriendelijke ster blinkt daar boven de donkere vallei.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Nalezing op het wetsontwerp - hooger onderwijs van den minister Geertsema.

Voorbereidend hooger onderwijs (een opstel uit De Gids van 1865) en het ontwerp Geertsema door Dr. A.H.A. Ekker, gymn. rector te Kampen. Zwolle, de Erven J.J. Tijl, 1874. Proeve van een wetsontwerp tot regeling van het middelbaar onderwijs. Uitgegeven door Dr. M. Sanders Ezn., onder medewerking van Dr. W.M. Gunning, Dr. A.A.G. Guye, Dr. B.J. Stokvis e.a. Amsterdam, G.L. Funke, 1874.
Eenige opmerkingen omtrent het aanhangige wetsontwerp op het hooger onderwijs, door C.M. Francken, hoogleeraar te Groningen. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1874.

Onze vurige wensch is, dat - om een plat spreekwoord te gebruiken - de aankondiging van deze brochuren moge zijn ‘mosterd na den maaltijd.’ Dat wenschen wij, maar we vermoeden 't niet. De drukkerij van *De Tijdspiegel* zal het de Tweede Kamer nog wel in vlugheid afwinnen.

Dr. Ekker heeft het oorbaar geacht zijn Gidsartikel van 1865 nogmaals onder de oogen van 't publiek te brengen. Ons is dat wèl, want we hebben 't met genoegen nog eens gelezen. Trachten we ons echter van dit welgevallen rekenschap te geven, dan brengt dit zelfonderzoek ons tot het besluit, dat wij meer ingenomen zijn met den vorm dan met den inhoud. De wijs, waarop Dr. E. zijne waarnemingen en inzichten meedeelt, is inderdaad boeiend. Als hij ons, zoo gemoedelijk voortkeuvelend, vertelt, hoe het aan de *public schools* te Eton, Rugby of elders toegaat, zouden we haast wenschen, dat onze jongens 't levenslicht in Engeland aanschouwd hadden, wel te verstaan, als Fortuna daarbij de goedheid had gehad om ons in staat te stellen jaarlijks de kleinigheid van *f* 2500 voor elken jongen af te zonderen, ten einde hem den zegen van 't leer- en opvoedingssysteem op de Engelsche gymnasia te doen deelachtig worden. - Ook het leventje aan de oude Latijnsche school te Utrecht, waar geen les werd gegeven in aardrijkskunde en Engelsch en maar een heel klein beetje werd gedaan aan Fransch, Duitsch, wiskunde en geschiedenis, zou nog we de eer hebben van onze jongens te bevallen. Immers zóó worden ze nog

niet versuft door 't vele leeren, of ze leggen vroeg genoeg de neiging aan den dag om bij een biljart rond te slungelen en gaan ook in den regel liever visschen dan zich voor hunne lessen prepareeren. Ik geloof, Dr. Ekker, dat al die zaken sinds uwe jeugd tamelijk 't zelfde zijn gebleven. 't Eenige verschil zal wel zijn, dat de jongens tegenwoordig wat minder tijd hebben om te biljarten en te visschen; maar dat ze er nog even groote liefhebbers van zijn en dat ze er nog altijd genoeg aan doen, maak u daarover niet ongerust. - Ook de oude colleges en pensionaten der Jezuïeten verschijnen in Dr. Ekker's tafereelen in een rooskleurig licht. - Wie ontkent het? Die Jezuïeten waren en zijn nog slimme leidslieden der jeugd, en voor dien tijd waren zij ook duchtige onderwijzers; maar of zij bij al dat goede voor lichaam en verstand 's menschen ziel niet duizendmaal meer schaadden door zekere beginselen, waarmee zij 't gemoed doordrongen en 't karakter naar hun zin kneedden, - over dit thema bewaart Dr. E. het stilzwijgen. Wij twijfelen geen oogenblik, of de duivel zou een heel geschikt onderwijzer en een bijzonder vermakelijk paedagoog zijn.

Al deze oude, verouderde of ouderwetsche inrichtingen hadden en hebben nog in 't oog van Dr. Ekker deze verdienste, dat er zeer weinig vakken en gedurende weinige uren van den dag les wordt gegeven. En als afschrikwekkend voorbeeld worden daartegenover geplaatst de moderne gymnasia in Pruisen, waar men sedert lang begrepen heeft, dat het onverantwoordelijk is een jongeling als wèl ontwikkeld student naar de hoogeschool te zenden, wanneer men hem volgens 't oude en thans nog in Engeland gevolgde stelsel alleen goed onderlegd had in 't Latijn - immers Romeinsche *literatuur* is nog in Engeland geen hoofdzaak, maar vooral op 't practische gebruik van die taal, het verzen maken niet te vergeten, wordt het toegelegd. Het Grieksch zij dan bijzaak, - van wiskunde, geschiedenis en de een of andere nieuwe taal een schijntje, - van natuurwetenschappen geen sprake... Men heeft, zeggen wij, in Pruisen sedert lang de taak van 't gymnasiale onderwijs zoo gemakkelijk niet meer opgenomen. Dat Duitsche stelsel nu wordt door Dr. E. met inderdaad afschrikwekkende kleuren geschilderd om ons, Nederlanders, te overreden, dat we in zake 't voorbereidend hooger onderwijs liever ter schole moeten gaan bij onze overzeesche westelijke dan bij onze naaste oostelijke buren.

Wij eerbiedigen het beginsel, waardoor Dr. E. zich laat verleiden om - onzes inziens ten minste - ginds uitbundig te prijzen, hier met onverholen verbittering te laken. Hij wil, dat het onderwijs niet zal zijn een ingieten of opplakken van de grootst mogelijke hoeveelheid van feiten uit allerlei vakken van wetenschap, maar dat het moet dienen tot gymnastiek van den geest, dat de vermogens er door worden ontwikkeld, dat de jonge mensch er door zal gebracht worden tot zelfstandig denken en vrijwillige beoefening van de wetenschap.

Welk verstandig mensch ontkent, dat deze laatste richting de eenig

en eeuwig ware is? Wie heeft het ooit tegengesproken? En wie, die ooit in de practijk anders handelde, heeft dat niet gedaan met den grootsten tegenzin en gedreven door omstandigheden, waarvoor zijn betere inzichten en wil moesten zwichten?

Wie echter de schitterende waarheid van 't *vormend* nut der studie met zoo groote voorliefde op den voorgrond stelt, dat hij daardoor den *inhoud*, de *stof*, waaraan 't verstand zich zal oefenen, grootendeels uit het oog verliest, maakt zich schuldig aan eene overdrijving, die hoogst bedenkelijke gevolgen moet na zich sleepen, zooals dit trouwens met het radicalisme in elke practijk 't geval is. Men zou dan zoo ver kunnen gaan, dat men beweerde: de leer*stof* is tamelijk onverschillig; elke wetenschap, die tot een logisch stelsel verwerkt is, kan even goede diensten bewijzen tot verstandsontwikkeling. Laten we ons zooveel mogelijk bij één vak van onderricht houden. Is 't verstand eenmaal wèl ontwikkeld, heeft de jongemensch leeren denken en studeeren, dan zal hij later 't geen hem wetenswaardig voorkomt zich zelven kunnen en ook willen eigen maken. - Men zou dan kunnen zeggen: laten we 't eens beproeven met formeele logica alléén, of met meetkunde alléén!

Inderdaad, tot zulke radicale buitensporigheden leidt wel beschouwd de afkeer van Dr. E. tegen 't *multa* en zijne voorliefde voor 't *multum*, zijn pleidooi voor 't *formeele* en zijne verachting van 't *materiëele* doel van 't voorbereidend hooger onderwijs. Of is het niet zonde en jammer van den kostelijken tijd, als aan de Engelsche scholen van de 18 uren les per week in 't Latijn er minstens 8, zegge 8, besteed worden aan oefeningen in 't maken van *Latijnsche verzen*? Toch gooit Dr. E. zulk een tijdverknoeierij niet zoo heel ver weg, als hij zegt: ‘Toch ligt er, dunkt mij, een groot nut in dat verzen maken (p. 46)’.

Er is niets, dat ons meer belemmert om naar de ware oorzaken der dingen te zoeken en ze te ontdekken dan blinde voorliefde voor het een of andere beginsel. Zoo staat het wel te bezien, of het verschijnsel, dat de Engelsche aristocratie vele flinke en zelfstandige menschen in haar midden telt, juist moet geweten worden aan de leer*stof* hunner Latijnsche scholen, die bestaat voor- en bovenal uit oefeningen in metriek, verder uit veel Latijn, weinig Grieksch, oude geschiedenis en ‘of onbeduidend òf facultatief’ onderwijs in Fransch, Duitsch en mathesis. En of de methode van onderwijs er toe bijdraagt, die van buiten laat leeren zonder te vragen, of de discipels 't begrijpen, die ‘niet bang is voor zeer machinaal werken’, die verouderde grammatica's gebruikt en ‘zonder grammaticale scherpte te werk gaat’ - ook dit zijn wij zoo vrij van te betwijfelen, tenzij een Engelsch hoofd zoodanig geschapen is, dat bij zijne ontwikkeling vrij de spot kan worden gedreven met de eerste regels van psychologie, die voor alle andere menschenkinderen gelden. Kort en goed: wij gelooven gaarne, dat bij de ‘gestudeerde lui’ in Engeland het. Latijn er nog vrij vast in zal zitten - kan 't ook anders, als men zes jaren lang in die taal

en bijna in niets anders gedrild is? - Wij vinden dan ook de anecdote, die Dr. E. ons meedeelt, dat toen een lid van 't parlement de i in ‘vectigal’ kort uitsprak, terstond eene menigte stemmen verbeterend riepen ‘vecteigel,’ niet zoo bijzonder treffend.... Reken ook eens aan: die heeren hebben zes jaren lang minstens acht uren per week besteed om zich in te prenten, welke lettergrepen van de Latijnsche woorden lang of kort zijn en om die kennis er vast in te werken tal van verzen gemaakt, beginnende met ‘zoogenaamden *nonsence*, d.i. zij hebben woorden, onverschillig van welke beteekenis, in een regel bijeengezet om de maat te leeren’, - licht dat er van dat jarenlange machinale blokken iets bij vele parlementsleden was blijven zitten. In onze Tweede of Eerste Kamer zou zulk een prosodiesche fout wellicht hier of daar een glimlachje ontlokken, maar zeker niet zoo algemeen worden opgemerkt. Dit stemmen wij toe. Maar zonder twijfel zou een flater op 't gebied van historie, aardrijkskunde, natuurkunde of andere wetenschap in onze Kamers meer ergernis opwekken dan een vergissing in 't uitspreken van een Latijnsch woord. En dat is, dunkt ons, ook vrij wat beter.

De flinkheid en zelfstandigheid vooral der hoogere standen in Engeland moet veeleer geweten worden aan het zuivere Saksische, Friesche en Normansche bloed, aan den nationalen trots, eindelijk aan de huiselijke opvoeding en wellicht nog meer aan de voortreffelijke voeding en lichamelijke verzorging, aan wier eischen de kostschool der aristocratische standen zich goeds- of kwaadschiks *moet* aansluiten; volstrekt niet aan leerstof en leermethode, die, goed beschouwd, allerellendigst zijn. Wij willen over het *zedelijk* gehalte der Engelsche opvoeding niet uitweiden, omdat het altijd een oppervlakkig, onjuist en ook liefdeloos oordeel is, als men het karakter van eene *geheele natie* in eenige trekken poogt saam te vatten. Anders zou men kunnen vragen, of die flinkheid en zelfstandigheid, die reeds in den Engelschen jongen wordt waargenomen, zich bij nader onderzoek niet voor een groot deel oplost in een egoïsme, dat er niet aan denkt om zich om anderen te geneeren of hun tegemoet te komen, en in een zelfzuchtig vasthouden van eigen rechten; of dat hooggeroemde practische niet veeleer is een koel berekenend verstand, dat zich door geen schijn van gemoedelijkheid laat bewegen om ooit aan de ideale behoeften van 's menschen natuur den voorrang te gunnen boven het nuttige en voordeelige; of die vrome godsdienstzin wel veel te maken heeft met godsdienstig gemoedsleven? Dit alles zou men kunnen vragen. Zulke vragen echter - wij stemmen het toe - sluiten eene liefdelooze laatdunkendheid in omtrent eene natie in haar geheel, waaronder zich toch wel even goed voortreffelijke individuen zullen bevinden als bij ieder ander volk; maar ze zijn wellicht noodzakelijk, als een ander zich tot taak schijnt te stellen evenzeer in 't *algemeen* aan eene *geheele* natie of aan een *geheelen* stand het diploma van zekere deugden uit te reiken.

Dat Engeland, niettegenstaande het bepaald slechte gymnasiale onderwijs, toch vele uitstekende mannen in elk vak van wetenschap oplevert, - dit heeft eigenlijk niets met de onderhavige quaestie te maken. Alle tijden en volken hebben bewezen, dat menschen van grooten aanleg zich ook met gebrekkige hulpmiddelen tot een hoog geestelijk standpunt weten te verheffen. Het onderwijs vormt geene genieën en geleerden: de natuur brengt ze voort, en *zij vormen zich zelven.* Misschien ware het niet te boud gesproken, als men tot regel stelde: al wat in de maatschappij inderdaad veel gepraesteerd heeft, is voor verreweg 't meerendeel autodidact.

Als wij naar verbetering in gymnasiaal of universitair onderwijs haken, doen we dit niet in de heimelijke hoop van meer eminente mannen in ons midden te zien verrijzen; - neen, we bedoelen daarmee iets geheel anders. We willen het wetenschappelijk peil van den *geheelen* wetenschappelijken stand hooger opvoeren en daardoor de geheele natie beschaafder en welvarender maken. We hebben het voorzien op de *meerderheid* der studeerenden, op de *middelmatigen. Die* moeten solider onderlegd en beter ontwikkeld, vrij van vooroordeelen en met heldere inzichten het tooneel der maatschappij betreden. Daarom moeten hun volgens de beste methode *velerlei* dingen *zoo goed mogelijk* geleerd worden, - geleerd *worden*, zeggen wij, omdat die middelmatigen er niet vroeg genoeg toe zullen komen om uit eigen aandrift *zich zelven* te leeren, en het toch voor eene beschaafde natie nuttig en noodzakelijk is zooveel mogelijk menschen in haar midden te hebben, die vele dingen goed weten.

En dat nu het algemeene peil van den ‘gestudeerden’ stand in Engeland hooger zou staan dan in Nederland en Duitschland, - 't zal mij aangenaam zijn, als iemand mij dat kan bewijzen. Tot zoo lang ontken ik het, al prijken daar in de landhuizen der groote heeren ook prachtig ingebonden classici en al verstaan vele van die lui nog de in hun jeugd ingepompte oden van Horatius.

Vindt Dr. E. in de inrichting der Engelsche gymnasia de voorwaarden om een naar geest en lichaam wèl ontwikkeld geslacht aan de maatschappij te leveren, de Pruisische gymnasia worden daartegenover gesteld als een afschrikkend voorbeeld van geest en lichaam doodend blokken en veelweterij. ‘Wij kunnen van Duitschland, zegt hij, veel leeren, veel, dat wij op onze gymnasiën *niet* moeten doen.’ En: ‘een klasse vol afgewerkte leerlingen, alle (!) met brillen op de neus, is dat ons ideaal?’

Waarlijk, op Dr. Ekker's verklaringen afgaande, zou men meenen, dat die Duitsche studeerende jongelingschap bestaat uit dwergachtige, zwakke ventjes, afgetobd en versuft, zonder lust tot studie, met verstompte geestvermogens, zonder geestdrift.... Eilieve, de ondervinding leert het toch anders. Er mogen enkele bijzienden onder zijn, ja zelfs jongelui, die, in armoedige omstandigheden verkeerende, zich halfdood

blokken; maar, dat ze zich door honger en koude en velerlei ontberingen niet laten afschrikken om zich aan den dienst der muzen te wijden, juist dit bewijst, dunkt ons, dat in die arme tobbers de energie en de studielust op het verfoeide gymnasium niet werden uitgebluscht. En dan meenden we wèl te weten, dat het gros der Duitsche studenten nog al flinke en robuste kerels zijn, - wel wat ruw en vechtlustig, wel wat sterke bierdrinkers en een beetje schreeuwerig, - ieder heeft al zoo zijne gebreken, - maar toch Turners en vechters met geweldige spierkracht en onverwoestbare gezondheid. En dat aan de Duitsche universiteiten, niettegenstaande de meest mogelijk vrije studie, toch nog al wat gepraesteerd wordt, misschien meer dan te Cambridge of Oxford, waar de jongelingschap vrij wat meer onder toezicht staat en door repetitoren gedrild wordt, - meenden we ook wel te weten. Eindelijk, dat Pruisische systeem van veelzijdige leerstof en tamelijk groot aantal leeruren dagteekent niet van gisteren. Het dateert reeds van 1816. Nu weet Dr. Ekker heel goed, dat nagenoeg alle fatsoenlijke Pruisische militairen van de gymnasia komen - want ‘dat de gymnasiën er in minachting liggen’ is, met permissie, niet waar: de laatste editie van Wiese's werk getuigt, dat zij voortdurend in aantal en bloei toenemen, terwijl de Realschulen achteruit gaan, - Dr. Ekker weet, dat de Pruisische officieren den gymnasialen cursus veelal hebben afgeloopen. Welnu, dat na 1816 onder het geest en lichaam doodende leerstelsel opgevoed geslacht van officieren heeft sedert 1866 getoond bij voorbeeldig wetenschappelijke vorming ook tamelijk wel tegen de vermoeienissen van den oorlog bestand te zijn.

Zoo houden we ons dan overtuigd, dat Dr. E. in een radicale bui een sprekend voorbeeld heeft gegeven, hoe door eenzijdige toepassing een overigens goed beginsel ten kwade kan verkeerd worden; hoe ingenomenheid met de eene zijde der waarheid ons blind kan maken voor de andere en een bezadigd en hoogst kundig man er toe kan komen om het lakenswaardige op te hemelen en 't geen lof verdient door 't slijk te sleuren.

Men make zich echter niet al te ongerust over de reactionaire gevoelens van mijn hooggeachten ambtgenoot. Niet zonder opzet schreef ik daar zooeven de woorden: ‘in een radikale bui’. Immers, als Dr. E. overgaat tot eene korte beoordeeling van 't ontwerp Geertsema, hooren we hem uitroepen; ‘Dikwijls wat we wakend bidden, valt ons slapend in den schoot’, en: ‘hoc erat in votis’. Zonderling klinkt na al het vooraf beredeneerde deze ontboezeming, als ge ziet, dat het wetsontwerp Geertsema eigenlijk nog *meer* vakken wil laten onderwijzen dan aan de Pruisische gymnasia. Immers, als wij godsdienstonderwijs, teekenen en schrijven niet als eigenlijk gezegde studievakken meerekenen, zal de Nederlandsche gymnasiast zich op twee nieuwe talen meer moeten toeleggen dan de Duitsche en bovendien onderwijs ontvangen in staathuishoudkunde en scheikunde, die door de

Pruisische schoolwet niet worden voorgeschreven. En, als men godsdienstonderwijs, teekenen en schrijven van de som der wekelijksche lesuren aftrekt - onze jongens krijgen *buiten* de schooluren catechisatie en les in teekenen, muziek of iets dergelijks - blijkt, dat onze Latinisten, ten minste in de laagste klassen, zes à vier uren meer les zullen ontvangen dan hunne Pruisische lotgenooten. En wat betreft het aantal vakken, waarmee de leerling zich in elk jaar van den cursus zal moeten bezighouden - de daareven genoemde er altijd afgerekend - dit komt tamelijk wel gelijk uit. Zoowel bij het onze als bij het nieuwe Pruisische leerplan zijn zeven *studie*vakken tegelijk het hoogste aantal; in de meeste klassen worden de leerlingen met minder wetenschappen tegelijk beziggehouden. En als nu onze jongelui in zeven jaren 't even ver zullen brengen als de Pruisische abituriënten in 9 jaren, zullen zij 't gewis ook volgens 't leerplan van den minister Geertsema niet zoo heel gemakkelijk hebben, - en dat is goed ook.

Wat moeten we dus van den het Duitsche systeem verfoeienden heer Ekker denken? Eenvoudig dit:

dat hij sedert 1865 over de beste inrichting der gymnasia nadenkende zijne eenzijdige beschouwingswijs heeft laten varen en tot inzichten is gekomen, die meer in overeenstemming zijn met den aanleg en de bestemming van hen, die op de gymnasia worden opgeleid.

't Is geen wonder, dat iemand in een jaar of tien zijne meeningen wijzigt; 't is zelfs prijzenswaard; 't is een bewijs, dat men niet in zijne eenmaal aangenomene beginselen is vastgeroest, maar naar plicht en geweten steeds naar waarheid zoekt en eerlijk genoeg is om het onhoudbare voor het betere te laten varen.

't Is dus lang geen schande voor Dr. E., dat zijn Gidsartikel van 1865 slecht harmonieert met zijn lofrede op het wetsontwerp-Geertsema van 1874, - maar, ware ik in zijne plaats geweest, dan had ik dat stuk niet laten herdrukken.

Voordat we van Dr. E. afscheid nemen, heb ik nog een appeltje met hem te schillen. Mijn geachte ambtgenoot doet mij de eer aan met op zeer humanen toon mijn opstel over 't aanhangige wetsontwerp, voorkomende in de Maart-aflevering van dit tijdschrift, aan te halen. ‘Op een drietal punten echter vindt hij stof tot tegenspraak. Deze zijn: 't gymnasium moet ook voorbereiden tot de maatschappij; de natuurkundige vakken, bepaald natuurlijke historie en scheikunde, moeten drukker worden onderwezen; met een schoollijst van 20 uren zullen de leerlingen der hoogste klassen lediggaan’.

Als de korte gedachtenwisseling, die ik hier met Dr. E. ga aanknoopen, liep over grieven van persoonlijken aard, zou ik mijnen lezers de verveling besparen van zulk een duel met onschadelijke wapens bij te wonen. Maar deze drie punten zijn, volgens mijne meening, wel degelijk quaesties van algemeen belang, die diep ingrijpen in het toekomstig lot van onze studeerende jeugd.

Om met het laatste punt het eerst te beginnen:

De heer E. wenscht, dat onze gymnasiasten weinige lesuren zullen hebben, opdat hun tijd overschiete tot eigen liefhebberijstudie. Al neemt deze ook niet altijd de meest practische richting, toch zal dit eigen wroeten en tobben, meent hij, zijn nut hebben. Wat zoo uit eigen aandrift, zij het dan ook al struikelende wordt aangeleerd is in den vollen zin des woords het eigendom van den geest; 's menschen intellectueele vermogens worden in die worsteling gestaald en nergens beter ontwikkeld; en vooral zoo zal de toekomstige student en geleerde zich vroegtijdig gewennen aan vrije, zelfstandige studie.

Dit alles is volkomen waar, doch mag, helaas, alleen toegepast worden op enkelen, niet op de overgroote meerderheid. Slechts *enkelen* zijn weetgierig, slechts *enkelen* bezitten eene groote mate van volharding. De overgroote meerderheid leert òf uit onderlingen naijver, òf uit plichtgevoel, òf om ouders en leermeesters genoegen te geven, òf - en dit wel 't meest - omdat het nu eenmaal besloten is, dat zij studeeren zullen, eigenlijk gezegd, met de sleur mede.

Laat de zoodanigen, hoor ik mij toeroepen, liever niet studeeren! - Maar, eilieve, dan houdt ge een luttel aantal over. En, wij herhalen het, niet met die enkelen met bijzonderen aanleg en wilskracht begaafden, niet met die tot autodidacten geborene geniale individuen mag het hooger onderwijs rekening houden. Zij zullen zich met weinig leiding en geringe hulpmiddelen wel redden. Maar dit is de roeping van het gymnasium, evenals van alle *classicaal* onderwijs, dat de met middelmatige denk- en wilskracht toegerusten, dat de overgroote meerderheid ontwikkeld worde. Daarnaar moeten leerstof en methode afgemeten worden. De natie, de menschheid moeten beschaafd en ontwikkeld worden. En daartoe is 't niet voldoende, dat het hooger onderwijs eenige weinige uitstekende individuen voorthelpe. Neen, de stand der zoogenaamde ‘geleerden’ moet talrijk zijn. Zelfs voor 't geringste dorp is het wenschelijk een dokter, een predikant, een jurist te bezitten, die volkomen op de hoogte der wetenschap zijn. Het is inderdaad van belang, dat het gymnasium *vele* leerlingen aankweeke, dat het hooger onderwijs zooveel mogelijk populair worde. Zoo bestaat er kans, dat het volk, dat de menschheid wijzer, beter, gelukkiger worde.

Wat zal nu 't geval zijn, als 't gymnasium de meerderheid, de middelmatig bedeelden, zeer veel aan hun eigen lot overlaat? Verreweg de meesten zullen aan wetenschap niet meer de hand slaan dan vereischt wordt tot preparatie voor de lessen. En zijn deze weinige in getal, dan zullen ze veel te veel om een biljart slungelen of langs de straat slenteren of romans - en wel niet de beste - lezen. Enkelen zullen de een of andere studie aanvatten. Maar dit is een kenmerk van het gros der jongelieden, dat zij, op moeilijkheden stuitend, zeer spoedig den moed verliezen. Volharding is inderdaad bij jongelui iets buiten-

gewoons, evenals eene dichterlijke phantasie, scherp oordeelvermogen en trouw geheugen tot de uitzonderingen behooren.

Volgens mijn inzien bestaat er voor een jongmensch met ordinairen aanleg geen grooter zegen dan dat knappe onderwijzers zich veel met hem bezighouden, veel met hem spreken, hem aanhoudend op den rechten weg helpen en hem zoo voor moedeloosheid bewaren, in één woord, dat de studie hem zoo gemakkelijk worde gemaakt als mogelijk is. Dit is een plicht der humaniteit, dit zijn wij aan de menschheid verschuldigd, opdat wij het peil der beschaving hooger doen stijgen. Hierom zijn vele schooluren een onverbiddelijk vereischte. 't Spreekt van zelf, ook hier is de weg breed, die tot overdrijven uitlokt. Maar een uur of zes les per dag is waarlijk niet te veel. Voor hersenen, die niet bestand zijn om zoo lang de aandacht te bepalen, is alle studie hoogst gevaarlijk en elke school voorloopig te ontraden, 't Is ook waar, dat onderwijzers zoo onverstandig veel huiswerk kunnen opgeven, dat zes lesuren bepaald te veel zijn. Maar niemand zal beweren, dat het gymnasiale onderwijs zich moet regelen naar het onverstand of liever naar de gemakzucht der docenten. Immers, in den regel heeft dat opgeven van enorme taken zijn grond in gemakzucht. 't Is gemakkelijker in de oude sleur te corrigeeren dan veel en onderhoudend tot jongelui het woord te voeren. En juist hierin ligt het opwekkende en ontwikkelende element van 't classikaal onderwijs: in *gedachtenwisseling*, in 't *levende woord.* En wanneer zoo gedoceerd wordt, kunnen de zaken maar niet in weinige uren worden afgedaan. Maar dan bestaat er ook groote kans, dat zelfs middelmatig bedeelden ten slotte nog tot zelfstandig denken en oordeelen komen en daarbij met tal van kundigheden voorzien der menschheid eenmaal tot zegen verstrekken.

Met tal van kundigheden, zeg ik; en in dit opzicht verschil ik grootelijks van Dr. E., die, vooral in zijn Gidsartikel, het getal der leervakken zooveel doenlijk is wil beperkt zien. Ik sta een geheel ander gevoelen voor: ik houd *verscheidenheid van leerstof* integendeel voor nuttig en noodzakelijk. Dr. E. schijnt herhaaldelijk zijn bijval te schenken aan de stelling der Engelsche opvoeders, dat men 't *geheugen* van knapen niet te zeer moet ontzien. Het werkt gemakkelijk en versterkt door oefening. Dit geloof ik ook. Maar ik beweer daarenboven met even veel recht, dat men ook niet te angstvallig moet zijn om flink wat te vorderen van het voorstellingsvermogen, van 't verstand, van 't oordeel, van de aandacht der jongelui. De hersenvezelen, die er tegen bestand zijn om veel te memoriseeren, zullen 't in allen gevalle ook wel kunnen uithouden om voorstellende, denkende, oordeelende, geruimen tijd de aandacht op eenig onderwerp te bepalen. Nu is het echter een feit, dat niets meer afmat dan de aandacht te lang op een en 't zelfde onderwerp te vestigen, dat wil zeggen, geruimen tijd in denzelfden gedachtenkring te verwijlen. Het is eene psychologische waarheid, dat 's menschen intellectueele vermogens bijna onvermoeibaar zijn, dat de

kracht der hersenen om zoo te zeggen onuitputtelijk is, - doch *onder ééne voorwaarde: er moet afwisseling zijn in de stof*, *waarover* men denkt, oordeelt, voorstelt. Is *die* er, dan behoeft men niet al te zeer te duchten voor afmatting en versuffing. Wie b.v. een uur zijne aandacht heeft gewijd aan taalstudie, zal, wanneer hij 't volgende uur tot physica overgaat, als ware hij een ander mensch met vernieuwde kracht zijne aandacht aan die nieuwe leerstof kunnen wijden.

Geldt nu bij het oefenen der geestvermogens meer nog dan elders het ‘al doende leert men’; - is het de heilige taak der opvoeding, dat de leeraar *met* zijne leerlingen denke, oordeele; - zijn tot deze gymnastiek der geestvermogens vele uren van gemeenschappelijk onderhoud, d.i. vele lesuren, noodig; - zou te veel van de geestvermogens gevorderd worden, wanneer men de aandacht lang in éénen kring liet vertoeven, - dan is niets meer gewenscht dan een behoorlijk aantal van leervakken en in 't bijzonder ook van wetenschappen, die, door zich op een verschillend deel van 't gebied der menschelijke kennis te bewegen, afwisseling waarborgen. 't Spreekt van zelf, dat men ook hier niet overdrijve door te veel lesuren of te vele vakken. Wij, onderwijzers, bij uitnemendheid lieden der practijk, moeten immers met alle kracht streven om in geen enkel opzicht te overdrijven of radicaal te zijn, en we mogen er op rekenen, dat onze lezers niet onwelwillend en onverstandig genoeg zullen zijn om met opzet ons opvoedkundig beginsel in een bespottelijk daglicht te stellen door b.v. het besluit te trekken, dat men dan een jongen maar 12 uren daags in 12 wetenschappen les moet toedienen. Als de dokter versterkend voedsel en verscheidenheid van spijs aanbeveelt, verlangt hij niet, dat ik er om 't uur een biefstuk, een kop bouillon, een paar eieren enz. den geheelen dag door zal inproppen.

Door het gezegde hebben we tevens het tweede punt van verschil tusschen Dr. E. en mij verdedigd. Als het betoogde waar is, zal 't volstrekt geen kwaad doen, als de jongelui der hoogste klassen eenige uren meer les ontvangen in natuurlijke historie, scheikunde, en - voegen we er bij - ook in nieuwe talen. Laat de 20 uren per week gerust verhoogd worden tot een 26- of zelfs tot een 28tal. 't Verheugt mij bovendien, dat ik - 't klinkt wel zonderling, maar 't is toch zoo - tot staving van mijn gevoelen omtrent de beide eerste vakken mijn tegenstander zelven voor mij kan laten pleiten. Drie bladzijden vroeger toch zegt hij: ‘Van bevoegde zijde wordt mij verzekerd, dat 3 uren chemie gedurende één jaar knutselen blijft. Wil men meer realia, waarom niet uitgebreider natuurkennis?’

Wij begeven ons thans tot het eerste der door Dr. E. tegen mij geopperde bezwaren. Hij meent: het gymnasium moet niet voorbereiden voor de maatschappij; het moet alleen geschikt maken om de hoogeschool te bezoeken. - Wie dit stelt, verraadt, dat hij al een heel geringen dunk koestert omtrent het vormende nut van Latijnsche en

Grieksche taal en letterkunde. Wie beweert, dat het gymnasium, geschoeid op de leest van het Pruisische, alleen moet dienstbaar zijn om tot de hoogeschool voor te bereiden, spreekt de nevengedachte uit, dat de classieke letterkunde der ouden wèl goed is voor aanstaande juristen, theologen, literatoren, medici, philosofen, maar dat de man van beschaving, de ambtenaar, de koopman, de industrieel, de militair er liefst van moet verstoken blijven. Wel zoo, mijnheer Ekker, zouden een jurist, theoloog en bovenal een medicus en philosoof 't ook niet kunnen redden zonder Latijn of in allen gevalle zonder Grieksch? - Neen, hoor ik u antwoorden, zij beoefenen die oude talen niet als hulpmiddel tot hunne studie; maar omdat eeuwen lang bij ervaring is gebleken, dat er geen krachtiger middel bestaat om verstand en oordeel te scherpen, gevoel en verbeeldingskracht te veredelen, - hierom alleen laat men jongelieden eenige jaren vertoeven in die tooverwereld der classieke oudheid, - geenszins met het armzalige doel om Nieuw Testament, Corpus juris en Hippocrates en Galenus te verstaan, die toch even goed uit vertalingen kunnen gekend worden. - Als dit dan zoo is, beweren wij op onze beurt, dat het voor *ieder mensch*, *die op hoogere beschaving zal aanspraak maken*, al is hij ook niet voornemens de hoogeschool te bezoeken, geen tijdverlies moet geacht worden, als hij een deel van zijn leertijd doorbrengt met de beoefening van datgene, wat bij uitnemendheid den geest veredelt en beschaaft. - Men kan mij hier niet het bezwaar voor de voeten werpen, dat zij, die enkel den gymnasialen cursus afloopen, weinig vruchten van de studie der oudheid zullen plukken, omdat zij haar bij 't verlaten van 't gymnasium toch zullen staken. - Wat meent ge dan wel? Zouden er vele studenten aan de hoogeschool - de literatoren uitgezonderd - gevonden worden, die hunne Grieksche en Latijnsche auteurs nog eens ter hand nemen? Ik twijfel er aan, maar voel mij niet gerechtigd om hun dit te verwijten. Immers, andere en ernstige studiën vorderen al hun aandacht en inspanning. Zoekt en vindt iemand ook in gevorderde jaren bij de drukke beslommeringen des levens uitspanning en verkwikking bij Horatius of Homerus, ik wensch hem daar geluk mede. Maar doet hij 't niet, al is hij zijn Grieksch ook geheel vergeten, zelfs dan nog is de arbeid der Latijnsche school niet verloren: zijn denken heeft eenmaal eene richting genomen, zijn gemoed heeft eensvooral indrukken ontvangen, die hem tot aan 't graf bijblijven. Derhalve moet het voorbereidend hooger onderwijs er op aangelegd zijn, dat de opvoedingsperiode door middel van de classieke oudheid kan geacht worden met den gymnasialen cursus te zijn afgesloten. En als de minister Geertsema voor dit tijdvak van ontwikkeling zeven jaren der jeugd vraagt, bewijst hij hierdoor diep doordrongen te zijn van 't belang van zulk eene geestontwikkeling. - Als nu de student en de ‘gestudeerde’ in den regel hunne classici niet weder onder de oogen krijgen, en als toegestemd wordt, dat zij niettegenstaande dit toch voor hun

verder leven de vruchten dier jongelingsstudie blijven plukken, vragen wij met volle recht, waarom hij, die de academie niet kan of wil bezoeken, niet dezelfde voordeelen van dat opvoedingsmiddel zou trekken? Op dezen grond meen ik tegenover Dr. E. mijn gevoelen te kunnen handhaven, dat ons gymnasium der toekomst, waar aan de natuurwetenschappen de plaats wordt ingeruimd, die zij in onzen tijd bij elke beschaafde opvoeding behooren te bekleeden, zich niet zal behoeven te vergenoegen enkel met eenige weinige jongelieden tot de academische lessen voor te bereiden, maar dat het eenmaal de oefenplaats zal worden, waaruit een beschaafd en verlicht geslacht zal voortkomen, dat op zijn beurt, in de gewichtigste betrekkingen en aan 't hoofd van de belangrijkste zaken geplaatst, de lagere standen der maatschappij zal doordringen met de beginselen der ware humaniteit.

Hoe algemeen in Engeland de beoefening der oude talen ook moge zijn, kan het, helaas, niet als voorbeeld aangehaald worden van de vruchten voor de maatschappij, die wij voor ons land van eene meer algemeene classieke opleiding verwachten. De geestdoodende methode, volgens welke daar die talen onderwezen worden, diep ingewortelde stands-vooroordeelen, een hardnekkig vasthouden aan verouderde vormen bemoeilijkt daar al te zeer den weg, dien de genius der beschaving heeft te bewandelen.

Zien wij liever op hetgeen door de gymnasia in Duitschland is tot stand gebracht. Aan hen moet het hoofdzakelijk geweten worden, dat de Duitsche natie, Frankrijk en Engeland en - wij moeten 't bekennen - ook Nederland voorbij strevende, zich aan 't hoofd van wetenschap en beschaving heeft weten te plaatsen en, behalve in een talrijke klasse van geleerden, zich verheugen mag in een stand van militairen, ambtenaars, industrieelen, handelaars, vrij wat meer ontwikkeld dan elders 't geval is. De verbeterde inrichting der gymnasia in Pruisen dateert van 1816, en ook sinds bijna een halve eeuw zijn de gevolgen van die hervorming merkbaar. Diep zijn de Duitschers dan ook doordrongen van 't nut dier scholen. Niet alleen door toekomstige studenten, maar door allen, die in elk beroep of betrekking naar hoogere beschaving streven, worden zij bezocht. De Realschulen, hoewel meer gericht op practische vorming tot latere beroepsstudiën, zijn niettemin geestverwanten van de gymnasia. In 1859 werd voor goed uitgemaakt, dat de beoefening van 't Latijn zonder uitzondering aan die scholen moest gehandhaafd worden. Dat het der regeering ook ernst was met deze bepaling, blijkt uit het aanzienlijke aantal uren (meestal 8 per week), dat aan de beoefening van 't Latijn moet gewijd worden. En een sterk sprekend verschijnsel is het voorzeker, dat deze scholen, die een hooge vlucht schenen te nemen in den tijd van reactie tegen de studie der oude talen, dien Duitschland reeds achter den rug heeft, tegenwoordig, blijkens haar verminderend bezoek, in de openbare meening minder hooggeschat worden dan de gymnasia

De Duitscher heeft blijkbaar weinig vertrouwen op eene opvoeding, waarbij het onderwijs in de classieke oudheid eenigermate als bijzaak wordt beschouwd.

Nu we tot hiertoe bijna onophoudelijk met Dr. Ekker moesten schermutselen, geeft het ons een aangenaam gevoel van rust in eene meer vreedzame gedachtenwisseling te kunnen treden met de Amsterdamsche heeren, de schrijvers der brochure, die wij in de tweede plaats aan 't hoofd van dit opstel vermeldden. Met veel, ja, met het meeste van 't geen zij willen, kunnen wij ons wel vereenigen. Hoor slechts, hoe zij zich over 't gymnasiale onderwijs uitlaten:

'Het aan de gymnasia te volgen leerplan moet zoo zijn ingericht, dat volgens eene goede methode ten volle voldaan wordt aan twee eischen, die trouwens bij geen enkel onderwijs mogen ontbreken, aan opwekking tot zelfdenken en tot zelfwerken.'

Zie zoo, zij streven naar 't zelfde doel als de heer Ekker, naar het doel, dat elk verstandig paedagoog in 't oog houdt; maar zij trachten het op geheel andere manier te bereiken dan mijn Kamper collega, die - ten minste in zijn artikel van 1865 - de jongens jaren lang op weinig anders dan op Latijn en Grieksch wil laten knagen, - wat meer rechtstreeks voor 't practische leven wetenswaardig is, moeten ze dan òf zich zelven leeren òf tot de hoogeschool uitstellen. Geheel anders de Amsterdamsche heeren; hoor verder:

'De ontwikkeling en voorbereiding, die den geest in staat stelt om zelfstandig te denken en te werken, wordt verkregen:

1°. door oefening van het waarnemingsvermogen, door het waargenomene te analyseeren, daaruit zoo noodig gegevens te abstraheeren, verschillende gegevens te combineeren, oorzaak en gevolg op te sporen, om zoodoende langs logischen weg gevolgtrekkingen te maken en tot waarheid te komen.'

Ons dunkt, de geachte schrijvers hadden dit wel wat korter en bondiger kunnen uitdrukken, als we later vernemen, dat al deze min welluidend klinkende *eeren*'s bestaan in taalstudie, wiskunde en 't bestudeeren der natuurwetenschappen, dus: in de manier, waarop elke leerstof wordt behandeld; - maar er was immers reeds gezegd, dat alle onderwijs moet opleiden tot zelfdenken? Doch gaan wij verder:

'2°. Door het opdoen van kennis. Met het verzamelen daarvan worde derhalve reeds terstond een begin gemaakt.'

En waarin bestaat deze schat, dien de gymnasiast moet opzamelen?

In:

'*a.* kennis op het gebied der natuurwetenschappen, *die voor aanstaande literatoren, juristen, enz. even noodzakelijk is als voor aanstaande beoefenaars dier wetenschappen;*

b. letterkundige kennis', nl. de gewone oude en moderne talen en hare letterkunde, oude en nieuwe geschiedenis, enz.

We hebben de vrijheid genomen eenige van de onder letter *a* voorkomende woorden te onderschrappen; niet omdat we er eenig bezwaar tegen hebben. Integendeel, ze zijn ons, zooals men zegt, uit het hart gegrepen. We zouden zelfs nog verder willen gaan door te beweren, dat beoefening der natuurwetenschappen op 't gymnasium voor aanstaande literatoren, juristen en theologen *nog noodzakelijker* is dan voor toekomstige medici en philosofen. Immers hunne studie aan de hoogeschool brengt hen van zelf tot deze vakken. De eerstgenoemden slaan dan eene geheel andere richting in, en 't is niet waarschijnlijk, dat zij aan de universiteit uit eigen aandrift lessen in wetenschappen zullen gaan bijwonen, waarvoor hun nooit eenige liefde of belangstelling werd ingeboezemd, terwijl zij bovendien zeer met hunne eigene vakstudie bezet zijn. De grondslagen, die 't gymnasium legt, moeten van dien aard zijn, dat de jongeling eerbied, zoo mogelijk liefde gaat koesteren voor *de* wetenschap, niet voor eene speciale richting, waarin de geest der menschheid zich een tijdlang bewogen heeft en nog beweegt. Het gymnasium mag niet de kiem der eenzijdigheid, die zich toch al te licht van onzen geest meester maakt, aankweeken. Wij zijn het dus op dit punt volkomen met die geleerde heeren eens.

Maar het komt ons voor, dat wetgevers, die zóó diep doordrongen zijn van 't beginsel, dat aan 't gymnasium niet alleen de gronden van veelzijdige kennis moeten gelegd worden, maar dat het ook de kweekplaats der ware humaniteit zal zijn, niet mochten neerschrijven 't geen we later lezen in de tweede alinea van artikel 8, in verband met hetgeen wordt voorgesteld in art. 10.

'Het staat den ouders der leerlingen vrij te beslissen, of zij voor hunne kinderen in alle vakken onderwijs verlangen dan wel alleen in die, welke met het oog op hun eind-examen noodig zijn.' Zoo luidt art. 8; terwijl art. 10 bepaalt, dat aanstaande medici en philosofen worden vrijgesteld van examen in Grieksch, in Romeinsche en Grieksche oudheden en in staathuishoudkunde.

Weten die heeren dan niet, dat het utiliteitsbeginsel in onze tegenwoordige maatschappij de wet voorschrijft en dat ouders en leerlingen beiden, steeds angstig alles zoekende te ontduiken, wat het 'klaarkomen' in den weg zou kunnen staan, om strijd vrijstelling zullen vorderen van de vakken, die niet voor 't examen vereischt worden?

Van welk beginsel gaat gij dan toch uit, Mijne Heeren! Is de Grieksche literatuur minder dienstig dan eenige andere tot vorming van het denken en tot het aankweeken van algemeene beschaving, of is zij in dit opzicht eenig en onvergelijkelijk? Ik geloof, ja! Waarom zal de wetenschappelijk te vormen medicus en philosoof dan van hare vruchten verstoken blijven? Omdat hij haar niet behoeft als hulpmiddel tot zijne studiën? Maar ook de jurist kan 't best buiten Grieksch redden. En bovendien, gij voert immers strijd tegen het utiliteitsbeginsel? Of is het, omdat de aanstaande medici en philosofen dan tijd te kort

zouden komen? - Welnu, doet dan evenals de minister Geertsema en verlengt den cursus van 't gymnasium tot een zevenjarigen.

De Amsterdamsche heeren stellen nl. op 't voorbeeld van de ontwerpen Heemskerk en Fock den studietijd aan 't gymnasium op zes jaren. Gewis, deze tijd is te kort tot tenuitvoerlegging van 't leerplan in zijn geheel. En, wil men het toch met geweld doordrijven, dan zullen onze gymnasia in dezelfde fout vervallen als de Hoogere Burgerscholen. Deze fout is, dat dezelfde leerstof als aan de Pruisische gymnasia en Realschulen in ongeveer de helft van den leertijd moet afgehandeld worden. *Hierdoor*, door bekrimping van den *tijdduur*, *niet* door het *aantal* der vakken geraakt men in 't gevreesde kwaad der polymathie.

Met zesjarigen cursus *moet* men vervallen in het, naar wij overtuigd zijn, verderfelijke stelsel om aan het gymnasium reeds een soort van faculteiten in te richten. Dit vonden wij dan ook in onze beoordeeling van de ontwerpen Heemskerk en Fock de eenige uitkomst om den rijkdom van leerstof in overeenstemming te brengen met de armoede van tijd.

Zelfs in een *zeven*jarigen cursus houden we ons overtuigd, dat de tegenwoordige zoogenaamde propaedeutische studiën der medici niet in haren *geheelen* omvang aan 't gymnasium kunnen worden ten einde gebracht. 't Gymnasium zal weinig anders kunnen geven dan eene inleiding in de natuurwetenschappen, wier studie aan de hoogeschool moet worden voortgezet en uitgebreid, zoodat dan ook bij het eerstvolgende academische examen proeven konden verlangd worden van meerdere bekwaamheid in deze vakken, ofschoon zij reeds voorloopig bij 't eind-examen van 't gymnasium zijn behandeld. *Volledige* overbrenging der propaedeutica naar de gymnasia is zeer wel doenlijk voor juristen en theologen, maar, wat de beoefenaars der natuurwetenschappen betreft, aan groote bezwaren onderhevig en behoeft ook volstrekt niet tot in de uiterste consequentie te worden doorgedreven.

Ons dunkt derhalve, dat de Amsterdamsche wetgevers met de eene hand afbreken 't geen zij met de andere trachten op te bouwen. Zij hadden steviger moeten vasthouden aan 't geen zij volkomen naar waarheid op blz. 17 schreven: ‘Hoe meer de velden uiteenloopen, waarop de kennis verkregen wordt, hoe ruimer elk-afzonderlijk gebied is, des te beter zal de geest voor latere beoefening van één vak toegerust blijken, des te minder zal hij tot eenzijdigheid vervallen.’ Dit zij zoo! - Maar dan ook aan de gymnasia geene vrijstellingen met het oog op de toekomstige vakstudie! Wat daar onderwezen wordt zij *even* noodzakelijk voor ieder, die aanspraak zal mogen maken op algemeene geestontwikkeling en beschaving. Staan er op het leerplan vakken, die ter bereiking van dit doel kunnen gemist worden, men schrappe ze en belaste den leerling met niet meer dan met het noodzakelijke.

Reeds bij herhaling vloeiden ons bij deze beschouwing over 't gym-

nasiale onderwijs de woorden beschaving en humaniteit uit de pen. Hoe komt het, dat de samenstellers der brochure het aesthetische doel der literatuur nergens vermelden naast haar gewicht tot vorming van 't verstand?

Wat beteekenen verder de woorden op blz. 18: ‘De studie der klassieken op het gymnasium blijve echter steeds middel. Wordt zij hoofddoel, dan leidt het gymnasiaal onderwijs tot eenzijdige ontwikkeling der geestvermogens’? - Waartoe hier deze quaestie geopperd van middel en doel? Het *geheele* gymnasiale onderwijs moet in zoo verre middel zijn, dat elk leervak 't zijne moet bijdragen om verstand en gevoel te vormen en den geest te verrijken met beginselen van kennis; elk leervak moet evenzeer als middel dienen om wel ontwikkelde en beschaafde menschen aan de maatschappij te leveren. En doel moet gedurende den leertijd aan 't gymnasium eveneens *elk* vak zijn: het ernstige streven moet daar zijn om elk der voorgeschreven vakken zoo goed mogelijk aan te leeren, zonder ooit te vragen, in hoeverre het meer of minder dienstig zal zijn tot de toekomstige beroepsstudie van dit of dat individu.

Of wagen wij wellicht eene ongegronde gissing, als wij eenigen twijfel opperen, omtrent den hoogen dunk, dien de heeren koesteren van het tot ware beschaving noodzakelijke eener aesthetische vorming en van den invloed, dien de studie der classieke oudheid in dit opzicht uitoefent?

Wij willen ons er toe bepalen om verder de hoofdpunten aan te geven, waarin dit ontwerp vooral van het thans aanhangige verschilt.

De samenstellers willen minstens 10 rijksgymnasia en ook rijksprogymnasia. Wij achten dit in de tegenwoordige omstandigheden minder noodzakelijk en zouden er zelfs de voorkeur aan geven om, nu de Hoogere Burgerschool-koorts vrij wat bedaard is, de zorg voor 't voorbereidend hooger onderwijs aan de gemeenten over te laten met milde rijkssubsidiën. Wij bespraken dit punt uitvoerig in onze beoordeeling van 't ontwerp Geertsema.

De eind-examens der gymnasia moeten worden afgenomen door eene commissie uit de docenten, *onder toezicht van vier hoogleeraren.* Volgaarne erkennen wij, dat deze bepaling beter is dan die van het thans ingediende ontwerp, dat deze examens geheel aan hoogleeraren opdraagt, een maatregel, die - wij herhalen 't geen we voor eenige maanden zelven zeiden, en dat tevens de uitdrukking schijnt te zijn van 't eenparig oordeel van al mijne ambtgenooten, die zich over dit punt uitlieten - een maatregel, die hoogst schadelijk op de methode van onderwijs aan de gymnasia zal werken, ja, den bloei dier inrichtingen zonder twijfel dreigt te belemmeren. Maar ook 't voorstel der Amsterdamsche heeren bevredigt ons niet. Waartoe dit *toezicht*? Is 't een bewijs van wantrouwen? Geschiedt het voorstel met een wetenschappelijk doel? Doch *deze* schrijvers zullen wel verheven zijn boven

't oudwijfsche geloof, dat een *hoog*leeraar per se knapper zou zijn dan een leeraar. Waarom dan dit inderdaad beleedigend *toezicht*, waardoor de stand der gymnasiale docenten nog meer in de openbare meening vernederd wordt dan door den maatregel van den minister Geertsema?

Wij blijven van gevoelen, dat aan de *volledige* gymnasia, doch ook aan deze alleen, 't jus promovendi moet gelaten worden. Dan zullen alle misbruiken, die thans hier of daar aan kleinere scholen plaats grijpen, worden weggenomen. En mochten er ook dan nog laakbare handelingen bij de eind-examina vermoed worden, dan is de inspecteur de aangewezen persoon om toezicht te oefenen.

De voorstellers verlangen drie rijksuniversiteiten, te Leiden, te Utrecht en - te Amsterdam. Groningen mag dan eene landbouwschool krijgen. 't Voorstel is nog al bescheiden. 't Papier immers is geduldig, en zoo hadden de heeren even gemakkelijk kunnen voorstellen ééne rijksuniversiteit, gevestigd te Amsterdam.

Er zullen vier faculteiten zijn. Die der medicijnen zal den op wetenschappelijke gronden beter te rechtvaardigen naam ontvangen van faculteit ‘der biologische wetenschappen,’ waarbij de plant- en dierkunde zouden worden ingelijfd.

De theologische faculteit vervalt. De godsdienstwetenschap behoort, meenen de schrijvers, tot de faculteit der letteren en wijsbegeerte.

Uitvoerig worden in deze brochure twee punten behandeld, die ten nauwste met elkander in verband staan, - beschouwingen, die alleszins de aandacht der wetgevers verdienen: over de privaatdocenten en over de wijs van betaling der collegiegelden. In de ontwerpen Heemskerk en Fock - en ook op dat van den minister Geertsema is 't zelfde van toepassing - werden de privaatdocenten aan de hoogescholen toegelaten, doch hun toestand zou, meenen de schrijvers, van dien aard zijn, dat zich niet licht liefhebbers tot deze betrekking zullen aanbieden. Er moeten aan dezen werkkring zekere, zij het dan ook geringe, voordeelen en vooral goede vooruitzichten verbonden zijn.

De privaatdocent, wiens onderwijs goede vruchten draagt, moet eenige zekerheid hebben, dat hij bij de benoeming van hoogleeraar niet zal worden voorbijgegaan: het corps privaatdocenten aan eene hoogeschool moet de kweekschool zijn der toekomstige hoogleeraren. - Hebben de schrijvers intusschen wel bedacht, dat, als volgens hun verlangen de faculteit den grootsten invloed bij de benoeming uitoefent, men juist door deze instelling groot gevaar loopt om het hoogleeraarsambt tot eene traditie, tot eene kaste te maken, waaruit inderdaad verdienstelijke mannen voor goed worden buitengesloten? De *volgzaamste* leerlingen van een professor zijn op lange na niet de *beste*, in allen gevalle is bij hen de kans op zelfstandigheid en oorspronkelijkheid niet het grootst. En juist de *volgzaamste* discipel mag de meeste hoop koesteren om de Elisa te zullen zijn, die Elias' profetenmantel opneemt. Professoren zijn immers ook menschen en de laatste

jaren vóór 't emeritaat geven volstrekt geen waarborg, dat hooge ouderdom en rijpe levenservaring den man ongenaakbaar maken voor kleine streelingen van de ijdelheid! - Bovendien, hoe vele jonge mannen zouden als het ware de aangewezen personen zijn om een katheder te beklimmen; maar zie, omstandigheden van stoffelijken aard dwongen hen om zich aanstonds na afloop der academische studiën ter wille van den lieven kost aan practische beroepszaken te wijden. Niet juist de beste candidaten tot het hoogleeraarsambt zijn met de middelen gezegend om wellicht vele jaren de wetenschap bijna om niet te dienen. Want, al slaan de Amsterdamsche heeren ook zekere maatregelen voor om de privaatdocenten niet van alle inkomsten te versteken, zoo zijn die toch niet van dien aard, dat onbemiddelden zich aan dezen werkkring zullen wagen. Wat beteekent een traktement van *f* 500; en zijn het niet slechts zeer enkele colleges, die zóó druk bezocht worden, dat, al lieten ook allen den hoogleeraar in den steek om den privaatdocent te volgen, deze er een voldoend levensonderhoud door zou vinden? - Kregen de schrijvers op dit punt hun zin, dan zou zich 't verschijnsel opdoen, dat tegen den tijd, waarop een katheder staat vacant te worden - maar ook niet vroeger - eenige eerzuchtige jongelieden een wedren van privaatlessen gingen houden en - zich bij de faculteit beminnelijk trachtten aan te stellen. Ook bij den tegenwoordigen stand van zaken worden de professoraten soms wonderlijk vergeven; reeds nu oefent een krachtigen invloed eene soort van nepotisme, dat wel niet in 't bloed maar in 't zuurdeesem eener wetenschappelijke traditie gevestigd is. Hoe zou 't gaan, als we kweekschooltjes voor professoren hadden? Hoe gaat het vaak in Duitschland? Hoe wordt daar geklaagd over de ellendige kuiperijen en intriges, waartoe het privaatdocentschap aanleiding geeft?

De verwachting, dat er een edele wedstrijd zal ontstaan tusschen privaatdocenten en hoogleeraren is meer schoonschijnend dan gegrond. De ellende der menschelijke natuur is zoo groot, dat slechts zeer weinigen den moed zullen hebben om flink te concurreeren met den hoogleeraar, dien ze hopen op te volgen, met het lid der faculteit, wier stem 't meest zal gelden bij de vervulling van 't vacante ambt. 't Zullen in de meeste gevallen volgzame handlangers van den oud wordenden titularis, niet zijne concurrenten zijn. Beschouwt men de zaak van dezen kant, dan vervalt ook 't gewichtigste argument voor 't behoud der collegegelden op den tegenwoordigen voet, dat de schrijvers wenschen gehandhaafd te zien. 't Is waar, als de studenten eenmaal bij wijze van abonnement een zekere som hebben gestort, die hun den toegang tot alle colleges der hoogleeraren openstelt, zullen slechts weinigen genegen zijn afzonderlijk te betalen voor de lessen der privaatdocenten, al mochten die lessen ook in eene bestaande leemte voorzien. Maar, achtte men 't noodig, dan zou er ten dezen opzichte ook een middelweg kunnen worden ingeslagen. In de eerste plaats moet

niemand gedwongen zijn om zich voor 't academisch onderwijs in zijn geheel te abonneeren. En ten tweede moet de som daarvoor niet al te laag zijn, of liever zoo hoog, dat het verschil tusschen abonnement en afzonderlijke betaling voor elk college per semester of per jaar niet zeer veel verschilt.

De Amsterdamsche ‘Proeve van wetsontwerp’ trekt te velde tegen de colleges van curatoren aan de hoogescholen. Zij wenscht in plaats daarvan een raad van bestuur uit het midden der hoogleeraren zelven gekozen. Er kan veel ten voor- en ten nadeele van curatoria gezegd worden. Maar bij slot van rekening zal men onzes erachtens toch altijd hierop moeten terugkomen, dat er òf een inspecteur òf een onafhankelijk college buiten het corps leeraren der hoogeschool moet zijn om toezicht te houden.

Er zijn gevallen mogelijk, waarin doortastende maatregelen moeten genomen worden, waartoe 't zich laat verwachten, dat collega's tegenover collega's niet zullen kunnen besluiten. ‘Wanneer, zegt art. 59, hoogleeraren.... zich aan plichtverzuim schuldig maken, dan is de Raad van Bestuur verplicht daarvan aan Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken kennis te geven en hem voorstellen tot herstel, des noods tot schorsing of zelfs tot ontslag te doen.’ - Brutus zat wel als onverbiddelijk rechter over zijn eigen kroost, maar dit ontwerp komt door zijne kweekschool tot het hoogleeraarambt zoo na op de grens der coöptatie, dat de banden der piëteit tusschen de professoren wel eens konden blijken zoo stevig gestrengeld te zijn, dat zekere nuttige en noodzakelijke ‘voorstellen aan Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken’ er door uitbleven.

Ter loops zij nog aangemerkt, dat de heeren het goed meenen met de financiëele belangen der professoren. Eene vaste bezoldiging van 4 à 6 duizend gulden plus de collegegelden waarborgt aan menig hoogleeraar een meer dan ministeriëel inkomen. Is hij dan op zijn beurt rector magnificus met eene extra toelage van 1500 à 3000 gulden, dan kan er ook nog wel een penningske voor den kwaden tijd worden weggelegd. Welnu, we gunnen het den heeren!

De overgangsbepalingen waken onder anderen ijverig, dat de belangen van het corps der hoogleeraren aan het athenaeum te Amsterdam niet worden voorbijgezien.

Dr. C.M. Francken, hoogleeraar te Groningen, schaart zich onder het getal van hen, die hun bijval tot het ontwerp van den minister Geertsema betuigen. Vele nieuwe gezichtspunten opent deze brochure niet, maar zij geeft eenige practische wenken, die vooral de uitvoering van het ontwerp betreffen en verdient in zooverre aanbevolen te worden aan de aandacht van allen, wien het lot van 't hooger onderwijs ter harte gaat. De schrijver wenscht echter, dat bij de wet de vakken der literarische faculteit nader worden omschreven en dringt

zeer aan op de oprichting van academische leerstoelen voor de letterkunde der moderne talen.

Eene zeer practische opmerking is het bezwaar, dat de Schrijver oppert omtrent de door den Koning aan scholen van bijzonder hooger onderwijs te verleenen vergunning tot het toekennen van wetenschappelijke graden. De Koning zal die vergunning natuurlijk dan alleen schenken, wanneer hij de overtuiging heeft ontvangen, dat de inrichting van zulk eene school waarborgen levert voor eene ernstige opvatting van de eischen der wetenschap, opdat de hoogste wetenschappelijke eer niet aan onwaardigen vergooid worde. Maar 't programma der inrichting moge uitstekend zijn, op het stel harer hoogleeraren moge ten tijde, dat de aanvraag wordt gedaan, niets zijn aan te merken, wie waarborgt, dat hare leerstoelen zullen bezet blijven door mannen, die competent en waardig zijn om den doctorstitel uit te deelen?

'De Regeering', merkt de schrijver terecht aan, 'heeft geen invloed op de keuze der personen, aan wie zij eene zoo belangrijke bevoegdheid toekent. En wanneer de vergunning eens gegeven is, zal zij moeilijk bij veranderde omstandigheden weder in te trekken zijn. De Regeering behoorde de benoeming van professoren te hebben; eene met redenen omkleede aanbevelingslijst van curatoren zou door den gemeenteraad' (of het zedelijk lichaam of het kerkgenootschap) 'met zijne consideratiën aan den minister ingezonden kunnen worden.' 't Is zoo: zulk een maatregel zou, ten deele althans, voor misbruiken kunnen hoeden. Wij voor ons zouden meenen, dat bovendien zulke bijzondere scholen aan inspectie moesten onderworpen zijn. Dit ware alleszins billijk. Bij de rijksuniversiteiten wordt toezicht gehouden door een van regeeringswege benoemd college van curatoren. Zullen nu bijzondere hoogescholen dezelfde rechten hebben als de openbare en toch van geene harer handelingen rekenschap verschuldigd zijn? - Ja, men zou kunnen vragen, of het niet, de gedurige verandering van 't personeel der leeraren in aanmerking genomen, billijk ware dit recht telkens slechts voor een aantal jaren te verleenen?

De hooggeleerde Schrijver toont een vurig voorstander te zijn van de overbrenging der propaedeutica naar de gymnasiën. Hij schijnt echter in de meening te verkeeren, dat ook voor toekomstige medici en philosofen (maar voor laatstgenoemde toch niet tot aan hun candidaatsexamen?) de propaedeusis geheel op de gymnasia moet worden ten einde gebracht. Wij kunnen deze bedoeling niet in 't aanhangige wetsontwerp bespeuren. Integendeel, er wordt op dit punt een wijs stilzwijgen bewaard. Dat de propaedeutische studiën der juristen en theologen op 't gymnasium zeer goed kunnen afloopen, is duidelijk; maar, wat de medici aangaat, zal een gedeelte van het tegenwoordige propaedeutisch examen moeten bewaard blijven voor 't eerstvolgende of zoogenaamde candidaats-examen.

Deze eenvoudige interpretatie van de bedoeling des ontwerpers schijnt

Dr. Francken niet te zijn ingevallen; en hij bewandelt, naar ons inzien, den verkeerden weg door in de hoogste klassen van 't gymnasium aan eene indeeling in een soort van faculteiten te denken, ja zelfs door een *vijf*jarigen cursus voor te stellen voor aanstaande genees-, wis- en natuurkundigen, terwijl de volle zevenjarige cursus alleen zal worden ten einde gebracht door toekomstige juristen, literatoren en theologen. Zoodoende treedt een utiliteits- en klaarmaaksysteem in 't leven, waardoor 't gymnasium alles zal worden behalve 't geen wij overtuigd zijn, dat de heer Francken met ons wenscht te zien verrijzen: een kweekschool nl. van algemeene beschaving.

En vreemd klinkt het ons, dat zoo iets wordt voorgesteld door denzelfden man, die, blz. 35 vgg., op zoo uitstekende manier de redenen ontwikkelt, waarom onze gymnasia reeds sedert lange jaren zoozeer in aantal van leerlingen achterstaan bij de Duitsche. De Schrijver toont daar aan, dat onze gymnasia in de 16de en 17de eeuw wel degelijk het onderwijs in de zoogenaamde realia in hun leerplan hadden opgenomen. Zij waren toen inderdaad er op aangelegd om - altijd volgens de gegevens van dien tijd - leerscholen te zijn ‘voor het leven’ en mochten zich dan ook in een buitengewoon groot aantal leerlingen verheugen. Langzamerhand hebben echter kleine academiën en athenaeën datgene aan zich getrokken, wat eigenlijk aan de hoogste klassen der gymnasia behoorde te worden gedoceerd. Zoo zijn de gymnasia van hun oorspronkelijke instelling meer en meer afgedaald tot louter voorbereidingsscholen voor athenaeum en academie, - *Latijnsche* scholen, waar, bij toenemende zucht tot bezuiniging, slechts het hoogst noodige werd onderwezen om iemand in staat te stellen de academische lessen bij te wonen. En, men weet het, dit hoogst noodige bepaalde zich nog niet zoo heel lang geleden nagenoeg enkel tot Latijn. Uit dit oogpunt was het dan ook waarlijk de gemeentebesturen niet kwalijk te nemen, dat zij geen roeping gevoelden om aan de Latijnsche scholen veel zorg en geld ten koste te leggen.

Dit moet en kan door het tegenwoordige wetsontwerp anders worden. 't Gymnasium, de plaats, waar 't onderwijs zal worden *ten einde gebracht* in datgene, wat geacht wordt den geest bij uitnemendheid te vormen en te beschaven, zij niet enkel het voorportaal van de hoogeschool. Zelfstandig moet het daar staan, gereed om allen op te nemen, die gevoelen, dat echte aesthetische vorming en een door critiek gescherpte blik niet enkel 't eigendom behooren te zijn van hem, die de middelen en den tijd heeft om een kostbaren en langdurigen academischen cursus ten einde te brengen. Het gymnasium levere daarom 't geen tot dit zelfstandig doel onontbeerlijk is, - niet meer en niet minder. Dus, nevens literarische vorming *voor allen*, ook realia *voor allen.* De Hoogere Burgerschool meent, dat men haar doel miskent door haar enkel aan te merken als voorbereidingsplaats voor de polytechnische school of voor de militaire academie. Zij pretendeert

eene zelfstandige roeping te hebben. Waarom zou het anders zijn met het gymnasium? Is zijn cursus twee jaren langer dan die der middelbare school, dan bestaat zeer goed de mogelijkheid, dat, bij nagenoeg even groote vorderingen in de realia, zij daar hunne opleiding genieten, wien de zegen ten deel valt, dat zij zich met minder haast naar kantoor, fabriek of winkel behoeven te spoeden, maar eenigen tijd hunner jeugd overhebben om zich rustig aan eene hoogere vorming te kunnen wijden. 't Zou ons spijten, wanneer een man als Dr. Francken deze roeping der gymnasia uit het oog verloor voor hun beperkten werkkring tegenover de hoogeschool.

Zulk een zelfstandige bestemming achten wij het éénige middel om bloeiende gymnasia in 't leven te roepen, die inderdaad *verdienen*, dat er belangrijke sommen aan worden ten koste gelegd, omdat zij kweekplaatsen zullen zijn van ware humaniteit en verlichting voor *ieder*, niet opleidingsscholen voor een stuk of wat toekomstige studenten. Met het oog op deze bestemming eischen wij voor deze inrichtingen de meest mogelijke waarborgen van zelfstandigheid, - vooral ook het jus promovendi, en verwerpen wij ook den voorslag van Dr. Francken om het eind-examen te laten afnemen door gemengde commissiën, bestaande uit docenten *en* professoren. Zelfs de schijn van toezicht der academie op de gymnasia is bedenkelijk voor 't zelfstandig bestaan der laatstgenoemde scholen.

Deventer.

A.J. VITRINGA.

Naschrift.

Gij schrijft mij daar, Mijnheer de Redacteur: ‘Amice, Uw stuk is gezet en gecorrigeerd, maar - zullen we 't wel laten afdrukken? Zou het met primo Augustus niet mosterd na den maaltijd zijn?’ - Ach ja, 't is nu eenmaal zoo: wie bij ons te lande over Hooger-Onderwijswetsontwerpen wil schrijven, moet er drommels vlug bij zijn. De ondervinding toch bewijst, dat zulk een wetsontwerp een veeg teeken is voor den levensduur van een ministerie. Dit leert ons onweerlegbaar de ‘inductio per enumerationem simplicem’; of er ook een ‘causalverband’ bestaat tusschen bemoeiing met hooger onderwijs en dood van ministeries, heb ik tot nu toe niet kunnen nagaan. Misschien weet gij er meer van. Doch, hoe 't zij, de indiening van zulk een wetsontwerp schijnt zooveel te zijn als een visite-kaartje p.p.c. - 't spijt me van de liberale wet; en ofschoon ik den ministers van harte rust gun, na twee jaren door de heeren kamer-advocaten en politieke schaakspelers te zijn gemarteld, had ik, vooral ter wille van onze arme gymnasiën vurig gewenscht, dat zij er deze wet, wel te verstaan, niet te veel geamendeerd, nog hadden doorgehaald. Wat nu Uwe vraag betreft: wilt

Gij 't stuk in de prullenmand stoppen, 't is mij wel; want ik ben niet zoozeer met eigen werk ingenomen, dat ik zou meenen 't publiek groote schade te berokkenen door het van de kennisneming er van te versteken. Maar van den anderen kant: mijn geschrijf staat en valt niet met dit wetsontwerp; er worden in bovenstaand stuk quaesties behandeld, die het hooger onderwijs in 't algemeen raken, beginselen, de te berde zullen komen bij de discussiën over elk wetsontwerp.... Discussiën over hooger onderwijs in de Kamers.... Wanneer zal dat zijn? - Dan, als Nederland een Tweede Kamer zal hebben, wier meerderheid niet vecht en advocateert om toch ook eens ieder op zijn beurt een ministeriëelen zetel te veroveren, maar zich met de zelfverloochenende rol weet te vergenoegen om met welwillende ministers welwillend en ernstig over de belangen der natie te beraadslagen.

Staatkunde en geschiedenis.

Wat een lid van het muntcollege in den vreemde hoorde en zag. Bijdrage tot de kennis van muntfabrikatie en muntloon.

Verslag van het bezoek aan de Munthuizen te Berlijn, Hannover, Brussel, Londen en Parijs in het najaar van 1873, door Jhr. Dr. A.D. van Riemsdijk, Lid van het Muntcollege.

Onder al wat te Utrecht bezienswaardig is, behoort voorzeker 's Rijks Munt, en weinigen zijn er die niet wenschen naar een permissie-biljet van den Controleur, dat hun, onder geleide van een werkman, den toegang verleent tot de verschillende zalen of werkplaatsen waar het geld geboren wordt.

Men is in de Munt geweest. 't Is zoo aardig om dat *geldmaken* bij te wonen! Ge ziet daar groote stukken zilver, zoo groot als ge ze nooit te voren gezien hebt, echt zilver, smelten en gieten, pletten en vijlen en eindelijk tot geld slaan; 't is alleraardigst om te zien!....

En daarbij bepaalt zich dan de indruk dien men meedraagt van een bezoek aan 's Rijks Munt. Wel is waar, de Munt is eene fabriek als ieder andere waarvan het groote publiek weinig of geen verstand heeft; eene glasblazerij, een papierfabriek en meer dergelijke verlaat men niet zelden met denzelfden uitroep: ‘'t is alleraardigst;’ maar er is geen fabriek waarbij het algemeen belang zoozeer betrokken is als bij de muntfabrikatie.

Een goede muntinrichting, zoo weinig kostbaar mogelijk en waar toch het toezicht op muntslag, gewicht en gehalte niets te wenschen overlaat - zulk een inrichting is voor de financiën en het krediet van een handeldrijvend volk van te hooge waarde, om niet iedere gelegenheid aan te grijpen die het besef daarvan meer algemeen ingang kan doen vinden; en men zal dat eerst recht goed beseffen, als men opmerkzaam gemaakt wordt op de onvermoeide pogingen die voortdurend worden in het werk gesteld ten einde de Munt zoo volmaakt mogelijk in te richten.

In *De Tijdspiegel*, 1866, aflev. April, vindt men nog al uitvoerig omschreven hoe 't aan 's Rijks Munt toegaat als er gemunt wordt.

Thans geeft de reis van een lid van 't Muntcollege ons aanleiding tot eenige beschouwingen, die wij wenschen mede te deelen, ook in de hoop dat we daardoor anderen zullen opwekken om aan de fabrikatie van muntspeciën en daarmee in verband staande onderwerpen - meer belangstelling te schenken dan men tot heden gewoon is te doen.

Nadat, meer bepaald in de jaren 1870 en 1871, 's Rijks Munt was bezocht door eene commissie van ambtenaren der Londensche Munt, - door den Waardijn der Saksische Munt en vroeger reeds door een of meer commissarissen van de Munt te Brussel - werd in 1873 aan een lid van het Muntcollege, Dr. van Riemsdijk, opgedragen eenige buitenlandsche munthuizen te bezoeken, met het doel om voornamelijk de fabrikatie en het gehalte-onderzoek van gouden en bronzen munt te bestudeeren, met het oog op den eventueel ook bij ons in te voeren gouden standaard en de bronzen pasmunt.

Het verslag van zijne opmerkingen en ervaringen is door den heer Van Riemsdijk aan den Minister van financiën meegedeeld en daarna toegevoegd aan het jaarlijksch verslag van het Muntcollege, over 1873; en ofschoon nu de quaestie van goud of zilver als standaard en koper of brons als pasmunt, vooreerst wel eenigen tijd zal blijven rusten, zoo is toch dat verslag in 't algemeen nog belangrijk genoeg om er de aandacht meer bepaald op te vestigen.

De aard van het onderwerp, (muntfabrikatie en gehalte-onderzoek), brengt wel eenigszins mee dat, aanvankelijk, slechts weinigen zullen kennis nemen van het verslag, en nog minder zullen er zijn die op den waren prijs weten te stellen den arbeid en de zorg die er aan besteed is. Wat het laatste betreft: niet, dat, van een litterarisch standpunt, het verslag zonder vlek is, - maar uit een technisch-wetenschappelijk oogpunt kan men den verslaggever de eer niet onthouden van het onderwerp te hebben behandeld met zóódanige helderheid, dat de zaak begrijpelijk wordt gemaakt ook voor niet ingewijden in zake muntfabrikatie en scheikundige analyse.

Na in weinige woorden - wel wat zeer *gemüthlich*, - den dag van vertrek en dien van behouden terugkomst te hebben vermeld, geeft de heer Van Riemsdijk een kort overzicht van zijne reis bij wijze van inleiding.

De Nederlandsche diplomatie krijgt het gebruikelijke bedankje voor hare welwillende tusschenkomst.

De Nederlandsche Munt zal, met het oog op den muntslag van goud en brons, zóódanig worden ingericht ‘dat zoowel in het belang van den Staat *als van den muntmeester* een deugdelijk fabricaat op de hoogte der *latere* (?) tijden zal kunnen afgeleverd worden.’

Hier wenschen wij eene aanteekening te maken: het is zeker loffelijk dat de Staat het belang van zijne ambtenaren in het oog wil houden; honderden bidden dat zeker dagelijks, al blijven de meesten onverhoord, - maar in dit geval heeft de muntmeester zelf voor zijne belangen te zorgen. In het belang van den Staat, niet van den muntmeester werd de opdracht aan den heer Van Riemsdijk gegeven. - In een officieel rapport, zooals wij hier voor ons hebben, erlangt iedere uitdrukking volle beteekenis. Dat de muntmeester ook zijn eigen belang inzag, blijkt uit de omstandigheid dat, op zijn verzoek, de adjunct-muntmeester den heer Van Riemsdijk op zijne reis vergezelde.

'Te Parijs werkte de Munt, tijdens het bezoek van onze landgenooten, slechts met halve kracht daar er stoornis was in de stoommachine.'

Bedriegen wij ons niet, dan hield men, een jaar of wat geleden, aan de Munt te Parijs een locomobiel (een daartoe ingerigte spoorweglocomotief) in reserve voor 't geval van belangrijke stoornis. Aan 's Rijks Munt te Utrecht was tijdens de hermunting een groote en een kleine stoommachine; volgens het verslag van 't Muntcollege over 1872, schijnt er nog slechts één te zijn. Een spoorweg-locomotief zou misschien bij voorkomende gelegenheid goede diensten kunnen bewijzen!

Ook uit dit verslag blijkt alweer hoeveel Staten - in en buiten Europa - er zijn, die hunne muntspeciën aan buitenlandsche Rijksétablissementen doen vervaardigen. Italië, Spanje, Luxemburg, Brazilië, Egypte, Roumanië en Griekenland lieten zilveren en bronzen pasmunt slaan te Brussel en Parijs; een jaar of wat geleden, liet Rusland voor 650 millioen aan gouden imperialen en koperen kopecken aan de Munt te Parijs aanmunten.

Na de inleiding wordt ons in vier hoofdstukken meegedeeld de nieuwe ervaring opgedaan op het gebied van de fabrikatie en het scheikundig onderzoek van gouden en bronzen munt.

De algemeene indruk, dien wij onder 't lezen kregen, was geen andere dan dat men voornemens is, binnen een niet lang tijdsverloop, met de traditie te breken en de Munt werkelijk te maken tot 's Rijks Munt en niet langer te laten de Munt van den muntmeester. En men zou een goed werk verrichten. In het verslag dat voor ons ligt, lezen wij: 'In 't geheele Duitsche keizerrijk en in Engeland wordt de Munt geheel beheerd door den Staat waarin de Munt gevestigd is; al de kosten betaalt het Rijk. De wijze waarop de Staat de kosten van den muntslag draagt is anders in het Duitsche Rijk als in Engeland. In laatstgenoemd Rijk betaalt de handel of de persoon die goud aanbrengt (meestal de Engelsche bank) geen vergoeding van kosten. Dezelfde hoeveelheid fijn goud, welke hij in den vorm van baren aanbiedt,

erlangt hij na eenigen tijd in den vorm van muntstukken terug, zonder eenige korting. Aan de muntinrichtingen van het Duitsche Rijk daarentegen wordt zoowel door de rijksregeering als door particulieren een muntloon uitbetaald, dat bedraagt, wanneer het de Rijksregeering geldt,

voor 20 markstukken	= 8 mark
voor 10 markstukken	= 12 mark
voor 5 markstukken	= 16 mark

per kilogram fijn(*).

Particulieren betalen meer.

Voor die som nemen de muntinrichtingen alle kosten op zich; hetgeen na afloop van den muntslag daarvan overschiet wordt gestort in de schatkist van den Staat waarin de muntinrichting gevestigd is.

In Engeland *bedroegen in de laatste jaren de kosten der geheele inrichting en van den muntslag* minder dan de winst die gevonden werd door de uitgifte van pasmunt, zoowel zilver als brons; want van deze muntsoorten wordt jaarlijks een groote hoeveelheid geslagen.

Zoo b.v. in 1872, waren

de muntkosten	70418 □ 6	sh - 2 d.
en de baten	168732 □ 3	sh 7 d.
zoodat ten slotte	98313 □ 17	sh 5 d.

of bijna een millioen tweemaal honderdduizend gulden Nederlandsch, door het Rijk was verdiend.'

(Verslag Riemsdijk, pag. 46-48.)

Nu zou 't ons toch verwonderen als de heer Van Riemsdijk met zijne ervaring aan 's rijks Munt en met de voorbeelden van Duitschland en Engeland voor oogen - tot eene andere conclusie kon komen dan wij, namelijk: dat het zaak is voor den Staat, die zich de weelde van een eigen Munt permitteert, om die inrichting zelf te beheeren. Het komt er maar op aan '*d'avoir le courage de son opinion.*' En dat hij niet ver van dat denkbeeld af is, bewijst ons de nauwkeurige wijze waarop alles betrekkelijk de fabrikatie door hem is opgenomen; niets is hem ontgaan, wat nuttig kan zijn voor den fabriekant; smeltovens, vuurhaard, roosters, kroezen en tal van zaken, voor de administratie op zich zelf van weinig belang, maar voor den fabriekant van 't hoogste gewicht. Immers of, onder het tegenwoordig stelsel, de muntmeester bros goud smeedbaar maakt volgens de Berlijnsche - dan wel volgens de Engelsche of Brusselsche manier, - dit is den Inspecteur Essayeur Generaal geheel onverschillig; als de muntmeester slechts goed geslagen, wichtige en op wettig allooi vervaardigde muntspeciën oplevert, dan is 't voor de ambtenaren met het toezicht belast, voldoende.

Mocht men er, daarentegen, niet aan denken den ouden weg te ver-

(*) 1 mark is ongeveer 60 cent Nederlandsch.

laten - dan verdienen zulke kleinigheden in een officieel rapport geen plaats. Of wat gaat 't het Muntcollege aan, of men 12 dan wel 16 of 18 maal in een kroes kan smelten vóór hij onbruikbaar is geworden? Kroezen en dergelijke werktuigen zijn voor rekening van den muntmeester.

Ten aanzien van dat smeedbaar maken van bros goud, zegt de heer Van Riemsdijk: ‘het zal moeten blijken uit nadere proefnemingen, wellicht bij voorkomende gelegenheid aan 's Rijks Munt in te stellen, wat op den duur de voorkeur verdient.’

Wij wenschen te vragen: dóór wien, maar vooral voor wiens rekening zullen die proeven geschieden? proefnemingen zijn dikwijls zeer kostbaar.

Dat men den muntmeester het werk zoo gemakkelijk mogelijk maakt, niets is billijker; maar, de heer Van Riemsdijk erkent het zelf, (pag. 47) in Nederland heeft (bij het tegenwoordig stelsel) de administratie alleen toe te zien op een deugdelijk fabrikaat, *in de laatste phase zijner bewerking, d.i. als muntstuk.* Al wat er voorafgaat geschiedt, wel is waar, onder 't oog van het muntcollege, maar het is de zaak van den muntmeester en uitsluitend in zijn eigen belang dat hij geheel op de hoogte is van zijn vak; of hij dus giet met den kroes dan wel of hij uitlepelt, en welke methode de meest verkieslijke is, dat gaat het Muntcollege niet aan. Wij zouden het ook werkelijk geen naam kunnen geven als men er, bij voorbeeld, toe overging om, terwijl de Munt aan den muntmeester wordt overgelaten - de kostbare toestellen van Seijss, die 5000 florijnen per stuk kosten, aan te schaffen voor Rijks rekening ten einde daardoor het dagloon van 30 of 40 werklieden voor den muntmeester te besparen - en zonder dat 't muntloon beduidend verlaagd werd. Te Londen zijn 12 zulke automatische weegtoestellen in werking, ze kosten 3000 gulden elk; maar de Londensche Munt wordt beheerd door den Staat en levert nog winst op.

Bij de onlangs behandelde muntwet werd bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter sprake gebracht de vraag, of het wenschelijker is de Munt in eigen beheer te nemen dan wel den muntmeester voor diens rekening en verantwoordelijkheid tegen zeker muntloon te laten werken. Daarop werd door den minister geantwoord, dat de redenen waarom men destijds (25 jaren geleden) tot het besluit is gekomen dat de vraag in laatstbedoelden zin moet worden beantwoord, helder zijn uiteengezet door Dr. A. Vrolik, in zijn bekend werk: ‘Verslag van al het verrichte’ enz. Die redenen achtte de minister nog beslissend.

Wij veroorloven ons een tegenovergestelde meening en wij hebben nog niet wederlegd gezien hetgeen daaromtrent geschreven is in *De Tijdspiegel*, April 1866 (pag. 448-456.)

Men versta ons wel. Dr. Vrolik is een specialiteit in het vak van muntfabrikatie, maar hij schreef in 1858 de geschiedenis van de hermunting die tien jaren vroeger een aanvang had genomen; hij schreef met het oog op omstandigheden die thans geheel veranderd zijn, en het is zeer de vraag of hij - des gevorderd - ook thans nog zou onderschrijven het advies dat het tegenwoordig Muntcollege aan den Minister gaf in de volgende bewoordingen: 'De muntloonen voor de gouden muntspeciën zijn bij Koninklijk besluit van 4 Mei 1848 n^{o}. 81 vastgesteld. Sedert dien tijd zijn alle voorwerpen tot welker aanschaffing de muntmeester volgens art. 24 zijner instructie verplicht is, de brandstoffen en arbeidsloonen duurder geworden. Met het oog daarop kan men nu a priori niet aannemen dat die loonen te hoog zijn; *alleen door de ondervinding zal men de zekerheid kunnen erlangen* of zij werkelijk te hoog zijn, en eerst dan zal er sprake van vermindering kunnen zijn Ook in België is men niet lang geleden tot vermindering der muntloonen overgegaan nadat de administratie volledige kennis van des muntmeesters verdiensten bekomen had. Wij meenen dat diezelfde weg ook bij de aanstaande aanmuntingen door ons bewandeld moet worden en blijven dus persisteeren bij het voorstel gedaan bij onze missive van 11 Maart j.l. n^{o}. 574/200 om namelijk voor de aanmunting van de eerste tien millioen aan nieuwe gouden speciën het thans bestaande muntloon uit te betalen en den muntmeester de verplichting op te leggen om, na afloop daarvan, eene deugdelijke en nauwkeurige opgave van zijne fabrikatie-kosten over te leggen, gestaafd door zijne boeken, waarop alsdan eene regeling der muntloonen voor het vervolg zal kunnen gegrond worden. Wij zijn van oordeel dat ook ten opzichte van de zilveren en bronzen pasmunt dezelfde weg ingeslagen zal moeten worden.'

Tot zoover het advies van het Muntcollege.

De meerderheid in het college (uit drie leden bestaande) is dus niet voor eigen beheer van 's Rijks Munt; maar ook niet voor verlaging van muntloonen, want wat daaromtrent in 't advies wordt aangevoerd is zóó weinig ernstig gemeend, dat het ons geen moeite kosten zal de argumenten van het Muntcollege te wederleggen. - Eerstens: sedert 1848 toen het muntloon van gouden muntspeciën werd vastgesteld zijn alle voorwerpen tot welker aanschaffing de muntmeester verplicht is - brandstoffen en arbeidsloonen worden speciaal genoemd - duurder geworden.

Wij willen nu niet onderzoeken of sedert 1848 ook niet eenige zaken, door den muntmeester aan te schaffen, goedkooper zijn geworden; ook niet, hoeveel de muntmeester bevoordeeld is door het voor Rijks rekening aanschaffen en verbeteren van kostbare werktuigen, waardoor arbeidsloon of brandstof bespaard wordt; wij zullen daar thans niet in treden, maar wij meenen te kunnen verzekeren dat de arbeiders aan de Munt in de laatste jaren geen zoo beduidende loons-

verhooging hebben verkregen, dat dit op de honderd duizend gulden, die minstens ieder jaar aan muntloon wordt ontvangen, merkbaren invloed heeft. Wel werden de arbeiders in de laatste jaren door kleine premiën aangespoord om harder of vlugger te werken, maar het is toch ook gebeurd, als de Munt weer aan het werk ging - dat er zulk een overvloed van arbeiders zich aanbood, dat men die premiën introk en het werkvolk evenwel verplichtte tot vlugger arbeid, in muntterm: tot het opleveren van zóóveel of zóóveel kooksels.

Men vergete toch niet dat aan 's Rijks Munt, behalve de twaalf muntgezellen, slechts een zeer klein getal vaste arbeiders is verbonden; al de anderen - een honderdtal - worden aangenomen per dag of per schaft, en dit zijn doorgaans lieden die op dat oogenblik met hun eigenlijk beroep niet veel kunnen verdienen (kleermakers, schoenlappers, sjouwers enz.).

Alleen door de ondervinding, zegt het Muntcollege, zal men de zekerheid kunnen erlangen of de muntloonen werkelijk te hoog zijn.

Wij vragen: maar hebben wij dan geen ondervinding van vijfentwintig jaren achter den rug? wel is waar, niet met gouden maar met zilveren muntspecien; en wat heeft die ondervinding ons geleerd? De Munt heeft niet stilgestaan: geregeld werd er 's jaars meer dan tien millioen geslagen; in 1872 is zelfs geslagen voor drie en dertig millioen gulden aan standpenningen, en daarvoor zou volgens tarief, als de Staat had laten munten, - betaald zijn aan muntloon driemaal honderd dertig duizend gulden.

Zou men nu sedert 1850 nog niet weten hoeveel onkosten de muntmeester heeft? Zoo niet, men vrage 't hem.

Bij gebreke van officieele opgaven daaromtrent, komt in *De Tijdspiegel*, 1866, April pag. 448 eene berekening voor van die onkosten; bij eene aanmunting van tien millioen, zijn de onkosten ongeveer *f* 32000; voeg daar nog bij *f* 10000 voor vermoedelijk smeltverlies; door driemaal grooter aanmunting worden de kosten niet driemaal

vergroot, maar wij zullen dit aannemen: dan is in 1872 aan muntloon ontvangen kunnen worden volgens wettig tarief	*f* 330,000
af voor onkosten en smeltverlies	*f* 125.000
blijft zuiver	*f* 205.000

zegge: ruim tweemaal honderd duizend gulden in één jaar tijds zuivere winst voor den muntmeester en zijne 12 muntgezellen.

't Is echter niet zeker dat de muntmeester zijn loon geheel volgens het wettig tarief heeft berekend. (Volgens *Tijdspiegel*, 1866, April wordt voor de Ned. Bank tot een verlaagd muntloon gewerkt.) Maar zeker is het dat, als de Staat had moeten laten aanmunten - deze had moeten betalen driemaal honderd dertig duizend gulden.

De ondervinding schijnt ons dus niet nader tot de oplossing der muntloon-quaestie te kunnen brengen, want niet alleen thans, maar

reeds in 1861 bij de behandeling der Staats-begrooting werd in het Voorloopig verslag gezegd:

‘Door de Regeering was reeds ten vorigen jare het voornemen te kennen gegeven om, met het oog op de buitengewone winsten van den muntmeester, de bestaande tarieven van de muntloonen andermaal aan eene herziening te onderwerpen. Gaarne zou men vernemen of daaraan reeds een begin van uitvoering is gegeven.’ Hierop werd door de Regeering geantwoord:

‘Bij de beantwoording van het verslag over het 9^{e} Hoofdstuk B., voor 1860 gaf de Regeering haar voornemen te kennen om de werking van 't KB. van 19 Nov. 1857 op het muntloon gade te slaan, ten einde, wanneer de ervaring daartoe aanleiding mocht geven, de tarieven van de muntloonen andermaal te herzien. De Regeering blijft bij dat voornemen. Van de vatbaarheid der muntloonen voor nieuwe verlaging is tot dusverre niet gebleken.’

Men ziet het. Reeds voor veertien jaren werd de Regeering attent gemaakt op de enorme winsten van den muntmeester, die niet alleen van den Staat een monopolie geniet, maar bovendien een renteloos kapitaal van meer dan drie tonnen gouds.

Nu het gouden munt betreft, waarvan in de laatste jaren niet noemenswaard is geslagen - nu heeft 't wel eenigszins den schijn of alleen door de ondervinding de zekerheid kan verkregen worden of de muntloonen te hoog zijn. Maar men sture ons toch niet met een kluitje in 't riet! De ondervinding! Voor de zilveren munt is eene ondervinding van vijfentwintig jaren niet lang genoeg geweest, en voor de gouden munt zal de eerste tien millioen, - dus minder dan een half jaar tijds voldoende wezen! En als wij nu voorspellen dat die *eerste* tien millioen gouden munt geen of bijna geen winst zal opleveren, en onze voorspelling wordt bewaarheid, zal dan 't muntloon verdubbeld moeten worden?

Even overdreven, om niets anders te zeggen, als 't is, in vijfentwintig jaren niet te kunnen, beoordeelen of 't muntloon van zilver te hoog is, even zoo overdreven is 't om, na de aanmunting van de *eerste* tien millioen goud, - dat muntloon, op grond van de daarvoor gemaakte kosten, te willen vaststellen.

Immers in het muntverslag over 1872, bij de vermelding dat er dertig duizend gouden dukaten voor de Ned. Handelmaatschappij zijn geslagen, wordt te kennen gegeven dat de muntmeester op 't gebied van goudalliage de noodige ervaring miste (pag. 11), - en in 't verslag over 1873: ‘dat zich bij de aanmunting van veertig duizend gouden dukaten dezelfde zwarigheden opdeden als in 1872, zoodat de muntmeester de verkregen goede resultaten dan ook niet heeft kunnen bereiken dan met opoffering van alle winst, zoo voor zich als voor de muntgezellen.’

Welnu, als bij de aanmunting van de eerste tien millioen aan goud

de weinige ervaring aanleiding geeft tot grootere onkosten, en als daarnaar 't muntloon moet vastgesteld worden, wie betaalt dan die onervarenheid? en deed men dan niet beter zelf aan 't hoofd te gaan staan van de inrichting?

Dat men in België eveneens eerst onlangs 't muntloon heeft verlaagd na inzage der boeken van den muntmeester, dit bewijst alleen dat men ook elders de muntloonen te hoog vindt, ofschoon ze in Frankrijk en België reeds sedert lang veel lager waren dan bij ons.

Maar waarom kiest men zich Duitschland of Engeland niet tot voorbeeld? Volgens Dr. Van Riemsdijk is men te Londen zoowel als te Berlijn ‘keurig op gehalte en muntslag’ - en wat wil men meer?

Ook bij de behandeling der laatste muntwet werd door den Minister gezegd dat het muntloon in verhouding moest zijn tot de werkelijke onkosten en de *groote* verantwoordelijkheid van den muntmeester.

Wat die onkosten zijn hebben we gezien. Slechte betalers heeft de muntmeester niet; hij préleveert des noods zijn onkosten en loon en heeft dus geen groot bedrijfkapitaal noodig, want alles is eigendom van 't Rijk. Wat aangaat de groote verantwoordelijkheid van den muntmeester, wat beteekent die?

Waarvoor is hij verantwoordelijk? Voor de baren goud of zilver die men hem brengt en na 8 of 14 dagen als geld worden afgeleverd. Baren, die ongeveer 40 kilogr. per stuk wegen, zijn niet zoo gemakkelijk mee te nemen door den een of anderen bezoeker of arbeider of wie dan ook. Alleen de muntmeester zelf kan ze doen wegvoeren; ieder ander zou er geen weg mee weten; bovendien, 's nachts bewaakt een gewapend militair den ingang van 's Rijks Munt en de woning van den muntmeester. De muntmeester is, evenals elk ander ambtenaar, verantwoordelijk voor den last, waarvan hij de volbrenging op zich neemt.

Hij is verantwoordelijk voor den goeden muntslag, het gewicht en het gehalte der muntspeciën. Maar als de muntslag niet deugt of het gewicht en het gehalte zijn buiten de remédie - dan krijgt hij 't geld terug om opnieuw te smelten en te slaan; tot straf zijn de kosten voor zijn rekening; maar, vraagt men ongetwijfeld, dat afkeuren van reeds geslagen geld gebeurt dan zeker nog al dikwijls en veroorzaakt dus dubbele kosten, zoodanig dat aan tien millioen gulden niet acht en zestig duizend gulden maar slechts de helft verdiend wordt? Men stelle zich gerust: in de laatste 15 jaren is *slechts éénmaal* een partijtje van 600 kilogr. uit de pletzaal, dus nog niet half afgewerkt, afgekeurd, wat den muntmeester luttel schade berokkende; jaarlijks worden gemiddeld een paar honderd stukken wegens gebrekkigen muntslag of onwettig gewicht afgekeurd; wat wil dit zeggen bij eene fabrikatie van eenige millioenen stukken! Maar er is ook niets eenvoudiger dan de berekening voor 't alliëeren van muntspeciën.

Is de berekening juist en wordt er met de noodige zorg gesmolten,

dan beteekent die verantwoordelijkheid van den muntmeester bitter weinig. Het is hem onmogelijk, door de strenge contrôle, om niet wichtig of te laag geallieerd geld in omloop te brengen.

De verantwoordelijke ambtenaren aan de Munt zijn de Essayeurs, en daaronder de Inspecteur-Essaijeur-Generaal.

Als 't zilver is geëssayeerd en verklaard te zijn op wettig gehalte, dan gaat het geld de wijde wereld in. Blijkt het, kort daarop, dat de rijksdaalders in de wandeling te laag van gehalte zijn, dan krijgt 't crediet van den Staat een geweldige schok; de Essayeurs worden tot verantwoording geroepen, en bewijst men hun dat zij niet nauwkeurig gewerkt hebben, dan.... krijgen zij minstens ontslag uit 's Rijks dienst.

En die verantwoordelijkheid wordt betaald met tractementen van 1400 en 2000 gulden!

God betere 't!.....

Men vergeve ons deze uitweiding; wij zijn te zeer ingenomen met de wijze waarop Dr. Van Riemsdijk zich gekweten heeft van zijn last om de fabrikatie aan de buitenlandsche munthuizen te bestudeeren, - dan dat wij niet zouden wenschen daarvan alle mogelijke vruchten te zien plukken door den Staat, en daartoe zou in de eerste plaats behooren: het brengen van 's Rijks Munt onder eigen beheer.

Waarlijk, naar een bekwaam directeur, voor die betrekking alleszins berekend, zou men niet behoeven te zoeken.

Hoe 't zij, wij hebben getracht, door in bijzonderheden te treden, ook aan anderen duidelijk te maken, dat 't noodig is de ouderwetsche inrichting der Munt (ouderwetsch: niet wat techniek maar wat administratie betreft) te veranderen. Sedert een jaar of wat is er al 't een en ander verbeterd. Dat het er eindelijk geheel toe komen zal gelooven wij zeker; er behoort evenwel zedelijke moed toe om dergelijke veranderingen - waarbij zooveel persoonlijke belangen in 't spel zijn - voor te dragen en uit te voeren.

Treedt de heer Van Riemsdijk ten aanzien van sommige punten wel wat veel in détails, in andere, en soms niet onbelangrijke, laat hij onze weetgierigheid onbevredigd.

Sprekende van de gietblokken die door hem te Berlijn en Hannover werden aangetroffen, zegt hij, dat men aldaar keurig is op het gieten en *door gepaste maatregelen zooveel mogelijk verlies voorkomt.* Die maatregelen echter vernemen wij niet en ze boezemen ons meer belang in dan de gietblokken op zich zelf.

Zoo ook: ‘men bezit te Hannover eene goede contrôle en wordt de werkman door eene eenvoudige regeling gedwongen, om zich zooveel mogelijk tegen verlies te vrijwaren.’

Welke is die eenvoudige regeling? Wij maken wel gissingen, maar terwijl de heer Van Riemsdijk 't de moeite waard achtte daaraan eenige regels te wijden had hij iets verder kunnen gaan en ons de regeling

zelve kunnen omschrijven. - Want de quaestie van het verlies is niet onbelangrijk, vooral na hetgeen daaromtrent vroeger wel beweerd is; terwijl Dr. Van Riemsdijk de verliesquaestie, wel is waar uit een andere oorzaak, zelf heeft bestudeerd en de resultaten bekend gemaakt in zijn werk: ‘De scheikundige samenstelling der Nederlandsche standpenningen en de vervluchtiging van zilver’, 1868.

Te Londen vond de heer Van Riemsdijk de ‘eenigzins verouderde screwpresses with atmosphéric pressure.’ Wij hebben een paar bladzijden vroeger gezien dat de Munt te Londen kosteloos munt slaat voor ieder die goud of zilver aanbrengt; wij zagen ook dat zij, door 't aanmunten van pasmunt in 1872 nog ruim een millioen Nederl. guldens (na aftrek van alle kosten) winst had gegeven. En dat met eenigszins verouderde schroefpersen!

De constructie der muntmachines in de Nederlandsche Munt eischen vooralsnog geen verbetering, verzekert de heer Van Riemsdijk ons; en wij achten dat gelukkig. Als men zoo in den vreemde, wat daar voor ons nieuw is, hoort roemen als 't beste wat uitgedacht werd, dan is men alligt geneigd ontevreden te worden met wat men zelf bezit, omdat men hiervan wel en van dat vreemde niet altijd de kleine ongeriefelijkheden heeft leeren kennen.

Niet alzoo de heer Van Riemsdijk, - ten minste niet altijd; de muntpersen van Uhlhorn zijn in de laatste jaren iets verbeterd, maar die aan 's Rijks Munt zijn, ook zonder de laatste verbeteringen, nog voldoende.

Niet altijd zijn veranderingen te gelijkertijd verbeteringen. In het verslag van 't Muntcollege over 1872 vindt men een bewijs te meer.

Een krachtregulateur van den fabriekant Reigers was ter vervanging van den gewonen Wattschen kogelregulateur aan de éénige stoommachine aangebracht, doch voldeed niet; de vroegere regulateur moest weder worden in de plaats gesteld.

De fabrikatie van bronzen munt is eveneens zeer nauwkeurig nagegaan en uitvoerig in het verslag beschreven.

Opmerkelijk kwam 't ons voor dat de heer Van Riemsdijk, toen hij de verschillende alliages voor bronzen munt aangaf, niet een oogenblik langer stil heeft gestaan bij het brons der Italiaansche pasmunt. Alle andere bronzen munt bevat zink; alleen het Italiaansche brons niet. Bij de omstandigheid nu dat zink zeer vluchtig is en dus het alliëeren van koper, tin en zink binnen de grenzen der remedie steeds aan eenige meerdere moeielijkheid onderhevig - zou het niet onbelangrijk zijn geweest te vernemen, wat er tegen is dat men, eventueel ook bij ons, eenvoudig rood koper en tin alliëerde en het zink wegliet.

In Frankrijk, waar het brons voor pasmunt, volgens de wet is samengesteld uit 95 koper, 4 tin en 1 zink, klaagt men er over dat de bronzen muntspeciën, na eenige maanden in de wandeling te zijn geweest,

een onzindelijk aanzien krijgen, vuil worden; en men schrijft dit toe aan de omstandigheid dat het brons-alliage, onder de bewerking, putten of diepten krijgt die bij het blanchiment nog grooter worden en bij het stempelen of slaan niet geheel verdwijnen; in die diepten zet zich vuil dat niet door eenvoudig afwrijven te verwijderen is.

De keuze van een goed alliage zal zeker niet gemakkelijk vallen en, zooals de heer Van Riemsdijk ook zegt, ‘aan 's Rijks Munt zal men menige proef moeten nemen alvorens tot eene definitieve goede méthode van werken te kunnen geraken.’

Aan de pasmunt toch, zij dat dan ook slechts een fiduciaire munt, mag men wel de meest mogelijke aandacht schenken, - ook al gaat men niet zoo ver als de Fransche rapporteur Dumas, die schreef: ‘En songeant à la postérité et à l'histoire, l'administration livrera au peuple une monnaie faite *pour lui inspirer le goût du beau.* Lors qu'il s'agit de frapper une monnaie monumentale qui par sa perfection, doit échapper à l'imitation, l'état a un intérêt manifeste à exagérer tous les soins propres à assurer la perfection des pièces, soit pour le choix de l'alliage, soit pour la bonne fabrication’.

Uit hetgeen de ondervinding omtrent het vuil worden der bronzen pasmunt in Frankrijk leert en naar hetgeen de heer Van Riemsdijk te Parijs zag, zou men afleiden dat die schoone denkbeelden van Dumas (de scheikundige, niet de romanschrijver) - daar te lande vergeten zijn. Althans in het verslag lezen wij: ‘ofschoon in Frankrijk de wet zoowel samenstelling der bronzen munt als ruimte op de gehalte der metalen voorschrijft, wordt het scheikundig onderzoek niet met die nauwgezetheid en nauwkeurigheid uitgevoerd, welke eene stipte nakoming der genoemde voorschriften zou vorderen.’

In het derde en vierde hoofdstuk van zijn verslag behandelt Dr. Van Riemsdijk het scheikundig onderzoek van het goud en der gouden muntstukken, en van brons en bronzen munt.

Evenals eenige bladzijden vroeger, omtrent den muntslag, wordt ook hier omtrent het gehalte verzekerd: dat ‘men in de Duitsche muntinrichtingen zeer keurig daarop is,’ zóó zelfs dat de ruimte van 2 duizendsten, bij de wet toegestaan, in de practijk veel kleiner is. - Smelten boven 900.5 en onder 899.5 duizendsten gaan naar den smeltkroes terug. Deze ervaring door den heer Van Riemsdijk opgedaan is niet van belang ontbloot.

Immers men leert daaruit dat de ruimte niet grooter behoeft te wezen dan 0.5 mill.; dat 't zeer wel doenlijk is om binnen die ruimte te blijven; en *in dit opzicht* dus, onze tegenwoordige muntwet, althans voor de gouden Willems niet gewijzigd behoeft te worden.

Chevalier zegt in zijn werk ‘la Monnaie’, pag. 119: ‘C'est une affirmation qu'on trouve dans les écrits des hommes les plus dignes de confiance, que le titre des espèces d'or est, en certains pays au

moins, d'une exactitude presque mathématique, d'ou il serait naturel de conclure qu'il pourrait l'être partout'.

Bij de behandeling der laatst aangeboden en verworpen muntwet had het Muntcollege geadviseerd om de ruimte voor 't gehalte der dukaten iets grooter te stellen, ten einde den muntmeester het werk gemakkelijker te maken.

De beschrijving van den kupelleeroven tot onderzoek van het goudgehalte en van het zoogenaamde platinum app. for gold Assaying zou menig essayeur doen watertanden van begeerte; de heer Van Riemsdijk heeft zeker begrepen dat die essaai-werktuigen te hoog in prijs zijn in verhouding tot de tractementen der waarborgs- en het loon van de meeste handels-essayeurs. Hij bepaalt er zich toe met te zeggen dat ze 'wel wat duur bij aankoop' zijn, maar eene bezuiniging geven van 50% voor het zuur en 75% voor arbeid, tijd, gaslicht of andere brandstof en de ingenomen ruimte.' Deze schatting van 75% komt ons voor wel wat uit de lucht gegrepen en eenigszins vaag; het essayeren vordert geen bijzondere krachtsinspanning; arbeid en tijd in één adem hier genoemd is dus minder juist.

In ieder geval is de toestel, voor eene inrichting waar dagelijks veel goudproeven genomen worden - zeker een groote verbetering, en wij wenschen het den heer Van Riemsdijk van harte toe dat de Minister van financiën de koorden van de beurs wat loslate om hem in de gelegenheid te stellen het apparaat aan te schaffen.

Te Hannover is de Munt op kleine schaal ingericht, zegt het verslag; beteekent dat: in verhouding tot Utrecht of tot Londen? Het onderscheid zal nog al groot zijn.

Wat er nu verder volgt in het verslag is geheel van technisch-wetenschappelijken aard en heeft uitsluitend belang voor onderzoekers van metalen, rijks- en handels-essayeurs. Zeer belangrijke, - schoon dan ook niet altijd nieuwe - opmerkingen vindt men opgeteekend. Omtrent de toepassing en het nut van zoogenaamde 'controlproben' (wij zeggen: getuigen) is niet ieder het zoo geheel met den heer Van Riemsdijk eens.

De zaak is echter te zeer van practischen aard om ze hier te bespreken; wij hopen intusschen, en zouden er prijs op stellen, dat wij te gepaster tijd bekend mogen worden met de resultaten van het onderzoek dat de heer Van Riemsdijk zich voorstelt aan 's Rijks Munt in te stellen.

En hiermede eindigen wij onze beschouwingen en aanteekeningen.

Het verslag is als 't ware eene vergelijkende studie over muntfabrikatie; als zoodanig is 't een belangrijke bijdrage tot de litteratuur over dat onderwerp. Buiten het verslag van Dr. A. Vrolik, dat vijfentwintig jaar geleden het licht zag, bezaten wij nagenoeg niets wat gelijkt op de zeer zaakrijke jaarlijksche verslagen die door de muntinrichtingen in het buitenland worden uitgegeven, en het is juist aan die wederkeerige bezoeken door de buitenlandsche ambtenaren aan ons

en door de onze aan het buitenland gebracht, dat wij meenen verschuldigd te zijn het dagen van licht in zake 's Rijks Munt, en 't geen dáár verricht wordt en waaromtrent tot voor korten tijd nog zooveel in dikke duisternis gehuld was.

Waaraan anders zou het zijn toe te schrijven dat de jaarlijksche verslagen van ons Muntcollege, vroeger gedurende een twintigtal jaren zoo mager en dor, thans sedert een jaar of drie, vier, niet zonder eenige voldoening worden uit de handen gelegd; waaraan anders dan aan het goede voorbeeld van die uitgebreide, eenige vellen druks beslaande, rapporten van buitenlandsche munthuizen, vooral van Engeland - die, sedert men elkaâr persoonlijk leerde kennen, jaarlijks worden uitgewisseld.

Wel blijft er nog veel te wenschen over en veel moet nog veranderen vóór wij in het bezit komen van Nederlandsche muntverslagen, die gelijken op de rapporten van den ‘Deputy Master of the Mint’ te Londen; maar bij onze wenschen moeten wij niet vergeten, hoe moeielijk 't veeltijds is met de overlevering te breken; en bovenal mogen wij maar zelden spoedige verbetering verwachten; daar moeten altijd een jaar of wat voorbij gaan nadat zoo'n tijdschrift-artikel in de wereld kwam; het moet vergeten zijn, - dan neemt *men* het initiatief en ontloopt zoodoende den schijn alsof men 't oor leende aan aandrang van 't publiek.

Welnu, daarmee zijn wij tevreden, en niets zal ons aangenamer zijn dan dat men onzen persoon met rust late, als men onze denkbeelden slechts wil toetsen en des noods kupelleeren; wij vertrouwen dat niet alles in de kupel zal dringen.

Juni 1874.

Geschiedenis van den dag.

Wij hebben nooit behoord tot hen, die zich eenige illusie maakten ten opzichte van de aanneming van het census-ontwerp, zooals dit oorspronkelijk door den Minister Geertsema was ingediend. Dit ontwerp had voor, dat het eenvoudig was en zoo gematigd als men 't van een Hollandschen liberalen Minister verwachten kan. Geen zweem van democratie, zooals in Frankrijk en Duitschland, waar sinds eenige jaren het algemeen stemrecht in werking is; als uniformcijfer werd gesteld *f* 20. - in de directe belastingen; voor de meeste kleinere steden *f* 24. -, voor enkele grootere *f* 32. - en voor de drie grootste *f* 50. - In deze nieuwe regeling was vermeden dat kleingeestig wikken en wegen van elke afzonderlijke plaats, dat onder misbruik van de uitdrukking in de Grondwet: ‘plaatselijke gesteldheid’, burgerrecht heeft gekregen onder onze parlementairen. 't Scheen soms onder het vaderlijke constitutioneel regime, of het uitdeelen van het stemrecht een zaak van leven of dood was.

Maar men wist algemeen, dat het ontwerp van den heer Geertsema door ongeveer de geheele Kamer werd afgekeurd en van het begin af de toeleg bestond om het ontwerp dood te maken, zoodat het niet in openbare behandeling zou komen. Kamerleden, die hun pen wel eens hadden afgeschreven tot geheime aanbeveling van de republiek, lieten zich over het ontwerp vol bitterheid uit en maakten van hun moorddadigen toeleg volstrekt geen geheim. De vraag naar meer licht, naar meer kennis van de plaatselijke gesteldheid werd te baat genomen om het ontwerp ter zijde te schuiven, terwijl tusschen de regels den Minister werd te kennen gegeven, dat hij beter deed op die zaak niet meer terug te komen. Wellicht had de heer Geertsema in de zaak berust, indien er niet ook in Nederland, hoe zwak dan ook, een soort van publieke opinie bestond en sommige liberale bladen met kracht op het doorzetten van de zaak hadden aangedrongen. De Minister gaf naar vermogen het gevraagde licht, dat natuurlijk volstrekt niet voldeed, omdat dit de bedoeling niet geweest was. De ‘plaatselijke gesteldheid’ is zoo rekbaar, dat aan het onderzoek wel een menschenleeftijd kan worden besteed. Goede raad was duur voor onze trouwe afgevaardigden. Nieuwe vragen aan den Minister op te geven, terwijl hier en daar stemmen opgingen, die de heeren verweten, dat zij uit angst de verlaging van den census niet aandurfden en vreesden voor het verlies van hun plaats, dat ging niet. Indien het ontwerp dan toch behandeld moest worden, dan was nog het best een ander plan te stellen tegenover dat van den Minister, een ontwerp, waarin w e l met ‘de plaatselijke gesteldheid’ werd rekening gehouden, m.a.w. aan het bestaande kleingeestige kiesstelsel zoo weinig mogelijk veranderd. Zoo gezegd zoo gedaan: het normale cijfer werd in plaats van *f* 20. - op *f* 28. - gesteld en voor de steden weer een schaal ingevoerd van *f* 80. - af, die het denkbeeld moest geven van den hoogen ernst, waarmee men een zoo gewichtige zaak behandelde als het verkiezen van... heeren, die uitdeelers zijn van de vorstelijke genade-gaven van het constitutioneele stelsel.

Men kan in het tegen-ontwerp geen poging zien tot bemiddeling, want het verschil is te groot en de wijze van behandelen te uiteenloopend; toch wilde de Regeering de maat volmeten en de heer Geertsema deed een stap, waarvan men moeilijk anders kan zeggen, dan dat hij het vereischte gemeen overleg wel wat te ver dreef. Door het normaalcijfer van *f* 20. - op *f* 26. - te brengen en den census van *f* 50. - voor Amsterdam en Rotterdam op *f* 70. -, nam hij een geheel ander stelsel aan. Het oorspronkelijk ontwerp trachtte, voorzoover dat met de bestaande Grondwet mogelijk was, overeenkomstig den geest des tijds het kiesrecht te regelen op breeden grondslag; het tegenontwerp was geheel een aansluiting aan de verouderde, kleingeestige, in onze ooren als reactionair klinkende regeling uit den eersten tijd van het constitutioneele stelsel, - en dit tegenontwerp kwam de

Minister meer dan de helft tegemoet. Maken wij den heer Geertsema er evenwel geen verwijt van; bij den even diepen als algemeenen afkeer in de Kamer van zijn ontwerp, was de door hem ingeslagen weg nog het éénige middel om i e t s tot stand te brengen, en waar de onmacht der Kamer spreekwoordelijk dreigde te worden, kon een tegemoetkomen in ruimer zin dan in een persoonlijke zaak oorbaar is, worden verdedigd.

Zoo stonden de zaken, toen de Kamer den 17^{den} Juni met loome schreden een aanvang maakte met de beraadslaging over het censusontwerp. Voor den minst ingewijde was het spoedig duidelijk, dat de spreekader van de vele anders zoo roerige leden niet wilde vloeien en het geheele debat gebukt ging onder dien geest van verzet, die bij het geheele zoogenaamde onderzoek steeds had voorgezeten. Indien afgescheiden van de quaestie zelf, het gehalte van de bewijzen had moeten beslissen, die tegen de uitbreiding van den census werden aangevoerd, dan was de zaak spoedig uitgemaakt; de oude phrasen werden herhaald, door de conservatieven steeds gebezigd om te behouden wat bestaat: het bestaande is goed, omdat het bestaat en omdat wij het goed vinden. Men kent het oude praatje: er is geen reden voor verandering, want de behoefte is niet gebleken. Sommige redenen grensden aan het dwaze: de een verzekerde, dat de zaak niet ernstig genoeg was behandeld door de Regeering en het onderzoek nog niet diep genoeg gegeweest; een ander beweerde dat noch de Regeering noch de Kamer een gevestigde overtuiging had in deze zaak, - die sinds vijf jaar aanhangig was; de overtuiging rijpt daar dus wat langzaam. Een derde vond geen beginsel in het ontwerp der Regeering; een vierde oordeelde, dat de zaak met te veel overhaasting werd behandeld, terwijl een vijfde verzekerde, dat hij zuiver liberaal was, de Kamer niet ziek, en hij daarom tegen zou stemmen.

Wat moet men antwoorden op zulke redeneeringen? Het conservatieve beginsel heeft eenig recht, ook daar waar het slecht wordt verdedigd en vervalt in holle phrasen; men kan het beschouwen als de werking van het onbewust instinct, maar - alleen onder voorwaarde dat het bestaande niet al te zeer indruischt tegen de meest bescheiden wenschen, die men aan het bestaande kan en moet stellen. Wanneer men m.a.w. kon wijzen op een redelijk goede werking van de tegenwoordige regeling van de verkiezingen; wanneer die verkiezingen een Kamer voortbrachten, die op eenige nuttige werkzaamheid kon bogen; wanneer die Kamer eenigszins bleek begrip te hebben van de eischen van den tijd, dan zou men er desnoods vrede mee kunnen hebben, dat elke verandering werd verworpen, als een min of meer gevaarlijke proefneming. Maar nu de onvruchtbaarheid van de parlementaire werkzaamheid van dien aard is als de laatste jaren te aanschouwen gaven; nu de dringendste eischen van den tijdgeest met veelheid van woorden en toch zonder eenigszins houdbare motieven steeds worden van de hand gewezen; nu het ontwerp betreffende de

rechterlijke organisatie eerst werd verminkt en daarna onthalst; nu de persoonlijke dienstplicht, de inkomstenbelasting, de munthervorming werden verworpen; nu de Kamer onbekwaam bleek om eenige regeling van dien aard tot stand te brengen, nu maakt de holle phraseologie, waarmee iedere verandering in het kiesrecht en derhalve elke eventueele wijziging in de samenstelling van de Kamer wordt geweerd, een benauwenden indruk. Hoe, mijne heeren, het gevoel van malaise over de wijze waarop gij 's lands zaken regelt, of liever niet regelt, is algemeen, en dreigt, chronisch geworden, te ontaarden in twijfel aan de bruikbaarheid van het parlementaire stelsel; het land walgt van de beraadslagingen in 's lands vergaderzaal; er gaat rondom u een gefluister op, al luider en luider: Er is verrotting in den Staat! men wijst met den vinger op de teekenen van demoralisatie in uw midden, op gebrek aan ernst en waardigheid, - en gij verklaart het bestaande voor goed! Bij eenig nadenken zult ge zelf moeten erkennen: dat kan niet: Zegt dat uwe kiezers niet deugen, omdat zij u gekozen hebben en krimpt het kiezerspersoneel in, of breidt uit den kring der kiezers, opdat er wrijving kome, strijd, gezonde strijd; maar zegt niet: ik ben liberaal, ik ben voor onderzoek, ik ben voor beginsel, ik ben voor rust, want maakt niet uw naam het volk tot een walging. Geeft wat gij wilt, maar houdt op met die comedie, die het land ten spot maakt van de volken van Europa.

Na de belangrijke wijziging, door den Minister Geertsema in het oorspronkelijk ontwerp gebracht, was de tegenkanting van een deel der liberale partij verzwakt, en toch maakte hetgeen gezegd en vooral hetgeen verzwegen werd, op ons meer den indruk, dat de meesten nog altijd zich meer lieten meenemen, uit vrees voor de politieke gevolgen, die de afstemming van het gewijzigd ontwerp moest hebben, dan wel dat zij uit eigen overtuiging eenige ingrijpende verandering in het kiezerspersoneel verlangden. Onder de liberalen, die een uitbreiding van het kiezerspersoneel overeenkomstig den geest des tijds wilden, moeten genoemd worden de heeren Gratama en Van Houten; de eerste verdedigde de censusverlaging op eenvoudige, afdoende gronden en gaf een redevoering zooals te wenschen was, dat er meer werden gehouden; de heer Van Houten plaatste zich zooals gewoonlijk op dien breeden grondslag, die hem in onze Kamer tot den ongewenschten politieken ziener maakt. 't Spreekt van zelf dat men hem op dit gebied niet volgen wilde; men zocht en vond een middel om de uitbreiding van den census te bestrijden en tevens den schijn te vermijden van niet liberaal te zijn. Dat middel bestond in het aandringen op een betere verhouding tusschen stad en land bij de verkiezingen. Had de Kamer bij wijze van bemiddeling *f* 28 in plaats van *f* 20 voorgesteld als normaalcijfer, waarop de Minister met al te groote toegevendheid met *f* 26 had geantwoord, dat verschil van slechts *f* 2, voor de gemeen-

teverkiezingen van slechts *f* 1, werd het punt, waarom de strijd zich concentreerde en... waarop in 't eind het censusontwerp verworpen werd. De geschiedschrijver zal naderhand noch lust hebben noch reden vinden om de constitutioneele geschiedenis van deze jaren in bijzonderheden na te gaan, omdat zij te onbeteekenend zijn; slechts enkele feiten zal hij waarschijnlijk er uitlichten als bij uitnemendheid geschikt om de parlementaire werkzaamheid te kenschetsen, en daaronder zal de twist behooren over die *f* 2.

Dat de meer ontwikkelde kiezers in de steden worden overstemd door de minder ontwikkelde, aan leiband van pastoor of dominé loopende boeren, is een bekend feit. Maar wordt dit op een eenigszins afdoende wijze bestreden door den normaalcensus op *f* 28 te stellen in plaats van op *f* 26? De invloed van de geestelijkheid doet zich op het platteland niet alleen gevoelen; in de steden bestaat die evenzeer, maar wordt minder openbaar uitgeoefend; zoolang boer en stedeling beiden dwaas genoeg zijn om te gelooven aan direct verband tusschen kerk en onsterfelijkheid, en zoolang het afnemen van het bijgeloof geen gelijken tred houdt met het toenemen van het materieel vermogen, zal een verschil in het betalen van twee gulden meer of minder in de directe belastingen weinig afdoen. Een betere weg is het veranderen van de indeeling van de kiesdistricten, een werk dat thans aanleiding geeft tot de eerste corruptie van de bovendrijvende partij(*). Tot grondslag van de indeeling der kiesdistricten zou men, om partij manoeuvres te voorkomen, moeten nemen b.v. de rechterlijke indeeling. Wij kunnen ons ook moeilijk voorstellen, dat de heeren Bredius, Bergsma, Mees, Wybenga en De Jong in vollen ernst overtuigd waren, dat het door hen aangegeven middel eenigszins afdoende zou zijn. Al ware de percentsgewijze verhouding zelfs tot drie decimalen gelijk, is het nog hoogst onwaarschijnlijk, dat wij daarmee een volksvertegenwoordiging zouden verkrijgen, die voldoet aan de meest bescheiden eischen en aan de billijke wenschen van het volk. De redevoeringen over klei- en zandstreek, over stad en land, over plaatselijke gesteldheid, enz. maken den indruk alsof een ingenieur, om advies gevraagd over een stilstaande of slecht werkende machine, den vrager naar huis zond met een boek over de ijzermijnen. Gelukkig waren de voorstellers met uitzondering van één practisch genoeg om op het punt in quaestie niet te blijven staan en, toen het amendement werd verworpen, toch hun stem te geven aan de *f* 26 van de Regeering.

De juiste middelweg tusschen het oorspronkelijk ontwerp der Regeering en dat van de commissie werd aanbevolen door den heer Van den Berg van Heemstede, die voorstelde als normaalcensus *f* 24 vast te stellen. Het is zonderling dat dit voorstel van anti-revolutionaire zijde niet met meer kracht werd verdedigd; was ‘het hoofd’ der anti-

(*) De letterlijke opvatting van de Grondwet, die bepaalt dat op elke 45000 inwoners, één afgevaardigde moet worden gekozen, is mede een hinderpaal om een zooveel mogelijk zuivere vertegenwoordiging van het volk te verkrijgen.

revolutionairen nog zoo over zijn vroegere nederlaag bij de behandeling van de kinderarbeidsquaestie verslagen, dat hij voor een deel van het 'volk achter de kiezers' geen woord thans over had? Welk een afkeer deze Kamer bezielde ten opzichte van het oorspronkelijk ontwerp van den heer Geertsema bleek overigens uit de stemming over dit amendement, waarbij slechts 10 leden, waaronder één liberaal, de heer Gratama, zich voor verklaarden. Van de Ultramontaansche leden zag men niemand onder de voorstemmers; slechts een paar blijkbaar verdwaalde conservatieven naast de anti-revolutionaire kern.

Daarna kwam de beurt aan het voorstel Bredius, dat verworpen werd met 38 tegen 32 stemmen, waarop art. 1 van het ontwerp, het voorstel der Regeering, denzelfden weg volgde met 39 tegen 32 stemmen. De namen van de liberale leden, die een normaalcensus van *f* 26 te laag achtten, verdienen bewaard te worden voor latere verkiezingen; het zijn de heeren: De Roo, Viruly, Jonckbloet, Bergsma, Hingst, Sandberg, Harinxma en Van Eck. De heer Jonckbloet scheen tegen elke verlaging, wellicht uit een psychologisch niet onverklaarbaar gevoel van aristocratie, dat in een liberaal volksvertegenwoordiger stellig misplaatst is; zijn stem tegen het ontwerp van den heer Geertsema zou ook op andere wijze verklaarbaar geweest zijn, evenals die van den heer De Roo; die heeren zijn wegens het personeele van hun beweegredenen overbekend.

Van de andere liberalen kan men moeilijk anders zeggen, dan dat zij behooren tot die personen, die in hun politieken slaap vergeten hebben de bakens te verzetten en nu onder de liberale partij anachronismen zijn geworden. Zij hebben gedaan wat zij op grond van hun bestaan m o e s t e n doen en wat wij dieper gezien niet anders van hen hadden kunnen verwachten. Maar moeilijk hadden wij ons kunnen voorstellen, dat de omstandigheden er toe zouden bijdragen, dat zij de uitbreiding van het kiesrecht zouden tegenhouden op zulk een kleingeestige wijze; zijn stem te geven aan een verlaging tot *f* 28, en een vermindering van *f* 2 te verwerpen, al wordt daardoor tevens een minister-crisis te voorschijn geroepen op een oogenblik dat voor de liberale partij moeilijk ongunstiger kon zijn, dat is èn klein, èn dom.

Toch zou men verkeerd doen met de schuld alleen aan hen te geven. Met weinige uitzonderingen heeft de heele liberale partij zich in de censusquaestie in de hoogste mate illiberaal getoond; van het begin af heeft zij den toeleg gehad om het ontwerp buiten behandeling te houden; de afkeurende stemmen, die zich in den lande lieten hooren, heeft zij niet ter harte genomen, en gehandeld alsof zij alleen bestond voor zich zelf, niet om het land en door de kiezers. Het éénige wat ter verontschuldiging kan worden bijgebracht, is dat zij gehandeld heeft door het instinct van zelfbehoud, gedreven door de vrees van plaats te moeten maken voor anderen, want het volksvertegenwoordigen is een ambt, een bezoldigde betrekking geworden. En ook die

verontschuldiging vervalt, wanneer men de zaak beschouwt in haar verband en opmerkt, dat de verwerping van de censusverlaging hetzelfde spel is, dat men heeft gevolgd bij al de groote maatregelen, die in de laatste jaren door de Regeering zijn voorgesteld, als daar zijn: inkomstenbelasting, persoonlijke dienstplicht, rechterlijke organisatie, munthervorming. Uit een en ander blijkt dat de liberale partij zooals die thans in de Kamers vertegenwoordigd is, hetzij uit onmacht, hetzij uit onwil, niets belangrijks tot stand k a n brengen. Men zou op grond van de ervaring aan zulke afgevaardigden het recht kunnen ontzeggen om de uitbreiding van het kiesrecht tegen te houden onder voorgeven van te zoeken naar ‘geschikte’ kiezers, en Van Houten's los daar heen geworpen woord: ‘de kiezers moeten geschikte afgevaardigden zoeken, niet de afgevaardigden geschikte kiezers’, moest tot afschrikking in de Kamerzaal worden opgehangen. Indien werkelijk de kiezers geen geschikter personeel weten te leveren voor 's lands vergaderzaal, dan is de tijd niet ver af, dat men het tegenwoordigende constitutioneele stelsel moet opzij zetten wegens onbruikbaarheid.

Dat de partijzucht ook bij het censusontwerp een groote rol zou spelen was te verwachten; en toch men kan de uitbreiding van het stemrecht tegenwoordig moeielijk meer alleen een liberalen maatregel noemen; sedert de conservatieven hebben ingezien dat een groot gedeelte van de lagere volksklasse even vaste conservatieve elementen bevat als de hoogere, is de oude gezagstheorie gewijzigd en een beroep op het volk achter de kiezers, is een gebruikelijke spreekwijze geworden. Over het geheel is de mindere burgerstand, dien men door de nieuwe censusregeling tot kiezers wilde maken, meer conservatief dan liberaal, althans op kerkelijk gebied, wat meestal beslissend is in onze dagen ook voor politieke zaken; de gevoelens wisselen af naar de plaatselijke omstandigheden, want zoowel de kerkelijke als de politieke overtuiging staat in nauw verband met den geest van oppositie, van verzet, dien men op een plaats bij de verschillende standen tegenover elkander opmerkt. In de Kamer echter werd de uitbreiding van den census een partijzaak voor de conservatieven, omdat een liberaal Ministerie haar had voorgesteld. Of nog meer: de censusquaestie werd geen partijquaestie, maar een personenquaestie, want het onderscheid tusschen een goed deel van de liberale en van de conservatieve partij in onze Kamer bestaat alleen daarin dat de heeren op verschillende banken zitten en in verschillende clubs converseeren; overigens kan men geen onderscheid tusschen hen ontdekken. 't Is ook wel mogelijk, dat de heer Wintgens gelijk had, toen hij zeide dat de Kamer nog geen gevestigde overtuiging had over de censusquaestie, al was de zaak sinds vijf jaren aan de orde. De heeren van de Kamer hebben het immers steeds zoo druk met den strijd over de plaatsen aan de groene tafel, over de gebreken van de Regeering, over de intriges van de verschillende clubs, dat het inderdaad moeielijk is nog tijd over te hebben om

door denken de hangende vragen des tijds voor zich zelven tot rijpheid te brengen.

Over het geheel hebben de zoogenaamd conservatieve leden der Kamer zich tegen elke censusverlaging verklaard, wat niet wegneemt dat zij er voor kunnen stemmen, wanneer eventueel een conservatief Ministerie de censusverlaging onder een anderen vorm, maar in het wezen der zaak geheel hetzelfde, weder op het tapijt brengt, zooals waarschijnlijk is. Voor het gevoelen van den heer Wintgens, die zich zelf en zijn mede-afgevaardigden geen overtuiging meende te mogen toeschrijven, zou o.a. kunnen pleiten, dat een paar conservatieven, Van Zuylen, Nierstrasz en Kien, zich bij de anti-revolutionairen aansloten om voor den normaalcensus van *f* 24 te stemmen. De heer Teding van Berkhout was echter de éénige, die zijn beginsel getrouw bleef, over het geringe verschil van *f* 2 heenstapte en voor het artikel van de Regeering stemde. Ook de heer Kuyper scheen ditmaal geen brug te zien tot medewerking met de liberalen. Niet alleen de houding der liberalen maar ook die der conservatieven kan dus den toets der critiek niet doorstaan, wanneer men de zaak beschouwt om haar zelfswil en niet als deel van de partijgeschiedenis. En die opmerking is niet overbodig om naderhand de verzekering te voorkomen van den heer Van Eck, dat alleen hij ziek is met De Roo, Viruly, Jonckbloet, Bergsma, Hingst en Sandberg, en de Kamer als zoodanig gezond.

Vreemd en onverantwoordelijk is het tevens dat die afgevaardigden, die zich tegen de voordracht der Regeering verklaard hebben en daardoor meer direct den val van het ontwerp hebben veroorzaakt, hun stem niet hebben gemotiveerd. Er wordt dikwerf veel in de Kamer gesproken, dat achterwege kon blijven; hier was de plicht van a l de liberale verwerpers om rekenschap te geven van hun stem, al ware het alleen om hun kiezers in te lichten. Onder het schild der anonymiteit scherpe rapporten op te maken, is in gevallen als deze niet genoeg. Het publiek heeft recht te weten waarom persoonlijk zulk een belangrijke maatregel wordt verworpen.

Het was voor niemand een geheim, dat het Ministerie na de verwerping van het censusvoorstel zijn ontslag zou aanbieden, en wij leven sedert den 19^{den} Juni weder in een ministeriëele crisis, geheel in het onzekere wat ons verder boven hoofd hangt. De een spreekt van ontbinding der Kamer, als door de omstandigheden geheel aangewezen. Wellicht ware deze maatregel gewenscht als een protest van de Regeering tegen deze onmogelijke Kamer, waar de partijen ongeveer in gelijke sterkte tegenover elkander staan en de doorslag wordt gegeven door eenige malcontenten, die in geen vergadering van dien aard ooit zullen ontbreken. De traditie is in ons land echter tegen Kamerontbinding en niet ten onrechte: de heer Heemskerk heeft door zijn tweemaal herhaalde ontbinding dezen maatregel in oneer gebracht. Men

moet erkennen dat, waar de wet om de twee jaren de helft van de leden der Kamer doet aftreden, de kiezers waarlijk genoeg in de gelegenheid zijn andere afgevaardigden te kiezen en het onbruikbaar personeel te verwijderen. Kiezers zijn echter kiezers, menschen zoo traag en lauw van begrip, dat een buitengewone maatregel om hen wakker te schudden niet ondienstig was, al kon de Regeering dit moeilijk als een motief laten gelden om tot ontbinding te adviseeren.

Indien tot ontbinding besloten wordt, geschieden de verkiezingen voor de liberale partij zeker onder zeer ongunstige omstandigheden, - wat een reden te meer had moeten zijn om vóór alles op dit oogenblik geen ministercrisis uit te lokken. Dat er zoo goed als niets tot stand kwam, dat de komedie op het Binnenhof algemeen ten spot is geworden, werd in den laatsten tijd erkend ook door hen die nog een traditioneel ontzag hadden voor de oude Edelmogenden. De geest van lamheid, die de behandeling van 's lands zaken vergezelde, werkte ook op de kiezers terug; velen hebben wellicht ter goeder trouw gehandeld, maar zien zich teleurgesteld. In theorie is het gemakkelijk om hen op te wekken ‘nieuw bloed’ naar de Kamer te zenden; maar de bezwaren in de practijk worden voorbijgezien; de verkiezingen zijn in handen van de kiesvereenigingen, meestal bestaande uit vrienden of vrienden van de vrienden van de afgevaardigden, en het gaat in zulk een beperkten kring, waarin wij leven in ons overbevolkt landje, moeilijk iemand voor het hoofd te stooten. Daarbij hebben de meesten wel gehoord dat het niet gaat zooals het wezen moet, maar de belangstelling in de behandeling van 's lands zaken is te gering geweest om een bepaald oordeel te vellen over de houding van den afgevaardigde van het district; van daar de mogelijkheid, de waarschijnlijkheid zelfs dat in overwegend liberale districten dezelfde afgevaardigden herkozen werden. Bij de vorige tweejaarlijksche aftreding bestond reeds hetzelfde gevoel van malaise, en toch werden ongeveer dezelfde stemmen uitgebracht als vroeger en op dezelfde personen; alleen de buitengewone werkzaamheid van de protestantsch clericale partij deed enkele conservatieve en liberale afgevaardigden vallen. Er blijkt dus een krachtige stoot, een zeer buitengewoon feit noodig te zijn om de kiezers uit de gewone sleur op te wekken. Laat ons er bijvoegen, dat geschikte candidaten, vooral bij de denkbeelden die men zich van een afgevaardigde vormt, dikwijls niet te vinden zijn. Het een bij het ander genomen zou men derhalve bij een eventueele ontbinding het volgende als waarschijnlijk kunnen aannemen: in de overwegend liberale districten worden de oude liberale afgevaardigden herkozen; in die districten echter waar de conservatieven en clericalen vasten voet hebben, worden candidaten van deze richting ‘pondpondsgewijze verdeeld,’ zou *De Standaard* zeggen, verkozen tengevolge van de traagheid der liberale kiezers, wier vertrouwen, zoo niet op de liberale beginselen, dan toch op de liberale afgevaardigden, is geschokt.

Deze uitslag zou tengevolge hebben, dat een antiliberale meerderheid in de Kamer ontstond, die het over het verdeelen van den buit spoedig onderling zoo oneens zou zijn, dat alle belangrijke maatregelen werden uitgesteld. Van een conservatief-ultramontaansch-anti-revolutionair Ministerie - immers, elk afzonderlijk zullen deze fracties nooit als meerderheid optreden - zal niemand iets verwachten en het loven en bieden der parlementaire compagnie onderling, die voor de liberalen volstrekt niet heeft ondergedaan in het vechten om de groene tafel, zou haar vermakelijke zijde hebben en de liberalen in de gelegenheid stellen over hun onverantwoordelijke lichtzinnigheid na te denken. Zouden wij ons dus een tijdperk van stilstand op wetgevend gebied moeten getroosten, wij gingen in dat geval nog niet achteruit, want hetzelfde heeft de liberale meerderheid ons gedurende een reeks van jaren doen ondervinden.

Maar wie zal met zekerheid zeggen, wat uit een verwarden toestand als de tegenwoordige kan voortvloeien? Sommigen spreken van een zaken-Ministerie met conservatieve kleur onder Van Reenen; weder anderen meenen, dat het aftredende Kabinet zal worden gereconstrueerd, en wanneer de lezer deze regelen onder de oogen heeft, is de beslissing waarschijnlijk reeds gevallen; uiterlijk m o e t de crisis worden opgelost, nieuwe Ministers m o e t e n er zijn en de komedie op het Binnenhof m o e t in September weder geopend worden. Maar wie geeft een oplossing van de innerlijke crisis, waarvan de uiterlijke, de Ministervacature, slechts een der gevolgen is? Reeds het vorige jaar werd er onder ongeveer gelijke omstandigheden geklaagd en het is er niet beter op geworden. Hoe kan het ook anders? Een zoo ongezonde toestand als in de laatste jaren op politiek gebied heerscht, moet noodzakelijk steeds erger verschijnselen opleveren; het is een steeds dieper invretende kanker. Was de hoofdklacht vroeger, dat de leden van de liberale partij te veel op zich zelf stonden, zoodat alle partij-organisatie ontbrak en het individualisme alle samenwerking onmogelijk maakte, daarnaast is in den laatsten tijd meer de clubgeest opgerezen; men vindt verschillende kleine kringen, die zich scharen om dezen of genen meer belangrijken persoon; zoo heeft men Putteanen en andere -anen en men kan zich nauw een denkbeeld vormen van den naijver, die tusschen de verschillende clubs bestaat en de kleingeestigheid, waartoe de verhouding van de afgevaardigden onderling en tegenover de Ministers is afgedaald. En bij dezen onbehagelijken dampkring, waarin een gezond mensch nauwelijks ademhalen kan, vindt men een gebrek aan ernst, een beuzelachtigheid en lichtzinnigheid, die, indien alle bijzonderheden bekend werden, een vloek van het eene einde van het land tot het andere zou doen opgaan over het misplaatst vertrouwen in zulke bestuurderen van de hoogste belangen des lands.

Wij wezen meermalen op het verschijnsel, dat onze volksvertegenwoordiging geheel vreemd is aan datgene wat onzen tijd beweegt; noch

de clericale noch de sociale stroom van onzen tijd boezemen haar eenig belang in; de eerste wekt - moet dan alles klein zijn in die vergadering - alleen den toorn der conservatieven op, omdat het de protestantsch clericale partij was, die de gelederen der conservatieve afgevaardigden dunde en den hoofdman uit de Kamer verdreef; maar van de ultramontaansche stoutigheden, van den voortdurenden roof der geestelijken en kloostervoogden, van het zaaien van geloofshaat en verdeeldheid met volle hand, van minachting en verguizing van 's lands Vorst en van verkrachting van 's lands wet door de Zwarte factie is nog nauw één enkel woord gerept. Wanneer Van Houten van den strijd tusschen kapitaal en arbeid spreekt en dreigend op de toekomst wijst, dan verwekt hij wel een glimlach, maar geen sympathie bij de overgroote meerderheid. 't Is of men hem tegemoet wil voeren: wat gaan ons die dingen aan! wij zijn liberaal, wij zijn conservatief, wij zijn anti-revolutionair!

De geheele wijze van behandelen van de censusquaestie berust op hetzelfde beginsel. Wat men ook tegen de uitbreiding van het stemrecht, en deels op goede gronden, moge aanvoeren, het is nu eenmaal de stroom des tijds, dien niemand kan keeren; 't is mogelijk dat die stroom in 't eind zal blijken den waren vooruitgang niet te hebben bevorderd, maar het is in elk geval beter dien stroom te leiden dan hem te laten doorbreken. Ook bestrijdt men de ideeën, die zich aan een tijdperk opdringen, niet op zulk een kleingeestige wijze als dit in onze Kamer is geschied; in vollen ernst doordrongen te zijn van het leven van zijn tijd, is wel het eerste dat men van een volksvertegenwoordiger kan eischen.

Maar hangt niet ook die onbevattelijkheid, waar het de groote vragen van onzen tijd geldt, samen met den geheelen ziekte-toestand? Waar alle zaken steeds worden beoordeeld naar het belang, dat zij voor het oogenblik voor de partij hebben; waar tal van zichtbare en onzichtbare kleine personeele redenen het oordeel belemmeren en kleinmaken; waar men jaar in jaar uit in dienzelfden muffen domperigen dampkring leeft, opgaande in de parlementaire sleur, hoe kan het anders, of het oog moet beneveld worden, de man vervreemd van het leven zijns volks en der volkeren. Het is geen onwil, het wordt daar onmacht zich te verheffen boven de gewone sleur en ter goeder trouw staat menig afgevaardigde tegenover den tijdgeest, hem vloekend, zoo hij hem begrijpen kon.

Welke wrange vruchten de partijgeest teelt, bleek o.a. uit de herhaalde debatten over den oorlog met Atjin. Over het bondige van de redenen, die tot dien oorlog hebben geleid, zullen wij geen oordeel vellen; de oorlog was verklaard, en voor ons gezag in Indië was het noodzakelijk, dat die oorlog met kracht werd gevoerd en zoo spoedig mogelijk tot een goed einde gebracht door onderwerping van den stouten vijand; alle partijen zonder onderscheid moesten zich tot taak hebben gesteld mede te werken, dat die oorlog snel en krachtig werd

gevoerd en de Regeering zooveel mogelijk gesteund en welwillend voorgelicht, waar het noodig was. In plaats daarvan heeft de oppositie zich tot taak gesteld om zoo wel dien oorlog zelven, als de wijze waarop hij gevoerd werd, tot een wapen van aanval tegen de Regeering te smeden, als stond met dien oorlog niet geheel Indië als 't ware op het spel. Wat haast ondenkbaar scheen, is werkelijkheid geworden: die oorlog is geworden voor onze Kamer een personeele quaestie en men zette onze Oost-Indische bezittingen op het spel, om de partijzucht bot te vieren. Zie hier in korte trekken het beloop van den oorlog: de eerste expeditie werd ondernomen met te weinig kennis en te weinig macht; het was een expeditie, die de dwaasheden van de Franschen in den laatsten oorlog te binnen bracht. Gelukkig had men tijd om te leeren, wat de Franschen niet hadden; eerst werd het prestige van ons altijd als ‘dapper’ geroemd leger, geknakt door het instellen eener enquête. De Minister van Koloniën beging een tweede fout; hij zond naar Indië voor de tweede expeditie een man, gunstig bekend en aan wien schier niemand op zich zelf vertrouwen weigerde, maar die als gepensioneerd uit de gelederen van het leger sinds eenigen tijd was verwijderd. Die benoeming was een slag in het gezicht van het Indische leger. Hoe, was het korps hoofdofficieren daar zoo treurig bezet, dat men niemand met het opperbevel over een expeditie als die naar Atjin kon belasten? Had vooral generaal Verspijck geen reden om zich gekwetst te gevoelen? Het zenden van den heer Van Swieten was, dunkt ons, voor ieder, die zonder aanzien des persoons wil oordeelen, een daad, die alleen onder zeer bijzondere omstandigheden en alleen in den hoogsten nood kon aangewezen zijn. Waren deze voorwaarden niet aanwezig, - en naar onze meening bestonden ze niet, - dan was die benoeming een grove fout, een moeilijk te verdedigen onhandigheid tegenover het Indische leger.

De tweede expeditie behoorde tot de moeilijkste, die in Indië heeft plaats gehad; een veldtocht met een betrekkelijk klein leger, in een onbekend land, tegen een verbitterden en voor niets terugdeinzenden vijand; de cholera eischte een menigte offers, en vooral wanneer men in aanmerking neemt van welk gehalte het Indische leger voor het grootste gedeelte is, brengt men hulde aan den tact, waarmee de opperbevelhebber het naastbijliggend doel: de verovering van de voornaamste sterkten, heeft bereikt. Wat men evenwel had kunnen verwachten, namelijk dat de vijand na het verlies van zijn sterkten, na den dood van den Sultan den tegenstand zou opgeven, gebeurde niet; integendeel, de vijand kwam spoedig weder opdagen en verontrustte de onzen in de veroverde stellingen. Had dit kunnen worden voorkomen door een andere, meer snelle en vooral meer roekelooze wijze van oorlogvoeren? Wie zal 't op dit oogenblik kunnen uitmaken? Een oordeel moet te gewaagder zijn, omdat men de zaak licht te veel in theorie gaat beschouwen, zonder genoeg acht te geven op de omstandigheden, op het sterk door de cholera geteisterde leger, op het groote

operatieveld in verband met een macht, die zich moeilijk liet verdeelen, wilde men op mogelijke verrassingen voorbereid zijn. In één woord, al keurde men de benoeming van Van Swieten af, die in elk geval door op hooge jaren het opperbevel te aanvaarden een voorbeeld gegeven heeft van moed en vaderlandsliefde, dan kan men toch moeilijk vlug zijn met de door hem gevolgde tactiek te veroordeelen.

En dat is geschied in de Tweede Kamer; een ruwe aanval, een beschaafd man onwaardig, werd van zoogenaamd conservatieve zijde gericht tegen het beleid van den opperbevelhebber van de tweede expeditie. Het ontslag van den generaal Verspijck was voor een groot deel slechts een vorm om aan het oppositiewapen nog meer kracht bij te zetten; men ging zoo ver van dat ontslag af te keuren en op herstel aan te dringen. Had de Minister van Koloniën behoord tot de anti-liberale richting, de beschuldigingen zouden van de andere zijde zijn ingebracht en de conservatieven zouden groot misbaar hebben gemaakt over de wijze, waarop in Nederland het gezag wordt ondermijnd en zelfs de militaire benoemingen tot een onderwerp worden gemaakt van Kamerdiscussie. Niet onwaarschijnlijk wordt de heer Verspijck, wanneer hij straks in Nederland is teruggekeerd, in een goed district candidaat gesteld, om hem zelf gelegenheid te geven zijn achteruitzetting te wreken op de liberale Regeering. Maar, vragen wij, mag het land aan die partijveeten worden gewaagd, waarbij zoowel conservatieven als liberalen hun beginsel verkrachten, wanneer het geldt een parlementairen of persoonlijken vijand te treffen? Maskers af, heeren; het moest beneden u zijn, als mannen van eer, op die wijze uw volk te vertegenwoordigen, op die wijze 's lands zaken te misbruiken om uw wrok te koelen. Weest verzekerd, uw naam wordt een walg en uw beraadslaging u zelf ten spot.

En toch zijn al deze zaken, hoe treurig zij ook zijn, verklaarbaar. De oorsprong van de fout ligt daarin, dat wij ons laten opvoeden, laten rijgen in een stelsel en daarmee den grond leggen voor scheve, voor verkeerde oordeelvellingen. Men vraagt niet wat is, maar wat is liberaal, wat is conservatief, of liever wat wordt daarvoor gehouden door de zoogenaamde corypheeën. Dat werkt de natuurlijke traagheid om zelf te denken, om zelf te handelen in de hand; het oordeel verstompt en men kan ten laatste niets anders meer onderscheiden dan de partijkleur. Nu was het stelsel, dat eenmaal met den partijnaam de wereld intrad, ontleend aan de behoefte, aan den eisch van den tijd; daaraan had het zijn leven, zijn kracht, daaraan had de partij haar bloei te danken. Dat geldt althans van de liberale partij; de conservatieve vervulde nooit een andere, dan de zeer weldadige rol van remtoestel; zij hield de veranderingen tegen om de maatschappij te bewaren voor groote schokken; de conservatieve partij vervult de belangrijke taak van het anti-revolutionaire element. Maar de behoeften van het menschelijk geslacht zijn toenemend en elk tijdperk treedt met nieuwe

eischen op, zoodra die van het vorige tijdperk zijn verwezenlijkt, altijd voor zoover zij daarvoor levensvatbaarheid bezitten. De tusschentijd van de versterving van het oude en de krampachtige wording van het nieuwe is steeds een onaangename tijd van verwarring, van misverstand. Het vroegere sterft niet op eens, maar het ontaardt, het vervalt. 't Is als met de huizen waarvan het inwendige het eerst vergaat; de muren, het uiterlijke van het huis blijft het langst staan. Liberaal en conservatief hebben niet zoozeer hun theoretische maar vooral hun historische beteekenis, en wij wezen reeds vroeger aan, dat die woorden, historisch opgevat, hun belang, hun inhoud hebben verloren(*). Men weet niet meer welke begrippen, welke voorstellingen men tegenwoordig aan het liberaalzijn moet verbinden; men ontdekt alleen de conservatieve zucht om het bestaande zonder noemenswaarde verandering te behouden; vandaar de verwerping van alle hervormingen, die in den laatsten tijd werden voorgesteld; men zoekt bij de meeste liberale afgevaardigden te vergeefs naar hun liberale denkbeelden, en bij de conservatieve te vergeefs naar hun conservatieve handelingen, waar het op de practijk aankomt. Het verschijnsel bestaat niet alleen hier, maar ook elders; men kan het tijdperk van verval, de ledigheid van het program het eerst en het duidelijkst onderscheiden aan de ontaarding van den strijd van beginselen in den strijd van personen.

Maar overal ook begint de openbare meening haar afkeuring te kennen te geven over het dus ontaarde parlementaire stelsel; eerst ontstaat wantrouwen, daarna afkeer. Men luistert niet meer naar den woordenstroom, naar den omhaal van parlementaire geleerdheid, maar vraagt: welke vruchten levert uw stelsel? wat hebt gij uitgericht? De terugwerking op de openbare meening moet te sterker zijn, omdat men in onzen tijd, geleid door een meer nauwkeurig onderzoek der geschiedenis, doordrongen wordt van de altijd betrekkelijke waarde van een stelsel. Dorst naar waarheid, naar werkelijkheid, is het hoofdkenmerk van de kinderen onzer eeuw. Juist uit vrees voor dien karaktertrek spannen de clericale partijen al haar krachten in om den mensch reeds vroeg en geheel te onttrekken aan het leven, aan het licht van de moderne maatschappij. Zoolang men in de kerken het eene stelsel tegenover het andere plaatste, was het verschil inderdaad zoo groot niet en moest de propaganda beperkt blijven; maar zoodra men waarheid, leven eischt voor leugen, schijn, vorm, is het vonnis geveld en het oordeel onder het bereik gebracht van het gezond verstand, dien geduchten vijand van alle politiek en kerkelijk gestelsel.

De naam van liberaal zal onze liberalen niet redden; verkiezen zij niet te letten op de teekenen des tijds, dan moeten zij ondervinden, dat hun bestaan op den duur onhoudbaar is. Het is niet anders.

6 Juli '74.

NOORMAN.

(*) Tijdspiegel, '74, N^{o}. 1.

Letterkunde.

Bijdragen tot het Woordenboek der Nederlandsche taal.

IX.
Tweede Reeks, Zesde Aflevering (Juli 1873).
Derde Reeks, Tweede Aflevering (Sept. 1873).
Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal, door J.H. van Dale, Aflev. 8-11. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem; Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, 1873 en 1874. (Bl. 897-1304, 1-60, 9-33, I-VIII, 1-22).

In mijne vorige Bijdrage (zie *De Tijdspiegel* van April des vorigen jaars) werden van het *Nieuw Woordenboek* van Van Dale de eerste Afleveringen door mij aangekondigd en aangeprezen. Thans reeds is, blijkens de bovenstaande titelopgave, het werk geheel afgeleverd. Zulk eene inspanning, zulk een doorzettende ijver, zoowel van de Uitgevers als de Bewerkers, mag buitengewoon genoemd worden en verdient den hoogsten lof. Na het smartelijk overlijden van den heer Van Dale is de zorg der uitgave overgenomen door den heer J. Manhave, die bij het leven van ‘zijnen leermeester en vriend’ ook aan het Woordenboek met hem samenwerkte. Aan betere handen kon de afwerking der moeitevolle taak wel niet worden toevertrouwd.

In de laatste Aflevering treft men als aanhangsels eenige afzonderlijk gepagineerde lijsten of andere stukken aan. Vooreerst eene lijst van ‘Woorden, bewerkt naar de 8e en volgende Afleveringen van het Woordenboek der Nederlandsche Taal.’ Zij vangt aan met *Afleeren* en eindigt met *Afstreven.* De meeste artikels, reeds in het Nieuw Woordenboek voorkomende, worden hier opnieuw behandeld en met de uitvoerigheid, waartoe het groote Woordenboek de gelegenheid gaf. Hierdoor heeft nu plaats, dat die artikels in omvang zeer afsteken bij de anders gewone bewerking van het Nieuw Woordenboek. Bovendien kon het toevoegsel niet dan over een betrekkelijk zeer gering aantal

woorden loopen. Door het een en ander is nu eenige inbreuk gemaakt op de eenheid van het plan des werks en komt de gepastheid van het geven zulker aanvulling mij wel wat twijfelachtig voor. Zelfs twijfel ik, of het wenschelijk ware, de breedere behandeling van de bedoelde artikels over het geheele werk uit te strekken. Het toevoegsel, dat *zestig* bladzijden beslaat, loopt over nog geen *tien* bladzijden van den tekst des werks zelven. Naar dien maatstaf zou het Nieuw Woordenboek, in overeenstemming gebracht met den geheelen inhoud des grooten Woordenboeks, eenen omvang verkrijgen, ten minste *zesmaal* zoo groot als nu. Ik meen, dat het werk alzoo zou verliezen, wat er thans de voornaamste aanbeveling van uitmaakt: beknoptheid en bruikbaarheid voor het algemeen. Kleiner kan de letter onmogelijk vallen, en een Woordenboek van *zes* zware deelen is weinig geschikt, om, ter gedurige raadpleging, steeds bij de hand te zijn.

Van nuttiger strekking dan het eerste bijvoegsel is het tweede, dat ‘verbeteringen en aanteekeningen’ behelst. Van Dale zelf gaf het eerste gedeelte dier lijst (bl. 1-8) reeds achter de Eerste Aflevering; sedert - om goede redenen, naar mij dunkt - gestaakt, wordt zij hier voortgezet tot het einde. Zij zal vooral van dienst zijn bij een' herdruk van het werk; want het is maar al te waar, dat men dergelijke supplementlijsten dikwijls verzuimt te raadplegen.

Het overige gedeelte van het aanhangsel is geheel van de hand des heeren Manhave; het is tweeledig en behelst een *Nabericht*, dat ten doel heeft eene warme hulde te brengen aan den waardigen Van Dale, en eene tot in de minste bijzonderheden afdalende *Lijst der Werken* van zijne hand. Het slot van het Nabericht neem ik hier over, zoowel om den goeden stijl als om den inhoud. De gevoelens die er in doorstralen, de betuigingen die het bevat, doen gelijkelijk eer aan den Steller en zijnen Leermeester; en het wijst op de groote verdiensten van het Woordenboek, dat ik in mijne vorige Bijdrage een onmisbaar werk noemde en met welks voltooiing onze letterkunde nu mag worden gelukgewenscht.

‘En nu, na anderhalf jaar alleen te hebben gewerkt, zien wij onze taak volbracht. Echter hebben wij die niet dan met weemoed vervuld. Met aandoening rustte ons oog soms op de laatste letteren, die de hand van onzen betreurden vriend geschreven had en stond ons zijn beeld daarbij helderder dan ooit voor den geest. Soms zelfs konden wij ons haast niet verbeelden, dat hij niet meer was. En nu ook, nu wij door het schrijven van deze letteren de laatste hand aan dit werk leggen, overvalt ons eene innige smart. Welk eene voldoening, welk eene vreugde zou het voor hem geweest zijn, indien hij eens zijn oog over de laatste proef had mogen laten gaan! Wel heeft hij zich die vreugde eens voorgespiegeld, maar vóór hij ze werkelijk genieten mocht, werd zijn levensdraad afgesneden. Maar moge hij nu zijn voorbijgegaan, zijn geest leeft onder ons voort. Door zijne wer-

ken zullen wij nog van hem leeren nadat hij reeds gestorven is. Daarin heeft hij een schat van kennis en een bron van studie weggelegd, waaruit men voortdurend putten kan. Niet minder zal dit het geval zijn met zijn Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal, waaraan hij zijne laatste krachten heeft gewijd. Ook dat vloeit over van bijzonderheden, die men in andere Woordenboeken tevergeefs zoeken zal. Dat het een ruim debiet vinde en veel nut stichte, is ook onze innige wensch.'

Ik zou Dr. Verdam niet durven nazeggen, dat het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 'langzaam en statig vooruitgaat' (*De Tijdspiegel* van Mei, bl. 74). Statig - misschien; langzaam - zeker; maar vooruit - dat is iets anders. De voortgang des werks gaat, dunkt mij, achteruit. Sedert het sluiten mijner vorige Bijdrage zijn nu *zestien* maanden verloopen, en in dat tijdvak zagen *twee* Afleveringen het licht; terwijl ik in de genoemde Bijdrage op *zes* Afleveringen kon wijzen gedurende *achtentwintig* maanden verschenen, dat is ongeveer tweemaal zoo veel. Dat zal wel geen vooruitgang kunnen heeten! Die vertraging is ten hoogste te betreuren. Zij zal haren grond vinden in de ongesteldheid van een' der Redacteuren en wellicht nog andere tegenspoeden. Hoe dit zijn moge, het komt mij voor, dat zoowel Redacteurs als Uitgevers bedacht behoorden te zijn, om zulk eene kolossale teleurstelling voor de Inteekenaars te voorkomen. Waar de bestaande werkkrachten blijken te kort te schieten, moet naar middelen worden omgezien om het ontbrekende aan te vullen. De voorwaarden der Inteekening verplichten daartoe. Het onmogelijke, heeft men gezegd, mag niemand verlangen. Maar aan de mogelijkheid om in acht maanden meer dan ééne Aflevering te leveren heeft wel niemand getwijfeld; alle verzekeringen der Redactie moesten juist dien twijfel onmogelijk doen achten.

Indien van de gemeenschappelijke bewerking der Redacteuren niet meer mag worden verwacht dan tot hiertoe en vooral in de laatste jaren is gebleken, dan schijnt het eenige middel om tot een' beteren toestand te geraken in eene andere verdeeling van den arbeid te moeten worden gezocht, en, op het voorbeeld van dergelijke ondernemingen elders, aan verschillende Bewerkers ieder een deel der taak afzonderlijk opgedragen. Wordt daardoor misschien iets van de éénheid in plan of uitvoering opgeofferd: het uitzicht op een' meer gewenschten voortgang weegt tegen dat nadeel ruimschoots op.

De twee nieuwe Afleveringen bieden in het algemeen geen stof tot op- of aanmerking. Alleen de maatregel, door de Redactie Kol. 877 aangekondigd, kan bedenking uitlokken. Zij verklaart aldaar niet te zullen opnemen de met *on* gevormde verleden deelwoorden, die geen

ander begrip uitdrukken dan de bloote ontkenning van het in het deelwoord uitgedrukte begrip; zij geeft eene reeks van zulke woorden tot voorbeelden, als *onaangebeden*, *onaangebeten*, enz. die in het Nieuw Woordenboek van Van Dale voorkomen, maar die zij zal achterwege laten.

Vooreerst zij opgemerkt, dat het onjuist is, hier van het achterwege laten van verleden deelwoorden te spreken. Die woorden met *on* zijn nooit deelwoorden; het zijn bijvoegelijke naamwoorden, door *on* gemaakt van tot bijvoegelijke naamwoorden geworden verleden deelwoorden. Verder is het wel wat vreemd, dat het groote woordenboek zegt minder te zullen geven dan het beknopte. Als redenen dier handelwijze geeft de Redactie op, dat de door haar bedoelde woorden, daar ze in zich zelve volkomen duidelijk zijn, geene afzonderlijke verklaring behoeven, en dat hun getal zich naar goedvinden tot in het oneindige laat vermeerderen.

Wat betreft - om met het laatste te beginnen - de oneindigheid van het getal dier woorden: het Woordenboek heeft op te nemen, niet wat in de taal *bestaan kan*, maar *wat er werkelijk in bestaat.* Alle uitdrukkingen, die door het gebruik bekend of in onze schrijvers aan te wijzen zijn, behooren tot de taal, en mogen, hun getal zij groot of klein, door de Redactie niet worden buitengesloten. De reeks dier uitdrukkingen kan uitgebreid zijn: oneindig is zij niet. Zijn zij, voorts, op zich zelve zoo duidelijk van beteekenis, dat zij geene afzonderlijke verklaring behoeven: ook deze omstandigheid kan geene voldoende reden ter uitsluiting opleveren. Van tallooze opgenomen artikels in het Woordenboek kan hetzelfde verklaard worden. Men denke, bij voorbeeld, aan de afleidingen op *lijk.* Dezelfde Aflevering, waarin de aangehaalde kolom voorkomt, heeft als hoofdartikels *Omzichtig* en *Onbedacht*, en tevens de daarvan afgeleide woorden *Omzichtiglijk* en *Onbedachtelijk.* De beteekenis der laatsten verschilt in niets van die hunner grondwoorden; zij zijn alleen door *lijk* tot bijwoorden geworden. Is nu, ter behoorlijke plaats, de bestemming van dien uitgang aangewezen, dan valt van de beide vermelde afleidingen niets bijzonders te zeggen, en zouden de artikels, daaraan gewijd, als overbodig kunnen geacht worden. De Redactie intusschen heeft gemeend, alle haar bekende afleidingen van dezen aard, zoowel als de respective grondwoorden, te moeten opnemen; het is niet duidelijk, waarom ten aanzien van de afleidingen met het voorvoegsel *on* anders moet gehandeld worden. Doch bovendien, het Woordenboek geeft niet alleen de beteekenis; het wijst ook in voorbeelden *de toepassing* dier beteekenis aan, hetzij in het dagelijksch leven, hetzij bij onze schrijvers van vroegeren of tegenwoordigen tijd. Die toepassing is al licht verschillend; eigenlijk of overdrachtig, meer of minder juist, al of niet aan trappen van verbuiging onderhevig en wat dies meer zij. Het valt, dunkt mij, niet te ontkennen, dat de bijvoegelijke naamwoorden met *on* voorop, waar-

van het bestaan aangewezen kan worden, in het Woordenboek niet minder hunne plaats verdienen, dan eene menigte van andere afleidingen, welke daarin zijn opgenomen.

De Redactie, ik erken het, zou hare handelwijze kunnen verdedigen door het gezag van Woordenboeken in andere talen, met name dat der *Académie Française,* die in haren *Dictionnaire* op het voorvoegsel *in* zegt: ‘On trouvera dans le Dictionnaire les mots ainsi composés que l'usage a autorisés. Il y en a beaucoup d'autres que les écrivains ont faits et employés, mais qui ne sont pas généralement admis.’ - Doch wat leest men op hetzelfde *in* in het *Complément?* ‘Dans ce Complément, qui embrasse toutes les nuances du langage, on a jugé à propos d'admettre tous les mots de cette espèce qui ont été employés ne fût-ce qu' une seule fois, ou proposés avec quelque apparence d'utilité par les lexicographes.’ Ik meen dat de Redactie van ons Woordenboek haar werk heeft aangelegd naar een kader, dat altijd nog iets meer, maar in geen opzicht minder geeft dan het fransche met zijn aanhangsel; en hetwelk zonder twijfel meebrengt, al de *nuances* onzer taal te doen kennen.

In de Nalezing, die den overigen inhoud dezer Bijdrage uitmaakt, heb ik evenwel getracht, mij aan het beginsel van het Woordenboek te houden. Alleen zulke woorden heb ik ter aanvulling opgenomen, die ‘hetzij in eene bijzondere toepassing worden opgevat, hetzij in de dagelijksche spreektaal algemeen gebruikelijk of in bepaalde zegswijzen gangbaar zijn, of wel als ongemeene dichterlijke woorden of om eenige andere reden vermelding verdienen.’ Tot die ‘andere redenen’ breng ik ook den voorgang van nederlandsche schrijvers. Overigens is in die Nalezing, meer nog dan in de vorige, de beknoptheid in acht genomen. De verbazende rijkdom van onzen taalschat, die zich openbaart in den nog niet afnemenden voorraad van wat ter aanvulling der verschenen Afleveringen voorhanden is, heeft mij doen besluiten, om, bij de aanhaling van schrijvers, de bedoelde plaatsen alleen aan te wijzen, zonder mededeeling van haren inhoud. Alleen daar, waar het de aanwijzing gold van vorm of beteekenis, is van dien regel afgeweken.

1. Aanmerkingen en toevoegselen.

AAGT. Vbb. van dezen appelnaam vindt men bij Bogaert, Ged. 42 en Willink, Amst. Tempe, 88.

AANADEMEN. Men zegt ook *iets aanademen;* Kasteleyn, Nieuwste Poëzy, I. 14: *(Gods liefde)* ademt *ons* verkwikking aan.

AANBIDDER. Niet alleen personen als in de aang. vbb.: ook zaken worden aangebeden; Sifflé, N. Ged. I. 195: *de aanbidder van* vermaken.

AANBONZEN heeft een' anderen zin bij Fokke, Boert. Reis, I. 48: *De boer... rukte den ketel met zoo veel drift van het vuur, dat hij tegen zijne vrouw* aanbonsde.

AANBOTSEN. Vb. in proza bij Lublink, Thoms. Jaarget. 134.

AANBREKEN. Vb. der vermelde bet. van ‘eene flesch aanbreken’ vindt men Burlage, Academ. Tafer. 31.
AANBRULLEN. Oneigenlijk gebezigd bij P. Moens, Hugo de Groot, 133: *verwoesting schijnt uit 't noorden* aan *te* brullen.
AANDISSCHEN in den eig. zin van ‘spijzen naar den disch brengen en daarop plaatsen’ leest men bij Valentijn, Werken van Ovid. I. 254: *nooten, die 't niet verboden is op 't tweede geregt* aan *te* dissen.
AANDRAAIJEN is niet vermeld in dezen eig. zin; Porjeere, Zangl. Uitsp. 3 (van de raderen van een uurwerk):

> *Het een* draait *op het ander* aan,
> *Maar doet den hamer telkens slaan.*

AANDRIFT komt ook, en bij een taalkundig schrijver, mann. voor; V. d. Bergh, Bloeml. uit Shakesp. 154: een blooten *aandrift volgen.*
AANDRIJVER. Vb. van het mann. bij Erasmus, De onvers. Krijgsman, 45: *Tot soodanighe Oorloghen behoort een Bisschop de voorganger en* aandrijver *te zijn.*
AANDRINGEN. De afl. *aandringer* bij Fremery, Mijn Letterhof, 38.
AANGANG voor toegang, nog in de vorige eeuw; Bogaert, Ged. 507: *(Het zant) weigerde den* aangang *tot de scheepen.*
AANGEVEN. Vb. van de afl. *aangeving* bij Marnix, Godsd. en Kerk. Geschr. II. 129.
AANGLOEIJEN in bedr. zin ook anders toegepast; V. d. Bergh, a.w. 177: *bonte waaijers*, *welker adem scheen De teere wangen* aan *te* gloeijen.
AANGRAUWEN. Vb. bij Fokke, De Vrouw is de Baas, I. 173.
AANGRIJPEN. Bij het aangevoerde over den germanismus *zich aangrijpen* in mijne eerste en achtste Bijdrage voeg ik nog V. d. Palm, Salomo, V. 289: Grijpt u *dus* aan, *jonge lieden, niet slechts nu en dan, maar elken dag.*
AANHALIG. Vb. bij Fokke, Verzam. der Werken, IX. 35: *een' zoo* aanhaligen *toon in zijn gesprek.*
AANHALING. In den zin van ‘in beslag nemen’ vb. bij V. d. Palm, Al de Leerred. XIII. 83: *anderen door bedrog... door onwettige* aanhalingen, *het hunne te ontvreemden.*
AANHEER. Vb. van het hier vermelde *aanvrouw* bij Strick van en tot Linschoten, Ged. 102: *de deugden van uwe* aanvrouw. Ook *aanheer* ald. 58, 60 en 90, met verantwoording over het gebruik, bl. 295 der Aantt.
AANHOOGEN. Vb. bij V. Heurn, Hist. van 's Hertogenb. III. 151.
AANHOOREN. Het znw. *aanhooring*, Kol. 176 ‘niet in gebruik’ geacht, leest men bij Fokke, a.w. XII. 80: *welke aandacht ik... tot toegevende* aanhooring *verzoek.*
AANHUILEN. Dat het ‘onweêr iemand aanhuilt’ laat zich voorstellen; maar dat de ‘verwoesting’ zulks doet, is wat heel dichterlijk; P. Moens c.s. Dichterl. Mengel. 211: Verwoesting huilt *mij* aan *van de oude torenspits.*
AANKANTEN. Vb. van de afl. *aankanting* bij Kist, Leerred. o. versch. Onderw. V. 250.
AANKLAMPEN. Vb. van ‘iemand aanklampen’ bij J. de Haes, Ged. 52: *een' weerloos* mensch *dus* aangeklampt *met lagen.*

AANKLINKEN. Vb. als smidsterm bij J. de Haes, Leven van G. Brandt, 145: *een keten van zeventigh schakelen... waer van de laatste* aangeklonken is.
AANKLOTSEN in een' anderen zin bij V. Someren, St. Eliz. Nacht, 34: *Een onafzienbre zee...* klotst *tegen Dordrecht* aan.
AANKNIKKEN. Vb. bij Macquet, Proeven van Dichtl. Letteroeff. III. 160.
AANKOMEND. Ontbreekt bij n^{o}. 2 niet de opmerking, dat de klemtoon ver-

springt? Vbb. vindt men nog bij Fokke, Verz. d. Werken, VI. 103: *De* aankomende *jongeling.* Bl. 108: *de* aankomende *jeugd.*
AANKOMELING heeft ook de bet. van pasgeborene; V. Senden, Nagel. Leerred. I. 25: *den kleinen* aankomeling *nederleggen op het beddeken.* Bl. 30: *dien kleinen* aankomeling *in het leven.* - Vb. van den vrouw, vorm bij Fokke, De Vrouw enz. I. 105: *de jonge* aankomelinge. - De afl. *aankomelingschap* leest men Lyckred. op Fred. Henr. 13.
AANLANDING. Vb. uit een hedendaagsch schrijver; Koenen in de N. Reeks van Werken der leidsche Maatsch. I. 299.
AANLEGGEN. De samenst. *aanlegbad* bij Fokke, Boert. Reis, II. 170.
AANMENGEN. Vb. bij Fokke, Verz. der Werken, XII. 117.
AANMENNEN is ook van den wagen gezegd; Valentijn, a.w. II. 268: *Doen...* mende *hy* den heirwagen *op sijn vyand* aan.
AANRADER. Een vb. van *aanraadster* bij Macquet, a.w. I. 214.
AANRECHT. Vb. bij Kneppelhout, Stijl Kunst, 117.
AANRENNEN als bedr. ww. der 17^{e} eeuw, ook fig. (in de 16^{e}); Mourentorf, Twee Boecken van Lipsius, 61: *het comt wel ter slach, dat dese affectie* (t.w. de vaderlandsliefde) *haer hier soo bloot geeft... dewelcke ick voor my ghenomen hadde* aen *te* rennen, *ende met een lichte lancie te doorsteken.*
AANSCHIKKEN. *Zich aanschikken* bet. zich gedragen, bij Van Goor, Beschr. van Breda, fol. 116 (tweemaal).
AANSCHOUWBAAR is niet altijd 'dichterlijk;' Wiselius, Over de Tooneelspeelkunst enz. 50: *de denkbeelden... welke het (tooneelstuk) lees- en* aanschouwbaar *maken.*
AANSCHRAPPEN. Vbb. met toepassing op 'iemand'; V. d. Bergh, a.w. 40: Schrap *hem* aan. Bl. 41: *gij behoefdet mij niet* aanteschrappen.
AANSJOUWEN. Vbb. van de onz. bet. Fokke, Boert, Reis, II. 59. En Verz. der Werken, II. 175.
AANSLEUREN. Vb. bij Valentijn, a.w. III. 89.
AANSLOFFEN. Vb. ald. II. 47.
AANSNIJDEN. Eigenaardiger dan het aangeh. vb. is dat van *laken aansnijden*, in de Informacie, 179.
AANSTEKEND. Vb. bij V. d. Palm, Salomo, V. 39: *een* aanstekend *en besmettelijk kwaad.*
AANSTERKEN met geheel andere toepassing dan op zieken, bij Da Costa, Brieven, II. 397: *als of voor het kleine Nederland mijne verwachtingen wederom* aansterken.
AANSTOKING. Vb. bij Van Kampen, Uitgel. Verh. 379.
AANSTOUWEN. Vb. bij Valentijn, a.w. II. 9.
AANSTRALEN ook in proza bij Erasmus, a.w. 13: *als of ons... een nieuwe soete lente* aenstraelde.
AANSTRIJKEN. Vb. van den bedr. zin onder 3 bij Beets, Twaalf Preeken, 119: *zijn wel* aangestreken *dak.*
AANSTRIKKEN. Vb. bij Immerzeel, De Moederliefde, 46.
AANSUKKELEN. Vb. in mijn Wdb. der Frequent. op *Sokkelen.*
AANTRAPPEN. Vb. bij Valentijn, a.w. III. 16.

AANTREKKEN. Niet alleen ‘geschriften’ werden in de 17e en 18e eeuw aangetrokken, ook personen; Bogaert, Roomsche Mon. Voorrede, 4: *heb ik* (*de schryvers*) *niet willen* aantrekken, *dewyl zy zich... van die bronnen bediend hebben*, *daar ik uit geput heb.*
AANVAARDEN is verbasterd tot *aanvaren;* Bogaert, Ged. 192: *een scepter weér te* aanvaren.
AANVERWANT. Vb. van *aanverwantschap* bij Koenen, a.w. I. 331.
AANWERKEN heeft ook de onregelm. vervoeging; Erasmus, Colloq. Famil. 158: *Als nu de matroosen te vergheefs teghen de storm* aan wrochten.

AANWERPEN. Vb. van de bet. 1 *a* bij Mourentorf, a.w. 187: *den toorn*, *den welcken hy ons bequaemlijcken* aenworpt, *als hy siet dat wy sondighen souden.*
AANZENDEN. Vb. bij Van Alkemade, Beschr. v. Briele, I. fol. 144. - Het w. had ook den niet vermelden zin van toezenden; Mourentorf, a.w. 88: *plaghen... ghenoemt van Godt* aenghesonden *quaden.*
AANZETSEL. Vb. bij Lublink, Verhandel. I. 41.
AANZWELLEN heeft nog een' anderen zin; Strick van en tot Linschoten, Ged. Voorr. 5: *Ook zoude het boekdeel daardoor te zeer* aangezwollen zijn.
AANZWEEPEN. Vb. bij Valentijn, a.w. I. 181.
AAR, Kol. 531 en 532 uit Anna Bijns gestaafd, komt ook voor bij Nolet de Brauwere, Ged. III. 111: *Pruissens* Aar. Bl. 114: de Aar *steeds buit op bloed.*
AARDE. Als voorwerpsnaam (Kol. 545) niet altijd zonder meervoud; Van de Kasteele, Oden van Klopstock, 20: *U* Aarden! *u Manen der* aarden! Van Senden, Nag. Leerred. I. 137: *andere bollen...* aarden *en manen.* Bl. 144: *de zelfde band, die* aarden *verbindt aan zonnen.* D. II. 60: *die lichten (zijn) omgeven van* aarden, *welke zij beschijnen.* - Bij de samenst. (Kol. 549) nog: *aardzoon*, a.w. I. 146; *aardomgordende slang* bij Westendorp, N. Werken der leidsche Maatsch. II. 45.
AARSBIL ook buiten de spreekwoord, zegswijze; Erasmus, Colloq. Famil. 275: *dat hy hem dat hembde boven* de aersbillen *afsnede.*
AARSWISCH. Vb. bij Zincgreven, Duytsche Apophthegm. 470: *Ick lacche, om dat den Keyser soo veel nieuwe Papieren-Heeren en Brief-Jonckers maeckt, op dat ghij oude Keurvorsten en Heeren geen gebreck van* Aerswissen *hebben soudt.*
AARTSDEUGNIET. Vb. in het Kluchtspel Jonker Windbuil of de Driedubb. Minnaar, 24.
AARTSHUICHELAAR. Vb. bij J. d. Haes' Ged. 57 en 62, op beide pll. van den verrader Judas.
ACHT. Het bedr. nw. *acht slaan* (Kol. 618, n^{o}. 2) komt ook buiten Spieghel en Vondel voor; Erasmus, Colloq. Famil. 396: *de weduwen, dewelcke haer kinderen en kindskinderen* geen acht en slaen. - Deze reeds boven aangh. uitmuntende vertaling is te Amst. gedrukt, doch heeft geen jaartal.
ACHTERDEEL. Vb. van de afl. *achterdeelig* bij Marius, Amstelred. Eer ende Opcomen, 16.
ACHTEROMHALEN. Vb. bij Fokke, De Vrouw enz. I. 212 (tweemaal).
ACHTEROVER. Vb. van *achteroverbuitelen* (Kol. 704, *b*) bij Valentijn, a.w. II. 218.
ACHTERVOEGING. Vb. bij Schrant, Redev. en Verh. I. 14.
ACHTERWEZEN nog in deze eeuw; Verhandel. der leidsche Maatsch. II. I. 125.
ADELLIJK, van wildbraad gezegd, komt reeds in de vorige eeuw voor; Macquet, a.w. I. 87.
ADEMEN. Bij de samenstellingen nog *wegademen*, P. Moens, Joh. v. Old. 199.
ADEMING nog bij Conscience, De Ziekte der Verbeelding, 177.
AFBANEN toch nog in deze eeuw, door A. Simons, Alexander, 35.
AFBESTELLEN. Vb. Geld. Volksalm. 1874, bl. 180.
AFBIJTEN. Vb. van de afl. *afbijting* bij Beets, Verscheid. VI. 39.

AFBLOKKEN. Vb. van den wederk. vorm, bij Bogaert, Ged. 383.
AFBONZEN, nog in anderen zin bij Valentijn, a.w. II. 262: *een dam*, *die... den storm van 't zeewater op syn huid eerst laat* afbonsen.
AFBOUWEN in geheel anderen zin, t.w. met bouwen afnemen, bij Tadama, N. Reeks van Werken d. leidsche Maatsch. X. 59.
AFBRANDEN. Vb. van 'huizen afbranden' (bedr. zin n^{o}. 4) bij Erasmus, a.w. 372. - Van de afl. *afbranding* bij Van Heurn, a.w. II. 383.
AFBUIGEN. In den zin van I. 1 een vb. bij Van Senden, a.w. II. 57: *nog* buigt *(de zon)* zich af *van het westelijk punt des hemels.*

AFDAMMEN, ook overdrachtig; Bogaert, Roomsche Mon. 405: *uw oorlogsheir*, *met lijken* afgedamt.

AFDOLEN, ook bedrijvend; M[a]. van Zuylekom, Mengel. 107: *hij... die met een wroegend geweeten*, *zijne verpeste dagen* afdoolt.

AFDRIJVING. Vb. Fokke, Verzam. der Werken, V. 100.

AFGETROKKENHEID heeft ook de bet. van afzondering; Van Senden, a.w. I. 106: *In stille* afgetrokkenheid *werkende voor... het heil der menschen, of... in openbare betrekking.*

AFGEZAAGD. Vb. van den overtr. trap bij Halbertsma, Het Geslacht der Van Harens, 149: *het* afgezaagdste *onderwerp der dichtkunst.*

AFGLIJDEN. Vb. van de afl. *afglijding* bij Lublink, Thoms. Jaarg. 86.

AFGOD. Coornhert heeft den vorm *afgoey*, Wercken, I. fol. 461 verso.

AFGRAZEN. Vb. in proza en van het werkw. zelf bij Lublink, a.w. 141.

AFHANKELIJKHEID is, ook in den abstracten zin, niet zonder meervoud; Van Winter, Proeve o.d. Mensch, 5: *de naauwe* afhanglykheden... *van ons eigen samenstel.*

AFHELPEN. Vb. in den eig. zin van n[o]. 2 bij Van Senden, a.w. I. 4: *den Magtige*, *zoo als Hij den jongeling...* afhelpt *van de baar.*

AFHOOREN. Vbb. van *eene rekening afhooren* bij Van Goor, Beschr. v. Breda, fol. 216 (tweemaal).

AFKIJKEN heeft in onzijdigen zin nog eene andere beteekenis; Schrokhart Slingerbeen enz. Blijspel, bl. 38: *Ik meen van jou en je mans party gants* af *te* kijken.

AFKLEPPEN geldt niet alleen ‘handelingen en zaken;’ ook personen. Willinks Amst. Arkadia, I. 238: *zijn post waar te nemen*, *tot hem de doodklok...* afklept.

AFKNAPPEN wordt aardig toegepast bij Lublink, a.w. 286: *een kus*, *ter zijde behendig van een meisje* afgeknapt.

AFKORTEN. Niet vermelde uitdrukking bij J. de Haes, Ged. 69: Kort *uwe droefheit* af.

AFKUISCHEN. Dit vlaamsche woord is ook van personen gezegd; Versnaeijen Achter de Gordijn, 23: *Wees gerust*, *mijn heer! Kom, ik zal u* afkuischen.

AFKWIJTEN. Vb. in eigen zin, Van Goor, Beschr. v. Breda, fol. 321.

AFLEEREN in niet vermelden zin, bij Erasmus, a.w. 372: *De Predikant heeft van den predick-stoel* afgeleerdt, *dat de oorlogh billick is.*

AFLEKKEN. Vb. van de vermelde afl. *aflekking* in Willinks Amst. Arkadia, I. 145.

AFLEVEN. In anderen zin dan met het begrip van het leven ‘als een last te beschouwen’ bij Nierstrasz, Frans Naerebout, 77: *Nu* leeft *hy 't leven* af *voor 't dierbaar huisgezin.*

AFMALEN. Vbb. van de Kol. 1191 vermelde afl. *afmaling* vindt men J. de Haes, Leven van G. Brandt, 126; en Bilderdijk, Eerste Huwelijk, 110.

AFPANDEN, nog in de laatste helft der vorige eeuw; Van Heurn, a.w. III. 109. En de afl. *afpanding* ald. 281.

AFPERKING. Vb. van de concrete bet. bij Fokke, Verzam. der Werken, XI. 6: *het tydruim... in twee* afperkingen *te schiften.*

AFPRATEN, in de niet vermelde bet. van ‘iemand door praten iets afhandig maken;’ Zincgreven, a.w. 324: *Seecker Hovelingh had sijn Heer in den dronck een Leen* afgepraet.
AFROTTEN. Vb. bij J.C. van de Kasteele, Nagel. Ged. 157.
AFRUISCHEN. Vb. in de bet. onder n°. 2 bij S.J. van den Bergh, Heden en Verleden, 16: *een toon, Die* afruischt *van uw ongelijkbre snaren.*
AFSCHAAFSEL heeft ook een fig. zin; Fokke, Verzam. der Werken, X. 164: *de* afschaafsels *van beschaafde aloude stellingen, politieke gevoelens enz.*
AFSCHEID is ook mannelijk; Macquet, a.w. III. 126: De afscheid, dien *Baëto van zijn Vaderland neemt.*
AFSCHETSEN. Vb. van de afl. *afschetsing*, Lublink, Verhand. II. 64.

AFSCHRAPSEL. Vb. bij Beets, Twaalf Preeken, 264.
AFSCHRIJVEN. Vb. van het wederk. gebruik (Kol. 1380) bij Bogaert, Roomsche Mon. Voorr. 4: *schoon veele anderen van onze een over deze stoffe* zich afschreven. - Ook *elkander afschrijven*, Tadama, N. Reeks v. Werken der leidsche Maatsch. X. 60.
AFSCHRIKKEN. Het verb deelw. ook *afgeschrokken;* Nolet, a.w. II. 143: *Die niet wordt* afgeschrokken *Bij 't zigt alleen* enz.
AFSLIEREN. Vb. bij S.J. van den Bergh, Een Dichtbundel voor mijn Vad. (1851) bl. 12.
AFSLONZEN. Vb. van dichterlijke toepassing bij Valentijn, a.w. I. 29: *Ik ken de zee wel die d' Afrikaansche strand* afslonst.
AFSNELLEN. Tot de onzijd. bet. onder 1, *a* vermeld, behoort de volgende; Willinks Amsterd. Buitensingel, 24: *Daar* snelt *de schuit* af.
AFSNOEIJEN. Vb. van muntstukken gezegd, bij Fokke, Verzam. der Werken, VII. 226.
AFSTREELEN minder fig. bij P. Moens, Hugo de Groot, 202: *Zij* streelen *'t klamme zweet met zachte handjes* af.

OFFERAAR, ook met den zwakken uitgang in de samenst. *grootofferer*, bij Sifflé, Ged. 35.
OIR is niet ‘zonder meervoud.’ Mourentorf, a.w. 242: *de weldaden, die... onse ouders van eenighen Prince ghedaen sijn*, *comen die niet op onse* oiren *te vervallen?*
OLM. Bij de samenst. nog *olmstaak*, Valentijn, a.w. III. 5.
OMBEDELEN. Vb. bij Berkhey, Vaderl. Afscheid, 51.
OMBEREN. Vb. van de afl. *omberaar*, bij Fokke, Verzam. der Werken, III. 237.
OMBRENGEN. De *Aanm.* wijst op een verkeerd gebruik door Cats. Een ander is te vinden bij S.J. van den Bergh, Heden en Verleden, 84 (van de Kerk gezegd): *lag haar ijver* omgebracht.
OMBUITELEN. Vb. in mijn Woord, der Freq. D. I. Kol. 54.
OMCIRKELEN. Ook in proza; Toussaint, De Delftsche Wonderd. I. 44.
OMGAPEN. Vb. bij Marnix, Godsd. en Kerkel. Geschriften, II. 131.
OMGIEREN (voor omdraaijen, met den kl. op *om*). Vb. bij Valentijn, a.w. II. 45: *gelijk de geswinde gier...* omgiert, *en om sijn prooi hengelt.* - Hetz. werkw. is echter ook bedrijvend; ald. II. 28: *den hemel draait gedurig als een wiel, rukt het hoog gestarnte mede*, *en* giert het *schigtig* om. Ald. 180: *dit water... dat* groote steenen *met gewelt plagt in sijne draaikolken* om *te* gieren.
OMGIETEN (kl. op *om*). Van de fig. bet. een vb. uit deze eeuw bij Halbertsma, Het Gesl. der Van Harens, 50: *hoewel de geest der natie...* is omgegoten.
OMGROEIJEN is niet altijd ‘dichterlijk;’ ook in proza, bij Fokke, Verzam. der Werken, V. 25: *een vreedzaam hutje, met lagchende bloempjes* omgroeid.
OMGROEPEN. Vb. bij Van Someren, Ged. I. 170.
OMHOLLEN. Vb. bij P. Moens, Hugo de Groot, 5.
OMHINKEN. Vb. bij Nieuwenhuizen, Keur van Dichtbl. 40.
OMJUBELEN (kl. op het werkw.). Vb. bij Alb. Thijm, Het Voorgeb. 103.

OMKAPPEN, niet uitsluitend van ‘houtgewas’ gezegd; Bodecheer Benningh, Leydsche Oorlofdaghen, 139: *een* om-gekapte *mast.* - De vermelde afl. *omkapping* leest men bij Westendorp, N. Werken der leidsche Maatsch. II. 142.
OMKLEMMING is niet altijd menschelijke omhelzing; Van Winter, Proeve o.d. Mensch, 60: *de eedle wijngaardranken... wier* omklemmingen....
OMKLUTSEN. Vb. bij Croon, Cocus Bonus, II. 187.
OMKRABBEN. Vb. bij P. Moens, Joh. van Old. 147.
OMKREITS. Niet altijd in ‘hoogen, dichterlijken strijd’. Van Kampen, uitgel. Verhandeld 175: *Wat den wijden* omkreits *van Rome vervult.*

OMLANGEN. Vb. bij Erasmus Colloq. Famil. 336.
OMLEIDING. Vb. in. fig. zin bij Fokke, Verzam. der Werken, VII. 162: *dat zij hoe langer hoe meer van hunne eerste stelling afdwaalden, en hij hen zelven, door zijne schrandere* omleidingen... *het tegendeel deed zeggen* enz.
OMLUISTEREN (kl. op het werkw.). Vb. van de bedrijv. bet. bij Snieders, De Verstooteling, 270: *twee deelen van zijne poëzy... die* hem *met eer en roem* hebben omluisterd.
OMPLANTING. Vb. van de abstr. bet. bij Alb. Thijm, Het Voorgeb. 86: *zijn gunstig oordeel over* de omplanting (der monumenten).
OMRANDEN. Vb. van den eig. zin; De Bo, Ged. 9: *de Alpen... staan met ijs* omrand.
OMSCHADUWEN. Vb. bij Erasmus, De onvers. Krijghsman, 6.
OMSPOELEN (kl. op *om*). Vb. van de onzijd. bet. bij Valentijn, a.w. II. 2: '*Twater dat er* omspoelt, *nam post op de laagste plaats.*
OMSTAAN heeft ook den zin van omringen; Lijckred. op Fred. Henr. 7: *al wat ons* omstaat.
OMSTAND komt mede in het meervoud voor; Erasmus, Colloq. Famil. 397: *vele* omstanden *van saken.*
OMSTORMEN (kl. op het werkw.). Niet vermeld is de eig. bet. van den stormwind ontleend; Fokke, a.w. I. 29: *aardbewoners... door de loeijende winden* omstormd.
OMTRAPPEN. Vb. als bedr. in den eerstgem. zin, bij Porjeere, Dichtmengel. 180: *staatig* trapt *de haan* De kluiten om.
OMVATTEN. Als afl. is vermeld *omvatbaar*, d.i. wat zich laat omvatten; het bijgevoegde vb. echter uit Conscience: *De blauwe dampen der aarde hingen als een* omvatbaar *weefsel aan de toppen der boomen*, is ongepast; want daar zegt het woord zooveel als *omvattend;* eene overbrenging die wel bij onze dichters niet ongewoon is, maar toch tegen de etymologie aandruischt. Beter vb. ware geweest, P. Moens, Geschied, d. Menschheid, 3: *de stoutste trekken van een* omvatbaar *beeld.*
OMVERBEUKEN (Kol. 695). Vb. in de Honigbije, II. 43.
OMWIEGELEN. Vb. in mijn Wdb. der Freq. op *Wiegelen.*
OMWROETEN. Het Kol. 799 afgekeurde *omwróéten* komt reeds voor bij Coornhert, Wercken, II, fol. 29: *'t gene dat eens geoordeelt ende wel geschickt is... te* omwroeten.
OMZET. Vb. bij Jonckbloet, Gesch. d. Ned. Lett. II. 4.
OMZETTEN (kl. op het werkw.). Bij Hoogvliet, Abr. 120 leest men van 'den winthont, die de hazen *na-* en *omzet.*' Hier moet men verstaan *omzétten*, alhoewel lezen *ómzetten.*
OMZICHT is niet 'zonder meervoud.' Don Quichot, I. 250: *hetgeen men om seeckere* omsichten *heeft moeten doen.*
OMZITTER is niet altijd 'schertsend' gebezigd. Coornhert, Wercken, I. fol. 369 verso: *om immers* den ommezitteren *u onbescheydenheydt te ontdecken.* Bancket der Ghoden, 36: *om de handelinghen en woorden* der omzitters *waar te nemen.*
OMZOEKEN. Vb. van de bedr. bet. bij Valentijn, a.w. I. 23: *Sy mag* 't gewest... *na een gemaal* omsoeken.

OMZWAAIJEN (kl. op *om*). In den zin van Kol. 840 n^{o}. 6 nog anders toegepast bij H.H. Klijn, N. Ged. I. 57: *wat* omgezwaaide *steden!*
OMZWAAIJEN. (kl. op het werkw.). In fig. zin bij Blommaert, Ged. 111: *had het nachtfloers de zwijgende aerde* omzwaaid.
OMZWABBEREN (kl. op *om*). Vb. in mijn Wdb. der Freq. op *Zwabberen.*
OMZWALPEN (kl. op *om*). In de tweede aanh. uit Bilderdijk is eene drukfout; voor D. 2, leze men D. 3.
OMZWALPEN (kl. op het werkw.). In den eig. zin een vb. bij Valentijn a.w. II. 7: *soo ver de zee 't aerdrijk* omswalpt.

OMZWAPPEN. Het bestaan van dit w. is niet zeker. Cats' schrijfwijze *swapt om* kan ook zijn voor *swabt om.* De *b* wordt vóór de *t* meermalen tot *p*, en men weet, Cats was niet nauwkeurig in de taal.
OMZWIER, zonder het 'ongemeene' *omme*, bij Valentijn, a.w. II. 28 en 217.
ON. *Om* voor *on*, bij opvolgende lipletter, is niet uitsluitend middelned. (Kol. 871). Men vindt het ook bij ons nog in de 16e eeuw; b.v. Mourentorf, a.w. 85: *ombesorchde;* bl. 158: *t'ompas.*
ONAANGEDAAN, van eene drift gezegd, bij Nomsz, Moh. I. 67.
ONAANGEMERKT als voorz. of voegw. Vbb. Feitama, Tooneel p. II. 184. Bekker, Bet. Weer. IV. 227. Vervolg op Wag. IV. 188.
ONAANGERAAKT, meer dichterlijk bij Zeeus, Ged. 332. - Niet altijd komt het werkw. *laten* er bij; Van Senden, Nag. Leerr. I. 271: Onaangeraakt *waren de Galileërs* gebleven *van den adem des ongeloofs*
ONAANGEZOCHT, niet alleen van 'huwbare meisjes of weduwen;' ook van kleed en zegelring, zie E. Koolaart, Nag. Ged. 145.
ONAANNEMELIJK. Vb. van de afl. *onaannemelykheid* bij Stuart, Vad. Hist. IV. 48.
ONAANRANDBAAR. De aangeh. vbb. betreffen zaken; ook van personen geldt het woord, zie V. d. Palm, Salomo, IV. 120, VIII. 195. *Onaanrandbaarheid* wordt mede van een' persoon gezegd door Groen van Prinst. Bijdr. van Kerkregt. Overleg, V. 74.
ONAANSPRAKELIJK. Vb. bij Stuart, a.w. I. 482, II. 194 en dez. Nag. Redev. II. 94.
ONAANTASTBAAR. Vb. (met opzicht tot het Krijgswezen) bij Nomsz, Moh. I. 134 en II. 3. - Van de afl. *onaantastbaarheid* in de Prot. Bijdragen van De la Saussaye, I. 392.
ONAANZIENLIJK. Vb. van de afl. met *heid* bij Van Halmael, Math, en Struensee, 40.
ONAARD. Dit 'verouderde' woord wordt in zijn gebruik niet gestaafd, hoewel dit elders (zie b.v. de reeks van aanhalingen uit het middelned. op *Omzaten*) geschiedt. Het bij Kil. onbekende *onaard* leest men bij Cassianus, Der Ouder Vader Collacie, fol. 80: *die* onaert *der naturen.* Fol. 87: onnaert *der onsuverheit.* Fol. 88: *de wortelen des* onnaerts.
ONADELLIJK. Vb. van het zelfst. gebruik bij Jonckbloet, Gesch. d. Ned. Lett. (2e uitg.) I. 126.
ONAFBIDDELIJK is niet zoo heel 'weinig gebruikelijk;' mij althans kwam het ook voor Huyg. Korenbl. I. 461 en Pers, Bellerophon, 252.
ONAFGEBROKEN komt toch met trappen voor; V. Oosterzee, Gedachtenis, 310: *onafgebrokener.* Beets, Stichtel. Uren (2e dr.) IV. 420: *het onafgebrokenst.*
ONAFHANKELIJK. De samenst. *onafhankelijkverklaring*, Verv. op Wag. XXXII. 315.
ONAFKEERBAAR is niet 'alleen in Vlaamsch België gebruikelijk;' ook in Noord-Nederland. Zie b.v. Westerman, Ged. III. 24; Beeloo, Toon- en Mengel p. 8; en Meijer, Heemskerk, 96.
ONAFLOSBAAR. Vb. Verv. op Wag. XLVII. 144.

ONAFMATBAAR is niet zoo ‘weinig gebruikelijk.’ Zie het ook bij Nomsz, Tassoos Jer. Verl. 33; Schenk, Nachtged. II. 77; H. Meijer, Ged. 50.
ONAFOOGBAAR, nog later bij H. Meijer, Ged. 44.
ONAFSCHETSBAAR. Zeer verschillend toegepast. Nomsz, Tassoos Jer. 1: *onafschetsbre vlerken.* Vr. Van Ackere, Geb. Doolaeghe, Madel. 34: *onafschetsbre Kunst.* Ook als bijwoord; Immerzeel, De Moederl. 79: *onafschetsbaar teeder.*
ONAFWENDBAAR is niet altijd ‘dichterlijke uitdrukking;’ zeer prozaïsch leest men het in De Gids, 1870, D. IV. 502. - Ook als bijwoord komt het voor, Sifflé, N. Ged. I. 58.
ONAFWISCHBAAR, ook in proza en eig. zin; Ockerse, Lijkred. 3: *onafwischbaar menschenbloed.*

ONAFZETBAAR. Vb. in De Tijdspiegel, 1870, n^{o}. 11, bl. 415.
ONAFZIENLIJK. Vbb. Lublink, Thoms. Jaarget. 181; Ockerse, Ontw. v. Char. III. 80 en 251.
ONBAATZUCHTIGHEID, mede in de poëzie; Van der Pot, Endeldijk, 23.
ONBEDAARBAAR is ook bijwoord; Riemsnijder, Dicht. Rhaps. 85.
ONBEDAARD, nog anders dan bij lachen en derg. gebruikt. Dermout, N. Leerred. 271: *eene onbedaarde stemming.* - In de aanh. uit Geel zal voor 109 moeten gelezen worden 189 (in den 2^{en} druk).
ONBEDAARLIJK. Vb. als bijwoord, Elise, De Dertiende, I. 67: *Clio, die* onbedaarlijk *blafte.*
ONBEDACHTELIJK is niet zoo verouderd; nog bij Van der Palm, Al de Leerred. X. 10 en XIII. 227. - Als bijw. in den overtreff. trap, Levens van Plut. fol. 480 verso.
ONBEDEESD. Vb. van personen gezegd - wat in de eerste plaats in aanmerking moet komen - bij Rens, Ged. 19.
ONBEDEKT. Vb. van de afl. *onbedektheid* bij G. Brandt, Poëzy, III. 271.
ONBEDENKELIJK. Vbb. Ockerse, Charact. III. 246; Kist, Leerred. o. versch. Ond. III. 51; Beets, Stichtel. Uren, III. 225.
ONBEDERFELIJK. Vollenhove, Poëzy, 700: *onbederfelijke eer.*
ONBEDUCHT, niet altijd 'dichterl. uitdrukking.' Levens van Plut. fol. 496 v^{o}: *aenvallende ter loop ende* onbeducht *de wacht.* Beets, Twaalf Preêken, 175: onbeducht *om der tollenaren bevreemding op te wekken.*
ONBEDWINGELIJK, nog na Hooft; E. Bekker, De Twee Moeders, I. 38. Als bijwoord: *onbedwongelijk* in het Vaderboeck, fol. 78 8^{o}.
ONBEGAAFD heeft nog een and. zin, t.w. niet (met geschenken) begiftigd, bij Zincgreven, D. Apophthegmen (Amst. 1669) bl. 133.
ONBEGEVEN. Vb. Wag. Vad. Hist. XVII. 131.
ONBEGONNEN. Vb. van het zelfst. gebruik als benaming der Godheid, bij Helmers, Ged. (3^{e} dr.) I. 157. V. Oosterzee, N. Leerred. 119.
ONBEGRAVEN heeft nog een geheel and. zin, t.w. niet door eene graft omringd; zie Informacie, 531.
ONBEGRENSD. Vb. van de afl. met *heid*, Borger, Leerred. II. 201. H.H. Klijn, Nag. Ged. 75.
ONBEGRIJPELIJK, als znw. van God gezegd, V. d. Palm, Salomo, IV. 216.
ONBEHABBELD. De verklaring niet waarschijnlijk; zie Wdb. der Freq. I. Kol. 187.

G. De Kol. 4 aangevoerde vbb. van woorden met *gn* aanvangende, kunnen vermeerderd worden met de volgende: *Gnarren*, Oudaan, Agrippa, Opdr. 2. *Gniepig*, bij Fokke, en Wolf en Deken meermalen. *Gnikken*, Rodenb. Jacoba, 41. *Gnirzen*, Bara, Galteno, 36. *Gnorken*, Sara Burgerhart, II. 819.
GAAF. Bij de samenst. Kol. 16 te voegen *gaafrijkheid*, Coornhert, Wercken, D. I. fol. 202.
GAAF (bnw.). Tot Kol. 18, art. 5 zal behooren Bilderdijks uitdr. *de gave zee*, N. Uitspruitsels, 4.

GAAN. Kol. 23, op 2 wordt *gegangen* alleen ‘middelned.’ deelw. genoemd; echter komt de vorm nog in de 17e eeuw voor. Dus Starter, Friesche Lusthof, 61. Westerbaen, Ged. I. 231: *aengegangen*, dat op *Aangaan* ontbreekt. *Begangen* komt dikwerf voor, en *vergangen* wordt nog gebezigd, zie Weil. - Niet vermeld is de vervoegingsvorm, *gaghet* (gaat het) b.v. bij Mourentorf, a.w. 170, 182, 246 en 307. - Kol. 91, aan het slot des artikels (een artikel van 68 ko-

lommen!) ontbreekt de afl. *ga-mede*, als znw. gebruikt bij Coornhert, Wercken, I. fol. 346 v°. voor metgezel, vade-mecum.
GAAPSPEL, ook buiten Vondel en in proza; Erasmus, De onvers. Krijghsman, 32 en 36.
GAAPSTOK. De omschrijving geldt hier de overdrachtige bet.; vooraf ging de eigenlijke. Bodecheer Benningh, Leydsche Oorlofd. 164: *'t mettick-eeten met* de gaepstock *uyt een kom.*
GAAR. Bij *gansch en gaar* (Kol. 100) op te merken dat die spreekwijs ook voorkomt zonder *en;* dus *gansch gaer volmaeckt*, Coster, De Rijcke Man, 6; *gans gaer onbekommert*, ald. 18; de verbastering *garen gants te niet* heeft Luiken, Gezangen, 59.
GAARNE. Nevens den vorm *geren* uit De Bo behoort *gering*, De Gewaande Weuwenaer, I. 6.
GADELOOS. Met een trap bij Bild. Winterbl. II. 23: '*t gaaloost kunstvermogen.*
GADEN. Ook in den ongewisselden vorm, zie het Wdb. der Freq. op *Gaderen.*
GADER. Ontbreekt de samenst. *beidegaar*, die meermalen voorkomt, b.v. Vlissings Redens-Lusthof, 241; Hilarides' Phaedrus, 75; Van Rustings Werken, I. 500. - Ook breng ik (met den hr. Oudemans) daartoe *guizegaar*, dat voorkomt Bredero, Boert. Liedtb. 14; Jan Zoet, Dichtk. Werken, 375; Kolm, Malle Jan Tots boert. Vrijerij, 1.
GADESLAAN. Niet alleen in het friesch; ook in het nederl. komt de wisselvorm *gaaislaan* voor; zie Heyns, Bartas' Wercken, II. II. 194.
GADING. Bij de pl. uit Vondel, Kol. 133: *honderd* gadingen *van Marber*, te recht verklaard door 'honderd *soorten*,' te wijzen op de verkeerde uitlegging van Van Lennep, die er op aanteekende: 'vormen, 't Fr. *façons.* Zie Bild. Gesl. op *Gade.*' Bij Bilderdijk komt niets voor, wat aan die verklaring voet geeft.
GAGEL (plant). Bij de samenst. *gagelstruik*, tweemaal in de Levens van Plut. fol. 2 v°.
GAGGELEN. Hiervan *nagaggelen;* Wdb. der Freq. I. 134.
GALEI. Ontbreekt de vorm *glei*, bij Vondel, Ifigenie, 31.
GALGENAAS. Bij David met den vorm *galgaas*, Vad. Hist. VIII. 167.
GALLIG. Vb. van de toepassing op menschen bij Kasteleyn, Nieuwste Poëzy, II. 159: *haar gallig bloed* (van Sofronia).
GALMTE is niet zonder meervoud; Rodenb. Borstw. 241: *uw galmten.* Zie het woord ook ald. 242 en 245.
GALSTERIG heeft ook een' fig. zin; Crous, Jos. Dr. en Blij-einde Spel, I. 82: *Tongen die* galsterig *singen.*
GANG. Is de 'ongemeene dichterl. uitdr. *te gang komen* (Kol. 207 van ond.) uit Beets aangehaald, niet dezelfde als de verouderd genoemde (Kol. 218) uit Chomel en Staring?
GANGBAAR, voor *begaanbaar*, nog bij Porjeere, Zangl. Uitsp. 247.
GANGER. Bij de samenst. nog *zachtganger*, Dermout, N. Leerred. II. 180.
GANS (Kol. 249). De lijst der basterdvloeken is zeer onvolledig. De aanvulling, hier te breed, geef ik wellicht elders. Dat *bij gans honden* zou zijn van *onde*, genade, zooals de Red. in navolging van Oudemans Wdb. als stellig aanneemt, is zeer bedenkelijk. Het bestaan van dat *onde* is althans nog niet gebleken. Prof.

De Vries (Warenar, 98) achtte die afl. slechts ‘waarschijnlijk,’ en voegde er de, mijns bedunkens veel aannemelijker, meening bij, dat de spreekwijs gezegd was voor *bij gans wonden.* - Het w. *gans* (merk ik nog aan) is ook spottend of schertsend als de diernaam beschouwd; vandaar de uitroep *bloed van ganzen!* nog in Van der Hoops Vertellingen, 34: ô Bloed van ganzen, *dat is mooi!* GANSCHELIJK is ook bijv. naamw. V. d. Palm, Al de Leerred. I. 189: *eene* ganschelijke *nederlaag.*

GAPERD. Vbb. Valentijn, a.w. II. 319; Van Swaanenb. Arl. Distel. 215 en 347; Bilderdijk, Vermaking, 126.
GARDE (roede). Nog de samenst. *spitsgaarde* bij Hilarides, Phaedrus, Voorr. 26.
GARNAAL. De vorm *garnaat* is niet altijd volkstaal. Bilderdijk bezigt *zeegarnaat* in poëzie, Verspr. Ged. II. 144. In hetzelfde dichtstuk bl. 149 is het *zeegarnalen* als rijmwoord. 'k Moet evenwel bekennen, dat 's Mans Geslachtl. den vorm *garnaat* niet kent.
GARSTIG ‘overdr. en op onstoffelijke zaken’ ook in de vorige eeuw; S. Van Hoogstraten, Den Eerl. Jongeling, 93: *een garstige meening.* Met letterverzetting bij Erasmus, Colloq. Famil. 270: *gastrig speck;* verbasterd Levens van Plut. fol. 465: *gastig* (van *lof* gezegd). Nog zonderlinger, Antw. Spelen van Sinne, 373: *gaerdachtigh speck.*
GAS (Kol. 307). De te recht ‘ongerijmd’ genoemde spelling *gaz* moest onze Ten Kate niet voorstaan; zie Het Boek Job, 152.
GAST. Bij de samenst. te voegen *gastvrijrecht*, Vr. Bild. Treursp. 101; *gastvriendelijk*, Ockerse, Lijkreden, Aant. bl. 34.

2. Ontbrekende artikelen.

AALMAN. Meerman in de Verhandd der leidsche Maatsch. I. 156 en 388.
AALMOESENIJ. Van Goor, Beschr. van Breda, fol. 124.
AANBLAAS. Erasmus, Colloq. Famil. 10.
AANBIKKELEN, in Vlaand. aanloopen; De Toekomst van 1868, bl. 473.
AANBOODSCHAPPEN. Marnix, Godsd. en Kerk. Geschr. II. 84 en 130.
AANBOTSING. Kluit in de Werken der leidsche Maatsch. III. 14 en 18.
AANDAGEN. M[a]. Van Zuylekom, Mengel. 85 en 105.
AANDINGEN (werkw.) Van Alkemade, Beschr. van Briele, I. fol. 324.
AANDOENDE, bnw. met verpl. klemtoon; Riemsnijder, Dicht. Rhaps. 58.
AANDOREN. Kil. en Weil. hebben *andoren;* doch de gewone vorm was naar 't schijnt met *aan;* dus althans Sambucius, Emblem. 57 en 150. Valentijn, a.w. I. 205 en 224.
AANDRIJVEND. Deelw. als bnw. met verpl. klemtoon; Fokke, Verzam. der Werken, V. 206: *zulke* aandrijvende *redenen.*
AANDRAGEN. Van Beverwijck, Verv. van de Heelkonst, 17.
AANDRUILEN. Wdb. der Freq. I. 90.
AANDRUIPEN. Valentijn, a.w. II. 66.
AANDRUISING. C[a]. Lenige, Mengeld. 143.
AANEENHUWEN. Hoogvliet, Mengeld. I. 439.
AANEENKLEVING. Fokke, Verz. van Spreekw. 59.
AANEENKNEVELEN. Valentijn, a.w. III. 11.
AANEENKNONGELEN. Wdb. der Freq. I. 275.
AANEENROKKENEN. Ald. op *Rokkenen.*
AANEENSLUITING. Van Senden, Nag. Leerred. I. 248.

AANEENSPINNEN. P. Moens, De Geschied. der Menschheid, 64.
AANEENSTREMMEN. Wdb. der Freq. op *Stremmelen.*
AANFLADDEREN. Ald. op *Fladderen.*
AANFLONKEREN. Ald. op *Flonkeren.*
AANGALPEN. Valentijn, a.w. II. 82.
AANGAVE. Bormans, Oudd. Fragm. v.d. Parthenopeus, Voorr. bl. 3.
AANGESPER. Dr. A. Kuyper, Confidentie, 72.
AANGEWAS. Hoogvliet, Mengeld. II. 33.
AANGLANSEN. Backer, Petrarcha en Laura, 20.
AANHALEND, bnw. met verpl. klemtoon. Fokke, Boert. Reis, II. 42.

AANHANDEN. Wdb. der Freq. I. 193.
AANKABBELEN. Ald. 253.
AANKAKELEN. Ald. 257.
AANKITTELING. Valentijn, a.w. I. 154.
AANKLAGING. Van Senden, Nagel. Leerred. I. 168.
AANKLAUW. Erasmus, Colloq. Fam. 349 en 386.
AANKLITSEN. Gabbema aangeh. in Van Somerens St. Eliz. Nacht, 65.
AANKLOPPER. Coornherts Wercken, I. fol. 476 v°.
AANKWIJNÈN. Fremery, Mijn Letterhof, 97.
AANLACH. A.M. Moens, Dichterl. Proeve, 105, 124 en 128.
AANLIKKEN. Marius, Amstelred. Eer ende Opcomen, 247.
AANMERKER. Lublink, Verhandd. I. 221.
AANMOEDIGEND. Deelw. als bnw. met verpl. klemtoon. Fokke, Verzam. der Werken, V. 213 en VI. 104.
AANMULMEN. Van Heurn, Hist. van 's Hertogenb. III. 128.
AANNEEMBAAR. Geld. Volksalm. 1874, bl. 126.
AANNEMELING. Van Senden, Nag. Leerred. I. 232 en 244.
AANPERS (znw.). Bogaert, Ged. 305.
AANPERSING. Van Alkemade, Beschr. van Briele, II. fol. 283.
AANPLENSEN. Valentijn, a.w. I. 51.
AANPRIKKELEND. Deelw. als bnw. met verpl. klemtoon; Fokke, a.w. VI. 103.
AANRADING. Zincgreven, Duytsche Apophthegm. 25.
AANREN. Alb. Thijm, Het Voorgeb. 50.
AANRIEMEN. De Bo, Ged. 45.
AANRINKINKEN. Wdb. der Freq. op *Rinkinkelen.*
AANSCHATTEN. Van Alkemade, a.w. II. fol. 299.
AANSCHIMPEN. Oudaan, Toneelp. 209.
AANSCHORTEN. Valentijn, a.w. III. 68.
AANSCHOUWELIJKMAKING. Van Someren, Verspr. en Nag. Dicht- en Prozast. 154.
AANSLIBBELING. Mees, N. Reeks v. Werken der leidsche Maatsch. VI. 103.
AANSNAPPEN. Fokke, Boert. Reis, IV. 166.
AANSPELEN. Strick van en tot Linschoten, Ged. 219, 224, 234 en 238. De afl. *aanspeling* ald. 293, alsmede bij Westendorp, Verhandd. der leidsche Maatsch. III. II. 140.
AANSPIEGELEN. Kasteleyn, Nieuwste Poëzy, II. 95.
AANSPOREND. Deelw. als bnw. met verpl. klemtoon. Fokke, Verzam. der Werken, III. 12.
AANSPRAKELOOSHEID. Beets, Twaalf Preêken, 117. Verg. mijne *derde* Bijdr. op *Aanspraak.*
AANSPREKERIJ. Alb. Thijm, Het Voorgeb. 61.
AANSPREKING. Erasmus, Colloq. Famil. 176.
AANSTOKING. Ald. 98.
AANSTOOKSEL. Lijckred. op Fred. Henr. 6 en 157.
AANSTOUWER. Valentijn, a.w. III. 262 en 318.
AANSTRENGEN. V. d. Bergh, Bloeml. uit Shakesp. 129.

AANSTRENGING. Brieven van Thorbecke, 47.
AANSTUITEN. Dietsche Warande, X. 305.
AANTASTBAAR. Dr. A. Kuyper, Confidentie, bl. 108. Wegens het meer voorkomende *onaantastbaar* reeds vermeld in de *vierde* Bijdrage.
AANVANGLOOS. Van Lodensteyn, Uitspann. 306 en 431.
AANVECHTELIJK. Coornh. Wercken, I. fol. 472.
AANVLEIJEN. Immerzeel, De Moederliefde, 29.
AANVLIJEN. S.J. v.d. Bergh, De Geuzen, 95.

AANVLOEKEN. Schrockhart Slingerbeen, Blijspel, 2.
AANVLUCHTEN. Verhandd. der leidsche Maatsch. II. I. 194 en 198.
AANWASEMEN. Valentijn, a.w. I. 97.
AANWERPING. Fokke, Boert. Reis, IV. 260.
AANWIJSBAAR. Groen van Prinst. in Brieven van Da Costa, III. 103.
AANZICHTBAAR. Bogaert, Ged. 2 en 70.
AANZOELEN. Valentijn, a.w. II. 211.
AANZUCHTEN. Bogaert, Ged. 371 en 410.
AARTSBARMHARTIGHEID. Van der Dussen, Het hoogste Goed, 39.
AARTSBEHOEDER (van Jezus gezegd). J. de Haes, Ged. 38.
AARTSBEKOORLIJKHEID. Backer, Petrarcha en Laura, 38.
AARTSBOELIN. Kasteleyn, Nieuwste Poëzy, I. 160.
AARTSBOELREDDER. Fokke, Boert. Reis, III. 16.
AARTSDICHTERES. Lublink, Verhandd. II. 210.
AARTSGEWELD. Valentijn, a.w. II. 138. In de *zevende* Bijdrage is reeds een vb. in poëzie.
AARTSGODIN. Bogaert, Ged. 297.
AARTSHEBREEUW. Fremery, Mijn Letterhof, 52.
AARTSHEILIGE. Van der Dussen, a.w. 28.
AARTSKAMERAAR. Van Alkemade, Beschr. van Briele, II. fol. 33.
AARTSKAPELLAAN. V. Goor, Beschr. v. Breda, fol. 404. Geld. Volksalm. 1874, bl. 134.
AARTSLASTERAAR. J. de Haes, Ged. 391. Zie ook de *zevende* Bijdr.
AARTSLASTERTONG. Vondel, Poëzy, II. 168; J. de Haes, Ged. 391.
AARTSRECHTVAARDIGHEID. Van der Dussen, a.w. 39.
AARTSROOVER. Zinegreven, D. Apophthegm. 269.
AARTSSTIFT. N. Werken der leidsche Maatsch. V. I. 138.
AARTSSTRUIKROOVER. Fokke, Verzam. der Werken, X. 125.
AARTSSTUURMAN. De Honigbye, IV. 129.
AARTSVERDELGER. Ald. IV. 50.
AARTSVERLANGEN. Vaerzen van Ultrajectinus (Van Vloten) Utr. 1784, bl. 87.
AARTSVERLOSSER (Van Jezus gezegd). J. de Haes, Ged. 799.
AARTSVERWOEDHEID. De Honigbije, III. 28.
AARTSVORSTIN. Kasteleyn, Nieuwste Poëzy, II. 101.
AAS. Blommaert, Ged. 163. Sifflé, N. Ged. II. 71. De samenst. *Azenberg* ald. 3. - De noord-mythol. benaming komt mede voor in de *vierde* Bijdr.
A.B.C. NAAR. Coornherts Werken, I. fol. 445 v°. tweemaal. Dez. heeft elders *a.b. naar*, zie de *vijfde* Bijdr.
ABDELIJK. Dr. Römer in N. Reeks v. Werken der leidsche Maatsch. VIII. II. 56.
ABIJS. Alb. Thijm, Het Voorgeb. 8.
ABTSWAARDIGHEID. Dr. Römer, a.w. VIII. I. 74.
ACHTERAANKLAMPING,
ACHTERAANVOEGING,
ACHTERAFKAPPING en

ACHTERAFLATING. Mr. Z.H. Alewijn in de werken der leidsche Maatsch. III. 184, 187, 184 en 171.
ACHTERBLIK. Valentijn, a.w. III. 9.
ACHTERHEID. Macquet, Proeven van Dichtl. Letteroeff. II. 272.
ACHTERJEUGD. Kneppelhout, Stijl Kunst, 45.
ACHTERRUGS. Valentijn, a.w. II. 179.
ACHTERSLOT. Is. Vos, Kl. van Robb. Leverworst, 5.
ACHTERSNAAR. Valentijn, a.w. I. 71.
ACHTERUITGOLPEN. Ald. III. 115.

ACHTERUITSTEEKSEL. Fokke, Boert. Reis, IV. 22.
ACHTERVAARTUIG. Nierstrasz, Frans Naerebout, 50.
ACHTERZAAT. Alb. Thijm, Het Voorgeb. 45.
ADAMLING. Van Lodensteyn, Uytsp. 390.
AFBEUGELEN. Ogier, De Seven Hooftsonden, 227.
AFDROGING. Beets, Twaalf Preeken, 181.
AFEBBEN. Bogaert, Roomsche Mon. 30 en 41.
AFGESLETENHEID. Fokke, Verzam. der Werken, II. 90.
AFGLOOIJEN. Lublink, Thoms. Jaarget. 92.
AFHAVENEN. Wdb. der Freq. op *Havenen.*
AFHEIMEN. Ald. op *Heinigen.*
AFHEIMING. Ald. op *Heimelen.*
AFHEINIGEN en
AFHEININGEN. Ald. op *Heinigen.*
AFKARREN. Van Heurn, Hist. van 's Hertogenb. II. 519.
AFKAVELEN. Marnix, Godsd. en Kerkel. Geschr. II. 199 en 209.
AFKEUVELEN. Brieven van J.F. Willems, 8.
AFKIPPEN. Mourentorf, Twee Boecken van Lipsius, 279.
AFKNIKKEN. Wdb. der Freq. I. 286.
AFKNOTTER. Van Someren, Verspr. en Nag. Dicht- en Prozast. 1.
AFKONTERFEITEN. Erasmus Colloq. Famil. 17.
AFLASTEREN. Zincgreven, a.w. 434.
AFNEIGING. Fokke, a.w. IV. 86.
AFPENSEELEN. Alb. Thijm, a.w. 57.
AFREINIGING. Marnix, Godsd. en Kerk. Geschr. II. 211.
AFRILLEN. Dr. Schaepman, Napoleon, 28.
AFROEPING. Brieven van Thorbecke, 2.
AFSCHAREN. Alb. Thijm, a.w. 50.
AFSCHIFTEN. Wdb. der Freq. op *Schiften.*
AFSCHRIFTELIJK (bijw.). Van Alkemade, Beschr. van Briele, I. fol. 110.
AFSNUFFELEN. Wdb. der Freq. op *Snuffelen.*
AFSPENEN. Valentijn, a.w. III. 232.
AFSPLITSEN. Tadama in de N. Reeks v. Werken der leidsche Maatsch. X. 134.
AFSTEKENDHEID. Valentijn, a.w. III. 108.
AFSTREPEN. Ald. II. 3.

OEVERKLIMMER. Hoogvliet, Mengeld. I. 273.
OMBASTEN. Willinks Amst. Tempe, 86.
OMDOOPEN. Westendorp in N. Werken der leidsche Maatsch. II. 326.
OMDRINKING. Erasmus, a.w. 392.
OMDUIZELEN. Wdb. der Freq. Kol. 101.
OMGALMEN (kl. op *om*). Van Someren, St. Eliz. Nacht, 30.
OMHANDEN (werkw.). Wdb. der Freq. I. Kol. 193.
OMHANDEN (bijw.) V. d. Palm, Salomo, V. 19, in één woord, zooals 't behoort naar dezelfde beginselen, waarop Dr. Te Winkel *achterwege, onderweg* enz. aaneenschrijft (zie de Grondbeg. 2^{e} dr. bl. 128.)

OMHEGGEN (werkw.). Valentijn, a.w. I. 221.
OMIJZEREN (werkw.) De Bo, Ged. 47.
OMKRIMPEN. Valentijn, a.w. I. 115.
OMKRITS. Bogaert, Ged. 39.
OMLEGENHEID. Marnix, Godsd. en Kerk. Geschr. II. 227 en 228.

OMPLOEGEN (kl. op het werkw.) Valentijn, a.w. II. 107.
OMRAFELEN bij V. d. Hoop. Wdb. der Freq. op *Rafelen.*
OMRIJDEN (kl. op het werkw.) Valentijn, a.w. II. 108.
OMSCHEDELEN. Van Someren, Ged. II. 78.
OMSCHEREN (d.i. *ômvliegen*). Valentijn, a.w. III. 154.
OMSCHILDEREN (d.i. met verven omgeven). De Honigbije, III. 8.
OMSPANSEL. Valentijn, a.w. III. 127.
OMSPREKING. Prof Bormans, De Speghel der Wijsheit van Jan Praet, 175.
OMSTOLPEN. Valentijn, a.w. II. 342.
OMSTRUIKELEN. Wdb. der Freq. op *Struikelen.*
OMSTUK (znw.) De Honigbije, II. 9.
OMSUIZFLEN. Wdb. der Freq. op *Suizelen.*
OMTOMMELEN. Ald. op *Tommelen.*
OMVERRAMMEIJEN. Verhandd. der leidsche Maatsch. II. 140.
OMVESTEN. Van Goor, Beschr. van Breda, fol. 16.
OMVESTING. Erasmus, De onvers. Krijghsman, 9.
OMVLOEIJING. Westendorp in N. Werken der leidsche Maatsch. II. 352.
ONAANEENGESCHAKELD. E. Bekker, Ad. en Theodoor, II. 272.
ONAANGEBEDEN. G. Brandt, Poëzy, III. 277.
ONAANGEKOCHT. Bild. Vertoogen van Salomo, 18.
ONAANGERAKELIJK. De Harduyn, Goddel. Wenschen, 121.
ONAANGERAND. Hoogvliet, Mengeld. I. 309.
ONAANGESTOKEN. Antonides Ged. 452.
ONAANGEVOCHTEN. Steenmeijer, Mozes, 108 (tweemaal).
ONAANGEVUURD. Verv. op Wag. XXVI. 342.
ONAANGEZET. Ald.
ONAANKLAGELIJK. Willinks Lusthof, 273.
ONAANKOMELIJK. Lyckred. op Fred. Henr. 28, 38 en 176.
ONAANNEEMBAAR, Da Costa, Brieven, II. 132.
ONAANNEMENSWAARDIG. Verv. op Wag. XXXVII. 190.
ONAANPRIJSELIJK. Fokke, Verzam. der Werken, XII. 65.
ONAANWENDBAAR. Nepveu, Leven van H. Van Alpen, 96.
ONAANWEZENDHEID. P. Moens, Joh. van Oldenb. 211 en 285.
ONAANWEZIG. P. Moens en A. van Overstraten, Dichtl. Mengel. 138.
ONACHTERDOCHTIG. Wijs, Zestal Leerred. 177. Dez. Nag. Leerred. 266.
ONACHTERHAALD. Valentijn, a.w. II. 286.
ONAFBREEKBAAR. P. Moens en A. van Overstraten, Dichtl. Mengel. 52. Schenk, Nachtged. II. 8.
ONAFDINGBAAR. Stuart, Nag. Redev. I. 275.
ONAFDRUKBAAR. Van Someren, Ged. II. 28.
ONAFGEKOCHT. Verv. op Wag. XLII. 199.
ONAFGELOST. Van der Dussen, a.w. 24.
ONAFGEMAT. Verv. op Wag. XXVII. 90.
ONAFGEMETEN. E. Wolff, Walcheren, 160.
ONAFGESCHREVEN. Verv. op Wag. XXX. 159.
ONAFGESCHRIKT. Bild. Ond. der Eerste Waereld. Voorr. bl. 10.

ONAFGESLOOFD. Antonides, Ged. 371. Zeeus, Ged. 127. Hoogvl. Mengeld. II. 41.
ONAFGEVEEND. Berkhey, Nat. Hist. v. Holland, II. 578.
ONAFGEWROCHT. Wdb. der Freq. op *Wrochten.*
ONAFGUNSTIG. De Jaarget. van Saint Lambert, 92.
ONAFKEERLIJK. Coornherts Werken, I. fol. 405 v°.
ONAFKERFELIJK. Sambucius, Embl. 12 en 83.

ONAFKLIMBAAR. Van Merken, German. 444.
ONAFKOMELIJK. Ald.
ONAFLATELIJK. Coornherts Wercken, I. fol. 9 v^{o}. Verv. op Wag. VI. 30.
ONAFLATEND. Verv. op Wag. XXXI. 37; XXXV. 175.
ONAFLEGGELIJK. Jonctijs, De Pijnbank (1651) bl. 70.
ONAFMAALBAAR. Blieck, Mengelp. I. 5.
ONAFMATTELIJK. Verv. op Wag. XXVI. 209.
ONAFNEEMBAAR. Fremery, Mijn Letterhof, Voorb. 13.
ONAFSNIJDELIJK. Berkhey, Nat. Hist. van Holland, IV. II. Voorb. 7.
ONAFWASCHBAAR. Vr. Bild. Nag. Ged. 91.
ONAFWASSCHELIJK. Rabus, Vermak. der Taalkunde, 25.
ONAFZICHTBAAR. Verv. op Wag. XXXVII. 242. Lulofs, Louise, 14.
ONAGER (wilde ezel). Beets, Ged. (2^{e} dr.) 51.
ONAPOTHEKEREN (werkw.). V. d. Cruyssen, Ezopus, 99.
ONBEANGST. G. Brandt, Veinz. Torquatus, 57.
ONBEANTWOORDELIJK. Nomsz, Ripperda, Voorb. 5; Fokke, Verz. der Werken, III. 97. Ypeij en Dermout, Gesch. d. Ned. Herv. Kerk, I. 269.
ONBEBLOKT. Tuinman, Mengelst. Voorr. 2.
ONBEDINGD Muntinghe, Leerred. 168; Bild. De Voet in 't Graf, 87; Dez. Briefwisseling, I. 319; De Veer, Frans Holster, I. 173.
ONBEDOELD. Stuart, Nag. Redev. II. 273.
ONBEDREMMELD. Berkhey, Eerbare Proefkusjes, 17.
ONBEDRIJVIG. Van Reyn, Beschr van Rotterdam, II. 7.
ONBEDROGEN. G. Brandt, Poëzy, I. 33; Nomsz, Vad. Brieven, II. 7.
ONBEDWELMD. Wellekens en Vlaming, Dicht. Uitsp. 55; Koolaart, Nagel. Ged. 50; Feitama, Telem. 516; Nomsz, M.A. de Ruiter, 18.
ONBEGRENSBAAR. H.H. Klijn, De Driften, 50 en 59; Dez. N. Ged. II. 20.
ONBEGROEND. Van Senden, Nag. Leerred. I. 75.
ONBEGROET. Stuart. Nag. Verhandd. II. 63.

GAANDEVOORT. Ypeij en Dermout, a.w. I. 54.
GAANDEWERK. Kinker, Ged. I. 177.
GAARD (ook *geerd*), in de zeemanstaal zeker touw; zie Van Lennep. Krul bezigt het woord Minnespiegel, I. 60: *Laet loopen schoot en* gaert, *de zeylen ingenomen.*
GAARGOED. Valentijn, a.w. I. 120: *Soo doende sal u eer en* gaargoetje *geweldig toenemen.*
GADERBOEK. Van Heurn, Hist. van 's Hertogenbosch, IV. 19.
GADINGEN (werkw.). Bekker, Bet. Weereld, IV. 60: *Dat* gadingde *niet ieder een.* - Hiervan D. III. 120: *de meestgegadingde.*
GAFFELAAR. Bekende soort van vischvaartuig. Men leest het bij Porjeere, Dichtmengel. 32.
GAGAAT. Bijvorm van *agaat*, dien Berkhey bezigt. Nat. Hist. van Holland, II. 432, en die ook in andere talen voorkomt, b.v. in het middelhd. bij Benecke, en het engelsch bij Halliwell.
GALENTIJN. Oude vorm voor *gelei* bij Plantijn, vroeger zeer gewoon; zie Van Hasselt, Geld. Maaltijden, 103 en 107.

GALFERIJ, scherts, jokkernij, meermalen in de 17e eeuw voorkomende; zie het Wdb. der Freq. op *Galveren.*

GALLEN (werkw.) schallen, galmen in de 17e eeuw; zie t.a.p.

GALMERD. Van de Venne, Belacchende Wereld, 241.

GALP, znw. wortel van *galpen;* Wdb. der Freq. op *Galveren.*

GARBELEEREN, GARBELEUREN. Zie Oudemans' Bijdrage.
GARGEL, d.i. zoom, bij Ogier, a.w. 21. Kiliaan heeft *gergel.*
GARNAAT, bijvorm van *granaat*, als zoodanig reeds erkend bij Weiland. Den Gheestel. Nachteg. 68: *O soet hert root als* garnaten, d.i. den steen. Doch voor den wijn, Willink, Amsterd. Arkadia, I. 78: *eenige wynen*, *Moeraate*, Garnaate, *Malvezy.* Bl. 80: *deze Moeraate en* Garnaate *wijnen.*

Rotterdam, Mei 1874.

D^r^. A. DE JAGER.

Leven in de brouwerij - doch geen ganzenlawaai.

Vogels van diverse pluimage, door C. Vosmaer. Tweede deel. Leiden, A.W. Sijtthoff, 1874.

'Vogels van diverse pluimage' betitelde de heer Vosmaer het werk, waarvan wij hier het tweede deel aankondigen, gelijk wij dit elders het eerste deden. Indien het Fransche woord algemeen bekend was, zouden wij voor pluimage ook 'ramage' kunnen lezen, en dan verzekeren, dat wij hier geen kraaien, roerdompen of nachtuilen hooren schreeuwen, brommen of krijschen. Klinkt ook, even als in de natuur, niet alles even liefelijk; het minder streelende op zich zelf behoort tot het groote concert, en elk stukje is 'zooals de pen gebekt was.' Originaliteit zal men den schrijver gewis niet ontzeggen, en mag ook niet alles van nieuwen datum wezen (bl. 57), de stukken ademen eene frischheid, zij zijn zoo actueel, dat ook het oudere nog niet oud is. Ontmoeten we nu en dan wat naar Reminiscensen riekt (bl. 40 deed ons aan Franklin's grafschrift denken), dan is dit zoo ter sneê aangebracht, de auteur werkt het oude en bekende op zulk eene wijze uit, dat het onder zijne behandeling nieuw wordt. Er zit kracht, oorspronkelijkheid, durven in. Zijn schets van de kwanselarij met kopijen en uitgaven zal sommigen onzer boekverkoopers doen meesmuilen, anderen een pijnlijk lachje afpersen. Over zoo menig plagiaat als er door auteuren wordt gepleegd maakt hij zich later prettig vroolijk.

In de middeneeuwen was men in het produceeren en het vermenigvuldigen van boeken, vergeleken met zooveel vroeger tijd, zeker achteruitgegaan. Men was voorheen ruimer gesorteerd. Wij denken aan den schrijver van den Prediker, die reeds opmerkt of klaagt, 'dat het boekenmaken geen einde heeft,' en aan Horatius, die den kruidenierswinkel aanwees als eindpaal der loopbaan van zoo menig werk. De bibliotheken der ouden kunnen het mede getuigen. Trouwens men had later geene geleerde en althans op het kopieëren afgerichte slaven, die daardoor hunne meesters veel voordeel aanbrachten. De monniken deden in sommige kloosters iets, en misschien veel, doch niet veel in

verhouding tot vroeger, en dan nog eenzijdig werk, dat ook veelal in de kloosters bleef, op missalen na voor kerken bestemd.

Waren er ‘nevelige, schichtige, tamme piepkuikens onder de vogels, die de schrijver er sedert ettelijke jaren op nahield, onleefbare schepsels; hij heeft die uitgeschoten, en laat nu de anderen hunne krachten beproeven en uitvliegen,’ terwijl hij hun Aristophanes vogelenlied meesterlijk achterna zingt. Als hij later mededeelt, dat die vogels onder de leiding van Peisthetairos een wolkenkoekoekstad stichten tusschen hemel en aarde, zoodat de geur der offers niet meer tot de goden kan opstijgen, en dezen van gebrek moeten omkomen, staan wij er niet voor in, dat deze of gene op zijn likdoorn getrapte kribbebijter hem in stilte een: ‘dat past op je zelf, man’ - toevoegt, en aan nieuwe Zeusjes denkt, die men dezer dagen wil invoeren. Wij zijn er voor ons nog al gerust op, en al kwam en komt onze schrijver hier, en vooral elders, tot aan- ja over de grenzen van het ontzag voor het ware en edele en schoone, ja heilige; hij behoort onder de luî, op wie een der epigrammen van Stockmeijer van toepassing blijft:

> ‘Ob's poetisch, genialisch,
> Süsslich oder kannibalisch,
> Ob es fromm, ob es sophistisch,
> Protestantisch ob papistisch;
> Immer bleibt das Herz doch mystisch.’

Hij zal wel terecht komen, want hij telt onder de besten en sterksten. Naar de kooi keert hij wel nooit weder. (bl. 11.)

In het gronddenkbeeld en de opvatting van ‘de Twee Kunstenaars’ is iets Claudiusachtigs, al zou die het nooit op dusdanige wijze hebben uitgewerkt. Inderdaad fraai is de voorstelling van het werk van de vorst, zooals die dit bij nacht uitvoert. Treffend is de opmerking aan het slot, dat slechts de vormen veranderen, waarin het schoone aan het licht treedt, maar dat de kunst en het schoone blijft. Men zou daarmede op het gebied der *universalia ante rem vel post rem* komen, waarover in de middeleeuwen zoo lang en veel en hevig werd getwist. Wij hopen dat er meer blijft, en dat wij ook blijven, om voor het ware, goede en schoone verder te worden ontwikkeld. Anders was menig leven zeker de moeite des levens niet waard.

‘Een oude strijd’ is bij afwisseling, soms ook flink dooreengemengd, weemoedig, stout, verrassend en beschamend. Het is de kamp tusschen het leven en den dood, beschreven naar den indruk dien het laatste verschijnsel bij de levenden te weeg brengt. Opvatting en verwerking getuigen van den echten humor, waarvoor men eerst in later tijd den naam vond, al was het genre vroeger bereids bekend en aangewend. Die humor straalt door in de opmerking en uitwerking van sommige zijden aan de dingen, van kleinigheden, welke iedereen gezien heeft, maar die niemand dan den humorist in 't oog vielen, in die opper-

vlakkig gezochte, onverwachte en toch natuurlijke overgangen en verbindingen van het meest alledaagsche met het gevoelige en zelfs verhevene, van het ernstige met het lagere, doch zonder het een met het ander te verwarren en burlesk d.i. potsig te worden. Het slot geeft echte humaniteit op humane wijze terug, en het stuk eindigt als de Prediker.

'Eene preek in 1629' is ondeugend mooi en ondeugend raak in onzen tijd, dien velen niet enkel naar 1629, toen het geloofsvuur met eenige uitzondering slechts nog als een turfkool glom, maar tot 1619, toen het in laaiën gloed brandde, zouden willen terugdringen. Er zijn er, wien wij bij het lezen van het stukje wel het *de te fabula narratur* zouden willen influisteren. Maar al gunnen we den stokebrand Smout, niet den jongen die, naar Vondel, 'van den ladder binnen Dort te kort sprong,' maar den ouden, rechten, rechtzinnigen, van harte zijn ongeval, zoo zegenen wij het toch, dat herhaling van dien onder onze tegenwoordige rechtsbedeeling niet mogelijk is. Religie en politiek worden niet dan met gevaar voor- en tot verderf van beiden vermengd. Dat het vinnig genoeg toeging mogen de geciteerde verzen getuigen; gelijk de replieken van den 'man Gods' die (bl. 50), zich in den profetenmantel hullende, anderen e.z.v. heftig en aanmatigend en onchristelijk genoeg zijn. Hoe gaarne zagen we sommige dier tafereeltjes geschetst in den trant van onzen meester karikatuurschilder. Er is al wat doorgeloopen in den waan, of ook onder het mom van 'handhaven der ware religie' (bl. 64), maar waaronder het gemoedsleven, de echte zedelijke religie, niet alleen leed en 'in beroering gebracht werd,' maar een beroerte kreeg. De tooneelen in den Raad en in het Moriaentje zijn levendig weergegeven, de theologische geestdrijver, 'lang en schonkerig, met het groezelig gelaat vol schaduwen, en dat vel dat nooit schoon wordt, alsof er in plaats van bloed inkt in zijne aderen zat,' staat voor ons in al zijn beminnelijkheid. Onstichtelijk is zulk een tooneel, hoewel het kan stichten, bij wijze van waarschuwing. Het woord uit den bijbel, dat de schrijver aan het hoofd plaatste, is een scherp vonnis, doch niet onverdiend. Is men, of zijn althans velen, tweehonderd vijftig jaar later, niet nog weinig wijzer geworden? konden we vragen.

De 'Bladen uit een Levensboek' kunnen gelden als *pièce de résistance.* De schrijver heeft gelijk, als hij de vergelijking van een leven met een boek, oud noemt. Zij werd vóór en na Franklin veelvuldig gebezigd. En toch mag men daarvan gerust gebruik maken, als men dit doet gelijk de heer Vosmaer, die het oude nieuw weet te maken. Door de eerste bladen werden er bij ons reminiscenzen aan Sterne gewekt, ook door een weinig *charge* (bl. 78) en dokter Vijzel. De heer van Nijwoude is een uncle Toby's natuur, die door zijn kamer, (het spinnekoppennest), boeken, vrouw en zoon, goed wordt geëncadreerd. Het schoonmaken van dat nest getuigt van opmerkingsgave en doet ons

meesmuilen, gelijk de blikken in de ziel van kinderen en knapen bewijzen zijn voor de menschenkennis van den schrijver. Hij heeft ze met doordringenden blik bekeken, beter dan vele paedagogen, die hier een lesje kunnen nemen, gelijk vele onzer examinatoren en scheppers van wetten op het onderwijs (bl. 102), en zij later die dwarse vergelijking van het hoofd van een examinandus met een koffer (bl. 158) ook mogen slikken, om van hunne vulmanie genezen te worden. De Latijnsche jongen (tegenwoordig de jonge heer op 't gymnasium) met zijn aanmatiging en moedwil en weetlust, en ook bij wijle grootmoedig karakter is naar de natuur geschetst, zoo ook het wegnemen van den Boëthius en de latere bekentenis, na die kostelijke scène met de meid, een juweeltje, waarbij nog in meer oogen dan in die van de moeder tranen kunnen schieten. Daar zijn trillingen van de fijnste snaren in het menschelijk gemoed beluisterd. Bella is een lieve figuur, een frisch natuurkind, zoodat het ons niet verwondert, dat men het oog op haar laat vallen, al komen er in het kaleidoskoop van een menschenziel jolige blikken op voetjes en démarche van verschillende dames tusschen, en een houtluisje. Wij zijn nu eenmaal van binnen als de (we willen den zetter niet naar Grieksche letters laten grijpen) *polyphloisbos thalassae*, de woelige, bruischende zee; bij den humorist is het er eene met onderzeesche stroomingen en kolken op den koop toe. Enfin! het kan, hopen we, iets velen, wanneer een menschenkind slechts het *Heart within and God overhead* mag bewaren. Wij blijven daarom gunstige verwachting voeden van onzen geachten Vosmaer, ook wetend ‘dat het moeilijk is den mensch uit te trekken,’ iets wat naar alle kanten wordt ondervonden.

In zijn ‘Van twee Koningskinderen’ fantaseert en allegoriseert de auteur over den strijd en den vrede tusschen het redeneerend verstand en het gemoed. Het wordt een sprook, en nu en dan fantastisch genoeg. Wij dragen nu eenmaal dat kibbelziek echtpaar in ons binnenste om; en wie een van beiden uit zijne ziel wil dringen, drijven, bannen; - wij niet! Wij meenen dat het eene het andere als ware het moet aanvullen, en houden het in dezen met een schrijver, die van beiden zegt: - ‘scheid ze van elkander en verloochen er een; dan rest u niets dan dwaasheid òf algebra, koude, doode berekening.’ - Men moge menige eenzijdig empirische waarheid daarbij kunnen vinden en demonstreeren met het verstand; de hoogste waarheid gaat, met het schoone en goede, voor ons verloren, en wij gaan daarvoor verloren. Gun aan den anderen kant het verstand daarbij geen recht, en gij vervalt tot al zulke dwaasheden en ongerijmdheden en buitensporigheden, als fantasten uitzonnen en dwepers uitvoerden.

De ‘Vogels van diverse pluimage’ is meer dan een enkel lief of prettig boek. Hoe vroolijk vele daarvan fladderen en of ook hun gevederte met pracht van kleur schittert; er zijn ook trekvogels bij, die hunne richting nemen naar een vriendelijker oord en zachter streek dan deze ruwere

wereld, al is zij niet zoo boos en slecht, als waarvoor sommigen haar uitmaken. Wij bevelen het gaarne allen aan, die bij en door hun lezen nog iets willen denken. Het is een dier werken waarmede men converseert, soms disputeert.

Vertalingen en herdrukken.

Om Scepters en Kronen. Door Gregor Samarow. Uit het Hoogduitsch, naar den derden druk. 2 Deel. Deventer, A. ter Gunne, 1873.

Reeds de eerste blik op den titel doet ons denken aan een spel, waarbij schepters en kronen, de zinnebeelden van heerschappij en hoogheid, de inzet zijn, en worden gewonnen, of ook verloren. Wij zouden, het oog op het beleid daarbij getoond, om den vreemden loop en de onverwachte zetten, om het schijnbaar toevallige, van 't oogenblik afhankelijke, en toch au fond niet-toevallige, het nader willen vergelijken met het schaakspel, met een wedstrijd daarin, waar de winner met een ander aan den gang moet bij eene nieuwe partij. Werd eens, op 't bestel van Don Jan van Oostenrijk, zulk een spel gespeeld, maar met levende personen, die op gegeven bevel de aangewezen plaatsen moesten innemen, dat kwam nog nader aan de werkelijkheid, gelijk die in den boven aangekondigden roman ons wordt voorgesteld. Kon men daarbij in de war raken, of men met figuren en stukken, of met spelers of toeschouwers te doen had, ook dit is een punt van overeenkomst dat te denken geeft. Wordt de hoofdfiguur, de koning, vaak meer beschermd, meer geleid, dan dat hij zelf in het spel ingrijpt, ook dit is in de vergelijking een derde, dat niet wordt gelogenstraft. Het ging vaak, ja meest alzoo op het groote schaakbord, het wereldtooneel, in de politieke historie. De machtige Koningin - in het oorspronkelijk schaakspel de eerste staatsdienaar of veldheer - gesecondeerd door mindere officianten, raadsheeren of loopers, paarden en kasteelen, doen het meeste af, terwijl soms enkele pionnen een belangrijke positie innemen (Klindworth, Hansen). Licht geslagen, of door minervaren spelers weinig geteld en gereedelijk prijsgegeven, konden zij het volk voorstellen, gelijk het in en aan den oorlog wordt opgeofferd.

De lezing van ‘Om Scepters en Kronen’ heeft ons van deze onze beschouwing der dingen niet teruggebracht, en wij kunnen nog niet anders, al weten we dat wij daarmede een in de eerste eeuwen nog niet te verwezenlijken utopia najagen, dan den oorlog in 't algemeen afkeuren. Wij zeggen ‘in 't algemeen’; omdat wij erkennen, dat men niet enkel bevoegd maar zelfs verplicht daartoe kan wezen, wanneer recht en vrijheid is gekrenkt, en er geen ander middel om die te handhaven overblijft. Wij weten, dat men aan Filips II, Lodewijk XIV, aan de Napoleon's geen vrij spel mocht laten, en juichen het toe, wanneer eenig vorst of volk daarvoor de wapens aangordt en die krachtig en volhardend voert.

Maar dit was en is geenszins altijd, en dan veelal van éene zijde slechts het geval. Staatszucht, heerschzucht, allerlei gemeene hartstochten ontstaken vaak het vuur van den krijg, terwijl recht en eer en vrijheid en vaderland ten dekmantel moesten strekken, en men aan het geheel vaak eene ergerlijke vrome kleur gaf, en in Gods naam duivelenwerk bedreef. Wij willen daarmede niet, en althans

niet onbepaald beweren, dat alle staatslieden en vorsten die de hand aan het roer der zaken hadden, dit wel en ten volle bewust van het slechte en heillooze van hunne oogmerken en handelingen deden, of dat deze hunne eenige roerselen waren; doch zij deden het en lieten het onmenschelijke dikwerf nog onmenschelijker uitvoeren, alsof woestheid en wraakzucht het niet erg genoeg zouden maken. Wat opzweeping van dolle heerschzucht; wat aanhitsing van den volkshaat, wat verdichting van grieven, nu en dan ook brutaal uitkomen voor zijne bedoelingen! Men moge op enkele betere uitwerkselen van den oorlog wijzen kunnen; die blijft in den regel werk der hel waardig, en waarbij men eenigermate duivel wezen of worden moet. Met alle achting voor individu's kunnen wij, wat den stand betreft, den militair weinig anders beschouwen dan als Gods nietsdoener en slenteraar in vredes- als zijn vernielal in oorlogstijd. Er is edeler moed dan de zijne. Schat en kracht, en moed en beleid, daar verspild of ten jammer aangewend, konden beter gebruikt zijn.

Wij weten dat deze onze beschouwing door weinigen wordt gedeeld, en dat zij wellicht eerst na eeuwen gehuldigd zal worden. De oorlog is er en zal voorshands wel blijven met al zijn gruwelen, en deze misschien verergerd, ondanks al wat de humaniteit zal aanwenden om die te verzachten. Hij zal ook voor velen een interessant verschijnsel in de geschiedenis blijven, welks loop en afloop men met aandacht en spanning gadeslaat, een aanlokkend onderwerp ook voor de historische romantiek.

In den vorm van deze geeft Samarow ons zijn schets van den krijg, dien Pruisen in 1866 tegen Oostenrijk voerde. Hij beschouwt dien naar zijn ontstaan en loop, ook afloop; doch stelt een en ander zoo voor, dat hij de *revers de la médaille* wel wat verbergt, en op staatslist, geweld en gruwel niet het volle licht valt. Het gerucht, mogelijk eene boekverkoopers-speculatie, doodverwde den prins Georg van Pruisen als den auteur. Dat het iemand is, die kennis van zaken heeft, zien wij op elke bladzijde, waar hij het historieële behandelt, hoewel hij ieder die den loop der zaken kent, slechts gelijk die in de nieuwspapieren werd medegedeeld, niet veel nieuws leert. Hij schijnt met velen der handelende personen van nabij bekend; anders zou hij hen in Duitschland zelf bezwaarlijk zoo tot in kleinigheden toe, hebben durven voorstellen. Zelden voert hij een persoon van eenige beteekenis ten tooneele, of hij geeft daarvan eene beschrijving, meestal ook van eigenaardige kleinigheden. Men krijgt in zijn werk een portretalbum in woorden. Of de photographieën goed gelukt zijn, durven we niet beslissen. Gemist hadden sommigen kunnen worden, ook omdat de schrijver hen tot vervelens toe met de oogen laat werken. Hoevele en wat al soorten van blikken we krijgen, durf ik niet tellen; doch er loopen vreemdsoortige onder.

Dat het verhaal abrupt is, telkens wordt afgebroken, ons nu her- dan derwaarts voert, gestadig afwisselende tooneelen te aanschouwen geeft, kan men den auteur niet euvel duiden. Men zou met strenge eenheid te vragen aan den historischen roman in 't algemeen, maar vooral aan dezen, een onmogelijk te vervullen eisch doen. De lezer wordt als ware 't in een galerij van tafereelen gevoerd, waarin nu deze dan gene als hoofdpersoon optreedt. In het algemeen zijn die levendig geschetst, de figuren bewegen zich zoo natuurlijk in hun kring, dat daarop de stempel der werkelijkheid gedrukt schijnt, en het kàn heeten: - 'naar het leven geteekend'. De hoogere kringen en de gangen der diplomatie schijnen den schrijver niet vreemd. Men doodverwt trouwens, gelijk we zeiden volgens den omslag, prins George van Pruisen als den schrijver. Is dit niet zoo, dan mag het eene brutale boekverkoopers-speculatie heeten, onzen tijd, waarin zoo veel mystificatie plaats vindt, wel waardig. Betrekkingen en

onderhandelingen tusschen vorstelijke personen en hunne ministers worden met aplomb voorgesteld, alhoewel het werk ons niet achter wezenlijke staatsgeheimen voert; maar ons van dien kant ook

geene onmogelijkheden of zelfs onwaarschijnlijkheden opdringt. De koningen van Pruisen en Hanover, de keizers van Oostenrijk en Rusland of hunne ministers kunnen alzoo hebben gedacht en gesproken, op nu en dan iets theatraals na, dat hun hier en daar aankleeft, ook in omstandigheden waarin hooge personages niet poseeren.

Daaronder rekenen wij zeer hun beroep op het Opperwezen en het Godsbestuur, betuigingen en gebeden, van de eene en andere zijde ontboezemd. In 't algemeen komen ons die inroepingen Gods, dat vermengen van de religie met de staatszucht schier monsterachtig voor, en dikwerf als ontwijding van het Hoogste en heiligschennis. Het individu moge zijn '*Lenker der Schlachten*, *du führe mich!*' denken, en dan kome het er om met den korporaal Trim te spreken, niet op aan, of men God in een rooden rok of in een zwarten, in een witte Oostenrijksche uniform, of in een blauwe Pruisische bidt; - ministeriëele of ook vorstelijke kabinetten worden bezwaarlijk de stille binnenkamer, moesten dit, althans bij zoodanig bedrijf, niet zijn. Wil men religie en politiek, gelijk die veelal wordt gedreven, vereenigen, dan vormt men eene mésalliance, waaruit een monster voortkomt. Er kan - om met een geestig en gevoelig schrijver te spreken - overal en niet het minst in kerken, zoo worden gebeden, dat men er nog deze bede aan mocht toevoegen: - 'God, vergeef mij dat ik gebeden heb!' - Er zijn zaken, waarbij het niet-bidden piëteit wordt. Dat mag, indien op iets, vooral bij het staatsbeleid worden toegepast. Officiële bededagen waren ons dikwerf een ergernis, alleen als oudtestamentische reliquie en gedachteloos gevolgde sleur eenigermate te verschoonen, afschuwelijk wanneer zij werden gebezigd om der goê gemeente zand in de oogen te strooien.

Wat de romantische inkleeding betreft, mag men 'Om Scepters en Kronen' lof toekennen, maar ook aanmerkingen daarop maken. Menig roerend, natuurlijk tooneeltje is er te vinden, het penseel van een schilder waard; doch ook enkele waarin meer het *frappez fort* dan wel het *frappez juste* werd in acht genomen. De zoetsappig godzalige kandidaat, met zijn vroom geteem en zijne geveinsde hemelsche wereldverachting, doch die aan een weerlooze een moedwilligen onbloedigen sluipmoord poogt te begaan, komt ons, ondanks al het onvrome wat men ook bij zulke luî kan ontmoeten, als gechargeerd voor. Het blijft niet menschelijk, maar wordt satanisch. En een even demonische rol speelt de lieve Antonia, afgezien van de wel wat spoedige uitwerking van het lijkengif en de plotselinge genezing bij Clara te weeg gebracht door Rivero. Al zijn zulke zedelijke monsters geene bepaalde onmogelijkheden, zij zijn toch in de realiteit gelukkig te zeldzaam, dan dat de roman er een zoo overdadig gebruik van mag maken. Edoch onze naburen verzaken allicht de sobriëteit in hunne romantiek, en hunne *Herzensergiessungen* en voorstellingen der zaken hebben iets stortvloedachtigs, die voor onze kalmer wijze van zien en zeggen onnatuurlijkheid en overdrijving wordt.

Na alles blijft 'Om Scepters en Kronen' een der betere duitsche romans naar inhoud en vorm. De historische personen zijn in hun karakters geschetst, misschien ook trouw naar hun voorkomen en eigenaardigheden. Menige beschrijving van land en lieden is plastisch, waar en poëtisch tevens. De meeste scênes zijn in den geest van de optredenden behandeld. Er zijn wenken in, welke wij wenschten dat door vorsten en volken werden ter harte genomen. Sommige tooneelen zijn treffend goed bewerkt. De familie Von Wendenstein met haar pecuniëele en moreele soliditeit, de predikant en Helene, de boer Deyke en zijn zoon, de gravin Frankenstein en haar dochter, Lohmeijer en Margareta, zijn aangename figuren. - Men mag aan den schrijver, die

geen Pruisisch prins is, lof voor zijne onpartijdigheid toekennen. In 't Pruisisch kabinet dacht men niet zoo welwillend en gunstig omtrent de Hanoveranen en hun gedrag bij Langensalza.

Het werk verdiende eene betere vertaling dan daaraan te beurt viel. Deze verraadt nog meer haast dan onkunde; doch op de meeste bladzijden zijn fouten en dikwijls flaters aan te wijzen. Op bl. 120 D. II, moet wel voor ‘de Koning’ worden gelezen ‘Von Moltke’.

Guldens-editie no. 92. Le Saltimbanque, door den ouden Heer Smits. Arnhem, D.A. Thieme 1873.

Le Saltimbanque! Als dit woord, zooals de lexicographen beweren, moet afgeleid worden van *Saltare in banco* en dus het begrip van vlugheid in zich sluit, kan het voorwaar niet toegepast worden op den Recensent, die dit gulden of guldens-boekske bijna een jaar lang op zijn schrijftafel liet liggen. Moge de oude heer Smits, die, vóór vijf en twintig jaar reeds oud, nu ook al zoo'n erge bankspringer niet meer zal zijn, moge vooral het nimmer verouderende publiek, waaronder *altijd* hekkespringers zijn, het hem vergeven! Het boekske zelf is ook al oud, - wel niet deze editie, want zij draagt het jaartal 1873, en één jaar levens moge lang zijn voor een Nederlandsch ministerie, op Nederlandsche boeken kan dit nog niet toegepast worden, - maar het werk zelf. Het is een overdrukje (*sit venia verbo!* maar wie Busken Huet tot peter heeft kan met opgeheven hoofde het land doorgaan) een overdrukje dus uit den *Nederlandschen Spectator*, vroeger door den ouden heer Smits alleen geredigeerd en geschreven, in dien goeden, ouden tijd, waarvan de tegenwoordige hekkespringers en zelfs hun tot ‘gevestigden stand gekomen’ broeders geen heugenis hebben. Zij hebben er zeker nooit van gehoord, dat er eenmaal zoo'n Saltimbanque door het land rondsprong en dat hij, evenals alle geesteskinderen van den geestigen ouden heer, in elke woning welkom was en met open armen werd ontvangen.

Meent echter niet, mijn jeugdige lezers en lezeressen [gij ergert er u immers niet aan, lieve schoonen, dat ik u ook in éénen adem noem met die hekkespringers; ‘vlugge voetjes zijn uw sieraad, dart'lend stoeien 't liefst vermaak’(*)] meent dan niet dat gij hier het verhaal zult vinden van een echten *Saltimbanque* d.i. een *charlatan*, een *bouffe*, zooals meergemelde lexicographen het woord omschrijven. Le Saltimbanque is slechts een bijnaam gegeven aan den held van het verhaal wegens zijn wuften, ietwat lichtzinnigen aard, doch die zooals de meeste bijnamen niet gansch en al verdiend was. Want, als ge den ouden heer Smits maar eenigszins kent, begrijpt ge al heel licht, dat die eerst wat loszinnige, maar met goeden aanleg begaafde jongen, langzamerhand een van de uitstekenden van ons geslacht wordt en het ideaal van den talentvollen en tevens nuttigen wereldburger, zooals wij ons dien zoo gaarne voorstellen, vervult. De tooneelen zijn meest genomen uit de kunstenaarswereld, met hare licht- en schaduwzijden, en onder het luchtig kleed der verdichting en de bevallige bloemen der poëzy waarmede hij zijn schetsen weet te bestrooien, geeft de echt humoristische schrijver, een der zeer weinigen die Nederland bezit, de voortreffelijkste en meest behartigingswaardige lessen. Ik waag het niet u den loop van het verhaal, dat, ook door zijn prettigen stijl pikant en boeiend is, weder te geven. Die dorre schets zou den lezer weinig baten evenmin als de mededeeling der kleine aanmerkingen, die ik op het boekske heb. Men moge zich tevreden stellen met de verzekering,

(*) Versregel uit de onuitgegeven poëzie van Piet van Os.

dat ‘le Saltimbanque’, al kan hij niet volkomen op ééne lijn gesteld worden met de ‘Clémentine’ van denzelfden schrijver, echter moet gerekend worden onder de zeer goede voortbrengselen uit den besten tijd van den ouden heer.

Uit den besten tijd, zeg ik, niet alsof ik van oordeel ben dat de schrijver is verminderd of achteruitgegaan. Ik *kan* daar niet over oordeelen. Sedert geruimen tijd reeds bewaart de oude Smits een diep stilzwijgen, en ofschoon ik zeker meen te weten dat hij nog leeft en een blakenden welstand geniet, is hij voor het publiek zoo goed als dood. Waartoe die zelfmoord? Waarom wordt er niet meer ‘gesmitst’? Geen ander kan, zoo schijnt het wel, de gaping in onze literatuur aanvullen door zijn zwijgen veroorzaakt.

De heer Thieme mag zich gelukkig achten dat het n^{o}. 92 van zijn Guldenseditie zich zoo waardig aansluit aan de vorige nommers. Moge het nog door vele even goede gevolgd worden!

- R -

Mengelwerk.

Naar en in de Poitou.

Mijne taak was volbracht, vergezeld naar de Pyreneën had ik haar, die dáár eene wijkplaats zoeken ging gedurende de maanden, waarin hier in ons noorden de najaarsstormen door de sneeuw jachten van den winter en deze door de plasregens van het voorjaar gevolgd worden, haar en de zuster, die haar het gevoel van in den vreemde alleen te zijn benemen wilde door 't gezellig woordenwisselen, waarvoor alleen de liefde en de vriendschap het onderwerp en den toon te vinden weten.

Van Pau terugkeerende, zou ik ten gevolge eener daartoe ontvangen noodiging een kort bezoek afleggen in de Poitou.

Evenals in ons vaderland de spreekwijzen: in de Over-Betuwe, in Maas-en-Waal, in den Tielerwaard, enz. ten spijt van later ingevoerde gebezigd worden, zelfs bij voorkeur gebezigd, geschiedt dit in Frankrijk, schoon thans in departementen verdeeld, met die van: in de Angoumois, in de Bearn, in de Poitou en anderen.

Wie zegt: in de Poitou, bedoelt: binnen de grenzen der drie departementen: Vendée, Deux Sèvres en Vienne, die Napoleon-Vendée, Niort en Poitiers tot hoofdsteden hebben.

Mijn weg lag naar dat deel er van, hetwelk het laatstgenoemde departement uitmaakt.

Met telkens andere reisgenooten heb ik hem afgelegd. Geen station, of deze of die verliet het compartiment, waarin ik met hem zat, doch niet dan om voor eenen opvolger of eene opvolgster plaats te maken. Gelijk altijd gaf dit wisselen van personen aan de reis, die als geschiedende per *train de poste* en als gaande door eene mij bekende streek, licht mij verveeld hadde, iets prettigs. Vooral deed het dit, omdat wie gingen en kwamen, tot verschillende natiën, standen

seksen en welke onderscheidingen meer te noemen waren behoorden. Dien hoek, aanvankelijk ingenomen door eenen Engelschman, die met het *sans gêne*, aan velen van zijnen landaard eigen, de beenen op de bank had uitgestrekt en verdiept was in de lectuur van één der deelen van de *Collection of British authors*, die Tauchnitz als eenen breeden en telkens breederen stroom over de wereld heeft uitgezonden, bekleedde iets later een Fransche *curé*, gekleed in de zwarte samaar en met het gebedenboek in de hand. Had ik een tijdlang eenen breedgeschouderden Spanjaard naast mij, die uit zijn dagblad - *l'Independencia espannola* naar ik meen - misschien de kansen der Republiekeinen en der Carlisten berekende, hem verving eerlang eene kolossale *Française*, die na zich vergewist te hebben van wel degelijk op weg naar Tours te zijn, de alles behalve lieftallige oogen sloot en te zien aan hare gelaatstrekken, zoo ze droomde, geene droomen had, die de dichter - Montgomery - heette:

The gay romance of life.

Mijne *vis-à-vis*, geen Amerikaansch rood- maar een Amerikaansch bleekhuidje verloor ik, maar werd voor mijn verlies schadeloos gesteld door op hare plaats eenen flinken Hollandschen jongen te zien, die naast mij op de bank, met den *Indicateur des chemins de fer* en den *Guide officiel des voijageurs sur tous les chemins de fer de Belgique*, van Santen's *Officieelen Reisgids voor Nederland* niet ontwaarde, of hij sprak onbeschroomd: ‘ha! mijnheer is ook een Hollander,’ om voorts mij tot zijne laatste sigaar te gunnen en elken kleinen dienst te bewijzen, ook eer ik hem vroeg.

Over enkele reisgenooten wil ik ietwat uitvoeriger spreken.

Hij was eer klein dan groot, de man, dien ik uren aaneen als mijnen buurman te beschouwen had en in zooverre zeker paste zijne gade, die over hem had plaats genomen, bij hem, dat zij zijne lengte niet bereikt had.

Wat was hij in de wereld? Een diplomaat? Misschien. Had hij niet wit haar op het hoofd en op de kaken en school het eerste niet grootendeels weg onder het bolvormig hoedje, het laatste achter het stijve boord, dat met scherpe punten vooruit stak en reikte tot aan het oor? Droeg hij niet een grijs jasje en een dito pantalon? Speelde er niet eene tint van ingenomenheid met zich zelven op zijn gekleurd gelaat en was hij niet karig met zijne woorden, als in de laatste jaren de Meimaand met zoele dagen? Zat hij niet met gesloten oogen, of hij sliep, neen! of hij peinsde en als hij het uurwerk uit den zak te voorschijn haalde, deed hij het dan niet immer op dezelfde wijze, namelijk zóó, dat de om den vinger gewonden gouden ketting goed in het oog viel? Toch herhaal ik mijn: misschien, want al het gememoreerde nog eens overwegende, moet ik bekennen, dat hij even goed

iets anders dan een diplomaat, b.v. een apotheker, die van zijne renten leefde, geweest kan zijn.

Zijne wederhelft was ver van schoon genoemd te kunnen worden. Haar haar was zwart, indien 't het hare was, dat zij droeg. Aan één der oogleden had zij eene vrij aanzienlijke wrat of, indien de geneeskundige faculteit mocht oordeelen, dat het dáár ter plaatse onmogelijk eene wrat geweest kan zijn, iets dergelijks. De kleur van 't leder had haar huid en hare vingeren waren van zoodanige magerheid, dat wie ze heeft aan te raken, het gevoel moet hebben - zóó dunkt mij ten minste - dat hij hebben zou, indien dat wezen hem de ijskoude hand bood, tot hetwelk de dichter der *Nige Blomen* sprak:

> Se zegg'n, du büst en schlimme Mann,
> Gevatter Dod, Fründ Klapperbeen!

Zij hield de oogen niet dicht, als haar echtvriend, maar nam integendeel notitie van al wat er om haar voorviel. Nu en dan b.v. scheurde de heer, die aan de andere zijde in den hoek zat, een blaadje papier uit het daarvoor bestemde boekje, legde er eenige tabak op en rolde het tot eene *cigarette*, dat hij, als de conducteur 'cinq minutes d'arrêt' roepen zou, een paar trekjes dede - natuurlijk niet in den wagen - want rookt men in Frankrijk in al de compartimenten van den trein, men doet het niet in die, waarin zich dames bevinden - maar op de *embarcadère.* Dat zag zij aanstonds en toonde dit door den neus met de vingers dicht te houden en vooral wat te kuchen, zóó wellicht te kennen gevende, dat ook het bloote zien van tabak op hare reukzenuwen eenen storenden, op hare longen eenen verderfelijken invloed had.

Toen ik haar in een oogenblik, waarin haar echtgenoot heel even zijne meditaties afbrak om zijn horlogie te doen repeteren, tot dezen hoorde zeggen, wat zij vermoedelijk meermalen in haar leven tot hem gezegd had: dat het een last is een zwakke maag, als zij, te hebben, was ik geneigd niet weinig medelijden met haar te hebben, maar....

Vele Franschen zijn gewoon in den trein hunne provisie mee te brengen. Zou men in ons land groote oogen opzetten, zoo niet den neus optrekken, indien een reiziger 1ste klasse een stuk broods of eenige andere eetwaar voor den dag haalde en verorberde, in Frankrijk vindt men 't natuurlijk, dat een zoodanige op de tijdstippen, waarop hij thuis dejeuneert of dineert, de mand opene of het papier ontrolle, waarin hij de wijnflesch, het gevogelte, de vruchten, enz. ter nedergelegd of gewikkeld heeft.

De vrouwelijke helft van mijn tweetal legde ten 6 ure eene reistasch op hare knieën en op de knieën van de mannelijke wederhelft, die de hare welwillend genaderd waren. Over deze tasch spreidde zij vervolgens eenen zakdoek uit. Dan nam zij uit een papier hetwelk van bui-

ten reeds zijn vettigen inhoud verried, eenige dindonhompjes en kluifjes en uit een ander van zindelijker physionomie de vijf broodjes, door haar aan het laatste buffet opgedaan. Gaf zij de voorkeur aan het beenlooze van den vogel, mijnheer was van zijne vaardigheid in 't hanteeren van het kleine zakmes te bewust, dan dat hij niet geprefereerd hadde te kluiven. At hij twee van de vijf broodjes, zij gebruikte de overigen. Daaraan zal het wel toe te schrijven geweest zijn, dat zij tot tweemalen toe, hij slechts eenmaal het glas met het oor ledigde, nadat het met wijn gevuld was en dat zij voor een kleiner deel der saprijke peer plaats had, dan hij.

Met zeker genoegen heb ik het huiselijk diner buiten 's huis gade geslagen, ook daarom met zeker genoegen, dat de peinzer mij bleek niet uitsluitend voor de dingen des geestes hart te hebben en dat ik den toestand der als zwak opgegeven maag niet als hopeloos behoefde aan te merken.

Ik sprak zoo even van eenen *curé.* Hij had het voorkomen van éénen dier mannen van zijn ambt, zooals men ze in Frankrijk dikwerf aantreft. Geen mager gelaat, niet altijd het bewijs van studie of onthouding, gaf hij te aanschouwen, maar blozende, schoon niet fijne wangen. Zijn oog had niet het gluiperige, dat nooit veel goeds doet verwachten, maar zag open en eerlijk in het rond. Ver van klein of zwak te zijn, was hij veeleer een flinke, stevige man.

Met zich bracht hij in den trein, behalve eenen reisgenoot, van wiens voorkomen ik niets zeg, omdat er niets bijzonders van te zeggen is, eene reistasch, voor eene reistasch bijna te groot en te gevuld.

Zóó doen de Franschen. 't Is als eene *manie* bij hen in den wagen, die hen opneemt, aan pakken en pakjes te sleepen wat zij kunnen. Volstrekt niet ongewoon is het, dat het netwerk boven het hoofd ontoereikend blijkt te zijn en dat niet alleen eenige zitplaatsen voor het ontbrekende in de bres moeten springen, maar dat nog bovendien de beenen met eene kooi, waarin ‘tourterelles’, eene mand, waarin provisie of iets dergelijks te rekenen hebben.

Mijn *curé* had zijne tasch boven zijn hoofd in het netwerk geduwd, zoo goed zich dit van wege den omvang er van doen liet en na zich gezet te hebben, in zijn gebedenboek zich verdiept, door het laatste eene gewoonte volgende, die ook bij ons begonnen is te bestaan, maar waarvan ik, schoon het recht niet betwistend, het nut, zoowel voor den lezer, als voor de getuigen, zeer betwijfel.

Deze twijfel nam niet weg dat ik medelijden met mijnen buurman gevoelde, toen hij plotseling op onzachte wijze in zijne meditatie gestoord werd. De tasch viel, gelijk een baksteen valt, eerst hem op het hoofd en voorts op den grond. Zwaar als zij was, veroorzaakte zij eene wond aan het voorhoofd, waaruit het bloed wel niet met stroomen, maar toch met eenige mildheid vloeide.

Wat deed 's gewonden reisgenoot? Als 't wintert en de bevrozen wateren zien

> Het stalen vleuglenpaar zich reppen
> De bochten langs der blanke baan,

dan buitelt wel eens deze of gene, die het heeft aangeschoten, tegen 't ijs. Ik weet er van te spreken, hoe zeer dit doet en onbekend is het ook niet aan wien het ziet. Toch doet het lachen. Nu, geene andere uitwerking had wat den geestelijke overkwam bij diens niet geestelijken metgezel.

Mijn medelijden deed mij de kleine reistasch grijpen, die me om den schouder hing en daaruit een stuk zwam opduiken, dat ik had meegenomen voor wonden, die als men op reis is en licht haast heeft, op andere wijze dan door vallende reistasschen ontstaan. Ik legde 't op de wond en had het genoegen te zien, dat mijne chirurgicale handeling volkomen slaagde. Dat de man mij bedankte, behoef ik niet te zeggen, evenmin dat ik hem niet euvel geduid zou hebben, indien hij 't niet gedaan hadde, overtuigd, dat hij, ware hij in mijne en ik in zijne plaats geweest, volstrekt niet geaarzeld zou hebben mij den kleinen dienst te bewijzen, dien ik nu hem bewees.

Er was iets, doch ook maar iets van den barmhartigen Samaritaan in het geval. Tusschen Jeruzalem en Jericho de priester en de leviet, die den gewonden geloofsgenoot zonder hem te helpen voorbij gingen, op den trein de man van hetzelfde geloof als de gewonde, die om den rampspoed van dezen lachte. Dáár de man, wiens volksnaam den Jood ten scheldnaam verstrekte, helpend, op den trein dienst bewijzend, hij die naar de gelukkig alles behalve onfeilbare zienswijze van den Katholiek een ketter is, op wien een eeuwig *anathema* drukt.

Nog ééne reisgenoote interesseerde mij. Zij telde misschien zestien of zeventien jaren en nam in, al sprak zij slechts en dan nog meestal fluisterend tot de oudere naast haar, hare begeleidster, wellicht haar moeder. Haar gitzwart haar, schoon niet tot eenen hoogen bos opgewrongen, was er niet de oorzaak van; evenmin de bleekheid van haar gelaat, die aan albast deed denken. Haar oog had eene boeiende uitdrukking: daaruit sprak hopen, maar geduldig hopen.

Leed zij? Naar ziel of lichaam? Naar beiden?

Naast haar stond eene kruk, eene wel net bewerkte, maar toch eene kruk. Zoo had zij over een gedeelte van haar lichaam de vrije beschikking niet. Dit, moest het haar niet menig treurig oogenblik bereiden? Als ze ook gevraagd werd op het landelijk feest en kwam en ze hare vriendinnen, als waren ze gazellen, voort zag snellen door de belommerde *alleeën* en over de met bloemen bezaaide *gazons* of stoeien aan de boorden van den zilveren waterplas? Of als zij met het bruidspaar meeging naar de kerk en er getuige van was, hoe de

priester hare vriendin, slechts een drietal jaren ouder dan zij, verbond aan den jongeling aan hare zijde?

Misschien heb ik mij vergist, maar wat ik zag en opving heeft op mij den indruk gemaakt, dat de lijderes van Lourdes terugkeerde, nadat zij dáár voor hare genezing gebeden en geofferd had. Vergiste ik mij echter niet, dan was zij eene bedrogene te meer bij de talloos velen, die teleurgesteld zijn geworden, heul en hulp zoekend op eene plek, die hun als geheiligd door 't verschijnen van de moeder Gods was voorgesteld, maar waarvan menige Franschman geheel andere, nauw stichtelijke dingen te verhalen weet.

Ja! eene bedrogene. Indien niet de Almachtige door eenig geneeskrachtig kruid, door water uit de eene of andere heete of zwavelbron, door eene wel verrichte kunstbewerking haar de vervulling van haren vurigen wensch geworden doe, zal zij haar leven lang den steun van 't haar stuttend hout niet missen kunnen.

En als zij, niet in staat de bewegingen, eerst van hare gespelen, daarna van hare vriendinnen te deelen en door geenen jongeling of man naar het altaar geleid, het aan haar gepleegde bedrog inziet en in hare binnenkamer met eenen traan in het oog nederzit, dan zult gij het zijn, wreede kerk! die er schuld van zijt - wreede kerk! die uit berekening aan uwe zonen en dochteren voorspiegelt wat ge zelve als eene hersenschim beschouwen moet, zoo niet uw bijgeloof groot is, als dat van den Heiden. Misschien vloekt u de misleide niet, maar zoo ze u vloekt, zeg, o! zeg, zult ge u niet als Kaïn van God vervloekt gevoelen en met den broedermoorder in wanhoop spreken: ‘te groot mijne misdaad, dan dat zij vergeven worde?’

In gezelschap van reisgenooten als die, van wie ik sprak, naderde ik Poitiers, zooals ik reeds zeide, de hoofdstad van het departement Vienne. Weldra herinnerde mij het toegenomen geraas, dat de trein maakte, wat ons, wijl 't avond was, het toegenomen donker niet zeggen kon: dat we in de tunnel waren, die door te rijden is, alvorens men de stad bereikt. Niet meer dan een oogenblik daarna en de lantarens van de *gare* zonden ons haar licht toe.

Poitiers was mij eene oude bekende; ook was dit het hotel, dat ik er betrok. Als men dit in rekening brengt en mede, dat ik eenen flinken rit achter den rug had, dan zal men mij gaarne gelooven, als ik zeg, dat ik spoedig in- en den geheelen nacht doorsliep. Ik had daartoe niet noodig te gelooven, dat de heilige maagd, die de stad met haar departement tegen de Pruisen beschermd had, gewis haar ook wel bewaken zou, nu ik er eenen nacht had door te brengen.

Vroeger deelde ik een en ander betrekkelijk de in Romaanschen stijl gebouwde kerk *Notre dame-la-grande* te Poitiers mede. Aan een Mariabeeld binnen hare wanden is de legende van ‘het wonder der sleutels’ verbonden.

't Was - zóó luidt zij - in het tweede jaar der 13de eeuw, dat de maire van Poitiers eenen zeer geldzuchtigen schrijver had en dezen in den vastentijd wegens zaken naar Perigueux zond, dat toen in de handen der Engelschen was. De Engelschen - men ziet, dat zij reeds in overouden tijd bekend stonden voor een volk, dat met zijn geld zijn voordeel te doen wist en dat juist niet altijd op loijale wijze - belazen den schrijver, dat hij voor eene som gelds Poitiers in hunne handen leveren zou en dit nog vóór de aanstaande Paschen. Toen nu het tijdstip, waarop de overeenkomst ten uitvoer gelegd zou worden, het middernachtsuur vóór den feestdag dáár was en de Engelschen er in geslaagd waren onbemerkt de stad te naderen, begaf zich de schrijver naar de slaapkamer van den maire, ten einde van onder de peluw, waarop deze sliep, de sleutels te nemen van de poort, die hij beloofd had voor de belagers te openen. Te vergeefs echter zijn zoeken: zij waren dáár noch ergens elders in huis te vinden.

Wat te doen? Een nieuw plan rijpte in het hoofd van den verrader. Hij zou vroeg in den ochtend, eer de poortwachters om de sleutels kwamen, die onder een of ander voorwendsel aan den maire vragen, voorts ook onder eenig voorwendsel wegsluipen en dan de daad volvoeren, waartoe hij zich verbonden had.

Van dit plan werd den Engelschen kennis gegeven.

't Werd vervolgens 4 ure. Op des schrijvers voorgeven, dat een edelman de poort uit en naar den koning moest, was de gewekte maire bereid de sleutels te geven. Hoe hij echter verschrikte, toen hij ze niet vond onder zijne peluw, de plaats, waar hij ze altijd verborg en veilig waande. Verraad vermoedde hij. In zijnen angst gaf hij wel last, dat gewapende burgers de poorten, inzonderheid de bedreigde, als die de zwakste was, bezetten zouden, maar ijlde tevens naar de *Notre dame-la-grande* om de stad aan de bescherming der heilige maagd op te dragen. O wonder! in de armen van haar beeld aanschouwde hij, toen hij het genaderd was, de verloren sleutels. Ja! zij had meer gedaan dan die bewaren, de aanbiddenswaardige. Wie van de Engelschen gevangen genomen werden, verklaarden, dat zij en hunne medestrijders ten 4 ure vóór de poort eene rijk gekleede koningin gezien hadden, die behalve van eene non en eenen bisschop (de heilige Radegonde en den heiligen Hilarius) van tallooze gewapenden vergezeld was, die op de Engelschen aanvielen. Niet te bevreemden voorwaar, dat eene vrolijke Paschen volgde, terwijl de schrijver - zóó giste men - door eene der overige poorten ontvluchtte om in de rivier den dood te zoeken of door den duivel werd gehaald.

Sinds putteden de inwoners van Poitiers zich uit in bewijzen van erkentelijkheid aan de heilige maagd. Onder anderen werd haar beeld op alle bruggen, aan alle poorten en elders geplaatst. Inzonderheid echter moet genoemd worden de luisterrijke processie, die jaarlijks tot hare eer gehouden werd.

Deze processie - verhaalt een Fransch schrijver - was buitengemeen plechtig in 1871, nauw twee maanden na den ongelukkigen krijg met Pruisen. Wat toch was het geval geweest? Toen de vrome bewoners der oude stad de Pruisische horden (‘les hordes Prussiennes’) de Loire hadden zien naderen en zich meester maken van de naburige steden en velden, toen hadden zij door eene gelofte op nieuw zich onder de hoede der heilige maagd geplaatst en feit was het, dat het vijandelijk leger op het oogenblik van den wapenstilstand juist aan de uiterste palen van het departement Vienne had stand gehouden, zoodat *en* de stad *en* de diocese zijnen inval ontgaan waren.

Niet dit noem ik met den bedoelden schrijver eene ‘chose remarquable,’ aangezien de Pruisen toch ergens hunnen tocht staken moesten, maar iets anders, namelijk, dat hij het eene ‘chose remarquable’ acht - hij, niet een man uit de heffe des volks, niet een wonderzieke geestelijke, maar Charles de Chergé, die onder anderen deze titels, als hem toekomende, opgeeft: ‘inspecteur des monuments historiques du département de la Vienne;’ ‘ancien président de la société des antiquaires de l'ouest;’ ‘ancien correspondent du ministère de l'instruction publique.’

Zooals ik zeide, deed niet het vertrouwen op de waakzaamheid van Maria mij rustig slapen, maar de vermoeidheid, gepaard met de bekendheid met mijn hotel.

Den volgenden morgen had ik alleen den tijd tot een kort bezoek aan het ‘Parc de Blossac.’ 't Bevindt zich aan de zuidzijde van de stad en is 9 hect., 31 ar., 20 cent. groot. Zijnen naam dankt het aan Paul-Esprit-Marie de la Bourdonnaye, ridder, graaf van Blossac, die van 1751 tot 1786 als intendant van de generaliteit der Poitou wat goed en nuttig was bevorderde. Werk wenschende te verschaffen aan de behoeftigen, herschiep hij een oneffen, ledig terrein in eene lommerrijke wandelplaats.

Reeds op zich zelf schoon, wint het park aan schoonheid door het uitzicht, dat het den wandelaar verschaft. Staande aan zijnen zuidelijken rand, had ik vóór mij in de diepte de ééne der beide rivieren - de Boivre is de andere - aan welke Poitiers ligt: de Clain. Aan de overzijde was eene reeks van heuvelen, in de helling waarvan hier en daar en ginds een kleiner of grooter huis zijn dak omhoog beurde en *of* het groen, dat den bodem bedekte *of* het groen, dat als rustte tegen 't azuur, het oog boeide. Rechts eindelijk kon ik ver en verder de rotsmassa volgen, op hare bovenvlakte, maar ook op hare uitstekende punten kerken, kloosters en andere gebouwen dragend, allen verblindend wit, vooral nu zij beschenen werden door de krachtige morgenzon van het zuiden.

Wat mij in de gedachte kwam, nadat de kavallerie-officier mij verlaten had, wien ik niet te vergeefs om eenige inlichting vroeg, was dit, dat in de grotten aan mijne rechter- en aan mijne linkerhand eens

Kalvijn zijne godsdienstige bijeenkomsten hield en dat ééne van haar ‘la grotte de Calvin’ genoemd wordt tot op dezen dag.

In de dagen van den hervormer, wiens invloed op de denkwijze van velen ook in ons vaderland nog voortduurt, meer zelfs dan hem wellicht lief ware, indien hij nog ééns leven en met de vorderingen op het gebied der godgeleerdheid kennis maken kon, in die dagen boorde de kunstige en nijvere hand nog geene gangen door de rotsen, opdat de locomotief de natiën en de individuën, ook van verschillend godsdienstig geloof tot elkander mocht kunnen brengen, maar bezigde wie om zijn godsdienstig geloof door den andersdenkende belaagd en vervolgd werd, de holen, door de natuur in de rotsen gegraven, tot wijkplaats niet alleen, maar ook tot school en tot kerk.

In zijne grot zat op eenen Novemberavond van het jaar 1533 Kalvijn of, zooals hij toen zich noemde, Charles d'Espeville. Een vier en twintigjarige was hij toen van middelmatige lengte. Over zijn bleek gelaat speelde eene bruine tint. Helder was zijn oog en zoowel langs zijne niet gevulde kaken, als van onder zijnen scherpen neus, verlengde zich het haar, dat het de kin bedekte en voorts werd tot eenen baard, die tot over de borst reikte. In een eenvoudig zwart kleed met eene eenvoudige muts van dezelfde kleur op het hoofd, zat hij op eene kleine houten bank met den bijbel op eene kunstelooze tafel vóór zich. Boven aan den rotswand hing eene lamp, die wel geen schitterend licht verspreidde, maar toch licht genoeg, dat de woorden der schrift gelezen konden worden en dat wie ze las en wie ze zouden hooren lezen, geene spookgestalten schenen.

Wie ze zouden hooren lezen - eerlang toch deed zich buiten de grot een licht ritselen hooren van de struweelen, die er op en om groeiden, daarop een zacht schuifelen als van de voetstappen eens naderenden en 't duurde niet lang, of een jong mensch trad met eenen vriendelijken avondgroet op de lippen naar binnen. Met korter of langer tusschenpoozen herhaalden zich het ritselen, schuifelen en binnentreden, totdat een zestal mannen zich bij Kalvijn bevond en zich gezet had *deels* op bankjes, als dat van den grotbewoner, *deels* op vooruitstekende gedeelten van den rotswand, die als tot zitplaatsen bestemd zich voordeden.

Slechts van twee der aanwezigen enkele bijzonderheden.

Louis Dufour heette de ééne. Hij was een paar jaren ouder, dan de hervormer. Schoon van flinken lichaamsbouw, maakte hij niet den gunstigen indruk, die daarvan het gevolg scheen te moeten zijn. Vooral mag dit toe te schrijven zijn geweest, behalve aan zijne dikke wenkbrauwen, van onder welke zijne oogen met zekere sluwheid staarden, aan den onaangenamen toon, waarop hij zich nu en dan uiten kon.

Op nauwelijks een half uur afstands van de grot was zijne woning aan den voet eens heuvels en van zekere mate van welvaart door haar uiterlijk getuigend.

Hij leefde er, verzorgd door eene vrouwelijke bediende, hem door zijne ouders nagelaten. Wel ontbrak hem geenszins de lust haar werk aan eene wakkere wederhelft over te dragen, maar tot hiertoe had hij onder de dochteren des lands in den omtrek geene gevonden, bereid zijn huiselijk leven te deelen. Indien Kalvijn hem doorgrond hadde, zou hij hem onder zijne leerlingen niet geduld hebben. Kalvijn niet, die, zooals zijn levensbeschrijver Beza verzekerd heeft, 'van vleierij, veinzerij, onoprechtheid, vooral waar het den godsdienst gold, een even heftig vijand was, als hij hoog ingenomen heeten kon met waarheid, openhartigheid en goede trouw.' Dufour was een huichelaar, was een verspieder. Onder den schijn van niet wars te zijn van de nieuwe denkbeelden aangaande den weg des behouds, die niet alleen elders, maar ook in Frankrijk hoe langer hoe meer opgang maakten en dienaangaande onderricht te begeeren, woonde hij de bijeenkomsten die Kalvijn met zijne leerlingen hield, bij, om daarna zijn bevinden mee te deelen aan den geestelijke van de parochie, waartoe hij behoorde.

Wat hem bewoog?

Claude Ferrand - de tweede van wien ik spreken wilde - was jonger dan Kalvijn, doch niet veel. Wie hem zag, kon noch aan de kracht, noch aan de vlugheid van zijn lichaam twijfelen, wie hem hoorde evenmin aan zijn juist oordeel, als aan zijne levendige fantasie - wie met hem omging, noch aan zijnen levensernst noch aan zijnen levenslust.

Hij leefde met zijne moeder, niet veel verder dan Dufour van de plaats, waar Kalvijn zich ophield, verwijderd, doch aan eene andere zijde. In Marie Girault hoopte hij aan haar, die hem het leven schonk, eene dochter te geven, bij het vorderen harer jaren haar steun, hare vreugde - Marie Girault, die meer nog dan door het aangename van zijn voorkomen, door zijn begaafd verstand en door zijn edel hart zich bewogen gevoeld had hem hare liefde te schenken.

Hoe Kalvijn hem beminde, den jongeling, wiens lust bleek te zijn ingewijd te worden in de dingen des Evangelies, zooals die de nieuwere tijd verstond! Hoe hij meer dan eenen voorbeeldigen echtgenoot en vader in hem zag, groote verwachting van hem koesterend voor de groote zaak, waaraan hij zelf zijn leven wijdde!

Ook Dufour scheen Claudes vriend. Toch was hij dit niet, niet omdat hij Claudes godsdienstige zienswijze niet deelde, Claudes karakter niet had, maar omdat hij gewenscht had Marie de zijne te noemen en Marie aan Claude, niet aan hem de voorkeur gegeven had.

Claude - hoe was het bij zijn goed oordeel mogelijk? - begreep niet, dat zijn medeminnaar, schoon afgewezen, den moed niet opgaf, maar hoopte door de tusschenkomst van zijnen geestelijke, tevens dien van Marie, al ware 't ook ter elfder ure, zijn doel te bereiken - begreep niet, dat hij met hem de grot bezocht, dáár met hem toefde, van

dáár met hem wegging om zooveel mogelijk op de hoogte van zijne zaken te zijn en den geestelijke op die hoogte te brengen. Dat begreep hij niet en van daar, dat hij geene geheimen voor hem had - voor hem niet, wien hij als zijnen vriend beschouwde.

- Gij hebt, zóó ving Kalvijn te spreken aan, in onze vorige bijeenkomst bij 't afscheid nemen den wensch geuit, dat ik u verhalen mocht van de leidingen Gods met mij, die zijn onwaardige dienstknecht ben. Aan dat verlangen wil ik gaarne voldoen.

Te Noyon, waar ik het levenslicht aanschouwde, bracht ik de eerste jaren van mijn leven door, genoeglijk door, wijl zoowel van mijne schoolmakkers de meesten, als mijne ouders, benevens mijne broeders en zusters blijken van genegenheid mij gaven meer dan ik verdiende. IJverig strooide mijne vrome moeder de zaden van den godsdienst, waar 't ook in Katholieken geest, in mijn jeugdig hart en dat die zaden niet verstikten, maar ontkiemden, was onder hooger zegen aan mijnen vader, den wel gestrengen, maar tevens verstandigen man te danken.

Op veertienjarigen leeftijd, nu tien jaren geleden, kwam ik met de kinderen van het aanzienlijk geslacht Mommor te Parijs, opdat ik daar de kennis opdede, die voor den priester - het priesterambt was mijne bestemming - onmisbaar geacht werd.

Ik had er onder anderen Cordier tot leermeester, die wel hoofdzakelijk in het Latijn mij onderrichtte, doch die ook nu en dan uitte wat mijne onvoorwaardelijke gehechtheid aan het geloof mijner ouders deed afnemen. Misschien meer dan ik zelf bevroedde, deed dit ook het tooneel, waarvan ik op zekeren dag op het plein der *Notre-dame* getuige werd: men had er eenen brandstapel opgericht en bracht er door het vuur eenen man om 't leven, wien men te laste legde aan de Kerk ontrouw geworden te zijn, maar die leed en stierf met eene gelatenheid en eenen moed der oude martelaren niet onwaardig.

Sedert heb ik korten tijd te Pont l'Evèque het woord des levens verkondigd. Korten tijd, zeg ik, omdat ik eerlang op de studie van het recht mij toe ging leggen, *ten deele*, wijl mijn vader, die haar als 't beste middel om tot rijkdom en tot aanzien te geraken beschouwde, 't mij aanried, *ten deele* omdat de bijbel, dien mijn bloedverwant Olivetanus vertaald en mij ten geschenke gegeven had, mijne, twijfelingen ten aanzien van de leer der Kerk had doen toenemen.

Eerst heb ik mij geoefend aan de universiteit van Orleans, later aan die van Bourges en dankbaar herdenk ik eenen Stella en eenen Alciati, mijne scherpzinnige en welwillende leermeesters.

Meent niet, dat ik aan de rechtsgeleerdheid mij wijdende, de godgeleerdheid uit het oog verloor. Voor zooveel deze betrof, was mij het uitstekend onderricht van Melchior Wolmar, den Duitscher, van groot nut.

Van hem weg, als van den voortreffelijken Beza, die in zijn huis leefde, riep mij het sterfbed van mijnen vader.

Ik had den doode de oogen niet gesloten, of ik keerde naar Parijs terug. Dáár heb ik, was 't in zwakheid en onder strijd, onderzoekende en leerende voor een Evangelisch geloof en een Evangelisch leven gedaan wat mijne hand te doen vond, totdat mijn opstel, voor den nieuwen rector der universiteit tot intreêrede vervaardigd en handelende over de rechtvaardiging door den Heer, niet door de werken, die de Kerk goede heet, den bloeddorstigen vervolger Morin de hand naar mij deed uitstrekken, dat hij mij in boeien slote, misschien den dood dede ondergaan. Toen heb ik de stad verlaten en ben ik herwaarts gekomen.

Wat zal voorts mijn lot zijn? Zal ik lang nog kunnen voortgaan met de bestrijding van dwalingen, neen! leugens, als die der moeder van onzen Heer, als koningin des hemels, ster des heils, haven des levens begroet; des broods en des wijns in het vleesch en het bloed des gezegenden Verlossers herschapen en zoovele anderen? Lang nog voortgaan kunnen met voor u en anderen de waarheid bloot te leggen, de waarheid ter betrachting in de liefde aan te bevelen? Of zal misschien reeds spoedig de dag aanbreken, waarop mijne belagers mij grijpen, wegsleuren, ten vure doemen? In den raad Gods te zien, welk sterveling, die 't vermag? Geschiede zijn wil aan mij!

Wie de mannen, tot wie Kalvijn zijne woorden richtte, oplettend hadde gadegeslagen, zou bespeurd hebben, dat terwijl er bij het slot der toespraak op het gelaat van Ferrand iets weemoedigs zich vertoonde, het oog van Dufour levendiger was dan naar gewoonte.

Nadat de hervormer geëindigd had, nam Dufour het woord. In zijnen toon was een schijn van verlangen naar inlichting maar ook een schijn van bewustheid zeer te doen, toen hij vroeg:

- De mis, waarop ge gedoeld hebt, is zij wel in der daad zóó af te keuren, als gij het doet? Bewijst niet het feit, dat zij aan alle plaatsen der Christenheid gedaan wordt, sterk vóór haar?

Kalvijn - 't is geen wonder, dat men hetzelfde bij zijne aanhangers in onze dagen nog aantreft - kon boos worden, als men in gevoelen van hem verschilde en dan harde woorden spreken. Van den bekenden Servetus zeî hij nu eens: ‘die vuile hond,’ dan ‘die trotsche Spaansche deugniet.’ Zelf heeft hij verklaard aan iemand, die wegens dit gebrek hem onderhield: ‘geloof mij, onder alle gebreken en zwakheden, waaraan ik mij schuldig ken, heb ik geenen ergeren vijand te bestrijden, dan juist de groote drift, waarvan ge mij spreekt.’

Minder nog het woord, dat Dufour sprak, dan de wijze, waarop hij het uitte, wekte Kalvijns toorn. Hij rees van zijne bank op, strekte zijne hand over den bijbel uit en riep:

- Ziedaar mijne mis.

Dan wierp hij zijne muts op de tafel en vervolgde, terwijl hij de oogen naar den hemel sloeg:

- Heer! indien gij in den dag des oordeels mij berispt, omdat ik

niet ter misse ging en haar vaarwel gezegd heb, dan zal ik met het volste recht u ten antwoord geven: Heer, gij hebt het mij niet bevolen. Ziedaar uwe wet, ziedaar de schrift, die gij mij gaaft, waarin ik geen ander offer heb kunnen vinden dan dat geofferd werd op het altaar van het kruis.

Diepen indruk maakte 't woord, zulken diepen indruk, dat hij nog lang aanhield, nadat de spreker zijne plaats weer ingenomen had om een gedeelte der Heilige Schrift voor te lezen, te verklaren en toe te passen.

Bij dit verrichten volgen wij hem niet, maar verlaten hem met Dufour en Ferrand, nadat hij de avondbijeenkomst dankzeggend gesloten had.

- Hoe waart ge zoo onvoorzichtig de vraag te doen, die ge deedt? vroeg de laatste aan den eerste, nadat zij eenige oogenblikken zwijgend waren voortgewandeld.

- Een gesprek met mijne huishoudster, luidde 't berekend antwoord, bracht er mij toe. Ge moet weten, dat onze *curé* met haar gesproken had over mijne nalatigheid in 't volbrengen mijner godsdienstplichten, zooals hij zich uitdrukte en haar gezegd, dat hij ten aanzien van mijnen omgang met zekere kerkverachters vrij goed was ingelicht. Haar op het hart gedrukt had hij, dat zij thuis komende er mij over onderhield en opdat zij dit met meer hoop op eenen goeden uitslag dede, haar eenige dingen in het geheugen geprent, waardoor de Katholieke waarheid tegenover de valsche beweringen der hedendaagsche ketters, zooals hij sprak, kon verdedigd worden. De goede ziel kweet zich, zoo goed zij vermocht, van den ontvangen last. 't Kostte mij natuurlijk geene groote moeite de wapenen, die haar tegen mij in de hand gegeven waren, af te wenden: zij werden niet alleen slecht gebruikt, maar waren ook van niet groote beteekenis. Van het laatste dit staaltje: tot het houden van vastendagen was ik geroepen door het verbod door God in het Paradijs aan Adam en Eva gedaan. Alleen trof mij eenigszins dat, hetwelk bestond in de mis, gevierd aan alle plaatsen der Christenheid. Lag 't niet in den aard der zaak, dat ik het oordeel van den scherpzinnigen meester daaromtrent te hooren wenschte? 't Speet mij dat hij, naar 't scheen ten minste, mijne vraag zoo euvel duidde.

- Gij kent hem, Dufour! hernam Claude, en hem kennende, zoudt ge mijns inziens beter gedaan hebben, uwe vraag niet, althans nu of zóó niet te doen.

- Misschien hebt ge geen ongelijk, erkende Dufour, maar, vervolgde hij, nu over wat anders: zult ge spoedig met uwe Marie den grooten stap wagen, naar ik hoor?

- Ditmaal, gaf Claude ten antwoord, is het gerucht, dat tot u kwam, niet bezijden de waarheid. Wat het u echter niet mee kon deelen, vertel ik u als vriend, dat reeds morgen avond d'Espeville ko-

men zal om mij te verbinden met haar, die ik innig bemin. Dit heeft hij mij beloofd en ik ga 't nog zeggen aan Marie, voor wie 't een heuglijk nieuws zal zijn, al heeft ze er op gehoopt, zelfs er op gerekend, dat op hare bede de belofte niet zou achterblijven.

Nog eene korte poos gingen beide mannen te zamen voort, maar niet ver van Dufours woning nam Claude afscheid van hem om eenen zijweg in te slaan, dien hij te gaan had om het huis te bereiken, waarin Girault met de zijnen zijne dagen sleet - Girault, die met vrouw en kinderen zich wel niet van zijne Kerk afkeerde, maar die desniettemin te veel inzicht had om niet vele van hare gebreken te zien en daarom geen oogenblik aarzelde, toen er sprake kwam van een huwelijk zijner dochter met Ferrand, al gaf men dezen na, gelijk hij het zelf niet ontkende, dat hij der nieuwe leer was toegedaan.

Toen Claude de woning, waarvan de allerliefste ligging bij den avond, zooals die was, niet uitkwam, bereikt had en binnengetreden was, sloot hij Marie in zijne armen en sprak op vroolijken toon:

- Morgen avond zal hij komen, d'Espeville, om mij eene lieve gade en - hierbij wendde hij zich tot Girault en diens echtgenoote - in u beminde ouders te schenken, ja! morgen avond reeds.

- Goddank! riep Marie, of haar een zware last wierde afgenomen. Dan, ging zij voort, na eene wijl gezwegen te hebben, dan kan geen sterveling meer beletten, dat gij voor eeuwig de mijne zijt....

- Claude! deed Girault, zijne dochter in de rede vallend, zich hooren, toen hij bemerkte, dat de hartstochtelijke woorden van Marie haren verloofde raadselachtig voorkwamen, Claude! laat mij toelichten wat Marie gezegd heeft.

In den loop van den dag is onze *curé* hier geweest. Hij begon met bij uitstek vriendelijk te zijn, sprekende over alledaagsche dingen. Maar spoedig bracht hij 't gelaat in ernstige plooi en van u en uwe zaken reppend, vroeg hij ons, of 't waar was, wat men vertelde, dat ge en dit wel binnen kort onze Marie zoudt huwen? Openhartig beaamde ik zijne vraag. Daarop werd zijn toon gestreng en verklaarde hij, dat hij ons, indien wij het niet beletteden, als aan ketterij medeplichtig beschouwen zou. Of wij hem al spraken van uwe liefde voor Marie, van uw onbesproken leven, van wat niet al, 't baatte alles niets. Of Marie hem al smeekte haar geluk niet te storen, hij liet zich niet bewegen. Toornig, bijna woedend is hij eindelijk opgestaan en toen hij ons verlaten had en het pad naar het dorp was opgegaan, heeft Lambert, die daar dicht bij maar achter het kreupelhout aan het werk was, gezien, dat hij zich omkeerde en de gebalde vuist tegen ons huis ophief, te gelijker tijd de bedreiging uitend:

- Gebeuren zal 't niet, al zou 't bloed kosten.

Nu begrijpt ge wel de taal van Marie, die sedert geene rust meer gehad heeft, overtuigd, dat de *curé* een man is, die voor niets, ook voor het ergste niet terugdeinst.

- De snoodaard! riep verontwaardigd Claude, maar geene vrees, Marie! liet hij volgen; geen haar krenkt hij mij of u of den uwen zonder den wil van Hem, die ook den geestelijken, den paus niet uitgezonderd, te machtig is. Houd moed: eer 't morgen middernacht zal zijn, zal die den uwe beschaamd hebben.

Terwijl dit bij Girault voorviel, werd er ook in het huis van den *curé* beraadslaagd, werden ook dáár besluiten genomen.

Eerst kwam er Dufour. Hij had zich, nadat hij van Claude afscheid genomen had, slechts even den tijd gegund zijn huis in te gaan om aan zijne huishoudster te zeggen, dat hij nog naar het dorp moest. Daarop had hij zich derwaarts begeven en het weldra bereikt. Bij den *curé* toegelaten, deed hij dezen verslag van het gebeurde in de grot en van het gehoorde op den weg. Wegens het eerste prees hem de geestelijke, terwijl hij zich in de handen wreef van genoegen, en wat het laatste aanging, vermaande hij hem niet ontmoedigd te zijn, aangezien Claude Marie de zijne niet zou noemen, zoolang hij - de *curé* - was, die hij was.

Dufour ging.

Een ander trad binnen. Hem had de geestelijke ontboden, hem met zijn bandieten gezicht.

- Zet u, Raimbaud! sprak de geestelijke tot hem, en laat me vóór alles u dezen beker reiken, dat wij zamen drinken tot eer van den heiligen Hubert, wiens hulp ge in den jachttijd behoeft en ook te zien aan het wild dat ge opdoet, ondervindt.

Raimbaud toonde, dat de wijn uit 's geestelijken kelder hem niet slecht smaakte door den hem aangeboden beker in éénen teug te ledigen.

Dit gedaan hebbende, vroeg hij:

- Wat begeert gij van mij, eerwaardige vader! dat ge zoo laat mij nog ontbieden deedt? Dat ik morgen vóór dag en dauw uitga, opdat er wild aan 't spit zij, als ge aan 't middagmaal maag of vriend ontvangt? Spreek en Raimbaud, dit weet gij, is met lijf en ziel tot uwen dienst.

- Voor eene kostbare jacht, Raimbaud! begeer ik uw scherp oog en uwe vaste hand, hervatte de *curé* en zweeg daarop een oogenblik, als wilde hij zien, welken indruk dit woord maakte bij hem, tot wien het gericht werd.

- Dit begrijp ik niet, mompelde Raimbaud, zoo toch dat de *curé* 't verstond.

- Ferrand, ging deze voort, dit weet gij, zal de man van Marie Girault worden, ten spijt van mijnen raad, dat niet hij, maar Dufour hare hand hebbe. Reeds morgen avond wordt de echt voltrokken en dit niet door mij naar de voorschriften onzer Kerk, maar door dien aartsketter, wiens wiegelied de satan zong. Hem zal Claude zelf tot de God en alle heiligen onteerende handeling af halen. Begrijpt gij mij

nu? Voor den éénen geeft Dufour goud - voor den ander de Kerk hare benedictie.

- Ik begrijp u geheel, eerwaardige! gaf grijnzend Raimbaud ten antwoord, terwijl hij opstond om zich te verwijderen, en wees gerust, dat het aan mij niet liggen zal, indien niet het sterfbed gereed zij vóór het huwelijksbed....

Minder van wege de benedictie, vervolgde hij, buiten gekomen zijnde, want die is een karig of liever geen loon, maar van wege 't goud - goud!

Te traag gingen van den volgenden dag de uren voorbij, zoowel voor de angstige Marie, als voor Claude, die van zijnen avond de vervulling van zijnen vurigsten wensch verwachtte. Eindelijk toch kwam die avond en kon de jonge man zich naar Kalvijn op weg begeven.

Ik zal de gesprekken niet meedeelen, die *en* in de grot *en* op den weg tusschen de beide wandelaars gevoerd werden over de zaak, die de zaak van 't oogenblik was. Er bleek aan den éénen kant uit, dat de echt in hunne schatting iets gewichtigs, iets heiligs was, door geene koelheid, ontrouw, bitterheid of wat er meer van dien aard mag wezen te veronachtzamen, te bezoedelen en van den anderen kant, dat zij eenstemmig aan Marie de hoedanigheden toekenden, die de hervormer als wenschelijk in de aanstaande gade heeft voorgesteld, toen hij in éénen zijner brieven aan eenen vriend, dus schreef: ‘gij vraagt wellicht: maar welk eene schoonheid zou dan wel in staat zijn u te boeien? ik antwoord: zij alleen, die aanvalligheid paart aan deugd en die eenvoudig en tevreden van aard, zachtmoedigheid en goedhartigheid bezit en van wie ik met grond zou mogen hopen, dat zij ook voor mijn tijdelijk welzijn zorg zou dragen.’

't Was geen heldere hemel, die zich over hun hoofd welfde. Aan 't azuur dreef wel de maan, maar niet alleen dat zij slechts ten deele verlicht was, telkens ook werd zij door breede en dichte wolken aan het oog onttrokken. Dan werd het donker op het pad, dat zij te volgen hadden, zóó donker, nu en dan, dat het voortgaan behoedzaamheid vereischte en dat men niet in staat was te onderscheiden wat op eenigen, zelfs geringen afstand voorviel.

Zóó was het, toen op eens Kalvijn en Claude te gelijk vroegen:

- Hoor! wat mag dat zijn?

Onthutst door een dof geluid, dat plotseling de stilte, die in 't rond heerschte, stoorde.

- Dat is geene windvlaag, deed Kalvijn, die stilstond en luisterde, zich hooren, want het is weer geheel stil, als te voren.

- Dan ook niet, merkte Claude op, 't geraas van den stroom, dat men anders vrij ver hooren kan.

Neen! dat was noch wind, noch stroom; dat was hooger macht, die eene dubbele misdaad belettede. Wie tot de plek, van waar het geluid kwam, ware doorgedrongen, zou dáár Raimbaud gevonden heb-

ben tot stervens toe geleêbraakt door het afgeschoven rotsbrek en hadde hij hem, eer hij den *curé* vervloekend, den laatsten adem uitblies, kunnen ondervragen, hij zou vernomen hebben hoe de stervende zich op eene vooruitstekende rots geplaatst had, van waar zijn schot hem, voor wien het bestemd was, zeker treffen moest - hoe hij hen hoorende op de plek, die hun noodlottig worden moest, had aangelegd, maar op het oogenblik dat hij vuur ging geven, den grond had voelen wegzinken van onder zijne voeten om vreeselijk verminkt na weinig oogenblikken reeds de eeuwigheid in te gaan.

Eer 't middernacht was, sloot Claude Marie als zijne gade in de armen. En toen den volgenden dag het bijna onkenbare lijk van den moordenaar gevonden werd, verklaarde 't algemeen gevoelen, in weerwil van den angstig geworden *curé* en den bijna waanzinnigen Dufour, dat hem de duivel den hals brak en dat deze 't nog nooit iemand gedaan had, die 't meer dan Raimbaud verdiende.

(Slot volgt.)

Dr. R.C.H. RÖMER.

[Derde deel]

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Verbastering of ontwikkeling?

Door J.H. Scholten,
Hoogleeraar te Leiden.

> Doch het geestelijke is niet eerst, maar het natuurlijke (l. het zinnelijke), daarna het geestelijke.
> PAULUS.

Er was een tijd, dat de wijsbegeerte, met het lofwaardig doel, om tegen de bedenkingen des ongeloofs Gods Voorzienigheid te rechtvaardigen, op voorgang inzonderheid van Leibnitz, de stelling verdedigde, dat de wereld, zooals zij thans bestaat, onder alle mogelijke werelden de beste is. Tegen dit ‘optimisme’ kwam echter de ervaring in verzet. Reeds Voltaire leverde in zijn ‘Candide’ op de leer van Leibnitz eene scherpe critiek, en werd hierin door latere wijsgeeren gevolgd. Mag dit, zoo vraagt men, de beste wereld heeten, waarin stormwind en hageljacht in weinige uren een veel belovenden oogst verwoesten, waarin de aarde, als met onvruchtbaarheid geslagen, weigert haren schoot te openen tot voeding van hare bewoners, en door hongersnood of pest duizenden menschenlevens worden weggemaaid? Wat spreekt men van eene best mogelijke wereld, waar zooveel pijn en smart geleden wordt, waar menschen tegen menschen, volken tegen volken den bloedigsten oorlog voeren, waar het eigenbelang heerscht, en eene geheele menschenklasse, tot slavernij gedoemd, geen andere bestemming heeft, dan om voor karig loon de rijken en machtigen te

dienen? Of is het niet waar, dat, naarmate beschavingen welvaart ter ééne zijde toenemen, de ellende van duizenden anderen te grooter wordt? Kan er, bij zooveel onvoldane wenschen, bij zooveel leed en teleurstelling, bij zooveel tranen, als in de eenzaamheid, hier om het verlies van een dierbaar pand, dáár om de wisselvalligheid der fortuin geschreid worden, nog langer sprake zijn van eene best mogelijke wereld, zonder met de werkelijkheid den bittersten spot te drijven? Is dan de zonde, met al de jammeren, die zij veroorzaakt, zoomaar voor niets te rekenen? Zoo sprak men en spreken velen ook in onzen tijd; en waar men vroeger van eene volmaakte wereld droomde, verkondigt men thans, men denke aan wijsgeeren als Schopenhauer en Von Hartmann, dat de bestaande wereld van alle mogelijke werelden de slechtste is, zoodat zelfs het nietzijn boven een zijn verkieselijk geacht wordt, zooals de ervaring ons natuur en menschheid leert kennen.

Wat zullen wij hierop zeggen? De feiten, waarop men ons wijst, eenvoudig te loochenen of te ignoreeren gaat, met het oog op de werkelijkheid, niet aan. Zelfs de Christelijke Kerk liet niet af van jammerklachten te doen hooren over de onvolkomenheid, de onbeduidendheid en het smartvolle van het menschelijk leven. De aarde was een tranendal, het leven een aaneenschakeling van rampen en beproevingen, en met smachtend verlangen zag men uit naar den dood, die aan al die aarsche ellende een einde maken zou.

Die onvolkomenheid, wij mogen zeggen, die ellende bestaat dus. Maar hoe haar te verklaren in eene wereld, waar God heerschappij voert? Hoe het bestaan der zonde te rijmen met Gods heiligheid, hoe zooveel leed met zijne liefde, zooveel wanorde met het begrip eener opperste wijsheid, die de lotgevallen der wereld regelt? Zullen wij ons vergenoegen, met eenvoudig God uit de natuur en de geschiedenis te bannen, en zijne heerschappij te beperken tot de zedelijke wereld, en, waar de wetenschap tegen zulk een dualisme van alle zijden zich verzet, onze toevlucht nemen tot eene verstandelooze mystiek, die aan ‘Frau Vernunft’, zooals Luther het noemde, de bevoegdheid ontzegt om mee te spreken op het gebied van den godsdienst en er zich op te goed doet, het intellectualisme, zooals het thans heet, te beschimpen? Of zal men, zooals anderen doen, zich behelpen met een eigen gevormd ideaal en met ‘aspiratiën’, waaraan alle werkelijkheid ontbreekt? Ik vrees, dat de godsdienst ook hiermee niet gebaat wordt, en dat, wanneer inderdaad natuur en geschiedenis God voor het verstand verbergen, het verstand, waar het niet beter ingelicht wordt, zich weldra over die miskenning van zijn recht zal wreken, en met de pessimisten van onzen tijd het atheïsme prediken. Doch hierover handel ik thans niet. Ik aanvaard de wereld, zooals zij bestaat, met al de onvolkomenheid en de ellende, die haar kenmerkt, en vraag alleen, hoe zulk een gebrekkigen toestand te rijmen met de volmaaktheid Gods, ‘uit wien en door wien en tot wien alle dingen zijn’.

Twee systemen dingen hier, ter beantwoording dezer vraag, om den voorrang, het systeem van verbastering en dat van langzaam voortgaande ontwikkeling. Het verbasteringssysteem ziet in den tegenwoordigen toestand der aarde afval van een vroeger volmaakte wereld. Hoort men de voorstanders van dit gevoelen, dan bracht de aarde eertijds geen doornen en distels voort; de wolf verkeerde met het lam; geen ziekte of lichamelijke smart vergalde het genot des levens, en zelfs de dood maakt geen einde aan het leven van den mensch, die voor de onsterfelijkheid bestemd was. Is de mensch thans gedoemd tot moeitevollen arbeid, staat hij bloot aan de onderdrukking door zijne medemenschen en is de moedersmart de noodwendige voorwaarde voor het ontstaan en voortbestaan der geslachten, dat alles was, volgens de verbasteringstheorie, vroeger zoo niet, en moet als ontaarding beschouwd worden van een oorspronkelijken toestand, die in het paradijs onzer eerste ouders was verwezenlijkt. Wat thans voor natuurlijk gehouden wordt is eigenlijk geen natuur, maar afval van hetgeen natuur en menschheid oorspronkelijk geweest zijn, en dus onnatuur.

Hiertegenover staat de theorie der langzaam voortgaande ontwikkeling van natuur en menschheid. Ook zij erkent, zonder eenig voorbehoud, de onvolkomenheid van het aardsche en sluit de oogen niet voor al het gebrekkige en al de ellende, die het menschelijk leven kenmerken; doch leert ons, dat het volmaakte niet achter ons ligt, maar het ideaal is, op welks verwezenlijking de zichtbare natuur is aangelegd, en waarnaar ook de mensch op zedelijk gebied moet streven. Zij doet ons opmerken, dat de tegenwoordige toestand der aarde, hoeveel zij te wenschen overlaat, in overoude tijden, toen zij nog niet door menschen, zelfs niet door dieren en planten werd bewoond, nog veel gebrekkiger was dan thans. Wel erkent ook deze theorie, dat het menschelijk geslacht nog ver van de volmaaktheid op zedelijk gebied is verwijderd; maar het ruw geweld van den voortijd maakte toch plaats voor hoogere, ook zedelijke beschaving, en hare voorstanders streelen zich met het uitzicht, dat het menschdom eene steeds betere toekomst te gemoet gaat. Bepaaldelijk op het gebied van den godsdienst ziet de theorie der ontwikkeling in de afgoderij der oude volken geen verbastering, maar het begin van een hoogeren godsdienst, die langzamerhand werd voorbereid, om eenmaal, naar de verheven voorstelling van den stichter des Christendoms, eene aanbidding van God te worden in geest en in waarheid.

Welke dier beide theoriën zullen wij omhelzen? Het is hier ons voornemen niet, om al wat tot beantwoording dier vraag behoort, zorgvuldig te overwegen; maar onverschillig kan het ons niet zijn het oordeel hierover te vernemen van een man als Paulus, en dat te minder, omdat de voorstanders der verbasteringstheorie op hem bij voorkeur zich plegen te beroepen. Wij vinden zijne meening daaromtrent uitgesproken in de woorden, die aan het hoofd van dit opstel zijn ge-

plaatst. Verkeerde, volgens de verbasteringstheorie, de mensch oorspronkelijk in een staat van rechtheid, zooals het met een kerkdijken term genoemd wordt, had God, volgens die meening, het menschelijk geslacht oorspronkelijk geschapen ‘in ware gerechtigheid en heiligheid’ en toegerust met een volmaakte kennis van zijn wezen, m.a.w. ontstond, volgens deze leer, eerst het geestelijke en daarna, als gevolg van afval, de heerschappij van het zinnelijke leven, de apostel zegt omgekeerd: ‘het geestelijke is niet eerst, maar het zinnelijke, en daarna het geestelijke.’ De eerste mensch was nog niet geestelijk, maar ‘een levende ziel’(*), d.i. een nog enkel zinnelijk wezen. ‘De eerste mensch was uit de aarde en dus aardsch.’ Men ziet, de volkomenheid ligt, volgens Paulus, niet achter ons in het paradijs, maar vóór ons, en waar de mensch, in zijne eerste ontwikkelingsperiode, als kind van Adam, het beeld van den aardschen, nog zinnelijken mensch draagt, in zonde en gebrek, zijne bestemming is het om reeds hier aanvankelijk en eenmaal volkomen het beeld te dragen van den geestelijken mensch. Van een volmaakten paradijstoestand weet Paulus niets. De Joodsche theologie mocht het verhaal Gen. III in dien zin verstaan, Paulus, ofschoon aan hare terminologie zich aansluitend, deelt deze voorstelling niet. Stelt dus de verbasteringstheorie de verlossing voor als eene herstelling des menschen in zijn oorspronkelijken staat, Paulus spreekt nergens van herstel van hetgeen door afval verdorven en verwoest is, maar stelt de verlossing voor als den aanvang of het ontwaken van een nieuw leven, als een aandoen van den nieuwen mensch, als eene verzoening met God van den mensch, die, onder de heerschappij van het vleesch, van God en het goede zich afkeerig toont. Niet Adam, zooals de Catechismus leert, maar de nieuwe mensch, de Christen, ‘is naar God geschapen in ware gerechtigheid en heiligheid’. Oorspronkelijk was de mensch nog niet geestelijk, ofschoon met den aanleg toegerust om geestelijk te worden. Leven de dieren enkel zinnelijk, ook de mensch was eenmaal in dit opzicht aan het dier gelijk. De eerste mensch was ‘eene levende ziel’, een nog enkel zinnelijk wezen en, als zoodanig, nog ver verwijderd van het geestelijke leven, dat eerst langs trappen zich ontwikkelen zou, om in de volheid des tijds verwezenlijkt te worden.

Hiermee is niet in strijd Rom. V: 12 verv., waarop de voorstanders der verbasteringstheorie zich plegen te beroepen. Adam en Christus zijn ook hier, evenals 1 Cor. XV: 22, 45, volstrekte tegenstellingen. Als Paulus van Adam spreekt, bedoelt hij niet Adam op het oogenblik van de daad der eerste overtreding, maar den Adam der schepping, Adam, als den eersten mensch; en met dien eersten mensch kwam niet de volkomen heiligheid, maar de zonde in de wereld. De zonde dagteekent dus niet van de eerste maal dat Adam Gods gebod overtrad, maar zij ging als een toestand, waarin de eerst nog zinnelijke

(*) *Ψυχ□ ζ□σα*, niet *πνε□μα ζωοποιο□ν*.

mensch zich bevond, aan de zondige *daad* vooraf. Ware de zonde enkel de *daad* van overtreden, dan ware zij ook niet noodwendig *overerfelijk*, en zou zij, zonder een bepaald gebod, niet bestaan. Intusschen bestaat zij volgens Paulus reeds in het kind, dat nog geene wet kent, Rom. VII:9-24, was als toestand ook daar aanwezig, waar het zondigen niet plaats greep in de gelijkheid van Adam, als overtreding van een bepaald gebod, Rom. V:14, en doet zij den mensch verkeeren in een toestand van ellende, ook waar zij, bij ontstentenis van de kennis der wet, hem niet als schuld wordt toegerekend, Rom. V:13. Er is dus tusschen Rom. V:12 en 1 Cor. XV:46 geen strijd. Volgens beide plaatsen is Adam de vertegenwoordiger van de nog zinnelijke menschheid, die als zoodanig aan de vergankelijkheid ter prooi is en de heerlijkheid Gods (niet verloren heeft, maar) *derft*, die den geestelijken mensch (Christus) den dood doet overwinnen, Rom. III:23, VI:4, VIII:10.

In dien nog zinnelijken toestand was de ware godsdienst, op de kennis van God gegrond, niettegenstaande dat Gods onzienlijke eigenschappen in de natuurlijke schepping aan den mensch getoond werden, voor den nog zinnelijken mensch verborgen. De uitwendige openbaring van het wezen Gods (*φαν□ρωσις*) was gegeven, maar de innerlijke openbaring (*□πο□□λυψις*), 'het verstaan en doorzien' van het goddelijke, de vrucht van het geestelijke leven, werd gemist. Ofschoon van alle zijden door de wijsheid van God omringd, kende de wereld in hare wijsheid God niet, maar diende het schepsel boven den Schepper, die in eeuwigheid te prijzen is, Rom. I:19-25, 1 Cor. I:21, Gal. IV:8.' De mensch toch, die onder de heerschappij van het zinnelijke leeft (*□ ψυχι□ος □ν□ρωπος*) begrijpt het goddelijke niet', en, voegt de apostel er bij, 'hij kan het niet verstaan, omdat het dingen zijn, die slechts, bij hoogere ontwikkeling van het geestelijke leven, beoordeeld kunnen worden', 1 Cor. II:14. Paulus vindt dan ook het verschijnsel, dat 'het bedenken des vleesches', d.i. van den mensch, in wien nog het zinnelijke leven de overhand heeft, 'vijandschap tegen God' is, zich vertoonende in afkeer van het ware en goede, op zich zelf beschouwd, volkomen begrijpelijk en natuurlijk. 'Het vleesch onderwerpt zich aan de wet Gods niet, want het kan ook niet', Rom. VIII:7, en op de vraag: waarom het niet anders kan, luidt het antwoord: omdat in het vleesch geen goed woont, Rom. VII:18, m.a.w. omdat het vleesch, het zinnelijke leven, uit zijn aard zelfzuchtig is, omdat vleesch en geest tegen elkander begeeren en tegen elkander gekant zijn, Gal. VI:17.

'Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke'. In de geschiedenis der menschheid, hoe gebrekkig ook de historische kennis in de dagen van Paulus zijn mocht, onderscheidt de apostel vier tijdperken. Het eerste tijdperk is dat, waarin de mensch, nog enkel natuurwezen, onder de heerschappij leeft der zinnelijke driften, zonder hoop en zonder God, en, evenals het kind, nog zonder kennis van de zedewet, Rom. VII:9. Het tweede is het tijdperk van het wettelijke leven. Hooger be-

gaafden, Mozes en anderen staan op, de behoefte aan maatschappelijke en zedelijke orde wordt geboren. Het geestelijke leven, zedelijkheid en godsdienst, treden nu op, doch in den vorm eener uitwendige wet, en de nog zinnelijke mensch gehoorzaamt aan die wet, doch niet vrijwillig, maar gedwongen en uit vrees voor de bedreigde straf. De eerst nog zinnelijke natuurmensch, die, evenals het kind, van de zonde nog geene bewustheid heeft, komt nu te staan onder de tucht eener wet, aan het onmondige kind gelijk, dat voorloopig gesteld wordt onder voogden en verzorgers, Gal. III:25, IV:1-3. Ook in dezen toestand doet de mensch het goede nog niet uit kracht van een zedelijk beginsel, niet uit eigen aandrift, maar gedwongen. Hem zedelijk vrij te maken, teweeg te brengen, dat hij het goede van zelf en met lust doet, vermag de wet niet, omdat zij krachteloos is door het vleesch, Rom, VIII:3. In de periode der wet openbaart zich de geest nog louter objectief; de wet is geestelijk, Rom. VII:12, maar zij staat tegen den mensch nog over als eene hem vreemde macht, als een tuchtmeester tegenover het onmondige kind, dat, waar het hem slechts mogelijk is, zich aan die tucht onttrekt. Bij verdere ontwikkeling breekt het tijdperk aan van den strijd. De mensch begint in te zien, dat de wet goed en heilig is, hij heeft zelfs behagen in de wet Gods naar den innerlijken mensch; maar de zinnelijke natuur blijft hem in menig opzicht nog te machtig. Er is een wet in zijne leden, die strijd voert tegen de wet van zijn gemoed en hem gevangen neemt onder de wet der zonde, Rom. VII:14-24. Nu eerst gevoelt hij zijne ellende, vs 24. Niet slechts de vrees voor straf prangt hem, maar ontevredenheid over zich zelven maakt zich van hem meester en hij ziet reikhalzend uit naar een toestand, waarin hij, van de heerschappij van het vleesch verlost, door den geest de werkingen des vleesches dooden zal, Rom. VIII:13. Het einddoel van dien strijd is de zedelijke vrijheid. Dan breekt het tijdperk aan, waarin hij niet, als de natuurmensch, het goede evenmin kan als wil, ook niet, als de wettelijke mensch, het goede volbrengt, maar zonder het nog te willen, ook niet als in de periode van den strijd, het goede wil, maar niet volbrengen kan, maar, vrijgemaakt van de heerschappij des vleesches, als geestelijk wezen het recht der wet vervult, en het goede niet slechts wil maar ook kan, eene waarheid, elders in het N.T. dus uitgedrukt, dat ‘wie uit God geboren is niet kan zondigen’, Joh. III:9 en, zooals Leibnitz van Cato schrijft, geen onedele dingen doen *kan.* Die toestand is de hoogste, en Christus, de in waarheid zedelijke, legde tot verwezenlijking er van den grondslag. Die toestand is het ideaal, waarnaar het streven van den mensch zich uitstrekt; en moet hij dan nog altijd erkennen: ‘niet dat ik het reeds gegrepen heb of reeds volmaakt ben’, toch ‘jaagt hij naar het wit, of hij het eenmaal grijpen mag’, Phil. III:12.

Men ziet, Paulus beschouwt de nog altijd voortdurende onvolkomen-

heid van het menschelijk leven niet als een toestand van verbastering of afval, maar als een nog gebrekkigen trap van ontwikkeling, die aan het meer volmaakte noodwendig moet voorafgaan. Zoo gaat het met het menschelijk geslacht, maar zoo ook met den enkelen mensch. ‘Toen ik een kind was, zegt de apostel, sprak ik als een kind; nu ik een man geworden ben, heb ik tenietgedaan wat eens kinds was’, 1 Cor. XIII:11. Het kind is nog niet geestelijk, maar enkel een zinnelijk wezen. Zelfs vóór zijne geboorte is het, naar het lichaam wat den vorm betreft, nog geen mensch, maar aan de lagere diersoorten gelijkvormig. Eerst als het den moederschoot verlaat, treedt het aanvankelijk in menschelijken vorm te voorschijn. Bestemd om mensch te worden, verkeert het voorloopig in den toestand van het dier. Ook in zijn eersten leeftijd is de mensch nog een zinnelijk wezen, en als zoodanig nog onbekend met zedelijkheid en godsdienst. ‘Eertijds’, zegt Paulus, en hij denkt daarbij aan zijne kinderjaren, ‘was ik nog zonder wet’, Rom. VII:9. Dan treedt de mensch het tijdperk in, dat hem het goede en ook de godsdienst door zijne ouders of leermeesters in den vorm van een uitwendig gebod wordt voorgehouden. Hij gelooft in God en doet het goede, omdat zij het zeggen. Werd hem van jongs af het tegendeel niet geleerd, hij zou, aan zich zelven overgelaten, evenals de natuurmensch, voor het onbekende en raadselachtige als voor een spooksel vreezen. Bij nog hoogere ontwikkeling begint het geweten innerlijk te spreken en laat hem niet met rust, als hij het kwade doet. Nu ontwaakt ook het godsdienstig gevoel. Wat vroeger alleen werd nagepraat wordt allengs een zelfstandig element. Hij bidt tot God, niet alleen omdat zijne ouders het verlangen, maar omdat hij er zelf behoefte aan heeft. Eerst daarna vangt de tijd aan, dat Gods wil te doen zijn lust wordt; dat, om te spreken met de Schrift, Gods wet hem geschreven wordt op de tafelen des harten, en de godsdienst zich openbaart in volkomen eenswillendheid met God. Zoo gaat het met den enkelen mensch, en in de ontwikkeling van dezen is de ontwikkeling ook van de menschheid als geslacht geteekend. ‘Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke’. De daaraan voorafgaande toestand van onmondigheid is geen verbastering, geen erfsmet, waarmee reeds de kleine kinderen in den moederschoot bevlekt zijn, maar het noodwendige begin eener steeds voortgaande ontwikkeling. ‘Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke’. Dit is de ordening der natuur en daarom ook van God. De volmaaktheid is niet te zoeken aan het begin, maar zij is het einddoel van de schepping. Daar tusschen in ligt een tijdperk van wording en trapswijs voortgaande ontwikkeling. De weg van God, volgens Paulus, gaat niet van boven naar beneden, maar van beneden af naar boven. ‘Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke.’

Ontwikkeling derhalve in de zichtbare natuur; ontwikkeling ook der menschheid, op het gebied van zedelijkheid en godsdienst. Men heeft ook nog in onzen tijd den gebrekkig zinnelijken vorm bij onbeschaafde

volken, den Fetischdienst der wilden, den natuurdienst der Hindoes en Parsen, het polytheïsme van Grieken, Romeinen en onze Germaansche voorouders, als verbastering aangemerkt van een oorspronkelijk reinen godsdienst, en ziet dienvolgens in Mozaïsme en Christendom niet eene hoogere ontwikkeling van hetgeen eertijds, hoewel in gebrekkigen vorm, was voorbereid, maar een wonder in volstrekten zin. De ware godsdienst was in het paradijs onmiddellijk door God geopenbaard, en ook het Christendom was een wonderwerk, eene ingrijping in den natuurlijken loop der dingen en geene vrucht van menschelijke ontwikkeling. Die stelling is niet historisch. Volgens de bijbelsche geschiedenis was de dienst van Jahveh, den God Israëls, in het tijdperk der Richteren nog vrij wat minder verheven dan in de dagen der profeten. Tusschen een Jefta, die zijne dochter doodt om haar aan God te offeren, Richt. XI:30, en een Micha, die zijne tijdgenooten toeroept, VI:7: 'zou de Heer een welgevallen hebben aan duizenden van rammen? Zal ik mijn eerstgeborene geven voor mijne overtredingen?' welk een afstand! Is het onderscheid minder groot tusschen den ouden stierdienst, door Jerobeam behouden, en den priesterlijken eerdienst te Jerusalem? Toch waren zoowel het kinderoffer als de stierdienst vormen van een vroegeren Jahvehdienst. Nog in den lateren gezuiverden Jahvehdienst vertoonen zich in de runderen, waardoor het koperen waschvat gedragen wordt, en in de hoornen van het altaar de overblijfselen van een vroegeren godsdienst. Tegenover den wettelijken godsdienst van den voortijd opent Jeremia het uitzicht op een nieuw verbond, waarbij Gods wet niet slechts op tafelen van steen, maar in de harten zou geschreven staan, XXXI:31. Vertoont de wet der tien woorden nog het standpunt, waarop de bloedwraak, die zich uitstrekt niet slechts tot den schuldige maar ook tot zijn nakomelingschap, op Jahveh toegepast wordt, Exod. XX:4, op welk een hooger trap van ontwikkeling stond Ezechiël, toen hij in naam van den God Israëls verklaarde, dat de ziel die zondigt sterven en dat de zoon niet dragen zou de ongerechtigheid des vaders, XVIII:2, 4, 19-20! Ziet men hierin geen ontwikkeling, maar eene telkens hernieuwde en duidelijker sprekende openbaring, wij vragen, waar de latere beschouwing van den godsdienst onder Israël in tegenspraak is met de vroegere, wat redelijker is, die tegenspraak en dit gebrekkige op rekening van God te stellen, of in het verschil tusschen het latere en het vroegere het bewijs te zien, dat de menschen van hunnen kant in de kennis van God gevorderd zijn? Of is het denkbaar, dat dezelfde God, die den offerdienst onder Israël instelde, bij monde van Jeremia de verklaring aflegt: 'ten dage als ik u uit Egypte uitleidde, heb ik u niet geboden ter zake van brandoffers of van slachtoffers', VII: 21-23? Geen ontwikkeling! Maar heeft men dan vergeten, hoe de ziener in het boek, naar Daniël genoemd, na de vier groote wereldmonarchieën van den voortijd, die onder het zinnebeeld van diergestalten voorkomen, het rijk verwacht van den Menschenzoon, waarin het dierlijke van voor-

heen voor ware menschelijkheid zou plaats maken, VII:1 verv.? Is het geen ontwikkeling dat de verwachting der oude profetie omtrent den theocratischen heerscher uit David's geslacht gaandeweg, tengevolge van de veranderde omstandigheden, plaats maakt voor de gedachte, dat Israël, de ware knecht Gods, door lijden beproefd en gelouterd, de zegen en het licht der wereld worden zou, Jes. XII:1-11, 13-15? Raadplegen wij Jezus, hij verklaart uitdrukkelijk, niet gekomen te zijn om het bestaande af te breken, en daarvoor iets volstrekt nieuws in de plaats te stellen, maar om voort te bouwen op hetgeen reeds vroeger in wet en profeten voorhanden was geweest, Mt. V:17; wat meer is, hij rekende er op, dat zijne prediking hare aansluiting vinden zou in het hart en het geweten zijner tijdgenooten, en ging in gelijkenissen, zooals van den zaaier en het zuurdeeg, van de onderstelling uit, dat er tusschen den menschelijken geest en de waarheid, die hij predikte, natuurlijke verwantschap bestond. De wet der ontwikkeling in de natuur, de ontwikkeling van de mosterdkorrel tot een boom, is hem het zinnebeeld van het Godsrijk. Gelijk het tarwegraan, dat in de aarde valt, straks herleeft in een grooten oogst van vruchtdragende halmen, zoo is het ook gesteld met het geestelijke leven. Ook daar is de dood van het individu geen ondergang, maar, evenals in de natuur, de voorwaarde, waaronder het geestelijk leven der menschheid zich telkens met nieuwe kracht ontwikkelt, Joh. XII:24. Ook onder de heidenen, die op geen bijzondere openbaring roem droegen, had Jezus zijne schapen, verwante zielen, die zijne taal verstaan zouden en slechts wachtten op de stem des herders, hun van nature kenbaar, Joh. X:14-16. Van Paulus hoorden wij reeds het noodige. Voeg daarbij, hoe de apostel in het gebrekkig polytheïsme der Atheners en in de uitspraken hunner dichters een aansluitingspunt vond voor het Christendom, en hoe hij, wel verre van te meenen, dat het geestelijke leven van den Christen als met een tooverslag te voorschijn treedt, integendeel het vergelijkt met eene plant, die gaandeweg tot vollen wasdom zich ontwikkelt, 1 Cor. III:6. Planten, besproeien, opwassen, zoo is het in de natuur, maar zoo ook in het rijk des geestes. Geen ontwikkeling? Maar stond het godsdienstig leven dan sedert Jezus stil? De geschiedenis leert anders. De Jood wordt Christen, maar blijft aanvankelijk gehecht aan de instellingen der wet. Toen kwam Paulus, maakte het Christendom uit de windsels van het Jodendom los en loste vraagstukken op, die Jezus onbeslist gelaten had. Wij vragen ook hier, of de tegenstelling van oud en nieuw, door Paulus uitgesproken, als eene verandering der waarheid moet beschouwd worden van Gods zijde, mitsdien als een strijd van God met zich zelven, of als een bewijs van dieper inzicht van de zijde van den mensch, die, in zijn kinderlijken leeftijd onder de tucht van voogden en verzorgers levende, nog niet tot de bewustheid kwam, dat God zijn Vader is? Straks ontstaat de eenheid der Catholieke Kerk, en de vroegere geschillen worden uitgewischt. De Kerk der middeleeuwen wordt geboren. Maar

ook hier geen afval, geen verbastering, maar de nog gebrekkige opvatting van den godsdienst onder gansch nieuwe stammen. Wat gebrekkig was zou ook aldaar in den loop der tijden voor iets beters plaats maken, en zonder behulp van eene telkens ingrijpende openbaring van Gods zijde ontwikkelt zich het Christendom in Europa. De duisternis wordt eerst schemerlicht en met de Hervorming breekt een nieuwe dag aan, door een reeks van natuurlijke oorzaken voorbereid. De geest van Christus openbaart zich met nieuwe kracht, en onze tijd is daar, om te doen zien, hoe het beginsel der Hervorming, onafhankelijkheid van den godsdienst van allen geloofsdwang, hoe gebrekkig eerst nog toegepast, steeds meer zijne kracht doet gelden.

Ook op het gebied van den godsdienst is dus het lagere geen verbastering maar aanvang en de eerste stap tot iets hoogers. Zoo was het onder Israël, zoo ging het in de Christelijke Kerk. Overal, zoowel in als buiten het Christendom, heerscht de wet der ontwikkeling.

'Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke'. Bij de Perzen eerst de eeredienst van het licht, later die van Ahuramazda, het licht in de zedelijke wereld. Bij de Grieken eerst de vereering van zinnelijke natuurmachten en een daaraan beantwoordende nog zinnelijke eerdienst, later de eerdienst van het menschelijk genie, op de godheid overgebracht. Ook daar wordt de hemelsblauwe natuurgodin de godin der wijsheid, de zonnegod, de god der muze en der kunst, en de dondergod Jupijn de goede vader der goden en der menschen.

Ontwikkeling. Echter niet overal in de rechte lijn. Zij moge de kortste zijn in onze schatting, maar God werkt meestal naar hetgeen wij een omweg noemen.

Zoo oordeelde reeds Paulus. De verwerping van Jezus door Israël mocht in strijd schijnen met de uitvoering van het godsplan, maar Paulus zag er het middel in, waardoor de zegen des Evangelies tot de volken zou komen, met dat gevolg, dat Israël zelf, door de hooge vlucht, die de heidenwereld nemen zou, tot jaloerschheid verwekt, ook eenmaal deelen zou in de voorrechten van Gods kinderen en op den boom geënt worden, waarvan het zich tijdelijk had losgescheurd. Hetzelfde verschijnsel vertoont zich elders. Ook de christelijke godsdienst ging niet in de rechte lijn vooruit. Door de Joden verworpen, door den Islam verdrongen, in de middeleeuwen schijnbaar teruggetreden, vertoont hij zijn kracht eerst na een worstelstrijd van eeuwen in de Reformatie. Deze treedt op, maar wordt in haren loop gestuit, en in eigen boezem ontreinigd. Nochtans ging de ontwikkeling haar gang, en de profetie ligt voor de hand, dat de oorlog, in onze dagen door Rome verklaard aan de beschaving, het keerpunt worden zal, vanwaar ook die Kerk hare ontwikkeling zal aanvangen. Het betere komt niet alleen niet terstond, maar ook niet in den regelmatigen vorm, dien wij gewoon zijn eene normale ontwikkeling te noemen.

Gaat de ontwikkeling der menschheid niet altijd voort in de *rechte*

lijn, evenmin heeft zij plaats in *dezelfde* lijn, maar in verschillende, naast elkander loopende lijnen, die somtijds elkander kruisen. Zoo onwaarschijnlijk het is, dat de verschillende menschenrassen van één paar afstammen, en dat de ontwikkeling der taal tot één en denzelfden taalstam zou teruggebracht moeten worden, even onaannemelijk is het, dat de godsdienst uit één oorspronkelijken vorm zich hooger op ontwikkeld heeft. Verschillende lijnen van ontwikkeling liepen ook hier naast elkander, al kwamen zij ook somtijds, door plaatselijke nabijheid of gelijkvormigheid der stammen met elkander in aanraking, zoodat uit twee of meer oorspronkelijke vormen een derde zich ontwikkelde. Wat b.v. Israël in de dagen van Ezra was kan niet beschouwd worden als zuiver Israëlietisch, maar was het product van veelvuldige aansluiting aan- en verkeer met andere stammen, Chaldeërs en Perzen, waardoor de godsdienstige denkbeelden in menig opzicht gewijzigd werden. Ook het Christendom der Europeesche volken, Semitisch van oorsprong, ontwikkelde zich niet in de ééne lijn van het Semitisme, maar ondervond den invloed der Jafetische beschaving, die langs een gansch anderen weg zich ontwikkeld had. Die wederkeerige invloed sluit echter de wet der ontwikkeling niet uit. Zelfs planten en boomen ontwikkelen zich niet alleen uit hun oorspronkelijke kiem, maar ondervindenden invloed van andere elementen, lucht, licht enz., in één woord van het milieu, waarin zij leven, of worden door inenting op andere planten in hunne ontwikkeling gewijzigd. Zal men daarom niet mogen spreken van ontwikkeling?

Geen ontwikkeling; want, zegt men: elk nieuw élan dat de godsdienst neemt, dagteekent van het optreden van enkele heroën onder het menschelijk geslacht. Dit is zoo. Maar zijn dan die heroën, een Solon of Lycurgus, een Confucius of Buddha, alleen daarom niet het product van ontwikkeling, omdat wij in het te voorschijn treden van het genie den verborgen gang der ontwikkeling niet vermogen na te sporen? Stond Jezus buiten de menschelijke ontwikkeling, omdat in hem de genius der menschheid den tijd, waarin hij leefde, eeuwen lang vooruit was? Men bewere dan hetzelfde van een Sophocles, een Göthe, een Beethoven en anderen, die elk op hun gebied den onnaspeurlijken rijkdom van het genie vertoond hebben. Ten aanzien van sommige oude wetgevers moge de dichtende sage de wijsheid, die zij verkondigden, aan een bovennatuurlijken omgang met de godheid hebben toegeschreven, en hetzelfde hebben plaats gehad met Jezus, hij zelf beriep zich daarop niet. Integendeel lezen wij van hem, dat ‘hij in wijsheid toenam,’ en ‘uit hetgeen hij leed gehoorzaamheid geleerd heeft.’

Men werpt der ontwikkelings-hypothese verder tegen, dat hare voorstanders niet bij machte zijn om in orde des tijds de ontwikkeling in hare verschillende phasen empirisch aan te wijzen. Zij moge zich beroepen op de meerdere en mindere volmaaktheid, die den eenen van

den anderen godsdienstvorm onderscheidt, op het verschil tusschen Fetischisme en natuurdienst, tusschen den ouden Vedadienst en het Brahmanisme en Buddhisme, tusschen den licht- en vuurdienst en de Zoroastrische godsvereering, maar zij blijft, zegt men, in gebreke het chronologisch bewijs te leveren, dat het hoogere en meer volmaakte uit het lagere ontstaan is. Men vergt hier het onmogelijke. Waar de geschiedenis onze gids kan zijn, wijst zij ons bij hetzelfde volk, bij Hindous, Perzen, Grieken, Romeinen en ook bij Israël, de duidelijke sporen van ontwikkeling in chronologische orde aan. Wat echter in vóórhistorische tijden aan den laagsten trap van ontwikkeling, waarvan de geschiedenis getuigt, voorafging, ligt uit den aard der zaak in het duistere, en laat zich evenmin empirisch aanwijzen, als het ontstaan en de eerste ontwikkeling der taal, de wording van het zonnestelsel of het ontstaan en de eerste ontwikkeling der levende wezens, die op de aarde zich bevinden. Hier kan alleen gepleit worden op de waarschijnlijkheid, deels uit de analogie geboren van 't geen in historische tijden met de daad heeft plaats gehad; deels uit de rudimenta, die in het historische tijdperk uit een vroegeren tijd zijn overgebleven. Zoo vertoonen zich onder Israël in meer gevorderde tijden nog de sporen van vroegeren molochdienst, en onder de Jahvehdienaars sporen van vroegeren fetischdienst, waarvan onder anderen de Teraphim van Rachel en de koperen slang in de woestijn als voorbeelden strekken kunnen. Intusschen wordt ook in dit opzicht, bij veel onzekers, de historische ervaring met elken dag rijker. Ongerijmd is het derhalve, aan de onzekerheid omtrent vóórhistorische toestanden, een aanklacht te ontleenen tegen de leer der ontwikkeling, al ware zij niets meer dan eene willekeurig uitgedachte hypothese. Zij rust toch, waar de historie geraadpleegd kan worden, op feiten, en waar deze ontbreken, wordt zij door hypothesen aangevuld, waarvan men zich in geene wetenschap ontslaan kan. Heeft men daartegen, ik vraag, wat de verbasteringstheorie anders is dan eene colossale hypothese, die, door geen enkelen grond van waarschijnlijkheid gedekt, onder Christenen, evenals de voorstelling van een gouden eeuw bij de Heidenen, haar ontstaan te danken heeft aan aprioristische bespiegeling en dichterlijke verbeelding; waarom zij dan ook, in den kerkelijken vorm van een verloren paradijs, door om hun streven naar rechtzinnigheid overigens hoog aangeschreven mannen als Julius Müller en anderen verlaten is.

‘Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke.’ Ziedaar eene wereld- en levensbeschouwing, die meer dan eenige andere tot verheerlijking van God strekt. Volgens de verbasteringstheorie, heeft God in den aanvang alles en ook den mensch volmaakt geschapen, maar de mensch heeft eigenmachtig het werk Gods bedorven. Nu treedt God tusschen beide. De zondvloed komt en het verbasterd menschdom wordt, op weinigen na, in de wateren verzwolgen. Maar ook dit

middel baat niet. Onder Noach's zonen is slechts één geschikt om den waren godsdienst te bewaren; de twee anderen en hun nageslacht blijven een prooi der toenemende verbastering. Doch ook het nakroost van dien éénen, van Sem, baart aan God nieuwe teleurstelling. Daarop wordt in ééne familie uit dit geslacht, die van Abraham, de godsdienst hersteld door middel eener vernieuwde tusschenkomst van God; maar onder het nakroost van dien éénen man wordt de godsdienst opnieuw verbasterd in de nakomelingschap van Ismaël en Ezau. Nu zal het heil uit Jacob's nakroost dagen, maar hoeveel verbastering en wederstand ook dáár weer en bij voortduring tegen God en het goddelijke! Mozes en de profeten treden op als tolken van de godheid, maar ook deze poging is vruchteloos, en Israël blijft het tooneel van achteruitgang en verbastering. Eindelijk verschijnt Jezus. Maar ook deze wordt door het uitverkoren volk verworpen en aan een kruis gedood. Door een nieuw wonder ontstond, in weerwil hiervan, de Christelijke Kerk, maar ook in die Kerk wordt de godsdienst opnieuw verbasterd. Nogmaals wordt herstel beproefd. De Hervorming komt, maar zij mislukt bij het grooter deel der Christenheid, en waar zij ingang vindt, hoeveel schijngeloof en onbekeerlijkheid ook dáár weer onder hare eigen voorstanders! Wat bleef er zoodoende over van het menschelijk geslacht? God wilde oorspronkelijk het behoud van allen, en de uitkomst is, dat slechts weinige uitverkorenen tot hunne bestemming komen, en ook deze niet langs den weg van natuurlijke ontwikkeling, maar tengevolge van een gestadig wonderwerk, door den Heiligen Geest in de uitverkorenen gewrocht. Wat dunkt u? Strekt zulk eene wereldbeschouwing, waarin alles uitloopt op mislukking van het oorspronkelijk plan en elke nieuwe poging tot herstel wordt verijdeld, waarbij de aarde om den mensch vervloekt is en de mensch als een onttroonde koning zijn oorspronkelijken adel heeft verloren, tot verheerlijking van God? Is zulk een God de almachtige, die wat Hij wil, ook volbrengt? Is Hij de alwijze, die telkens middelen beraamt, die Hij vooraf weet, dat door den mensch verijdeld zullen worden? Is Hij de hoogste liefde, die willen kon, dat duizenden en millioenen, in den val van éénen meegesleept, buiten hun eigen toedoen verloren zouden gaan? Stel daar nu tegenover de theorie der langzaam voortgaande ontwikkeling, ‘eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke.’ Door vallen en opstaan leert het kind eindelijk gaan. Na de nog aanvankelijke en noodwendig voorafgaande heerschappij van het vleesch, vangt de werking aan van den geest, die door verschillende phasen heen naar hoogere ontwikkeling streeft, ook door toedoen van de groote geloofshelden van ons geslacht, aan wier spits Jezus staat, de voleinder des geloofs. Is dit de weg van God, heeft Hij het zoo gewild, dat het volmaakte, zoowel in de menschheid als in de natuur, eerst langzaam, soms na een langen omweg wordt verwezenlijkt, dan is hier geene sprake van machteloosheid, te-

leurstelling of mislukking, maar van een wèl aangelegd en wèl geordend plan, volgens 't welk in het verleden de kiem van het heden, in het heden de kiem der toekomst is verborgen. Dan heeft de Bijbel recht te gewagen van de *barensweeën* eener nieuwe toekomst, recht om in de stormen en onweders, die in de menschenwereld opsteken, de voorboden te zien van het suizen van een zachten wind, recht om te profeteeren van den tijd, waarin 'de volheid der Heidenen zal ingaan en gansch Israël behouden worden; waarin het zijn zal: "God alles en in allen," één kudde onder éénen herder', en mocht de apostel, met de ondervinding der eeuwen achter zich en met het verschiet in de toekomst vóór zich, vol geestdrift uitroepen: 'O diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennisse Gods! Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen. Hem zij de eere tot in eeuwigheid!

'Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke.' Dat is vertroostend bij de ondervinding van zooveel gebrek en zooveel leed, als het tegenwoordige leven in menig opzicht kenmerkt. Dan mogen wij, bij elken storm, die opsteekt in de menschenwereld, bij de verwoestingen des oorlogs en zooveel onheil en verwarring als de zelfzucht en daaruit geboren zonde aanrichten, ons geruststellen met de gedachte: dit is de weg van God; zóó is het en het kan niet anders. Pilatus en Herodes en de geslachten Israëls spannen samen tegen Gods heilig kind; maar het kruis dat zij oprichten wordt het keerpunt van de wereldgeschiedenis, de aanvang van een beteren tijd, eene kracht, die tot heden toe in de menschheid voortwerkt, om haar steeds nader te brengen tot hare verhevene bestemming. Zoo wordt, ook in weerwil van de zonde en zelfs door middel van de zondige menschen, ja buiten hunne eigene bedoeling, Gods raad en wil volbracht. Zoo is het en het kan niet anders. De ergenissen, sprak Jezus, *moeten* komen. De Zoon des menschen was niet gekomen om vrede te brengen op aarde maar het zwaard, doch het einde van den strijd zou vrede zijn. Met die gedachte gewapend, zullen wij ons verblijden, bij elke ervaring, die ons doet inzien, dat het niet slechts in de natuur, maar ook in de menschenwereld thans beter gesteld is dan voorheen. Zoo zullen wij ook in het kwaad, dat, om iets te noemen, de socialistische bewegingen in onzen leeftijd aanrichten, geen achteruitgang zien, maar de noodwendige terugwerking tegen de gebreken van een maatschappelijken toestand, die in verschillende opzichten verbetering behoeft; in de schokken, die de maatschappij bedreigen, de geboorteweeën zien van een veredeld maatschappelijk leven, en, in plaats van onze hoop te vestigen alleen op stoffelijke verdedigingsmiddelen, het onze bijdragen, om, ware het mogelijk, ook zonder zware schokken den tegenwoordigen toestand te verbeteren. Dan zullen wij, waar het kerkelijk leven gaandeweg in kracht schijnt af te nemen, ons verblijden, wanneer wij zien, hoe de macht des geestes, uit eene met onvrucht-

baarheid geslagen Kerk, naar de groote maatschappij zich verplaatst, en in den vooruitgang, dien wij op dat gebied bespeuren, het voorspel zien, zoo niet van de zegepraal der Kerk, toch met Jezus de zegepraal van het Godsrijk.

'Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke.' Bedenke dat de mensch, die over zijne zonden klaagt en aan redding wanhoopt. Treurt over uwe zonden, hebt met u zelven geen vrede, dit is goed; maar in plaats van een reden tot wanhoop, een oorzaak van groote blijdschap; want de smart over onzen nog gebrekkigen zedelijken toestand, die 'droefheid naar God', waarvan Paulus spreekt, is reeds het begin van het zedelijk leven, dat, onder hoogere leiding, in onze ziel ontwaakt. Ook hier zal het wezen: 'God die het goede werk in ons begon, Hij zal het ook voleindigen', en 'gij hebt nu wel droefheid, maar uwe droefheid zal tot blijdschap worden'.

Vreest men misbruik dezer leer, omdat zij leiden kan tot onverschilligheid en traagheid, zoodat iemand zou kunnen denken: sta ik niet hooger, welnu, dit kan niet anders, waartoe mij dus bekommerd over mijn zedelijken toestand? het volmaakte komt immers niet op eens, en is er iets beters over mij beschikt, dan zal het op zijnen tijd wel komen. Wij kennen die redeneering; maar ik vraag: wordt dit gevaar ontweken door de theorie der verbastering, en is het niet juist daar, waar herstel verwacht wordt niet langs den weg van natuurlijke ontwikkeling, maar van eene bovennatuurlijke ingrijping van God in ons zedelijk leven, dat de mensch, tot werkeloosheid gedoemd, het wonder zal afwachten, dat men, zeker niet in bijbelschen zin, de bekeering noemt? Is niet integendeel bij deze theorie het gevaar van een lijdelijk afwachten niet alleen mogelijk maar zelfs noodwendig? Misbruik is nergens te ontwijken en reeds een Romeinsch schrijver sprak: 'niets is zoo goed en waar, dat door een verkeerde opvatting niet kan verdorven worden'. Zal iemand, overtuigd, dat de mensch, als zinnelijk wezen, zijn bestaan aanvangt, om eerst later geestelijk te worden, er in berusten, dat hij nog zondig en een slaaf is zijner hartstochten? Reken daar niet op, lichtzinnige, want God schonk u een geweten, dat, eenmaal ontwaakt, u geen rust vergunnen zal, voordat gij naar zijne stem geluisterd hebt! 'Eerst het zinnelijke en daarna het geestelijke', dat is zoo; maar zouden wij daarom zinnelijke menschen blijven willen, het kind niet wenschen eenmaal een man te worden? Hoort iemand de stem van het geweten niet, hij zal haar eenmaal hooren, en, ware het mogelijk, dat bij eenig mensch dat zedelijk beginsel in het geheel niet ontwaakte, dan mogen wij het volgende bedenken. Van duizenden bloesems, die in zichzelve de mogelijkheid en de vatbaarheid vertoonen om vrucht te dragen, gaan er, door allerlei oorzaken, niet weinige verloren, die nimmer vruchten dragen. Toch gaat de natuur haar gang. Zou het ook zóó misschien gaan met volken en bijzondere personen? Reikt ook wellicht, naar Gods bestel,

de bestemming van sommige volken, niet verder dan den trap van ontwikkeling, dien zij thans bereikt hebben, en zal het wellicht hun toekomst zijn, dat zij, door het zedelijk machtigere overvleugeld, vroeger of later hun bestaan verliezen zullen? Toch gaat, in weerwil daarvan, de ontwikkeling haar gang. Zou het ook zoo niet kunnen zijn met bijzondere personen? Zouden er ook onder deze wellicht zijn, die, schoon begaafd met een menschelijken aanleg, het echter niet verder brengen dan tot een enkel zinnelijk ontwikkeld leven, dat uit zijn aard aan de vergankelijkheid onderworpen is? Stel u voor menschen, die voor elke hoogere ontwikkeling onverschillig zijn en blijven, wat is er van de zoodanigen te wachten, dan dat zij, ongezind en onmachtig om deel te nemen aan de beschaving en veredeling der menschheid, achterblijven en met hun zinnelijk leven hun bestaan verliezen?

Laat ieder dit met ernst bedenken. God zal voortgaan, het volmaakte voorbereiden en te zijner tijd tot stand brengen, al gaan wij ook niet mede. Zou de lichtzinnige hierover zich beklagen, zich beklagen over een toestand, waarin hij zelf behagen schept? Is hem integendeel het denkbeeld onverdraaglijk, verloren te zullen gaan, welnu, dan is het pleit gewonnen, dan is hij op den weg naar het betere, dan zal hij strijden om in te gaan, en zijn geestelijk wordingsproces vangt aan. Zegge niemand, dat de bloesem er zelf niets aan kan toebrengen, of zij al of niet vruchten draagt; want dit juist is het onderscheid tusschen den mensch en dien afvallenden knop, dat de mensch in zijn zedelijken aanleg eene kracht bezit om tegen het geweld van het natuurlijke leven te kunnen reageeren, waardoor hij in staat is, om, zoo hij het ernstig wil, een geestelijk mensch te worden. Of sommigen en wie dit nimmer worden zullen, is eene goddelijke verborgenheid. Toen aan Jezus gevraagd werd, of er velen of weinigen behouden zouden worden, gaf hij ten antwoord: strijdt gij om in te gaan, want ook hij zag het dreigende gevaar, dat sommigen den weg, die tot het leven leidt, niet vinden zouden, Luc. XIII:22-24. Genoeg zij het voor elk te weten, dat het eeuwige leven het resultaat is van onze zedelijke ontwikkeling; dat het een goed is, waarnaar de mensch moet grijpen, 1 Tim. VI:12; dat vleesch en bloed, de zinnelijke mensch, het Godsrijk niet beërven kan, 1 Cor. XV:50, en dat alleen de geest levend maakt, vs 45. Het is hier slechts de vraag, of wij het hoogere wenschen. Wie het ernstig wenscht, die vangt reeds hierdoor op aarde het eeuwige leven aan en heeft, zooals Paulus het uitdrukt, in den geest, die in hem woont, het onderpand zijner erfenis, 2 Cor. V:5, vgl. Ef. I:13. Wie het daarentegen niet wenscht en liever dier dan mensch is, beklage zich niet, dat op hem zal worden toegepast: ‘Kind! gij hebt uw goed ontvangen in dit leven’. Of dit met iemand, met velen of weinigen zoo zijn zal, wij weten het niet en wagen het niet den sluier der toekomst op te lichten. Zóóveel alleen is zeker, dat in den zegen des eeuwigen levens niet deelen zullen de

onverschilligen en de lijdelijke afwachters. Voor hen toch, die niet strijden, ook geen kroon; voor den ongeestelijken mensch geen kracht, die het innerlijk leven vernieuwt, waar de uitwendige mensch verdorven wordt. Dezelfde Paulus, die de algemeene wet verkondigde: ‘eerst het zinnelijke en daarna het geestlijke’, schreef ook: ‘indien gij naar het vleesch leeft, zult gij sterven; maar indien gij door den geest de werken des lichaams doodt, zult gij leven’, Rom. VIII:13. Dit is de troost der vromen. ‘Eerst het zinnelijke en daarna het geestlijke’; en is voor hen het aardsche leven dan ook nog altijd een strijd van den geest met het vleesch, die tegen elkander begeeren, Gal. V:17, toch houden wij goeden moed, want die tweespalt zelf, die het tegenwoordige leven kenmerkt, kan niet bestendig zijn, maar wijst op eene toekomst, waarin de geest zal heerschen; en zoo wij dan ook hier, in weerwil van ons strijden en lijden, in weerwil dat wij van den geest nog slechts de eerstelingen in ons omdragen en in menigerlei opzicht, in zonde en gebrek, het beeld dragen van den mensch der aarde, eens komt de dag, dat wij het beeld des hemelschen en geestelijken dragen zullen in onverderfelijkheid en kracht.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

VII.
Over de bevruchting van bloemen.

Amice!

Ik weet niet of Gij zooals ik met de lente en den zomer dweept en deze twee jaargetijden oneindig ver boven den naren en treurigen herfst en den akeligen en doodschen winter stelt. Zoo ja, dan zult Gij begrijpen dat ik in deze zoele en lekkerwarme zomerdagen leef en geniet, dat ik de zoele lucht met volle teugen inadem, en zij mijne longen tot berstens toe vult. Meer dan ik hebt Gij het genot gekend, op heerlijke dagen, steile en woeste streken te doorkruisen, door akkers en velden, bosschen en landouwen rond te zwerven, bergen te beklimmen en in vlakten af te dalen. Hoe dikwijls mocht Gij na een vermoeienden tocht uwe ledematen neervlijen op het donzige tapijt van mos en bloemen, terwijl de welriekendste kruiden en grassen U hun adem toebliezen. Dáár, omgeven door leven en strijd in de natuur, omgeven door duizenden insecten, die krioelen en woelen en elkaar duizendmaal bekampen, en omringd door honderden planten, wier leven afhankelijk is van al die insecten, dáár voelt men den band, die alles wat leeft bij elkaar houdt, dáár ondergaat men den invloed van de schoone Natuur, ons aller moeder. Zeker is er geen verschijnsel in de natuur dat weldadiger en zachter ingrijpt op het menschelijk gemoed dan overvloedige rijkdom van plantenvormen Planten zijn, zooals de dichters reeds voor eeuwen zongen, het kleed, dat als een bont tapijt de naakte en kale rotsen der aarde bedekt, de hardheid harer vormen verzacht, leven geeft aan eenig landschap en de ziel is der gansche omgeving.

Wie echter, zijne hoogere roeping en ontwikkeling getrouw, zich de moeite getroost zijn genoegen en zijne genietingen te ontleden, en onder al de veelvuldigheid der verschijnselen de eenheid, in deze de veelheid en in alles harmonie tracht te vinden, smaakt hooger en edeler genot. Dat hooger, dat edeler genot kan naar mijne overtuiging alleen verkregen worden door de kennis van datgene wat in de natuur gebeurt. Bezie vele malen het heen- en weertrekken van de bevolking van een mierennest, het zal u op den duur onbevredigd laten. Zijt Gij echter bekend met de huishouding dezer nijvere diertjes, honderd tegen één dat Gij dingen zult opmerken waaraan Gij vroeger nooit zoudt gedacht, die Gij voorheen nooit zoudt geloofd hebben. Hoe dikwijls hebt Gij uwe bloemen in den tuin door insecten zien bezoeken, hoe menigmaal hebt Gij uwe rozen door bijen en wespen zien besnuffelen? dacht Gij er misschien ooit aan dat zij, door den reuk gelokt, zich kwamen verzekeren of er reeds voor de instandhouding van de soort, voor de voortplanting gezorgd was? Hebt Gij ooit vermoed dat zij bij uwe roos of bij uwe fuchsia's verschenen met stuifmeel beladen om het te wrijven of neer te leggen op den stempel hunner gastvrouw?

Toch gebeurt dit elk oogenblik van den dag. In die veelvuldigheid van verschijnselen de eenheid van voortplanting te zoeken en te vinden, in die eenheid de veelheid der manieren en in alles de harmonie, die in het geschapene zichtbaar is, 't is waarlijk niet gemakkelijk en niet iedereen gegeven. Vooral bij de planten duurde het lang, duizenden jaren eer men dat groote raadsel wist op te lossen en de harmonie wist te vinden. De ontleedkunde der dieren was reeds ver gevorderd, voor men er aan dacht dat er bij de planten ook organen der voortplanting moesten zijn, voor men hare verschillende deelen en de werking dier deelen trachtte op te sporen.

De geschiedenis van de oplossing dier raadselen, de geschiedenis van de leer der voortplanting is, dunkt mij, een onderwerp dat in den tijd der bloemen niet van belang ontbloot is. In die geschiedenis zullen wij meer dan eens het zoo treurige schouwspel moeten zien van den altijddurenden kamp van waarheid en leugen; hoe menschen van uitnemende geestesgaven en uitstekende talenten niet zelden blind zijn voor de verdiensten van anderen, en ironie en bijtende scherts, dikwijls lage middelen worden te hulp geroepen om de geschriften van talentvolle personen, met de beste bedoelingen bezield, belachelijk en daardoor onmogelijk te maken.

Zooals bekend is bestaat eene bloem, die zoo volkomen mogelijk is, uit eene as, waarop twee kransen van blaadjes zijn ingeplant, welke de mannelijke en vrouwelijke geslachtswerktuigen beschutten. De as draagt den naam van *bloembodem*, de eerste, meestal groene krans van beschuttende bladeren heet de *kelk*, de volgende krans van gekleurde wordt *bloemkroon* geheeten. Op de bloemkroon volgen de mannelijke geslachtswerktuigen, de *meeldraden*, welke bestaan uit een dunnen

draad, *helmdraad*, waarop een knopje, *helmknopje*, is vastgehecht dat het *stuifmeel* bevat. Op den krans van meeldraden volgt de krans der vrouwelijke werktuigen, der *stampers* of der *vruchtbeginsels.* Elke stamper heeft min of meer den vorm eener flesch; de buik draagt den naam van *eierstok* en bevat de *eitjes*, die aan kleine steeltjes aan den wand of aan eene spil, die door het midden van den eierstok gaat, zijn vastgehecht. De hals der flesch wordt *de stijl* geheeten en draagt den *stempel*, welke verschillende gedaanten kan hebben en, indien hij volkomen ontwikkeld en rijp is, eene kleverige stof afscheidt. Ziedaar in een paar woorden de verschillende deelen eener volkomene bloem. Ik zeg eener volkomene bloem, omdat niet zelden eenige deelen ontbreken. Het gebeurt toch menigmaal, en de natuur is vrij grillig in hare vormen, dat zoowel kelk als bloemkroon niet uit afzonderlijke blaadjes bestaan, maar dat de blaadjes zijn samengegroeid tot organen, die zeer veel op eene trompet, een trechter, eene klok of iets anders gelijken. Bij een groot aantal bloemen is het niet mogelijk eenig kenmerkend onderscheid te vinden tusschen den kelk en de bloemkroon; in dat geval neemt men beide samen onder den naam van *bloemdek.* Wat betreft de mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen, zeer dikwijls vindt men bloemen waarin een van beide, somtijds waarin beide organen ontbreken. Ontbreekt een van beide organen, dan dragen de bloemen den naam van *eenslachtige (diklinische)* planten en heeten dan mannelijke of vrouwelijke bloemen, in tegenstelling van de bloemen, die de twee geslachtswerktuigen bezitten en *tweeslachtig* of *hermaphroditisch* worden geheeten. De wilgen en populieren, om een paar planten te noemen, dragen eenslachtige bloemen. Nu gebeurt het veelal dat dergelijke eenslachtige mannelijke bloemen op hetzelfde individu gezeten zijn als vrouwelijke bloemen; men spreekt dan van eene *éénhuizige* plant (eik, beuk, els), en gewaagt daarentegen van *tweehuizige* planten, als mannelijke en vrouwelijke bloemen op twee verschillende individu's zijn gehuisvest. Indien ten slotte mannelijke, vrouwelijke en tweeslachtige bloemen aan ééne en dezelfde plant behooren (eschdoorn), draagt de plant den naam van *veeltelig.*

Het bovenstaande is in korte hoofdtrekken het voornaamste van datgene wat ik bekend moet onderstellen om het volgende te begrijpen.

Door de inwerking van het stuifmeel op de eitjes van den eierstok wordt de plant bevrucht en ondergaat de bloem vele veranderingen, waarvan wij slechts eene enkele, namelijk het ontstaan van *zaad* uit de eitjes van den eierstok willen gedenken. Al die verschillende veranderingen en vervormingen zullen wij het *bevruchtingsproces* noemen. Het heeft lang geduurd alvorens men met dat proces eenigermate bekend was, en ook nu nog heeft de wetenschap een aantal leemten aan te vullen, een groot getal feiten te verklaren, al moge de 19de eeuw met eere er op roemen, dat zij veel meer gedaan heeft dan al de vervlogene te zamen.

Bij de volkeren der grijze oudheid was omtrent de structuur der bloemen al zeer weinig bekend. De kennis van de onderdeelen eener bloem en hunne functiën lag buiten den kring hunner wetenschap. Wel verhaalt H e r o d o t u s, dat de Babyloniërs het meel der mannelijke dadels over de vruchtkolven der vrouwelijke dadels uitstortten, en meldt ons T h e o p h r a s t u s (± 300 v. C., een leerling van Aristoteles), dat de vrouwelijke dadels zich niet verder kunnen ontwikkelen, d.w.z. geene vruchten kunnen zetten, of het poeder der mannelijke dadels moet verspreid worden over de vrouwelijke dadels; ik meen echter te mogen betwijfelen, of men uit dit paar feiten de gevolgtrekking mag maken, dat de Babyloniërs en de Grieken met den aard der werktuigen eener bloem bekend waren. De Romeinen schijnen, zooals P l i n i u s en anderen berichten, de behandeling van sommige éénhuizige en tweehuizige gewassen geleerd te hebben van de Grieken. Zij manipuleerden met de dadels en den pistache-boom enz. evenals de Grieken.

In de middeleeuwen schijnt men zich al heel weinig met onderzoek van planten te hebben bezig gehouden; trouwens met welk wetenschappelijk onderzoek hield men zich toen wel bezig? Eerst tegen het einde van de 17de eeuw kwam er nieuw leven. In het jaar 1682 maakte N e h e m i a s G r e w de vrucht zijner studiën openbaar in een werk getiteld 'The anatomy of plants.' Voor het eerst maakt hij gewag van mannelijke en vrouwelijke geslachtswerktuigen op eene bloem en oppert de stoute meening, dat de werking van het stuifmeel op den stempel een volstrekt vereischte is om vruchten te verkrijgen. Het schijnt, dat de arbeid van dezen natuuronderzoeker minder bekend werd dan die van een anderen: R u d o l p h u s J a c o b u s C a m e r a r i u s. Deze hoogleeraar te Tübingen onderscheidde in een brief aan zijn collega V a l e n t i n i (Epistola de sexu plantarum. Tübing., 1694) met groote nauwkeurigheid de mannelijke en vrouwelijke bloemen bij zeer veel éénhuizige en tweehuizige planten; hij maakte zijn vriend opmerkzaam op de tweeslachtige bloemen, en toonde aan dat geene bloem rijp zaad kan voortbrengen zonder met stuifmeel in aanraking te zijn geweest. Wat men vóór hem als de hoofdzaak der bloem had beschouwd, nl. de bloemkroon, bewees hij van ondergeschikt belang te zijn. Wel poogden T o u r n e f o r t (Institutiones rei herbariae. Paris, 1700) en P o n t e d e r a (Anthologia seu de floris natura. Pat. 1717) C a m e r a r i u s te bestrijden en de onhoudbaarheid van diens beweren aan te toonen. Hunne denkbeelden waren echter al vrij zonderling. C a m e r a r i u s vergeleek de geslachtswerktuigen der planten bij die der dieren en toonde daardoor aan, dat de bloemkroon voor de voortplanting zeer weinig of liever niets te beteekenen had. T o u r n e f o r t echter en P o n t e d e r a beschouwden de bloemen als ingewanden en de stuifmeelkorrels in de helmknoppen als niets minder dan onzuivere stoffen, die werden afgescheiden om de ontwikkeling der eitjes te ver-

zekeren. Camerarius vond een bondgenoot in den Parijschen hoogleeraar Sebastian Vaillant, die zich in zijn 'Discours sur la structure des fleurs, leurs différences et l'usage de leurs parties,' dat hij bij de opening zijner colleges aan den Jardin des Plantes op den 10den Juli 1717 uitsprak, als een nauwkeurig natuuronderzoeker liet kennen. Van een zeer groot aantal planten beschreef hij de verschillende organen, spoorde de rol op, die zij bij het leven te vervullen hadden en.... vergiste zich slechts in één opzicht. Hij laat namelijk de stuifmeelkorrels eene vluchtige stof afscheiden. Ik zeg, hij laat afscheiden, omdat hij het niet gezien heeft en zich helaas! weer op 't gebied der hypothesen waagde, die geene feiten tot grondslag hebben. Welnu, die vluchtige stof werd, zonder dat de korrels van plaats veranderden, aan de eitjes meegedeeld en de bevruchting was geschied. Hij bestreed door zijne mededeeling een vermoeden van Samuel Morland, die in 1703 in de Philosophical Transactions verklaarde gezien te hebben, dat de stuifmeelkorrels door den stijl in den eierstok en zoo in het weefsel der eitjes drongen. Had men achtgeslagen op deze, zij het dan ook weinig juiste mededeeling, het zou naar mijne meening niet ruim honderd jaar geduurd hebben eer men met eenige juistheid het hoe der bevruchting leerde kennen. Intusschen was er een Zweed geboren die voor goed de sexualiteit zou grondvesten. Linnaeus trok in zijne 'De nuptiis et sexu plantarum, 1729' en in zijne 'Sponsalia plantarum' partij voor Camerarius en Vaillant; hij verzamelde in zijne 'Fundamenta botanica. Amsterdam, 1735' een belangrijk getal feiten voor hunne theorie, en was zoo innig overtuigd van de juistheid hunner zienswijze en zijner waarnemingen, dat hij niet schroomde zijn stelsel tot klassificatie en bepaling van geslachtsen soortnaam op de leer der sexualiteit te gronden. Ditzelfde stelsel, het moge kunstmatig zijn en vele gebreken hebben, doet aan eerstbeginnenden niet weinig dienst. Na Linnaeus is de leer der geslachtswerktuigen bij de planten aan geene ernstige bedenking meer onderhevig geweest. Wel poogden nog een Siegesbeck (1737), een Heister (1748) en nog in onze eeuw, Schelver (1812) en Henschel (1820) allervermakelijkste en onzinnige theorieën daarvoor in de plaats te stellen; zij stond vast.

Toen eenmaal uitgemaakt was dat stuifmeel moest gebracht worden op den stempel om rijp zaad te verkrijgen, kwam de groote quaestie: hoe komt dit stuifmeel op den stempel? Het lag in den aard der zaak, dat bij de éénsiachtige planten de stuifmeelkorrels door de eene of andere oorzaak van de mannelijke op de vrouwelijke bloemen moesten worden overgebracht. Volgens de algemeene opinie was het de wind, die het stuifmeel 'op zijne vleugelen' droeg. Bij de tweeslachtige bloemen meende men echter geen helper noodig te hebben, en was men van oordeel, dat het stuifmeel van zelf uitgestrooid werd over den stempel. Deze uitstrooiing kon gebeuren:

1°. door dat stuifmeel uit helm-

knoppen, die hooger geplaatst waren dan de stempel, op dezen viel; 2° tengevolge van beweging der geslachtswerktuigen, zooals Vaillant gezien had; of 3° bij het openen der bloemen, dewijl alsdan de binnenste deelen der bloem min of meer bewogen werden.

Men had echter ook bloemen leeren kennen, waarin de stempel hooger geplaatst was dan de meeldraden; in dit geval zouden de insecten, die honig trachten te verzamelen, bij de bevruchting van nut zijn, door het stuifmeel, dat aan hun lichaam was blijven kleven, op den stempel over te brengen. Noodzakelijk waren insecten echter niet, desnoods zouden zij kunnen gemist worden. Het nut der insecten werd dus in dit tijdperk volstrekt niet ingezien. Toch was het Linnaeus door onderzoek bekend, dat zich in de mannelijke bloemen van Ficus carica de larve eener kleine wesp, Chalcis Psenes, ontwikkelt, en dat het jonge insect, met stuifmeel beladen, zijne eerste reis maakt naar de stempels van de vrouwelijke bloemen; hij zag er niet veel meer in dan eene uitzondering op den regel. Hij en met hem alle andere plantkundigen beschouwden zelfbevruchting of het overvoeren van stuifmeel door den wind op de stempels als regel. Langen tijd bleef het laatste feit geisoleerd staan tot Joseph Gottlieb Kölreuter in het jaar 1761 aantoonde dat de bevruchting van verschillende tweeslachtige planten, zooals van Irideën, van Cucurbitaceën, van Sambucus (vlier) en eenige andere niet anders als door insecten gebeuren kan. Van sommige planten, zooals van de Malvacëën (kaasjeskruid bijv.), Epilobium en Polemonium, merkte hij op, dat meeldraden en stampers niet terzelfder tijd rijp waren en dus zelfbevruchting reeds daarom alleen onmogelijk is; bij alle door hem onderzochte bloemen bewees hij, dat de stempel eener andere bloem door het stuifmeel eener jongere werd bevrucht of omgekeerd, en dat insecten in beide gevallen de overbrengers van het stuifmeel waren. Toch scheen hij nog altijd zelfbevruchting als regel te willen houden, en meende dat de bonte kleuren van bloemen, eigenaardige aanhangselen of bijzondere werktuigen volstrekt geen nut voor de bloem of voor haar leven hadden. Eerst tegen het einde van de vorige eeuw gelukte het aan een scherpzinnigen denker en natuuronderzoeker in een lang vergeten en niet zelden miskend werk het nut der insecten vrij juist aan te duiden. Die natuuronderzoeker droeg den naam van Christian Conrad Sprengel, zijn werk ‘Das entdeckte Geheimniss der Natur im Baue und der Befrüchtung der Blumen, Berlin, 1793.’ De titel alleen van het boek duidt aan dat de schrijver volkomen bewust was van de belangrijkheid der zaak, die hij voorstond. Amice! ik meen u geen ondienst te doen met de vermelding van de groote kleinigheden, die hem geleid hebben tot zijne zoo interessante ontdekkingen. Sprengel, uitgaande van de ‘groote wijsheid van den Schepper der natuur, die niet één enkel haartje van eene bloem heeft voortgebracht zonder doel’, geeft ons een sprekend voorbeeld hoe eene schijnbaar nietige zaak, mits opgemerkt door

een denkend natuuronderzoeker, de grondslag kan zijn van eene reeks ontdekkingen, die allen door scherpzinnigheid uitmunten; maar tevens hoe geniale onderzoekingen niet dien stoot aan de wetenschap geven welken zij zouden gegeven hebben als de natuuronderzoeker niet in het keurslijf van godsdienstige conventies of philosophische en metaphysische dogma's gewrongen had gezeten.

Op zekeren dag van het jaar 1787 merkte S p r e n g e l op, dat onder de zeer kleine haartjes, waarmede het onderste gedeelte (de nagel) der bloembladen van de in Duitschland in bergstreken voorkomende Geranium Sylvaticum bedekt zijn, honigdroppeltjes worden afgescheiden. Door vergelijking met enkele andere bloemen kwam hij tot het vermoeden, dat de verschillende bloemen, die honig afzonderen, zoodanig zijn ingericht, dat de regen de zoete stof niet kan bederven en de insecten toch gemakkelijk deze stof kunnen opslurpen. Hij maakte de gevolgtrekking, dat ‘bij de bloemen het sap alleen om den wille van de insecten wordt afgescheiden en dat het, opdat deze dieren het zuiver en onvervalscht genieten konden, voor regen gevrijwaard is. Toen hij met dit denkbeeld in het hoofd den volgenden zomer bij een onderzoek van het vergeet-mij-nietje over het nut van den gelen ring nadacht die, zooals wij weten, de opening van de bloemkroon omgeeft en nog al tegen de hemelsblauwe kroon afsteekt, toen hij, zeg ik, over dien gelen ring nadacht, vatte het denkbeeld bij hem post: zou die ring ook kunnen dienen om de insecten den weg te wijzen tot de honigkliertjes? Werkelijk vond hij bij herhaald onderzoek van een vrij aanzienlijke hoeveelheid plantensoorten, die dergelijke ringen, eigenaardige vlekken of bijzondere organen hadden, dat al die dingen den weg aanduidden naar de honigbakjes of honigkliertjes. Zijn vermoeden was dus gewettigd. Het lag voor de hand, dat de kleur en de reuk als niet minder belangrijke factoren bekend werden, welke bij het bezoeken van bloemen door insecten niet uit het oog mochten verloren worden. Voor S p r e n g e l waren tot nu toe de bloemen uitsluitend ten dienste van de insecten geschapen. De zomer van 1789 gaf S. de gelegenheid zijne theorie geheel te wijzigen, en der waarheid nader te brengen. Het herhaald onderzoek van eenige lisschen (Iris) in dat jaar voerde hem tot de ontdekking: dat deze bloemen alleen door insecten kunnen bevrucht worden. Andere planten werden ter hulp geroepen. Weldra kwam hij tot het besluit, dat de afscheiding van den honig, alsmede het beschutten van die sappen voor den regen, de kleur der bloemdeelen en een aantal bijorganen voor de bloemen zelve van het hoogste belang zijn, daar zijde insecten aanlokken en hen aldus in de gelegenheid stellen stuifmeel op den stempel te brengen.

Waarlijk een groote stap was voorwaarts gedaan. De wind als overbrenger van het stuifmeel was verbannen en de insecten als de oorzaak der bevruchting erkend. Toch ging zijne theorie aan een groot

euvel mank, een euvel dat door zijne tijdgenooten niet over het hoofd werd gezien en waardoor hij tal van bestrijders verkreeg, die de juistheid zijner feiten boudweg weerspraken en van welke De Candolle (Organographie végetale, Paris, 1827) niet schroomt te zeggen: 'Mr. Conrad Sprengel a cherché à développer ses idées plus fondées je crains sur des théories metaphysiques que sur la simple observation des faits'. Welke waren die théories metaphysiques waarvan De Candolle spreekt? Het was Sprengel's Blumenschöpfer, op andere plaatsen zijne natuur, die alles zoo wijs had ingericht. De insecten haalden honig of zoete sappen voor hun voedsel en terzelfder tijd wreven zij stuifmeel af op den stempel derzelfde bloem. Terwijl zij in hun eigen onderhoud voorzien, zorgen zij voor de instandhouding der soort. Wij, die op een ander standpunt staan en geene aanhangers zijn der teleologische philosophie, wij die de zaken van het standpunt der zoogenaamde Darwinsche theorie bezien, wij vragen: welk nut is er voor de planten in gelegen dat het stuifmeel eener bloem op den eigen stempel wordt gebracht? Was het niet eenvoudiger en zekerder geweest, indien de bloemen zich zelf bevruchtten bijv. door de helmknoppen te laten naderen tot den stempel? Waarom deze omweg? Dat was in elk geval niet wijs van den Blumenschöpfer. Sprengel schijnt hier en daar zelf het onhoudbare van zijne teleologische opvatting gevoeld te hebben. Bij een aantal planten toch, - en dit pleit niet weinig sterk voor de juistheid zijner waarnemingen - vond hij dat de meeldraden en de stampers niet terzelfder tijd rijp zijn (welk verschijnsel door hem en nog tegenwoordig *dichogamie* wordt genoemd). Van deze planten zegt hij 'dat de natuur het waarschijnlijk niet hebben wil dat deze of die bloem door haar eigen stuifmeel bevrucht wordt.' Ja, eene proefneming met Heterocallis fulva toonde hem zelfs aan, dat deze bloem geene vrucht aanzet, indien zij door haar eigen meel bestoven wordt. Toch verliet hij zijn teleologische philosophie niet, en kon daardoor ook niet de gevolgtrekking maken, die wij later in meerdere bijzonderheden zullen leeren kennen, dat zelfbevruchting veel slechtere resultaten geeft dan bevruchting door het stuifmeel van verwanten, dan kruising, en dat juist al de verschillende inrichtingen dáárom voor de plant voordeelig zijn, omdat zij het voor het insect gemakkelijk maken het stuifmeel van een jonger of ouder individu over te brengen op een ouderen of jongeren lotgenoot. Is het te verwonderen, dat de toenmalige en latere botanici de zwakheid der theorie van Sprengel voelden, en omdat de wijsheid van zijnen Blumenschöpfer niet groot was sommigen alles voor speculatieve philosophie hielden, zelfs enkelen in zijne theorie redenen genoeg vonden de sexualiteit der planten te loochenen. Spoedig werden, helaas, al zijne onderzoekingen, de goede met de kwade, over boord geworpen. In 1799 trachtte Andrew Knight in de Philosophical Transactions op nieuw de aandacht te vestigen op de bevruchtingswijzen, door bekend te maken dat hij door een aantal proeven met het

geslacht Pisum, [van de familie der Vlinderbloemigen (Papilionaceën), waartoe doperwten, peulen, capucijners enz. behooren] gevonden had, dat, als men vreemd stuifmeel voor de bevruchting gebruikt, de zaden veel krachtiger en veel talrijker zijn. Het was gewerkt 'pour le roi de Prusse.' K n i g h t verdedigde zelfs de stelling: dat geene plant zichzelf bevrucht voor een groot aantal generaties; het mocht niet baten. Niet veel beter ging het dertig à veertig jaren later met de denkbeelden van de kruidkundigen H e r b e r t en C.F. G ä r t n e r. De eerste deed een aantal waarnemingen op Narcissen en verwante soorten en beschreef die in een werk, dat onder den titel Amaryllidaceae in 1837 te Londen verscheen; ten slotte zegt hij: - 'I am inclined to think that I have derived advantage from impregnating the flower, from which I wished to obtain sed, with pollen from another individual of the same variety, or at least from another flower rather than with its own'. D.w.z. het komt mij voor, dat ik betere resultaten verkregen heb, als ik de bloem, waarvan ik zaad wilde hebben, bestreek met het stuifmeel van een individu van dezelfde varieteit, dan wanneer ik die bloem bestreek met haar eigen stuifmeel. Ook G ä r t n e r kwam door proefnemingen met Fuchsia's, Passiflora's en Lobelia's tot hetzelfde resultaat. Noch de eene noch de andere vermocht de natuuronderzoekers uit hunnen doodslaap wekken.

Een man als C h a r l e s R o b e r t D a r w i n moest hen door een baanbrekend werk wakker schudden. In zijne 'On the origin of Species by means of Natural Selection', 1859, doet hij de theorie van K n i g h t recht weervaren. Evenals K n i g h t, maar krachtiger en door meer feiten gesteund, verdedigde hij de stellingen: dat geen organisch wezen zich voortdurend door zelfbevruchting kan voortplanten; dat elk organisch wezen, wil het blijven bestaan, nu en dan door kruising moet voorttelen(*). Reeds eenige jaren te voren (1857) had hij door een aantal waarnemingen met verschillende Vlinderbloemigen op die stelling gewezen. In dit latere werk kwam hij er met nadruk op terug. Hij wijst er op: dat alle hoogere dieren en het grootste aantal lagere dieren niet tweeslachtig maar òf van het mannelijke òf van het vrouwelijke geslacht zijn; dat de dieren, die tweeslachtig zijn toch regelmatig paren; dat door tal van voorbeelden met planten bewezen is, dat door zelfbevruchting verzwakking en onvruchtbaarheid ontstaat, dat bij dieren alleen door kruising met een ander ras of met een stam van een ander ras de soort veredeld wordt; dat als insecten van bloemen worden afgesloten de bevruchting bijna nooit plaats grijpt, dat - zooals S p r e n g e l en K n i g h t hebben aangetoond en hij door eene reeks proeven bevestigd vindt - zelfbevruchting bij een zeer groot aantal bloemen niet plaats kan vinden, omdat de meeldraden reeds zijn verdord of onbruikbaar geworden vóór de stempel rijp is of om-

(*) That no organic being fertilizes itself for an eternity of generations, but that a cross with another individual is occasionaly, perhaps at very long intervals, indispensable.

gekeerd, en dat ten slotte bevruchting met stuifmeel van andere bloemen bij geene enkele plant onmogelijk is.

Het spreekt van zelf dat niet al deze feiten op evenveel en even deugdelijke gronden gebaseerd waren. Toch was de belangrijkheid van de stelling niet te loochenen, te meer wijl zij door D a r w i n met ander licht werd bestraald. Elke plant had den strijd om het leven te strijden; zij die voor den strijd het best was toegerust, zij zou blijven bestaan, haar stamverwant ondergaan. Was eene bloem beter dan eene andere in staat insecten te ontvangen, was zij voor deze dieren voordeeliger ingericht, hare nakomelingschap zou krachtiger zijn dan die van hare buurvrouw, en de eigenschappen, die haar in den strijd om het leven hadden doen overwinnen, werden op hare nakomelingen overgebracht door erfelijkheid, waardoor het bestaan der soort verzekerd was. De buurvrouw echter, die minder goed ingericht is voor insecten, zal door zelfbevruchting minder talrijke zaadkorrels voortbrengen, hare nakomelingschap zal door ophooping van de nadeelige eigenschappen hoe langer zoo meer achteruitgaan, eindelijk zal de soort uitsterven. Door de natuurlijke teeltkeuze in verband met den strijd om het leven, die elk organisch wezen te doorworstelen heeft, zijn dus al de verschillende organen en bijorganen ontstaan, alsmede de verschillende kleuren enz., die wij hij de bloemen opmerken. S p r e n g e l 's werk verkreeg door de theorie van de natuurlijke teeltkeuze een ander cachet. Al de feiten door hem geobserveerd en verzameld, zij waren evenveel bewijzen voor D a r w i n 's verklaringen. Dewijl D a r w i n in boven aangehaald werk ‘On the origin enz.’ de leerstelling verkondigde dat de soort veranderlijk is, en daaruit volgens de wetten der logica volgde, dat de eene of andere diersoort of plantensoort na verloop van duizenden jaren, indien zij onder andere omstandigheden den strijd om het leven moet strijden, aanleiding zal geven tot eene andere dier- of plantsoort, hetgeen, over duizendtallen van eeuwen en nogmaals duizendtallen uitgestrekt, eindelijk ook den mensch moet aangaan, en er dus de afstamming, de schepping van den mensch in betrokken was, dewijl dat alles door zijne theorie opgehelderd kon worden, was het niet te verwonderen, dat een groot getal menschen, welken het niet om de waarheid doch om het gezag te doen is, zich vastklemden aan hunne oude hypothese omtrent schepping enz., en verwoede tegenstanders werden van dien geleerde. Doch gelukkig ontbrak het hem niet aan bondgenooten, welke de denkbeelden door hem geuit verder en verder zouden uitwerken en verspreiden. Voorloopig waagde D a r w i n zich echter niet aan de afstamming van den mensch. Hij wilde liever feiten verzamelen om de wet der kruising zoo vast mogelijk te stellen. Men had hem toch o.m. gezegd (T r e v i r a n u s , 1863, Bot. Zeitung. en C a s p a r i s , 1865, alsmede Von Mohl. Bot. Zeitung, 1863), dat de voorbeelden door hem en anderen aangehaald te gering in aantal waren om eene algemeene natuurwet te kunnen grondvesten.

Met de hem eigene energie en vooral met dat scherpzinnige vernuft en den critischen blik dien wij in al zijne werken terugvinden, toog D a r w i n aan den arbeid. In 1862 trad hij voor den dag met een werk, dat als een voorbeeld van scherpzinnigheid moet geroemd worden en nog niet overtroffen is. In dat boek, welks titel is 'Over de verschillende wijzen waarop Engelsche en vreemde Orchideeën door insecten bevrucht worden (On the various contrivances by which british and foreigh Orchids are fertilized by Insects. London, 1862)' toont hij met bewonderenswaardige nauwkeurigheid tot in de minste kleinigheden aan, hoe die bloemen voor het bezoek van insecten zijn ingericht en hoe door die inrichting noodzakelijk bevruchting door kruising moet worden tot stand gebracht.

Doch gezien had hij het bezoek der insecten niet. Dit werd hem dan ook door T r e v i r a n u s met recht voor de voeten geworpen. D a r w i n was echter toen reeds voor dat doel aan het werk. In September 1869 plaatste hij in de Annals of Magazine of Natural History eenige aanteekeningen over de bevruchting van de Orchideeën, waarin hij verklaart dat hij verschillende Orchideeën door insecten heeft zien bevruchten. Intusschen hadden vele natuurkundigen, door het denkbeeld van Darwin geleid, proefnemingen met planten op grootere of kleinere schaal begonnen. Het zou mij te ver voeren indien ik al deze geleerden wilde gedenken en van ieder slechts een weinig wilde mededeelen. Ik heb dáárom bij D a r w i n zoolang stil gestaan, omdat het mij meermalen gebleken is, dat Darwin op het gebied der plantkunde voor de meesten eene geheel onbekende figuur is, terwijl het toch blijkt dat zijne onderzoekingen in het plantenrijk meer dan voldoende zijn om zijn naam, zoolang de wereld bestaat, beroemd te maken. Hoe men over de in den regel zoo slecht begrepen, daarom zoo vaak miskende maar toch geniale theorie van D a r w i n omtrent het ontstaan der dieren en plantensoorten en hunne ontwikkeling uit lagere, denken moge, D a r w i n is en zal in de geschiedenis der natuurwetenschappen eene grootsche persoonlijkheid blijven, die tot de ontwikkeling dezer wetenschappen veel, zeer veel bijgedragen heeft en nog bijdraagt.

S p r e n g e l had in zijn beroemd werk de opmerking gemaakt dat van eene niet dichogamische plant (d.i. bij eene plant wier meeldraden en stempels ongeveer op denzelfden tijd rijp zijn), Hottonia palustris genaamd, nu eens exemplaren voorkomen, die korte meeldraden en een langen stijl met stempel bezitten, terwijl bij anderen een korte stempel aanwezig was met zeer lange, boven de bloemkroon uitstekende meeldraden. Zooals hij zegt, meende hij dat dit geen louter toeval was, maar eene dergelijke inrichting zeker eenig doel moest hebben, al was hem ook dat doel in de verste verte niet bekend.

D a r w i n heeft ook hier de baan gebroken voor verder onderzoek. Hij onderscheidt *dimorphe* bloemen (*dimorphie*), als bij het eene individu

lange meeldraden en korte stijlen, bij eene andere korte meeldraden en lange stijlen worden gevonden. Zijn korte, middelmatig lange en zeer lange stijlen aanwezig met meeldraden van verschillende lengte, dan spreekt men van *trimorphe* bloemen (*trimorphie*). Darwin onderzocht nu de verschillende omstandigheden bij de bevruchting van een langen stempel door een korten meeldraad, door een middelsoortigen en door een langen, alsmede de bevruchting van een korten stempel door het stuifmeel van een korten, van een middelsoortigen en van een langen meeldraad. In 1862 gaf hij de eerste verhandeling uit over dit onderwerp, die door verschillende anderen gevolgd werden. F. Hildebrand, Scott, Federico Delpino, Fritz Müller, Severin Axell en tal van anderen hebben het hunne bijgedragen om de bevruchtingswijzen en de resultaten van elk der manieren nader te leeren kennen. Meestal vindt men in de nabijheid van eene bloem met lange meeldraden en korte stijlen, eene met korte meeldraden en lange stijlen; de lengte der korte meeldraden en korte stijlen, alsmede die der lange meeldraden en lange stijlen is dan nagenoeg gelijk. Welnu, insecten, die bloemen van dezelfde soort op dezelfde wijze bezoeken, moeten, omdat zij altijd in de bloem op ongeveer gelijke hoogte blijven, - dit toch komt overeen met de wijze waarop zij honig zoeken - noodzakelijk kruising te weeg brengen. Op een lagen stempel brengen zij stuifmeel van een korten meeldraad of op een hoogen stempel den inhoud van hoogstaande helmknoppen. Dergelijke kruisingen worden door Darwin *legitime*, alle andere *illegitime kruisingen* genoemd. Om den invloed van legitime en illegitime kruisingen na te gaan bewerkte hij kunstmatige bevruchting door met een penseeltje stuifmeel op de stempels te wrijven. En wat bevond hij? Dat legitime kruisingen volkomen vruchtbaar en rijp ontwikkeld zaad deden ontstaan; dat illegitime kruising de vruchtbaarheid der nakomelingen sterk deed afnemen en indien dergelijke kruising bij de nakomelingschap voortduurde tot onvruchtbaarheid aanleiding geeft. De nakomelingschap, die door illegitime kruising verkregen werd, week bovendien zoozeer van de oorspronkelijke soort af, dat zij zonder eenige gewetenswroeging als bastaard kon beschouwd worden.

Hildebrand en vooral Fritz Müller hebben de stelling van Darwin aan al hunne onderzoekingen van bloemen bevestigd gevonden. Zoo heeft bijv. de laatstgenoemde bij verschillende Orchideeën gevonden dat het eigen stuifmeel als een doodelijk vergift werkte, terwijl bij kruising rijpe vruchten werden gevormd. Zooals meermalen gebeurt, is de stelling van Darwin over kruising en zelfbevruchting door een aantal natuuronderzoekers van lateren tijd nog algemeener gemaakt, en waar Darwin in beeldspraak zegt ‘dat de natuur een afkeer heeft van voortdurende zelfbevruchting’, spreken Hildebrand en Delpino dat in de natuur nooit zelfbevruchting gebeurt. Met recht hebben verschillende natuurkundigen daartegen hunne stem verheven. Van

een aantal planten toch is met vrij groote zekerheid bekend, dat zij alleen door zelfbevruchting nieuwe individu's kunnen vormen; hare levenswijze en de inrichting van hare bloemen zijn daarvan de oorzaak. Men heeft die feiten van voortdurende zelfbevruchting bij bloemen als een wapen gebruikt tegen de theorie van de natuurlijke teeltkeuze; ik geloof dat zij met die theorie niet in strijd zijn. Tot staving van mijn gevoelen permitteer ik mij de volgende uitweiding.

De theorie der natuurlijke teeltkeuze berust op de drie volgende stellingen, waarvan ik het verband in eenige trekken wensch aan te toonen. Voor verder onderzoek en voorbeelden moet ik u natuurlijk naar D a r w i n ' s boven aangehaald werk en naar zijn 'On the variation of animals and plants under domestication' verwijzen. De drie hoofd stellingen zijn: 1°. Elke dier- of plantensoort brengt eene grootere nakomelingschap voort dan noodig is om het aantal gestorvene aan te vullen. 2°. De bijzondere vormen der ouders worden overgeplant op de nakomelingschap, waaruit 3°. volgt dat dieren en planten van hunne stamvaders af beginnen te wijken m.a.w. de soort is veranderlijk.

Een paar woorden tot verklaring. De eerste stelling is een feit, dat door ons dagelijks kan geobserveerd worden en niet moeielijk te begrijpen is. Tengevolge van de verschillende vijandige invloeden van klimaat, omgeving enz. enz. zou, indien een individu slechts één organisch wezen voortbracht, het voortbestaan der soort niet gewaarborgd zijn, en op den duur zouden de zwakkeren in den strijd om het leven, die door al wat leeft gestreden wordt, moeten omkomen. Veelal ziet men dan ook in de natuur, dat de zwakkere dieren de meeste nakomelingen ter wereld brengen. Indien nu elke dier- of plantensoort een groot aantal nakomelingen voortbrengt, zijn er slechts twee gevallen mogelijk: òf wel al de jonge wezens komen tot ontwikkeling, òf slechts een gedeelte der nakomelingschap blijft leven en de rest sterft. Gebeurde het eerste, dan zou de toeneming in aantal volgens eene meetkundige reeks plaats grijpen en binnen korten tijd de gansche aarde door ééne diersoort of ééne plantensoort bevolkt zijn. Elke soort moet echter met andere soorten en de individu's der soorten moeten onderling voor het bestaan kampen en strijden. Diegene welke nu het best voor den strijd zijn toegerust zullen blijven leven en zich voortplanten; want dewijl alle individu's van een zelfde paar ouders niet gelijk zijn, kunnen en zullen er onder die nakomelingschap voorkomen, die eenigermate, (al is het nog zoo weinig), anders zijn gevormd dan hunne broêrs of zusters. Daar degene, welke die kleine wijziging bezaten, zijn blijven leven is die kleine verandering, die kleinigheid hun voordeelig geweest. Volgens de wet der erfelijkheid, de tweede stelling, zullen zij die kleine vervorming aan hunne nakomelingschap meedeelen, en de waarschijnlijkheid dat deze zal blijven leven in den strijd om het leven is dus nog grooter. Aldus wordt van generatie tot generatie de massa der voordeelige eigenschappen al meer en meer, sterker en

sterker opgehoopt, zoodat zij ten slotte die stamgenooten geheel en al zullen verdringen, welke niet de kleinigheden; die langzamerhand groote dingen zijn geworden, bezitten. Die bloedverwanten sterven dus uit, de andere blijven. De laatstgenoemden zijn echter, door het voortdurend strijden en zich wijzigen naar de omstandigheden waarin zij verkeerden, zoodanig veranderd, dat de grondstam waaruit zij allen ontstaan dikwijls aan geen hunner meer te herkennen is. De vormen zijn uit elkaar geloopen, zoodanig gedivergeerd, dat wij genoodzaakt zijn ze als verschillende soorten te beschrijven; de soort is dus veranderd. Passen wij dit toe op het verband tusschen insecten en bloemen. Wanneer wij op grond der verschillende experimenten besluiten kunnen dat de nakomelingschap, die door zelfbevruchting ontstaan is, zwakker is dan die welke door kruising verkregen is, (aangenomen dat kruising mogelijk is), dan moesten die bloemen welke uit de stamouders ontsproten en eene kleine wijziging vertoonden, waardoor de kans op kruising vergroot werd, in den strijd om het leven met hare broeders of zusters of dezer nakomelingen de overwinning behalen. Het opkomende geslacht is door de wet der erfelijkheid met dezelfde wijzigingen toegerust; het is dus ook in staat den strijd vol te houden enz. Enkele harer zijn door speling der natuur nog beter toegerust dan hare ouders om zich door kruising voort te planten enz.; al wat voordeelig is hoopt zich meer en meer op, de bloemen vervormen zich meer en meer, de kruising wordt hoe langer hoe gemakkelijker enz. enz. Ten langen leste zijn er door de wet der erfelijkheid die veranderingen ontstaan, welke haar geschikt maken door insecten voortdurend bevrucht te worden; de strijd om het leven, de natuurlijke teeltkeuze is de oorzaak van de veranderingen en vervormingen, welke door S p r e n g e l aan den Blumenschöpfer werden toegeschreven. Aldus ontstaan en verdwijnen soorten. En wat nu betreft de bloemen die altijd door zelfbevruchting zaad vormen, zij hebben geen strijd om het leven te voeren met bloemen van dezelfde soort, die door kruising zaad vormen. Was dat het geval, zij zouden op den duur voor de laatsten moeten bezwijken. Nu kunnen zij blijven bestaan tot eene toevallige wijziging de oorsprong is van eene varieteit, die de verwanten verdringt en ten slotte eene nieuwe soort gaat vormen. Met het laatste is eene opmerking van F r . M ü l l e r in volkomene overeenstemming. Bij verschillende bloemen (Chamissoa, Epipendrum, Faramea, Posoquera) heeft hij namelijk opgemerkt, dat zij bezig zijn met zich te vervormen naar de levensomstandigheden, dat enkele eenige bijzondere organen verkregen hebben, welke haar voordeelig zijn, doch dat die organen nog niet het toppunt van ontwikkeling verkregen hebben, dat men voor hen als het voordeeligst kan houden.

Amice, laten wij om der duidelijkheidswille eventjes onze beschouwingen in weinige woorden samenvatten, alvorens verder te gaan.

Het is ons gebleken, dat de bloemen zoo van pas zijn gemaakt, dat zij gemakkelijk door de insecten kunnen bevrucht worden, welke bij haar honig komen zoeken. Dat ‘van pas maken’ is gebeurd in den strijd om het leven, door de natuurlijke teeltkeus. In het algemeen mogen wij zeggen dat de natuur niet houdt van voortdurende zelfbevruchting. Bij éénsiachtige of diklinische bloemen kan geene zelfbevruchting gebeuren, bij dichogamische evenmin. Waar dimorphisme of trimorphisme optreedt, ligt het binnen den werkkring der natuur de bloemen te bevruchten met stuifmeel der helmknoppen, die dezelfde hoogte hebben als de stempel. Insecten in de eerste plaats zijn de overbrengers van het stuifmeel. Dan volgt de wind, daarop (in tropische gewesten vooral) kleine, honigzoekende vogeltjes en, zooals door D e l p i n o tot nog toe alleen is waargenomen, ook slakken kunnen kruising doen ontstaan.

Nu wij bekend zijn met de wijze waarop het stuifmeel op den stempel wordt gebracht, rijst de vraag voor ons op, ‘aangenomen dat eenig stuifmeelkorreltje op den stempel ligt, wat dan?’ Wij zullen deze vraag zoo kort mogelijk trachten te beantwoorden, zonder in ontleedkundige détails te treden.

Nauwelijks is eenig stuifmeelkorreltje komen te liggen in het kleverige vocht, dat de rijpe stempel afscheidt, of in het binnenste van de korrel gebeurt iets. Aan de zijde waar het korreltje op den stempel rust komt een buisje, *stuifmeelbuis*, voor den dag dat zich een weg baant door den stijl. Deze stuifmeelbuis bevat in het onderste gedeelte den inhoud van de stuifmeelkorrel, die op deze wijze al korter en korter bij de eitjes in den eierstok wordt gebracht. De afstand, die zoo'n stuifmeelbuisje moet doorloopen, is niet zelden duizendmaal de middellijn van een korrel. Moge dus al de eerste stoot zijn uitgegaan van de korrel, spoedig treden andere werkingen in 't spel. Het benedendeel der stuifmeelbuis wordt namelijk voortdurend door het omliggende weefsel, tusschen 't welk het heenschuift, gevoed, zoodat het niet zelden gebeurt, dat het bovenste gedeelte reeds lang is afgestorven alvorens het onderste deel bij het eitje is gearriveerd. Dáár aangekomen legt zich het ondereinde van de stuifmeelbuis tegen het eitje aan en dringt door eene kleine opening, *poortje* of *micropile* geheeten, naar binnen. In het eitje zelf zijn intusschen ook enkele veranderingen ontstaan. Een der cellen van het eitje heeft zich ten koste van een aantal andere ontwikkeld, en deze *kiemzak* ligt vlak onder de opening van het eitje. In dien kiemzak zijn verder een paar *kiemblaasjes* ontstaan. Een dezer kiemblaasjes nu komt in aanraking met den inhoud der stuifmeelbuis. De bevruchting is nu geschied, want weldra openbaart zich nieuw leven in het kiemblaasje, in den kiemzak en in het andere gedeelte van het eitje. Voortdurend worden nieuwe cellen gevormd, welke oorspronkelijk aan elkaar gelijk zijn,

doch langzamerhand echter gaan verschillen; zij ondergaan ‘differentieering.’

Wij zullen ons niet bezig houden met al de bijzonderheden welke van dit oogenblik bij de jeugdige zaden van verschillende planten zijn op te merken. Het resultaat is, dat in het zaad van eenige twee zaadlobben ontstaan, dat bij andere slechts een zaadlob is op te merken. Doch niet alleen de eitjes zijn vervormd tot zaad; ook de eierstok is van aard veranderd. Zijn omvang is toegenomen; nu eens wordt hij saprijk, dan eens droog; in 't kort, de eierstok is de vrucht geworden, welke door ons, als appel, peer, pruim enz. enz. genuttigd wordt. Vele verschijnselen heb ik bij de vorige uiteenzetting over het hoofd moeten zien, o.m. de vruchtvorming van de Coniferen en Cycadeeën en van de Orchideeën, die van de verklaarde nog al afwijkt. Ik meen echter dat het laatst meegedeelde voldoende is om U een denkbeeld te geven van al de geheimzinnige werkingen, die plaats hebben na het oogenblik waarop de stuifmeelkorrel op den stempel is gebracht. Indien Gij mij vraagdet, wat er eigenlijk gebeurt als de stuifmeelbuis met den kiemzak in aanraking komt, hoe die twee organen op elkaar werken, ik zou U het antwoord moeten schuldig blijven. Het resultaat van hunne samenkomst zien wij: welke geheimzinnige uitwerking zij op elkaar uitoefenen is voor ons het raadsel, waarvan de oplossing misschien nooit door den mensch zal worden verkregen.

Die werking is even geheimzinnig als het geheele leven. Door de samenkomst van stuifmeelbuis en kiemblaasje wordt door de eerste in het tweede leven opgewekt. Hoe? Ik weet het niet. Verklaar wat het leven is, misschien zal men U dan zeggen hoe dáár leven ontstaat.

Hier zou ik goedschiks kunnen eindigen. Ik wil echter, alvorens voor een paar maanden afscheid te nemen, U nog eene minuut bezighouden met de beschouwing eener bloem, welke U zeker bekend is en die naar mijne meening een sprekend voorbeeld is van de kruising door insecten. Ik bedoel de gemeene Koekoeksbloem (Lychnis flos cuculi), ook Pinksterbloem geheeten. Zij is eene der sierlijkste bloemen onzer flora, bloeit in de maanden Juni en Juli op onze grasvelden, en komt dan dikwijls zoo veelvuldig voor dat een rood waas als over de velden ligt uitgespreid. De bloem bezit een buisvormigen kelk met vijf tandjes die de bloemkroon omgeeft. De bloemkroon bestaat uit vijf bloembladen, waarvan elk vier lijnvormige slippen bezit. De eierstok heeft eene eivormige gedaante. Vijf stijlen komen uit den top van den eierstok te voorschijn. Elk dezer stijlen is aan de binnenzijde behaard. Verder zijn tien meeldraden aanwezig, welke tusschen de bloemkroon en den eierstok zitten ingeplant. Van deze tien meeldraden zijn vijf iets meer naar buiten gezeten dan de andere. Men kan dus hier spreken van tien meeldraden, welke in twee kransen staan, een buitensten en een binnensten krans. De bloem is dichoga-

misch, en wel worden de meeldraden eerder rijp dan de 5 stempels. Van de meeldraden worden de 5 buitenste vroeger rijp dan de 5 binnenste; hunne helmknoppen keeren zich dan ter zijde naar dezelfde richting. Dewijl de bloembladen nog al kort naast elkaar zitten, vormen hunne ondereinden (de nagels) eene dunne buis. In het bovenste gedeelte der buis zitten de straks genoemde helmknoppen en versperren den weg naar het onderste gedeelte der bloemkroon, waar de zoete sappen verzameld worden, welke door honigkliertjes, aan den voet der meeldraden gezeten, afgescheiden worden. Zijn de vijf buitenste meeldraden uitgebloeid, dan komen de binnenste aan de beurt, en eerst nadat ook deze hun stuifmeel hebben verloren, zijn de vijf stijlen en stempels van den stamper rijp. De stijlen keeren zich nu als een kurketrekker min of meer om, zoodat het behaarde gedeelte naar buiten gekeerd is. Dewijl de lengte der bloemkroon tot aan de plaats waar de honig wordt afgescheiden, ongeveer 9-10 m.m. lang is, kunnen alleen insecten, welker slurf bovengenoemde lengte heeft, hier honig verkrijgen. Het zijn dan ook meestal bijen en wespen, die hier voor de bevruchting zorgen. Hoe? Op de volgende wijze. Tusschen de bloemkroon en een paar meeldraden is nog juist ruimte genoeg voor de roltong eener wesp. Haalt het insect ze terug, dan kleeft er natuurlijk wat stuifmeel aan, hetzij van de rijpe buitenste, of, als deze reeds uitgebloeid hebben, van de rijpe binnenste meeldraden; komt zij nu op eene volgende bloem, welker stempels bloeien, om honig te zamelen, dan moet noodzakelijk een weinig stuifmeel aan de haren van een der schroefvormig gewonden stijlen blijven zitten, dewijl deze alsdan den doorgang naar de honigkliertjes belemmeren.

Gij ziet het dus hier ten duidelijkste, zelfbevruchting is niet rnogelijk en de kruising geschiedt onveranderlijk door insecten. Ik noemde zoo straks wespen en bijen als de voornaamste overbrengers van stuifmeel. Gij moogt er echter vlinders niet buiten sluiten, daar door H e r m a n n M ü l l e r meermalen de zoo schoone schubjes van enkele vlinders op of tegen de helmknoppen van Lychnis zijn waargenomen. Ook zag hij eene kleine bij, wier slurf slechts 3-4 m.m. lang was, vergeefsche pogingen aanwenden om honig te zuigen. Met handen en voeten trachtte zij zich in de bloemkroon te wringen. Het wilde maar niet gelukken; vermoeid vloog zij weg om bij een daarnaaststaand exemplaar hetzelfde te beproeven.

Amice, zult gij mij nu toegeven, zooals ik in het begin van mijnen brief beweerde, dat kennis van de natuur genot geeft en dat men door die kennis onder al de veelvuldigheid der verschijnselen de eenheid, in deze de veelheid en in alles de harmonie kan vinden? Ik zeg het den grooten G ö t h e na: ‘de natuur schept altijd nieuwe vormen, wat geweest is komt nooit terug: en wat er is, was er nooit’. Elk harer werken heeft een kenmerk, dat van overige werken scheidt, met andere verbindt. Onafgebroken is de schakel, die het laagste dier

verbindt met den mensch. De laagst georganiseerde plant bezit stamverwanten, welke haar verbinden met de hooger ontwikkelde. Wie zal het onderscheid aangeven tusschen het leven van de eenvoudigste plant en van het laagst bewerktuigde dier? Waar in de natuur wordt voor het eerst aan de niet bewerktuigde stof leven meegedeeld? Ziedaar enkele gedachten en vragen, die voor mijn geest opkomen nu wij eene periode van het leven der planten, hare voortplanting, hebben leeren kennen. Doch waarom U langer ophouden met vragen waarvan de oplossing buiten ons bereik ligt?

Amice, binnen weinige dagen verlaat Gij uwe familie en werpt Gij den last der dagelijksche werkzaamheden van de schouders om alleen van frissche, nieuwe indrukken te leven. Gij zult de heiden van Midden-Europa doorsnellen en de sierlijke bloemen der struikheide en dopheide en de verwante roode en blauwe boschbessen met minachting voorbijsporen. Grasvelden, met de welriekendste kruiden en grassen bedekt, zullen door uwe voeten vertrapt worden. Wanneer Gij dan na vermoeiende wandelingen of na een verhittenden rid U neerstrekt in de schaduw van een ouden eikenstam,

> Wenn irgendwo Zweige Wurzeln schlagen,
> Wachsen, grünen, Blumen tragen,
> Möchtest Du dem Angedenken
> Deines Freunds ein Lächeln schenken.

Adieu.

A., Juli '74.
t.t.
MAX VAN EDIJCK.

Letterkunde.

Kaf en koorn.

Gedichten van Emanuel Hiel. Nederlandsche bibliotheek. Eerste deel. Leipzig, F.A. Brockhaus. Leiden, A.W. Sijthoff. Brussel, C. Muquardt. 1874.

Vóór alle dingen, vóór wij eenige op- of aanmerking ter neerschrijven, een woord van waardeering, van hooge ingenomenheid met het loffelijk pogen om onze letterkunde ook in den vreemde meer bekend te maken. Al was 't alleen om van die ingenomenheid blijk te geven, dat wij ons wagen aan eene min of meer uitvoerige bespreking van den bundel, aan 't hoofd dezer bladzijden genoemd, dan reeds zouden we mogen rekenen op de instemming van velen. Indien het gelukken mag eene serie boekdeeltjes *Nederlandsche letterkunde* onder het Duitsche publiek te verspreiden, wij kunnen er zeker van zijn, dat het ‘onbekend maakt onbemind’ zal veranderen in waardeering van 't vele goede en schoone in onze literatuur, hetwelk slechts gekend behoeft te worden om geroemd te zijn. Daar is in 't Neerlandsch meer dan één letterkundig kunststuk, geschikt om onzen naam in den vreemde eer aan te doen. Wij zijn door de onderneming der wakkere uitgevers Brockhaus te Leipzig in staat gesteld het te toonen; het hangt nu maar af van de keuze der stof voor de Nederlandsche bibliotheek, of de niet-Nederlander het der moeite waard zal achten tijd en moeite en geld te besteden om de kennismaking te beginnen en voort te zetten. Heeft de redactie der bibliotheek, zal men vragen, reeds door de uitgave van dit eerste deel getoond, dat zij wél weet te kiezen? Ik zal die vraag ter beantwoording aan den lezer overlaten, die dit opstel ten einde leest. Wel mag ik er aan herinneren, dat - zijn wij wel onderricht - het tweede deel der bibliotheek eene bloemlezing uit Vondel's werken zal geven! Dat belooft iets goeds, dat kan zijn koorn *zonder* kaf. Nu is 't *kaf en koorn!*

Al dadelijk moet ik opmerken, dat de dichter Emanuel Hiel door zijne liefde voor Duitschland gevaar loopt de Nederlandsche taal nu en

dan een Duitsch tintje te geven. Bastaardwoorden, uit het Fransch overgeloopen of feestelijk ingehaald, die worden door onze Vlaamsche broeders, met niet weinig hardhandschheid al dikwijls weer, over de grenzen geduwd, maar in 't bezigen van germanismen zijn ze even dikwijls laakbaar onvoorzichtig. Zoo bv. ontmoeten we in dezen dichtbundel de volgende vreemdelingen: *wonne*, (pag. 91, 97, 111, 126 enz.) *rinnen*, (pag. 92) *verzwonden*, (pag. 95) *drollig*, (pag. 107) *erwerven*, (pag. 121), *gensters* diamant, *zwingen* (pag. 134), *erklinken* (pag. 134), *veilken* (pag. 148), *lachelen*, (pag. 220), enz. Ook om 't rijm wordt der taal wel eens geweld aangedaan. *Winken* voor wenken, *bringen* voor brengen kan er nog mee door, maar als vaarwel den klemtoon moet hebben op de eerste lettergreep (pag 103) dan hebben wij daar veel tegen. Zoo zijn ook *slagen* voor *slaan* (pag. 118), wordt *verslind* voor *verslonden*, *geduldigd* voor *geduld* (pag. 53), dichterlijke vrijheden, die geen dichter zich moest veroorloven. Leelijke rijmen noem ik: *klauwen, weerhouwen*; *zending*, *ellendig; wellust*, *de wel kust; wil leidt*, *mildheid; noodlot*, *groot God,* enz. Misschien heeft de lezer ook wel 't een en ander in te brengen tegen uitdrukkingen als de volgende: ‘de vrouw, die in haar schoot een wereld kan verdragen;’ ‘getamp van stormen;’ ‘'t grimmige klagen der moeder, die heur kindje heeft verloren;’ ‘om de dooden te bezielen, zou zich de vrouw vernielen;’ ‘zich vernooid voelen;’ ‘met de zon spelen, als waar 't een vloksken schuim;’ ‘de edelmoedigheid versmachten;’ hier op aarde versmacht men de zorgen;’ ‘een meisje liefgetal,’ enz.

Indien dit zoo is, hij wijte het den dichter Hiel, die ze gebruikte om 't rijm, om de maat, om een lettergreep te winnen en diergelijke redenen meer!

Wij willen thans 's dichters indeeling van den bundel kleine zangen op den voet volgen en beginnen met het

I^ste^ en II^de^ boek.
Vlaanderens lijden en strijden. Uit het verleden en het heden.

Het eerste gedeelte van ‘Vlaanderens lijden en strijden’ geeft ons een twaalftal historische verhalen, in dichterlijken vorm, die dienen moeten om 't Vlaamsche volk, ‘den Flaminganten,’ in herinnering te brengen de wakkere daden van 't kloeke voorgeslacht, dat den nek niet wilde buigen voor vreemde overheersching. Ze zijn haast in den trant van Tollens' *vaderlandsche zangen*, minder kalm echter! Het lijden en strijden van 't heden, de Vlaamsche beweging tegen de onderdrukking der Fransche medeburgers, de Franskiljons, ziedaar het waardige onderwerp van ruim dertig kleine gedichten. De beminde taal wordt achteruit gezet; men tracht haar te verdringen uit het Vlaamsche land. Is het wonder, dat de dichter vurig wordt, als hij

zien moet hoe wederrechtelijk niet alleen de regeering, maar ook de hoogere standen te werk gaan? Gelukkig begint eene betere toekomst te dagen en zien de Flaminganten vruchten van hun volhardend pogen. De dichter doet zijn volk den dienst, dat hij 't geloof in de toekomst wakker houdt, dat hij in meer dan één schoon lied tot mannen en vrouwen, tot jongelingen en meisjes, van de grootheid der vroegere dagen zingt om allen op te wekken tot volharding in den rechtvaardigen strijd. Dat is een schoone taak! Met kloeken moed voorwaarts, voor de vrijheid, voor kennis en wetenschap, voor de mondigheid des volks de banier ontrold. Niet door te lijden wordt de overwinning verkregen. Al te lang hebben de Vlamen geduld en gezucht en gehoopt, thans is het de dag van verzet. ‘Morgen!’ heet wel het slaaplied van sommigen, wier bloed is verbasterd en wier hartklop is gestild van angst en vreeze voor de mannen des gezags; ‘morgen’ luidt het sirenengezang der ontaarde huurlingen, maar ‘morgen’ zal het te laat zijn. En weer anderen, die van de weerpartij, welke toch niet gerust zijn, als zij bedenken welke kracht er sluimert in 't Vlaamsche ‘diet’, zij denken 't volk te bedriegen door een nog ergerlijker list. Zij willen niets liever dan 't Vlaanderen-land ‘ontvolken.’ Het is bekend, dat Theodoor van Rijswijk, de Vlaamsche volksdichter bij uitnemendheid, die ontvolking door zijn populair lied mede heeft weten tegen te houden en Emanuel Hiel schaart zich waardig aan zijne zijde. Uit dit oogpunt beschouwd zijn dan ook de gedichten ‘Vlaanderens lijden en strijden’ der lezing overwaard.

III^{de} Boek.
Aan Duitschland. - Aan Frankrijk.

Daar stonden zij tegenover elkander, de beide oorlogsmogendheden van Europa! Nog één woord, nog één kreet en de bloedige botsing gaat beginnen. Dat woord werd gesproken: Frankrijk en Duitschland zouden elkander ten bloede bekampen. De vreeselijke gebeurtenis ligt nog te kort achter ons dan dat we er van kunnen spreken zonder nog eens weer te twijfelen aan 't geloof, dat ons den voortuitgang leert van 't menschengeslacht. Wij hebben 't ondervonden; daar was niemand, die zich kon onttrekken aan de trilling der oorlogsjaren 1870 en '71. En de dichters, zij hebben van 't gevoel, dat hun binnenste verteerde, den indruk in hunne verzen bewaard? Zij hebben - gelijk Emanuel Hiel - tot Frankrijk, tot Duitschland, gesproken om beiden te dagen voor de vierschaar der menschelijkheid?

Emanuel Hiel is een Vlaamsch dichter, gelijk we weten; een dichter voor vrijheid zingende en menschelijkheid, voor de helden des vredes, niet voor die van 't kanon. Hij zal dan zijne stem verheffen tegen beiden der oorlogvoerende partijen? Wij moeten niet blijven

vragen! Wisten we dan niet hoezeer de mannen der Vlaamsche beweging gekant zijn tegen alles, wat Fransch klinkt, wat Frankrijk betreft? Gevoelen zij zich niet verwant aan de Duitsche ‘broeders,’ tot wier stam zij behooren? Hebben zij Frankrijk niet van den aanvang af als den rustverstoorder beschouwd en Duitschland als den onschuldige, die slechts opkomt voor zijne rechten? Zoo wij 't niet wisten, de gedichten van Emanuel Hiel kunnen er ons van overtuigen!

In den ‘oproep’ aan ‘Duitschland’ spreekt reeds die overtuiging en meer nog in ‘Germanje, wees gegroet!’ Germanje, dat is 't land der ‘vrijheid’ en der ‘waarheid;’ Germanje moet ‘der menschheid frissche dagen’ brengen. Hoor 't lied aan ‘Duitschlands zegepraal.’ De ‘meisjes en vrouwen’ lijden ja, maar zij spreken toch den jongelingen en mannen kalmen moed in, en 't antwoord dier aanstaande strijders luidt dan ook ‘vrij of dood.’ Voor de ‘vrijheid, kunst en vree’ stijgt hun gebed ten hemel. Daar klinkt reeds de ‘oproep der vorsten’, en de strijders met den ‘grijzen held, Koning Willem’ aan de spits, zij worden door den dichter begroet als waarheidswrekers tegenover de vuige ‘vredebrekers.’ De strijd is vreeselijk, maar als de beslissing komt, wordt Duitschland gekroond. ‘Heil! Duitschland, heil!’

Nog een danklied ‘eens Vlamings aan de Duitsche broeders’ - aan hen, die hun bloed hebben vergoten op 't slagveld, die daar liggen ‘begraven in vreemden Franschen grond.’

En dan

> Aan onze kinderen leeren hoe Duitschlands eerlikheid.
> Getrouwheid, waarheidsliefde, het volk ten goede leidt,
> Hoe kennis, wetenschappen verdubbelen de kracht,
> Hoe moed en zelfvertrouwen steeds zijn de sterkste macht.

Wat heeft thans de dichter aan Frankrijk te zeggen? Hoe luidt zijn woord des harten? Wij kennen 't woord van den Sénateur, toen de voorzitter sprak: Quelqu'un demande-t-il la parole?’ *La parole est au canon*! luidde het.

Met dien ‘schurk’ zal onze dichter 't eerst te rekenen hebben. ‘Schurk,’ vraagt hij hem, ‘weet gij wat gij zegt; kent gij't slagveld? Kent gij ‘den kolk der ellende voor 't vuur der kanonnen?’ Maar de massa *moet* in beweging gebracht worden. ‘Vooruit, kameraden, het noodsein knalt.’ Maar de droeve moeders en de troostelooze vaders staren hunne kinderen na; de echtgenooten moeten hunne zwangere vrouwen achterlaten! Velden en akkers liggen braak; pest en hongersnood woeden door 't land. Toch zingt men Te Deum's, toch jubelt men om de smartkreten te verdooven.

> Krijg, gij, wiege van de Vorsten,
> Gij, der volken domheid straf!
> Ach, wanneer wordt gij der Vorsten
> En der leugens schandegraf?

Zoo spreekt ook eene moeder tot ‘haar zoontje,’ dat nog sluimert in zijne wieg.

> Zoontje, zoontje, slaap maar door,
> 'k Hoop dat God de bee erhoor....
> Dat, eer gij zult grooter zijn
> 't Vorstenras in 't niet verdwijn!....

Maar, maar... is de dichter dan vergeten, dat ook de Duitsche vorsten, dat ook 't ‘ras van den grijzen held, Koning Willem’ tot het vorstenras behoort? En bovendien; zal de krijg werkelijk van de aarde verdwijnen met de vernietiging der *vorstenrassen?* De Amerikaansche republieken, om van andere niet te spreken, zij leeren wel anders. Zoo ooit eene onbillijkheid zichzelve tegenspreekt, dan is het deze. Doch het blijft er nog niet bij. Dat het Fransche volk ‘bedorven bloed’ in de aderen heeft, dat het ‘zuidervolk’ bestemd is om ‘als nietige wormen verplet te worden’ door ‘'t loeien der noorderstormen,’ dat is het, wat wij den lierdichter niet gaarne na zouden zeggen. Wij hebben allen eerbied voor de Pruisische wetenschap en de Duitsche kracht, maar in plaats van deze te verheffen door op 't Fransche volk te smalen, willen wij liever instemmen met hen, die nog altijd aan de toekomst van Frankrijk blijven hopen. In dit opzicht deed het ons dan ook bepaald goed, dat de dichter aan de ‘eerste rei krijgers’ in 't lied ‘*Vrede*’ de woorden in den mond legt

> Slaat de zwaarden thans tot spaden,
> Slaat de spiezen thans tot sikkelen,
> Met den arglist, geest der kwaden,
> Zal men ons niet meer verwikkelen.

En de vurige Vlamen, zij die pal staan voor 't goed recht van hunne taal en zeden tegen de overheersching der Fransche Belgen, zij vooral hebben zich te hoeden tegen die soort van minachting voor hunne landgenooten, welke zelfs het goede in hen voorbij ziet.

IV^{de} Boek.
De liefde in 't leven.

De apostelen der Vlaamsche beweging zijn tevens apostelen der liefde, apostelen van 't huwelijksleven. Emanuel Hiel is een der vurigste onder hen. Zijn hart brandt van lust en genot. Schoone oogen kan hij niet weerstaan. Gelijk de zonnestraal wellustig neerziet op de borrelende bron en deze, in heilige verrukking van liefde, liefde lispelt, zoo ook doet het schoone meisje de borst des jongen Vlaamschen dichters van liefde zwellen. En 's dichters hart ligt op 's dichters tong.

Hier is geen terughouding, geen geven en nemen. Wat is er omgegaan in 't hart van den poëet gedurende den opgang zijner jongelingsjaren ‘toen liefjes lippen smachtten naar 't spel,’ toen 't verliefde paar den hof in drentelde, - ‘'t was avond’ natuurlijk, - toen de minnaar zijn meisje naar 't paradijs wilde leiden?

Proefde Eva niet de vrucht van goed en kwaad?

Wat in die duistere avonduren geschiedde of kon geschieden, deze dichter zingt het luide op. Hij verhaalt ons, heel kort en toch niet zonder eenige gerektheid, dat de donder ‘grof en grover’ *grolde* (?) en ‘zijn liefje op de vlucht joeg.’ Den anderen dag reeds was 't gedaan met de verliefdheid van 't meisje. Zij wilde geen vrijer, ‘die haar geweten storen’ wilde. Edoch, 't hart des jongelings? Hoor 't maar:

Het gloeit nog, als de vlamme,
Voor haar, die mij verliet;
O, kon haar spottend lied
Mijn hijgend hart verlammen.

Wij bleven liefst verschoond van diergelijke hartkwalen, maar wij zijn ook geen dichters.

Mijn hijgend hart verlammen....
Maar 't gloeit nog als de vlamme,
Voor haar, die mij verliet.

Waar zal de dichter ruste vinden voor zijn bang gemoed? Prozamensch, gij raadt het! Bij Bacchus is heul en heil tegen minnesmart. Bij Bacchus, dat is te zeggen, bij 't Brabantsch bier.

'k Drijf de min thans uit mijn hert,
Laat er in de drinklust sluipen;
Zoo zal ik de wrange smert
In het geestig nat verzuipen.

Als wij 't zeggen mogen, wij zijn niet tegen eene soort bierpartijtje. Maar de minnesmart in geestig nat verzuipen, 't is wel mogelijk, maar of de zaak in quaestie wel waardig is het onderwerp te zijn van een specie sonnet, dat is eene tweede zaak. Dichters moeten niet gelooven, dat aan al hun doen en verkeerd doen een poëtische kant valt af te winnen. 't Is heel wel mogelijk, dat een poeët zooveel glazen ‘uitzet’ naar binnen speelt, dat hij eindelijk onder ‘de tafel rolt,’ maar dichterlijk is het niet zeer.

Naar de mededeeling des dichters worden de liedjes, samen genomen onder den titel ‘de liefde in 't leven’ *getoonzet* en moeten ze dus gezongen worden. 't Kan zijn, dat de Vlaamsche meisjes eenige ver-

goeding vinden voor haar gezang van hopeloos verliefde dichters, die zich in ‘'t geestig nat verzuipen,’ door de omstandigheid, dat de ziel van hem, wiens lichaam daar

> ligt
> Onder het zwaar gewicht
> Van het verleidend bier.

de wolken doorvliegt en den hemel binnengaat, den aardschen hemel wel te verstaan, waar zijn meisje woont. Een mensch kan echter niet altijd onder tafel blijven liggen en ook de meisjes blijven niet eeuwig boos. Een weinig tijds en de dichter kan rijmen

> Zij heeft me gekust, mijn lijden is uit,
> Wat smaakte dat kussen toch goed!

Beter dan 't bier, mag men vragen? Gelijk 't wel meer gaat in de wereld, met jongelieden, die na eenig hiaat in de verkeering weer tot elkaar komen en dan ondervinden dat ‘het kusjen toch zoo goed smaakt’ - een spoedig huwelijk maakt aan de lotswisseling der jonge neigingen een gewenscht einde. Zoo ook hier; reeds worden ‘de bloemen aangebracht,’ daar 't ‘vrouwke, frisch als honing’ als ‘minbelooning’ schenkt ‘der liefdeblom.’

> Zoo heimlik naakt de donkre nacht
> Terwijl zoo zacht
> Als liefdelicht, de sterrenpracht
> Door 't duister komt gekropen.
> Sa vrienden weggeslopen.
> Want, dideldideldom
> De liefdeblom, de liefdeblom
> Gaat als een roosjen open.

't Is al wel, dunkt me, voor een bruiloftsliedje! Maar gelijk ik zeide, 's dichters hart ligt op 's dichters tong. Indien er nu eenige dubbelzinnigheid in dat hart schuilt, of als de minneweelde van den eersten huwelijksnacht daar troont, 't is om 't even, maar de dichter stort zich uit. De ‘zalige nachten’ en de ‘zuivere liefde der vrouw’ zijn van de laatste soort. Onze lezers zijn wellicht niet onbekend met hetgeen Bilderdijk den moed had van de geheimen in den bruidsnacht te openbaren. Meermalen heb ik mij de vraag gesteld, waar voor den dichter de grenzen liggen tusschen dartele weelde en ontuchtige wellustigheden. Die, om met Staring te spreken, gepaard mag slapen, weet, dat levenspoëzie niet eenig bij 't maanlicht, maar ook bij 't vertrouwde nachtlichtje te genieten valt. Mogen nu de dichters, de kunstenaars, de nabootsers van natuur en waarheid, mogen zij de gewaarwordingen van den edelsten, den menschelijksten der hartstoch-

ten teruggeven? Zelfs op dit oogenblik vrees ik mijn antwoord aan 't papier toe te vertrouwen. Hoe, zullen schilders en beeldhouwers en dichters hunne gave en talent schandvlekken door onkuischheid te dienen? Mogen de huwelijksweelden ter instandhouding van 't menschelijk geslacht nagebootst worden? Wie heeft een antwoord? Zeggen we neen, waarom haasten we ons dan niet te vernielen die kunstwerken, welke in dezen reeds zondig zijn? Maar de kunst is alleen om ons schoonheidsgevoel te bevredigen, niet om wellust te wekken! Het is zoo, maar een schoon vrouwenbeeld, eene schoonheid ‘aandoenlijk door 't kunstig halfbedekken,’ kan zij bezien worden zonder dat het bloed sneller begint te jagen? Ik antwoord niet bevestigend op deze vragen, maar ik vind het een beetje vreemd, dat men met het ascetisme den draak steekt van hen, die noch brunettes noch blondines durven aanzien, en tegelijk niet ronduit durft verklaren, dat de oude kunstenaars en de uiterste realisten der Hollandsche school hebben gebeiteld of gepenseeld, wat we slechts met kleurende wangen kunnen aanzien. Ik wil er mij gaarne nog eens op bedenken, maar dit houd ik vooralsnog voor mijne meening: wat de kunstenaar der kleuren doen mag, dat kan men ook in den kunstenaar van 't woord niet wraken!

We zijn een weinig afgedwaald van ‘de liefde in 't leven.’ De gelegenheid daartoe was ook al te schoon om 't er niet even op te wagen, te meer daar de poëzie van den - nu gehuwden dichter ons zooveel meer aantrekt, dan de verliefde rijmen en platheden van den minnaar en bierdrinker, al erkennen wij, dat het vroolijke Vlaamsche leven recht geeft op een weinig luidruchtigheid. De apostelen der Vlaamsche beweging houden meer van minnekoozen en liefdebloemen dan van eenzame opsluiting in 't klooster en trouwbeloften aan bovenaardsche wezens.

Wij keeren terug tot de gedichten van Emanuel Hiel. Het zijn wezenlijk schoone liederen van den dichter, - nu echtgenoot, huisvader. 't Zou, na al 't medegedeelde, onbillijk zijn, indien we ook thans niet eenige schoone coupletten citeerden. Ik kies

Wat rust ze zacht.

Wat rust ze zacht in 't malsche ledikant,
Het blank gelaat, in 't kroezelhaar gesloten,
Met iets zoo fijns, zoo zeldzaams overgoten
Als zag ze mij reeds hangen aan de hand
Een kindjen uit haar edel lijf gesproten!
Wat rust ze zacht in 't malsche ledikant!

Hoe lieflik rust de wellustvolle vrouw,
Die mij met schoonheid, liefde en maagdenweelde
Den ganschen nacht gelijk een engel streelde,
Die ik, bevruchtend als de morgendauw,
Met mannenkracht en kinderlust bedeelde.
Ja, lieflik rust de wellustvolle vrouw!

Me dunkt daar is weelde in de voorstelling dezer jonge moeder, weelde door huwelijksmin geheiligd. Vorm en inhoud zijn aantrekkelijk schoon. Er zijn er meer, onder de gedichten, die nu volgen en die van 't echtelijk heil zingen, uitstekend geslaagd. Ze zijn huiselijk, kalm, naief, weemoedig; ze gaan van de tafel naar 't ledikant en van 't ledikant naar de tafel en verder niet, het is waar, maar de madeliefjes groeien en bloeien zelfs langs het voetpad des wandelaars en toch zijn ze schoon. Wilt gij 't beeld van 't gezin?

De zwaluwe zweeft door de straat heen en weer
Heen en weer!
En dwaalt dan vermoeid op haar nesteken neer,
Zij brengt daar het voedsel voor 't gaaiken dat broeit
En zorgend voor de eikens, nog levendig gloeit.
Ja gloeit!
'k Ben moede gewerkt, ik trek naar mijn huis!
Naar mijn huis!
Daar vind ik mijn vrouwken, zoo neerstig als kuisch;
We tafelen samen, het smaakt ons zoo goed,
Dan slapen we samen, het smaakt ons zoo zoet.
Zoo zoet!
'k Gelijk aan de zwaluw, die zamelt en werkt,
Moedig werkt!
En zij aan het gaaiken, dat broeit en versterkt,
Mijn huis aan het nestje, waar ziel en waar zin
Zich voelen gekluisterd door lust en door min.
Door min!

Wel zit ‘de speelman niet meer op 't dak’ en is ‘de honigmaand lang voorbij,’ maar 't vrouwtje is nog een ‘aardig vrouwken.’ Hij, ‘de wildzang’, en zijne vrouw, het ‘nufje’ van vroeger dagen, ze zijn bestendiger en minder schuchter geworden. De lof van den echtgenoot voor de zwangere gade wordt verheerlijkt in ‘veel mag men van de meisjes’ zingen, in ‘geurende bloemen.’ Maar de moeder met haar zuigeling op den schoot, zij heeft onzen zanger een liedje ontlokt zoo schoon en waar, dat ik mij niet weerhouden kan van afschrijven.

O gij voor wie de driften zwijgen.
O gij voor wie de driften zwijgen
Wanneer de druppels door uw borst
Als door een doek der liefde zijgen
Ter lessching van des kindjes dorst,
Wat zijt ge schoon en opgetogen,
Iets zoets omstraalt uw' droomende oogen,
Iets, dat getuigt hoe gij geniet,
Iets, als in 't ooge der gazelle
Wanneer zij in de klare welle
Met lust zich weergespiegeld ziet.

Bemerkt ge niet in 't teedre wichtjen,
Als in de bron, uw evenbeeld,
In wiens onnoozel aangezichtjen
Nu reeds de reine liefde speelt?
Ik voel het, 'k ben voor u verdwenen,
Maar toch mijn herte zal niet weenen,
Een kindje ligt op uwen schoot,
Dat gij met feller gloed zult minnen
Dan 't woest gestorm der heete zinnen,
Dat u de mannenliefde bood.

O heilig driemaal heilig wezen,
Waaruit het vleesch zoo frisch verrijst,
O laat me in uwe blikken lezen
De vreugd, die uwe ziele prijst
Met liefde voor de schoone wereld,
Terwijl aan uwe borsten perelt
De melk in volle zuiverheid,
Terwijl uw kindje ligt te woelen
En teer maar innig moet gevoelen:
De moeder is de onsterflikheid.

In waarheid, het beeld der gelukkige moeder met een zuigend knaapjen aan de borst of een dartelend wichtjen aan heur knie, het is oud en niettemin eeuwig nieuw. Het reine genot, de zalige verrukking, die uit twee kinderoogen door 't oog der moeder wordt weerkaatst, wat kan heiliger zijn? In lief en in leed, de moeder is het, die het huis tot een zegen maakt. Als zij aan de wieg van den kleinen knaap 't slaapliedje zingt en de wacht houdt over den sluimerende, wie is er die den weldadigen indruk van dit tooneel kan weerstaan?

En is 't liedje van Emanuel Hiel, getiteld ‘des avonds zingt het windjen’ niet allerliefst door naïeveteit en dichterlijke opvatting? Een aardig wijsje ervoor van Peter Benoit, en we bezitten een kinderliedje meer, dat uitmunt door kinderlijke zegging en verheffende waarheid.

't Moederharte, zegt de dichter, is een schat van liefde en smarte, van zelfopofferende liefde en geduldige smarte. Luister ook eens naar de droomen der moeder, de ‘droomen van lust en lijden.’ Welk een wereld in 't verschiet voor den kleinen knaap aan haar schoot, voor 't lieve meisje, spelend met de pop; een wereld van lust en van lijden. Van lust, als ze denkt aan de blijde toekomst voor den jongen; van lijden, als ze ziet hoe hier en ginder een wereld van weelde verkeerde in ramp en druk.

Haast is 't bezit van kinderen veredelend mede voor 's vaders hart. Sedert ik het *Cluyswerck* van onzen kloeken Huygens las en daar de merkwaardige plaats ontmoette, waarin de vierentachtigjarige grijsaard vermeldt hoe zijn omgang is met de dienstbaren van zijn huis, met de dienstbaren, wier bloed ontwijfelbaar zoo goed is als 't zijne; die hem doen vragen, waaraan zij het toch moeten wijten, dat zij hem

en hij niet hen moet dienen; die hem tot de gedachte aan 's werelds vloed en ebbe leiden en hem dusdoende tot eene liefderijke behandeling nopen, sedert dien tijd, zeg ik, heb ik Huygens innig lief gekregen. En thans, nu ik van Emanuel Hiel verneem, dat hij door de straten wandelende en een bedelend meisje ontmoetende, de hand in den zak steekt, zeggende

Eene aalmoes, 'nen stuiver
Verleen ik gezwind;
Ik zwijg en ik huiver,
'k Gedenk mijn kind....

nu roep ik den dichter toe - eere hebbe uw hart! Hier is weinig, maar veel. Ook aan de oudersmart heeft onze dichter zijn deel gehad. 't Kindje wordt ziek, de dokter kan geen baat brengen; de moeder is radeloos, vaders hart is gebroken bij 't lijkje van zijn kind. Na lijden komt verblijden en ‘de moederschoot verwint den dood.’ 't Kindje was verloren - ‘ons kindjen is herboren,’ zingt de blijde vader.

Welwillende lezer, 't is niet mijne schuld, dat we hier aan een stroeven overgang zijn gekomen. 't Is de fout des dichters, eene fout, die ge hem waarschijnlijk hoog zult aanrekenen. Laten we de zaak bij den naam noemen!

Hadt gij, na den lofzang van daareven, kunnen gelooven, dat er een hiaat zou komen in 't huwelijksgenot des vaders, een hiaat van de soort, die niet te vergoelijken valt? Hadt gij vermoed, dat het ‘nevelig zou worden in de lucht,’ dat de echtgenoot en vader onverschillig kon worden voor vrouw en moeder en kind? Wat er gebeurd was? Ik deel het u mee in de allegorie des dichters.

't Bieken is een wonderdierken.

't Bieken is een wonderdierken,
't Sluipt in alle bloemenkelken,
't Nipt en zuigt aan ieder spierken,
Zijn er bloemen die verwelken!...
't Gonst en bromt en geeft den honig.

Ach! wat zonderling verlangen!
'k Wil van alle vruchten proeven,
'k Wil aan alle boezems hangen,
Zal ik menschen dus bedroeven?
'k Zing en spring en geef de liefde!

Of de dichter dan in eenigen schuldigen omgang met eene andere leeft? En of hij 't noodig vindt ons dat op rijm te zeggen? Het is er wel verre af! Hij wil geene harten breken, maar toch daar is een

meisken, hemelschoon, dat spreekt van zelf, die ‘alle harten steelt en boeit’ en onzen dichter doet rijmen

> O schoone bloeme, heilig wezen,
> Waarin ik mijne jeugd hervind,
> Laat me in uw hart de waarheid lezen
> En fluister, dat ge mij bemint.

Dat ‘gefluister’ blijft echter achterwege. Ze is wel arm 't meisje, maar ‘'t werk verschaft haar kloeken moed.’ Zooveel te beter voor 't mooie kind. Ik weet niet recht meer of wijlen Dirc Potter deze soort van dichterliefde in zijn *Minnenloep* tot de ‘ongeoirloofde’ min heeft gebracht, maar dit weet ik, dat het voornemen van den poeët om 't zoete kind te ‘beschermen’ waarschijnlijk niet veel meer is dan zelfmisleiding. Vreemde ‘bescherming’ van een gehuwd man, die een mooi, arm meisje om wederliefde wil vragen en dan, om ‘de wereld te ontvluchten’ - niet naar een vreemd land gaan, naar Amerika of ergens, maar dood eenvoudig in 't ‘koele graf’ van de Schelde troost denkt te zoeken. Me dunkt, nu was 't maar weer beter ‘in 't geestig nat zich te verzuipen.’

Met dat al wordt het kermis ‘in 't dorpken.’ 't Mooie meisje is er heen en de dichter volgt hare schreden. Onze ‘beschermer’ moet natuurlijk steeds in hare nabijheid zijn, immers om te *kunnen* beschermen! Wenscht gij de ontknooping te vernemen? Ze is eenvoudig deze. Een ‘paarken, zoet en fijn’ wandelt, op dien bewusten kermisavond waarschijnlijk, ‘het boschken’ uit, terwijl zekere ‘beschermer’ der ‘arme,’ maar ‘mooie’ meisjes, door jaloerschheid gedreven, de minnenden op den voet volgt. Hij verneemt daar woorden, die zijn hart breken? Neen, meer dan dit...

> Zie hij speelt met hare lokken
> En ze kust zijn ruwe hand.
>
> ‘'k Min u eeuwig!’ zucht ze teeder,
> ‘Eeuwig min ik u!’ zegt hij.
> Hemel! bliksem mij nu neder,
> Want, o wee, zij is het.... zij!

Dichters houden van bliksem en donder, dit is van algemeene bekendheid, en middelmatige poëeten zijn er schier op verzot. Zelden echter heb ik een bliksemstraal zien schieten, op 't papier wel te weten, die zoo weinig effect bezorgde, - of 't moest thans zijn, dat het aapjen der jaloerschheid in de mouw van den poëet van schrik zijn kopje naar buiten steekt.

't Is toch wezenlijk vreemd in de wereld der dichters! Terwijl onze practische medeburgers, die geen dichterziel te verliezen hebben, zoo-

veel zucht tot lijfsbehoud aan den dag leggen, dat zij ieder uit stekend gebouw wel met een bliksemafleider wilden wapenen, gaan de poëeten in een bui van ongeoorloofde verliefdheid aan 't onweer den vriendendienst verzoeken om hen wel te willen neerbliksemen! Doe daar nu eens eene keus tusschen, als gij kunt.

Macaulay verhaalt ergens van een discipel van Epictetus en van een discipel van Baco, die te zamen op reis waren, het volgende: ‘Zij komen in een dorp, waar sinds kort de kinderpokken heerschen; de huizen zijn gesloten, alle omgang is te niet, de zieken zijn aan hun lot overgelaten, de moeders weenen bij hare kinderen in doodelijken angst. De stoïcijn verzekert der ontstelde bevolking, dat er niets ongelukkigs is in de kinderpokken, en dat ziekte, mismaaktheid, sterven van dierbaren, voor den wijze geen ramp zijn. De volgeling van Baco neemt een lancet en begint in te enten.’ En wat zou de poëet, komende ‘uit het boschken’ gedaan hebben? Misschien wel zich op de besmette lijken geworpen hebben om den volgenden dag mee onder de slachtoffers te behooren!

In, goeden ernst, maar zoo de lessen der aesthetika iets te beteekenen hebben, dan zijn we hier inderdaad van den goeden weg ‘gebliksemd.’ ‘In 't lierdicht,’ aldus Dr. Van Vloten, ‘stort de dichter (zijn) geest uit, en geeft zijn indrukken, gewaarwordingen en voorstellingen in dichterlijken vorm terug. Een hachelijk onderwinden! - want er dient dan inderdaad iets belangrijks in die voorstellingen te zijn, zullen zij den hoorder of lezer treffen en boeien. Zij dienen van inhoud en vorm beiden belangwekkend en aantrekkelijk te wezen, wil de dichter niet stank voor dank en spot voor lof oogsten.... Wie ons ongevergd met de zielsbelangen van zijn eigen dierbaar *ik* wil bezighouden, moet ons met niets onbelangrijks plagen, of loopt gevaar als een vervelend indringer te worden afgewezen.’ Indien dit zoo is, en wie zou het kunnen tegenspreken, en indien Emanuel Hiel, in den eersten persoon sprekende, zijne eigene gewaarwordingen ten beste gaf, hij weet dan reeds hoe wij over de historie denken van zijne ‘biekens-natuur.’

Dat het met de zaak, toen de bliksem niet neerwierp, prozaïsch kalm afloopt, het verandert de quaestie niet. De vrouw, die den ‘beschaamde’ weer met liefde overlaadt, die hem ‘met reine stralen’ tegemoet treedt, heeft ons hart - maar zelfs de omstandigheid, dat de poëet na dien heerlijken zomernacht, gesmaakt aan de zijde der wettige echtgenoote, zeggen kan tot het meisje, die hij wraak had toegerijmd....

> Vaarwel, lieve meid,
> Zoek de zaligheid
> In de min van uwen zielevriend....

zelfs die omstandigheid kan ons met dit gedeelte der ‘liefde in

t leven' niet verzoenen. De gansche geschiedenis had ons gespaard kunnen blijven.

Nog een tiental liederen om er dit vierde boek van den bundel mee te besluiten. Ze hebben op mij een vrij wat gunstiger indruk gemaakt dan de daareven besprokene. Ze spreken van een mannelijke gemoedsrichting des dichters, die hem eer aandoet en onze belangstelling heeft.

Wel is mijn harte toegedaan
Het lieve huisgezin,
Wel spreekt het kind me teeder aan,
De vrouwe wischt wel menigen traan,
Maar meerder wil mijn zin.

Wat is dat meerdere? 't Is de strijd der menschenliefde voor waarheid en recht tegen zelfzucht en onkunde; 't is de strijd van den Vlaam voor de 'kerels.' 'Wat spoort mij aan' is, in dit opzicht, naar vorm en inhoud een keurig dichtje. Maar wij moeten ons beperken in onze mededeelingen. De rust des levens kent de dichter niet meer. Liefde spoort tot strijd en waar liefde is, is haat tegen alles, wat die liefde verstoren wil. Kennisdorst vooral verteert 's dichters ziel. Men noemt dat hoogmoed des geestes en de spot heeft zijn beste wapens gespitst om den vermetele te treffen, die alle banden, welke zijn geest kwellen, heeft durven afsnijden. Toch volhardt de man, wiens slotwoord is

Neen, 't verlangen niet beperkt.
Schoon ik voor het wagen boet,
Altoos geest en hart versterkt
In der kennis levensvloed;
.....
.....
Niet gesidderd voor den nacht,
Voor zijn aaklig treurgewaad,
Eens verklaart het stout gedacht,
Dat de nacht niet meer bestaat,
Dat het vrede is overal,
Dat de hel van liefde droomt
Wijl bij eeuwig liedgeschal
't Licht als levenswater stroomt.
.....

Me dunkt, dat deze woorden door 't Vlaamsche volk ter harte mogen genomen worden. Is de dichter in ééne periode van zijn 'liefde in 't leven' een weinig van 't pad gedoold, zoodat de tegenstanders van Hiel's richting - de tegenstanders die liever kloosters bouwen, en den lust dooden eene, *de hoogste deugd* noemen - van deze dichtjes een

klein zwaard kunnen smeden, dat de apostelen der min in 't gezicht vlijmt, van den anderen kant is de overwinning aan den dichter. Nog zeer onlangs heeft Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland in zijn onbarmhartig geestig opstel ‘Westvlaamsch taal-particularismus’ ons een klein, maar duidelijk kijkje gegeven op de ontwikkeling van 't Vlaamsche volk in de dorpen en gehuchten(*). Mocht iemand twijfelen of de mannen, die de liefde naar kennis en wetenschap in hun hart voelen branden, kracht noodig hebben om tegen den stroom der onkunde op te roeien èn dat opstel èn de laatste gedichten van ‘de liefde in 't leven’ zullen er hem van overtuigen. In ieder geval een woord van lof voor die moedige Vlamen, welke hunne overtuiging rondweg uitspreken.

V^de^ boek.
Anakreontika. - Indische wijsheid. - Boerenliederen. - Weideliederen. - Natuurgedichten.

Wie deze *Anakreontika* genoten heeft, weet dat 's dichters vriend niet hij is die toasten drinkt op ‘twist en krijgsgekwel,’ maar hij, ‘die Aphrodite's zalige gaven en die der schoone muzenrij wil gedenken,’ dat de schoone meisjes met blozende wangen de gaven der ‘grijze lokken’ niet moeten verachten, omdat immers de leliën ‘lieflik glansen, gestrengeld tusschen rozen.’ Hij zal verder zich herinnerd hebben, dat de stier horens, de paarden hoeven, de haas snelle voeten, de leeuw klauwen, de visschen vinnen, de mannen ‘kloek en rein verstand’ hebben ontvangen, maar dat de vrouw straalt door ‘schoonheidsglansen.’ Nog, dat de Lyra van Emanuel Hiel ‘slechts liefde kan vermelden’, en wat dies meer zij.

Onder het dertiental proeven van ‘Indische wijsheid’ zijn inderdaad een paar aardige puntdichten. We willen er een stuk twee, drie afschrijven

Kleen, maar niet gemeen.

Bereidt (?) men anderen geene smert
Behoudt men reine liefde in 't hart
En buigt men niet voor de slechten;
Verlaat men nooit het pad der deugd,
Is men in menschenheil verheugd,
Veracht men kruipers en knechten;
Schoon dat voor iedereen schijnt kleen,
't Is in de wereld niet gemeen.

(*) *De Toekomst*, onder redactie van Frans de Cort, April, 1874.

Elken dag frisch als 's levens eerste lach.

Het streelend stralen van de zon,
Het bruischend borlen van de bron,
Het lied uit echten dichtermond,
De vrouw van ziel en zin gezond,
De trouwe vriend, - die schijnen elken dag
Zoo frisch en nieuw, als 's levens eerste lach.

Heb moed, dan is 't goed.

Uwe lippen gloeien, beven,
Uit uwe oogen wellen tranen,
Troost kan ik uw hart niet geven,
Maar heb moed!
Evenals de bliksem glanst,
Door de regenwolken danst,
Vol van gloed,
Strale door uw somber leed
Uw verstand ten kamp gereed,
Dan is 't goed.

Ik haast me er nog bij te voegen, dat ook de andere tien dubbel waard zijn gelezen te worden. Ze zijn alle, zonder ééne uitzondering, gezond en waar. En de *boerenliederen?* Voor zoover wij, stedelingen, daarover kunnen oordeelen, het volgende. Naïveteit en zangerigheid zal men aan deze liedjes niet kunnen ontzeggen. Enkele zijn zelfs, uit dit oogpunt, wezenlijk goed geslaagd. Hun inhoud heeft rekening genomen van den gedachtenkring der Vlaamsche landlieden - een boerinnetje, die bemerkt dat hare liefdetaal in 's minnaars boezem dringt; een jong dichtertje, die zijne verliefde rijmen aan 't venster der schoone ontboezemt; een tooneeltje aan 't hoekje van den haard, waar men *slapedoe* zingt om den kleine de oogjes te sluiten, eene opwekking tot kermisvreugde; van eene melkboerin, ‘rein en frisch als sneeuw,’ maar die een ‘grammen leeuw’ gelijk wordt als ‘een onverlaat naar hare deugd en schoonheid staat,’ deze en diergelijke zijn de onderwerpen.

Eigenlijk zouden de *weide*- wel met de *boerenliederen* samen genomen kunnen worden. Ter afwisseling en om de soort te doen kennen, willen we er één van de eerste soort afschrijven.

Een kraaienzwerm, een sombre zwerm.

Een kraaienzwerm, een sombre zwerm,
Zweeft krassend over het hooi
En valt met wild en schor gekerm
Vraatzuchtig op eene prooi.
Zoo stijgen de sombre gedachten
Vaak in een nijdig hoofd
En vallen, als tergende krachten,
Op wezens
Van leven reeds beroofd.

Lafhertig is, hardnekkig is
't Roofzuchtige kraaiengebroed;
En rijst de gedachte niet mild en frisch
Uit het helder geestig gemoed,
Dan mist het den moed om te strijden
Tegen het heerschend kwaad.
Maar het weet zich te verblijden
Op wezens,
Gedood door den helschen haat.

De overgang tot de ‘natuurgezichten’ is eenvoudig deze. Wij weten reeds, dat 's dichters lier hoofdzakelijk voor de liefde zich laat stemmen. Indien wij dan van de natuurgezichten dichterlijke *beschrijvingen* zouden verwachten, het ware onze eigene schuld, indien teleurstelling ons wachtte. Niet dat er geheel en al die dichterlijke blik op 't schoone der natuur wordt gemist, welke ons het landschap, de bergen, het dal, de zee, voor het oog weet te tooveren, maar hoofdzaak is en blijft het, bij Emanuel Hiel, al deze onderwerpen slechts dienstbaar te maken aan allegorische gedachtenwisseling of gemoedelijke bespiegelingen over 't wel en wee der menschenkinderen. Alleen 't gedicht ‘de stroom’ maakt daarop eenigszins eene uitzondering, doch ook hier is de gelegenheid aangegrepen om 't wel en wee, dat het water met zich voert, te teekenen door 't ‘angstgekerm’ of 't ‘vreugdelied’ der menschen aan zijn oevers. Ons slotwoord is dit: ondankbaarheid past niemand tegenover dichters, maar onvoldaan zullen waarschijnlijk de lezers wel zijn.

VI^{de} boek.
Allerlei.

Veel van 'tgeen in deze liederen, dit ‘allerlei’ te lezen staat, spreekt tot ons hart. Hier is inderdaad veel algemeen menschelijks. 's Dichters liefde voor zijn vaderland, voor 't Vlaamsche volk, die is in ieder gedeelte van den bundel, en ook hier, overal uitgesproken. Maar er is meer. De zucht naar vrijheid van kennen en weten gaf Emanuel Hiel meer dan één schoonen regel in de pen. Zijn weerzin tegen al wat slavernij kweekt en eischt maakte hem nu en dan sarcastisch. De raadselen van dit leven en van ons sterven hebben hem bezig gehouden; hij vermag wel geen antwoord te geven op zooveel, wat de ziel beklemt, maar hij getuigt toch van 't gevoel, dat in hem huist en een uitweg zoekt naar buiten. Is er boosheid in 't leven, kwade trouw, opzet om den mensch in den staat van knechtschap te houden, de dichter heeft er zijn woordje van gezegd. Zoo wij dan, op menige plaats dezer beoordeeling, onze afkeuring niet mochten onderdrukken, thans een woord van lof. Ik bepaal mij tot eenige

dezer kleine gedichten, die ook deze negatieve verdienste hebben, dat zij niet eeuwig en onveranderlijk denzelfden titel dragen, waarmee de eerste regel van 't vers aanvangt. Ik noem die verdienste *negatief*, maar zou ze beter ‘mogelijke’ verdienste kunnen heeten, omdat ze ons doet zien, dat de poeët ten minste niet geheel de slaaf is van zijne liefhebberij om zich te ontslaan van de moeite die er in licht, de hoofdgedachte van een vers met bepaaldheid aan te geven. Ter zake eer onze goedkeuring verflauwen gaat.

‘Regen’ heet het dichtje, het leekedichtje, waarin wij ons hart te goed doen aan 't woord

> Laat de laster u besmeuren,
> Laat u door het valsch gespan
> Door het slijk der domheid smoren,
> Maar blijf man!
> Neen, uw hart mag niet verweeken,
> Neen, uw wil mag niet vergaan,
> Laat als rots u liever breken,
> Laat als dier u liever slaan,
> Dan den fieren kop te bukken
> Voor 't gedacht van alleman.
> Brijzel zelf uw hart aan stukken,
> En blijf man!

Bravo! Dat is een krachtig woord, flink en vrij gesproken. Niet als het riet, dat zich buigt naar ieder zuchtje des winds en zich verbergt, plat ter aarde, als de storm opsteekt, maar 't hoofd omhoog, als de eik, 't hoofd omhoog en met eigen overtuiging de menigte in 't gezicht zien, dat is mannelijk.

Zeer natuurlijk, daar zijn wapens noodig in den strijd tegen de macht der loome overlevering. Die des dichters kan ieder tot de zijne maken: ‘gezond verstand, rein gevoel en 't vrije woord.’ We zullen onze medestanders wel vinden en onze tegenstanders laten zich niet wachten. Maar zij kennen 's dichters leus:

> Gedoken gemoederen haat ik,
> Geslepen geesten versmaad ik,
> Die altoos lachen mistrouw ik!
> Die altoos weenen veracht ik!
> Maar een open hert,
> In lust en smert,
> Betrouw ik, daarop bouw ik!
> Maar een helder oog,
> Dat nooit bedroog
> Betracht ik, - ja, dat acht ik.

Zoo met blijden moed door 't leven! 't Is een ‘dwaze hoop’ alleen te willen bestaan voor hooger dan aardsch genot. Aardschgezind mogen

wij menschenkinderen ons noemen; wie ons daarom wenscht te minachten, welnu hij vloeke de aarde - dat is ook aardsch genot, zij het uit den booze! Met ach en wee ‘stagijre’ zal 't rijk des lichts niet gesticht worden. Als gij voor den arme niets hebt dan uw ‘smeekgebed’ en de wereld bedorven noemt, omdat het volk naar mondigheid dorst; als gij slechts ‘domperij hemelsch roemt,’ sluit u dan op en verteer in de eenzaamheid, maar stoor ons niet in ons werk. Wij hebben onze onopgeloste vragen. Onze ‘avondmijmering’ klinkt zoo vaak

De dag verdwijnt..... de nacht breekt aan,
Het duister klimt.... wat zal vergaan,
Wat zal ontstaan in dezen nacht,
Eer morgen weer de zonne lacht?

De ‘grijsaard’ vraagt, als hij dier en plant ziet sterven en weer verjongen, in eeuwige wisselwerking:

En wij die verkwijnen en wij die verdwijnen
Als loof, dat op de aarde verzwindelt (?) en zwicht....
O zullen wij ook nog in 't leven verschijnen,
Verjongd en gelouterd door 't glanzende licht?

Wat ook de oplossing zij van 't levensraadsel, 's dichters hoop rust op de

Wetenschap,
Gij, die voert ten hoogsten trap
Eenvoud, reinheid, 's harten luister;
Hoogmoed, ondeugd, logentaal
Voor der waarheid hellen straal
Doet verdwijnen, als het duister,
Dat voor 't licht - zwicht!

Werken, zoolang het dag is, en bij dat werken en streven de waarheid voor oogen houden: ‘'t zal verweeren, en vereeren, of verteeren uwe ziel!’

't Is waar, daar is nog te veel onnutte arbeid in de wereld, die we dulden moeten, waaraan we zelfs mede een deel onzer krachten geven, doch eenmaal komt de dag, dat we ‘het fatsoen der menschenslachting’ niet meer behoeven op te houden. Werken, nog eens, alles wat leven heeft arbeidt.

In den bajert slapen krachten
Roep ze wakker door gedachten;
Liefde moet ge er mee betrachten,
't Leven moet ge er mee doen achten!

Zoo moge dan

> De bloem in zwachtels nog gedoken,
> Het lied nog sluimrend in 't gemoed,
> De zoete geur niet losgebroken, (?)
> De straal nog zonder warmen gloed.... zijn, toch

komen we het rijk der menschelijkheid nader. Geene zorgeloosheid dus, maar plichtsvervulling ten einde toe.

VII^{de} boek.
Van God en de wereld vergeten.

Onder dezen eenigszins somberen titel heeft de dichter een vijftiental liederen samengebracht, die, gelijk elk gedeelte van den bundel een zeer uiteenloopenden indruk bestemd zijn te maken.

Wie, wat is alzoo van God en de wereld vergeten? Wenscht gij het te weten, treedt dan het salon binnen van die grijsaards, die de laatste liefdevonk voor den evenmensch in hun hart hebben uitgedoofd. Hunne familie zou slechts komen om een stuk ‘van hun erf te verslinden’ en daarom houden ze zich maar afgesloten van de wereld. Hulp aan weenenden, daar doen ze niet aan; troost, die niets kost, dat is wat anders, die geeft een klinkenden naam en schaadt den gevers niet. Eigenlijk zijn deze rijkaards te braaf voor de booze menschenwereld om hen heen, maar laat het sterfuur komen, dan zal 't leeg zijn om hunne legerstede - geene vrienden, geen God.

We kunnen er amen op zeggen, edoch, als we maar onthouden, dat diergelijke schaduwkanten des levens, zóó somber, zoo naakt, zoo zwart, alleen maar dienen kunnen voor de plaat: ‘zoo zijn er,’ of wellicht en beter nog, voor: ‘zijn er zoo?’

Verkwikkelijker is het volgende tooneeltje en, ook als tegenstelling, uitstekend geslaagd. Ze zijn maar arm, deze echteluidjes met hun kind in de wieg. Er moet gearbeid worden van den Maandag tot den Zaterdag voor ‘aardappelen met zout.’ Die menschen zijn zeker van God en de wereld vergeten? Treedt de kleine woning binnen en gij ziet een kloeken ‘kerel’ met vuur in 't oog, met wil en moed in 't hart. Zij, de vrouw met haar lachend gelaat, heeft een zuigend wichtje aan de borst en ‘haar oog straalt van weelde.’ Hun gebed is een lach van dankbaarheid en als 't maal is afgeloopen, begint weer de arbeid. De kus der liefde, door de gelukkigen gewisseld, de kus van zaligheid aan den kleine in de wieg, keer op keer geschonken, sterkt de spieren des mans en bezielt het hart der vrouw. Zoo zijn deze eenvoudigen der achterbuurten! Mochten er velen zoo zijn! Mochten zij vooral 't getal vermeerderen van die mannen des volks, voor

wie de levensleus schijnt te wezen, ‘in de herberg is 't goed te zitten,’ in de herberg ‘bij de bierkan.’ Een ander Vlaamsch tooneeltje, 't verhaalt ons van ‘het devoot Nelleken,’ die weleer ‘een koster’ beminde, maar sedert ze door hem werd verlaten troost heeft gezocht bij haar ‘paternoster’ en den ‘lollepot’ en dat wel om rekening te geven en boete te doen voor de booze wereld, voor 't ‘menschdom, dat zondigt en godvergeten leeft.’ 't Is niet heel dichterlijk, ik beken het, maar in Vlaanderen vooral ‘zijn er zoo.’ En dat is ook 't eenige motief voor zulke rijmen. Dat de dichter van Vlaanderen zinge en zijne landgenooten opwekke tot verzet tegen hen, die hun den voet op den nek zetten. Laat hij den Vlaming zijn heerlijk verleden toonen en hem zoo tot wakkerheid aansporen, dit is een taak, den dichter waardig, maar 't ‘devoot Nelleken’ och ze is haast geen rijmregel waard.

‘Van God en de wereld vergeten’ is ook zij, die daar ronddoolt langs de straten met de woeste trekken der ongebonden jeugd op 't gezicht. Ze was schoon, ze misbruikte hare jeugd, ze heeft reeds de doodskleur op de kaken. Een woord van deernis voor haar, smeekt de dichter, en hij doet er wel aan.

En weer een andere klaagtoon klinkt ons tegen in het ‘kinderloos, anders hebben ze al wat hun hert lust.’ De echtgenoot radeloos, wanhopig, oproerig - de vrouw, ‘schoon zelve neerslachtig’ heeft nog troost voor den man, maar wat kan 't baten - ze zijn van God en de wereld ‘ellendig’ vergeten.

Wat van deze fabriekskinderen te zeggen, hoe de maatschappij niet te verachten, die hare slachtoffers kiest onder die kinderen, welke ‘productief’ moeten zijn van hunne eerste levensjaren tot hun vroegen dood. Als ‘de zon hare stralen nog niet verwarmend heeft doen dalen door den nachtdauw,’ dan reeds klinkt ‘het klokje, dat de kinderen met nuchtere maag naar den kerker, die wij “fabriek” noemen, roept.’ Aan allen, die medewerken om een einde te maken aan deze ‘doodzonde’ der samenleving, om haar te brandmerken, zijn wij dank schuldig. Snijdt ons door de ziel, gij dichters. Houdt niet op met uw wraakkreet over onze hoofden te slingeren. Wekt medelijden en weerzin; daagt de welgezinden ten strijd - redt dezen, zij zijn in waarheid vergeten van God en de menschen!

Ik heb 't reeds gezegd - ieder gedeelte van den bundel gedichten van Emanuel Hiel is bestemd om tweeërlei indruk te maken. Nu eens heeft de dichter onze volle sympathie, straks zouden wij ons willen afwenden van hem, die ons verveelt of ergert. Wij wezen daar reeds op, maar ook nu kunnen wij 't stukje ‘zij tronen om het volk te verschacheren’ niet voorbij gaan zonder een paar bedenkingen. Is onze dichter anti-koningsgezind, wij hebben er niet tegen, maar ‘den hoven’ van al de slavernij des volks de schuld te geven, is onbillijk. Alsof, om iets te noemen, de oorlog van 1870 en '71 niet evenzeer door 't Fransche volk werd geëischt als door den keizer! Voor 't overige

wenschen ook wij natuurlijk de ‘zegepraal der gedachte’ boven de ‘macht van 't ruw geweld.’

Of echter die ‘zegepraal der gedachte’ zal worden verhaast door de boerekermisvreugde, die gelegenheid geeft tot

> Schenken en drinken, vrijen en zoenen,
> Vechters als dwijlen uit de herberg boenen,
> Hollen, sollen, rollen ter bollebaan,
> Teerling werpen, met de kaart op tafel slaan....

Ik betwijfel het. Mij komt het voor, dat diergelijke ‘tintelingen’ mede schuldig staan aan ‘arglist, onwetendheid, logen’ en de moraal van 't stukje

> En of God wraakt des volks vurigen vrengdeblijk,
> Het viert zijne kermis, en het heeft groot gelijk,

zij zou me als sarcasme welkom zijn, nu zal ik er verder maar van zwijgen.

Na de mededeeling, dat het achtste boek van den bundel ons verplaatst naar IJsland om daar het lyrisch-dramatisch gedicht ‘Helga’ te hooren, waarin de schaking van Helga, Hakons zuster, door Geir wordt opgevoerd en besloten met den vuurdood van den roover en zijne ongelukkige prooi, die mede in de vlammen omkomt, na deze mededeeling besluiten wij met eene rechtvaardiging van den titel boven dit opstel geplaatst. Eerlijk gezegd - wij hadden eerst het plan, naar aanleiding van Hiel's gedichten te schrijven: ‘een apostel der Vlaamsche beweging,’ maar bij nadere kennismaking bleek het ons, dat we gevaar liepen een ‘belijder’ voor een ‘apostel’ binnen te smokkelen. Toen dachten wij er aan Emanuel Hiel een officier dier beweging te noemen, maar ook daarvan moesten wij afzien, toen wij in den dichter slechts een sergeant leerden kennen. De eindbeslissing kent de lezer: wij bepaalden ons tot den inhoud des bundels en vonden veel kaf, waaruit wij zorgvuldig het koorn hebben gezocht.

Zierikzee.

A.W. STELLWAGEN.

Vertalingen en herdrukken.

Europeesche Mijnen en Tegenmijnen, door Gregor Samarow. (Vervolg van ‘Om Scepters en Kronen’), uit het Hoogduitsch. 3 Deelen. Deventer, A. ter Gunne, 1874.

De titel is welgekozen, alzoo de schrijver zich in het verdienstelijk en onderhoudend werk, althans grootendeels, beweegt op het gebied der diplomatie en van het leven der vorsten en hoogen aan de hoven. Daar wordt ten aanzien van gewichtiger en geringer belangen, ook om nietigheden vaak, gewoeld en gewerkt met een ijver en verheimelijking, met een slimheid en veinzerij, met zoo schijnbaar vriendschappelijke maar verholen vijandige bedoelingen, dat men dit wel mag vergelijken met dat onderaardsche wroeten en tegenwroeten, waarbij men zich ten doel stelt om, zoo mogelijk, den vijand met het zijne in de lucht te laten vliegen en te vernielen. Het is de nachtzijde der diplomatie, die daar haar heilloos spel speelt, waarbij de rust en welvaart van volken de inzet is, en dit gespeeld met zoo onmenschelijk koude berekening, dat ons het: ‘Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen,’ van de lippen wordt genomen, dat het een waar duivelen werk wordt, zoodat men mocht vragen, hoe er in het hart van hen die het drijven nog ruimte voor iets anders en beters overblijft. Men zou kunnen wenschen, dat het ras van de aarde werd verdelgd, of dat het althans een bepaald artikel werd in het algemeen volkenrecht, dat de vorsten en ministers als *enfants perdus* het spits moesten afbijten. Men zou wreed tegen hen kunnen worden uit menschelijkheid.

En ondanks alles wordt het oude spel slechts op grooter schaal aanhoudend voortgespeeld, de hel wordt voortdurend gestookt, al komen ook gestadig andere duivels aan het werk. - Wij weten dat men niet elken oorlog onbepaald kan veroordeelen, dat algemeene, eeuwige vrede eeuwenlang nog slechts eene utopie zal blijven, dat het onrecht slechts aan eene zijde kan liggen en de andere zich daartegen dan mag en moet verweren; doch bij de meeste oorlogen, en vooral bij de door de diplomatie aangestookte, was de aanleiding gemeen, in eerzucht en bijoogmerken te zoeken, al voerde men heilige woorden in den mond. Er mogen enkele betere zijden aan den krijg wezen, die worden treurig ruim opgewogen door verwildering en gruwel, door al de ellende en het bederf daardoor veroorzaakt. Wij wijzen daarop in onze aankondiging te eerder, omdat Samarow dit in zijn werk niet of niet genoeg in 't licht heeft gesteld.

Evenals in ‘Om Scepters en Kronen’ krijgen we hier meer een reeks van tafereelen, die den lezer nu her- dan derwaarts voeren, gelijk dit trouwens in den aard van zulk een werk ligt, waarin de eenheid van plaats en plan onmogelijk bewaard kan blijven. Hij breekt telkens den draad af en bruske mag nu en dan de wisseling der tooneelen heeten, waartoe zijn stof, op die wijze behandeld, hem echter noodzaakte. Hij houdt gang en toedracht der zaken in het oog, hoewel aan het romantische hier eene grootere plaats wordt ingeruimd dan in het vroegere werk. Grootendeels ontmoeten wij hier dezelfde historische personen, met wie wij daar kennis maakten, en die naar voorkomen, karakter en bedrijf, voorgesteld met een aplomb en precisiteit, dat wij niet daarvan onderstellen, dat de schrijver zich daarbij alleen door de gave der intuitie zou hebben laten leiden. Controleeren kunnen wij hem niet, in zijn vaderland is men

daartoe beter in staat; eene reden waarom wij de waarheid zijner schetsen in den geloove aannemen.

Napoleon III, de keizerlijke praestidigidateur, wordt ons daarin voorgesteld,

zooals hij misschien was, in zijne teedere bezorgdheid als vader, maar ook in zijne politieke *menées*, al worden die niet geheel blootgelegd, en al blijft hij, gelijk men hem noemde, de Sphinx aan de Seine. Zijn schacheren om Luxemburg, dat von Bennigsen eene schandelijke geschiedenis (?) noemt, en dat eene mislukte speculatie werd, waarbij Bismarck hem mat zette, maakt een pijnlijken indruk, en bevestigt de waarheid van het woord van den ouden dichter: 'Groote lieden missen ook.' De schrijver noemt D. II, bl. 70, de politiek een wezen, dat geen geheugen en geen gevoel heeft. Wij zouden in plaats van dat 'geen geheugen' liever lezen: geen geweten. - In het salon van de ex-keizerin Eugenie vinden we wat wij daar verwachtten, hoewel er, ter completeering, nog wel een paar andere gestalten konden bijkomen. Zij was en is misschien Spaansch vroom. Nu neemt de graaf Rivero, dat mengsel van humaniteit en godsdienstig vooroordeel, van edelmoedigheid en ongevoeligheid, zoo open en nobel hier, zoo vol intrigue ginds, de in zijne innigste gevoelens gekrenkte schipbreukeling in het leven, en daarom een ijveraar voor de Kerk, de rol op zich, die wij met den speler voor rekening van Samarow laten. Diens betrekking tot de in marchesa Pallanzoni, later in eene arme werkster gemetamorphoseerde Antonia Balzer, de getemde tijgerkat, wordt fraai, nu en dan slechts met wat sterke kleuren geschetst, gelijk hare verhouding tot en invloed op George ook als psychologisch welgelukt mag beschouwd worden. Het is zoo levendig voorgesteld, dat het wordt alsof ons een plaatsje in dat Fransche huishoudentje van madame Bernard was ingeruimd. Het voorval in de Morgue riekt wat heel romanachtig. - Julia en haar berouwvolle vader, maar met eene moeder, gelijk wij ter eere der menschheid zouden wenschen dat er niet werkelijk bestonden, is menschkundig gegeven, en de beschrijving der soirée bij madame Pamela niet zonder verdienste. De latere ontmoeting der familie met Rivero is wel toevallig, maar anders treffend goed, al hadden we den *coup de théâtre* aan het slot daarvan minder noodig. - Het hof te Hielzing, de plannen van den gewezen koning, zijne dochter prinses Frederika, die zich belemmerd en belet voelt waar zij verlangt de vleugelen des geestes uit te slaan, haar vriendschap met de aartshertogin Mathilde, een en ander is zoo voorgesteld, dat men deelneming voedt met zulke gevallen grootheid, gelijk men den kandidaat, die zich o zoo wijselijk! in den loop der dingen schikt, leert verachten. Wanneer trouwens een geestelijke slecht wordt, loopt hij gevaar om, gelijk eene vrouw die de eerbaarheid schendt, zooveel verder te gaan dan anderen. Dezelfde noodlottige kracht of drift die hen aanzette om de hechtere en enger gestelde perken te verbreken, doet hen op het verkeerde pad ook zooveel verder voortsnellen. - De keizerin-moeder, aartshertogin Sophie, de aan Rome niet verkochte, maar verknochte, die zegt dat zij zich met de staatkunde van haar zoon niet wil bemoeien, maar er zeer de hand in had, is wel ter sneê ingevoerd. - Von Beust is niet geflatteerd, en het komt ons voor dat, al erkent Samarow, dat hij de man is die de boeien van het ergerlijk en wederrechtelijk concordaat verbrak, hetgeen Oostenrijk als met gebonden handen aan den pauselijken Stoel overleverde, hem geen vol recht is wedervaren.

In het derde deel zien we de mijnen nader aanleggen en, evenals de tegenmijnen, ze vullen. In het derde hoofdstuk zijn Napoleon en Bismarck daarmede aan den gang; de eerste wel wat geschokt in zijn zelfvertrouwen. Al schijnen de monarchen, die de Parijsche tentoonstelling bezoeken hem daarmede hunne hulde te brengen, en al staat Napoleon oogenschijnlijk op het toppunt zijner macht en grootheid, Mexiko heeft hem een knak gegeven, en in zijne Italiaansche combinatiën is hij teleurgesteld, zijne

krachten beginnen hem te ontzinken. In zijn onderhoud met Bismarck zien wij den Franschen kolossus wankelen op zijn grondslag; hij is van de zaken en van zich zelf minder zeker, het gouden en zilveren beeld rust op voeten van leem en ijzer, die het niet langer kunnen dragen. Zijn

staatsbeleid wordt meer en meer een politiek geknutsel, gelijk het vroeger reeds grootendeels een politiek geknoei was vol dubbelhartigheid. Napoleon laat zich door het Fransche volk of de chauvinisten daaronder misleiden en medesleepen, gelijk hij het volk verblindt en medesleept.

Met zijn relaas tot hiertoe uit te strekken brengt Samarow het tot den vooravond van den beslissenden dag, die zooveel berekeningen te schande maken, zooveel hoop verijdelen zal. Met Mentana, waar de chassepots hunne merveilles deden, eindigt het werk. Straks zal in Frankrijk de minister van oorlog gereed wezen, Parijs zal om oorlog roepen, het leger zijn ‘naar Berlijn!’ aanheffen, de Keizer zal in alles hebben voorzien, de demon des oorlogs zal losgelaten worden, de keizerlijke prins zal kogels rapen, en Wörth en Spicheren en Gravelotte, ook Sedan en Metz zullen komen, en Frankrijk zal bloeden uit zoovele wonden, om slechts den honger naar wraak en verdeeldheid in den eigen boezem over te houden.

Frankrijk's regeeringen waren sedert eeuwen Frankrijk's vloek. Die mergelden het uit, die slachtten, die bedierven het volk, nu door inbreuk op en onthouding van rechten en door matelooze verspillingen, dan door het krijgsroem voor te spiegelen, dan door onverdraagzaamheid en heerschzucht. Het mag inderdaad een bittere spot heeten, dat het zijn Lodewijk XIV, zijn Napoleon I den toenaam van de Groote gaf. Het is jammer van eene groote natie, waar bij fouten inderdaad veel goeds in het volkskarakter is aan te treffen. - En wat zal nog het einde zijn?

Of zouden we te veel hebben gezegd? - Bij het licht der geschiedenis moge menig Vorst en Vorstenhuis veel van hun luister verliezen; die van Frankrijk biedt ons een treurig, soms afschuwwekkend tafereel aan. Lodewijk XIII met Richelieu, Lodewijk XIV, de Regent, Lodewijk XV, ook ietwat Lodewijk XVI, Napoleon I, Lodewijk XVIII, Karel X, Louis Philippe de diplomaat, een dergenen die, naar 't zeggen van een onzer staatslieden, ‘God zoo diende dat de duivel er niet kwaad om kon worden’, Napoleon III met zijn Eugenie en haar *petite guerre*; het is een reeks, die ons den troon en de kroon kou doen beschouwen als een upasboom, die alles vergiftigt wat daarop of daaronder zetelt.

De vertaling is, ondanks de ‘vele zorg daaraan besteed en het nazien door een onzer letterkundigen, die modellen van vertalingen leverde,’ niet te prijzen. Wij maakten en maken geen gezochte aanmerkingen; doch ‘licht achterovergebogen - zenuwachtig trok het om den jeugdig frisschen mond - den polsslag volgend - een trek van misnoegen legde zich om de lippen van den prins - diepe treurigheid die zich op het gelaat van den prins legde’ - op de drie eerste bladzijden te vinden, zijn wel niet aan te voeren als proeven van een goede vertaling. De geinerimineerde aanmerkingen, die inderdaad vitterijen zijn, waren niet van ons. Het werk, die ‘Mijnen en Tegenmijnen’, was eene goede vertaling waard. Wij verlangen de losbarsting te zien, die al te jammerlijke verwoesting aanrichtte, maar toch het gebouw van list en staatszucht van Napoleon III vernielde.

Mengelwerk.

Naar en in de Poitou.

(Slot.)

Van Poitiers loopt een spoorweg naar het oostwaarts gelegen St. Sulpice-Laurière, verbindende dien, welke van Bordeaux naar Parijs brengt met eenen anderen, langs welken men van Agen naar de hoofdstad komt. Hem had ik voor een klein gedeelte te volgen om de plaats mijner bestemming te bereiken. Drie stations, die van Saint-Benoit, Nieuil-l'Espoir en Fleure moest ik voorbij en aan de vierde: die van L'Hommaizé afstappen.

Toen ik in den trein, die gereed stond te vertrekken, mijne plaats gekozen had en onder het rooken mijner sigaar op de *embarcadère* nog een oogenblik heen en weder wandelde, maakte ik - 't was niet voor het eerst - de opmerking, hoe vele menschen, mannelijke en vrouwelijke menschen, vooral misschien de laatste, tot zelfs in 't spoorwegreizen gemis aan die humaniteit verraden, die niet toelaat, dat men uitsluitend aan zich zelven denke, voor zich zelven leve, maar integendeel maakt, dat men ook op hetgeen des anderen is, zie. Hoofden, niet het minst hoofden met kapsels ontwaarde ik aan meerdere portieren. Zij zagen misschien uit naar eenen vriend of eene vriendin om hun een laatst vaarwel toe te knikken, ten minste naar de spoorwegbeambten, die af- en aanloopende eene niet onprettige beweging veroorzaakten? Indien ik de hand aan den sleutel van één dier portieren geslagen hadde, alsof ik in dat *compartiment* plaats wilde nemen, dan zou de reiziger of reizigster, die zich er in bevond, niet dan schoorvoetend mij eenen blik naar binnen hebben toegestaan en hadde ik, wijzende op de taschjes, doeken enz., die op de banken zich bevonden, gevraagd: ‘La place, est elle prise?’ dan ware mij geantwoord: ‘je ne sais pas.’ Zoo ik daarop ingestegen ware, zou ik bemerkt hebben, dat er behalve den reiziger of de reizigster, die door mij aangesproken werd, geen of geene tweede was, wien of wie die verspreide bagatel-

len toebehoorden, zoodat het mijnen reisgezel of mijner reisgezellin alleen moest te doen geweest zijn om mij noch een ander bij zich te hebben. En dit waartoe? Gewichtiger reden laat er zich niet voor uitdenken, dan deze, dat op die wijze een paar beenen meer ruimte hadden om zich uit te strekken of eene japon meer beveiligd was voor kreuken.

Ik trof, den kleinen rid doende, eenen recht schoonen Octobermorgen. De zon wierp haar gouden stralen van den blauwen hemel neder en 't was, of 't aardrijk, bewust dat de weken op handen waren, waarin zij 't niet, althans niet zóó zou doen, één genieten was. Groener schenen de bladeren van boom en heester, witter de gevels der woningen, blinkender de golfjes der beken; vroolijker de tonen van der vogelen zangen, vlugger de schreden van de kinderen der menschen.

Het uur sporens viel mij kort en met zekeren tegenzin hoorde ik de stoomfluit eerst en weldra de stem van den conducteur L'Hommaizé aankondigen. Gelukkig dat mijn aanstaande gastheer, Monsr. Parthenay, door zijn hartelijk welkom met het verlaten van den trein mij verzoende.

Reeds stampten ongeduldig de beide schimmels, die in het lichte rijtuig mij verder brengen zouden en niet opgestegen waren wij, of lustig draafden zij op den breeden grintweg voort. 't Ging nu eens tegen eenen heuvel op, straks van eenen heuvel naar beneden. Rechts en links ontrolden zich schilderachtige panoramas voor mijn oog. Inderdaad kort had mij de rit van anderhalf uur geduurd, toen wij op Mortaigue - zóó heette de woning van mijnen gastheer - afstegen.

Twee dorpen waren wij doorgereden: Verrières en Bourresse. Zij schenen mij met onze Hollandsche niet te vergelijken; niet alleen met die niet, welke men langs den Rijn, aan de Vecht, in de nabijheid van Arnhem, tusschen Leiden en Haarlem en elders aantreft, maar zelfs niet met de veel kleinere, die meer het karakter van een dorp vertoonen.

Zijn de bouwgronden in de Poitou met keien als bezaaid, zóó bezaaid, dat men zich bij herhaling vraagt: hoe zij bouwgronden zijn kunnen? en vindt men er zandsteen in overvloed, het laat zich begrijpen, dat men wat voorhanden is als bouwmateriaal gebruikt. Maar met den Franschman, gebouwen daaruit vervaardigd, voor fraaier aanzien, dan die uit baksteen opgetrokken, als de onze, kan ik niet, vooral niet wanneer de keien *pêle-mêle* en niet gesorteerd naar hunne grootte zijn aangebracht, de zandsteen afgebrokkeld is en de kalk *of* eene oneffen, *of* ten gevolge van stof, weer of iets anders, grauwe laag vormt. Ik gun hem dat hij over ons bouwen *en briques*, als iets dat bij gebrek aan beter niet te mijden is, de schouders ophale en dien ten gevolge onze dorpen, met de zijnen vergeleken, armzalig ach te mis-

schien, voor mij hebben zijne huizen, zijn ze als die van de Poitou, iets onaangenaams, iets wat mij verveelt, zijne dorpen.

Niet uitsluitend echter zal dit laatste aan den bouw van zijne huizen toe te schrijven zijn, maar ten deele ook wel daaraan, dat zij - zóó is het ten minste in de Poitou - missen wat de onzen prettig maakt: loover, dat zich over de daken buigt; bloemen, die uit de ramen zich zien laten; water, dat het terrein omzoomt.

En wat ook in rekening gebracht zal moeten worden, is het gemis aan netheid en zindelijkheid, dat men alomme bespeurt - een gemis, dat men bij ons in den regel niet kent en hetwelk men hem, wiens dorpen het aankleeft, volstrekt niet misgunnen moet, al erkent men dat er in dit opzicht overdrijving kan wezen, als bij die Zuid-Hollandsche boerin, die nooit eenen bezoeker in huis, zelfs niet op de deel hebben wilde, opdat er toch niets vuil mocht worden.

Te Verrières was 't, toen wij er doorreden, marktdag. Van daar dat zich op de wegen, die er heen leiden, zoowel te voet, als in voertuigen, velen bewogen, nu en dan alleraardigste groepen vormend en dat er op het plein midden in het dorp een buitengemeen gewoel was en daarbij eene niet alledaagsche levendigheid.

Wat meer dan het overige mijne aandacht trok was eene vrij lange rei lastdieren, die bij den staart aan elkander gebonden waren en van welke ieder eenen langen zak met meel droeg, die over den rug gelegd, aan beide zijden afhing. Zóó vervoerde de molenaar, die voorop liep wat hij gemalen had en niet, als hier te lande, op kar of wagen. Daarom trok het meer dan het overige mijne aandacht, dat ik mij herinnerde den teekenaar van onnatuurlijkheid verdacht, misschien wel beschuldigd te hebben, die zoodanig vervoer had voorgesteld op eene plaat, waarmee hij zeker werk illustreerde, misschien wel het wereldberoemde van Miguel de Cervantes Saavedra: *El ingenioso Hidalgo Don quyote de la Mancha* ter plaatse waar verhaald wordt van den kamp, dien de held ondernam tegen eenige windmolens, in het denkbeeld, dat zij reuzen waren en dat het was ‘buena guerra y gran servicio de Deos quitar tan mala semiente de sobra la faz di terra’ (een goede strijd en een groote dienst aan God zulk onkruid van de aarde te verdelgen). Ik heb mij voorgenomen voortaan met verdenken en beschuldigen voorzichtiger te zijn en aan anderen hetzelfde te raden, overtuigd, dat zoo er sprake van schuld geweest kon zijn, die niet geweest was bij den teekenaar, maar bij mij, in mijne onbekendheid met eene gewoonte, die inderdaad bestaat.

Onder onafgebroken samenspreken had ik met mijnen gastheer den weg naar zijn huis afgelegd. 't Gesprek was onder anderen ook gekomen op eenen man, dien wij beiden kenden en van wien hij mij verhaalde, dat zijn plan geweest was nog gedurende eene maand van het buitenleven in de Poitou te profiteren, maar dat hij daarvan teruggekomen was en eerstdaags naar de Haute-Garonne, het departement,

waarin hij gedomicilieerd was, zou afreizen en dit alleen om bij de aanstaande verkiezing voor de *Assemblée nationale* zijne stem op de Rémusat te kunnen uitbrengen. Ik zette dit hoorende groote oogen op. Verbeeld u, sprak ik bij mij zelven, eenen Hollander, het oord verlatende waar hij te midden der natuur en in den kring der zijnen genot smaakt - verlatende drie of vier weken vroeger, dan hij voornemens was - verlatende eenig en alleen om ten behoeve van dezen of dien kandidaat voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal zijn stembriefje in de stembus te steken, is 't niet ondenkbaar, onmogelijk? De vraag kwam mij voor beaamd te moeten worden. Ja! ik ben wel eens getuige geweest van eene drukke opkomst naar de stembus, maar des ben ik zeker, dat er van de tien die kwamen, acht niet zouden gekomen zijn, indien zij niet gekomen waren om dezen of dien, voor wien zij bang waren of wien zij althans wel een klein genoegen doen wilden, in de verwachting die hij van hen had, niet te leur te stellen en dat zij tot den laatste toe waren weg gebleven, indien hun komen ook maar een tiende gedeelte van de opoffering hadde moeten kosten, die de Franschman zich getroostte en dat om het even of de kandidaat, die in aanmerking kwam, conservatief of liberaal genoemd werd.

Mortaigue behoort tot de gemeente Quèaux. Ik heb het dorp niet gezien, wijl 't op eenigen afstand was en naar men mij verzekerde, niet het minste had wat eene wandeling of eenen rit derwaarts kon rechtvaardigen.

In het huis van mijnen gastheer is 't mij gedurende de weinige dagen die ik er doorbracht, goed geweest, *of* ik zat in den huiselijken kring, sprekende over zijn en over mijn vaderland of de tonen opvangende, die de vlugge hand aan het speeltuig ontlokte, *of* ik deel nam aan het feestelijk maal, dat bij gelegenheid van een verjaren mede voor bekenden uit den omtrek bereid was, *of* ik toefde onder de eikengroep, die achter het huis hare takken breed uitspreidde en zóó doende schaduw bood tegen den gloed der zon, in die dagen sterk te over. Er zijn jaren in mijn leven geweest, waarin ik ruimschoots ervaren heb, dat de bewoners van het gewest, hetwelk het ‘Luctor et emergo’ in zijn wapen voert, terecht op hunne gastvrijheid roem dragen en op het bezit van menige plek, waar 't goed is te toeven, maar sinds de Poitou binnen haar grenzen mij ontvangen heeft, zooals zij mij ontving, mij, die niet de geringste aanspraak op hare welwillendheid kon doen gelden, sinds moet ik ontkennen, waar men beweren mocht, dat Zeeland den lust en den tact monopoliseerde om vreemden op zijnen bodem dagen te doen slijten, die hij niet vergeet.

Uit het vertrek, dat mij ten gebruike was afgestaan, had ik een fraai uitzicht. Links kon ik met het oog den grintweg volgen, die langzaam den heuvel opstijgend, naar L'Isle Jourdain, een ‘petit bourg’ van de Vienne gaat, terwijl 't aan gene zijde van dien weg op de

hoeve (métairie) rustte, die als het middelpunt uitmaakt van de landerijen mijns gastheers en van den arbeid, dien deze in het leven roepen. Vóór mij was een breed terras, waarvan het effene gebroken werd door een klein bouwwerk, in den trant der middeleeuwen maar eerst onlangs opgetrokken en aan den voet van het terras een waterplas, dien men vijver (étang) heette, maar die voor eenen vijver in de ons gewone beteekenis even veel te groot was, als hij voor een meer aan genoegzame grootte miste. Het water over was bosch, tegen de helling van den heuvel oploopend tot aan den gezichteinder.

De *étang* was niet, als bij ons, bloot of voornamelijk ter verfraaiing van het goed, maar eene productieve bezitting. Men deed er mee, gelijk men hier doet met gronden, waarop hakhout geplant is: om de drie jaren won men er van wat hij oplevert. Tegen of in dien tijd van het jaar, waarin de Roomsche - en dit is in de Poitou iedereen - veel visch te eten heeft, liet men het water uit den vijver wegloopen. Daarop raapte men den visch op en sorteerde dien in een drietal aarden vierkanten, aan de overzijde van den ringwal des vijvers gemaakt en die men vooraf met water vulde. Dan kwamen van heinde en verre de burgers en de landlieden om de vangst te koopen. Aan ieder van hen werd tegen bepaalden prijs het aantal ponden toegewogen, dat hij van deze of die vischsoort begeerde. In een zeer korten tijd, eenen tijd van slechts enkele uren, verkocht men op deze wijze voor eene som van 15 à 1600 francs. Na den afloop liet men weer water ten vijver in en voorzag men zich elders, waar ook een vijver mocht gevonden worden, van kleine visschen om die er in te planten, als kiemen van den eerstvolgenden oogst. Ziedaar het mij gedane verhaal. Op mijne vraag: waartoe het laatste? waarom niet de kleine visschen uit den vijver zelven genomen? verzekerde men mij, dat de graagte van den snoek dit belet, dien echten waterwolf.

In den nacht, die op 't verhaal betrekkelijk den vijver volgde, had ik dezen droom: ik was verdronken en als drenkeling op eene plaats in de diepte gekomen, waar 't aan natuurschoon, evenmin als aan levendigheid ontbrak. De bodem had zijne heuvelen en dalen en op die hoogten en in die valleien groeide tal van gewassen met rijke weelderigheid. Daardoor ging een aanhoudend krioelen, *deels* van snoeken, baarzen, karpers, harders, zeelten - ik noem ze met deze Hollandsche namen en niet met die van *esox lucius*, *perca fluviatilis*, *cyprinus carpio*, enz. omdat deze, schoon meer wetenschappelijk, minder algemeen zijn - *deels* ook van kikvorschen, bloedzuigers, slakken, ratten en dergelijk watervolk.

De dichter van de IJstroom, Antonides van der Goes, moge zich geamuseerd hebben, toen hij naar den bodem der zee afgedaald dáár onder anderen in het paleis van den IJgod eene zaal zag, waarvan hij zingen kon:

Op vijftig pijlers staet het zaelgewelf gerezen,
Gehouwen uit arduin en helder bergkristal;
Veel minder om het dak te stutten in zijn val,
Als om de majesteit een groter glans te geven,
Met root en wit koraal, eerst in de lucht gesteven,
Geslepen, gepolijst en sierelijk gedraeit
En ronde paerlen en gesteenten rijk bezaeit,

ik was - ik kom er rond voor uit - gansch niet op mijn gemak te midden van dat gezelschap. 't Ging mij, zooals het eenen mensch wel eens meer gaat, dat namelijk de handelingen, die hij in vroeger jaren als dood onschuldig beschouwde, later onder zekere omstandigheden hem niet meer zoo voorkomen, zoodat hij graag iets, zelfs veel zou willen geven, indien hij ze maar ongedaan kon maken.

Had ik niet in mijne jongensjaren meer dan ééns slaap of ontbijt of middagmaal er aan gegeven om toegerust met het verraderlijke snoer, waaraan worm of vorsch of visch bevestigd was, langs de boorden der rivier of de zoomen van grachten en slooten te sluipen en den snoek te verrassen, die zich tusschen het riet koesterde in de zon of het baarsje, dat onder het kroos speelde met die van zijne soort? Had ik niet, zoo vaak ik geslaagd was, zoodat ik met eene goede vangst huiswaarts keerde, niet alleen daarop mij verhoovaardigd, maar bovendien de schuldelooze dieren geslacht en als een gewenscht gerecht mij vóór doen zetten? Had ik niet, toen ik reeds geen jongen meer was, ja! een of twee dagen te voren nog met welgevallen de tanden gezet, nu in het lijf van eenen karper, dan in dat van eenen harder, in plaats van verontwaardigd te zijn toen de *garçon*, eene type van zijne betrekking, ze mij als eene *délicatesse* zeer aanprees?

Indien dat alles en nog veel meer dien om mij woelenden eens bekend ware, wat zou er van mij worden dan?

Wat zou er van mij worden dan? dit vroeg ik mij in stilte met te meer onrust, naarmate me in den droom de gestalten om mij veel grooter, veel verschrikkelijker toeschenen, dan ze inderdaad waren. Snoeken, om er iets van te zeggen, ontwaarde ik van eene lengte, zooals die de leugenachtigste visscher niet heeft durven opgeven. De rugvinnen van sommige baarzen kwamen mij voor als de zagen van eenen houtzaagmolen; de kieuwen der bloedzuigers als scherpgewette zwaarden en de zwarte huid der zeelten als zóó zwart, dat ik in onze taal geene woorden weet om het te beschrijven.

Zooals dikwijls plaats heeft dat iets, waarvoor men groote vrees koestert, beter afloopt dan men durfde hopen gebeurde ook mij daar in de diepte. 't Was blijkbaar, dat de bewoners van den plas het bezig zijn van zoo even staakten. 't Had er alles van, of zij beraadslaagden.

Is dit zoo geweest, dan waren er, aan 't uiterlijk te zien, van gematigde denkwijze, maar ook wie uit baatzucht gewelddadige maatre-

gelen voorstonden. Gelukkig dat de eersten het talrijkst moeten geweest zijn. Althans een flinke karper zwom op mij toe en sprak, nadat hij zich aan mijn oor gelegd had, ongeveer het volgende: ‘het is ons niet onbekend, hoe vijandig de menschen zich jegens ons gedragen. Wij weten van enkelen onzer, die in hunne macht geweest, maar weer door hen vrijgelaten zijn, hoe zij onze kleine kinderen vangen om hen aan een scherp ijzeren voorwerp te hechten, dat zij den roofzuchtigen van ons geslacht tot voedsel verstrekken; hoe ze onze maagden en vrouwen ten toon stellen op openbare plaatsen, waar 't zóó grof toegaat, dat in de menschelijke taal: “kijven als een vischwijf” 't ergst mogelijk kijven beteekent; hoe ze onze jongelingen en mannen opsluiten in gevangenissen, waarin geen licht doordringt dan door enkele kleine openingen en die zij “karen” heeten, voorts met ruwe vingeren hen aangrijpen en na hen op de pijnbank gelegd te hebben, hen ontschubben, den buik opensnijden, in stukken verdeelen en eindelijk boven het vuur in pot of pan zieden of roosteren om hen te verslinden. Wij weten verder, hoe zij om hunne boosaardige bedoelingen te bereiken op de verraderlijkste wijze te werk gaan, den onkundigen of onvoorzichtigen begeerlijk aas voorhoudend of wel in listig toebereide netten hen opvangend. Ja! wij weten, hoe zij sommigen van ons met de diepste verachting wegwerpen, soms vertrappen, nadat zij door hen bevrijd zijn van het bloed, dat hun den dood berokkend hadde, zoo 't in hunne aderen gebleven ware. Zulke verraderlijkheid, zulken ondank, zeg! schreeuwen ze niet om wraak? Toch, bij Dagon! u zal geen leed geschieden. Wij gaan u helpen, dat ge tot de uwen terugkeert.’ Hij had de woorden niet gesproken, of ik voelde onder mij eenige breede ruggen en naar boven ging het langzaam, langzaam, totdat de oppervlakte van 't water bereikt was en ik de zon aanschouwde, die helder.... door de gordijnen van mijn ledikant scheen.

Mijne eerste gedachte was: wij, menschen, zijn gewoon te zeggen: ‘zoo dom als een visch,’ vermoedelijk omdat de hersenen van eenen visch, met ons gewicht gewogen, slechts een *duizendste*, soms een *twee-en-zeventig duizendste* van het lichaamsgewicht wegen, maar dat was van dien karper en wie 't met hem eens geweest zijn, toch nog zoo dom niet.

Verder over den droom nadenkende vond ik hem wel niet alledaagsch, maar toch ook niet onverklaarbaar. Ziehier wat zich, behalve 't verhaal van de vischvangst had opgedaan. Gaande aan de zijde der levendige *Française*, die mij een eind weegs de boorden van den vijver langs zou vergezellen, had ik met haar onder anderen dit gesprek:

- 't Ware bij eene hitte, als die van heden, gansch niet te versmaden een watertochtje op den *étang* te ondernemen: de kleine golven doen zien, dat dáár toch ietwat koelte meer is, dan hier aan land.

- Water en watertochtje, o, gij Hollander!

- Spot vrij; haddet ge ooit gezeten in één van de nette bootjes of fraaie boeiertjes van mijn vaderland en onder het plassen der riemen of 't zwellen van het zeil het spiegelgladde of licht bewogen watervlak onzer kleine rivieren of kanalen geploegd, ge dacht, voorzeker! op dit oogenblik over een watertochtje geheel als ik.

- Ik wil u niet tegenspreken, maar smaakvolle vaartuigjes, als die waarvan ge gewaagdet, hoe en waartoe zouden wij ze hebben; hier midden in het land, waar zooals ge wel reeds zult hebben opgemerkt, buiten dat van den vijver, geen water te vinden is? Wij bezitten wel een voorwerp, waarin men varen kan - ginds ligt het - maar 't is door den timmerman slechts uit drie of vier planken ineen geslagen en nu voor de helft onder water.

- Zou 't niet omhoog te halen en te gebruiken zijn? Een paar riemen waren licht gevonden.

- Wat ik u bidden mag, neem er terwijl ge hier zijt, de proef niet van: ge zoudt - want hier en daar is de vijver zeer diep - zeker verdrinken. Doch daar zijn we aan 't eilandje! Dit laatste zeggende, wees zij mij eene strook grond, die met houtgewas bezet was en van drie zijden door het water van den vijver bespoeld, aan de vierde zijde door eene breede sloot van den wal gescheiden werd. Over de sloot lag, als middel om op het eilandje den voet te zetten, een afgeschilde boomstam van juist niet grooten omvang.

Op de in mijn oog gebrekkige brug wijzend, zette ik het gesprek voort met de vraag:

- Durft ge daar over?

- Als 't noodig is, waarom niet? luidde 't antwoord.

- Wie u niet volgde, zoo ge 't deedt, ben ik.

- Ha, ha!

- Als ge er af en in 't water vielt, lachtet ge wel niet.

- Mijn toilet zou er zeker door lijden, maar overigens er zijn geene bloedzuigers meer, als voorheen.

- Bloedzuigers?

- O ja, men kweekt die dáár.

- Bekoorlijke beestjes!

- Neen! niet van wege de bekoorlijkheid, of 't goudvischjes waren, maar voor den handel.

- En nu niet meer?

- De heeren geneeskundigen zijn, wat betreft het afhelpen er van, veel minder beleefd dan te voren.

Genoeg, dunkt mij, om het verdronken zijn en het zien van bloedzuigers, enz. behalve verschillende visschen, zooals die in den droom eene rol speelden, te verklaren Ook het afstand doen van wraakoefening, dat in den droom voorkwam, had in een gesprek zijne aanleiding - een gesprek, dat in dezer voege over den godsdienst liep:

- Gij, Protestanten! hebt niet veel op met al het uiterlijke, dat

in onze kerkgebouwen en bij onze kerkdiensten ten toon gespreid wordt, naar men ons verhaald heeft, in Holland nog oneindig veel meer, dan hier te lande?

- Er mogen weinig ontwikkelde Protestanten zijn, die anders denken, de meer ontwikkelden zijn er ver van af, dat zij versmaden zouden de kunst in den dienst der Kerk te zien, doch zij willen deze door gene niet zóó gediend hebben, dat schade geschiede aan de aanbidding Gods in geest en waarheid.

- De aanbidding Gods in geest en waarheid, wat verstaat gij er door?

- Die vereering Gods, die bestaat in liefde, in het hart omgedragen en in woord en daad, zoowel in het maatschappelijke, als in het huiselijke leven geopenbaard. Vergun mij dit ééne tot toelichting te noemen: gij haat den vijand, die u verwonnen heeft en zijt bezield met den lust u aan hem vroeg of laat te wreken. Zult ge ooit aan dien lust voldoen of blijft ge, indien de gelegenheid er toe zich niet zal aanbieden, uwen haat, uwe wraakzucht koesteren, gij zult ten spijt van hetgeen uwe kerkgebouwen en kerkdiensten schoons voor het oog en streelends voor het oor bezitten, geen aanbidder Gods in geest en waarheid zijn.

- De Pruisen niet haten, aan de Pruisen mij niet wreken, onmogelijk en duizendmalen onmogelijk hen lief te hebben.

- Het zij zoo 't wil, maar dan slechts niet gemeend, dat ge desniettemin knielende onder 't oog uwer beelden bij 't ruischen der orgeltoonen, God in geest en waarheid aanbidden kunt.

Met een woord maakte ik gewag van de hoeve (métairie) aan gene zijde van den weg naar L'Isle Jourdain. Van haar uit ging en tot haar terugkeerde al wat den landbouw en de veeteelt van mijnen gastheer betrof. Zij bestond uit een woonhuis voor den *domestique-chef*, dat behalve een ruim vertrek aan de voordeur, een ander daarop volgend had. In het eerste werd gewoond en gegeten, geslapen in het laatste en dit niet in bedsteden, maar in ledikanten. Met een steenen trap steeg men uit het voorvertrek naar den ruimen zolder en met eenen anderen steenen trap daalde men af in den niet minder ruimen kelder.

Den *domestique-chef* werd een vrij hoog loon in geld betaald. Bovendien ontving hij, wat toch niet algemeen was, behalve zekere hoeveelheid tarwe, de helft der *dindons*, een gedeelte van den koopprijs der schapen, varkens, enz.

Bij hem in woonden de andere domestieken, die daarvoor een gedeelte van hun loon, dat uitsluitend in zekere som gelds bestond, hem afstonden.

Tegenover het huis was een tweede gebouw in den vorm van een vierkant hoefijzer. Een ijzeren hek, dat de beide uiteinden aaneen verbond, gaf over de open plek, die er achter was, den toegang tot de aan drie zijden zich bevindende stallen en hokken. In deze verbleven

hier de ossen, dáár de schapen, hier de varkens, dáár de kalkoenen. Aan ééne der buitenzijden van het gebouw was een zeer hoog en vrij breed afdak aangebracht, waaronder karren, ploegen, enz. tegen weer en wind beschut stonden, terwijl twee kleine vertrekken ter wederzijde voor het bewaren van tuigen, schoppen, spaden en dergelijke gereedschappen bestemd waren.

Over het erf verspreid waren 'berges' welk woord geene bergen, gelijk wij die hebben, aanduidt, maar wat wij: schelven, mijten, heeten. De bouwgronden, ten aanzien van welke ik reeds gezegd heb, dat zij als met keien bezaaid waren, schenen mij alles behalve zwaar toe. Een kleine ploeg zonder eenig raderwerk en slechts door één enkel paard of éénen enkelen os getrokken, was voldoende om de voren er in te groeven. Ter vermeerdering hunner vruchtbaarheid bezigde men veel kunst-meststof. Het koren, dat men verbouwde, werd na geoogst te zijn, in de open lucht gedorscht en voorts op den zolder gelegd tot aan den dag des verkoops. Van het veevoeder, dat men won, was de *topinambour* dat, hetwelk hier te lande wel niet onbekend, maar toch zooveel ik ten minste weet, als zoodanig niet of weinig in gebruik is. De weilanden waren noch van elkander, noch van de belendende bouwgronden door water gescheiden, met uitzondering van zeer weinige, bij welke eene kleine beek, onder aanhoudend borrelen uit den bodem ontsprongen en ver en verder zich verlengend, de plaats van onze slooten bekleedde. Waar heining onmisbaar was, waren heggen geplant. Als veel gras en hooi gevende werden zij geroemd.

Voor den wijnbouw scheen de bezitting van mijnen gastheer zich minder goed te leenen, al werd er eenige wijn voor dagelijksch gebruik der domestieken gewonnen. Ook met het kweeken van ooft, waarvan hij bezig was de proef te nemen, was hij voorshands niet gelukkig. Zijne bosschen daarentegen beantwoordden goed aan hunne bestemming, gelijk zij den minnaar van 't jagen - ik zeg dit op gezag van eenen waren Nimrod, met wien ik aanzat - ruimschoots de gelegenheid gaven om niet alleen hazen, maar ook reebokken en zelfs enkele malen in den winter wolven na te zetten.

Wat het vee betrof, ik heb prachtige ossen gezien, roodbruin van kleur met breed uitstaande horens, die na trekdiensten verricht te hebben, voor de slachtbank vet gemaakt werden. Twee melkkoeien waren uitsluitend voor huiselijk gebruik, de ééne van den landheer, de andere van den *domestique-chef;* zij gaven niet alleen zeer goede melk, maar de boter ook, die men er uit vervaardigde, was van goeden smaak. Talrijk eindelijk waren de driften kalkoenen, zoowel als de kudden schapen en varkens en als de ossen, koeien, enz. werden die in wei- of bouwland of ook langs den weg niet anders, dan onder het opzicht van eenen man of eene vrouw, eenen knaap of een meisje gehoed.

't Was over het geheel genomen geene levendige streek, waar ik mij bevond. De postcharette, die eenmaal 's daags den rit van Bourresse

naar L'Isle Jourdain en terug deed en bij 't keeren altijd met verlangen verbeid werd; een enkel particulier rijtuig, dat met matige vlugheid van Quèaux naar Bourresse of omgekeerd reed; eene vrouw, die met de hooge muts op het hoofd, de klompen aan de voeten, de breikous in de hand van een bezoek van hare familie terugkwam en gaarne een praatje maakte, als men haar met het gebruikelijke: *madame!* aansprak; een jongen, die met het bloote hoofd en de bloote voeten op eenen kleinen draf naar de plek liep, waar zijn scherp oog het afgelegde vel van eene slang in eene haag aan den weg zag hangen, benevens enkele andere personen en voorwerpen waren de eenigen, die een weinig afwisseling aanbrachten aan het breede en onafgebroken eenerlei.

Er zijn dagen geweest, waarin er evenveel beweging, als tijdens mijn verblijf bewegingloosheid was. Onder anderen dertien en een halve eeuw geleden.

Toen onze tijdrekening begon, werd Frankrijk door de Galliërs bewoond, die juist eene halve eeuw te voren, in weerwil van hunnen moedigen tegenstand onder Vercingetorix door de Romeinsche legioenen, aangevoerd door Julius Caesar, overwonnen waren. Voor zooveel zij hunne woonsteden tusschen de Garonne en de Loire hadden, werden zij in den aanvang der 5de eeuw, bij het hoe langer hoe meer te gronde gaan van het Romeinsche wereldrijk, door den toenmaligen Romeinschen keizer Honorius afgestaan aan eenen man, aan wien Honorius groote verplichting had, aan Wallia, den aanvoerder der Visi-Gothen, zoodat deze voortaan, als koning van het door hem gestichte Visi-Gothische rijk met Toulouse tot hoofdplaats over hen als over zijne stamgenooten heerschte.

Er bestond wat de ineensmelting, zelfs het vreedzaam samenwonen der beide nationaliteiten belettede en dat wel in beider godsdienstige denkwijze. Die der Galliërs was eene christelijke, maar orthodoxchristelijke, (ik gebruik het woord orthodox volstrekt niet als geloofde ik, dat de partij, die er door aangeduid is, inderdaad zuiver in 't geloof was), die der Visi-Gothen was evenzeer eene christelijke, maar Ariaansch-christelijke. Met andere woorden: de Galliërs beleden, dat de Zoon eenswezend met den Vader is, de Visi-Gothen daarentegen ontkenden dit, aannemende, dat de Zoon niet meer dan het eerste en voornaamste schepsel van den Vader genoemd mag worden.

Schaamt zich in onze dagen en bij ons de man, die u een slag in het aangezicht gave, indien gij hem beschuldigdet niet beschaafd te zijn, schaamt zich die niet den ten aanzien van den godsdienst andersdenkende te vervolgen, niet openlijk omdat de wet het niet toelaat, maar geniepig, dan niet te bevreemden, voorzeker! indien het waar is wat Roomsch-Katholieke geschiedschrijvers verzekerden: dat namelijk de Ariaansche koningen der Visi-Gothen vóór 14 eeuwen hunne orthodoxe onderdanen vervolgd hebben.

Een Spaansch historicus van onzen tijd besloot wat hij betrekkelijk koning Eurico, die in 484 stierf, had medegedeeld, met deze zinsnede: ‘jammer dat de glorierijke daden van dezen monarch verduisterd zijn door den broedermoord, die hem op den troon verhief en door de wreede vervolging, die hij als een woedende Ariaan de Katholieke bisschoppen deed ondergaan.’ Dan vervolgde hij: ‘erfgenaam van zijn fanatisme voor het Ariaansch geloof, ging zijn zoon Alarik voort met het vervolgen der orthodoxe Katholieken, die steun zochten bij de Franken, hunne geloofsgenooten, aanleiding gevende tot eenen grooten en verderfelijken krijg.’

De Franken of liever eenigen van hen, die dezen naam droegen, hadden van Frankrijk zooveel in bezit genomen, dat zij niet alleen der Visi-Gothen naburen geworden waren, maar gansch niet te versmaden naburen tevens. Met hunnen dapperen koning Chlodvig waren zij tot het Christendom overgegaan, *deels* op aansporing hunner koningin, Chlotigildis, *deels* ten gevolge van eene bij Zülpich op de Alemannen behaalde zegepraal - tot het Christendom, niet zooals het de Arianen, maar zooals het de orthodoxen begrepen. Tot wie konden de Galliërs, die vervolgd werden of zich vervolgd waanden, beter hunne toevlucht nemen, dan tot hen? Dat zij dit niet vruchteloos deden, was niet uitsluitend het gevolg van de bestaande overeenstemming in zake de belijdenis; maar mede, zoo niet voor een goed deel *en* van Chlodvigs wensch, dat hij een voorwendsel hadde om der Visi-Gothen gebied bij het zijne te voegen *en* van het inzicht zijner geestelijkheid, dat met de uitbreiding van 's vorsten macht ook de hare toe zou nemen.

Het woord van Chlodvig, te Parijs gesproken tot de aanzienlijken, die hem omgaven: ‘het smart mij, dat de Arianen nog in het bezit zijn van het schoonste erfdeel Gods. Laat ons met Gods hulp tegen hen oprukken en als wij de ketters overwonnen hebben, zullen wij hunne vruchtbare gewesten bezitten en verdeelen’ werd beantwoord, behalve met luide toejuiching, met de gelofte, dat zij den baard niet zouden afsnijden, zoolang de zege niet behaald zou zijn. Daarna trok hij aan het hoofd zijner dapperen uit, te Orleans de Loire over en weldra 't gebied der Visi-Gothen binnen.

Toen bewogen zich door de stille Poitou van thans tallooze Visi-Gothenbenden, opdagende van heinde en verre om aan de Vienne de indringers te stuiten.

Zij hebben, schoon de Franken in getalsterkte overtreffend, het onderspit gedolven en daarbij het grootste gedeelte van hun rijk en het leven van hunnen Koning ingeboet.

Het volgende moge deze laatste gebeurtenis nog beter in het licht stellen, dan door de pen der geschiedenis geschied is.

Noordwaarts van Mortaigue was in dien tijd in ééne der valleien van de streek een vrij uitgebreid bosch en in dat bosch een huis of beter gezegd eene hut, waarvan de wanden uit hout, met eene soort

leem bestreken, waren samengesteld, terwijl het dak uit naast en over elkander gelegde takken bestond.

't Was een Gallisch huisgezin, dat op die plek en in die woning zijne dagen sleet - een Gallisch huisgezin, waartoe behalve een man en diens vrouw, de moeder der laatste en der echtgenooten eenig kind behoorde. Was de oude niet vele jaren van haar zeventigste verwijderd, hare kinderen hadden de drie kruisen nog niet achter den rug en haar kleinkind was gewoon zes vingers op te steken, als men't naar zijnen ouderdom vroeg. Niet alleen het gebruik bij hunne stamgenooten, dichte, donkere wouden tot woonplaats te kiezen, had hen bewogen hunne hut dáár in het woud op te slaan, maar ook, dat zij zóó doende beter in hun levensonderhoud voorzien konden, zoowel door de jacht onder het geboomte, als de visscherij in den kleinen rivierarm, die op niet grooten afstand voorbij schoot en, wat ik vooral niet vergeten mag, dat zij, die het Arianisme niet toegedaan waren, op deze wijze tegen plagerijen, zoo niet erger, van de zijde der Visi-Gothen hoopten beveiligd te zijn.

Op zekeren avond - de zon was zooeven achter de heuvelen weggedoken - waren al de vrouwelijke leden van het gezin vóór de hut te zien, de twee oudere gezeten op eene bank van zoden en het kleinere spelend onder haar oog.

Te zien aan de tafel - een vierkant mede uit zoden vervaardigd - waarop als gerechten onder de asch gebakken eikelbrood, eenige ongekookte rapen, eenige kleine kreeften en eene kan met wijn of druivennat gevuld voor den dorstige, stonden, werd slechts op de thuiskomst van den echtgenoot gewacht om den laatsten maaltijd van den dag te houden en daarna rustig in te slapen, na zich alvorens aan de hoede der heiligen te hebben aanbevolen.

Het tafereel had iets schilderachtigs. Drongen de zonnestralen niet langer door het loover, 't kon niet anders of daaronder begon zich iets schemerigs op te doen. 't Was voor de rustelooze vogels het sein, hun huppelen langs de twijgen te staken. Zoo 't niet doodstil werd, dan was er de kleine beek schuld van, die haar ritselen over de kleine keien zelfs in den nacht niet afbrak. Te midden van dat halfdonker en die stilte de twee vrouwen in het kunstelooze kleed, dat het bovenlijf slechts ten deele bedekte en met de blonde haren, gescheiden op het voorhoofd en overigens los nederhangend, de eene, gerekend naar haren leeftijd schoon nog, beeldschoon de jongere. Eindelijk het meisje, nu met de mollige armpjes de baldadige geit omvademend, dan de bloote voetjes reppend om te zien, of vader nog niet kwam uit het bosch.

- Moeder! sprak Chrimhilde tot de oude, dat Chrodobert kwame!

- Niet lang zal hij uitblijven, zóó heeft hij beloofd, hervatte Gaila, maar wat onrust, mijne dochter! Hier onder het dichte hout beginne

't licht reeds af te nemen, toch is het dag nog en ook al ware 't nacht, wat zou ons deren hier?

- Is niet naar Chrodoberts verhalen de streek door de Visi-Gothen als overstroomd, die wel de boorden der gezwollen Vienne bezet houden, dat de Franken aan gene zijde, zoo zij den overtocht beproeven mochten, een graf in de golven vinden, maar die toch dikwijls kleine benden uitzenden, dat deze door afpersing en roof in de behoeften van allen voorzien? Trekken niet bovendien dag aan dag uit het zuiden meerdere gewapenden op en in de nabijheid ons huis voorbij, dat zij het heir versterken, dat waakt op de plek waar hun vijand tracht door te breken? Indien onze woning in 't oog viel en Chrodobert ware niet bij ons?

- Wees moedig, Chrimhilde! tot hiertoe heeft geen Visi-Goth vermoed, dat dit bosch menschen herbergt en niet lang meer zal het duren of de macht der Arianen wordt verbroken en wij begroeten Chlodvig, den rechtgeloovigen Frankenvorst, die daartoe van God bestemd is.

- Zou 't waarheid zijn?

- Indien de profetiën niet falen. Herinnert gij u niet, hoe Chlodvig, toen hij het grondgebied van den heiligen Martinus van Tours betreden had, naar diens heilige kerk gezonden heeft, opdat zijne boden de woorden opvingen, die er bij hun binnentreden zouden gezongen worden, hun ten voorteeken van zegepraal of nederlaag, hoe die woorden deze waren: ‘gij kunt mij toerusten met sterkte tot den strijd, gij kunt hen aan mijne voeten onderwerpen, die zich tegen mij verzetten. Gij geeft mijne vluchtende vijanden in mijn hand, opdat ik mijne haters verdelge.’ Wel mocht Chrodobert, dit mededeelend, spreken: ‘Visi-Gothen, al waart ge talrijk als de zandkorlen aan den zeeoever, aan de Franken toch zal de zege zijn!’

De laatste woorden waren niet uitgesproken, of het naaste boschpad af kwam een ruiter, een Visi-Goth. Hij bereikte spoedig de plaats, waar de vrouwen zaten en de kleine Hermengilde speelde.

Zijn voorkomen deed de eersten ontstellen en joeg de laatste zulken schrik aan, dat zij al wat te voren haar bezig gehouden had in den steek liet om naar hare moeder te ijlen en zich aan hare knieën vast te klemmen. Donker staarde van onder den geschubden helm, die zijn hoofd bedekte, zijn oog. Een wreede trek speelde om zijnen dicht begroeiden mond. Over zijn onderkleed hing een bovengewaad, dat uit eene berenhuid gesneden, van voren slechts tot zijn middel, maar van achteren tot aan zijne knieën reikte. Een wichtig zwaard hing aan zijne zijde en eene scherp gewette bijl was in zijn hand.

Zijn eerste woord was juist niet geschikt om de ontstelden en de verschrikten tot bedaren te brengen. Toornig sprak hij:

- Dat vervloekte bosch!... Weten zal het, zoodra de Frank is weggejaagd, dat het Alarik den koning, dolen deed, dat hij bijna van honger ware omgekomen. Uitroeien zullen het mijne krijgers tot den

laatsten stam toe en slechten meteen dit huis, dat - zie ik wel - vijanden van mijn geloof binnen zijne ellendige wanden huisvest.

- Vorst! smeekte Chrimhilde, nadat zij opgestaan en met gebogen hoofd hem genaderd was, vorst! hongert u, neem wat wij u bieden kunnen en daarna - o! spaar onze hut, als die een roemrijk vorst aanschouwen mocht.

Ofschoon ontroerd, in angst, toen zij zóó sprak, klonken hare woorden over de lippen van haren bevalligen mond liefelijk. En zij misten hunne werking niet. Alariks voorhoofd ontfronste zich en zoo niet vriendelijk, toch ook niet afstootend antwoordde hij, bij den landelijken disch zich nederzettende.

Het eikelbrood en de verdere gerechten van het eenvoudige maal smaakten hem goed, al was hij in zijn paleis te Toulouse aan geheel andere dingen gewoon. Voor hem, als voor ieder, maakte de honger de schrale bete tot eene lekkernij en gereed tot vertrekken, was hij meer voldaan, dan dikwijls het geval was, als hij met de grooten van zijn rijk had aangezeten. Daartoe bij droeg, voorzeker! het welgevallen, dat hij aan Chrimhilde gehad had.

Zoo vaak hem, vragend naar den weg dien hij te volgen had om zijn heir te bereiken of naar iets anders, Gaila antwoord gegeven had, had hij zich nauwelijks verwaardigd haar aan te zien, of haar aanziende, dat niet zonder norschheid gedaan. Maar had Chrimhilde het woord opgevat, dan had hij deze zoo vriendelijk 't hem mogelijk was, toegelachen, haar als uitlokkend, dat zij met spreken aanhield.

Wat dreef hem der moeder te bevelen, dat ze uit de beek water schepte voor zijn ros? Behoefte van het dier? Nauwelijks had Gaila zich verwijderd, of hij trad op Chrimhilde toe om deze in zijne armen te sluiten, daarbij uitend wat het oor der edele gade kwetsen moest. Chrimhilde week terug. Wat aan zijn liefkozen geweigerd werd, zou - meende de snoodaard - licht door dreigen verworven worden. Chrimhilde duchtte niet langer zijnen woesten blik, zijne rauwe stem. Geweld dan. Op haar toeschietend, zal hij haar aangrijpen. Toen gaf Chrimhilde eenen luiden gil en met haar mee gilde de kleine Hermengilde, die haar geen oogenblik had losgelaten. Op die kreten keerde Gaila bliksemsnel en hield onder 't naderen den arm dreigend naar Alarik uitgestrekt. Bracht dit hem reeds eenigermate tot bezinning, volkomen deed het de verschijning van Chrodobert, die het hulpgeroep van vrouw en kind gehoord had en als een woedende beiden te hulp ging komen, nadat hij wat er gaande was, bevroed had. Toen wierp de teleurgestelde zich op zijn paard en ijlde onder 't slaken van vreeselijke vervloekingen en met achterlating van zijn vorstelijke strijdbijl den weg op, dien de vrouwen hem als den rechten beschreven hadden.

Drie dagen later zat aan de overzijde van de Vienne Chlodvig in zijne tent. Hij leunde met het hoofd op de hand, zoodat de lange haren, in weerwil van de zijden banden, waarmee zij doorvlochten waren,

langs de laatste afhingen. Over zijn gelaat lag eene tint van moedeloosheid. Van waar zulk een stemming bij den krachtigen Frankenvorst? Weer was er een dag ten einde en de wateren van den stroom, die hem tegenhield, waren nog niet aan 't afnemen. Toen men hem vroeger eens verhaald had van Jezus lijden en sterven, had hij in toorn uitgeroepen: ‘ware ik met mijne dappere Franken er bij geweest, dan zou ik hem wel gewroken hebben’, nu ervoer hij, dat ook met die dappere Franken niet iederen tegenstand te overwinnen was. Dit was het, wat voor een oogenblik hem ontmoedigde.

In dien toestand verkeerde hij evenwel niet lang. Buiten zijne tent werd eene ongewone beweging opgemerkt en weldra trad één der wachters bij hem binnen om hem te zeggen, dat zich een Gallier had aangemeld, die verzekerde gewichtige mededeelingen aan den vorst te doen te hebben. Toen hief hij het hoofd op en gaf bevel den vreemde te doen binnentreden.

- Wat, Gallier! voert u tot mij? vroeg hij, nadat aan dat bevel gevolg gegeven was, den man, die met ietwat gebogen hoofd vóór hem stond, bij dat vragen met doordringenden blik hem aanziende.

- Vorst der Franken! luidde 't antwoord, op eerbiedigen maar tevens mannelijken toon gegeven, ik kom u mijne diensten aanbieden. Gij wenscht gindschen oever te betreden met de uwen, ik wil, zoo ge uw vertrouwen mij schenkt, dien wensch vervullen.

- Een Gallier van Alariks gebied, die Alariks vijand wil bijstaan, sprak Chlodvig, als zich bezinnend. Maar - vervolgde hij, na een oogenblik gezwegen te hebben, ik versta 't, gij haat den Ariaan, die uwe geestelijke herders, als u zelven vervolgde en ziet in mij en mijne Franken uwe bevrijders. Toch! wat noemt gij, dat ik me op u verlaten kunne?

- Dit wapen, hervatte de Gallier, eene strijdbijl uit zijn kleed wikkelend, was nog niet lang geleden van Alarik: 't zij u tot pand van mijne oprechtheid en van uwe zege. Wat verder tusschen Chlodvig en Chrodobert - want deze was de Gallier - besproken werd, bleek des anderen daags bij 't ochtendkrieken. Het leger der Franken naderde toen de rivier en daalde daarin af. 't Was, of het water week, waar het witte hert van wondere gedaante en buitengemeene schoonheid, dat voorop ging, den voet zettede. Zóó werd in korten tijd de overtocht volbracht - zóó korten tijd, dat de Visi-Gothen nog beraadslaagden, of zij overeenkomstig de zienswijze van sommigen hunner stand zouden houden, dan wel naar den raad van anderen naar het zuiden wijken en dáár der Ostro-Gothen hulpbenden verbeiden, alvorens zij den kamp aanvaardden, toen reeds de Franken naderden.

Chlodvig weifelde niet als zij, nadat de waadbare plaats, door den Gallier hem ontdekt, hem hare dienst bewezen en hij, door den Gallier in de vreemde vermomming geleid, het doel zijner wenschen bereikt had. Hij maakte zich tot eenen aanval op de Visi-Gothen

gereed en toen deze hem ontweken, zettede hij, schoon de nacht inviel, hen na en dit met zulke volharding, dat hij niet ver van Vivonne, eene plaats op niet grooten afstand van Poitiers gelegen, reeds in den vroegen morgen tot den strijd hen kon noodzaken.

Dien kamp in zijne bijzonderheden te schetsen, licht niet in mijn plan. Waren er Visi-Gothen, die toonden den dood minder te vreezen dan de schande, velen ook streden met slappe hand. Zou niet de hemel den Franken de overwinning geven, die hij in den nacht geleid had door het blinkend licht boven Poitiers kathedraal?

En Alarik? - Ook hij was niet de held van voorheen, zelfs toen niet, toen Chlodvig zelf op hem toesnelde. Neen! hij vergiste zich niet, zijn eigen wapen in de hand van zijnen vijand meenende te zien en aan diens zijde in hertendos dien, wiens dreigend gelaat hij maar al te goed in zijn geheugen geprent had. 't Was of 't zijn arm verlamde en als een schuldige boog hij het hoofd, toen het Chlodvig, de bijl zwaaiend onder den kreet:

- Vrouwenschender! Ariaan!

in tweeën spleet.

Ik ging de Poitou, die als ieder plek van den aardbodem hare geschiedkundige herinneringen heeft, verlaten. Het voertuig, dat naar L'Hommaizé mij terug zou brengen, stond gereed. Van mijnen gastheer en diens familie werd afscheid genomen. Maar het weemoedige, dat iedere scheiding heeft, niet het minst die waarbij het wederzien onzeker is, werd ons bespaard. Op eens toch werd het levendig in den stal, waaruit het vurig tweetal het rijtuig getrokken had en in de nabijheid waarvan we ons: *adieu!* spraken. De knecht vloog er heen en weer: de meid deed hetzelfde. De eerste riep, de laatste gilde. Wij traden toe en zagen, hoe al dat rumoer niets anders gold, dan het jagen, vangen, dooden van eene enorme - rat.

Deil.

D^{r}. R.C.H. RÖMER.

De laatste gedichten van D^{r}. D.F. Strauss.

Wanneer Dr. F. Nippold in zijn Handboek der jongste Kerkgeschiedenis de werken en den invloed van Dr. D.F. Strauss bespreekt, werpt hij aan het eind zijner beschouwing een blik op de kleinere geschriften van bedoelden geleerde, bepaaldelijk die, waarin meer zijn intieme leven aan het licht komt, de betrekking, waarin hij stond

tot zijne moeder, zijnen broeder, zijne kinderen, en de opmerking wordt daarbij door Nippold gemaakt, dat Strauss in die kleinere opstellen, waarin hij zijne familieherinneringen schetste, inderdaad tonen heeft doen hooren ‘van een onbewust Christendom, van een hart beter dan de scherpe critische geest waardoor zijn verwoestende arbeid werd bezield.’

Na den smartelijken indruk op de christelijke wereld gemaakt door het credo van zoo geheel negatief gehalte, waarmede de nu ontslapen geleerde zijn wetenschappelijke loopbaan besloot, is het ons welkom die tonen van ‘een onbewust Christendom’ ook te mogen opvangen uit zijne laatste gedichten, die in eene levensschets van de hand zijns vriends en geestverwants, Eduard Zeller, zijn opgenomen: wij bieden den lezers van *De Tijdspiegel* eene vertolking van enkele dier versjes aan, in het vertrouwen, dat hen ook de reine eenvoud, de kinderlijke zin en de teedere liefde, die er uit spreken, treffen zal.

Een woord ter toelichting ga vooraf.

Strauss is op den 8sten Februari van dit jaar te Ludwigsburg, zijn geboortestad, in Wurtemberg overleden aan een ingewandslijden, waarbij hem zijn éénige zoon, militair doctor, in het naburig Stuttgart, onder medehulp van een anderen arts verpleegde. De betrekking tusschen vader en zoon werd op dit leger der smarte nog inniger en vertrouwelijker dan vroeger. In deze ziekte, die den lijder met enkele weken van verademing en opluikende hoop maanden lang aan kamer en bed gekluisterd hield, werd Strauss verrast door de tijding, dat zijne dochter, met den Oberbergrath Heusler te Bonn gehuwd, bevallen was van tweelingkinderen.

Spreke nu het diep gevoel van den dichter zelf.

Aan mijne dochter, bij de geboorte van hare twee kinderen.

Over den Neckar,
Over den Rijn
Trekt mij het harte;
Daar wilde 'k zijn.

'k Wilde het Zeven-
Gebergt nog zien,
Waar frissche lachten
Versterking biên.

'k Bezocht dan zeker
De stad, ontaard,
De stad, die m'afnam
Een schat zoo waard.

'k Doorliep die straten,
Naar 't huis vroeg 'k om,
't Huis, waar men uitkijkt
Of ik ook kom.

'k Zag dan het wiegje
Proper en net;
'k Kuste uw tweeling-
Paartje in bed.

Ach, hoed hun oogjes
Voor 't licht van den dag,
Maar schrikk' hun oog niet
Als 't grootpa zag.

Slaap voort nu, mijn lieven,
Mijn vreugd en mijn lust!
Haast gaat ook uw oude
Grootpa ter rust.

Aan mijne dochter, met hare kinderen bij den Kerstboom.

Bij flikkrende lichtjes,
Bij blijde gezichtjes
Wees zelve verblijd!
't Waar 't kinderhart krenken
Aan vader te denken,
Wien smart van het lichaam de krachten verslijt.

'k Moet pijnen verduren;
Niet bang toch zijn d'uren,
Waar 't oog blijft gericht
Op u, op uw kleenen;
'k Wil danken, niet weenen;
Voor mij wordt het avond: van u straalt mij licht.

Gij ook, zonder klagen,
Gedenk aan de dagen
Van vreugd in ons lot.
Wie goeds mocht ontvangen,
Hij mag niet verlangen,
Dat nimmer een eind kom' aan 's levens genot.

Geen schat, om te erven,
't Zoet Erinren na 't sterven,
Mijn liefde blijft u.
Wij blijven verbonden;
In eenzame stonden
Denkt gij aan uw vader, verschijnt hij aan u.

Aan mijn zoon, mijn verpleger op het ziekbed.

Op het somber bed van smarten
Stondt g' uw ouden vader bij,
Bracht met al de trouw uws harten
Raad en hulp en artsenij.

'k Leidde u van des levens morgen;
Jongling werdt ge, straks een man:
'k Dank het ziekbed, 'k dank uw zorgen,
Dat 'k u broeder noemen kan.

Draad mijns levens! afgesponnen
Wordt ge; 'k nader 't rijk der doôn;
Maar in smart zelfs heb 'k gewonnen:
'k Wod een vriend in mijnen zoon.

Weg dan bittre jammerklachten!
Troost, verzachting, komt tot elk.
't Licht vindt ge ook in donkre nachten,
't Zoet in iedren wrangen kelk.

Wij voegen geen enkel woord aan deze roerende dichtregelen toe: zij spreken voor zich zelve. Men deelt ons mede, dat in de kamer, waar Strauss zijn laatsten strijd streed, het beeld van den stervenden Sokrates prijkte boven zijn rustbed, terwijl boven zijne schrijftafel een gravure hing naar de schilderij van Eberhard Wächter: Job met zijne vrienden. Wij laten geheel in het midden of men recht heeft om, gelijk geschied is, de verklaring af te leggen, dat Strauss, door het lijden van Job getroffen, den dood des wijzen is gestorven, maar wel durven wij vertrouwen, dat waar gevoelens, als uit bovengeplaatste verzen ons tegenademen, in het hart wonen, de meester, naar wien Strauss zich niet langer wilde noemen, ook zonder zijnen naam, iets van zijnen geest zou hebben begroet, en het woord zou hebben herhaald, eens zoo zachtmoedig en liefderijk door hem tot een ‘ongeloovige’ gericht: ‘Ge zijt niet verre van het Koninkrijk Gods.’

Zwolle.

G.L. VAN LOON.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Swedenborg.

Emanuel Swedenborg, de Noordsche Geestenziener. Eene historische schets door J.J. van Oosterzee. Amsterdam, H. de Hoogh & C^{o}. 1873.

De orakels der ouden verklaarden - zoo gaven zij ten minste voor - gezichten en droomen uit de gezichten en droomen zelven. Prof. van Oosterzee doet beter; hij verklaart de droomen uit den droomende, de visioenen uit den visionaris. Als een meester in de kunst der moderne mantiek zoekt hij den sleutel van het Swedenborgianisme deels in de sfeer der denkbeelden, waarin Swedenborg zich levenslang bewogen heeft, deels in diens lichaamsgestel. Hoe voortreffelijk de Utrechtsche hoogleeraar zich van het werktuig, psychologische analyse geheeten, weet te bedienen, bewijzen verscheidene plaatsen. Wie zich hiervan wil overtuigen leze op blz. 54 en 55 het betoog, hoe al de geesten, die Swedenborg ontmoet, niet slechts tót hem, maar úit hem spreken, d.i. niets anders uitspreken, ‘dan waarvan grondslag en kiem reeds in zijn innerlijke gedachten-systeem, in zijn geheele wereldaanschouwing gegeven is.’ Blz. 59 worden wij er op gewezen, hoe vele kiemen van denkbeelden van den theosoof reeds worden aangetroffen bij het kind, ‘wien het telkens in het gezicht wordt gezegd, dat zich engelen uit zijn mond doen hooren’; bij den knaap, ‘die onophoudelijk disputeert over het geloof en de liefde’; bij den jongeling ‘met zijne ongelukkige inclinatie’; bij den man, die, ‘zonder eenigen huiselijken of familieband hoegenaamd’, als vreemdeling zwerft in landen, waarvan hij de taal nauwelijks verstaat; bij den wijsgeer der natuur, die peinst over het probleem van de éénheid aller dingen. Genoegzaam duidelijk valt ons blz. 59-60, het punt in het oog waar bij Swedenborg het ‘schijnbaar bovennatuurlijke zich kennelijk aan het natuurlijke vastknoopt’. Het is door van Oosterzee niet onopgemerkt gebleven, zie blz. 57 en 58, hoe in den tijd, waarin Swedenborg leefde, de begeerte om zich met de geheimzinnige geestenwereld in betrekking te stellen en met visioenen begunstigd te worden een epidemisch karakter

vertoonde. ‘De tijd van het opkomend ongeloof mocht ook die van het ontkiemend bijgeloof heeten, en naarmate de actueele toestand van kerk en maatschappij juist de meest ontwikkelden minder bevredigde, werd de hand te gretiger geslagen aan het gordijn, dat den tijd van de eeuwigheid scheidt’.

Wie ook volkomen voldaan is met deze verklaring van de visioenen van den Noordschen geestenziener, het allerminst V.O. zelf, die zijn eigen verklaring onvolledig vindt, omdat ze niet in staat is ons den sleutel te geven van sommige feiten in Swedenborg's leven, welke, zoo ze werkelijk hebben plaats gegrepen, inderdaad een wonderbare kennis, van wat voor gewone menschen verborgen blijft, verraden. De Swedenborgianen verhalen ons vele dergelijke feiten, waarvan V.O. er drie voor goed geconstateerd, historisch voldoende bewezen houdt. Berusten, die drie overbekende feiten niet op fictie, dan heeft Swedenborg het vermogen bezeten om in Gothenburg een brand te zien, die in Stockholm - een afstand van vijftig mijlen - was uitgebarsten; een gesprek te voeren met den reeds gestorven Hollandschen gezant de Marteville; een boodschap over te brengen aan den overleden broeder van de koningin van Zweden. Volgens V.O. staat het vast ‘dat noch tegen het getal, noch tegen het gewicht der getuigen voor het genoemde drietal verhalen iets van overwegende beteekenis kan ingebracht worden’. Ik zal bewijzen, dat V.O. zich althans niet had mogen beroepen op Kant als een getuige voor de waarheid dier verhalen.

Onder de kleinere geschriften van Kant komen twee stukjes voor, waarin over Swedenborg gehandeld wordt. Het eene: *Träume eines Geistersehers*, *erläutert durch Träume der Metaphysik*, bevat verscheidene weinig vleiende opmerkingen aan het adres van Swedenborg, en ademt een sceptischen geest ten opzichte van de wonderbaarlijke verhalen die omtrent dien geestenziener in omloop waren. In het andere, een brief aan Charlotte von Knobloch, wordt meer bepaaldelijk over de drie door V.O. bedoelde verhalen gesproken. Terwijl Kant in zijne *Träume eines Geistersehers* den visionaris bespot, verklaart hij in den brief aan Knobloch, dat de bedoelde wonderlijke dingen, die men van hem verhaalt, door geloofwaardige getuigen opzettelijk onderzocht en bevestigd geworden zijn. Vanwaar dit verschil? Hierop heeft men het volgende geantwoord: toen Kant in 1766 de *Träume eines Geistersehers* schreef, was hij omtrent Swedenborg nog zeer gebrekkig ingelicht en ten opzichte van diens droomen en visioenen een ongeloovige. Twee jaren later, toen hij aan Charlotte von Knobloch schreef, was hij, beter ingelicht door een nauwkeurig onderzoek naar de waarheid van het drietal verhalen, van zijn vroeger ongeloof teruggekomen. Als echter de *Träume* eens van later datum waren dan de brief? Maar die brief ‘kan onmogelijk vóór 1768 geschreven zijn’, beweert V.O., bl. 74, ‘gelijk op in- en uitwendige gronden bewezen wordt’ in den *Abriss des Lebens und Wirkens S. übersetzt aus der Penny-*

cyclopaedia of the Society for useful knowledge. Wat heeft V.O. zich door dien *Abriss* laten foppen. Charlotte von Knobloch, aan wie de brief gericht is, huwde in 1763 met den hoofdman von Klingspor(*). De brief aan Fräulein von Knobloch kan derhalve niet na 1763 geschreven zijn. Over de vergissing van den uitgever Borowski, die den brief in 1758 geplaatst heeft, behoeven wij hier niet uit te weiden. Behalve dit uitwendig afdoend bewijs ontbreekt het niet aan inwendige gronden, die het meer dan waarschijnlijk maken, dat de brief vóór de *Träume* geschreven is. Bij het schrijven der *Träume* was Kant veel beter ingelicht omtrent Swedenborg dan bij het schrijven van den brief. In den brief lezen wij: 'Ich warte mit Sehnsucht auf das Buch, das Swedenborg in London herausgeben will. Es sind alle Anstalten gemacht, dass ich es sobald bekomme, als es die Presse verlassen haben wird'. Vóór het te boek stellen der *Träume* had Kant, zooals uit zijne brieven aan Mendelssohn blijkt, wel degelijk de werken van Swedenborg gelezen(†). De *Coelestia-arcana* hadden hem zeven pond sterling gekost. Hij was zeer ontevreden, dat hij voor zulk een prul een zoo groote som had moeten betalen. Vragen wij dus nogmaals vanwaar het verschillend oordeel over Swedenborg in de *Träume* en in den brief, dan maken wij ons, naar ik meen, aan geen gewaagde gissing schuldig, als wij antwoorden, dat Kant door voortgezet onderzoek ten opzichte van Swedenborg steeds ongelooviger geworden is. Ongelooviger zeg ik, maar was hij dan, hoe ongeloovig ook in 1766, niet volkomen geloovig tijdens het schrijven van den brief? Niet zoo bijzonder als men, afgaande op enkele uitdrukkingen, meenen zou te mogen bevroeden. Kant, het is waar, aarzelt geen oogenblik om te verklaren, dat de personen, die hij om inlichtingen gevraagd heeft, alleszins geloofwaardig zijn. Toch getuigt hij van een zijner zegslieden, die aangaande de geschiedenis van den brand de aanzienlijkste burgers van Stockholm ondervraagd had, 'er sei der Methoden nicht sowohl kundig, dasjenige abzufragen, was in einer solchen Sache das meiste Licht geben könne.' Hij zelf vindt het beter geen beslissend oordeel te vellen 'in einer so schlüpfrigen Sache'. Zoo spreekt, dunkt mij, geen waar geloovige. Was het door V.O. ingestelde getuigenverhoor strenger geweest, hij zou in Kant geen getuige voor, maar tegen Swedenborg gevonden hebben. Ontvalt hem Kant, dan blijven hem nog verscheidene andere getuigen over, tegen wie ik op dit oogenblik niets weet in te brengen. In ieder geval heeft V.O. blijken gegeven van lichtvaardig aannemen,

(*) Ueberweg noemt in zijn Grundriss Gesch. der Phil. der Nenzeit, blz. 166, den 22 Juli 1764 als den datum van het huwelijk. Veiliger is het zich te houden aan de opgave van Kuno Fischer (zie zijn Immanuel Kant, I, 225), die van de achterkleindochter van von Knobloch vernomen heeft, dat hare overgrootmoeder in 1763 met von Klingspor gehuwd is. Ueberweg heeft zijn bericht geput uit de Fortgesetzte neue general.-hist. Nachr., Th. 37, Leipz. 1765, in ieder geval een minder vertrouwbare bron.

(†) Kant's Sämmtliche Werke, Ausgb. Rosenkranz, Bd. XI. Zie den brief van den 7 Feb. en den daarop volgenden.

hetgeen een billijk wantrouwen doet ontstaan ook ten opzichte der andere getuigen. Waarlijk, Herder had niet geheel en al ongelijk, toen hij sprak van een 'trüben Quelle, von Hörensagen.'

V.O. protesteert half schertsend, half ernstig tegen de ongerijmde meening alsof hij Swedenborg werkelijk zou houden voor een afgezant Gods en zelf voornemens zijn over te gaan tot de kerk van het nieuw Jeruzalem. Het komt mij voor, dat V.O. op zijn standpunt, na de verklaringen door hem over Swedenborg afgelegd, verplicht is, zoo hij aan zich zelven gelijk wil blijven, zich onder de Swedenborgianen te rangschikken, zij het dan ook met eenige reserve.

Immers de uitwendige gronden voor de waarheid van het Swedenborgianisme ontbreken niet. 'Noch tegen het getal, noch tegen het gewicht der getuigen voor het genoemde drietal verhalen kan iets van overwegende beteekenis ingebracht worden.' Al valt er ook niets uit te richten met de getuigenis van Kant, er blijft nog een wolk van getuigen over, zie bl. 42, 43. Hoe kan V.O. dan bl. 54 beweren, dat Swedenborg 'tot staving van volstrekt ongehoorde beweringen toch ten slotte niets anders dan zijn woord, en altijd weder zijn woord kan verpanden'? En de wonderen van bl. 40-42 dan?

Het is onmogelijk, zegt V.O bl. 54, over Swedenborg een billijk oordeel te vellen, 'wanneer men a priori alle openbaringsgeloof als eene ongerijmdheid verwerpt.' Het staat vast, dat Swedenborg met hooger licht werd bestraald - volgens V.O. zijn de drie verhalen bewezen. Derhalve moet V.O., die aan het openbarings- en bijbelgeloof vasthoudt, althans sommige visioenen en stellingen van Swedenborg voor geopenbaarde waarheden, mitsdien Swedenborg zelven voor een Godsgezant erkennen.

Zulke 'openbaringen' acht V.O., bl. 56, *mogelijk.* Hij betwist den mensch niet 'alle orgaan tot het ontvangen van zulk een hooger licht,' ja, neemt aan, 'dat genoemd orgaan bij enkelen in hooge mate kan opgewekt worden'. Wij vragen, waarom kan dit dan bij Swedenborg niet het geval geweest zijn? Op uitwendige gronden is het bewezen. Laat ons de inwendige onderzoeken.

De persoon van Swedenborg staat hoog bij den hoogleeraar aangeschreven. Bl. 44: een edel vriendelijk beeld, dat u aantrekt als door den weerschijn van een hoogeren vrede, die daarover ligt uitgespreid. Bl. 45: eenvoudig, zonder smuk of pretensie, geen dweeper, tracht geen bekeerlingen te maken. Bl. 46: een gelijkmatig, deugdzaam karakter, niet gevoel en phantasie, maar verstand en overleg hebben bij hem den boventoon. Een prozaman van het hoofd tot de voeten. Niet eerzuchtig; zijn eerste theosophische geschriften zond hij zonder zijn naam in het licht. Brieven van Kant, Wolf en meerdere wijsgeeren laat hij onbeantwoord. In stede van repliek schrijft hij liever een nieuw boek. (Met hetzelfde bedreigde V.O. in der tijd prof. Kuenen bij de beoordeeling zijner O.T. christologie: 'als men mij

zoo behandelt, zal ik telkens met een nieuw boek antwoorden.' Er is werkelijk veel overeenkomst tusschen Swedenborg en V.O. Ik geloof niet, dat de *toevallige* omstandigheid (zie de voorrede) noodig was, om zijn aandacht op Swedenborg te richten 'meer dan tot dusver het geval was geweest.' Zie Opzoomer, 'De Gevoelsleer van J.J. van Oosterzee beoordeeld.' Het zou mij niet verwonderen, als V.O. op zijn ouden dag, vermoeid van het vruchteloos zoeken, bij Rome of het Swedenborgianisme rust vond. Zijne bewonderaars noemen zijne woorden nu reeds '*profetische* getuigenissen'.). Bl. 47: Afkeer van wat opzien baart, lijdzaam, geduldig, moedig. Zeldzame trouw en volharding. Gezondheid, volmaakt. Bl. 48: Swedenborg's eigen verklaring, alleszins voor hem vereerend, waarop wij later terugkomen. Bl. 50: een eerlijk, braaf man. Bl. 51: vroom, kinderlijk, onschuldig, waar. Bl. 52: hij bevestigt zijne leer op zijn sterfbed.

Dit alles moest voldoende zijn om V.O. op zijn standpunt te overtuigen en hem een Swedenborgiaan te doen worden. Maar neen! Op bl. 56 verklaart hij: dat de dusgenaamde openbaringen van Swedenborg een tamelijk verdacht karakter vertoonen; dat een wezenlijke openbaring uit hooger wereld een ander karakter moet hebben en zich beter moet legitimeeren dan deze. Die verklaring bevreemdt ons in de hoogste mate. Hoe! Swedenborg heeft zich als Godsgezant behoorlijk gelegitimeerd door welgestaafde feiten, door zijn karakter, door vele onwraakbare getuigen; men zou dus zeggen, op voldoende in- en uitwendige gronden. Een ander karakter, minder verdacht!! Maar zijn dan vele 'dusgenaamde openbaringen' in den bijbel, volgens V.O., 'openbaringen uit hooger wereld', van beter allooi? minder verdacht? Zoo ras de geloovige theologen toestaan, den inhoud der openbaringen tot maatstaf te nemen voor hare geloofwaardigheid, worden zij in beginsel ongeloovig en buigen voor de macht der critiek. Zij hebben het spel verloren en zijn in de macht der tegenpartij; meer dan dat, zij zijn overloopers.

De 'openbaringen' van Swedenborg vertoonen een verdacht karakter, zegt V.O. 'De hem toegestroomde lichtstralen zijn door de nevelen zijner subjectiviteit dermate verzwakt en gebroken, dat zij ons niets wezenlijk nieuws, zelfs niets betrouwbaars vertoonen.' Zoo de hoogleeraar denzelfden maatstaf den profeten en apostelen aanlegt, twijfelen wij niet, of hij zal weldra het 'openbaringsgeloof' geheel laten varen. Wellicht zal het volgende daartoe iets bijdragen.

Vindt V.O. in het verhaal van Paulus' bekeering, dat tweemaal herhaald wordt, Hand. 9:3-7; 22:6-11; 26:13-18 niets verdachts? Niets verdachts in Paulus' voorstelling van Jezus' wederkomst, in zijne overtuiging haar nog te zullen beleven? 1 Kor. 15:51, 52; 1 Thess. 4:15 en vele andere plaatsen. Is daarmee 2 Thess. 2:2 niet in strijd? En wat denkt Van Oosterzee van 2 Thess. 2:3-12? Indien hij deze uitspraken vond bij Swedenborg, zou het hem

een grond opleveren voor zijn ongeloof; zijn ‘deze lichtstralen niet verzwakt door de nevelen zijner subjectiviteit, vertoonen zij ons iets wezenlijk nieuws, zelfs iets betrouwbaars’? Zijn deze verwachtingen van den apostel, waarin hij met al zijn tijdgenooten deelde, niet door de uitkomst gelogenstraft? Is ook zijn onderscheiding van 1 Kor. 7:10, 12, 25 niet verdacht? En wat te zeggen van de voorstellingen des duivels, der hel en der booze machten in Paulus' brieven? Zijn die, volgens V.O., objectief, waar, gegrond, vertrouwbaar? 2 Kor. 2:10; 4:4; 6:15; Efez. 6:11, 12, 16; Kol. 2:15. Zie vooral 1 Thess. 2:18. Belemmering in zijn apostolische werkzaamheid schreef de apostel aan den Satan toe. Deelt v. O. Paulus' denkbeelden omtrent het huwelijk, de voorbeschikking, het leerstuk der verwerping? Ik twijfel er aan.

Maar, zegt de hoogleeraar, bl. 62: ‘vruchteloos zoekt gij een enkel bewijs, dat zijne, hetzij dan wezenlijke of denkbeeldige kennis hem waarlijk wijzer of beter, gelukkiger voor zichzelven of nuttiger voor de menschheid gemaakt heeft.’

Geldt hetzelfde niet evenzeer van vele profeten en apostelen? Doch - erger voor V.O. - het is niet waar. Een enkel bewijs!! Heeft niet V.O. zelf (bl. 44 en verv.), waar hij de persoonlijkheid van den visionaris teekent, hem op allerlei wijze opgehemeld? Hoe is het mogelijk, dat een rechtzinnig protestantsch theoloog de vraag, of Swedenborg werkelijk een Godsgezant is geweest, o.a. afhankelijk maakt van het door dezen in zijn leven genoten geluk, gesticht nut, vermeerderd weten, of verhoogd zedelijk leven?

Werd Paulus na zijne bekeering wijzer? 1 Kor. 4:10[a]: ‘wij zijn dwazen om Christus wil.’ 2 Kor. 5:13. Zie verder 1 Kor. 1:18-27. Op deze en andere plaatsen antwoordt de apostel als het ware den hoogleeraar: ‘ik ben door mijn overgang tot het Christendom niet wijzer geworden.’ Gelukkiger dan? Phil. 3:4-8. Zou ooit iemand gelukkig zijn geweest, die als Godsgezant, profeet, hervormer, godsdienstof kerkstichter optrad? Was Jezus zoo gelukkig? Wij bedoelen met het woord *gelukkig* hier niet de zaligheid van een rein en edel gemoedsleven, maar de afwezigheid van bittere teleurstellingen, smaad en hoon, waardoor het leven van godsdienststichters gewoonlijk gekenmerkt is. Dat Swedenborg zich in zulk een gelukkig gemoedsleven verheugen mocht, verzekert V.O. herhaaldelijk. Nuttiger? V.O kan hier geen ander nut op het oog hebben dan wat het godsdienstig leven der menschheid ten goede komt. Den echten Swedenborgianen wordt door V.O. bl. 35, de lof toegezwaaid, ‘dat zij geen fanatische drijvers of ijveraars, maar zachtmoedige, arbeidzame, weldadige menschen zijn, uitnemende philantrophen niet zelden.’ Vóór zijne bekeering hield Swedenborg zich met de natuurwetenschappen bezig. V.O. zal toch zeker de wetenschap der natuur niet boven het geloof stellen, den werkkring zijner ambtgenooten in de letterkunde,

natuurkunde en andere faculteiten niet nuttiger achten dan zijn eigen werkkring? Maar beter dan? Kan men zich een voortreffelijker karakter denken dan dat van Swedenborg, den visionaris, naar de teekening van V.O. ‘Hij dronk wat veel koffie, zie bl. 50, maar dit wordt voor zoover mij bekend is, door niemand als zondig veroordeeld. Als jongeling hield Swedenborg, volgens zijn eigen bekentenis, er een bijzit op na, dat heel leelijk van hem was. V.O. noemt dit bl. 59 eene ‘kortstondige afwijking misschien.’ Wil hij door dat *misschien* te kennen geven, dat hij met sommige vereerders van Swedenborg niet weet hoever die confessie in gewonen zin moet worden opgevat? Verder at Swedenborg vóór zijne roeping tot kerkstichter te veel, indien ten minste dit eten niet allegorisch moet verklaard worden.

Blijkbaar zoekt V.O. in zijne verlegenheid naar gronden om zich van Swedenborg af te maken. Zij houden op zijn standpunt geen steek. Naar de praemissen door hem zelven gesteld, moet hij òf Swedenborgiaan worden, òf zijne brochure herroepen. Ik stel hem dien rechtmatigen eisch.

Hem blijft nog één grond over, en die noopt ons het gebied der theologia biblica te betreden. Hij zegt n.l. bl. 62: ‘al had zelfs Swedenborg's geschiedenis het bewijs geleverd, dat het voor sommigen niet onmogelijk is, reeds op aarde met de geestenwereld in nader contact te komen, het bewijs, dat dit raadzaam, dat het wenschelijk, dat het zedelijk geoorloofd zou zijn, is daarmede nog in geenen deele gegeven, en wij althans nemen de vrijheid, ons op goeden grond van het tegendeel verzekerd te houden.’ Dus staat het volgens V.O. die vasthoudt aan het openbarings- en bijbelgeloof, ons niet vrij in verbintenis te treden met de bewoners eener hoogere wereld. In overeenstemming hiermede vernemen wij bl. 10, ‘dat de poging om met de bewoners eener hoogere wereld te spreken of in betrekking te treden “*op* ONS *standpunt* dwaasheid en zonde is.” Maar is dit niet lijnrecht in strijd met hetgeen wij lezen bl. 53, waar V.O. verzekert geenszins te kunnen toegeven, dat ‘geheel het geloof aan een bovenzinnelijke wereld en aan de mogelijkheid om tot haar in persoonlijke betrekking te treden, als een noodlottige krankheid van den menschelijken geest moet beschouwd worden’?

Zoo is het gelegen met de theologische zienswijze van V.O. Geven en nemen, erkennen en ontkennen, ja en neen! Swedenborg geen bedrieger en toch geen Godsgezant; zijne leer niet louter inbeelding en toch niet waar. Was V.O. consequent, dan moest hij bl. 54 ongetwijfeld overgaan tot de kerk van het nieuw Jeruzalem.

De hoogleeraar beroept zich op uitspraken van Jezus en Mozes, ten betooge, dat een rechtstreeksch en onmiddellijk verkeer met de hoogere wereld en hare bewoners voor den mensch op aarde niet raadzaam is, niet wenschelijk, niet zedelijk geoorloofd. Hij staat dus, beweert hij, op bijbelsch terrein, en wraakt met een beroep op den bijbel alle po-

gingen om met de bovenzinnelijke wereld nadere betrekking aan te knoopen. Wij willen zien wat van de zaak is.

Luk. 16:31, het slot van de gelijkenis van den rijken man en den armen Lazarus, antwoordt Abraham den rijken man in de hel: ‘indien zij naar Mozes en de profeten niet hooren, zoo zullen zij ook geen gehoor geven, al stond iemand uit de dooden op.’ Vloeit nu daaruit voort, dat Jezus het verkeerd vindt voor den mensch, op aarde met de hoogere wereld in betrekking te treden? Hij beweert hier alleen, dat een onboetvaardige zondaar zelfs dan niet tot inkeer zal komen, al stond om zijnentwille iemand uit de dooden op. Naar dien regel heeft Jezus, volgens de Evangeliën, zelf gehandeld; na zijne opstanding is hij zijn vijanden en rechters niet verschenen. De opwekking van Lazarus maakte op hen zoo weinig indruk, dat er bij hen zelfs een oogenblik sprake was, niet alleen om Jezus te dooden, maar ook Lazarus. Het baatte dus niet of iemand uit de andere wereld terugkeerde; zij bleven verhard. In geenen deele wil Jezus zeggen, dat niemand ooit is opgestaan uit de dooden of zal opstaan (eerst dan kon het iets voor V.O. bewijzen). Voor een Israëliet, die het oude Verbond als geloofwaardig beschouwde en als goddelijke openbaring, zou zulk een bewering ook tamelijk onrechtzinnig geweest zijn.

Verder voert V.O. drie uitspraken van Mozes aan, Lev. 19:31; 20:6 en Deut. 18:10, 11, waar de wetgever verbiedt zich te wenden tot doodenbezweerders (buiksprekers) of waarzeggers. Het is den Israëliet niet vergund de toevlucht te nemen tot wichelaars, toovenaars, bezweerders, waarzeggers en geestenzieners, ten einde de toekomst te leeren kennen, of den wil van God in bepaalde gevallen; hij wachte zich acht te geven op de vlucht of het geschrei der vogels, op de sterren, de bewegingen der slangen, de ingewanden der dieren. Al wie zulke dingen doet, is den Heer een gruwel; de Israëliet zal uitsluitend hooren naar de stem en de voorspelling der profeten.

Dit is de zin der bekende uitspraken van den pentateuch. Volgt hieruit, dat het naar de meening van Mozes noch raadzaam, noch wenschelijk, noch zedelijk geoorloofd is reeds op aarde met de geestenwereld in nader contact te treden? Mij dunkt geenszins. ‘De volken, wier erve gij in bezit zult nemen, hooren naar wichelaars en toovenaars, zij zijn afgodendienaars; gij echter zult alleen hooren naar den Heer, uw God, en zijne profeten of gezanten.’ Ziedaar de oplossing van het vraagstuk.

Sterrenwichelaars of waarzeggers, slangenbezweerders of belezers, bezweerders van dooden, duivelen of booze geesten, goedgelukzeggers - kortom alle bedriegers, allen die misbruik maakten van het goed vertrouwen of de onnoozelheid van anderen, om hun de toekomst te voorspellen en Gods wil te verklaren in bepaalde gevallen, werden in de wet met doodstraf bedreigd. Mozes beschouwde hen als afgodendienaars. Vermoedelijk hadden de Israëlieten deze bijgeloovige kunstgrepen den Egyptenaars afgezien, Exod. 7:11, 22; 8:7, 18.

Niettegenstaande de wet zoo duidelijk en bepaald alle tooverij en waarzeggerij verbood, bleven zij bij het volk in eer, en werden door de vorsten, 'die kwaad deden in de oogen des Heeren,' begunstigd. Later, ten tijde der Romeinsche keizers, reisden, volgens Juvenalis, joodsche waarzeggers en waarzegsters rond. De Esseën stonden bekend als begaafd met het vermogen om de toekomst te voorspellen. Ook in het Nieuwe Testament is telkens sprake van toovenaars, bezetenen, waarzeggers en dergelijken, b.v. Matth. 12:27; Mark. 9:38; Hand. 8:9; 13:6; 16:16; 19:13-19 en elders. Dat zoodanige bedriegers ook onder de Christenen gevonden werden, schijnt te volgen uit 2 Tim. 3:13 en blijkt uit de kerkgeschiedenis.

Het verbod der wet betreft dus uitsluitend de nekromantie, uitgeoefend als beroep of bedrijf. Mozes wilde zijn volk vrijwaren tegen bedriegers, die, meestal niet tevreden met ruime geldelijke belooning, hunne slachtoffers diep ongelukkig maken. Dit kwaad sproot, volgens Amrams zoon, uit afgoderij voort. Hij zag daarin een krachtig beletsel tegen de Jehovavereering en de onbelemmerde werkzaamheid der profeten. Nadrukkelijk ontzegde hij Israël daarom al deze heidensche kunsten; niet op die wijze moest het volk Gods de kennis der waarheid en der toekomst verkrijgen. Men moest alleen de profeten, de Godsgezanten, den hoogepriester met zijne Urim en Thummim, raadplegen.

Nu moet men al zeer verblind of vooringenomen zijn om met V.O. uit deze plaatsen af te leiden, dat het de bedoeling van Mozes zou geweest zijn, de Israëlieten te verbieden met de hoogere wereld en hare bewoners betrekkingen aan te knoopen. Het is volslagen miskenning van den geest des bijbels dit te beweren. Dit zullen wij bewijzen door aan te toonen, dat, wat V.O. noch raadzaam, noch wenschelijk, noch zedelijk geoorloofd noemt, in den bijbel schering en inslag is, van het begin tot het einde in alles doorstraalt, aan alles ten grondslag ligt. Dit is allen die onpartijdig willen en kunnen oordeelen zóó duidelijk, dat wij V.O. alleen eenigszins kunnen verontschuldigen, door te wijzen op de voorrede waar hij zegt, deze brochure vervaardigd te hebben in uren van letterkundige verpoozing aan *ernstiger* studie ontwoekerd (alsof dit onderwerp voor iemand van de denkwijze van V.O niet hoogst ernstig moest zijn; - en om dit in het voorbijgaan op te merken - de hoogleeraar behandelt dit zoo ernstig onderwerp volstrekt niet ernstig. Proeven van valsch vernuft vindt men bl. 63. Zulke aardigheden zijn ongepast). Doch ter zake.

Van theophaniën is in het Oude Testament herhaaldelijk sprake. God verschijnt 1. in het paradijs aan Adam en Eva; 2. aan Kaïn; 3. aan Noach; 4. aan Abraham. Zie o.a. Gen. 17:22: 'God voer op van Abraham.' Gen. 18:5. aan Jakob. Zie vooral Gen. 32:30, 'ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht:' 6. aan Mozes, zie Exod.

3:6: ‘Mozes verborg zijn aangezicht, want hij vreesde God aan te zien’; 7. om niet meerderen te noemen, aan Elia, 1 Kon. 19:9-18. aan Samuël, 1 Sam. 3:10; aan Jesaja, h. 6:1. Het Opperwezen verkeert rechtstreeks met de menschen.

In het Nieuwe Testament is de betrekking tusschen aarde en hemel niet minder onmiddellijk, hoewel geen sterfelijke oogen God meer aanschouwen. Hemelgezanten maken de geboorte van den Heiland aan de herders bekend. Bij den doop van Jezus, de verheerlijking op den berg en in den tempel wordt eene hemelstem gehoord. Op Golgotha openbaart zich 's hemels ongenoegen op zinnelijk waarneembare wijze. Op het pinksterfeest te Jeruzalem toont zich hoogere werking, en later ziet Stefanus de heerlijkheid Gods en Jezus, staande ter rechterhand Gods. God verschijnt, zij het ook niet meer lichamelijk gelijk vroeger, aan Petrus en Johannes.

Angelophanieën komen zoo veelvuldig in het Oude en het Nieuwe Testament voor, dat zij nauwelijks aanwijzing behoeven. Behalve in Nehemia, Esther, de brieven van Jakobus en Johannes, worden door al de bijbelschrijvers zonder onderscheid engelenverschijningen onophoudelijk vermeld. Om enkelen te noemen, herinneren wij die aan Hagar, Abraham, Lot, Manoach, Gideon, Bileam, Elia in het Oude Testament; in het Nieuwe die aan Zacharias, Maria, Jozef, de herders in het veld, Jezus na de verzoeking en in Gethsemane, aan de leerlingen, aan Philippus, Petrus, Cornelius, Paulus, Johannes.

Volgens Matth. 18:10 heeft ieder mensch zijn eigen beschermengel. Verg. Hand. 12:15 waar de christenen toen Petrus uit de gevangenis verlost hen onverwachts bezoekt, meenen zijn engel te zien. Zij verwachten dien om hun den laatsten wil van den apostel bekend te maken.

Verschijningen van gestorvenen aan levenden op aarde hebben herhaaldelijk plaats. 1 Sam. 28:11-20 roept de tooveres van Endor de schim van den overleden profeet Samuël op, ten behoeve van koning Saul. Matth. 17:3; Mark. 9:4. Luk. 9:30 verlaten Mozes en Elia het doodenrijk, om met Jezus op den berg een samenkomst te houden. In tegenwoordigheid van Petrus, Johannes, Jacobus heeft die geheimzinnige vergadering plaats. Luk. 9:31 wordt zelfs het onderwerp genoemd, dat de geesten behandelen. Matth. 27:52, 53 verhaalt, dat na Jezus' sterven de graven opengingen en vele lichamen van ontslapen heiligen en vromen opstonden. Uit de graven gaande na zijne opstanding traden zij Jeruzalem binnen en zijn aan velen verschenen. Matth. 28, Mark. 16, Luk. 24, Joh. 20 en 21 verschijnt de gestorven Jezus meermalen aan zijne leerlingen, zijne vrienden en de vrouwen. 1 Kor. 15:5-8 lezen wij: ‘hij is aan Cefas verschenen, daarna aan de twaalve, voorts is hij verschenen aan meer dan vijfhonderd broederen op eenmaal, verder aan Jacobus en aan al de Apostelen, het laatst van allen is hij ook aan mij verschenen’.

Uit de wijze waarop Jezus' gedrag na zijne opstanding beschreven wordt, blijkt dat de apostelen hem toen beschouwden als een wezen uit een hoogere wereld, zijne bezoeken aanmerkten als verschijningen van een geest, van een gestorvene, Luk. 24:31: 'zij herkenden hem en hij was van hen verdwenen;' vs. 36 en 37: 'terwijl zij nu zoo spraken stond hij zelf (plotseling) in hun midden en zeide tot hen: "vrede zij u." En zij schrikten en werden bevreesd en *meenden een geest te zien.*' Joh. 20:17 verbiedt Jezus aan Maria Magdalena hem aan te raken. Verg. vs. 19 en 26. Gesloten deuren kunnen den gestorvene niet beletten tot de vergadering der leerlingen door te dringen. Op eenmaal staat hij in hun midden. Worden in de opstandingsverhalen niet duidelijk geestverschijningen bedoeld? Matth. 28:17[b]. Verschijningen van Jezus aan Stefanus, Paulus en Johannes worden in de Handelingen der apostelen en Openbaring vermeld.

De levenden kunnen zich op eenmaal naar afgelegen oorden op aarde verplaatsen, hetzij lichamelijk, hetzij alleen geestelijk. Ook leggen zij bezoeken af in den hemel, zien aldaar gestorvenen en de overige hemelbewoners.

Door den geest des Heeren werd de profeet Elia vaak van de eene naar de andere plaats op eenmaal overgebracht. 1 Kon. 18:12 maakt Obadja bezwaar om Achab van Elia's aankomst te verwittigen, op grond dat deze op eenmaal zou kunnen verdwijnen en zich op grooten afstand verplaatsen. 2 Kon. 2:16 eischen de profetenzonen dat Elisa vijftig mannen zal zenden, om Elia te zoeken, daar 'de geest des Heeren hem misschien opgenomen en op een der bergen of in een der dalen geworpen heeft.'

Ezechiël verplaatst zich in den geest van de Chaboras naar Jeruzalem; Daniël naar het koninklijk slot Suzan bij den stroom Ulaï. Hand. 8:39 voert de geest des Heeren Philippus weg, d.i. brengt hem op eenmaal elders.

In Daniël en de Openbaring van Johannes worden meermalen hemelgerichten (zegge hemelgerichten) beschreven; de schrijvers verhalen wat zij bij hunne bezoeken in den hemel hebben aanschouwd, b.v. Dan. 7:9-14. Openb. 4, aanschouwt de apostel Johannes Gods heerlijkheid in den hemel. Hij ziet God op een troon zitten, omringd door 24 tronen, waarop Israëls oudsten hebben plaats genomen. Ook Jezus is aanwezig. 7:13-17 voert hij met een der hemelingen een gesprek. Zie Job 1:6-12; 2:1-6; 38-42. (Hetzelfde wat V.O. in Swedenborg afkeurt, vindt hij bij Daniël, Johannes en a. recht schoon en zeer begrijpelijk).

Dichterlijk is het verhaal van den val en ondergang des dwingelands van Babel, Jesaja 14:4-27. De profeet voert vs. 9 den lezer in het doodenrijk, in het gezelschap der schimmen en laat hem hooren, wat dezen zeggen.

1 Petr. 3:18-4:6 bevat het bericht van Jezus' evangelieprediking aan de dooden in het rijk der schimmen.

2 Kor. 12:2-4 deelt Paulus het bezoek mede, door hem aan de gewesten hierboven gebracht. Hij zegt: '*ik weet een mensch in Christus*, *die vóór veertien jaren* (of in het lichaam weet ik niet, of buiten het lichaam weet ik niet, God weet het) *opgevoerd werd tot in den derden hemel.* En ik weet, dat die mensch - of in het lichaam of buiten het lichaam, weet ik niet, God weet het - opgevoerd werd *in het paradijs en geheime woorden hoorde*, *die het een mensch niet geoorloofd is te spreken.*' Zie vs. 7. Zulke openbaringen vielen den apostel meermalen te beurt.

Van herleving van overledenen wordt gewag gemaakt in het Oude en Nieuwe Verbond beiden. Elia, 1 Kon. 17:17-22, wekt den zoon der weduwe op; Elisa, 2 Kon. 4:34 den zoon der Sunamietische. Volgens 2 Kon. 13:21 wordt een lijk, geworpen in het graf van Elisa, levend. In het Nieuwe Testament herleven de jongeling van Naïn, de dochter van Jaïrus, Lazarus, Jezus. De apostelen Petrus en Paulus doen dooden in het leven terugkeeren. Henoch, Elia, Jezus varen levend ten hemel.

Droomen, visioenen en gezichten zijn gewone middelen, waarvan God zich bedient om den mensch zijn wil of de toekomst bekend te maken. Zoo ontving Abraham in den droom groote toezeggingen, Abimelech eene waarschuwing, Jakob eene voorspelling en later een inlichting, Laban eene vermaning of bedreiging. De droomen van Jozef, en die door hem verklaard werden, zijn bekend. Verder vielen droomen te beurt aan een krijgsman, Salomo, Nebukadnezar; in het Nieuw Verbond aan den pleegvader van Jezus, Jozef, Pilatus' gemalin, Paulus.

Visioenen of verrukkingen van zinnen zijn in den bijbel evenmin zeldzaam. Die veel met gezichten werden begunstigd, heetten zieners. De gezichten betroffen zoowel de bovenzinnelijke als deze wereld. De muziek was soms in staat dezen ekstatischen toestand op te wekken, 1 Sam. 10:5-10; 2 Kon. 3:15. Door Gods geest aangegrepen, profeteerden de visionarissen in de hoogste geestvervoering en deelden mede wat zij zagen. Hun blik werd als het ware verruimd. De werking van den goddelijken geest op de zieners was niet zelden geducht. Van Abraham lezen wij: 'een schrik en groote duisternis viel op hem.' Saul rukt zich in godsdienstigen waanzin de kleederen van het lijf. Ezechiël valt op zijn aangezicht.

Verder komen voor rechtstreeksche ingevingen, mededeelingen en openbaringen van het Opperwezen, godspraken, wonderen en teekenen, voorspellingen van de toekomst in woord en beeld.

Maken wij nu de slotsom op, dan blijkt, dat het, volgens den bijbel, én raadzaam én wenschelijk én zedelijk geoorloofd is, ja een voorrecht der vromen en godvruchtigen, met de hoogere en bovenzinnelijke wereld in nadere, persoonlijke betrekking te staan. Het is niet slechts mogelijk, maar werkelijkheid dat de mensch zich onttrekken kan aan de beperkingen van tijd en ruimte. Hij kan zich hemelwaarts

verheffen of afdalen in de diepte; den hemel ingaan en het onzienlijke aanschouwen; in droom, gezicht, visioen, openbaringen vermag hij de toekomst te leeren kennen; door den geest des Heeren voorgelicht, voorspellen, wat na korteren of langeren tijd gebeuren zal; met gestorvenen verkeeren; in of buiten het lichaam zich verplaatsen onder of boven den wereldbol; tot hoogere orden van geesten in bijzondere betrekking treden; onophoudelijk als opgenomen en verplaatst worden in eene onzichtbare sfeer en zonder dat het noodig is het oog te sluiten de bovenzinnelijke wereld aanschouwen.

Hebben wij geen recht tot de bewering, dat V.O. op zijn standpunt en volgens de door hem zelven gestelde beginselen, zoo hij zich gelijk wil blijven, Swedenborg als Godsgezant erkennen en zich alzoo onder de burgers van het nieuw Jeruzalem scharen moet?

Onder de vele onjuiste uitdrukkingen die hem ontsnapt zijn, is ook die van bl. 62, waar hij zegt, dat Swedenborg *om goede reden* met Paulus veel minder ophad dan met andere apostolische schrijvers. Wij hebben aangetoond, dat er integendeel tusschen Paulus en Swedenborg eene vaak verrassende overeenstemming is. V.O. kan dit niet toegeven. Paulus zegt hij, prijst aan een *redelijken* godsdienst. Het kan den hoogleeraar niet onbekend zijn, dat daarmede bedoeld wordt eene geestelijke godsvereering in tegenstelling met de vormen der wet. Maar al moest men dit woord ook nemen in den gewonen zin, het zou niets ter zake doen. Of meent men, dat Swedenborg bij voorkeur God *onredelijk* vereerde? 'Niemand zij wijs, boven hetgeen men behoort wijs te zijn, maar zij wijs tot matigheid.'... de nederige Swedenborg zou gaarne deze verklaring hebben onderschreven. Juist omdat hij het daarmee geheel eens was, verliet hij zich geheel op gezichten en openbaringen des Heeren, geheel gelijk Paulus 2 Kor. 12:1-6. Men kan - het voorbeeld van Paulus leert het - nederig zijn en tevens visionaris. V.O. beroept zich op Hand. 26:25. Zou hij meenen, dat zieners en profeten niet gewoon zijn woorden te spreken van waarheid en gezond verstand? Is er eenig wezenlijk onderscheid tusschen de visioenen van Swedenborg en die van vele bijbelheiligen?

Kol. 2:18 heeft Paulus, volgens V.O. met één enkelen trek het beginsel van het Swedenborgianisme geschetst en veroordeeld.

Die verklaring heeft ons zeer bevreemd. Hoe, meent de hoogleeraar dit in ernst? Is de zaak zoo eenvoudig? Die te veel bewijst, bewijst niets. Indien Paulus hier had willen zeggen, dat het niet raadzaam, wenschelijk of zedelijk geoorloofd is, met de bovenzinnelijke wereld in eenige nadere betrekking te treden, zou hij immers met dat verbod het eerst zich zelven getroffen hebben. Doorloopen wij de brochure, telkens stuiten wij op uitdrukkingen, die sterk aan Paulus herinneren.

Swedenborg.	**Paulus.**
Bl. 14. De verschijning van Jezus.	Hand. 9:3-7 en gelijkl. pl.
Bl. 48. Mijne leer is niet de vrucht van kranke verbeelding.	Paulus werd (evenals Jezus, Mark. 3:21, door zijne bloedverwanten) door velen voor krankzinnig gehouden; vaak moest hij zich tegen de beschuldiging van waanzin verdedigen, zie 2 Kor. 5:13; 6:8.
Bl. 48. Ik verklaar plechtig, dat al wat ik verhaal, zich aldus heeft toegedragen.	Zie 2 Kor. 11:31; 12:6.; Gal. 1:20; 1 Thess. 2:5, 10.
Bl. 48. Bij volle bewustheid heeft de Heer het mij meêgedeeld. Hij heeft mij de oogen geopend... God heeft mij in dezen toestand gebracht.	1 Kor. 2:10; 2 Kor. 12:9; Gal. 1:1, 15, 16; 2:2.
Bl. 16. Swedenborg deelt eenvoudig mede, wat hij verklaart van den Heer ontvangen te hebben.	1 Kor. 11:23; Gal. 1:12.
Bl. 48. Ik heb den hemel gezien en met zijne bewoners verkeerd, nader dan dit op aarde mogelijk is... Ik heb werkelijk verschijningen en omgang met engelen gehad.	2 Kor. 12:2-4. Hand. 18:9, 10; 22:17-21; 23:11; 27:23, 24.
Bl. 48. Mijne schriften zijn vol dingen, waarvan men tot dusver niet had geweten.	Efez. 3:3-6.
Bl. 48. De geestelijke mensch doorziet den geestelijken veel beter dan de aardsche den aardschen begrijpt.	1 Kor. 2:14.
Wonderbaar bekeerd.	Evenzeer.
Bl. 76 noot 55. De voorspelling van zijn sterfdag stellig geconstateerd. Van hem worden meerdere voorspellingen verhaald, die door de uitkomst verwezenlijkt zouden zijn, doch dezen zijn minder zeker.	Rom. 11:25, 26 voorspelling. Hoog staat bij den apostel profetie aangeschreven. Hand. 13:1; 21:10; 1 Kor. 14:32; 12:10; 1 Thess. 5:20. De profetie is bij hem het vermogen om, evenals de O.T. profeten in godsdienstige ekstase en geestverrukking te spreken en ook de toekomst te voorspellen.
Bl. 23. Swedenborg verklaart de H. Schrift naar haar verborgen zin.	Ook Paulus was daarvan niet afkeerig. Gal. 4:24: ‘dit nu is

Swedenborg.	**Paulus.**
	met een anderen zin gezegd.' Bedoeld wordt de allegorische schriftverklaring.
	Zie Gal. 4:22-25. Een ander voorbeeld 1 Kor. 10:4: 'de steenrots die volgde was Christus.' Zie verder 1 Kor. 9:9, 10.
Geestenziener. Visionaris.	Gezichten en visioenen. Hand. 26:19; 9:12; 16:9.
	Bijzondere en rechtstreeksche leiding des H.G. Hand. 13:2; 16:6; 20:22, 23.
	1 Kor. 5:4: 'als gij en mijn geest samen vergaderd zullen zijn.' Kol. 2:5.
	Hand. 23:6, 8, 9.
Bl. 48. Ik kan niet verhinderen, dat mij geloof wordt geweigerd. Ik beroep mij op Paulus.	'Wij zijn dwazen om Christus' wil,' 1 Kor. 4:10; 2:4; 3:18-20. 2 Kor. 1:12; 11:1.
Bl. 44. een nuchter, verstandig man. Bl. 46. bij hem hebben niet gevoel en phantasie, maar verstand en overleg den boventoon. Een prozaman van het hoofd tot de voeten.	Hand. 26:25; 1 Kor. 14:19, 20; 1 Kor. 13:11. Bl. 79. noot 64. Paulus de apostel van het gezond verstand in den goeden zin des woords.
Zijn leven kenmerkt zich door buitengewone voorvallen, zou men ze geen wonderen kunnen noemen? Hij geeft blijk van bovennatuurlijke kennis, en is in staat tot hetgeen menschen niet kunnen doen zonder hoogere hulp.	Evenzeer het leven van Paulus, b.v. te Philippi, Hand. 16:25, 26, zie ook vs. 18. Hand. 20:9-12; 28:3-6. Hij beroemt zich meer dan eenmaal Jezus Christus gezien te hebben, 1 Kor. 9:1; 15:8. Gal. 1:15.

Ik voorzie eene bedenking. Men zal de opmerking maken, dat Swedenborg vele bezoeken gebracht heeft aan en ontvangen van gestorvenen. Van Paulus wordt dat niet bericht. Die bedenking vervalt echter door de mededeeling, dat in het stelsel van Swedenborg bl. 27, engelen gestorven brave menschen zijn, duivelen booze menschen. Daaruit volgt, dat waar in den bijbel, met name door Paulus, van engelenverschijningen gewag wordt gemaakt, deze door Swedenborg als bezoeken van overledenen worden opgevat.

Kan men nu gelooven, dat Paulus Kol. 2:18 met één trek zijn geheele leven en zienswijze zal hebben verloochend en herroepen? In de eerste plaats merken wij op, dat de grieksche tekst hier vermoedelijk bedorven is. Dit geeft V.O. ook zijdelings, in de noot, te kennen. Is

het nu voorzichtig, getuigt het van ernst, op eene enkele plaats, eene bedorvene plaats, waarvan de lezing niet vaststaat en de opvatting zeer onzeker is, de veroordeeling te bouwen van een geheel stelsel? Is het om een tekst te doen en een aardigheid, dan hebben wij er ook een, 2 Kor. 4:18.

Doch het wordt tijd, dat wij deze, volgens V.O., zoo gewichtige en beslissende plaats zelve onderzoeken. Zij luidt: 'niemand beroove u van den prijs, dit willende doen door nederigheid en vereering der engelen, indringende in hetgeen hij niet gezien heeft, te vergeefs opgeblazen door het verstand zijns vleesches.' Er waren te Kolosse dwaalleeraars, die beweerden, dat men de tusschenkomst van Christus bij God niet mocht vragen, maar de engelen als middelaars moest te hulp roepen. Die vergevorderd waren in het geloof en een hooge mate van geestelijk leven bereikt hadden, konden en mochten zich rechtstreeks tot Christus wenden en door hem tot God, maar de gewone Christenen moesten nederig en met eerbied de hulp, inlichting, tusschenkomst der engelen inroepen. Over dat middelaarschap der engelen brachten de dwaalleeraars veel te berde, alsof zij volledig met hen bekend waren - en toch was alles door hen uitgedacht en steunde op geen enkelen grond. Zij poogden in te dringen in hetgeen zij niet hadden gezien, niet wisten, de verhouding n. 1. tusschen de engelen, God, den zaligmaker en de menschen, terwijl zij zich stout verhoovaardigden, alsof zij iets wonder groots hadden ontdekt. Ziedaar de verklaring dezer plaats.

Paulus heeft dus hier het Swedenborgianisme niet veroordeeld. Maar al ware ook de opvatting, dat hij zich hier verzet tegen het vermetel indringen op het gebied der geestenwereld, juist, toch zou het niets voor V.O. bewijzen. Zou het verbod, zelfs in dat geval, volstrekt zijn? Immers neen. Zelfs dan zou hij geen ander doel kunnen hebben, dan zijne lezers te waarschuwen tegen bedriegers, die voorwenden met de hoogere wereld in betrekking te staan, terwijl dit niet het geval is. M.a.w. gelooft niet hen, maar mij. Evenzeer Mozes. Paulus heeft zeker geen oogenblik gedacht aan de mogelijkheid, dat iemand deze waarschuwing tegen bedriegers ooit zou keeren tegen hem zelven.

De vergelijkende tabel tusschen Swedenborg en Paulus zouden wij kunnen uitbreiden. Doch genoeg, om te doen zien, hoe lichtvaardig V.O. handelt, bl. 62, door te zeggen, dat Swedenborg *om goede reden* veel minder ophad met Paulus dan met andere apostolische schrijvers. Wij zouden met nog beter gevolg Swedenborg kunnen vergelijken met andere bijbelsche personen, maar kozen opzettelijk Paulus, daar V.O. zegevierend op dezen apostel wijst, die 'het Swedenborgianisme zelfs met één trek zal hebben geschetst en gevonnisd.' Het is waar, met Johannes den ziener, en Daniël heeft Swedenborg meer overeenkomst dan met Paulus, maar toch is het verschil, dat tusschen hen, voornamelijk in het leerstuk, bestaat, niet zóó groot, dat V.O. recht heeft Paulus aan

te voeren als getuige tegen de waarheid van het Swedenborgianisme. Integendeel. Die gelijk V.O. het wonderbare in den bijbel als historisch bewezen aanneemt én in Paulus én in Swedenborg, zal òf beiden òf geen van beiden als Godsgezanten moeten erkennen. Tertium non datur.

Blijkens de voorrede heeft V.O. twee vliegen in één klap willen slaan, het ongeloof, dat 'verbazende verwoestingen' heeft aangericht en het bijgeloof, dat 'met opgeheven hoofde vooruittreedt.' Ik geloof niet dat de studie van V.O. over Swedenborg zeer geschikt is om tot dat doel te leiden. Met het scherpe ontleedmes der critiek, - dat de hoogleeraar zeer enkele malen gebruikt zonder het eerst bot te maken - en met behulp der psychologische analyse legt de schrijver het weefsel der visioenen van den geestenziener bloot.

Niet anders handelt de critiek ten opzichte van het Israëlitische profetendom en de apostelen. Dat zulk eene critiek verwoestend is voor het openbaringsgeloof valt in het oog. Niettegenstaande V.O. bl. 54, Swedenborg's geestenwereld voor een spiegelbeeld verklaart van wat deze jaren achtereen in de werkelijkheid van het Noordsche hofleven heeft gadegeslagen, en geen enkelen droom of visioen van Swedenborg uit goddelijke openbaring wil afleiden, wordt toch bl. 54, het openbaringsgeloof te hulp geroepen, om over Swedenborg een billijk oordeel te vellen. Blijkt dan daaruit niet, dat V.O. zelf ongeschikt is in die quaestie zijne stem te doen hooren? Kan een openbaringsgeloovige het openbaringsgeloof erger aan de kaak stellen?

Ofschoon V.O. van Swedenborg als Godsgezant niets weten wil, ontkent hij toch, bl. 62, de mogelijkheid niet, dat deze met de geestenwereld in nauw contact gestaan, wellicht, bl. 56, een schrede verder dan anderen gezet heeft over de geheimzinnige grens, die onze wereld scheidt van een hoogere. Wel is waar herinnert de hoogleeraar zijne lezers bl. 62, dat een waarlijk gezonde geest de grenzen eerbiedigt, door hooger wijsheid aan ons menschelijk kennen en weten gesteld; wijst hij er op, dat Swedenborg door zijne wezenlijke of denkbeeldige kennis niet wijzer, beter, gelukkiger voor zich zelven of anderen geworden is; waarschuwt hij tegen de begeerte om langs onbetrouwbare en van God verboden wegen een stellige gewisheid te bekomen aangaande de onsterfelijkheid der ziel. Maar heeft V.O. niet al het mogelijke gedaan om die vermaningen vruchteloos te maken? Zwakhoofdigen, voor wie het geheimzinnige en wonderbaarlijke een grootere aantrekkingskracht bezit dan het heldere licht van het weten, zullen zich waarschijnlijk door de lezing der brochure opgewekt voelen, zich te wagen aan eene schipbreuk bl. 62, gelijk Swedenborg doorstaan heeft, of zich met Icarus' vleugelen in de hoogte te heffen, al loopen zij gevaar neer te storten in de diepten der zee. Triomfantelijk zullen dezulken wijzen op het drietal verhalen, en andere feiten, raadsels in Swedenborg's leven. Hoe ingenomen zullen zij zijn met de

raadselachtige uitdrukkingen op bl. 61, zelf-magnetiseering, sub-objectiveering, droomleven der ziel, dat zonderling divinatie vermogen, dat ons in enkele gevallen als boven de grenzen van tijd en ruimte verheft, het geheimzinnige van het dusgenoemde tweede gezicht (second sight). Het bijgeloof leeft van raadsels en V.O. heeft het raadselachtige met kwistige handen gestrooid. Dat moest hij wel doen op zijn half rationalistisch, half mystisch standpunt. Als hij geen achterdeur openhoudt, verspeelt hij weldra den titel van *geloovig* theoloog.

Voor wien eigenlijk den Zweedschen geestenziener te houden schijnt voor V.O. een onoplosbaar raadsel. Hij is, bl. 61, blijde, dat hij in dit geval niet, als weleer de oude Egyptenaars, geroepen is tot het vellen van een beslissend doodengericht. Vele verklaringen, met vraagteekens er achter, worden bl. 61, voorgeslagen. Van alle afgekeurde verklaringen wordt bl. 53, die van krankzinnigheid het verst verworpen. ‘Treedt dan hier wellicht een ijlhoofdige voor ons op, op wien veilig het lasterlijk woord van Renan aangaande een meerdere dan hij kan toegepast worden: “le fou cotoie ici l'homme de génie”? Maar zoo gij hem met reden krankzinnig noemt, die in het vrij gebruik zijner verstandelijke vermogens belemmerd is, ook daarvan vindt gij geen enkel; van het tegendeel ontelbaar vele bewijzen. Zeker, indien, gelijk sommigen willen, geheel het geloof aan een bovenzinnelijke wereld en de mogelijkheid om tot haar in persoonlijke betrekking te treden, als een noodlottige krankheid van den menschelijken geest moet beschouwd worden - wat wij allerminst kunnen toegeven - dan heeft men recht hier van krankzinnigheid, bepaald van monomanie te gewagen, maar ook dan nog blijft het een zielkundig raadsel, hoe zooveel hardnekkige waan op dit eene punt zich met zooveel nuchterheid, klaar- en vastheid, kan paren - en - om van geen andere bezwaren te spreken, althans de drie verhaalde feiten laten zich langs dezen weg niet verklaren.’

Het heeft er veel van, alsof V.O. iedereen met groote woorden bang wil maken, die het zou durven wagen Swedenborg onder de categorie der waanzinnigen te rekenen. Of Swedenborg wel of niet krankzinnig geweest is, heeft niets te maken met het *lasterlijk* woord van Renan, of met het geloof aan de mogelijkheid om met de bovenzinnelijke wereld in betrekking te treden.

Swedenborg was geen genie. In de eerste helft van zijn leven - later ging de man der wetenschap in den geestenziener onder - gaf hij, bl. 19 en 20, doorslaande bewijzen van zijne kennis op het gebied der natuurwetenschappen, waardoor hij zich een goede reputatie verwierf, en hem welverdiende onderscheidingen te beurt vielen. Toch heeft hem hierom niemand, voor zoover mij bekend is, een wetenschappelijk genie genoemd. Bijkans kon ik mijne oogen niet gelooven, toen ik bl. 21, door V.O. aan Swedenborg eene plaats vond toegewezen naast Schelling, Baader, Rothe ‘en andere hoog ontwik-

kelde geesten'; toen ik las, dat hij 'in de rei dezer onafhankelijke denkers en vorschers een eerste plaats bekleedt!' Men oordeele over Schelling en Baader zooals men wil, maar Swedenborg hun evenknie te achten, dat kan de hoogleeraar onmogelijk ernstig gemeend hebben. Had Swedenborg een greintje wijsgeerig genie bezeten, Kant zou zich met zooveel minachting niet over zijne werken hebben uitgelaten. Hamann - wel is waar geen wijsgeer, maar een echt openbaringsgeloovige, mitsdien, volgens V.O. in het bezit van een onmisbare eigenschap om over Swedenborg een billijk oordeel te vellen - schreef in 1784 aan zijn vriend Scheffner het volgende: 'bei der Uebersetzung des Swedenborg's kann man sich gar keinen Begriff von dem Besondern seines lateinischen Stils machen, das wirklich etwas Gespenstermässiges an sich hat. Wie unser Kant sich damals alle die Werke seiner Schwärmerei verschrieb, habe ich die Ueberwinding gehabt, das ganze Geschwader dicker Quartanten durchzulaufen, in denen eine so ekle Tautologie der Begriffe und Sachen enthalten ist, dass ich kaum über einen Bogen aufzuzeichnen fand. Im Ausland fand ich eine ältere Schrift von ihm de infinito, die ganz in wolfisch-scholastischem Geschmacke geschrieben war. Ich erkläre mir das ganze Wunder durch eine Art transcendentaler Epilepsie, die sich in einen kritischen Schaum auflöst.'(*)

Is Swedenborg dan misschien een groot dichter geweest? Hase heeft hem den Dante van het Noorden genoemd, 'wellicht ietwat overdreven,' merkt V.O. bl. 9, op. De Amerikaan Emerson heeft niet geaarzeld een parallel te trekken tusschen Swedenborg en Shakespeare. Nu weten wij, dat er op de oordeelvellingen van Hase, nog meer op die van Emerson, evenals op die van zijn geestverwant Carlyle, soms heel wat valt af te dingen. V.O. zegt dan ook niet, dat hij hunne oordeelvellingen tot de zijne maakt. Zou men evenwel uit de wijze, waarop hij - ondanks zijne restrictie op de uitspraak van Hase - zich bl. 9, uitlaat over de oordeelvellingen dier twee mannen, niet tot het besluit komen, dat ook hij Swedenborg voor een groot dichter houdt, zij het dan ook voor een minder voortreffelijken dan den doorluchtigen Florentijn en den grootsten dichter van het zedelijk leven. Maar hoe laat zich zulk een meening rijmen met de uitspraak op bl. 54, 'bij al den rijkdom van vormen en kleuren, heeft beide zijn (Swedenborg's) hemel en zijne hel in den grond der zaak zooveel eentoonigs en triviaals, dat het schier onmogelijk is een deel zijner Werken van den aanvang tot het einde te lezen'. Zoo pleegt men niet te spreken over de onsterfelijke werken van groote dichters.

Of het mogelijk is met de bovenzinnelijke wereld in betrekking te treden, weet ik niet. Wel weet ik, dat het tot hiertoe aan niemand gelukt is een afdoend bewijs te leveren, dat het wel mogelijk is. Zelfs 'de drie verhaalde feiten' zijn niet in staat er mij van te over-

(*) Hamann's Schriften, Th. VII. 178.

tuigen. Ik houd ze evenals zoovele andere verhalen van dien aard niet voor genoegzaam gecontroleerd. Eerst wanneer die beweerde waarnemingen van omgang met geesten, het wegvallen van ruimte en tijd en meer dergelijke dingen een inquisitoriaal onderzoek kunnen doorstaan, eerst wanneer ze kunnen herhaald en en op allerlei wijze gecontroleerd worden, zal ieder er aan gelooven. Doch aangenomen, dat die drie feiten door de hypothese van krankzinnigheid niet kunnen verklaard worden; aangenomen zelfs, dat die feiten historisch bewezen zijn, dan volgt daaruit nog geenszins, dat Swedenborg niet krankzinnig zou geweest zijn. Als wonderen mogelijk zijn, waarom zou dan een wonderdoener niet tevens een krankzinnige kunnen zijn?

V.O. beweert, dat wij bij Swedenborg van krankzinnigheid geen enkel, van het tegendeel ontelbaar vele bewijzen vinden. Ik geloof, dat er zeer vele bewijzen kunnen bijgebracht worden, dat Swedenborg wel krankzinnig was.

Met V.O. houden wij Swedenborg noch voor een bedrieger, noch voor een Godsgezant. Van de op bl. 61, voorgeslagen hypothesen is alleen die, dat er hallucinaties in het spel zullen geweest zijn, in staat ons een blik te doen werpen achter den sluier der geheimenis.

Hallucinaties zijn zinsgewaarwordingen, ontstaan niet door uitwendige prikkeling der zinnen, maar door inwendige oorzaken. Het is b.v. mogelijk gehoorsgewaarwordingen te hebben, zonder dat er werkelijk eenig geluid plaats heeft. Zoodanige ziekelijke aandoeningen kunnen voorkomen op het gebied van iederen zin. Of onze zinsgewaarwordingen ontstaan door een uitwendigen prikkel of door abnormale aandoeningen der centraalcellen, kan onmogelijk uit die gewaarwordingen zelven opgemaakt worden. Vandaar dat hallucinaties zoo misleidend zijn, en ons schijn voor werkelijkheid doen houden. In een stikdonkeren nacht waant soms iemand de welbekende gedaante of stem van een sinds lang gestorven vriend te zien of te hooren. Het is mogelijk, dat hij gelooft, dat, wat door hem gezien of gehoord is, met al het aangrijpende der werkelijkheid, niets meer is dan zinsverbeelding, mogelijk ook niet. In het laatste geval is alle redeneering om hem van zijn dwaling te overtuigen te vergeefs. Schroeder van der Kolk verhaalt(*) van een dame, die onophoudelijk door stemmen gekweld werd, en daarom meende door geheime personen vervolgd te worden. Schroeder van der Kolk liet haar op een vlak, open veld wandelen, waar dus niemand schuilen kon. Op de vraag, of zij ook hier nog de stemmen hoorde, en dan nog kon gelooven, dat ook hier verborgen personen konden zijn, of zij nu niet moest toegeven, dat het zinsverbeelding, of een droom in wakenden toestand

(*) In zijn Handboek van de pathologie en therapie der krankzinnigheid bl. 177. Schroeder van der Kolk is van oordeel, dat er bij zinsverbeelding aan overtuiging niet te denken valt. Dit schijnt echter door sommige voorbeelden weersproken te worden.

was, antwoordde zij, dat zij niet zeggen kon, waar de personen waren, die zij hoorde, dat zij echter zeer goed bij haar verstand was, en hare eigene gewaarwording en bewustheid niet kon loochenen; dat het dus personen of geesten moesten zijn, die zich verscholen in den grond of achter de wolken, maar dat zij ze te duidelijk hoorde, om zich te laten misleiden. Van een patient, die evenzeer aan gehoorshallucinaties leed, verhaalt Lewes(*), dat deze Lélut die hem wilde overtuigen van zijn dwaling, ten antwoord gaf: 'gij gelooft dat ik tot u spreek, omdat gij mij hoort, is het niet zoo? Welnu ik geloof, dat stemmen tot mij spreken, omdat ik ze hoor.' Lewes maakt ook melding van een persoon, die meende, dat hij in een beer veranderd was. Gaarne gaf hij toe, dat zulk een metamorphose ten zeerste tegen alle ervaring indruiste, maar hield niettemin vol, dat hij een beer was, er op wijzende, dat God de macht had menschen in beren te veranderen.

Zinsgewaarwordingen, normale of abnormale, zijn voor ons onmiddellijke waarheden, praemissen, waaruit wij allerhande conclusies trekken. Waarom beweren wij, dat conclusies getrokken uit ziekelijke aandoening der centraalcellen, valsch zijn, niet met de werkelijkheid overeenkomen? Alleen, omdat die conclusies alleen gelden voor den persoon, die ze gemaakt heeft. Als alle menschen dezelfde zinsverbeelding hadden en het ons aan middelen ontbrak onze gewaande waarnemingen te controleeren zou schijn werkelijkheid worden. Namen alle menschen een zekere dosis santonine in, de violetkleur zou ophouden te bestaan.

Niet ieder, die aan hallucinaties lijdt, is een krankzinnige. Goethe, Jean Paul, Nikolai, Spinoza, Dickens en vele andere beroemde personen waren in meerdere of mindere mate visionarissen, zonder eenig spoor van verstandsverbijstering te toonen. Er is over het algemeen geen scherp afgebakende grenslijn tusschen krankzinnige en niet krankzinnige visionarissen. 'The characteristic point in the hallucinations of the insane, that which distinguishes them from hallucinations equally vived in the sane is the coercion of the image in suppressing comparison and all control of experience', schrijft Lewes t.a.p.. Was dit waar, dan zouden ook de Israëlitische profeten, Paulus, Mohammed, Luther krankzinnigen geweest zijn; dezen toch hebben er nimmer aan gedacht hunne visioenen aan eenige contrôle te onderwerpen, alleen omdat er nimmer eenige twijfel aan de werkelijkheid er van bij hen opkwam. Om hallucinaties van een onzer zinnen door de gewaarwordingen van onze overige zinnen of door waarnemingen van andere personen te contrôleeren, daaraan zal in den regel slechts hij denken, die weet wat hallucinaties zijn. Eerst dan zou ik het wagen een visionaris krankzinnig te noemen, als er bij hem een zichtbare achteruitgang van verstandelijke vermogens te bespeuren valt.

(*) In het Februarinommer 1872 van den Fortnightly Review. 144.

Maken wij bovenstaande opmerkingen op Swedenborg van toepassing, dan kan het niet twijfelachtig zijn, of wij hebben met een krankzinnigen visionaris te doen. Dat Swedenborg in het gebruik zijner verstandelijke vermogens belemmerd was, is duidelijk genoeg. Gedurende de eerste helft van zijn leven wijdt hij al de krachten van zijn geest aan de beoefening der natuurwetenschappen; eensklaps keert hij der wetenschap den rug toe, om zich voortaan alleen op te houden op het spookachtig gebied van droomen en gezichten; waant zich een door God geroepen apostel om de grondslagen te leggen van de kerk van het nieuw Jeruzalem. Vroeger een schrijver van geenszins onbelangrijke werken, houdt hij zich nu bezig met het samenflansen van den erbarmlijksten onzin, die ooit door een gekrenkt menschenhoofd werd uitgebroed.

Bl. 59, lezen wij: ‘ten onrechte heeft men meermalen Swedenborgs leven in twee, elkander tegenovergestelde helften verdeeld; hij is wel waarlijk, van den aanvang tot het einde, een man uit één stuk, en de theosoof met al zijne visioenen van het bovennatuurlijke slechts de voortzetting en voltooiing van wat de philosoof op het gebied van het lagere natuurleven aanving.’ Trots al het valsche bevatten die woorden toch een kern van waarheid. De denkbeelden van krankzinnige visionarissen kenmerken zich altijd door invidueele verscheidenheden, naar hunne opvoeding, stand, vroegere ontwikkeling en beschaving gewijzigd.(*) In dien zin kan het geestesleven van den waanzinnige een voortzetting van zijn vroeger geestesleven genoemd worden. Onder voortzetting en voltooiing van het menschelijk geestesleven verstaan wij echter in den regel geheel iets anders. Voltooiing kenmerkt zich niet door verwoesting en vernieling, maar door steeds toenemenden heerlijken wasdom.

Baillarger beweerde in zijn prijsschrift over hallucinaties(†), dat die verschijnselen slechts konden ontstaan onder de drie volgende voorwaarden: 1 onwillekeurige werking der verbeeldingskracht; 2 opheffing van uitwendige indrukken; 3 inwendige prikkeling onzer zinnen. Baillarger leidt hieruit af, dat het intellect, niet de inwendige organen der zinnen, het uitgangspunt is van hallucinaties. De inwendige organen worden, volgens hem, slechts middellijk aangedaan. Deze meening vindt onder de nieuwere physiologen geen voorstanders meer Hallucinaties gaan niet uit van de psyche, maar worden opgewekt door een abnormalen toestand van de inwendige organen onzer zintuigen. Bestaat er zulk een abnormale toestand, dan wordt het zelfs mogelijk door onze verbeeldingskracht hallucinaties willekeurig te doen ontstaan. In dien toestand verkeerde waarschijnlijk Dickens, die aan Lewes verzekerde, dat hij de denkbeeldige personen zijner romans hoorde spreken niet in overdrach-

(*) Schroeder van der Kolk t.a.p., 167.

(†) Memoires de l'académie royale de médecine. Tom. XII. p, 273-476. Des Hallucinations.

telijken, maar in werkelijken zin. Voor het willekeurig te voorschijn roepen van hallucinaties is, zooals ligt te begrijpen valt, de afwezigheid van andere storende indrukken gunstig. Vandaar dat Swedenborg er een soort van retraite op nahield 'een zaal waar een soort van mysterieus licht van alle zijden binnen dringt.' Zie bl. 44.

Dat Swedenborg, tijdens zijn eerste visioen, in abnormalen toestand verkeerde, vernemen wij bl. 60. Het zien van reptielen wordt voor een teeken van slechte voorbeduiding gehouden bij beginnenden waanzin. Waarin de ziekte van Swedenborg eigenlijk bestond, daarover kan nu natuurlijk niets met zekerheid beslist worden. Slechts physiologen zouden dit bij benadering vermogen, zoo zij zich de moeite gaven zijne werken te doorbladeren. Niet onmogelijk zou de beschrijving zijner visioenen, wellicht ook sommige opmerkingen over zijn lichamelijken toestand, eenig licht kunnen geven. Ik twijfel er echter aan of eenig physioloog lust tot zulk een onderzoek zal voelen.

Dat Swedenborg geen sporen van krankzinnigheid vertoonde in aangelegenheden, die niet met zijn hallucinaties en wat daarmee samenhing, in verband stonden, behoeft ons volstrekt niet te verwonderen. Bij een tal van krankzinnigen, bepaald bij monomanen, kan men hetzelfde waarnemen. In ieder werk, dat over krankzinnigheid handelt, wordt dit met vele voorbeelden gestaafd.

Hoe is het te verklaren, dat een gek zoovelen als een wijze is voorgekomen, zoovele duizenden (400.000 bl. 35), zich hebben aangesloten bij de kerk van het nieuw Jeruzalem? Wat het laatste betreft zal het niet ongepast zijn er aan te herinneren, dat het Protestantisme niet evenals het Katholicisme een priesterstand heeft, die de hallucinaties van visionarissen behoorlijk reglementeert en ze dienstbaar maakt tot practische doeleinden. In vroeger tijd verbrandde het Protestantisme, evengoed als het Katholicisme, de visionarissen. Thans gaat dit niet meer. Wat het eerste betreft, behoeft niemand zich te verbazen, die weet hoe men vroeger en nu, trots het meerdere licht der wetenschap hunkert naar het mysterieuse. Moria telt haar tempels bij duizendtallen.

De brochure van V.O. bevat keurige opmerkingen; op sommige hebben wij gewezen. Toch had de hoogleeraar op *zijn* standpunt beter gedaan dat boekje niet te schrijven. Het is - wij hebben dit aangetoond - bij uitnemendheid geschikt om al de moeielijkheden in het licht te stellen, waarmede een openbaringsgeloovige te worstelen heeft en de zwakke zijde van het openbaringsgeloof recht duidelijk te doen uitkomen. Zoo iets werkt het ongeloof, dat 'verbazende verwoestingen' aanricht, in de hand. Ook het ongeloof, dat 'met opgeheven hoofde vooruittreedt' zal er door gevoed worden. Waarom het dat doen zal, hebben wij gezegd.

Wij leggen de brochure onbevredigd neder. Zij legt getuigenis af van weinig studie en ernst. Mogen en moeten wij onze volle meening zeggen?

De auteur schrijft in vliegende haast, juist zooals hij gewoon is op den kansel te spreken, wijdloopig, gerekt, zoetvloeiend, berekend op effect. Zou onder zulk een stijl de inhoud niet lijden, en is van iemand, die zoo schrijft, degelijke studie te wachten? Te gevaarlijker wordt de zaak, daar wij allen weten en ten overvloede nog in de Kerk. courant, n^{o}. 12, (21 Maart 1874) hebben kunnen lezen, hoe gevierd V.O. is als kanselredenaar en prediker, hoe duizenden bij duizenden zich rond zijn gestoelte verdringen om op te vangen de woorden zijns monds. Welk een invloed oefent hij, ook door zijn stijl en wijze van spreken! Als die nu gezwollen, onnatuurlijk, gekunsteld zijn - afgeronde zinnen alsof 't muziek was - maar niet zuiver, niet waar, dan ware het zeker beter, dat de welbespraakte mond niet... zoo vaak zich deed hooren. De ‘welversneden pen’ moest vooral minder, minder hartstochtelijk en vluchtig schrijven, niet zoo geweldig omslachtig. Mijn hemel, wat een beweging!

Indien V.O. eens kon besluiten gekuischte taal en schoone vormen te vereenigen met scherpe en ware oordeelvellingen, logische redeneeringen, consequentie, critiek, bovenal historische critiek, wij zouden wat meer en wat beter exegese en wat minder dogmatiek in zijne werken aantreffen. Misschien zouden de oude vrouwtjes, 1 Tim. 4:7; 2 Tim. 3:6, 7, ontevreden worden, doch de wetenschap zou er bij winnen.

Welk een stijl, dacht ik dikwijls onder het lezen. Neem b.v. de voorrede. ‘Eene toevallige omstandigheid richtte mijne aandacht.’ Eene *toevallige* omstandigheid. Zonder die *toevallige* omstandigheid zouden wij deze merkwaardige brochure missen. Men kan veilig beweren, dat dit woord het geheele boekje kenschetst.

‘Zoover mijne hulpmiddelen en krachten gedoogden (kan men ooit verder springen dan de stok lang is, gaat V.O. wel eens verder, of - booze gedachte - gaat hij nu en dan minder ver?) breidde ik den kring van dat onderzoek uit.’ Juist dat laatste is ons bezwaar. Veel liever hadden wij een minder omvang- en woordenrijk werkje ontvangen, maar degelijk, grondig bearbeid. Ware geleerden maken liefst den kring van hun onderzoek niet al te uitgebreid.

‘Wat ik in uren van letterkundige verpoozing aan ernstiger studie ontwoekerd....’ Is dan de studie over Swedenborg slechts een tijdkorting? Waarom het dan niet op den titel vermeld? Daar lezen wij: ‘eene *historische schets.*’ *Ernstiger* studie? Wat zijn dan toch die meer ernstige studiën van V.O.? Onlangs lazen wij in het tijdschrift Los en Vast van een zekere voorrede. Misschien wordt die voorrede bedoeld; wellicht zinspeelt de hoogleeraar op de ‘Bijdragen.’

Hier wringt de schoen. V.O. beschouwt zulke onderzoekingen als tijdverdrijf, niets meer. Letterkundige verpoozing!!

Het kost hem moeite, zegt hij, bl. 10, zich van bittere satyre te onthouden. Wat lijdt deze man aan beklagenswaardige zelfmisleiding.

Hoe gevoelig is hij niet, van het ontstaan der Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie tot heden, een tijdvak van bijna 30 jaren, 1845-1874 herhaaldelijk door de critiek getroffen, terechtgewezen, bestraft. En wat baat het? Onverbeterlijk bij het klimmen zijner jaren. Van Hengel had wel gelijk.

Nemen wij de voorrede verder ter hand. Meent de schrijver inderdaad, dat door zijn boek de kennis van Swedenborg zal bevorderd worden? Ik beroep mij op bl. 61. Hij eindigt met een non liquet. Blijkbaar weet hij zich niet uit de klem te redden. Zulk een verhandeling met zulke ergerlijke gebreken moet kwaad doen, kan geen nut stichten.

Uitvoerige toepassing. Het is alsof wij in de kerk zitten.

Wie *dieper* nadenkt. Is nadenkt niet genoeg?

Bescheidene mate. Zou maat niet volstaan?

Onthouden *blijve.* Waarom niet worde? Blijve - is dat een steek onder water? Professor schijnt te meenen, dat alles hem moet worden meegedeeld, ook al weet men niet, dat eene *toevallige* omstandigheid hem noopt zich aan ernstiger studie te onttrekken.

Ziedaar de voorrede. Zoo is het geheele boek.

Wel heeft V.O. vele litterarische zonden op zijn geweten. Groot moge het getal zijner kinderen zijn, maar ach, hoevelen doodgeboren!

Swedenborg zag Luther bl. 24 niet in den hemel, maar in een vagevuur. Wij zien professor Van Oosterzee evenmin in den hemel, maar ook in een vagevuur, waar hij boete doet voor al zijne letterkundige en wetenschappelijke verpoozingen, voor al zijne tautologiën, pleonasmen, herhalingen, ontwijkingen, inconsequenties, groote woorden, holle volzinnen, inzonderheid voor misbruik van kanselstijl.

H. WAS.

Het dubbel boekhouden voor de vrouw.

Handleiding bij het onderwijs aan Meisjesscholen en bij zelf-oefening, door J.A. Bientjes, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool voor Meisjes - en C. Knapper Kz., Leeraar aan de Hoogere Burgerschool voor Jongens te Amsterdam, Amsterdam, P.N. van Kampen, 1874.

Daar wordt geen vak aan de hoogere burgerscholen voor meisjes onderwezen, dat naar mijne bescheiden meening noodzakelijker en nuttiger voor de vrouwen van onzen tijd is dan de opleiding tot het houden van eene juiste administratie. Welke toekomst het meisje ook tegengaat, zij zal altijd eenig beheer, eenige verantwoordelijkheid hebben, en een gezond begrip van zaken te regelen zal haar nooit overbodig zijn.

Onlangs hoorde ik eene weduwe, die veel fortuin bezat, de naïeve ver-

zekering afleggen, dat zij niet wist hoe groot haar vermogen eigenlijk was of waar het eigenlijk in bestond. Zij was geheel afhankelijk van haar homme d'affaire, die haar geregeld zekere som bracht, maar wiens beheer zij evenmin begrijpen als controleeren kon. Een andere weduwe klaagde over de moeielijkheden met haar boekhouder, die altijd ongeduldig werd als zij om inlichting vraagde, en dit als een blijk van wantrouwen aanmerkte. Zij bleef door die verkeerde gevoeligheid steeds onkundig omtrent den waren stand harer zaken.

Zulke valsche posities zullen ophouden als de vrouwen zich met het debet en credit gemeenzaam gemaakt zullen hebben, dat waarlijk niet boven hare bevatting ligt.

De heeren Bientjes en Knapper hebben aan het vrouwelijke geslacht een uitnemenden dienst bewezen door eene voortreffelijke handleiding voor het dubbel boekhouden te ontwerpen, die in menig opzicht de vroegere verschenen handboeken, die onvolledig, droog en onduidelijk waren, achter zich laat en zich aanbeveelt door keurige bewerking, duidelijke en beknopte voordracht en eenvoudige en toch zoo volledige samenstelling, terwijl hier de waarlijk onontbeerlijke verzameling van geschikte en gevarieerde posten tot practische oefening niet gelijk in andere geschriften ontbreekt.

Het komt ons voor dat de schrijvers op eene allergelukkigste wijze ontsnapt zijn aan de klip, waarop hunne voorgangers plachten te stranden, die òf het theoretische gedeelte te veel ruimte gaven en tamelijk waterig maakten òf zich tot het geven van een dorre reeks recepten bepaalden.

De geachte schrijvers hebben bij het journaliseeren de Engelsche methode gevolgd, hier te lande minder bekend, maar die in de practijk vele voordeelen oplevert.

Zoo is ook de boeking van wissel-operatiën aanmerkelijk vereenvoudigd door twee wisselrekeningen aan te nemen: te innen wissels en te betalen wissels.

De wisselboekingen toch leveren bij de leerlingen in den regel groote moeielijkheden op. De vraag, of een wissel geboekt moet worden op de Remise-, Traite- of Wisselrekening wordt niet zelden door gevorderde leerlingen verkeerd beantwoord.

Ook het grootboek heeft belangrijke vereenvoudiging ondergaan daar de schrijvers de voor hun doel geheel overbodige omschrijving van den zoogenaamden contra-crediteur en contra-debiteur in het grootboek weglaten.

Het was ons aangenaam op te merken dat de soms dwaze en onduidelijke nomenclatuur van voorvaderlijken zoogenaamden koopmansstijl zooveel mogelijk is weggelaten en gezuiverd, terwijl de afsluiting der boeken op zeer doeltreffende en duidelijke wijze geregeld is.

Ofschoon wij wenschen dat vele jongelingen van dit belangrijk geschrift zullen gebruik maken - en menig man er veel opheldering en

een voortreffelijk richtsnoer tot regeling van zaken in zal vinden - zoo hebben wij toch de geachte schrijvers bijzonder dank te weten, dat zij dit werk met zooveel tact voor de behoeften der vrouwen hebben ingericht. Wij stemmen van harte in met hetgeen in de Voorrede gezegd wordt:

'Onze tijd vordert zonder eenigen twijfel, dat het meisje geoefend worde in het gebruik der wapenen, die haar in staat zullen stellen plaats te nemen onder de weerbare leden der maatschappij; dat zij zich voorbereide om, zoo noodig, zelfstandig haar weg door het leven te banen. Kiest zij daartoe de uitoefening eener zaak - en voor hoeveel ongehuwde meisjes, hoeveel gehuwde vrouwen, hoeveel weduwen is dit niet, vooral in eene groote stad, eene gebiedende noodzakelijkheid - dan zal kennis van het boekhouden voor haar meestal onontbeerlijk of ten minste zeer gewenscht zijn.

Menige vrouw toch heeft het mislukken eener overigens levensvatbare onderneming te wijten aan de slordige administratie harer zaken. Zij is berekend voor hare taak; zij is handig, voorkomend; zij valt in den smaak van het publiek; maar..... zij is nalatig in het houden harer boeken, zij verliest daardoor meer dan kennis, vlijt, voorkomendheid en de gunst der menschen kunnen aanbrengen, en zij ziet zich verplicht ten slotte hare affaire te liquideeren, om de schande van een faillissement te ontgaan.

'Maar ook voor de jonge dame die het middelbaar onderwijs geniet, alleen uit behoefte om zich te verheffen tot de hoogte der tegenwoordige ontwikkeling en beschaving, mag het boekhouden nog een zeer nuttige studie heeten, en het zal haar later, wanneer zij huisvrouw wordt, tot gemak en voordeel strekken, zoo zij zich door eenige oefening in dit vak een praktische wijze van administratie heeft eigen gemaakt.

'Wie heeft in den kring zijner bekenden niet meermalen kunnen opmerken, dat niettegenstaande het rusteloos zwoegen van den man, de welvaart van het gezin toch vernietigd wordt door gebrek aan overleg en zuinigheid van de vrouw. Aan achteloosheid en genotzucht wordt dagelijks geofferd, en daar zijn geen boeken om welsprekend met cijfers aan te toonen "dat vele kleintjes een groote maken". Aan opschik en aan uitspanning worden schatten verspild, en daar zijn geen boeken om te vermanen, dat deze vijanden den bloei van het gezin belagen! - Voorzeker, voor de gehuwde vrouw is boekhouden, als middel om den juisten stand der huishoudelijke aangelegenheden te leeren overzien, van onschatbaar voordeel, en zoo zij een open oog heeft voor de welvaart van haar huis, dan zal elke te hoog opgedreven rekening haar tot het inzicht kunnen brengen dat wijziging in de uitgaven plicht is.'

Wij kunnen geen afscheid nemen van dit nuttige handboek, dat zoo eigenaardig geschikt is om een vak in eere te brengen, bij degenen die het voor zeer ingewikkeld en afschrikkend duister plegen aan te zien - zonder nog te verzekeren dat de vrouwen hier juist vinden wat zij noo-

dig hebben. Zij worden niet afgeschrikt door voorbeelden die geheel buiten haar gebied liggen. Het tweede Memoriaal geeft zoo juist mogelijk den gang eener kleine manufacturen-zaak weder en is uit 300 oorspronkelijke facturen samengesteld. De benaming, de wijze van noteering, de prijzen der goederen, alsmede de usances omtrent korting, tijd van betaling enz. zijn zoo nauwkeurig als maar eenigszins mogelijk was weergegeven.

Verder zijn nog verscheidene oefeningen tot uitbreiding van het geleerde aangegeven en blijkt het duidelijk dat dit werk niet enkel voor schoolgebruik, maar vooral ook voor zelf-oefening geschikt is.

Wij wenschen het in handen van elke vrouw, die het noodig acht aanteekening te houden van hare uitgaven en dat gewoonlijk behelpelijk en onvolledig doet in een slecht ingericht huishoudboek, of zoo zij zaken drijft, in een voor de gewenschte nauwkeurigheid geheel onvoldoend winkelboek.

Wij twijfelen zelfs niet of zij, die willen studeeren om een examen in het boekhouden af te leggen, zullen hier een voortreffelijken leiddraad vinden en er uit leeren hoe het Dubbelboekhouden op vele Detailzaken kan toegepast worden, en hier een menigte posten vinden, die geheel uit het leven gegrepen zijn.

E. v. CALCAR.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

VIII.
Over ingewandswormen en lintwormen.

Amice!

Ik schreef U in een mijner brieven (n^{o}. III, Over ingewandswormen en Trichinen):

> Verehrter Mensch, lebe stets in Frieden
> Mit denen, die als Miether dir beschieden,
> Und denke stets, zu jeder Lebensfrist
> Vornehmlich aber, wenn du trinkst und iss't
> Was du deinen Würmern schuldig bist.

Ik zou er op kunnen laten volgen:

> Den glaube mir: gleichwie der Erde Zonen
> Nichts waren ohne die, die sie bewohnen,
> So schuf auch dich ein unbeugsames Fatum
> Zu nichts als zum lebendigen Substratum
> Fur all' das vielgestaltigen Getümmel
> Der E n t o - und der E p i z o ë n -Wesen
> Die deinen Leib zur Wohnung sich erlesen.

Het ‘vielgestaltige Getümmel’ van eene soort dier Epizoën, van de *Trichinen* namelijk, hebben wij toen beschouwd, na vooraf een en ander over de ingewandswormen in het algemeen vermeld te hebben. Indien Gij er niets op tegen hebt, wenschte ik in dezen brief nog wat meer over die ingewandswormen mee te deelen. Misschien zult Ge U hier en daar eene kleine herhaling moeten laten welgevallen; ik verzeker U echter dat zij zoo kort mogelijk zal zijn. Op den voorgrond

stel ik, dat wij nu bekend zijn met de parasitische levenswijze in het algemeen en de gedaanteverwisseling, die het embryo van eenigen ingewandsworm ondergaan zal, alvorens hij in staat is zijn geslacht voort te planten. Tevens hebben wij toen de verhuizingen besproken, welke het embryo van gastheer tot gastheer doet, alvorens zijne rol afgespeeld te hebben. We kunnen daarom nu tot de behandeling van een ingewandsworm overgaan, die ons reeds van onze prille jeugd bekend is.

> Schaut nur das lustige, jubelnde Tänzlen
> Wenn in der Unschuld schneeiger Tracht
> Dort A s k a r i d e n s c h w ä r m e durchschwänzlen
> Ernsten Rectums verschwiegene Nacht!

Vrij mag de comische dichter, waarvan ik u vroeger sprak(*), in bovenstaande regelen melding maken van Ascaridenzwermen. Want de *gewone spoelworm* (*Ascaris lumbricoïdes*) kan, zooals spoedig blijken zal, in verbazend groote hoeveelheden in het lichaam van den mensch voorkomen. Evenals de Trichine behoort hij tot de groote groep der ingewandswormen, welke de natuurkundigen noemen ‘de orde der *Nematoden* of *Draadwormen*’. Zijn rolrond lichaam bezit een kop, wiens mondopening voorzien is van drie sterke lippen. De mannetjes zijn kleiner dan de wijfjes - wijfjes zijn van 15-40 c.M. lang - en gemakkelijk van de laatsten te onderscheiden door hun haakvormig omgebogen achterlijf. Deze worm is een der meest algemeene parasieten van den mensch. In de dunne darmen heeft hij zijn tent opgeslagen. Nu en dan waagt hij echter wel eens een uitstapje in de maag en in den slokdarm en wordt dan bij die gelegenheid uitgebraakt. Geen leeftijd of ras ter wereld is van het bezoek dezer ongenoodigde gasten verschoond, al zijn het in den regel kinderen van 2 tot 10 jaar, die het meest geplaagd worden. Er zijn gevallen bekend van menschen van hoogen leeftijd, kindsche grijsaards namelijk, die meer dan 500 wormen in korten tijd ontlastten. Een niet onaanzienlijk getal voorzeker, dat nog wordt overtroffen door de verschillende cijfers, die van de Amerikaansche negers geconstateerd zijn. Mogen wij toch de verschillende oudere en nieuwere berichtgevers gelooven, dan is in geheel West-Indië, Cayenne en Brazilië ternauwernood één zwarte, die U met een gerust geweten kan vertellen dat hij vrij van Ascariden is. Levacher, een Fransch geneeskundige, die in 1834 Cayenne bereisde, meldt ons dat het niets ongewoons is, als kinderen van zeer jeugdigen leeftijd in een paar dagen, zoo door braken als door stoelgang van 400-600 spoelwormen verlost worden, en van D a z i l l e (1792) wordt ons medegedeeld, dat hij de darmen van alle negerlijken, op welke hij secties deed, vol met

(*) Der Mensch und der Parasit. Ein Fliegendes Blatt für Aerzte und Naturforscher beider Hemisphären, von Dr. Supinator Longus.

spoelwormen vond, ja, dat een neger van het eiland Mauritius aan een anderen reiziger een hoed vol spoelwormen bracht die hij eenige oogenblikken te voren ontlast had! Hoe de verschillende menschen aan die ontzaglijk groote hoeveelheden en zelfs slechts aan een enkele komen, ziedaar eene gewichtige vraag, welke tot nog toe niet is opgelost. Van de ruim 60 millioen eieren, welke het wijfje gedurende een jaar legt, hebben wij reeds in onzen vorigen brief melding gemaakt, alsmede van de verbazende levenstaaiheid welke men van den spoelworm heeft opgemerkt. R u d o l p h i toch zegt dat de levensgeesten van een spoelworm, dien hij 11 dagen in spiritus had gehad, in lauw water werden opgewekt. Ik vond het bij den eersten oogopslag, ik moet het eerlijk bekennen, wel wat kras om te gelooven. Doch ik ben bekeerd. Een week of wat geleden kreeg ik op reis een levend exemplaar van Ascaris lumbricoïdes in handen. Het was een wijfje dat eenige duizenden eieren met zich droeg, die door de doorschijnende opperhuid met een sterken loup gemakkelijk in den eierstok te herkennen waren. Na haar in water eenige evoluties te hebben laten maken, wierp ik haar in een gereedstaande flesch met alcohol. Na verloop van drie dagen bekroop mij de lust om te zien wat er van haar in den alcohol geworden was; een aantal dieren toch, vooral lagere dieren, worden spoedig hard en des te eerder naarmate de alcohol minder water bevat. Ik nam het nog weeke exemplaar er uit en, gedachtig aan het vroeger gelezene, legde ik het in lauw-warm water. Na ongeveer een kwartier zag ik tot mijne verbazing het dier zich weer bewegen. Ik was toen voornemens over vier dagen, dan over vijf dagen, dan over zes dagen enz. de proef te herhalen; huiselijke omstandigheden waren oorzaak dat ik mijn voornemen niet ten uitvoer kon brengen. Het spreekt van zelf dat er nu voor mij geene geldige reden meer is om de waarneming van R u d o l p h i in twijfel te trekken.

Maar komen wij op onze eieren terug. De eieren geraken uit het moederdier òf in water òf op vochtige aarde en hebben eenige maanden noodig alvorens het embryo volkomen ontwikkeld is en in staat om te voorschijn te komen. Deze embryo's zijn, voor zoover de waarnemingen gaan, met een werktuig gewapend, dat men stoottand of boortand gelieft te noemen. Nu ligt het voor de hand, niet waar? te besluiten dat het jonge dier met zijn tand het eiomhulsel doorboort, even als het jonge kuiken de eierschaal? Toch heeft men te vergeefs getracht om jonge Ascariden aldus hunne omhulsels te zien verwijderen. Het is daarom meer waarschijnlijk, dat de embryo's in voornoemden toestand een gastheer gaan opzoeken, in wiens maag of in welk orgaan dan ook het omhulsel wordt opgelost en het jonge dier vrijkomt; of wel, dat het embryo in de maag of in een ander deel van een onbekend dier zoodanige veranderingen ondergaan heeft, dat het, door dit dier uitgeworpen en met spijzen of drank in het darmkanaal van den mensch gekomen, aldaar zijne omhulsels kan verwijderen. Met deze

onderstelling kunnen wij begrijpen, dat de kleinste in het darmkanaal gevondene exemplaren reeds eenige millimeters groot waren. In verband met de voortteling blijft het altijd opmerkenswaardig, dat in de tropische gewesten en in het algemeen daar, waar de zindelijkheid op lichaam en voedsel veel te wenschen overlaat, - bijv. in de noordelijke streken in Groenland - het aantal bezitters van Ascariden het grootst is. Dezelfde *Ascaris lumbricoïdes* die in de dunne darmen van den mensch gehuisvest is, komt ook in de darmen van het varken voor en is door Dujardin als *A. Suilla* beschreven. Latere onderzoekingen zullen moeten leeren wat er van deze omstandigheid is.

Gewoonlijk worden de spoelwormen vergezeld van eene bende andere draadwormen, welke op de slijmhuid der dikke darmen dooreenwoelen.

> Schaut, wie auf sammtenem Schleimhautgefilde
> Sich die muntre Cohorte vergnügt,
> Wie O x y u r a , die liebliche, milde,
> Keusch an den Ascarisjüngling sich schmiegt.

Oxyuris vermicularis is de wetenschappelijke naam van het wormpje, dat in het dagelijksch leven ‘de gewone aarsmade’ genoemd wordt. Met het oog op den spoelworm en de later te bespreken andere ingewandswormen mogen wij vrij ‘wormpje’ zeggen, want het wijfje is hoogstens 10 m.m. en het mannetje, dat veel zeldzamer voorkomt, is slechts 4 m.m. groot. Had er maar een enkel paartje zich in de dikke darmen gevestigd, de jeuking aan het uiteinde van het darmkanaal zou nog al te verdragen zijn. Doch neen, in formeele massa's vindt men ze samenwonen en ziet men ze, in den regel des avonds, hun gebied verlaten; dat dan hun lastig gekriebel bij jonge kinderen en soms ook bij grooteren, zeer onaangenaam kan zijn behoef ik niet te herinneren. Zij vermenigvuldigen zich op schrikbarende wijze en door de eieren ontvangt de vroegere bezitter weer spoedig nieuwen voorraad. L e u c k a r t toch vond in de faecaliën van een kind honderdduizenden embryo's. Niet ten onrechte waarschuwt hij dan ook tegen de vliegen, die volgens hem als de voornaamste dragers der zeer kleine embryo's moeten aangezien worden. Niet minder verheft dezelfde natuuronderzoeker zijne stem tegen het eten van vruchten en fruit dat niet terdege is afgewasschen. Hij kan het niet genoeg herhalen dat zeer dikwijls truit in den zomer met mikroscopische eieren of embryo's van *Oxyuris* bezet is.

Even algemeen als de spoelworm, doch in de dikke darmen voortlevende, is *Trichocephalis dispar* bekend, die om zijn zeer langen, haarfijnen hals en meer breed achterlijf ‘de dunkop van den mensch’ is genoemd. Hij is 4-5 c.M. lang en, zooals L e u c k a r t uit verschillende voederproeven besluit, worden zijne eieren, zonder een gastheer noodig te hebben, in onze maag overgebracht. Het is een vrij onscha-

delijke worm. Hetzelfde kan niet gezegd worden van eene soort, waarvoor wij, bewoners van de meer noordelijke gewesten, gelukkig niet behoeven te vreezen. Ik bedoel de in de Egyptische Nijllanden zoo beruchte *Dochmius duodenalis.* Het is een der meest gevaarlijke ingewandswormen, die zich bij duizendtallen in de dunne darmen der bewoners dezer landen ophoudt. Gemiddeld 15 m.M. lang, is zijn mond met scherpe tandjes voorzien, met welke hij wonden in de darmhuid bijt en zich aan het bloed tegoed doet. De daardoor ontstane ontsteking veroorzaakt de als Egyptische bleekzucht bekende ziekte. Meer dan een vierde gedeelte der bevolking lijdt aan deze verschrikkelijke kwaal, welke door de onzindelijkheid van de bewoners, die met bijna al hun voedsel eieren van *Dochmius* opnemen, wordt in de hand gewerkt.

Pro memorie vermeld ik nog een paar aanverwante soorten. Vooreerst *Eustrongylus gigas*, de reusachtige rondworm, wiens eieren waarschijnlijk door visschen in ons lichaam worden gebracht. Gelukkig komt hij slechts hoogst zeldzaam, en dan in de nieren van den mensch voor. Meestal vindt men hem bij de otters en robben, zeldzamer bij runderen en paarden. Hij wordt, omdat hij de nieren vernielt, meestal doodelijk voor het dier, in welks lichaam hij zijn verblijf heeft gekozen. Zooals C l a u s meedeelt bevindt zich het éénige bij een mensch gevonden exemplaar op het museum van het College of Surgeons te Londen. Van eene andere soort, *Strongylus longevaginatus*, werd eenmaal een exemplaar gevonden in de longen van een 6jarigen knaap te Clausenburg. Met een enkel woord zal ik nog melding maken van den *Medinaworm of Guineaworm* (Filaria medinensis). Mannetjes zijn niet bekend; het wijfje leeft in het bindweefsel onder de huid en veroorzaakt eene groote zweer, waardoor zij met haar broedsel verwijderd wordt. De blanke en zwarte beenen van de bewoners der tropische gewesten zijn haar verblijfplaats. Men verwijdert ze door ze voorzichtig op te rollen, want zij zijn ongeveer een halven meter lang. Breken zij af, dan worden de jongen levend ter wereld gebracht, - in normale omstandigheden zijn de dieren trouwens ook levendbarend - wat alsdan tot ontsteking der wond, in welke de jongen ontsnappen en rondwroeten, niet weinig bijdraagt. De wijze van ontwikkeling der jongen is nog weinig bekend.

Het wordt nu ongeveer tijd om van de rondwormen of draadwormen af te stappen en een kijkje te nemen op een ander terrein, bij de Platwormen of Platyhelminthes, bij de orde der *Cestoden* of Lintwormen. Onze dichter wacht reeds.

> Schaut wie in des Dünndarms Falte
> Satt sich schwelgt im Ueberfluss
> Mit bekränztem Haupt der alte
> Herr *Bothriocephalus.*

Seufzend steckt er seine Kette
Durch des Kolons Valvula
'Ach wenn ich dich wieder hätte,
Bleiche Schwester *Taenia.*

Aber K o u s s o , der gestrenge,
Trieb dich von mir, Stück für Stück,
Und von deiner ganzen Länge
Blieb mir nur der Kopf zurück.

Nu wij naar het klaaglied geluisterd hebben, dat de oude heer *Bothriocephalus* zijne zuster *Taenia* toezingt, die door den invloed van het geneesmiddel Kousso of Koesso al hare nakomelingschap verloren heeft, willen wij trachten van de lintwormen een juist denkbeeld te verkrijgen. Daarvoor komt mij eene beschrijving van den veel bekenden lintworm, van *Taenia solium*, het geschiktst voor.

Het voorste gedeelte van dien lintworm is, zoo als wij allen weten, zeer smal en van een klein knopje voorzien. Dit kleine knopje draagt den naam van kop, doch verdient dien naam in geenen deele, omdat het knopje noch mond, noch zintuigen bezit, noch er met eenige zekerheid zenuwweefsel is aan te wijzen. Deze zoogenaamde kop dan dient alleen om zich in de darmen van den gastheer vast te zetten. En daarvoor is hij uitstekend ingericht. Hij bezit toch vier zuignappen, die symmetrisch zijn gelegen en die in hunne functiën geholpen worden door eene dubbele rij van 26 haken, door een dubbelen hakenkrans. Meen echter niet, dat de hakenkrans zeer veel bijdraagt tot vasthechting van het dier; de zuignappen spelen de grootste rol, zooals ons de ook bij den mensch voorkomende *Taenia mediocanellata* kan bewijzen, die geene haken doch 4 sterke nappen bezit en moeielijker af te drijven is dan *T. solium.* Het op den kop volgende, ietwat meer dunne deel wordt hals genoemd. Hier beginnen zich reeds sporen te vertoonen van leden of geledingen, die langzamerhand duidelijker en duidelijker worden en spoedig door scherpe omtrekken van elkaar te onderscheiden zijn. Hoe verder van het lichaam die geledingen of proglottiden gezeten zijn des te grooter zijn zij. Van den kop tot het uiteinde van den lintworm loopen voorts vier kanalen, waarvan twee rechts en twee links boven elkaar zijn gelegen. In elk der geledingen ontspringen uit dit kanaal takken die allen met elkaar in verband staan. Dit stelsel van vaten moet beschouwd worden als een afzonderingsorgaan, om uit de stoffen, die door den lichaamswand van den worm zijn opgenomen, het onbruikbare af te voeren. Onderzoeken wij eene geleding van den lintworm, dan is het niet moeielijk daarin mannelijke en vrouwelijke geslachtswerktuigen te zien. Elk lid van een lintworm is daarom een hermaphroditisch d.i. een tweeslachtig wezen. Zelfbevruchting zal in den regel niet voorkomen, omdat de mannelijke geslachtsorganen eerder rijp en ontwikkeld zijn dan de vrou-

welijke en de geslachtsrijpheid van een vorige geleding die van eene volgende geleding voorafgaat.

Noemen wij de vorige geleding A en de volgende B, dan is het mannelijke geslachtsorgaan van A vroeger rijp dan dat van B, en volkomen rijp als de vrouwelijke organen van A en van B nog onontwikkeld zijn. De mogelijkheid en de waarschijnlijkheid bestaat echter dat de tijd waarop het vrouwelijk orgaan van A rijp is, samenvalt met dien van het mannelijk orgaan van B. Door de bewegingen van de geledingen of geslachtsdieren is dus paring of kruising hoogst waarschijnlijk en misschien wel regel, zelfbevruchting, zooals uit het vorige blijkt, uitzondering. Ik weet niet of reeds iemand vóór mij deze opmerking gemaakt heeft. Het komt mij voor dat zij niet geheel onbelangrijk is, daar zij toch in volkomen overeenstemming is met het bekende gezegde van D a r w i n : dat de natuur een afkeer heeft van voortdurende zelfbevruchting.

Heeft zelfbevruchting of kruising plaats gehad, zijn dus de eieren bevrucht, dan geschiedt de ontwikkeling van het embryo in het ei. Worden nu door de eene of andere omstandigheid een of meer geledingen - geslachtsdieren of proglottiden zullen wij deze voortaan noemen - uit het darmkanaal losgelaten, dan geraken zij buiten het lichaam van den gastheer en duizenden en duizenden met embryo's gevulde eieren worden in de wijde wereld verplaatst. Vochtig weer en droogte, warmte en koude, alles wordt door de proglottiden met succes getrotseerd; maanden lang wachten zij of hun broedsel op de gelegenheid om binnen den gastheer te geraken dien zij zullen gaan kwellen. In dezen wordt het met 3 paar haakjes voorziene embryo van zijne omhulsels vrij en begint zijne wandeling naar eenig orgaan van zijn gastheer, in ons geval naar het spierweefsel van het varken. Hier verliest het embryo zijne wapenen, omhult zich met eene blaas en treedt zijne tweede levensperiode in. In het begin der periode heeft het embryo den vorm van een knopje, dat hoogstens zoo groot is als een speldenknop. Spoedig zet zich het onderste gedeelte tot een blaasje uit, dat het bovenste gedeelte omhult. Het blaasje wordt grooter en grooter en met eene waterachtige vloeistof opgevuld. Naar de binnenzijde ontwikkelt zich uit het pas genoemde bovenste gedeelte een knop, die de oorsprong is van den lintwormkop. Die kop is het binnenste buiten gekeerd, op dezelfde wijze als een vinger van een handschoen in den handschoen kan omgestulpt worden. De *blaasworm* is nu ontwikkeld en wacht slechts op de gelegenheid om zich in een lintworm te veranderen.

Weldra zal zich die gelegenheid voordoen. Rauw of weinig gekookt varkensvleesch wordt genuttigd en de blaasworm komt in de maag. En hier komt de aap uit de mouw. Nauwelijks is de blaasworm gearriveerd of de kop, ook *scolex* geheeten, stulpt zich om, en zie! er is een lintwormkop ontstaan, waaraan eene blaas hangt. Fluks hecht zich de kop vast en weldra ziet men den omvang der blaas al vermin-

deren en verminderen; eenigen tijd daarna is de blaas zelve opgeslorpt en staan nieuwe tooneelen ons te wachten. Uit den hals ontstaan geledingen, die de vroeger gevormde naar achteren opschuiven. De oudere groeien en ontwikkelen zich hoe langer zoo meer, het aantal proglottiden neemt met verbazende snelheid toe en reeds na 50 of 60 dagen is men in het bezit van een lintworm, die geslachtsrijpe proglottiden afstoot.

Het heeft lang geduurd alvorens men met den ontwikkelingsgang en de levenswijze van de lintwormen volkomen op de hoogte was. Wel waren de blaaswormen en de lintwormen qua talis bekend, men wist echter geen verband tusschen beiden. Voor de eerste schiep men zelfs eene nieuwe orde en noemde in die orde den blaasworm waaruit de lintworm ontstaat *Cysticercus cellulosae.* Men had haar bij het tamme varken doch ook in sommige organen van den mensch gevonden. Evenzoo kende men den lintworm der kat (*Taenia crassicollis*) en den blaasworm, die in de lever van ratten en muizen leeft (*Cysticercus fasciolaris*). Von Siebold die beide voor zich had (1844) merkte de verrassende overeenstemming op tusschen de koppen van beide dieren; dezelfde zuignappen! dezelfde vorm van hakenkrans! Wat was eenvoudiger dan dat het roofdier met de muis of de rat den blaasworm had opgepeuzeld en hem in zijn eigen lichaam tot ontwikkeling bracht.

Een lichtstraal was op een nog duister terrein gevallen. Voederproeven met de meest verschillende dieren werden genomen; de natuurkundigen waagden er hun eigen lichaam aan, en zie, uit den blaasworm van het varken onstond de lintworm van den mensch, uit den blaasworm van hazen en konijnen (*Cysticercus pisiformis*) ontstond de lintworm van den jachthond (*Taenia serrata*) enz. Toch moesten nog acht jaren verloopen eer Küchenmeister de stelling uitsprak: dat de blaasworm niet eene ziekelijke ontaarding van den lintworm was, zooals v. Siebold beweerde, maar dat hij een ontwikkelingstoestand was, die niet achterwege kon blijven. Na dezen moet R. Leuckart als een dergenen genoemd worden, die over de ontwikkeling van de embryo's der lintwormen het meeste licht heeft verspreid.

Uit het vorige is ons duidelijk dat bij de ontwikkeling van den lintworm de volgende stadiën zijn aan te nemen: het zeshakige embryo, de blaasworm, de scolex of lintwormkop met blaas en zonder geledingen, de scolex met geledingen en eindelijk een geslachtsdier of proglottis. De twee eerste toestanden kunnen wij evenals den derden en vierden toestand samenvatten en verkrijgen dan drie generaties, het embryo, de scolex en het proglottis. Noemen wij het geslachtsdier het kind, dan is de scolex de moeder en het embryo de grootmoeder, en is het kind niet gelijk aan zijne moeder, maar aan zijne overgrootmoeder. Wij doen eenvoudiger indien wij den lintworm als een dierkolonie aanmerken, waarvan de geslachtsdieren, omdat zij jongen voortbrengen, de hoogst ontwikkelde dieren zijn en de scolex in dienst van de kolonie is.

Na deze algemeene beschouwing van de lintwormen gaan wij een bezoek brengen aan de ‘bleiche Schwester *Taenia solium.*’ De Franschen noemen dezen worm ‘ver solitaire’ en ook de latijnsche naam ‘solium’ duidt aan, hoe men vroeger in de meening verkeerde, dat hij altijd alleen en nooit in gezelschap van collega's voorkwam. Uit verschillende voorbeelden is gebleken dat die meening onjuist is en dikwijls meerdere in een lichaam kunnen voorkomen. Gemiddeld is hij 2-4 meter lang, en er zijn voorbeelden van lintwormen die eene kleine duizend proglottiden rijk waren. De gemiddelde levensduur van een lintworm is, indien hij niet door ‘Kousso, der Gestrenge,’ wordt afgedreven, ongeveer een dozijn jaren; wordt hij echter behoorlijk verpleegd, dan kan het gezelschap, naar men meent, nog wel een paar jaartjes ouder worden. *Kousso* is de Abessinische benaming van het geneesmiddel, dat ook door ons algemeen gebruikt wordt tot verdrijving van lintwormen. Het wordt verkregen uit de distillatie van de bloemen van *Brayera anthelmintica,* een Abessinischen boom die aan de rozenstruiken nauw verwant is.

Als varieteit van *T. solium* werd reeds vroeger door G ö t z e een lintworm beschreven, dien hij *Taenia saginata* noemde, maar die later door K ü c h e n m e i s t e r als eene nieuwe soort, *Taenia mediocanellata* werd gedoopt. Hij is van *T. solium* gemakkelijk door zijn hakenloos voorhoofd te onderscheiden, overigens langer (4 M.), sterker en breeder, en met vier flinke zuignappen gewapend. De blaasworm leeft in het rundvleesch. Het verdient opmerking dat deze lintworm algemeener schijnt te zijn in de warme streken van de oude wereld dan in de koude. Volgens sommigen werd hij door den slavenhandel uit Guinea naar onze O.I. bezittingen en naar ons vaderland geïmporteerd, vanwaar hij zich over de omliggende landen heeft verspreid. Voor die meening schijnt te spreken dat hij bij ons langzamerhand algemeener wordt dan vroeger. Zeker draagt het gebruiken van rauw rundvleesch met specerijen vermengd daartoe niet weinig bij.

Uitsluitend in Abessinië komt een lintwormpje voor, dat van ouds bekend is als *T. nana.* Men is daar met het bezit dier gasten zoo vertrouwd, dat de Abessiniër, zooals verschillende reizigers vermelden, alleen dan een slaaf voor gezond houdt, indien hij zich door een flinke dosis Kousso van het aanwezig zijn van eenige lintwormen overtuigd heeft.

De gustibus non est disputandum!

Zoowel *Taenia solium* als *T. mediocanellata* worden in lengte overtroffen door den 5-8 M. langen *Bothriocephalus latus* of breeden lintworm. Hij is gemakkelijk van de andere te onderscheiden omdat hij noch zuignappen, noch hakenkrans bezit, maar zijn afgeplatte, langwerpige kop twee smalle zuiggroeven heeft, waarmede hij zich aan den wand van de darmen vasthecht. Onze dichter verkeert dus blijkbaar in dwaling als hij zingt van ‘der alte Herr Bothriocephalus mit bekränztem Haupt.’

De proglottiden van *Bothriocephalus* zijn meer breed dan lang en scheiden zich nooit alleen, maar altijd met hun tweeën of drieën van de kolonie. Totnogtoe weet men niet met zekerheid hoe het embryo en in welk dier het zich tot scolex ontwikkelt. Wel is men er zeker van dat het ei zich in het water ontwikkelt en het embryo dáár door een openspringenden deksel uit het ei kruipt. Evenzoo heeft men bij het embryo duidelijk 6 haakjes kunnen opmerken; tot zoover gaan de nasporingen. Men vermoedt, dat visschen het embryo in zich opnemen en tot scolex ontwikkelen, doch zeker kan men het niet zeggen. In elk geval verdient het vermelding dat vischrijke streken zeer door deze gasten geplaagd worden. Bij ons en in België komt hij niet veel voor; Oost-Pruisen en Pommeren, Polen, Noord-Westelijk en Noord-Rusland leveren een groot contingent. Zoo verhaalt P a l l a s dat hij in den darm van een rechtsgeleerde te Petersburg een kluwen van *Bothricephalus* vond, dat afgewikkeld 56 voet lintworm bevatte en waaruit hij twee volkomene en een paar stukken samenstelde. Ja, in Zwitserland en de aangrenzende Fransche gewesten en in Zweden, is het zoo erg, dat te Genève het vierde gedeelte der bevolking en in de Zweedsche provincie Nord-Botten een ieder, zonder uitzondering zoo'n kwelgeest heeft. Gelukkig kan men zich gemakkelijker van hem ontdoen dan van de anderen, omdat hij zich niet met zooveel kracht vasthecht.

Men heeft eene poging gewaagd om de verspreiding van den breeden lintworm te verklaren. Hij zou naar die meening van Aziatischen oorsprong zijn en door Mongoolsche, Tartaarsche en Arabische volksstammen zijn overgebracht. De groote volksverhuizing der Mongolen en Tartaren bracht hem in Rusland, van waar hij zich over Noord-Europa verspreidde. De Arabieren voerden hem na de verbranding van Alexandrië naar Egypte, vandaar in Abessinië en op de Noordkust van Afrika. De Mooren waren de oorzaak dat hij Spanje en Zuid-Frankrijk bevolkte. Zwitserland verkreeg hem door zijne kinderen, die als oud-huurlingen naar hun vaderland terugkeerden. De Duitschers eindelijk ontvingen hem van hunne Russische heeren of van hunne Zwitsersche bedienden. Ik neem aan met evenveel waarschijnlijkheid en met meer zekerheid de verspreiding te verklaren, als ik begin met Adam en Eva en hun beiden een *Bothriocephalus* cadeau doe. Ik kan mij niet voorstellen hoe een man als L e u c k a r t - want ik meen dat wij deze legende aan hem verschuldigd zijn - aan zulken hoogeren onzin kan komen. De legende van de verspreiding van *Bothriocephalus cordatus*, die in den Groenlander en zijn hond voorkomt, zou zeker nog wat vermakelijker geweest zijn.

Minder algemeen, maar helaas! zooveel te gevaarlijker is een ingewandsworm, waarvan wij nooit den volkomen, ontwikkelden maar wel den overgangsvorm bezitten. In de darmen van den hond leeft een lintworm, *Taenia echinoccus* geheeten, die slechts weinige millimeters

lang is en maar drie of vier proglottiden schept. Reeds de laatste is geslachtsrijp en geeft het aanzijn aan een zeshakig embryo, dat in den mensch en eenige dieren zich spoedig tot een blaasworm (*Echinoccus hominis* of *veterinorum*) verandert. In dezen blaasworm ontstaan dikwijls tot 20 kapsels, op wier buitenvlakte instulpingen ontstaan, welke later lintwormkopjes zullen worden. Hoe meer dergelijke broedkapselen ontstaan, hoe grooter de *Echinoccus-blaasworm* wordt, zijne grootte varieert dan ook van eene erwt tot een kippenei. Geen orgaan van het menschelijk lichaam is van zijn bezoek verschoond. In weeke en harde organen, ja in beenderen heeft men hem opgesloten gevonden. Zijne geliefde woonplaats is echter de lever, waarin hij zelfs tot de grootte van eene vuist kan opgroeien. Geen land ter wereld wordt meer gekweld door dezen worm dan IJsland en volgens K r u b b e ' s *Helminthologische onderzoekingen in Denemarken en IJsland* sterven op IJsland 4-5 procent der bevolking tengevolge van de verwoestingen van dezen worm. Alle middelen zijn beproefd om de verspreiding van dezen gevaarlijken indringer tegen te gaan; tot nog toe heeft het niet gebaat. De verwijdering van den lintworm des honds is natuurlijk het hoofddoel, omdat het niet mogelijk is zich te vrijwaren voor de embryo's, die, eenmaal binnen het lichaam, zich in alle organen neerzetten en aan geene enkele woonplaats gebonden zijn.

Ik heb naar mijn beste weten hierboven die ingewandswormen besproken, welke voor den mensch, d.i. voor het leven van den mensch, schadelijk kunnen geacht worden. Er is echter nog een andere worm, die het, zoo niet op het leven van den mensch, dan toch op iets anders heeft gemunt, op iets dat den mensch in onze tegenwoordige maatschappij, naar mijne meening, na het leven het dierbaarste is, op zijne beurs n.l. Deze parasiet is de oorzaak van de bekende draaiziekte der schapen, eene ziekte, die zeer veel overeenkomst heeft met den toestand, waarin dronken kermisgangers op het oogenblik langs mijn venster slieren. Hemel en aarde en al wat ze bevatten schijnen voor beiden te draaien. Het is niet moeielijk te beslissen welke parasiet het meest verschrikkelijk is, de alcohol-parasiet, die onze arbeidende klasse zoo geheel demoraliseert en de alles verwoestende kanker van hun huiselijk leven is, of wel *Taenia coenurus* (als blaasworm *Coenurus cerebralis*). De laatste parasiet dan is een ingewandsworm van den hond, wiens eieren en embryo's door de schapen al snuffelende worden opgenomen en door den neus in de hersenholte geraken. Hier voorzien zich de embryo's van een blaas, waarin evenals bij *Taenia echinoccus* meerdere koppen ontstaan. Tengevolge van het voortdurend aangroeien der blaas en de daarmede gepaard gaande vermeerdering van haren inhoud, wordt er eene verbazende drukking uitgeoefend op de hersenbestanddeelen. De gevolgen van die drukking doen zich weldra gevoelen. Van vlug en dartel, zooals

de schapen een poos geleden waren, worden zij loom, traag en slaperig; krampen en stuiptrekkingen overvallen hen; trachten zij te loopen, dan is hun gang waggelend en onzeker. Spoedig afgemat, kunnen zij ter nauwernood meer blijven staan en vallen ten slotte met een smak dood ter aarde. Ik herinner mij niet meer welk kapitaal jaarlijks in Engeland door *Coenurus cerebralis* vernietigd wordt, wel weet ik dat het verbazend groot is. De éénige manier om de ziekte tegen te gaan is zorg te dragen voor de koppen der gestorvene schapen. Worden die voorwerpen eenvoudig als ontuig weggeworpen, dan komen weldra slagers- en herdershonden op dien vetten buit losgestormd en hunne magen worden de zetels van eene duizendvoudige nakomelingschap. De eenige rationeele weg om de oorzaak der ziekte weg te nemen is alweer de crematie toegepast op die schapenkoppen. En het zal niet lang meer duren, als men dat éénige redmiddel met onverbiddelijke strengheid doorzet, of *Coenurus cerebralis* zal tot de curiositeiten gaan behooren.

Ik geloof dat hetzelfde zou kunnen gezegd worden van Typhus abdominalis, cholera, pokken, darmdyssenterie en last not least... van de ons dreigende pest, indien de crematie in de plaats van begrafenis werd gesteld. Hoogst waarschijnlijk, ja, ik zou bijna durven zeggen zeker is het, dat de ingewanden der lijders de plaatsen zijn waar het verderf woekert en vanwaar het op millioenen wijzen, voornamelijk door het drinkwater, tot ons komt. Maar neen, het menschelijk gevoel (?!) gedoogt niet dit éénige middel aan te grijpen. O, die consequentie! Een ieder heeft er den mond vol van, doch hoe weinigen denken logisch en hoe veel minder hebben den moed hunne gedachten door daden te verwezenlijken. Maar, Amice, het lust mij niet nu een zondenregister op te slaan en na te lezen. Wie zelf altijd, waar het pas gaf, consequent is geweest moge er zijne krachten aan beproeven; ik durf niet en zie er geen heil in.

En nu, adieu. Indien gij oordeelt dat ik u eenige oogenblikken nuttig ben geweest, zal het mij zeer aangenaam zijn.

Crede me
A., Aug '74.
t.t.
MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Een standaardwerk over Johannes Wtenbogaert en zijn tijd.

Johannes Wtenbogaert en zijn tijd, door H.C. Rogge. Eerste deel (vóór het Bestand). Amsterdam, Y. Rogge, 1874.

Nauwelijks heeft Motley de historische letterkunde met zijn werk over Johan van Oldenbarnevelt verrijkt, of de heer Rogge treedt op met zijn ‘Johannes Wtenbogaert’. Merkwaardig samentreffen! Beide geleerden, onafhankelijk van elkaar, waarschijnlijk onbewust van elkanders arbeid, zijn gelijktijdig bezig met het zoeken, verzamelen, ordenen en verwerken van de bouwstoffen, waaruit hun boek moet ontstaan; zij bewegen zich in dezelfde periode, bestudeeren dezelfde toestanden, behandelen, gedeeltelijk althans, dezelfde personen, maar de een met het doel om de diplomatische geschiedenis van Europa te scharen om 's lands advocaat, de ander, om de kerkelijke historie van Nederland te groepeeren om diens vriend, den hofprediker te 's Gravenhage.

Dat de twee werken elkander op verrassende wijze aanvullen, zoodat zij te zamen eene hoogere eenheid vormen en tot recht verstand der zaken beiden even onmisbaar zijn, zal niet behoeven verzekerd te worden. Dat zij uit de eerste bronnen, grootendeels uit oorspronkelijke bescheiden en nog nooit geraadpleegde archiefstukken geput, en naar de strengste eischen der wetenschap vervaardigd zijn, daarvoor staan de namen der schrijvers ons borg. Dat de Nederlandsche geschiedvorscher, wat taal en stijl, groepeering en stoffeering, kortom wat den vorm betreft, voor den in dit opzicht onovertroffen Amerikaanschen auteur moet onderdoen, vermindert geenszins de hooge waarde van zijn boek. De kunstenaarsgaven van Motley zijn even zeldzaam als benijdenswaardig, en het strekt niemand tot oneer, ze niet in gelijke mate te bezitten. Gelukkig reeds hij, die een zóó degelijk en doorwrocht werk zóó duidelijk, zóó vloeiend, zóó onderhoudend kan schrijven, als de heer Rogge heeft gedaan. De ‘Johannes

Wtenbogaert' toch is volstrekt geen dor boek. Integendeel, het houdt de aandacht voortdurend gaande. De lezer neemt deel aan de zaken; hij ziet de personen handelen en leven.

Doch ik spreek, als ware deze arbeid, evenals die van Motley, alreede voltooid. Dit is nochtans niet het geval. Van de drie deelen, waaruit het geheel zal bestaan, is tot dusverre slechts het eerste in het licht verschenen. Het leven van Wtenbogaert omvat drie tijdperken, die men niet willekeurig behoeft te stellen, maar die in den aard der omstandigheden zijn gegrond. Zij kunnen kortelijk aangeduid worden met de woorden: vóór, tijdens en ná het Twaalfjarig Bestand. Zoo heeft ook de heer Rogge het begrepen. In dit eerste deel handelt hij het eerste tijdperk af. Zoo spoedig eene goede bewerking der rijke en zeer gewichtige stof toelaat, hopen wij hem ook over de twee andere te hooren.

Wordt men bij het lezen van Motley's werk, vooral ook bij het nagaan van de door hem opgegeven bronnen, tot de overtuiging gebracht, dat er aan het schrijven van deze duizend niet zeer compres gedrukte bladzijden in klein-octavo heel wat arbeid is voorafgegaan, - het groot-octavo deel van vierhonderd wel gevulde pagina's, door den heer Rogge ons geschonken, getuigt evenzeer van den noesten ijver, het taai geduld, de kloeke volharding, waarmede de schrijver jaren lang moet zijn werkzaam geweest, om eindelijk dit boek in het licht te kunnen zenden. Och, of men van zulke zaken iets meer mocht begrijpen; men zou er dan ook wat dieper eerbied voor hebben. Pamfletten over een of ander vraagstuk van den dag, vaak zonder degelijke studie en opzettelijke voorbereiding geschreven; romans, niet zelden uit eene onreine verbeelding geput en met vluchtige hand op het papier geworpen; zelfs leerboeken, meestal niet uit de bronnen, maar slechts uit tien of twintig reeds bestaande werken bijeengebracht, wat zijn zij in vergelijking met echt wetenschappelijke geschriften? Dat zoeken en vorschen; dat lezen en aanteekenen; dat briefwisseling houden en persoonlijk onderzoek doen; dat doorworstelen van antiquarische en andere catalogi; dat aankoopen en leenen van boeken; dat duur veroveren van handschriften en zeldzame werken; dat afschrijven en uittreksels maken op archieven; dat reizen en trekken; dat teleurstellend bijeenbrengen van veel, wat later blijkt onbelangrijk te wezen, - men moet het bij ervaring kennen, om er alles van te weten. En indien zij, die zich met dergelijken voorbereidenden arbeid onledig houden, nog maar de troostende verzekering mochten ontvangen, dat de dood hen niet zal verrassen, alvorens zij de noodige gegevens bijeengebracht, de slotsom van hun onderzoek opgemaakt, het voorgenomen werk voltooid, de vrucht van hun hoofdbreken en nachtwaken aanschouwd zullen hebben! Maar wie staat hun borg, dat hun leven gespaard blijven en

hun arbeid niet te vergeefs wezen zal? Deze dingen betreffen het intieme leven van den wetenschappelijken man; zij behooren tot de zorgen der studeerkamer; zij leveren de stof tot tragediën, waar de wereld niets van weet, en die zij, al kende zij haar, niet eens begrijpen zou.

Het verblijdt mij, in de uitgegeven werken van den heer Rogge genoegzame aanwijzing te vinden van hetgeen hij gedurende twintig jaren tot voorbereiding voor zijn ‘Johannes Wtenbogaert’ heeft gedaan.

In 1856 verscheen het eerste deel van zijn ‘Casper Janszoon Coolhaas’, een werk, welks vorm nog al iets te wenschen overliet, maar welks degelijkheid den schrijver terstond een geachten naam op het gebied der vaderlandsch-kerkhistorische wetenschap deed verwerven. Al had de titel niet aangeduid, dat Coolhaas moest beschouwd worden als ‘de voorlooper van Arminius en der Remonstranten’, toch zou de voorrede den lezer hebben verkondigd, dat hij hier slechts met zulk een voorlooper had te doen, en dat de auteur zich eigenlijk ten doel stelde, het leven en den tijd van Arminius later uitvoerig te behandelen. Ik geloof, dat de heer Rogge zeer verstandig heeft gedaan, dit oorspronkelijk plan te laten varen. Hij zou, indien hij het had gevolgd, ongetwijfeld een tweeden, nog gewichtiger dienst aan de beoefenaars der kerkgeschiedenis van Nederland hebben bewezen; voortgezette oefening zou hem daarenboven allicht in staat hebben gesteld, bij even groote degelijkheid meer beknopt, en bij gelijke bronnenstudie meer meester van den vorm te zijn, doch hij zou toch niet veel meer hebben geleverd dan een tweede boek van dezelfde soort, eene biographie met meer of minder belangrijke bijzonderheden er omheen, geene levensgeschiedenis, waarmede de historie van een gansch tijdvak verbonden was, ja, waarin zij zich afspiegelen kon. Voor zulk eene levensgeschiedenis was in dit geval niet slechts een ander persoon dan Arminius, maar ook een langer leven dan het zijne noodig. In eene periode, waarin de kerkelijke en de staatkundige vragen tot verwarrens toe in elkander grijpen, kan geen eenvoudig predikant, hoe eerwaardig, geen theologiae professor, hoe geleerd ook, de vertegenwoordigende man zijn; daar heeft men behoefte aan iemand, die zoowel op staatkundig als op kerkelijk gebied van invloed is geweest. En waar die periode zelfs vele jaren na zijnen dood voortduurt, daar wordt deze onmogelijkheid nog grooter. Ware er geen ander geweest, men zou zich met Arminius moeten behelpen. Maar nu er een Wtenbogaert heeft bestaan, die niet enkel als predikant van 's Gravenhage en als lid van allerlei kerkelijke vergaderingen in de kerkelijke wereld volkomen te huis was, maar zich tevens als hofprediker van Maurits gedurende eene reeks van jaren, en als vriend en raadsman van Oldenbarnevelt tot het laatste toe, in de staatkundige kringen schier dagelijks bewoog; nu die Wtenbogaert is geweest een man van meer dan gewone kennis en bijzondere schranderheid, een man van verbazend

veel tact en niet zonder diplomatische fijnheid, een man, even innig verdraagzaam als 's lands advocaat, en in het stuk van Kerk en Staat volkomen eenstemmig denkende en samenwerkende met dezen laatste, nu zou het dwaasheid wezen, de voorkeur te geven aan Arminius, waar het te doen is om een recht begrip van den aangeduiden tijd(*). Doch ik dwaal van mijn onderwerp af. De voorbereidende studie van den heer Rogge moet worden nagegaan en beschreven.

Er bestaat een uitvoerig bibliographisch werk van zijne hand, dat waarschijnlijk met deze studie samenhangt en er ongetwijfeld invloed op zal hebben uitgeoefend. Ik bedoel zijn ‘Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam’, waarvan de eerste aflevering in 1861, de laatste in 1866 verscheen. Zoo er ooit een tijd is geweest, waarin het blauwboekjes regende, dan was het zeker in de dagen der remonstrantsche en contra-remonstrantsche twisten. Wat al pennen waren toen in beweging! Wat al hatelijkheden werden er schriftelijk toegediend! Wat al riemen papier drukte men vol met dogmatische verhandelingen, allen in vervelende eentonigheid op hetzelfde nederkomende, maar het een nog al breedsprakiger en gerekter dan het ander! Waarlijk, onze vaderen moeten eene bijzondere liefhebberij voor leerstellige betoogen hebben gehad, om zulke lectuur te kunnen genieten, en zij hebben het den geschiedvorscher, die het bedoelde tijdperk volkomen wil kennen, recht lastig gemaakt. Tot lof nogtans van den heer Rogge moet worden gezegd, dat hij reeds vóór tien jaren deze onooglijke massa, zoover zij hem destijds bekend wezen kon - want het verschijnen van latere catalogi, bijv. die van Meulman, heeft getoond, dat de remonstrantsche pamfletten-literatuur nog rijker was dan hij meende - gemonsterd heeft. Hieraan hebben wij vele kleine maar kenschetsende bijzonderheden in zijn ‘Johannes Wtenbogaert’ te danken, die telkens opnieuw den indruk geven, dat de schrijver zijn onderwerp tot in de fijnste détails kent en in het tijdvak der remonstranten volkomen te huis is.

En toch niet hieraan alleen. De gewichtigste voorbereidende arbeid, dien hij ondernam, was de uitgave van de ‘Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert.’ Deze hoogst belangrijke verzameling, van korte maar niet zelden veel studie vereischende aanteekeningen voorzien, kwam sinds 1868 in het licht. Zij omvat nu reeds twee dunnere en drie lijvige deelen in grootoctavo, en zal, zoo ik wel onderricht ben, in het volgend jaar voltooid zijn.

Ik neem deze gelegenheid te baat, om een wensch uit te spreken,

(*) Het zij mij vergund, de aandacht van jonge theologanten, die misschien naar een geschikt onderwerp voor eene dissertatie zoeken, op Arminius te vestigen. Voor een academisch proefschrift levert hij m.i. eene niet al te moeilijke stof, voor wier behandeling de geleerde wereld ongetwijfeld dankbaar zou wezen. Arminius is de dogmaticus, en de geschiedenis van den dogmatischen strijd zijner dagen kan het best om hem worden gegroepeerd.

die mij sinds eenigen tijd heeft beziggehouden. Er worde een genootschap opgericht, dat zich uitsluitend ten doel stelt, echt wetenschappelijke werken, waarover zelfs onze meest ondernemende uitgevers het patronaat niet durven aanvaarden, in het licht te zenden. De leden van dat genootschap moeten eene daad plegen van de meest onzelfzuchtige liefde voor de wetenschap op ieder gebied. Eene niet geringe jaarlijksche bijdrage, twintig gulden of meer, worde door hen ten offer gebracht zonder eenig beding. Zij zelven ontvangen daarvoor niets; zij stellen slechts het genootschap in staat, uitgever te zijn, present-exemplaren aan de bibliotheken van geleerde maatschappijen te zenden, en - den schrijvers een billijk honorarium uit te keeren. Men onderwerpe de aangeboden werken aan het strengste onderzoek van de meest erkende autoriteiten in het vak, waarover zij handelen, maar zende ze dan ook ter wereld in zonder de minste berekening van winst of verlies. Op deze wijze zou er iets waarlijk nuttigs kunnen gedaan worden; menige wetenschappelijke kracht, die thans ongebruikt blijft, wierd dan aan het werk gesteld of gehouden. Men zegge niet: ‘wat in zich zelf goed is, vindt toch wel zijn weg.’ Want, o ja, het vindt dien zeer zeker; het leeft zelfs van geslacht tot geslacht voort, terwijl de schitterende en winstgevende dagdieren bij duizenden sterven. Maar om zijn weg te maken, moet het er eerst zijn; met andere woorden, het boek moet worden gedrukt. Ook werpe men niet tegen, dat het uitgeven op zich zelf reeds voldoende behoort te wezen, en dat het toekennen van honorarium niet kan worden gevorderd. Laat ons de dingen bij hun rechten naam noemen. Niet ieder man, die door de natuur met recht wetenschappelijke gaven werd toegerust, is ook door de fortuin met aardsche zegeningen begunstigd. En nu zal hij, na jaren lang tijd en kracht, geld en goed, aan zijne nasporingen te hebben te koste gelegd, zelfs niet de minste tegemoetkoming ontvangen? Eindelijk bewere men niet, dat verschillende genootschappen reeds sinds langen tijd door het uitschrijven van prijsvragen of het opnemen van verdienstelijke geschriften in hunne werken, hetzelfde doel trachten te bereiken. Immers, wat die prijsvragen betreft, - hoe dan met den man, die zijne krachten heeft gewijd aan een onderwerp, waarover geene prijsvraag uitgeschreven wordt, ja, waaraan buiten hem misschien nog nooit iemand heeft gedacht? En wat het opnemen van verdienstelijke geschriften in de werken van geleerde genootschappen aangaat, - waar blijft het honorarium, en waar blijft des schrijvers naam?

Hoe het ten opzichte van dezen laatste meestal gaat, kan de uitgave van Wtenbogaert's brieven door den heer Rogge ons leeren. Het Historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, dat van alle genootschappen tot dusverre het meest aan het zoo even besproken denkbeeld beantwoordt, heeft al de onkosten van deze uitgave gedragen. Wij brengen het daarvoor, evenals voor al het andere, wat het in dit opzicht ge-

daan heeft en niet ophoudt te doen, den meest welverdienden lof. Doch als ge naar uwe boekenkast gaat, om er dit werk te zoeken, tien tegen één, dat gij, hoe ook in uwe bibliotheek te huis, het niet dadelijk vindt. Op de ruggen der verschillende deelen staat gedrukt 'Werken van het Historisch Genootschap', maar welk werk, dat staat er niet bij. Gij dient uit het hoofd te weten, dat gij No. 11, 12, 15, 17 en 19 der nieuwe serie hebben moet. Welnu, dit ware minder. Voor al het belangrijke, dat gij hier vinden kunt, en waaraan gij niets hebt toegebracht dan uwe jaarlijksche contributie als lid des genootschaps, moogt ge deze noodelooze moeite weleens doen. Maar de heer Rogge, die voor deze vijf deelen vijf jaren belangeloos heeft gearbeid, die het klein en onduidelijk, vaak raadselachtig, soms onleesbaar schrift van Wtenbogaert met taai geduld ontcijferd en zijne brieven met honderden aanteekeningen verrijkt heeft, hij wordt op den rugtitel niet eens genoemd. De arbeid van den schrijver gaat op in de werken van het genootschap. En dit is zóó sterk, dat een mijner vrienden mij verhaalde, hoe nog onlangs bij een boekhandelaar te vergeefs een der werken van het Historisch genootschap was besteld, en men ten antwoord had gekregen dat het niet bestond, wijl men het onder den waren titel had opgegeven. Nog meer: de leden van het genootschap - en zeker, zij mogen geacht worden, het *corps d'élite* van de wetenschappelijke beoefenaars der geschiedenis in ons vaderland uit te maken - ontvangen elk een exemplaar van alles, wat door het genootschap wordt uitgegeven, en op den omslag van ieder boekdeel wordt hun opgave gedaan van hetgeen tot dusverre verscheen; maar de groote schare dergenen, aan wie de eervolle onderscheiding van het lidmaatschap niet te beurt viel, en die men toch geen *profanum vulgus* zal mogen noemen, haar wordt de gelegenheid niet geopend, om op de hoogte te blijven van hetgeen door de priesters in den tempel der wetenschap wordt verricht. Is het misschien beneden de waardigheid van genootschappen, hunne werken in de meest gelezen tijdschriften te doen aankondigen? Indien ooit, dan zal er toch voor zulke uitgaven niet veel kwaad van de critiek te vreezen zijn; het belangstellend publiek zou dan ten minste weten, dat er weer iets degelijks verschenen was, en - de schrijvers of verzamelaars zouden althans dit loon ontvangen, dat hun naam meer bekend, en hun belangelooze arbeid een weinig meer algemeen gewaardeerd werd. Wat heeft, om een enkel voorbeeld te noemen, de heer Rogge gehad voor al den arbeid, nu reeds meer dan vijf jaren aan de uitgave van Wtenbogaert's brieven besteed? Het lezend publiek weet nauwelijks, dat hij op deze wijze de historische letterkunde met eene zeer merkwaardige bijdrage voor bronnenstudie verrijkt heeft. Zoo ver mij ten minste bekend is, hebben onze tijdschriften, wijl het Historisch genootschap hun zijne uitgaven niet toezendt, ook dit werk noch beoordeeld, noch aangekondigd, noch zelfs genoemd. Alleen de 'Nederlandsche Spectator' heeft het bij monde

van den heer Frederiks besproken, en in de ‘Historische Zeitschrift’ van Von Sybel (Jahrg. 1871, S. 476 f.) heeft Dr. Van Vloten er eenige regelen aan gewijd. Doch het is meer dan tijd, dat wij tot ons onderwerp terugkeeren. Alleen nog dit: indien iemand mocht meenen, dat het geschrevene strekt, om een blaam, hoe klein ook, op het Historisch genootschap te werpen, dan legt hij in mijne woorden eene bedoeling, die er niet in ligt, en die ook volkomen onvereenigbaar zou zijn met de innige hoogachting, die ik aan een zóó wetenschappelijk, zóó werkzaam, zóó vruchtbaar genootschap als het Historische toedraag.

Daar ligt dan nu het eerste deel van Rogge's nieuwe werk ‘Johannes Wtenbogaert en zijn tijd’ voor mij, en ik vraag mij af: Wat brengt dit boek voor de wetenschap aan?

En dan antwoord ik: Eerst nu hebben wij eene flinke levensgeschiedenis van dezen hoogst merkwaardigen man, althans het eerste gedeelte daarvan. Meer dan zeer vele anderen, die reeds lang hun biograaf hebben gevonden, was hij waardig, algemeen te worden gekend. Nu eens in meer breede trekken, dan weer in meer fijne bijzonderheden staat zijn beeld voor ons. Wij zien hem worden, als lid der maatschappij optreden, in verschillende kringen arbeiden. Van 1557 tot 1609, dus gedurende meer dan vijftig jaren, wordt de geschiedenis van zijn leven ons ontvouwd, vrij wat uitvoeriger en onderhoudender dan hij zelf het in zijne - hoe zal ik het noemen: autobiographie of mémoires? - gedaan heeft, waarvan de uitgave onder den titel van ‘Johannes Uytenbogaerts Leven’ na zijnen dood plaats had. Wij volgen hem van zijne geboorte te Utrecht, totdat hij de Hiëronymus-school aldaar verlaat. Hij legt zich toe op de rechtsgeleerdheid, komt in huis bij een notaris, gedraagt zich als een en twintigjarig jongeling uitstekend bij het heerschen eener pest, ontvangt onuitwischbare indrukken door het lezen van ‘Der leken wechwyser’ van Johannes Anastasius, wordt aangegrepen en meegesleept door de prediking van Huibert Duifhuis, zegt de rechtsgeleerdheid vaarwel om zich aan de godgeleerdheid te wijden, wordt op kosten der stad Utrecht als drie en twintigjarige naar Genève gezonden, ten einde zich aldaar onder Beza en anderen voor het predikambt te bekwamen, keert, na ook nog andere plaatsen te hebben bezocht, naar zijne vaderstad terug, wordt er tegen wil en dank als leeraar beroepen, blijkt geen streng calvinist te zijn, ontvangt ten gevolge van de Leycestersche factie met de andere predikanten zijn ontslag, wordt te 's Gravenhage begeerd, komt, na er een paar jaren te zijn werkzaam geweest, in persoonlijke kennis met Oldenbarnevelt, en blijft voortaan in kerkelijke zaken de steun, de raadsman, de rechterhand van dezen laatste. Zoo zou ik kunnen voortgaan met een in punten saamgedrongen overzicht van

Wtenbogaert's geschiedenis te geven. Dit ligt echter zeer verre buiten mijn plan. Men leze de levendig geschreven bladzijden, die de heer Rogge aan dit onderwerp heeft gewijd, en schenke vooral ook de gemakkelijk te verleenen aandacht aan hetgeen hij verhaalt betreffende Wtenbogaert als kanselredenaar. Inmiddels wordt aan denzelfden man, die de leermeester was van Oldenbarnevelt's dochters Adriana en Maria, de godsdienstige en taalkundige opleiding van Frederik Hendrik toevertrouwd. 's Prinsen moeder, Louise de Coligny, draagt hem groote achting toe. Maurits leert hem als hofprediker, later nog veel meer van nabij als veldprediker kennen. Hij is een der allervoornaamste leden van de hoogere kerkelijke vergaderingen, en tevens de man, ‘dien Oldenbarnevelt en de staten noodig hadden, om met de kerk, zoo zij hoopten, hun doel te bereiken.’ Waarlijk, het zal niet noodig zijn, er op te wijzen, hoe Wtenbogaert van zelf een van die middelpunten moest worden, waarom alles in de geschiedenis draait. De partijen van later gingen jaren lang meer of minder vertrouwelijk met hem om, en wie in vervolg van tijd vijandig tegenover elkander zouden staan, vonden nu nog beiden in hem een man naar hun hart.

Aan den heer Rogge komt de eer toe, dezen beteekenisvollen persoon naar het leven te hebben geteekend. Daarenboven leert men uit zijn boek den ganschen tijd, waarin Wtenbogaert leefde, de kringen, waarin hij zich bewoog, de mannen, met wie hij omging, de omstandigheden, waarin de Kerk verkeerde, veel beter kennen dan tot dusverre mogelijk was. Onder de genoemde mannen is niemand meer uitvoerig geschetst dan Jacobus Arminius. Heeft deze, gelijk wij vroeger zagen, in de plannen van den schrijver voor Wtenbogaert moeten onderdoen, in het tiende, twaalfde en zestiende hoofdstuk van zijn werk wordt openbaar, dat de eerste liefde niet is verkoeld. Vooral de geschiedenis van 's mans benoeming tot hoogleeraar te Leiden vindt men hier voor 't eerst uit de beste bronnen - ook onuitgegevene, zooals de Handelingen der Curatoren en die van den Amsterdamschen kerkeraad - nauwkeurig beschreven. En wat de kerkelijke toestanden betreft, zij worden overal, waar het pas geeft, duidelijk uiteengezet, zoodat de lezer nu eens hoort, wat er zoo al op de synoden werd verhandeld, dan eens deelneemt aan de beraadslagingen over de bijbelvertaling, dan weer de betrekking van Kerk en Staat in die dagen nauwkeurig leert kennen. En ook hier is het één onderwerp, dat hem bovenal in het oog springt; ik bedoel de herhaalde pogingen der kerkelijke partij, om eene nationale synode te verkrijgen, twaalf jaren en meer vóórdat die van Dordrecht hare wenschen kwam vervullen.

Men zou zich bedriegen, zoo men meende, dat het werk van den heer Rogge slechts de kerkelijke personen en toestanden van Wtenbogaert's dagen meer nauwkeurig doet kennen. De beoefenaars van de algemeene geschiedenis des vaderlands gedurende dit tijdperk zullen er eveneens allerlei zaken in vinden, die hen kunnen dienen. Vooral het

vijftiende of voorlaatste hoofdstuk van dit eerste deel, waar over den vredehandel en de sluiting van het twaalfjarig bestand wordt gesproken, doet een diepen blik slaan in het diplomatisch streven van Oldenbarnevelt, die den vrede noodig achtte, tegenover het drijven der strenge calvinisten, die, uit vrees voor gelijkstelling van de roomschen met hen, en onder den opruienden invloed hunner predikanten, van geene onderhandelingen met den vijand wilden hooren. Zelfs voor de plaatselijke geschiedenis van sommige steden, met name voor de kennis van de kerkelijk-staatkundige beweging te Utrecht, levert dit boek kostelijke bijdragen, ja, bevat het veel nieuws.

Intusschen, wat het werk van den heer Rogge het meest kenschetst en zijne waarde voor de wetenschap misschien het hoogst doet stijgen; is eene nieuwe stelling, die er in is uitgesproken en aanvankelijk uiteengezet. Deze stelling, die men òf zal moeten gewonnen geven òf op overtuigende gronden weerspreken, komt hierop neder, dat de remonstrantsche en contra-remonstrantsche twisten, voor zooverre zij van kerkelijken aard waren - want de staatkunde was er even sterk in betrokken - niet, gelijk men tot dusverre gemeend heeft, in de eerste plaats liepen over de praedestinatie maar over de confessie; met andere woorden, dat het brandpunt van den strijd niet gelegen was in het leerstuk der volstrekte voorbeschikking, maar in de vraag of de geloofsbelijdenis of de heilige schrift de toetssteen des geloofs zou zijn. Eerst later werd de ondergeschikte quaestie op den voorgrond gebracht, en verkreeg daardoor den schijn van de hoofdquaestie te wezen, wat zij evenwel niet was.

Doch laat ons den schrijver zelven hooren! Hij heeft zich over dit punt in de Inleiding van zijn werk zóó duidelijk uitgesproken, dat de zaak nauwelijks gelukkiger kan worden geformuleerd. Na in korte trekken te hebben opgemerkt, dat de strijd in den boezem der Nederlandsch-hervormde Kerk zijn oorsprong had in de verschillende stroomingen der Hervorming, die op vaderlandschen bodem met elkander in aanraking kwamen; dat het calvinisme met zijne harde lijnen en strenge eischen, zijn steil dogmatisme en ruwe onverdraagzaamheid, de meer zachtmoedig gezinden niet aantrok en de vrijzinnigen en verdraagzamen afstootte; dat echter van lieverlede, toen het zwakkere voor het meer sterke onderdeed, de beide onvereenigbare elementen in één kerkverband werden opgenomen, en dat hieruit noodzakelijk een gistingsproces moest ontstaan, waarin, naar de toenmalige betrekking van Kerk en Staat, de politiek wel m o e s t worden gemengd, gaat de schrijver aldus voort: ‘De geheele kerkelijk-staatkundige strijd beweegt zich om twee groote punten: een confessioneel en een staatsrechterlijk punt. Welke waarde moet aan de belijdenisschriften worden toegekend, die de Nederlandsche kerk heeft aangenomen, en welke is de verhouding van den staat tot de kerk? Ziedaar de vragen, waarop een zeer verschillend antwoord werd gegeven. Alle verschijnselen han-

gen hiermede samen. Met opzet noem ik de dogmatische quaestie niet, die, hoewel slechts van ondergeschikt belang, later op den voorgrond is gebracht. Het verschil over de absolute praedestinatie, hoe veelbeteekenend ook op zichzelf, is van ondergeschikt belang, en slechts een gevolg van den strijd over de confessie, waaraan door den een het hoogste gezag werd toegekend, terwijl de ander haar niet als eenigen regel van geloof en wandel wilde erkennen. Over de aanneming en de onderteekening van de formulieren van eenigheid, alsmede over de prediking van den catechismus waren twisten ontstaan, vóordat Arminius en de remonstranten als onrechtzinnigen werden gebrandmerkt. De leerstukken van de voorbeschikking, de satisfactie, de justificatie en zoovele andere, die door de woordvoerders van beide zijden werden aangevallen en verdedigd, waren slechts de uitgangspunten van den strijd; het doel was en bleef altijd de vraag: zal de geloofsbelijdenis de eenige toetssteen zijn der godsdienstige waarheid, en alzoo aan het bijbelsch onderzoek bepaalde grenzen stellen, of is het de heilige schrift, die in zake des geloofs te beslissen heeft?'

'Wat de tweede vraag betreft,' zoo vervolgt de schrijver, en wij nemen ook nog deze regelen van hem over, 'het kon niet anders of zij moest aan de orde worden gesteld. De Nederlandsch-hervormde kerk had zich in de ballingschap reeds geconstitueerd, toen er aan een zelfstandigen Nederlandschen staat nog te nauwernood werd gedacht. En toch was het staatsbestuur, hoeveel ontwikkelingsphazen het ook doorliep, georganiseerd, vóordat de kerk daartoe in staat was geweest. Toen zij, in het gevoel harer onafhankelijkheid, wilde handelen, zag zij zich belemmerd door den staat, die niet ten onrechte voor hare overheersching vreesde. De ervaring had geleerd, welke noodlottige gevolgen het hebben kon, wanneer men de calvinisten vrij liet in hunne bewegingen. En de kerkelijken waren van hunne zijde met reden beducht, dat elke organisatie der kerk onder den invloed der staatslieden, den doodsteek zou geven aan het zuiver calvinisme. Zoo schaarden clericalen en politieken zich in slagorde tegenover elkaar, de laatsten gesteund door de remonstranten, die zonder de bescherming der overheid zich in de kerk niet staande konden houden.'

Ziedaar de eigen woorden des schrijvers, en in die woorden de thesis, die hij in het eerste deel van zijn werk reeds aanvankelijk door eene zuivere voorstelling der feiten heeft gestaafd, en in de twee volgende deelen nog verder staven zal. Gelukt het hem, zijn pleidooi voor de rechtbank der historische wetenschap te winnen - en het laat zich nu reeds aanzien, dat hij het winnen zal - dan zal hij over de remonstrantsche en contra-remonstrantsche geschillen een verrassend licht verspreid, en de dogmengeschiedenis van eene dwaling verlost hebben.

Het geschrevene moge voldoende geacht worden, om het nieuwe werk van den heer Rogge als zeer belangrijk te doen kennen. Intus-

schen ligt mij tot meer volledige beantwoording van de vraag naar hetgeen 't voor de wetenschap aanbrengt, nog iets gewichtigs op het hart. Wie onzer heeft niet sinds lang gewenscht naar eene breed opgezette, zuiver wetenschappelijke, met al de bestaande hulpmiddelen winst doende geschiedenis der vaderlandsche Kerk na de Reformatie? Wat Ypeij en Dermout hebben geleverd, moge vóór vijftig jaren hoogst verdienstelijk zijn geweest als eerste poging om eene bestaande leemte gedeeltelijk aan te vullen, - de genoemde wensch kon slechts luider gaan spreken, sinds de hoogleeraar Moll zijne ‘Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming,’ dat merkwaardig voortbrengsel van diepe bronnenstudie, omvattende belezenheid, geregelde ordening der stof, heldere voorstelling, nauwkeurige bewerking, in één woord van echt Nederlandsche degelijkheid en oud-Hollandsche geleerdheid, in het licht heeft gezonden. Doch eene taak als de bedoelde is te zwaar voor de krachten van een enkel man. In onze staats-, stads- en kerkelijke archieven, hoeveel zij in den loop van drie eeuwen hebben geleden; in de duizenden gedrukte boeken en pamfletten, waaruit de geschiedenis van Kerk en Kerkinrichting, Kerkleer en kerkelijk leven, kerkelijke kunst en kerkelijke oudheid, met alles wat daar verder aan verbonden is, moet worden geput, staat zóóveel te lezen en valt zóóveel op te merken, dat een groote voorbereidende arbeid van monographischen en biographischen aard zal moeten plaats hebben, alvorens de samenvattende werkzaamheid met hoop op bevredigenden uitslag een aanvang zal kunnen nemen. Hoe breeder, hoe degelijker, hoe meer uit de allereerste bronnen, hoe nauwkeuriger, hoe wetenschappelijker deze voorbereidende arbeid door verschillende mannen wordt opgezet, hoe eerder een uitgelezen geest aan het werk zal kunnen gaan, om te leveren wat wij verlangen. Mocht maar ieder tijdperk der vaderlandsche kerkhistorie na de Hervorming zóó grondig en streng worden behandeld, als met het remonstrantsche door den heer Rogge geschiedt! Van dit tijdperk leeren wij thans beter dan ooit de literatuur, de hoofdpersonen, het leven en streven, de ware beteekenis kennen. Wij achten dezen arbeid te hooger, naarmate wij dieper gevoelen, welk een dorre, vervelende, vaak verlammende studie aan het onderzoek naar der vaderen ongodsdienstige harrewarrerijen en kleingeestige haarkloverijen in dit tijdperk verbonden moet zijn geweest. Als er één afschrikkend gedeelte in de kerkhistorie van Nederland is, dan is het dit. Welnu, de heer Rogge komt ons thans te hulp; hij baant den weg. Waarschijnlijk zal door den toekomstigen voortzetter van den arbeid van Moll geen werk met meer dankbaarheid worden gebruikt dan het zijne.

Van een wetenschappelijk boek, dat alleen geschreven is om een

persoon of een tijdperk beter te doen kennen, mag men niet eischen, dat het daarenboven de verdienste der actualiteit hebben zal. Zelfs moet het voor eene zuivere voorstelling van het gebeurde gevaarlijk worden geacht, wanneer de schrijver zich ten doel stelt, in het verleden het heden te doen aanschouwen. Waar zijn arbeid deze strekking heeft, offert hij zoo licht, zij het ook volkomen onbewust, de historische waarheid op aan het tijdelijk belang. Hij wordt eenzijdig, wringt de feiten in een bepaald keurslijf, behaagt misschien zichzelven en streelt degenen, die met hem tot dezelfde staatkundige partij of godsdienstige richting behooren, maar kan het afkeurend oordeel van volgende geslachten niet ontgaan. Wanneer daarentegen de feiten, geheel zooals zij daar liggen, eene onloochenbare overeenkomst met bestaande toestanden vertoonen; als datgene wat was, zonder de minste kunstmatige fatsoeneering, kennelijk gelijkt op datgene wat is; als de schrijver bij de schets van het verledene blijkbaar geene poging heeft gedaan om zinspelingen te maken op hetgeen er gelijkvormigs is in zijnen eigenen tijd, maar de lezer zelf dat gelijkvormige bij herhaling opmerkt, dan ontvangt zijn werk daardoor eene aantrekkelijkheid te meer, en mag men het oogenblik, waarop het verschijnt, een gelukkig moment voor de uitgave noemen.

In dit geval nu verkeert het boek van den heer Rogge. De eenige toespeling op het bedoelde, die wij er in gevonden hebben, en waaruit, hoe bescheiden zij is aangebracht, nogtans blijkt dat de schrijver de zaak even goed heeft gevoeld als de lezer haar voelen zal, vindt men op blz. 297, waar hij zich aldus uitlaat: ‘Afgezien van alle dogmatische geschillen, waarin velen ten onrechte het zwaartepunt van deze beweging gezocht hebben, was het dilemma: òf formuliergezag, zich uitstrekkende zoowel over de godsdienstige overtuiging van den leek als over het onderzoek der h. schriften door den godgeleerde; òf vrijheid van geloof, gegrond op zelfstandige en voortgezette studie van de oorkonden des christendoms. Beide beginselen konden in dezelfde kerk geen plaats vinden, evenmin toen als in onze dagen; ofschoon de quaestie van heden niet geheel gelijk is aan die van de zeventiende eeuw. In de geschiedenis herhalen zich telkens dezelfde verschijnselen, maar altijd weder in andere vormen.’

De quaestie van heden niet gelijk aan, maar toch gelijkende op die van de remonstrantsche en contra-remonstrantsche tijden. In waarheid, zoo is het, en de overeenstemming zal eerst recht blijken, wanneer men als uitgemaakt mag beschouwen, dat het oorspronkelijk verschil niet over de praedestinatie maar over het verbindend gezag der confessie liep. Immers ook in onze dagen, op hoeveel andere punten de strijd worde gevoerd, - het hoofdpunt is en wordt gedurig meer de belijdenis der Nederlandsch-hervormde Kerk. De confessioneelen met hun rechtskundig beginsel, hunne calvinistische onverzettelijkheid, hun leerstellig begrip van Kerk, hebben zich vereenigd, zijn eene macht

geworden. Leervrijheid is hun een gruwel, hetzij ze de leer beschouwen als reeds gegeven in de bestaande belijdenisschriften, hetzij ze haar alsnog willen vaststellen, met verwerping van hetgeen al te zeer verouderd is, en onder raadpleging met hetgeen zij de godsdienstige bewustheid d e r gemeente gelieven te noemen. Uit deze twee richtingen in dezelfde partij blijkt reeds, dat ook onder hare aanhangers geen volkomen eenstemmigheid wordt gevonden. Maar genoeg; allen zijn toch confessioneelen; zij strijden voor eene vastgestelde of vast te stellen kerkleer. Was het anders in het begin der zeventiende eeuw, toen de streng kerkelijken deels de handhaving, anderdeels de herziening der reeds bestaande belijdenisschriften eischten?

Naast hen stond eene zwakkere menigte, die niet van het kerkgezag maar van het schriftgezag alle heil verwachtte. Ongetwijfeld had zij gevoeld, hoeveel meer ruimte de bijbel toestond, dan de belijdenisschriften verleenden. Niet dat zij anders dan gereformeerd wilde zijn, o neen, maar onbuigzaam en onverdraagzaam calvinistisch, dat nooit. Uit de evangeliën ademde haar een meer liefelijke en liefdevolle geest tegen, en haar hart was zóó geschapen, dat het dien adem gevoelen kon. Tot deze menigte behoorden Arminius, Wtenbogaert, eenigermate ook Oldenbarnevelt. Zij, destijds de meest geavanceerden, gingen niet verder dan onze evangelischen, onze liberalen, onze middenmannen, of liever, zij zouden teruggeschrikt zijn voor veel, wat deze laatsten durven aannemen of ontkennen. Zoo gaan de tijden vooruit.

Maar wat men vóór twee en een halve eeuw onmogelijk zou hebben gewaand, dat hebben wij zien geschieden. De wetenschappelijke onderzoekingen van de laatste honderd jaren op verschillend gebied zijn ook in het godsdienstige niet zonder invloed gebleven. De richting, hieruit ontstaan, huldigt noch kerkgezag, noch schriftgezag, maar het gezag van den geest der waarheid. Wel verre van te dwepen met het begrip van kerkgenootschap of zich in te beelden de ware Kerk te zijn, heeft zij al hare liefde gezet op Jezus' heerlijk ideaal van het koninkrijk der hemelen. Vreemd aan alle vrees voor de verschillende godsdienstige overtuigingen der menschen, ziet zij juist in de duizendvoudige en duizendvormige schakeeringen van het persoonlijk leven een waarborg voor de alzijdige ontwikkeling der vroomheid op aarde; en in het volle gevoel, dat de geest Gods nog steeds voortgaat de harten te bezielen, vraagt zij niet bij voorkeur naar verklaring van de letter der Schrift, maar naar de vrije profetie van het waarlijk godvruchtig gemoed.

Zijn alzoo de hoofdrichtingen op het kerkelijk gebied van ons vaderland in deze laatste helft der negentiende eeuw nog weer anders dan die, welke in de eerste helft der zeventiende vijandig tegenover elkander stonden, in één opzicht nogtans, en wel juist in de hoofdzaak, komen deze twee tijdperken onzer kerkelijke geschiedenis met

elkander overeen. Het confessionalisme doet zich in beiden gelden; het streeft in beiden naar den boventoon; het zegt in beiden: ‘alles of niets.’ Wat zal het einde zijn? Valt er uit het toen gebeurde misschien iets af te leiden voor onze dagen? Is er wellicht met het oog op het verleden eene voorspelling te doen voor de toekomst? Ik zal er mij niet aan wagen, vooral niet omdat de staatkunde gedurende het tijdperk der remonstranten en contra-remonstranten zulk een overwegend gewicht in de schaal geworpen heeft. Alleen dit spreek ik als mijne meening uit: Als de politiek vreemd zal blijven aan het dringen en drijven der confessioneelen, zoodat de strijd alleen op kerkelijk gebied wordt gevoerd en ten einde gebracht, dan vrees ik, hoe zonderling het sommigen klinken moge, wel voor schudding, maar niet voor scheuring. Doch mocht door eenige omstandigheid, thans nog niet te voorzien, maar ondanks alle berekening te ontstaan, ook nu weer een monsterverbond tusschen politieken en ecclesiastieken worden gesloten, dan zou de dubbele kracht het op de enkele kunnen winnen. Maar ook dan zou de stroom, ofschoon eenigen tijd bruisend en buiten zijne oevers getreden, zijn loop hernemen en vervolgen. Individuen kunnen er de slachtoffers van worden; de massa zal er door worden gebaat. Een geslacht kan er bij verliezen; de menschheid zal er bij winnen. Maar nogmaals: ik waag mij aan geene voorspellingen; ik verwijs alleenlijk hen, die uit zekere tijdperken en toestanden besluiten voor overeenkomstige tijdperken en verwante toestanden wenschen te trekken, naar dit nieuwe werk van den heer Rogge, waar zij allerlei gegevens voor hun doel zullen vinden. En indien onze confessioneele broeders niet zóóver in hun ijver gaan, dat zij door niets kunnen worden weerhouden, dan durf ik hun den raad geven, het genoemde werk te lezen, opdat zij in het voorbeeld van anderen mogen zien, hoe onbeminnelijk hun drijven toch eigenlijk is.

Na alles, wat ik tot dusverre gezegd heb, zal het niet noodig wezen, nog opzettelijk mijne bijzondere ingenomenheid met de jongste pennevrucht van den heer Rogge te betuigen. Dit neemt niet weg, dat ik een paar opmerkingen aangaande zijn werk in het midden heb te brengen. Met opzet schrijf ik: aangaande zijn w e r k , want het komt mij voor, dat het de taak van den beoordeelaar niet wezen mag, bij een zoo breed en flink geschreven boek als dit, te vitten op een of ander minder gelukkig gekozen woord, den vinger te leggen op een germanisme hier of eene niet volkomen juiste uitdrukking daar, of zelfs aanmerking te maken op een enkel ondergeschikt puntje der geschiedenis, dat de schrijver toevallig niet al te nauwkeurig heeft geboekt. Deze wijze van beoordeeling overlatende aan degenen, die er genoegen in hebben, ga ik regelrecht af op het werk in zijn geheel. Gelukt het

mij, den heer Rogge voor mijne opmerkingen te winnen, dan zal hij er in de twee deelen, die nog volgen moeten, misschien gebruik van kunnen maken. Is hij daarentegen van eene andere meening, dan eerbiedige hij de mijne, gelijk ik de zijne eerbiedigen zal. En ben ik onverhoopt een weinig voorbarig, door reeds in het eerste deel te verlangen wat hij bij de ordening zijner stof voor het tweede of derde heeft bespaard, dan houde hij mijne opmerkingen ten goede, al ware het alleen om de bescheidenheid, die ik in acht nemen zal.

Het eerste, wat mij van het hart moet, betreft de mijns inziens wat al te beknopte wijze van aanduiding der bronnen. De meeste lezers zullen er den schrijver dankbaar voor zijn, dat hij noch hunne aandacht te dikwijls aftrekt noch hunne oogen te zeer vermoeit door uitvoerige aanteekeningen aan den voet der bladzijden; wat mij betreft, ik zou hem nog dankbaarder wezen, zoo hij had kunnen goedvinden, in de opgave zijner zegslieden een weinig overvloediger te zijn. Niet dat ik hem in de verste verte van onnauwkeurigheid verdenk, o neen, want zijne reeds uitgegeven werken leggen in dit opzicht een hoogst eervol getuigenis aangaande hem af; maar ter wille van degenen, die na hem zullen komen, al ware het alleen uit liefde voor den man, die ons eenmaal het vroeger besproken vervolg op de ‘Kerkgeschiedenis van Nederland’ van den hoogleeraar Moll schenken zal, zou ik zoo gaarne op menige plaats een volledigen titel met plaatsnaam en jaartal, op menige andere de bladzijde, waar het geschrevene te vinden is, hebben vermeld gezien. Een boek als dit is bestemd, een standaardboek te blijven. Men schrijft het niet voor het levende geslacht alleen, maar voor vele geslachten na dezen. Pamfletten, aan den heer Rogge bekend, kunnen niet geacht worden aan ieder bekend te zijn. Handschriften, waarvan hij weet waar zij berusten, zullen later misschien vergeefs worden gezocht. Voor hem, die alles heeft doorworsteld, ware het eene geringe moeite geweest, de bladzijden op te geven, die anderen thans opnieuw zullen moeten zoeken. Wat al nuttigen tijd zal het hun kosten, in de bronnen terug te vinden, wat hij daaruit heeft geput. De methode van ons beider leermeester Moll, aan wien hij zijn ‘Johannes Wtenbogaert’ uit hoogachting en dankbaarheid heeft opgedragen, komt mij voor en is mij bij ervaring gebleken, veel practischer te zijn. De tijdroovende arbeid van éénen wordt daardoor een tijdwinnende voor velen; niet opdat de naschrijverij, die reeds zoo bedroevend groot is, en die, waar het de opgave der bronnen betreft, reeds zooveel fouten bestendigd heeft, nog breeder afmetingen aanneme, maar opdat ieder volgend geschiedvorscher niet andermaal behoeve te zoeken, wat zijn voorganger reeds gevonden heeft.

Mijne tweede opmerking betreft het godsdienstig leven der vaderen, dat althans in dit eerste deel nog niet tot zijn recht is gekomen. Men ziet hen kibbelen; men hoort hen twisten; men is getuige van hunne

kerkelijk-wijsgeerige spitsvondigheden en schoolsch-kleingeestige harrewarrerijen, maar men verneemt weinig of niets, wat aan vroomheid doet denken. Waren zij dan in het begin der zeventiende eeuw zóó in de strikken der kerkleer verward, dat de godsvrucht geheel van hen was geweken? Had de dogmatiek hunne gemoederen met zulk een dikke korst overtogen, dat de vroomheid er niet doorheen boren kon? Arme vaderen! Och, mochten dan uwe zonen in de negentiende eeuw van u leeren, wat er wordt van den mensch, die slechts ijvert voor de kerkelijke partij, waartoe hij behoort! Doch het wil er niet bij mij in, dat het in die dagen bij allen slechts kerkleer, en nogmaals kerkleer, en niets anders dan kerkleer zal zijn geweest. Ook toen zullen er wel harten zijn gevonden, waarin dat naamloos heimwee naar het oneindige, het eeuwige, het volmaakte, hoe ook omschreven en hoe ook genoemd, zich met volle kracht deed gevoelen. Te midden van al het theologisch rumoer waren er zonder twijfel stillen in den lande, die in eenvoud en liefde hun pad bewandelden, onopgemerkt bij de menschen maar kostelijk voor God. De eerlijke, edele, zachtmoedige Arminius kan als type van deze menigte gelden. Zijn beeld steekt verkwikkelijk bij de bende der dogmatische marktschreeuwers af. Blijkbaar heeft het, ten minste zooveel het eerste deel betreft, niet in het plan van den schrijver gelegen, den tijd van Johannes Wtenbogaert ook van deze meer liefelijke zijde te doen kennen, ofschoon hij getoond heeft, er een open oog voor te hebben, waar hij zijnen held als practisch en tot vroomheid opwekkend prediker schetst. Zal hij het later doen? Zal hij in een volgend deel verzamelen, wat de geschiedenis hem in meerdere of mindere mate ook ten opzichte der waarachtige vroomheid en der christelijke liefde onder Wtenbogaert's tijdgenooten zal hebben geleerd? Heeft hij misschien nu reeds een persoon op het oog, dien hij later ten tooneele zal voeren, en om wien hij deze zaken gevoegelijk groepeeren kan? Ik weet het niet, maar ik vermoed, althans ik hoop het.

En nu mijne derde opmerking. De heer Rogge is van ouder tot ouder remonstrantsch. Hij heeft - en het verwondert mij niet bij de gedachte aan zijne voorvaderen, onder wie hij de eer heeft ook den geschiedschrijver Cornelius Rogge te tellen - remonstrantsche adspiratiën en sympathieën. Wat hem in Wtenbogaert en Oldenbarnevelt, wat hem in de remonstranten der zeventiende eeuw bijzonder aantrekt, is blijkbaar vooral ook de edele geest der verdraagzaamheid, die hen bezielde. Dit neemt hem vanzelf en niet ten onrechte een weinig in tegen het harde, onbuigzame, ontoegeeflijke calvinisme. Streng calvinist en beminnelijk man zijn dan ook twee tamelijk onvereenigbare begrippen. Niet dat de schrijver partijdig is; volstrekt niet; maar hij verliest naar mijne meening in dit eerste deel van zijn werk weleens uit het oog, dat diezelfde calvinisten met al hunne onliefelijkheden, ja, juist uit kracht van hunne onverzettelijkheid, de

grondslagen onzer nationale vrijheid hebben gelegd; dat zij hebben gedaan, wat de gemoedelijke lutherschen en de brave doopsgezinden nooit zouden hebben tot stand gebracht, wat ook de verdraagzame remonstranten niet zouden hebben gewrocht; dat zij, consequenter in het denken en krachtiger in het handelen dan deze laatsten, met heilige ijverzucht hebben gewaakt tegen het stellen van de Kerk onder de heerschappij van den Staat. Voor hen was de gereformeerde Kerk de éénig ware. Veel meer dan zij zelven wisten, waren zij hierin, wat het wezen der zaak betreft, nog zuiver roomsch. Doch voor hunne bewustheid vertegenwoordigde die Kerk ongeveer hetzelfde ideaal, dat wij ons voorstellen, wanneer wij van het koninkrijk der hemelen spreken. En evenmin als wij de heiligste belangen van dit laatste aan den Staat zouden toevertrouwen, evenmin hebben zij die van de eerste aan hem verpand. Zij streden voor een beginsel, en verdienen reeds daarom waardeering. Dat beginsel was in zijn diepste wezen volkomen waar, slechts in zijn tijdelijken vorm geenszins vrij van dwaling. De centralisatiegeest van Oldenbarnevelt, die hierin door rechtsgeleerden als De Groot en door kerkelijke mannen als Wtenbogaert te goeder trouw en uit heilige overtuiging werd geholpen, trachtte alles terug te brengen tot het middelpunt 's Gravenhage; de contra-remonstranten als onverbasterde calvinisten konden dit niet dulden; zij werden de handhavers, de redders van de zelfstandigheid der Kerk, behoudens de door hen zelven goedgekeurde rechten van den Staat.

En nu ten slotte nog eene korte opmerking, die zoowel het nieuwste werk van Motley als dat van den heer Rogge geldt. Waar ik met beiden begonnen ben, zal het niemand verwonderen, zoo ik ook met beiden eindig. Leest men den ‘John of Barneveld’ van den Amerikaanschen historieschrijver, dan wordt men met een gevoel van niet geringe onvoldaanheid vervuld bij eene voorstelling der zaken, alsof de gansche geschiedenis van Europa gedurende tal van jaren niet veel anders was dan het gevolg der staatkunde van Hendrik IV en Oldenbarnevelt. Leest men den ‘Johannes Wtenbogaert’ van den Nederlandschen kerkhistoricus, dan krijgt men eenigermate den indruk, dat de groote beweging, die onder den naam van de remonstrantsche en contra-remonstrantsche twisten bekend staat, voornamelijk het werk van de woordvoerders in de Kerk is geweest. Waar blijft het volk? zoo vroeg ik mij lezende af, en wat is er van dien geheimzinnigen, maar heiligen, dien onverklaarbaren, maar onweerstaanbaren drang, die kracht, dien geest, dat leven, die gedachte, dien wil, of hoe men het overigens gelieve te noemen, in één woord van dien God, die, te midden en door middel van het schijnbaar grillig spel der millioenen wilsuitingen, met rustige hand het wonderbaar kleed der geschiedenis weeft?

Doch niet langer. Reeds vrees ik, veel te veel van de aandacht mijner lezers te hebben gevorderd. Ook gedenk ik aan het oude maar

altijd nieuwe woord, dat de critiek gemakkelijk, maar de kunst moeielijk is, en ik gevoel, dat het ondankbaar moet heeten, van een schrijver, die zóóveel gegeven heeft, nog meer te eischen. Alleen dan nog dit, en dit weinige van ganscher harte: het ontbreke den heer Rogge noch aan de lichamelijke kracht, noch aan den noodigen tijd, noch aan de welverdiende aanmoediging van de zijde des publieks, om den zoo loffelijk begonnen arbeid tot blijvend nut voor de historische wetenschap gelukkig te voltooien.

Zalt-Bommel, Juli 1874.

D^{r}. J.G.R. ACQUOY.

Geschiedenis van den dag.

Tot de eigenaardigheden van onzen nieuwen ouden tijd behoort de bemoeiing van de kerkelijken met hetgeen door hen bij sommige gelegenheden met zekere minachting ‘de wereld’ wordt genoemd. De rechtzinnigen zoowel van de Roomsche als van de Protestantsche Kerk leggen ten opzichte van de regeling van de sociale en politieke zaken zulk een bedrijvigheid aan den dag, dat het soms schijnt, of het hemelsche hun minder belang inboezemt en zij als gewone stervelingen eerst hun deel willen hebben van ‘deze wereld.’ Offeren zij hierbij onbewust aan den realistischen tijdgeest en hebben wij een nieuw bewijs, dat de natuur boven de leer gaat, de mensch onder alle phrasen en vormen mensch blijft en daarmee een zeer materieel wezen? Waar is die karaktertrek gebleven, waardoor de eerste belijders van het Christendom de Heidenen verbaasden, die onverschilligheid omtrent het aardsche en het ijverig zoeken van het hemelsche, het hiernamaalsche?

Niet van het volk, van de groote meerderheid der geloovigen, is die verandering uitgegaan, maar van de hoofden der kerkelijke beweging; het volk hecht nog altijd als bij instinct aan de plaats, die de Kerk moet innemen als poort des grafs, als de voorbereidingsinrichting voor een betere wereld; vandaar de afkeer van het volk, wanneer de Kerk in de gedaante van pastoor of dominé zich inlaat met wereldsche zaken; het meent nog altijd dat haar karakter daardoor ontheiligd wordt. Maar in weinige jaren zijn velen anders geleerd; gelijk de Joden hun heilig land, hun Kanaän, zoo willen de Roomsche en Protestantsche Christenen hun heiligen Staat. De Paus gaf reeds den Syllabus, waarin de staf werd gebroken over de

sociale en politieke inrichtingen van onzen tijd, en sedert zijn de Ultramontaansche leiders bezig om het volk te belezen die mannen te verkiezen in 's lands raadszalen, die tot de gewenschte hervorming of reactie op sociaal en politiek gebied de hand moeten leenen. De Protestantsche rechtzinnigen komen als gewoonlijk in dit opzicht wat achteraan, maar volgen toch van verre het door Rome gegeven uitstekende voorbeeld. Blijkbaar hebben de Protestantsche geloovigen daarbij iets verlegens; zij doen wat hun is voorgeschreven, maar zij hebben er niet het rechte begrip van. En niet zonder reden; het is hun zoo nieuw, zoo geheel in strijd met hun naïeve opvatting van den Christelijken godsdienst. Maar het wordt hun gezegd, dat alle wereldsche zaken beter zullen gaan, wanneer zij bestuurd worden in naam der Drieëenheid, en het kan dus wel zoo zijn. De phrase van ‘de ordonnanciën Gods’ is dan ook recht geschikt om hun een hoog denkbeeld te geven van de veranderingen, die zij te wachten hebben, juist omdat zij er alles en niets onder kunnen verstaan.

Nieuw is in zeker opzicht die beweging onder de kerkelijken niet; in menig tijdvak der geschiedenis hebben zij zich meer bezig gehouden met te streven naar macht en aanzien in de wereld, dan naar die deugden, die als eigenschappen van de ‘geloovigen’ dagelijks den volke worden verkondigd. Nieuw is wellicht alleen de gemaakte of onbewuste onnoozelheid, waarmee de kerkelijken in onzen tijd optreden. De tijden zijn hun niet gunstig; dat ongelukkige onderzoek heeft zooveel aan den dag gebracht over den oorsprong van het kerkgeloof, dat dit in wetenschappelijke kringen reeds lang zich zelf heeft overleefd. Men kan in onzen tijd aan godsdienst alleen een plaats inruimen als dienst van het ideale. En toch treden de kerkelijken op met een houding, alsof er eigenlijk niets van eenig gewicht tegen hun antiquiteitenkraam is ingebracht. De dwaaste beweringen, die elk ontwikkeld man nauw meer een woord waard acht, worden weder opgezet en verdedigd op een wijze, die van geheele verstomping van het waarheidsgevoel getuigenis geeft. En het baat niet, of ge er al tegen inlegt. Men kan alles verdedigen, alles volhouden; de oude Scholastieken kunnen dat desnoods leeren, wanneer men van nature geen sophist is; maar in woorden schuilt altijd geen wijsheid en althans geen waarheid. Wat zal men b.v. aanvangen met onze Ultramontanen, die bij den Syllabus zweren, die vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers, het souverein gezag van den Staat vervloekt, en toch beweren dat zij goede burgers zijn in onzen modernen Staat, met een Grondwet, waarin het door den Paus vervloekte wordt heilig verklaard. Vooral de krantenredeneeringen zijn bij zulke zaken vermakelijk, en te oordeelen naar 't geen er van geloofd en aangenomen wordt, moeten wij tot de stelling komen, dat voor een groot aantal menschen de regel geldt: wie praat of schrijft, zal wel gelijk hebben.

Bijna even zonderling als de redeneeringen van de Ultramonta-

nen over hun zuivere verhouding tot den Syllabus en de Nederlandsche Grondwet, is de bewering van Dr. Kuyper, dat ‘de oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden moet worden gezocht in het Calvinisme’(*). Wij moeten terstond erkennen, dat het advocatenpleidooi met groote behendigheid is gevoerd, en het laat zich verklaren, dat menig hoorder een oogenblik de dupe is geworden van een betoog, dat in werkelijkheid niets anders is dan een reeks van kunstige sophismen. Wanneer men zich herinnert - en voor velen onzer lezers zal die herinnering wellicht niet overbodig zijn, - dat Calvijn de vertegenwoordiger is van de stugge dweepzieke rechtzinnigheid, die van het alleronchristelijkste dogma der uitverkiezing het middelpunt des geloofs heeft gemaakt, dan zal men onze verwondering begrijpen en deelen.

Ziehier in 't kort den gang der redeneering van den heer Kuyper: De wezenlijke vrijheid vindt men inzonderheid nà de Reformatie en vóor de Fransche Revolutie alleen in Engeland, Holland, Zwitserland en Amerika, waar juist het Calvinisme oorzaak geweest is van de vrijheid. Wil men nu de wezenlijke vrijheid behouden, die in den modernen Staat wordt bedreigd, dan moet men terugkeeren tot het Calvinisme.

De bewijsvoering is allereerst historisch en Kuyper wijst den invloed aan, dien de Amerikaansche pelgrims, de Engelsche Puriteinen en de Fransche Hugenooten op de vrijheid hebben uitgeoefend. Naast het historische betoog wordt een aantal citaten ten beste gegeven van historieschrijvers, die het ruime aandeel erkennen, dat het Calvinisme in het tot stand komen van de vrijheid in genoemde landen heeft gehad.

Oppervlakkig nu schijnt de redeneering van Kuyper juist, maar bij een nadere beschouwing ziet men spoedig het geheel eenzijdige daarvan. Wat ons land betreft moet men zelf een Calvinistischen bril op hebben om den worstelstrijd voor de vrijheid alleen uit het geloof te verklaren, en vooral uit het Calvinistisch geloof, want het gaat niet aan Calvinisme en Reformatie zonder meer gelijk te stellen. Het is bekend dat het vooral de schending onzer burgerlijke vrijheden en privilegiën was, die het volk tegen de Spaansche heerschappij in verzet deed komen; de godsdienstvrijheid was een der voorrechten waarop men aandrong, maar het gaat evenmin aan onzen grooten worstelstrijd alleen uit het Calvinisme te verklaren als het tegenwoordig nog mogelijk zou zijn uit den kerkmensch den geheelen mensch te verklaren.

In de tweede plaats moet worden herinnerd, dat wel de invloed van Calvijn zeer groot geweest is in ons land, maar toch van het begin af het Calvinisme talrijke en invloedrijke tegenstanders heeft gehad. De Dortsche synode heeft in den bekenden strijd tusschen Gomarus en Arminius ten voordeele van het Calvinisme beslist, en aanleiding gegeven tot het ontstaan van de Remonstrantsche Kerk, maar men

(*) Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden. Een Nederlandsche gedachte door Dr. A. Kuyper. Amsterdam, '74.

weet dat er meer Remonstranten in de Hervormde Kerk zijn gebleven dan er uitgegaan.

Bedriegen wij ons niet, dan wijst ook de geschiedenis van de godsdienstige denkbeelden op het feit, dat het Calvinisme, als weinig overeenkomstig met onzen over het geheel zachten volksaard, langzamerhand in de Kerk geheel op den achtergrond is getreden, totdat het een kleine vijftig jaren geleden als sekte weder met vernieuwde kracht optrad, en later aan den eenen kant door het terrorisme, dat aan lieden van dit slag altijd eigen is geweest, aan den anderen kant tengevolge van de lauwheid en onverschilligheid van de gematigde partij in de Hervormde Kerk, met de algemeene verkiezingen de oude zetels heroverde, terwijl de ervaring van het kortstondig bezit het nog hoogst onzeker maakt, of de Calvinisten zich in de heroverde veste zullen kunnen staande houden; immers, zij zijn inwendig verdeeld, en het echte Calvinisme blijft steeds alleen aantrekkelijk voor de lagere volksklasse en enkele fatalistische naturen onder de meer beschaafden.

Het Calvinisme heeft verder slechts een indirecten invloed uitgeoefend en in den staatkundigen loop der zaken is het nooit een hoofdmoment geweest De heer Kuyper heeft hier en daar zelf de zwakheid van zijn betoog in dat opzicht gevoeld en redt zich zoo goed mogelijk uit de moeilijkheden, waarin de historie hem brengt. De Engelsche Independenten zijn met hun theocratische denkbeelden slechts een *tijdelijk* verschijnsel geweest; Kuyper zoekt de oorzaak daarin dat ‘de Staatslieden, waarop Engeland bogen kon, Episcopaalsch waren en bleven en zelfs het heiligste enthousiasme niet met een enkelen slag den gewonen nijveren burger in een degelijk staatsman kan herscheppen; de denkbeelden der Independenten waren voortreffelijk, maar voor het hervormen der Engelsche huishouding naar die goede inzichten ontbrak het hun aan vorming en kracht.’ Zoo Kuyper, maar de niet-Calvinist zal den oorsprong van den weinig blijvenden invloed van de Independenten op de staatsinrichtingen veeleer zoeken in de onvereenigbaarheid van ‘de ordonnanciën Gods’ met de werkelijke behoefte van den Staat en de onuitvoerbaarheid van elken theocratischen regeeringsvorm.

Dat de Hervorming in het algemeen en het Calvinisme in het bijzonder, zoowel in Engeland als ten onzent een machtige drijfveer is geweest tot de vrijheid, zal niemand ontkennen; maar men moet wellicht predikant zijn en zijn hoofdvak hebben gemaakt van kerkgeschiedenis, om het Calvinisme tot hoofdfactor te maken, ten einde de geschiedenis van Engeland en Nederland te verklaren. De volksaanleg, die toch reeds vóor de Hervorming bestond, wordt door Kuyper geheel buiten rekening gelaten en niet eens genoemd om de vrijheidsliefde van Hollander of Brit te verklaren. De fout hiervan valt te meer in het oog, omdat het Engelsche volkskarakter zich uit het Calvinisme volstrekt niet laat verklaren; het Calvinisme met het hoofddogma der uitverkiezing naast

de volstrekte souvereiniteit Gods zou men het best het christelijke fatalisme kunnen noemen. Hoe zou daarmee de krachtige energieke Engelschman kunnen zijn ontstaan?

Kuyper's Calvinistisch paradijs is echter bovenal Amerika, ‘waar de moderne vrijheden bloeien zonder de minste beperking.’ Dat de groote Republiek door het Calvinisme geworden is, wat zij is, ontleent Kuyper niet alleen aan het feit der stichting door Engelsche Puriteinen, maar ook aan de verwerping van de Fransche groote revolutie door de meerderheid der Amerikanen. Nu weet men dat de Amerikaansche staatsinstellingen allereerst naar Engeland terugwijzen als haar geboorteland, en hier heeft zeker het Calvinisme niet tot model gediend; nog minder is dit het geval geweest bij de meer consequente toepassing van de Engelsche beginselen aan gene zijde van den Oceaan. Plaats en tijd, verandering van omgeving en omstandigheden moesten de Engelsche volkplanters in Amerika van zelf brengen tot den Republikeinschen regeeringvorm. Immers, het onderscheid tusschen Engeland en de Vereenigde Staten is welbezien niet groot en er is weinig doorzicht noodig om te begrijpen, dat Amerika ook buiten het Calvinisme worden moest, wat het is.

Dat het kerkelijke in de Vereenigde Staten niet geleden heeft onder de volkomene scheiding van Staat en Kerk, onder de afschaffing van de begrooting van eeredienst is in zooverre waar, dat de uitgaven voor den kerkdienst er veel grooter zijn dan bij eenige sekte in Europa, de Irvingeanen wellicht uitgezonderd. Moet dit werkelijk worden toegeschreven aan den invloed van het Calvinisme, dan staat hier aan den anderen kant tegenover dat de vrijheid van kerkdienst hier oorzaak is geworden van zulk een weelderige ontwikkeling van het sektenwezen, dat men verbaasd staat over de zonderlinge afdwalingen van den menschelijken geest.

En welke Calvinisten vindt men in Amerika! Indien zij den naam van het Christendom moeten ophouden, dan is het zeker treurig hiermee gesteld. Kuyper begint dan ook te recht met een excuus voor den Yankee-geest, die evenwel verklaarbaar wordt geacht uit de ‘jonkheid van Amerika, uit het opnemen van bedorven elementen van andere volken en uit de uitgestrektheid van zijn grondgebied, waardoor het zeer licht aan verbastering van zijn nationaal karakter bloot stond.’ Valt er in Europa dikwerf niet te bogen op den invloed van het Christendom op het leven, het vasteland is een land van zelfopofferende liefde, wanneer men het vergelijkt bij het practische materialisme, bij het koel berekenend egoïsme in de nieuwe wereld. Men doet alles in Amerika in het groot, ook het Fariseïsme; het spelen met kerkvormen en woorden is daar tot een hoogte ontwikkeld, dat de strenge zedenmeester van Genève zich wel moet omkeeren in zijn graf, indien men hem den vader noemt van de Amerikaansche gedrochten van het Christendom.

‘De waarborg voor de levensvatbaarheid van een plant ligt in den wortel waaruit ze opschoot,’ - m.a.w. het Calvinisme is geweest en moet en zal blijven de éenige bron der ware vrijheid, beweert de heer Kuyper. Aangenomen voor een oogenblik dat aan het Calvinisme a l l e e n de eer toekomt de vrijheid gered te hebben in vroeger eeuwen, is de eisch dan gezond om aan het Calvinisme ook in onze dagen zulk een rol op te dragen? De anti-revolutionairen beoogen met dien eisch een reactie, te grooter naarmate zij zich daarvan minder bewust zijn. De heer Groen van Prinsterer ontleent zijn recht hiertoe aan de historie van Nederland; maar ligt niet duidelijk in die historie de afscheiding van het Calvinisme, dat de gemoederen van het betere deel van de Hervormde Kerk van zich heeft vervreemd, langzamerhand een sekte is geworden en als zoodanig de Hervormde Kerk weder is binnen gedrongen? De heer Kuyper zal toch door het fanatisme, dat het Calvinisme overal vergezelt en daarvan onafscheidelijk is, niet zóo zijn aangetast, dat hij het intellectueel gehalte van de geloovigen geheel buiten rekening wil laten, en wij vragen in ernst: wie zijn Calvinisten in onze dagen? Wat heeft de Staat, wat heeft de maatschappij van het ‘geloovige’ volkje te wachten, dat de veste van de Hervormde Kerk heeft bestormd? Waarlijk, dat ‘volk achter de kiezers’ is een fraaie bende! Wacht van daar vooral geen verdraagzaamheid, want het zijn feitelijk de groote ketterjagers, daarin aan hun verleden niet ontrouw.

Wanneer men nagaat wat in de laatste jaren over den oorsprong der Kerken geschreven is, zou men meenen dat een weinig bescheidenheid den kerkleeraaren niet zou misstaan, maar in plaats daarvan vindt men een toon en een aanmatiging bij het beoordeelen van kerkelijke verschijnselen, die haast onnoozel is. Ik weet wel, als handig pleitbezorger heeft Kuyper de scherpe kanten van het Calvinisme zooveel doenlijk verzacht; hij idealiseert het Calvinisme en ontdoet het daartoe zelfs desnoods van zijn stichter; het Calvinisme, zoo zegt hij, ‘is geen starre, onbewegelijke macht, die reeds bij Calvijn's leven haar laatste consequentie ontdekt, haar volle afronding gevonden had; integendeel het is een beginsel, dat eerst allengs zijn kracht openbaart, voor elke eeuw een eigen gedachte heeft, in elk land een eigen vorm weet aan te nemen en juist in deze rustelooze gedaantewisseling zijn ontwikkelingsproces voortzet;’ - maar, antwoorden wij op zulke goed gestelde sophismen, - laat ons ingodsnaam niet meewerken om de begripsverwarring van onzen tijd nog te vermeerderen door de invoering van een stel nieuwe phrasen, waaronder in 't eind heel iets anders moet worden verstaan, dan elk gezond mensch er onder zal begrijpen. Laat Calvijn blijven wat hij was, de stalen geest, de groote Hervormer, zeggen wij van ganscher harte, die naast Luther den grootsten invloed op zijn tijdgenooten heeft uitgeoefend, die met de Geneefsche republiek een proef

nam in hoever er met de ordonnanciën Gods te regeeren viel, - een proeve die, dank zij zijn krachtigen geest, niet zoo heel ongelukkig uitviel, al bleek dat overmatige dwang moest worden uitgeoefend om de geloovigen in het keurslijf te persen, terwijl de Calvinistische republiek evenmin tegen de eischen van het werkelijke leven bestand bleek als die der Independenten.

De vorm, dien Calvijn aan de Kerk gaf, was democratisch, zoo democratisch als dit tegenwoordig weder het geval is met de Nederlandsche Hervormde Kerk na de directe algemeene verkiezingen. Zoo verklaarbaar als dit stelsel was in den tijd, toen de hervormende beweging uitging van het volk zelf, zoo natuurlijk was 't dat dit later werd gewijzigd om verwarring te voorkomen en de Hervormde Kerk niet te doen sterven nog vóor zij geboren was.

De gebreken van Calvijn, wij erkennen 't, waren de gebreken van zijn tijd; zijn onverdraagzaamheid was in den grond der zaak even goed een erfstuk van de Kerk, die hij beweerde geheel verlaten te hebben, als zijn opvatting van het geloof. Maar sedert dien tijd hebben de denkbeelden ten opzichte van godsdienst en Christendom belangrijke wijzigingen ondergaan. De theologische haarkloverijen, het dogmatisch gebied is steeds kleiner geworden, en het scheen ten laatste of het Christendom eenig practisch nut zou afwerpen, toen in het oorspronkelijke Christendom het reine humanisme werd herkend. Wanneer nu een man van een academische opleiding, een man in vele opzichten van meer dan gewoon talent, den draad der ontwikkeling zonder nadere verklaring afbreekt en ons op eens terug wil brengen tot de 16de eeuw om van daar onze wijsheid te halen niet alleen voor den godsdienst, maar ook voor Staat en maatschappij, wanneer men zulk een man verkiest als vertegenwoordiger des volks om over staatsbelangen mee te spreken, ja, dan wordt het ons wonderlijk te moede en is het ons of wij plotseling zijn aangeland onder de klopgeesten.

Wat wil de heer Kuyper dan toch met zijn Calvinisme? Noch reactie, noch contra-revolutie, beweert hij met verraderlijke hartstochtelijkheid, en inderdaad, het klinkt goed: ‘geen herstel der Staatskerk; de Kerk geen meesteresse der school; handhaving van onze grondwettige rechten, van de constitutioneele monarchie; gelijk recht voor allen, van wat conditie of religie ook; vrijheid van geweten, van drukpers, van vereeniging, van gedachte (!); vrijmaking der Kerk, door eerlijke en volstrekte scheiding van den Staat, ook in financieelen zin; vrijmaking van de school, door ze niet aan de Kerk, maar door ze onder regeling en toezicht van den Staat, aan de ouders terug te geven enz.’ De ultramontanen laten zich ongeveer op dezelfde wijze uit en weten nog woorden te vinden om het zoo uit te leggen, dat zij aan den Syllabus ook kunnen gelooven. In naam der eerlijkheid, die toch wel door den godsdienst wel niet zal zijn buitengesloten, zeg ons zonder omwegen, wat is uw doel, uw streven? verberg niet uw wezen, meer

dan den schijn op u ladend van onoprechtheid! Wat wilt gij anti-revolutionairen of christelijk historischen? De grond waarop gij staat, is die des kerkelijken geloofs, en wel die der Protestantsche rechtzinnigheid naar den stempel van Calvijn; de Kerk, het geloof, is derhalve het eerste voorwerp van uwe werkzaamheid; indien uw einddoel al niet is, evenals van uw vader Calvijn, den Staat in te richten naar uw geloof en uw begrippen van zedelijkheid, of als de Puriteinen van ouds het dwangjuk des geloofs allen aan te passen, zult ge toch de werkzaamheid van den Staat alleen toelaten, voor zoover die niet in strijd is met de eischen van uw geloof; waar botsing ontstaat, is het de Staat die moet bukken en zich onderwerpen, omdat gij het woord beweert te voeren in naam van een hoogere macht, tegen welker absolutisme niemand iets vermag; gij wilt derhalve den Staat onderwerpen aan uw voogdijschap, en stempelt u zelven daarmee tot een echt clericale partij, al beweert gij dat die naam op u niet van toepassing is, omdat gij tot den clerus ook hen rekent, die niet in den eigenlijken zin des woords tot den geestelijken stand behooren. Gij misbruikt het constitutioneele stelsel, terwijl gij bij de verkiezingen het kerkelijk geloof opzweept; onder den dekmantel der vrijheid bestrijdt ge het onderwijs van den Staat, dat verlichting beoogt, omdat gij bij instinct gevoelt, dat gij alleen kunt staande blijven door steun te zoeken bij de bijgeloovige lagere volksklasse, door u af te zonderen van het openbare leven, door sektescholen en seminaries op te richten; van de werkzaamheid van den Staat ten bate van allen zonder onderscheid des geloofs, den Staat die in dit opzicht de drager is van het ware menschelijke, het humane, maakt gij een karikatuur, en hetgeen historisch geworden is, een uitvloeisel der noodzakelijkheid, noemt gij willekeur, terwijl ge het lang verleden ons als éenige historie wilt opdringen.

Inderdaad, wij leven in een zonderlingen tijd; wij hebben het leven beter leeren kennen; met dien rijken schat van ervaring, dien wij hebben opgedaan, hebben wij veel dwaasheden ingezien en waren druk bezig wat af te leeren; het volle rijke menschenleven eischt al onze krachten; een reuzentaak wordt ons op de schouders gelegd om het kromme en het verdraaide recht te maken, en in plaats dat de menschen zoo verstandig zijn om zich aaneen te sluiten en hun krachten elkander te leenen om de maatschappij op de best mogelijke wijze in te richten, stuit men allerwege op het bijgeloof, dat zich in de Kerken heeft geconcentreerd en ons terug wil voeren tot een verleden, dat ons waarlijk niet tot eer verstrekt. Het Calvinisme is uit zijn tijd volkomen verklaarbaar, en omdat wij het begrijpen, hebben wij er vrede mee en veroordeelen nauw den kerkvader in 't geen hij verkeerds deed; als godsdienstig geloof kon het in die dagen aan sommige karakters de vastheid geven, de volharding, die van nature daaraan niet eigen was; maar wanneer wij in onze dagen over het Calvinisme een objectief oordeel vellen, dan strekt dat geloof noch het verstand en

vooral niet het hart van den mensch tot eer. Dat dit geloof toch nog voortleeft in sommige kringen is begrijpelijk, want geen geloof sterft nooit geheel, steeds vindt men er overblijfselen van; maar dat zulk een geloof wordt opgeschroefd en opgevijzeld, met een nieuw kleed omhangen, met moderne phrasen opgesmukt en aan beschaafden en onbeschaafden voorgehouden, ongeveer als de fetisch, die van alle kwalen redding brengt, is eigenlijk meer dan een mensch kan dragen.

En dat spel wordt walgelijk, wanneer de kerkelijke heeren niet alleen op hoogen toon gehoor eischen en verlangen, dat wij telkens opnieuw een kleedingstuk zullen passen, dat ons te klein is geworden omdat wij er zijn uitgegroeid, maar zij bovendien nog 'het heilige' misbruikend, de hartstochten van de lagere volksklasse in beweging brengen door te spreken van hun 'vervolging'. Wie vervolgt hier? wij, die geen lust hebben, telkens het oude kleed te passen, en met een beleefden glimlach den antiquiteitenverzamelaar wegzenden, als het ons niet lust het oude dispuut te herhalen, of gij, die een goedkoope populariteit najagend, anderen verdacht maakt bij den volke en het vertrouwen ondermijnt in de eerlijkste wetten en de verstandigste maatregelen? Dat gij in weerwil daarvan steeds met beleefdheid wordt bejegend, hebt gij te danken deels aan onze beschaafde vormen, deels aan de onverschilligheid van een groot deel der maatschappij voor hetgeen haar hoogste belangen raakt. Nu en dan echter moge de leugengeest ontmaskerd, de phrasenscherm weggenomen en gezegd worden waar het op staat, wat waarheid is. 'Het bloed der martelaren is het zaad der Kerk geworden'; maar men moet verstandig genoeg zijn om, deftig gerokt, witgedast, coquetteerend met het geloof der vaderen, dat tegenwoordig een even gemakkelijk als rijk bestaan oplevert, daarbij niet te spreken van vervolging, - op straffe van uitgelachen en tentoongesteld te worden.

De heer Kuyper is erg boos op de Fransche Revolutie en legt haar curieus het verwijt ten laste, dat zij het Calvinisme bestolen heeft door de vrijheid te prediken. Natuurlijk kan van deze gestolen vrijheid niets goeds komen, allereerst omdat de vrijheid hier is voortgevloeid uit de idee en niet uit het 'geloof.' De bewering is vreemd. Kuyper verwart telkens de beginselen der Fransche revolutie met de toepassing van die beginselen in dien tijd door die Franschen. Van waar anders moet de vrijheid komen dan uit de idee, d.w.z. uit de overtuiging dat men haar geven moet als een recht dat den mensch toekomt; het 'geloof' kan de vrijheid niet geven, omdat het uit zijn aard en blijkens de ervaring onverdraagzaam is; enkele volzinnen uit de geschriften van dezen of genen geloovige bewijzen niets daartegen, en het is een verklaarbaar feit dat elke omwenteling, elke vrijheidskoorts in Frankrijk aanving met den kreet: weg met de priesters! Het geloof - Kuyper vergeet dat hij buiten zijn Kerk niet meer van geloof kan spreken, omdat er veel gelooVEN zijn, - kan andere gelooven

verdragen, dulden, maar niet als met gelijk recht bestaande naast zich erkennen, zonder op te houden geloof te zijn; het consequente geloof ziet men dan ook in Rome, dat nog altijd de ketters laat verdoemen in den catechismus; de ‘verdraagzame’ Calvijn bracht het echter met zijn verdraagzaamheid niet veel verder dan de eisch dat de ‘hoofdwaarheden des Christendoms beleden werden’, een rekbare uitdrukking. In onzen tijd dient men wel plaats te geven ook aan hen die van het Christendom als godsdienst niet willen weten.

Vrijheid is trouwens een phrase, waarmede door de clericalen tegenwoordig druk geschermd wordt - zij die met oog op de geschiedenis zich schamen moesten dat woord te gebruiken. Er moet in dat woord een tooverkracht liggen, dat men er zooveel vijanden door wil verslaan. Van naderbij gezien is dat woord echter niet dan een klank, die veel misbruikt wordt in politiek geschrijf. Wie vrij wil zijn, trekke naar een onbewoond eiland; daar kan hij geheel zijn vrijen wil volgen, voorzoover de natuurwet er niet tegen heeft; maar wie in een geordende maatschappij wil wonen, moet zich schikken in een gedeeltelijke berooving van zijn vrijheid. Bij de wording van de staatsinstellingen hebben wij van veel vrijheden afstand moeten doen, meestal met leedwezen maar uit gevoel van noodzakelijkheid; de geheele ‘rechten’ zijn beperkingen van onze vrijheid. Dat wij ons zonder tegenstand buigen ‘aux caprices d'un simple commis’, is derhalve meer het bewijs van de vaste organisatie van onze maatschappij, dan dat een liberaal als De Tocqueville en een Calvinist als Kuyper zich daaraan behoeft te ergeren. Er zijn wel ergerlijker zaken; het gebrek der burgers aan fierheid is grooter bij het onnadenkend buigen voor de drogredenen van een geestelijke die zijn bijgeloof streelt, dan bij het gewillig schikken naar den wel eens overdreven ijver van een staatsambtenaar.

Beklaagt Kuyper zich over het gebrek aan energie bij de burgers, hij kan voor een deel daarvan de verklaring vinden in zijn tegenwoordig geloof, want het christelijk fatalisme kan op den duur onmogelijk een gunstigen invloed uitoefenen op het persoonlijk initiatief.

De lezing van den heer Kuyper over het Calvinisme werd reeds in November van het vorige jaar gehouden en is volgens zijn eigen verklaring, ‘dus allerminst een program, opzettelijk met het oog op de benoeming (l. verkiezing) tot lid der Tweede Kamer bewerkt’. Welke bedoeling de heer Kuyper met die verklaring heeft, is ons niet recht duidelijk; hij is bezig aan een uitvoerig werk, in den geest der lezing, en er schijnt dus geen sprake van dat hij van gevoelen zou zijn veranderd, wat toch geen wonder zou zijn bij iemand, die uit zijn theologische studiën en kerkelijke omgeving verwijderd, meer onmiddellijk met politieke zaken in aanraking komt. De werkzaamheid van Kuyper in *De Standaard* levert buitendien het bewijs dat er geen wijziging heeft

plaats gehad; in tal van met meer of minder talent geschreven artikelen heeft hij het Calvinisme voor staatkundige zaken ontwikkeld, terwijl het meer theologische deel veelal beperkt bleef tot het *Zondagsblad.* Sommige artikelen hebben wij reeds vroeger ter sprake gebracht, in verband met het optreden van den anti-revolutionairen leider in de Kamer. Dat dit optreden niet aan onze verwachting heeft beantwoord, hebben wij eveneens reeds vroeger aangewezen; in dubbel opzicht heeft de heer Kuyper fiasco gemaakt, tegenover zijn eigen partij, die voor een deel den Calvinistischen democraat niet als leider heeft willen erkennen, en tegenover de zoogenaamde radicalen, die hij reeds het vorige jaar in zijn lezing de hand heeft toegestoken, maar om haar spoedig weder terug te trekken. Ook later in zijn houding tijdens de ministerieële crisis en ten opzichte van het nieuwe Ministerie-Heemskerk heeft Kuyper het bewijs geleverd, dat men van het Calvinisme een uitgebreide studie kan maken, het Calvinisme kan aanleeren, zonder in de verte nog die vastheid van beginsel en die energie te verkrijgen, waardoor de groote Hervormer en na hem zoo menig volgeling uitmuntten. Na het aannemen van het ontslag van het liberale Ministerie en de opdracht tot vorming van een Kabinet aan den heer Heemskerk was de houding van *De Standaard* uiterst welwillend en scheen een samenwerking met de vroeger zoo zeer gesmade conservatieven niet verworpen te worden. Toen het bleek dat de heer Heemskerk niet meer dezelfde was als die van '66 en deze zonder de clericalen van wal wilde steken, volgde weder een uitbarsting van verontwaardiging; ook deze bedaarde evenwel ras. Dat deze dobbering weinig geschikt is om Kuyper tot het hoofd der anti-revolutionairen te maken, behoeft nauw betoogd; de gestadige weifeling in en buiten de Kamer maakt den indruk, dat Kuyper zelf nog niet weet wat hij wil en waarheen, wat in een Calvinist een onvergefelijke ‘zonde’ is. Ook moet men soms denken, dat de heer Kuyper meer bezorgd is over de positie, die hij zal innemen, dan over de handhaving van zijn Calvinistisch beginsel. Een teleurstelling moet dit vooral zijn voor den staatsman, die naast Calvijn kan worden beschouwd als de geestelijke vader van Kuyper, van den heer Groen van Prinsterer. Men zou kunnen beweren, dat deze mede schuld heeft aan het fiasco van zijn leerling, omdat hij hem blijkens zijn *Nederlandsche Gedachten* - om een eigenaardig spreekwoord te gebruiken - wel wat veel over 't paard heeft getild. De goden schijnen het antirevolutionairisme nog niet gunstig te zijn en men moet erkennen: de Christelijk-historischen maken 't er naar. De reactionaire of, indien men wil, de Protestantsch-clericale macht is in Nederland grooter dan de volksvertegenwoordiging aanwijst; maar een wassende partij moet zich in de eerste plaats wachten voor de ‘zonde’ der onhandigheid, die door geen talent kan worden uitgewischt.

De verhouding der partijen in onze Tweede Kamer kan intusschen ook buiten de anti-revolutionairen om, van wien wij ons vroeger in dit opzicht veel, te veel illusie hebben gemaakt, belangrijke wijzigingen ondergaan. Immers, sinds wij 6 Juli schreven, zijn er zonderlinge dingen gebeurd in ons vaderland. Wie omstreeks dien tijd had voorspeld, dat de *Staatscourant* van den 27^{en} Augustus de samenstelling van een Ministerie-Heemskerk zou meedeelen, zou hartelijk zijn uitgelachen. Wel trad de *N. Rotterdamsche Courant* voor een Ministerie-Heemskerk op, of duidelijker gezegd voor een conservatief-ultramontaansch-anti-revolutionair kabinet, maar niemand achtte zulk een combinatie mogelijk. Velen meenden zelfs, dat het de *N. Rotterdamsche* geen ernst was met dit plan en 't alleen was ten berde gebracht, hetzij om als hoofdorgaan der liberale partij toch niet geheel zonder oplossing van de crisis te blijven, hetzij - wat nog waarschijnlijker is - om een plan voor te slaan, dat uit den aard der zaak moest mislukken en derhalve in 't eind kon leiden tot het aanblijven van het liberale Kabinet. Men beweerde in die dagen, dat niet zoo zeer het geheele Ministerie als wel een der invloedrijkste leden zulk een wending gaarne had gezien.

Naar de gewone parlementaire regelen viel er weinig voor het *N. Rotterdamsche* plan te zeggen. De aangegeven combinatie omvatte wel de oppositie, maar een oppositie, die uiteen moest vallen, zoodra zij positief optrad; waren de anti-revolutionairen op zekere voorwaarden te winnen, het was bekend dat eenige voorname leden van de conservatieve partij anti-clericaal waren en voor hun anti-clericalisme openlijk waren uitgekomen. Maar gesteld al dat de oppositie het eens kon worden, ook dan nog bestond het bezwaar, dat zij de minderheid vormde in de Kamer. En welke reden bestond er om juist den heer Heemskerk aan het hoofd van die combinatie te plaatsen? Was het niet bij schier al de verkiezingen in den laatsten tijd gebleken, dat de kiezers dit soort van vertegenwoordigers niet meer verlangden? Getuigde de opgang van de Ultramontaansche en Christelijk-historische candidaten niet dat ook hier het alternatief werd gesteld: clericaal of anti-clericaal? Was Heemskerk zelf niet in dien strijd gevallen en uit het Parlement verwijderd? Waarom dan hem genomen als den man van het oogenblik? Was b.v. de opdracht aan den heer Van Lijnden in de gegeven omstandigheden niet wenschelijker, omdat deze althans elementen in zich bevatte om clericaal te kunnen worden?

Hoe dit zij, in den raad der goden was besloten, dat de *N. Rotterdamsche* met haar zonderling plan gelijk zou krijgen en ongelijk tevens. De zeldzame bekwaamheden van Heemskerk, en wellicht nog meer zijn bekende stoutmoedigheid waren oorzaak, dat hij tegen het parlementair gebruik in met de samenstelling van een nieuw Kabinet werd belast, maar het bleek tevens dat er een dubbele persoon huisde in den geleerden man; de Heemskerk van '74 was een andere dan de

Heemskerk van '66. Voorzoover wij konden nagaan, was het eerste denkbeeld van Heemskerk, dat een herhaling van '66 tot de onmogelijkheden behoorde: hij kon aan oude vrienden als Schimmelpennink, Van Zuylen geen plaats meer inruimen en besloot na eenige aarzeling niet één bestanddeel in het nieuwe Kabinet op te nemen, dat direct aan de oud-conservatieven herinnerde. Wat nog merkwaardiger was en een dikke streep haalde door de rekening van de *N. Rotterdamsche*, in het nieuwe Ministerie had niet één clericaal zitting, wanneer men Van Lijnden, - wat wellicht het best dien eerlijken staatsman kenschetst, - meer tot de vromen in den lande dan tot de clericalen rekent; het Ministerie droeg zelfs een anti-clericale tint, - een verrassing voor velen zoo groot, dat men den Minister van Buitenlandsche Zaken Van der Does de Willebois van Katholiek tot Ultramontaan promoveerde, wat waarschijnlijk hem zelf 't meest heeft vermaakt. De keuze van den heer Heemskerk deed een der kranten niet onjuist zeggen, dat hij nu met de linkerzijde wilde beproeven, wat hem in '66 met de rechterzijde was mislukt.

Heeft men recht deze verandering van Heemskerk zoo maar terstond te veroordeelen? Naar ons inzien loopt men in den regel te veel weg met de zoogenaamde consequente karakters, of liever men vormt zich daarvan een verkeerde voorstelling. Men versta ons echter wèl; wij kunnen ons den man voorstellen, die één denkbeeld najaagt met inspanning van al zijn kracht, die geen haarbreed van het doel afwijkt, die om zoo te zeggen monomaan is geworden. Maar er is ook een minder loffelijke standvastigheid, eene die men bij zoogenaamde politieke personen veelal aantreft en die ten onrechte doorgaat voor een deugd; bij niet weinigen namelijk zijn de staatkundige gevoelens niet de vrucht van een overtuiging, die men zich gevormd heeft door ernstig denken, maar iets aangeleerds, iets dat men meer liefheeft omdat het aan ons bestaan een zekeren schijn van belangrijkheid bijzet en een middel is geworden om den uit zich zelf niet veel beteekenenden persoon op een voetstuk te plaatsen. Of neem een gunstiger geval; de gevoelens die men is toegedaan, zijn werkelijk eenmaal de vrucht geweest van den geestelijken arbeid, dien men denken noemt; maar het eerste genot, dat aan een zelfverkregen overtuiging steeds eigen is, verschalkt den mensch en hij beschouwt die overtuiging als DE waarheid, die voor alle eeuwen is vastgesteld. Die waarheid wordt niet meer getoetst aan verder denken, aan voortgezette ervaring, maar beschouwd als een kleed, waarmee men zich ten allen tijde vertoonen kan. Zoo groeit de eenzijdigheid en terwijl men gaarne van onveranderlijke gevoelens, van standvastigheid van karakter spreekt, moest men eigenlijk gewagen van bekrompenheid. Men zal ons nu begrijpen; men kan onder de lieden van dit gehalte de meeste doctrinairen brengen, - men heeft conservatieve en liberale, - hoogst oppervlakkige menschen, die reeds vroeg hun dogma hadden vastgesteld en er even trouw bij zweren

als de geloovige bij zijn reliquie; veranderen al de tijden, dringt de ervaring tot nieuw onderzoek, hun rotsvaste overtuiging wankelt niet, - maar ze weten ook niets nieuws bij te brengen om hun overtuiging te verdedigen, die dikwijls een grillige tegenstelling vormt met de omgeving en aandruischt tegen de werkelijkheid. Veler overtuiging is als een speeltuig, dat wordt opgewonden.

Daarentegen *kan* wijziging van overtuiging het gevolg zijn van veelzijdige ontwikkeling, van ruimte van blik ten opzichte van de wereld die ons omgeeft, of soms nog eenvoudiger, van juiste waarneming van de teekenen des tijds. Het leven dient om te leeren, vooral ook om af te leeren. Bismarck zal men wel geen karakterloosheid ten laste leggen, wanneer hij zelf verklaart, dat hij veel heeft geleerd en veel dingen anders inziet dan vroeger. Inderdaad is die man veel veranderd, en hij komt er rond vooruit en wijst u op de ervaring, die aanleiding heeft gegeven tot zijn gewijzigd inzicht. Waarom zou het nu tegen Heemskerk pleiten dat hij in '74 een anderen weg inslaat dan in '66? Hebben wij niet een geheel anderen tijd voor ons? Zijn niet velen in de laatste jaren van vrienden vijanden van Rome geworden, van onverschilligen besliste anti-clericalen? Wat is liberaal, wat is conservatief? In '66 kon men nog aan het bestaan van een conservatieve en een liberale partij gelooven, maar thans gaat dit niet wel meer; de woorden zijn verbruikt, de oude tegenstelling heeft opgehouden; liberaal en conservatief zijn schakeeringen geworden van eenzelfde partij; verplaats u in de Tweede Kamer en noem mij één punt op, dat de liberalen en conservatieven niet beiden kunnen onderschrijven? De uitbreiding van het stemrecht vindt, afgescheiden van de ministerieele quaestie, aan de rechterzijde wellicht nog meer voorstanders dan aan de linker-; de heeren zijn meerendeels vertegenwoordigers der bourgeoisie.

Is hervorming van het belastingstelsel een conservatieve of een liberale zaak, - altijd wanneer men geen abstracties maakt, maar de lieden neemt zooals zij zijn? Doorgaans geven de conservatieven zich uit voor de bijzondere steunpilaren van het centraal gezag, maar de ervaring, vooral van den laatsten tijd, leerde, dat de conservatieven even weinig volhardend zijn op dit punt als de liberalen; beslissend voor de beantwoording van deze en andere quaesties bleek in de eerste plaats de vraag te zijn, of men al of niet behoort tot de oppositie, en welke middelen voor 't oogenblik konden worden aangewend om het Ministerie te bestrijden. Waarlijk, men moet wel naïef zijn om in onze staatkundige kringen van linker- en rechterzijde te hooren spreken en niet te lachen. Zooals wij reeds meermalen opgemerkt hebben: men heeft hier in de eerste plaats te doen met personenquaesties.

Wel bezien is er dus reden om Heemskerk geluk te wenschen met den politieken tact, die door hem bij de samenstelling van het Ministerie is gevolgd. De ware staatsman verzet de bakens als 't getij

verloopt; keering van wind en stroom gaan voor hem niet onopgemerkt voorbij. Soms - en wij meenen te kunnen veronderstellen, dat dit ook met Heemskerk het geval is geweest, - soms doet de verandering van standpunt pijnlijk aan, want er ligt iets kwetsends in voor onze eigenliefde. En al heeft niet één der liberale kranten de mogelijkheid verondersteld, er zelfs aan gedacht, dat de verandering van Heemskerk voor dezen staatsman kon pleiten, toch bestaat er in elk geval voor deze veronderstelling meer grond dan voor het tegendeel. Na de verwerping in de laatste jaren van al de voorgestelde liberale hervormingen door de liberale meerderheid: inkomsten-belastingen, algemeene dienstplicht, uitbreiding van stemrecht, enz. was de weg als voorgeschreven om een Kabinet te vormen van hoogst bezadigde mannen, die het centrum zouden moeten vormen, indien er in onze Kamer plaats was voor zulk een fractie.

De levensvatbaarheid nu van het nieuwe Ministerie ligt, naast zijn eigen daden, aan de houding van die liberalen, waarvan het gebleken is, dat zij het meest zich onderscheiden door hun conservatieve eigenschappen. Zal Heemskerk daar die ondersteuning vinden, die hij noodig heeft, nadat hij met ridderlijken moed de uiterste partijen der rechterzijde, de clericalen en oud-conservatieven heeft uitgesloten? Gunstig laat zich dit weder niet aanzien, want al heeft men nog niets van de plannen van Heemskerk vernomen, al was het Parlement nog niet bijeen, de liberale oppositie is toch reeds aangevangen. Men zou na de roekelooze machtsverspilling van de liberale partij althans een weinig meer bescheidenheid verwacht hebben van de liberale kranten in het beoordeelen van het nieuwe Kabinet; maar in plaats daarvan heeft men van dien kant van de nieuwe Ministers zoo min mogelijk goed en zooveel mogelijk kwaad gezegd, bedreigingen gebezigd van oppositie, van.... spoedige reorganisatie van de liberale partij! Het zonderlingst was nog de tegenstrijdigheid der liberale kranten om bij dit alles te verklaren, dat er voorloopig geen oppositie zou worden gevoerd!

Maar men kent het spreekwoord van de keffende hondjes. Het papier is geduldig. Indien de heer Heemskerk voortgaat op den weg, dien hij heeft ingeslagen; indien hij met vermijding van elken schijn van clericalisme een nationale staatkunde volgt, met die gematigdheid welke, bij de verhouding der partijen is voorgeschreven, dan kan zijn bewind van langen duur zijn. Moeten wij ons gedurende dien tijd van veel goede verwachtingen spenen, zijn bestuur kan desniettemin weldadig zijn, omdat het beantwoordt aan de behoefte niet zoo zeer van onzen tijd als wel van onzen toestand.

13 Sept. '74.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Een en ander over aanleg, onderwijs en emancipatie der vrouw.

‘Ein schlechtes Jahr, meine Herren’, zei in het jaar 1870 een Lohndiener, die ons geleidde van het station te Aken naar de Ursuliner-gasse. Hij had weinig verdiend, er waren bijna geen badgasten geweest, en prettige vroolijke muziek, zooals in andere jaren had men niet gehoord. Het waren maar altijd begrafenissen met treurmuziek.

De man scheen weinig opgewonden over al de Duitsche overwinningen.

‘Mein Sohn ist gestern begraben,’ zei hij, terwijl hem de tranen in de oogen kwamen. - Wij vroegen hem natuurlijk, hoeveel kinderen hij nog overhad. ‘Er war mein einziger Sohn, mein einziges Kind’, zei hij, ‘und ein braver Junge’.

Hij had dapper gevochten, die zoon; met een kogel in den arm was hij nog overeind gebleven; daarna door het linkerbeen geschoten en neergevallen. Zoo had ‘der braver Junge’ uren lang onverzorgd op het slagveld gelegen, was eindelijk verbonden, in een goederenwagen terecht gekomen en naar Aken vervoerd. Bij zijne komst aldaar, was hij niet meer te herkennen, dan aan het nummer, dat hij op de borst droeg, maar hij had in de laatste heldere oogenblikken nog het een en ander verteld.

Den volgenden morgen gingen wij de verschillende hospitalen bezoeken, het Mariahilfspital, het Jezuïetenklooster en de barakken. Te zamen waren daar in Aken ± 600 gekwetsten.

Hier heeft mij nu niets meer getroffen dan het verschil tusschen de verpleging door mannelijk en door vrouwelijk personeel. Het lompe, onhandige en slordige der mannelijke verplegers, tegenover de liefderijke, kalme, attente, zorgvolle en behendige verpleging der vrouw.

Niets ontgaat haar oog, handig en practisch weet zij overal de juiste hulp aan te brengen.

Zij *gevoelt*, waarmee zij den patient genoegen doet; zij spreekt niet te veel, maar zij heeft ook altijd eenig discours of eenige andere afleiding bij de hand, wanneer hij daaraan behoefte heeft.

En niet alleen als verpleegster, ook als assistent bij operatiën, deden zij voortreffelijke diensten, de dames, en sommige onderbonden de bloedvaten als de *beste* chirurg.

Wat ziet men nu, als zij naar de plaatsen terugkeeren, waar de vrede is? Dat van al die uitmuntende eigenschappen niet de minste partij wordt getrokken. Wat moeten die verstandige, liefderijke, talentvolle verpleegsters niet gevoelen, als zij na volbrachte taak de stad van hare inwoning wederzien? Niet alleen is met den oorlog haar nuttige werkkring weer afgeloopen, maar de diensten worden zelfs niet geapprecieerd of geven tot allerlei spotternij aanleiding.

De meeste dames zullen bij den terugkeer in het vaderland nu wel met bezigheden overladen zijn, maar voor een enkele vangt misschien het volgende leven weer aan: voor de een piano spelen, teekenen, frivolités en visites maken, voor een ander godsdienstig onderzoek, beoefening der philanthropie, soms een blinde tante of grootmama voorlezen of een ziek lid van de familie oppassen.

Zoo zal misschien het leven van een enkele dame zijn, wanneer de fortuin haar niet heeft misdeeld.

Maar wanneer dit ontbreekt? Dan zwerft de vrouw, soms met alle mogelijke talenten en beminnelijke eigenschappen toegerust, als arme balling rond. Nu hier als huishoudster, dan daar als gouvernante. Is de vader overleden en de nalatenschap niet voldoende, dan logeert zij in het begin soms bij het een of ander lid der familie, wordt daar in de eerste dagen nog al aardig gevonden; maar de ondervinding leert, dat zij hoe zij ook in den smaak mag vallen, op den duur niet bij den oom of wie ook van de familie kan blijven. Het genadebrood wordt reeds spoedig misgund of ontzegd. Men kan ook van den oom of tante, die zelf reeds moeielijk door de wereld komen, niet vorderen, dat zij nog de zorg voor arme nichten overnemen.

Voeg daarbij de vormen, waaraan eene jonge dame in Holland gebonden is. Bijna nergens kan zij in een groote stad een voet zetten, waar zij niet is verzeld van ouders, van een oom, een broêr of een dame op rijperen leeftijd, in 't algemeen van een liefderijk toeziend oog.

Zelfs de *vrije lucht* op de meest bezochte wandelplaatsen is haar op sommige tijden juist dan, wanneer de wandeling de meeste variatie aanbiedt, ontzegd, als niet een beschermer of beschermster haar geleidt.

Deze opmerkingen waren de aanleiding tot de volgende beschouwingen over *aanleg*, *onderwijs* en *emancipatie* der vrouw. Overdrijving aan den eenen kant, te groote gehechtheid aan oude gewoonten en het niet letten op de behoeften van onzen tijd aan den anderen kant, schijnen hier veel verbetering tegen te houden.

Wij willen hierbij in de eerste plaats den aanleg der vrouw nagaan.

Over de eigenschappen van het lichaam in het breede uit te weiden is hier de plaats niet, het komt in het kort neer op de algemeen bekende zaak, dat de vrouw wat de gave van het lichaam betreft bij den man achterstaat. Hij vertegenwoordigt de kracht, hij kan beter de elementen bestrijden, hij kan beter de natuur hare gaven afdwingen, zijn leven is een onafgebroken geheel.

Maar wat den geest betreft, dan bezitten de meeste vrouwen eigenschappen, die haar èn voor de wetenschap èn voor de practijk bij 't onderwijs en een practischen werkkring bijzonder geschikt maken: *een groot talent om waar te nemen*, een *juist oordeel, groote verbeeldingskracht* en een *bijzonder talent om snel en handig iets te verrichten.*

Het *talent van waarneming* wordt niet door ieder toegegeven. Sommigen beweren, dat de aandacht der vrouwen slechts op kleinigheden valt zooals op kleeding, de modes van den dag, op vormen; dat zij slechts allerlei nietigheden observeert, om die op theevisites en andere bijeenkomsten te verhandelen.

Maar, eilieve, hoe dikwijls is de vrouw in de gelegenheid haar opmerkingsvermogen in belangrijke zaken te toonen? En *dan* juist bewonderen wij haar talent. Welk geneeskundige heeft het niet ervaren, hoe hij bij de behandeling van zieke kinderen door de nauwkeurige waarneming der moeder wordt gesteund? Op hetgeen door haar is opgemerkt, *berust* ten deele de behandeling, en dit nog wel zonder dat zij ooit iets van geneeskunde heeft geleerd, ja veeleer nog alle mogelijke verkeerde voorstellingen omtrent geneeskundige zaken heeft opgedaan.

Door andere dames zijn reeds ontdekkingen met het microscoop gedaan. En het is een bekende zaak, dat terwijl heeren, in afgetrokken bespiegeling verzonken, soms niet zien, wat onmiddellijk voor hen staat, de dames niet alleen reeds hebben waargenomen, maar zelfs gehandeld, voordat de man nog begreep waarom.

Dit opmerkingsvermogen nu is een der eerste vereischten voor de beoefening der natuurwetenschappen. De meeste ontdekkingen berusten op nauwkeurige waarneming.

Maar laat ook dit waar zijn, dan ontbreekt toch aan de vrouwen een *gezond oordeel*, zegt men, en *zonder* dat leiden de nauwkeurigste waarnemingen tot weinig of niets. - Zeker is het moeielijk die vraag te beslissen, zoolang de vrouwen geen opleiding hebben genoten, die het oordeel kan ontwikkelen. Toch is er, gelijk Mill opmerkte, eene positie in de maatschappij, waarin men in staat is de vrouw met den man te vergelijken, eene positie waarin een juist oordeel zeker een der belangrijkste elementen is. Het is die van *koningin* of *regentes*, en al is het tegenwoordig in sommige landen misschien het verkieslijkst dat de vorst of vorstin zich met niets bemoeit, niet overal is het zoo en niet altijd is het zoo geweest.

Nu weten wij, welk een gering aantal koninginnen de geschiedenis oplevert in vergelijking met dat der koningen. En van dit geringe getal is de verhouding van haar, die regeeringstalenten aan den dag hebben gelegd, zeer gunstig tegenover de koningen, ofschoon vele van haar den troon gedurende moeielijke tijden hebben bekleed.

Wij kunnen wijzen op de krachtige regeering van Elisabeth in Engeland, zelfs van de zedelooze Catharina de Medicis in Frankrijk, en Margaretha van Oostenrijk was een der bekwaamste staatkundigen van haren tijd.

En al is het ook waar, dat de over het algemeen gunstige resultaten van de regeering der koninginnen daarvan heeft afgehangen, dat het beheer der zaken onder eene koningin in de handen komt van knappere mannen, dan dit onder de meeste koningen het geval is, zoo pleit het te meer voor het *juiste oordeel* der vrouw: immers de voornaamste taak van het regeeren bestaat niet daarin, dat men alles zelf doet, maar dat men de meest geschikte menschen uitkiest, om aan het hoofd van elk departement te staan (Mill). En die juiste keuze berust op een *juist oordeel.*

Ook dit toegestemd, zeggen sommigen, zoo maakt *hare rijke verbeelding* de vrouw voor de wetenschap toch ongeschikt. Zij leeft in eene te ideale en romaneske wereld. Ook mannen met een rijke fantasie worden door sommigen direct als ongeschikt voor de wetenschap gebrandmerkt.

Men moge ook eerbied hebben voor hunne overige talenten, als wetenschappelijke menschen staan zij niet hoog: zij meten, wegen en ontleden niet.

Maar aan wie hebben de botanici b.v. een der balangrijkste wetten, die der *gedaante-verwisseling* te danken, volgens welke de meeldraden, de stampers, de kroon, bloembladen enz. van iedere plant niets dan gewijzigde bladen zijn? Was het een natuuronderzoeker, die jaren lang doorbracht met proeven, tot in de kleinste bijzonderheden bij zijne plantenstudie afdaalde, een man die met onvermoeiden ijver planten verzamelde? Volstrekt niet. Goethe was de ontdekker, de grootste dichter van Duitschland en een der grootste die de wereld ooit gezien heeft. En hij maakte deze ontdekking niet ofschoon, maar omdat hij een dichter was. Zijn schitterende verbeeldingskracht, zijn hartstochtelijke liefde voor het schoone en zijn fijne gave om vormen te onderscheiden, brachten hem op dit denkbeeld: juist eigenschappen, die volgens sommigen de vrouw ongeschikt maken voor de wetenschap.

Toen Goethe zijn ontdekking bekend maakte, werd zij niet alleen door de nauwkeurige natuuronderzoekers verworpen, maar zij waren zelfs boos, dat een dichter zich op hun gebied gewaagd had. Hoe, een man die verzen maakt en tooneelstukken schrijft, een eenvoudig vertegenwoordiger der phantasie, een arme drommel zonder feitenkennis,

die niet eens het microscoop gebruikte en geen groote proeven had genomen over den groei der planten, hij zou het heilige gebied der natuurwetenschap betreden en zich voor een navorscher uitgeven? Dat zou te ongerijmd zijn. Maar Goethe, die zijn denkbeelden aan de wereld had geopenbaard, bleef rustig zijn tijd afwachten. - Men weet met welk gevolg. De mannen der feiten moesten eindelijk onderdoen voor den man der verbeelding; en deze ontdekking wordt thans aangenomen en ijverig toegejuicht door lieden, die indien zij voor 50 jaar hadden geleefd ze met verachting zouden hebben afgewezen(*).

En nog andere gewichtige ontdekkingen waren alleen het gevolg eener rijke verbeelding.

Waarom zouden dan de vrouwen, die ze in hooge mate bezitten, om deze reden van de beoefening der wetenschap moeten worden uitgesloten? Laten liever die geleerde mannen, die alles weten, die alles hebben gemeten, gewogen en ontleed, laten die mannen die nooit een nieuw denkbeeld hebben gehad, liever iets van de rijke verbeelding der vrouwen overnemen, voordat ze minachting koesteren voor alle phantasie.

Nog een talent waarin de vrouw boven den man uitmunt: *grootere snelheid van gedachte*, *grootere vlugheid van bevatting.* Het is bekend dat men, als men in de mindere standen, waar de man en de vrouw ongeveer evenveel hebben geleerd, inlichtingen behoeft, van de vrouw in den regel de volledigste en nauwkeurigste berichten krijgt. En van de volgende opmerking van Buckle kan ieder die in een vreemd land reist de proef nemen. Zij bestaat hierin, dat wanneer iemand reist en een vreemde taal spreekt, de vrouwen hem spoediger begrijpen dan de mannen, waarom het dan ook, als men in eene vreemde stad verdwaalt, altijd beter is zich tot een vrouw te wenden, dan tot een man.

De man mag dieper over de zaken doordenken, de vrouw denkt sneller. En al hebben zich de beroemde onderzoekingen van Prof. Donders, '*over de snelheid der gedachte*' ook nog niet tot de vrouw uitgestrekt, zoo is het toch hoogst waarschijnlijk dat die groote snelheid van gedachte ook volgens deze methode zal worden bevestigd.

En is de snelheid van denken niet een der voornaamste hoedanigheden, waardoor iemand voor het practische leven geschikt wordt? Wanneer er gehandeld moet worden, dan is spoedige beslissing in den regel noodzakelijk: wikken en wegen, afgetrokken bespiegelingen en wijsgeerig onderzoek, zij duren te lang. Voor den koopman, den financier, den practischen geneesheer, den diplomaat is snel handelen een eerste vereischte: anders is de marktprijs der koopwaar of die der effecten alweer gerezen of gedaald, de patient misschien al begraven of de oorlog reeds verklaard, voordat het besluit genomen is. Ik denk, als de dames hadden gestudeerd, zij zouden *geduchte* concurrenten

(*) Henry Thomas Buckle (Wetensch. Blad., 1868, p. 107).

worden - onder de vrouwen zijn trouwens reeds *beroemde* doctoren. En diplomaten zijn zij nu al, zonder dat ze hebben gestudeerd, veel meer dan de mannen.

Nu komen nog sommigen met een argument, dat al deze beschouwingen den bodem moet inslaan. Zij zeggen de man heeft grootere hersenen en daaraan is het verstand evenredig - aan de grootte namelijk. Maar sommige dieren dan?

Van de absolute grootte der hersenen hangt het verstand dan ook niet alleen af.

Opmerkelijk is het echter, dat er bij de meest ontwikkelde volken in de grootte der hersenen meer verschil bestaat tusschen man en vrouw, dan bij de minder ontwikkelde. Men mag dit zeker daaraan toeschrijven, dat bij de minder ontwikkelde de werkzaamheden van den man meer met die der vrouw overeenkomen. Het verschil in geestelijke ontwikkeling is bij hen veel minder groot.

Bij de meest ontwikkelde volken komt de vorming van den geest voornamelijk den man ten goede. Zijn verstand wordt vooral aanhoudend en systematisch geoefend. Nu mag men wel aannemen, naar hetgeen wij weten van den invloed der oefening van een orgaan op zijnen omvang, dat dit onderscheid zeer belangrijk minder zou worden, als het verstand der vrouw evenzoo ontwikkeld werd als dat van den man.

Wij willen trachten de consequentiën na te gaan, die uit dezen uitstekenden aanleg der vrouw voortvloeien; zij zijn in weinig woorden: *overal beter onderwijs*. Wat men daar ook tegen mag hebben, hoe men er over mag lachen, moeielijk kan men hen tegenspreken, die van de verspreiding van kennis en licht niets dan voordeel verwachten.

Men kan gemakkelijk zeggen: de bestemming der vrouw is *echtgenoote*, *moeder*, *opvoedster* te worden, maar aan die bestemming wordt nu eenmaal, niettegenstaande alle fraaie redeneeringen, niet altijd voldaan. Die dat vertellen, moesten er dan ook maar voor zorgen, dat iedere vrouw in het huwelijk trad, zij zouden daartoe misschien een verbond, een *anti-ongehuwden-staat-verbond* in het leven kunnen roepen.

Ook evenmin - het is reeds door De Keyser opgemerkt - als de man alleen voor *echtgenoot en vader* wordt opgevoed, kan men vorderen dat de vrouw alleen tot *echtgenoote en moeder* wordt opgeleid. Wij staan voor het fait accompli, dat niet alle dames die roeping vervullen; zelfs allerbeminnelijkste, allerliefste meisjes blijven ongehuwd.

Voor haar, de ongetrouwde dame, moet de gelegenheid ontstaan iets anders te worden dan institutrice, gouvernante of huishoudster.

Ook wanneer er geen oorlog is, moeten zij diensten aan de maatschappij kunnen bewijzen.

Het belangrijkste in deze quaestie is de ervaring in Amerika opgedaan. Daar behoort de betere opleiding van dames niet meer tot het rijk der bespiegeling.

Verschillende omstandigheden hebben daartoe meegewerkt, voornamelijk het geringe aantal vrouwen, dat zij, die het eerst naar Amerika verhuisden, hadden meegebracht. Terwijl de harde bodem en de strijd met de Indianen de krachten der mannen in beslag namen, was het noodig de vrouwen in staat te stellen het jonge geslacht te onderwijzen. Zij ontvingen daartoe eerst onderricht van de mannen en togen toen zelf aan het werk. Hierbij is het gebleken hoe geschikt ze voor deze betrekking waren. Nog heden behoort ⅔ van het onderwijzend personeel in Amerika tot het vrouwelijk geslacht.

In het westen van Amerika was ook nog in *deze* eeuw het gebrek aan dames groot.

In San Francisco was er in het begin van de ontdekking van goud in Californië een tijd, dat een vrouw kwalijk door de straten kon gaan, zonder dat iedereen bleef staan om haar aan te gapen, en een kind was een *merkwaardigheid.* Vandaar dan ook de anecdote, dat toen een vrouw haar kind mee naar den Schouwburg had genomen en dit aan het schreien raakte, juist toen het orkest begon te spelen, een man in het parterre riep: ‘Laat dat kind schreien, *stil* met die violen daar, ik heb in tien jaren dat geluid niet gehoord.’

Het publiek juichte dit toe, het orkest zweeg en het kind schreide onder het uitbundigst handgeklap der bezoekers.

Dit geringe aantal vrouwen in Amerika is de aanleiding geweest dat men haar eerst op haren prijs heeft leeren schatten; van Amerika is ook de gemeenschappelijke opleiding van mannen en vrouwen uitgegaan. Het eerste voorbeeld van dien aard werd - curieus genoeg - door eenige verstandige, fatsoenlijke boeren gegeven. Er waren op de plaatsen, waar zij zich vestigden, geen scholen voor middelbaar onderwijs. Die boeren, die niet zeer bemiddeld waren, redeneerden nu op de volgende manier: Waarom zullen wij twee scholen, één voor jongens en één voor meisjes oprichten, als één voldoende is? Die jongens en meisjes groeien zamen op te huis, in scholen voor lager onderwijs, in zondagsscholen en in de kerk, en hebben zij hun opvoeding voltooid, dan zullen zij hun leven *in elkaars bijzijn* moeten doorbrengen; waartoe zou er dus een tusschentijd van vier jaren zijn, waarin ze in twee opvoedings-kloosters gescheiden zijn? 't Heeft geen zin en 't zijn dubbele kosten.

En er werd een instituut opgericht, waar heeren en dames samenwoonden.

Dit voorbeeld vond spoedig navolging en er zijn nu vele bloeiende inrichtingen van dien aard in Amerika. En ook aan vele universiteiten studeeren zoowel heeren als dames. Deze methode voldoet niet alleen

even goed, als de inrichtingen, waar alleen heeren of alleen dames zijn, maar zij, die daaromtrent ervaring hebben verklaren eenstemmig, dat het *veel* grooter voordeelen heeft opgeleverd, dan waarop de zuinige boeren, die het bedachten, het oog hadden.

Toen het op touw werd gezet, lieten de ongeluksprofeten niet na de waarschuwing uit te galmen, dat het stelsel verschrikkelijke gevolgen zou opleveren. De meisjes zouden ruw worden, de jongelingen nog ruwer en alles zou uitloopen op losbandigheid.

Het is merkwaardig, hoe dikwijls de dingen juist lijnrecht in strijd zijn met hetgeen in theorie was verkondigd. De ervaring met het Amerikaansche plan opgedaan, heeft niet slechts doen zien, dat de vrees bij den aanvang geuit ongegrond was, maar van al wat voorspeld of gevreesd was, is juist het tegendeel gebeurd.

Zoo zijn er, in de nabijheid van sommige *instellingen voor heeren alleen*, damesscholen ontstaan, opdat deze laatste partij konden trekken van de leeraren der jongelingen: in deze gevallen is in den regel het verkeer tusschen de kweekelingen van beide inrichtingen *streng* verboden. Van deze heeft men wel eens hooren vertellen, dat geheime correspondentiën enz. verlies van goeden naam ten gevolge hebben gehad. Van de instellingen daarentegen waar heeren en dames samen wonen, samen den maaltijd gebruiken, weet men niets dan goeds te vertellen. Die colleges hebben al het aangename van een beschaafd huishouden. Men heeft steeds bevonden, dat het vrije verkeer tusschen de jongelieden alleszins bestaanbaar is met de goede zeden, in *treffend* contrast met het stelsel, dat in de andere landen en zelfs in het ontwikkelde Europa bestaat. In geen van de instellingen, die alleen door jongelingen worden bezocht, wordt iets aangetroffen, dat te vergelijken is bij het verheven zedelijk standpunt, den fijnen toon en het verstandelijk enthusiasme, waardoor die colleges voor heeren en dames zich onderscheiden.

De jongelingen zijn daar geen zier minder ridderlijk, omdat zij minder drinken en rooken, en hun net en zindelijk voorkomen, hun wellevend en kiesch gedrag toonen, dat onder den verfijnenden invloed om hen heen een bij studenten zeer zeldzame waardigheid aan hun karakter wordt bijgezet, en bij de jonge dames merkt men de zachtste en meest vrouwelijke hoedanigheden op. En die colleges waren tevens dikwijls de eerste aanleiding, dat er later een zeer gelukkig huwelijk werd gesloten tusschen de jongelieden die daar zoo ruimschoots in de gelegenheid waren elkaar goed te leeren kennen.

Men mag na dat alles, zeggen de Amerikanen, ook wel aannemen, dat de loutering en veredeling van de stelsels van onderwijs en opvoeding tot stand moet gebracht worden, door ze onder dien invloed te brengen, welke nooit gemist heeft beschaving en verfijning teweeg te brengen - *den invloed der vrouw.* Beide seksen behooren elkaar te steunen en aan te moedigen, en haar scheiding gedurende het tijdperk,

waarin elk van haar den geest en het karakter ontwikkelt, is een overblijfsel uit den tijd van monniken en nonnen - een tijd waarin alle betrekkingen tusschen de beide seksen als onrein gebrandmerkt werden - het is een overblijfsel uit den tijd van middeneeuwen en priesterheerschappij.

Men zal nu zeggen van deze mededeelingen omtrent Amerika - aan de Wetenschappelijke Bladen ontleend - wellicht zeggen: wij gelooven gaarne dat het in Amerika op die wijze gaat, maar hier hebben wij met Holland te doen. Maar zou er zoo groot verschil zijn tusschen de behoeften van Europeanen en Amerikanen, hunne afstammelingen? Welke reden is er om aan te nemen dat de Amerikaansche dames in aangeboren verstand of in zedigheid boven de Hollandsche uitmunten? Van de mannen is dit *zeker* niet het geval, waarom dan van de vrouwen? Er is geen enkele grond voor te bedenken.

Maar ook in Holland is het nut van middelbaar onderwijs voor dames gebleken. Waar het is, doet het uitstekende diensten en op vele plaatsen wordt er door velen met verlangen naar uitgezien. Waarom zouden de dames ook niet iets grondigs leeren van natuurkunde, scheikunde en de overige natuurwetenschappen? Van opvoedkunde, gezondheidsleer en kunstgeschiedenis? In elk geval is het zeker even goed als scholen waarheen sommige dames uit Holland worden gezonden, waar men in de vigilante leert stappen, onderricht wordt hoe men in de opera plaats moet nemen of waar een z.g. *professeur de maintien* leert, hoe men lachen moet.

En waarom zouden de *universiteiten* niet door dames worden bezocht? Als men in een natuurkundig gezelschap zamen voorlezingen hoort, waarom zou men deze dan niet even goed in een collegekamer hooren? Gelooft gij werkelijk dat het tot losbandigheid en ruwheid van zeden aanleiding zou kunnen geven?

En als men voorlezingen heeft gehoord, die door proeven werden opgeluisterd, waarom zullen dames die proeven niet eens nadoen? waarom niet in het chemisch of physiologisch laboratorium gewerkt? Waarom niet? Omdat het zoo vreemd is en omdat niemand het doet. Dat is altijd het éénige argument. Maar, als men altijd bij het oude bleef, zou er immers nooit iets goeds tot stand komen.

En waarom zou men niet, als de dames dat mochten verlangen, eens een gedeelte van den dag beschikbaar willen stellen, dat zij *alleen* in een laboratorium konden werken? Dan is het gevaar voor ruwheid van zeden en losbandigheid, waarvoor ook de Amerikanen vroeger vreesden, ten minste vervallen.

Men meene daarom niet dat ik er eenigszins aan *denk*, dat het *regel* zal worden, dat de dames studeeren. Al schijnt het theoretisch ook prachtig, in de practijk zou het niet gaan. Immers wat zal er met de meeste dames gebeuren, die hebben gestudeerd? Er zal voor haar een acteur op het levenstooneel verschijnen, die meer belangstelling

inboezemt dan alle geleerde werken, dan logica, mathesis of wat ook. ‘Een jong echtgenoot zal er verschijnen die niets liever wil dan zich belasten met de zorg voor haar lieve persoon en haar toekomst. En wat zal er dan gebeuren? Een jaar lang gaat het noch goed, hoewel met horten en stooten, want het blijkt reeds een moeielijke taak zich te blijven meten met mannen, die zich onverdeeld aan hun vak kunnen wijden; dan komt er stoornis, en als ze hersteld is, dan vat ze met nieuwen moed haar werk weer op, al valt het haar harder en harder. Maar dan komt er weer oponthoud op den weg, en zij eindigt met evenals iedere andere vrouw zich te belasten met *huishouding* en *opvoeding.*’

Maar zal het ook nooit regel worden, toch moet op die groote uitzondering worden gelet. Welk bezwaar zou er ook in zijn, als ieder meisje goed middelbaar onderwijs had ontvangen, dat niet zeer bemiddelde ouders eens het zekere voor het onzekere namen en de verstandigste onder de meisjes of eene dochter van buitengewonen aanleg voor eene betrekking opleidden?

Welk bezwaar zou er dan in gelegen zijn dat eens de eene dame kinder-arts werd, een andere met hart en ziel de natuurkundige wetenschappen beoefende of een derde in een van de vele administratieve betrekkingen, waarvoor volgens de ervaring in België en Frankrijk de vrouw zoo uiterst geschikt blijkt te zijn, werkzaam was? Zou het niet te verkiezen zijn boven den tegenwoordigen toestand, waarin een dame altijd een sport moet afdalen op de maatschappelijke ladder, als zij in haar onderhoud moet voorzien, of er soms niet veel anders overschiet dan een oud knorrig heer op te passen?

Ook *bevordering der wetenschap* en daardoor vermeerdering van maatschappelijk welzijn is van beter onderwijs te verwachten; maar ik heb in het begin genoeg over den wetenschappelijken aanleg der vrouw gesproken, met betrekking tot dit punt slechts nog deze woorden: ‘dat de mensch slechts ten halve leeft zoolang de vrouw van het opdoen van alle nuttige kennis blijft buitengesloten, omdat één zijner oogen, dat een eigenaardig fijn licht verspreidt, gesloten is - het oog der vrouw.’

Als men nu vraagt, of ik het verkieslijk zou vinden, dat het onderwijs ook in Nederland zóó werd ingericht dat dames en heeren aan dezelfde instellingen onderwijs ontvingen, dan zou ik antwoorden: Ja, in de meeste gevallen wel.

Ben ik daarom een voorstander van de emancipatie, omdat ik beter onderwijs verlang? Wat beteekent eigenlijk emancipatie? *Letterlijk: vrijverklaring.* En dit is niet alleen de letterlijke beteekenis, maar de voorstanders der emancipatie beschouwen de vrouw werkelijk als een *slavin.* De beroemde Mill o.a. heeft, zooals bekend is, een werk geschreven over de slavernij der vrouw.

Volgens hem is zij inderdaad de lijfeigene van haren echtgenoot en

wel zoo ver de wettelijke verplichting aangaat in geen geringere mate dan gewone slaven, ja erger, want de slaaf heeft nog oogenblikken dat hij vrij is, Oncle Tom was onder zijn eersten meester vrij in zijn hut; maar de vrouw is slavin op elk uur en op elk oogenblik. Mill is als haar Messias opgetreden, om haar uit die slavernij te verlossen; hij wil haar het stemrecht schenken en van het huwelijk een vennootschap maken.

Het stemrecht heeft Mill, dunkt mij, met zijn eigen woorden veroordeeld. Want wat zegt hij in het genoemde werk zeker zeer pessimistisch, van de vrouw? 'Welke partij in politieke zaken gelijk heeft weet de vrouw niet en het kan haar ook niet schelen, maar zij weet wel, waardoor geld of uitnoodigingen verkregen kunnen worden, wat aan haren echtgenoot een titel, aan haren zoon een goede betrekking of aan hare dochter een goed huwelijk kan bezorgen.'

Mill verlangt verder van het huwelijk een *vennootschap* te maken. Hij zegt: 'De meest voorkomende vrijwillige vereeniging is behalve het huwelijk, vennootschap in handelszaken; nu heeft men niet noodig gevonden om bij de wet te bepalen, dat in elke vennootschap eene der vennooten het geheele bestuur over de zaak zal hebben en dat de anderen aan zijne bevelen zullen moeten gehoorzamen'. Al zegt hij dan verder - zeker zeer voorzichtig - 'dat hij het vraagstuk der echtscheiding niet wil bespreken', zou hij ook evenals in de vennootschap verlangen, dat men de vrouw zou vergunnen, om zoolang te veranderen van haren beul en tyran - haar man namelijk - totdat zij er een goede vindt.

Toch is naar mijne bescheiden meening - het zij met eerbied voor het gevoelen van den grooten Mill gezegd - het huwelijk iets anders dan een vennootschap. Hoe zal het nu gaan wanneer de man tot eene betrekking geroepen wordt, waar verplaatsing noodzakelijk is, terwijl de vrouw door familiebanden of om andere redenen aan de plaats der inwoning gebonden is? Wanneer A b.v. na rijp beraad tot het besluit komt dat hij die roeping moet volgen, maar mevrouw na niet minder rijp beraad tot een andere conclusie is geraakt?

In de meeste gevallen zal men wel tot een vergelijk komen; maar het kan ook gebeuren, dat men het niets eens wordt: de vennootschap wordt nu ontbonden. De heer A. en zijne wederhelft zullen nu wellicht elk eene nieuwen vennoot op hun levensweg ontmoeten.

Hoe zal het nu met de kinderen moeten gaan? Wellicht zal de nieuwe wet bepalen dat deze zullen worden verdeeld. Maar zal de maatschappij er zooveel gelukkiger om zijn, wanneer het ieder oogenblik kan voorkomen, dat de kinderen de liefdevolle zorg der moeder moeten missen en aan de zorg der nieuwe vennoote van papa worden opgedragen?

Ik zou de maatschappij wel eens willen zien, wanneer die vennootverwisseling aan den gang is, vooral bij lieden van een wispelturig

karakter of bij mannen als Don Juan of Blauwbaard. Het komt mij voor, dat dan nu reeds een begin moest worden gemaakt met de aanbesteding der vondelingshuizen!

En is de vrouw de slavin van den man, gelijk Mill beweert? In de werkelijkheid is zij het *zeker* in den regel niet: ik denk dat het tegendeel zelfs meest wordt waargenomen. De man is in naam, de vrouw inderdaad het hoofd van het huisgezin. Door hare opvoeding der kinderen, door haar invloed op dezen, door haar bestuur over de huishouding is zij in werkelijkheid in huis het hoofd. De man kan als hij er lust in heeft in art. 160 van het Burgerlijk Wetboek *lezen*, dat hij het hoofd is der echtvereeniging, maar in de werkelijkheid is hij het zeker in den regel niet.

Maar *volgens de wet* is hij het toch, zeggen sommigen. Zoo zegt prof. Tellegen in een prachtige brochure, over den bestaanden rechtstoestand in het huwelijk sprekende: ‘De wet plaatst haar (de vrouw) onder zijne macht, dwingt haar tot samenwoning; maakt haar onmondig, wat hare fortuim betreft, maakt zelfs wanneer het tegenovergestelde niet uitdrukkelijk is bedongen, hem tot heer en meester van die fortuin en ontzegt haar den invloed op de opvoeding harer kinderen. Met - ik durf het ijskoude woord bijna niet uit te spreken - zegt prof. Tellegen, met den *dood* van den man wordt zij weder eene *vrije vrouw* en eene *rechthebbende moeder*.

Maar men kan ook een tegenovergesteld tafereel ophangen. De vrouw kan niet altijd in haar onderhoud voorzien. Er zijn tijden in haar leven, dat zij haar eigen belangen niet kan behartigen. In de wet lezen wij daarom: ‘de man is verplicht zijn vrouw al hetgeen noodig is, volgens zijnen staat en zijn vermogen te verschaffen.’ Het is daarom dat hij en hij alleen dikwijls den geheelen dag werkt en slooft en zwoegt, niet voor haar alleen, maar voor hare kinderen. Al valt het hem nog zoo zwaar, hij moet altijd maar voort, door weer en wind, opdat er voor haar en de haren worde gezorgd. En wat vindt hij dan nog soms nadat hij den geheelen dag heeft gewerkt en gesloofd? Dat hij met allerlei huiselijke onaangenaamheden wordt lastig gevallen in plaats van zijn huis te kunnen beschouwen als een haven der rust waar hij liefde en kalmte kan vinden, terwijl, wanneer hij zich daarover boos maakt, de volgende dagen er niet beter voor hem uitzien. Of het blijkt soms dat hij alleen is geaccepteerd omdat hij goed was voor het voorzien in de levensbehoeften van mevrouw, maar dat ander gezelschap haar aangenamer is, terwijl zijn kinderen hem nog bovendien evenals Mill op instigatie der moeder voor den vreeselijksten beul en tyran houden. Eerst met - zeg ik met prof. Tellegen - maar in omgekeerden zin, eerst met den dood van mevrouw houdt het slavenleven weer op en wandelt hij weer als een ongetrouwd man vrij en onbezorgd door het leven.

Ik stem gaarne toe, gevallen als ik vermeldde zijn uitzonderingen,

groote uitzonderingen, maar de door prof. Tellegen vermelde evenzeer. Voor deze kan geen wet worden gemaakt. En als men de vrouw met een *slavin* vergelijkt, dan is de man evenzeer *slaaf* volgens de wet: hij moet de vrouw onderhouden, hij moet werken, hij, de zoogenaamde meester, de beul, de tyran, de man moet werken voor de volgens Mill onderdrukte, in boeien geklonkene, in eeuwige slavernij levende vrouw. Juist het omgekeerde als in de slavernij- daar doet de slaaf, niet de meester het werk zooals in het huwelijk.

Neen, het zijn geen slavenwetten, maar alleen gevolgen van den natuurlijken toestand, en ‘al kwam er weer een geheel nieuw menschenpaar, zegt een schrijver in de *Edinburgh Review*, een nieuwe Adam en Eva, dan zouden, al stond Mill er zelf bij, wijzende op de rechten der vrouw, in de hoofdzaak dezelfde wetten komen als vroeger. De man zou naar buiten gaan en werken voor de zijnen; de vrouw zou thuis blijven en haren man met liefderijke zorgen dienen. En dit is zoo natuurlijk, dat is zoo iets dat van zelf spreekt, dat als, gelijk dit soms gebeurt in een huisgezin van enkel vrouwen, er eene is die den kost verdient, men haar onmiddellijk als hoofd van het gezin beschouwt en haar bedient en verwent, zooals men den heer des huizes zou verwend hebben. Het is het loon van den arbeider, de belooning van den kostwinner, een soort van instinctmatige vergelding, die alle wetten vooruitgeloopen is.’

Maar wat nog het meest tegen de emancipatie zou pleiten is de ervaring die daaromtrent in andere landen is opgedaan. Men heeft daar twee soorten van geëmancipeerde vrouwen gezien: de eene heeft hare ziel vrij gemaakt van alles, waaraan de vrouw zich gewoonlijk met liefde hecht; de andere heeft zich los gemaakt van de verbindende wetten der zedelijkheid.

De rij van geëmancipeerde vrouwen is ons op de volgende wijze beschreven: zij heeft, het moet tot hare eer worden gezegd, de emancipatie consequent doorgevoerd. Zij verscheen met kort afgesneden haar, meestal een scheiding op zijde, met lakensche buizen, als die der mannen, met een kleedingstuk, dat een vest kon genoemd worden, en met een zekere manier van grootspreken, die zij niet kwalijk hadden overgenomen. Men kon ze nauwelijks onderscheiden van jonge heeren van 20 jaar en op 't eerste gezicht hadden er vele comische vergissingen plaats van de zijde der oningewijden.

Het waren allen ongehuwde dames met geprononceerde ideeën over de meeste sociale vraagstukken en over bijna alle problemen op het gebied der zedelijkheid; en ieder had een eigenaardige roeping, een eigen streven. Zij wenschten allen, dat zij als jongens ter wereld waren gekomen, en toch beschouwden zij de mannen als lomperds, als groote domoore, niet waardig de schoenriemen van edele vrouwen te ontbinden; allen beschouwden zij kleine kinderen als vervelende lastposten, niet half zoo vermakelijk als jonge dieren; een auditorium

waar flinke professoren den oorsprong der rassen en soorten bediscussieerden, dat was veel schooner, veel beter dan de schoonste en best ingerichte kinderkamer. En allen zonder onderscheid lachten om het ouderwetsche idee, dat de hoogste roeping der vrouw is echtgenoote en moeder te zijn; dat inderdaad het goddelijke der vrouw *bestaat* in het moeder zijn. En geen blos kleurde ooit hare wangen.

Het is met deze secte op de volgende manier gegaan. Sommigen hebben de dwaling van haren weg ingezien voor het te laat was en zijn in het huwelijk getreden, terwijl het nog tijdig genoeg was om de moedervreugde te kennen, die zij hadden gelasterd in de dagen, toen zij nog in de duisternis wandelden; zij hebben het haar laten groeien en zijn teruggekeerd tot het gebruik van strooken, garneering en kunstbloemen.

Andere gingen zaken doen, maar hielden op zich te bemoeien met sociale vraagstukken: ook enkele van haar zijn getrouwd.

Maar sommigen zijn trouw gebleven aan de leer, zooals die primitief werd verkondigd, en al onderscheiden zij zich ook al niet meer zoo in 't oog loopend door kleeding en manieren als vroeger, toch kleeden zij zich nog steeds opzettelijk in een gewaad, dat alles behalve lieftallig maakt, en zij zijn nog even bitter in haar afkeer van de plichten harer sekse, even hartstochtelijk in haar afkeurend oordeel over mannen en even verbitterd over de verdeeling, die maatschappij en natuur beide hebben vastgesteld: *van deze is geen enkele in het huwelijk getreden.*

De tweede rij van geëmancipeerde vrouwen, waarvan ik sprak, zij die zich los hebben gemaakt van de wetten der zedelijkheid wordt in Amerika en ook in Engeland aangetroffen. Het zijn zij die het huwelijk voor vernederend, onzedelijk en onnatuurlijk houden, het zijn zij, die de leer der *Vrije Liefde* verkondigen - maar die daarvan meer verlangt te weten kan er genoeg over lezen.

Dit zijn de gevolgen der emancipatie; dit van beschouwingen dat de vrouw een verkleede man is, of de man een Eva in mannengewaad. Daarom zeg ik: *geen emancipatie*, *geen vrijverklaring der vrouw.* Zij is ook niet noodig; want de vrouw leeft *niet in slavernij*.

Man en vrouw hebben ieder een eigene positie, die door natuur en maatschappij is aangewezen: ze zijn de volgens de oude fabel door den toorn der goden gescheiden helften van *één* wezen, *den mensch:* beide slechts onvolkomen, zoekende helften, de een niet beter, maar ook niet minder dan de ander.

Geen emancipatie, maar overal beter en ruimer onderwijs: geen scholen, waar niet veel anders dan talen worden geleerd, maar evenals voor jongelingen een uitstekende gelegenheid voor studie van talen, natuurwetenschappen, geschiedenis, gezondheidsleer, opvoedkunde, kunstgeschiedenis. Betrekkingen als uitzondering, maar toch opleiding tot betere en meerdere dan tegenwoordig: voor onderwijs, voor

geneeskunde, voor administratieve betrekkingen, voor postwezen, telegrafie.

Niet het minst zal uitgebreide kennis in het huwelijk van gewicht worden. De getrouwde vrouw zal belangrijke plichten hebben te vervullen voor de toekomst. Het handenwerk is haar door de machines ontnomen; maar het zal in het bijzonder haar taak worden, van haar de zwakkere in lichaam, maar *zeker niet* de mindere van geest, anderen te vormen, te beschaven, te ontwikkelen.

De mannen zullen het aan haar te danken moeten hebben, als zij een groote rol spelen op het tooneel der wereld.

Dan zullen de mannen zich niet alleen herinneren hoe hun lichaam in dagen van ziekte door hunne moeders werd verzorgd, maar ook hoe hun *geest* door haar is geleid, gelouterd en veredeld.

En *dan* zullen de vrouwen, al blijven zij meest op den achtergrond van het leven, - de *spil* worden, waarom de maatschappij zich beweegt, het brandpunt van vorming, ontwikkeling en beschaving.

CALIXTO J^{r}.

Brievenbus.

I.
Over Jan Oly en Janmaat.

Waarde Heer Tijdspiegel!

Als gij plaats hebt voor een praatje, b.v. op de plaats waar Jan Oly vroeger zijn onpoëtischen naam verheerlijkte, dan bied ik u hier iets dergelijks aan. Jan Oly droeg een onpoëtischen naam, maar de man zat van onder tot boven vol poëzie, want hij zat vol waarheid en deed die hooren aan wie luisteren wilde. Jan Oly was een oprechte democraat, die nooit een anderen sluier heeft gedragen dan zijn pseudonym. Jan Oly kon innig gemeend toeslaan, maar hij lachte altijd zoo gul als hij bezig was, dat alleen de afgestrafte daarbij een onaangenaam gevoel had. Ik ken hem niet persoonlijk, maar ik hield van hem, en ik zeg, hij was een ridder, al was hij mogelijk in een olieslagerij geboren. Jan Oly zeide altijd vlak uit de waarheid, maar hij had toch geen vlak en plat gemoed. Hoe is het toch met hem? Gestorven? Neen, dat kan niet, want ik herinner mij dat hij bepaald afscheid van ons nam met een weemoedig lachje. Waarom schrijft hij niet meer aan u? Is hij oud geworden? Neen, de waarheid wordt niet oud. De kracht van zijn stijl lag in het waarheid zeggen. Vormen? Och! die konden Jan niet erg schelen; maar de waarheid had hij zoo lief, en zulke menschen worden niet oud. Dit toch is alleen het droevig lot van hen, die alleen aan een corpus gelooven. Heeft Jan Oly dan den moed verloren? Dan wil ik hem toeroepen, dat

hij goed gedaan heeft in zijn leven, en nog goed doen kan. Meent hij dat hij alles gezegd heeft, wat hij zeggen kon? dan zeg ik hem dat hij dingen sprak, die wel tweemaal gezegd mogen worden in andere omstandigheden en in nieuwe vormen. Breng hem s.v.p. die boodschap van mij over, Heer *Tijdspiegel*, en verzeker hem, dat het geene nieuwsgierigheid maar belangstelling is, die mij dit woord in de pen gaf. Laat hem weer verschijnen, de vlugge, licht gewapende ridder, die soms met zooveel juistheid zijn puntig zwaard door de zwakke plaatsen van het verouderde harnas wist te steken; en die zijne tegenstanders als olie door de vingers liep, als zij hem pakken wilden. Jan Oly was ongenaakbaar en dus onschendbaar; hij heeft deel er aan, o Heer *Tijdspiegel!* dat van u gezegd wordt, dat gij wel weet, waar Abraham den mosterd haalt.

Maar ik zou van het plaatsje van Jan Oly op Jan Oly zelf komen, en het doel van dit mijn schrijven is toch een ander. Ik wilde u schrijven over menschen, waar ik denk, dat ook mijn onbekende vriend Jan Oly wel belang in stelde, over onze zeelui en matrozen. Wat ik u van hen zeggen wilde zal u spoedig blijken, als gij u maar eens eventjes in gedachte wilt verplaatsen tusschen Anjer en St. Nicolaaspunt in straat Sunda, dicht bij Poeloe Merak (Pauwen-eiland). Het is avond, negen uur ongeveer, en het is hier tooverachtig mooi, voor iemand die pas uit Neêrland komt vooral. Anjer's bergen zijn zoo heerlijk schoon in het maanlicht, en wij hooren in de stilte van den nacht het ruischen der palmen, waarnaar wij zoo lang reeds verlangden, omdat wij ons daarvan, na het lezen van Heine en anderen, zooveel geheimzinnigs voorstelden. Maar de Oostersche natuur heeft vooral des avonds geheimzinnigs genoeg om ons de teleurstelling, wat dat ruischen aangaat, te vergoeden.

Wij zaten op een groot klipperfregat en genoten van de stilte, van de koelte, van de bergen en den maneschijn. Wij dachten aan het verlaten vaderland, en aan Indië, dat wij zouden leeren kennen. Wat wij al zoo gevoelden, dat weet ik niet precies alles meer na te vertellen, want wij schreven toen Juni 1871; maar wij genoten, dat weet ik nog zeer goed.

Ook de matrozen gevoelden iets; vandaar dat zij zich bij elkander op het voorschip hadden geschaard, en zongen, meer en beter dan anders, maar toch nog, welke erbarmelijke liedjes! soms zonder samenhang, soms gemeen, en dus in het geheel niet in overeenstemming met het tooneel rondom ons. Maar wat hooren wij daar? Niet ver van ons lag een Fransche bark, en ook daar begon men te zingen. In volle klanken kwam de opwekkende wijze der Marseillaise over de golven heen tot ons. Wat er eene verheffing zit in die wijs en die woorden! Het was het Fransche volkslied, maar toch ook ik zette als mensch mijne borst op en neuriede, toen het lied uit was, Schiller's woorden:

> Der Mensch ist frei geschaffen, ist frei,
> Und würd er in Ketten geboren.
> Lasst euch nicht irren des Pöbels Geschrei,
> Nicht den Misbrauch rasender Thoren!
> Vor dem Sklaven wenn er die Kette bricht,
> Vor dem freien Menschen erzittert nicht!

En daarmede was het repertoire der Fransche equipage nog niet uit. Daar kwamen ze aan achter elkander: Ma Normandie, Amis la matinée est belle. Partant pour la

Syrie, les adieux de Bertrand etc. etc. woorden, die wij met zoovele andere Duitsche liedjes, zoo vaak in den schemeravond door onze moeders hebben hooren zingen.

En onze matrozen? 't Was of zij den moed verloren. Of zij gevoelden, dat dit gezang meer in overeenstemming was met den schoonen avond dan het hunne?

Ik weet het niet, maar ik geloof, dat zij zich geslagen gevoelden. De avond

was zoo heerlijk en maakte ook op hen zulk een indruk, dat zelfs de ruwe matroos het gevoelde: *de liedjes, die ik ken en zing zijn* HIER *en* NU *een wanklank.* Dat was één indruk, Heer *Tijdspiegel*, die mij bijbleef.

Daar gij nu toch reeds met uwe verbeelding aan het springen zijt, geletterd Heer, kunt gij mij nog wel een eindweegs verder volgen. Welnu, verplaats u dan in mijne voorgalerij op het eiland Banda. Het is drie jaren later. Het gezelschap daar tegenwoordig bestaat uit den kapitein-kommandant van zijn Majesteits oorlogsstoomer de Bali, den WelEdGstr. heer Doorman, en uit uw onderdanigen dienaar.

De laatste heeft juist den heer Doorman een Bandaasch volkslied voorgelezen, door hem, op verzoek van den onderwijzer, voornamelijk voor de schoolkinderen, op eene gegeven wijze vervaardigd. Dit lied doet hier nu niets ter zake. Genoeg, het was de aanleiding, dat de heer Doorman zich beklaagde over de liedjes die de Hollandsche matrozen gewoonlijk zongen. Zie! sprak hij, zee-officieren hebben nu wel geen juffersooren, maar toch kan ik u verzekeren, dat ik mij soms erger aan de gemeene taal van die liedjes. Zijn zij soms niet gemeen, dan hebben zij weer geen zin of samenhang. Als onze dichters eens wisten, hoeveel nut zij konden doen, met een bundel gezonde liedjes op goede wijzen, die op het leven en de omstandigheden van zeelieden betrekking hebben, of ook maar voor hen geschikt zijn. Zij zouden natuurlijk geheel onder hunne bevatting moeten vallen. De taal moet niet al te verheven zijn. Maar waar, gezond gevoel mag er wel inkomen; een zeeman heeft ook wel gevoel, al is hij wat ruw. Als men hem maar goed weet aan te pakken, dan heeft Janmaat wel ooren, en wel een hart ook. Zulke liedjes zouden mogelijk meer nut doen en in hunnen kring evenveel genot geven, als de ‘Lieder ohne Worte’ van Mendelssohn en anderen, die in zoo menig salon, en rondom zoo menige piano, ook zooveel echte snob-verrukking teweegbrengen. Ik was zoo vrij den heer Doorman te wijzen op zoovelen onzer dichters, die ook op het gebied van het lied zeer goed geslaagd zijn, op Heije, Potgieter en anderen; maar ik kreeg ten antwoord: Ja, dominé, maar het zeemans-element ontbreekt wel eens wat veel, terwijl ons volk zich toch altijd nog eene zeevarende natie blijft noemen. Andere liedjes kunnen ook wel dienst doen, maar dat mag niet ontbreken. Daarbij, het moet een bundel zijn, want de matroos kan toch zelf moeielijk al die liedjes bij elkander zoeken die voor hem geschikt zijn, en totnogtoe is dat niet voor hem gedaan. Het wijsje, als het niet zeer bekend was, zou dan bij het eerste coupletje er moeten bij staan, de toon moest flink, ferm, opwekkend zijn. Geef mij zulk een bundel, en ik verzeker u, dat hij meer nut zal doen dan alle tractaatgenootschappen ter wereld, meer nut dan menig schoon, hoogvliegend gedicht.

Ik antwoordde dat daartoe dan wel het allereerst de zee-officieren geroepen waren; dat ik zulk een degelijk, welopgevoed corps het werk niet uit de handen wilde nemen. Maar de heer Doorman wist mij te doen gevoelen, dat ieder die iets ten goede vermocht, daaraan moest medewerken, wanneer hij kon. Nog verschanste ik mij hier achter, dat ik mijne sporen als dichter nog niet verdiend had, en dat hij zich dus tot anderen in Nederland vooral moest wenden. Maar met een compliment over den toon van mijn Bandaasch volkslied werd ik uit deze verschansing verdreven. Probeer het maar eens, zeide de heer Doorman, ik ga nu naar Nieuw-Guinéa, maar kom weldra op Banda terug, en als gij dan wat klaar hebt, even goed bruikbaar als dit Banda-lied, liefst op bekende wijzen, dan beloof ik u alle mogelijke moeite te doen, om die liedjes onder mijne bemanning in te voeren, en ze zooveel mogelijk te verspreiden.

Dit nu, Heer *Tijdspiegel*, was een tweede krachtige indruk, die mij bijbleef, dat goede liedjes voor ons zeevolk broodnoodig waren. En, daar ik voor zulke indrukken niet onvatbaar ben, zette ik mij aan het werk. Daarbij! welk eene

aanlokkende verzoeking ook, voor iemand, die wel eens met poëtische aanvechtingen te kampen heeft, de gedachte van gezongen te zullen worden, evenals Beranger, Goethe, Heine enz. enz.

Ik zette mij dan neder om eens een paar snipperuurtjes (want ik heb hier eene groote gemeente, Heer *Tijdspiegel!*) te gebruiken tot een goed doel, en wat ik daarin voortbracht zal hier volgen. Ik publiceer mijn werk niet in de gedachte, dat het voortreffelijk is in zijne soort; maar om anderen, meer bekwaam dan ik, aan te sporen de handen aan een werk te slaan, dat nuttig en noodig is. En vooral, Heer *Tijdspiegel*, spreek gij eens met den heer Thieme, die al zoo menige nuttige, schoone uitgave in de wereld bracht, over dien zangbundel voor het zeevolk. De gedachte aan zulk eene uitgave is mij ten minste lief geworden. Geld-verdienen is daarbij niet de eerste overweging; maar toch, als bijzaak worde het opgemerkt, dat Nederland nog genoeg zeelui en matrozen heeft, om dien bundel te koopen en daaruit te zingen. Laat Thieme in eene landstad doen, wat de uitgevers te Amsterdam en Rotterdam al lang hadden moeten opvatten. Zij hebben het, zoover ik weet, nog niet gedaan, of ten minste niet goed gedaan. Zouden anders beschaafde zeelieden, die het goed met hun volk meenen, zoo klagen? Maar basta! Jan Oly wist veel te zeggen zonder veel plaats te beslaan. Hier volgen eenige liedjes. Schijnt de toon en het plan van uitgave den heer Thieme goed, hij ga dan met het builtje bij onze dichters rond, verzamele wat bruikbaar is en geve uit. Ik en anderen zijn overtuigd, dat hij daaraan een goed werk te meer zal doen. Vindt '*men*' de liedjes slecht, men vergeve ze mij om de goede opwekking, die er mee gepaard gaat.

I.

Wie gaat er mee? (Wijze: *Ein freies Leben führen wir.)*

1.
Wie gaat er mee? Wie gaat er mee?
De wijde wereld kijken?
Het is gezond en frisch op zee.
Één man, die eet daar wel voor twee.
Zeg! Zou je dat niet lijken?

2.
Hier! flinke kerels van stavast!
Geloof me, 't is waarachtig,
't Is daar zoo kwaad niet bij den mast,
Je ziet meer dan in moeders kast,
Je wordt wel ééns zoo krachtig.

3.
Komt jongens! mee de wereld rond!
De wijde zee bevaren!
Niet ieder schip gaat naar den grond.
Gij vindt hier kost voor oog en mond,
En geld! maar voor 't bewaren!

4.
Komt, vaart wat onder d' oude vlag!
Oud-Neerland's kloeke zonen!
De vlag, die eens de daden zag
Van een de Ruiter, ja! die mag
Zich nog op zee wel toonen!

II.
Het anker op! (Wijze: *Marseillaise.)*

1.

Het anker op! en los de touwen!
En nog een luid, een luid hoezee!
Wij gaan de wijde zee bebouwen.
Wees gegroet! gij veilige ree!
Hoort gij het buldren der kanonnen?
Een laatsten groet aan 't vaderland.
Hoezee! De mutsen in de hand!
Met moed den verren tocht begonnen.
Het zeegat uit met moed!
En naar het ruime sop!
In top, in top
Den wimpel op! en alle zeilen los!

2.

Vooruit! Het schip is onze woning,
Wij varen daar zoo frank en vrij
Op zee. De kommandant is koning,
En matrozen! zijn volk zijn wij.
Wij willen Neerland's eer bewaren
In oorlog en in vrede en rust;
Daarom, wij hooren aan de kust
Niet thuis, maar op de wijde baren.
Geen twist of muiterij!
Voor 't heil der maatschappij
Gaan wij, gaan wij
Oud-Neerland's vlag vertoonen op de zee.

III.
Als ik de lage kust zie blauwen. (Wijze: *Quand tout renait à l'espérance.)*

1.
Als ik de lage kust zie blauwen
Van 't oude, goede Nederland,
Of door de duisternis de vuren
Weer schittren zie aan Holland's strand;
Dan voel ik, hoe na 't lange zwerven,
Het hart die streken nog bemint,
Waar eens mijn ouders zich verheugden
Bij 't wiegje van hun jonge kind.
2.
Dan voel ik, hoe ik voor de rechten
Van 't oude, goede vaderland
Mijn goed en bloed zou kunnen offren,
En strijden kan met hart en hand.
Bij 't zien van Holland's gele duinen
Zwelt mij de vrije zeemansborst,
En 'k voel, dat ik zou kunnen sterven
Voor 't recht van Vaderland en Vorst.

IV.
Slimme Jan. (Wijze: *Kolijn, een brave boerenzoon.)*

1.
Ik heb een meisje, lief en schoon,
Bevallig, jong, beminnenswaardig.
De roos en lelie op haar koon
Staan haar zoo goed, zoo drommels aardig!
Wij bleven aan elkander trouw
Een zestal lange, lange jaren;
Maar 'k had geen thuis nog voor een vrouw
En daarom moest ik wel gaan varen.
2.
Ik zeilde rond naar Oost en West,
Verkeerde in storm en lijfsgevaren;
Maar Betjelief, die hield zich best,
En ik, ik kon een duitje sparen.
Ik heb dat geld goed uitgezet,
En mag nu luchtkasteelen bouwen,
En droomen van een huisje net,
Van Betje, bruiloft, en van trouwen.
3.
Die Piet, die nooit aan sparen dacht,
Maar slechts aan zwijnen, zuipen, vloeken,
Verloor zijn naam en mannenkracht,
En kan ver naar een Betje zoeken.
Zeg Jan, jij bent toch slim geweest!
Zeg Jan, jij bent nu uit de zorgen!
En weldra is 't je bruiloftsfeest!
Ik zeg je niets, nou, goeje morgen!

V.

Het afscheid. (Wijze: *Quand tout renait à l'espérance.)*

1.
Toen ik voor d'eerste maal ging varen,
En van mijn moeder afscheid nam,
Ik zal het nooit! neen nooit! vergeten,
Hoe mij toen 't vocht in d'oogen kwam;
En hoe ze mij, die lieve moeder!
Al weenend in haar armen sloot.
Ik zal het nooit! neen nooit! vergeten,
Al is zij nu al jaren dood.

2.
Al snikkend sprak zij bij het scheiden,
O! Blijf toch altijd flink en goed!
Word nooit losbandig, beste jongen!
O! Blijf in 't diepst van uw gemoed
God en Zijn heilgen wil vereeren.
Zoek nooit in kwaad of zonde uw eer,
En kom van al die verre tochten
Steeds als mijn jongen tot mij weer.

3.
Dat woord, het klinkt mij nog in d'ooren,
Als 'k in de stilte van den nacht
Aan haar gedenk, die mij zoo liefhad,
Met zooveel zorg heeft groot gebracht.
In menige ure van verzoeking
Was 't mij of ik mijn moeder zag,
Alsof ik weer haar stem mocht hooren,
Als op dien eersten afscheidsdag.

VI.
Matrozen! Matrozen! Wijze: (*Ein freies Leben führen wir.)*

Ik heb mij wel eens erg verveeld
Op reizen en op reisjes,
Gebromd op 't lot mij toegedeeld.
Weet gij wat er aan 't varen scheelt?
De meisjes! De meisjes!

2.

Dat 's zulk een weergaasch aardig goed,
En toch, men kan 't niet varen,
Wel hard is 't voor een jongen bloed,
Die menig kusje wonderzoet
Mocht garen! Mocht garen!

3.

Maar toch laat ik niet zeuren, neen!
Wij hebben niet te klagen.
Aan land, daar zijn wij nommer één,
Zij geven ons geen blauwe scheen
Bij 't vragen! Bij 't vragen!

4.

En daarom, neen, niet meer geklaagd!
Zij mogen ons, die roosjes!
Vraag maar aan al wat rokken draagt,
Waarmee ze 't liefste zijn geplaagd,
Zij zeggen met matroosjes. { of: Die meisjes!
Zij zeggen met matroosjes. { Zoo loosjes!

5.

'k Maakte eens met Grietje Bloemenknop
In 't groen wat zoete praatjes.
Zij gaf mij toen een raadsel op:
Wat gaat er boven, zeg eens, Job!
Soldaatjes? Soldaatjes?

6.

Toen zei ik: wel, mijn lieve Griet,
Wat hoef je zoo te blozen,
Dat raadsel is zoo moeilijk niet,
Een domoor, die 't niet daad'lijk ziet:
Matrozen! Matrozen!

Zie hier, waarde Heer *Tijdspiegel*, een enkele garf voor den rijken oogst, die ik hoop dat spoedig voor den zeemansbundel zal vergaderd worden.

N^{o}. 6 had ik, als minder goed, willen weglaten; mijn consulent, de heer Doorman, meende echter dat het minstens als lokvogel moest gespaard blijven, daar het mogelijk het meest zou gezongen worden, in het eerst ten minste. En hiermede Vale; ik hoop dat deze liedjes nu reeds op de Bali gezongen worden, en dat het zeevolk spoedig betere zal hebben in den bundel tot wier verschijning ik hoop te hebben medegewerkt, in een ‘Vade-mecum voor den Hollandschen matroos.’

W. MALLINCKRODT.

Banda. Molukken.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

Geest en leven.

Le Christianisme libéral. Sermons par Ernest Fontanès, Pasteur au Hâvre. Paris, Sandoz et Fischbacher, 1874.

Het is een waar genot eens een bundel leerredenen van een predikant uit Frankrijk uit de nieuwe school, of de moderne richting, wiens naam ook in Nederland reeds gunstig bekend is, te kunnen aankondigen. Een verzameling van preeken, vooral van moderne, is, ten minste in Frankrijk, iets zoo zeldzaams, dat men het niet onopgemerkt kan laten voorbijgaan. Behalve Athanase Coquerel (den zoon), wiens leerredenen steeds gretigen aftrek vinden, dank zij niet alleen zijn groot talent, maar ook den beroemden naam dien hij draagt en den eigenaardigen werkkring waarin hij geplaatst is, wagen slechts weinige liberale predikanten het hunne preeken uit te geven. Na de twee deelen van den hoogleeraar en predikant T. Colani, die zoo grooten naam en zulk een buitengemeenen en wèlverdienden opgang gemaakt hebben, is er bijna niets van dien aard verschenen. Alleen zou men nog kunnen noemen den predikant Viguié uit Nimes. Dr. Réville zelfs heeft er niet toe kunnen komen om eenige zijner preeken uit te geven, voordat hij zijn emeritaat genomen had, en toen nog meer om aan den wensch zijner vrienden te voldoen en aan zijn gemeente een hoog gewaardeerd aandenken na te laten, dan wel uit eigen beweging Mochten er nog eenige uitzonderingen zijn, die mij ontgaan, dan dienen zij slechts om den regel te bevestigen. Die tak der godsdienstige litteratuur, die vroeger het vruchtbaarst en het meest gezocht was, is merkbaar aan het kwijnen, ook zelfs bij de orthodoxen. Komen er ook al meer orthodoxe dan moderne preeken uit, haar getal is toch veel kleiner dan vóór een veertig jaren, en stellig oneindig minder dan in de 17de eeuw. Men moet ook erkennen (wel te verstaan, ik spreek hier alleen van Frankrijk), dat de laatste preekbundels, als zich bewegende in den engen kring der traditioneele dogma-

tiek, den toenemenden afkeer van het publiek zeer begrijpelijk maken.

Wil dit nu zeggen dat de predikkunde zelf in verval is? Ik geloof het niet, ten minste niet wat de moderne predikkunde betreft. De hooge waarde der verzamelingen die ik zoo even genoemd heb, de groote en wèlverdiende naam, dien de auteurs en sommige hunner ambtgenooten als predikers hebben, pleiten voor het tegendeel. En het boekdeel zelf dat ik nu aankondig is een bewijs *de facto*, dat er nog preekers zijn die men met genoegen hooren en preeken die men met nut en voordeel lezen kan. Mogelijk moeten de kanselredenen in het algemeen en de gedrukte preek in het bijzonder thans boeten voor een eeuw van zwakheid en flauwheid, die nu gelukkig voorbij is. *Sic vos non vobis* zeggen wij, maar in omgekeerden zin, met Virgilius. Liberale predikers van heden, gij moet nu lijden voor die koude wijsgeerige prediking, waarin men alle levenskracht en alle godsdienstig gevoel miste, en die geenszins door diepte van wetenschappelijke inzichten vergoedde wat haar aan stichtelijk element ontbrak! Maar er is nog een andere reden, waarom er zoo zeldzaam moderne preeken worden uitgegeven. Ongetwijfeld heeft de moderne richting een hooge godsdienstige waarde, en op stichtelijk en practisch terrein kan zij de vergelijking met andere richtingen gerustelijk doorstaan. Maar het voornaamste werk, waartoe haar aanhangers door de omstandigheden des tijds geroepen worden, ligt niet op het veld der prediking. Zij moeten een nieuwe methode op het gebied der godsdienstwetenschap invoeren en doen veld winnen, of liever ze moeten de rationeele en experimenteele methode toepassen ook op het onderzoek naar de godsdienstige waarheid, en aldus zich steeds bezig houden met een critischen arbeid, waar elke schrede voorwaarts weder nieuwe vraagstukken doet geboren worden en tot nieuwe onderzoekingen aanleiding geeft; zij moeten de godsdienstige waarheden, zooals zij ze zich voorstellen, formuleeren, bewijzen en tot eenheid brengen. Voor dit deel hunner taak is zeker de leerrede niet de meest geschikte vorm. Daar worden de denkbeelden en feiten noodzakelijk afzonderlijk voorgesteld, buiten den samenhang die er toch eigenlijk de kracht van uitmaakt. En door oratorische wendingen loopt men zoo licht gevaar om de juistheid en nauwkeurigheid der gedachte te benadeelen of wordt men verleid om groote woorden of min of meer gelukkige vergelijkingen te stellen in plaats van degelijke en krachtige argumenten. Zoo kan het wel niet anders of er moeten veel meer opstellen in wetenschappelijke tijdschriften, of afzonderlijke werken, hetzij van streng wetenschappelijken aard, hetzij in populairen vorm vervat, van de hand der moderne godgeleerden verschijnen dan eigenlijk gezegde preeken.

De voornaamste aanmerking, die ik zou kunnen maken op het laatst uitgegeven werk van den heer Fontanès, zou zelfs zijn, dat het niet zoozeer een bundel preeken is als wel een verzameling van opstellen, kennelijk bijeengevoegd met het doel om een klaar en volledig overzicht

te geven van de beginselen des christendoms naar moderne opvatting. De titel zelf geeft dit reeds te kennen: *Het liberale Christendom.* En nu vraag ik, of het mogelijk is in een tiental preeken die bij verschillende gelegenheden en voor verschillende toehoorders zijn uitgesproken, bij gewone godsdienstoefeningen, bij kerkinwijdingen of op christelijke feestdagen, zulk een onderwerp juist en volledig te behandelen, en of er niet noodzakelijk leemten en herhalingen in moeten voorkomen? Wel is waar, is het niet aan dit verzamelen in één boekdeel en onder een algemeenen titel toe te schrijven dat sommige dezer leerredenen een al te theologisch karakter dragen voor den predikstoel; toen de schrijver ze opstelde dacht hij zeker niet aan die uitgave in één boekdeel, noch aan de plaats die elke preek daarin zou moeten beslaan als onderdeel van *het liberale Christendom.* Toch zijn er onder, die in mijn oog aan dit euvel lijden en wel bepaaldelijk de tweede: *De eenheid des geestes* (zalig zijn de vreedzamen enz.) en de vierde: *De woorden van Jezus* (mijne woorden zullen niet voorbijgaan). Ik geef toe dat de prediker het recht heeft om zich bij de behandeling en toepassing van den eerstgenoemden tekst te bepalen tot den vrede in de Kerk, ofschoon mij het gezichtspunt wel wat beperkt voorkomt; maar wanneer hij achtereenvolgens en zeer uitvoerig gaat spreken over het bovennatuurlijke, over de verzoeningsleer, over de opstanding van Jezus en over zijne godheid, om aan te toonen, dat het liberale christendom al wat er waarlijk godsdienstigs is in die oude leerstellingen behoudt, en het dus onrechtvaardig is het te veroordeelen omdat het die gedachten en gevoelens op een andere wijze formuleert, dan overschrijdt hij zonder twijfel de natuurlijke grens der christelijke leerrede. Zoo had ik ook wel gewenscht dat de blijvende waarde van het Evangelie, van *de woorden van Jezus*, meer door stellige dan door ontkennende bewijsvoering was aangetoond. Die opgave: de woorden van Jezus zullen niet voorbijgaan omdat ze zijn noch een *ritualal*, noch een *wetboek*, noch *een godgeleerd systeem*, belemmert den vluggen gang der redeneering. De geheele preek is reeds begrepen in het eerste en het tweede punt en vooral in het zesde, dat aanmerkelijk zou gewonnen hebben als het breeder was opgevat.

Maar wat nut heeft het hier op kleine gebreken te wijzen? *La critique est aisée.* Het is altijd gemakkelijk zulke lichte fouten op te zoeken en aan te toonen. Geen menschelijk werk is er vrij van, maar niet altijd worden ze door zoo groote deugden en zoo voortreffelijke eigenschappen opgewogen als hier het geval is. De vorm dezer preeken is zuiver, boeiend, somtijds wegsleepend; de gevoelens verheven, de denkbeelden juist, somtijds diep en oorspronkelijk. Ik vestig vooral de aandacht mijner lezers op de derde leerrede: *Het koninkrijk Gods*, bij de inwijding van de kerk te Hâvre, de achtste: *De geest der Hervorming*, bij gelegenheid van het 3de eeuwfeest der Hervorming in Frankrijk, en vooral op de laatste: *De oorlog.* Deze preek zou ik wen-

schen dat in de talen van alle beschaafde natiën overgebracht en bij millioenen exemplaren door de geheele wereld verspreid werd. *Calumniare audacter*, *semper aliquid haeret*, is een ouden steeds bevestigd woord. Frankrijk is in zijn rampspoed belasterd, belasterd door zijn vijanden, - dat was misschien natuurlijk en de laster van dien kant was ongetwijfeld niet meer dan kwaadsprekendheid, - maar het is ook willens en wetens belasterd door den man zelven die het in het ongeluk gestort had. Frankrijk heeft den oorlog gewild, zeiden de Duitschers; Frankrijk, de algemeene geest des volks heeft mij gedwongen den oorlog te verklaren, durfde Napoleon III na Sedan te zeggen; en van die onverdiende beschuldiging blijft iets hangen, vooral in de schatting der vreemde volken. Maar men leze wat de heer Fontanès tot zijne gemeente sprak tusschen de oorlogsverklaring en onze eerste nederlaag, toen de groote meerderheid in Frankrijk geloofde aan overwinning, toen niemand, noch in Frankrijk noch in geheel Europa, met mogelijkheid die groote rampen, die noodlottige slagen konde voorzien, die eerlang het ongelukkige land zouden treffen. Zeker, zulke diepe inzichten, zulke verheven gevoelens, als de heer Fontanès hier ten toon spreidt, vindt men, onder welke natie ook, alleen bij eenige weinige uitverkorene, door verstandige en zedelijke ontwikkeling uitmuntende geesten. Maar een land waar nog een kern van zulke geesten bestaat, waar men daags na een oorlogsverklaring in het openbaar kan spreken zooals Fontanès gedaan heeft den 20sten Juli 1870, is geen land, opgevreten door eerzucht en alleen droomende van oorlogsroem. Maar ook behalve die uitgelezen keurbende, was er nog eene groote meerderheid, de meerderheid des volks, die met verbazing hoorde van de oorlogsverklaring, die den oorlog niet begeerde, niet voorzag, maar hem met kracht veroordeelde; dit is, men kan het niet genoeg herhalen, wijl nog zoo dikwerf het tegendeel wordt geloofd, dit is de zuivere, de onvervalschte waarheid!

Rotterdam, Sept. 1874.

G. COLLINS.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

IX.
Over water.

Amice!

Onder de vele stoffen, van wier eigenschappen en krachten door de natuur in hooge mate wordt gebruik gemaakt om de meest uiteenloopende verschijnselen te doen ontstaan, is er ééne, die door ons gewoonlijk het minst naar waarde wordt geschat, is er ééne, wier noodzakelijkheid in de huishouding der natuur alleen dán door ons zou beseft worden, als wij ze plotseling moesten missen. Die stof is ...water. Och, Amice, zet nu maar niet zoo'n ongeloovig gezicht, en meen niet: water is water en daarmee basta. Volstrekt niet. Ik zal U bewijzen, dat wij aan het water alles, ja, in den letterlijken zin van het woord ‘alles’ verschuldigd zijn. Zonder water zou de mensch nooit op de aarde hebben kunnen bestaan; zonder water is leven niet mogelijk. Indien ik U dat bewijs wilde leveren, zou ik redeneeren als volgt: zonder water geen plantengroei, zonder plantengroei geen herkauwende dieren, geen knaagdieren, geen vleeschetende dieren enz.; dus zonder water geen dierlijk leven, maar ook geen levende planten, ergo: zonder water geen leven. Ik ben klaar en Gij hebt verloren. Doch neen, met zulke bewijsvoeringen willen wij ons niet bezighouden. Liever zullen wij datgene, wat wij boven beweerd hebben, in den breede staven, door de eigenschappen van het water en zijn nut in de natuur te beschouwen. Misschien hebt Gij de vraag reeds op de lippen, of ik dat in éénen brief af zou willen doen? Ik kan er op antwoorden, ja, als ik hem maar lang genoeg mag maken; dewijl mij echter slechts eene bepaalde ruimte is toegestaan, vrees ik dat er minstens twee brieven noodig zijn om mijn plan ten uitvoer te brengen. Dus houd U op een paar lange epistels voorbereid.

Elke leerling eener hoogere burgerschool zal U, des gevraagd, vertellen, hoe hij gezien heeft, dat zuiver gedistilleerd water, met een weinigje zwavelzuur aangezuurd, door den galvanischen stroom ontleed wordt in waterstof en zuurstof, en dat er 2 maal meer waterstof dan zuurstof te voorschijn komt. Indien hij zich de zaken nog goed herinnert, zal hij U verder meedeelen, dat de vermenging dezer twee hoeveelheden gas het zoogenaamde knalgas doet ontstaan, en dat dit gas met eenen zwaren knal ontploft, wanneer men eene brandende lucifer in de nabijheid brengt. Wat is er gebeurd? De beide gassen, waterstof en zuurstof, hebben zich scheikundig verbonden en aan de wanden van het glazen vat, waarin beide gassen aanwezig waren, vinden wij druppels scheikundig zuiver water. Met de scheikundige samenstelling van zuiver water zijn we nu bekend. Geen twee druppels water op de oppervlakte der aarde zijn echter, ten spijt van een bekend spreekwoord, aan elkaar gelijk; want alle water heeft vele scheikundige stoffen opgelost. Zoo kunnen de volgende stoffen in water aanwezig zijn: lucht, koolzuur, koolzure kalk, koolzure magnesia, zwavelzure kalk, zwavelzure natron, zwavelzure kali, chloor-natrium of keukenzout, chloor-kalium, salpeterzure zouten, ijzerzouten, enz., en, wat niet het minst schadelijk is, rottende organische stoffen alsmede de gassen, die zij ontwikkelen, komen dikwijls in groote hoeveelheden in water voor. Heb ik recht, Amice, het spreekwoord ‘twee dingen gelijken op elkaar als twee druppelen waters’ leugenachtig te noemen? Hoe en waar bovengenoemde stoffen in het water komen, hoop ik later te bespreken; voorloopig constateeren wij alleen het feit. - Wanneer Gij den een of anderen vriend de vraag steldet, ‘welke kleur heeft water?’ dan wed ik honderd tegen één, dat hij U zou antwoorden: zuiver drink- of regenwater heeft geen kleur. En toch behoeft men slechts het eerste het beste handboek der aardrijkskunde op te slaan om te lezen: van de Zwarte zee, van de Roode zee, van den blauwen Donau, van de gele Elbe, van de Rio de la Plata (zilver-rivier) enz., enz.; namen, die vermoedelijk zijn afgeleid van de kleur van het water. Een klein uitstapje naar Zutfen, waar de Berkel en de IJsel samenvloeien, is trouwens voldoende om overtuigd te worden van het feit, dat die rivieren eene verschillende tint hebben en dus water wel degelijk een kleur kan bezitten. Onder voorbehoud echter kan de vriend niet zoo geheel ongelijk hebben, wanneer hij namelijk zegt: zuiver scheikundig water, goed regenwater en goed welwater zijn in dunne lagen kleurloos en doorzichtig. Volgt daar tevens uit, dat die verschillende soorten van water absoluut kleurloos en doorzichtig zijn? Immers neen; de kleur kan zoo zwak zijn, dat wij ze in dunne lagen met onze oogen niet bemerken kunnen. Een voorbeeld. Goed vensterglas is in dunne lagen geheel kleurloos; legt men echter meerdere glazen op elkaar, dan schijnen zij groen. Op natuurkundige gronden is het zelfs onwaarschijnlijk, dat er volstrekt kleurlooze lichamen bestaan. Het is dus mogelijk, dat water ook eene

kleur heeft. Lang heeft men over de kleur van het water geredekaveld. De eene natuuronderzoeker beweerde, dat het water geen eigen kleur bezat, maar de blauwe kleur van den hemel terugkaatste; een tweede meende, dat water de roodachtige lichtstralen, die in het witte zonlicht aanwezig zijn, opslorpte en de groene, blauwe en violette terugkaatste; een derde en een vierde beweerden weer wat anders; zoo bleef men bij meeningen en zwoer men bij beweringen, en zou men er misschien nog bij zweren, indien niet B u n s e n , de Heidelberger scheikundige, de zaak had beschouwd, zooals zij behoort gedaan te worden, n.l. als een vraagstuk, dat alleen door experimenten kan opgelost worden.

Eene van onder geslotene buis, van ongeveer 2½ M. lengte, werd van buiten zwart geverfd en gevuld met chemisch zuiver water, waarin hij eenige stukjes wit porselein wierp. Nu liet hij een bundel zuiver wit licht in de buis vallen. De witte stukjes porselein schenen blauw gekleurd. Nam hij de zuil water kleiner en kleiner, dan werd de tint langzamerhand bleeker, tot er tenlaatste geen kleur meer te zien was. Bij deze proef kon de kleur van den hemel volstrekt geen invloed uitoefenen, en mocht men dus besluiten tot de blauwe kleur van het water. Meerdere natuuronderzoekers hebben, na B u n s e n , dezelfde proef, eenigszins gewijzigd, herhaald en zijn besluit met volle overtuiging gehandhaafd. Het is duidelijk, dat hierdoor eene vaste basis gelegd is voor het beoordeelen der omstandigheden, die de blauwe kleur van het water veranderen. Er zijn weinige rivieren, meeren of zeeën, die de oorspronkelijke blauwe kleur nog bewaard hebben. Als zoodanig zijn bij de toeristen bekend: het meer van Génève, de Napelsche zeeboezem en het meer van Achen, ten N. van Schwatz, dat op sommige plaatsen tot 780 M. diep is en als het schoonste meer van Tyrol geroemd wordt. Maakte men vroeger allerlei gewaagde onderstellingen om de kleur van de zoo pas genoemde wateren te verklaren, tengevolge van B u n s e n 's experiment is de zaak omgekeerd, en dient men zich de vraag te stellen ‘hoe komt het dat niet alle wateren blauw zijn?’ Het ligt voor de hand te vermoeden, dat de andere kleuren ontstaan, omdat in het water verschillende stoffen zijn opgelost. De meeste slooten, rivieren, meeren en zeeën hebben eene groenachtige kleur, en dewijl geel en blauw groen geven mag men onderstellen, dat de kleurende stof eene gele of geel-bruine is. W i t t s t e i n en B e e t z hebben die onderstelling juist bevonden. Wij noemden boven rottende organische stoffen als bestanddeelen van water. De weinige gekleurde, anorganische stoffen zijn, zooals verschillende onderzoekingen bewezen hebben, niet in staat de blauwe kleur van het water merkbaar te wijzigen. Wel vermogen dit de zoogenaamde ‘humus-zuren’, die bij de rotting van plantendeelen gevormd worden. Die humus-zuren hebben eene licht- of donkerbruine kleur en zijn, volgens W i t t s t e i n , in het water dat blauw gekleurd is niet aanwezig. Loopt het water echter over eenen bodem, die rijk is aan humus-zuren, en heeft het overvloed

van alkaliën, zooals natrium of kalium, of van alkalische verbindingen (koolzure natron, enz.), dan verbinden zich de alkaliën met de humus-zuren. De laatstgenoemde verbindingen lossen zich in het water op en voegen hare bruingele tint bij de blauwe, maken m.a.w. de kleur van het water groen. Het is duidelijk, dat naarmate de humus-zuren in minderen of meerderen overvloed aanwezig zijn, de kleur van het water bruiner, ja zelfs zwart wordt. Loopen rivieren door moerassige gronden, dan zal, zoo als nu van zelf spreekt, de tint van het water donkerbruin of zwart zijn. Men mag echter niet uit het oog verliezen, dat het doorschijnen van den ondergrond van zeer veel invloed op de kleur van het water kan zijn. Zoo zal b.v. de zee in de nabijheid van zandbanken eene rossige tint hebben en hare kleur kort bij het strand anders zijn dan in het midden. Tevens mogen wij niet vergeten, dat de plaats waar eene rivier ontspringt zeer dikwijls de kleur kan bepalen van het water. De Moezel ontspringt b.v. op rooden zandsteen. De rivier is daarom na hevige regens niet zelden roodgekleurd door het roode zandslib, dat zij van den bodem heeft afgeschuurd.

Het woord ‘afgeschuurd’, dat mij daar uit de pen vloeide, brengt onze gedachten naar een terrein over, waar wij het water in zijn volle kracht en in al zijne grootheid kunnen leeren kennen. In een mijner vorige brieven (n^{o}. VI, Over het ontstaan van het Zonnestelsel en de Aarde, pag. 337) hebben wij kortelijk gezien hoe door den invloed van het water de sedimentvormingen ontstaan zijn. In eenige hoofdtrekken trachtte ik U bij die gelegenheid de rol te schetsen, die het water in die overoude tijden gespeeld heeft. Uit den aard der zaak moesten die beschouwingen steunen op feiten, zoo als men ze nog dagelijks ziet gebeuren. In verband derhalve met die beschouwingen, zullen wij nu trachten een denkbeeld te verkrijgen van de ‘mechanische werkingen’ van het water in 't heden.

Dat door verdamping van het water aan de oppervlakte der aarde de wolken en tengevolge van de condensatie der wolken regens ontstaan, zijn dingen van te algemeene bekendheid dan dat wij er zelfs een oogenblik bij zouden moeten stilstaan. Het regenwater dan dringt in de aarde, in de barsten en kloven van het gesteente, het verweekt sommige bestanddeelen en lost andere op. Waar de grond niet week genoeg is om het water tot op groote diepten te laten doordringen, verzamelt het zich in hellende sleuven en groeven, vloeit naar beneden, schuurt nieuwe sleuven en nieuwe groeven uit, en weldra is een regenbeekje ontstaan, dat zich in andere dergelijke stroompjes oplost en met dezen het aanzijn geeft aan eene rivier. De snelheid van den stroom is al spoedig grooter geworden. Naarmate de gesteenten, die de rivier op haren weg ontmoet, zachter of harder zijn, zal de bedding hier dieper, ginds minder diep zijn, en op de eene plaats meer hellen dan op de andere plaats. Is die helling sterk, dan zal het water nog grootere snelheid verkrijgen, en kunnen er schietstroomen en zelfs watervallen ontstaan, watervallen als de

helling steil is en de trap door eenen steilen rotswand gevormd wordt. In haren bovenloop is dan ook de rivier het wildst, en de mechanische werking van het water het grootst. Steenen van kolossale afmetingen worden meegevoerd, van waterval tot waterval voortgerold en neergestooten. Is het verval wat minder geworden, zooals in den middelloop, dan bezit het water de kracht niet meer groote rotsblokken voort te schuiven en worden nog slechts kleinere meegenomen, die door schuren, zoowel over elkaar als over den rotsbodem, hunne scherpe punten en kanten verliezen en als keien aan het einde van den middelloop of in het begin van den benedenloop op den bodem blijven liggen.

De afgeschuurde kanten en stukken verkrijgen ook op hunne beurt meer ronde vormen, worden kleiner en kleiner, tot men ze als grint, grof en fijn zand op den bodem onzer rivieren vindt. Allengskens heeft de rivier in haren benedenloop eene statige snelheid verkregen; kalm en bedaard vloeit zij daar heen. Was zij bij hare geboorte wild en woest en vernielde zij in jeugdigen overmoed al hetgeen zij ontmoette, daarvan is nu niets meer te bespeuren. Zij wil haar leven beteren en goed maken wat zij vroeger misdeed. Het ontastbaar fijne poeder, dat zij nog altijd van hare ‘peccadilles de jeunesse’ overgehouden en in haren schoot verborgen heeft, zal zij als bevruchtend slib of klei aan hare boorden afzetten of in overvloedige massa's aan de zee leenen, die het als zeeklei aan het land teruggeeft. Zoo ontstaan door de vernielende werking der rivieren de vruchtbare Friesche landouwen en de zoo rijke Zeeuwsche polders; zoo de kostbare velden der Betuwe enz. Niet altijd echter heeft de rivier den tijd om te herstellen, wat zij vernielde. Vele rivieren zijn er, die van hare geboorte tot aan haren dood altijd door vernielen en afbreken, zonder ooit op te bouwen.

Als een frappant voorbeeld van de vernietigende werking van het water laat zich het zoogenaamde terugwijken van de watervallen naar den oorsprong der rivier aanzien. Het is overbekend, dat het water, wanneer het donderende en bruisende van eene aanmerkelijke hoogte valt, al spoedig eene ketelvormige diepte uitholt, welke in den loop der tijden in omvang toeneemt, het onderste gedeelte van den steilen rotswand zal bereiken en dezen ondermijnt. Weldra brokkelen ook boven eenige stukken af en stort de overhangende top met donderend geweld in honderdduizenden stukken, die al verder en verder worden voortgespoeld. Een der interessantste voorbeelden van deze werking levert de wereldberoemde Niagara-waterval in Noord-Amerika. Zooals bekend is, vloeit de Niagara uit het meer van Erie naar het 330 voet lager gelegene meer van Ontario en vormt ongeveer 7 mijlen ten Z. van de aan den rechteroever gelegene stad Lewiston den beroemden waterval. Het terrein tusschen de beide meeren bestaat uit nagenoeg horizontaal boven elkander liggende lagen uit de Silurische vorming, waarin de rivier zich hare bedding heeft gegraven. Door het zoogenaamde Goats-Island of Geiten-eiland, wordt de waterval in twee armen gesplitst, waarvan de

oostelijke arm den naam van den Amerikaanschen waterval en de westelijke arm den naam van 'Horseshoefall' of hoefijzerval heeft verkregen. De rotswand, waarover het water zich naar beneden stort, bestaat uit tot 80 voet groote kalksteenen, die op dergelijke gesteenten van minderen omvang rusten. Het naar beneden stortende water ondermijnt echter onophoudelijk de onderlaag, waarop de grootere steenen steunen. Niet zelden vallen dientengevolge rotsblokken tot gruis naar beneden, waardoor de waterval naar het meer van Erie terugwijkt. Men heeft berekend dat dit teruggaan jaarlijks gemiddeld 31 cM. bedraagt en dat het 70,000 jaren zal duren, eer de waterval tot het Erie-meer is teruggedrongen.

Behalve door regenbeken kan eene rivier ook nog op andere wijzen ontstaan. In sommige streken van de oppervlakte der aarde is de grond meer los dan in andere, en hij zal dan het regenwater, telkens wanneer het ons door de wolken geschonken wordt, niet laten afvloeien, maar opslorpen. Is de grond voor een groot deel zandgrond, die op klei- of leemlagen ligt, dan zijpelt het water door de bovenste lagen heen, doch is genoodzaakt voor die lagen stand te houden, dewijl zij voor water nagenoeg ondoordringbaar zijn. Het water verzamelt zich derhalve op die grenslagen en zal van elke helling van het terrein gebruik maken om naarbeneden af te vloeien. Zijn die lagen komvormig gelegen, dan wordt het water in eenige ruimte opgegaard en tracht vervolgens door spleten of kloven te ontsnappen. Aldus is de oorsprong van de natuurlijke bronnen en van de artesische putten. De meerdere of mindere kracht waarmede het water tevoorschijn komt hangt natuurlijk af van het verschil in hoogte tusschen de plaats vanwaar de kom gevoed wordt en de kom. Dikwijls vindt men in de nabijheid van uitgestorvene kraters beken van koud water, die aan gloeiend heeten waterdamp het aanzijn verschuldigd zijn. Zoo vond bijv. D o l o m i e u op het eiland Pantalaria van de Liparische eilandengroep, eene onderaardsche grot waarin heete waterdamp opsteeg. Die waterdamp verdichtte zich bij de opening der grot, het gevormde water liep langs beide zijden der opening naar beneden en was de oorsprong eener beek, die op eenigen afstand van de grot met een aantal andere beekjes eene flinke rivier vormde.

Zoo vele rivieren op de bovenvermelde wijze uit regenbeken en bronnen haren oorsprong nemen, vele anderen hebben aan sneeuw haar ontstaan te danken.

Elke toerist die in Zwitserland gereisd heeft, en dus ook Gij, heeft zeker meer dan eens het schouwspel gezien van eene wolk, die over de toppen van den eenen of anderen berg heentrok en hem een deel van haren inhoud in den vorm van sneeuw ten geschenke gaf. Even dikwijls zal hij opgemerkt hebben, hoe uit eene wolk in de hoogere luchtstreken sneeuw viel en dezelfde wolk de meer laag gelegene streken met regenwater overgoot. Een hier en daar nog niet bepaald, maar toch in den

regel vrij scherp begrensd vlak boven den zeespiegel geeft dan ook de grens aan, boven welke de waterdamp als sneeuw neerslaat en onder welke sneeuw tot waterdruppels wegsmelt. Die sneeuwgrens ligt op verschillende tijdstippen van het jaar op verschillende hoogten en daalt dikwijls in den winter tot aan den voet der gebergten. In het voorjaar en 's zomers verheft zich dit vlak langzamerhand, en komt alsdan dikwijls boven toppen te liggen, die hunne kruinen verbazend hoog in de atmosfeer steken. Toch zijn de toppen van een groot aantal bergen voortdurend met sneeuw bedekt, die zelfs in de warmste zomers niet geheel wegsmelt. Op dezelfde wijze als zooeven kunnen wij ons nu een gebogen en dikwijls vreemd gebogen vlak denken, waarboven voortdurend sneeuw en ijs aanwezig zijn. Dit vlak geeft men den naam van de sneeuwlinie of de grens van de eeuwigdurende sneeuw.

Boven die grens van voortdurend smeltende maar ook voortdurend aangevuld wordende sneeuwmassa's zou de sneeuwlaag van jaar tot jaar dikker worden, omdat er meer sneeuw valt dan de zon kan doen verdwijnen. Maar evenals er eene benedengrens voor de sneeuwmassa's is, moet er ook eene bovenste grens zijn. Immers op eene hoogte van 15000-20000 M. is de atmosfeer zoo ijl en bevat zij zoo weinig waterdamp, dat de weinige sneeuwvlokken, die dáár zouden vallen, al spoedig door de vereenigde werkingen van zon en winden opgeruimd zijn. Bij gebergten van de pas opgegevene hoogten moeten wij derhalve spreken van eenen eeuwigdurenden sneeuwgordel, die beneden begrensd wordt door groene mosvlakten, terwijl aan de bovengrens voor geen organisch wezen een plaatsje is ingeruimd en de naakte bergwand in al zijne woestheid te voorschijn treedt. Niet altijd en niet overal blijven echter de sneeuwmassa's op de bergen liggen. Atmosferische invloeden van allerlei aard zorgen voor eene gedeeltelijke opruiming. De bewoners der Pyreneën zeggen: ‘de wind speelt met de sneeuw’ en duiden daardoor aan, hoe de wind de sneeuw in stofwolken omhoog voert om haar later in velerhande fantastische vormen op bergruggen en bergvlakten op te stapelen. Eene enkele flinke windvlaag is dikwijls voldoende om kolossale sneeuwhoopen als lawinen naar beneden te storten en in vernielende vaart geheele dorpen en vlakten onder dikke lagen te bedelven.

Tengevolge van eene reeks van veranderingen gaat de witte, drooge stofsneeuw, zooals zij op de toppen van hooge bergen valt, in die blauwe ijsstroomen over, welke langzaam door kloven en tusschen bergruggen naarbeneden wandelen. Onmerkbaar bijna gaat een sneeuwveld over in sneeuwijs of ‘firn’, dan in eenen gletscher, vervolgens in eene beek, in eene rivier, in eenen stroom, om zich met de golven van den Oceaan te vermengen, als waterdamp naar de hemelen te worden opgevoerd en als sneeuw zijne oude gedaante te hernemen om met jeugdige krachten zijnen ouden loop weder te beginnen.

De verandering van de ondoorschijnende sneeuw in het doorzichtige

ijs behoort tot eene der meest belangrijke en leerzame verschijnselen in de natuur. Langen tijd blijft de frisch gevallen wintersneeuw los en droog en is zij de speelbal van de winden. Zoodra echter de zonnestralen hunnen invloed doen gelden en de temperatuur van de sneeuwvelden boven het smeltpunt verhoogen, dringen talrijke waterdruppels in de benedenlagen, die, aan de invallende vorst blootgesteld, weldra om eenige sneeuwdeeltjes samenvriezen. De sneeuw kan op die wijze vrij hard worden, en mettertijd is de structuur van het sneeuwveld, zoo van binnen als van buiten, veranderd in eene verzameling korreltjes, waaruit, tengevolge van het nu eens smelten dan eens bevriezen, de lucht bijna is verdreven. Dien korreligen toestand van de sneeuw kennen wij ook in onze gewesten. In den winter toch, als de sneeuw een poosje op onze pleinen en straten gelegen heeft en afwisselend aan dooien en bevriezen is blootgesteld geworden, vinden wij de bovenste laag uit korrelig sneeuwijs bestaan. Houden dooi en vorst een poosje aan, dan wordt de sneeuw tot die vaste en harde massa, welke in de hand van een jongen zoo'n gevaarlijk werptuig kan worden. Hoe zwaar de sneeuw door dat afwisselend smelten en bevriezen worden kan, bewijzen de volgende getallen. Een kubieke meter versch gevallen sneeuw weegt gemiddeld 85 K.G., een gelijk volumen sneeuwijs 500-600 K.G., welk gewicht, naarmate de sneeuw meer en meer tot doorzichtig ijs nadert, tot ruim 900 K.G. klimmen kan. Bij alle sneeuwijs vindt men voorts lagen, die overeenkomen met de in de opvolgende winters gevallen hoeveelheden sneeuw. Duidelijk zijn die lagen door eene gele korst gescheiden, welke uit gesmolten sneeuw, fijn stof en dikwijls fijn zand bestaat. Dewijl voortdurend nieuwe lagen gevormd worden, spreekt het van zelf, dat de eerstgevormde al spoedig eene drukking moeten ondergaan, die aan verscheidene dampkringsdrukkingen gelijk kan worden. Die drukking is voor de vorming van den gletscher van het hoogste belang. Zooals toch door A. M o u s s o n , hoogleeraar te Zürich, voor het eerst beslissend is aangetoond, wordt het ijs bij sterke samenpersing vloeibaar of m.a.w. het smeltpunt van het ijs verlaagd. Tengevolge nu van de verbazende drukking, die de bovenstgelegene lagen van het sneeuwijs op de onderliggende uitoefenen, moeten in de laatste lagen gedeelten van het sneeuwijs in water veranderen, waardoor microscopisch kleine aderen en kleine beekjes ontstaan, die in de gansche massa verspreid liggen. Daardoor is echter de aard van de onderste lagen geheel veranderd en is die massa echt ijs geworden, waardoor duizenden en duizenden kleine beekjes stroomen.

Andere verschijnselen treden vervolgens op. Zoowel Gij als ik hebben ons meermalen in den winter geamuseerd met na te gaan, hoe twee stukjes ijs in een bak water geworpen, al smeltende, zich met elkaar trachten te vereenigen, en, indien zij tegen elkaar aankomen, spoedig zijn vastgevroren. Dat verschijnsel, waarvan wij de ontdekking en verklaring aan F a r a d a y verschuldigd zijn, is, naar T y n d a l l meent, de

oorzaak van het vooruitschuiven der gletschers. De regelatie of de samenhechting van twee ijsstukjes, die in water drijven, gebeurt, volgens T y n d a l l, op alle plaatsen van den gletscher, omdat overal microscopische kleine wateraderen aanwezig zijn, waarin stukjes ijs drijven. Door de drukking der bovenste lagen zijn, zooals duidelijk is, de in het water vastgevrorene stukjes genoodzaakt de helling te volgen en zich met nieuwe te vereenigen. Dewijl nu dat samenvriezen en voorwaartsschuiven terzelfdertijd met milliarden dergelijke korreltjes gebeurt, beweegt zich de gletscher als eene weeke massa door de kloof, die hem als bedding dient. Dat de beweging van de gletschers in den zomer vlugger is dan in den winter, laat zich gemakkelijk begrijpen en is door T y n d a l l aan het ‘Mer de Glace’ bij Montanvert bewezen. Het verdient tevens opmerking, dat de gletscher even als elke rivier in het midden eene grootere snelheid heeft dan aan zijne kanten, en dat hij zijne vlietende massa's het sterkst tegen de bolle kromming doet aanstooten, als hij namelijk geene rechtlijnige beweging volgt. Evenals de rivier, die uit eene bron of regenbeek ontsproten is, neemt de gletscher steenmassa's mede uit de streken waar hij vandaan komt, maar in veel grootere hoeveelheid. Alle steenblokken, die door lawinen van de toppen van bergen naar beneden zijn gestort, alle stukken en rotsbrokken, die door regens, wind, vorst en dooi van de bergruggen zijn afgewerkt, evenals de spitse kanten die over zijne bedding uitsteken en door hem zijn ondermijnd, worden meegevoerd. Sommigen zakken langzamerhand naar den bodem, anderen worden weldra naar de kanten geschoven en blijven dan daar liggen. Zoo ontstaan steendijken of moraines, die, naar de plaats waar zij liggen, in randmoraines, middenmoraines en eindmoraines onderscheiden worden. Allerlei soort van steenen en gesteenten zijn in die moraines opgehoopt. Voor den geoloog zijn moraines van het hoogste belang, omdat ze hem bij het bepalen van het diluvium eener streek tot richtsnoer dienen. Zoo doet de overeenkomst van het diluvium in het Noorden van ons land, van Duitschland en van Rusland met de gesteenten van het Scandinavische gebergte ons besluiten, dat in voorhistorische tijden, honderdduizenden jaren geleden misschien, gletschers van de toppen dier bergen zich tot in ons land hebben uitgestrekt en hunnen ballast aan grint, steenen en rotsblokken over ons land en de aangrenzende streken hebben uitgespreid. Nog ligt er in het zuiden en zuidoosten van ons vaderland Maas- en Rijndiluvium, waarvan de herkomst uit de Vogezen en de Alpen met voldoende zekerheid is aan te wijzen. Over dien zoogenaamden ijstijd, toen ontzaglijk groote gletschers hunne steenmassa's over het noorden van Europa uitstortten, toenmalige zeeën dempten en in vlakten herschiepen, willen wij niet verder uitweiden, dewijl wij daardoor te veel van ons onderwerp zouden moeten afwijken.

Wij zijn echter al pratende het einde van den gletscher genaderd, en zien hem eindigen als een reusachtig portaal, ‘gletscherthor’

geheeten, waaruit eene zoogenaamde ‘gletscherrivier’ ontspringt. Krachtig en gevuld komen die rivieren dikwijls te voorschijn, hier melkwit, dáár grijs, op eene andere plaats niet zelden zwart, alles naar den aard der steenen, die zij met zich voortslepen en het gruis, dat zij meevoeren. Haar water, zooals na het vorige duidelijk is, ontvangen zij van de duizendmillioenen aderen, welke in het sneeuwijs begonnen zijn, zich in den gletscher voortzetten en in het portaal eindigen.

Machtigen verheven moet de indruk zijn, dien een gletscher op het gemoed van den mensch maakt, en dat te meer, naarmate de planten groei der omgeving weelderiger, en derhalve het contrast met die donkerblauwe ijsrivieren sterker is. Sommige der prachtigst geroemde gletschers der Alpen eindigen in de omgeving van dennen- en lariksbosschen, ja, men kan door het loof van beuken- en notenboomen de stijve golven van den gletscher en de donkere muren der moraines zien, die hen beperken. Op eene andere plaats breiden zich korenvelden, tuinen en ooftboomen tot aan den voet van den gletscher uit. Wat elders duizenden kilometers van elkaar gescheiden is, de bebouwde velden der gematigde luchtstreken en de ijsvlakten der Poolzeeën, ligt hier in broederlijke vriendschap naast elkaar. De natuur in eene van hare meest grootste uitingen en de mensch in zijnen landelijken eenvoud reiken elkaar de hand!

Die plotselinge overgang uit de volle en bedrijvige maatschappij tot het maagdelijke heiligdom der natuur moet den mensch ernstig stemmen. Ontzag en eerbied moet hij hebben voor dien geweldigen ijsstroom, wiens blauwe, tot honderden meters breede massa dagelijks eenige decimeters naar beneden zakt, rotsblokken afzaagt en door diepe groeven in granietblokken zijnen weg en zijne geschiedenis afteekent. Als de bergen waaruit zij ontstaan, schijnen zij onbeweeglijk, en toch stroomen zij voorwaarts als de wilde rivieren die zij voeden. Hunne stramme golven dalen en rijzen, zij hebben poelen, kolken en afgronden, en de geweldige steendijken, die zij links en rechts opstapelen, zijn evengoed hunne aanslibbingen als het murmelende beekje onzer weilanden zijne sliblagen aan de kalme oevers neerlegt.

Volgaarne, Amice, zou ik nog een en ander over gletschers willen meedeelen, maar ik zeg U nogmaals, wij behoefden de bespreking der gletschers slechts als een middel om ons omtrent den oorsprong van het water onzer rivieren te vergewissen. Den volgenden keer hoop ik mijne beschouwingen over water met U voort te zetten en U dan te wijzen op het gebruik, dat wij van water in onze huishouding maken. Tot nader. Salve.

A., Oct. '74.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Het zou een ondankbaar werk zijn de parlementaire geschiedenis van Frankrijk van het laatste jaar in bijzonderheden op te teekenen; behaaglijk draait het constitutioneele rad nergens, maar de onstuimige tooneelvertooningen te Versailles, met de kleingeestige partij-intriges op den achtergrond, zijn nauw te dragen. En wat is er door aan den staat des lands veranderd? Eigenlijk niets; men heeft andere namen, andere personen, maar nog altijd den zoogenaamden voorloopigen toestand; het land zweeft tusschen republiek of monarchie of keizerrijk; nu rijst de kans van de eene, dan die van de andere partij, maar tot een beslissing komt het niet. Wij die gewoon zijn aan een vaste, in de traditie gewortelde regeering, lijden wellicht meer onder die voortdurende spanning dan de Franschen zelf; indien men althans hun bladen leest, trekken zij er zich weinig van aan. De Franschen bezitten de taaiheid van den Semiet om telkens weer met vernieuwden moed op dezelfde zaken terug te komen, een dagelijksch pleidooi te leveren voor een zaak, die geen stap vooruitkomt. Heden bezweert men, dat de uitslag van deze of gene stemming in de Nationale, van deze of gene verkiezing onherroepelijk een einde zal maken aan de crisis; maar morgen heeft men het te druk met de bewijsvoering, dat de nederlaag een overwinning of de overwinning een nederlaag is, om aan den toestand des lands te denken. Dit brengt vanzelf tot het denkbeeld dat de zoogenaamde voorloopige toestand wel zou kunnen worden verdoopt in den langloopigen, m.a.w. dat het niet onwaarschijnlijk is dat er in de eerste jaren geen verandering zal komen en het voorloopige het burgerrecht krijgen door de gewoonte, de normale toestand zal worden.

Om de betrekkelijke kalmte van de Franschen onder deze omstandigheden te begrijpen, moet men zich in het leven van dit volk verplaatsen; iemand, die aan weinig verandering gewoon is, vindt de minste wijziging in zijn toestand onaangenaam; hij wordt er door verontrust, beangst voor de toekomst. Heeft iemand echter een onstuimigen levensloop, dan draagt hij veranderingen, die den rustige een leven vol verschrikking lijken, met een in 't oog loopende bedaardheid, die nog ver verwijderd is van onverschilligheid. En hoe onstuimig waren de lotgevallen van het Fransche volk in deze eeuw! Wat hebben die straten van Parijs aanschouwd van de terechtstelling van Lodewijk XVII tot de Commune-branden; wat al dynastiën zijn gekomen en gegaan; wat al krijgstochten heeft dat Parijs zien uitrusten; van Cadix

tot Moskou, van de Weichsel tot de Nijl heeft de Fransche soldaat den roem van zijn dapperheid verspreid; de mare van Beresina, van Waterloo, van Sedan is tot de ooren van dit volk doorgedrongen! Wat kan dat volk nog ondervinden, dat zou kunnen halen bij hetgeen het reeds heeft doorleefd? Geslingerd van het een op het ander, nergens rust vindend, steeds vervolgd door de stem van volksmenners en uitvinders van politieke theorieën, die het aanspoorden om al het bestaande omver te werpen, met de verleidelijke profetie van de gouden eeuw, indien men het wachtwoord van den nieuwen strijd aanvaardde, moet het volk vanzelf gemakkelijker zich schikken in geheel nieuwe omstandigheden. De waarschijnlijkheid van het voortduren van den tegenwoordigen toestand, die velen ondragelijke verwarring lijkt, wordt dan ook bevestigd door een nadere beschouwing der laatste gebeurtenissen.

De leider van de politiek na den val van Thiers was De Broglie, dien ‘de groote kleine man’ de voorspelling had toegevoegd, dat hij de beschermeling van de keizerlijken zou worden, een voorspelling die elken dag meer wordt verwezenlijkt. Aanvankelijk liep het De Broglie mee; dank zij de dubbelzinnigheid van zijn politiek, wist hij de conservatieve meerderheid, die hij tegen Thiers had in het veld gebracht, te versterken en schijnbaar op vaste grondslagen te vestigen. Niemand twijfelde er in het begin aan, of het doel van den hertog was zoodra mogelijk de monarchie te herstellen, want de fusie was tot stand gekomen en zijn Orleanistisch hart zat hem dus niet langer in den weg om den graaf van Chambord in te halen. De Bonapartisten liepen mee, omdat zij begrepen, dat er bij de monarchale compagnie voor hen nog de beste zaken te maken waren. Het glanspunt van de macht van De Broglie was 19 en 20 November, toen het hem gelukte met 383 tegen 317 stemmen het septennaat te grondvesten, de verlenging van de macht van Mac Mahon te doen vaststellen door de Nationale. De eisch der republikeinen, dat het septennaat niet eer van kracht zou zijn, vóór de constitutioneele grondslagen daarvan zouden zijn vastgesteld, werd met 386 tegen 321 stemmen verworpen. Het plan was slim bedacht; de Bonapartisten konden de ijverigste voorstanders zijn, want de tijd zou verder den indruk van Sedan slijten en Loulou doen opwassen tot een man; de legitimisten waren dwaas genoeg zich tevreden te stellen met verzekeringen uit de tweede en derde hand, dat 't met het septennaat niet ernstig gemeend was en Mac Mahon uit eigen beweging zou terugtreden, zoodra alles voor den intocht van Henri V gereed was. Maar bovenal was het septennaat berekend om de werving voort te zetten onder de weifelachtige leden van het linkermidden, die niet tot de monarchie, maar nog veel minder tot de republiek konden besluiten en derhalve door zulk een uitstel uit den oogenblikkelijken nood gered waren.

Voor zichzelf echter maakte De Broglie meer ernst met het septennaat dan de legitimisten dachten, niet uit afkeer van de monarchie, maar

omdat hij verstand genoeg bezat om in te zien, dat die monarchie voor het oogenblik een onmogelijkheid was; de zeven jaren zouden de heilige jaren van reactie worden. Immers wat baatte het, of de monarchie gedecreteerd werd, indien de verkiezingen, zooals in den laatsten tijd meest het geval geweest was, liberale, republikeinsche afgevaardigden leverden? Wilde de monarchie voor goed gevestigd worden, dan moesten eerst de grondslagen van het staatsbestuur worden veranderd, de kieswet gewijzigd, een nieuwe drukperswet ingevoerd, een Eerste Kamer geschapen, die tot bolwerk zou kunnen dienen, wanneer eventueel al die veranderingen nog niet aan de verwachting beantwoordden en een weerbarstige Kamer naar Versailles werd gezonden.

De nieuwe premier vond echter meer hindernissen op zijn weg, dan hij aanvankelijk berekend had, en men moet erkennen dat De Broglie het meest zich zelf in den weg stond voor de uitvoering zijner plannen; in de Nationale lieten die plannen zich zoo kwaad niet aanzien en het onbrak De Broglie volstrekt niet aan talent om als hoofdleider op te treden. Maar hij had zijn persoon tegen zich; hij is geen aangenaam man, en in plaats van regelrecht op zijn doel af te gaan, wat onwillekeurig vertrouwen inboezemt, bemint hij het dubbelzinnige en meent door allerlei intriges en kleine middelen zijn doel te bereiken. Wellicht vindt men een verklaring voor die handelwijze in het verborgen besef, dat hem eigen moet zijn, van het onwezenlijke van zijne bedoelingen; egoïstisch van top tot teen, schept hij behagen in kronkelingen, opdat hij zelf als de padvinder zou uitkomen; overgave aan een idee, hoe onhoudbaar ook, zooals men dit vond b.v. bij Thiers, ook bij De Broglie's medestanders van de rechterzijde, is hem vreemd; hij drijft altijd persoonlijke politiek. Het gevolg van zulk een handelwijze is gewoonlijk dat men zijn vijanden sart en tot verhoogden tegenstand prikkelt en tevens zijn vrienden van zich vervreemdt. De Broglie's houding, vooral zijn overdreven reactionaire eischen, met betrekking tot de kieswet b.v., hadden tengevolge dat de linkerzijde zich meer en meer vereenigde en weldra een vast aaneengesloten geheel vormde; op een afstand gezien was het onderscheid tusschen Thiers en Gambetta en Redru-Rollin niet zichtbaar meer. Veel gevaarlijker was voor De Broglie echter de wrijving, die zijn dubbelzinnigheid tengevolge had bij de rechterzijde, het wantrouwen, waarmee de legitimisten zich van hem afkeerden. Ook de Bonapartisten konden onmogelijk hun vriend op zijn al te reactionaire wegen volgen. En de werkzaamheid der constitutioneele en andere commissies scheen slechts berekend om het bestaande regeeringsstelsel te persifleeren.

Er kwam bij dat De Broglie in zijn onmiddellijke omgeving mannen had, die hem in het verborgen tegenwerkten en het vertrouwen dat hij bij Mac Mahon bezat, ondermijnden. Niet dat zijn ambtgenoot voor Buitenlandsche Zaken, Decazes, in den grond der zaak zooveel van hem verschilde in staatkundige geloofsbelijdenis, maar deze is een man, die meer weet

te rekenen met de eischen van den tijd. De Broglie is clericaal genoeg om te heulen met de ultramontanen, hun desnoods openlijk diensten te bewijzen, terwijl Decazes meer de man is om de Zwarten onder tafel door de hand te reiken, maar openlijk hen te weerstaan op sommige punten.

Het éénige practische resultaat van de maandenlange regeering van De Broglie was, dat er, behoudens eenige kleine reactionaire maatregelen, niets geschiedde, maar dat men toch al pratende aan het septennaat gewoon was geworden; niemand nam het aanvankelijk ernstig met dat septennaat, niemand geloofde er aan, maar het schoot wortelen zonder dat iemand er aan dacht.

En bij deze vreemde verzameling, bij deze soms komische verwarring, dook nu en dan de zonderlinge figuur op van Mac Mahon. Hield men hem aanvankelijk voor een creatuur van De Broglie, men hoorde tot niet geringe verbazing dat Mac Mahon niet te loyaal was om er ook een eigen opinie op na te houden, die echter geen staatkundig program bevatte - want als elk rechtgeaard militair houdt Mac Mahon niet van parlementaire politiek - maar eenvoudig daarop neerkwam, dat hij het septennaat wel voor een ernstige zaak hield en geen lust had vóór de voleindiging der zeven jaren heen te gaan. Mits men die zevenjarige macht erkende, bleek de President zich om het overige weinig te bekommeren; hij drong met even veel kracht aan op de organisatie van zijn macht, als hij telkens geduld genoeg bleek te hebben om het werk der Nationale in dat opzicht af te wachten.

Was het wonder dat De Broglie eindelijk ten val werd gebracht door dezelfde mannen, die tot zijn verheffing hadden meegewerkt? Aan de legitimisten de eer, dat zij zich eindelijk vermanden en door de phrasen van ‘stormbewind’ en ‘zedelijke orde’ zich niet langer lieten om den tuin leiden. Een jaar op acht dagen na - 24 Mei '73 tot 13 Mei '74 - had De Broglie zijn spel volgehouden, toen een meerderheid van 64 stemmen zich tegen hem verklaarde; Thiers was geweken voor 14 stemmen(*). De legitimisten waren volkomen in hun recht; hun was grond gegeven om het septennaat niet voor ernstig te nemen, slechts als een voorportaal te beschouwen voor de monarchie, zoo luchtig dat het elken dag kon worden afgebroken. En in plaats van het oor te wenden naar Frohsdorf en van daar het wachtwoord te vernemen, scheen de premier meer en meer bedacht van het septennaat een vast getimmerte te maken, waarin de zetels werden opgeslagen voor de prinsen van Orleans, wanneer de graaf van Chambord zich onmogelijk zou hebben gemaakt. Welke andere bedoeling toch had De Broglie met de indiening van het ontwerp betreffende den Grooten Raad - Eerste Kamer of Senaat, - waarvan het voorzit-

(*) De meerderheid, waarmede het Broglie-Ministerie werd omver geworpen, bestond uit 311 republikeinen, 52 legitimisten en 18 Bonapartisten, te zamen 381 tegen 317. - Bij den val van Thiers was de verhouding 362 tegen 348; de doorslag werd den 24 Mei, zooals men weet, gegeven door de overloopers van het linkermidden, die, men denke aan den hoofdman Jarget, ook behoorlijk beloond werden.

terschap voor den hertog van Aumale was weggelegd? De vraag over de prioriteit van de behandeling van de gemeente- of algemeene kieswet, ontleende haar beteekenis alleen aan de vraag van de organisatie van het septennaat, dat op constitutioneele grondslagen gevestigd, in elk geval zijn naam zou verwezenlijken.

Na den val van De Broglie moest het niet georganiseerde septennaat zijn eerste proef doorstaan. Minder staatsman dan Thiers, was Mac Mahon practischer en nam het ontslag van het Kabinet De Broglie aan, zonder zich zelf in de nederlaag van het Ministerie te begrijpen; in de Nationale was trouwens uitdrukkelijk verklaard, dat dit ook hare opvatting was. Wij weiden niet uit over de parlementaire quaestie, of Mac Mahon aan de verslagen meerderheid of aan de linkerzijde de opdracht tot vorming van een nieuw Ministerie moest geven. De coalitie, die Thiers had ten val gebracht, was uiteengeslagen en Mac Mahon antwoordde met e e n d a a d; het parlementairisme bleek onvermogend, want acht dagen lang werd te vergeefs naar Ministers gezocht, en nu gaf Mac Mahon den Minister van Oorlog l a s t om het vice-presidentschap van den Ministerraad te aanvaarden en ambtgenooten te nemen. Sommige Ministers werden meer aangesteld dan dat zij uit vrije keuze hun betrekking aanvaardden. Het nieuwe Kabinet verklaarde te zullen hooren en zien, voornemens om niets uit te richten, maar het feit was alweder dat het septennaat, georganiseerd of niet, bleef bestaan.

Soms herinneren de kibbelarijen van de partijen in de Nationale Vergadering aan de twisten van het Byzantijnsche Keizerrijk. Was De Broglie niet meer de premier, zijn werkzaamheid, zijn geest bleef de spil, waarom de politiek zich bewoog. Wat konden de mannen van het rechtermidden anders dan zijn voetstappen blijven drukken? Om de weerbarstige legitimisten te straffen en tevens de oude meerderheid te herstellen, moesten er stemmen worden geworven bij het linkermidden, en van den nood een deugd makend - de Orleanisten hebben altijd een groote mate van die deugdzaamheid gehad - verklaarde het rechtermidden zich zeer bereid tot concessies. Organisatie van het septennaat, - op dat punt was men het eens, maar het linkermidden wilde een definitieve organisatie met een duidelijk uitgedrukt republikeinsch karakter. Wat het laatste punt betreft, meenden de wijze mannen van het rechtermidden spoedig een middelweg gevonden te hebben: men zou aan Mac Mahon den titel toekennen van P r e s i d e n t d e r R e p u b l i e k, maar aan den anderen kant zou het septennaat geen definitief, maar een tijdelijk d.i. een persoonlijk karakter dragen; m.a.w. wanneer de zeven jaren om waren, - in 1880 - moest men zonder veel bezwaar van de republiek in de monarchie kunnen overstappen. Maar het linkermidden weigerde; Casimir Perier, die als algemeen erkend gevolmachtigde van Thiers optrad, verlangde de organisatie van de d e f i n i t i e v e R e p u b l i e k, maar toch met eene kleine opening na het einde van het septennaat.

En weder deed zich boven alles uit bij wijlen de stem hooren van den loyalen soldaat; voerden de kranten een heftige politiek over de onthullingen betreffende de beloften door De Broglie aan de legitimisten gegeven over de gemakkelijkheid, waarmee Mac Mahon plaats zou maken voor den nieuwen Koning - in een dagorde aan het leger, naar aanleiding van de wapenschouwing op Longchamps - 28 Juni - herinnerde de eerste man in het septennaat dreigend aan het zwaard en verzocht een spoedige organisatie van het septennaat.

En als gold het de opvoering van een tooneelspel, waarin het optreden der personen is geregeld naar de geheele intrige van het stuk, verscheen weinige dagen later - 2 Juli - in de trouwe *Union* het manifest van den graaf van Chambord, een stuk waarin de Koning bij Gods genade afdaalde tot zijn volk en zich verwaardigde het toe te spreken, maar waarin overigens van de kleur der vlag geen sprake was. 't Was een uitdaging van de partij, van de Regeering, die de macht in handen had; het septennaat nam den handschoen op en de *Union* werd wegens meedeeling van het manifest voor veertien dagen geschorst en daarmee voor goed de oorlog verklaard aan de legitimisten.

In de Boodschap van Mac Mahon, den 9 Juli bij de Nationale Vergadering ingediend, werd dit nader bevestigd; had het Ministerie, door den President der Republiek op militaire wijze aangesteld, een paar dagen te voren een kleine nederlaag geleden, de loyale Mac Mahon verklaarde thans met dictatoriale macht, dat het septennaat een feit was, een instelling, wel door de Nationale gegeven, maar eenmaal gegeven, boven haar geplaatst; ‘gij hebt,’ zoo luidde het, ‘door mij de rechten te verleenen van de wet van 20 November, uwe souvereiniteit beperkt (*enchainé*). De duur van mijn macht kan niet worden verkort, en ik zal om haar te verdedigen, gebruik maken van al de middelen, die de wet mij toekent. De wet van 20 November moet worden aangevuld.’ En het Ministerie bleef aan, geheel overeenkomstig de wijze waarop het was ontstaan. Voor de legitimisten, voor de aanhangers van den graaf van Chambord was thans geen plaats in de coalitie. Frankrijk had een nieuwen regeeringsvorm, noch republiek, noch monarchie, noch keizerrijk, het septennaat.

Zonderlinge speling van het lot; men kan waarlijk niet zeggen, dat de Voorzienigheid de herstelling van den legitimen troon onder haar bijzondere bescherming heeft genomen, al heeft de graaf van Chambord zich onder de hoede gesteld van den Stedehouder Gods. Jaren lang is de fusie van de twee takken van het Huis van Frankrijk de vurige hoop, de stille verzuchting geweest van de vromen; en eindelijk kwam het zwaarwichtig werk tot stand, de graaf van Parijs maakte de reis naar Frohsdorf om zijn hulde te brengen aan den graaf van Chambord, die in zijn manifest kon getuigen dat ‘in het Huis van Frankrijk een ernstige, eerlijke verzoening was tot stand gekomen,’ en nu gingen de practische gevolgen van die fusie verloren door de

oneenigheid van de monarchalen, en meer bijzonder door die partij, die ten allen tijde haar heul heeft gezocht in intriges tegen de koninklijke macht, door de Orleanisten.

Maar ook de bedrieger was bedrogen; voor de Orleanistische prinsen stond de kans op den troon nu haast even wanhopend; wat was het jammer dat de graaf van Parijs die ongelukkige reis naar Frohsdorf had gemaakt!

Dreef intusschen door het machtwoord van Mac Mahon na elken strijd het septennaat boven, het bevel tot organisatie van het septennaat, tot behandeling van de constitutioneele wetten scheen minder naar de letter te worden opgevat en wel uitstel te kunnen lijden, ook bij Mac Mahon. Had de Nationale zich vroeger voor de urgentie verklaard van het voorstel van Casimir Périer tot definitieve organisatie der Republiek onder Mac Mahon - 345 tegen 341 stemmen, - in dezelfde zitting, waarin het voorstel tot herstelling der monarchie werd verworpen, - in de zitting der Nationale van 23 Juli werd het voorstel van Périer, nadat de Regeering er zich tegen had verklaard, met 374 tegen 333 stemmen verworpen en de verdaging van de behandeling der constitutioneele wetten tot na de vacantie - 30 November - aangenomen. Dat uitstel van het opvolgen van het bevel van Mac-Mahon is echter geen willekeur, maar de harde wet der noodzakelijkheid, waarvoor ook het zwaard van den krijgsman op zijn tijd moet bukken. Niemand begrijpt nog, hoe het mogelijk zal zijn met een zoo verdeelde vergadering als de Nationale de constitutioneele wetten tot een goed einde te brengen. In twee ongeveer gelijke helften verdeeld, berust de beslissing òf bij de weifelende stemmen van de middelfracties, òf, wat nog gevaarlijker is, bij een der uiterste partijen. En toch kan een aldus tot onmacht of tot knoeiwerk veroordeelde vergadering niet besluiten om plaats te maken voor een andere, omdat de meerderheid vóór alles bevreesd is afstand te doen van haar macht, - een verschijnsel zoo gewoon, zoo menschelijk, dat men het waarlijk niet ten kwade kan duiden. De verwarring was dikwijls zoo grenzenloos, dat de ontbinding werkelijk het eenigste redmiddel scheen; soms is het er dan ook na aan toe geweest.

Allengs verloor het eerst verfoeide denkbeeld der ontbinding zijn verschrikking; oorspronkelijk het progam der radicalen, heeft ook Thiers het als noodmiddel aangegrepen en is 't de algemeene bedreiging der geheele oppositie geworden. Vraagt men wat waarschijnlijker is: het tot stand komen der constitutioneele wetten of de ontbinding, dan helt men over tot het laatste, indien uit den geheelen loop der zaken niet bleek dat Mac Mahon waarschijnlijk op eigen gezag het septennaat, desnoods zonder constitutioneele wetten, als een eenvoudig dictatorschap, boven het gevaar van een republikeinsche Kamer zal verkiezen.

Men heeft vooral van republikeinsche zijde de schuld van den ver-

warden toestand uitsluitend geweten aan de Nationale Vergadering, die, gekozen onder buitengewone omstandigheden, geacht moest worden niet meer de meerderheid des lands te vertegenwoordigen; men wees daarbij op den uitslag van de aanvullingsverkiezingen voor de Nationale, die bijna zonder uitzondering in republikeinschen geest uitvielen. Maar deze gevolgtrekking is door den uitslag voor de verkiezingen voor de Algemeene Raden, die voor de helft moesten aftreden, weder geheel twijfelachtig gemaakt. De geringe wijziging van de kieswet kan, ook volgens het vroegere getuigenis der republikeinsche bladen, in dezen weinig invloed hebben uitgeoefend, want het aantal kiezers is niet genoeg verminderd. Men weet, dat het doel van de rechterzijde met de verandering der kieswet bovenal was de vlottende arbeidersbevolking te treffen, die zich doorgaans onderscheidt door haar roode kleur. De verkiezingen voor de Algemeene Raden hebben voor de beoordeeling van de gezindheid des lands boven de verkiezingen voor de Nationale niet alleen voor, dat de laatste uitsluitend betrekking hebben op enkele departementen, derhalve op een zeer klein gedeelte des lands, terwijl de eerste het geheele land gelden, - maar ook dat de verkiezingen voor de Algemeene Raden zuiverder het gevoelen des lands uitdrukken. Bij de departementsverkiezingen wordt gestemd voor soms geheel onbekende candidaten; de zaak berust bijna uitsluitend in handen van de kiescomite's en is afhankelijk van de hier gespannen intriges, terwijl bij de Algemeene Raden de kiezers de personen meestal kennen en de locale invloeden zich doen gelden, invloeden die steeds zullen blijven bestaan en als machtige factor toch in rekening moeten worden gebracht bij de beoordeeling des lands. Juist daarom hadden de republikeinen hun hoop op de verkiezingen voor de Algemeene Raden gebouwd; indien deze in hun geest uitvielen, indien bij deze gelegenheid de meerderheid des lands zich voor de republiek verklaarde, dan vleiden zij zich met de hoop, dat dit feit op de meerderheid der Nationale de gewenschte pressie zou uitoefenen en deze bezwijken voor het dilemma: organisatie der definitieve republiek òf ontbinding. De republikeinen hadden zelfs bij deze verkiezingen de omstandigheden niet weinig in hun voordeel, wat tegen de tegenwerking van regeeringswege kon opwegen; de republiek kon worden voorgesteld als behoud van het bestaande en derhalve de talrijke schare op haar hand krijgen, die elke verandering vreest, omdat zij licht tot een nieuwe omwenteling kan leiden; de republikeinsche partij trad op als een vast aaneengesloten lichaam, waar de tucht het tot een vroeger nooit gekende hoogte had gebracht; tegenover deze partij, aangevoerd door hoogst conservatieve mannen als Thiers en Casimir Périer, stond de coalitie, die feitelijk was ineengestort, en waarvan het bekend was, dat elke fractie een afzonderlijk doel najaagde, terwijl zij niet onwaarschijnlijk straks in de Nationale het zwaard tegen elkander zouden keeren. De legitimisten hadden zich feitelijk afgescheiden om voor eigen rekening

zaken te doen, en de gemeenschap van Bonapartisten en Orleanisten onder septennalistische vlag kon onmogelijk eenig vertrouwen inboezemen. Hadden de republikeinen niet in het departement Maire-et-Loire, een voor hen niet eens gunstig terrein, 't zegevierend tegen het monsterverbond opgenomen? Had Thiers niet, het septennaat bespottend en de bedreigingen van Mac Mahon in den wind slaande, als gast van zijn vriend Casimir Périer verzekerd, dat hij met hem de republiek zou organiseeren, omdat de monarchie onmogelijk was en het keizerrijk te smadelijk? Wat konden de maires, de trawanten der Regeering, tegen de logica der feiten inbrengen, dat men om rust te hebben de republiek moest organiseeren?

En toch de verkiezingen voor de Algemeene Raden vielen geheel anders uit dan verwacht werd. De Regeering liet terstond in de officieuse bladen de zegetrompet steken en beweerde, dat zij een groote overwinning had behaald op de republikeinen. De laatsten beweerden hetzelfde, maar na den eersten dag verstierven toch hun zegekreten en werd de zaak een gewone krantenpolemiek van het bekende oppervlakkige gehalte. Wat is waarheid? Dat noch de republikeinen, noch de regeeringspartij een eigenlijk gezegde overwinning hebben behaald De republikeinen waren i e t s vooruit gegaan, maar niet genoeg om het den naam te geven van een overwinning; de eigenlijk gezegde regeeringspartij, de Orleanistische Septennalisten hadden iets verloren en hun verlies was ten goede gekomen aan hen, die voor het oogenblik hun meest getrouwe maar ook de meest verraderlijke bondgenooten waren, de Bonapartisten, terwijl de ministerieele bladen eenvoudig, als ware er niets gebeurd, de legitimisten nog altijd als medehelpers aanmerkten, waarvoor zij weinig reden konden opgeven.

Zoo bleek bij de verkiezingen voor de Algemeene Raden, dat de Nationale Vergadering niet het tegen-, maar het evenbeeld is van het land. Evenals die Vergadering is het land verdeeld in twee ongeveer gelijke helften, een republikeinsche en een anti-republikeinsche. Zou men op grond dat de republikeinsche partij het best georganiseerd, 't meest eensgezind en daardoor het krachtigst is, aan haar de premie kunnen toekennen in de besturing des lands, - iedereen weet, dat de eendracht ook hier slechts tijdelijk is, slechts zoolang de oppositie duurt. Of heeft men den weerzin vergeten, dien Thiers bij de uiterste linkerzijde opwekte met zijn c o n s e r v a t i e v e republiek? En kon men de radicalen in het ongelijk stellen, omdat zij weigerden mee te werken tot een republiek, die slechts in naam dien regeeringsvorm kon verwezenlijken? Aan hun de lof der oprechtheid evenals aan de legitimisten, die het monarchale geknoei van De Broglie verafschuwden. De Thiers-republiek en het Broglie-septennaat zijn, wel beschouwd - en dat is de kanker van het parlementaire stelsel - personenquaesties, en indien de radicalen naderhand gezwegen hebben, dan is het omdat

de omstandigheden waren veranderd en de Thiers-republiek hun voor 't oogenblik meer voordeel beloofde. Zal men de radicalen prijzen, dat zij in partij-discipline zulk een belangrijke schrede zijn vooruitgegaan?

De onmogelijkheid van de blijvende vereeniging der republikeinen blijkt duidelijk, wanneer men hun verschillende geschiedenis nagaat. De conservatieve of Thiers-republikeinen zijn de oude constitutioneelen of monarchalen, de mannen van het parlementair regime, die zich eerst na Sedan bij de republiek hebben aangesloten, omdat er geen Keizer of Koning was, waarmee zij voor den dag konden komen; Thiers drukte het n e g a t i e v e karakter van zijn republikeinsche overtuiging uit, toen hij zeide, dat hij republikein was, omdat de republiek het minst verdeelt. Wanneer men den persoon van den koning uitzondert, verlangen deze mannen, noch Thiers, noch De Broglie, de minste verandering, volstrekt geen hervorming, tenzij men daaronder eenige reactionaire maatregelen wil brengen, die slechts door partijbelang zijn ingegeven; zij willen het oude, breede parlementaire stelsel weder ingevoerd hebben, het volmaken, voorzoover het voor volmaking vatbaar is; Thiers zocht die volmaking o.a. daarin, dat de President der Republiek de eerste redenaar zou zijn, de welsprekendheid zijn koninklijke scepter. Al heeft dat parlementaire stelsel Frankrijk telkens in het ongeluk gestort, de doctrinairen hebben niets geleerd, voor hen bestaat er geen ervaring. Over 't geheel zijn die mannen met al hun talent, klein, zoowel in het doel dat zij beoogen als in de middelen, waarmee zij 't trachten te bereiken; men vindt onder hen de type van de onleerzame, houterige, zelfgenoegzame bourgoisie.

Plaats daar naast de andere republikeinen; 't zijn ruwe, niet zelden bombasterige figuren, de echte phrasenhelden, maar mannen vol gevoel, vol geest en vol kracht. Zij leven meest in de herinnering van het verleden; vraagt hun, hoe het komt dat de republiek niet is staande gebleven en telkens afgebroken door keizerrijk of monarchie, zij zijn naïef genoeg om u te verzekeren, dat de schuld hiervan allerminst aan de republiek of de republikeinen ligt; wanneer er geen gewetenlooze staatsgreep was geweest, daarvan houden zij zich vast overtuigd, dan zou de republiek nog bestaan en Frankrijk het land zijn, waarop de geheele wereld vol bewondering staarde, een land van voorspoed, vrede, eendrachtige samenwerking tot algemeen welzijn; zij verklaren u in heilige verontwaardiging voor een lasteraar, wanneer ge op grond van de geschiedenis het vermoeden uit, dat republikeinen elkander zouden doodgepraat of doodgevochten hebben, indien de staatsgreep, indien keizerrijk of monarchie niet als een redmiddel waren opgetreden. Nauw was de republiek daar, of zij begon in lijnrechten strijd met haar woorden, de fakkel der verdeeldheid te slingeren onder de verschillende deelen der maatschappij en de standen tegen elkander op te zetten. In dat opzicht zijn zij vindingrijk, met het meest gewone egoïsme in de verheffing van dezen of genen stand slechts een middel zoekend naar be-

vordering van eigen macht. Werd naar dat doel meest gestreefd door onrechtmatige verheffing van den vierden stand, Gambetta - in dat opzicht een weinig reactionair - vond, overtuigd van de onbruikbaarheid van de bourgeoisie, en bevreesd voor de al te roode kleur van zijn geloofsbelijdenis, de theorie uit van de *nouvelles couches sociales*, waarmee hij den lageren burgerstand of eersten arbeidersstand op het oog heeft. Maar met al de onhoudbaarheid hunner theorieën, zijn deze gevoels-republikeinen meest mannen, die een besef hebben van betere dingen, die de hand willen uitsteken tot krachtdadige hervorming, wier onbaatzuchtigheid niet zelden pleit voor de oprechtheid van hun overtuiging. Alleen hun rondborstigheid zou een hinderpaal zijn voor een blijvende vereeniging met de doctrinairen van den ouden parlementairen stempel, die leven in een debatingclub en groeien in de politieke intrige. Beschouwt men de zaak van deze zijde, dan begrijpt men, hoe weinig er nog gewonnen zou zijn, indien men in Frankrijk verkreeg wat men tegenwoordig daar noemt een r e p u b l i k e i n s c h e m e e r d e r h e i d.

De verkiezingen voor de gedeeltelijke vernieuwing der Algemeene Raden hebben opnieuw de aandacht gevestigd op een verschijnsel, dat in de toekomst niet zonder gevaar is, maar het komt in Frankrijk alleen niet voor; wij bedoelen de afscheiding, de tegenstelling tusschen stad en land; met verrassende eenparigheid hebben de steden meest allen republikeinen gekozen, - inzonderheid Thiers-republikeinen, - de dorpers mannen van de reactie. Dit feit verklaart zich niet alleen uit den invloed, die op het platteland door den maire of den pastoor wordt uitgeoefend; het verschijnsel is daarvoor te algemeen; de oorzaak ligt meer in het verschil van ontwikkeling, in het verschillend denken en zijn. In een land waar men in vaste, door de traditie geijkte regeeringsvormen zich verheugt, is dit kwaad minder groot, maar in Frankrijk waar dagelijks de partijen onder de hartstochtelijkste bewoordingen worden opgeroepen ten strijde om over de hoogste regeering, en daarmee, zoo het heet, over het wel en wee van het land te beslissen, is dit verschijnsel dubbel gevaarlijk. Men begint tegenwoordig in te zien, dat men in vroeger dagen wel wat te veel heeft gebouwd op de zoogenaamde kracht der waarheid, op de macht des lichts; de meeste zaken in de wereld zijn quaesties van macht, van cijfers, van getallen, en aangezien nu eenmaal is aangenomen, dat de meerderheid in den Staat beslist, werpen honderd domme boeren evenveel gewicht in de schaal als honderd hoogleeraren in het staatsrecht. De vraag kan in ernst gedaan worden, met welke geringe verandering de steden tengevolge van het algemeen stemrecht zullen worden geregeerd door het platteland, de ontwikkelden door de dorpers.

Bij de verhouding tusschen stad en land komt van zelf de vraag, welke ondervinding de clericale partij bij de verkiezingen voor de Algemeene Raden heeft opgedaan. Dat de republikeinen in schier al de steden gezegevierd hebben, is een bewijs hoe weinig de ultramontanen in de

brandpunten der beschaving nog de vruchten genieten van hun werkzaamheid. Republiek en ultramontanisme toch zijn antipoden; zij haten elkander bij instinct, zooals vrijheid en dwinglandij. Republiek is het symbool der omwenteling, en elke revolutie ving aan met den kreet: weg met de priesters! Wel heeft Rome republieken erkend, en 't doet 't nog, maar alleen uit nood; het sluit geen enkelen regeeringsvorm uit, omdat het van elke regeering zooveel mogelijk voordeel wil trekken. En Rome moet de republiek haten met dubbelen haat, wanneer het staat tegenover de mogelijkheid van de herstelling van den troon met een vorst, die den Paus niet alleen als zijn biechtvader maar ook als zijn voogd beschouwt.

Maar niet alleen in de steden, ook op het platteland hebben de clericalen minder succes gehad dan men kon verwachten; het blijkt dat zij het met inspanning van al hun krachten niet verder kunnen brengen dan tot het vormen van een kleine fractie, die in vergelijking van de hoofdpartijen nauw in aanmerking komt, en nooit aanspraak zal kunnen maken om regeeringspartij te worden. Wij spreken natuurlijk van die leden, waarover het ultramontanisme onvoorwaardelijk beschikt, want Rome weet zeer goed, dat zij die geen vijanden zijn, daarom nog geen vrienden zijn.

Het feit is te opmerkelijker omdat de omstandigheden wellicht nooit zoo voordeelig voor de clericalen zijn geweest als thans; nog is men in Frankrijk den schok niet te boven van den laatsten oorlog, de verwarring die daardoor gebracht is in de geesten, de twijfelmoedigheid die daarvan het gevolg moest zijn en voorbeschikt maakte bij onnadenkenden voor een geloof, dat optreedt met de belofte van absolute zekerheid. Het oogenblik was zoo juist gekozen voor de propagande, die door middel van bedevaarten, op moderne wijze georganiseerd, door het oprichten van talrijke vereenigingen een ongeëvenaarde kracht ontvouwde; men weet hoe het land met dit alles in rep en roer werd gebracht. Dat men zoo weinig is geslaagd, voorspelt niet veel voor de toekomst; dezelfde gunstige omstandigheden keeren niet licht weder; nu de eerste indruk van de komedie van Lourdes, enz. zoo weinig heeft gebaat, kan men zich hiervan weinig meer beloven; de indruk van zulke tooneelen moet verzwakken en het vertoon spoedig belachelijk worden. Voor de ultramontanen is het in Frankrijk even als elders: nu of nooit, en het antwoord luidt tamelijk zeker: nu niet.

Toch maakte het Ultramontanisme in den vorm van het legitimisme bij de verkiezingen voor de Algemeene Raden nog een goede figuur in vergelijking van het Septennalisme of Orleanisme. Zoolang Frankrijk blijft bestaan, zal er ook een legitimistische partij zijn, die in geloof en gehoorzaamheid het ideaal zoekt van het Fransche leven, want wat eenmaal heeft geleefd in een land, kan alleen met dat land geheel uitsterven. Het Orleanisme evenwel heeft noch een heden, noch een toekomst. Men moet het Orleanisme en het Septennalisme niet verwarren; de conservatieve republikeinen zijn ook septennalisten, uit nood

of uit overleg. In den engeren zin echter noemt men septennalisten de partij van De Broglie, en het lijdt geen twijfel, dat deze tegenstander van Thiers de monarchie vooreerst heeft opgegeven en bedacht is op een conservatieve republiek, die de prinsen van Orleans buiten de fusie om een goede plaats zal bezorgen; hebben die prinsen daar eenmaal vasten voet, dan kan men het verdere aan den tijd overlaten. Wellicht heeft De Broglie, wien men niet ten onrechte van naäperij van het tweede Keizerrijk heeft beschuldigd, zich Louis Napoleon tot voorbeeld gesteld en het Presidentschap van de Republiek als een pleisterplaats beschouwd, die door middel van een staatsgreep tot de Orleanistische monarchie leidt. Een weinig opmerkzaamheid zou hem echter het onhoudbare van dit plan hebben doen inzien. Wat heeft De Broglie, ook na zijn aftreden de spil waarom de politiek zich bewoog, (men spreekt op dit oogenblik zelfs weder van zijn terugroeping aan het bewind), wat heeft hij met al zijn intriges uitgericht? Dat zijn partij het bij de bondgenooten, de legitimisten zoowel als de Bonapartisten heeft verbruid, en zijn partij in het land zoo onpopulair is, dat zij bij de verkiezingen voor de Algemeene Raden aanmerkelijk verloor en haar candidaten niet eens de meerderheid behaalden in die streken, waar de President der Republiek Mac Mahon zich had vertoond om door zijn persoonlijke verschijning de geestdrift op te wekken voor het septennaat. De Orleanisten zien er overigens van binnen precies uit als de Thiers-republikeinen; 't zijn de mannen der bourgeoisie, die meenen alles met vormen en praten te kunnen afdoen en geen begrip hebben, dat een dynastie alleen wordt gegrond in den harden strijd, door kloeke daden en niet door een wandeling met een parapluie. Indien het deze partij door middel van het zwaard van Mac Mahon, - wat overigens niet waarschijnlijk is, hoe grooten invloed De Broglie voor het oogenblik ook op Mac Mahon moge uitoefenen - gelukte zich geheel van het bewind meester te maken, kan men verzekerd zijn, dat dit bestuur na verloop van korten tijd onder de algemeene bespotting zou ineenzakken. Het éénige middel voor De Broglie om zijn Orleanistische republiek op parlementaire grondslagen gevestigd te zien, zou geweest zijn een vereeniging met de mannen, die in weerwil van de persoonlijke antipathie, het dichtst bij hem staan, de Thieristen of Pieristen. Maar zooals schier overal het geval is bij het parlementaire stelsel, de persoonsquaesties hebben een zuivere partijvorming belet of leiden tot de onmacht der partijen, nog vóór zij iets werkelijks hebben uitgericht.

De Bonapartisten houden zich altijd of zij tevreden zijn, en men kan derhalve niet met zekerheid weten, of zij ingenomen zijn met den afloop van de verkiezingen voor de Algemeene Raden. Zij hebben gewonnen, maar minder dan hun onbeschaamd optreden in den laatsten tijd, hun hooge toon kon doen verwachten. Sedan ligt reeds ver genoeg achter hen om te kunnen hopen, dat het verleden vergeten zou zijn voor de weldaden, die het Keizerrijk heeft verspreid. En toch

was dit blijkbaar niet het geval, of nog niet, - wat zullen wij zeggen? Vergeten we niet dat de Franschman in de eerste plaats ijdel is en het daarom hard moet vallen de Napoleontische legende geheel te vergeten; Waterloo en Sedan zijn donkere stippen in die legende, maar die ook kunnen dienen om de glorie der andere tafereelen te luisterrijker te doen uitkomen. Hoe dit zij, voor het oogenblik hebben de Keizerlijken het nog niet ver gebracht; in de steden hadden zij weinig in te brengen en zij moesten zich evenals de legitimisten tevreden stellen met plattelandsoverwinningen. Feiten zooals de verkiezing voor de Nationale in Nièvre hebben nog niet het gevolg gehad, dat men er van voorspelde.

Wanneer straks de Nationale Vergadering weder bijeen is, krijgen we waarschijnlijk een herhaling van dezelfde tooneelen, die het afgeloopen jaar zoo dikwijls den een geamuseerd, den ander geërgerd hebben, al naar gelang men een vertegenwoordiging des lands beschouwt. Men zegt, dat een beslissing volgen moet en voert als bewijs aan de toenemende verdeeldheid van de coalitie, van de legitimistisch-Bonapartistisch-Orleanistische compagnie - tegenover de eensgezindheid der oppositie. Republiek of ontbinding, - zegt men, het kan niet langer uitblijven. Maar het waarschijnlijkst komt ons voor, dat noch het een, noch het ander geschiedt en wel omdat Mac Mahon 't niet wil. Wij wezen straks reeds op het denkbeeld, dat Mac Mahon heeft van de macht, die hem is toevertrouwd; eenmaal President draagt hij het zwaard niet te vergeefs en hij verlangt niet te wijken voor de Nationale en zeker het allerminst voor de republiek. De legitimistische sympathieën van Mac Mahon zijn uit den tijd van het Keizerrijk bekend, en al mag daaruit niet worden afgeleid, dat hij bereid zou zijn als voorvechter van den graaf van Chambord op te treden, hij heeft toch een sterken afkeer van de republiek en hij weet dat ontbinding der Nationale ongeveer met de instelling van de definitieve republiek gelijk staat. Is het onbescheidenheid tegenover de toekomst, wanneer wij als nieuwe en niet geheel onwaarschijnlijke ontknooping van de Fransche verwarring de mogelijkheid stellen, dat er uit Mac Mahon en zijn verzet tegen de republiek de grondlegger groeit van een nieuwe dynastie? Spottend heeft men wel eens gezegd, dat Mac Mahon in de eerste plaats Mac-Mahonnist is. Wanneer een oplossing in dezen geest eenmaal gesteld is, moet zij spoedig een belangrijke partij voor zich hebben, de partij der orde, die voor alles rust en zekerheid wil in het land. Ook de conservatieve of parlementaire republiek, waarin Thiers en De Broglie, zij 't ook op verschillende wijzen hun heil zoeken, kan moeilijk dat vertrouwen inboezemen; de voortdurende partijtwisten van de parlementairen, hun persoonlijke veeten, het kleingeestig drijven, de woordenkomedie hebben het reeds lang de sympathie der onpartijdigen doen verliezen. Met bewonderenswaardige geestkracht heeft het

Fransche volk zijn lot gedragen, door stalen arbeid tracht het de verliezen van den oorlog te herstellen, het torscht de ongehoorde lasten die het zijn opgelegd, zonder morren, het wil zijn militaire prestige herstellen door de nieuwe legerorganisatie op te volgen, en al heeft dat volk nu de gebreken zijner deugden, het heeft recht te eischen, dat zijn vertegenwoordigers niet de booze geest zullen zijn, die het opnieuw in het verderf stort.

Wat de verhouding tot het buitenland betreft is de positie van Frankrijk weinig veranderd; de politiek van Bismarck was er op ingericht om het isolement, waarin het werd gebracht door den oorlog, te doen voortduren en blijvend te maken, en de politiek van den half clericalen De Broglie, die meer openlijk dan die van den Voltairaanschen Thiers de Ultramontaansche partij begunstigde, heeft den toeleg van den Rijkskanselier uitstekend in de hand gewerkt. Waar kan men tegenwoordig sympathie vinden met een Ultramontaansche politiek, behalve bij het Vaticaan en bij het Belgische gouvernement; Rome heeft het bij elke Mogendheid verbruid en wordt nergens gunstig ontvangen. Het schijnt evenwel dat die ongelukkige politiek aan de Seine haar toppunt reeds heeft bereikt, want de terugroeping van de *Orénoque* uit de haven van Civita Vecchia is een ernstig blijk van het voornemen om de goede verstandhouding met het stamverwante Italië te herstellen, tot groote ergernis van de clericalen, die van den roofstaat niets willen weten.

Van bedenkelijken aard zijn echter de moeielijkheden, waarin de Regeering zich heeft gewikkeld met Spanje door de Carlisten op de grenzen de vrije hand te laten. Al verdiende de Spaansche Regeering geen andere behandeling, omdat zij zelf de meest gewone middelen ongebruikt liet om de Zwarte muiters te bestrijden, Frankrijk kan toch geen eer inleggen met de begunstiging van een factie, die door haar gruweldaden de verontwaardiging van geheel Europa heeft opgewekt. Ook hier speelde de Fransche Regeering het spel van Bismarck en haalde zich de vernedering op den hals het Spaansche bewind op voorgang van Duitschland te moeten erkennen en daarna een tamelijk ruwen aanval te moeten verduren in de groote klachtmemorie, door den Spaanschen gezant te Parijs ingediend.

Zoo blijven ook op algemeen politiek gebied de punten van wrijving met Duitschland bestaan en de gevoeligheid van beide partijen, die door het minste voorval wordt opgewekt, toont dat één oorlog niet genoeg is geweest om de vraag van de prioriteit der Fransche of der Duitsche natie in Europa te beslissen.

18 October '74.

NOORMAN.

Letterkunde.

Wien zoekt gij?

Intimis. Vierde druk. Nieuwe reeks: Vrijheid. Opvoeding. Letterkunde. Langs het kerkhof. Mededeelingen van Dr. A. Pierson. Arnhem, D.A. Thieme, 1873.

't Was in de ochtendschemeringen. In de olijvendreven achter Golgotha was 't nog nachtelijk stil en donker; donkerder nog was het onder de cypressen, wier zwartachtig groene mantels haar nog hulden in diepe rust. Doch uit gindschen ingang ten oosten breekt reeds een enkele weerkaatsing door van het morgenkrieken en speelt over het zand en speelt op den grafsteen om langsamerhand eerst de lichtgeele olijvenbladeren te doen blinken, daarna de geheimzinnige cypres in haar zwaar fluweel te bestoken. Zoo komt een gouden tint over den stillen, schoonen hof. Met zachten, voorzichtigen tred schrijdt Maria Magdalena den kruisheuvel af naar het nieuwe graf van Jozef van Arimathea. Zij zoekt in het graf, maar vindt niet wat zij zoekt. IJlings keert zij stadwaarts en boodschapt haar teleurstelling aan Petrus en Johannes, die met haar het graf onderzoeken en niets vinden. Maria weent en blijft in den hof, terwijl de anderen zich verbaasd verwijderen. ‘Zij hebben haar meester weggenomen en niet gezegd, waar zij hem gebracht hebben.’ Er zijn groote, ontzettende dingen gebeurd. Hemel en aarde zijn bijna vergaan. Haar meester is gekruisigd, gestorven, begraven; maar zij moet hem zien, zij moet zijn lichaam hebben, anders is dit alles voor haar en voor honderden uit Israël te vergeefs geschied. Zij weent en weenend keert zij terug van het graf en verwijdert zich onder de donkere hooge boomen.... Wat zal nu de toekomst zijn van haar volk? Wat zullen zij zeggen, na de verwachtingen die zij hebben geuit, nu zelfs het lichaam niet eens meer aanwezig is? Weg is haar hoop, haar kracht, haar levensgeluk. Met hem is voor haar op aarde alles verdwenen. Ach, God!

Het is weder stil in den hof, maar het is lichter geworden daar ginder op de open plaats. Hier onder 't geboomte is 't nog zeer diep

in den morgen en men hoort niets dan het fluisterend geween dezer Magdalena, die reeds op dezen eersten dag der week, in het allereerste uur, haar geluk, haar zielevrede, haar hoop gebroken ziet. Troosteloos en gebukt onder de wreede, vlijmende smart eener vervlogen schoone hoop, zal zij weggaan; zij zal de vrienden opzoeken die met haar zullen weenen. Doch daar ziet zij een gestalte onder de boomen vóór haar. Zij nadert dezen man; 't zal de tuinman zijn. Zij slaat den hoofddoek neder en de vochtige oogen tot hem op en ziet hem vragend aan, tot hij zegt: 'Vrouw, wat weent gij? Wien zoekt gij?' Zij, meenende dat het de hovenier was, zeide tot hem: 'Zoo gij hem weggedragen hebt, zeg mij, waar gij hem gelegd hebt en ik zal hem wegnemen.'

Toen zeide Jezus tot haar: 'Maria!'

Zij, willende hem omvatten, riep uit: 'Rabbouni!'

Dit 'o, Meester!' van Maria Magdalena; deze ontboezeming, haar oogenblikkelijke overweldiging, waarin zij hem te voet wil vallen of omhelzen, bevat een gansche gemoedswereld; ja is het antwoord op de machtige vraag die nog duizenden zich dagelijks voorhouden: 'Wien zoekt gij?'... Maria Magdalena is hier, in haar zoo heerlijk opgeheven smart, in haar onbeschrijfelijke blijdschap dat zij den zielsbeminden leeraar en menschenvriend levend vóór zich heeft, zoodat hij tot haar spreekt, zoodat hij vol van de oude beteekenis haar naam noemt, - de reine tolk van die kleine gemeente in Israël, die Jezus gehoord hebbende, de waarde van het leven had begrepen.

'o, Meester!' snikt zij. Dat is: 'Gij leeft, wij leven.'

'o, Meester!' fluistert zij met blijden, heerlijken schrik. Dat is: 'God leeft. Uw leer is leven. Onze liefde blijft. De wereld zal niet vergaan. Het geluk der menschen is geen ijdele droom. Ons leven, onze toekomst is niet op Golgotha vermoord.....'

'o, Meester!' stroomt het onbewaakt, door de hoogste liefde gedreven, uit haar hart tot hem op. Dat is: 'Ik gevoelde mij zonder u en ik gevoelde, dat ik stierf; ik gevoel mij met u en ik weet dat ik leef vol hoop, geloof en liefde.'

Wij kunnen de waarde van Maria's ontboezeming niet te hoog schatten. Als de tolk van een kleinen kring, die vol was van de grootste verwachtingen, sprak zij de leus uit van honderden tijdgenooten, die onbewust de zelfde geestelijke behoeften hadden. Het wachtwoord van gansche volken. Op dit wachtwoord hebben de leerlingen des Meesters duizenden de vrijheid van geest geschonken, waarvan het genot hun nog niet bewust was. Met het eenvoudig woord: 'Jezus en die gekruisigd' heeft Paulus de wereld veroverd.

De wereld veroverd. Welke? Het Romeinsche rijk. Al wat Paulus, die zelf een romeinsch burger was, kon bereizen, behoorde onder den schepter van Nero. Daar buiten reizen beteekende destijds, van de aarde tuimelen. En wat onder den schepter van Nero behoorde, was

onbekend met het hoogste goed der menschen: de persoonlijke vrijheid; recht op vrijmachtige ontwikkeling van den geest. Wel waren er onder de Romeinen geweest en waren er nog, die de beteekenis hiervan hadden gevoeld, maar zij hadden het bij een wijsgeerige beschouwing laten blijven. De regeeringsvorm, zoowel als de overgeërfde splitsing tusschen menschen en menschen en slaven en vrijen had hen belet, op dit punt door te redeneeren. De besten deinsden terug voor de gevolgtrekking, waartoe zij komen moesten, n.l. vrijheid voor alle individu. Jezus was daarvoor niet teruggedeinsd. Paulus, die hem volkomen had begrepen en met gloeienden ijver zijn leer verbreidde, trotseerde eveneens gevaar en dood om allen Romeinen de groote waarheid te verkondigen: gij zijt vrije menschen.

Zoo hoorde de wereld van dien tijd dan openlijk uitspreken, wat vele edelen van geest hadden vermoed, maar waarvan zij wel eens geschrikt hadden. Gemeente op gemeente verrees. Elk lid van zulk een gemeente had voor zijn leven, en ook voor zijn gezin in later tijden nog, geestelijken arbeid te over. De vrijheid werd allerwege nog zwaar genoeg gedrukt om allen met niets anders vervuld te doen zijn, dan met de heilige begeerte om de persoonlijke vrijheid te redden en krachtig te ontwikkelen. 't Was de trilling van Maria Magdalena's woord door de ochtendschemering; het eerste stamelen van het christendom, dat te voren wel was gevoeld maar nog geen geluid had gegeven; de weerkaatsing van den kreet der liefde: ‘Gij daar, Meester!’.... Op eenmaal was hij overal. Als bij tooverslag werd hij in Rome gehoord: ‘de waarheid zal u vrijmaken.’ Ziedaar wat de menschen overal behoefden: waarheid, vrijheid. Hun staatkundige onvrijheid was volkomen. Hun kerkelijke slavernij voltooid. Hun onwetendheid voorbeeldeloos. Het onderwijs geen recht. Als een bron plotseling opborrelende voor den dwalenden reiziger in de woestijn, was het Evangelie voor allen. Wat wonder, dat het bijgeloof er bij tierde, dat de eenvoudigen van hart waterstraal en dadelboom door hooger macht en met bijzondere bedoelingen gezonden beschouwden. Wie denkt zich den aldus geredden Sahara-reiziger niet als van zelf op de kniën, de oogen en handen ten hemel geslagen? 't Is niet geoorloofd, een mensch van hart en verbeelding zich anders voor te stellen. 't Is ook niet geoorloofd, het Evangelie en de uitbreiding daarvan zich voor te stellen zonder wonderbloem. Want waarlijk, zonder wonderen waren zij menschen geweest zonder hart en verbeelding, en hoe zou een mensch zonder hart en verbeelding een eerste christen, een Paulus hebben kunnen zijn?... Hoe zou, zonder hart en verbeelding, het christendom op aarde hebben kunnen tieren, het menschdom gelukkig hebben kunnen maken?.... Daar kwam een mensch en leerde van den verloren zoon; verhaalde van den barmhartigen Samaritaan; sprak van een heer, die de arbeiders noodigde om voor hem te werken en hun meer gaf, dan zij verdiend hadden. Kon dit een mensch zijn, die dat leerde? Van

waar kwam die leeraar? Wat is er met hem geschied? Waar is hij gebleven? Al zulke vragen vervulden het liefhebbend gemoed en hielden het bezig van geslacht tot geslacht. Zoo was het christendom, in zijn waarheid en zijn waarde, een levensvervulling. Zoo waren Jezus en Paulus wereldoverwinnaars, want zij gaven arbeid aan het ledige hart, zij vervulden het met geloof, hoop en liefde; zij gaven den mensch vrede met zichzelf, omdat zij hem tot zelfbewustzijn brachten en door zelfbewustheid tot vrijheid. Zij stelden al de faktoren in het werk, die de tijd kon opleveren of in het menschenhart werden gevonden, om die innerlijke harmonie voort te brengen, die zij terecht als 's menschen grootste geluk, naar hun wijzen van spreken als zijn zaligheid, beschouwden.

Maar wie het christendom hartelijk liefheeft, beschouwt het niet als doel in de opvoeding des menschdoms door God. Wie levendig belang stelt in de ontwikkeling van den mensch, van den geheelen mensch - laat ons dit niet misverstaan -, acht die ontwikkeling met het christendom een krachtige schrede voorwaarts gegaan, doch niet voltooid. Het helder oog dat in den mensch leest en zijn geschiedenis overweegt, ziet zeer duidelijk de graden zijner ontwikkeling en verwijlt met liefde en eerbied bij de groote phase genaamd christendom; maar het sluit zich daar niet, alsof daar des menschen opvoeding was voltooid en niets meer te aanschouwen, te overwegen gaf. Integendeel: voor dat oog ontsluit zich juist nu een onafzienbaar vergezicht van arbeidsveld voor den mensch; een panorama, gelijk te voren niet was genoten. Paulus, deed ik zooeven opmerken (en ik ben de duizend en eerste) stelde den mensch in staat om al de faktoren, die in hem sluimerden en die de tijd opleverde, te doen werken. Hij riep hem tot zichzelven. Hij riep hem op als heer der schepping. En in die oproeping was hij even duidelijk voor Festus als voor de mannen van Athene; hij sprak niet anders tot Drusilla, de gemalin van Felix, dan tot Priscilla, de vrouw van den tentenmaker Aquila. Dit was te voren niet geschied; zoowel Joden als Romeinen moesten er verwonderd over zijn. Doch de verklaring was eenvoudig: hij beschouwde hen allen als zijn broeders en zusters; allen gelijk voor de wet; allen gelijk voor God.

Verkwikkelijk moment in de wereldgeschiedenis! Een zacht en liefelijk helder licht overstraalt het; het menschenhart klopt daar zoo warm en zoo krachtig; de slaaf verbreekt er zijn boeien en vouwt eigenmachtig de handen samen tot dankzegging en gebed. Al wat mensch is, hoort zijn naam noemen en opschrijven als medearbeider in den onafzienbaren hof des Heeren. Al wat mensch is, is werkkracht niet alleen, maar ook denkkracht, maar ook wilskracht, maar ook een wezen vol beelden en gevoelens - en wat de kroon zet op alles: kind van den hemelschen Vader. - Veel was er te voren geleerd. Door Gautama, Confucius, Socrates waren aan hun landgenooten schoone dingen voorgehouden en

door hen ook is hun volk in hoogere richting voorwaarts gestuwd. Maar Confucius tastte het kastenwezen - die doodkist der individueele vrijheid - niet aan en Socrates verbeeldde zich dat Griekenland onder zou gaan als er geen slaven meer waren. Jezus erkende noch het een, noch het ander. En stierf Socrates den heldendood voor zijn inzichten en prediking aangaande de godsleer zijn volks, Jezus stierf evenzeer maar voor het veel krachtiger ideaal: komt tot mij, *gij allen!* Dit was een titansgreep in het volkenleven zijns tijds, - een greep, te machtiger en minder te wederstaan omdat het volk er naar smachtte. Welnu dan, toen Jezus voor zijn goddelijke grootheid gekruisigd werd, had Zacheüs reeds in den vijgenboom gezeten om naar hem te luisteren; waren melaatschen van God en menschen als verlaten in de samenleving teruggekeerd; was Magdalena vergeving geschonken en hadden Jozef de raadsheer en Nicodemus het mosterdzaad in 't hart. Met een in de geschiedenis ongekende kracht had de machtspreuk: ‘de waarheid zal u vrijmaken!’ een geheel volk aangegrepen; met een tot heden ongeëvenaarde snelheid en duurzaamheid - tenzij dan die van bliksemvuur - verbreidde Paulus dit machtwoord in Klein-Azië, Griekenland en Rome, d.i. in de staten van Nero, d.i. op het grondgebied van een vreeselijk dwingeland; d.i. in den muil van het Groote beest der Openbaring. Zoo waar was het christendom. Zoo menschelijk was het Evangelie van Jezus. Zulk een behoefte was er aan reine menschelijkheid. Zoo vol was de tijd. Aan den arbeid, riep Petrus. Op en onderwijst elkander, riep Johannes.

Werkt uw eigen zaligheid uit, riep Paulus. En wat moest er noodzakelijk uit deze innige aansporing voortspruiten? Wat moest het natuurlijk gevolg zijn van den arbeid van zooveel duizenden krachten, die vroeger sluimerden of wel als verlamd en gebonden waren? ‘Die het zaad den zaaier verleent,’ schreef reeds Paulus zelf aan de gemeente te Corinthe, ‘die verleene ook brood tot spijs; die vermenigvuldige uw zaaisel.’ Er ontloken krachten en talenten in duizenden individuen, die te voren werkeloos waren. De massa, door de Romeinsche keizers met ‘brood en spelen’ zoet gehouden, arbeidde nu en legde gaven aan den dag, die eindelijk het huishouden van den Staat ten goede moesten komen; die ook eenmaal zouden dienen tot veredeling van den mensch in zijn geheel. Alleen reeds als we nagaan hoe de ziel van Jezus' en Paulus' onderricht: *werken* is, kunnen we overtuigd zijn, dat zij de gemeente hier niet wilde laten eindigen, als ware zij aan den eindpaal van haar streven gekomen. En al hadden zij in hun leer het Alpha en Omega van menschenheil gezien, - al hadden zij niets verder meer noodig geacht voor de wereld en deze als nu voleindigd beschouwd, hadden wij er bij deze oosterlingen over verwonderd mogen zijn? Immers neen. Zij zouden waarlijk niet de eersten zijn geweest, die zichzelven beschouwden als de laatste menschen. Doch nu zij zoo duidelijk hebben te kennen gegeven dat het Evangelie slechts een mosterdzaad was; dat

tot een grooten boom, gevoed met andere sappen, opwassen moet; dat het alzoo ontloken, met wortel, tak, vrucht, de geheele aarde zou zegenen, nu allerminst hebben wij recht, hun arbeid onder de menschen te beschouwen als het einddoel van alle menschelijke ontwikkeling; als de volheid aller tijden. *Met het Kristendom is begonnen aan de harmonische ontwikkeling der menschheid.*

Wij staan dus bij het Kristendom voor een begin. Als het door allen zal worden beleden, gewaardeerd; als het in de geheele menschheid zal wonen, dan is een begin van uitvoering aan onze opvoeding gegeven. 't Zou ook niet anders kunnen. Wie niet doordrongen is van de demokratische kracht des Evangelies, wie haar niet in zijn bloed heeft, kan zich niet harmonisch ontwikkelen; kan geen mensch zijn in de volheid van dien naam. Het is een vreeselijke dwaling, dat het Evangelie den eindtoestand des menschdoms zou vormen. Deze dwaling moet uitgeroeid worden. Zij voert tot ellende naar lichaam en ziel. Is in 't algemeen het leerstuk der volmaaktheid verderfelijk voor de opvoeding des menschdoms, vooral is het dat op het gebied van Godsvereering! De bloedige gevolgen van dien waan zijn al te veel gebleken. Nergens verraadt de mensch zoo zijn bloeddorstigen aard, nergens toont hij zich zoo verbasterd van zijn oorsprong, als waar hij zijn volmaaktheid in het bidden aan den dag zal leggen. Die volmaaktheid is stilstand. Stilstand was het Kaïnsmerk der tijden waarin Jezus' stem zich liet hooren. Door volmaaktheid derhalve keeren wij tot die duistere tijden weer.

Noem dit geen onwaar schrikbeeld; geen noodelooze of ongegronde verzuchting. Wat is de Kerk anders geweest dan zulk een volmaaktheid? En wat is er nu van haar geworden? De verweerde steenen van Nineve zijn haar beeld. Zij is gedeeltelijk verhard, gedeeltelijk verwoest. En laat ons niet in de voegen, in de hoeken, in de nissen zien; zij zijn doorweekt van menschenbloed. Wat in den mensch dierlijks sluimerde, is door de Kerk, in haar volmaaktheid, getergd tot de vreeselijkste daden. Zij heeft alles gedaan wat Jezus in zijn tijdgenooten strafte; zij heeft niets gedaan van hetgeen Jezus aan zijn volk heeft geleerd. Hoe kan 't ook anders? Die den eersten steen heeft gelegd, was de man die Jezus driemaal heeft verloochend. Weg met haar! In den naam van Jezus, weg met die Kerk!

Al wat gedaan wordt om dat onteerend leerstuk van volmaaktheid, van onfeilbaarheid, - waarvan de Kerk het zinnebeeld en de tolk is, - te doen verdwijnen van de aarde, worde dan door ons gesteund; want als zoodanig reeds is die arbeid gunstig voor de demokratische zuurdeesem des Kristendoms. Maar laat ons daarentegen alles weren, wat dat leerstuk kan begunstigen, want het kan in zijn pestilente voortwoekeren ons doodelijk worden. Dit verschillende arbeiden vereischt veel waakzaamheid, veel voorzichtigheid en een hooge mate van gezond

gevoel voor het waarachtig menschelijke. Zoo menig leeraar, hij moge mondeling of schriftelijk arbeiden, is een warm voorstander van het Kristendom en tegelijk van de Kerk, omdat hij ze onafscheidelijk oordeelt, - of wel, aan de Kerk te groote verdiensten jegens het menschdom toeschrijft om haar te loochenen. Wees gij voorzichtig dat gij zelf hier niet te werk gaat met een dogmatisch demokratisme. Bij alles wat wij lezen of hooren in deze, komt het daar op aan of het voorgedragene strekt tot ontwikkeling van den geheelen mensch; vooral, of het elk mensch als zoodanig erkent. Dit is reeds een gunstig teeken, want de *onfeilbare* is in den regel een hartstochtelijk schifter, uitsluiter, verwerper. Met u, mij en anderen, niet van zijn gading, handelt hij als de Spartaan met zijn gebrekkige jonggeboornen. Gij ziet al het onmenschelijke hiervan in. Welnu, onmenschelijk is hun naam. Wij begeeren slechts het menschelijke. Zoo eenvoudig mogelijk het menschelijke. Het gaat ons niets aan wat Augustinus heeft gezegd om de onfeilbaarheid der Kerk te handhaven. 't Is uit den aard der zaak leugenachtig. Maar wat hij gezegd heeft tot eer en verhooging van het menschelijke op aarde, dat vergeten wij nimmermeer. Calvinus heeft voor zijn tijd veel goeds gewrocht, bijna zooveel als Zwinglius en Luther, maar den vloek van kerkelijke onfeilbaarheid heeft hij niet beseft, anders had hij ingezien dat zijn volgelingen eigenlijk maar geruild hebben van dogma. Tegenwoordig zou de strenge, maar strengdenkende man dit ook inzien in tegenstelling met zijn dwergachtige volgers in onze dagen, die nog altoos, tegen Rome op, onfeilbaartje spelen. Tegen dezen waarschuw ik niet; ik zou u beleedigen.

Er zijn meer dogmatici uit vervlogen tijden, die het nu niet meer zijn zouden. Men kan ze niet uit hun tijd rukken. Nu echter komt het er op aan, onvoorwaardelijk het zuiver menschelijke voor te staan, opdat wij voor goed uit den kringloop geraken van die volmaakte godgeleerdheid, die ons tot levende mummies zou maken, als niet voor altoos in ons wakker was geroepen de geest van zoeken naar de waarheid.

'Had ik onrecht,' schreef en las dr. A. Pierson in 1871, 'toen ik Vinet den Kristen noemde op het gebied der letterkundige kritiek; toen ik in dezen naam de nauwkeurigste kenschetsing zocht van zijne eigenaardigheid; toen ik eindelijk beweerde, dat hij onmogelijk een school heeft kunnen vormen? Neen, geene school voorzeker; maar wèl hebben de edelste lippen zijn lof vermeld; wèl heeft hij de eenheid der liefde ook hun ingeboezemd, wier gemoed voor zijn geloof zich gesloten hield. Schrijvers als Sainte-Beuve en Scherer laten geen gelegenheid voorbijgaan om zijne meerderheid te erkennen. Die meerderheid, zij is niet de meerderheid van het talent, dien zoo vaak bedriegelijken toovenaar; zij is niet de meerderheid van de kunde; zij is de vrucht der persoonlijkheid van hem, die jegens niets menschelijks zich vreemd hield, en die het lijden der eeuw, dat hij mede doorworstelde, van uit geen

andere hoogte gadesloeg dan de verhevenheid van dien kruisheuvel, waar het strijdend menschdom voor het eerst het woord der verzoening van zijns Verlossers stervende lippen opgevangen heeft.'

'Bij den ernst der vraagstukken, die onzen tijd bewegen,' schreef de zelfde, bij de overmaking van zijn handschrift over Vinet, aan den Hr. Stemberg te Arnhem, 'kan ik slechts twee groote richtingen erkennen, die der positivisten en die van hen welke geen positivisten willen zijn; de richting dergenen, die in hun denken geen plaats meer hebben voor den godsdienst zoo min als voor een volstrekte zedewet, en de richting van hen die voor beide eene plaats hebben of haar zoeken. Met Darwin, uit een..., of met Genesis, uit God? Ziet gij een derde?'

Als ik u vroeg, houdt gij Pierson voor een Kristen, voor een leeraar van het Kristendom in zijn oorspronkelijke beteekenis en die het Evangelie met hart en ziel is toegedaan? gij zoudt mij verbaasd aanzien. Met recht zoudt gij mij het schoone gesprek herinneren, uit de *Intimis*, met Theodoor, toen deze jongeling uit de jezuïtische omarming dreigde te vluchten naar de woestijn van het zinnelijk leven:

'Kristendom en Humaniteit zijn gelijkluidend, ja, maar toon mij één, die van iemand anders dan van Jezus humaniteit geleerd heeft. Daarom noem ik mij, zij het ook meestal met diepe schaamte, zijn discipel, omdat zijne persoonlijkheid het ware brood des levens is geworden voor mijn inwendig bestaan. Theodoor, bij dat brood alleen zult ook gij inderdaad leven. Hetgeen het gemoed van den Menschenzoon heeft vervuld, daarop wacht ook uw gemoed, zal het vrede vinden. Het gevoel, dat zijn hart heeft doortinteld voor zijn God en voor zijne broederen, daarop wacht ook uw hart, zal het geluid geven. Het geloof, dat hij geoefend; het geduld, dat hij betracht; de zachtmoedigheid, waarin hij zijn kracht gezocht heeft, ziedaar uwe wapenen. Hetgeen hem heeft gesterkt in de ure der benauwdheid; hetgeen in de ure van verrukking zijne ziel met een namelooze vreugde heeft vervuld; hetgeen hij heeft liefgehad en gezegend, laat dat uw kracht, uw vreugde, uw liefde zijn en gij zult een mensch wezen.'

Inderdaad is dit onderhoud treffend en waar; Kristelijk in den volsten zin des woords. Maar 'dat woord der verzoening van des Verlossers stervende lippen' - dat is het Kristendom weder niet. Dat is scholastiek. Dat is een phrase. Dat moet wereldliefde verbeelden en 't zijn woorden - woorden, waarmede het Kristendom, ware 't mogelijk, wordt vernield. Het bedroeft mij uitermate, dat Pierson zoo menigwerf, ten koste van natuur en waarheid, zich daarin te buiten gaat, zich daarin zoo onbedachtzaam verliest.

Lees de *Intimis*, waar gij ze ook opslaat, overal ademt u een geest van reinen menschenzin, van groote liefde, van zuiver menschelijk Kristendom tegemoet. Humor in zijn liefelijkste beteekenis. Karakter in zijn meeste vastheid en waardigheid. Kunst in haar reinste bedoeling. Taal in haar edelste kracht. Zij werden dan ook hoog gewaardeerd,

die mededeelingen. Oud en jong van verschillende richting las ze herhaaldelijk, besprak ze met liefde. Maar juist van zulk een leermeester verwachten wij dan ook geen holle klanken meer. De nieuwere richting in het godsdienstig leven heeft ze niet noodig niet alleen, maar moet er zich gezondheidshalve van onthouden. Want in zulk woordenspel schuilt levensgevaar voor de godsdienst. Het begint met bedwelming en eindigt met verbijstering. Of is Pierson's gezegde aangaande Darwin tegenover Genesis waar?... Ik houd het voor een groote valschheid en niets anders dan een gevolg van het schermen met 'words, words!' De zuivere grondslag is verzet; de zuivere richting verlaten. Zoodra ik ook me zoo dronken maak en spreek van verzoening van des Verlossers stervende lippen, - dan verlaat ik ook het rechte pad des Kristendoms en kan van Darwin lasteren, zooveel ik wil. En Darwin lasteren doet hier Dr. Pierson. Wij kunnen er een oogenblik bij stilstaan omdat het bevestigt, wat ik van dogmatische aandoeningen bij liberale menschen gezegd heb.

'Met Darwin uit een aap of met Genesis uit God, - ziet gij een derde?'

Dr. Pierson schrijft niet aap, maar drie puntjes. Dit is in zoover consequent van hem omdat hij een bladzijde vroeger zeide: 'Ook als auteur ga ik liefst niet zonder handschoenen uit.' Maar overigens is het een onbeleefdheid, een onbillijkheid tegen Darwin te meer. Ik laat daar of de theorie van Darwin houdbaar zal blijken, - dan wel of Max Müller, de groote Straatsburger taalleeraar, gelijk zal hebben met te beweren dat alleen reeds de taal zou voldoende zijn om die theorie te ontzenuwen. Maar Darwin verdient als natuurvorscher, als zielkundige hooger plaats dan tegenover Genesis en den God van Genesis. Dat had Dr. Pierson moeten gevoelen, toen hij die *phrase* neerschreef. Zoo iemand, dan weet Dr. Pierson wat het beteekent in Genesis: 'laat ons menschen maken' tegenover de onvermoeide nasporingen en het vlijtige, geniale denken van Darwin. Heeft hij het gevoeld en heeft hij toch geschreven wat zoo valsch was? Ik geloof het. Ik geloof dat de phrase hem bedwelmd heeft en waag het niet den blunder aan de handschoenen te wijten. Hoe, de geleerde schrijver van *het Katholicisme*, - de edeldenkende, diepdenkende wijsgeer van *Richting en leven;* de man die steeds een open oog heeft voor het grootsche en adellijke in den mensch, - vooral in den wijsgeer, den denker, den dichter, - de liefdevolle, verlichte schrijver van *Intimis* miskent, om één fraaiklinkend dilemma te stellen, de hooge, voor de toekomst onschatbare verdiensten van het Darwinisme. *A Kingdom for a (hobby) horse?*

Ziedaar de leerstelligheid in haar gevaarlijkste vormen. Hoe voorzichtig moet men lezen, hoe schroomvallig moet men aannemen van een man zelfs, die zoo hoog staat in de schatting van alle weldenkende Nederlanders en wiens verdienste inderdaad die schatting rechtvaardigt. Maar ziedaar dan ook in hem een van de vele verschijnselen voor onze

oogen, die het ons duidelijk maken, waarom het zoo lang duurt, eer wij volkomen los en vrij van alle leerstelligheid zijn. Waarom het zoo lang duurt, eer de Kerk is gevallen. Waarom het zoo lang duurt, eer het Kristendom aan zijn doel kan gaan arbeiden. Hoe zeldzaam zijn nog kunstenaren onder ons! Hoe sporadisch is de beoefening van poëzie en fraaie wetenschappen! 't Is de schuld van het Kristendom, zegt de vriend der humanistische wetenschappen. Neem uw godsdienst weg en de kunst zal bloeien, luidt zijn eisch. Daar hoort gij het. Dat komt van uw woordenspel, van de dogmatiek - uw oude liefde. Het Kristendom toch heeft juist elk mensch opgeroepen om te arbeiden als kunstenaar; sedert dien tijd kan elk als kunstenaar optreden. Maar gij, leiders! wat hebt gij gedaan? Gij hebt van des Verlossers stervende lippen, van verzoening gesproken en heimelijk de muzen in de kast gezet. En wanneer de natuurvorscher komt; wanneer hij, vrijgemaakt door het Kristendom, spreekt van de schoone vondsten die hij deed in de groote schepping Gods; wanneer hij aantoont, welk een heerlijk maaksel de mensch is en hoe hij nog heerlijker maaksel worden kan, toegerust met gaven die aan 't goddelijke doen denken, - dan zegt gij: ‘deze zit aan met tollenaars en zondaars!’.... en rilt zoo heiligjes met ochjes-achjes.

De drie puntjes, het dilemma, de handschoenen van Dr. Pierson, in verband met den aap, doen me onwillekeurig denken aan de rilling van Armande als zij van haar zuster het woord: mariage hoort. Ik wil ze hier herinneren en het gezonde antwoord van Henriette er niet bij vergeten:

Armande.

Ne concevez vous point ce que, dès qu'on l'entend,
Un tel mot à l'esprit offre de dégoûtant,
De quelle étrange image on est par lui blessée,
Sur quelle sale vue il traîne la pensée?
Ne frissonnez vous point? et pouvez-vous, ma soeur,
Aux suites de ce mot résoudre votre coeur?

Henriette.

Les suites de ce mot, quand je les envisage,
Me font voir un mari, des enfants, un ménage;
Et je ne vois rien là, si j'en puis raisonner,
Qui blesse la pensée, et fasse frissonner.

Met deze oude liefde die niet roest, gelijk het spreekwoord al te waar zegt en die, wanneer de volgers van dr. Pierson er, naar zijn voorbeeld, zich aan verslingeren, van zulk een noodlottigen invloed zal zijn op de ontwikkeling van waarheid en vrijheid in het godsdienstig leven, - staat wellicht een ander zwak van den dokter in nauw verband.

Ik heb namelijk zelden of nooit bij hem sporen mogen ontdekken van studie onzer hollandsche klassieken. 't Is niet denkbaar dat dr. Pierson onze dichters niet bestudeerd heeft, - en toch zoo schaarsch als hij is in verwijzingen naar hen, in beroep op hen, in het schatten van hen, ken ik maar weinig hollandsche letterkundigen. Daar staat tegenover - ik herinner dit voor dezulken die terecht opmerken dat de ware geleerde niet pronkt, - dat hij zelden verzuimt zijn belezenheid in buitenlandsche klassieken te doen blijken. Zie hier een voorbeeld: 'De behoefte tot spreken, zegt hij op bl. 290, is altijd meer of minder een kunstenaarsbehoefte. Göthe gaf schrijvers den raad om hetgeen hen kwelde op het papier te werpen; dan waren zij verlost van het kind in hunnen schoot. Zijn beeld was volkomen juist. Men schrijft niet voor zijn genoegen.' Deze verwijzing naar een raad van Goethe doet dr. Pierson naar aanleiding van een ontboezeming over zwijgen en spreken, eenige regels te voren: 'Hoe menige grafsteen naast de eenvoudige dorpskerk werd gesloten over een lange en aandoenlijke, Gode alleen bekende geschiedenis van zelfverloochening, zelfbedwang; de grafsteen van den herder der gemeente, die nu daar rust, maar wiens stervensuur wellicht verhaast werd door de afmatting van den strijd, gestreden om op den duur eene wacht te zetten voor zijne lippen.' Wat zeide anderhalve eeuw vóór Goethe onze Tesselschade hiervan? Toen in het jaar 1639 Huijgens zijn vrouw verloren had, schreef zij over dit sterfgeval aan Hooft haar deelneming met Huijgens lot. Deze regels zijn verloren gegaan op één na: 'Hij stell' sijn leed te boeck, soo heeft hij 't niet 't onthouden.' Toen Huijgens die van Hooft had ontfangen schreef hij hierop terug: 'Tesselschade is noijt soo hoogh boven haar self gesteghen, als met (dien) éenen reghel onder de gesamentlicke goede, die UE. de moeijte genomen heeft van mij te senden; alle mans en mans hoiren hier namaels moeten 't haer benijden.' Alle mannelijk oir na Huijgens moet het haar benijden, zeer zeker; maar dr. Pierson zwijgt er van bij gelegenheid en haalt Göthe aan. Vanwaar deze voorkeur? Zou het ook kunnen zijn dat dr. Pierson in 't algemeen verder afdwaalt dan eigenlijk noodig ware? Of zou het alweder in verband met de handschoenen staan?....

Ik maak hiervan geen grief maar staaf slechts het feit; ik acht het in samenhang met de theologische manieren, waarvan al Piersons geschriften de sporen dragen. Deze manieren leiden tot dogmatizeering van het kristendom; tot uitweidingen en algemeenheden, die het eenvoudige en konkreete uit het oog doen verliezen; tot voorbijzien eindelijk van het ware, omdat het òf te nabij is òf namen draagt die nog niet door het fatsoen zijn ingezegend. In zijn hoofdstuk *onderwijs* zinspeelt de schrijver nog even op de aanmerking die hem in '68 door prof. Buijs werd gemaakt over zijn bemoeiingen met het onderwijs in Nederland, 'waarover men aan de boorden van den Neckar niet kan meêspreken zonder een wijsneus te zijn.' Maar Dr. A. Piersons brochu-

res, die daartoe aanleiding gaven: ‘De liberale partij op staatkundig gebied,’ waren zij wel afdoende voor het onderwijsvraagstuk? In brochure N^{o}. 1 o.a. zegt de dokter waar hij de uitspraak der wet aanhaalt: ‘onze lagere school zal godsdienstige verdraagzaamheid kweeken,’ enz. ‘Het is zeer waarschijnlijk. Maar wat, als godsdienstige verdraagzaamheid strijdt met mijne godsdienstige begrippen?’ Wel, antwoorden wij op die vraag: dan zijt gij een twistzoeker, een vechtersbaas en 't zij gij ruzie zoekt om een tekst of om een borrel, gij moet 24 uren brommen. Dit antwoord ligt voor de hand. Het heeft klaarblijkelijk niets met het vraagstuk van het onderwijs te maken, evenmin als de vraag van dr. Pierson.

Overigens is dit werk van dr. Pierson een schoon boek, dat als zooveel andere van zijn hand, een voortreffelijk getuigenis aflegt van zijn innige liefde voor de opvoeding des menschdoms. Bij hem heeft de studie in de godgeleerdheid, ondanks haar velleiteiten, datgene bewerkt wat volgens Scherer haar vrucht is voor elken schoonen geest. Om velerlei redenen herinner ik hier, wat dr. van Vloten in 1862 schreef aan den hoogleeraar Moleschott: ‘Ter lessing van mijn brandenden dorst naar waarheid op wetenschappelijk en zedelijk gebied, zal 't mij nooit berouwen, juist van dit studievak te zijn uitgegaan - tot hetwelk zich allengs - in zijn geheel verouderde stelling - wel niemand meer om wetenschappelijke inlichting en kennis der waarheid wenden zal: de Godgeleerdheid. Welk verstandig mensch die haar zonder glimlach nog steeds, door haar vasthoudende bewonderaars, met den naam van wetenschap hoort begroeten? En toch is hare doortastende beoefening, in al hare deelen, voor mijne wetenschappelijke en zedelijke vorming van het hoogste nut geweest, en zal mijn hoogst onkerkelijke persoon hare kerkelijke opleiding in zoo verre steeds dankbaar gedenken. Ik mag in dat opzicht volkomen de zienswijze beamen, door een harer schranderste en meest ontwikkelde hedendaagsche beoefenaars, door Edmund Scherer geuit, dat de Godgeleerdheid door den wijden omvang der studiën waartoe zij aanleiding geeft, tot de vruchtbaarste uitkomsten leiden kan. “Zij hangt, zegt hij, met alle vakken samen, zij roert alle vraagstukken aan. Zij leidt den geest tot onderzoekingen, nergens elders zoo natuurlijk, noch zoo volledig te maken. Zij vereischt de kennis niet alleen der klassieke, maar de studie tevens van minstens één der belangrijkste Oostersche talen. Zij legt ons in die taal een bundel geschriften ter kennisneming voor, even belangrijk door hun ouderdom en eigenaardigen vorm als door den invloed, dien zij op de ontwikkeling der menschheid gehad hebben. Hun nauwlettend onderzoek voert tot de behandeling der teêrste vraagpunten en toch is dit nog maar een deel der haar opgelegde taak.”’ Deze en nog meer vruchten heeft de Godgeleerdheid ook aan dr. Pierson geschonken Zijn werken zijn veelzijdig, grondig, wijsgeerig en daarbij ook van een lief-

derijken geest, van die humaniteit, die ook wel kristendom heet en die, als 't ware, bij hem de vlinder is der rups: theologie. Te recht mocht Pierson zeggen, dat zijn *Intimis* Nederland hoogst welkom was. En zijn hoop, 'dat zijn grootere *Intimis* hem eenige sympathie verzekere bij hen, die broeders erkennen in allen wier hart uitgaat naar eene ideale opvatting van wereld en leven,' - is reeds nu gebleken niet ijdel te zijn geweest. Wie zal niet gaarne beamen, wat hij bl. 250 en verder zegt van de samenstelling des bijbels en van de poëzie, waarnaar wij, hetzij zij uit Indië, Hellas of Palestina tot ons stroome, steeds het luisterend oor hebben te richten? Welk beoefenaar der letterkunde volgt hem niet gaarne in zijn vriendelijke beschouwing van de Fransche dichters en schrijvers? Hoeveel hartelijke liefde voor het Nederlandsche volk in 't bijzonder, verscheurd als het dreigt te worden, door de teederste levensvragen, stroomt ons tegen uit zijn beschouwing van het dichtergraf te Rozendaal! Bijna op elke bladzijde wekt het boek op tot werkzaamheid in alle richtingen, op alle goede wijzen. Het is een ware vrucht des kristendoms. Hier onderwijst het in de allereerste beginselen de kunst van leven; daar heeft het de kinderen om zich heen, hen wijzend op de schoonheid en grootheid der Natuur en hen daar binnen leidende; elders heeft het zijn Marthaas en Mariaas om haar elk naar haar aard te leiden; dan weder spreekt het met verrukking van de dichtkunst en de Muzen en leert ouden en jongen gevoelen, hoe Jezus den mensch heeft doen ontwaken om hem in het genot te stellen van alles wat daar heerlijks bloeit en zingt in den hemel en op aarde.....

Het boek bereidt een antwoord voor op de vraag, aan het hoofd van dit opstel geplaatst en op een der gewichtigste oogenblikken dezer wereld tot een treurende, zoekende vrouw gericht: 'wien zoekt gij?' Die voorbereiding moet elk, die niet ganschelijk gekluisterd is, hoogst welkom zijn. Wie waarlijk vrij is van hart, wiens hart naar een ideaal uitgaat, gelijk de schrijver zegt, zal er bevrediging in vinden. Het zal hem leiden naar het schoone, goede en ware, vooral naar het liefderijke, waaraan wij in klimmende mate, d.i. in de zelfde mate als het licht der wetenschap stijgt, behoefte hebben. Het maakt den mensch op alle punten wakker en - wat vooral dit boek duurzaamheid verzekert - het rekent met de behoeften des tijds, helpt zoeken naar het ideaal, dat wij nu voor een gelukkig en vruchtbaar leven noodig hebben.

Want stel u voor dat de toestand van Maria Magdalena toen zij dien eersten dag der week, reeds voor het morgenkrieken, naar haar ideaal zocht, inderdaad den toestand teekent, waarin wij thans ten opzichte van ons gemoedsleven verkeeren. Haar ideaal is niet meer het onze. Haar droefheid doet ons wel aan omdat wij menschen zijn, maar doet voor ons niet meer Maria's wenschen geboren worden. Wat haar op

eenmaal tevreden stelt en bovenaardsch gelukkig maakt, als de geliefde meester haar naam noemt, is ons bijna vreemd geworden. Overigens echter komen ook voor ons oogenblikken, dat wij niet weten waar zij hem gelegd hebben; dat wij in nachtelijk donker verkeeren en dat wij weenen zouden als valsche schaamte, die wij zielskracht soms noemen, ons niet tegenhield. Laat ons elkander niet loochenen, dat het ook voor ons somtijds is, als ware ons ideaal gestorven en begraven na een ontzettenden marteldood; dat ook wij over een kruisheuvel naar dat graf gaan in duisternis en met een zwaar hart; en dat wij in dat graf niet meer vinden wat naar een omhulsel zelfs gelijkt van ons ideaal.... O, de wereld kan ons gansch ontredderen en in een wrak de levenszee opjagen. De wereld is in staat om ons 't hart te breken te midden van aardschen overvloed. Met al wat wij geleerd hebben staan wij dan koud en ledig in een vaak rijke gaarde; want rijk is de natuur en veel kennen wij reeds in haar; veel schatten heeft zij ons reeds toevertrouwd. Het licht der wetenschap heeft krachtig voor ons geschenen, maar wij zoeken nog iets daarbij. Op een zeker oogenblik is 't ons te moede alsof wij geheel in 't donker staan en niet meer weten, van waar wij gekomen zijn, noch waar wij heen zullen gaan, noch waartoe alles dient wat wij gedaan, wat wij vergaard hebben.

‘Op des Geestes breede, diepe stroomen
Drijven, zwerven, zoeken, lijden wij;
Nachten dalen....’

Maar dan keeren we ons, als de vrouw in Jozefs gaarde naar die paden waar de stralen der morgenzon het eerst zullen komen en dan spreekt een stem tot ons en noemt onzen naam. En wij slaan de oogen tot hem op en wij zien in hem ons ideaal weder dat ons bezielt, bemoedigt, nieuwe levenskracht schenkt. Maar wie is hij, die daar uw naam noemt en u daardoor tot de orde roept en tot wien gij zegt: onze Meester, waarmede u een nieuw leven door de aderen stroomt en zich een nieuwe wereld voor u opent van geluk, van vroolijk streven, van zekerheid?

Met andere woorden: wien zoekt gij?

Jezus? Hij kan in al uw behoeften niet meer voorzien. Hij behoort niet in onzen tijd. Hij heeft zijn plicht gedaan. Als gij evenzeer uw plicht hebt gedaan in alles, wat hij eenmaal heeft gevraagd van de menschen en zelf verricht, dan zijt gij de eerste om hem te danken, en onvergetelijk te gedenken, maar gij zult hem niet uit zijn graf roepen om u te helpen. Dat betaamt u niet; 't is een anakronisme, dat al uw ontwikkeling te niet zou doen. Zoekt niet naar een naam, maar zoekt naar geest en waarheid. Deze tijd heeft zooveel goeds en schoons, in de natuur en in het leven, in wetenschap en kunst. Gij kunt bij geest en waarheid, vrede en liefde vinden, indien gij maar

met die wereld medeleeft en er die individualiteit laat gelden, die de mensch door het christendom heeft verworven. Maar wat doet gij? Van jongs af aan richt gij u op één punt, dat geheel u zelf betreft. Gij richt u af; vraagt slechts naar anderen in zoover zij u van dienst kunnen zijn en blijft voorts op uw eigen baan, anderen aan hun lot overlatende en als een aap in een hoek met een appel, uw eigen cijfer uitcijferende. Zoo wordt gij vreemd aan al wat menschelijk is. En als gij in oogenblikken van drang een onklaar gevoel krijgt, dat dit toch in strijd is met den eisch van 't leven, dan maakt ge u meester van een naam, b.v. van dien van Jezus - en wordt een fetischdienaar.....

Hebt gij b.v. ooit er aan gedacht, welk een zielsgenot er in ligt, de schoone kunsten te beoefenen of lief te hebben? Is 't ooit in u opgekomen, dat de dichtkunst het hart opent voor alles wat den mensch waarlijk verheft? Heeft de schilderkunst in haar schoonste uitingen ooit aandoeningen bij u opgewekt, die u hoogen prijs deden stellen op het leven? Vergeleekt ge wel ooit de eene virtuositeit met de andere? B.v. de virtuositeit der godsdienst in Jezus, Paulus en Luther met die der schoone kunsten in Homerus, Virgilius, Dante, Milton, Rembrandt en Vondel?

Zoo niet, laat dit dan uw zoeken zijn. Zoek harmonie in de wereld en de harmonie in uw hart moet er de vrucht van zijn. En daarop komt het toch aan. Harmonisch innerlijk leven. Bij het heldere licht der wetenschap waarin wij leven, moet gij behoefte gevoelen aan meerder overeenstemming, want het evenwicht is verbroken als ge altijd al uw heil, d.i. de volle harmonie des levens hebt verwacht van Jezus. Dat heeft de man volstrekt niet bedoeld, niet kunnen bedoelen, want hij heeft ons gelukkig willen maken en gij zoudt u op die wijze eindelijk ongelukkig gevoelen. Al wat aan fraaie kunsten en wetenschappen onder ons bestaat en dagelijks met groote snelheid en kracht toeneemt, wij hebben het vooral aan het christendom te danken omdat dit aan de menschheid de groote ontdekking heeft gedaan tot welke schoone daden zij in staat is. Maar na deze vingerwijzing is 't aan ons, haar waar te maken. Niet moeten wij onophoudelijk roepen Heere, Heere, maar wij moeten het Evangelie doen opgaan in een harmonische werkzaamheid der ziel. 't Is hiermede als met de dwaling aangaande 't gebed van Jezus, het wereldbekende: Onze Vader! Er zijn nog duizenden menschen, ja duizenden godsdienstleeraren, die, een gebed uitsprekende, het geheele *Onze Vader* opzeggen. Welk een misverstand! En welk een sleur van dorheid. Wie zal om wijsgeerig te leven, volstaan met de zeven wijzen van Griekenland op te dreunen?

Gij dan bidt aldus: ‘Onze Vader, die in de hemelen zijt, wij vereenigen ons in het gebed om als in één hart en één ziel uw naam heilig te houden enz,’ en dat gij u zelven en uw kinderen het vloeken zult verbieden. Maar morgen zult gij bidden dat zijn koninkrijk

mocht komen op aarde, - dat gij werkzaam wilt zijn om het te bevorderen en een weg te bereiden, door b.v. niet altoos van *Hemsterhuis* te zwijgen en erfelijk in de brieven van Paulus te graven. Eenige dagen later zult gij bidden, dat Gods wil op aarde mocht geschieden en niet die van den Mammon, die zulk een vreeselijke dwingelandij uitoefent over de menschen en de harten vervreemdt van de schoone kunsten en wetenschappen, en van al wat menschelijk is. Vervolgens zult gij bidden om het dagelijksch brood. Dit is een van onze schoonste gebeden en staat in verband met het groote beginsel des christendoms: geen bijzondere diensten meer te verrichten voor ons eigen ik, m.a.w. het egoisme uit te roeien met wortel en tak. Gij zegt naar Jezus te zoeken tot uw heil en roept Heere, Heere, om een steenen hart te breken, maar als gij genoemden grondregel van het christendom kunt ontduiken, dan laat gij het niet. Gij bidt niet om uw dagelijksch brood. Gij zijt niet tevreden met brood voor heden. Neen, gij wurmt voor het volgende jaar dat uw rug kraakt, of erger, gij laat voor u zwoegen door natuurgenooten, dat hun rug kraakt. Zoo hartelijk meent gij 't met uw *Onze Vader.* Welnu, gij ziet daaruit, dat ik gelijk heb als ik uw opzeggen van dat schoone zevengebed het tellen noem van den rozenkrans. Gij gevoelt er al zooveel van als zoo'n kraal. En dat is een staaltje van den invloed van uw geheel christendom. Als ik u vraag, wien zoekt gij, dan zegt gij *Jezus;* en de schoonste museums van schilderijen gaat gij voorbij; de voortreffelijkste dichtstukken laat ge ongelezen; de teederste en verhevenste muziek hoort gij hoogstens aan ter uwer verdooving; natuurschoon en natuurpoëzie zijn voor u klanken: is dat Jezus zoeken, den dichter, den menschenvriend, dat rijk gemoed, dat groote hart dat het geluk eener gansche wereld in zich omdroeg? Neen, gij zoekt hem niet. Ik weet niet, wat gij zoekt; maar wat gij zult vinden weet ik: uw pond in een zweetdoek.

Het is zoo noodig, ja er is gevaar bij vertraging, het volle akkoord te ontlokken aan ons wezen. Laat de snaren van godsdienstig gevoel, van gevoel voor schoonheid en natuur trillen in ons hart, want er zal een groote koude over ons komen, als wij nog langer zulk een groot deel van onze vermogens laten rusten en roesten. De tijd draagt reeds de teekens tot ons. Onder jongen en ouden achten velen zich ontslagen van godsdienst, - niet uit slechtheid, niet uit gebrek aan vrijheid van ziel, maar uit onkunde en ongevoeligheid; door eenzijdige ontwikkeling van geest. Zij beseffen daardoor niet, dat de wetenschap, die zij zoo licht verwerven in onze dagen van groote ontdekkingen en gemakkelijke leermiddelen, hun verplichting jegens de hoogste Macht verzwaart. De eenvoudige stelling van Hemsterhuis: ‘de godsdienst is de slotsom der betrekking van elk individu tot het Opperwezen’, vindt in hun geleerdheid geen plaatsje om te wonen en uit te werken. Anders zou die gulden en onveranderlijke grondregel hun leeren, dat elke wetenschap,

door ons te meer verkregen, onze verhouding tot het Opperwezen kon wijzigen in den zin, dat weder een straal te meer onzen geest kon verlichten, ons hart verwarmen. Nu niet. Nu is 't alsof elke wetenschap te meer vele geesten bevriest, vele harten te eerder doet stollen. Wel verre dat toenemende kennis het hart verzacht, veredelt en vervult met nederigheid omdat zij de ontbrekende kennis al duidelijker aan 't licht brengt, - schijnt zij veeleer hoogmoed, hardheid en koude bij velen aan te brengen. De warmte des gevoels in alle richtingen ontbreekt er aan.

Hoe is dit zoo gekomen?

Ik sprak daareven, en iets vroeger onder 't bidden, den naam uit van Frans Hemsterhuis. Waarom is deze edele wijsgeer, die de lieveling was van mannen als Jacobi, Herder, Goethe, Fagel, zoo weinig onder ons bekend? Ja, in 't geheel niet, zou ik haast gezegd hebben als ik niet bedacht had, dat ik een opstel over hem heb gelezen toen ik nog een knaap was, van Bakhuizen van den Brink. Waarom kennen wij dien man niet beter, van wien Forster schreef:

'Si l'on pouvait douter que la délicatesse des perceptions, que la finesse du goût, qui est à l'esprit ce que le parfum est aux fleurs, et que cette limpidité d'idées, heureuse émanation d'une âme pure, sont, pour certains êtres priviligiés, indépendantes du climat et du sol; alors je nommerais un de ces êtres précieux et sensibles; son existence suffirait seul pour démontrer que la Hollande peut produire, aussi bien que les autres parties de l'Europe, des imaginations vives et brillantes, et des têtes susceptibles des plus hautes conceptions. L'âme qui réside dans ce corps faible est si sensible à tous les genres d'harmonie; l'aimable et vertueux Hemsterhuis.....'

Was hij niet kerkelijk genoeg om vermeld te worden onder de grootste mannen van zijn land? Moeten wij van Forster en Goethe, van zijn vriendin Galazin en van Jacobi leeren, hoe voortreffelijk deze Fries was en hoe veel edele gedachten hij ter wereld bracht op het gebied van zedeleer en schoone kunsten? Ik vrees zeer dat hem de kánon heeft ontbroken van de Feithen en de Bilderdijks. Welnu, de straf volgt deze verloochening op de hielen. Wij kennen hem niet en aan onze wetenschap ontbreekt nu die 'fijnheid van smaak en teederheid van opvatting die voor den geest is, wat de geur is bij de bloemen...' Wij kennen hem niet en wij zullen verplicht zijn hem te leeren kennen, ondanks het doodzwijgen, dat dezulken Hemsterhuis hebben gedaan, die in de eerste plaats verplicht waren, zijn denkbeelden voor ons mede te ontwikkelen, n.l. de godsdienstleeraars. Wij kennen hem niet en beschaamd moeten wij tot hem gaan, want 't is *zijn* geest, die ons ontbreekt. Wij kennen hem niet, en nu zullen hij en zijns gelijken het zijn, wier kracht en invloed door de godsdienstleeraars moeten ingeroepen worden om het evenwicht te herstellen tusschen weten en gevoelen. Wat stelt beter de machtsoverschrijding van het realisme in onzen tijd

in het licht dan de brieven *over de begeerten, over den mensch en zijn verhoudingen*, en het stuk over *de gouden eeuw?* Hoe blijde zullen wij mogen zijn als wij mannen als Hemsterhuis en Spinoza maar niet te lang verzaakt hebben om nog den realistischen stroom in zijn bedding terug te drijven en te houden door de harmonische denkbeelden dier edele geesten!

Welaan, op dan, Volksleeraren van ons! Geen woorden, geen vermomde leerstukken, geen velleïteiten meer. Laat het niet meer waar zijn:

> 'Uw rede, als een galmend gerucht,
> Rolt ledig mijn ziele voorbij.'

Laat jong en oud met vreugd de plaats zoeken, waar gij leeft en leert. Laat hen juist van u hooren hoe de wetenschap den mensch eert en siert, wanneer zij leidt tot zelfkennis, volgens Socrates, tot liefde volgens Jezus en Paulus, tot schoonheidszin en reiniging der menschelijke begeerten volgens Spinoza, Hemsterhuis en van Heusde. Boezemt der jongelingschap genegenheid, ja blaast hun vurigen hartstocht in voor de poëzie en gij zult nog van dit geslacht kunnen zeggen wat het zoekt en wat het vinden zal: het zal door het hart liefde voelen stroomen door de zekerheid dat er hooger macht is dan de hoogste menschelijke macht; het zal er naar streven, al zijn zielsvermogens te doen werken, elk naar zijn kracht en aard, en in die werkzaamheid zal het harmonie vinden.

Ik eindig deze opwekking met eenige woorden van Dr. A. Pierson, uit het schoone boek, dat ik de eer had onder uw aandacht te brengen:

'Want dit schijnt de loop der menschelijke beschaving: intuïtief vinden dichters, profeten, bespiegelende wijsgeeren, in de kindschheid van ons geslacht, formules voor de werkelijkheid, die de wetenschap langs den weg der geduldige inductie langsamerhand en na elkander terug moet vinden.

Bij deze overtuiging is het althans mogelijk midden in onzen tijd te leven en tevens de hand te reiken aan het grijze voorgeslacht; te werken naar de strenge methode, die thans geldt, en tevens vroom te luisteren naar die droomen, bespiegelingen, zangen, waarvan Indië, Hellas of Palestina het onsterfelijk vaderland is.

Ligt in dit vasthouden aan de overlevering hij het moedig breken van telkens nieuwe banen niet een der hoofdvoorwaarden voor het bezit van geestelijke vrijheid?'

AART ADMIRAAL.

Oarige varsies!

Gedichtjes van J.J. Cremer. Amsterdam, G.L. Funke. 1874.

‘Oarige varsies!’ zoo zet ik als Overijselaar boven deze aankondiging van Cremers ‘Gedichtjes’, meerendeels in 't Betuwsch geschreven. Het Geldersche dialect verschilt niet zoo veel met het Overijselsch, dat de bewoners van de beide provinciën elkander niet volkomen zouden verstaan; wat wel het geval moet wezen met een volbloed Hollander, vooral als hij stedeling is, en Cremer leest. Zelfs vele eigenaardige uitdrukkingen en spreekwijzen hebben ze gemeen, en weinig of niets van het naïeve en schilderachtige gaat verloren, als zij elkander hooren spreken of het in een der beide tongvallen geschrevene lezen.

Op eene groote buitenpartij hoorde ik eens een allerliefst meisje, als boerinnetje verkleed, *De Rijke of Miekes bepeinzing op 't hooiland* voordragen. Het geheele gezelschap was opgetogen. Geen beter vertolking van Cremers stukje was denkbaar. Maar toch houd ik mij overtuigd, dat alleen diegenen het volle genot hadden van zijne ongekunstelde poëzie, die als Gelderschen of Overijselaars zijne taal, slechts met kleine variaties (iedere streek, zelfs iedere stad of dorp heeft zijne eigendommelijke uitspraak) dagelijks hooren spreken of genoegzaam kennen. Toen ik het stukje in dit bundeltje terugvond, kwam mij die vertolking weder levendig voor den geest, en onder 't lezen - de heer Cremer duide het mij niet ten kwade! - dacht ik onwillekeurig, wat winnen zulke gedichtjes toch veel bij de voordracht! Niet dat de inhoud van het stukje mij tegenviel; dit was volstrekt het geval niet; dus ook niet, dat ik den gunstigen indruk, dien het op mij maakte, toen het naar het leven geteekende landmeisje zoo goed werd wedergegeven alleen aan de vertolking toeschrijf; neen, maar omdat mij onder het lezen de moeielijkheden in het oog vielen, die de dichter te overwinnen had en niet altijd overwonnen heeft. Men stuit, namelijk, nog al eens op iets stroefs of gemaakts, dat bij de voordracht wegvalt of niet opgemerkt wordt, indien degene die voordraagt zijne kunst goed verstaat en het dialect geheel machtig is. ('t Oarige boerinnechien, da'k op die butenpartej heurde, za'k niet verklappen, as ze mien vroagen wie 't ewest is!)

Om hetgeen ik bedoel met een enkel voorbeeld duidelijk te maken beroep ik mij op den tweeden regel van genoemd vers (bl. 42): ‘En wie dat ook proat....’ Het meisje wil zeggen: ‘En wat je’ of ‘wat men ook proat.... ge vuult oe - a'j muu bint - ien 't heuj lang niet kwoad;’ maar dan is die versregel te lang, terwijl dat

‘En’ ook geheel overtollig is. Mij dunkt alles zou beter vloeien als ze zeide:

‘Allo! Kwak!.... Daar lig ik....
Kiek! Wat ze ook proat....
Ge’ (een Overijselaar zou schrijven I) ‘vuult oe - a'j muu bint -
Ien 't heuj lang niet kwoad.’

Er is iets gewaagds in, eene aanmerking van dezen aard te maken, omdat Cremers meesterschap in 't schrijven in het Betuwsch dialect van algemeene bekendheid is en zijn proza, vooral als hij 't zelf voordraagt, hoog wordt gewaardeerd. Maar ik verbeeld mij, dat de gevierde novellist, zoodra hij zich bindt aan rijm en maat, beneden den prozaschrijver blijft. Zijne verzen vloeien hem, dunkt mij, niet zoo gemakkelijk uit de pen, dat ze niet hier en daar, door een kleinen stoplap of minder juist, soms zelfs niet Betuwsch woord, moeten geholpen worden. Dit doet echter aan de waarde der gedachte weinig of niets af; en dat men dichter kan zijn zonder juist altijd in gebonden stijl te schrijven, heeft hij al lang bewezen.

Ook in deze gedichtjes zit poëzie genoeg. Eene hooge vlucht nemen ze niet; ze voeren u niet boven het gewone lijden en strijden, waarin we allen deelen op onze beurt. Episch of tragisch is Cremers Muze eigenlijk niet; en eene ideale wereld, waarin het genie de worsteling der hartstochten verplaatst en de typen u schildert van edele en grootsche naturen, zooals de werkelijkheid ze wel niet oplevert, maar zooals er toch konden en moesten zijn - zulk eene ideale wereld toovert hij ons niet voor den geest. Cremers talent schittert het meest, als hij zijne helden en heldinnen kiest uit die klasse van menschen, die wel dezelfde driften en begeerten hebben en dezelfde gevoeligheid voor het lief en leed dezer wereld, als hooger ontwikkelden en meer beschaafden naar den geest, maar die toch in ontwikkeling en beschaving nog ver beneden hen staan. Ook in zijne verzen treden landlieden op van de eenvoudigste soort, armen en minvermogenden niet zelden; en het is eene niet geringe verdienste, dat hij zoo getrouw naar de natuur schildert, zoo juist weergeeft wat er bij hen omgaat en zich weerspiegelt in zijn dichterlijk gemoed. Wat hij in vers brengt moge dus aardig gevonden, naïef uitgedrukt, dikwijls als uit het leven gegrepen zijn; - zijn fijn gevoel en zijne rein zedelijke bedoelingen mogen er duidelijk in spreken; - en de kunst, zoo goed in de spreektaal der Betuwenaars te schrijven, als hij werkelijk doet, voor mij en voor velen met mij onbereikbaar blijven; - als voortbrengselen van die dichtergaaf, die niet alleen de stof maar ook den vorm beheerscht, kunnen ze, naar mijn oordeel, niet gelden. Ik herhaal, wat ik boven reeds schreef: ze zijn uitstekend geschikt voor de voordracht, en het tedere, gevoelige, rein menschelijke, dat ze onmiskenbaar bezitten, zou een Overijselaar kunnen doen zeggen:

Wat oarige varsies! - bepoald ai ze heurt,
En ai an et riem oe niet al te veul steurt!
't Is ook zo'n toer, zoo in 't Betuwsch te schrieven
En buten de proat uut de booken te blieven!

Moar oarige varsies! Wie z'opsnieden kan,
Geleuf moar, die hef er zien oarigheid an;
En 'k wed, dat ze zeg', as i is an et end:
'Die Cremer is toch en gevulege veut!'

J. HOEK.

Kampen.

Vertalingen en herdrukken.

De Eksterhof. Naar het Platduitsch van Klaus Groth, met een inleidend woord van J. Kneppelhout. 's Gravenhage, W.P. van Stockum. 1873.

We zouden verlegen kunnen worden, als we moesten opgeven, onder welk bepaald genre het hier aangekondigde gedicht moest worden geklassificeerd. Voor eene idylle is het ruim dramatisch en de afloop te tragisch; voor een dramatisch gedicht neemt het epische er eene wel wat ruime plaats in. Intusschen zeggen wij dit niet als eene aanmerking, ons houdende aan het bekende: *tout genre est bon etc.* Immers vervelend is de Eksterhof niet, ten zij voor zulken, wier smaak, door overprikkeling verwend of door liflafjes bedorven, inderdaad geen rechte smaak mag heeten. Zij zullen er van zeggen, dat in de Eksterhof natuurlijk enkel een beetje wordt geklapt.

Het oorspronkelijke moge in het platduitsch gedicht zijn en platte Ditmarsche menschen en toestanden voorstellen, zoodat de lui van Heine, Sue e.z.v. kunnen vragen, wat daaruit goeds kan komen; wij durven velen nog uitnoodigen om in den Eksterhof een waar letterkundig genot te smaken, te meer omdat het ons hier aangebodene van eene andere zijde onze belangstelling kan wekken. Die Ditmarschers zijn met een goed deel onzes volks van éénen bloede, hun taal is nauw aan de onze verwant, en ook in het volkskarakter is menige familietrek overgebleven; zij hebben zelfs dat karakter, bij minder aanraking met vreemden, trouwer in zijne oorspronkelijkheid bewaard. Ook hun haat en verzet tegen onrecht en dwingelandij van hooge heeren en geestelijkheid, die hun in hunne beurs en rechten tastten, hunne wakkere verdediging daartegen, al werd die niet door zoo gewenscht gevolg als hier bekroond, een en ander doet ons in de wakkeren nog levendiger belang stellen. De heer Kneppelhout moge 'die boeren van vroeger rechte bazen, onrustig, kwaad, roofziek' heeten; zij waren dit met weinige uitzonderingen, slechts dan, wanneer men hun geweld wilde aandoen, als men hun het middeneeuwsch geestelijk- of heerenjuk op de vrije schouders wilde leggen. Daartegen voerden en streden zij een strijd, een wanhopigen tot bezwijkens toe, waartoe slechts de geest der vrijheid en een edel rechtsbesef kan sterken, waarvoor wij hun geen slaafschheid en laffe, lamme gedweeheid zouden hebben toegewenscht.

En nog is die geest, hoe ook tijden en omstandigheden veranderden, niet uit hen geweken. Hun hoog gevoel van onafhankelijkheid moge hen stugger, hunne

zelfstandigheid hen minder toeschietelijk maken, zij mogen wat trotsch wezen op hun welverworven rijkdom, minder overhellend tot moderne begrippen, al dringt de weelde ook tot hen door; - zij zijn in vele opzichten als de ruim lompe en smakelooze maar zilveren beugeltasch, gehouden tegen eene elegante, blinkende porte-monnaie, doch waaraan en waarin niet zoo veel is van degelijke waardij. Konden we zulk slag van menschen dikwerf wat humaner wenschen en van aangenamer vormen, wij zouden hun geen voetstootsche ruiling met onze nieuwerwetsche beschaving en zeden durven aanraden. Mogen zij althans veel van het oude bewaren, zij 't dan ook met eenige Derbheit.

Die lui schetst Klaus Groth in zijn Eksterhof in een vijftal of zestal tafereeltjes, in hun *Thun und Treiben*, terwijl zij in hun volle kracht zijn, op jaarmarkt en kermis, ook in hun huis en verkeer zóo, dat het in de voorrede met grond mag heeten, ‘dat Groth hier schildert met het woord, en dat alles leeft.’ - Menige voorstelling herinnert ons met haar eenvoud en klaarheid en trouw de Odijssen, en doet ons denken aan onze hollandsche schilders, die van vee en weide en sloot en poel, of hei en struiken, maar die bestraald door het licht eener geniale opvatting, hunne meesterstukken wisten te vormen. Inderdaad, ‘het landschap - gelijk Kneppelhout het allergelukkigst uitdrukt - groeit met de woorden.’ Men ziet het vóor zich, en dat meermalen zóo, als men het in de werkelijkheid en met eigen oogen niet zou hebben gezien, al loopt er een enkele misschien onmogelijke vogel of struik onder door. En dit is het werk van den waren dichter.

Zulk een toont Groth zich ook, en niet minder, waar hij menschen in hun trachten en doen, hun zinnen en denken beschrijft. Heeft hij de scènerie duidelijk in 't oog gevat; hij heeft het menschelijk gemoed gadegeslagen en ontleed, hij heeft de trillingen van zijn fijnste snaren beluisterd, en hij geeft die weder met verrassende trouw. Bijna geen persoon, of hij staat als vóor ons; geen beweging, of wij zien hem die maken. Zij rijden en rossen, luieren en zitten, werken en lijden als onder ons oog. En in hunne harten zien wij niet minder klaar. Eerzucht en sleur, zedelijke ruwheid en kieschheid, teeder gevoel en schalksche naïveteit, hartstocht en lijdelijkheid, komen in fijne nuances aan het licht. Hij heeft het innerlijke, stille, kleine bespied. Men moet zulke tooneelen aanschouwd, zulke menschen ontmoet hebben, om de juistheid van de trekken waarmede hij ze schetst te waardeeren. In een woord, de Eksterhof is een gedicht dat, levendiger en ook minder gerekt dan de Luise van Voss, naast een *Hännchen und die Küchlein* en Göthe's *Hermann und Dorothea* eene plaats verdient; om zijne natuurlijkheid en waarheid, een pendant van Hanna-Nute van Frits Reuter. Er is veel naïveteit in, iets schalks onnoozels.

Wij wijzen om dit te staven reeds op het begin, waar het is alsof men de markt ziet aangaan, den dorper verneemt, die van hooren zeggen, ‘Hamburg nog grooter noemt dan Tönn (Tonningen) in Flensburg,’ dien de vermelding van appelboomen met rijke vrucht beladen doet denken aan ‘pakken slaag en gescheurde broeken,’ en voor wien het met Micheli en kermis ‘haast al te mooi wordt.’ - Wat verrukking spreekt dan ook in zijne beschrijving van dat ‘feest, waar niets bij haalt, met al het stof, gejoel, gewoel van paarden, menschen, trompetgeschal en trommelen, met allerhande reuk (geur) geknal, geraas,’ dat nu door den dichter eenigermate gedetailleerd wordt. Men ziet pokdaligen Abraham, den Tyroler, de kramen van ‘de suikerbakkers, die iedereen hun heerlijkheên verkoopen, maar zelf er achter staan met leegen mond, ja liever zelfs een roggenbotram lusten.’ - De paardenkooper is

een juweeltje, en die volle herberg, waar later 't jonkvolk danst, niet minder. Groth zet waarlijk ‘de gansche streek in touw,’ tot het oudje met haar kleinkind toe; en bijna met leedwezen, als de Ditmarschers in de werkelijkheid, zien wij ‘de kleine stad uit doek en latten invallen, als schoven voor de wind.’ Dit geheele tafereel mag heeten een Ostade in woorden.

Toch is het nog slechts het tooneel, waarop straks de hoofdpersoon Jan van Haarlem, de zoon van Rip (een Reminiscenz van den oudhollandschen landverhuizer naar Noord-Amerika) verschijnt, met zijne twee zwarten van Engelsch bloed. Des vaders vestiging op Suderwisch of den Eksterhof in den ingedijkten polder, die landverovering op de zee, is weder flink gegeven, gelijk later de beschrijving van huis en goed van den man, die op de veiling 't hoogste bood,' als gaf hij om geen geld en om geen mensch, en grond koopt, als de slagers spek.

En nu het jongensleven van Jan en den zoon van den bouwknecht, met hunne natuurbeschouwingen, hunne indrukken en idealen voor de toekomst, die niet zullen verwezenlijkt worden, niet enkel omdat zij goeddeels onzin en onmogelijkheden zijn, maar meest omdat Rip hem niet bestemt voor eene wereld, 'waar de menschen erger zijn dan haaiën en op elkander jacht maken, het leven in Amsterdam, als bij de wilden, een krijg is om het geld en 't brood.' - De letterkundige opvoeding van den zoon is prettig en kaustiek, al is die proponent gouverneur (bl. 47) wat heel dom gemaakt. Allengskens komt Johan in de zaken, Rip wordt oud, en de zoon baas in huis, gelijk men dit vroeger in onze achterhoeken kon en misschien nog kan vinden.

En nu zien wij Johan met zijn boerentrots, zoo als hij 'met niemand ruilt, niets heeft te vragen, niemand noodig heeft.' - Nog zorgde de vader dat zijn zoon een vrouw kreeg uit het vaderland, maar die in kring en omgeving eene vreemdelinge blijft, omzwervend buiten hare plaats. Antjemeu en de oude Rip sterven, hetgeen slechts als ter loops, doch niet tegen den loop van zaken en aard van menschen, wordt vermeld. Men moet slechts ervaren, hoe gemakkelijk over het algemeen en met weinige uitzonderingen, boeren hunne nabestaanden verliezen, hoe weinig zij schijnen hen te missen, hoe koel berekenend en lomp egoïstisch door de meesten veelal het leven ook onder hunne naaste betrekkingen wordt beschouwd. - 'Ze tiiën oezen olden voar - gelijk eens een Drentsche boer zeide - noa 't karkhof'; en daarmede is de rekening gesloten.

Toch zal Johan ontwaren dat hij een hart heeft, welks sneeuwdek, ja ijskorst, onder den koesterenden en zengenden adem der liefde kan week worden en smelten. Wever's Maria of Mika is een allerliefst beeldje, om er op te verlieven. Wij vinden haar op bl. 65 en later bl. 84 en volgg. naar haar uiterlijk en karakter en in haar doen geschetst. Vrouw van Haarlem neemt haar, onder omstandigheden die het bijna noodig maken, in kring en huis op, waar allen en alles haar weldadigen invloed ondervinden, ofschoon haar zijn en verkeer daar later noodlottig wordt. Het aanvankelijk weldadig koesterende vuur ontsteekt een brand, die alles om zich heen en die zich zelf verteert. Half onbewust (bl. 89 en 91), wegsleepend bijna, maar altoos ongeoorloofd en in zijne omstandigheden misdadig, is de neiging die in Johan's hart ontwaakt, die als een spook voor hem en later voor Maria verrijst, en haar bij de ontdekking doet verschrikken (bl. 97). Maar nog eene is er die dit heeft bespeurd; het is Johan's ziekelijke echtgenoot. Deze wordt getuige van eene half toevallige, maar noodlottige ontmoeting tusschen Johan en Maria, waarin de eerste zich vergeet, die de laatste verbijstert, hoewel de dichter deperken in acht neemt. Dit is der arme, die zich als verlaten en verraden beschouwt, te veel en te zwaar, en vervoert haar tot een uiterste van wanhoop, 'waardoor ze er maar een eind aan maken zal.'

Inderdaad fraai en treffend is de voorstelling van den indruk, dien de zelfmoord van de ongelukkige bij de toeschietenden naar de noodlottige plek te weeg brengt, vooral bij Maria. Die woorden: 'die er maar een eind aan maakte', de laatste van

haar weldoenster, galmen na in haar ziel; de herinnering daaraan is de worm die knaagt aan haar leven, dat geen leven meer is en in den winter ten einde spoedt. Was Johan te sterk om ook daardoor te worden geveld en ontworteld, toch was hij nog slechts als de door storm geteisterde boom, die takken

en bladeren verloor, met de ledigheid in hart en huis, soms zwervend naar buiten, doch ook daar het niet vindend. De afloop is dus ruim tragisch.

We zijn niet in de gelegenheid om de vertaling met het oorspronkelijke te vergelijken. Is in het laatste nu en dan tegen de kwantiteit gezondigd, dan mag de vertaling ook op dat punt getrouw heeten. Hier en daar was dit door eene woordverschikking te verhelpen geweest, maar.... we willen wel recensent, geen vitter wezen. - En daarom ook houden wij vrede met sommige al te lange uitwijdingen over bijzaken en nevenpersonen, gedachtig dat het den dichter wel meer te doen was om eene schets te leveren van den aard van volk en land, dan de geschiedenis van eenig bepaald individu. Nu en dan komt de niet bijtende maar goedhartige satire die een der nuancen is van den humor, als om een hoekjen kijken. Op bl. 2 zouden we in plaats van ‘Er is - liever zeggen’: Is er; en in plaats van ‘Kreup'len missen niet’, op bl. 9, kon beter worden gelezen: - Kreup'len mist m' er niet.’ Hier en daar kon ook beter geconstrueerd zijn; doch dit zijn vlekjes.

Middlemarch. Een verhaal door George Eliot, schrijfster van ‘Adam Bede’, ‘Felix Holt, de Radikaal’, enz. Uit het Engelsch door Mevr. Van Westrheene. 4 Deelen. Te Sneek, bij Van Druten en Bleeker.

Een boek van George Eliot, vertaald door Mevrouw Van Westrheene, doet wat goeds, wat degelijks verwachten.

Maar vier deelen! En dat in onzen tijd, die om alles bij te houden steeds kostbaarder wordt.

't Is zoo; vier boekdeelen tot zijn nut en genoegen door te worstelen, dat zegt wat voor wie gewoon zijn een Fransch romannetje te lezen, dat als licht verteerbare kost spoedig verorberd is en den smaak geprikkeld heeft voor een tweede en derde dito dito.

Wij beginnen met dezulken te waarschuwen voor de voedzame spijs die, zonder veel maagprikkelende middelen, hun hier wordt opgedischt en hun misschien, overprikkeld als ze zijn, wat zwaar zou vallen te verteren.

Wie van meer degelijke lectuur houden in den romantischen vorm, zonder tafereelen die de zenuwen doen trillen, zonder hartontroerende gebeurtenissen, ingewikkelde intriges, onnatuurlijke of verrassende ontknoopingen, verwijzen we naar dit boek en bevelen de lezing er van aan.

Wel stuiten we bij die aanbeveling ook op de *vier* deelen, en moet het woord er uit: waartoe die breedvoerigheid? Wat minder redeneeren zou de handeling levendiger gemaakt en den lezer voor een niet te miskennen langwijligheid bewaard hebben.

Het boek draagt geen veelzeggenden of veel belovenden titel. Middlemarch is eenvoudig de plaats, waar het verhaal te huis behoort.

De titel is, meenen wij, juist gekozen. Hij is zoo onzijdig en eenvoudig mogelijk. Wat in een roman geëischt wordt: een hoofdpersoon of hoofdhandeling zoeken wij hier te vergeefs. Wij hebben hier met een verhaal te doen. Een verhaal betreffende verschillende personen, toestanden en gebeurtenissen, zooals ze op het groote wereldtooneel gevonden worden en plaats hebben.

Om zulk een verhaal als we hier voor ons hebben te leveren, daartoe behoort buitengewone tact, levendige verbeelding, ruime blik, diepte van gedachte, uitgebreide menschenkennis, warm gevoel voor het schoone en goede.

Wie op den titel af mochten meenen hier een droog, dor, eentonig verhaal te moeten slikken, hun durven wij verzekeren, dat zij zich bedriegen. Het verhaal heeft zijn geleidelijken gang. Menig treffend tafereel boeit onze aandacht. De karakter-

schildering behoeft in fijnheid voor geene in dat genre onder te doen. De tooneelen zijn uit het leven genomen, met name hier het Engelsche leven. De personen treden handelend op in hunne beminnelijke en zwakke, goede en boosaardige, oprechte en schijnheilige, waardige en onwaardige, opofferende, zelfverloochenende en zelfzuchtige, gezonde en ziekelijke karakters.

Een dorre schets van het verhaal zou ettelijke bladzijden vorderen en dan nog zou het een dorre schets zijn, die misschien de nieuwsgierigheid gaande maken, maar de belangstelling niet genoeg wekken zou. Van tal van personen zou slechts kort melding kunnen gemaakt worden, maar zij zijn meer dan marionetten die slechts even vertoond worden. Het leven des eenen grijpt in dat van den andere; godsdienstige, politieke en maatschappelijke opvattingen zijn, als zoovele krachten, die nu eens haren weldadigen, dan weder haren verstorenden invloed laten gevoelen. De schrijfster stelt het ziekelijk piëtisme tegenover een krachtigen godsdienstzin helder voor oogen. Over de zucht tot zedelijke verbetering van eene ongelukkig geworden vriendin zegt zij van hare troosteressen, dat er bij haar ‘een vurige christelijke liefde in het werk was, om den geest der vroomheid aan te zetten, den naaste tot zijn bestwil ongelukkig te maken.’

Wij zouden gaarne, als we over meer ruimte te beschikken hadden, een schets geven van de twee meest beminnelijke en aantrekkelijke personen, die we in dit verhaal ontmoeten: Camden Farabrother en Caleb Gerth, beide, naar hunne uiterlijke omstandigheden, niet door de fortuin begunstigd, maar zooveel te meer begiftigd met een helder verstand, een practischen geest, een gevoelig hart en een rein gemoed. Door lieve familiebetrekkingen omgeven, zijn zij wederkeerig haar krachtige steun. Bij verschillende gelegenheden en onder verschillende omstandigheden zijn zij toonbeelden van de meest onbaatzuchtige zelfverloochening en voorbeelden van opofferende liefde. Geen zweem van godsdienstige dweperij of sentimentaliteit bederft hun practisch godsdienstig leven. Zij zijn een paar typen, waardoor wij den mensch in den mensch leeren waardeeren. Ook zouden we gaarne menig lief tafereeltje afschrijven, naar de natuur geschetst, of melding maken van zoovele mensch- en zielkundige opmerkingen met moedige hand uit het leven gegrepen.

In het algemeen geeft de schrijfster aan het verstand veel te denken, aan het hart veel te gevoelen. Komt het verstand in haar boek uitstekend tot zijn recht, wij vroegen niet of de geest, maar wel het geestige niet te wenschen overliet? Al is dit verhaal geen gewone roman, wij zonden er gaarne iets meer pikants in gewenscht hebben.

Mevrouw Van Westrheene heeft haar bekendheid en bedrevenheid als vertaalster hier opnieuw gehandhaafd.

Op enkele misstellingen en onduidelijkheden moeten wij echter opmerkzaam maken. Van drukfouten als b.v. D. I bl. 28 zou voor *zoo*; van slechte correctie als bl. 282 was voor *wist*; D. II bl. 67 met in plaats van *wel*; bl. 173 gulden in plaats van *pond*; bl. 209 voor zij; moet zijn: voor; zij enz. spreken wij niet. Maar wij stuiten op zinsneden als deze: D. II bl. 254 ‘de arbeiders met gescheurde broeken, die bijna een lading koren in de schuur hadden’ bl. 286 vergeten ben, in plaats van *heb*; bl. 304 ‘hij had er niet over nagedacht dat dat bij eene gelegenheid enz’. D. IV bl. 241.... en het kwam haar voor dat Rozamond door dien gloed voor altijd uit haar oog *verbrand* was. Op bl. 249 (IV D) lezen we van ‘de geest van een snik; bl. 254 van ‘het veronachtzaamde spoor van een stillen traan’; doch wij gaan niet voort om nog van

enkele gedrongen en gewrongen zinnen te spreken, omdat wij den schijn van vitten niet op ons willen laden.

Wij eindigen met ongeveinsde aanbeveling van dit werk der begaafde schrijfster, die op nieuw hare sporen verdiend heeft in de letterkundige loopbaan, en met het lezend publiek toe te wenschen, dat het met deze lectuur zijn voordeel doe.

H.

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Blanche.
I.

Er zijn jaren in ons leven waaraan wij nooit met genoegen terugdenken, terwijl andere een onuitputtelijken schat van herinneringen nalaten; een schat van zonnige morgenstonden, schaduwrijke boomen, kweelende vogels en lieve vrienden.

Onze kinderen spreken nog altijd over het genot van zekere Augustusmaand die zij met ons doorbrachten in Normandië, in een voormalig klooster, met zijn dikke muur en diepe vensternissen en dicht begroeiden tuin.

Wij, ouders en kinderen, waren van de einden der aarde daar bij elkander gekomen; mijne vrouw en ik kwamen eerst, daarna majoor Frank, onze zoon, met vrouw en kinderen en een aantal Indische koffers; mijne vrouw kon bijna niet aan haar geluk gelooven toen zij haar zoon aan haar hart drukte, een geluk, dat met menige bange scheidingsure gekocht was.

Er was een plein voor het huis, ingesloten door vervallen, met klimop begroeide muren. Het luidruchtig verkeer van visschersvrouwen en het luiden van het kerkklokje drong slechts uit de verte tot ons door. Het was er alles de landelijkste eenvoudigheid. Madame Valentin, onze hospita, onderhield zelf den tuin, met behulp van hare keukenmeid. Iederen morgen kwam zij, in haar borstrok, met haar nachtmuts op, de blinden openzetten, terwijl alles in den tuin nog schitterde van dauwdruppels. Het was bijna jammer dat de monniken plaats gemaakt hadden voor de prozaïsche, alles behalve zindelijke oude vrouw, wier bewegingen wij gade sloegen uit de voormalige kamer van den prior.

Onze kleinkinderen waren nog nooit buiten geweest en voor hen waren de geringste bijzonderheden aardig en nieuw. De witte mutsjes, het Fransch praten van de visschersvrouwen op de markt, de visschers die uit zee terugkwamen, met naakte bruine beenen en roode wollen mutsen en de blinkende visch met gekrulde staarten in de handen. Zelfs in *madame* Valentin hadden zij pleizier, hoewel ik bekennen moet dat wij, groote menschen, haar zooveel mogelijk vermeden. Naast ons woonde een zekere *madame* Baton, die kippen hield en een wonder was in de oogen van de twee oudsten. Zij melkte een koe in een hokje grenzende aan haar keuken, zij maakte kant op een kussen, zij was schatrijk (zooals de badvrouwen vertelden), zij klotste al uren lang op hare klompen rond, eer de

kinderen op waren; zij had een karretje en hield konijnen, en zij droeg oen witte katoenen slaapmuts, met een pluimpje er op, dat een wonderlijke aantrekkingskracht voor kleine Binnie scheen te hebben. Op zekeren dag vond ik het kleine ding vlak voor *madame* Baton staan, met hare handjes in elkander, allerlei vragen lispelend, waarop *madame* Baton in haar *patois* antwoordde; de koe stond er bij en knikte met haar dommen kop. Binnie kon niet verstaan wat *madame* Baton zeide, doch verzon er het een en ander uit, totdat haar verhaal een van grootmama's sprookjes werd, waarbij Marjorie, de oudste, reeds een ongeloovig gezicht trok, doch die voor Binnie en Anna nog zuivere waarheid waren.

Eens op een avond speelden zij op het voorplein; mijn vrouw en ik luisterden naar de vroolijke stemmetjes die tot ons doordrongen in de zaal welke de priesters tot eetzaal hadden gebruikt. Onze hospita lag, in haar borstrok, uit een van de vensters, en de pastoor, die in een ledigen vleugel van het gebouw woonde, stak het zonnige plein over en liet een lange schaduw achter zich. De kleinen staakten hun spel om hem na te kijken, en, terwijl hij het hek uitging, kwam er een vreemdeling in.

Die vreemde droeg geen gebedenboek, maar had een nieuwsblad onder den arm. Hij droeg een stroohoed, geen lange jas hing hem om de beenen; doch toen hij naar ons toe kwam, keken mijne vrouw en ik te gelijk den priester na en daarna elkander aan, en wij dachten aan mannen die, in een alledaagsch kleed, waarachtige dingen aan echte menschen leeren; eene liefde predikend die de waarheid dragen kan, hulpvaardigheid en wijsheid, verdraagzaamheid en geduld, kracht tot deugd, aan allen; mannen die op een hoogen trap staan van veredeling en wier stem tot onze zielen doordringt.

Die man was een vriend van ons en had uren lang geloopen om ons te verwelkomen. Er was een kleine boomgaard achter het huis. Daar zaten onze zoon en zijne vrouw, op een tuinbank. Onmiddellijk voerde mijn vrouw hem naar dat plekje, naar hare nieuw aangekomen kinderen, die de reis van Indië gemaakt hadden, enkel om haar nog eens de hand te kunnen drukken. Wel had onze gast na zijn vermoeienden tocht den gebroken stoel en de goede koffie verdiend, hem door Angele, de dienstmaagd, aangeboden. Hij moest een uur met ons in de schaduw rusten, zoolang de zon nog brandde en de groote peren stoofde, die boven onze hoofden hingen en die de dahlia's deed schitteren van kleurenpracht. Zelfs de vogeltjes schenen in gloed te staan, terwijl zij ons voorbij vlogen; de wolken stonden hoog gekleurd aan de lucht, de kinderen speelden onvermoeid voort.

Doch welhaast kwam Angele met hun avondeten en onmiddellijk waren de ‘tooveraars’ en ‘de wilde mannen’ in kleine kinderen veranderd die gretig op brood en melk aanvielen. Intusschen bleven wij, ouderen, in den boomgaard, pratende over Angele en hare klompen en haar klapmuts, over het vlakke land, de avondlucht en het kalme zeestrand, waar wij zoo veel van hielden, zonder te weten waarom en over de bewoners van het dorp.

II.

Nadat onze gast afscheid had genomen en langs het strand naar huis teruggekeerd was, bleven wij nog lang in den tuin zitten.

Madame Valentin bewoog zich als een geheimzinnige gedaante door den donkeren tuin, om salade voor haar avondmaal te halen; zij had een brief in haar hand, dien zij bij het licht der maan bekeek en kwam bij ons.

'Verwachtte die heer die bij u geweest is, een brief?' vroeg zij. 'Was zijn naam Hugo Gourlay?' De briefbesteller, die wist dat wij Engelschen waren, had den brief bij haar bezorgd. Zij liet hem ons zien, en op het adres, met een flinke, duidelijke hand geschreven, stond: 'Hugo Gourlay esq. kasteel de Latouche, Joyeux, Calvados.'

‘Die brief is immers niet voor ons,’ zeide mijn vrouw, ‘waarom zendt gij hem niet naar het kasteel?’

Dat begreep *madame* Valentin nu ook, zij had er niet aan gedacht dat de bewoners van het kasteel familie in Engeland hadden, zeide zij. De moeder van *mademoiselle* Blanche was eene Engelsche protestante geweest, doch *mademoiselle* was goed catholiek. Zij zou in de volgende maand hare kloostergelofte afleggen.

‘Hoe oud is *mademoiselle* Blanche?’ vroeg mijn vrouw.

‘Bijna achttien jaren geloof ik,’ antwoordde *madame* Valentin.

‘En dan al voor goed in een klooster!’ riep mijn vrouw.

‘Ja, het schijnt vast bepaald;’ zei *madame* Valentin. ‘Er zijn meer menschen die het jammer vinden, evenals mevrouw; maar daar behoor ik niet onder. De oude *mademoiselle* de Latouche is een brave vrouw, zij zou haar nichtje niet dwingen....’

Mijne vrouw had er anders over hooren spreken.

Eene misdaad is niet altijd de vrucht van een enkele minuut; zij wordt somtijds langzaam geboren, uit kleingeestigheid, zelfzucht, ijdelheid, traagheid; zij komt niet eens altijd tot rijpheid. Het is geen troostrijke gedachte dat er misschien meer kwaad gesticht wordt in de zoogenaamde fatsoenlijke kringen dan onder vagebonden. Ondanks den lof van *madame* Valentin, dachten wij dat de oude *mademoiselle* de Latouche al hare ijdelheid, haar égoïsme, hare heerschzucht in haar godsdienst te pas bracht. Geen wonder dat die godsdienst ijverig was. Zij onttrok zich aan de wereld omdat zij traag van aard was en boven alles op haar eigen gemak gesteld. Zij liet weduwen en weezen bij zich komen, en aan hare deur wachten totdat het haar schikte hen bij zich toe te laten, zij vond er een welbehagen in hare geringe weldaden breed uit te meten en er onuitputtelijke dankbetuigingen voor te hooren.

Zij had besloten dat Blanche der vrome wereld van Joyeux en St. Rambert tot stichting zou zijn. De *Chatelaine* was van oordeel dat hare gezondheid niet tegen de strenge regelen van het kloosterleven bestand zou zijn; Blanche was jonger en minder zenuwachtig van gestel.

Begon soms iemand over eene andere mogelijke bestemming van het jonge meisje te spreken, dan antwoordde zij bedaard dat Blanche zelve verlangd had in een klooster te gaan en dat zij liefst niet over die keus wilde redetwisten. Dan was het toevallig altijd haar uurtje van overpeinzing; zij zou dus zoo vrij zijn naar hare kamer te gaan.

Weinig menschen waren moeielijker te naderen dan *mademoiselle* de Latouche, wier leven gestadig verdeeld was tusschen godsdienstoefeningen, ijdelheden, langdurige maaltijden en slaap, waarvoor zij dikwijls tijd te kort kwam. Wee de huishouding indien *mademoiselle* ontijdig in haar slaap werd gestoord.

Mijne vrouw zeide eens dat het leven van *mademoiselle* de Latouche vrij eentonig moest zijn, omdat het zoo geheel aan één onaangenaam mensch gewijd was. Doch misschien deed zij *mademoiselle* de Latouche onrecht. Een aantal menschen zeiden dat zij allerliefst was geweest in hare jeugd. Zij bezat een zonderling grooten invloed op de menschen, wist hun hare meening op te dringen en hen te leiden waar zij hen hebben wilde. Er zijn zoo weinig menschen die een eigen wil hebben, dat men niet eens buitengewoon zelfstandig behoeft te zijn om zich te onderscheiden. *Mademoiselle* de Latouche was nog altijd een knappe vrouw; Blanche vond haar een volmaakte schoonheid. Zij kon zeer aangenaam praten als zij wilde, somtijds ook had zij buien van mildheid. De pastoor van St. Rambert scheen geen woorden genoeg te kunnen vinden om zijn zegenbeden over haar uit te storten, op den dag, waarop wij ons de

eer gaven onze opwachting bij de *Chatelaine* te maken; hij verliet de kamer nadat wij kort te voren binnen getreden waren.

‘Gij zult hem niet ontvangen, beste, edelmoedigste vriendin?’ hoorden wij

den pastoor zeggen, toen wij binnen kwamen. ‘Gij moet uw al te liefderijk hart bedwingen; beloof mij dat gij hem niet ontvangen zult!’

Hij was een lange magere personage en stond over de oude dame heengebogen, die zijn hulde doodkalm aannam; het bleek dat zijn ijver te ver ging.

‘Dat zal van mijn gezondheid afhangen,’ lispelde *mademoiselle* de Latouche. ‘Ik lijd veel, dat weet Mathilde!’

‘Het is een martelaarschap,’ mompelde de pastoor.

‘Ja, *mademoiselle* is een moedige lijderes,’ zeide Mathilde, de gezelschapjuffrouw, een teer fijn vrouwtje, een contrast met de *chatelaine*, die kloek gebouwd was, een grove kleur had en kroezig rood haar, hier en daar met grijs vermengd, ‘*mademoiselle* is eigenlijk niet sterk genoeg om bezoek te ontvangen. - Misschien kent gij den heer Gourlay, uit het graafschap York?’

Mijne vrouw, die altijd namen onthoudt, zeide dat zij vroeger een heer Gourlay gekend had, een fabrikant, een bejaard, fatsoenlijk man.

Intusschen bleef de pastoor bij het venster staan, met een zoetsappig gezicht en zijne handen in de wijde mouwen van zijn jas verborgen.

Mathilde had een stoel in bezit genomen die vlak bij de deur eener aangrenzende kamer stond.

Wat was het een weelderig *intérieur*, rijk en warm; de *Chatelaine* zat in een satijnen kamerjapon bij den haard; er hingen klokken en stonden pendules uit alle eeuwen, die allen te gelijk het uur aanwezen.

‘Het is het receptieuur van *mademoiselle*,’ schenen zij te zeggen: ‘drie uren... drie uren.’ Zij schenen even onderdanig te zijn als de geheele huishouding. *Mademoiselle* helderde ons op:

‘Die heer, die niet van den dood van mijn armen broêr gehoord heeft, schrijft hem over een werktuig dat ik weg heb laten zetten, niet denkende dat het mij ooit van nut zou zijn. Ik heb hem uitgenoodigd zelf over te komen om het ding te onderzoeken. Hij deed er een bod op dat mij voldoende toeschijnt, want mijn arme broêr heeft mij geheel op de hoogte van zijn zaken gebracht. - Het is een mooi bod; zooveel te beter voor uwe armen, mijnheer de pastoor,’ zeide zij op den lijmende toon die zoo dikwijls in een gewoon gesprek door zoogenaamde vromen wordt aangeslagen.

‘Mijne armen zullen dag en nacht voor u bidden,’ antwoordde de pastoor. ‘Lieve *mademoiselle*, ik heb ons kind nog niet gezien!’

‘Zij is hier naast, mijnheer de pastoor; Mathilda zal haar roepen als gij haar verlangt te spreken. Gij zult haar zeer gelukkig, zeer vast zien in haar besluit. - Het is mooi,’ zeide zij, zich tot ons wendende;’ ik heb twee zusters in kloosters, en dat lieve kind, de wees van mijn broeder, is nu op het punt van de gelofte at te leggen. Zij is thuis gekomen om afscheid van ons te nemen - een aangenaam afscheid voor haar - maar voor mij is het een vreeselijke opoffering; - niet waar, Mathilde?’

‘O ja *mademoiselle!* Ik zeg haar zoo dikwijls dat het al te erg is,’ antwoordde Mathilde, zenuwachtig; zich daarna tot den pastoor wendende, zeide zij: ‘Mijnheer, tracht haar toch te overtuigen dat zij van hare edele opoffering afzie! *mademoiselle* heeft behoefte aan het gezelschap van haar nichtje, zij zegt dikwijls dat het haar nieuw leven geeft.’

De pastoor kuchte verlegen, dacht mij; hij wilde juist antwoorden, toen de deur van het aangrenzende vertrek open ging, en de bewuste Blanche over wie zij spraken, de kamer inkwam.

Zij droeg een wijd wit kleedje van zachte stof, waarover een groot wit linnen voorschoot; de lange mouwen hingen tot op hare handen, zoodat er slechts kleine rooskleurige vingertopjes te zien kwamen. Zij kwam zacht binnen, keek rond, en, den pastoor ziende, keerde zij onmiddellijk weder om, ging de kamer in welke zij zoo even verlaten had en deed de deur zacht achter zich toe.

Dat alles was zoo zacht en zoo plotseling in zijn werk gegaan, dat wij geen van allen wisten wat wij zeggen zouden, totdat de pastoor van ‘beschroomdheid na haar langdurig verblijf in het klooster’ begon te spreken.

De *Chatelaine* lachte en liet eene rij schitterend witte tanden zien. Mijne vrouw kreeg een kleur van ergernis en zeide dat het tijd was om heen te gaan.

‘Ik hoop,’ zeide zij, bij het afscheid, ‘dat gij zult kunnen besluiten uw nichtje bij u te houden. Ik begrijp hoe gij onder zulk een scheiding lijden moet; een jong meisje dat nog een nuttig en gelukkig leven voor zich heeft,... het is een groote verantwoordelijkheid die gij op u neemt, met haar aan zull een leven te ontrukken.’

En mijne vrouw keek de dame vriendelijk, doch strak aan.

‘O ja, mevrouw!’ antwoordde de *Chatelaine* plechtig, en inderdaad niet zonder aandoening. ‘Maar hoe zou ik mij tegen een ware roeping durven verzetten? Blanche is niet de eerste in onze familie die zich aan den heiligen liefdedienst wijden wil, en ik, die de laatste van de Latouches ben, mag niet terugbeven voor mijn deel aan het offer.’

Mijne vrouw wilde nog antwoorden, doch vreesde dat zij zich niet goed zou houden, zij schreide, de moederlijke ziel, en ik was blijde toen wij de kamer uit waren.

Er waren allerlei verhalen omtrent de familie van het kasteel in omloop. *Madame* Valentin, onze hospita, aanbad om zoo te zeggen, de *grande mademoiselle* zooals de *Chatelaine* van het kasteel genoemd werd. Zij behoorde tot de bevoorrechten die in het kasteel toegang hadden. Het kasteel was het gemeenschappelijk eigendom van *mademoiselle* en Blanche, vertelde zij ons; bij den dood van *Mademoiselle* kwam alles op Blanche. Sommigen vonden het vreemd dat Blanche's vader zulk een bepaling had gemaakt; maar hij wist met welk eene heilige hij te doen had, zeide *madame* Valentin. ‘Zie eens, is dit niet een mooi kleedje? Dat heb ik van haar gekregen.’

‘Een heilige! Waarom gaat zij dan zelf niet in een klooster?’ vroeg mijne vrouw verontwaardigd. ‘Waarom wordt dat arme meisje uit het leven gestooten, waarop zij recht heeft? Men zegt haar dat het Gode welbehagelijk is dat zij haar leven verliest in nuttelooze overdenkingen en van buiten geleerde gebeden. Ik walg van de gedachte. Ik heb ook mijn smart gekend, veel verliezen geleden, maar ik zou geen enkele herinnering van die allen willen missen.’ - Mijne liefste Henriette!

Ik trachtte haar zooveel mogelijk tot bedaren te brengen, en zoodra wij te huis waren, vertelden wij ons bezoek in het kasteel aan onzen zoon.

‘Ik zal dien Gourlay een visite gaan brengen als hij er is, zeide de gezellige Frank; ‘misschien vinden we dan nog een middel om uwe non te bevrijden, moeder. Gij moet mij een kaartje van u meegeven, ik heb altijd gehoord dat hij een zeer fatsoenlijk man is.

III.

Jozef Gourlay, eigenaar en bewoner van het landgoed Gilwick, in het graafschap York, was inderdaad een ‘zeer fatsoenlijk’ man en zeer geacht in zijn graafschap, waarvan hem menige roede in eigendom behoorde. Roeden rondom het fraaie landhuis dat hij bewoonde, waarin zijne vrouw gestorven was, waarin hem drie zonen geboren waren, en van waar hij in de verte het oog kon houden op zijne katoenfabriek.

Hugo, de jongste zoon, hoorde, in het kantoor gezeten, den ganschen dag over niets anders dan over de bijzonderheden der bloeiende zaak, over crediet bij de Bank en dikke balen katoen, waarop zijne oudere broeders, Bathurst en Benjamin die reeds deel hadden aan de zaak, zoo fier waren. Hugo moest zijn beurt nog

afwachten, doch ging intusschen van plannen en wenschen zwanger, waarvan zijn vader en zijn broeders nooit gedroomd hadden. Hij had er nooit met iemand over gesproken; want de gewoonte van het huis: zwijgende werkzaamheid, een Noordsch wantrouwen in fraaie woorden, afkeer van alles wat naar ziekelijke gevoeligheid zweemde, had zoo wel op hem als op zijn broeders invloed uitgeoefend.

Meer dan eens had de oude Gourlay Hugo betrapt, achteroverleunende, in gedachten verdiept, terwijl er een stapel onbeantwoorde brieven naast hem lag. Dan tikte de oude man hem op den schouder, wees veelbeteekenend op den hoop, fronste de wenkbrauwen en strompelde weder naar zijn lessenaar, in het achterste kantoor terug. Wat zat Hugo toch in het hoofd? Hij was in den laatsten tijd zoo dikwijls afgetrokken, en gaf onbestemde antwoorden, wanneer hem de reden daarvan werd gevraagd.

Verveelde hem het werk? Was hij als andere jonge lieden? Verlangde hij naar meer macht in de zaak? De oude Gourlay was zeer ijverzuchtig op zijn gezag. Daarom verdacht hij Hugo. Hij was onbillijk en rechtvaardig te gelijk. Hij herinnerde zich zijn eigen ongeduld onder eens anders gezag. Hij had hard gewerkt om in zijn onderhoud en dat zijner kinderen te voorzien. Nu, dacht hij onrustig, waren zij geen kinderen meer, doch even bekwame jonge menschen als hij zelf op hun leeftijd was geweest. Eens begon de oude Gourlay zich in het onbestemde uit te laten dat hij uit de zaken zou gaan; waarbij hij de jonge mannen scherp aankeek, om de uitdrukking van hun gelaat te zien. Doch aan Benjamin's rond gezicht kon men nooit zien wat er in hem omging en Bathurst, die zijn vader kende en volstrekt niet bang voor hem was, barstte in lachen uit, zeggende:

'Ja, vader, dat zou u best bevallen; zoo den geheelen dag met uw handen in uw zakken te loopen; of misschien zoudt gij *croquet* kunnen gaan leeren. Ben zou u les kunnen geven.'

Hugo kon somtijds op eens een kleur krijgen, en een vragende uitdrukking in zijn oogen, als zijn vader over een verandering in de zaken begon te spreken. De oude Gourlay begreep volstrekt niet wat daar achter stak, en vroeg ongeduldig.

'Wat hebt ge toch, Hugo! Kunt gij niet spreken als ge wat te zeggen hebt?'

Doch Hugo ging zwijgend zijn gang; hij was niet zoo met zijn vader op zijn gemak als Bathurst, en hij werd hoe langer zoo achterhoudender jegens hem. Benjamin, die geen geheimen voor hem had, kon het gesprek gaande houden als hij verkoos. De arme Hugo verkeerde in een tijdperk van weerzin in de dagelijksche routine van zijn werk, hij smachtte naar iets anders, iets hoogers dan enkel geld verdienen. Hij benijdde de vogels hunne vrijheid, als zij hem voorbij vlogen op het pad. Hij begon een boek te schrijven, dat hij, in later jaren, op eigen kosten uitgaf; het was iets over praktische wijsbegeerte, in den vorm eener novelle.

De oude heer Gourlay zou zich minder over zijn zoon verontrust hebben, indien hij evengoed in zijn binnenste had kunnen lezen, als het debet en credit in de kantoorboeken. Hugo was volstrekt niet begeerig naar zijns vaders macht; wat er in hem omging, lag ver, ver buiten zijns vaders bereik.

Des zondags was het de gewoonte terstond uit de kerk naar de plaats achter het huis te gaan, de honden los te laten, en dan op het goed heen en weer te blijven loopen tot dat de etensbel luidde.

Op zekeren zondag liep Ben fluitende vooruit, met de blaffende honden om zich heen en Bathurst sprong een ijzeren hek over, door twee van de honden gevolgd.

‘Hi [...]o! Goed gesprongen,’ riep de oude heer Gourlay, die altijd veel van zijn honden hield.

‘Eerst de fabriek, dan de honden, en eindelijk wij,’ zei Bathurst wel eens tot zijn broeders.

Doch de heer Gourlay was niet zoo van Jo's heldendaden vervuld dat hij zijn zoons geheel vergat. Hij keek onrustig rond.

'Waar is Hugo? Kijk toch op, Hugo. - Wat scheelt hem toch, Ben? Hij loopt altijd te mokken.'

Hugo was blijven staan, en stond diep in gedachten op het kiezelpad te turen. Toen hij zijn naam hoorde noemen, keek hij op.

'Vader,' zei hij eensklaps,... 'ik heb al lang verlangd eens met u te spreken; ik zal het nu maar doen. Ik heb behoefte aan wat afwisseling, vader. Ik... mag ik een paar jaren gaan studeeren, vader? Gij hebt gisteren gezegd dat gij mij een inkomen geven wildet. Mag ik twee jaren naar een academie gaan?'

Er ontstond een doodelijke stilte. Ben begon, ouder gewoonte, te fluiten; Bathurst kwam met een sprong het hek over.

Eindelijk begon de oude man te spreken.

'Neen, dat gaat niet,' zeide hij, terwijl het bloed hem naar het aangezicht steeg en hij Hugo strak aankeek. 'De academie! Wie heeft u dien verd..... onzin in het hoofd gebracht? Wat hebben wij hier met academies te maken? Ik ben een eenvoudig man van zaken. Ben ik aan een academie geweest? En ik heb toch mijn fortuin en het uwe door mijn eigen hersens gemaakt. Denk je dat ze je daar hersens kunnen inpompen? Wat duivel moet dat verlangen beduiden? Wilt gij den grooten meneer spelen tegenover uw broers en uw vader?'

De oude man wond zich op tot aanhoudend klimmende drift.

'Twee jaren! Juist nu ge wat verstand van de zaken gaat krijgen. Is dat uw dankbaarheid voor alles wat ik aan u gedaan heb?'

'Kijk naar mij, meneer; ge weet zeer goed wat ik waard ben; al wou ik morgen mijn zaken aan kant doen, ik zou niet de minste verandering in onze levenswijs behoeven te brengen. Hier sta ik, als eerlijk man, in den ganschen omtrek geacht, en heb ik mij met die malligheid afgegeven? Neen, ik heb als een man gewerkt en.....'

Hier kwam Bathurst, die veel van Hugo hield, tusschen beiden en trachtte den storm te bedaren.

'Vader, hij heeft uw hoofd voor zaken niet, en het mijne evenmin, maar hij heeft iets dat ik niet heb. Hij kan zien wat er aan een machine ontbreekt; hij heeft ons verleden duizend pond uitgehaald door de verandering in de spinnerij. Gister avond sprak hij nog over het patent van dien Franschman, om het fijnste garen te spinnen; dat zou ons nu juist te pas komen.'

'Wel zoo, Bat!' antwoordde de oude heer, eensklaps weer goed in zijn humeur; 'dien inval hebt je niet van een academie gehaald. - Komaan, we zullen zien of we 't eens kunnen worden. Hugo moet er eens uit, hé? Welnu, laat hem dan eens op reis gaan, en naar dat patent van dien Franschman onderzoeken. Ik zal den man schrijven. Hij heeft mij zijn adres gelaten; Hugo zal er heengaan en de machine zien. Wij zullen onze spaarduitjes bij elkaar halen om het ding te betalen, tegen den tijd dat hij mij een schoondochter thuis brengt, om de winst die het ons aanbrengt te helpen verteren. Zijt gij nu tevreden, Hugo?'

Zoo kwam het dat Hugo Gourlay op een mooien zomerdag naar Normandië op reis ging, met het adres van den vernuftigen Franschman, die hun fortuin zou vergrooten. Zijn vader had hem nog een anderen last meegegeven. Hij moest een Franschen poedel koopen, de heer Gourlay had daar lang naar verlangd.

IV.

Mademoiselle de Latouche had haar avondeten gebruikt. Des middags had zij nooit honger zeide zij, de avonden waren lang in het kasteel en ook Mathilde vond het souper in de kleine eetkamer gezellig 's avonds. Van tijd tot tijd kwam de pastoor van Joyeux, of die van Dives, de dames gezelschap houden.

Na een langen tocht onder een hevigen stortregen, kwam Hugo Gourlay des avonds aan het hek van het kasteel. Juist toen hij er voor stond, werd de geheele gevel van het oude huis door een bliksemstraal verlicht en het was alsof er plotseling een tooverpaleis uit den stikdonkeren nacht te voorschijn kwam. De vensterruiten, het hek met vergulde punten, de koperen spijkers op de voordeur, alles druipende van den regen, schitterde als juweelen; de rozen en kamperfoelie die van het balcon afhingen, schenen plotseling boven zijn hoofd in vollen bloei te ontstaan. Hugo's hand was nat van bloemendauw toen hij aan de ijzeren bel trok. De bliksemschicht was voorbij en alles was weder donker als te voren.

Hij behoefde evenwel niet lang te wachten. De deur werd geopend en de oude knecht verzocht hem binnen te komen. Het kasteel was een zonderling mengelmoes van den uiteenloopenden smaak zijner verschillende bewoners. De gang was ruim en ledig, er brandde een groot vuur, er hing een klok, wier wijzers op tien wezen, de familiewapens prijkten hier en daar aan de muren.

Hugo werd bijna verblind door het plotselinge licht; in de verte hoorde hij eene liefelijke weemoedige stem, die met accompagnement van piano zong; nog menigen dag bleef het air in zijn hoofd hangen:

> Mais de vous en souvenir
> Prendrez vous la peine
> Mais de vous en souvenir
> Et d'y revenir.

De deur van het vertrek waaruit de muziek tot hem was doorgedrongen, werd geopend, de stem hield op met zingen, en er kwam een oud man met grijze haren te voorschijn, gevolgd door eene kleine dame in een grijs kleedje en met een lamp in de hand.

'Kan dat de zangeres geweest zijn?' dacht Hugo.

Zij sprak zoo zacht dat het bijna fluisteren was. De oude knecht die Hugo open gedaan had, zeide, op hem wijzende: 'Hij verstaat geen woord Fransch. Madame verwacht hem. Ik zal de paarden op stal brengen.'

De dame in het grijs had den gast blijkbaar verwacht. Zij boog, fluisterde een paar woorden tot den grijzen bediende en gaf hem de lamp. De oude man wenkte den jongen reiziger en ging hem in den marmeren gang voor, totdat hij aan een helder verlichte kamer kwam. Alles stond hier vol porselein en tikkende pendules (een liefhebberij van *mademoiselle*), doch hier scheen niemand ze op te winden; de wijzers wezen op de meest verschillende uren van den dag. De piano stond open, doch de zangeres was verdwenen; er stond een trommeltje met beschuitjes en een onaangeroerd glas wijn op een tafeltje. Hugo, die honger had, keek er naar, doch zijn gids wenkte hem verder en bracht hem, door een klein boudoir, in eene slaapkamer, die weder op een ander vertrek uitkwam, waar hij zijn koffer vond, en waarin de dame in het grijs bij hem kwam. Zij wilde zien of alles in orde was.

Men zou zich moeielijk grooter contrast hebben kunnen voorstellen dan tusschen de stevige soliditeit van Hugo Gourlays vaderlijk huis en dit sitsen nestje dat voor hem gereed was gemaakt, met een kleine sofa, een blauwglazen inktkoker, een wijwaterbakje bij het ledikant, de geteekende en geschilderde portretten van eenige jonge heiligen aan de muren, en een net karpetje voor het bed. Hugo dacht hoe zijn broeders wel kijken zouden, als zij hem zoo gehuisvest zagen. Doch er was noch Bathurst om te spotten, noch Benjamin om in lachen uit te barsten.

‘Ik hoop dat er alles is wat gij noodig hebt,’ lispelde de dame. ‘Het souper zal aanstonds gereed zijn; als gij zoo goed wilt zijn in de eetkamer te komen.’

Terwijl zij nog sprak, kwam er een dienstmeisje met een Normandische muts

op, om warm water te brengen; de oude man rolde een stoel naar den haard en een andere knecht ontpakte den koffer.

'Heeft *monsieur* alles?' vroeg het meisje, luid. Doch de dame vermaande, met haar vingers voor haar mond, tot stilte, fluisterend: '*Mademoiselle* slaapt.'

Zooveel Fransch verstond Hugo. De dienstboden slopen nu nog onhoorbaarder rond; alles was volmaakt stil in huis.

Hugo had nog niet vele minuten aan zijn toilet besteed, toen er weder iemand aan zijne deur tikte en iets fluisterde van 'souper.'

Toen hij in de eetzaal kwam, ontdekte hij tot zijn teleurstelling dat er voor hem alleen was gedekt; de dame in het grijs liep af en aan, terwijl hij at, doch zoodra hij begon te spreken, legde zij glimlachende haar vinger op haar mond en wees naar het aangrenzende vertrek. Hugo had al de schotels de behoorlijke eer bewezen; het dessert gebruikt, de champagne niet versmaad, toen de dame de deur waarnaar zij hem telkens gewezen had een weinig wijder opende en het geheim voor hem werd opgelost. In een goed gemeubelde en sober verlichte kamer zag hij, in een grooten stoel, een slapende figuur; de grijze dame kwam bijna onmiddellijk weder terug, doch Hugo had zijn gastvrouw gezien, terwijl het licht juist op haar profil scheen.

Toen Hugo zich weder omkeerde, merkte hij dat hij niet meer alleen was. Eene jonge, in het wit gekleede dame was door eene andere deur binnen gekomen; kwam naar hem toe, doch bleef midden op haar weg stilstaan en keek om naar de deur. Hugo dacht dat zij weer heenging.

'Zijt gij hier, Mathilde?' vroeg zij, waarop de dame in het grijs te voorschijn kwam en iets in het Fransch zeide.

'Tante heeft haar slaapdrank ingenomen,' antwoordde zij, daarop, zich tot Hugo wendende: 'wij behoeven niet bang te zijn dat zij wakker wordt. Gij zult wel vermoeid zijn van de reis. Wilt gij niet gaan zitten?'

Hugo was namelijk eerbiedig opgestaan. Zou dit dan nu de vrouw van den huize zijn? dacht hij; 'zou dit mooie meisje *mademoiselle* de Latouche zijn?' Zij was nog zeer jong, doch in eene dichte witte stof gekleed, met dons afgezet; haar lief kopje kwam uit een dicht kanten plooisel te voorschijn, zij had een onschuldig rond gezichtje en twee lieve vragende oogen. Zij kwam zacht en aarzelend nader en toen zij sprak, was er een eigenaardige trilling in hare stem; want zij sprak Engelsch en moest zich bedenken op hetgeen zij zeide; toen zij weder met Mathilde sprak, was het Fransch, en kreeg het weemoedige geluid een andere klank.

Zij nam allerliefst de rol van gastvrouw waar; nauwkeurig en beschroomd tevens. Er werd koffie gepresenteerd, niet veel gesproken, doch, hoe het kwam, wist Hugo niet, maar toen alles afgeloopen wras, had hij kennis met haar gemaakt.

'Goeden nacht,' zeide zij, in haar lief Engelsch. 'Ik hoop dat tante morgen wèl genoeg zal zijn om u te ontvangen, het spijt mij dat ik uit moet.'

'O, *mademoiselle!*' berispte de gezelschapjuffrouw.

De jonge dame gaf haar een tikje op de wang. 'Wilt gij stil zijn, Mathilde?' zeide zij.

Hugo stak haar, volgens Engelsch gebruik, de hand toe. Zij stak eerst de hare uit, doch trok haar toen weder terug, doch terwijl zij dat deed, zag Hugo een gouden armband, met een slot, waarin een portret.

Eer zij scheidden, had het jonge meisje hem haar naam genoemd; zij was Blanche de Latouche, zeide zij; hare tante was eigenlijk zijne gastvrouw. Hugo ging naar bed en droomde van haar.

(Vervolg hierna).

Suum cuique.

Van den Weichsel tot de Schelde.

Zoo luidt de eigenaardige titel van een werk, dat de h.h. L. Leopold en Joh. A. Leopold zich voornemen uit te geven, en waarin zij de meest verscheiden proeven van Nederduitsche dialecten. zoo in gebonden als in ongebonden stijl, wenschen te leveren, - proeven, waaruit tevens de verwantschap moet blijken van onze verschillende Nederlandsche en Vlaamsche tongvallen met die van geheel Noordelijk Duitschland.

Als wij van *dialecten* hooren, denken we al dadelijk aan Klaus Groth en zijn onvergelijkelijken Quickborn, - aan Frits Reuter met zijn dikwijls onschuldigen, soms bijtenden humor en zijne plastische tooneelen uit het burger- en boerenleven, - aan Karl Fricke en zijn *Wat möt*, *dat möt!*, een boek, dat naast de aanschouwelijke teekening der kluchtigste toestanden en gebeurtenissen, de roerendste schilderingen van natuur en menschenhart te lezen geeft, - aan Gijsbert Japiks en zijne warm gevoelde minnezangen, - aan Gabe Snijer's kostelijken *Lappekorf* van *Halbertsma*, en eindelijk ja, en niet het minst, aan onzen Cremer en zijne *Betuwsche* en *Overbetuwsche* tafereeltjes, tintelende van frischheid en wegsleepend door waarheid.

Wat wil, wat kan het dialect; waartoe is het al, waartoe niet geschikt?

Jonckbloet zegt: ‘Het dialect is alleen voor huiselijk gebruik geschikt.’ Hij meent daarmee ongetwijfeld, dat het dialect zich niet leent voor de uitdrukking van 't verhevene, van het schoone in de strengste beteekenis van 't woord. Neen, - maar waarvoor het zich wèl en uitstekend leent is: het naïeve, de plastische beschrijving van huiselijke en maatschappelijke toestanden, de uitstorting van de aandoeningen eener onbedorven, kinderlijk-eenvoudige menschenziel, en dan niet het minst: de echte kwinkslag.

Van welk belang verder de studie der dialecten is voor de juiste, volkomen waardeering en 't rechte verstand der beschaafde spreek- en schrijftaal, daarover zeggen de verzamelaars het volgende behartigenswaardige in hun voorloopig bericht: ‘Er wordt niet meer algemeen laag neergezien op de taal van den man uit het volk; wie hunne moederspraak in haren vollen rijkdom en hare volle kracht willen leeren kennen, weten het, dat zij als Luther ‘die Mutter im Hause, die Kinder auf den Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markte fragen, und denselben auf das Maul sehen müssen.’ Zij hebben de dwaling, als zouden de dialecten waterloten zijn op den stam der beschaafde taal, weggeworpen voor de overtuiging door Max Müller op deze wijze uitgesproken: ‘Die Schriftsprachen gleichen stagnirenden Seen an der Seite grösser Ströme. Sie bilden Reservoirs von dem, was einst laufende Sprache war, aber sie laufen nicht mehr mit in dem grossen Fortschritt. Mitunter möchte es scheinen, als ware der ganze Strom lebender Sprache in diese Seen abgeflossen; aber es ist Täuschung.’ En mogen deze stroomen, daar alle zand en slijk niet bezonken is, minder helder zijn dan de kristallen spiegel van het meer, - zij hebben alle voordeelen van het *levende* water, dat steeds nieuwen toevoer heeft.

De h.h. Leopold willen eene bloemlezing geven, die in p.m. 4 afleveringen bij den onvermoeiden en onverschrokken uitgever J.B. Wolters verschijnen zal, - prijs per afl. 75 ct. De proefjes, die zij in de voorloopig gedrukte bladzijden aanbieden, doen ons de tanden wezenlijk wateren naar hetgeen ons verder beloofd wordt. Hunne taak

is eene *zeer* moeilijke; terecht doen zij een beroep op de hulp van alle bevoegden in den lande en 't is te wenschen, dat hun verzoek geen

vruchtelooze bede moge blijken. Ik hoop van ganscher harte, dat zeer velen in en buiten ons land zich mogen verkwikken aan eenvoudig-roerende, in den echten toon van het volkslied geschreven verzen als:

'N huske steit an de Diek. (Oostfriesch)

of het schalke, lieve

Dar weer en lüttje Burdiern. (Dittmarschensch)

of aan de 'Schoolmester' van *Hinnerk Swinegel*, die na het kostelijke: 'Nä, da glövt de anner Jung an. Ich glöv an den *Geist!*' de droog pikante, 'bij-zijn neus-lang-sche' uitspraak doet: 'Wat 'rdoch licht för 'n Mallöhr uut entstahn kann, wenn man so een Swinegel nich up der rechten Stäe sitt!'

En dat dan nog eens dunnetjes over gedaan door den schrijver, Willem Schröder van de Lünebürger heide:

'Harre de Schoolmester in uhsen Dagen lewet un sehn, wat da Allens för Swinegels, oft in höchsten Aemtern un Posten, up der unrechten Stäe sittet, un wat dadorch Allens för Mallöhr entsteiht - denn wörre he sienen Kopp woll noch mehr schüddelt hebben.'

Bravo!!

P.P.G.O.

Brievenbus.

II.
Over een brandende quaestie en nog wat.

WelEdele heer Redacteur!

Dat had onze brave Jan Oly nog eens moeten beleven, dat er na zijn dood zoo over hem gesproken werd, als hier ter plaatse, op het 'Jan Oly's plaatsje', in het October-nommer gedaan is door den heer Mallinckrodt(*). Jan Oly een 'ridder' - niet van den Nederl. leeuw, ook niet van de droevige figuur - maar een heusche ridder, 'een vlugge licht gewapende ridder' (die kleine, dikke Jan!) 'die met juistheid zijn puntig zwaard door de zwakke plaatsen van het verouderde harnas wist te steken. Een man van onder tot boven vol van poëzie, die vlak de waarheid zei en toch geen vlak en plat gemoed had.' Fraaie lofspraak, inderdaad! alleen naar onzen zin wat te sterk gekruid, - maar dat komt zeker van de Molukken - voorwaar meer dan genoeg om een doode weer levend, en een levende - aan het niezen te maken. Eén ding hindert ons echter; die kleine *Seitenhieb* op den

(*) Mallinckrodt! Hoe is die leider der ultramontaansche partij in den Duitschen Rijksdag nu zoo op eens predikant te Banda (Molukken) geworden en *beiläufig* liedjesdichter? *Pro-digious!* Het verwondere nu niemand meer eerstdaags te hooren, dat de Paus grootmeester der Engelsche vrijmetselaars geworden is in plaats van zijn vriend Lord Grey de Ripon, of dat de WelEd. heer Pius de negende door de *Standaard*-bent bekroond is voor een stichtelijk, echt-calvinistisch, liedje op de wijs van 'Jan die sloeg Lijsje'.

onpoëtischen naam van onzen vriend, die dadelijk met een ‘olieslagerij’ wordt in verband gebragt. Mijn hemel! *What's in a name*? Kan iemand dan niet recht door zee gaan al heet hij Kuyper, of goed wakker zijn al wordt hij Van Ronkel genoemd? Of moet noodzakelijk, omdat zij zoo'n naam dragen, de heerlijkheid van den eerste in ‘duigen’ vallen, of de laatste het zich laten aanleunen dat hij afstamt van de ‘schoone slaapster in 't bosch’? *Nugae!* zeî de oude conrector van Oly, zoo als hij ons bij zijn leven dikwijls verhaald heeft.

Ach, was hij nog in leven! Maar helaas! hij is dood, zoo dood als iemand maar zijn kan als hij het ernstig meent. Wij hebben het hier in *De Tijdspiegel*, - en we meenden nog al op aandoenlijke wijs - bekend gemaakt. Maar het gerucht daarvan schijnt niet tot de Molukken te zijn doorgedrongen, wel het ‘weemoedig lachje waarmee de schrijver afscheid nam’, en dat wij *niet* gezien hebben. Bij al den lof aan Jan Oly na zijn dood toegezwaaid, geen enkel woordje van dank aan zijn vrienden! Misschien wacht men daarmede, om onze zedigheid niet te kwetsen, ook tot na onzen dood. Goed, wij hebben er vrede mede. Jammer maar dat wij het waarschijnlijk niet beleven zullen!

Jan Oly is dood, dood niet alleen maar ook - begraven. En dat is ook jammer! Had hij nog maar wat langer geleefd, hij had het genoegen kunnen smaken van niet begraven maar ‘gecremeerd’ te worden. En dat was zeker een kolfje naar zijn hand geweest. Hij was een man van den vooruitgang. ‘Een echte democraat’, zoo als zijn bewonderaar uit Banda zegt (wat echter lang niet hetzelfde is). Hij zou zeker met Godard in de lucht gegaan zijn, al ware hij ook minderjarig geweest. Hij zou zich niet hebben laten vangen in de strikken der Jezuïeten, al had hij ook al de millioenen van Bute en Ripon gehad. En wij twijfelen er dus niet aan, had hij van het *cremeeren* iets geweten, of zelfs maar geroken dat er zoo iets in aantocht was, hij zou er een ‘gloeiend’ voorstander van geweest zijn. Nu kunnen we 't hem echter niet meer vragen, en wij moeten hem dus laten rusten en rotten.

Ja, waarde heer Redacteur! dat *cremeeren* ligt ons hier na aan het hart. Het vervult aller harten, het maakt alle tongen los, het prikkelt alle neuzen. Ja ook de neuzen! Mant wij zijn hier al aan het proeven nemen. We zijn begonnen met een muis, en al opgeklommen tot een kat, straks gaan we over tot een ezel, en - dat is ons hoogste ideaal - hopen het eenmaal zoover te brengen, dat wij een christelijk-nationaal mensch in onzen Siemenschen oven krijgen, - wanneer hij namelijk eerst zal gestorven zijn.

Meen echter niet, dat de zaak reeds uitgemaakt zou zijn. Het is er verre van daan. Op raad van den heer C. in de *Arnhemsche Courant* hebben wij eene *meeting* belegd om over dit hoog ernstig onderwerp te spreken en dan - dadelijk te handelen. Maar helaas! de *meeting* werd slecht bezocht. De vergadering bestond uit twee leden: de schrijvers van dezen brief. Met volstrekte meerderheid van stemmen werd de eerste tot president, de tweede tot secretaris benoemd. Het debat werd geopend. Men sprak met geestdrift, met warmte, met ‘vuur’ (natuurlijk). De een vóór, de ander tegen, maar beiden even krachtig, even overtuigend, zoodat ten laatste, wat anders nooit gebeurt, ieder zijn eigen opinie bleef behouden, en men in de onmogelijkheid was om aan den volke in Nederland, in Europa, te verkondigen, dat in de *meeting* te X. bij meerderheid van stemmen besloten was, dat het ‘cremeeren’ een goede of een kwade zaak was. Er bleef dus niets anders over dan eene commissie te benoemen, bestaande uit dezelfde heeren, met mandaat om alle des- en onkundigen te hooren, en een volgend jaar rapport uit te brengen.

Het zou ons niet moeielijk vallen u een overzicht te geven van het verhandelde in onze vergadering, bijna even belangrijk als het gesprek van den Amerikaanschen *interviewer* met den president Grant; maar wij hebben meer medelijden met u en

uwe lezers dan de stenographen in de Tweede Kamer met de geäbonneerden op het Bijblad, en zullen u minstens de helft schenken. Met voorbeeldelooze zelfverloochening heeft de man in onze vergadering die *tegen* 'crematie' was - de zedigheid verbiedt ons zijn naam te noemen - er in toegestemd, om u kortheidshalve te verwijzen naar *De Standaard*, waar in 14 (zegge *veertien*) hoofdartikelen, op ethische, philosophische, physiologische, medische, chemische, bijbelsche en zeven andere gronden bewezen is, dat er niets dwazers, zondigers, onchristelijkers, ja oncalvinistischers enz. kan uitgedacht worden dan diezelfde 'crematie'. De andere - ook zijn naam verzwijgen we uit zedigheid - heeft toch ook nog iets zelfverloochenende in zich, want hij schenkt u, wel niet alles, maar toch ook wederom de helft van het zijne, waartoe Nierstrasz niet in staat zou zijn en wat van Bots of Smits niet zou *kunnen* gevergd worden. Al de reeds van elders bekende argumenten, al de reclamen van Reclam, gaan wij stilzwijgend voorbij, maar geven u alleen dat wat wij nog nergens gevonden hebben.

En is niet reeds het woord zelf een heerlijke, een 'delicieuse' uitvinding! Hoe hotserig-klotserig is dat oude, Hollandsche: *begrafenis* of *begraffenis* (zooals de 'rijkdom' hier zegt), dat een eeuwigdurend schrapen van de keel noodzakelijk maakt! 'Crematie' daarentegen, al is het geen Fransch, heeft toch een Franschen uitgang. Het liefste, snoeperigste freules-mondje, dat steeds bezig is zich te oefenen met de woorden *prim*, *prude*, *prune* (zie Little Dorritt), zal er geen duizendste van een millimeter mede uit de plooi komen. Al werd de zaak nog niet ingevoerd, wij zouden voorstellen, om maar al vast het woord te gebruiken; gaat het woord toch niet meest voor de daad? Maar ook de zaak zelve, waarde Redacteur! is veel fashionabeler, veel eleganter dan het vroegere gebruik en men zal er in de eerste kringen even vrijmoedig over kunnen spreken, als men thans reeds doet over 'rioleering' en 'fecaliën', waar vroeger ieder den neus voor zou opgetrokken hebben. Het is ons alsof wij reeds een gesprek hooren tusschen de jonge mevrouw van het 'hooge huis' en freule Ernestine van B.

'Wel lieve! hoe ziet ge er zoo opgewekt uit? *Vraiment*, *vous avez les belles couleurs*'.

- O, geen wonder, ik heb heden morgen genoten van - ja, hoe heet het ook weer? - een *crème*....

- *Fouettée*?..

- Neen, neen, *crema*', *ah*, *j'y suis! crematie*, wat men vroeger noemde een begra....

- *Ah*, *de grâce n'achevez pas!* Ik begrijp het, ik begrijp het, *crematie*! allerliefst woord!.. En - hebt gij u goed geamuseerd?

- Geamuseerd is nu juist het woord niet; maar interessant was het, zeer interessant. Verbeeld u, niets van dat *lugubre*, dat men vroeger bij de begra... ik wil zeggen *enterrements* zag, geen zwart, geen lamfers, geen *crèpes*, alles had een opgewekt aanzien, 't was of men weer in dien schoonen tijd van de *Götter Griechenland's* was, (zoo zei een der heeren). Muziek, decoraties, costumes *tout à l'avenant.* Een allerliefst *discours*, waarin de woorden *asch*, *urn*, *Feniks* (het andere heb ik vergeten maar 't was beelderig), telkens voorkwamen en gevarieerd werden....

- Maar de plechtigheid zelve!....

- Och, om u de waarheid te zeggen, daar heb ik niet veel op gelet. Julie zag er in haar nieuw toilet zoo gek uit, dat ik er mijn oog niet af kon houden en Charles was zoo grappig dat....

- Maar, hoe was het met de *odeur?* Mij dunkt....

- O, niemendal; *au contraire*; ik heb mijn fleschje *eau d'Anvers*, dat voor deze gelegenheden zoo aandoenlijk gerecommandeerd was, in het geheel niet behoeven te gebruiken. O ja, dit kan ik u nog zeggen, de vaas waarin de *cendre et poussière*

bewaard worden is een echte Sèvres, die in het *boudoir* van mevr. H. zeer goed zal pareeren... enz. enz.

Wij sparen u het overige, heer Redacteur! Onwillekeurig zijn we aan het badineeren gegaan; en dat past ons niet. Wij hebben er ook geen slag van. Wij zijn ernstige lui. En daarom liever nog een paar ernstige argumenten.

Vooreerst dan (wij volgen hier *De Standaard*, het lievelingsblad van één onzer) is de crematie een heerlijk middel tot onderkenning der geesten. Die daar vóór is, is een liberalist, een materialist, een Pantheïst, een Heiden en - om het allerafschuwelijkste maar in eens te zeggen - een moderne. Die voor de oude manier is, is: een Christen, een vrome, een positieve, een conservatief, misschien wel, om het hoogste te noemen, een anti-revolutionair en Calvinist! Ook na iemands dood behoeft niemand meer te twijfelen. 'Was A. modern of orthodox?' 'Modern zeer zeker, hier staat zijn urn met witte asch.' 'Was B. liberalist, of conservatief?' 'Kunt gij nog vragen, ziehier zijn *femur*, ginds zijn *biceps* en daar zijn grijnzenden schedel!'

Al wederom dus een moeielijkheid voor den 'geschiedvorscher' uit den weg geruimd.

Ten andere heeft men nu het middel gevonden om iemand geheel te *vernietigen. De Standaard* zegt het, en die moet het weten, dat vleesch en beenderen, al zijn zij tot stof vergruisd en door den wind verwaaid, weder kunnen 'opstaan', maar asch nooit. Welk een troost voor den ongelukkigen echtgenoot die zijn 'huiskruis' verliest! Och! vroeger, al zonk zij in haar stille kluis, er was altijd nog eenige vrees, en het woord 'opstanding des vleesches' deed hem sidderen, maar de crematie maakt aan alles een eind; die asch bewaart hij achter slot en grendel, en wat ook het lot zij van den geest, dit is zeker, het booze oog zal hij nooit meer zien, de krijschende stem zal hij nooit meer hooren! - Vernietiging! Wel had dus de Inquisitie, op haar standpunt gelijk, dat zij zich niet vergenoegde met den boozen ketter geeselslagen of messteken of andere versnaperingen van dezen aard toe te dienen, maar hem op een houtmijt legde, en hem tot asch, tot 'witte asch' verbrandde. Dat was een ware geloofsdaad, een *auto da fé*; zóó alleen kon de 'alleenzaligmakende' er zeker van zijn den booze noch hier, noch hier namaals meer te ontmoeten!

Maar - nu vervallen we weer in een ander uiterste. We worden al te gemoedelijk. Vergeef het, waarde Redacteur, aan menschen die niet gewoon zijn de pen te voeren.

Voor dit maal leggen wij die pen neer; maar wij voelen het, de schrijfjeukte zal ons nog wel eens plagen, Mijnheer! Jan Oly is dood, en wij zijn niet waard om in zijn schoenen te staan, evenmin als Kuyper in die van Groen. Maar, zult gij het ons vergunnen, u van tijd tot tijd iets mede te deelen van de indrukken, die wij van hetgeen wij zien en hooren ontvangen, en wilt gij daarvoor het 'Jan Oly's plaatsje' voor ons openhouden?(*)

We zouden nu op het voetspoor van een geleerde, die ver boven onzen lof verheven is, een doorzichtig pseudoniem kunnen aannemen, en ons b.v. teekenen de een *Legov*, de andere *Sicsip*; we willen echter allen schijn van geleerdheid vermijden en noemen ons dus eenvoudig

12 Oct. 1874.

Uw Dw. Dienaren

AVIS.

(*) Als er een deel van Jan Oly's geest op U gevallen is, gaarne.
Red.

B. VIS.

Godgeleerdheid - wijsbegeerte - onderwijs.

De rechten en grenzen der wetenschap.

Het is een opmerkelijk verschijnsel in onzen tijd dat de wetenschap, nadat zij zich drie eeuwen op hare herleving en op de grootste vorderingen kan beroemen, nu zij zich tot eene hoogte heeft verheven, die ieder onbevooroordeelde achting moet inboezemen, thans vele beschuldigingen en miskenning te verduren heeft, zoodat het aan hare voorstanders noodzakelijk voorkomt openlijk hare rechten te verdedigen.

Dat de wetenschap eene volkomene vrijheid behoeft en ongestoord op de baan van den vooruitgang zich moet bewegen om aan hare bestemming te kunnen voldoen, is eene waarheid die geen betoog meer behoeft; dat zij niets gemeen heeft met de verschillende godsdienstige theorieën, nog veel minder met de bijzondere stelsels en geloofsbelijdenissen van een priestergodsdienst en van eene verouderde orthodoxe wereldbeschouwing, en daardoor niet meer aan banden kan gelegd worden, is evenmin aan twijfel onderhevig. Het is dus de plicht van de beoefenaars der wetenschap om te betoogen dat de beschuldigingen en aanvallen op haar gedaan meestal nutteloos, ja zelfs schadelijk voor hare tegenstanders geweest zijn. Deze hebben zich daardoor de aantijging van bekrompenheid, onkunde en geestelijke heerschzucht op den hals gehaald. De wetenschap heeft de banden verscheurd welke men haar had willen aanleggen.

Doch aan den anderen kant heeft de wetenschap in het algemeen hare grenzen, die zij niet kan overschrijden zonder gevaar te loopen van onwetenschappelijk te worden. Zooals iedere bijzondere wetenschap haar eigenaardig gebied heeft waarin zij werkzaam moet blijven, mag zij buiten dat gebied zich ook geene beslissende uitspraken over gewichtige onderwerpen veroorloven. De wetenschap heeft in onze eeuw een bepaald karakter aangenomen; zij is nu alleen op de waarneming en ondervinding gegrond, al wat daardoor niet kan gekend worden,

zondert zij van hare onderzoekingen af. Zij bestaat uitsluitend uit de zintuigelijke kennis der natuur, en hare onderdeelen zijn op de kennis van de verschillende bestanddeelen dezer natuur gericht. Al wat meetbaar en weegbaar is, met de wetten die daarin heerschen, behoort tot haar gebied; doch om tot de kennis dier wetten te geraken moet zij de hulp van de wiskunde en logica inroepen, die meer tot de intellectueele dan tot de zinnelijke wetenschappen behooren.

De wetenschap van onzen tijd heeft dus eene materialistische strekking en alleen de kennis van hetgeen zij 'positief' noemt, tot haar doel; hiertoe heeft zij eene volkomene vrijheid noodig, die haar niemand kan betwisten. Maar als zij tot de ontkenning van de zedelijkgodsdienstige wereld overgaat, treedt zij buiten hare grenzen en kan daar binnen teruggewezen worden, zonder dat men de vrijheid aanrandt, waarop zij rechtmatig aanspraak kan maken. Het 'positivismus', dat thans in de wetenschap heerscht, maakt aanspraak op eene zekere onfeilbaarheid, al hetgeen buiten zijn gezichtskreits valt beschouwt het als niet bestaande, iets waartoe het geen recht heeft.

De menschelijke kennis strekt zich verder uit dan de wis-, sterre-, natuur- en scheikunde, dan physiologie, biologie en sociologie. Het zedelijk en godsdienstig gevoel, en in het algemeen de bespiegeling heeft nog geen afstand gedaan van het recht van zijn bestaan. Wij hebben achting voor de positieve wetenschappen, maar kunnen niet gedoogen dat deze het recht van bestaan van godsdienst en zedelijkheid zouden betwisten, al mogen de voorstanders van zedelijkheid en godsdienst niet bevreesd zijn dat zij deze als onnut en overbodig zouden kunnen opruimen.

De bespiegelende en spiritualistische wijsgeeren zijn geene vijanden der positieve wetenschap, maar eischen even zooveel vrijheid voor hunne onderzoekingen als de wetenschappelijke geleerden voor de hunne.

Bij het ontstaan der wetenschap onder de Grieken waren al de bijzondere wetenschappen der natuur-, der wis- en sterrekunde, der zedelijke en staatkundige wijsheid met de bovennatuurkundige bespiegeling over het goddelijke en den oorsprong der dingen in ééne, namelijk de wijsbegeerte, in kiem en beginselen voorhanden. Bij opvolgende ontwikkeling, scheidden de wis- en natuurkundige wetenschappen zich spoedig van de zedelijke, godsdienstige en staatkundige af, om een onafhankelijk en op zich zelf bestaand aanwezen en werking aan te vangen. Lang duurde het echter eer zij dit bereikten; zij behielden in het eerst eene meer of min nauwe betrekking met de overige bespiegelende wetenschappen, hetgeen voor beide in haren vooruitgang voordeelig was. Want wij kunnen het niet ontkennen dat de menschelijke kennis één geheel uitmaakt, en dat de meer bespiegelende wijsgeeren de wis- en natuurkundige wetenschappen wat meer moeten beoefenen, en de wetenschappelijke geleerden de intellectueele en zedelijke, in plaats van daarop met minachting neder te zien: door hunne beoefening daarvan hunne algemeene kennis wat meer uitbrei-

den, hetgeen hen voor eene eenzijdige beschouwing en eene ongemotiveerde veroordeeling zoude vrijwaren van onderzoekingen die zij niet dan zeer oppervlakkig kennen, en daardoor niet dan onjuiste begrippen daarvan koesteren.

Dezer dagen heeft professor Tyndall, voorzitter der 'Britsch-Association' te Belfast op eene krachtige wijs de rechten der wetenschap verdedigd; hij beklaagde zich dat zij nog immer aan zekere banden gelegd wordt door godsdienstige theorieën en stelsels, die haar nog zouden willen overheerschen. Hoewel hij op een materialistisch en positief standpunt staat was hij daartoe volkomen gerechtigd en heeft daardoor der wetenschap een grooten dienst bewezen. Hij heeft daardoor aangetoond dat zij boven de aanvallen der godsdienstige meeningen en leerstellingen en vooral boven de aanspraken eener priesterpartij verheven is, die zich aanmatigt de onfeilbaarheid te bezitten. De wetenschap heeft met den 'Syllabus' niets te maken.

Maar het is een ander geval, wanneer de wetenschap de zedelijke en godsdienstige overtuiging van andersdenkenden zoude schokken en haar den oorlog verklaren; zij zoude alsdan het voorbeeld van hare tegenstanders volgen en de vrijheid van denken bij anderen aan banden leggen; hiertoe heeft zij geen recht. Zij strijdt alleen met de wapens van het bewijs en der zedelijke overtuiging.

Leibnitz heeft met juistheid gezegd, dat de stelsels in de wijsbegeerte en dus ook in de wetenschap, gelijk hebben in hetgeen zij stellen en kunnen bewijzen, doch meestal ongelijk in hetgeen zij ontkennen en bestrijden. Zoo heeft het positief materialistisch standpunt door professor Tyndall voorgestaan gelijk in hetgeen het betoogt en bewijst, maar ongelijk in hetgeen het ontkent, namelijk in zijne bestrijding der zedelijke en godsdienstige overtuiging en van de bespiegelende en spiritualistische gevoelens.

Het heeft daartoe geen recht en treedt daardoor buiten zijne grenzen, die zich tot de zichtbare, meetbare en voelbare natuurverschijnselen bepalen.

Door dit uit het oog te verliezen heeft professor Tyndall een eenzijdig en daardoor verkeerd overzicht van de geschiedenis der wijsbegeerte gegeven. Het is waar, dat de wetenschap ten allen tijde tegenstand ontmoet heeft van sommige theologische stelsels; maar waren de vroegste denkers van de Ionische school onder de Grieken, Democritus, Empedocles, die iets van de atomen- en moleculen-leer begreep en die reeds gedeeltelijk de theorie van 'het overblijven der meest levensgeschikten' ontvouwde, alleen op den goeden weg? Zij hadden gelijk met de kennis der natuur los te maken van de luimen der goden van het polytheïsme. Ook Lucretius, als hij op het voetspoor van Epicurus, den mensch wilde bevrijden van het bijgeloof en de vrees voor de wraak der goden. Maar niet als hij vaststelde 'dat de natuur alle dingen doet zonder de tusschenkomst der goden.' Hij ging daardoor

nog verder dan zijn meester, die slechts de Voorzienigheid loochende, terwijl hij al het goddelijke in de natuur ontkende.

De Pythagoristen en de Eleaten hebben zeker door hunne wiskundige en pantheïstische bespiegelingen de menschelijke kennis niet vooruit doen gaan? Anaxagoras die het heelal door het 'goddelijk verstand' deed regelen, was dus ook niet 'op den goeden weg'?

Wij willen voor die oude wijsgeeren het harnas niet aantrekken, maar tegen hetgeen professor Tyndall verder zegt: 'Socrates, Plato en Aristoteles traden verder op, hun juk is tot op dit oogenblik nog niet afgeworpen. Na hen wordt het erger en erger,' moeten wij protest aanteekenen. Dit beroemde drietal, dat de kroon van Griekenland's zedelijke, ideale en wetenschappelijke beschaving uitmaakte, legt ons geen juk op, maar wij blijven met achting en bewondering vervuld voor hen die in hunne zedelijke, dichterlijk ideale bespiegelingen en wetenschappelijke onderzoekingen, altijd een heilzamen en vruchtbaren invloed bleven uitoefenen. Waren Socrates en Plato niet de grondleggers der zedenleer en der verhevenste beschouwingen over den mensch en over de natuur? Was Aristoteles niet de bouwmeester van het paleis der wetenschappen? Was hij niet de uitvinder der ware methode harer beoefening en, hoewel in de middeneeuwen verkeerd begrepen, toen de wetgever op het gebied der menschelijke kennis?

Zonder in alles bij hunne woorden te zweren beschouwen wij dit drietal als de nog schitterende sterren aan den hemel van wijsbegeerte en wetenschap.

Groot bleef hun invloed in het Alexandrijnsche en Romeinsche tijdperk. De zedeleer der Stoïcijnen was daarin het tegengift voor die der Epicuristen. Het Christendom, hoewel spoedig verbasterd, verloste het menschdom der beschaafde wereld van het heidensch bijgeloof. In de middeneeuwen werd de beoefening der wetenschappen en de kennis der natuur niet geheel verzuimd.

Ofschoon de Kerk van Rome het menschelijk denken in boeien poogde te slaan, en sommige der hervormers den Bijbel verhieven tot maatstaf van alle wetenschap, voerde dit toch niet tot den intellectueelen dood. Uit den middeneeuwschen slaap ontwaakte de herleving der letteren en der wetenschappen en zij gingen na dien tijd met reuzenschreden vooruit. Al mocht de Kerk van Rome een Giordano Bruno op den brandstapel brengen en een Galileï tot de gevangenis veroordeelen, het baatte niet om den vooruitgang der wetenschap te stuiten.

Zelfs een pater Gassendi was een voorstander van de Epicurische natuurleer. Groote wijsgeeren zooals Descartes en Leibnitz bereidden in de physische wetenschappen den weg voor een Newton en tevens voor de hoogte en uitgebreidheid die zij thans bereikt en verkregen hebben.

Wij doen hulde aan de sterrekundigen die onzen blik in het heelal tot in het oneindige hebben verruimd, aan hen die de eigenschappen

der lichamen ons nader hebben doen kennen en de voortbrengselen der planten en dierenwereld der geologische tijdperken uit den schoot der aarde als getuigen van hare geschiedenis hebben doen oprijzen. Wij nemen de slotsommen van hun onderzoek met dankbaarheid aan.

Even als wij de twee groote waarheden van de onvernietigbaarheid der stof en de onvernietigbaarheid der kracht, waarvan niets kan afgenomen of bijgevoegd worden, en dat uit deze massa stof en voorraad van kracht de verschillende levensvormen zich ontwikkelen, toestemmen. Tevens dat deze ontwikkeling volgens vaste wetten geschiedt, en dat wij slechts de eigenschappen en geenszins de natuur der dingen kunnen kennen.

Wij stemmen met professor Tyndall in dat wij in de kennis dier eigenschappen onafgebroken moeten voortgaan zonder dat wij evenals hij ‘alle aarzeling’ behoeven af te leggen; dat wij nimmer op de stof in onze onwetendheid met minachting behoeven neder te zien, al nemen wij daarvan een opperste oorzaak aan, en zien in de vaste wetten die de natuur beheerschen, de bewijzen van de almacht en de wijsheid van den wetgever.

De wetenschap ga voort met de verschijnselen der natuur te verklaren, zij store zich niet aan miskenning en veroordeeling. Indien zij zich tot dit terrein bepaalt is zij onaantastbaar en onverwinnelijk. Anders wordt het als zij buiten dit gebied, eene verklaring wil geven van wat eigenlijk ‘stof’ en ‘kracht’ is. Dat de stof uit ‘atomen’ en ‘moleculen’ zoude bestaan is slechts eene hypothese, die wij in de plaats van onze onkunde daarvan stellen, evenals het woord ‘kracht’ eene andere benaming is voor het woord ‘geest’, zonder dat wij weten wat stof, kracht en geest op zich zelven zijn. Ofschoon niet in alles de theorie van Darwin toestemmend, kunnen wij het met zijn hoofdbeginsel van de ontwikkeling der planten- en dierenwereld eens zijn, zonder in onze zedelijke en godsdienstige overtuiging geschokt te worden.

Maar voor ons heeft de wetenschap geen recht om de beslissende uitspraak te doen, dat wij deze overtuiging zouden moeten verlaten en evenals de positivisten drie tijdperken van ontwikkeling aannemen, het theologische, het metaphysische en het positieve tijdperk, waarvan de twee eersten door het laatste overbodig en overwonnen worden verklaard. Met andere woorden, dat wij geene zedelijke en godsdienstige overtuiging meer noodig hebben. Deze uitspraak, op eene eenzijdige en oppervlakkige beschouwing van de geschiedenis des menschdoms zich beroepende, is geheel vreemd aan de wetenschappelijke natuurstudie, die ongestoord kan beoefend worden zonder zich aan deze gewaagde gevolgtrekkingen over te geven.

Men spreekt thans veel van het ‘monisme’ dat men tegen het ‘dualisme’ overstelt. Vroeger zoude men gedacht hebben dat het eerste het ‘monotheisme’, de leer van één éénigen God, het andere de leer

van de twee beginselen beduidde, evenals in het ‘masdeisme’ Ormudz en Ahriman; doch thans is het monisme de vergoding der stof, waaruit alles afgeleid wordt, en het dualisme een overwonnen standpunt, van God als oorsprong van het heelal. Nu is dit heelal het stoffelijk ‘Universum’, dat oorzaak van zich zelf is, en dat zich ook van den grooten geest van een Strauss heeft meester gemaakt als voorwerp van eerbied en aanbidding, vergetende de verhevene gedachte van Pascal: ‘Al werd de mensch door het heelal verplet, zou hij toch grooter zijn dan dit, want hij zou het weten, terwijl het heelal hiervan zoude onbewust zijn.’

De natuur met hare vaste en onveranderlijke wetten kan ons ontzag en bewondering inboezemen, maar geenszins tot eerbied en aanbidding aansporen; zij geeft ons geen blijk van zedelijkheid en liefde; zonder mededoogen voor de individuen, alleen bezorgd om de soort in aanwezen te behouden, volgt zij zonder afwijking haar eenmaal ingeslagen weg. Kan zulk een ‘Universum’ een zedelijk en godsdienstig gevoel in ons opwekken?

In onzen tijd, waarin een wetenschappelijk ongeloof vijandig tegenover het ultramontanisme en de orthodoxie van sommige Protestanten staat, die de wetenschap belasteren om daarvoor bijgeloof en dwepende onkunde in de plaats te stellen, is het een eerste vereischte dat de wetenschap zich strikt binnen hare grenzen houdt, om daardoor de beschuldiging van ongeloof en onzedelijkheid te ontgaan. Maar zij verdedige tevens hare rechten met vasten moed zonder zich door ongemotiveerde beschuldigingen en vrome jammerklachten te laten afschrikken. Zij toone aan dat hare onderzoekingen niet met het zedelijk godsbegrip strijdig zijn, en de studie der natuur, wel verre van dit begrip uit te sluiten en te vergeten, dienen kan om dit te zuiveren en te verhoogen. Men zal alsdan hoe langer hoe meer overtuigd worden dat, wanneer men door eene zedelijke en godsdienstige overtuiging bezield is, men overal God in de natuur ontmoet, hoewel sommigen volhouden dat Hij daarin nergens is te vinden.

In den strijd voor hare rechten binnen de grenzen die haar zijn aangewezen, staat de wetenschap niet alleen. De wijsbegeerte, welke op een verlicht doch zedelijk en godsdienstig standpunt staat, zal haar krachtig in de verdediging der vrijheid van haar onderzoek bijstaan.

Allen die met lust en ijver voor de wetenschap, maar ook met eerbied voor zedelijkheid en godsdienst vervuld zijn, moeten zich vereenigen om den vooruitgang in kennis en beschaving tegen het drijven der staatkundig-godsdienstige en confessioneele partijen te beschermen en te handhaven.

De wetenschappelijke mannen zullen hierdoor overtuigd worden dat

de kennis van 's menschen zedelijke en godsdienstige natuur voor hen even onontbeerlijk is, als die van de resultaten der natuurwetenschap voor de bespiegelende wijsgeeren die de methode der zinnelijke ervaring met die van het onmiddellijk bewustzijn van het zedelijk en godsdienstig gevoel vereenigen. Even als zij, zijn deze van de onontbeerlijkheid der natuurstudie overtuigd, eveneens strijden zij voor de vrijheid van het onderzoek en de openbaarmaking van hunne gevoelens, zonder vrees en oogluiking, tegen bijgeloof en onkunde, maar ook tegen een aanmatigend zedelijk en godsdienstig ongeloof, dat de ontwikkeling van den geheelen mensch zoude in den weg staan.

Wetenschap en bespiegeling, zoo lang aan elkander vijandig, moeten thans de handen ineensluiten om den verwoestenden vloed tegen te houden die Europa dreigt te overstroomen; hij zal eindelijk voor hunne vereenigde pogingen terugwijken, als beide manmoedig, binnen hare eigenaardige grenzen, hare rechtmatige eischen tot heil en verlichting van het menschdom handhaven. Dan zullen vele wetenschappelijke, staatkundige en godsdienstige vooroordeelen langzamerhand verdwijnen.

September 1874.

J.A. BAKKER.

Staatkunde en geschiedenis.

Guizot naar zijne gedenkschriften.

Ofschoon Guizot's *Mémoires* reeds voor zeven jaren voltooid zijn, schijnt mij thans, nu het graf zich over hem gesloten heeft, het oogenhlik gekomen, om het beeld van den staatsman dien zij ons schetsen ons duidelijk voor den geest te roepen. In de volgende regelen heb ik beproefd, mij van die taak te kwijten.

I.

Het komt mij voor, dat de kritiek nog altijd te blozen heeft over een vergissing van een harer edelste vertegenwoordigers, sedert Edmond Scherer gezegd heeft: ‘M. Guizot n'a jamais été un écrivain, ou, si l'on aime mieux, il n'a jamais été que le premier des écrivains qui ne savent pas la langue.’ Dat oordeel was gegrond op eenige stylistische onnauwkeurigheden, waarover Scherer Guizot terecht kon hard vallen. Het fransch heeft hetzelfde pedantisme opgewekt, dat nog voor korten tijd de latinisten tot zulke aangename menschen maakte. Niemand schreef korrekt latijn dan de latinist met wien gij te doen hadt. Metterdaad, ook al was hij een meester, schreef hij het even inkorrekt als al de andere meesters. Zoo heden. Gij bewondert een fransch schrijver. Spreek uwe bewondering vooral nooit uit tegenover een zijner medebroeders in de litteratuur. Gij zult vernemen dat uw bewondering eenigszins bekoelen moet, daar men uw gelietkoosden auteur menige onnauwkeurigheid te laste kan leggen. Evenwel, indien iemand, dan had Scherer tot het onbillijk oordeel recht; hij die, ik geloof met aller toestemming, tegenwoordig de eerste man heeten kan in het hanteeren van dat fijne wapen: het fransch.

Maar onbillijk was het oordeel toch. Heerschappij is onbetwistbaar. Zoodra zij betwist kan worden, heeft zij opgehouden te bestaan. Nu is het niet te miskennen, dat Guizot als spreker en schrijver groot ge-

zag heeft uitgeoefend en dat de scepter zelfs aan zijne oude vingeren niet ontvallen is. En deze man zou zijn taal niet kennen! Een pikeur moge beweren, dat de man, die een wild paard heeft getemd, niet rijden kan. Maar wie zal het hem nazeggen?

De eigenschap, waardoor Guizot zich als auteur kenmerkt, is majesteit. Louis Philippe is gevallen, maar Guizot, op het laatst zijns levens eenvoudig publicist, stelde zich in deze hoedanigheid meer als Koning aan dan ooit. Er is in dezen man die den tegenwoordigen tijd als 'zijn tijd' beschouwde (Histoire de *mon* temps) een zooveel ontzag inboezemende hoogheid, hij is in het bezit van zooveel vastheid van overtuiging, en van een zoo onverstoorbaar kalm zelfvertrouwen, dat hij tegelijk uwe opmerkzaamheid ketent en u op een eerbiedigen afstand houdt. Ik ken in dit opzicht zijne wedergade niet. Cicero, in het ongeluk, is er een bevend riet bij. Aan mij is het te prijzen noch te laken, noch ook te bepalen of Guizot's voornaamste eigenschappen hem tot een beminnelijk mensch konden stempelen. En waarom zouden wij ook een marmer beeld niet kunnen beminnen? Neem deze gedenkschriften op, waar gij wilt: overal dat majestueuse zelfgevoel dat zich door geen teleurstelling, door geen misrekening, zoo klaar als de dag, van de wijs laat brengen. Verbeeld u toch vooral niet dat deze *Mémoires* een soort van *Confessions* zouden zijn, dat de grijze staatsman, die toch ongetwijfeld den val der Orléans, den val ook van hetgeen wij nu reeds het oude *régime* zouden kunnen noemen, op zijn geweten heeft, een enkel 'ik heb gezondigd' hier laat hooren. De hiërarchie van 1830 is bezweken, het echte konstitutioneele staatsleven is - wie weet voor hoelang? - in Frankrijk onmogelijk geworden, de schier onvoorwaardelijke vredespolitiek is de bodem ingeslagen, de revolutionaire reaktie, door Guizot's bestuur opgewekt, heeft zich over een groot gedeelte van Europa verspreid, de demokratie is krachtiger dan ooit..... Welke verschijnselen waren zoozeer geschikt om een staatsman te ontroeren en tot zwijgen te brengen die daarin de natuurlijke, ofschoon niet voorziene en niet gewenschte, gevolgen zijner staatkunde begroeten moet. Guizot is niet ontroerd en zwijgt niet. Hij voert de aanmatiging, den trots tot een hoogte op, waarop zij het aanstootelijke verliezen, en bekoorlijkheid ontleenen aan de naïveteit die er mede gepaard gaat. Na een aanval in de Kamer van de zijde der oppositie, gelijk wellicht nooit een minister te verduren had, een aanval die maar al te gegrond was, sprak Guizot anderhalf uur en verliet ten slotte de tribune met het bekende woord: 'On peut entasser tant qu'on voudra, les colères, les injures, les calomnies, on ne les élèvera jamais au dessus de mon dédain'. Een politiek noodschot, zal men zeggen. Het volgende is dan ook nog sterker. Na het voltrekken der beruchte 'Spaansche huwelijken' wilde koningin Isabelle Guizot tot grande van Spanje maken met den hertogelijken titel. Hij sloeg, als goed politicus, die eer natuurlijk af. Louis Phi-

lippe dacht aan een vergoeding, en wilde hem tot Fransch hertog verheffen. Ook dit werd geweigerd. ‘Je crois, zegt Guizot, qu'il y a, pour moi, aujourd'hui plus de force et un jour plus d'honneur à rester M. Guizot tout court.’ Verbeeld u dat iemand dit van zichzelven schrijft: mijn naam met eenvoudig *Monsieur* er voor is zoo beroemd, zoo groot, dat een hertogelijke titel daarbij.... bah! het is de moeite niet waard. Wel wordt hier bevestigd, dat waarlijk trotsche geesten te trotsch zijn om ijdel te wezen.

Ik weet niet of op het glas dat ik bezig ben hem voor te houden het lichtbeeld van Guizot reeds eenigszins begint te schemeren. De persoonlijkheid en den letterkundige moet men tegelijk in hem leeren kennen. Welk letterkundige, die zijne persoonlijkheid niet verraadt, boezemt ons belangstelling in? Nog één trek wil ik vermelden, ofschoon ik weet hoe nauw het luistert, in iemands bijzondere leven af te dalen en in de heilige oogenblikken van huiselijke vreugd of smart zijn gelaat, zijne houding, zijn gedrag te bespieden. Maar, indien de kennis die wij daarvan opdoen niet het gevolg is van onbescheidenheid, indien zij wier persoonlijkheid wij trachten te kennen, zelven de goedheid hebben, of aan hunne vrienden vergunnen ons in hunne binnenkamer binnen te leiden, en ons gedenkschriften of brieven ten beste te geven, hebben wij dan niet het recht tot een kiesche vrijmoedigheid?

De namen van Burke en van Guizot zijn vaak te zamen gevoegd Of deze beide staatsmannen éene staatkundige lijn gevolgd hebben, heb ik hier niet te onderzoeken; maar dat zij een geheel verschillende persoonlijkheid hebben gehad, is aan geen twijfel onderhevig en, indien de man van het bijzondere leven op den staatsman grooten invloed pleegt uit te oefenen, voor de kennis van Burke en Guizot als eminente hoofden eener politieke partij zeker niet onverschillig.

Burke en Guizot hebben beiden een zoon verloren op volwassen leeftijd en wij bezitten van beiden regelen door hen geschreven onder den indruk dezer droevige gebeurtenis. Laat mij ze een oogenblik naast elkander leggen.

Dr. French Lawrence schrijft een dag na den dood van Burke's zoon(*) hetgeen men na meer dan zeventig jaar nauwelijks meer met droge oogen lezen kan: ‘During the first day, the father was at times, as I have heard, truly terrible in his grief. He occasionnally worked himself up to an agony of affliction, and then bursting away from all control, would rush to the room where his son lay, and throw himself headlong, as it happened, on the body, the bed or the floor.’

En Burke zelf in verschillende brieven: ‘so heavy a calamity has fallen upon me as to disable me from business and to disqualify me for repose. The existence I have I do not know that I can call life. Good night to you. I never can have any.....’ ‘Yes, the life

(*) Zie Prior's *life of Burke*, bl. 395 volgg.

which has been so embittered cannot long endure. The grave will soon close over me and my dejections....' Elders in een brief aan lord Auckland waarin zijne Shakespereaansche imaginatie zich leent aan zijn smart: 'The storm has gone over me, and I lie like one of those old oaks which the late hurricane has scattered about me. I am stripped of all my honours. I am torn up by the roots and lie prostrate on the earth....' En wederom: 'I am alone. I have none to meet my enemies in the gate.' In een brief aan William Elliott: 'Desolate at home, stripped of my boast, my hope, my consolation, my helper, my counsellor, and my guide.'

En nu de bladzijde die Guizot in zijne *Mémoires* (Dl. IV, bl. 230) aan den dood van zijn twee en twintigjarigen eersteling heeft gewijd. Ik zou zulk een bladzijde niet durven opnemen, indien Guizot haar niet zelf aan den druk had toevertrouwd:

..... 'J'avais perdu mon fils ainé, *excellent et charmant jeune homme*, déjà un homme; il avait près de vingt-deux ans et me promettait *un compagnon aussi aimable que* sûr. Non qu'il temoignât pour la carrière politique beaucoup de penchant; doué d'un esprit très-distingué, il avait fait toutes ses études, scientifiques comme littéraires, avec un rare succès; il avait suivi les cours de l'École Normale, et avait été admis, après un solide examen, quoique sans y entrer, à l'école polytechnique; mais c'était, un naturel aussi modeste que fier, délicat, un peu renfermé en lui-même, plus jaloux d'intimité que d'éclat, et enclin à goûter sans bruit les joies nobles de la vie plutôt qu'à en rechercher les triomphes. Je ne sais s'il eût pris une grande part aux affaires de son pays; mais il eût été à coup sûr, une de ces créatures d'élite qui charment la vie domestique et honorent la vie humaine, etc.... Je ne me suis jamais senti plus près de plier sous le fardeau.'

Voorzeker men spreekt anders over een oude smart dan over een nog bloedende wonde:

> 'Le temps, ce ravisseur de toute joie humaine,
> Nous prend jusqu'à nos pleurs, tant Dieu veut nous sevrer!
> Et nous perdons encore la douceur de pleurer
> Tous ces chers trépassés que l'esprit nous ramène.'

En de hemel beware mij, dat ik de diepte van het gevoel af zou willen meten naar de levendigheid van de uitdrukking die daaraan gegeven wordt. De vergelijking behoeft in niemands voordeel of nadeel uit te vallen. Ik heb slechts het onderscheid tusschen de beide persoonlijkheden willen doen uitkomen. Andere bladzijden van Guizot vinden, naar het mij voorkomt, eerst een billijke verklaring in de bladzijde die ik aangehaald heb.

De staatsman Guizot trekt thans onze aandacht. Wij willen trach-

ten hem in miniatuur terug te geven zooals hij in zijne gedenkschriften voor ons staat, en wij zullen pogen dit te doen met de meest mogelijke objektiviteit. Een tijdgenoot, die op den gang der zaken geruimen tijd een grooten invloed heeft uitgeoefend, dienen wij allereerst te leeren kennen. Voor een oordeel over hem is het altijd vroeg genoeg. De geschiedenis van 1815-48 vormt hier in hare groote omtrekken de lijst van ons portret. Van Guizot's werkzaamheid als geleerde zullen wij slechts hier en daar, als *pro memorie*, aanteekening houden.

Reeds voor meer dan een halve eeuw is het openbare leven van Guizot begonnen, namelijk in 1814. Tot op dat oogenblik had hij zich bewogen in een kring die zoowel aan de Revolutie als aan het Keizerrijk vreemd was gebleven, en waarin de overlevering van de achttiende eeuw nog werd voortgezet of in eere gehouden. Maar zelf had hij zich meer gevoed met Kant, Klopstock, Herder en Schiller dan met Condillac en Voltaire. Niet zelden wekten zijn Protestantsche vroomheid en zijn geestdrift voor Duitschland een ironischen glimlach of ook eenig ongeduld in de *salons* van Madame d' Houtelot en Madame de Rumford, waar hij anders met groote voorkomendheid opgenomen was. Hij was als geloovig Protestant en Plebejer een eigenaardige figuur te midden zijner gansch niet bigotte en eenigszins aristokratisch getinte kennissen. Hoe levendig kwam het verschil uit, toen in 1809 de *Martyrs* van Chateaubriand het licht zagen. De echte kinderen der achttiende eeuw schepten in Chateaubriands Katholicisme zoomin als in de schelle kleuren zijner imaginatie behagen. Guizot was opgewonden over het werk en schreef den dichter een brief in rijm, die door Chateaubriand gelukkig uitstekend werd opgenomen. Nog meer, in *le Publiciste* verdedigde Guizot zijn geliefden schrijver tegen de aanvallen, waaraan hij van alle zijden bloot stond. En zoozeer was hij van Chateaubriand vervuld, dat hij Madame de Staël, bij wie hij te Nîmes dineerde, een geheelen volzin uit een juist verschenen artikel van dien auteur uit zijn geheugen kon aanhalen. Hij deed het met zooveel nadruk en ontroering in zijn stem, dat Madame de Stael hem bij den arm greep, en hem vriendelijk dwong om dien avond een rol in de *Andromaque* te vervullen. Hij schijnt dus reeds destijds iets van die welsprekendheid te hebben bezeten die later Madlle Rachel, toen zij een zijner groote parlementaire redevoeringen bijwoonde, deed uitroepen: ‘Ik zou met dien man wel tragedie willen spelen.’

Nog had hij den reglementairen leeftijd van vijf en twintig jaar niet bereikt toen hij, reeds bekend geworden door zijne *Notes critiques* op Gibbon's groote geschiedenis van het Romeinsche Keizerrijk, zoowel als door zijne opvoedkundige artikelen in de *Annales de l'Éducation*, van den bekenden de Fontanes, grootmeester der Universiteit, een aanstelling ontving als professor in de nieuwe geschiedenis. Er werd op gerekend, dat hij in zijn openingsrede een woord zou inlasschen tot lof van Napoleon. Maar Guizot, toen reeds onverzettelijk, was hier-

toe niet te bewegen. ‘Die Protestanten geven nooit toe’, zei de Fontanes met een glimlach en hij liet Guizot volle vrijheid.

Het ongenoegen van den keizer kon niet lang meer te vreezen zijn. Hij viel in 1814, en bij zijn val begint, gelijk wij zeiden, het openbare leven van Guizot. Terwijl hij eenige dagen te Nîmes doorbrengt bij zijne moeder, verneemt hij aldaar de groote gebeurtenissen waarvan Parijs getuige was geweest, en ontvangt hij tevens van Royer-Collard een brief waarin hij Guizot dringend uitnoodigt naar Parijs terug te keeren. Eenige dagen later was hij Secretaris-Generaal van den Minister van Binnenlandsche Zaken van Lodewijk den XVIII^{de}.

De gezindheid, waarmee hij de staatkundige loopbaan begint, is die van een oprechten zoon van 1789. Plebejer en Protestant, kan hij niet anders dan de vrijheid des gewetens, de gelijkheid van allen voor de wet, in een woord al de groote beginselen van '89 van harte zijn toegedaan. Een republikein of een radikaal is hij daarom niet. Een Bourbon op den troon, een Aartsbisschop in de Nôtre-Dame, er is daarin niets dat hem ergert. Er is hem integendeel veel aan gelegen, het nieuwe Frankrijk, als over 89 heen en zooveel dit jaarcijfer het toelaat, met het oude Frankrijk te verbinden. In 1814 was zijn ideaal dus bijna verwezenlijkt: de *charte* van het Fransche volk in de handen van een telg uit het oude koningshuis. Hij verwacht van de Restauratie een rechtvaardige politiek en de vrijheid onder de wet. Het herstel der Bourbons is in zijn oog de eenige natuurlijke en ernstige oplossing van de moeilijkheden die Napoleons val heeft veroorzaakt. Is hij geen radikaal, Guizot is dus in 1814 evenmin een leerling van de Maistre. De Bourbons zijn hem lief wijl hij overtuigd is dat, juist niet met hen, maar integendeel alleen met een uit de Revolutie geboren gezag een absolute monarchie te verbinden is. Het hindert hem ook niet, gelijk de Villèle, later minister gelijk men weet, dat de constitutie een engelschen stempel draagt. Wat deerde het, indien alleen zij in het Frankrijk van 89 de oude monarchie herstellen kon!

Gelijk in de salons der achttiende eeuw, zoo maakte Guizot ook onder een minister der Restauratie een vreemd figuur als Protestant, en het werd den minister van Binnenlandsche Zaken, den abt de Montesquiou, zeer euvel geduid dat hij hem als secretaris behield. De abt maakte er zich af met eene aardigheid en gaf aan de vitters ten antwoord: ‘Denkt gij dat ik hem tot Paus wil laten benoemen?’ Het fijne van de zaak was wellicht, dat de minister zijn bekwamen secretaris niet missen wilde of kon. Hoe het zij, het opstellen van belangrijke staatsstukken werd aan den jongen Guizot toevertrouwd. In de zitting van 12 Juli (wij zijn nog altijd in 1814) werd bij de Kamer een *Exposé* ingediend van de uitkomsten waartoe Frankrijk door Napoleon's bestuur geleid was, in welk stuk tevens de geest werd aangeduid, waarin de nieuwe Regeering werkzaam zou zijn. Het was een tafereel van Frankrijk's lijden, van de wonden waaraan het bloedde. Van

Guizot was het denkbeeld, om dit tafereel op te hangen, uitgegaan, en ook in de uitvoering had hij de hand gehad.

Een ander stuk, dat Guizot in vereeniging met Royer Collard opstelde, doet ons reeds, naar ik meen, in dat vroege tijdperk van zijn openbaar leven den hardnekkigen verdediger kennen van de beruchte weêrstandspolitiek (*politique de la résistance*). Het was een ontwerp van wet op de drukpers. De vrijheid werd in beginsel aangenomen, maar de toepassing van het beginsel zou nog eenig uitstel moeten ondervinden; of althans, zij zou niet dan onder tijdelijk voorbehoud geschieden. De tegenstand, dien dit ontwerp wekte, komt evenwel niet geheel op rekening van Guizot. Hij had gewild dat het Gouvernement de vrijheid der drukpers als beginsel luide hadde verkondigd en de repressieve maatregelen als een noodzakelijk kwaad voorgesteld. De Regeering deed dit niet, en de amendementen van de Kamer gaven eerst aan de wet hare ware beteekenis.

Het derde stuk, waaraan Guizot zijne medewerking verleende, was een ontwerp van hervorming van het openbaar onderwijs, een hervorming die in de decentralisatie van de Universiteit haar uitgangspunt nam. Maar het overleed in de geboorte, want de Bourbons regeerden niet meer en hadden reeds weder plaats gemaakt voor Napoleon. Guizot nam zijn ontslag aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Slechts een misverstand, gevolg van een gelijkheid van namen, heeft Vaulabelle en Lamartine, in hunne geschiedenis van de Restauratie, kunnen doen gelooven, dat de Secretaris-Generaal gedurende honderd dagen zijne betrekking behield. Hij beklom weder zijn leerstoel. Maar weldra zou hij dien verlaten voor zijne zoo veelszins gelaakte reis naar Gent, waar Lodewijk de XVIII^{de} zich ophield met het verdreven hof.

Guizot en zijne vrienden geloofden niet aan Napoleons blijvende heerschappij, en, wanneer men de gezindheid in aanmerking neemt waarmede Guizot de staatkundige loopbaan was ingetreden, zal men zich niet verwonderen, dat hij van het herstel der Bourbons het heil verwachtte voor Frankrijk. Het korte bestuur der Bourbons had evenwel reeds fouten begaan die 's Konings vrienden inzagen, en genegen waren hem onder het oog te brengen; te meer daar men in Gent de konstitutioneele staatkunde van 1814 reeds als ongeraden begon te veroordeelen. De *charte* en het oude Régime stonden daar tegenover elkander, en het was onzeker aan welk van beide de overwinning zou blijven. Aan deze onzekerheid moest, bij het uitzicht op een mogelijk spoedige terugkomst van Lodewijk, een einde komen. De kring, die zich om Royer Collard vereenigde en waartoe Guizot behoorde, was hiervan diep doordrongen en de laatste werd uitgenoodigd den koning hunne overtuiging mede te deelen. Het was een principiëele en het was een persoonlijke kwestie, waaromtrent hij den koning tot andere gedachten moest brengen. De eene betrof de blijvende noodzakelijkheid van een eerlijk konstitutioneel koningschap; de tweede, de verwijdering

van Lodewijk's minister en gunsteling de Blacas. In plaats van naar dezen, moest de koning, als hij wederkwam, liever luisteren naar den raad van Talleyrand.

Den 23sten Mei werd de reis ondernomen. Wel was het bestuur van Napoleon niet meer het oude, anders had men Guizot zoo gemakkelijk niet over de grenzen laten trekken. De voorschriften der politie waren gestreng genoeg, maar wie kwam ze na? In elk oog las Guizot: ga maar gauw voorbij.

In Gent vindt hij de Jaucourt, baron Louis, de Lally-Tollendal, Mounier, allen geestverwanten, treurig als ballingen, ontmoedigd door hun vruchteloos verzet tegen de anti-konstitutioneele reaktie die bij den koning de bovenhand had, en door de Blacas en den graaf van Artois, later Karel de Xde, vertegenwoordigd werd. Guizot zette zich aan het werk, sprak met den koning, sprak zelfs met de Blacas, maar zonder een stellige uitkomst te verkrijgen. Het was een toestand van onbeslistheid, van werkeloosheid die op allen drukte. Elk liep met de ziel onder den arm. Doch de achttiende Juni opent een nieuwe toekomst. Reeds den 22sten Juni verlaat de koning Gent, op weg naar Parijs; 's avonds treffen Guizot en Mounier hem te Bergen aan. Daar vindt de lang gewenschte ontknooping eindelijk plaats, doch op een wijze die zeker niemand had voorzien. De Blacas is ontslagen, maar Talleyrand heeft evenzeer zijn ontslag ingediend, en tegen zijn raad is de koning naar Cateau-Cambresis vertrokken, het hoofdkwartier van het Engelsche leger. Het was schier een nieuwe *journée des Dupes*. Terwijl de Blacas aan de eene, Talleyrand aan de andere zijde trok, had *Monsieur* hun de prooi ontrukt, en den koning snel naar het Engelsch hoofdkwartier medegevoerd, in de hoop van hem de ministers zijner partij op te dringen. Maar het spel was te stout. Lodewijk, beschermeling der vreemden, kon zich niet verwijderen van Talleyrand, die in het oog van het buitenland zijn ander Ik was. Wellington, die juist het bericht had ontvangen van Napoleons abdikatie, bracht de verzoening tusschen den diplomaat en den vorst te weeg, zoodat ten slotte het doel bereikt en de Blacas onttroond werd. Talleyrand, Guizot en diens vrienden, zijn den 26ste reeds te Cateau-Cambresis, nog juist in tijds om een proklamatie des konings, die niet in hun geest was, door een tweede te doen vervangen, waarvan zij overal denzelfden gunstigen indruk verwachtten, dien zij onder hunne oogen reeds te Kamerrijk teweegbracht. Guizot werd Secretaris-Generaal van het departement van Justitie onder het ministerie Talleyrand; vervolgens, toen dit ministerie reeds drie maanden later gevallen was, onder het ministerie Richelieu.

De nieuwe kamer, waarvoor Talleyrand bezweek, was, gelijk men weet, bijna uitsluitend royalistisch. Ziedaar hetgeen vijf en twintig jaren van revolutie ten slotte hadden opgeleverd. D'Argenson kon zelfs niet eens gehoor verkrijgen, toen hij opheldering vroeg omtrent de ver-

volging van Protestanten in het Zuiden, waaromtrent de verschrikkelijkste geruchten in omloop waren. De reaktie was in vollen gang, Bourdonnaye haar hoofd, Villèle haar pleitbezorger, De Bonald haar filosoof. De adem der oude emigratie blies in alle zielen. Zelfs de afschaffing van den burgerlijken stand en van de sekularisatie van het onderwijs werd voorgesteld. Treurige cirkelgang der geschiedenis! Het Frankrijk van voor 89 was weder uit de dooden opgestaan. Ook was men 'plus royaliste que le roi', zoodat eene oppositie zich kon vormen die de volksbelangen beschermde en toch weldra regeeringspartij worden kon.

Guizot had geen zitting in die kamer. Heeft hij zijdelings zijn invloed uitgeoefend, gelijk men het dikwerf ondersteld heeft? Hij zelf spreekt het tegen. Evenwel de oppositie, monarchaal en konstitutioneel tevens, kon natuurlijk op zijne sympathie rekenen en hij heeft de erfenis der partij niet gerepudiëerd. Hoe zou hij het ook gedaan hebben? Onder hare voornaamste leden, Pasquier, Beugnot, Barante, Sainte-Aulaire, Royer-Collard, Camille Jordan, telde hij zijne persoonlijke vrienden. Men behoefde dan ook waarlijk geen revolutionnair te zijn om aan deze oppositie deel te nemen. Merkwaardig zou het zijn, op te sommen wat zij zwijgend toeliet of slechts met zwakke stem bestreed. Vooral de Katholieke kerk had zich over hare driestheid niet te beklagen.

De oppositie, gelijk wij zeiden, was meer tegen de meerderheid in de Kamer dan tegen het ministerie gericht, dat door gebrek aan volstrekte eenheid met die meerderheid natuurlijk een deel van zijn kracht miste. De nieuwe zitting van 1816 deed een hevigen strijd voorzien. Het was de vraag of de beginselen van de Bonald zouden zegevieren, of de tegen-omwenteling het overwicht zou verkrijgen in 's konings raad.

Guizot, ofschoon geneigd alle partijen tot haar recht te laten komen in den staat en met name niet van oordeel dat de rechterzijde in de kamer ongeschikt was om haar aandeel te hebben aan het bestuur van Frankrijk, zag niettemin in 1816 hare zegepraal met bezorgdheid te gemoet, en hij aarzelde niet om den minister Decazes, den eerste die aan een ontbinding van de Kamers dacht, in dit zijn voornemen aan te moedigen, noch ook om hem een stuk ter hand te stellen dat hem wellicht bij den koning van nieuwe argumenten ten gunste van zijn plan kon voorzien. Het kostte moeite, maar het plan gelukte. '*La chambre introuvable*' (uitdrukking van Lodewijk den XVIII^{de}) werd ontbonden bij besluit van 14 Augustus 1816, tot groote ontevredenheid, gelijk men denken kan, van *Monsieur*, die het bovendien eerst drie weken later, nagenoeg gelijktijdig met het publiek, vernam. De meerderheid in de Kamer en aan het hof was woedend, maar het groote publiek betuigde den minister eene tevredenheid die hemzelven verwonderde.

Het *centrum* van de nieuwe Kamer was op de hand van het minis-

terie. Aan het hoofd van het ministeriëele leger stond, als generale staf, de kleine groep van ‘doktrinairen’, die genoeg vermaardheid hebben verkregen, om ons met belangstelling een oogenblik bij de karakteristiek van haar staatkundig programma te doen stil staan.

De doktrinairen vonden hunne reden van bestaan in de revolutie, met name in de Fransche revolutie van de vorige eeuw. De beteekenis van die gebeurtenis was hun nog groot genoeg om de politiek van hunnen tijd voor een goed deel te bepalen. Zij meenden waar te nemen, dat dit werkelijk geschiedde, en dat mitsdien het karakter der verschillende politieke partijen, allereerst in Frankrijk, afhankelijk was van de houding die zij aannamen tevenover de Fransche revolutie en hare gevolgen. Zij geloofden verder, dat die partijen zich hoofdzakelijk tot twee lieten terugbrengen: de partij der kontra-revolutie en de partij der gematigde revolutie. De eerste zag in de omwenteling niets dan dwaling en zonde, en stelde tegenover haar het oude régime onvoorwaardelijk in het gelijk, de andere achtte de beginselen der revolutie te prijzen, haar recht onbetwistbaar, maar veroordeelde de overdrijving, het misbruik van haar recht waartoe zij vervallen was. Naast en voor een deel tegenover deze twee partijen stonden nu de doktrinairen. Er naast, want ook zij zagen in de revolutie dwaling en zonde, evenals de partij der reaktionairen; ook zij betreurden hare uitspattingen evenals de partij der gematigden. Maar zij stonden voor een ander deel er tegenover. Immers, zij konden aan de reaktionnairen niet toegeven, dat er in de revolutie *niets* dan dwaling en zonde zou zijn, noch aan de gematigden dat de revolutie, prijzenswaard in haar beginsel, enkel gezondigd zou hebben door overdrijving en misbruik. Aan de eersten houden zij dus voor, dat er in de dwaling der revolutie een waarheid lag, aan de laatsten dat er aan de waarheid van het beginsel der revolutie een noodlottige dwaling kleefde. Waar ligt nu de waarheid, waar de dwaling? De waarheid was tweeledig, positief en negatief. Positief, in zooverre de revolutie terecht beweerde, dat een wijsgeerig beginsel ten grondslag moet verstrekken aan de inrichting van den Staat; negatief, in zooverre de revolutie terecht inzag, dat de sociale toestanden een radikale hervorming behoefden. De dwaling evenwel is enkelvoudig: het wijsgeerig beginsel der revolutie was valsch. Op dit oordeel over de revolutie rust nu het standpunt der doktrinairen. De kritiek, die de revolutie van de vroegere sociale toestanden gemaakt heeft, nemen zij aan en over; de theorie, in naam van welke die kritiek geschiedde, verwerpen zij en stellen daarvoor een andere, die zij beter achten, in de plaats. Het oude régime te doen herleven! Zij denken er niet aan. Maar dat hetgeen ook in het oog der gematigden de fouten waren der revolutie enkel het gevolg zou zijn van overdrijving en misbruik, kunnen zij zoo weinig toegeven, dat zij in deze fouten veeleer de noodzakelijke vrucht herkennen van het verkeerde beginsel, waarvan de omwenteling uitging. - Doktrinairen heeten derhalve zij, die de nieuwe maatschappij,

gelijk zij door de revolutie geworden is, aannemen, maar haar willen grondvesten op een andere leer, een ander beginsel dan aan de revolutie eigen was.

De naam *doktrinairen* heeft, in zeker opzicht, op zichzelf geene beteekenis. Hij is toevallig ontstaan, als een soort van bijnaam, gevolg daarvan dat Royer-Collard het woord *doctrine* zoo dikwerf gebruikte. Maar uit een ander oogpunt is de naam volkomen juist en redelijk. De doktrinairen zagen in de revolutie allereerst een *leer* (een *doctrine*) en tegenover deze stelden zij een andere *Leer.* Vraagt men eindelijk welke? Geheel in het algemeen kan men zeggen, dat de doktrinairen de revolutionnaire leer van de volkssouvereiniteit bestrijden wilden met de anti-revolutionnaire leer van het historisch recht. Daarin lag hunne kracht en hunne zwakheid, vooral in verband met de politieke omstandigheden die zich in 1830 zouden opdoen. Wij mogen dit hier niet verder ontwikkelen. Maar zooveel is nu reeds duidelijk dat men mannen als Burke en Guizot moeilijk op éene lijn kan plaatsen. Zij het ook dat de doktrinairen zich voor een deel onder den invloed van Burke gevormd hebben, Burke was toch altijd kontra-revolutionnair. Hetgeen aan Burke ontbrak, dat bezaten de doktrinairen juist vóor alle dingen, namelijk een beginsel, een filosofie om te stellen tegenover het beginsel, de filosofie der omwenteling. Het is verder evenzeer duidelijk, dat alleen onkunde de doktrinairen, in ongunstigen zin, de partij van het juiste midden kan noemen. Zij nemen ongetwijfeld een eigen, een zelfstandig standpunt in. Reaktie noch transaktie was hunne leuze; de nieuwe maatschappij vast te hechten aan het verleden, en niet door de klove eener omwenteling daarvan te scheiden, hun programma. Vandaar dat dit standpunt aan de herleving der echt historische studiën in zoo hooge mate bevorderlijk is geweest.

Het was en bleef een kleine partij. Natuurlijk! de groote meerderheid in en buiten Frankrijk was te onwijsgeerig om de waarheid, die zij beleed, te erkennen of om de dwalingen, die zij verkondigden, op billijke gronden te bestrijden(*). De anti-revolutionnaire partij in ons vaderland heeft de leemten van het doktrinair stelsel trachten aan te vullen. Zij kan dan ook het standpunt van een Guizot niet onvoorwaardelijk prijzen.

Doch het wordt tijd dat wij terugkeeren tot de nieuwe Kamer van den minister Decazes, waarin het ministeriëele centrum door de doktrinairen werd aangevoerd. Op hunne banier stond dit woord van Guizot: '*donner à la politique une bonne philosophie*, *non pour souveraine maîtresse, mais pour conseillère et pour appui.*' Guizot zelf was evenwel nog te jong (hij telde nog geen dertig) om zitting te nemen in de Kamer. Maar hij bleef daarom niet vreemd aan hare werk

(*) Een uitstekende kritiek der doktrinairen geeft Stahl in zijne onwaardeerbare *Geschiedenis der Rechtsfilosofie.* Men vergelijke het geheele 4de boek: *pragmatische Rechtsfilosofie.*

zaamheden. Integendeel; hij was het, die mede hielp redigeeren en in menig artikel van den *Moniteur* verdedigde de wet op de verkiezingen van 5 Februari 1817, een wet, die in Frankrijk gelden zou tot Februari 1848.

Wat was de hoofdgedachte van die wet? Het omwentelingsrégime af te sluiten, het konstitutioneele régime een krachtig leven bij te zetten. Het algemeene stemrecht, tot hiertoe slechts een werktuig in de hand van de menigte of van den dwingeland, dat is, in de hand van de verwoesting of van het bedrog, werd niet langer gehuldigd. Het stemrecht moest geplaatst worden in de macht van hen, die krachtens hunne positie in de maatschappij, de onafhankelijkheid en de kennis van zaken hadden, gevorderd om over de belangen der maatschappelijke orde te waken en deel te hebben aan de regeering van hun land. Het stemrecht, beperkt door den reglementairen leeftijd van dertig jaar en door een directe belasting van 300 francs, werd het eigendom van 140,000 kiezers, welke kiezers, op hunne beurt door het geheele volk, departementsgewijze, werden gekozen. Deze laatste bepaling viel evenwel niet in den smaak van Guizot, die er een terugkeer in zag tot het indirecte algemeene stemrecht. In hare hoofdbepaling kwam de nieuwe kieswet alzoo ten voordeele van de middelklasse. Wat daaronder stond, dacht toen ook niet aan verzet. Maar des te heviger was de tegenstand van hen die daarboven stonden. Het was het scheppen, beweerde men, van een nieuwe aristokratie, een nieuwen bevoorrechten stand. De oude Fransche aristokratie zoowel als het eigenlijk gezegde volk werden in hunne rechten miskend. Deze beschuldiging heeft Guizot later nog dikwerf genoeg moeten hooren. Hij achtte haar evenwel voldoende wederlegd door de opmerking, dat in de tegenwoordige maatschappij, met hare algemeene menschenrechten ter éene, en de benoembaarheid van allen tot alle staatsambten ter andere zijde, een bevoorrechte stand in den ouden zin des woords onmogelijk is geworden en door geene wetten te voorschijn kan worden geroepen. Maar bovendien! in hetgeen zij aan waarheid behelsde was deze beschuldiging, voor Guizot, een lofspraak op de wet. In de middelklasse meende hij dat de anti-revolutionnaire gezindheid het krachtigst leefde. Haar het overwicht te schenken was dus inderdaad het doel van de nieuwe kieswet, die tegelijk de revolutionnaire souvereiniteit van de massa zoowel als de reaktionnaire neigingen van de aristocratie moest fnuiken. Dat van dit overwicht der middelklasse een antogonisme werd gemaakt tusschen haar en de aristokratie met het eigenlijke volk, was de schuld, niet van den wetgever, maar van hen die in vijandigen zin de wet kommentariëerden.

In 1818, nog niet als lid van de vertegenwoordiging, maar als kommissaris van het gouvernement, beklom Guizot voor het eerst het parlementaire spreekgestoelte, waar hij zooveel roem inoogsten, zooveel bedwelmenden wierook inademen zou. Hij was geroepen de wet

op de drukpers te verdedigen, een wet, die voor de persdelikten de jury instelde en de censuur afschafte. Al deed hij de wet aannemen, hij was toen nog niet de redenaar die hij later zou zijn, en zelfs weinig liet vermoeden dat hij ooit de palm der welsprekendheid weg zou dragen. Men vond zijn taal koud. Zijne politieke werkzaamheid bleef vooreerst tot den Raad van State, waarin hij (als *maître des requêtes*) zitting had, en tot de journalistiek bepaald. Op deze tribune werd ijverig door hem gepleit om de nieuwe, de doktrinaire gevoelens ingang te doen vinden. In de oogen van het publiek was de plaats, die Guizot en zijne geestverwanten innamen, alles behalve duidelijk. Zij wilden de vrijheid, en zij bestreden de theoriën die tot hiertoe de liberale orthodoxie hadden uitgemaakt. Zij verdedigden de Regeering, en oefenden toch een onafhankelijke kritiek op haar uit. De quiproquo's, die daaruit ontstonden, zullen den hoogmoed van Guizot niet zelden gestreeld hebben, al bezorgden zij hem ook eenigen last. Van de zijde der Regeering werden de doktrinairen gezocht en gevreesd, het eerste wegens het laatste. Aan Royer-Collard werd zelfs een plaats in het ministerie aangeboden, een aanbod, dat hij evenwel, na eenig weifelen, afsloeg.

De politiek der doktrinairen zegevierde reeds in de handhaving der kieswet, die de hertog van Richelieu, toen eenige verkiezingen ongunstig waren uitgevallen, wijzigen wilde. De hertog moest zijn ontslag nemen, en Decazes, ontwerper dier wet, gelijk wij zagen, in vereeniging met Guizot, gelukte het een nieuw ministerie te vormen, dat dan ook door de doktrinairen krachtig werd ondersteund, en waarin de Serre, hun geestverwant, zitting had. Maar Richelieu, ofschoon gevallen, bleef met zijn weerzin tegen de kieswet, de vertegenwoordiger van velen. In de Kamer der pairs werd zelfs een voorstel tot herziening dier wet aangenomen. Het centrum in de Kamer der vertegenwoordigers was aan Decazes wel getrouw maar niet onwankelbaar. Het werd door onderscheidene winden bewogen. Het ministerie derhalve, ofschoon elken dag bij bijzondere gelegenheden overwinnaar, bleef zwak. Een onverwachte gebeurtenis kon het omverwerpen.

De verkiezing van Grégoire, die in zijne brieven aan de Conventie het doodvonnis van Lodewijk den XVI^{de} had goedgekeurd, en de moord van den hertog van Berri - al te sprekende teekenen van den haat tegen de Bourbons - gaven aan het ministerie den genadeslag. Het viel zonder eere, want eenige dagen te voren had het, door schrik bevangen, diezelfde herziening der kieswet aangekondigd, om welke te vermijden de Richelieu heengegaan en Decazes gebleven was.

Aan welk een treurige ontwrichting leed thans de regeeringspartij! Zij bestond nu reeds uit drie onderdeelen, zoo niet uit vier. De ultra-royalisten, het oorspronkelijk centrum van Richelieu dat een herziening der kieswet begeerde, de daaropgevolgde meerderheid van Decazes die in het eerst deze wet wilde laten gelijk zij was; en eindelijk, als men wil, de doktrinairen, uit wier midden de Serre, gelijk men zich

herinnert, overgegaan was in het ministerie. En nu door den plotselingen omkeer van Decazes, een scheiding ook in het kamp der doktrinairen. Immers de Serre bleef zitting behouden in het nieuwe ministerie Richelieu, dat samengesteld werd om de kieswet te vernietigen.

Guizot zag dezen loop der zaken natuurlijk met bekommering aan. Niet slechts de onderlinge verdeeldheid der koningsgezinden moest hem treffen, maar ook en vooral het veldwinnen eener reaktie die in het gebruik van tijdelijke expediënten, en niet in het eerlijk aannemen van de konstitutioneele monarchie haar kracht zocht. Juist hetgeen de politiek zijner partij had willen vermijden, gebeurde. De revolutie en de kontra-revolutie schenen in een niet verre toekomst weder dreigend tegenover elkander te zullen staan.

Werkelijk stonden zij tegenover elkander in de beraadslaging over de nieuwe kieswet, den 17^{den} April 1820 door het tweede ministerie Richelieu ingediend, een beraadslaging die bijna vier weken duurde. De linkerzijde achtte met de aanneming dezer wet de vrijheid van Frankrijk en al de dierbaarste overwinningen der revolutie, de rechterzijde met de verwerping der wet niets minder dan de monarchie in gevaar. Aan den parlementairen strijd beantwoordden bloedige konflikten in de straten van Parijs. Eindelijk werd, niet de wet, maar een amendement aangenomen, dat het beginsel van de wet van 5 Februari 1817 wel niet met zooveel woorden wegnam, maar het toch genoegzaam vervalschte om de rechterzijde tevreden te doen zijn. Zij was tevreden. De reaktie had de overwinning, en Guizot de eer haar slachtoffer te zijn. De Serre, zijn vroegere geestverwant en vriend, zond hem zijn ontslag uit de betrekking die hij vervulde in den Raad van State. Hij had zich te luide tegen het voorstel der wetsherziening verklaard, om zijn post te kunnen behouden.

Slechts de eerste schrede kost moeite. Richelieu zelf kon de reaktie op haar hellend vlak niet meer tegenhouden. In 1821 maakte hij plaats voor de Villèle, den man die de *charte*, nog voor hare arkondiging, het eerst bestreden had. Guizot was nu eenvoudig toeschouwer. In den uitwendigen toestand van Frankrijk vond het ministerie zeker grond of voorwendsel genoeg, om het land met de zegepraal der rechterzijde geluk te wenschen. De revolutionnaire pogingen waren van alle kanten krachtiger dan ooit; zij werden gewaagd tot onder de oogen der ministers; vaak begunstigd door leden van de Kamer of hooggeplaatste staatslieden. In twee jaren tijds werden negentien politieke doodvonnissen uitgesproken en elf voltrokken. Die woelingen kwamen het ministerie natuurlijk niet ongelegen. Het vond er voor een deel zijn reden van bestaan in. Maar toen zij onderdrukt waren, en toen dezelfde kwestie in de buitenlandsche politiek ontstond, met name ten aanzien van Spanje, toen de Montmorency onder den invloed van Metternich, en Chateaubriand, vooral na het vertrek van den eerstgenoemde, uit eigen beweging en tegen den zin van Engeland, op het

kongres van Verona een tusschenkomst der Fransche troepen in de binnenlandsche aangelegenheden van Spanje eischten, toen brak de groote moeilijkheid voor de Villèle eerst los, toen was het de vraag of de restauratie ook in het buitenland de revolutie gewapenderhand zou onderdrukken. De oorlog liep gelukkig en ongelukkig af. De Fransche wapenen behielden de overwinning, maar de Fransche staatkunde leed te Madrid een gevaarlijke nederlaag. En in de Kamer te Parijs had de oppositie door dien oorlog zoo krachtig veld gewonnen, dat aan een nieuwe ontbinding werd gedacht. 24 December 1828 greep zij plaats en al de zorgen van de Villèle waren nu aan de nieuwe verkiezingen gewijd. Hij bereikte zijn doel. De nieuwe Kamer behoorde nog meer uitsluitend dan die van 1815 aan de rechterzijde. Chateaubriand viel in ongenade. Maar de Villèle's zegepraal was de kiem van zijn val. Hij was in de macht van de meerderheid der Kamer, tegen wier drijven thans geene oppositie meer opwoog noch hijzelf bestand was. Vooral stak de klericale partij stout het hoofd op, en van dezen tijd af dagteekent de eerste openbaring van den hevigen strijd die een gedeelte der Roomsch-Katholieke geestelijkheid nog niet ophoudt tegen het nieuwe Frankrijk te voeren. De kontra-revolutie trok een kerkelijk gewaad aan. Een nieuw departement voor kerkelijke zaken en openbaar onderwijs werd ingesteld en aan den abt Frayssinous toevertrouwd.

Bovendien, Lodewijk de XVIII^{de} had plaats gemaakt voor den vromen Karel den X^{de}. Al wat niet ultra-royalistisch was, werd nu in de oppositie gedreven, en de *Chansons* van Béranger begonnen haren invloed uit te oefenen. Villèle werd het slachtoffer der reaktie, die hij niet in toom had weten te houden. Hij en hij alleen droeg de schuld van velerlei dat niet op zijn initiatief, maar alleen tengevolge van een lafhartig toegeven aan de ultra's of aan Karel den X^{de} tot stand gekomen was. Hij droeg de straf niet van zijn kracht op het dwaalspoor, maar uitsluitend van zijn zwakheid op een beteren weg. Na zes jaren moest hij de Kamer, aan welke hij zelf een zevenjarig bestaan had verzekerd, andermaal ontbinden. De nieuwe verkiezingen leverden een meerderheid op, die, hoezeer uit verschillende elementen samengesteld, vijandig was aan het kabinet, en Karel de X^{de} moest van de rechterzijde tot het centrum terugkeeren. Toen de Villèle zijn ontslag had, zeî de Dauphine tot den Koning: '*Vous descendez la première marche de votre trône.*'

Guizot, dien wij een oogenblik uit het oog verloren, had inmiddels de politiek niet aan haar lot overgelaten. Zijn geschrift *du Gouvernement de la France depuis la Restauration et du Ministère actuel* was het eerste waarin hij de oppositie voortzette tegen de politiek, die met Richelieu's voorstel van wetsherziening begonnen was, een geschrift naar aanleiding waarvan hij later, na meer dan dertig jaren, getuigde: '*l'Esprit d'opposition me dominait trop fortement.*' Maar hij bepaalde zich niet tot de kritiek. Zijn boek *des moyens de gouverne-*

ment et d'opposition dans l'état actuel de la France trachtte zijne eigene denkbeelden uiteen te zetten, en de noodzakelijkheid te betoogen om de vrijheid, die tot hiertoe uitsluitend de revolutie, en de orde, die tot hiertoe uitsluitend het despotisme gewaarborgd had, door oprechte getrouwheid aan de *charte* te verbinden. Het werd straks gevolgd door zijne *des conspirations et de la Justice politique*, en *de la Peine de mort en matière politique*, waarin hij tegen het vermenigvuldigen der staatkundige processen en tegen te groote gestrengheid waarschuwde. Aan de Sorbonne hernam hij zijne lessen, die ditmaal liepen over de oude politieke instellingen van het christelijk Europa en over den oorsprong van het representatieve stelsel in de verschillende staten, waarin dat stelsel beproefd was. Ook deze maakte hij, zonder de politiek van den dag aan te raken, dienstbaar aan de verspreiding of toelichting van zijne doktrinaire denkbeelden. De geschiedenis, beter dan te voren bestudeerd, moest het nieuwe aan het oude Frankrijk verbinden.

In dezen zelfden tijd begon hij ook de geschiedenis en de instellingen van Engeland grondig te bestudeeren, met het oog vooral op de groote vraag of Frankrijk genoeg punten van overeenkomst opleverde met dat land, om althans voor een deel op dezelfde politieke leest geschoeid te kunnen worden. In 1827 stichtte hij de *Revue Française*, een der belangrijkste Fransche tijdschriften van het tijdvak dat aan de Julimonarchie voorafging.

Dit brengt ons tot het jaar terug waarin de Villèle zijn ontslag moest nemen. Al hetgeen Guizot tot nu toe gedaan heeft, is slechts voorspel. Van nu aan begint eerst recht het drama van zijn leven, waarvan het eerste bedrijf zijne medewerking zal zijn aan de verbreking van den ouderen tak der Bourbons en aan de opkomst van de dynastie der Orleans.

De vereeniging *Aide toi*, *le ciel t'aidera*, opgericht met het doel om de meerderheid der Kamers en het ministerie te veranderen, telde ook Guizot onder hare leden. Zij oefende haren invloed uit op de verkiezingen van 1827, die de verwachtingen der oppositie verre overtroffen. Het nieuwe bestuur verbleef, gelijk wij zeiden, aan het *centrum*. De Martignac volgde de Villèle op. Het ministerie had het vertrouwen van Karel den X^{de} natuurlijk niet, en daarbij den tegenstand van de rechterzijde te verduren, die door een zesjarige heerschappij verwend was, zoowel als de kritiek van de onstuimigen van de linkerzijde, die aan de partiëele verbetering van het gouvernement niet genoeg meenden te hebben. Royer-Collard was destijds president van de Kamer, en hij bekleedde deze plaats met groot zedelijk, indien niet met groot politiek gezag. Ook hij had in 1820 tegelijk met Guizot zijn ontslag gekregen uit zijne betrekking in den Raad van State. Hij ondersteunde thans het ministerie, maar zonder zich onmiddellijk aan de politiek van het bewind aan te sluiten. Guizot nam in de niet-officiëele wereld tegenover het ministerie Martignac ongeveer dezelfde hou-

ding aan. Er was toenadering zonder sympathie. Guizot herkreeg thans den titel dien hij verloren had, en de heropening zijner lessen werd hem vergund.

Men scheen dus op een goeden weg te zijn. Maar hoe langer de Martignac aan het bestuur was, hoe minder de liberale partij haar ongeduld in toom en de onverbiddelijke eischen harer logika achterwege kon houden. Zij speelde een gevaarlijk spel, met een koning aan het hoofd van den staat gelijk Karel de X^{de}. Bij een wetsvoorstel in 1829 werden haar eenige koncessiën gedaan die haar niet bevredigden. De rechterzijde onthield zich van de stemming. Een amendement werd aangenomen dat een bres schoot in het voorstel van den minister. De Martignac moest zich terugtrekken. Maar de Koning zelf dacht aan geen terugtocht. Hij verhief op nieuw het vaandel der kontra-revolutie. De beruchte Polignac werd de ziel van het nieuwe bewind (9 Augustus 1829). Het was het signaal tot een nieuwen, tot den laatsten strijd. Guizot zou er onmiddellijk bij betrokken zijn, zoodra het jaar '30 begon, want den 23sten Januari 1830 werd hij tot afgevaardigde verkozen met een groote meerderheid, die hij, persoonlijk onbekend in het departement dat hem naar de Kamer zond, aan de medewerking van de gematigden zoowel als van de geavanceerde liberalen, van de Broglie zoowel als van de La Fayette te danken had. Ook het *Journal des Débats* bewees hem goede diensten. Berryer, de bekende legitimist, nam zitting in de Kamer tegelijk met Guizot.

Polignac werd in het begin verlamd door zijn reputatie van tot de ultra-reaktionnaire partij te behooren, een reputatie waartegen hij zich trachtte te verdedigen - door niets te doen. Maar zijne partij deed zooveel te meer, en het was zijne onnoozelheid, niet in te zien hoe hare werkzaamheid zijne werkeloosheid meer dan neutraliseerde. Daarenboven was hij veroordeeld door den oorsprong van zijn ministerie, dat, zeer weinig konstitutioneel, niet uit de meerderheid der Kamer genomen was. De keuze van dit ministerie was reeds eene uitdaging, niet slechts aan de linkerzijde, maar ook aan het centrum. Deze onhandigheid gaf zelfs aan de revolutionnairen een groot voordeel. De *National*, bijvoorbeeld, had nu genoeg aan de *charte* om de regeering te bestrijden. En de konstitutioneele koningsgezinden? Nooit was hunne positie moeilijker geweest. Zij waren ten prooi aan allerlei weifelingen, maar waaraan de beraadslaging over het adres van antwoord gelukkig een einde zou maken. De Kamer der pairs deed geene ernstige poging om den koning tegen te houden op het hellend vlak der reaktie. Deze dure plicht drukte dus met al zijn zwaarte alleen op de Kamer der afgevaardigden. Zij vervulde hare taak met waardigheid en veerkracht, en verklaarde openlijk, in haar adres aan den koning, dat het ministerie haar vertrouwen niet bezat. Guizot had aan de beraadslaging deelgenomen - het was zijn eerste redevoering als lid der Kamer - ten einde de kritieke paragrafen te ondersteunen. Hij karakte-

riseerde zijne houding als die eener oppositie, niet uit liefhebberij, maar uit gebiedende noodzakelijkheid ontstaan, weinig vermoedende dat men hem eens den Polignac der Juli-monarchie zou noemen.

Toen de deputatie uit de Kamer in de Tuileriën op den koning stond te wachten om hem haar ernstig adres voor te lezen, kwam de hertogin van Berri de zaal door waarin de deputatie zich bevond. Zij deed alsof niemand zich in het vertrek bevond.

De koning luisterde zonder een schijn van ontstemming. Zijn besluit was waarschijnlijk reeds genomen. Den volgenden dag (19 Maart) werd de Kamer verdaagd tot den 1sten September. Den 16den Mei werd zij ontbonden.

De inneming van Algiers, in het begin van Juli, was de laatste lichtstraal die het zinkend koningschap bescheen. Des konings vrees voor een revolutie was tot een ware manie gestegen, en zijn geloof aan de kracht van het konstitutioneele régime ter afwering van dat altijd dreigend gevaar bezweek. De nieuwe verkiezingen stelden de vrijmoedige adressanten (221 in getal) van de vorige Kamer in het gelijk. Toen moest er gekozen worden. De bekende 'ordonnantiën' werden afgekondigd door het gouvernement, en de revolutie begon.

Men kan niet zeggen dat Guizot er een eerste rol in gespeeld heeft. Ik wil mij ook hier zorgvuldig houden aan hetgeen hij zelf mededeelt, en hem geenszins, op het gezag van andere schrijvers, in een ander licht plaatsen dan dat waarin hij zichzelven heeft gesteld.

(Wordt vervolgd.)

A. PIERSON.

Geschiedenis van den dag.

Niet weinigen, ook in ons vaderland, hebben van een goede toekomst van Spanje gedroomd, toen na Amadeo's vertrek de radicalen en republikeinen zich hadden aaneengesloten en de republiek was geproclameerd. Die verwachting steunde voornamelijk op de meer algemeene bekendheid met den Minister van Buitenlandsche Zaken in het eerste republikeinsche Kabinet, Emilio Castelar(*); de schitterende redevoeringen van dien hooggeleerde waren in schier alle talen van Europa overgezet; de gloed, de geestdrift zijner woorden had aanstekelijk gewerkt; men beschouwde hem als een soort van politieken ziener, die zijn vaderland zou herscheppen door de betooverende werking der vrijheid. Wij hebben aan dien waan ons nooit overgege-

(*) Emilio Castelar werd in '32 te Cadix geboren; hij verloor vroeg zijn vader, maar ontving van zijn moeder een goede opvoeding; reeds vroeg toonde Castelar lust om in den partijstrijd van zijn land mee te vechten; hij werd hoogleeraar in de geschiedenis aan de academie te Madrid en wijdde zijn zorg vooral aan het oprichten van democratische kranten. Door de reactie werd hij in '66 ter dood veroordeeld, vluchtte en keerde eerst na den val van Isabella naar zijn land terug.

ven en schudden in gedachten het hoofd, zoowel over het proclameeren van de republiek als over het ruime aandeel, dat de beroemde redenaar zou hebben in het organiseeren van die republiek. Het liet zich immers verwachten, dat Castelar door zijn talent en door zijn vaste overtuiging op zijn ambtgenooten en op den leider van het Kabinet een overwegenden invloed zou uitoefenen.

Onze koelheid tegenover anderer geestdrift steunde allereerst op het wantrouwen in phrasenhelden, een wantrouwen waartoe de ervaring van onzen tijd telkens uitnoodigt. Niet dat wij een oogenblik hebben gemeend, dat Castelar niet ter goeder trouw was, dat hij niet die overtuiging koesterde, die hij voorgaf; integendeel, Castelar behoort zonder twijfel tot die mannen, die beginnen met zich zelf te bedriegen, indien er sprake is van bedrog. Vooral bij een geleerde, die een gemakkelijke, vlugge verbeeldingskracht heeft, ligt het gevaar voor de hand om zich toestanden te scheppen, die in de werkelijkheid nimmer kunnen bestaan; dichterlijke naturen, goed om verzen te maken en voor te dragen, beginnen niet zelden, wanneer zij met de werkelijkheid in aanraking komen, met de zaken radicaal in de war te sturen. Wanneer zulke personen welsprekend zijn, worden zij dubbel gevaarlijk; de gemakkelijkheid, waarmee het goed gesproken woord wordt opgenomen door het meest onnadenkend gehoor, de toejuiching die daaraan ten deel valt, heeft voor den auteur iets verleidelijks; hij gaat aan zijn denkbeelden meer gewicht toekennen dan zij verdienen; de ijdelheid is een verlokking, waarvoor weinigen bestand zijn; men raakt verder van den weg der waarheid, wanneer men onbewust den indruk van de redevoering gaat verwarren met haar wezenlijke waarde, met haar practisch gehalte, en de schoonheid van vorm houdt voor een bewijs van de juistheid van de gedachte. Zoo is waarschijnlijk Castelar op een dwaalweg gekomen, heeft zich verschillende denkbeelden in het hoofd gesteld, die er wel poëtisch uitzien, maar van zeer groote oppervlakkigheid getuigen, een oppervlakkigheid die Castelar had kunnen opmerken, indien de ijdelheid hem niet had verschalkt.

Hetgeen wij naderhand van Castelar's karakter hoorden, heeft ons in ons gevoelen versterkt. Een feit kan het gezegde duidelijker maken dan een lange redeneering. Een der vrienden van Castelar, een Italiaan, woonde een zitting der Cortes bij en gaf na afloop zijn hooge bewondering te kennen voor de prachtige redevoering, die in de zitting was uitgesproken. ‘Waar heb-je gezeten?’ vroeg Castelar. Na het antwoord hernam hij: ‘Indien ge daar waart gaan zitten, zou de indruk nog schooner geweest zijn.’ Castelar noodigde nu zijn vriend uit om een stuk van zijn redevoering in het Italiaansch te vertalen; hij wilde het dan zelf opzeggen, om te zien, of het in 't Italiaansch nog niet schooner klonk! - Kan men verwachten, dat achter die ijdelheid zich een Cavour of een Bismarck zou verschuilen?

Castelar is, zooals men weet, een der voornaamste voorstanders

van de ‘republiek der vereenigde staten van Europa,’ ook bekend onder den naam van ‘vrede- en vrijheidsbond.’ Men herinnert zich wellicht de congressen, die deze heeren van tijd tot tijd in Zwitserland hielden; en voor een congresspectakel is zulk een onderwerp dan ook uitstekend geschikt; de hoofdzaak is de afschaffing van de monarchiën in Europa en hare vervanging door republieken: onmiddellijk nadat de Vorsten zijn weggejaagd, worden de staande legers afgeschaft; de volken van Europa omarmen elkander in broederlijke omhelzing en heffen vreugdekreten aan, ontboezemingen van liefde en zachtmoedigheid. Het eerste gevolg van deze verandering moet zijn de verspreiding van meerdere welvaart: de Koningen zijn duur en de staande legers kosten veel geld, dat nu gevoeglijk kan worden verdeeld onder de mindervermogenden. Dat is de eerste zegen; wanneer die niet rijk genoeg is, volgen nog andere; de voorstanders van ‘de republiek van de vereenigde staten van Europa’ staan met anderhalven voet in het communisme; goedhartig als zij zijn, willen zij welvaart, overal welvaart; er is geld genoeg in de wereld, meenen zij, wanneer het maar beter was verdeeld. Welnu, wat belet wetten te maken, die de verdeeling anders regelen: de arbeider moet zijn deel hebben aan de winst van den patroon; van aandeel in het eventueel verlies wordt niet gesproken, want wanneer de gouden eeuw der groote republieken is aangebroken, heeft niemand natuurlijk verlies; 't is een algemeene welvaart. Men wil wel geen jubeljaar zooals bij de oude Hebreën, waarbij een nieuwe verdeeling van den eigendom wordt ingevoerd, maar men kan toch veel doen door b.v. het erfrecht te beperken. Verder zal er bij de nieuwe orde van zaken heel veel vrijheid zijn; politie-agenten zullen er haast niet wezen; ieder is zijn eigen politie. Geen centrale regeering met haar lastige wetten en besluiten, met haar eeuwige bemoeizucht; elke provincie, elk district, elke gemeente zal als een afzonderlijken Staat vormen en de duizende dusgevormde Staten zullen in de schoonste harmonie wedijveren in het verspreiden van geluk en welvaart. 't Zal dan nog eens de moeite waard zijn om mensch te wezen!

Dit program wordt met meer of minder talent voorgedragen, naar gelang van de ontwikkeling van der spreker; de handigste neemt daaruit die punten, die het meest den schijn van waarheid en mogelijkheid voor zich hebben, b.v. de afschaffing van de staande legers. Vandaar kan de voorgestelde omwenteling zich in een zekere mate van populariteit verheugen; ja zelfs onder eenige denkende hoofden vond het nieuwe stelsel soms bijval; de invoering van het federatieve stelsel, de afschaffing van alle centralisatie zou, meende men, plotseling deelneming wekken in de publieke zaak en het zelfbestuur grondvesten, dat toch eigenlijk het eenige rationeele bestuur is. In één woord, de ingenomenheid met de nieuwe Spaansche republiek, waarvan Castelar de ziel en de leidsman zou wezen, scheen niet zoo geheel on-

gegrond te zijn. Men weet wat er van werd en het is voor latere teleurstellingen wellicht goed op het kortstondig leven van de Spaansche Castelars-republiek een blik te werpen.

De proefneming heeft gelukkig kort geduurd; den 12^{den} Februari '73 werd de Castelars-republiek te Madrid geproclameerd en den 2^{den} Januari '74 maakte generaal Pavia er een einde aan; maar men doet zelfs onrecht met haar nog dien levensduur toe te kennen; de republiek overleed eigenlijk reeds in het begin van Juli, toen de constitutioneele waarborgen werden geschorst en de dictatuur een aanvang nam, waarbij het merkwaardig verschijnsel zich voordeed, dat de dictator niemand anders was dan de grondlegger van de republiek, haar welsprekendste redenaar, Emilio Castelar. Zou er verband bestaan tusschen Don Quixote en de Spaansche staatkunde?

Nauw was de nieuwe republiek geproclameerd, of Castelar, de Minister van Buitenlandsche Zaken, verzond een diplomatieke nota aan de vreemde Mogendheden, waarin hij deze trachtte te ontheffen van de vrees, dat Spanje terstond een aanvang wilde maken met de propagande van de federale republiek en de andere Staten van Europa tot dit doel annexeeren; het karakter van de nieuwe republiek zou uiterst vredelievend zijn; ‘Spanje zou toonen de deugden te bezitten, waaraan men de volken herkent, die rijp zijn voor zelfregeering.’ Na deze naïeve ontboezeming werden met zenuwachtige haast eenige wetten en besluiten uitgevaardigd, die het glorierijke tijdperk moesten inwijden; er werd amnestie verleend aan allen, die in eenig opzicht deelgenomen hadden aan republikeinsche opstanden, aan verzet tegen de legerwet of aan drukpers-misdrijven; spoedig volgde daarop de afschaffing van de doodstraf. Tot de geheele afschaffing van het staande leger ware men wellicht overgegaan, indien niet de Carlistische opstand en die op Cuba het gebruik van soldaten hadden noodig gemaakt. Maar men wilde natuurlijk een geheel ander leger hebben dan in monarchale Staten; de kort te voren door de Cortes met zooveel moeite tot stand gebrachte legerwet werd ingetrokken en een nieuwe ingevoerd, zoo zonderling, dat men waarschijnlijk federalistisch republikein moet zijn om op de gedachte te komen. Het nieuwe leger zou alleen door werving verkregen worden (evenals thans nog in Engeland het geval is) en wel uit mannen van 19 tot 40 jaren, die in tegenstelling met de monarchale gewoonte, goed zouden worden betaald; men verbond zich voor twee jaar, met de mogelijkheid het contract telkens voor een jaar te vernieuwen. In de middeleeuwen had men een soortgelijk stelsel, maar de Spaansche republikeinen waren er niet mee tevreden; naast dit actieve leger stelden zij een reserve in, waarbij de algemeene dienstplicht ten grondslag werd gelegd; alle mannen boven de 20 jaar zouden hiertoe behooren gedurende drie jaar; deze reserve moest het militieleger vormen, zoodat men twee staande legers in

plaats van één verkreeg: een van soldaten van beroep, een soort van republikeinsche lijfwacht, en een dat een ongelukkige nabootsing kan genoemd worden van het Pruisische volksleger.

Het nieuwe plan deed een kreet van verrassing opgaan; men had zoo iets niet verwacht; immers, de federale republiek had afschaffing van het staande leger op haar vaandel geschreven. Even snel werd het plan ontworpen over de verdeeling van het land in verschillende Staten; oorspronkelijk was dit plan zeker evenmin als de nieuwe leger-organisatie; men nam de Vereenigde Staten van Noord-Amerika tot voorbeeld; in het geheel zouden er 13 bondsstaten zijn, naar de voornaamste provinciën. Madrid zou de hoofdzetel blijven der Regeering en als zoodanig geen afzonderlijken Staat vormen, maar met acht dorpen uit den omtrek een neutraal gebied uitmaken. Evenals Noord-Amerika zou men twee Kamers hebben, den Senaat en het Congres; de leden van den Senaat werden verkozen door de Staten-vertegenwoordigingen, elk omvattend 100 leden, die elk 4 en derhalve in het geheel 52 Senatoren benoemden, terwijl de leden van het Congres zouden worden verkozen door directe verkiezingen in al de Staten, in het geheel 406. Men ziet: de republiek behoeft men waarlijk niet te kiezen om vermindering te krijgen van ambten en waardigheden; het regeeringsstelsel is nog vrij wat omslachtiger dan het monarchale.

Voegen wij bij deze wetten en plannen een staaltje van de regeerings-praktijk. Den 23sten April zou de Permanente Commissie van de naar huis gezonden Cortes een vergadering houden met de leden der Regeering; in de commissie voerden de radicalen naar de meerderheid der Cortes, den boventoon; onder de Ministers - Figueras had na den dood zijner vrouw eigenmachtig het presidentschap overgedragen aan Pi y Margall - hadden de federale republikeinen de overhand. Tal van geschilpunten bestonden, daar beide partijen aanspraak maakten op de hoogste macht. Juist waren de heeren druk bezig hun bezwaren over en weer te luchten, toen het bericht kwam, dat ongeveer 3000 man van de radicaalgezinde burgerwacht zich op een der pleinen hadden verzameld, terwijl op een ander punt der stad de vrijwilligers der Republiek, de aanhangers der Regeering, in de wapenen geschaard stonden. Castelar vreesde voor een straatgevecht en stelde voor, dat de zitting 24 uren zou worden verdaagd. De leden der Permanente Commissie weigerden echter uit vrees voor een staatsgreep, aan dit verzoek te voldoen en verklaarden zich inderdaad permanent. Goede raad was duur; men kon toch niet altijd bijeen blijven en beide partijen waren ongezind elkander eenige concessie te doen op het voorname punt: de uitschrijving van nieuwe verkiezingen voor de constitueerende Cortes. De Ministers stonden op om in afzonderlijke zitting met elkander te beraadslagen, maar zij kwamen niet terug. Het werd avond en het werd nacht, de permanente heeren zaten nog alleen over het heil des lands te praten; eindelijk om 2 uren des nachts, daar verschenen solda-

ten, vrijwilligers der Republiek, in de zaal met de kennelijke gezindheid om zich van de heeren meester te maken; de permanenten verlangden met deze republikeinsche heeren geen kennis te maken en kozen het hazenpad; buiten het gebouw der volksvertegenwoordiging stond de ruwe volksmenigte en hief moordkreten aan, en het kostte de Ministers, Castelar en de zijnen, veel moeite om de laatste overblijfselen van de oude wettige volksvertegenwoordiging voor mishandelingen te bewaren.

De gewapende verdedigers der radicalen waren reeds vroeger geweken. Toen de Ministers zich uit de vergadering hadden verwijderd, werd het bevel over de vrijwilligers der republiek opgedragen aan generaal Contreras; deze reed met zijn staf naar het plein, waar de radicalen geschaard stonden; een schot viel en onmiddellijk gaf Contreras bevel de kanonnen te laden en een eind te maken aan den tegenstand. Dat was de radicale strijders al te ernstig; zij vloden, tot over de grenzen van het land. Hun voorbeeld werd gevolgd door al de invloedrijke personen van de radicale en conservatieve partij en het bleek spoedig dat zij de wijste partij gekozen hadden; dagen achtereen werd te Madrid huiszoeking gehouden om met de bekende vrijheid der republiek personen gevangen te nemen, die verdacht konden worden van de nieuwe orde van zaken geen goed hart toe te dragen. Serrano, Zorilla, Sagasta e.a. hadden de grenzen van hun vaderland reeds achter den rug; de admiraal Topete, bijna de eenige die was achtergebleven, werd gearresteerd.

Dit alles was echter slechts het voorspel van hetgeen volgen zou; de uiteenjaging van het laatste overblijfsel van de wettige vertegenwoordiging des lands was het middel, dat leiden moest tot het lang begeerde doel: het verkrijgen van een volksvertegenwoordiging, die gewillig de hand leende tot al de maatregelen, die de federatieve republiek zouden vestigen. En men weet hoe het met de verkiezingen in Spanje gaat; geen land, waar zij meer hebben van een komediespel; nooit werd er een verkiezing gehouden, of de partij, die aan het roer zat, behield de overhand; men is daar zoo aan gewoon geworden, dat niemand er iets vreemds meer in ziet; 't is of het zoo hoort. En nu vooral verwachtte men weinig van de verkiezingen; de hoofden der niet-republikeinsche fractiën, zelfs de radicalen, die zich bij de republiek hadden aangesloten, waren in het buitenland; hun aanhangers durfden zich niet roeren, uit vrees voor de republikeinen, die, aan hun traditie getrouw, overal schrik inboezemden; menigeen ondervond dat de ruwe wilde taal der republikeinen bij de minste aanleiding werd gevolgd door daden, daaraan geëvenredigd. De verkiezingen voor de constitueerende Cortes leverden den 10^{den} Mei dan ook het volgende merkwaardige resultaat; men verkreeg: 310 federalisten, 30 intransigentes (of volbloed rooden), 30 monarchalen, 8 aanhangers van de roode Internationale en 10 centralistische-republikeinen. Schier

overal hadden de niet-republikeinen zich van de stemming onthouden; wat er buitendien geknoeid werd bij de stembus, zullen wij later wellicht vernemen, wanneer er geen reden meer bestaat om de republikeinen te ontzien. Weinige dagen nadat deze constitueerende vergadering was geopend, bleek de partij der intransigenten door wervingen van verschillende zijden een groote aanwinst te hebben gedaan; van 30 bracht zij 't tot 80. Den 8sten Juni werd door de vergadering besloten tot het proclameeren der f e d e r a t i e v e r e p u b l i e k; het besluit werd genomen met 210 tegen 2 stemmen; slechts de helft der leden was dus tegenwoordig, wat voor de republikeinen echter volstrekt geen reden was om zich op zulk een gewichtig besluit een oogenblik te bedenken.

Het belangrijke werk, dat de constitueerende vergadering wachtte, was reeds gereed; de nieuwe grondwet voor de federatieve republiek was door een vroeger benoemde commissie onder voorzitterschap van Castelar opgemaakt; men kan haar als uitsluitend het werk van Castelar beschouwen. Zij bestond uit 101 artikelen, waarin vooral veel voorkwam van algemeene menschenrechten en van vrijheid, vrijheid van eeredienst, vrijheid van personen, van gemeenten, van staten tegenover den Bondsstaat. Overigens is het een overbodig werk deze grondwet in bijzonderheden na te gaan en haar waarde te toetsen, want de voortdurende oneenigheid onder de republikeinsche ministers en de republikeinsche afgevaardigden, waren van dien aard, dat men later - den 19den September - besloot om het ontwerp niet in behandeling te nemen maar het te laten rusten tot gelegener tijden. De weinige weken van de praktijk der federatieve republiek hadden de onhoudbaarheid reeds zóo sterk aan het licht gebracht, dat slechts enkele dwepers van de uiterste linkerzijde van de noodzakelijkheid van de vaststelling van zulk een grondwet durfden gewagen.

Inderdaad, het zag er allerwege fraai uit met de proeven van regeeringskunst, door de republikeinen gegeven. In verschillende steden was men van oordeel, dat de nieuwe vrijheid meebracht, dat men juist niet op de proclamatie van de federatieve republiek behoefde te wachten om haar in te voeren: men verklaarde eenvoudig de provincie of het kanton voor een Bondsstaat; op verschillende plaatsen geloofde men dat de gouden eeuw reeds gekomen was, waarvan een der eerste kenmerken was, dat de een niet meer bezat dan de ander, en het ging op een onteigenen en op nieuw verdeelen, dat de g e l i j k h e i d niets meer te wenschen overliet; met de v r i j h e i d en de b r o e d e r s c h a p was het eenigszins anders gesteld 't Spreekt van zelf dat de roode broeders uit de andere Staten van Europa kwamen aanrukken om van den geluksstaat mee te genieten en het reeds dol geworden volk nog meer op te ruien. Uit het leger was spoedig alle tucht verdwenen; het grootste gedeelte van de soldaten verliep, want zoodra het besluit betreffende de nieuwe legerorganisatie bekend werd, meende men het best te doen uit het gelid te loopen en zijn geweer aan den eerste den

beste te geven, die het wilde aannemen; waar de regimenten onder de nieuwe voorwaarden zich lieten aanwerven, weigerde men op vele plaatsen gehoorzaamheid aan de officieren, die niet zelden de vlucht moesten nemen, wilden zij niet door de soldaten worden vermoord. Men herinnert zich de gruwelen van Alcoy, waar de roode republikeinen als kannibalen huishielden; te Sevilla, Cadix, Malaga, Valencia en Cartagena heerschte ongeveer dezelfde toestand; de mate van oplossing, van ontbinding van de maatschappij, van geheel dierlijke verwildering was afhankelijk van bijomstandigheden en van den duur van het proces. Naarmate de toestand van volslagen regeeringloosheid langer aanhoudt, ontaarden de hartstochten en wij hebben in de Fransche omwenteling een voorbeeld in 't groot van het ontbindingsproces. Het geheele zuiden verkeerde in een staat van verwarring; van erkenning van eenig gezag, behalve de vrees voor de macht van den sterkste, was geen sprake meer; van de bevelen uit Madrid werd niet eens notitie genomen; belastingen werden niet meer opgezonden aan de centrale regeering, maar overal op de meest willekeurige wijze geïnd of liever afgezet.

En zulk een toestand van verwarring als wij ons nauwelijks kunnen voorstellen, was het gevolg van de instelling der republiek, het gevolg van het stelsel, dat men den naam durfde geven van regeering, welks lof sinds jaren was verkondigd als het geheim te bevatten van het geluk en de welvaart der volkeren van Europa. De republikeinen toonden niet eens het gezond verstand te hebben om in te zien, dat hun idealen moesten achterstaan voor den gebiedenden plicht om eerst den Carlistischen opstand te dempen en den gewaanden pretendent, die als vertegenwoordiger van het ultramontanisme, Spanje onder de priesterheerschappij terug wilde brengen, uit het land te dringen. Men weet dan ook nauw een woord te vinden om de handelwijze van zulk een regeering te kenschetsen; zij heeft veel van de houding van den stuurman, die op de onstuimige zee alle touwen lossnijdt, het roer aan wind en stroom prijs geeft, op grond dat alle handen de vrijheid belemmeren en het beter zeilt met los tuig en slingerend roer.

Den 8sten Juni was in de constitueerende Cortes met schier algemeene stemmen besloten tot de proclamatie van de federatieve republiek; maar de maand zou niet ten einde zijn, vóór de onverbiddelijke werkelijkheid dwong terug te keeren tot een der maatregelen van het oude, verguisde bestuur.

De minister-president of president der republiek Pi y Margall, die steeds was werkzaam geweest om de eischen der uiterste linkerzijde te bevredigen, zag in, of liever Castelar bracht hem een oogenblik tot de overtuiging, dat het zoo niet langer ging; drie Jobstijdingen hadden toch indruk gemaakt op de republikeinsche geloovigen: te Sevilla plunderde het grauw het arsenaal, in Navarra was een republikeinsche afdeeling troepen door de Carlisten geslagen, terwijl ook in Catalonië de Zwarten voorwaarts rukten. Op grond van een en

ander stelde Pi y Margall in de Cortes een wetsontwerp voor, waarbij aan de centrale Regeering de bevoegdheid werd verleend om in de door den oorlog geteisterde provinciën de constitutioneele waarborgen te schorsen en eventueel den staat van beleg af te kondigen. Het was de eerste greep naar die macht, zonder welke het bestuur van een volk onmogelijk is, het was een terugkeer tot den zoogenaamden ouden weg. De partij der onverzoenlijken gevoelde dit maar al te goed; zij begreep dat de macht, die hiermee aan de centrale Regeering werd verleend, straks ook tegen haar kon worden gekeerd en zij wilde een regeering zonder macht om haar partij de macht, d.i. de willekeur te laten. Niet onjuist verweten de intransigentes hun tegenstanders, dat zij een maatregel voorstelden, die vroeger door hen zelven was veroordeeld, toen zij beweerden, dat een regeering, die tot zulke middelen de toevlucht nam, ook geen recht had van bestaan. Het eenige antwoord dat thans van de republikeinsche rechterzijde hierop gegeven werd, was de kreet: ‘verraders’. De onverzoenlijken stelden nu voor om de straat op te gaan en den twist te beslechten door eens moedig saam te vechten.

Het wetsontwerp werd echter na eenige onstuimige tooneelen, waarbij gelukkig geen bloed werd gestort, aangenomen. De onverzoenlijken verlieten nu de landsvergadering en brachten het twistgeding voor de geheele natie; ten getale van 59 onderteekenden zij een manifest, waarin zij al de groote scheldwoorden uit hun woordenboek hadden uitgezocht om de Regeering te veroordeelen; zij beschuldigden haar van krankzinnigheid, van vrijheidsmoord, enz. Castelar was nog niet wijs genoeg om op zulke aanvallen te antwoorden met daden; hij schreef ook een manifest aan het volk, waarin hij echter het tweede bewijs gaf, dat zijn oogen begonnen open te gaan en hij niet zóó blind was, dat de lessen der werkelijkheid geheel voor hem verloren gingen; ‘het vaderland’, dus liet hij zich in zijn manifest uit, ‘verlangt offers van al zijn kinderen, en wie deze offers niet met inspanning van al zijn krachten brengt, verdient noch den naam van liberaal, noch dien van Spanjaard’.

Het eigenlijke hoofd der Regeering, Pi y Margall bleek echter spoedig berouw te hebben over zijn bekeering door Castelar, en hij sloot zich weder bij de onverzoenlijken aan; het wanhopige van den toestand deed echter de rechterzijde meer krachtdadig optreden en in plaats van Pi y Margall werd Salmeron verkozen tot president, die daarop uitsluitend zijn ministers koos uit de rechterzijde; de federalistische republiek bestond nog in naam, - de ontworpen constitutie was nog niet in behandeling gebracht -, maar in werkelijkheid was zij reeds opgeheven en had plaats gemaakt voor de centralistische republiek met monarchale vormen en gebruiken. Toen de nieuwe president Salmeron zijn ministers aan de Cortes voorstelde, verklaarde hij voor het hoofddoel der Regeering: de bestrijding van de rooden en van de Carlisten.

Welk een verandering binnen den tijd van vier maanden! Aangevangen met een lofzang op de republiek! Aan de andere natiën toegeroepen: wees gerust voor het oogenblik; onze propagande blijft vooreerst beperkt tot ons eigen land; gevaar hebt ge dus van ons niet te duchten! En die lofzang was nog niet uitgezongen, toen in de verte het geloei van den stormwind werd vernomen; het kwam al nader en nader en de stormwind gierde straks door het land; de geesel der regeeringloosheid waarde verslindend rond; de tucht uit het leger was verdwenen; het leger verliep; de opstand van de lagere volksklasse breidde zich uit als een lawine en onder het devies der republiek was de maatschappij haar ontbinding nabij. Het instinkt van zelfbehoud deed zijn stem hooren en riep dat het hoog tijd was terug te keeren tot het oude, vaak verbeurd verklaarde stelsel, hetwelk althans voor had, dat 't de maatschappelijke machine geregeld deed werken. Het eerste wat men deed, was een beroep op de militaire macht; al de generaals - en geen land heeft er in evenredigheid meer dan Spanje - werden z o n d e r o n d e r s c h e i d v a n p o l i t i e k e o v e r t u i g i n g opgeroepen om zich ter beschikking te stellen van de Regeering. Den 22sten Juli verschenen een dertigtal in het Ministerie van oorlog om hun degen ter beschikking te stellen van de Regeering. En de Regeering, die gemeend had met vrijheidsphrasen en woordenpraal een volk te kunnen besturen, kreeg den raad om onverwijld 90000 man van de reserve op te roepen; den volgenden dag werd reeds een wetsontwerp van dien inhoud bij de Cortes ingediend en - den 16^{den} Augustus met 273 tegen 25 stemmen aangenomen; de burgerwacht werd versterkt, uit de officieren die zich ter beschikking wilden stellen, een keurkorps gevormd, dat door generaals zou worden gekommandeerd. De gouverneurs der provinciën, die zich zwak hadden getoond, werden afgezet; de generaals of officieren, die zich op eenigerlei wijze hadden ingelaten met de woelingen der rooden, werden voor den krijgsraad gedaagd. Zoo kwam er toon in de regeering; de toestand veranderde nu met den dag; 't was of de storm reeds begon te bedaren en men rustiger kon ademhalen. De hoofden der liberale fracties, die uit het land waren gevlucht, keerden weder en op een den 25sten Juli onder Serrano gehouden vergadering werd besloten de Regeering door den admiraal Topete, die te Madrid was achter gebleven, hun ondersteuning aan te bieden. Een aantal republikeinen, waaronder de minister-president Salmeron, weifelden echter, of zij op den ingeslagen weg zouden voortgaan, of het ten halve nog eens beproeven met de zoogenaamde vrijheid en de menschenrechten. Wie was echter voor goed genezen van de nieuwe proefnemingen? De groote vrijheids-apostel, die het ruimste aandeel had en derhalve de meeste verantwoordelijkheid droeg voor den toestand der regeeringloosheid, - de welsprekende Castelar. Salmeron trad af als president van het uitvoerend bewind; Castelar zou hem vervangen. Hoor de voorwaarden,

die hij stelde! De Cortes moesten hem de meest uitgebreide volmacht verleenen; machtiging de geheele reserve op te roepen, een leening aan te gaan, den staat van beleg af te kondigen, ook in de provinciën, waar de roode muiters meester waren of de maatschappelijke orde bedreigden, machtiging weerspannige gemeente- en provinciale comités af te zetten en eindelijk - verdaging der Cortes. De meerderheid van de volksvertegenwoordiging was bereid die voorwaarden in te willigen en met 133 tegen 67 stemmen werd Castelar tegen Pi y Margall tot president van het uitvoerend bewind verkozen. Bij de aanvaarding van zijn ambt bleek Castelar even welsprekend te kunnen zijn in uitvallen tegen zijn voormalige vrienden; hij sprak van de roode demagogie, die de afschuwlijkste dagen van de Fransche omwenteling voor haar schoonste ideaal verklaart, zich warmt aan de branden van Parijs en Sevilla en... dictators te voorschijn roept. 't Laatste was wellicht een toepassing op de door hem zelven geëischte en aanvaarde macht. ‘Geweld moest met geweld, brand met brand, bloed met bloed, dood met dood betaald worden.’ Van de republiek van de vereenigde staten van Europa en de algemeene verbroedering bleef dus niet veel over.

Den 12^{den} September werden de buitengewone maatregelen door Castelar voorgesteld, door de Cortes goedgekeurd en een week later besloot zij met 124 tegen 68 stemmen tot den 2^{den} Januari uiteen te gaan. In plaats van beraadslaging over de grondwet van de federatieve republiek had men dus een dictatorschap. Castelar was naïef genoeg in zijn afscheidsrede de Cortes te troosten, dat men geduld moest hebben met de federatieve republiek; over de constitutie van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika had men tien jaren gewerkt en geen dictator zou de republiek ooit omverwerpen. Waar van die republiek niets meer over was dan de naam en Castelar een meer dan koninklijke macht uitoefende, kunnen wij ook deze verzekering veilig verwijzen naar het groote phrasenboek van den ‘edeldenkenden’ Spanjaard.

Het is inderdaad Spanjes geluk geweest, dat bij Castelar de natuur boven de leer ging, en eenmaal dictator - eere wien eere toekomt - heeft hij voor zoover de middelen van zijn land reikten en het karakter van zijn volk toeliet, den verholden wagen weder in 't spoor gebracht. Reeds vóór zijn dictatuur waren de handen aan het werk geslagen om de steden in het zuiden van de dwingelandij van het gepeupel te verlossen en de maatschappelijke orde te herstellen. Het langst van allen bood Cartagena weerstand, waar de tragedie der federatieve republiek zoo volledig mogelijk werd uitgespeeld; in de slotscène trokken de republikeinen met al de losgelaten boeven op een paar schepen het zeegat uit om in Algiers aan wal te stappen. Maanden lang nog knaagde de opstand der rooden aan de krachten van den Staat en het jaar was ten einde, toen in Cartagena nog altijd de roode vlag woei; booze ton-

gen vertelden dat Castelar die stad ontzag, ingevolge een met de intransigentes gemaakte afspraak.

Dat de Regeering onder deze omstandigheden den Carlistischen opstand niet meer fnuikte, kon haar niet ten kwade geduid worden; het was genoeg dat zij de verdere uitbreiding der Zwarte muiters tegenging, en toen den 2^{den} Januari de termijn voor de dictatuur was verschenen en de Cortes weder bijeen kwamen, kon met een Spaansch geweten de getuigenis worden afgelegd, dat er veel gedaan was, al was niet alles verricht wat er gedaan kon worden. Eenige dagen vóór de bijeenkomst der Cortes was het echter reeds zichtbaar, dat er van dank aan den dictator geen sprake zou zijn. De meerderheid der afgevaardigden was in het laatst van December in de hoofdstad terug en er heerschte onder hen een geest van ontevredenheid over Castelar. Donkere parlementaire wolken pakten zich over zijn hoofd samen, en wanneer men zich op het standpunt der republikeinen plaatst, was hun weerzin tegen Castelar niet onverklaarbaar. Het gold bij de intransigentes weinig, dat de krijgstucht was hersteld en daarmee de maatschappelijke orde verzekerd; dat zijn nu eenmaal zaken, waarover een echte republikein zich niet bekommert. Castelar had hen echter geergerd; hij had zijn steun steeds aan de rechterzijde gezocht en het verbond met de oude radicale partij woog hem zwaarder dan de verstandhouding met zijn eigen geestverwanten. Wat hem bij de republikeinen alle achting deed verbeuren, was dat hij zich ingelaten had met onderhandelingen met het Vaticaan over het vervullen van bisschopszetels, tegen het uitdrukkelijk beginsel in, door hem zelven met zooveel vuur verkondigd en door alle republikeinen zonder onderscheid vastgehouden: de volstrekte scheiding van Staat en Kerk, in dien zin althans dat de Staat zich volstrekt niet met kerkelijke zaken inlaat.

De betere verstandhouding met Rome, waarnaar de dictator trachtte, is al weder een bijdrage tot de kennis van zijn karakter. Zonder het te weten en de oude republikeinsche vrijheidsphrasen steeds gebruikend, was Castelar in de praktijk meer naar de rechterzijde verzeild, meer ontrouw aan zijn beginselen geworden dan hij zelf wist. Kon men anders verwachten van een man, die bij al zijn dwepen met de republiek van de vereenigde Staten van Europa, met de broederlijke omarming der volken, met de afschaffing van de staande legers, bij zijn schoone lofredenen op de vrijheid van godsdienst, het Protestantisme verklaarde te haten, ‘het Protestantisme, dat overal een vijand was van zijn vaderland, van zijn volk, van zijn geschiedenis, het Protestantisme dat met zijn dorheid zijn geest deed verdrogen en dat hem deed vluchten aan de voeten van de h. Maagd.’ Castelar is door en door een opgewonden, idealistische figuur, een licht beweeglijk man, die door zijn oppervlakkige ontwikkeling bloot staat voor alle inconsequenties en wanneer ge hem op zijn zonderlinge veranderingen wijst, u ten antwoord zou kunnen geven, dat hij het toch goed meent.

Stond Castelar tegen de heropening der Cortes met beide voeten in het kamp der rechterzijde, ook hier had hij weinig oprechte vrienden. Met die onvastheid van karakter, die hem - en wellicht niet ten onrechte - de beschuldiging op den hals deed halen, dat hij het beleg van Cartagena met te weinig ernst deed doorzetten, omdat hij ook de uiterste linkerzijde niet geheel van zich wilde vervreemden, konden ook de radicalen in hem geen vertrouwen stellen. En wat onder de parlementaire mannen als regel kan worden aangenomen, het was de oude radicalen niet zoo zeer te doen om Castelar te ondersteunen als wel om hun eigen persoon weder op den voorgrond te doen treden.

Zoo was het op het oude jaar te Madrid voor iedereen duidelijk, dat het nieuwe een crisis zou brengen, waarvan de oplossing tevens over de maatschappelijke orde besliste. De oude conservatieve, liberale en radicale partijen waren in de Cortes zoo goed als niet vertegenwoordigd; besloot nu de meerderheid van de republikeinsche afgevaardigden om Castelars gedrag af te keuren en in weerwil van zijn gebleken verdiensten een bewind aan het roer te brengen, dat de federatieve Republiek weder tot een werkelijkheid maakte, dan was het duidelijk, dat overal de uiterste linkerzijde, de partij der rooden het hoofd weder zou opsteken en de vaan van den opstand ontplooien. En toch, zonder zich een oogenblik te bedenken verklaarde de meerderheid der Cortes - 120 tegen 100 stemmen - zich tegen Castelar en de dictator legde zijn macht neder. Eenige uren later verschenen de soldaten in 's lands vergadering en verzochten in naam van generaal Pavia de volksvertegenwoordigers om naar huis te gaan; een oogenblik dachten zij aan tegenstand, maar toen zij zagen, dat het ernst was en de soldaten gereed waren om van hun wapenen gebruik te maken, kozen zij de vlucht. Generaal Pavia had gehandeld in overleg met de oude liberale partij, die na de verdrijving van koningin Isabella de zaken had geleid en die later in twee fracties zich splitste: een zoogenaamd conservatieve onder Sagasta en een radicale onder Zorilla. De schoone hertog Serrano trad aan het hoofd van het nieuwe bewind, terwijl de door zijn eerzucht en zijn intrigeeren bekende Sagasta de ziel werd van het nieuwe Ministerie, waarin ook aan een paar gematigd radicalen een plaats werd afgestaan. Al werd de naam van Republiek niet afgeschaft, met haar wezen was het gedaan. Men verkreeg dien halfslachtigen toestand, die ook in het naburige Frankrijk na den ongelukkigen oorlog bestaat, en nu eens den naam draagt van overgangstijdperk, straks dien van conservatieve republiek. Nog geen jaar was het geleden, dat koning Amadeo, wanhopend aan de vestiging van een monarchale regeering in Spanje het land verliet; sedert dien tijd was tweemaal de volksvertegenwoordiging uiteengejaagd met de bajonet, had men de federalistische Republiek gehad met haar gruwelen, en de dictatuur, en men was thans teruggekeerd tot den toestand na de omwenteling van '67, met dat onderscheid dat men van

de vestiging van een nieuwe dynastie even weinig kon verwachten als van de republiek.

De geschiedenis van het laatste jaar van Spanje onder de Serrano-regeering is spoedig geschreven. Terstond na den staatsgreep van den 2den Januari ontstonden in verschillende steden pogingen tot opstand door de federale republikeinen, die echter, dank zij de krijgstucht van het leger, spoedig werden onderdrukt. Castelar begaf zich weldra naar het buitenland, practisch genoeg om in te zien dat er vooreerst voor hem geen plaats was in de conservatief verklaarde republiek. Door de vermeestering van Cartagena omstreeks half Januari, kreeg de Regeering de handen ruimer om tegen de Carlisten op te treden, maar men kan niet zeggen, dat in weerwil van de verschillende gevechten - waarvan het ontzet van Bilbao en de strijd voor Estella, waar de dappere Concha sneuvelde, de voornaamste punten zijn - de toestand veel veranderd is. De Carlisten blijven beperkt tot de noordelijke provinciën, waar de bevolking traditioneel aan den pretendent gehecht is; in weerwil van de meerdere talrijkheid en betere uitrusting en geoefendheid van de Zwarte muiters is het hun tot heden niet gelukt eenige belangrijke vesting te veroveren of de Ebro-linie te overschrijden. Men verwijt de Regeering dikwerf dat zij in het dempen van den opstand niet genoeg energie ten toon spreidt en daardoor tot groot nadeel des lands den burgeroorlog tot een chronische kwaal maakt. Licht begaat men daarbij echter de fout van de Spaansche toestanden te vergelijken met die bij ons in noordelijk Europa; men heeft in het zuiden een geheel ander denkbeeld van opstand, vooral wanneer men dien kan brengen onder het gezichtspunt van een veete tusschen de leden der koninklijke familie; 't is niet de eerste Carlistische oorlog in Spanje; de voortdurende verandering van regeering door de pronunciamientos van dezen of genen generaal moest natuurlijk leiden tot verzwakking van het denkbeeld van stabiliteit, dat men als bij instinkt aan een regeering verbindt. Ook daar waar men volstrekt niet Carlistisch gezind is, heeft men daarom niet dat gevoel van afkeer van Don Carlos, dat men onwillekeurig veronderstelt, en indien de pretendent zich niet tot handlanger van het ultramontanisme had gemaakt en met een liberale vlag was opgetreden, zouden niet weinigen Karel VII als een uitkomst hebben beschouwd na de ongelukkige ervaring met Amadeo en de rampzalige ondervinding met de republiek. Wil men hiervan het duidelijk bewijs, men lette op de verhouding der soldaten; wanneer de legers tegenover elkander staan en er voor 't oogenblik niet aan belangrijke operaties wordt gedacht, keuvelen de voorposten met elkander, ja niet zelden ziet men de soldaten van kamp verwisselen om berichten in te winnen van familie of bekenden. Nauw sluit zich hierbij de gewoonte aan, dat de officieren, die tot het kamp der muiters zijn overgegaan, terstond na hun terugkeer

in denzelfden rang worden overgeplaatst, dien zij vroeger bij het leger hadden, of in dien, welken zij bij den vijand verworven hebben. Indien Don Carlos zich met de noordelijke provinciën tevreden wilde stellen, wellicht liet men hem daar koning spelen, zonder zich veel meer om den opstand te bekommeren. Men moet Spanjaard zijn, of zich de Spaansche eigenaardigheden indenken om de lauwheid te verklaren, waarmee de oorlog wordt gevoerd.

Er zijn andere bezwaren; het terrein van den burgeroorlog is zeer ongeschikt om ook met een groot leger veel uit te richten; bergpassen, waar tien man tegelijk kunnen passeeren, zijn lastige trajecten, wanneer men den vijand boven het hoofd heeft, en een leger groot genoeg om het geheele terrein af te sluiten, is ondenkbaar zoowel om de uitgebreidheid als om de beperkte Spaansche financiën. Men weet dat de toestand van de schatkist allertreurigst is en het is juist iets voor het Spaansche karakter om liever langen tijd een macht op de been te houden, waarmee men zoo goed als niets kan uitrichten, dan zich groote inspanning getroosten om des te spoediger van langdurige invretende uitgaven bevrijd te worden. Juist het geldgebrek is echter het krachtigste en het beste middel om de Regeering aan te sporen zich meer inspanning te getroosten en aan den opstand een eind te maken. Door al de groote Mogendheden op Rusland na erkend, zullen de Europeesche kapitalisten, in de achterstallige interest getrokken, wel weer genegen zijn om een leening te accepteeren, wanneer de Regeering de bewijzen geleverd heeft, dat zij zich weet te handhaven, en ook voor de toekomst eenige zekerheid voorspelt. Een flinke slag, den Carlisten toegebracht, zou de beurzen doen opengaan, want de bijeenroeping der Cortes en de bevestiging van de tegenwoordige Regeering door haar is natuurlijk slechts een vorm; elke Regeering krijgt in Spanje volksvertegenwoordigers naar haar wensch. Wat de kapitalisten tevens vertrouwen inboezemt, de Serrano-regeering is steeds meer conservatief geworden. Ook de gematigd radicale elementen zijn verwijderd; Sagasta staat nu aan het hoofd der Regeering en men weet dat hij over allerlei soort van kunstmiddelen beschikt om zich staande te houden.

Zal het derhalve in Spanje blijven wat het thans is: een republiek, die meer heeft van een monarchie of van een dictatuur dan van een republiek? Het valt moeilijk daaraan te gelooven, maar de maarschalk Serrano zal er waarschijnlijk anders over denken; het is voor Spanje moeilijker dan voor Frankrijk om uit de zoogenaamde republiek te geraken, omdat men aan gene zijde van de Pyreneën geen dynastie heeft, waaraan de overlevering verbonden is van materiëele welvaart. De Alphonsisten hebben na de jammerlijke mislukking van de republiek wel weer nieuwen moed gevat, maar men kan moeilijk den zoon nemen, die door een moeder als Isabella is opgevoed, daargelaten nog dat het niet gaat om te beginnen den koning voor te schrijven dat hij zijn moeder verbant. Het meest practische was wellicht, dat in de

nieuwe constitutie, die de Cortes straks zal vaststellen, een artikel werd opgenomen, ongeveer dus luidend: Bij ontstentenis van een koning zal de koninklijke macht worden opgedragen aan den opperbevelhebber van het leger en men zal om het verschil met de traditioneele monarchie te doen uitkomen, deze monarchie den naam kunnen geven van republiek. Vergeten wij echter niet, dat Don Alphonso onder de generaals nog altijd een groot getal aanhangers heeft.

Voor hem, die in de geschiedenis van onzen tijd iets meer ziet dan een wedloop tusschen liberalen en conservatieven, - een standpunt dat wij het parlementaire zouden kunnen noemen - zijn de gebeurtenissen van den laatsten tijd in Spanje rijk aan leering. Gewoonlijk nemen wij de gevestigde maatschappelijke orde, - de voorwaarde van alle leven en bedrijf, - als iets dat moeilijk verstoord kan worden; wij meenen in dat opzicht te wandelen als over een rotsgrond. En toch, zie hoe gemakkelijk die orde wordt verstoord en het gepeupel de heerschappij verkrijgt om met een egoïsme, grover, ruwer, zinlijker dan dat van de beschaafde standen, alles te exploiteeren ten eigen bate. Wanneer men den toestand van Spanje onder de federatieve republiek nagaat, dan is het duidelijk, dat een dus ingerichte maatschappij slechts korten tijd kan bestaan: evenals bij de groote Fransche omwenteling is vernielzucht het regeerende element en 't gaat met zulk een maatschappij als met den God, die zijn eigen kinderen verslond. De ervaring leert tevens dat de macht van den sterkste, vertegenwoordigd in het zwaard van den krijgsman, het éénige middel is om in zulke gevallen de maatschappij te redden.

En waardoor werd de dreigende ontbinding dier maatschappij veroorzaakt? Door de poging om theorieën op de maatschappij toe te passen, die in een boek heel aardig klinken, elders onder andere gegevens en omstandigheden wellicht bruikbaar zijn, maar nooit iets kunnen wezen, dat als een algemeen middel overal kan worden toegepast. De meest uitgebreide decentralisatie, in het federatieve stelsel met een nieuwen naam gedoopt, lijkt oppervlakkig aanbevelingswaard voor alle volken; wanneer a l l e n samenwerken tot heil van staat of maatschappij, zal de kracht van den staat zonder twijfel grooter zijn, en het leven meer beantwoorden aan hetgeen wij ons gaarne van den mensch en het menschelijke voorstellen. Maar men dient voor de uitvoering van die theorie zeker een ander menschen-geslacht te hebben dan het tegenwoordige. De mindere man acht zich verdrukt in de maatschappij, en wat wordt er van, wanneer men hem deel aan 't bestuur dier maatschappij geeft? Zie 't aan de gruwelen van Alcoy, van Sevilla, van Cartagena. Indien men nooit ervaringen van dien aard had opgedaan, zou men het een man als Castelar, die het wellicht goed meent met zijn volk, niet ten kwade kunnen duiden, dat hij zijn federalistisch republikeinsche theorie zonder eenig bedenken in toepassing wilde brengen; als men idealistisch

van aanleg is, valt het gemakkelijk te verklaren, dat men van het volk zich een voorstelling vormt, waartoe de werkelijkheid geen recht geeft, die door de nauwlettende waarneming van de eigenschappen van het volk zelfs lijnrecht wordt weersproken. De geschiedenis van den nieuweren tijd moest echter een hoogleeraar in de geschiedenis geleerd hebben met zijn proefnemingen meer bedachtzaam en voorzichtig te werk te gaan. Wanneer Castelar mooi spreekt, wanneer het zijn studie is mooi te spreken, men make hem hoogleeraar aan een tooneelschool of werkend lid van een rederijkersgezelschap, maar men stelle zulk een man niet aan het hoofd van een volk, zoolang hij niet ook bewijzen heeft gegeven, dat hij iets afweet van de wording van de maatschappij, van de wetten van het zijn, van de wijze waarop datgene wat is, noodzakelijk zóó geworden is. Castelar is in zijn soort een wijsgeer en zijn gedrag doet denken aan de spreekwijze van Frederik den Groote, die verklaarde, dat als hij een volk wilde straffen, hij het door wijsgeeren zou laten besturen. Het heden is zonder twijfel verre van volmaakt en veranderingen zijn wenschelijk in vele opzichten, maar men late het betrekkelijk zieke lichaam niet behandelen door artsen van veel schijn-geleerdheid, die met de patienten proeven nemen, waarvan de praktijk niets wil weten.

Die proefnemingen zouden minder gevaarlijk zijn, indien wij in Spanje en elders niet gewezen werden op een gebrek in de maatschappij, dat juist de plotselinge aanwending van veel decentralisatie gevaarlijk maakt; wij hebben het oog op de politieke onverschilligheid van de groote massa der burgers. Men moge daarover klagen zooveel men wil, het feit bestaat, het is diep ingeworteld en hij die regeeren wil, moet rekening houden met die werkelijkheid. Hadden de burgers te Alcoy, te Sevilla en elders de handen ineen geslagen en terstond geweld met geweld gekeerd, de zaken hadden niet die treurige wending genomen; met de middelen waarover zij beschikten, vooral de meerdere verstandelijke ontwikkeling en het daaruit voortvloeiend overleg, hadden zij de ruwe menigte kunnen bedwingen en veel ellende voorkomen, waarvan niemand voordeel heeft gehad. De gegevens in Spanje bestaan ook elders, gewijzigd naar de plaatselijke omstandigheden; het volk, indien wij het nemen in zijn gewone beteekenis, de lagere volksklasse, de talrijkste, het grauw, leeft in toenemende verbittering tegen de, andere standen, en men vindt daartegenover een verraderlijke onverschilligheid, hier het gevolg van onnadenkendheid, daar van ontzenuwing door weelde en genot. Al is hier veel anders dan in Spanje, het is zoo onwaarschijnlijk niet, dat ook hier mettertijd het recht van den sterkste over de maatschappelijke orde zal beslissen en het woord niet zal zijn aan de theorie maar aan het kanon.

15 November '74.

NOORMAN.

Letterkunde.

De eerste periode van het Amsterdamsche tooneel.

Het Amsterdamsche tooneel van 1417-1772, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven, authentieke bescheiden door C.N. Wijbrands, bekroond met de Koninklijke gouden medaille door de faculteyt van bespiegelende wijsbegeerte en fraaie letteren der Leidsche hoogeschool. Utrecht, J.L. Beijers. 1873.

I.

De wandelaar, die ten jare 1637 in den vooravond van een warmen Augustusdag bij het verlaten van den Middeldam links om- en de Warmoesstraat was ingeslagen, voelde zich onwillekeurig aangetrokken door het levendige tafereel, dat zich voor zijne oogen opdeed.

De ten ondergang neigende zon wierp een grillig rood licht op de geestige gevels der huizen ter eener, dat teruggekaatst in de kleine glazen ter andere zijde, een wonderschoone kleurmengeling baarde.

Een groepje dartele meisjens springt in 't slingertouwtje, een ander vermaakt zich met bikkel en bonket, vervroolijkt door het zingen van het ‘soet Fiane.’ Aankomende knapen boodschappen de vijftienjarige schoone, dat ‘Amirael’ gewond en op zijn sterfbed ligt en voor zijn verscheiden een afscheidskus van haar verlangt.

Die hale hij zelf - klinkt het antwoord. Onder luid geschater en gelach wordt ‘Amirael’ naar haar toegedragen, en er volgt een gestoei met al de juffertjens uit de buurt, die, niet afkeerig van vluchtige liefdesbetuigingen, het raadzaamst oordeelen zich onder de jongelui te mengen. Met welgevallen rust het oog der burgers op die kinderlijke vreugd, waarin zij met hart en ziel deelnemen en het ernstigste gesprek voor een wijl staken. Spoedig herneemt dit zijn vroegere levendigheid. Onder den breeden luifel van het huis van een der zijdehandelaars trekken velen zich te samen. Een der buren heeft bij den boekverkooper Joost Hartgers in de Gasthuisstraat een ‘tyinckie’ gekocht. Met groote nieuwsgierigheid vernemen zij naar den inhoud. Is er wat nieuws van den Prins? - Heeft hij Spinola al verwonnen? - Wapperen de witte pluimen weer vooraan? - verge-

zeld van nog vele vragen van ongeduld bestormen den pas aangekomene. Uit de lezing van het nieuwsblaadje verstaat men den aanvankelijken voorspoed der Nederlandsche wapenen. De prins had Breda berend en een gunstige stelling ingenomen.

Dat kon niet anders - klinkt een stem - Spinola is een flink krijgsman, maar voor mooi Heyntje moet hij toch de vlag strijken.

Hij weet van wijken noch wankelen:

> Wanneer Prins HENRICK wijckt, soo sal hy met sijn' siel
> En leven wijcken, door het sissen der quetsuuren,
> Van koegel kling of spies ontfangen voor stads muuren,
> En dese schandvlack reyn afwisschen met sijn bloed:

Vader vertrouwt - valt de jonge Joost van den Vondel in - dat de prins Breda herovert in even zooveel weken als Spinola maanden heeft noodig gehad.

God geve het! Joost, voert een man in de kracht des levens hem te gemoet. Maar zeg eens, je spreekt van vader, waar houdt vader zich thans zoo druk mede bezig? Hij heeft geen tijd, dat wij een woord met hem wisselen. Wèl voor den secretaris Daniel Mostart en den advocaat Victorijn, die hem schier dagelijks bezoeken en een enkele maal dokter Samuel van het gasthuis medebrengen.

Hoor eens - zegt Joost - als ge kunt zwijgen, wil ik een groot geheim openbaren. In December hoopt de raadsheer Van Kampen, dat de schouwburg geopend kan worden en dan zal er een stuk van vader vertoond worden, wat heel prachtig zal zijn; er komt in van Nero, van Troje, van Gysbrecht van Aemstel en wat vader het mooiste vindt is, dat onder het spelen de heele stad wordt in brand gestoken even als Troje.

Och Joost, wat wil je ons nu weer wijs komen maken! Dit is immers jokkernij.

Wat, jokkernij! en zuster Anna zegt het ook; ik heb het haar zelf aan pater Marius van het Begijnhof hooren vertellen en vader bevestigde het.

Daar is je brave zuster Anna en de goede pastoor Marius veel te verstandig voor om zoo iets te vertellen of te gelooven. Amsterdam in brand steken..... hoe hebben we 't met je Joost!

Nu, ge zult het zien, wacht maar...

Je moet dan zeker helpen - valt een guitige Warmoesstraatse in - pas maar op, dat je mooie zijden kousen niet mee verbranden, dat zou jammer zijn!

Ja, vindt u ze niet mooi, het zijn de fijnste, welke vader ooit in den winkel heeft gehad. Maar wat zegt ge van de veer op mijn hoed?

Die is inderdaad prachtig. Je ziet er uit om te stelen. Als Baertjen niet getrouwd was, Joost.....

De lieve spreekster gaat niet verder; zij zag, dat Joost kleurde en verdrietig om zich staarde.

Nu Joost, zoo meende ik het niet; je bent toch niet boos op mij? Neem je me mee, als ‘het schouburgh’ geopend wordt?

Zeker, daar heb-je mijn hand.

De goede Joost werd zoo spoedig niet boos. Aan dat soort plagerijen was hij gewend. Zijn zwierige doch keurige kleeding putte al zijn schoonheidsgevoel uit en een spottende bewondering was zijn loon. Een hartelijk woord nam den onbesuisden, maar van aanleg goedigen jonkman terstond weder in. Zoo toonde ook nu zijn hartelijk ‘goedenavond’, dat er geen spoor van wrevel bij hem overig was.

Gelijktijdig met Joost verliet een man met een somber gelaat het drukke gezelschap.

Spijt en wrevel teekenden zijn trekken. Hij had twee namen hooren noemen, die hem verdacht waren en niets kwaads - zooals hij hoopte - van hen vernomen. De een was pater Marius, ‘het principale hooft van de paepsche factie.’

Men zal hem dan nooit betrappen - mompelde hij in zich zelf - en de ‘onverdragelijcke superstitiën ende stouticheeden’ op het Begijnhof lijdelijk moeten aanzien. Tegen het Maagdenhuis, een ware ‘schole ende queeckerije voor aencomende meyskens ende dochters in de papisterye’ is ook niets uit te richten. De burgemeesteren zullen het zich te laat beklagen, dat zij dit alles toelaten. Wanneer hun harten verhard blijven, zal de hand des Heeren zich geweldig over deze stad uitstrekken. De stad is ‘vol papen, monicken, nonnen, bagijnen, cloppen ende paepsche vergaderinghen. Sy durven de goede ingesetenen ophitsen tegen desen staet; de christelycke overheyt schelden sy voor muyters ende dieven van 's coninx landt, hare galle loopt altemet soo verre over dat sy in hare vergaderinge wtroepen dat het beeter is in een hoerenhuys te treden, ja sich selven de keele af te snijden, dan in de gereformeerde kercken te gaen.’(*) De man werd bitter en hoewel hij struikelde over een oneffen voorwerp, vergat hij, dat zijne geloofsgenooten vaak de steen des aanstoots waren. De gereformeerde religie was de éénig ware. Een vrouw gehuwd met een Doopsgezinde werd de tafel des Heeren ontzegd, Luthersche predikanten en begijntjes, welke de zieken in het gasthuis bezochten, bij burgemeesteren van gruwelijke zonde aangeklaagd.

De Arminianen worden stouter en stouter - gromt de man, die zich bewust is ouderling der Hervormden te zijn, intusschen voort.

De grooten gaan de kleinen voor. Een secretaris van Amsterdam, God beter 't! hangt ook deze verfoeielijke sekte al aan, ja is hun voorganger, zoo men zegt. Wat moet hij zich met Vondel's oproerig geschrijf bemoeien, daar broeit zeker weer iets. Daniel Mostart, wij zullen toezien en uw gangen bespieden, het is ons door den kerkeraad bevolen!

(*) Voortdurend werden de burgemeesters door de predikanten hierover lastig gevallen In 1644 zetten zij dit in een uitvoerige remonstrantie HEd. Achtbaren uiteen.

In plaats den Heere tempelen te bouwen, richt een der zes-en-dertig raden een schole der ijdelheid op. Wee de kudde, waar de herders dolen!

De drift, waarmede hij deze woorden sprak, deelde zich mede aan den deurklopper, dien hij met kracht eenige malen heen en weer bewoog, ten einde zijn huisgenooten van zijn aankomst kennis te geven.

Terwijl de geburen de gebeurtenissen van den dag bespraken, waren Daniel Mostart en de advocaat Victorijn het huis *De Trov* binnengetreden.

De dochter des huizes, die na moeders dood huis- en winkelzorg met teedere liefde op zich had genomen, heette hen hartelijk welkom.

Als oud bekenden gingen zij terstond de trap op, welke naar Vondel's kamer leidde. Beschanst met boeken en blaren zat de dichter in diepe overpeinzing. Zijn gelaat helderde op, toen een licht kloppen aan de deur het bezoek der vrienden aankondigde. Trouwe helpers in Vondel's studiën der klassieken, kwamen zij hem ook thans met hun kennis voorlichten, nu hem de vereerende uitnoodiging ten deel was gevallen, een inwijdingsspel voor den schouwburg te schrijven.

Het klassicisme, waardoor de 17de eeuw zich kenmerkte, had Vondel's oogen op de ouden gericht. Virgilius tweede boek der *Aeneis*, waarin de ondergang van Troje zoo treffend geschilderd is, porde hem ter navolging aan. Hij zou, waar het mogelijk, den schoonen brand van Troje te Amsterdam in het gezicht zijner ingezetenen nabootsen.

Nevens dit inzicht prikkelde hem op dien grond iets te bouwen, dat stad en burgerij aangenaam mocht zijn. Oude dichters poogden hun gedichten smakelijk te maken door zaken te ververschen, die hun vorsten en voorouderen betroffen. Die van zijn tijd volgden dit voorbeeld. De weg door hen en hier te lande door Hooft met goed gevolg ingeslagen, lokte ook hem aan.

Wat kon den Amsterdammers aangenamer zijn dan den ondergang van hun stad te aanschouwen, waarvan zij als kind het verhaal hadden gehoord en dat op hun beurt levendig hielden. - Toen dit besluit eenmaal genomen was, raadpleegde Vondel ijverig de kroniek van Beka, won van oude Amsterdamsche familiën bericht in aangaande de gedachtenis door de faam nagelaten, en stoffeerde en bekleedde de zaak naar de wetten, regelen en vrijheid der poëzie.

Het Amsterdam, dat hij wilde voorstellen, kon niet de onaanzienlijke buurt zijn, die Gysbrecht's kasteel omringde, maar een Amsterdam grooter en machtiger, waarvan de gebeurtenissen, over verschillende tijdperken verdeeld, tot één waren saamgesmolten, om zoo in belangrijkheid Troje nabij te komen.

De schouwburg zou op Kerstdag geopend worden. Dit heilig feest wilde hij daarbij gedenken, door de handeling op dien dag te plaatsen en de kloosterlingen te midden der kerstvreugde te storen. Maar alvorens dit plan aldus uit te werken, moest hij de *Aeneis* ijverig bestudeeren, opdat alles zich vrij en ongedwongen naar dat model zou groepeeren.

In dien arbeid boden Daniel Mostart en Victorijn hem rustig de hand. En heden, terwijl zij hem weer bezoeken, heeft Vondel de vertaling gereed en roept, volgens zijn gewoonte, hun oordeel er over in. Eerst spade verlieten zij hem. Menig woord en wending had aanleiding tot overpeinzing gegeven, de dichter zelf had de meeste aanmerkingen; de vrienden mochten hun groote ingenomenheid te kennen geven en de navolging naast het model stellen, Vondel was niet spoedig te vrede, maar zocht wel eens knorven in de biezen.

Den zestienden October had hij zijn schepping voltooid, nog voor dat de schouwburg volbouwd was.

Een fijngevoelde oplettendheid bewees Vondel den bouwheer in de toezending van een kernachtig gedicht, juist toen hij den koepel van het gebouw optrok.

Op den nieuwen schouburg.

Wij bootsen 't groote Rome na in 't kleen,
Nu KAMPEN besigh is met bouwen,
En na den hemel vaert met hout en steen.
Geschut nocht donders van kortouwen
Versteuren hem, terwijl Spinola
Van boven siet sijn maenden krimpen
In 's Princen weecken, en hoort in Breda
Ons kort sijn lang belegh beschimpen.
De Boukunst bloeyt in 't midden van 't gevecht,
En opent Schouburg en tooneelen:
Daer strijckt de grijse Raed het voorhoofd slecht,
En word door droeve en blijde speelen
Verquickt: daer groeyt onse Amsterdamsche jeughd,
Die in haer schick den bouheer prijsen:
Soo dat sijn naem op 't schatren van haer vreughd,
Tot in den boogh om hoogh koomt rijsen,
En stuyt 'er op, en barst ten venstren uyt.
Pompejus sou sijn eer benijden,
En Scaurus self, vernamen sy 't geluyd,
Dat, na 'et verloop der eerste tijden,
Hun faem verdooft, mits 't oude Rome vlack
Ter aerde plofte met sijn wallen,
En 't ysselijck gevaerte kreegh een' krack,
In puyn begraeven of vervallen.
De krijgh siet heyligh nocht onheyligh aen:
Wat kan 'er tegens staen?

Eer November ten einde spoedde, zond Vondel een exemplaar van de *Gysbreght* met een brief van opdracht aan den balling, Hugo de Groot. 't Liep nog ruim een maand aan, alvorens de inwijding des schouwburgs zou gevierd worden, doch het was voorbeschikt, dat dit niet op kerstdag zou gebeuren. De wachters op Sion hadden onraad bespeurd. In de vergadering van den 17^{den} December, gehouden door den kerkeraad der Hervormde gemeente, werd door een der broederen

het woord gevraagd. Met broederlijke welwillendheid gaf de president hem daartoe verlof. Na zich behoorlijk in postuur gezet te hebben en tweemaal kuchens sprak hij: Mijne broederen! Onze plicht is het, ons als wakkere wachters aan de poorten Sions te gedragen; den volke hare overtredingen te verkondigen en den huize Jacobs hare zonden, opdat wij bevrijd blijven van den naam, die den tragen en slapenden herders met recht is gegeven: n.l. stomme honden, die niet blaffen en kunnen. Zien wij rondom ons. De paapsche stoutigheden verheffen zich meer en meer. Nacht en dag worden wij wakende gevonden en desalniettemin nemen de ongeoorloofdheden toe. Dagelijks worden wij bedroefd! Thans gaat het snelvliegende gerucht 'dat den 2^{den} kerstdag een verthooninge sal gedaen worden vande superstitien vande paperye als misse ende andere ceremonien.' En dit stuk - voer hij in woede met saamgeknepen wenkbrauwen voort - moet strekken ter inwijding van de nieuwe schole der ijdelheid, tot welk duivelsch werk de raadsheer Nicolaes van Kampen zich geleend heeft. Deze werken der duisternis moeten gekeerd, of - hier zwaaide hij met arm en hoofd, dat het 'drouvich was om aensien' - wij zullen van den Heere afgesneden worden.

De broeders keken elkander aan en trokken lange gezichten; de president schoof ongeduldig op zijn stoel heen en weer, plukte een ganzeveer af, schudde het hoofd en stelde, toen de broeder geëindigd had, voor, een kommissie te zenden aan den president van de heeren regenten van het weeshuis om hen aan te manen hunne zielen niet te bezwaren met het toestaan van zulke ijdele vertooningen.

Weinige dagen later stapte dominé Laurentius met den ouderling des kwartiers, Claes Jansz Visscher, het weeshuis op den Luciënburgwal binnen. De president was aanwezig. De bezoekers kweten zich van hun last, doch met slecht gevolg. Van hier richtten zij hun schreden Damwaarts, om den burgervaderen ten stadhuize met klachten lastig te vallen. De bode diende hen aan. De presideerende burgemeester Dr. Gerard Schaep ontving beiden. Hij noodigde hen uit tegenover hem plaats te nemen en verzocht hen, waaraan hij de eer van hun komst te danken had. De eerwaarde Laurentius richtte zich in zijne volle lengte op en sprak: Ik en mijne broederen, gesteld tot opzienders over de vergaderinge en het volk des Heeren worden dagelijks bedroefd door de gruwelijke zonde des pausdoms. Onze plicht is het daartegen te waken. Op nieuw worden wij ontrust door een 'paepsche vertooningh', welke den tweeden kerstdag zal plaats hebben. Uit naam van den kerkeraad vraag ik U dit stuk te weren en te zorgen 'datter doch geen schandalen mochten gegeven worden'. Dr. Schaep begreep, hoewel de naam, Vondel, niet genoemd werd, wat de predikant meende. Korzelig over deze boodschap en meer voor Vondel dan de predikers gestemd, bewaarde hij langen tijd het stilzwijgen. 'Eintlyck' merkte hij op, 'dat de E. Heeren burgemeesteren daerop hadden gelet dat de

Kercke noch de politie niet gepickeert of getraduceert soude worden meynende dat *hetgene soude mogen passeeren meer soude strecken tot bespottinge van het pausdom als tot onteeringe vande christelijcke religie*(*).

De bezoekers 'recommandeerden' den burgemeester hun verzoek nogmaals 'inde beste forme' en verlieten hem in een zeer onaangename stemming.

Vondel's wensch werd niet vervuld. Den tweeden kerstdag had de vertooning niet plaats(†). Het was zelfs mogelijk, dat het nooit zou gebeuren. De vrienden deden echter alles om dit althans te voorkomen.

Met welgevallen wreven de kerkelijken zich de handen. Doch hun victorie-kraaien op den laatsten dag des jaars bleek voorbarig te zijn. Zij verheugden zich in het genomen besluit om de vertooning te weren en zonden andermaal denzelfden ouderling met D. Wachtendorffius naar het raadhuis. Zij bedankten HEd. Achtbaren 'voor de goede devoiren tegens de vertooningh aengewend', maar drongen nogmaals 'ernstelyck ende serieuselyck' aan op 'de achterhoudinge van het comedyspel.' Hadden zij met christelijke blijmoedigheid het verbod er van vernomen; zij waren verontrust door het bericht 'dat nochtans verscheyden persoonen de kercken niet welgesint sich te samen voegen om oorlof bij de H.H. Burgem. te verwerven datse soude mogen gespeelt werden.' Wij bidden U ernstelijk - zoo besloten zij - onze woorden ter harte te nemen en die ijdelheid te stuiten en te weren, die - hetzij U nogmaals gezegd - 't' eenemael daerop loopt om het pausdom smakelyck te maecken.' Met de lijdzaamheid van Job hoorde de burgemeester het verhaal aan, beloofde het zijne medebestuurders 'te communiceeren, hoewel cleyne hope gevende van de selve te weygeren'(§).

Er heerschte groote drukte en levendigheid op den Dam op den eersten zondagmiddag van Januari des jaars 1638. Van Nieuwedijk, Kalver- en Warmoesstraat stroomden tal van menschen toe, vermeerderd door hen, die uit de Vogel- en Duivel-aen-kettingsteeg kwamen aanloopen. De jeunesse dorée staakte voor een wijl haar jokkernij met 'mooy Saertje' uit het *schild van Frankrijk* en plaatste zich onder de nieuwsgierigen. In plechtigen optocht zouden burgemeesteren en raden zich naar de Keizersgracht bij de Runstraat begeven, ter inwijding van den schouwburg.

(*) Protocol VII fo. 213. Met de rederijkerskamers hadden de predikanten zich nooit in 't bizonder bemoeit, wel in 't algemeen; zelfs hadden zij zich niet tegen de opening der Akademie verzet. Wat zij 'op stoel' geijverd hebben, weet ik niet. In 1630 is over het bekende prijsvers in hun vergadering geen woord gerept. Het dreunen der predikstoelen was zeker voldoende.

(†) Brandt verhaalt over dit geschil het volgende: *Dit treurspel was 't eerste*, *dat op den nieuwen schouwburg*, *omtrent de Kersdagen des zelven jaars* (*want de poëet stelde dat de verwoesting op Kersnacht was geschiedt*) *ten tooneele werdt gevoert: niet zonder tegenmorren van eenigen*, *die 't zochten te weeren*, *en etlyke daaghen ophielden; omdat hy de Roomsche kerkzeden*, *naar eisch des tydts*, *daar in ten toon stelde.*

(§) Protocol VII fo. 232, 233.

Weldra opent zich de deur van het oude stedehuis.

De ruiterwacht met halve pieken treedt vooruit, gevolgd door de roedragende bode. Daarna: de Schout, Dr. Jan ten Grootenhuis. Hij gaat alleen, zijn dienaars ter zijde. Aan hem sluiten zich de burgemeesteren aan: Jacob de Graef, vrijheer van Zuydpolsbroeck, enz. Pieter Hasselaer, met Jan Cornelisz. Geelvinck en Dr. Gerard Schaep. Daarna komen de zes-en-dertig raden: Adriaen Pieters Raap, Jacob Pieterz. Hoochcamer, Simon van der Does, C. Albert Coenraets, Jacob van Neck, Willem Backer, Herman van de Poll, Henrick Reynst, Dr. Alard Cloeck, Johan Huydecoper, Jan Claesz. Vlooswijck, Mr. Wouter Valckenier, Henrick Dirksz Spieghel, Frans Banningh Cocq, gevolgd door de twee-en-twintig anderen. In de Gasthuisstraat, Stilsteeg, Hartenstraat en de Keizersgracht tot voorbij de Runstraat heeft een menigte poorters post gevat om den plechtigen optocht der mannen van het kapitool voorbij te laten trekken. Met trots laten zij op velen hunner het oog rusten.

Daar gaat - merkt een hunner op - Pieter Hasselaer, ziet ge wel, dat hij de degen zijns vaders draagt!

> Welcke op 't Spaensche knokebeen
> Is geschaert voor 't algemeen.

De man, die er zoo betrokken uitziet, is Claes van Kampen, bouwmeester van den schouwburg. Hij heeft er eer af - luidt het wederwoord van een buurman - het is een schoon stuk werk.

Lourens Reaal zal ook niet gedacht hebben, dat hij op den dag der opening in het graf zou rusten. Hij had zich er veel van voorgesteld, maar de snelle dood nam hem tot zich.

De burgemeesters - klinkt het op een andere plaats - hoeven zich over hun jongsten ambtsbroeder (D^{r}. G. Schaep) niet te schamen. Hij weet zijn gezag te handhaven. De predikanten moeten heel wat van hem gehoord hebben, toen zij Gods wraak over de stad inriepen, als hij de opening van den schouwburg toeliet.

Zwijg toch over zulke dingen, valt een bejaard burger in, het is gevaarlijk zoo overluid iets te zeggen en te beoordeelen: 's Heeren boeken zijn kwaad om te lezen.

Nu ja - herneemt de eerste spreker - dat is zoo, ik wilde maar zeggen, dat hij een brave borst is en meetelt als Vondel uit *De Trov* zegt:

> Mannen heb ick alsmen 't vraeght
> Daer men raedhuis roem afdraeght.

Zulke mannen als hij hebben we noodig.

> Regeeren voeght niet alle man,
> Maer een die tegens moeyte kan,
> En tegens last en arbeyd trots
> Is opgewassen, als een rots:
> Die met een onbeteutert hart

't Geweld van 's weerelds baren tart.
Dees houd sijn sinnen in den dwang,
En gaet reght door den reghten gang,
En maeckt (wie geemlijck mort of knort)
Dat elck bij 't Reght gehanthaeft word.

Ondertusschen zijn HEd. Achtbaren de Runstraat genaderd. 's Heeren dienaars, die den ingang vrij houden, hebben handen vol werk om de dringende massa te beteugelen. Het schateren en joelen der jongens klinkt boven alles uit. ‘Een mensch kan zijn eigen woorden niet verstaan’, klaagt een oude nieuwsgierige bes, die luistert naar het voorlezen van het versje, dat boven de poort van het nieuwe gebouw prijkt:

De wereld is een speeltooneel,
Elck speelt sijn rol en krijght sijn deel.

De klacht van het oudje baat weinig, het dringen en duwen neemt toe, want de ‘Heeren’ zijn aan de plaats hunner bestemming gekomen.

In den schouwburg zijn de niet voor de regeering bestemde plaatsen reeds bezet. De bloem van Amsterdam is er bijeen. Prof. Barlaeus heeft een druk gesprek met den drossaart Pieter Corneliszoon Hooft. Het klassieke van den bouwtrant behaagt hem, de raadsheer Van Kampen heeft Rome in 't klein nagebootst - merkt hij op, - Vitruvius is bestudeerd. Ziet ge daar dat ‘schoon en braaf volk’ vraagt hij Hooft. Het zijn de ridders van Hektors bende. Zij zijn hier op hun plaats, waar de oudheid schijnt herboren. - De soms zoo melancholische geleerde geniet meer dan hij zeggen kan. Een glans van genoegen verspreidt zich over zijn gelaat als hij Tesselscha ziet binnentreden. Hoe wenscht hij zich in de plaats van den onafscheidelijken neef Sammers! Anna van den Vondel met haar vader geleiden de begaafde vrouw, die..... doch

Laat niemant zich vermeten
Haar onwaardeerlijkheid in woorden uit te meten.

Plemp en Victorijn voegen zich bij haar. Dr. Samuel Coster met Dr. Nicolaas en Johannes Fonteyn Jz. herdenken 't verleden, de twisten van de oude rederijkerskamer, het stichten der Akademie, haar vereeniging met de kamer en de aanleiding tot het bouwen van den Schouwburg. Niet zonder trots, staart Coster rond. Op een der balken, waar de boog van den koepel op rust, ziet hij in gouden letteren een herinnering aan zijn bijenkorf:

De Bijen storten hier het eêlste datse lesen,
Om d' ouden stock te voên, en d' ouderlooze weesen.

Boven den ingang van de zaal had hij reeds iets dergelijks ontdekt: een bij, met onderschrift: *Zij quetst en heelt.*

Dr. Daniël Mostart voegt zich met Suzanna in het gezelschap van Hooft

en Barlaeus en ziet tot zijn verbazing, dat Zacutus Lusitanus, de Joodsche docter, ‘de patient met den grooten buick’ aan zijn lot heeft overgelaten. Prof. Vossius is verdiept in de verzen, in gouden letteren op de architraaf verzinlijkt.

> Tooneelspel quam in 't licht tot leersaem tijdverdrijf,
> Het wijckt geen ander spel, nocht koninklijcke vonden.
> Het bootst de weereld na: het ketelt siel en lijf:
> Het prickeltse tot vreughd of slaet ons soete wonden:
> Het toont in 't kleyn begrijp, al 's menschen ydelheid
> Daer Demokryt om lacht en Heraklyt om schreyt.

Onderwijl zet Justus Baeck, gevolgd door Katharina Baeck en haar minnaar Hillebrand Bentes zich naast zijn zwager en halsvriend Hooft. Het doet Justus Baeck goed zijn zwager hier te vinden, wiens geest, ‘verzopen’ in het schrijven der *Nederlandsche Historiën*, eenige ontspanning behoefde. Wonderwel stemmen de verzen, op een der balken met zijn gedachten overeen:

> Het spel heeft ook sijn tijd, wanneer 't de tijd gehengt,
> 't Vermaeckelyk en nut word hier van pas gemengt!

Huygens zullen wij niet zien, voegt Justus aan Barlaeus toe. De dood van zijn Susanna ligt hem te versch in 't geheugen, en hij heeft eenige rust noodig na de overgave van Breda.

Mij deert des ridders afwezen - merkt Hooft aan -; met zijn bijwezen zou 't spel volmaakt zijn.

Anna van Hoorn luistert met welgevallen naar de kout van Maria Spieghel. De komst van haar zuster Hillegonda vergezelschapt van Michiel Pauw, met wien zij verloofd is, breekt het af. Het binnentreden van dit paar verwekt onder de jongelui eenige beweging. Menig jonkman benijdt Pauw zulk een kostelijken schat. Hillegonda staat, evenals haar zuster Maria voor haar huwelijk met Dr. Gerard Schaep, bekend als het mooiste meisje van Amsterdam. Vondel stelt beider tegenwoordigheid op hoogen prijs, evenals van Joan van de Poll met Duijfken van Gerwen, van Henry Thivaert met Geertruij van Lennep en van dat tal van dichters, schilders en kunstenaars, die den drempel hebben overschreden. Ook Johannes Blaeu, docter in de rechten en zijn jonge vrouw Geertruyt Vermeulen hebben den drang des harten niet kunnen weerstaan en moeten de vertooning van het Amsterdamsche treurspel bijwonen, vooral daar Vondel het gemaakt heeft, die hun vier jaren geleden zulk een bevallig bruiloftsvers heeft toegezongen(*). - De goudsmid, Warnar van Lennep, die daar, bij Jan Luden en Jacob van Campen Cornelisz. te midden van de winkeliers

(*) Fackel van Dr. Joan Blaeu en Geertruijd Vermeul. Vondel door Mr. J. v. Lennep III D. blz. 464. Mr. J. v. Lennep plaatste dit vers in 1638, d.i. 4 jaren te laat. Den 18den November 1634 teekende te Amsterdam aan ‘Johannes Blaeu, doctor in de rechten, woont op 't water, geassisteert met Willem Jansz., vader, en Geertruyd Vermeulen Van der Goude ende aldaar woonachtich.’ Zij trouwden te Gouda.

en kooplieden uit de Warmoesstraat en Niezel, van den Nieuwedijk en het Rokin, handel en nering voor een oogenblik vergeet, vermoedt weinig, dat eenmaal één zijner nakomelingen zijn grootsten en besten roem zal verwerven, met het leven en werken van hun buurman Joost te schetsen en te waardeeren; evenmin als Nicolaes van de Putte(*) aan Jan de Kooker kan voorzeggen, dat zijn nakomelingschap opgeluisterd zal worden door een kunstenaar, die de teederste kleuren op zijn palet zal mengen om Maria Tesselscha te schilderen als 'het trouwste kind, dat de Vader in den Hemel op aarde had' en het innig zieleleven van haar en J. v.d. Vondel zijn tijdgenooten te openbaren.

In hun buurt vinden we Vondels vriend Pieter Blesen, naast wien de heelmeester Ariaen van Bancken en de jonge Joost in een kring van aanverwanten en kennissen met een der Warmoesstraatsche meisjes heeft plaats genomen. Hij is zwieriger dan ooit en prijst in de 'vergulde spreuken' meer het aangebrachte goud dan de 'aardige spitsvondigheên.'

Eigenaardig is de tegenwoordigheid van Ploos van Amstel, die door meer dan nieuwsgierigheid gedreven de vertooning van de *Gijsbreght* komt bijwonen. Ieder weet, hoeveel moeite hij zich in 1634 heeft getroost om te kunnen bewijzen een afstammeling van Mynden, een zijtak van het geslacht Aemstel te zijn. Fredrik Hendrik heeft hem de vereischte brieven geschonken. Wat wonder, dat het hem een zaak van eer is niet door zijn afwezigheid te schitteren!

Daar ginds in een der huisjes aan de linkerzijde staan..... doch we moeten ons gekeuvel staken; de regeering is in aantocht. Gingen we voort, we zouden den schouwburg uitgeleid worden. Bij het binnentreden zijn we voor allerlei overlast en onvoegelijkheid gewaarschuwd. Aan den linkerkant van de deur, waardoor we de zaal binnentraden, blonken ons de gouden verzen tegen:

> Geen kind den Schouburgh lastigh sij,
> Tobackspijp, bierkan, snoepery,
> Nocht geenerley baldadigheyd.
> Wie anders doet, wordt uytgeleid.

De schouwburghoofden: Willem Dircksz Hooft, David Sens, Steven Vennekool, Mr. Jacob Block, Hereman Dircksz Coorenkind, Simon Engelbregt wachten H. EAchtbaren aan de poort op en geleiden hen naar hunne plaatsen.

Aemstels burgerij ziet hen met fierheid binnentreden.

> En wellekoomt met dartel handgeklap
> Al 't Raedhuys, en ons wijse Vaderen.

Als allen gezeten zijn, zwijgt de muziek. De twee tooneelgordijnen worden opengeschoven. Een tooneelspeler begroet, 'het heyligh Raedhuys' en zet uit een wat men vertoonen zal. Met een lofspraak op

(*) Eerst gehuwd met eene dochter van Nicolaes Cuyper, later met Elizabeth Thijm.

Amsterdam eindigt hij. Een schoone wending van het vers verbindt Gijsbrechts tijd aan het gelukkige heden. De voorspelling hem gedaan wordt thans vervuld, nu de Westerkerk(*) de kroon, door Maximiliaan aan de stad geschonken, ten hemel beurt, een tijdstip,

> Dat wij ter goeder uur beleven,
> Nu Amsterdam en 't Aemstelersgeslacht
> Syn kroon ten Hemel heeft geheven.

Maar al moge dit tijdstip schoon zijn, nog schoonere toekomst ligt in het verschiet.

> Soo eens de vreê ons scheeprijck Y bestrael,
> En 't oorlooghs onweer rust van ruysschen,
> Kiest gants Euroop dees stad tot Amirael:

Het is den acteur onmogelijk om voort te gaan. Een storm van toejuichingen breekt los. Het gesprokene is den hoorders uit het hart gegrepen. Hartelijk verlangen zij naar vrede en de erkenning van geheel Europa, dat Amsterdam de machtigste stad ter zee is, maakt diepen indruk.

De acteur kan eindelijk vervolgen:

> Soo eens de vreê ons scheepryck Y bestrael,
> En 't oorlooghs onweer rust van ruysschen,
> Kiest gants Euroop dees stad tot Amirael:
> En 'k sie eer lang ons silvre kruyssen
> Besaeyt met goud van starren eerst ontdeckt,
> En 't wapen, tot een Hemelsch teecken,
> Om hoogh, van mist nocht aerdschen damp bevleckt,
> Den Zeeheld hart en moed in spreecken,
> Daer hij, beducht door 't gieren van de naeld
> In d' Yszee drijft en dwaelt(†).

Onder luide en herhaalde toejuichingen, ‘die ten veynsteren uytbarsten’ verliet de speler het tooneel.

De toehoorders wisten nu in korte trekken, wat zij te aanschouwen zouden krijgen. De schets was hun aangeboden, om, op de hoogte van het onderwerp, de schilderij des te beter te genieten. Bekende zaken en personen, toestanden en lotgevallen door het genie vermengeld, zouden hun in het licht der poëzie boeien en binden.

Gijsbrecht van Aemstel heeft na den moord op graaf Floris V moeten vluchten. Van huis en goed beroofd heeft hij buiten 's lands een schuilplaats gevonden. De liefde tot zijn willige onderzaten dreef hem aan, zijn leven op 't spel te zetten en zijn getrouwe Amsterdammers met zijn komst te verrassen. Met hartelijkheid ontvangen zij hun ouden en welbeminden heer. De blijdschap is van korten duur. Zijn vijanden hebben nauwlijks het gebeurde vernomen of zij slaan het be-

(*) Aan het eind van 1637 was de Westertoren voltooid. Vondel doelt daarop.

(†) Zinspeling op ontdekkingsreizen. Er was te dier tijd zeker sprake van nieuwe expedities uit te zenden, ja men had dit wellicht reeds gedaan. Vondel was niet gewoon over iets, dat in de lucht hing, te prevelen.

leg om Amsterdam. Een jaar heeft de belegering reeds geduurd en nog is de stad niet in hun handen. Amsterdam wederstaat manmoedig ellende en gevaar, totdat ten leste de hemelsche rechtvaardigheid zich over de benarde veste ontfermt en op het

> ..... volcx gebedt
> En daghelijcx geschrey, de bange stad ontset.

De vijand heeft alle posten verlaten en in een haastige vlucht heil gezocht. Gijsbrecht barst in blijden jubel los, als hij het gebeurde verneemt, hoewel het hem schier een wonder schijnt. Willebrord, vader van 't Karthuizer klooster geeft hem opheldering. Tweedracht tusschen de vijandelijke bevelhebbers en een loos gerucht zijn de oorzaak van den onverwachten aftocht. Vosmaer, een spion, door Arent van Aemstel gevangen genomen, geeft, door Gijsbrecht ondervraagd, hetzelfde verhaal, waaruit nog blijkt, dat het plan was geweest, om op *Kersnacht*

> Terwyl de burghery Kappel en Kerck bewaerde

op een zwakke plaats in stad te dringen en alles te vermoorden en te verbranden. Een schip, geladen met rijs, om dammen op te werpen is door de verschriktheid achter gebleven. Gijsbrecht, merkende dat de spion waarheid spreekt, schenkt hem het leven en geeft bevel het schip te ontladen.

> De kou begint, en is noch veer van haer vertreck
> In 't wachthuys en op 't slot is hout en brand gebreck,
> Men maghse stracks versien, en barnen 't rijs tot asschen,
> Soo kunnen sij hier meê de vesten niet verrasschen![*]

Een rei Amsterdamsche maagden heffen een lied aan ‘tot lof van Godt,’ die de stad zoo wonderdadig heeft verlost, toen Hij zag

> hoe begeerlyck
> Het Sparen stak naer Aemstels kroon!
>
> Hoe wraeck met swaerden en met speeren
> *De torenkroon* van 't hoofd wou scheeren
> Der schoone en wijd vermaerde stad,

Dit blijde danklied smelte samen met den zang der Engelen in den Kersnacht, straks als 't tijd is ‘de kercken te stoffeeren.’

In dit eerste bedrijf waren de toehoorders met Gijsbrecht van Aemstel aangenaam gestemd door de onverwachte gebeurtenis. In het tweede wordt hun gemoed met schrik en medelijden voor hem vervuld. Hij waant zich veilig en is van plan met de burgerij ter kerke te gaan, onbewust, dat hem een net is gespannen. De vlucht der vijanden was een geveinsde. Vosmaer, de spion, een verrader. Het leger trekt terug, nestelt zich met geweld in het Karthuizer klooster en wacht

(*) Hier zweefde Vondel het turfschip van Breda voor oogen.

op het teeken van Vosmaer om de stad binnen te trekken. De burgerij bespeurt niets, zij gaat ter kerke en bidt voor den pasgeboren Heiland.

> Ghy die der Vorsten harten leyd,
> Gelijck een beeck; en schift en scheid
> Het licht van dicke duisternissen;
> Laet den tyran sijn aenslagh missen,
> Die den onnooslen laegen liet.

Hoe weinig vermoedt zij, dat ook haar lagen worden geleid, dat straks haar stad een aanslag wacht!

In spanning ziet het publiek de verdere gebeurtenissen te gemoet.

In het derde bedrijf neemt het tragische nog toe.

Badeloch, Gijsbrecht's vrouw, verscheen de geest van Machtelt van Velzen, welke haar met den hachelijken toestand der stad bekend maakte en aanried naar andere gewesten te vlieden.

Gods Engelen zullen haar en haar gezin op den aftocht geleiden.

Als zij aan Gijsbrecht haar droom vertelt, hecht hij er niet het minste geloof aan.

> 't Is louter ydelheid, die sich het breyn verbeeld.

Maar juist als hij dat gezegd heeft, klinkt de kreet: Wapen, wapen! en spoedig erlangt hij de droeve waarheid.

> Het is met Amsterdam en met sijn hooge wallen
> Gedaen; sij is de wraeck in 't end te buyt gevallen.

De schepen op 't IJ branden reeds, op 't slot kan men duidelijk 't geklikklak der op elkander kletterende zwaarden hooren. Gijsbrecht schiet helm en harnas aan, besloten daarin te overwinnen of te sterven.

Een verraderlijke vijand - een stad overrompelen in den nacht, terwijl ieder zich veilig waant en Gode lof wenscht toe te zingen - en dat in den heiligen en vredigen Kerstnacht - scherper tegenstelling is wel niet te denken. Nooit kon licht en bruin beter geschakeerd zijn, dan toen de rei der Klarissen tegen dien donkeren achtergrond, dat lichtbrengend lied aanhief van den

> Kersnacht, schooner dan de daegen,

Het mocht voor Hugo de Groot streelend zijn, dat Vondel bij 't verraad des vijands, heer Heemskerk, waarvan hij zijn afkomst rekende, laat sneuvelen; vleiend voor Vlaming en Bicker, dat Oudshoorn en heer Swieten werden herdacht, streelender was de zoete zang van het Kerstnachtslied voor Tesselscha. Aangenaam voelde zij zich door deze verrassing gestemd en Hooft, die Engelen meende te hooren, toen zij het op het huis te Muiden zong, prees Vondel om het gelukkig denkbeeld.

De woede des vijands laat zich door geen kerstlied keeren. Het allerheiligste tasten zij aan. Als wolven dringen zij in het Klarissenklooster. Bisschop Gozewijn van Aemstel wacht met de Klarissen om

zich geschaard nevens Klaeris van Velzen, moeder van 't klooster hun komst. Gelijk een krijgsman kalm en gelaten den dood trotseert, zoo wacht hij in 't bisschoppelijk gewaad voor 't altaar de laatste ure af. Als Gijsbrecht, door de Voorzienigheid wonderbaarlijk beschermd, toesnelt om hem en de zijnen te redden, verklaart hij geen hulp te begeeren. Hij is bereid zich op te offeren aan den reeds naderenden vijand. Een schrikkelijk lot staat nu het klooster te wachten. De Waterlanders en Vriezen verbitterd door den wederstand zullen zich thans op onschuldigen wreken. Hoe wreed is het niet in de stad toegegaan! Slechts weinigen hadden zich kunnen redden. Ontzettend is het verhaal, dat Arent van Aemstel er van aan Badeloch doet. Wat wonder, dat schrik en vreeze voor het lot haars mans haar schier radeloos maken en zij Gijsbrecht dood waant. Handenwringende stort zij jammerklacht op jammerklacht uit. Veel rampen waren haar sedert haar trouwdag over 't hoofd gevaren, maar deze is de zwaarste van allen. Arent van Aemstel zoekt te troosten, doch het is alles te vergeefs. De overige aanwezenden staren haar met stomme verbazing gade. Overmeesterd en aangegrepen door dat tooneel, ruischt het:

Waer werd opreghter trou
Dan tusschen man en vrou
Ter weereld oyt gevonden?
Twee sielen, gloênde aen een gesmeed,
Of vast geschakeld en verbonden
In Lief en leed.

Met ingehouden adem en onder een heilige stilte hooren de feestgenooten dit loflied der trouw aan. Menigeen pinkt een traan weg. Ook Tesselschade's oog is vochtig. Als men een beminden echtgenoot en een lief kind sedert kort aan het graf heeft toevertrouwd en het geluk en de innigheid der huwelijkstrouw in de teederste kleuren worden afgemaaid, dan smelt het hart

als sneeu van rou
Tot water en tot traenen.

Hooft, maar vooral Barlaeus wordt het duidelijk, dat er tusschen man en vrouw een band bestaat, hechter dan een zinnelijke, een liefde, sterker dan de dood.

Allen worden door het lied der edelingen medegesleept en bidden mede voor Badeloch.

o Godt, verlight haer kruys,
Dat sij den helt op 't huys
Met blyschap magh ontfangen,
Die tusschen hoop en vreese drijft,
En sucht, en uytsiet met verlangen
Waer dat hy blijft.

Die bede wordt niet beschaamd. In het vijfde bedrijf is Gysbrecht

op het kasteel aangeland. Een nevel en goddelijke glans heeft hem aan des vijands oog onttogen.

Met angstige spanning luistert Badeloch naar het verhaal van de ellende en den jammer, waarin de stad is gedompeld. Alles is verwoest, vrouwen zijn geschonden, kerken van het heiligste beroofd, Willebrord is omgebracht, Klaeris en haar nonnen de dolk in 't hart gestooten.

> Sij vielen overhoop, en lagen bij malkander
> In 't rond, gelijck een krans van roozes *wit en rood*(*).

Nog is de maat niet volgemeten. Doodelijk gewond wordt Arent van Aemstel binnengedragen. Weldra geeft hij den geest, en sterft

> 'met Krijghsmans eere in 't harrenas.'

Te midden van dit tooneel komt de heer Van Vooren het laatste pand, het kasteel opeischen. Gijsbrecht wil van geen overgaaf weten. Vrouwen en kinderen moeten vertrekken. De dappersten zullen zich bij hem voegen om met het zwaard in de vuist, hopende op goddelijke tusschenkomst, zich tot het uiterste te verdedigen. Badeloch schikt zich hierin niet. In een plechtige ure heeft zij haar man houw en trouw gezworen, beloofd hem te volgen, waar hij ga..... thans nu God zijn uitverkoornen beproeft, hem verlaten... dat in der eeuwigheid niet. Als de drang haar te sterk wordt, herinnert zij zich haar droom! Een gedeelte is uitgekomen. Goddelijke tusschenkomst heeft Gijsbrecht uit alle gevaar onttogen. De geest van Machtelt had ook gesproken:

> Verlaet dan flucx dit slot: steeck af, op Godts gena,
> En geef u zeewaert in aleer het word te spa.
> Al d' englen sullen u voor stormen en voor stranden
> Behoeden, en de vloot behouden doen belanden.

Is het Gods wil, dat zij ga..... Hij geve een teeken. Broer Peter vraagt zij te bidden om erbarming 'over dit bedruckt beleghert slot.' God verlaat de zijnen niet. In een hemelsche klaarheid daalt Rafaël neder. Hij beveelt:

> o Gijsbreght, set getroost uw schouders onder 't kruys
> U opgheleyd van God. 't Is al vergeefs dit huys
> Verdaedight:

Hoe droef de omstandigheden nu ook zijn, na den nacht komt de morgen.

> Al leyd de stad verwoest, en wil daer van niet ysen:
> Sij sal met grooter glans uyt asch en stof verrijsen:

(*) Hiermee maakt Vondel een toespeling op de kleuren van het wapen van het huis Aemstel. Deze verklaring is van den heer J. ter Gouw, van wien op een enkele uitzondering al de geschied- en oudheidkundige aanteekeningen zijn, welke bij v. Lennep voorkomen.

Een voorspelling der latere grootheid strekke hem tot troost. Te midden van krijg en kerktwisten

> en 't woeden nimmer moe,
> Verheft uw stad haer kroon tot aen den hemel toe,
> En gaet door vyer en ys een andre weereld vinden,
> En dondert met geschut op alle vier de winden.

Met opgetogenheid hoort het publiek dit aan.

Hoe zwelt Ploos van Aemstel het hart van trots, als Rafaël profeteert:

> Uw afkomst midlerwijl en sal niet onder gaen,
> Maer eeuwigh adelijck en eerelijck bestaen,
> Op sloten en in steên.

Doch de oorverdoovende toejuichingen, welke losbarsten, nu de engel, zich tot de burgemeesteren en raden richtende, een toespeling maakt op de tegenkanting der kerkelijken om het openen des schouwburgs te beletten, zijn niet te beschrijven.

> En Aemstels oude naem en sal geen roem ontbeeren,
> Als uw naemhafte stad haer Schouburg open doet,
> En voert op 't hoogh tooneel uw daeden te gemoet
> Den BURGHEMEESTEREN, en driemael twalef RAEDEN,
> Geseten op uw' schilt, van kruyssen overlaeden.

Niets heeft Gijsbrecht nu te weerhouden om zich met vrouw en kind scheep te begeven. God zal hen geleiden en voor zijn afkomst zorgen. Hoe bitter het ook valt, te

> scheyden van zijn land, daer alles loopt verlooren!

Aan Gods wil moet hij zich onderwerpen. Hij verlaat de verdelgde stad.

> Vaer wel, mijn Aemsterland: verwacht een andren heer.

Als ooit een publiek met geestdrift uiting aan zijn goedkeuring gaf, dan voorzeker dat, hetwelk de opening van den schouwburg bijwoonde. Toen de burgemeesteren, raden en verdere overheidspersonen vertrokken waren, groepten zich dichters en schilders om Vondel. Als om strijd drukten zij hem de hand. Pieter Codde kon den vorm niet genoeg naar waarde roemen. Beter voorbeeld kende hij niet. Hooft sprak van welverknochte en gespierde verzen. Barlaeus verhief de navolging hemelhoog. Oorspronkelijk blijven en 't Latijn op den voet volgen..... 't was hem een wonder. Coster mocht onder vroolijken kout wel eens over Amsterdam gedeund hebben, hij was een te oprecht Amsterdammer, om met een dergelijk stuk niet ingenomen te zijn. Ook Tesselscha onthield Vondel de welverdiende hulde niet. De goddelijke waakzaamheid, welke zich voortdurend over Gijsbrecht uitstrekt, noemde zij meesterlijk. Maar er was nog iets, dat haar dezen avond tot een der gelukkigste haars levens maakte. Haar was uit het treurspel gebleken, dat Vondels neigingen tot haar kerkgenootschap sterker dan ooit waren en een spoedige overgang op handen. Veel moet in beider gemoed hebben omgegaan, toen zij elkander de hand drukten.

Nog een spanne tijds en zij zouden nader als magen aan elkander verbonden zijn en hij haar uitnoodigen:

Eusebia, nu treck, op Godts bazuinen,
Met my, niet om den Jerichooschen muur;
Maer om de stadt, die, met haer zeven kruinen,
De donders tarte, en terghde al 't blixemvuur.
Nu leer met mij zachtzinnigh ooreloghen,
En Rome zelf bestormen op zijn kracht;
Niet met gewelt van schildtpadt, ram en bogen,
Waer me het fel al 't aertrijck t' onderbracht;
Maar met gebeen, en tranen.....

Nog een menigte handdrukken dankten den edelen dichter voor het gesmaakte genot. Al 'de dichtkundige liefhebbers (moesten) bekennen dat hij 't in de kunst ver hadt gebracht(*).'

De opening van den schouwburg was èn voor Vondel èn voor Amsterdam een triomf.

Veertien dagen later zat burgemeester Schaep met zijn kollega's den avond der inwijding te herdenken. Hij geraakte in vuur bij het reciteeren der regels:

Soo eens de vreê ons scheeprijck Y bestrael,
En 't oorlooghs onweer rust van ruysschen,
Kiest gants Euroop dees stad tot Amirael:
En 'k sie....

De komst van den bode, die een predikant met zijn ouderling aandiende, belette hem voort te gaan. Een pijnlijke trek speelde om den mond der Edel Achtbaren toen zijn Eerwaarde binnentrad. Het spoedig vertrek bewees, dat zijn bezoek niet al te welkom was en slechts ambtshalve werd toegestaan. Het was wederom over de *Gysbreght.* 'Serieuslyk' bad de kerkeraad der Hervormden 'de weygeringe van de paepsche Tragedie' hier voor dezen 'geageert' en 'sulk ende diergelycke stouticheden' in het vervolg te verhinderen, 'hoewel so geseyt wert, de aenstootelyckste saken daeruit geroyeert syn.' Deemoediger betoonden zich de regenten van het oude-mannenhuis. Zij werden 'als ledematen van de Kerk' van zonde en schuld overtuigd 'op het stuck van de comedie.' Gebogenes hoofds voerden zij ter hunner verdediging aan 'dat sy weynich in die sake werden gekent, dat sy niettemin bij tijt de wijlen alles souden toen, 't gene tot de meeste stichtinge ende minste quetsinge van de christelijke religie souden mogen strecken(†).' Het antwoord der regenten van het weeshuis, die ook een begroeting onfingen, is niet bekend. Hiermede was het ijveren van den predikstoel voor een korte wijle afgeloopen.

Had Vondel van de zijde der predikanten niets dan onaangenaamheden, de steun van regeering en alle weldenkenden, vooral van zijn vrienden hielp die verduren. Niet de minste voldoening schonk hem een brief, welken Hugo de Groot in Mei schreef. Beslommeringen van

(*) G. Brandt, *Leven v. Vondel*, bl. 53.

(†) Protocol VII f°. 233.

allerlei aard hadden den geleerden balling belet eerder voor de opdracht dank te zeggen.

Mijn Heer,

Ik houde my seer verplicht aan U.E. beleeftheit en groote genegentheyt tot my, de welcke schier alleene, immers nevens weinigen van die landen, zoekt te verzoeten myne geleden zwaarigheden, en te vergelden myne onbeloonde diensten. Ik heb uwe gaven en werken altijdt ten hoogste gewaardeerd. Zoo ik van dit werk zoude zeggen dat ik gevoele, zoo zoude ik mogen verdacht zijn of ik de eer die my is geschiedt door de toe-eygening daardoor zoude willen erkennen, 't welk ik noch daar mede nochte op andere wegen en zie te konnen doen na behooren. Bij anderen wil ik wel spreken van de gelukkige uitkiezing van deze in der daat waarachtige, maar bij U. E schoon gecierde geschiedenisse, de stad van Amsterdam, daar dit werk is gemaakt en vertoont, eigentlijk toekomende; de zeer welvoegende schikkingen van alle deelen van het eerste tot het laatste, wijze leeringe, teere hartroeringe, vloeiende, doch welverknochte vaarzen. Bij U.E. zal ik niets anders zeggen, dan dat ik Amsterdam voor gelukkig houde indien daar veele zijn die dit werk na zijne waarde konnen schatten. De Coloneesche Oedipus van Sophocles, de biddende Vrouwen van Euripides, hebben Athene nooit grooter eer aangedaan dan Amsterdam hier mede geniet. Ende alzoo ik vertrouw dat dit werk onsterffelijk is, zoo derf ik doar uit verhopen, 't geen my myne eigen werken niet en derven toezeggen, dat mijn naam zal blijven levende in een stadt, die ik altydt ten hoogsten heb geëert. Groote dankbaarheit ben ik U.E. schuldigh, de welcke ik in myn hert onverzeert wil bewaaren, tot dat ik eenige gelegenheyt vinde om de zelve met'er daadt te doen blijken.

Tot Parijs den 28 *May MDCXXXVIII.*

U.E. dienstwillige en dankschuldige

H. DE GROOT.

Het vermoeden zou kunnen rijzen, dat De Groot slechts uit vleierij zoo sprak, het tegendeel is waar. Werkelijk was Hugo de Groot hoog met de *Gysbreght* ingenomen. De opdracht er aan vooraf streelde hem. Zijn naam werd er in de beminde Aemstelstad door levendig gehouden. Ook schijnt Prof. Vossius hem van de woelingen der predikanten verhaald te hebben, althans in een brief aan hem is hij met alles volkomen bekend. Ten duidelijkste blijkt er uit, dat de Groot meende, wat hij schreef en vleierij verre van hem was:(*)

Vondel heeft mij vriendtschap gedaan dat hij een treurspel van treffelijken inhoudt, voeghelyke schikkinge, en overvloedige welspreekentheit aan my, als eenigen smaak hebbende in zulke dingen, heeft toegeëigent. Ook verheug ik my dat myn naam, op wat wijze het ook

(*) G. Brandts. *Leven van Vondel*, uitgegeven door Dr. Eelco Verwijs. blz. 53-55.

zy, *bij u luiden wordt levendig gehouden. 't Waaren onverstandige menschen*, *die in een treurspel, handelende van een geschiedenisse*, *al drie hondert jaren geleden*, *het vertoonen van de gewoontens dier tijden niet wilden toelaten: eveneens als die van Geneven, die in den Franschen druk van Cominaeus overal daar verhaalt wordt dat de Koning van Vrankrijk ter misse ging, het woord avondmaal in de plaats van misse stelden. Ook hebben zich Aeschyleus*, *noch Euripides niet geschaamt den aanschouweren de Barbarische godsdiensten te vertoonen: d' eerste in zijn treurspel van de Perzen*, *d' ander in zijn Iphigenia in Tauren. Doch daaruyt kon men zien hoe weinig zy zyn*, *die van zulke dingen wel kunnen oordeelen.*

H. de Groot voorspelde de *Gysbreght* een langen levensduur. Hij heeft niet misgezien. Meer dan twee en een halve eeuw is hij de lust en de liefde der Amsterdammers geweest. De pijlen der kritiek zijn onkwetsbaar gebleken; vele aanmerkingen van geene waarde. Dikwijls bleek, dat voor poëtische vrijheid verklaard werd, de volle waarheid te zijn. Zoo geloofde ieder, dat de reeks voorrechten, welke Willebrord aan het Karthuizerklooster toekent slechts denkbeeldig waren; maar toen Dr. P. Scheltema het publiek een studie van dat gesticht naar authentieke stukken bewerkt aanbood, bleek, dat Vondel voor één onderdeel van zijn treurspel de *kloosterarchieven* had geraadpleegd, hem door de vaders van het weeshuis verstrekt. Men vergelijke slechts:

Albrecht van Beijeren beval, dat niemand '*eenige timmering*, *groot of klein zou mogen maken op honderd roeden afstands van hetzelve*'(*) en zorgde er voor, dat de Karthuizers 'ten eeuwigen dage, hunne goederen, landen, pachten en renten rustig, vreedzaam en ongehinderd (zouden) gebruiken en vermaande een ieder hen "te geven, wat hun toekwam, met bedreiging zijner ongenade, indien iemand hierin te kort schoot(†)." Graaf Willem VI dreigde, "wanneer iemand den broeders aan lijf of goed misdeed, de schade op dezen te zullen verhalen, als ware hij zelf gekrenkt in zijne eigene heerlijke rechten(§)." Paus Julius II gaf hun vergunning niemand te gehoorzamen dan den Prior der groote Chartreuse en 't algemeen kapittel der orde. Philips van Bourgondiën, in aanmerking nemende "de gestrengheid der orde, zoo ooit de vrijheden, graciën, privilegiën en exemtiën" door *Roomsche Pausen en Keizers* aan de Karthuizers verleend, (ontlastte het) voorzegd godshuis en al de religieusen, zoowel priesters en conversen, als dagelijksche dienaren, die er nu zijn of namaals wezen zullen en hunne goederen van alle bede en schatting,' enz.(**). Maximiliaan en Maria bevestigden al de vroeger gegeven voorrechten. - (††)

(*) Dr. P. Scheltema. *Aemstel's Oudheid*, D. II. *Het Karthuizer-klooster van Sint Andries ter zaliger havene bij Amsterdam* bl. 17.
(†) Ald. blz. 23.
(§) Ald. blz. 23.
(**) Ald. blz. 24.
(††) Ald. blz. 19.

Lees nu, wat Vondel Willebrord in den mond legt,

> Dit is een overoud, en Vorstelijck gesticht,
> Verzorgt in vrede en krijgh met seghelen en brieven,
> Dat wie het quetst, gedenck een' vorst des rijcx te grieven,
> Die seyd: hy raeckt mijn kroon, wie 't Godshuis yet misdoet.
> Sint Andries is 't gewijd. 't en past geen Krijghsmans voet.
> 't Sij veer dat Died'rick nu 's Kartuyzers vyand werde,
> Twee Alexanders selfs de vierde, en oock de derde,
> Gelijck de tweede Urbaen bevestighden dit slag
> Van Godsdienst, daer men Bruyn wel d' eer van geven magh.
> Ja, opdat geen gerucht zou steuren ons gemoeden,
> Magh *niemant dese plaets beneden honderd roeden*
> *Betimmeren*, veel min beswaeren met den last,
> Wij staen op *Keizerlijcke* en *Pauselijke* wetten.

Men dient echter in aanmerking te nemen dat deze voorrechten, in verschillende tijdperken verleend, door den dichter in één zijn gedommeld. Hij kon dit doen, daar hij de vrijheid genomen had het klooster in Gijsbrechts tijd te plaatsen, ofschoon het toen nog niet gesticht was. Dit was Vondel zeer wel bekend, maar om zijn doel te bereiken, iets den Amsterdammers te laten genieten, wat hun smakelijk was, moet men zijn inzicht prijzen. Het klooster was een der rijkste en beroemdste, de Amsterdammers hadden het in zijn vervallen staat in 1602 gekend en naar de geschiedenis vernomen. Te dier plaats was een uitspanning verrezen waar de vroolijke maats gaarne toefden en hoe populair de Karthuizers waren, staafden zij in hun zegswijze van een welgedaan man: *hy het een peter wanghen as 'n kartuiser.* Vondel had in het geraamte van zijn spel een klooster opgenomen. Het Karthuizer was den Amsterdammers het naast aan 't hart en bood zich van zelf aan om de heugenis er van te ververschen.

Is door het rusteloos onderzoek van Dr. Scheltema gebleken, hoe nauwkeurig en angstvallig Vondel de historie raadpleegde, de kleur van het geheele stuk is zoo echt Amsterdamsch, dat de aandachtige lezer telkens nieuwe zaken aantreft, die alleen uit Amsterdamsche toestanden te verklaren zijn.

Die Amsterdamsche geest is het groote geheim, dat Gijsbrecht nog altijd de Amsterdammers aantrekt en hen in grooten getale bij de vernieuwing des jaars ‘belast’ maakt het droef ‘verslagh’ te hooren. En ofschoon uit den aard der zaak voor menigeen het een en ander onbegrijpelijk is, boeit zij klein en groot. Treffend is de heilige stilte en aandacht als de rei in het lied der oprechtste trouw het leed van Aemstels vrouw schildert. Den opmerkzamen toeschouwer ontgaat het dan niet, hoe ware poëzie het ruwste wijf en den hardvochtigsten kerel in de ziel grijpt en schokt.

Onze boven alles dierbare vaderstad houden wij voor gelukkig, ‘indien daer veele zijn die dit werk na zijne waarde (blijven) schatten.’

(Slot volgt.)

J.H. RÖSSING.

Vertalingen en herdrukken.

Gezocht maar niet gevonden. Naar het Engelsch van E. Yates, door S.J. Andriessen. Twee deelen. Gouda, G.B. van Goor en Zonen. 1873.

Daar zijn wonderlijke menschen, die alleen in Engeland kunnen bestaan, en even wonderlijke romanhelden, die alleen in het brein van Engelsche romanschrijvers kunnen opkomen. Tot deze behooren ook de personen, met wie wij verplicht zijn in bovenstaanden roman kennis te maken. En die uitdrukking is niet te hard: welk beschaafd man, welke ontwikkelde vrouw zou in het werkelijk leven bij voorkeur omgaan met een paar schurken uit de laagste volksklasse, een dito uit den zoogenaamd fatsoenlijken stand, een paar willens en wetens verblinde wichten als Ellen Wynne en Mrs. Bradstock, en nog eenige andere dieven en getransporteerden, die elkaar bedriegen en voorliegen en zoeken, wat door hun collega's al lang gevonden is? In een boek - in dit boek voornamelijk - kan men zich dit gezelschap echter laten welgevallen, omdat de verschillende karakters, zooals de schrijver ze nu eenmaal geschapen heeft, menschkundig zijn opgevat en met talent zijn beschreven en volgehouden. Ook de intrige is boeiend; tot het laatst toe blijven we, ondanks den titel, in gespannen verwachting omtrent den afloop. - We raden echter een iegelijk aan, zoo mogelijk het oorspronkelijke werk en niet de vertaling ter hand te nemen. Om b.v. in het eerste deel alléén reeds vijf-en-twintig malen ‘aan de weet te komen’ en tal van dergelijke onhollandsche uitdrukkingen te moeten slikken, is althans van een beschaafd lezer te veel gevergd.

M.

Rekenboekje voor de scholen, door A. Moll, 2de druk, 3 stukjes. Arnhem, W.H. Stenfert Kroese.

De rekenboekjes van A. Moll bevatten een tal van voorstellen, die zich onderscheiden door frischheid en duidelijkheid van inkleeding. Meestal klein van omvang, is elke opgave zoo ingericht dat het kind ze omvatten kan en toch ernstig denken moet. Het is daarom dat deze boekjes zoo juist geschikt zijn voor de volksschool: de gewone slendergang - 't ‘sommen maken’ is geheel verbannen en eene reeks van denkoefeningen er voor in de plaats gegeven. 't Is waar, de leidende hand van den onderwijzer wordt voor het kind gevraagd, maar is dit niet het ware - de eisch van alle degelijk onderwijs? Wie in deze werkjes een middel zoekt voor stille werkzaamheid zal zich bedrogen vinden: er is te veel gloed en leven in. Men zie slechts het aanhangsel achter het 1ste stukje: o.i. een juweeltje.

Of dan alles goed is wat hier aangeboden wordt? Geenszins. Welk menschelijk werk is volmaakt? Maar de gebreken zijn van dien aard dat de ervaren onderwijzer ze lichtelijk vermijden kan, terwijl er voor het goede stof in overvloed is.

Mengelwerk.

Een zondag in Engeland.

De zon ging heerlijk op over Londen en zijne omstreken; het was Zondag, of ‘Sabbath’, zooals men, oud-testamentisch, in Engeland pleegt te zeggen. ‘Ik ben altijd recht blij, als het 's zondags mooi ‘weer is,’ zei ik, uit den grond mijns harten, toen wij aan de ontbijttafel zaten, ‘dat is zoo feestelijk, vroolijk, levenslustig.’ - ‘O ja,’ kreeg ik ten antwoord, ‘mooi weer drijft licht nog eenige onverschilligen meer naar de kerk en naar de zondagsschool; daar is het altijd goed voor.’

Die weinige woorden karakteriseeren de wijze, waarop men in Engeland den zondag pleegt te beschouwen. Het spreekt van zelf dat men ook daar duizenden van, om verschillende redenen, heel en half ‘onverschilligen’ kan vinden; maar toch, de publieke opinie stempelt er den zondag als sabbath, als eenen uitsluitenden kerkdag. Hecht aan eenen Engelschen zondag toch vooral niet de behaaglijke gedachte van eenen zondag bij ons, of b.v. in Duitschland, waar hij de uitgangsdag is bij uitnemendheid, waar godsdienstige wijding en gezellig genot als het ware in één vloeien; waar elk, juist op den zondag, zijne bloed- of geestverwanten opzoekt, en hem gebruikt voor grootere of kleinere uitstapjes, in één woord, tot uitspanning, genoegen, verfrissching. Ook de Engelschen weten dergelijke uitspanningen te waardeeren; hunne ‘*picknicks*,’ in de vrije natuur b.v., behoeven voor de Duitsche ‘*Ausflüge*’ niet onder te doen; maar het is zoo algemeen aangenomen, dat men hiervoor andere dagen dan den sabbath behoort te kiezen, dat aan bijna alle standen en beroepen daartoe *in de week*, nu en dan gelegenheid gegeven wordt. De omstreeks 900 beambten in Somerset-house ('s Lands Rekenkamer enz.) hebben maandelijks een werkdag vacantie; en vele invloedrijke particulieren volgen in dit opzicht min of meer het voorbeeld van den staat. Op zondag reist men niet dan in hooge noodzakelijkheid; en het betrekkelijk gering aantal spoortreinen, dat op zondag Londen doorkruist,

bevat voor het grootste gedeelte slechts kerk- en zondagschoolgangers. De meeste publieke gebouwen zijn gesloten; bij den Londenschen telegraafdienst is alleen het hoofdkantoor open; en toen ik in mijn tijdelijk tehuis, dien dag, op den gewonen posttijd, mijn verwondering te kennen gaf, dat er voor niemand van 't gezin een brief kwam, kreeg ik ten antwoord dat er 's zondags in Londen geen brieven bezorgd worden.

Tegen half elf zouden wij naar de kerk gaan. Mijne huisgenooten waren Dissenters, en ik zou dus in hun gezelschap een *chapel* bezoeken, (de naam *church* wordt alleen aan de bedehuizen der *gevestigde staatskerk* gegeven), en een *dissenting minister* hooren prediken, een titel die bij ons ten onrechte meestal door ‘afgescheiden domine’ vertaald wordt. Ten onrechte; want naar onze Nederlandsche toestanden oordeelende, hecht men daaraan onwillekeurig het denkbeeld van een voorganger eener gemeente, die, grootendeels gevormd uit de minder ontwikkelde standen, zich van de gevestigde kerk onderscheidt door meerdere orthodoxie, strengere dogmatiek, stipter gehechtheid aan de letter van den bijbel. De Engelsche Dissenters nu zijn wel afgescheiden, in den letterlijken zin van het woord; doch op eene geheel andere wijze. In orthodoxie staat hun geest gelijk met dien der staatskerk; in beiden zou men waarschijnlijk even veel, of even weinig, vrijzinnigheid kunnen vinden; maar als geestelijke afstammelingen van Cromwells *roundheads* onderscheiden zij zich door grooteren eenvoud in hun eeredienst en in de geheele inrichting hunner geestelijke verhoudingen. Bij hen geen zweem van dat ritualisme dat de Engelsche (Episcopaalsche) kerk zooveel op de Katholieke doet gelijken; het eenige wat zij boven onze gewone vormen behouden hebben, is het opstaan gedurende het gezamenlijke zingen, en het knielen onder het gebed. Bij hen ook volstrekt geene hierarchie; elke gemeente kiest en onderhoudt haar eigen leeraar, en stelt haar eigen reglementen vast; en bij de wekelijksche ‘*prayer meetings*’ is het volstrekt niet ongewoon, dat, in de plaats van den predikant, de een of andere leek optreedt en het woord neemt.

De chapel, waar wij binnen traden, was zeer groot en ruim, en deed dus in dit opzicht volstrekt niet aan onzen Hollandschen term ‘kapel’ denken. Zij zag er frisch en vriendelijk uit; en werd blijkbaar met liefde in goeden staat gehouden. Op den preekstoel, die met donkerrood fluweel was behangen, klom een man, met een schoon, eerwaardig uiterlijk; en na gezang en gebed, annonceerde hij een preek over ‘The Atonement,’ naar 1 Joh. I: 7. ‘And the blood of Jesus Christ His Son cleanseth us from all sin.’ Deze rede had niets bijzonder merkwaardigs; wie eenigszins bekend is met den orthodoxen geest ook ten onzent, kan zich gemakkelijk voorstellen wat hier naar aanleiding van dezen tekst werd verkondigd.

Spoedig na onze tehuiskomst werd het diner gereed gemaakt, ditmaal veel eenvoudiger dan in de week; omdat men, trouw aan het sabbathsbeginsel van *rust*, ook de dienstboden zoo veel mogelijk alle

arbeid bespaarde. In vele gezinnen wordt om deze reden des zondags in het geheel niet gekookt. - Er werd dan ook niet lang getafeld, want om half twee was het uurtje van de zondagsschool geslagen, waaraan verscheiden leden der familie deel namen.

Die zondagsscholen zijn in Engeland geheel iets anders als hier. Bij ons toch zijn het eenvoudig liefhebberijen van welwillende particulieren, meestal dames, die aan een aantal kinderen uit de lagere klassen, al naardat haar geest het meebrengt, hetzij alleen bijbelsche geschiedenis of ook nog andere dingen onderwijzen. In Engeland daarentegen vervangen zij geheel onze catechisatien: de predikanten catechiseeren daar niet, maar de gemeente zelve doet het in hunne plaats op de zondagsscholen. Wie zich met der woon ergens neer zet, en eenig hart heeft voor publieke belangen, meldt zich aan, als genegen om, bij voorkomende vacature, een klasse van de zondagsschool op zich te nemen; en zoo begeven zich dan des zondags namiddags (dikwijls wordt er ook reeds vóór kerktijd een klasse gehouden,) vele jonge, en ook oudere, mannen en vrouwen naar de daartoe ingerichtte localen; (meestal scholen, soms ook groote kamers achter of onder de kerken). Ieder heeft daar dan te zorgen voor zijne eigene klasse, nl. zes of zeven jongens uit allerlei stand voor de heeren, en evenveel meisjes voor de dames; en daar allen tegelijk moeten werken, geschiedt dit onderwijs natuurlijk halfluid. Allen behandelen op één zondag hetzelfde onderwerp; en de roosters van die stof worden opgemaakt op de zoogenaamde *sunday-school teacher-meetings*, om de maand of drie onder presidium van den president gehouden. Deze komt zich ook ten minste ééns in de maand op de zondagsschool zijner gemeente vertoonen, geeft dan een gezang op, en doet een gebed of houdt een toespraak. - Dit alles is zoowel in de staatskerk als bij de Dissenters in gebruik. - De indruk, dien de zaak op mij maakte was... zeer militair. Eenmaal aangenomen hebbende dat gemeenzaamheid met den bijbel een der grootste schatten is, dien men zijnen medemenschen kan gunnen, gaat men regelrecht op het doel af, om dien schat in zoo kort mogelijken tijd aan zooveel mogelijk individuen bij te brengen; en doet dat met echt Engelschen ijver en praktischen zin, echt Engelsche assiduiteit en volharding.

Te half vijf vereenigde men zich als naar gewoonte rondom de theetafel. Het geheele discours, ofschoon over allerlei onderwerpen loopende, droeg min of meer den stempel van den sabbath. Alles draagt dien; en men zong waarheid, toen men zich daarna om de piano schaarde en van de zondagsstemming getuigde:

> Now from the throng withdrawn away,
> We seem to breathe a different air:
> Composed and softened by the day,
> All things a different aspect wear.

Deze ‘hymn’ scheen tot de geliefkoosde liederen te behooren; de

zangwijs was dan ook een der schoonsten uit het gebruikelijke bundeltje, en het lied zelf een der minst leelijken; want ik moet erkennen dat in die collectie, vol onmogelijke zinnebeelden, nu eens over het bloed en de wonden van Jezus, en dan weer over hemelsche kronen en tronen, de meesten, wel bezien, zeer, zeer onaesthetisch waren. Even onaesthetisch was een zeker boekje, waarmede ondertusschen de kinderen zich vermaakten; getiteld: '*Pleasant hours with the Bible*;' het was eene verzameling van raadsels, woordspelingen en aardigheden, meestal van niet beter allooi dan b.v. het bij ons bekende: 'Wie was de schipper van David!' Het ging mijn begrip te boven, hoe men, bij zooveel eerbied voor den bijbel als hier heerschte, zulk een spel kon gedoogen; maar de kinderen moesten toch op zondag iets hebben om zich mee te amuseeren; dit amusement bevorderde de bijbelkennis en hoe die smakeloosheid de arme bijbelschrijvers beleedigde, zag men over het hoofd.

Omstreeks zeven uur trokken wij weer naar de avondkerk. Ook daar zou diezelfde smakeloosheid mij vervolgen. Want de tekst was ik weet niet welke Oostersche voorstelling uit Maleachi, waarvan ik de juiste woorden ben vergeten, maar die, dit herinner ik mij wèl, op Westersch gebied overgebracht, een allerakeligst figuur maakte. - Ik kan niet helpen dat ik spoedig niet meer luisterde; maar schijnbaar opmerkzaam op de preek van den leeraar, weldra in mijn eigen gedachten verdiept was. - Ik ging na wat ik in deze laatste weken in Engeland op geestelijk gebied ontmoet had. Dit was dan nu die 'orthodoxie', die ik in Holland slechts van verre gekend had, maar waarmee ik nu op zeer intieme wijze kennis maakte. Zij presenteerde zich aan mij onder de allergunstigste omstandigheden, nl. vertegenwoordigd door waarlijk edele menschen, die meenden wat zij beleden, en er zich naar gedroegen; bij wie geen sprake zijn kon van huichelarij of berekening; wier karakter volstrekt niet verslapt werd door het 'bouwen op de goddelijke genade;' en wier zedelijkheid even streng en teer was als dat van de beste verdedigers der 'morale indépendante.' Maar toch.....

Onwillekeurig vlogen mijn gedachten over naar die geheel andere, zich meer en meer uitbreidende kringen op het vasteland, waar het religieuse element kwijnt, zich verschuilt, en dreigt opgelost te worden in den stroom der verlichting, die den godsdienst als een 'overblijfsel uit donkere eeuwen' langzaam aan schijnt te zullen vernietigen. En... 'les extrêmes se touchent,' zoo dacht ik. Is het eigenlijk hier en ginds niet hetzelfde ruwe realisme, wat de menschen op verschillende wijzen een poets speelt?

Aan het ééne uiterste hecht men zich krampachtig aan een samengeraapt boek vol eeuwenoude voorstellingen, inspiratien, gedachten; vat de poezie van vóór twee duizend jaren als werkelijkheid op; en voelt zich daarvan zóó afhankelijk, en durft zóó weinig op de vleugels

van den eigen geest vertrouwen, dat men zou vreezen in het platste proza te moeten verzinken, indien al deze dingen eens bleken geene werkelijkheid te wezen.

Aan het andere uiterste heeft men met die geleende poezie gebroken; maar schaamt zich om zijn hart aan iets te hechten wat niet hetzij door zinnelijke waarneming of door wiskunst gebleken is werkelijkheid te wezen. Men zet met kalme matigheid zijn geest op water, brood en wetenschap; en vergeet dat de poezie ook iets is in de wereld, en hoeveel de harmoniezoekende invloed van het idealisme, als onvermoeid voorlooper van de wetenschap, tot menschenvreugd en menschenadel bijdraagt.

Aan het ééne uiterste vertoont zich dat realisme als een zwoelen nevel, die op den duur dof maakt, en het ruime uitzicht belemmert; aan het andere als een scherpen oostenwind, een ‘hongerigen’ voorjaarswind, zooals de boeren 't noemen, die wel veel ozoone aanvoert, maar intusschen het jonge groen zwart blaast, en menig frisch lot in den knop vernielt. In beiderlei gevallen kan men zoo innig naar een echten schoonen zomermorgen verlangen, frisch en helder, warm en groeizaam tegelijk! Wanneer zal de tijd komen, dat de vroomheid weer haar eigen wieken uitslaat, onafhankelijk van de fantazie van vroegere geslachten; en dat de wetenschap zich niet beleedigd voelt, indien de mensch, geheel buiten haar om, gemeenschap oefent met zijn Maker, wiens bestaan hij niet *beredeneert*, maar wien hij intusschen *lief heeft*, omdat zijn *instinct van dankbaarheid* naar Hem heenwijst?

En toen des avonds, na den laatsten maaltijd, de dag werd besloten met ‘*family-worship*;’ toen allen te zamen een avondlied zongen, en daarna allen nederknielden, en één uit het gezin een geïmproviseerd gebed deed; - toen trof het mij alweder, welk een verschil er heerschte tusschen deze menschen en de liberale wereld ten onzent, waar het religieus gevoel zich nauwelijks durft uiten; waar zij, in wie het tintelt, er slechts zelden over kunnen spreken, zelfs met degenen die hun overigens het liefst zijn; en waar in het huiselijk leven zelfs dat vriendelijk symbool van gezamenlijke dankbaarheid, het stille tafelgebed, meer en meer in onbruik geraakt. Zeker, de eenige toekomst voor het religieuse element in onze maatschappij is: *zuiver individualisme*; en uit den aard der zaak is daardoor op dit gebied minder *gezelligheid* te wachten dan onder vroegere verhoudingen. Doch het behoort niet tot de onmogelijkheden, dat, juist bij de grootste onafhankelijkheid, velen eerlang een zeker geestelijk standpunt zullen bereiken, waar zij, met dezelfde geestdrift, uit volle borst een zelfde majestueuse hymne kunnen aanheffen.

G.D.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.

Blanche.
(Vervolg en slot.)
V.

Het geheele dorp was opgewonden. De kerkklok had reeds uren lang geluid en van tijd tot tijd knalde er een kanonschot.

Hugo Gourlay, de *maire* van het dorp en *mademoiselle* de Latouche werden er alle drie in hetzelfde oogenblik van wakker. In de pastorie huppelden de kinderen vroolijk rond en keken den pastoor en zijn kapelaan na, die telkens de poort in- en uitliepen. Mijne vrouw, die nooit de kinderstemmetjes kon weêrstaan, kwam insgelijks naar buiten, met een kanten voile over haar hoofd. *Madame* Valentin stond, zoo als gewoonlijk, uit het raam harer slaapkamer te praten met den tabaksverkooper, die op zijn klompen op het voorplein kwam om een parapluie te leen te vragen.

'Ja, er zullen wat parapluies noodig zijn!' zei *madame* Valentin. 'Mijn zoon is al een uur geleden gegaan. Hij loopt niet in de processie; hij moet met de andere heeren den aartsbisschop ontvangen.'

Inmiddels vormde zich de processie van, ondanks regen en modder, opgewekte en pratende menschen. De Franschen hebben een eigenaardige manier van hun parapluie te dragen en, zonder een modderspatje te krijgen, de elementen te trotseeren. Hun gesteven linnen blijft stijf, hunne bovenkleêren blijven droog, hun goed humeur onverstoorbaar.

De pastoor en de kapelaan regelden de troepen en spraken hun moed in; zij hadden hun getijdenboek onder den arm en waren in plechtgewaad. Ook de koorknapen waren in witte koorkleederen tegenwoordig, en de koster liet eindelijk de klok met rust en voegde zich bij den optocht.

Madame Wachtel had vier en twintig uren achtereen gewasschen en gestreken; haar eigen kleedje lag gereed - maar zij was te moede om te staan - zij was 'op!'

'Kijk,' dacht zij, 'daar gaat *mademoiselle Blanche!* Hoe is het mogelijk dat zij loopt terwijl zij den koetsier van haar tante krijgen kan!'

Nu verscheen ook Hugo Gourlay, die zich haastig gekleed had, en naar buiten was gekomen om te zien wat er gaande was, op de markt. Hij had Blanche voorbij zijn venster zien gaan; Mathilde haar zien naloopen met een regenmantel, vermanend en overredend.

'Gij zult koû vatten,' hoorde hij haar zeggen: 'het rijtuig van uw tante....'

En daarop de liefelijke stem van Blanche: 'Denkt gij dat wij in het klooster....?'

Meer had hij niet gehoord.

Hugo dacht dat hij altijd nog droomde en bleef droomen, toen hij, op een afstand, de processie volgde. Doch weldra bleef hij achter, en spoedig waren wij, als landgenooten die elkander bij naam kenden, in gesprek. Mijne vrouw had hem al aanstonds ingenomen door haar vriendelijken toon. Ik bewonder dikwijls die gave van zich bemind te maken; haar oud en bleek, maar zacht en denkend gelaat is bekoorlijker in mijn oogen, dan menige schitterende schoone.

Hugo beloofde ons dikwijls te zullen bezoeken en ging toen, dwars over het veld, de processie na, die aan den horizon verdween.

Somtijds hebben wij aanhoudend een bepaalde melodie in de gedachten, zonder dat wij weten hoe wij er aan komen. Zoo werd Hugo dien dag vervolgd door een wilde Hongaarsche dansmuziek, die hem in de ooren scheen te klinken, en door de vlakte en de branding in de verte scheen weerkaatst te worden. Men kan van die wakende droomen hebben, op klaar lichten dag. De kale naaktheid van den weg, de zeevogels boven zijn hoofd, het vreemde van het tooneel, scheen het best te worden weergegeven door die muziek, welke hij later altijd met die morgenjacht verbond.

Eindelijk haalde hij de processie in, en zoodra hij het deed, was de muziek verdwenen.

Er waren reeds een paar achterblijvers, onder anderen Madeleine Mathieu, die zorgvuldig hare witte rokken uit den modder hield en natuurlijk te zeer in die bezigheid verdiept was, dan dat zij aan iets anders denken kon.

Weldra kreeg Hugo Blanche de Latouche in het oog, vechtende met de klapperende slip van de dorpsvlag, waaraan een eind lint was vastgehecht dat zij moest vasthouden; zij was, evenals de anderen, in het wit gekleed en had een wit hoedje op, dat onder haar kin vastgestrikt was.

'Ik vrees dat gij te vermoeid wordt, mijn kind,' zeide de pastoor, naar haar toekomende. Hij liep langs de gelederen en sprak zijn kudde moed in. - 'Madelaine, als gij hier kwaamt, zou *mademoiselle* Blanche even kunnen rusten?'

Zij waren nu uit het weiland op den straatweg gekomen, die van minuut tot minuut voller werd.

Blanche herkende Hugo in het voorbijgaan en knikte hem vriendelijk toe; doch zij was moede, er was geen opgewektheid in haar groet.

De optocht bood overigens een aardig schouwspel aan. Hier zag men een groepje boerinnen, fier naast haar broeder, den priester, den roem der familie; zijne oude moeder in het ouderwetsche Normandische costuum, zijn gemodernizeerde zusters in goedkoop satijn; daar zag men mannen met jonge kinderen, haastig voorbijgaande, naar een klooster in de stad; elders recruten, die den vorigen dag dronken geweest waren, en nu nog met hunne strikken pronkten; uit iedere poort van het stadje stroomden de menschen toe.

Luid en schril klonken de tonen van het koor van jongeren; de regen had opgehouden; hagedoren en wilgen stonden frisch langs het smalle veldpad; de voetstap van menigen pelgrim had er blinkend natte sporen achtergelaten, terwijl hij, in onze negentiende eeuw, den eeredienst van vóór drie honderd jaren verrichtte.

De weg was lang, het pad was glibberig. De arme Blanche was menigmaal uitgegleden, eer zij den langen weg had afgelegd. Zij was niet aan zulke vermoeienissen gewoon en kon nauwelijks hare vermoeide beenen voortslepen; ook het loopen onder die volksmenigte maakte haar zenuwachtig; zij klemde de linten van de vlag stijf in hare hand en deed haar best om aan het loflied te denken, dat de dorpsmeisjes onder het loopen zongen.

Zij had naar dien dag verlangd, om mede op te gaan in vromen ijver, doch zij was moede; haar geestdrift verflauwde; zij kon hare gedachten niet meer bij den lofzang bepalen; eens betrapte zij zich op het werktuigelijk tellen van de rukken van den vlaggestok, waarmede die voorbij het fluweelen kapje des pastoors heen en weer ging. Eensklaps terwijl zij, bij flauw worden af, het lint van de vlag nog sterker vastgreep, scheen de stok zelf te vallen; zij gilde, er viel iets zwaars op haar schouders. Wat was er gebeurd?

De kapel, het doel van den tocht was bereikt; Hugo, die het gedrang der opstuwende menigte verontrustend begon te vinden, trachtte in Blanche's nabijheid te blijven. Er was geen boos opzet bij, de menschen drongen uit de grap, doch, met al die vrouwen en kinderen in het gedrang, was de grap gevaarlijk.

Daar klonk de mare dat de koets van den bisschop naderde, en - hoe het ge-

komen was, wist niemand later te zeggen, maar de vrouwen gilden en een bleeke en bewustelooze gedaante viel Hugo bijna in de armen.

Madeleine, die de vlag droeg, gleed uit en viel; Louize, het waschmeisje, viel over haar heen, en er zouden groote ongelukken gebeurd zijn, indien de pastoor, die een sterk man was, en Hugo, die al zijn krachten inspande, niet te gelijk toegesprongen waren en een soort van muur gevormd hadden tegen de opdringende menigte.

Hugo zou zich om Madeleine zoo zwaar niet bekommerd hebben, die wel tegen een stootje kon, noch om Louize, die luide jammerklachten aanhief; doch het bewustelooze figuurtje van het kasteel hield hij zorgvuldig in zijne armen. Het toeval had hem tot haar redder gemaakt, en hij was blijde toen het gedrang verminderde, en hij zich in een veilig hoekje op de markt zag.

Blanche kwam in een minuut weder bij, streek zich het haar uit de oogen en zat een weinig bevende en stil, zich op de lippen bijtende, op een stoep. Zij bedankte Hugo niet eens voor zijne hulp; zij zag nog altijd die woeste zee van hoofden en worstelende armen om zich heen.

Doch eindelijk hoorde zij Hugo vragen of het beter ging en kwam zij tot het bewustzijn dat zij in veiligheid was en dat zij weer kon ademhalen; in een oogenblik was zij zich zelve weer, zij streek haar kleedje glad, en sloeg hare verknoeide kanten uit.

‘Gij zult nu aanstonds naar huis moeten gaan,’ zei Hugo op een toon alsof die noodzakelijkheid hem genoegen deed. ‘Hoe kwaamt gij er toe, u in zulk een gedrang te wagen? Dat is goed en wel voor die boerinnen, maar voor u....’

De onschuldige oogen keken op.

‘Voor mij? Waarom zou ik niet doen wat boerinnen doen?’ antwoordde Blanche; doch zij werd bleek bij de enkele gedachte er aan. ‘O, wat ben ik nat! Vindt ge het niet onaangenaam, zoo nat te regenen? Komt daar een rijtuig? Misschien.... Ha, daar is de pastoor.’

De pastoor naderde met Madeleine, die éénenal modder was, en hard naar een kleêrborstel verlangde.

Hugo had gehoopt dat hij zijne jonge gastvrouw naar het kasteel terug had mogen geleiden, doch dat streed tegen de Fransche étiquette.

‘Ik zal maar niet veel dankbetuigingen beginnen,’ zei Blanche. ‘Gij hebt mijn leven gered, maar het was eigenlijk de moeite niet waard. - Denk er aan dat wij om zes uren eten.’

Toevallig kwam er een leeg wagentje voorbij, dat een paar boeren naar Vitry had gebracht. Blanche en Madeleine werden er in geholpen, en de beide bleeke in het wit gekleede meisjes reden de groene laan af.

De pastoor haastte zich terug naar zijne kudde en Hugo, die niet ontbeten had, ging naar de stad, waar in de koffiehuizen allerlei ververschingen voor de pelgrims gereed stonden.

Hugo was niet recht op zijn gemak, toen hij dien avond vóor het diner naar het kasteel terugkeerde. Hij was bang dat hij zijn plichten als gast verzuimd had; doch er was zooveel te zien geweest dat hem vermaakte, dat hij in het geheel niet aan de onzichtbare *Chatelaine* had gedacht, die hem waarschijnlijk bij zich gewacht had.

Dien avond stonden twee vrouwen bij eene bron, niet ver van het kasteel; zij waren nog in het wit gekleed, met kanten mutsen op.

‘Het is een mooie dag geweest,’ zei de eene. ‘Wij zijn zingende de weide overgestoken. *Mademoiselle* Blanche zette telkens in. Hoe jammer dat zij zoo bang werd in het gedrang. En wat zijn wij goed teruggekomen. De pastoor heeft den droogsten weg uitgezocht. Ik zou onzen pastoor niet willen ruilen met dien van St. Rambert, al zat hij bij den bisschop in de koets.’

‘Kom, haast u wat,’ zei de andere zacht, op vergenoegden toon. ‘Het begint weer te regenen.’

Terwijl zij sprak, kwam er een windvlaag, er borst een hevig onweêr over het dorp los, waar alles in feestvierende drukte was.

Sommigen hadden zelfs de tafel buiten gedekt, om de groote hitte. Er volgde een algemeene opschudding, door de verwoesting die er eensklaps door hevigen wind en regen werd aangebracht.

Het onweêr duurde evenwel niet lang, en weldra helderde de lucht weer even snel op, als de wolken zich opeen gepakt hadden. Het was prachtig in de natuur. Ook de tuin van het kasteel was verfrischt door den regen, toen Hugo terugkwam.

‘Zijt gij daar?’ vroeg Denise de dienstmaagd, die hem opendeed. ‘Welk een weêr! Zijt gij er in geweest? *Mademoiselle* Blanche heeft ons verteld hoe gij haar gered hebt, en de oude *demoiselle* heeft het op de zenuwen gekregen, zoodat de arme Casimir’ (de knecht) ‘in dien regen naar den dokter heeft moeten loopen. Wij arme booien zijn even goed bang voor het onweêr. Ons boodschappenmeisje is in een kast gekropen; ze durft er nog niet uit.’

Hugo zou zijn medelijden beter hebben kunnen betuigen, indien hij beter Fransch had kunnen spreken. Nu vergenoegde hij zich met te knikken. Denise ging hem in het wingerdprieel voor, en daarna kwam Hugo tusschen de rozenstruiken, waar hij bewonderend bij eene bloeiende roos bleef staan.

Doch Denise zeide: ‘Gij moet u haasten, het is etenstijd!’ Waarna zij zelve de geur van rozen en verbena en geraniumbladeren voorbij liep, om in de keuken toe te zien.

De *Chatelaine* kwam echter niet aan tafel en Blanche nam weder de *honneurs* waar.

VI.

Den volgenden dag heette de *Chatelaine* nog altijd ziek, en Hugo zag slechts Mathilde en Blanche, toen hij, na zijn vroege ochtend-wandeling en zijn zeebad, door den tuin in de ontbijtkamer kwam.

Er stond een ontbijt van koffie, brood en vruchten, en Blanche zat juist op de plek waar het zonnelicht op den gladden houten vloer viel. Zij zag bleeker, en scheen nog jonger dan den vorigen avond.

‘Daar is de Engelsche heer!’ zei Mathilde opziende, en zij ging naar de glazendeur om Hugo in te laten, en liet meteen een schat van vogelengezang en bloemengeur en een verkwikkende koelte binnen. Mathilde huiverde en ging onmiddellijk een shawl voor Blanche halen, terwijl deze Hugo's vragen beantwoordde.

‘Hier is het bonte manteltje van uw tante, kind,’ zei de vriendelijke ziel, met iets van zwanendons terugkomende.

‘Dank u, Mathilde,’ zei Blanche; ‘de heer Gourlay wil niet gelooven dat ik geheel van den schrik bekomen ben; maar geef ons gauw wat eten, het is vastendag van daag en ik heb honger, mag ik nog wat room?’

Mathilde ging opgetogen heen. Vastendag of niet, zij dacht nooit aan zich zelve en zorgde altijd voor anderen, en Blanche lag haar na aan het hart. Wie moest het lieve, eigenzinnige wezentje, zoo vatbaar voor indrukken, niet liefhebben?

Daarna strooide Mathilde kruimels voor de musschen, die ze tot in de kamer kwamen oppikken.

‘Houdt gij van vogels?’ vroeg Blanche aan Hugo, terwijl zij naar de diertjes keken; ‘ik wel. Er zijn leeuwerikken in den tuin van het klooster waar ik opgevoed ben, en in Juni zingt er een nachtegaal in. Wij zijn eens in een nacht stil opgestaan, om er naar te luisteren, maar den volgenden dag kregen wij allen straf van de Waarde Moeder.’

‘Wat moet gij blij zijn dat gij weer 't huis zijt!’ zei Hugo. ‘Nu moogt gij zoo lang als ge wilt naar de nachtegalen luisteren.’

Blanche antwoordde niet; zij werd eerst vuurrood en onmiddellijk daarna zeer bleek; zelfs hare lippen waren wit.

'Weet gij dan niet?....' begon zij eindelijk en bleef toen steken. Zij was altijd zacht en meestal zeer bedachtzaam in hare bewegingen, doch nu sprong zij eensklaps op en liep den tuin in; de musschen vlogen verschrikt weg.

Blanche was verdwenen. Hugo keek eenigszins verbijsterd naar Mathilde, niet begrijpende wat hij miszegd had; doch het ijverige vrouwtje ruimde de ontbijttafel op en vermeed zijn blik. Toen Hugo eenige minuten later in den tuin wandelde, zag hij Blanche zoo kalm in haar donzen manteltje op een bank zitten, alsof er niets gebeurd was.

Toen Hugo naar haar toetrad, maakte de jonge *Chatelaine* eene bijna onmerkbare beweging om hem eene plaats naast zich in te ruimen.

'Zeg mij eens,' vroeg zij plotseling, 'waarom zijt gij hier gekomen?'

'Voor zaken,' antwoordde Hugo.

'Welke zaken?'

'Ik moet een bijzondere soort van machine zien,' antwoordde Hugo, 'waarvan uw vader het model heeft uitgevonden en ik moet een Franschen poedel koopen. Ik geloof dat mijn vader het meest op den poedel gesteld is; ik niet.'

'Een machine! Een poedel!' zei Blanche, en sloeg hare schrandere onschuldige oogen naar hem op. 'Hebt gij die heele reis om een poedel gemaakt? Ik geloof dat ik u helpen kan, er woont in het dorp een arme vrouw, die er een te koop heeft. Hij heet Bismarck; het is een groote hond; ik zal hem voor u laten halen. Ik begrijp niet hoe iemand van honden houden kan. In het klooster zijn geen honden, dat is één geluk.'

Daarop begon Hugo haar allerlei hondenverhalen te doen; hij vertelde van herdershonden, van jachthonden, van wachthonden en geraakte in vuur onder het vertellen; hij bracht een geheel nieuwe wereld van vrijheid en natuur in zijn verhaal.

Nooit had Blanche iemand zóo hooren spreken; nooit zulk een lofzang gehoord op natuurtooneelen. Zij had gehoord van wonderen, van geestvervoering, van ingelegde vruchten en borduursel, van schilderijen, van wierook, van zelfkastijding en vroomheid; doch van wind en leven en vrijheid en arbeid, had zij nooit op die wijze hooren spreken. Zij trachtte zich voor te stellen wat hij haar schilderde, en luisterde met afgewende oogen. Doch éens keek zij hem aan, met een blik die hem bijna in zijn beschrijving stuitte.

'Vertel niets meer!' schenen hare oogen te smeeken.

'Ik zal nooit weer zoo iets hooren,' zeide zij eindelijk, in haar langzaam Engelsch. 'Ik denk dat ik spoedig van huis ga; maar ik zal alles onthouden.'

Toen zuchtte zij en vouwde hare handen samen, doch Hugo zag hare vingeren beven.

'Gaat gij naar een mooie streek?' vroeg hij, zoo bedaard mogelijk.

Hugo had een even grooten afkeer van aandoening als Blanche van poedels.

Zijn toon nam terstond alle neiging tot vertrouwelijkheid weg.

'Och ja wel,' antwoordde zij droog; 'maar daar zal ik niet veel aan hebben. Ik ga naar een....' hier bleef zij even steken - 'een plaats die u niet interesseeren zal.'

'Men weet nooit wat een ander intéresseert of wat zelf ons wachten kan,' zei Hugo.

'Ik weet heel goed wat ik te wachten heb; ik zou u, als ik wilde, iederen dag van mijn leven kunnen beschrijven,' zei Blanche, met een droevige trilling in haar

langzamen toon. ‘Als gij naar uwe uitgestrekte heiden, uwe honden, uw leven in de vrije natuur terug zijt, zit ik in mijn klooster, vredig en beveiligd tegen alle wereldsche verzoekingen.’

Zij keek hem daarbij met hare magnetische oogen aan, met eene hartstochtelijke en toch dwepende uitdrukking, welke Hugo nooit weer vergat.

'Wat bedoelt gij?' vroeg hij op geheel anderen toon.

'Ik ga in het klooster van de zusters der Heilige Pelgrims,' antwoordde Blanche zacht, en zij streelde werktuigelijk het dons van haar manteltje.

De ontstelde Engelschman keek haar met pijnlijke verwondering aan, en begon allerlei vragen te doen. Tegen hare gewoonte, antwoordde zij bereidwillig en eenvoudig op alles wat hij vroeg.

Ja, zeide zij, zij ging er vrijwillig in; het was de wensch van hare tante, van den pastoor, en van haar vader ook, zeiden zij. Wat zou zij anders doen? Zij was als kind verloofd geworden met iemand die later gestorven was; zij had hem maar tweemalen gezien; maar zij droeg zijn portret bij zich. Dat zeggende wees zij op haar armband. Hij geleek iets op... hier bleef zij steken. Zij hield van de zusters; zij waren vriendelijker voor haar dan ieder ander, behalve Mathilde.

'En het is een mooi leven,' voegde zij er ernstig bij; 'te bidden en in de kapel te zingen; vroom te zijn en door alle Heiligen bemind, en nuttig voor anderen te wezen door voor hen te bidden. Misschien,' voegde zij er peinzende bij, 'zal een ander meisje geluk hebben - *mijn* geluk, door mijn gebeden.'

Hugo was te geërgerd en geschrikt dan dat hij kon antwoorden, en eer hij zijn bedaardheid herkregen had, kwam Mathilde vliegend aanloopen. *Mademoiselle* wilde hem zien, zeide zij, 'kom toch gauw! De pastoor van St. Rambert heeft zich ook al laten wachten en daarom is zij al uit haar humeur.'

De pastoor van St. Rambert stelde bijzonder veel belang in Blanche, die, bij de bezittingen haars vaders, waarschijnlijk ook die harer tante erven moest. Blanche was op zijn raad in een klooster opgevoed, zij scheen een roeping te hebben, zeide hij.

Den pastoor van St. Joyeux ware bijna het huis verboden geworden, toen hij zoo weinig sympathie met dat plan toonde.

'Laat haar trouwen, *madame*,' had hij gezegd. 'Ik vind haar niet geschikt voor het kloosterleven, zij heeft oogenblikken van vurigen ijver, maar dat is een voorbijgaande *phase* in haar jonge ziel.'

Mademoiselle scheen bijzonder nukkig te zijn dien dag. Mathilde ging Hugo voor, naar een soort van antichambre, en verzocht hem daar te wachten terwijl zij hem aandiende. De tijd viel Hugo lang en hij liep naar het raam om in den tuin te kijken; daar zag hij den pastoor van St. Rambert zitten, op de bank welke hij zoo even verlaten had. Blanche zat er ook nog en luisterde met afgewend gelaat naar den pastoor, die met veel geestdrift scheen te spreken. Doch eensklaps liep Blanche weg, en de pastoor ging in huis. Een oogenblik later kwam Mathilde met verlegen houding bij hem.

'Nu?' vroeg Hugo.

Mathilde schudde haar hoofd. *Mademoiselle* was weer veranderd; zij wilde hem dien morgen niet ontvangen.

Later merkte Hugo dat het een kleine list van de huishoudster was geweest, om hem vóor de komst van den priester uit den weg te krijgen.

VII.

Eer Hugo Blanche's verhaal gehoord had, was zij voor hem een jonge dame zoo als hij er meer had ontmoet; doch na dien tijd werd er een andere snaar in hem aangeroerd, als hij haar in den bloeienden tuin gadesloeg; zij schijnt zich niet meer om hare toekomst te bekommeren, dacht Hugo. Doch hoe helderder Blanche's lach door den tuin klonk, hoe droeviger die lach zijn hart stemde.

Vreemd waren die beide jonge lieden plotseling tot elkander gebracht! *Made-*

moiselle de Latouche was ditmaal inderdaad ziek, en te veel verdiept in de verschijnselen harer kwaal, dan dat zij zich veel bekommeren kon om hetgeen er in huis gebeurde. Uit hetgeen mijne vrouw voorheen gezegd had, had zij begrepen dat de heer Gourlay een bejaarde fabrikant was; Mathilde had haar onschuldig op al hare vragen geantwoord: Hij was een bedaard mensch, gaf geen moeite en was bijna den geheelen dag uit, hij verlangde naar de machine, om weer naar zijn land terug te kunnen keeren.

Doch *mademoiselle* bleef standvastig bij haar besluit. Niet eer zij Hugo gezien en den koop met hem gesloten had, mocht hij de machine mede naar Engeland nemen. Mathilde had den sleutel van de schuur waar het ding stond.

De dagen gingen kalm voorbij, zonder iets merkwaardigs. Eens op een avond haalde Blanche Mathilde over, om mede naar het strand te gaan. Het was een liefelijke avond; doch Mathilde keek naar de donkere strepen aan den horizon in zee, en zeide: 'Er komt storm van nacht.'

Hugo had eens een oratorium gehoord; hij was de muziek vergeten, doch in deze oogenblikken, terwijl de golven tegen het strand sloegen en hij de grootsche zee voor zich zag uitgestrekt, hoorde hij het oratorium weer.

'De zee bij avond heeft een angstwekkende schoonheid voor mij,' zei Blanche. 'Ik geloof dat ik jaren lang naar de golven zou kunnen turen en luisteren. Och, hoe jammer dat de kloostervensters niet op de zee uitzien!'

'De kloostervensters zullen u niet veel laten zien wat de moeite waard is om naar te kijken, zou ik denken,' zei Hugo, zich boos afwendende.

'Juist daarom,' antwoordde Blanche, eensklaps stilstaande. 'Het klooster is een vriend, die ons losmaakt van wereldsche dingen, van ijdelheid en genietingen.'

Zij sprak met hartstochtelijken ernst en scheen op een antwoord te wachten.

'Denkt gij dat de wereld geen beproevingen heeft?' vroeg Hugo, 'zij heeft wezenlijk verdriet, dat het hart raakt, in plaats van ingebeelde beproevingen en kinderachtige boeten, opgelegd door oude vrouwen.'

Blanche kreeg een kleur van boosheid.

'Ik mag nooit weer met u spreken als gij zóo praat,' zeide zij.

Inmiddels waren zij aan de plek gekomen waar de visschersbootjes lagen.

Er zou juist een boot van wal gaan, en twee visschers, een man en een knaap, liepen er uit en in. De maan wierp een fantastisch licht op hunne aangezichten, er stond eene vrouw bij, met een kind op den arm; zij ging al de bewegingen der visschers na.

'Wij zijn klaar,' zei de man, naar de vrouw toekomende. 'Goeden avond, meid; ga nu naar huis; er is geen gevaar.'

Hij gaf haar een kus dat het klapte en sprong in de boot, die snel door de donkere golven heen kliefde. Eensklaps borst de vrouw in tranen uit en overlaadde het kind met kussen.

'Zie' zeide Hugo; 'dat zijn beproevingen van de werkelijkheid.'

Toen zij thuis kwamen, stond er iemand op hen te wachten, en de poedel van Blanche zat op den drempel. Het was een prezent, zeide zij lachend; Hugo moest hem aannemen. Het was een groote witte poedel, netjes gewasschen en geschoren, met een koord aan zijn halsband. Het dier had roode oogen en een neusje als een zwarte knoop. De oude vrouw die den hond bracht, keek treurig naar haar lieveling, die den blik trouwhartig beantwoordde.

De poedel sliep dien nacht in Hugo's kamer; doch midden in den nacht deed hij, tot schrik van het gezin, het geheele huis van zijn gehuil weergalmen. Hugo bracht hem zoo goed als hij kon tot bedaren; doch het geval had ernstige gevolgen. *Mademoiselle* de Latouche was er wakker van geworden, en zij was onbeschrijfelijk verontwaardigd.

Toen Hugo aan het ontbijt kwam, vond hij Mathilde bleek, met roode oogen,

Blanche zenuwachtig, angstig opschrikkend bij het minste geluid. Niemand kan de woede beschrijven welke de *chatelaine* bezield had. De pastoor was ontboden; zij hadden den halven nacht gewaakt.

'O, mijnheer!' zei Mathilde, terwijl zij hem met bevende hand zijn koffie overreikte; 'hoe zal ik het u zeggen!'

'Ik zal het hem wel zeggen,' zei Blanche, toetredende. 'Mijn tante is woedend, zij zegt dat gij hier niet langer moogt blijven; dat gij Bismarck moet meenemen, en dat ik u nooit weer mag zien,' voegde zij er op doffen toon bij.

'Nonsens,' zei Hugo. 'Ik moet natuurlijk heengaan als uw tante het zegt. Ik zal met Bismarck naar huis gaan; om allerlei redenen is het het beste wat ik doen kan. Maar als gij het hebben wilt,' voegde hij er bij, haar strak en veelbeteekenend aanziende, 'kom ik van daag over acht dagen terug.'

Blanche sloeg hare oogen neder, kreeg een kleur en, iets onverstaanbaars mompelend, liep zij de kamer uit, juist toen de pastoor binnen kwam.

Mademoiselle de Latouche was zoo ernstig ongesteld, dat zij haar jongen gast moest laten weten dat zij onmogelijk de zaak met hem kon behandelen waarvoor hij gekomen was, zeide hij.

'De diligence rijdt om drie uren van middag,' voegde de pastoor er gedienstig bij.

Hugo stond op en boog stijf.

'Ik was al besloten naar Engeland terug te keeren,' zeide hij. 'Zoudt gij, als gij toch naar het dorp gaat, zoo vriendelijk willen zijn plaats voor mij te nemen?'

'Met het grootste genoegen,' antwoordde de pastoor.

Nadat Hugo op reis was gegaan naar zijn ouderlijk huis, zwierf Blanche de lanen van het kasteel door. Zij liep onrustig heen en weder. Zij was zich zelve niet, dien dag nog minder dan ooit te voren; een onbekend gevoel deed telkens de tranen in hare oogen springen. Het scheen haar dat zij zich nooit zóo sterk te huis gevoeld had in het kasteel als nu: dat zij nooit genoeg de schoonheid van tuin en huis had gewaardeerd. Ja... daar in dien hollen weg was zij haar vader voor het laatst te gemoet gesneld en had zij aan zijne hand gewandeld... Het was zijn wensch dien zij nakwam; dat had de pastoor van St. Rambert haar gezegd.

'Zij hadden kunnen wachten,' dacht Blanche bitter; 'tante zou mij veel liever hier houden, maar die is te vroom om aan haar eigen zin te denken; voor Mathilde zal het akelig zijn als ik weg ben.'

Daarop begon Blanche aan het klooster te denken; zij zag alles duidelijk vóor zich; zij hoorde de stemmen der nonnen in den tuin; zij zag de kamer der *novices*, het altaar voor de heilige Maagd, de kasten, de matten stoelen, en het venster in den gang.

'Vaarwel,' had zuster Maria Alba met hare droefgeestige stem gezegd, toen zij voor korten tijd naar het kasteel zou gaan. 'Hebt ge al afscheid genomen van de Waarde moeder?'

Daarop waren er drie *novices* binnen gekomen, met zuster Angelique.

'Wij zien u weder, lieve kind, en dan blijft ge bij ons,' hadden de twee nonnen gezegd.

Zuster Françoise had het linnengoed in de kast geborgen: grove dikke lakens met blauwe strepen. Françoise had haar bleeken neus ('zou de mijne óok zoo worden?' dacht Blanche) naar haar toegekeerd en gezegd:

‘Gij hebt zulke heldere oogen, mijn engel; wilt ge eens zien of er niet een deuk in mijn zilveren ring is? Vlak bij het zilveren hartje!’

Blanche had den ring en den ketting met de mystieke symbolen, van vlammende

harten, in de hand genomen zeggende: ‘Wat doet het er toe, zuster Françoise, of die ring gedeukt is?’

‘Het doet er veel toe; wel, de Waarde Moeder... ik zal het eens aan den pastoor vragen als hij komt... Lieve kind, gij gaat toch niet in uwe kloosterkleeren?’

‘Zij heeft vergunning gekregen ze te blijven dragen,’ zei zuster Angelique. ‘Het is een bijzondere gunst; want haar eigen kleeren zijn nog niet van de naaister gekomen...’

Zoo kwam alles Blanche weer, met een gevoel van zelfverwijt zooals zij dacht, voor den geest. Wat waren die oude menschen vriendelijk!

Daarom voelde zij zich misschien met de oude Mathilde beter op haar gemak dan met hare tante. Toen begon Blanche te denken aan een leven van vrome afzondering, waarvoor haar een schitterende belooning wachtte in den hemel; dat hadden zij haar gezegd; de pastoor dienzelfden morgen nog. Maar kon het niet nog een jaar wachten? Zij wilde de kermis in de volgende maand nog bijwonen; zij wilde een hond in het klooster houden; zij wilde... ja, wat wilde zij niet? Zij dacht aan de visschersvrouw van den vorigen avond, aan de zee, aan de maan; alles scheen haar pijn te doen en haar her- en derwaarts te slingeren. Zij behoefde nog niets te beslissen; nog niet, nog niet.

De pastoor was nog op het terras, doch zij liep strijkelings langs hem heen, zonder hem aan te spreken.

Een ding voelde Blanche moest zij doen, zij moest Hugo weerzien en hem de machine geven waarom hij gekomen was; zij had er recht toe. Zij had niet al dien tijd met Hugo gepraat, zonder van de oude banden losgemaakt te worden; misschien voor altijd.

Had Blanche hare keus gedaan? Zij wist het niet; zij werd akelig geslingerd. Zij voelde dat zij bespied werd. Dénise liep haar telkens achterna; de pastoor van St. Rambert was op het kasteel of hij kwam er.

Op zekeren dag sprak de voormalige eigenares van Bismarck Blanche aan, toen zij van de mis terugkeerde. De heer die den hond gekocht had, was weer in het dorp, zeide zij; had hij goede tijding van haar beestje meegebracht?...

Blanche had ons door Hugo laten weten dat de kinderen altijd welkom zouden zijn, als zij in den tuin van het kasteel wilden spelen; zij waren Engelschen, dat was reden genoeg om hun vriendschap te bewijzen.

Zoo sloeg dan nu het geheele troepje den weg naar het kasteel in.

Majoor Frank droeg de kleine, Marjorie en Anne droegen zelve hare provisie in hare korfjes.

Zij waren spoedig in den tuin thuis, en wij ouders en grootouders keken, in een prieel zittend, naar hunne spelen.

‘Wat komt daar aan?’ vroeg mijn vrouw. ‘Is dat een non of een boerin?’

De kloosterleerlingen droegen een onbehagelijk costuum van grijs merinos, met wijde, tot op de handen neerhangende mouwen. De jonge gezichtjes zaten in een wit kapje, met smalle strookjes, waaraan een lange zwarte sluier gehecht was, die de kinderen bijna op de nonnen zelven deden gelijken. Die kleeding is smakeloos, doch er zijn meisjes wier schoonheid er niet door verborgen blijft; zoo was het met Blanche.

De gesluierde verschijning was geen non; het was Blanche in haar kloosterschoolcostuum.

Om de eene of andere reden had zij het dien morgen aangetrokken. Zij wist dat Hugo komen zou. Hij had het beloofd. Zij had hem den geheelen dag verwacht. Den geheelen dag had zij het voornemen gehad hem te helpen aan hetgeen hij wenschte te bezitten. Het model zou haar afscheidsgeschenk zijn. Het was

haar eigendom; haar vader had het haar nagelaten; dàt wist zij. Daarom had zij den sleutel weggenomen, dien Mathilde zorgvuldig bij de overigen bewaarde. Zij was aan de schuur gekomen om te onderzoeken of hij in het slot paste. Zij was gejaagd, zij wist zelve niet wat zij vreesde. Zij wachtte half dat de Aartsbisschop met al de vervloekingen der Kerk gewapend, komen zou en het model onder zijn arm zou wegnemen.

Eensklaps kreeg zij ons kindertroepje in het oog; zij had ons nooit gesproken, doch zij kwam vriendelijk, kinderlijk eenvoudig naar ons toe.

Albinia, mijne schoondochter, ging haar tegemoet.

'Gij zijt hartelijk welkom,' begon Blanche, in haar lief Engelsch. 'Ik hoop dat mijnheer Gourlay u de boodschap overgebracht heeft? De tuin is geheel tot uw dienst. - Hebt gij melk genoeg? Kunnen wij u het een of ander uit huis zenden? Willen de kinderen niet liever op het terras spelen? Daar is een mooi uitzicht.'

Zij zeide dat alles zoo hartelijk dat wij niet weigeren konden, en zoo kwam het dat Hugo Gourlay, toen hij van het logement naar het kasteel kwam, ons allen op het grasperk vóor het huis vond.

De kinderen waren aan het stuivertje wisselen en stonden aan vier hoeken, ieder bij een boom; Blanche in het midden, vroolijk in de handen klappende, terwijl zij van den eenen boom naar den anderen liepen.

Het spel was in vollen gang toen Hugo op het terras kwam. Ik zag een zonderlinge uitdrukking op zijn gelaat, terwijl hij schielijk het terras overstak. In een oogenblik waren de kinderen om hem heen, en eischten hem op om mee te doen.

'Blanche is 'em, Blanche is 'em!' riepen zij. Midden onder het loopen, streek Blanche Hugo voorbij en zeide schielijk: 'Kom mee, ik heb u iets te geven.'

Mathilde stond op het terras, ik zag de *Chatelaine* en een van hare priesters uit een venster toekijken.

Op Blanche's waarschuwing nam Hugo een van de kinderen op zijn schouder en rende er mee den tuin in; Blanche en het gansche troepje hem achterna.

Toen zij niet meer in het gezicht van de vensters waren, bleef Blanche eensklaps staan, en de kinderen grepen haar vast.

'Ik wist dat gij komen zoudt,' zeide zij hijgend en blozend 'hier hebt gij den sleutel van de schuur waarin het model staat. Ik geef het aan u. Het is een gedachtenis van een ware vriendin, het behoort mij, nog kan ik het weggeven.'

'Nog!' herhaalde Hugo, zeer bleek. 'Wat bedoelt gij? Wat beteekent die sluier? Blanche.' ... Hij kon nauwelijks spreken.

'Het is mijn oude schooluniform,' antwoordde Blanche, nog altijd buiten adem. 'Ik ben nog geen non; ik heb uitstel gevraagd. De pastoor van Joyeux heeft mijn brief bezorgd. Tante's biechtvader zal wel boos zijn; maar ik kan het niet helpen.'

Toen zij dat gezegd had wilde zij wegloopen.

Doch haar sluier was verward geraakt in de takken van een rozenstruik die tegen de schuur opklom.

'Och, ik zit vast!' riep zij.

Hugo deed te vergeefs zijn best om haar te bevrijden, zijn vingers beefden; hij was zoo geschrikt toen hij meende dat hij te laat gekomen was.

'Als Mathilde er maar was, die zou het wel los krijgen,' zei Blanche.

'Gauw! Gauw! daar komt de pastoor aan!' riepen de kinderen zenuwachtig.

‘Snijd maar los!’ riep Blanche ongeduldig. ‘Snijd den band door; daar zitten mijn muts en mijn sluier aan vast.’

Hugo haalde zijn zakmes voor den dag en sneed den band los; de sluier bleef aan de takken hangen, de muts viel op den grond en Blanche schudde hare

fraaie blonde lokken, die haar als een gulden weefsel over de schouders hingen.

Zij keerde zich lachend en blozend naar Hugo om, om hem te bedanken.

Mademoiselle Blaa..n..che!' riep Mathilde, op zangerigen toon, uit de verte:

'Uw tante roept u!'

Hugo en Blanche keken elkander aan. Zij hadden vergeten dat de kinderen bij hen waren.

'O, bedenk u toch,' zei Hugo. 'Laat dit alles achter! Ga met mij mee, naar uw moeders land. Ik zal voor u zorgen.'

Er was een kracht in zijn stem die Blanche scheen mede te trekken. 'Hoort gij,.. ge hebt mij vreeselijk doen schrikken! Spreek, Blanche. Geef mij uw hand!'

Als in een droom legde zij hare hand in de zijne; de kinderen liepen zingende en dansende weg; het tweetal liep hen werktuigelijk na; Marjorie strooide de madeliefjes welke zij geplukt had op hun pad. Zij sloegen allen een zijlaan in en toen de pastoor van St. Rambert op de plek kwam waar zij gestaan hadden, vond hij het mutsje op den grond, en den langen sluier aan een struik hangende.

Hugo had een zwaren strijd te strijden; doch hij won zijn bruid. Blanche trouwde met hem zoodra zij meerderjarig was. De oude heer Gourlay was opgetogen. Ben en Bathurst trouwden na Hugo.

Blanche is zeer gelukkig te Gilwick. Zij is de lieveling van haar schoonvader, en sedert hare komst betreurt Bismarck Normandië niet meer.

Kerstavond.

Wat is de kerstmisavond guur!
Margreet, zie toch eens naar het vuur!
Grootvader vriest gewis nog dood,
Hem wordt van kou de neus al rood.

Och, laat hij nu de wieg maar staan!
Hij moet maar naar zijn leunstoel gaan!
Zie zoo! nu is de kamer klaar,
Alleen ontbreekt het vloerzand maar.

Geen ruit nog is er die ontlaat,
Ik neem de vuurtest zoo te baat!
Wat knarst de sneeuw! Wie komt daar aan?
De vorst doet ieder langzaam gaan.

Daar komt de zon, als vuur zoo rood!
Als die maar helpt, dan wijkt de nood.
Ei zie! de kanten worden blank,
Het drupt al op de vensterbank.

Het winterkleed bedekt het woud,
't Is wit, zoo ver het oog maar schouwt.
Alleen de beek in 't weideland
Is als een spiegel aan den wand.

Al de armen zijn reeds aan den gang:
Wie 's nachts niet warm ligt, slaapt niet lang.
De kleine snaken kruipen krom
Met wanten aan en doeken om.

Ach, zie hoe een dier zieltjes weent,
Wie dat niet raakt is wel versteend!
Onschuldig, lief, maar arm en bleek,
Dat roert en maakt de harten week.

De waker, die nu bollen gaart,
Wordt inderdaad al hoog bejaard!
Zijn feestlied beeft door straat en gang,
Als zong hij zelf zijn grafgezang.

Vraag, als hij straks zijn korfje biedt,
Naar hout en turf, vergeet het niet!
En geef een witte bol hem meer,
Licht viert hij hier geen kerstmis meer!

De tijd gaat sneller dan een droom:
Eerst krijgen we ook een kerstmisboom,
Dan volgen ons de kinders op,
En dan zit grootje met haar pop.

En eer wij opzien, zijn wij oud,
En eer wij omzien, zijn wij koud,
En kerstmis komt steeds op een draf:
Dra dekt de sneeuw ons diep in 't graf.

Naar K. GROTH.
D.

Bijblad.

Toelichting van het artikel van den heer H. Pierson: '*Eene Protestantsche school voor lager onderwijs te 's Hertogenbosch.*' (*Stemmen voor waarheid en vrede, October*)(*).

De ondergeteekenden meenen het aan zich zelven en aan de gemeente, die hen met haar vertrouwen vereerde, verschuldigd te zijn, het bovengenoemd artikel niet onbeantwoord te laten.

De kerkeraad, waarin zij de eer hadden met den heer Pierson zitting te hebben, wordt daarin beschuldigd, 'dat hij de belangen der gemeente verwaarloosde'; dat hij, waar het protestantisme in gevaar was 'rustig insliep', ja 'zich niet wilde laten wekken'; dat hij dat deed uit 'consequentiezucht' en 'orthodoxenvrees'; dat 'zelden zonderlinger logica en blinder vooroordeel (dan in zijn midden) vertoond werd'; ja dat hij, door niet te ijveren voor de naar des schrijvers opvatting noodige waarborgen voor vrijheid, toonde niet gerekend te kunnen worden onder die 'Protestanten, wier protestantisme geen naam, geen leus, geen flauw liberalisme maar waarheid is.'

Waar zulk eene aanklacht voor de rechtbank van geheel Nederland tegen ons en onze medeleden wordt ingebracht, daar zal 't wel niemand bevreemden, dat wij tot openbare verantwoording ons gedrongen gevoelen. Allerminst zal de heer Pierson zelf, daarvan houden wij ons verzekerd, ons het recht betwisten, evenzeer voor ons gevoelen uit te komen, als hij het van zijn kant gedaan heeft.

Wij begrijpen, wat den schrijver bewogen heeft, de plaatselijke aangelegenheden der Ned. Herv. gemeente van 's-Hertogenbosch en van haren kerkeraad voor het publiek van Nederland ter sprake te brengen. De heer Pierson wil hier eene 'Protestantsche' school stichten. De kerkeraad deelt zijne denkbeelden aangaande de school niet, hij staat daar alleen; neen, sinds 't begin van dit jaar vindt hij steun in éénen ouderling, die dan ook met hem behoort tot het zestal mannen die die school willen in 't leven roepen. Eene poging om sympathie voor dat plan in de gemeente op te wekken schijnt voorloopig het gewenschte resultaat niet gehad te hebben; althans een meeting, tot dat doel belegd, werd weinig bezocht, de invloedrijkste leden der gemeente schitterden door hun afwezigheid; 'bij de gegoeden in den Bosch zelf', zegt de heer Pierson, 'is in den regel weinig sympathie voor de school (lees: "voor de school zooals ik die wil") te vinden.' Of dit alles den heer Pierson ontstemd en op den vorm zijner mededeeling invloed uitgeoefend heeft, laten wij in het midden. Zeker is het, dat de aanklacht tegen den kerkeraad dienen moet als middel van reclame, om elders de ondersteuning te krijgen, die hij hier bijna uitsluitend bij de Christelijke Gereformeerde gemeente heeft gevonden.

(*) De redactie der 'Stemmen', aan wie dit stuk eerst gezonden was, had wegens de uitgebreidheid er van bezwaar tegen de plaatsing.

II

In dezen stand van zaken achten wij 't plicht, het Nederlandsch publiek in te lichten aangaande de punten, in genoemd artikel ter sprake gebracht. In die inlichting zal hoofdzakelijk onze verantwoording bestaan.

De heer Pierson heeft twee grieven tegen den kerkeraad, de opheffing der diakonieschool, en de weigering om mede te werken tot stichting eener 'Protestantsche' school, die de eerste vervangen zou. Hoe het een met het andere samenhangt, zal uit het volgende blijken.

Sinds geruimen tijd bestond er in onze gemeente eene school voor rekening van de diakonie en onder beheer en toezicht van diakenen. Oorspronkelijk was ze bestemd voor kinderen van bedeelden, doch daar het aantal in den laatsten tijd vooral zeer gering was, werd de school ook voor anderen opengesteld, ten deele tegen betaling ten bate van den onderwijzer. Het onderwijs verschilde in geest en strekking niet van dat, wat op de openbare school behoort gegeven te worden. De heer Pierson wenschte daarin reeds spoedig na zijne komst in Den Bosch verandering gebracht te zien. Zulk eene school, door een kerkelijk lichaam instandgehouden, had naar zijn oordeel geen reden van bestaan, wanneer zij hetzelfde karakter droeg als de openbare school. Wat hij wenschelijk achtte, werd intusschen door diakenen niet begeerd. Zij waren van oordeel, dat hun school, juist in 't belang der Protestantsche schooljeugd, datzelfde karakter moest behouden, en als zoodanig in een behoefte voorzag, zoolang het onderwijs op de openbare scholen voor kosteloos lager onderwijs zooveel te wenschen overliet. Toen daarin verbetering kwam, zoowel ten opzichte van schoollokalen als van onderwijzend personeel, en dat terwijl de kosten der diakonieschool te hoog waren in verhouding tot het betrekkelijk klein aantal kinderen, wier ouders in de termen van bedeeling vielen, rijpte bij diakenen het plan om tot opheffing hunner school over te gaan. Zij onderwierpen dat plan aan de goedkeuring van den algemeenen kerkeraad. Met den heer Pierson verklaarden zich twee leden er tegen, niet, omdat zij zijne denkbeelden over de vereischten eener goede school voor Protestantsche kinderen deelden, maar omdat zij van oordeel waren, dat men hier in Den Bosch geen genoegzame waarborgen had, dat de openbare school waarlijk neutraal zou zijn. De groote meerderheid stemde er voor, én als maatregel van bezuiniging, én in de meening, dat het verbeterd onderwijs op de openbare scholen voorzien kon in de behoefte, waaraan tot dusverre de diakonieschool voldaan had.

Daarop deed de heer Pierson het voorstel, de bestaande school in eene 'Protestantsche school' onder beheer van den kerkeraad te veranderen.

Was het wonder, dat het voorstel werd van de hand gewezen? Afgezien nog van het finantiëel bezwaar, was het niet genoegzaam gebleken wat de heer Pierson wilde met zijne Protestantsche school? had de kerkeraad niet duidelijk genoeg verklaard, dat hij geen ander onderwijs begeerde, dan dat het karakter droeg der openbare school? Was het niet volkomen consequent, dat men een voorstel verwierp, gedaan tot bereiking van een doel, dat men niet wenschelijk achtte?

Het bovengenoemde voorstel werd gevolgd door een aanbod van den heer Pierson en de twee genoemde kerkeraadsleden, om gelden te verschaffen tot het in stand houden der diakonieschool, zooals zij tot nu toe was.

Dit voorstel werd om de onzekerheid der finantiëele bijdrage, en om de moeilijkheid om het beginsel van het onderwijs te handhaven tegenover den geest van hen die de bijdragen verschaffen zouden, door diakenen verworpen.

Door een en ander toonde de kerkeraad naar het oordeel van den heer Pierson, dat hij met blindheid geslagen was. ‘Blinder vooroordeel werd zelden vertoond.’ ‘Consequentiezucht’ en ‘orthodoxenvrees’ deed ‘de belangen der gemeente verwaarloozen.’ Uit vrees voor een secteschool, ‘de groote vogelverschrikker in Neder-

land', uit een soort van doctrinaire voorliefde voor het openbaar onderwijs verwees hij de kinderen der gemeente naar de openbare school, waarvan hij zelf de neutraliteit wantrouwde. Of waarom anders, dan uit wantrouwen in die neutraliteit, hemel en aarde bewogen, om in een vacature bij de openbare school een Protestant benoemd te krijgen?

Alsof daarvoor nog geen andere reden bestaan kon dan wantrouwen in die neutraliteit! De opheffing der diakonieschool stond bij diakenen vast, onafhankelijk van de vraag, of de hoofdonderwijzer dier school, de heer M., al of niet door den gemeenteraad zou worden benoemd. Was 't niet natuurlijk, dat diakenen zich verplicht rekenden, in 't belang van den heer M. bij gemeenteraad en gemeentebestuur werkzaam te zijn? te meer waar zij zijn persoonlijk belang zoo konden vereenigen met dat van het openbaar onderwijs, waarvan zij voorstanders waren, en dat in zulk een kundig onderwijzer van gevestigden naam een aanwinst zou gekregen hebben.

De poging mislukte. De heer M. was n^{o}. 3 op de wettig opgemaakte voordracht; n^{o}. 2, een Katholiek, werd benoemd.

Na deze beslissing had men, meent de heer Pierson, als één eenig man moeten opstaan en zeggen: gij hebt ons op zijde geschoven, wij laten ons niet op zijde schuiven, wij laten ons niet als kinderen behandelen; nu onze kandidaat niet geslaagd is, zullen wij de openbare school aan haar lot overlaten en een 'Protestantsche' school stichten. Maar neen, men had maar 'valsch alarm geslagen', 'misbaar gemaakt' voor niets. 'Men sliep rustig in, en wilde zich niet laten wekken'. 'De diakonieschool werd opgeheven *en de Gemeenteraad hiermede in het gelijk gesteld*(*).'

De heer Pierson spreekt van zonderlinge logica; maar van *deze* logica hebben *wij* geen begrip.

Alsof, wat de heer Pierson wenschte dat geschieden zou, geen koren ware op den molen der Ultramontanen! Wij zullen u, o Ultramontanen! een handje helpen, om hier in Den Bosch de openbare school, die gij terecht haat en verfoeit als de pest, steen voor steen af te breken. Wij zullen met u de handen ineenslaan, opdat het gemeentebestuur aanleiding krijge, de eene openbare school vóór, de andere na, te sluiten bij gebrek aan schooljeugd. Wij benijden u uw heerlijke gezindtescholen, 'waar een geloovig man zijn geloof niet behoeft te verzwijgen,' we zullen ons best doen uw voorbeeld te volgen Welk een heerlijke toekomst als dat verderfelijk neutraal onderwijs op die manier geheel geneutraliseerd zal zijn!

Neen! *wij* willen aan de Ultramontaansche partij dien dienst niet bewijzen. Wij laten ons niet op zijde schuiven. Wij zullen toonen dat wij er zijn, wij Protestanten, juist door met alle kracht den bloei en den invloed van het neutraal onderwijs op de openbare school hier in Den Bosch te helpen bevorderen. Wij sturen onze kinderen naar die school, en zullen daardoor u verplichten, gemeenteraad en gemeentebestuur! de hand te houden aan dat onderwijs dat gij zonder dat misschien zoudt verwaarloozen. Wij zullen u scherp op de vingers zien, en ook door onze kinderen toezicht houden op de wijze, waarop gij de wet op het onderwijs naleeft. En geeft gij ons oorzaak van rechtmatig beklag, wij zullen recht zoeken waar dat behoort, en gebruik maken van alle middelen, die de wet, ook voor Noord-Brabant geldende, ons aan de hand doet.

(*) Wij onderstrepen.

Wij gaan verder. ‘Het zonderlingste volgt nog’, zegt de heer Pierson. ‘Voor de kinderen der armen en der mindergegoeden was de openbare school onder een Katholieken gemeenteraad voldoende, voor de hoogere standen niet. Voorstanders der openbare school, en onder hen enkelen die de opheffing der Diako-

nieschool goedkeurden, zenden hun kinderen naar een bijzondere school, door den voormaligen onderwijzer der Diakonieschool voor kinderen uit den gegoeden stand geopend, en toonen daardoor, òf dat zij aan hun eigen kinderen onthouden wat zij anderen gunnen, òf omgekeerd aan de mindergegoeden onthouden, wat zij hun kinderen gunnen. Beginselloos zou men 't noemen, als niet zekere goedigheid ten behoeve van bedoelden onderwijzer daarbij in 't spel kwam!'

Ernst of kortswijl? Zouden wij geneigd zijn te vragen. Hoe? Weet de heer Pierson dan niet, dat het onderwijs, door den heer M. op die school evenals vroeger op de Diakonieschool gegeven, volkomen beantwoordt aan de eischen die de wet aan neutrale scholen doet? dat met name de opvatting en voorstelling der vaderlandsche geschiedenis op die school hemelsbreed verschilt van die welke de heer Pierson zelf voor de Protestantsche schooljeugd wenschelijk acht? Weet de heer Pierson niet, dat het meerendeel der ouders, die hunne kinderen aan den heer M. toevertrouwen, en met name zij die voor de opheffing der Diakonieschool gestemd hebben, geen oogenblik aarzelen zouden, hun kinderen van die school te verwijderen, wanneer het karakter daarvan veranderde in den geest, door hem gewenscht? Weet de heer Pierson niet, dat de beweegreden, waarom die school gekozen wordt, voor een deel ook daarin gelegen is, dat men zijn kinderen graag in een beschaafden kring zich laat bewegen? Ja, dit alles weet de heer Pierson, kan hij althans weten, want, zijn wij wèl ingelicht, dan maakt hij nog altijd een deel uit van de Commissie die bij de oprichting dier school zich op verzoek van den heer M. met het toezicht belast heeft. Hoe men nu, met die wetenschap toegerust, toch zulk een argument te berde kan brengen, verklaren wij niet te begrijpen. Evenmin, hoe de heer Pierson het met zijne beginselen overeenbrengt, het patronaat over een school te blijven uitoefenen, ook nadat het hem duidelijk gebleken is, dat daar een richting gevolgd wordt, die hij minstens zeer onvoldoende acht.

Boven is gezegd, dat twee kerkeraadsleden aanvankelijk met den heer Pierson meegingen, in zooverre zij bestendiging der Diakonieschool wenschten, hetzij als zoodanig, hetzij onder een anderen naam, doch altijd zonder verandering in geest en strekking van het daar te geven onderwijs. Hun motief was: wij hebben geen voldoende waarborgen, bij de bekende gezindheid der plaatselijke en gewestelijke besturen, dat het onderwijs op de openbare school werkelijk neutraal zal zijn en blijven. Die bedenking heeft bij den Kerkeraad gewogen, maar hem toch niet weerhouden tot de opheffing overtegaan. Was het, omdat wij het gevaar voor schending der neutraliteit geheel denkbeeldig oordeelden? Was het, omdat wij overtuigd waren, dat gemeenteraad en gemeentebestuur te veel ingenomenheid hadden met het openbaar onderwijs om het opzettelijk te verwaarloozen, of minder toegankelijk te maken voor alle gezindten? Hadden wij dat gemeend, ja, dan zouden wij wel met blindheid geslagen moeten zijn. Wij wisten reeds lang, welk een hart de plaatselijke overheid het openbaar onderwijs toedraagt. Wij zijn niet vergeten, wat er o.a. met de openbare meisjesschool voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs is voorgevallen. Eerst liet men door kunstmatig rekken der vacature van hoofdonderwijzeres gedurende meer dan een jaar die school stelselmatig verloopen; en hadden de Protestanten dien toeleg niet verijdeld, men had tot sluiting kunnen overgaan. Vervolgens maakte men van twee voortreffelijke lokalen door splitsing twee buitengewoon slechte, waar gebrek aan ruimte, licht en lucht met elkander wedijveren. Wordt in het laatste verslag der plaatselijke Schoolcommissie, die met

loffelijken ijver voor het openbaar onderwijs bezield is, daar ernstig over geklaagd, nog twee andere feiten, in datzelfde verslag vermeld, getuigen maar al te zeer van de slechte behartiging der belangen van het openbaar onderwijs door het gemeentebestuur. Tijdens de langdurige ongesteldheid der hoofdonderwijzeres aan de meisjesschool voor lager en meer uitge-

breid lager onderwijs behielp men zich, ofschoon van elders hulp verkregen kon worden, met tijdelijk eene hulponderwijzeres af te nemen van de school voor gewoon kosteloos onderwijs voor meisjes, met dat gevolg, dat de avondschool, aan de laatste verbonden, niet gehouden kon worden, en het aanzienlijk aantal kinderen, dat alleen van die school gebruik maakt, al dien tijd van onderwijs verstoken was. Eindeloos werd getalmd met de aanstelling van een hulponderwijzer te Orthen (buurtschap tot Den Bosch behoorende, waar evenwel geen Protestanten wonen) tot groote schade voor het onderwijs aldaar. Deze en soortgelijke feiten toonen, wat we van ons gemeentebestuur voor het openbaar onderwijs te verwachten hebben.

Wij wisten dat, toen wij tot de opheffing der Diaconieschool overgingen. Wij sloten de oogen volstrekt niet voor het gevaar dat de neutraliteit der openbare school hier ter stede bedreigt. Maar wij oordeelden tegen dat gevaar juist verdubbelde waakzaamheid plicht en niet onthouding. Wij meenden dat de door R.K. en Protestantsche clericalen evenzeer gehate openbare neutrale school hier juist door ons Protestanten zoo lang en zoo krachtig mogelijk moest gehandhaafd worden. Wij zullen daarmee voortgaan, totdat overtuigend zal gebleken zijn, dat een neutrale school gelijk de schoolwet die verlangt in Den Bosch een volstrekte onmogelijkheid is geworden.

Want dat is tot dus verre nog niet gebleken, wat de heer Pierson ook moge zeggen. De vrijheid die hij begeert is zeker op de openbare school onmogelijk, maar in Amsterdam even goed als in Den Bosch. Bewijst dat, dat de neutrale school onmogelijk is?

De neutraliteit wordt geschonden door de benoeming van een Katholieken hoofdonderwijzer, beweert de heer Pierson. Bewijst dan de aanwezigheid van R.K. onderwijzers in de school op zich zelf reeds genoeg, dat het onderwijs partijdig is? Wordt daarmee niet een onverdiende blaam geworpen op het onderwijzend personeel in zijn geheel, waaronder er zeker zijn, die met hart en ziel de belangen van het openbaar onderwijs zijn toegedaan?

Leesboeken - gaat de heer Pierson voort, ten bewijze dat waarborgen voor neutraliteit, zelfs in den ‘meest gewonen zin des woords’ hier niet bestaan, - leesboeken die op tal van openbare scholen in het Noorden goed gebruikt kunnen worden, zijn hier contrabande. Waar is het, dat voor een deel hier andere boeken gebruikt worden dan in Holland, maar ook slechts voor een deel; met een aantal leer- en leesboeken is dat wel het geval. En daarenboven bewijst dat wat de heer Pierson bewijzen wil? Daarvoor diende hij natuurlijk aan te toonen, dat de leermiddelen die op de openbare scholen in Den Bosch gebruikt worden, in weerwil van het schooltoezicht, dingen bevatten, met het beginsel der neutrale school in strijd. Dat bewijs is de heer Pierson schuldig gebleven.

Maar op alle R.K. feestdagen wordt vacantie gegeven op alle openbare scholen, en dan durft men nog spreken van een neutrale school! waar blijven de waarborgen voor neutraliteit, wanneer men zelfs zulk een kleinigheid niet aandurft?

Wanneer die neutraliteit niet ernstiger bedreigd wordt dan door dat feit, konden wij tamelijk gerust zijn. Niet dat wij het aangenaam vinden, dat aan onze kinderen op een Roomschen heiligendag vrijaf wordt gegeven. Wij weten ook zeer goed, dat wij met de wet in de hand de Roomsch Katholieke onderwijzers zouden kunnen dwingen, op die dagen school te houden. Maar wij willen dat wettig recht niet doordrijven ten koste van die verdraagzaamheid jegen andersdenkenden, zonder

welke samenleving van menschen, tot verschillende gezindten behoorende, een onmogelijkheid wordt. Wij zouden dat even onbillijk achten, als toen men eenigen tijd geleden in de hoofdstad des lands een Israëlietischen

hulponderwijzer wilde dwingen, zijn ontslag te vragen of, in strijd met zijne godsdienstige overtuiging, op Zaterdag werkzaam te zijn in de school.

De door den heer Pierson aangevoerde argumenten hebben ons dus niet overtuigd. Dit wil niet zeggen, dat de toestand niet zoo kàn worden door de tegenwerking der Ultramontanen, dat wij de openbare school in den steek moeten laten. Het is goed dat wij het gevaar, dat de neutrale school alhier voortdurend bedreigt, goed onder de oogen zien. Des te meer zullen wij allen er tegen op onze hoede zijn, met alle wettige middelen er tegen waken en strijden, en onzen invloed aanwenden om het gemeentebestuur, tegen wil en dank misschien, tot eerlijke naleving der schoolwet te noodzaken. Voorloopig vreezen wij niet, dat de Protestantsche zuurdeesem uit de harten onzer kinderen verwijderd zal worden, al ontvangen zij onderwijs van Katholieke onderwijzers. Wordt daar geen godsdienstonderwijs, ook geen opzettelijk onderwijs in de bijbelsche geschiedenis gegeven, wij zouden dat ook niet begeeren, wij achten de school daarvoor de plaats niet, wij beschouwen dat als de taak van huisgezin en kerk beide.

Moesten wij dus ooit den kamp opgeven, moesten wij eens gedwongen worden tot de erkentenis: de neutrale school is in Den Bosch eene onmogelijkheid geworden, al onze pogingen om haar te handhaven zijn verijdeld, wij zouden dan natuurlijk tot bijzonder onderwijs de toevlucht moeten nemen; maar dat bijzonder onderwijs zou naar onze wenschen geen ander karakter moeten dragen, geen andere richting aannemen, dan die de schoolwet voor de openbare school ten plicht stelt. Zoo begrijpt men het in Nijmegen, waar volgens den heer Pierson de scholen van het Nut bloeien. Kwam eens de nood aan den man, wij zouden al onze krachten inspannen om bijzondere scholen, *in dien geest* ingericht, te stichten of te helpen steunen; en wij zijn overtuigd, *dat wij daarbij de gemeente aan onze zijde hebben*, dat minder en meer gegoeden voor dat doel hun sympathie, hun medewerking niet zouden weigeren. Maar wat wij zeer beslist niet willen, is eene ‘Protestantsche’ school, gelijk de heer Pierson die in vereeniging met de Christelijke Gereformeerden stichten wil, en die misschien juister met den naam van Christelijk-nationaal zou moeten bestempeld worden. Wat wij niet willen, is eene sekteschool, onder welken vermomden naam ook; en wij zijn er dankbaar voor, dat die nog altijd ‘de groote vogelverschrikker in Nederland’ blijft, al beweren haar voorstanders, zonderling genoeg, dat zij de natie voor zich hebbe.

Wat wij niet willen, is een soort van protestantisme, dat kracht zoekt in een verbond met een kerkgenootschap als het Christelijk-Gereformeerde, dat in oorsprong en strekking tegen de ware beginselen van het protestantisme lijnrecht gekant is. Het is juist het Protestantsch belang, de zaak van waarheid en vrijheid in den geest des Evangelies en der Hervorming, die wij ons bewust zijn te dienen, door afwijzing eener ‘Protestantsche’ school, gelijk die, waarvoor de heer Pierson de hulp van Nederland vraagt.

'*s Hertogenbosch*,
October 1874.

A.J. Abbema,
W.J. d'Aulnis de Bourouill,
G. Bosch,

J.A. Kaub,
J.K. Koch,
H.C. Mecima.
J. Roosenburg,
D.G.M. Roldanus.

De ondergeteekende, ofschoon eene beantwoording niet wenschelijk achtende, kan zich overigens met den inhoud en de strekking van dit stuk wel vereenigen.
G.H. van der Schuijt.

Bij de behandeling der vraag, of de diakonieschool al dan niet moest worden opgeheven, hebben de twee leden des kerkeraads, van wie in de vorige bladzijden reeds is melding gemaakt, krachtig geijverd voor haar behoud om de volgende redenen:

1°. omdat het hier eene reeds eeuwenoude instelling gold, aan welke een groot gedeelte dezer gemeente innig gehecht was;

2°. omdat het hun, bij den achteruitgang der Hervormde gemeente te 's-Hertogenbosch gevaarlijk scheen een steun, waaraan zij vroeg of laat dubbel behoefte zonde gevoelen, buiten noodzaak weg te werpen;

3°. omdat naar hun gevoelen noch de wet op het lager onderwijs, noch de gemeentewet, noch eenige andere wet voldoende waarborgen geeft, dat het onderwijs op de openbare school te dezer stede zoo onzijdig zal blijven, dat de Hervormden er hunne kinderen altijd veilig zullen kunnen heenzenden. Waar het toch bij den tegenwoordigen toestand der gemoederen te voorzien is, dat de clericale geest zoowel den gemeenteraad te dezer stede als het collegie der Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant meer en meer zal beheerschen, mag men daar verwachten dat de onder hunne bijzondere hoede gestelde openbare school van dien geest zal vrij blijven?

Vurig voorstander van die onzijdige openbare school kan de ondergeteekende zich echter evenmin vereenigen met de oprichting eener school zooals de heer Pierson die begeert. In eenen met zoovele stoffen van onverdraagzaamheid bezwangerden dampkring als die over deze gemeente hangt zal in iedere school van eene bijzondere godsdienstige richting een geest van minachting der andersdenkenden zoo ligt ontkiemen. Hij betreurt het ook dat de heer Pierson de inroeping der hulp van Nederland voor die school heeft doen vergezeld gaan van aanklacht tegen den kerkeraad. Immers is het naar zijn bescheiden meening in elke vergadering eene dure plicht voor de minderheid, het gevoelen der meerderheid te eerbiedigen, terwijl ook de aanklacht bij velen in den lande een te ongunstisen indruk betrekkelijk den toestand dezer gemeente zal achterlaten.

J.A.F.L. VAN HEECKEREN,
Ouderling.